

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ – ЕЛБАСЫ
НҮРСҰЛТАН ӘБІШҰЛЫ НАЗАРБАЕВТЫҢ
2011 ЖЫЛҒЫ 29 МАУСЫМДАҒЫ
№110 ЖАРЛЫҒЫМЕН БЕКІТІЛГЕН
«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ» АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

I том

А - А

АЛМАТЫ
2011

УДК80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа тілдерін дамыту» бағдарламасы
бойынша шығарылды

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік
бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным»

Бас редакция алқасы:

М.Құл-Мұхаммед – з.ғ.д., проф., төраға, **Ш.Құрманбайұлы** – ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары,
Ө.Айтбаев – академик, ф.ғ.д., проф., **Т.Жанұзақ** – ф.ғ.д., проф., **Ә.Қайдар** – академик, ф.ғ.д., проф.,
М.Малбақов – ф.ғ.д., проф., **Ш.Сарыбаев** – академик, ф.ғ.д., проф., **Р.Сыздық** – академик, ф.ғ.д., проф.,
Н.Уәли – ф.ғ.д., проф., **К.Хұсайын** – ф.ғ.д., проф., **Р.Шойбеков** – ф.ғ.д., проф.

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, **Нұргелді Уәли**

Томның редакторы
Т.Жанұзақ

Сөздікті құрастырушылар:

Т.Жанұзақ (А – азбар), **С.Омарбеков**, **Т.Жанұзақ** (азғана – акция), **Ә.Жүнісбек** (ақ¹ – ал²),
Б.Момынова (ал³ – алқам-салқам), **Ғ.Әнес** (алқана-салқана – аңғар), **Б.Әбілқасымов** (аңғарғыш –
арғымақ), **Ж.Манкеева** (арғымақтай – аса²), **Ж.Қоңыратбаева** (аса³ – асан).

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова (жауапты шығарушы), **О.Жұбаева**, **Қ.Күдерінова**,
А.Үдербаев, **А.Фазылжанова** (жауапты шығарушы), **Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков,
Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011.
1-том. – А – А. – 752 бет.

ISBN 978-601-7293-12-3

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған
мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын
«Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің бірінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде
түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен
саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана
тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-12-3 (Т. 1)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2007
© Тіл білімі институты, 2011

**Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының
Президенті – Елбасы**

АЛҒЫ СӨЗ

Кез келген ұлттың баға жеткісіз қазынасы – тіл. Ол – ұлтпен бірге жасап, заманмен бірге дамып отыратын құбылыс. Ана тіліміздің бар байлығын көздің қарашығындай сақтап қана қоймай, оны жинақтап, жүйелеп жас ұрпаққа табыстау – әр буынның абзал борышы.

Ұлтымыздың ұлы қазынасы – ана тіліміздің сөздік қорын түгендеп, ондағы әр сөздің мағынасын ашып, мәнін анықтап көптомдық сөздік ретінде шығару өте игілікті іс.

Осыдан ширек ғасыр бұрын шығарылған он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» 91,5 мың атау сөз бен тіркес қамтылған екен. Ал ел тәуелсіздігінің 20 жылдық мерекесіне орай шығарылып отырған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» барлығы 150 мыңнан астам атау сөз бен сөз тіркесі қамтылып отыр. Бұл ата-бабаларымыздан үзілмей жеткен ұлттың ұлы байлығы – қазақ тілінің заманға сай жаңғырып, тәуелсіздік тұсында орныққан жаңа ұғым, термин, атаулармен мейлінше толысқандығының, барынша өсіп-өркендегенінің белгісі.

«Қазақ әдеби тілі сөздігінің» жарық көруін еліміздің рухани-мәдени өміріндегі ең елеулі оқиғалардың бірі ретінде бағалап, оның барша халықтың игілігіне айналатын бірегей мұра болуына тілектестігімді білдіремін.

Н. Назарбаев

СӨЗ БАЙЛЫҒЫН САРАЛАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Тіл – адамның, тілдік қоғамдастықтың санасында сәулеленген ақиқат дүниені бейнелеудің, оларды жинақтап, жүйелеп, әрі қарай байыта отырып, қоғамдық ой-сананы дамытудың, қарым-қатынас жасаудың теңдесі жоқ әмбебап құралы.

Кез келген ұлттың рухани, заттық (материалдық) мәдениеті, бүкіл тыныс-тіршілігі, өмірден түйген тәжірибесі, дүниетанымы ең алдымен тілдің сөз байлығынан айқын аңғарылады. Өйткені ақиқат дүниенің бейнесі санада сөз арқылы «тіркеліп», ұғым, түсінік болып қалыптасады. Тілдегі сөздер арқылы таңбаланған ұғым, түсініктер жүйесі, мәдени-тілдік қоғамдастық мүшелерінің бәріне ортақ болып, олардың арасындағы әлеуметтік келісімге, түсіністікке жол ашады. Сөздің осындай қасиетін байқағандықтан, мәдениетті, өркениетті қоғамда сөзді жинап, мән-мағынасын түсіндіріп, сөздік түріне келтіріп жүйелеу ісі мемлекеттік деңгейдегі әлеуметтік маңызы аса жоғары мәртебелі іс деп бағаланған.

Қазақ қоғамы да, әрине, өзінің ұлттық болмысын, тұрмыс-тіршілігін, асыл арманын, елдігі мен ерлігін, жақсысы мен жаманын, өнегесі мен өсиетін сөзбен өрнектеген. Осы қасиеттің бәрі мағынада бейнеленген.

Мағына дегеніміз – халықтың ой-санасындағы білімі, танымы, таным әрекетінің нәтижесі. Санадағы мағынаны сөзбен «байлап» беру арқылы нақтылау, шындыққа, ақиқатқа айналдыру – түсіндірме сөздіктің негізгі қызметінің бірі.

Халықтың рухани сөз қазынасын тіркеп, реттеп, мән-мағынасын ашып, жұртшылықтың қажетіне жарайтындай етіп жүйелеп беру, сөз жоқ, қоғамның мәдени-әлеуметтік дамуына ерекше ықпал ететін игілікті іс.

Елбасының 2003 жылғы сәуір айында Қазақстан жұртшылығына арналған Жолдауына орай жасалған Республика Үкіметінің «Мәдени мұра» атты бағдарламасына сәйкес Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қысқа мерзім ішінде қазақ тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігін құрастыруды қолға алды. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында мұндай игі шараны қолға алудың себептері де жоқ емес.

Біріншіден, тілдің лексика-фразеологиялық байлығы тек тілдің ғана «дүниелігі» емес, ол халықтың ғасырлар бойғы дүниетанымын, ұжымдық тағылым, тәжірибесін, рухани әрі материалдық байлығын танытатын, күллі қоғам мүшелеріне ортақ айрықша мәдени семиотикалық жүйе;

екіншіден, осы кезге дейін ең көлемді деген сөздіктерімізде жеке сөздердің саны 67 мыңның шамасында болса, әрине, бұл көрсеткішті қазіргі кезде пәлендей қанағат тұтуға болмайды, өйткені сөз байлығын молынан көрсететін көптомдық сөздікке деген қоғамның сұранысы жылдан-жылға арта түсіп отыр;

үшіншіден, қазіргі кезде, әсіресе еліміздің егемендікке қол жеткізген тұсында, ұлттық тілдің сөздік құрамында күрделі, қауырт өзгерістер болды: сөздік қордың құрылысы айтарлықтай молықты, кейбір сөздер салғырт қорға көшті, қайсыбір сөздер белсенді қолданыла бастады, бірсыпыра сөздің мағынасы көнерді, едәуір көне сөздердің мағынасы қайта жаңғырды;

төртіншіден, көптеген сөздің стильдік мағыналары сараланып, қайсыбір сөз ғылым саласында, көркем әдебиет саласында, қайсыбір атаулар мен тіркестер тек ісқағаздарында, енді біралуан сөз БАҚ-та ғана қолданылып, «мамандана» түсті.

Сөздер жүйесіндегі мұндай өзгерістер мен жаңалықтарды жүйелеп, мән-мағыналарын сөздік арқылы көрсетіп отыру өркениетті қоғам үшін аса маңызды мемлекеттік мәні бар іс болмақ.

Бүгінгі таңда қоғамның рухани сұранысы мен мұқтажын өтейтін, оның мәдени дамуына өзіндік үлес қосатын, заман талабына, тілтаным ғылымының деңгейіне сай сөздік қана өзінің мәртебелі міндетін атқара алады. Ондай Сөздіктің әлеуметтік қызметі (функциясы) де аса күшті болады.

Осымен байланысты көптомдық сөздіктің алға қойған мақсаты, соған сәйкес жүзеге асыруға тиіс міндеттері бар. Ұлттық әдеби тілдің сөз байлығын барынша жинақтау, әрбір сөздің мағыналарын, мағыналық реңктері мен стильдік ерекшеліктерін молынан қамту және олардың мазмұнын ашып көрсету, ұлттық әдеби тілдің қазіргі кезеңдегі нормалық сипатын таныту тәрізді мақсат Сөздіктің негізгі әлеуметтік қызметінен туындайды. Сөздікте берілетін ақпарат сипаты алуан түрлі болған сайын оның әлеуметтік мәні арта түспек. Өйткені оқырманның Түсіндірме сөздікті өзінің тіл жөніндегі ақпаратын тексеру я болмаса білігі мен білімін кеңейту үшін

пайдаланатыны белгілі. Ал оқырманның Сөздіктен алуға тиіс ақпараттарының мазмұны, түрлері әр алуан. Олардың негізгілерін төмендегіше көрсетуге болады.

Танымдық (кумулятивтік) ақпарат. Сөздік кеңінен қолданылатын, сондай-ақ сирек жұмсалатын сөздердің мазмұнындағы мәдени, материалдық байлықпен байланысты ақпараттарды белгілі бір тәртіппен жүйелеп беруді көздейді. Көптеген сөзде, әсіресе тұрақты сөз орамдарында ұлттың мәдениеті, тарихы, дүниетанымы, дәстүрлі шаруашылығымен байланысты ақпараттар олардың мағына-мазмұнында жинақталған. Сөз мазмұнындағы мұндай ақпараттар түсіндірмеде айқындалып, көрнекі материалдар (иллюстрация) арқылы нақтыланып отырды.

Сөйлеу тілі, жергілікті тіл, аймақтық тіл (қазақ тілінің алыс, жақын шетелдегі нұсқалары), ескі кітаби тіл, жеке тілдік тұлғалардың сөзқолданыс үлгілерін әдеби тілді байытудың қайнар көзі деп тани отырып, ондағы сөз байлығын іріктеп, саралап беру арқылы тілдік қоғамдастықтың (халықтың, ұлттың) сөзінде жинақталған танымдық білім Сөздікте ықшам, мейлінше қысқа тәсілмен көрсетілді.

Ең алдымен, қазіргі әдеби тілдің лексика-фразеология жүйесіндегі жұртшылыққа кеңірек тараған сөздерді барынша қамти отырып, Сөздік ішінара әдеби тіл нормасынан тыс жатқан, бірақ көркем әдебиетте жиірек кездесетін кейбір жергілікті ерекшеліктерді де арнайы белгілер арқылы көрсетуге тиіс болды. Бұларға арнайы ж е р г. деген белгі қойылды. Сондай-ақ сөйлеу тілінде жиі кездесетін, бірақ әдеби тіл жүйесінен тысқарылау жатқан қарапайым сөздерге де Сөздікте біршама орын берілді.

Ұлттық тілдің салғырт қорында жатқан байырғы, көне атауларға халық тілі соншалықты бай екені белгілі. Ондай нақышты сөздердің мазмұнын ашып, мағынасын Сөздікте қайта «тірілту», оларды мәдени құндылық ретінде бағалауға, тануға жол ашады. Сондықтан салғырт қорда жатқан едәуір көне сөз Сөздікке енгізіліп отыр. Өйткені көне атаулардың мағыналарынан қазіргі жастар бейхабар, тіпті жастар тұрмақ ересектердің өздері оларды жатырқай бастады. Соның салдарынан байырғы мәдени мұралардың тілін жатсыну сияқты жағымсыз жайттардың етек ала бастағаны байқалады. Мұндайлар ұлттық дүниелердің жалғастығы мен сабақтастығына қаюу түсіруі мүмкін. Сондықтан байырғы жырлардағы, қисса-дастандардағы көне сөздердің қайсыбірін Сөздікке енгізіп, мағынасын ашу жағы да ескерілді.

Нормалауыштық ақпарат. Сөздіктің мақсаты – қазақ тілінің сөз қазынасын, мағына байлығын молырақ қамти отырып, ұлттық әдеби тілдің осы заманғы сөз жүйесіндегі норманы көрсету арқылы оқырманға қалыптанған норма жөнінде ақпарат беру. Оқырманға эксплицитті түрде берілетін мұндай нормалауыштық ақпарат сөз қазынасындағы бірліктерді ретке келтіріп, тәртіпке салу арқылы жүзеге асатыны белгілі.

Сөздік өзінің мазмұны, мақсаты мен міндеті жағынан ұлттық әдеби тілдің сөздігі болып табылады. Сөздік түзуде, оның көрнекі (иллюстрациялық) материалдарын сараптауда әдеби тіл нормасын көрсету негізгі ұстанымдардың бірі ретінде алынды. Ал Сөздікте жергілікті, қарапайым, жарыспалы т.б. элементтердің енгізіліп, оларға тиісті белгілердің қойылуын мұндай сөздерді талғаусыз, кез келген жерде жұмсауға болмайтынын, белгілі мақсатпен ғана қолданатынын ескерту үшін берілген деп түсінген жөн. Сондай-ақ жергілікті сөздердің бәрі емес, болашақта әдеби тілдің көдесіне жарайтындай, әлеуеті барлары ғана Сөздікке енгізілді.

Интеллектуалдық ақпарат. Тілдік ұжымның ақыл-ой қызметінің нәтижесі болып табылатын ақпараттар халықтық терминдердің, ғылыми терминдердің мазмұн межесінде ұғым түрінде жинақталған. Сондықтан терминдік лексиканың білдіретін ұғымын, негізінен, сөздің түсіндірмесі арқылы айқын, ықшам түрде беру жағы көзделді. Әсіресе халықтық юриспруденция, халық астрономиясы, халықтық өлшемдер, анатомиялық терминдердің халықтық атаулары, өсімдік, хайуанаттар дүниесі, табиғат құбылыстарына қатысты сөз байлығы, халық күнтізбесі, тәуліктегі шақ атаулары т.б. халықтық терминдердің түсіндірмесі айқын және көрнекі материалдармен нақтыланып, дәлелденіп көрсетілді. Лұғаттық мақаладағы мысалдар сөздің қолданыста бар екенін я болмаса бір кезде болғанын дәлелдей түседі.

Сөздікке сонымен қатар едәуір ғылыми терминдік мазмұндағы, мағынадағы сөздер де беріліп отыр. Әртүрлі ғылым салаларындағы термин сөздерді түп-түгел қамту Сөздіктің міндетіне жатпайды. Сондықтан мерзімді баспасөз беттерінде жиі кездесетін, әлеуметтік өмірде, қоғамдық қатынастың әр алуан салаларында белсенді қолданылатын, сондай-ақ бірнеше ғылым саласына ортақ пәнаралық терминдер іріктеліп алынды.

Психо-физиологиялық ақпарат. Мәдени тілдік ұжымның, сол ұжым мүшелерінің мінез-құлқы, психологиялық күйінен ақпарат беретін сөз мағыналары әсіресе адамның көңіл күйі,

сезімімен байланысты (экспрессиялы, эмоциялы) сөздер жүйесінен айқын аңғарылады. Лексикалық бірліктердің мазмұнындағы сезім-күйге байланысты реңктер эмоциялық, экспрессиялық мағынаның қай түріне жататыны оқырманға айқын, түсінікті болу үшін қосымша белгілер қою, түсіндіру, мағыналарын ашып, айқындау, көрнекі мысалдар беру арқылы жүзеге асады. Сәтті алынған мысалдар эмоциялық, экспрессиялық мазмұнның қандай мағынаға (реніш, кекесін, құрметтеу т.б.) жататынын айқындап тұрады.

Функционалдық-коммуникативтік ақпарат. Сөздіктің алға қойған мақсаттарының бірі – әдеби тіл қазынасындағы сөздердің стильдік мағына реңктерін қарым-қатынастың әртүрлі жағдаятына қарай сөйлеушінің/жазушының тандап, талғап жұмсауына қажетті ақпараттарды жеткілікті түрде беру. Сөздіктің бұл айтылған коммуникативтік функциясы стильдік белгілердің жәрдемі арқылы сөздің кітаби, сөйлеу, бейтарап реңктерін дұрыс көрсетіп және көрнекі мысалдарды нақты, дәл берілуімен байланысты жүзеге асады.

Сөздіктің жүзеге асыруға тиіс міндеттерінің бірі – қолдануы қарым-қатынас жағдаятына тәуелді болып келетін сөздерді арнайы белгілер арқылы көрсетіп отыру. Өйткені бір алуан сөз сөйлеу жағдаятына бейтарап болса, қайсыбір сөздер кез келген сөйлеу жағдаятында талғаусыз жұмсала бермейді. Арнайы қойылатын стилистикалық белгілер арқылы мұндай сөздер жайында оқырманға нақты, жеткілікті дәрежеде функционалдық-коммуникативтік ақпарат беру академиялық типтегі түсіндірме сөздіктерге тән міндеттердің бірі болып табылады.

Лексика-грамматикалық ақпарат (лингвистикалық ақпарат). Сөздің қара басындағы «меншіктеп» алған дербес лексикалық мағынасымен қатар оның грамматикалық мағынасынан да оқырман жете хабардар болуға тиіс. Грамматикалық мағына бір ғана сөздің емес, белгілі бір сөздер тобына енетін сөздердің бәріне ортақ, жалпылама сипатта болады. Сондықтан сөздің заттық (зат есім), сындық (сын есім), сандық (сан есім), орынбасарлық (есімдік), үстеулік (үстеу), еліктеуіштік (еліктеуіш) т.б. тәрізді жалпылама мағыналарынан оқырманды хабардар етіп, маңызды лингвистикалық ақпарат беру де Сөздіктің міндетіне жатады.

Белгілі бір сөздің тілдегі бітім-болмысы бар да, сол сөздің мағынасы нақтылана я болмаса мағына аясы кеңі түсетін қолданыстағы күйі бар. Қайсыбір мәтіндерде (көрнекі материалдарда) сөздің тілдегі күйі басқаша түрленіп, сөздің сындық мағынасы нәрсенің атауы орнына, қимылдық мағынасы заттың атауы орнына жүретін өтпелі тұстары болады. Сөздікшілер сөз мағынасындағы осындай өтпелі жайттардан да тиісті ақпарат беріп отыруды жөн деп тапты.

Сөздікте сондай-ақ *ғарыш айлағы, ғарыш кемесі, әуе жолы, су жолы* тәрізді бірсыпыра тіркесті сөз *ғарышайлақ, ғарышкеме, әуежол, сужол* делініп ықшамдалған нұсқада беру жағы да ойластырылды. Бұл жерде *атарба (ат арбасы емес), теміржол (темір жолы емес)* тәрізді сөзжасамдық модельдер негізге алынады.

Сөздің көпмағыналылық құбылысын тілдің икемділігін, оралымдылығын көрсететін ерекше семантикалық категория деп тани отырып, оларды лұғаттық мақалада жүйелеудің әдіс-тәсілдеріне көңіл бөлінді.

Міне, қысқаша айтқанда, қолдарыңыздағы Сөздіктің ұстанымдары, мақсаттары мен міндеттері осындай. Сөздіктің мұндай түрінің оқып-үйрену мақсатындағы сөздіктерден, бір томдық сөздіктерден тұраты да, межесі де бөлек.

* * *

Ұлттық тілдің сөз әлемін жүйелеп хатқа түсірген сөздік өндірісінен қазақ қоғамы да құралақан емес. Бұл салада қазақ тіл білімінде азды-көпті жинақталған тәжірибе де, сөзді лексикографиялаудағы үлгі-дәстүр де бар. Басқасын айтпағанның өзінде проф. *А.Ысқақовтың* ғылыми басшылығымен шыққан онтомдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (1974–1986); акад. *І.Кеңесбаевтың* «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977); мемлекет қайраткері *Н.Оңдасыновтың* «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігі» (1986), екі томдық «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі» (1984–1989); акад. *Н.Т.Сауранбаевтың* ғылыми редакциясымен шыққан «Орысша-қазақша сөздік» (1954); *Т.Жанұзақовтың* ғылыми редакторлығымен шыққан біртөмдік «Қазақ тілінің сөздігі» (1999) алдымен ауызға алынады. Сондай-ақ акад. *Р.Сыздық*, проф. *К.Хұсайыновтың* редакторлығымен шыққан «Қазақша-орысша сөздік» (2003), акад. *Ш.Сарыбаевтың* ғылыми басшылығымен шыққан «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» (2005), проф. *С.Бизақовтың* құрастыруымен және ғылыми редакциясы бойынша шыққан «Қазақ тілінің синонимдер сөздігі» (2005), бұрын-соңды шығып жатқан терминологиялық түсіндірме сөздіктер, ғылым салаларына байланысты аударма терминологиялық сөздіктің түрлері, варианттар

сөздігі, энциклопедиялар т.б. – Қазақстанда сөздік өндірісінің қарқынды қалыптасып келе жатқанын көрсететін еңбектер. Бұлар сөздерді лексикографиялаудың дәстүрін әрі қарай жалғастыруға мүмкіндік береді.

Онбестомдықтың сөзтізбесіне кіретін сөздік бірліктерінің құрамын, лұғаттық мақаланың құрылымы мен құрылысын айқындауда, дерексөздерді талғап-таңдауда, сөздік бірліктердің мағынасын түсіндіруде, сөз жоқ, онтомдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» (бұдан әрі – Онтомдық) орны айрықша болғанын атап айтамыз. Негізі Онтомдықта қаланған көптомдық сөздік шығару дәстүрін әрі қарай жалғастырып, қолдарыңызға тиіп отырған Сөздікті (бұдан әрі – Онбестомдық) құрастыру ісінде Институттың картотека қорында жинақталған сөздік бірліктерді лексикографиялау тәсілі мен әдістері ортақ болғандықтан және сөздік түзу тәжірибесіндегі сабақтастықпен байланысты бұрынғы Онтомдық пен қазіргі Онбестомдықтың өзара едәуір ұқсас жақтары, сондай-ақ айырмашылықтары да бар.

Қайсыбір сөздердің мағыналық түсіндірмесі, көрнекі мысалдары Онтомдықтағымен сәйкес келіп, екі сөздікте бірдей болып отыратын тұстары бар екенін Сөздікті пайдаланушылардың есіне саламыз. Себебі Онтомдықтағы сәтті түсіндірмелер, ойдағыдай алынған көрнекі мысалдар, сөздіктің теориялық әрі практикалық жетістіктері Онбестомдықтың лексикографиялық базасы болып табылады. Сондай-ақ бұрынғы Онтомдықтағы дәстүрді ұстана отырып, аталмыш Онбестомдықтың өзіндік бет-бедерінің бар екенін де оқырман назарына сала кетуді жөн деп білеміз.

Ең бастысы бұл сөздікте тілдің байлығын мүмкіндігінше молырақ қамту жағы қарастырылды. Бұрынғы Онтомдық сөздіктің сөзтізбесінде алпыс жеті мыңдай сөздік бірлік берілсе, қолыңыздағы Онбестомдықта одан біршама молырақ сөздік бірлік қамтылып отыр.

Онбестомдықта қазақ әдеби тілінің жұртшылыққа кеңінен тараған лексика-фразеологиялық байлығын барынша ашып көрсету үшін сөздіктегі сөздердің негізгі хронологиялық шекарасы шамамен XIX ғасырдан қазіргі заманға дейінгі аралықты қамтыған деуге болады. Сөздіктің көрнекі материалдарында Абай, Махамбет, Жамбыл шығармаларындағы сөз үлгілеріне айрықша орын берілді. Бұған қоса эпостық жанрлар, қисса-дастандар, тарихи жырлар, фольклорлық шығармалар, XVIII–XX ғғ. ақын-жырау туындылары; «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты», «Айқап», «Қазақ» тәрізді мерзімді басылымдар; зұлмат құрбаны болған А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, М.Шоқай, Ж.Аймауытов, Х.Досмұхамедов, Б.Майлин, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин шығармалары; Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Шәді төре, діни мазмұндағы дастандар, сондай-ақ М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин сынды қазақ әдебиеті классиктерінің ұлттық сөздік қордың ұйытқысы болып табылатын көркем дүниелері сөздіктің көрнекі материалына алынды.

Кеңестік дәуірдегі өзге де көрнекті жазушылардың, мәдениет, ғылым, қоғам қайраткерлерінің шығармаларындағы, мерзімді баспасөз тіліндегі сөз байлығы аталмыш Сөздіктегі сөздердің мағынасын ашып, нақтылау үшін көрнекі материал ретінде кеңінен қолданылды.

Қазақ лексикографиясы мен лексикологиясы, грамматикасы алды-артын барлай алатын едәуір биікке көтерілді. Нәтижелі іс, тындырылған шаруа аз емес, дегенмен басы ашылмаған бұлдырлар да бар, жиналмай жатқан, жиналса да сараланбай жатқан сөз дүниелері әлі де көп. Солай екен деп іргелі істі кейінге ысыра салуға болмас еді.

Тіл білімі институтының бір топ ғалымдары ерекше ерік-жігер, қыруар күш жұмсауды керек ететінін, әлеуметтік-мәдени маңызын сезіне отырып, қысқа мерзім ішінде он бес томдық сөздікті құрастыруды ынта-ықыласпен қолға алып, тәуекелге бел буды.

Әуелде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында мардымсыз таралыммен шектелген Сөздіктің «атын естісек те, затын көрмей жатырмыз» деген сұрау салушылардың, іздеушілердің қатары күннен-күнге көбейе түсті. Осыған орай «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» бойынша Сөздікті қолжетімді таралыммен шығару ісі қолға алынды. Осымен байланысты Институтта құрылған шығармашылық топ аталмыш Сөздіктің көптаралымды нұсқасын әзірлеу барысында кейбір кем-кетіктерді, олқылықтарды жөндеп, қажетті деген сөздерді енгізді.

Халықтың ұшан-теңіз сөз қазынасын қисынмен хаттап, тәртіпке салып, жүйелеу сияқты ауқымды ауыр істің мінсіз болуы мүмкін емес. Сондықтан қолыңыздағы Сөздіктің кемтігін толтыруға, кемелдендіруге пайдасы тиетін ақыл-кеңес, сын-ескертпелер Сөздік үшін аса пайдалы болмақ.

Нұрғелді УӘЛИ
Жобаның ғылыми
жетекшісі

СӨЗДІКТІҢ ҚҰРАМЫ МЕН ҚҰРЫЛЫСЫ

СӨЗДІКТІҢ ҚҰРАМЫ

Он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» сөзтізбесі Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының көркем әдебиеттен, публицистикалық шығармалардан, ғылыми әдебиеттен жиналған картотека қорындағы сөздердің негізінде құрастырылды. Институттың ұлттық картотека қоры Сөздіктің негізгі материалдық базасы болды. Сондай-ақ сөзтізбені құрастыру, жүйелеу барысында бұрын-соңды шыққан сөздіктер мен мерзімді баспасөзде жарық көрген материалдар да пайдаланылды.

Сөздікке алынатын сөз түрлері. Сөздікте қазақ әдеби тілінің лексика-фразеологиялық жүйесіндегі жұртшылыққа кеңірек тараған сөздер, тұрақты тіркестер молынан қамтылып, олардың лексикалық мағыналары түсіндірілді, грамматикалық, стильдік мағыналары көрсетілді және сөздердің осы аталған мағыналарына тиісті әдебиеттен мысалдар келтіріліп, кейбір шеттілдік сөздерге қажетті жерінде этимологиялық анықтама берілді.

Сөздікте тарихи еңбектерде, мәдени, көркем шығармаларда жиі ұшырайтын атаулар; көркем әдебиет тілінде жиірек кездесетін жергілікті сөздер мен кейбір көне сөздер, көптеген ғылымның саласына ортақ терминдер мен пәнаралық атаулар біршама қамтылды.

Тұрмыстық, мәдени өмірде ерекше мәні бар кейбір жергілікті сөздер мен кәсіби атауларға ж е р г. (жергілікті), к ә с. (кәсіби) деген арнайы белгі қойылды. Сондай-ақ көркем шығармаларда кездесетін қарапайым, тұрпайы т.б. бейәдеби элементтерге де Сөздікте азды-көпті орын берілді.

Қысқарған сөздердің тек дәстүрге айналған, норма ретінде танылған түрлері ғана берілді.

Кейбір халық атаулары, Қазақстандағы, ТМД елдеріндегі ұлт және ұлт өкілдерінің атаулары да Сөздікке енгізілді.

Сөздікке алынбайтын сөз түрлері. Кісі есімдері, географиялық атаулар, мекеме атаулары; сондай-ақ тұрғындардың мекенін көрсететін *астаналық, алматылық, атыраулық* тәрізді т.б. сөздер және сөзжасамдық бірлікке жатпайтын тұлғалар (септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғаулы сөздер мен дүркінділік мағынаны білдіретін етістік тұлғалар т.б.) Сөздікте берілмеді.

Белгілі бір ғылым саласында жұмсалатын тар өрісті терминдер, яғни сала мамандары ғана қолданатын терминдер; әдеби тілдің нормасына қайшы келетін диалектизмдер, тұрпайы, бейпіл сөздер Сөздікке алынбады.

Қысқарған сөздердің қалыптасып, нормаға түспеген түрлері Сөздікке енгізілмеді.

СӨЗДІКТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

1. Сөздікке алынған сөздер әліпби тәртібімен берілді.

2. Вариант сөздердің баспасөзде жиірек қолданылатындары, жұртшылыққа танымал болғандары ғана алынып, сөзтізбеде жеке-жеке әліпби тәртібімен берілді. Түсіндірме бір-ақ жерде, атап айтқанда, олардың басым деп танылған нұсқасына берілді. Басым емес варианттың түсіндірмесінің орнына негізгі вариант бас әріппен, қарайтылған көлбеу қаріп арқылы көрсетілді. Мысалы:

АЛЖҒАЗ с ы н. с ө й л. *Әлжүаз.* *А л ж у а з* сабақтардың бойына нәр жүріп, қуат біткендей болды. Бойын тіктеп көтеріп алып, тынық ауаға қарай асыға өсті (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

КЕСІП з а т. с ө й л. **Kəcin**. Біз ертеден қазақтың дау-шарынан аулақ, *к е с і п* қуған жандар едік (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

3. Омонимдер, яғни жазылуы мен айтылуы бірдей, бірақ мағынасы әр басқа сөздер цифр арқылы көрсетілді. Цифр омоним сөздің оң жақ шекесіне қойылды. Алдымен оның есім түрі, онан кейін ең соңында етістік түрі берілді. Мысалы:

КӨШ з а т. *Үй ішін, дүние-мүлкін күш көлігіне тиіп, малын алдына салып, қоныс аударған бір не бірнеше ауылдың тізбегі, керуені*. Омардың *к ө ш* алдына түсіп, көрші Көшербайдың жырық кемпірі күндігі қайқайып, ала биені тебініп, жырық сары атанды қарсы алдына салып, шуда қақтырып, жеткізбей келеді екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КӨШ= е т. **1.** *Өту, ауысу, жағдайды өзгерту*. Осы айналада ауқатты тұрмысқа *к ө ш к е н* алуан түрлі колхоз, дәулетті совхоздар бар (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАРТПА¹ з а т. **1.** *Ер-тоқымның үстіне бастырып, аттың бауырынан өткізіп байлайтын қайыс бау*. Әлдекім *т а р т п а с ы н* тым қатты тартыпты (Ә.Кекілбаев, Дала). – Атыңның ерін ал! – деп, қайтадан *т а р т п а с ы н* ағыта бастады (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Жас баланың бесігі үшін жасалған, оны бесікке бөлегенде байлайтын жалпақ бау*. Жөргегі, *т а р т п а л а р ы*, астындағы тесігі, шүмегі, түбегімен баланың таза, жинақ жатуына көп себепші (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАРТПА² з а т. *Үстелдің немесе басқа да үй жиһаздарының суырмасы*. Ол дәрілерін жинап, үстел *т а р т п а с ы н а* салуын үнсіз күтті (Қ.Исабаев, Соңғы.). Енді мөрін басайын десе, мөрі кеңседегі стол *т а р т п а с ы н д а* қалып қойыпты (Ж.Тілеков, От кешу).

ЖАЗ з а т. **1.** *Көктемнен кейін келетін жыл маусымы*. Келді көктем, келді *ж а з*, Кетті көк мұз, аппақ қар. Аппақ қардай ақ қағаз, Жырым қайда көз тартар (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ЖАЗ= е т. *Белгілі бір ойды жазу таңбаларымен қағаз я басқа нәрселердің бетіне түсіру*. Кезбе Попов қазығын қағып кетіпті. Қазығын суырып-ақ тастап едім, пештегі бір тасқа жазу *ж а з ы н* кеткен екен, оны орнынан қозғай алмадым (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

4. Түбірдің құрамында кірігіп кеткен септік (*етпетінен, шалқасынан, жүресінен* т.б.), тәуелдік (*отбасы, қолбасы* т.б.), көптік (*сұтқоректілер, жарғаққанаттылар, етшұмсықтылар* т.б.) жалғаулы бірлі-жарым сөздік бірліктер сөзтізбеге алынды. Мысалы:

ЕТБЕТІНЕН ү с т. *Адамның бетін жерге қаратып жатқан қалты*. Өз үйінің суық еденін құшақтап, Құлахмет ағай *е т б е т і н е н* түсіп жатыр екен. Мен кіріп келгенде орнынан атып тұрды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ШАЛҚАСЫНАН ү с т. *Ту сыртымен, арқа жағымен*. *Ш а л қ а с ы н а н* түсіп ұйықтап жатыр (Қ.Қамбаров, Ертісте). Басы маған қарай әнтек бұрылыңқырап, *ш а л қ а с ы н а н* жатыр (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ОТБАСЫ з а т. *Үй іші, бала-шаға, үйелмен*. Қален *о т б а с ы н а* тыныш, қатын, балаға кең, мейірбан кісі үйде отырғанда үстіне келі түйсең де қыңқ етпейтін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

МЫҢБАСЫ з а т. *к ө н е*. *Ертедегі бір мың жауынгердің басшысы*. Әр болыс елдің жігітін керуенкеруен қолды, оларға онбасы, жүзбасы, *м ы ң б а с ы* белгіленді (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҮТҚОРЕКТІЛЕР з а т. з о о л. *Сүтпен қоректенетін жоғары сатыдағы омыртқалы жануарлар*. Халықаралық табиғат қорғау одағының дерегінше құрып кету дәрежесінде қазір 300-ге жуық *с ү т қ о р е к т і л е р* түрі бар (ҚСЭ).

ЛҰҒАТТЫҚ МАҚАЛАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

5. Лұғаттық мақалада тақырыпқа алынған сөздің мағынасы жан-жақты ашылып, сипаттама, түсінік берілді.

Лұғаттық мақалада тақырыпқа алынатын сөз азатжолдан (абзацтан) басталады, қоюлатылған бас қаріппен берілді; грамматикалық мағынасы, яғни қай сөз табына жататыны көрсетілді; уақыт тұрғысынан көне болса, көне (*к ө н е*.); территориялық жақтан шектеулі болса, жергілікті (*ж е р г.*); стильдік қызметі шектеулі болса, кітаби (*к і т.*), сөйлеу (*с ө й л.*), эмоционалды (*э м о ц.*), экспрессивті (*э к с п р.*), алғыс (*а л ғ ы с.*), қарғыс (*қ а р ғ.*) т.б.; қолданылу аясы шектеулі болса, лингвистикалық (*л и н г в.*), техникалық (*т е х.*), биологиялық (*б и о л.*), этнографизм (*э т н.*) т.б. белгілер қойылды.

Лұғаттық мақаланың негізгі мазмұны тақырыптық сөздің мағынасын түсіндіру болып табылады. Сол мағынасын «растайтын», «құптайтын» көрнекілік дерек сөздер (цитаталар) берілді.

Тақырыптық сөздің мағыналары бірнешеу болған жағдайда әр мағына араб цифрымен көрсетілді. Белгілі бір мағынаға тән әртүрлі реңктер көлбеу қос сызық белгісі (//) арқылы ажыратылды. Мысалы:

РУХ з а т. **1.** ф и л о с. *Табиғи материалдық бастамадан өзгеше, затсыз бастаманы білдіретін философиялық ұғым.* Көз сырттан сезім алатын құрал болса, сөз – адамның ішкі *р у х* құралы («Абай»). *Р у х* деген дінсіз таза ақыл, Мінсиздің ісі шын мақұл. Айуандағы ақыл ол емес. Азғана сөзім – аз тақыл. Құранынды оқы нанбасаң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Рухани күш, қуат; батылдық.* Аяқасты болып қазақ қалды ғой, Құр әншейін *р у х ы* қалып жан кетіп. Шаһбазлар басшы болған милләтке Аяғына қан түсті ғой мән кетіп (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *О дүниелік болған адамның (марқұмның) аруағы, жаны.* Өтер жылдар – ұлғаярсың, өсерсің, Өмір – көпір, қалай да оны кешерсің. Өтер жылдар – ақын ағаң жоқ болар, *Р у х ы м* риза, мені есіңе түсірсен (М.Жұмабаев, Шығ.).

САБА= е т. **1.** *Ұрып-соғып жазалау.* Соның да тілін алмадың, *С а б а д ы ң*, сөктің, қарғадың. Көріне қашан кіргенше, Арсылдап иттей қалмадың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Бір нәрсені қағып-соғу, ұрғылау.* Киіз басылатын жүнді шаң-тозаннан, шөп-шөгірден тазарту, жүннің білтеленіп, ұйысқанын жазу үшін сабаумен *с а б а й д ы* (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). **3.** *а у ы с. Босу, көпірту, төпеу.* Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сабап-сабап, қайта келген соң, сол барған, көрген елін мақтап, өтірікті *с а б а й т ұ ғ ы н ы* қалай (Абай, Тол. жин.).

6. Сөздің мағынасына сипаттама жасалғаннан кейін сөзге қатысы бар фразеологиялық тіркестер азатжолдан беріліп, мағынасы ашылды.

Жер сабап қалды. *Қатты өкінді, опық жеді.* – Түгел. Құдай сақтаған ғой. Кешегі жауында бөрі тисе, *ж е р с а б а п қ а л а р* ек, – деді Меруерт басындағы орамалын түзей тартып (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Көк ала қойдай қылып сабады. *Соққыға жықты, аямай ұрды, өлімші етті.* Оны *к ө к а л а қ о й д а й е т і п с а б а д ы* (А.Жұбанов, Замана.).

Қара аспанды төндірді. *Жоқ жерден сары уайымға салынды, өзін де, өзгені де қорқытты, үрейлендірді.* Екі әріптес дұрдараз, Соңынан болып мүлде араз. *Т ө н д і р і п* бір-біріне *қ а р а а с п а н д ы*, Жалынып жай жатқанда жараспады (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

7. Лұғаттық мақаланың басындағы тік жақшада [] сөздің шеттілге қатысты этимологиясы берілді. Мысалы:

АПЕЛЛЯЦИЯ [лат. appellatio] з а т. з а ң. *Айыпкердің сот үкіміне наразылығы жөнінде Жоғарғы сотқа берген шағымы.* Жоғарғы сот *а п е л л ы ц и я л а р д ы* қорғаудың тәртібін белгіледі («Егемен Қазақстан»).

БАЛЛОН [франц. ballon] з а т. *Әйнектен немесе металдан жасалған, газ не ауа толтырылатын көлемі әртүрлі ыдыс.* Бұл үшін қияр өсетін теплицаларға көмір қышқыл газы бар *б а л л о н д а р* орнатады (Ботаника).

8. Жан-жануар, өсімдік т.б. атаулардың терминдік мағынада белгілі бір вариантының тұрақталғанын, норма екенін айқынырақ көрсету үшін олардың латынша, грекше және т.б. баламасы грамматикалық, стилистикалық белгілерден кейін сынық жақша ішінде көрсетілді. Мысалы:

АТБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. vicia faba> **1.** *Бақшада өсетін кіндік тамырлы, қауырсын жапырақты біржылдық дәнді дақыл; фасоль.* Атбұршақ – ылғалды көп керек ететін өсімдік. Сондықтан *а т б ұ р ш а қ т ы* ерте мерзімде ылғалы жеткілікті топыраққа егу керек (М.Ерленесов, Тұқым өсіруші).

АТЖАЛМАН з а т. з о о л. <лат. cricetidae> *Дене тұрқы 7–28 см-дей, түсі қоңыр күрең, ауыл-шаруашылығына көп зиян келтіретін тышқан.* Мұнымен қатар Қазақстанның кең-байтақ территориясында егіннің жауы болып табылатын әртүрлі кеміргіштер: саршұнақ, *а т ж а л м а н*, су тышқаны да жоқ емес (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

СӨЗ МАҒЫНАСЫН АНЫҚТАУДЫҢ ТҮРЛЕРІ

9. Сөздікке алынған сөздің мағынасы әртүрлі тәсілдермен ашылуы мүмкін.

а) Сөз мағынасы сөзге қысқаша түсіндірме беру арқылы анықталды:

ТӘРТІПСІЗДІК з а т. *Тәртіптің жоқтығы немесе тәртіптің бұзылуы.* Естіп тұрмыз, қазақ арасында *т ә р т і п с і з д і к*, бүліншілік басталып жатыр дейді, қайта патшаның почтасын

тоқтатуға да батылдары барыпты (М.Дулатов, Шығ.). – Тар жерде *т ә р т і н с і з д і к* жасап, мынау отырған жұрттың берекесін қашырмалық (А.Хангелдин, Қараторғай).

ЖАҚЫН с ы н. 1. *Аралығы жуық, таяу, таман.* – Әй, иттің балалары-ай, сендерді ме, – деп ақырған Шымырбайдың дауысы өте *ж а қ ы н н а н* естілді (С.Мұратбеков, Жабайы.). 2. *Дос, дос-жаран, қимас.* Ананың сол жүрегі *ж а қ ы н* адамын жоғалтып жылауда еді (М.Жұмабаев, Шығ.). 3. *Көңілдес, ашына-жайлас.* Шоқанды «бұл қызбен *ж а қ ы н* дейді» деген қаңқуды құлағы шалған Шыңғыс, мұнысын болашақ келіннің көңілін аулауына жорыған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). // *Ағайын-туған, туысқан-тума, жегжат.* Қыранның даңқы алысқа, Жат пен *ж а қ ы н*, танысқа Жайылып тегіс кетіп ед, Көруге кімдер келмеді, Біріне Есет бермеді, Бәрі де көңіл етіп ед (М.Дулатов, Шығ.). *Ж а қ ы н ы ң д ы* жамандап, жақсыны қайдан табасың (Мақал).

ә) Мағынасы түсіндіріліп отырған сөздің синонимі болған жағдайда, оның түсіндірмесінен кейін мағынаға қосымша сипаттама ретінде оның синонимі берілді:

КЕШ з а т. 1. *Ымырт жабылып, қас қарайған мезгіл, кешқұрым.* Ызғарлы түтек боран соқты қатты, Жүз қадам жер көрінбей. ... *к е ш* те батты. Екпіндеп дүлей боран, гүлей соғып, Еңіретіп төңіректі ызыңдатты (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

б) Кейбір жағдайда сөз мағынасын сипаттама түрде ашу тым ұзақтау, көпсөзді болса, сөз мағынасы синонимдердің мәндес тізбегімен ашылады:

АЛҚЫН з а т. *Екпін, қарқын.* Міне, осындай арыны, *а л қ ы н ы* күшті сөз айтушы Оразбай бастаған кара жел, енді қазір әлдебір момын елдердің, бейкам ауылдардың басына түйіле соғатын дауылға айналып барады (М.Әуезов, Шығ.).

ТАҢЕРТЕҢГІ с ы н. *Таңғы, азанғы. Та ң е р т е ң г і* шай үстінде түнде көрген түсін айтып беру оған әдетке айналды. Ол түсте үнемі Хасен болды. «Құлыным мені сағынып жүр-ау деймін» (І.Есенберлин, Көлеңке.).

в) Көне, жергілікті, қарапайым, стильдік қолданылуы тым шектеулі сөздердің мағынасы әдеби тілдегі синонимдерімен ашылды:

ТАПКЕР з а т. ж е р г. **Банкер.** Сенің әкең аттың «кұдайы» десе боларлық адам еді. Біздің жақта «*т а п к е р*» дейді, басқа жақта «бапкер» дейді екен (С.Бақбергенев, Қарға там.).

ҮРПЕТ з а т. ж е р г. **Тұрпат.** Көкбөрінің түбіті түтеленгенде, бар *ү р п е т і н* қашырып тұр (К.Ахметбеков, Сый орамал.).

г) Термин сөздердің мағынасы ұғымдарды ашу арқылы, ал өсімдік, нәрсе, зат, құрал-жабдық атауларының мағынасы затқа, нәрсеге (денотатқа) қысқаша сипаттама жасау арқылы немесе олардың қызметін көрсету арқылы ашылды:

АҒЫН з а т. 1. *Судың жылжып ағу қарқыны, ағыс. А ғ ы н ы ң* тасты ағызып, Арнаң қалды осылып. Күркіреген үнінен Аңдар қашты шошынып. Қырға суың тарады, Ойға суың барады Тоғанменен тосылып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Аймалатып төсімді Айдынына Тобылдың. Аунап түсіп *а ғ ы н ғ а* Аққу құстай шомылдым (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 2. *г е о ғ р. Белгілі уақыт (тәулік, ай, жыл) ішінде өзеннің көлденең қимасынан ағып өтетін су мөлшері.* Белгілі бір су алабындағы *а ғ ы н ы ң* қалыптасуы мен шамасына әсер ететін сыртқы орта элементтері: жауын-шашын, булану, ауа температурасы, жер бедерінің ерекшеліктері, су жинайтын ауданы, өзендердің ұзындығы және тағы сол сияқтылар (К.Құрманов, Физ. геогр.).

АҚША з а т. 1. *э к о н. Жалпыға бірдей балама ретінде барлық басқа тауарлардың құнын көрсететін ерекше тауар.* Тауар қатынасы дамуының ерте сатыларында *а қ ш а н ы ң* қызметін әртүрлі тауарлар: былғары, тері, мал, қару және тағы сондайлар атқарады (Саяси сөздік).

АЙДАРШӨП з а т. ө с. <лат. *corydalis*> *Үлгілдек гүлді, ұзын сабақты, көкнәр тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. А й д а р ш ө п т і ң* 19 түрі Жетісу өңірінде және Қазақстанның басқа аймақтарында өседі (Жетісу энцикл.).

ТЫРМА з а т. 1. *Топырақты майдалау үшін, шөп жинау үшін пайдаланылатын темір тісті ауылшаруашылық техникалық құрал.* Екі киіз үй жанына жақындай келе қарасақ, қаптаған көп машина, *т ы р м а л а р* (Ф. Қайырбеков, Қарқаралы.). 2. *Шабылған шөпті жинау үшін, үй, қора маңындағы шөп-шаламды тазарту үшін пайдаланылатын құрал.* Ерте кезде қолорак, шот орақ сияқты қарапайым құралдарды пайдаланса, қазір шалғы, темір аша, *т ы р м а* сияқты құралдар кеңінен тарады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

10. Сөздің антонимі айқын болған жағдайда, мағынаға қосымша сипаттама ретінде алын-ды да, нүктелі үтір (;) арқылы ажыратылып, *антоним* деген белгі қойылды. Мысалы:

КҮН з а т. 1. *Таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт, күндіз; антонимі – түн.* Соңғы бес *к ү н*, бес түн бойы мен осындай қатал да болса әділ үкімді естуге өзімді-өзім дайындап

едім (Б.Момышұлы, Москва.). Алдымда талай түндер бар Бұл өмір жайлы ойланған. Алдымда талай *к ү н д е р* бар Жақсылықтарға тоймаған (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). **2. 24 сағатқа тең уақыт, тәулік.** Колхоздар даласында бригадалар, сан Зүлпіштер, бір *к ү н* емес, бір апта бойы саңлақтай самғап барады (М.Әуезов, Алғы шеп.).

ТҮН з а т. *Тәуліктің көз байланғаннан таңертеңгілікке дейінгі аралығы, қараңғы бөлігі; антонимі – күн.* Шаңқай түсте өткір алтын Күн сұлу, Жымындаған жұлдыздармен *т ү н* сұлу, Толпы жатыр түрлі сұлу дүниеде, Бөрінен де маған, сәулем, сен сұлу! (М.Жұмабаев, Шығ.).

11. Сөздің ауыспалы мағынасы ауыспалы (а у ы с.) деген белгімен берілді және бұл өзге белгілерден (т а р., с ө й л., к ө н е. т.б.) бұрын тұрады. Мысалы:

АУЛА= е т. **1.** *Аңды атып, айламен ұстап, қолға түсіру.* Өткізіп көзден кешін дала таңын, Жырдырып жақпар тасқа алақанын, Өрмелеп тас ұяға бала досым, *А у л а ғ а н* болар бүркіт балапанын (Т.Жароков, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. с ө й л. *Бір нәрсені аңду, тору, іздеу.* Әңгіме, өзіл, сияз, қымыз *а у л а н*, Дау даулап, желбезекті желпендетпе. Қылжақбас, қыдырынды, жалқауларды, Ашаңмен салып жібер басқа, көтке (І.Жансүгіров, Шығ.).

12. Сөздің мағынасы белгілі бір шарттылыққа байлаулы болғанда, олар әртүрлі белгілер арқылы көрсетілді немесе сөз мағынасын түсіндіргенде қосымша түсіндірме ретінде берілді. Мысалы:

Ат кекілін кесті. э т н. к ө н е. *Құныкер (кісі өлтірген) жақ пен құн талап етуші (кісісі өлген) жақтың ешбір бітімге, тоқтамға келе алмауы [Тұл аттың (иесі өлген аттың) кекілін кесу арқылы кісісі өлген жақтың «соғысамын, кек аламын» деген белгі беруі].* Биеке мен бітік табы екіге бөлініп, орталарына ұзыннан ала арқан тастап, бір шетке өлген жігіттің атын әлеміштеп, түлдап әкеп байлады. Бұл белгі егер екі жақ құн бітіміне келісе алмаса, онда кісісі өлген жақ *тұл а т т ы ң к е к і л і н к е с і п* қайтады (Ж.Ахмади, Шырғалаң.).

13. Қарапайым, кітаби, эмоционалдық, экспрессивтік мағынаны көрсететін стильдік шектеулер қ а р а п., к і т., э м о ц., э к с п р. деген стильдік белгілер арқылы ажыратылды:

ТЫРАЙ= е т. қ а р а п. *Аяқ-қолын жазып жіберіп серейіп жату, сұлау.* Үлкендер, еркектер тойған сиырдай *т ы р а й ы п* дамыл алуға кіріскенде, қыздар қызыл құнажындай қылаңдап, сылаңдап, шоқтанып, топтанып, сылдырлап, былдырлап, Шідертіні өрлей Рақыш ауылына бет қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫРҚЫЛДА= е т. қ а р а п. *Қайта-қайта құлу, сықылықтау.* Маймыл бол есеге сондай, Арсылда адамға болмай, Ит болып өтесің оңбай, Жырқылда, *т ы р қ ы л д а*, айда! (Шәкәрім, Өлеңд.). [Кейбіреу] қалжыңға келер шорқақтау, Жауға келер қорқақтау. Еркін жерде ызақор, Томырың келер *т ы р қ ы л д а н* (Абай, Тол. жин.).

14. Кейбір туынды сөздердің мағыналары өзі туындаған сөздердің мағынасынан айқын байқалып тұрған жағдайда, негізгі сөзге, түбір сөздерге сілтеме жасау тәсілі арқылы анықталды:

РАДИОТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Радиотехникаға байланысты, қатысты, соған тән.* Біз болған мектептердің 1 кластарының бірде-бірінде дайын көрнекі, *р а д и о т е х н и к а л ы қ* құралдар болмай шықты («Қазақст. мұғ.»).

РАДИАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Радиацияға тән, радиацияға қатысты.* Ядролық энергетиканың кейбір қосылыстарын зерттеумен қоса металдар мен материалдардың *р а д и а ц и я л ы қ* зақымға ұшырау мүмкіндігі және олардың төзімділігіне байланысты практикалық зерттеулер жасап жүрміз («Білім және еңбек»).

ФРАЗЕОЛОГИЯ

15. Сөздікте қазіргі әдеби тілдің фразеологиялық орамдары мен тұрақты тіркестері беріліп, мағыналары түсіндірілді.

16. Сөздікте тұрақты тіркестердің қатарында *ауылшаруашылық ғылымдары, балық өңдеу, электромагнит өрісі* т.б. тәрізді тіркесті сөздер де берілді. Мысалы:

Ауылшаруашылық ғылымдары. *Ауылшаруашылығын зерттейтін ғылым салалары.* *А у ы л ш а р у а ш ы л ы қ ғ ы л ы м д а р ы* – агрономия, зоотехника, егіншілік, агрохимия, ветеринария, тұқым өсіру шаруашылығы, орман өсіру, өсімдік өсіру салаларына бөлінеді (ҚҰЭ).

Балық өңдеу. *Балықты сақтау және балықтан дайын өнім алу жұмыстарының жиынтығы. Балық өңдеудің* кең тараған әдісі – оны тоңазыту, суықта сақтау және мұз етіп қатыру (ҚҰЭ).

Электромагниттік өріс. *ф и з. Электр заряды бар бөлшектердің өзара әсерін жеткізетін физикалық өріс.* Сөйтіп, *электромагниттік өрістің* таралу жылдамдығы жарықтың таралу жылдамдығына тең болып шықты (П.Полатбеков, Оптика).

Тіркесті сөздерден кейін нүкте қойылып, стильдік белгілер кіші әріппен, тік, арасы ашық етіп жазылды:

Ауыспалы мағына. *л и н г в. Сөздің қолданылу барысында пайда болатын туынды мағына, заттың тура мағынадан туатын қосымша мағынасы.* Сөздің *ауыспалы мағынасы* заттың я құбылыстың, не оның белгісінің ұқсастығын білдіруден келіп туады (Қазіргі қаз. тілі).

17. Лұғаттық мақалаға (сөзгізбеге) алынған сөздің барлық мағынасы түсіндіріліп болған соң, фразеологиялық тіркестер азатжолдан сөздік мақаланың дербес бөлігі ретінде берілді:

Бұлғақ қакты. а) *Бұлғаң-бұлғаң етті, теңселді, тербелді, шайқалды.* Екі самайынан суырылған шаш та суық қадалған көз жанарын жасырып, салқын желмен *бұлғақ қағады* (К.Тоқаев, Тасқын). ә) *Сырт бейнесін түзеген боп, былқ-сылқ етті.* Ол «болдым-ақ» дей берер, *Бұлғақ қағып* басқанға. Елең қағып елбіер, Елертіп көзді аспанға (Абай, Тол. жин.).

18. Фразеологиялық тіркестердің құрамындағы бірінші сөз, сондай-ақ, бірінші сөзден басқа толық мағыналы ұйытқы сөздер лұғаттық мақаланың тақырыбы ретінде берілді.

Фразеологиялық тіркестер құрамындағы көмекші, шылау сөздер лұғаттық мақаланың тақырыбы ретінде алынбайды. Фразеологиялық тіркеске түсіндірме бірінші тұрған және фразеологизмдерге ұйтқы болған сөздер бойынша берілді:

БАҚАЙШАҚ *з а т. а н а т. < лат. diqitipeadis> Аяқтың башпай сүйектері.* Ол сол жатқаннан мол жатады, бас көтермейді. Екі күн өтпей-ақ көзін бір қарға шоқиды, *бақайшағын* тышқан келіп қажалайды (З.Ақышев, Ақбел.). Омбының көшесінің ұшы-қиыры жоқ. Таусылар емес. Аяңдап келеді. *Бақайшағын* майысады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Бақайшағына дейін қаруланды. *Қару біткеннің бәрін жинады, сақадай-сай қаруланды.* *Бақайшағына дейін қаруланған* озбыр, айлакер жауды жеңу үшін әскери қару-жаракты жіті меңгеру керек (Т.Бердияров, Солдат.). Ярушиннің *бақайшағына дейін қаруланған* полкі осы селонның түбінде болған екі күн, екі түнгі ұрыста мүлде ойсырап қалды (Аялы жандар).

ҚАРУЛАН = *е т. 1. Қаруға ие болу, қару асыну.* Солардың алды босып қашқан тұтқындармен бірге шығып, есін жиып, қайтадан *қарулану* та қалып еді (М.Әуезов, Қилы заман).

Бақайшағына дейін қаруланды. *Қару біткеннің бәрін жинады, сақадай-сай қаруланды.*

19. Мағынасы күңгірт, жеке қолданылмайтын сөзден кейін қос нүкте қойылды да, одан кейін фразатіркес кіші әріппен, қарайтылған қаріп түрінде берілді:

ТАРТАРЛЫҚ: көз тартарлық. *Көңіл бөлерлік, қызықтырарлық.* Оңаша отауы бар, ішінің бұйымы онша *көз тартарлық* емес (Б.Майлин, Шығ.).

ҚЫПША: қыпша бел. *Талдырмаш, нәзік, жіңішке бел.* Ұзын бойлы, *қыпша бел* жас жігіт Құдайберді мен кең жауырын Қамысбай ойға түсе бере, көштің алдын көлденеңдеп, жарысып барады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Е, мына *қыпша бел*, сұңғақ бойлы, қызыл шырайлы, торғылт келіншек Шынар болар (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

20. Фразеологиялық тіркестің құрамындағы белгілі бір сөзді оның мәндес, синонимдес түрімен ауыстыруға болатын жағдайда, мәндес сөз тік жақшаға алынды. Мысалы:

Сөзі [тілі] қыршаңқы. *Тілі ащы, қисық сөйлейтін (адам туралы).* Жұлындырып ежелден отыратын, Мұның *сөзі қыршаңқы* түйе қотыр (Жамбыл, Шығ. жин.).

Арғы заты [асылы, тегі, түбі]. *Түбі, негізі.* Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, *арғы асылынан* қарап сөйлегендіктен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ежелден олқылық жоқ нәсілінде, Көз салып қарап тұрсам *арғы тұптең*. Баласы Алтайының сен бір асыл, Сыртыңнан жүрміз әлі зор үмітпен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

21. Белгілі бір жеке сөзге қойылатын *к ө н е, к і т а б и* және т.б. стильдік белгілердің фразеологиялық тіркестің мағынасына қатысы болмауы мүмкін. Е *с к і к і т а б и* т.б. стильдік белгісі бар сөз әдеби тілде жиі, кеңінен қолданылатын фразеологизмнің құрамында кездесіп отыруы ықтимал. Фразеологиялық тіркестердің дені сөйлеу тіліне тән болғандықтан, оларға *с ө й л.* деген стильдік белгі қойылмады.

КӨРНЕКІ МЫСАЛДАР

22. Сөздікте берілген сөз мағыналары мен мағыналық реңктердің барлығына дерлік көрнекі мысалдар беріледі. Бұлар сөздің мағынасын түсіндірудің қосымша тәсілі болып табылады.

Көрнекі материал сөздің қай стильде, қандай орындарда қолданылатынын аңғартып, стильдік белгілерді «растап», «мақұлдап» тұруға тиіс. Мысалы:

ЖЕКСҰРЫН с ы н. э к с п р. с ө й л. *Жеккөрінішті, сұмпайы, сүйкімсіз.* Адалдық жолы болар заман бар ма, Жем болдық шын *ж е к с ы р ы н* надандарға. Адастың деп отырмын айқай салып, Бар тапқаным сол болды, амал бар ма? (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

ПІТПІР з а т. д і н и. *Ораза айында жан басына берілетін садақа.* Жылдағы зекет, *п і т і р*, садақасын беріп, бізді оқытуға әкеміз таңқы мұрт, жылтыр қара қожаны ұстап, сегіз жылдай жаз үй артындағы қоста, қыс қонақ үйде теңселіп, қалғып-шұлғып, сабақ оқыдық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

23. Лұғаттық мақалада көрнекі мысал ретінде көркем, ғылыми, публицистикалық әдебиеттен алынған мысалдармен қатар әдеби тілде кездесетін мақалдарды да қажет болған жағдайда алуға болады. Көрнекі (иллюстрация) ретінде алынған мақалдан кейін жақша ішінде (Мақал) деп көрсетілді. Мысалы:

ЖАҚСЫ с ы н. *Көңілге ұнайтын оңды, тәуір.* // *Адамгершілік қасиеті мол, игі, ізгі адам. Ж а қ с ы м е н* жолдас болсаң жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң қаларсың ұятқа (Мақал.).

АЛАШ з а т. 1. т а р. *Ежелгі қазақ тайпаларының ең алғаш қауым болып біріккен одағы, «қазақ» деуден бұрынғы елдің жалпы аты.* *А л а ш* қауымының бірігуі ХІІІ ғасырдың бас кезі, тегінде моңғол шабуылына қарсы ұйымдасқан одақ екені байқалады (ҚСЭ). 2. *Қазақ, қазақ ұлты.* Қазақтың не себептен *а л а ш*, не себептен қазақ, үш жүз атанғанын баяндайтын бұлардан басқа да ертегілер бар, оларды жазуды қажет көрмедік (М.Дулатов, Шығ.). Қазақбайдың баласымыз, Алты *а л а ш т ы ң* ағасымыз (Мақал).

ҚАРМА з а т. с ө й л. **Қарыма.** Балықшыдан *қ а р м а* жерсін, егіншіден жарма жерсін (Мақал).

24. Фразеологиялық тіркестердің, тұрақты тіркестердің бәріне дерлік мысал беріліп отырды. Лұғаттық мақалада мағынасы түсіндірілген жерде де, сілтеме жасалған тұстарда да оларға көрнекі мысалдар берілді.

25. Лұғаттық мақалада Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен терминдер мысалдарсыз да берілуі мүмкін.

26. Дерексөздегі редакция тарапынан жасалған ескертпелер тік жақшада берілді. Мысалы:

БАҒЫТТАСТЫҚ з а т. *Бағыты ортақтық.* Біреу пікірлестігін, *б а ғ ы т т а с т ы ғ ы н* өзі білдірмесе, «сен былай етсең қайтеді?» – дегенді ол [Сәкен] ешкімге де айтпайтын (С.Мұқанов, Есею жыл.).

27. Дерексөздегі қысқартулар тік жақша ішіндегі үш үзік сызықшамен беріледі [_ _ _].

28. Мысалдар ашық түсті тік қаріптермен, ал түсіндіріліп отырған сөз ашық, сиретілген көлбеу қаріппен берілді:

ЖАҒАҒАП з а т. 1. *Біреудің сұрағына берілетін уәж, қайтарылатын сөз.* Сіздейін жаздым *ж а ғ а ғ а п* білгішіме, Не түрлі жазған сөзің кірді ішіме Сырымды жалғыз саған білдіремін, Айтпаған мұнан бұрын бір кісіге (М.Дулатов, Шығ.).

29. Сирек қолданылғанмен, атауыштық әлеуеті бар кейбір сөздердің мысалдары лұғаттық мақалада ықшамдалған сөйлемше түрінде арнайы белгі (≈) арқылы берілді. Мысалы:

Бағдар көрсеткіш. т е х. *Бағыт, бағдарды анықтайтын құрал.* ≈ *Б а ғ д а р к ө р с е т к і ш* орна-тылды.

СТИЛЬДІК БЕЛГІЛЕР

30. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздік құрамындағы бірсыпыра сөздің қолдану аясы, жұмсалып саласы шектеулі болып келеді. Сөздіктегі стильдік белгілер осы ерекшеліктерді сипаттауға арналды. Сөздік құрамындағы едәуір сөздің стильдік жақтан шектеулі болуының себебі мен сипаты, негізі әр алуан. Атап айтқанда, олар:

а) әдеби тіл нормасынан тысқары жатқан, бірақ көркем әдебиет, кәсіби салада қолданылатын, территориялық, әлеуметтік жақтан шектеулі элементтер. Мысалы:

КЕСІКШІ з а т. ж е р г. *Мал пішетін адам.* Колхозда *к е с і к ш і* жоқ болғандықтан, тайыншалар әлі пішілмеген (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ә) Әлеуметтік қолданысы шектеулі бейәдеби қарапайым элементтер қ а р а п. белгісі арқылы берілді. Бұл белгі *қарапайым сөз* дегенді білдіреді. Мұндай сөздердің мазмұны төмен болады, бір нәрсе жайында баға бергенде, мағынасы тым оғаштау сезіледі. Бұлар әдеби тілдің шеткері аймағында болып, көбіне қарапайым тұрмыстық қатынаста қолданылады. Мысалы:

КӨКМОЙЫН з а т. қ а р а п. *Арақ.* «*К ө к м о й ы н н ы ң*» төбесі көрініп тұрмаса, оның көңілі толмайды («Қаз. әдеб.»). Ұршық иіріп отырған әйел орнынан баяу тұрып барды да, төсектің астында тұрған жәшіктен бір «*к ө к м о й ы н д ы*» суырып алып, карташылардың ортасына қоя салды («Қаз. әдеб.»).

б) Б е й п і л. – *бейпіл сөз.* Бейпіл – қарапайым сөз немесе мағынаның әдеби нормадан тысқары екенін көрсетіп тұрады. Мысалы:

КӨТЕК о д. б е й п і л. *Ойламаған нәрседен, оқыс қимыл-әрекеттен, орынсыз айтылған сөзден, ерсі көріністен т. б. шошынғанда не соларға таңырқағанда кенет айтылып қалатын, дербес лексикалық мағынасы жоқ сөз.* Дәмеғой: – *К ө т е к!* – деп селк ете түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

31. Белгілі бір ғылымның, техниканың саласында арнайы қолданылатын, тек сол саладағы мамандарға ғана емес, жұртшылықтың біразына таныс терминдер стильдік белгілермен берілді. Мысалы:

ГИПЕРТЕРМИЯ [грек. hyper – үстінен, тым, асыра, therme – жылылық, ыстықтық] з а т. м е д. *Ысыну, ыстық өту, сыртқы факторлардың әсерінен организмде жылудың көп жиналуынан дене қызуының шамадан тыс көтерілуі. Г и п е р т е р м и я* кезінде зат алмасуы мен қан айналысы бұзылады (ҚСЭ).

ГИДРОФОБИЯ [грек. hydor – су, phobos – қорқыныш] з а т. м е д. *Судан қорқу.* Малдың құтыру ауруының тағы бір атауы. *С у д а н қ о р қ у* белгісі тек қана құтыру ауруына шалдыққан малдарға тән (Індет. сөздігі).

а) Әдеби тілдің белгілі бір тармағында ғана қолданылатын сөздер стильдік белгімен берілді:

РУХТАНДЫРҒЫШ с ы н. к і т. *Құш-жігер беретін, шабыттандырғыш, қайраттандырғыш.*

РУХАНИЛЫҚ з а т. к і т. *Р у х а н и л ы қ*, адамгершілік мұраттар қазақ ділінің нағыз өзегі болып табылатын құбылыстарға жатады (Қаз. дала. ойшыл.).

Стилистикалық белгілер сөздің грамматикалық сипаттамасынан кейін:

ә) сөздің мағынасын көрсететін цифрдың алдында қойылды;

б) сөздің белгілі бір мағынасына ғана тән болған жағдайда цифрдан кейін, түсіндірменің алдында қойылды:

САЙТАН з а т. 1. д і н и. *Шайтан* (діни ұғым бойынша, адамды теріс жолға түсіретін Ібіліс). Аэроплан, телефон, грамофон, Электр, радиy мен магнит ісін. Терең оймен тексермес надандарды Дегізген: *с а й т а н б ы с ы ң*, тәңірімбісің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. э к с п р. *Ұшқалақ, жеңілтек.* Өзі де еркектен бетер *с а й т а н* сияқты қыз екен, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БАДАНА з а т. 1. б о т. <лат. bulbus> *Жерге түйін тастап өсетін өсімдіктің пиязшығы, жуашығы.* *Б а д а н а н ы ң* пішіні әртүрлі, оның ішінде дамып жетілмеген сабағы (түбіршегі) болады (ҚСЭ). 2. а у ы с. *Шаштың, түктің әрбір талының түбі, түйнек.* Жүннің әрбір талы – талшық, түбір және *б а д а н а* деп үшке бөлінеді (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Шаштың түбірі *түк б а д а н а с ы* деп аталатын түйнекпен аяқталады; түк осыдан өсіп шығады (С.Сейтекова, Тері. ауру.).

32. Қазақ лексикасының әртүрлі қабаттарын к ө н е., ж а ң а. деген стильдік белгілер көрсетіп тұрады:

БҰЛА= е т. к ө н е. 1. *Ақ көбігін ағызу, сорпасын шығару, қатты терлету.* Ақ алмасы жарқылдап, Талай жауды турады, Тарлан атты *б ұ л а д ы* (Ер Тарғын). Тоғайда қыздар шауып, қырдан құлап, Жарысып келе жатыр атты *б ұ л а п*. Белгілі жатар жері аңшылардың, Кәдімгі Қараторғай, Балқаш, Бұлақ (Батырлар жыры). 2. а у ы с. *Жанын аямау, мал-мүлкін құрбан ету.* Жол бол-масқа немене, Тарығып шын жыласа. Мал бітпеске немене, Жігіт жанды *б ұ л а с а!* (Алдаспан). Меккеде Уақып үй салып, Пәтер қып, жаққан шырақты. Бір құдайдың жолына Малды аямай *б ұ л а п т ы* (Абай, Тол. жин.).

БҰЛАҒАЙ з а т. к ө н е. *Алай-түлей, бұлан-талан, астан-кестен, айқай-шу.* Көкті лезде қола құйын торлады, Кетті бұрқап бұйра бұлттың орманы. Бұлан-талан бір б ұ л а ғ а й басталды, Ақырғандай мың арыстан тордағы (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

ОРАЛМАН з а т. ж а ң а. <лат. *geratrians*> *Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған, құдалаудан бас сауғалап жат елге жаппай қоныс аударған азаматтардың өз Отанына оралғандары.*

33. Қазақ лексикасының территориялық жақтан шектеулі екенін жергілікті деген белгі айқындап тұрады.

Ж е р ғ. деген белгі *жергілікті* деген сөзді білдіреді. Белгілі бір сөздің немесе мағынаның қазақ тілінің қайсы диалектісіне, говоруна жататынын көрсетеді. Бұндай сөздердің көбіне көркем әдебиет тілінде жиі кездесетіндері, сондай-ақ халықтың тұрмыс салтындағы материалдық, мәдени құндылықтарды, салт-дәстүр мен танымдық ұғымдарды білдіретіндері сөздікке алынды. Белгілі бір аймақта кездесетін зат, құбылыс, уақиғалардың басым көпшілігінің дерлік әдеби тілде атауы бола бермейді. Мысалы:

АҒАС з а т. ж е р ғ. *Су орып кеткен жер, жыра.* Доллапқа Қаратай беттей бергенде, машинамыз жолсызда бір а ғ а с қ а соғып, кері оралдық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

34. Әдеби тілдегі сөздердің қолданылуы жағынан шектеулі екенін с ө й л., к і т., е с к і к і т. т.б. стильдік белгілер байқатып тұрады:

С ө й л. деген стильдік белгі кәдімгі сөйлеу тіліне тән сөзді немесе мағынаны білдіреді. Сөйлеу тіліне тән, яғни бейресми қарым-қатынаста, емін-еркін жағдайда, ауызша түрдегі тілдесуде қолданылатын сөздердің мағыналарын аңғартып тұрады. Бұлар көбіне кітаби, бейтарап мәндегі сөздердің синонимі іспеттес болып келеді. Мысалы:

ӘМЕНДЕ ү с т. с ө й л. *Әманда.* Жеңіс күні *әменде* сәтті, құтты бола берсін, спортшы жолдастар («Спорт»). Істеп алып *әменде* соңынан бармағыңды тістейсің (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

К і т. деген стильдік белгі сөздің немесе мағынаның жазба тілге, әсіресе публицистика, ғылыми стильге тән сипатын көрсетіп тұрады. Сөйлеу тілінде олар уәжсіз қолданыла бермейді. Мысалы:

ЗАМАНАУИ с ы н. к і т. *Заманға сәйкес, үстем етіп отырған заңдылықтарға, орнаған тәртіпке сай.* Бұлардың бәрі тек з а м а н а у и «бесжылдық жоспарға» байланысты құбылыстар болып қалмастан, сол жоспардың туындысы және соның көріністері болып табылады (М.Шоқай, Таңд.).

ҚАЙРАТКЕР з а т. к і т. *Қоғамдық қызметке белсене қатысушы.* Бұдан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық қ а й р а т к е р і болып табылады (М.Әуезов, Әр жыл.). Кезінде сауатын да аша алмаған қазақ әйелін, сол жаңа өмір осылайша көптің қамын жейтін қ а й р а т к е р г е дейін көтерді (Ө.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Е с к і к і т. деген стильдік белгі ресми сөзге немесе мағынаға тән кейбір сөздерді, мағыналарды көрсету үшін қолданылды. Бұларға әсіресе XVIII–XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы ескі жазба тіліне тән сипаты бар сөздер мен мағыналар жатады. Мысалы:

ҒАДАЛАТ з а т. е с к і к і т. *Әділет.* Адамзаттың бәрін сүй «бауырым» деп және Хақ жолы осы деп ғ а д а л а т т ы (Абай, Тол. жин.). Тыным жоқ, тыныш жүріп мал бағарлық, Арыз бердік бас кетіп, айдаларлық. «Енді бізге ғ а д а л а т айта көр» – деп, Өзіміз ақырында қайда бардық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Р е с м и. деген стильдік белгі ресми сөзге немесе мағынаға тәндікті көрсетеді. Мұндай белгі қойылған сөз немесе мағына әртүрлі ресми мәтінге тән сипатты, әсіресе ресми сөйлеу актісіне немесе ресми ісқағазға тән сипатты аңғартып тұрады. Мысалы:

Шара қолданды. р е с м и. а) *Белгілі бір жұмыс жүргізді.* Сүтке микроб аз түсу үшін қандай ш а р а л а р қ о л д а н у керек (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Аудан басшылары бір жедел ш а р а қ о л д а н б а с а, жарық пен моншаның зәрулігі өтіп барады («Соц. Қаз.»). Ш а р а қ о л д а н у керек, уақытты, қаржыны босқа шашуға болмайды ғой, – деді Рахмет (С.Ерубаев, Менің құрдас.). ә) *Жазалады, кінәлады, айыптады.* Бұл көргенсіздікке қолма-қол, үзілді-кесілді тыйым сап, айыпты кісілерге ш а р а қ о л д а н у ы м керек (Т.Бердияров, Фарида).

К ө т е р і ң к і. деген стильдік белгі қолданылуы біршама шектеулі, салтанатты мазмұнды білдіретін сөздерді, мағыналарды көрсету үшін қолданылды. Бұлар негізінен шешендік, публицистикалық, поэтикалық сипаттағы сөздерде қолданылып, ұғымға, затқа, құбылысқа, уақиғаға салтанатты үн, көтеріңкі реңк береді. Мысалы:

Тың асуларын бағындыру. көтер іңкі. *Алға қойған жаңа міндеттерді жүзеге асыру, қиындықтарды игеру.* Біз Президенттің Қазақстан халқына Жолдауында алға қойылған міндеттерді жүзеге асыру жолында аябай еңбек етіп, еліміздің *тың асуларды бағындыруына* өз үлесімізді қосамыз деп сенеміз («Егемен Қазақстан»).

ДИДАР з.т. көтер іңкі. *Жүз, келбет, тұр, тұс.* Мәдіхан қадірлі ананың сол бір шақтағы кейістігі жоқ нұрлы, ойлы *дидарын* көз алдына келтіріп, үндемей едәуір отырды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Таң да *дидарымен* ойды, қырды орады. Егіз лағын жел, құздан қорғап, шыжық болған ене бөкен қарсы қапталда қақшандап келе жатқан мергенді көріп пысқырып қалды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Маржан, жақұт дейтіндер – соның тісі. Көз тартар әдеппенен қылған ісі. Бір ауыз айтқан сөзі жанды ерітіп, Мас болар ақ *дидарын* көрген кісі (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

КЕЛБЕТ з.т. көтер іңкі. **1.** *Тұр, тұс, кейін, кескін.* Таныды Күнсұлуды *келбетіне*, Бір сүйді аттан түсіп оң бетінен. Не қылсам Айсұлуда жолығам деп, Жөнелді Балқыбекке сол бетімен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күләннің өзінен гөрі сүйкімді *келбетіне* бұрынғыдан бетер сұқтанып қарай бердім (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Сөйтіп, *келбет* адамның қылығына айғақ екен. «*Келбет* көрсең, ісін сұрама» дейді қазақ нақылы (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Пішін, тұлға, мүсін.* Қанша айтқанмен, *келбет* десе, келбеті бар. Бірақ Асанның қасында ол бодауға жарасын ба (Ә.Тарази, Асу.). Жанар Қабеннің әлгі бір әсем *келбетін* қаз қалпында қайта елестетіп, көңіл көзімен сүйсіне көріп жатыр еді (З.Қабдолов, Жалын). **3.** *Көрік, бейне.* Кең өлке *келбет* кетіп мұнар басқан, Бір шақта сері жастар құмарласқан. Көтеріп өкшелерін момын жандар, Қош айтқан, қол алысқан қия алмастан (М.Дулатов, Шығ.). Үндістанның әр қаласы өзінше көрікті, әр қаланың өзіндік *келбеті* бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Поэт. деген белгі қазіргі жазба поэтикалық мәтінге, сондай-ақ байырғы ауызша поэзия тіліне тән сөзді, мағынаны білдіру үшін қолданылды. Бұлар көбіне поэзиялық тілдің лексикалық құралы болып табылады. Мысалы:

АҚСҰҢҚАР з.т. **1... 2... 3.** поэт. *Ержүрек азамат, батыр адам, жауынгер.* Дұшпанның қырып тояттап, *Ақсұңқар* көкте шаңқылдар. Топшысын қиып жауының, Түйғын көкте жарқылдар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ар мен жара кернеген, жаны күйген *ақсұңқар*, ақтық күшін жинап ап, сұңқылдай қатты сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сенде көктем, сенде алма ағаш гүлі бар, Аспанында аяулы елдің жыры бар. *Ақсұңқарың* қанша биік ұшса да, Саған келер, саған келіп жығылар (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақ сәуле. поэт. *Жоғарыдан түскен жұмсақ жарық, күннің нұры.* Жарықтық, Жаздың таңы-ай! Жадырап, қанатымды жаздым талай. Ақ тауға асылғанда ақ таң келіп, Ашылған ақ шымылдық мақпал дерлік. *Ақ сәуле* ұяма кеп ұйығанда, Ақ таңға қанатымды қаққам келіп (М.Мақатаев, Шығ.).

ЗАМАНА з.т. поэт. **Заман.** Түсімде [жаман] іс көрдім, *Заманам* менің қағынды (Алпамыс). Дұрысы – Изергиль философиясы жүгенсіз, жабайы философия болғанмен, *замана* ұсталықпен орап тастаған, бас-аяғы табылмайтын, түрлі түске боялған домалақ жіпке ұқсайтын еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ал ауызша поэзияға тән сөздер қазіргі поэзияда стилизация түрінде қолданылғанмен, өзінің ауызша поэзияға тән реңкін сақтап тұрады.

35. Стыльдік белгілердің ішінде сөздің, мағынаның қоғамдық өмірдің қай саласына тән екенін көрсететін белгілер ерекше орын алды. Олар сөздің, мағынаның ғылым мен техниканың, өнер мен кәсіптің белгілі бір саласында қолданылатынын көрсету үшін жұмсалды. Мысалы:

ҚОСЫЛҒЫШ з.т. хим.

ЫҢҒЫРУ з.т. қол өнер.

ҚОЗАПАЯ з.т. мақта шар.

ЖАБА з.т. саят.

36. Сөздің эмоционалдық мағынасын көрсету үшін бірнеше белгі қойылды. Олар қарғыс, алғыс, келемеж (ирон.), әзіл, құрметтеу, мысқыл, сүйсіну, менсінбеу деген субъективті көзқарасты білдіреді. Мысалы:

ЫРЖАҚТАУ е.т. жағымсыз. *Ыржаң-ыржаң етіп қилу.* Пәлі, мақтаншақ, жерден жеті қоян тапқандай *ыржақтауын* (Н. Сералиев, Қанат.).

ПЫСЫҚАЙ с.ы. жағымсыз. *Пысықсымақ, жылтос.* Адамдар арасында пысықта, *пысықай* да мол (К.Ахметбеков, Ақдала).

ӘКІМСЫМАҚ с ы н. м е н с і н б е у. *Әкім сияқтанған, әкім болғансыған адам.* Әсет жұмбақты пеше отырып, заманындағы *әкімсымақтарды* мейлінше масқаралайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Кейбір шітірейген *әкімсымақтар* жөні түзу қыз-келіншек көрсе, естерінен танатын әдеті (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚАЛҚАМ з а т. 1. е р к е л е т у. *Жасы кіші адамды еркелету үшін қолданылатын қаратпа атауы.* Сұлтан *қалқам*, көмшат деген сөздің мағынасын кейін түсіне жатар, одан да әлгі айтқан әнінің тарихын айтып берейін бұларға (Ф.Оңғарсынова, Біздің Көмшат). 2. ж а қ т ы р м а у. *Қалқам*, көп сөйлемей тыныш отыр! (Ауызекі). 3. ө т і н у. *Қалқам*, есікті жаба сал! (Ауызекі).

ЖАРЫҚТЫҒЫМ з а т. 1. с ү й с і н у. *Жарқыным, шырағым мағынасындағы қаратпа атауы.* Жарқыным, *жарықтығым*, жан шырағым, Сауылдап жанып тұрған шам-шырағым (Қозы Көрпеш.). 2. р е н і ш. *Жасы кіші адамға қарата айтылатын қаратпа атауы.* *Жарықтығым*, ендігөрі Абайды бұндай жерге бастай көрме! Тіпті басың жас, үлкеннің ондай пәлесінен өзін де аулақ жүр, – деді Ұлжан (М.Әуезов, Абай жолы).

ЖАРЫҚТЫҚ з а т. 1. с ү й с і н у. *Қасиеттеу, құрметтеу мағынасында жасы үлкен адамға айтылады.* Молдаға зекет, құшыр, садақа бермеу керек деп отырып, *жарықтық* патшаға да тіл тигізіп жібергені рас (М.Дулатов, Шығ.). *Жарықтық*, төрт түлігі сай, үрім-бұтағының алдында жақсы аттанды, – деді көрші шал (С.Мұратбеков, Жабайы.). 2. с ү й с і н у. *Табиғат құштерін, жан-жануарды тір түту, соған табыну мағынасын білдіреді.* Баян тауының бауырындағы *жарықтық* Жасыбай көлінің жағасы жасыл бұйраланып жетілген (І.Жансүгіров, Әңгім.). Табиғат *жарықтық* шеберлік өнерін аямай-ақ салған екен. Қою қара қасы қиылған, бидай өңді, қарақат көз, орта бойлы (С.Омаров, Дала қызы). 3. р е н і ш. *Кемсіту, шенеу-мінеу мағынасында қолданылады; шіркін, жазған, соққан.* Бір пәлені тағы бастайтын болды-ау мына *жарықтық*. Отбасында өзім бар, өзім барда кімім бар дейсің де тұрасың-ау, *жарықтық*... (М.Әуезов, Қараш.).

Сөздің эмоциялық реңкін білдіретін белгілер сөздің стильдік арнасын, саласын көрсететін белгілермен қабаттаса қойылуы мүмкін. Мұндай жағдайда сөздің, мағынаның стильдік «төркінін» көрсететін белгі бірінші қойылды. Мысалы:

СОРЛЫ с ы н. қ а р а п. м е н с і н б е у. *Байғұс, бейшара.* Мына *сорлы* қайда барады? (Ауызекі).

37. Қазіргі қазақ әдеби тіл қолданысынан шығып қалған, қазіргі тілде онша танымал емес сөздерді білдіру үшін *көне* деген белгі қойылды. Бұл белгі негізінен қазіргі әдеби тілде өте сирек кездесетін, архаизм ретінде ұғынылатын сөзге, мағынаға қойылды. Мысалы:

ХАШИЯ з а т. к ө н е. *Оқырманның кітаптың, қолжазбаның шетіне жазған ескертпесі.* – Біріншісі, – деді Сұлтанмахмұт, – медіресе қанша жыл жатып *хашия* мен мантиқ шайнай, керілдесіп жату; хатімкер атын алып, өзі түсінбеген мылжыңын елге апарып сату (Д.Әбілев, Ақын.).

ХҰСНИХАТ [ар. *حسنی خط*] з а т. к ө н е. *Көркем жазу (каллиграфия).*

Кейбір сөздерге бірнеше белгі қойылуы мүмкін. Мұндайда *көне* белгісі соңынан қойылды.

Көне сөздерді, архаизмдерді өткен тарихи дәуірлер мен кезеңдерде қолданылған зат, құбылыс, ұғымдарды білдіретін атаулардан, мәтіндерден ажырата білу қажет. Мысалы, *найза, садақ, би, сұлтан, әулие* ... т.б. сөздер, атаулар халыққа кеңінен танылған, өзінің мән-мағыналарын сақтағандықтан, көркем әдебиет, тарихи шығармалар тілінде жиі кездеседі. Мұндай сөздер мен мағыналарға *көне* деген белгі қойылмады.

СӨЗДІКТЕГІ СӨЗДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Тақырыпқа алынған сөздің анықтамасы, түсіндірмесі оның грамматикалық мағынасына сәйкес болуға тиіс.

38. **Зат есімдер.** Сөздікте тақырыпқа алынатын зат есімдер атау септік тұлғаға сәйкес берілді. Тақырыпқа алынған сөздің грамматикалық тұлғалары (көптік, септік, тәуелдік, жіктік т.б.) берілмейді.

Тек көптік тұлғада ғана қолданылатын, жекеше түрде жұмсалмайтын туынды зат есімдер сол көптік тұлғада берілді. Мысалы:

СҮТҚОРЕКТІЛЕР з а т. з о о л. *Сүтпен қоректенетін жоғары сатыдағы омыртқалы жануарлар.* Оған мысал ретінде қазақ жерінде *сүтқоректілердің* 155 түрінің мекендейтіндігін айтсақ та жеткілікті (Х.Қыдырбаев., Қазақст. хайуанат.).

Халық, ұлт, белгілі бір өлкедегі этнос атаулары жекеше тұлғада берілді. Мысалы:

ТҮРІК з а т. *Түркия Республикасының түркі тілдес негізгі тұрғын халқы және сол халықтың өкілі.* Ысмағұл мырза *т ұ р і к* ұлтының зор тәрбиешісі, ұғлығ ұстазы, ардақты атасы болып дүниеден қайтты (М.Дулатов, Шығ.).

НЕМІС з а т. *Германияның неміс тілді негізгі тұрғын халқы және сол халықтың өкілі.* Игорьдің әкесі соғыстың ең соңғы айында *н е м і с* жерінде қаза тауыпты (А.Жақсыбаев, Егес). Қазақша сөйлейтін *н е м і с* келіншегі Сардардың есіне Гүлбаршынды түсірді (Р.Токтаров, Тұлпар.).

Сын есімнен жасалған дерексіз мағынадағы күй, қасиетті көрсететін туынды зат есімдердің мағынасы кейде сол сын есімге тән қасиет, күй түрінде ашылды. Мысалы:

ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ з а т. *Еңбекқор сын есімінің мағынасына тәндік.* Халел Дерягиннің *е ң б е к қ о р л ы ғ ы н*, оның машина жүргізу шеберлігін айтып, біраз мақтады (С.Жүнісов, Жапанда.). Майшекер бұл жолы да өзінің асқан шеберлігін, *е ң б е к қ о р л ы ғ ы н* танытты («Лен. жас»).

СҮЙКІМДІЛІК з а т. *Сүйкімді сын есімінің мағынасына тәндік.* Фазиза көрген көзге алғашқы жерден-ақ *с ү й к і м д і л і г і н* сездіретін уыз жас (М.Әуезов, Тол. жин.). Қыздың ашандау келген ақша жүзінде адамды еріксіз тартып әкететін бір *с ү й к і м д і л і к* бар (Ә.Әбішев, Найзағай).

39. Қимыл есімінен жасалған дерексіз мағынадағы белгілі бір күй, қасиетті білдіретін зат есімдердің мағынасы сол қимыл есіміне тән қасиет, күй түрінде ашылды. Мысалы:

ПАРЛАМЕНТШІЛДІК з а т. *Парламентшіл сын есімінің мағынасына тәндік.*

ӨКІЛЕТТІЛІК з а т. *Өкілетті сын есіміне тәндік.* Онда біз делегацияны бір кезде үкіметтің өзі құрылған принципке сай келмейтін, *ө к і л е т т і л і г і* жоқ өкілдер ретінде қабылдамай қоямыз! («Мәдениет және тұрмыс»).

40. Зат есімнің көмекші есім түрлері лұғаттық мақаланың тақырыбына алынып, тәуелдік тұлғада берілді және түсіндірмеде негізгі сөзге қандай мағына үстеп тұрғаны көрсетілді.

Көмекші есімдерге негізінен мынадай сөздер жатады: *айналасы, алды, арасы, арты, асты, аяғы, басы, беті, бойы, жан-жағы, жаны, қасы, қарсысы, маңы, ортасы, соңы, сырты, төңірегі, тұсы, тұбі, үсті, шеті, іші.* Мысалы:

АЛДЫ з а т. **1...** **2...** **3.** *Белгілі бір нәрсенің (жердің) қарсы жағы.* Ауылдың *а л д ы н д а* көген басында жиырма-отыз бойжеткен жерден басын көтермей, беттерін тырнап, шаштарын жұлып, қызыл ала қанға батып өкіріп жылап жатыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Есігінің *а л д ы н д а* жері бос жатыр, ал дастарқанға қоятын көкөністі басқалардан сатып алады («Егемен Қазақстан»).

41. **Сын есімдер.** Сөздікте сын есімдер түбір, туынды түбір тұлғасында берілді. Сын есімдердің грамматикалық тұлғалары берілмейді. Шырай тұлғалы сөз сөздік мақаланың тақырыбы ретінде алынбады.

Елді мекен, қала, мемлекет атаулары сияқты жалқы есімге сын есімнің қосымшасы жалғану арқылы жасалған *қазақстандық, оралдық, жетісулық* т.б. тәрізді туынды сын есімдер сөздік мақалаға алынбады.

Жалпылық, дерексіз мағынаны білдіретін зат есімнен жасалған, кейбір туынды сын есімдердің қатыстық мағыналары сол затқа қатысы арқылы ашылды.

ПАРЛАМЕНТШІЛ с ы н. *Парламентке тән.*

ӨКІЛЕТТІ с ы н. *Өкілеті барлық.* Келісімшарттар *ө к і л е т т і* органдардың келісімінсіз жасалмайды («Егемен Қазақстан»).

42. **Сан есімдер.** Сөздікте сан есім сөздерге с а н. деген белгі қойылды. Лұғаттық мақаланың тақырыбына сан есімнің есептік, жинақтау, реттік түрлері алынды және сөз мағынасын анықтағанда сан есімнің қай түріне жататыны көрсетілді, сандық мағыналар ортақ формулалар бойынша ашылды. Мысалы:

АЛТЫ с а н. *Алты бірліктен тұратын, бестен кейінгі есептік сан; 6 цифрдың атауы.* Үш жасқа келгенде өрең-өрең аяғын басып, *а л т ы* жасында тілі шықты (Д.Исабеков, Екі жиырма). Оған *а л т ы* рудан *а л т ы* қыз беріп, *а л т ы* отауды бір күнде өкеліп тігіп берген (Қ.Жұмаділов, Дарабоз).

БЕСІНШІ с а н. *Бес санының реттік түрі.* – Қош келдің! – дейміз енді жаңа жылға, Әр үйде, әр қалада, әр ауылда. Жазамыз оның да атын алтынменен, *Б е с і н ш і* бесжылдықтың жалауына (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ЕКЕУ с а н. *Екі санының жинақтау түрі.* Қаншайым Қасымның қарына асылып келеді, *е к е у і н і* ң де бір-біріне тіл қатуға шамасы жоқ (Ө.Қанахин, Мұрагер). Күш атасын танымайды. Көне күресіндер, деп қоңқақ мұрын *е к е у м і з д і* құшақтастыра салды (Б.Сокпақбаев, Менің атым.).

БЕС-ОН с а н. *Бес пен онның арасын білдіретін болжалдық сан.* Арада *б е с-о н* минут өткен соң Көшім екеуіміз құшақтасып айырылыстық (М.Мағауин, Бір ата.). *Б е с-о н* қойды ауыл айналасында айнала жайып, ел көшінде күн көріп жүре бердік (С.Бегалин, Уақыт.).

АЛТЫ-АЛТЫДАН с а н. *Алты санының топтық түрі.* $\approx$ *А л т ы-а л т ы д а н* бөлді.

ЕКІ-ЕКІДЕН с а н. *Екі санының топтық түрі.* Оның ізінше Нұрай мен Демесін де келді. Сол-ақ екен, бұлар *е к і-е к і д е н* жұптаса қалды (Ө.Қанахин, Жүрек.). Осы кезде барлығы орындарынан тұрып, *е к і-е к і д е н* билей жөнелді (Ә.Тарази, Асу.).

43. Есімдіктер. Есімдіктер сөздікте *е с і м.* деген белгімен берілді және түсіндірмеде есімдіктің қандай мағыналық тобына жататыны көрсетілді. Мысалы:

БҰЛ *е с і м.* *Біреуді не бір нәрсені нұсқай, меңзей айтылатын сілтеу есімдігі.* Елде көп *б ұ л* бидайдай адам, – деді, – Төкаппар, оны халық жаман, – деді, – Қалпы емес төкаппарлық данышпанның Тұтынба *б ұ л* мінезді, балам, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қызықты кезі жастықтың, Жиырма бес, отыз арасы. *Б ұ л* дәуірде жар құшпай, Сағым құған, сарпалдан, Бір әуре байғұстай (Ж.Аймауытов, Шығ.).

БІЗ *е с і м.* **1.** *Бір істі орындаушы өздері екенін, я болмаса өздерінің кім екенін көрсететін жіктеу есімдігінің көпше түрі.* Жұмыс көп, қиындықтар көп, бірақ халық күші одан да көп. Ол күшті ұйымдастыра білсек, *б і з* алмайтын қамал жоқ (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Фафу етерсіздер, «*б і з-д і ң*» дейтін себебіміз, *б і з д і ң* де жұрт қатарлы іш тартарымыз бар (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). **2.** *Жіктеу есімдігінің бірінші жағының сыпайы реңкті жекеше түрі, «мен» дегенді сыпайылай жеткізу.* Күн батпай биттей алаң болма *б і з г е*, Қас қарая келермін мен де сізге. Ішіп, жеу арасында сөйлер сөз көп, Ол үйде жан болмасын сенен өзге (Абай, Тол. жин.).

БІРЕУ *е с і м.* *Бөтен, бөгде адам дегенді білдіретін белгісіздік есімдігі.* *Б і р е у* *л е р д і* мез қылып аламын деп, Ашуыма ауыздық саламын кеп. Тентек іні бетіме тік қараса, Жасқанамын жандай-ақ залалым көп (М.Мақатаев, Жырла.). Желкесі күдірейіп, бұғағы әукеше салбырап, қарны шермиген *б і р е у* барбиған сұқ қолын шошайта сөйлегенде даусы қыр-қыр етеді (Ф.Мұстафин, Қарағанды).

МЕН *е с і м.* *Бір істі орындаушы сөйлеушінің өзі екенін білдіретін жіктеу есімдігінің жекеше түрі.* *М е н* өзім Тәуке болғалы соғыста бір кісіге сүйсіндім (І. Жансүгіров, Шығ.). Ал, *м е н*, Азия мен Африка елдері жазушыларының конференциясын әзірлеу жөніндегі Халықаралық комитеттің мүшесі ретінде, Каирге ертерек барып, үлкен жиынның жемісті өтуіне атсалыстым (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

НЕ *е с і м.* *Нәрсенің не екенін білдіру үшін қолданылатын сұрау есімдігі.* Өз байынан *н е с і* артық, сайтан-ау... Жап-жақсы қатынын тастап, Бұ да бір есі шыққан сорлы (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Сұрқы бұзылып тұр. Бірақ *н е* шара?! *Н е* қылмақ керек, – деп Нүке өзге жолдастарына қарады (М.Әуезов, Қилы заман.).

ӨЗ *е с і м.* *Бір нәрсені істеуші басқа біреу емес, өзі екенін білдіретін өздік есімдігі.* Ақбілек *ө з і-н е н* бетер сол екеуінің жетімдігіне қабырғасы қайысатын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы өтірік еді десе, қосшының бастығы ғой, Үрпектің *ө з і* айтсын (Б.Майлин, Шығ.).

44. Етістік. Сөздікте түбір, туынды түбір, етістіктер сөздік мақаланың тақырыбы ретінде алынып, мағыналары ашылып көрсетілді. Етістердің қай етіске жататыны түсіндірмеде байқалып тұруға тиіс. Мысалы:

АЙМАЛАС= *е т.* *Сүйісу, құшақтасу, өбісу.* «Жарайды, даярмын!» – деп айтып салды, Ойланып бір минут та қылмай төзім, Сол сайда уәделерін бекітісіп, Екеуі *а й м а л а с т ы* ыстық жүзін (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЙҚЫНДАТ= *е т.* *Анықтату, дәлдеу.* Мұнымен қатар, реакция көрінісін *а й қ ы н д а т а* түсу үшін ағар қойыртпағына метилоранж не метилон көгі араластырылады (Малды туберк. сақтан.).

АТАНДЫР= *е т.* *Атқа иелендіру, атанту.* Мынау отырған Шұбар мен Әзімбайларды Құнанбай нәсілі демей, қастерлеп, «қажы баласы» деп *а т а н д ы р а т ы н* болған (М.Әуезов, Шығ. жин.).

АРЫЗДАН= *е т.* *Шағым түсіру, арыз айту.* Әдеті қолын қоймай *а р ы з д а н ғ а н*, ұрланып пәле жинап қарызданған (Е.Әукебаев, Таң шапағы). Өзіңдей жалғыз балам бар еді. Істі болды. *А р ы з-д а н ы н*, қуғалы келем (С.Әлжіков, Күле көрме.).

Етістіктің қимыл атауы лұғаттық мақаланың тақырыбына алынды да, мағынасы түбір етістікті қимыл атауынан бөліп көрсету үлгісі бойынша ашылды. Мысалы:

АТҚАРУ *Атқар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Орындау, жұмыс істеу.* Газетке қызмет *а т қ а р у* мейлінше ауырға соқты (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Міндетін, парызын өтеу.* Әрбір командирдің алдында өз адамшылығын – Отан алдындағы өз борышын *а т қ а р у* міндеті жүз есе өсті, жүз

есе ауырлады (Ж. Саин, Жол үсті.). Құдай ісін *а т қ а р у ғ а* асықпа, Қолдан келсе қасиетінді ашып қал (Шығыс жұлдыздары).

Көмекші етістіктер лұғаттық мақаланың тақырыбына алынып, негізгі етістікпен тіркескендегі мағынасы көрсетілді. Мысалы:

ЖАТЫР = е т. *Негізгі етістікпен тіркесіп, ондағы істің мезгілге байланысты жайын білдіретін көмекші етістік*. Үйге түтінмен қоса шаң, көмір тозандары еніп *ж а т ы р* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). – Інісін шақырып *ж а т ы р!* – десті олар (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ЕКЕН = е т. *Е = көмекші етістігінің өткен шақ есімше түрі*. Ауылға жақындағанда жас жігіттерге жат көрінген бір нәрсе, бұл ауылдың барлық жаны топталып, шеткі үйдің сыртына жиылып бұларды күткендей болып *т ү р е к е н* (М.Әуезов, Қараш.).

ЕДІ = е т. *Е = көмекші етістігінің өткен шақ түрі*. Төрекелді кеңсе терезесінен ішке үңіліп *е д і*, жездесінің жанында мұғалім жігіт отыр екен (М.Иманжанов, Адам.). Шешесінің және туған ағасының аясында өскен қыз өзінің сылаңдап ер жетіп, көзге түскенін де білмей қалып *е д і* (С.Алдабергенов, Алға).

45. **Үстеу**. Үстеулер лұғаттық мақаланың тақырыбына алынып, оларға *ү с т.* деген грамматикалық белгі қойылды. Негізгі, түбір үстеулермен қатар қосымшалардың жалғануы, сөздің қосарлануы, бірігуі арқылы жасалған туынды үстеулер де лұғаттық мақаланың тақырыбына алынды. Мысалы:

БАРЫНША *ү с т.* *Бар мүмкіндігінше, мейлінше*. Ол ғажап ержүрек жігіт болатын. Отан алдындағы борышын *б а р ы н ш а* адал, қалтқысыз жүрекпен орындап жүрді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Басымнан өткеріп, Барлығын түйемін. *Б а р ы н ш а* жек көріп, *Б а р ы н ш а* сүйемін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЖАЗДАЙ *ү с т.* *Көктем мен күз арасындағы мезгілде, жаз бойы*. Сол жылы Дарқандар *ж а з д а й* суда жүрді. Осы жүрісте ол матростардың, жүкшілердің ішінде біте қайнап, талай тәтті жолдас тапты (І.Жансүгіров, Өңгім.).

КҮНДІЗ-ТҮНІ *ү с т.* *Күндіз де, түнде де, тәулік бойы*. Сары түнге сарылып, кірпік ілмей, Салқын күзде бір жылы үйді көрмей. Сахарада салпақтап *к ү н д і з-т ү н і*, Бұралқы ит пен малшының сиқы бірдей (Жамбыл, Шығ.). Талай сыр ертегіні ел айтады, Ызындап, таудан соққан жел айтады. Жасырын сыбырласқан жапырақтар, *К ү н д і з-т ү н* күңкілдеген көл айтады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ШАПШАҢ *ү с т.* *Тез, жылдам*. Қаншама *ш а п ш а ң* сөйлесем де, Шалдуар менің сөзімді аяқтатпады (Ә.Нұршайықов, Махабб.). // *Тез жүретін, жирдек*. *Ш а п ш а ң* поезд жұлдыздай ағып жүйткіп келеді (С.Көбеев, Орынд. арман).

46. **Еліктеуіш сөздер**. Еліктеуіш сөздердің барлық түрі лұғаттық мақаланың тақырыбына алынып, *е л і к.* деген грамматикалық белгі қойылды және олардың мағынасы дыбысқа еліктеу ме, қимылға еліктеу ме, түр-түске еліктеу ме, иіске, түйсікке еліктеу ме, түсіндірмеде ашылып көрсетілді.

АРБАҢ *е л і к.* *Икемсіз оғаш қимылды бейнелейтін сөз*. *А р б а ң-а р б а ң* арбалар Көшеден көше доңғалап Көше толы халыққа Тым-ақ қарап таң қалар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Игнат еркелеген тентек баладай *а р б а ң* қағып, арсалаңдап келіп, Омарды бас салды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ЖАРҚ *е л і к.* *Кенеттен ұшқын атқан, жалт еткен, шағылысқан жарықты, сәулені бейнелейтін сөз*.

Жарқ етті. *Кенеттен жалт етті, жарық болып кетті*. Электр лампочкасы *ж а р қ е т і п* жана кеткенде, Жиенбай қонақтың үсті-басына бір көз жүгіртіп өтті (М.Дүйсенов, Мейман.).

МҮҢК *е л і к.* *Кенеттен шыққан жағымсыз иісті бейнелейтін сөз*.

Мүңк ете қалды. *Жағымсыз, сасық иіс шықты*. Байланысшылар үйге кіргенде қоңырсыған иіс *м ү ң қ е т е қ а л д ы* (Б.Момышұлы, Москва.). Операциялық бөлме. Оған тән эфир және дәрі-дәрмек иіс есігін ашқанда-ақ *м ү ң қ е т е қ а л д ы* (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ТАРС *е л і к.* *Заттардың кенет соқтығысуынан шыққан дыбысты бейнелейтін сөз*. *Т а р с* еткенде шарт етіп, Дәлдеген жерден тиіпті (Алпамыс батыр).

ШЫМ *е л і к.* *Кенеттен дененің, терінің бір нәрсе шағып алғандай тітіркенгенін бейнелейтін сөз*.

Шым етті. *Тітіркеніп кетті, тыз ете қалды*. Үшінші ротаны, батальон штабын сол күйінде жайратып кеткенде, жүрегім *ш ы м е т і п*, ернімді қатты тістеп алдым да, бүкеңдеп ілгері жылжыдым (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Шалғын байдың қос самайы солқылдап, жүрегіне ине шанышқандай *ш ы м е т е* қалды («Лен. жас»).

47. Шылау сөз. Шылаулар лұғаттық мақаланың тақырыбына алынып, олардың барлық түрлеріне ш ы л. деген грамматикалық белгі қойылды және түсіндірмеде шылаудың қай түріне жататыны көрсетілді.

ЖӘНЕ ш ы л. *Сөз бен сөзді не сөйлем мен сөйлемді байланыстырушы жалғаулық шылау.* Отандық ж ә н е дүниежүзілік ғылымды творчестволық еңбегімен байытып отырған сан мың ғылыми қызметкерлердің ішінде әйелдердің алатын орны өзгеше (Аялы жандар). Автор өзінің кітабында Отанымызда, оның ішінде Қазақстанда өсетін ж ә н е медицинада көп заманнан бері қолданылып келе жатқан дәрілік өсімдіктерді жан-жақты баяндайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

БІРАҚ ш ы л. *Қарсылықты мағынаны білдіретін жалғаулық; алайда, әйтсе де, дегенмен.* Аудан есікті кең ашты, б і р а қ алғашқы бетте-ақ Жомарт аудан басшыларының кейбіреуінің көңіліне ылғал салды (Ф.Мұстафин, Миллионер). Жабай: атты жақсы мінетін, киімді жақсы киетін, үй ішін таза ұстайтын, б і р а қ мал жимайтын адам болады (С.Мұқанов, Менің мектеп.).

ДЕЙІН ш ы л. **1.** *Бір нәрсенің шегін, межесін танытатын септеулік; шейін.* Жұмыс көп, ертеден кешке д е й і н зырылдап жүгірудемін (А.Машанов, Жер асты.). Соңғы жылдарға д е й і н түйе еті өндірілмей келді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** *Заттардың толық қамтылғандығын білдіретін шылау.* Жинақтаушы зейнетақы қоры банк депозиттерінен бастап, Үкімет пен компаниялардың құнды қағаздарына д е й і н сан түрлі бағыттарды инвестициялап отырады («Егемен Қазақстан»).

ҒОЙ ш ы л. **1.** *Қой демеулігінің дыбыстық түрі.* Әйел заты сыншыл да аңғарымпаз г о й. Айша үй ішін көзімен бір шарпып өткенде-ақ ұсақ-түйекке дейін көріп қалған еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Айттым г о й, Бейсеннің үйінде тұрсаң, күтімің жаман болмайды (С.Омаров, Хантағы.). **2.** *Өтіну, еркелету мағынасын үстемелейді.* Темір, а, Теміржан, кел, балапаным! Мен саған тоқаш әкелдім, келе г о й, – деді [Балқия] (Ө.Әбішев, Замана.). [Ол] Мынау Рахима ма? Келе г о й ш ы, – деп, қолын созып еді, Рахима апама қарай қашты (Ө.Қалдыбаев, Су тасушы.).

48. Одағай сөз. Одағайлардың барлық түрлері лұғаттық мақаланың тақырыбына алынып, оларға о д. деген грамматикалық белгі қойылды және түсіндірмеде одағайдың қай түріне жататыны көрсетілді. Мысалы:

АЛАҚАЙ о д. **1.** *Қуанып, шаттанғанды білдіретін сөз.* «Уа, жамағат! А л а қ а й! Аббас келді! Хан Аббас!» Сол арада бұрыштан Құжырайған, құрысқан, Хан Аббасың бүкендеп, Шыға келді, о, қасқа! (М.Жұмабаев, Шығ.). – Эврика, эврика, а л а қ а й. – Радист палубадағы мұз үйіндіні тазартып та үлгермей, секіріп түсті. – Әй, бұл бар ғой, ғылыми станция болады (Ә.Сәрсенбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Балалардың қуанғанда айтатын сөзі.* Сонда тымақ желпінді, Құлақтарын сілкінді, Тамақты бір кенеп ап, Білекті бір білеп ап: «Мен – кешегі «Малақай» Күнім туды, а л а қ а й! (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Қуаныш, шаттық.* Әй, балалар, балақай, Жүрген жерің а л а қ а й, Алға қойған тәттіні Жасамаңдар талапай (С.Оңғарбаев, Дөңде.).

АУҚАУ-АУҚАУ о д. *Сиыр малын шақыру үшін қолданылатын сөз.* Мәселен, малды өзіне шақыру үшін: жылқыға құрау-құрау, ірі караға а у қ а у-а у қ а у, түйеге көс-көс сияқты сөздер де айтылатын (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Мысалы, малдың төлін табыстырарда жылқыны «құр-құр», түйені «көс-көс», сиырды «а у қ а у-а у қ а у» дейді («Қазақст. пионері»).

БОПЫМ о д. *Құсбегінің қыран құсты шақырғанда қолданатын сөзі.* Сәл жүрген соң атының басын бұрып, көлдененді түрды да, жемдорбадан қойдың асықжілігін алды. Оны басына көтере бұлғақтата көрсетіп, құсын шақырды. – А-е-ей, к-ө-ө-әл б о п ы м, кәл, кәл! («Қаз. әдеб.»).

ОЙПЫРЫМАЙ о д. *Бір нәрсеге таңданғанда, таңырқағанда айтылатын сөз: ой пірім-ай.* – О й п ы р ы м-а й, қарағым, бермен келші! (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). О й п ы р ы м-а й, мына сорлы тағы да ішіп алған екен ғой (А.Сейдімбеков, Ақиық).

МОҢ-МОҢ о д. *Сиыр малын шақырғанда айтылатын сөз.* Ат жалынан аса, жел бетке көз салып қойып: м о Һ-м о Һ – деп, ақырын ысқырды (А.Нұрманов, Құлан.).

49. Модаль сөз. Айтылған ойға, пікірге сөйлеушінің көзқарасын, сезімін аңғарту үшін, көбіне қыстырма сөз ретінде қолданылатын сөздерге м о д. деген грамматикалық белгі қойылып, түсіндірмеде олардың модальдық мағынасы көрсетілді. Модаль сөздерге негізінен мынадай сөздер жатады: *әлбетте, әрине, бәлкім, дегенмен, демек, ендеше, қысқасы, мысалы, мәселен, мүмкін, рас, расында, сөзсіз, сірә, шамасы, шынында, шіркін* т.б. тәрізді. Мысалы:

ӘЛБЕТТЕ [ар. **الْبَتَّة**] м о д. *Әрине деген мағынадағы мақұлдау, қоштау сөз.* Ә л б е т т е, ернің кеуіп шөлдемейсің, Арнаға сабы сайлы салсаң қасық. Тастамас талапты ерді, тәңірім шөлге,

Жатқанның пайдасы жоқ, бекер жасып (О.Шораяқов, Шайыр). Жаманның көрпесінің өлшеуі жоқ, *Әлбетте*, артын білмей пәнданады. Әман жүрт бір айыптан табылар ма, Ақыл көзбен қарасақ хан-қараны (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ӘРИНЕ м о д. *Иә, әлбетте деген мағынадағы сөз.* Қыблага қарамақ – *ә р и н е*, Құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты (Абай, Шығ.). Көргендерін сан ғасырлар сүйіпті ел, *Ә р и н е*, олар – топты жарған жүйріктер, Сәлем саған, біз шықпаған биіктер! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

БӘЛКІМ м о д. **1.** *Мүмкін, ықтимал, бәлки.* Бұға тұрайық, *б ә л к і м* ескермес. Екеуі де төмен бұқты (Б.Майлин, Шығ.). *Б ә л к і м* кедей шығарған мақал шығар, – деді Бейсетай (І.Жансүгіров, Әңгім.). Сіз де офицерсіз, хорунжий белгіңіз бар, оқымаған шығарсыз, *б ә л к і м* (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** *Аздап, ептеп, сәл.* Сәкеннің қолы қалам я басқа бір аспапты ұстағанда, *б ә л к і м* қалтыраңқырайтын, оны «Колчак абақтысының азабынан қалған сарқыншақ» дейтін (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ШАМАСЫ м о д. *Бір нәрсенің мөлшері, нобайы, болжамы, осылай шығар деген мағынадағы сөз.* *Ш а м а с ы*, атылам-ау деген күдікке бойымды бермеген болуым керек (А.Сүлейменов, Бесін). «Дос – егіз, дұшпан – сегіз» дейді екен бұрынғылар. *Ш а м а с ы*, Бәйтүгей, Тоқарыстан бабаларымыздың тұсында болса керек (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

СӨЗДІКТЕГІ ШЕТТІЛДІК СӨЗДЕР

50. Сөздікке енген шеттілдік сөздердің негізінен қай тілдік екені тік жақша арқылы сол сөзден кейін көрсетілді. Мысалы:

БАНКОМАТ [ағыл. bankomat] з а т. ж а ң а. *Нақтылы валютаны несие карточкалар көмегімен автоматты түрде беруге, алуға арналған техникалық құрылғы, банктік автомат.* Есінде болсын! *Б а н к о м а т т ы ң* нұсқаулығын орындауды кешіктіргеніміз жөн («Егемен Қазақстан»).

АБОНЕМЕНТ [франц. abonnement] з а т. *Бір затты белгілі бір мерзім ішінде пайдалануға құқық беретін құжат.* Менің театрға баруға алған екі *а б о н е м е н т і м* бар. Соның біреуін саған берем, – деді (С.Омаров, Әңгім.).

Екі сөзден құралған шеттілдік сөздердің төркінін көрсетумен бірге аудармасы да беріліп отырды. Мысалы:

АПОФЕРМЕНТ [грек. ар – одан, онсыз; лат. fermetum – ашытқы] з а т. б и о л. *Күрделі ферменттердің субстратқа деген талғамдылығын анықтайтын ақуызды бөлігі. А п о ф е р м е н т т е р* коферментпен қосылып, катализдік белсенділік көрсетеді (Қаз. тілі термин. Биология). *А п о ф е р м е н т і ң* коферменттен айырмашылығы – қыздыруға төзімсіз т.б. белоктық қасиеттері болады (ҚСЭ).

51. Негізінен араб, парсы, грек, латын тілінен өзге тілдерге еніп, кеңінен тараған терминдік атауларға ар., пар., гр., лат. деген белгі қойылды.

Нұргелді УӘЛИ

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

[] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.

< > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.

[_ _ _] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.

≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.

// грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц. — авиациялық
 а л ғ ы с. — алғыс сөз
 а н а т. — анатомиялық
 а н т р. — антропологиялық
 а ң ш. — аңшылық
 а р х е о л. — археологиялық
 а с т р. — астрономиялық
 а у ы л ш а р. — ауылшаруашылық
 а у ы с. — ауыспалы мағына
 а ф р и к а. — африка тілдері
 ә д е б. — әдебиеттану
 ә л е у м. — әлеуметтік
 ә с к. — әскери
 б а ғ. т е р. — бағалы терілер
 б а л а т і л і — бала тіліне тән
 сөзқолданыс
 б а т а. — бата
 б е й н. — бейнелі сөзқолданыс
 б е й п і л. — бейпіл сөз
 б и о л. — биологиялық
 б и о х и м. — биохимиялық
 б о т. — ботаникалық
 в е т. — ветеринарлық
 г е о г р. — географиялық
 г е о л. — геологиялық
 г е о м. — геометриялық
 г е о ф и з. — геофизикалық
 г и д р. — гидрологиялық
 д и п л. — дипломатиялық
 д і н и. — діни
 е г і н. — егіншілік
 е л і к. — еліктеуіш сөз
 е р к е л е т у. — еркелету
 е с к і к і т. — ескі кітаби
 е с і м. — есімдік
 е т. — етістік
 ж а ғ ы м с ы з. — жағымсыз
 ж а қ т ы р м а у. — жақтырмау
 ж а ң а. — жаңа сөз
 ж е р г. — жергілікті сөз
 з а ң. — заң
 з а т. — зат есім
 з е р г. — зергерлік
 з о о л. — зоологиялық
 и н ф. — информатикалық
 к ә с. — кәсіби сөз

к е к е с і н — кекесін
 к е л е м е ж. — келемеж
 к е н. — кен ісі
 к о н т е к с т. — контекстік мағына
 к ө л і к. — көлік қатынасы
 к ө н е. — көнерген сөз
 к ө т е р. — көтеріңкі стиль
 к і т. — кітаби стиль
 қ а р а п. — қарапайым сөз
 қ а р ғ. — қарғыс сөз
 қ а р ж ы. — қаржы термині
 қ о ғ.-ә л е у м. — қоғамдық-әлеуметтік
 қ о ғ.-с а я с и. — қоғамдық-саяси
 қ о л ө н е р. — қолөнер
 қ ұ қ ы қ. — құқықтық
 қ ұ р. — құрылыс
 л и н г в. — лингвистикалық
 л о г. — логикалық
 м а қ т а ш а р. — мақташаруашылық
 м а л ш а р. — малшаруашылық
 м а т. — математикалық
 м е д. — медициналық
 м е н с і н б е у. — менсінбеу
 м е т а л л. — металлургиялық
 м и н. — минералогиялық
 м и ф. — мифологиялық
 м о д. — модаль сөз
 м у з. — музыкалық
 м ы с қ ы л. — мысқыл
 о д. — одағай
 о й ы н. — ойын
 ө н е р. — өнертану
 ө с. — өсімдік
 п е д. — педагогикалық
 п о л и г р. — полиграфиялық
 п о э т. — поэтикалық
 п с и х. — психологиялық
 р е н і ш. — реніш
 р е с м и. — ресми
 с а н. — сан есім
 с а я с и. — саяси
 с а я т. — саятшылық
 с ә у л е т. — сәулет өнері
 с и р е к. — сирек қолданылатын сөз
 с о в е т. — советизм
 с ө й л. — сөйлеу

с п о р т. – спорт
 с т а т. – статистикалық
 с у ш а р. – сушаруашылық
 с ү й с і н у. – сүйсіну
 с ы н. – сын есім
 т а б у. – табу сөз
 т а м а қ. – тамақ өнеркәсібі
 т а р. – тарихи
 т е а т р. – театртану
 т е р м. – термин
 т е х. – техникалық
 т о қ ы м а. – тоқыма
 т ү й е ш а р. – түйешаруашылық
 т і л е к. – тілек сөз
 ү с т. – үстеу
 ш ы л. – шылау
 ф и з. – физикалық
 ф и з и о л. – физиологиялық
 ф и л о л. – филологиялық
 ф и л о с. – философиялық
 ф о л ь к. – фольклор
 х и м. – химиялық
 ш а х м. – шахмат термині
 э к о л. – экологиялық
 э к о н. – экономикалық

э к с п р. – экспрессивті
 э м о ц. – эмоциялық
 э н е р г. – энергетикалық
 э п о с. – эпостық
 э т н. – этнографиялық

ағыл. – ағылшын тілі
 ар. – араб тілі
 голл. – голланд тілі
 грек. – грек тілі
 жапон. – жапон тілі
 исп. – испан тілі
 итал. – итальян тілі
 қыт. – қытай тілі
 лат. – латын тілі
 малай. – малай тілі
 моңғ. – моңғол тілі
 нем. – неміс тілі
 порт. – португал тілі
 поляк. – поляк тілі
 ор. – орыс тілі
 тат. – татар тілі
 франц. – француз тілі
 эфиоп. – эфиоп тілі

А

А¹ 1. *Қазақ әліпбиінің бірінші әрпі.* Құдиярға бірінші сабақта-ақ қарындаш ұстатып, әліпті таяқ деп жазып, оның аты «а» деп үйретті (Д.Әбішев, Ақын.). **2.** *л и н г в. Қазақ тіліндегі ашық, езулік жуан дауысты дыбыс.* Қазақ тілінің а фонемасы дауыстылардың ішіндегі мейлінше ашық айтылатын түріне жатады (Қазіргі қаз. тілі). А дауысты дыбыстардың ішіндегі ең ашық айтылатын түрі. Ауыздың мол ашылуынан пайда болып, иектің төмен түсуімен тілдің кейін қарай жиырылуы арқылы дыбысталады (Қазіргі қаз. тілі). **3.** *Ойды санамалап бергенде бірінші, әуелгі, алғы дегенді білдіреді.* Қазақ тілінің сөздік құрамына күншығыс елдері тілдерінен ауысып келген сөздер үш салаға бөлінеді: а) араб-иран тілдерінен енген сөздер; ә) моңғол тілдерінен енген сөздер; б) моңғол және түркі тілдеріне ортақ сөздер (Қазіргі қаз. тілі).

А витамині. м е д. *Сәбіз, сары май, малдың бауырында көбірек болатын, ағзаға аса қажетті дәруменнің бір түрі.* А в и т а м и н і жеткіліксіз болса, адамның көзі көрмей қалады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

А² о д. 1. «Ау!» «әу!» сөзімен мәндес, *нығарлай айтылғандағы үн.* А, Құлмамбет, Құлмамбет, Ағып жатқан сумен кет (Жамбыл, Шығ. жин.). **2.** *Қорыққанда немесе қатты сасқанда айтылатын дыбыс.* А, Қарсеке, сіз бе едіңіз, кешіріңіз, міне, бұйрығыңыз бұзылған жоқ [деді Мырқал] (Ә.Әбішев, Замана.). Калмыковтың азаппен өлгенін естірткенде, әйел «Не дейсің!» деп лейтенантқа тұра ұмтылып, омыраулап келді де, көзі шарасынан шығып «а!» деген ащы дауыспен етпетінен түсті (К.Тоқаев, Тасқын). – А, а, қажы келді ғой! Қажекең келді ғой! Жоғары шығыңыз, Бақа! – деді төрдегі Жайлаубек (С.Сейфуллин, Шығ.). **3.** «Әй!» сөзімен *мағыналас, біреудің назарын аудару үшін айтылатын дыбыс.* А, елді құрттып жүрген кү сен бе едің [деді Тайман] (Ә.Әбішев, Замана.). Алма тартқан кісіге ат береді, А,

Жамбыл, білуші ме ең мұның жайын? (Айтыс). А, Нұржан, қаламыңды қолыңа алшы, Даусыңды құйқылжытып әнге салшы (Жамбыл, Шығ. жин.). **4.** «Е!» *одағайымен мағыналас, оғаш іске көңіл бөліп, назар аудару үшін айтылатын дыбыс.* А, ендеше түк емес, – деді Нұри – мені «қосшы би» деп қалжыңдайды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). – А-а, тіпті жақсы! Жарайды, жарайды! Ендеше, ән де саларсың, мылтықтың винтін де түзерсің, – десті біреулер (С.Сейфуллин, Шығ.). **5.** *Таңдану кезінде айтылатын дыбыс.* Арыстан анда-санда: «Апырай, а! Кәдімгі сұрапыл соғыс қой мынау», – деп қояды (Ж. Тілеков, Жоңғар.). **6.** *Бір нәрсені қоштау, мақұлдау ретінде айтылатын одағай.* А, онысы дұрыс болған. Енді ұзаққа көшкенді қойып, мәдениет ошағын жасауға тырысу керек, – деді Қырымұлы (С.Сейфуллин, Шығ.). А., солай екен ғой. Ал біз бүгін оның үйімен сөйлестік (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). **7.** *Сұраулық мағынада қолданылатын одағай.* Немістің не оймен қашқанын сен қайдан білесің, а? – деді Сабыр (Ә.Әбішев, Замана.). Ал мен болсам, сенің мағынаңды айқындап, суреттей түсем. Олай болса, сенің мені неге танығың келмейді, а? (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). **8.** «Уа!» *одағайы мен «ай» шылауы мағыналас, белгілі бір сөздермен қабаттаса айтылатын одағай.* А, дүние, берсе қанат төңірі маған! Ерік алып ұшып кетсем көкке таман. Жер-күннің аймағынан үстін шығып, Әлемге көз жіберсем сол арадан (С.Торайғыров, Шығ.). Көп қарбаластың ішінде түгелімен тысқа шығып қалған ауылдың көрілерінің «А, Құдай, сақтай ғөр! А, Құдай, жаманшылығыңнан сақта!» – деген шын жалбарынып, шын тіленген зарлары естіледі (М.Әуезов, Қараш.).

А дегенде. *Әуелде, алғашында.* Сиынып мен сөйлейін күдіретке, Бір қыздан жеңілуім маған еп пе? Қыпшақ деп а д е г е н д е ауызға

алмай, Барайын Қарқаралы анау шетке (Айтыс).

А дегеннен. *Бірден, кенеттен, шу дегеннен.* *А дегеннен* оған [Жамантай] ешкім болған оқиға туралы тұжырымды түсінік бере қоймады (Аяулы жандар).

А дегенше. *Лезде, жылдам, тез.* *Ә дегенше* біз келдік, Мыс қаласы – Балқашқа (Ж.Сыздықов, Өлеңд.). Аузымнан *А дегенде-ақ* жалын шықты, Сол жалын жұқа да емес қалың шықты. Ерліктен жеңілдім мен, сол жеңіліс Жеңістің биігіне алып шықты (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Мешеу ел, меңіреу жапан гүл жайнады. Барады *а дегенше* айлығына (С.Бегалин, Таңд. шығ.).

А десе, мә дейтін. қ а р а п. а) *Қарсыласып айтыса кететін, дес бермейтін, бет бақтырмайтын.* *А десе, мә дейтін* адуын мінезді оқушыларды тәрбиелеу де жеңіл емес («Қазақст.мұғ.»). ә) *Тапқыр, тез ойлағыш.* «А» *десе «мә» дейтін* шапшаң айтқыш, суырып салма ақын болған, жаратылысын зерттеп, бойлап ұғыну керек (М.Әуезов, Әр жыл.).

А, құдайлады. Аллаға сыйынды, жалынды, жалбарынды. Қасен мен Бейсембай «А, қ ұ д а й л а н» сойылдарын оңтайлап келе жатты (М.Әуезов, Қараш.). Күрең менен жігіттің бағын ойлап, Жалынады жағалау «а, қ ұ д а й л а н». Екі басты қақпақыл қағып алып, Әлдеқайда барады ағын айдап (М.Мақатаев, Шығ.). Солдаттар сап-сары ала құртша қайнап, Аттырды зеңбірекпен түйе байлап. Аңқау жұрт аузын ашып тұрды аңырып, Кемпір-шал боз қасқа айтты «а, қ ұ д а й л а н» (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Қарағайлар қойған байлап Және жұмбақ әдемі, Мал айтқан ел «а, қ ұ д а й л а н» Жуытпа деп пәлені (Ф.Орманов, Шығ.).

АБА¹ з а т. к ө н е. а ң ш. *Аң аулау кезінде аңды қаумалап қамайтын қоршау, қаша.* Аң *а б а д а н* қашып, аранға түсті (Ауызекі). *А б а* – көптің ісі, ату – мергеннің ісі (Мақал-мәтел).

АБА² [ар. عبا] з а т. к ө н е. *Иірген жүннен қолдан тоқылған, иыққа жабатын жаға-жеңсіз жамылғы, шапан.* Бергі топтың ішінен біреу көзінде алтын көзілдірігі бар, әдемі пенжек-шалбарының сыртынан *а б а* киген, өзі басқалардан гөрі жуан, дәрежесі де үлкенірек болса керек, сол кісі әрі өткен, бері өткен офицерлерді тоқтатып ылғи сөйлей береді (С.Шаринов, Шығ.).

АБА³ зат. көне. *Ана, шеше.* Бір күні *абасы* айтты: «Сенің мыналармен *а б а ң* бір болса да, атан басқа еді» (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

АБАДАН¹ з а т. *Қасқырдың топтанған әуегінің (үйір) көсемі, күшті де мықты бастаушысы.* Ау, бөрілер, бөрілер, Бөрімін деп жүрелер, Һәр бірінің баласы, Алтау болар, бес болар, Ішінде *а б а д а н ы* бір болар. *А б а д а н ы н а н* айрылса, олардың Һәр біреуі Һәр бір итке жем болар (Алдаспан). Қасқырдың *а б а д а н ы н* оңаша қуып кеткен Өтегенді көрген олар оның артынан қосылады (Қ.Тауасарұлы, Түп-түкияң.).

АБАДАН² с ы н. к ө н е. *Бай, ауқатты.* Алынша хан заманында жұрт *а б а д а н* уа дәулетті болды (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

АБАЖА¹ з а т. к ө н е. э т н. *Ыдыс-аяқ, тамақ сақтайтын ағаш кебеженің үлкен түрі.* Тақтайдан жасалып, көбіне киізбен, кейде былғарымен қапталып, қаңылтырмен әшекейленген *а б а ж а д а* ыдыс-аяқ, тамақ сақталады (ҚСЭ). // *Үлкен, кең.* Ендеше, мынау күнде-күнде жатып-өріп жүрген *а б а ж а* бөлме... бұл үшін атымен жұмбақ (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

АБАЖА² з а т. а ң ш. *Жыртқыш аңға құратын үлкен шарбақ, қақпан.* Бала кезімде атам қасынан тастамайтын. Екеуміз бір күні тоғайға барғанда *а б а ж а* құрды да, ертең аңның бір нәні түседі деп қойды (Б.Соқпақбаев, Алыст. ауылда).

АБАЖАДАЙ с ы н. 1. *Абажа сияқты далиған.* Мал қораларын үйге жалғап салған, олары *а б а ж а д а й* кең (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. *Өте үлкен, зор, рабайсыз.* Жаушы жалам, үй іші астан-кестен. Жүктің бір шетінде, астына кіріп, қожалақ, ысқабақ, *а б а ж а д а й* қара кебеже түр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Сығыссыз, арбаған.* Қырық жамаулы *а б а ж а - д а й* қара үй – бұл кісіге әкесі Жұрымбайдан қалған мұра (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

АБАЖУР [франц. abat-jour] з а т. *Электр шам жарығын бір қалыпты түсіру үшін, көзді күшті жарықтан сақтауға арналған қалқаша.* Алқызыл шашақты *а б а ж у р* астынан бөлме ішіне жарығын жайған шам оның төбесінен қарайды (Ғ.Сланов, Шалқар). Стол үстіндегі жібектен *а б а ж у р ы* бар шам дастарқанды шаршы етіп жарқыратып тұр (Ә.Көпбаев, Мақтаныш).

АБАЖУРЛЫ с ы н. *Абажур қойылған, абажуры бар.* *А б а ж у р л ы* электр шам күндізгідей үйге нұрын төгеді (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). *А б а ж у р л ы* үлкен лампа жұмсақ, айқын нұр төгеді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Аспалы *а б а ж у р л ы* электр шамы бес жүздік (Ж.Тілеков, Қайнар).

АБАЗ зат көне. *Түрме, абақты.* Үш қатын қашты *абаздан* таң алдында, Қашқан мен қашырған тең аң алдында (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АБАЗИНДЕР з а т. *Қарашай-Шеркес және Адыей автономиялық облысын мекендейтін халық, сол халықтың өкілі. А б а з и н д е р* Түркиядағы шеркестердің құрамындағы жеке топты құрайды (ҚҰЭ).

АБАЙ з а т. *Ықылас, ынта, назар.* Қаланың кем-кетігін толтыра түсіп, жаңа келген адамның *а б а й ы н* өзіне аудартқан (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

Абай болды. а) *Сақ болды, алды-артын байқады.* Қағып-сүртіп киімін, Киінер кезде *а б а й б о л*, Еріңнің жаға-жеңіне (Базар жырау, Шығ.). *А б а й б о л*, ауылға тезірек жетуге тырыс. Біз де тез қайтып қалармыз (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ауру малды союшылар тазалық сақтап, *а б а й б о л у ы* қажет (Т.Тілеуғалиев, Ет эксперт.). ө) *Көз болды, бағып-құтты, қарады.* Өзге жылқышыларға екеуің бас-көз боп, малға жақсырақ *а б а й б о л ғ а й с ы ң д а р* (З.Жөкенов, Таң самалы). Қыстауға ерте кірсек, бүрге шығады және ешкі-лақтарға *а б а й б о л а й ы қ* деп бұлар түн салқындаса да далада жататын (М.Иманбаев, Жеткіншектер).

Абай берді. *Белгі берді, ыңғай танытты.* Әлі күнге құрсақ көтере алмай жүрген кер бесті *а б а й б е р ғ е н і* ме – шошаңдап алдын орап еді, оның құраққа тойып шеңбер атқан жұқа бүйіріне сарт етіп ауыз салды (А.Сүлейменов, Бесін).

АБАЙ-ҚОҚАЙ з а т. с ө й л. *Қоқан-лоқы, дау-жанжал.* Бірақ ауылдың кейбір сотанақ бозбалаларына қылатын *а б а й-қ о қ а й ы н* да істемепті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Енді көкесін танытармын, – деп белгісіз біреулерге *а б а й-қ о қ а й* қылды ол (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

АБАЙЛА = е т. 1. *Байқау, сақ болу.* Мен талай көргенім бар осындайды, Өз мінін кім аңғарып, *а б а й л а й д ы*? Мысалы, бидің жеген парасын айт, Көрсетер көзін қысып ауылнайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). *А б а й л а м а й* айтып қалғанына кемпір қысылып, – өзіміздің балалар ғой, бұлар ешкімге айтпас, – деді (Б.Майлин, Шығ.). Бірінші соғысқа жас жауынгерлерді *а б а й л а н* салу керек (Б.Момышұлы, Жауынгер.). 2. *Барлау, бағдарлау.* Бүгін мұнда кез болдың, Құдай айдап, Атыңды естіп жүруші ем, сырттан сайлап. Тасыр болса, талғамай тап берер деп, Түні бойы сынадым сізді *а б а й л а н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұлардың ойлап тапқан сұмдықтарын, Ылаж не, біліп тұрмын мен де *а б а й л а н* (Базар жырау, Шығ.). 3. а у ы с. *Сақтау, қастерлеу.* Ақындарың бұлттанғанда сөк-

пендер, Нөсерлетсін бір керім. Ақын жасын *а б а й л а ң д а р*, төкпендер, Көзелерге құйындар да. Сіміріңдер, күндерім! (М.Мақатаев, Шығ.).

Абайлап сөйледі. *Аңдысын аңдып, сақтықпен байқап сөйледі.* *А б а й л а п с ө й л е* барланып, Бұл сөзім мақұл емес пе, Қарашы өзің ойланып (Айтыс).

АБАЙЛАҒЫШ с ы н. *Байқағыш, сезгіш, сезімтал.* Әкесіндей бұл-дағы Білмегенін сұрағыш, Ненің қалай тұрғанын, *А б а й л а ғ ы ш*, сынағыш (С.Мұқанов, Замандас.).

АБАЙЛАН = е т. *Байқалыну, көріну, біліну.* Жаманға дәулет бітсе, ауа айналар. Жақсыға дәулет бітсе, бақ байланар. Басыңа жазатайым бір іс түссе, Арасы дос пен дұшпан *а б а й л а н а р* (Үш ғасыр.). Бәйгеге түсіп әлі озбасаң да, шын жүйрік екендігің *а б а й л а н д ы* (Б.Бигелдиев, Балқаш).

АБАЙЛАҢҚЫРА = е т. *Байқаңқырау, сақтаныңқырау.* Бұрынғыдай періп-соқпай, замана жайы анықталғанша қаламыңды да *а б а й л а ң қ ы р а н* сілте, аузыңды да сараңдау ұста (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АБАЙЛАТ = е т. *Байқату, білдіру.* Өлкем шат, өмірім қызық екендігін, Сол кезде-ақ айналаға *а б а й л а т т ы м* (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалтаңыздағы ақшаңызды *а б а й л а т-п а й*, ризалықпен алу керек. Ал, адам көңілімен бергендігін ешқашан көп демейді (С.Бердікұлов, Жұмыр жер).

АБАЙЛАТУ *Абайла етістігінің қимыл атауы.* Арбаны көпіден өтіп бара жатқанда *а б а й л а т у* керек еді. Онда оң жағына қарай аумасы кепіл болатын («Қазақстан заман»).

АБАЙЛАУ *Абайла етістігінің қимыл атауы; байқау, сақ болу.* *А б а й л а у* керек. Енді тайсақтайтын ештеңе қалмады (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең). Қойдың сырын маңырауынан *а б а й л а у ы* – Әбдіжанға жұмбақтай сезіледі (С.Бегалин, Уақыт.).

АБАЙМЕН ү с т. *Сақтықпен, байқап, байыттап.* Жамадым тозған көйлекті, Жамадым жыртық көңілімді. Жетімдік *а б а й [м е н]* сөйлетті, Сөйлейді солай шер-мұңлы (М.Әлімбаев, Жүрек лүтілі). Әлгі сводканың жайын қалай қыламын мен? – деді бас бухгалтер *а б а й м е н* (С.Бердікұлов, Егеулі найза).

АБАЙСЫЗ ү с т. 1. *Байқаусыз, аңдаусыз.* Арман *а б а й с ы з* айтып қалған ғой, қайтесің соны елеп. Бір ашуыңды бер маған (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Дәрмен *а б а й с ы з* күліп, артынша қартайған адамның не себепті діндар болатыны жайында өртүрлі жорамал жасап, ойға шомды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Жолыққан жігіт жүзіне, Қайта да қайта қарап

қыз, Сонысын сезбей өзі де, Ғашық боп қапты *а б а й с ы з* (І.Мәмбетов, Тарланбоз). «Әу» дегенде келуші ең, Ардақты елім қасыма. Атшапаным тартайын, *А б а й с ы з* шыққан даусыма. Алысып жаспен не етейін, Ақ кірген сақал-шашыма (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

2. Абайсызда. Жетті екен қанды қалай күз, Булыққан жасқа жанар от. Ойлап па едім *а б а й с ы з* Айрылып сенен қалам деп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АБАЙСЫЗДА ү с т. 1. *Байқаусызда, қапылыста, қапелімде.* Жалғыз қайда барарсың? Жауынды қалай табарсың? Ауыздан баған арланым, *А б а й с ы з д а* шабарсың, Айлалы жаудың алдында Тұзаққа түсіп қаларсың! (М.Мақатаев, Шығ.). *А б а й с ы з д а* аузынан шығып кеткен бір ауыз сөзі үшін мұншама жер-жебіріне жеткеніне Рәш мықты назаланды (Б.Майлин, Шығ.). Менің бел байлаған тәуекелім – жауды *а б а й с ы з д а* оған сездірмей басып қалу (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

2. Кенеттен, қапыда, құтпеген жерден. Іргеде сүйеулі тұрған тілсіз қобыздың шегіне бірдеңе *а б а й с ы з д а* тиіп кеткендей бір өзгеше үн (С.Мәуленов, Танд.). *А б а й с ы з д а* қолға түстім. Оқасы жоқ, әлі тірімін ғой, бір айла табылар (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Раушан да *а б а й с ы з д а* бір жерде аударылып түсіп қап өмірден шеттеп жүргендей көреді өзін (Ш.Құмарова, Қос шынар).

АБАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Бейқамдық, байқамаушылық, алаңсыздық.* Биікшілге күнде қатер, Шалыс қадам – шәксіз ажал. *А б а й с ы з д ы қ* түпке жетер, Еп пен сақтық, сақтық абзал (Ж.Өмірбеков, Мың терезе).

АБАЙТАНУ з а т. ф и л о л. XIX ғ. *қазақтың аса көрнекті демократ ақыны Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұраларын зерттейтін ғылым саласы.* Ғалым өзінің бұл еңбегінде М.Әуезовтің *а б а й т а н у* саласындағы зерттеушісі және *а б а й т а н у д ы ң* тәжірибелі маманы ретінде көрінген («Қаз.әдеб.»). *А б а й т а н у* сабағы 1942–1943 оқу жылында ҚазМУ-дың филология факультетінде М.Әуезовтің жетекшілігімен ұйымдастырылған (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ғалым Мекемтас Мырзахметов сөзін оқушы қауымға *а б а й т а н у*, мұхтартану саласындағы табылған тың материалды таныстырудан бастады («Лен. жас.».).

АБАЙТАНУШЫ з а т. *Абай Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын зерттеуші ғалым.* Ірі ғалым Зәки Ахметов – ғылым кандидатынан докторлыққа, академикке дейінгі жолында *а б а й т а н у ш ы д а н* ба, әуезовтанушыдан ба –

ол үнемі бұрын көтерілмеген тыңдарға түрен салумен келіп еді («Егемен Қазақстан»).

АБАЙШЫЛДЫҚ з а т. *Сақтық, байқағыштық.* Бүгінгі адамзаттың ең басты трагедиясы – өз арасында былайғы ортамен қарым-қатынасындағыдай *а б а й ш ы л д ы қ* пен нәзіктікке ұмтылуда табандылық таныта алмай келе жатқандығы («Егемен Қазақстан»).

АБАЙЫМ з а т. э к с п р. *Көбінесе кішкентай баланы жақсы көріп еркелеткенде қалқам, айбарым, шырағым мағынасында айтылатын атауыш.* Әлди-әлди *а б а й ы м*, Атқа тоқым жабайын. Қыр асып кеткен өкенді Қайдан іздеп табайын?! (Қара өлең).

АБАҚ¹ з а т. к ә с. 1. *Ұзындығы мың метрдей, көлденеңі бес жүз метрдей болатын, теңізден балық сүзетін жылымның бір түрі.* Қыс болса имендеп прагон айдап, жаз болса қайықпен *а б а қ* жағалап, шырышты қолын судан шығармайтын қызу еңбек майданы басталады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

2. Үлкен өзендер мен көлдерден балық сүзетін аудың түпкі бөлігі, ау түбіндегі дорба, қалта. Бір мезгілде аудың ең түбіндегі *а б а ғ ы н а н* (аудың түбіндегі қалта) үлкен сандық шығады (С. Қасиманов, Сиқырлы.). Тезірек қимылда, қыз, – деді Күміс Нұрилага сыбыр етіп, шал асықтырып жатыр ғой. Көрмейсің бе, аналар *а б а ғ ы н* шығарып алыпты (З.Шүкіров, Жас жесір). Балық ұстайтын қоржынның аты – *а б а қ*. Осы *а б а қ т а н*, яғни «қамау» мағынасындағы сөзден кейін абақты шыққан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АБАҚ² з а т. к ө н е. *Жазықтыларды қамайтын түрме, абақты.* Апарып жауып тастағын, алтын кілтті *а б а қ қ а* (Қобыланды батыр). Бесімде оқу білсін деп, Ата-анам берді сабаққа. Жеті жаста жетім боп, Түскендей болдым *а б а қ қ а* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сығалап қана қарар саңылауы, ас құйған аяқ қана сияр тесігі бар бітеу тас *а б а қ* (М.Мағауин, Аласапыран).

АБАҚОҢЫР с ы н. с ө й л. *Әбеқоңыр.* Атағы шыққан зергердің алдына мал түспейді емес, бірақ сол баяғы төрт қанат шатпа, көкала түтін, *а б а қ о ң ы р* күнкөріс (Ә.Кекілбаев, Үркер).

АБАҚТЫ з а т. 1. *Заң жүзінде жазықты, қылмысты адамдарды қамайтын түрме, қамау орны.* Осындай патша өздеріне ерік берген соң «жақсылдарыңа депутат сайлаңдар, *а б а қ т ы д а* жатқан кісілеріңді сайламаңдар» деді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Соңғы хабарларға қарағанда, наследник атылғаннан бері төрт мың серб айдалып, төрт

мың серб *а б а қ т ы ғ а* жабылыпты (М.Дулатов, Шығ.). *А б а қ т ы д а* оянып, Жігіт «уһ» деп дем алды. Көрген түске жұбанып, Сәулеге алтын қуанды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қыспақ, тар қапас.* Патшалық Россия *а б а қ т ы* ғой талай жұртқа, Шыдасын енді халық қалай жұтқа. Бұлқынса үзер патша бұғалығын, Соны біз бұлқындырып қалайық та (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

АБАҚТЫДАЙ с ы н. *Абақты сияқты қараңғы, тар, қыспақ.* Жаманға түскен күнің *а б а қ т ы д а й*, Басыңа заман ақыр тұр ғой орнап. Болары болып, бояуы сіңгеннен соң, Қорғанып қор болады несін қорғап (Айтыс).

АБАҚЫ з а т. *Қорадағы малды тіл-көзден, сұқтан, аю, қасқырдан қорғап тұрады деп қойылған қарақшы.* Немесе ғарыштан түскен пәле, Қойылған әлде әдейі *а б а қ ы д а й* («Лен. жас.»).

АБАЛА= е т. **1.** *Иттің және т.б. жануардың өршелене қатты ұруі, шабалану.* Ит даусы алыстап барып, қайта жақындап *а б а л а д ы*. Ажал да абалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түлкі келіп ұраны жағалады, Масақ қылып арсылдап *а б а л а д ы*. Мықтысын ғой, секіріп шығарсың деп, Күлкіменен қасқырды табалады (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд.). Осы кезде ауыл иттері *а б а л а н*, у-шу болды да кетті (Б.Мұқай, Жалғыз жаяу). **2.** а у ы с. *Айтыс-талас кезінде біреуге дауыс көтеріп өршелену, бажбалақтап қызбалану.* Тауып алып Сейітті іздеп, Жан-жақтан қамалап, Таладық *а б а л а н* (С.Әлімқұлов, Қыран). Әлде менің кімнің атағына еріп *а б а л а н* жүргенімді, үйдегі басқа адамдар түсінбейді деп тұрсыз ба? (З.Шүкіров, Отгы өткел.).

АБАЛАҚ з а т. м и ф. *Тұр-түсі аса қорқынышты құбыжық.* Дөнежін пілдер қамалап, Түн болса тарпып шулайды. Айнала торып *а б а л а қ*, Мегежін болып шулайды (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

АБАЛАҚ-САБАЛАҚ с ы н. *Алба-жұлба, жалбыр-жұлбыр.* Үстіндегі киімі *а б а л а қ-с а б а л а қ* боп келе жатқан бір дербiштi көрген Алдаркөсе тоқтап амандасты (Қаз. ертег.).

АБАЛАҚТА= е т. *Жан-жағына алақ-жұлақ қарау, абдырау, сасқалақтау.* Бірақ Тұлымхан салмақты адам. Әлдекiмдер құсап *а б а л а қ т а н* жүрмейдi (М.Мағауин, Қияндағы.). Көңiлiн қатер жайлағанымен, түршiгiп қорыққан да жоқ, абдырап, *а б а л а қ т а ғ а н* да жоқ (М.Мағауин, Аласапыран).

АБАЛАҚТАЙ с ы н. *Абалақ сияқты, қорқынышты.* Әңгіме барысында құбыжық пішінді жат жандар: «*А б а л а қ т а й* анам-ай

қайдан келдің балам-ай!» деп оқиғаға кіріседі (М.Әуезов, Шығ.).

АБАЛАҚТАУ *Абалақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А б а л а қ т а у ы* білінді.

АБАЛАН= е т. *Өршелену, шабалана ұру.* Аңсайтын бала жаны ынтығатын, Сол кезде ара көзге мұң тұнатын. Ит үрсе үй сыртында *а б а л а н ы н*, Домаланып есікке ұмтылатын (М.Айтхожина, Қарагөзайым).

АБАЛАС= е т. **1.** *Иттердің өршелене ұрисуі.* ≈ *А б а л а с қ а н* иттер. **2.** а у ы с. *Ұрсысып шабаланысу, өзара өршеленісу.* Сонда бұларға не жетпейді екен, жеті атасының жұлынын суырғандай боп *а б а л а с қ а н д а* қонам дейтін тағы, киём дейтін тәжі қайсы екен? (А.Сүлейменов, Бесін).

АБАЛАСУ *Абалас етістігінің қимыл атауы; өршелене ұрису.* Түннің бір мезгілінде қорадағы иттер абалап үре бастады. Ақсақал орнынан тұрып, тез далаға шықпақшы болып, иттердің *а б а л а с у ы н а* қарағанда, қораға жуық қасқыр келген болар, – деді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

АБАЛАТ= е т. *Өршеленту, шабалантып ұрғизу.* Әр ауылдың баласын қорқытып, итін *а б а л а т ы н...* көпті үркітіп кеткен еді (М.Әуезов, Абай жолы). Иттерін *а б а л а т а* жүгірген ізшілер қараңғы көшелерде ерсілі-қарсылы жүгірумен болды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Иттерді *а б а л а т ы н*, ел көшкендей дүрліктіріп, Раушан да жетті-ау үйіне (Ш.Құмарова, Қос шынар).

АБАЛАТУ *Абалат етістігінің қимыл атауы.* Иттерді *а б а л а т у ы н а* қарағанда, ауылға бөтен адамдар келе жатқан болу керек деді Жұман (Мал бордақылау).

АБАЛАУ *Абала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Иттің өршелене ұруі.* **2.** *Айтысып-тартысып қаумалау, таласу.* Әміршілері ажал тауып еді, енді олар өз қалаларының қақпасының алдында отырып алып, тек жат адамды жуытпай, құр сырттай қыр көрсетіп *а б а л а у ғ а* ғана жарады (І. Есенберлин, Алмас.). Күндестік те еліңнен, Қамалау да еліңнен, Табалау да еліңнен, *А б а л а у* да еліңнен (Дулат Бабатайұлы, Шығ.). **3.** *Жан-жақтан қаумалап аң ұстау.* Аңға шыққанда сай етегінен өрлей жоғары қарай жан-жақтан *а б а л а у* керек. Сонда еліктер жоғары қарай қашады да, атып алу жеңіл болады («Екпінді малшы»). **4.** а у ы с. *Жер-жебіріне жеткізіп кемшілігін бетіне айту.* Өсіру де еліңнен, Кешіру де еліңнен, *А б а л а у* да еліңнен, Бақыт та елден қонады, Дәулет те елден болады, Елменен ер ержетіп, Емендей өсіп толады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АБАНА з а т. к ө н е. *Ағайынды балалардың жас жағынан үлкені, басшысы.* Атадан туған көп ұлдың, *Абанасы* ең жалғыз бір өзің. Атан қаппас бура едің, Әр ісіңе тура едің («Айқап».).

АБАТ [ир. آباد] с ы н. **1.** *Халық орналасқан, қоныстанған, жайнап, гүлденген (елді мекен, жер).* Болу үшін осы *а б а т* маңда, Негрлер, қазақтар да, арабтар да (М.Мақатаев, Шуағым.). Бұл күнде елім азат, жерім *а б а т*, Заманды көрді қазақ қашан мұндай (І. Жансүгіров, Шығ.). Алдымызда *а б а т* бақша Алматы, Кесе толы достар үшін шарбаты. Жан – Алматы, Алматы!!! (М.Өлімбаев, Жүрек.). **2.** *Керікті, әсем, сәнді. Жайық, сені қайтейін?! Ағашың а б а т* көрінген, Жапырағы жерге төгілген (Мұрат, Өленд.).

Абат болды. а) *Көркейді, гүлденді, халық тұрмысына оңтайланды.* Жер жүзі жылдан жылға *болды а б а т*, Шөлстан шөп шықпаған болды сабат. Бай мен бек, белгілі ерлер былай тұрсын, Киді тон жетімдер де жеті қабат (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ә) *Салтанат құрды, кең таралды.* Әуелі ұрыс қылғанын. Бірнеше заман болғанда *А б а т б о л ы п* дін Ислам, Басына дәулет қонғанын (Бабалар сөзі).

Абат етті. *Гүлдендірді, жайнатты, халық тұрмысына икемдеп жақсартты.* Болған соң ерлері көп ойға маман, Кей-Қауыс қалайынша болсын жаман. Жер-суын *а б а т е т і п*, жұртын жай ғып, Отырды тақ үстінде талай заман (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АБАТТА= е т. *Жинау, реттеу, тазалау.* Кызыл үйді *а б а т т а н* қой (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АБАТТАН= е т. *Халықтың тұрмысына оңтайлану, гүлдену, көріктену.* Астана *а б а т т а н ы п*, айбаттанып келеді («Жас Алаш».).

АБАТТАНДЫР= е т. *Тіршілік ортасын халық тұрмысына оңтайландыру, гүлдендіру.* Дайындық барысында қаланы *а б а т т а н д ы р у* жұмысына аудандар да тартылып отыр («Егемен Қазақстан»). Еліміздің бас байтағы – Астана қаласын *а б а т т а н д ы р у* мен дамыту біздің ортақ міндетіміз («Егемен Қазақстан».).

АБАТТАНДЫРУ *Абаттандыр етістігінің қимыл атауы.* Маңайдағы аумақты *а б а т т а н д ы р у* мен көріктендіруге қатысу абзал іс болмақ («Егемен Қазақстан»). Ал қаланы *а б а т т а н д ы р у* жөніндегі жұмыстың жағдайына келетін болсақ – ең алдымен жоғары тұрған органдар белгілеген бюджеттен қалаға бар-жоғы 188 млн теңге бөлінгенін айтқан жөн («Егемен Қазақстан».).

АБАТТЫҚ з а т. **1.** *Абаттанғандық, гүлденгендік.* ≈ *А б а т т ы ғ ы* артты. **2.** *Жақсылық,*

игілік. Құтылып, қуанышты болуыңа, Тілектес елатыңның жас пен қарты. Тілегін Төңірі олардың қабыл қылса, Айналар *а б а т т ы қ қ а* істің арты (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

АБАТШЫЛЫҚ з а т. к ө н е. *Игілік, жақсылық, қолайлылығы жоғары болғандық.* Ашылып әһлі исламға *а б а т ш ы л ы қ*, Ағысты болсын өте аңғарыңыз. Өзіндей ағаларға айлап құрмет, Дұға ету дүниядығы арманымыз (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

АББАР: *аббар көшу.* к ө н е. *Суыт, сытыра көшу.* Арқыраған ат мінген *А б б а р к ө ш і п*, шет қонған, Жау алдына бет қонған Естекерұлы Ер Шобан (Шалкиіз ақын, Шығ.).

АББАТ [лат. abbas (abbasit)] з а т. д і н и. *Католик монастырінің бастығы.* ≈ Собор аббаты.

АББРЕВИАТУРА [лат. abbreviatura] з а т. л и н г в. *Сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің басқы буындары немесе әріптерінен құралған қысқарған сөз.* [Мыс., АҚШ (Америка Құрама Штаттары), ҚХР (Қытай Халық Республикасы), ҚР (Қазақстан Республикасы), ТМД (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы), т.б. (тағы басқалар), с.с. (сол сияқтылар), т.т. (тағы тағылар)].

АБДАН з а т. **1.** *Арыстанның мықтысы.* Арыстан көп, *а б д а н ы* біреу (Сөз сандық). **2.** *а у ы с. Қол бастайтын мықты тұлға.* *А б д а н* біреу-ақ екен. Сол *а б д а н н а* н айрылған күнді де көрген мына менің басым (М.Мағауин, Аласапыран).

АБДАНЛЫҚ з а т. е с к і к і т. *Батылдық, қайсарлық.* Көп сиқыршы бастарын жұлған екен, Жәдүшіге *а б д а н л ы қ* қылған екен. Ей, жарандар, Әбілмәжін, Мәліктейін, О да алданып, есі танып қалған екен (Бабалар сөзі).

АБДАСТА з а т. с ө й л. **Әбдесте.** Дастарқаны қарында, Пияласы қолында, *А б д а с т а с ы* белінде, Бөтен жаудың жерінде, Қызылбастың шетінде Қызмет етіп жүр екен (Қобыланды батыр).

АБДЫҚ= е т. с ө й л. **Аптық.** *А б д ы қ қ а н* көңіл неге бәсеңдейді, Қос терек ғарышқа әлі өсем дейді (Р.Ниязбеков, Темірқазық).

АБДЫРА з а т. э т н. *Киім-кешек, қымбат бағалы зат салатын, ашылып-жабылатын үлкен сандық, үй жиһазы.* Алтынай жымың қағып, көкала *а б д ы р а н ы ң* аузын көбірек аша беретін күйге ұшырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дариға, драмалар, драмалар! Толып тұр драмаға *а б д ы р а л а р*. Өткізген ұйқы көрмей есіл түндер!.. Құрысын! Тірі жан жоқ оқуға алар! (М. Жұмабаев, Шығ.). Шайзада *а б д ы р а ғ а* салып үйге қояйын десе, тайтұяқ жамбы үйге сыймайды (Қ. Тайшықов, Окт. ұшқыны).

АБДЫРА= е т. *Асып-сасу, аптығу, қысылу*. Ақсақал *а б д ы р а д ы*, састы, қысылды. Бұрын қызғанып, жиреніп жүрген үстіне мына хабар төбесінен жай түскендей болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жұрт мұны күтпеген еді, бәрі де *а б д ы р а п* қалады. Сәнжан тағы да сылқ етіп отыра кетеді (Ә.Тарази, Асу.). Тозақ па, әлде бейіш пе, Тіршілік мына, жүрегім?! Ақылым жетпей кей іске *А б д ы р а п* өзім жүремін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АБДЫРАҒЫШ с ы н. *Абдырауық, асып-сасқыш, абыржығыш, сасқалақ*. Келіннің осынша *а б д ы р а ғ ы ш* болуы тектен-тек емес екенін Алтын шешей де айтпай-ақ сезген сонда («Лен. жас»).

АБДЫРАДАЙ с ы н. *Абдыра сияқты тым үлкен, кең*. *А б д ы р а д а й* үлкен кебезіні сыртқа алып шығып, ішіндегі шалдың киімін таратып берісті (Р.Токтаров, Ертіс.).

АБДЫРАҢҚЫРА= е т. *Абыржыңқырау, асып-сасқалақтаңқырау, сасыңқырау*. Бір сәтте Меруерт биін аяқтай беріп, Бәкірдің тізесіне отыра кетті. Бұл *а б д ы р а ң қ ы р а п* қалды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

АБДЫРАП-ДАБДЫРАП ү с т. *Асып-сасып, сасқалақтап*. Директор өз шоферына ма, әлдебіреуге әдетінше айқайлап қалды да, қара «Волганың» алдыңғы орнына *абдырап-дабдырап* отырып жатты (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.).

АБДЫРАС= е т. *Сасқалақтасу, әбігер болысу, абыржысу*. Бес-алты табақшы сасқалақтай абыржып, дүрсілдетіп келіп, ет үйдің есігінің алдына *а б д ы р а с ы н* тізіле қалды (С.Сейфуллин, Шығ.). Енді *а б д ы р а с қ а н* сәл тыныштықта соны түсінісіп, Алтынай тірі қалпында көз алдарына келгендей (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде).

АБДЫРА-САНДЫҚ з а т. *Киім-кешек, қымбат бағалы зат салатын абдыра мен сандықтар*. Тігулі үй тігуімен қалды. Толып жатқан *а б д ы р а с а н д ы қ* бәрін тастап, жеңіл-желпі киім-кешек, төсек-орынды алуға мұршамыз әрең келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АБДЫРАСУ *Абдырас етістігінің қимыл атауы*. Болар іс болды. Енді әбігер болып, *а б д ы р а с у д ы ң* орны жоқ («Соц.Қаз.»).

АБДЫРАТ= е т. *Абыржыту, әбігерге түсірту*. Сыңғырлай күлген екі баланың даусы Сағынды күтпеген жерден *а б д ы р а т ы н* тастады (М.Сүндетов, Балық аула.). Қатпаған қабырғасы жас баланы Дәу қалмақ *а б д ы р а т ы*, жабырқатты (Е.Қандеков, Өлең.). Енді міне әлгі бір хаты түскір оны қалыптан шығарып, *а б д ы р а т ы н* қойды (А.Жағанова, Еркежан).

АБДЫРАТУ *Абдырат етістігінің қимыл атауы*. Ойында ешбір күмән жоқ Гүлжанды аяқ астынан *а б д ы р а т у* қиянат болмай ма? (М.Дүйсенов, Гүлжан).

АБДЫРАУ *Абдыра етістігінің қимыл атауы; сасқалақтау*. Келіннің осынша *а б д ы р а у ы* тектен тек емес екен («Қаз. әдеб.»). Өз ісіне берік адамның болмашы іске *а б д ы р а у* дегенді мүлде білмейтіні бар (Т.Жанұзақов, Азаматтар).

АБДЫРАУЫҚ с ы н. *Қысылып-қымтырылғыш, абдырағыш, асып-сасқыш*. Әсеннің соншама сасқалақ, *а б д ы р а у ы* қ қылығын көргенде, ол еріксіз езу тартты (Шопан).

АБДЫРИЯ з а т. ж е р г. *Жастықтың астына қоятын ағаш*. *А б д ы р и я* болмай, жастық аласа болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АБЕРРАЦИЯ [лат. aberratio] з а т. 1. ф и з. *Жарық сәуленің линза арқылы өткеннен кейін бір нүктеде түйісуден ауытқуы*. ≈ *А б е р р а ц и я* құбылысы. 2. а с т р. *Аспан күмбезіндегі жұлдыздардың дәл орындарынан ауытққан сияқты болып көрінуі*. ≈ *А б е р р а ц и я н ы ң* салдары. 3. б и о л. *Ағзаның дағдылы қалыптан ауытқуы*. ≈ *А б е р р а ц и я ғ а* шалдығу.

АБЖАД [ар. ايجاد] з а т. е с к і к і т. *Арабтың қадім оқуының есептеуге арналған, әрбір дыбыстың бірден мыңға дейін сандық мәнін есте сақтау үшін ойлап табылған сегіз жасанды сөздің шартты атынан тұратын жүйе*. Күштейді әліф-би мен *а б ж а д қ а*. Халыққа қайтпін үлгі шаша алсын, Мінезі хилаф болса шарифатқа? (М.Дулатов, Шығ.). *А б ж а д* ертедегі мұсылманша мектептерде оқытылған (ҚСЭ).

АБЖАУҚЫН с ы н. ж е р г. *Әбжауқын*. Ауқат *а б ж а у қ ы н* емес, бәрімізге жетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *А б ж а у қ ы н* астың үстіне келдіңдер, дастарқанға отырыңдар, бәрімізге жетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АБЖЫЛАН з а т. 1. *Бейнелі түрде айтылатын үлкен жылан*. Ысқырып өрмелеген тау мен тастан, Мен көргем *а б ж ы л а н д ы* сұры қашқан (Жамбыл, Шығ.). Дәрменсіз бозторғай ең соңғы күшін жинап, *а б ж ы л а н ғ а* айбат шеккендей (Қ.Қазыбаев, Ызғар). 2. а у ы с. *Қанқұйлы жауыз, қанішер*. Ирендеп кіріп, сүйреңдеп шығып тұрған *а б ж ы л а н* емес пе, айыр тілін жұлу керек (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Ұрттайды ол қолын тосып аққан қаннан, Жиренді ел жаман көріп *а б ж ы л а н н а н*. Рақымсыз Наурызбайдың бұл қылығы Сорақы соқыр, мылқау жыртқыш аңнан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

АБЖЫЛАНДАЙ с ы н. *Абжылан сияқты зәрлі, уытты, сұсты, айбатты*. Ұядағы балапанға өрмелеген *а б ж ы л а н д а й* оның

сұсты ұсқынын көрген қыз жүзінде ашу мен жиіркеніш аралас ащы күлкі пайда бола қалды (Таң нұры).

Абжыландай толғанды. ф о л ь к. *Қаһарланып, күш көрсетіп буырқанды, айбат шекті.* Алтынды қамшы қолға алып, *А б ж ы л а н д а й т о л ғ а н ы п*, Бұралып кетіп барады (Қыз Жібек). *А б ж ы л а н д а й т о л ғ а н ы п*, Шұбарға қарғып мінеді (Алпамыс).

АБЗАЛ¹ [ар. *افضل*] с ы н. **1.** *Құрметті, қадірлі, ардақты.* Балапандай баулыған құсым едің, Түзден торға дәм айдап түсіп едің. Қапаста асыраулы бұлбұл құстай, *А б з а л* зат, қай бақшадан ұшып едің (Ә.Найманбаев, Шығ.). «Бір кесек – мың қарғаға» деген мақал Ел-жұртым, ықылас бер бәрің маған. Көкетай хан атама дұғай сәлем, Ақ сүтін өлсем кешін *а б з а л* анам! (К.Әзірбаев Таңд. шығ.). **2.** *Қымбат, асыл.* Ұзын сөздің қысқасы, құрбыларым, Өнер *а б з а л* бәрінен, білмейміз ғой (М.Дулатов, Шығ.). // *Дұрыс, жөн, орынды, жақсы.* Құтырып кеткен пенденің Келтіру *а б з а л* тобасын. Болады шегі әр ненің, Бәрібір соған соғасың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Өте дәл айтылған, *а б з а л* сөз (А.Сатаев, Ақын ізі). Достардың сезімтал болғаны *а б з а л* ғой (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). **3.** *Көп ішіндегі керемет, ерекше, асыл, аяулы.* Көлденеңнен қарап салыстырғанда, бұл үйдегі жігіттердің *а б з а л ы* Ғали, қыздардың *а б з а л ы* Жамал секілді көрініп, екеуінің қатар отырулары да бек жарасып кетті (М.Дулатов, Шығ.).

АБЗАЛ² с ө й л. **Әбзел.** Азырақ азық алып, қару-жарак, Жүйрікке әсем *а б з а л* тұрман салды. Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп, Екеуі ескен желдей кетіп қалды (М.Жұмабаев, Шығ.).

АБЗАЛДЫҚ з а т. *Қадірлілік, ардақтылық, қасиеттілік.* Шағын елді мекендердің өзінде кісі қызығарлық, кимастық адамдардың *а б з а л д ы ғ ы*, еңбекке адалдығы, татулығы (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). Тән сұлулығы мен жан сұлулығының қабыса қандасуы *а б з а л д ы қ т ы ң* айғағы (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

АБЗАЛЫ м о д. *Дұрысы, жөні, асылы деген мағынадағы қыстырма сөз.* *А б з а л ы*, тәрбиеші баланың нашар істі өзі істемеуіне, нашар мінезден өзі қашуына тырыссын (М.Жұмабаев, Шығ.). Өскенмен не болады қамыс бойлап? *А б з а л ы*, адамдыққа көңіл қоймақ. Көшесін жігіттіктің ластап жүр, Жамантік, Итқараман жаман бойдақ (О.Шораяқов, Шайыр).

АБЗАЛЫНДА ү с т. *Дұрысында, негізінде, шындығында, ақиқатында.* *А б з а л ы н д а* Жетісуда қар биыл қалың түспес («Жетісу»).

АБЗАЦ [нем. Absatz] з а т. л и н г в. **1.** *Жаңа жолдан бастап жазуда оңға қарай жасалған сәл шегініс, азатжол.* *А б з а ц* – баспа не қолжазба мәтіннің алғашқы жолындағы шегініс. Абзацты азатжол немесе жаңа жол деп те атайды (Қазақ тілі. энциклопедия). **2.** *Бір азатжол мен екінші азатжолға дейінгі мәтін (текст) бөлігі.* Өзіңіз керек еткен кітаптың тұтас *а б з а ц т а р ы* мен беттерін көшіріп алу үшін әлденеше сағат сарылып отырмайтын боламыз («Қаз. әдеб.»). *А б з а ц т ы* «период», «күрделі синтаксистік тұтастық» немесе «күрделі фразалық тұтасым» деп атау да бар. Абзац кейде бір сөйлемнен де тұрады (Қаз. тілі энцикл.).

АБЗЕЛ з а т. с ө й л. **Әбзел.** Алдыңғы бөлмеде шам жарығына салып, ат *а б з е л і н* жамап отырған әкесін көрді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

АБЗИ з а т. ж е р г. *Жасы үлкен аға.* *А б з и л е р*, мен сөйледім достық үшін, Тыйыңыз сөйлегенді қастық үшін. Сөйледім біразырақ насихат сөз Мұсылманның көңілінің қоштығы үшін (Керлері Әбубәкір, Қазағым).

АБИТУРИЕНТ [лат. abiturienti (abiturients)] з а т. *Жоғары және арнаулы орта оқу орнына түсуші талапкер.* Жоғары оқу орнына түсетін *а б и т у р и е н т т е р* енді емтиханды тест бойынша беретін болды ғой («Жас Алаш»).

АБИЫР з а т. **1.** *Ар, қят, намыс.* Келсем, Құдайдың жазуымен келіп отырмын... Аяғынан келген дейтін шығарсың... Құдай сендей *а б и ы р ы* кеткеннен... сақтасын! – деп бастырмалатып, аузынан көбігі бүрқырап жатқанда, Ақбілек шыдай алмай, еңіреп шыға жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алдауға түсіп аңсызда, *А б и ы р д ы* білмейтін Ақымақпен болма ашына (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Адамның жыныс мүшесі, қятты жері.* Жұмагелді өзен бойына келгенде топ бала шомылып жатыр еді. Ол да шешініп, *а б и ы р ы н* қолымен жауып барып өзенге қойды да кетті (К.Сақабаев, Өткел.). **3.** *Абырой.* Мен турасын бір-ақ айтам. Бекер ұят болады. Саған да, маған да *а б и ы р* әпермейді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **4.** *а у ы с. Пайда, олжа, жақсылық.* Күн күркіресе, жерге *а б и ы р*, Жер ісе малға *а б и ы р* (Мақал-мәтел). Әйтеуір бір *а б и ы р ы* – туыстары көп. Солар өзін әлдеқандай ғып қолпаштап, қошеметтеп жатады (С.Мұратбеков, Көкорай).

Абиыры [абиыры айрандай] төгілді [шашылды, кетті]. *Ұятқа батып, жерге кіре жаздады, масқара болды.* Мені шын жеңемін деп желікпей-ақ, Қойындар *а б и ы р д ы* *ш а ш н а й*, төкпей (Жамбыл, Шығ.жин.). Қоңқай

«денең толық, етіңе орап алған шарбы бар, талай майды әкетіп барасың» деп, Шәрипаның етегін ашпақ, *абиырын төкпек* (М.Әуезов, Шығ.).

Абиыр бер. т і л е к. *Беделден айырма, ұятқа қалдырма. Абиыр бер!* Аман сақта! Аллақпар де (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Абиырын жабатын [жапқандай]. *Етек-жеңі кең, жөні түзу, жөнді.* Тым болмаса *абиырымды жапқандай* бір көйлек алып бермейсің, қайтіп жұрттың көзіне көрінемін, – деді әйел (С.Шарипов, Шығ.).

Абиырын жапты [қымтанды]. *Ұятты жерін қымтап көрсетпеді. Абиырын жабатты* н шүберегі де жыртылып қалған соң, байынан киім сұрап еді, байдың жауабы қысқа болды (С.Шарипов, Шығ.).

АБИЫРЛЫ с ы н. *Абыройлы, ұяты бар, арлы.* Біреуі сондай ұят – шариятқа я ақылға, *я абиырлы* бойға теріс, я адамшылыққа кесел қылық (Абай, Шығ.). Қойды сүйреп, жылқы ұрлап, *Абиырлымын* деп ойлама, Әркімге тиіп бұрқылдап (І.Жансүгіров, Шығ.).

АБИЫРСЫЗ с ы н. 1. *Ұятсыз, көргенсіз.* Жастардың *абиырсыз* қылықтардан аулақ болғаны жөн ғой («Лен.жас»). 2. *Абыройсыз, беделсіз.* Бала мінез ойыншы бұрынғылар, Аңқау екен, мазақтап, соны сынар. Артқа қарап, ақ пейіл шалға күліп, *Абиырсыз*, атаксыз көрге құлар (Абай, Шығ.).

АБИЫРСЫЗДЫҚ з а т. 1. *Ұятсыздық, көргенсіздік.* Жақсылық әпермейтін *абиырсыздыққа* неге бардыңыз? («Шалқар»). 2. *Абыройсыздық, беделсіздік.* Әрбір *абиырсыздық* іс-әрекет, тірлік адамды әбігерге түсірері сөзсіз («Қаз.әдеб.»).

АБЛАТИВ [лат. ablativus] з а т. л и н г в. *Орыс тіліндегі ілік септікке ұқсас алыстық, мекендік мағынаны білдіретін, кейбір тілдердегі (латын тіліндегі) септік жалғаудың бір түрі.* Латын тіліндегі *аблатив* – көмектес және жатыс септіктердің орнына жүретін күрделі септік (І.Кеңесбаев, ... Тіл термин. сөздігі).

АБЛАУТ [нем. Ablaut] з а т. л и н в. *Апфонияны немесе фонетикалық алмасуды білдіретін кейбір тілдердегі термин.* Тарихи тұрғыдан қарағанда, *аблаут* дауысты дыбыстардың алмасуына тән болғанмен, қазіргі кезде ол грамматикалық құбылысқа тән (І.Кеңесбаев, Тіл. термин. сөздігі).

АБЛЫҒУ *Аблық етістігінің қимыл атауы; алқыну.* ≈ Жүрегі *аблығыу*.

АБЛЫҚ = е т. 1. *Қатты толқып қысылған кезде жүректің күңілдеп лоблуы, алқыну.*

Кенет Ұстабайдың жүрегі *аблығып*, аузына тығылды (Д.Досжанов, Келіншеқтау). 2. *Лепіру, көңілі алып қшу, леку.* *Аблыққан* көңіл толық басылмай тұр, бұл үйде адам бар ма сөйлескендей (Базар жырау, Шығ.). Қатаңдау көкірегіне тиді қолы, *аблығып*, болғаннан соң ердің жолы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Аблығып* саса берді батыр сонда, Біле алмай не қыларын, қылыш қолда (Бабалар сөзі).

АБЛЫҚТЫР = е т. *Еліктіру, елertу.* Бір аты онан кейін болып арақ, Сияқты болып кетті биік дарақ. Ас болды ақырында *аблықтыра* Ат мініп, асынғандай қару-жарақ (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АБЛЯЦИЯ [лат. ablatio] з а т. г е о г р. *Ауа райы факторларына байланысты еру, булану, сыну нәтижесінде мұз көлемінің кішіреюі.* *Абляция* латынның ablatio – әкету, азайту деген сөзінен шыққан (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АБОНЕМЕНТ [франц. abonnement] з а т. *Бір затты белгілі бір мерзім ішінде пайдалану құқығы немесе осыны растайтын құжат.* Менің театрға баруға алған екі *абонементім* бар. Соның біреуін саған берем, – деді (С.Омаров, Әңгім.).

АБОНЕМЕНТТІК с ы н. *Абонемент үшін берілген, абонементке қатысты.* Газға ақша төлеу үшін *абонементтік* кітапшаны және пеш паспортын алып, мекемеге таңертең сегізде баруың керек («Жас Алаш»).

АБОНЕНТ [нем. Abonnent] з а т. *Абоненттік құжатты пайдаланушы, сол құжаттың иесі.* Ашық акционерлік қоғамның шартында жалпы пайдаланудағы көзделмеген желінің операторлары мен *абоненттеріне* қалааралық және халықаралық байланыс қызметін ұсынады («Егемен Қазақстан»).

АБОНЕНТТІК с ы н. *Абонентке тән, соған тікелей қатысты.* Сонымен бірге, бүгінгі таңда спутниктік желілермен бөлінген операторлар, мәліметтер беру және интернет, IP-телефондандыру желілеріне заңды және жеке тұлғалар, кейбір жағдайларда, «Қазақтелеком» Ашық акционерлік қоғамымен *абоненттік* шарттар жасай отырып кіре алады («Егемен Қазақстан»).

АБОРИГЕН [лат. aborigines] з а т. *Белгілі бір елдің байырғы тұрғыны.* Біздер Қазақстанның негізгі *аборигендеріміз* ғой. Олай болса, жоғары оқу орындарына емтихан тапсырғанда жеңілдік болары сөзсіз емес пе? (Жас қанат).

АБОРТ [лат. abortus] з а т. м е д. *Екіқабат әйелдің ішіндегі баланы операция арқылы алдыртып тастау, қолдан түсік тастату*

өрекеті. Бала бітсе *де а б о р т* жасатып алдырып тастаймын! – деп, Жібек қайта жиырылды. Мына сөзінен зәрем ұшып кетті (Ғ.Сланов, Домбыра.). Бедеуліктің екінші түрі босанғаннан немесе *а б о р т* жасатқаннан кейін сырқаттанудан болуы да мүмкін (К.Өтегенова, Бедеулік.).

АБРАЗИВ [франц. abrasif] з а т. т е х. *Қымбат бағалы тастар мен қатты металдардың сыртын қырнауға, өңдеуге арналған зат.* ≈ *А б р а з и в е н* қырылған.

АБРИКОС [франц. abricot] з а т. б о т. **Өрік.** *А б р и к о с т ы*, өрікті ішіндегі сүйектерін алып тастап, ұзына бойымен жарып тұрайды да консерв жасайды (Келіншектер.).

АБРИКОТИН [франц. abricotine] з а т. *Сары өріктен жасалған ликер.* Өріктен жасалған ликерді *а б р и к о т и н* деп атайтынын кейбір адамдар біле бермейді. Оның денсаулыққа пайдасы зор (Қазақст. қауын.).

АБСАНС з а т. п с и х. *Ақыл-естен уақытша айырылу кезі.* Адам *а б с а н с* кезеңінде не болып, не қойғанын есінде сақтай алмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АБСОЛЮТ [лат. absolutus] з а т. ф и л о с. *Идеалистік философияда дүниенің мәңгі өзгермейтін бастапқы негізі (рух, сана).* ≈ *А б с о л ю т т і к* басты белгісі.

Абсолют биіктік. г е о г р. *Жер бетіндегі белгілі бір нүктенің мұхит бетінің орташа деңгейінен вертикаль бойынша алғандағы қашықтығы.* *А б с о л ю т б и і к т і к* сол нүкте арқылы тік бағытта өтетін сызықтың бойымен есептеледі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). Топографиялық карталарда нүктенің *а б с о л ю т б и і к т і г і* «жазу» деп аталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Абсолют шама. м а т. *Модуль, оң, теріс таңбаларынсыз алынған санның өзі.* Теріс санға қарама-қарсы оң сан оның *а б с о л ю т ш а м а с ы* деп аталады (Алгебра).

Абсолют ылғалдылық. г е о г р. *Бір текше метр ауа көлеміндегі су буының мөлшері.* Солтүстік және оңтүстік жарты шарларының өзара сәйкес ендіктерінде *а б с о л ю т ылғалдылығы* мөндері бір-біріне жуық (ҚҰЭ).

АБСОЛЮТИЗМ [лат. absolutisme] з а т. **Абсолютизмдік.** А.Н. Радищев бірінші болып *а б с о л ю т и з м* ге қарсы шықты (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

АБСОЛЮТТІК с ы н. ф и л о с. **1.** *Бұлжымайтын, тұрақты шексіздік.* Қозғалыс өзінің табиғаты жағынан *а б с о л ю т т і к* нәрсе болады да, өзінің нақты көрінісі жағынан относительді нәрсе болады (Филос. сөздік). **2.** *Толық*

аяқталған, тиянақты. *А б с о л ю т т і к* тыныштық орнағалы да аз болған жоқ («Қаз. әдеб.»).

Абсолюттік құқықтар. з а ң. *Субъектінің заңмен қорғалатын құқықтар тобы.* *А б с о л ю т т і к қ ы қ ы қ т а р ғ а:* меншік құқығы, өмір сүру құқығы, отбасын құру құқығы т.б. құқықтар жатады (Қаз. тілі термин. Заңтану).

Абсолюттік монархия. т а р. *Мемлекетті басқарудың монархиялық түрі, монархқа тән басшылық.* ≈ *А б с о л ю т т і к м о н а р х и я н ы ң* құлауы.

Абсолюттік омонимдер. л и н г в. *Сөз табына тән кейбір сөздердің түлғалық жағынан толығымен ұқсас, сәйкес келу құбылысы.* ≈ *А б с о л ю т т і к о м о н и м д е р д і* топтастыру.

АБСОЛЮТШІЛДІК з а т. с а я с и. <лат. absolutus>. *Жоғары өкімет билігі заң шығарушы, атқарушы сот болып тармақталмай бір адамның қолына шоғырланумен ерекшеленетін мемлекеттік басқару түрі.* Монархиялық *а б с о л ю т ш і л д і к т і ң* тұжырымдамасының негізін салушылар – Р.Филлер мен Ф.Бэкон (ҚҰЭ).

АБСТРАКТИ: абстракті өнер. *Кескіндеу өнерінде, мүсін мен графикада нақты заттарды бейнелеуден бас тартатын агым.* *А б с т р а к т і ө н е р* 1910–1913 жылдары кубизм, экспрессионизм, футуризм сияқты агымдардың жіктелуі кезінде пайда болды (ҚҰЭ). *А б с т р а к т і ө н е р* XX ғасырдың 60-жылдарының ақырына дейін ресми танылған жоқ, сыңаржақ бағаланды (ҚҰЭ).

АБСТРАКТИЛЕ= е т. *Жалпылау, жалпы түрде бейнелеу, баяндау, жеткізу.* Биология пәнінде кейбір мәселелерді *а б с т р а к т і л е п* баяндау оқушыларға түсініксіз болады (Жалпы биология).

АБСТРАКТИЛЕН= е т. *Жалпылану, дерексіздену.* Тарих пәнін нақты дерекке сүйеніп оқытпаған жағдайда *а б с т р а к т і л е н і п*, көбіне анық болмай шығады («Қазақст. мект.»).

АБСТРАКТИЛЕНДІР= е т. *Жалпыландыру, дерексіздендіру.* Нақтылы, анық мәселені *а б с т р а к т и л е н д і р у* де шындықтан ауытқиды («Қазақст. мұғ.»).

АБСТРАКТИЛЕУ з а т. ф и л о с. *Белгілі бір затқа, құбылысқа тән көптеген қасиеттер мен олардың арасындағы өзара байланыстардан ойша бір ғана жағын оқшау алып қарастыру.* *А б с т р а к т і л е у* процесінде адамның субъективті мүмкіндіктері ескеріле бермейді (ҚҰЭ). Әйтсе де *а б с т р а к т і л е у* алуан түрлі түсініктердің қалыптасуына ең қажетті алғышарт болып табылады (ҚҰЭ).

АБСТРАКТИЛІ с ы н. *Дерексіз, жалпы.* Мидың және екінші сигнал жүйесінің дамуына сана мен *а б с т р а к т і л і* ойлаудың дамуы байланысты (Адам анатом.). *А б с т р а к т і л і* ақиқат жоқ, ақиқат әрқашан анық, айқын. Филос. негіз.).

Абстракттілі лексика. л и н г в. *Дерексіз цғымды білдіретін сөздер тобы.* ≈ *А б с т р а к т і л і л е к с и к а н ы ң* мағыналық топтары.

АБСТРАКТИЛІК с ы н. *Дерексіздік, жалпылық.* Гегельдің пайымдауынша *а б с т р а к т і л і* к те, нақтылық та, ең алдымен, болмыста болатын қасиет және соған байланысты ойлау жүйесіне тән ұғым (ҚҰЭ). *А б с т р а к т і л і* к осындай дербес тұтастықтың ажырамас бір жағы, қасиеті, белгісі т.б. (ҚҰЭ).

АБСТРАКЦИЯ [лат. abstractio] з а т. т е р м. 1. *Маңызды қырларын, белгілерін ерекшелеу, оқшаулау мақсатымен зат немесе құбылыстың қандай да бір белгі, қасиет, байланыстарынан ойша дерексіздену.* Жалпылау мен *а б с т р а к ц и я* тығыз байланысты. Кейде заттардың, құбылыстардың өздеріне тән ерекшеліктерін жалпылап, бір қалыпқа келтіргенде, олардың қасиеттерін ойымызда біріктіреміз (М.Мұқанов, Бақылау.). 2. *Дерексіз цғым, тәжірибенің теориялық жалпылануы, заттың өзі мен байланыссыз қарастырылатын белгісі немесе қасиеті.* Фейербахтың антропологиялық философиясы бойынша, танымның субъектісі – логикалық *а б с т р а к ц и я* емес, нақты адам (Марксистік филос.). Еңбек пен ойлау біздің сезім органдарымыздың тану мүмкіндігін шексіз кеңейтті. Ойлау шындықты *а б с т р а к ц и я* л а р формасында бейнелейді (Марксистік филос.).

АБСТРАКЦИЯЛАУ с ө й л. *Абстракттілеу.* Салыстыру операциясы *а б с т р а к ц и я* л а у ой операциясымен тығыз байланысты (М.Мұқанов, Пед. очерк). Образға ылғи ғана түсінік берсек, ол *а б с т р а к ц и я* л а у тәсілі болмақ («Қаз. әдеб.»).

АБСТРАКЦИЯЛЫ с ы н. *Абстракттілі.* Құрмалас сөйлемдердің пайда болуы олардың *а б с т р а к ц и я* л ы жұмысының нәтижесі (Қазіргі қаз. тілі).

АБСТРАКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Абстракттілік.* Дерексіз *а б с т р а к ц и я* л ы қ ұғымдарды да бұдан артық жандандыру, қолмен ұстағандай ету мүмкін емес шығар (Ә.Тәжібаев, Өмір.). *А б с т р а к ц и я* л ы қ, модерндік ағымдар адам санасын уландырып, оның көркем бейнеде дүние танымын бұлдыр тұманға айналдырады (І.Омаров, Шабыт.).

АБҰЙЫР з а т. с ө й л. *Абиыр.* Осы да есеп бола ма, Ар, *а б ц й ы р* тапқанға (Абай, Тол. жин.). Заман өтті, жас өтті, Қайрат, өнер бос кетті. *А б ц й ы р* жоқ, сана жоқ, Өз басына не жетті? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмірі *а б ц й ы р* байланбаған сұқым! Отыр енді албасты басып! – деп, байын тағы бір мүжіді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күлкі боп досқа, басқаға, *А б ц й ы р*, арды жоймаңыз (Н.Шакенов, Айгүл).

Абұйыры түсті. *Беделі төмендеді, азайды.* Екінші жақтан *а б ц й ы р ы* т ц с і п, адамшылықтан, кетіп барады (С.Шарипов, Шығ.).

АБҰЙЫРЛЫ с ы н. с ө й л. *Абиырлы.* «Жас едің *а б ц й ы р* л ы болсын әнің, Келе ме бұл диюға сенің әлің?.. (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мазаққа шыдамаған *а б ц й ы р* л ы, намысқор қыз бұл ауыл көшесіне де қайтып шықпай қойды (С.Жүнісов, Ақан сері).

АБҰЙЫРСЫЗ с ы н. с ө й л. *Абиырсыз.* *А б ц й ы р* с ы з, атақсыз көрге құлар (Абай). Жаңа түскен жас келін, Кемпірлерге ас келін. Орамал-шаршы бермесе, *А б ц й ы р* с ы з тас келін (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақыры *а б ц й ы р* с ы з тынғанға ұқсайды, бөрінен Дайырдың келеке еткені батады (З.Иманбаев, Дала.).

АБҰЙЫР з а т. с ө й л. *Абиыр.* Атақ, ізет, *абұйыр* сақтамасақ, Біреумізден шырағым төгілді айран; Қобыз қылы қолында мен ғой – бармақ, Әлден келсе *а б ц й і р* әркім алмақ (Жамбыл, Шығ.). Оның кетуге бел байлағанын сезгенде, атағымызды шығарып, *а б ц й і р і м* з д і кетіреді дедік (А.Лекеров, Түз гүлі).

АБХАЗ з а т. *Абхаз Республикасының байырғы тұрғын ұлты және оның тікелей өкілі.* Грузия республикасында армян, әзербайжан, *а б х а з*, осетин т.б. тілдегі мектептер бар (Семья тәрбиесі). Еңгезердей денесінде қайрат қайнап, от ойнаған *а б х а з* шалы түр (С.Ғабасов, Қыран.).

АБХАЯТ [ир.+ар. *اب حیات*] з а т. д і н и. *Абылхаят суы* (ир. *аб* – «су», ар. *хаят* – «өмір» деген, яғни *өмір суы, өмір беретін су*). Ояу жоқ, бар халайық ұйықтап қалды, Араға жүгізбейді тірі жанды. Сөйлесіп екі күндей ғашық жармен, *А б х а я т* ішкендей мейірі қанды (Ғашық-наме).

АБЫЗ¹ з а т. 1. т а р. *Тәңірге табынушылық т.б. сияқты байырғы наным-сенімдер бойынша өткізілетін құлшылық ғұрыптарына басшылық жасаушы білгір.* *А б ы з* – түркі халықтары тәңірі сенімінде болған көне дәуірдегі бірегей мәдени-әлеуметтік жүйенің өкілі. *А б ы з* д ы ң тайпа, ұлыс өміріне, ел басқару ісіне, жорық жайына араласып отырған саяси тұлға екендігін академик Ә.Марғұлан да атап көрсетеді (Түркістан энцикл.). Бәрі

айт та, бірін айт... Ұғынар мұны ел қайда? Елді бастар ер қайда? Аға сұлтан *а б ы з д а р*, Елдің қамап көрге айда, Барса келмес жерге айда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Құдайдың пайғамбары болған Месқарын Мертікбұғананы шақырып өзіне *а б ы з* қылып сайлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А б ы з д а р* планеталарды өздері табынатын құдайларының атымен Юпитер, Марс, Венера т.б. деп атайтын болған (Х.Әбішев, Халық астрон.). Сабазды көр мына, Сөз болып *а б ы з* жүр. Дұғаның орнына Жүреді нағыз жыр (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Сәуегей, көріпкел*. М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасында нысан *а б ы з* әулие, көріпкел ретінде сипатталады (ҚҰЭ). Сонымен бірталай жыл өткен дейді, Атанған Бозбай *а б ы з* көптен дейді. Құдайдың құдіреті емес пе бұл, Бозекең абыройын төккен дейді (М.Дулатов, Шығ.). Баяу ханның пір тұтып жүрген бір *а б ы з ы* бар екен, сол есіне түседі (И.Байзақов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Білгір, дана*. Жәнібек батыр бала кезінде ақыл-білім үйрену үшін қара керей Соқыр *а б ы з* дегенді іздеп келген екен (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Сырты абыз, іші желғабыз. *Сырттай білгіш көрініп жүретін, қуыскеуде.* *С ы р т ы а б ы з* бар, *і ш і ж е л ғ а б ы з* бар (Абай, Тол. жин.). *С ы р т ы а б ы з, і ш і ж е л ғ а б ы з* адамнан сақ болу керек (Ауызекі).

АБЫЗ² з а т. ж е р г. *Білік, өкім, ырық, бағыныш*. Итжемес – Сүйеу қарттың жақын інісі. Соның *а б ы з ы н д а ғ ы* адам. Биыл әйел әперіп, еншісін беріп бөлек шығарды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Балалы әйел бұтаға оралған торғайдай *а б ы з ы ң н а н* шығып кетпес, ал баласы жоқ келіншекті қалай ұстарсың? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АБЫЗДЫ с ы н. *Ақылды, білімді (адам)*. Бекен *а б ы з д ы* адам ғой, шаруаға да ынталы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АБЫЗДЫҚ з а т. **1.** д і н и. *Абыз болушылық*. Тек осындай аса ұзақ оқудан кейін ғана ол *а б ы з д ы қ* правосын алатын (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). **2.** *Абызға тән қасиет, білгіштік, білімдарлық*. Мұхтардың шынайы *а б ы з д ы ғ ы* осында, – дедім (С.Талжанов, Ұлдай.).

АБЫЗСЫН= е т. *Білгішсін, данышпансу*. Кеше ғана мектепте бірге оқыған Жекен, міне бүгін бәрімізге *а б ы з с ы н ы* п отырғанда күлкің келеді («Ара»).

АБЫЛА= е т. к ә с. *Аңдарды жан-жағынан айнала қоршау*. ≈ Жан-жақтан *а б ы л а д ы*.

АБЫЛАЙША з а т. э т н. *Шаңыраққа уықты шанышп, керегесіз тігілген тұтас бойы мен есігі киізбен жабылған жеңіл қос*. Өздерінің түстері суық, жүрістері күдікті. Адамы көп *а б ы л а й ш а* қостың айналасы ер-тоқым, найза, сойыл (І.Жансүгіров, Шығ.). *А б ы л а й ш а* – киіз үйдің бір түрі. Жорықта не үдере көшкенде уық пен шаңырақтан тіге салып, үзікпен жабады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Сыртта қара қазанда шымыр-шымыр қайнаған жылқы етінің ісі *а б ы л а й ш а* қостың ішінде де аңқып тұр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АБЫЛАН с ы н. *Ең қушті, зор, мықты*. Бикеге өнерін көрсеткелі, жігіттің *а б ы л а н ы* алға шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АБЫЛАНҚЫ¹ з а т. ж е р г. *Ерте туған төл*. Мынауың тайынша ма, баспақ па дегенде, жоқ *а б ы л а ң қ ы* дейміз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АБЫЛАНҚЫ² с ы н. ж е р г. *Сөзі көп, сөзуар (адам)*. Ол *а б ы л а ң қ ы* адам (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АБЫЛАУ к ә с. *Абыла етістігінің қимыл атауы*. Аңды ұстаудың ең бір қолайлы әдісі – *а б ы л а у* жасау болатын, бүгінде бұл сирек істелетін болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АБЫЛ-ҚҰБЫЛ ү с т. с ө й л. **Апыл-құпыл**. Жігіттердің кейбіреуі жетектегі тың атты *а б ы л-қ ұ б ы л* ерттеп жатыр (Ж.Алтайбаев, Шығ.). *А б ы л-қ ұ б ы л* Асанов келді, Жиналыс бітуге тақалып келді (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Әжем жүгерінің жарма талқанына қалайы тостағанды толтырып былғап қойыпты. Балабек екеуміз *а б ы л-қ ұ б ы л* соғып алдық (Н.Серәлиев, Көктем.).

АБЫЛ-САБЫЛ ү с т. *Абылыққы-сабылыққы, апырлап-топырлаған*. Қашан көрсең, қызу іс, *а б ы л-с а б ы л*, Қашан көрсең қарбалас, ауыл солай! (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

АБЫЛХАЯТ: *абылхаят суы*. д і н и. *Мифологиялық таным бойынша адамды өлтірмейтін, мәңгі жасартып тұратын қасиеті бар су*. Айтқан сөздің шербеті – *Абылхаят суы н д а й*, Әзілінің рақаты Аққұйрық шай буындай (І.Жансүгіров, Шығ.). Бәйшешек, балауса гүл, балдырғандай, Қаратып шырайына талдырғандай *Суы н д а й а б ы л х а я т* шөлдеп ішкен, Лебізі сусыныңды қандырғандай (І.Жансүгіров, Шығ.).

АБЫЛЫҚ= е т. с ө й л. **Аблығу**. *А б ы л ы қ-қ а н* көңіл толқып басылмай тұр, Бұл үйде адам бар ма сөйлескендей? (Базар жырау, Шығ.).

АБЫЛЫҢҚЫ-САБЫЛЫҢҚЫ с ы н. *Салдыр-салақ, керенау*. Шөп шабысқа шық-

қандарына екі күн болды. Жұматай мен Мәкіш шалғыны қатар тартады. Мәкіштің *абылыңқы-с абылыңқы* іс-әрекетіне Жұматайдың зығырданы қайнайды (Б.Сокпақбаев, Алыс. ауыл).

АБЫЛЫП-САБЫЛ = е т. *Бейберекет әрліберлі қозғалу, сатырылысу. Абылып-с абыл-г а н* машиналардан, келімді-кетімді кісілерден бір арылмайды (Б.Тілегенов, Көктем.).

АБЫЛЫП-САБЫЛУ *Абыл-сабыл етістігінің қимыл атауы. ≈ Абылып-с абылу-д а н* шаршады.

АБЫЛЫП-САБЫЛЫП ү с т. *Асығып-үсігіп, апырлап-топырлап. Жұрт абылып-с абылып жиналып жатыр* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АБЫН = е т. с ө й л. *Қатты алқыну, аптығу. Сабыр қатты жүгіріп келгендіктен абынып*, аптығып әлі еңтігін баса алмай тұр («Жас Алаш»).

АБЫНУ *Абын етістігінің қимыл атауы. ≈ Қатты абыну.*

АБЫНЫП-ҚАБЫН = е т. *Асып-сасып, әбігерлену, абыржу. Келіні тізесіндегі баласын тік көтерген күйі абынып-қ абынып* сыртқа ата жөнелді (Б.Тілегенов, Көктем.).

АБЫНЫП-ҚАБЫНУ *Абынып-қабын етістігінің қимыл атауы. Құдалар да Гүлжан аулына келіп түсті. Бәрі бірдей салмақты да салиқалы сияқты, ешбір абынып-қ абыну* байқалмайды жүріс-тұрыстарынан (М.Дүйсенов, Гүлжан).

АБЫҢ-КҮБІҢ ү с т. *Асығыс-үсігіс, абыр-сабыр, апыл-құпыл. Әйелдер абың-күбің* орындарынан тұрып, үйден шығып кетті (Қ.Қайсенов, Жау тылында.). Төсек астында тізілген арақ пен шараптан байқаусызда тамақ жібітіп жатқандар да бар. Абыр-сабыр, *абың-күбің* (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Ауыз үй жақтан *абың-күбің* дауыс Бақытжанның алысқа сабақталып кеткен ойын шорт үзіп жіберді (Б.Аманшин, Көкжар). Еңбекті ұйымдастыру үшін қам жасау, тағы басқа *абың-күбің* міндеттерді атқарумен зыр жүгіру бөгде ойға жол бермейді (Ә.Омарбаев, Кәрлен кесе).

АБЫР-ГҮБІР з а т. *У-шу, дабыр-дүбір. Әлгінде ғана даладан естіліп жатқан абыр-гүбір* пышақ кескендей, демде тына қалды («Қаз. әдеб.»).

АБЫРҒА з а т. м у з. к ө н е. *Ерте замандағы түркілердің сазды аспабы. Бұрынғы түркі жазуларында аталатын аспаптар бүгін де кездеседі. Олар: абырға, дабыл, жетіген, сыбызғы, нақхара, сырнай, керней, чанг* («Қаз. әдеб.»).

АБЫР-ДАБЫР з а т. *Абыр-сабыр, опыр-топыр. Ертелі-кеш абыр-дабыр* көбейіп, осы атыраудың ажары кіріп, көңіл шіркін жадырап шыға берді (Балдәурен). Әр тұстан түннің тыныштығын бұзған *абыр-дабыр* дауыс естілді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Міне, кешеден бері ауыл *абыр-дабыр* келіп, той басталды (І.Жансүгіров, Шығ.). Менің өз басым үшін батқаны – клуб сияқты *абыр-дабыры* мол орынның болмауы емес, кітапхананың жоқтығы болды («Қаз. әдеб.»).

АБЫР-ДҮБІР з а т. *Топырлап құбірлеген дауыс. Әйелдердің абыр-дүбір* дауыстары естілді (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

АБЫРЖУ *Абыржы етістігінің қимыл атауы; абдырау, сасқалақтау, асып-сасу. Майданға аттанарға дейін ол қатты абыржу* үстінде жүрді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Сол күннен бастап Бөрібай үйі де *абыржу* әрекетіне түсті (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Содан бері Айманкүлдің көңілінде үлкен алаң, *абыржу* бар (М.Дүйсенов, Мейман.).

АБЫРЖУЛЫ с ы н. *Берекесі кетіп, бейжай қалыпта болып, қатты сасулы; ренжулі. Жігіт қатты абыржулы* (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Абыржулы* қарт адамға Филатов аңтаң тесіле қарады (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Бәзікен әлденеге *абыржулы*, асығулы сияқты (С.Мұратбеков, Көкорай). Кенет өңі құп-қу медсестра кіріп келді, үйі өртенгендей *абыржулы* (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

АБЫРЖУШЫЛЫҚ з а т. *Сасқалақтау-шылық, әбігер болушылық, мазасызданушылық. Көзінде абыржушылықтың ізі* айқын сезіліп тұр (М.Дүйсенов, Мейман.). Жылап-сықтаудан, *абыржушылықтан* ешбір пайда жоқ (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Бұл жағдайды сезген немістер арасында *абыржушылық* басталды (Р.Ұлтанбаев, Ер. есім.).

АБЫР-ЖҰБЫР ү с т. *Әуре-сарсаң, әбігер. Кешкі мезгіл. Ауыл абыр-жуы* (З.Шапкин, Тоқаш Бокин).

АБЫРЖЫ = е т. *Әбігерлену, абдырау, асып-сасу. «Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып, Абыржып өбден сассын»* дер (Базар жырау, Шығ.). Алаң боп, *абыржыған* кездерімде Нанбаймын адам айтқан сөзге мүлде. Кеше мен дәл осындай халде болдым, Сен оны сездің бе, әлде сезбедің бе? (М.Мақатаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Қозғалысқа түсу, мазасыз күйге ену, бей-берекет қимыл жасау. Қалың қойдың шет-шеті тұрып, сілкініп, қозғалақтап абыржу* басады (М.Әуезов, Әңгім.). Түсте толқын еліріп, *Абыржып* еді ойнақтай. Кешке

толқын тып-тыныш, Қабыржыған қаймақтай (М.Жұмабаев, Шығ.).

АБЫРЖЫҢҚЫ = е т. *Абдыраңқы, кейісті, енжар*. Тайкелтір бүгін дел-сал, жүрісі селкос, өзі күндегідей емес, *абыржыңқы* («Қаз. әдеб.»).

АБЫРЖЫҢҚЫРА = е т. *Әбігерленіңкіреу, сасқалақтап, сасыңқырау, қысылыңқырау*. Есеналы *абыржыңқырап* қалды (Ж.Тілеков, Қайнар). Нәзікеннің алдында мен бұрын да *абыржыңқырап* қалушы едім, соның салдарынан әлі де арылмаған екенмін (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

АБЫРЖЫСУ = е т. *Әбігерге түсісу, абдырасу*. Шақырушылар үйді-үйді кіріп жүріп жұртты мешітке жиналуға шақырғанда, үлкен станицаның мұсылмандары *абыржысып* қалды (Қ.Әміров, Рев. ұлан.). Жақан да жоқ. Енді көз байланғанша келмеген соң жаңа *абыржысып* жүгірісіп жүр екен (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

АБЫРЖЫСУ *Абыржыс етістігінің қимыл атауы*. Ауыз үйдің есігі ашылып, отырғандар тегіс түрегелісіп, *абыржысу* болып қалды (К.Оразалин, Ақ жазық).

АБЫРЖЫТ = е т. *Абдырату, әбігерге, әуресарсаңға түсіру*. Қанша сабырлы адам болса да, осындай аласапыран жағдай *абыржытпа й* қоймады (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Үнсіздік дос жүректі қатты *абыржыт* ады екен (Қ.Толыбаев, Қайдасын.).

АБЫРЖЫТУ *Абыржыт етістігінің қимыл атауы*. Жауға ойда жоқ жерде соққы беріп *абыржыту* орынды болды («Соц. Қаз.»).

АБЫР-КҮБІР: *абыр-күбір сөз [әңгіме]. Пыш-пыш сөз, ұсақ әңгіме, өсек-аяң*. Кешеден бері көршілер Жәнипаның жүріс-тұрысын сырттан байқап, өңі қашып, көңілсіз жүргенін өзара сезіп, *абыр-күбір сөздерді* көбейтті (М.Дүйсенов, Мейман.).

АБЫРОЙ [ир. *ابروي*] з а т. 1. *Бедел, атақ, даңқ*. Асықпасаң көрерсің, Мұны азсынсаң тағы да. Хиянаттан бой тартып, Шық ғәділет жағына. Мұны істесең шығарсың, *Абыройды* тағына (М.Дулатов, Шығ.). Сарынға жастар салмасын, Арам жын келіп қалмасын. Таза ақыл табам деп жүріп, *Абыройы* н жойып алмасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қалың дәулет, *абырой* Әшімде де мол (Д.Әбілев, Арман.). 2. *Ар, қят, намыс*. Көніп жүр таршылыққа неше жылдай, Қыс оқып, жаз ақша іздеп, ешбір тынбай. Шыдаса көп қалған жоқ, мақсұт жақын, *Абырой* о й, денге саулық берсе Құдай (М.Дулатов, Шығ.). Әдетін

қазақшылық қоймаймын деп, Өзінің *абыройы* н жыққан қазақ, Алшақтап жүргенінде алты мыңға, Қор қылар қорғасындай тышқан қажап (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. *ауыс. Пайда, олжа*. Күн иісе, жерге *абырой*, жер иісе, малға *абырой* (Мақал). 4. *Абиыр (адамның жыныс мүшесі, қятты жері)*. Ергежейлілер киім кимейді, еркектері мықынына тері байлайды да әйелдері *абыройы* н ғана жабады (Ш.Қожахметов, Ғалам.). Комиссия бөлмесінен *абыройы* н басып, тыр жалаңаш уыздай жас жігіт шықты (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Абырой алды [тапты, әперді, әкелді]. *Құрметке бөленді, беделге ие болды, атақ алды*. Жақсы істеп кетсе, жалақының үстіне сыйлық, *абырой ал* ады (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Бұл істен *абырой ал* с аң, келер жолың даңғыл тартар, балам! – депті (Қаз. ертег.). Баян бір *абырой әпер* мейтін жұмысқа айналды (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Абырой болды. *Істің орайы болып, сәті келгенде, Құдай оңдап, қолдады*. Момышұлына В.Панфилов: Мейлі *абырой бол* ып, аман-есен қайтқаныңызға шүкір, – деді (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Әйтеуір *абырой бол* ғ аны, артта келе жатқандықтан, оның құлағанын ешкім де аңдамай қалды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

Абыройы асты. *Беделі көтерілді, аты шықты*. Аз жазда *абыройы а* с ып, жұрт мейірін қандырар біраз шығарма беріп тастады (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Абыройы ашылды. *Ұятқа қалды, масқара болды*. Қол ұстасып қыз Назым, Уағда қылсам сенімен, Бір жаман келіп малы көп Алып кетсе айырып, *Абыройым а* шылар, Қайғыменен басылар, Ат басында жүрегім (Қамбар батыр). Жастығынан қорықтың ба, *абыройым* ды *а* ш а р деп қаймықтың ба, әйтеуір жалынышты жалп етек болдың (М. Әуезов, Қараш.).

Абыройын жапты [жасырды]. *Беделін сақтап қалды, қят, намысын, қорғап қалды*. Ант сокса, адам шіркін тосылады, Кері кетсе, ұйқы кеп қосылады. Құл-құтан, қарақалпақ болса-дағы, Мал шіркін *абыройың* ды *ж* а с ы р а ды (Шал ақын, Өлеңд.). Я, болыстың *абыройы* н *ж* а п қ а н ы рас. Мен оның мұндай мықты екенін білген жоқ едім (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Абыройы жойылды [кетті, төгілді]. *Ар-беделі, атағы, қадір-қасиеті кетті, жоғалды*. Есікте жүрген құлмен тең – *Абыройы* ердің, *ж о й* ы л с а (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қасиет кетті төреден, Ғәділдік кетті билерден, *абырой* к е т т і әкімнен (Қазақ ақын. шығ.).

Ал уәдеден таю – жолдасыңның алдында *абыройың кетумен* бірдей (А.Байтанаев, Болат). *Абырой кетті* жігіттен, Айрылды әдеп, біліктен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кұт оралмас бос қаққан омырауға, *Абыройы* ел-жұрттың *төгіп* алма. Барлық әкім, құлақ сал, Олжабайдан дабыл қаққан алғашқы қоңырауға (К.Салықов, Жезкиік).

Абыройын аяққа басты. *Ұятқа қалдырды, масқара етті.* Ата-ананың *абыройын аяққа басық* аң қыздың балалыққа не сәні бар (Б.Майлин, Шығ.).

Абыройы [абыройдан айырылды] түсті. *Беделі түсті, масқара болды, қадір-қасиеттен жүрдай болды.* Оспан өзінің тентектігін танытып, *абыройдан айырыла* бастады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Олар ел алдында Алдар көсенің *абыройын түсіру*, халыққа жеккөрінішті адам етіп көрсету жайын да қарастырған (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

Абыройын [айрандай] төкті. *Біреудің алдында әбден масқара қылды, ар-ұяттан айырды.* Тәңірі жаққан шамшырақ, Су құйсаң қайтіп сөнеді! Намыстанып орынсыз, *Абыройын* адам *төгеді* (М.Дулатов, Шығ.). Бұл кезде Бұрындық хан Сарайшықта болатын, *Абыройын айрандай төгіп* алған ханның құр «хан» деген аты ғана қалған, бүкіл билік әскербасы Қасымға көшкен (І.Есенберлин, Алмас.). Түнеугүні жиылыста «Атқа мінер бұзық» деп, жұрт көзінше *абыройымды айрандай төктің* (Б.Майлин, Шығ.). Ана, анығына жетпей *абыройымды айрандай төккеніңіз* қалай? (С. Адамбеков, Көсе.).

Абыройын көтерді. *Беделін, атақ-даңқын асырды.* Қартайса да шапқан аттың құлағында ойнапты, Қия тартқан мақсатына иек артпай қоймапты. Өз елінің *абыройын*, Қорғанысын, ақыл-ойын Қайтсем биік *көтере* ме деп ойлапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Көтеріп* туған жердің *абыройын*, Жұмсалды бір сол үшін ақыл-ойың. Тек қана адал еңбек арқасында Биіктеп қатарыңда тұрды бойын (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Абыройы кірледі. *Бедел, атақ-даңқына дақ түсті, нұқсан келді.* *Кірлемей* *абыройымды* тілеймін көп, Дүниенің фитнәсіне шомылдырып (Н.Наушабаев, Шығ.).

АБЫРОЙ-АТАҚ з а т. *Ел алдындағы бедел, жақсыат, даңқ.* Осында №3 шахтаның забойщигі Рақышев Мағауия мен №1 шахтаның забойщигі Түсіп Күзембаев *абырой-атаққа* ие болды (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Сен барлық

абырой-атағыңды осы жұмыстың сәтін түсіруге жұмсайсың (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Өзі болса *абырой-атақтан* құр алақан емес (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

АБЫРОЙ-БЕДЕЛ з а т. *Ар-намыс, өзіндік және қоғам алдындағы бағасы.* Батыс елдерінде жұмыссыз болу – тек жұмысты жоғалту ғана емес, сонымен бірге адам өзінің ар-намысын, *абырой-беделін* жоғалту деп те есептеледі (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

АБЫРОЙЛЫ с ы н. **1.** *Сыйлы, құрметті, беделді.* Қой бағу, мал күту қазақ үшін өте сүйікті еңбек, *абыройлы* іс болған (М.Әуезов, Әр жыл.). Кенжекең көп жылдан бері облыстың *абыройлы* ақсақалдарының бірі (С.Мәуленов, Шыңда.). Жолың болсын, аман барып, *абыройлы* қайт! – деген дауыстар алыстан естіледі (Ғ. Мұстафин, Миллионер). **2.** а у ы с. *Сыпайы, әдепті, жарасымды.* Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі, *Абыройлы* қалжыңмен келсін сөзі (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Ойдағыдай, көңілдегідей.* Бұл жорықтың *абыройлы* орындалуы мына сендерге ғана байланысты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Той жабдығы бізге тапсырылатын болса, *абыройлы* өтуіне жанымызды саламыз (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АБЫРОЙЛЫЛЫҚ з а т. *Беделділік, жақсыатқа ие болушылық.* *Абыройлылық* адамның маңдайына жазылып қойылмаған. Ол мектеп көреді, өмір табалдырығын аттайды («Лен. жас»).

АБЫРОЙСЫЗ с ы н. *Беделсіз, қадірсіз, сыйсыз.* Өсекшінің үлесі де шамалы, Аққуды атқан *абыройсыз* қалады (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Далактасып келгендері болмаса *абыройсыз* қайтатындарын енді ғана білгендей (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Еңбек майданында *абыройсыз* да емеспін (Ж.Бектепов, Қызылшашы.).

АБЫРОЙСЫЗДАН = е т. *Беделсіздену, сенімнен айырылу, жақсыатын жоғалту.* Сейсеннің ата-анасы оның араққа салынып, әбден маскүнем болып, *абыройсызданған* кейпіне қарап, қайғы-мұңға қатты батты (С.Сарғасқасев, Біз төртеу.).

АБЫРОЙСЫЗДАНУ *Абыройсыздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Абыройсыздану* салдары.

АБЫРОЙСЫЗДЫҚ з а т. *Қадірсіздік, беделсіздік, жаманат.* Әкелік намыс *абыройсыздыққа* ұшыраса не деп қорғайды?! (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Іштен шыққан перзентін жамандыққа, *абыройсыздыққа* қимайтын ана («Лен. жас»). Ол аурудан, аштықтан, тіпті *абыройсыздықтан* да қорықпайды, тек

алданып калудан қорқады (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл).

АБЫР-САБЫР ү с т. *У-шу, әбiгер, асығыс-үсiгiс, қарбалас*. Мұны начальникке айтқан соң, жиырма екісі күні *а б ы р-с а б ы р* елубасы сайлап, шар салғызып, Төребек – болыс, Еркімбек кандидат болды. Еркімбектің жасы толмайтынын начальник есепке де алған жоқ, тегінде оның да емі оңай, білем!.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұланбай мен Алшағырдың үй іштері көшіп келіп, *а б ы р-с а б ы р* болып қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ел орынға отырып, *а б ы р-с а б ы р* басылған кезде қораның түкпіріндегі оңаша үйге тағы да шам жағылды (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). *А б ы р-с а б ы р* арбаға мініп жатқанда, қайсысына қарай бұрыларымды білмей аңырып қалып едім (Н. Ғабдуллин, Қызық дәурен).

АБЫР-ТОБЫР ү с т. *Топ-топ, қатар-қатар, абыр-сабыр*. Қайтатын солдаттар *а б ы р-т о б ы р* боп қуанысып, шауып бара жатыр (К.Тоқаев, Шығ.).

АБЫСЫН з а т. *Ағайынды, туыстас адамдардың әйелдерінің бір-біріне қарым-қатынасын көрсететін туыстық атау*. Осы елді ел қылған, Дәулетін шалқар көл қылған, Ер еді елді бел қылған. Телі менен тентекті Тыю салып ел қылған. «*А б ы с ы н ы м*, Ақырғай, Көздің жасын көл қылған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ағайын тату болса, ат көп, *А б ы с ы н* тату болса, ас көп (Мақал-мәтел).

АБЫСЫН-АЖЫН з а т. *Алыс-жақын ағайынды адамдардың әйелдерінің жалпы атауы*. Сыбаға әкелген қадірлес *а б ы с ы н-а ж ы н*, бәйбіше-келін Ұлжан аулын басып жатқан болу керек (М.Әуезов, Абай). Құлағы түрік, көзі ашық, Отырған осы жағалай *А б ы с-ы н-а ж ы н* шешейлер, Шешейлерге де бір сәлем! (Базар жырау, Шығ.). Бұрынғыдай ауысып тамақ беру *а б ы с ы н-а ж ы н* арасынан кеміп кетті (Б.Майлин, Шығ.). Әйелдер жағы *а б ы с ы н-а ж ы н* боп ауыз жаласып кетті (Ө.Нүрпейісов, Қан мен тер).

АБЫСЫН-АЖЫНДАЙ с ы н. *Абысын-ажын әйелдер сияқты тату-тәтті*. Маржан-бикелер Айжанмен жақын *а б ы с ы н-а ж ы н-дай* болып, шүйіркелесіп сөйлеседі (Б.Майлин, Шығ.).

АБЫСЫНДЫ с ы н. *Абысыны көп, абысыны бар*. Ел едім ағайынды, *а б ы с ы н д ы*, Қамшының сазға тастап сабы сынды, Жүруші ем жас күнімде асау тайдай, Қартайып енді менің сағым сынды (Бозіңген).

АВАНГАРД [франц. *avant-garde*] з а т. 1. ә с к. *Майданда негізгі әскери күштің алдыңғы*

шебінде болатын екінді тобы. *А в а н г а р д ы н ы ң* беті қайтқан жау кейін шегінді («Жас Алаш»). 2. а у ы с. *Белгілі бір қоғамдық топтың алдыңғы қатардағы жетекші бөлігі*. ≈ Еуропа зиялыларының *а в а н г а р д ы*.

АВАНГАРДТЫҚ з а т. *Алдыңғы қатарлы, жетекші*. Халқымыз бүгінгі таңда демократияның *а в а н г а р д т ы қ* рөлін барынша мойындап келеді («Егемен Қазақстан»).

АВАНЖОБА з а т. т е х. *Бұйымдар әзірлеу үшін жасалатын техникалық ұсыныс*. Жабдық пен приборлар бойынша тұтынушы кәсіпорынның тапсырмасы бойынша әзірлеуші ұйым техникалық ұсыныстар (*а в а н ж о б а*) әзірлейді («Соц. Қаз.»).

АВАНЗАЛ з а т. *Үлкен, негізгі залдың алдындағы бөлме, алдыңғы зал*. ≈ *А в а н з а л д ы ң* безендірілуі.

АВАНЛЮЖА з а т. *Театр ложасының алдындағы шағын кішкене қосымшасы*. ≈ *А в а н л о ж а д а ғ ы* көрермен.

АВАНПОРТ [франц. *avant-port*] з а т. *Кемеге жүк тиеуге, одан жүк түсіруге ыңғайланған айлақтың алдыңғы жағы*. ≈ *А в а н п о р т т а ғ ы* жұмыстар.

АВАНС [франц. *avance*] з а т. қ а р ж ы. *Айлық еңбекақының бір бөлігі немесе сатып алатын тауар үшін алдын ала төленетін қаражат, ақша*. *А в а н с* беру дегеніміз – колхозшылардың еңбегіне бөлінетін табыс есебінен алдын ала бөлшектеп ақы төлеу (А.Шайбеков, Колхоз.). *А в а н с* алған табыстан мың сомы бар екен (С.Ерубаев, Шығ.). Ай сайын *а в а н с* беріп, мал сатып өнеруді ұйымдастырасыздар (Н.Оразалин, Ақ жазық).

Аванс есебі. қ а р ж ы. *Белгілі бір жұмысты атқару, орындауға берілген қаражатты жұмсағаны үшін берілетін алғашқы есеп*. ≈ *А в а н с е с е б і* бойынша қаржы бөлу.

АВАНСЫЛА = е т. с ө й л. *Ақша не затты аванс ретінде беру*. Айлықты бұрынғыдай *а в а н с ы л а п* төлеу бүгінде жоқ. Оның есесіне айлық еңбек ақы тұтас төленеді («Айғақ»).

АВАНСЫЛАУ с ө й л. *Авансыла етістігінің қимыл атауы*. Ақша *а в а н с ы л а у ғ а* жетпей тұр (Ауызекі).

АВАНТЮРА [франц. *aventure*] з а т. *Арандатушылық әрекет, көзбояушылық, тәуекелге бел байлап, оңай олжа іздеушілік*. Соғыс *а в а н т ю р а с ы н а* барғанда интервенттер ерекше күш жұмсамай-ақ, тұтқиылдан соққы беру нәтижесінде өз мақсаттарына жетеміз деп ойлаған еді («Соц. Қаз.»). Майдандағы шабуылдың *а в а н т ю р а* екендігі бастан-ақ айқын еді («Лен. жас»).

АВАНТЮРАЛЫҚ с ы н. *Авантюраға тән, соған қатысты. А в а н т ю р а л ы қ* әрекетті жою – бейбітшілік ісінің маңызды жеңісі болып табылады деп есептеу керек («Лен. жас»).

АВАНТЮРИЗМ з а т. *Авантюра жолына түсу, соған бойсуну.* Империалистердің айнасы – озбырлық, үрей салу әрекеттері, *а в а н т ю р и з м* («Лен. жас»).

АВАНТЮРИСТ з а т. *Авантюра жолына түскен алаяқ адам, жақ.* Бұндай субъективтік роман дами келе бас кейіпкердің жан күйзелістерін ғана емес, істеген әрекеттерін де қамтуға мүмкіндік алды. Ондай романдардың басты кейіпкері, көбінесе, жылпостар мен *а в а н т ю р и с т е р* болды («Қаз. әдеб.»).

АВАНТЮРИСТІК с ы н. *Авантюристке тән қасиет.* Патша өкіметі *а в а н т ю р и с т і к* саясат жүргізді. Шақырымпаздар болса айбат шегуге, *а в а н т ю р и с т і к* әрекет жасауға итермеледі (ҚазССР тарихы).

АВАР з а т. 1. *V г. Дунай бойына қоныстанып, VIII г. дейін жеке, дербес мемлекет ретінде өмір сүрген түркі нәсілді тайпа.* *А в а р л а р* Орталық Азиядан Еуропаға ауысып барып, Батыс түрік қағандығын құрған тайпалардың негізгісі. 2. *Дағыстан Республикасында тұратын халық және сол халықтың өкілі.* *А в а р* халқының мәдениеті мен өнері едәуір дамыған, әсіресе бейнелеу өнері өте бай келеді (КСЭ).

АВАРИЯ [ит. *avaria*] з а т. *Журу, қозғалыс кезінде автокөліктің немесе зақымданып, істен шығуына байланысты өнеркәсіп механизмінің апатқа ұшырауы.* Поезд тоқтап немесе *а в а р и я* болып дегендей жаман атаққа қалған жеріміз жоқ («Қаз. әдеб.»). Электр станциясында *а в а р и я* болып, осы Мамадтың шеберлігімен станция да аман қалды (С.Мұқанов, Алып адым.). Көмір беру жоспарын бір ойласа, *а в а р и я* болмауын екі ойлайды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

Аварияға ұшырады [түсті]. *Апат көрді.* Егер *а в а р и я ғ а ұ ш ы р а с а*, кім жауап бермек? (К.Тоқаев, Тасқын). Кешіріңіздер, мен *а в а р и я ғ а ұ ш ы р а п* қалдым, – деп асыға сөйледі Қайып (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

АВГУСТ [лат. *augustus*] з а т. *Тамыз.* *А в г у с т ы ң* бас кезінде күннің жалыны әлі басылмаған еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АВДОТКА ор. з а т. зоол. сөй л. *Балықшы.* Кейбір балықшы құстар, теңіз шағалалары, *а в д о т к а л а р* жұмыртқаларын ұя жасамай-ақ жерге туа береді (Р.Өлімбаев, Құстар.).

АВИААППАРАТ [лат. *avis* – құс, *apparatus* – құрал] з а т. *Әуежайдың, ұшақтардың қозғалысын, жұмысын қамтамасыз ететін*

аппарат, құрал. ≈ *А в и а а п а р а т т а р* жұмысы.

АВИАПАТ з а т. *Әуе ұшағының істен шығу, соқтығысу салдарынан болған апат.* Кеше мемлекет басшысы ондаған адамның өліміне соқтырған *а в и а а п а т т а р ғ а* байланысты Ресей Федерациясының Президенті Владимир Путинге көңіл айту жеделхатын жолдады («Егемен Қазақстан»).

АВИАБАЗА з а т. *Әскери әуе күштері немесе әуе қатынасы ұшақ бөлімдерін жабдықтайтын орын.* Дөп түскен бомбалар жаудың *а в и а б а з а с ы н ы ң* күл-талқанын шығарды («Лен. жас»).

АВИАБАЙЛАНЫС з а т. *Авиация арқылы жасалатын байланыс.* Соңғы жылдары *а в и а б а й л а н ы с* қарқындап өсуде («Лен. жас»).

АВИАБОМБЫ з а т. ә с к. *Ұшақпен аспаннан тасталатын бомбы.* Қазір *а в и а б о м б ы л а р д ы ң* неше алуан түрі бар («Лен. жас»).

АВИАДЕСАНТ [лат. *avis* – құс, франц. *descente* – түсіру] з а т. ә с к. *Әуе десанты.* Екінші дүниежүзілік соғыста *а в и а д е с а н т т а р д ы ң* атқарған қызметі орасан зор болды («Лен. жас»).

АВИАЗАУЫТ з а т. *Азаматтық, әскери ұшақ жасап шығаратын арнайы зауыт.* Бүгінгі жиналыста сөйлегендердің көпшілігі *а в и а з а у ы т т ы ң* жұмысшылары мен инженерлері («Жас Алаш»).

АВИАКАССА [лат. *avis* – құс, ит. *cassa* – жәшік] з а т. *Әуе кассасы.* Әуежайда ұшақтар да көп екен. *А в и а к а с с а д а н* билет алып, ұшақалы жүргендер де көп екен («Жас Алаш»).

АВИАКЛУБ [лат. *avis* – құс, ағыл. *club*] з а т. *Авиация мамандарын дайындайтын, оларды оқытып, үйрететін клуб.* *А в и а к л у б т а р д а* әскери ұшқыштар үнемі білімдерін жетілдіреді («Лен.жас»).

АВИАКОНСТРУКТОР [лат. *avis* – құс, *constructio* – құрылыс] з а т. *Ұшақтарды, авиация саймандарының конструкциясын жасайтын маман инженер.* Осындай әлемге аты жайылған ғалым қыз Тұман Қырғызбаев деген полковниктің қолында тұрып *а в и а к о н с т р у к т о р* болыпты деген атаққа ие боламын (С.Адамбеков, Көсе.).

АВИАКӨКЖИЕК з а т. ә с к. *Көкжиекке қатысты алғанда кеңістіктегі ұшақ орнын анықтауға арналған навигациялық гидроскопиялық аспап.* *А в и а к ө к ж и е к* ұшқышқа аспаптар бойынша ұшу кезіндегі ұшақтың бойлық және көлденең қисаюын анықтауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АВИАҚҰРЫЛЫС з а т. *Авиацияға қажет саймандар мен ұшақ аспаптарын өндіретін өнеркәсіп саласы. А в и а қ ұ р ы л ы с т а р д а* қызмет ететін әскери инженерлер саны жыл сайын арта түсуде («Жас Алаш»).

АВИАМЕКТЕП з а т. *Авиация мамандарын дайындап шығаратын арнайы оқу орны. Жұман А қ а в и а м е к т е п і* бітірген соң әуежайда жұмыс істеп жүр («Жас Алаш»).

АВИАМОДЕЛЬ [лат. avis – құс, modulus – өлшем] з а т. *Ұшақтың және басқа да әуе аппараттарының үлгісі. Оқушылардың мектептегі а в и а м о д е л ь* кружоктарына қатысуы дұрыс іс («Лен. жас»).

АВИАМОДЕЛИЗМ з а т. *Техникалық немесе спорттық мақсатта ұшу аппараттарын құру, жасау, сынақтан өткізу. ≈ Қазақстандағы а в и а м о д е л и з м н і ң* дамуы.

АВИАМОДЕЛШІ з а т. *Авиамодель жасаумен айналысатын маман. Бекен де а в и а м о д е л ь ш і л е р* жарысына қатысуға дайындалу үстінде («Лен. жас»).

АВИАПОШТА з а т. *Әуе поштасы. Ержан інісінің а в и а п о ш т а м е н* жіберген хатын тез алғанына қатты қуанып, оған тез жауап қайтаруға тырысты (М.Иманжанов, Адам.).

АВИАСПОРТ з а т. *Әуе спорты. Біздің жастар а в и а с п о р т п е н* шұғылдану мақсатымен тізімге жазыла бастады («Лен. жас»).

АВИАТЕХНИКУМ з а т. *Авиация бойынша орта дәрежелі техникалық білім беретін оқу орны. Ұлымыз әскер қатарына шақырылып, барған жерінде а в и а т е х н и к у м ғ а* оқуға барғанын мақтана айтып хат жазғанына қуанып қалдық (Ө.Қанахин, Мұрагер).

АВИАТОЗАНДАНДЫРУ е т. а у ы л ш а р. *Егінжай, бау-бақша зиянкестерін жою үшін ұшақпен улы химикаттады тозаңдаттып шашу. Шаруашылықта егінжайды ұшақпен а в и а т о з а н д а н д ы р у* өте тиімді де қолайлы болуда («Егемен Қазақстан»).

АВИАТОР [франц. aviateur] з а т. *Ұшатын аппаратты басқарушы, қиқыш. Алматы а в и а т о р л а р ы* көп мәселеде мақтана алмайды. Басқаны айтпағанның өзінде, қала орталығынан аэропортқа жетудің өзі оңай емес («Лен. жас»). Алматы а в и а т о р л а р ы өткен жылы 346 мың гектар жерде авиахимиялық жұмыстар жүргізді («Лен. жас»).

АВИАТРАССА з а т. *Ұшақтардың қону, ұшу жолы; ұшақтардың тұрақты түрде үнемі ұшатын бағдары (маршруты). Алматы әуежайындағы а в и а т р а с с а* көптен бері

жөндеуден өтпесе де тамаша, мықты қалпында тұр («Алматы ақшамы»).

АВИАТҮСІРУ з а т. т е р м. *Ұшақпен жердің не басқа бір нысанның (объектінің) суретін түсіру ісі. ≈ А в и а т ү с і р у* жұмыстары.

АВИАХИМКҮРЕС з а т. а у ы л ш а р. *Зиянды агзаларды жою не үркіту үшін жасалатын авиахимиялық күрес ұғымын білдіретін қысқарған сөз. А в и а х и м к ү р е с* әсіресе көкқасқа шегірткелерді қыруда кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Экология).

АВИАЦИЯ [франц. aviation] з а т. **1.** *Әуе қатынасы құралдарының жиынтығы, әуе флоты. Бүгін біздің а в и а ц и я* жақсы қимылдады. Оның бізге үлкен көмегі болды (Б.Момышұлы, Москва.). *Күріш егісіне а в и а ц и я* күшін пайдалану әрі ыңғайлы, әрі арзанға түседі (Ы.Жақаев, Менің бақытым). **2.** *Ұшу аппараттарының (ауадан ауыр) әуедегі қозғалысының теориясы мен практикасы. ≈ А в и а ц и я н ы ң* дамуы. **3.** *с ө й л. Әуе әскери құштері. Мен Ұлы Отан соғысы басталған күннен а в и а ц и я д а* бортрадист болып істедім («Лен. жас»).

Авиация қаруы. ә с к. *Әскери ұшақтар мен басқа да ұшатын аппараттарға қолданылатын, қарсылас нысанасын жоятын құрал-жабдықтар. А в и а ц и я қ а р у ы* ракета, зеңбірек, пулемет, бомбалаушы және арнаулы қару түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АВИАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Авиацияға қатысты, авиацияға тән. ≈ А в и а ц и я л ы қ* қару.

Авиациялық бомбы. ә с к. *Бомба тастаушы ұшақтардан жер үстіндегі нысаналарға түсірілетін авиациялық оқ-дәрі, алуан түрлі бомбының түрі. А в и а ц и я л ы қ б о м б ы л а р* жер үсті және теңіз нысаналарына соққы беру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Авиациялық жасақ. ә с к. *Өз күшімен тактикалық тапсырмалар орындауға арналған авиациялық бөлімше. Алғашқы а в и а ц и я л ы қ ж а с а қ т а р* (1917–1919 жылдары), әдетте, бір типтегі 12 ұшақтан құралады (Әскери іс).

Авиациялық полигон. ә с к. *Ұшу аппараттарын сынайтын, арнайы жасалған аймақ. Кеңестік дәуірден қалған а в и а ц и я л ы қ п о л и г о н д а р д ы ң* қазірде біразы бары көпке мәлім (Ауызекі).

Авиациялық ракета. ә с к. *Жер үстіндегі, судағы, әуедегі нысаналарды аппарат арқылы жоюға арналған қару, зымыран. А в и а ц и я л ы қ р а к е т а* басқарылатын, басқарылмайтын болып екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АВИАЦИЯШЫ з а т. с ө й л. *Авиацияда істеуші.* Осы хабар бойынша әп-сәтте *а в и а ц и я ш ы л а р ғ а* бұйрық беріліп, оның парашютшылар десанты көтеріліп ұшқанша, бірнеше газикпен қуғыншылар жөнелтілді («Лен. жас»).

АВИТАМИНОЗ [грек. а – бей, жоқ, лат. vita – өмір] з а т. м е д. *Ағзада тиісті дәрумендердің жетіспеуінен пайда болатын (құныс, мешел, цинг, пеллагра сияқты) аурулар.* ≈ Көктемгі *а в и т а м и н о з*.

АВТАРКИЯ [грек. autarkeia] з а т. т а р. *Елдің шаруашылық жағынан оқшаулану саясаты, өзін-өзі қамтамасыз ететін экономика жасау ісі.* ≈ *А в т а р к и я* құрылысы.

АВТОАРА з а т. т е х. *Электр қуатының күшімен ағашты автоматты түрде кесетін ара.* Біздің қожалық *а в т о а р а* сатып алғалы бері қарағай дайындау жоспарын артығымен орындай бастады («Егемен Қазақстан»).

АВТОАСПА з а т. т е х. *Машинаға тіркелетін және автоматты түрде тіркеліп ажыратылатын тетік.* ≈ *А в т о а с п а* тіркеу.

АВТОАУДАРҒЫШ з а т. т е х. *Бортты автокөліктердің қораттарындағы жүктерді өзі түсіретін машина.* *А в т о а у д а р ғ ы ш т ы ң* көтеру жүйесі гидравликалық және механикалық болып келеді (ҚСЭ).

АВТОБАЗА з а т. к ө л і к. *Автокөліктер тұратын және оларды жөндейтін орын.* Өткен жылы Талшық астық қабылдау пунктінде *а в т о б а з а* сегіз айдай жұмыс істеді (С.Адамбеков, Көсе.). *А в т о б а з а д а* тұрған шетелдік машиналардың бұл күнде саны жоқ және оларды алатындар да көп-ақ («Жас Алаш»).

АВТОБАН [нем. Autobahn] з а т. *Автокөліктердің жоғары жылдамдықпен жүруіне арналған кең магистраль.* Велосипедке дейін нөмірлеп, қамсыздандырып тастайтын бұл елде бір автокөліктің өзінде *а в т о б а н ғ а*, аялдамаға, тұрақжайға, жанармай құюға рұқсаттың, таңбаларының газ шығармайтынын дәлелдейтін қағаздың неше түрі жапсырулы тұрады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АВТОБЕКЕТ з а т. *Алыс жолдарға адам таситын автокөліктердің аялдайтын, тұратын орыны.* ≈ *А в т о б е к е т к е* аялдау.

АВТОБУС [нем. Autobus] з а т. *Жүргіншілер таситын көп орынды автокөлік.* Республика астанасымен арада үздіксіз *а в т о б у с* жүріп тұрады (С.Шаймерденов, Мінез). Соңынан бір заманда жетті *а в т о б у с*, Жаркылдап маңдайында жайнайды көз (И.Байзақов, Шығ.). Бір ару *а в т о б у с қ а* жылап кірді.

«Қайтем?» – деп қабағында сұрақ тұрды. Қасына енді жете бергенімде, *А в т о б у с* мөңкіп кетіп, лақтырды (М.Мақатаев, Шығ.).

Автобус қатынасы. *Елді мекендер арасында автобус көлігі арқылы жүзеге асырылатын жолаушылар тасымалы.* ≈ *А в т о б у с қ а т ы н а с ы м е н* қамтамасыз ету.

Автобус бағдары [бағыты]. з а т. *Белгілі бір кестемен жүретін автобустың бағыты, қатынасы.* ≈ *А в т о б у с б а ғ д а р ы н ы ң* сызбасы.

Автобус паркі. *Автобустар қоятын жай.* Біз келе жатқан автобус кондукторы әлден уақта дауыстап, жұртқа естірте келесі аялдама *а в т о б у с п а р к і* деп хабарлады («Алматы ақшамы»).

Бағдарлы автобус. к ө л і к. *Белгіленген бағыт бойынша жүретін жолаушылар таситын көлік.* *Б а ғ д а р л ы а в т о б у с т а р* көлік тығынынан өте алмайтын болды (Ауызекі).

АВТОВОКЗАЛ з а т. *Қалааралық автобустар тоқтайтын, жолаушылар сапар шегетін орын.* Алматыдағы ең үлкен *а в т о в о к з а л* «Саяхат» деп аталады («Айғақ»).

АВТОГАРАЖ з а т. *Автомобильдер тұратын, жөндеуден өтетін орын.* Тағы бір жүк машинасына жылжымалы монша орнатылмақ, оның бер жағында *а в т о г а р а ж*, астық, оwoц қоймалары салынбақ («Лен. жас»). Құрылысы бітуге жакындаған 40 машиналық *а в т о г а р а ж* ауылдың бір шетін алып тұр («Лен. жас»).

АВТОГЕН [грек. autogene] з а т. т е х. *Аса қушті температура арқылы металлды кесу не жалғастыру құралы.* Жалын оты лаулайды, Жылжып қолда *а в т о г е н*. Металл жігін қармайды, Дәнекерлеп баппенен (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

АВТОГЕНШІ з а т. *Автоген маманы, автогенмен жұмыс істеуші шебер.* Әзімбай зауытта *а в т о г е н ш і* мамандығын игеріп, өнімді еңбек істеп, көп аузына ілініп үлкен беделге де ие болып жүр («Лен. жас»).

АВТОГРАФ [грек. autos – өзім, grapho – жазамын] з а т. 1. *Автордың өз туындысы, өз қолжазбасы.* Полтавада немістер 500 мың том кітабы бар облыстық кітапхананы тонаған. XIX ғасырдағы орыс жазушыларының бірінші баспалары, авторлардың *а в т о г р а ф т а р ы м е н*... барша кітаптары талан-таражға түскен (Отан үшін). 2. *Кітап, сурет және т.б. мәдени ескерткіш сияқты заттарға автордың өз қолынан шыққан жазуы мен қойған қолы, меншікті қолтаңба.* Жастар депутат жазушының кітаптарын алып, оған өзіне қол қойдыруға кезекте тұрады. Бұл күні Ғабекен жүз елудей

оқушыға *автограф* берді («Қаз. әдеб.»). Жырқұмар жігіттерге жымың қағып, Беріп тұр *автограф* Ғали әлі (Жас қанат). Н.К.Крупская кітабының бір-бір данасын ішіне *автограф* жазып бізге ұсынды (Аялы жандар).

АВТОДАБЫЛ з а т. т е х. *Автокөліктерді бөгде біреулердің зақымдауынан ұрлап кетуінен сақтайтын, арнайы дабыл беріп отыратын құрылғы.* Машиналарына *автодабыл* қойғандар үйлерінде қаннен-қаперсіз жата береді («Алматы ақшамы»).

АВТОДӘРІЛЕГІШ: автодәрілегіш қондырғы. а у ы л ш а р. *Мал фермасын, құс қораларын, астық және көкөніс сақталатын қоймаларды автоматты түрде дәрілеп, өңдейтін мәшине.* ≈ *Автодәрілегіш қондырғының жұмыс істеу тәртібі.*

АВТОДИСПЕТЧЕР з а т. *Автокөлік, энергетикалық т.б. мекемелерді басқаратын автоматты жүйе.* ≈ *Автодиспетчердің жұмысы.*

АВТОДРОМ [франц. autodrome] з а т. *Автомобиль сынағын, жарысын өткізуге арнайы дайындалған орын.* *Автодром* автомобиль жүргізуді үйренуге, автомобиль жарыстарын өткізуге арналған арнайы алаң (Қаз.тілі термин. Тамақ.).

АВТОДҮКЕН з а т. *Автомәшинелерге орнатылып, алыстағы ауылдар мен жайлаудағы адамдарға зат сататын дүкен.* Шаруашылық орталықтарында болсын, *автодүкендерде* болсын, киім-кешек, әр алуан мата дегендеріңіз жетіп жатыр («Лен. жас»). Өзіміз қолымыз тиіп қалаға шыға алмаймыз, *автодүкендер* мұнда жыл он екі айда ат ізін сала ма, салмай ма?! («Лен. жас»).

АВТОЖОЛ з а т. *Автокөлікке арнап төселген тас не асфальт жол.* ≈ *Автожол* құрылысы.

АВТОЖОРЫҚ з а т. *Белгілі бір мақсатпен, көбіне спорт бойынша ұйымдастырылған автокөлік шеруі.* Республикалық *автожорық* сапарында тұрғындармен кездесу өткізіледі («Егемен Қазақстан»).

АВТОЖУУ з а т. *Автокөліктерді жуып тазартатын орын.* Айналасы жарты сағатта Әсен машинасын *автожуу* орнына апарып жуып, тазартып әкелгені сол еді, бастығы дереу шақырып алып, көрші қалаға жұмсап отыр (Ауыл).

АВТОЗАУЫТ з а т. *Автомобиль жасайтын, түрлі автомобиль шығаратын зауыт.* ≈ *Тұңғыш автозауыт.*

АВТОИНСПЕКТОР з а т. *Автокөліктер жүруінің тәртіп жүйесін, жүргізушінің құқын*

бақылайтын жол полициясының жауапты өкілі. ≈ *Автоинспектордың* міндеті.

АВТОИНСПЕКЦИЯ з а т. *Автокөліктерді және оларды жүргізушілердің тәртіп жүйесін бақылайтын орын, мекеме.* ≈ *Автоинспекция* қызметі.

АВТОКЕРУЕН з а т. *Жұк тиелген автомәшинелердің немесе басқа да автокөліктің тізбегі.* *Автокеруен* шеруі қаланың бас көшелерімен өтіп, халықты жол ережесін бұзбауға және оны қатаң сақтауға шақырады («Егемен Қазақстан»). *Автокеруенде* даяшылық жасайтын орын жетіспейтін де кемшілік арылған жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АВТОКЛУБ з а т. с о в е т. *Автомобильге қондырылған көшпелі клуб.* Қай жайлауға барсаңыз да ақ шатырлы әсем пәтер. *Автоклуб*, автолавка дегеніңіз шопан біткеннің ауылын тоздырады (Шопан серігі).

АВТОКОЛОННА з а т. *Алыс сапарға, жолға шыққанда тізбектеле жүретін машиналар тобы.* ≈ *Автоколонна* қозғалысы.

АВТОКӨЛІК з а т. *Жолаушы, жұк таситын ауыр не жеңіл мәшине.* Алматы облысы әкімінің коммуналдық меншікті басқару және жекешелендіру департаменті коммуналдық меншіктегі *автокөлік* құралдарын сату жөнінде аукцион өткізеді («Егемен Қазақстан»). Егер сатып алушы бірнеше *автокөлік* құралын сатып алғысы келсе, кепілдік жарнаны әр нысан үшін жеке төлейді («Егемен Қазақстан»).

АВТОКРАН [грек. aytos – өзі, нем. kran] з а т. т е х. *Автомобиль шассііне орнатылған көтергіш кран.* Конструкциялық ерекшелігіне қарай *автокран* айналмайтын және айналмалы болып бөлінеді (ҚСЭ).

АВТОҚАЛАМ з а т. *Ішіне сиясы автоматты түрде толтырылған қалам.* Берірек кел, – деді төрде отырған Ахмет қолындағы *автоқаламын* бөлменің ортасына нұсқап (Б.Сөкпақбаев, Өзім тұр.). Өмірде Баубек бірінші рет, Шам етіп нұрлы жарығын айдың, Жорғалап *автоқаламы* жүрдек. Тынысын жазды сол түнгі жайдың (Д.Әбілев, Жүрек.).

АВТОЛ з а т. т е х. *Автокөлік, трактор т.б. двигательдерін майлайтын май, мұнайдан өңделген өнім.* Жанармайдың бір түрі *автолдың* өзіндік құны арта түсті («Лен. жас»).

АВТОЛАВКА ор. з а т. с ө й л. *Автодүкен.* Қойшының жүні күжірейген алып иттері тағы да әлденеге абалай шәуілдеп, ауылды басына көтерді. Киіз үйдің алдына келіп *автолава* тоқтады (С.Мәуленов, Жұлдызды жыл.).

АВТОМАТ [грек. automatos] з а т. 1. т е х. *Тапсырылған бағдарлама бойынша адам қатысынсыз өздігінен жұмыс істейтін жабдық, құрал, аппарат.* Электр қуаты, *а в т о м а т* дегендер бұл мамандықты түрлендіріп, жаңартып жіберді (С.Бакбергенов, Біздің колхоз). Көзді ашып-жұмғанша жаңа бөлшекті қатарында тұрған екінші *а в т о м а т т ы ң* мүжүйне береді («Соц. Қаз.»). 2. ә с к. *Оқиашар-пистолет, индивидуалды оқатқыш.* Өгіздей бір сары неміс қолымдағы *а в т о м а т ы м д ы* қағып түсіріп, тамағымнан ала түсті (Б.Момышұлы, Офицер.). Жерде қызыл-жасылды оқтар ақты, Көкпен жұлдыз құлады от қанатты. Өлгендермен қоштасып жүре бердік, Күзегіне қойдық та *а в т о м а т т ы* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Василий мойнындағы *а в т о м а т ы н* алып оқоптың ернеуіне қойды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қасында Амангелді семсерінің, Түр өне Төлегеннің *а в т о м а т ы*, Ақтаған ағасынша ел сенімін (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

АВТОМАТИЗМ з а т. п с и х. *Іс-әрекеттің, қимылдың ешбір нақты ойға негізделмей, кездейсоқ орындалуы.* *А в т о м а т и з м* жалпы психологияда да, сондай-ақ қолданбалы психологияда да зерттеледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АВТОМАТИКА з а т. т е х. 1. *Өндіріс процестерін автоматтандырудың әдісі мен тәсілін қарастыратын ғылым мен техника саласы.* *≈ А в т о м а т и к а н ы ң* соңғы жетістіктері. 2. *Өздігінен автоматты түрде істейтін машиналар мен аспаптар жиынтығы.* Оқушыларды *а в т о м а т и к а* мәселелерімен кластан тыс жұмыстарда кең түрде таныстыруға мүмкіншілік көп (К.Айманов, Физика.).

АВТОМАТТАЛ= е т. с ө й л. **Автоматтан.** Завод түгелімен *а в т о м а т т а л ғ а н*, механикаланған завод болмақ («Лен. жас»).

АВТОМАТТАН= е т. *Автоматты машиналарды қолдану ісіне көшу.* Болашақтың өндірісі толық *а в т о м а т т а н ғ а н* өндіріс болмақ (К.Айманов, Физика.). Осы күні жұмыстың барлық процесі түгел *а в т о м а т т а н ғ а н* (Ә.Кәкімжанов, Әңгім.).

АВТОМАТТАНДЫР= е т. *Автоматты қолдандыру, автомат ісіне көшкізу.* Шұға комбинатындағы станоктарды жаңа техникалық сипатқа сай түгел *а в т о м а т т а н д ы р д ы* («Лен. жас»).

АВТОМАТТАНДЫРУ з а т. т е х. *Өндіріс процесінде белгілі бір жұмыстарды өздігінен жүргізу үшін жасалған механизм тетігін жүйеге түсірту.* Осымен байланысты академия, ең алдымен ауыр өндірісті комплексті түрде

механикаландыру және *а в т о м а т т а н д ы р у* жөнінде зерттеу жұмыстарын мықтап қолға алмақшы (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Ықтималдық теориясы қазіргі уақыттағы *а в т о м а т т а н д ы р у*, автоматты түрде басқару мәселелеріне өте жиі қолданылатын болды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Заводта қолмен атқарылып келе жатқан жұмыс процестерін *а в т о м а т т а н д ы р у* және механикаландыру мәселесіне айрықша назар аударды («Соц. Қаз.»). *А в т о м а т т а н д ы р у* ісін жетілдіре береміз, адамдарымызды үйретеміз, оқытамыз (Адам және химия).

АВТОМАТТАНДЫРЫЛ= е т. *Автоматқа келтірілу, автоматты еткізу.* Машиналардан дөнді дақылдарды күрекпен түсіру орнына енді *а в т о м а т т а н д ы р ы л ғ а н* ауытқыш қолданылып жүр («Лен. жас»). Фабрикаға еліміздегі ең соңғы кезде шығарылған жабдықтар орнатылған, атқарылатын жұмыстар толық *а в т о м а т т а н д ы р ы л ғ а н* («Қаз. әдеб.»).

АВТОМАТТАНУ *Автоматтан етістігінің қимыл атауы.* Өнеркәсіп орындарында *а в т о м а т т а н у* процесі кеңінен өріс алды («Лен. жас»).

АВТОМАТ-ТЕЛЕФОН з а т. *Тиын төлеп немесе арнайы карта салу арқылы сөйлесетін телефон.* Үлкен сұр үйге тақап қойылған *а в т о м а т-т е л е ф о н ғ а* жақындай берді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

АВТОМАТТЫ с ы н. т е х. *Автоматталған, автомат жүйесіне енген.* Электрондық диагноз жүйесінен бастап, жүкті *а в т о м а т т ы* өлшеу, компьютер құралдарына дейін жетілдірілген-ді («Егемен Қазақстан»). Барлық ленталы транспорт конвейерлері *а в т о м а т т ы* суландырғыштармен жабдықталды («Лен. жас»).

Автоматты аударма. л и н г в. *Бір тілдегі мәтінді екінші тілге арнаулы компьютер бағдарламасының көмегімен аудару.* *А в т о м а т т ы а у д а р м а н ы ң* нәтижесі (жеке сөздер, мәтін үзінділері немесе толық сөйлем), арнайы бағдарламалардың, екі тілді сөздіктердің көмегімен жүзеге асырылады (Тіл білімі сөздігі).

Автоматты желі. т е х. *Өндіріс өнімін дайындауды автоматты түрде орындайтын машиналар жүйесі.* *А в т о м а т т ы ж е л і* л е р тамақ өнеркәсібінің салаларында өнімдерді өндіруге пайдаланылады (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

Автоматты қондырғы. з а т. т е х. *Технологиялық процестердің адам қатысуынсыз*

орындалуын іске асыратын техникалық қондырғы. Автоматты қондырғылар көптеген тамақ өнеркәсібінде үздіксіз жұмыс істеуде (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

Автоматты таразы. т е х. Тамақ өнеркәсібіндегі сұйықтықтарды мөлшерлеу процесін автоматты түрде жүргізетін таразылар. Көптеген автоматты таразылар көлемдік принципте жұмыс атқарады (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

Автоматты түрде. Әдеттегідей, дағды бойынша. Жұматай қолын автоматты түрде қалтасына салып, ілгері қарап ұмсына сөйлеп кетті (Б.Кожобеков, Көктөбе).

АВТОМАТТЫҚ с ы н. т е х. Автоматталған, автоматты түрде жұмыс істейтін. Ракетада орнатылған тұңғыш автоматты қ станция Айдың бер жағынан көрінбейтін арғы бетін суретке түсіріп алып, оны Жер бетіндегі станцияларға берді (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). Ең тиімді режимде жұмыс істейтін приборларды космосқа автоматтық планетаралық станциялар жібергенде де кең қолданды (К.Айманов, Физика.).

АВТОМАТШЫ з а т. ә с к. Автомат мылтықпен қаруланған жауынгер, атқыш. Автоматшы автоматын дұрыс ұстап атса ғана атқан оғы дәл тиеді (Отан намысы.). Ол солдаттың автоматшы болуға да, мина қоюға да, барлаушылық жұмысын істеуге де қабілеті бар (Ә.Шәріпов, Партизан.). Қаптады танк құтырып, Тоқтаттық талай тұқырып. Автоматшы фашисті Қыраттық шөптей сыпырып (Қ.Әбдіқадыров, Таңд. өлеңд.).

АВТОМӘШИНЕ з а т. Жүк, жолаушы таситын автокөлік, автомобиль. Мыңдаған кісілер, жүздеген автомәшинелер, ондаған экскаваторлар құрылыс жұмысында жүр (С.Мұқанов, Саяхат.). Бригаданың үнемі пайдалануы үшін жаздығүні екі автомәшине беріледі, ал қыстығүні бұлар керек кезінде даяр тұрады (З.Ақышев, Біздің шамш.).

АВТОМЕХАНИК з а т. Автомашина-лерді жөндейтін маман. Өткен жылдан бері Серік колхозда автомеханик. Бұл – өте жауапты іс («Лен. жас»).

АВТОМОБИЛЬ [франц. automobile] з а т. Рельссіз жолдармен жолаушы, жүк таситын, іштен жану двигателі бар, өздігінен жүретін мәшине. Адам көп, сөз, күлкі, алыстан трамвай, автомобиль дыбыстары естіледі (С.Ерубаев, Шығ.) Ауылдың ортасына тұра қалғанымызда біраз қазақ жүгіре басып жақындап келіп автомобильді қамап алды. Рүстемхан – әрі слесарь, әрі мотор

маманы, автомобиль ісінің он саусағынан өнер тамған білгірі («Қаз. әдеб.»).

Автомобиль паркі. Автокөліктер тұратын жай, оларды жөндейтін орын. Соңғы жылдары қалада автомобиль паркінің саны да көбейе бастады («Алматы ақшамы»).

АВТОМОБИЛЬШІ з а т. Автомобиль жүргізуші, шофер. Экскаваторшылар, автомобильшілер дауыс берді («Лен. жас»).

АВТОНАУА з а т. Малды автоматтық жолмен суаратын науа, астау. Мал фермаларында ауонауалар құру ісі ерекше орын алып, барлық жерде іске қосылып отыр («Соц. Қаз.»).

АВТОНОМДЫ с ы н. Автономияға ие болған, автономия алған, дербес, өз билігі өзінде. ≈ Автономды өлке.

АВТОНОМИЯ [грек. autonomia] з а т. Бір ірі мемлекеттің ішіндегі өлке, облыс, республикаға және т.б. саяси жағынан өзін-өзі билеу, басқаруына құқық беру, тәуелсіз болу, егемендік. Біздің Қазақстан... автономия құрылғаннан бастап іске кірісіп отыр (С.Дөңентаев, Шығ.). Россияда әр ұлттың автономиялары құрыла бастады... Елді кедейге билететін автономия алмақпыз (С.Сейфуллин, Шығ.). Автономия тиген екі-үш жыл бойында ескі салтпен тайталасуда (Ғ Мұстафин, Дауыл.).

АВТОНОМИЯЛЫ с ы н. Автономия алған, автономияға ие, дербес, жеке. 1920 жылдың октябрінде Қазақ Кеңестік Автономиялы Республикасы құрылды (С.Мәуленов, Жүлдыз.). 4 октябрде Қазақстанның автономиялы бөлек үкімет болғанына үш жыл болады (С.Сейфуллин, Шығ.).

АВТОНОМИЯЛЫҚ с ы н. с ө й л. Автономиялы. Автономиялық облыс – одақтас республиканың немесе өлкенің құрамына енеді (Саяси сөздік).

АВТОПАРК з а т. Автобус паркі. Анау Жалбыр роліндегі автопарктегі токарь жігіт – Тұрсынбектің Майыры ғой («Қазақ»).

АВТОПИЛОТ [грек. autos – өзім, франц. pilote] з а т. Ұшатын аппараттарды автоматты түрде басқару үшін қолданылатын техникалық қондырғы. Автопилоттың жұмыс принципі біртектес биіктік, жылдамдық, бойлық т.б. автоматтардан тұрады (ҚСЭ).

АВТОПОЙЫЗ з а т. Бірнеше автомәшинені тіркестірген автомобильдер қатары. Тұрмыстық қызмет жасайтын машинадан құралған автопойыз қызыл жалауы желбіреп, малшы ауылға ентелей келді («Қаз. әдеб.»). Жұмысшылар кооперациясы шалғай пункт-

тердегі малшыларды қажетті товарлармен камтамасыз ету үшін *автопоыздар* ұйымдастырды («Соц. Қаз.»).

АВТОПОРТРЕТ [грек. autos – өзiм, франц. portrait – сурет] з а т. *Суретшінің өз бейнесін өзi салғандағы суреті, шығармасы, туындысы*. Суретші кейде *автопортреті* көркем iзденістер, тәжірибе ретінде де салады (КСЭ).

АВТОР [лат. au(c)tor] з а т. **1.** *Белгілі бір көркем шығарма, ғылыми еңбек, жобаны жазған адам, соның иесі*. Жүдете ме тосын мұң? Жанымды кеп қинаймын. Жақсы жырын досымның *Авторына* қимаймын (Қ.Мырзалев, Мәңгі майдан). Бұл – кәдімгі «Ақылдың азабы» атты комедияның *авторы*, атакты жазушы Грибоедов (А.Машанов, Жер асты.). **2.** а у ы с. *Белгілі бір жағымды не жағымсыз оқиғаға, жайтқа себепкер болған адам*. Қарсы аламын. Баянсызын танымын, Сезімімді жігеріме жанымын. Содан кейін ақылыма жоқ тыным, Сол қайғының тапқанынша *авторын* (М.Шаханов, Фасырлар.).

Авторлар ұжымы. *Ғылыми, әдеби т.б. еңбектерді жазуға қатысқан адамдар тобы, авторлар құрамы*. Қазақ тілі түсіндірме сөздігін жасауға қатысқан *авторлар ұжымы* ғалымдар тарапынан зор абыройға ие болды («Соц.Қаз.»).

АВТОРЕФЕРАТ [грек. autos – өзiм, referre – баяндау] з а т. *Автор жазған ғылыми жұмыстың қысқаша мазмұны*. ≈ Диссертациясының *авторефераты*.

АВТОРИТАРИЗМ [франц. autoritarisme] з а т. с а я с и. *Әдетте жеке адамның билігі мен беделіне сөзсіз мойынсұнушылыққа негізделіп құрылатын, демократияға қарама-қарсы билік жүйесі*. Президентке өз айналасынан жұлқынып шығу керек, өйткені *авторитаризмді* айтарлықтай күшейтуге, елдің және оның лидерінің халықаралық беделін түсіруге, қазіргі жікке және саяси элитаның бытырап кетуіне солар ықпал етті («Ақжол Қазақстан»). *Авторитаризм* деген бүгін кеңінен қолданылып жүрген сөз, көбіне-көп бұрынғы социалистік лагерь мен үшінші дүние елдеріне тән саяси жүйелерге байланыстырылып айтылады (Н.Назарбаев, Фасырлар тоғ.).

АВТОРИТАРЛЫҚ з а т. с а я с и. *Билікке, беделге сөзсіз мойынсұнуға негізделгендік*. *Авторитарлықтың* мейлінше айқын көрінісі: басшының бағыныштыларына автократиялық қысым көрсетуі, аса маңызды мәселелерді шешуге атсалысудан аластауы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). // *Билікке, беделге сөзсіз*

бағынушылық. Орысша сектордың ділмарлығы негізінен демократияшыл реңкте болып келсе, қазақ секторы *авторитарлық* саясатқа жуық («Жас Алаш»).

АВТОРЛЫҚ с ы н. *Авторға тікелей қатысты, авторға тән*. Сахнада артистердің бет құбылысы, қимыл қозғалыстары қандай болуы керектігіне берілетін белгілерді *авторлық* ремарка деп атайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Наурыз, қараша айларында бірқатар жеке композиторлардың *авторлық* концерттері болады («Қаз. әдеб.»).

Авторлық дана. *Жарыққа шыққан кітап, монография, сөздік және т.б. шығармашылық жазба еңбектің авторына берілетін, оған тиісті данасы*. Қаламақыны былай қойғанда, хабарламаған, рұқсат сұрамаған, *авторлық дана* кітап жібермеген баспаға таңым бар («Егемен Қазақстан»).

Авторлық құқық. з а ң. *Көркем шығарма, ғылыми еңбек, сондай-ақ инженерлік жоба, үлгі, өнер салаларындағы туындылардың иелеріне тән ерік, құқық*. Менен рұқсат сұрамаған, сүйінші дана кітап жібермеген баспаға таңым бар. *Авторлық құқық* деген болмаушы ма еді?! («Егемен Қазақстан»).

Авторлық шарт. з а ң. *Автор шығармасының өзіне тиесілі екендігін белгілейтін азаматтық-құқықтық келісім, шарт*. ≈ *Авторлық шартқа* қол қою.

АВТОРТАНУ: *автортану сараптамасы*. з а ң. *Шығарманың, өнер туындысының, қандай да бір мәтінінің белгілі бір авторға тәндігін айқындау немесе авторын анықтау мақсатындағы криминалистік зерттеу түрі*. *Автортану сараптамасы* кезінде зерттеу объектілеріне жазбаша мәтіндер, сөз қолданыстар т.б. тілдік дағдылар жатады (Қаз. тілі термин. сөздігі. Заңтану).

АВТОСАДЫРАШАШҚЫШ з а т. а у ы л ш а р. *Егістікке садыра шашатын автоматты қондырғы*. ≈ *Автосадырашқыштың* жұмыс істеу механизмі.

АВТОСАУҒЫШ з а т. а у ы л ш а р. *Ірі қара фермаларында сиырды электрлі автомат құралмен сауатын жабдық*. ≈ *Автосауғыштың* қосалқы бөлшегі.

АВТОСЕРВИС з а т. *Халыққа автомобильдерді жөндеу, техникалық тексерістен өткізу қызметтерін көрсететін мекеме*. Қалада *автосервис* ойдағыдай болғанмен, ауылды жерде әлі қолға алынбауда («Алматы ақшамы»).

АВТОСОҚА з а т. а у ы л ш а р. *Тракторға тіркелген, белгілі бір тетіктің көмегімен басқару*

арқылы өздігінен жер жыртатын соқа. $\approx$ *А в т о с о қ а м е н* жер жырту.

АВТОСТАНСЫ з а т. *Автобекет*. Сары-өзек *а в т о с т а н с ы с ы* тоғыз жолдың торабында тұр. Жолаушылардан бір босамайды («Жетісу»).

АВТОСУАРҒЫШ з а т. а у ы л ш а р. *Су қыатын астауға мал тұмсығы тигенде электр тетігі қосылып, өздігінен астауға су толып, мал басын көтергенде қалтқысы өздігінен тоқтайтын автоматты суару жүйесі*. Малды *а в т о с у а р ғ ы ш п е н* суарған дұрыс болады. Өйткені оған, біріншіден, еңбек аз жұмсалады, екіншіден, таза болады (Ә.Әбішев., Мал санитары.). Қой қораның іші жеміппен және су берілетін науа немесе *а в т о с у а р ғ ы ш п е н* және қораны бөлетін тақтаймен жабдықталған (Шопан серігі).

АВТОСУАТ з а т. а у ы л ш а р. *Мал суаруға икемделген, су автоматты түрде қйылып тұратын қондырғы*. *А в т о с у а т* суға толғанда қалтқы көтеріледі (ҚСЭ).

АВТОТАРАЗЫ з а т. *Жүк тиелген ауыр машиненің салмағын өлшейтін автомат таразы*. Саспа, бәлем, биыл бір совхозда да *а в т о т а р а з ы н ы* тексерген жоқсың. Егін орағында мойның астыңа түсер (С.Адамбеков, Көсе.). Өлшейтін *а в т о т а р а з ы л а р* жоқ... бұл сұмдықты бірінші басшылар есіте көрмесін (С.Адамбеков, Көсе.). *А в т о т а р а з ы л а р* жөнделіп, қырманар мен қоймалар тазартылды («Жетісу»).

АВТОТАСЫМАЛ з а т. т е х. *Жүктерді автоматты жүйемен тасымалдау*. $\approx$ *А в т о т а с ы м а л* әдісін пайдалану.

АВТОТЕЖЕУІШ з а т. к ө л і к. <грек. *aytos* – өзі, *tormos* – дөңгелектің айналуын тежейтін шеге тетігі>. *Темір жол вагондарында, т.б. көліктерде болатын автоматты жүйелерді тоқтату үшін қолданылатын тетік*. $\approx$ *А в т о т е ж е у і ш т і* қосу.

АВТОТЕРБЕЛІМЕЛІ с ы н. ф и з. *Автотербелісі бар, автотербеліс тән*. Автотербелісті туғызатын *а в т о т е р б е л м е л і* жүйенің түрлі себептерден бір период ішінде сыртқы ортаға тарататын энергиясының қоры тұрақты энергия көзінен толықтырылып отырады (ҚСЭ).

АВТОТЕРБЕЛІС з а т. ф и з. *Кейбір энергия көзінің әсерінен туатын тербеліс*. *А в т о т е р б е л і с т і* сипаттайтын негізгі шамалар – оның амплитудасын, жиілігі және формасы – автотербелмелі жүйенің қасиеттерімен анықталады (ҚСЭ).

АВТОТИЕУІШ з а т. т е х. *Жүкті өздігінен автоматты түрде тиейтін, көтергіш аспап*.

А в т о т и е у і ш әр алуан алып-салмалы жұмыс құралдарымен (шөміш, айыр, қармауыш, т.б.) жабдыкталады (Қаз. тілі термин. Тамақ).

АВТОТРАНСФОРМАТОР <грек. *aytos* – өзім, лат. *transformare* – өзгерту>. з а т. т е х. *Электр тогының қуатын мөлшерлеп, реттеп отыратын, бақылаушы аспап*. *А в т о т р а н с ф о р м а т о р* – төменгі кернеу орамы жоғары кернеу орамының бір бөлігі болып келген электр трансформаторы (ҚСЭ).

АВТОТРОПИЗМ [грек. *aytos* – өзім, *tropos* – бағыт, бұрылыс] з а т. б о т. *Сыртқы тітіркендіргіш әсерінен бұрылып, қисайған өсімдік мүшесінің сол әсер тоқталғаннан кейін қайтадан қалпына келу құбылысы*. Кейін *а в т о т р о п и з м н і ң* фитогормондарға, әсіресе, ауксинге байланысты екені анықталады (ҚСЭ).

АВТОТРОФТЫ [грек. *aytos* – өзім, *trope* – қорек]: **автотрофты ағза**. б и о л. *Органикалық емес заттардан тіршілігіне қажетті органикалық заттар синтездеп алатын ағза*. *А в т о т р о ф т ы а ғ з а л а р д ы ң* табиғатта маңызы өте зор, олар адам және жануарлар синтездей алмайтын барлық органикалық заттарды құрады (ҚСЭ).

АВТОТУРИЗМ з а т. *Автокөлікпен жасалатын туристік саяхат*. Республикамызда *а в т о т у р и з м* де өріс ала бастады. Мәселен, таяуда бір топ саяхатшылар Алматыдан Ленинабадқа сапар шекпек («Лен. жас»).

АВТОТУРИСТ з а т. *Автотуризммен шұғылданушы адам, автокөлікпен саяхатқа шыққан жолаушы*. $\approx$ *А в т о т у р и с т* бағдары.

АВТОТҰРАҚ з а т. *Автокөліктер тұратын арнаулы орын*. Алматының көп жерлерінде жаңадан жасалған *а в т о т ұ р а қ т а р* көбейе бастады («Алматы ақшамы»).

АВТОТҰРМЫСТЫҚ: **автотұрмыстық шеберхана** з а т. с о в е т. *Әртүрлі тұрмыстық қызмет көрсететін автокөліктерге орнатылған жылжымалы шеберхана*. Мұнда 200-ден астам *а в т о т ұ р м ы с т ы қ ш е б е р х а н а* бөлініп, дүркін-дүркін диқандар арасына шығады («Соц. Қаз.»).

АВТОТҮСІРГІШ з а т. т е х. *Өзіне тиелген жүкті өзі түсіретін автомәшине*. $\approx$ *А в т о т ү с і р г і ш т і* жүк мәшине.

АВТОТІРКЕГІШ з а т. т е х. *Ауыл шаруашылығы машиналарын тракторға немесе басқа машинаға тіркеуді автоматты түрде атқаратын құрал*. $\approx$ *А в т о т і р к е г і ш т і ң* жұмысы.

АВТОТІРКЕУІШ з а т. к ө л і к. *Теміржол вагондарын автоматты түрде тіркейтін*

қондырғы. *А в т о т і р к е у і ш* детальдарының беріктігі вагон рельсі беріктігінен едәуір төмен болады (ҚСЭ).

АВТОФУРГОН [грек. *aytos* – өзім, франц. *fourgon* – күйме] з а т. *Азық-түлік, жүк тасу үшін арнайы жабдықталған жабық автокөлік*. Қонақ үй алдында екі *а в т о ф у р г о н* тұр екен («Қаз. әдеб.»). Сүтті тасымалдау үшін арнайы автомобиль транспорты – *а в т о ф у р г о н д а р* кеңінен қолданылуда (З.Сейітов, Сүт өңдеу.).

АВТОХТОН [грек. *autochthon*] з а т. т е р м. **1.** *Жаратылысынан бері белгілі мекенде өсетін байырғы өсімдіктер мен жануарлар. ≈ Қазақстан территориясы а в т о х т о н д а р ы н ы ң* көрсеткіші. **2.** *Қандай да бір елдің алғаш кеп қоныстанған негізгі, түпкілікті тұрғыны, аборигендері. ≈ Анд тауы а в т о х т о н ы.*

АВТОХТОНДЫҚ: **автохтондық шөгінділер.** г е о г р. *Әуелдегі жаралу орнында жатқан тау жыныстары мен пайдалы қазбалар (торф, көмір, саз т.б.). А в т о х т о н д ы қ ш ө г і н д і* – көмір қабатының астында өсімдік тамырлары, ағаштың тік түбірлері, сазды минералдар мен ұсақ түйіршікті құмның аздаған қоспасы кездеседі (ҚСЭ).

АВТОШАНА з а т. *Мотор қуатының автомат тетігі арқылы жүретін шана. ≈ А в т о ш а н а* жылдамдығы.

АВТОШЕБЕРХАНА з а т. *Автокөлікке орнатылған шеберхана. Жалқұдықтағы тұрмыс комбинаты мен Баянауыл, Успенка аудандық тұрмыс комбинаттарының а в т о ш е б е р х а н а л а р ы* да елді пункттерді жиі аралайды («Лен. жас»).

АВТОШЕРУ з а т. *Қандай да бір мақсатты үгіттеу, насихаттау шарасы ретінде ұйымдастырылатын автокөліктердің белгілі бір бағдармен салтанатты қозғалысы. А в т о ш е р у д і ң* мақсаты еліміздің жолдарындағы апатты жағдайлардың санын кеміту, жол ережелерінің сақталуын насихаттау болып табылады. *А в т о ш е р у* Қарағанды қаласына бет түзеді («Егемен Қазақстан»).

АВТОШТУРМАН [грек. *aytos* – өзім, голл. *stuurman*] з а т. т е х. *Ұшу аппаратының қозғалысын автоматты түрде басқаратын қондырғы. А в т о ш т у р м а н* ұшу объектісінің координатын оның жылдамдығы бойынша жер бетімен салыстыра отырып өлшейді де, оны қабылданған координат жүйесінің осьтеріне қарай екі құраушыға жіктеп, уақыт бойынша интегралдайды (КСЭ).

АВТОШЫҒЫР з а т. т е х. *Автокөлікке орнатылған, ауыр жүк көтеретін шығыр. А в т о*

ш ы ғ ы р д ы ң стационарлық және жылжымалы түрлері болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АВТОЭЛЕКТРИК з а т. *Электр жүйесі мамандарының бірі. Жастар орта мектепті бітірумен қатар, міндетті түрде бір мамандықты, мысалы, шофер, а в т о э л е к т р и к, сантехник т.б. игеріп, қолдарына куәлік алулары тиіс («Қазақстан заман»).*

АВУАРЛАР [франц. *avoir*] з а т. э к о н. *Басқа елдің валютасы түрінде шетел банкісінің есебінде болатын банк қаржысы. Капиталистік елдерге жататын мұндай қаржылардың жиынтығы шетелдік а в у а р л а р* деп аталады (ҚСЭ).

АГА з а т. з о о л. <лат. *bufo marinus*> *Құйрықсыз қосмекенділердің ең бір ірі түрі, дәу құрбақа. А г а* Оңтүстік, Орталық Америкада және Антиль аралдарында кездеседі.

АГАВА [грек. *agave*] з а т. ө с. *Амариллис тұқымдасына жататын тропикалық көпжылдық, қалың, қатты жапырақты шөптесін өсімдік. А г а в а* дейтін өсімдік жүз жыл бойы өмір сүріп, бүкіл өмірі ішінде бір-ақ рет гүлдеп, жеміс береді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *А г а в а н ы ң* көптеген түрлерінің жапырақтарынан талшық алып, арқан, жіп еседі, алаша тоқиды (ҚСЭ).

АГАРИК: **агарик тұқымдастар.** б о т. <лат. *agaricales*> *Базидиолицит тобының гименолицииттер қатарына жататын саңырауқұлақтар. А г а р и к тұ қ ы м д а с т а р ы н ы ң* Қазақстанда үш жүзден астам түрі өзен бойындағы тоғайларда, орманда, таулы жерлерде өседі (ҚСЭ).

АГАТ [грек. *achates*] з а т. м и н. *Кварцтексті асыл тас. Кварцтың өте ұсақ, кристалды түрін а г а т, яшма* деп атайды (Е. Бірімжанов, Жалпы химия).

АГИСПЕЛАГУС з а т. з о о л. *Қазбадан табылған қоян тұқымдас кеміргіш жануар. А г и с п е л а г у с т ы ң* екі түрі белгілі, біреуі Қазақстада Арал теңізінің солтүстігіндегі Акеспе маңынан, төменгі миоцен шөгіндісіне, екіншісі Монғолияда (аталгол) олигоцен қабатынан табылған (ҚСЭ).

АГГЛЮТИНАТИВ: **агглютинатив тілдер.** л и н г в. *Жалғамалы тілдер. А г г л ю т и н а т и в ті л д е р д е* белгілі бір грамматикалық мағынаны білдіру үшін дербес қосымша жұмсалады (ҚСЭ).

АГГЛЮТИНАТИВТІ с ы н. л и н г в. *Түбір сөздің соңынан не алдынан түрлі қосымшалар жалғану арқылы жаңа сөздер мен формалар жасалып, түрленетін, жалғамалы (тіл). А г г л ю т и н а т и в ті* тілдерге түркі, монғол,

финно-угор, венгер, полинезий тілдері жатады (С.Кеңесбаев., Тіл. термин. сөз.).

АГГЛЮТИНАЦИЯ [лат. agglutinare] з а т. л и н г в. *Түбір сөзге, көбіне соңынан жалғанатын қосымшалар арқылы пайда болатын тілдік құбылыс негізіндегі жалғамалы тілге тән ерекшелік. А г г л ю т и н а ц и я* жалғамалы тілдердің флектив тілдерге қарама-қарсы типологиялық параметрі ретінде қаралады (Тіл білімі сөздігі).

АГЕНТ [лат. agens (agentis)] з а т. 1. *Белгілі бір мекеменің не ұйымның түрлі тапсырмаларын орындайтын арнайы дайындықтан өткен адам. А г е н т* боласың ба? – деп еді, Мұқаш болмайтынын білдірді: кешеден бері қарадай болыс боп қойған кісі емес пе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Газет оқымасаң, елге әр жұмыспен шыққан милиция, сот, әртүрлі комиссия мен *а г е н т т е р д і*ң тура істеп жүргендерін не теріс істеп жүргендерін білмейсің (С.Сейфуллин, Шығ.). Жанпейіс соңғы бірер жылда Ақмола губерниясының қылмыстарды табатын мекемесінде ұрлықты тыю ісімен шұғылданатын *а г е н т* боп қызмет істейді екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). 2. ә с к. *Бір мемлекеттің өзге елде қызмет ететін жасырын тыңшысы, құпия қызметкері.* Оның белсенділігінің көзге түскені соншалық, бір күні гестапоның құпия *а г е н т і* болып шыға келді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Ағылшын отаршылары Хиуаға, Бұхарға, Қоқанға, Қазақстанның кейбір аудандарына *а г е н т т е р і*н жіберіп тұрды (ҚазССР тарихы).

АГЕНТТІК з а т. д и п л. *Бір мекеменің жер-жердегі бөлімшелері және солардың тапсырмаларын орындап отыратын ұйым.* Франс Пресс *а г е н т т і г і*нің хабарына қарағанда, сайлаушылардың 97 проценттен астамы Даконың кандидатурасы үшін дауыс берген («Лен. жас»). Мұндай қамқорлық Спорт және туризм *а г е н т т і г і*нің тарапынан да қажет («Қаз. әдеб.»).

АГЕНТУРА з а т. ә с к. *Қандай да бір мемлекеттің құпия қызметкері, тыңшысы.* Олар партия ішіндегі тап жауларының *а г е н т у р а*сы еді, қас дұшпан капиталистік қоршаудың жаршысы еді («Соц.Қаз.»). Патша үкімет орындары қазақ сұлтандарын өздерінің *а г е н т у р а*сына айналдыруға және солардың көмегімен қазақ еңбекшілерінің толқуын болғызбауға тырысты (Қазақст. тарихы).

АГЛОМЕРАТ [лат. agglomeratus] з а т. г е о л. *Әртүрлі тау жыныстары мен минералдардың жұмсақ, борпас жиынтығы.* Домнаға келер алдында да руда біраз өткелектен өтеді.

Оны әртүрлі қоспалармен араластырып, *а г л о м е р а т қ а* айналдырады (К.Смаилов, Мамандық.).

АГЛОМЕРАТШЫ з а т. г е о л. *Агломерат маманы.* Өзімен бір цехта істейтін *а г л о м е р а т ш ы* Жұмабай мен вагон аудару машинасының машинисі Төлеген де бар екен («Лен. жас».)

АГЛОМЕРАЦИЯ [лат. agglomerare] з а т. г е о л. *Әртүрлі ұсақ, борпас тау жыныстары мен минералдарды біртұтас етіп қосатын табиғи процесс.* Шымкент қорғасын зауытының қорғасын өндірісіндегі *а г л о м е р а ц и я*ның қалдық газынан күкірт қышқылын алуды игереміз («Соц. Қаз.»). Осындай бір көтеріңкі ой *а г л о м е р а ц и я* цехына Ырзабаймен бірге ілесіп келді («Қаз. әдеб.»).

АГЛОМЕРАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Агломерацияға қатысты, агломерация жасайтын, соған қызмет істейтін.* Ол әуелгі кезде *а г л о м е р а ц и я*лық фабрикада конвейер машинисі міндетін атқарды («Лен. жас».)

АГЛОПОРИТ з а т. қ ұ р. *Жеңіл бетонның кеуек жасанды қосындысы. А г л о п о р и т* кейде карагандит, карпазит деп те аталады (ҚСЭ).

АГНОСТИК [грек. agnostos] з а т. ф и л о с. *Дүниенің сырын танып білуге болмайды дейтін көзқарасты (агностицизмді) жақтаушы. А г н о с т и к* философтар бізді қоршаған дүние бар екенін мүлде мойындамайды (Филос. сөздік).

АГОРА [грек. agora] з а т. т а р. *Ежелгі Грециядағы халық жиналысы; осы жиналыс өтетін жер.* Бірте-бірте *а г о р а* өз алдына мемлекет болған қалалардың саяси өмірінің орталығына айналды (ҚСЭ).

АГРАНУЛОЦИТТЕР з а т. м е д. *Цитоплазмасында гранула болмайтын қанның ақ түйіршіктерінің бір түрі.* Адам мен сүтқоректілердің қанында болатын барлық ақтүйіршіктердің елу пайызы – *а г р а н у л о ц и т т е р* (ҚСЭ).

АГРАНУЛОЦИТОЗ [а – емес, granulum – түйіршік, kutos – жасуша] з а т. м е д. *Қан құрамындағы нейтрофилдің шұғыл азайып кетуі. А г р а н у л о ц и т о з*ға шалдыққан адамның бастапқы кезде төбеті нашарлап, әлсіздік пайда болады, дене қызуы көтеріледі, жұтынғанда аздап тамағы ауырады (ҚСЭ).

АГРАРИЙ [лат. agrarius] з а т. қ о ғ - с а я с и. *Ірі жер иеленуші, жер қожайыны.* Өткен жылы Қазақстан *а г р а р и й*лері шеттен 850 трактор мен 1404 комбайн сатып алуға мәжбүр болып, бұл мақсатта орасан зор қаржы жұмсайды («Түркістан»).

АГРАРЛЫ с ы н. *Ауылшаруашылығы, егін шаруашылығы, жер шаруашылығы дамыған.* Канада – өскен индустриялы, *а г р а р л ы е л* (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.). Патшалық Ресей артта қалған *а г р а р л ы* мемлекет еді (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

АГРАРЛЫҚ с ы н. *Ауылшаруашылығына қатысты.* *А г р а р л ы қ* мәселе Россияның бүкіл әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріндегі негізгі мәселенің бірі болды (ҚСЭ).

Аграрлық дағдарыс. т а р. *Ауылшаруашылық саласында болатын өндірістің экономикалық тұрғыдағы дағдарысының бір түрі.* *А г р а р л ы қ д а ғ д а р ы с т а р* кезеңдің дағдарыс емес және ұзақ, созылмалы сипатымен ерекшеленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аграрлық қатынас. қ о ғ.-с а я с и. *Ауылшаруашылығындағы өндірістік қатынас.* Жер иелену мен жер пайдаланудың жағдайы өзгеруімен байланысты *а г р а р л ы қ қ а т ы н а с* өзгеріп отырады (ҚСЭ).

Аграрлық құрылыс. *Егіншіліктегі әлеуметтік-экономикалық құрылыс.* *А г р а р л ы қ қ ұ р ы л ы с т ы ң* мәні егіншіліктің негізгі құрал-жабдығы болған жерде қандай меншік болуында жатыр (ҚСЭ).

Аграрлық реформа. қ о ғ.-с а я с и. *Жер иелену және жерді пайдалану жөніндегі өзгерістерге қатысты түбегейлі мемлекеттік заң өзгерісі.* Батыс Еуропаның бірқатар елдерінде *а г р а р л ы қ р е ф о р м а* 17–19 ғасырларда буржуазиялық революциялар кезінде іске асырылды (ҚСЭ).

Аграрлық саясат. қ о ғ.-с а я с и. *Мемлекеттің ауылшаруашылығымен шұғылданушылардың жағдайы мен хал-ахуалын реттеуге байланысты ұстанатын және жүргізетін саясат.* Ал ең негізгі мәселе – елімізде жүргізіліп отырған *а г р а р л ы қ с а я с а т қ а* тұтас-ты, кешенділік қажет («Егемен Қазақстан»). Таяудағы үш жылдық кезеңге белгіленген біздің *а г р а р л ы қ с а я с а т ы м ы з д ы ң* негізгі мақсатты ұстанымы ауылды өркендету жөніндегі халыққа Жолдауымда айқындалған («Егемен Қазақстан»).

Аграрлық сектор. қ о ғ.-с а я с и. *Мемлекеттің ауылшаруашылығы, жер, егін шаруашылығымен шұғылданатын секторы.* ≈ *А г р а р л ы қ с е к т о р д ы ң* жұмыс жоспарын құру.

АГРАРЛЫҚ-ӨНЕРКӘСІПТІК: *аграрлық-өнеркәсіптік бірлестік.* Мамандандырылған ауылшаруашылығы кәсіпорны мен өнеркәсіптік өңдеу кәсіпорны тобының *аумақтық, ұйымдық және технологиялық*

бірлесу кешені. Ерте көктемде құрылған аудандық *а г р а р л ы қ-ө н е р к ә с і п т і к бірлестіктер* алғашқы сыннан өтті («Егемен Қазақстан»). Орақ маусымына көптеген жаңа техника келді. Аудандық *а г р а р л ы қ-ө н е р к ә с і п т і к бірлестік* штабының ұсынысы бойынша, бұлар ең алдымен әзірше жөндеу базасы әлсіз шаруашылықтарға жіберіліп отыр («Лен. жас»).

Аграрлық-өнеркәсіптік интеграция. э к о н. а у ы л ш а р. *Ауылшаруашылығының және ауылшаруашылығына қызмет көрсететін, оған ресурстар беретін, оның өнімін тұтынушыларға жеткізетін шектес салалардың өзара байланыстарының күшейіп, табиғи түрде қосылуы, бірігуі.* Өндіргіш күштердің дамуы, қоғамдық еңбек бөлінісінің, өндірісті мамандандырып, кооперациялаудың тереңдеуі *а г р а р л ы қ-ө н е р к ә с і п т і к и н т е г р а ц и я н ы ң* негізі болып табылады (Қаз.тілі термин. Экономика.).

АГРАРШЫ з а т. *Жерді пайдалануға, жер шаруашылығына қатысты маман.* ≈ *А г р а р ш ы л а р д ы ң* жиналысы.

АГРАФИЯ [грек. а – емес, жоқ, grapho – жазамын] з а т. п с и х. *Сөйлеу барысында сөздің әртүрлі айтылуына байланысты жазудың бұзылуы немесе физиологиялық, психологиялық факторларға байланысты жазу қабілетінен айырылу.* *А г р а ф и я* балаларда мидың органикалық жете дамуымен байланысты және тілі дамуының кенжелеп қалуымен байланысты болатын жайт (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АГРЕГАТ [лат. aggregatus] з а т. т е х. *Туімді нәтижеге жету мақсатында әртүрлі машинелерді немесе аппараттарды жүйелеп топтастырып құрастырылған машина, сайман.* Мақтаны культиваторлау бір агрегатпен, ал өсімдік зиянкестерімен күресу екінші *а г р е г а т п е н* жүргізледі (Тракториске көмекші). Бізде қазір электр қуаты бар, шахтыларды механикаландыру үшін құрал-жабдық, *а г р е г а т т а р* керек (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Орал – Жымпиты тас жолы бойында ұйыса өскен балауса шөпті ұстарадай қырқып он шақты *а г р е г а т* жүр («Лен. жас»).

АГРЕГАТТЫ с ы н. *Агрегатталған, агрегат қалтына келтірілген.* ≈ *А г р е г а т т ы* қондырғы.

Агрегатты станок. т е х. *Кинематикалық жағынан өзара байланыспай, бірнеше агрегаттардан құралған арнаулы металл кескіш станок.* *А г р е г а т т ы с т а н о к* механикалық өңдеуде көп тараған (ҚСЭ).

АГРЕК з а т. ж е р г. *Жыртылмай қалған жер (атжал)*. *А г р е к т і* жал деп те атайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Жерді сапалы, ешбір *а г р е к* қалдырмай жырту керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АГРЕССИВТІ [франц. *agressif*] с ы н. *Озбыр, басып алушы, күш көрсетуші*. Сонымен бірге бұл сияқты нақтылы қалпында көрініс тапқан *а г р е с с и в т і* аңсарлардың гуманизм мен игілікке табан тіреген әрбір діндегі шапағатшыл қасиеттерімен үш қайнаса сорпасы қосылмайды (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Бұл ел қандай да бір *а г р е с с и в т і* пиғылды ішінде бүгіп отыр деуге ешқандай негіз жоқ («Жас Алаш»).

АГРЕССИЯ [лат. *aggressio*] з а т. 1. с а я с и. *Басқа елдің жерін басып алып, билік жүргізу мақсатымен жасалатын әскери шабуыл, басқыншылық*. Мәселен, мұндай жағдай христиандардың крест жорығы, мұсылман елдерінің жиһад деп аталған, сондай-ақ жалаң дінді жамылғы еткен ауыздықсыз *а г р е с с и я* кезінде көрініс тапқан (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Қарулы күшті пайдалану – *а г р е с с и я* ның ең қауіпті түрі. 1974 ж. БҰҰ Бас ассамблеясының 29-сессиясында *а г р е с с и я* ны айыптау туралы анықтама бірауыздан қабылданды (Әскери іс). 2. п с и х. *Физикалық немесе психологиялық зиян, нұқсан келтіруге, басқа адамды, адамдар тобын жоюға бағытталған мінез-құлық, әрекет*. *А г р е с с и я* көп жағдайда субъектінің нақты немесе ойдан шығарылған кедергіге жауап әрекеті ретінде көрініп, ашу-ыза, өшпенділік, жек көру және т.б. эмоциялық ахуал сипатына көшеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АГРЕССИЯЛЫҚ с ы н. *Агрессияға тән, агрессияшыл*. Өздерінің Орта Азиядағы *а г р е с с и я* лық саясатын ақтау және бүркеу үшін ағылшын отаршылары Индияға «орыс қаупі» төнді деген қауесет таратты (Қазақстан тарихы). Қай дәуірде де бұл ел көбіне жат жерлік жаулаушылардан зардап шегіп келген, басқаларға *а г р е с с и я* лық жорық жасау дегеніңіз хань жұртының атына да, затына да жат (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АГРЕССИЯШЫЛ с ы н. *Басқыншылық әрекетті жақтаушы, агрессивті*. *А г р е с с и я* шылы империалистік соғыс өртін тұтандыру мақсатын көздейтін мемлекеттер тобының соғыс одағы, бірлігі (Саяси сөздік).

АГРЕССИЯШЫЛДЫҚ з а т. қ оғ.-с а я с и. *Агрессияны жақтаушылық; өзге елдің мүддесін аяқ асты етушілік, өзгенің территориясын жаулап алуды көздеушілік*. Дей тұрғанмен,

исламның өз болмысында ешқандай да *а г р е с с и я* шылыдық жоқ (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

АГРЕССОР з а т. т а р. 1. *Агрессия жүргізуші, жаулап алу мақсатымен шабуыл жасаушы, басып алушы жақ*. Оңтүстік Вьетнамда 43 мың *а г р е с с о р* халық қаһарына ұшырап, ажал оғын құшты («Қаз. әдеб.»). Бірақ біз қандай да болсын *а г р е с с о р ға* күйрете тойтарыс беруге әрқашан да дайынбыз («Лен. жас»). 2. а у ы с. *Озбыр, зиян, нұқсан келтіруші*. Бізде *а г р е с с о р* телеканалдар аз емес («Жас Алаш»).

АГРОБИОЛОГ з а т. *Агробиологиямен шұғылданушы ғалым, маман*. Республикамызда соңғы жылдары *а г р о б и о л о г* ғалымдар саны күрт өсе бастады («Соц. Қаз.»).

АГРОБИОЛОГИЯ [грек. *agros* – алқап, *bios* – өмір, *logos* – ілім] з а т. б и о л. *Биология ғылымының өсімдік және малшаруашылықтарын зерттейтін саласы, сол жөніндегі ғылым*. XX ғасырдың 40–50 жылдары Т.Д.Лысенко және оның көзқарасын қуаттаушылар «биология» деген жалпы ұғым орнына «*а г р о б и о л о г и я*» терминін қолдануға тырысты (КСЭ).

АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Агробиологияға тән, соған қатысты*. Сонымен бірге *а г р о б и о л о г и я* лық және гидромелиоративтік әртүрлі жағдайларға ерекше көңіл бөлу керек (Л.Сабыров, Жасанды.).

Агробиологиялық кешен з а т. *Агробиологиялық шаралар өткізілетін орталық, кешен*. ≈ *А г р о б и о л о г и я* лық кешеннің зерттеу орталығы.

АГРОБӨЛМЕ з а т. *Агрономияға қатысты заттар қойылған арнайы жабдықталған бөлме*. *А г р о б ө л м е* л е р д е агрономияға қатысты заттар, соның ішінде тыңайтқышқа керек материалдар да сақталады (Тыңайтқыш енгізу).

АГРОҒЫЛЫМ з а т. *Агрономия жөніндегі ғылым*. Егіншаруашылығын дамытудағы *а г р о ғ ы л ы м* ның рөлі ерекше екендігі үнемі айтылуда (Тракторист).

АГРОЖӘРДЕМ з а т. с о в е т. *Ауылшаруашылығы мәселелері жөнінде берілетін жәрдем*. ≈ *А г р о ж ә р д е м* көрсетілді.

АГРОКЕШЕН з а т. *Агротехникалық шаралар кешені*. Ауылшаруашылығында бұл күнде ерекше көтеріліп, қолға алынған мәселелердің бірі – *а г р о к е ш е н* болып табылады («Соц. Қаз.»).

АГРОКЛИМАТОЛОГИЯ [грек. *agros* – eric, *klima* – ауа райы, *logos* – ғылым] з а т. г е о г р.

Ауылшаруашылығы метеорологиясының бір бөлімі. Агроклиматология міндеттері: ауылшаруашылық дақылдары дамуының ауа райы жағдайларына тәуелділігін, дақылдарды тиімді орналастыру үшін аймақтық ауа райы ерекшеліктерін және т.б. анықтау (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АГРОКЛИМАТТЫҚ с ы н. *Агроклиматқа қатысты, соған тән. ≈ Агроклиматтық* зерттеулер.

Агроклиматтық орналастыру. *Ауылшаруашылығы өндірісі үшін ауа райының қолайлылығына қарай жер аумағын аудандарға бөлу. ≈ Агроклиматтық орналастыру* бойынша ұйымдастыру.

АГРОҚҰРЫЛЫМ з а т. *Ауылшаруашылығы құрылымы.* Жұрттың көбі жер телімдерін үлкен-үлкен *агроқұрылымдарға* жалға берді («Егемен Қазақстан»).

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯ з а т. г и д р. *Метеорология ғылымының ауылшаруашылығы үшін мәні зор атмосфералық жағдайларды зерттейтін саласы. ≈ Агрометеорология* мәселелері.

АГРОМЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Агрометеорологияға қатысты. ≈ Агрометеорологиялық* зерттеу.

Агрометеорологиялық бақылау. з а т. *Жеке, ұжымдық шаруашылықтарда жүргізілетін ең қарапайым метеорологиялық бақылау. Агрометеорологиялық бақылауға* ғылыми-зерттеу институттары мен станциялардың жүргізген тәжірибелеріне байланысты әр аймақтың жергілікті топырақ-климат жағдайларына сәйкес дақылдар, сорттар таңдап алынады (ҚСЭ).

Агрометеорологиялық болжау. *Ауылшаруашылық дақылдардың өсуіне, дамуына және өніміне әсер ететін маңызды атмосфералық жағдайларды алдын ала болжап білу. Өте ұзақ мерзімдік агрометеорологиялық болжау* кейбір дақылдарға арналып, оларды егуден үш-төрт ай бұрын жасалады (ҚСЭ).

АГРОНОМ з а т. *Агрономия, егіншаруашылығының маманы.* Қалует кеңшарда *агроном* және уақытша басқарма бастығы болатын (Ғ.Сланов, Шалқар). Шаруашылықта техниканы сақтауға инженер, механик қандай жауап берсе, тыңайтқыш дайындауға *агроном* да сондай жауапты болуға тиіс («Соц. Қаз.»).

АГРОНОМДЫҚ с ы н. **1.** *Агрономға тән, соған қатысты.* Мен қолмен мақта теруден бастап *агрономдық*, одан басқарушылық тәжірибесіне жеттім (Ж.Саин, Жол үсті.). Бар еді *агрономдық* қабілетім, Байқадым кезіп

жүріп қырдың бетін («Лен. жас»). **2.** *Агроном дайындайтын, тәрбиелейтін (оқу орнына қатысты).* Бірі *агрономдық*, бірі дәрігерлік институтты бітіріп шыққанын мақтаныш етіп айтқан еді (Д.Әбілев, Ақын.).

АГРОНОМИЯ [грек. agros – алқап, nomos – заң] з а т. *Егіншаруашылығы жайлы ғылым, жалпы ауылшаруашылығы бойынша ілім жиынтығы.* Алтынбеков ерінбей-жалықпай егіншілермен бірлесіп еңбек ете білді. Олардың санасына *агрономия* деген сүбелі ғылымның пайдалы негіздерін еге білді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Қаладан келсе де ауылшаруашылығын жақсы біледі. Тіпті *агрономия* мәселесі емес, мал шаруашылығы жайында да мағлұматы мол екенін аңғартты (М.Иманжанов, Адам.).

АГРОНОМИЯЛЫҚ с ы н. *Ауылшаруашылығы өндірісінің ғылыми негізіне қатысты, соған тән.* Жарыққа шығарылып таратылған *агрономиялық* ережелерде осы тәсілдерді ұштастырып қолданудың қажетті тәртібі көрсетілмеген (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). *Агрономиялық* ғылымның қолданылмауы салдарынан қуаңшылық жылдары егін шықпай қалады (Ә.Көкімжанов, Шаруа. кеңес).

АГРОӨНЕРКӘСІП з а т. *Ағарлық өнеркәсіп, ауылшаруашылық кәсіпорны.* Ауыл шаруашылығының дамуымен байланысты *агроөнеркәсіптік*, ауыл шаруашылығы кәсіпорнын дамыту мәселесі де қолға алынған («Соц. Қаз.»).

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК с ы н. *Ағарлық өнеркәсіпке қатысты.* Ауылшаруашылығында *агроөнеркәсіптік* шаралар бұрын ерекше дамыған болса, бұл күнде бөсеңдеп кеткені көпке мәлім («Егемен Қазақстан»).

Агроөнеркәсіптік комбинат. *Ауылшаруашылығы өнімдерін өндіруді, дайындап сақтауды, шикізат пен азық-түлік дайындауды қамтамасыз ететін біртұтас шаруашылық кешен. ≈ Агроөнеркәсіптік комбинаттың* жұмысына бөлінген қаржы көлемі.

Агроөнеркәсіптік кешен. *Азық-түлік өнімдерін өндіруге және ауылшаруашылығы шикізаттарынан көпшілік қолды өнеркәсіп тауарларын шығаруға бағытталған халық шаруашылығының саласы. Агроөнеркәсіптік кешеннің* дамуы тежеледі («Егемен Қазақстан»).

Агроөнеркәсіптік орын. *Ауылшаруашылығы өнімдерін өндіріп шығаратын және өңдеумен, оларды сатумен айналысатын мекеме. ≈ Агроөнеркәсіптік орындарға* мемлекет тарапынан қолдау көрсету.

АГРОТЕХНИКА [грек. agros – алқап, technike – шеберлік] з а т. *Егіншілік технологиясы, ауылшаруашылық дақылдарын өсіру тәсілдерінің жүйесі*. Күріш тек *а г р о т е х н и к а н ы ң* тілін түсінеді (Б.І.Жақаев, Менің бақытым). Біздің жерімізде *а г р о т е х н и к а н ы* дұрыс қолдану үшін де су керек (А.Хангелдин, Біздің от.). Оқушылардың күнделікті өмірде көп араласатыны егін шаруашылығы болғандықтан, *а г р о т е х н и к а м е н* таныстыру қолайлы («Халық мұғ.»).

АГРОТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Агротехникаға қатысты, соған тән*. Қызылшаны суарудың *а г р о т е х н и к а л ы қ* жоспары жасалып еді, әзір мүлтіксіз орындалып келеді (З.Ақышев, Біздің шамш.). Шоқан ұсынған кейбір *а г р о т е х н и к а л ы қ* шаралар бүгінгі күнге дейін өзінің маңызын жойған жоқ (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

АГРОФИЗИКА [грек. agros – алқап, physike – табиғат] з а т. *Өсімдіктердің сыртқы тіршілік жағдайын және олардың тіршілігіндегі физикалық процестерді зерттейтін ғылым*. Егіншіліктің шөптанапты жүйесі – *а г р о ф и з и к а н ы ң* ең басты жемісі (ҚСЭ).

АГРОФИЗИКАЛЫҚ с ы н. *Агрофизикаға тән, қатысты*. Өсімдіктердің, әсіресе астықтың *а г р о ф и з и к а л ы қ* жайын зерттеу ауыл шаруашылық ғылымында үнемі қолға алынып келеді (Ауыл шаруаш.сөздігі).

АГРОФИРМА з а т. *Ауылшаруашылығы өнімдерін өндірумен және сатумен айналысатын кәсіпорын*. Нарықтық экономикамен байланысты *а г р о ф и р м а н ы* дамыту да жолға қойыла бастады («Жас Алаш»).

АГРОХИМИЯ [грек. agros – алқап, лат. chimia] з а т. *Өсімдіктерді қоректендіру, жоғары сапалы артық өнім алу үшін тыңайтқыш пен химиялық заттарды қолдану мәселелерін зерттейтін ғылым, пән*. *А г р о х и м и я* үйірмесі топыраққа жеңіл-желпі анализ жасауға үйрету керек («Халық мұғ.»). Олар – механизаторлар, егіншілер, аптасына екі рет осында *а г р о х и м и я* сабағын оқиды («Лен. жас»).

АГРОХИМИЯЛЫҚ с ы н. *Агрохимияға тән, қатысты*. Өлкеде *а г р о х и м и я л ы қ* зерттеулер бұрын болып көрмеген көлемде өрістетілуде. Көптеген шаруашылықтар үшін *а г р о х и м и я л ы қ* картограммалар жасалды (Ауыл шаруаш. журн.).

АГРОЭКОЖҮЙЕ з а т. т е р м. *Ауылшаруашылық өнімдерін өндіру мақсатында адамдар үнемі реттен отыратын өзгермелі, тұрақсыз экологиялық жүйе*. *А г р о э к о ж ү й е*

дүние жүзіндегі жер ресурстарының 30%-ын, соның ішінде егістік жер – 10%, пішендік жер мен жайылым – 20%-ын құрайды (Қаз. тілі термин. Экология).

АГРОЭКОЛОГИЯ [грек. agros – алқап, oikos – үй, logos – ілім] з а т. *Орта факторларының мәдени өсімдіктердің өнімділігіне әсерін, сондай-ақ ауылшаруашылығы егістіктерінде тіршілік ететін ағзалардың құрылымы мен өзгеруін зерттейтін қолданбалы экология бөлімі*. Кейбір өсімдікқоректі түрлердің көбеюі жыртқыштар тарапынан тиімді реттеудің болмауынан күрт өсіп, *а г р о э к о л о г и я н ы ң* тұрақтылығын бұзады (Қаз.тілі термин. Экология).

АҒА з а т. **1.** *Туыстас ер адамдардың жас жағынан ұлкені*. Қартқожа *а ғ а с ы м е н* екеуі Қарашоқының бір сайынан күнде сиырларға қорек аршиды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А ғ а ғ а* сүйеп арқасын, Бір іске інің ұрынды (Базар жырау, Шығ.). *А ғ а ғ а* н іні айрылды, атадан ұл, Ағайын арзандады қымбаттап пұл (М.Дулатов, Шығ.). Бір іңкөр оймен қадала қарап тұрушы ең тауға еңселі, Осындай сәтте көруге қандай құштар ем, *а ғ а*, мен сені (М.Шаханов, Ғасыр.). **2.** *Жалты жасы ұлкен ер кісіге қарата айтылатын сөз*. Алдыңғы толқын *а ғ а л а р*, Артқы толқын інілер (Абай, Тол.жин). Ол әрі әке, әрі *а ғ а* туысқан (Қ.Аманжолов, Таңд.). Есімнен мәңгі өшпейтін қимас *а ғ а м* – Ұясын қыран бүркіт шыңға салған (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** *а у ы с*. *Ақылшы, басшы, жетекші*. Қазақтың баласы, Жасы үлкен *а ғ а с ы*, Бар демес сендей бір, Адамның баласы (Абай, Тол.жин.). Жеткен жерім осы еді, Абай *а ғ а* (М.Әуезов, Абай жолы). **4.** *Қызмет дәрежесі, лауазымы ұлкен, жоғары адам*. Бригаданың жұмысына басшылық еткен *а ғ а* жылқышыға айына алты сом қоса есептеледі (А.Шайбеков, Колхозда.). Тіпті митингіні сонда істесек қайтеді, – деді Атком *а ғ а с ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). **5.** *Мекеме, ұйым, жиналыс бастығы, басқарушысы*. Ауылдық кеңес *а ғ а с ы* жиылысты ашық деп жариялады да, болыстан келген өкілге сөз берді (Б.Майлин, Шығ.). Ол жолғы жиылыста Бұзаубақ мәжіліс *а ғ а с ы* болып сайланып, өзімен тізе тірестіріп бірге отырып еді (Б.Майлин, Шығ.). Осы колхоздың басқарма *а ғ а с ы* Махсұт деген ұзын бойлы, таңқы мұрын қара жігіт (Б.Шалабаев, Өмірде.).

Аға буын. *Өмірде көпті көрген, тәжірибесі мол алдыңғы ұрпақ*. *А ғ а б у ы н* өз шәкірттерінің оң пікірін қолдап қуанады, қатесін түзетеді («Қаз. әдеб.»). Олар ірі жазушылармен кез-

десті, қаламгер ағалары басқарған семинарда оқып, *ағабуыннан* ақыл, кеңес, ғибрат алды (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Аға ғылыми қызметкер. Ғылыми зерттеу мекемелеріндегі кіші және ғылыми қызметкерлерден жоғары сатыдағы ғылыми лауазым. Есдәулет Ботаника институтында *ағағылымықызметкер* болып жиырма жыл еңбектеніп барып, докторлық диссертация қорғады («Қазақстан ғылымы»).

Аға инженер. Қатардағы инженерден дәрежесі бір саты жоғары лауазым. Жұман политехникалық институтты бітірген соң өндіріске келіп, еңбекті қатардағы жұмыскерліктен бастап, өсе келе *ағаинженер* де болды («Соц. Қаз.»).

Ағалар алқасы. қоғ.с.ая.с.и. Түрлі мекемелер мен ұжымдарда, өндірістер мен кәсіпорындарда, ғылыми-мәдени орындарда еңбек ардагерлерінен, беделді ақсақалдардан құрылған кеңес. *Ағаларалқасының* мәжілісінде Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқановтар оқыған, тұрған, жұмыс істеген үйлерге ескерткіш тақта қою мәселесін қарады («Қаз. әдеб.»).

Аға лейтенант. әск. Қарулы күштердегі лейтенанттан дәрежесі бір саты жоғары әскери атақ. Жолдас *ағалеитенант*, батальонға өзіңіз қолқалай сұранып бардыңыз (Б.Момышұлы, Москва.).

Ағаның алды [үйі] ақ жайлау. Кең пейіл, ақ пейіл, ақ ниет аға. *Ағаныңалдыақжәйлау* деп сізге келіп тұрмын (Ауызекі).

Ағама жеңгем сай. Екеуі бір-біріне тең, дөп қосылған, бірінен бірінің айырмасы шамалы. Шыңғыстың байқағаны – «*ағамажеңгемсаяй*» дегендей, Тілемістің қызыл шырайлы, әдемі кескінді, семізше, жинақы денелі әйелі – Қырмызы (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Ағамажеңгем*, апама жездем *саяй* демекші, өзіне балаң да сайма-сай екен ғой (Қаз. ертер.).

Аға офицер. әск. Қарулы күштердің барлық түрлерінің полковниктері, подполковниктері мен майорлары. *Ағаофицерлер* құрамы.

Аға өлсе, іні мұра. көне.этн. Ескі дәстүр, ата салты бойынша аға өлсе, інісі әмеңгер болады. *Ағаөлсе,інімұра* дегендейін, Таз бастың тоғызын да тамамдарсың (Айтыс).

Аға редактор. Газет-журнал, кітап баспасы редакциясының басшы қызметкері. Бүгінгі лездеме мәжіліс *ағаредактордың* кабинетінде өтті де, кейбір мәселелер жөнінде қызу айтыс пікірлер болды («Соц. Қаз.»).

Ағасы бардың жағасы бар. Алдында үлкені бардың сүйеніші, сенімі бар. *Ағасыбардыңжағасыбар*, інісі бардың тынысы бар (Мақал-мәтел).

Аға тұтты. Өзінен үлкен деп сыйлады, құрметтеді, қадірледі. Әрі десе төрт-бес жас болғандықтан көбіміз оны [Исламқұловты] *ағатұтын*, қадірлейтінбіз (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Кеше болыс бола сала, Алтай-қарпық *ағатұтқан* Әубәкірге неге тіл тигіздің? (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Аға ұрпақ. Алда тұрған сыйлы, жасы үлкен адамдар, үлгі-өнеге иесі. Осыған орай біздің қазіргі жас ұстаздарымыз *ағаұрпақ* ұстаздардың логика ғылымы саласындағы тамаша еңбегін дамытушы, ілгері апарушылар болуы абзал (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Аға шопан. Қой бағудан тәжірибесі мол, бас шопан. Бекен Ұлы Отан соғысына қатысқан, майданнан қайтқалы *ағашопан* болып істейді (Б.Кенебаев, Асу). Бұл шаруашылықтың *ағашопаны* Тәуірқұлов өз отарындағы саулықтарды қыста қоздатуға көшті (Т.Әпсметов, Саулықтар.).

Аға шөнең. жерг. Мықты, дәрежесі жоғары адам туралы. – Жоқ деген соң – жоқ. Сені қойып, *ағашөнеңмен* әлі бас құрай алмай жүрсем («Шұғыла»).

АҒАДАЙ сы н. Аға сияқты. Жаңғырмас өткен өмір, біткен мінез, Лайықсыз кісіге болыпсыз кез. Сені жақсы көрейін бірге туған, *Ағандай* онан басқа жоқ менде сөз (Абай, Тол.жин.). Қолды-аяққа баладай, Қарасаң шағын тұлғасын. Жастарға туған *ағадай*, Елуге кепті бұл Қасым (С.Мәуленов, Жаңа арна). Жастардың сонау көбіне, Көріну ойы *ағадай* Паспорты қазір көзіне, Кәмелеттік бағадай (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

АҒАЕКЕ зат.экспр. Жасы үлкен ер адамды сыйлау, құрметтеу мәнінде айтылатын қаратпа атауыш. Бірге тудым деп түсінетін әкемді, мен «*ағаеке*» деймін, жеңгем деп түсінетін шешемді «жеңеше» деймін (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Алыстағы дуана келгенде *ағаекемді* осындай әйел күткені қандай жақсы», – деді ол іштей (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

АҒАЖАН зат.экспр. Туған ағасына немесе жасы сол тұстас жақсы көретін адамына құрметтеу мәнінде айтылатын қаратпа атауыш. *Ағажан-ай*, мен жыр жазушы едім. Талабыма қарамағаныңыз ғой (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Айналайын, *ағажан*, нүкте қойып кетіңізші осы тексеру дегенге (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). *Ағажан*,

ақтармақпын жердің қойнын, Саралап алу үшін алтын жезін (О.Малқаров, Өлеңд.).

АҒА-ЖЕҢГЕ з а т. *Жасы үлкен туған-туыс ер адам мен оның жұбайы.* Менде жоқ *ағ а-ж еңг е* мұңымды ашар, Сырымды басқаға айтсам, жұртқа шашар. Білмеймін апам байғұс не қыларын, Жалғыз-ақ сенетінім ақылдасар (М.Дулатов, Шығ.). Қырдағы *ағ а-ж еңг е* л е р і келгелі он бес күндей болып еді (М.Әуезов, Таңд.). Бір күні Сақтағанның *ағ а-ж еңг е* с і арнайы келіп кетті (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

АҒАЙ з а т. *Өзінен жасы үлкен ер адамды, ұстазды құрметтеу, сыйлау мәніндегі атауыш сөз.* Кенен *ағ а й д ы ң* көркем әндерін тыңдауға құмартып келем (С. Мұқанов, Саяхат.). *Ағ а й*, тыңдасаңыз басынан айтамын (С.Жүнісов, Өшп. іздер). – Саша, папаң келмеген бе? Бөгде *ағ а й л а р д ы* мазаламай бері жүр, – деді (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек).

АҒАЙРАҢ с ы н. с ө й л. *Ақайран.* Жаздың екінші жартысында картоп жапырақтарының үстіңгі жағында қоңыр түсті ылғалды дақтар, ал астыңғы жағында жұқа *ағ а й р а ң* қабат пайда болады (Б.Шағыров, Картоп).

АҒАЙЫН з а т. **1.** *Бір әкеден тараған ағалы-інілердің туыстығын көрсететін жалпы ұғым.* *Ағ а й ы н* өкпеге қиса да, өлімге қимайды (Мақал-мәтел). Жолынан Мәтібұлақ ел көшеді, Ұрысса екі *ағ а й ы н* «сен» деседі (Ақын жырлары). Хатта қайғылы хабар келді, бірге туған *ағ а й ы н* майданда қаза тауыпты (С.Мәуленов, Үркер.). Ата-ананың қадірін Балалы болғанда білерсің, *Ағ а й ы н н ы ң* қадірін Жалалы болғанда білерсің. Дәулетінің қадірін Мал кеткенде білерсің, Маңайдағы дұспанды Түн жеткенде білерсің (Шал ақын, Өлеңд.). **2.** *Аталас, туысы жақын, ата-бабасы бір, бауырлас, рулас адамдар.* Әділдің өзі жалғыз болғанмен, рулы елі бар, *ағ а й ы н ы* бар, әншейінде біздік болғанмен, Әділдің басы шатаққа ілінсе, қаны қызбай тұра ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Биыл Құнанбайдың өз ауылдары да, жақын *ағ а й ы н д а р ы* да күземді елден ерекше ерте алды (М.Әуезов, Таңд.шығ.). **3.** *Бауырлас, достас (елдер).* Бас киімнің ішінен өзбек *ағ а й ы н н ы ң* ала тақиясын киіп алатын болды (С.Алдабергенов, Қанат.қатаяды). Қасында өзіміздің ұйғыр *ағ а й ы н д а р д а н* хатшы алып жүрген дейді (С.Бакбергенов, Адам.). **4.** *Қалың жұртқа қарата айтылатын қаратпа.* Оу, *ағ а й ы н д а р!* Жәбірлемендер баланы, Жәбірлейтіндей қайсына тиді залалы?! Бұл да бір асау, құрық көрмеген құлын ғой, Желісін үзіп сендерден қайда барады (М.Мақатаев, Шығ.). Қадірлі

ағ а й ы н, мереке құтты болсын! (Тілек). **5.** *с ө й л. Белгілі бір саладағы мамандар қауымы деген мағынаны білдіру үшін қолданылатын сөз.* Журналист деген *ағ а й ы н д а р д ы ң* тілі төтті, қолы қатты болушы еді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы.). Мынау, әлгі ақын-жазушы деген *ағ а й ы н д а р* «ә» десе махаббат, сүю деп шыға келеді ғой (С.Бакбергенов, Адам.).

Ағайын ала болды. *Туыстас адамдардың арасына от түсті, жауласты, өштесті, араздасты.* Ағайынның азары болса да, безері болмас. Қайнымның бір тентектігі-ау, *ағ а й ы н а л а б о л д ы* («Лен. жас»).

Ағайын тұтты. *Іш тартты, туыс көрді, жақын тартты.* «Ясышынай татар» атты бір халық бар, қазақты өздеріне *ағ а й ы н т ұ т а д ы* дейді, бір тұқымдас екеніне көрген кісі таласпайды (Абай, Шығ.).

АҒАЙЫН-АЖЫН з а т. с ө й л. *Ағайын-анжы.* Тіпті отау сыртындағы *ағ а й ы н а ж ы н н а н* да хал-қадірім жеткенше, дұрыс шешімін тауып араласуға тырысамын («Лен.жас»).

АҒАЙЫН-АНЖЫ з а т. *Ағайын-туыс, жегжат-жұрағат.* Сенің кешегі күнгі еңбегіңе *ағ а й ы н а н ж ы* ырзалық айтыпты. Ұйқы басып, не білдім дейсің екеуің! (М.Әуезов, Шығ.).

АҒАЙЫН-АННЫ з а т. с ө й л. *Ағайын-анжы.* Дос-жаран, *ағ а й ы н а н н ы*, туыс-жұрағат бас қосып, қаралы жылды қалай өткізу жайын кеңескенде, мынадай түйінге келді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ол қазір *ағ а й ы н а н н ы ғ а* өкпе айтпақ түгіл, осылардың ортасына аман-есен оралғанын тағдырдың төтенше сыйындай сезініп отыр еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҒАЙЫН-АУҚЫМ з а т. *Ағайын-туыс, ағайын-ажын.* Сембектің құдасы қызға құда түсуге келгенде, *ағ а й ы н а у қ ы м ы н а н* бес адам болып келген болатын (Б.Сокпақбаев, Алыс. ауыл.).

АҒАЙЫНГЕРШІЛІК з а т. *Ағайыншылық, бірін-бірі туыс санап, жақын тартушылық.* *Ағ а й ы н г е р ш і л і к т і* алға ұстап, араға түспек болғандарға: – Соттау керек, – деп кесіп айтты (С.Сарғасқаев, Сұлтүр.). Бізде ондай *ағ а й ы н г е р ш і л і к* жоқ, – деді директор («Лен. жас»).

АҒАЙЫНДАЙ с ы н. *Ағайын сияқты, өз туысындай.* *Ағ а й ы н д а й* қонысқан. Хат-хабарлар көршілес, Сақшылардай шалысқан (С.Сейітов, Бетпе-бет).

АҒАЙЫНДАС с ы н. **1.** *Аталас, рулас, туыстас, бауырлас.* *Ағ а й ы н д а с* ауылмен,

Сілкілесіп дауылмен, Қалған апат-тасқыннан
Көне музей тас тұрған (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Өздерімен *ағайындас* Садырбек ауылына күйеу әңгімешіл Мұқай келеді (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Нұрлан Қайыр ағасының мінезімен де, ой өрісімен де таныс. Кеше екеуі бір колхозда өскен *ағайындас* адамдар (З.Шашкин, Сенім). **2.** а у ы с. *Жақын, жуықтас, ұқсас, сыбайлас*. Әзіл мен сықақ ауылдас, *ағайындас* болғанмен, екеуінің тілі екі басқа («Қаз. әдеб.»). Иә, ғылым мен тәжірибе – *ағайындас* («Қаз. әдеб.»). – Ата, осы айналманың кілтипаны неде? – деп сұрайды жастар Бекеңнен. – Ол да аштықпен *ағайындас*, қарақтарым (С.Ләмбеков, Әке.). Мына әңгіме де соған *ағайындас* аңгіме болғалы тұр (А.Байтанаев, Дала.).

АҒАЙЫНДАС = е т. *Туыстасу, бауырласу, достасу, елдесу, жақындасу*. Сонымен асыл аудармалар көбейе берсін, халықтар *ағайындас* берсін! (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жазғытұрым кедейлер байлардан егіндік жер аламыз дегенде де *ағайындасыңдар* деп кедергі болған – сол (С.Мұқанов, Таңд.).

АҒАЙЫНДАСТЫҚ з а т. **1.** *Ағайын болғандық, туыстастық*. Қай кезде де *ағайындастық*тың орны ерекше екен ғой, – деді Гүлжан (М.Дүйсенов, Гүлжан). **2.** а у ы с. *Жақындастық, сабақтастық*. Ол әдебиеттер *ағайындастығы*н ғұмырына мұрат етті (Ә.Шәріпов, Әдеб. тар.).

АҒАЙЫНДАСТЫР = е т. *Туыстастыру, жақындастыру*. ≈ Екі елді *ағайындастырылды*.

АҒАЙЫНДАСТЫРУ *Ағайындастыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Арасын *ағайындастыру*.

АҒАЙЫНДАСУ *Ағайындас етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Ағайындасудың* жөн-жосығы.

АҒАЙЫНДЫ с ы н. *Ағалы-інілі, туыстас, бауырлас, ағайындас*. Осы арыздарды жіберіп отырған өздері түнде көрінбеген Керімбек, Асылбек дейтін *ағайынды* екі Жанаевтар (М.Әуезов, Өскен өркен). Қыз едім, үшеу едім *ағайынды*, Шаһар осы Бағдат тағайынды. Есіркеп екі апама рақым қылып, Бастырмай қуып едің маңайынды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көп еді *ағайынды* әкем менің, Алдағы көз жеткізер қатерге кім. Бәрінің аты шауып тұрған кезі, Болады бір өрлеуі әр пенденің (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Ағайынды қоныр қаз. *Ажырамас дос, қатар-құрбы; бірге туған туыс, аға-іні*. Билейікші қыздар! Келші, *ағайынды қонқыр*

қаз боп, бір жортақтап көрейік, – деді Бике (М.Иманжанов, Жастық). Екеуіміздің де салмағымыз бірдей, жарыс бола қалса, *ағайынды қонқыр қаз* белдесіп жатқанымыз («Жас Алаш»).

АҒАЙЫНДЫҚ з а т. **1.** *Ағайынгершілік, туысқандық, туыстастық*. Кеше Омардың жатып жабысқаны, *ағайындық* борышын болсын деп (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Айыра алмас шегін еш, *Ағайындық*, қарындас. Күн екіге бөлінбес, Ай екіге жарылмас (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Үй-ішіміз *ағайындық* араласы арқасында ағайдың үйіне талай рет барып жақсы сөздерді, жаңалықтарды еститінбіз (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). **2.** а у ы с. *Бауырмалдық, достық*. Әкімшілік жағынан бір облысқа бағынған, жапсарлас, қоныстас жатқан бұл екі елдің *ағайындық*, татулық қарым-қатынасы өте күшті болған (К.Әзірбаев, Шығ.). Мәди өзінің тәуекелшіл ер мінезін істеп *ағайындық* етті (Ш.Айманов, Қыран.). Туыстық, ұлттық достық, *ағайындық* көмек астық үшін күресте тағы да бір айқын көрініп, салтанат құрды («Ақ бидай»).

АҒАЙЫНДЫ-ҚАРЫНДАС з а т. *Бірге туған, туыс бауырлар, аға-қарындас*тар. Самат үйлену тойының жақындағанына іштей қатты қуанса да *ағайындық-арындас-тарынан* кімдер араласып, қызмет жасайтынын хабардар емес еді (Көктем лебі).

АҒАЙЫН-ЖЕКЖАТ з а т. *Туған-туыс, сүйекшатыс, жақын-жуық, ағайын-жұрт*. Қара шал дүние салғалы бойын аулақ ұстаған *ағайын-жекжат* Ақтілеу институт бітіріп қызметке араласқалы бұл үйге келгіштеп, араласа бастаған (Ә.Әлішев, Ат тұяғы). *Ағайын-жекжаттарымың* хал-жайын жеті мәртебе сұрап, өлген-тірілгендерін түгендеп, сары сүйегімнің тілін әбден кептірдім (Ғ.Қабышев, Мысықта сақал.). «Төскейде малы, төсекте басы» қосылып, *ағайын-жекжат* болып араласып жатқан бауырлас екі халық («Қаз. әдеб.»).

АҒАЙЫН-ЖҰРАҒАТ з а т. *Ағайын-туыс, ілік-шалыс, дос-жаран, тамыр-таныс*. Той басталып та кетті. *Ағайын-жұрағат*, ауыл-аймақ түгел шақырылды (М.Шаханов, Шығ.). Кенжесінің өзі де атқамінер жігіт боп қалған жоқ па, – десіп *ағайын-жұрағат* бұл үйді дәріптей сөйлейтін болып кеткен (Ғ.Сланов, Алтай.). Сонан бері *ағайын-жұрағат*, дос-жарандары келіп жақсы ниеттерін білдіріп жатыр (Дала шұғыласы).

АҒАЙЫН-ЖҰРТ з а т. *Барлық тума-туыс, алыс-жақын ағайын*. Иман оқыр басына

Ағайын-жұртың молда алып. Ізгіліктің пайдасын Көресің сонда, жігіттер, Жіберсе Құдай оңғарып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Ағайын-жұрты* естісін, келін баланың да көңілі қалсын, хаты қайсының қалтаңда, оқыңдар, – деді Сайрамбай (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Ертең ел ағасы бола қалса, осы отырған *ағайын-жұрты* тірек тұтар (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АҒАЙЫНСУ *Ағайынсы етістігінің қимыл атауы.* Кейбір адамның әншейінде араласқысы келмей, туысқан болса да бөтен біреудей жүретіні бар ғой, ал Мұсат болса басына іс түскен соң бізге *ағайынсуын* қарашы (А.Сатаев, Дала.).

АҒАЙЫНСЫ = е т. *Ағайын болғансу, ағайын болып көріну.* Алайда сайлау алдында *ағайынсып*, табысқансып жүр (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Досанның қаза болғанына талай жыл өтсе де, Мұсақұл мен Қарынбай *ағайынсып* оның жылын бермек боп, мал жетелеп келісіпті (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

АҒАЙЫНСЫЗ с ы н. *Туған-туыс, бауыры жоқ.* Айтуына қарағанда, бұл жігіт ес білгелі *ағайынсыз* өсіп ер жетіпті де, ел-жұртын жете білмейді екен (Қаз. ертег.).

АҒАЙЫНСЫМАҚ з а т. э к с п р. *Шын жанашыр емес, сөз жүзінде туыс болып жүретін.* Ел деп қай ел дейсің, өзінің *ағайынсымағы* да барып жүрген (М.Әуезов, Қилы заман). Үлеске кіргендер мен сүйекке таласқан иттерден жаман ырылдасқан *ағайынсымақтар* пышақ үстінен талап әкетті (Ө.Қанахин, Күдірет).

АҒАЙЫН-ТУҒАН з а т. *Жақын туыс, бауырлас адамдар.* Бұл күнде бізде бала жоқ, Баласыз да пана жоқ, Есімнің құң мен құлымыз. Ешкі ғұрлы баға жоқ, *Ағайын-туған* және жоқ, Қозғалар бізде шама жоқ (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Құда, тамыр, *ағайын-туған*, яки көңілдес кісіні айта ма, жоқ болмаса басқа адамдарды дос деуге бола ма? Бұл сөз «туған туысқан, ру» деген сөздерден аулағырақ болып, дұшман болмаған кісілердің һәммесі дос болып табылады», деген мағынада болар деп ойлаймын (М.Дулатов, Шығ.). Қайғыда жүрек арайлым, Қара бір шашым тараймын, *Ағайын-туған* сенде жоқ, Қайрылып қайда қараймын?.. (М.Мақатаев, Шығ.).

АҒАЙЫН-ТУҒАНДЫҚ з а т. *Бауырластық, туыстық.* Халық барлық ұлт бірлігін, *ағайын-туғандық*, бауырмалдық өмірді тілейді (І.Есенберлин, Шығ.).

АҒАЙЫН-ТУҒАНСЫЗ с ы н. *Туған-туысқаны, бауыры жоқ.* Ол өзі әрі жарлы, әрі жападан жалғыз *ағайын-туғансыз* болыпты (Қаз. ертег.).

АҒАЙЫН-ТУМА з а т. с ө й л. *Ағайын-туған.* Оқудан келген жас жігіт әуелі *ағайын-тумаларына* апарды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қыз ұзатылар алдында ай бойы *ағайын-тумамен* қоштасып сыңсиды (А.Жұбанов, Құрманғазы). Елдегі *ағайын-тума*, жақын жекжатты түгел сұрапты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

АҒАЙЫН-ТУЫС з а т. *Ағайын-туған, ең жақын бауырлас адамдар.* Ай шығып, көл бетіне мол түскен кезде үлкен ауылдан үш-төрт машина мінген *ағайын-туыстар* да жетті (Ә.Тарази, Құйрықты.). *Ағайын-туыс* дегенде жаны жоқ, жалбақтаған жігіт ағасы жасынан өтіп бара жатқан шоқша сақалды сары кісі (Н.Сералиев, Қаңтар). *Ағайын-туыс-пен* көріспегелі де көп айдың жүзі болды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АҒАЙЫНШЫЛ с ы н. *Туысқанышыл, бауыр-мал, жақын-туысқанышыл.* Ол негізі байшыл емес, *ағайыншыл*, жақыншыл ғана жігіт (С.Мұқанов, Өсу жол.). Ат арқасына ер батса, аяңшыл болады, Ерге жаттың тізесі батса, *ағайыншыл* болады (Мақал-мәтел).

АҒАЙЫНШЫЛА = е т. 1. *Туысқанышылау, туысқандық жаймен ағайынды аралау, қыдыру.* Атам да, енем де үйде екен. *Ағайыншыл* *аған* жолаушы екенімді аңғарттым әзірше (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). 2. *Басына іс түскен, ауырып-сырқап қиналған адамға жақын туыстарының көмек беріп, қолдау көрсетуі, қаржы, мал жинап беруі, қарасуы.* Біреудің биесін ұрлап сойып алып, ақыры *ағайыншыл* *әп* өзер құтылыпты (З.Жәкенов, Таң салмалы).

АҒАЙЫНШЫЛАУ *Ағайыншыла етістігінің қимыл атауы; ағайын аралау.* Ел аралап *ағайыншыл* *ау* жігітке лайық емес (Ауыз-екі).

АҒАЙЫНШЫЛЫҚ з а т. 1. *Жақын туыстық, туыстық қатынас.* Сонымен Дархан мен Қосайдың *ағайыншылығы* анықталды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Арнайы хат жазып, інсі Болатты жіберсе *ағайыншылыққа* жол іздеу болып кетеді (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.). Бұлар *ағайыншылықты*, ескі әдетті, аға-інілікті толық пайдаланып, ауыл жайында түрлі өсек таратып бағады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

2. *Жақын ара қатыстық, адамгершілік, сыйластық.* Берді ғой бізге десек те, *Ағайын-*

шылығы, Жолдастық, Айналып кетті-ау есепке! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Күйі бірдің күні бір деген, бұл үйдің бар ауыртпашылығын бірге көтерісіп, қам жемесек, бірлігіміз қайда, ағайыншылығымыз, бір-бірімізге қайырымымыз қайда (Б.Тілегенов, Көктем.). **3. а у ы с. Бітімшілік, әділ төрелік.** Бір кезде ауыл арасының жаяу жанжалында ағайыншылығы айтқанымыз бар (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

АҒАЛА¹ = е т. **1. Аға-аға деп еркелеу.** Адамбыз ғой кінәлағыш, Айыпты да тағар оңай, Кеттің неге жырақ, алыс, Кеттің неге ағалам а й?! (Б.Үсенов, Шағала). **2. Жасы үлкен ер адамды аға деп сыйлау, құрметтеу.** Жасы үлкенді ағалап, Мен де қызмет көп қылдым (Жамбыл, Шығ.жин.). Бұрын ағалап тұратын талдырмаш, аққұба көмекші қыз жаңа көргендей Мадиярға осыра қарайды (С.Омаров, Өмір.). Кішкентай Көлбай бір-екі күннен кейін ағалап мойныма асыла кететін болды (Б.Тоқтаров, Тауда.). **3. а у ы с. Ер адамға жалыну, жалбарыну.** Ағалап бір кез жалынды, қадірлі сұлу қаракөз (Ж.Саин, Танд.).

АҒАЛА² = е т. **Түрлі жарыстарда, бәсекелестікте айқын басымдылықпен жеңіске жету, қарсыласын жығу, озық шығу.** Бұл күнге дейін Омбының циркіндегі ағалап келген алыптың бірі – Мұқан (І.Жансүгіров, Шығ.). Өзінің жүрген жеріндегі балуанның бәрін ағалаған жігіт екен (С. Сейфуллин, Шығ.). Ішінде Абай бар, осы үш-төрт ойыншы бұл атыраптағы басқа ойыншылардан озып, ағалап шыққан (М.Әуезов, Шығ.). Жаксылықты жамандық жағалап жүр, Күшейіп күннен күнге ағалап жүр (Н.Наушабаев, Шығ.).

АҒАЛАС = е т. **Жасының үлкендігіне қарап, алдыңғы кезекті, жолды ағаларға беру.** Ағаласқан күнде қашанда жол үлкендікі болады, – дейді атасы (Қаз. ертег.).

АҒАЛ-ЖАҒАЛ с ы н. **Кір-қожалақ, сатал-сатал, салтақ-салтақ, ≈ Ағал-жағал** қылу.

АҒАЛ-САҒАЛ с ы н. с ө й л. **Ағал-жағал.** – Тұу, Шынарқа, неғып ағал-сағал болып кеткенсің? (Ш.Құмарова, Қос шынар).

АҒАЛЫҚ¹ з а т. **1. Жасы кішіге деген үлкендік, ақыл берушілік.** Ағадан кетті ағалық, Ініден кетті кішілік. Інісі болып терең жар, Жүре алмай аға сүрініп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мен ағалық қылып тежеп тастаған боламын. Еркіне жіберсең, бізді сыртымыздан сатып жіберер (Ж.Аймауытов, Шығ.). **Ағалығың осындайда есіне түсетін болса, сен де қоя ғой** (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). **2. Жасы кішіге жасайтын қамқорлық, қорған болушылық.**

Жасқа тәлім айтып, ұстаздық, ағалық етіп отырған ақынды кейіптейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Сүйеніп жарлы – байға, жалғыз – көпке, Ағалық етуші еді жеңген кісі (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3. а у ы с. Басқарушылық, басшылық.** Жастар мәжілісінде ағалық етіп отырған үй иесі Сымағұл-ды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). «Әкеңді білген өлтірсін» депті ғой бұрынғылар. Әбдеке, енді өзіңіз ағалық ете беріңіз (С.Бегалин, Уақыт.).

АҒАЛЫҚ² с ы н. **Ағаға тән, ағаға қатысты.** Қасымбекте ағалық қамқорлық сезімі басым болды да, менде өзімнен үлкенге деген құрмет, ізет көбірек болды (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Ағалық [ақыл] айтты. **Көпті көрген үлкені ретінде ақыл-кеңес берді.** Осындай жұрттан озған біліміңмен, Ағалық айтпақ бопсың нұсқап бармақ. Ағалық айтпақ түгіл былайғыға, Адасып арандамай басыңды бақ (Айтыс). Екеуіне ағалық ақыл айта отырып, олардың отарының табысты болуына тілектестік білдіріп және солай болатынына сеніп аттанды («Қаз. әдеб.»). Сәлмен Жұмабекке сол жолы ағалық ақылын айттып, аулына қайтарды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АҒАЛЫ-ҚАРЫНДАСТАЙ с ы н. **Бірге туған бауырдай, туыс адамдай тату-тәтті.** Күнде киноға барады, ағалықарындастай жұбы жазылмайды («Жас Алаш»).

АҒАЛЫ-ҚАРЫНДАСТЫ с ы н. **Ағасы мен қарындасы бар, ағайынды.** Олар биыл ғана жоғары оқу орнына қабылданды. Екеуі пәтер жалдады. Өзара ағалықарындасты болып бір бөлмеде тұрып жатыр («Алматы ақшамы»).

АҒАЛЫ-ІНІЛІ с ы н. **Ағасы мен інісі, ағайынды, бауырлас.** Менің есімде қалған бір сенің фамилияң емес, ағалы-інілі, нағашылы-жиенді үлкен бір топ адамдарым бар еді көптен білетін (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бұлар ағалы-інілі Қалдыбай мен Болат еді (З.Шүкіров, Жас жесір). Ағалы-інілі балалар дәл осылайша құшақтасып жататын болар деп ойлаймын (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз).

АҒАМАН з а т. к ө н е. **Бас көтерер басшы, ақылшы.** Әкесі Тұрымбет – Кіші жүздегі Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліске қатысқан, Нұралы ханға қарсы шыққан ағамандардың бірі («Жас Алаш»).

АҒАР = е т. **1. Ақ түске айналу, бозғылт тарту.** Ай ағарып, жарығы әлсірей батуға айналған, жұлдыздар сиреген (М.Әуезов, Қараш.). Босағада тұрған Жәнібекті көргенде, өңі қу шүберектей ағарып кетті де, қолындағы қасықтар салдыр етіп жерге түсті

(Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *Ағарған* әрбір тал шашы бос кетпеген (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** *ауыс. Айып-жазадан ақталу, тазару, күнәдан арылу.* Енді *ағарып* келіп, айыбымды мойынға алғалы тұрмын (Ф.Мұстафин, Миллионер). Бірақ жұмыс саны көп болып тергеуден тергеу болса да, Абай бір де біріне жығылмай, *ағарып* аман шығады (М.Әуезов, Әр жыл.). Нақ осы мына қазандағы мұрынды жарып бара жатқан жас жылқының еті қайдан шықты? Көне, енді *ағарып* көрші, – деді Сәлмен (М.Әуезов, Қараш.). **3.** *ауыс. Оқып білім алып, сауаттану, көзі ашылу.* Досыңа жақсы орын бер, Кетсе өзің қонарсың. Мектепке бер баланды, Залым болса – жөннемге, Ғалым болса – *ағарсын* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әлі қала болуды қуаттаушылар айтады: қала болсаң, мәдени боласың, *ағарасың*, не керегің сай болады, деп (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *ауыс. Аузы аққа тиіп, ішіп-жемді көбею, ауқаттану, тойыңу.* Айран, сүт ішіп, ішегімнің бір сүйем жері *ағарып* қалғандай болады (Б.Соқпақбаев, Бастан.). **5.** *ауыс. Қартаю, егде тарту, кемеліне келу.* Кіммен қарайсам – сонымен *ағарамын* дейді (Ә.Нұрпайықов, Махабб.). Түсінем, түлейді өмір, жаңарады, Жаңа өңірде жаңа оттар жанар әлі. Нелер ұрпақ әлі де *ағарады*, Секілденіп өзінің бабалары (М.Мақатаев, Шығ.).

Ағарып атқан таңдай. *бейн. Жадыратып сергітетін, жанға жағымды деген мағынада.* *Ағарып* жүдеп *атқан таңдай*, қызарып балқып батқан алтын шапақтай бұрынғыша төтті сұлу жыр (М.Әуезов, Қараш.).

Көзі ағарды. *а) Соқыр болды, көзіне ақ түсті.* Жыла, жас ойып *көз ағарсын*, Шыда, жаспен күнің тазарсын. Сыпыра кедей түсті соңыңа, Сірә, көрінді өзің қазарсың (Б.Майлин, Өлең.). *ә) Ботадай боздап, зар жылады.* Бет-аузыма қарашы, Мендей *көзің ағарсын*. Жолдасыңды сабайсың, Жақсылық қайдан табарсың (Қамбар батыр).

Көзі ағарсын. *қарғ. Жылаудан көзі ашылмай, көзіне ақ түссін деген мағынада.* *Көзі ағарсын*, көзі ағарғырдың. Біздің малымыз қырылып қалғанда, бүйтіп жылаған жоқ еді ғой (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қосағымен қоса ағарды. *Жарымен бірге тату-тәтті болып, бақытты да ұзақ өмір сүрді. Қосағымен қоса ағарып*, жарасып кетіп бара жатқан екі жұбайдың соңдарынан қарап мен тұрып қалдым (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Қосағыңмен қоса ағар. *тілек. Жарыңмен бірге қартай, өмірдің қызығын бірге көр деген*

мағынада. Өркенің өссін қарағым! *Қосағыңмен қоса ағар!* – деп алғыс жаудырып жатыр (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Сүйегі бір ағармады. *Ішер ас, киер киімге жарымады. Сүйегім бір ағармай* келе жатыр, Көрініп жек көрінішті ауылдасқа (Айтыс).

Таң ағарды. *Таң бозғылт тартып, жарық түсті.* Тамақтанып, шай ішіп әл жидық та, Жылқыны айдадық *таң ағарғанда* (Батырлар жыры). Кейде күндізді былай қойып, түнімен *таң ағарғанша* отырамын (Ж.Саин, Жол үсті.). Ай, жұлдыз, *ағарған таң*, Жарық күн бар, жазғы құс, Жапырақта қандай мін бар? (Абай, Тол. жин.).

Шашы ағарды. *а) Қартайды, жасы ұлғайды.* Мен сақал-шашым *ағарып* қартайғанда, бөлкім, бір жерде кездесіп қалармыз (С.Омаров, Өмір.). Ол күндер өгіп кетті, Анамның *шашы ағарды* (Х.Талғаров, Көгілдір.). *ә) Шаршады, қажыды, азап шегіп, уайым басты.* Бір кезде уылжыған Жігіт еді – «жаңарыпты» Жас көңілін қайғы басқан, Сақал, *шашы ағарыпты* (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Сол жылы мен сәби едім – жетіде ем, Жеті жаста *шашы ағарған*, жетім ем (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Мына *шашым* сенімен *ағарды* ғой! Жолап кеткенінді жайпап түсетін өрт едің (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

АҒАРАҢ *елік. Ақшыл тартқан, кенеттен ақшыл болып көрінген түсті бейнелейтін сөз.* Қайдан жарық түсіп тұрғанын біле алмадық, әйтеуір осы қапас қуыстың іші-ақ шамдағыдай *ағараң* сәулеге бөлеп жатыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Ағараң етті. *Ақшыл тартты, кенеттен ақшылданып көзге түсті.* Сасыр болған бөкендей шаршап-шалдығып, екі-үш жылда-ақ тап он жас қартайып, самайы *ағараң етіп* шыға келді (Б.Аманшин, Жар мұны). Тоятпағандай, бір сәт арғы-бергіге алаңдай бастағам. Әлдене *ағараң ет* қалды (Б.Нұржекеев, Күй-толғақ). Бір мезгілде ай астында *ағараң еткен* көп топты көрді (М.Әуезов, Қараш.). Сонау көз ұшында қарауытқан қарағанды өзектен әлдене *ағараң етті*, Итжонға тура тартты (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Ағараң тартты. *Ақшыл тартты, ақшыл боп көрінді, ақшылданды, ағарды.* Семіз жұмыр күрең аттың тершіген ұзын түктері қырауытып, сауыры *ағараң тартты* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

АҒАРАҢДА = *е. 1. Ақшыл тарту, ақшылдау боп, қылаң тарта көріну.* Арасында

ағараңдаған жаулығы бар әйелдер де таныла бастады (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Кішкене қой көздеріне ортада лапылдап жанған алаудың сәулесі түсіп, айрандана *ағараңдап*, жылт-жылт етеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). *Ағараңдаған* аң екен, басын көтеріп алды да, жай ғана желіп жүре берді (Ә.Тарази, Асу.). **2. Бозғылттану, бозарып көріну.** Тек терістікте, көз әрең-әрең шалатын шалғайда, *ағараңдаған* жиек көрінеді. Ол – атакты Аққұм (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Сөйткенше *ағараңдап* парашют, біраздан соң парашюттағы адамның денесі айқын көріне бастады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Өрт жалынының жарығынан түнгі аспан *ағараңдап* тұр (С.Мәуленов, Шыңда.).

АҒАРАҢДАТ= е т. *Ағараң-ағараң еткізу, қылаңдату.* Төрт-бес жігіт үсті-басы шаң бірденені *ағараңдатты*п үйге қарай алып өтті (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жыртық бұлттардан анда-санда бір жарқ еткен ай алдымнан аласа үйлерді *ағараңдатты*п көрсетіп қояды (С.Сматаев, Армысың.).

АҒАРҒАН з а т. *Сауын малдың сүтінен жасалған айран, шұбат, қымыран, қымыз сияқты сусын тағамдар.* Шайзада зеренге құйып *ағарған* әкелді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Асыққанмен ұшпайсың енді. Бір Құдай жар болады да. Ат ерттегенімше *ағарғаннан* жұтып ал (М.Қанақов, Сонар). Жегенің қазы-карта, ет, жүргенің таза ауа, ішкенің қымыз, *ағарған* («Мәдениет және тұрмыс»).

АҒАРТ= е т. **1. Аппақ ету, ақ түске бояу.** Сүйекті *ағартты*п немесе сарғылт мөлдір түсті етіп өңдеуге болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2. Үйді әктеу, ақтау.** Сыртын известпен *ағартқан* тайпақ ақ үйге қарама-қарсы күзетшінің буткасындай ғана кішкене кірпіш үй тұр (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). **3. а у ы с. Халыққа білім беру, жаппай сауат ашу.** Төңкерістен соң саяси іреттер өзгерді. Елді *ағартты*п, надандықты жоюдың шын жолы ана тілімен ғылым үйрету, ғылым үйрететін мектептерді көбейту; осы күнде қазақ халқы осы жолға түсе бастаған сықылды көрінді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Аузын ағартты. *Сүтке, аққа жарытты.* Біреудің *аузын ағартты*п отырған түлігі ғой, обал болар (О.Бөкеев, Үркер.).

Шашын ағартты. *Шаршатты, қажытты, күйікке салды, қартайтты.* *Ағартуға шашыңды,* Болған шығар үлесім. Тентектігім басылды, Зая кетпей жүресің (Н.Оразов, Шұғыла).

АҒАРТҚЫ з а т. х и м. **1. Мақталар мен маталарды, жібекті, жүнді, теріні, жасанды**

және синтетикалық талшықтарды, сабынды, майларды т.б. ағартуға пайдаланылатын түрлі органикалық және бейорганикалық қосылыстар. Мырыш *ағартқы* с ы н. м е н. литопон көп қолданылады (ҚСӘ). **2. Құмісті жалтырату үшін ашудасқа су қосып дайындалған зат.** Қазақ қолөнерінде кеңінен қолданылатын заттың бірі – *ағартқы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АҒАРТҚЫШ с ы н. х и м. *Ағартқы. ≈ Ағартқыш құрал.*

Ағартқыш заттар. х и м. *Ағартқы (1 мағына).* *Ағартқыш заттар* түсті бұйымдардың бояуларын ажарландырып, жарқырату үшін фотографияда, жуғыш заттар өндіруде, қағаз, мата, косметикалық заттар, сондай-ақ тағам өндірісінде кеңінен қолданылады (ҚҰӘ). *Ағартқыш заттар* қатарына оттектің және галогендердің асқын қосылыстары, бейорганикалық қосылыстар, минералдар, өртүрлі ароматты және гетероциклді заттар кіреді (ҚҰӘ).

АҒАРТУ¹ *Ағарт етістігінің қимыл атауы.*

1. Заттың түсін ақ қылу. Целлюлозаның аса жоғары сапалы түрлері ақ қағаз алуға жұмсалатын болса, ол тағы да қосымша *ағарту* және тазалаудан өткізіледі (Н.Нұрахметов, Синтетика.). **2. Үйді әктеу, ақтау.** Колхоз басқармасы кеңсесінің бір бөлмесі тиген екен, дереу соны *ағартуға* кірісті (Т.Есімжанов, Аяулым). **3. а у ы с. Айып-кінәдан ақтау, босату, құтқару.** Судебный палата кешкі сағат 10-да істі тексеріп болып, Тоқтабайұлын айыпсыз деп тауып, *ағартты*п жіберді (М.Дулатов, Шығ.).

АҒАРТУ² з а т. *Жаппай сауат ашу, халыққа білім беру, оқыту, тәрбиелеу ісі.* *Ағарту* жайына келсек, үйезде, қалада ұйым комитеті жанында оқу үйі клуб бар. «Қызыл шайхана» ашуға қаражат жоқтығынан аша алмай отырмыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алдымда айқын айна бар, Алдымда жойқын майдан бар, *Ағарту* елді – майданым (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҒАРТУШЫ з а т. **1. Халықтың сауатын ашу, білім беріп, оқу, ағарту ісімен шұғылданушы адам.** Шора да жас еді, ауылдың *ағартушы* сол, жұрттың сауатын ашқан Шора болатын (Ш.Айтматов, Қош бол.). **2. т а р. Қоғам кемшіліктерін ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негізінде түзетін, оның талғамын, саясат, тұрмысын өзгертуге болады деген идеяны ұстанушы қайраткер, осы ағым өкілі. *Ағартушылар* қатарында Вольтер, Руссо, Монтескье, Гердер, Лессинг, Шиллер, Гёте, Десницкий, Гольдский т.б. болды. *Ағартушылар* қоғам дамуындағы**

сананың айқындаушы рөлі туралы түсініктерге ден қойды (ҚҰЭ). *≈* Бір кезде атақты *ағартушы* Ыбырай Алтынсарин де өз әңгімелерінде нан жайын сөз еткен болатын (С.Мәуленов, Жер нәрі). Абай қазақтың аса көрнекті *ағартушы* ақыны болды (Қазақст. тарихы).

АҒАРТУШЫЛЫҚ з а т. 1. *Оқу-ағарту ісімен шұғылданушылық, халыққа білім берушілік.* Ыбырай саналы өмірін оқытушылық, *ағартушылық* жолына жұмсады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Бекет – өмірінің қырық жылын *ағартушылық* қызметке арнаған адам (С.Мәуленов, Үркер.). *Ағартушылық* қызметтен жазушылық жолына түскен Бейімбеттің қандай болғанын көп жағдайда аңғаруға болады («Қазақст. мект.»). 2. т а р. XVIII–XIX ғасырларда дамыған ізгілік, әділеттілік идеялары мен ғылыми таным-білім негіздерін тарату жолдары арқылы қоғам кемшіліктерін түзетуге, оның талғам-талаптарын, саясатын, тұрмысын өзгертуге болады деген идеяны ұстанушы ағым. *Ағартушылық* шіркеулік идеология ықпалына, діни догматтарға, схоластикалық ой ағымдарына қарсы болды (ҚҰЭ). *Ағартушылық* XVIII ғасырда әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуына едәуір ықпал етті (ҚҰЭ).

АҒАРТЫҚ з а т. с а я т. *Құс семіре бастағанда берілетін суға салып қойып, қан-сөлін кетірген ақжем ет.* Еті жоғары кетсе, *ағартық* беру керек (С.Шорманов, Аңшы).

АҒАРТЫЛ= е т. *Әктелу, ақталу, тазартылу.* Ала қыстай адам тұрмай, әбден шаң тұтқан қабырғалар бүгін аяқ асты асығыс айдақ-сайдақ *ағартылғаны* бірден көрініп тұр (С.Мұратбеков, Дос.). Баяғы жүз сексен жылдан бері түтелген түтіннің күйесі жиналып, содан бері *ағартылмаған* (С.Шаринов, Бекболат). Шалдың үйі екі-ақ бөлме, қабырғалары көптен *ағартылмай* күңгірт тартқан, үй іші салқын (Х.Рахимов, Полк туы).

АҒАРТЫЛУ *Ағартыл етістігінің қимыл атауы.* Мына үй бүгіннен қалмай *ағартылуы* тиіс (Ауызекі).

АҒАРТЫС= е т. *Бірге тазаласу; әктесу.* Ағаш жанданған кезде ол Айша апайдың көрсетуімен түбін босатып, сабағын *ағартысып*, үнемі мәпелеп күтеді (С.Бегалин, Жас бұтақ).

АҒАРТЫСУ *Ағартыс етістігінің қимыл атауы.* *≈* *Ағартысуға* жәрдем бер.

АҒАРУ *Ағар етістігінің қимыл атауы.* *≈* Шаштың *ағаруы*.

АҒАРЫҢҚЫ с ы н. *Ақшыл тартқан, бозғылт, ақшылдау.* Үзіктері *ағарыңқы*, үйлері

үлкен, ауыл сыртында желі де бар (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҒАС з а т. ж е р г. *Су орып кеткен жер, жыра.* Доллапқа Қаратай беттей бергенде, машинамыз жолсызда бір *ағасқа* соғып, кері оралдық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҒАСҰЛТАН з а т. т а р. *Хандық институты жойылғаннан кейін Ресей үкіметінің қазақ даласын отарлау саясатымен байланысты құрған әкімшілік-территориялық округті басқарушының лауазымы.* Қазақты ең әуелі билеген хан, правитель, десятичный, *ағасұлтан* (М.Дулатұлы, Шығ.). Құнанбай қазақ ішінде қарадан хан – *ағасұлтан* болды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Күн сәулесі түндіктен төгіле бастағанмен Қараөткелдің *ағасұлтаны* Қоңырқұлжа әлі тұрған жоқ (І.Есенберлин, Қаһар).

АҒАСЫЗ с ы н. 1. *Ағасы жоқ.* Анау-мынау қатты сөз *ағасыздардың* аузынан шыға қалса ренжіме сен (Ғ.Сланов, Очерк). 2. а у ы с. *Ақылшысы, көшбасшысы жоқ, қамқорсыз.* Ел *ағасыз* болмас, Тон жағасыз болмас (Мақал-мәтел).

АҒАСЫЗДЫҚ з а т. *Жасы үлкен ағасы, ақылшысы, қамқоршысы жоқтық.* Миколадан бір айырылдым, Айырылам ба сенен жана, Жарсыз және *ағасыздық* Жазылып па маған ғана (Сәлем саған.).

АҒАСЫН= е т. *Өзін аға, қамқоршы етіп көрсету.* Не пайда бізге сенің алашыңнан, Білеміз қамқорыңды *ағасынған*. Шүлғиды елін езген ұлықтарға, Бой сақтап елдің тартыс-таласынан (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

АҒАСЫНУ *Ағасын етістігінің қимыл атауы.* *≈* Кісіміп *ағасынуы*.

АҒАТ с ы н. *Жаңсақ, жаңылыс, теріс, қате.* Мұның жалғыз үйлі кедей аулына сапырылысып келіп жатқан кісі жоқ болса да, бөгелместен малмен келу *ағат* болар еді (М.Әуезов, Қараш.). Бұл – байқамай айтылған *ағат* пікір (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Айқын өзінің аңдамай *ағат* сөйлегенін енді ғана аңғарып қалды (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Ағат кетті [басты]. *Жаңылысты, қателесті, шалыс, оғаш мінез көрсетті.* Кешіріңдер кемісін Алжасы болса сөзімнің *Ағат кеткен* байқалмай (Базар жырау, Шығ.). Не болса да сабыр ет, *Кетер* кейде би *ағат*. Бірде жеңсе ғәділет, Бірде жеңер қиянат (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Ағат басқан* осы бір қадамын қай жолмен болса да өзінше ақтауға тырысып бағуда (А.Байтанаев, Дала сыры).

АҒАТАЙ з а т. э к с п р. 1. *Жасы үлкен ер адамды, болмаса туған ағаны не туысқанды*

құрметтеп сыйлағанда немесе оған жалынғанда айтылатын сыпайы қаратпа атауыш. *Ағатай-ау*, келгенде атыңызды суарып, шылбырыңа оралғаннан басқа жазығым не? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *Ағатай*, мені де ала кет, – деп жалынды Тайман (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). *Ағатай*, ұмытпайын өлгенімше, Қолыңнан жақсылық қыл келгенімше, Аулына күндіз барсам жолатпайды, Сол қызды күйіп, жандым көргенімше (К.Әзірбаев, Шығ.). **2.** *Өз ағасын немесе жасы сол тұстас ер адамды қастерлеу, құрметтеу нышанымен айтылатын атауыш.* Ол еркелігімді де, тентектігімді де көтере білетін *ағатайым* еді («Қаз. әдеб.»). 1942 ж. *ағатайым* техникумнан келіп, өзіміздің ауылға мұғалім болды (А.Жұмаділдин, Сен.). Ең әуелі *ағатайыммен* сөйлесіп, келісіңіз, біле білсеңіз, соның көңілін табыңыз (С.Омаров, Өмір.).

АҒАТАЙЛА = е т. **1.** *Ағатай-ағатай деу; ізет көрсету, құрметтей атау.* Балалар шықты алдымнан *ағатайлан*, Еркелеп Жолдыаяқ та көзі жайнап (Б. Майлин, Шығ.). Арба міне шеткі үйге бұрылды: «*ағатайлан*» жас балалар жүгірді (М.Әлімбаев, Жүрек лүпілі). Бақшадан алма ұрлаған баладай нақ Кеудемде үркек сезім салады ойнақ. Отыздың орманында жүргенімде Алдымнан шықтың, айна, *ағатайлан* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Біреуге жалыну, жалбарыну.* *Ағатайладым*, жалындым, жыладым... керек қылмады. Темірдей қолдарымен бүріп, күйретіп барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Зарлаған екен сонда бала сұлу, Жауынан рақым тілеп *ағатайлан* (С.Сейфуллин, Өлең.). Іргебайды тағы да мытып-мытып аламыз, ол *ағатайлан* тағы жалынады (Б.Соқпақбаев, Бастан.).

АҒАТАЙЛАУ *Ағатайла етістігінің қимыл атауы; ағатай-ағатай деу, ізет көрсету.* Дәрмен інісіне алара қарап, жаратпаған пішінмен, – қарашы, *ағатайлауың* өзінің, – деді (С.Машақов, Жылдар).

АҒАТСЫЗ с ы н. *Қатесіз, мүлтіксіз, тұра.* Қала сұлуларының киім киісін, жүріс-тұрысын көп көріп өскен алғыр көз дала қызының да, жарастықты жүректі шым еткізер, сезім билер әсемдікті де *ағатсыз* тап басты (С.Бақбергенов, Қоянқөз.).

АҒАТТАУ с ы н. *Ерсілеу, әбестеу, терістеу, орынсыздау.* Алдаберген өзінің *ағаттау* кетіп қалғанын ұқты (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Жаңағы бір сөзінің шынында *ағаттау* шығып кеткенін аңғарады (Б.Нұржекеев, Бір. махабб.). Батыр *ағаттау* кеткенін жаңа

аңғарды, әйтсе де бір тосылтып, бетін қайтарып алғысы да келді (С.Жүнісов, Ақан сері).

АҒАТТЫҚ з а т. *Ерсілік, әбестік, жөнсіздік, жаңсақтық.* Дегенмен бұл ақылды адам, – деді Жүсіп ішінен, менікі *ағаттық* болды (І.Есенберлин, Қаһар). – Қызмет қыл, – деп, – біздерге, Үгіттеп бақты жаулары. Бұлтартпас бұраң іздерге, *ағаттық* аттап бармады (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл неткен зұлымдық, жаным-ау, Бұл неткен *ағаттық*!.. Биікті биік деп танымау – Нәмәрттік (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АҒАУЫЗ з а т. ж е р г. *Еті дәмді, салмақты келетін ірі шортан түрі.* Батыс Қазақстанда шортан балығының ірісін *ағ ауыз* деп атайды (Эксп. мат.).

АҒАШ з а т. **1.** *Әртүрлі тұрмыстық бұйымдар, жиһаз жасау мен құрылыста және отын ретінде қолданылатын діңі қатты жуан өсімдік.* Жалғыз *ағаш* үй болмас, Жалғыз жігіт би болмас (Мақал-мәтел). *Ағаш* кессек, арнаулы Балта менен ара бар, Түрлі сайман ағаштан Балта арқылы таралар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** б о т. *Бұтақты, жапырақты, діңді, биік өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалты атауы.* *Ағаштар* мен бұталар көбінесе ұзақ жасайды. Қатты және ірі сабақтылар да осы – *ағаш* тектес өсімдіктер (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). **3.** *Кең тараған құрылыс материалы.* *Ағаш* – халық шаруашылығының барлық саласында кеңінен қолданылатын материал (ҚСЭ). Адам құрылысты *ағаштан*, бетоннан, тағы басқа материалдардан жасайды (А.Машанов, Жер асты.). Өзі Сапармен бірге шаруашылыққа *ағаш* дайындауға аттанбақ болды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Ағаш ат. *Ағаштан ат кейінде жасалған ойыншық.* Пәндеден ол ұстаның өнері жат, Ұстаны мақтайды екен, Шам мен Бағдат. Хайламен неше түрлі жел кірдіріп, Жасады резіңкеден бір *ағашат* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қуалап кешке дейін көбелекті, Мініп ап *ағашатқа* зуылдайсың. Көңлінде дөңене жоқ, қарның тойса, Өзіңе падишаның ұлындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бала бір шаһарға қарай жол тартып жүріп келе жатса, *ағашатқа* мінген, екі аяғы жер сызған бір дөуге кез болады (Қаз. ертег.).

Ағаш атқа қамшы көп, аттанарда жоқ. *Дос-жаран көп болғанмен, басқа іс тұскенде ешкім болмады деген мағынада.* *Ағашатқа қамшы көп, аттанарда жоқ* дегендей, Керей мен Уақтың қаптаған қолы Құсмұрын көлінің жан-жағына шоғырлана бастаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Ағаш белсенді. *Жұмыстың жөнін жете, толық білмейтін, дүмбілез, белгілі әкімдік мансабы жоқ, қолынан еш нәрсе келмейтін, сырттай пысық кісі.* Мынаның келмей жатып пысықсуы жаман екен, *ағаш белсенді* леу біреу болмаса не қылсын деп ойлады жаратпағандар (М.Иманжанов, Көк белес).

Ағаш ине. *к ө н е. Қап, қанарлардың аузын тігу үшін қолданылатын, ағаштан жасалған жуалдыз, тебен.* ≈ *Ағаш инемен* тігу.

Ағаш кереует. *Ағаш төсек.* Байбосынов төрдегі *ағаш кереует* үстінде көзі жұмулы анасын көріп, шошып кетті (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Ағаш қазан қайнатты. *Аз уақытқа құмар тарқатты.* *Ағаш қазан қайнат айық* дегенім – насыбай атып алайық дегенім еді (Ш.Смаханұлы, Жүз шымшыма).

Ағаш қоныс. *Орман-тоғайлы жердегі қоныс.* Даудың Жаман *ағаш қонысы* еді, Ерлерге қоныс бермек намыс еді. Пәлен бар пәлен жерде десе дағы, Бақытыңа төп-төңірек тегіс еді (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ағашқа мәуе бітсе – бәсең-бәсең. *Атақ-дәрежесі, беделі асқан сайын биязы, жұмсақ мінез көрсетіп, кішіпейіл болды.* *Ағашқа мәуе бітсе – бәсең-бәсең* дегендей, Ұлпаным да жібектей созымды болып барады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Ағаш мінез. *Тоңмойын, морт, бірбеткей.* Тапсырған сөзді алмай-қоспай жеткізіп отыратын, берген әмірді иілмей орындайтын *ағаш мін* е з адам шығарсың (Х.Есенжанов, Тар кезен).

Ағаш оқ. а) *Ағаштан жасалған садақ оғы.* Енді осыдан қоймайтын болса, *ағаш оғын* аямасын, тегіс атсын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). ә) *б е й н. Ауыр жаза, кінә, айып.* Бірен-саран шындықты айтамын деген адамдар *ағаш оққа* байланды (А.Жұбанов, Замана).

Ағаш отырғызды. *Ағаш екті.* Рекультивацияланған жерлерді ауыл шаруашылығында арнайы және өндірістік мақсаттарда *ағаш отырғызу* үшін; су қоймалары, өнеркәсіп, тұрғын үй-тұрмыстық және мәдени құрылыстар үшін; демалыс объектілерін салу үшін пайдалануға болады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Ағаш өңдеу өнеркәсібі. *т е х. Ағаш өңдеумен айналысатын өнеркәсіп түрі.* *Ағаш өңдеу өнеркәсібі* – ағашты механикалық жолмен өңдеуді жүзеге асыратын орман өнеркәсібінің саласы (ҚСЭ).

Ағаш өңдеу станогі. *т е х. Ағашты әрлеп, өңдеп, сүргілейтін құрал.* *Ағаш өңдеу ста-*

ногі – ағашты механикалық жолмен өңдейтін станок (ҚСЭ).

Ағаш соқа. *к ө н е. Жер жырту үшін қатты, мықты ағаштан жасалған соқа.* Ол кезде негізгі құрал *ағаш соқа* мен ағаш тырма болды. Рас, кейбір жерлерде қарапайым темір құралдар да пайдаланылды, бірақ олардың өзі де тым дөрекі болатын (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). *Ағаш соқамен* жер жыртып, мойынқос жасаушылар қыстық азығын қысылмай алды (С.Бакбергенов, Қайран шешем).

Ағаш спирті. *х и м. Ағаштан алынатын техникалық спирт түрі – метил спирті.* *Ағаш спирті* – өте улы, жүйке және тамыр жүйелеріне әсер етеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ағаш сүргілеу станогі. *Ағаш бұйымдарды сүргілейтін станок.* *Ағаш сүргілеу станогі* – ағаш бұйымдары мен детальдарды сүргілейтін станок (ҚҰЭ).

Ағаш сүрегі. *Ағаш және шөптесін өсімдіктердің діңі мен бұтақтарында, тамырында қатайып кеткен тығыз қабықты жасушалардан құралған ұпта.* ≈ *Ағаш сүрегін* пайдаланды.

Ағаш табақ. *Ағаштан жасалған, ас ішетін, сақтайтын ыдыс.* Дәріш қолындағы ет толы *ағаш табақты* қайда қоярын білмеді (А.Байтанаев, Қайнар.).

Ағаш талшықты тақта. *Жылу мен дыбыс өткізбейтін конструкциялық ағаш материал.* ≈ *Ағаш талшықты тақта* өндірісі.

Ағаштан ат мінді. *с ө й л. О дүниелік болды, көз жұмды.* Дүниені үріп ішіп, шайқап төгіп, Көріне кетті *міндіп, ағаштан ат* (Базар жырау, Шығ.).

Ағаштан бал, шөптен сүт ағылды. *Көл-көсір, ағыл-тегіл молшылық болды.* Адыраған жақсы дәуір арқасында *Ағылды ағаштан бал, шөбінен сүт.* Бал құйылды далаға («Қаз. әдеб.»).

Ағаштан түйін түйеді. *Он саусағынан өнері тамған, аса шебер, ісмер, ұста туралы айтылады.* Бұл Керей дегенің *ағаштан түйін түйеді* деуі рас екен. Ағашқа шебер екен бұл Керейің (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бапақ *ағаштан түйін түйетін* шебер екен («Қаз. әдеб.»).

Ағаш тостаған. *Ағаштан жасалған сусын ішетін ыдыс.* ≈ *Ағаш тостағанмен* ұсынды.

Ағаш төсек. *Жатып ұйықтау, демалу үшін ағаштан жасалған ұй жиһазы.* Төр үйдің іші аз көңілдірек [пештен] жоғары бояуы көшіңкіреген *ағаш төсек* (М.Әуезов, Қараш.). Төрт еркек көтеріп алып, түкпірдегі бөлмеге апарып,

ағаш төсекке салғанда да Жабай үн шығарған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *Ағаш төсек* пішіні ұсталардың шеберлігіне, көркемдік талғамына, қолданылатын құрама материалдарына қарай әрі Қазақстан аймақтарындағы ағаш шабу өнерінің жергілікті дәстүрлеріне сай түрліше жасалуы мүмкін (ҚҰЭ).

Ағаш тұғыр. *Құн қызуынан, жауын-шашын, боран-дауылдан қорғау үшін ағаштан жасалған тұғыр.* Арнайы тоқылған жіп, тормен шарбақтың сырты айналдыра қоршалады. Кең шарбақтың ішінде тас тұғыр, шым тұғыр, *ағаш тұғырлардың* болғаны дұрыс (Ж.Бабалықұлы, Қыран.).

Ағаш тырма. *к ө н е. Жыртылған жердің топырағын ұсақтап тегістейтін, тістері сойдыған, ағаштан жасалған тырма.* Ол кезде негізгі құрал ағаш соқа мен *ағаш тырма* болды (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.) Жеңіл темір тырмамен тырмалау ең жақсы нәтиже береді, ал ол жоқ жерде *ағаш тырманы* қолдануға болады (М.Ерленесов, Суармалы егін.).

Ағаш ұстасы. *Ағаш шебері.* Балташылар, *ағаш ұсталары*, ершілер, үйшілер, ағаш ойып, шыбық өріп тоқушылар пайдаланады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Ағаш үзеңгі. *Ағаштан шауып жасалған үзеңгі.* *Ағаш үзеңгі* қыста аяқты қарымайды, суық болмайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Ағаш үй. а) *Ағаштан қиып салынған үй.* 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы басшыларының бірі Қанаев Серікбайдың 1910 ж. *ағаштан* қиып салдырған 6 бөлмелі *үйі* күні бүгінде қалпында тұр («Жетісу»). Мына мектеп боп тұрған – Сержан байдың бұрынғы *ағаш үйі* (Б.Майлин, Шығ.). ө) *жерг. Киіз үй.* Осы *ағаш үйді* былтыр Гурьев жақтан алдырдық (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Артымыздан келіп қол жетті, Аз жетпеді, мол жетті. Жеткен жерін айтайын, Беке құмның басында, *Ағаш үйдің* қалында (Махамбет Өтемісұлы, Шығ.).

Ағаш шайыры. *х и м. Ағашты жылу көмегімен құрғақ айдау арқылы алынатын органикалық заттар қоспасы. ≈ Ағаш шайыры* н жинады.

Ағаш шебері. *Ағаштан түйін түйетін, түрлі заттар жасайтын шебер.* Қаланың қолөнершілері, тігіншілері, тоқымашылары, *ағаш шеберлері*, негізінде, үйдің құрал-саймандарын жасады (Қазақст. тарихы). Кәдімгі айнымаған *ағаш шебері* бола қалатын да кезі бар екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бірінде *ағаш шеберлері*, бірінде ұсталар дүкені (Ғ.Сланов, Шалқар).

Ағаш шеберлік жұмыстар. *Ағаш конструкциялар мен тетіктерді ағаш желімді қолданбай, қарабайыр ұстату жұмыстары.*

Ағаш шеге. *к ө н е. к ө с. Етік тіккенде ұлтанға қағу үшін көбіне қайыңнан істелетін мық.* Ұлтанға қағатын *ағаш шегенің* ұзындығы ұлтан мен сызат былғарының қалыңдығынан өтіп, ұлтарақшаны да қамтуға тиіс (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Ағаш шелек. *к ө н е. Сұт, айран, су т.б. құю үшін ағаштан қиюластырып жасаған ыдыс.* Сарыбала шиге енді. Ши ішінде, *ағаш шелекте* ашыған қатық, орта қазан пісірген сүт тұр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Ағаш істейді. *с ө й л. Ағаштан түйін түйеді, шебер.* Үйде отырса ұсталық құрады, *ағаш істейді*, қолы өнерлі, кісіге жалынбайды; кісіге орынсыз нәрсе бермейді, кісісіне мырза, жалпаламға сараң (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Темір ағашы. *Сүрегі темірдей қатты әрі берік ағаш. Темір ағашы* Әзірбайжан мен Солтүстік Иран ормандарында өседі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Шоқ ағаш. *Жазық жерде, шоғырлана, топ-топ болып өскен ағаш.* Барлаушылар аттарына мініп, *шоқ ағашты* беттеріне ұстай, шауып жөнелді (Ғ.Мүсірепов, Таңд.).

АҒАШАТ *з а т. э т н. Қайтыс болған адамның мәйітін салып көтеретін ағаш.* Ғалымдар *ағаш а т т ы* ежелгі көшпенділердің – сақ, ғұн, түркі, қыпшақ т.б. тайпалардың қайтыс болған адам о дүниеге ат мініп барады деген нанымға байланысты атымен жерлеу ғұрпының өзгерген түрі деп пайымдайды (ҚҰЭ). Қазақтың: «Сөйлеп қал тіршілікте, қызыл тілім, жаны жоқ *ағаш а т қ а* мінбей тұрып», – деген мәтелі осы салттан шыққан (ҚҰЭ).

Ағашатқа [ағашаттың басына] мінгізді.

а) *Қайтыс болды, көз жұмды, о дүниелік болды, бақилыққа аттанды.* Бұл құданың күдіреті *Ағаш а т қ а мінгізді*, Кемеде жүрген жалғызға Жеңсіз көйлек кигізді (XVIII–XIX ғғ. қаз. поэт.). ө) *Біреуді сыртынан ғайбат сөз айтып жамандады, өсек-аяңға іліктірді.* Осы кез ұры еместі ұры ғып құтыртып, талай саққа жүгіртіп, *ағаш а т қ а мінгізіп* жатқан пәлелі кез ғой (М.Әуезов, Қараш.). Болған соң ас беретін ыдыс кірлі, Әнуар өзі тұрып жуып жүрді. Жиіркенсе, біз шақырып келдік пе? – деп, *Мінгізді ағаш а т қ а* неше түрлі (С.Торайғыров, Шығ.). – Отыр, Нұрлаш! Сен ішіңнен: «Ербол ағам кертартпа, консерватор!» – деп, *ағаш а т қ а мінгізіп* тұрған

боларсың (З.Шашкин, Сенім). Елемес екеуіміздің анадағы бір түнде Жәмішпен кездесіп, сөйлескенімізді біліп қойған біреулер *ағаш аттың басына мінгізіп*, әртүрлі өсек таратып жүр (С.Омаров, Қайырлы.).

АҒАШАЯҚ¹ з а т. *Ағаштан жасалған ыдыс*. Бәйбіше *ағаш аяққа* тамақты құйып жатыр (Н.Көшекбаев, Қарулас.).

АҒАШАЯҚ² з а т. м е д. *Ағаштан жасалған протез*. Қырық төртінші жылы жазда *ағаш аяғы мен* жер тескілеп әскерден Аққұлы оралды (Ә.Тарази, Құйрықты.).

АҒАШАЯҚ³ з а т. *Екі аяққа таңып алып, жерден едәуір биік көтеріліп жүруге, билеуге болатын ұзын сырық, қада*. Еуропа, Азия, Африканың кейбір елдерінің тұрғындары батпақты жерлерден *ағаш аяққа* мініп өтетін болған (ҚҰЭ). 20 ғ. басындағы Қазақстан жәрмеңкелерінде (Қарқаралы, Атбасар) *ағаш аяқпен* билейтін атақты өнерпаздар шыққан (ҚҰЭ).

АҒАШЖЕГІ з а т. з о о л. <лат. *cossidae*> *Кобелектер отрядының ағашжегілер тұқымдасына жататын жәндік*. *Ағаш жегінің* жұлдызқұрты көп зақымдаған ағаш өспей қалады (ҚСЭ). *Ағаш жегінің* оннан астам түрі бар, ең көп тарағаны – сексеуіл ағашжегісі мен иісті ағашжегі (ҚҰЭ). *Ағаш жегінің* жұлдызқұрты ағаштың өркендерін тесіп, ішін бойлай ұзын жолдар салады да, сонда қыстап шығады (ҚҰЭ).

Ағашжегілер тұқымдасы. б и о л. *Ағаш сүрегімен қоректенетін кобелектер отрядының бір тобы*. *Ағаш жегі тұқымыдасына* жататын кобелектер өсімтал келеді (ҚҰЭ).

АҒАШЖЕГІШТЕР з а т. з о о л. <грек. *хуион* – кесілген ағаш, *phados* – жегіштер> *Құлаған немесе кесілген ағаш сүрегімен қоректенетін ағзалар*. ≈ *Ағаш жегіштердің* тіршілік ету ортасы.

АҒАШЖОЙҒЫ з а т. х и м. *Қажетсіз сүректі немесе бұталы өсімдіктерді жоюға арналған химиялық зат*. ≈ *Ағаш жоюшы* пайдалану.

АҒАШКӨМІР з а т. к ө н е. *Ағаштың шала жанған, отынға пайдаланылатын қалдығы*. Біз Қорғалының жоғарғы сағасына *ағашкөмірін* дайындауға барамыз (Ә.Әлімжанов, Махамбет).

АҒАШСЫЗ с ы н. *Ағаш өспеген, ағашы жоқ*. Республикамыздың кейбір облыстарында *ағашсыз*, сусыз жерлер де жоқ емес («Қаз. әдеб.»). Жаратылыстың қисығын қайтсе түзеуге болар еді, жасыл *ағашсыз*, жасыл өсімдіксіз жердің не сәні болсын, ғұмырдың не сәні болсын, –

деп ондайда көңіл жабырқап қалады (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

АҒАШТАЙ с ы н. *Ағаш сияқты, қақиып, сіресіп қалған, икемсіз*. Екі балуан айқасып өскен екі *ағаштай* болып бірінен-бірі айырыла да алмай, қайнасып қалған шойындай болып сіресіп қалысты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Төргі есіктен қара *ағаштай* қатыңқы, бурыл шаш, қара шұбар жігіт шығып қол ұстасты (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Екі аяғы *ағаштай* сіресіп, илікпейді (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті).

АҒАШТАН= е т. *Қатаю, бекемденіп ағашқа айналу*. Қыстан шығатын бүршіктері қалыптасады және ағаштардың көктемгі сабақ-бұтақшалары қатайып *ағаштананды* (Жалпы биология). Жаңғақтың қабырғалары тұқымшанікіне қарағанда *ағаштанған*, қатты болады (Ботаника). Рауғаштың жер асты сабағы мен тамырларын көктемде қазып алып, суық суға жуады да, шіріген және *ағаштанған* жерлерін кесіп тастайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АҒАШТАНДЫР= е т. *Ағаш егін, ағашты жер ету*. Құмайт жерді *ағаштандыру* ісінде көптеген жаңа агротехникалық тәсілдер қолданылып, сынаудан өтті (А.Балтабаев, Шөлде.).

АҒАШТАНДЫРУ *Ағаштандыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Ағаштандыру* жұмыстары.

АҒАШТАНУ¹ з а т. т е р м. *Ағаш материалдарының физика-механикалық қасиеттерін, құрылымын, пайдалану ерекшеліктерін зерттейтін ғылым*. ≈ *Ағаштану* ғылымы.

АҒАШТАНУ² *Ағаштан етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Қабықтың ағаштануы*.

АҒАШТАРАҚ з а т. э т н. **1.** *Аттың құйрықжалын тарайтын құрал*. *Ағаштарақпен* аттың жалын тарады (Ауызекі). **2.** *Май қылшықтайтын құрал*. Майды қылшықтағанда ағаштан жасалған арнайы *ағаштарағымен*, егер ағаш тарағы болмаған жағдайда керектеніліп жүрген қандай бір пышақ түрлерімен қылшықтауға болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

АҒАШТИЕУІШ: ағаштиеуіш мәшине. к ө л і к. *Ағаш т.б. материалдарды темір жолда тұрған пойыз вагондарына немесе кемелерге, жүк мәшинелеріне тиейтін мәшине*. ≈ *Ағаштиеуіш мәшине*нің жұмысы.

АҒАШТЫ с ы н. *Ағашы көп, мол*. Шалқыған біздің жақтың көлдері бар, *ағашты*, бесік таулы жерлері бар. Өзен, су, көлдер жайлап, тау қыстайтын, Меймандос, берекелі елдері бар

(С.Сейфуллин, Өленд.). Кедей боп құруыңа елден ерек, Түбінде, мен айтайын, жерің себеп. *Ағашты*, шымды жер аз Сарыарқада, Оның өзін жат елдер алса керек (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Ағашты* көшеде жапырақты бұталар арасынан электр шамдары жарқырайды (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

АҒАШША үст. *Ағаш тәрізді, ағашқа ұқсас*. Жылқының бәрі де семіз, жондары жылтырап іін *ағашша* майысады («Қаз. әдеб.»). Мойын *ағашша* иіліп, қораның бір шетінен екінші шетіне созылып жатыр (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

АҒАШШЫ з а т. *Ағаш шебері, балташы*. Керей дейтін рудың *ағашшы* екенін сонда еститін едік (С.Мұқанов, Есею жыл.). Етікші мен *ағашшы*, Зергер бөлек үйісті (Б.Майлин, Шығ.). *Ағашшы* болар балаңды Балғасынан танысың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҒАШШЫРМАУЫҚ з а т. б о т. <лат. *hedera – partenocissus*> *Аралия тұқымдасына жататын мәңгі жасыл, көлеңке сүйетін бұта не ағаш тәрізді шырмауық*. ≈ *Ағашшырмауық* өсірді.

АҒАШЫМ з а т. э к с п р. *Көбіне туған ағасына деген ыстық сезімін білдіру үшін айтылатын атауыш*. Егерде менде шын көңіліңіз болса, ең алдымен *ағашым* мен сөйлесіп, келісіңіз (С.Омаров, Шығ.).

АҒА-ІНІ з а т. *Ағасы мен інісі, туған-туыс, ағайын*. Қанатты туған пырағым, *Ағ-а-іні* сен едің, Тар жерде жолдас шырағым (Қамбар батыр). Тоқтар-Бегімді алып Қарашың батырдың *ағ-а-інілері* келді (І.Есенберлин, Алмас.). Менің үшін бірдей тілің, жынысың, Көбің ана, көбің *ағ-а-інісің* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АҒА-ІНІДЕЙ с ы н. *Туған туыстай, бауырдай, тату-тәтті*. Жатақханада бірге жатып, бірге жүрген студенттер бара-бара *ағ-а-інідей* болып кетеді екен («Жас Алаш»).

АҒБЫТ= е т. *Аптығу, абыну, асығып-үсігу*. *Ағбытпа* а, ханым, күннен соң, сіздің естен кеткенмен, біздің естен кеткен жоқ (Жиенбет жырау, Шығ.).

АҒБЫТУ *Ағбыт етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Ағбытуға* дайын тұрады.

АҒЕКЕ з а т. э к с п р. *Жасы үлкен ер адамды сыйлау, құрметтеу нышанымен айтылатын қаратпа атауыш*. Жан *ағеке-ау*, құлақ сал, Көргенімді айтайын. Ішіме сыймай барады, Сізге айтпай қайтейін (Батырлар жыры). *Ағеке*, жеткенде ұйқы бір-ақ қансын, Жарықтық, аңсапшыз ғой дала ауасын (Ғ.Қайырбеков, Дала.). *Ағеке*, қымыз қойдық ал-

дыңызға, Өнерге түспей жатып салдыңыз ба? (Айтыс).

АҒЕКЕЛЕ= е т. *Агеке-агеке деп жалыну*. Тегі, батыр, құп тыңда, *Ағекелеп* жалынып, Арыз болса айталық (Манас).

АҒЖИ= е т. *Ақшию, бақшию*. *Ағжыны* бір қараған Төрехан қолын бірақ қонышынан алмады (А.Сүлейменов, Бесін).

АҒЖИЮ *Ағжи етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Ағжыюы* қарашы!

АҒЗА [ар. *أعضاء*] з а т. 1. к ө н е. *Адамның дене мүшелері*. «Балалы жетпіс қасқыр» – нәпсің шығар, *Ағзаңды* әр ишқыңмен қамап жатқан. «Қоралы қой» дегенің иман шығар, көңіліңе қорқынышты көп ойлатқан (Кете Жүсіп, Өленд.). Келгенде жеті-сегізге мектеп көріп, Ғылымның он жасында дәмін татқан, Он екі әр пендеңнің *ағзасы* бар, тұтас боп алты жерде қара тапқан (Шәді төре). Үш жүз алпыс тамырың Бәрі тегіс суалып, *Ағзалар* қурап кепкені (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. *Адамның, жан-жануарлардың дене құрылысы, тұлға бойы, тұрқы*. Сау жер жоқ *ағзасыңда* ауру да, Өлімнен тірлікті көрген артық (А.Байтұрсынов, Шығ.). Адам *ағзасының* әрекет, сырлары турасындағы ғылымдар бар (М.Әуезов, Абай жолы). 3. б н о л. <лат. *organismus*> *Үйлесімді қызмет атқаратын мүшелері бар тірі тұтастық (тіршілік иесі немесе өсімдік)*. Әрбір *ағзаның* өзіне тән белгілері, қасиеттері және даму ерекшеліктері ұрпақтарына беріледі (Биология). *Ағзалар* өзгергіштік қасиеті арқылы орта жағдайының түрлі өзгерістеріне бейімделеді. Осы қасиет арқылы бірте-бірте жаңа түрлер пайда болады (Биология). Бүгінгі тәжірибе трансплантация ғылымының хирургиялық беті, операциялық техникасы жетілдірілгеннен, өліктен алған *ағзалардың* өмірін жоймай сақтауға, оларды емдік құрал етуге болатынын аңғартады (Е.Оразақов, Қайта сок.).

АҒЗАМ [ар. *أعظم*] 1. с ы н. д і н н. *Ұлы, ең үлкен, ең маңызды, зор*. Я пірім, ғайып иран қаусыл *ағзам!* Шадияр масайықтар имам *ағзам!* – деп шуласты муриттер (С.Торайғыров, Шығ.). 2. к ө н е. *Аса мәртебелі, ұлы, қлық, алдияр*. Алланың бірлігі, расулымыздың хақлығын білмеген, патша *ағзам* хазіретін хақаратпаған залымды аяушы ма едік, әлбетте шаһадат береміз (М.Дулатов, Шығ.). Артынан келген төрт имам. Мұсылман қарап іс қылар Имам *ағзам* шамына (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Патша *ағзам* хазіреттеріне ұсынған сыйларды офицер һәм обер офицер уәзірлері реттеп жазып тұрды («ДУГ»). Патша *ағзам*

туралы жылы сөз естілмейді, жақсылық хабар жоқ (З.Ақышев, Ақбел.).

АҒЛА с ы н. д і н и. **1.** *Көк, биік, асқар, ең жоғары.* Сөздеге баршалары басын қойып, Қорыққаннан ғарыш *а ғ л а н ы* барып құшты (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.). **2.** *Аса ұлы, ең зор.* Ей, інім, ақылың *а ғ л а* аңдауымда, Тұрақсыз туысыңа жүрген дөңсең. Әртүрлі хикая мен дастан жазып, Болмай ма, қатарыңды жалпы жеңсең!? (О.Шораяқов, Шайыр). Атыңа *а ғ л а* болған әркім ғашық, Нақ болсаң тарқатуға ер құмарын (Қаңлы Жүсіп).

АҒЛАМ с ы н. д і н и. *Барлығын жақсы білетін (Құдай), барлығынан хабары бар (адам).* Бек Жүсіп Ешниязов, хош па уақытың, Молы-хан хұзырында ғиззатбақтың *а ғ л а* м-нама келді бір хат, Бітілген екі беті бір парақтың (Қаңлы Жүсіп).

АҒЛАМЛАН= [ар. اعلام] е т. е с к і к і т. *Анықталу, айқындалу, белгілі болу, белгілену.* Жә, ол сегіз сипатына сипатымызды һәм ол аттары бірлән *а ғ л а м л а н ғ а н* фиғыл құдаға фиғлымызды ертпек не бірлән табылады, қалайша табылады, оны білмек керек (Абай, Тол. жин.).

АҒЛАН [ар. إعلان] з а т. к ө н е. *Хабарлама, хабарландыру, мәлім.* Айтқандай «Қазақ» газетасының соңғы нөмірінде Тұрысбек Маман балаларының мұғалім керек деген *а ғ л а н ы* бар, оны көріп пе едің? (М.Дулатов, Шығ.). Ақиқат кәлима айтып дінге кірді, Қылғалы алып келдім сізге *а ғ ы л а н*, Алдыңа көкем келді, бәрі келер, Мекенің атырабында қанша адам (Майлықожа, Шығ.).

Ағлан етті. *Баяндады, хабарлады, сипаттады.* Оқыса, тұмар емес, жазған хатты Қараса ішіндегі сөзі төтті. Бастан-аяқ ахуалын *а ғ л а н* е т к е н Сөзі екен Таһмастың инабатты (Ә.Найманбайұлы, Шығ.).

АҒЛӨП [ор. оглобли] з а т. ж е р г. *Терте, жетек.* Он төрт шанада қырық екі бел ағаш, жиырма сегіз табан, жиырма сегіз *а ғ л ө п* бар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Аттар шананың *а ғ л ө п т е р і н* жеп қойды. Қой терісінен тігілген тонның етегі құйқа болып қазанға түсті (Т. Құрманғалиев, Теңіз.).

АҒРАБИ [ар. عربي] з а т. к ө н е. *Араб елі, араб халқы.* Тағы да айтты: – Біз келген *а ғ р а б и м ы з*, Алыс жерде болады тұрағымыз (Бабалар сөзі).

АҒҮ *Ақ етістігінің қимыл атауы.* Тасыған судың екпіні судың бетінде қалқыған сендердің, ағаштардың тағы әлденелердің *а ғ у ы н а н* байқалады (С.Мұқанов, Менің мект.). Негізгі мақсат – қан *а ғ у д ы* тоқтату әдістерін білу,

суға батқан адамға жәрдем көрсетудің түрлі әдістерін үйрету («Халық мұғ.»). Ол өзгеріс бәрін асты-үстіне шығарарын да сезеді. Өзен қай кезде теріс *а ғ у ш ы* еді («Қаз. әдеб.»).

АҒҮА [ар. اغوا] з а т. д і н и. *Уағыз, үгіт, насихат.* Енді мына тар заманда зұлымдар зұлымдық жолға шықты, азғын *а ғ у а м е н* коректенгендер асылды мыс етуге, дін мен ғәділетті аяқ астына салып таптауға аттанды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жасырмай көңліндегі айтты шынын, Үгіт сөз орындалмай болды шығын. Шайтанның *а ғ у а с ы н а* көңіл қойып, Намыс қып білді дінге кірмейтінін (Бабалар сөзі).

АҒҮАЛА= е т. д і н и. *Уағыздау, үгіттеу, насихаттау.* Дажал адам баласын һәлак етеді. Мұсылман қауымын аздыруға, хақ дінінен бездіруге *а ғ у а л а й д ы...* Алла! Алла! – десті дір ете қалған халық (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АҒҮАЛАУ *Ағуала етістігінің қимыл атауы.* Қарашы мұның бізге қарамастан, ағасының ісін *а ғ у а л а у ы н!* – деді Гүлжан (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

АҒҮАЛАУШЫ з а т. *Уағыздаушы, үгіттеуші, насихаттаушы.* Әрине, ұзамай-ақ подполковниктің берген жасырын пакетін ашып қарауға тура келді. Онда «осыны табыс етуші киргиздарды бүлік шығаруға *а ғ у а л а у ш ы н ы ң* өзі» депті. Мұнан кейін не болары белгілі ғой (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АҒҮАШЫ з а т. **1.** *Уағызшы, үгітші, насихаттаушы.* *А ғ у а ш ы л а р д ы ң* айласы болуға да ықтимал, тіпті жеке басының намысына тигендіктен, тентек қажының тұра сала атқа мінуі де ғажап емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АҒҮЗЫ [ар. اوز] з а т. д і н и. *«Сыйынамын» деген мағынадағы Құран сөзі.* Өздеріңдей сұпыға Аса болған бұл ағаш. Ағашты сондай боқтайсың, Сүпекке-ау, қалай айтасың, *А ғ у з ы* менен алқамды (Бес ғасыр.). Хакім әкесінің сол жағынан құлпытасқа қарап көк шөптің үстіне жүгініп отыра қалды да, *а ғ у з ы н ы* тартты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ордан өтіп, топырақпен дөрет алды да қайтадан там алдына кеп тізе бүгіп, өз білгенінше *а ғ у з ы н ы* тартып шықты (А.Нұрманов, Құлан.).

АҒЫЗ= е т. **1.** *Өзен, судың ағысын белгілі бір жаққа бағыттау.* Сорғалаған нөсердей Жырын тыңда Дулаттың. Тасқын судай *а ғ ы з ы н*, Шербет балдай тамызып, Торқалы топыр тойында, Топ бас қосар ойында, Қасқа, жайсаң алдында Топ жиынды дулаттым (Дулат Баба-тайұлы, Замана.). Каналмен суды *а ғ ы з ы н*, Теңізді шөлге бұрғыздық, Еділ мен Донның үстінен алып күштер тұрғыздық (Ү.Кәрібаев,

Шығ.). Кімде-кім мен туған ауылдың желке тұсынан тауды жарып, өзен *ағызса*, мен соғар жармын, – депті (О.Бодықов, Аққұс). 2. *Су ағысының екпінімен бір затты басқа жаққа өкту*. Бірақ елде тұра алмайсың, ел – толқын, Түсіп кетсең, *ағызатын* бір жойқын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нақ сол шақта көпірден көпір қоймай, Әкететін *ағызып* тентек өзен (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *Құйылту, төгілту, сорғалату*. Қайнаған мыс қазанның шүмегінен су *ағызып* алып жатқан Төженнің қатыны Жәмила деген қызыл келіншек (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір қартты бір қарт жұбатып, Сүйейді аппақ бастарын. Терезе тұрды мұнартып, *Ағызып* мөлт-мөлт жастарын (М.Мақатаев, Шығ.). 4. *ауыс. Қатты ызғыту, зымырау, зулату, жүйткіту*. Тұмсығын жерге салып тоқталмай *ағызып*, Көксерек кетіп бара жатты (М.Әуезов, Шығ.). Ақырын жүрсең, ат үсті қаулаған ой, *ағыза* шаптым (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Жалпақ бет қара жігіт тақымын қысып-қысып қойып, ақ сұр атты ысықта *ағызып*, оң жағына қарай бұрыла берді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қайдар осы күндері машинадан адам түспеді. Міне, тағы *ағызып* келеді (З.Шашкин, Өмір.). 5. *ауыс. Шырқау, құйқылжыту*. Өлеңді борасындай *ағыза* йын, Тілімнің төтті майын тамызайын. Айтайын ауыл-аймақ туғанымды, Асық ойнап, бірге өскен бала жайын (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Көңілде жасыл өзендей, Толқындап толқын жыр келді. Қарай да қарай қуанып, *ағызамын* өлеңді (Айманкүл, Ана сыры). *Ағызып* өн бұлағын таңдайынан, Жас жігіт келеді өне мал қайырған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ағызып сөйледі. *Әңгіменің майын тамыза, құйқылжытып сөйледі*. Шақыртып алды да, сөз *сөйледі ағызып* (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Ақ көбігін ағызды. *Қара терге түсірді, терге малышты, әбден терлетті*. Жақындатып күйімен алыс қырды, Ажыраған жандарды табыстырды. Арғымақтың *ағызып ақ көбігі* н, Кең жазықта көсілтіп жарыстырды (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аузынан ақ май ағызды. *Жарылқады, кенелтті. Аузынан ақ майды ағызып* жібергенін көрдік қой, – деді Мұздыбек (С.Сейфуллин, Шығ.). *Аузыңнан ақ май ағызса* да қайтейін, басың бірікпей, шіл боғындай бытырап бара жатқаныңды көргесін, – деп негі кемсеңдеп кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аузынан қара қанын ағызды. *Аузына не келсе соны айтты, былапыттап көп сөйледі*.

Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза қуаты артында болғаны. Егерде *аузынан қара қан ағызса*, домбыт мақтаншақ, яки қорқақ (Абай, Тол. жин.).

Аузынан суын [сілекейін] ағызды. *Ұйытып, еліктіріп әкетті, таңдандырды*. Тартынбай тамылжытып сөйлегенде, өзінен үлкен-кішілердің *аузынан суын ағызып*, көңілдеріндегі уын шығара жаздаушы еді (С.Торайғыров, Шығ.). Сөйтіп жүрт *аузынан сілекейін ағыза* таңдандырғандай іс көрсетер едім. Әттең, бұл да түспей кетті қолыма (А.Байтанаев, Асан).

Көзден қан ағызды. *Қайғырды, зарланды, қапаланды, жабырқады*. Қара өлеңі қазақтың қаза болса, Қара *көзден* неге *қан ағызбай* ын (М.Мақатаев, Аққулар.).

Көз жасын ағызды. *Ағыл-тегіл жылады, еңіреп боздады*. Ажалды абайламаймысың? Тәңіріңе жыла, *көз жасыңды ағызып* менің суыма қос! (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ноқталы бас, *ағызып жас*, Қызусыз мас, желіксіз, Хаққа көніп, жалын сеніп, Көрге төніп еріксіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жылады *көзден жасын ағызып* сел: «Ата-ана, арыздаспай қалды, – деп, – ел». Аса тоңып, әлсіреп келе жатса, Жолықты шаһзадаға бір жылы жел (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көз майын ағызды. *п о э т. Махаббат сезіміне қатты бой ұрды, көңілі босап, күйзелді*. Жылайын, жырлайын, *Ағызып көз майын*. Айтуға келгенде, Қалқаға сөз дайын (Абай, Тол. жин.).

Көзін ағызды. *Көзін шығарды, соқыр етті*. Құлағын кесті құнттытып, Мұрнын кесті шұнттытып. Екі *көзін ағызып*, Қу басын қойды сымпитып (Батырлар жыры). Ә, солай ма? Ендеше, сен өзің сотта өзінді! Өзің *ағызана* соқыр *көзіңді*! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қанын [судай] ағызды. *Өлтірді, қырып-жойды, қырғынға ұшыратты*. Ауылдағы бар азаматты жинап алып, атты казактардан бізге қайыр жоқ, елдің *қанын ағызып* келе жатқан жауыздардың ретін тауыш, көзін құрту керек дегенді айтты (Т.Әбдіков, Ақиқат). *Қанын судай ағызып*, Қос өкпеден дәл үзіп, Жемтігін итке жегізіп, Найзасын алған жебеден (Ж.Көбдіков, Жырларым).

Қара суды теріс ағызды. *Бет бақтырмай, өз айтқанын істеді*. Сот Мүсіреталиев *қарасуды теріс ағызып*, Күзембаеваның пайдасына 450 сом төлеуге тиіс деп үкім шығарды («Қаз. әдеб.»).

Терін ағызды. *Терлеп-тепсіді, қиналды*. Таң сәріден тұрып алып, күніне 7–8 сағат *терін*

ағыз *ып* кімнің жұмыс істегісі келеді (Ә.Бәженов, Дүние. көз.).

Тілдің майын ағызды. *Шешен, шебер келістіріп сөйледі.* Олар мәдениетті, сабырлы адамдарды сыйлайды, *тілдің майын ағыз* *ып*, ойы мен бойын жағалап аралап өтсең, түү сонау, Лондон қаласымен де жалғастыра салады (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Тілінен бал ағызған. *Тілі майдай, тілі тәтті, шешен.* Сол заманның сен, бұлбұлы, Күнсіз жерде күңіренген. Халық үшін ақын ұлы, *Бал ағызған* шешен *тілден* (М.Хақимжанова, Жыр асуы). Құдай деген мүһминнің Аузынан кетпес тобасы, Иманы бардың белгілі – *Тілінен тамаршырасы* (Ш.Қошқарбаев, Шығ.).

АҒЫЗБАҚТАЙ ү с т. *Желдірмелей, зымырай, суылдай.* Күнікейдің биесі желісті екен: жайнандап, резеккедей созылып, *ағызбақ* *тай* сумандап барады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҒЫЗҒЫШ: *су ағызғыш.* *Су ағызатын, ағыз* *тыратын.* Әсіресе *су ағызғыш* шлюздар жасауға цемент, металл сияқты құрылыс материалдары тым қажет (М.Сабыров, Жасанды шабындық).

АҒЫЗДЫР= е т. *Аққызу, ақтыру.* Тянь-Шаньның ағашын Қас арқылы *ағыздырып* отырған да сол Жаңабай (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Аурудың алғашқы нышаны білінісімен-ақ дәрігерге көрініп, іріңді *ағыздырып*, одан әрі емдету керек (М.Исамбаев., Мед. анықтама).

АҒЫЗДЫРУ *Ағыздыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ағаш *ағыздырып*.

АҒЫЗУ *Ағыз етістігінің қимыл атауы; өзен, судың ағысын белгілі бір бағытқа бұру.* Сарысудың көп тармағының бір тармағын біздің ауылға *ағызуга* болмас па еді? (М.Тиесов, Дала.). Олардың ойынша, құдықтың суын трассаға қарай *ағызуга* болады (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

АҒЫЗЫЛ= е т. *Ағыз* *ып* жіберілу. Қарасор табанымен ағып келген канал суы осылай қарай *ағызылды* (Қ.Исабаев, Арман арнасы.). Еңісті жерлерге салынатын сатылы көлтабандарға су бір сатыдан екіншісіне *ағызылды* (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.). 1975 жылы Ертіс-Қарағанды каналы пайдалануға беріліп, Шідерті өзені теріс *ағызылды* бастады («Егемен Қазақстан»).

АҒЫЗЫЛУ *Ағыз* *ыл* етістігінің қимыл атауы. Құрылысшының құдіретті күшіне кім сүйінбес! Іргетасы күні кеше ғана қаланған осы комбинатта, үш бірдей домнадан шойын бұлағы *ағызылуда* (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

АҒЫЗЫП-ТАМЫЗ= е т. *Шашып-тоғу, шашырату.* Біршек шала сарып, бұтына *ағыз* *ып-тамыз* *а* жөнелді, тумысында зәресі ұшып қатты үрейленгені (С.Жүнісов, Ақан сері).

АҒЫЗЫП-ТАМЫЗУ *Ағыз* *ып-тамыз* етістігінің қимыл атауы. ≈ Жан-жағына *ағыз* *ып-тамызу*.

АҒЫЛ= е т. **1.** *Төгілу, құйылу, сорғалау, сауылдау.* Сол-ақ екен, конвертор пеші баяу төңкеріліп, одан қызыл жалын атқан болат шойын қазандарға *ағыл* *а* бастады (К.Мыңжанов, Шыңдал.). **2.** *ауыс.* *Үздіксіз шұбыру, шұбау, жоңкілу.* Жолдарды бұрқыратып, шаңдатып көп жүк машиналары *ағылды* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сол жолмен Қарқаралының қаракесектері қыс бойы *ағыл* *ып* жатады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Алыстан аңтарылып көз алмай күтіп жүрген жұрт аттылы, жаяулы, машиналы, түйелі шыңырауға қарай *ағыл* *ып* келеді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **3.** *ауыс.* *Зулау, зуылдау, зымырау, ызғу.* Уытты тастүлек қанаттарын қомдап алып *ағыл* *а* құйылған бойында қызарандаған аңның үстіне сары құстан бұрын жетті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт.). Адвокат, шағым-арыз жон асады, Ал мұнда арық-тобыр жыласады, *Ағыл* *ып* ат тройка өте шықса, Қоғадай жапырылып жол ашады (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.). Шүү, жануар, *ағыл* *а*, Жел жетпесін шаңыңа. Жылқышыны жеткіз тез. Сағынышты жарына (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.).

Көзінен жас ағылды. *Жылады, зар еңіреді.* Қыз сағынды өз үйін, Ақ күшігін сағынды. Тауысты да төзімін, *Көзден жасы ағылды* (Т.Молдағалиев, Құралай). Жылама, көзінді сүрт, қарындасым, Мұнайып *көзіңнен жас ағылмасын* (Халық өндері).

АҒЫЛМАЛЫ с ы н. *Тұйдектік, тездік.* Құрылыстың *ағыл* *мал* *ы* әдісінің нәтижесінде жұмыс өнімі артты («Лен. жас»).

АҒЫЛТ= е т. **1.** *Төгілту, құйылту.* Семіз, жуан, бай албан түгелімен келіп, приставтың түпсіз терең қалтасына ақшасын, қазынасын *ағыл* *тат* *ын* сияқты (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** *ауыс.* *Өрбіту, шырқау, өршелету.* Өлеңді айт дегенде, *ағыл* *тқанимын*, Жүйріктей домбырамды сабылтқанмын (Жамбыл, Шығ. жин.). Дүбірлеген домбыра, *Ағыл* *т* *а* күй төккен күн (Халық ақындары).

АҒЫЛ-ТЕГІЛ ү с т. **1.** *Көл-көсір, орасан мол, асып-тасқан.* Көздерінен шын өкініш жастары *ағыл-тегіл* шығады (М.Әуезов, Танд. шығ.). Қазақтың мақалдары мен мәтелдері *ағыл-тегіл* көптігімен және өткірлігімен

ерекшеленеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Шай іштік, былтырғы *ағыл-тегіл* молшылық байқалмайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Оған шет елдер қару-жарақты *ағыл-тегіл* төгіп жатыр екен деген лақапты осы ауылдың үстінен өткен-кеткен қайдағы біреулер айтатын (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). **2. Бода-бода, жоса-жоса.** Маңдайы қыртыстанып, тер дегенің екі самайынан *ағыл-тегіл* парлай жөнелді (Б.Тілегенов, Көктем.).

Ағыл-тегіл еңіреді [еңіреп жылады]. Егіліп жылады, көз жасын көл қылды, етегі жасқа толды. Жылан екі көзінен қанды жасын сорғалатып, *ағыл-тегіл жылайды* (Қаз. ертег.).

АҒЫЛТУ *Ағыл етістігінің қимыл атауы; шырқату.* ≈ Күйді *ағылту*.

АҒЫЛУ *Ағыл етістігінің қимыл атауы.* Мен госпитальдан келіп түсісімен ауыл жұрты біздің үйге қарай тынымсыз *ағылумен* болды (Ә.Нұршайықов, Махабб.жыр.). Ресейден, Украинадан және басқа да республикалардан қуанышты хабарлар үсті-үстіне *ағылу* да (С.Сейітов, Жылдар.).

АҒЫЛШЫН з а т. **1.** *Ұлыбританияның негізгі тұрғын халқы; сол халықтың өкілі.* *Ағылшын* үйлері терезелерінің жарықтары көрінеді (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Мынау атыңды тастап кетсең, тым болмаса Қарсақпайдағы *ағылшынға* отын тасып, тамақ айырып тұрар едім (С.Шарипов, Бекболат). *Ағылшын* да *ар* жұмысшыны алдап, арбап, жеп жатқанда, Бәйтен сияқтылар келіп қалса, оларды да жейтін (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). **2.** *Ағылшын мемлекеті, Ұлыбритания.* Көзді байлап надандық, Қанша қор боп жүрмедік. Шеттен алды тіміскілеп, *Ағылшынның* байлары (Жамбыл, Шығ. жин.). *Ағылшын* капиталистері мол кенді жалпағынан басса да, терен зерттей алмады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Асқар Қарағандының өмір тарихын сөз ғып, бір кезде *ағылшын* байларының қожа болғанына дейін тоқталды (З.Шашкин, Доктор.).

Ағылшын тілі. л и н г в. *Үндіеуропа семьясы тілдерінің ішіндегі герман тілдері тобының батыс тармағына жататын англосаксон атауымен VIII ғасырдан белгілі тіл.* ≈ *Ағылшын тілін* меңгеру.

АҒЫЛШЫНТІЛДІ с ы н. *Ағылшын тілінде сөйлеп, жазатын.* Осында жүрген *ағылшын тілділер* осындай дәйектер келтіріп, ара-тұра біздің ағылшыншамызды асыра мақтайтыны бар («Жас Алаш»).

АҒЫЛШЫНША ү с т. *Ағылшын тілінде.* Гүлнар шет тілдер институтын бітіріп, мұғалім

болып істегелі екі жыл болды. *Ағылшынша* сөйлейді де, оқушыларды да жақсы сөйлесуге үйретеді («Қазақст. мұғ.»).

АҒЫЛЫС = е т. *Шұбысу, шұбырысу.* Ел алғашында сасып қалды. Ілгерілі-кейінді сапырылысты. Ерсілі-қарсылы *ағылысты* (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҒЫЛЫСУ *Ағылыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Елдің *ағылысуы*.

АҒЫМ з а т. **1.** *Ағыс, тарам, қозғалыс.* Өзенге ағылған сал сияқты қанның *ағымымен* жылысып барады да, дәл аурудың тұсына келгенде тоқтап, қан тамырынан өтіп, ісікті тауып алады (З.Шашкин, Доктор.). Алыстан күліп-ойнап сағымдары, Сулардың түр-түр етіп *ағымдары*, Сыңсып тұрған шынарлар саясының Мал-жанға қандай еді жағымдары! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *Бағыт, бағдар, беталыс.* Сондықтан ол бір уақыт әке сөзінің сыртын, *ағымын* тыңдайды (М.Әуезов, Танд. шығ.). Мен заман *ағымын* жақсы түсінген ақылдың бірі боламын деп өліп жүрген адаммын (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

АҒЫМАЛ [ар. اعمال] з а т. е с к і к і т. **Амал.** Дүниеден ғәпідікпен өтемісін, Барғанда борыш ісі алар *ағымал* (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

АҒЫМДАҒЫ с ы н к і т. *Күнбе-күнгі, күнделікті, қазіргі.* *Ағымдағы* жылдың басынан қыркүйек айына дейін Ресей экономикасына бағытталған 29 миллиард 135 миллион доллар шетел инвестициясының басым бөлігі Люксембургтің еншісінде екен («Егемен Қазақстан»). Қазір мәдениет жайын киносыз, кітапханасыз, *ағымдағы* баспасөзсіз тұрақты театрларсыз сөз ету қиын (М.Әуезов, Шығ.). Республиканың Премьер-министрі Парламент алдында Үкіметке сенім білдіру туралы мәселені қою конституциялық құқығында екі рет: 1996 жылы – зейнетақымен қамсыздандыру туралы заңды қабылдау кезінде және 1996 жылы – *ағымдағы* жылдың бюджетіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу кезінде пайдаланды («Егемен Қазақстан»).

Ағымдағы жөндеу. *Мекеме, ұжымдағы қажетті жабдықтар мен нәрселерді күнбе-күнгі, кезекті жөндеу.* Облыста ең таңдаулылардың бірі деп жүрген машина ауласында техниканы *ағымдағы жөндеу* істерін атқаратын тұрақты бөлімше жұмыс істейді («Соц. Қаз.»). Жатақханалардың буфеттері 22 наурыздан *ағымдағы жөндеуге* жабылған («Өркен»).

Ағымдағы міндеттер. *Құнбе-құнгі, құнделікті, кезекте тұрған міндеттер.* Ынтымақтастық *ағымдағы міндеттерін* талқылау үшін Экономикалық өзара көмек кеңесінің кезекті сессиясына жиналған басшылар кездесуі өтті («Соц. Қаз.»).

Ағымдағы нұсқау. *Құнделікті, құнбе-құнгі, кезектегі нұсқаулар.* Мұнда *ағымдағы нұсқау* беру мен хабардар ету жолға қойылған. Аудандық партия комитеті айына бір рет саяси хабаршылар топтары мен үгіт коллективтерінің жетекшілеріне нұсқау береді («Қаз. үгітшісі»).

Ағымдағы шығындар. *э к о н. Жай өндіріс орындарында жұмсалатын қаржының түрі.* Бұл ретте кәсіпорынның пайдасы *ағымдағы шығындары* өтеуге ғана жұмсалады да, ұлғаймалы өндіріс орталықтырылған күрделі қаржы есебінен жүзеге асады («Соц. Қаз.»).

Ағымдағы істер. *Құнделікті, кезектегі жұмыстар.* Әңгіме ұзаққа созылды. Әлбетте, *ағымдағы істер* жайлы көп сөз болды («Соц. Қаз.»). Төралқа мәжілісі тұрақты өткізілетін болды. Онда *ағымдағы істерден* бастап діни-руханият мәселелерінің өзек-жарды проблемалары талқыланып отырады және шешімдердің орындалуы қадағаланады («Егемен Қазақстан»).

АҒЫМДАҒЫШ: *ағымдағыш мәшинелер.* *т е х. Әдетте драглайнмен жабдықталған, жылжып жүретін мәшинелер.* Ғалымдарды қазір бірден-бір ойландырып отырған нәрсе *ағымдағыш мәшинелердің* қозғалыс органдары («Білім және еңбек»).

АҒЫМДЫҚ *с ы н. Құнделікті, кезектегі.* Апта бойы Үкіметтің *ағымдық* мәселелермен шұғылданып, соңында аймақтардың біріндегі, неғұрлым маңызды саналатын істердің барысымен танысу Премьер-министрдің жұмыс тәртібіне енуе («Егемен Қазақстан»).

АҒЫН *з а т. 1. Судың жылжып ағу қарқыны, ағыс. Ағынының* тасты ағызып, Арнаң қалды осылып. Күркіреген үніңнен Андар қашты шошынып. Қырға суың тарады, Ойға суың барады Тоғанменен тосылып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Ағынменен* күрең ат жалдап кетті. – Кетті! – Өлді! – жағалау зарлап кетті. Бір кісінеп жануар жіберді де, *Ағын* айдап есен-сау ар жаққа өтті (М.Мақатаев, Шығ.). Аймалатып төсімді Айдынына Тобылдың. Аунап түсіп *ағынға* Аққу құстай шомылдым (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2.** *г е о г р. Белгілі уақыт (тәулік, ай, жыл) ішінде өзеннің көлденең қимасынан ағып өтетін су мөлшері.*

Белгілі бір су алабындағы *ағынның* қалыптасуы мен шамасына әсер ететін сыртқы орта элементтері: жауын-шашын, булану, ауа температурасы, жер бедерінің ерекшеліктері, су жинайтын ауданы, өзендердің ұзындығы және тағы сол сияқтылар (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

3. *а у ы с. Екпін, қарқын.* Ол құс ағаш түбіне кіріп үлгіргенде, бүркіттің *ағыны* ағашты қиратқан (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Атының *ағыны* күшті еді, қара үзіп кететін, тіпті Әйкендерге де жететін қауіп бар (А.Лекеров, Тұз гүлі). Үйде отырған қыз Құртқа, Дүбірін аттың есітті, *Ағыны* қатты кім болсын, Сұлтанымдағы десіпті (Қобыланды батыр).

4. *а у ы с. Беталыс, бағыт.* Жан дүниесінің жалпы *ағынымен* таныс болу әр адамның өз жан құбылыстарымен танысып, зерттеуде пайдасы бар, үйткені жан жүйесінің максұты: жалпы адамның жан құбылыстарын, олардың қатынасын, себебін тексеру (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адам баласының тұрмысының әм дүниеге қарасының өзгергеніне қарай әдебиет те өзі туып дүниеге таралғаннан бері талай түрге, талай жайға, талай *ағынға* түсті, талай дәуірге түсті (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ағын коэффициенті. *г е о г р. Су жинау алабынан ағып өтетін жалпы жауын-шашын мөлшеріндегі ылғалдың үлесі.* Жауын-шашынның мөлшері, ауаның салыстырмалы ылғалдылығы, топырақ ылғалдылығы, қардың еруі артқан сайын *ағын коэффициенті* артып, топырақтың суды сіңіргіштігі мен өсімдіктердің жиілігі артқан сайын азаяды (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Ағын мөлшері. *г е о г р. Су жинау ауданынан белгілі уақыт бірлігі ішінде ағып өтетін су мөлшері. Ағын мөлшері* ағын шамасын су жинау ауданына бөлу арқылы анықталады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Ағын су. *Ағып жатқан, ағысты өзен, су. Ағынсуға* ит тигенмен, арам болмайды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Ағынсу* да арам жоқ (Мақал-мәтел). Есігің алды *ағынсу*, Ерте тұр да, Айсұлу, Ағын сумен бетің жу (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние).

Ағыны теріс. *Ой-өрісі, ниеті бөлек.* Тілдері бытпырақ, бытпырақ болмағандарының *ағыны* *теріс* («Айқап»).

Жылдық ағын. *г е о г р. Өзен арнасының ағыс қимасы арқылы бір жыл ішінде ағып өтетін су мөлшері. ≈ Өзеннің жылдық ағыны.*

АҒЫН = *е т. к ө н е. Жалыну, жалбарыну, сыйыну.* Әуелі, Құдай *ағынды* м, Ата-анамды сағындым, Жауға бенде болғаным, Жау жақындап келгенде Қара басып өзімді Жеті пірді

жаңылдым, Ұйқы басып көзімді (Батырлар жыры).

АҒЫНДА = е т. 1. *Бар пәрменімен алға ұмтылып, арындау, екпіндеу, қарқындау*. Бұл жүргіншілер осы бетімен *ағындап* барып Ертіс суына түсіп кетердей (М.Әуезов, Абай жолы). Көк ат көмбеден *ағындап* өтіп барып, тоқтады (Қ.Қайсенов, Сол бір.). 2. ауыс. *Арындау, төгілу, құйылу*. *Ағындаған* әніңмен түбінде сырға шешім болатын бір кезеңін мен де күтем (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

АҒЫНДАЙ с ы н. *Ағын тәрізді, ағын сияқты*. Орғып тоқсан толқиды, Толқын аққан *ағындай*. Кетеді кейде құлдырап, Қырда ойпаңа сағымдай (З.Қалауова, Шығ.). Шаттанып сыңқылдаса кейде қудай, Кейде тасып *ағындай* төгіледі. Өткен өмірін ананың күй баяндап, Аяғандай зарланып еңіреді (М.Хакімжанова, Жыр асуы).

АҒЫНДАН = е т. *Ағыны ұлғаю, көбею, тасқындау*. Ойыл өзені сай ішіне өскен қоғамысты майыстырып, тіпті осы бөгетке дейін сарқырап *ағынданып* келетін («Лен. жас»).

АҒЫНДАНУ *Ағындан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Өзеннің *ағындануы*.

АҒЫНДАТ = е т. 1. *Екпіндету, қарқындату, зулату, зымырату*. Досан *ағындатып* шауып кеп, қызба жиренді секіртіп өтті (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.). 2. *Құйқылжыту, төгіту, шырқау*. Шашубай да ішіп алған қызу, Жамбылды көре сала өленді *ағындатып* қоя береді (Жамбыл, Шығ.). Жүгіртіп, жүрдектетіп, жорғалатып, Аңқытып, аңқыл-датып, *ағындатып*. Қаусырып қағып, түйіп, төгіп әнді, Қайырып, қалтылдатып, қалжыратып (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҒЫНДАТУ *Ағындат етістігінің қимыл атауы; екпіндеу, зулату*. Па, шіркін, тор төбелдің тізгінін тежемей, сәреден зулатып, *ағындатуы-а-й!* десті жұрт (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

АҒЫНДАУ *Ағында етістігінің қимыл атауы; қарқындау, зымырау*. Қанша дегенмен жүйріктің аты жүйрік қой, қос аяғын бауырына алып *ағындауы* қараңдаршы (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

АҒЫНДЫ с ы н. 1. *Ағыны қатты, ағысты*. *Ағынды* менің Ақсуым, Арқырап әлі ағасың, Ақиланған ашумен, Ақтарды асқар сабасын (І.Жансүгіров, Шығ.). Арықты жырып, соңынан *ағынды* суды еріткен болат күректей болып, әскерді жетелей ілгері жөңкілді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Құлаққа келіп тұнады, *Ағынды* судың дауысы. Оятқан мені ең алғаш, Сол ауыл, сол бір бақ іші (Р.Нұрпейісов, Туған өлкем). 2. а у ы с. *Қарқынды,*

тегеурінді, екпінді. Ұябасар ұшқыр да *ағынды* құс екен. Қанаттарын еркін сермеп, ұтымды сырғып барады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ежелден өткір де ұшқыр, зымыраған *ағынды*, дауылпаз қанатты поэзия қанды майданның қақ төрінде, айқастың алдыңғы шебінде болды (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Ағынды көл. *Өзен ағып шығатын көлдер*. Қосылатын немесе ағып шығатын судың мөлшеріне қарай көлдер *ағынды* және ағынсыз *көлдер* болып бөлінеді (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АҒЫНДЫЛАР з а т. с у ш а р. *Кәсіпорында мен ауыл және мал шаруашылықтарында пайдаланылып, тазартудан өткен су қалдығы, ақаба*. Көптеген ірілендірілген малшаруашылық қожалықтары өз *ағындыларын* жемшөп қорын жасауға пайдалану барысында ірі жетістіктерге жетті (Табиғат сулары. қорғау). Су көздерін мал шаруашылығының *ағындыларын* қорғау мәселесінің күрделілігі қалдық қоймаларын санитарлық қамтамасыз ету мен оларды залалсыздандырудың қиындығында жатыр (Табиғат сулары.).

АҒЫНҚҰМАР з а т. з о о л. <грек. rheos – ағын, phileo – сүйемін> *Суы жылдам ағатын суқоймалар мен тасқынды тау өзендерінде тіршілік ететін жәндіктер*. *Ағынқұмарларға*: құндақты және қансорғыш жәндіктер жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

АҒЫНСЫЗ с ы н. *Қозғалыссыз, бір қалыпты, ақпайтын, ағыны жоқ*. Өзеннің *ағынсыз* кең қойнау айдынды жері, айналасы қалың тал, бұта, құрақ, қоға, ну тоғай (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Дегенмен олардың көпшілігі *ағынсыз* жататындықтан, бірте-бірте тұздана бастайды (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

Ағынсыз аймақ. ге о гр. *Құрлықтағы өзендер жүйесінің мұхитпен байланысы жоқ бөлігі*. *Ағынсыз аймақтарға* өзендер ішкі теңіздер мен көлдерге құяды немесе құмға сіңіп, жоқ болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Ағынсыз алап. ге о гр. *Суы мұхитқа жетпейтін ағынсыз аймақ*. *Ағынсыз алапқа* әсіресе шөлді аймақтардағы өзен немесе көл алабы жатады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АҒЫН-ТӨГІН з а т. Молшылық, аста-төк береке. Қалай да халықтың қарап жағдайына, Есіркеп, етер ақыр *ағын-төгін*. «Жаса!» – деп ұзағынан отырармыз, Шаттықтың шайын ішіп, шайнап сөгін (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АҒЫП-ТАМЫП ү с т. 1. *Ағып-төгіліп, бірде тамып, бірде ағып*. Түбі қаңсыған шелектегі су *ағып-тамып* бітуге де айналды («Лен. жас.»). 2. а у ы с. *Үздік-создық, шашырап*. Қонақтардың *ағып-тамып* жиналуы сағат жарымға созылды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Дивизияның өз қарауындағы ұзақ бөлімшелердің бірсыпырасының *ағып-там*ы *п* қайда жүргені белгісіз (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). 3. а уы с. *Ағыл-тегіл, қал-көсір*. Әйтеуір оңтүстікте той көп, *ағып-там*ы *п* жатқаннан кейін былайғы жұрт: «Бұл оңтүстік бай» деп ойлайды («Егемен Қазақстан»).

АҒЫС з а т. 1. *Ағым, қозғалыс, тарам*. Кей жері жарлауыт болса, көп *ағысының* бойында әдемі, майда, көкмайса шалғын бар (М.Әуезов, Абай жолы). Толған судың *ағыс* екпіні қандайлығы – судың бетінде қалқыған сендердің, ағаштардың, қоғажайдың, тағы әлденелердің ағуынан байқалады (С.Мұқанов, Менің мект.). Көшкен сен, судың *ағыс* сол қолға қарай төмен ағып бара жатыр еді (Ф.Мүсірепов, Тула. толқын.). 2. геогр. *Белгілі бір географиялық ендіктің ауа райын қалыптастыратын теңізге не құрлыққа бағытталған ауа қозғалысы*. Әлемдік Мұхитта қалыптасатын жылы немесе суық *ағыс* т а р а с ірі аймақтардың климатына ықпал етеді (Табиғат сулары. қорғау). Мысалы, Атлантиканың шығыс жағалауының жылы болу себебі оған баратын Гольфстрим жылы *ағысына* байланысты болса, ал батыс бөлігінің суық болуы суық Лабрадер *ағысына* тәуелді (Табиғат сулары.). 3. а уы с. *Бағыт, беталыс, бағдар*. Ол кетті, әлде мені алдады ма, *Ағысына* замананың барады ма? Көзі көр, көңілі көмір бай емес қой, Оқыған, парасаты бар жанында (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Тағдыр мен өмір *ағысы* адамнан жөн сұрамайды ғой (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жолдар, жолдар, бастандар мені алысқа, Мені алысқа бастандар, толы *ағысқа* а (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АҒЫС = е т. *Зуылдасу, зымырасу*. Жарысып аспан көгіне Үйрек пен қаз *ағысқа* н. Өзеннің ылди, өріне, Таласа қанат қағысқан (Ф.Малдыбаев, Қырым қызы).

АҒЫСТЫ с ы н. *Ағысы қатты, күшті, қатты ағып жатқан*. Бұйраланған *ағысты* өзен толқыны қайықты көтеріп-көтеріп тастады (Б.Майлин, Азамат.).

АҒЫТ = е т. 1. *Босату, шешу*. Біргебай қойларын *ағытып* н, үйген тезегіне таман келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жақып қыз камзолының түймелерін *ағытып* жатып: Бүгін маған еркелегің келген екен, – деді (М.Әуезов, Қараш.). Әйел байлаулы бұзауларды босатып, бас жібін түрді, көгендегі қойларды *ағытты* (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Жігіттер қолындағы кісенді *ағытып* н, орындарына кетті (Ә.Кекілбаев, Дала.). 2. а уы с. *Ән-күй, өлең-жыр т.б. тоқтаусыз, кібіртіксіз айту, ағылту, аңырату*. Мен де ойды *ағытам*ы н

қаламыма, Арқаның көз жіберсем алабына: Сарыарқа – сары дария қиыры жоқ, Көз болсын қандай қыран талады да (М.Жұмабаев, Шығ.). Күндердің күнінде таңертең ояна келсем, көкірегімде «Бипылды» сайратып жатыр екенмін. Содан басқа әндерге көшейін, бірінен соң бірін *ағыт айын* келіп (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). *Ағытты* м ойдан ел үшін, Өлеңнің ерке өзенін (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние).

АҒЫТҚЫЗ = е т. *Ағыттыру, босатқызу*. Қойларды көгенінен *ағытқызды* (Ауызекі).

АҒЫТҚЫЗУ *Ағытқыз етістігінің қимыл атауы*. Қозыларды көгенінен *ағытқызу* д ы н орнына әңгімені соғып әлі отырсындар ма?! – деп атам қатты жекіді (Б.Сокпақбаев, Алыст. ауылда). Биелердің кешкі сауымынан соң құлындарды желісінен *ағытқызу* керек. Енелерімен жайлымыға кетсін (Б.Сокпақбаев, Алыст. ауылда).

АҒЫТПАЛЫ с ы н. *Ағытып қоятын*. Пальтосына *ағытпалы* жаға салынған, етегі аса ұзын да емес, өте сәнді («Қаз. әдеб.»).

АҒЫТТЫР = е т. *Ағытқызу, босаттыру, шештіру*. Қыз Жібек пәуескенің түймесін *ағыттырды* да, жарқ еткізіп бір көрінді-дағы, қайта жауып жатып қалды (Қыз Жібек). Бұл ауыл қонаққа ат *ағыттырмайды*, өзі күтеді, – деді де, тағы да шығып кетті (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

АҒЫТТЫРУ *Ағыттыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Қойларды *ағыттыру*.

АҒЫТУ *Ағыт етістігінің қимыл атауы*. Естемес есіл сабаз өткізді-ау! – деп, Сыртынан ашығаны қыздың жаны. Матайды маңыратпай *ағытуға*, Түн ауа қыздың осы келген шағы (І.Жансүгіров, Шығ.). Мұрны қанаған адамды отырғызып, жағасын *ағыту* керек (Е.Оразков, Дөрігер.).

АҒЫТУЛЫ с ы н. *Ағытылған, ағытылып қойылған*. Көйлегімнің тамағы *ағытулы*, қатты шаршағам (Қ.Бадыров, Өткендер.).

АҒЫТЫЛ = е т. 1. *Жөңкілу, шұбау, шұбыру, жүйткү*. Бау тасыған арбалар солай қарай ерсілі-қарсылы *ағытылып* жатыр (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Сол күні базар күні екен, жан-жақтан, көше-көшеден атқа шана жеккен мұжықтар базар болатын майданға *ағытылып* келіп жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.). 2. а уы с. *Ақтарылу, ағынан жарылу, шешілу, көсілу*. Қуанышым ішіме сыймай барады. *Ағытылайын*, сейілтейін. Домбыраның да, Түрін бір көріп шертейін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен бір ағытылман, Ағытылсам – сарқыла *ағытылам* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Құзғындардың тырнағынан құтқардың, даусымызды шығардың, қабақ ашылды, тіл тиегі *ағытылды* (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

АҒЫТЫЛДЫР = е т. *Ақтарылу, шешіліп сөйлеу, ағынан жарылу*. Бригадир Кәрім тұра салып *а ғ ы т ы л д ы р ы н* еді, отырғандардың айызы қанып, құмары сонша тарқады білем (Ғ.Мұстафин, Шұғыла).

АҒЫТЫЛУ *Ағытыл етістігінің қимыл атауы*. Жан-тәнімен әңгімелесіп, тез арада *а ғ ы т ы л у* – оңай дүние емес («Қаз. әдеб.»).

АҒЫТЫС = е т. *Шешісу, босатысу*. Екі бөлтіріктің біреуін Мұғдыбек, біреуін Шағыр бөктеріп алды да, біраздан соң жігіттер күлімсіреп омырауларының түймелерін *а ғ ы т ы с ы н* желшініп... аяңдап қайтты (С.Сейфуллин, Шығ.).

АҒЫТЫСУ *Ағытыс етістігінің қимыл атауы*. *≈* Қойларын *а ғ ы т ы с у*.

АДА [ар.ءاڊا] с ы н. *Түк жоқ, жырдай, құр алақан*. Жаратылысынан дәрежеқұмарлық не мансапқорлық қасиеттен *а д а* жан, өзінің осында қалғанына айрықша қуанады (І.Есенберлин, Айқас). Бөлменің іші жым-жырт, ұядай жылы, көз құртын жыбырлатар сұлулықтан *а д а*, жұпыны да жарасымды (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Мәрзия сұлу бұл күнде еркелік, наз, желігу, қылымсу, көздің жауын алып киіну сияқты сұлулыққа тән қылықтардан *а д а* еді (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

Ада болды. *Таусылды, бітті, түгесілді, жоқ болды*. *А д а б о л м а с* бұл сөзім, Ұзатпай енді тастайын. Әйтеуір ажал келеді, Тағдыр жетіп бір күні (Батырлар жыры). Саусақтан *а д а б о л ғ а н* шолақ қол домбыраның ішегін қағуға қалыптасты (Б.Майлин, Шығ.). Жетем дедім көрінген сол жағаға, *Б о л ғ а н ы н ш а* бойымнан арман *а д а*. Еңбек торы болдым мен ел қалаған Күндіз-түні жегілдім шаруаға да (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ада етті [қылды]. *Тауысты, бітірді, аяқтады, түгесті*. Әйтеуір дұғанызды *а д а е т т е* көрмеңіз, – деп, келген кісі мысқылмен суық күлді де, шапшаң бұрылып есікті жапты (К.Тоқаев, Тасқын). Ақыры бір әредігін тауып, әкесіне сөйлесіп, міндетін *а д а қ ы л д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Ертіп кіріп, үнсіз қалды терезеге қадалып, Мен де тұрдым алардай боп төзімдімді *а д а ғ ы н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ада ұрды. *көне. Шарқ ұрды*. *А д а ұ р ы н* осындай боп жүрген күні, Байсыңға аумап тұрып бұл бір жылы. Жылқы айдап Түркістанға бір келгенде, Дәуірге саудаласты аздап пұлы (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

АДА². Ада ақ сүйек. діни. *Әзірет Әлінің әйелі Бибі Фатимадан тараған ұрпақтары, сейіт қожалар*. Бекер ме әуел бастан қожа екенім, Әліміз *а д а а қ с ү й е к* таза екенім? Қожаны қонсымсың деп не деп айттың, Ақылыңның білдім енді аз екенім (Майлықожа, Шығ.).

АДА = е т. *Қайрат-жігері таусылу, біту, қалжырау*. Исатай шыққан бас болып, Хан ұлымен қас болып. Арыстанымның баласы *А д а ғ а н д а* ел таппай, Адақанда жөн таппай, Арманда қалды жас болып (Махамбет, Таңд. шығ.).

Ақылынан адады. *Есінен танды, алжасты, адасты*. Губернатор *а қ ы л ы н а н а д а д ы*, Адағанда берген жауы Ақылға енді қонбады (Боран ақын, Өлеңд.).

АДА-ГҮДЕ ү с т. *Біржола, мүлдем, бүтіндей, толығымен, тұтастай*. «Осы жиында бір көтеріліп қалармын-ау» деген ойынан Бақай төре енді *а д а-ғ ү д е* күдер үзді («Қаз. әдеб.»). Мұндай ауруды қанша емдесе де, ол *а д а-ғ ү д е* жазылмайды (К.Өтегенова, Аборт. зияны). Исатай өзі де бұдан *а д а-ғ ү д е* хабарсыз емес еді, ханның бұл сапарын ол өзінше жорыды («Жұлдыз»).

АДАҒАЙЛА = е т. *Айғайлау, сүрен салу, айғай-шу шығару*. Түстік жер хан аулына келген жерде, Кеп жетті жасауылдар *а д а-ғ а й л а н* (Қыз Жібек).

АДА-ЖҮДА ү с т. с ө й л. *Ада-гүде*. Бір қуанарлық жай: езгі тіршіліктің ескі жұртынан *а д а-ж ү д а* қол үзіп, жаңа тұрмысқа біржола қоныс аударып жатқандар да аз емес (Ө.Қанахин, Дәмелі).

АДА-КҮДЕ ү с т. *Ада-гүде*. Әрбір дән егілген жерінің жағдайына көндіге бермек, арам шөптер *а д а-к ү д е* құрымақ (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Аналық жүрек баланың *а д а-к ү д е* жазылғанына әлі де сенбейді (С.Мәуленов, Шыңда.).

АДАҚҚЫ с ы н. ж е р г. *Аяққы, соңғы*. Бұл жақта жә *а д а қ қ ы* жә басқы дыбысы бөлек айтылады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АДАҚТА = е т. к ө н е. **1.** *Аяқтау, ада ету, бітіру*. Бәйбіше тоқтаған соң, өзге қыздар да басылып, екі-ақ қыз *а д а қ т а н* шықты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жақия дойбыдан Досаннан басқа ойыншылардың бәрін *а д а қ т а н*, жеңіп шыққан болатын (М.Иманжанов, Менің махабб.). **2.** *Аралау, кезу*. Соңғы он жыл ішінде, облысқа дейінгі дәрігерлердің бәрін *а д а қ т а д ы* Болат (З.Шүкіров, Ізгілік.). Осы үйлерді шетінен *а д а қ т а н* шыққаны қайда? (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Содан екеулеп аудан, облысты *а д а қ т а н* шығыпты (Ә.Тарази, Асу.). **3.** *Ақтару, тіміскілеу, тінту*. Қонақ үйден шықса да, кірсе де айналасын көзімен бір *а д а қ т а н* шығады (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Сикым үйдің о жер, бұ жерін, кебеже-дорбаларын түгел *а д а қ т а н* шықты (Д.Қасенов, Сөрт.). **4.** *Оқшаулану, ерекшелену, даралану*. Тау төбесіне шықсаң, алыста *а д а қ т а й* біткен шоқылардан басқасы – ұшы-қиырына көз жетпейтін

кең дала (С.Мұқанов, Есею жыл.). Домбыра айналаға дүбір салды, *А д а қ т а н* жалғыз шапқан жүйрік аттай (І.Жансүгіров, Поэм.).

АДАҚТАЛ = е т. к ө н е. *Таусылу, аяқталу, біту*. Соңғысында әбден қартайып, сынық тұяқ, сары тіс болған шағына әдейі *а д а қ т а л ы н* бөйге болып шықпаса да, өз еркімен өкірештеп келе жатыр (Қ.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

АДАҚТАЛУ *Адақтал етістігінің қимыл атауы. ≈ Сайыстың а д а қ т а л у ы.*

АДАҚТАТ = е т. к ө н е. 1. *Аралату, кездіру, шарлату*. Анда-санда *а д а қ т а т ы н* қана тоқырамаса, «жолаушы ақысы жүрсе өнеді» деп, түйеші ілгері сұғына береді (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). 2. *Оқшаулату, ерекшелету, даралату*. Қазір Жұмақан қылт еткенді қағып құлатам деуді қойған, байыппен дәлдеп, *а д а қ - т а т а* атқылайды (Ә.Көшімов. Қысталаң.).

АДАҚТАТУ *Адақтат етістігінің қимыл атауы. ≈ Елді а д а қ т а т у.*

АДАҚТАУ¹ *Адақта етістігінің қимыл атауы; аралау, кезу*. Жағалай отырған бар қатынды *а д а қ т а у* тым ұзақ болар еді (М.Әуезов, Таңд.шығ.).

АДАҚТАУ² з а т. э т н. *Күйеу баланың қалыңдығының туыстарына беретін соңғы сыйлығы, тартуы. ≈ А д а қ т а у* берді.

АДАЛ¹ [ар. عادل] с ы н. 1. д і н и. *Ислам шарттары толық сақталған, ішіп-жеуге жарамды, арам емес*. Шалажансар ыңкылдап жатқан бір жылқыны еті *а д а л* болсын деп, біреу пышақпен шалып тастады (Ө.Күмісбаев, Тіршілік.). Арам қолыңмен *а д а л* тамақты былғайсың, саған шөміш ұстатқан қандай көргенсіз? (А.Тоқмағамбетов. Өке.). 2. *Таза, пайдалануға болатын, жарамды*. Түсің суып кеткен екен. *А д а л* десең, алып қал! Не қыласың таласың? Бү да бір уақыт шығар! (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Ар-ұяты күшті, ақ ниетті, таза (адам)*. Арамды *а д а л* десе, кім болады? Қазақтың сөзі қашан шын болады? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *А д а л* адамның аты арып, тоны тозбас (Мақал-мәтел). Дәл соңғы жылы ғана Абайды анық *а д а л* аға деп, шынайы дос тұтып тапқан еді (М.Әуезов, Абай). 4. *Шын берілген, сенімді, құмән тудырмайтын*. Ел, Отаны үшін өз бастарын, ой, күштерін ортаға салған орыс халқының *а д а л* ұлдары бұл кезде көп еді (М.Әуезов, Әр жыл.). Қараса, жан тояр ма ажарыма, Дұшпан ит, қарамайсың *а д а л ы м а* (XX ғ. қаз. ақын.). 5. *Кіршіксіз, мінсіз, пәк, қалтқысыз*. Көкірекке ақыл, көзге ғибрат, Жалынды талап, жаңа

үміт. *А д а л* жүрек, ақ ниет, Жамандықтан қашқанға (І.Жансүгіров, Шығ.). Саған айтпас-тан, екеуміздің ақ махаббатымыздың *а д а л* күндерін дәптер бетіне тізе беруге ұйғарғанмын (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). *А д а л* достық алтыннан да қымбат (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

6. *Тура, анық, шын, ақиқат*. Қарағым, көңілің таза бала екенсің, *А д а л ы ң д ы* айтқаныңа рақмет (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). *А д а л ы н* жазған және сіз берген тақырыпқа әбден келіп тұр («Халық мұғ.»). // к ө н е. *Адал мал, дүние*. Мал ретінде тігер тұяғы жоқ. Он сегізде жасы бар, Жалғыз өскен басы бар, *А д а л ғ а* қара дегенде Қара тұлпар аты бар (Қамбар батыр).

Адал ақы [маңдай тер]. *Таза еңбекпен тапқан табыс*. *А д а л а қ ы, маңдай тері - м і з* ғой, астына шашып тастасак ұят емес пе? – деді Ақжаулық (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов.). «Обал ғой, *а д а л а қ ы с ы* ғой, табан ақы, *маңдай тері* ғой, бұларды жылатпау керек қой» деген сөзді айтқан бірен-сарандар болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Адал ас. а) *Таза, ішіп-жеуге жарамды, пайдалануға болатын ас. ≈ А д а л а с ы н* ұсынды. ә) *Таза еңбекпен, маңдай термен келген ас*. Көңілдің кілті жатыр ықыласта, Ашық қабақ, сусын мен *а д а л а с т а* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Адалға қарасы жоқ. *Малға да, асқа да жарымаған, тігерге тұяғы жоқ тақыр кедей*. Төрттен бір тағы аламыз ғұшырынан, Тазарсын тары, бидай ұшығынан. *А д а л ғ а қ а р а с ы ж о қ* қас кедей де, Құтылмас біздің ханның қысымынан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Адалдан бер, ақтан бер. т і л е к. *Ізгілік жолдан табылсын деген мағынадағы ақ, оң бата*. *А д а л д а н б е р, а қ т а н б е р!* Бөлекетін жатқа бер, Ер маңдайын баққа бер (М.Әуезов, Абай).

Адалдан жиған мал [дүние]. *Таза еңбекпен табылған байлық. ≈ А д а л д а н ж и ғ а н м а л ы н* таратты.

Адал еңбек етті [қылды]. *Таза, маңдай тер, табан ақыммен табыс тапты, жұмыс істеді*. Сөйтіп ол бұрынғы пендешілігін қояды, *а д а л е ң б е к е т е д і* (Қаз. ертег.). Адамның айуаннан айласы мол, Қит етсе қиянатқа қояды қол. Мейірім, ынсап, ақ пейіл, *а д а л е ң б е к*, – Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өнерім болса, еліме *А д а л е ң б е к е т с е м* деп Болмаса өнер бойымда, Қораш құл боп өтсем деп (Дулат Баба-тайұлы, Замана.). Мұнда да жиырма жыл жер астында және біраз жыл жер үстінде *а д а л е ң б е к қ ы л д ы м* (М.Сәрсекеев, Туған жер).

Адал жар. э к с п р. *Сүйін қосылған өмірлік жұбай.* Өмірлік *адал жары* м өзіңсің деп, Сенеді жас жүректер қол алғанда. Сағынып сарғайғанда кей кездері, Балқиды елжіреткен мол арманға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адам қандай бақытты еді, Арман болса біреу үшін. Сақтап жүр ме уақыт мені, *Адал жарды* ң тілеуі үшін (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Өзің айтқан үш байлықты кеудесіне жинаған, Бір *адал жар* жолықтырсаң болмас еді арманым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Адал жол. *Дұрыс, оң бағыт, орынды іс-әрекет.* Қыңыр тартып қиындыққа кеткенше, Дұрыс болар *адал жол* м е н тырысқан (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Адал жіпсіз. *Дүниесіз, малсыз.* Малданып Исатайдан маңғаз болдым Әйтпесе *адал жіпсіз* пақыр едім (Шернияз, Өлеңд.).

Адал итсіз. *Мал-дүниесі жоқ, сіңірі шыққан кедей.* Мен емес, жұрт мақтаған Исатайды, Бауындай тонның ішкі жақын едік. Малданып Исатайдан маңғаз болдым, Әйтсе де *адал итсіз* пақыр едім (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Адал құс. *Еті жеуге жарамды, үйрек, қаз, қырғауыл, бөдене сияқты дала құстары.* *Адал құс* ты ң жауы көп. Әсіресе, осы жаз ортасы, құстың әбден семіріп қауырсыны түлеп ұша алмай, мамырлап қалатын кезі өте қауіпті (С.Әсіпұлы, Аңшы.).

Адал мал. *Маңдай тер, табанақы, таза еңбегімен тапқан дүние.* Он сегіз мың ғаламның Бір жасаған таяуы. Мұсылман бала, *адал мал* м а л – Дүниенің бояуы (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Адал ниет. *Ақ, таза пейіл, шынайы көңіл, ыстық ықылас.* Табиғатқа жақын қулық-сұмдық жайлар, әдіс жоқ, тамағы тоқ, уайым жоқ, *адал ниет*, ақкөңіл адамдардың талассыз, тартыссыз, тыныштықпен шеккен өмірін сөзбен суреттеп шығару көңілді сөз болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ай аппақ қой, Сізге көңілім айдай ақ, Сізге деген жүректе жоқ жалғыз тап. *Адал ниет*, ақ көңілімді бетке ұстап, Ақылсымақ сөз айтайын азырақ (М.Жұмабаев, Шығ.). *Адал ниет*, ақ көңіл, өте сыпайы жігіт еді Төлеген (Б.Момышұлы, Офицер.).

Адал сүт емген. *Ата-ананың тәрбиесін алған, өнегелі, көргенді адам.* Бәрекелді! Тусаң, ту, *адал сүт емген* бала екенсің! (А.Құрманғалиев, Ислам діні.). Менің саған айтар тілегім *адал сүт емген* ақ жүрек жігіт жарың болсын, басыңнан бағың таймасын (С.Омаров, Өмір.). Өлесің артыңда көп мал қалады, Көріне

кімнің малы бір барады? *Адал сүт емген* бала қалса артыңда, Көп болса асың беріп, там салады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Адалын алдарына салды. *Барын аузына тосты, сыйлап құтті.* ≈ *Адалын* қонақтарының *алдына* салды.

Адалынан [адал асынан] айырылды. *Еңбекпен, маңдай термен тапқан малынан, дүниесінен жұрдай болды.* Бір жұртта жиған қорасын, Мыңғырған неше байларын. Бір ақ сирақ жұтқа кез болар, *Адалынан айырылар* (М.Өтемісов, Өлеңд.). Мен *адал асынан айрыламын*, ал бұзақы «өләулайға» салынып гөлейтпап жүреді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Адалынан жолықтыр. т і л е к. *Ақпейілді, ақкөңілді, жібі түзу, жақсы адамға кезіктірі, бақытты ет деген мағынадағы сөз.* Алла *адалынан жолықтырғай*, Жан болса езу тартқан дос дей бердім. Дос та – дос, туған да – дос, діндес те – дос, Түбінде зарарсызды шын дос көрдім (С.Дөнентаев, Шығ.).

АДАЛА= е т. *Ада ету, тауысу, бітіру, аяқтау.* Ақыры жауды *адалап*, Жеңісті көрдім көзіммен. Жарыма айтар аманат, Ауылға қайтты өзіммен (Т.Шопашев, Көңіл.).

АДАЛБАҚАН з а т. э т н. *Киім ілетін көп ашалы, бұтақшалы қада ағаш, киіз үй жиһазының бірі.* Шелек, қайрақ, ұстара, *адалбақан*, Отбасы, ошақ қасы, күлің қалды. Тағы да мен айтпаған мосы қалды, Ыңыршақ пен ашамай қосы қалды (Шернияз, Шығ.). Келіншек апарып оюлы *адалбақаны* ң қошқар мүйізді көп тармағының ең жоғарғысына ілді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бас жағындағы *адалбақанға* сәулесі жарық көрәсін шамы ілінген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АДАЛДА= е т. 1. *Адал еңбек етіп, ақтау.* Қазақтың көзсіз баласын, қаңғытып қайда барасың. Арынды сатып арамға, *Адалдап* қалай аласың?.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Адалдап* жарлыларға қайыр беріп, Жарқылдап өте шықты Бекетай да (Базар жырау, Шығ.). Күр мал жинауда пайда жоқ Атқармаса парызын, Өтемесе қарызын. Малдың кірі зекеті, *Адалдап* малын жүрмесе Кірін беріп нағызын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. *Оңын, дұрысын тексеру, істің мән-жайын анықтау, ақ-қарасын білу.* Сұрасын, алатын ақшасын *адалдап* алсын, – дейді Шалдуар тұмсығын көтеріп (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Жазығым бірнеше жыл бала оқытып, Бұл күнде оқытудан шабандаған. Не себептен оқуды тастадың деп, Жөн емес пе тексеріп *адалдаған* (М.Дулатов, Шығ.).

АДАЛДАН = е т. 1. *Тазару, тазалану, арылу.* Әйтсе де театрдың күні бүгінге дейін сценалық штамптан, қара дүрсін схематизмнен *а д а л д а н* а алмай келе жатқанын қынжыла айтуымыз керек («Лен. жас»). 2. *Ақталу, өтелу.* Айтамын нашар істі салып ойға, Білмейміз өз орнымыз әлдеқайда. Мұнымен жиған малың *а д а л д а н с а*, Басыңа өлім келмей бұрын ойла (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АДАЛДАУ *Адалда етістігінің қимыл атауы; ақтау, тазалау.* Сол құдықты *а д а л д а у* үшін суын қотарып тастапты (Қаз. ертег.).

АДАЛДЫҚ з а т. 1. *Ізгілік, тазалық, имандылық қасиет.* Әнестен өсіп алты алаш Бұл жаһанға таралды. *А д а л д ы қ* ойла, жігіттер, Асылың пәктен жаралды (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Білер еді-ау өнердің не берерін. Танысса ақын, ойшыл адамымен, Табар еді-ау *а д а л д ы қ* ар көмегін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Бір-бірімен серттескен, сүйген адамдардың өзара шынайы берілгендігі.* *А д а л д ы қ* – азбас азық (М.Тиесов, Әңгім.). Әділдік пен *а д а л д ы қ*, Тура жолда жүрмек (Ш.Иманбаева, Өлеңд.) Сен соны іштей ұғына, Көрсетпей маған жасыңды. Тек менің *а д а л д ы г ы м а* Кеткенсің иіп басыңды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әйелдің *а д а л д ы г ы* дегенді еркек атаулы ең алдымен тән тазалығы деп түсінеді. Әкесінің де ұғымы солай (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). 3. *Астың ішіп-жеуге жарамдылығы, тазалығы.* Асханадағы дайындалған астың *а д а л д ы г ы н д а* еш дау жоқ («Қаз. әдеб.»).

АДАЛДЫЛЫҚ з а т. *Адалдық.* Жас-өспірімдерге қатаң талап қойып, оларды *а д а л д ы л ы қ қ а*, шыншылдыққа, іскерлікке, өнерлікке жастайынан баулуымыз қажет («Халық мұғ.»).

АДАЛЗАДА зат. көне. *Адал сүт емген, ана тәрбиесін көрген (ұл, қыз).* Аң-таң болып халық тұр, Көрмеген мұндай қызықты, *Адалзада* қыз екен, Ойламаған бұзықты, Тағдырында бір алда, Пешенеге сызыпты (Майлықожа, Шығ.).

АДАЛСУ *Адалсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А д а л с у ы н* қарашы!

АДАЛСЫ = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Өзін-өзі адал, таза, бейқұнә етіп көрсету.* Күлген қорлық емес пе? Жығылып жүріп жыртыңдап. Жылы жансып, *а д а л с ы н*, Мал үшін тұрма құйтыңдап (І.Жансүгіров, Шығ.).

АДАЛСЫН = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Адал, таза, әділ болғансу.* Әлібек, сен осы үнемі *а д а л с ы н ы н* ақтала бергеніңді қашан қоясың? («Алматы ақшамы»).

АДАЛШЫЛЫҚ з а т. *Адалдық, адамгершілік.* Құрметтеп ата-ананды сол сияқты, Қынжылтпай қызмет көрсет *а д а л ш ы л ы қ*. Баянсыз баста тұрмас бақ-дөреже, Айналған шарқы пәлек заманшылық (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АДАЛЫМСЫ = е т. с ө й л. *Адалсы.* Пара алып, не қазынаның ақшасын жеп, *А д а л ы м с ы н* жүретін ұлықтар көп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АДАЛЫМСУ *Адалымсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Каскүнемнің *а д а л ы м с у ы*.

АДАЛЫНАН ү с т. 1. *Жөнімен, мейірімді, есті, саналы етіп.* Құдайым бір бала бермеді, берсе *а д а л ы н а н* берсе екен, – деп бай кемсеңдеді (Қаз. ертегі). 2. *Ағынан, шынайы көңілімен, жан-тәнімен.* Жарылып *а д а л ы н а н* қуана кеп, Қолымды алып жатыр «қу бала!» – деп, Исекең нұқып қалды иығымнан, Ұнатты өлеңіңді бұл ағаң деп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АДАМ [ар. آدم] з а т. 1. ф и л о с. *Ойлау және сөйлеу қабілеті зор, еңбек құралдарын жасап, оларды өз игілік қажетіне жарата білетін қоғамның саналы мүшесі.* *А д а м* ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі өнер дүниесі болады; өйткені жасалынды нәрселердің істеліп шығуына *а д а м* ақылы, әдіс-амалы, шеберлігі, өнер күші кіріскен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бүнер мен мәзкүрлерді *а д а м* тапқан, Жалғыз-ақ біздің қазақ қарап жатқан (М.Дулатов, Шығ.). Қазақстан мемлекетінде *а д а м* тұрмыс-тірлігін нақты жақсартуға, ізгілендіруге және қорғауға бағытталған жетістіктер Отаншылдықты да нығайта түспек («Қаз. әдеб.»). 2. *Адамзат өкілі, кісі.* Кезінде Паустовский айтқан екен: «ана тілін ұмытқан *а д а м* Отанға қауіпті», – деп. Өз жерінде ана тілін білмеу, біле тұра сөйлемей – барып тұрған Мөңгүрттік, рухсыздық («Қаз. әдеб.»). Қазір еңбек етуге қабілетті 7,5 млн *а д а м н ы ң* 2,5 млн-ы ғана зейнетақы қорларына тұрақты түрде ақша аударып отырады, яғни көлеңкелі экономика көрініс беріп қалды («Түркістан»). Мұңдасып жер мен *а д а м* екі жүрек, Сыр тыңдап бір-біріне құлақ түред. Бұлардың қайғысынан қараңғылап, Аспанның жұлдыз жымып, ай мүдіред (Сара, Тордағы.). 3. п с и х. *Генетикалық жақтан өмірдің басқа формаларымен байланысты және ол формалардан еңбек құралдарын өндіру қабілетінің арқасында бөлініп шыққан, түсінікті сөйлей, ойлай алатын, саналы био-эу-менттік тіршілік иесі.* Психология *а д а м н ы ң* психикасы мен оның дамуын, адамның

даралық-психологиялық ерекшеліктерін, әлеуметтік өмірде атқаратын рөлін, қызметі мен қарым-қатынасын зерттейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Тәрбие-тұлғаны қалыптастыратын, оны қоғамдық өмірге бейімдейтін, мәдениетке баулитын максатты бағыт. [_ _] Дәлірек айтқанда аталмыш процесс *а д а м д ы* әлеуметтендіреді («Жұлдыз»). *А д а м н ы ң* оң қолының басқарылуы мен ымдауы, үн шығаруы мидың сол жақ жарты шарындағы Брока нүктесі арқылы атқарылады екен («Жас Алаш»). 4. д і н и. *Алланың жаратқан құлы, пенде*. Жағалауға жапсарласқан жақпар тасқа оңбай ұрылған дене бірсін-бірсін жансызданып, арғы дүниенің дәм-тұзын татуға аз-ақ қалған. Өлді деген осы! Азаптамай алған Аллаға *а д а м д а р д ы ң* не себептен алғыс жаудырауы түсінікті болады. Аспан жоқ! Елу шақты қыл құйрық аман қалды (О.Бөкеев, Шығ.). Бұл *а д а м* кәріліктің жақындағанын, кінәсінің көбейгенін біліп һәм бүгін болмаса ертең Әзірейіл жанын алғанда есеп-қисап беремін ғой деп ойлаған еді (ДУГ). Алла Тағала періштеге ақыл берді, нәпсі берген жоқ; жан-жануарларға, хайуанаттарға нәпсі берді, ақыл берген жоқ; ал инсандарға, яки *а д а м д а р ғ а* ақылды да берді, нәпсіні де берді («Түркістан»). Барат түнінің қасиеттелігі сондай, әрбір адамның бір жылдық істелген адамдары жазылып бітіп, жападан амал дәптер басталғандай («Түркістан»). 5. *Өзіндік мінез-құлқы, ой-өрісі, тұр-тұрпаты бар ерекше жекетілге*. Жұман момын *а д а м*: кісіден тіленбейді, кісіге жағынбайды, бес уақыт намазын оқып: «А, Құдай, бергеніңе шүкір» деп, барға қанағат, жоққа сабыр ететін бір бейуаз (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Қырықтың үстіне енді-енді шыққан шырайлы *а д а м*. Әдемі азамат – қарағайдай тіп-тік. Тоқтата-тын Төлебидің жасына келсе де, бозбалалық бозай мінезі қалмаған («Жас Алаш»). Құнанбайдың Көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол көп елдің сынынша шешен, жүйрік *а д а м* (М.Әуезов, Әр жыл.). 6. э к с п р. *Рухани толысқан, жан-дүниесі бай, ақыл-парасат иесі*. Атаңның баласы болма, *а д а м н ы ң* баласы бол (Абай, Тол. жин.). *А д а м н а н* үлкен ат жоқ, наннан үлкен ас жоқ (Мақал-мәтел). *А д а м* деп айтқанымды ескермейсің, Қолыңмен теңіз суын ескендейсің. Мақтанып менен басқа бар ма деп жан, Батпақты байпағыңмен кешкендейсің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Адамнан ағайынға басшы болып, Ішінде жол көрсетер *а д а м* аз-ақ (М. Дулатов, Шығ.). 7. *Тірі жан, тіршілік иесі, кісі атаулы*. Ешбір

а д а м аузына алмаған соң, Аты өшкірдің аты өшіп ұмытылды (Қозы Көрпеш.). Болымсыздың қылығы, *А д а м ғ а* жоқ жұғымы Қашатұғын қашырдай (Бес ғасыр.). Ебелек ұшпас елсізден, Көбелек ұшпас көлсізден, Құла мидай шөлдерден, *А д а м* жүрмес жерлерден (Қобыланды батыр). Кірпігі оқ, қамзасы шоқ, көзі нәркес, Ай мысал жаңа туған қиылған қас. Лағыл ләб, аузы ғұнша, белі қылша, Дүниеде еш *а д а м* жоқ оған ұқсас (Бабалар сөзі // Хикаялық дастандар). 8. *Кім болса да, қайсыбір, қандайда бір кісі*. Ішіне сабан тыққан тұлкінің терісіне ұзын арқан тағып, бір *а д а м* көрінбей жатып тартады екен. Немесе төрт бес арқанды жалғастырып, алыстан атпен сүйретіп алып қашатын көрінеді (Саятшылық). Тәуір сыйлап өлең, жарқын айтқыл маған *А д а м ғ а* ода болса бір ғанибет (Батырлар жыры). Дүние диірменнің бұрғысындай, Барасыз сіз бір елге жыл құсындай. Көркіңе көрген *а д а м* тояттаған, Басыңның естуші ем бұлдысын-ай (XIX ғ. қаз. поэт.). Дарияның меспен тасып суын құртпақ, Демей ме, көрген *а д а м* «неткен кеше?» (О. Шораяков, Шайыр). 9. *Өлшем, бірлік мағынасында*. Секілді шоқат емес, үлкен төбе, Оралып омырауға жатыр жебе. Он *а д а м* отыратын әр иініне, Түйе аунап жататұғын төсі кеме (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ≈ Жиырма бес *а д а м ғ а* арналған автобус. ≈ Отыз *а д а м н а н* тұратын сынып. 10. а у ы с. *Халық, жұрт, көпшілік*. Ұрыстан бұлар шаһид қазаланған, «Ғазы» деп аталады тірі қалған. «Жеті күн ат пен *а д а м* тынықсын», – деп, Шаһзада әскеріне қылды пәрмен (Бабалар сөзі // Діни дастан). *А д а м д а р ы* аду, жауынгер келеді. Бұларға батыс өңірдегі қаңлы, үдүн, шалық, парфия және басқа ұсақ елдер болып, жалпы отыздай ел бағынды («Жалын»). Би-Би-Си телеарнасының жүргізушісі [_ _] бейнероликтегі қасиетті көріністерден кейін осы репортажды *а д а м д а р д ы ң* қалай қабылдауы мүмкін деген сұрақ қойып, әңгіме төркінін күн тәртібіндегі мәселелерге қарай бұрды («Егемен Қазақстан»). Жау басынар халықты, Басқарушы оңбаса. Малша айдап *а д а м д ы*, Орынсыз күштеп зорласа. Ауға түскен балықтай, Шыға алмассың бұлқынып Әділетшің болмаса (Сүйінбай ақын, Ақиық). 11. а у ы с. *Қандай да бір міндет жүктеген, осы міндетті атқарушы кісі немесе біреудің, бір нәрсенің құзырындағы тұлға, қызмет, кәсіп иесі, қандай да бір топ өкілі*. Жіберді шақырттыра бір *а д а м д ы*, Барды да ол көлденеңдеп тұра қалды. «Жүр-жүр» деп жеделдете бергеннен соң, Борықтай мойнын үзіп, бұрап басын: (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сіз

жақсы келдіңіз, Ибрагим Кунанбаевич. Бұл арызды жазған Мұқыр болысының *адам*ы, жас киргиз. Күндіз оны көрдім. Ісінің жалған екенін, осы араға жиылған тобықты болыстарынан, Дағанды, Қандығатай, Еңірекей болыстарынан да арыз беруші жігіттің өз көзінше анықтап алып отырмын (М.Әуезов, Абай жолы). Әрбір болыстарын һәм кандидат болған *адамдарын* бекітеді обылысты билеп тұрған губернатор хазіретілері. Әрбір ауылнай старшиналарын һәм оларға кандидат болған адамдарын бекітеді оязный начальник (ДУГ). Сайлаукомдағылар «Азаматтықтан» 13 мәслихат депутаты тіркелген десе, осы партияның облыс бөлімшесіндегі баспасөз хатшысы Жібек Мұсаева «депутаттар санын, елуге жеткіздік, оның алтауы облыстық мәслихатта» дейді. Қалай десек те облыстық мәслихатта «Ақ жолдың» [саяси партия] да, «Асардың» да *адам*ы бар («Жас Алаш»).

Адам азаттығы. с а я с и. Адамның *бас бостандығы, еркі, тәуелсіздігі*. Ата-анасын бала қанша жақын көрсе де, қанша сыйласа да, тіршілікте *адамның азаттығынан* артық еш нәрсе болмайтындығын, ол азаттыққа өзге түгіл, ата-анасы қарсы келсе де, еш нәрсеге айырбастамайтындығын осы қыз сол жолы жиналған жұртқа айқын көрсетті (М.Дулатов, Шығ.).

Адам айтқысыз. а) ж а ғ ы м д ы. Керемет, *ғажап, айтып жеткізуге болмайтын, ерекше*. Мен *адам айтқысыз* бір күшті кісі көрдім, – деді Шақтай (І.Жансүгіров, Шығ.). Аты болса, екеуміз жарыссақ, *адам айтқысыз* қызыққа бататындай болдық (Б.Майлин, Шығ.). Келе жатқан бір трактор емес, *адам айтқысыз* көп трактор екен (С.Жүнісов, Жапанда.). Сойлеген сайын қыз үні мені өзіне тартып, *адам айтқысыз* тамаша күшпен менің еркімді билеп барады (Ж.Саин, Жол үсті.). Әрі сөйлесіп, бері сөйлесіп, ақырында Көшектер *адам айтқысыз* көп мал беріп, айып төледі (С.Шаринов, Шығ.). ә) ж а ғ ы м с ы з. *Ауызға алғысыз, нашар; түкке тұрғысыз*. Тағы да бір сұмдардың *адам айтқысыз* пәлесімен бір жұмадай отырып шықты (С.Сейфуллин, Шығ.). б) ө те кө п, м ол.

Адам аласы ішінде. Адамның *айла-амалы, қулығы жасырын, құпия*. Осындай болар, жұрт оны «Қалтай – досқа көлдей, қасқа шөлдей» десетін. Әрине, *адамның аласы ішінде* ғой («Қаз. әдеб.»). Қайдан білейін, *адам аласы ішінде* ғой, түріне қарасам, иманмен қаптап қойғандай, – деді (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн). «*Адам аласы ішінде*» болады дегенді көп айтушы еді (О.Бодықов, Қанжар.).

Адам алатын бура. *Кісіге шабатын, кісіні шайнап тастайтын құйлі бура*. Қаусар – *адам алатын бураның* аузына кигізілетін темір құрсау («Лен. жас»).

Адам анатомиясы. *Адам ағзасының құрылысын, пішінін, мүшелердің өзара қарым-қатынасын зерттейтін ғылым*. *Адам анатомиясы* мен физиологиясы медицинаның негізі деп есептеледі (ҚСЭ). *Адам анатомиясының* негізін салушы – ежелгі Рим дәрігері Гален (133–211) (ҚҰЭ).

Адам [адамзат] атаулы. *Жер бетіндегі құллі жұрт, адам баласы*. Мен *адам атаулыны* көрмегелі бірталай жылдар болды (Қаз. ертег.). Табиғат шіркін шебер-ақ. Ол шебер болмаса, дүниедегі *адамзат атаулыны* алуан тілде сөйлетіп, бір тілде күлдіріп, бір тілде жылатпас еді ғой (С.Омаров, Дала қызы).

Адам аулады. *Адамға қиянат істеді, алдап-арбап, қулықпен мал-жанын ұрлады*. Дүниеде надан, бір ессіз адам болып шығады да, حرکتке лайқаты жоқ болған соң, *адам аулауға* салынады (Абай, Тол. жин.). Бас құрасып, Мал сұрасып, Бермегенмен кетісер. *Адам аулап*, Сыпыра саулап, Байды жаулап жетісер (Абай, Тол. жин.).

Адам аяғы баспаған. *Құла түз, құ мекен. ≈ Адам аяғы баспаған жер*.

Адам әлеуметі. *Адам қоғамы*. Дауылды тоқтатуға, жазды ұзартуға, қысты қысқартуға, суды жоғары ағызуға еш адамның қолынан келмейді. Сол сияқты табиғат заңы адамда, *адам әлеуметінде* де бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Адам баласы. *Бүкіл адамзат, адам атаулы*. Әкесінің баласы – адамның дұспаны, *адам баласы* – бауырың (Абай, Тол. жин.). *Адам баласына* бақыт та, байлық та еңбекпен табылады (С. Бегалин, Жас бұтақ).

Адам болды. *Ер жетті, кісі қатарына қосылды*. *Адам бол*, бай тап, адам бол, мал тап, Қуансаң, қуан сол кезде (Абай, Тол. жин.). Мектептен оқу оқысаң, білім алсаң, *адам болсаң* (С.Сейфуллин, Шығ.). Шығармын тірі болсам *адам болып*, Жүрмеймін бұл жаһанда жаман болып (С.Торайғыров, Шығ.). Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, *Адам бол* ам десеңіз (Абай, Шығ.).

Адам болмады. а) Оңалмады, денсаулығы қалпына келмеді, қайтып кісі бола алмады. Талдан ұстап қармалап, Судан шықтым алалап. Суық өткен, шаршаған, Бола ма *адам болмай ма?* (С.Торайғыров, Шығ.). ә) *Ел қатарлы кісі бола алмады*. Мұның бәрі масқаралық,

ақымақтық, мұны адам бір ойламасын, егер бір ойласа, қайта *адам болмағыз* қиын іс (Абай, Тол. жин.).

Адам бұйрықтан қалмайды [кетпейді]. *Ажалдан ешкім құтылмайды, уақыты келгенде бәрі де о дүниелік болады, ажалсыз адам жоқ. Үйде-түзде болса да, бұйрықтан адам қала ма?* (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

Адам біткен. *Бүкіл адамзат, жұрт, құллі халық. Айғай тынып алда артта, Адам біткен қапты ұйып* (Б.Аманшин, Бұтақта.).

Адамға қайыр қылды. *Біреуге жақсылық істеді, адамгершілік іс жасады.* Екі талай жерлерде *адамға қайыр қылмайтын*, Ақшаның татын жалаған Түспесін ісін ақымаққа (Базар жырау, Шығ.).

Адамға санамады [есептемеді, балаған жоқ]. *Менсінбеді, адам құрлы көрмеді, місе тұтпады.* Малы мен мүлкін баққан құлдар «тек Кене хан бізді *адамға санайды*» деп әлдеқандай болды (І.Есенберлин, Қаһар). Патшалыққа тазды тұр Тәңірім қалап, Ел тұрған *жоқ адамға* оны *балап*. Тамам жұрттан тазға кеп қонғанына Бектердің іші болды әлеп-жәлеп (Бабалар сөзі // Діни дас-тандар).

Адам етті [қылды]. *Ел қатарына қосты, өсіріп-жеткізді.* Әкесі өзімді *адам етті*, өзі бүгін елімді ажалдан құтқарды (Ә.Әбішев, Армансыз.). Ал қандай бір жағдайда да адамды *адам ететін* – осы еңбек (С.Алдабергенов, Алға). Қайратты тәрбиелеп, *адам қылған* да – осы мектеп емес пе (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Адам – жылқы мінезді. *Адам мінезі құбыл-малы, аумалы-төкпелі. Адам – жылқы мінезді*, ауаған соң, мінгенін ұмытады (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Адам капиталы. *қоғ.-әлеум.* *Елдің экономикалық дамуы үшін аса маңызды фактор болып табылатын еңбек күші ретіндегі адам қоры.* Өз жерінде анау айтқандай минералдық қоры жоқ бола тұра, соңғы жарты ғасырдан бері *адам капиталы* есебінен таңданарлық табыстарға қол жеткізіп жүрген Жапонияны мысалға келтіре беру жұртты жалықтыра бастаған да сияқты («Егемен Қазақстан»).

Адам көргісіз [қарағысыз]. *Түрінен кісі шошитындай, ұсқыңсыз. Адам көргісіз* бір жаман сенде жұмысым бар дейді (Аяз би).

Адам көрмеген. *Керемет, ғажап, адам таңғаларлық. Адам көрмеген* алып барабан дүңкілдеп, ондаған отты қара дінгек көкке шаншыла атылды (Б.Момышұлы, Москва.).

Адам күйіне [қалпына] түсті. *Өзіне-өзі келді, етек-жеңін жинады; адамға ұқсады, кісі сияқты болды.* Қыста қылыш та жоқ, қылыш сүйрететін күйі де жоқ. Жансыз қысты жанды *адамның күйіне түсіріп*, адамның істейтін ғамалын телігендіктен қыс бізге адам сүгіретінде келіп көрініп отыр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен *түсемін* бұрынғы *адам қалыбыма*, Күмөн жоқ, бұл сөзімнің анығына (Базар жырау, Шығ.).

Адам қатарына қосты. *Тәлім-тәрбие беріп өсірді, жеткізді.* Бір кезде оқытып, *адам қатарына қоссам* деп арман еткен баласы (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Қазақ әйелдерінің арасында ондайлар аз емес, тек соларды дұрыстап тәрбиелеп, *адам қатарына қосудымыз* керек, – деді ол (Б.Майлин, Шығ.).

Адам құқығы з а н. *Адамның өз мүдделерін заң шеңберінде жүзеге асыру мүмкіндігі. Адам құқығы* табиғи және әлеуметтік болып екіге бөлінеді (ҚҰӘ). *Адам құқығының* қағидалары ұлтық деңгейде конституцияда (ҚР-ның Конституциясы, 10–39-баптар) және заң актілерінде (мыс. Азаматтық Кодексте, жарлықтарда, арнаулы заңдарда) қарастырылады (ҚҰӘ).

Адам құқылары мен бостандықтары. з а н. *Жеке адамның дүниежүзі қоғамдастығы мойындап, халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тыйым сала алмайтын құқылары мен бостандықтары.* Адамның белгілі бір игіліктерді иеленуін қамтамасыз ететін, өз қалауынша іс істеуіне мүмкіндік беретін мемлекет пен бұқара арақатынасының принциптері *адам құқылары мен бостандықтарына* жатады (ҚҰӘ). Бірақ адамзат қоғамы дамуының одан кейінгі дәуірінде, яки орта ғасырда *адам құқылары мен бостандықтары* мүлде басқаша, яғни билеуші топтың жасаған рақымы, шапағат-ырқы түрінде түсірілді (ҚҰӘ). Орындалу, іске асырылу ортасына қарай *адам құқылары мен бостандықтары* азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар мен бостандықтар болып бөлінеді (ҚҰӘ).

Адам құрлы көрмеді. *Адам деп есептемеді, менсінбеді.* Жоқ, Ақан, жетті! Сен мені *адам құрлы көрмейтін* іңді жасырмадың, оныңа да рақмет (М.Иманжанов, Адам.).

Адам морфологиясы. а) б и о л. *Адам ағзасының тіршілік әрекетіне, өмір сүрген ортаға байланысты физикалық даму ерекшеліктерін*

зерттейтін ғылым саласы. *Адам морфологиясы* – адам анатомиясы, эмбриологиясы, гистологиясы енеді (ҚҰЭ). *э) антр. Адамды жасына, жынысына, нәсіліне, этникалық, конституциялық, географиялық ерекшеліктеріне қарай зерттейтін ғылым саласы. Адам морфологиясы* бүгінгі адамдар мен археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көне заман адамдарының сүйектері арасындағы морфологиялық ұқсастық пен ерекшеліктерін анықтайды (ҚҰЭ).

Адамнан асқан. *Ерекше, ешкім тең келмейтін, айрықша.* Патшаның Шаһзат деген *адамнан асқан*, керемет сұлу қызы болыпты (Қаз. ертерг.).

Адамның басы – Алланың добы. *Діни ұғым бойынша, адам тағдырының Құдайдың қолында, бұйрығында, әмірінде екендігі, адамда ерік жоқтығы.* «*Адамның басы – Алланың добы*» деген ғой, не боларына кімнің көзі жеткен, – деді кемпір күрсініп (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Өйтіп бізді қорқыта алмайсыз. *Адамның басы – Алланың добы* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

Адамның дәті шыдамайды. *Адам жаны төзбейді, көнбейді.* Жасағанның ісінің бәрі оң ғой, сонда да *адамның дәті шыдамайды* екен-ай! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Адам өтпес, аң жұрмес. *Тірі жан, жан-жануардың аяғы тимеген.* *Адам өтпес, аң жұрмес* қалың тоғайдың ар жағына өтіп кетеді, Мүз дарияға жетеді (Қаз. ертерг.).

Адам санады. *Кісі санады, ескерді, еледі.* Ұлы Шыңғыс хан тұқымымыз десендер де, сендердің де іштеріңде құлдарды да *адам санаған*дары болған (І.Есенберлин, Алмас.). Қашанда желіккендерді *адам санап*, Ақылсыз жаппас деген ел екенсің (Айтыс.).

Адам сауды. *Кісі еңбегін қанады, пайдаланды, арбап-алдады, езді.* Құлық саумақ, көз сүзіп тіленіп, *адам сау мақ* – өнерсіз иттің ісі (Абай, Тол. жин.).

Адам сүймес. *Жағымсыз, ұнамсыз, өрескел.* Жазықсыз бір қалжыңға кісі өлтіріп, *Адам сүймес* бір іс қылып кете барды (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Адам тәрізді маймылдар. *зоол. <лат. hominoidea, anthropomorphidae>. Адамға ұқсас болғандықтан, адам тәрізді деп аталып кеткен маймылдар отрядының тартанаулылар тобының бір тұқымдасы. Адам тәрізді маймылдардың қазіргі кезде үш тұқымдасы бар: гиббон, понгидтер (орангутан, горилла, шимпанзе), гоминидтер (ҚҰЭ).*

Адам тегі. *Адам баласы, адам нәсілі, заты адам.* «Ондай-ондай хан қызында да болады», Шалдырмайтын *адам тегі* бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Адам төзгісіз. *Шектен шыққан, шыдамайтын, қиын, ауыр.* Айуандық қанау Орал заводтарында *адам төзгісіз* болды (Қазақст. тарихы).

Адам физиологиясы. *биол. Биологияның тірі ағза мен оның жеке жүйелері, тіндері мен жасушаларының қызметін зерттейтін саласы.* Қазақстанда *адам физиологиясы* мәселелері Х.Досмұхамедовтың, Х.Қ.Сәтбаеваның, Ж.Б.Нілдібаеваның, Ә.А.Өтепбергеновтің еңбектерінде баяндалған (ҚҰЭ). Ол ғылыми бағытына қарай жалпы *адам физиологиясы*, жеке адам физиологиясы болып үш бөлімге, ал мақсатына, зерттейтін объектісі мен әдістеріне байланысты қалыпты адам физиологиясы және патологиялық адам физиологиясы болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ).

Адам шақ келмеді. *Ешкім қарсы келе алмады, шыдамады.* ...Көзіне қан толып ақсиып кіжіне ұмтылып жүрген Абыралыға *адам шақ келмеген*сін, Науан қарсы шапты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Адам экологиясы. <грек. anthropos – адам, oikos – үй, отан, logos – зерттеу>. а) Биосфера мен адамзаттың өзара қарым-қатынасындағы заңдылықтарды зерттейтін кешенді ғылым. ≈ *Адам экологиясының* өзекті мәселелері. ә) Адамның жеке басының қасиеттерін жетілдіріп, өзіндік болмысын қалыптастыру, қорғау туралы ғылым. Ұлттық тәрбие, дін қазіргі *адам экологиясының* тірек артатын бағаналарының қатарынан болып отыр («Қазақст. мұғ.»). б) Жалпы адамзат баласының, соның ішінде этностардың өсіп-өніп таралуы туралы ғылым. *Адам экологиясы* ғылымында әлеуметтік, экономикалық және табиғи шарттардың барлығы адамның өмір сүруіне қажетті әрі оның мұқтаждықтарын қамтамасыз ететін орта ретінде қарастырылады (ҚҰЭ).

Ақ көйлек адам. *Арамдық ойламайтын, жұртқа сенгіш, адал, ақжүрек кісі.* Оллаһи, тиген көзі соның маған, Ешбір жау босағамды торымаған. *Ақ көйлек адам* едім, жұртқа сенгіш Еш сөзді жаманатқа жорымаған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Әйел адам. *Әйел жынысты кісі.* Ол он төрт жасынан бастап төсек қатынасында болғандықтан, «сәтсіздікке ұшыраймын ба?» деген

қорқынышы басым болып, *әйел адам* ына жақындағаннан-ақ шәуіті ерте төгіліп қалады («Жас Алаш»).

Әулие адам. д і н и. Алла Тағаланың ерекше жаратылған рухы биік сүйікті құлы. Қара торы әйел-еректің бірде бірі Байжекеңнен бір жақсылық көрмей қалмаған екен. Бірінен соң бірі мұңлы дауыспен ақырын ғана Байжекеңнің манадан бері айтылып жатқан жақсылықтарына өкеліп қосады: «Жарықтық-ай! *Әулие адам* еді ғой!», – деседі (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Басты адам. Көшбасшы болатындай, ел басқаруға жарайтын тұлға. Саранжам мылтық андаза. Есті, *басты адамдар*, Бәрі тамам жиылды, Әңгіме болды дандаза (Бабалар сөзі // Діни дастандар). «Еруліге қарулы» етіп, Құнанбай жағы да, анау елдердің *басты адамдары* н кінәлап: «Кісі өлтірді! Ауыл шапты, жер өртеді, буаз қатынның баласын түсірді!» деп, неше алуан ойдан шығарған сұмдық жалаларды жауып жатты (М.Әуезов, Абай жолы).

Бір адамның баласындай. Бір үйдің балаларындай тату-тәтті. Бір адамның баласындай, біріне-бірі сүйеніскен, айкасқан, құшақтасқан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жай адам. с ө й л. Қоғамның төменгі әлеуметтік жігіне жататын кісі. Ғалымдар «әйелдің денесі бұл жерге біздің дәуірімізге дейінгі І ғасырда жерленген» деп табады. Әйелдің денесінің бұзылмаған себебі – жерленер алдында мұқият мумияланыпты. *Жай адамды* кім мумиялаушы еді, демек әйел – не патшаның әйелі, не қызы. Әйтеуір аса қадірлі адам («Жас Алаш»).

Жақсы адам. Қоғамда қалыптасқан әдеп, ахлақ, ізгілік нормаларына сәйкес мінез-құлық, әрекет иесінің жалты атауы. *Жақсы адам* қайда жүрсе қор болмайды Шексе де жол бейнетін ашып-арып, Қуантып ағайын мен ата-анасын (Қамбар батыр).

Жаман адам. Қоғамда қалыптасқан әдеп, ахлақ, ізгілік нормаларына қайшы мінез-құлық, әрекет иесінің жалты атауы. *Жаман адам* зорлықшыл, Жақын жерге тыртаңдап, Ажарсыз жігіт қайынға Алдырар сырын жыртаңдап (Бес ғасыр.).

Жеке адам. п с и х. Өзіндік биологиялық ерекшеліктері, әлеуметтік мәртебесі бар қоғамның жеке-дара мүшесі. Келесі кедергі қауымдық психологияда жатыр. Оның кемшілігі жеке белсенділікке, бастамшылыққа ешқандай мүмкіндіктің болмайтындығында, *жеке адам* ны ың қауым ішінде көрінбей кететіндігінде («Егемен Қазақстан»).

Жергілікті адам. Қандай да бір территорияның немесе елді мекеннің тұрғыны. Экспедиция мүшелері *жергілікті адамдар* мен кездесіп, әңгімелесті («Алматы ақшамы»). Сөйтсе, әлгіндей әңгімені бықсытып жүрген *жергілікті адамдарға* бес қайнаса сорпасы қосылмайтын, көлденең көбік ауыздар болып шығыпты («Егемен Қазақстан»).

Момын адам. Есерлігі жоқ, ешкімге соқтықпайтын, салмақты, жуас кісі. Жұман *момын адам*, әрі Қартқожаның әкесі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Орташа адам. с ө й л. Мүмкіндіктері, дәулеті орта деңгейдегі өзіндік ұстанымдарын қорғау қабілеті төмен қоғамның әлеуметтік топ өкілі. Билік *орташа адамдарға*, бұған дейін өздерін көрсете алмаған адамдарға иек сүйеді. Билікке дәл осындай аузын бұған Парламент керек («Жас Алаш»).

Өлген адам. Қайтыс болған кісі. Жоқтаушылар күніне екі рет: күн шығарда, күн батарда *өлген адам* ына жоқтау айтып, жылауға тиіс (М.Әуезов, Шығ.).

Сөз ұстайтын адам. Дауласатын жақтың мүддесін қорғайтын, сөзін сөйлейтін би. Бөкеншіге орнаған Айдос, Жігітекке шапқыншы жіберіп, осы *сөзді ұстайтын* басты *адам* ына, сүгір аулына тез келуге бұйырған екен (М.Әуезов, Шығ.).

АДАМАТА з а т. д і н и. Діни наным бойынша, Алла жаратқан ең алғашқы кісі, құллі адамзаттың атасы. Жебірейіл ақ көгершін болып көрінген екен, *Адамата* мен Хауананы азғыруға өзәзіл ұжмаққа келгенде, жылан сүгіретінде көрінген екен деген сияқты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Арғы атам – *Адамата*, хақ, пайғамбар, Айрылып Хауанадан болыпты зар (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). Адамды топырақтан жаратқан хақ, Надандығың білінсін, бұ сөзге бақ. Хауаға бұрын барған *Адамата*, Есіткенің жоқ па еді мұны да ақымақ (Айтыс).

АДАМГЕРШІЛ с ы н. с т и л ь. Кісі қамын ойлағыш, жақсылық жасауға бейім тұратын, қамқоршыл, кісілігі мол. Орысша орта білімі бар, Қызылжардағы педагогика техникумында жаратылыстан көп жыл сабақ берген, мінезі момын, *адамгершіл* жақсы адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Біздің есімізге *адамгершіл* сүйкімді бейне түссе, онда осы уақытта оған қарама-қарсы тек өзінің қамын ойлайтын адамдардың бейнесі түсуі де мүмкін (М.Мұқанов, Бақылау.).

АДАМГЕРШІЛІК з а т. Адам бойындағы қоғамдық талапқа сай ізгілікті, инабаттылықты білдіретін ахлақ ұғымы. Ол – сонымен

қатар *адамгершілігі* күшті, уәдеге берік, серттен таймайтын адам (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз өдеб.). Жақсы жігіт өзінің *адамгершілігі* н жақсы ісімен танытады (Ә.Әлішев, Батыр.).

Адамгершілік тәрбиесі. *Ізгілік, инабаттылық, ахлақты (мораль), адамгершілік сезімді қалыптастыру мен дамыту тәлімі. Адамгершілік тәрбиесін* өсіріп асырғандай, моральдік жоғары дәрежеде түсініп жырласын дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Хрестоматияны құрастырғанымда негізгі көздеген нысанам – жас ұрпақты *адамгершілік тәрбиесіне* баулу еді (С.Көбеев, Орынд. арман).

АДАМДАЙ с ы н. *Адам сияқты, адам тәрізді.* Сыр білмейтін *адамдай*. Сені разы қылайын, Түсінді жылытпшы сазармай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қапан күрсінді, ұйқысынан ояңған *адамдай* жан-жағына қарады (Б.Майлин, Шығ.). Тани қалатын *адамдай* еңкейіп, үңіліп тұрып қараймын (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

АДАМДЫҚ¹ з а т. *Адамға тән ізгі қасиет, адамгершілік, кісілік. Адамдық тым* айт, ерлікті айт, батырлықты айт. Ел бірлігін сақтаған татулықты айт (Жамбыл, Шығ. жин.). Кісіге адамшылық неге керек? *Адамдық* – өзге айуаннан артық демек, Ит талаған төбеттен қалай дейсің, Аямай әл келгенін жұлып жемек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы, ерінбе. *Адамдық* тым көздесең, Жад тоқып ал көңілге (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Адамдық диқаншысы. п о э т. *Ізгілікті, адамгершілікті насихаттаушы, мәдениеті жоғары, рухы биік адамға тән қадір-қасиетті таратушы. Адамдық диқаншысы* қырға шықтым, Көлі жоқ, көгалы жоқ – қорға шықтым. Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім, Көңілін көгертуге құл халықтың (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Адамдық қадір-қасиет. қ о ғ - ә л е у м. *Жекетілғаның қоғам мүшесі, адамзат өкілі ретіндегі өзіндік жоғары ахлақ (мораль) қасиеттерінің жиынтығы, өзінің құқығы мен мәнділігін түйсінуі.* Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе *адамдық қадір-қасиетін* қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды (ҚР Конституциясы).

Адамдықтан аттамады. *Адамгершілік, аржданан сақтады, сыпайылық танытты.* – Қойшы, Қосым, қайдағыны айтпай, не десен де мен *адамдықтан* аттамаймын (С.Досанов, Екінші өмір).

АДАМДЫҚ² с ы н. *Бір кісілік, бір кісіге арналған.* Бөлме жалғыз *адамдық* екен (Т.Әбдіков, Күз.).

АДАМЖАНДЫ с ы н. *Адамгершілігі зор, адамсүйгіш.* Көп адам *адамжанды* болмайды. Бұл – жұрттың бәріне ортақ қасиет (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

АДАМЗАТ [ир. آدمي زاد] з а т. **1.** *Бүкіл адам баласы. Адамзат* неше түрлі жиһан толған һәр дінде, һәр мәзһәпте және болған (М.Дулатов, Шығ.). *Адамзат* не болады болмаса көз, Жалғаншы гулеп бастан етеді тез (Базар жырау, Шығ.). Жан-жануар, *адамзат* бәрі де жаратылыстың жақсылығына зар (С.Дөнен-таев, Шығ.). **2.** *Заты, жаратылысы, тегі адам. Адамзатпысың?* Перімісің? – деп ақырып қалдым. Дауысы өлімсіреп әрең шығып: – Мен бір сорлы бейбақтың, шошымаңыз, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Адамзат әулеті. *Адам баласы, адамзат тегі.* Жанға жүт, жарық сәуле, жоқ мұқтаж-дық, Сырт берер *адамзаттың әулетіне*. Артықша тасқан қайтып, толған солып, Құритын кез келмекші нәубетіне (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АДАМЗАТТЫҚ с ы н. *Адамзатқа қатысты, адам баласына тән.* Ертеде *адамзаттық* ұшқыр қиял, Шындықты ертегі қып ойға сыяр (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Шоқан Уәлиханов та аз ғана ғұмырының ішінде *адамзаттық* ғылымға, оның көптеген саласына баға жетпес көп үлес қосты (Қ.Жарықбаев, Психология).

АДАМИ с ы н. *Адамгершілігі бар, адамға тән.* *Адам* и халықтан көп кісі кейбінен барды (Әбілғазы, Шежіре).

АДАМКИК з а т. м и ф. **1.** *Адам бейнелі аң.* Адамша біткен шашы бар Залалды киік тұқымын Осы арада алады. *Адамкиік* алған соң, Ішінен түр жек көріп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле, тілім). **2.** а у ы с. *Жабайы, тәрбие көрмеген, жат, көпке ұқсамайтын кісі.* Ал ол сені өз ішінен *адамкиік* орнында көрді (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

АДАМ-КҮН з а т. *Бір адамның бір жұмыс күніндегі еңбегінің көлемін есептеуде қолданылатын өлшем.* Жұмыс күнін есептеумен байланысты орыс тіліндегі «рабочий день» сөзін *адам-күн* деп аудару бар («Лен. жас»).

АДАМ-САҒАТ з а т. *Бір адамның бір сағат ішіндегі еңбегінің көлемін есептеуде қолданылатын өлшем.* Кәсіпорындарда атқарылған *адам-сағат* еңбеккердің мерзімді

және мерзімнен тыс уақытта істелген сағаттарын қосу арқылы анықталады (ҚСЭ).

АДАМСУ *Адамсы етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Адам суыңды қой!*

АДАМСҮЙГІШТІК *з а т. Адамды ең жоғары құндылық ретінде бағалаушылық.* Ең зауал реакциялық дәуірлерде *адам сүйгіштік*тің нұрлы шырағын ұлы тұлғалар жағады («Қаз. әдеб.»).

АДАМСЫ= *е т. экспр. Кісімсу, бәлсіну, паңсу.* Надан қуанар арсаңдап, Таңырқап тұра қалмандар. Татымды ештеме болмас, *Адамсы* *н* босқа талтаңдар (Абай, Тол. жин.). Мылжиг, мақтаншақ, *адамсыған*, шелтиген кісімен, ақымақпен, қожа, молдамен Әбежанның қаны өш (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сонда ол мұрнын көкке көтереді, *Адамсы* *н*, маңғазданып жөтеледі. Жер жырттып күні бойы шаршап келем, Мазалап сұрап саған не керегі? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АДАМСЫЗ *с ы н. Адам тұрмайтын, адамы жоқ, кісісіз.* *Адамсыз* көрген күнің мынау болса, Бітсең де, бітпесең де өзің үшін (Айтыс). *Адамсыз* жердің алданыш тіршілігі қандай боларын содан көресің (Ж.Исмағұлов, Адам.).

АДАМСЫМАҚ *с ы н. экспр. менсінбеу.* 1. *Адам іспеттес, адам деген аты ғана бар, адамдық қасиеттен жұрдай.* Мұндай айуанат кейпіндегі *адамсымақтарды* конвертке салып, жан-жағын сүргіштеп, архивке тастаудан басқа ешбір шара жоқ (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Алыстан көрсең, *адамсымақсы* бар, жақындап барсаң жабайыдай бірдеме (Қ.Байсейітов., Беу, қыздар.). 2. *Бас көтерер, кісісымақ.* Шолақтың Шошақ деген ағасы болатын, аулының бетке шығар, сөз ұстайтын *адамсымағы* екен (Б.Аманшин, Көкжар).

АДАМСЫН= *е т. Паңсыну, кісімсіну, өзгені менсінбеу.* Әшкәбус *адамсына* *бай* тұрды күліп, Оқ атты өкпеліктен оны біліп. Жіберіп келген оқты қолмен қағып, Және ат! – деді үстінде аттың күліп тұрып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жақсыны қайдан білсін жаман адам?! Малменен *адамсынаған* кейбір надан! Бір мақсат көңілге алып, жүрмін іздеп, Бозбала, бола көрме әуре бізден! (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

АДАМША *ү с т. Адам сияқтанып, адамға ұқсап.* Ақысы кеткен *адамша* Сөйлемге қатты ашынып (Базар жырау, Шығ.). Өкінерсің, өкінбе бірақ онша, Өмір сүрдік екеуміз бір *адамша* а. Бақытты болмауымыз мүмкін еді, Ортамызға біреу кеп тұра қалса (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Жас күнімді көрі еттің, суыттың бой. Тағдыр қосқан төңірім

емес пе едің, *Адамша* тілдесуді ұмыттың ғой (М.Мақатаев, Шығ.).

АДАМШЫЛ *с ы н. Адамға жаны ашығыш, қамқоршы.* Бұған бас себеп: *адамшыл* мақсатты үгіт пен насихаттың нысанаға дәл тигендігі болса керек (Х. Есенжанов, Тар кезен).

АДАМШЫЛЫҚ *з а т. Адам бойындағы ізгі қасиет, адамгершілік.* Адам қауымында жасалған *адамшылдық* үлгі болады. Адамның ісі сол *адамшылдық* үлгімен пішіліп, тігілмесе, адам қауымына ерсі, жаман, мін болып көрінеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ар демек – *адамшылдық*, намыс деген, Арың кетпес жағыңа қарыс деген. Теріс ұғып жұрмесін мұны біреу, Сөз емес күншіл болып, алыс деген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Болыс болу үшін, бақ алу үшін, арды, *адамшылдық* ты аяққа таптамай болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Адамшылық арын сатты [төкті]. *Кісіге тән ізгі қасиеттен жұрдай болды, ар-қиятты ұмытты.* *Адамшылдық арыңды сатпа*, кісі төзбес қылыққа батпа (А.Токмағамбетов, Дария.).

АДАНАС *с ы н. ж е р г. Туыстас, туыс, ағайынды.* Санатай, Сағындық дейтін адамдар *аданас* екен, екеуі бір әкеден туыпты (Қаз. тіл. диалект. сөздігі). // *Туысқан бауыр, ағайын.* *Аданас* *та* *р!* Келіңіз, демалайық (М.Байсин, Дұрыс жазу қағид.).

АДАПТАЦИЯ [лат. adaptatio] *з а т. 1. б и о л. Адам ағзасының тіршілік ортаға бейімделуі.* *Адаптация* нәтижесінде жарқанаттың алдыңғы аяғы ұшуға, көртышқанның алдыңғы аяғы қысқарып және сүйектері жалпақ бола келіп, жер қазуға бейімделген, суда тіршілік ететін сүтқоректілер – итбалық, киттердің аяқтары жүзгіш ескек аяқтарға айналып өзгерген (ҚСЭ). Сүтқоректілерде тіршілік ортасына сәйкес (құрлықтағы сүт қоректілер немесе хтонобионттар, ормандағы – дендробионттар, судағы – гидробионттар, ұшатындары – авиабионттар т.б.), қоректену тәсіліне қарай (дән-шөп жейтіндер, жыртқыштар т.б.), қозғалу тәсілдеріне (жүгіретін, өрмелейтін т.б.) сай *адаптацияны*ң бірнеше түрі кездеседі (ҚСЭ). 2. *э к о н. Маркетингіде тиісті субъектінің және оны қоршаған әлеуметтік-экономикалық ортаның мүдделерін келістіру арқылы кәсіпорынның тұрақты қызметі мен дамуын қамтамасыз ететін негізгі атқарымдардың бірі.* ≈ *Адаптация* *д а н өтті.*

АДАПТЕР [лат. adapto] *з а т. т е х. 1. Компьютер мүмкіндіктерін арттыруға пайдаланылатын электрондық тетік.* ≈ Компьютер *адаптер* *і.* 2. *Дыбысалғыш құрылғылардың*

жалпылама атауы. $\approx$ Адаптерлердің жұмыс істеу механизмі.

АДАПТОМЕТР з а т. т е х. Көздің дағдылану, жаттығу қабілетін өлшейтін аспап. $\approx$ Адаптометрмен өлшеу.

АДАРҒЫ з а т. э т н. Кілем, алаша тоқығанда пайдаланатын, өрмек жіптерін асты, үсті етіп бөліп көтеріп тұратын жұқа тақтайша түріндегі аспап. Айша өрмектің адарғы қылышын қаға отырып, қиыннан қиыстырып терме теріп отыр (Әйел теңдігі). Анау арқа бетте Сырым шыққаннан бастап Ханкөлге дейін адарғы керген өрмектің жібіндей тарам-тарам болып, боз қылау жаңбыр жауып барады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АДАРҒЫЛАУ = е т. Өрмек жіптерін шатысып қалмау үшін тақтайшамен бөліп, сүзіп, өріп тұру. $\approx$ Адарғылау арқылы сүзіп тұру.

АДАС з а т. ж е р г. **Аттас**. Иманжүзді бала екенсің, шырағым, әрі Жортуылымның адасы болып шықтың (С.Омаров, Өмір.). Ендеше, біздің адас Исаевқа барайық, – деді Жандосов (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АДАС = е т. **1. Жол таба алмай сенделу.** «Адассаң – атыңа сен!» – Мен байталға сендім. Қурай, тобылғы бастарын шала жүріп шабар байтал әйтеуір бір жаққа әкетіп барады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Сөзіме болмады ешкім құлақ асар, деп едім кеткеннен соң сол адасар (Базар жырау, Шығ.). Қараңғыда адасын, қайғымен, боранмен арпалысып қыстақ шетіндегі штабыма келдім (Б.Момышұлы, Жауынгер.). **2. а у ы с. Теріс бағытқа түсу, қателесу, жаңылысу, шатасу.** Ақсақалдар көсемдік қылса, ел бастап, Ер артынан, жас азамат, арланба! Шаш өсірген орысша оқып жас жандар, Жолды көрсет адасқан елге, паңданба (М.Дулатов, Шығ.). Бұл қиын мәселені шешуге ұйымдасқан көмек керек. Өмірде адасқанда рға жол нұсқау керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзімді ағаңмын, деп үлкейтемін, Онымды көремісің мақұл, інім. Адасқан ағаңыздың жері болса, тілеймін ете гөр деп ғапу, інім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алдындағы өлімнен, Міндім қайық көз жұмып. Адастым қазір жөнімнен, Қайығым да һәм сынық (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Адасқан айып емес [адасқанның айыбы жоқ], қайтып үйірін тапқан соң. Қатесін түсініп, түзеген соң өткенін мінеп, бетке салық етпеген жөн. Адасқан айып емес, қайтып үйірін тапқан соң (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Адасқан құдай [қаздай]. Жалғыз өзі, жападан-жалғыз қалғандай. Бұл мәжілісте

адасқан қаздай ана шетте жалғыз қалған Ықан, бұ жақта Бекболат еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Анасынан айрылып, Адасқан құдай қайрылып, Ботақаны еңіреп, Қайтіп тірі жатты екен (Қаз. ертег.).

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ. Адасар кезде алдың ашық, даңғыл көрінсе де, кейін қайтарыңда ол тар болып, қиындап, қыспаққа түсіреді. Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ, Оларға жөн адамның сөзін ұқпақ (Абай, Толжын.). Шайырлық жолы – шартарап, Болғаным жоқ түсініп. Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ, Ортаңа түстім шешініп (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақылынан [ғақылынан] адасты. Есінен танды, алжасты, шатасты. Сен өзің ақылыңнан адасқан біреуден саумысың? (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Сол оңбаған шоқындыға періштедей қыздың басын байлап жүрген сендер де әбден ақылдарыңнан адасқан екенсіңдер (С.Омаров, Қызыл.). Адасты ғақылынан кара халық, Білгіштер өзің хайлө табасың да (М.Дулатов, Шығ.).

Ізінен адасты. Ізін жоғалтып алды. Бұлар Айбектің ізінен біржола адасты (Б.Мұқай, Жалғыз жаяу).

АДАСҚАҚ с ы н. **Адаса бергіш, қателескіш.** Құм арасында жазушылар адасқақ келеді (С.Мұратбеков, Дос. іздеп.). Боғауыз баласын еркелеткен әкесі күндердің күнінде адасқақ боларын білмеген екен (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

АДАСҚЫШ с ы н. **Жиі қателескіш, шатасқыш, жаңылыса бергіш.** Кейде ақылшысы адасқыш келеді («Қаз. әдеб.»). Жастар оңды-солды болып жатқан ағымға жақсы, жете түсініп, білмесе, адасқыш, аумалы болады ғой (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

АДАСТАЙ с ы н. **Адас сияқты бір-біріне ұқсас.** Жапырақтары жайқалған, Жарғыласа қадаспай. Жел тербесе, шайқалған, Жалт қарасып адастай (С.Сейітов, Бетпе-бет).

АДАСТЫР = е т. **1. Басқа бір жаққа, жолсызға бағыттау, бағдарынан айыру.** Оны адырдан-адырға салып, адастырып кетті (М.Әуезов, Қараш.). Иә, таулар... Зор таулар жатты арада, Адастырар қарамай аққараңа... Жолаушылар жиналып сыртқа шықты, Аттана ма, апырау, аттана ма?!.. (М.Мақатаев, Шығ.). **2. а у ы с. Оң жолдан тайдыру, теріс жолға түсіру, қателестіру, шатастыру, жаңылыстыру.** Сіз адассаңыз, біле, көре адасып отырған жоқсыз, сізді адастырып отырған – елдің құлары (Б.Майлин, Шығ.). Бұл бағыттан қорықпаңыз, ол сізді

алдамайды да *а д а с т ы р м а й д ы* (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

АДАСТЫРУ *Адастыру етістігінің қимыл атауы. 1. Жолынан жаңылыстыру, тайдыру.* Соқыр тұманның *а д а с т ы р у ы* мүмкін (С.Жүнісов, Өмір.). **2. а у ы с. Қателестіру, шатастыру.** Алып ұшып барады канаттарым, Күнді ұзатып, күтемін таң атқанын. Дәл осындай сөтіңнен адастырма, *А д а с т ы р у д ы* қой, өгінем, Жаратқаным (М.Мақатаев, Шығ.).

АДАСТЫРУШЫ з а т. *Адастыруға мүдделі, әдейі шатастырушы адам.* Бұл пышақты бізді *а д а с т ы р у ш ы л а р ғ а* жұмсау керек (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АДАСУ *Адас етістігінің қимыл атауы; қателесу, шатасу.* *А д а с у* көп, өмір қысқа, Түзелгенше түр бітпесін (С.Бегалин, Өлең.). Құс айналған секілді қара суды, Тіл білмейді ернінен *а д а с у д ы*. Ақ төсекте жатыр ғой ақ келіншек гауһар тастай жайнатып қара түнді (К.Салықов, Жезкиік.).

Ақылынан адасу. *Есінен айырылу, алжасу, шатасу.* Айтқан өтініші менің жаныма соншалық ауыр тиді, тіпті тілім күрмеліп, *а қ ы л ы м н а н а д а с у ғ а* таяу секілдімен (І.Есенберлин, Ғашықтар).

АДАСУШЫЛЫҚ з а т. *Қателесушілік, жаңылушылық.* Барлық шатасуға себеп – рухани *а д а с у ш ы л ы қ*, сіздің сөзіңіз (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Сол *а д а с у ш ы л ы қ қ а* соқтырмағанымда, үбірлі-шүбірлі бақытты жан сен болар ма едің (О.Тәжіева, Қара қолған).

АДАУ: *адау шөп. Өткен жылғы қалың пішен, шөп.* Қора төбесі қалың *а д а у ш ө п* (Б.Майлин, Шығ.).

Адау тартты. *Ескірді, ұмыт болды.* Екеуінің вагоннан бірге түскен шағы Сәдірге дәл қазіргідей елестеп, оның *а д а у т а р т қ а н* ашуы от түскен қаудай бірден лап етті (А.Хангелдин, Қараторғай).

АДАУ-ҚАДАУ с ы н. *Селдір, сирек, әр жерде бір.* Әлі де ұшып бітпеген бірен-саран, *а д а у қ а д а у*, өзі атын білмейтін бір күлгін сары гүлдер кездесіп еді (Ө.Қанахин, Құдірет).

АДАШ [үйг.] з а т. ж е р г. *Дос, жолдас.* *А д а ш ы ң ы з* «көп жасап, көп өлең шығарсын» деп айтты деңіз (С.Мағауия, Сүмбіле).

АДБАН з а т. к ө н е. *Бағынышты ел-жұрттан алынатын алым-салық.* Оларға байлық үш түрлі арнамен келіп құйылатынын байқадым: біреуі – өз бұқарасынан жинайтын дан (салық), екіншісі – күшпен қаратып алған елден түсетін *а д б а н*. Ол да алым-салық,

үшіншісі – соғыстан түсетін олжа. Бұлардан тыс тағы бір салық түрі бар. Ол – «пешкеш» деп аталатын діни салық (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

АДВЕРБИАЛ [лат. adverbium] з а т. л и н г в. *Қимылдың өту сипатын, күй-жайын білдіретін сөз табы, үстеу.* Латын тіліндегі *а д в е р б и а л* терминінің баламасы орысша наречие, қазақша үстеу (І.Кеңесбаев, Тіл біл. термин.).

АДВОКАТ [лат. advocatus] з а т. **1. з а ң.** *Сот ісі бойынша сенім берілген айыпкерді қорғаушы, құқық бойынша кеңес беруші.* Ұлық алдында жұмысты болу бір ғана ұлықтың өзі емес, көп-көп *а д в о к а т*, тілмаш сияқтыларын да кездестіру керек (М.Әуезов, Әр жыл.). Мен түгіл, атақты *а д в о к а т* Ақбаев бір сөз үшін айдалып та кете жаздаған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Халық соты Мейірбеков *а д в о к а т т ы ң* келтірген нақтылы дәлелдерін құлағына да ілмеген («Лен. жас»). **2. а у ы с. Біреудің сөзін сөйлеуші, жоғын жоқтаушы.** Сен маған *а д в о к а т* болмай-ақ қойшы, өйткені оған сенің қабілетің жете қоймайды (Екпінді малшы).

АДВОКАТТЫҚ с ы н. з а ң. *Адвокатқа тән, соған қатысты.* Отыз бес жыл *а д в о к а т т ы қ* қызметте. Дума мүшесі, дала өлкесінен депутат (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АДВОКАТУРА з а т. з а ң. **1. Адвокаттардың заңды тұлға мәртебесін танытатын қоғамдық ұйым.** *А д в о к а т у р а н ы ң* азаматтар мен ұйымдарға заң көмегін көрсетудегі міндеттері *а д в о к а т у р а* туралы заңда баяндалады (Қаз. тілі термин. Заңтану.).

АДВАЛОРЛЫҚ: *адвалорлық баждар.* з а т. э к о н. *Тауардың кедендік құнын пайыздық қатынас бойынша өндіріп алуды ұйымдастырушы кеден бажының түрі.* ≈ *А д в а л о р л ы қ б а ж д а р* құнын анықтау.

АДЕНОВИРУСТАР мед. <грек. aden – без, лат. virus – у> *Құрамында дезоксирибонуклеин қышқылдары (ДНК) бар вирустар тұқымдастығы.* Табиғи жағдайда *а д е н о в и р у с т а р* сүтқоректілер мен құстар денесінде болады (ҚҰҰ).

АДЕНОИД [грек. aden – без, eidos – түр] з а т. м е д. *Жұтқыншақ бадамшасының қалыптан тыс ұлғаюы.* *А д е н о и д* асқынған кезде балалардың құлағы нашар естіп, кеш сөйлейді (ҚҰҰ).

АДЕНОКАРЦИНОМА з а т. м е д. <грек. aden – без, karkinos – рак> *Секрет шығаратын бездердің кілегей қабықшаларынан дамиды қатерлі ісік.* *А д е н о к а р ц и н о м а н ы ң* бездік

құрылымдары әртүрлі мөлшердегі аса дөрекі пішінді призма немесе куб тәрізді жасушадан тұрады (ҚҰЭ).

АДЖАР з а т. *Тілі грузин диалектілерінің біріне жататын Грузия құрамындағы Аджар автономды Республикасының негізгі халқы.* Алғашында селжұқтардың (11 ғ.), кейін түріктердің иелігі кезінде (16 ғ. екінші жартысы, 1878 ж.) *а д ж а р л а р* ислам дінін қабылдады.

АДИЯ зат. көне. *Сыйлық, сый-сияпат; садақа.* Қатым құран түсіріп, *Адия* беріп молдаға, жұртына болды ұлы той (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

АДМИНИСТРАТОР з а т. *Белгілі бір мекеменің жұмыс жүйесін, ісін басқарушы шенеунік.* Менің іссапар куәлігімді толықтау келген *администратор* өйел ала көзімен бір қарап (сүзіп) шықты да, орын жоқ! – деді («Қаз. әдеб.»).

АДМИНИСТРАЦИЯ [лат. administratio] з а т. **Әкімшілік.**

АДМИРАЛ [ар. أمير البحر; гол. Admiraal] з а т. ә с к. *Әскери теңіз флотындағы ең жоғарғы шен.* Құрсап қалың жаудың флот кемесі, Қырылдап құм *адмиралдың* өңеші (С.Сейфуллин, Шығ.). *Адмирал* сұм Колчак Бақсыдай жынын шақырды. Аюдай жұртқа ақырды, Жауыздықпен сұм Колчак (И.Байзақов, Шығ.). Осы топқа теңіз *адмиралын* ша команда беріп Махмет жүрген еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

АДМИРАЛТЕЙСТВО з а т. **1.** *Теңіз флоты істерін жүргізіп отыратын мекеме.* ≈ Каспий теңізі флотының *адмиралтействосы.* Экскурсия кезінде Ленинград қаласындағы мемлекеттік Эрмитаж, Мыс салт атты, *адмиралтейство* ғимараттары мен ескерткіштерін көріп, әбден тамашалап, қайран қаласың («Лен. жас»). **2.** *Соғыс кемелері тұратын, оларды жөндейтін орын.* ≈ *Адмиралтейство* кемелері.

АДРЕС [франц. adresse] з а т. **1. Мекенжай.** Осы *адреспен* кешке сағат жетісегізге кел. Мен үйде боламын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Керек болса *адресін* жазып ал, Сол қыз біздің Арыста алғы мақташы (Н.Сүлейменов, Жолда). *Адресін* біліп алған Мақсұт өзі барып халін айтып, қағазын көрсетіп, машина қоймасының бастығын ертіп әкелген (Б.Шалабаев, Өмірде.). **2. Пошта арқылы жіберілген хат, жолдама-сәлемдеме сияқты нәрселердің сыртындағы алушының мекенжайы мен аты-жөнін көрсеткен жазу.**

Көк конверттің сыртындағы *адресі* ірі жазумен жазылған болатын (А.Байтанаев, Болат). *Адресін* оқысаңшы, сен енді жігіт болдың, өзіңе хат келді, – деген шешесінің сөзіне Біржан жымиып, *адресі* көңіл қоя оқыды (С.Бегалин, Жеткіншек). **3.** а у ы с. *Жеке басы, өзі, аты, нәмі.* Менің *адресіме* қошемет сөздердің небір қанаттылары айтылып жатыр. Бұл сөздер мені бұрынғыдан да жігерлендіре түседі (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Ұлжан бұл оқиғаға Таужанды араластырмай, Жайбасардың қылығын өз *адресіне* қабылдап айтты (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Адрес столы. о р с ө й л. **Мекенжай үстелі.** Кузьменко *адрес столынан* бұл үйде кім тұратынын біліп алды (К.Тоқаев, Тасқын).

АДРЕСАНТ [нем. Adressant] з а т. **1.** *Пошта арқылы хат, сәлемдеме т.б. жіберуші адам.* ≈ *Адресанттың* мекенжайы. **2.** л и н г в. *Тілдік қарым-қатынастағы ақпарат жіберуші, сөйлеуші.* *Адресант* – хабар-мәлімет жөнелтуші, хабар беруші, эмотивті немесе донатив әрекет иесі (Тіл білімі сөздігі).

АДРЕСАТ [нем. Adressat] з а т. **1.** *Пошта арқылы жіберілген затты алушы адам.* Қанша газет-журналдар мұнда жатыр, ал *адресаттар* сонау мал басында, жайлауда тұрады (Ө.Тәжібаев, Гүлден дала). **2.** л и н г в. *Тілдік қарым-қатынастағы ақпарат алушы, тыңдаушы, қабылдаушы.* *Адресат* – информативтік, эмотивтік немесе донативтік әрекеттің кімге бағышталғанын білдіретін сөйлемнің компоненті (Тіл білімі сөздігі).

АДУ с ы н. көне. **Адуынды.** Адамдары *аду*, жауынгер келеді. Бұларға батыс өңірдегі қаңлы, ұдұн, шалық, парфия және басқа ұсақ елдер болып, жалпы отыздай ел бағынды («Жалын»).

АДУАКАТ о р. з а т. с ө й л. **Адвокат.** Сөйтіп, қазақ ілгері басып жатыр, Медресе, мектептерін ашып жатыр. Инженер, агроном, *адуакаттар*, Дәрігерлер де өнеге шашып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АДУЛЫҚ з а т. **Адуындық.** Айтқанмен *адулықпен* алар сөзді, Басқанда білерсін деп от пен қозды. Отырды үндеместен иіп басты, Сыр бермей сыпалықпен сүзіп көзді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АДУЫН с ы н. *Ешкімді бетіне қаратпайтын өр мінезді, өр көкірек, шайпау.* Шәрипа өзінен-өзі моюға айналды, бұрынғы *адуын* мінезді кеміткен сияқты болды (Б.Майлин, Шығ.). Тәрбиенің басқа түрлерін ести келе *адуын* әжелер ыршымақ түгіл ұрсып, сөгіп тастар (М.Жұмабаев, Шығ.).

АДУЫНДА= е т. *Өркөкіректен, қызбаланып өршелену, екпіндеу*. Келесі сәтте қыз көңілімен инженердің *а д у ы н д а й*, алқына сөйлеген сөздеріне оралды (Т.Нұртазин, Мұрат). Мамырбай тез сабасына түсіп тынши қалып еді, жас құда Бөкір *а д у ы н д а п* қоя берді (С.Омаров, Қайырлы).

АДУЫНДАН= е т. *Қатулану, өршелену*. Әжем бұл сөздерді де бұрынғысындай *а д у ы н д а н а*, кеудесін көтере айтты (А.Лекеров, Қырдағы ән).

АДУЫНДАНУ *Адуындан етістігінің қимыл атауы. ≈ Жауға шапқандай а д у ы н д а н у*.

АДУЫНДАҢҚЫРА= е т. *Өршеленіңкіреу, қызбаланыңқырау, екпіндей түсу*. Назалы адамның еркелігін істеп, *а д у ы н д а ң қ ы р а п* кеткенін аңғармай, ерсірек айтты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АДУЫНДАУ с ы н. *Өжеттеу, өркөкіректеу, азулылау*. Дәмет жас кезінде аузы жеңіл, *а д у ы н д а у* әйел болатын. Әлі де сол мінезін тастай қойған жоқ (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Іштеріндегі ересегі Әбдірахман бесінші класта оқиды. Дене тұрпаты ұзын тұралау, мінезі *а д у ы н д а у* ақ сұр бала (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Бірін ұмытып, Бірін еске аласың. Біреулерге шынымен таң қаласың... *А д у ы н д а у* жас келіншек алдыңа Шай төктің деп шертіп қалды баласын (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Кіріп келді *а д у ы н д а у* бір кісі, Арыстандай тым айбынды тұр-түсі. Қажымұқанға менмендікпен қарады, Кім екенін келмей тіпті білгісі (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АДУЫНДЫ с ы н. *Азулы, өжет, өткір, қызба*. Сүйіншік *а д у ы н д ы* хан әкесінің көзі тірі екенін ұмытып кетті (І.Есенберлин, Алмас.). *А д у ы н д ы*, өжет адамның тұңғиық болғанын жеңгемнен көрдім (О.Бөкеев, Үркер.). *А д у ы н д ы* арыстан, Ашу қысып намыстан, Тентекті мерт етті (М.Әлімбаев, Жүрек.). *А д у ы н д ы* жан екен алған жары: – Жалғыз ұлдан артық па, жалған бөрі! (М.Мақатаев, Шығ.).

АДУЫНДЫҚ з а т. *Өркөкіректік, өжеттік, өткірлік*. Екі әйел де шындарын жасырмайды. Әсіресе Фатиманың *а д у ы н д ы ғ ы*, өткірлігі басым (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). «Бір ауылды басына бір-ақ көтеретін *а д у ы н д ы ғ ы* болмаса, осы келінім ақылды» – дейді Мәукен ішінен (З.Ақышев, Жесірлер). Қарашаштың *а д у ы н д ы ғ ы н ы ң* арқасында, бетіне ешкім жел боп тимеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АДУЫНДЫЛЫҚ з а т. *Адуындық*. Мәрия апай да бапты орнықты әйел болғанмен

мінезінде кейде *а д у ы н д ы л ы қ* бар («Мәдениет және тұрмыс»).

АДЫГЕЙ з а т. *Адыгей автономиялық облысындағы негізгі тұрғын халық және сол халықтың өкілі. ≈ А д ы ғ е й л е р* жері.

АДЫМ з а т. 1. *Жүру кезіндегі екі аяқтың ара қашықтығы, қадам*. Аяғы қысқаның *а д ы м ы* да қысқа (М.Әлімбаев, 666 мақал.). Жүрісі асығыс, *а д ы м ы* кең, қолында таяғы (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). 2. *а у ы с. Іс-әрекет, ілгері ұмтылыс, қарқын*. Жамбылдың ақындық жолдағы *а д ы м д а р ы н* асуларын айту үшін оның өскен, үлгі алған ақындық ортасын айту керек (Е. Ысмайылов, Ақындар). Яғни әсерлену арқылы біз сыртқы заттардың сындарымен танысамыз. Бұл – сыртқы дүниені біле бастауымызда бірінші *а д ы м* (М.Жұмабаев, Шығ.). Әділдің озар *а д ы м ы*, Адал жан шығар төбеге. Тентек адам шыға алмас Төбе түгіл сөреге (Қабан жырау, Алтын қазық).

Адым жерге жібермеді. *Тырп еткізбеді, бірден ұстады*. Андамай алдауға еріп қаншыр ұшты, Тұрымтай оны көріп тым құнысты. Қанатының қаққаны көзге ілінбей, *А д ы м ж е р г е ж і б е р м е й* қағып түсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Адым жер шегінбеді. *Қасқайып жауға қарсы тұрды, жауды алға жібермей, қарсылық көрсетті*. Болмаймыз жан тіріде жауға пенде, Ант етеміз *а д ы м ж е р ш е г і н б е у г е* (Д.Әбілев, Өлең.).

Адымы қысқа. *Өрісі тар, ғұмыры шектеулі*. Арамдықтың *а д ы м ы қ ы с қ а*, өмірі келте (Қ.Қуанышбаев, Өңгім.).

Адымын аңдап [саңап] басты. *Асқан сақтықпен, абайлап, байқап жүрді*. Құлдар ше? Құлдар жуасып, *А д ы м ы н с а н а п* жүр б а с ы п. Сөйлесер жөн аз сыр ашып, Көрер ме еді сынасып (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Адымын аңдыды. *Жүрген ізін қадағалады, бәле іздеді, арамдық ойлады*. Белең алған жерің жоқ, *А д ы м ы н а ң д ы п* жүгірдің. Біреуден естіп келдім деп, Бетіне бекер түкірдің (Б.Аманшин, Өлең.).

Адымын аштырмады. *Тырп еткізбеді, аузын аштырмады, сөйлеуге мүмкіндік бермеді*. Қарабайтал сөйлегенде, оның тілі ащы шығады. Бастықты сөзбен тұсап, *а д ы м ы н а ш т ы р м а й д ы* (М. Әуезов, Әр жыл.). Ал, ол – ұлы ғалым еді. Сонда да *а д ы м ы н а ш т ы р м а д ы м* (М.Мағауин, Қиянда.).

Алғашқы [бірінші, әдепкі] адым. *Тұңғыш қадам, әуелгі іс, бастама*. Азамат соғысының тақырыбына жазылған роман, повестерге үлкен проза жасаудағы *а л ғ а ш қ ы а д ы м ы м ы з*

деп қуанбасақ, олардың да кемшіліктері көп (С.Мұқанов, Өсу жол.). Бұл Жомарттың әлеуметтік *бірінші адымы* болса, Алма оның көңіліндегі алма бағы болатын (Ф.Мұстафин, Миллионер). Музыка театрының *әдепкі адымы* ел аузындағы поэманың сюжетінен алып жазылған «Айман-Шолпаннан» басталады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Арамдықтың адымы қысқа. *Кулық, сұмдық ұзаққа бармайды деген мағынада. Арамдықтың адымы қысқа*, өмірі келте (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

Қарға адым жер. а) *Тым жақын, қол созым, онша алыс емес, қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Олар таң ата тысқа шықса, түтеген бораннан *қарға адым жер* зорға көрінді («Қаз. әдеб.»). Жер түбі Теке дегені *қарға адым жер* мен тең екен. Дүние қандай кең еді, Төңкеріс соның сеңі екен (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Енді қазір бұл жирен мәстекпен қашса, *қарға адым* ұзатпай сұлатып салады (Б.Мұқай, Жалғыз.). ә) *Қол жетерлік, мүмкін болатындай. Қарға адым жер* де түр еді-ау менің бақытым, Ұстай алмадым, өткізіп алдым уақытын (М.Мақатаев, Шығ.).

АДЫМДА = е т. 1. *Аяқты көсілте, соза басу, қадымдау.* Иығына ақ бірдеңе жапсырып алған казак-орыс *адымдап* үш адым жерді өлшеп, жерді теуіп, тағы бірдеңе деп орысшалады (М.Жұмабаев, Шығ.). Лұқпан өкілдің қолындағы қағазды алып, қойнына тығып, ірі *адымдап* үйден шықты (Б. Майлин, Шығ.). Нұрперзент бұрын тұқита түсіп, тезірек *адымдап* жетті (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз.). 2. а у ы с. *Құшті қарқынмен ілгері басу, қарыштау.* Өскен өмір өсе берді, Алға *адымдап* көше берді. *Адымдап* алға басқан соң, Тұрмыс та болды көңілді (Халық ақындары). Шешендікке келгенде, Алдыңғы адам Сәрсекем. Жүйрік аттай ойқаптап, *Адымдаған* Сәрсекем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Адымдағыш мәшинелер. т е х. *Әдетте бір орыннан екінші орынға қарай қозғалатын механизмдермен жабдықталған, жылжып жүретін мәшинелер.* Ғалымдарды қазір бірден-бір ойландырып отырған нәрсе *адымдағыш мәшинелердің* қозғалыс орындары («Білім және еңбек»).

Адымдағыш экскаватор. т е х. *Арнаулы механизм көмегімен жылжып, өзі жүретін экскаватор.* Қалың көмірді қыртыстай сыдырып, үш-төрт *адымдағыш экскаватор* жүр (С.Мұқанов, Саяхат.).

АДЫМДАЙ с ы н. *Адымға жуық, бір қадамдай, адым шамасында.* Көрші пулемет паналаған

тас Мәншүктен он шақты *адымдай* жер еді, екі арасы панасыз жазық (С. Мұқанов, Аспаз). Таққа жиырма *адымдай* жер қалғанда олар кілт кідіріп, жер тізерлеп, қол құсырып, қайта-қайта іліп тағым етті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

АДЫМДАТУ = е т. *Қадамдату, аяқты соза басқызу.* Алдына *адымдап* тпай көлдененді, Мұның да көп-ақ шығар көрмегені (Д.Бексүгірова, Шипагер).

АДЫМДАТУ Адымда етістігінің қимыл атауы. ≈ Ілгері *адымдап* у.

АДЫМДАУ Адымда етістігінің қимыл атауы; *аяқ басу.* Күн бірде аяз, бірде боран. Тізбектен қалмай *адымдау* керек (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АДЫМДЫ с ы н. *Адымы кең, үлкен.* Мырзаның *адымды* арғымағы алшаң басып өзен бойындағы қой тастардан оқтын-оқтын қарғып өтіп, ілгері едәуір озып кеткен (Ф.Сланов, Асау арна).

АДЫН: адын леп. *Ыстық, қызба дем, леп.* Шырт ұйқыда жатқанда бауырыма бір қысайын еркелетіп, аялап, аймалап қатты сүйейін, ойнақы ыстық қаныңды *адын* леп-пен қытықтап, жандырайын оятып, – деп ойлайды жорықшы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АДЫҢ-КҮДІҢ с ы н. 1. *Абыр-құбір.* Шымылдық ішіне қайта кіргені сол еді, сыртта *адың-күдің* сөйлей кірген біреудің даусы естілді (А.Хангелдин, Қараторғай). 2. *Асы-гүрсі.* Үміт ұялып төмен қарап, не істерін білмей, менің әрбір *адың-күдің* қимылыма жымыып мәз болды (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

АДЫР з а т. 1. *Бір-біріне ұласып, тұтасып жатқан биік қырқа, дөңес жер.* Алыста, көз ұшында, *адырдың* бөктерінде әлде бір қаруытқан томар секілді бірдеңелер көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен анау *адырда* н асқанда жиырма шақты кісі Әділ аулына қарай қатты кетіп барады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қатпарлы *адыр* бер жақта, Қордай тауы ар жақта, Қу шоқыдан көрінер, Қарасаң шығып жан-жаққа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. г е о г р. *Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігіндегі шөл және шөлейттегі дөңесті және белесті аласа таулар.* Айналасынан 100–400 метр биік болады. Көбіне оқшауланып келетін сайлы-жыралы, төбелі-жонды бөктерлерді де *адыр* деп атайды (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). 3. а у ы с. *Адам өмірінің бір белесі, кезеңі.* Айрылмай жиырма бестің жалынынан, Алпыстың қарайды асқақ *адыры* н а н. Ақылмен сезім отын тұтастырып, Байсалды бір танбайды қалыбынан (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Адыр мінезді. *Тік, о жар мінезді, одыраңдаған (адам). Өркөкірек, адыр мінезді* Байғұл (Б.Майлин, Шығ.). Бұл нұсқаны ойласаң қылып парық, Милының көкейінде көзі жарық. Ақымақтың белгісі *адыр мінез*, Білімдінің даңқы зор, өзі ғаріп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АДЫРА¹ з а т. *Бұғы, аю т.б. аң терілерінен жасалған бұйым, зат.* Осы *адыр аны* ұстағалы қашан?! (*Сілкілейді.*) Күнде будырап аяқтың астында жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Терісінен бұғының *адыр аны* таққаны, Алмас қылыш асынып, Еменге найза саптады (Қаз. ақындары).

АДЫРА² ү з т. *Құр, бекер, бос.* Тастансың *адыр а* танабың, Боза бопты шалабың. Атаң көрі, қоқи-ай... Қашу. Ел жаяу. Кеңсе *адыр а*. Пошта жым-жырт. Жұрт үрей (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Адыра қал [қалғыр, қалсын]. а) қ а р ғ. *Тұқымы құрысын, жойылып кетсін* деген мағынада қолданылатын сөз. *Адыр а қ а л*, бұл да адам болып кісіге сөз айтпақшы ма екен? (Б.Майлин, Таңд.). Занды деп, бозбала заңға қарайтын шығар... *Адыр а қ а л* (С.Мұқанов, Теміртас). Ой, *адыр а қ а л ғыр-ай*, не пәлеге қалдым-ай. Сені жейтін итім жоқ, ас сықылды сиқың жоқ (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр). ә) с ө й л. ж а ғ ы м д ы. *Осы кезде айтылмаса, орындалмаса, жүзеге аспаса, жақсы істің, сөздің мәні болмайды деген мағынадағы сөзқолданыс.* – Иә, бәсе десейші? Бүгін айтылмаған өлең *адыр а қ а л с ы н* (І.Есенберлин, Қатерлі.). *Адыр а қ а л ғыр* сабаның Қымызы тұрса құйылып, Қаумалап күнде қарындас Келуші еді жиылып (Базар жырау, Шығ.).

Адыра қалды. а) *Қаңырап, ешкімге керексіз болып иесіз қалды, бос қалды;* Адыр-адыр, адыр тау, *Адыр а қ а л а* релден соң (Базар жырау, Шығ.). ә) *Қараң қалды, құрып кетті.* Охо-о-о! Ол көреген екен. Рас екен сәбиден қорыққаны, Анасы ұлын өлместей бөлеген екен, Тұншықпады, өлмеді, торықпады, *Адыр а қ а л д ы* Антанта жорықтары (М.Мақатаев, Шығ.). Екі жақтың әскері қайтып кетіп, Хандардың арам ойы *адыр а қ а л д ы*. Әскер қанға бояйды өздері-өзін, Зор үкімет сиқырлап байлап көзін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). б) *Ұмыт болды, мүлде естен шықты.* *Адыр а қ а л ы* п ескі заң, Жаңа дәуір басталды. Әйел, еркек бірдей боп, Сапалы жерден үлгі алды (Жамбыл, Шығ.). Бір «ап» деді, тап берді, Тап бергенде, шап берді, Топыр қылды жан-жақты. Алла қалды адыра, Сәлде *қ а л д ы* *адыр а*, Ұшты тәубе тәсбімен. (М.Жұмабаев, Шығ.). в) *Сәнінен, күшінен айырылды, жұпыныланды, қарабайырланды.*

Шаршадым білем, Жантая кеткім келеді. Миынды жеген, құрысын бүйткен өлеңі! Күйзеліп тапқан көңілімдегі көрікті ой, Аузымнан түссе, *адыр а қ а л а* береді (М.Мақатаев, Шығ.).

Адыра талқан қылды. *Быт-шытын шығарды, талқандап бұзды; құл-талқан етті.* Біреудің қуаныш тойы еді, *Адыр а т а л қ а н қ ы л а д ы* (Қыз Жібек).

АДЫР-АДЫР с ы н. *Қырат-қырат, бел-белесті.* *Адыр-адыр* жерлерден шауып өтіп барады (Батырлар жыры).

АДЫРАЙ= е т. **1.** *Көзін бадырайта қарау, ежірею, бақыраю.* Нұрпейістің танауы желпілдеп, өкпесі қысылып, екі көзі *адыр ай ы н* шарасынан шыға жаздады (Ж.Арыстанов, Жалын.). *Адыр ай ғ а н* отсыз ала көзі ойнақшып кетті (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Қан тамыры, ағаш тамырының торсиып білеуленуі.* Көк тамыры *адыр ай ғ а н*, сіңірлі көрі қол – құаршаның бұтағындай (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Оның көзінен от ұшқындайды. Сіңір тамырлары *адыр ай ы н*, екі жұдырығын шарта түйген (С.Сарғасқиев, Біз төртеу.). Жуан құ қарағайлар жуан тамырлары *адыр ай ы н* қопарылып, көрі алыптың көп жылдар қуарып жатқан өлігіндей болып бетке сұлай жығылып жатыр (М.Әуезов, Қараш.). **3.** а у ы с. *Басынан сөз асырмау, бір беттену.* Менің ойлап-ойлап тапқаным – Жалау жолдас сен болдың. Сен өкімет басындағы ақсақалымыз едің. Сен нағыз қазақтың бел баласы едің. Сен *адыр ай ғ а н* адай едің. Мұңымды мен жалғыз-ақ саған шағамын (М.Дулатов, Шығ.). Бойды ашуға билетпе, Басынан жаман үйретпе. *Адыр ай ы н*, аптығып, Бір жерінді күйретпе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АДЫРАЙТ= е т. *Бақырайту, бадырайту.* Көңіліне келген сөзін айтып-айтып, Балдарын көтерді де, кетті қайтып, Бір ауыз оған жауап таппай Зүһак, Көзін құр қала берді *адыр а й т ы н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Біз де... өлертірілерімізді білмей күре тамырымызды *адыр а й т ы н* көреміз (Абай, Тол.жин.). Ораз үндеместен оған үлкен көзін онан әрі *адыр а й т а* түсті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АДЫРАЙТУ *Адырайт етістігінің қимыл атауы; көзін бақырайту, бадырайту.* Ораз үндеместен оған үлкен көзін онан әрі *адыр а й т у д а* еді (Х. Есенжанов, Ақ Жайық).

АДЫРАҚ е л і к. *Көздің бадыраюын бейнелейтін сөз.* ≈ *Адыр а қ, адыр а қ* қараған көздер. // *Бақырайған, бажырайған.* Төребекке көзім түсіп еді, оның жылтыр өңі одан сайын сұрланып, *адыр а қ т а у* көздерінің айналасы

жіпсіктене қалған екен (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр).

Адырақ көз. *Бадырақ көз.* Жалғыз-ақ Рақым дейтін *адырақ көз* мұның қасына келді (Б.Майлин, Шығ.). Көп болса бір минут, бишара *адырақ көз*, қанды балақ, болат тұяқ қыранға жем болмақ (І.Есенберлин, Қатерлі.).

АДЫРАҚПАЙ с ы н. с ө й л. э к с п р. *Әнербақан, ұрда-жық.* Айғайлай берсек, ақыл жетпеген жерге дойыр қамшыны жұмсасақ деген *адырақпайлар* шығыпты (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

АДЫРАҚТА = е т. *Едіреңдеу, одыраңдау, бағжаңдау.* Бұл сөз намыс болыпты бөріңізге, Үлкен-кіші, жас пенен көріңізге. Ойнап айтқан өлеңге *адырақтан*, Айтар сөзің бұл ма еді сенің бізге? (Айтыс). Біздің Әмір *адырақтаймын* деп жүріп, жұртқа күлкі болуға айналып барады. Ақыл айтып, жөнге салуымыз дұрыс болар («Ана тілі»).

АДЫРАҚТАУ *Адырақта етістігінің қимыл атауы.* Сәлімге айтып қойшы, жұрт алдында кісіге *адырақтауын* қойсыншы («Жетісу»).

АДЫРАҢ ү с т. ж е р г. *Сирек, жайбарақат.* Сол қанат созалаңдап, артқылары *адыраң* н жуырда арыла алмады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АДЫРАНА з а т. с ө й л. *Адырна.* Алтын кіріс, сары садақ *адыранасы* мөңіреп (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Күшін жинап тартқанда *адырананы*, Ііліп басына басы тиді (Ш.Әбенов, Ортақ арал).

АДЫРАҢ е л і к. **1.** *Ебедейсіз, дөрекі түрдегі бір реттік қимылды бейнелейтін сөз.* ≈ *Адыраң* етті. **2.** а у ы с. *Тұптайы мінезді, едіреңдеген.* Ол әлдекім сияқты алкеуде, іші тар *адыраң* да, аузынан сөзі түсіп болбыраған ынжық та емес (З.Жәкенов, Таң самалы). Журналистер *адыраң* жігіттің биязылығына, кішіктігіне күлісіп қалды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер).

АДЫРАҢ-АДЫРАҢ е л і к. *Бірнеше дүркін қайталанған ебедейсіз, дөрекі қимылды бейнелейтін сөз.* ≈ *Адыраң-адыраң* етті.

АДЫРАҢБАЙ с ы н. с ө й л. қ а р а п. э к с п р. *Адыраңдап, әкіреңдеп қалған мазасыз, тынышсыз, әнербақан.* Қиқу Әнеш оныншы көшкесін басталды. Түк көрмеген Қасен *адыраңбай* қыт-қытпен шыбын-шіркей қуатын болды (М.Қабанбаев, Жіһанкез.).

АДЫРАҢДА = е т. *Одыраңдау, едіреңдеу, ерсі мінез көрсету.* Айсұлдар кетіп, біраз мезгіл өткен соң үйге *адыраңдап* Сағат кіре берген еді (М.Әуезов, Өскен өркен). Өзіңіз айтқан *адыраңдаған* әміршілердің арсыз ісіне тыйым салуға атқа мініп, әділ сөз айтуға жиын жасап жатыр деп естідік (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Адыраңдай басып, Сағат қақпаға жақындай берді (Қ.Мұхаметжанов, Өзіме де.).

АДЫРАҢДАС = е т. *Одыраңдасу, едіреңдесу.* Ауыл аралап, *адыраңдасқан* тобыр табан астында быж-тыж болды (Т.Ахтанов, Шырағың.).

АДЫРАҢДАТ = е т. *Адырақтату, едіреңдету.* ≈ *Адыраңдатты* қойды.

АДЫРАҢДАТУ *Адыраңдат етістігінің қимыл атауы.* Ауыл адамдарының *адыраңдатуын* а өпшісі қуырылар емес (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

АДЫРАҢДАУ *Адыраңда етістігінің қимыл атауы.* Соны ұмытып, аспаннан түскендей болып *адыраңдауы* ауыр тиді (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

АДЫРАҢҚЫ с ы н. *Адырайған, едірейген.* *Адыраңқы* ескі өң ештеңеге сеп болмайды, қайта адастырып әкетті (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

АДЫРАСПАН з а т. ө с. **1.** *Ауруларды емдеуге қолданылатын, емдік қасиеті күшті, көпжылдық шөптесін өсімдік.* Бұйраттың етегінде маусым мезгілінде гүлдейтін *адыраспан* деген дәрі шөп болады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Баяу ескен таңғы жел көкірегіңе *адыраспаның* ашқылтым иісін әкеліп құяды («Лен. жас»). **2.** тер м. <лат. *peganum harmala*>. *Үйетабандар тұқымдасына жататын көбінесе шөл, шөлейт, сортаң жерлерде өсетін ақ, сары түсті көпжылдық өсімдік.* Пияз, сарымсақ, *адыраспан*, дермене және басқа көптеген өсімдіктердің түрлі ауруларға ем болатыны халық медицинасына ерте кездерден-ақ белгілі болды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Қазақстанда көдімгі *адыраспан* түрі кездеседі. Биіктігі 20–50 см, сабағы бұтақты, салалы тамыры 10 метр тереңдікке дейін кетеді (ҚҰЭ).

Адыраспан түтету. ді ни. *Жын-шайтан, пәле-жәлені, ауру-сырқауды, тіл-көзді қуамын деген наным-сеніммен құраған адыраспан бұтақтарын жағып, үйдің т.б. іші-сыртын айналыра түтіндету, аластау.* ≈ *Адыраспан түтету* қажет.

АДЫРАЮ *Адырай етістігінің қимыл атауы.* Өзінің жай тұрмай *адыраюын* қарашы. Тегінде мінезі шадыр болса керек («Қаз.әдеб.»).

АДЫР-БҮДЫР с ы н. **1.** *Жазық емес, ойқыр, кедір-бұдыр, адыр-белес.* Жерлерден *адыр-бұдыр* аман өтіп (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Төңірегі – жазық дала емес, *адыр-бұдыр* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Картаның кестесі жердің *адыр-бұдыр* қонын, орман, өзенін нақыстай сызып көрсетеді (Ол күндер.). **2.** а у ы с. *Шалдыр-шәлкес, қыңыр-қысық, қырсық.* Шынында да ол – ешкімге қатал сөзі жоқ, ала көзі жоқ, *адыр-бұдыр* мінезден аман адам (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

АДЫР-БҰДЫРЛЫ с ы н. *Ойлы-қырлы, адыр-белесті.* Қоңыр топырақ аймағы жазық болып келеді де, оңтүстіктегі беленді далаға, *адыр-бұдырлы* дөңестерге айналып кетеді (К.Баяндин, Топырақ.). *Адыр-бұдырлы* ең даладан мұның айырмасы – ортасын тіліп өткен қара жол бар екен (Р.Райымқұлов, Түйселі адам).

АДЫРЛАУ с ы н. 1. *Кедір-бұдырлылау, жоталау, дөңестеу.* Ол ара жан-жағы еркін көрінетін *адырлау* жер еді (С.Мұқанов, Аспаз). 2. а у ы с. *Дөрекілеу, қатаңдау, өрескелдеу.* Бетің дұрыс, ұлым. *Адырлау* едің, тек сақ болғайсың, – дедім (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Сырбаз Шәмілдің шалымды ойыны мен *адырлау* сөйлейтін Уақастың күрт мінезі бәрі жарасып келе жатқан (Ж.Арыстанов, Естен кетпе.).

АДЫРЛЫ с ы н. *Адыр-белесті, адыры көп.* Ауылға дейін екі жүз елу шақырым. Жол алыс, *адырлы* ашық дала (Т.Ахтанов, Шырағың.). Судың арғы өңірі жылқының жалына ұқсап күдістене созылған *адырлы* қырат (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Бұл алқап бірыңғай жазық болмай, таулы, *адырлы* келеді (Е.Ысмайлов, Сын.).

АДЫРЛЫҚ з а т. *Ожарлық, дөрекілік, теріс, тік мінезділік.* Бәріміз қатар тұрып намаз оқып, Насыбай, темекіні қойдық тастап. Біреумен төбелесіп ұрыспаймыз, Дейді деп *адырлықты* халық ақымақ (Айтыс). *Адырлықтан* ат-тон ала қашқаның, Тапқаның боп табылмайды жолыңды (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

АДЫРМАҚ-БҰДЫРМАҚ с ы н. с ө й л. *Адыр-бұдырлы, дөң-дөңесті, кедір-бұдыр, төмпешік.* ≈ *Адырма-қбұдырмақ* жер.

АДЫРМАҚТЫ с ы н. *Адырлы, дөң-дөңесті, төбелі.* *Адырмақты* тау да көп, Айқасарға жау да көп, Қазулы жатқан ор да көп, Қармасарлық қол да көп (Манас). *Адырмақты* кең сайды Бұлақсыздай етпейік, Қаңғырып жүрген сорлыны Тұяқсыздай етпейік (Манас).

АДЫРНА¹ з а т. к ө н е. *Садақ ағашының екі басын иіп ұстап тұратын, жебені тіреп ататын керме қайысы.* Алты атқа алған *адырна* он атқа алған бұхаржа (Батырлар жыры). Ер жүректі Еспембет Ақбөргені баптады, Сары ығрай садаққа Терісінен бұғының *Адырнаны* таққаны (Дулат Бабатайұлы, Замана.). «Атына тұрман болсам», – деп, «Жұртына құрбан болсам», – деп, *Адырнасын* ала өгіздей мөңіреткен, Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен (Махамбет, Шығ.). Ол асықпай көздеп, садағының *адырнасын* саумалап тартып

келді де, жіберіп қалды (Н.Баяндин, Құм асты.).

АДЫРНА² з а т. к ө н е. м у з. *Қазақ халқының саз аспабы. Адырна* – садақ сияқты етіп іілген ішек тағып жасаған алғашқы музыка аспабы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Адырна* ертеде ойын-сауық, тойларда қолданылған (ҚСЭ). *Адырнаны* тізенің үстіне қойып, басын иыққа тіреп, ішектерін іліп тартып, кейде шертіп ойнайды (ҚҰЭ).

АДЫРНАЛЫ с ы н. к ө н е. *Адырнасы бар, мықты, берік.* Алқызыл мен Сарқызыл қос тұлпарға мін деді. *Адырналы* бек сауыт, Екі батыр ки деді (Батырлар жыры).

АДЫРСЫЗ с ы н. *Адыры, дөң-дөңесі жоқ.* Қазақстан даласының *адырсыз* жері аз болады (Н.Баяндин, Құм асты.). Әуликөл аулының егінжайы – нағыз *адырсыз*, жотасыз алқап (С.Хайдаров, Азамат.).

АДЫРСЫМАҚ з а т. э к с п р. *Адырлау, биігірек жер.* Ол белеске шығып еді, ар жағы одан да биіктеу *адырсымақ* екен. Ақбілек жан-жағына барлап, жер болжады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АДЫРШЫҚ з а т. *Ұсақ, кішкене адыр.* Бұлдырап, бұлт ішінен беріп елес, *Адыршық* арал сынды белес-белес (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

АДЬЮТАНТ [лат. adjutans (adjutantis)] з а т. э с к. *Жоғары әскери басшылардың қызмет бабындағы тапсырмаларын орындауға тағайындалған офицер.* Жалт бұрылып қарасам, генерал Панфиловтың *адьютанты* маған қарай жүгіріп келеді екен (Б.Момышұлы, Москва.). Мұны естігеннен кейін *адьютант* қолын бір сілтеді де, бізді босатып жіберді (М.Қаратаев, Далада).

АЖА з а т. к ө н е. *Үй ішіндегі, ауыл-аймақтағы бас көтерер ақылшы адам.* Ай дер а ж а жоқ, қой дер қожа жоқ (Мақал-мәтел).

АЖАҒАЙ з а т. с ө й л. *Найзағай.* Пышағымды бауыздауға тақап тұрып, ұрып жіберейін дегенімде *ажаға* й жарқ ете түсті (І.Жансүгіров, Шығ.). Әні аспан, әні Алатау, қар менен мұз, Мінеки, жуасыған долы асау құз. Арын су *ажаға* й дың отын шашып, Тудырған электр шам жерден жұлдыз («Қаз. әдеб.»).

АЖАҒАЙДАЙ с ы н. *Ажағай сияқты, найзағай тәрізді.* Бұлт пен теңіз арасында *ажаға* й да й өрлеп, Дауылпаз қайтпай қанат қағады (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АЖАЙЫП [ар. عجائب] з а т. с ө й л. *Фа-жайып.* Үйіріліп, мың бұралып өзді-өзі ойнап, Тынбастан қарт Днепр аққан қайнап. Ақ, жайқын ашық беті ақ күмістей, *Ажайып*

кестеленіп жатыр жайнап (И. Байзақов, Танд. Шығ.).

АЖАЙЫПХАНА [ар.+ир. خانه – عجائب] з а т. *Хайуанаттар мұражайы. А ж а й ы п х а н а* д а бүркіттің, қаршығаның, ителгінің сабан тыққан тұлыбы аз ба? (Ж.Арыстанов, Жалын.).

АЖАЛ [ар. أجل] з а т. *Өлім, қаза.* Адамды аңдып жүрген *а ж а л* – дұшпан, Өлімнің білмейді ешкім ерте-кешін (Базар жырау, Шығ.). *А ж а л* қолын тартпаса, Өлімді пенде жаттамас. Жазатайым жалынса, Жақсыны жаман сақтамас. Есекпенен бір қойсаң, Асыл жүйрік оттамас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *А ж а л* деген батыр бар аял бермес, Қара жер жалмауыздай жалмайтұғын. Ғылым деген иманның бір кілті бар, Кемедей дарияны жалдайтұғын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адамға *а ж а л* тағдыр жақын келсе, Қызықты қызық дүние қырын қалар (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Ажал айдады [түртті]. *Өлімге бастады, басына қауіп-қатер төнді.* Енді өлетін келді кезің, Неге келдің орманыма? Түлен түртіп, *А ж а л а й д а п* әкелді ме сені байлап (Ж.Сыздықов, Асулар). Қозыеке *а ж а л а й д а п* бара жатыр, Алланың құдіретін адам білмес (Қозы Көрпеш.). Шымшық торға түсті соры қайнап, Барды ма, кім біледі, *а ж а л а й д а п* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ажал аранын ашты. *Өлім тақалды, жан алқымға алды. А ж а л а ш т ы а р а н ы н,* Жұтты жанды талғамай (Ж.Саин, Ант).

Ажал аузында. *Өлім халінде, қатер үстінде.* Жоқ, қария, *а ж а л а у з ы н д а* тұрсам да, дәл қазір өшкенім жанып, өлгенім тірілгендей күйдемің (Ә.Әбішев, Армансыздар.). *А ж а л а у з ы н д а* жатқан ананы орталыққа, ауруханаға әкетуге аттанды («Қаз. әдеб.»). Аға лейтенант *а ж а л а у з ы н д а* тұрса да, осы бір жайды көңіліне медеу етті (Р.Хайруллин, Офицер.).

Ажал ауыздықтады. *Өлім тақалды, қатер алқымынан алды.* Ол кезде Мәнүшаһар еді патша, Иран ед тілегені тұрса-жатса. Сонда да санаулы өмір сарқылған соң, Алды *а ж а л а у ы з д ы қ т а п* мініп атша (Т.Ізтілеуов, Рүс-тем.).

Ажалдан қалды. *Өлімнен, қауіп-қатерден құтылды.* –Туһ, бір *а ж а л д а н қ а л д ы м-ау* (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл). Ланке сонда бір *а ж а л д а н қ а л ы п* еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

Ажалды киік адырға [қашады]. *Бәле тұр-тіп, жаманшылыққа бастау; адамның жаман-*

дыққа ұрынуына өзі себеп болады. А ж а л д ы к и і к а д ы р ғ а деп (елдің әбігерін бастаушыларға), қаза түртіп жүрген де (М.Әуезов, Қараш.).

Ажалды қарға бүркітпен ойнайды. *Адамның бәлеге ұшырауына өзі себеп болады. А ж а л д ы қ а р ғ а о й н а й д ы* Ақиық қыран *б ү р к і т п е н*. Өңшең тобыр, сорлылар, Қай қырсық сені бұл түрткен (К.Әзірбаев, Шығ.).

Ажалдың аузынан қайтқан. *Өлімнен, қатерден аман қалған.* Отқа да, суға да түскен. Сан рет *а ж а л д ы ң а у з ы н а н қ а й т қ а н* (Т.Ахтанов, Боран).

Ажалдың аузына түсті. *Қауіп-қатерге тап болды, өлімге душар болды.* Онан да оны солдаттыққа айдаған дұрыс. *А ж а л д ы ң а у з ы н а т ү с і п* көрсін, онан аман қайтқанын көрейік (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Ажалдың ісі шықты. *Өлім қауіп келді, өлетін уақыт жетті.* Әр жерінен *а ж а л д ы ң и с і ш ы ғ ы п*, суық түспен қарайды көрі Кавказ (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.).

Ажалдың шебі. *Өлімнің торы, тұзағы, шеңгелі.* Екпіні желдей есілген, Төрт аяғы көсілген. *А ж а л д ы ң құрған ш е б і н е н*, Аса алмайды шегінен, Қыр тағысы құлан да (Дулат Бабатайұлы, Өлеңд.).

Ажал түртті. *Өлім айдады. А ж а л т ү р т і п* жүр ме, өзінің дені сау адам емес, босатпаңдар, – деп, ұстап жібермей-ақ қойғаны (Қаз. ертег.). *А ж а л т ү р т і п* жүрмесін аңдамастан, оқтаулы ақ беренге қарсы шауып (Жамбыл, Шығ.).

Ажал қармағын салды. *Өлім сағаты жетті, дәмі таусылды, мерт болды.* Бұлбұлдай бүйтіп сайрау жоқ, Аңсызда өстіп жүргенде, *А ж а л* келіп *с а л с а қ а р м а ғ ы н* (Біржан сал, Шығ.).

Ажал оғы. б е й н. *Өлім, қаза.* Дәл қазір оған кім қонса да, мүмкін, *а ж а л о ғ ы* күтіп тұрған болар (О.Баймаханов, Қаратау.).

Ажал оғы атылды. *Өлді, дүние салды.* Маған деген Құдайдың *а ж а л о ғ ы а т ы л д ы* (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ).

Ажал оғы тиді [жетті]. *Қаза тапты, қайтыс болды, көз жұмды.* Дүния көміл жолдас деп Қалап болды қай надан? *А ж а л д ы ң о ғ ы т и ғ е н* күн Табаны кімнің таймаған. Алланың дерті әр жерде Азаматты байлаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Өлшеулі демі біткенде *А ж а л д ы ң о ғ ы ж е т к е н д е*, Бадана көзді берік сауыт Тең болар оның панасы – Жалаңқат киген шекпенге (Базар жырау, Шығ.).

Ажал сағаты соқты. *Өлетін, дүниеден өтетін мезгіл жетті. С о қ с а а ж а л с а ғ а т ы,*

Қатардан шықтың несі бар. Сіздер жайлы біреулер Азар болса жыр жазар (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Ажалсыз жан шықпайды. *Діни сенім бойынша өлім, қазаның Құдайдың жіберген бұйрығына байланысты екендігі.* Ер жігіт жалақтамас жоқ болса да, Сексен бес жанып тұрған шоқ болса да, *А жал с ы з ж а н ш ы қ п а с* деп қарсы шабар (Н.Наушабаев, Шығ.).

Ажал тапты. *Өлді, қаза болды.* Екі көзден айрылып, *А жал т а п т ы* ақырда, Сол тартыстың түбінен (Қ.Жапсарбаев, Өлең.).

Ажал таянды [төнді]. *Өлім жақындады, жан шығар уақыт келді.* Жанталасты жалғыз қол, Жағаға *а ж а л т а я н ы п* (С.Мәуленов, Танд. өлең.). Төрт өмірге *т ө н і п а ж а л*, Төңірегін алды қамап (А.Токмағамбетов, Сайра.бұлбұл). Солдырып жүйрік қиял, жігер кеміп, Таусылып таудай талап, үміт кеміп, Тарайып тыныс, тамыр зорға соғып, Төбемде қанат жайып *а ж а л т ө н і п* (Ақылбай Абайұлы Құнанбаев, Шығ.).

Ажал торына тап болды. *Жан тапсырды, о дүниеге аттанды.* *А ж а л т о р ы н а т а п б о л ғ а н ы н* білгенде, жіберетін бе едік (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Ажал тырнағы. *Өлім құрсауы, өлім сағаты.* *А ж а л т ы р н а ғ ы* бұрын ілер ме әлде сәулесі бұрын түсер ме деп, екі тілектің жүзінде екі айырым жолдың торабында тұрғанымда құдай сені кез келтірді (Ж.Саин, Жол үсті.). Сау үйлердің терезесінен сығалаған үрейлі көздер *а ж а л т ы р н а ғ ы н а* келе жатқан Ержан да, Ержанның көзі балалы әйелде (Ә.Әбішев, Замана.).

Ажал уақыты жетті. *Өлетін, жан тапсыратын мезгіл болды.* *А ж а л у а қ ы т ы ж е т т і*, мен өлейін, сен сау-ақ бол (Абай, Тол. жин.). Бір түні Кербез сұлу ұшып тұрып, Мойнынан Кенебайдың құшып тұрып, «Ғашығым, ақиретте көрелік», – деп, Амал не, *а ж а л ж е т т і*, кетті жүріп (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ажалы жоқ. *Бұйрықсыз өлім болмайтын, өле қоймайтын, ажалсыз.* Адам *а ж а л ы ж о қ* болса, өлмейді екен ғой. Сөйткен азамат қазір Украинада кеңшар директоры (Т.Тобағабылов, Жазира).

Ажалы келді [жетті]. *Өлім сағаты келді, дәм-тұзы таусылды.* *А ж а л к е л і п* бас салса, жанды ұрласа, Өмір қайда, сен қайда, соны да ойла (Абай, Шығ.). Бәрінен де, жігіттер, Имансыз кеткен сол жаман, *А ж а л к е л і п* бір күні Алтын кеуденен жан тайса (Кердері Әбубәкір, Қазақым). Тоғыз миллион сапарда *а ж а л ж е т т і*, күн бітті (Абай, Шығ.). Шыбын

да *а ж а л ж е т і п* қалғанын сезіп, безек қағады (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *А ж а л ы бүгін ж е т і п т і*, Айтып-айтпай немене, Сол секілді асылдар, Кебіні жоқ, көрі жоқ, Ит пен құсқа жем болып, Мұратына жете алмай, Арманда болып кетіпті (Қ.Жармағамбетов, Шығ.). Жабыдан *а ж а л ж е т і п* өліп кетсең, Артыңда сенің бикеш тірі қалмас (Базар жырау, Шығ.). Ешкім кетіп қойымнан ауысқаны, *А ж а л ж е т і п* тағдырын тауысқаны. Арам өлген ешкінің етін жепті, Құлетей біздің елдің сауысқаны... (Шал ақын, Өлең.).

Ажалына асықты. *Қауіп-қатерге бас тікті, өзін-өзі өлімге итермеледі.* *А ж а л ы н а а с ы қ қ а н* обырларды жұтар жер (Жамбыл, Шығ.).

Ажалынан үш күн бұрын өлді. *Мезгілсіз, ерте, қапыда қайтыс болды.* *А ж а л ы н а н ү ш к ү н б ұ р ы н ө л м е с і н е*, Тағдырға амалы не көнбесіне. Жылап-сықтап туыстар сабыр етті, Өлімнің көз жеткен соң келмесіне (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.).

АЖАЛДАЙ с ы н. *Тажалдай, әзірейілдей.* Байлар заңын қорғайды, Өтірікпен ажарлай, Жалшылардың ұйымын, Көреді олар *а ж а л д а й* (С.Сейфуллин, Шығ.). Бақтыбайдан *а ж а л д а й* қорыққан Айдар бір минут тосқысы келмеді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). *А ж а л д а й* арсыз болсаң да, Жеңілер кезің жетті енді, Кете алмассың есен-сау (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АЖАЛДЫ с ы н. **1.** *Ажалы жеткен, ажалы бар.* Айдалаға атқан оқ *а ж а л д ы ғ а* тиеді (Мақал-мәтел). Құзды мекен еткенмен, Өткеллектен өткенмен, Қарауыл салып үргенмен, Сақтанса да мергеннен, *А ж а л д ы* оқтан құтылмас Сақтағанмен бұлан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Ажал әкелетін, өлімге душар ететін.* Егіннің суаратын құралы – атпа, Атпа атып аш адамдар болды қатпа. Қамында халық болудың қайла еткен, Түспеуге аштық деген *а ж а л д ы* отқа (О.Шипин, Екі дастан). Олар (жауынгерлер) *а ж а л д ы* құшағын жайған минаның «қолаяғын» қырқады да, дәрменсіз денесін домалатып тастай береді (Ол күндер.).

Ажалды оқтан құтылмайды. *Өлетін адам не жануар қатерден (өлімнен) қашып құтылмайды.* Құзды мекен еткенмен Өткеллектен өткенмен, Қарауыл салып өргенмен, *А ж а л д ы о қ т а н қ ұ т ы л м а с*, Сақсынғанмен бұлан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЖАЛМАН з а т. *Өлімнен тайсалмас, қайтпас, өлімге басын байлағыш адам.* *А ж а л м а н д а р* тобынан шыққан жау тоқтамайды (М.Мағауин, Аласапыран).

АЖАЛСЫЗ с ы н. *Өлмейтін, ажалы жоқ, көретін жарығы бар.* Анасыз тумас болар, *А ж а л с ы з* өлмес болар (Мақал-мәтел). Қырық жыл қырғын болса да ажалды өлер, *А ж а л с ы з* адам қайтып келер (С.Мәуленов, Шыңда.). Шірімес алтын жерде жатқанменен, Оқ өтпес *а ж а л с ы з ғ а* атқанменен (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.).

АЖАЛСЫЗДЫҚ з а т. *Ажалы жоқтық.*

АЖАЛ-ТАЖАЛ з а т. *Қорқынышты жаман өлім, сұм қаза. А ж а л-т а ж а л* құрықты салған соң одан құтылу оңай бола қоймас (Ол күндер.).

АЖАЛШЫ з а т. с ө й л. *Өлім қаупін төндіруші, өлтіруші, ажал әкелуші.* Осы еді Болатшиннің өкінері: Алданып *а ж а л ш ы ғ а* есік ашқан Сол күнгі ол өз жорығын кешірмеді (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). *А ж а л ш ы л а р* тобынан шыққан жау тоқтамайды, ілгері жүре береді (М.Мағауин, Аласапыран).

АЖАМ з а т. к ө н е. *Арабтар емес, арабтардан басқа халық, бөтен ел.* Ол кезеңде *а ж а м* мен түркі елдері түгелдей мұсылман болып пайғамбарға қызмет етті деген ақпарлар ешбір ислам тарихында кездеспейді (Қ.Халиди, Тауарих.). Айтайын шарифатты, низамды қой! Разы шарифатқа боласың ғой! Ажамға *а ж а м* күпу, арабқа араб, Басқалардың бәрі де жаңылыс ой, – деді молда Қамарға (С.Торайғыров, Шығ.).

АЖАН [ир.اژان] з а т. к ө н е. *Күзетші, қылмыскерді айдаушы, сақшы, айдауыл.* Ғабдолланың түсі-түрін, қолындағы қанын – бәрін жазып алып, *а ж а н ы ң* қолына тапсырып түрмеге жөнелтті (С.Шарипов, Шығ.). Әр шаһардың кірер-шығар аузында *а ж а н* тұрады (С.Шарипов, Бекболат).

АЖАНТАЙ з а т. *Ажан.* Ажанның қолына тапсырып түрмеге жөнелтті. Кейде мұны *а ж а н т а й* деп те атайды («Шұғыла»).

АЖАНТАЙЛЫҚ з а т. *Айдауыл қызметі.* Қылмыскерлерді алып жүретін *а ж а н т а й-л ы қ қ а* екі жігіт тағайындалды («Шұғыла»).

АЖАП с ы н. с ө й л. *Ғажап.* ≈ *А ж а п* нәрсе.

АЖАПТАН= е т. с ө й л. *Таңдану, таң қалу.* Шайбайда менің бір-екі суретім болушы еді. Мөлдіреп қадалған қара көз сол суреттерді көрген екен. Бірақ ұйткенмен *а ж а п т а н д ы м* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АЖАР з а т. 1. *Бет-пішін, келбет, тұр-тұрпат, жүз.* *А ж а р ы* да, мінезі де қолайына жағушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жылдам бер не де болса хабарыңды, Топырақ баспай тұрып *а ж а р ы м д ы.* Сен кетсең өзге жарға тез

өлемін. Білмедім онан басқа табарымды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жүзі жүдеу, киімі жұқа келіннің *а ж а р ы н д а* науқастың белгісі бар (М.Әуезов, Абай жолы). 2. *Шырай, көрік, әр, сұлулық, өдемілік, сыр-сипат.* Сақып *а ж а р* жағынан бірсыпыра қыздың тәуірі еді, орта бойлы аққұба келген, талдырмаш қана (Б.Майлин, Шығ.). *А ж а р ы* бет пен іштің бірдей емес, Керек-ау, Кәмшәт, соны пайым қылу (Жамбыл, Шығ. жин.). 3. а у ы с. *Абырой, бедел.* Кенебай қазақ-қырғызды аралайтын, Еш сері оған ермей қала алмайтын. Өрт еді, болат еді тіліп түсер, Бай-манап *а ж а р ы н а* қарамайтын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Пәс қылмады *а ж а р ы н*, Жер қылмады назарын, Асыға көшті сол бір кеш, Көруге қызық базарын (О.Шипин, Екі дастан).

Ажар берді. *Өңін кіргізді, жайнатты.* Дәрменнің аса сезімтал *а ж а р б е р і н* айтқан әні сауық әні тәрізді емес (М.Әуезов, Абай жолы). Менің де шаңырағым өркендеулі, Өткеріп келем қызық көктемдерді. Сен біздің қиялардан көрінесің, Ауылыма *а ж а р б е р г е н* көркем белгі (К.Салықов, Жезкиік).

Ажар білдірді [танытты]. *Сыңай танытты, емеурін білдірді, бет құбылысымен сездірді.* Абай қымыз ішіп болып, рақмет айтып, енді жүргісі келгендей *а ж а р білдіргенде* ғана, Байдалы ыргала түсіп сөйлей жөнелді (М.Әуезов, Абай жолы).

Ажар салды. *Тілек айтты, базыналық қылды.* Нұржан [Маржанға] *а ж а р с а л а т ы н* жеңешем, айтқызатын мен. Сенің әлде олқың бар ма, осы? (М.Әуезов, Абай жолы).

Ажары кетті [қайтты, тайды]. *Жүзі солып, көркі кетті, қартайды.* Өткен соң базар, *К е т-к е н* соң *а ж а р*, Не болады құр қожақ (Абай, Тол. жин.).

Ажары кірді. *Әрленді, көріктенді, бетіне қан жүгірді, оңалды.* Назекеңді көрген соң, Базардың *к і р д і а ж а р ы* (Базар жырау, Шығ.). Ақбілек тірілді: әкесін жаңа тауып алғандай болды. Содан кейін ішкен асы бойына тарап, *а ж а р ы к і р е* бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аунап-қунап, демалған соң, сенің *а ж а р ы ң к і р е й і н* деді (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Ажары өтпеді. *Сөзін сыйламады, қадірлемеді, беделі жүрмеді.* Бөжей: «*А ж а р ы м ө т п е й-т і н* болса, шашбауыңды несіне көтерем?» – деп өкпелеп қалды (М.Әуезов, Абай жолы).

Ажары қашты [сынды]. *Өңі тайды, сыны кетті, шырайы бұзылды.* Раушанның өңін жел қағып тотығып, бет терісі қалыңдап, *а ж а р ы қ а ш ы п т ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ақ-

бикенің баяғы қыз кезіндегі *а ж а р ы с ы н б а п т ы*, қыз кезінде талдырмаш нәзік болатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ажарын сатты. *Беделін салды.* Саудагер *а ж а р ы н с а т а д ы*, Сұрамсақ назарын сатады (Мақал-мәтел).

Ажарын таныды [байқады]. *Хал-жай, көңіл-күйін аңғарды.* Шешесінің *а ж а р ы н т а н ы п*, бөгелместен жұмыстарына жөнелген (М.Әуезов, Абай жолы). Айжан жүзін баласына бұрып, оның әлденендей бір шарасыздық *а ж а р ы н б а й қ а п*, біраз байыптай қарап тұрды (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

Ажары сынық. *Өңі жүдеу тартқан, көңілсіз.* Ұйқысы қашқаннан ба, әлде жанын жеген басқа бір жай бар ма, белгісіз... әйтеуір соңғы кезде *а ж а р ы с ы н ы қ* (Ауызекі).

Ажары тозды. *Жүдеп-жадады, кейіді.* Ақыл айтар туғандар, бұл сөзімді ойлаңдар. Көтелечке көбейді, Сөгіс естіп, *т о з д ы а ж а р* (Абай, Тол. жин.).

АЖАР-КӨРІК з а т. **1.** *Ерекше тұр-келбет, шырай, сұлулық.* Ақбала өзіне Құдай берген *а ж а р-к ө р і к т і* көре алмай күндеп жүрген қатындардың алдынан әрқашан такаббар басып, бойын тік ұстап өтетін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Сән-салтанат, көрікті айшық.* Бұл күндері Алматының Достық алаңына өзгеше бір сән-салтанат, *а ж а р-к ө р і к* біткендей (С.Сейітов, Жылдар.).

АЖАРЛА¹ = е т. **1.** *Бір нәрсені сәндеу, әрлеу, айшықтау.* Бір топ жұмысшылар енді бір жердегі құрылыстары біткен үйлерді *а ж а р л а д ы* (Ж.Дүйсеев, Гүлден.). *А ж а р л а п* іші-сыртын сырмен сырылап, бітіріп үш-ақ күнде басқалары (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Үстінде сол үстелдің жатыр альбом, Оны да *а ж а р л а ғ а н* бояулармен (Жас қанат). **2.** а у ы с. *Өңін кіргізу, өрнектеу, әдемілеу, мәнін арттыру.* Абақан Кете Аманжол – Алуға қардар табылса, Жеңсік тауар онда бар. Киікшіден шыққан қос жүйрік, Сүйкімбай мен Сүйіндік – Әнмен сөзін *а ж а р л а р* (О.Шораяқов, Шайыр). Домбыра, гармон, қобыз ақын өлеңін *а ж а р л а й* түседі (Е.Ысмайылов, Ақындар). Ақындар ескі ертегіні *а ж а р л а п*, ертегі жыр етіп шығарады, яки өз тақырыбымен өз қиялынан шығарады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АЖАРЛА² = е т. *Тары дақұлын іріктеу, түрге бөлу, сорттау.* ≈ Тарыны *а ж а р л а д ы*.

АЖАРЛАҒЫШ з а т. с ө й л. *Ою-өрнек, бедер салу үшін пайдаланылатын құрал, ағаш сүргілегіш, әрлегіш.* Балташылар *а ж а р л а ғ ы ш* станокты қолданғалы бері жұмыстары қарқындап кетті («Соц. Қаз.»).

АЖАРЛАН = е т. **1.** *Өңі кіру, құлтыру, түрлену, жайнау, әдемілену.* Аурухананың төрт қабырғасы, табыт төсегі, сасық дәрісі басырқап тастаған екен, күні жарқыраған, әуесі саңғыраған, көгерген көк аспанды көргенде, бойы да кеңіп, жадырап, реңі шырайланып, *а ж а р л а н ы п*, ойы да көтеріліп, шарықтап елге қарай бет қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Болыс басына сусар бөркін киіп, *а ж а р л а н ы п* түр екен (М.Әуезов, Қилы заман). Жақұттай *а ж а р л а н д ы* көзі жайнап, Байланып алмас қанжар өткір қайрап. Жас кеткен жаны құшып жарын ойлап, Қоштасты кең дүниеге құстай сайрап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Гүл-гүл жайнау, түрлену, әсемдену, жандану.* Яғни, осы екі парктің іші кешкісін жанданып, *а ж а р л а н ы п* кетеді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Армысың, Атырауым, бозаң далам! Қайда кеткен сағымың көз алдаған?! Арманменен, елеспен *а ж а р л а н ғ а н*? Амансың ба, от далам, о жар далам! Түйе орнына бұл күнде ақ қалалар, Мұнаралар мойынның созар маған (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Малдың қоңдануы, семіріп, жүні жылытырап жетілуі, құлтыру.* Аққасқа жүні жетіліп, өңі *а ж а р л а н ы п*, қатты құлпырып алған (М.Әуезов, Қараш.). Малдары күншуақта, көк шалғында, *А ж а р л а н ғ а н*, тойынған Қыдыр дарып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **4.** а у ы с. *Ерекше өң алу, реңі қоюлану.* Түйе мен жылқы сүйегінде қара кемік көгілдірі болмайды және олар ұзақ сақтаған сайын сарғыш тартып *а ж а р л а н а* түседі (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

Ажарланған күріш. а у ы л ш а р. *Сыртқы қауызы мен қабығы тазарған, ақталған күріш.* *А ж а р л а н ғ а н к ү р і ш* – дөндері ажарлау, тазарту мәшинесі арқылы сыртқы беттері тегістелген күріш (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АЖАРЛАНДЫР = е т. *Әрлендіру, көріктендіру, түрлендіру.* Олардың бәрі қазақ өлеңіне жаттық жасаған жоқ, қайта *а ж а р л а н д ы р ы п*, бойын биіктетіп, жаңа қияларға көтеріп алып кетті (С.Мәуленов, Үркер.). Менің өз түйгенім – күз келбетін көрініс жағынан *а ж а р л а н д ы р ы п* тұрған осы отарлар ма дедім (К.Қазыбаев, Дәуір аты).

АЖАРЛАНДЫРУ *Ажарландыру етістігінің қимыл атауы.* Құрылысшы үйді *а ж а р л а н д ы р у* жағына көп мән беріп, бар өнерін аямайды («Қазақст. мұғ.»). Бұл – басы Абай бейнесінен бастап ұнамды, ұнамсыз бейнелерді *а ж а р л а н д ы р у* мақсатынан туған әдіс («Қаз. әдеб.»).

АЖАРЛАНУ *Ажарлану етістігінің қимыл атауы; көркею, көріктену.* Бес жүз метр жерге

жүгірген Алманың екі беті қызарып, ерекше *а ж а р л а н у* ы өзіне жарасып-ақ тұр («Қазақст. мұғ.»).

АЖАРЛАТ= е т. *Сәндету, әрлету, көр-кейту*. ≈ *А ж а р л а т а* түсті.

АЖАРЛАТУ *Ажарлат етістігінің қимыл атауы*. Ордасын *а ж а р л а т у* үшін арғымақтың аласын бермей, қарасын беріп заманындағы айтқыштардың көбін Жәңгір хан қасына жинаған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЖАРЛАУ *Ажарла етістігінің қимыл атауы; сәндеу, өң, көрік беру*. Мебель фабрикаларында үйдің ішін *а ж а р л а у ғ а*, өңдеу және құрылыс материалдары ретінде қолданылады (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Рахаң салған өрнектердің бір тамашасы олардың көпшілігі архитектуралық құрылыстарды *а ж а р л а у ғ а* арналған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АЖАРЛАУШЫ з а т. *Өңдеп қырнаушы, тегістейуші (маман)*. ≈ *А ж а р л а у ш ы н ы ң* қызметі.

АЖАРЛАУЫШ з а т. т е х. *Тегістейтін, өңдейтін аспап*. *А ж а р л а у ы ш* қабықшаны бекіту тәсіліне қарай ленталы, цилиндрлі, дисклі, бобинды және шеткалы болып бөлінеді (ҚСӘ).

АЖАРЛЫ с ы н. **1.** *Көрікті, келбетті, шырайлы, сұлу*. Ұлжан сұлу *а ж а р л ы*, Бозбалалар сұқтанған, Ұлжан байға тигенде, Күйеуіне таң қалған (Б.Майлин, Шығ.). Залдың орта тұсында өңкей *а ж а р л ы* қыздар, әрі әйелдер (З.Қабдолов, Жалын). Екінші топ – *а ж а р л ы* топ тұмансыз, Бұл топ маған сенеді ешбір күмәнсіз (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Көркем, әсем, ойлы*. Сөздің шырайлы, *а ж а р л ы* болуына ойдың шеберлігі керек (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АЖАРЛЫЛЫҚ з а т. *Әдемілік, көріктілік, келбеттілік*. Аяжанның жүріс-тұрысы, әдемі де өңді *а ж а р л ы л ы ғ ы* үнемі көзге түсіп тұратын (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

АЖАРСЫЗ с ы н. **1.** *Көріксіз, қсқынсыз*. Әділбек өзін *а ж а р с ы з* жігіттердің қатарына қосады (З.Шүкіров, Қиын түйін). **2.** *Бей-берекет, сүреңсіз, сырқысыз, қсқынсыз*. Хакімге Құрбановтың үйі де жансыз, *а ж а р с ы з* көрінді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Көш үздік-үздік болып, берекесіз сәнсіз, *а ж а р с ы з* кетіп барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Дала *а ж а р с ы з*, көңілсіз (Н.Серәлиев, Қанат). **3.** а у ы с. *Шарасыз, көңілсіз, амалсыз, бейдауа*. Алдияр хан! Күйге түстім *а ж а р с ы з*, Амал нешік. Екі сөйлеу ер адамның өлгені... Жас жігітті сізге әкеліп сұратуға кешірім Иланыңыз, менің шамам келмеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ұға алмадым, түсінбедім бұл *а ж а р с ы з* күйіне,

Түсте барсам, кетіп қапты әкпесінің үйіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Жеңіл-желпі айтылған, дәйексіз бос (сөз)*. *А ж а р с ы з* сөздің әсері Келуіне көптің қонымсыз Киіздей шала қарпыған (Базар жырау, Шығ.).

АЖАРСЫЗДАН= е т. **1.** *Әрсіздену, көріксіздену*. Айбала жас кезінде соншалықты әрлі де ажарлы, сұңғақ бойлы, қыпша белді сұлулардың бірі еді, енді есейген соң *а ж а р с ы з д а н ы н* кетіпті (Ол күндер.). Ақмоншақ бұрынғыдан көріксіздеу, *а ж а р с ы з д а н ы н*, бойы да аласарып кеткендей («Қаз. әдеб.»). **2.** *Сүреңсіздену, сырқысыздану, қсқынсыздану*. Киіз үйдің қарақұрымданып, сапасызданып, *а ж а р с ы з д а н ы н* бара жатқаны да жаныңа батпай жүрген жоқ, әрине («Лен. жас»). Азық рационасында лизин жетіспесе, малдың өнімділігі төмендейді, сүті азаяды, жүні *а ж а р с ы з д а н ы н*, қурайды (Т.Сарбасов, Мал азық.).

АЖАРСЫЗДАНУ *Ажарсыздан етістігінің қимыл атауы; сүреңсіздену, сырқысыздану*. Күннің мұнша *а ж а р с ы з д а н у ы* бір қысаңшылық туғызбай кеткен емес (Ж.Орманбаев, Жылқышылар).

АЖАРСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Әрсіздік, көріксіздік*. Шал жасы жетпістен асса да *а ж а р с ы з д ы қ* әлі жетпеген, келбетті, кесек тұлғалы адам екен (Ә.Әбішев, Замана.). Үш күн бойы қарлы боранмен алысып, малдарын шашау жібермей бағып күткен шопандардың жүзінен шаршағандықтың белгісі, *а ж а р с ы з д ы қ* байқалады («Қаз. әдеб.»). **2.** *Сүреңсіздік, сырқысыздық*. Мына кезде оның өңсіз, нашар болуы жүннің *а ж а р с ы з д ы ғ ы м е н* байланысты («Қаз. әдеб.»). Бүгін далада қалың қар жауып, күн суытып, тауды қою тұман басқан соң *а ж а р с ы з д ы қ* сөйілмеді («Лен. жас»).

АЖАР-СЫМБАТ з а т. *Көрік-келбет, шырық-шырай*. Салт атқа мініп тойға келе жатқан жастардың *а ж а р - с ы м б а т т а р ы* келісті-ақ (С.Шаринов, Бекболат).

АЖДАҒА [ир. *آجدا*] з а т. **1.** *Айдаһар*. Ұядағы екі балапан өрмелеп келе жатқан *а ж - д а һ а* жыланды көріп, шулап жылап тұр екен (Қаз. ертег.). Жыланды құс келді де, бүріп алды, Баласына жем қылып беріп салды. Шаһзада *а ж д а һ а н ы* өлтірген соң, Балапандар ажалдан аман қалды (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Обыр, озбыр, қорқау, жауыз*. Бәріміз бірігіп фашизмдей *а ж д а һ а н ы ң* жағын айырып, ұясын бұзып, ұлы жеңіске жеттік (Ғ.Сланов, Замана.). Өз халқын британ *а ж - д а һ а л а р ы н а н* қорғау орнына тасада тығылып қалуға үйретеді («Қаз. әдеб.»). Кейде

жылан арбайтын, Кейде *а ж д а һ а* жалмайтын. Сескенбес, сірә, кім сенен; Шынында, менің өзім де – от. Қысылған қара көзім де – от (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЖДАҒАДАЙ с ы н. *Аждаһа сияқты, айдаһардай қанарлы, сұсты. А ж д а һ а д а й* айбатың, Жолбарыстай қайратың, Өзіне тайлас дұшпанға, Оғыңды қарсы кезейсің (Базар жырау, Шығ.). Жігермен талап еткен соң, Қоям ба екен сүлдерін. *А ж д а һ а д а й* ақырып, Алдымнан қарсы шапса да, Естімеймін үндерін! Серпіп тастап түндерін, Туғызамын күндерін! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Көшкенде көлік болмас түйе алдында, Еруде сауын болмас бие алдында *Ақырған а ж д а һ а д а й* аю келіп Біз түгіл, құдайынан ұялды ма (Шал ақын, Өлеңд.).

АЖДАҒАША ү с т. *Аждаһаға ұқсап.* Отарба гүрсілден шұбалып, *а ж д а һ а ш а* иреңдеп өтіп, асып кетті (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ол бір кезде *а ж д а һ а ш а* ысқырып келе жатқан бомбаның даусын естіді (Майдан).

АЖУА [ар. *أجر*] з а т. *Мысқыл, кекесін сөз, келемеж, мазақ.* Айбаты кетсе ауылдың Әдепсіз жұртта *а ж у а н ы ң*, Жиналып басы құралар (Базар жырау, Шығ.). Әзіл де солай: зілсіз болса әзіл болады да, зілді болса, *а ж у а*, келемеж, мазақ, мысқыл сияқты күлкі түріне айналып кетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Абай әуелі Халфенің орамдылығын сәл тамашалай түсті де, енді біразда мысқыл аралас бір *а ж у а н ы* ойлады (М.Әуезов, Абай жолы).

Ажуа етті [қылды]. *Мысқылдады, келеке етті, өткір қалжыңдады.* Орынсыз қан төкізгенді ерлікке кім санаған? – деп бастады ананы *а ж у а е т е* қарт жырау (І.Есенберлин, Алмас.). Нұрланды келемеж етіп, *а ж у а қ ы л д ы* (З.Шашкин, Сенім).

АЖУАЛА= е т. *Мазақтау, келемеждеу, мысқылдау.* Ырысжан қасына келген Әсетті тағы да *а ж у а л а п*, құтын қашырмақ болып байқады (М.Әуезов, Әр жыл.). Тазым, тазым, таққан таз, Тазды Құдай қаққан таз. Бес ешкісін баққан таз, Үй айнала қашқан таз, Туырлыққа тышқан таз. Әулекі, жыңды көкек, қоңыр ала қаз... – деп *а ж у а л а п ы* за қылушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жоламай құрбыларым сырласуға, Інілер *а ж у а л а п* құрдасымдай, Әлі де қылтың-сылтың жүр басылмай, Базарда беті ашылған ұрғашыдай (М.Мақатаев, Шығ.).

АЖУАЛАС= е т. *Мазақтасу, келемеждесу, мысқылдасу.* Тіпті жиналыс үстінде де бұл екеуі *а ж у а л а с ы п*, бүлкілдесіп отыратын (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Тамырлары көгеріп,

білеуленіп келе жатқан Меңдіқараны *а ж у а л а с ы п* келеді (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

АЖУАЛАСУ *Ажуала етістігінің қимыл атауы. ≈ А ж у а л а с у м е н* келеді.

АЖУАЛАУ *Ажуала етістігінің қимыл атауы, мазақтау, келемеждеу, мысқылдау.* Балаларым мен әйелім мені қу түлкімен қоса *а ж у а л а у ғ а* кірісті (Ө.Көшімов, Қарт аңшы.). Ол [Юсупов] әңгімені тыңдайтын да, активистка болғаның осы ма, оның үстіне бюро мүшесі деп, жігерсіздігімді *а ж у а л а у ш ы* еді (Аялы жандар). Әсіресе, уытты жас ғалым Әбдіжанның екі сөзінің бірінде шабдар ғалым деп шала сөйлеп, *а ж у а л а у ы* да жанына жара салатын (С.Бегалин, Уақыт.).

АЖУАЛЫ с ы н. *Мысқылды, кекесінді, келемежді.* Тұла бойын аяздағы қыраулы темірдей қарыған мысқылды, *а ж у а л ы*, кекесін көздерден өтіп, Жалмұқан киіз үйге келді (С.Жүнісов, Ақан сері).

АЖУАЛЫҚ з а т. *Мысқыл-кекесін, келемеждік.* Біз талғамсыздыққа, әсіреқызылдыққа, *а ж у а л ы қ қ а* қарсымыз («Лен. жас»).

АЖУА-МАЗАҚ з а т. *Ажуа-сықақ, ажуа-мысқыл.* *А ж у а-м а з а қ қ а* құмарлық – ақылсыздың ісі, ондайдан аулақ бол (Ауызекі!).

АЖУА-МЫСҚЫЛ з а т. *Кекесін-келеке, күлкі-келемеж.* Садықбектің тілі өткір, ойы ұшқыр болатын. Оның *а ж у а-м ы с қ ы л ы н а* төзу оңайға соқпайтын («Қаз. әдеб.»).

АЖУА-СЫҚАҚ з а т. *Сайқы-мазақ, әзіл-қалжыс, мысқыл-кекесін.* Сатирик жазушыларымыздың әңгімесі әрқашан *а ж у а-с ы қ а қ қ а* толы келеді («Алматы ақшамы»).

АЖУАШЫЛ с ы н. *Мысқылшыл, сықақшыл, әзілқой.* Әлияның тілі тым өткір, *а ж у а ш ы л*, кейде тіпті тым астарлы келетінін аңғарған едім (Ж.Жұмаханов, Әлия).

АЖУАШЫЛДЫҚ з а т. *Мысқылшылдық, сықақшылдық, әзілқойлық.* Қайнекей студенттерге Әуезов, Жамбыл шығармаларынан лекция оқығанда оларға *а ж у а ш ы л д ы қ п е н* қараушы еді (Педагог).

АЖҮН [ар. *أجرن*] з а т. с ө й л. *Мәжнүн.* Көргенсіз, өйтіп борбайлама. *А ж ү н* болмаса, дардай бала. Неғып кетті? Тереземді аңқитып шағып кетті (І.Қабылов, Әңгім.).

АЖЫ [ар. *حاج*] з а т. с ө й л. *Қажы.* Екіншісі – ...Сұлтанбек Бахтиярбектің осы жылы 3 наурызда Қожанияз *а ж ы ғ а* жолдаған хаты (М.Шоқай, Танд.).

АЖЫЛ з а т. *Қатты гуіл, ызың.* Түн аспаны ала бұлт. Жел *а ж ы л ы* баяулай барып тынғанды (Ө.Сәрсенбаев, Теңіз.).

АЖЫЛДА= е т. *Қатты гуілдеу, күркіреу, азынау, арқырау, шарылдау.* Теңізді түптеп

сапырып, долы дауыл *а ж ы л д а й* соқты (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ажалдай *а ж ы л д а н*, ауыр танкі келе жатты (С.Мәуленов, Шыңда.). Мәшине *а ж ы л д а й* түсіп тағы да тоқтап қалған еді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

АЖЫЛДАС = е т. *Гүлдесу, күркіресу, ызыңдасу*. Ондайда қолдасып тұрған иелеріне көз қылғандай, *а ж ы л д а с ы н*, шажылдап қалудан да тайынбайды (А.Сүлейменов, Бесін).

АЖЫЛДАСУ *Ажылдас етістігінің қимыл атауы*. ≈ Екеуінің қосыла *а ж ы л д а с у ы*.

АЖЫЛДАТ = е т. *Гүлдету, гүрілдету, күркірету*. Шофер газ педалін *а ж ы л д а т а* басып, моторға от беріп жатыр (З.Шүкіров, Ізгілік.).

АЖЫЛДАТУ *Ажылдат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Мәшинені *а ж ы л д а т у*.

АЖЫЛДАУ *Ажылда етістігінің қимыл атауы*. Ілгері машиналардың қатты *а ж ы л д а у ы н а н* селт етсем, шоферлер ысылдап-пысылдап қар күресіп жатыр екен (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АЖЫМ з а т. с ө й л. **Әжім**. Маңдайы мен екі ұртына түскен қатпары қалың терең *а ж ы м д а р ы* өмірінің талай қайғы, талай бейнетіне куә (М.Әуезов, Қараш.). *А ж ы м* айғыздаған әкесінің ескі бетін анықтап көріп, сол ажымның әр сызығын бір ұзақ жолға балады (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Маңдайын қақ жарған тілдей ақ шашы, көз айналасындағы тарам-тарам *а ж ы м* оны егде тартқан кісілердің қатарына қосады (З.Шашкин, Теміртау).

Ажым басты. *Бет терісіне көп сызат түсті, қартайды*. Мен-дағы көп есіттім жастың назын, Қол жетпеске қол созар бар ма лажың? «Боламын» деп жүргенде болад қайтп, Жалын сөніп, жас жүзін *б а с а д ы а ж ы м* (Абай, Тол. жин.).

Ажым түсті. *Қартайды, қажып шаршады*. Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді, Алла бөлек жаратқан түрін дейді. Жиырма сегіз жасында *а ж ы м т ү с к е н*, Көк тамырда қан ойнап дірілдейді (Абай, Тол. жин.).

Көңілге ажым салды. *Ренжітті, кейітті*. Екі қыз кетіп, бір күн қалды Әзім, *С а л ғ а н* жоқ қыздар оның *к ө ң і л і н е а ж ы м*. Тал түсте бағанағы кірме деген Есікке кіріп кетті, бар ма лажың? (Абай, Тол. жин.).

АЖЫМДА = е т. с ө й л. **Әжімде**. Бетінді толқын *а ж ы м д а н*, Қартаясың қалтырап. Долы дауыл азынап, Жалп-жалп ұшар жапырақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЖЫМДАЙ с ы н. с ө й л. **Әжімдей**. Көл түбін тазалап жүрген машинаның маңы ғана

маңдайға жиналған *а ж ы м д а й* қыртыстанып көтерілді (З.Шашкин, Теміртау).

АЖЫМДАЛ = е т. с ө й л. **Әжімдел**. Түстікте қайтқан құстың қатарынан, Қалғандай аспан беті *а ж ы м д а л ы н* (Қ.Шалқаров, Ақ сапар).

АЖЫМДАН = е т. с ө й л. **Әжімден**. Оның беті *а ж ы м д а н ы н*, самай шашы ағара бастаған екен (Ж.Тілеков, Қайнар). Бекболат бұрынғыдай емес, сақал, мұрты да көбейіп, бет-аузы да *а ж ы м д а н ы н*, бойы да аласарып, қораш боп қалғандай көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЖЫМДАНУ с ө й л. *Ажымдан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Теріні *а ж ы м д а н у д а н* сақтау.

АЖЫМДЫ с ы н. с ө й л. **Әжімді**. Бетінде оқтың ажымы, *А ж ы м д ы* бетті сүйемін (Д.Әбілев, Өлең.). *А ж ы м д ы* сұрғылт жүзді, бұрыл сақал имек шал... жалғыз жатқан жерінен шошып оянды (М.Әуезов, Әңгім.). Қазір жағасының қос қыртысы бүктеліп, *а ж ы м д ы* беттей мыж-мыж болып қалған (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

АЖЫМСЫЗ с ы н. с ө й л. **Әжімсіз**. Етіндей жас баланың білегі бар, *А ж ы м с ы з* ақ саусағы іске ыңғайлы. Қолаң қара шашы бар жібек талды, Торғындай толқындалып көз таңдайды (Абай, Тол. жин.). *А ж ы м с ы з* он саусағым бәрі де аппақ, Болғанда аузым – сағат, ернім – қақпақ (Ақын жырлары).

АЖЫН з а т. к ө н е. э т н. *Абысын-ажын қос сөзінің екінші сыңары, ағайынды адамдардың жасы үлкенінің әйелі – «абысынга» жасы кішісінің әйелі – «ажын» болады*. Ағайынды *а ж ы н* ажыратар, Ақ жүзінді әжім ажыратар (Мақал-мәтел).

АЖЫНА [ар. اجنة] з а т. м и ф. *Тіршілік иелеріне, жанды мақұлықтарға қаскүнем көрінбейтін күш иелері*. Баксы осы кезде аурудың ішінде отырған жындар мен *а ж ы н а л а р* әлгі бас сүйекке ұмтылып, кеміре бастаған сәтін пайдаланып, ауруды алып тез кетіп қалады («Денсаулық»).

АЖЫРА = е т. 1. *Бөліну, бөлініп шығу, бөлектену*. Ертемен тұман тарап жадырады, Айғып кетпесе де ыдырады. Серпіліп сұр ала бұлт екі жаққа, Орман мен тау арасы *а ж ы р а д ы* (И.Байзақов, Шығ.). Алда-жалда екеуі *а ж ы р а н* қалса, бірін-бірі іздеп тауып алады (Ш.Құмарова, Қос шынар). 2. *Айрылу, айрылып қалу*. Мен де анаман дәл сендей күнімде *а ж ы р а ғ а н м ы н* (Д.Исабеков, Бекет). Ененің *а ж ы р а ғ а н а қ* торай баж-бұж шыңғырып еді, колхозшылар қарқылдасып қалды

(Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Мәңгі *а ж ы р а п* қалатындай даңқынан, Айнымайды сол қатұлы қалпынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. Арылу**, *бір нәрседен алыстау, қол ұзу, айырылу*. Жақындатып күйімен алыс қырды, *А ж ы р а ғ а н* жандарды табыстырды. Арғымақтың ағызып ақ көбігін, Кең жазықта көсілтіп жарыстырды (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Өзіме өзім бердім серт, Деп енді оған ұқсамаң. Арада жылдар өтті көп, *А ж ы р а д ы м* мен содан (Ғ.Қайырбеков, Құрдас). Неге екенін, өйтеуір, Алматыдан алыстағысы келмеді. Жазыламын деген үміттен *а ж ы р а м а д ы* (Қ.Байсейітов, Құштар.).

АЖЫРАҒЫСЫЗ с ы н. *Бөлуге болмайтын, біртұтас*. Оқушыларға экологиялық тәрбие беру мәселелері туралы ғалымдар адамзат қоғамын табиғаттың *а ж ы р а ғ ы с ы з* бөлігі деп қарайды («Қазақст. мект.»). Қазақстан мен Ресей кәсіпорындарының кооперациясы дегенде біз қашанда технологиялық және техникалық базамыз бұрын біртұтас, *а ж ы р а ғ ы с ы з* организм ретінде қалыптасқанын естен шығармауымыз керек («Егемен Қазақстан»).

АЖЫРАЙ= е т. *Ашулы, ызғарлы көзбен бақырайып қарау, адырау*. Әлдекей бетіне *а ж ы р а я* қарап, басын шайқап, шақшасын тұтақтап отырып алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Майбасар мен Жақыптар селт етіп, қабақ түксітіп, *а ж ы р а я* қарасты (М.Әуезов, Шығ.). Өтекең атын үркітіп алған жігітке *а ж ы р а я* қарады (С.Адамбеков, Қожана-сыр.).

АЖЫРАЙТ= е т. **1.** *Көзін бақырайту, адырайту*. ≈ Көзін *а ж ы р а й т а* қарады. **2.** *Қоқырайту, алышынан кино, едірейту, қоқити*. Біреуі оқ бойы алдында, артқы тымағын *а ж ы р а й т а* киіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЖЫРАЙТУ *Ажырайт етістігінің қимыл атауы; көзін бақырайту, адырайту*. Мынаның көзін *а ж ы р а й т у ы н*-ай (Ауызекі).

АЖЫРАЙЫС= е т. *Бір-біріне ашуланудан не таңданудан бақырайысу, адырайысу*. Құлыншақ қатуланып: – Ендеше, менің де сөзім қысқа, Майбасар. Тойдым, болдым, көшемің! – деп, бір-ақ кесті. Үй іші бұл сөздің тұсында тегіс *а ж ы р а й ы с ы п* қалды (М.Әуезов, Абай). Жұрт *а ж ы р а й ы с ы п* қарай қалды. Айғанша сұрланып, сөз айта алмай, орнынан тұрып кетті (Б.Майлин, Шығ.).

АЖЫРАЙЫСУ *Ажырайыс етістігінің қимыл атауы*. ≈ Екеуінің *а ж ы р а й ы с у ы*.

АЖЫРАМАС с ы н. *Айырылмас, қол ұзбес, қимас*. Болсақ та *а ж ы р а м а* с дос алайда, Дара-дара бөліндік басқа жайға. Сен кеттің туған елге мұғалім боп, Мен кеттім геолог боп

Қостанайға (М.Мақатаев, Шығ.). Бар, әрине, қыстырмасы, Қоспасы. Ағайындар арамызға сөз тасып, *А ж ы р а м а* с әріптестермен Үлгеруім керек қайта достасып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АЖЫРАМДЫЛЫҚ з а т. *Айырымдылық*. Әр компоненттің интонациялық *а ж ы р а м д ы л ы ғ ы н ы ң* өзі осы екі нәрседен айқындалады (Қазіргі қаз. тілі).

АЖЫРАҢ е л і к. *Кенеттен бақшаң ете қалған көзді бейнелейтін сөз*. ≈ *А ж ы р а ң* көз.

Ажыраң етті. *Бақшаң етті, бақшию*. Шөкеннің көздері *а ж ы р а ң е т е* түсті (Қ.Сабабаев, Өткел.).

АЖЫРАҢ-АЖЫРАҢ е л і к. *Бірнеше мәрте бақшаңдаған көзді бейнелейтін сөз*.

Ажыраң-ажыраң етті. *Бақшаң-бақшаң етіп, едіреңдеп күш көрсетті*. Өкіл амандық жоқ, саулық жоқ, аттан түсер-түспестен зав-фермаға: – Шошқалар қайда? – деп *а ж ы р а ң а ж ы р а ң е т т і* (Ә.Омарбаев, Көрлен.).

АЖЫРАҢДА= е т. *Еліру, есіру, ақилану*. Басқарма жиналысқа кешігіп келгендерге аларып, *а ж ы р а ң д а н* тұр («Лен. жас»).

АЖЫРАС= е т. **1.** *Айырылысу, бөлінісу*. Тақтайларының арасы *а ж ы р а с ы п* кеткен кішкене столдың қасында Раушан картоп аршып отыр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Сол бұрыштан *а ж ы р а с ы п* екеуі екі көшені бойлай жүріп кетті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). **2.** *Ара қатынасты үзісу*. Сол жақсы көрген анаңыздан қайтіп *а ж ы р а с ы п* қалдыңыз (С.Шаймерденов, Мезгіл). **3.** *Ерлі-зайыпты адамдардың неке бұзып айырылысуы*. Бибігүл мен Смағұл төтем отаса алмады, біраз уақыттан кейін *а ж ы р а с ы п* кетті (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Күйеуі майданда қайтыс болған бір әйелге үйленіп, ұзамай *а ж ы р а с ы п* кеткен (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Жұмыс та жоқ, оқу да жоқ жүріп жатқан тектен-тек, Ал шешесін күйеуімен *а ж ы р а с ы п* кеткен деп, Жұрт айтып жүр (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Есеп ажырасты. *Алысып-берісті, есептесті, есеп айырысты*. *Е с е п а ж ы р а с қ а н д а* Білісбайдың түсі өзгеріп кетті. Даяшы өзбек қызы еді (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

АЖЫРАСҚЫШ с ы н. *Көп ажырасатын, айырылыса беретін*. ≈ *А ж ы р а с қ ы ш* боп алды.

АЖЫРАСТЫР= е т. *Алшақтандыру, бөліндіру, қол үздіру*. Бір жыл ішінде айқын *а ж ы р а с т ы р ғ а н* сана алшақтығы қазір Меңдігерейдің жүрегіне өшпенділік уын тамызып тұрғандай болды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АЖЫРАСТЫРУ *Ажырастыр етістігінің қимыл атауы; неке бұздыру, айырылыстыру.* Сот оларды *ажырастыру*, алимент төлету жағын басқарды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

АЖЫРАСУ *Ажырас етістігінің қимыл атауы; айырылысу, арақатысты үзісу.* Осы қайшылық жиі-жиі қақтығысулардан, егестерден кейін әкесімен біржола *ажырасуға* әкеп соқтырады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Кусковпен алғаш таныс болған адам оны екінші көруге құштар болмайтын, бірақ жақындаса келе *ажырасуға* қимайтын (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АЖЫРАТ = е. т. **1. Екі заттың арасын бөлу, жігін айыру.** Аспан да жерден жігін *ажыратып* жоғарылай бастады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Исламқұлов жауынгерлерді бір-бірінен бес-алты метр *ажыратып*, әрқайсысын әр ағаштың тасасына тұрғызды (Б.Момышұлы, Москва.). **2. Бөліп алу, жіктеу, айыру.** Кейбір шаруашылықтар өзінің қой фермасын *ажыратқан*, көпшілігінде қой саны өте аз (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Қырылып төрт түлік мал тау мен таста, Халықты жанды малдан *ажыратты*. Мың қойдан, мың жылқыдан жүзі қалмай, Талай бай кедей болды жалғыз атты (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. Төлді енесінен айыру, бөліп жіберу.** Екі жылда бір дүркін боталайтын інгендердің тайлақтарын енесінен он сегіз айлығында *ажыратады* да, бір тәулік бойына азық бермей, қораға қамап қояды (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Күн батады, қойларды қайта қайырып әкеледі, қозысын енесінен *ажыратып* қораға қамайды (Д.Досжанов, Зауал). **4. Екі адамның не ел мен елдің арасын айыру, бөлу.** Мені Садырбектен қорқыту арқылы *ажырат* алмайтынына көзі жеткен соң қорламақ болып, бір ауыз өлең шығарды (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Бізді өлімнен басқа еш нәрсе де *ажырат* алмақ емес (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Жік түспей араларын *ажырат* а, Қосылып кеткен күні мен түндері де (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **5. Бөліп, айырып алу.** Бұл – біздің заводтың ең соңғы процесі. Мұнда қорғасынның ішіндегі цинк, күмісті *ажыратамыз* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Тұтас жатқан жапырақ теңіздің адалынан арамын *ажыратып*, отап тазартатын техника ол күнде жоқ (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек). Көмірді коксыландыру деген сөз – оның асылын *ажыратып* алу деген сөз (С.Мұқанов, Есеу жыл.). **6. Анықтау, айқындау, талдау.** Күріштің не екенін, күрмектің не екенін Ақылбек ерте *ажыратты*

(Ы.Жақаев, Менің бақытым). Жануарлардың, гүлдердің, ағаштардың түрлерін *ажырататын* етіп үйрету керек («Халық мұғ.»). **7. Құтқару, босатып жіберу.** Сары құстың шеңгелі қарысып қалыпты, оның тұяқтарын Бектемір бірталайға дейін *ажырат* алмады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Майдандас жолдастарым менен Үрмәштің денесін әрең *ажыратып* алыпты (Ә.Әлішев, Батыр.). **8. Анық, айқын, дәл білу, түсіну.** Ықылас бидің неге осынша жорғалай сөйлегенін Шоқан *ажырат* а қойған жоқ (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қас пен досты *ажырат* а білмейтін де қазақтар бар (А.Лекеров, Түз гүлі). **9. Анықтап ашып алу, тәптіштеу, тиянақтау.** Шоқанның үлкен кісілердің кейбір сұрақтарына толымды жауап айтып, кейбір жайларда олардың өзі түсінбейтін жайын *ажырат* а айтқанына іштей тандану да жоқ емес (С.Бегалин, Бала Шоқан). Сөулеге сілтеген шоқпар сенің басыңа келіп тисін демесең, аранды *ажыратып* ал (Т.Ахтанов, Дала сыры). **10. Төбелескен адамдарды айырып жіберу, арашалау.** Осы кезде басқа оқушылар келіп төбелесіп жатқан екеуін *ажыратып* жіберді (З.Иманбаев, Кен аймақ).

Ажыратып алды. *Құтқарды, босатты.* Алдына кеп басын иіп, Бөденені түлкі сүйіп: «Бір ажалдан қалдым, – деді, *Ажыратып алды ң»,* – деді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Ақ-қарасын ажыратты. *Істің дұрысы мен бұрысын, жөнін, мәселенің мән-жайын дұрыс анықтап түсіне білді.* Екеумізге тапсырмақ екенсіздер жарайды, *ақ пен қараны* өзіміз *ажырат* а жатармыз (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

АЖЫРАТҚЫ з а т. э н е р г. *Аз тоқты электр тізбектерін үзуге және қосуға арналған жоғары кернеулі коммутациялық аппарат.* ≈ *Ажыратқыны* іске қосты.

АЖЫРАТҚЫСЫЗ с ы н. *Кісі ажырата алмайтын, адам танығысыз.* Жұмысшы кім, қызметкер кім, адам *ажыратқысыз* (З.Қабдолов, Жалын).

АЖЫРАТҚЫШ¹ з а т. т е х. *Электрді желіге қосып, айыруға арналған, сөндіретін, жандыратын тетік.* *Ажыратқышты* таңдау, қондыру және айырбастау кезінде желідегі кернеу мен тізбектегі ток оның қорабында көрсетілген (мыс. 6А, 220 В) шамадан аспауы тиіс, әйтпесе *ажыратқыш* қызып, өрт шығуы мүмкін (Шаңырақ). Автоматты *ажыратқыштың* өндірісте пайдасы өте зор («Егемен Қазақстан»).

АЖЫРАТҚЫШ² с ы н. *Айырғыш, бөлгіш, ажырата алатын қасиеті бар (зат, құбылыс, адам).* Төкең дау-жанжалды өзінше аңдап, байыбына жете *а ж ы р а т қ ы ш* адам саналатын (Ш.Байбатшаев, Бел-белестер).

АЖЫРАТУ *Ажырат етістігінің қимыл атауы.* **1. Анықтау, айырып алу.** Алда бірдеңе ербең еткендей болды. Қараңғыда дос қайда, дұшпан қайда, *а ж ы р а т у* қиын (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Әйткенмен, жақсыдан көп кіл жаманнан Олардың көңілдері кірлеген жан. Тіпті де олар түгіл, өкең, анаң, Жақсыны *а ж ы р а т у д ы* білмей қалған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2. Анықтау, айқындау, нақтылау.** Әлияның не айтқанын *а ж ы р а т у* қиын болды, тілі күрмеле берді (Ж.Жұмаханов, Әлия). Тау қайда, пана қайда, оны *а ж ы р а т у* мүмкін болмады (М.Иманжанов, Адам.).

АЖЫРАТЫЛ = е т. **1. Аулақтатылу, бөлектетілу, оқшаулатылу.** Әрине, ондай ақын ұзамай тұтқынға алынады, күреске шыққан елінен *а ж ы р а т ы л а д ы* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2. Бөліп алыну, аршылып алыну.** Майы *а ж ы р а т ы л ғ а н* сүттің майлылығы 0,05 проценттен артық болмауы керек (З.Сейітов, Сүтті өңдеу.). *А ж ы р а т ы л с ы н* дегені қалай? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЖЫРАУ *Ажыра етістігінің қимыл атауы; айырылу, айырылып қалу.* Әкешеден тірі *а ж ы р а у* кімге де болса қалжың дүние емес (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Жалпының туғаны, қаһарманнан *а ж ы р а у* оңай емес (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев).

АЖЫРАУ *Ажырай етістігінің қимыл атауы.* Гүлжан оған тесіле қарап тұрды да, орынсыз *а ж ы р а ю ы н а н* іш жиды (М.Дүйсенов, Гүлжан).

АЖЫРҒЫ з а т. **1. Жауыр болған жылқының мойнына кигізіп қоятын ағаш әбзел.** *А ж ы р ғ ы* жылқының мойнын артына қарай ілік-тірмей, жараны кеселден сақтайды (ҚСЭ). **2. а у ы с.** *Масқаралау үшін жазалы адам мойнына салатын ағаш бұғау.* Жас бала жат қолында, мойнына *а ж ы р ғ ы* ілініп, аяғына кісен түсіп, құлдықта күн кешті (М.Мағауин, Аласапыран). Сервантес шет жұрттықтардың қолына түсіп, мойнына *а ж ы р ғ ы* киген құл да болды («Қаз. әдеб.»).

АЖЫРЫҚ з а т. ө с. <лат. aeluropes> *Тамыры тереңге кетіп өсетін көпжылдық шөптің бір түрі.* Алабұта, *а ж ы р ы қ*, Қарабұлақ, қарамық, Түйеқарын, шырмауық, Мал азығын жырлайық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *А ж ы р ы қ* өскен қалың шилі сайдың табанынан айтылғандай тұщы, тұнық сулы құдық табылды

(Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Айнала от болатын: жусан, раң, жүзген, жантақ, *а ж ы р ы қ*, қараот («Қаз. әдеб.»).

Ажырық қысқан тарыдай. *Сидам, дәні жоқ тары сияқты.* Жылқы да өткен, қой да өткен, Жиын да өткен, той да өткен, *Ажырық қысқан тарыдай*, Адамзатта бой кеткен (Майлықожа, Шығ.).

АЖЫРЫҚТЫ с ы н. *Ажырығы көп.* Науалының қырқасында *а ж ы р ы қ т ы* жылғалармен жорта жүріп, үлкен сақтықпен қарап келе жатқанның өзінде, дәл иегімнің астында ешбір алаңсыз жайылып жатқан бір топ киікті кенет қашырып алдым (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

АЗ¹ з а т. к ө н е. *Ертеректегі қазақша жыл басы.* *А з* сөзі жаздан өзгеріліп, жаздың бірінші айына ат болған («Қазақ»). *А з* болмай – жаз болмайды, Жаз болмай мәз болмайды (Мақал-мәтел).

АЗ² с ы н. **1. Азгантай, көп емес, шағын.** Алтыныңды мыс етіп, Бос сөзден не өнеді. «*А з д а н* тұтын асылды», – данышпандар деп еді (М.Дулатов, Шығ.). Алла ісіне амал жоқ Асылдан мұрат *а з* болар (Базар жырау, Шығ.). Ақылың *а з*, ашуың көп болса, қор боласың (Ә.Әбішев, Пьеса.). **2. Қысқа, болмашы.** Ішінде *а з* өмірдің бастан, Таксыр, Кешірдім қиындықтың талайларын (Базар жырау, Шығ.). «Жердегі торғай артық әуедегі тырнадан» деген сөзі рас қарттың. *А з* өмірден әлінше пайдаланбай, Көкке қарау ісі екен ақымақтың (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Аз-ақ қалды. *Аз уақыт, шамалы, болмашы мерзім қалды.* Кейде жаны бұл фәнимен қоштасуға *а з-а қ қ а н*, Тұрса-дағы. Ойға тұнған жанары Маған қарап күліп жатты мазақтап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аз ата. э т н. *Бір рудың ішіндегі кішкене, шағын аталық.* Мазасы кеткен бірдей іштен, сырттан, *а з а т а* көрген қорлық күшті жұрттан (М.Дулатов, Шығ.).

Аздан соң [кейін]. *Көп ұзамай, кешікпей, біраз уақыттан соң.* *А з д а н с о ң* сауырынан ақырын ұрып қалғанда, торы ат өрге қарай секіре басып, өрлей берді (М.Әуезов, Әңгім.). Сонда жатып, *а з д а н с о ң* мен – топырақ, Топырақта жоқ сезім, тіл мен құлақ. Бір дыбыс ала алмассың өмір бойы, Қасымда отырсаң да жауап сұрап (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *А з д а н к е й і н* Сәкен маған өзінің кең пәтеріндей бір бөлмесінде тұруға ұлықсат етті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Азды көпке, ашты тоққа теңгерді. *Бір қалыпқа түсірді, теңестірді, тең етті.* Отырып

енді екеуі қосып басты, Халықтың қуандырып көңлін ашты. *Теңгеріп азды көпке, ашты тоққа*, Жоқ қылды деген сөзді «алды, қашты» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Аз емес. *Талай, сан рет.* Бұл тұрғыда *аз емес* айтқанымызбен нақты нәтижесі қанағатсыз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

Аз тола. ж е р г. *Біраз, едәуір.* Бұл жөнінде кеншілер отрядының бастығы Чангамен сырласқанымызда ол өз коллективінің *аз тола* табыстары жөнінде әңгімелеген еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Аз шама. м а т. *Шексіз ұлкен шамаға кері шама.* Шегі нольге тең айнымалы x_n шаманы шексіз *аз шама* немесе шексіз аз деп атайды (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

Азы мен тозы. *Ең сорлысы, ең нашары, ең бейшарасы.* Осылардың айтқанына бола мойныға су кетпесін, сенің де өзіндік ақылың бар мыналардай. Жұмабек ешкімнің *азы мен тозы* емес (Ә.Әлішев, Батыр.).

Өзіне аз. *Сол керек еді, сауап болды.* Күтемін сізден қайта хат, Қуандырып, дертім жаз, Ол болмаса, шыныңды айт, Кінә өзімде, *өзіне аз* (Абай, Тол. жин.).

Сүт көп, көмір аз. т і л е к. *Малдың сүті көбейсін деп тілейтін ізгі тілек.* Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе сол нәрсені Құдай қылып түр деп, дін тұтынатұғын әдеттерді көргеніміз бар... Жазғытұрым әуел бұлт күркірегенде, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «*сүт көп, көмір аз*» деген секілді (Абай, Тол. жин.).

Аз= е т. 1. *Арықтап жүдеу, азым-тозу, ару.* Үсен әбден аштықтан *азға* н, киімдері жыртық, үсті-басы саусыған кір (Қаз. ертег.). Адам ұйқысыздықтың азабын шексе, ашуланшақ, кейігіш болады да, *азып* арықтай береді (Н.Әжіғалиев, Мал. ауру.). Айдау көріп мал *азды*, Ұйқысы кетіп жан *азды*, Қатын мен бала домықты, От басында отырған («Қаз. әдеб.»). 2. а у ы с. *Азғындау, бүліну, жақсы қасиеттен айырылу, дұрыс жолдан таяу.* *Азған* елдің адамы, Апшыған сұмдар қадамы, Жүйрікпін деп шабаны, Момынға жапса жаланы, Құлық, сұмдық табады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Демеймін: «Күш керексіз адамзатқа», Өнер, ой онан да артық мал мен баққа. Өнердің жоқтығынан *азып* жүрміз, Нағыз бұл Арыстандай болмасақ та (А.Байтұрсынов, Шығ.). Айтқанын қылған ер *азба* с Көпті көрген көненің (Базар жырау, Шығ.). Алаштың алдын қара тұман жапқан, Мынау орыс обыр ол еміп жатқан. Заман *азған* шағында

адам *азба* қ, Көп ерлер жаумен бірге елін шапқан, Кешегі Абылайдан азып туған, Уәли анау, қар қатынмен басы қатқан (М.Жұмабаев, Шығ.). 3. ж е р г. *Ушығу, асқыну.* Қолындағы жарасы *азып* кетіпті (Қаз. тілі. диал. сөздігі).

АЗА [ар. **عزاء**] з а т. 1. *Кісі өліміне байланысты қайғы-қасірет, мұң-шер.* Өлімнен *аз* а шеккен, сол азаның кесірінен адамзатқа һәм барлық тірлікке қатал болып кеткен Темірдің жанына таныс дауыс еді бұл (М.Жұмабаев, Шығ.). Жау әкелген *аз* а мен қазаны, қасірет шеккен совет адамдарын көз алдыға келтірмек болсаң, сол қоңыр үйдің иесін біл (М.Иманжанов, Адам тур.). Осындай *аз* а с ы көп күндер шегіп, Жанынан жалын төкті Құрманғазы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). 2. э т н. *Кісі өлген үйге жақын туыстары мен жезжаттарының малдай не заттай алып баратын жәрдемі.* Абай Дәркембайдың үйіне *аз* а ретінде бір сиыр, бір түйе сауын әкелгізіп еді (М.Әуезов, Абай жолы). Қысымын он екі айдың көргенбісің, Не жауыр, не қотырдан өлгенбісің. Етіңіз ата малға ұқсамайды, Не *аз* а, не киіттен келгенбісің?! (Шал ақын, Өлең.). Уытты сөз адамға берер сенім, Ел толғағын тебіреніп кең екшедің. Алғадайдың *аз* а с ы н тиеп жетті Мұңға толы мұхитқа кемең сенің (К.Салықов, Жезкиік). Кемпірдің *аз* а с ы н а әкеп салып, Бата оқып, ет, қымызға тояр едім (І.Жансүгіров, Поэм.).

Аза берді [азаға салды]. э т н. *Ескі дәстүр бойынша өлген кісіге көңіл айтып, оған арнайы аталған мал, дүние апарды.* Бастығы Сүйіндік, Байсалдар болып: «*Аз* а *ға* *с* а *л* *ғ* а *н* ы *м*, қосқаным, аруағына атағаным», – деп шеттерінен қос ат, інген, жамбы, тайлақ сияқты тұқымдар атасты (М.Әуезов, Абай жолы). Құнанбайдың үлкен үйі саба, бір ту бие, бір тай сойыс апарды. Және *аз* а *ға* *с* а *л* *ғ* а *н* ы *м* деп Зере мен Ұлжан түйе апаратын болды (М.Әуезов, Абай жолы). Ортақ боп бұл қайғыға ел сандалды, Жиылып «жақсылары» ел-жұртының, Ас беріп, бата оқысып, *аз* а *с* а *л* *д* ы (И.Байзақов, Танд. шығ.).

Аза бермейді. *Ешкімге жәбір көрсетпеді, қиянат жасамады.* Шекесінде Қамбардың, Бар екен алтын тұлымы, Сұрап алған Құдайдан, Әлімбай ханның құлыны, Ешкімге *аз* а *б* е *р* *м* е *д* і, Қыздан да зият қылығы (Қамбар батыр).

Аза бойы қаза [тік] болды [тұрды]. *Зәресі қалмай қорықты, қатты шошынды.* Мамырбай ақсақал «ноғай» десе *аз* а *б* о *й* ы *қ* а *з* а *т* *ұ* *р* *у* *ш* ы еді, өйткені баяғыда Нәсірден деген

бір бақалшы ноғай Құла атының ақшасын жеп кеткен ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен десе, *а з а б о й ы қ а з а т ұ р а д ы*, тәрізі қорықса керек менен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Әйел кемпірдің сөзін естігенде, *а з а б о й ы т і к т ұ р ы п* қорқып кетті (Мың бір түн). Ұлбосынның күдік-күмәні, қайғы-шері өмір бойы тарқайтын емес, Нұртай десе, *а з а б о й ы т і к т ұ р а д ы* (С.Омаров, Қайырлы.).

Аза [азалы] болды. *Қайғырып, қасірет шекті, аза тұтты.* Көтеріп шала-жансар патшалықты, *А з а б о п* буржуазия жасын сықты. Құбылып екі жүзбен жұрт алдында, Арам ой жатты тоқып не сұмдықты (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.).

Аза күн. *Қайғылы, қаралы күн, мезгіл.* Міне, қазақ халқының басына осындай *а з а к ү н* туған заманда айтуға ауыз бармайтын, жазуға қалам жүрмейтін нашар істер пайда болды (М.Дулатов, Шығ.).

Аза [азасын] күтті [қылды]. *Өлген кісіні жоқтады, басына барды.* Жетім-жесір, ашарық, молда-қожа, Бәрінің бір Аллага діні таза. Құдая, ер Қозының жолын қыл деп, Баршасы көп зарланып *қ ы л ғ а н а з а* (Қозы Көрпеш.). Жігерлі жігіт жылаулы, Қайғы ойлап көріңіз. *А з а қ ы л ы п*, ас берген Кедей менен байыңыз. Дүниеде жан болмайды, Нәпсі бітсе, желіксіз (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аза тартты. а) *Мехнатын көрді, азабын шекті.* Көп қорлықтың ауыл *т а р т т ы а з а с ы н*, Әкейдің де кетірді жұрт мазасын. Сол себепті ойын қысқа түйетін «Би мен болыс тартады, – деп, – сазасын» (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). ә) *Қайғыға ұшырады, өлім қайғысына күйінді.* Сәби жасын моншақтатты, Әжесімен *т а р т ы п а з а* (Ғ.Орманов, Шығ.).

Аза тұтты. *Қатты қайғырды, қапаланды.* Біз келсек, ол кісінің жалғыз баласы өліп, қатты *а з а т ұ т ы п* отыр екен (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Бүкіл ауылға аяулы қыз болатын, сондықтан да ауыл болып *а з а т ұ т т ы* (М.Қаратаев, Далада.).

АЗАБАН з а т. д і н н і. *Қасиетті шипа су.* Құдайға жетер ме екен пенде заты, Бұ сөзім ғалымдардың Құран хаты – Тақсыр Ғайса, сұрасаң мен айтайын, *А з а б а н* деген су екен оның аты (Бабалар сөзі).

АЗ-АЗ с ы н. *Азғантай, кішкентай, сәлпәл.* Қызмет таңдап жүр дейсіз бе? – дедім жылауға *а з а з* қалып (С.Омаров, Өмір.).

АЗ-АЗДАН ү с т. *Азғантайдан, шақтап, шамалап.* Баланы *а з а з д а н* тамаққа үйретіп, күз не қыс айларында емшектен айыруға

болады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Сортаңдау қаупі бар участоктарды ыза суымен қосылмайтындай етіп суды *а з а з д а н* жіберіп суарады (Агрохимия).

АЗ-АЗДАП ү с т. *Біртіндеп, аздап, ақырындап, шамалап.* Жасынан қалың беріп, жыл сайын *а з а з д а п* малынан құтылып, тұңғышының атын шығармады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол *а з а з д а п* қазақша біле бастап еді, бірақ сирек кездесетін сөздерді түсіне алмай қалатын (М.Қаратаев, Далада.). Достың бойы жылымай, көпке дейін тоңазып, тітіркеніп отырды. Ыстық ас ішкесін ғана *а з а з д а п* өзіне келе бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЗАГЕР з а т. *Азаға туган-туыс, жора-жолдастардан түскен ақшаны жинаушы адам.* Мұндайда түскен дүниеге иелік етіп, ақшаны алып тұратын *а з а г е р* кісі болады (Д.Досжанов, Дария). Бұрынғының абызы *а з а г е р* ғой (Қ.Бекхожин, Батыр Науан).

АЗАГҮЛ з а т. **1.** *Қайтыс болғандарға қоюға арналған, дөңгелете не доға сияқты затқа айнала байланған түрлі-түсті гүлдер шоғы, дестесі.* Мектеп оқушылары арасында класс болып қаржы жинап, қайтыс болғандар бейітіне *а з а г ү л* қоюды ойластыру амалдарының қате екенін сөз арасында айта кету орынды («Қазақст. мұғ.»). Марқұмның *а з а г ү л* көтерген достары мен қызметтестері алда жүреді, *а з а г ү л д е р д і*ң бірімен бірінің арасы екі қадам (Азаматтық салт.). **2.** а у ы с. *Мұң-шер, қайғы-қасірет.* Енді бүгін сен жоқсың арамызда. Сырласымыз шектім мен қаза-мұңға. Құлағымда қырық жылғы таза үнің... Қабіріңе жапқаным сағынышым – Шерден өрген қаралы *а з а г ү л і м* («Қаз. әдеб. »).

АЗАЙ= е т. *Саны кему, шағындала түсу.* Өзге тобы да *а з а й ы п* қалған қалпында жөңкіліп, жөнеліп барады (М.Әуезов, Абай жолы). Екі жұлдыз, екі үміт, екі қыран, Аттарыңды өтерміз етіп ұран. Көңіліміздің сәулесі көбейгенде, Көзіміздің *а з а й м а с* оты бұдан (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Күнәсіз, тіпті жазықсыз Тартатын болдым сазайды. Қалмағанменен азықсыз, Бәрі де, Бәрі *а з а й д ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Оты азайды. *Құш-қуаты кеміді.* Қартан тартқан адамнан *о т а з а й м а қ*, *О т а з а й с а*, әр істің бәрі таймақ. Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып, Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ (Абай, Тол. жин.).

АЗАЙҒЫШ з а т. м а т. *Азайтылатын сан.* *А з а й ғ ы ш т ы ң* ондық бөлшегі – жүздік үлеске, ал азайтқышта мыңдық үлеске дейін берілген («Халық мұғ. »).

АЗАЙТ = е т. *Бір нәрсенің нақты, тура санын, мөлшерін кеміту, төмендету, бәсеңдету.* Көшпелі ауылда салық малға түсетін болғандықтан, ел малдарының санын *азайтты* п, сапасын көтеруге айналыпты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Гүлсара ыңылдап жүретін әнін де *азайтты* п т ы (М.Иманжанов, Таныс қыз). Малдың басын *азайтты* п, Шығын қылып нетемін (Т.Жароков, Тол. жин.).

АЗАЙТҚЫЗ = е т. *Бір нәрсенің санын, мөлшерін не салмағын кеміткізу, төмендеткізу.* Ертең малды есептейді екен, қалайда санын *азайтқызы* ғ а н дұрыс болар еді, – деді ферма бастығы (С.Сарғасқаев, Сұлутөр).

АЗАЙТҚЫЗУ *Азайтқыз етістігінің қимыл атауы.* Оған айтып санын *азайтқызы* у керек (Ауызекі).

АЗАЙТҚЫШ з а т. м а т. *Азайтатын, алынатын сан.* Азайғыштың ондық бөлшегі жүздік үлеске, ал *азайтқыш* т а мындық үлеске дейін берілген («Халық мұғ.»).

АЗАЙТТЫР = е т. *Санын кеміттіру, азайтқызу.* Ертең есепшіге бар да алатын айлығының нақты сомасын *азайтты* р («Лен. жас»).

АЗАЙТТЫРУ *Азайттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ақшасын *азайтты* р у.

АЗАЙТУ¹ з а т. м а т. *Төрт амалдың бір түрі, алу.* Қосуға және *азайту* ғ а көбірек мысалдар шығарылады; сандарды қосу мен *азайту* амалдары орындалады; қосу және *азайту* амалдарына аралас есептер шығарылды («Халық мұғ.»). Енді бүтін сандарға қосу, *азайту* және көбейту амалдарын қолдану әбден мүмкін болды, мұның нәтижесінде таңбасы оң не теріс бүтін сан шығады (О.Жәутіков, Жоғары матем.). Үнді математиктері қосу, *азайту*, көбейту, бөлу, дәрежелеу және түбір табу амалдарын қарастырады (А.Көбесов, Математика.).

АЗАЙТУ² *Азайт етістігінің қимыл атауы.* Мал шығынын *азайту* үшін қасқырға қарсы қақпаншы, мергенші қаптай аттанды (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Ауру адам ұқыпты болса, жөтелді тіпті құртуына, тым болмаса *азайту* ы н а болады (Е.Оразақов, Туберкулез.). Суды тезірек *азайту* ғ а тағы бір насос қостырдым (І.Есенберлин, Алтын құс.).

АЗАЙТУШЫ з а т. *Белгілі бір нәрсенің санын, қасиетін кемітуші, аз етіп көрсетуші.* Опасызға ойынды оңдап бөлме, Қасқиып мақтан іздеп қақпа көлбек. Дос та көп дұшпаныңды *азайту* ш ы, Бірінші тірлігінде үлкен селбек (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЗАЙТЫЛ = е т. *Кемітілу, төмен түсірілу.* Рас, о баста ел аузында жұмыс сағаты *азайтыл* с ы н, азық молайтылсын деген екі-ақ әңгіме болатын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АЗАЙТЫЛУ *Азайтыл етістігінің қимыл атауы.* Бірақ дәрінің мөлшері *азайтылу* ғ а тиіс (С.Сұбханбердин, Өсімдік-дәрі.).

АЗАЛ з а т. көне. *Бұйрық, жазмыш.* *Азал* д а жазған жазуға тап боларсың бір күні (Батырлар жыры). *Азал* д а артық қылған хак тағала, Мекені елсіз, күнсіз жаман дала. Құдайым сол дәулетті берсе-дағы Түспейді есігіне келін бала (Дотан батыр).

АЗАЛА = е т. *Аза тұту, қайғыру, қамығу.* Егіле берді сорлы ана, Ұл өлімін *азала* п. Зарына сен де қосылдың, Жас жаныңды жаралап (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Гүлбаршын Зарқұмды көп *азала* д ы. Бірақ оны өлім де, қаралы қайғы да күйрете алған жоқ (Ж.Арыстанов, Жалын.). Ардагер азаматты елі болып *азала* п, соңғы сапарға ақ ниетпен зор құрмет көрсетіп шығарып салды (А.Рамазанов, Ақсақал.).

АЗАЛАН = е т. *Аза тұту, қайғылану.* Қапыда жылан шақты деп, Сұңқар қаза тапты деп, *Азал* а н д ы жер мен көк (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жаудың қолынан қыршынынан қиылған жас жанның қазасына *азалан* ғ а н д а й таутас діріл қаға күңіренді (Ә.Әбішев, Замана.).

АЗАЛАНУ *Азалан етістігінің қимыл атауы.* Оның бұл күрсінуден Атаманның өліміне *азалану* д а н өзге де бір өкініш лебі сезіледі (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Мазмұны жағынан бұл жырларда марқұмның қадір-қасиеті мадақталады және артында қалғандардың қайғысы, *азала* н у ы мен орны толмас өкініші білдіріледі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЗАЛАС = е т. *Қайғысына ортақтас болу.* Екі жау Ұзақ, Балта ескі сүйек, Жарасып және болды жақсы сүйек. Алысып, араласып, *азал* а с ы н, Табысты тату құда, тәтті сүйек (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЗАЛАТ = е т. *Аза тұттыру, қайғырту.* Бәрінің қан, тозаңын тазалатты, Халқына қара тумен *азал* а т т ы. Соқтырды ұсталарға алтын табыт, Артуға осылардай азаматты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЗАЛАУ *Азала етістігінің қимыл атауы.* Бұлар келгенде жалғзынан айрылған үй іші *азалау* д а екен (Қаз. ертег.). Жерінді фашизмнен тазалауға, Менің де інілерім төкті қанын. Келдім мен соларды да *азалау* ғ а, Келдім мен көрмек болып қабырларын (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға.).

АЗАЛДА ү с т. с ө й л. *Әзелде. А з а л д а* артық қылған хақ тағала, Мекені елсіз, күнсіз жапан дала (Батырлар жыры). *А з а л д а* аңшылар тапқан «Майбұлақ» жарты ғасырдай бітеліп жатып, соңғы жылдары көзі қайта ашылды (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Бірақ адам *а з а л д а* бір жақсылық жасаса, артынан қайыр күте ме? (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АЗАЛЫ с ы н. **1.** *Қайғылы, қаралы, мұңлы-шерлі.* Бұл тегін үй болмай, арысы құлап, адамы өліп отырған *а з а л ы* қазақтың үйі сияқтанды (І.Жансүгіров, Шығ.). Өңменнен өтетін өткір жел жазықсыз жандардың өксіп жылаған *а з а л ы* үндеріндей естіледі (С.Мұқанов, Жұлдызды жыл.). **2.** б е й н. *Үілдеп соққан өкпек (жел).* Сыбызғыдай сызылтып *а з а л ы* үнін, Өкпек желі соққанда Қазалының Есігін аш, ең де кет, тосырқама, Қазалының кез келген қазағынын... (М.Мақатаев, Шығ.).

Азалы ақ көрпе. б е й н. *Қыстың ызғарлы суығы.* Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп, Жан-жануар қуанар тойға елеріп. *А з а л ы а қ көрпесін* сілке тастап, Жер күлімдер, өңіне шырай беріп (Абай, Тол. жин.).

АЗАМАТ з а т. **1.** *Кәмелетке толып, ер жеткен адам, жігіт.* Қажікен *а з а м а т* боп қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қатал, өжет *а з а м а т т ы ң* мұндай кезін жылаған Бұдан бұрын бұл өңірде көрген емес бір адам (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сізден оқыған шәкірттердің бұл күнде *а з а м а т* болғандары да бар, – деді Абай Сармоллаға (М.Әуезов, Абай жолы). Студенттік өмірді тамамдадық *А з а м а т* боп аттандық маманданып. Аянышты бір жері тек сол ғана – Енді бірге екеуміз қала алмадық (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** қ ұ қ ы қ. *Белгілі бір мемлекеттің тең құқықты адамы.* Республика Президенті болып тумысынан республика *а з а м а т ы* болып табылатын қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі Қазақстанда кемінде он бес жыл бойы тұратын Республика азаматы сайлана алады (ҚР Конституциясы). Данко жолдастарына, елінің *а з а м а т т а р ы н а* айтады: Бір домалап кеткен басты құр оймен кейін қайтаруға мүмкін емес, түк қылмаған адамға түк те болмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаңа төлқұжат алған Әлібек Батырбек қуанышы қойнына сыймай, мен енді Қазақстан Республикасының *а з а м а т ы м ы н*, – деп айғайлап жіберді («Қаз. әдеб.»). **3.** к ө н е. *Кәмелетке келіп, еншісін алған, туыстарына тәуелсіз, үйлі-баранды адам.* Көршілер жетеді желпілдеп,

«қой, қарағым есен-аман *а з а м а т ы ң* келіп тұрғанда, жылама» деп кемпірлер басу айтады (М.Сатыбалдиев, Жартас.). **4.** к ө н е. ө с к. *Қолына қару ұстап, ел қорғауға, не ел жаулауға аттанатын адам, жасақшы; жауынгер.* Арғымақ, сені сақтадым, Құлағың сенің керек деп, *А з а м а т*, сені сақтадым, Бір күніме керек деп (Махамбет, Шығ.). Анығында да бұл екеуі жастары жиырмаға жаңа ғана іліккеніне қарамастан, жау түсіріп жүрген уытты *а з а м а т т а р* еді (Ө.Көшімов, Жас аңшы.). **5.** а у ы с. *Адамгершілігі мол, саналы, құрметті адам.* *А з а м а т* ерден қол үзбе, Күндердің күні болғанда, Басыңа қиын іс түссе, Қайырылмай саған кетпейді (Базар жырау, Шығ.). Қасым жомарт жанды, үлкен жүректі, сегіз қырлы, бір сырлы ақын, *а з а м а т* еді (С.Мәуленов, Үркер.).

Азамат соғысы. т а р. *Бір мемлекет ішінде мемлекеттік билік үшін болатын таптар мен әлеуметтік топтар арасындағы қарулы көтеріліс.* *А з а м а т с о ғ ы с ы* жылдарында Панферов Чапаев дивизиясында эскадрон командирі болған (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Иә, ол күндер кешеуілдеп аяқталған Орта Азия *а з а м а т с о ғ ы с ы н ы ң* бір қызу кезеңі болатын (Ж.Арыстанов, Естен кетпе.).

АЗАМАТТАЙ с ы н. *Азаматша, ер жігіттей.* Біздің Нұржан да *а з а м а т т а й*, іскер әрі қайратты қыз («Лен. жас»).

АЗАМАТТЫҚ¹ з а т. **1.** *Жасы толып ержеткендік.* Ер атанып, басқа бөрік кисең де, Осыншама жасқа келіп Мойындайтын *а з а м а т т ы қ* күшінді, Тым құрыса бір адам таба алмапсың (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өзі де бір болымды жігіт еді, *а з а м а т т ы ғы н* істеп-ақ жүр екен (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). **2.** қ ұ қ ы қ. *Адамның нақты бір мемлекетке саяси және құқықтық қатысы.* Қазақстан Республикасының *а з а м а т т ы ғы* заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, ол қандай негізде алынғанына қарамастан, бірыңғай және тең болып табылады (ҚР Конституциясы). Әлемдік тәжірибеде дүниеге келген нәрестеге *а з а м а т т ы қ* алу құқы екі негізге: қандық және түп-тамыр құқыларына сүйенеді (ҚҰӘ). **3.** а у ы с. *Адамгершілік ар-құят, адалдық, мықтылық.* Сен *а з а м а т т ы ғы ң* бар әйелсің, туған жер саған қымбат болуға тиісті (М.Жұмабаев, Шығ.). Қияларға ел сенген қонып жүрмін, Жамандықтан жақсыны қорып жүрмін. *А з а м а т т ы қ*, ақындық араласып, Өзім бөгет өлеңге болып жүрмін (К.Салықов, Жезкиік). Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің

үзілер мезеті осындайда. Мұндайда жұқалық, осалдық байқатсам, *а з а м а т т ы ғ ы м* қайсы? (Шопан серігі). Әйел басыңмен еркектен артық *а з а м а т т ы қ* еткенің бөріміздің жүрегімізді жылытты (Ж.Арыстанов, Сұңкар.).

АЗАМАТТЫҚ² с ы н. **1.** *Азаматқа тән, азаматқа қатысты.* Кім көрінгеннің *а з а м а т т ы қ* ары қандай бастықтың болса да қатаң сөгісінен қаталырақ бола бермейді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Иске жаны ашығандық, ортақ мүддеге *а з а м а т т ы қ* үлес деген – сол (С.Байжанов, Құрыш.). *А з а м а т т ы қ* арыма Табыман иіп басымды, Ғылымның асқар шыңында, Өткізсем қалған жасымды (Т.Жабаев, Із). **2.** *Мемлекет азаматтарының құқықтық мәртебесіне қатысты.* *А з а м а т т ы қ* қоғамда адамдардың экономикалық, саяси және рухани өмірінің түрін еркін таңдауына және жүзеге асыруына заң жүзінде кепілдік береді (ҚҰӘ).

Азаматтық авиация. *Бейбіт мақсаттағы ұшу аппараттары және олардың ұшуын қамтамасыз ету жүйесі.* *А з а м а т т ы қ а в и а ц и я ғ а* көліктік, санитарлық, оқу-спорттық, арнайы мақсатқа арналған (ауылшаруашылық, аэрофототүсірім, байланыс, геологиялық барлау, балық аулау кәсібін барлау т.б.) ұшу аппараттары жатады (ҚҰӘ).

Азаматтық ар. *Адамның адамдығы, ел, халық алдындағы бедел-абыройы.* Оны игі жолға сілтемеуім *а з а м а т т ы қ а р ғ а* жатпас (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Азаматтық борыш. қ о ғ.-с а я с и. *Өзін осы мемлекеттің азаматы, қоғам мүшесі санайтын адамның адамгершілік міндеті.* Ұлы Отан алдында адамгершілік, *а з а м а т т ы қ б о р ы ш ы м д ы* жауапкершілікпен сезінемін (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Отан шақырған ұлы іске аттануды екі қыз да *а з а м а т т ы қ б о р ы ш ы м ы з* деп ұққан еді (Көктем лебі). Бұзып-жарып қамалын адамдардың, Қол ұшын беріп оған бара алмадым. Келісіп аяғымды басқан жанмен, *Б о р ы ш ы м д ы а з а м а т т ы қ* тамамдадым (М.Мақатаев, Шығ.).

Азаматтық бостандық. з а н. *Әрбір адамның, қоғам азаматының өзіне тән құқықтары.* *А з а м а т т ы қ б о с т а н д ы қ т ы* үкімет заңдарының, конституциясының немесе соттың араласуымен шектеуіне тіпті де хұқықты емес (Саяси сөздік).

Азаматтық бірегейлік. қ о ғ.-с а я с и. *Азаматтық қоғам мүшелерінің өзара сәйкестігі.* Алайда *а з а м а т т ы қ бірегейлік* дегеніміз әлі мәдени-өркениеттік бірегейлік емес.

Бірегейліктің осы соңғы түрінен өткен қауымдастық қана бір ұлт, бір халық болып қалыптаса алады («Егемен Қазақстан»).

Азаматтық қоғам. қ о ғ.-с а я с и. *Мемлекеттік билік органдары мен жеке тұлғаның емін-еркін, бір-біріне тәуелсіз сипатта дамуына мүмкіндік беретін, азаматтық құқықтар орныққан қоғам.* Саяси өмірде *а з а м а т т ы қ қ о ғ а м* барлық азаматтардың мемлекеттік және қоғамдық істерге еркін қатысуына, халықаралық дәрежеде мойындалған ережелерге сай, азаматтық құқықтарын жүзеге асыруына жағдай жасайды (ҚҰӘ). Мемлекет және *а з а м а т т ы қ қ о ғ а м* ұғымы бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне себепші екі тарапқа – саяси және әлеуметтік салаларға бөледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Азаматтық қорғаныс. ә с к. *Бүркеме, паналар көмегімен немесе негізгі халықты эвакуациялау, қоныс аудару арқылы тұрғындарды қарсылас шабуылдардан қорғау әрекеті.* Жергілікті жерлерде мекеме, ұйым, оқу орындары, өнеркәсіп басшылары *а з а м а т т ы қ қ о р ғ а н ы с* шараларын өткізуге жауапты болып табылады (ҚҰӘ).

Азаматтық құқық. з а н. **1.** *Мүліктік, коммерциялық немесе отбасы құқығы сияқты құқықтың қылмыстық құқықтан өзге саласы.* *≈ А з а м а т т ы қ қ ы қ ы қ қ а* қатысты мәселе. **2.** *Өкімет органдарының немесе басқа да жеке адамдардың зорлық-зомбылық жасауына жол бермейтін саяси және әлеуметтік құқықтар.* *А з а м а т т ы қ қ ы қ ы қ* олардың тең құқылығын, меншіктеріне қол сұғылмауын, жеке ісіне кімнің болса да өктемдікпен араласуына жол берілмеуін, азаматтық құқықтарының кедергісіз жүзеге асырылуын, бұзылған құқықтарының қалпына келтірілуін, оларды соттың қорғауы қажеттігін тануға негізделеді (ҚҰӘ). Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпы адамдық және *а з а м а т т ы қ қ ы қ ы қ т а р* мен мемлекет алдындағы міндеттерге байланысты болмауға немесе оларды шектемеуге тиіс (ҚР Конституциясы).

Азаматтық неке. қ о ғ.-ә л е у м. *Ер адам мен әйел адамның ресми заңдастырылмаған некесі.* *≈ А з а м а т т ы қ н е к е* де болу.

Азаматтық парыз. қ о ғ. *Адам мен қоғам үйлесімділігін білдіретін әлеуметтік-этикалық ұғым, жеке тұлғаның туған жер, атамекен, Отан, халық алдындағы парызы.* *А з а м а т т ы қ п а р ы з*, азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет және халықтың шынайы билігі бар жағдайларда толық жүзеге аса алады (ҚҰӘ).

Азаматтық талап. *з а ң. Азаматтық немесе заңды тұлғаның қылмыстық іс барысында мәлімдеген және қылмыстық іспен бірге қаралатын, қылмыстың салдарынан шектірілген материалдық нұқсанды өтеу жөніндегі талап шағымы. А з а м а т т ы қ т а л а п айыпталушының немесе оның іс-әрекеті үшін материалдық жауапкершілік арқалайтын адамдардың немесе қылмыстық жолмен алған мүлікті иеленуші адамдардың мүліктерін тұтқындау арқылы жүзеге асырылады (Заңтану термин. сөздігі).*

Азаматтық іс. *з а ң. Азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қаузамайтын, азаматтық құқық туралы даудамай бойынша қаралатын іс. А з а м а т т ы қ і с әдетте мүдделі тұлғаның талап ету өтінішін, шағымын немесе өтінішін беру арқылы сотта қозғалады (Заңи термин. түсін. сөздігі).*

АЗАМАТША¹ *з а т. с ө й л. Әйел адам. Қарасай қаласының бұрыннан бауыр басқан азаматтары мен а з а м а т ш а л а р ы қаланың күнделікті хабарларын теріп, өздерінше қорытынды шығарып отыратын (Б.Майлин, Азамат.).*

АЗАМАТША² *ү с т. Ер азаматқа ұқсап, ерлерше, азаматтай. Отан алдындағы борышымды а з а м а т ш а атқарып қайтып келейін (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.).*

АЗАМАТШЫЛЫҚ *з а т. Азаматтық, ер жігіттік. Мәкен өзінің а з а м а т ш ы л ы қ іс-әрекетімен егін орағында ерекше көзге түсті («Жастар»).*

АЗА-МҰҢ *з а т. Қайғы-қасірет, мұң-шер. А з а - м ұ ң күңіреніп пернесінде, Ашылды ажал сұмның пернесі де. Жаралы қызғыш құстай күй шырылдап, Қадалды ханның шерлі кеудесіне (Қ.Бекхожин, Ардагерлер).*

АЗАН¹ [ар. *آذان*] *з а т. д і н и. 1. Мұсылмандарды тәуліктегі бес уақыт намазға ерекше мақаммен дауыстап шақыру рәсімі. Сәрсенбай намазға төсектен тұрып, түндік аштырып, а з а н оқып болғаннан кейін отырды (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Мешіттің артқы кіші күмбезінен төбе күйқаны шымырлатқан а з а н үні естілді (Д.Досжанов, Жібек.). 2. Таңертеңгі азан шақыратын мезгіл; таңертеңгі уақыт. Қатыны а з а н м е н тұра салып, ханға барып арыз береді (Қаз. ертег.). А з а н н а н бергі жүріспен қалың киім оны әбден шаршатты (Н.Серғалиев, Намыс). А з а н н а н тұрып алып өзін-өзі осынша неге азапқа салады екен (М.Иманжанов, Менің махабб.). 3. а у ы с. Ұрандаған ащы дауыс. Жиналсын, түгел жүйылсын, мемлекеттік қазанға. Сәлемдеме жөнелсін заводтан шыққан а з а н ғ а (Б.Майлин, Шығ.).*

Азан айтты [шақырды]. *д і н и. Молда, имамдардың намаз алдында мешіт мұнарасынан дауыстап, жар салып, мұсылмандарды намазға шақыруы. Ерназар отағасы елбіректеп а з а н ш а қ ы р ы п ж а т ы р (І.Жансүгіров, Әңгім.). Таңертең а з а н ш а қ ы р ғ а н, Даусы сұлу молданы айт (Қаз. ақын.). Біреу таң әлетінде мешіттің мұнарасында тұрып а з а н а й т т ы (А.Тоқмағамбетов, Әке.).*

Азан да қазан. *У да шу, айғай-даңғаз. Өзіңе, айнама, ұсына берген кезімде Үрей сап шаттық сезімге, Биікте таудан тас құлап, А з а н д а қ а з а н бар маңай, Өзіңе деген сол гүлді Бере алмай қалдым арман-ай (М.Шаханов, Ғасырлар.).*

Азан оқыды. *Таңғы намаз оқыды. Жамал қашқан күні таңертең Сәрсенбай намазға төсектен тұрып, түндік аштырып а з а н о қ ы п болғаннан кейін, Жамалдың жоғын көзі көріп, қатындарынан: – Жамал қайда кеткен? – деп шүбеланып сұрай бастады (М.Дулатов, Шығ.).*

Азан салды. *Айқай салды, шатақ шығарды, жылады. Шәмші: «Үйіме қайтамын деп а з а н д ы с а л м а с па?» (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бөрібір, Бізді ішкіш деп жүр ғой, Аяулым, Ішіп қайталық, Басына барып Ғәйямнің. Көземіз майға, Көзіміз жасқа кенеліп, А з а н с а л а й ы қ; – Оянғын, баба, оянғын (М.Мақатаев, Шығ.). Дөркембайға да қамшы жауып кетті. Әр үйдің есігінен қарап тұрған қатын-бала а з а н с а л д ы (М.Әуезов, Абай жолы).*

Азан шақырып [қазанның құлағын қағып] қойған аты [есімі]. *д і н и. Адамның дүниеге келген кезінде қойылған ныспысы, аты. [Ескі ғұрып бойынша жаңа туған нәрестеге молда Құран ашып, бала естісін деген мақсатта қазанның қақпағын даңғырлата соғып, құлағына үш рет атын айғайлап айтты ат қою дәстүрі.] Қатай – Ажардың күйеуі несі. А з а н ш а қ ы р ы п қ о й ғ а н Бөпіш а т ы бар емес пе? О не сөз (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Үшіншісі жұрт «Құлия» деп кеткен домбырашы, қара сұр бала. А з а н ш а қ ы р ы п қ о й ғ а н а т ы Тарих (Н.Әбуталиев, Құрдастар). А з а н ш а қ ы р ы п, қ а з а н н ы ң қ ұ л а ғ ы н қ а ғ ы п қ о й ғ а н а т ы м аталмай, «қара бала» атанушы едім (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). А з а н ш а қ ы р т ы п қ о й ғ а н е с і м і н і ң кім екенін қазір атамыздың өзі де ұмытып қалған болса керек (С.Бердіқұлов, Пердесіз.).*

АЗАНАМА [ар+ир. *عزاء*] *з а т. Қайтыс болған адамның өмірі мен қызметі жайлы қаралы мақала. Араға күн салып, облыстық*

«Торғай таңы» газетінде *а з а н а м а* жарияланды («Соц. Қаз.»). *А з а н а м а* дегеніңіз тұжырымды жанр ғой. Қазір сол бір әйел жөнінде біраз білгеніммен ол жайында әлдеқайда көбірек айтуға болар еді деп ойлаймын («Соц. Қаз.»).

АЗАНҒЫ с ы н. *Таңертеңгі, таңғы*. Күрішшілер *а з а н ғ ы* шайды ғана ішіп, сәске түсте жапырлап күріштікке барады (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Біраздан бері қарт мұғалім *а з а н ғ ы* серуен кезінде оңаша кезіп, ұзап кетуді қойды (Р.Әутәліпов, Той тарқар.). *А з а н ғ ы* қатқақпен едәуір жер өндіріп тастадық (Ш.Мұртаза, Жүрек.).

АЗАНДА ү с т. *Таңертең, ертемен*. Пулеметіміз бабында екеніне көзіміз жетті, *а з а н д а* айналаны жаңғырта пулемет сарынын шығардық (Ол күндер.). Капитан бүгін *а з а н д а* бір аса маңызды хабар естіпті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Сіңбестен ауызға алған *а з а н д а* асы, Қайнады келесі күн базар басы, Ақшаға ақша сатқан кімді көрдің? – Біз көрдік бұл тірлікте, замандасым! (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). *А з а н д а* қызметке барам, қайтып кеп кітап оқимын, іңірде көше қыдырам (З.Шашкин, Доктор.).

АЗАНДА= е т. *Азан айтқандай дауыстау, айқайлау*. Шешесі екі бүйірін таянып, қатты дауыстап *а з а н д а* п егіл-тегіл жылап отыр (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

АЗАНДАТ= е т. **1.** *Азан шақыру, азан айту*. Белдеуден таң асқан ат жіберіліп, Алыста Саумен сопы *а з а н д а т т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Азан-қазан ету, айқай-ұйқай ету, ұлатып-шулату*. Арбасының ойбайы, жырық қараның айқайы сары даланы *а з а н д а т ы* п, шықыр-шықыр етіп, кіре тартып келе жатқан керуендей көресің (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЗАНДАТУ *Азандат етістігінің қимыл атауы; азандата, дауысын көтеріп айқайлау*. Ойпыр-ай, мына Сатыштың ісін қарашы, әншейінде үндемейтін момақанның *а з а н д а т у ы* н! – деп таңданды жұрт (Шағын пьесалар).

АЗАНДАУ *Азанда етістігінің қимыл атауы*. Гүлжанның әкесі өлген күнгі ұзақ *а з а н д а у ы* н қойғыза алмай әуре болдық қой (М.Дүйсенов, Гүлжан).

АЗАНДЫҚ з а т. ж е р ғ. *Құлақтың төменгі жұмсақ еті*. Құлағының *а з а н д ы ғ ы* неге ісіп кеткен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ол баласын *а з а н д ы ғ ы* н а н тартқылап еді, жылауын қойып, тамақ іше бастады (Ауызекі).

АЗАН-ҚАЗАН ү с т. *У-шу, айқай-ұйқай*. Жиырмаға тарта баланы алқа қотан отырғы-

зып, Мәжит қожаның *а з а н-қ а з а н* қып оқытып жататыны есімде (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А з а н-қ а з а н* ауыл жақ, Қыз-қатыны дабырлап, Бірін-бірі түртіп пе? «Сұмдық екен, ойбай-ау, Ойбай, көтек, бетім-ау!» деп беттерін жыртты па? (М.Жұмабаев, Шығ.). *А з а н-қ а з а н* мал шулап, Меңіреу дала жаңғырған (К.Әзірбаев, Шығ.).

Азан-қазан болды. *Даң-дұң етіп, у-шу болды, шулады*. Немене, ана жағың *а з а н-қ а з а н* б о л ы п кетті? Тағы ұлық пен болыс әлегі ме? – деп сұрады Базаралы Дөркембайдан (М.Әуезов, Абай жолы). Шаһарға жау кіріп, жұрт *а з а н-қ а з а н* б о л ы п жатқанда, Тоқай төре қатын-баласымен бір тесіктен шығып қашып Бұқараға барған (М.Дулатов, Шығ.).

АЗАНШЫ з а т. д і н и. *Намаз оқуға шақырушы мешіт қызметкері, азан шақырушы*. Кейін ғасырлар бойы сунналық азан жеті тіркестен тұрады, оны *а з а н ш ы*, шағын мешіттерде мұнараның басына шығып, мұнара болмаса мешіттің ішінен имамның өзі азан шақырады (Ислам энцикл.). Мешітке *а з а н ш ы* да болып, хазіретке еріп өліктен пидия да алып жүрді (І.Жансүгіров, Шығ.). Шайхантауір мешітінің *а з а н ш ы* с ы да мұнара басына шығып үлгіріпті (А.Токмағамбетов, Әке.). Ескі мешітке көкек – *а з а н ш ы*, Есі кеткен елге өсек – *а з а н ш ы* (Мақал-мәтел). Құлахметтің әкесі мешітте *а з а н ш ы* болған екен (Д.Исабеков, Таңд. шығ.).

АЗАНШЫЛЫҚ з а т. *Азан айтушылық; азан шақыратын қызмет*. ≈ *А з а н ш ы л ы қ* қызметін атқарды.

АЗАП [ар.عذاب] з а т. **1.** д і н и. *Шариғат заңдары бойынша істеген күнәсі үшін берілетін жаза*. Ислам діні және оның қағидалары бойынша сот тарапынан белгіленетін жаза да, қиямет күні берілетін жаза да *а з а п* деп аталады (ҚҰӘ). Жалықпас, бітпес рақат бар, *А з а б ы* оттан қиын, тар. Нәпсіге ерген молдалар, Қыз құшуға тым құмар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ауыр бейнет, мұхлат, қиыншылық*. Қараймын кейін, Орысқа шейін, Хан бағыпты қазақты. Баға алмай жөндеп, Басқаға көн деп, Артқан жұртқа *а з а п т ы*, Бас адамдар халықты, Сатып, сыйлар алыпты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Менің *а з а б ы* м д ы кім білсін? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Машақат, әуре*. Бұзауларды қолдан сүт беріп асыраудың *а з а б ы* көп, ауыртпалығы басым жұмыс екені осы отырған жұрттың бәріне мәлім (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

Азабын тартты. а) *Біреудің, бір нәрсенің қасіретін шекті, қайғысын көтерді*. Ел тама-

ғын, жұрт *азабын* жеке *тартқан* кетті гүл. Сондай ерді, «Алла берді», Табар енді біздің ел (Абай, Тол. жин.). Ә) *Ауыртпалығын, қысымын көрді*. Сәкен бірнеше рет жаумен майдандасты, бірнеше рет Қолчак бандаларының *азабын тартты* (С.Мұқанов, Шығ.).

Азап берді [берілді]. *Қинады, жәбірледі, мехнат көрсетті*. Болмақшы, мұның бәрі, жазалы адам, *Бермеңдер* жазалы деп *азан* оған (Н.Ахметбеков, Амангелді). Қобланды тартты бір оқты, Бір де болса ірі оқты, Жанынан *азан берілді*, Азап емей немене? Көбіктің бөксесі, Кеудесінен бөлінді (Батырлар жыры).

Азап болды. *Әуреге түсті, азаптанды*. Он беске жасы толса би болам деп, Таласқан штат сайын *азан болды*. Жол білгендер, мысалы, тама Сейіт Дөп тұрмыз ақ сүйектен ұзақ болды (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Азапқа салды. *Қиыншылық көрсетті, азаптады*. Тәртіпті медресе жоқ бұл қазақта, *Салды* сәбилерді тек *азанқа*, Молдекем шарт жүгініп қаһар етіп, Босатар күн батқанда әрең шаққа (М.Дулатов, Шығ.). Біркені шошытып *азанқа салған* адамдар табылмай қойды (С.Көбеев, Орынд. арман). Сақта мені, *салма* мені *азанқа*, Ақын ұлдар күйген жоқ қой аз отқа. Тағдырласпын, тамырласпын қазақпен Ауылдасын, қарындасын қазаққа (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Азапқа түсті. *Азап шекті, қиындық көрді, азаптанды*. Мен үшін *азанқа түсіп* жүрген жолдастарымның халдері де менің жаныма батайын деді (Ж.Саин, Жол үсті.). Жоқ менің жер бетінде өгейлерім, Бәрі бір жарлы дос пен «дөкей» керім. *Азанқа түспей* қайда Біле тұра Қазақта қайыршының көбейгенін (К.Салықов, Жезкиік). Болмаса, тағы да еңбек етіп *азанқа түсер* деп ойлады (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан.).

Азап салды. *Әуреледі, мазалады, қинады*. Ақырып Күнсұлуды ұстай алды, «Айт-айт» деп әрі-бері *азан салды*. «Көзіңді шын айтпасаң шығарам», – деп, Пышағын оң көзіне тура оқталды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көргенімнің бәрі де бөтен қазақ, «Біздің керуен қайда?» – деп *салдым азан*. «Жолдасыңның бәрі де қайтып кетті, Не қыл деп жүр бұл шал?» – деп қылды мазақ (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Азап шекті [көрді, тартты]. *Қиналды, қиыншылық көрді*. Көрмейін рақат, жанайын, Жалын болсын маңайым. Күйейін, *азан ше-*

гейін (М.Жұмабаев, Шығ.). Салқынбелде сенен *азан шеккендердің* атынан келдім, көне, құтылшы (С.Адамбеков, Көсе.). Бәрі де есте, жүрген жол, *көрген азан*, Көтерілді көлеңкем жерден аз-ақ. Қатемді де қайтемін енді санап, Аты өлді деп айтпаса болды қазақ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Ес біліп, етек жапқалы мұндай *азанты көрмеген* жігіт машинаны да аяған жоқ, біраз ит тепкінің астына алды (З.Шүкіров, Қиын түйін). Ар, ынсаппен іс қылып *азан тартып*, Ақ жолында өледі бірталай жан. Ыразы қылам дейтұғын Құдайы жоқ, Өлген соң тірілмеймін деп ойлаған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Абайға өтініш айтушы көп адамдар, көктемдегі жанжалда қаза көрген, *азан тартқан*, тіпті содан кейін сорға қамалған жандар екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АЗАП-БЕЙНЕТ [ар. عذاب محنة] *зан т. Азап-мехнат, азап-қыспақ, қиындық*. *Азан-бейнет*, қайғы-қасірет – бәрі де артта қалғандай (З.Шашкин, Теміртау).

АЗАП-ЗӘБІР *зан т. Қиыншылық, жәбір-жапа*. Тағдырдың тәлкегінде тығырық көп, Үстіне жығылғанның жұдырық боп. Андайды алды-артынан *азан-зәбір*, Түтені үзілместей шұбырып кеп (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

АЗАП-ЗЫҚЫ *зан т. Қажытып шаршататын тәлкек, қиыншылық*. Нартай өзін-өзі ұмыта, бар әлемді, баршылық-жоқшылық, зәбір-запа, *азан-зықыны* мүлдем естен шығарып, мынау әсем әнге шын пейілмен, бүкіл жандүниесімен елтіп тұр (О.Бодықов, Бұлбұл).

АЗАП-ҚАСІРЕТ *зан т. Қайғы, қиыншылық, жапа*. Бостандыққа басын ер бәсіре етті, Көрмеуі үшін халқы *азан-қасіретті*. Осыншама қан сіңген Отанымның Әр пұшпағы мен үшін қасиетті (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт жер.).

АЗАП-ҚОРЛЫҚ *зан т. Қиын-қыстау, қайғы-қасірет*. Сорлы шалды қандай *азан-қорлық* күтіп тұрғанын кім білсін? (Ш.Айтматов, Қош бол.).

АЗАП-ҚЫСПАҚ *зан т. Азап-бейнет, қиын-қыспақ*. Мұндай терең мағыналы пікірді ескі дүниенің *азан-қыспаны* мойымаған ол естімеген (С.Омаров, Дала қызы).

АЗАП-МАШАҚАТ *зан т. Қиындық, бейнет*. Оспан есін біліп, етегін жапқалы қаратүнек, қапас өмірдің қабағат *азан-машақатынан* басқа не көрді? (С.Омаров, Қызыл арай).

АЗАП-МЕХНАТ *зан т. Ауыр бейнет, қиын-қыспақ, қайғы-қасірет*. Бірақ келе-келе оның *азан-мехнатын* көріп ойланып қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АЗАП-МҮҢ з а т. *Қайғы-қасірет, уайым-шер.* Айбыны ол – ұмтылғанның азаттыққа, Қамқоры қамалғанның а з а п-м ң ғ а (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

АЗАПСЫЗ с ы н. *Азабы жоқ, бейнетсіз, қиыншылықсыз, мекһатсыз.* Бақыт жолы а з а п-с ы з болмасына бекінген ақын бетін ықтамас жолға біржола бұрып алған болатын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Кейін айтам, ақсақал, а з а п-с ы з рақат бар ма? (Б.Шалабаев, Өмірде.).

АЗАПСЫН= е т. *Азап көру, азап деп санау.* ≈ А з а п с ы н ы п бармады.

АЗАПСЫНУ *Азапсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ А з а п с ы н у ы н өзінің.

АЗАПТА= е т. **1.** *Ұрып-соғу, азап көрсету, қинау.* Бір күні ретін тауып олар Тоқаш Бокинді айуандықпен а з а п т а п өлтірді (Қ.Әміров, Жастық.). Атасы ас бергізбей а з а п-т а п т ы, Күйеуі күнде ұрып сабап бақты (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Тең емесін тұңғыш сездім күшімнің Ұрып, соғып, қорлап және а з а п т а п, Оны жеңу мүмкін емес екендігін түсіндім (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Жәбірлеу, намысқа тию, қорлау.* Ақ жалындай ажарыңды шарпып дау, Азаматты а з а п т а м а артып тау. Әсіресе кинамағын – Әләулей! – Әлдекімнен болмадың деп артықтау! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Жегідей жеу, іштей мазалау.* Өзімді а з а п т а ғ а н ұждан, шапқатты басқаларға да түсіндіруге керек деп әмәндә ойлаушы еді (М.Дулатұлы, Шығ.).

АЗАПТАЛ= е т. *Азапқа салыну, қорлық, зомбылық көрсету.* Адамдары а з а п т а л д ы, атылды, Қыстақтары өртке оралды, тапталды (З.Шүкіров, Менің дос.).

АЗАПТАЛУ *Азаптал етістігінің қимыл атауы.* ≈ А з а п т а л у ғ а бұйырмады.

АЗАПТАН= е т. **1.** *Азапқа түсу, қиналу.* Тұрмыс та, оқу да осындай жақсы болғанымен, күн көріс жайын ойлағанда, мен іштей қатты а з а п т а н а м ы н (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қалам тарт, қалма ғапыл, талаптанып, Шыққанша шын мақсатқа а з а п т а н ы п. Еріншек, ұйқы жалқау кейін тартар, Жасайды ғылымсыз жас салактанып (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Әурелену, әуреге түсу.* Қайша шай әзірлеп отырып, бұлардың назарын басқа әңгімеге аудармақшы болып а з а п т а н д ы (Б.Майлин, Азамат.). Не керек, ала алмады, а з а п т а н д ы, Ашудан өле жаздап аз-ақ қалды, Қайтсе де ала алмасын білгеннен соң, Мысығың өзіне-өзі тоқтау салды (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЗАПТАНДЫР= е т. *Азапқа түсіру, қиналту, әурелендіру.* Сұйық заттың жатын-

дағы қуыста жиналып қалуы науқас адамды одан бетер а з а п т а н д ы р а д ы (Ә.Есенқұлов, Әйелдер).

АЗАПТАНДЫРУ *Азаптандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Адамды а з а п т а н д ы р у.

АЗАПТАНУ *Азаптан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Азапқа түсу, қиналу.* Ағай! Мен қазір сізден де көп а з а п т а н у д а м ы н (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** *Әуреге түсу, әурелену.* Ол «именуді білмейтін адаммын» деген түр көрсетемін деп, а з а п т а н у ы н қоймайды (Б.Майлин, Шығ.). Кейде сүйретпені тас қағып немесе бұта іліп қалады. Мұндайда аңның ұзақ а з а п т а н у ы н а тура келетін (М.Мағауин, Қиянда.).

АЗАПТАТ= е т. *Азапқа түсірту, қиналту.* ≈ Жауын а з а п т а т т ы.

АЗАПТАТУ *Азаптат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жанын а з а п т а т у.

АЗАПТАУ *Азапта етістігінің қимыл атауы; жәбірлеу, қорлау.* Ешкімді а з а п т а у-ғ а, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды (ҚР Конституциясы). Шын сүйгендер жоққа шыдар, А з а п т а у мен оққа шыдар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Олардың маған мал бақтырып қана қоймай, шөп шапқызып, жер қаздырып а з а п т а у ы жаныма қатты батты (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

АЗАПТАУШЫ з а т. *Азап көрсетуші, жәбірлеуші.* – Я, шалым, ақылың жаңа кірді ме? Ал сөйле! – деді капитан Петяны а з а п-т а у ш ы л а р ғ а тыйым салып (М.Иманжанов, Адам.). Мен батыр адаммын. Ал Баймырзалар мені а з а п т а у ш ы жендеттер (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.).

АЗАПТЫ с ы н. *Азабы мол, қиын.* Сырлы бір сурет музейде, Көзімді тартпай қоймады. Бұл да бір кіші шежіре, А з а п т ы заман айғағы (М.Әлімбаев, Биікке.). А з а п т ы ауыр істің арасындағы манағы бір сауық көппен бірге мұны да қатты тебірентті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Өз басынан кешкен а з а п т ы, қайғылы өмірді өлеңге, әнге қосып, ауыл арасына тарату арқылы оның дарынды өнері жарыққа шықты (К.Әзірбаев, Шығ.).

АЗАР¹ [ир. [ازار] з а т. **1.** *Азап, қорлық, зорлық, залал.* Есітіп Апрасият ақырды енді, Шыдамай а з а р ы н а аһ ұрды енді. Қайтадан қатаң түрде байлап кел, – деп, Мейірімсіз мәрғазабын шақырды енді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Әкім болсаң – әділ бол, Ғаріп пенен міскінге Түсіп жүрсін назарың! Шатақ мінез шалпы тіл – Тимесін жанға а з а р ы ң (О.Шо-

раяқұлы, Шығ.). Қарасаң қалың жұрттын назарына, Өмірдің таласқандай базарына, Ішінен жұдырығын түйгендер көп, Жауыздың көнбейміз деп *азарына* (Н.Ахметбеков, Амангелді). Жақсының жүрген жері базар, Жаманның жүрген жері *азар* (Мақал-мәтел). **2. Реніш, өкпе, араздық.** Аты аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен. «Ағайынның *азары* болса да, безері болмайды», – деп (Абай, Тол. жин.).

Азар берді. *Қорлық көрсетті, азаптады.* Аңламастан сөйлесен, Ауырмай-ақ өлесің. *Азар берсең* кісіге, Өзің де азар көресің (Мың бір түн). Атаңның ақы бар ма *азар беріп*, Әртүрлі айтпа сөзді аузың керіп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қалып ед қатын-балам улап-шулап, Болмады тоқтауыма жүрек тулап. Оларға өте *азар берді* ғой, – деп, Мұнайды бек те болса көзді сулап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Азар көрді. *Азап-қиындық көрді, бейнет, қорлық көрді.* Жаманнан *азар көргеннен*, Құдайдың берген дерті артық (Базар жырау, Шығ.). Алаштан *азар көп көрдім*, Өлген соң батыр қапыда (О.Шипин, Өлеңд.). Алдаған бір сөзіңді *азар көріп*, Ренжіп, шыдай алмай көңіліме алдым (Базар жырау, Шығ.).

АЗАР² үст. *Әрең, зора, әзер дегенде.* Бір соғым пұлсыз астан жейтіндер де Қасығын қолдарына алып келді. Үңіліп суда болып назарлары, Сыйып тұр жағалауға *азар* бөрі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қаралы ауыл едік деп, Таяқ ұстап келдік деп, Бата оқыршы едік деп, Жалынып *азар* ұқтырса ол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Азар болса. *Мықтағанда, көп болса.* Сонда торғай сөйлепті адамдайын: Босатсаң, үйре-темін байлық жайын. *Азар болса* сатарсың үш тиынға, Мен саған бір пайдалы сөз айтайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Азар болса* аштыққа Тағы бір күн шыдармын. Алтын асын есептен, Содан кейін армансыз Қыл дегенін қылармын (Абай, Тол. жин.). Тұсынан ауы-дыңның өттім-кеттім, Үкінді шекеңдегі бермей кеттің. Сол үкі *азар болса* жүз теңгелік, Көңілімді өкпелеттің мың теңгелік (Ақан сері, Шығ.).

Азар дегенде. *Зорға, әрең, азар-азар.* Қараса, бүйірінен қан саулап тұр. Патса жарасын сумен жуып, белбеуімен таңып, *азар дегенде* қан тыйылды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шомбал қара Айгүлді *азар дегенде* орын тауып отырғызып, өзі тамақ алғалы шіретке тұрды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АЗАР³: азар кешке. *Күні бойы, кешке дейін.* Бозторғай, шырылдайсың жерге түспей, Мен жүрмін кешке дейін тамақ ішпей. Ат қылып ақ таяқты қолыма ұстап, Сандалып қой соңында *азар кешке...* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЗАР-АЗАР үст. *Әрең-әрең, зорға дегенде.* Қойнына басын тығады, Жан сауға, көке, жан сауға! Деген үні күрмеліп, *Азар-азар* шығады (Батырлар жыры).

АЗАРДА-БЕЗЕР: азарда-безер болды. *Ат тонын ала қашты, жоламады, безінді.* Сөйлескенмен ол сыр бермейді. «Болыс болғың келсе шыныңды айт, қолымыздан берейік», – деп мен талай айналдырдым. «Болмаймын» деп *азарда-безер болады* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оның *азарда-безер болатыны* – әйелінен ажырасып кетті деген атаққа ілікпеу, анкетіне дақ түсірмеу (Б.Аманшин, Жар мұңы). Әрі Жылқыбай «ол біреуді жазым қылады» деп сұмдықты тақап сөйлеп тұрған соң, мен мін-беймін деп *азарда-безер болдым* (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

АЗАРЛА= ет. *Біреуді қынау, қыспаққа алу, азаптау, қорлық, зорлық көрсетіп ренжіту, айыптау.* Ол мені қатты *азарлады*. Қара дәу күн сайын қатаңдық көрсетіп, жұртты *азарлап*, зәресін алды (Қаз. ертег.). Қорғады мұны халық, *азарлады*, Әркім-ақ түс-тұсынан бажандады: «Кесілсін ердің құны Құлагерге. Тартатын тоғыз айып сазаң бар-ды (І.Жансүгіров, Құлагер).

АЗАРЛАН= [ир. ازار] ет. *Қаны бетіне тебу, ыза болу, қапалану.* Баяндап болғаннан соң болған істі, Артынша *азарланып* ашу қысты. Олармен соғысуға қайтып барып, Шынында шыдай алмай ант-су ішті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Күндіз сыр бермесе де, түнемелікке қарай өз халіне *азарланып*, ызаға булығып, жүрегі жарыла жаздап кетеді (Ө.Нұрпейісов, Сергелден). Бірақ, серіктігі шамалы, айналып келіп бар бейнет Нұртасты тапса, *азарланбайтынын* есі бар (Т.Тобағабылов, Жүрегім.).

АЗАРЛАНУ *Азарлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Азарлануын* қоймады.

АЗАР-МАЗАР үст. *Әйтіп-бұйтіп, әрең-әрең.* Уағдалы үміт қып жүр жапасынан, Қайғының қартайды әбден қапасынан. Өл-дәрмен *азар-мазар* тағат қылып, Шыбын жан ұшқалы жүр тап басынан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЗАСЫЗ сы н. *Азасы жоқ, қайғысыз.* Жетең болса жетерлік енді қашан, Айтқаныңды *азасыз* қалдырмадым. Екі туып енеңнен сен келсең де, Осы болды есіңнен тандырғаным (Жамбыл, Шығ.). – Қайғырма деп кім айтар,

пеше, сізге орны толмас өкініш *а з а с ы з* қала ма? (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.)

АЗАТ¹ [ир. آژا] с ы н. *Өз еркі өзінде, ерікті, еркін, тәуелсіз.* Біз тәуелсіз және *а з а т* Түркістан құрғымыз келеді (М.Шоқай, Таңд.). Өлім алдында қайсар ер Данко кең қырға қырандай бір көз салып, *а з а т* жерге қуанышпен бір қарады да, күлді. Күлді де, жығылып, жан берді (М.Жұмабаев, Шығ.). Кең далалы, кең пейілді қазақпыз, Күл емеспіз, еркін жанбыз, *а з а т н ы з*. Ел намысын ешбір жауға бермейміз, Өмірді алға бастырамыз, өрлейміз, Сертің осы, *а з а т* жігіт, *а з а т* қыз (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Азат етті [қылды]. *Құтқарды, босатты.* Жатасың қорыққаныңнан қазып жерді, Күлдірдің болмасты айтып мендей ерді. Күлдіріп көңіл ашқан ақын үшін, *А з а т қ ы л д ы м»,* – деді де, қоя берді (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қарағым, менің абыройымды ойлайтын болсаң, дәл осы жұмыстан *а з а т е т ш і* (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

АЗАТ²: азат омыртқа. а) а н а т. <лат. vertebra prominens> *Мойын омыртқаның ең соңғысы, жетінішісі.* ≈ *А з а т о м ы р т қ а н ы ң* тұсынан. ә) э т н. *Мал сойған кісіге берілетін қолүздік.* Мал сойған кезде буын жігінен ажырату үшін күшке түсетіндіктен, *а з а т о м ы р т қ а* атап, мал союшыға «қолкесер үздігі» кәдесі ретінде беріледі (Эксп. мат.).

АЗАТБАС з а т. э т н. *Керегенің артық тұрған сыңар басы.* ≈ *А з а т б а с ы* көп.

АЗАТЖОЛ з а т. л и н г в. <нем. Absatz>. **1.** *Жаңа жолдан бастап жазғанда оңға қарай жасалған сәл шегініс, азатжол.* ≈ *А з а т ж о л д а н* басталған сөйлем. **2.** *Мәтіннің бір азатжолынан екіншісіне дейінгі бөлігі.* ≈ *Бес а з а т ж о л д а н* тұратын мәтін.

АЗАТКЕР з а т. *Басқыншылықтан, қауіп-қатер, езу-қанаудан құтқарушы, азат етуші.* Алайда халқымыздың *а з а т к е р* өршіл рухын біржола жаныштап, түбегейлі орнығып алуына олардың шамасы келген жоқ (М.Шоқай, Таңд.). *А з а т к е р* армияның қанаты бүл, Сұрапыл соқса, мейлі, сөгілмейді (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Минутым сол көз жасын жасырмаған, *А з а т к е р д і ң* берді атын ғасырмаған (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Ел қор болмас, ер барда, Жібермес жауға намысын. Ер қор болмас ел барда, *А з а т к е р і м*, арысым (С.Сейітов, Сенем.).

АЗАТКЕРЕГЕ з а т. э т н. *Есіктің босағасына тақау жерде дара, жеке қалған керегенің басы.* Сапалақ мана *а з а т к е р е г е* де ілулі тұрған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЗАТТА= е т. *Азат ету, құтқару, босату.* *А з а т т а н* астананды, бір күн қалып, Шекараның маңында жауды торып. Отырмыз біз ақырғы қорғаныста, Таң ата басталмақшы жаңа жорық (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Мен сол елді фашист басқыншыларынан *а з а т т а ғ а л ы* барамын (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

АЗАТТАЛ= е т. *Азат етілу, құтқарылу, босатылу.* Белградтың *а з а т т а л ғ а н ы н а* жыл толды (Совет жауынгері).

АЗАТТАН= е т. *Босану, бостандық алу.* Кеңтердің келгеніне азаптанып, Сұңқардан, жапалақтан *а з а т т а н ы н*, Бөрінің жомарттығын салыстырып, Отырды лашын қайран ғажаптанып (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Жіңсіз байлаған аурухана төсегінен *а з а т т а н д ы м* да, осы бір күндері көңілден, көзден таса еткім келмеген келініме ілестім (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АЗАТТАУ *Азатта етістігінің қимыл атауы.* Майдан қаһармандары ұшы қиырсыз Украина даласын түгел *а з а т т а у ғ а* аз қалды (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

АЗАТТЫҚ з а т. *Бостандық, теңдік, еркіндік.* Сен аңдардың өз балаларын сүюін, сол балалардың тірлігі мен *а з а т т ы ғ ы* үшін олардың жауларымен алысуын, сен білесің бе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Айнымай тұтқан жолың болсын мынау: *А з а т т ы қ*, ағайындық, теңдік сұрау. Тайсалмай дұрыстыққа жанды қисаң, Борышы адамдықтың сонда тұр-ау... (М.Дулатов, Шығ.). «Алаштың» талабы зор, мақсұты мол, Өртүрлі кемшілікке созып тұр қол. Бір мақсұт – өйелдің халін аяп, *А з а т т ы қ*, адамдыққа іздемек жол (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЗАТШЫ з а т. *Азат етуші, құтқарушы, азаткер.* Гитлерге лап қойды қыруар мың зеңбірек. *А з а т ш ы* деп ат қойды, Сонда бізге жер мен көк (С.Мәуленов, Жолдас). *А з а т ш ы м* қайда, құтқарар қашан? Боздайды... көзде тұтқын қыз жасы (Д.Әбілев, Жүрек.). Серпе тастап соғыс мұңын, Прагаға таң боп атқан. Зор тұлғасын *а з а т ш ы* ердің, Сонда халық өзі орнатқан (М.Рашев, Алғашқы.).

АЗАТШЫЛ с ы н. *Бостандық, еркіндік сүйгіш, азаттықты жақтаушы.* Шоқан ұлы орыс халқының *а з а т ш ы л* демократиялық жолдағы әдебиеті мен философиясынан сабақ алды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Екі ақынға өмірдің өткені берді елесін, Еске алды күрес күндерін, *А з а т ш ы л* жандар, ер ісін (І.Мәмбетов, Сыр.). Дабылынан *а з а т ш ы л* жаңғырықтың Қайта туды қазаққа Жаңғырып күн. Бас қаланың ардақты есімін де Ата-рәміз деп атап, заң қылыппын (К.Салықов, Жез-

кнік). Бостандық пен тәуелсіздіктің дәмін татқан *азатшы* халықтарды империализм зынданы мен бұғауына енді ешқандай күш қуыптыға алмайды («Қаз. әдеб.»).

АЗАТШЫЛЫҚ з а т. *Бостаншылық, еркіншілік, азат өмірді жақтаушылық.* Жердің шарын қалды сақтап, Біздің Совет Армиясы, *Азатшылық* атын сақтап, Тудай ұстап ар-намысты (Ж.Молдағалиев, Бастаушы.).

АЗАЮ *Азай етістігінің қимыл атауы.*
1. *Сан жағынан кему, аз болып қалу.* Ұрылар саны жыл сайын *аз аю* орнына көбейе түсті (С.Мұқанов, Аққан жұл.). Назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарама-са, өтірік арыз берушілер *аз ая* р еді, бәлкі жоғалар еді (Абай, Тол. жин.). **2.** *Таусылуға айналу, көлемінің кемуі.* Зар хатым – бұл хатым, Бізді тыныш жүр деме. *Азайып* қуатым, Денем жүр көрмеге (Абай, Тол. жин.). Кім жас, кім қарт, Уақыт өзі іріктер, Ер көбейсін ат қып мінер қиялды. Қарттық – оттың *аз аю* ы, Оты азайған жігіттер Қай кезде де қоғам үшін зиянды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Рас, онда төртеу едік, енді азайыппыз. *Аз аю* да көбею сияқты өмір заңы ғой (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

АЗБАН з а т. **1.** *Бұрын үйірге, күйекке, келеге түсіп, кейіннен кестірілген еркек мал.* Лақ текедей бакылдап, Мазамды алдың шыдатпай. Қойдағы *азбан* қошқардай (Жамбыл). Мәйкеннің жүзін көргенде, Әлек болып жұлқының, *Азбан* бұқа сияқты, Топырақ шашып далада (Айтыс). Кестірілген сәуірік – ат, есейіп кестірілген айғырды *азбан* дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Астында үкіленіп, кезімденген пілдей боз *азбан* (М.Мағауин, Аласапыран). **2.** *а у ы с. Құр кеуде.* Мамакең ондай қолы тиіп жүрген *азбан* ақсақал емес қой: жолда атын бір шалдырып, қонаға Әбен ауылына келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ел ішіндегі *азбандар* билік тізгінін әлі де уыстарынан шығарғысы келмейді (Ө.Көшімов, Лашын.).

Бұқа бұға, азбан дұға. *Орынсыз желөкпелікке салыну деген мағынада.* Деген сөз «*Бұқа бұға, азбандұға*», Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға. Етімді шал сипаған құрт жесін деп, Жартастан қыз құлапты терең суға (Абай, Тол. жин.).

АЗБАНДАЙ с ы н. *Азбан сияқты, азбан тәрізді.* Голощекиннің алдында арыстан көрген қасқырдай бұғып, тартқан *азбандай* мықшиды да қалды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көк перідей керістің, Көк *азбандай* тебістің (Н.Ахметбеков, Амангелді). Мен өзім де

бір сәт көзіне шөп тиген кексе *азбандай* шегіншектеп, не айтарға білмей қалдым (Н.Әбуғалиев, Құрдастар).

АЗБАНҚҰЛ з а т. *Пиштіріліп, еркектік қабілеттен айырылған басыбайлы құлдар.* Дастарқан үстінде шараптан балқып отырған оған *азбанқұлдардың* бірі келіп: «Патша сыйға тартқан шапаның қандай әдемі [___], – дейді ғой жағымпаздана («Алтын Орда»).

АЗБАНША ү с т. *Азбан тәрізді, азбанға ұқсап.* Жә, табылар бір шүйке бас. *Азбанша* азынамай, бар ана жылқыға (З.Жәкенов, Таң самалы). Қаратай жынданған *азбанша*, көзі қанталап, топырақты қарша боратты (С.Жүнісов, Жапанда.).

АЗБАР¹ з а т. **1.** *Бордақы мал тұратын шарбақты қаша, қараңғылап жасаған қора.* Жат ерге сөйлесесің бұзып ұйқы, Қашасын, біреу көрсең ұйқы-түйкі. *Азбарда* айуандармен бірдей болып Онымен табыла ма адам сиқы (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *Азбары* н малға қора етіп, Кәуірдің көрер көзін өз басына зор етіп. Мұратына жетті енді (Боран ақын, Өлең.). Қырғауылдай қызыл нар, Алшандаған асаулар, *Азбарда* тұрып жем жеген, Аяғын әсем сермеген, Кербездер... мінген ат кетті Байлардың жиған тырнақтап, Саралда деңмент қылып бау, Мұра деп салған зат кетті (Қашаған ақын, Өлең.). **2.** *Төбесі жабық, жан-жағы ашық, жазғы уақытта отыратын, демалатын орын, жай.* Жаздығүні салқында сап таза ауаны сүйетіндіктен мен *азбарда* алаңсыз ұйықтайтынмын (Б.Мәдиев, Өрендер).

АЗБАР² з а т. ж е р г. *Құрал-сайман, аспан.* Жұмысты адам емес, *азбар* істейді (Мақал). Завхозға айт, *азбарлардың* түгендеп, даярласын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЗБЕНІШ з а т. *Талшық, нәпақа.* Оның алданышы, *азбеніші* – ораза ашары; оның қуаты, қуанышы – үш-төрт қарғасы: үшеуі – еркек, бірі әйел бала (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЗБЫНША ү с т. ж е р г. *Азғана, азғантай.* Замандас екеуіңізге жіберген бұл *азбынша* а сәлемдемеді қомсынбай ала тұрындар (С.Жүнісов, Ақан сері).

АЗБЫТ = е т. к ө н е. *Азғырту, айныту.* *Азбыт* на, ханым, күннен соң, Сіздің естен кеткенмен, Біздің естен кеткен жоқ (Жиенбет Бортағашұлы // Алдаспан).

АЗҒАҚ с ы н. *Жүдеп-жадағыш, азғыш.* Қыс көзі қырауда мал *азғақ*, жер оңғақ емес пе? («Жыл он екі ай»).

АЗҒАНА ү с т. **1.** *Азғантай, кішкентай, саны аз.* *Азғана* н а мал ауылдың қорасында көлеңке сайын топтанып, көбі салған түтінге

ықтасындап тұр (Б.Майлин, Шығ.). Қайын бардық, Қатын алдық, Енші тиді *азған а*. Шаруа атандық, Енді ойландық, Қала берді бозбала (Абай, Шығ.). **2. Аз уақыт, шамалы, қысқа мерзім.** Мен сенің баяғыдан досың едім, Хат тасып хабарыңды қосып едім. Ол кезде ақылыңның жоқ кезі еді, *Азған а* айықсын деп тосып едім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ғабдолла Тоқаевтай татар қайда, Әр жылғы сөздерінен сынағанда? Көп тәмсіл дүнияға тастар еді, Өмірі *азған а* жыл шыдағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Рас болса бұл хабар, «Мақпал – Сегіз» атанып *Азған а* дәурен сүріпті, Өзінің қазақ елінде (Базар жырау, Шығ.). Неше күндей жол жүріп, *Азған а* емес мол жүріп, Ойғызды тасқа табанды (Алпамыс.). **3. Аясы тар, аумағы шағын.** *Азған а* жылға үйіле, жиыла қоңған малсыз ел екені оңай танылады (М.Әуезов, Абай жолы).

АЗҒАНТАЙ үст. **1. Саны аз, көп емес.** Ол уақытта жаудан қаша көшіп әбігер болып жатқан жұрттан жаназаға *азған тай* адам ғана қатынасты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қой әрі, онсыз да ат төбеліндей *азған тай* қазақты алалап, бірін – жат, бірін – жақын тұта алмаспын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2. Мардымсыз болар-болмас, сәл ғана, шамалы.** *Азған тай* шаруам бар еді, соны айтайын деп кіріп едім (С.Омаров, Өмір.). Көріпті жолаушылар қайран қалып, Кер жолда жатқаннан соң біреу талып. Су бүркіп *азған тай* ес жиғаннан соң, Жүріпті бишаралар алдына алып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Еңлік пен Кебек... *азған тай* ғана дәурен сүрген-ді (М.Әуезов, Абай жолы). *Азған тай* еңбегіміз жанбады, мардымсыз... балық ұстадық (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). **3. Аумағы шағын, кішкентай, шамалы.** Бөжей аласа қостың *азған тай* ашылған түндігінен бірдеңені көздеп тұр (М.Әуезов, Абай жолы).

АЗҒЫН¹ с.ы. **1. Тұр-тұлғасынан айырылған, азып-тозған, шаршап-қажыған.** Алба-жұлба киімі бар біреу үйге кіріп келді. Оның алыс жолдан азап шегіп келгені *азғын* түсінен белгілі еді (Мың бір түн). **2. а у ы с. Адамшылықтан айырылған, бұзылған, сатқын (адам).** Ел батасын бұзған ит, Ақылсыз, Құдай ұрған ит. *Азғын* тартып сұйылып, Қасиеті жойылып, Онан соңғы хан мен бек, Аталыдан азғын тек, Суалып қалды қараңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қарсақ, табан, мысық бас Не *азғын д а р* жетілді (Кердері Әбубөкір, Қазағын). Асылы жақсы атадан, *Азғын* болып туған ит (Батырлар жыры). Адамзатты

қорғай жүріп қан бастық, Адамзаттың *азғын ы м е н* арбастық. Аласапыран арпалыстан аман қап, Адамзаттың өмірімен жалғастық (М.Мақаев, Шығ.).

АЗҒЫН² з а т. ж е р г. *Ерте пісетін қауын.* Суды аз ішкен *азғын* тәтті келеді (Ауызекі).

АЗҒЫНДА = е т. **1. Арықтау, жұдеп-жадау.** Ақ білегің *азғын д а п*, Білезіктерің босапты. Қарағанға байымдап, Саусақта жүзік бос қапты (І.Жансүгіров, Шығ.). Д витамині жетіспегенде құстың терісі ісініп *азғын д а й-ды*, аяғы қисаяды (Құс өсіруші.). Мезгілді күні біткен соң, *Азғын д а с а* арықтап, Арғымақ қалар жүре алмай (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). **2. а у ы с. Теріс жолға түсу, адамшылықтан айырылу, бұзылу, бұліну.** Әулетпін деп алжасып, *Азғын д а п* жүрген аз емес Әуре боп ата даңқынан (Базар жырау, Шығ.). Аштан өлсең де, *азғын д а п* өлме. Былғаныш өмірден адал ажал артық (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Бейпіл ауыз жантақтар, *азғын д а п* кеткен маскүнемдер, семьяда ескі дүниенің қалдығын сақтап келе жатқан пасық ойлылар әлі де кездесіп қалады (Келіншектер.). Тұлпардан туған тұқым ең, Ере алмадың жабыға. Етегін ашып кім күлмес, *Азғын д а ғ а н* шағыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3. а у ы с. Сапасы төмендеу, базары түсу.** Онда мұның қазіргі жүннің аса биязы құндылығы *азғын д а й-ды* деп, трубкасінен ащы темекісін тартып алып Батурик ойлана Әбіжанға қарады (С.Бегалин, Уақыт.). **4. Тозу, ескіру, құнары кету.** Ең бастысы – жерді өз мақсатына пайдаланар едік те, қазіргі жел, су эрозиясына аймақтардың онан әрі *азғын д а у ы н а* жол бермес едік (Қ.Ахметбеков, Ақдала).

Азғындаған нарлар. м а л ш а р. *Кезнар, жампоздармен салыстырғанда ата-енелері, ет, сүт, күші жағынан болсын кем болатын нарлар.* Олар бара-бара тұқымға тартпай, азып кетеді, сондықтан бұлар *азғын д а ғ а н н а р-л а р* деп аталады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.).

АЗҒЫНДАН = е т. *Теріс жолға түсіп бұзылу, бұліну.* ≈ *Азғын д а н ы п* барады.

АЗҒЫНДАНУ *Азғындан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Азғын д а н у* оңай.

АЗҒЫНДАТ = е т. *Теріс жолға түсіру, айныту, бұлдіру.* Бұзық балалар мектептегі сыныптас балаларды еріксіз *азғын д а т п а у* үшін үнемі қадағалап, тәлім-тәрбие жұмысын күшейтіп отыру керек («Қазақст. мұғ.»).

АЗҒЫНДАТУ *Азғындат етістігінің қимыл атауы.* Бала тәрбиесіне ерекше мән бермесе, жас оқушыларды төртінсіз балалар *азғын д а т у ы* мүмкін («Қазақст. мұғ.»).

АЗҒЫНДАУ *Азғында етістігінің қимыл атауы; адамшылықтан айырылу, бұзылу, бүліну.* Қай қоғамның болмасын құлдырауы, бір есептен, оның адамдарының мінез-құлық жағынан *азғындауынан*, әдебінің жойылуынан басталады (Ө.Қанахин, Жүрек.).

АЗҒЫНДАУШЫЛЫҚ *з а т. Теріс жолға түсушілік, бұзылушылық, бүлінушілік.* Батыстың кейбір теріс ұстанымдарынан пайда болған сұмпайылықтар мен *азғындаушылықтар* қазірдің өзінде Шығыстың руханияттық зор күшіне тап болуға келе жатыр («Егемен Қазақстан»).

АЗҒЫНДЫҚ *з а т. 1. Теріс жолға түсін бұзылғандық, сұрқиялық, арам ниеттілік.* Өз кінәсын басқаға жабу *азғындық* екенін ол жақсы білетін (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Адамның рухани күшін оятуға, моральдық жағынан мөлдір, таза болуға қайрат жұмсады, арам пейілді *азғындыққа* айып тағып, үкім айтты (С.Мәуленов, Үркер.). **2. Зинақорлық, жезөкшелік, нәпсіқұмарлыққа салынушылық.** *≈ Азғындықтан* Алла сақтасын! **3. Опасыздық, сатқындық.** *Азғындыққа* ермедім, Адамдық туын бермедім (Д.Әбілев, Шығ.). Мына сатқын перзентіме қосақтап Өлтіруге міндеттісің мені де! *Азғындықтың* соңы бізбен құрысын Сабәк болсын ертеңгі атар күн үшін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Азғындық жолға түсті. *Бұзылды, дұрыс жолдан тайды.* Адамшылық етудің жолын білмей, *азғындық жолға түсіпсің* (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Талай жыл отасқан жолдасын, бес баласын тастап, *азғындық жолға түсті*, семья бақытын бұзды («Лен. жас»).

АЗҒЫР= *е т. 1. Айныту, теріс жолға салу.* «Мен қайтейін, дымым жоқ Алдандырып *азғырды* Опасыз жалған дүние – бөк. Барсан сәлем айт, – деді, – Менің залым туған балама (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Өткеннің маған керегі жоқ, дедім *азғырғалы* жатқанын білдім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзіміздің Нұрпейіс би ризалығымен берсе, жолын алар, болмаса тәуекел деп шарға түсерміз, – деп, неше түрлі төтті сөздермен құбылтып, Сәрсенбайды *азғыра* бастады (М.Дулатов, Шығ.). **2. Бірдемеге ұрындыру, бірдемеге қиліктіру.** Білем мен, сендерді *азғыратын* Орлов, бірақ сендер олардың кім екенін білесіңдер ме? (І.Жансүгіров, Шығ.). Атанды анаң *азғырып* Тұрғызбаған бейішке, Алласы оны жазғырып, әкелді бастап кейіске (Абай, Шығ.). Қолға берме күмісті, Алтынға ұқсас сары деп. *Азғырған* арам тілге ерме, Адамның бірдей бәрі

деп (Қабан жырау, Алтын қазық). **3. Жел беру, қолтығына су бұрқу, өзәзілдік ету.** Сендерді Құдай құртпаса, арғын құртады деп Нұрбота би кісі жіберіп, *азғырып* жатқан көрінеді (І.Есенберлин, Жанталас). Шыныңды айт, кімсің тербеткен, Иембісің сақтаушы? Әлде *азғырып* өуре еткен, Жаумысың теуіп таптаушы (Абай, Шығ.). Елді еліртпін *азғырған*, Әуесқой қып аздырған, Жазықсызды жазғырған, Аузы епті өсекке, Тұлпар ат беріп есекке, Ен жатқан елді бүлдірер Сөзінен бәле үдете (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4. ауыс. Елік-тіру, қызықтыру.** Қайтсе де қызды іздеп тез табуға, Ел-жұртын түгел жиып жарлық етті «Қызымды *азғырғанды* дарға асып, Қыздың басын кесем!» – деп көрін төкті (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өзі өн үйірмесіне қатысып та үлгірген Сәлім Нәбиді домбыра үйірмесіне қатысуға *азғыратын* да жүретін (Т.Жанкелдин, Сын сағатында). Сүйген қызымды *азғырып* әкетті деп, бұл адамды сыртынан иттің етінен жек көріп едім (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

Шайтан [өзәзіл, сайтан] азғырды. *Жақсыдан айныды, жолдан тайды, бұзылды.* Бір *шайтан* *азғырған* шығар, жастық шығар деген жағын Досан көбірек айтты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Арамға азғырғанды сезбейтұғын, Арам ойдың қиялын кезбейтұғын, Көріне *шайтан* келіп *азғырса* да, Адамдық, ар иманнан безбейтұғын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сен де осындай болар деп, Апырай, бұрын кім білген! *Өзәзіл* болып *азғырып*, Кім екен сонша бүлдірген? (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). *Азғырды сайтан* кіріп жүрегіне, «Келді, – деп, – бір жақсылық тілегіне (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЗҒЫРҒЫШ *с ы н. Айнытқыш, бұзғыш, өзәзіл.* Егер [бала] сендей *азғырғыштың* тіліне ерсе, түк те жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Жерге кірсе де жесірі мен *азғырғыш* жауын табады (М.Әуезов, Абай жолы).

АЗҒЫРУ *Азғыр етістігінің қимыл атауы; 1. Айныту, теріс жолға салу, арандату.* Келді ол жұртымызды *азғыруға*, Елдікті тоздыруға, аздыруға. Ата жол, дін, ақсақал соты қайда, Бұл қуды азғынсың деп жазыруға (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). **2. Жел беру, қолтығына су бұрқу, өзәзілдік ету.** Егізбай мен Сегізбай *азғыруға* келеді, Сөзге шебер неме еді, Келе сөйлей береді (Батырлар жыры). *Азғыруға* үй ішін Қатынның көңілі құмар-ды. Ханды жолдан шығарды (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Көңіліне сайтан салды бұл пиғылды,

Әзәзіл *азғыруға* қандай шебер. Патша қас қылуға бел байлады, Қылсам деп осы бастан мұндай өнер (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЗҒЫРУШЫ з а т. *Айнытушы, бұзушы.* Ол ауылдан бұл ауылға біреуден бір жылқының майын сұрап мініп, сөз аңдып, адам аздырмақ үшін яки *азғырушылардан* кеңесі кірмек үшін пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар (Абай, Шығ.). Абай молдаларды *азғырушылар* деді (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Көпшілікке бет бұрып, *Азғырушы* адамға, Қараспайтын қабанға, Ежелден Жамбыл көнген жоқ (Айтыс).

АЗҒЫРЫЛ = е т. *Азғырғанға, айнытқанға көну, жел сөзге бой алдыру.* Уағдасын хан енді қайта-қайта бұзбасын. *Азғырылы* п әркімге, Жел сөздерге қызбасын (Батырлар жыры). Қатынды *азғырылған* кемпір білді, Жылмаңдап өз-өзінен бекер күлді (Батырлар жыры). Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде *азғырылмайтқаны* ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын! (Абай, Тол. жин.).

АЗҒЫРЫНДЫ с ы н. *Азғырушы, айнытушы.* Кешегі ұйымдасқан кедей бүгін Садуақастың *азғырынды* сөзіне ерсе не болмақшы (Б.Майлин, Шығ.). Кешегі құт орнаған, дуа қонған ордамыздың жалғыз қызы *азғырынды* тілмен кетіп отыр (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). // *Әзәзілдік, арандатушылық.* Ежелден діні берік, адамның ала жібін аттамай турашыл болып өскен Аспан олардың буынсыз жерге пышпақ ұрар *азғырындысына* көнбеді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АЗҒЫШ с ы н. 1. *Аурушан, ауыруға бейім.* Екіқабат кезде әйелдің тісі *азғыш* келеді (Қ.Өтегенова, Келіншектер.). 2. а у ы с. *Әзәзіл сөзге ергіш, алған жолынан тайғыш, өсек-аяңға сенгіш.* Өлгендердің булыққан қайғысына, Тірілердің жәрдем боп жарлысына, Қатал келіп адамның *азғышына* (Ж.Өмірбеков, Ана мейірі).

АЗДА = е т. ж е р г. *Азаю, кему.* Ол кісіде бие саны жылдан-жылға *аздап* барады (Ауызекі).

АЗДА-АЗ ү с т. ж е р г. *Кемде-кем, тым аз.* Ақжолоқов десе «а» деп аузын ашпайтын адам *азда-аз* (Диал. сөздік).

АЗДАҒАН ү с т. *Біраз, аздап, азғантай, болмашы.* Судыр Ахметтің көңілінде қуанышта, *аздаған* қызғаныш та бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Болу керек *аздаған* ақылсанам, Болу керек біршама әпенделік! (Қ.Мыр-

залиев, Мөңгі майдан). Алып қаланың *аздаған* шуы болмаса, Қызылда-жасыл, қым-қиғаш әсем төңірек (М.Мақатаев, Шығ.).

АЗДАЙ ү с т. *Аздық қылғандай, жетпей тұрғандай, жетпегендей, аз болғандай.* Ауруханада зорығып жатқанымызда ат ізін салмай, ол *аздай* сарғайтып қойғаның қалай, құлыным (Дәрігер.). Стамбулдың сау қалуына екі талай күн туды. Бұл *аздай*, енді Стамбулға үшінші қас пайда болды, ол қас – Дунай өзеніне жетіп қалған қыпшақтар еді (І.Есенберлин, Алмас.). Тапай тал түсте қатыныңды сүйрелейтіндей не жазып едің бұл Сөлменге. Қолындағы барынды алып еді, енді ол *аздай*, қалған қатындарыңды бөлмесін дегені ме? (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АЗДАП ү с т. *Біраз, аздаған.* Іздедік көңілімізбен көптен бері, Әркімнің өзіне ыстық өткендері. Біз *аздап* тозып кеттік, озып кетті, Жастықтың не бір сұлу көктемдері (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қынаның басытқысына түз, ашудас немесе мүсәтірдің бірін қосып, *аздап* май құяды (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері). Оспан жарқабақтан бір тиянақ тауып, жарқанатша жабысып тұр, бойында *аздап* діріл бар (С.Баязитов, Күтпе. кездесу). Сенің де *аздап* күнәң болған шығар, Адал деп Қожбаңды да ақтамаймын (Айтыс).

АЗДАУ с ы н. *Азырақ, көп емес, шамалы.* Матаның әзірге тапшылауы, киім-кешектің *аздауы* рас (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бірінші бригаданың қызылша өнімі *аздау* болды (Ғ.Сланов, Очерк.). Сүт *аздау* болса, үстіне қосымша су құяды, түз салады (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

АЗДЫ-КЕМ ү с т. *Азын-аулақ, болар-болмас.* Мұны аналық қамқорлық жасаудан өздерін *азды-кем* уақытқа болса да аулақ ұстаған келіншектер істейді (К.Өтегенова, Бедеулік.). Нұрлан қыз үйінде ұзақ болмады, шешіліп әңгіме де шерте алмай, *азды-кем* өткенді сөз қып, аз отырған соң үйді-үйіне тарады (З.Шашкин, Сенім). Секең *азды-кем* ойланып отырды да көзілдірігін алмастырып, әңгімесін жалғап кетті («Лен. жас»).

АЗДЫ-КЕМДІ ү с т. *Азын-аулақты, болар-болмас.* Жұлгеде көктемде қар ерігенде, *азды-кемді* күн ағып, ұзамай кеуіп қалатын мөлдір бұлақ сылдыр қағады (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

АЗДЫ-КӨП ү с т. *Аз-маз, аздаған, көп емес.* Ат мініп аға-інімен, халық аралап Жүре-тін, келер ме екен қайтып нәубет? *Азды-көп* тақсыретін тартқан білер, Сағынар денсаулықты жанды қаумет (О.Шораяқов, Шайыр).

АЗДЫ-КӨПТІ ү с т. *Аз да емес, көп те емес, барлы-жоқты, аз-маз.* Бай, қайдасың, ортаға малыңды сал, *Азды-көпті* аямай барыңды сал. Жаны тәтті жақсылар, қайдасыңдар? Мұсылманның жолына жаныңды сал (М.Дулатов, Шығ.). Арманы бар ма жігіттің *Азды-көпті* жинаған Егесі болса мүлкінің (Базар жырау, Шығ.). *Азды-көпті* шешен сөйлейтін кез келген қазақ өз сөзінде мақал-мәтелге жүгінуге тырысады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сен жайлы, анау жайлы, Бүгінгі ұрпақ, Бүгінгі Адам жайлы, *Азды-көпті* алдында айтылған сыр (М.Мақатаев, Шығ.).

АЗДЫҚ з а т. 1. *Азгантайлық, кемдік, жетімсіздік.* Онан көбі көп болып кетеді, азы *аздық* қылады (М.Дулатов, Шығ.). Ол кемшіліктің болатыны басқармадағы қызмет қылып отырған кісілердің *аздығы*. *Аздықтан* істің бәріне бірдей мұршаларының келмейтіндігі (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. *Тапшылық, кемшілдік, шағындылық.* Міне, тағы құлашын жазды бір ән, Көркі осалдық етпегей мазмұнынан. Сорпа ішеміз қалайы қасықпенен, Жер бетінде күмістің *аздығынан* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Амандық сұрастырғаннан кейін ауаның райын айтты, товардың *аздығын*, ішкі қиыншылықтарды өңгімеледі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АЗДЫР= е т. 1. *Жүдету, шаршату, болдыру.* Ұзақ жолға жалғасып жол әуелгі, Анау елді көресің мынау елді, Туған жерге қайтасың бір күндері, Астындағы *аздырып* құлагерді (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 2. *Бүлдіру, бұздыру.* Ата-бабаның моласын «Қазына бар» деп қаздырдық. Қазақтың қайран даласын Бомбалап, улап, *аздырдық* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). 3. а у ы с. *Теріс жолға түсіру, жолдан тайдыру.* Біреуі ғана бір ауылнай елді бүлдіріп жүр. Төртеуі қосылғанда, өкең түгіл, әулиені *аздырар* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АЗДЫРҒЫШ с ы н. *Аздырушы, айытушы, бүлдіруші.* Қалада жүріп қыз алаң, Ауылда жүріп сен алаң. Осындай кезде тап болмақ, *Аздырғыш* небір оңбаған (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

АЗДЫРУ *Аздыр етістігінің қимыл атауы; тура жолдан тайдыру, бүлдіру.* Қарғыс атсын қатал жау, Ойлағаны өзгеше, *Аздыруға* амалдау (М.Әуезов, Тол. жин.). Бұл – Сперанскийдің даланы билеу ісіндегі тапқан айласы, елдіктен айырудың, *аздырудың* жолы ғой (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АЗДЫРУШЫ з а т. *Айытушы, бұзушы.* Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жет-

кізбегі мұхал, бұлар – адам *аздырушылар*, хаттө дінге де залал-ды (Абай, Тол. жин.).

АЗДЫРЫП-ТОЗДЫР= е т. *Жүдетіп-жадату, қиыншылыққа ұшырату.* Ол болашақта халқымызды *аздырып-тоздырып* жібере ме деген қауіп туғызып отыр (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Патшаның әскерінің қара халықты адам айтқысыз зәбір көрсетіп қан қақсатқанын, көбін жерінен, елінен бездіріп, *аздырып-тоздырып* жібергенін, неше бір елдерді балапан басына, тұрымтай тұсына еткенін өз көзімен көрді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АЗЕРБАЙЖАН з а т. *Әзірбайжан.* Ол тілді бұрыннан білмеген қазақ, қырғыз, *азербайжан*, қарақалпақ сияқты халықтардан шыққан адамдар бірден түсініп кете алмайды (Қазіргі қаз. тілі).

АЗИМУТ [ар. السموت; франц. asimut] з а т. 1. а с т р. *Бақылау нүктесінен өтетін меридиан жазықтығы мен сол нүктені қиятын бағыттың вертикаль жазықтығы арасындағы бұрыш.* *Азимут* меридианның солтүстік ұшынан сағат тілінің қозғалысымен 0°-тан 360°-қа дейін өлшенеді. Бастапқы бағыттағы меридиан түріне байланысты нағыз (шын) *азимут* және магниттік *азимут* болып бөлінеді (ҚҰЭ). 2. г е о г р. *Жергілікті жерде немесе картада солтүстік бағыт пен таңдаған пункттің бағыты арасында түзілетін бұрыш.* ≈ *Азимутын* өлшеу.

АЗИЯЛЫҚ з а т. *Азия жерінде тұратын халық, адам.* Ол кезде *азиялықтар* түгіл, ислам дінін таратқан арабтардың өзі қандай дін ұстайтыны белгісіз заман ғой (Мың бір түн). Осыдан он жыл бұрын далада түіе бағып жүрген *азиялықты* маған көмекші қылып бергеніне таңым бар (С.Ерубаев, Менің күрдаст.). Үш қағазға салынған бір қыздың суреті, өзі – *азиялық* (Қ.Исабаев, Ажал күрсауы.).

АЗИЯТ [ор.] з а т. 1. *Азияның жергілікті тұрғыны.* ≈ *Азияттар* үлесі. 2. ж а ғ ы м с ы з. *Азия тұрғындарын, көшпенділерді кемсіту мағынасында айтылатын сөз.* Сен – фашистің, мен – қазақпын, Сен айтқандай «*азиятпаны*» (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АЗИЯТША ү с т. *Азияның жергілікті тұрғындары сияқты.* Әкесі *азиятша*, баласы европалықша киінгеніне қарап та, бұлардың... дәурені жүріп, дүрсін тұрғанын андауға болатындай (М.Қаратаев, Далада.).

АЗ-КЕМ ү с т. 1. *Біраз, сәл, аз-маз.* Мариям аспалы айнаның алдына отырып, маңдай терісін *аз-кем* бүрістіре түсіп, оқтын-оқтын

күрсінетін болды (Б.Майлин, Азамат.). Дәмелінің бидай өңді ашаң кескінінде *а з-к е м* реніш пайда болды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Жығам деп ұстаған Тұрардың *а з-к е м* арам ойы бар (С.Шаймерденов, Мінез.). **2. Сәл уақыт, бір мезет.** Төлеутай трамвай күтіп *а з-к е м* тұрды да, қалаға қарай жаяу жүріп кетті (Қ.Найманбаев, Серт). Амангелді *а з-к е м* ойға шомып отырып қалды да, бір кезде Валяны шақырды (М.Қаратаев, Далада.). Ол алғашқыда сұрланып *а з-к е м* үнсіз қалды да, артынша күліп жіберді (С.Бакбергенев, Алтынемел.).

АЗ-КӨП ү с т. *Біраз, шамалы.* Диссертация қорғасам, ғылымға *а з-к ө п* үлес енгізсем деген арман Сананың көңілінде (Т.Нұртазин, Мұрат).

АЗ-МАЗ ү с т. *Аз ғана, біраз, аз-кем.* Қанға батып бейкүнө екі адам жатыр. Бірі мүлде жансыз, бірінде *а з-м а з* тіл бар, күрмеле сөйлейді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өтіпті ілгеріде қара шекпен, Кем еді, кедейліктен ерні кепкен. Қолайлы қорек қылар нәрсесі жоқ Орманда дақылы бар *а з-м а з* сепкен (О.Шораяқов, Шайыр). Партизан солдаттар келгенде газет те алып қаламыз, ептеп сөз қатысып, *а з-м а з* хабар да алып қаламыз (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АЗ-МАЗДАҒАН ү с т. *Аздаған, көп емес.* Тәулігіне ішілетін сусын мен сұйық ас 1–1,5 литрден аспау керек те, тағам *а з-м а з д а ғ а н* мөлшерде тәулігіне 4–5 ішілу керек («Мәдениет және тұрмыс»).

АЗ-МАЗДАП ү с т. *Ақырындап, шама-шарқында.* Қолымнан келсе бұл істі *а з-м а з д а п* істеп көрейін (Ауызекі).

АЗ-МҰЗ ү с т. с ө й л. **1. Аз-маз.** Жолдас болған ерлерге Жолдаймын *а з-м ұ з* сәлемді (Базар жырау, Шығ.). Поэма деген не? Қайтсе поэма болады? Осы жөнінде өзіміз *а з-м ұ з* білгендіктен шатасуға айналдық (С.Ерубаев, Шығ.). Аяз жылы үйден шыққан бетті *а з-м ұ з* шымшылағандай болады (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). **2. Аз мөлшерде, болар-болмас шамада.** Ішкен-жегендерінен қалған *а з-м ұ з* ақшаларын алып, ертеңгі асты күткен үш бала танды атыра алмады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жандар). Шебер кайным, Мәдина келіп кетсе, *а з-м ұ з* сусын қарастырса (Х.Есенжанов, Тар кезең). **3. Аз уақыт, қысқа мерзім.** Өзіне таныс, әрі ауылдан онша қашық емес, аудандық ауруханаға барып, сонда *а з-м ұ з* күн жатып қаралып қайтуды ғана мақұл көрген (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

АЗ-МҰЗДАҒАН ү с т. *Аздаған, аз-аздаған, ептеген, шамалы ғана.* Қап түбінде *а з-м ұ з д а*

ғ а н ұн қалыпты. Соны илеп ашытайын, – деді Нұрпал (Келіншектер.).

АЗ-МҰЗДАП ү с т. *Аздап, ептеп.* Осындай бір қимас қонақ келгенде ғана, *а з-м ұ з д а п* алғаным болмаса, мұны мен де ішпеймін (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). *А з-м ұ з д а п* Крылов, Пушкин шығармаларын оқып көрдім (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

АЗОҚОСЫЛЫСТАР з а т. х и м. *Құрамында екі көмірсутекті радикалмен байланысқан азотобы бар органикалық қосылыстар.* Көптеген ароматты *а з о қ о с ы л ы с т а р* тоқыма материалдарды, теріні, қағазды, былғарыны, пластмассаларды жақсы бояйды, сондықтан олар өте маңызды синтетикалық бояулар – азобояғыштар тобын түзеді (ҚҰЭ).

АЗОТ [грек. а – бей, жоқ, zoos – тірі] з а т. х и м. *Химиялық элемент, тұссіз, иіссіз, дәмсіз, суда аз еритін газ.* Қазіргі кезде фосфор, *а з о т*, калий тыңайтқыштарының оннан астам түрі шығарылады (Химия өнімдерін.). Өсімдікке керекті *а з о т*, фосфор, күкірт сияқты заттардың алмасуына да бактерия зор әсер етеді (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Батпақ топырағында оттегі жоқ деуге де болады, ал, бірақ ондағы метан – 70%, көмір қышқыл газы 10% шамасында, H_2S – 2%, *а з о т* – 17% және сутегі – 1% болады (Табиғат сулары.).

Азот айналымы. г е о г р. *Биосферадағы азоттың үздіксіз айналу құбылысы.* *А з о т т ы ң а й н а л ы м ы* былай жүреді: атмосферадағы инертті азоттың өсімдік пайдалана алатындай түрге айналуы, өсімдіктердің азотты сіңіруі, детритте азоттың жиналуы т.т. (Қаз. тілі термин. Экология).

Азот бактериясы. х и м. *Атмосферадағы азотты биологиялық жолмен топыраққа қайта сіңдіретін микроағзалардың бір тобы.* Өсімдіктердің азотқа тапшылығын табиғи жолмен қамтамасыз ету үшін *а з о т б а к т е р и я с ы н а н* түрлі тыңайтқыштар алынады (ҚҰЭ).

Азот қышқылы. х и м. *Тұншықтырғыш иісі бар тұссіз сұйық зат (HNO_3).* *А з о т қ ы ш қ ы л д а р* азот тыңайтқыштарын, қопарылғыш заттар, бояулар т.б. заттар алу үшін қолданылады (ҚҰЭ).

Азот тыңайтқыш. а у ы л ш а р. *Құрамында селитра, аммоний тұзы, азот қышқылының тұзы, көң, садыра, аммиак тұзы бар органикалық және минералдық заттар.* $\approx$ *А з о т т ы ң а й т қ ы ш ы н* тиімді пайдалану.

АЗОТЖИНАҒЫШ з а т. б и о л. *Ауадағы молекулалық азотты пайдаланып, азот қосылыстарын түзетін микроағзалар.*

АЗОТҚОР з а т. а у ы л ш а р. *Азот тұздары мол болғанда жақсы өсетін өсімдіктер.* ≈ *Азот қор* өсімдіктер.

АЗОТСҮЙГІШ з а т. б и о л. *Азотқа бай топырақта өсетін өсімдіктер.* *Азот сұйігіш* өсімдіктерге: күнбағыс, қалақай, таңқурай, зығыр, балдыр, саңырауқұлақ т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

АЗОТСЫЗ с ы н. *Құрамында азоты жоқ.* Рясканың құрамында 30 % протеин, 3 % май, 24 % *азотсыз* экстрактивтік заттар болады (М.Таубаев, Жасыл әлем.).

АЗОТТА= е т. х и м. *Азотқа айналдыру.* ≈ Аммиак ішінде *азоттады*.

АЗОТТАУ *Азотта етістігінің қимыл атауы.* *Азоттау* үшін болаттан жасалған затты аммиак ішінде 500–600 градуста 20 минут ұстайды (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

АЗОТТЫ с ы н. *Құрамында азоты бар.* Күріштің бойлап өсуін тоқтатып, пісу мерзімін қысқарту үшін оған бас алғаннан кейін *азотты* тыңайтқыш беру керек (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Сол сияқты дәріленген тұқымдарды *азотты* бактериндермен өңдеуге болады (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.). Белок дегеніміз – құрылысы өте күрделі болып келетін үлкен молекулалы *азотты* органикалық заттар (Орган. химия).

АЗОТТЫҚ с ы н. *Азотқа тән; азоттан тұратын.* Жүз грамм кебу теңіз капустасында 44 г көмірсу, 6,5 г *азоттық* заттар, көптеген минералды тұздар мен біраз витаминдер болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Азоттық негіз. х и м. *Нуклеин қышқылы құрамындағы химиялық қосылыс.* ≈ *Азоттық негіз* құрамы.

АЗСЫН= е т. 1. *Аз санау, азырқану, қомсынып, місе тұтпау.* Қанағат қылған пенделер *Азсынба*й кеулі бұйырған Жарты нанға жұбанды (Базар жырау, Шығ.). Айналайын мақшұғым, Өкпелеп мұны *азсынба*. Қоршауда отыр жездеңіз, Темір тордың астында (М.Дулатов. Шығ.). Үш-ақ кило тұңғышыңның салмағы, Деп әзілдеп Әділғазы болмады. Жұрт *азсынса* мейлі, *азсынсын*, Өмірде салмақты бол, Әкеңнің сол – арманы (М.Әлімбаев, Лирика). Ойлама *азсын* а р деп бергенінді, Көп дәулет деймін жүзіңді көргенімді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Тақиясына тар келу, аз көру.* Соңыма әскер сап, алдыңғы әйеліңнің кегін қумақ ең, *азсынсаң* екінші әйелің де астыма түседі қазір (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

АЗСЫНҒАНДАЙ ү с т. *Місе тұтпағандай, сол ғана жетпегендей, аз көргендей.* Қазақ деген атымызды *азсынғандай*, олар бізді үш жүзге бөліп күшімізді қайтарды (М.Дүзенов, Әке.). Қылған қорлығы ма, тартқызған азабын *азсынғандай*, жаз ортасында жылатып әкемнен айырды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

АЗТОЛА ү с т. ж е р г. *Едәуір, біраз, бірсытыра.* Бұл жөнінде кеншілер отрядының бастығымен сырласқанымызда, ол өз коллективінің *азтола* табыстары жөнінде әңгімелеген еді («Жаңа өмір»).

АЗУ¹ з а т. *Түпкі жуан, мықты тістер.* *Азу* ғ а салып басып қалғанда жаны шығып кетті ме екен. Мұның бір пәлесі соғыш кетіп жүрер (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Арандай аузын ашты да, *Азу* ы н қарш-қарш басты да, Өлім-тікті жұлқылап, Тұмсығын тыға жабысты (Т.Жароков, Мүз тұтқыны). Пай-пай, *азу* ы таяқтай екен! Мойны сала құлаш, сағағы үзіліп тұр (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

Азу жармаған құнан. ж е р г. *Тіс жармаған құнан.* Баласына мінгізбек болған, *азу жармаған құнан*ды ұстап алып, жүгендеп үйіне алып келді («Еңбек туы»).

Азу тіс. а н а т. <лат. dentes molares> *Ауыз қуысындағы ас шайнайтын негізгі тістер.* Қасқыр тұрғанда арс етіп, *азу тістері* арсып ырылдай түрегелді (М.Әуезов, Көксерек). Сол шақта [мұғалімнің] *азу тісі*нің біріне орнатылған алтын тісі жарқырап анық көрінді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Арқа жүнін тікелейтіп, көзін төңкере қарап, *азу тістерін* ырсытып ырылдағанда, қара ауыздың да бет алдына қара қасқырдан басқа ешбір хайуан шыдап тұрар емес (Қаз. ертег.).

Азу тісі балғадай [пышақтай]. *Қушті, қайратты, қуатты.* Қора толған қойымды аш бөріге тапсырдым, *Азу тісі балғадай* Жас бөріге тапсырдым (Қобыланды батыр).

Азу тісін [азуын] басты. а) *Қатты қысым көрсетті, өктемдік етті.* *Азуыңды баса*, аяма деп, Құнанбайға да салмақ салды (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Кектенді, өшікті.* Тоқайдың осы қылығына жұмыскердің көбі-ақ *азуын басады*, тек *азуын* ғана *басады*, одан артық Тоқайға қылар қайрат жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Ушықтырма, онсыз да саған *азуын басақандар* аз емес, енді бөгелмей кет (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). б) *Тізесін батырды, мұқатты.* Ей, Жембасар, бастық болсаң бір мезет, *Азуыңды баса-сың* (Қ.Қуанышбаев, Әңгім.). Көрпөбай Шонтылардың *азуын басақандамы* – Әділ (Д.Әбілов, Арман.).

Азу шалды. Егде тартты, жасы ұлғайды. Алғыр жас буындар түгілі *азуын шалдырған* менің көңіліме де мынау оқуың қонып жатыр (М.Ақынжанов. Қаз. ағартушы.).

Азуы алты [кере] қарыс. Мықты, озбыр, адуын. *Азуы алты қарыс* Толысбайды да үш жыл алысып жүріп шоңқитып едім (М.Дулатов, Шығ.). Қысқасы, *азуы алты қарыс* Оспан бидің тізесі өтіп қалған момындар... енді Ахметке таң атырады деп ойлаған жоқ (С.Торайғыров, Шығ.). Ақта мырза тек Қойбақ карауындағы бас көтерер мысық қана емес, жойқын деп аталған бүкіл бір болыс ел ішіндегі *азуы алты қарыс* комағайлардан сабақ алған арамза адам (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Жасым бар жетпіс бесте, жылым барыс, *Азуым* бай дегенде *алты қарыс* (Шашубай Қошқарбаев, Шығ.).

Азуы батты. Тізесі батты, кейістік көрсетті. Ауынай ел құдайы, ақырғанда жер сілкінеді, әсіресе Молдағали елге *азуы батқан* адам еді (Б.Майлин, Шығ.).

Азуын айға біледі. Қаһарланды, айбат көрсетті. Ақсақ Темір көреген, *Азуын айға білеген*, Дүшпанын саздай таптаған, Досын майдай сақтаған, Алтын діңгек секілді Патша өткен Тұранда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Садақтың оғы сан рет жүрегін жыртқан қоңыр жел, *Азуын айға* сан білең Ерлер жортқан сары бел (С.Бегалин, Танд. өлең.). *Азуын айға білеген*. Елде айбарлы ер болды (Жамбыл, Шығ.).

Азуын қайрады. Кіжінді, ызаланды. Өлі есімде, Әйнегінің түбінде, Тұрғаным бар, *Азуымды қайрап* бір (О.Сүлейменов, Атамекен).

Азуын шайнады. Аласұрды, жанталасты. Күнікей *азуын шайнайды* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Пырансие ойбайды салды, аңдай ұлыды, *азуын шайнап*, қапырықты халықтарды көмекке шақырды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Азу² з а т. т а м а қ. Ұсақтап туралып, еттен дайындалған, ащы тұздықталған шығыс халықтарының тағамы. Кәмшат асханаға тамактануға барғанда көбіне *азу* алса, басқа қыздар котлет алатын («Лен. жас»).

Азу³ *Аз етістігінің қимыл атауы. 1. Арықтау, жадап-жүдеу.* Ауданым да, ауылым да паспортымда жазуды, Өзім дағы бірте-бірте ақын болдым азулы. Ақын болдым, жақын болдым сұлуына әйелдің, Төлейіме жазды тағдыр сағынуды, *азуды* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). **2.** а у ы с. *Азындау, тозу, теріс жолға түсу, бұзылу.* Сондықтан бір

мақсатым өлең жазу, Окуменен бірге іздеп, қоса қазу. Осы ойыма өткен түн серт берілді, Менде болмас бұл ойдан өмірде *азу* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы [_ _] қоныс аударушыларға шұрайлы жерлерінің кесіліп берілуі, жердің тозуы, елдің *азуы*, аштық, жұт т.б. сөз болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЗУАҒАШ з а т. ж е р г. *Арбаның тісқағашы.* *Азуағаш* болмаса, арбаның белағашы артта қалады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЗУДАЙ с ы н. *Азу тіс сияқты.* Жалтырап қарт мұнараң ақшыл басы, Киелі Кремльдің ишарасы. Секілді, уа, күдірет маңғаз қамал *Азудай* мұқалмаған асыл тасы (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.).

АЗУЛА= е т. **1.** *Азуға салып шайнау, азуға басу.* Нұрлан үйге жүгірді, балаларға «Тығылыңдар!» деп айқайлап келеді. Өзі үйге кетіп қалды. Баскербильдің иті иығынан ала түсті, *азулап* жатыр (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **2.** а у ы с. *Кеміру, үгіту, тырналау.* *Азулап* алтын, жезді, цинктерді, Кеміріп алмас қашау киркі жейді. Арадай балға қонған асыл бұрғы Бұлқынса, жердің асты күркірейді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бірін-бірі қашырлата *азулап*, тістесе төгілген жуан шынжырлар мотор кеудесінің соңғы тынысын тұншықтыра шақырлап, жүрегіңді тырналайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

АЗУЛАН= е т. *Тіс-тіс болып арсию, тарамдану.* Құбыладан күншығысқа қарай созылып, биіктері қасқырдың азуларындай *азуланған* Алатаудың көкке созылған бастары, қар басқан шыңдары... көкке қарап тұр (С.Сейфуллин, Шығ.).

АЗУЛАНУ *Азулан етістігінің қимыл атауы.*

АЗУЛАС= е т. **1.** *Тістесу, шайнасу. 2.* а у ы с. *Бет жыртысу, ұстасу, сөзге келу.* Төлеутаймен *азуласып* айқасуды ұсақтыққа санап, халхадірлі ісіне құлай берілетін (Т.Тілеуханов, Өзге.).

АЗУЛАСУ *Азулас етістігінің қимыл атауы; сөзге келу.* ≈ *Азуласуға* асыкпа.

АЗУЛЫ с ы н. **1.** *Азу тістері ірі.* Бұл қасқыр, аю, арыстан, пілден соңғы, Ерлікте *азулы* аң жоқ мұнан оңды! Қайсар күш қаһарланса қайтпайтұғын, Екпіні еріткендей қатқан тоңды! (О.Шораяқов, Шайыр). Бұлардың қайсыбірі тісті мықты, Қайсысы һәм *азулы*, һәм тырнақты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Асауңды үйретіп, *Азулы* арлан бөріме, Жегіземін құйрығын Бағланыңды сүйретіп (Батырлар

жыры). **2.** а у ы с. *Мықты, күшті, қайратты.* А з у л ы бейне ақ Барак! Содырлы, сойқан төлеңгіт Елге қарай анталап, Ашылғанды таппады, Ел етегін қымқырды (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Әлгі иттің сөзі де рас. Ел кедей болды. Осы шығынның көбі өзіміздікі. Бірақ ет жемей а з у л ы болмайсың. А з у л ы болмай, дәулет табыла ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кекті болып кетпесін Ноғайлының батыры, А з у л ы м е н өшіксең Тигізер зиян ақыры (Батырлар жыры). Кұлынына бұрылған жирен биені артына қаратпай, а з у л ы айғыр белестен асыра қуып әкетті (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). **3.** а у ы с. *Бетіне қарсы келтірмейтін әжет, өктем.* О-о-о! Ол империализм серісі еді, а з у л ы бөрісі еді, келіседі, бөліседі, керіседі, өліседі. О-о-о! Ол империализм серісі еді (М.Мақатаев, Шығ.). Сонау сақтар заманында, Бір а з у л ы хан болған-ды Ақжайықтың алабында. Ханды бір күн қарттық жеңді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Зейнеп – Құнанбай аулынан да бай, салтанаттырақ, шынжыр балақ, шұбар төс Шорман тұқымынан шыққан Шыңғыстың а з у л ы бәйбішесі (Аялы жандар).

АЗУЛЫЛЫҚ з а т. *Мықтылық, күштілік.* Жас жігіттің тайынбайтын а з у л ы л ы ғ ы н а қарап, Қаныбек риза болып қалды (З.Шүкіров, Арал.).

АЗУРИТ [франц. azur] з а т. м и н. *Карбонаттар тобына жататын көк түсті минерал.* А з у р и т мыс кентасы ретінде, сондай-ақ көк бояу, көк дәрі (тотияйын) жасауға қолданылады (ҚҰЭ).

АЗУСЫЗ с ы н. **1.** *Азу тісі жоқ, азуы түскен.* А з у с ы з кәрі адамның тамақ шайнауы аса қиын ғой, аузына салған тамақты жәукемдеп әрең жейді (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2.** а у ы с. *Бос, момын, әлсіз, дәрменсіз.* «Динамо» командалары ең атақты волейболшылардың басын біріктіргенімен, а з у с ы з көрінеді («Лен. жас»). Азулы а з у с ы з б е н бітім таппай, Тау қойнауы талайдан ұласқан дау (Ш.Әбенев, Ортақ арал).

АЗУСЫЗДЫҚ з а т. *Дәрменсіздік, әлсіздік.* Тек маған бір байқалатыны – шабуылшылардың а з у с ы з д ы ғ ы, осы кемшілік тездеп жойылса («Лен. жас»).

АЗУШЫЛЫҚ з а т. *Азғындап бұзылушылық.* А з у ш ы л ы қ қ а салынған жаннан еш қайыр күтіп болмайды (Ауызекі).

АЗШЫЛЫҚ з а т. *Аз болушылық, көп еместік.* Аудитория толы студенттер біртіндеп сирей бастайды, кейбір лекциялардың орта тұсынан былай а з ш ы л ы ғ ы ғ а қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жастық шақтың

баһарында Сездім өмір қаһарын да. Айкастарда жүрдім ылғи А з ш ы л ы қ т ы ң қатарында (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

АЗЫҒУ з а т. ж е р ғ. *Жүдеу, арықтау, азу.* Адамның а з ы ғ у ы жаман болады екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЗЫ-КЕМ ү с т. с ө й л. *Аз-кем.* Бұлы а з к е м ғана жетпей түр (Ауызекі).

АЗЫҚ [ир. أَزِيق] з а т. **1.** *Дәнді егістің өнімі, астық.* А з ы қ дегенде қара ала дорбамен бір дорба ғана бидай қалған (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Сенің а з ы ғ ы ң н ы ң тағы бірер центнерін жұмсадық (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Тірі болсам төлермін, маған а з ы ғ ы ң н а н қарас (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ішін-жейтін тамақ, ас.* Жаз жимай қыс а з ы ғ ы н жатушы едің, Арзанға қымбатыңды сатушы едің. Еңбекпен табар пайдаң болмаған соң, Борышқа шаш етекпен батұшы едің (М.Дулатов, Шығ.). Ерте ойлансын, ескеріп а з ы қ алсын, Не сатты, не жинады, жазып алсын. Біз байқамай асыл деп арамды алдық, Есі дұрыс кісілер неғып алсын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмірлік а з ы қ қылып жатайын деп, Жолдасынан жасырған айтпай оны. Алдынан ұя жасап, жатқан бұғып, Қарны ашса жүреді кіріп, шығып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Малдың қорегі, жемшөп.* Қырқылған қой денесінен жылылықты кенет жояды, сондықтан оларға алғашқы кезде пана және құнарлы а з ы қ керек (С.Омаров, Қой. бағу.). Бұл колхоз қыстан қысылыңқырап шықты, қыс аяғында мал а з ы ғ ы н ы ң тапшылығы сезілді (С.Шаймерденов, Мезгіл.). Жауынның жауа бергенінен зиян жоқ. Көк шөп қаулап өседі, малымызға а з ы қ мол болады (А.Байтанаев, Асан). **4.** а у ы с. *Рухани қажеттілік, жан дүниенің мұқтажы.* Екінші жіктің өлеңшілері – Ахмет Байтұрсынов, Сәбит Дөнентаев, Шәһкәрім, Бекет Өтетілеуов. Бұлардың өлеңі сырты төгілген, сұлу, тілі кестелі, анық, халықтың ұғымына, оқуына жеңіл, тәтті. Бұлардың өлеңдерінің сезім мен қиялға тәрбие әсері аз, ақылға а з ы ғ ы бар. Бұлар халықшыл (народник) ақындар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бастапқы шығармаларын үгіттік түрде жазған Асқар өмір шындығына жыл санап тереңдей берді де, өз шығармаларына а з ы қ т ы соның тұнығынан сүзіп алды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Оқу – білім а з ы ғ ы, Білім – ырыс қазығы (Мақал-мәтел).

Азығың сайланып, шоқпарын байланды. Қамданды, қам жасады, даярланды. ≈ А з ы ғ ы м д ы с а й л а н ы п, ш о қ п а р ы м д ы б а й л а н ы п келіп тұрмын (Ауызекі).

Азық қылды. Олжаланды, пайдаланды. Кім азса, мен соған керек боламын деп к... қыздырып алып өзін бір азғана азық қыла й-ын деп жүр (Абай, Тол. жин.).

Азық өлшемі. Мал азығының қоректік бағасының өлшемі. Азық өлшемі үшін бір кг сұлының қоректілігі алынады (Ауызекі).

Елеу азық. Елеулі боларлық, көзге түсерлік әрекет. Біреу ер атанамын, біреу қажеке, молдеке, білгіш, қу, сұм атанамын деп сол харакетте жүр. Әрқайсысы қазаққа бұлдамақта болып, басына «осыны бірсыпыра елеу азық болар» деген талаппен қылып жүр (Абай, Тол. жин.).

Жол азық. Рухани байлық, нәр. Қайратым мәлім, – Келмейді әлім, Мақсұт – алыс, өмір – шақ: Өткен соң базар, Қайтқан соң ажар, Не болады құр қожақ? Кеш деп айтар жол емес, Жол азығым мол емес (Абай, Тол. жин.).

Азық= е. т. ж е р г. Суалу, кебу, құрған қалу. Бұл маңайда майда көлдер болушы еді, олардың тұзы азық таты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Азықсыз с. н. Азығы жоқ, ішіп-жемсіз. Азықсыз, көліксіз жаяу алыс жол жүріп, ашып-арып Москваға жетіп, өзі іздеген оқуына тұяғын іледі (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қой қырқу науқаны кезінде толық тазалық сақтау керек. Мұндай таза жерде малды сусыз, азықсыз 10–12 сағат ұстауға болады (Шопан серігі). Дейміндағы, өзіме-өзім айтамын, Сірә, азықсыз шығу қате сапарға (С.Дөненбаев, Шығ.).

Азықсыра= е. т. Азықтан тапшылық көру, ашырқау. Азықсыраған ауыл жоқ. Ашып алды астық ұрадан. Ақ шықты, жатыр жағысып, Жарлысы жоқ жылаған (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол ауылдың да сиқы кеткен. Әбігер. Олар да азықсыраған. Пішені біткен. Олардың да қорегі қатықсыз қара көже (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Азықтан= е. т. 1. Тамақтану, тамақ ішу. Көп жылдық тәжірибесі бар Дөметкен астың қай түрін болса да өте дәмді пісіретін, сондықтан оны осы асханадан азықтанатын адамдар аса құрметтейтін (С.Мұқанов, Аспаз). 2. Азық-түлік дайындау, жол азықпен қамтамасыз етілу. Кеткені болса кетті ғой, Өткені болса өтті ғой, Сабырлық қылып қараңыз. Бақайшағын шағармыз, Біз де ел-жұрт емес пе ек, Азықтананып, топтанып, Болат найза сапталып, Қылыш пен найза топ-толық Жігіттің жинап ірісін, Аттың жиып көлігін, Барамыз біз де аттанып (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). 3. Қоректену, нәр алу. Әр топтың малы өз

алдына бөлек-бөлек азықтананды (Т.Сарбасов, Мал. азық.). Ұлардың қиынан тұратын мумиенің дарулық қасиеті сол аңның азықтанатынын өсімдіктерінен келіп шығады (Қазақст. аң.).

Азықтандыр= е. т. Тамақтандыру, қоректендіру. Басты мақсатымыз – үй жануарларын күтіп баптауға, оны дұрыс азықтандыра білуге үйрету («Халық мұғ.»). Күрке-тауық балапандарын алғашқы күндері сауалы оттықтан азықтандырады немесе азықты қалың қағазға салып береді (Қазақст. етті молайту.).

Азықтандыру Азықтандыр етістігінің қимыл атауы. Түйенің тұқымдық сапасын жақсарту үшін тұқымдық сақа түйелерді азықтандыру, күту жағдайын және боталарды күтіп өсіру жұмысын жолға қою керек (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Ат ерттеу, арба жегу, мал азықтандыру сияқты күнделікті жай жұмыстардың өзіне олақ (М.Иманжанов, Көк белес). Қошқарларды қой қашыру науқанына дайындайтын кезде үстеп азықтандыру керек (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

Азықтандырыл= е. т. Тамақтандырылу, қоректендірілу. Егер буаз інген жеткілікті азықтандырылмаған болса, ботаның сирақтары қысқа болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Қозы туған күнінен бастап жақсы азықтандырылса, төл алуда айтарлықтай нәтижеге жетуге болады (Шопан серігі).

Азықтандырылу Азықтандырыл етістігінің қимыл атауы. Қозының дені сау, ширақ болып тууы саулықтарды қуықке жақсы әзірлеу және ұрықтандыру, буаз кезіндегі азықтандырылу жағдайына байланысты (М.Төлешев, Қой. қоздату). Жүннің жуан-жіңішкелігіне қойдың азықтандырылу жағдайы өте үлкен әсер етеді (М.Ермеков, Қаз. қой шаруаш.).

Азықтану Азықтан етістігінің қимыл атауы; қоректену, нәр алу. Мұнысы мезгілімен азықтануы үшін, орын жетпей қала ма? – деп, қауіпсізденгені болса керек (Қазақст. аң.).

Азық-түлік з а т. Ішіп-жейтін әр алуан тамақ өнімдері. Әбіш атыса алмады, есі шығып кетті. Он бес шақты кісі еді. Бес арба азық-түлігі, қару-жарағымен қолға түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шаруасына жинақты кісілер жаз күні қыстық азық-түлігін даярлап қояды (М.Дулатов, Шығ.). Малды күтіп, өсіріп, Астықты ерте жиналық. Азық-түлік жағынан Әскерді мұқтаж қылмалық (К.Әзірбаев, Шығ.).

Азық-түлік бағдарламасы. *Халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету міндеттерін жүзеге асырушы мақсатты шаралар кешені.* Мердігерлік ұжымдар еліміздің азық-түлік бағдарламасына лайықты үлес қосуға тиіс («Егемен Қазақстан»).

Азық-түлік дүкені. *Азық-түлік сатылатын әрі сақталатын дүкен.* Аяқ астынан үйіне қонақ келетін болғандықтан, Сәния азық-түлік дүкеніне барып, қажетті тағамдарды әкелді (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

АЗЫҚ-ТҮЛІКСІЗ с ы н. *Тағамсыз, ассыз.* Қаперсіз қандай адамсыз, Еш нәрседен күдіксіз, Жорықта жүрсіз түн кезіп, Күн көріп азық-түліксіз (Ү.Кәрібаев, Шығ.). Адам азық-түліксіз, киім-кешексіз, баспанасыз өмір сүре алмайтыны баршаға аян («Лен. жас»).

АЗЫҚТЫҚ с ы н. *Азық боларлық.* Топанның азық-түлік сапасы оның сортына, тазалығына және сақталуына байланысты (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Жайылымдарды жүйесіз пайдалансаң, оның азық-түлік өнімділігі төмендеп, тозып кетеді (Шопан серігі). Бір күнгі еңбек бір жылға азық-түлік нәтижесін дәлелдеп ұғындырды, білдік ойлап (Ақын жырлары).

АЗЫҚХАНА [ир. *الذوقخانه*] з а т. *Азық сақтайтын қойма.* Азықханада азық-түліктер қоймаға жеткізіледі (Мал бордақылау).

АЗЫЛДА= е т. ж е р г. *Азына.* Шиелінің Қаратау беткейінен соғатын азылдаған ызығарлы желі бар (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

АЗЫНА з а т. к ө с. *Қайықтың алдыңғы жағындағы екі бүйірін керіп тұруға және адам отыруға арналған көлденең тақтай.* Азына қайықтың екі жағын керіп тұрады, азынаға кісілер отырады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЗЫНА= е т. **1.** *Желдің гүлдеп соғуы.* Далада қара жел азынап тұр екен, мен аспанға қарадым (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Машина ауыр қозғалды, Азынап соқты жел демде. Айтылмай қанша сөз қалды, Арманды сенің кеуденде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ауа райы күрт бұзылып, аспанды сірескен қара бұлт басып кетті, азынап жел тұрды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). **2.** *Ғимараттың, үйдің т.б. тастай болып, суып кетуі.* Қыстай отын ала алмай, мектеп азынап тұрды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаңыл буыны дірілдеп, сүрініп-қабынып жүріп ат қорадай азынаған үйін өзер жылытты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мен болсам азынаған қараңғы үйде жалғыз қаламын (С.Шаймерденов, Мезгіл). **3.** *Мұздау, тоңу.* Суық сорған денесі азынап барады... Ләззәт азынаған бойы жылығандай бұйығып, анасының бауырына тығыла түсті

(Т.Ахтанов, Дала сыры). **4.** *Айғырдың қатты кісінеуі, арқырау.* Буралар көбік шашып, тісін қайрап, Боталар боз іңгеннің күйін сайрап. Жарысып жабағы, тай, айғыр азынап, Алысып асыр салды салып ойнақ (Н.Ахметбеков, Амангелді). Айғырдай болып азынады, Түйедей болып боздады. Еріксіз толғап қозғады, Мұңды, шерді қайдағы (С.Мұқанов, Шығ.). **5.** *Қатты ағындау, жүйіткі.* Азынаған паровоз, Үдей берсін шабысың (Ф.Малдыбаев, Қырым қызы). Рүстемнің оттап жүрген атын көрді, Таңырқап тұрпайына жақын келді. Байтал ед мінгендері көбісінің, Азынап енді Рахыш оларға ерді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **6.** а у ы с. *Зарлау, зарлы үн шығару.* Сен қойғызды десе, азынап пәлені бастайсың да отырасың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төмен қарап аяңдап келе жатыр еді, адамша азынаған бір дауыс құлағына жетті (Қаз. ертегі.). Арыстай азамат отбасында өлді де қалды – Жағалбайлының бүкіл әулеті қара жамылып, азаматым деп азынап отыр (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

АЗЫНАҢҚЫ с ы н. *Суық, азынап тұрған.* Кеше ғана Алтайдың бөктерінде жатқан қара күні ертең келетін азынаңқы қыстың хабаршысындай орман-тоғайды көміп тастапты (О.Бөкеев, Шығ.).

АЗЫНАП-САРНАП ү с т. *Зуылдап, гүлдеп, ызғырықтана.* Тек әлсін-әлсін соққан өкпек желден киіз үйдің жалаңаш сүйегі азынап-сарнап әртүрлі қорқынышты үнге салғандай болады (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

АЗЫНАС= е т. *Айқайласу, шуылдасу.* Заводтың мойындары көкке өрлеп, Көк мақпал бұйра толқын құлаш сермеп, Гудоктар азынасы көк жаңғырта, Мекені асыл кеннің қай жерде деп (Ф.Малдыбаев, Желдірме).

АЗЫНАСУ *Азынас етістігінің қимыл атауы.* Даладағы дауыстардың азынасуына түк естілер емес (Ауызекі).

АЗЫНАТ= е т. **1.** *Үйді қатты суыту, тастай ету.* Тысқа шығатын есік шала жабылатындықтан, саңылауынан кірген жел үйдің ішін азынаттып тұр (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Арғымақты, мініс атты кісінету, арқырату.* Қалың жалды қара айғырды азынаттып қара торы жігіт келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Өке.). Арғымақты азынаттып ер мінген... Азабын да шектім талай жердің кең. Бірер жылда-ақ Жұмыр басты пенденің Бір ғасырда көретінін көрдім мен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Бұрсеңдету, дірдектету, тоңдыру.* Бүйте берсе кедейде қатын қалмас... екі бірдей баласын азынаттып, Бір үйді кетті құртып қаңыратып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЗЫНАУ¹ с ы н. *Салқын, суық, үлдек.* Ол етек-жеңді түре соғатын, қойын-қолтықты қуалай соғатын күздік пен көктемнің *азынау* желіне де көндіккен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

АЗЫНАУ² *Азына етістігінің қимыл атауы; кіжіну, кідіңдеу, қылжақтау.* Бастығы Әскербек те біреудің әйеліне *азынаумен* күні өткен (Ж.Молдағалиев, Самал).

АЗЫН-АУЛАҚ ү с т. *Аздаған, біраз.* Ләпсі – төбет қабаған: Жемтік көрсе тұра ма Ырылдап танау жиырмай, Өзімнен өзім қызғанып, *Азынаулақ* жиғаным Өзіме де бұйырмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Себеппен *азынаулақ* айтып толғау, Жаздым сен жақсыларға сынатпаққа (Базар жырау, Шығ.). Бала болса жас, Құдайдың берген *азынаулақ* дәулетінен зекет бермей қайтып отырамыз (М.Дулатов, Шығ.). Ағатай! Сіздің қимай келгеніңіз, Сол шалдың *азынаулақ* қарасы ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЗЫНАУЫҚ с ы н. **1.** *Азынап, үлдеп соғып тұратын, тынымсыз (жел).* Үйірге ілесіп шінкілдесіп жүргенде аяғы *азынауық* ұшпа желге ұшыраған (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *Азынап, кісіней беретін (айғыр).* Есболайдың жылқы үйірінде *азынауық* қара қасқа айғыр болатын. Ол қасқыр аулауға шыққанда ылғи соған мінітін (Б.Мұқаев, Жалғыз.).

АЗЫН-АУЫҚ ү с т. ж е р г. **Азын-аулақ.** Қолыңнан келіп жатса, оларға да *азынауық* көмектесіп қой (Ауызекі).

АЗЫН-ШОҒЫН ү с т. *Азын-аулақ, аздықтоты, шамалы.* Жиде ағашы бұл маңда *азын-шоғын* ғана. Көмек туралы ойласқан мақұл болар еді... балаларына *азын-шоғын* қаражат жиып берерміз (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Теңізге тор жайғанда, ау көзін *азын-шоғын* балық қабатын (Ә.Нүрпейісов, Сең).

АЗЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Жүдеңкіреу, арып-ашыңқырау.* Кенжелеп еміп, күйлі болғанымен, қар тебуге қарымы әлсіз кенже жабағы шашасын мұз қиып, кейінгі кезде *азыңқырап* еді (С.Бегалин, Жеткіншек). Қыстан *азыңқырап* шыққан қойдың аузы қара жерге тиіп әлденгенше күйек те бітіп қалды (С.Бегалин, Өңгім.). **2.** *Күтімсіздікке қырау, ескіру, тозыңқырау.* Бұларды шолан жақтағы балшығы түсіп *азыңқырап* кеткен бөлмеге жайғастырады (Т.Ахтанов, Шырағың.).

АЗЫП-ТОЗ= е т. **1.** *Аш-жалаңаштыққа қырау, жүдеп-жадау, арып-ашу.* Жалаң аяқ, жалаң бас *азып-тозған* кедейдің қатындары қолдары тілім-тілім болып үй сылап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Тұтқындардың

көбі өзіміз сияқты *азып-тозған*, арыған, тірі өліктей көздері үңірейген аруақтар (С.Сейфуллин, Тар жол.). Енді ғана енесінің *азып-тозып* тұрған түрін аңғарды. Әжейдің кіртінен көз жанары бір жерде тұрақтамай үй ішін кезе береді, бір нәрсе іздегендей (З.Шүкіров, Жас жесір.). **2.** *Бейберекет болу, берекесі кету, талан-таражға түсу.* Бытырап *азып-тозған* ел Бодене емей немене? Ортаңа дуан келген соң, Ел қорғар ерлер өлген соң, Толыңды, елім, шайқады, Тұнығыңды сапырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Үш жүздей солдаты қалған есауыл күндіз-түні ат үстіндегі селкілдеуге шыдай алмай *азып-тозып*, күздің қара жаңбыры басталған кезде, Қарқаралы бекінісіне қарай бұрылды (І.Есенберлин, Қаһар). Жау өзінің қолбасынан айырылып, *азып-тозып* бетімен кетті, содан кейін бұл көлге тірі жан жолаған жоқ (М.Дүзенов, Әке.). **3.** *Ескіру, тозу.* Орталықтағы үй-жайларыңыз *азып-тозды* (М.Тиесов, Дала перзенті). **4.** *Құнарсыздану, сапасын жоғалту.* Жай өшііндегі өңдеуді көрмеген жер ақырында құнарынан айрылып *азып-тозған* (І.Есенберлин, Көлеңке.).

АЗЫП-ТОЗУ *Азып-тоз етістігінің қимыл атауы; жүдеп-жадау, арып-ашу.* Біреулер Малтабар құлдырап кетті, тұрмыста *азып-тозуға* ұшырай бастады деп тіл тигізді (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

АЗЫРАҚ ү с т. *Азгантай, біраз, аз ғана, шамалы.* *Азырақ* сөз сөйлейік ауызға алып, Тыңдаса жұрттың бәрі құлақ салып. Опасыз дүниеге көзім жетпей отыр, Алақтап айналама қайран қалып (Қабан жырау, Алтын қазық). Байбол – осы елдегі епті жігіттің бірі, *азырақ* орысша оқығаны да бар (Б.Майлин, Шығ.). Өткен сайлауда *азырақ* таласымыз болған. Мұнан кейін *азырақ* заман өтті, Салқын түсіп, қар жауар мезгіл жетті, Қарашаның алғашқы қары жауып, Кебек батыр күс алып аңға кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АЗЫРҚАН= е т. *Аз санау, көңілі толмау, місе тұтпай қомсыну.* Ауылдың алты ауызын айтып алып, Сонан соң салсаңдаршы маған салық. Алтау түгіл бір ауыз айтпай жатып, Дұрыс па, дау салуға *азырқан* (Қ.Сатыбалдин, Пьесалар). *Азырқан* әлі төрт жұмбағым бар, Мен сені кіргізейін жерге деймін (Айтыс). Сыйын алмай зіркілдеп, *азырқан*, Озбыр биге обыр бек ашуланды (Ш.Әбенев, Кейіп.).

АЗЫРҚАНУ *Азырқан етістігінің қимыл атауы. ≈ Азырқануың дұрыс емес.*

АЙ¹ з а т. **1.** *Түнде жарық сәуле шашып тұратын аспан денесі. А й сәскелікке келген кезде, бозбала қысыр әңгімеге кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.). А й д ы байқай қарасам, А й д ы бұлт құрсайды, Күнді байқай қарасам, күн жауарға ұқсайды (Батырлыр жыры). Май жұлдызы, таң қысқа, а й жарық, дүние тып-тыныш, жел жоқ (М.Дулатов, Шығ.). О л ыстың оты, жүр енді, жүр! Самаладай а й жарықта өзектеу жермен ауылдың бергі жағындағы қалың шиді бетке алып үшеуі желе-жортып келіп еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).* **2.** а с т р. <лат. luna> *Жердің табиғи серігі, түнде жарық сәуле түсіріп тұратын, жерге гарыштағы ең жақын ғаламшар. Жердің тарту күшіне қарағанда а й бетінің тарту күші 6 есе әлсіз, сондықтан салмағы 60 кг адам ай бетінде 10 кг ғана тартады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).*

Ай бетінен кіріп, күн бетінен шықты. к ө н е. *Ай көрінген кезден бастап күн шыққанға дейін шайқасу. А й б е т і н е н к і р е д і, К ү н б е т і н е н ш ы ғ а д ы,* Екі кіріп шыққанда, Он сегізін құлады (XIX ғас. қазақ поэзиясы).

Айға қарап шабынды. *Аспанға шапты, шапшыды.* Ақылы жоқ арыстан *А й ғ а қ а р а п ш а б ы н а р.* Бозторғайға бақ қонса, Бидайық қыран бағынар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Айға қолы жеткендей. *Бейне бір кемеліне келіп, болып-толып отырғандай. А й ғ а қ о л ы ң ж е т к е н д е й* қуандың ғой (Ауызекі).

Айға ұмтылды [талпынды]. *Қол жетпеске ұмтылды, талаптанды.* Шеш көңілімнің жұмбағын, Әлде бәрі – алданыс. Жас жүрек жайып саусағын, *Т а л ы н ғ а н шығар а й ғ а* алыс (Абай, Тол. жин.).

Айға ұшты. *Көңілі аспанға шарықтады.* Бүгін мен *А й ғ а ұ ш а м* деп тұрғанымда Сен болдың жүрегімде ән бастаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Айға шапты. *Қол жетпеске құлаш ұрды, ұмтылды.* Айласыздың батыры *а й ғ а ш а б а д ы* (Мақал-мәтел). Халықтың туып талай арыстаны, Арындап *а й ғ а ш а у ы п* сан мерт болған (С.Бегалин, Шығ.) *А й ғ а ш а п қ а н* арыстан, Ашуына болайын, Жауға шапқан батырдың Тасуына болайын (Ө.Тұрманжанов, Қаз. мақал.).

Айдан анық. *Өте айқын, ап-анық, көпке белгілі.* Қырғызбай үндемейді ойға қалып, Кей күні ұйықтамайды таңға талып. Жазықсыз жаралының бірі өзі, Андрейдің айтқаны *а й д а н а н ы қ* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Искусство мен әдебиет теориясында осы күні ешқандай дауы жоқ *а й д а н а н ы қ* болған мәселелер бар (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сынның ең артта

қалған дөңгелек екені *а й д а н а н ы қ* – мұнда ешкімнің дауы жоқ секілді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Ай десе аузы бар [жоқ], күн десе көзі бар [жоқ]. б е й н. *Асқан сұлу, өте ажарлы, нұрлы, көрікті.* Оның *а й д е с е а у з ы, к ү н д е с е к ө з і ж о қ* бойжеткен қарындасы бар екен дейді (С.Мұқанов, Шығ.). Хасен деген бір жігіт *а й д е с е а у з ы, к ү н д е с е к ө з і б а р,* ай маңдайлы, жұлдыз көзді сұлуға ғашық болған (С.Сейфуллин, Шығ.).

Айды аспанға шығарды. *Жетер жеріне жеткізді, шырқады.* Мұхамед әкім әл-Таразидың мұрагері бар екен деп жер-жиһанға дәріптеумен қатар, *А й д ы а с п а н ғ а ш ы ғ а р ғ а н* той жасап атаққұмар саудагер өзінің атын да өзгеге таныту еді (І.Есенберлин, Алмас.). Бір рет мықтап тұрып ішіп, *а й д ы а с п а н ғ а ш ы ғ а р ы п* жіберіп барып, қойса да жетпей ме? (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

Айдың [күні аманда] аمانында. *Ел аман, жұрт тынышта; тып-тыныш, сап-сау отырғанда.* Әр жерде әйел бостандығы деп, қыздар кетіп жатыр, балам ер жетті, *а й д ы ң к ү н і а м а н д а* баламды ағаңа өпере ғой, – дедім (Қ.Әбдіқадыров, Шығ.).

Ай жаңасы. *Туған айдың бірінен онына дейінгі кезі (ал айдың жиырмасынан отызына дейін – ай қараңғысы). А й ж а ң а с ы* болғанда аспан жарық болар жарқырап (Қаз. ертег.).

Ай жарығы. *Ай сәулесі.* Әттең, *а й д ы ң ж а р ы ғ ы* күндізгідей, Ер жігіттің қадірін қыз білгендей, Қыз байғұстың басында ықтияр жоқ, Есік ашып, досын үйге кіргізгендей (М.Дулатов, Шығ.).

Ай жүз [жүзді]. п о э т. *Келбетті, көрікті.* Не себептен, білмедім, Дос иісі оның жоқ. Қара көзді, бойы сым, *А й ж ү з д і ғ е* сенім жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көмескі тартып *а й ж ү з і,* Алыс кетті махаббат, Жүрегімнен сыр ұрлап, Жүрегіме жазып хат (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Әлемді *а й ж ү з і ң* мен таңдан-дырып, Көңілін күйзелгеннің жандандырып, Шырылдап, ашты құсым, шыға келдің, Адамға ән беруді арман қылып («Қаз. әдеб.»).

Ай мен күндей, әмбеге [әлемге] бірдей [жарығы бірдей]. п о э т. *Асқан сұлу, көрікті, ешкімнің таласы жоқ, ешкімге жаттығы жоқ, бәріне бірдей.* Сарайға кірсе, сарайдың қақ төрінде *а й м е н к ү н д е й, ә м б е г е б і р д е й* бір перизат отыр екен (Қаз. ертег.). Ағаштың түбінде көрген кісі сүт болып ұйып, қымыз боп іріп, ынтығып, аһ-үһ деп, күйіп-пісіп, өліп-тіріліп қалар *а й м е н к ү н д е й, ә л е м г е*

жарығы бірдей асқан көрікті бір жан отыр екен (Қаз. ертерг.).

Ай қабақ. *п о э т. Сұлу жүзді, қас-қабағы келіскен. Ай қ а б а қ,* алтын кірпік, қызыл ерін, Кел десен, неге аяйын аттың терін, Сарағаш сазға біткен секілденіп, Қай жерде отыр екен бұраң белім (Халық әндері).

Ай қарады. *Бостан-босқа жүрді, тектен-текке жүрді.* Бұл мәселені класс жетекшілерінен сұраңыз, – деді Асайын саспай. – Сіз *а й қ а р а д ы ң ы з* ба? Жалпы, мектепке мен жауаптымын, – деді Асайын қатуланып (С.Омаров, Өмір.).

Ай қараңғысы. *Әр айдың жиырмасынан соң ай жарығының азайып, көмескіленген кезі.* Айдың бүгін нешесі, *А й қ а р а ң ғ ы* кешесі, Падишадан кем емес, Ер Төлеген мүшесі (Қыз Жібек).

Ай қасында шолпандай. *Жарасты, үйлесімді.* Әруақты ұлы сіздей бола алмады, Шолпандай *а й қ а с ы н д а* тола алмады, Мың төгіп, сан сапырып үкім қылдың, Ешбірі бетіңізге келе алмады (Майлықожа, Шығ.).

Ай қораланды. *Толған айдың қызыл арайланып мұнартуы. А й қ о р а л а н с а* арысыңды сайла, Күн қораланса күрегіңді сайла (Мақал).

Ай құшақ. *Айқасқан құшақ.* Аттан секіріп түстім, *а й қ ұ ш а қ* болдық та қалдық (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит).

Ай маңдай. *Маңдайы кере қарыс, әрлі.* Айрылдық арамыздан кетті Мұхтар, *А й м а ң д а й,* айна көзін жұмғандай боп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *А й м а ң д а й* алуан дарынның Тері боп тамшылайсың сен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ай маңдайлы. *Ажарлы, көрікті, сұлу.* Тотықустың ақылымен Хасен пері патшаның қызы жұлдыз көзді, *а й м а ң д а й л ы* Бәді Гүлжамалды алып қайтады (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ай мүдіреді. *Ай саябыр тартып, кідіреді, толастайды.* Мұндасып жер мен адам – екі жүрек, Сыр тыңдап бір-біріне құлақ түред. Бұлардың қайғысынан қараңғылап, Аспанның жұлдыз жымып, *а й м ү д і р е д* (Сара, Тордағы.).

Ай мүйізді. *Қошқар мүйізді, мүйізі жарты ай сияқты иілген, қишті, мықты.* Есенгелдінің белбеуінде кішкентай ғана күміс кездік, *а й м ү й і з* алтынмен зерлеген арқар шақша (І.Есенберлин, Қаһар).

Ай мүйізді, аша тұяқты. *Төрт түлік малдың ішіндегі жылқыдан басқасы айтылады (жылқыны айтыяқ деп атайды).* Біз ұмытсақ та жарықтықтар жепеп, желеп жүреді ғой, – деп арқасы шымырлап кетіп, тез мола басына түнетіп, талай *а й м ү й і з д і,* *а ш а т ұ ы қ т ы л а р ы н* құрмандық қылып, жамбасы мен

терісін емдеушінің өзіне ұстатса да, жазыла алмады (С.Торайғыров, Шығ.).

Ай отырып туды [қалды]. *Айдың түнге қарай шығуы.* Жолаушылар *а й о т ы р ы п т у ғ а н д а* жолға шықты (Ауызекі).

Ай сүттей жарық. *Бұлтсыз, толған айлы түн туралы айтылады.* Олар Сырдың *а й ы с ұ т т е й ж а р ы қ* бір түнінде көптен оңашаланып қыдыруға ойлады (С.Мұқанов, Шығ.).

Ай туды. *Өліарадан кейінгі жаңа айдың алғаш көрінген кезі.* Ал, жаңа *а й т у ы п,* орағы шалқалай жатса, өзіне жайлы, шаруаға жайсыз болады екен – дейді де, орағы жамбастай, я тік боп келсе, өзіне жайсыз, шаруаға жайлы болады екен – дейді (Ата тарих айғақтары).

Ай тұтылды. *Айдың бетін қара көлеңке басты, қарайды.* Дүния көшкен жұртпен тең – Өлімнің бір күн жастығы Басыңа келіп қойылса. Жұлдыздай болмас жарығы *А й т ұ т ы л ы п* қарайса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *А й т ұ т ы л ы п* қарайса, Түн түнегін жапқаны, Ер тұйыққа қамалса, Ит етекпен қапқаны (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Айы батқан [жеткен] айында, күні біткен [жеткен] күнінде. *Ажалы жеткенде. А й ы б а т қ а н а й ы н д а, К ү н і б і т к е н к ү н і н д е,* Дем таусылса жүру жоқ (Қыз Жібек).

Айы оңынан туды. *Дегеніне жетті, жолы болды, мақсаты орындалды.* Оқу бітірдік, өмірге ендік. Онда да *а й ы м о ң ы н а н т у д ы* – бір мекеменің мақтаулы шоферы болдым («Қаз. әдеб.»). *А й ы ң т у с ы н о ң ы н а н,* Жұлдызың тусын солыңнан, Хабарсыз кетсе Төлеген, Сансызбай шығар соңынан (Ғ.Мүсірепов, Қыз Жібек).

Ескі ай. *Ай толғаннан бастап, туғанға дейінгі кезең. Е с к і а й д а* есіркеп, жаңа айда жарылқа (Тілек).

Ескі айдың он төрт [он үш, он екі..., бір] жаңасы. *Ай толғаннан бастап қайта туғанға дейінгі кезең. ≈ Е с к і а й д ы ң б е с ж а ң а с ы н д а* келерсің.

Жаңа ай. *Ай туғаннан бастап толғанға дейінгі кезең. Ескі айда есіркеп, ж а ң а а й д а* жарылқа (тілек).

Жаңа айдың бір [екі, үш..., он үш] жаңасы. *Ай туғаннан бастап толғанға дейінгі кезең, он төрт күн. ≈ Ж а ң а а й д ы ң б е с ж а ң а с ы н д а* келерсің.

Толған ай. *Айдың он төрт күн өтіп, он бесінші күні толысуы. ≈ Т о л ғ а н а й* көрдім.

АЙ² *з а т. Жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, отыз-отыз бір күндік мерзім. Алты а й өтер қыс болып Тізеден қар, белден*

тоң, Жер үстіне күш болып. Қақ айырылып қара жер, Қисаптан тыс қыс болып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Аман болса, бір *а й д а н* соң бала туар, Баласы шыны патша дана туар. Қол қойып, көп алдында қағаз жаздың, Өскен соң жұртқа қанық сөзің қуар (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ай сайын. *Әрбір айда, ай өткен сайын.* Жасыңнан базар жайға барып тұрсың – Өнердің порасын қой, жібегін жи. *А й с а й ы н* әр насихат аңдатамын, Хауіп айлап: «Толқи ма, – деп, – қатпаған ми?» (О.Шораяқов, Шайыр).

Ай арасы толас болды. *Айдың оларасының (өліара) жауын-шашынсыз болуы.* Қазекен *а й а р а с ы т о л а с б о л д ы* деп жатады, бұл – өлара деп аталатын мезгілмен бір (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Ай артынан ай өтті. *Уақыт озды.* Күн артынан күн, *а й а р т ы н а н а й*, жыл артынан жыл *ө т е д і*, Екі қыз өсіп бой жетеді (Қаз. ертер.).

Ай жарым болды. *Жарты ай уақыт өтті.* Бұхара шаһарына барды бұлар, *А й ж а р ы м б о л д ы* деген шамасында (Базар жырау, Шығ.).

Ай жарым шамасында. *Жарты айда, он бес күнде.* Сырымыз елге жайылып бара жатқан көрінеді, енді *а й ж а р ы м ш а м а с ы н д а* сабақ бітіп балалар тарайды (М.Дулатов, Шығ.).

Ай жүр, жыл жүр, аман жүр. *т і л е к. Сапардан аман-есен орал деген мағынада.*

Айы [күні] жетті [толды]. *Екі қабат әйелдің босанатын уақыты болды.* Жәмила *а й ы н а ж е т і п* отыр ғой, соның шілдеханасында тағы сөйлесерміз (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *А й ы т о л ғ а н* Ақсұлу буаз екен, Наркескенмен тастаған ішін тіліп, Найманның да тұқымын құрттың десіп, Шыға берген баланы найзаға іліп (І.Жансүгіров, Шығ.). Өсекке сенген жас адам босанатын *а й ы к ү н і н ің ж е т і п* отыруына қарамай, поезбен келіпті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Ай³ з а т. д і н и. *Ислам дінінің ай орағына ұқсас символы [мұсылмандардың Меккеден Мединеге жасырын қоныс аударған түніндегі ескі айдың көрінісі].* Күмбезді *а й* тұрғызып орнатармын, Айдай қып іші-сыртын борлатармын. Мал аяғы жетпестей, айналанды ат шаптырым жерден бір орлатармын (Е.Қандеков, Тұлпар тұяғы).

Ай таңбалы. *д і н и.* *Мұсылман дініндегі деген мағынада.* Ассалаумағалейкум, қара Бәйтік. Арқадан Шөже келді өлең айтып. Аты аңыз *а й т аң б а л ы* солты дейді, атаңнан қалған екен үлкен тәртіп (Шөже ақын, Шығ.).

Ай⁴ о д. экспр. 1. *Реніш, кейісті білдіру үшін айтылатын одағай.* *А й*, Алла, кімге тиіп шықса да бәрібір емес пе, әйтеуір, күйеуге тиіп шыққасын, – деді Нағима (М.Гумеров, Хазірет.). Бәсе, одан басқа келетін түрің жоқ қой. *А й*, жігіт емессіңдер ғой түге; *А й*, әлгідей нәзік дыбыс қайда! Лағып бара жатқан бірдеңе (Ғ.Сланов, Домбыра.). // *Қаратпа сөз мәнінде біреудің көңілін аудару үшін айтылатын одағай.* *А й*, ағалар, ағалар, Ер қолынан мал тайса, Өзен суды жағалар (Қамбар батыр). *А й*, теңселіп сен неғып жүрсің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *А й*, Қарабек, Қарабек, Қапыда сен қалмағын, Қайғыменен жанбағын (Батырлар жыры).

Ай [әй] дейтін ажа [әже] жоқ, қой дейтін қожа жоқ. *Қақпайлап, бақылап отыратын, тек, тәйт дейтін пенде жоқ, өз бетімен еркінсіп кеткен адам.* Жаман ойлы, бұзық адамдар иесіз қалаға тиіп, неше түрлі талан-тараждар істесе, *ә й д е й т і н ә ж е, қ о й д е й т і н қ о ж а ж о қ* еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Айрандай аптап, күбідей пісіп жүргенінде *а й д е р а ж а, қ о й д е р қ о ж а* болған *ж о қ* (М.Әуезов, Шығ.).

Ай, әлеумет. *Көп қауымға, халайыққа айтылатын қаратпа сөз.* *А й, ә л е у м е т* жан-дар, Асқа жиын адамдар! Жарға құлақ салыңыз, Бірің қалмай біріңіз, Айтқанымды біліңіз, Атқа тегіс мініңіз (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ай көпір атанды. *с ө й л. Жеккөрінішті, жексұрын, сүйкімсіз болды.* Оңғарбай қанша дегенмен де, *а й к ө п і р а т а н а* беруден қашады, Қалибек қолғабыс берер адамға ділгір (Т.Тілеуханов, Біздің әке).

Ай⁵ шы л. экспр. 1. *Күшейту мәнін білдіру үшін айтылатын демеулік шылау.* Жамандар өтірікші өсегі көп, Ел-жұрттың іріткі салар арасында-*а й* (Сүйінбай ақын, Ақиық). Сол мүмкіндікті пайдаланған әкем борышқорлардың бересілерін әлденеше еселеген түрде сыпырады-*а й* кеп! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** *Таңырқау, таңдану, қуаныш сияқты әртүрлі сезім күйін білдіретін демеулік шылау.* Қалқам-*а й*, мен үндемей жүремін көп, Ойлама отсыз, ойсыз, суық жан деп (Абай, Тол. жин.).

Ай-Ай: ай-айдың оты басқа. *Әр кезеңнің өзіне тән сипаты болады деген мағынада қолданылады.* *А й-а й д ың о т ы б а с қ а*, қара сиырдың сүті басқа (Мақал-мәтел).

АйБА= е т. кө н е. *Айбат көрсету, гайбаттау.* Тарақтап *а й б а р* ту сыртын, Аятпен қозғап жақ-ұртын. Ауандап жүрген нән балық, Басын соғып қайраңға, Ит пен құсқа жем болар (Шәңгерей Бөкеев, Шығ.).

АЙБАҒАР з а т. ж е р г. *Құнбағыс*. Біздің ауыл *а й б а ғ а р* егуді осы күні азайтып келеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙБАҚ-САЙБАҚ с ы н. 1. *Ербиген-сербиген, ойқы-шайқы, қиқы-жиқы*. Әрі қарай хат жылдамдата жазылыпты: әріптері *а й б а қ-с а й б а қ* болып аяғын әр жерге бір тигізеді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бүгін көк дәптердің таза беттерін *а й б а қ-с а й б а қ* ірі жазулармен толтыруыма бірқатар себептер итермеледі (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). 2. *Кір-қожалақ, салтақ-салтақ*. Бет-аузым, екі бастан, ит жалағандай *а й б а қ-с а й б а қ* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АЙБАҚТАТ= е т. *Қиқы-жиқы етіп жазу*. Жәня Антонов алдындағы газеттің қиығына әлгі цифрларды *а й б а қ т а т а* жазды да қарындашын столға сарт еткізіп тастай салды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

АЙБАЛАМ з а т. с ө й л. *Байбалам*. Әкесінің әлгі айтып отырғаны үй ішінің үрейін алайын деп, әдейі істеген *а й б а л а м ы* екенін түсініп қалды (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

Айбалам салды. Байбалам салды. Кейбіреулер теңізге шығуға жүрексініп, *а й б а л а м-с а л а* қарқылдап, ұшқан қара қарғаларға, теңіз сарынына секем ала, шошына көз салып қояды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АЙБАЛДАҚ з а т. *Қылыштың сабындағы, мылтықтың шүріппесіндегі ай тәрізді келген тұтқы, жері. ≈ Зерлі а й б а л д а қ*.

АЙБАЛДЫРҒАН з а т. ө с. <лат. archangelica brevicaulis> *Шатырша гүлділер тұқымдасына жататын, қурай тәрізді аласа сабақты көпжылдық шөптесін өсімдік. А й б а л д ы р-ғ а н* тау өзендер мен жылғалардың бойында өседі (ҚСЭ).

АЙБАЛТА з а т. к ө н е. *Ұзын сапты, өткір жүзді, жарты ай бейнесіндегі соғыс қаруы*. Атымын таппай іс қылса, Қайратқа салып күш қылса. *А й б а л т а н ы* мұқалтқан Қайында қатты без болар (Бес ғасыр.). Төртінші бөлімде қазақтың бұрынғы замандағы батыры, үстінде соғысқа шыққанда киетін сауыт, басында темір дулыға, бір қолында найза, бір қолында *а й б а л т а с ы м е н* көрінді (М.Дулатов, Шығ.). Асынып *а й б а л т а с ы н* есіктерде, Күзетші, түсі суық малайлар тұр. Жарқырап алтын киіп, оттай жанып, Патшасып кемпір отыр ызғарланып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Айбалтаның сабындай. поэт. *Жұп-жұмыр*. Білегінің шырайы *А й б а л т а н ы ң с а б ы н д а й* (Қ.Жармағамбетов, Балладалар).

АЙБАЛТАДАЙ с ы н. *Жімі, өткір*. Сөйле-сөйле, мейірімсіз қара қылыш көктемдер,

Қанша жүрек қаза тапты, *А й б а л т а д а й* көзіңнен (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.).

АЙБАЛТАЛЫ с ы н. к ө н е. *Айбалтамен қаруланған (сарбаз), айбалтасы бар. А й б а л-т а л ы*, найзалы топтың басы Бізғұтты болатын (М.Әуезов, Шығ.). *А й б а л т а л ы* Жүгенбай Қамқорға тақап қалғандай шыдамы таусылып, орнынан тағы тұрды (К.Оразалин, Көктем.).

АЙБАЛТАШЫ з а т. к ө н е. *Айбалтамен соғысу әдісін жетік меңгерген жауынгер*. Орта ғасырларда мұндай жауынгерлерден тұтас әскери қосындар – *а й б а л т а ш ы л а р* жасақтары құрылған (ҚҰӘ).

АЙБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. mola mola> *Біріккен жақсүйектілер отрядына жататын ірі балық. А й б а л ы қ* өте өсімтал, оның ұылдырығы 300 млн-ға жетеді (ҚҰӘ).

АЙБАН¹ з а т. ж е р г. *Үйдің кіреберіс бөлмесі, дәліз*. Гүлнар шыныдан *а й б а н ы* бар, есігінің алды гүл майса, финн елінікі тектес кішкентай ғана құрастырмалы ағаш үйге қарай беттеді (Ө.Қанахин, Қүдірет).

АЙБАН² з а т. ж е р г. *Жасы үлкен, сыйлы кісі*. Жаңағы бір *а й б а н* шал соның жөнін біледі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙБАНА з а т. ж е р г. *Айып, кінә*. Талайды талқан еткен майдан ашып, қазақтың сенде кетті-ау *а й б а н а с ы*. Жасында жау іздеген ерлерінің Әйтпесе қалмап еді қайда басы (Б.Айтболатұлы, Өленд.).

АЙБАР¹ з а т. *Айбат, айбын, қаһар*. Исатайдың өлімі, артында қалған көптің өкімет әскерінің *а й б а р ы н а* шыдай алмай бытырауы, өкіметтің елге тарттырған жазасы қазақтың тауын қайырды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Алыптың *а й б а р ы н а* не ғып шыдасын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әл керек, *а й б а р* керек, Әлсіз *а й б а р* не керек (Мақал-мәтел). Бір кезде *а й б а р ы н а н* тау тітіреген Нартай еді, әнекей, көзі жұмылған соң, ол да қор болып қала берді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Айбар көрсетті [жасады, қылды, шашты, шекті]. *Айбат шекті, айбаттанды, қаһар көрсетті*. Қойшының көлігі өгіз не түйе болуы да қолайсыз, қойға шапқан қасқырға *а й б а р көр-с е т е* алмайды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Игіліктің үлкен ақ үй көтеріп, жаңа бір *а й б а р көрсеткеніне* күйініп кетті ме, әйтеуір әйеліне ақырып қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ауылдың бір-болысынан есесін ала алмай жүріп, ақ патшаға *а й б а р ж а с а ғ а н* Қарабектердің несін алған (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Алды-артына орыс-казактан жасауылдар жаптырып,

үлкен бір *айбар шегін* келген (М.Әуезов, Абай жолы).

Айбар көрінді. *Ерекше көзге түсті.* Алыстан *айбар көрінген*, Жиделі жеміс ағашы (Түбек ақын, Жыр.).

Айбар мүйізді. *Ерекше қасиетті, күшті, мықты.* Құландай ащы дауыстым, Құлжадай *айбар мүйіздім*, Қырмыздай ажарлым, Хиуадайын базарлым (Махамбет, Шығ.).

АЙБАРАҚ з а т. *Қоқан-лоқы, бопса.* Алпыс басты ақ орда *Айбарақ* т ы көрсетіп, Төске тігер күн қайда? (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Сен көпе-көрнеу күрескен бол, оларға ақыл үйрет, *айбарақ* жаса, ал мүлдем базардан құла (Д.Досжанов, Дария).

Айбарақ қылды. *Айбат шекті, қарсылық көрсетті.* Берейін деп тұрғанда, ол *айбарақ-қып* бергізбеді (Диал. эксп. матер.).

Айбарақ салды. *Айқай-сүрен салды, ұрандатты.* Көшеде қаптап жүрген халық анадайдан *айбарақ салған* көксауыт пәлелерді көрісімен қоғадай жапырылып жол берді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АЙБАРАҚТА= е т. *Әйгілеу, елге көз қылу, паш ету.* Соңынан *айбарақт* а п топырақ шашады, олар қожа жанына Хаммаль Мерагиді алып қала өміршісіне сый тартуға жөнелді (Д.Досжанов, Жібек.). Шетінен сегіз қанатты, ақ жүннен басып, күйген сүйектің күлімен бояған үзік-туырлықты, сүйегі шомбал, кіншпәк иінді киіз үйлер Жанботаның басшылығын да, атағын да алыстан *айбарақт* а й танытқандай (С.Сматаев, Алғашқы.).

АЙБАР-ҚОҚАЙ з а т. *Қоқан-лоқы, айбарақ.* Зенит зеңбірек те сәт сайын сан атылып, келген самолеттерге *айбар-қоқа* й көрсетіп жатыр (С.Омаров, Қызыл.).

АЙБАРЛАН= е т. **1.** *Айбат, күш көрсету.* Лысенко немістің сөзін беті түтігіп, *айбарлана*, қаһарлана ызаланып үзіп-үзіп жібереді (Б.Момышұлы, Москва.). Жалындай қаулап жанып көтерілген, Миллион құрыш қол тұр *айбарлана* (Бейбітшілік.). **2.** *Ашу қысу, ызалану.* Қалай дейсіз, жөн бе осыңыз? – деп *айбарланып* қарады (Н.Ғабдуллин, Қызық.).

АЙБАРЛАНДЫР= е т. *Ашындыру, ызасын келтіру, ашуландыру.* Гитлер фашистерінің жыртықшытық әрекеті кімді *айбарландыр* м а д ы (Диал. эксп. матер.).

АЙБАРЛАНУ *Айбарлан етістігінің қимыл атауы.* Кемпірдің шалы қасында жоқ, қауындықта жүрсе де *айбарлану* ы н қоймайды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АЙБАРЛЫ с ы н. **1.** *Қаһарлы, сұсты, айбынды.* Өсті батыр тұлғалы, Жолбарыстай қарулы, Қырандайын қырағы, Арыстандай *айбарлы* (Жамбыл, Шығ. жин.). Талай елді аралап, Талай жерді саралап, Біз келеміз бұл күнде, Елге үлгі шашқандай, Дүспанның көңілін басқандай, *Айбарлы* едік бір күнде (М.Дулатов, Шығ.). Жалын құйрыққа мінгенің – хан тағына мінгенің. Ал алдыңнан шыққан арыстан, сенен арыстандай *айбарлы* ұл туады екен (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Өткір, ызбарлы.* Оның сөзі – заң, сермеуі – бұйрық еді. Оның *айбарлы*, ызбарлы сөзін де маңызды қылар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЙБАРЛЫҚ з а т. *Айбындылық, сұстылық.* Былтырдан бері «Қазақ» газеті шығып, өзінің алашына *айбарлық* қылды («Айқап»). Ер – халқының еркесі, Ерекше туған серкесі, *айбарлығы* дүшпанға... Кернеген кектің кеудесі (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

АЙБАРЛЫЛЫҚ з а т. *Айбаттылық, айбындылық.* Әкемнің ағайынға *айбарлығы*, апамның естияр да ақылдылығы... екі оттың басының жарастығын арттырып, көңірсіте түсіретін еді («Қаз. әдеб.»).

АЙБАРСЫЗ с ы н. *Айбынсыз, сескендіре алмайтын, сұсты емес.* Қыпша бел, нәзік денесі болаттай серпіліп, *айбарсыз* күйде қала берді (Абзал жандар).

АЙБАС з а т. *Ет шабатын жарты ай бейнелі темір түйгіш, ұрғы.* Етті... *айбас* ұрғымен... шауып ұсақтау, тұз, пияз, бұрышы татытып женшектеу [керек] (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АЙБАСПА з а т. м е д. *Айкезбе.* *Айбаспа* науқасы бар адамның да көзі ілінетін түннің бір мезгілі. Кірпікке ұйқы ілінбейді (С.Бердікүлов, Жұмыр жер.).

АЙБАТ' [ар. *البته*] з а т. *Айбын, айбар.* Ақырсаң, не шыдарлық *айбаттың* а, Дүспанның қалма мысқыл, ғайбатына. Тұрсам да сайдың көріп тереңдігін, Сенемін ебің менен қайратыңа (А.Байтұрсынов, Шығ.). Аспаннан сорғаласа суға сұңқар, Сүңгімей үйрек сорлы неғып тұрар! Ақырған арыстанның *айбатты* н а Шыдар ма қоян жүрек қорқақ құлдар?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Арыстандай ақырған *Айбатты* н а шыдамай, Хан баласы жылады-ай (Махамбет, Шығ.).

Айбат көрсетті [шашты, қылды, жасады, шекті]. *Қорқытты, күш көрсетті.* Сап түзеген екі ру біріне-бірі бата алмай үш күн тек *айбат көрсетіп* жатты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Мойыл қара түмсығын ырсыта ашып *айбат көрсетпек* болады (Ә.Сәрсенбаев,

Капитан.). Қилыбай маған қарап қарға тұяқ жұдырығын түйіп, бірдеме деп кіжінген болады, *а й б а т ш а ш қ а н* болады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Тарғыл мұрт мияулаған бала мысық, Алып бір жолбарыстай *а й б а т ш а ш а р* (М.Рашев, Қанатты.). Жақын келмей, алыстан *а й б а т қ ы л д ы*, Ататұғын солдаттың сырын білді («ТУГ»). Ласостың жыртқыш түрлері бар, судак ұясы үшін адамға да *а й б а т ж а - с а й д ы* (Ж.Әбиев, Биология.). Кішкентай үкі адамға әлі үйренбепті. Қолыңды жақын апарсаң-ақ, бадырақ көзімен үрпие қарап, *а й б а т ш е к к е н д е й* аузын ашады (З.Шүкіров, Ғажайып.). Бір кезде сол мысық шошып оянғандай атып тұра келді де, тамның көлеңкелеу бұрышына қарап, белін күдірейте *а й б а т ш е г і п* ырылдап қалды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АЙБАТ² с ы н. ж е р г. *Әйбат*. Қолымдағы құсымды, Қапылықпен ұшырдым, Алтыннан *а й б а т* тор жасап, Ақыр да қолға түсірдім (Махамбет, Шығ.). Уай, бөрекелді, там *а й б а т* боп салынған екен. Өзі бір *а й б а т* бала ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙБАТМИЯ з а т. ө с. <лат. *sphaerophysa*> *Бұршақ тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік. А й б а т м и я* мақта, күріш, беде егістері мен бау-бақшаның ішінде өседі (ҚСЭ).

АЙБАТТА= е т. с ө й л. *Файбатта*. Өз үйінде қипандап, кісі үйінде күй таңдап, Ақылы бар кісіні *а й б а т т а й д ы*, даттайды (Абай, Шығ.). Досыңды дұспан көріп *а й б а т т а й с ы ң*, Мінезің өзәзілдің таяғындай (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұман оның сыртынан *а й б а т т а г а н ы* болмаса қарама-қарсы кеп, белдесіп күш көрсете алмайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АЙБАТТАН= е т. *Айбат көрсету, айбарлану, қайраттану, жігерлену*. Ақыра *а й б а т т а н ы п*, құлаш кере, Басына Рүстемнің ұрды келе. Жалма-жан желкесінен шапты оның, Шоқпарын шапшандатып қаға бере (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Егізбай сонда арланды, *А й б а т т а н ы п* шамданды, Жаушылықпен баруға (Батырлар жыры). Дина басын көтергенде, бүкшиген белі жазылып, *а й б а т т а н а* түсті (С.Бақбергенов, Күй).

АЙБАТТАНДЫР= е т. 1. *Сұстандыру, қорқынышты ету, айбарландыру*. Қатпарлы қою қасы қанталаған қызыл көзін *а й б а т т а н д ы р ы п* суық қаратады (К.Оразалин, Көктем.). 2. *Рухтандыру, қайраттандыру, жігерлендіру*. Мылтығының басына да қызыл шоқ байлап *а й б а т т а н д ы р а* түскен (К.Оразалин, Көктем.). Бізде, әсілі, ұлттық

рухты көтеретін, *а й б а т т а н д ы р а т ы н* ескерткіштер аз, барының «бас терісі келіспей» тұр ғой («Жас Алаш»).

АЙБАТТАНУ *Айбаттан етістігінің қимыл атауы*. Иттің *а й б а т т а н у ы н а* қарамастан аулаға кірді (Ауызекі).

АЙБАТТАУ *Айбатта етістігінің қимыл атауы*. Көрмегесін *а й б а т т а у* да қиын, қандай ойы барын қайдан білейін, қолында бар ғой, малға тарылмас (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

АЙБАТТЫ с ы н. *Қаһарлы, сұсты, айбынды, күшті, айбарлы*. Жүректі жолбарыстай, *а й б а т т ы* арыстандай болып іштен тумаиды (Б.Момышұлы, Офицер.). Ақ алмастай *а й б а т т ы с ы ң*, Арыстандай арындаған Жолбарыстай жоталысың, Қайтып бетің шағылмаған (Ақын жырлары). Иттің ырылы *а й б а т т ы* шығып, арасында арс-арс етіп үріп қояды, кейде үні әлсіреп өшіп бара жатады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты. п о э т. *Аса қаһарлы, жойқын күшті, айбарлы*. Жас адам дегенің *а р ы с т а н д а й а й б а т т ы*, *ж о л б а р ы с т а й қ а й р а т т ы* болмай ма?! (Б.Тілегенов, Көктем.).

АЙБАТТЫҚ з а т. *Айбатқа тәндік*. Данышпан сөз жазғанын, білімді Ақан, Құдайым шешен қылды тіліңді, Ақан. Бұл сөзі *а й б а т т ы қ қ а* қосылмайды, Айтамын көзбен көрген шынымды, Ақан (Ақан сері, Шығ.).

АЙБАТТЫЛЫҚ з а т. *Сұстылық, қаһарлылық, айбындылық*. Жүректің айтатыны – *а й б а т т ы л ы қ*, Жүректің үйретері – қайраттылық (Б.Исаев, Отыз. көктем.).

АЙБҮРКЕНШЕК з а т. э т н. *Түскен келінге сәукеле сыртынан жабатын жамылғы*. Алғаным келін болған жұрт, *а й б ү р к е н ш е к* салған жұрт (Едіге).

АЙБЫЛ= е т. ж е р г. *Қаймығу, сескену*. *А й б ы л ы п* анадайда тұрып алды Мені де Мұқатар деп барсам жуық (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЙБЫН з а т. *Айбат, айбар, ызбар*. Біреуге о деп, біреуге бұ деп сөзге кіріспесе, ептеп-септеп өз құлқын да ойламаса, ел адамының адамдығы, *а й б ы н ы* бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Маған шын, саған өтірік, әлгі адам менің *а й б ы н ы м а* шыдамай, кейін шегіне берді (З.Пашкин, Теміртау).

Айбынын сыртына шығарды. *Ашу-ызасын білдірді, ызбарланды*. Бар *а й б ы н ы н с ы р т ы н а* шығарып отырған Жармұхамбет енді жылы шыраймен шыққанына көшеде оны манадан бері күтіп тұрған Берікбол, Малтабар іштерінен қуанды (М.Дулатов, Шығ.).

АЙБЫН= е т. *Жасқану, имену, қаймығу, қорқу*. Күтті ел аңсап, асыға қызыл ерін, Жау а й б ы н ғ а н атынан ардагерін (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Мен әкемді тұлға көруші едім. Әкем қатарымда тұрса, арыстанға да а й б ы н б а й ұмтылар едім (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Жат а й б ы н а р ісі жоқ, Жау айдынар күші жоқ (Абай, Шығ.). Дыбыс беруге батылы жетпей, қыздан а й б ы н ы п түр еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЙБЫНДАН= е т. *Айбарлану, қатулану, қайраттану*. [Жау] а й б ы н д а н ы п қабамын деп қарсы ұмтылды (Б.Момышұлы, Офицер.). Жүп жазбай қуанышта, қайғыда да келеміз тұлғаланып а й б ы н д а н а, Өмірдің өзі бізді достастырған, Ондайлар қан жауса да айырыла ма! (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

АЙБЫНДАНДЫР= е т. *Айбарландыру, қатуландыру, қайраттандыру*. Ақын адамгершілікті, сұлулықты, өнерді құдіреттендіріп, а й б ы н д а н д ы р ы п аспанға көтерді («Қаз. әдеб.»).

АЙБЫНДАНДЫРУ *Айбындандыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жауынгерлерді а й б ы н д а н д ы р у.

АЙБЫНДАНУ *Айбындан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жауынгердің а й б ы н д а н у ы үшін.

АЙБЫНДАС= е т. *Бірігіп күш жинасу*. (Олар) а й б ы н д а с қ а н арыстан (Е.Ысмайылов, Ақындар).

АЙБЫНДЫ с ы н. *Айбатты, айбарлы, ызбарлы*. Без белді қара бүркіттей, айыр сақал, қылыш мұрт, қабақты, қасты, мұрынды, а й б ы н д ы, арғымақ ақсары кісі, келбеті бұрынғының батырындай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қартайып Арыстанның әлі кетті, А й б ы н д ы жұрт қорқатын сәні кетті, Бетіне жан келмейтін уақыттары Артына бір қарамай бөрі өтті (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Алаш» – а й б ы н д ы ұраны. Қасиетті құраны. Алаштың олар құрбаны, Мен жастарға сенемін! (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЙБЫНДЫЛЫҚ з а т. *Айбаттылық, айбарлылық*. Күресте күш шынығып, арпалыста арбаудан өтіп барып айла мен а й б ы н д ы л ы қ пайда болады (Б.Момышұлы, Офицер.). Мындаған трактор агрегаттарында еңбектегі а й б ы н д ы л ы қ т ы ң символы – ал қызыл вымпельдер желбіреуде («Лен. жас»). Бұл қалпында жуасып, а й б ы н д ы л ы ғы н а н айырылып, төменшіктеп тұр ғой (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АЙБЫНДЫР= е т. *Қаймықтыру, сескендіру, қорқыту*. Қанша рақат болса да, ертен

тағы жорық барып, алда талай азапты кешу, арпалыс тұрғанын сездіріп, бір түрлі а й б ы н д ы р ы п тастайтын қатыгез рухтың қаһарлы сесіндей (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АЙБЫНСЫЗ с ы н. *Қаһарсыз, сұссыз, қайратсыз*. Адамның анасы тәтті, атасы қаты болмаса, одан тараған ұрпақ жігерсіз, а й б ы н с ы з болады (М.Рүстемов, Нартай).

АЙБЫНТ= е т. *Жасқандыру, имендіру, қаймықтыру*. Болыс надан. Надан болғандықтан халықты қара күшпен жаншып, тұншықтырып а й б ы н т ы п ұстайды (Д.Әбілев, Ақын.).

АЙБЫНУ *Айбын етістігінің қимыл атауы*. А й б ы н у, ығу жоқ. Осының бәрі өжеттік пе, әлде бір сенгені бар ма? (Т.Ахтанов, Дала сыры). [Олар] дінге сенбейді, Құдайдан қорықпайды, сонда қалай деп ойлайсыз, жұрт бірденеден а й б ы н у керек қой (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АЙВА з а т. ө с. <лат. cydonia>. *Оңтүстікте өсетін алаша тұқымдас, тәтті жеміс*. Кейбір өсімдіктердің апельсин, лимон, мандарин, а й в а, алма, алхорының клетка шырынында пектин деп аталатын заттың да ерітіндісі кездеседі (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). А й в а н ы ң үйде өсірілетін жапондық және қытайлық түрлері бар, олар 30–40 жыл өмір сүреді (ҚҰЭ).

АЙГӨЛЕК з а т. о й ы н. *Балалардың қол ұстасқан қарсы топты жүгірген бойы жарып өтіп ойнайтын ойыны*. А й г ө л е к -ау, а й г ө л е к, Айдың жүзі дөңгелек. Күші мығым қуатты, Екпіні желдей өршіген, Саған қандай ер керек (Е. Сағындықов, Қазақтың ұлттық.). А й г ө л е к ойыны айлы кеште, далада өтеді. Ойыншылар тең екі топқа бөлінеді де, қазқатар қол ұстасып, құлаштарын керіп, бірбірінен 15–20 қадам қарама-қарсы тізіліп тұрады (ҚҰЭ).

АЙГӨЛЕКТЕН= е т. *Шиыршықталу, дөңгелектену*. Алтайда бұтағы а й г ө л е к т е н е бітетін салба-салба самырсындар өседі. Сібір самырсындары секілді оның басына балқарағай шығады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

АЙГҮЛ з а т. ө с. с ө й л. *Таулы жерде өсетін жабайы гүл түрі*. Темірлі таудың қойнында жидек, нелер әдемі түз гүлдері... қызғалдақ, сарғалдақ, а й г ү л, миуа, керегөз сияқты қызыл да жасыл гүлдер жазға салым толықсып қаптап кетеді (З.Шашкин, Теміртау).

АЙҒАБАҚ з а т. ж е р г. *Тудың басына ілетін ай бейнесі*. Туының а й ғ а б а ғ ы жарқырап тұр екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). А й ғ а б а ғ ы н жарқылдатып Көтібар туды жоғары қарай көтерді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙҒАЙ з а т. *Дауыстың көтеріңкі шығуы, айқай.* Дөң басындағы қойшының *а й ғ а й ы м е н* қатар ауылдағы көрі-жас иттерді айтақтап түгел жүгірді (М.Әуезов, Көксерек). Шөпшілердің *а й ғ а й ы н* естісімен қасқырлар дүркіреп қаша жөнелді (Қаз. ертег.).

Айғай салды. *Айғайлады, қатты дауыстады.* Шектіні ер Әлібек шауып алды, Айманның Көтібардан кегін алды. Айман қайда, тез шықшы алдыма деп, Қорада ер Әлібек *а й ғ а й с а л д ы* (Айман-Шолпан). Айырылып арқанынан Әзім қалды, – Арқанды неге алдың? – деп, *а й ғ а й с а л д ы*. Долдықпен хан Ескендір ашуланды, Ашуланып қақпаға жетіп барды, Қақпаны дүрілдетіп қағып-қағып, Қақпанды аш! – деп, барынша *а й ғ а й с а л д ы* (Абай, Шығ.).

Жан айғайы. экспр. *Жан күйініші, жан сезімі, ішкі күйзеліс.* Шынында ол – су астының найзағайы, От болып жүрген жері, барған жайы. Жүрегін жандырады сұлулардың, Естіліп құмарлықтың *ж а н а й ғ а й ы* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

АЙҒАЙ-АТТАН з а т. *Айқайлаған, аттандаған дыбыс, дауыс.* Баскарманың бас салып ұрысканы, бригадирдің *а й ғ а й - а т т а н ы* Нәшекеңнің төбесін бір көрсеткеніне тұрмайды (Қ.Қазыбаев, Ызғар). Мырқасым ұйқысы келмей, ояу жатыр еді, бөрінен бұрын сол атқа мінді, кідірмей *а й ғ а й - а т т а н* шыққан жаққа бет алды (Ж.Тұрлыбаев, Семсер).

АЙҒАЙЛА = е т. *Қатты дауыс шығару, айқай салу.* *А й ғ а й л а ғ а н* бала, ауқаулаған қатындардың дауысы қосылып, көлдің басы ың-жың болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Экипаж мүшелері қуанышты үнмен *а й ғ а й л а н* жіберді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Ішіне сырын түйген боран залым, Қарасын көрсетпейді Жәмиляның. Естіртпей *а й ғ а й л а ғ а н* дауыстарды, Дүрілдеп төгіп тұрды бар қаһарын (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АЙҒАЙЛАҒЫШ с ы н. *Қатты дауыстап сөйлеуге құмар, үнемі ауық-ауық айғайлап тұратын.* Болғанда мен ақсұңқар, сен бір тауық, Сен – өтеш *а й ғ а й л а ғ ы ш* ауық-ауық (Жамбыл, Таңд. жин.).

АЙҒАЙЛАП-ҰЙҒАЙЛАП ү с т. *Улапыулап, дабырлап, қатты-қатты сөйлеп.* Оның құлағы саңырау, *а й ғ а й л а п - ұ й ғ а й л а п* есінді шығарады (Т.Әбдіков, Көкжиек).

АЙҒАЙЛАС = е т. *Айғай салысу, ұрысу, аттандасу.* Орданың ауласы аттылы, түйелі, жаяуы аралас құжынаған халық. Бірінің-бірі атының басына ұрып, *а й ғ а й л а с ы п* жатқандары (Б.Аманшин, Жар мұңы). Кейде

ақырын сыбырласып, кейде күбірлеп, кейде *а й ғ а й л а с ы п* сөз таластырып жатыр (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.).

АЙҒАЙЛАСУ *Айғайлас етістігінің қимыл атауы.* Хатшымен дауыс көтеріп *а й ғ а й л а с у ғ а* бола ма, енді не дейсің? (З.Шашкин, Өмір.).

АЙҒАЙЛАТ = е т. 1. *Айғай салдыру, қатты дауыс шығарту.* Кел тағы да деп қатарласа, қайтадан *а й ғ а й л а т т ы м* (З.Шашкин, Доктор.). 2. *Ойбайлату, жылату.* Баланы *а й ғ а й л а т п а*, – деді (Ауызекі).

АЙҒАЙЛАУ *Айғайла етістігінің қимыл атауы.* Үрейі ұшқан Әлімханның есі шығып, *а й ғ а й л а у ғ а* да шамасы келмеді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Саясат, жоспар, қызмет деп *а й ғ а й л а у м е н* жүргенімде саймаға ақ кіріпті (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

АЙҒАЙЛАУШЫ з а т. *Дауыстап сөйлеуші; көтермелеуші, қостаушы.* Әншілік даусы болмаса да, қасына бірнеше жігітті жинап алып, өлеңдете жөнелді, әнді бастаушы да, керек жерінде көтермелеп *а й ғ а й л а у ш ы* да өзі болды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

АЙҒАЙЛЫ с ы н. 1. *Айқай-ұйқайлы, шулы.* Арқаның әні толқынды, ырғақты, *а й ғ а й л ы*, қайталамалы, қайыруы ұзын болып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрынғыдай *а й ғ а й ы* өмірі жоқ, бірақ бұрынғыша тегеуріні мықты (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). 2. *а у ы с. Ұрыс-керісті, дау-жанжалды.* *А й ғ а й л ы* жерде ақыл аз деген емес пе! Ондай дертке ұшырағандардың үйінде тыныштық, береке, махаббат, ұйымшылдық тұра ма, сірә! («Лен. жас»).

АЙҒАЙ-СҮРГІН з а т. *Айқай-ұйқай, у-шу, ұрыс-керіс.* Сол жылы шабындық та мол болып Естөре, Бестөрелердің даулары бөтуға келіп, *а й ғ а й - с ү р г і н* басылған болатын (Т.Әбдіков, Ақиқат).

АЙҒАЙ-СҮРЕН з а т. *Айқайлаған, аттандаған дауыс, у-шу.* *А й ғ а й - с ү р е н* бұрынғысынан да күшейе түсті. Сол-ақ екен, тиелген поезд орнынан ақырын қозғалып, батысқа қарай жылжып кетті (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

АЙҒАЙСЫЗ с ы н. *Ың-шыңсыз, у-шуы жоқ, айқай-ұйқайсыз.* Ауылдың жұмысы *а й ғ а й с ы з* бітпейді: бір күн онысы, бір күн мұнысы килігеді де жатады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

АЙҒАЙ-ҰЙҒАЙ з а т. с ө й л. *У-шу, айқайласқан қатты дауыс.* Терезеден, есіктен *а й ғ а й - ұ й ғ а й*, жамыраған дауыс естіліп тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тарс етіп мылтық атылды: *а й ғ а й - ұ й ғ а й*, шырылдаған ысқырық (Т.Әбдіков, Ақиқат).

АЙҒАЙ-ШУ з а т. *Айқай-қайқай, у-ду, даң-даң, шаң-шұң*. Інілерінің бір шама *а й ғ а й-ш у ы* бар, соған төзең болғаны (З.Қабдолов, Жалын). Жағалай жоқтау, сыңсу, зарлау, халық *а й ғ а й-ш у ы* жер-көкті жаңғыртырды (М.Әуезов, Қилы заман). Бұл үйден Ықыштың сыңкылдаған, Құрманның кеңкілдеген күлкісінен басқа *а й ғ а й-ш у* естіліп көрген емес (З.Ақышев, Ақбел.).

АЙҒАЙ-ШУЛЫ с ы н. *Айқай-қайқайы, ың-шыңы көп*. Арықтың *а й ғ а й-ш у л ы* ағысы ұнар, Ойымның ағысында жарысы бар, Сақшыдай суды бойлап жағалаған, Аңсағай ақ қайыңдар жалы шұбар (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

АЙҒАЙ-ШУСЫЗ с ы н. *Ың-жыңсыз, у-шусыз*. Айтылған мезгілде вокзалға да келдік, *а й ғ а й-ш у с ы з* вагондарымызға отырып жатырмыз. Әрі-беріден соң поезымыз ақырын жылжып қозғала берді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

АЙҒАЙШЫ з а т. **1.** *Айғайлаған, айғайшыл адам*. Бір үйге бір *айғайшы* керек (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Қамқоршы, бас-көз болушы, қолташап-қорғаушысы*. Елу шақты түтіндегі азғантай елге *а й ғ а й ш ы* болдым деп менің жүрген түрім мынау (Қ.Ысқақов, Тұйық). *А й ғ а й ш ы с ы* – Қамқа әжем де, асыраушысы – біздің үй. Әкемнің қарап отыра алмаймын дегендегі тапқаны – осы (Т.Иманбеков, Үш ай.).

АЙҒАҚ з а т. **1.** *Дәлел, куә*. Сексенді сен атқардың жұмыспенен, Күндерде қарлы жаңбыр жүріспенен. Өзіңді көзіңе айтып мақтау емес, Бізсіз де ісің *а й ғ а қ* түр істеген. Ұл туып ұлы жолда қызмет етсе, Онан зор ұлтқа бар ма бырыс деген?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір алла жалғыз өзі болсын *а й ғ а қ*, Тұралық уағданы бекем байлап, Сен үшін бір басымды еттім құрбан, Шынжырлап жіберсе де Сібірге айдап! (М.Дулатов, Шығ.). **2.** з а ң. *Тінту, тергеу кездерінде куәгер болуға арнайы шақырылатын адам*. Берік кешіктірмей *а й ғ а қ т а р д ы* шақыртып, солардың қатысуымен Козелькинаға бірнеше суреттерді қатар қойып көрсетті (Қ.Құдабаева, Ұйқысыз.). **3.** *Қылмыстың жасалғанын дәлелдейтін дерек заттар*.

Айғақ болды. Дәлел, уәж, куә болды. Садақтан суылдатып оқ жаудырдым, Ажалдың *а й ғ а ғы б о п* қандар ақты (И.Байзақов, Шығ.).

Айғақ салды. Дәлел айтты, куә тартты, мойындатты. Мұндай істердің бәрінде де қазақ өтірік *а й ғ а қ с а л ы п*, қаралаған адамдарының қолына мылтық, найза, ту ұстатады (М.Дулатов, Шығ.).

АЙҒАҚКЕР з а т. *Айғақ болушы, куәгер*. Гринев көтеріліске араласқан жоқ, бірақ оның

қалайша өткеніне айғақ болды. Ол оқиғаны тудырушы, өркендетуші әрекет иесі емес, тек *а й ғ а қ к е р* ғана («Қаз. әдеб.»).

АЙҒАҚСЫЗ с ы н. *Айғағы жоқ, дәлелсіз*. Кеулесіп керей, аргын сендей сүріс, Болуға айналып тұр үлкен ұрыс. Алмады Алтай тағы мойынына, *А й ғ а қ с ы з* әлсіреп тұр айқын қылмыс (І.Жансүгіров, Поэм.).

АЙҒАҚТА= е т. *Анықтау, дәлелдеу*. «Жүзден – жүз» деген сөзі дабыра емес, шындық болғанын *а й ғ а қ т а п*, омырауында алтын жұлдыз жарқырайды (С.Бакбергенев, Менің досым). Бұл тағы да заң шығару процесіне қатысушылардың кәсібилігін *а й ғ а қ т а д ы* («Егемен Қазақстан»).

АЙҒАҚТАЙ с ы н. *Айғақ сияқты, дәлел тәрізді*. Үш ғасырдың жотасынан кейінге, Көз жіберсең, Украина көгінде, Жарқырайды тұңғыш достың жұлдызы, Ұлы *а й ғ а қ т а й* жеткен біздің өмірге (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

АЙҒАҚТАЛ= е т. **1.** *Анықталу, дәлелдену, айқындалу*. Оның ұзақ жол үшін жаралғаны жыл өткен сайын *а й ғ а қ т а л ы п* келеді (Ж.Әбдірәшев, Парасат пен парыз). **2.** *Ақталу, жазықсыз болып шығу*.

АЙҒАҚТАМА з а т. з а ң. *Бұлтартпайтын дәлелдеме, анықтама, айқындама*. Оны әшкерелейтіндей, қылмысын бұлтартпай мойындатын *а й ғ а қ т а м а д а н* не бар? («Қаз. әдеб.»).

АЙҒАҚТАТ= е т. *Дәлелдету, анықтату*. Оның бас болғанымен, барлық адамға төн осалдық – мақтан сүйгіштіктен құр еместігін *а й-ғ а қ т а т т ы* (Ә.Сараев, Бозқырау).

АЙҒАҚТАУ *Айғақта етістігінің қимыл атауы*. Құжаттар оны *а й ғ а қ т а у* үшін қажет (Ауызекі).

АЙҒАҚТАУШЫ з а т. *Анықтаушы, айқындаушы*. Жарық көзінен шығатын жарық ағыны сол жарық көзінің қуатын *а й ғ а қ т а у ш ы н ы ң* өзі екен (А.Қалығұлов, Сан сырлы.).

АЙҒАҚТЫ с ы н. *Ақиқатты, дәлелді*. Поповтың хаты қылмыстың ізін жасырып, пара ұсынғандықтан *а й ғ а қ т ы* нәрсе ретінде көрсетілген сияқты (А.Машанов, Жер асты.).

АЙҒЫЗ з а т. *Денеге, затқа түскен терең сызықша із, жағал*. Дәмелінің иіле тартылған қара қастары арасында қолдан қойғандай *а й-ғ ы з* бар (Ө.Қанахин, Дәмелі). Кіршіксіз қолым баттасты, Күс пе, *а й ғ ы з ба* – тап басты. Тақылдаттың жасаған, Мен сияқты қақбасты (Б.Майлин, Шығ.). Өмірден көрген өр таксірет өз белгісін қалдырғандай беті әжім *а й ғ ы з ы н а* толы (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

АЙҒЫЗ-АЙҒЫЗ с ы н. **1.** *Кір-кір, жағал-жағал, сатпақ-сатпақ*. Землянкалардың төбе-

сінен аққан су қабырғаларды *а й ғ ы з-а й ғ ы з* етіпті де, бұрыштарын опырып, құлатып кетіпті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2. Тілім-тілім, шимай-шимай.** Біраздан соң тастады оны, Ат қораға алып барып. *А й ғ ы з-а й ғ ы з*, қан-қан жоны, Батыр бала кетті талып (А.Шамкенов, Сағат). Мұқан болыс атының жалын құшты, *А й ғ ы з-а й ғ ы з* маңдайдан қаны жосып (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

АЙҒЫЗДА= е т. **1.** *Айғыз-айғыз, кір-кір ету, сатпақтау, ластау.* Бала айтқанды тыңдамастан үстін-үстін *а й ғ ы з д а й* берді (Ауыз-екі). **2.** *Айқұш-құқыш ету, ерсілі-қарсылы із түсіру.* Бүкіл даланы *а й ғ ы з д а п* қазып тастады (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). Таудың сай-сала белендерін көшкін мұз тереңдете қазып *а й ғ ы з д а п* барады (А.Машанов, Жер асты.). **3.** *Тілім-тілім ету.* Ақ құба жүзін әжім *а й ғ ы з д а п* қыртыстанып қалған (Ғ.Сланов, Домбыра). **4.** *Шимайлау, сызғыштау.* Дөңтерін *а й ғ ы з д а п* тастағанын қарашы (Ауызекі).

АЙҒЫЗДАЛ= е т. **1.** *Кірлеу, айғыз-айғыз болу.* Керейдің кербезі атанған Сәбираның шаң жұқпайтын кимешегі *а й ғ ы з д а л ы п* қалыпты (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). **2.** *Айқұш-құқыш болу; қым-қиғаш, ерсілі-қарсылы із түсу.* Тоғай іші машина дөңгелегімен әбден *а й ғ ы з д а л ы п т ы* (К.Тоқаев, Тасқын). Майданға келіп кіргенде, *а й ғ ы з д а л ы п* жер жатты (А.Лекеров, Достар). **3.** *Шимайлану, сызылу.* Ол қабырғадағы кішкене пердені сыпырып тастап, беті түрлі-түсті қарындашпен *а й ғ ы з д а л ғ а н* картаға үңіліп бір сәт тұрады (К.Тоқаев, Тасқын). **4.** *Әжім түсу, әжім-әжім болу.* Әкесінің беті әжептеуір *а й ғ ы з д а л ы п* қалыпты (Ауызекі).

АЙҒЫЗДАН= е т. **1.** *Кірлеу, ластану.* Беті *а й ғ ы з д а н ы п*, бұрыл тартқан ұзын сақалына қан жұқты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Сүмбе ізінің кейбірінен қан шығып, кейбірі көгере ісіп, арқасы *а й ғ ы з д а н ғ а н* тұтқын қимылсыз (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). **2.** *Айғыз-айғыз болып тілгілену, айқұш-құқыш сызықтану.* Дуалының сылақтары көшіп, *а й ғ ы з д а н ы п* тұр (Т.Иманбеков, Үш ай.). Даланың *а й ғ ы з д а н ғ а н* қанды жүзін, Тазартып жаңбыр суы жуып жатты (Т.Бердияров, Мен өмір.).

АЙҒЫЗДАНУ *Айғыздан етістігінің қимыл атауы; айқұш-құқыш сызықтану.* Жазық кең дала өр жерден машина жолына айналып, әбден *а й ғ ы з д а н у ғ а* айналыпты (М.Қаратаев, Далада).

АЙҒЫР з а т. *Үйірге түсетін еркек жылқы.* Адыр-адыр таулардан, *А й ғ ы р* мініп мен келдім. Ауыздыға бой бермей, Сіздің үйге кез келдім (С.Сейфуллин, Шығ.). Оған ілесе қалың жалды қара *а й ғ ы р д ы* азынатып, қара торы, қызыл шырайлы жігіт келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Облыс әзірге екі жүк машина, асыл тұқымды екі *а й ғ ы р*, үш бұқа, жиырма бес сиыр бермек (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Айғырдан шықты. *Биенің тоқтап, буаз болуы. ≈ А й ғ ы р д а н ш ы қ қ а н* бие.

Айғырды төркіндету. м а л ш а р. *Өзінің шыққан үйіріне апарып, ондағы мазасыз сәуірліктерді алып кетіп, мауқын бастыру, көңіл-күйін көтеру.* Ең соңғы ынталандыру шарасы – *а й ғ ы р д ы т ө р к і н д е т у* («Егемен Қазақстан»).

Айғыр үйірге түсті [салды]. *Үйірлі биеге айғыр салды, айғыр үйірге қосылды.* Шаруа *ү й і р ғ е а й ғ ы р д ы* белгілі мерзімде салады (Ауызекі).

Айғыр үйір жылқы. *Айғырға қосатын бір үйір бие, құлындаған соң сол топтағы құлын-тайларды жинақтап атау, санау.* Ұстамай қоя берсе, әлдеқашан *а й ғ ы р ү й і р і ж ы л қ ы* болмас па еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Айғыр шапты. *Айғыр биеге артылды, жанасты (бура шөкті, қайыды, бұқа, қошқар, теке қашырды дейді).* Бауыржан Момышұлы «мен», «мен» деп қоймайтын бір Социалистік Еңбек Еріне: «*А й ғ ы р ш а п т ы*, байтал тапты, оған сенің қандай қатысың бар?» – деген екен («Жас Алаш»).

Қара айғыр. б е й н. *Паровоз мағынасында.* Қозғалды алып *қ а р а а й ғ ы р*, Қаһарлы күшпен ақырып. Жай салмақпен аяндап, Күштерін жинап шақырып (С.Сейфуллин, Өлең.).

Құр айғыр. *Ұсталмай жылқы арасында жүрген, мініске үйретілмеген семіз, қоңды, асау айғыр.* Ол кезде *қ ұ р а й ғ ы р д ы* үйретіп жүрген шығармыз, жығылмай кеттім (Б.Мұқай, Өмірзая). Жылқышылар қатарынан бес-алты *қ ұ р а й ғ ы р д ы* жаратып жүреді екен (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

Құтпан айғыр. *Құтты, байлық басы есептелетін, үйіріне жайлы, зиянсыз, зәбірсіз айғыр.* Мен де сені келешекте сол *қ ұ т п а н а й ғ ы р д а й*, үйіріне жайлы, зәбірсіз жан бола ма деуші едім (Ә.Нүрпейісов, Сергелдең).

Сәурік [сәуір] айғыр. *Жаңадан үйір ала бастаған жас айғыр.* Құла жирен *с ә у р і к а й ғ ы р* екі байталды алдына сала қуып ала жөнелді (С.Бегалин, Бала Шоқан.).

Айғырдай с ы н. **1.** *Айғыр сияқты.* *А й ғ ы р д а й* болып азынады, Түйедей болып боз-

дады. Еріксіз толғап қозғады, Мұнды-шерді қайдағы (С.Мұқанов, Шығ.). Бұрынғысынша *а й ғ ы р д а й* азынамай, момақансып қана сөйлеседі (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *а у ы с. Үлкен, жуан, дәу.* Таудағы сарымсақтар *а й ғ ы р д а й* жуан боп өседі (Ауызекі).

АЙҒЫРЖУА *з а т. ө с.* <лат. *allium galanthum*> *Сүттіген тұстес жуаның жуан түрі.* Таулы жерлерде өсетін сарымсақ, *а й ғ ы р ж у а*, тау пияздары көпжылдық өсімдіктер болып саналады (Ботаника).

АЙҒЫРҚИЯҚ *з а т. ө с.* <лат. *elymus giganteus*> *Қияқ туысына жататын көпжылдық, тамыр сабақты шөптесін өсімдік.* Қыр-қыраттар мен жазықтарда қияқ туысына жататын көпжылдық *а й ғ ы р қ и я қ* өсімдігі өседі (Ботаника). *А й ғ ы р қ и я қ* құмдақ топырақты тоқтату үшін және жайылым өсімдігі ретінде кейбір аймақтарда қолдан өсіріледі (КҰЭ).

АЙҒЫРЛЫҚ *з а т. 1.* *Айғыр болуға жарайтын, айғыр болушылық, айғырға тән мінез, әрекет.* Аанада жылқыға да шауыпты. Қоңыр айғырдың *а й ғ ы р л ы ғ ы н а н* ғана аман қалғанға ұқсайды (К.Қазыбаев, Ызғар). Айғыр ғой мынау. Аштан өлейін деп тұрып *а й ғ ы р л ы қ т ы* қайтеді? (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *а у ы с.* *Әлдеқандай болып қоқандаушылық, мықты-сынушылық.* Бұған сен *а й ғ ы р л ы қ* етпей-ақ қойсаң қайтеді тап бүгін («Жетісу»).

АЙҒЫРСЫ = *е т. 1.* *Айғыр болғансу, айғыр сияқтану.* **2.** *а у ы с.* *Мықтысыну, қиштісіну, қоқақтау.* *А й ғ ы р с ы п* момындарға ақыр, тыным бермей (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бүгінгі күн бұрын *а й ғ ы р с ы п*, қоқақтап тұрған ұлықты жамбасқа алып жыққандай, елдің пысымен жеңіп шыққан күні еді (М.Әуезов, Қилы заман).

АЙҒЫРСЫМАҚ *с ы н. э к с п р.* *Айғырдың нақ өзіндей емес, соған ұқсас.* Басымен алысуына қарағанда, оның мінгені *а й ғ ы р с ы м а қ* бірдеңе еді (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

АЙҒЫРША *ү с т.* *Айғыр сияқтанып, айғырға ұқсап.* Ол атын тебініп ілгері ұмтыла беріп, *а й ғ ы р ш а* кісінеп, көкпардың пұшпағына жармаса түседі (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

АЙҒЫШТА = *е т.* *Айқұш-құқшш байлау, өріп тастау.* Өрмелеп шыққан үйіне, Тап болды түкті бүйіге. Жай болды тіпті күтпеген *А й ғ ы ш т а п* әппақ жіппенен (Ж.Смаков, Намыс).

АЙҒЫШТАУ *Айғышта етістігінің, қимыл атауы.* ≈ Жіппен *а й ғ ы ш т а у*.

АЙДА¹ = *е т. 1.* *Малды алдына салып жүргізу.* Ер жігітке қол байлау *А й д а р* малдан кем болса (Базар жырау, Шығ.). Ақтылы жылқы *а й д а ғ а н* Жеке туған мырзадан Көмекті болса құл озды (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Тірі болсам *а й д а р м ы н* Әлі-ақ мың мен санды да, Тірі болсам құшармын Аққудайын таранған, Өкшесіне қаранған Ай маңдай, аппақ жанды да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Техниканы басқарып жүргізу.* Жар болмайды кемерсіз, Трактор *а й д а п* жүр екен, Раева елеусіз. Келе жатып кездестім, Әдейі барып сойлестім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өзі *а й д а п* отарбаны зырғытады, Орғытып ой-қырынан ырғытады. Жолыңды жыл жүретін бір күнде алып, Тартқандай жер танабын жылжытады (Ақын жырлары). Төрт жыл соғыста генералдың машинасын *а й д а ғ а н* шофермын (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). **3.** *Бас бостандығынан айыру, жазалау, жер аудару.* Бұл жарлыққа (июнь жарлығына) қарсы тұрғандарды түрмеге жауып, бас көтергендерді қаторғаға *а й д а ғ а н* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Кедейлер байдың құлы есіктегі, Ешбір жан оның мұнын есітпеді, Болса егер етің тірі бас көтерер, Жіберед Ітжеккенге *а й д а п* сені (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *А й д а п* жүріп қалмақты, Шаппан шөптей қырғызған (Батырлар жыры). **4.** *Ыдырату, тарату, қуу.* Ел жүрегін ідіре, Мейір беріп сүйдіре, Өл кіргізген осы май. Түріп *а й д а п* тұманды, Жарық берген осы май (Ү.Кәрібаев, Шығ.). Сол деп ақты бұлағымыз, Сол бұлттарды *а й д а й т қ ы н*. Ол кәдімгі қонағымыз, Мейманымыз – май дейтұғын (К.Мырзалиев, Алуан.).

Ажал айдады. *а) Пәлеге, қырсыққа жолықты.* Біржан сал, *а ж а л а й д а п* өзің келдің, Іздеуге ойланып ем өткен жылы (Ақын жырлары). *ә) Өлімге итермеледі.* Мені *а ж а л а й д а п* келген екен деп ойлады күсбегі (К.Оразалин, Ақ жазық).

Азап айдады. *Қиыншылыққа ұрынды.* Сырлы ағашын қолына ұстаған боп, Келіпті *а з а п а й д а п*, бұл кім өзі? (Шашубай, Өлең.).

Айдап әкетті. *Барымталады, ұрлады, тартып алды.* Малсақ *а й д а п ә к е т т і* жүз жылқыны, Қарсақ айдап әкетті жүз жылқыны, Танап айдап әкетті жүз жылқыны, Қалаш айдап әкетті жүз жылқыны (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Айдап өргізіп, иіріп жусатты. *Жұртты аузына қаратты, билеп-төстеді.*

Айдап салды. *Біреуді біреуге шағыстырды, өшіктіріп қарсы қойды.* Біләлді болыстықтан түсірді. Енді екі бұзақыны бір-біріне *а й д а п с а л ы п*, тиыш жатсам деген есебі бар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Жұрттың бәрін бір-біріне *а й д а п с а л ы п*, Әйтиев біздің бәрімізді қарсы қоймақшы (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Айдап шықты. *Қуып жіберді, маңына жолатпады.* Айдарбек көріп қалып, Сарыбасты боқтап, балағаттап, үйден *а й д а п ш ы ғ ы п*,

Зейнепті сілейтіп тұрып ұрған болатын (Б.Майлин, Шығ.). Бекініп алған немістерді *а й д а н ш ы ғ у* біздің бөлімге тапсырылған болатын (С.Бегалин, Ана қайраты).

Бір шыбықпен айдады. *Қорқытты, тықсырды, уысында ұстады.* Өлке бойында Жаппасбай ауылы – атақты, даңқты ауыл, бұл кезде аруағы жер жарып, аймағын *б і р ш ы б ы қ п е н а й д а н* жүр (Б.Майлин, Шығ.). Ақ найзаның басына, Желекті ту байладым. Қайнаған қалың жауынды, *Б і р ш ы б ы қ п е н а й д а д ы м* (Жамбыл). Көзінді аштым ақындық, жыршылықпен. Қаһарлы жыл қылышпен қорқыта алмай, Қылықты сөт *а й д а й д ы б і р ш ы б ы қ п е н!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Дәм айдады. *Дәм-тұз бұйырды.* Тұратын Шағанда бір апа-жездем, *Д ө м а й д а н* бара қалдым алуға аз дем. Жиырма бесінші жыл, ұмытпасам, Жас кезім жалаң аяқ жаһан кезген (Б.Адамбаев, Ақбөбек). *Д ө м а й д а н* келдім мұнда, ұшырастым, Еске алып өткен күнді, мауқым бастым («Әдебиет және искусство»).

Құдай айдап. *Тосыннан, күтпеген жерден, кенет.* Есітіп арба даусын ұшып тұрды, Мойынын жан-жағына талғап бұрды. Жемімді *Қ ң д а й а й д а н* жеткізді-ау деп, Демменен тартып бәрін ішіне ұрды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бұл жерге *Қ ң д а й а й д а н* келдім-дағы, Болмайды бұрынғыдай елдің сәні. Көнбей сөнемін деп шалқанда (ма), Болғанда сіз – Қарба, біз бір – хажы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Өзіңмен *Қ ң д а й а й д а н* кез келгенде, Айта көр өлеңінді жарқыным-ай (Айтыс).

АЙДА² = е т. *Соқамен жер жыртып, егін егу.* Тасыды су, байла енді, *А й д а* егісті, *а й д а* енді (Жамбыл, Шығ.). Диқан қорғанның ішін он рет *а й д а н*, жеті рет суарған еді (Қ.Әбдіқадыров, Өңгім.). Егінші алған соқа еңбек етті, Жер *а й д а д ы*, егін септі, Арада біраз уақыт өтті, Екі дос кездесе кетті (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АЙДА о д. Ал, көне, *жүр, құп деп біреуге жел беріп, желіктіріп, қыздыру үшін айтылатын одағай сөз.* Бірін-бірі «*а й д а*, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыртатұғын сөздері (Абай, Тол. жин.). Амангелдінің бір кәдесіне жарамасам, несіне алдынан күттім. *А й д а*, жігітім, кеттік! (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Алдымен көршіге бар, отырма, *а й д а*, Көмекке келеді олар хабар алса, Екі айлап дипломаттар отырмай ма, Білесің, ассамблея бола қалса (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

АЙДАҒАР з а т. с ө й л. **Айдаһар.** Айрылған ажарынан сұры қашқан, Айдалы аш *а й д а ғ а р* аузын ашқан. Сандалып тыным көрмей

суық өтіп. Сүмендеп жортып жосқан аңдар аштан (Д.Еркінбеков, Адай). Тау ішінде жүз иіріле сумаңдап, кейде қалқаға, кейде қалыңға кіре жоны бұлаңдай жосыған өзен түрі Абай айтқан ақ сұр *а й д а ғ а р* сияқты (Ф.Орманов, Жүрек).

АЙДАҒЫ-ЖАЙДАҒЫ з а т. с ө й л. *Андағы-мұндағы, анау-мынау.* Бұлар аттылы-жаяу шұбырып кеңсеге келгенде *а й д а ғ ы ж а й д а ғ ы* көрініп таң да атып қалып еді (Т.Дәуренбеков, Біз әлі кездес.).

АЙДАҒЫШ: *су айдағыш. Жиналған суды ағызатын, қуатын.* Алдыңғы жақта разъезд. Биік мұнара с у *а й д а ғ ы ш т ы ң* төбесі көрінеді (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

АЙДАЙ¹ с ы н. **1.** *Ай сияқты, сұлу, әдемі, көркем.* Маңдайының төбелі *а й д а й* боп жарқырап, басын шұлғи түсіп, байлаулы тұр екен (М.Әуезов, Шығ.). Ойда орыс, қырда қазақ атыңды айтып, Екпіндеп сөйлерінде қалар тоқтап. Аллаға Жөңгірлердің арманы жоқ. Секілді *а й д а й* ару, күндей аптап (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *А й д а й* сұлу бір қыз жымынып күліп тұр: – Қордың қызымен, сізге қызмет қыла келдім, – деді (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Жарқыраған, атпақ, таза.* Қоңырауы шабыттың күмбірлейді, *А й д а й* аппақ жарықты кім күндейді. Театрлар түгелдей кеше келіп, Бүгін қайтар сыңайын білдірмейді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Енді алдында *а й д а й* анық жол жатар, Сен арқылы ел сәлемін жолдатар! Сен жасай бер, жақсылықтың жаршысы, Саған бүгін мен тілеймін оң сапар! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **3.** с ө й л. *Амандық сұраған адамға «жағдайым жақсы», «аман-есен» және т.б. жауап ретінде айтылатын сөз.* Қалыңыз қалай? – *А й д а й* (Ауызекі). // *Есептік сан есімдермен тіркесіп болжалдық мағынаны білдіреді, айға жуық, ай шамалы.* Жармасса бала барып емізеді, Балаға анасындай емшегі иіп. «Баланы алмайын, – деп, – бір-екі *а й д а й*, Бұл бала тұрмас, – дейді, – жерге сыйып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Үш *а й д а й* уақыт өтіп, келісім орнаған кезде, бейбітшілік орнаған Берлинге пүлемет өңгеріп американдар келді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Қазір туғанына алты *а й д а й* болып қалған бала отыруға жараған-ды (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

Айдай аян [анық]. *Шүбәсіз анық, белгілі, айқын.* Қай жұрттың баспасөзі күшті болса, сол жұрттың өзі де күшті, өзі де өнерлі екендігі көрінеді, яки қай жұрт өнерлі болса, оның шексіз баспасөзі күшті болатындығы *а й д а й а н ы қ*, бұған еш нәрсе білмейтін نادандар, соқырлар болмаса, көзі ашық, көңілі тетіктер көптен иман келтірген (М.Дулатов, Шығ.). Бұл

кезде қазақ арасында қай оқуға болса да қарсы тұрушының жоқтығы *а й д а й а н ы қ* болды (М.Дулатов, Шығ.). Бір жағынан қолтығына су бүркіп, оны желіктіріп жүрген де солар екені Жәукеге *а й д а й а я н* (С.Омаров, Қызыл.).

Айдай таза, күндей нұрлы. *Өте ажарлы, әдемі, ерекше сұлу.* Сен қандай жақсы, қандай ғазиз, қаншалық *а й д а й т а з а, к ү н д е й н ұ р л ы с ы ң...* – дейді Әсия Айсұлуға (М.Әуезов, Шығ.).

АЙДАЙ²: айдай әлем. *Бүкіл әлем, жер жүзі, дүние.* Сұр шинельді жауынгер жылдар Отанымыздың айбынан бұрынғыдан да күшейтіп, абыройын *а й д а й ә л е м* алдында аспанға көтерді (С.Мәуленов, Жауын.). Күзгын, қарға ғана тынбай шарлап мұңлы аспанды, Отырардың аянышты зарлы өмірі басталды, *А й д а й ә л е м* мойындаған даңқы бар (М.Шаханов, Ғасырлар.). Амалсыз бәріне де көнген Қамар, *А й д а й ә л е м* аузының суын құртып, Арманда арсыздардан өлген Қамар (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

АЙДАҚ: айдақ жазу. *Қалай болса солай, ойдақ-сойдақ, шимай жазу.* *А й д а қ ж а з у м е н* айдап отырып мектеп дәптерінің бірін бітіре бергенім де сол еді («Қаз. әдеб.»).

АЙДАҚ-ЖАЙДАҚ ү с т. *Бей-берекет, қалай болса солай, айдақ-сайдақ.* Наталия, қайдасың, Жөндеп қойшы гүліңді. *А й д а қ-ж а й д а қ* жататын, Үй болмасын бұрынғы (А.Тоқмағамбетов, Сайра бұлбұл). Жамменен және дағы көрсе абайлап, Арбалар әр жерде тұр *а й д а қ-ж а й д а қ*. Керіктер жиырма төрт жеккен оған, Бәрі де бет-бетіне кетіпті айдап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жәнібектің бұрынғы астық сарайы *а й д а қ-ж а й д а қ*, ағаш үйдің жанында ескі пәуескесі былғарысы сөгіп алынып, құр саудыраған темірі ғана қалған (Б.Майлин, Шығ.).

АЙДАҚ-САЙДАҚ с ы н. *Айбақ-сайбақ, ойдақ-сойдақ.* Күсен өзінің *а й д а қ-с а й д а қ* жазуымен «жүз елу» деп түзетінгі (С.Мұратбеков, Дос.).

АЙДАҚТАТ= е т. **1.** *Ластату, былғату.* Аулаға қаңғырған иттерді кіргізіп *а й д а қ т а т ы п* тастапты (Ауызекі). **2.** *Басқызу, таптау.* Жайқалып тұрған егіске мал жіберіп *а й д а қ т а т ы п* қойғанына ыза болды (Ауызекі). **3.** *Қалай болса солай, айбақ-сайбақ етіп жазу.* Маған хат тастап кетіпті. Бір бет қағазға қиғаштай *а й д а қ т а т ы п* екі-ақ ауыз сөз жазған екен (М.Мағауин, Қиянда.).

АЙДАЛ= е т. **1.** *Айдауға түсу, ырыққа көну.* Шын адам сол – ылғи шаттық жырман жүрек қалай қуса, солай *а й д а л м а қ* (М.Жұ-

мабаев, Шығ.). **2.** *Бас бостандығынан айрылып сотталып, жер аударылу.* Жеріңнің алды шұрайын Дуан салып жайланып Датыңды айтсаң майырға, Сібірге кеттік *а й д а л ы п* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Көзімді өзге қызға салғаным жоқ, Қосылып өлсем, шейіт болар едім, Сен үшін *а й д а л с а м* да арманым жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көз көрді бір парасын құлақ естіп, Кісі өліп, сотты болып бірі *а й д а л а р* (М.Дулатов, Шығ.). Тыным жоқ, тыныш жүріп мал бағарлық, Арыз бердік бас кетіп, *а й д а л а р л ы қ*. «Енді бізге ғадалат айта көр» – деп, Өзіміз ақырында қайда бардық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Жер жыртылу.* Әлгі сүрең жолдың екі жағы да *а й д а л ғ а н* екен, айналамыздың барлығы қап-қара аударылған шым болды да кетті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АЙДАЛА з а т. **1.** *Құла түз, елсіз дала.* Өзінің *а й д а л а д а* жатқанын да, аулын да, басқа дүниені ұмытты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асанның әйелі оянып, тысқа шықса, *а й д а л а ғ а* қарай жортып бара жатқан бір қасқырды көзі шалды (З.Шашкин, Өмір.). *А й д а л а д а* жалғыз өзім Барлық шерді қозғадым. Жалғыз ұлы өлген ана Сияқты боп боздадым (С.Ерубаев, Шығ.). **2.** *Оқиша, алыстау жер.* Өне ол жерге тағы жақын келді, Жақын келді... биікке атылды енді. Абыржып *а й д а л а д а* тұрған Ана, Ақ құстың жерге түскен затын көрді (М.Мақтаев, Шығ.).

Айдаладағы біреу. *Танымайтын, білмейтін бөтен адам, әлдекім.* *А й д а л а д а ғ ы б і р е у* өзі тіленіп суретке түсіргелі жатса, аяймыз ба тұмсықты (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

АЙДАЛУ *Айдал етістігінің қимыл атауы; сотталып жер аударылу.* Аманкелді атындағы колхозда көп жылдан бері сотталу, *а й д а л у* деген жоқ екен (Т.Нұрғазин, Мұрат).

АЙДАМ з а т. егіншар. *Айдалған, айдалатын егістік жердің бір бөлігі.* Шаруашылықтың егін даласында бір *а й д а м* жер қалмады («Жетісу»).

АЙДАМА¹ з а т. *Сыргып жауған қар, борасын.* Жаяу борасын күшейіп, ызғырық *а й д а м а ғ а* айналыпты (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

АЙДАМА² з а т. п о э т. *Жазмыштың бұйрығы, тағдырдың себебі.* Жүрмейді адамзаттың қайда басы, Болар ма ризық дәмнің *а й д а м а с ы*. Жеріне Шұбартүбек қыста келдік, Осылай халқымыздың жай-шамасы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЙДАМАЛ с ы н. **1.** *Тапшы, сирек, аз кездесетін.* Біреулер ауылда ауыз судың *а й д а м а л* екенін біліп, олжа ақша табуды ойлаған (М.Дүзенов, Ақ әже.). **2.** *Шалғай, алыс, қашық.* Алыс вахтадағы бұрғышылар мен *а й д а м а л*

отарлардағы шопандардан бастап, елдің естияр азаматтарын түгел танып білді («Егемен Қазақстан»).

АЙДАМАЛА = е т. *Малды айдаңқырап тезірек жүргізу*. Рақымбай малды *айдамалап* барады (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

АЙДАПСАЛ з а т. о й ы н. *Бірінің есімін екіншісіне жасырын қойып ойнайтын бозбала, жастардың ойыны*. *Айдапсал* ойынына қатысушыларға шек қойылмайды. Ойнаушылар екі топқа бөлінеді: бірінші топтың ойыншылары сыртқа шығып кетеді де, екінші топтағылар үйде отырып қалады (Е.Сағындықов, Қазақтың ұлттық.).

АЙДАР¹ з а т. 1. э т н. *Баланың төбесіне қойылатын бір шоқ ұзын шаш*. Шолақ *айдар*, шөп желке, Бауырсақ мұрын, бүйрек бет, Былқ-сылқ етіп жүргенде, Ойламайсың ба үйрек деп?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Шын аты Айдаркенің болған Шақпақ, Шақпақтан бұзып айтып деген Шақшақ. Басына *айдар* қойып Айдарке деп, Салты бар бір адамға екі ат тақпақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баланың төбешашын ұзын өсіріп, моншақ араластырып өріп қояды. Бұл *айдар* деп аталады (А.Қайбарұлы, Қаз. ырым.). 2. *Төмпешік, шоқы, қырдың биік жері, төбесі*. Бұл күнде Көкиық та – бір төмпешік, *Айдары* аласарып, кеткен өшіп. Көрінген көлік пенен машиналар, Басына шығып жатыр ентелесіп (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). *Айдарынан* қыраттың Жанға жайлы шілде желі ескенде, Ақ шарбы бұлт керуенін кері бұрып көшкенде, Изен иісі мұрын жарып, Құм жуасы бұрымданып (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *Құстың төбесіне өсетін бір шоқ мамық не жұмсақ қызыл ет, сапар*. Сұқсыр үйректі басындағы мүйіз төрізденіп көрінетін артқа қайырылған *айдарынан* ажыратуға болады (Қазақст. жануар.). Көлтабанға жақындағанда *айдары* шошайған молтақ қанат қызғыштар қиқылдап қарсы алды (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). 4. а у ы с. *Арбаға жегілетін мал*. Нарманның *айдары* бар, шайнары жоқ, Қыс бойы қызыл турам ет жемейді (Базар жырау, Шығ.). 5. а у ы с. *Атақ, дәреже, абырой, даңқ*. Керек шығар жігітке айбын, *айдар*. Халықты ойлар ұлан бол, қайғыны ойлар. Сен ешкімге қарағым, тартпай-ақ қой, Өз атаңнан тек қана айнымай қал (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 6. п о л и г р. *Газет-журналдарда бір тақырып төңірегінде ұдайы беріліп тұратын жадығаттардың жалпы атауы*. «Озаттар лебізі», «Құрыш қолды құрылысшы», «Жүз жол интервью» тәрізді жаңа *айдарлар* газет оқушыларын елең еткізді («Соц. Қаз.»). Тұңғыш өлеңнің тұсауын кесу –

жауапкершілігі мол, азаматтық іс. «Жолашар» – осы мақсатта ашылған, тұрақты жарияланып жүрген төп-тәуір *айдар* («Қаз. әдеб.»). Бұл мақала «Қазақ балалар әдебиетінің кітапханасы» деген *айдармен* шығарылып отыр («Лен. жас»).

Айдар [айдарына белгі] тақты. *Айттырды, құда түсті, меншіктеді*. Қазақтың бір жігітінің *айдартаққан* қызы (Х.Есенжанов, Тар кезен). Сіз өзіңіз *айдартаққан* ер жігіт деп киелі Шомақ палуан, Дара біткен сүйегі, Арқаға сап көтерсе атан түйені, Марапаттап қуана қол соғасыз, Иығына алтын шапан жабасыз (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір ақылды қыздың *айдарына белгі тағып* қойыңдар деймін, – деді ол күлімсіреп (Ә.Әбішев, Шығ.).

Айдарынан жел есті [ойнады]. а) *Алаңсыз, бейқам жатты*. Қырман қарауылдап отыр десек сені, *айдарыңнан жел есіп* отырсың ғой (М.Дүйсенов, Гүлжан). ә) *Уайымқайғысыз шалқып өмір сүрді, рақаттанды*. Сағынған кең серуен – көк айнасын, Байғұсың ең әуелі бір айналсын, Содан соң шыр айналсын шырқау жақты, Аймалап, *айдарымен жел ойнасын* (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). б) *Кеудесіне нан пісті, асқақтады*. Желпілдеп, *жел есіртіп айдарымнан*, міне мен жеттім заман айғағындай (С.Бегалин, Таңд. шығ.). *Айдарынан жел ескен*, Бір малым деп босқа ескен, Падасы жоқ бай да бар (XIX ғ. қаз. поэт.).

Ат қойып, айдар тақты. а) *Ат беріп, белгіледі*. Ұйымдардан басқа жерлерден өкіл шақырылмаған соң келген өкілдердің аздығына қарамай сиез жалпы қазақ жастарының сиезі деп *ат қойылып, айдар тағылды* (М.Әуезов, Абай жолы). «Нәубет қырсық» деп *ат қоюып, айдар тағып* алыпты (З.Иманбаев, Кең аймақ). ә) *жағымсыз. Өтірік қошеметтеді, жаман атаққа қиыратты*. Ризамын, тыңдаушым, Көзіме мақтап, артымнан *ат қойып, айдартақпаса* (Базар жырау, Шығ.). Көлгірсіп көрген жерде жылмаң қақты, *ат қоюып «аға-еке»* деп *айдартақты* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Алтын айдар. м и ф. *Ерте замандағы наным бойынша айрықша, ерекше туған баланың өзіндік белгісінің бірі*. Келсе, *алтынайдары* бар бір бала ұйықтап жатыр екен (Батырлар жыры). Ақылың Манат сенің жаннан асты, Баласың *алтынайдар*, жібек шашты (Айттыс).

АЙДАРЛА = е т. *Белгілеу, нақтылау*. Гимназияның *айдарлар* берген тәлімі де осы құрдай жорғалау (А.Сүлейменов, Бесін).

АЙДАРЛАН= е т. *Ерекшелену, айқындалып танылу, біліну*. Күн де көктемнің күніндей *а й д а р л а н ы н*, сансыз алтын найзасын шашағымен шашырата шықты (Т.Әлімқұлов, Сырлы.).

АЙДАРЛЫ с ы н. 1. *Айдары бар, айдары үлкен*. Көлді айнала қорыған қара ала қанатты, әдемі *а й д а р л ы*, шаршамайтын сақ құлақ қызғыштар (С.Сейфуллин, Шығ.). Иә, бұл қыстауда талай-талай *а й д а р л ы* ұл, тұлымды қыз дүниеге келген (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. *Атышулы, белгілі, атақты*. Қырын келген ол ма, әлде ғасыр ма, Уыз шақта, Жиырма тоғыз жасында, Шоқан солай екінші өмір бастады. Ең *а й д а р л ы* жұлдызынан айрылды Аңқау қазақ аспаны (М.Шаханов, Ғасырлар.). *А й д а р л ы* ақындарымыздың бірі Мемлекеттік сыйлықтың иегері Тұманбай Молдағалиев шығармасы баршаға мәлім («Қаз. әдеб.»).

Айдарлы аражегіш. з о о л. <лат. *pernis ptilorhynchus*> *Қаршыға тобына жататын, басында айдары бар жыртқыш құс*. ≈ *А й д а р л ы а р а ж е г і ш т і*ң қанаты.

Айдарлы бозторғай. з о о л. <лат. *zalerida cristata*> *Бозторғай тұқымдасына жататын, басында айдары бар құс*. ≈ *А й д а р л ы б о з т о р г а й д ы*ң жұмыртқалау кезені.

Айдарлы көк кепеш. *Тақия түрі, кестеленген, әсем, әшекейленген бас киім*. Дүкенбай күй тартқан сайын *а й д а р л ы көк кепеш* мандайымен бірге қозғалып, күре тамырлары білеуленіп, көрермендердің көзін үйірді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Айдарлы қарала үйрек. з о о л. <лат. *tadorna cristata*> *Үйрек тұқымдасына жататын, басында айдары бар қара ала құс*. ≈ *А й д а р л ы қ а р а л а ү й р е к т і*ң көрегі.

Айдарлы құмай. з о о л. <лат. *vultur gryphus*> *Сұңқар тәрізділер отрядының америка құмайлары тармағына жататын, күндіз белсенді тіршілік ететін, өлексмен қоректенетін жыртқыш құс*. Барлық *а й д а р л ы құм а й л а р* саны аз, сирек кездесетін жыртқыш құстар болғандықтан, қатаң қорғауды қажет етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Айдарлы сарышымшық. з о о л. <лат. *parus cristatus*> *Торғайлар отрядына жататын, шағын денелі, басында айдары бар құс*. ≈ *А й д а р л ы с а р ы ш ы м ш ы қ т ы*ң мекендейтін ортасы.

Айдарлы суқұзғын. з о о л. <лат. *phalacrocorax aristotelis*> *Ескекаяқтылар отрядына жататын бірқазан туыстас, басында айдары бар үлкен құс*. ≈ *А й д а р л ы с у қ ұ з ғы н* жұмыртқасы.

Айдарлысы құл, тұлымдысы тұл болды. *Еркек кіндігі мен әйелдері түгел құлдыққа салынды, зәбір көрді*. *А й д а р л ы с ы қ ұ л б о л ы н*, *Т ұ л ы м д ы с ы т ұ л б о л ы н*, Еңіреген ел көрдім (М.Жұмабаев, Шығ.).

Айдарлысын құл, тұлымдысын тұл қылды [етті]. *Еркек кіндік кісі мен әйел жұртын құлдыққа салып қорлады, зәбірледі*. *А й д а р л ы с ы н қ ұ л қ ы л ы н*, *Т ұ л ы м д ы с ы н қ ұ л қ ы л ы н*, Өрісте малын дулатып, Баласын үйде шулатып, Кегімізді алармыз (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Ол кешегі *а й д а р л ы с ы н қ ұ л*, *т ұ л ы м д ы с ы н т ұ л қ ы л ған* обыр патшаның озбыр сүдіні (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). Қақпаның аузын шаң қылып, *А й д а р л ы с ы н қ ұ л қ ы л ы н* Солқылдаған мырзасын Табанға салып жүн қылып (Батырлар жыры).

Айдарлы түйеқұс. з о о л. <лат. *casuarius*> *Жайдақтөсті құстардың казуар тектестер отрядына жататын, басында мүйізді айдары бар ірі құс*. Жаңа Гвинеяда *а й д а р л ы т ү й е қ ұ с т ы* еті үшін қолда да өсіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

АЙДАРША¹ з а т. *Кішкене айдар*. Қызғыштар ауада жан-жаққа ауытқып, аударыла төңкеріліп ұшып, бірін-бірі қуып жүреді. Таяу келгенде ғана қызғыштың басында жіңішке ғана *а й д а р ш а с ы* көзге түседі (Қазақст. жануар.).

АЙДАРША² з а т. б о т. *Бидай дәнінің, бетегенің жоғары цыиындағы ақ түсті қалың үлпілдек тұқ*. Бетегенің жемісі піскен кезде, әрбір масақ ашылып, одан үлпілдеген *а й д а р ш а* көтеріледі (Б.Мұханов, Қаз. өсімдік.).

АЙДАРШӨП з а т. <лат. *corydalis*> *Үлпілдек гүлді, ұзын сабақты, көкнәр тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік*. *А й д а р ш ө п т і*ң 19 түрі Жетісу өңірінде және Қазақстанның басқа аймақтарында өседі («Жетісу» энцикл.). *А й д а р ш ө п т і*ң жапырақтары үш салалы, бүтін тілікті немесе қауырсынды, екі рет тілімделген («Жетісу» энцикл.).

АЙДАС= е т. *Малды айдауға көмектесу, жәрдемдесу, бірге айдау*. Тайға мініп балалар жылқы *а й д а с а р*, Ақсақалдар ілгері қоныс сайласар (С.Сейфуллин, Шығ.). Қалың қойды *а й д а с ы*п әкем де жүр, Менің онда барымды байқаған жоқ (С.Әлімбетов, Өлеңд.). Бұл бригадаларда иттер қойды қайырады, жинайды, *а й д а с а д ы*, бөліседі, тіпті тоғытысады да (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

АЙДАТ= е т. 1. *Малды бір жерден екінші жерге орын ауыстыру, өріске шығару не өрістен қайтару*. Бұл жолы топырлатып алты-жеті бұзау *а й д а т т ы* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Баршагүл сенімді адамдарын қосшы етіп, құмдағы малға жетіп, ауылға *а й д а т т ы* (Ф.Сла-нов, Шалқар). **2.** *Қолға тұскен жауды, кінәлі адамды шерумен айдап әкелдіру немесе тұтқынды бір жерден екінші жерге айдаып жіберу.* Хан болып батыр Дотан үкім қылды, Патша құдай мұратқа жеткізді енді. Бөнде болған қалмақтан төрт жүз кісі, Хан *а й д а т т ы н* алдына алдырды енді (Батырлар жыры).

АЙДАТТЫР = е т. **1.** *Айдап жүргізу.* Деді де қолын батыр байлаттырды, Бендедей осыларға *а й д а т т ы р д ы*. Осындай күншілдікпен күйге салып, Бармақты жаман жолдас шайнаттырды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Жіберу, жөнелту.* Стражник пен шабармандар елден үй жинап, ылау *а й д а т т ы р д ы* (І.Жансүгіров, Әнгім.).

АЙДАТУ *Айдат етістігінің қимыл атауы; тұтқынды бір жерден екінші жерге айдауымен айдап өкету.* Талан-тараж, шабу, *а й д а т у* – бәрі де қырғын соғыстағы жан түршігерлік жайттар (Майдан).

Қалың мал айдау. э т н. *Қалыңдыққа беретін малды жөнелту, жіберу.* Оның бос тұрған үйіне әйел керек. Және Шәкір лайықты әйелдің тиісті *қ а л ы ң м а л ы н* бір-ақ *а й д а т у ғ а* әлі келетін адам (С.Сейфуллин, Шығ.).

АЙДАТЫЛ = е т. *Айдалып кету, қамалу.* Күн жағына келгенде халық бөліне бастады. Анау жағы кісіміз *а й д а т ы л д ы*, Күн бермейміз десе де, бас адамдар оған болмады («Айқап»).

АЙДАУ¹ з а т. *Егістікке айналып, жыртылған қара жер.* Айналған ауыл үстін тырна құсап, Бір айналып Алматы астананы, Бағытын солтүстікке түзеіп алды. Соқамен трактордың *а й д а у ы н д а й*, Көшелер тарам-тарам бола қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кең дала, *а й-д а у* жазық, көрі адырлар, Мұңлы өзен, сұрғылт аспан, қара құмдар. Тізіліп өтіп жатсын жолы ұзын қыр, Ойнашы Ықыластың қобызын бір (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Айдау жол. *Үлкен қара жол.* Е-ей, қарағым-ай! Өзің байқамайсың ба, мынадай *а й д а у ж о л д а* қандай банда жүреді? Кілең пермі мен кеңсені кезіпсіңдер (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

АЙДАУ² *Айда етістігінің қимыл атауы.*
1. *Малды алдыға салып жүргізу.* Қойды бір маусымды жайылымнан екінші жайылымға айдап апару үшін *а й д а у* жолы белгіленеді (А.Еламанов, Қой шаруаш.). *А й д а у* көріп мал азды, Ұйқысы көпті жан азды. Қатын мен бала домықты, От басында отырған («Қаз. әдеб.»).
2. а у ы с. *Бас бостандығынан айыру, жазалау, жер аудару, қамау.* Ал қазақ қарияларының

айтуынша, Ғабидолла (қазақ Абайдолда деген) *а й д а у д а н* аман қайтып еліне қосылған (М.Дулатов, Шығ.).

АЙДАУШЫ з а т. **1.** *Айдап жүргізуші.* Көпір маңы қазір жарық. Әр жерде электр лампалары орнатылған... вагонетка *а й д а у ш ы* жұмысшылардың тарсылы естіледі (Ф.Мұстафин, Қарағанды). **2.** *Айдап салушы.* Оны теріс бағытқа салушы да, қылмысқа *а й д а у ш ы* да – қалың бұқара алдында айыпты аз ғана топ (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Ат айдаушы. Арбакеш. Сүйек-буын сыз тартып, Тамырда қан салқындап, «Шонданайға түз артып», *А т а й д а у ш ы* алқымдап (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Соғыс құралдары тиеліп, кенеппен жабылған соңғы арбада *а т а й д а у ш ы д а н* басқа екі солдат отыр (Ә.Әбішев, Замана.).

АЙДАУЫЛ з а т. <голл. konvooi> *Тұтқын-дағы қылмыскерді және сотталған адамдарды айдап жүруші арнайы әскери құзетші.* Бұлар тысқа шыққанда Қарақолға алып баратын *а й д а у ы л* солдаттар мен ат, арба дайын тұр екен (М.Әуезов, Қилы заман). *А й д а у ы л д ы ң* алдына түспе, тосқауылдың торына түспе (Мақал-мәтел). Кісен сылдыры өзгеше шыққанға *а й д а у ы л* селк етіп: Көзіңе қара! Немене, ит көрген ешкідей ежірейе қалдыңдар?! – деп арс етті (Ш.Мұртазаев, Шығ.). 0 сағат 43 минут. Қол қою рәсімі аяқталды. Г.К.Жуков неміс делегациясын залдан шығаруды бұйырды. Олар *а й д а у ы л м е н* өкетілді («Егемен Қазақстан»).

АЙДАБАР [ир. ايدار] з а т. **1.** м и ф. *Байырғы наным-сенімдегі бірнеше басты, алып, ірі жыртықшы жылан.* Айнала алтын болды бау-шарбағы, Қасында бекер болды Иран бағы. Ысқыртып *а й д а h а р д ы ң* суретіндей, Орнатқан ортасында алтын тағы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Арыстан, піл, жолбарыс, тілі семсердей жалаң қаққан *а й д а h а р*, сасық көкек, байғыз – барлық жануарлар бар еді (Мың бір түн). *А й-д а h а р*, жолбарыстан уәзірі бар, Батырдың қайратына жан таң қалған (М.Дулатов, Шығ.). Ысқырған *а й д а h а р* ма, алдаспан ба, Дерсін бір, денеме кеп жармасқанда, Көп уақыт, жерге түспей жаңғырығып Ышқынған ащы айқайым қалды аспанда (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).
2. а у ы с. *Адам баласына өлім әкелетін дүлей құш; жалмауыз.* Байлық қайда бар? Қандай пайда бар? Жұта салады Өмір – *а й д а h а р*! Өтті-ау даулы күн. Шүкір, саулығым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Аштық деген *а й д а h а р д ы ң* аузында жем болып қала бергім келмейді (М.Дүйсенов, Меймандар).

АЙДАҒАРДАЙ с ы н. *Айдаһар тәрізді.* Асау Терек долданып, буырқанып, Тауды бұзып жол салған, тасты жарып. Арыстанның жалындай бұйра толқын, *А й д а һ а р д а й* бүктеліп, жүз толғанып (Абай, Тол. жин.). Орманның оңтүстік жақ бүйірінен, Жол шықты *а й д а һ а р д а й* иірілген (С.Мәуленов, Жолдас).

Айдаһардай арбады [ысқырды]. *Қаһарын төкті, тықсырды.* Ханнан кегім ала алмай, Арқаның алпыс екі саласына барғанда *А й д а һ а р д а й а р б а д ы ң*, Арбадың да қалмадың (Махамбет, Шығ.). Орныңнан тұра шабасың, Атишабар келсе қышқырып. Ояз келсе, қайтер ең, *А й д а һ а р д а й ы с қ ы р ы п* (Абай, Тол. жин.). *А й д а һ а р д а й ы с қ ы р ы п*, Арғымақтай пысқырып, Арба алуға ышқынды (І.Жансүгіров, Поэм.).

АЙДАҒАРША ү с т. *Айдаһарға ұқсап.* Кей толқын ақ жолданып, *а й д а һ а р ш а* бүктетіліп ысқырып келеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тартты ояз *а й д а һ а р ш а* ел дәулетін, Қазынаның заңды, заңсыз тармағына (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

АЙДАШАП с ы н. с ө й л. *Әтербақан, ұрдажық, ұрандатқан.* Сонау бір айқай-шу, *а й д а ш а п* жылдардағы солақай басшылықтың салқыны суармалы егіншілікке қатты тигені бәрімізге мәлім («Лен. жас»).

АЙДЫН¹ з а т. **1.** *Жайылып, шалқып жатқан су алабы, үлкен көл.* *А й д ы н ы ң* сұлу қуындай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жамал танысып жүр, *а й д ы н ы ң* дөңіндегі ауылда ойынтой, *а й д ы н ы ң* қара толқындары арасында канаты сынып, күс төресі – аққу отыр... (М.Жұмабаев, Шығ.). Көліме де күн сәулесі түседі, Мөлдірімнен мөлдір көзім ішеді. Айдай қалқып аққу құсым *а й д ы н д а*, Әндетеді ақыны мен үшеуі (Ө.Тәжібаев, Кеше.).

Айдын жол. *Даңғыл, анық, айқын жол, бағыт.* Қозышы бала аңсаған *а й д ы н ж о л ы н а* күлімсірей қарады... Бұл – біздің із. Біз осы жолмен жүрдік, бұл үлкен *а й д ы н ж о л ғ а* айналды (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). Қаратау қаласынан оңтүстік шығысқа *а й д ы н ж о л* шығады (Адам және химия).

Айдын [шалқар] көл. *Жайқалған, үлкен шалқар көл.* Сендер бір *а й д ы н ш а л қ а р к ө л* едің, Ұясыз қаздай қалықтап Ортаңа қондым айналып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бір өгіз *а й д ы н ш а л қ а р к ө л ғ е* келді, Жағалап суаты бар жерге келді. Шілденің сарша тамызы ыссы кезі, Бек қатты қаны қашып шөлден еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үлкен Қаратастың түбінен мұздай суық бастау қайнап шығып, *а й-*

д ы н ш а л қ а р к ө л ғ е құятын (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Айдының сарқыны. *Атақты, даңқты, жақсының көзі, қалдығы.* Біле алмай не қыларын, сасқалақтап, Алдында аған отыр есі кеткен. Тырнажан, неғылсаң да енді өзің біл, *А й д ы н ы ң с а р қ ы н ы* едің жұртқа жеткен» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Айдыны асып, топаны толды. *Абыройы асып, беделі көтерілді.* Бұл хабар кешігіп жетсе де Зибаштың *а й д ы н ы а с ы п, т о п а н ы т о л ы п* сала берді («Айғақ»).

Мүз айдыны. а) с п о р т. *Конькимен сырғанақ тебу үшін арнайы жасалған мұз алаң; мұз сырғанақ.* Кетпес, сірә, есіңнен, Мың қуаныш, жүз айбын. Мұзбалақтар өсірген Медеу деген *м ұ з а й д ы н* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) бейн. *Алма-кезек, өмір, тағдыр.* Өмір дейтін тайғанақ *м ұ з а й д ы н д а*, Жырлап кетем, алдымен жылаймын да, Сөредегі кермені кесіп өтсем, Маған әлі жетпейді Құдайдың да (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙДЫН² з а т. *Айбар, айбат, қаһар, айбын.* Көпшілік болыстың салмағы мен *а й д ы н ы н а*, кісілігіне сүйсінген сиятанады (М.Әуезов, Қараш.). Теңіздей толқыған көп халықтың қайнаған ашуы, қозған ызасы жауына үлкен *а й д ы н* көрсетіп, қатты сескендірді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙДЫН= е т. *Сескену, айбыну, имену.* Жат айбынар ісі жоқ, Жау *а й д ы н а р* күші жоқ. Өз еркіне жіберсең, Еш нәрсеге тоймайды (Абай, Тол. жин.).

Айдын-Айдын с ы н. поэт. *Шалқар-шалқар, жалт-жұлт еткен, мөлдір, тұнық.* *А й д ы н-а й д ы н* көлдердің Аяктай суы қалмады. Ойтаң-ойтаң жерлердің Мал шалар оты қалмады (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Заманың түгіл ел азды, Ел ішінде ер азды. *А й д ы н-а й д ы н* сулардың Балығы кетіп, көл азды. Ойтаң-ойтаң жерлердің Оты кетіп жер азды (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жүгірді *а й д ы н-а й д ы н* айна бұлақ, Орғылап ойдым-ойдым ойға құлап (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АЙДЫНДАЙ с ы н. **1.** *Айдын сияқты.* Тебіреніп тоқтады ана жаны толқып, *А й д ы н д а й* шалқып соққан кемеріне (К.Райбаев, Жаңа толғау). Адамнан артық ажар, ақыл-айлаң, Ажары ақ бетіңнің асқан айдан, Адасқан аққу құстай болдым ашық, *А й д ы н д а й* ақ төсіме асылшы айнам (Қаз. әндері). **2.** а у ы с. *Шексіз, мол, кең.* Ақылдары *а й д ы н д а й*, Алғырлығы әмбе бап. Өрнек салса кілемге, Онысы да тамаша-ақ (Айманкүл, Ана сыры).

АЙДЫНДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Айдындай.* *А й д ы н д а й ы н* асқақтаған ақын көңілі

желпінед, Көмекейден күй сорғалап, жүректен жыр жосылып (Қ.Аманжолов, Шығ.)

АЙДЫНДАН= е т. 1. *Айдындай жалтырап жайылып жату.* Сәлден кейін жапан даланың ортасындағы жалтыр көл алдымыздан *а й д ы н д а н ы п* шыға келді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Бұлақ көздерін өзіне қоса-қоса арнасы шалқи беріпті, *а й д ы н д а н а* беріпті (Ғ.Сланов, Дөң асқан). 2. а у ы с. *Ерекшелену, шалқу, жайнау.* Көрер көзге ерекше *а й д ы н - д а н ы п* шалынады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ақындар өлең оқығанда *а й д ы н д а н ы п* жүре береді емес пе, бір тұста оларды мен ергіп бармаған, қайта мен оларға еріп жүрген сияқты болып кеткенім де естен қалып қойыпты (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АЙДЫНДАНУ *Айдындан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көлдің *а й д ы н д а л у ы*.

АЙДЫНДАТ= е т. *Асқақтату, шарықтау, даңқын шығару.* Ұл туғыздың сымбатымен, сәнімен, Ұл туғыздың ойы жақұт, жаны кең, Олар сенің *а й д ы н д а т т ы* даңқынды Тіршілікте мәңгі өлмейтін әнімен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЙДЫНДЫ с ы н. *Айдыны мол, кең шалқар.* Көдесі мақпал түгіндей Құмайттанған жер екен. Құрағы көктеп гүлдеген *А й д ы н д ы* шалқар көл екен (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *А й д ы н д ы* Волга-Донның кен арнасы, Аялы секілді бір жер анасы (Ж.Молдағалиев, Поэм.). Болашақ металлург-тер қаласының жанындағы үлкен ойпаңда Нұра өзенінің суы бұрылды да, *а й д ы н д ы* көл пайда болды (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.). 2. а у ы с. *Айбынды, айбатты, қишті.* Жортас жас шағында осы ортаның *а й д ы н д ы* қолбасы, батыры болған (М.Әуезов, Қараш.). Сырынды айт маған, шөберем, Сұлу сүйгің келе ме? Сұңқар шүйгің келе ме? *А й д ы н д ы* ала ту алып, Жауға тигің келе ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жап аузыңды жалп етек, Жалынып өскен Жаппарқұл, Қобылан, Қазан тұрғанда, Алшағыр ма еді *а й д ы н д ы* (Батырлар жыры).

АЙДЫНДЫР= е т. *Сескендіру, имендіру, ықтыру, қаймықтыру.* *А й д ы н д ы р а й ы н* деп айтып отырған құр домбытпасы болып, босқа қокитып отырса, оны не дейміз (Абай, Қара сөз). Егер осы сөз бойына лайық кісі *а й д ы н д ы р а т қ ы н* адам болғаны ғой (Абай, Тол. жин.). Жұртты осы сөзімен *а й д ы н д ы р а м ы н*, «мына кәпірден кісі шошитұғын екен» дегізіп (Абай, Қара сөз). Ал бізге ондай *а й д ы н д ы р а т ы н*, қорқытатын кім қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АЙ-ЖАЙ: ай-жай болды. а) *Рақаттанды, жадырады, жаны жай тапты.* Қартқожа *а й-ж а й б о л ғ а н* соң, әдейі іздеп Торайғыр аулына келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Жарық түсті, таң атты.* Дала *а й-ж а й б о л ғ а н* ағарып қалғанымен, үй іші әлі алақөленке еді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Таң атып *а й-ж а й б о л ғ а н* кезде, Ұзын өзенді іздеуге Зылиқа тағы шықты (Ғ.Есбатырова, Зылиқа). б) *Тыныштанды, жайбарақаттанды.* Василий Мещеряков деген партизан айқас аяқталып, *а й-ж а й б о л а* бергенде Қасым Қайсенов құндақтаулы сәбиді алып келіп тұр (Ғ.Сланов, Алтай.). Мал өріп *а й-ж а й б о л ғ а н* соң, екі үйдегі екі жеңгемнің бас қосатын қашанғы әдеті («Лен. жас»). в) *Аң-таң болды, таңырқады, таңданды.* Ұрқия сездірмесе де, *а й-ж а й б о л ғ а н* соң, Ақбілек сырсын өзі де айтпақшы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ай-жайға қарамады. с ө й л. **Ай-шайға қарамады.** Ферма бастығы *а й-ж а й ғ а қ а р а м а с т а н*, құмдағы бойдақ малды ауылға айдатуға бұйрықты беріп салды (Ғ.Сланов, Шалқар).

АЙ-ЗАЙРА з а т. к ө н е. *Айзада, ай келбетті періште.* Көрдім де дидарыңды көңілім кетті, От түсіп жүрегімді қайғылы етті. Жаралған *а й-з а й р а д а н* асылым-ай, Жан келмес, бұл жалғанда сендей көрікті (Батырлар жыры.).

АЙКЕЗБЕ з а т. м е д. <лат. sompnus – ұйқы, ambulare – жүру> *Ұйқыда жатқан адамның жүру, заттардың орнын алмастыру сияқты дағдылы қимыл-әрекеттерді орындауы арқылы көрінетін жүйке ауруы.* *А й к е з б е* сомнамбулизм – психикалық аурудың бір түрі, жүйке ауруы. Бұл ауруға ұшыраған адам ұйқылы күйінде жүріп кетеді, кейде өзі білместен әртүрлі істер істейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АЙКИДО з а т. с п о р т. *Шығыс елдерінің, жапондардың жекпе-жек күрес түрі.* Өткен сенбі күні Бүкіләлемдік нақты *а й к и д о* орталығының президенті Любомир Врачаревич күрестің осы түрінің Қазақстан мен Орталық Азия аймағында даму деңгейімен танысу үшін Астанаға келді. Елордада ол жергілікті нақты *а й к и д о* орталығының жұмысымен танысып, айкидошыларға семинар өткізді («Егемен Қазақстан»).

АЙКИДОШЫ з а т. с п о р т. *Айкидо күресімен шұғылданушы, айкидо күресінің маманы.* Аталған жиында Л.Врачаревич Қазақстан *а й к и д о ш ы л а р ы н ы ң* жұмысына ризашылығын білдіріп, күрестің осы түрін алдыңғы уақытта да республиканың басқа жерлерінде

дамытуды жалғастыра беру керектігін айтты («Егемен Қазақстан»).

АЙ-КҮНІ: ай-күні жақындады. *Босанар мезгілі толды. Ай-күні жақындап, күн өткен сайын әйелінің аяғы ауырлай беріпті* (Қаз. ертег.).

Ай-күні жетті [толды]. *Босанар мезгілі болды. Салиханың ай-күні жетіп отыр* (Ауызекі).

АЙҚАБАҚ з а т. ж е р г. *Құмбағыс. Ай-қабактың* гүлдеп тұрған уақыты осы кез (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙҚАЙ¹ з а т. 1. *Әдеттегіден қатты шыққан дауыс, айқай.* «Бұл не деген сұмдық?» деген дауыстар естіледі. *Айқай-ай* молайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дабырлай келген аттылардың алдарынан әр тұстан бір *айқай* шықты (Ф.Сланов, Асау арна). Макаровтың *айқайымен* артыма жалт қарасам, ол да менімен қатар жүзіп келе жатыр екен (Б.Момышұлы, Офицер.) 2. *Айқай-қай, айқай-ду, ұрыс.* Осылайша *айқай-ұраны* мол, ала шапқын арпалыспен ноябрь айы да артта қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бес ағайым мұқтаждықтың зардабын шегіп, жоқшылық титығына жеткен ата-анамның *айқайынан* басқа ештеңені естіп көрген емес (Аялы жандар).

Айқайға басты. *Айқайды үдетті, айқай салды, айқайлады.* Барғызамын, – Қоғамбай да *басты айқайға*, – Барасың! Колхозға айтам, ауданға айтам, мәселенді қарасын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Айқайлап дауыс шығару. э т н. *Адам өлгенде әйел-еректердің айқайлап дауыс салып, жоқтауы.* Өлген адам сүйегін қойып қайтқанда жастарының *айқайлап дауыс шығарып*, үйге жүгіріп кіріп, ер-әйелдермен көрісуі. Жетісу қазақтарына тән құбылыс (Х.Арғынбаев, Қаз. әдет-ғұрпы).

Айқай салды. *Айқайлады, дауыстады.* Қазір мына бөренелерді ортадағы тағанға жеткізуің керек, – деп, көпіршілер бер жақтан *айқай салды* (С.Бегалин, Танд. әңгім.). Ауылдан недәуір жер ұзап шыққан жылқыға қарай аналар *айқай салып* ұмтылды (С.Шарипов, Шығ.).

Ащы айқай. *Жағымсыз шыңғырған дауыс, үрейлі, зарлы үн.* Осы бір *ащы айқай* манадан бері қол ұстасып, құшақтасып, сүйісіп, екі-үш айдан соң қайта жалғасқан екі жақтың арасын қақ бөлді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АЙҚАЙ² о д. *Көтеріңкі көңіл күйді білдіретін одағай сөз. Ай қай, май-ай!* Тамылжытасың-ау, нұрыңды төгесің-ау, жүректі елжіретесің-ау! – деді Мариям, керіліп бір дем алып (Б.Май-

лин, Азамат.). *Ай қай, заман!* Арқаның даласын-ай Даласына қаласы жарасуы-ай! Павлодар Арқаның ағасындай, Бұғып қалған жаутаңкөз Жасыбайы, Бабалардың құт құйған сабасындай (М.Мақатаев, Шығ.). «*Ай қай, менің боз үйім*», – деп, сағындың сен талай (С.Мәуленов, Торғай.).

АЙҚАЙ-ДАҢҒАЗА з а т. *У-шу дауыс, айқай-сүрең.* Зеңбіректен он бес-жиырма оқ атылды. Деревня көшесінен у-шу, *айқай-даңғаз* дауыстар шыққанда, пулеметтер оқ боратты (Б.Момышұлы, Майдан).

АЙҚАЙ-ДУ з а т. *Айқай-даңғаз, у-шу.* Құйған судай сапырды, Ақ найзасы жарқылдап, *Айқай-дулар* көбейді (Батырлар жыры.).

АЙҚАЙ-ДУМАН з а т. *Айқай-шу, сауық-сайран.* Енді мынау отырыс Ескі томар түбінде. Төңірегің тым-тырыс, *Айқай-думан* түсінде (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

АЙҚАЙ-ҚИҚУ з а т. *У-шу, айқай-қайқай, айқай-сүрең.* Ауыл оянып, «аттандап» *айқай-қиқу* болып жатқанда жігіт жүре басып, атын барып мініп алды (А.Жұбанов, Замана.).

АЙҚАЙ-ҚҰҚАЙ з а т. с ө й л. **Айқай-қайқай.** Сылаң көйлектің қан сонардай қытықшыл, мұздай ісінінен көріне көзге айрылып қалған Сарбалақ Әбекеңнің *айқай-құқайынан* айбынар сыңай танытпады (А.Сүлейменов, Бесін).

АЙҚАЙЛА= е т. 1. *Әдеттегіден гөрі қатты дауыстау, айқай салу.* Түседі өлең десе қайғы-шерім, Шығады *айқайлас* ам ащы терім. Басылмас аузымды ашқан, мен бір көрік, Барады ықыласыңа көңілім еріп (Шал ақын, Өлең.). Ызаланған, өшіккен төбеттер өршеленіп қыздың өзіне тап бергенде, қыз қорыққаннан *айқайлап* жіберді (М.Қаратаев, Далада.). Ту сыртынан тұлғасын тани кеттім, Қуанғаннан *айқайлап* «Жәлел!» деппін (М.Әлімбаев, Лирика). 2. а у ы с. *Ұрандау, ұран салу.* Әскер жиып аттандық, Бекетай еді тұрағым. *Айқайлап* жауға тигенде, Ағатай-Беріш ұраным (Махамбет, Өлең.). Қойны кенге толы таудан аумаған Кеудем – шексіз қазыналар Отаны, Сондықтан да *айқайлас* ам, тау маған Жаңғырығып жауап беріп жатады (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тұрғанда ашу, намыс, сезім арбап, Токтасын ба қауымның сөзін аңдап, Қамшы басып күренге суға атылды. Өз есімін *айқайлап* өзі ұрандап (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙҚАЙЛАС= е т. 1. *Айқай салысу, ұрысу.* Жігіттер бір-біріне *айқайласты*, Сойылмен отыз жігіт жауға айқасты (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). *Айқайласып* жауға ти, Төңірім

білер, жігіттер, Ажалымыз қайдан-ды (Махамбет, Шығ.).

АЙҚАЙЛАСУ Айқайлас етістігінің қимыл атауы. $\approx$ *А й қ а й л а с у д ы қ ойындар.*

АЙҚАЙЛАТ = е т. *Айқай салдыру, ойбайлату.* Балалар кешкісін ауыл маңындағы өзен жағасында ойнап жүрген. Қожа қасындағы бір баланың құлағын бұрап *а й қ а й л а т т ы* да қойды (Б.Сокпақбаев, Менің атым.).

АЙҚАЙЛАТУ Айқайлас етістігінің қимыл атауы. $\approx$ *Қайта-қайта а й қ а й л а т у.*

АЙҚАЙЛАУ Айқайла етістігінің қимыл атауы; *айқай салу, қиқулау.* Жайлаудың жаз мезгілін елестетіп, Мақтаншақ мінезім бар жұртқа *а й қ а й л а у* (І.Жансүгіров, Шығ.). *А й қ а й л а у м е н* қарлықты, Бітті үні, талды жақ. Өткен бір күн алдына, Келді сонда жарқылдап (С.Мәуленов, Жолдас). Жағалап жатқан көк жайлау, Күнде думан *а й қ а й л а у* (Ф.Орманов, Сәт сапары).

АЙҚАЙЛЫ с ы н. *Айқайы мол, айғайлы, айғай-шуға толы.* Жарлық команда жан-жақтан жамырай қосылып, аланды *а й қ а й л ы* үнге толтырып жіберді (Х.Есенжанов, Тар кезен).

АЙҚАЙ-СҮРЕН з а т. *Қым-қуыт, айқай-шу, ио-қию.* Ат тулап аламанның айқасымен, Ақ боран азан-қазан, *а й қ а й-сүрен* (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Нөсерлеп бір мезгілде құйды жауын, Баяулап бірте-бірте тынды дауыл. Толастап азан-қазан, *а й қ а й-сүрен*, Тыныштық құшағына оралды ауыл (С.Омаров, Сәукен).

Айқай-сүрен салды. *Ұрандады, дабыл қақты.* Анасын көріп Бісмайыл, Алтын жезді айбалта, Асығып суырып алды енді. Аш бүйрекке таянып, *А й қ а й-сүрен салды* енді (Манас). Аял болмас *а й қ а й-сүрен салыспай*, Қашқан жауды ат баурына алыспай (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙҚАЙСЫЗ с ы н. *Айқайы жоқ, у-шусыз.* Біреу епті өмірде, біреу епсіз, Жай ғана адамдар бар кереметсіз. *А й қ а й с ы з-а қ* өз ойын айтатын бар, Тыңдап болмай, оған сіз не демексіз (Ә.Тәжібаев, Кеше.). *А й қ а й с ы з*, шусыз салқынқандылықпен айтқанда, ол күндер Жан-өділ жүрегінен мәңгі шықпастай мықты орын теуіп еді (С.Бакбергенов, Менің досым).

АЙҚАЙ-ТАЛАС з а т. *Айқай-сүрен, дау-жанжал.* Қансоқта болып арпалысып, *а й қ а й-т а л а с қ а* түсісіп жүрген қара жерге екеуі де құлайды, екеуі де шіриді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АЙҚАЙ-ТАРТЫС з а т. *Тартыс-талас, дау-жанжал, дау-дамай.* Бірақ бұл өзгеше талқы. Шүу дегеннен ұрыс-керіс, *А й қ а й-т а р т ы с п е н* басталды («Соц. Қаз.»).

АЙҚАЙ-ҰЙҚАЙ з а т. *Айқай-ду, айқай-шу, талас-тартыс.* Бір топ кісі екі жар отырып, күрес салып жатыр. Көтермелеген *а й қ а й-ц ы қ а й* дауыстары естіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірен-саран алыс, жақын *а й қ а й-ц ы қ а й*, малдың, адамның үндері, дауыстары, дүрсілдері естіледі (С.Сейфуллин, Шығ.). Арт жағымыз *а й қ а й-ц ы қ а й* боқтау, жүгірген адамның аяғының дауысы (Б.Майлин, Таңд. шығ.). *А й қ а й-ц ы қ а й* шықты шу, Қараңғыда қой үркіп (Ф.Орманов, Сәт сапары).

АЙҚАЙ-ҰРАН з а т. *Жауға шабуылға шыққандағы қатты айқай мен жауынгерлік ұран.* $\approx$ *А й қ а й-ц р а н ғ а* басты.

АЙҚАЙ-ШУ з а т. *У-шу, даурыққан көп дауыс.* Қапелімде тұтана алмай үзіліп-үзіліп булығы гүрілдеген машина дауысы, арба салдыры, *а й қ а й-ш у* естіледі (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Айқасты, қайран ерлер айқасуда, Сарыарқа тұнып кетті *а й қ а й-ш у ғ а*, Қаншама айлар өтті, күндер өтті, Қан кешу, оны есептеп байқасын ба? (Ф.Қайырбеков, Көңсадақ). Әр-түрлі үнде, әртүрлі тілде ән айтылып жатады, тыңдап жатамын: бірде ән тәрізді, бірде ызың, *а й қ а й-ш у* тәрізді болып кетеді (Майдан).

АЙҚАЙШЫ з а т. **1.** *Айқайлаушы (адам).* Гүлжаһан әлгі *а й қ а й ш ы н ы қ* қасына елден бұрын жетіп келді. Көзі ақиып, ес-түсінен айрылып тұрған Мұқал қазыны танып, еріксіз күліп жіберген (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *а у ы с. Басшы, бастаушы.* Өзіміз орналассақ бопты деп қарап отырған олар жоқ, қайта қай жұмысқа болса да *а й қ а й ш ы* өздері (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Айтқандай ауылда қалған келін-кешпінгін ұйымдастырып, *а й қ а й ш ы* болып, қора басында Мырзекеңнің өзі жүр екен (Д.Әлжіков, Дала).

АЙҚАЙШЫЛ с ы н. *Айқайқұмар, даурықпа, даңғаз.* *А й қ а й ш ы л* әңгі жігіт көрінесің, Қырындап жақтырмаймын қарауынды. Қасыма келсең мейлің, келмесең де, Менен сен ала алмайсың қалауынды (Айтыс). Батыраш бала жастан атқа құмар, *А й қ а й ш ы л* ат өперген баққа құмар. Арам ой, ата намыс үр шоқпары, Кір көңіл, сарайының батпағы бар (І.Жансүгіров, Поэм.).

АЙҚАЙШЫЛДЫҚ з а т. *Даңғазалық, даурықпалық, айқайқұмарлық.* Мен осы бір *а й қ а й ш ы л д ы ғ ы м ы з д ы қ* өзі әлсіздігіміз емес пе екен деп те ойлап қаламын (С.Шаймерденов, Мезгіл).

АЙҚАЙЫҢ з а т. ө с. <лат. malcolmia> *Орамжапырақ тұқымдасына жататын бір-жылдық шөптесін өсімдік. А й қ а й ы қ* жапы-

рағы сопақша, бүтін жиекті, кейде ойық тісті келеді. Гүлдері күлгін қызғылт түсті, қалың гүл шоғырына топтасқан (ҚҰЭ). *Айқа айың* – құнарлы мал азығы. Оны халық медицинасында да пайдаланады (ҚҰЭ).

АЙҚАЛА = е т. к ө н е. *Аймалау, сылап-сипау*. Үйретіп ұстап, байқап-ақ, Құлынға бала қарайды. Сауырын сипап *айқалап*, Жалын талдап тарайды (О.Малқаров, Өлеңд.).

АЙҚАЛАС = е т. *Құшақтасу, аймаласу*. Иығымда сіздің шаш, *айқаласып* тайталас, Ләззат алсақ болмай ма, Көз жұмулы, көңіл мас (Абай, Тол. жин.).

АЙҚАЛАТ = е т. *Аймалау, иіскелету*. Сіз қырғауыл жез қанат, Аш бетіңді, бер қарат. Жақындай бер, жуықтап, Тамағыңнан *айқалат* (Абай, Тол. жин.).

АЙҚАЛЫС з а т. ж е р г. *Соғыс, айқас*. Әуелде Таловқада болғанбыз, келгелі *айқалыстат* араласпай кеттік (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЙҚАР = е т. к ө н е. *Айқастыр*. Үш ат жегіп ап, екі иығына *айқарып* екі винтовка асынып келді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

АЙҚАРА ү с т. 1. *Шалқайта, кеңінен*. *Айқара* ашық терезеден таңертеңгі хош иісті таза ауа соғып тұр екен (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). 2. *Қиғаш, көлденең*. *Айқара* мылтық асынып, Суыңды кештім мен талай. Бетімді толқын жасырып, Өмірді шықтым арқалай (Ж.Саин, Шығ.).

Айқара ашты. *Шалқайта кең етіп ашты*. Кеше ғана біткен шағын клубтың есігі бүгін *айқара ашылып*, қазір іші адамға лық толып кетті (А.Байтанаев, Асан). Қос терезесі *айқара ашылған* үлкен ақ үйдің іші-сырты толған адам (С.Адамбеков, Қожана-сыр.). Кең қақпа *айқара ашылды* да, іштен ауыр машина ырғалып шықты («Лен. жас»).

Айқара жапты [жамылды]. *Ұзыннан қиғаштай жапты*. Біреу [Серікбайдың] үстіне бір сұр шапанды *айқара жауып* кетіпті (М.Әуезов, Қилы заман). Қараңғы үйде ағаш төсегінің үстіне жатқызды да, жып-жылы бірдеңені *айқара жапты* (С.Мұқанов. Ботагөз.). Момын пальтосын *айқара жамылып*, басын бүркеніп диванға жатқан Бұланды көрмеді (З.Ақышев, Бәрі де есте). Ол шинелін шешіп алып *айқара жамылып*, арбаның үстінде қорылдап жатыр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Айқара жырту. е г і н ш а р. *Жер қыртысын аударып, 50–70 см, одан да тереңірек етіп жырту*. Егін алқабы *айқара жырттылып* жатыр (Ауызекі).

Айқара құшақтады. *Қолын айқастыра, қаусыра құшақтады*. Әуелі сасып қалған Жүсіп жалма-жан қасына жетіп келіп, *айқара құшақтап* ұзақ сүйді (З.Шашкин, Доктор.). Танып мені алыстан, Алды *айқара құшақтап*, Шын доспенен табысқан, Қандай ыстық мұндай шақ (А.Шамкенов, Жасыл жайлау).

АЙҚАРЫЛ = е т. *Шалқасынан, барынша кеңінен ашылу*. ≈ Есік *айқарылды*.

Айқарыла ашылды. *Шалқасынан ашылды*. Қызыл чемоданның аузы *айқарыла ашылған* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Шығыстан шыққан күндей жаңа ғана, *ашылды* дар-базалар *айқарыла* (Украина жырлары).

АЙҚАРЫС з а т. ж е р г. *Талас, айтыс, керіс*. Осындай ұлы думан *айқарыстат*, Жұмыланың көз тігетін назарымын (Ш.Шанайұлы, Қазына).

АЙҚАС з а т. *Шайқас, қырғын ұрыс, соғыс*. Сағатқа жуық созылған қызу *айқастат* немістің төрт танкісі жанып, шабуылы түншығып қалды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Жаумен кездесок күтпеген жерден тап болған *айқастат* бірнеше жолдастары қаза тауып, небәрі бес-ақ адам қалды (Ә.Шәріпов, Партизан.). Осынау жер сол күндер Орны болған *айқастың*. Жанын сала қорғады ер, Әр кірпішін, әр тасын (Ғ.Қайырбеков, Құрдас). 2. *Талас-тартыс, күрес, арпалыс*. Алда өмір мен өлімнің бітіспес қанды *айқасы* тұрды (С.Мәуленов, Үркер.). Ақ күріш үшін *айқас* әлі алда. Тындырылмаған істер әлі толып жатыр (Бал дәурен).

АЙҚАС = е т. 1. *Екі заттың бір-бірімен айқарылуы, айқыш-құқыш тұруы*. Ерекше өңгесінен көз тартады, *Айқасқан* ортасында балға-орақ (Е.Омаров, Жүрек.). Ажар жоқ ақ бетінде, қаны қашқан, *Айқасқан* кірпіктері ашылмайды (С.Мәуленов, Магниттау.). 2. *Соғысу, шайқасу*. Сен үшін тіктім басымды. Көк жүзінде шектесіп, *Айқасып* жаумен беттесіп, Салармын деді тасырды (Ақын жырлары). Алты күндей *айқасып*, Жауымен әбден шайқасып, Алды-артына қарамай, Бәрі де қырып салады (Батырлар жыры). Алды-артынды аңғармай, *Айқаспата* тұрып қорғанбай, Қолайлы жерде қамданбай, Ашкөзденіп мерт болма, Қораға түскен арландай! (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Алысу, арпалысу, күресу*. Аңның мықтысы саналған жолбарыспен *айқасып*, оны жеңеді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Ақ сұңқар шабытында үйрек ілді, Көк тырнақ көбесінен қанға батып, Талдағы шырмауықтай он бұралып, *Айқасып*, жұмарланып қалды қатып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адамнан

қаймығып жөнеле берген қасқырды ит мойнынан ала бергенде, екеуі *а й қ а с а* кетті (С.Мұқанов, Шығ.).

Құлын-тайдай айқасты. *Асыр салып ойнап-күлді.* Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар. *Құлын-тайдай айқасып*, ойын салып, Кептерше сүйеніскен демалыс бар (Абай, Тол. жин.). Қос шыбық, балғын жастар балдан тату *Айқасып құлын-тайдай* өсе берсін (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙҚАСПАЛЫ: *айқаспалы тозаңдану.* б о т. Гүлдердің жел әсерінен басқа бір гүлдердің тозаңымен тозаңдануы. *≈ Айқаспалы тозаңдану кезеңі.*

АЙҚАСТЫР = е т. 1. *Екі затты бірінің үстіне бірін айқара, қиылыстыра салу.* Үстелде отырғанда аяғыңды орындықтың астына қарай бүкпе, не болмаса бір аяғыңның үстіне бір аяғыңды салып *айқастырма* (М.Дулатов, Шығ.). Қарт мастер екі қолын *айқастырып* алдына әкеп қойып, жымиып отыр (Н.Ғабдуллин, Қызық.). 2. *Матастыру, айқастыра байлау.* Белеске шыға келгенде, қотан толы қой көрінді. Қойларды *айқастыра* матап тастап, әйелдер сауып жатыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Айқастыра тігу. к ә с. *Инемен тігілетін кестенің ең көп тараған түрі.* Өрнек ізімен біркелкі төрт бұрышты етіп, бір жіптің үстінен екінші жіпті крест түрінде *айқастыра* бастырып *тігіп* отырды (Х.Шобай, Қаз. ұранқай қолөнері).

АЙҚАСТЫРУ *Айқастыр етістігінің қимыл атауы.* *≈* Екі қолын *айқастыру*.

АЙҚАСТЫРЫЛ = е т. *Ерсілі-қарсылы қиылыстырылу.* Цемент есік жуан білік темірмен *айқастырылып* бекітілген екен (Ә.Тарази, Асу.). Балалар елқалардың біріне-бірі *айқастырылған* екі тақтаға шегеленетінін де көрді (М.Иманжанов, Таныс қыз).

АЙҚАСУ¹ з а т. б и о л. *Жаңа комбинация (рекомбинация) түзетін гендерді анықтайтын, гомологты жұп хромосомалар бөліктерінің өзара алмасуы.* *Айқасу* гомологты хромосомалардағы ұқсас гендер аллельдерінің жаңа рекомбинатты бірігуіне әкеледі, соңынан әртүрлі полюстерге ажырап кетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

АЙҚАСУ² *Айқас етістігінің қимыл атауы;* 1. *Соғысу, шайқасу.* Үйде бұғып отырғанмен жан сақтау қиын, одан да *айқасу* керек (Б.Майлин, Шығ.). Жаумен *айқасу* қашан да болса ойыншық жұмыс емес (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). 2. *Аралысу, күресу.* Көрі шөңге Досан шалмен ақырғы рет *айқасу* керек еді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

АЙҚОРАЛАНДЫ: *айқораланды соғысы.* *ә с к. к ө н е.* *Қарсылас жауды айналыра кеңінен қоршап алып, содан соң біртіндеп қыспаққа алып талқандап соғысу әдісі.* Қалмақтармен болатын ертеңгі шайқаста біздің жақ *айқораланды соғысын* салмаққа жоспар жасады (Қазыбек бек Тауасарұлы, Түп-тұқианнан.).

АЙҚҰЛАҚ¹ з а т. ө с. <лат. anadonta> *Сортаң, сорлы жерде өсетін өсімдік.* *≈ Айқұл ақ тым гүлдеу кезеңі.*

АЙҚҰЛАҚ² з а т. о й ы н. *Балалардың жаз кезінде бірі «қасқыр», бірі «ит», бірі «қойшы» қалғаны «қой» болып ойнайтын ойыны.* *Айқұл ақ көктемнен бастап жаздың ішінде балалардың ойнайтын бір ойыны* (М.Дулатов, Шығ.). *Айқұл ақ* ойнау үшін кешқұрым ел аяғы басылған соң ауыл балалары жиналып, орталарынан үш баланы шығарады (ҚҰЭ). *Айқұл ақ тым* ойнау үшін кешке таман жұрт аяғы басылған соң көп балалар жиналып, өздерінің арасынан үш баланы шығарады: бірі – «қасқыр», бірі – «қойшы», бірі – «ит» (Е. Сағындықов, Қазақтың ұлттық.).

АЙҚҰЛАҚТАН¹ = е т. *Жерге себілген дәннен өсімдік жапырағының екіге айырылып құлақтанып шығуы.* *≈* Қияр *айқұл ақ танып* шықты.

АЙҚҰЛАҚТАН² = е т. ж е р г. *Мақтану, мастану, есіру, асқақтау.* Адаспағандарына көзі әбден жеткен соң Қамшыгердің үйіріне мінәжат етіп, *айқұл ақ тана* шапты ілгері (О.Бөкеев, Қамшыгер). Дәм бұйырып солардың біріне ілігіп қаламын ба деген оймен Ұзекең құла биеге ер салып, ауылдан *айқұл ақ таны* п-ақ аттанған (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Мотоцикл алғанда осыншама *айқұл ақ тандың*, дәу машина алсаң, нетер едің? (О.Бөкеев, Қамшыгер).

АЙҚЫН с ы н. 1. *Анық, ашық.* Жыршының аты жыршы ма, Әркімнен өлең жаттаса, Сөз – жібек жіп, жыр – кесте: Айшығы *айқыны* көрінбес, Өрнексіз қылып баттаса (Дулат Бабатырұлы, Замана.). Шығармада кейіпкер өмірінің негізгі кезеңдері *айқыны* бедерленген (М.Дулатов, Шығ.). Жансебіл қырғын елдің есіндегі, Ізі *айқыны* Ұлытауда, Есілдегі. Қызылжар қаласында қолаланды Қос батыр бір тұғырда есімдері (К.Салықов, Жезкиік). Түндіктен түн жұлдызы жымындайтын, Дегендей: «Естіп тұрмын үніңді *айқыны*» (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Аян, мәлім, белгілі.* Сіздің пікіріңіз маған *айқыны*, түсінікті, – дедім мен (Б.Момышұлы, Офицер.). Егіс уақыты да тақалып қалып еді, бұлар бармай

оның *а й қ ы н д ы л ы ғ ы* соншалықты азая беретін көрінеді («Жас Алаш»).

АЙҚЫНЫРАҚ с ы н. *Анығырақ, дәлірек, ашығырақ.* Ташпылдык жолы, тап тілегі Сәбит өлеңдерінде *а й қ ы н ы р а қ* айтылады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Кусков қараңғыда Уәлидің жүзін *а й қ ы н ы р а қ* көргісі келіп, үңіле қарап қалды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қыз қатты жүдеген екен. Ақшыл жүзі қуқылданып, қоңыр көзі үлкейе түскендей, аласы *а й қ ы н ы р а қ* байқалады (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

АЙҚЫРА ү с т. с ө й л. *Айқара.* *А й қ ы р а* ала асқарлар жатыр шөгіп, Жер жаншып, көктің көлбеу төсін еміп. Ойнақы, құба, тарлан тағы аңдарын Тәбеті тау-тасына қойған теліп (І.Жансүгіров, Шығ.).

Айқыра жапты [жамылды]. с ө й л. *Айқара жапты.* Үлкен тонды *а й қ ы р а ж а м ы л д ы м* да, тамақ жеуге кірістім (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

Айқыра құшақтады. с ө й л. *Айқара құшақтады.* Танып мені алыстан, Алды *а й қ ы р а қ ы ш а қ т а п.* Шын доспенен табысқан Қандай ыстық мұндай шақ (А.Шамкенов, Лирика.).

АЙҚЫШ¹ з а т. с ө й л. *Түрлі-түрлі сәнді, айшықты мәнер, өрнек.* Би өнеріне өздерін жетік санайтын кейбіреулер түрлі-түрлі із *а й қ ы ш т а р ы н* да жасап кетеді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

АЙҚЫШ² з а т. д і н и. *Христиан дінінің қосу таңбасына ұқсас символы.* Христиан шіркеуінің басындағы *а й қ ы ш* алыстан көрініп тұр (Ауызекі).

Айқыш жорықтары. т а р. *Арабтар билігіндегі қасиетті жерлерді қайтаруды желеу етіп, XI-XIII ғғ. Еуропалық христиан дінбасыларының қйымдастырған жорығы.* *А й қ ы ш ж о р ы қ т а р ы* мұсылмандардың VII ғ. бастаған соғысына жауап еді («Егемен Қазақстан»). Дегенмен *а й қ ы ш ж о р ы қ т а р ы* да Батыстың мұсылман әлемін танып білуіне жағдай жасап, көзін ашты («Егемен Қазақстан»).

АЙҚЫШТА= е т. 1. *Ерсілі-қарсылы, айқыш-қйқыш ету.* Ұйыған балды пышақпен *А й қ ы ш т а п* бала тіледі. Өлтірсем Жамал деп еді, Ол айтқаны келмеді. Пышақпен балды тілгілеп, Балды бала төгеді, Аяғын теуіп жөнөді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). 2. *Әдемілеу, сәндеу, әшекейлеу.* Ат өзбелін лездің арасында *а й қ ы ш т а п* берді (Ауызекі).

АЙҚЫШТАЛ= е т. 1. *Айқыш-айқыш болу, айқыш-қйқыш етілу.* *А й қ ы ш т а л ы п* істел-

ген креслолар саяжайда отыруға тым қолайлы жасалған («Білім және еңбек»). 2. *Өрнектелу, әшекейлену, көркем күйге түсу.* Сәнді өрнекпен *а й қ ы ш т а л ғ а* н кілемдер алыстан көз тартады (Ауызекі). 3. а у ы с. *Көркемделу, бейнелену.* Жаңа бір нәр-нақыштармен *а й қ ы ш т а л ғ а* н ойлы өлең сенің көңіліңді өрге сүйрегендей, жаныңды байытқандай (С.Сейітов, Жылдар.).

АЙҚЫШТАЛУ *Айқыштал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сәнді оюлармен *а й қ ы ш т а л у.*

АЙҚЫШТАН= е т. 1. *Әшекейлену, сәндеу, әдемілену.* Сурет көрмесінің қабырғасы неше түрлі кескін, келбетке толы суреттермен *а й қ ы ш т а н ы п т ы* (Біздің оттар). 2. а у ы с. *Алабұрттану, ақилану.* Тұтыққан шақтарында қыли көздері *а й қ ы ш т а н ы п,* басы ерекше қалтылдап кетеді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АЙҚЫШТАНУ *Айқыштан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Суреттермен *а й қ ы ш т а н у ы.*

АЙҚЫШТАУ *Айқышта етістігінің қимыл атауы; әшекейлеу, сәндеу, өрнектеу.* Ағаштың өзінен ойып өрнек жүргізген дәу-дәу кебеже, қыздың ат-тұрман өзбелін күміспен көмкеріп *а й қ ы ш т а у* ісі атқарылады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АЙҚЫШТЫ с ы н. *Өрнекті, нақышты.* Төсек-орын, әдемі жиналған ақшыл сары кровать, тұсқа ұсталған қызыл көк *а й қ ы ш т ы* үлгі көне кілем, терезеге ұсталған тоқыма перде (М.Иманжанов, Көк белес).

АЙҚЫШ-ҰЙҚЫШ с ы н. 1. *Ерсілі-қарсылы, бірін-бірі қиып өткен шым-шытырық, айқасып жатқан, ілік-шаттыс.* Ар жағы көленкелі бақша, ерсілі-қарсылы ағып жатқан су, *а й қ ы ш-ұ й қ ы ш* темір жол (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Түндігінің бұрышына дейін қызыл шұғадан ою бастырып, жалпақтығы жарты қарыс терме баулармен *а й қ ы ш-ұ й қ ы ш* шандыған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *А й қ ы ш-ұ й қ ы ш* зарядтар дір еткенде, Тамыр бойлап, ток ойнап жүректерде, Ақ моншағын аспан да шашып алып, Нұр жамырап жөнелсе түнектерге (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Шимай-шимай, иір-қиыр.* Дәптердің сия төгілмеген жері жоқ, жазулары *а й қ ы ш-ұ й қ ы ш,* тіпті танылмайды (М.Иманжанов, Алғашқы.).

АЙҚЫШ-ҰЙҚЫШТАН= е т. *Бір зат пен екінші заттың айқаса торлануы, басып өтуі, айқастыра байлануы.* Стансадан өте бергенімізде *а й қ ы ш-ұ й қ ы ш т а н ғ а* н темір жол көзіңе түседі (Алғы шепте.). Таң азда көшкен ел Қаратауға да жақындап қалды. Көлік үстіндегі жүктер *а й қ ы ш-ұ й қ ы ш т а н а*

таңылған. Жол бойы аумай-ақ келеді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

АЙЛА [ар. *حيلة*] з а т. *Амал, тәсіл, әдіс, қулық, ылаж, шара*. Иншалла, бұқараға болар пайда, Ізгілік патшадан көп ақыл, *а й л а*. Көп еді бұрынғы еткен мәрхаматы, Өнерден түрлі-түрлі салып ойға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Оты болса жарармын, Өзі қылса жамандық, Ту байлап елін шабармын, Бір *а й л а с ы н* табармын. Татқан тұзға қас қылсам, Бір пәлеге қалармын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Қалай *а й л а* қылса да бір қоймады, Шал айтқан жауабына қыз тоймады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Айласы [айласын] асты [тапты]. *Әдіс, амалын анықтап, ретін, жөнін келтірді. А с т ы* ғой бұл арада менің *а й л а м*, Құрғаным бала жастан бөрі сайран. Япырмай, бұл не қылған зор дажал деп, Сол жерде орыс, қазақ болды қайран (Балуан Шолақ, Өлеңд.). Тәубасыз тәлім шам болмас Ішіне жағып қабірдің. Ажал келсе, бір күні *А й л а т а п п а й* жаңылдың. Тәуба қылсаң Аллаға, Ләбек деген рухын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қайратпен кіріп жалынбай, Ақылмен *т а у ы п а й л а с ы н*. «Мен қалайға» салынбай, Жылы жүзбен жайнасын (Абай, Тол. жин.).

Айласы құрыды. Амалы таусылды, әрекеті іске аспады. А й л а с ы қ ы р ы ғ а н Қайша дал болып, үйіне қайтты (М.Әуезов, Шығ.). Жат көзімен қарайды адамдарың, Жақын тартар құрбы да таба алмадым. Жас отаудың есігін ашып қалып, *А й л а м қ ы р ы п*, қайыра жаба алмадым... (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙЛА= е т. ж е р г. *Айнала қоршау*. Маған шарбақ *а й л а н* бер дейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙЛА-АМАЛ з а т. *Айла-әрекет, қулық-сұмдық*. Қанша епті болғанмен Еламанның алдында *а й л а - а м а л ы н* тауысып, мысы құрыды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Токаш көп күннен бері *а й л а - а м а л* іздеген-ді, енді жігітке сеніп сол сырын айтты (З.Шашкин, Токаш Бокин).

АЙЛА-ӘДІС з а т. *Амал-шарғы, амал-тәсіл, айла-қимыл*. Толқынды топ кездесті Шебін құрған қалмаққа; Тебінгілес тең жауды Тегіндікпен алмақ па? *А й л а - ә д і с і* тең жауы, Бір салыспай қалмақ па? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЙЛА-ӘРЕКЕТ з а т. *Айла-тәсіл, айла-амал*. Жас та болса қылмысты адамдардың *а й л а - ә р е к е т і н*, залымдығын жақсы білетін лейтенант Хайдар Атажанов (А.Жолдасбеков, Өке.).

АЙЛАКЕР с ы н. *Айла тапқыш, айлашыл, тәсілқой, қу*. Әзімбай анығында әкелерінен әлдеқайда *а й л а к е р*, көреген боп шықты (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл тірлікте *а й л а к е р* мен ез байып, Байлықтары болып жатыр тез ғайып. Кейде жақсы, Кейде жаман ниетпен Әрлі-берлі жүреді өтіп сөз – қайық (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Сатқындық та бұғып жүрмек қасында, *А й л а к е р* жан соны жазбай таныпты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЙЛАКЕРЛІК з а т. *Айлашылдық, тәсілқойлық*. Тапқырлық батырлықпен егіз жолдас, Тар жерде тапқыр болмай ісің оңбас. Алғыр ой, әдісшілдік, *а й л а к е р л і к*, Аңдысып алысқанын алмай қоймас (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Бұл істің қатерлі екенін Айнұр біле тұрса да, бірақ баласының қарулығына, *а й л а к е р л і г і н е* сенімі мол еді (А.Хангелдин, Біздің от.). Бұл жұмыстарды іске асыру асқан *а й л а к е р л і к т і* қажет етеді (Ө.Шәріпов, Партизан.).

АЙЛАКЕС с ы н. с ө й л. *Айлакер*. Көпті көрген *а й л а к е с* батыр едің, Тағы да тиер ме екен бізге пайдаң? Ол айтты: «Тәуба қылдым сопы болып, Ұрлық қылған күнә ғой елді торып» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мықты қасқыр, *а й л а к е с* түлкі қайда, Алдампаз, рақымсыздық кімге пайда? Аяғында түлкі де, қасқыр да өліп, Бөдене аман қалыпты сол бір сайда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Астыртын жамандасуға *а й л а к е с*, сырқынды болғанмен, мынандай әділ қазының алдында ашық шындыққа бара алмайтын (М.Әуезов, Абай жолы).

АЙЛАКЕСТІК з а т. с ө й л. *Айлакерлік*. Жобалайдың батырлығынан бұрын адамның ойына келмейтін қулықтарды табатын *а й л а к е с т і г і* бөлек еді (М.Әуезов, Қараш.).

АЙЛАҚ з а т. ж е р г. **1.** *Өзен, көл, теңіз жағалауындағы шығанақ, бұғаз, қойнау*. Шарықты бұлақтың Марқакөлге құяр *а й л а ғ ы н д а* сыңарын атып тастаған сарала қаздай болып, жалғыз ғана қараша үй тұр (О.Бөкеев, Үркер.). **2.** <франц. port> *Теңіз, көл, үлкен өзен жағасында кеме, баржа тоқтауға арналған жер, кемежай*. Каспийдегі Ақтау порты мұнай құю қуаттарын күрделі қаржы жұмсамай-ақ бір жарым есе көбейтті. Жаңашылдар сирек пайдаланылатын паром тоқтайтын *а й л а қ т ы* жанармай шикізатын құятын аралық орын етіп қайта жабдықтауды аяқтады («Соц. Қаз.»). Тағы да алға, докер, алға кран, Сендерге шын жүректен арнадым ән. *А й л а қ т а* алып кеме қайқандасын, Біз артқан көмектердің салмағынан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

АЙЛАҚОР с ы н. *Айлашыл, айлакер, қу.* Өш алуға келгенде *а й л а қ о р* үндемей бас салатын сабырлы ағасұлтан табанда шу шығармай, «тұра-тұр, бөлем!» деп іштен тынған да қойған (І.Есенберлин, Қаһар).

АЙЛА-ҚУЛЫҚ з а т. *Алдап-арбаудың алуан түрлі амалы.* Менің үш ұйықтасам түсіме кірмейтін небір ғажап *а й л а-қ у л ы қ т ы* ойлап тапқышын қайтерсің (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АЙЛАҚША з а т. *Көл, теңіз жағасындағы кемелер аялдайтын, тоқтайтын шағын жер.* Балқаш көлі, Каспий теңізі, Іле, Ертіс сияқты ірі өзендер жағасында *а й л а қ ш а л а р* көптен бар (Қаз. тілі термин. Су.).

АЙЛАЛА= е т. 1. *Қулыққа салу, алдау.* Қамбар келіп болғанша Ақылменен *а й л а л а п*, Қалмақты алдап қарармын (Қамбар батыр). [Ол] өзінің малын баққызған топты *а й л а л а п* тәсіл-қулықпен тұсап ұстайды (М.Әуезов, Әр жыл.). 2. *Амалдау, амалын табу.* Кездескен соң қиындық, Шыдау керек *а й л а л а п* (С.Бегалин, Шығ.).

АЙЛАЛАС с ы н. *Амалдас, тәсілдес, қулығы бір.* Немесе анау қойшылармен *а й л а л а с* болып, біреудің бір қойын қақтырып әкеліп, сойып тастаған жөн бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А й л а л а с* пенен жемдесті Ақтағың келіп тұрады. Жемсауы ортақ жерлесті Жақтағың келіп тұрады (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

АЙЛАЛЫ с ы н. *Айласы мол, айлакер, айлашыл, қулығы мол.* *А й л а л ы* қалмақ шеп құрып, айналасына қорған жасап, қазақтың батырларын арғы жағында жасырынып жатып атқылап, алдыртпайды (М.Дулатов, Шығ.). Ашуы жоқ *а й л а л ы*, Майда тілді Сәрсекем. Сөз табатын қайдағы Сегіз қырлы Сәрсекем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ендігі шайқас – *а й л а л ы* шайқас, жаудың айласынан сендердің амалың асып түсуі керек (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Алпыс алты айлалы. *Өте қу, айла-амал, айла-әрекеті көп.* Кір басқан құлаш айдары Аждаһадан кем емес, Аузын ашқан айбары. Алты жүз кірген соғысқа, *А л ы с а л т ы а й л а л ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЙЛАЛЫЛЫҚ з а т. *Айласы молдық, айлакерлік, айлашылдық.* Оның мәнісінің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, *а й л а л ы л ы ғ ы н а н* жетерсің деген сөз (Абай, Тол. жин.).

АЙЛАН= е т. с ө й л. *Айнал.* Дүние екі *а й л а н б а с* бір келеді, Балалар байғұс шалды көп тергеді. Балалар көп жалынып сұраса да, Шешіліп байғұс шалың үндемеді (Батырлар жыры). Ешкімге баяндамай саулап өтіп, Домбырашы *а й л а н ы п* келдің жетіп. Желісін үзбей тар-

тып соққан желдей, Айтатын ақын қайда екпіндетіп (Айттыс).

АЙЛАНКЕС с ы н. *Кеңкелес, есерсоқ, есуас, есі ауысқан.* Адам түгіл Құдайды да ұмытқан *а й л а н к е с* батыр өткеншектің арқанын қиып, қолдарына жабысқан қатын-қалаш жағын қамшының астына алды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АЙЛАНҚАСТА= е т. ж е р г. *Шыр көбелек айналу, алысқа кетпей төңіректеу, айналсоқтау.* Майра гүл болса, мен көбелектің, *а й л а н қ а с т а п* шықпаймын (Б.Соқпақбаев, Бастан.). Мал тойған жерінен *а й л а н қ а с т а п* кетпейді (Диал. сөздік).

АЙЛАНТ з а т. ө с. <лат. *ailanthus glandulosa*> *Дара желектері тұқымдасына жататын ағаш.* Халық медицинасында *а й л а н т* қабығы мен жапырағын іш құртына қарсы пайдаланады (ҚҰЭ).

Айлант түт көбелегі. з а т. з о о л. <лат. *philosamia cynthia*> *Емен көбелектері тұқымдасына жататын жәндік түрі.* *А й л а н т түт көбелегі* сарғыш сұр түсті, қанатының ортасы қоңыр, шеті сарғыш. Жұлдыз құрттары жасыл, ұзындығы 65–70 мм. Айлант, сирень ағаштарының жапырағымен қоректенеді (ҚҰЭ).

АЙЛАНШӨП з а т. ө с. <лат. *polygonum persicaria*> *Таран туысына жататын, биіктігі жетпіс-сексен см біржылдық шөптесін өсімдік.* *А й л а н ш ө п* бал береді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Халықтық медицинада *а й л а н ш ө п т ің* сулы тұнбасын ішеді, жараға жағатын май дайындайды, ванна жасайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *А й л а н ш ө п* медицинада дәрілік шөп ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

АЙЛАМ з а т. ж е р г. *Бәйге аттарының айналма шабысындағы жол.* Байраққа қосылған аттар неше *а й л а м* шапты? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙЛАП ү с т. *Бірнеше ай бойы, айлаған уақыт бойы.* Шаттанып шамамнан тыс, *а й л а п* шүкір, Кеулінен қайғы-қасірет кеткен зарлық (Базар жырау, Шығ.). Соңғы екі жылдың ішінде алпысқа тарта адам *а й л а п* елге шығып келді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Осы кең даланың алысына кейде жұмалап, кейде *а й л а п* сапар шегетінің болады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АЙЛАПАТ с ы н. *Кең, жайпақ, керемет үлкен.* Қазан басы үш-төрт рет ет лақтырғанда жаңа ғана жалтырап жатқан *а й л а п а т* шара табақ толып шыға келеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Олардың қолында ұзындығы алпыс құлаш *а й л а п а т* ақ өре киіз бар екен дейді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

АЙЛАП-ЖЫЛДАП ү с т. *Ұзақ уақыт, көптен.* *А й л а п-ж ы л д а п* бірге жүргенде әкелерің жөнінде бір ауыз сөз айтқан жоқсың, әлде жасқанасың ба? – деді (Т.Жангелдин, Сын сағатында). *А й л а п-ж ы л д а п* шет жүріп сағынтып келгенде, баласын алдына алып мандайынан сипаған да жоқ («Лен. жас»).

АЙЛАС= е т. ж е р г. *Ұйқасу, сәйкесу, ұқсау.* Мына жері *а й л а с а д ы*. Тіпті айласпайтын нәрсені айтатының не? (Диал. сөздік).

АЙЛАС с ы н. *Босанатын айы, мезгілі бір, шамалас.* Қызыл нар Төстік барда буаз екен, *А й л а с* боп әйелімен туады екен. Ер Төстік жер астына кеткен жылы Сертесіп белін мықтап буады екен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Айлас қатын мұндас. *Істеп жүрген іс-әрекеті бір әуендес адамдар сырлас, мүдделес болады.* Сізге осы жайды айта кетейін деп бұрылдым. «*А й л а с қ а т ы н м ұ ң д а с*» емес пе (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *А й л а с қ а т ы н м ұ ң д а с*, хан мен биге қызмет етіп жүрген кедей қос батыр біріне-бірі ұнаған (І.Есенберлин, Алмас.).

АЙЛАСЫЗ с ы н. **1.** *Қулығы, арамдығы, айласы жоқ, келер қатерді байқай бермейтін, білмейтін.* *А й л а с ы з д ы ң* батыры айға шабады (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Амалсыз, айла-шарғысыз, әрекетсіз.* Әлібек мына сөзді құп көреді, Айманның бұл ақылын еп көреді. «*А й л а с ы з* бір іс болмас» деген сөз бар. Әлібек, жеті жүз қол тоқталады (Айман-Шолпан). Қуанышым, сабырлы бол, саям бол, Бүгін менде сабыр жоқ. Тақатсызбын, *а й л а с ы з б ы н*, *а й л а с ы з б ы н* баладай, Әлсіз денем, аян бол (М.Әуезов, Шығ.). Көзсіздік іске татыр ма? *А й л а с ы з* батыр батыр ма?! Отырып қалар тақырға. Күндіз ұйықтап, түнде жорт (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙЛАСЫЗДЫҚ з а т. *Айласы жоқтық, шарасыздық.* Амалсыздық, *а й л а с ы з д ы қ* діңкені құртқан тәрізді (М.Әуезов, Абай).

АЙЛА-ТӘСІЛ з а т. *Амал-жолы, айла-шарғы.* Генерал бұйрықта шегінудің, қорғанудың жөне соққы берудің *а й л а-т ә с і л і н* көрсетіп беріп отырды (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Дарын әлденеше рет Қасенмен күресіп, *а й л а-т ә с і л і н* үйреніп алған (М.Сүндетов, Балық аула.).

АЙЛАТПА с ы н. ж е р г. *Үлкен.* Ортадағы *а й л а т п а* жазу столының алдындағы қос креслоға бұл екеуін жайғастырып: – Мен кухняға барайын, – деп ақ келіншек шығып кетті (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

АЙЛАУЫҚ з а т. ө с. <лат. oposma> *Айлауық тұқымдасына жататын көпжылдық не екіжылдық шөптесін өсімдіктер туысы.*

А й л а у ы қ топырақ талғамайтын өсімдік, тастақты жерде де, сортаң топырақта да өседі (ҚСЭ).

Айлауық тұқымдасы. б о т. <лат. bogaginaceae> *Бір, екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* Қазақстанда *а й л а у ы қ т ұ қ ы м-д а с ы н ы ң* 130-дай түрі өседі. Сабағы цилиндр тәрізді, оған жай жапырақтары кезектесіп орналасады (ҚҰЭ).

АЙЛА-ШАРҒЫ з а т. *Белгілі бір мақсатқа қулық әдістерімен жетуге тырысатын іс-әрекет, айла-тәсіл.* Дұшпан қоршауынан құтылудың басқа *а й л а-ш а р ғ ы с ы* қалмады ғой (К.Тоқаев, Көмескі із). Ендігі бар ой, барша мақсаты Ғазизден кек алу, оны оңдырмай омақастыру. Жатпай-тұрмай *а й л а-ш а р ғ ы* іздейді («Қаз. әдеб.»). Жаппай қырып-жоятын қаруларды саяси *а й л а-ш а р ғ ы н ы ң* бұйымына айналдыру – өте жауапсыз іс («Соц. Қаз.»).

Айла-шарғыға салды. *Шырғалаңға салды, әуре сарсаңға түсірді.* Ішіне сабан тыққан түлкінің терісіне ұзын арқан тағып, бір адам көрінбей жатып тартады екен. Немесе төрт-бес арқанды жалғастырып, алыстан атпен сүйретіп алып қашатын көрінеді. Сөйтіп бала қыранды әбден *а й л а-ш а р ғ ы ға с а л а д ы* екен (Н.Қазыбеков, Саятшылық).

АЙЛАШЫ з а т. *Амалшыл, айлакер адам.* Атам – *а й л а ш ы* ғой. Жауабын таба қойды (Ауызекі). // *Алдамшы, қу.* *А й л а ш ы* екен көрілік, Бірге түнеп, бір жүріп, Сыр білдірмей сұмырай, Мүшенді алған біріндеп (Жамбыл, Шығ. жин.).

АЙЛАШЫЛ с ы н. *Амалшыл, айлакер, тәсілқой.* Құйылып келген қыраннан қаймықтап жалтыр қияға кере тұра қалған *а й л а-ш ы л* алқызыл тағы шұбатылып жөнеле берді (С.Бегалин, Төл.). Кейде қартаң, сырдаң *а й-л а ш ы л* бұқпантай адамдар да кезігеді (М.Әуезов, Абай). Өрт сөндіруші – дүниеде ең батыр, ең *а й л а ш ы л*, ең қайратты адам (М.Сүндетов, Балық аула.).

АЙЛЫ с ы н. **1.** *Ай сәулесі мол түсіп тұрған жарық, жарқыраған.* *А й л ы* кеш, аспан ашық, жарық дала, Ағын су, көк майсалар айналада *А й л ы* түн алтыбақан жайлаудағы, Ақбоз ат күткен мені байлаудағы (Ә.Тәжібаев, Кеше.). *А й л ы* аспанның астында ән шырқаған қыздардың дауысы түнгі тыныштықта қандай әдемі (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). *А й л ы* түнде мені тартып куәға, Бір-біріне сендікпін деп серт берген. Мен есімін ұмытқам жоқ олардың, Мүмкін мәңгі ұмытпайтын болармын (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *а у ы с. Нұрлы, жайнаған.*

Есі шығып хан да жетті. Жұрт жол берді қаумалай, Міне, қызық, бір топ қызбен осында жүр Гауһарай, Гауһар десе Гауһар-ақ қой, қараған жұрт сүйінген, *А й л ы* жүзі бал-бұл жанған, ақ сәукеле киінген (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЙЛЫҚ¹ з а т. ө с. <лат. onosma gmelini> *Айлауықтар тұқымдасына жататын көп-жылдық шөптесін өсімдік. А й л ы қ т ы ң* гүлі сары, қоңыр түсті болады. Мамыр, шілде айларында гүлдейді (ҚҰЭ).

АЙЛЫҚ² з а т. с ө й л. 1. *Бір ай істелген еңбекке төленетін ақы, жалақы.* Ол ел қатарында қызмет істеп, *а й л ы қ* алып, өзінше бір жұмыстың маманы атанып жүрмек (С.Бегалин, Ана қайраты). *А й л ы қ* алған күні Төлеген қасындағы жолдастарын қонақ ететін (М.Ғабдуллин, Ел намысы). Үстем қоссын пенсияға, *а й л ы қ қ а*, Беу, кәсіпкер! Сен де өрле, қаймықпа! Немерелер алаңдамай, ер жетсін, Балаларды бөлеп тағдыр байлыққа (К.Салықов, Жезкиік). 2. з а т. қ о ғ.-ө л е у м. *Белгілі бір қоғамдық жұмысты өткізу үшін бөлінген бір ай уақыт, науқан.* Жақында А.С.Пушкин атындағы мемлекеттік кітапханада әскери-патриоттық әдебиет туралы *а й л ы қ* ашылды («Соц. Қаз.»). Биылғы жылдың 28 июнінен бастап жемшөп дайындау жөнінде *а й л ы қ* жарияланды («Лен. жас.»).

АЙЛЫҚ³ с ы н. *Отыз күндік мерзімді қамтитын.* Жетеді сағатында *а й л ы қ* жерге, Үстіне қасиеттер мінген кісі (Базар жырау, Шығ.). Жамалдың ғұмырындағы оқуы осы бес *а й л ы қ* қана болып, хат жазарлықтан әрі аспай тоқтады (М.Дулатов, Шығ.). Бір күн шапса шұбар ат, *А й л ы қ* жер алып береді (Алпамыс). Шілденің дәл қайнап тұрған кезінде ағайымды колхоз Алматыға үш *а й л ы қ* есепшілік курсқа оқуға жібереді (Б.Соқпақбаев, Бастан.).

Айлық ақы алды. *Бір айлық еңбекақысына ие болды.* Қашан бұл үміттер іске айналғанша, осы күнгі шәкірттер жаз бала оқытуға шыққанда, кесімді *а й л ы қ а қ ы а л у ғ а* сөйлесіп, мектеп басы педия-садақаларға қол сілтеу керек (М.Дулатов, Шығ.).

Айлық билет. к ө л і к. *Жолаушының қала ішілік қоғамдық көлікпен бір ай жол жүруге құқық беретін ақылы билеті.* Сөйтіп тұрғанда контролер келіп, билет алуды ұмытқам екем, түк қалдырмай сөгіп, елу тиын айып салды. Қыздың (оның *а й л ы қ б и л е т і* бар боп шықты) ... мысқылдай қарағанын аңдап қалдым (М.Мағауин, Көк кептер).

Айлық есеп. р е с м и. *Жоспарға сәйкес орындалған іс жөнінде ай сайын берілетін мәлімет құжат.* Жаңа жылдың алғашқы *а й л ы қ е с е б і* бұлар секілді көп жылдан бері есеп-қисаптың жілігін шағып, майын ішкен тәжірибелі бухгалтерге жұмыс болып жұлықтарына жұқпайтыны байқалады (М.Есламғалиев, Әңгім.).

Айлық жоспар. *Ай сайын істелетін жұмыстың, оны орындаудың бағыт-бағдары көрсетілген құжат.* – Рет-ретімен бәрін жаздым, оқысаңыз... Қысқасы, шөп шабудың *а й л ы қ ж о с п а р ы* орындалмаған. Егін отағы кезінде де жұмысты кешеуілдеткен. Картоп түптеуді бригада әлі аяқтаған жоқ (М.Гумеров, Хазірет.).

АЙЛЫҚСЫЗ с ы н. *Бір айға берілетін жалақысыз.* ≈ *А й л ы қ с ы з* қалды.

АЙМАҚ з а т. 1. г е о г р. *Физикалық-географиялық аудандастырудың жоғарғы өлшемдерінің бірі.* *А й м а қ* – геологиялық құрылымы тұтас, жер бедері ұқсас территориялық бөліктің бір түрі (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). 2. *Әкімшілік-аумақтық бөлініс, өлке, өңір, атырап.* Өлгі айтқандардың бәрі қазақтың бір *а й м а ғ ы н д а*, я бір руында ғана болмай, әр елінде, әр жерінде болғандықтан, қазақты антропология жағынан сынаушыларға мұндай түрлері кез келе беруі мүмкін (М.Дулатов, Шығ.). Алты жыл қимай күткен ауыл, *а й м а қ* Алдыңнан кесе өткем жоқ, Құдай айғақ (С.Торайғыров, Мағынасыз.). *А й м а ғ ы* Жетісудың – жеті дуан, Найман мен Жалайырлар, Албан, Суан. Түрлі ел тұс-тұсынан келіп жатыр, Күжілдеп болыс, билер құрып думан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 3. *Айнала, маңай, төңірек.* Лагерь *а й м а ғ ы* тікенек сыммен қоршалған (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *А й м а ғ ы н* көк жасыл төбелер қоршаған шағын село күн нұрына шомылып күренденеді (М.Иманжанов, Менің махабб.). Еңбектің сәті бір думан, Қағады кейде жыр қанат, Таусылар емес тау қырман, *А й м а қ қ а* тоне тұр қарап (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

Ағынсыз аймақ. г е о г р. *Құрлықтағы өзендер жүйесінің мұхитпен байланысы жоқ бөлігі.* *А ғ ы н с ы з а й м а қ т а ғ ы* өзендер ішкі теңіздер мен көлдерге құяды немесе құмға сіңіп, жоқ болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Терең аймақ. г е о г р. <грек. abyssos>. *Шамамен 2000–6000 метр тереңдікті қамтитын теңіздер мен мұхиттардың ең терең аймағы.* *Т е р е ң а й м а қ т а* судың қозғалысы шамалы, температурасы 1–2°С шамасында, тұздылығы 35 пайыз, жарық түспейтіндіктен өсімдіктер дүниесі бактерия, балдырдан тұра-

ды, жануарлар көзі жоқ немесе өте үлкен болады, көптеген ағзалар өздерінен жарық шығарады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Флоралық аймақ. г е о г р. *Жер шарын флорасының ерекшеліктеріне қарай аудандастыру бірлігі.* Әрбір ф л о р а л ы қ а й м а қ т а флораның дамуы көршілес флоралық аймақтан оқшаулану жағдайында өткен (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АЙМАҚАРАЛЫҚ с ы н. қ о ғ.-с а я с и. *Бір-неше аймаққа тән, соларға ортақ. А й м а қ а р а л ы қ,* экономикалық байланыс, аймақтық рынок құру, олардың халықаралық экономикалық қарым-қатынаспен ұштасуы жайындағы мәселелер қызу талқылана бастады (Н.Ә.Назарбаев, Ғасыр.). Олардың кейбірі еліміздің облыстарындағы және қалаларындағы кейбір аудандарды ықпалына алып, а й м а қ а р а л ы қ сипатқа ие болған («Егемен Қазақстан»). Футбол біріншілігінің екінші тобының жеңімпаз командалары а й м а қ а р а л ы қ турнир ойындарын аяқтады («Соң. Қаз.»).

АЙМАҚКӨЛ з а т. *Суы белгілі бір аймаққа жиналып, тосылып қалған, ақпайтын көл.* Ағынды сулар, а й м а қ к ө л Табылса төңбек келтірер Дұспанға белінді шешіп инанба, Инантып тұрып өлтірер (Алдаспан).

АЙМАҚТАНУ з а т. *Ағзалардың белгілі бір түрін, туысын, тұқымдасын немесе басқа қандай болса да жүйелілік санаттың таралу алабын зерттейтін ғылым.* ≈ А й м а қ т а н у ғылымы.

АЙМАҚТЫ с ы н. *Көлемді, аумақты, көп.* Көкен төңірегіне жиылып қаруланған жасақтағы жігіттердің дақырты а й м а қ т ы елге тарады (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Ағыс суы тілімдеген кең а й м а қ т ы шоқ ағашты кішірек аралдар көп-ақ (І.Омаров, Шабыт.).

АЙМАҚТЫҚ с ы н. *Өлкелік, өңірлік, аймақ бойынша, аймаққа тән.* Қазақстанның тұтас бір зор аймақ болуын лайықты деп тапты, оны басқаратын а й м а қ т ы қ мекемелер болмақ (С.Сейфуллин, Шығ.). А й м а қ т ы қ газет-журналда Жарқылдап ерке өлеңі, Жаңа бір сырлар төгеді (Д.Әбілев, Жүрек.). Құрылғанына он жыл толған Достастық туралы пікір осылай қалыптасып отырғанымен, қазіргі дүниежүзілік дамудың барысы кеңестен кейінгі кеңістіктің алдынан а й м а қ т ы қ бірлесудің тиімділігін арттыру қажеттілігін көлденең тартатыны анық болып отыр («Егемен Қазақстан»).

Аймақтық геология. *Жер қыртысының үлкен бөліктерінің геологиялық құрылысын зерттейтін ғылым, геологияның бір саласы.* А й м а қ т ы қ г е о л о г и я н ы ң теңіз-мұхит

жағалары мен түбінің геологиялық құрылысын зерттейтін теңіз геологиясы деген тарауы өркендеп келеді (ҚСЭ).

Аймақтық геохимия. *Үлкен аудандарда тау жыныстарының петрологиялық ерекшеліктеріне байланысты химиялық элементтердің жоғары концентрациясының пайда болуына себеп болған процестерді зерттейтін ғылым, геохимияның бір саласы.* А й м а қ т ы қ г е о х и м и я д а жер қыртысының әртүрлі тереңдігінде болатын физикалық, химиялық құбылыстар, ондағы элементтердің белгілі аймақтарда біркелкі не әртүрлі таралуы сияқты мәселелер қарастырылады (ҚСЭ).

Аймақтық гидрогеология. *Үлкен аудандар мен ірі геологиялық құрылымдардың гидрогеологиялық жағдайын, жер асты суларының таралу заңдылығын зерттейтін ғылым, гидрогеологияның бір саласы.* А й м а қ т ы қ г и д р о г е о л о г и я н ы ң деректері гидрогеологиялық заңдар мен теорияларға, күрделі ғылыми қорытындыларға негіз болады (ҚСЭ).

Аймақтық ерекшелік. *Әрбір аймаққа, өлкеге тән өзіндік сипат; жергілікті ерекшелік.* Жайылымның ауданын анықтау республикамыздағы жер-жердің а й м а қ т ы қ е р е к ш е л і к т е р і мен малдың жайылымда болу мерзіміне тығыз байланысты (Шопан серігі).

Аймақтық лексика. л и н г в. *Жергілікті жерде ғана емес, одан гөрі кең аумақта қолданылатын территориясы бар тілдік ерекшеліктер.* ≈ А й м а қ т ы қ л е к с и к а бірлігі.

Аймақтық метаморфизм. *Ірі кеңістіктер мен аймақтарда әртүрлі тау жыныстарының минералдық құрамы мен құрамында болатын күрделі өзгерістер жиынтығы.* А й м а қ т ы қ м е т а м о р ф и з м нәтижесінде температура әсерінен әртүрлі минералдық фациялардан тұратын филиттер, тақта тастар, кристалды тақта тастар, гнейстер пайда болады (ҚСЭ).

Аймақтық нарық. э к о н. *Бөлек территориялық бөлімше нарығы (республика, облыс, аймақ, аудан бойынша).* Территориялық белгілеріне қарай нарық мынадай түрлерге бөлінеді: дүниежүзілік нарық, еларалық бірлестіктер нарығы, ұлттық нарық, а й м а қ т ы қ н а р ы қ және оқшауланған (локальды) немесе жергілікті нарық (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Аймақтық сөздік. л и н г в. *Басқа мемлекеттер территориясындағы тіл иелері, ұлт тілі сөйленістерінің лексикалық ерекшеліктерін қамтитын сөздік.* ≈ А й м а қ т ы қ с ө з д і к жарық көрді.

Аймақтық телефон байланысы. *Мемлекеттің бір аймағындағы телефон торабы.*

Аймақтық телефон байланысы кабельдік, радиорелейлік, оптикалық-талшықты байланыс желілерімен жұмыс жасайды (ҚСЭ).

Аймақтық экономика. Экономика ғылымының өндіріс салалары мен кәсіпорындарды ел аумағының жекелеген өңірлеріне ұтымды орналастыруды, өнімді өткізу аймақтарын қалыптастыруды көздейтін сала. *Аймақтық экономика* өндіргіш күштерді дамыту мен орналастырудың кең ауқымды мәселелерін қарастырады, ірі өндірістік комплекстерді ашуға жол ашады (ҚСЭ).

АЙМАҚЫЛА = е. т. с. өй. л. *Әшекейлеу, өрнектеу, сәндеу.* Салынған *аймақ* қылап қыштан өрнек, Тұрғандай төкаббарлық ішін кернеп (О.Шипин.).

АЙМАЛА = е. т. 1. *Құшақтау, құшып сүю, сипалау, иіскеу.* Көңілі жібіп, ол да *аймалап* сүйіп жатыр бетімен, Содан кейін сұрақтарды жаудырды мен шетінен. – Ауыл қалай, астық қалай, мал жайлаудан қайтты ма? Нұргүл апам бақуат па, маған сәлем айтты ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қазір ол қызды құшақтай алды да, қатты-қатты қысып, *аймалай* бастады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 2. *Мейірлену, айналып-толғану.* *Аймалап* бөпетайын – жан-жүрегін, Шұбыртып айта берді бар тілегін. Серпіні, сергек сезім бойға тарап, Сынықтай сырқыратты сай-сүйегін (С.Омаров, Сәукен). 3. а. у. с. п. о. э. т. *Қалықтау, қалқу.* Аспанды ала бұлттар белдеулеген, Ағылып тізбек-тізбек керуенменен. Анталап анасындай Ақ Еділге *аймалап* аңамасын серуендеген (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АЙМАЛАҚТА = е. т. *Қалжыңдасып алысу, құшып сүю.* Барсыз ба, махаббатты жеңгелерім, Естіліп қуантты ма, мен келерім, Алысқан *аймалақтап* мазанды алып, Айналып тағы келді делбелерің [Таңжарық] (С.Мұқанов, Алып. адым.).

АЙМАЛАС = е. т. *Сүйісу, құшақтасу.* «Жарайды, даярмын!» – деп айтып салды, Ойла-нып бір минут та қылмай төзім, Сол сайда уәделерін бекітісіп, Екеуі *аймаласты* ыстық жүзін (М.Жұмабаев, Шығ.). Түсімде сол сұлумен бір жатамын, Бірігіп, бір аяқтан дәм татамын, Сүйісіп, *аймаласып*, құшақтасып, Өртүрлі төтті жауап тіл қатамын. (Н.Ахметбеков, Аманкелді). Айқасар жауың емес, *аймаласар* бауырыңмын – мен, тіреспе менімен (М.Иманжанов, Адам.).

АЙМАЛАСУ Аймалас етістігінің қимыл атауы. ≈ Сүйісіп *аймаласу*.

АЙМАЛАТ = е. т. 1. *Құштыру, сүйгізу.* ≈ Тамағыңнан *аймалат*. 2. а. у. с. п. о. э. т. *Желге*

бетін тосу, суга шомылу. Қорап үстінде самал желдерге жүздерін *аймалатқан* студент жігіттер «Қарашоқыға» түс болмай-ақ жетті (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). *Аймалатып* төсімді Айдынына Тобылдың, Аунап түсіп ағынға, Ақ-қу құстай шомылдым (С.Мәуленов, Өлең.).

АЙМАЛАУ Аймала етістігінің қимыл атауы; *құшып сүю, мейірлену, құшақтау.* Мен анамды *аймалаумен* Кірдім бірге әкемнің де тонына (А.Токмағамбетов, Шығ.). *Аймалауға* бәріңді, Жетпес онда құшағым, Ананың бір рет *аймалауына* зар болып өскен жетімдей, бір сипап өткеніне зар болып өскенім жоқ па (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.).

АЙМАЛАУШЫ з. а. т. 1. *Аймалап, құшушы адам.* 2. а. у. с. *Қамқоршы, аялаушы.* Өмірдегі ең қымбаттысы, жөргектегі кезінен бастап жылдар бойғы *аймалаушысы*, ақ сүтімен ауыздандырып, ыссы менен суықтан қарлы-ғаштай қанатымен қорғаушысы, тілеулесі, тірегі көз жұмды (С.Алдабергенов, Алға).

АЙМАНДАЙ: *беті аймандай болды.* Абыройы айрандай төгілді, өшкереленді, масқарасы шықты, ұятқа қалды. Бүйітіп уақытты оздыра берсе, біреу-міреу оятып алып, *беті аймандай болуы* мүмкін (М.Дүйсенов, Мейман.).

АЙМАНДАЙ с. ы. н. *Ақыл-ойы толысқан, айрықша дарынды.* Қараша үй толы қара борбайлардың орнына, екі елге бірдей *аймандай* кемеңгер ұлды қисайшы, жаратқан ием (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

АЙМАУЫТ з. а. т. к. ө. н. е. *Асыл болаттан соғылған, ұсақ шынжыр торлы, батырлар соғыста қиетін сауыт.* *Аймауыттың* шынжыр торы денеге батпас үшін ішінен киіз кебенек киеді (ҚСЭ).

АЙМАУЫТТАЙ с. ы. н. с. өй. л. *Алтамсадай, соқталдай.* Ойлап қараса, бұрынғысын былай қойғанда, осы шамадағы іс *аймауыттай* үш ұлдың әкесі болған Қалдыбай сынды азаматқа лайық емес екен (А.Байтанаев, Асан).

АЙМАШ з. а. т. ж. е. р. г. *Суга пісіріп, май салған нан.* Бүгін Абайдікінде бір жақсы *аймаш* болды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙМЫШТА = е. т. *Мәнерлеп өрнектеу, оймыштау, көркемдеу.* Шымқай қара көк майлы сырмен бояп, алтынмен *аймыштаған* кең кабинет (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

АЙНА [ир. آينه] з. а. т. 1. *Бір беті шағылдырушы қабатпен қапталған, кескіні шағылысқан заттар бейнесін, суретін айнытпай көрсететін шыны немесе металл бұйым.* Біткеріп жұмысыңды кешікпей қайт, Көп жүрмей айналақтап жайма-жайға, Айдаған малың өтіп, жетсе пұлың, Ал, – депті, – базарлыққа бір

жақсы *айна* (Базар жырау, Шығ.). Аңыз бойынша көп *айналар* жасап, бір айнадан бір айнаға әйелдің жүзін түсіріп көрсеткен екен (М.Әуезов, Индия очерк.). Қоянды жәрмеңкесінен түрлі *айна*, тарақ, иіс су, шүберек-пұл, көмпит, шекер алып қайтқан (А.Жұбанов, Замана.). **2. ж е р г. Терезе.** Маржан, *айнаның* апышқасын ашшы (Диал. сөздік). **3. м е д. ж е р г. Рентген.** Олар *айнаға* түсуі тиіс (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **4. а у ы с. Жарқын бейне, көрініс.** Абайдан бұрын қазақтың мінез-қалпын суреттеп берген *айна* болған жоқ, міні айтылмай, жүзі жуылмай, бітеу, тұйық күйде келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Газет – өмірдің *айнасы*, өмірдің сыршысы. Біздің қарқынды қадамдарымыз, сәтті табыстарымыз оның бетінен түсіп көрген емес («Лен. жас»). Тіл – қатынас құралы, санадағы ойдың *айнасы*, баланың өзін қоршаған айналасын танып білудегі, солармен қарым-қатынасқа түсудегі жәрдемшісі (Қаз. тілі).

Айна көз. п о э т. *Жалт-жұлт еткен әдемі дөңгелек көз.* Қызыл ат, сүйген достым егесте оздың, *Айна көз*, сұлу үнді құралайым (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.).

Айна көл. п о э т. *Айдын шалқар таза көл.* *Айна көл* тұнып тұрған шарадағы Қымызды көз алдына келтіреді (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Айна қатесі жоқ. *Айнымаған өзі, дәл.* Мүмкін екеуі екі түрлі болар деп, екі әңгімені салыстыра жөнелдім, *айна қатесі жоқ* бірдей («Қаз. әдеб.»). Сіз осындай жігіт екенсіз ғой, суретіңіздің *айна қатесі жоқ* (Ж.Жұмаханов, Жазылам. кітап).

АЙНАБЕСІН з а т. **Ұлыбесін.** Жырларда кездесетін *айнабесін* осы «ұлы бесінмен» мағыналас деуге болады («Қаз. әдеб.»). Әлде өтірік, әлде рас, мен жоқ едім қасында, *Айнабесін* болғанда батырың елге құлады («Ер Қосай»).

АЙНАДАЙ с ы н. **1.** *Айна сияқты, айна тәрізді.* Таулардан өзен ағар сарқыраған, *Айнада ай* сәуле беріп жарқыраған. Жел сокса, ыстық сокса бір қалыпта, Аралап тау мен тасты арқыраған (Ы.Алтынсарин, Өлеңд.). **2.** а у ы с. *Тап-таза, тұнық.* Баян көлі *айнада ай* мөлдір бұлақ, Сылдырлап жататұғын келіп құлап (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). **3.** *Жарқыраған, шайдай ашық.* Жаңа ғана *айнада ай* жарқырап тұрған аспан әлемін ілезімнің арасында қою қара бұлт торлап алды (А.Байтанаев, Болат). *Айнада ай* аспан жүзінде Жымындап жұлдыз ойнады. Басталғандай дәл бүгін, Бүкіл әлем ойнағы (Ә.Сәрсенбаев, Ақмарал). **4.** *Жап-жалтыр, жарқыраған.* Мұз айдыны *айнада ай* алыстан көз тартады (Ауызекі). **5.** а у ы с. *Әдемі, сұлу.*

Ақ жүзі *айнада ай* сән бір қыз дана, Теп-тегіс ақылы мол, ой мен сана. Ертең сол Онегин келер уақында, Шақырды жас күйеуді Татьяна (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЙНАДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Жарқыраған, әдемі, айнадай.* Аласы аз қара көзі *айнада ай ын*, Жүрекке ыстық тиіп салған сайын. Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді, Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын? (Абай, Тол. жин.).

АЙНАКӨЗ з а т. з о о л. <лат. abramis sara> *Қара теңізде, Каспийде тіршілік ететін тұқы тұқымдасына жататын балықтың бір түрі.* Көз сайын құр емес, сірелеп бөгіп қапты, дені сазан, қаракөз бен *айнакөздер* де қыз өңіріне қадаған күміс теңгедей жалтылдайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЙНА-ҚАТЕСІЗ с ы н. *Тұпа-тура, дәл, анық, айнытпай, өзгеріссіз.* Біздің жаңа ғана аяқтап келе жатқан редколлегиямызда кімнің қалай сөйлегенін, не айтқанын естіп-көріп келген адамдай, *айна-қатесіз* дәл бейнелеп шықты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

АЙНАЛ = е т. **1.** *Дененің өз осі бойымен қозғалуы.* Бізден алыста, жол үстінде автомобиль көрінеді. Бізге оның моторының даусы естілмейді және оның дөңгелектерінің *айналаған ын* немесе айналмағаны көрінбейді (Физика курсы). Қызықтырып сендерді, *айналады* дөңгелек (М.Хакімжанова, Жыр асуы). **2.** *Айнала жүру, төңіректеу, айналасықпау, орағыту.* Қорасын түнде тұрып үш *айналып*, Жар құлағы жастыққа тимейді екен (Ақын жырлары). Түн ауып келген мезгіл ай жамбасқа, Ұйқыда ел, ояу жан жоқ шалдан басқа. Қотанды *айналады* отырмастан, Ұйқыға көзін жұмып алданбасқа (О.Малқаров, Өлеңд.). Ол берілген бұйрық бойынша аэродромды үш *айналып*, сыннан сүрінбей өтті (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). **3.** *Бір күйден екінші күйге ауысу, ауу.* Аласұрған шалдың сарнауы кейде шектен шығып, аяғы сандыраққа *айналып* кетті (С.Мұқанов, Бақташы.). Үн зорайып екпінді желге, оның арты қатты дауылға *айналды* (С.Бакбергенов, Күй). Әрбір азаматтың жаман әдеттен арылып, тәуелсіздігіміздің баяндылығын, халқымыздың ынтымағы мен бірлігі, дініміздің біртұтастығы мен ел игілігі, мемлекетіміздің әлемнің алдыңғы қатарлы еліне *айналу ы* жайын ойлап, соған барынша қызмет етуі баршамызға зор міндет («Егемен Қазақстан»). **4.** *Бөгіліп қалу, кідіру, кешігу.* Батырлар, *айналадыңдар* мұнша неғып, Қуғыншымен соғысып бір ат алдың, Олар да, бұлар-дағы аман қалып (Батырлар жыры). Ақырды қасқыр шамданып, Сый алмақпысың жалданып Ырза болмай

тұрмысың, Әлі осында *айналып* (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). **5. Қайтып оралу, қайта келу.** Тағдырдың көз жете ме бермесіне, Дәуреннің неше *айналып* келмесіне (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Құрбылар, тіршілікте ойна да күл, Бұл дәурен екі *айналып* келмегі жоқ (Ақан сері, Шығ.). **6. Таялу, жақын қалу, ыңғайлану.** Күн недәуір кешке *айналағанда* ұйқысын қандырып түрегеліп, жуынып болған соң Балбек шай сұратып алды (С.Шаринов, Шығ.). Қайық ар жаққа жүруге *айналды* (М.Әуезов, Абай жолы). Солдаттар Ғайниді қапсыра құшақтап алып, Танабайдың үйіне кіргізуге *айналды* (С.Сейфуллин, Шығ.). **7. Жақсы көру, емірену.** Жібек ана ақ борықтай бөпесіне, Мамасын емізіп еміренед. От жүрекке аялай қысып, *Айналада* та, толғанад (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кешегі өлгенім, сөнгенім, бүгінгі тірімнен *айналдым* (Ә.Тәжібаев, Жартаст.). Жатыр ғой жомарт жан анам, ырыс боп біткен маңдайға, Дариға осы даладан *айналып* кетсең болмай ма! (С.Мәуленов, Жаңа арна).

Айналар [ине шаншыр] жер жоқ. Өте тар, шағын жер. Онсыз да *айналар жер жоқ*, тар бөлме жиналмай, бықырсып жатыр (Т.Ахтанов, Шығ.).

Айналып толғанды. Асты-үстіне түсіп, бәйек қақты. *Айналып-толғанатын* ақ дидарлы Ана еді ол – жауымды да аңдамай қап... (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Аспан [әуе] айналып жерге түскендей. бейн. *Өте ыстық, тым қапырық. Аспан айналып жерге түскендей* сарша тамыз, аптап ұрып жасыл шүйгін сарғайып кеткен («Қаз. әдеб.»). Шыр еткен бозторғай жоқ, *әуе айналып жерге түскендей* қиырда құйындар жарысып барады («Лен. жас»).

Басы айналды [айналып қалды]. а) *Көзі қарауытып, бір сәт өзін ұстай алмады, әлсіреді. Басы айналағандай* боп, көз алды бұлдырап мұнартып бара жатқандай болды (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Жүрегім дүрс-дүрс соқты да, құлағым шулап, *басым айналды* (М.Гумеров, Үш күн.). ә) *ауыс. Масаттанды, мақтанды. Басы айналды* қарғаның Сұмның айтқан сөзіне. Қуанғаннан бөргініп, Бір мастық кірді өзіне (Абай, Тол. жин.). б) *Байланып кете алмай қалды, алдау-арбауына түсті.*

Басы сотқа айналды. *Қылмысты болды, басына іс түсті.* Қатты қысым қылған соң, *Басым сотқа айналар*, Кірлі болып түскен соң, Көрген күнім не болар (Абай, Тол. жин.).

Дауға айналды. Дау-шарға ұласты, даулы болды. Оны қылып берейін, мұны қылып берейін

деп, сонымен табысы құралмай, борыш асып *дауға айналып*, адамшылықтан айрылып, қор болып кетеді (Абай, Қара сөз).

Дөң айналмады. Ұзаққа бармады, көпке созылмады, ұзамады. Бір көрмеге тәп-тәтті Қазаны мен қалбаңы. *Дөң айналмай* ант атты, Бүксіп, бықсып ар жағы (Абай, Тол. жин.).

Дүниені үш айналды. Жер-көкті түгел кезді, шарлады. *Дүниенің* бас-аяғын *үш айналы* көрген кісі толып жатыр (Абай, Қара сөз).

Оңына айналмады. Ісі теріске шартты, сәті түспеді. Манағыдай емес, енді тезірек басып барады. Бірақ оның бұл сапары да *оңына айналмапты* (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

Сөзге айналды. Уақытын бос әңгімемен өткізді, әрекетсіз отыра берді. Жігіттер-ау, *сөзге айналып* кеттіндер ғой, тезірек қимылдасандаршы, ай батпай тұрып жүкті тиеп үлгірейік (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Сырт айналды. Сырттады, жылы шырай көрсетпей теріс айналды. Бауырыңа тартқан, Сырынды айтқан, Сырласың *сырт айналар*. Ол қаны бұзық ұры-қар, Қапысын тауып сені алар (Абай, Тол. жин.).

Теріс айналды. Кері қарады, тура қарамады, беттемеді. Әуес көріп жүгірген жас балалар, Беті-қолы домбығып үсік шалды. Шидем мен тон қабаттап киген малшы Бет қарауға шыдамай *теріс айналды* (Абай, Тол. жин.).

Шыр айналды, шырқ айналды. Бір орында байыздап тұра алмай шыр көбелек айналды. Сона бұған аттар шиыршық атып, *шыр айналды* («Қаз. әдеб.»). Бір сынап алайын дегендей асау да *шыр айналып* тізгін бермей жүр («Лен. жас»).

Шыр көбелек айналды. Бір нүктені сан айналды, шыр айналды, шырқ айналды. Мотор сүзеген бұқадай жер тарпып гүж-гүж етеді, дөңгелектер *шыр көбелек айналып*, қар шаңын аспанға атады («Қаз. әдеб.»). Бірде ат бауырына жата қалып, бірде *шыр көбелек айналып* қылып қағысады («Лен. жас»).

АЙНАЛА з а т. *Төңірек, маңай. Айнала* – өлім, ешбір үн... Жапан түзде жалғызбын. Перісі неге келмейді?... Денесі аппақ жалаңаш, Көкпеңбек көз, сары шаш, Сақ-сақ неге күлмейді? (М.Жұмабаев, Шығ.). Асылбектің ауылы Шортандының құдығында, ауыл *айналасы* жазық (І.Жансүгіров, Шығ.). Бергені бұл қажының бай баласы, Мал-басқа түгел толған *айналасы*. Құда боп, құйрық-бауыр жегеннен соң, Басылған бақ күндестік тай-таласы (С.Торайғыров, Шығ.).

Айналасы кебір, ортасы жебір. Айнала-төңірегі сортаң сазды, сор жер туралы. Айна-

ласы кебірек, ортасы жебірек. Бұл қоныс болмас (Ақын жырлары).

АЙНАЛАЙЫН о. д. э. к. с. п. р. 1. *Үлкен кісінің өзінен кіші адамды жақсы көргенде айтатын сөзі. Жалғыз өзі бір түспей жар басынан, Көз ұшында көз алмай арбашыдан, Айнала айналыны күтер де тұрар еді Бейтаныс жан өткенше дәл қасынан* (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Еркелету, көңіл күйін білдіретін «қарағым», «қалқам» мәніндегі қаратпа атауыш. Айнала айналыны, абайла, Тастайды жүк бүкір ғып. Аман болсаң алайда Бүкірлікке – Шүкірлік!* (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан). Шал баланы құшақтап, Кешір, айналайын, мен сені ұрайын деп ұрған жоқпын, – деді (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). 3. *Жалынып, жалбарыну мағынасындағы одағай сөз. Айнала айналыны Құдай-ау, Қапалық салдың жасымнан. Шешенің зарын тарттырдың Бес жасымда басымнан* (Абай, Тол. жин.).

АЙНАЛАҚТА = е. т. *Төңіректен ұзап кете алмау, айналсоқтау.* Ей қалқа, ақ дидарың айдан аппақ, Көрген жан кете алмайды айналақтап, Аршын төс, алма мойын қарағым-ай, Қоямын дәйім сені жұртқа мақтап (Қаз. өндері). Тағы бір ауыз тіл қатқалы Омар кете алмай, айналақтай қалды (Ф.Мүсірепов, Ояңған өлке).

АЙНАЛАҚТАУ *Айналақта етістігінің қимыл атауы. ≈ Бір орында айналақтау.*

АЙНАЛАСЫ ү. с. т. *Бар болғаны, не бары, бар-жоғы. Айнала сый жарты сағаттың ішінде бес механик те жеткен еді* (С.Мұратбеков, Дос.). Былтыр айналасы елу тиыннан алды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Айнала сый бес минуттың ішінде үлкен магазин ойран болды да қалды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АЙНАЛА-ТӨҢІРЕК з. а. т. *Жан-жақ, маңай. Айнала-төңірек* заматта неше түрлі түске боялып, құлпырып, біресе көгілдір, біресе жасыл тартып, өзгере берді (З.Шашкин, Сенім.).

АЙНАЛҒЫШ: көт. айналғыш. қ. а. р. а. п. *Сөзде тұрмайтын, уәдесіз, тиянақсыз. Лап бергіш, көт айналығыш, қайта ойланғыш, Тиянақ оты сөнген бойларының* (Абай, Тол. жин.).

АЙНАЛДЫР = е. т. 1. *Бір затты не тетікті бір орнында бұрап қозғау.* Бала жігіт екі атты божылап айдап, барабанды айналырып тұр (Ф.Мұстафин, Миллионер). 2. *Бір заттың ішін сыртына қарату, киімнің астарын сыртына аудару, ауыстыру.* Абай кәдімгі ұрыларша шапан, бөркін айналырып киіп, мұрны мен аузын орамалмен таңып алған (М.Әуезов, Абай жолы). 3. *Бір нәрсені екінші нәрсеге ауыстыру, аудару. «Жақсылық ұзақ тұрмай-*

ды» деген өлең ел билеп жүрген жуан бұзықтарға жасаған шабуылды өзгеше өткір мысқыл, мазаққа айналырды (М.Әуезов, Әр жыл.). Күн энергиясын электр энергиясына айналырды бер алатын арзан фотоэлементтер жасалатын болса (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Оңтүстік Корея Алматының қақ ортасынан үлкен бір ғимаратты сатып алып, оны Корей мәдениет орталығына айналырды («Қаз. әдеб.»). 4. *Қандай да бір мәдени игілікті арнайы бағытта өркендету, дамыту мақсатымен күлдендіру, жетілдіру, кемелдендіру, тұрақтандыру.* Ол Бағдатты дүниежүзі сауда орталығына айналырды, қала әбден байыды (Н.Баяндин, Ғасыр.). Теңгені енгізуге байланысты алда тұрған басты міндет – оның тұрақтылығы мен жоғары сатып алу қабілетін қамтамасыз ету, оны болашақта конверсиялану қабілеті бар валютаға айналыру (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.). 5. *Айтқанына көндіру үшін әрекеттену.* Бағана дүкенші бір қаға берісте ет тасушыларға келіп, айналырып кеткен (С.Жүнісов, Жапанда.). Қасболат Шарипаны айналырғысы келді (Т.Ахтанов, Дала сыры). 6. *Бір нәрсенің соңына түсіп, соған құмарту, қызығу.* Ләкин өз дәулетінен артық киінбегі, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналырмақ – кербездің ісі (Абай, Қара сөз.). Жан қуаты басында кішкене болады, ескермесе жоғалып та кетеді, ескерсе, күтіп айналырса, зораяды (Абай, Қара сөз.). 7. *Дөңгеленту, үйірілту.* Бегіректе қорқамыз Патша түйсе қабағын. Жеті жұртқа жүргізді айналырып амалын, Әр нәрсенің жөнінен Әшкере етіп сөз айттым Хатым қылып тәмөмын (Кердері Әубөкір, Қазағым). Айға шапқан айбарым, Ерлік күшті жүректе. Айналырар жер шарын, Қуат бітті білекке (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Айналыра бұрғылау. к. е. н. *Бұрғыны үздіксіз айналырып, оны қиыппен батыру арқылы тау жыныстарын бұрғылау тәсілі.* Бұрғылау аспабын айналыру тәсіліне байланысты айналыра бұрғылау роторлы, трибуналы және электр бұрғылы болып бөлінеді (ҚСЭ).

Айналыра себу. а. у. ы. л. ш. а. р. *Тұқым себу кезінде ала-құла жер қалмау үшін дән-црықты егістікті айналыра шашу әдісі. ≈ Айналыр себу әдісі.*

Айналырған ауру. Ұзаққа созылған дерт. *Айналырған ауру* алмай қоймас, Бұлттанған күн жаумай қоймас (Мақал-мәтел). Қанша мойымаймын дегенімен, айналырған ауру бірнеше ай төсек тартып жатқызып,

ақыры 1865 жылдың күзінде отызға жаңа толған қыршын жас Шоқанның өмірін үзді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

Әдетке [дағдыға] айналдырды. *Дәстүр етті, әдет қылды.* Өсте келе Рахима менің жолымды тосып тұруды *әдетке айналдырып* алды (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.). Оқыған кітаптары туралы пікір алысуды *дағдыға айналдырмақ* («Халық мұғ.»). Содан кейін тек өзім ұнатқан шығармалар туралы ғана жазуды *әдетке айналдырдым* («Егемен Қазақстан»).

Басын айналдырды. *Алдап-арбады, дегеніне көндіруге айла-әрекет жасады, көндіруге тырысты.* Қызды алдау, арбау, қорқыту, *басын айналдыру* қазір өнерге айналып бара жатса керек (Х.Есенжанов, Көп жыл.) Қызды өзіне қарату үшін шал оны дұғалап, *басын айналдыра* бастады (Қаз. ертег.).

Қазы айналдырды. *Жуан ішекке жылқының қабырға майын салып қазы жасады.* Ішек – жуан ішек, жіңішке ішек болып екіге бөлінеді Жуанішекке *қазы айналдырады* (С.Жүнісов, Ақан сері.). Ондай шақ бола қалса, жеті үй бірігіп құрбанға шалып немесе қысқы соғымға сойып *қазысын айналдырып* жүрер әлі (Б.Қыдырбеков, Ұры.).

Майлы ішектей айналдырды. *Еркіне қоймай, дегеніне көндірді.* Мынау тіпті су жүкпас қудың өзі шығар, *майлы ішектей айналдырып* барады, – дейді ішінен қарт (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап).

Сөзге [әңгімеге] айналдырды. *Әңгімеге, сөзге алдарқатты, алдаусыратты.* Назым Жарасты *сөзге айналдырды* (З.Шүкіров, Отты өткел.).

АЙНАЛДЫРҒАН ү с т. *Бар болғаны, баржоғы.* Кемпір *айналдырған* төрт-бес күннің ішінде бар көрпені ине-жіптен жаңа шыққандай етіп жөнделді (С.Досымов, Жаңғырық). Сен орманда соғыспа, *айналдырған* сексен адамыңмен соқыр орманда жасырынбақ ойнаудың қажеті жоқ (Б.Момышұлы, Москва.). Сатып алуға ақша жоқ, *айналдырған* екі қораның маңына да бара алмаймыз (Б.Майлин, Шығ.).

АЙНАЛДЫРУ *Айналдыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір затты екінші бір жоғары сатыдағы нәрсеге дамыту, жеткізу, жетілдіру.* Асыра ойлау дегеніміз өмірде бар заттың негізгі мағынасын алып, образға *айналдыру* (Е.Ысмайылов, Ақындар). Жүргізіліп жатқан жұмыстардың ауқымдылығы және ғылыми зерттеулерді әрі қарай дамыту қажеттілігі филиалды Қазақстан Ғылым академиясына *айнал-*

дыруға алғышарттар жасады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). **2.** *Айтқанына көндіруге әрекеттену.* Сымбатты, күшті қызды бағындыруға күші жетпейтінін көрген соң, ол енді Гайниді сөзбен *айналдыруға* кірісті (С.Сейфуллин, Әңгім.).

АЙНАЛДЫРУШЫ: *айналдырушы қабат.* а с т р. *Фотосфераның үстінде кейде онымен тұтасып жататын Күн атмосферасының келесі қабаты.* Күн спектріндегі қоңыр сызықтардың көбісі *айналдырушы қабатта* пайда болады. Айналырушы қабат – атмосфераға ең жақын қабат (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *Айналырушы қабаттың* үстінде жататын түсті қабат хромосфера деп аталады (М.Құдайқұлов, Ғылым. тур. дін.).

АЙНАЛДЫРЫЛ= е т. *Ауыстырылу, көшірілу.* Жағдайымыз мақтарлық емес, шырақ, мектебіміз бұрын бастау еді, енді жеті жылдыққа *айналдырылды* (М.Иманжанов, Алғашқы.). Бір де бір мейрам концертсіз, сауықсыз өтпеді, басқа да кештер дәстүрге *айналдырылды* («Лен. жас»).

АЙНАЛҚАСТА= е т. к ө н е. *Айналоқтау, айналышқытау, шығалақтап шыға алмау.* Бұл еді ұшып жүрген пері қызы, Сағытқа Құдай айдап келді кезі. Қимастан *айналқастап* жас баланы, Қасынан кете алмастан жүрді өзі (Бабалар сөзі).

АЙНАЛМА¹ з а т. **1.** *Бұрылыс, бұрыла беріс.* Жиекке баратын жол біреу. Қамысты сайдың тұсындағы *айналма* кара жолмен өтеді (К.Тоқаев, Солдат.). Жарқ етіп *айналмадан* шыға келді, Көңілі тасығандай алып ұшып (И.Байзақов, Шығ.). **2.** г е о г р. <грек. maia-n-dros> *Өзен тасқынындағы судың циркуляциясы нәтижесінде пайда болатын, өзен арнасының жоғарыдан қарағанда көрінетін иіні, бүгілісі.* *Айналма* өзен аңғарындағы шайылмайтын берік участоктарды тасқынның айналып өтуінен пайда болады (ҚСЭ).

Айналма бөйге. *Бөйге аттары тура шаппай, белгілі бір межені айнала шабатын бөйге.* Сол күнгі шапқаны-ай жануардың. [] *Айналма бөйге* болды. Жирен ат шапқаннан алда еді, 32 шақырымдық бөйгеде [] еш жүйрікті қапталына келтірмей озып келді («Жұлдыз»).

Айналма етек көйлек. *Белден етекке дейін он екіден қырық сегіз қиықтан құралып тігілетін көйлек.*

Айналма жол. *Тура жолдан басқа белгілі бір қоныс орындарын айналып өтетін қосымша жол.* Кеденнен айналып өтетін жолдары да көп. Сол кезде бізде спирттің көп болғаны соншалық, бүкіл Қазақстанды, Қытайды, бүкіл Оңтүстік Азия елдерін мас қылуға

жетегіндей еді. Осы проблемамен айналысып, *а й н а л м а ж о л д а р д ы* жаптық («Егемен Қазақстан»).

АЙНАЛМА² з а т. в е т. *Түйе, жылқы, қой-ешкі, ірі қара малдардың миына зақым келуден пайда болатын ауру, айналсоқ, тентек. А й н а л м а* ауруымен қой, ешкі, мүйізді қара мал, түйе, жылқы және шошқалар ауырады (Ш.Қалыков, Қой ауруы.). Сондай-ақ *а й н а л м а м е н* ауырған малдың басын итке тастамай, жағып жіберу керек (Ә.Әбішев, Мал дәрігері.). *А й н а л м а м е н* ауырған малдарды оңаша ұстап, мал дәрігерлер үнемі бақылап отырады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.).

АЙНАЛМАЛЫ с ы н. 1. *Айналып, қозғалып тұратын.* Кеспекті домалату үшін *а й н а л м а л ы* шабақтары бар түтікті пайдаланған ыңғайлы (Тракторист.). Мұнда су тасымалдайтын құрал ретінде өзгеше типті шынжыр, *а й н а л м а л ы* лента қолданылған еді (Л.Тәжібаев, Жайылым.). 2. *Түзу емес, айналып өтетін, бұрылыс-бұрмасы көп.* Тура жол айқыш-айқыш болып ойылғандықтан, алыс болса да *а й н а л м а л ы* жолмен жүруге тура келді («Қаз.әдеб.»).

Айналым капитал. э к о н. *Құны өндірілген тауарға түгелімен көшетін өндіріс капиталының бір бөлігі. А й н а л м а л ы к а п и т а л* жыл бойында барынша көп айналым жасаса, осыған сәйкес қосымша құнның аумағы да көбейеді (ҚСЭ).

Айналым қаржы. э к о н. *Ақша айналым қорларының жиынтығы. ≈ А й н а л м а л ы қ а р ж ы* ы қоры.

Айналым қозғалыс. ф и з. *Қатты дененің барлық нүктелері параллель жазықтықтарда қозғалғанда, центрлері айналу осі деп аталатын қозғалмайтын түзу бойында орналасқан шеңберлер сызатын қозғалыс. А й н а л м а л ы қ о з ғ а л ы с* теориясы аспан механикасында, гороскоптар теориясында және нақты механикалық мәселелерді шешуде кеңінен қолданылады (ҚСЭ).

Айналым үстел. к е н. *Металл кескіш білдектердің (жонғыш немесе қашау) тетігі. Әдетте а й н а л м а л ы ү с т е л г е* күрделі пішінді не жуан, бірақ қысқа дайындамалар бекітіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

АЙНАЛСОҚ¹ з а т. 1. т е х. *Нәрсенің шиыршықталып қалмай (арқан т.б.) еркін айналып тұруы үшін жасалған темір құрылғы. Ұшы өз өсінде айналатындай етіп жасалуы арқаның ширатылып қалмай, еркін айналуына а й н а л с о қ мүмкіндік берді (Диал. эксп. матер.). Сүйретілген бөрене әрлі-берлі ауна-*

ғанда үгіршіктің бауы шиыршық атып қолайсыз жағдай тудырмас үшін, үгіршікке міндетті түрде *а й н а л с о қ* бекітіледі («Білім және еңбек»). *А й н а л с о қ қ а* берік қайыстан бау тағылып, екінші ұшы жетек ағашқа жалғанады («Білім және еңбек»). 2. *Бұрылыс, айналма.* Осы *а й н а л с о қ т а* ол Жанайға кездесті (С.Бегалин, Уақыт.).

АЙНАЛСОҚ² с ы н. *Қайта айналып, оралып келе беретін.* Бункер астындағы үздіксіз *а й н а л с о қ* лента көмірді тысқа өкетіп жатыр (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

Айналсоқ бұрғылау. к е н. *Кен барлау және кен қазуда цығыларды бұрғылау тәсілдерінің бірі. А й н а л с о қ б ұ р ғы л а у* кезінде тау жынысы скважина забойында орналасқан арнаулы механизммен соққылау арқылы бұзылады (ҚСЭ).

АЙНАЛСОҚТА= е т. *Шырғалақтап шыға алмау, айналышықтау, ұзап кетпеу.* Аулында *а й н а л с о қ т а* п төрт күн жаттым, Сонда да шеніңе бір жуытпадың (Айтыс). Ей, қалқа, ақ дидарың айдан аппақ, Көрген жан кете алмайды *а й н а л с о қ т а* п (Бозинген). Төрт жасар Мақан *а й н а л с о қ т а* п атасының маңында жүрді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

АЙНАЛСОҚТАУ *Айналсоқта етістігінің қимыл атауы; 1. Кідіру, тоқтап қалу.* Ал шабыт *а й н а л с о қ т а у* д ы, кібіртіктеуді, тұтықпаны жаратпайды («Қаз. әдеб.»). 2. *а у ы с. Қайта оралу, қарайлау, қайырылу.* Өткенге *а й н а л с о қ т а у* д а н гөрі алға імсі барлау жасау, алыстан тың керек-жарақ іздеу басым болса екен дейміз («Қаз. әдеб.»).

АЙНАЛТ= е т. *Айналдыру, дөңгеленту.* Тұғызып көмір кенін, алтын кенін, *А й н а л т ы п* машиналар дөңгелегін. Отанның өрге тасын домалатып, Жасартып, жайнатады туған елін (Ақын жырлары).

Қайта айналтты. *Кері оралтты, қайтарды.* Тез өссін деп туған халық, Ғылым ектік, ғалым өсті. Жас ер жетіп, қарт жасарып, *Қ а й т а а й н а л т ы п* жиырма бесті (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АЙНАЛТУ *Айналт етістігінің қимыл атауы. ≈ Шыр көбелек а й н а л т у.*

АЙНАЛУ *Айнал етістігінің қимыл атауы. 1. Орағыту, айналып жүру.* Қарғыс атқыр, коньки жұртпен бірге сырғанақты бір рет *а й н а л у ғ а* да жарамады (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Келеді *а й н а л у* м е н елдің сыртын, Түн менен пайдаланып күннің бұлтын (О.Шипин, Екі дастан). 2. *қ а р ж ы. Ақша, қаражаттың айналымға түсуі, қозғалысы.* Онда бағалы қағаздардың жалпы құқықтық, ұйымдық

шарты, шығару тәртібі және *а й н а л у ы*, қор биржалары жұмысының негізгі принциптері белгіленген (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.). **3. г е о м. Жазықтықтың немесе кеңістіктің ең кем дегенде бір нүктесі жылжымай өз орнында қалатын қозғалыс.** Жазықтықтағы *а й н а л у*-д а қозғалмай қалатын нүкте айналу центрі, кеңістіктегі айналу да қозғалыссыз қалатын түзу айналу осі деп аталады (ҚСЭ).

Жердің айналуы. а с т р. *Жердің батыстан шығысқа қарай немесе сағат тілінің қозғалу бағытына қарсы өз осі бойымен қозғалуы. Жердің айналуы* нәтижесінде күн мен түн алмасады, тәулік пайда болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Күннің айналуы. а с т р. *Күннің өз осі бойымен қозғалуы. Күн өз осін 27, 275 тәулікте бір айналыс шығады* (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АЙНАЛШАҚТА= е т. с ө й л. *Айналыштықта.* Мені шешесінен артық көрмесе, кем көрмейтін, қасымнан *а й н а л ш а қ т а п* шықпайтын (З.Шашкин, Өмір.). Үйде атасы жоқта, соның айтқан әміріне көбірек құлақ асып, *а й н а л ш а қ т а п* қасынан шықпайды (А.Байтанаев, Қайнар.).

АЙНАЛШЫҚ¹ з а т. с ө й л. *Көтеніштің сыртқы жиігі, ернеуі.* Тұрқының ұзындығын топшының алдынан бастап *а й н а л ш ы қ қ а* дейін өлшейді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Жұмыртқалап жүрген тауықтың *а й н а л ш ы ғы* ұлғаяды (Құс өсіру).

Айналыш жегендей. *Төңіректеп, шыр айналып, ұзап кете қоймай, маңайлап жүріп алу.* Сенің де бір *а й н а л ш ы қ жегендей* шыр айналып, ісіңнің өнбейтіні-ай, – деп кейіді тап бір сау күніндегідей (Т.Әбдіков, Ақиқат). Не керек екенін білмеймін, *а й н а л ш ы қ жегендей* осы үйдің алдынан шықпайды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

АЙНАЛШЫҚ² з а т. в е т. *Бір орнында тұра алмай айнала беретіндігімен сипатталатын сиырдың төлінде болатын мал ауруы.* Сиырдың жас төлінде (бұзау, тана, баспақ) *а й н а л ш ы қ* деген дерт бар. Олай ауырған мал сенделіп оттамай, тұрған жерінде айнала береді. Қазақ оны жұдырықпен құлаққа қатты соғу арқылы жазады. Сонда есенгіреп қалған төл аздан кейін шөп жеп, су іше бастайды. Қазақтың тып-тиыш бір халді құлаққа ұрған танадай деуі содан (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

АЙНАЛШЫҚТА= е т. *Бір жерден ұзай алмай, айналсоқпап жүріп алу.* Сәуле болса жүрегіңде, Басыңда, Сүйсінбеуің мүмкін емес асылға. Ақалтеке арғымағын көрдім бе, *А й н а л*

ш ы қ т а п жүріп алам қасында (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АЙНАЛШЫҚТАУ *Айналыштықта етістігінің қимыл атауы. ≈ Қасынан кетпей а й н а л ш ы қ т а у.*

АЙНАЛЫ с ы н. *Айна салынған, айнасы бар.* Айнала стол орнатқан, Үйдің іші тамаша. *А й н а л ы* ақ диван, Жоқ бұрынғы алаша (С.Мәуленов, Өленд.). Сонан соң Есейдің қолынан жетелеп *а й н а л ы* гардеробқа әкелді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

АЙНАЛЫҚ с ы н. *Айна жасауға арналған. ≈ А й н а л ы қ шыны. // Айна жасауға лайық өйнек, шыны.* Айна жасайтын *а й н а л ы қ* болмағандықтан, айна жасаушылар бүгін жұмыс істемей отыр («Оңт. Қазақст.»).

АЙНАЛЫМ з а т. 1. с п о р т. *Айналып шығатын жер, оралым, қайырым.* Сайлау жайдақ шауып келе жатты, жарыс *а й н а л ы м ы* жеті километр еді (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Галиб алғашқы *а й н а л ы м* д а аргентиналық Исраэль Переспен жекпе-жекке шықты («Егемен Қазақстан»). 2. э к о н. *Бюджет бойынша бөлінген қаражаттың жыл бойына жұмсалуды, қозғалысы.* Іс-тәжірибеміз бойынша қаражат *а й н а л ы м ы н ы ң* жылдық есебін жыл аяғында тексеріп алуға толық мүмкіншілік бар (Ә.Жұмаділов, Қаржыгер). Материал және ақша ресурстарының *а й н а л ы м ы н* жақсарту, айналымды қаржының *а й н а л ы м ы н* жеделдету қажет («Соц. Қаз.»).

Айналым жылдамдығы. а с т р. *Күннің, Жердің т.б. өз осін айналу кезіндегі уақытқа қатысты қозғалыс жиілігі.* Егер Күн қатты дене болып, барлық көрініп тұрған денелерінің жылдамдығы біркелкі болғанда, онда Күннің *а й н а л ы м ж ы л д а м д ы ғы* да біркелкі болар еді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Айналым қаржылары. э к о н. *Кәсіпорындар қорлары мен айналыс қорларының ақша түріндегі жиынтығы. А й н а л ы м қ а р ж ы л а р ы* өндірістік қор жасау, аяқталмай қалған өнімдерді, дайын өнімдерді т.б. әзірлеу және айналыс пен өндірістің басқа қажеттерін өтеу жұмыстары үшін пайдаланылады (ҚСЭ).

Айналым қоры. э к о н. *Қордың өндіріс процесінде түгелінен пайдаланылып, құны жаңа өнімге толығынан ауысатын бөлігі.* Өндіріс салаларының ерекшеліктері мен өндірістің техникалық дәрежесіне қарай *а й н а л ы м қ о р ы н ы ң* құрылымы да әртүрлі болады (ҚСЭ).

Айналым салығы. э к о н. *Мемлекеттің ақша ресурсын құрайтын орталықтандырылған қоры. А й н а л ы м с а л ы ғы* төлемінің ерекше түрі ретінде 1930 жылы алғаш рет

мемлекеттік және қоғамдық кәсіпорындардың табыстарынан алынатын жарна түрінде енгізілді (ҚСЭ).

Қан айналымы. м е д. *Қанның тамырлар бойымен жүрісі, қозғалу процесі.* Қой өрісте көп жүрсе *қ а н а й н а л ы м ы* жақсарады (М.Төлешов, Қой қоздату). Қи үстінде жатып, іші қызған малдың *қ а н а й н а л ы м ы* бұрынғыдан жиілейді, дем алуы ауырлайды (Шопан серігі).

Су айналымы. г е о г р. *Қи радиациясы мен ауырлық күшінің әсерінен судың үздіксіз орын ауыстыру процесі.* Ішкі *с у а й н а л ы м ы* теңіз – атмосфера – теңіз (мұхит), үлкен су айналымы теңіз – атмосфера – құрлық – мұхит схемасы бойынша өтеді (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Тауар [говар] айналымы. э к о н. *Тауардың сатылу, тұтынылу қарқыны, қозғалысы.* Шоқан жалпы сауданың мәнін және *т о в а р а й н а л ы м ы* н өркендетудегі ішкі-сыртқы сауданың рөлін дұрыс көрсетті (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

АЙНАЛЫП-ТОЛҒАН= е т. *Өліп-өшу, сүйіп-құшу.* Айгүлді сағынған Аянбек *а й н а л ы п-т о л ғ а н ы п* мәз болып қалды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Әбу мезгілінде үйінде болып, екі баласын *а й н а л ы п-т о л ғ а н ы п* бөйек бола бастады (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

АЙНАЛЫП-ТОЛҒАНУ *Айналып-толған етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А й н а л ы п т о л ғ а н у* д ы жаны сүйеді.

АЙНАЛЫП-ҮЙІРІЛ= е т. 1. *Айналып-толғану, өліп-өшу.* Жер түбінен келгендей *а й н а л ы п-ү й і р і л і п*, маңдайын сүйіп жатыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). 2. *Айналсоқтау, орағыту.* *Айналып-үйіріліп* Тоқсанбай ойы осыған тоқтайды (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

АЙНАЛЫС¹ з а т. 1. *Бұрылыс, айналым, айналатын жер.* Бір күні әлгі жігіт көшенің *а й н а л ы с ы н* д а тап бола кетті (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). Сен екеуің алдындағы *а й н а л ы с п е н* барып ауылға хабар беріңдер (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Жолдың тоспа, бұрылыс, *а й н а л ы с* жерінде ауылдың шамы жалт-жұлт ете қалды (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс). 2. а у ы с. *Алыс, шалғай.* Ашудың жолы – *а й н а л ы с*, ақылдың жолы – төте (Мақал-мәтел).

АЙНАЛЫС² з а т. э к о н. *Экономикада еңбек өнімдерімен басқа да меншік нысандарын сатып алу және сату арқылы болатын тауарлы шаруашылыққа тән айырбас формасы.* *А й н а л ы с т ы ң* тікелей айырбастан өзгешелігі – ол ақшаның дөнекерлігімен жүзеге асады (ҚСЭ). Кешегі бюджет жоспары-

ның жылдық қорытындысында қаражат *а й н а л ы с ы* жайлы да толық айтылды («Егемен Қазақстан»).

Айналыс қоры. қ а р ж ы. *Айналыс саласында қызмет ететін кәсіпорын қаржысының бөлігі.* *А й н а л ы с қ о р ы* кәсіпорын қоймасындағы өткізілуге дайын өніммен тұтынушыларға жөнелтіліп, бірақ әлі төленбеген өнімдерден және кәсіпорынға қажетті өндіріс құрал-жабдықтарын алуға, жалақы төлеуге жұмсалатын ақшалай қаржылардан құралады (ҚСЭ).

Айналыс шығындары. қ а р ж ы. *Өндірілген тауарларды тұтынушыларға жеткізуге, оларды өткізуге байланысты жұмсалатын қоғамдық еңбек шығындары.* *А й н а л ы с ш ы ғ ы н д а р ы* н үнемі азайта берудің экономикалық маңызы өте зор және ол – товарлар бағасын арзандатудың бір шарты (ҚСЭ).

АЙНАЛЫС= е т. 1. *Бір іспен шұғылдану, әрекеттену.* Мен шаруашылықпен *а й н а л ы с у ғ а* тиіс болдым (С.Көбеев, Орынд. арман.). 2. *Бір істі кәсіп ету.* Елінде гүл өсірумен *а й н а л ы с а т ы н* арнаулы мекемелер көп екен (Н.Әбуталиев, Сахара.). Осы баламды егіншілікке үйрет, шығырмен *а й н а л ы с ы н*, топырақтың тілін түсінсін (С.Мыңжасарова, Замандастар).

АЙНАЛЫСУ *Айналыс етістігінің қимыл атауы.* 1. *Шұғылдану, әрекеттену.* Көзді тынықтыру үшін үзіліс кезінде баланың ойынмен *а й н а л ы с у ы* қажет (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Дәрігерлер спортпен *а й н а л ы с у ы* м а қатаң тыйым салған сәтте менің болашағымның тамырына балта шабылғандай көрінді, – деп Марат терең күрсінді («Егемен Қазақстан»). 2. *Кәсіп ету.* Егіннің бірнеше жыл жақсы өнім беруі шаруаларды бұл кәсіппен *а й н а л ы с у ғ а* әуестендірді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

АЙНАЛЫСУШЫ з а т. *Белгілі бір шаруамен айналысатын адам, кәсіп етуші, шұғылданушы.* Қазақстанның солтүстік және батыс аудандарында егіншілікпен алғашқы *а й н а л ы с у ш ы* л а р соғыс-шекаралық шептер құрылысы кезінде орналастырылған казак-орыстар болды (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов). Көркемөнер творчествосымен *а й н а л ы с у ш ы* л а р өздерінің жұмыстарында шындықты бейнелейді (М.Мұқанов, Бақылау).

АЙНАМ з а т. э к с п р. *Қарағым, шырағым мағынасында айтылатын қаратпа атауыш.* Жақсы жатып, жайлы тұр, *а й н а м* (Е.Мұздыбаев, Әңгім.). Бәлкім, тұлпар сол үшін де ызалы. Ызалыны бағалауға шабаңдауымыз біз әлі. Нағыз еркек тұлпарға ұқсас,

а й н а м-ау, Саған қылмыс ол жайында ойламау (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Сен, *а й н а м*, бара бер, балаң жылап жатыр (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

АЙНАТАЗ з а т. *Жалтыр бас, төбесінде шашы жоқ, таз*. Кигені молда сарттың ала шапан! Құдай аулақ қыла көр *а й н а т а з д а н* (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АЙНАША ү с т. *Айна сияқты, айнадай жалтырап*. Илеп, күйіп шаралап, Жасап түрлі ылайды. Биік жайдың жымдарын, *А й н а ш а* өңдеп сылайды (С.Сейфуллин, Өлең.).

АЙНАШЫМ з а т. э к с п р. *Жақсы көру, айналып-толғану мағынасында айтылатын қаратпа атауыш*. Күнім, айым, *а й н а ш ы м*, Құлақ бауың байлашы! (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

АЙНИ ү с т. ж е р г. *Ыңғай, ылғи, өңкей*. Бұл жерде *а й н и* қазақтар тұрады (Диал. эксп. матер.).

АЙНУ Айны етістігінің қимыл атауы.
1. *Бұзылу, бүліну, уәдеде тұрмау*. *А й н у д ы*, азғындықты молда бастар, Сөзі оңды, ісі жауыз, арам настар (С.Торайғыров, Мағынасыз.).
2. *Ауытқу, адасу*. Қашаннан иесіне сенімді дос, Бағыттан *а й н у* білмес қара арғымақ (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

АЙНЫ= е т. 1. *Аяқ астынан өзгеру, бұрыңғы бағыт-бағдарын бұзу*. Таң атқан соң бұл ниетінен *а й н ы п* қалды (Б.Мұқаев, Жалғыз.). Аспан *а й н ы п* әп-сәтте, Ауа ауырлап, түн ысып (Т.Жароков, Қырда.). 2. *Серттен таю, уәдеден шықпау, табансыздық көрсету, толқу, бұзылу*. Ақан Ақтоқтысынан *а й н ы п*, Ұрқияны алып қашады (М.Жұмабаев, Өлең.). Асыл адам *а й н ы м а с*, Бір бетінен қайрылмас. Көрмесем де, көрсем де, Көңілім сенен айрылмас (Абай, Шығ.). Бенде көрген бар қызықтың Бәрін ішкен сұм жүрек. *А й н ы г а н* соң, сен жолықтың, Айтып-айтпай не керек (Абай, Тол. жин.). Артынан Ақбөбегім *а й н ы м а с а*, Түссем де қайғырмаймын қандай күйге (Б.Адамбаев, Ақбөбөк). 3. а у ы с. *Сусынның, т.б. тағамның дәмі бұзылу, ашу, татып кету*. Қымызды шынысы ұшқан шелекке қотарып алғанның өзінде, дәмі бұзылып, *а й н ы п* кетеді («Қаз. әдеб.»). 4. *Бұзылу, тоқтамау, күйі қайтпау*. Өйткені *а й н ы м а й т ы н* асыл тұқым болып отар өрді. Енді соны жетілдіре беру ғана біздің міндет (С.Бегалин, Уақыт.).

Жүрегі айныды. Лоқсып құсқысы келді. Самолет жерден көтеріліп үлгермей жатып-ақ Әсеттің *ж ү р е г і а й н ы п*, мазасы кете бастаған еді (Ауызекі).

АЙНЫҒЫШ с ы н. *Тез өзгертін, ой-ниетінен жылдам айнып кететін, тұрақсыз, тия-*

нақсыз. Тез берілгіш, *а й н ы ғ ы ш*, әсерленгіш Бектай кетерінде көп нәрсені ұққандай болып үйден айқын міндет алып шықты (М.Иманжанов, Алғашқы.). *А й н ы ғ ы ш* жан – дүние құлы, Біз бе ек, сәулем, тайғанақ. Біз емес пе дүние шыңы, Қайда ойының, қайда бақ? (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

АЙНЫМА= е т. *Нақ өзіндей, өзінен айнақатесі жоқ ұқсас болып тұру*. Бекет кереует үстінде сұлық түсіп жатыр екен. Бекеттен *а й н ы м а й т ы н* екі бала төр жақта ойнап жүр (Д.Исабеков, Бекет). Мен – өзіңмін, Өзіңнен *а й н ы м а д ы м*, Өзіңе ұқсап жемісін жайды бағым. Өз бағыңнан өзінді қуалайсың, Соңыңа қайғырамын (М.Мақатаев, Шығ.). Қақабай уақыт өткен сайын *а й н ы м а й* бөйбішеге тартып барады. Дәл қазір аузынан түсе қалғандай (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Айнымай қалды. Дәл өзіндей болып қатты ұқсап тұрды. Жан досың болған әкемнен *А й н ы м а й қ а л ы п* тұрмын ба? (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АЙНЫМАЛ з а т. э т н. т а м а қ. *Дәмі бұзылған саумал қымыз*. Қымыздың шала ашығаны – саумал. Ондай қымыздың дәмі бұзылатын шағы болады. Оны қазақ *а й н ы м а л* немесе татымал дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

АЙНЫМАЛЫ¹ с ы н. 1. *Өзгермелі, құбылмалы*. Айтқан сөз *а й н ы м а л ы* болар десен, Байлап кет уәдеңді бұлтармастан (Айтыс). Қыстың *а й н ы м а л ы* күні енді алдап соға сыңай таныта қапты (Саржайлау). Адамның көңіл күйі аумалы-төкпелі, толқымалы, *а й н ы м а л ы* нәрсе ғой («Қаз. әдеб.»). 2. *Опасыз, тұрлаусыз*. Менде жоқ *а й н ы м а л ы* ала мінез, Өмірлік бір күн үшін сертті бұзар (Ө.Тұрманжанов, Танд.). Содан болар, мен туралы бағасы *А й н ы м а л ы*, құмнан аққан өзендей. Жоқ, бұл топқа өкпе артудан аулақпын, Жалынымды, бәлкім, әлсіз лаулаттым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Айнымалы жұлдыздар. а с т р. *Температурасы мен радиуысының бірде ұлғаюы, бірде кішіреюі салдарынан жарығы құбылып тұратын жұлдыздар*. *А й н ы м а л ы ж ү л д ы з д а р* жарығының өзгеру периоды бірнеше сағаттан, ондаған, жүздеген, тіпті екі мыңнан аса тәулікке созылады (ҚҰЭ).

Айнымалы мінез-құлық. п с и х. *Адам мінезінің тұрлаусыз, тиянақсыз, құбылмалы болып отыруы*. *А й н ы м а л ы м і н е з-қ ұ л ы қ* иелері уәдеден тұрақсыздық көрсетіп, пікірінен жиі қайтып отырады (ҚҰЭ).

Айнымалы ток. з а т. ф и з. *Бағыты мен шамасы периодты қайталамалы түрде үнемі*

өзгеріп отыратын электр тогы. Техникада айнымалы ток деп ток күші мен кернеудің период ішіндегі орташа мәні нөлге тең болатын периодты ток түсініледі (ҚҰЭ).

АЙНЫМАЛЫ² з а т. м а т. *Зерттеу барысында түрлі мәндер беріліп отыратын немесе түрлі мәндер қабылдайтын x, y, z..., и таңбалар.* Осында көңіл аударатын бір мәселе: айнымалы (мұнда функцияны да айнымалы деп түсінеміз) мен оның шегінің айырмасы нольге ұмтылады, демек, айнымалы мен оның шегінің айырмасы қандай шама болады (О.Жәутіков, Жоғары матем.). Шектелген айнымалы мен шексіз аз шаманың көбейтіндісі шексіз аз шама болады (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

Айнымалы шама. м а т. *Әртүрлі сан мәндерін қабылдайтын шама – математика ғылымының негізгі ұғымдарының бірі.* Айнымалы шаманы математикаға енгізіп, оны жүйелі түрде зерттеуді бастаған француз ғалымы Р.Декарт болды (ҚҰЭ).

АЙНЫМАЛЫЛЫҚ з а т. *Өзгермелілік, құбылмалылық.* Айнымалылықтың кімге де болса абырой әпермейтіні белгілі ғой («Алматы ақшамы»).

АЙНЫМПАЗ с ы н. *Айнығыш, өзгермелі, айнымалы.* Бірақ кейде... Көргенде айнымпазды, Шоқ басқандай шошынып күйер денем (К.Салықов, Нұрлы күн.).

АЙНЫТ = е т. *Алған беттен тайдыру, өзгерту.* Өзімбай айтты: Келмембет, Ағайыным жиылып ақылымды алады. Алшоразды айныттып, Әртүрлі жолға салады (Қамбар батыр). Тіпті жолдастарымды азғырып, айнытма деп те қорқамын (А.Машанов, Жер асты.).

АЙНЫТУ *Айныт етістігінің қимыл атауы.* Қатын сату, қызды айыру мұрасы Терлікбайдың өп-өдемі құдасы. Отыр дейді бүгін қызды бермен деп, Сайтандардың айнытуын қарашы (Б.Майлин, Шығ.).

АЙОВАН з а т. ө с. <лат. trachyspermum> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын жапырағы сұрғылт түсті, жұмыртқа пішінді, сабағы қуыс, біржылдық шөптесін өсімдік.* Айованды Үндістан мен Африка халықтары ежелден дәм-татымдық зат ретінде әртүрлі тағамдарға пайдаланады. Елімізде Айованды қолдан өсіру қолға алынған (ҚҰЭ).

АЙПАЙ-ЖАЙПАЙ ү с т. *Апырып-жапыра, айпара-жайпара.* Барғанды қоймаған соң айпа-й-жа-йпа-й, – Жабыл, – деп, – қалмай, – Арқам салды айқай. Жоқ болып, жабылғанмен, жан тапсырды Талайы табанда осы басты шайқай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЙПАП-ЖАЙПАП ү с т. *Қырып-жойып, апырып-жапырып, қиратып.* Өрттей-ақ боратқан соң айпа-п-ж-айпа-п, Алдынан айқайлады қарсы шығып, Батыр-ау, мұның не? – деп басын шайқап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бұл бейнедегі Шива көз алдында не тұрса соны қара дауылдай айпа-п-ж-айпа-п қиратып жіберді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Айналаңды айпа-п-ж-айпа-п келген сен өзін кімсің? (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

АЙПАРА з а т. *Ірі, ұлкен, айрықша.* Әжем түріне мінезі сай айпара адам болды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Жұртқа солай көрінгенімен, айпара кеудесі жерге тимеген еді (Д.Досжанов, Жібек.). Қайсы бір айпара кемпірлер дүкенші баланың жағасынан алып жүр (С.Жүнісов, Жапанда.).

АЙПАРАДАЙ с ы н. *Ай бетіндей нұрлы, айдай сұлу.* Іздеп келдік қайнаға-ау, сіз келесіз, айпарадай ақ жүзім сіз көресіз (Қозы Көрпеш.).

АЙПАР-ЖАЙПАР с ы н. ж е р ғ. *Ел арасына іріткі салғыш, бүлдіргіш.* Дауылбай, Қыздарменен айпар-ж-айпар, Екеуі бітім десе басын шайқар. Екі елдерме бітімге жөн келер ме, Ақылы болмаған соң артын байқар (Абай, Тол. жин.).

АЙРА-ЖАЙРА с ы н. ж е р ғ. **1.** *Әптер-тәптер, алай-түлей, астан-кестен.* Карьердің іші жанартау атылғандай айра-ж-айра (Ш.Мұртаза, Қара маржан). Жолаушылар қараңғы үйде ерсілі-қарсылы жүгірісіп, шамды қайта жақты, жылы төсектің айра-ж-айрасы шықты («Лен. жас»). Кіре берістері бөлменің едені айра-ж-айра, қышқыл ерітіндісі төгіліп жатыр (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). **2.** *Мәресәре, мәз-мәйрам.* Семіз қойды тұтасымен алып барса, әйелі де айра-ж-айра қуанып, бұның беделі біразға дейін батпандап өлшенетіні хақ («Қаз. әдеб.»).

АЙРАН з а т. этн. тамақ. *Сыырдың, қойдың, ешкінің піскен сүтіне мәйек, ашытқы қосылып ұйытатын сүттен жасалған қышқыл дәмді ұлттық тағам.* Өзгелерді былай қоя тұрып, өзіміздің сыбайласыңыз орыс жұртын алсақ, бұл туралы қазақтың мақалы да бар: «Орыста мейрам көп, қазақта айран көп» (М.Дулатов, Шығ.). Өзіңе өзің тұсау сап, Кедегі жасап барыңа, Бар болса қолда айраның, Ірімшік, құрт, қаймағың, Қанағат қылсаң болмай ма? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қатындар деді қалған жоқ, Сыырлы үйде айран жоқ, Үйдің іші шөл екен (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Жаңа ұйыған айранды алып үйдегі, Диірменші

қарт қайдасың деп жөнелдім, Әжептәуір есейтіпті бұл мені (Т.Молдағалиев, Алатау.).

Айран алып шығу. э т н. *Ақ алып шығу.* *Айран алып шығу* – көшіп бара жатқан елге жол-жолдағы ауыл тұсынан өткенде сусын ретінде сұйық айран апарып ішкізу (Б.Базылхан, Монғол. қаз. тілі).

Айран сұрап келіп, шелегіңді жасырма. *Айтар сөзіңді, өтінішіңді тоқталмай, бүкпелемей айт, қаймықпа, тайсалма, жасырма деген мағынада.* Не деп көңірсітіп отырсың, *Айран сұрай келіп, шелегіңді жасырма* (Т.Ахтанов, Махаббат.). «*Айран сұрай келіп, шелегіңді жасырма*» дегендей, сізге қызмет бабымызға байланысты қоятын тілек те бар («Қаз. әдеб.»). *Айран сұрай келіп, шелегімді* несіне *жасырайың*, ашық айтқанда, Темірді аға көрсең, мені жеңге көруінді өтінгелі келдім, – деп Перизат ойындағысын іркілместен айтып салды (Ә.Әбішев, Шығ.).

Айран ішері. *Бетке ұстары, сырткөз қылар амалы.* Кербездің екі түрлі қылығы болады: біреуі атын, киімін «*айран ішерім*» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа өзінен ілгерілерге елеулі болып, өзі қатардағының ішін күйдіру (Абай, Тол. жин.).

АЙРАН-АСЫР ү с т. 1. *Ұлан-асыр, шашылып-төгіліп, аста-төк болып.* Көрші ауылда *айран-асыр* той болды, бәріміз бардық (Ауызекі). 2. *Таңданып, таң-тамаша болған түрде.* *Айран-асыр*, тамаша, аң-таң қалдық, Тіл – кілт, сөз – асыл тас, кеуде – сандық. Қажымұқан балуанды көзбен көріп: «Бұрынғы сөз бәрі де шын!» деп нандық (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.). *Айран-асыр* сілейіп тұрып қалған кеңсе қызметкерлері бас бухгалтерге адырай қарасты (Т.Бердияров, Фарида). Латын әрпі әліппеден де жылдам дегенге *айран-асыр* таң қалам (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Айран-асыр болды. *Таң болды, есі кетті, не қыларын білмеді.* Ай мен күндей екеуін көргеннен соң, *Айран-асыр*, таң-тамаша *болған* дейді (Қозы Көрпеш.). Милиция келді. Мұндай сұмдықты көрмеген жұрт *айран-асыр* болды (І.Есенберлин, Қатерлі.).

АЙРАНДАЙ с ы н. *Айран сияқты біртұтас, біртегіс.* Тарғыл мес ақтарылып тасқа түсіп, Кілегей *айрандай* боп ұйып тұрды (Д.Әбішев, Өлең.).

Абыройын [сырын] айрандай төкті [шашты]. а) *Масқара қылды, беделін түсірді.* Шырағым, бір-ақ күнде *абыройыңды айрандай төктің* а л а р с ы ң (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Сол жігіттің маған деген сағынышы

бұл арна. Қане тоқтат, мықты болсаң. Бірақ қуат қайда ондай? Ізгіліктің желкесінде ойнап едің тайрандай, *Абыройың төгілді* енді итке құйған *айрандай* (М.Шаханов, Ғапырлар.). ә) п о э т. *Әйгіледі, қойнауындағы, жұрт көрмейтін байлығын ашып берді.* Ей, таулар, Қойындарыңды ашып кірем, *Барсырыңды айрандай шашып*, берем... Жартас-тардың беттері сора-сора, Жылапты, қарсыласпас жасық білем (М.Мақатаев, Шығ.).

Айрандай аптады, күбідей күптеді. *Емін-еркін билеп-төстеді.* Ұлық аз, халық көп болған соң *айрандай аптап, күбідей күптеп* жүрген халі бар екен (К.Оразалин, Көктем.).

Айрандай ұйып отыр. *Ауызбірлігі құшты болып, бір жазадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тату отыр.* Қырбайың не? *Айрандай ұйып отырған* ауыл емес пе еді? (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). *Айрандай ұйып отырған* самая едік, аяқ астынан соғыс басталды (Сауыншы шамшырақ.).

Айрандай іріді. *Ауызбірлігі бұзылып, ырың-жырың болды.* Балдай тәтті, көпке үлгілі ошақтың бүгін сабындай бұзылып, *айрандай ірігенін* көріп қынжыласың («Лен. жас»).

АЙРАНДАЛ= е т. *Алыстан ағарып, айғыз-айғыз болып, бозғылт тарту.* Ол қайтадан конвертті орнына тығып, ақ *айрандалған* жазыққа көз жібергенде, төсек тартып жатқан әкесі, шешесінің мұңды жүзі көз алдына елестеп кетті (С.Еркебаев, Жолдар.).

АЙРАНДАН= е т. *Бұлдыр тартып ағару, бозару, бұлыңғырлану.* Молданың көкішіл көзі *айранданып*, сирек мұрты дірілдей бастағаны аңдалады (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Апыр-ай, мынау мен естімеген сұмдық екен дегенде үкі сары келіншектің көк көзі *айранданып* кетті (А.Әлсеров, Ауыл.).

АЙРАНДЫҚ с ы н. *Айран жасарлық, ұйы-тарлық.* Сүттің бәрін сепараторға құйып жібермей, айран ұйытатын *айрандық* сүт алып қал, – деді Құлипа жеңгей қызына (С.Шарипов, Бекболат.).

АЙРАНКӨЖЕ з а т. э т н. *Тары, бидай, күріш, арпа жармаларынан қайнатылған көжеге айран қосылып дайындалатын ұлттық тағам.* *Айранкөже* жазғы жұмыс науқанында сусын әрі тамақ ретінде пайдалы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АЙРАНКӨЗ з а т. *Қарасынан ағы көп, сүйкімсіз көз.* Бір *айранкөз* қадалады ұрланып, у жинаған оқ жыланның шағындай (Е.Ибраһим, Көкше.). Апасы *айранкөз*, жалпақ бет, сырықтай тарғыл қатын екен (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

АЙРАН-ӨҢЕЗ с ы н. *Айғыз-айғыз ақ салтақтанған, опаланған. Ай р а н-ө ң е з қалың беті жын қаққандай жыбырлайды* (С.Омаров, Күншуақ).

АЙРАН-ШАЛАП з а т. *Айран, шалап сияқты сусындардың жалтылауыш атауы.* Байдікіндей ет-қымызымыз болмаса да, *ай р а н-ш а л а б ы м ы з*, ықыласымыз болады ғой... – деп жылы сөздің де шетін сездіріп, бір-екі сиырдың ірімшігі мен қаймағын, қатығын аузына тосады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жазғы *ай р а н-ш а л а п* үшін тегін жалшы, Бір үйлі жан сол үшін байға малшы (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қарындағы *ай р а н-ш а л а п т ы* әлдеқашан тауысқанбыз. Енді сусын жоқ. Әбден шөлдедік (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

АЙРАНЫШЫ з а т. *Айран жеткізуші, айран тасушы.* Пішеншілер ертеңіне мені *ай р а н-ш ы н ы ң* арбасына отырғызып, ауылға жіберді (С.Жүнісов, Өшп.іздер).

АЙРАУЫҚ з а т. ө с. <лат. calamagrostis> *Астық тұқымдасына жататын, малазықтық көпжылдық шөптесін өсімдіктердің бір түрі.* *Ай р а у ы қ* гүл шоғыры шашақ, не масақ тәрізді қосжынысты көпжылдық шөптесін өсімдік (ҚСЭ). Кесілген шырша не өрт орнында шөптер күреңот, *ай р а у ы қ* және басқа өсімдіктер тамаша өседі (Жалпы биология).

АЙРИЫП ү с т. к ө н е. *Алшып, айбаттанып.* *Ай р и ы п* атқа мінген соң, Арқадағы алты әлім, Желкедегі жетіру, Он екі ата байұлы Аспанның астын шарладым (Құланаян Құлмамбет, Шығ.).

АЙРЫҚ з а т. *Айрылатын, бөлінетін жер.* Алатаудың *ай р ы ғ ы н а н* шашырап атқан күн қырға нұрын төгіп жіберді (І.Жансүгіров, Өңгім.).

Жол айрығы. *Жолдың екі жаққа бөлінетін тұсы.* *Ж о л ай р ы ғ ы н а* келгенде Мырқасым мен Сергей қашкынның қай жолмен кеткенін біле алмай, сәл кідірді (Ж.Тұрлыбаев, Семсер). Дәрмен шамалы аялдап отырып, *ж о л ай р ы ғ ы н д а* бұрқылдап қайнап жатқан бұлақ басына түсті (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Машина екі *ж о л д ы ң ай р ы ғ ы н а* келіп, шофер қалай жүрерін білмей қалды (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

Алты айрығынан тер кетті. *Тұла бойын тер басты, қара терге тұсті.* Қолапайсыз қалың киімдері үстерінен түспеген қыр қазақтары *а л т ы ай р ы қ т а р ы н а н* *т е р к е т і п*, кірпіш толы зембілдерді қайқалақтап зорға көтеріп келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *А л т ы ай р ы ғ ы н а н* *т е р к е т і п*, әрі-бері-

ден соң үстіндегі киімі сығып алғандай су болды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АЙРЫҚША ү с т. *Ерекше, өзгеше.* *Ай р ы қ-ш а* қасиеті бар дегенге Мен-дағы үш мыңға бір тарақ алдым (Базар жырау, Шығ.). Армысын, ардақ мекен, асыл мекен! *Ай р ы қ ш а* топырағың, тасың бөтен, Бабалар бақыт іздеп кезуші еді. Білмепті, бақыттары қасында екен. Ғасырлар сілемімен басулы екен (М.Мақатаев, Шығ.). Бірақ бұлардың бәрін салыстырғанда Наурызды біздің қазақтың мейрам етуі *ай р ы қ ш а* сыйымды, артықша дәлелді (М.Дулатов, Шығ.). Генералдың байлығы, беделі арқылы қиялым жүзеге асады деп, *ай р ы қ ш а* қуанып, жүрегі лүпілдеп мәз болды (С.Ерубаев, Шығ.).

Айрықша үкім. з а ң. *Судьялардың көпшілік дауысымен қабылданған шешіміне келіспейтін жеке судьяның пікірі.* *Ай р ы қ ш а ү к і м* кеңесу бөлмесінде жазбаша түрде баяндалады да, төрағалық етушіге тапсырылады және ол жабық конвертке салынып іс материалдарына қоса тігіледі (ҚҰЭ).

АЙРЫҚШАЛА= е т. *Ерекшелену, бөлекшелену, өзгешелеп қарау.* ≈ Басқадан *ай р ы қ-ш а л а д ы*.

АЙРЫҚШАЛАН= е т. *Ерекшелену, өзгешелену.* Қазір жақсы танымал болған ақын алдағы уақытта да жаңа ізденістермен *ай р ы қ ш а л а н а* берсе дейміз («Қаз. әдеб.»).

АЙРЫҚШАЛАНУ *Айрықшалану етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көзге түсіп, *ай р ы қ ш а л а н у*.

АЙРЫҚШАЛАУ¹ *Айрықшала етістігінің қимыл атауы.* ≈ Басты белгілерін *ай р ы қ-ш а л а у*.

АЙРЫҚШАЛАУ² с ы н. *Бөлекшелену, өзгешелену.* Гүлжанның жайы оның кластас қызының жағдайынан *ай р ы қ ш а л а у* ғой (М.Дүйсенов, Гүлжан).

АЙРЫҚШАЛЫҚ з а т. *Ерекшелік, өзгешелік.* Мінез – адамның негізгі өмірлік бет алысын және оның өзіндік әрекетінің *ай р ы қ ш а л ы-ғ ы н* сипаттайтын сапалы өзгешелік (К.Жарықбаев, Психология).

АЙСБЕРГ [ағыл. iceberg] з а т. **Мұзтау.** *Ай с б е р г* – мұхит пен теңізде қалқып жүретін не олардың саяз жерінде қайырап қалатын құрлықтық мұздықтың ірі бөлігі; мұзтау (ҚСЭ).

АЙСЫЗ с ы н. *Ай тұмаған, ай сәулесі жоқ, қараңғы.* Күз тоқсан қыстың маусымы Үдере тартсаң азбайтын, *Ай с ы з* түнде адассаң, Аулыңнан жазбайтын Аударып алды тарланды (Дулат Бағатайұлы, Замана.). Жаратқан өзі жар болса, Жолы ашылған жігітке Жарық қылар күндіздей, Қараңғы, *ай с ы з* тұманды

(Базар жырау, Шығ.). Кешегі қара күндерде, Жұлдызсыз, *а й с ы з* түндерде, Жол таба алмай сенделіп, Адасып Алаш жүргенде, Бұл күнгі көп көсемдер, Сұраймын, сонда қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.).

АЙСЫРҒА *з а т. з е р г. Сырғаның айшық сияқты, жарты ай тәрізді етіп жасалған түрі.* Бетінде түрткен-түрткен қарасы бар, ақ бір байларының астынан көрінген арзан *а й с ы р-ғ а* таққан құлағының ұшына дейін қып-қызыл (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Айтылар сөз арада айтылғасын, Енді нені Шолпан қыз айқындасын. Құлағынан суырып алды дағы, Аманат қып тапсырды *а й с ы р ғ а с ы н* (М.Макаев, Шығ.).

АЙТ¹ [ар. *أیت*] *з а т. д і н и. Оразадан ауыз ашқаннан кейінгі мұсылмандардың ұлы мейрамы.* Мұндай кіріс оларға (молдаларға) *а й т* күндерінде де түскен емес (М.Әуезов, Абай жолы). Ғылымның нұрын шашармын, Елге айналып келгенде. Бұл ойыма жетуге Он жыл талап керек қой. Ойымнан алыс кетуге, Қуғаным болсын *а й т* пен той (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *А й т* – арабшадан тілімізге өткен «мейрам» деген мағынаны білдіреді (М.Исаұлы, Қ.Жолдыбайұлы, Ислам ғылымхалі).

Айт [мерек] құтты болсын. *т і л е к. Айт күнінде ниетің қабыл болсын, орындалсын мәніндегі ақ тілек. А й т м е р е к б о л с ы н,* қарындас! – деді Мәмбет. – Өзіңіздікі де бірге болсын (Б.Күлеев, Ақ қайың).

Айт намаз. *з а т. д і н и. Айт күні оқылатын намаз. А й т н а м а з ы н д а* мешітке кіріп, Құдайдан құлдықтан құтқар деп сұрайтын-ды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). *А й т н а м а з ы* – екі рәкат. Жамағатпен жария түрде оқылады (М.Исаұлы, Қ.Жолдыбайұлы, Ислам ғылымхалі).

Құрбан айт. *д і н и. Құрбандық шалынатын мұсылман қауымның ұлық мейрамы. Ұзамай құрба н а й т ы* келіп қалды. Халық құрбанға шалатын малдарын әзірлей бастады (Мың бір түн).

Ораза айт. *д і н и. Рамазан айындағы ауыз бекіту аяқталған соң болатын мереке. О р а з а а й т ы н ы ң* артынан екі баланы қосармыз деп талаптанып отырмыз (С.Шаринов, Шығ.).

АЙТ² *о д. Итті біреуге немесе бір нәрсеге айтақтау, өршелендіру үшін айтылатын сөз.* Аман тақалған сайын қасқыр қозғала беріп еді, шапқалы жатыр ма деп, «*А й т*, Алыпсоқ, айт!» деген кезде қасқыр адам айбатына шыдай алмай тұра жөнелді (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Айт, жануар. *Малды айдау, жүргізу үшін*

қолданылатын сөз. Лашын құстай шүйілді, Қабағын тастай түйінді, Астындағы сарғыш ат «*А й т, ж а н у а р!*» деп еді, Құбылып ойнап жөнелді (Батырлар жыры).

АЙТ= *е т. 1. Сөзбен ой-нікірді білдіру, ауызша сөйлеу. А й т а й ы н* білгенімнің бәрін сізге, Ықыласпен, тыңда тақсыр, құлақ салып (Базар жырау, Шығ.). Шідербайдың кісімсіп *а й т қ а н* сөзінің де тұрпаты екендігі көрініп түр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол себепті біздің сізге *а й т қ а л ы* келген сөзіміз – Алла тағала сізге біреуден артық, біреуден кем дәулет беріп, екінші мынау бір жаман неменің бар (М.Дулатов, Шығ.). Біз әділдігімізді, бүтіндігімізді *а й т ы н* отырсақ, сырт бізге не қылар дейсің (Б.Майлин, Шығ.). 2. *а у ы с. Тапсыру, сұрау.* Тапқанша қыздың *а й т қ а н* базарлығын, Басқаның бәрі оларға жарампты (Базар жырау, Шығ.).

Айта алмады. *Сөзбен толықтай жеткізе алмады, сөз жеткізсіз болды.* Айтқыр деп сені кім айтар Көп алдында сөзінді – Күйбеңдеп жатсаң *а й т а а л м а й* (Базар жырау, Шығ.). Кейін бір кездескенде Баукең маған Әлі де аузым жетіп *а й т а а л м а ғ а н* Қазақтың соғыстағы мінезі еді – Ғажайып жай тірлікте байқалмаған (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Айта берсең. *Сөз етсең, әңгіме қылсаң.* Біздің кеп *а й т а б е р с е ң* толып жатыр (Ж.Жабаев, Шығ.).

Айт [айтып] айтпай немене [не пайда, не керек]. *Айтты не, айтпады не, еске алып не керек. А й т ы п а й т п а й н е к е р е к,* Сол сияқты асылдар, Кебіні жоқ, көрі жоқ, Ит пен құсқа жем болып, Мұратына жете алмай, Арманда болып кетіпті (Қыз Жібек). *А й т ы п, а й т п а й н е м е н е,* Күн өтіп, уақыт өткендей Сары аурудай сарылып, Өлімді аңсай күткендей (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *А й т ы п а й т п а й н е п а й д а,* Егеулі найза өңгерген, Азды көпке теңгерген (Махамбет, Шығ.). *А й т ы п а й т п а й н е к е р е к,* баудай түстік. Басқа командалар жеңіліп бара жатса, таймаут алып, кеңесе қалды да, ойындарын түзеп алады (С.Бердіқұлов).

Айта қаларлықтай. *Естен кетпейтіндей, елеулі.* Мен әзірге *а й т а қ а л а р л ы қ т а й* жазушы емеспін, мен құрметке емес, іске келген кісімін (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Айтар сөзі жоқ. *Тамамдалды, бітті; айтарын тауысты; дәлелді, уәжді сөзі қалмады.* Енді *а й т а р с ө з і м ж о қ.* Сөзім қалар өзі жоқ, Хош болыңдар, құстарым (Б.Жүнісов, Шығ.).

Айтқанға көнбеді. *Сөз тыңдамады, тіл алмады, дегенін істемеді. Айтқаныңа көнбесе, айдауыңа жүрмесе, көңіліңе бар оның аласы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Айтқаныңа көнбесе, айдауыңа жүрмесе, көңілінде бар оның аласы (Шортанбай ақын, Өлеңд.).*

Айтқандай-ақ екен. *Жақсы, тәуір екен, көңілдегідей, десе дегендей-ақ екен.* Колхозшылардың биылғы баптап өсірген егісі *айтқандай-ақ екен* («Соц. Қаз.»).

Айтқан дәті. *Білдірген уәжі, айтқан себебі.* Ғашығына қоштасып *айтқандәті* еді (Ақын жырлары).

Айтқан сөз құлағынан ағып кетеді. *Сөзге ден қоймады, айтқан сөз далаға кетеді.* Жаманға *айтқансөзің* еш қонбайды, *ағадықұлағынан* сөздің бәрі (Балуан Шолақ, Өлеңд.).

Айтқан сөзіне [уәдесіне] жетпеді. *Сөзінде тұрмады, уәдесін орындамады.* Заты жоқ жақсылықтың нышанасы, Адамға ар – *айтқансөзге жетпей* қалу (Ақан сері, Шығ.).

Айтқаны келіп, атқаны тимеген жері жоқ. *Ойына келгендері орындалып, қолынан келмейтін шаруасы болмады.* Бұл келгендер – елдің Байғазы Құрымбай деген байлары; бетіне жан келмейтін билер. *Айтқаныкеліп, атқаны тимеген жер жоқ* (С.Көбеев, Қалың мал).

Айтқаны көкірегіне [көкейіне] қонбады, кірмеді. а) *Айтқан ақылды алмады, мән бермеді.* Білгендердің *айтқаныкөкірегіне кірмейді*. Өз пайдасын білмейді, Сүйегі жаман болған соң (Дулат Бабатайұлы, Замана). ә) *Ұнамады, ойынан шықпады.*

Айтқаным айтқан. *Дегенім деген, сөзім сөз, айттым бітті.* *Айтқаным айтқан* Кемеловтің комбайны қиялдың құрағы, оған әуре болмаңыз (Ә.Әбішев, Шығ.).

Айтқанына көніп, айдауында жүрді. *Дегенін істеді, орындады, дегенінен шықпады.* Күні кеше қол астында *айтқанына көніп, айдағанына жүрген* славяндар жиырма, отыз жылдың ішінде көзі ашылып бірлік қылып, өнер, ғылым үйреніп, күш-қуатын жиып бір-ақ күнде етек астынан шыға келіп, жұрттан қаларлық ерлік көрсетті (М.Дулатов, Шығ.). *Айтқанына көніп, айдауына жүрмегесін*, ендігі жерде уысынан шығармай, тізгіндеп ұстап отыру үшін мына комиссарды әдейі жіберіп отыр (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Айтқанын екі етпеді. *Дегенін бұлжытпай орындады, қарсы келмеді.* Раушан келін болып түскелі Бәкен оның *айтқанын екі етпеген* еді (Б.Майлин, Шығ.). Осы істі жас техник басқарады, *Айтқанын екі етпе-*

ді басқалары (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Ғани жалғыз бала болғандықтан олар [ата-анасы] мұны жастайынан алақанға салып, *айтқанын екі етпей*, мейлінше еркелетіп өсірді (М.Иманжанов, Шығ.).

Айтқаның келсін [ақ болсын]! *алғыс. Аузыңа май, дегенің болсын деген мағынада.* *Айтқаның келсін*, Қарлыға, осы күнді тілеп ек (М.Әуезов, Шығ.).

Айтқаны өтіп, атқаны жетіп тұр. *Дегені болып, айтқаны, ойлағаны орындалды.* Кейін байқаса, бұл жұмысқа *айтқаны өтіп, атқаны жетіп* тұрған атпал азамат екен («Соц. Қаз.»).

Айтқызбай-ақ біледі. *Іштегісін сезеді, емеуірін байқайды.* Міндетінен бас тартпас, *Айтқызбай-ақ біледі*. Сыр бермейді, сырттансып. Кежегесі тартып тұр. Бейне арыстан түлегі (Дулат ақын, Дастан.).

Айтпады деме. *Ескерту мәнінде қолданылатын сөз.* Қояйын сөзді мен жым-жырт, Тарта бер жақсы түріңе. *Айтпады деме*, аңқау жұрт, Сол жетер сенің түбіңе (Б.Күлекеев, Айтшы.).

Айтсам, аузым қара қанға толсын. *Айтқан жоқпын деп қарғануды білдіреді.*

Айтуға аузы бармады. *Біліп тұрғанын айтуға батылы жетпеді.* Сөзді Салиқа бәйбіше бастады, – *Айтуға аузым бармайды*, бір суық сыбыс құлаққа маза бермеген соң, жинала келдік (Ғ.Мұстафин, Шығ.). *Айтуға бармайды ауыз* да... Қираған үйлер шетінен. Өшірген екен жауыздар Селоны жердің бетінен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Айтуға тіл жетпейді. *Сөзбен жеткізе алмайды.* Әттең, *айтуға тіл жетпейді* ақ (Ауызекі).

Айтудай-ақ айтты. *Әбден тәптіштеп, көп айтты, жеткізе түсіндірді.* *Айтудай-ақ айтты* н едім, – шықпайық, – деп. Осы екен ғой шыдатпаған (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Айтылған сөз атылған оқпен тең. *Айтылды бітті, қайта қайту жоқ деген мағынада.* *Айтылған сөз, атылған оқпен тең*, қайтып алар дәрменім қайсы (І.Есенберлин, Қаһар).

Айтып салды. *Қаймықпай батыл айтты, сөйледі; айтар ойын бүккен жоқ.* Жамандап бірдеме деп *айтып салсам*, Түюге мен сорлыны бас саларсың. Шыдамай шерін қозғап, шынын айтса, Қылышпен алтын сапты басты аларсың, (Шернияз Жарылғасұлы, Өлеңд.).

Ақиқатын айтты. *Мәселенің шындығын дөп басты, турасын айтты.* *Ақиқатын айтты* аламық, күрмелмелік, Арамдарға – үй

емес – түрмең көрік. Бес бөлмеде біреулер әйелімен, Бес жаны бар отыр бір бөлмелік (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақсарбас айтты. *д і н и. Ауырған кісінің айығуын, не сапар шегіп кеткен адамның аман-есен оралуын және т.б. тілеп, құрбандыққа мал атау.* Мен Абайға кінә қойдым. Елде қатын-бала сені уайымдап, түн ұйқысын төрт бөліп, Құдайына *а қ с а р ы б а с ы н а й т а д ы...* Сен болсаң, шалжиып жатқаның мынау, – деді (М.Әуезов, Абай жолы).

Ақыл айтты. *Дұрыс кеңес берді.* Алғанға – *а қ ы л ы ң д ы а й т*, айнымаған, Шаң болмас сабат жердің ордасындай (О.Шораяқов, Шайыр). Ақылбегін әкесі кеп беттен сүйді, *А й т ы п а қ ы л*, ой-тілегің, жолың болсын! – деп жымиды (Т.Жароков, Шығ.). Шахтаға түскенде ол кей күндері, Сияқты тау кенінің инженері. Әйгілі маманға да *а й т а д ы а қ ы л*, білмеймін бәрін қалай игереді (Айттыс.).

Алғыс айтты. *Риза болғандығын білдірді, рақметін жаудырды.* Шаруа басшылары оқушылардан құрылған мектеп бригадасына *а л ғ ы с а й т т ы* («Халық мұғ.»). Жұрт Мадановқа да *а л ғ ы с а й т ы п*, тілек білдіріп жатыр (С.Шаймерденов, Мінез).

Арыз айтты. *Тілек-шағымын айтты.* Бөз орнына сөз беріп, Құда, тамыр, дос кетті. Қол ұстамай, көз көріп, *А й т қ а н а р ы з* бос кетті (Абай, Тол. жин.).

Асықтау айтты. *Әсірелеп, артық айтты.* Артықтау сүйем мен одан. *А с ы қ т а у а й т с а м* кешір тек (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Асылық айтты. *Көкірек керді, артық сөйледі.* *А с ы л ы қ а й т т ы м* мүләйім, Кешсін өзі Құдайым (Б.Күлеев, Айтшы.).

Аужар айтты. *э т н. а) Жар-жар айтты.* Тойда *а у ж а р а й т ы л д ы* (Ауызекі). *ә) а у ы с. Қолдау, қостау жасады, сөзін сөйледі.* Мен бірлесем, Ақтотының *а у ж а р ы н а й т у ғ а* келеді-ау деймін (Ф.Мүсірепов, Ақтоты).

Аузына келгенін айтты. *Не болса, соны сөйледі.* Е, бөсе, *а у з ы ң а к е л г е н і ң д і а й т ы п* оттағанша, манадан бері соны айтсайшы деп, бай ашуын басады (Қаз. ертег.).

Ашу айтты. *Ашуын сөзбен білдірді.* Ері *а ш у а й т с а*, әйелі басу айтып, Отырса бұрынғыдай жау бола ма (Абай, Тол. жин.).

Әзіл айтты. *Әзілдеді, қалжыңдады.* Ретсіз бекер ыржаңдап, Орынсыз *ә з і л а й т а м* деп, Өсекке қалма ілініп (Базар жырау, Шығ.). Қал-лекей бірдеме деп *ә з і л а й т ы п*, жұртты күлдірді де, папироз ұсына бастады (С.Шаймерденов, Мінез).

Ән айтты. *Ән салды, әндетті.* Кейде *ә н а й т ы п* билеймін, Ұрсыспаймын ешкіммен. Мен ешкімге тимеймін, Бәрімен де доспын мен (А.Шамкенов, Сағат). Жолдастарымның бәрі одан қандай *ә н с а л ы п* келе жатқанын сұрады! (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

Әулиеге ат айтты, Қорасанға қой айтты. *э т н. к ө н е. Балаға [адамға] шешек шыққан кезде бозқасқа (ат), ақсарбас (қой) атап Құдайға жалбарынды. Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып,* Жалынғанға болмады (Базар жырау, Шығ.). *Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып,* Шыбын жанға жан айтып, Артынан қуып келіпті, Өлгенде көрген шешесі (Қыз Жібек).

Байлауын айтты. *Шешімін, қорытындысын айтты.* Енді жігіттектің бурыл шалы Келден үнсіз, дағдарыста қалған топқа бір-ақ қана *б а й л а у а й т т ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Өлген бала үшін тірі балалардың обалына қалмайық. Ертерек келсек, бәлкім, бүгін жерлерміз, – деп *б а й л а у ы н ө з і а й т т ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Басалқы айтты. *Тоқтау сөз айтты, ақыл берді.* Кетті жас көлдей болып көздерінен, Айрылды *б а с а л қ ы а й т а р* сөздерінен, Ерекше өлім шіркін өкіндірер, Топырақ бұйыр-маған өз жерінен (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жиылған жұрт жанжалды естіп білді, Бір қызық дау екен деп бұлар күлді. Ішінде бір қария *б а с а л қ ы а й т ы п*, Хансыз қара біле алмас мұндай тілді (Е.Бердин, Екі ойшыл).

Басу айтты. *Тоқта, басыл, ашуыңды бас деп кеңес берді.* Ері ашу айтса, әйелі *б а с у а й т ы п* Отырса бұрынғыдай жау бола ма (Абай, Тол. жин.).

Бетке айтты. *Шындықты көзіне айтты, тура өзіне айтты.* Әділбеков жолдаста сізге көмектесуден басқа бөтен ниет болмауға тиіс. Жұмыс бабында кейбір кемшіліктеріңізді *б е т і ң і з ғ е а й т с а*, оған шамданбай, дұрысына құлақ асып отыруыңыз керек, – деді Керей (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Билік айтты. *Төрелік жасады, шешімін айтты.* Жасынан *б и л і к а й т қ а н* майталманға, Ылайық Олжабайдың бір ұлы еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бірді айтып, бірге кетті. *Бір сөзді, істі бастап, толық аяқтамай, екінші сөзді, істі бастады.* Махмұт бір үйге келіп отырып: «Оқитын кітаптарың бар ма?» – деп сұрағанда: «Маса» дейтін *б і р д і а й т ы п, б і р ғ е к е т е т і н*, бір қиссамыз бар» деп, қолына бергенде, соған назаланып жазған өлеңі (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Дау айтты. а) *Дауласты, қарсы сөйледі.* Өз үйінде өзендей, Күркірейді *а й т с а д а у*. Кісі алдында кірбеңдеп, Шабан, шардақ және шау (Абай, Тол. жин.). ө) *Біреудің дауын дауласты.* Ауыл-аймағымен сойылыңды соғайын, *д а у ы ң д ы а й т а й ы н* деп, қай көп бергенге партиялас болады (Абай, Тол. жин.).

Дұға айтты. д і н и. *Аллаға жалынып тілек тіледі.* Халық көрер сыртымды да пәк етемін Ғәм көзге көрінбейтін ағзаларымды да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде Аллаға *д ұ ғ а а й т а м ы н* деп әзірленесіз (Абай, Шығ.).

Жақсы айтты. *Дұрысын сөйледі, орынды сөз сөйледі.* Тақсыр-ау, сізді қалай жамандаймын, Мен түгіл Құдай жаман жаратқан жоқ. *Ж а қ с ы а й т с а м*, тақсыр төрем, мақтанарсың, Жабырқап жаман айтсам, жасқанарсың (Шернияз, Өлеңд.).

Жатқа айтты. *Есте сақтағанын мүдірмей айтты.* Іркілместен *ж а т қ а а й т ы н*, «Қысқы кешін» Пушкиннің, Өткен тоқсан басында «бестік» алған Мүсілім (Ш.Смаханұлы, Өлеңд.).

Жолына боз қасқа айтты. э т н. *Жолы болсын деп садақа атады, құрбандыққа мал атады.* Барайын деп келіпсің, сөзге «еһе» деп, *Б о з қ а с қ а н ы м е н а й т т ы м ж о л ы ң а* деп (Қозы Көрпеш.).

Жөнін айтты. а) *Аты-жөнін, ата-тегін, кім екенін баяндады, таныстырды.* *Ж ө н і ң д і а й т ш ы*, шырағым. Алпыс екі тамырым Сені көріп иіп тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ағай, сіз мені танысыз ғой, апайларға *ж ө н і м д і а й т ы п* беріңізші (М.Иманжанов, Алғашқы.). Алайын десем оңайсың, Алайын десем тоғайсың. *А й т ш ы* маған *ж ө н і ң д і*, Неғылып жүрген ноғайсың (Ер Тарғын). ө) *Бір нәрсенің мәнін, мақсатын түсіндірді.* Жо, мен соны кек қылдым демеймін, *ж ө н і н а й т а м*. Ие, онда да үндеген жоқ. Өзім шешіндім де, пеш жанына отырдым (Б.Майлин, Шығ.). Сыртыңнан естуші едім Еркеш бала, Тотыдай төңкеріліп бері кара. Мін тапсаң, *ж ө н і ң д і а й т ы п* отыра бер, Әйтпесе, айтысайық бір аз ғана (И.Байзақов, Шығ.).

Зар айтты. *Іштегі шерін шығарды, мұңын шақты.* Ұрыннан асырдың, Сұм тілді қарыңды. Жасырдым, жасырдым, Енді *а й т т ы м з а р ы м д ы* (Абай, Тол. жин.).

Иман айтты. д і н и. *Өлер алдында Аллаға дұға оқып, кәлимаға келді.* Мен өттім арманда, Көре алмадым, Артымда ағайын мен туғанды, Жан тәсілімге таянды *А й т а* көр жеке *и м а н д ы* (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

Кесіп айтты. а) *Бетін күрт қайтарды.* Тіпті керегі жоқ деп *к е с і п а й т т ы* (С.Төлешов, Түрлі-түрлі.). ө) *Айта салды, бірден айтты, мәнісін білмей асығыс айтты.* Жақынбектің білуінше, Елизавета Сергеевнаны яки қатал, яки жұмсақ мұғалім деп *к е с і п а й т у* қиын (М.Иманжанов, Алғашқы.). б) *Турасын айтты, тұжырымды сөз сөйледі.* Арамызда дөп басып, *к е с і п а й т а т ы н* Нұрекең ғана (Ауызекі).

Көзіне айтты. *Өзіне тура айтты.* Саған айтсам, әкеңнің өз *к ө з і н е а й т қ а н ы м!* Татуластық, табыстық деп ек кеше тамам Арғынның тобында, сол татуласқан сиқым осы ма? – деді Байдалы Абайға (М.Әуезов, Абай жолы).

Көк қасқа айтты. э т н. *Ірі тойға, қуанышқа т.б. құрбандыққа мал атады.* Арада тағы да әлденеше *к ө к қ а с қ а а й т ы п* күндіз-түні көл-көсір қып мал сойып, қалжыңға, күлкі-айғайға, ән-жырға бөленіп, ұзақ қызық көрші жатты (М.Әуезов, Абай жолы).

Көңіл қош айтты. ж е р г. *Кісісі қайтыс болған үйге көңіл айтты.* Балаңыз...Унгри түбіндегі ұрыста хабарсыз жоқ болды деп бастап, үй ішіне *к ө ң і л қ о ш а й т т ы* (Диал. сөздік).

Көңіл айтты. *Өлген адамның туған-туысқандарына жұбату сөз айтты.* Бір мирас өткендерден бізге жеткен, Өлікке *к ө ң і л а й т ы п* келеді әркім (Айтыс). *К ө ң і л а й т ы п* тірісіне, дұға оқыды Ерлердің рухына ұрыста өлген (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Аспанда күн күнініп, күйді қатты, Өкіріп жел мен жер де жылап жатты. Ереймен лақтары көлге жылап, Серіге көл күрсініп, *к ө ң і л а й т т ы* (І.Жансүгіров, Құлагер).

Күш айтты. *Мықтылық көрсетті.* Ел аулақта *к ү ш а й т қ а н*, топта танған Арсыз жұрттан көңілі тына алмай жүр (Абай, Тол. жин.).

Қалп айтты. *Өтірік, жалған сөйледі.* Халық айтса, *қ а л п а й т п а й д ы* (Мақал-мәтел). Ұста бар деп осы жерде халық айтады, О неге сонша мұны *қ а л п а й т а д ы*. Қышқаш пен балғаны қолға берсе, Еркек түгіл, әйел де мұны жалпайтады (Ауыз әдебиеті).

Қарғыс айтты. *Біреуге жамандық тіледі.* Бар дүниеден қуылып шыққан, құлазыған жалғыздық жүрегі мен барлық басы аман, малы түгел, жаны рақаттағы болыс сияқтыларға мың рет лағынет оқып, *қ а р ғ ы с а й т т ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

Қош айтты. *Қоштасты.* Деді де Мәжит Динаға, Қойды іштей *қ о ш а й т ы п*, Қарындас

мені кинама, Емеспін кісі басы артық (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Құлындағы сақау, құнандағы тісеуін айтты. *Дәнеңе қалдырмай, бар кінәны жиып-теріп төкті. Құлындағы сақау, құнандағы тісеуін айтып,* қолдан келсе Тобықтыны жырым-жырым қылып әкетпек болды (М.Әуезов, Абай жолы). Даудың қарасын көбейтем деп, *құлындағы сақау, құнандағы тісеуді* осы сөздің үстіне әкеліп үйгенің лайықсың (М.Әуезов, Абай жолы).

Мал айтты. *Құдай жолына мал атады, құрбандық шалды.* «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» деп, *мал айтып* тілеу қылып, екі тізгін, бір шылбырды бердік саған (Абай, Шығ.).

Мінін айтты. *Кемістігін бетіне басты, сынады.* Не айтқысы келсе де, ол бетіне айтатын. Көлгірсү, жалтақтау дегенді білмейтін, өсекшінің *мінін* тура бетіне *басатын* (С.Мұқанов, Шығ.).

Нәлет айтты. *Қарғады, балағаттады.* Өзің айтшы қайтерімді. Неге көресің деп, *досқа нәлет айтуға* бола ма? (А.Иманжанов, Алғашқы). Осы оймен Сейіт біраз болып әлек, Денені жалғастырған сынып бөлек; Жаратқан ұрғашыны «тәңіріге» Кей күндер жылап жүріп *айтты нәлет* (С.Мұқанов, Жұпархан).

Ойнап айтты. *Қалжыңдап, әзілдеді.* Бақа көріпкел әулие екен, жұрт *ойнап айттам* деп, ойлап айттып жүр екен (Қаз. ертег.).

Өкпе [қылды] айтты. *Реніш білдірді, наз айтты.* Әрине мәшинеге қарсы емеспін, Орынсыз *өкпе айтатын* заршы емеспін (С.Сейфуллин, Шығ.). Қыс ортасынан бері хабарласпағаны үшін *өкпемді айттым* (С.Мұқанов, Шығ.). *Өкпе қылған* ел үшін, Жауда кеткен кек үшін, Қазақтың абырой арына Сарып қылған бар күшін (Бұқар жырау, Жыр.).

Өлең айтты. *Ән салды.* Ақыным Жамбыл талықпа, Асығып *өлең айттам* деп, Бір киеге жолықпа (Жамбыл, Шығ.). Бала туса, күзетер шілдехана, Олар да *өлең айтар* шулап жана (Абай, Тол. жин.).

Өлердегі сөзін айтты. *Қарғанып-сіленді; таусыла, қиыла сұрады.* Қожанасыр *өлердегі сөзін айтып*, қазанды зорға сұрап алды (Қаз. ертег.). Раушан Бөкеннің бетінен шопылдатып сүйді де, *өлердегі сөзін айтып* жылады (Б.Майлин, Раушан-коммунист).

Өсек айтты [етті]. *Біреудің сыртынан гайбат сөз сөйледі, жалған, өтірік пікір жеткізді.* *Өсек айтып* жамандар Кемітіп сырттан жүрсе де Асылдар оған қозғалмас (Кердері Әбубә-

кір, Қазағым). Оларға өшіккен соң қуып жетер, Жеңіліп, жеткенменен, өліп кетер. Жіберіп жалғыз өзін өлтірді-ау деп, Ел біткен ертелі-кеш *өсек етер* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Өтірік айтты. *Алдады, жалған сөйледі.* Зекет алса молдалар, Ұжмаққа жұртты жолдайды, Молда *өтірік айтпайды*, Оны Құдай қолдайды (Жамбыл, Шығ.).

Пікір айтты. *Өз ойын білдірді.* Ақырып-бақырып көк есек, Сөйлепті дүйім жиында. Мынандай *пікір айтыпты*, Төрт түлік мал жайында (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Діңгене ауруының неден болатыны туралы *пікір айтты* («Лен. жас»).

Рақым айтты. *Жаны ашып, тілеуін тіледі.* Өсиетті мен айттым, Әркім оқып көрсеңіз. Үмітім бар сендерден, Дұға қылып қойсаңыз, *Рақым айтып* біздерге (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ретін айтты. *Бір нәрсенің жөнін, дұрысын, қисынын баяндады.* Түсінетін адамға *Ретін айтты* м терменің (Базар жырау, Шығ.).

Саралап айтты. *Орнымен талданып, тартып айтты, түсіндірді.* *Саралап айтқан* нұсқа сөз, Құлақ салып тыңда көп. Жақсыларға болсам кез, Айтушы ем сөзді иба боп (Майлықожа, Үш ғасыр.).

Сауын айтты. *э т н. Үлкен ас, той, жиынға арнайы хабар берді.* Шілденің он бесіне *сауын айтты* п, Жаныстың Сәтбайының асы болды (Айтыс). Жеті күн жиын тарқар жиын бар деп, *Сауын айтты* сол елдің Сасан биі (Қозы Көрпеш.). Атаусыз атақты адам қалу ұят, Үлкен қып ас бер деген сөзге көнді. Қонған соң жүз үй тігіп Марқакөлге Қалдырмай *сауын айтты* маңдағы елге (С.Торайғыров, Шығ.). Мал семіз, халық шат, Аман шығып сол қыстан, Келесі жаз болғанда, Көп дәулетке көңіл мас... Күзінде өлген Жарылғас. Осы байдың асына *сауын айтты* халыққа, Бермек болды жиын-ас (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Сәлем айтты. *Сәлем жолдады.* Ағайын бірге туған шапырашты, Албан мен *сәлем айтты* Суан жаққа (Ақын жырлары). Арнайы *сәлем айттыңдар* Төрт Шөменнің ағасы Сәтпайдың ұлы Саудаға (Базар жырау, Шығ.).

Сөз айтты. а) *Көңіл білдірді.* Көмпиіп жеріңе сыя алмай, Отырып мені қия алмай. Балаңдай адамға *сөз айтты* п, Аппақ боп сақалың ұялмай (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Ойын бөлісті, оңын, дұрысын нұсқады.* Сөз танымайтұғын елге *сөз айтқан* ш а, өзіңді танитұғын шошқаны баққан жақсы (Абай, Қара сөз.).

Сыр айтты. *Құпиясын ашты, сырласты.* Сен оған айт жас ақын Болған саған құмар де,

С ы р ы н а й т п а й жас жүрек, Қайтп қана шыдар де (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Тауып айтты. *Ойдан дәл шығып, дұрыс, орынды айтты.* Ор қазалық оқ жасап. Олар қамсыз жатсын жай, *Т а у ы п а й т т ы ң*, апырмай (І.Жансүгіров, Шығ.). Білген адам *т а у ы п а й т а р*, Білмеген адам қауып айтар (Мақал). Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын, Ендеше *т а у ы п а й т т ы ң*, же, шырағым, Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен, Өміріңмен арылсын, жаным, бағың (Абай, Масғұт).

Тоқтау айтты. *Жұбатты, басу айтты.* Жұрт жүр ғой арамдықты еп көрем деп, *Т о қ т а у а й т қ а н* кісіні шет көрем деп (Абай, Тол. жин.). Ұялып жылағанда уәзір мен бек, Тоқтатты *т о қ т а у а й т ы п* жалынып кеп, «Рүстемді осы жылы өлтірмесек, Несіне жүрміз, – десіп – еркекпіз деп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Төре [төрелік] айтты. *Ақыл, кеңес беріп, турасын көрсетті, кесімін шығарды.* Сүйте жүріп, екі баласына ыстық асты әкеліп қоя отырып, аналық бір *төрелік айтты* (М.Әуезов, Шығ.).

Турасын айтты. *Шындығын, анығын баяндады.* Ал, Күдері ағамыз тікелей өз биіміз не деді дейсің ғой, «Білмегің осы ма, Жәмеке? *Т у р а с ы н а й т а й ы н* (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Тігісін жатқызып айтты. *Біңғайына келтіріп, жұмсартып, жуып-шайып айтты.* *Т і г і с і н ж а т қ ы з ы п* жағдайды *а й т т ы қ*, жасырдық, жұқаладық (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Хабар айтты. *Сәлем жолдады, жеткізді, білдірді.* Жетсін деп он күн бұрын *х а б а р а й т т ы* Бикешке көрінесің не бетіңмен? (Базар жырау, Шығ.).

Үкім айтты. *Билік сөзін, шешімін жариялады, бұйрық етті.* Онан соң, өзіне қараған бүтін ел-жұртын жиды да, *ү к і м а й т т ы* (Ер Тарғын).

Шүкірлік айтты. *Барына ризалық білдірді.* Жылуын тонның паналап, Қарая жатар іргеде. *Ш ү к і р л і к а й т а р* Аллаға, Тоналған сайын бүргеге (Айтыс).

Шынын айтты. *Ақиқатын, турасын білдірді.* *Ш ы н ы м д ы а й т с а м*, бұл ісіңе жүргенім жоқ қайғырып, Міне, сенің келіншегің отыр бізге шай құйып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЙТАБАН з а т. к ө н е. *Ошақ орнындағы қозды, қызуы бар айтақыр жер.* Қырымды көзі байқаған, Қолдың алдын жайқаған, От орнындай *а й т а б а н*, Келер ме екен әлемге, Сіздей бір адам қайтадан! (Базар жырау, Шығ.).

АЙТ-АЙТТАУ= е т. *Айтшылау, айттау.* Өткен жылғы ораза айтындағы айтқа кара-

ганда, биылғы *а й т - а й т т а у ғ а* халық көп жиналды («Алматы ақшамы»).

АЙТАҚ о д. 1. *Ит қосқанда айтылатын сөз.* Қартқожаның аулында «*а й т а қ - а у , а й т а қ*» деп бір қатын даусын созып отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қоянның ышқына қашқанын қызық көріп «*А й т а қ ! А й т а қ !*» деп айқай салды (А.Хангелдин, Біздің от.). Бір бала «Құттөбет, *а й т а қ , а й т а қ !*» деп, жұлқына жүгіріп шықты (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). 2. а у ы с. *Біреуді біреуге айдап салу, арандату үшін жасалған әрекет.* Ақтар өкіметі өзін қалқайтып отырған ағылшындардың *а й т а ғ ы* бойынша біраз әскерін бізге қарсы аттандырған көрінеді (Ә.Әбішев, Замана.). Елдің осынша Жәукені жұлмалаудағы мақсаты Омарды *а й т а қ қ а* еліртіп, Оспанға салу еді (С.Торайғыров, Шығ.).

АЙТАҚТА= е т. 1. *Ит қосу, «айтақ-айтақ» деп итті өшіктіру.* Есбол ағайдың баласы кеше үйінің жанынан өте беріп едім, Құтжол деген итін *а й т а қ т а н* қуды (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). Дөң басындағы қойшының айқайымен ауылдағы көрі-жас иттерді *а й т а қ т а н* түгел жүгірді (М.Әуезов, Қараш.). Шырақтарым, жан-жақтарыңды абайлап қарап, иттерді *а й т а қ т а н*, ысқырып қойыңдар (С.Сейфуллин, Әңгім.). 2. а у ы с. *Арандату, айдап салу.* Юденич, Деникин, Колчак, Семенов жауыздарды жарақтандырып, үкіметке *а й т а қ т а н* жауып, жан-жағын қоршаттырған (С.Сейфуллин, Шығ.). Жақын жүрсен, сені әркімге *а й т а қ т а й д ы*, алыс жүрсен, саған әркімді *а й т а қ т а й д ы* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АЙТАҚТАТ= е т. 1. *Ит қостыру, «айтақ-айтақ» деп итті өршелендіру.* Итті балаға *а й т а қ т а т т ы* (Ауызекі). 2. а у ы с. *Біреуді айдап салу, өшіктіру.* Сен мұны маған сұр шолақ тазыдай *а й т а қ т а т ы п* отырсың, сенің де артыңды көрермін (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙТАҚТАТУ *Айтақтат етістігінің қимыл атауы; ит қостыру.* ≈ Ит *а й т а қ т а т у*.

АЙТАҚТАУ *Айтақта етістігінің қимыл атауы; айт-айт деп айғайлау, дауыстау.* Ұйықтап жатып та, қалғып тұрып та ит *а й т а қ т а у* әбден терісіне сіңген әдет екен (С.Жүнісов, Ақан сері).

АЙТАҚШЫ з а т. 1. *Итті айтақтаушы.* Қазір ондай күшіктің *а й т а қ ш ы с ы* да, айтақтап салушысы да мықты екенін жақсы білсен (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). 2. а у ы с. *Демеуші, қолдап-қолпаштаушы, уағыздаушы.* Бұл діннің қанша *а й т а қ ш ы с ы* болса да – өмірге айқасқан жерде тозып тұра алмайтынын көрсетеді (М.Дулатов, Шығ.).

АЙТАҚШЫЛ с ы н. 1. *Итті айтақтап салуға бейім тұратын.* Қасқырлы жердің елі *а й т а қ ш ы л* (Мақал). 2. а у ы с. *Біреуді біреуге айдап салу, арандатуға құмар.* Ол сумақайлығы, ауыл-үйді бір-біріне айдап салар *а й т а қ ш ы л*, өсек-аяңы жоқ әйел («Қаз. әдеб.»).

АЙТАҚЫР з а т. *Шөпсіз, тап-тақыр жазық жер.* *А й т а қ ы р д а* отырып, тас қорғанның ішіндегі алтын тақыттан дөмету, бір қарағанда есерлік сияқты (Ә.Кекілбаев, Үркер). Мұндай алапты *а й т а қ ы р* ғып алып жатқан түз мұзын күректеп, кетпендеп жүріп үйік үйеді («Қаз. әдеб.»).

АЙТАҚЫРЛАН= е т. *Тақырлану, айтақыр болу.* Жолдың екі жағы шаңы шыққандай болып, *а й т а қ ы р л а н ы п* жүдеп жататын («Жетісу»).

АЙТАРЛЫҚ с ы н. *Айтатын, айтатындай.* Тілеуді Құдайдан тілемей, пендеден тілеп, өз бетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек ол Құдайға *а й т а р л ы қ* сөз бе (Абай, Қара сөз.). Кей жұрт ақыл *а й т а р л ы қ* кісіні іздеп таба алмайды (Абай, Қара сөз.).

АЙТАРЛЫҚТАЙ с ы н. *Айта қаларлықтай, қомақты, үлкен, зор.* *А й т а р л ы қ т а й* білімі, мамандығы жоқ шешесі, қызы мен енесін арбаға салып, ауылға тартты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жарылыс кезінде пайда болатын тозаңды-газ бұлты карьерлер мен оның маңайындағы территорияның атмосферасын *а й т а р л ы қ т а й* ластайды (Т.Қалыбеков, Экология).

АЙТАТЫР¹ з а т. с ө й л. *Айтақыр.* *А й т а т ы р д а* ғ ы саршұнақ ініндей терең, тар окоп оның үлкен денесін еркін қозғалтпады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Қарлыға келіп сөйледі: Есіктің алды *а й т а т ы р*, Айтатырда мал жатыр. Байлауда жатқан қос батыр, Есірмісін, сермісін? (Батырлар жыры). Бадашы *а й т а т ы р* жанында жатқан сиырларды соны жайылымға айдап салды да, от жағып, мосы қойып шай қайнатуға кірісті (Ж.Жұмаханов, Соқпақ).

АЙТАТЫР² з а т. ө с. *Татыр.* Тауға біткен *а й т а т ы р*, Ол татырда мал жатыр (Қобыланды батыр).

АЙТАШАҚ з а т. *Айтуға тиісті сөз.* Алашағым кетсе де, *а й т а ш а ғ ы м* кетпесін (Мақал).

АЙТАШЫ з а т. ж а ң а. *Теле-, радио-хабарларын жүргізуші журналист.* Таңғы көңіл-ашар бағдарламасында Майя деген *а й т а ш ы* (жүргізуші) бар. Ол хабарды қазақша жүргізіп отырып, бірден орысшаға көшеді («Жас Алаш»).

АЙТҚЫЗ= е т. *Айттыру, сөйлеуге мәжбүр еткізу.* Жүрсін де жорығында тың даланың, Жолыңа көзім талып мың қарадым. Кетсең де қай түкпірге хабар берші, Артыңнан *а й т қ ы з б а й*-ақ мен барайын (Т.Шопашев, Жастық.). Шабыт келгенде адам әрнәрсені *а й т қ ы з б а й*-ақ андағыш, сезімнің де жүйткіп жөнеле береді (Ғ.Сланов, Очерк, өңгім.).

АЙТҚЫЗУ *Айтқыз етістігінің қимыл атауы.* Тіл ширату, тіл дамыту мақсатын көздегенде, оқыту, *а й т қ ы з у* істері – өте маңызды істер (С.Көбеев, Орынд. арман).

АЙТҚЫЛА= е т. *Үсті-үстіне айту, қайталау.* Ит көңіл, неге босайсың, Мен бе екен жалғыз аққұлақ? Сағынып жазып жатырмын, Ой менен қырын қалдырмай, Жерімнің атын *а й т қ ы л а п* (С.Жұрынбайұлы, Майдангер).

АЙТҚЫЛАУ *Айтқыла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *а й т қ ы л а у*.

АЙТҚЫР с ы н. к ө н е. *Шешен, сөзшең.* *А й т қ ы р* деп сені кім айтар Көп алдында сөзіңді – Күйбендеп жатсаң айта алмай (Базар жырау, Шығ.). Атақты халық артисі Қанабек Байсейітов ел ішіндегі аңыз-өңгімелерді өте көп білетін және *а й т қ ы р* адам еді. Біраздан бері «Қанекен айтқан хикая» деген атпен топтама өлең жазып жүрмін (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АЙТҚЫШ с ы н. *Келістіріп айта білетін, сөзге шебер, айтқыр.* Бәрі де домбырашы, өлең *а й т қ ы ш*. Кететін өнге басса, судай жылжып (Айтыс). Жамбыл – түре айтыстың ақпа ақыны, көреген, сезімтал, от ауызды *а й т қ ы ш* ақын (М. Әуезов, Әр жыл.).

АЙТҚЫШСЫН= е т. э к с п р. *Өзін өзі айтқыштың деп санау.* *А й т қ ы ш с ы н ы п* тұрасың, Жасырмайсың, танбайсың (Айтыс).

АЙТҚЫШТА= е т. *Бір айтқанын қайталап айта беру.* Жұмағұл жастық қызықтарын *а й т қ ы ш т а й* беретін (М.Әуезов, Шығ.).

АЙТҚЫШТАУ *Айтқышта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бір көргенін *а й т қ ы ш т а у*.

АЙТҚЫШТЫҚ з а т. *Келістіріп айта білушілік.* Шешеннің *а й т қ ы ш т ы ғ ы* жастан дескен, Тәжірибе салынады бастан деген (Ө.Күмісбаев, Ақ Шолпан).

АЙТОПЫР ү с т. *Абыр-сабыр, әлек-тәлек, апалаң-топалаң.* *А й т о п ы р* есік алдын атпен басып, Жүргендер сойыл сүйреп, мылтық асып (Сара, Тордағы.).

АЙТ-ӨЙ о д. *Айт-шай, айт-ұйт.* Сұмырайдың кекті қаны, қанды қылышы соғысуға аптығып, *а й т-ө й ғ е* қарамастан, Жапан соғыс жариялады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЙТПАҚШЫ м о д. *Тағы бір айтарым бар деген мағынада қолданылатын сөз.* *А й т п а қ*-

иш, сен көрімдік бересің, көрімдік бермесең үйге кіргізбеймін (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Айтпа қышы*, үйдің ішін тінтіп жылдам Сөкеннің кітабы мен төрде тұрған Шкафтан екі-үш кітап қоса әкеткен. Өзгесі есімде жоқ – бұлдыр тұман (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Айтпа қышы*, түнеу күнгі сен айтқан өрт сөндіруші командасы жайын біз колхоз председателимен сөйлескенбіз (С.Сарғасқаев, Сынған тіс).

АЙТТА = е т. *Айт мейрамы күні үй-үйді аралап қыдыру, айтшылау*. Кәдімгі бұрынғы *айттағандай* жүріп бара жатып, айтысты парадтағы колхозшылар (С.Ерубәев, Шығ.).

АЙТТАС = е т. *Айт мейрамында үй-үйді араласу, айтшыласу*. Молда көрдік, зорға көрдік, Ежік, сүре жаттастық. Ойын ойнай, рақат ойлап, Тойын тойлап, *айттастық* (Айтыс). Бие саудырған қыз Мәмбетке қарап: – *Айттас аңдара* біздің үйге жүріндер, – деді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙТТАСУ *Айттас етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Айттасуға* шақырды.

АЙТТАУ *Айтта етістігінің қимыл атауы*. Ертең құрбан айт қой. Бәріміз бірігіп үй-үйге *айттауымыз* керек, – деді Болатбек («Жас Алаш»).

АЙТТЫ-АЙТПАДЫ м о д. *Шынында да, айтса айтқандай деген мағынада қолданылатын сөз*. *Айтты-айтпады*, бұл не өзі, түге, үлкеннің аузын қағу әдет қайдан шыққан! (Қ.Исабаев, Айқыз). *Айтты-айтпады*, күн жерге нұрын шашады, жапырақ ағашқа көрік береді (С.Шаймерденов, Мінез).

АЙТТЫҚ з а т. к ө н е. *Айт күні берілетін сыйлық, тағам*. Кілең қыз, боз балалар ауыл қыдырып, *айттық* жинап жүр (Б.Майлин, Шығ.). Дариға *айттығы*ң деп, қолыма сақина салды, ақ бәтес орамал салды (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт).

АЙТТЫР¹ = е т. 1. *Сөйлету, айтқызу*. Ей, Ардақ! Ат қайда Ақбақайдай ақсай желген?! Қыз қайда Ардақжандай көзі күлген?! Алыстан әдейі іздеп келгенімде, *Айттырмай* ішкі сырды өзі білген (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Ән, жыр, айтқызу*. Менің осында әнші інім бар, соған ән *айттыра* тұрайық, – деді де сахнаға шығып кетті (Қ.Байсейітов, Құштар.). 3. *Хабар бергізу*. Кімге кісі жіберіп, кімге хабар *айттырған*мызды да білмей қалдық, – деді өкем (Т.Иманбеков, Үш ай.).

АЙТТЫР² = е т. э т н. *Күні бұрын қызға құда түсу, атастыру*. Сәрсенбайдың *айттырған*ы осы молланың қызы Шолпан еді (М.Дулатов, Шығ.). Бір қойшы айттырыпты

он жетіде, Қойшы аңқау, мосқал екен келбеті де. *Айттырса* да ала алмай көп жүріпті, Мал беру келмеген соң ретіне (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қыз *айттыра* келгендер алдымен осы пысықтарға жолығып, солармен жұмысын бітіреді (Б.Майлин, Шығ.).

АЙТТЫРУ¹ *Айттыр етістігінің қимыл атауы; айтқызу*. ≈ Қайталап *айттыру*.

АЙТТЫРУ²: **қыз айттыру**. э т н. *Күні бұрын құда түсу, атастыру салты*. Осы жолы Оспанға тағы бір қыз *айттыру* орайы бар (М.Әуезов, Абай). Баласы ертеңіне тағы да кемпірді ханның қызын *айттыруга* жібереді (Қаз. ертег.).

АЙТТЫРУЛЫ с ы н. *Күні бұрын құда түсіп, жас кезінен айттырылып қойылған, атастырылған*. Ол төртқара руының бір белдісіне жасынан *айттырулы* болатын (А.Жұбанов, Замана.).

АЙТТЫРУШЫ з а т. э т н. *Қызға қалыңмал төлеп, құда түсуші жақ*. Әрине, *айттырушылар* болды, бірақ әкесі олардың бірібіріне көңілін кимады, қызының өз еркіне салды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

АЙТТЫРЫЛ = е т. *Күні бұрын құда түсіп, атастырылу*. *Айттырылған* қалыңдық – ертең түсетін некелі жар, одан арғысын ойламапты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Әйелдердің теңсіздігі бесікте жатқан күнінен басталатын. Олар сол кезден бастап *айттырылып*, қалың малға алдын ала сатылып қоятын (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

АЙТТЫРЫЛУ *Айттырыл етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жастайынан *айттырылу*.

АЙТТЫРЫС = е т. *Құда болып бәтуаласу, келісу*. Алшынбайдың Түсіп деген баласының Ділде деген қызын Абайға *айттырысқан* болатын (М.Әуезов, Шығ.).

АЙТТЫРЫСУ *Айттырыс етістігінің қимыл атауы*. Бірінің қызын бірінің баласына *айттырысу* әдетке айналып кетті (Ауызекі).

АЙТУ *Айт етістігінің қимыл атауы; сөйлеу*. Оны менің *айтуға*, сіздің сұрауға қақыңыз жоқ (А.Хангелдин, Алғыс). Менің бұл сөздерді *айтуым* мақтан сияқты болды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Айтуға тілді тербетті. п о э т. *Айтуға тұрткі болды, сөйлеуге мәжбүр қылды, ой қозғатты*. Жарықтықтың өнері, *айтуға тілді тербетті* (Абай, Шығ. жин.).

Дәлел айту. *Дәлелін келтіру, дәлелдеу*. Бұл ұран ғана емес, кешеуілдетуге, өзге дәлел *айтуға* болмайтын нақтылы нысана делінеді («Қаз. әдеб.»).

АЙТУДАЙ: *айтудай-ақ айтты. Жеріне жеткізіп айтты.* Басқаның жұмысына түмсығыңды сұққанша өз ісіне берік болсаңшы! *Айтудай-ақ айт амыз* ғой осы (М.Гумеров, Хазірет.).

АЙТУЛЫ с ы н. **1.** *Атақты, даңқты, атағы жайылған.* Қарасайдың ұлымын, *Айтұлы* ның бірімін, Нар кілемнің түрімін (Жамбыл, Тол. жин.). Бұлардың барлығы да осы қаланы өз қолдарынан орнатқан ардақты маман, *айтұлы* майталмандар (С.Мәуленов, Жер нәрі). Өз теңімнің ішінде, *Айтұлы* ердің бірі едім (Қамбар батыр). **2.** *Көпке танымал, белгілі.* Ағасының сөзін жерге қалдыруды жөн көрмеген Марағ *айтұлы* жарыста Ақмола облысы атынан сынға түсті («Егемен Қазақстан»). **3.** *Айрықша, есте қалатын.* Парламенттік қызмет тарихында Жоғарғы Кеңес Семей облысындағы ядролық полигонда сынақтарды тоқтату туралы қаулы қабылдап, барша қазақстандықтар қабылдаған 1990 жылдың 22 мамыры мен 30 қарашасы күндері есте қалатын *айтұлы* мезеттер еді (Қазақст. парламентаризм).

АЙТУСЫЗ с ы н. **1.** *Айтылмаған, аталмаған.* Мына даланың *айтұсыз* кеткен өнін жоқтады (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Айтып жеткізуге қиын, тіл жетпейтін.* Оның қазіргі кейпі әрі қисапсыз биік, әрі *айтұсыз* алып денелі адамды елестетті (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

АЙТУШЫ з а т. **1.** *Айтатын адам, сөз иесі.* *Айтұшы* мен тыңдаушы көбі надан, Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы (Абай, Тол. жин.). Ақындардың бірі жеңіп, бірінің жеңілгеніне төрелік *айтұшы* да сол жиынның өзі болады (М.Әуезов, Әр жыл.). **2.** а у ы с. *Сөз аңдыған адам.* *Айтұшы* л а р қоя ма өсек-аян, Тағы күндеу, тағы бір тілі шаян. Сырты дос боп, ішінен қастығы бар, Арамтамақ, ала аяқ, сөзі жаман (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЙТУШЫЛЫҚ з а т. *Деушілік, өз ой-пікірін білдірушілік.* Біршама мөлшерді әр қилы санмен келіп *айтұшы* лық – меңзеу болмақ (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АЙТУЫНША ү с т. *Айтуы бойынша, айтуына қарағанда.* Базаралының *айтұы* нша, жол мен жүйеден жеңілсе де, жуан Ырғызбай сотқарлары тоқтамапты (М.Әуезов, Абай). Аңға бірге шыққан нөкерлерінің *айтұы* нша, бұлар бір үйір құланға кездесіпті («Қаз. әдеб.»). Олардың *айтұы* нша, еңбек адамның ас қорыту органдарының қызметін жақсартады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

АЙТҮЯҚ з а т. п о э т. *Жылқы малының бейнелі атауы.* *Айтұяқ* мал шалады, Қолын

қанға малады. Еңірей жылап екеуі Мойнына бұршақ салады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Арлы туған адамға Түсті бүгін ой деді. – Ақжелек батыр, жылама, *Айтұяқ* мал сой, – деді. Төкетайды қоялық Тастан белгі оялық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЙТ-ҰЙТ: *айт-ұйтқа қарамады. Ештеңеге көңіл бөлмеді, алаң болмады.* Жұмысынан бұлан-талан болып келді де, *айт-ұйтқ* а қ а р а м а й, бір күннің ішінде кетіп отырды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АЙТ-ТҮЙ: *ай-түйге қарамады. Ештеңеге көңіл бөлмеді, мән-жайды ескермеді.* Мен қол қойдым да, қалпағымды алып, *айт-үйге* қ а р а м а с т а н, тұра жөнелдім (З.Шашкин, Доктор.). Енді олар Сапарларды *айт-үйге* қ а р а т п а й, жолға шығарып салуға асықты (Н.Оразов, Достар.).

АЙТ-ҰЙТ: *айт-ұйт жоқ. Бас жоқ, көз жоқ алды-артына қарамай.* Өзім көрсем деп жүрген атақты әншіні ортаға алып думандап отырған топтың үстіне *айт-ұйт* ж о қ кіріп келдім (С.Бегалин, Сахара).

АЙТ-ШУ о д. с ө й л. **Әйт-шу.** Дәулет торы атты тепкілеп: «*айт-ш* у» деп айқайлап қояды (З.Шашкин, Өмір.).

АЙТ-ШУЛЕ= е т. *Әйт-шу деп малды айдау.* Құлақ түйенің түп бүйеніне жабысып отырып алады да, *айт-ш* у л е п айдап, түйені үйіне алып келеді (Қаз. ертег.).

АЙТШЫ з а т. *Айт мейрамын атаушы, айттаушы, айттап жүруші.* Ауыл әйелдері Ботақараның үлкен үйінде бастаңғы жасап, *айтшы* л а р ғ а әрекет сәтін тілеп отырған болатын (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АЙТШЫ-АЙТШЫЛА= е т. с ө й л. *Бір нәрсені білгісі келіп, айт-айттың үсті-үстіне алу, қайталап айта беруді өтіну.* «*Айтшы* а й т ш ы л а п » жалынар, Ұққыш жансып шабынар, Ұқпай жатып жалығар, Ұйқылы-ояу бойкүйез (Абай, Тол. жин.).

АЙТШЫЛА= е т. *Айт мейрамында ұй-үйді аралау, айттап қыдыру.* Ауыл еркектері *айтшы* л а п кеткен, қалғанының көбі – қыз, келіншек (І.Жансүгіров, Шығ.). Сен маған *айтшы* л а п көп келдің, мен саған *айтшы* л а п аз бардым (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АЙТШЫЛАС= е т. *Айт кезінде үлкен-кіші бірге жүріп тойласу.* *Айтшы* л а с қ а н елдей ойнақ салу бала-шағаға емес, үлкендердің өздеріне де пайда болды (М.Әуезов, Шығ.). Ұялмай бір Алладан бұл қалыппен, Қалайша болды екен *айтшы* л а с п а қ (С.Дөңентаев, Шығ.).

АЙТШЫЛАУ *Айтшыла етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Айтшы* л а у ғ а бірге жүр.

АЙТЫЛ = е т. 1. *Көңілдегі ой-пікірдің сыртқа шығарылуы, сөйленуі, білінуі.* Бұл сөзімде жалған жоқ, *А й т ы л м а й* сөзім қалған жоқ. Абайлаңыз, байқаңыз, Елдің жайы солай-ды (Абай, Тол. жин.). Біз Алла тағала «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демелік те – ақылмызға ұғымның бір тиянағы үшін *а й т ы л ғ а н* сөз (Абай, Тол. жин.). Еңбек қылудан, қызмет қылудан қашып, еріншек атанып, ез атанып, дүниеде әлгі *а й т ы л ғ а н* ырысқа дүспан болады (Абай, Қара сөз.). 2. *Сөз болу, әңгімеге іліну.* Қожеке, бұлай десеңіз, түндегі ісіңіз де *а й т ы л м а й* қалмайды, – деді Әлиман (О.Дастанов, Мұрагер.). Әйткенмен жүйелі түрде жарияланатын ой-толғамдардың арасында сөз етіп отырған мәселені нақты әрі тереңдеп жазу жағы жетіспейтіндігі де *а й т ы л д ы* («Егемен Қазақстан»).

АЙТЫЛМЫШ с ы н. с ө й л. *Айтылған, сөз болған.* Бұл *а й т ы л м ы ш* артықшылығының үстіне Жамал сөзге бек ұста болып, өз ойынан шығарып өлең де жазатын болды (М.Дулатов, Шығ.). Сый-сауқаттарымызды көтеріп, *а й т ы л м ы ш* адрес бойынша үш қабат жаңа үйге келдік (С.Омаров, Дала қызы). Бұлар сақтықпен бірнеше күн жол жүріп, *а й т ы л м ы ш* жерге келеді (Ж.Өмірбеков, Замандас.). Ақжаныл келіскен кісілерін *а й т ы л м ы ш* күнінде алып келіп, жұмыс бастаттырды (Д.Әбілев, Арман.).

АЙТЫЛУ *Айтыл етістігінің қимыл атауы; ой-пікірдің сыртқа шығарылуы, сөйленуі.* Ұғатын құлақ болса, *а й т ы л у ы м д а* мүлт кеткен жер шамалы (С.Бегалин, Уақыт.). Жақсы сөз *а й т ы л у ғ а* тиіс, жақсы іс жайлы жақсы лебіз іздеп жүрген жай бар (С.Бакбергенов, Адам.). Аңғартып отырғандары «атасы басқа, аттан түсі!» болса, ол сөз рухани салаға жүре алмайды, ал Айтматов атына *а й т ы л у ы* көргенсіздікпен шамалас іс боларын дәлелдеп жатудың өзі артық шығар («Қаз. әдеб.»).

АЙТЫЛЫН = е т. к ө н е. *Аталу, сөз болу.* Атыңа ала қойсаң қаздырып мөр, Менің де бірге атымды ойдырып көр. Атыңмен атым бірге *а й т ы л ы н с а*, Көрейін әпергендей ұжмақтан төр (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЙТЫМ з а т. *Айтылған не айтылатын сөз, айтылыс.* Сол ердің *а й т ы м ы н а* мен де тұрдым, Бұрылмас райына сұхбаттастың (Айтыс). Маған алтын-ғазиз жырым бар бір *а й т ы м*. Бояу емес сарайынды бояйтын (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

АЙТЫМПАЗ с ы н. *Айтқыш, сөзуар, сөйлемпаз, сөзге ұста.* *А й т ы м п а з* қатын екен, қолындағы шыбығымен Әсияның шәлісін оқ-

тын-оқтын көтеріп қойып, сілтей берді (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

АЙТЫН = е т. ж е р г. *Айту, сөйлеу, сөзбен жеткізу.* Айтарың болса, *а й т ы н ы п* қал (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Бүгін емес қашаннан *А й т ы н ы п* жүрмін әр жерде, Дүние талап құмарлап (Ақжан ақын).

АЙТЫП-АЙТПАЙ: **айтып-айтпай не керек.** *Қанша айтқанмен, қанша айтса да пайдасы жоқ.* Бенде көрген бар қызықтың, Бәрін ішкен сұм жүрек. Айныған соң сен жолықтың, *А й т ы п-а й т п а й не керек* (Абай, Тол. жин.). Еркі желдің еркінде, Ел емес едім, ебелек. Өткен күнде белгі жоқ, *А й т ы п-а й т п а й не керек* (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

Айтып-айтпай немене. *Әрі айт, бері айт, не пайда.* Түсірме қайғы басыма, *А й т ы п-а й т п а й не мене*, Біз ғаріпте шама жоқ, Жазылса тағдыр тасына (Батырлар жыры). Мен қайтермін, ей еркем, сен кеткен соң, Құлазиды кең жайлау ел кеткен соң. Он жетімде мен желдім осынау елге, *А й т ы п-а й т п а й не мене*, іс өткен соң (Ақан сері, Шығ.). *Не мене а й т ы п-а й т п а й* дүние шолақ, Адамның осы жүрген бәрі – қонақ (Ш.Құдайбердіұлы, Өлеңд.).

АЙТЫС з а т. э т н. ә д е б. 1. *Суырыпсалма ақындардың шаршытоп алдындағы өлең тұрғындағы сөз сайысы, жыр жарысы, ертеден осы кезге дейін келе жатқан поэзиялық жанр.* Ақындардың халық ісін ыспаттауда қолданын құралдарының бірі – *а й т ы с*. *А й т ы с* – қазақ әдебиетінде бізге мәлімсіз көрі заманнан келе жатқан жанр (С.Мұқанов, Өсу жол.). *А й т ы с* – синкреттік жанр, ол тұрмыс-салт жырларынан бастау алып, келе-келе ақындар айтысына ұласқан (ҚҰЭ). *А й т ы с т ы ң* алғашқы бұлақ көзі тұрмыс-салт жырларындағы «Жар-жар» мен «Бөдік» жырларынан басталған (ҚҰЭ). 2. *Саяси-әлеуметтік, ғылыми мәселелер жөніндегі пікірталас; сөз сайысы.* Абай өлеңдері туралы басылған *а й т ы с* мақалалардың көбі поэзияның мазмұны мен идеясы туралы *а й т ы с* болатын (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Әннің аяғы *а й т ы с қ а* соқты. Манадан бері оспадар қалжыңмен бірін-бірі егеп отырған жігіт, келіншек өлең кезегі өздеріне келгенде айтысып кетті (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Қасым поэзиясы төңірегінде сындар мен *а й т ы с т а р* ол қайтыс болғанға дейін тоқталмағаны әдебиет жұртшылығына белгілі (Е.Ысмайылов, Сын.). 3. *Жікке бөлінген топтардың немесе екі адамның арасындағы тартыс, ұзаққа созылған дау.* Әйтеуір Сабыржан ертен Құсановтармен болатын жеміссіз *а й т ы с т а н*

қашып барады (О.Сәрсенбаев, Даңқ.). – Жок, оған рұқсат бере алмаймын. Егерде тыңдама-саң, бұйрық беріп орныңнан алам. Тағы а й т ы с қ а кеткеніміз ғой? (З.Пашкин, Сенім). Кеш болса, мектеп іші – екі жақ, қым-қиғаш а й т ы с (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Айтысқа түсті. а) *Топ алдында екі адам өлең-сөз жарысына түсіп, сөз ұстасты.* Бертін келе ақындар айтысында а й т ы с қ а т ұ с к е н әрбір ақын өзін алғыр қыран құсқа, ақ иыққа, бүркітке теңейді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). ә) *Пікір таластырды, тартысқа түсті.* Есеналы қазір Колосовпен бетпе-бет а й т ы с қ а т ұ с е т і н д е й-ақ оған қарама-қарсы отырды (Ж.Тілеков, Қайнар).

Ақындар айтысы. *Шаршы топ алдында суырыпсалма ақындардың сөз сайысы, жарысы. А қ ы н д а р а й т ы с ы* – көпшілік алдында, сыншы жұрттың көз алдында туып, орындалады. Әнмен не әр ақынның арнаулы сарынымен қобызға, домбыраға, гармоньға қосылып айтылады (Қаз. әдеб. тарихы).

Әдет-салт айтысы. ф о л ь к. *Әдет-ғұрып, салт дәстүрмен байланысты ауызша сөз өнерінің бір жанры. Ә д е т - с а л т а й т ы с ы н ы ң* дін салтындағы өлеңдердегі мысалы – бәдік, үйленуге байланысты, салт өлеңдердегі мысалы – жар-жар (Қаз. әдеб. тарихы).

Жұмбақ айтыс. ф о л ь к. *Жұмбақ жасыру арқылы айтысу. Ж ұ м б а қ а й т ы с ы н д а* да мазмұн жағынан бұрынғы жұмбақ айтыстарын қайталау ұшырасады (Қаз. әдеб. тарихы).

Қызыл кеңірдек айтыс. *Дау-жанжал, керіс.* Қызды-қызды әңгіме ұлғайып, қ ы з ы л к е ң і р д е к а й т ы с қ а айналды (С.Омаров, Қайырлы.).

Сүре айтыс. ф о л ь к. *Әбден төселген ақындардың ұзақ айтысы, көсіле, термелей жырлауы. С ү р е а й т ы с* тек суырып салма өлеңге әбден төселген, ысылған нағыз ақындардың әр кезекте ұзақ сөйлеп, көп жыр төгіп, көсіле жырлайтын түрі болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

Түре айтыс. ф о л ь к. *Қысқа да тез бір-бір ауыз өлеңмен жауаптасатын айтыс түрі. Т ү р е а й т ы с* – бір-бір ауыз өлеңмен қысқа, шапшаң жауаптасып отыратын, көбінше, ақындармен қатар, жалпы көпшілік қолданатын, жалпылық түр (М.Әуезов, Әр жыл.).

АЙТЫС= е т. 1. *Сөз қылысу, әңгіме етісу.* Мақа мен Жұмандар базар жақта тағы бір шаруасын а й т ы с ы н, түсте жүрмек боп, әзірше базарға кетісті (М.Әуезов, Абай жолы). Марудағы теке түрікмендер Бұқараға қараған түрікменнің Ерсары деген тайпасына қатты дұшпан болып тұр деп а й т ы с а д ы («ТУҒ»).

Қаумалап келген жұрт әр қилы ащы мазак а й т ы с ы н жатыр (Ғ.Сланов, Очерк.). 2. *Қарсы сөйлеу, дауласу, пікір таластыру; тартысу. А й т ы с қ а н* соң дау емес пе, Алысқан соң жау емес пе? (Мақал). «Амангелді» колхозындағы жиналыс ұзаққа созылды. Екі ұдай болып а й т ы с ы н жатыр (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Андысып сөз а й т ы с с а қ табылғандай Араздық болса мақсат, құмарыңыз. Нешік те хатір сақтау керек еді, Мұхаммед болғаннан соң ұранымыз (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 3. *Екі адамның не екі топтың өлеңмен сөз жарысына түсуі.* Бұл сапарда да халық Жамалды мадақтап, «екінші Сара мұнан шықты, енді мұнымен а й т ы с а р л ы қ Біржан қайдан шығар екен» деп тарасты (М.Дулатов, Шығ.). Баласын Орта жүздің араладым, Үш жүзге даңқым кетіп тарағанмын. Бойында үлкен Қараой Қадияша қыз, А й т ы с ы н оны жеңіп жол алғанмын (И.Байзақов, Таңд.). Жасымнан шаршы жиын топқа түстім, Ақынмен көңіл соққан көп а й т ы с т ы м (Жамбыл, Тол. жин.).

Ант [сері] айтысты. *Серіт байласты, уәделесті.* Бәрі қолдарын қанға батырады. Қарлыға тартынып түйіліп, кейін жалғыз қалады. Көбікті бастап, өзгенің бәрі қостап а н т а й т ы с а д ы (М.Әуезов, Таңд.). Міне, сүйген қызымның, Суреті бар сақтаулы. А н т ы м ы з бар а й т ы с қ а н, Қабаттаулы, қаттаулы (А.Тоқмағамбетов, Таңд.). Айға қарап ай күледі, Маужыраған бір түн еді. А й т ы с қ а н с е р т, алысқан қол, Мәңгі қалар, кім біледі? (Б.Майлин, Таңд.).

Аруақ-құдай айтысты. с ө й л. *Ант ішті.* Ескі досын көргенде, Есебі жоқ ант ішіп, А р у а қ қ ы д а й а й т ы с ы н «Сыр алғалы айттым» деп, «Жауынды алдап қайттым» деп, Құдайдан қорықпай ант ұрған, Иманның жүзін тоздырар (Абай, Тол. жин.).

Кінә айтысты. *Кінәласты, өкпе-наз білдірді.* Оны қалаға барған соң к і н ә а й т ы с ы н, тергесіп жатарсың, Шақан. Онан да менің қызығымды тыңдашы (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Қош айтысты. *Қоштасты.* Рада Мәскеуден келген қонақтарды ертіп келген соң, қ о ш а й т ы с ы н шығып, пәтеріне қайтып келе жатып, бір үйдің терезесіне Айназардың көзі түсті (С.Сейфуллин, Шығ.). Бактығұл кешке ымырт жабыла... «Құдайға тапсырдым» деп қ о ш а й т ы с ы н, құла атқа қосып бір семіз күрең атты қосарына алып тауға қарай тартып берген (М.Әуезов, Қараш.). Қаршығадай қара бала, Қ о ш а й т ы с ы н ата-анаға, Кетті мініп

отарбаға, Дөңгеленіп қалды дала (Т.Жароков, Танд.).

АЙТЫСКЕР з а т. *Айтысқа тұсуші суыртысалма ақын. Айтыскерлерге құлақ түрген және түрлі қолпаш сөздермен өз өкілдерін қошаметтеуші қалың қауым, әдетте, тек тыңдаушы көрермен ғана емес, төреші де болып жатады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жағалай тігілген үйлерде айтыскер ақындар, күміс көмей әншілер болды («Қаз. әдеб.»).*

АЙТЫСКЕРЛІК з а т. *Айтыс өнеріне көңілділік, шебер болушылық. Ұлбикенің айтыскерлік қабілеті ауыл арасындағы тойдағы айтыстарынан біліне бастады («Егемен Қазақстан»).*

АЙТЫС-КЕРІС з а т. *Дау-жанжал, айтыс-тартыс, керіс. Ел арасындағы айтыс-керіс, дау-жанжалға Сатай би жігіт кезінен араласқанын біз ақсақалдардан естуші едік (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).*

АЙТЫС-КЕШ з а т. *Ақындар айтысы ұйымдастырылған думан жиын. Шопандар тойы қарсаңында әр ауылда айтыс-кеш ұйымдастырылып, дайындықтар жүргізіле бастады («Лен. жас»).*

АЙТЫСҚҰМАР с ы н. *Айтысқа әуес, айтысқа бейім. Айтыста жеңіске жеткен ақынның даңқы ерекше артады, сондықтан да айтысқұмарлар белгілі айтыс ақынын жеңіп, атақ-даңқын асыру үшін мыңдаған шақырым жерден қарсыласын іздеп келеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).*

АЙТЫСҚЫШ с ы н. *Айтысқа шебер, айтысқұмар. Біздің бір жақынымыз, атақты артистің әкесі, сері айтысқыш ақын болатын (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).*

АЙТЫСҚЫШТЫҚ з а т. *Топ алдында өлең-сөзбен жарысқа төселгендік. Жамбыл ақындығын түсіну үшін оның ауызша айтқыш, айтысқыштығын талдап ұғыну қажет (М.Әуезов, Әр жыл.).*

АЙТЫССЫЗ с ы н. *Пікірталассыз, керіссіз. Жұрт «осы арадан айтыс басталып кетер» деп дөмеленгенмен, мәжіліс айтыссыз тарады (С.Мұқанов, Есею жыл.).*

АЙТЫС-ТАЛАС з а т. *Дау-жанжал, керіс. Екі ұдай көрушілер... айтыс-талас, Бөрінің бүйірі қызған... тек құлақ ас... (М. Әлімбаев, Биікке.).*

АЙТЫС-ТАРТЫС з а т. *Пікірталас, көзқарас қайшылығына байланысты талас. Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақтың айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс*

түрге түсетіні даусыз еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бейімбет – кісімен ұрыса білмейтін момын мінезді адам да. Әдебиеттік айтыс-тартыс-тартыс ол еш уақытта араласпайтын (С.Мұқанов, Өсу жол.). Толқын келін түсіру кезінде болған қым-қиғаш айтыс-тартыс-тартыс толық хабардар (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Ашығын айтайық, мұндағы айтыс-тартыс-тартыс, пікірталасты ең демократияшыл дейтін Парламентімізден де кездестіре қоймайсыз («Егемен Қазақстан»).

АЙТЫСТЫР = е т. *Айтысқа түсіру. Бірін-біріне айтпастан Ыбырай мен Исаны қонаққа шақырып, екеуін қапыда айтыстырмақ болады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шықырлатып керегені күйретеді, Сыбырласып жеңгесі үйретеді. Кедейлердің қызы мен жігіттерін Айтыстырмай, жағадан сүйретеді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). «Соқа мен Қостамбаев» атты сықақ мысалында Асқар колхоздың соқасы мен жер бөлімінің бастығы Қостамбаевты айтыстырды (Е.Ысмайылов, Сын.).*

АЙТЫСТЫРУ *Айтыстыр етістігінің қимыл атауы. Дүниенікі – екі топты айтыстыру, Қан төгіп, қару жұмсап, атыстыру, Бай, кедейдің арылтпай өшпендігін, Қиямет қайымғаша тартыстыру (С.Торайғыров, Алаш ұраны).*

АЙТЫСУ *Айтыс етістігінің қимыл атауы; сөз сайысына түсу. Менімен осы жерде көп ақын бар. Айтысуға қайсысы қамданатын (Жамбыл, Шығ. жин.).*

АЙТЫСУШЫ з а т. *Айтысқа, сөз жарысына түсуші. Тыңдаушы жұрт – жиын айтысушы ақындардың әншілік, домбырашылық жарыс-керісін, орындаушылық өнерлерін де бақылап бағалайды (М.Әуезов, Әр жыл.).*

АЙТЫСЫП-ТАРТЫС = е т. *Көзқарасы қайшы адамдардың таласуы, дауласуы, арыздасуы. Профессор Мусинде де өзгеріс шамалы, Армановпен айтысып-тартысып жүр (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).*

АЙТЫСЫП-ТАРТЫСУ *Айтысып-тартыс етістігінің қимыл атауы. ≈ Айтысып-тартысу дән түк шықпайды.*

АЙУАН¹ [ар. حيوان] з а т. с ө й л. **1. Хайуан.** Адам түгіл, туған баласын айуан да жақсы көреді, айуан да аяйды (М.Дулатов, Шығ.). Айырдан туған жампоз бар, Нарға жүгін салғысыз. Аруанадан туған мая бар, Асылын айуан десең нанғысыз (Махамбет, Өлеңд.). Шаң көкке өртенгендей шумақталды, Ат терге шомылғандай суды ақтарды. Күн шілгер, адам, айуан судан кеуіп, Түтігіп талай аттар құлап қалды (І.Жансүгіров, Өлеңд.). **2. а у ы с. Қасқұнем,**

зұлым, жауыз, қатыгез. Жығылғанды жұдырықтау оған өнер, мақтан есепті көрінуші еді. Үйткені адам – айуанның *а й у а н ы* ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Елге шапқан жаулардан, Аранын ашқан *а й у а н н а н*. Сақталсын деп астана, Сақталсын деп жас бала (Т.Жароков, Танд.). Бөлтiрiкте... Сенiң қандай шаруаң бар, Сенi осылай аяп па едi *а й у а н д а р*? Таста! – дедi қызу қанды бiр жiгiт, – Кезiң бе осы бала бағып, сайрандар?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АЙУАН² з а т. ж е р г. *Тұрғын үйдiң ашық етiп жасалған кiреберiс жерi*. Бұл затты сыртқа қалдырмай *а й у а н ғ а* кiргiзiп қойған (Б.Өтебеков, Ауг. қаз. тiлi. ерекшелiк.). Ағаш бағаналарға сүйенген жалпақ жапқыштар немесе имек арқалықпен (арка) қоршалған *а й у а н д а р* көп кездеседi (ҚСЭ).

АЙУАНАТ [ар. حيوانات] з а т. *Күллi жан-жануар атаулы, хайуанат*. Мұндай *а й у а н а т* кейпiндегi адамсымақтарды конвертке салып, жан-жағын сүргiштеп архивке тастаудан басқа ешбiр шара жоқ (С.Төлешев, Түрлi. бас.). Құдыр тек мускус безi үшiн және *а й у а н а т т а р* паркiнде ұстау үшiн ауланады (Х.Қадырбаев, Дала.). Он сегiз мың ғалам болғанда, Үш бөлiм болып тараған. Алтауы болар жәмәдәт, Алтауы болар нәбәдәт, Алтауы болар *а й у а н а т*. Үш алтыны қоса ғой, Он сегiз мың жан болад (Қашаған ақын, Өлеңд.).

АЙУАНДАЙ с ы н. *Айуан сияқты, хайуандай*. Надандықтың белгiсi – Еш ақылға жарымас. Жайылып жүрген *а й у а н д а й*, Ақ қараны танымас (Ы.Алтынсарин, Танд.). Жата берген жайы бар, Жалмай берген байы бар, Жуаны қасқыр *а й у а н д а й* (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Серiгiң түсiнбесе жөн сөзiңе, Болмай ма барлық салмақ бiр өзiнде. *А й у а н д а й* екi түлiк қосақталған, Қиын iс әсiресе жас кезiңде (Қаз. әдеб. хрестом.).

АЙУАНДЫҚ з а т. *Адамгершiлiкке жат қылық, жауыздық, зұлымдық*. Өздерi кетер сәтте фашистердiң *а й у а н д ы ғ ы* сондай жан шошынарлық, үйлерге өрт қойған (С.Бегалин, Жеткiншек). Жиналған жергiлiктi адамдар немiстердiң iстеген *а й у а н д ы қ т а р ы* туралы айтып жатты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Не деп тұрсыз, мұныңыз *а й у а н д ы қ* қой (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бiдыс-табаққа жабылып, Уыстап асайтындарды, Ақ ұрандарды жамылып, *А й у а н д ы қ* жасайтындарды (Қ.Мырзалиев, Мәңгi майдан).

АЙУАНКЕДІ з а т. ж е р г. *Салмағы 30 килограмма дейiн жететiн, мал азығы үшiн пайдаланылатын асқабақ*. Сондай көп *а й у а н к е д i*

бiр қысқа не ғылып жетпедi (Қазақ тiлi. аймақ. сөздiгi).

АЙУАНҚАРБЫЗ з а т. ж е р г. *Мал азығы ретiнде пайдаланылатын қарбыз*. Колхоз *а й у а н қ а р б ы з* үшiн 5 танап жер сүрдi (Қазақ тiлi. аймақ. сөздiгi).

АЙУАНХАНА з а т. ж е р г. *Үйдiң алдыңғы бөлiгi, төбесi жабық, алды ашық жерi*. Бiз заттарымызды *а й у а н х а н а ғ а* қалдырып, төр үйге өттiк (Қазақ тiлi. аймақ. сөздiгi).

АЙУАНША ү с т. *Айуанға ұқсап, айуан тәрізді*. Адамзат нәр ауасын судай жұтар, Шөл тартқан *а й у а н д а р ш а* құмарланып (Ы.Алтынсарин, Танд.). Қосын командирi: «қырамын да жоямын!» деп жынданған жыртқыш *а й у а н ш а* қырылдады (С.Сейфуллин, Шығ.). Болсын деп айтқан бар ма адам айуан? Болмаса *а й у а н ш а* жаза қайдан? Еңлiктi Мамыр менен қайттi олар, Еңiреп өтпедi ме сұлу Баян? (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙУАНШЫЛЫҚ з а т. 1. *Айуанға тән қылық, тағылық*. Айуан *а й у а н ш ы л ы ғ ы* н iстейдi (Мақал). 2. *Зұлымдық, жауыздық*. Күндерде күн болғанда, Кеудеге зiл толғанда, Дүние азып-тозғанда, *А й у а н ш ы л ы қ* қозғанда (Қ.Аманжолов, Танд.).

АЙХАЙ о д. э к с п р. *Көтерiңкi көңiл күйдi бiлдiретiн сөз*. Сүйтсе де, *а й х а й*, майы құрғырдың иiсiнiң жақсысын-ай, жемесем де биттей ғана жақындап иiскеуге болады ғой, – деп, бiрте-бiрте жақындай-жақындай бара жатқанда, қақпан тарс етiп, тышқанды жаншып тастады (Ы.Алтынсарин, Танд.). Барымен базар қылып той тойлаған, Уа, пәлi! *А й х а й*, заман; ойхой, заман! Жерошақ... Тай қазанда ет асылып, Болыскей самауырда шөй қайнаған (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙҒАЙ о д. с ө й л. *Айхай*. *А й һ а й* неткен кеңшiлiк, пай-пай неткен сұлулық! (Ж.Қыдыров, Сәуір.).

АЙ-ШАЙ з а т. *У-шу, айқай-ұйқай*. Келгендерден ешкiм қолға түспедi. *А й-ш а й* басыла Далабай ақ боз ат құлаған жерге келген едi, шалқасынан ығырсып жатқан адамды көрдi (А.Лекеров, Түз гүлi).

Ай-шайға қарамады. *Бас-көз жоқ, алды-артына қарамады*. «Құғыншы» *а й-ш а й ғ а қ а р а м а с т а н*, оны келген бетте уамштай бастады (М.Иманжанов, Менiң махабб.). Әкем қораға шауып кiрдi де, *а й-ш а й ғ а қ а р а м а с т а н*, атын ойнақтатып келiп, мал қарап тұрған Леонтьевтiң алдына барып тiзгiнiн бiр iрiктi (Ол күндер.).

Ай-шай жоқ. *Еш нәрсеге қарамай, бас-көз жоқ*. Мұқан балуанды алдына салып, үйге

Жақан кірді. Ол келе *а й-ш а й ж о қ*, тура төр үйдің есігін тартқылады (І.Жансүгіров, Шығ.). *А й-ш а й ж о қ*, қарыштай адымдап әлгі үйлерге қарай беттеді (Н.Баяндин, Ертіс.).

АЙШАЛҒЫ з а т. *Жаңа туған ай сияқты имек келген орақ, шалғы*. Ауылдағы үлкендердің барлығы егін даласында. Егін орағының қызған кезі. *А й ш а л ғ ы м е н* егін орған әйелдер қатарласа жүріп көп жерді орып та тастапты (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.).

АЙШАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Айкезбе, ұйқылы көзбен түнде тұрып жүретін ауру*. $\approx$ *А й ш а л ы қ* болды.

Айшалық тиді [болды]. *Түнде ұйқылы көзбен төсегінен тұрып жүрді*. $\approx$ *А й ш а л ы қ т и ғ е н* бала.

АЙШЫҚ з а т. **1.** *Жаңа туған не бітер кездегі жарты ай*. Үшкірленіп, жіңішкеріп қиылған алтын *а й ш ы қ* туып, сәл көтерілген кезде аспан мен жер үсті азырақ жарық тартты (С.Сейфуллин, Әңгім.). Түн еді. Таусылғандай май шырағы, Бозарып тұрған нәзік *а й ш ы қ* өлі. Днепр жиегінен прожектор, Түнекті ақ сәулемен қайшылады (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). **2.** *Мешіттің мұнарасына, мазардың басына, әшекейлі ердің қасына орнатылатын жарты ай бейнесіндегі белгі*. Көкке арқан бойы көтерілген, жартыланған алтын ай сәулетті көк күмбездің алтын *а й ш ы ғ ы* тәрізді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Тамның сыртқы төбесіне жезден *а й ш ы қ* қадапты, күнмен шағылысып көз ұялтады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Үй алдында солқылдақ фаэтонға жегулі арғымақтар, жай лашенкеге жегулі пар аттар, күміс ерінің *а й ш ы ғ ы* күнге шағылысып салт аттар түр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **3.** қолөнер. *Жарты ай тәрізделіп, алтын, күміс т.б. металдан жасалған, түрлі-түсті асыл тастармен безендірілген сырға*. 1962 ж. Кеген өзенінің (Алматы облысы) аңғарында қазба жұмыстары жүргізілгенде, қабірден *а й ш ы қ* табылды (ҚСЭ). **4.** *Малдың құлағына не денесіне салатын таңбаның, еннің ойық түрі*. Тіпті оң жақ құлағының түбіндегі кішкене *а й ш ы қ* таңбасын да жіті көздер айыра қамтып жатыр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **5.** ж е р ғ. *Жүгеннің сулығына бекітілген тежеу темір, шығыр; сырғаның түрі*. Днепров күреңнің *а й ш ы ғ ы н а н* ұстап тұрып, жан-жағына терең бойлап аңтарылады (С.Камалов, Әңгім.). **6.** а у ы с. *Мәнерлі, бейнелі сөз, өлең өнері*. Жыршының аты жыршы ма, Әркімнен өлең жаттаса, Сөз – жібек жіп, жыр – кесте: *А й ш ы ғ ы айқын көрінбес, Өрнексіз қылып баттаса* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өлең шығару өнерін білу

үшін, өлеңнің түр-түрпатымен танысу керек. Өлең кестесі *а й ш ы қ* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әрбір ойлы сөз өз үнін шығарады да, *а й ш ы қ*, өрнек болар орнына жымы айрылмастай қолданылады (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

Айшық мүйіз. *Ішіне қарай иіліңкі, үлкен мүйіз*. *А й ш ы қ м ү й і з* ақ серке қойды бастар (Мақал).

АЙШЫҚТҮЛ з а т. қолөнер. *Ою-өрнектің түрі*. Әсіресе өрнек элементтерінен көбірек кездесетіндер: *а й ш ы қ ғ ы л*, жұлдызгүл, күншығар (Қаз ССР тарихы).

АЙШЫҚТА= е т. **1.** *Жарты ай сияқты етіп өрнек салу, мәнерлеу, әшекейлеу*. Күміспен *а й ш ы қ т а ғ а н* ер-тоқым ерттеген сұлу қара көк атқа мініп, Шабданбектің өзі де жүр (С.Сейфуллин, Таңд.). **2.** а у ы с. *Бейнелеу, суреттеу*. Ақын өмір құбылысын өз бояуымен *а й ш ы қ т а н*, нанымды, әсерлі жеткізген («Қаз. әдеб.»). Ақбота *а й ш ы қ т а н* сөйлеген сідісінің сөзіне онша мән бермегенсіді (С.Жүнісов, Шығ.).

АЙШЫҚТАЙ с ы н. *Айшық сияқты, айшық тәрізді*. Суықтау шыңына көтерілген ай мұнараға орнатқан *а й ш ы қ т а й* тіп-тік (З.Шашкин, Ұядан үшк.).

АЙШЫҚТАЛ= е т. *Әшекейлену, әрлену, өрнектелу*. Моласы жас шоқының қорымында, Бел асар жүргіншінің жолы мұнда. Көк тасқа басындағы *а й ш ы қ т а л ғ а н*, Жетпейтін сөз жазылған жолы онға (Б.Майлин, Шығ.). Жер бейне бір ақсары, қызыл гүлдермен *а й ш ы қ т а л ғ а н* жасыл реңді ажарлы, алып кілем (С.Досжанов, Қыран.). Барлық мемлекеттерде дерлік қайырылмас тәуелсіздіктің саяси картасы айтарлықтай тез арада *а й ш ы қ т а л ы н* шыға келді («Егемен Қазақстан»).

АЙШЫҚТАЛУ *Айшықтал етістігінің қимыл атауы*.

АЙШЫҚТАН= е т. *Жарты ай тәрізді болу*. Мен оны [Молярчукты] зорға таныдым. Оң бетінде жараның орны, сынық қарыс қызара *а й ш ы қ т а н ғ а н* тыртығы түрін өзгертіпті (Б.Момышұлы, Москва.).

АЙШЫҚТАНУ *Айшықтан етістігінің қимыл атауы*. $\approx$ Түрлі түспен *а й ш ы қ т а н у ы*.

АЙШЫҚТАС= е т. *Үйлесімді байланысу, өрнектелісу*. Ал сюжеттік арқауында аңыздар мен тарихи фактілер *а й ш ы қ т а с ы н* жатады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АЙШЫҚТАСУ *Айшықтас етістігінің қимыл атауы*. $\approx$ Қос өрнектің *а й ш ы қ т а с у ы*.

АЙШЫҚТАТ= е т. *Әсірелету, мәнерлету, көріктендіру*. Қажымұқан өз жеңістіктері

туралы әңгіме арасында айтып өткені болмаса, оны *айшықтат* тым тырысқан жоқ («Лен. жас».).

АЙШЫҚТАТУ *Айшықтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күміспен *айшықтату*.

АЙШЫҚТАУ *Айшықта етістігінің қимыл атауы.* Бас қаһарманның өз тағдырын бүкіл халық өмірінің сансыз көп құбылыстарымен, уақиғаларымен етене ұштастыру, *айшықтату*, мәнерлеп өру – тек Әуезовке ғана хас (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АЙШЫҚТЫ с ы н. **1.** *Ою-өрнекті, айшықталған.* Шаң астына қараса, *айшықты* ала ту көрді (Алпамыс). Ойлана отырып үй-жайына көз саламын. Қайсыбір атақты шопандардың үйіндегідей төрт кереге түгелдей *айшықты* ы әсем кілем емес (Шопан серігі). Қырмыздай құлпырған кең далада, *айшықты* әсем текемет үстінде үш кемпір отыр әңгімелесіп («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Бейнелі, әсерлі.* Повестің тілі жалпы алғанда тәп-тәуір-ақ. Дегенмен автордың *айшықты* сөзге әсіре құмартып, кейде сөйлемін аламыштап жіберетінін байқаймыз («Қаз. әдеб.»). Қанатты, астарлы, суретті, *айшықты* сөздер тек билерге ғана тән болды деу ұшқарылық болар еді («Қаз. әдеб.»). Әр халықтың *айшықты* сөздерінің кілтін тапса, қазақша аударылмайтыны кемдекем (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Айшықты тіл. *Бейнелі, көркем тіл.* Жинақты оқи отырып байқағанымыз – балаларға арналған жақсы дүниелер озық идея, қызық сюжет, *айшықты* тіл арқылы ғана туындайтын сияқты («Қаз. әдеб.»).

АЙШЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Мәнерлілік, көркемділік.* Фабит Мүсірепов шығармалары ішкі қатқабат қалтарыстарымен, көркемдік түрдің *айшықтылығымен*, мағыналық байлығымен... көзге түседі («Қаз. әдеб.»).

АЙШЫЛЫҚ з а т. *Өте алыс, шалғай деген мағынадағы қашықтық өлшемі.* *Айшылы* қ саларға азбайтын Белді туған құр аттай (Базар жырау, Шығ.). Өнер-білім бар жұрттар, *айшылы* қ алыс жерлерден, Көзінді ашып-жұмғанша, Жылдам хабар алғызды (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). Қадам бассаң кездесіп, Көрінед көзің шалғанда. Құдық пен құдық арасы, *айшылық* десем жалған ба? (Жамбыл, Шығ.).

Айшылық [алты айшылық] жер [шалғай]. *Қашық, өте алыс жер.* Жалқауға от басы – *айшылық жер* (Мақал). *Айшылық* алыс *жерлерге* қазақ енді санаулы күн,

санаулы сағатта-ақ жетеді (Б.Тәжібаев, Қараторғай). *Алты айшылық жер* екен жүрген сапар, Сапар жүрген кісінің ісі ғапар. Әрмия атамыз өткен соң, Біз дәулес үшеуі Әбуғафал (Шал ақын, Өлеңд.). Аралайсың *алты айшылық шалғайды*, Көңіл жүйрік, көсілуден талмайды. Аз уақыттың арасында кезесің, Әр түкпірді, әр мекенді, әр жайды (Қ.Тоғыззақов, Өлеңд.).

АЙЫҒУ *Айық етістігінің қимыл атауы; аурудан жазылу.* Саулық сақтаудың бұл жеміс мың да бір себепкер екеніне, сырқат адамның тез *айығуына* біз сенеміз, – деді Тася (С.Мұқанов, Алып. адым.). Бронхиттен жақсылап *айығу* үшін санаторий-курортта емдеу керек (М. Исамбаев,.. Мед. анықтама).

АЙЫЗ: *айызы қанды. Құмардан шықты, көңілі жай тапты, рақаттанды; риза болып сүйсінді.* Сауысқан, қарға, қарақұс, Жемтік андып, бағып тұр. Көре алмаған күншілдің, Көңіліне мұным жағып тұр. Табалаған жаманның Шаян тілі шағып тұр. «Әй, сені ме!» дегеннің, *Айызы* әбден *қанып* тұр. Жаны ашыған жақынның, Жас көзінен ағып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жалғыз-жарым Сайлаубай, Аязбек... секілді бықсыма күншілер *айызы қанады* білем (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сықайта басқан пішеннен, Сықырлап арбаң ырғалса, Аттарды көріп күшенген, *Айызы* қ сонда бір *қанса* (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙЫҚ¹ с ы н. **1.** *Ашық, тынық, бұлтсыз.* *Айықт* а қалқыр кемең тыным тауып, Сұрапыл дауыл соқса қатер-қауіп, Тілсіз жау – қара дауыл үні құрғыр, Ескекті мықтап ұста кетпей ауып (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Жұлдыз бар, ай тумаған аспан *айық* (С.Бегалин, Таң. шығ.). Санатория, сәнді тау, Көңіл жарқын, күн *айық* (М.Мақатаев, Шығ.) Шалағай жанның қасы – жыртқық қайық, Бір күн жел, сеніп болмас, бір күн *айық*... Астың теңіз, үстің жел дос емесің, Қарбайып әлек болма қанат жайып (XX ғ. қаз. ақын.). **2.** а у ы с. *Есі бүтін, ақылы дұрыс, анық.* *Айық* болсам, сізге мен Тіл тигізіп жынды емен... Патшасына әлемнің Маған анау су қылды, Су емес-ау, у қылды (М.Жұмабаев, Шығ.). *Айық* адам аңғармас ішкі сырды, Байқайды сол тесіктен мас қараса (Ш.Құдайбердіұлы, Шығ.). *Айық* адам – аң адам, Дені сау адам – бейне тас. Достыққа баға бере алмас, Төкпес ол көзден ыстық жас (М.Жұмабаев, Шығ.). Есі бүтін, ақылы *айық*, жасы үлкен абыройлы ағаң болса, оның айтқанын тыңдамайтын не жының бар? – дейді Дайрабай (Ғ.Сланов, Домбыра.).

АЙЫҚ² с ы н ж е р г. *Айыр*. Табыттын астында бір еңгезердей әдемі жігіт: басында *а й ы қ* қалпақ, қолында қос желек найза... найзасына сүйеніп жылап тұр (Қаз. ертег.).

АЙЫҚ= е т. 1. *Күннің бұлт пен тұманнан, бораннан ашылып, жарқырап тұруы, ашылуы*. Мастықпен қылған болсаң, кештім саған, Көрі ит те: «шырағым» деп арсаңдаған. Жел тынып, күн *а й ы ғ ы п* баяғыдай, Хикметімен тоқтатты бір Жасаған (Абай, Шығ.жин.). Кейде бір жұмадай, кейде тіпті он күндей *а й ы қ п а й*, ақ боран боп, түтеп тұрып алған кездері болған (М.Әуезов, Танд.). Бұлтты *а й ы ғ ы п*, айнадай жарқыраған аспанға шілде күні ысып көтерілді (С.Бегалин, Танд.). Жауын болғанда бір долының көз жасындай ашылмайтын, *а й ы қ п а й т ы н* жауын (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). 2. *Аурудың беті қайтып, тәуір болу, сақаяу, сауығу*. Жатқанын есі кетіп сонда білді, Қасында *а й ы қ с ы н* деп күтіп тұрды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Адам жазған, адам жазалаған, Соғыс дейтін қаза ғой, қаза жаман. *А й ы ғ а с ы з*, енді көп кешікпейсіз, Мынау сізді көп жылдар мазалаған (М.Мақатаев, Шығ.). Бөлме сонда қуанышқа толады, Айтылады тірлік әні, жол әні. Немересін бір құшақтап әжесі, Науқасынан *а й ы қ қ а н д а й* болады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 3. *Мас адамның мастығы тарқау*. Бүгінге шейін шашы жалбырап, өне бойы алақ-салақ болып аузынан көбік атып мастанып жүретін офицерлер *а й ы ғ ы п* кетіпті (І.Жансүгіров, Шығ.). Мастығы *а й ы ғ а* бастады ма, әлде шырылдап жылаған сәбилерін мүсіркеді ме, Матвей енді жылауға кірісті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). 4. а у ы с. *Сейілу, сергу*. Мен жаңағы ойдан тез *а й ы ғ ы п*, бой жинап, генералға кірдім (Б.Момышұлы, Москва.).

Айығып кетті. *Сауығып, тәуір болды*. Бірте-бірте... Шөп үйіп, Малын өзі қайырып, Көтеріліп көңілі, *К е т т і* байғұс *а й ы ғ ы п*... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Құлан таза айықты. *Әбден сауығып, жазылып кетті*. Енді, міне, жүрегім де, басым да ауырмайды, қан тасуы дегеніңізден *қ ұ л а н т а з а а й ы ғ ы п* кеттім. Қан қысымы қалпына түсті («Лен. жас»).

АЙЫҚҚАНША ү с т. 1. *Күн ашылғанша*. Таулы жердің жауын-шашыны көп болады. Күн ашылып, бұлт *а й ы қ қ а н ш а*, отын-судан тапшылық көреді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). 2. *Сауыққанша, тәуір болғанша*. – Қайыр аға, мен келіп тұрайын, сіз жатыңыз. Әбден *а й ы қ қ а н ш а*, жарай ма? (З.Шашкин, Сенім). Дизентериямен ауырған адам әбден

а й ы қ қ а н ш а дәрігерде емделу керек (Е.Оразақов, Дәрігер.). 3. а у ы с. *Сейілгенше, тазарғанша*. Жасқанып атқан дәл жүрегінен тиген Қалбағай да мылтықтың түтіні *а й ы қ қ а н ш а* ат үстінде жоқ болып, Қоңқайдың қасына бүктетіліп түсті (М.Әуезов, Қараш.).

АЙЫҚТЫР= е т. 1. *Аурудан, дерттен сауықтыру*. Міне, осы жомарттық – олардың жанына дару-шипа. Осы жомарттық кенет тап болған сырқаттан тез-ақ *а й ы қ т ы р ы п* жібереді («Қаз. әдеб.»). Жергілікті тұрғындар бұл құстардың ұясының емдік қасиеті бар екенін ерте кезден білген. Тіпті оны женьшеньмен қатар қойып – оның адамды жасартатын, күш беретін және көптеген аурулардан *а й ы қ т ы р ы п* жіберетін жақсы қасиеттері бар деп келген (Р.Әлімбаев., Құстар.). Ертістің жағасындағы еліміздегі ежелгі қарағайлы орманның бірі енді адамдарды ауыр сырқаттан *а й ы қ т ы р а т ы н* аймаққа айналды («Лен. жас»). 2. а у ы с. *Сейілту, сергіту*. Көп ұйымнан, ұлы дертті ойларынан қазақ әні мұны *а й ы қ т ы р ы п*, сергіткендей болды (М.Әуезов, Әр жыл.). Көптен асықтырған сағыныштың өзі де Абайдың жаңағы ауыр сезімін *а й ы қ т ы р а* алмады (М.Әуезов, Абай жолы).

АЙЫҚТЫРҒЫШ з а т. м е д. *Мастықтан айықтыратын орын, арнаулы санитарлық-медициналық мекеме*. Батырлықтың белгісі: мас болған күні *а й ы қ т ы р ғ ы ш қ а* өзі барған («Қаз. әдеб.»). *А й ы қ т ы р ғ ы ш қ а* адамдар «өлеңдетіп» еркеліктің көкесін көрсетіп түседі («Егемен Қазақстан»). Кеше өлердей ішіпті де *а й ы қ т ы р ғ ы ш қ а* түсіпті («Қазақст. әйелдері»).

АЙЫҚТЫРУ *Айықтыр етістігінің қимыл атауы*. 1. *Аурудан жазылдыру*. Талай адамның денсаулығын түзеп, мүлде *а й ы қ т ы р у ғ а* мүмкіндік берді (Е.Оразақов, Қайта соқ.). 2. *Сауықтыру, есін жиғыздыру*. Мас адамды медициналық *а й ы қ т ы р у* орнына апарудың орнына, үйіме әкелдім (К.Тоқаев, Түнде.).

АЙЫЛ¹ з а т. э т н. *Ер-тоқым ауып кетпес үшін көліктің бауырынан, шабынан тартып қоятын құр не жалпақ қайыс тартпа*. Екі енені тел емген Күпшек санды күреңмін, Төсімен тартса жетпейтін – Жуандықтан *а й ы л ы* (Базар жырау, Шығ.). Ер Айбас ойланып жүр ол бір ниетті, Қамшы басып бедеуін зар еңіретті, Құр, *а й ы л*, жіп құйысқан тағып алып, Тұлпармен Тайкөк деген іздеп кетті (Қозы Көрпеш.). Әуелі жатаған тор төбелдің ауыздығы салынып, *а й ы л ы* тартылды, шылбыры жиналып ер қасына ілінді (Ф.Сланов, Домбыра.).

Айылы бір босап, бір бекіді. *Турақсыз болып, өзгеріп тұрды.* Орталықтағы Чан Кай-Ши үкіметінің де, мұндағы генерал-губернаторларының да *айылы бір босап, бір бекіп* тұрған көрінеді. Әртүрлі ағым, партия бой көрсеткен (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.).

Айылын ағытты. *Демалуға қою, бос қою.* Дала жатыр. Дала – сал, Дала – керім. Кеш-құрым, бейуақыт алакеуім. Қосшы жігіт *ағыттып атылыны*, Отқа қойды Шоқанның қарагерін (М.Мақатаев, Шығ.).

Айылын жимады. *Жасқанбады, сескенбеді, қымсынбады; ойына кіріп те шықпады, тайынбады.* Бірақ білімі, тәрбиесі, мінезіне қарай әр адамның ұялуы да әртүрлі болады. Мысалы, білімсіз адам *айылыны жимайтыны* істен білімді адам ұялып өліп қалады (М.Жұмабаев, Шығ.). Түйелерді шөгеріп, бар астықты қоршалап қаладық. Үстіне сайғақ, сырғауыл шаншып, өзімізге баспана істеп алдық. Азық мол, ық бар, *айылымызды жиайықпа*, – деді Рай (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). Орменен мен де көрдім Жайығыңды, Саласың Жайығыңа қайығыңды. Артық мін айта берсе толып жатыр, *Жимаймын* айтты екен деп *айылымды* (Айтыс).

Айылын тартты. *Қамданды, әзірленді.* Бекітті сауыттарын түймелесіп, Құйысқан, *айылдарын* алды *тарттып*. Абылай, ер Қабанбай, би Боранбай, Шақырды аруақты ердің бәрін сарқып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЙЫЛ² з а т. э т н. *Ауыл, ауыл-аймақ.* Әлеумет, *айыл* жаран құрсағанда, Көтеріп көңіл ашар бір зат ұлмын (Аламан).

АЙЫЛБАС з а т. э т н. *Айылдың, тартпаның, белдіктің басына тағатын тілшелі металл доғабас, тоға, шығыршық.* Қайыстан жасалатын айылдың да бір басына *айылбас* тағып, екінші ұшын таспалап тіледі де, жырым етіп өреді (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Аякең белдігін шешіп алып, *айылбасын* сарт еткізіп, нығырлай қайта тартып қойды (Р.Токтаров, Ертіс.). Белге шейін жеткізілген әйелдің шолақ комбинезоны мынадай: үсті екі аспадан тұрады да, олардың алды *айылбаспен* қаусырылған (Тракторист.).

АЙЫЛДА = е т. *Айыл салу, айылмен тартып тастау.* Олар [бай ауылдар] құлынын шыңғыртып бие байлайды, бұғалық тастап қашаған ұстайды, кер *айылдап* асау үйретеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Алынып үйдің үзік, түндіктері, Шешіліп керегенің тең жіптері, Түйені қос *айылдап* тартып алып, Артылды тайлап буган жал жүктері (Н.Ахметбеков, Амангелді). Үш *айылдап* тастаған найман

ері қатып қалыпты ат беліне (А.Жүнісов, Өмір.).

АЙЫЛДЫ с ы н. *Айылы бар, айыл тартқан.* Аттың саны күншектей, қысқа бақай құйма тұяқ, бауыры тартынқы, төсі сала құлаш жануардың, сірә, белі де күдіс болса керек, бірақ былғары көпшікті, қалың қос *айылды* әскери ер оны көрсетпей тұр (Ғ. Сланов, Домбыра.).

АЙЫЛЖАПЫРАҚСҮЙСІН з а т. ө с. <лат. orehis> *Қазақстанда өсетін сүйсін шөптерінің бір түрі.* Республикада кездесетін сүйсіндердің ішінде теллек сүйсін (O. Militaris L.) *айылжапырақсүйсін* (O. Latifolia L.) және көлеңке сүйсін (O. Umbrosa Kar et Kir.) медицинада кеңінен қолданылуы мүмкін (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АЙЫЛҚИЯҚ з а т. ө с. *Қияқ өсімдігінің ұш қырлы келген түрі.* Үш қырлы, сұлу сырлы *айылқияқ*. Кіндігі қырғыз өрме қамшысындай (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙЫЛҚОҒА з а т. ө с. *Қоға тұқымдасына жататын өсімдіктің бір түрі.* Қазақстанда қоға тұқымдастарының жеті түрі бар. Олардың ішінде майқоға (рогоз широколистый) және лаксман қоға – таралуы мен химиялық құрамы жағынан *айылқоғаға* өте жақын («Қазақ елі»).

АЙЫЛҚҰР з а т. э т н. *Айыл-таңғыш сияқты ызып істелген, бірақ таңғыштан жалпақтау түіенің тартпасы.* Асыл бір аяғымен бураның желкесінен басып тұрып жазағашқа байланған *айылқұрдың* бірін шешіп алдыңғы екі аяғын мықтап тіздеп тастады (С.Балғабәев, Шөл.). *Айылқұр* көбіне жұмсақ қой не түйе жүнінен, көбіне 3–4 қатар етіп ызып істеледі (Ә.Жақыпұлы, Түйе.).

АЙЫЛ-ТАРТПА з а т. э т н. *Ер-тұрман әбзелі, тартпа мен айыл.* Мүсіреп атынан түсіп, Ұлпан астындағы аттың *айыл-тартпасын* дұрыстап тартып берді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Әкесі есектің ерінің *айыл-тартпасын* қайта тартып берді (Б.Шаханов, Қаратау.).

АЙЫЛ-ТҮРМАН з а т. э т н. *Тартпа, айыл, үзеңгібау, қанжыға сияқты (қайыстан, құрдан істелген) ер-тоқым, ер-тұрман әбзелдері.* Атқа келген бөледен, *Айыл-тұрман* н садаға. Басқа келген бөледен, Бастан құлақ садаға (Батырлар жыры). Құдалардың келу қарсаңында бозбалалар да дәмелі аттарын таң асырып, ер-тоқымын, *айыл-тұрман* ны түзеп қам қылысты (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Көштің маңында салт атпен кетіп бара жатқандар әдемі киінген, *айыл-тұрман* н да *ары* да өсем; екі көштің артын ала айдаған

көп жылқы келеді (С.Шарипов, Шығ.). *А й ы л-т ң р м а н* күнге шағылысып жарқ-жүрқ етеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Айыл-тұрман тағынды. *Жолға аттануға дайындалды, мықтап сайланды. А й ы л-т ң р м а н т а ғ ы н ы н*, Туған елін сағынып, Ақбөрте тұр желіде Артқы аяғын қағынып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Айыл-тұрман тартты. а) *Қамданды, әзірленді.* Ат оттатып жата бер, *А й ы л-т ң р м а н т а р т а* бер. Ауқат ішіп, аң қарап, Киік, марал ата бер. Тәуекелдеп ер Манас, Аққұлаға мінеді. Шаңқай түстің шағында, Жалғыз үйге келеді. Маңайында адам жоқ, Байқап Манас көреді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ө) *Ашу қысып, тас тұйып болып бекінді.* [Қасен] орнына отырмастан, бастық алдына келді. Көзіне пенсесін киіп, ат жағын тістеніп, сұрланып алған. *А й ы л-т ң р м а н ы н т а р т ы н*, барлық нервісін шоқтай жиып апты (М.Әуезов, Шығ.).

АЙЫЛША з а т. э т н. қ о л ө н е р. *Көбіне төрт таспадан жалпақтап өретін өрім мәнерінің бір түрі.* Мәнерлеп өрген өрімнің бір түрі *а й ы л ш а* да тұрмыста кеңінен қолданыс тапқан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АЙЫМ з а т. к ө н е. *Әйел, жұбай, зайып.* Көп ұзамай жолығар, Аққа мойынсұныңыз. Демде-ақ *а й ы м* боларсыз, Ықылас дінге қылыңыз (Бабалар сөзі). Патша Омар алып келді *айымына*, Өзінің тапсырыпты зайыбына. Баланы бесікке сап баға берді Қараңдар ақылының сайыбына (Майлықожа, Шығ.).

АЙЫМ-ҚАЙЫМ з а т. *Халық өлеңдерінде ұйқас үшін қолданылатын сөз.* Басы екен өлеңімнің *а й ы м-қ а й ы м*. Бітеді қия тауға тал мен қайың. Қашан өлең адыра қалған менен, Білмейтін қандай жансың менің жайым? (Қыз Жібек). Басы еді өлеңімнің *а й ы м-қ а й ы м*, Бітеді саздау жерге тал мен қайың. Күнде той мұндай-мұндай бола бермес, Күлтай қыз, айтысуға бар ма жайың? (Қ.Сатыбалдин, Шағын пьеса.).

АЙЫНА ү с т. *Ай сайын.* Үлпілдетіп мойыңа ақ шалмадық, Ақша сұрап ауылға хат салмадық. Қазынасы төгілген әкемізден Жүздеп жүздеп *а й ы н а* ақша алмадық (М.Мақатаев, Шығ.). «Қазақстанның ауыл шаруашылығы» атты *а й ы н а* бір рет шығатын ғылыми-өндірістік журналға жазылыңыздар («Қазақст. ауыл шаруаш.»).

АЙЫНДА ү с т. *Айына бір рет.* Әлімше мен де ұялып, Білдірмен дедім өлсем де. Шыдар ем күйіп мен жанып, *А й ы н д а* бірер көрсем де (Абай, Шығ. жин.). Егерде келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса

а й ы н д а бір өзіңнен-өзің есеп ал (Абай, Танд. шығ.).

АЙЫНДА-ЖЫЛЫНДА ү с т. *Анда-санда, оқта-текте.* *А й ы н д а-ж ы л ы н д а* бір болатын кездесу концерттің өзіне [жастар] жағалары алқа-салқа болып жұмыс киімдерімен жетіп келеді («Лен. жас»). Жаңағы Шұнақтан бөтені жетім. Оның да әкесі үйін *а й ы н д а-ж ы л ы н д а* бір көрмейді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

АЙЫП [ар. عيب] з а т. 1. *Жазық, кінә.* Кемісін кей сараңдар мойнына алмай, Айттың деп *а й ы б ы м д ы* өкпелейді (Базар жырау, Шығ.). Жиырмаға жеткен қыз көрі болар, Әні кетіп, шырайы сары болар. Ер елуге жетсе де *а й ы б ы* жоқ, Әр уақытта біреудің жары болар (Шал ақын, Өлеңд.). Бөрік дейміз. Астында оның жатыр кім? *А й ы б ы* не сотталардай пақырдың?! Айқасып-ақ өлетұғын, шіркін-ай, Ашық майдан – Арманы ғой батырдың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Және де бір саудагер байып еді, Саудасын әр жерлерге-ақ жайып еді. Үстіне байығанның байимын деу, Оның да осы бір зор *а й ы б ы* еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. *Қылмыс жасап, жазалы, жазықты, кінәлі болғаны үшін ақшалай не заттай төленетін ақы, айыппұл, өтем.* Кейін қалма *а й ы п* төлейтіннен жаман өзгелері де төңкере бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). [Құлыншақ Абайға] – *А й ы п қ а* мал бермеді деп, Бөжей жағы қомсынды білем, сол кішкене қарындасыңның күтімі де келісті емес деп есіттім-ау! (М.Әуезов, Танд.). Күніне екі-үш мезгіл ет жейтін боп, Өткізген енді солай тірілікті, Көрші ел Бозекеннің момын екен, Сол елді Бозбай қасқыр торыр екен, Арық тоқты сойса да *а й ы п* алып, Ел үшін арын сатқан обыр екен (М.Дулатов, Шығ.). Шахтаны тоқтатқаныңыз үшін шығынымызды өтеумен бірге бес жүз сом *а й ы п* төлейсіз (Ә.Әбішев, Замана.). 3. *а у ы с. Мін, кемшілік.* Бара алмай, өтірікші болып әбден, Семейдің түрмесінде отыр балаң. Мал ұрлап, кісі өлтірген *а й ы б ы* жоқ, Өкімет – өр зорлыққа не бар шараң?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біреудің сиықсыз болуы оның жаратылысынан. Қырғауылдың *а й ы б ы* – тек сиықсыздығы (Аяз би). Жаңа бір сөзінде Үміттің: «Көкемнің мұрагері болсам, мұның несі *а й ы п*?!» – деп қарыса түсуінің себебін Шарипа енді аңғарғандай еді (Ө.Қанахин, Мұрагер).

Айыбын бетіне басты. *Кінәсін, кемшілігін көзіне батыл айтты. А й ы б ы н б е т і н е б а-с ы п* көрсету – күйе жағып көрсетумен бірдей болғандықтан, даттау деп те айтылады

(А.Байтұрсынов, Шығ.). [Нұрғали] *айыбын бетіне басып* отырған Ділдадан бұрылып, сырт беріп кеткені де болды (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

Айыбын жуды. *Бар құнәсін өтеді, ақтады.* Енді оны күтіп, *айыбын жуып* жүр. Бұл гүл басқа гүлдердің бәрінен де бойшаң, әдемі болып, құлпырып өсіпті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сәлем, ұлы Жайығым! Толқыныға кім салмады қайығын. Кім шертпеді саған келіп шаттығын, Кім *жумады* саған келіп *айыбын* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Айыбын мойнына алды [мойындады]. *Кінәсін түсінді, кінәлі екенін мойындады.* Менің сол ішкенім туралы ячейкаға біреу қағаз түсірді ғой. Менің мықты қатем: Сол *айыбымды мойныма алмадым*, партиядан жасырдым, – деді (Б.Майлин, Шығ.). Көрім өткен қатесіне қатты өкінеді. Ел-жұрт алдында *айыбын мойнына алды* (С.Адамбеков, Атылған.). Мен *айыбымды мойындаған* да *айында*й үндемедім. Осыны да ақын дейді, – деді Голощекин, стол басында отырғандарды көзімен шолып (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Айыбын мойнына салды. *Құнәсін мойындатты, бетіне басты.* Дөйқара қазір бар *айыбыңды мойныға салса*, не бетінді айтар едің? (З.Жәкенов, Таң самалы.).

Айып ауды. *Жала жабылды, нақақ күйді.* Әзімхан баласының мойнына бұл *айып ауат* ын болса, оның артынан жұрт аузына кіріп қалған құн сөзі де күшейіп кетер деп, баласының басын арашалауға бел байлады (М.Әуезов, Қараш.).

Айып етпе. *Кешір, сөкте, айытқа бұйырма.* Айттың деп *айып етпес* деп, Ырымсыз нейбет кетпес деп, Жатырмыз салып ойына (Базар жырау, Шығ.). Арғын, найман сүйінген дабысыма, Әсет салған ән десін арғы бетте. Азырақ білгенімше сөз сөйлейін, Қате болса, ағалар, *айып етпе!* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өлімді көріп шалың кетті шошып, Секіріп түрегелді зәресі ұшып. Әй, тақсыр, *айып етпе* шақырғанға, Деп айтты сасқаннан соң қолын құшып (XX ғ. қаз. әдеб.).

Айып көрді [санады]. *Құнә, мін деп білді, айып деп санады.* Олар жай жүргендерді сал ауруы бар деп, мазақ етеді, *айып көреді* (Н.Баяндин, Саяхат.).

Айыпқа алды. *Алым, төлемге тартып алды.* Болыстар той қылған ауылдың төбесіне ойнап, быт-шытын шығарды. Аяпбергеннің атын аударып *айыпқа алды* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Айыпқа бұйырма. *Сөге жамандама, кешір.* Бұрынғы айтқан сөзі қабыл болып, Тілеуін бейшараның қабыл етті. *Айыпқа* қата болса, *бұйырма аңыз*, Бұл қисса осыменен тәмам бітті (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Айыпқа бұйырма аңыз*, жазғанға хат, Тартпақтап, жатырқарлық емеспіз жат. Көңіл ашар ләззатпен сөз жазысып, Сізден басқа жоқ болды білерлік зат (С.Сейфуллин, Таңд.). Нар тәуекел! Құлаш ұрдым қиынға, Қайрат, шіркін, алып шықса қиын ба! Бұл сапарда сүрініп те қалармын, Сонда, досым, мені *айыпқа бұйырма!* (Қ.Аманжолов, Таңд.).

Айыпқа тартылды. *Айыпталды, жазаланды.* Менің балам Риддерде ағылшындарға жұмыс істеуші еді, солардың тәртібіне қарсы болып, *айыпқа тартылды* (А.Хангелдин, Қараторғай.).

Айып салды. *Кінәлап айып тақты, алым төлетті.* Дос болма майда тілді күлгенменен, Бимағына сырты жылтырап жүргенменен, Әркім де өз дегенін істеп жатыр, Итке *айып сала* ма үргенменен (Шал ақын, Өленд.). Болмашы кінәсі үшін феодалдар шаруаларға *айып сала* ын, малын тартып алатын (Қазақст. тарихы).

Айып тақты [қойды]. *Кінәлады, жазғырды, қылмысты деп санады.* Тоқта, тоқта! – деді Мендікереі Хакімге жақындай түсіп. Қаленді неге ұстайды, не *айып тағад* ы, оны білген жоқсыңдар ма? –деп сұрады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жарамасам байсалды ағалыққа, Айналайын ағайын, жаман ұқпа! *Айып тағу* үшін де Алдыменен Сіңу керек еңбегің со халыққа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өзінен бір елі төменге, Ақырып *айып тағат* ын. Тамыр-таныс, туыс дегенге, Мүмкіндікті жайып салатын (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Айып танды [артты]. *Жала жапты, нақақ күйгізді.* Ел билеуші тым жемқор, байды жақтар, Адалға *айып таңып*, арамды ақтар. Байлардың кілең шенді қамқоршысы, Байекең шенді алдында жорғалақтар (Д.Еркінбеков, Шығ.). Бар істі бір құдайға тапсырғанда, Бар *айыбын арт* а сап асқынғанда, Партияға шашылып қазақ малы, Бейнетті аз көрмейді қасқырдан да (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Айып тартты. а) *Кінәлі болды, айытқа бұйырылды.* Дайын дәм қазақта бөлінбеген енші боп саналады. Бұған бола кімді де болсын өкпелеткен адам *айып тартуға* тиіс (Ә.Көшімов, Лашын.). ә) *Кінәлы болғаны үшін ақшалай, заттай алым төледі.* Көпшілік орында тәртіп бұзғаны үшін ол 5 сом *айып тартты* («Қаз. әдеб.»). Мешітбай ыза болды

тысырайып, Әлиге ат мінгізді *т а р т ы п а й ы п*. Жалынып маған да бір шапан жапты, Амалсыз, кетеді деп елге жайып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тоғыз айып. э т н. *Түйе бастаған тоғыз мал не ірі тоғыз зат төлемі, айыптың ең ірісі*. Берген ат, берген түйе *т о ғ ы з а й ы п*, Ежелден ереже бар қойған салып. Аламанның жылқысын түгел келтір, Қалдырмай бір тайын да кетем алып! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қорғады мұны халық, азарлады, Әркім-ақ тұс-тұсынан бажандады. «Кесілсін ердің құны Құлагерге! Тартағын *т о ғ ы з а й ы п* сазаң бар-ды» (І.Жансүгіров, Құлагер). Айыптық жазаның көбірек тараған түрі – «*а й ы п т о ғ ы з*» (ҚСЭ).

АЙЫП-АҚША з а т. э т н. *Ертедегі жора бойынша, қызды алып қашқаны үшін төленетін айыппұл*. Тағы бір қазақ әдетінде жоқ нәрсе қалың малын төлеп қойып бергелі отырған қыз қашып кетсе, қазақ жорасында өзі сүйіп тиген күйеуден мал алмайды дегені. Әңгіме Орал қазақтарының өмірінен алынған болу керек. Оралда ондай жора болса, біз білмейміз, әйтпесе, алып қашқан жігіттен қалыңмал түгілі *а й ы п-а қ ш а* да өндіреді (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

АЙЫП-АНЖЫ з а т. *Айыпқа төленетін зат, төлем*. Ендеше, еретіндер екшеле бер, Арыстан, *а й ы п-а н ж ы* ескере бер. Құда боп бал жаласып біз қайтайық, Десеңші бұл сапарға дес бере гөр... (М. Әуезов, Таңд.). Мен қыздан жеңіліп, оған *а й ы п-а н ж ы*, сый беріп жөнелттім (Қаз. ертег.).

АЙЫПДОП з а т. с п о р т. *Тәртіп бұзғандығы үшін қарсыласының қақпасына қарай соғылатын доп*. ≈ *А й ы п д о п* соқты.

АЙЫПКЕР з а т. 1. *Жазықты, кінәлі адам*. Мынау паром үстінде жаңа ғана Затонда болған разбойдың, қан төгістің *а й ы п к е р л е р і* кетіп барады (М.Әуезов, Абай жолы). Театр, думан тойға сен, Селтеңдеп жалғыз барып көр. Замандас әйел алдында Боласың бірден *а й ы п к е р* (Т.Молдағалиев, Алатау.). Бірақ астыртын арыз айтқандар көп болғанымен, ертең шаршы топтың алдында *а й ы п к е р м е н* бетпе бет келгенде, кейбіреулердің жүрегі дауаламай, тайқып кетуі де мүмкін (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). 2. з а н. *Қылмыстық іс-әрекеті үшін жауапқа тартылушы*. *А й ы п к е р* Бондаренко жалаңбас, сот алдында тұрғалы бірсыпыра уақыт болды. Тергеу тереңдеп барады (Ф.Мұстафин, Қарағанды). *А й ы п к е р* қылмыстық әрекеттеріне, барлық жиналған материалдар мен сот тергеуінде анықталған дәлелдерге сәйкес

сотталады (ҚСЭ). Сот үкіміне риза болмаған *а й ы п к е р* соттың жоғарғы инстанциясына шағым етуге ерікті (ҚСЭ).

АЙЫП-ҚИЫП з а т. *Айып-анжы, төлем*. Кейін бәрі де қайта жиылып келіп, «малымыздың төлеуі» деп, боз атты шығарып алыпты. *А й ы п-қ и ы б ы* деп, қызыл сиырды айдап кетіпті (М. Әуезов, Қараш.). Ертең *а й ы п-қ и ы б ы н* табандата салып, бет қаратпайтын кесім айтады да, құдаларды айдап тастайды (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

АЙЫППҰЛ [ар.+ир. *عیب پول*] з а т. 1. *Жазасы үшін төленетін ақшалай өтем*. Оның үстіне сот шешім шығармай жатып, шетел азаматына миграция полициясы қызметкерлері *а й ы п п ұ л* төлеткен («Егемен Қазақстан»). Мәселен, Луговая стансасының желілік полиция бөлімінің бастығы Әуелбек Әбдірашевтің айтуынша, елімізді заңсыз дәліз етуге ұмтылған 1850 адам ұсталып, оларға 2280 мың 800 теңге *а й ы п-п ұ л* салынған, 200 шетел азаматы кейін қайтарылған («Егемен Қазақстан»). Жұман машинесімен келе жатып, көше тәртібін бұз ғаны үшін милиция инспекторына екі жүз теңге *а й ы п п ұ л* төлеп, бұдан былай көшеде жүру тәртібін бұзбауға уәде етті («Алматы ақшамы»). Темекіні тас-тамаймын деген адамдарды қомақты *а й ы п п ұ л* күтіп тұр («Ана тілі»). 2. э к о н. *Екі тараптың бірінің шарт бойынша міндеттемелерді бұзғаны үшін төлем, тұрақсыздық айыбының түрі*. *А й ы п п ұ л д ы ң* мақсаты – шарт тәртібін нығайту және зардап шеккен тарапқа залалдың орнын толтыру (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АЙЫПСЫЗ с ы н. *Кінәсіз, жазықсыз*. *А й ы п-с ы з* ата-ананың сіз баласы, Түбінде тамам жұрттың сіз анасы. Езді ғой, кәрі шандыр тілегінді, Басқаның хан болғанда қыз баласы (С.Торайғыров, Таңд.). Жазым боп қапылыста оққа ұшып, Жығылды ол етпетінен жерді құшып. *А й ы п-с ы з* ақ денеден қан сорғалап, Езілді ізгі жаны, жүрек қысып (Б.Ысқақов, Москва.).

АЙЫПТА= е т. 1. *Кінәлау, сөгу, жазғыру, қаралау*. *А й ы п т а й с ы ң* сен мені, Жырың нәзік емес деп, Көрмейсің гүлден өңгені, Көзіңе сағым елестеп (Қ.Аманжолов, Таңд.). Түбі *а й ы п т а п* бәріне кінәлі ерді Іздейтіні белгілі куәгерді. Соны бірден ескеріп, Сақтық өзі Ысырылып ақырын шыға берді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сапалақ сан ой мені мезі қылды, Сен түйсін, түйсінбегін сезімімді. Атан жортса арқамнан мыңқ етпеген, *А й ы п т а-с а ң* өзің біл төзімімді (М.Мақатаев, Шығ.).

2. Қылмысты деп табу, жазалау. Ояздық, облыстық кеңестерге, әр саты соттарға Абайдың үстінен неше алуан қылмыстармен *а й ы п т а г а н* жалақор, жалған арыздар түседі (М.Әуезов, Әр жыл.). Туған Отан, туған елің *а й ы п т а й д ы* аямай, Ақ алмасы наркескен – ардың сотын жіберіп (М.Мақатаев, Шығ.).

АЙЫПТАҒЫШ с ы н. *Орынсыз кінә таққыш*. Русаков мұндай сырды байыптағыш, Бұрыннан қараштардың жайы таныс. Жігітім, қайдан таптың әдетті бұл, Біреуге жала жапқыш, *а й ы п т а г ы ш* (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

АЙЫПТАЛ = е т. *Жазалану, кінәлі болып саналу*. Осы сентябрьдің 9-ында Орынбор шаһарында Саратовский Судебни палата Торғай үйезі Шұбалаң ұлысының қазағы Батырхайыр Тоқтабайұлының ісін тексерді. Тоқтабайұлы 942-нші статия бойынша *а й ы п т а л ғ а н* еді (М.Дулатов, Шығ.). Қазақ ғылымының корифейі, академик Қ.Сәтбаевтың «ұлтшылдықпен» *а й ы п т а л ы н*, қуғынға түскені де тарихымыздың қасіретті беттері болып табылады («Қаз. әдеб.»). 1932 жылдың 20 сәуірінде ОГПУ «үштігінің» шешімімен Алаш партиясының тағы 20 белсенді қайраткері *а й ы п т а л д ы* («Егемен Қазақстан»).

АЙЫПТАЛУ *Айыптал етістігінің қимыл атауы. ≈ Жазықсыз айыптау.*

АЙЫПТАЛУШЫ з а т. *Өзіне қатысты қылмыстық іс қозғалған адам, кінә тағылушы*. Сезіктілер мен *а й ы п т а л у ш ы л а р д ы* қ кәсіби заңгерлік көмекке деген құқығын қамтамасыз ету де қиынға соғуда («Егемен Қазақстан»). Тергеу басталды. – *А й ы п т а л у ш ы*, фамилияңыз кім? – деді сот председателі («Қаз. әдеб.»). Іс бойынша басты соттың талқылауы тағайындалған *а й ы п т а л у ш ы*, сотталушы өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған *а й ы п т а л у ш ы* сотталған адам, өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған *а й ы п т а л у ш ы*, ақталушы деп аталады (Заң термин. анықт. сөздігі).

АЙЫПТАР с ы н. *Айыпты, кінәлі. А й ы п т а р* азаматқа болар едім, Қашты, – деп, – тапқан куә тап алдыңда. Құстай-ақ қолға түскен болып тұрмын, Ұстаған аң терісін жан алдыңда (Т.Ізтілеуов, Шығ.). Ойлаймын оның үшін ортақ қой деп, Атына әһлі исламның осылар да. *А й ы п т а р* әркімдер де болатын ед, Бақ құсы бастарынан аумасарда (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АЙЫПТАРЛЫҚТАЙ с ы н. *Кінәларлықтай, айып тағарлықтай*. Оған «сен мындайсың» деп *а й ы п т а р л ы қ т а й* нақты дәлелдер таба алмады (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

АЙЫПТАС = е т. *Жазаласу, кінәласу*. Сенен қайда кетер дейсің, өздерің *а й ы п т а с ы н*, өздерің келісе жатарсыңдар (Ш.Құмарова, Қос шынар).

АЙЫПТАУ *Айыпта етістігінің қимыл атауы*. Ей, тақсыр, жарлық сізден, іздеу бізден, Тілейміз: жаза қылма бұған қастап Болса да қанша жаман, хан нәсілі, Болмайды *а й ы п т а у ғ а* қолмен жасқап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шәріпжан бұндай тура қадалған, қатты айтылған *а й ы п т а у* сөзден жасқанып, ығып қалды (М. Әуезов, Абай жолы). Сәуле: – Я, сізді *а й ы п т а у* оңай болмас. Бұрынғыдай емес, қазір мәселенің бәрін талқыға салатын болдыңыз (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Айыптау акті. з а ң. *Үкім қорытындысы*. Оны *а й ы п т а у а к т і* мен бұйрыққа қол қойған сіз білетін шығарсыз, мырза (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Айыптау қорытындысы. з а ң. *Аяқталған тергеу бойынша қылмыстың мән-жайы, айыптау ісі түзілген құжат. А й ы п т а у қ о р ы т ы н д ы с ы н* шығара отырып, тергеуші тергеу процесінде анықталған материалға сүйенеді, белгілі болған ақиқатты жан-жақты, толық, әділ баяндайды, барлық дәлелдерді белгілі жүйеге келтіреді (ҚСЭ). Онан да сотын-ақ бастай бермей ме. Тергеуі бітті. *А й ы п т а у қ о р ы т ы н д ы с ы* жазылды. Енді соты ғана қалды ғой (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АЙЫПТАУШЫ з а т. 1. з а ң. *Сотта қылмысты істерді қараған кезде тағылған айыпты қолдаушы, айып тағушы адам*. Әскер сотында *а й ы п т а у ш ы* прокурор да, жақтаушы адвокат та болған жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жеке ұйымдардың өкілдері соттың белгілеуімен қылмысты істі қараған кезде қоғамдық *а й ы п т а у ш ы* ретінде қатыса алады (ҚСЭ). 2. *Кінәлаушы, жазғырушы, сөгуші...* – Бірге өскен мұңлық; жазушы, сен неге түсінбейсің?! – Кешір, әпкесі. Сенің *а й ы п т а у ш ы ң* мен емеспін (Т.Ахтанов, Дала сыры). Автор мұнда кінәлаушы, *а й ы п т а у ш ы*, қатал қазы. Ақтаушысы – уақыт, мезгіл, қала берсе, болашақ! («Қаз. әдеб.»).

АЙЫПТЫ с ы н. *Кінәлі, жазықты*. Олардың алдында олқылық істегендей, *а й ы п т ы*, кінәлі сезім жатсам ұйқы бермейді (Б.Момышұлы, Офицер.). Сенің балаларыңның алдында біз *а й ы п т ы* емеспіз (І.Есенберлин, Қаһар). Көңілінде көзі барлар байыпты, Кінәламас қайрандаған қайықты. Тағдырымыз қосылмаса, біз емес, Оған біздің заманымыз *а й ы п т ы* (М.Шаханов, Фасырлар.). // з а ң. *Айыпкер, қылмыскер*. Кулаковтың тілегі теріске

кеткен жоқ. *А й ы п т ы л а р д ы ң* тергеуі біткеннен кейін, ісін воен-нополеовой суд қарайтын болды. ...Елікбай жағы қуанды, *а й ы п т ы л а р жағы* састы (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Халық соты актідегі *а й ы п т ы л а р д ы* жетінші август заңына жатқызды (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Айыпты мал. *Айыпқа төленетін мал.* *А й ы п т ы м а л ы н* төлеген соң Қалтайға да, Қасымға да қатындарын талақ қылғызады (Б.Майлин, Таңд.).

Айыптылық з а т. *Жазалы, кінәлі болушылық, жазықтылық.* Қалалық прокурор азамат Теміровтың *а й ы п т ы л ы ғ ы н* анықтау туралы аға тергеушіге тапсырма берді («Лен. жас»).

Айыптысын = е т. *Өзін біреудің алдында кінәлы санау.* Кенет әлденеден өзін [Серәлі] осы әйелдің алдында *а й ы п т ы с ы н ы п*, Гауһардың көзіне тура қарауға қаймықты (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Айып-шам з а т. *Өрескелдік, ерсілік, сөлекет.* Жомарт: Қолмен істеген еңбегіңе көңілің толса, оған аздап мақтанғаныңның *а й ы п-ш а м ы* бар ма? (І.Есенберлин, Ғашықтар). Тілеп алған немересін қызықтап бауырына салғанның не *а й ы п-ш а м ы* бар екен? (С.Омаров, Тастағы жазу).

Айып-шамы жоқ. *Ерсілігі, артықтығы, өрескелдігі жоқ.* Әркімнің туған жері өзіне қымбат, мұның еште *а й ы п-ш а м ы ж о қ* (Ғ.Сланов, Алтай.).

Айыпшыл с ы н. *Біреуге айып, кінә тақыш, айыптағыш, кінәмшыл.* Оның жолдасы тым *а й ы п ш ы л* екен. Әркімді бір мінеп, кінәлап-ақ жүргені («Лен. жас»).

Айыр¹ з а т. **1.** *Шөп, сабан, егін жинауға керекті құрал; аша.* Ықпам киінген, бастарына орамал байлап алған ірі жігіттер құшақ-құшақ баялышты темір *а й ы р м е н* тастасып тұр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *А й ы р д ы ң* ұшымен шаншылып түскен баулар екпінімен комбайнның өңешіне барып жоғалып жатты (С.Ерубаев, Шығ.). Буы шығып, сасық иісі мұрынды жарып бара жатқан тезекті темір *а й ы р м е н* екі қазақ жігіті бүрқыратып аударып-төңкеріп жатыр (С.Шаринов, Шығ.). **2.** *а у ы с с ө й л.* **Шанышқы.** Табақтағы етке жабыла қол салмауымыз керек... Жеке-жеке тарелка, қасық, *а й ы р* дегендерді қолдануымыз керек (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.).

Айыр² з а т. *т ү й е ш а р.* *Таза қанды айырдан немесе айыр мен қоспақтың арасынан туған қос өркешті түйе тұқымы.* *А й ы р д а н* туған жампоз бар, Нарға жүгін салғысыз. Аруанадан туған мая бар, Асылын

айуан десең нанғысыз (Махамбет, Шығ.). Қызыл құмның ұзақ жолы қажытқан қазақы *а й ы р* атандар мен қоспақ үлектер самарқау ғана изеле шөгіп, мыңқ етіп дыбыс шығармас (Т.Ахтанов, Махаббат.). Егер таза нәсілді, күшті болған жағдайда алты-жеті ұрпақтан бастап-ақ будан ұғымындағы қоспақ сөзі айтылмай, оның орнына *а й ы р*, көбіне, түс айыр делінеді (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Айыр бота. *Айыр түйенің қос өркешті ботасы.* Раушан *а й ы р б о т а с ы н* жайылымнан жетектеп әкелді де, киіз үй көлеңкесіне байлай салды (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Айыр қоспақ. *Атасы – таза бура, енесі – мырза қоспақтың қан араласуынан туған түйенің түрі.* Атырау, Ақтөбе облыстарында бір орамы кем *а й ы р қ о с п а қ* делінсе, республикамыздың оңтүстігінде «ара қоспақ» делінеді (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі). *А й ы р қ о с п а қ* жайлы әр жерде әртүрлі түсініктеме болды, оның түрліше жолмен алынуы заңды құбылыс болуы да мүмкін (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Айыр өркеш. а) *Екі өркешінің аралығына екі адам еркін сыйып отыратындай, таза тұқымды түйелердің өркеш атауы.* *А й ы р ө р к е ш* сары інген, Кілем жайып үстіне, Қыл арқанмен тартқан жер, Атамыз өткен Асан би, Мұны да құтсыз деп айтқан жер (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). ө) *Айыр өркешті түйе.* *А й ы р ө р к е ш т і ң* ұшы тіктеу болып келеді (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі). Жүгімен жүріп жүдетер, *А й ы р ө р к е ш* комплекті. Арғымақ аттың белгісі – Салыңқы кеуде, еңкекті (О.Шораяқов, Шайыр).

Айыр өркешті түйе. з о о л. <лат. camelus bactrianus> *Түйе туысына жататын сұтқоректі жануардың түрі.* Жабайы *а й ы р ө р к е ш т і т ү й е н і* «қаптағай» деп атайды, ол қазіргі кезде Монғолияның Гоби шөлінің батыс өңірінде ғана кездеседі, саны өте аз (Қаз. тілі термин. Биология).

Айыр³ з а т. ө с. <лат. ascorus calamus> *Шаянот тұқымдасына жататын тамыр сабағынан эфир майы алынатын көпжылдық шөптесін өсімдік; иіртамыр.* *А й ы р д ы ң* тамыр сабағында эфир майы алколоид, аскорбин қышқылы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Халық медицинасында *а й ы р д ы ң* тамыр сабағын ас қорыту және асқазан ауруларын емдеу үшін қолданады (ҚҰЭ).

Айыр⁴ с ы н. *Қос тармақты, екі ашалы, екіге жарылған.* Жайлауға шыққанда ат

байлайтын *а й ы р* бұтақты ашаларын ала келеді де, үй сыртындағы жырағырақ жерге қадап қояды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Алыста *а й ы р* таудың көгала бастары ақ бөкендей маңқиған жұмыр сауырлы биіктер, аққулардың тізбегіндей іркес-тіркес жон-жоталар көрінеді (С.Көшімов, Қарт аңшы.). Бала кезімде *а й ы р* тілін суырып тастап талай жыланмен ойнаушы ем (Ә.Әбішев, Пьеса.).

Айыр балақ. *Шалбар балағын сән үшін екі аша етіп тіккен жырма балақ.* Дәулетқанның өзге жұрттан ерекшелігі кителі, *а й ы р б а л а қ* шалбары бар (Ж. Жұмаханов, Қаракөз.).

Айыр көмей [айыр көмей, жез таңдай]. *п о э т. Шешен, тілмар.* Түйіндеп тоқтап айтты жалпы жиын, Сайратып *а й ы р к ө м е й* Балқы биін. Жібісе қазақшылап бітісейік, Іс болар айырылмайтын арты қиын (С.Омаров, Сәу-кен). Талай құдалықтың, дау-дамайдың айтысына түсіп, көбіне жеңіп шығатын «*а й ы р к ө м е й, ж е з т а ң д а й*» емес пе, Нұртаза? (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Айыр қалпақ. *э т н. Етегінің екі жағы тілік болып келетін, киізден жасалған еркектің бас киімі; ұлттық киім үлгісі.* Ақ боз атпен аңқылдап, *А й ы р қ а л п а қ* солқылдап, Батыр Сайын сен болсаң, Қобыланды ағаң мен болсам (Қобыланды батыр). Біреу көкке бөркін лақтырсақ болғаны, оның артынан сары ала тақиялар, бүркіттей сеңсең тұмақтар, аққудай *а й ы р қ а л п а қ т а р* аспанға ұшады (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

Айыр сақал. *Екі тарам сақал.* Жиынның көпшілігі қазақ жұмысшылар. Без белді қара бүркіттей, *а й ы р с а қ а л*, қылыш мұрт, қабакты, қасты, мұрынды, айбынды, арғымақ ақсары кісі; келбеті бұрынғының батырындай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөйлеушілер – орыс. *А й ы р с а қ а л д ы ң* сөзін Орынбек аударып тұр (Ғ. Мұстафин, Көз көрген). – Әй, өсек жүрген жерден сайтанның өзі қашады деуші еді, – деді менің өкем. Екі ортада арандап қала жаздадым-ау! – деп *а й ы р с а қ а л* ақтала сөйледі (З.Шашкин, Доктор.).

Тілі екі айыр. *Тілі өткір, удай.* Хайнаннан туған Маһайл, Наданның *т і л і е к і а й ы р*. Бізден бұрын өтіпті Тілге шебер көп шайыр (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АЙЫР= *е т. 1. Бір бүтін нәрсені екіге бөлу, жару.* Тұңғатар өте қарулы да күшті жігіт еді. Арамен кесілген шөркені балтамен шауып қалғанда екі *а й ы р д ы* (Б.Сокпақбаев, Менің атым.). Гауһар шашын ортасынан қақ *а й ы р ы н*, бұрымын желкесіне түйген (Т.Ахтанов, Махаббат.). **2. Киімді, қағазды, матаны т.б.**

дар еткізіп жырту. Өз жаулығын өзі *а й ы р ы н*, бес саусағын бетіне салып, ақсақ қатын ойбаймен үйді басына көтерді (Б.Майлин, Шығ.). **3. Ұрып-соғып, қақ жару, бөлу.** Маңдайды мезеп ұрған күшті сойыл дәл құндыздықтан тиіп, басты *а й ы р ы н* кеткен екен (М.Әуезов, Қараш.). Жалтартпастан жауыздың, Шабындар басын *а й ы р ы н* (Жамбыл, Шығ.). **4. Әртүрлі тәсілмен бір заттың бойынан басқадай бір затты бөліп шығару, тазарту, ажырату.** *А й ы р ғ а н* алтын секілді, Нұр сәулелі жүздерің. Қарасам бүгін өзгеріп, Солғын тартқан өңдерің (XIX ғ. қаз. поэз.). Мірден сірі *а й ы р а д ы*, сүттен су *а й ы р а д ы* (Мақал-мәтел). Ішкен асты шекқарын астындағы бездер жете уыттайды, белоқтарды *а й ы р а д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.). **5. Жерді жырту, айдау, тілу.** Жонға келіп ірге тебе бастаған совхоздың тыңды *а й ы р ғ а н* бірінші бороздасы тартыла жөнелді (М.Әуезов, Шығ.). – Жердің бетін айғыздап, тайыз *а й ы р ы н* арасынан жырtpаған тың тастап отырыпсыңдар ғой! (С.Мұқанов, Аспаз.). **6. а у ы с. Адамдар арасындағы қарым-қатынасты бұзу, ажырату.** Білуші ем ғашықтықтың мен де халін Жасыңнан сенің жайың бізге мәлім. Әдейі *а й ы р м а қ қ а* барып едім, Болушы ең мен болмасам күл мен жалын (Ш.Құдайбердиев, Шығ. жин.). Сен едің мені *а й ы р ғ а н* достарымнан, Долы жау дүниеге салған лаң. Бөбегін махаббаттың жалынға атып, Кеудеме қан аралас мұз қатырған (Қ.Аманжолов, Таңд.). Кезінде өке-шешем, туған-туыстарым *а й ы р ы н* жіберуге талай өрекет жасады ғой (А.Сағаев, Ақын.). **7. а у ы с. Баланы емшектен шығару; төлді енесінен бөлу.** Ақбала ойда. Осы судырақтың ақылымен емізулі жас баласын ана сүтінен *а й ы р ы н*, қарт анасының қолында қалдырып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Төрт бірдей лақты бір ешкі жарыта ма? Неге *а й ы р ы н*, басқа ешкіге телімедің? (С.Бегалин, Төлбасы.). **8. а у ы с. Қол үздіру, құр тастау.** Майданға нан керек, майданды наннан *а й ы р с а қ*, жауынгерді жаннан айырғаның (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Қарт әжеге жалғыз сиырды сат деу – күнделікті күн көріс, тіршілігінен *а й ы р ғ а н* мен бірдей еді (Ауызекі). **9. а у ы с. Ара түсіп алып қалу, құтқару, арашалау, ажыратып алу.** Аттан түсе қалысып, *А й ы р ы н* аңды алысып, Мәз болып тұрған шақтарын (М.Дулатов, Шығ.). Шал байғұс айғайлады аттан салып, *А й ы р ы н* алған жан жоқ оны барып. Кім де болса бір ерлік қылайын деп, Масғұт ұшты, ұрыға ондайланып (Абай, Шығ. жин.). **10. а у ы с. Бірдей көрмеу, алалау.** Қамқор екеуіміз бір бас-

тағы екі көзіңіздей емеспіз бе, неге *айырасыз*? (К.Оразалин, Көктем.). Жаратты неше алуан жұрт бір Құдайым, Тең етті бәрімізге күн мен айын. Адамның адам біткен баласымыз, Қайсын бөлек тудың деп *айырайын* (Үш ғасыр.). **11.** а у ы с. *Танып білу, ажырату, анықтау; сырын үеу, түсіну.* Түрін қарап татар демесең, тіліне қарап *айыра* алмайсың (Б.Майлин, Азамат.). Тұқымға жарамды түйелерді таңдап алу үшін түйе тұқымын жақсы *айыра* білу керек (И. Жұмағұлов, Түйе өсіру). **12.** а у ы с. *Үнем қылу, күн көрісіне, қажетті азық-түлігіне қаржы бөлу.* Осы заттардың майымен ұн, шайын *айырсын*, – деді Абай (М.Әуезов, Абай жолы). – Мынау атыңды тастап кетсең, тым болмаса Қарсақпайдағы ағылшынға отын тасып, тамақ *айырып* тұрар едім (С.Шарипов, Шығ.). **13.** с ө й л. *Кесек ақшаны ұсақтау, уату, майдалау.* Қалтамда он-ақ сом ақшам қалған екен, *айырганнан* кейін аларсың (Ауызекі).

Айырған май. *Сары майды қайнатып, тортасынан бөлген май түрі.* ≈ *Айырган майды* ң дөмі.

Айырып алғысыз. а) *Өте ұқсас, егіздің сыңарындай.* ә) *Бөлектеуге болмайтындай.*

Ақ пен қараны [ақ-қарасын] айырды. *Жақсы мен жаманды таныды.* *Ақ, қараны айырган* Қағазға жазған хат болар (Базар жырау, Шығ.). Қағаз жүзінде сауатты адам *ақ пен қараны* қандай *айырса*, жан сырына сауатты адам көзге қарап ойды сондай айырады (Қ.Тайшықов, Окт. үшқыны). Ол кезде әлі қылмыс, заңдар шықпаған, сот қызметкерлері істің *ақ-қарасы* «төңкерісшілдік арымен, социалистік сана жолымен ғана» *айыратын* шак (М.Дулатов, Шығ.).

Алтынды мыстан айырған. *Жақсы мен жаманды ажырата білген.* Қызыл тілім, сөйлей гөр *Алтынды мыстан айырган* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ара жігін айырды. *Екіге бөлді, ажыратты.* Достың дос жұлдырмаса жауға түгін, Еш нәрсе *айырма сара жігін*. Бірінің қабағына бірі қарап, Білмесе күннің қалай өткендігін (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Аузынан ас айырмады. *Күтті, сыйлады.* Күткісі келген қонақтың *аузынан ас айырмау* – әрбір әлді қазақтың салты (С.Мұқанов, Сырдария).

Бас бостандығынан [еркінен] айырды. *Бас бостандығын жойды, тұтқындады, жазалау үшін қамалуға алды.* Әсер етудің өте ауыр жазасын қолданғанда *бас бостандығынан айырады* (Семья тәрбиесі). Шудан

өткендерді Сұраншы мен Сыпатай орыстарға ұстап беріп, *еркінен айырады* (Е.Ысмайлов, Ақындар).

Бірді бірден айырды. *Ағайын-туысты, дос-жаранды адастырды, ажыратты.* Дегеніне жеткізбей, Қанатын ұзын қайырған, Ойдағысын еткізбей, *Бірді бірден айырган* – Мейірімсіз шіркін, ажал-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Жақсы мен жаманды айырды. *Оң мен солын таныды, ақылы кірді.* Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың, *Жақсы менен жаманды айырмадың*, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың (Абай, Тол. жин.). *Жақсы менен жаманды Айырган* әуел Аллаңыз (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Жон терісін айырды. *Сойып салды, қыпқызыл қан қылды.* Жалшыларға ашулы, Жүрсе де ылғи «Аллалап». Атқармаса ойындай, Әлдеқалай бір ісін, Қоймайды сыдырып *айырмай*. Таспадай ғып *жон терісін* (С.Мұқанов, Замандас.).

Көз айырмады. *Қадалды, тесіле қарады.* Академик [Рахметке] ту сыртынан *көзін айырмай* қарап тұрғандай болды (С.Ерубаев, Менің құрдаст.). Бір-бірінен *көз айырмай* үздігіп Құзар шыңның басында тұр қыз, жігіт (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шофер деген жолдың кедір-бұдырына қарап, аңдап бақылаушы еді, бұл қасындағы Гүлсімге бұрылып, *көзін айырмай* қадалады да отырады (З.Шанкин, Өмір.).

Көкірегін қарс [қақ] айырды. *Қатты қамықты, қайғырды.* Қара тасты қақ жарып атқан будай Қалжанның *көкірегін қарс айырып* үллеген дыбыс шықты (Қ.Тайшықов, Окт. үшқыны). Кеше ғана бақытты көрілікке бөленген қария мен болашаққа бой ұрып, үілдеген жас баланың өлігін көргенде *көкірегімді қақ айырып*, намысыма жау найзасы қадалғандай болды (М.Иманжанов, Адам тур.).

Қақ [қарс] айырды. *Қақ бөлді, ортасынан жарды.* Мәншүк белдемшесінің оң жақ етегін *қақ айырды* да, жаралы аяғын орап, қайыс белбеумен тас қып байлады (Ол күндер.). Найзағай аспанды күңіrentіп қара жерді *қақ айырады* (А.Машанов, Жер асты.). Жайқалтып жайды егінім салаларын, Елімнің ұланбайтақ далаларын. Қара жердің қыртысын *қарс айыра*, Астықпенен толтырды далаларын (Халық ақындары).

Мал айырды. *Қуғыншылар малды жаудан, ұрыдан аман алып қалды.* Есенеңнің ен-

дәулеті шалқып тұрған шақта керей-уақты Кенесары да шапқан, Есенеі бастап қуған керей-уақ малын айырып қалған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Таң айырды. *Бәйге атын жаратты, таң асырды. Таң айырған* жүйрік бар, Қосылған соң шабылдар. Көрінгенмен жарысқан Бір шобыр біздің қолда бар (О. Шораяқов, Шайыр).

АЙЫР-АЙҚАС з а т. *Шым-шытырық, қым қығаш.* Бұл дауды жалқы қалдырмай, егіз-егізекті, айыр-айқас тармақты етіп шығаруды ойлап жатқанда, Игілік бітіріп те қойды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АЙЫРБАҚАЙ з а т. в е т. 1. *Қойдың, сиырдың аша тұяғының бақайы.* Жылқының жалпақ тұяқтары мен қойдың айырбақай жіңішке, өткір аша тұяқтары батқан (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Малдың бақайының арасындағы жара.* Айырбақай – жазғасалымға былғаныштан, жаздығүні сазды жерлерден сиыр, қой бақайларының арасына кептеле тығылып, қатып қалған саздан бақай арасы айырылып, малдың аяғын ауыртып жүргізбей тастайтын жараның аты (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

АЙЫРБАС з а т. 1. *Бір затты басқа бір затқа алмастырып алу, ауыстыру ісі.* Жезге айырбас алтынды қылмағанда, Көңілім тумас па еді сол күнде оңнан? Ғалымдықтан айырылып мақрұм қалып, Арман еттім артынан ақыр соңнан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл уақытта біреуден біреу қызыққан аттарының майын сұрап міну, сатып алу, айырбас жасау сияқты істер де көп болатын (М.Әуезов, Таңд.). 2. э к о н. *Тұлғалардың бір-бірімен материалдық игілікпен немесе қызмет, тәжірибе, білім, ғылым мен техника жетістіктерімен алыс-беріс жасау.* Іс жүзінде кез-келген мүліктік мәмілені айырбас түрлерінің бірі ретінде түсінуге болады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Айырбас келісім-шарты ҚР-ның қолданыстағы азаматтық заңдарында белгіленген ережелерге сәйкес жасалады (ҚҰӘ). Сауданы қолдан келсе ақшасыз, айырбаспен де жүргізуге болады (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

Айырбас бағамы. э к о н. *Түрлі елдер валюталарын айырбастаудағы үйлесімділік; бір елдің ақша өлшемінің басқа елдің ақша өлшеміне шаққандағы бағасы (баға белгіленімі).* ≈ Айырбас бағамның көтерілуі.

Айырбас құны. э к о н. *Тауардың құнының көріну формасы, тұтыну құны.* ≈ Айырбас құнын белгілеу.

Айырбас сарайы. к ө н е. *Айырбас, сауда жүргізілетін орын.* Орынбордың айырбас

с а р а й ы н д а сауда өсе бастады (ҚазССР тарихы). Семейдің жанындағы айырбас с а р а й ы қамалдан 15 шақырым жерде болды (ҚазССР тарихы).

АЙЫРБАСТА= е т. 1. *Бір заттың орнына баспа-бас екінші затты алмастырып алу.* Сол жолмен Қарқаралының қаракесектері қыс бойы ағылып жатады. Ағаш, ет, май, арқан-жіпке дейін айырбастап, поселкеден ішпермен астық алып қайтады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бабалардан қалған жалғыз байлығым, Ана тілім, биік туым, айбыным. Арманға да айырбастай бермейтін Тілісің сен ішімдегі қайғының (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Екі әйел алып шыққан заттарын жарты пұттай қара бидайға айырбастап алғаннан кейін қайтарында басқа жолмен жүрді (Ә.Шәріпов, Партизан.). 2. а у ы с. *Ауыстыру, алмастыру, өзгерту.* Артыңа қайырылмастай мені тастап, Жазбадың бір жылы сөз маған қастап. Адамдық бағанды бұл бүлдірмей ме, Кеткенің ескі досты айырбастап? (С.Сейфуллин, Өленд.). Жаман әкесін біреудің жақсы әкесіне кім айырбастайды? (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Тоғыз айдың ұзақты күн-түнінде, Сақтап сені жүрегінің түбінде. Айырбастап азабына өзінді, Дүниеге әкелді анаң білдің бе? (М.Әлімбаев, Лирика).

АЙЫРБАСТАЛ= е т. *Баспа-бас алмастырылу, ауыстырылу.* Астыққа айырбасталатын тұз бен шөп дайындауды дамыта түсу де қолымызда (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бәрі арзан, су тегін кетеді. Бір уыс ұнға, бір тостаған тарыға, бір зерен бидайға, бір табақ арпаға айырбасталды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АЙЫРБАСТАЛУ *Айырбастал етістігінің қимыл атауы.* Ала жорғадай жайсаң жылқының тұқым-тегі белгісіз көк қауырсын балапанға айырбасталуы Нұрмақтың ағайындарына ұнамаған-ды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

АЙЫРБАСТАТ= е т. *Алмастырту, ауыстырту.* Гүлжанның дүкеннен сатып алған көйлегін мамасы ұнатпаған соң қайта барып айырбастатып келді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

АЙЫРБАСТАТУ *Айырбастат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Айырбастатуға көнбеді.

АЙЫРБАСТАТҚЫЗ= е т. *Ауыстыртқызу, алмастыртқызу, айырбастатып бергізу.* ≈ Айырбастатқызып алды.

АЙЫРБАСТАТҚЫЗУ *Айырбастатқыз етістігінің қимыл атауы.* Егін науқаны қызып тұрғанда арбаға жегіліп жүрген арық өгіздерді

бастықтың атпен *а й ы р б а с т а т қ ы з у ы* жұмысты өндіре түсті (Б.Сокпақбаев, Алыс. ауыл.).

АЙЫРБАСТАТТЫР= е т. *Алмастырттыру, ауыстырттыру*. Мына шалғың тесе ғой, тіпті жүзі қайтып өтпей қалыпты. Бригадирге айтып *а й ы р б а с т а т т ы р ы п* алсайшы (К.Қазыбаев, Ызғар).

АЙЫРБАСТАТТЫРУ *Айырбастаттыр етістігінің қимыл атауы*. Мынау ескі етігіңді ертеңнен бастап жаңасына *а й ы р б а с т а т т ы р у ы ң* керек. Әйтпесе қар жауып кетсе, аяғың үсіп кетеді ғой (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

АЙЫРБАСТАУ *Айырбаста етістігінің қимыл атауы; алмастыру, ауыстыру*. Орыс, қазағы ат *а й ы р б а с т а у ғ а* құмар. Айырбастан кейін бірін-бірі «тамыр» десіп жүреді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Нарық – бұл өндіріс факторларын немесе оның нәтижелері мен шарттарын *а й ы р б а с т а у ғ а* байланысты болатын өндірістік қатынастардың белгілі бір бөлігі немесе жүйесі (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.).

АЙЫРБАСШЫЛ с ы н. *Айырбас қылуға құмар, әуес*. Бай болайын деген жігіт *а й ы р б а с ш ы л* келеді (Ауызекі).

АЙЫРҒЫ з а т. т е х. *Электр тізбектерін қосуға және айыруға арналған жылжымалы және жылжымайтын контактылар жүйесінен тұратын аппарат*. Пайдалану мақсатына қарай тұрмыстық және өнеркәсіптік *а й ы р ғ ы*, кернеу шамасына байланысты төмен және жоғары вольтты *а й ы р ғ ы*, іске қосу тәсіліне байланысты автоматты және автоматты емес (қолмен қосылатын) *а й ы р ғ ы* түрлері бар (ҚСЭ).

АЙЫРҒЫСЫЗ с ы н. *Айырып ажыратқысыз, танып алғысыз*. Әлімхан да бұлардан *а й ы р ғ ы с ы з* алғысыз болып сол жатқандардың тойына сіңісіп кетті (Ж.Жұмаханов, Солдат.). Айналамыз ың-жың еді, *А й ы р ғ ы с ы з* кім не деді. Өршеленген Жұман шермік «Өлтірі! Құнын берем!» – деді (Б.Майлин, Шығ.). Бөтен бір дыбыстар соқпақтың төменгі иілген тұсынан біресе сыбдырлап, біресе тына қалады. Не екенін *а й ы р ғ ы с ы з* («Лен. жас»). Егіз деп ойлау жөн тегі, Айырып алар кім түнде? *А й ы р ғ ы с ы з* ең кемі, ілулі тұрған киім де (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

АЙЫРҒЫШ с ы н. **1.** *Ажырата білетін, танығыш, ажыратқыш*. Педагог адам жастар арасындағы достықты да тез *а й ы р ғ ы ш*. Сыйластық, татулық бар жерде – жәрдем бар (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). **2.** *Сұрыптағыш, іріктегіш*. Илай Уитни 1793 жылы талшық

а й ы р ғ ы ш машинаны ойлап шығарғанға дейін бір қауақ мақтаны шитінен айыруға орташа бір жұмыс күні кететін (К.Маркс, Капитал).

АЙЫРҚОМ з а т. ж е р ғ. *Ат жауырынын қажымайтын етіп жасаған ер*. Ат жауыр болса, *а й ы р қ о м* салып міну керек (Ауызекі).

АЙЫРҚҰЙРЫҚ з а т. з о о л. <лат. *dermaptera*> *Құйрығының қиы екі айырық болып келетін шаянның түрі*. *А й ы р қ ұ й р ы қ* шаяндар шілде кезінде Сырдың жағасында құмырсқадай өреді (С.Мұқанов, Танд.). Хан емесің аянсың, *А й ы р қ ұ й р ы қ* шаянсың (Махамбет, Шығ.).

АЙЫРЛА= е т. *Егінді, шөпті айырмен жинау, ашалау*. Сақан мен Бекен жалаңаштанып алып, құстың мамығындай шөпті *а й ы р л а п*, лақтырып жатыр (З.Иманбаев, Кең аймақ). Бұл ауланың қарын күреді, Қарашаш *а й ы р л а п* шөп шашты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АЙЫРЛАН= е т. *Ашалану, тармақтанып бөліну*. Ал Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданында мұндай ерлердің алдыңғы қасы құранды ердікіндей екі *а й ы р л а н ы п* та жасалынады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ердің екі қапталына қайыңның бұтақсыз түзу кесінділері, ал екі қасына жуандау қайыңның екі *а й ы р л а н ғ а н* немесе кенет қисайып бүкірлене біткен тұстары қолданылады (Х.Арғынбаев, Қаз. ертұрман.).

АЙЫРЛАНУ¹ з а т. б о т. <грек. *dichotomia* – *dicha* – екіге бөліну, *tome* – айыру> *Бұтақтанудың бір түрі*. Балдырлар, саңырауқұлақтар, қыналар, мүктөрізділер және плаундар *а й ы р л а н у* арқылы бұтақтанады (Қаз. тілі термин. Биология).

АЙЫРЛАНУ² *Айырлан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Екі *а й ы р л а н у*.

АЙЫРЛАУ *Айырла етістігінің қимыл атауы*. Жол шетіндегі шөп қол шалғымен шабылып, әрқайсысы бір *а й ы р л а у д а н* қалмайтын кішігірім шөмелелер үйіліпті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

АЙЫРМА¹ з а т. **1.** *Өзгешелік, ерекшелік, айырмашылық, парық*. Әсерлену мен ішкі сезім арасында көп *а й ы р м а* бар. Әсерлену дене мен жанның қатынасуымен болатын көрініс (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазақ пен қырғыздың арасында, тіліндегі болмашы *а й ы р м а* болмаса, еш бөтендік жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Көкірегімді шабыт қысқан кезде мен, Жаратқанның айтқанына тез көнем. Сапар бірден жолға өкеліп салады, Қатар жүрген *а й ы р м а м* сол өзгеден (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** м а т. *Бір саннан екінші санды алғанда қалған*

қалдық. Бір санға басқа бір-екі санның *а й ы р м а с ы н* қосу үшін сол санға азайғышты қосып, шыққан нәтижеден азайғышты шегеруге болады (Алгебра). Осында көңіл аударатын бір мәселе: айнымалы (мұнда функцияны да айнымалы деп түсінеміз) мен оның шегінің айырмасы нольге ұмтылады, демек, айнымалы мен оның шегінің *а й ы р м а с ы* қандай шама болады (О.Жәутіков, Жоғары матем.). Сөйтіп, у-тің х-ке айқын тәуелділігі 3^x және 3^{-x} көрсеткіштік екі функцияның жарым *а й ы р м а с ы м е н* өрнектелетін болады (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

Айырмасы жер мен көктей. *Бір-біріне мүлдем ұқсамайды.* Ой-сана, білім-парасат жағынан шахтерлердің ол ұрпағы мен бүгінгі ұрпағы арасында да *ж е р м е н к ө к т е й а й ы р м а* бар екені айтпасақ та түсінікті («Қаз. әдеб.»).

Айырма танығысыз. с ө й л. *Айна қатесіз.* Жалпы айтқанда, өмірдегі қулығымен де, түсінінің суықтығымен де кеңсеге бітетін бюрократтан *а й ы р м а т а н ы ғ ы с ы з* болады (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙЫРМА² з а т. ж е р г. *Қойдың, сиырдың бақайында болатын сарып ауруы.* Қойда болатын құлық ауруын халық арасында «*а й ы р м а*», «мамыр», деп те атай береді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Сиырдың аяғы *а й ы р м а* болыпты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). «Батпақ ақсақ» ауруы ары қарай бақай арасындағы құндыздық терге шауып, көбеден бидайдай түйір өскені байқалады. Оны *а й ы р м а* немесе бақай арасындағы түйірге шығуына байланысты бір бидай дейді (Қаз. тіл. тарихы.).

АЙЫРМАҚЛЫҚ з а т. е с к і к і т. *Ажыратарлық, танырлық.* Өз адамдығын бұзбай ғана жөліб мәнфағат дөфты мұзарратларны *а й ы р м а қ л ы қ* секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады (Абай, Қара сөз.).

АЙЫРМАСЫЗ с ы н. *Өзгешелігі жоқ, бірдей.* Балаға тең көрінер бай мен кедей, Сүйеді жақсы, жаман, надан демей. Күнә, сұмдық дегенді ол білмейді, *А й ы р м а с ы з* ер, әйел, бәрі бірдей (С.Торайғыров, Таңд.).

АЙЫРМАШЫЛЫҚ з а т. *Өзгешелік, ерекшелік, айырма.* Соғыс кей кезеңде табандылықпен талап қою мен қаталдықтың арасындағы *а й ы р м а ш ы л ы қ т ы* жойып жібереді (Б.Момышұлы, Москва.). Жоғарыда аруана Африкалық және Азиялық түрге бөлінеді дегенбіз. Бұл түйе тұқымдарының бір-бірінен *а й ы р м а ш ы л ы ғ ы* бар (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

АЙЫРМҮЙІЗ з а т. з о о л. <лат. anti-locapra americana> *Қуысмүйізділер тұқым-*

дасына жататын, күйіс қайыратын жануар. *А й ы р м ү й і з* текесінің қысқа (30 см) және толықша келген мүйізі тік шығып, екі ұшы алшақтау әрі қайқылау болып өседі (ҚСЭ). *А й ы р м ү й і з дің* басқа қуыс мүйізділерден бір айырмашылығы – оның мүйіз қабығы жыл сайын күйлегеннен кейін түсіп, қайта шығып отырады (ҚСЭ).

АЙЫРМЫС з а т. с ө й л. *Айырмашылық, айырма.* Облыс еңбекші жұртшылығы көрсеткен еңбек пен жазушы біздің еңбегімізде сан алуан жақындық, текестік байланыстармен қатар бір *а й ы р м ы с* та бар (Алғы шептегі.). Индияның терістігінен бұл жақта үлкен *а й ы р м ы с* бары байқалады (М.Әуезов, Индия очерк.). Бұл біздіңше диалектілік *а й ы р м ы с* емес (М.Әуезов, Шығ.).

АЙЫРСАДАҚ з а т. *Балалардың тас атып ойнау үшін резеңке тартып жасаған кішкене аша ағашы.* Ернардың сөзін тыңдап отырып мен мынадай ойға шомдым. Бала кезімізде қолымызға *а й ы р с а д а қ* алып, онымен торғай ұяларын ататынбыз («Жас Алаш»).

АЙЫРТ з а т. ж е р г. *Адамның шаты.* Суының тереңдігі *а й ы р т т а н* келеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЙЫРТ= е т. *Жырттыру, қақ айыру.* Патшалық құрған жуандар – Жұрттан сорған жыландар. Жағасынан алдырып, Жағасын қашан *а й ы р т қ а н*? (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЙЫРТҚЫЗ= е т. *Ажыратқызу, ажырату.* Қара шыбын құжынап, үйдің ішіндегі не ақ, не қарасын *а й ы р т қ ы з б а й д ы* (С.Шарипов, Шығ.).

АЙЫРТҰЯҚ з а т. *Сиыр, қой, ешкі, елік, марал сияқты аша тұяқты жануарлар.* *А й ы р т ұ я қ* аң атаулының еркегі көктемнен бастап ұрғашыларынан бөлінеді... (С.Мұқанов, Саяхат.). Көп *а й ы р т ұ я қ т а р д а н* көтерілген шаң басыла бергенде, көкжал қорқау балаң ешкіні бұра тартып, қиралаңдатып жүргенін көзім шалды (Ө.Көшімов, Қарт аңшы.).

АЙЫРТҰЯҚТЫ с ы н. *Тұяқтары аша сияқты болып келген.* Аусыл ауруы – *а й ы р т ұ я қ т ы* малдардың ауруы (Ш.Қалықов, Қой ауру.).

АЙЫРТЫҒЫН з а т. т е х. *Тұрмыстық электр құрал-жабдықтарын электр желісіне қосып ажырататын тетік.* ≈ *А й ы р т ы - ғ ы н ы д ы* қосқышқа қосты.

АЙЫР-ТЫРМА з а т. *Шөп жинайтын құрал-сайман.* Шатырлы үйдің біржағы жүк машина, кузов толған, қолдарына *а й ы р т ы р м а* ұстаған жарқын жүзді балалар (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

АЙЫРУ Айыр етістігінің қимыл атауы. **1.** *Әртүрлі тәсілмен бір заттың бойынан басқадай бір затты ажыратып, бөліп алу, екішеп алу.* Орталық Қазақстанның боксит рудаларынан титан және темір *айыру* жұмыстары жүргізілуде (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Тітіркендіргіштерді қабылдау кезінде оларды жеке-жеке *айыру*, яғни анализдеу процесі жүреді (Адам анатом.). **2.** *Танып білу, ажырату, анықтау; сырын ұғу, түсіну.* Аласы малдың сыртында *Айыру* қиын адамның ішіндегі қылаңды (Базар жырау, Шығ.). Шамның түтіні үйдің ішін тұмандатып, көмескіге айналдырғандықтан, келгендердің қандай адам екенін *айыру* сырт кісіге қиын еді (Б.Майлин, Шығ.). Сұрайды бастан-аяқ қазы талдап, Тұрады үшеуінің сөзін аңдап. Қақ жарған қара қылды данышпанға, *Айыру* ақиқатын емес салмақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол күндердің арыз-тартыстарын тексергенде кім кінәлы, кім ақтан күйген екенін *айыру* тіпті қиын болатын (М.Әуезов, Әр жыл.).

Айыру аппараты. т е х. *Қайнату жолымен шикізаттардан түрлі сұйық өнімдер айыру үшін қолданылатын аппарат.* *Айыру* *аппараты* қарапайым айыру, фракциялық айыру, ректификация, бумен айыру, молекулалық айыру әдістеріне негізделген (ҚСЭ). Молекулалық әдіске негізделген *айыру* *аппараты* жанар май өндірісінде кең қолданылады (ҚСЭ).

Елдігінен айыру. *Елдің бірлігін, тұтас-тығын бұзу, ішіне іріткі салу.* Олардың ойы сүттей ұйып отырған халықты іштей іріту, аздырып тоздыру, елді *елдігінен айыру*, апатқа ұшырату еді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АЙЫРУЛЫ с ы н. *Тазартылған, арышылған.* Асылдай ақ күмістен *айырулы*-ай, Қасиетті бір мінезін абиұрлы-ай, Ақ бетің ақ жауқазын айға меңзес, Бұқардың бұлы қымбат ақ ұнын-дай (XIX ғ. қаз. поэт.).

АЙЫРУШЫ з а т. **1.** *Қандай да бір істің, шаруаның байыбына барушы, мән-мәнісін ажыратушы.* Әлі де көзін ашқан, ұйқысынан оянған қазақ баласы жоқ, оң мен солды, соқпақ пен жолды *айырушы* жоқ («Айқап»). **2.** *Құс тұскен, ит алған аңды босатып алушы.* Бағанағыдай емес, көк қасқыр... құлағы қалқиып жытып барады. Тақала бергенде жалтара бастады, алғашқы бетінен тайқып, жаңағы *айырушылар* келген адырға қарай бұрылды (Б.Шалабаев, Өмірде.).

АЙЫРША¹ з а т. с ө й л. *Шанышқы.* Профессор төмен тұқырайып, алдындағы тәрел-

кедегі тағамды *айырушам* е н түртпектей берді (З.Пашкин, Өмір.).

Айырша без. а н а т. <грек. thymus> *Омыртқалы жануарлар мен адам организміндегі иммундық жүйенің қалыптасуы мен оның қызметінің толық атқарылуын қамтамасыз ететін без.* *Айыруша безі* иммундық жүйенің орталық мүшесіне жатады. Ол көкірек қуысында орналасқан тақ көкірек және кеңірдектің екі қапталында жатқан жұп мойын бөліктерден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

АЙЫРША² з а т. с ө й л. *Айыртығын.* Пәтердің әр бөлмесінің қабырғасында екі-екіден тесік бар. Соған апарып *айыруша* н ы сұға салсақ, ток дегенің өзі-ақ ағылып келеді, қалағаныңша ала бересің, – деп нығыздай нүкте қойды да үлкен шаруа тындырған кейіппен профессорға қарады («Қаз. әдеб.»).

АЙЫРШЫ з а т. *Айырмен жұмыс істейтін, айыр ұстаушы.* Шөп жинауға *айырушылар* да келіп үлгерді («Лен. жас»).

АЙЫРШЫҚ з а т. с ө й л. *Екіге айырылатын, бұрылатын жер; айырық.* Бір кезде ол ағаштардың арасындағы *айырушыққа* тап болды (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

АЙЫРЫҚ з а т. *Өзеннің, жолдың т.б. екіге салалана бөлінетін жері.* Түркістан – Сібір жолының Пішпекке бармай, Семейге тартатын *айырығы* осы (І.Жансүгіров, Шығ.). Тоған екі *айырық* еді. Бірі станция жүрегіне тік құлап барады. Екіншісі қалтарыс *айырық* (Ғ.Сланов, Шалқар). Шыңғырған паровоз стрелканың *айырық* жеріне келіп, кейін қайтты (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

АЙЫРЫҚША ү с т. с ө й л. *Айрықша.* – Ә, ханымның Шоқаны осы ғой, шырағым, бақытты бол, көп жаса, – деп Етекбай Шоқан жайлы өз ықыласын *айырықша* арнап айтты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Гончаров өзінің романында Обломовтың образын өрістетте отырып, сол ортаға тән ұсақ мәселелерге *айырықша* тоқтайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Мұқият зерттеп қарағанда жұлдыздардың кеңістік орналасуында *айырықша* заңдылық бар екені анықталды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АЙЫРЫҚШАЛА = е т. с ө й л. *Айрықшала.* Әдетте автор романның басты кейіпкерінің іс-әрекетін, мінез-құлқын *айырықшала* н көрсетеді («Қаз. әдеб.»).

АЙЫРЫҚШАЛАН = е т. с ө й л. *Айрықшалан.* Екі түрлі дыбыстау мүшелерінің екі түрлі қызметіне қарай тіліміздегі дауыстылар түрлі-түрлі болып келеді де, олар сапа жағынан

бір-бірінен *айырылған* отырады (Қазіргі қаз. тілі).

АЙЫРЫҚШАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Айрықшалық*. Тілдің грамматикалық құрылысы – тілдің негізі, оның *айырылған* алық мәні болып табылады (Қазіргі қаз. тілі).

АЙЫРЫЛ = е т. 1. *Жыртылып кету, сөгілу*. О, шалбарың қақ *айырылып* ғой, – деп жүгіріп барып, қоржынынан бұрынғы қызыл мауыты шалбарын әкеліп, Сәрсенге ұсынды (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). 2. *Бөліну, тарамданып кету*. Бір күндері бұлардың жүріп келе жатқан жолы үш *айырылған* (Қаз. ертег.). 3. *Бір нәрсені қолдан шығарып алу, қол ұзу, ажырап қалу*. *Айырылып* арқанынан Әзім қалды, – Арқанды неге алдың! – деп, айғай салды (Абай, Шығ.). Іздеп емін таппасаң Әуелі Мақпал саған жоқ, Екінші онда маған жоқ, *Айырылып* балам қалғаның (Базар жырау, Шығ.). Ордаң опат, айырыл елдігіңнен, Босамасын басың бір шерлі күннен, Тоз-тоз болып ұрпағың әр қиянда, Билігіңнен *айырыл*, теңдігіңнен! (М.Мақатаев, Шығ.). Сауыр жерден *айырылып*, Қазақ елі жұқарды, Сауыр емес, шап болды, Заманға сай адамы – Қу заманға сұм басшы Сорымызға тап болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 4. *Біреуден біреу бөліну, ажырау*. Ғашықпын еш күмәнсіз, Бірыс емес, сор үшін. Көрісуге шыдамаспын, *Айырыл* алық сол үшін (Абай, Тол. жин.). Жиырма екі жасымда Мен *айырылған* жарымнан. Жарық сәуле көрмедім, Шыққалы ана қарнынан (Абай, Тол. жин.). Жүріп жолын таба алмас Бұқараның шөлінде Серігінен *айырылып* Адамасқан адам секілді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). 5. *Бөлек кету, бірге болмау, бірікпеу*. Қойшы енді, әулие болсаң, өзіңді жарылқа. Мен көптен *айырылмаймын* (Б.Майлин, Шығ.). Ағадан іні *айырылған*, атадан ұл, Ағайын арзандады қымбаттап пұл (М.Дулатов, Шығ.).

Абыройдан [беделден] айырылды. *Бедел, атақ, қадір-қасиеттен жұрдай болды*. Олардың ештеңесі кетпес, *абыройдан айырылған* бізбіз ғой (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Жұрт алдында *беделінен айырылған* Қожамқұл әйелінің келбетінен жүрегі қатты тіксінді (К.Оразалин, Ақ жазық).

Ақылынан айырылды. *Есінен танды, адасты, алжасты*. Ләйліні бермегенін Қайыс білді, Өткізді жылауменен күндіз-түнді. Сауыққа, ұйқы, тамақ бір қарамай, *Айырылып* ақылдан болды жынды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Олар шықты есіктен ханға өкпелеп, Көшеде

шулап және шулаған көп: «Хан мен уәзір *ақылдан айырылып* ты, Өлтірейік екеуін, жынды екен», – деп (Абай, Тол. жин.). Қоймайды жүз жиырма берген залым, *Айырылған* ақылданнан кетіп өлім (Базар жырау, Шығ.).

Екі елі айырылмады. *Үнемі қасында, жаңында болып ажырамады*. Абай бұл уақытта Қадырбай қасынан *екі елі айырылған жоқ* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Екі көзінен айырылды. *Су қараңғы болды, көрмей қалды*. Ол жаңа арада *екі көзінен айырылған* су қараңғы еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Есінен айырылды. а) *Талып қалды*. Көзін кейде ашып, кейде жұмып, дұғаның қасиетіне кездескен жандай *есінен айырылған* (К.Оразалин, Ақ жазық). ә) *Есі шығып, қатты састы*. Мені көріп сасып, *есінен айырылған* (Ауызекі).

Жүрегі [көкірегі] қарс айырылды. *Қатты күйінді*. Ақбала бұл таңды ұйқысыз атырды. Күйеуіне сыртын беріп теріс қарап жатқан күйінен тырп еткен жоқ, ауық-ауық *жүрегі қарс айырылып* күрсініп қояды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Талағы тарс айырылды. *Қатты ашуланды, бұлқан-талқан болды*. Сол кезде Әлжаппар Қодар келді, Жатқанын Қозыкөнің көзі көрді. *Талағы тарс айырылып* мұңдар құлдың, Кісіге жиындағы хабар берді (Қозы Көрпеш.).

АЙЫРЫЛУ *Айырыл етістігінің қимыл атауы*. 1. *Көз жазып қалу, жоғалту*. Тудан *айырылу* абыройдан, атақтан *айырылу* емес пе? (Ә.Әбішев, Пьеса.). 2. *Қол ұзу, ажырау*. Ескендір жалғыз өзі Үркіт кетті, Күйініп көзден жасын іркіп кетті. Тар жерде жан досыңнан *айырылу* – Тым қиын, бұл жүйкені құртып кетті (Қ.Тоғызақов, Өленд.).

АЙЫРЫЛЫС з а т. *Бөлініс, жіктеліс*. Драмада бір уақиғадан екінші уақиға, бір себептен екінші бір себеп туып отыратын, бірін-бірі күшейтетін белгілі байланыс болмақ, сондықтан байланыс, күшейіс, *айырылыс* деген үш жікке бөлінбек (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Айырылыс қазан. этн. көне. *Жайлау өзгертіп, көшетін кезде ауыл адамдарының бірін-бірі дәмге шақырысып, бір-біріне жақсы тілек білдіру рәсімі*. Көрші болған үйлер мен ағайын-туыс мал қамымен қоныс аударып, жайлау өзгертіп көшетін болған кезде ет асылып, барлығы әрбір үйден ет жеп, *айырылыс қазан* жасайды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

АЙЫРЫЛЫС = е т. *Бір-бірінен кетісу, ажырасу*. Бүгін дала желпінген күн, Албастылар серпілген күн, *А й ы р ы л ы с қ а н д а р* қосылып, Шаттық күйі шертілген күн (Б.Майлин, Шығ.). Ол екеуі келісе алмай, бірте-бірте аралары ашылып, алты айдан кейін *а й ы р ы л ы с т ы* (Е.Ысмайылов, Сын.). Кейде достан көңлі қалып *а й ы р ы л ы с т ы* да, қасымен табысып татуласты да (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АЙЫРЫЛЫСУ *Айырылыс етістігінің қимыл атауы*. Жас доспен қалаға келген соң *а й ы р ы л ы с у ғ а* тура келді (М.Иманжанов, Таныс қыз). Келер жыл бітпек оқу, ойландын ба, Таянып *а й ы р ы л ы с у д ы ң* түр кезі де (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

АЙЫРЫМ з а т. **1.** *Айырмашылық, өзгешелік*. Сол шаттықтың күнінде, Ана мен бала жырлайды, *А й ы р ы м* жоқ үнінде, Алалық жоқ тілінде (Халық ақындары). Сол жігіттен мұның *а й ы р ы м ы* қайсы? – деді жеңгесі («Жас Алаш»). **2.** *Айырылатын жер, айрық*. Жолдың *а й ы р ы м ы* на жеткенде машина тоқтап, ішіндегі адамдар сыртқа шықты («Қаз. әдеб.»).

Айырым интонация. л и н г в. *Екпін, әуен сияқты дауыс құралдары арқылы ерекшеленген сөз ағымы маңызды бөлігінің айтылу әуезі*. Жеке сөзді не сөз тіркесін *а й ы р ы м и н т о н а ц и я* м е н айту арқылы жасалған сөйлемді атаулы сөйлем дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

АЙЫРЫП-ҚОСҚЫШ з а т. т е х. *Токтың бағытын өзгертіп отыратын тетік*. Қажетті температура *а й ы р ы п-қ о с қ ы ш* арқылы беріледі («Білім және еңбек»).

АЙЫРЫС = е т. *Ажыратысу, есептесу*. Есебі, сенің қызығың осы үйде ме еді, – деді Нұрқат. – Кімнің қызығы қайда, кейін *а й ы р ы с а р м ы з*, отырсайшы! (З.Шашкин, Сенім).

Есеп айырысты. а) *Есептесті, тиісті ақшасын төледі*. Күнұзын балық өлшеп алып, балықшылармен *есеп айырысып*, сан сапалақ жұмыс қатты шаршатты (З.Шүкіров, Ғажайып.). Официантқа *есеп айырысқан* н а н кейін милиционер үшеумізді де бөлімшеге әкелді (М.Гумеров, Үш күн). ә) *Өшін алды, кезін алды*. Нұрқаттың сүйетінін біле тұра арасына түсіп жүргенін көрмейсің бе, осыны да туыс, бөле дейді, туф!.. Әй, бір реті келе ме, жоқ па – *есеп айырысатын*... (З.Шашкин, Сенім).

Түс айырысты. *Түс шайысты, ренжісті*. Біреумен шындап *т ү с а й ы р ы с ы п* сөйлескенде [Раушанның] қарындашқа жармасатын әдеті (З.Шашкин, Сенім).

АКАДЕМИЗМ [франц. academicisme] з а т. **1.** *Ғылыми зерттеулер мен оқу дәрістерінің практикаға байланыссыз таза теориялық бағыттылығы*. ≈ Тіл ғылымындағы *а к а д е м и з м*. **2.** *Бейнелеу өнерінде XVI–XIX ғасырлардағы көркемсурет академияларында туып қалыптасқан, көне заман мен қайта өркендеу дәуіріндегі өнердің сыртқы формаларына еліктеу негізінде құрылған классикалық өнер бағыты*. *А к а д е м и з м* XVI ғасырдың аяқ шенінде Италияда туып, көркемөнердегі ресми бағыт ретінде XVII–XIX ғасырларда басқа елдерге тараған (ҚСЭ). **3.** *Белгілі бір классикалық ұлгілерді, қалыптасқан дәстүрлер мен ережелерді ұстану (поэзияда, балет және т.б.)*. Қазір көп ретте режиссерлер *а к а д е м и з м* е н аулақ, творчестволық ойға бейім сияқты («Соц. Қаз.»). ≈ Қазақ балет өнеріндегі *а к а д е м и з м*.

АКАДЕМИК з а т. **1.** *Ғылым академиясының толық мүшесі ретіндегі ғалымның ғылыми атағы*. Қазақстанда болып қайтқан *а к а д е м и к* П.С. Паллас қазақтардың тері илеудегі шеберлігін атап көрсеткен (ҚазССР тарихы). Воронина *а к а д е м и к* Қ.Сәтбаевтің портреттерін жасады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Тиісті академияға сайланған ғалым, суретші, скульптор және т.б. атағы*. **3.** *а у ы с*. *Шебер, өз ісіне жетік білгір адам*. Ой, шебер-ақ, көп жұрт оны үй қалаудың *а к а д е м и г і* деп атайды (Е.Калиев, Рудный.).

АКАДЕМИЯ [грек. akademia] з а т. **1.** *Ғылым-білімді, өнерді дамыту міндеті болып табылатын ең жоғарғы ғылыми мекемелердің атауы*. ≈ Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым *а к а д е м и я* с ы. Ғылым *а к а д е м и я* с ы Қазақстанда 1946 жылы құрылды (ҚҰЭ). **2.** *Білімнің арнаулы бір саласымен байланысты жоғары дәрежелі оқу орны*. ≈ Басқару *а к а д е м и я* с ы. ≈ Қоғамдық ғылымдар *а к а д е м и я* с ы.

АКАДЕМИЯЛЫҚ с ы н. *Академия, академияға қатысты*. Бұл еңбектердің бәрі де *а к а д е м и я л ы қ*, басқа химиялық журналдарда да жарияланды («Соц. Қаз.»). Бұлардың кейбіреулері (Молда Мұса, Тұрмағамбет, т.б.) туралы *а к а д е м и я л ы қ* еңбектерде тараулар бар («Қаз. әдеб.»).

Академиялық есу. с п о р т. *Есу спортының бір түрі*. *А к а д е м и я л ы қ е с у* спорты XIX ғасырдың бірінші жартысында Ұлыбританияда пайда болды (ҚҰЭ). Қазақстанда *а к а д е м и я л ы қ е с у* алғаш 1968 жылы Теміртауда жолға қойылды (ҚҰЭ).

Академиялық жыл. *Жоғары оқу орындарында семестр, сессияларды қамтитын оқу жылы.* ≈ Бір а к а д е м и я л ы қ ж ы л ішінде.

Академиялық сағат. *Мектептегі және жоғары оқу орындарында өткізілетін лекция, сабақ үшін белгіленген уақыт мөлшері (45–50 мин.).* ≈ Екі а к а д е м и я л ы қ с а ғ а т көлемі.

Академиялық сарын. **Академизм** (классикалық үлгілерді, қалыптасқан дәстүрлер мен ережелерді ұстану). Мен үшін сол алғашқы кітаптың жөні бөлек. Тіпті осы тақырыпқа ауысып жүргенімнің бір себепкері Олжастың «Аз и Я» кітабы десе де болады. Ал мына кітабы тым а к а д е м и я л ы қ с а р ы н д а ж а з ыл ған екен («Алматы ақшамы»).

Академиялық театр. *Орындаушылық шеберлігі аса жоғары деңгейдегі шығармашылық ұжымдарға (театрларға) берілетін құрметті атақ.* Қазақтың а к а д е м и я л ы қ опера және балет т е а т р ы өркендеген мәдениетіміздің басты айғақтарының бірі («Қаз. әдеб.»). Алғашқы а к а д е м и я л ы қ т е а т р атағы Ресейдің байырғы музыка және драма театр ұжымдарына (мыс. Мәскеудегі Үлкен, Кіші, Көркем театрлар мен Санкт-Петербургтегі Александрин, Мариин және Михайлов театрларына) берілді (ҚҰӘ).

АКАРИЦИДТЕР з а т. м е д. <грек. акагі – кене және лат. caedo – өлтіру> *Кене жойғыш дәрілер.* А к а р и ц и д т е р д ің түрін таңдау, қолдану тәсілі мен мерзімін белгілеу олардың уытына және кенелердің түрлеріне байланысты (ҚҰӘ).

АКАРОЛОГИЯ [грек. akari – кене, logos – ілім] з а т. з о о л. Зоология ғылымының кенелерді зерттейтін саласы. А к а р о л о г и я – ауылшаруашылық акарология, малдәрігерлік акарология, медициналық акарология болып бөлінеді. Ол кенелердің фаунасын, морфологиялық және анатомиялық құрылымын, физиологиялық, экологиялық ерекшеліктерін, шығу тегін, кластарға бөлінуін зерттейді (ҚҰӘ).

АКАЦИЯ [лат. acacia] з а т. б о т. *Хош иісті ақ гүлі бар ағаш.* Аралардың балды ең көп жинайтын өсімдіктері жөке ағашы мен а к а ц и я («Лен. жас»). Алма ағаштың түбірінен, Тәрбиеші тауыпты. А к а ц и я гүлімен, Бүркеп біреу жауыпты (М.Әлімбаев, Орақ – олак.).

АКБАР [ар. أكبر] с ы н. д і н и. Ұлы, ең зор деген Алланың теңеуі. Ең, көңіл, білсең, шөл дүр жұртқа раһбар, Болғанда нәби мүрсал, һәм

пайғамбар. Құлағың екі бірдей тұт сөзіне, Мухаммед дүр, ол – саруар, Алла а к б а р (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

АКВАКЕШЕН з а т. 1. *Құрлықта ландшафты бөлген тәрізді мұхитты бөліктерге бөрудің табиғи өлшем бірлігі.* Әдетте, а к в а к е ш е н жағалау алабынан белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экология). 2. х и м. *Су молекулаларының қатысуымен түзілетін химиялық қосылыстар.* Көп зарядты катиондар сулы ерітінділерде әрдайым а к в а к е ш е н д е р түзеді (ҚҰӘ).

АКВАЛАНГ [лат. aqua – су, lung – жеңіл] з а т. *Су астында жүзетін адамдардың тыныс алуы үшін арнайы істелген, ішіне сығылған ауа толтырылған аппарат.* А к в а л а н г қазір барлық елдерге таралды. Ол кемелерде, су астын зерттеу жұмыстарында, балық аулауда, спортта т.б. кеңінен қолданылады (ҚСӘ).

АКВАМАРИН [лат. aqua marina – теңіз суы] з а т. м и н. *Силикаттар класындағы минерал-берилдің бір түрі; мөлдір кристалдары көгілдір түсті болып келетін, зергерлік істе қолданылатын асыл тас; зүбәржат.* Хром қосылысы араласқанның көкшіл жасылын а к в а м а р и н деп атайды (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). А к в а м а р и н н ің кристалдары көгілдір, көгілдір жасыл, жасыл көк, сұрғылт көгілдір болып келеді. А к в а м а р и н гранит, гнейс, грейзен, кристалдық тактатастар мен кварц желілерінде кездеседі (ҚҰӘ).

АКВАМЕТРИЯ [лат. agua – су, metreo – өлшеймін] з а т. *Әртүрлі зат құрамындағы судың мөлшерін анықтайтын әдістер.* А к в а м е т р и я заттардың толық анализін жүргізгенде, ондағы судың мөлшерін білу, анықтайтын заттың проценттік құрамын дұрыс есептеу үшін қажет (ҚСӘ).

АКВАРЕЛЬ [франц. aquarelle, ит. acquerello] з а т. 1. *Суға тез езіліп және тез шайылатын өсімдік желімі қосылып жасалған бояу.* А к в а р е л ь м е н көбіне қағаз бетіне, сирек ұшырасқанымен, пергаментке, жібек мата, піл сүйегіне т.б. заттарға сурет салынады (ҚСӘ). Оның ішінде майлы бояумен салынған совет суретшілерінің 430 шығармасы, а к в а р е л ь м е н салынған 680 суреті бар («Лен. жас»). 2. *Акварель бояумен салынған сурет.* Соның бірі Гончаровтар семьясының үрім-бұтағы әкеліп тапсырған 30-жылдардың әртүрлі документ қағаздары мен қымбат а к в а р е л ь болып табылады («Лен. жас»). Қазір бейнелеу өнерінде а к в а р е л ь ге зор мән беріледі (ҚСӘ).

АКВАРИУМ [лат. aquarium] з а т. *Балық, су жануарлары мен өсімдіктерін өсіруге*

арналған, ішін суға толтырған шыны ыдыс немесе жасанды су айдыны. Ғылымда *аквариумды* экологиялық жүйенің қарапайым моделі деп қарап, ондағы топырақ пен судың құрамының өзгеруіне, өсімдіктер мен жануарлардың тіршілігіне бақылау жасап, ғылыми тұрғыда баға беруге болады (ҚҰЭ). Мүйіз жапырақ өскен *аквариумдағы* су жәндіктері мен микробтардың да өліп қалатындығына әбден көзіміз жетті (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Сары алтындай жарқыраған табан балықтар осы күнгі *аквариумдарда* өсірілетін алтын балықтардың арғы атасы болып саналады (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.).

Аквариум балықтары. *Үйдегі, хайуанаттар паркі мен ғылыми мекемелердегі арнайы ыдыста – аквариумда өсірілетін балықтар тобы. Аквариум балықтарының* жүздеген түрлері кездеседі. Ең кең тараған түрлері – гуннилер, семсерқұйрық, сотқар балық, горамиллер, хромис, скалерия, жайыншалар, барбус, кардинал, алтын балық, комета, шілтеқұйрық, құбылмалы балық т.б. (ҚҰЭ).

АКВАРИУМШЫ з а т. с ө й л. *Аквариуммен шұғылданушы. Ленинградта 1958 жылы тұңғыш аквариумшылар* клубы ашылды, ондағы аквариумдарда өсірілген сан алуан балықтар түрі еріксіз көз тартады (Қ.Қайымов, Су асты.). Көп ұзамай-ақ Германияда балық өсіріп, оған тәжірибе жасаушы *аквариумшылар* көбейіп кетті (Қ.Қайымов, Су асты.).

АКВАТОРИЯ [лат. aqua+torium] з а т. *Теңіз бетіндегі белгіленген шекарасы бар телім немесе теңіз портының – гаванның су айдыны. Порт акваториясының* құрамына оған кіре беріс су жолы рейд пен кеме тоқтайтын, жүк түсіретін және жүк тиейтін орын, құрал-жабдықтар орналасқан ішкі гавань кіреді (ҚСЭ). Арал теңізі айдынының тартыла түсуі Барсакелмес қорығына да өзінің кері әсерін тигізіп бағуда. Осынша мезгіл аралығында теңіздің *акваториясы* екі еседен астам азайып, судың мөлшері 5 есеге кеміген, толқын деңгейі 20 метрге төмен түсіп, жағалаулар сызығы 70–150 шақырым аралығында кейінге шегінген («Егемен Қазақстан»).

АКИНАК [грек. akinakēs] з а т. к ө н е. *Қысқа семсер; қоян-қолтық ұрыста жауды шаңшуға арналған қару.*

АККОМОДАТТАНУ з а т. б и о л. <лат. accomodatio> *Ағзаның немесе қандай да бір биологиялық тіндердің сыртқы қоздырғыш-тараға бейімделуі. Физиологиялық аккомодаттану* тіндердің (жүйке, бұлшық ет)

біртіндеп күшейетін сыртқы қоздырғыштарға бейімделуі (ҚҰЭ). *Көз аккомодаттануы* – көздің әртүрлі қашықтықтағы заттарды анық көруге бейімделуі (ҚҰЭ).

АККОМОДАЦИЯ [лат. accomodatio] з а т. 1. б и о л. **Аккомодаттану.** Аккомодаттану, *аккомодация* – биология мен медицинада бейімделу (адаптация) ұғымына жақын және белгілі бір процестерге байланысты қолданылатын термин (ҚҰЭ). 2. л и н г в. *Бір дыбыстың екінші дыбысқа игеріле өзгеруіндегі бейімділік. Жасалу бағытына қарай аккомодация* ілгерінді және кейінді *аккомодация* болып екіге бөлінеді (Тіл білімі сөздігі). *Аккомодация* болып екіге бөлінеді (Тіл білімі сөздігі). *Аккомодация* құбылысында қазақ тілінде негізінен дауыстылар дауыссыздарды дауыстың қатысуы және айтылуы жағынан өзіне бейімдеп тұрады (Қаз. грамм.).

АККОМПАНеМЕНТ [франц. accompagnement] з а т. м у з. *Белгілі бір музыкалық аспаппен сүйемелдеу.* Әннің мүмкіндіктері орасан зор: оны оңай есте сақтауға, сондай-ақ *аккомпанементпен* орындауға болады («Қаз. әдеб.»).

АККОМПАНИАТОР [франц. accompagnateur] з а т. м у з. *Белгілі бір музыкалық аспаппен сүйемелдеуші.* Орынбор губерниялық оқу бөлімінің музыка секторы жасаған концерттік группа тізімінде А.Затаевич *аккомпаниатор* деген атпен тұр («Қаз. әдеб.»).

АККОРД [ит. accordo] з а т. м у з. *Түрлі жиілікте бірнеше музыкалық дыбыстардың бір мезгілде үндесуі, үйлесуі. Аккорд – 3–4, не одан да көп бір мезгілде орындалатын (ойндалатын) дыбыстардан құралады (К.Қуатбаев, Қыск. муз. сөздік). Апырмай, мына Хачатурян-дарды алсақ, бір артық, мәнсіз аккорды* жоқ болып келеді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

АККОРДЕОН [франц. accordéon] з а т. м у з. *Екі қолмен басып ойнайтын фортепьянолық пернесі бар, баян тектес музыка аспабы. Бір күні класс ішінде аккордеон* ойналып, ән шырқалып, бейне бір той, думан, сауық кеші өтіп жатқандай болды («Соц. Қаз.»). Қолындағы *аккордеонын* құлаштай сермеп, «Уа, ардақты елім...» деп бастай жөнелген Қасымханға көпшілік қосылды да кетті («Лен. жас.»).

АККОРДТЫҚ с ы н. э к о н. *Келісімді шарт бойынша істелетін; кесімді. Бізде бригада мүшелеріне еңбекақы аккордтық сыйлық* тәртібі бойынша төленеді («Лен. жас.»).

Аккордтық жалақы. *Фирмалар мен кәсіпорындарда қызметкерлер мен жұмысшыларға кесімді еңбекақы төлеудің бір түрі.*

А к к о р д т ы қ ж а л а қ ы н ы ң көлемі алдын ала келісіледі, ал төлемақы келісімде көрсетілген көлемдегі толық біткен жұмысқа ғана төленеді (ҚҰЭ).

АККРЕДИТАЦИЯ [лат. *accredere*] з а т. д и п л. **1.** Халықаралық құқық саласында дипломатиялық өкілдік басшысының қызметке тағайындалуы мен кірісу процедурасы. **2.** Мекемелердің (оқу, ғылыми) мемлекеттік стандарттарға сәйкестігін бекіту. ≈ Мемлекеттік а к к р е д и т а ц и я д а н өткен университет.

АККРЕДИТИВ [нем. *Akkreditiv*] з а т. э к о н. Ақша сақтаушыларға халық банкінен берілетін ақша құжаты. Қолма-қол ақшасыз есептеудің түрі ретінде а к к р е д и т и в халықаралық коммерциялық операциялар бойынша есеп айырысуда және ұйымдар арасындағы төлемдерді жүзеге асыруға қолданылады (ҚСЭ). А к к р е д и т и в сатып алушының тапсыруы бойынша және соның қаражаты есебінен контрагентке қызмет көрсететін банкте ашылады, ол жеткізушінің міндеттеме орындалған бойда дереу өнім үшін төлем алуына мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АККРЕДИТЕЛ= е т. д и п л. Басқа елдің үкіметі жанындағы дипломаттық өкілдің қызметке ресми кірісуі. Дипломат шетел мемлекетінің басшысына өзінің сенім грамотасын тапсырған кезден бастап а к к р е д и т е л г е н деп есептеледі (Саяси сөздік).

АККУЗАТИВ [лат. (*casus*) *accusativus*] з а т л и н г в. Табыс *септігі*.

АККУМУЛЯТОР [лат. *accumulator*] з а т. ф и з. Электр я жылылық энергияларын бір жерге жинайтын аспап, энергия жинауға арналған құрылғы. Ординарец жіңішке сым темірдің ұшын а к к у м у л я т о р ғ а тигізгенде электр жарығы шағын столға мол сәулесін төкті (К.Тоқаев, Тасқын). Қорғасын түрлі құймалар даярлауда, типографияда, а к к у м у л я т о р пластиналарын жасауда, бояу өнер кәсібінде және т.б. орындарда қолданылады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Қазақстанда 1970 жылдан Талдықорған қаласында сілтілі және қорғасынды а к к у м у л я т о р шығарылып келеді (ҚҰЭ).

АККУМУЛЯТОРЛЫ с ы н. Аккумуляторы бар. Оның қалта радиосындағы а к к у м у л я т о р л ы батареясы әлі де бір тәулікке жарайды («Лен. жас»).

АККУМУЛЯТОРШЫ з а т. Аккумулятор тетігін игерген маман. Отыздың үстіндегі мари жігіті электр слесары, әрі а к к у м у л я т о р ш ы («Соц. Қаз.»).

АККУМУЛЯТТАН= е т. г е о л. Геологиялық түзілістердің жер бетіне немесе су түбіне жиналуы. Аккумуляттану нәтижесінде а к к у м у л я т т а н ғ а н жер бедері қалыптасады (ҚҰЭ).

АККУМУЛЯТТАНУ з а т. г е о л. <лат. *accumulatio*> Құрлық бетінде немесе су алабында, өзенде минералдық заттардың немесе органикалық қалдықтардың жиналуы. Жиналу орындары мен пайда болу себептеріне қарай а к к у м у л я т т а н у д ы ң теңіздік, көлдік, өзендік, желдік, мұздық, органогендік т.б. түрлері бар (ҚҰЭ).

АККУМУЛЯЦИЯ [лат. *accumulatio*] з а т. г е о л. Аккумуляттану. Жер бедерінің өзгеруіне а к к у м у л я ц и я да әсер етеді. Аккумуляцияның екі жақты маңызы бар: ол жаңа тау жыныстарының құралуы үшін материал жетістіріп береді және жер үстіндегі су алып жатқан аймақтар мен құрғақ жердің ауданын өзгерте отырып, рельефтің жазықтық формасын түзеді (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). А к к у м у л я ц и я – денудацияға кері және онымен байланысты процесс (Қаз. тілі термин. Геология.).

АКПИНОЛ з а т. б и о л. Өсімдіктің өсуін реттейтін иіссіз, улылығы өте аз, ақ тұсті қатты цнтақ зат. А к п и н о л өсімдікке қажетті қоректік заттардың көп жиналуына, оның ерте гүлдеп, пісіп-жетілуіне әсер етеді (ҚҰЭ).

АКР [ағыл. *acre*] з а т. Англия мен Америкада 4047 шаршы метрге тең жер өлшеуі. Англия мен АҚШ-та 1 а к р = 4047 м², ал Ирландия мен Шотландияда а к р д ы ң бұдан сәл өзгеше өлшемдері де қолданылады (ҚСЭ).

АКРИЛ: акрил қышқылы. х и м. Түссіз, өткір иісті сұйық зат. Өнеркәсіпте оны ацетиленнен, этиленциангидриннен алады. А к р и л қ ы ш қ ы л ы полимерлер өндірісінде қолданылады (ҚҰЭ).

АКРИЛАТТАР з а т. х и м. Акрил қышқылының эфирлері немесе оның тұздары. А к р и л а т т а р судан жеңіл, әрі онда нашар ериді. Барлық а к р и л а т т а р полимерлену реакциясына бейім келеді (ҚҰЭ).

АКРИХИН [лат. *acris*] з а т. м е д. Безгек ауруын емдейтін түсі сарғыш, өте ащы цнтақ. Хининнен кем түспейтін елімізде а к р и х и н дәрісі алынды (Зоология).

АКРОБАТ [грек. *akrobates*] з а т. с п о р т. Цирк гимнастикасының шебері. Алуан түрлі костюм киген күлдіргіштер (клоун), биікте шарықтайтын гимнастар, неше алуан а к р о

баттар бас айналарлық биікте ойын көрсетіп, жарнамалардан елге қарап, жұртты шақырып тұрды (М.Танекеев, Қажымұқан).

АКРОБАТИКА з а т. 1. *Құш жұмсай орындалатын дене шынықтыру жаттығуларының бір түрі. А к р о б а т и к а* біздің заманымыздан бұрын шамамен 2300 жылы Ежелгі Египетте, Грецияда т.б. елдерде пайда болды (ҚҰЭ). 2. *Цирк өнерінің жанры. А к р о б а т и к а* бергін келе цирк аренасына көшіп, жаттығулары күрделене бастады (ҚҰЭ). 3. *Спорт түрі. Ойыншылар жеңіл атлетикамен, гимнастикамен, а к р о б а т и к а м е н*, суда жүзумен, спорттың басқа да түрлерімен айналысады («Лен. жас»). Онда оқушылар бокспен, *а к р о б а т и к а м е н*, спорттың басқа да түрлерімен шұғылданады («Халық мұғ.»).

АКРОБАТИКАЛЫҚ с ы н. *Акробатикаға тән.* Біз көріп жүрген олимпиадаларда әркім өз халінше мынадай өнерлердің түрлерін көрсетіп жүр: хор және ән, көркем сөз оқу, домбыра оркестрі, *а к р о б а т и к а л ы қ* ойындар, би т.б. («Лен. жас»).

АКРОБАТТЫҚ с ы н. сөйл. **Акробатикалық.** Сәнді етіп салынған осы үлкен ашық манежде атпен *а к р о б а т т ы қ* түрлі өнер көрсетіледі (Т.Әлішеров, Өнерпаз.).

АКРОӨЛЕҢ з а т. ә д е б. *Әр жолдың басқы әріптерін жоғарыдан төмен оқығанда, белгілі бір сөз, кісі аты т.б. шығатындай етіп жазылған өлең.* Абайдың «Әліп-би» өлеңінде араб алфавиті әріптерінің аттары берілген. *А к р о ө л е ң* жұмбақта т.б. қолданылады (ҚСЭ).

АКРОПОЛЬ [грек. akrotychic, акрос – биік, polis – қала] з а т. с ә у л е т. *Ежелгі гректердің биік төбе басына салынатын бекінісі. Бекіністі қоршай қала үйлері орналасады. Дүние жүзіне әйгілі Афина, Парфенон, Эрехтейон, Ники-Аперос сияқты қалалар мен ғибадатханалардың а к р о п і л і н д е* сәулет өнерінің тамаша үлгілері сақталған (ҚҰЭ).

АКСЕЛЕРАТОР [лат. accelerare] з а т. э к о н. *Экономикада тұтыну шығындары көлемінің өзгеруіне байланысты туындаған күрделі жұмсалым көлемінің өзгеруін сипаттайтын көрсеткіш. А к с е л е р а т о р* акселерация қағидатының мәні экономикадағы тұтыну шығындарының серпінін инвестиция көлемінің серпініне ықпал жасайтынында (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АКСЛЕРАЦИЯ [лат. acceleratio] з а т. 1. б и о л. *Азаның белгілі бір даму сатысында ұрықтың бір бөлігінің тез жетілуі.* Орыс ғалы-

мы А.Н.Северцов онтогенез кезінде кейбір органдардың қалыптасуын және оның басқа органдарға қарағанда, жылдамырақ дамуын *а к с е л е р а ц и я* терминімен көрсетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 2. а н т р. *Соңғы 100–250 жыл ішіндегі балалар мен жасөспірімдер бойының өсуі мен физиологиялық даму жеделдігі. ≈ А к с е л е р а ц и я* салдары.

АКСЕЛЕРОМЕТР [лат. accelero – үдетемін, грек. metreo – өлшеймін] з а т. т е х. *Ұшатын аппараттың (ұшақ, ракета), кемеңің, автомобильдің және т.б. үдеу және баяулау шамасын көрсететін аспап. А к с е л е р о м е т р* қозғалыс түріне байланысты сызықтық және бұрыштық акселерометр, атқаратын қызметіне қарай уақыт немесе жол функциясы ретінде үдеу өлшеуіш акселерометр және тез өтетін процестер үдеуінің ең жоғарғы шамасын өлшейтін максимальдық акселерометр болып бөлінеді (ҚСЭ).

АКСЕССУАР [франц. accessoire] з а т. 1. т е а т р. *Сахна жиһаздары: оқиға көрінісін бейнелейтін заттар. ≈ Сахна а к с е с с у а р ы.* 2. а у ы с. *Басты бір нәрсенің қосымша, толықтыратын бөлшектері.*

АКСЕЛЬБАНТ [нем. Achselband] з а т. ә с к. *Шені жоғары әскери адамдардың парадтық киім нысанының бір бөлігі, металл ұштығы бар, ықытан асыра салатын бау. ≈ А к с е л ь б а н т ы* бар мундир.

АКСИОЛОГИЯ [грек. axios – құндылық, logos – ілім] з а т. ф и л о с. *Құндылықтар жүйесі туралы ілім. А к с и о л о г и я* ұғымы XIX ғасырдың ақыры мен XX ғасырдың басында пайда болды (ҚҰЭ).

АКСИОМА [грек. axioma] з а т. т е р. *Дәлелдеуді қажет етпейтін ғылыми айқын, даусыз ереже.* Қазіргі уақытта аксиомалық әдіс математиканың барлық салаларына енді. *А к с и о м а л а р* – математиканың арқауы (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Евклид «Бастамаларының» бірінші кітабын анықтамалар мен *а к с и о м а л а р д а н* бастайды. Мысалы, бірінші кітаптың басында 23 анықтама, сонан кейін бес постулат және бес *а к с и о м а* келтіріледі (А.Көбесов, Математика.). *А к с и о м а ғ а* айналған бір ақиқатты қайталайық: әдебиет – өмірдің, біздің санамыздан тыс болмыстың бейнесі («Қаз. әдеб.»).

АКСИОМАЛЫҚ с ы н. *Аксиомаға тән.* Менің алдымда жауап берген Петр Дмитриев жолдас бізге қойылған «айыптың» айып емес екендігін дәлелдеп өтті. Бұған қосар нәрсе мына төмендегі *а к с и о м а л ы қ* жағдай (Х.Есен-

жанов, Тар кезең). Соған қарамастан «Бастамалар» күні бүгінге дейін математика және басқа ғылымдарды *аксиомалық*, дедуктивтік тәсілмен баяндаудың тамаша үлгісі болып отыр (А.Көбесов, Математика.).

Аксиомалық әдіс. ғыл. *Ғылыми теорияны аксиомалар деп аталатын негізгі тұжырымдар арқылы құру тәсілі. Аксиомалық әдіс* т.п. пайдаланудың үлгісін Евклид өзінің атақты «Негіздер» деп аталатын еңбегінде көрсетті (ҚҰЭ). Математикада *аксиомалық әдіс* Евклидтен басталады, оның «Негіздер» атты шығармасында бес аксиома және бес постулат барлығы жайлы жоғарыда айтқанбыз (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

АКТ [лат. actus] з.т. **1.** *Болған оқиға, болған әрекет.* Жастардың некесі – қоғамдық маңызы бар *акт* («Қаз. әдеб.»). 1941 жылы 22 июньде фашистік Германия шабуыл жасады. Бұл опасыздық *акт* шабуыл жасаспау туралы совет-герман договорының болуына қарамастан жасалған еді («Соц. Қаз.»). **2.** *Мемлекеттік, қоғамдық маңызы бар қаулы-қарар.* ≈ Жер туралы *акт*. **3.** *Белгілі бір шындықты, оқиғаны растайтын құжат.* Ақшаның жартысын өзіне қалдырып, қалған жартысына *акт* жасады. *Актиге* айыпты тағы екі куә қол қойды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Авария болған күннің ертеңінде әлгі шофер бейшараны түрмеге отырғызбақ болып, милиционерлер *акт* жасап алып кетіпті (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Төбелескен екі жігітті Ахмет *акт* жасап, бес жылдан бергізіп, айдатып жібереді (Т.Нұртазин, Мұрат). **4.** *өнер. Драмалық шығармалар немесе театр қойылымдарының аяқталған бір бөлігі; бөлім.* Көрушілердің көзінше *акт* арасында шымылдықты жаппай, сахнаны өзгертетін Мейерхольд театрының дәстүрінше, Мұқан біздің көзімізше киімін қағып, сілкіп, галстугін байлап, шашын тарап, өзін тәртіпке келтірді (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Қазақ театрында М.О.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пен «Қарағөз» трагедиялары төрт, ал «Тас түлек» пьесасы бес *актиге* бөлінген (ҚҰЭ).

Акт залы. *Оқу орындарында, ғылыми мекемелерде т.б. салтанатты мәжіліс өтетін орын.* Концерт консерваторияның кішірек *акт залы* нда өтті (С.Мұқанов, Алып. адым.).

АКТЕР [франц. acteur] з.т. **өнер.** *Драмалық спектакльдер мен кинофильмдердегі рольдерді кәсіби орындаушы.* Қанабек – *актер*. *Актёр* болғанда рольді пьесада көрсеткендей жай ойнап қана қоятын *актер* емес. Онда

сезіну басым («Қаз. әдеб.»). Аса көрнекті итальян *актері* Эрнесто Россидің: «Ромеоны қалай ойнау керектігін жетпіске келгенде ғана білесің, алайда оны он жеті жасыңда ойнауға тисіссің» деген тамаша сөзі бар («Егемен Қазақстан»). Жеңіл-желпі өткінші рольдермен *актер* еш уақытта талантын аша алмайды («Қаз. әдеб.»). Өсектер де тиылып есектер де, Ұқсап қапты мүләйім жас *актерге*. Халқым барда қайырымды қарайлайтын Даңқым менің тіршілік жасапты ерде (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

АКТЕРЛІК с.ы.н. *Актёрге тән.* Суырып салма ақындардың айтысы айтысушылардан *актерлік* айқындықты, ымды, әзіл тәсілдерін пайдалана білуді талап ететін драмалық диалог болды (ҚазССР тарихы). Қалибектің *актерлік* қасиеті – қандай рөлді орындаса да жан-тәнімен беріле, ішіне кіре, өшекейсіз, әсіресіз адал ойнауында («Қаз. әдеб.»). Сыншы шығарманың сахналық көрінісі, спектакльдің режиссерлік шешімі, *актерлік* шеберлік мәселесі жайлы да байсалды пікір қорыта алған (З.Серікқалиев, Ақыл.). // *Актёр болушылық.* *Актёрлігі* соншама дарынды, керемет әнші Күләш Байсейітова өзі жасаған образы арқылы адам жанын тербеп, біржола елікіріп әкетеді, – депті Демьян Бедный (Ә.Жәмішев, Дала.).

АКТЕРДЕЙ с.ы.н. *Актёр сияқты.* Қолма-қол трагедиялық күйге түскен *актердей*, кілт өзгерді (А.Шамкенов, Толқын үстінде).

Актёрлік өнер. *Орындаушылық өнердің бір түрі, сахналық түлға жасау өнері.* Театр өнерінің шығармалары (драма, опера, балет) мен драматургия жанрына (трагедия, комедия, водевиль) қарай *актерлік өнердің* тәсіл-түрлері де әр алуан болып келеді (ҚСЭ).

АКТИВ¹ [лат. activus] з.т. **с.о.в.т.** *Белгілі бір ұйымның, мекеменің белсенді мүшелерінің тобы, озат бөлігі.* Председатель орынбасарлығына Асан Болатов дейтін кедейден шыққан *актив* тағайындалды (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Әр мектепте ата-аналар *активін* құрайық. Лекциялар, әңгімелер мен консультациялар арқылы ата-аналардың педагогикалық білімін арттыра берейік («Лен. жас»). Көктем жұмысы басталудың алдында мектеп және колхоз *активтерінің* біріккен жиналысы болды («Халық мұғ. »).

Актив иммунитет. м.е.д. *Вакцина енгізгеннен кейін ағзада пайда болған белсенді иммунитет.* *Актив иммунитет* денеге енген ауру қоздырғыштарына организмнің жауабы ретінде пайда болады (Адам. анатом.).

Актив мүшелер. лингв. Тіл, ерін, артқы таңдай, кішкене тіл сияқты дыбыс жасауға қатысушы жылжымалы мүшелер. Неше алуан дыбыстардың бәрі де *актив мүшелердің* қимылынан пайда болады (Қазіргі қаз. тілі).

Актив сөздер. Сөйлеу барысында жиі қолданылатын түсінікті, саны жағынан шектелген сөздер. *Актив сөздер* сөзі көне немесе жаңа реңінен айырылған, сонымен қатар қазіргі тілдің негізгі лексикалық өзектік жүйесін құрайды (Тіл білімі сөздігі). Ауызша сөйлеуде *актив* және пассив *сөздер* болады (Қ.Жарықбаев, Психология).

АКТИВ² [лат. activus] з а т. э к о н. **1.** Құрамы мен орналасуына қарай кәсіпорынның қаржысы топталатын бухгалтерлік баланстың екі жағының бірі. Бухгалтерлік баланстың *активінде* негізгі және айналмалы қаражаттардың жұмсалуды көрсетіледі (М.Насырова, Әлеумет. сөздігі). **2.** Елдің шет елдерден алған ақшалай табыстарының (мысалы, тауарларды шетке шығарудың нәтижесі) шет жердегі шығыстарынан асып тұсу жайы. $\approx$ *Актив* көлемі. **3.** Жеке немесе заңды тұлғалардың мүлкі мен ақшалай қаражатының жиынтығы. *Активтер* әртүрлі ерекшеліктеріне байланысты материалдық активтер (жабдықтар, құрылыстар, қарыз міндеттемелері) және материалдық емес активтер (патенттер, ақыл-ой еңбегінің нәтижесі, сауда маркалары, мәртебе, атақ, жеңілдік... т.б.) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Актив шоттар. қ а р ж ы. Қаражаттың құрамы мен орналасуын көрсететін бухгалтерлік есепшоттар. *Актив шоттар* д а ш отты көбейтетін барлық сома шот кестесінің сол жағына, ал оны азайтатын сомалар кестенің оң жағына жазылуы тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АКТИВИЗМ з а т. э к о н. Батыс елінің экономикалық әдебиеттерінде мемлекеттің экономикаға (негізінен ақша-қазынашылық салада) белсенді араласу саясаты. *Активизм* теориясы мен практикасы Дж.М.Кейнстің идеяларымен ұштасып жатыр (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АКТИВИСТ з а т. с о в е т. Қоғамдық-саяси ұйымдардың алдыңғы қатарлы белсенді мүшесі. $\approx$ *Активті* қозғалыс.

АКТИВТІ с ы н. Белсенді, қызметі күшті, іске қосылған. Жұмыстық дене ағымы *активті* турбина қалақшалары арасындағы қисық арналарда бағытын өзгертіп, турбинаны айналдырады (ҚҰЭ).

Активті кедергі. ф и з. Электр энергиясы энергияның басқа түрлеріне қайтымсыз болып

түрленетін электр тогы тізбегінің кедергісін сипаттайтын шама. *Активті кедергі* тізбек учаскесінде жұтылатын активті қуаттың сол учаскемен жүретін ток шамасының квадратына қатынасы арқылы өрнектеледі (ҚҰЭ).

Активті көмір. х и м. Адсорбтағыш қабілеті күшейтілген кеуек құрылымды көмір; активтелген көмір. *Активті көмірдің* таскөмірден, кокстен т.б. құрамында көміртек бар өсімдік материалдарынан (ағаш көмір, ағаш ұнтағы, өсімдік дәндерінің сүйектері), сондай-ақ шайыр заттарды кептіру, активтеу, синтетикалық полимерлерді термиялық ыдырату арқылы алады (ҚҰЭ).

Активті қатар. х и м. Металдардың электролиттік ерітінділерінің электроотық потенциалының өсу реті бойынша орналасу тәртібі. *Активті қатар* заңдылығы металды бос күйінде бөліп алуға және оны коррозиядан қорғауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Активті қуат. ф и з. Айнымалы ток қуатының бір период ішіндегі орташа мәні. *Активті қуат* электр энергиясының энергияның басқа түрлеріне түрленуінің орташа жылдамдығын сипаттайды (ҚҰЭ).

Активті турбина. ф и з. Жұмыстық дененің потенциалдық энергиясының кинетикалық энергияға түрленуі айнымалы қалақшаларға жетпей-ақ, жылжымайтын сопло немесе бағыттауыш аппаратта жүзеге асатын турбина. Аудандық, облыстық комитеттер бейне мәуе ағашын өсірген бағбандай әр *активісті* баулып, тәрбиелеп отыруы қажет («Лен. жас»). Біз *активістер* құрамын көбейтіп, оның қатарына алдыңғы қатарлы, белсенді оқушыларды көбірек тартуға көңіл бөлдік («Халық мұғ.»).

АКТИВТІК з а т. **1.** Белсенділік, ынталылық. Осылардың барлық түрінің де мақсаты – студенттердің сабаққа *активтігі*н арттырып..., еңбектене білуге тәрбиелеу (Семья тәрбиесі). **2.** х и м. Металдардың тұз ерітінділерімен әрекеттесуіне қарай анықталатын қасиеті. Көптеген металдармен және тұздармен жасалған тәжірибелер металдардың *активтігі*н әртүрлі болатындығын көрсетті (Химия).

АКТИНИЙ [грек. aktis (aktinos)] з а т. х и м. Элементтердің периодтық жүйесінің III тобындағы радиоактивті элемент. *Активний* галогенидтері ауада ұшқыр келеді, негіздік қасиеті лантаннан да күшті (ҚҰЭ).

АКТИНИЯ [грек. aktis (aktinos)] з а т. зоол. Ішекқуыстылар отрядына жататын теңіз

жануары. А к т и н и я сыртқы қаңқасы дамымаған, жеке тіршілік ететін, денесі цилиндр тәрізді, саны алтыға еселеніп келетін қармалауыштары бар (Қаз. тілі термин. Биология). *А к т и н и я н ы ң* көпшілігі бір жерде қозғалмай отырып, жеке тіршілік етеді, тек біразы ғана колония құрады (ҚСЭ).

АКТИНОГРАФ [грек. aktinos – сәуле, grapho – жазамын] з а т. б и о л. *Күннен шыққан энергияны тіркеп жазып алатын аспап. ≈ А к т и н о г р а ф п е н* өлшеу.

АКТИНОИДТЕР [грек. aktinos – сәуле, eidos – түр] з а т. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің VII қатарында, актинийден кейін орналасқан, рет нөмірі 90-нан 103-ке дейінгі 14 элемент. А к т и н о и д т е р д і ң* электрондық құрылысы мен химиялық қасиеттері ұқсас келеді (ҚҰЭ).

АКТИНОЛИТ [грек. aktis – сәуле және lithos – тас.] з а т. м и н. *Силикаттар тобының амфиболдар тобына жататын минерал. А к т и н о л и т* негізінен кристалды тақтастар арасында кездеседі. Одан отқа және қышқылға төзімді материалдар жасалады (ҚҰЭ).

АКТИНОМЕТР з а т. *Күннен жерге түсетін сәуленің қуатын өлшейтін аспап. Көрсеткіші абсолют шамамен берілетін а к т и н о м е т р* – абсолют актинометр немесе пиргелометр, ал радиация мөлшері қыздыру тудыратын түрлі құбылыстарды өлшеу арқылы анықталатын *а н т и н о м е т р* салыстырмалы актинометр деп аталады (ҚСЭ).

АКТИНОМЕТРИЯ [грек. aktinos – сәуле, meteo – өлшеймін] з а т. *Атмосфера жағдайындағы күннің, жердің және атмосфераның радиациясын зерттейтін метеорологияның саласы. А к т и н о м е т р и я* жер бетінің радиациялық теңдестігі мен радиация түрлерін өлшеумен, атмосферадағы радиацияның жұтылуы мен шашырау заңдылықтарын зерттеумен және т.б. айналысады (Қаз. тілі термин. Су.).

АКТИНОМИКОЗ [грек. aktinos – сәуле және mykes – саңырауқұлақ] з а т. м е д. *Актиномицеттер, сәулелі саңырауқұлақтар қоздыратын жұқпалы ауру. А к т и н о м и к о з ғ а* көбінесе жануарлар шалдығады, ал адамдар сирек ауырады (ҚҰЭ).

АКТРИСА з а т. *Актёр әйел. С.Майқанова – мейірбанды аналар ролінде көп ойнаған, шеберлігі әбден төселген а к т р и с а* («Қаз. әдеб.»). Ескіліктің шырмауына оралып, сау басын саудаға салған жас келіншек халі *а к т р и с а* З.Шәріпованың орындауында тым аянышты («Қаз. әдеб.»).

АКТИЛЕ = е т. т е р м. *Акт жасау. Қылмысты жігітті ұстап алған заң орнының қызметкерлері қолма-қол а к т і л е п* тиісті орынға жеткізді («Сақшы»).

АКТИЛ с ы н. ө н е р. *Актілері бар, актілерден тұратын. Содан кейін Ахметке «жаңа пьеса жазып бер» деп барсақ, «бірер күнде келе қойыңдар» дейді. Уәделі кезде барсақ, бірнеше а к т і л і* «драма», я «комедия», я «трагедия» даяр тұрады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АКТИЛЕУ *Актіле етістігінің қимыл атауы. ≈ А к т і л е у* керек.

АКУЛА [еж. норв. hakall] з а т. з о о л. <лат. selachioidei> *Мақтажелбезектілер табы тармағына жататын, теңіздер мен мұхиттарда өмір сүретін ірі жыртқыш балық. Көк а к у л а н ы ң* денесі – бас және құйрық жағы сүйірленіп келген ұзын цилиндр тәрізді келеді (Зоология). *А к у л а л а р д ы ң* қазіргі кезде 350-дей түрі белгілі, көп түрі теңіздерде, мұхиттарда, аздаған түрі тұщы суларда таралған (Қаз. тілі термин. Биология). *А к у л а н ы ң* көру қабілеті жақсы жетілмеген, ал иіс сезу қабілеті өте жақсы жетілген және судың майда дірілін бүйір сызығы арқылы сезе алады (ҚҰЭ).

АКУПУНКТУРАЛЫҚ с ы н. м е д. *Акупунктураға (инемең емдеу терапиясына) тән. 1944 жылдары Цин династиясы кезінде а к у п у н к т у р а л ы қ* (ине терапиясы) фитотерапияны қолайлы көре бастады. 1945 жылы Қытайда акупунктура клиникасы ашылып, онда чжень-цзю терапиясы қолданысқа енгізілді («Евразия»).

АКУПУНКТУРА [лат. acus – ине, punctura – шаншу, салу] з а т. м е д. *Ине шаншу емі. А к у п у н к т у р а* – түрлі ауруларды емдеу әдісі. Мұнда арнайы жасалған күміс немесе болат инені ауырған нерв жүйелерінің белгілі бір нүктелеріне шаншады (М.Исабаев., Мед. анықтама).

АКУСТИКА [лат. akustikos] з а т. 1. ф и з. *Дыбыстың, үннің шығу, пайда болу табиғатын зерттейтін физиканың бөлімі. А к у с т и к а* – өте ерте заманнан белгілі. Ол алғаш адам құлағы ести алатын дыбыс туралы ілім ретінде дамыды (ҚҰЭ). Физиканың дыбыс құбылыстарын зерттейтін бөлімі *а к у с т и к а* деп аталады (Физика). 2. *Кез келген үймереттің немесе ғимараттың сәулеттік ерекшелігімен байланысты дыбыс жаңғырту қасиеті. ≈ А к у с т и к а с ы* жақсы ғимарат.

АКУСТИКАЛЫҚ с ы н. *Акустикаға қатысты. А к у с т и к а л ы қ* жағынан өте жақсы залдардың біреуінде, Москвадағы Одақтар үйінің Колонналы залында, ол

халыққа толы кезінде ревербация уақыты шамамен 1,75 секунд, ал бос тұрған кезінде шамамен 4 секунд болады (Физика). 60–70 жылдары гипердыбысты (1ГГц-тен жоғары) зерттеу нәтижесінде *акустикалық* электроника және *акустикалық* оптика салалары, сондай-ақ психофизиологиялық акустика жедел дамыды (ҚҰЭ).

Акустикалық жүйе. т е х. Әртүрлі радиопатентуралармен (электрофон, магнитофон) қосыла дыбыстық (музыкалық) бағдарламаларды сапалы етіп қайталауға арналған жүйе. Стереофонды музыкалық программаларды тыңдаған кезде бүкіл дыбыс панорамасының жақсы естілуі – *акустикалық жүйелердің* үй ішінде дұрыс орналасуына байланысты (Шаңырақ).

Акустикалық фонетика. л и н г в. Тіл дыбыстарының естілімінің тілдік қызметін, ерекшеліктерін зерттейтін сөйлеу фонетикасының бір саласы. *Акустикалық фонетика* дыбыстардың жасалуы мен естілуін, дыбыстық белгілерді зерттейді (ҚҰЭ).

АКУШЕР [франц. accoucheur] з а т. с ө й л. Босанатын әйелге жәрдем көрсететін маман, дәрігер. Балалар мен әйелдер консультациялары жанында *акушерлер* мен дәрігерлердің тәжірибе алмасып тұратын кабинеттері жұмыс істейді («Лен. жас»).

АКУШЕРКА ор. з а т. *Акушер әйел*. Мысалы, біздің ауылда, дындай бес мұғалім, екі агроном, бір дәрігер, бір *акушерка*, бір зоотехник, бухгалтер және счетовод бар, – деді бақташы (С.Мұқанов, Таңд.). Әйелдерді қиналдырмай босандыру, олардың рухын көтеріп, жәрдем көрсету совет *акушеркаларының* ардақты міндеті (К.Өтегенова, Аборт. зияны).

АКУШЕРЛІК з а т. м е д. 1. Бала көтеру, ана болумен байланысты кезеңдегі әйелдің денсаулығы мен нәрестенің денсаулығын зерттейтін медицинаның бір саласы. *Акушерлік* негізгі мақсаты – әйелдің аман босануына және нәрестеге зақым келмеуіне көмектесу (ҚСЭ). 2. *Акушер міндетін атқарушылық*. Республикамыздағы медицина институтының арнаулы кафедраларында, 25 медициналық училищенің арнаулы бөлімдерінде *акушерлік* мамандар дайындалады (ҚСЭ). Роза Сәбитованың мамандығы – *акушерлік* («Лен. жас»).

АКЦЕНТ [лат. accentus] з а т. л и н г в. 1. Екі немесе көп буынды сөзде бір буынның ерекше күшпен не үнімен айтылуы; екпін. *Акуце н т* дыбысты ырғақтық жағынан ұзарту, тембрін өзгерту, гармониялық алмасу т.б.

арқылы да жүзеге асады (Қаз. тілі энцикл.). 2. *Басқа тілде сөйлегенде болатын дыбыс, үн ерекшелігі*. Жас әйел аздаған *акуце н т* болмаса, «р»-ды «л» сияқтылау етіп айтқаны болмаса, орысшаға ағып тұр (С.Мұқанов, Алып. адым.). Тілінде *акуце н т* бар, шұбаландау сөйлейтін адам (Ғ.Мүсірепов, Достық сапары). 3. м у з. *Музыкалық шығарманың жеке дыбыстарына, аккордына ерекше екпін, күш беріп даралап ойнау*. Әнді әртүрлі дыбыс берумен әртүрлі буындарда айту, нюанстерді, *акуце н т* е р д і салыстыру, дирижердің қолына назар аудару өте қажетті шарт (Хормен жұмыс.). *Акуце н т* дыбысты ырғақтық жағынан ұзарту, тембрін өзгерту, гармониялық алмасу т.б. арқылы жүзеге асады (ҚҰЭ).

АКЦЕНТОЛОГИЯ [лат. accentus – екпін, грек. logos – ілім] з а т. л и н г в. Белгілі бір топтағы тілдердің екпін жүйесін зерттейтін тіл білімінің саласы. Түркі тілдері *акуце н т о л о г и я* сы, оның ішінде қазақ тілі *акуце н т о л о г и я* сы өткен ғасырдың екінші жартысынан зерттеле бастады, ол – түркітанудың мол зерттелген саласының бірі (Қаз. тілі энцикл.).

АКЦЕНТСІЗ с ы н. *Басқа тілде сөйлегенін білдіретін дыбыс ерекшелігіңізсіз*. Михаил қазақтың тілін таза, *акуце н т сіз* ғана біліп қоймайды, мақал-тақпақтарын араластыра шешен сөйлейді (С.Мұқанов, Саяхат.).

АКЦЕНТУАЦИЯ [лат. accentus] з а т. л и н г в. 1. Сөз немесе сөйлемшеден екпіннің көмегімен сөздегі немесе фраздағы бір элементтің ерекшеленуі. Тұлғасы бір, қызметі бөлек кейбір қосымшаларды *акуце н т у а ц и я* арқылы ажыратуға болады (Қазіргі қаз. тілі). 2. *Екпін белгісі*. Шет тілін үйренуде *акуце н т у а ц и я* ны ескерудің маңызы зор («Халық мұғ.»). 3. *Туыстас тілдер тобындағы немесе жекелеген тілдегі екпін жүйесі*.

АКЦЕНТУАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Дауыс екпініне, акцентуацияға тән*. Арнаулы сөз тобының өзара мағына жуықтылығы ол сөз тобының *акуце н т у а ц и я* лық жуықтылығымен де байланысты болуы мүмкін (Қазіргі қаз. тілі).

Акцентуациялық комплекс. *Фразалық (ритмикалық) немесе тіркес екпінімен ерекшеленген сөз бөлігі*. Екі сөз немесе бірнеше сөз бірақ екпінге бағынып, өзара біркелкі *акуце н т у а ц и я* лық комплекс жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

АКЦЕПТ [лат. acceptus] з а т. э к о н. 1. *Басқа бір ұйым, мекеме ұсынысына сәйкес шарт жасауға келісім*. Офертада ұсынылғаннан өзгеше шарттармен келісімшарт жасауға келісім

туралы жауап қайтару *акцет* болып табылмайды (ҚҰЭ). **2. Аударма вексель бойынша төлеушінің көрсетілген мезгілде вексельді төлеу міндеттемесінің қабылдануы.** **3. Аударма вексельде көрсетілген соманы төлеуге кепілдік беруге банктің келісімі.** *Акцет* бере тұра, банк ешқандай несие бөлмейді, ол тек қана мерзімі келген траттаны төлеуге міндеттеме алады (Орыс.-қаз. экон. сөздігі). **4. қаржы.** *Көптеген елдерде шаруашылық ұйымдар арасында қолма-қол ақшасыз есеп айырысу нысандарының бірі.*

АКЦЕПТИСІЗ *сын. экон. Акцептісі жоқ.*

Акцептісиз төлемдер. *экон. Төлемшілердің шарттарынан есеп айырысу құжаттарын олардың келісіміне (акцептісіне) қарамастан төлеу. Акцетісіз төлемдер қаржыны заңда көзделген жағдайда даусыз өндіріп алу түрлерінің бірі (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

АКЦЕПТЛІК *сын. экон. Акцептіге тән, акцептіге қатысты.*

Акцептілік банк. *қаржы. Траттаның (вексельдің) қамтамасыз етілуі кепілдігімен сыртқы сауданы несиелендіретін банк.*

Акцептілік вексель. *экон. <ағыл. acceptance bill> Төлем иесінің төлеуге деген келісімі (акцепті) бар вексель. Акцетілік вексельде әдетте «акцептелген», «қабылданған», «төлеуге міндеттенем» деген жазу, не төлеушінің қолы болуы керек (ҚҰЭ).*

Акцептілік несие. *экон. Экспорттық немесе импорттық банкке ұсынған өз вексельдерін осы банкке беру арқылы алатын банк несиесі.*

АКЦЕССОРИЯЛАР [лат. accessorius] *зат. геол. Тау жыныстары құрамында өте аз тараған минералдар. Акцессориялар тау жыныстарын құрайтын минералдар құрамына кірмеген сирек және кентасты элементтердің минералдың шашырауы мен шоғырлануының ерекше түрі болып табылады (ҚҰЭ).*

АКЦИЗ [франц. accise, лат. accidere] *зат. экон. Кейбір көпшілік тұтынатын тауарларға, көрсетілген қызмет түріне салынатын қосалқы салық. Кең ұғымда акцизге қосалқы салықтардың сатуға және үстеме құнға салынатын түрлері кіреді және олар кеңінен қолданылады (Орыс.-қаз. экон. сөздігі). Акциз мөлшерлемелері тауар құнының пайызымен (адвалорлық) немесе заттай нысандағы өлшем бірлігіне шаққандағы абсолюттік сомамен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

АКЦИОНЕР [франц. actionnaire] *зат. экон. Белгілі бір акционерлік қоғамның (фир-*

ма, кәсіпорын) акцияларын иеленуші және мүшесі. Қолында атаулы акциялары бар акционерлер «бір акция бір дауыс» деген принциппен акционерлік қоғам істерін басқаруға қатысуға құқылы (ҚҰЭ). Акционерлердің жылдық жалпы жиналысы қаржы жылының нәтижелері бойынша өткізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АКЦИОНЕРЛІК *сын. Акциялармен байланысты. Венчурлік капитал тек қана акционерлік капитал (акциялар шығару) түрінде қолданылады (Нарық. экон. орыс.-қаз. түсін. сөздігі).*

Акционерлік банк. *экон. Акционерлік қоғам түрінде құрылған банк. Акционерлік банк өз қаражатын акциялар мен облигациялар шығару, ақшалай қаражаттарды топтастыру және өз пайдасы есебінен жинайды (ҚҰЭ).*

Акционерлік капитал. *экон. Акционерлік қоғамның негізгі капиталы. Акционерлік капитал жыл сайын таза пайданың бір бөлігін капиталға айналдыру арқылы, жаңадан акциялар шығару және оны сату есебінен өсіп отырады (ҚҰЭ).*

Акционерлік қоғам. *экон. Азаматтық заң бойынша өзінің қызметін жүзеге асыру үшін акциялар шығаратын ұйым. Ұйымдық-құқықтық нысаны бойынша қоғам акционерлік қоғам, коммерциялық және коммерциялық емес болып құрылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Заңтану). Акционерлер акционерлік қоғамның міндеттемелері бойынша жауап бермейді және оның қызметімен байланысты залалдарды шегуге өздеріне тиесілі акциялар шегіне тәуекел етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). Заң шығару процесінде экономиялық қарым-қатынас саласы аса жауапты бағыт еді. «Акционерлік қоғамдар туралы», «Табиғи монополиялар туралы», «Бәсекелестік және монополистік қызметті шектеу туралы», «Банкроттық туралы» және басқа да заңдар жарық көрді («Егемен Қазақстан»).*

Акционерлік меншік. *экон. Ұжымдық меншіктің рыноктік экономикада неғұрлым кең тараған түрлерінің бірі. Акционерлік меншікте компаниялар акционерлердің қаражатын шоғырландырады, оны өндірісті ұйымдастыру және акционерлерге капиталдан табыс-дивиденд түрінде алынатын пайданың бір бөлігін төлеу үшін пайдаланады (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

АКЦИЯ¹ [франц. action] *зат. экон. Акционерлік қоғам қаржысына белгілі бір үлес қосқанын және соның табысына ортақ*

екендігін қуәландыратын бағалы қағаз. *А қ и и я* дегеніміз, акционерлік қоғам капиталына белгілі бір мөлшерде қаржы енгізілгенін және дивиденд түрінде табыс алып отыру құқын қуәландыратын бағалы қағаз (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Мысалы, капитал нарығының басты институты болып табылатын қор биржасында *а қ и и я л а р д ы*, мемлекеттік облигацияларды, басқа да бағалы қағаздарды сатып алу және сату, валюталық келісім-шартқа отыру, *а қ и и я л а р* мен валюталардың нарықтық курсы белгілеу сияқты операциялар жасалады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Қайта құрылымдау барысында холдингке кіретін түрлі заңды тұлғалар арасында *а қ и и я* пакеттерін бөлу және айырбастау шараларының күрделі кезеңдері жүргізілуде («Егемен Қазақстан»).

АКЦИЯ² [лат. actio] з а т р е с м и. *Белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған іс-әрекет, шара.* ≈ Белгіленген *а қ и и я л а р д ы* жүзеге асыру. ≈ Дипломатиялық *а қ и и я*.

АҚ¹ с ы н. **1.** *Қардың, сүттің түсіндей аппақ түс.* Белуардан төселген кілем, көрпесінің үстінде көк шұға тройкасы үрген тұлыптай тырсиған, шашы кірпікшешендей тікірейген, жұқа қабақ, кейкі тұмсық, ақ пұшық жігіт *а қ* жастықты шынтақтап, жантайып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аппақ жүк мәшинесінің үстіне *а қ* сұрып жауып, аппақ киінген тақырбас кісі қолына қылыш ұстап түрегелді («Егемен Қазақстан»). Қазірде соның түбінде [іннің] қысқы жүні өбден түлеп болмаған *а қ* қасқыр жатыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** *а у ы с. Адал, кінәсыз, жазықсыз.* Билердің жүзі көрнеу тұрған қиянатты арсыздыққа жеңгізіп, арамды *а қ т ы ң* үстіне не айламен болса да шығарамыз деп жұмыла қарайып алған (М.Әуезов, Қараш.). Бисмилла, әуелі *а қ қ а* сана айтпақ, Оның үшін салауат Рәсуліміз *а қ қ а* дос болған. Жүмлөдан бұрын жаратып Халыққа нұры пәш болған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қараға жауап бергеннен, *А қ қ а* берген серт артық (Базар жырау, Шығ.). // *Шаш, сақал-мұрттың бозаң тартқан талшықтары.* Анасының жастықты жауып жатқан қара шаштарының арасында Марат қазір бір тал *а қ т ы* да ұшыратты (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Сізбен бірге алдымнан жаңа жылды тағы аштым, Шашыңыздың *а ғ ы н а н* жасыңыздың саны ассын! (Ф.Қайырбеков, Өленд.). «Әу» дегенде келуші ең, Ардақты елім қасыма. Атшапаным тартайын, Абайсыз шыққан даусыма. Алысып жаспен не етейін, *А қ* кірген сақал-шашыма, О, дариға жалғыздың Үні шықпас осы

ма? Осылай деп Ақжелек, Өкпелеп қайтты қосына, Үйімдегі қонақтың Барайын деп қасына, Алты тарам сақалдан Сорғалап ақты жасы да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Жұмыртқаның сарысын қоршап тұрған уызы.* Марганцовкамен уланған балаға сүт немесе жұмыртқаның *а ғ ы н* езіп береді (Е.Оразақов, Дөрігер.). // *Көздің қарашығын қоршап тұрған бөлігі.* ...Қатты ұйықтаудан ба, Байжанның көзінің үстінгі еті ісіп, *а ғ ы* қанталап кеткен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Кейбір араққор адамдардың көзінің *а ғ ы* және денесі сарғайып кететіні мәлім (Е.Оразақов, Дөрігер.). // *Көзге түскен шел.* Қазақтың әр кезеңде жедім қамын, Алдыңа сала айтамын көздің *а ғ ы н*, Балта, Орынбай, Шортанбай түк қылған жоқ, Сенің бұған тіпті де жетпейді әлің (Айтыс). // *Ақырет кебін.* Екі адам қабірді қазып болып, *а қ қ а* оралған өлікті енді ғана алып түскелі жатыр екен (Ф.Мүсірепов, Таңд.). // *Айран-сұт.* Ата-бабам малдың *а ғ ы н* сатып күн көрген жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Дәл жанында үлкен биік шелекке ашытып қойған түйенің қымызы бар еді. Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға әзірлеп отыратын *а ғ ы* осы болатын (М.Әуезов, Шығ.). Қой-ешкі, сиыр өріске кеткенімен, әр үйдің есігі алдындағы бүйірі тоқ қозы, лақ, бұзаулар ауылдың *а қ т а н* тарықпай отырғандығының белгісі сияқты (С.Ерубаев, Шығ.). // *Патша үкіметін жақтаушы әскер.* Ұлы төңкерістен кейінгі *а қ* пен қызылдың алма-кезек арпалысы кезінде қызыл отрядқа мініске көп тың аттар беріп, командирден алғыс хат алады («Қаз. әдеб.»). Комиссар Жангелдин – қазақтан шыққан ең бірінші большевик. Қызылдар мен *а қ т а р д ы ң* майдандасқан жерінен шығып өзі сол майданның жуан ортасында болған кісі (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қазақтың алашордашылы оқығандары *а қ т ы ң* әскерімен тізе қосып, қызылға қарсы бір шапқан, әлі де болса қашып кетіп бара жатқан атты казактарды тоқтатып, қызылға қарсы қайтадан соғыстырудың соңында арып-ашып шабуылдап жүр (С.Шарипов, Шығ.). // *Дойбының тасы, шахматтың фигурасы.* *А қ* бастап, екі жүрісте мат береді (Қаз. календары).

Абылайдың ақ туы. *Абылайханның жауынгерлік туы.* Көкжиектен көтерілген сағыммен ойнап, *А б ы л а й д ы ң а қ т у ы* бұддыр қағады (І.Есенберлин, Жанталас). Шын мәнінде *А б ы л а й д ы ң а қ т у ы* – тарихи зат, жоңғар шапқыншылығына қарсы соғыста көтерілген ту (ҚҰЭ).

Абылайдың [Абылайханның] ақ үйі. *т а р. Соғыста Абылайдан жеңілген елдің бітім*

сұрап қол астына кепілдікке жіберген ақ ұй аманаты [Өз аты – Әбілмансұр (1711–1781) – Орта жүз ханы, ұлы мемлекет қайраткері, батыл қолбасшы, іскер дипломат. Арғы тегі – Жошы хан, бергі бабалары Қазақ ордасының негізін салған Әз-Жәнібек, одан соң Еңсегей бойлы Ер Есім хан, Салқам Жәңгір хан. Абылай – Жәңгір ханың бесінші ұрпағы]. Солтүстік Қазақстан облыстарындағы *Абылай ханның ақ ұйын* қалпына келтіру жұмысы да жоспарлануда («Егемен Қазақстан»). Хан Абылай, қадірінді ерте біліп, Жыр жаздым, өзегімді өртендіріп. Ол өлең «*Абылайдың ақ ұйы*» еді, Сол үшін ала жаздадым желкем қиып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ағы ақ, қызылы қызыл. *Рең-беті, өңі ажарлы, шырайлы.* – Сен сырқаттанып жатыр деп естігенсін келген едім. *Ағың ақ, қызылың қызылың*, өзің тіпті тұтанардай... түлеп отырсың ғой (Д.Әбілев, Ақын.).

Ағынан жарылды. *Бар шынын айтты, сыр жасырмады.* Бір кездегі төкаппар, сұлу Қарғаштың енді менің алдымда алғаш рет *ағынан жарылып*, кішірейе сөйлеп отырғанынан ба, сол «өттегене-айлар» дән салып, көктей бастаған секілді («Қаз. әдеб.»). Мен саған *ағынан жарылып*, бар шынымды айтып отырсам, сынағың келеді ме? – деп Молдағазы кейіп қалды (С.Мұқанов, Шығ.).

Ағын қарайтты. *Оң ісіңді теріс етті, жамандық істеді.* Сындырды, елім, сағынды; Қара ісіне дем беріп, *Қарайтты* әдейі *ағыңды*; Ұзын өріс қысқарып, Кең қонысың тарылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ақ адал. *Таза, бүкпесіз, бөтен пиғылсыз.* Мұнымыз, Әлібектің: «Еріккеннің айнамай ермегіне, Есіл жырдың не жетсін сергегіне» деп өзі айтқандай, *ақ адал* ақиқат, бүкпесіз шындық («Қаз. әдеб.»).

Ақ адал еңбек етті. *Бейнеттенді, маңдай терін төкті.* Ол *ақ адал еңбек етіп*, маңдай терімен дүние жинауға белін буады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ақ адал мал. *Маңдай терімен, таза еңбекпен табылған мал-мүлік.* Сондай қосылған сырт малының талай да талайы Бақтығұлдың құрығы, бұғалығы, ноктасы да бастарына тиген, барымтамен алғызған әлдекімдердің *ақ адал* малдары болатын (М.Әуезов, Қараш.).

Ақ адыр. *Төбесінде ақшыл қатты тау жыныстары бар оқшаулау көрінетін дөңес, шоқылар тізбегі.* *Ақ адырда* қалыпты Ақсақалдар жантайып. Қар бастарын шалыпты

Қыз-келіншек қартайып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Ақ адырды* оның тез табуына төбені беткейлей, шоқтала өскен сексеуіл себеп болды (С.Мұқанов, Шығ.).

Ақ айыл. а) *Көп мініліп, ер-тоқымның табы кетпеген мінгі көлік.* Міну өткен аққаптал, *ақ айыл*, өмірінде жал бітпеген кедей Бұзаубақтың өзінің торы шолағы тәрізді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Кеше Сейфулла қозы айдағанда бізге мініп баратын, *ақ айыл* бедеу қара көк биенің ғана өңі қалпында екен. Тегі өткен күз басында қонды күйінде қоя беріліп, содан көктемге дейін ер салынбаса керек бұған (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). ә) *сөйіл. Бетпақ, көк езу, азулы.* *Ақ айыл* әйел.

Ақ ала. *Ағы басым аралас тұс.* Шаймерденді қуып жіберді де, Сұлтанмахмұт жерде жатқан қара жыландай қара бауға тағылған ақ, сары, қара, көк, қызыл, шұбар, *ақ ала*, торы ала, қара ала шүберекпен тысталған тұмарды жанып жатқан оттың ішіне «күн фаякүн» деп тастап жіберді (Д.Әбілев, Ақын.).

Ақ алабота. ө с. *Сабағының биіктігі 10–300 см, тік өсетін бұтақты өсімдік.* *Ақ алабота* а жемшөп үшін өте құнарлы (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Ақ алаботаның* бойындағы хеноподи майы медицинада адам мен мал ішіндегі болатын құрттарды түсіретін дәрі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Ақ алмас. а) *Жүзі мұқалмайтын, суарылған өткір қылыш.* *Ақ алмас*, алтын сапты қылышым-ай, Құрып ең алты алаштың тынысын-ай (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Батыр туған жігіттің, Қолында болар *ақ алмас*. *Ақ алмастан* жөн қалмас (Өмір Қараұлы, Терме). Балдағы сынса *ақ алмас* Салынбас қайтып қынапқа (Базар жырау, Шығ.). Ақ тары жаншылмайды түктегенде, *Ақ алмас* жасымайды бүктегенде. Тиердей төбем көкке қуанамын, «Кешікпей кездесеміз, күт» дегенде (Базар жырау, Шығ.). ә) *бейн. Өжет, өткір, қайратты.* *Ақ алмастай* айбаттысың, Арыстандай арындаған, Жолбарыстай жоталысың, Қайтып бетің шағылмаған (Ақын жырлары). *Ақ алмас* жастық қайраттың алмайтын қамалы, жеңбейтін күресі бар ма? (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

Ақ алтын. *Мақта туралы.* Қысқасы жер қадірін, оны баптауды бес саусақтай білетін «*ақ алтын*» өсіретін аймақтарда жердің жекеменшікке енгізілуіне қарсылық танытпайтындықтарын тілге тиек етіп, тек жекелеген

шарттар сақталса деп бірқатар ұсыныстарын бүкпесіз айтты («Жас Алаш»). Әсіресе, Шымкент облысының мақташылары... биыл мемлекетке 75 миллион тонна *а қ а л т ы н* жинаудың негізін қалау үстінде («Лен. жас»). Қарағай, қайың, тал, терек, Тамылжыған ну алтын. Ақ мамықтай мақтасы, Ақықтайын *а қ а л т ы н* (Ү.Кәрібаев, Танд.).

Ақ алып шығу. э т н. к ө н е. *Көшіп келе жатқан ауылға сабадағы қымыз, дастарқандағы ет т.б. астан дәм татқызу рәсімі.* «Көш көлікті болсын!» – деп, қазақ үшін атаулының киелісі *а қ а л ы п ш ы ғ у* дәстүрі болған (ҚҰЭ). Қоғам дамуы барысындағы жағдайларға байланысты *А қ а л ы п ш ы ғ у* рәсімі ұмытыла бастады (ҚҰЭ).

Ақ арақ. с ө й л. *Арақ.* Ол *а қ а р а қ т ы ң* үш рюмкасын қатарынан жұтты (Б.Майлин, Шығ.). Нұржан *а қ а р а қ т ы* жақтырмай, мұрнын тыжырып, зорға орталап ішті (З.Шашкин, Сенім). Коньяк, шампан, *а қ а р а қ*, қызыл шарап дегендерің – шідерленген жылқылардай әр тұста үйір-үйір (М.Сүндетов, Қызыл ай).

Ақ арулап қойды [ақ жауып арулады]. *Қадір-қастерлеп өлік жөнелтудің барлық кәдесімен жерледі.* Орақ өлді. *А қ ж а у ы п, а р у л а п* көмеді (Қарасай-Қази). Елінен көп ауырмай біреу өлген, *А қ ж а у ы п*, таза *а р у л а п* оны көмген (С.Торайғыров, Шығ.). *А қ ж а у ы п а р у л а у д ы* қалаған жоқ, Малсыз, пұлсыз өлікті сауап үшін (Қ.Жұмалиев, Қырда). Туып-өскен ауылы, ағайын-туыстары қадірменді қариясын өз аманаты бойынша *а қ ж а у ы п а р у л а п*, Қарабура әулиенің қасына жерлейді («Жас Алаш»).

Ақ астық. ж е р г. *Ақ егін.* Кенеп қоржынға салған *а қ а с т ы ғ ы* аттың терімен қамыр боп, қабына жабысып қапты (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Ақ ауыз болды [етті, қылды]. а) *Қолдағысынан айырылып қалды, бұйырмады, құр қол қалды.* Фермаға жеткенше күн ыси бастағандықтан ба, біз бой жазып желпіне алмадық. Оның үстіне бүгін таңертең бірдебір оқ шығармағанымызды, ауға түскен балықтардан *а қ а у ы з б о л ғ а н ы м ы з д ы* ескерсек, көңілді бола қоярлықтай жай-күйдің өзі де жоқ тәрізді (Ә.Көшімов, Шығ.). Қолма-қол жұмыстан шығарады. Өйтпесе *а қ а у ы з е т і н* істелген істі қабылдамай қояды (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). ә) *Алдап, отырғызып кетті.* Ондайлар не біздің үстімізден қарайтын нәренжік, не бізді *а қ а у ы з қ ы л ы п* жүретін есеп жазушы, не табельщик, не байға, ағылшынға

переводчик – тілмәш, не бірдеме болып жүрді ғой (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ақ ауыз қой. м а л ш а р. *Жасамалы, семіз шар қой.* Екі жастан асқан қоздайтын қойды саулық, ал піштірілмеген еркегін құнан қой, дөнен қой, бесті қой, бестен асқанын *а қ а у ы з қ о й* немесе еркек қой, бойдақ қой дей береді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Ақ аю. з о о л. <лат. ursus maritimus> *Солтүстік мұзды мұхитты мекендейтін ең үлкен жыртқыш аң.* Бір күні мұзға үш *а қ а ю* келді. Оларды атып алды. Жас еттің мол қоры жасалды (Табиғаттану). Шығыс Арктикадағы *а қ а ю д ы ң* дене тұрқы 3 м, салмағы 700 кг, ал Батыс Арктикадағы түрі – 2,5 м, салмағы 400 кг (ҚСЭ).

Ақ байлау. э т н. *Ескі наным бойынша киелі орын деп саналатын жерге (айдалада өскен дарақ, бұлақ, бастау басында өскен тал, терек, ақ тікен т.б.) матаның жыртындысын байлау ырымы.* Бастарына іс түскен шақты ойлаған, Ағашыңа пәнделер *а қ б а й л а ғ а н*. Құлан жортса құтылмас құла дала. Құлазыған, иесіз жатты айнала (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ бақай. *Малдың (жылқының) бақайындағы түс белгі.* Атың да көруге көз керек жануар екен: сауыры төңкерілген, *а қ б а қ а й* кер! Омырауы есіктей, шіркіннің құлақ бітісі қалай, тура қамыстай! (Х.Есенжанов, Тар кезең.). Ат қайда *а қ б а қ а й д а й* шаппай желген... (Қаз. хал. әнд.).

Ақ балта. а) *Ақ түсті болаттан жасалған, сабына күміс жалатқан айбалтаның түрі; ұрыс, соғыс қаруы.* Толғамалы *а қ б а л т а* Толғап ұстар күн қайда, Алты құлаш ақ найза Ұсынып шаншар күн қайда Садақ толған сайгез оқ Масағынан өткеріп Басын қолға жеткеріп Созып тартар күн қайда! Кетбұғадай билерден Кеңес сұрар күн қайда? (Доспамбет // Алдаспан). ә) *Өткір, ағашты мүсіндейтін балта түрі.* Ұзын сапты *а қ б а л т а с ы н* жарқылдатып, құлаштай соғып, құлатылған қарағайларды бұтарлайды да жатады үнемі (С.Шаймерденов, Мезгіл).

Ақ балтыр. а) *Толық, сымбатты, құн шалмаған тұзу балтыр.* Есік алдына барып сәл кідіргенде аяғы түп-тұзу, *а қ б а л т ы р л ы*, көйлегі түстес көкшіл туфли киген сол сүйкімді қыз бейне бір қолдан құйған мүсінге ұқсап кетті (М.Иманжанов, Мөлдір махабб.). Мәсісін шешіп алды аяғынан, *А қ б а л т ы р*, айқындалды балағынан. Көрінді тәні таза көңіліме, Тәңірдің ағып тұрған бұлағынан (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Әдемі, тұзу өскен*

қайың, терек т.б. туралы. Тротуар мен жолдың аралығында ұзын-ұзын сидыған *а қ б а л т ы р* теректер сап түзеіп тұр (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Күз. Жасыл мауыға малынған *а қ б а л т ы р* қайыңдар күз шапанын киген (С.Жүнісов, Жапанда.).

Ақ банды. т а р. *Кеңес өкіметіне қарсы күрескен қарулы топ.* Ел кезген *а қ б а н д ы л а р* қасқырдай арсалаңдап, жұртты күндізгі күлкі, түнгі ұйқыдан айырды (С.Омаров, Әңгім.). Сиыр бағып жүргенімнің сыры бар, Жігітсің ғой сырды жақсы ұғынар. *А қ б а н д ы л а р* ат ойнатты ауылға, Қоңілінде бізге деген дығы бар (А.Нұртазин, Орман сыры).

Ақ бас. а) *Бас түгі, жүңгі ақ малдың, аңның, өсімдіктің түрі, тұқымы.* Ертеректе Қаратау бойындағы Кең қорық деген жерде Беркінбай есімді байдың кісі алатын ашулы *а қ б а с* бурасы бопты («Қазақстан заман»). Көкорай аяқ асты бейне кілем, Сары басты жоңышқалар қызыл күрең. Бетеге, тарлау, жусан, *а қ б а с* селеу, Бөрі де қуанышты анық білем (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Сақал-шашына ақ кірген.* Берер емес билікті жат қолына, Билік құрып *а қ б а с* шал тақ қорыған. Көк шекпенін көктемнің қаламайды, Қаламын деп айырылып ақ тонынан (М.Мақатаев, Шығ.). Көремісін, Заңғар таулар жаулықтарын бұлғайды, Шақырады *а қ б а с* шалдар, Сыбызғы етіп қурайды. Еске салып қайтқан құстар Елдің жырын жырлайды (М.Мақатаев, Шығ.). б) *Жасы келген, қартайған.* Кетті содан – көз көрмейтін аулаққа, Өскен жерлер ес кіргенде қалды артта. *а қ б а с* шалды алақанға салған жоқ Үргеніш те, Стамбул да, Бағдат та (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бергенсін тәңірім өмір *а қ б а с* болдық, Келін мен балаға да жақпас болдық (Ақын жырлары). Кеттім сенен, жүйрік жылдар өтті кеп, Тауға тарттым миуалары төтті деп. *А қ б а с* ақын атандым да, не пайда, Балалығым қалды сенде Төттімбет (Дастандар).

Ақ басқұр. ж е р г. *Үлкен басқұр.* Киіз үйіміздің *а қ б а с қ ұ р ы* жоқ (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

Ақ бата. а) *Оң бата, оң тілек.* Шаһзада бізбен бірге барсын деді, Атаның *а қ б а т а с ы н* алсын деді (Батырлар жыры). Ақыры Кененің жолы болып бас жүлде мен Жамбылдың *а қ б а т а с ы н* алып, Қордайға қайтып келеді («Қаз. әдеб.»). Алжып кеткен атамның құмалағы, Алдап мені ой-қырға қуалады. *А қ б а т а с ы*, өйтсе де, адал еді, Соны ойласам, жүрегім қуанады (М.Мақатаев, Шығ.). ә) к ө н е. *Құдалық салтқа сәйкес келісім нәтижесіндегі*

уәделі байлам. Ата-анам, *а қ б а т а ң д ы* аттап кеттім, Тентек ел талқысына тастап кеттім (М.Әуезов, Танд.). Нәзипа «қара тазға бармаймын» деп, біраз қылжақтап та көрген. Бірақ *а қ б а т а*, азулы өке, ақтарылған мал – барлығы Нәзипаның аяғын тұсап, басын байлап, Шалматайға өкеп, қатын қылған (І.Жансүгіров, Жолдастар). «*А қ б а т а*», «ақ қой қаны» деген атақ, Әрқашан көлденендеп алда жатад. Дегенде-ақ: «Құдай», «Құран» құл боласың, Қайсыңның бұл қамалға қолың батад (Сара, Тордағы.).

Ақ баталы. *Бата жасалып, некесі қиылған; некелі.* – Міне, жұрт бұл секілді тентекке тізгін беріп жібере берсе, жұрттың қойнындағы қатынын да өктер, мұндай болмасқа тыю салып, біреудің *а қ б а т а л ы* жесірін қайтарып әперу керек (М.Дулатов, Шығ.).

Ақ бауыр. *Аңның, құстың көкірек тұсының, ақ түсті болуы.* Алыстаған сайын қара бүркіт *а қ б а у ы р* торғайдай боп көрінеді. Бүркіт сорғалап, төмен құлдилайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалдың күнескей бетіне көтерілгенде омырыла құлап жатқан кәрі сексеуілдің түбінен жотасы қызыл, *а қ б а у ы р* дәу қоян ата жөнелді (С.Бақбергеннов, Қарға там.).

Ақ бауыр құрық. *Қол табы тұскен, әбден ұсталған құрық.* *А қ б а у ы р қ ұ р ы қ*, сойылдар оңтайлана көтеріліп, бұжыр бет шокпарлар тақымдардан суырылды (К.Серізбаев).

Ақ бауырсақ. *Құймей піскен бауырсақ.* Түнде менің түсіме Еніп жүрсін, анашым. *А қ б а у ы р с а қ* пісіріп Беріп жүрсін, анашым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *А қ б а у ы р с а қ* бұрынырақта көбінесе арнаулы сый қонақтарға, дәрежелі адамдарға арнап пісірілген (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

Ақ безер де көк безер [болды]. *Ант-су ішті, ат-тонын ала қашты.* Әбіш қолға түсті. Бірақ *а қ безер де көк безер.* Жөкен Шағырдан ат-тонын ала қашады (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). Ол мұндайды күтпесе керек, екі қолын төбесіне қойып, *а қ безер де көк безер болды* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ақ белбеу. э т н. *Қаралы үйдің адамдары беліне байлайтын орамал.* Жоктағанда әйелдер ақ жаулық тартып отырады, ал еркектер жетісіне дейін беліне *а қ белбеу* тағып жүреді (Қаз. әдеп-ғұрып.).

Ақ берен. к ө н е. а) *Асыл, берік болаттан соғылған ұзын ұңғылы пистонмен атылатын мылтық.* *А қ б е р е н м ы л т ы қ* сыналмас, Сығалай көздеп сұр мерген Асырымнан атпаса (Базар жырау, Шығ.). Азаматтарға *а қ б е р е н* Алысқа жетер оқ берем. Еркектің ісін істейтін

Есерлеу қызды жек көрем! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). Отыз жылдай алысқан, Қырық жылдай шабысқан, *А қ б е р е н м е н* атысқан, Қызыл қанға батысқан, Найзаменен қағысқан (Сүйінбай ақын, Ақиық). ә) *Берік металл шығыршықтардан жасалған батырлар қиетін сауыт*. *А қ б е р е н* деген сауыттың, Етегі бар, жеңі жоқ. Ағайынды кісінің, Төбелесе кегі жоқ (Батырлар жыры). б) *Мықты, берік, асыл болаттан жасалған қылыш, семсер*. Керегеде *а қ б е р е н*, оны да белге шалады (Қобыланды батыр). Мен балдағы алтын *а қ б е р е н*, Алып белге ілермін, Атамнан қалған берендер, Бек сауытын киермін (Қарасай – Қазі). Сұңқар шыңдардан суырып семсер *а қ б е р е н*, Бұрма құздардан бұзылып көшті қақ терен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ақ бесік. э к с п р. п о э т. а) *Бесікті қадірлеу, қастерлеу, қасиет тұту мағынасында айтылатын сөз*. Аталары келеді – асыл халық, Бал бөбекке бақытты ғасырды алып. *А қ б е с і к к е* салуға немересін Ақ әжелер келеді шашуды алып! (Қ.Мүсірепов, Раушан). ә) *Туған жер, кіндік қаны тамған жер*. Басына туды жақсы бір кезек күн, Ақынның *а қ б е с і г і* – «Жолды өзектің». Ал енді тербеліндер, ақ жайыңдар, Арманға сан жыл айтқан сен де жеттің (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ақ бет. а) *Сұлу, ақша жүз, ақ құба өң*. Қидасынгер, ендеше, қидасынгер, Көшкенде жемір тайлақ бұйдасын жер. *А қ б е т і н н е н* бір сүйгіз замандасым, Көрген жан, әзер болса кимасың дер (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қайырсақ та сазда өтер, Қаңқылдаған қаз да өтер, Үш ай тоқсан жаз да өтер. *А қ б е т і н е* қан құйған, Орамалын дәл құйған, Ерініне бал құйған, Қылықты туған қыз да өтер (Шал ақын, Өлеңд.). Адамнан артық ажар, ақыл-айлаң, Ажары *а қ б е т і н н і н* асқан айдан, Адасқан аққу құстай болдым асық, Айдындай ақ төсіме асылшы, айнама (Қаз. өндері). ә) *Пәк, таза көңіл*. Көшсе көшке жол бермейді, Бос айдасаң түйені. *А қ б е т і м е* салды ма, Бас бармақтап күйені (Қамбар батыр).

Ақ боз. *Ақшыл қылаң түс*. Таудан қашып келеді *а қ б о з* айғыр, Жетіскеннен желеді ол да қайбір. Арқаныңа көнбейді, құрығыңа Өзі мәздей өзінің қылығына. Сол қашқаннан боз айғыр тоқтамайды, Қонақтатып жалына көктегі айды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Арба үстіндегі Құныс жылқы суарғандай «өлген ат» жаққа қарап екі рет «ғыш-ғыш» деп қалып еді, аунап тұрған аттай, үлкен *а қ б о з* алдыңғы екі аяғын қаз-қатар салып

еңсесін көтеріп алды да, дік етіп орнынан ұшып тұра келді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Ақ боз ат. *Ағы басым түсті жылқы*. *А қ б о з а т п е н* аңқылдап, Айыр қалпақ солқылдап, Батыр, Сайын сен болсаң, Қобыланды ағаң мен болсам (Қобыланды батыр). Жаралы Қырғызбай да келіп жетті. Әлсіреп ат үстінен құлап кетті. Денеге тоғыз жерден оқ тиіпті, *А қ б о з а т* жан ұшырып алып жетті (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *А қ б о з а т т ы ң* әсемдігі көз тойғысыз. Мойнын аққудай иіп, көлденең-деп билеп тұр (Б.Соқпақбаев, Бастан.).

Ақ боз үй. *Ақ киіз жапқан еңселі үй*. Өргізді қойшы тұрып, қойын айдап, Ерттеп ап арқандағы атын жайлап; Торсыққа *а қ б о з ү й д е н* қымыз құйып, Жанына мықтап тұрып алды байлап (С.Торайғыров, Шығ.). *А қ б о з ү й д і ң* атан тұр іргесінде, Шопан отыр ойының түрмесінде. Талай құстың ордасын ойрандаған, Аланғасар жас шағы тұрды есінде (М.Мақатаев, Шығ.). Жарасқан *а қ б о з ү й г е* басқұрларың, Көп екен ауылыңда «қасқырларың» (Базар жырау, Шығ.).

Ақ болат. к ө н е. э к с п р. *Берік, асыл болаттан жасалған қылыш*. Балдағы алтын *а қ б о л а т*, Салайын десем қын да жоқ (Махамбет). *А қ б о л а т* сауыты жарқылдап, жалын құйрығын көсілет Абылайдың өзі де шапты (І.Есенберлин, Жанталас).

Ақ болды [жүрді]. *Таза жүрді, жамандық істемеді*. Нашарды *а қ т а б о л с а* дұшпан тұтып, Шырайын пақырлардың шығармадың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Серлетіп сөздің шамасын. Сақтанбасаң сол жерден, Ат тағылса қалмайды *А қ т а б о л с а ң* қарасың, Орынсыз ойнап-күлем деп, Өсек сөздің өзіне Жапсырып алма жаласын (Базар жырау, Шығ.). *А қ ж ү р г е н* адам азбас (Мақал-мәтел).

Ақ болып кетті. *Мал мезгілсіз суалды*. Жаңбыр аз болса, жердің шөбі қураса, мал *а қ б о л ы п к е т е д і* (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Жем-шөп жетіспеді. Аш саулықтар *а қ б о л ы п* тартылып *к е т т і*. Суық бір жағынан қысымға алды, – деді Қойшыбай қол қамшысымен жерді сабап отырып (З.Иманбаев, Дала көктемі).

Ақ боран. *Алай-түлей, түтеген боран*. Арқаның дағдылы қатты желі биыл қыста да көп соққан. Кейде бір жұмадай, кейде тіпті он күндей айықпай, *а қ б о р а н* боп түтеп тұрып алған кездері болған (М.Әуезов, Шығ.). Елдің шетін көреміз деп ентелей түсіп келе жатқанда, жолаушылар Арқаның алай-түлей *а қ б о р а н ы н а* кездесіп еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ілезде түтеп кеткен *а қ б о р а н* жақын-

дап қалған аласа қораны бұлдыратып, көзден жасырады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ақ боранды. *Қарлы, аязды, суық.* Көп ұзамай *а қ б о р а н д ы* қыс келді, Қысылатын кез де басқа түсті енді. Қабаған ит жүрді біраз қаңғырып, Қарлы мұздан аяғы да үскен-ді (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ақ борық. *ө с. Сулы жерде өсетін жұмсақ, ақсүйрік тамырлы, қамыс тәрізді өсімдік.* *А қ б о р ы қ,* балаусасы, қамыс, құрақ, Аңсаған күн сәулесін майда шуақ. Құлпырып, бойын жазып өркендейтін Шуақтан Күннен түскен алса қуат (Майдангер).

Ақ борықтай. *Борық тәрізді, атпақ.* Жібек ана *а қ б о р ы қ т а й* бөпесіне, Мамасын емізіп еміренед. От жүрекке, Аялай қысып, Айналад та, толғанад (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Б о р ы қ т а й а қ* баласын көтерген күйі кемпір үйге кіріп кетті (Ғ.Қайырбеков, Асау арна). Ащы өзеннің бір мүйісінде *а қ б о р ы қ т а й* ауыр қотан ақтылы қой жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Ақ босаға. *Ынтымақты, ақ пейілді отбасы.* Сен де есімде, жеңеше, бақташы аға, Үйлеріңнің бәрі төр, ақ босаға. Жүруге жоқ, артымен жылжыса да, Әмір беріп отыр ма ақ бас Ана? Белшесінен бақытқа батпаса да, Одан артық бақытты таппас Ана... Аман болсын ақ отау, *а қ б о с а ғ а!* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ бота. *э к с п р. а) Түйенің жасқа толмаған әдемі, сүйкімді төлі.* Боранның ішінде *а қ б о т а с ы н* соңынан ерткен екі өркеші баладай боз інген кетіп барады (Майдан). Кешегі тұтқын солдатқа көп қарап, таңырқанның бірі осы *а қ б о т а.* Адам бейнелі екен. Кәдімгі адам сияқты (С.Бақбергенов, Қарғатам.). *ә) Сүйікті баласы, туған ұл-қызы.* «Аңсап жүрмін өзінді де... даламды, Нұра жақтан аңқып соғар самалды. Жақында өзім барып қайтам», – деп ең ғой, *А қ б о т а-м а у,* неге алдадың мамаңды?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ақ бөпе. *э к с п р. Сәбиді, нәрестені жақсы көру, еркелету, әлдилеп ұйықтату кезінде айтылатын сөз.* Жібек ана *а қ б ө п е с і н* әлпештейді, мәпелеп, Алдына алып, ән салады, әлдилеп (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұйықта бөпем, *а қ б ө п е м,* Жапырағым көгерген. Өсірейін мәпелеп, Ұйықтатайын өлеңмен (К.Шілдебаева, Арманым). Ән салып берем жат, көкем. Айналаң нұрлы бақ мекен. Жырым, сырым, жанымды, Ұғасың ба, *А қ б ө п е м!* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ бөрте. *а) Ағы басым көкшіл түс.* Міне, енді жүруге жарамай қалған екі қоңыр қозыны Қалтаймен екеуміз кезек арқалап келеміз. *А қ*

б ө р т е лақ Ерметайдың мойнында (Ә.Көшімов, Шығ.). Рүстем қаһарына мінді қатты, Қамшылап астындағы *а қ б ө р т е* атты (І.Жансүгіров, Шығ.). *ә) Толық, бетінің шырайы қайтпаған.* Жаң Жуң-хуа жасы елуден асып кетсе де, әлі қайраты қайтпаған, етті-жеңді, *а қ б ө р т е,* семіз адам еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ақ бұрыл. *Ағы басым, бурыл.* *А қ б у р ы л* шашының тек самайындағы ғана жұқанағы қалған жалтыр бас (Ө.Қанахин, Дәмелі). Қазыбек *а қ б у р ы л* мұртын бір сипап қойды (Ә.Әбішев, Замана.).

Ақ бұлақ. *а) Ағысы қатты мөлдір бұлақ.* Айналайын *а қ б ұ л а қ* Асыр салам жағанда Сенен артық өлкені Бұл әлемнен табам ба? (Сегіз сері). Асыр салып *а қ б ұ л а қ,* Сыртқа тепкен бұла күш. Қырда ойнайды шапқылап, Бала болып қуанып (С.Мәуленов, Шалқар). *ә) б е й н е. Емшек сүті.* Ақтарыла анамыз қуандады, Семе берді, күн сайын қуандады. Есінде ме, біз емген *а қ б ұ л а қ т а р,* Біржолата тартылып суалғаны? (М.Мақатаев, Шығ.). Бауырына отырған сауыншылар уыс толар емшекті күшпен тартып, *а қ б ұ л а қ т ы* борбор ағызады (С.Жүнісов, Жапанда.).

Ақ бұлт. *с ө й л. Ақша бұлт.* Аспанда ақ сабынның көбігіндей, ақ мақтадай *а қ б ұ л т т а р* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейде *а қ б ұ л т т а р* республикамыздың кең байтақ даласын керней жайылып жатқан еті балдай, жүні жібектей отар-отар қойларды еске түсіреді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Сұлу Сыр, қашан барсаң ауаң ашық, Қалқимын *а қ б ұ л т т а р м е н* араласып. Сүйеді толқындарың алма-кезек, Құшаққа бір-бірінен ала қашып (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ақ білек. *п о э т. Жұмыр, сымбатты, күн шалмаған білек.* Сескеніп ғашық үшін жүрек қайтпас, Магниті сұлу қыздың күшті емес пе, Жігітті көңілі сүйген қайтіп тартпас, Астынан ақ тамақтың демінді алсаң, Мойныңнан *а қ бі л е к т і* қайтіп артпас?! (М.Дулатов, Шығ.). Жуынды *а қ бі л е г і н* жең сыбанып, Тарқатты қара шашын шолпыны алып. Көпіртіп жұпар сабын бүрқыратып, Жуынды саумал суға мойнын керіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Найзасын қанға суарған, Палуаннан да өтіп барасың, Алқалаған жер болса, Атандайын алшаңдап, *А қ бі л е г і н* сыбанған (Базар жырау, Шығ.).

Ақ білектің күші, ақ найзаның ұшы. *Қарулы күш, қара күш.* *А қ бі л е к т ің к ү ш і, а қ н а й з а н ың қ ы ш ы м е н* икемге келтіргенімді Нүрекеңе сездіресің деп қойды (С.Торайғыров, Шығ.). Бағланды жеп еті бал,

Сары ала қазы, жая, жал, Сапырып қымыз ішкенсің. *Ақ білектің күшімен, Ақ найзаның ұшымен*, Наркескен қылыш жүзімен, Қан қатқан жасыл жүзінен (Дулат Бабатайұлы, Замана).

Ақ гвардияшы. т а р. *Кеңес үкіметіне қарсы күрескен қарулы топқа қатысқан контр-революционер.* Айтжанның қасындағылар *ақ гвардияшы* бандылардың қалдықтары екен («Қаз. әдеб.»).

Ақ дастарқан. а) *Тағам, ас қоятын кіршіксіз таза жайма.* Дақсыз *ақ дастарқанды* дөңгелек столдар іргелете қойылған (С.Шаймерденов, Болашақ.). Болыстың сабын тимеген сарғыш саусақтары *ақ дастарқанды* арамдай бастады. Жалап-жалап алып, табақтағы суыған етке, біресе майға апарып салады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Таза көңілмен берілген дәм-тұз.* – Дұшпаның бар ма? – дейсің, Қайдан білем... Әйтеуір, жүрген жерім сайран кілең. Қазақтың қайсы үйіне барсам дағы, Алдымда – *ақ дастарқан*, жайған кілем (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ дән. *Дақыл, астық.* Жаңа өмір келіп, Толағай төксе нұр маған, Түлігім тоқ *Ақ дән* ге толды тың далам. Салтынды сенің дәріс етсем балама, Жақсыңды жалғап өтер-ау деп, Бір бабам (К.Салықов, Жезкиік).

Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. *Айтқаны екі болмады, айтқаны орындалды деген мағынада.* Бүкіл ояз бір Ермекбайдың қолында, оның *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* деп түсінетін бұлар (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). Тоқал бұрынғы тоқал ма? Осы күнде сен ауған соң, есеге қолы жетіп *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* болып отырғанын кім білмей отыр (М.Әуезов, Шығ. жин.). Ұзақ жылға созылған патшалық Ресейдің отарлаушы саясаты, 70 жылдық кеңестің билеп-төстеуде орыстар үнемі басты ұлт есептеліп келді, олардың *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* болғаны жалған емес («Егемен Қазақстан»).

Ақ домбыра. *Ескі, киелі, қасиетті домбыра.* Ойлап ем домбырамды тартпайын деп, Ән шығарып өлең, жыр айтпайын деп. *Ақ домбыра* м түсімде мазамды алды, Он бір жастан жолдасым, «Қайтпаймын!» деп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Ақ домбыра* қолға алып, Ұшатын құстай қомданар. Ерегіскен ер болса, Екі талай жер болса. Аянбай шауып жолды алар (О.Шораяқов, Шайыр.).

Ақ егін [егіс]. *Бидай, арпа сияқты негізгі дәнді дақылдар егісі.* Қостанай елі көдімгі *ақ егін* мен күнелткен халық қой (Ә.Бөкей-

ханов, Шығ.). Алдымен ұсақ бригадаларды ірілендіріп, *ақ егіс* және көк егіс бригадаларын біріктірсек (Т.Иманбеков, Тұт ағашы). Отырсың *ақ егісті* орындамай, Он бес күн бастағанмен бізден бұрын. Создыңдар *ақ егісті* елу күнге, Өткіздің ерте егіспен жаздың күнін (Айтыс).

Ақ еділ. ж е р г. **Ақкөңіл.** Биеке жиенінің ренішін де, қуанышын да іште бүкпей ашық, анық білгізетін аңқылдақ, *ақ еділ* қылығына да сүйсінетін (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

Ақ ерке. п о э т. *Қылықты, пәк сезімді сұлу.* *Ақ ерке*, алтын сәуле көлбеңдесе, Міз бақтауға жетер ед және күшім (С.Торайғыров, Шығ.). Малым кедей болғанмен, жаным биік, Жүрегім жек көре алар және сүйіп. Қара көз, алтын сәуле, *ақ ерке* үшін Бай ұлындай тарта алам мен де күйік. Мен дағы сүйген сәулем *ақ ерке* үшін, Ұйықтай алмай жатамын кеудем күйіп (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақ етек. *Күнәсіз, адал, таза.* Ұлық пен төре алдында *ақ етек*, ишан боп монтиоын қарашы (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ақ етіне ашы таяқ тиді. *Жазықсыз таяқ жеді, нақақ күйді. Тигенде ақ етіне ащы таяқ,* Жалынбай қайсарланып тұру еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақ жағал. а) *Ақ жолақ аралас.* Арқардың көк сұр жоны, *ақ жағал* мойны, қоңыр мүйізі таспен жымдаса қойды. Тас пен арқар бірінен-бірі айырып алғысыз болды («Қаз. әдеб.»). ә) *Қажалып ағарған.* – Ау, бала сен, осы қипандай бересің, бір жаққа бармақ па едің? – деді Байбөрі *ақ жағал* болған қара портфельден қалың дәптерді шығарып жатып тағы да (С.Шаймерденов, Мінез).

Ақ жалау. *Соғысушы екі жақтың бірі қарсыласымен келіссөзге шыққандықтың белгісі ретінде көтеретін ту.* Жер тырнап үш жүз мың жасағы Ақ қарды кеудемен осадды. *Ақ жалау* қалтырап аспанда, Фельд маршал бетін басады (М.Әлімбаев, Танд. өлеңд.).

Ақ жал толқын. *Екпіні қатты ақ көбікті толқын.* Дудар бас *ақ жал толқын* ғашығын құшқан дегбірсіз бозбаладай көк көйлекті қызды шыркөбелек айналдыра жөнелді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Ыбан шімірікпей, қара тұнықты күмшілдете жүзгенде, *ақ жал толқын* д а р екі жарылып, білемденіп қалады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Ақ жалын. *Түтінсіз, қызуы қатты лаулаған от.* Қолында батпан балғасы, Қоршаған темір жан-жағын, Біріне бірі жалғасып, Жарқылдап жатқан *ақ жал* ы н (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). Желдің өті жап-жалаңаш қылыш-

тай, Қалай бұқсаң, солай бұқ сен дәрменсіз. *А қ ж а л ы н н а н* жаңа шыққан құрыштай, Қоп-қоңыр бет ағарады қан-сөлсіз (М.Әлімбаев, Өшпес от).

Ақ жамбы. *Таза күміс құймасы.* Қарағайым [домбыра] қолыма тигеннен соң, Ажарына ешкімнің қарамайтын. Беретін ақ бас құндыз, *а қ ж а м б ы м* жоқ Өлеңменен төрені паралайын (Жанақ // Бес ғасыр.). Қазанында қарызың: Алтын-күміс, *а қ ж а м б ы*, інжу-маржан, бербет жоқ (Жеті қаған).

Ақ жамбыдай. б е й н. *Жамбы тәрізді, күмістей жарқыраған.* Ажары *а қ ж а м б ы д а й* сұлулардың, Жалғанда тіпті кетпес көркі асып. Сәулеңнің түскеніне әлдеқандай, Теңіздер жан теңгермес жатқан тасып (М.Жұмабаев, Шығ.). Ай туды *а қ ж а м б ы д а й* жартыланып, Жұлдыздар ұқсап бейне мірісіне (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Ақ жамылды. б е й н. *Қар басты, түсті.* Ақ қар жапты даланы, *А қ ж а м ы л д ы* айнала. Отырып кім қалады, Тоңатұғын қай бала (Қаз. өндері).

Ақ жан. *Кіршіксіз таза, адал көңіл.* Сорлы Жуанның өмірі үшін, Сіз қайғырып тұрсыз ба! Анна ханым, *а қ ж а н ы ң д а*, Маған кегім жоқ деші? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаһарыңмен дұшпанды дірілдеттің, Қашқан жауға өзгеден бұрын жеттің, Мал мен жерді жарлыға бөліп бердің, *А қ ж а н ы ң м е н* түсініп сырын көптің (А.Шаяхметов, Замандас). Жапырақты жаз, Жаңбырлы жаз, Бұлбұл жаз. *А қ ж а н ы ң м е н* айттың маған құрбым наз (С.Мәуленов, Рауан).

Ақ жарылқап күн туды. *Жақсылық болды, молшылық орнады.* «*А қ ж а р ы л қ а п к ү н т у ы п*, Күнде қызық болсын» дер (Базар жырау, Шығ.). Бағыт, Сағыт шырағым. *А қ ж а р ы л қ а п к ү н т у д ы*, Хасыл болып мұрадың. Қамығып бұған жылама, Өмірлерің сұрағын, Қуанышты күн бүгін, Жанғанда өшкен шырағың (Бабалар сөзі).

Ақ жаулық. б е й н. *Әйел, жұбай.* Бұл жарым кім? Тапшы көне – «Денсаулық?», Сен дейсің ғой: алма бетті, *а қ ж а у л ы қ...* Жоқ, жолдасым, адасасың, айтайын: Жарым менің – атышулы жалқаулық! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ізгі перзент, *а қ ж а у л ы қ*, қорада жатар жүз саулық, құлаш мойын, кез құлақ, Бір бедеу ат, денсаулық (Н.Наушабаев, Шығ.).

Ақ жаулықты ана [әже]. *Сыйлы, қадірлі ана-аналар, әжелер.* Бірінші рет бұл жерге аяқ басуым, Көріп тұрмын Күшікбайдың асуын. Алдан шығып *а қ ж а у л ы қ т ы а н а л а р*, Ақ бауырсақ – шашып жатыр – шашуын (С.Мәуле-

нов, Алыс кетіп.). Жаздың маужыраған кештерінде самырсын ісі бүрқыраған осы бір шағын орман ішінде балапандарын ерткен қоңыр қаздай, *а қ ж а у л ы қ т ы ә ж е л е р* немерелерін ойнатушы еді, ақсақалдар қауқылдасып, шахмат ойнаушы еді («Егемен Қазақстан»).

Ақ желек. *Ақ торғын орамал.* ≈ *А қ ж е л е к* тартты.

Ақ желкен. *Таза, кіршіксіз.* Жалынды жастық шабыттың алауы, алабұртып алыстарға алып шар зымыран қиялы мен *а қ ж е л к е н* асқақ сезімі ежелден өзіне тән өр мінезді сазымен бөлек нұрға малынтпай ма маңайды («Егемен Қазақстан»).

Ақ желімсабақ. ө с. <лат. melandrium album> *Қалампыр тұқымдасына жататын көпжылдық, кейде бір не екіжылдық шөптесін өсімдік; желімсабақтың түрі.* Қазақстанда тастақты беткейлер мен далалық жерлерде, шалғындықтар мен егіс алқаптарында, бақша дақылдарының арасында, өзен жағалауларындағы жайылымдарда өсетін 11 түрі бар. Ең көп тарағаны: жабысқақ желімсабақ және *а қ ж е л і м с а б а қ* (ҚҰЭ).

Ақ жолға салды. *Дұрыс жолға салды, бағыт берді.* Біздің қазақ рухани ісінде *а қ ж о л ғ а с а л ы п* аламын десе, бұл зор жолды істің бірі ғой (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Ақ жорға. с ө й л. *Арақ туралы.* Әлгі *а қ ж о р ғ а н ы* әкел, түсіндіріп айтқанда тентек су ғой (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Ақ жұлық болды. *Желінді, тозды.* *А қ ж ұ л ы қ б о л ғ а н* көнетоз етігі қолтығында, кішкентай кенеп дорба арқасында, қара жолдың ыстық топырағын жалаң аяғымен басып Райханым ұзай берді (С.Жүнісов, Жапанда.).

Ақ жүз [дидар]. п о э т. **Ақ бет.** Алатаудың етегінде туыпсың, *А қ ж ү з і ң д і* тау суына жуыпсың. Достарыңа тау жазындай жарқынсың. Сен алдымнан көрінген бір алтын шың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Толған айдай *а қ ж ү з і н е* қысылғаннан қан ойнап шыға келіп, екі беті жаңа піскен алмадай албырап жүре берді (Д.Исабеков, Екі жиырма). Маржан, жақұт дейтіндер – соның тісі. Көз тартар әдеппенен қылған ісі. Бір ауыз айтқан сөзі жанды ерітіп, Мас болар *а қ д и д а р ы н* көрген кісі (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Ей қалқа, *а қ д и д а р ы ң* айдан аппақ, Көрген жан кете алмайды айналақтап, Аршын төс, алма мойын қарағым-ай, Қоямын дәйім сені жұртқа мақтап (Д.Исабеков, Екі жиырма).

Ақ жүзді. а) *Әдемі, келбетті.* Таранған тоты құстай бір асыл зат, Меңзесем хор қызына болмайды ұят. *А қ ж ү з д і*, ақылы көміл, шырын сөзді Үстіне сәндік үшін киген манат (М.Сера-

лин, Гүлқашима.). ә) *Жүзі жарқын, мерейі үстем.* ≈ *Ақ жүзі* *д і* болды.

Ақ келбет. *Аққұба, сұлу жүз.* Далада жолаушыға сен жолбасшы, Егерде жазатайым жүрсе адасып, Дөңгелек, жарасымды *а қ к е л б е т і* *ң* Жүресің жылжып қана, әсем басып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ақ кемік болды. *Бабына келіп семірді.* Бір күндерде болжаса, жетіншісін сойғанда, *А қ к е м і к б о п т ы* біреуі (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

Ақ киіз. *Қойдың ақ (ашық) жүнінен басылған киіз.* *А қ к и і з*, арғымақ ат, нар жетелеп, Мырзалар жерлерден келуші еді айлық, жылдық (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Борлатып басқан *а қ к и і з і* мен бау-шуына дейін сол жақта әзірлетіп, алты көк арбамен осы араға бір-ақ түсіріпті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Ақ киізге көтерді. *к ө н е. с а я с и.* *А қ киізге орап, хан сайлады.* Қос қолы қызыл қанға боялғанына қарамай, он жеті жасар Әбілхайырды азулы тілектестері 1427 жылы Дешті Қыпшаққа хан етіп *а қ к и і з г е к ө т е р д і* (І.Есенберлин, Шығ.). Кеше ғана арғын әскері Оспанды хан көтеріп той жасап, ең жақсы шапан кигізіп, *а қ к и і з г е к ө т е р і п*, астына ең жүйрік ат мінгізген, арғынның ұлы ханы деп атаған (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Ақ көбейсін. *т і л е к.* *Мал төлді болсын деген мағынада.* Биыл да былтырғыдай *а қ к ө б е й с і н*, Елінде ертегідей шақ көбейсін. Қасыңа досың келсе, жауың келмей, Басыма бір қонатын бақ дегейсің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақ көбігін ағызды. *Қара терге батырды, әбден терлетті.* Жақындатып күйімен алыс қырды, Ажыраған жандарды табыстарды. Арғымақтың *а ғ ы з ы п а қ к ө б і г і н*, Кең жазықта көсілтіп жарыстырды (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ақ көбігі шықты. *Терледі, қара терге түсті.* Еті қызған тор қасқа мен қара жорғаның *а қ к ө б і г і ш ы ғ ы п*, ауыздықпен алысып иесі бұрған жаққа атой беріп аласұруда (Б.Шалабаев, Өмірде.). Ызғытып біреу келеді. Аты *а қ к ө б і г і ш ы қ қ а н ш а* терлеген. Үлкен қуаныш не үлкен қайғы әкеле жатқанға ұқсайды (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.).

Ақ көбік. а) *Жан-жануарлардың аузынан көпіріп ағатын сілекей.* Он екі құлаш торымен, Омырауын аршындап, Астындағы сары аттың Аузынан аққан *а қ к ө б і к* Омырауға балшылдап (Батырлар жыры). Қаратаздың дыбысы шықпай, тек көзінің ағы айналып,

аспанға қарай ақшандап, қос езуінен *а қ к ө б і к* ағып, бақырды да қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Ұзақ шабыстан кейін көліктен шығатын тұзды тер.* Сөйтіп біраз шапқаннан кейін алаөкпе болған асаудың үсті-басы *а қ к ө б і к* тер болып, сайтаны бастыға бастайды (С.Мұратбеков, Жабайы.). Дәулетқан *а қ к ө б і к* болып танауына мұз сүңгі орнаған жирен атын тура біздің үйдің ашасына байлады (Ж.Жұмаханов, Қаракөз). Аттар пысқырынып бүгелектеп, *а қ к ө б і к к е* малынып келеді (І.Жансүгіров, Шығ.). б) *Өзен, көл, теңіз суларының толқып, тасу кезінде пайда болатын көпіршік.* Күн бұлттау болып, теңіз езуінен *а қ к ө б і г і* шығып, ауыр толқиды, жағаға қарай үсті-үстіге лықытса, жағадағы жұрт та қабақтарын шытып, қимылсыз қалады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ақ Еділ түсіме енген ақ шабыттай, *А қ к ө б і к* толқындары ақша бұлттай. Бозарып боз тұманнан кей кездерде Жатады жағасында тас мамықтай (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ақ көйлек. *ж е р ғ.* *Ақ көңіл, аңқылдақ.* Ой, *а қ к ө й л е к*, қарағым деп бәйбіше даусын соза түсті (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Оллаһи, тиген көзі соның маған, Ешбір жау босағамды торымаған. *А қ к ө й л е к* адам едім, жұртқа сенгіш Еш сөзді жаманатқа жорымаған (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Көкбөрілердей алдауына оңай көнетін *а қ к ө й л е к* кісілерді көргенде анау білекпендей бұғақ жіптіктей боп кетеді (Ә.Кекілбаев, Дала баллад.).

Ақ көмді. *Арулап, жөн-жоралғысымен жерледі.* Сорлы денем. Осы жерде қалқандың қабырынан аулақ жерге *а қ к ө м і л с і н* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ күн тусын! *б а т а.* *Жолың болсын, бағың ашылсын.* Мен адассам адасайын, Мен әуелден жалғыз жан. Жұртпен не деп таласайын, *А қ к ү н т у с ы н* алдыңнан! (Б.Күлеев, Айтшы.). Кесіп өтсін, қайтадан оралсын да, Дуылдасқан дау-шарды доғарсын да, *А қ к ү н т у с ы н* алдынан, тарта берсін, Таңдап-таңдап елінен қол алсын да (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ кірді [енді, шалды, түсті]. *Шаш, сақал-мұрт ағара бастады.* Биік қабаққа сай шүңірек көз емес, дөңгелек балапан көзді, сондықтан болар, өңінде ызғар жоқ. Қоңыр сары сирек сақал-мұртына аралап *а қ к і р г е н* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жасы Алексейдің әлі қырыққа жете қоймаған, самайына *а қ е н е* бастапты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Тауларды бомба төңкеріп, Өмірге оқтар дақ салған. Жиырмада өлең өртеніп, Жиырмада шашты *а қ ш а л ғ а н* (С.Мәуленов, Жаңа арна). Таң қалам сен отырғанда қасыма: *А қ* дегенің ерте *т ү с т і*

шашыма. Аттап өтіп бөрөненің талайын, Көп сүртіндім сіріңкенің басына! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Ақ кіреуке. к ө н е. *Кеудесінде, арқасында, білек ұстінде қораныс үйін жасалған ақ шарайналары бар, соғысқа киетін оқ өтпес сауыттың түрі.* Күдеріден бау тағып, *А қ к і р е у к е* киер ме екеміз! Жағасы алтын, жеңі жез, Шығыршығы торғай көз, Сауыт киер ме екеміз! (Ақтамберді жырау // Алдаспан). Исатай деген ағам бар, *А қ к і р е у к е* жағам бар (Махамбет, Шығ.). Жарылып жырым-жырым сүйем қалған, Басылып сойқан соғыс зәрені алған, Шаң басқан *а қ к і р е у к е*, көк дулыға, Тебіңгі терге шіріп, қанға малған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ақ қағаз. а) п о л и г р. *Тегіс, ақ тұсті, баспа бояуы жақсы жағатын, жазу-сызуға арналған қағаз түрі.* Целлюлозаның аса жоғары сапалы түрлері *а қ қ а ғ а з* алуға жұмсалатын болса, ол тағы да қосымша ағарту және тазалаудан өткізіледі (Н.Нұрахметов, Синтетика.). ө) *Қағаздың жазылмаған таза беті.* Ғұзыр қып қалыбыңды тұт назарға, *А қ қ а ғ а з* тәштит етпе хат жазарға. Адамның оңашада бәрі білгіш, Түскен соң мағлұм болар сөз базарға (XX ғ. қаз. ақын.). Туған айға ат берген, *А қ қ а ғ а з ғ а* хат берген, Екі ерін, тіл, таңдай, Сөйлесін деп жақ берген (Базар жырау, Шығ.). б) п о э т. *Жерге түскен қар.* Жөнелді жылы жаққа қаз, Көлінен қуып қыс деген. Жайылды жерге *а қ қ а ғ а з*, Жазулар әлі түспеген (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аққа зауал жоқ. *Әділ іске қиянат жүрмейді деген мағынада.* «*А қ қ а з а у а л ж о қ -ты*» деп, Дар қасында Қаншайым Жылап жүріп айтады (Батырлар жыры).

Ақ қайық. п о э т. *Желкенді қайық.* Ауданы кең *а қ қ а й ы қ* Теңізден керек өтерге. Асыл туған ер керек Уағдаға жетерге (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ол бұлардың қасына көп байырқалай, *а қ қ а й ы қ т а й* қалқып, ас үйге таман жөнеле берді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Ақан сері «Қоскөлі», Жолаушылар үзілмейді көшпелі, Күйді толғап, әнді әлдилеп талайғы *А қ қ а й ы қ т а р*, ақ айдындар төстегі (Ө.Шалабаева, Тау бұлағы).

Аққа күйе жақты [жала жапты]. *Кінәсыз адамға жала жапты, қаралады.* Әйелдің кез келтірме жауызына, Айтатын кез келгенін ауызына. Пәк жарымен *а қ қ а ж а ғ ы п к ү й е*, Сыйғызар бір тарының қауызына (Шал ақын, Өлеңд.). Жақын-алыс деп білмес алалауды, *А қ қ а ж а у ы п ж а л а н ы*, қаралауды. Өмір, өлім, не нәрсе ұжмақ, дозақ, Білмейді бақ күндеу мен табалауды (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақ қалмақ [құба қалмақ]. *Ақсүйек, хан тұқымынан (Шыңғысхан) хан сайланатын қалмақтар.* Алтайлықтар бірнеше этникалық топқа бөлінеді: тубалар, құмандықтар, шалқандықтар немесе лебедіндіктер, *а қ қ а л м а қ -т а р*, төленгіттер, телестер, телеуіттер. Мифологиясы, фольклоры, батырлық жырлары өте бай (ҚҰЭ).

Ақ қанат. б е й н. *Ұшақ.* Қара адырдан қалықтап асып едік. Қар мен тұман шақырды «кел, мұндалап». Аспандағы *а қ қ а н а т* қарамады, Астымызда бұлт қалды бейне сұлап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ақ қанатты періште. *Бейкүнә, таза жан деген мағынада.* Талпынған жаңа нәресте, *а қ қ а н а т т ы п е р і ш т е*, Былдырлаған бұлақтай, Көрінген жанды күлдірген, Жаңа піскен бұлдірген, Балауса нәзік құрақтай, Қайтыпты қозы көз тиіп, Бетінен кепті жел сүйіп... Балқиды жаным бал күйге. (М.Жұмабаев, Шығ.). Жыр жазар ем сонда, жаным, саған арнап жүректен, Махаббат қой көңілімнің сарайына гүл еккен. *А қ қ а н а т т ы*, мархабатты *п е р і ш т е м с ің* сен менің. Ақ сұңқарын арманымның көкірегіне түнеткен (Х.Балшабеков, Жылқышы.).

Аққа қара жақты. *Жазықсыз кіналады, жала жапты.* Бота тірсек, боз белбеу, қатпа бала, Ойыңа келгенінді шатпа, бала. Ойнақтап ортамызда жүргің бар-ау, Оп-оңай *ж а ғ а* салып *а қ қ а қ а р а*. Ойыңа келгенінді шатпа, бала! (М.Мақатаев, Шығ.). *Ж а ғ у ғ а* да жоқ шама *а қ қ а қ а р а*, Жабуға да жоқ дәрмен жатқа жала. Түсінемін, түсінсем бірдемені, Өзімді өзім түсінген шақта ғана, Өзімді өзім зерттеген шақта ғана (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ қар. *Жаңа түскен қар.* *А қ қ а р ғ а* іс кестелеп, Көк мұзға сызық дестелеп, Айшылық жолды алғандай Шаңғышының адымы (Т.Жароков, Шығ.). *А қ қ а р д а* шақырлаған аяқ тықыры, жеке жүріп әрқайсысының ыңырсыған қасірет мұңы тұтасқан бір күйге айналып, қара белестерді бесікке тербетіп тұрған сияқты (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Сарықамыс қаласына темір жол тартып бара жатқан аш, жалаңаш, қазақ, өзбек жігіттері әлсіреп, *а қ қ а р* үстіне бұратылып құлап жатты (Ө.Нұрпейісов, Сергелден).

Ақ қар, көк мұз [сары аяз]. *Қыстың аязды, суық кезі.* Бұрыштарда алақанын жайып, жаймасын төсеген, *а қ қ а р*, *к ө к м ұ з д а* дірдектеген сәбилі әйелдерді көргенде... осынау қаптап кеткен «жарлы-жақыйбалардың» еліміз шекарасынан қалай емін-еркін өтіп кеткеніне таң қалмасқа лажың қалмайды

(«Егемен Қазақстан»). Жауынгерлер *а қ қ а р, к ө к м қ з* аязды күндер мен түндерді елемей жүріп келеді (С.Бақберген, Менің досым). Кекті сырқат емес білем, *А қ қ а р, с а р ы а я з-да* а туу сонау жер түбіндегі Семейден келу оңай ма? (Д.Әбілев, Арман.).

Аққа тою. *Сүт өнімдерінің (айран, қаймақ, қымыз т.б.) мол болуы.* Кел, Наурыз, жайдары көктеммен, Жердегі әнім жалғассын көктегі үнмен. *А қ қ а т о й ғ ы з* елімді, Байлық әкел Тез өтердей тар кезек өткелінен (К.Салықов, Жезкиік). Біздің ауылдың ең кедей деген адамында сауындық түйе, сиыр, қой болып, өзге болмаса да *а қ қ а т о й ы п* отырады (С.Мұқанов, Шығ.).

Ақ қойдың қаны мен ақ батаның заңын бұзбау. *э т н. Ақ қой шалып, баталасқан, уағдаласқан сөзде тұру.* «Мына қыз зарлап басымызды ауыртты, осыны азат етсеңіз қайтеді?» дегенде «*А қ қ о й д ы ң қ а н ы м е н а қ б а т а н ы ң з а ң ы н б ұ з б а у* құдай алдындағы борышымыз», – деп, Тұрысбек қажы сөзді доғарып тастаған (Сара, Тордағы.).

Ақ құба. *Ақ жүзді, көрікті.* Ұйқысы түссіз қанбаған, Ел қалап, ер таңдаған, Берген серттен танбаған *А қ қ ы б а* ару жарды алды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Көптен күткен жеңешемдей, ауыз үйдегі алтын сырғалы, *а қ қ ы б а*, бидай өңді кербез жеңгей: «Балалар жоғары шығыңдар!» – деп, майысып, төргі үйге қарай сілтейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А қ қ ы б а* жүзінен нұр тарап өрттей, Жатады еш нәрсені талап етпей. Жатады қыбыр етпей, қимылдамай, Дауылда құлап түскен самолеттей (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ақ құбақан. *Сүйкімді, ақшыл жүзді.* Гүлді жұлмай, жүруші едім жұлғызбай, Бір гүл көрдім жерде жанған жұлдыздай. *А қ қ ы б а қ а н*, моп-момақан болған соң, Қайыргүл деп қойыпты атын қырғыздар (К.Салықов, Жезкиік).

Ақ құс. *п о э т. Бақ құсы, дәулет құсы.* Ғасырлардан ғасырларға жол алған, Ұшып келген арман атты аралдан Мен тірліктің *а қ қ ы с ы* едім, аппақ ардан жаралған Даңқым алыс таралған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қыранның қанатын, жолбарыстың жүрегін нәресте күнімде-ақ бір маған тіледің. Өзгеге қисаң да ездікке қимадың, Адалдық *а қ қ ы с ы н* еншіме сыйладың (Д.Әбілев, Ой толқын.).

Ақ құшақ. *Шын пейіл, сүйіспеншілік.* Жұрттың бәрі *а қ қ ы ш а ғ ы н* жая ма?! Жая қалса, Жатырқама, Аяла! Тыныш жүрген тірі адамға тиіспе, Тиісті ме? Тиіссе өзі... Аяма! (Қ.Мырзалiev, Мәңгі майдан).

Ақ құю. *э т н. Үйге кірген жыланды өлтірмей, басына ақ (сүт, айран) құйып шығару ырымы.* – Қарындасыңды қимасаң, үйге кірген жыланға да *а қ қ ы й ы п* шығармаушы ма еді, – деді Жаңыл, – жылы сөзбен аттандырсаң, біреу бермесіңді тартып әкете келген жоқ қой (С.Жүнісов, Ақан сері). Ұлы жыланның да басына *а қ қ ы й ы п* шығаратын болған. Ақ [сүт] қазақ ұғымында аса қасиетті тағам. Ырымның мәні өзіне зиян жасамаса, сен де тиме, дұшпаның болса да дәмді аяма, отбасының қасиеті осы дегенді білдіреді (ҚҰӘ).

Ақ қырау. а) *Тоңазыған дымқыл ауаның жерге, ағашқа, шөпке т.б. қар тәрізді болып ағарып қонған күйі.* Ағаштың бұтақтарын жеңді білектей жуандатып иіп тұрған *а қ қ ы р а у* (С.Мұқанов, Шығ.). Қаздың бауырынан дірдектеп аққан қан *а қ қ ы р а у* басқан жерге қып-қызыл жол салып келеді (М.Есламғалиев, Қайырлы таң). *А қ қ ы р а у* тұрған ақпанда, Ағаштар сырға таққанда. Бозарып тұрып ақ таңда, Есіңе мені алғайсың, Есіңе мені алғайсың! (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Аязды күн, салқын түскен кез.* Маңғыстаудың ойына, Етек-жеңім жыртылып, *А қ қ ы р а у д а* жеткенмін (Мұрат ақын). б) *Көңілге түскен салқындық.* Қол бала құс секілді Биялайға қарайсың. Не тұлғама тұтқа боп, Не керекке жарайсың. Ішің – аяз *а қ қ ы р а у*, Сыртың – сұлу сарайсың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Күндер өтті дауылды да боранды. Жаным менің *а қ қ ы р а у ға* оранды. Бірақ та мен жұмыспенен жылындым, Жұмыс маған абырой боп оралды (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалаң). в) *б е й н. Қартайған адамның сақалы мен шашына, самайына түскен ақ.* Бұрын самайда ғана ақ белең берген *а қ қ ы р а у* жоғары өрлеп кетіпті. Бұрыл тартқан қою шаш ақ селеудей жылтырап ұйыса қалған (Р.Райымқұлов, Бұрылыс).

Ақ май. *Жас малдың сойылған етіндегі майы.* Жігіт жатпас ел көшіп, қонған күні, Қой сойып, *а қ м а й ы н а* тойған күні, қызығы дүниенің осындаймен, Өлген жақсы мұндайды қойған күні (Шал ақын, Өлеңд.).

Ақ мақтадай. *п о э т. Кіршіксіз аппақ, таза.* *А қ м а қ т а д а й* басын жапқан ақша қар, Орта Азия ортасында ақсақал. Түркістанның алашұбар жотасы Тұрды қарап тілегендей сәт-сапар (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ақ мал. *Еңбекпен тапқан, адал малы (дүниесі).* Әркім көңіліндегі мақсатына жетуге өзінің алдына шығатындарды мұқатпақ үшін атаның *а қ м а л ы н* шашып, ар-иманын аяққа басып, ағайынмен қас болып, осалдыққа бас

болып, елдің берекесін кетіреді (М.Дулатов, Шығ.). Төртінші жауһар – қанағат, *Ақ малыңды алдырма – Сұқаншы ғайбат шұғылга!* (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақ малға. а) *Құрттың ең соңғы езілгеннен кейінгі қалған түйіршіктері.* Қыздар тағар қос алқа, Ішке жарар *ақ малта* (Қамбар батыр). Соған Ошыбай: «құрттың *ақ малтасын* қосып жеген қанттан тәтті бар дейсіз бе» деп бастағанда, Төлтай құрдасы: «Өй, ит, оттама!» қатты дегені жоқшылық, тәтті дегені жан емес пе?» депті (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Ағынды су шайып тегістелген ұсақ тас.*

Ақ малтасын езді. *Бет алды аузына келгенін сөйледі, мылжыңдады, лағып кетті.* Кім біліп, ер еңбегін сезіп жатыр? Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр? Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар, Алаңсыз *ақ малтасын езіп* жатыр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ақ мамық. *Құстың жүнінен жасалған төсек.* Кигені Айман қыздың көкше кебіс, Маманға айуан малды берген тегіс. *Ақ мамық*, алтын таққа жатқан қызға Келді жаудың дауысы еміс-еміс (Айман-Шолпан). Төсектің бас жағында рақат ұйқыға батқан жұбай аққудай, дөңкиген-дөңкиген екі *ақ мамық* жастық (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Ақ маңдай. п о э т. *Қыз-келіншек, әйел атаулы.* Өжет еді ер мінезін, Сыйлаушы еді бар *ақ маңдай.* Табиғат та оның өзін, Батыр бол деп жаратқандай (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Бадам қабақ, бал тамақ, Балдырған белі иілген. Арусын жүрген *ақ маңдай* Басына берген бақ қандай (Ығылман, Шығ.).

Ақ маңдайлы ару. *Сұлу, көрікті, ақ құба қыз.* Қураған шынар көгеріп, Қу тұқыл алды қуатты. *Ақ маңдайлы арудың* Жұпармен шашын сылатты (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Тәжім етіп, иді басын селеулер, *Ақ маңдайлы ару* жерді жастанды (Аяулы жандар).

Ақ махаббат. *Адал, пәк сезім.* Жамандық-ай, тағы да қайдан жүр едің! Дүрсілдей берді, дүрсілдей берді жүрегім. Азаматтың дақ салып ашпақ арына, Қарайтыпты ғой *ақ махаббат* гүл өңін (Қ.Мүсірепов, Раушан). Саған айтпастан екеуміздің *ақ махаббатымыздың* адал күндерін дәптер бетіне тізе беруге ұйғарғанмын (Ө.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Ақ меруерттей. *Аппақ, кіршіксіз, таза.* Қазақтың заңы біздің сарт заңына қарағанда көп жақсы және сөйлескенде қатын-қыздары еркектермен бірге сөйлесіп отырады және бұл қазақ қатын-қыздарының тістері *ақ меруерттей* болып қатарланып жарасып тұрады («ТУГ»).

Ақ мұрат. *Адал борыш, игі тілек, ниет.* Кеткендей едім-ау мен көк түбіне, Жеткендей едім-ау мен жоқ түбіне, Ақталды *ақ мұратың*, о, Туған жер, Сағаты оралудың соқты міне (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ақ найза [алты құлаш ақ найза]. *Көбесі асыл болаттан, алмастан соғылған найза.* Толғамалы ақ мылтық, Толғап ұстар күн қайда? *Алты құлаш ақ найза* Ұсынып шаншар күн қайда? (Махамбет, Шығ.). *Ақ найзаның* басына, Желекті ту байладым. Қайнаған қалың жауынды, Бір шыбықпен айдадым (Жамбыл). Екі арыстан елінен, Жолға шығып жөнелді. *Ақ найзасы* қолында, Бүкең-бүкең желеді (Батырлар жыры).

Ақ нәсіл. а н т р. *Адамзат баласының өңіне қарай жіктелген түрі; еуропалықтар.* *Ақ нәсіл* ақ нәсілді тұқымды атты, Сөнді жастық. Линчтен құтылмапты. Жиіркеніп Америка топырағы Жас қанның дәмін алмай жұтып жатты (М.Мақатаев, Шығ.). Олар үшеу еді. Президентке оқ атпаған. Үшеуі де *ақ нәсіл*. Ақ атты адам. Алайда олар қараға, сарыға да Адамдық аянышты жоғалтпаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ неке. э к с п р. *Ер адам мен әйелдің ерлі-зайыпты болып жұп құруы.* Байсырап бара жатқан мен жоқпын... Қайнымның қара орнын құлатпай, *ақ некемді* осы оттың басында ақтап өтер едім ғой (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Ақ некесін* қидырып, Қылды бір енді ғашыратты, Қыз бен жігіт қосылса, Белгілі ғой бұл әдет, екеуі қылды сымбатты (Батырлар жыры).

Ақ некелі. *Некесі қиылған, адал (жар).* *Ақ некелі* еріне, Қияметтік піріне, Әйелдің бар ма қастығы? (Базар жырау, Шығ.). Әй, қорлық-ай! *Ақ некелі* әйел сүндетсіздерге рәсуа болды-ау!.. Жарықтық Құран дәретсіз қолға түсті-ау! Шошқа етін жейтін арам ауызда шылым болып тартылды-ау (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ нөсер. *Ағыл-тегіл жауған жаңбыр.* Аунара ма еді дүние *ақ нөсердің* селіне! Жетпей тұр-ау сол құрғыр Жана шыққан кегіме. ...Мұхит пенен теңіздер жатыр ма әлде өртеніп? Мынау жалын аңызак, әлде соның лебі ме?! (М.Мақатаев, Шығ.). Бұлттардың салмағынан күрсінгенде, *Ақ нөсер* ақтарылсын тылсым жерге. Күрсінсең, аспан болып күрсін, кеуде, Шұғыла арманым боп тұрсын менде (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ нұр. п о э т. *Жүректің жылуы, шапағат.* Жүректің *ақ нұры* сөнді. Амалсыз осыған көнді. Дұрыс деп тыңдаған, көңіл! Түзелмес

мін емес бұлар, Әр өмір өз ісін қылар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *А қ н ы р ы н а н* жаралған, Сақтап өзін арамнан (Базар жырау, Шығ.). Биікшіл со бір сұңқардай, Биіктей берсе арманың! Аспаныңды бұлт алмай, *А қ н ы р ғ а* толмақ жан-жағың (Д.Әбішев, Миллиард.).

Ақ орда. т а р. а) *Бай, ауқатты адамдардың еңселі, салтанатты үйі.* *А қ о р д а* сары шара, қара саба, Ақ бөйбіше сапырмай ма қымыз саған. Жоқ па әлде басытқыға бағлан еті, Қымызға қызғаннан соң соңыра таман (С.Торайғыров, Шығ.). Айтұяқ мал шалады, Қолын қанға малады. Еңірей жылап екеуі Мойнына бұршақ салады. *А қ о р д а с ы н* жықты да Атанға артып алады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Ел билеген хан, сұлтандардың тұрақты отыратын орны, көп қанатты (он екі не одан да көп) ақ үйі.* Алты алаштың баласының басына *а қ о р д а* тігіліп, Алаш туы көтерілді. Үлкен ауылдарға қоңсы қонып, шашылып жүрген қырғыз-қазақ жұрты өз алдына ауыл болды. Отансыз жұрт отанды болды («Қазақ»).

Ақ отау. а) *Жаңа некелескендерге арнап тігілген жабыны ақ киізден жасалған еңселі, әсем үй.* Анадай жерге сегіз қанат *а қ о т а у* тігіліп, іші кілем, киіз, алаша, көрпе, жастық, түс киізбен безелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Елсізде өскен демесін, Елден таңдап сұлу ал. *А қ о т а у* тігіп басыңа, Төрт түлік малдан еншіңді ал (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алдыңғы қатардағы *а қ о т а у д а н* бұралып келіншек шықты. Басында шетін кестелеген шашақты көгілдір жаулық (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Ынтымақты, адал пейілді отбасы (үй).* Сен де есімде, жеңеше, бақташы аға, Үйлеріңнің бәрі төр, ақ босаға. Жүруге жоқ, артымен жылжыса да, Өмір беріп отыр ма ақ бас Ана? Белшесінен бақытқа батпаса да, Одан артық бақытты таппас Ана... Аман болсын *а қ о т а у*, ақ босаға! (М.Мақатаев, Шығ.). *А қ о т а у ы* іспеттес ақ жандардың, Арнасы – сен тоғысқан адамдардың. Қалам алған қолымның мектебі – сен, Кешегі жас – Бүгінгі тарландардың (М.Мақатаев, Шығ.). б) п о э т. *Құтты мекен.* Ақ Есіл – *а қ о т а у ы м*, алқа көңілім, Қайың бақ, ойдым орман, қамқа жерім. Ақынның аманат бір жырындай-ақ, Аңсаймын да тұрамын Арқа желін (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ өзен. п о э т. *Ақ толқын, ақ көбік болып аққан тау өзені.* Шыланып суға шыршалар тұрса қапталда, Шыршадан өріп киіктер шықса шатқалға. Арнасын керіп, аңырап жатса *а қ ө з е н*, Еңіреп бұлттар жер ауып бара жатқанда (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ өлең. *Буын саны әртүрлі боп келген, ырғағы бар, ұйқассыз өлең.* Осы Қызылорда жағының бір аулында Ақан серінің рөлінде ақ тер, көк тер боп, оның *а қ ө л е ң м е н* ағылатын ең күрделі монологі: «Ақтоқты бір мөлдір бұлақ»... деп толғайтын жерінде сол өнерпаздарға жағдай жасап, зыр жүгіріп жүрген ауыл жігіттерінің ту сыртынан келіп, дәл құлағының түбінен сыбыр ете қалыпты («Қаз. әдеб.»). Жазба әдебиетте *а қ ө л е ң* көбінесе драматургия жанрымен байланысты. Шешендік сөздердің кейбір үлгілері осы *а қ ө л е ң* түрінде айтылған (ҚСЭ).

Ақ [ақ бұйрықты] өлім. *Жасы жетіп, өз ажалымен қайтыс болу; тағдырдың дегенімен болған тура қаза.* Пайдасыз бен баянсыз қуған ісін, Түпсізді толтырам деп кетті күшін. Ентелеген еңбектің бәрі жанбай, *А қ ө л і м д і* шақырдың, сол шын досың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жапбар ием, маған *а қ ө л і м і н* қимаған екен, енді қазамды өзім күттім осы жерде («Қаз. әдеб.»). Кеселді жалқау, қылжақбас, әзір тамақ, әзір ас болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген *а қ б ұ й р ы қ т ы ө л і м н і ң* өзі артық (Абай, Тол. жин.).

Ақ өткел. *Ағынды өткел.* *А қ ө т к е л д е н* өткенде, Өте шықты ер Қамбар, Үзеңгісі суға шомылып (Шашубай, Өлеңд.). Артынан Лазым келеді Жүгіріп басып еңтігіп Ары қалды төгіліп *А қ ө т к е л д е й* өткелден Өте шықты ер Қамбар Үзеңгісі суға көміліп (Батырлар жыры).

Ақ парак. *Жазылмаған, таза бір бет қағаз.* Шағалаң бейне төбеден Әуелеп ұшқан *а қ - п а р а қ* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Есек деме аңшыдай қақпан артқан, Аралыштап, жақсы емес сақпан атқан. ...Сыншының ары таза болса керек Алдында жатқан ана-оу *а қ п а р а қ т а н*!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ патша. т а р. с ө й л. *Ресей патшасы.* Бұрын орыс патшасы *а қ п а т ш а* делінгені бәріміздің есімізде болса керек (М.Шоқай, Танд.). Арқа елі мақұл көрсе Торғай, Ырғыз өзендері бойына қарай көшу жөн-ақ. Бүйту Кенесарының *а қ п а т ш а м е н* алысу әдісіне де қолайлы (І.Есенберлин, Қаһар). *А қ п а т ш а* шығарып тұр әділ жолды, Кісі жоқ әділ болсаң сенен оңды. Көз қысып екеу-екеу сыбырласқан. Бар ма еді ондай әдет бұрын-соңды? (Кердері Әбубөкір, Қазақым). Айтайын ауырлықты елге келген, Жөн болмас ол бір кезді елемеген, Қазақтар қарсы шауып «*а қ п а т ш а ғ а*», Қан ағып, ел қырылған жыл дүрбелең (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ақ пен қара. *Жақсы-жаманы, дұрыс-бұрысы.* Міне осылай, *а қ п е н қ а р а* алмасып,

Жатады өмір жалғасып – деп Жарасқан ақын айтқандай, бір ұрпақ пен бір ұрпақ орын алмасып, қас қақанша күндерің айға, айларың жылға жалғасып, тоқтаусыз зымырап бара жатқан, шіркін, өмір-ай («Жас Алаш»). Ынсапсызға не керек, істің *а қ п е н қ а р а с ы*, «Нан таппаймыз» демейді, Бүлінсе елдің арасы (Абай, Тол. жин.). Берекеге жи дейсің, Тамам қазақ баласын. Кең, ашудан тый дейсің, Айыртып *а қ п е н қ а р а с ы н* (Шәкәрім, Шығ.).

Ақ пен қызыл арасы. б е й н е. *Ымырт алды, құн әлі бата қоймаған кез.* Бір күні *а қ п е н қ ы з ы л а р а с ы н д а* Бір кісі нан саудалап ақша берді (Базар жырау, Шығ.).

Ақ сабан. *Егін орылып, астық жиналып жатқан кез.* Не *а қ с а б а н д а* аларсың, не қақсағанда аларсың (Мақал-мәтел).

Ақ сабын. а) *Ақ түсті кір сабын.* Аспанда *а қ с а б ы н ы ң* көбігіндей мамық ақ бұлт жүзеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). ө) *Иіс сабын.* Қас сұлудың белгісі *А қ с а б ы н м е н* жуынып, Түрмемен белін буынып, Қиғаштап шашын таранған (Базар жырау, Шығ.). б) б е й н. *Аттың ақ көбік болғандағы тері.* Аттарының бәрі *а қ с а б ы н*, қатты жүргенге ұқсайды, соған қарағанда қыз саяткер, атқа мықты болғаны (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Ақ сазандай. э к с п р. *Жұп-жұмыр, аппақ.* Толған айдай толықсып, *А қ с а з а н д а й* бұлықсып, Бұралып кетіп барады (Қыз Жібек).

Ақ сайтаны ұстады. *Ашу-ызасы келді, арқасы қозды.* Ақ құла шалдың *а қ с а й т а н ы ң* *с т а н* жарыла жаздап отыр (Б.Момышұлы, Шығ.). Қашыпсың сен қарақшы күзетшіден Айтқандай ала қаш, – деп *а қ с а й т а н ы ң*, Сыртыңнан ғайбаттасам, ұят болар, Көзбе-көз өзіңе айтпай кімге айтамын (Айтыс).

Ақ самайлы [самай]. *Самай шашына ақ кірген (адам).* Елуге келген *а қ с а м а й л ы* әкесін жарысқа шақырам деп, көп ішінде ажуа, тәлкек қып тұрғанын қарашы, құдайдан безген, антұрғанның... – деп Қожамжар Рақымжанға қарап тісін қайрады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Екібастұздың ескі шахтері – Жауатар *а қ с а м а й* адам еді. Алқа-салқа болып жиылыстың алдыңғы жағында отыр еді, самайынан тер шып-шып шықты (І.Жансүгіров, Шығ.). Шаттан дейсің, Ал енді шаттанайын. Шаттанайын, Шарқ ұрып мақтанайын. Анамның отыздағы жасын қайтар, Жоғалт та үсік ұрған *а қ с а м а й ы н* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ сандық, ақ сандықтың ішінде көк сандық. *Түбі жоқ, бірінің ішінде бірі.* Кәдімгі қазақтың *«А қ с а н д ы қ, а қ с а н д ы қ т ы ң і ш і н д е көк с а н д ы қ»* дейтініндей, бұлар-

дың бәрі бейітте бір-бірінің ішіне салынған. Төртінші табыттың ішінен табиғатта аса сирек кездесетін кристалл кварциттен тұтас ойылған саркофаг шыққан, оның ішінен бір-біріне салынған тағы үш саркофаг шыққан («Жас Алаш»).

Ақ сарғыл [сарғылт, сарғыш]. *Сарысы басым ақшыл түс.* Айыр өркештен түйе алып, *А қ с а р ғы л д а н* бие алып, Семізін айдап келеді (Манас). Тапалтақ, толық денелі, *а қ с а р ғы л т* өңді бұл жігітті мен көптен білем (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Бұрынғыға қарағанда Насиха толыса түскен. *А қ с а р ғы ш* жүзі тотығып, бетінің ұшы аз ғана жарылыпты («Қаз. әдеб.»).

Ақ сары. *Сарғыш түсті.* Көп кешікпей үй иесі жас әйел кірді. Жаулық сыртынан сөнге *а қ с а р ы* шәлі жамылыпты (Ғ.Мұстафин, Шығ. жин.). Кешірші, *а қ с а р ы* қыз, Кешірші соның бәрін. Қайда сол достарымыз Тау-тасқа шағылған үн (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Кездесіп еді сонда бір *А қ с а р ы* сұлу келіншек, Оралмас енді ол дәуір Қайтадан жігіт көрінсек (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Ақ сауыт. э к с п р. *Сапалы болаттан жасалған ең жақсы сауыт.* Тайбурыл атқа мінеді, *А қ с а у ы т ы н* киеді (Қобыланды батыр). Қазақтар жаралы мен өлік артқан, Арқаға, Сыр, Жайыққа көш шұбалтқан, *А қ с а у ы т* дал-дал болған, найза сынған, Тұлпардың тұяғынан от шығартқан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Ақ сәуле. п о э т. *Жоғарыдан түскен жұмсақ жарық, күннің нұры.* Сенбісің шамшырақ толған *А қ с ә у л е* – жолақтарымың, Аспанға шаншылып қалған Ақ сүңгі зауыттарымың? (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жарықтық, Жаздың таңы-ай! Жадырап, қанатымды жаздым талай. Ақ тауға асылғанда ақ таң келіп, Ашылған ақ шымылдық мақпал дерлік. *А қ с ә у л е* ұяма кеп ұйығанда, Ақ таңға қанатымды қаққам келіп (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ селдір бөз. *Ақ түсті жұқа мата.* Ақыреті құрғырдың *а қ с е л д і р б ө з і* табыла бермейді де, азды жеткізем деп қымқыра өлшейді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Ақ семсер. э к с п р. *Сапалы, өткір қылыш.* *А қ с е м с е р д і ң* асылын, Шабылмаса кім білер? Сол секілді менің де, Ішімде гауһар барлығын Сөйлемесем кім білер? (Айманкүл, Ана сыры). Өлген жоқ, Аманкелді әлі тірі, Әнеки ілулі тұр *а қ с е м с е р і* (Жамбыл, Шығ.). Оралым – Ордам менің таныс маған, Бораның Махамбет боп дауыстаған. Исатай – *а қ с е м с е р і н*, Құрман бабам – Ұрпаққа домбырасын табыстаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ сирақ болды [етті]. *Жұтады, малдан айырылды, тақыр кедей болды. Жер аз болған тапшылықтан жұтады. Сол көптің ішінде а қ с и р а қ б о п қалғанның бірі – осы Қараша, Қаумен ауылдары, Базаралы, Балағаз, Абылғазы, Әділхан сияқты жігіттерде тек қана бір-бір аттан қалды (М.Әуезов, Абай жолы). Сыр бойы бұрын да талай жұт көрген еді, малына мастанған байларды а қ с и р а қ е т і п, талай жанды әр жерге бір томпитып тастаған (Ы.Жақаев, Менің бақытым).*

Ақ собық. *Қатпаған, сүттеніп тұрған жас собық. А қ с о б ы қ а у, а қ с о б ы қ! Жасымда жегем бал сорып. Сүт кезінде, шіркін-ай, Сүйкімдісің сырбаздай (Ө.Тұрманжанов, Өлеңд.).*

Ақ сөзді. *Шын сөйлейтін, өтірік айтпайтын, шыншыл. Сүйкімді халайыққа көрінеді, Ботасы, қозысы бар құлындылар. Қашан болса халыққа сүйкімі бар, А қ с ө з д і ләззатты шырындылар (Қабан жырау, Алтын қазық).*

Ақ сөйледі [ақтан тигізді]. *Анық сөйледі, турасын айтты. А қ с ө й л е, а қ с ө й л е, әліп түс, – деп Шорекең жайнамаздың үстіне қырық бір құмалақты шашып жіберді (С.Адамбеков, Қожанасыр). Қазақ баласы бұлдыратып, түссіз қылып сөйлейді: а қ т а н т и г і з і п, тап басар сөйлейтін адам кем болады: көбінесе құба жондатып, тайғалақтатып, бетін қарпып, жалпы сарынға салып отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).*

Ақ стрептоцид. *м е д. Әртүрлі іріңді жараларды емдеуге қолданылатын иісі жоқ, ақшыл сары кристалды ұнтақ. А қ с т р е п т о ц и д суда жақсы, әсіресе ыстық суда тез ериді (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).*

Ақ суоты. *ө с. <лат. agrostis alba> Астық тұқымдасы суоты туысына жататын мал-азықтық шөптесін өсімдіктің ақшыл түсті түрі. ≈ А қ с у о т ы н ы ң гүлдеу уақыты.*

Ақ сұр. *Ағы басымырақ сұр түс, сұрғылт. А қ с ы р бетінің дәл ұшындағы қара мең қарашықты өзіне суыра тартады. Көп отырып, қымсынған болады (Ғ.Мұстафин, Шығ.).*

Ақ сүңгі. *э к с п р. Сапалы жасалған қиы үшкір, өткір найза. Қарсы келіп екеуі А қ с ы ң г і н і салысты, Өтпеген соң сүңгісі Алмаспенен шабысты, Екеуі бірдей шегініп Қорамсамен атысты. Алты қырлы а қ с ы ң г і Оң қолына алынды. Қынындағы алтын ай болат Аш беліне тағынды (Сайын батыр).*

Ақ сүт. *а) Ана сүті. Сабыр, қызым... Сабыр, сабыр... Сен Анаңды іздеме, Бұл өмірде анам жоқ деп, үмітіңді үзбе де. Тек мен емес, әкен*

сенің мыңдаған. А қ с ы т і м е н асыраған әрбір ұлттан жүз дене. Анаң сенің сан адамдар... Анаңды сен іздеме... (М.Мақатаев, Шығ.). Тірлікте суыңдым да, жылыңдым да, Көріңдім де, бұғыңдым, тығылдың да. Арымның алдына кеп тізе бүктім, Анамның а қ с ы т і н е жуыңдым да (М.Мақатаев, Шығ.). ә) Ананың баласына сіңген еңбегі. Мен әжемнің а қ с ы т і м е н ант етемін, сені іздеп таппасам, қызығымды қара жер көрсін (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Мен қазір жас та емеспін, көке. Қаршадайымнан қайғы арқалап, тесік өкпе қылып өсірдіңіз. Анамның а қ с ы т і тамағымнан өтпей тұрып қалған күндер де болған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Ақ сүт берді [емізді]. *Бақты, қақты, өсірді. А қ с ы т б е р і п шешекем асыраған, жар-жар, А қ с ы т б е р г е н шешеме не көрсеттім, жар-жар! (Жар-жар). Шешесі әлпештеп өсіргенін, а қ с ы т і н е м і з г е н і н, дос аз, дұшпан көп, жұрт алдында масқара қылса, пәленшенің қызы кетті деген атаққа ұшыратса, екі дүниеде риза еместігін, «ақ батаны бұзса, көсегесі көгермейтінін» айтады (М.Дулатов, Шығ.).*

Ақ сүтін ақтады. *Ананың еңбегін өтеді, бағып-қақты. Ана сен ұл өсірген, қыз өсірген, «Ботам» – деп, екеуін де бір есіммен. Қашан мен а қ с ы т і ң д і а қ т а ғ а н ш а, Келемін борышты боп күресумен (Пернедегі термелер). Неге тудым анадан, А қ т а м а с а м а қ с ы т і н. Неге сенді ел маған, Қорғамасам бақытын (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Мен сенің топырағыңда жаралғамын, Уыздай тәтті ауаңнан нәр алғамын. Анамсың, а қ с ы т і ң д і а қ т а у еді, Көкейді кесіп жүрген бар арманым (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар).*

Ақ сүтін кешті. *Ата-ана ризалығын білдірді. Шешесі «...өз отаныңнан, өз қауымыңнан безсең, мен де сенен безем, аналық а қ с ы т і м д і екі дүниеде к е ш п е й м і н» деп екі ескертіп, не керек, қақпайлап-қаумалап, көптеп-көмектеп, жаңағы қыздың... көңілін суыта алған ғой («Жас Алаш»).*

Ақ тамақ. *п о э т. Қыздың әдемі, сұлу тамағы, иектің асты. Мақпал төсек мамықтан..., Алтын иек, а қ т а м а қ, Көтеріп басын сөйлейді (Батырлар жыры). Ол жерің су жағасы болса мүйіс, Тоқталса демалыс боп ұзақ жүріс, Аспаннан ай сәулесі тіктеп түскен, Басталса а қ т а м а қ т а н тәтті сүйіс! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Білектей арқасында өрген бұрым, Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын, Кәмшат бөрік, а қ т а м а қ, қара*

касты, Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін (Абай, Тол. жин.).

Ақтан безді. *Шындықтан қашты, әділдікті ұмытты.* Басында жеңбек болып бар дұшпанын, Неше түрлі қатерге салар жанын, Жолы болып алған соң *а қ т а н б е з і н*, Есі шығып, білмейді не қылғанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақтан күйді. *Нақақ кінәлі болды.* Ол күндердің арыз-тартыстарын тексергенде кім кінәлы, кім *а қ т а н к ү й г е н* екенін айыру тіпті қиын болатын (М.Әуезов, Әр жыл.).

Ақ таң. *п о э т. Таңғы шапақ.* Жарықтық, Жаздың таңы-ай! Жадырап, қанатымды жаздым талай. Ақ тауға асылғанда *а қ т а ң* келіп, Ашылған ақ шымылдық мақпал дерлік. Ақ сәуле ұяма кеп ұйығанда, *А қ т а ң ғ а* қанатымды қаққам келіп (М.Мақатаев, Шығ.). Келген *а қ т а ң* тіріні алдамайды, Көңілділік жайлайды бар маңайды, Оятады тауықтар күннің өзін, Құйқылжыған даусымен жанға жайлы (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Алаулаймыз шығыстың *а қ т а ң ы н д а й*, Кезіміз жоқ жататын ақтарылмай, Сол аралға, арман не, жетіп өлсек, Тек жете алмай қайтудан сақта, құдай! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақ тас. *Қирамында ақ қиыршықтары бар тас.* Динамит қойған жер астынан *а қ т а с т а р* кесек-кесек атылып, аспанға бүрк етіп шашудай шашылды (С.Жүнісов, Жапанда.).

Ақ таяқ. *Көп ұсталған таяқ.* Бозторғай, шырылдайсың жерге түспей, Мен жүрмін кешке дейін тамақ ішпей. Ат қылып *а қ т а я қ т ы* қолыма ұстап, Сандалып қой соңында азар кешке... (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қоя қабақты, шоқша сақалды, ұзын бойлы, денелі келген, өмірдің ащы-тұщысын көп көрген Әнетбай қарт әдетінше көп тебіренді. Ақыры ақ көңіл ата *а қ т а я ғ ы н* баласының қолына берді (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Белі бүгіліп еңкейген шалдар жуан *а қ т а я қ т а р ы н* зорға көтеріп, сүйретіліп барады (Р.Токтаров, Ертіс.).

Ақ теңге. *Кішкене ақшыл тұйме.* *А қ т е ң г е* тағушы едің қатар-қатар, Шешкенше бір қатарын таң да атар (Базар жырау, Шығ.).

Ақ теңіз. *п о э т. Ұшы-қиырына көз жетпейтін ұлан-ғайыр су кеңістігі.* Өлген бөрі үстінен Ит жиналып аттамас. Бекіре ойнар *а қ т е ң і з*, Жұрт жиналып бөгесе, Ағысынан тоқтамас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақ тер, көк тер болды. *Аяғынан сабылды, қара терге түсті.* Үшеуміз *а қ т е р, көк т е р б о л ы н* бір арба жемді түсірген соң, жаңағы үйге қайта оралдық («Лен. жас»). Осы Қызыл-

орда жағының бір ауылында Ақан серінің ролінде *а қ т е р, көк т е р б о л*, оның ақ өлеңмен ағылатын ең күрделі монологі: «Ақтоқты бір мөлдір бұлақ»... деп толғайтын жерінде сол өнерпаздарға жағдай жасап, зыр жүгіріп жүрген ауыл жігіттерінің ту сыртынан келіп, дәл құлағының түбінен сыбыр ете қалыпты («Қаз. әдеб.»).

Ақ төс. *э к с п р. а) Ананың омырау, көкірек тұсы, кеудесі.* Қазақтың бауырмалды баласының Аймалап *а қ т ө с і н е н* анасының, Сүйгенін ант үстінде көрсең еді Топырағын Украина даласының (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). *ә) Судың айдыны.* Өзеннің суын жел тербеп, *А қ т ө с і н* керіп шайқалад. Біресе ауыр күрсініп, Біресе тынып жай табад (М.Жұмабаев, Шығ.). *б) Таудың басына таманғы беткейі.* Арма Алатауым, айналайын, Сағындым *а қ т ө с і ң д і* айналайын! Шыңына бір шықпасам кете алмаймын, Әр жылда Алматы келген сайын (Т.Әлімқұлов, Сапар). Кербез сұлу керілген Алатауым, Жанға жайлы себеді меруерт жауын, Дертке ем *а қ т ө с і н е н* аққан бұлақ, Жайқалтқан аясында бақша-бауын (Ж.Сыздықов, Асулар.).

Ақ төсек. *э к с п р. Жар төсегі.* Құс айналған секілді қара суды, Тіл білмейді ернінен адасуды. *А қ т ө с е к т е* жатыр ғой ақ келіншек Гауһар тастай жайнатып қара түнді (К.Салықов, Жезкиік).

Ақ ту. *т а р. Ақ жалау.* Шаһарға ұрыс салмады. Қанша күтсе де ішінен *а қ т у* ұстап шауып шыққан бітімші елшілер бөрібір көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Дала баллад.). Рүстем келіп түсті, *а қ т у* қолда, Алып ед көп елдерді болған жолда. – Солардан алып келген сауқатым деп, Дүрлерді шашып жатыр дорба-дорба (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Ақ түйенің қарны жарылды [ақтарылды]. *Мошшылыққа, жақсылыққа кенелді.* *А қ т ү й е н і ң қ а р н ы ж а р ы л д ы* десейші. Әйелдердің дауысы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Он тоғызыншы жылдың аяқ шенінде бір топ қызыл әскер біздің ауылға сау етіп жетіп келді. *А қ т ү й е н і ң қ а р н ы ж а р ы л д ы*. Көктен тілегеніміз жерден табылып жарылқап қалдық (С.Омаров, Шығ.).

Ақ түсті. *Көзді шел басты.* Азықтың сапасыздығынан кейбір шаруашылықта көктем айларында қойдың күйі қашып іш тастау, нашар қозы туу, көзі іріңдеп, кейде *а қ т ү с е т і н* жағдайлар да кездеседі (Шопан серігі). *А қ т ү с к е н і н д е* мөлдір қабықтың бұлдырлануы көздің көруін мықтап нашарлатады (Адам анат.).

Ақ тылсым. б е й н. *Құпия сырын ішіне бүккен тыныштық.* Батар күнге шағылып жарқырап жатқан жансыз дала – шетсіз, шексіз *а қ т ы л с ы м* (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ақ тіледі. *Жақсылық тіледі, оң ниет білдірді.* Алыстағы бір уыс топырағым деп, Ата болып, *а қ т і л е н* отырамын деп, Тілсіз айтқан бұйрығың маған жетер, Керек болған күніңде шақырамын деп (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Ақ тілеу [тілек]. *Оң ниет, таза, ізгі көңіл.* *А қ т і л е к* үстінде отырғанда қалыңдығымызға қисық-қыңыр өлең айтқызып, бұл қай басынғандарың? – деді Мамырбай (С.Омаров, Қайырлы.). Той бастарда қалыңдық пен күйеу жігіт, олардың ата-анасы мен руластары мақталады және жаңа үйленген жастарға бақыт пен *а қ т і л е у* тіленеді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Дегесін, үлкен шаңырақ, Дәм беріп еді жамырап. Алақан жайып артынан, *А қ т і л е у* айтқан аңырап (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ ұла. а) *Үлгідеген жұп-жұмсақ, мамық.* *А қ ұ л п а* суға себіліп, Күн сайын түлей семіріп, Жарыла жаздап жонынан, Күз мамырлап қалатын, Көтере алмай қанатын (Ә.Сәрсенбаев, Үйрек.). Мақта күн сайын қуырған жүгерідей бадаланып, бұрқыраған *а қ ұ л п а* көпсіп жерге салбырай бастады (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). *А қ ұ л п а* жамылғанда таудың гүлі Өзгені ойлар дәрмен жоқ, – сені ойлаймын (М.Әлімбаев, Өлең.). ө) *Жапалақ қар.* Кіл қыз-жігіттердің күлкісі сынғырлаған көңілді ортада әйтеуір бір көңілсіздік билеп, аудитория терезесінен жуған жаңбырға, *а қ ұ л п а* қарға жабырқай қарап отыратынмын («Жас Алаш»). Жыл келді ғажайып бір ақ таңымен, Бақ таңымен, *а қ ұ л п а* ақ қарымен. Көркем екен, мынау жыл көрікті екен, Парағын жылнама-ның ақтарып ем. Дүние, тойлайды екен шаттанып ел (М.Мақатаев, Шығ.). *А қ ұ л п а* дала айнала, Жетпейді көзінің шегіне Боз жусан басын жай ғана Иеді қыстың лебіне (І.Мәмбетов, Табантал.).

Ақ үн. с ө й л. *Тазартылған, жоғары сапалы үн.* Қатын шайпау болғаны – болмағаны, Келін шайпау болғаны – оңбағаны. Оған да *а қ ү н* менен сары май керек, Қапталдап қалың сордың қоймағаны (Шал ақын, Өлең.). Қарашы қалай тулайды, Диірмендегі ойынға, Қызыл маржан бидайды Айналдырған *а қ ү н ғ а* (М.Әлімбаев, Таңд. өлең.).

Ақ үй. к ө н е. *Бай-мырзалардың қонақ күтетін үйі.* Шұбартып жатқан қалың топ мал бар. Олар *а қ ү й л е р д і ң* мүлкі. Кейі мыңды, кейі жүздерді айдаған осы өлкенің байларынікі.

Бірақ, кара үйлердің жас-кәрісі, еркек-әйелі сол малдың неше түлігін иелерінен артық біледі (М.Әуезов, Шығ.). Болыс бұны күтпеген екен. Ат басын тура *а қ ү й ғ е* тіреуге беттегенде, даяшылар алдынан тосып, қоңыр үйге бұрып әкетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Үлкен *а қ ү й-д і ң* терме баулары жылайдай шұбартып, барқыт пен жібекке, кесте мен оюға, бояу мен сырға орап қойғандай, үйдің ішкі жиһазы қымбат жарқырайды (Ғ.Мүсірепов, Ояңған өлке).

Ақ үстінен қара таныды. а) *Өз бетімен сауатын ашты.* ...төрт жыл ішінде *а қ ұ с т і-н е н қ а р а т а н ы ғ а н* (М.Дулатов, Шығ.). *А қ ұ с т і н е н қ а р а т а н ы ғ а н* атқамінер азаматтар газеттің керектігін түсініп қалғанға ұқсайды («Қазақ»). ө) *Жөн-жосықты білді, жақсы-жаманды айырды.* Сонда Қамар, әйтеуір, *а қ ұ с т і н е н қ а р а т а н и* ма деген адам еді деп, бір жағы жұртына шаққандай қып қапасын бөліп, ұжмақ сеспесінің тамшысындай сап мөлдіреген көзінің күйікті жасын тырс-тырс төгіп, өксіп отырып мынаны айтты (С.Торайғыров, Камар сұлу).

Ақ шайтан. с т и л ь. э к с п р. *Жайсыз мінез.* Есенжол, көп-ақ сенің *а қ ш а й т а н ы ң*, Тайсалмай тапсам сөзді, бетке айтамын! (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақ шаңқан. *Сүттей ақ, аппақ.* Тау баурайында, мүлгіген жасыл ағаштар арасында қанаттаса қонақтаған аққу құстай *а қ ш а ң-қ а н* үйлер көрінеді (С.Байжанов, Құрыш зергері). Арасын ел көшкендей етіп алшақ-алшақ далита тіккен қарасы жиырма шақты *а қ ш а ң-қ а н* үйлердің маңында бейсауат жүрген адам, жайылған мал жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). Түркістанның мақтасындай үлбіреген *а қ ш а ң-қ а н* шоқша сақал бір мезет желбірей қалады (С.Омаров, Хан тағы).

Ақ шарбы бұлт. *Ашық күнгі жұқа, селдір бұлт.* Арқа жақтан жанға жайлы бір уыз леп келеді жылжып. Бүкіл көк әлемін *а қ ш а р б ы б ұ л т т а р* торлаған (Ә.Көшімов, Қарт аңшы). Айдарынан қыраттың Жанға жайлы шілде желі ескенде, *А қ ш а р б ы б ұ л т* керуенін кері бұрып көшкенде, Изен пісі мұрын жарып, Құм жуасы бұрымдалып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақ шатыр. *Жеңіл ақ мата жабылған уақытша баспана.* Сақтайды кезеулі оқтан қас батырды, Бай құрар салтанатқа *а қ ш а т ы р-д ы* (Базар жырау, Шығ.). Тау сағасына жете бергенде, алдымызда сарқыраған шағын өзеннің бойында бір боз үй және бор *а қ ш а т ы р* көрі-

неді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Айтылған қыз кезінде бар-ды серті, Сертінен Мақпал таймай тұрды дейді. Сал Сегіз балпаң басып, мамыр қаздай Ішіне *а қ ш а т ы р д ы ң* кірді дейді (Базар жырау, Шығ.).

Ақ шаш. *Үлгейіп, қартайған кездегі ағарған шаш.* Көлеңке қайғы бұғып қап, Ойнап тұр қайта қасында. Бір-бір тал *а қ ш а ш* суыртпақ, Айғайлап тұрды басында (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақ шаш абыройын сатты. *Өмір бойы жиган қадыр-қасиетін, жасын міндет қылды. А қ ш а ш а б ы р о ы ы н*, арын *с а т ы п*, Азған жұрт, адамшылық қалмай сыны. Жаны ашып, жақын үшін қайғырар ма, Жаны – мал, жақыны – мал, малдың құлы?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ақ шашты ана. *э к с п р. Жасы ұлғайған қарт ана.* Колхозшының сом білегі, *А қ ш а ш т ы а н а л а р д ы ң* ақ тілегі. Адамдардың аппақ жүрегі (Н.Хасенов, Сырлы толқын). Шәріп өлім халінде жатқан *а қ ш а ш т ы а н а н ы* көріп, аяп кетті. Ананы қағып кеткен машинаның шоферіне бұрылып: – Кел бермен, – дейді (М.Иманжанов, Адам тур.).

Ақ шашымен. *Үлкен басымен. А қ ш а ш ы м е н* академик, Сол адамды мақтады. Ұмытты ма, бірақ оның, Аты-жөнін айтпады (Б.Аманшин, Өлеңд.).

Ақ шәйнек. *Шай демдейтін ыдыс.* Бірінші хатшымен қолдасып амандасқаннан кейін көзім столдың үстіндегі ... *а қ ш ә й н е к к е* түсті. Иә, көдімгі *а қ ш ә й н е к*. Әжелеріміздің *а қ ш ә й н е г і*. *А қ ш ә й н е к т і ң* жанында екі пияла тұр екен, бірінші хатшы әбжіл қимылдап, өз қолымен шәй құйып берді («Жас Алаш»). *А қ ш ә й н е к*, сары самауырын тұрса қайнап, Отырса қыз, бозбала күліп-ойнап, Киінген қызғалдақтай қыз, келіншек, Сапырса сары қымыз құлан ойнақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ақ шәулі. *Ақ түсті еркек бүркіт.* Сіз – темір де, біз – көмір Ерітпекке келемін. Жетім құлын бізде бар, Құлынды бие сізде бар, Телітпекке келемін. Алтайы қызыл сізде бар, *А қ ш ә у л і м* сұңқар менде бар, Ілдірмекке келемін, Піскен қауын сізде бар Өткір пышақ менде бар Жардырмаққа келемін Ханнан келген жаушы – мен, Жібекке келген даушы – мен (Қыз Жібек).

Ақ шегір. *Бүркіттің ақ араласқан шегір түсі.* $\approx$ *А қ ш е г і р* бүркіт.

Ақ ши. *қ о л ө н е р. Жүн оралмай, құр өзі тоқылатын жалаңаш ши.* Ши бұйымының қазақ халқы арасында 3 түрлі атауы бар: *а қ ш и*, *ораулы ши*, *шым ши* (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

Ақ шуақ. *э к с п р. Жаңа шыққан күннің жылы, жанға жайлы сәулесі.* Арманымдай алдағы *А қ ш у а қ т а й* таңдағы, Аялай бер арманым, аялай бер (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақ шулан. *Ақшыл көк түсті қасқырдың ұрғашысы.* Ақ боз атпен ағызып жартасқа шыға келсе, төмен ойда сай жағалап *а қ ш у л а н* зытып барады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Бұл кезде биіктен тасқабақтай түйіліп аққан Ақшегір қия бетте сідігін атып, қыржындап тұрған *а қ ш у л а н ғ а* тас жағынан келіп, сарт етіп түсіп, есін жиганша екпінімен етекке қарай қағып алып жөнелді (М.Әуезов, Шығ.).

Ақ шың. *п о э т. Таудың қар басқан биік шыңы.* Алатаудың *а қ ш ы ң д а р ы* Күләшша Күләш әнін қайталайды мәңгілік (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ақ халат. *б е й н е. Дәрігер туралы.* Біреуі қалып қойды *а қ х а л а т т ы ң*, Манадан оны бірақ байқамаппын. Қарасам, о, ғажайып, өз әйелім, Қалмайды-ау аңқаулығың, қайран ақын! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ақ іс. *Әділ, таза тірлік.* *А қ і с к е* анығынан асылған соң, Халистің, қалай қалсын еңбегі ешке? Апарып су төгетін сахарасы, Тұрарлық анығында толық кешке (О.Шораяқов, Шайыр). Аят пен хадисте Адал ниет *а қ і с к е*, Жаңылмасам, жок еді Жаза тартсын деген бап (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Аузы аққа жарымады. *Айран-сүтке жарымады, аққа тойынбады.* Малсыз ем – *а у з ы м а қ қ а ж а р ы м а ғ а н*, Жарлы едім, батырақ ем қара табан (Ақжүрекұлы).

Аузы аққа тиді. *Мал төлдеп, айран-сүт көбейді.* Не керек, *а у ы з а қ қ а*, тұмсық қызылға *т и і п* қарық болдым да қалдым (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Биыл жаз шыққалы Еламанның балалары *а у з ы а қ қ а т и і п*, қарық боп қалды (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Жарлының *а у з ы а қ қ а т и с е*, мұрны қанайды (Мақал-мәтел).

Аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты. *Балағаттады, аузына келгенін айтты.* Сәлкен *а у з ы н а а қ и т кіріп, қара и т ш ы ғ ы п* Елемеске тиісе бастап еді, қолыммен кес-кестеп сөйлетпей қойдым (С.Омаров, Қайырлы таң). Оның аузынан *а қ и т кіріп, қара и т ш ы ғ ы п*, айтпаған сөзі, былғамаған жері қалмады (І.Омаров, Шабыт шалқары).

Аузынан ақ май ақты. *Ішіп-жемі мол болды, тоқ болды.* Со жылы Қадияның әкесіне Тастанның құты түсіп, қарамағына жылқышылыққа алып, *а у ы з д а р ы н а н а қ м а й а ғ ы з д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері). *А у з ы ң н а н а қ м а й а ғ ы з с а* да қайтейін,

басың бірікпей, шіл боғындай бытырап бара жатқаныңды көргесін – деп ... иегі кемсендеп кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Керегесіне ақ тимеді. *Жарымады, байы-мады.* Жүргенің кедей сенің күнде дүрсін, Менің бай екенімді әркім білсін. Мендей боп малың басың бірдей өссе, *А қ т и м е й к е р е г е ң е* неғып жүрсің! (Қозы Көрпеш.).

Көздің ағы мен қарасы [қарасындай, қарашығындай]. *Ең жақыны, қимасы, ет бауыры.* Жәкең қайтыс болғанда, аяғын жаңа басып жүрген бала еді. Кемпір-шалдың екі *көзінің ағы да, қарасы да* осы (З.Ақышев, Біздің шамшырақ). Бауыр еті баласын өлтіру кімге оңай тисін. Бірақ соған қарамастан ұлтының мүддесін сатқан ұлын Тарас батыр «Мен өзім тудырдым, енді өзім өлтірем!» ...деп, *көзінің ағы мен қарасындай* Андрейді атып өлтірді («Жас Алаш»). Аяқ-қолын арқан киген Біржанның өлер алдында *көзінің ағы мен қарашығындай* балаларына зар шағып, сыр шертіп айтқан өлеңін Ақан ұзын құлақтан естіген (Т.Әлімқұлов, Сейтек).

Көзіңе ақ түссін. қ а р ғ. *Көзіңе шел түссін, көр болып қал.* Ақмарал одырая қарап: – Ой, *көзіңе а қ т ү с с і н!* Тағы да әлгі шірік күйеуің бе? – деді (З.Шашкин, Теміртау).

Көңілі ақ. *Арамдығы жоқ, адал.* Адам сәні барлық шақта Абырой, бірлік, ынтымақта. Шында ғана тұрақтылық, Күйе жұқпас *көңілі а қ қ а*. Менде ағайын, жақын жоқ па, Зая қылар барды жоққа (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ақылды билер өткен аумайтұғын, Халқын ерлер өткен қорғайтұғын. Болса да өзі надан, *көңілі а қ*, Пайдадан осы жері қалмайтұғын (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Сүттей ақ. *Аппақ, кіршіксіз ақ.* Не түрлі, бәрін істеп бұзықтықтың, Ал енді кісісі кім жазғыратын? Демейік шайтанды да *с ү т т е й а п п а қ*, Әйтсе де бұл туралы айтқаны жоқ (С.Дөнентаев, Танд. шығ.).

Сүттен ақ, судан таза. *Кінәсіз, жазықсыз.* Нұртай *с ү т т е н а қ п ы н*, *с у д а н т а з а м ы н* деп жығыла танды (С.Омаров, Шығ.). Жақыпбек саған не қылды? *С ү т т е й а қ*, *с у д а й т а з а* адамды балағаттауға ұялсайшы, – деді Сағила ері Батырбайға (М.Иманжанов, Алғашқы ай.).

АҚ² з а т. ж е р ғ. **Әк.** Ағаш арасында а қ п е н сылап, көк жүгірткен көрнекті клуб (Ф.Мұстафин, Миллионер). Сыртын а қ п е н сылап, төбесін черепицемен жапқан айдынды, әдемі үй анаайдан көрініп тұр (Ф.Мұстафин, Миллионер).

АҚ³ [ар.حق] з а т. с ө й л. **Хақ.** Қалса да, егер, бірі мұны сезіп, Кетуі а қ, қолын қойып

менен безіп, Тентекті алып-салып айдап жібер, деп шулап көк малтасын тұрмай ма езіп (С.Торайғыров, Шығ.). Жұмыр басты пендеге өлім – *а қ* (Мақал-мәтел). Ғаламды он сегіз мың жаратқан *А қ*, Көп беріп біреуге мал, біреуге бақ. Біреуді ғалым етіп, біреуді залым, Жараттың біреуді мұңды, біреуді шат (Бабалар сөзі).

Ақтан келді. д і н и. *Аян берді.* Баба түкті шашты Әзіз *а қ т а н к е л і п*, Қозыке мен Баянның атын қойды (Қозы Көрпеш.).

Ақтан өлді. *Жазықсыз жапа шекті.* Басын имек – тағдырға көндім демек, Фөрмөныны мойынды бердім – демек. Алақаны ашылған ишараты – Несін алдым, мен *а қ т а н ө л д і м* – демек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақтан тіледі. *Алладан тіледі.* Шыр айнала қорған тұр, Артыңда өрт, алдыңда ор. *Т і л е г е н а қ т а н* момын құр, Жанды жеген зұлым зор, Болатың босап болды бор, Аяғыңды қырықты Ашылмай қанды қақпап-ай! (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АҚ⁴ ш ы л. *Күшейту, талғау мағынасындағы демеулік шылау.* Жабырқап жатыр жусап жаратылыс, Бермеді түнерген түн қызға дыбыс. Шошымал шолпы, шашбау сылдырады, Жалғыз-а қ сыртылдады күміс кебіс (І.Жансүгіров, Шығ.). Буындырмай өзіңді, Бұлтитпай-а қ көзіңді, Ойлаңып айтсаң болмай ма Керекті ғана сөзіңді? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Айтайын білгенімше бергі жағын, Ескі сөз ежелден-а қ халыққа ортақ. Милләті жетпіс екі халайық бар, Сөйлеуге қайсысын да иман шорқақ (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АҚ= е т. 1. *Судың өз арнасымен төмен қарай жылжуы, бір орында тұрмай ілгері қозғалып отыруы.* Таулардан өзен *а ғ а р* сарқыраған, Айнадай сәуле беріп жарқыраған. Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпты, Аралап тау мен тасты арқыраған (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Жарқын жүзбен жайраңдап Жатырсың *а ғ ы п*, Жайығым. Жағанда ойнап, жайнаңдап, Ескенмін заман қайығын (Қ.Аманжолов, Танд.). Бейне бір нұр сәулесі түскенге ұқсас, Дидарын көрген адам болмай ма мас. Өзенге *а ғ ы п ж а т қ а н* бір шомылса, Бойында гүлденбеген талы қалмас (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Адамның не басқа бір заттың судың ағысының ықпалымен кетуі, батып кетуі.* Аяғы, бала қалай қылса да көнбеген соң, әкесі бір жәшік жасатып, сол жәшікке баласын салып, суға ағызып қоя берді. Бала суға *а ғ ы п* кете барды (Қаз. ертег.). Ойдағы тұрған қала теңіз болып, Әр жерден үйлер кетті толқынға

а ғ ы п (Т.Жароков, Шығ.). «Шынымызбен-ақ *а ғ ы п* кеткеніміз бе?» Бектас қорқып, қобалжып кетті (З.Шүкіров, Ғажайып.). **3.** *Су, жас, тер, қан, сілекей сияқты сұйық заттардың сорғалауы, құйылуы, төгілуі.* Қар еріп, қорадан тамшылар *а ғ ы п* жатқан нағыз көк салпақтың кезі еді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт). Сайра да, зарла қызыл тіл, Қара көңілім оянсын! Жыласын, көзден жас *а қ с ы н*, Омырауым боялсын! (Абай, Тол. жин.). Қысылғаннан Сақынның маңдайынан тер бұршақ-бұршақ *а ғ а д ы* (Б.Майлин, Шығ.). Шекеден *а қ қ а н* қаны бетін жауып, Әлсіреп бара жатыр есі ауып. Енді оның өксуге де шамасы жоқ, Ықылық атады тек ауық-ауық (Ә.Ахметов, Өшп. жалын.). **4.** *Сөл, нәр, ет сияқты нәрсенің бірте-бірте таусылуы, құруы.* Кейбір өсімдіктер толық піскенге дейін жауын-шашынның әсерінен оның бойындағы қоректік заттардың қайтадан топыраққа *а ғ ы п* кетуі мүмкін (Д.Мәденов, Өсімдік.). Әкемнің айтуынша, бертіңгі ата-аналарымыздың еттері түгел *а қ қ а н м е н*, Сүбітей атамның еті *а қ п а й*, сағана тақтайының бір бұрышында сары тап болып әлі жатыр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). // *Семіз аттың қатты қинау көргендіктен, қызыл май болуы, күйзелуі.* Салқын-салқынмен жүріп отырмаса аттар *а ғ ы п* кетеді ғой (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **5.** *а у ы с. Тез, жылдам жүру, зулау, жылдамдығына көз ілеспеу.* Жер мен көкті дүбірлетіп, Көлшіктерден көктей өтіп, Бәйгі күрең *а ғ а берді* (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.). Аспанның шырқау көк күмбезіне атылған оқтай бұлттарыссыз тура *а ғ ы п* бүркіт барады (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Поезд зулап *а қ т ы* жүйткіп, Жел қанаты көтерілді. Бұлттай ұшып түтін ұйтқып, Жарысқандай қатар жүрді (Қ.Мұқышев, Орман.). **6.** *а у ы с. Мошылқтың асып-төгіліп жатуы.* Дүниеде түпкі мақсатың өз пайдаң болса, ол жол құдайдың жолы емес. Ғаламнан жиылсын, маған құйылсын, отырған орныма *а ғ ы п* келе берсін деген не деген нысап? (Абай, Тол. жин.). Осындай болса болсын жамағатың, Береген бармағынан дәм *а ғ а т ы н* (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.). **7.** *а у ы с. Кен байлықтарының шығуы, өндіріліп алынуы.* Алтайдан алтын тасып *а қ т ы* қайнап, Завод тұр қара тасты шөптей шайнап (Ақын жырлары). Магнит таудан сарқырап, От өзендер құлайды. *А ғ а д ы* құрыш жарқырап, Қалады кокс лайы (С.Мәуленов, Магнит тау.).

Ағып тұр [ағып тұрған]. а) *Сөзге, тілге шебер, жетік.* Қазақ тіліне *а ғ ы п т ұ р* (Ж.Ті-

леков, Жоңғар.). Тәрбия мінезінің салмақтылығына қарамай, *а ғ ы п т ұ р ғ а н* ертегіші (С.Мұқанов, Таңд.). *А ғ ы п т ұ р ғ а н* өнші еді, Арнап туған сайрауға (Ә.Тәжібаев, Шығ.). ә) *ж а ғ ы м с ы з. Өтірік, өсек айтуға етті, сөзі берекесіз, пәтуасыз (адам).* *А ғ ы п т ұ р ғ а н* зу екенінді көзіңнен-ақ көріп тұрмын (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Өтірік, өсек, мақтанға *А ғ ы п т ұ р с а* бейне су. Ат-шапаннан кем көрмес, Біреу атын қойса «ку» (Абай, Тол. жин.).

Аққан жұлдыз. *Түнде аспанда жарқ етіп көрініп, жоқ болып кететін ұсақ метеорлардың халық арасындағы атауы.* Діни адамдар әрбір адамның маңдайына жазылған жұлдызы болады, *а қ қ а н ж ұ л д ы з* перінште өкетіп бара жатқан бір адамның «жаны» деген жалған түсініктермен басын қатырады (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.).

Аузынан ақ май ақты. *Ішкені алдында, іштегені артында, не ішем, не жеймін демеді.* Со жылы Қадияның әкесіне Тастанның құты түсіп, қарамағына жылқышылыққа алып, *а у ы з д а р ы н а н а қ м а й а ғ ы з д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

Аузынан сілекейі [суы] ақты. *Қызықты, құмартты, таңырқады.* Кейін қаймыжықтай қып турап, укропты үкілендіре сеуіп, қаймаққа малынған редисканы июнь айында *а у з ы н а н с і л е к е й і а ғ ы п* құмартта жейтін болды (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы). Үйдегі қымызға бөккен адамдардың жағасы жайлауға кетіп, *а у з ы н а н с і л е к е й і а қ т ы* да қалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аяқтағы суға ағып өлді. *Бостан-босқа күйді.* Мені сонда жүргенде «елден кеттім-ау» деген қайғы емес, күні-түні сүйегімді кемірген бір өкініш боп еді. *А я қ т а ғ ы с у ғ а а ғ ы п о л і н п і н -ау!* «Кеткенде түк бітірмей текке кетіпшін-ау!» – деп өзімді-өзім қинаушы ем! – деп тоқтаған (М.Әуезов, Абай жолы).

Жұлдыздай [жұлдызша] ақты. *Өте жылдам жүрді, жүрісіне көз ілеспеді.* Осы сәттен бастап құла аттың бауыры жазылып, *ж ұ л д ы з д а й а ғ ы п* суырылып алға шыға берді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жыртып желді, сілкіндіріп даланы Жүйрік поезд *ж ұ л д ы з ш а а ғ ы п* барады (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

Жұлдызы ақты. м и ф. *Әр адамның жұлдызы бар, жұлдыз ағып тұскенде бір адам өмірден өтті деген түсінік.* Айназар қалжың үнмен: – Біреудің бақыт *ж ұ л д ы з ы а ғ ы п* тұскен болса, екінші біреудің бақыт жұлдызы оның орнына туған болар! – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Көзі ақты. *Көзі шығып кетті, көрмей қалды.* Абайлап қарасам, қарттың бір *көзі ағып* кетіпті, орны үңірейіп тұр. Сонда ғана неміс жендеттерінің не істегенін көзіме елестеттім («Қаз. әдеб.»).

Көзінен жас аққанша күлді. *Ішек-сілесі қатты.* Бектүрған *көзінен жас аққанша*, бүйірін таяна, булығы *күлгенде*, Сәнбала да шыдай алмады (Ғ.Сланов, Очерк.).

Көзінен қанды жас [сорасы] ақты. *Еңірегінде етегі толды; сорлады.* Бет ауған жаққа мен кеттім, *Көзімнен ағып қанды жас.* Қол ұшын бермек сонда кім, Сорлыға мендей қаңғыбас («Жас қанат»). Анау шал *көзінен сорасы ағып*, жылап сөйлеп, жан-жағына жалт-жұлт қарап отырды. Бірақ ол қанша зарласа да, қанша қараса да, даусын естіген құлақ жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Көзің аққыр, көзің ақсын. *қ а р ғ. Көзің шықсын, көрмей қал деген мағынада. Көзің аққыр, көзің ақсын!* Ей, Құнанбай, аруақ қане, қарғыс атқыр! – деп Бөжей айғай салып еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Күй ақты. *ә к с п р. Күй төгілді, күй тар-тылды.* Үйімізде той болып, Құйқылжыған *күй ақты* (І.Мәмбетов, Тұңғыш). Бірде озып, бірде саусақ жата қалып, Саңлақ *күй* сағағынан жортады *ағып* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қан судай ақты. *Қан көп төгілді, қырғын болды.* Түйеге салды қасқыр ауыздарын, Білмейді қай жерінен бауыздарын. *Қан* шапшып сандарынан *судай ақты*. Тістері өткір екен жауыздардың (К.Әзірбаев, Шығ.). Мыңдаған ат тұяғы ақ бидайлы алқапты, мөуелі бау-бақты тапап жанышты, халық *қаны судай ақты* («Қаз. әдеб.»).

Құйындай [құйынша] ақты. *Өте тез жүрді, жүйткіді.* Алды-артына қарамастан *құйынша ағады*, ордан секіріп, жардан қарғиды (З.Шашкин, Өмір.).

Құлағынан ағып кетті. *Айтқан сөзді ұмытып кетті.* Жақыптың құлағы әңгімеде, көзі желі басында: қонақтарға союға апара жатқан торы құнанның шынғырғанына сүйсініп, елең-елең етеді, сірә, Аман сөзі оның *құлағынан ағып кеткен* болар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қырсығың қалмас өлмей өмір серік, Бұл сөзім *құлағыңнан кетсе де ағып* (Айтыс.).

Оқтай ақты. *Тез, жылдам жүрді.* Таулы жерде өсіп, шаңғы теуіп үйренген балалар қар басқан көл бетінде желдей есіп, *оқтай ағып* Оқжетпеске қарай зымырай тартты (М.Иманжанов, Алғашқы ай.).

Судай ақты. а) *Мол болды.* Сансыз табактар тартылды, қымыз да, арақ-шарап та *судай ақты* («Ара»). Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, шаруасы *судай ақса* да соны ұқпай кетпейтұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.). ә) *Ысырап болды, рәсуа болды, босқа кетті.* Жарлылардың торпағы Бір торпаққа он болып, Пысықтардың ортағы. Қара шығын алымы Байкедейге бірдей боп Шаңыраққа салығы, Ел ұйытқысы шайқалып, Төгіліп *судай аққан дай* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). б) *Сөзге бөгелмеді, мүдірмеді.* Ақынның алды, артына бақпасын ба, Тасыған *судай* болып *ақпасын* ба, Үйіңе мен келгенде айтпағанда, Атаңның айтамысың қақ басында (Шал ақын, Өлеңд.). Күн ұзын ел қыдырып сүмең қағып, Өтірік пен өсекке *судай ағып*, Екі табак ет жесен, еліресің, Жерден алтын тапқандай масаттанып (Әдеб. хрестом.). Бағытымыз «Красинка» қыстағы. Ферма бастығы қазақша *судай ағып* тұрған Николай Авиловтың әңгімесі де таусылар емес. Ал Нілдіден оқыған екеуі орысшаны шала білетін еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Сүті ағып тұр. а) *Сүтті, сүті мол.* Жүгері құнарлы азық, құт болады, Мал жесе *ағып тұрған сүт* болады (К.Әзірбаев, Шығ.). ә) *Өсімдіктің әлі қатпаған, көк кезі.* Тау жуасының *сүті ағып тұр* екен (Ауыз-екі).

Сынаптай [сынапша] ақты. *Тез, жылдам жүрді, жер-көкте тұрмады, ұстатпады.* Ауылдан шыққан бір газик *сынаптай ағып* белден асты (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Тайғақ жолда тайпалған жорға артын бора-тып, алдын желдетіп *сынапша ағып* келеді (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Талай сулар ақты. *Көптеген өзгерістер болды.* Одан бері *талай сулар ақты*, Алматы ол кезінен әлдеқайда кеңіп те, көріктеніп те кетті (С.Мұқанов, Саяхат.). Бұл күннің құшағында талай сыр бар. Қай гүлді тандайсыңдар, қалайсыңдар. Жамағат, қараңдаршы дүниеге, Токтамай кетіпті *ағып талай сулар* (Жас қанат).

АҚА¹ з а т. ж е р ғ. **Айыр.** *Ақасының* санына қарай екі *ақа*, үш *ақа*, төрт *ақа* деп шөп жинайтын құралды айтамыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҚА² з а т. ж е р ғ. **Аға.** «Әлгі кім барып келген екен сол айтады, біздің бала: *ақам* а сөлем айт, түсетін түрім бар» депті, – сияқты алып-қашпа хабарлар ауылға дүңк-дүңк жетіп жатты (Е.Домбаев, Ғашықтық тур.). – Жібер

деймін, баламды бір сүйемін де қайтамын. – Мұртты аға, *а қ а м а* жіберіңізші! (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АҚАБА з а т. е г і н ш а р. *Суы ағып жатқан арық-атыз бен тоғанды байлағанда қалған сарқынды су.* Су атыздары қуалап аққан соң әлгі лай бастапқы атыздарда тұнып қалып, артқы *а қ а б а* атыздар табиғи тыңайтқыштан құр қалады (Ы.Жақаев, Өмір жолдары). *А қ а б а н ы* қарық арқылы ағызып, аумағы шағын егістіктерді суарады. Егер бұл суды дер кезінде пайдаланбаса, жерге сіңіп, буланып зая кетеді (ҚСЭ). *А қ а б а* атауы Қазақстанның суармалы егіншілікпен айналысатын Қызылорда, Шымкент, Алматы, Талдықорған облыстарында жиі қолданылады (ҚСЭ).

Ақаба су. с у ш а р. а) *Бұрын өндірісте, тұрмыста немесе ауылшаруашылығында пайдаланылған, сондай-ақ қандай да бір ластанған аймақ, елді мекен арқылы өткен су.* Ластану дәрежесі жоғары *а қ а б а с у л а р д ы* су көздеріне құюға қатаң тыйым салынған (Табиғат сулары.). Сырдария, Әмудария және Ертіс өзендерінің төменгі ағысына орналасқан алабында арнамен химиялық қоспа, зиянды лас *а қ а б а с у л а р* ағуда (Табиғат сулары.). ә) *Тұрмыста және өндірісте пайдаланылғаннан кейінгі су.* Елді мекендердің, мал шаруашылығының және бірқатар кәсіпорындардың (қасапхана, биофабрика, тері өңдеу зауыты, жүн жуу орны және т.б.) *а қ а б а л а р ы* ауру таратушы (инфекциялы) *с у л а р* болып табылады (Табиғат сулары.). Кәсіпорындардың *а қ а б а с у л а р ы н д а* кадмий, сынап секілді, суды уландыратын химиялық элементтер көптеп кездеседі (Табиғат сулары.).

Ақаба суды тазарту. с у ш а р. *Қоршаған табиғи ортаны ластамау үшін арнайы әдіс-тәсілдермен ақаба судың құрамын қалыптқа келтіру.* *А қ а б а с у д ы т а з а р т у* механикалық, биологиялық, физикалық-химиялық секілді әдістермен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Ақаба сумен суармалау. с у ш а р. *Ақаба суларда болатын тыңайтқыш заттарды пайдалана отырып суармалау тәсілі.* *А қ а б а с у л а р м е н с у а р м а л а н а т ы* н алаңдарда белгілі бір техникалық, жемдік дақылдар, ағаш-бұталар өсіріледі (Қаз. тілі термин. Су.).

Ақаба су тұнбасы. с у ш а р. *Ақаба сулардың әуітте, сүзілу алаңдарында жиналатын, оның түбіне шөгетін әртүрлі тұнбалы заттар мен химиялық элементтер жиынтығы.* *А қ а б а с у т ұ н б а с ы* арнайы өңдеуден өткеннен кейін

егістік жерлерді тыңайту үшін тыңайтқыш ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.).

АҚАЙ: ақай жоқ, тоқай [ноқай] жоқ. *Бас жоқ, көз жоқ, еш нәрсемен есептеспей.* Алдыңғы күні кешке таман өзенге жылқы суарып шығарып жатқанда астында сары ала аты, қарында құрығы бар Есдәулет анадайдан бұрылып кеп сәлем берді де, *а қ а й ж о қ, т о қ а й ж о қ.* «Жареке! Айттым да қойдым, есігіңе берік бол!» – деді (Д.Әбілев, Ақын арманы). Ал енді осы Қанай малы ұрланса, *а қ а й ж о қ, т о қ а й ж о қ,* ылғи мен өлейін де отырайын ба осы? – деп бір тоқтады (М.Әуезов, Шығ.). Аз ойлағанда Бөжей өз ішінен: «шариғат та жөнге, шыңға қарайтын шығар, *а қ а й ж о қ, н о қ а й ж о қ,* көрінгенде бұйда бере бермес» дегендей (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚАЙ-ТОҚАЙ: ақай-тоқайға қарамады. *Баса-көктеді, еш нәрсеге қарамады, ештеңемен есептеспеді.* Осы аусар өжет жігіт *а қ а й-т о қ а й ғ а қ а р а м а с т а н,* күркеде отырған сары құсты бара сала қондырды да, қойшының құнанына мінді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

АҚАЙРАН с ы н. 1. *Айғыз-айғыз, ақ түс араласқан ала-құла, ақтаңдақ.* ...Топырағы, тегі ащылы шақат па, қалай, қар суымен қақа тұрып, күн ыси кеуіп кете ме, немене, жазық шөлдің бет аузы айғызданған, *а қ а й р а н* (С.Мұқанов, Алып адым.). Мағжанның ойында жүрген осындай мәселелердің бірі – Жерананың бойына жабысқан айықпас дерттей боп көрінген *а қ а й р а н* ащылы жерлер (М.Хасенов, Нартәуекел). Қасы мен кірпігіне дейін *а қ а й р а н* үн басқан саудагерлер бұл кезде самогон ішіп есенгіреп алса керек (С.Жүнісов, Жапанда.). 2. *Ақтүтек, алай-дүлей.* *А қ а й р а н* боранның арасынан қараңдап екі ит шыға келді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

АҚАЙРАНДАЛ = е т. *Айғыздалу, ақтаңдақталу, алашабырлану.* Ол қайтадан конвертті орнына тығып, *а қ а й р а н д а л ғ а н* жазыққа көз жібергенде, төсек тартып жатқан әкесі, шешесінің мұңды жүзі көз алдына елестеп кетті (С.Еркебаев, Жолдар.).

АҚАЙРАНДАН = е т. *Айғыздану, ақтаңдақтану, ала-құла болу.* Торғайдан ұзамай басталатын «Татыр» атты тақыры, беті *а қ а й р а н д а н ғ а н* сыяқсыз жазық екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Мешіттің көк күмбезі сонау зеңгір аспанның өзіне көгілдір сәуле шашқандай, әншейінде шыжыған шілдедегі аптап ыстықтан отқа ұсталғандай өңі тайып, *а қ а й-р а н д а н ы* п тұратын ол бүгін қайтадан ніл жүгіріп, мөлдірей қалыпты (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АҚАЙРАНДАНУ *Ақайрандан етістігінің қимыл атауы. ≈ Жердің а қ а й р а н д а н у ы.*

АҚАЙРАУЫҚ з а т. ө с. <лат. calamagrostis pseudophragmites> *Астық тұқымдасына жататын биіктігі 50–120 см көпжылдық шөптесін өсімдік; ақ өлең, жалған құрақ. Ақ ай ра у ы қ т ы ң төселмелі тамыр сабағы бар, жапырағы таспа төрізді (ҚСЭ). А қ а й р а у ы қ өзен, көл және арық жағаларында құмды топырақта өседі (ҚСЭ).*

АҚАҚАУЛАС = е т. *Ахахаулас (қалжыңдасу, күлісу).* Көдімгі қазақтың көші: балалары тайға мініп, шалдары көш бастап, қыз-бозбала салт мініп, бірінен-бірі жол азық, көш азық дейтін ырым сұрап, *а қ а қ а у л а с ы п* келе жатты (С.Көбеев, Қалың мал).

АҚАЛА з а т. с а я т. *Қыран құстың ұлаңуынан болатын ауру.* Қаршыға алған аңының етіне бір тояттанған соң қалған жемтікке еш уақытта қайтып оралмайды. Өйткені ол болмашы исі шыққан ет жесе, *а қ а л а* болып ауырады да, лезде өліп қалады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы).

АҚАЛАҚШЫ з а т. ж е р г. к ө н е. **1.** *Сауда керуенінің басшысы. А қ а л а қ ш ы* сол кездегі іскер топтардың өкілі ретінде жалпы жұртқа белгілі, беделді болған (ҚСЭ). **2.** *Болыс дәрежесіндегі лауазым.* Малшаруашылық орындарында қазаққа *а қ а л а қ ш ы*, мампаң, зәңгі, күнде, елубасы, онбасы, қалмақтарға үкірдей, ілгідей, залық сияқты мансап берген (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). Сламжан *а қ а л а қ ш ы* ойымызда, Ауылы Жәнет болыс жолымызда, Қызайдан іздеп келген бір кісімсіз, Тиермін ең алдымен қолыңызға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Оның ішінде Алтай аймағының уәлиі генерал Шәріпхан төре Көгадаев, дипломат Баймолда, ақын Ақыт қажы, Бұзан, Шоқан бәсілер, Нұртаза, Омар үкірдайлар және Қанағат болыс, Іле аймағынан министр Абәу, Мақсұт *а қ а л а қ ш ы* («Қаз. әдеб.»). Қанатбек *а қ а л а қ ш ы* өзінің қызарып ұялғанын дәлкісімен жапқансыды (Ж.Ахмади, Дүрбелен).

АҚАЛТЕКЕ з а т. м а л ш а р. *Асыл тұқымды түрікмен жылқысы.* Кемеңгі ең төменгі қабатында артылған астық, тиелген жүк. Екі теңбіл көк *а қ а л т е к е*, екі қызыл нар бура да келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Қазақ батыры.). Салқы төс, бота тірсек, аққу мойын, қамыс құлақ, әдемінің өзі. *А қ а л т е к е* дегенді естуі бар еді, көргені осы (Қ.Қазыбаев, Ызғар). Шегірткенің айғырындай көк қасқа *а қ а л т е к е* з е м і н г е н Асайын да жарқылдатқан қылышын бір сермеді (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Мінген ат *а қ а л*

т е к е құмай торы, Қамыстай қос құлағы, жылқы зоры, Әніне әріптестің шырқап салсам, Тау-тастың жаңғырады ылди-өрі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҚАМУР з а т. з о о л. <лат. stenopharyngodon idella> *Тұқы тұқымдасына жататын тұщы су балығы. А қ а м у р* Қазақстанда Балқаш-Іле су алабында, Сырдария өзенінде жерсіндірілген. Дене тұрқы бір метр, салмағы отыз екі килограммнан асады (ҚҰЭ). *А қ а м у р* – кәсіптік маңызы бар балық. Тоғандық балық шаруашылығында тұқымен бірге өсіріледі (ҚҰЭ).

АҚАР-ШАҚАР с ы н. **1.** *Ірілі-уақты, бір-біріне жалғасқан, ретсіз, іркес-тіркес.* Төрт-құбыладан бірдей ерейіп-серейіп, үстіне төніп тұрған *а қ а р-ш а қ а р* тауларға, тауға біткен үйірім-үйірім сабалақ жүнді орманға... Ақбілектің көзі тоқтап тұра алмай, сырғанап келіп, жер ошақ басындағы қазақтың қара құманына, қара астауына, жыртық орыстың шөмішіне тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Олардың *а қ а р-ш а қ а р* таулары бірінің иығына бірі басын сүйеп, жасыл жамшы жамылып, тамылжып алдымыздан шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хорезм жақтың жері біздей *а қ а р-ш а қ а р* шың, көк ала тас емес, сыздауыт келеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **2.** *Әркелкі, аралас-құралас, ала-құла.* *А қ а р ш а қ а р* ауыл болып отырған Қожық тұқымының ұлпа-отынымен құрып кетуіне себепкер Шыңғыс екен (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). Енді қалайда байдың көзіне түсуі керек. *А қ а р-ш а қ а р* ел, күнде сапырылысып келіп жатқан қисабы жоқ қонақ (Т.Әсемқұлов, Талтүс). **3.** *Көп жанды, өрісі кеңейген, басы өскен.* – Құсыңыз қолыңызға қонды. *А қ а р-ш а қ а р* үй боп кеттіңіз? – Иә, үй боп кеттік, – деді Сәмет Сәлкенге (С.Омаров, Қайырлы.). Ертең ер жеткенде біреуің директор, біреуің ақын болып *а қ а р-ш а қ а р* өсесіңдер, сонда менің өзімді де, тіпті мына туған әкелерің Сәбиді де танымайтын жаңа адамдар келеді, ендеше бұл сөздің шын мәнісі осу, ұлғаю, – деді Қайып (С.Талжанов, Қайып қарт.). Зияда өсіп, ер жеткен сайын Жәпек қарт әлдене берді. Соғыстан бұрын *а қ а р-ш а қ а р* іргелі үй еді (З.Иманбаев, Кең аймақ.).

АҚАРЛЫ-ШАҚАРЛЫ с ы н. *Көпжанды, өсіп-өнген, аралас-құралас.* Бала-шағамыз бен өзіміз бір ауыл сияқты *а қ а р л ы-ш а қ а р л ы* болсақ та, бағзы уақыттары өзіндей шалдармен мәжілістесуді көңіл құлазып аңсайтын мезгілдерім де болды (Р.Әутәліпов, Той тарқар.). «Мұғалім» деген қасиетті жалғыз сөз *а қ а р л ы-ш а қ а р л ы* өскен семьяны бір-бірін

сыйластыққа ұйытатын ұраны сияқты (Р.Әу-тәліпов, Той тарқар.).

АҚАУ з а т. **1.** *Заттың сынған, шытынаған, бүлінген, жарылған жері, жарықшақ.* Өзі жол күзетінде болғалы осы ұзын сапты балғасымен осылай шертіп көріп, талай рельстің көзге көрінбейтін, ішінен шатынаған *а қ а у ы н* тапқан (Ы.Тникин, Турксиб.). Қазір машинаны бөлшектеу және құрастыру дәрежесіне жеттім. Кездескен *а қ а у ы н* да дер кезінде жөндей аламын (Қ.Қамбаров, Алтай аясы). Улы химикаттар *а қ а у ы* жоқ бүтін ыдыста жабық сақталуы керек (Ж.Лұқпанов, Хим. қолдану.). Қанша қарасам да, қаншама *а қ а у* іздеп көрсем де пальтодан мін таба алмадым (М.Иманжанов, Адам.). **2.** м е д. *Ауру, денсаулыққа келген зиян, дерт.* Сәуле көрер – шырағың *а қ а у* болғанша, Аяғың ақсақ, қолың шолақ, болып неге тумадың?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жүрек *а қ а у ы* жүрек қақпақшалары қызметінің бұзылуы немесе сол қақпақшалар жабатын қан жолының тарылуы (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Дәрігер Нұрланға: «Өкпеңнің *а қ а у ы* бар көрінеді, бірер жыл елінде тынық, туған жердің ауасы шипа» – дегенде, үйелмелі-сүйелмелі кемпір-шалдың тұрмыс күйі, шешесінің ауруы есіне түсіп, тәуекелге бел байлап, сөзге келмей аттануының тағы бір себебі осы-ды (З.Шашкин, Сенім.). Женшень өкпе, жүрек *а қ а у ы*, жел-құян тері ауруларын емдейді (С.Сұбханбердин, Өсімдік). **3.** а у ы с. *Малдың кемістігі, мүкістігі.* Тайынан ер басты болған жылқы жауырыны жаншылып, ақсап қалады, сүріншек болады. Жылқыдағы мұндай *а қ а у д ы* шаруа (қалау) деп атайды. Бұл дерт есейгенде де қайталанып отырады («Қазақст. мект.»). Алғым келеді, бірақ жақсы айғырды иесі *а қ а у ы* болған соң сата ма деп ойлаймын, – деді Неғметжан (С.Мұқанов, Танд.). **4.** *Кемшілік, мін.* Мұның аты жаңа ғана тәртіп орнай бастаған кластан тағы да *а қ а у* білінді деген сөз ғой (М.Иманжанов, Алғашқы.). Аудармалар жөніндегі сын-пікірлердің екінші бір *а қ а у ы* – тәуір аудармалардың, тіпті жалпы аударманың тек бірбеткей көлеңке жақтарын, сұрқай пішіндерін ғана байқастырудан туады (М.Әуезов, Шығ.). **5.** *Қате, білместік.* Асылы, мал бағуда жұмыстың бір буынында *а қ а у* жіберіп алсаң, басқа еңбегіңнің бәрі зая кетті дей бер (Шопан серігі). **6.** а у ы с. *Көңілге тұсқан кірбің, дақ, тұйыткіл.* Аса бір тартымды сыпайылықпен отырды. Дәл айырылысқан кезде ғана, үй бір оңашалана берген шақта Ербол мен Баймағамбеттің көзінше Абайға: – Осы бір кештің қалай шап-

шаң өткенін сезбей де қалыппын. Көңілімде бір алғыстан басқа ешбір *а қ а у* жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Бұның жүрегінде, сол қалпының өзінде де мол ұялаған жақсылық, тазалық бар екені байқалды. Адамшылығына кір жұқтырған, арының *а қ а у ы* бар адамдар бұлар емес (М.Әуезов, Шығ.). Кешегі тінту қаупінен аман қалған соң, көңілінде *а қ а у* жоқ сияқты еді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). О да менің көңілімде *а қ а у* барын сезгендей, әр жерінді бір басып тұртпектеп тіл тиегін ағытқысы келеді (З.Шашкин, Доктор Дарханов).

Ақау табу. т е х. <лат. defectus – жетімсіздік, грек. skopeo – көремін, бақылаймын> *Материалдар мен бұйымдарды бұлдірмей, олардың ақауын бақылауға арналған әдістер жиынтығы.* *А қ а у т а б у* әдістерінің негізінде рентген инфрақызыл, ультракүлгін және гамма-сәулелері, радио және ультрадыбыс толқындары әсер еткен материалдар мен бұйымдардың физикалық қасиеттерін зерттеу алынған (ҚҰЭ).

Ақау салды [түсірді]. а) *Көңілге кірбің салды, дақ салды.* Абай жас жүрегіне жалынды от қосып қайтқан жоқ. Қайта бірқатар жарықшақ, *а қ а у с а л ы н*, көңілмен әлдеқандай мосқал тартқандай боп қайтты (М.Әуезов, Абай жолы). Сүйікті кең бесігім – көрі Атырау, Анталап қол салғанда жағаңа жау. Жіберіп намысымды жата алам ба, Аналық жүрегіне *с а л ы н а қ а у*? (Ә.Сәрсенбаев, Танд.). Анасын аяймын деп Жанаттың жанын жаралады, арына *а қ а у т ұ с і р д і* («Халық мұғ.»). ә) *Нұқсан тигізді, зиян келтірді.* Ойынның да өстіп, адам ғұмырына *а қ а у с а л а т ы н ы н* кеш ұққанына опығады (Жыл он екі ай).

Ақау түсті. а) *Бүлінді, сынды, жарылды, шытынады, зақым келді.* Жан қарамай бетіне, *А қ а у т ұ с п е й* сағына, Әмірі жүрген патшаның Төрт құбыла жағына Күннен-күнге өрледі Шыққан күндей бағы да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Рельске *а қ а у т ұ с у* – поездың қатерге ұшырауы емес пе? (С.Мұқанов, Танд. шығ.). – Жеміс ағашыма *а қ а у т ұ с е д і*, білемін мен студенттерді. Олар бірдене сүйкенбей, соқтықпай жүрмейді, – деді үй иесі (М.Иманжанов, Көк белес.). ә) *Дертке шалдықты, денсаулығына зақым келді.* Ревматизмнің алғашқы сатысында оны дұрыстап емдетсе, ауру процесі тоқтап, жүрекке *а қ а у т ұ с у д е н* аман қалады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). б) *Ойын кірбің шалды, көңілге қаяу түсті.* «Қаракөз» өнін Әйгерім әлденеше құбылтып, жіп-жіңішке нәзік орамдылықпен, көп

толқытып айтты... Бұнда әлі *а қ а у т ұ с п е з е н* ыстық достық бейілмен Абайға да шын тілек арнайды (М.Әуезов, Абай жолы).

Жүзіне ақау түсті. б е й н. *Беті әжімденді, қартайды, ажары тайды.* Еңбекпен сауық-сайран кеше бердік, Есінде ме сол кезде нешеде едік? Анамыздың *жүзіне ақау түсті*, Ал біздер өсе бердік, өсе бердік (М.Мақатаев, Шығ.).

АҚАУКӨРГІШ з а т. с ө й л. *Ақауатпқы.* ≈ Заттың сапасын *а қ а у к ө р г і ш п е н* бақылау.

АҚАУКӨРГІШТІК з а т. т е х. *Заттардың құрылымын, құрылысын ашпай, денесін бұзбай физикалық әдістерді қолдану арқылы сапасын анықтау қасиеті.* *А қ а у к ө р г і ш т і к* – материалдардың, жартылай фабрикаттар мен бұйымдардың сапасын физикалық әдістермен қиратпай, ақаукөргіштер арқылы бақылау (Қаз. тілі термин. Кен.).

АҚАУЛЫ с ы н. 1. *Ақауы бар, бүлінген, жарылған, сынған жері бар.* ≈ *А қ а у л ы* ыдыс. 2. *Кемшілік, жетіспеушілік, олқылығы бар.* Әрі-беріден соң бұның басын қатырып, өзінің қақпайына алып кетеді мамандар. Одан да мен көп істің ұшық тетігін білетін кісі боп отырып, мыналардың *а қ а у л ы* жерлерін айта жүрейін (М.Әуезов, Шығ.). 3. *Кемістігі, мүкістігі бар (жануар, аң, құс).* Ең әлді екі жембасарының бірі *а қ а у л ы* кәрі баршын мен шымыр ширақ түлкі ұмар-жұмар боп жатқанда, қара балапан бұлардың төбесінен зу ете қалды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

Ақаулы блок. и н ф. <лат. defective block> *Бетінің бүлінуі салдарынан пайдалануға жарамсыз иілгіш магниттік дискінің блогі.* Дискіні пішімдеу процесінде ақаулы деп танылған блоктар арнаулы файлдардың қатарына жатқызылады да, пайдалануға болмайтын *а қ а у л ы б л о к т а р* болып саналады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АҚАУЛЫҚ з а т. т е х. 1. *Бүлінгендік, бұзылғандық.* Электротехника мен радиотехникада қолданылатын цилиндр тәрізді аспап. Тәжірибеде телевизордың көптеген *а қ а у л ы ғ ы* электронды-вакуумдық радиолампалардың істен шығуынан, монтаждаудан, катушкалардан болады екен (М.Бекбауов, Көгілдір.). Телевизорды іске қосқанда экраннан ештеңе көрінбеумен бірге дыбыс естілмесе, *а қ а у л ы қ т ы* суретте қарайтылып көрсетілген төменгі вольтті түзеткіштің лампаларынан іздеу керек (М.Бекбауов, Көгілдір.). 2. а у ы с. *Кемістік, мүкістік.* Мүкістіктер белгілі бір дәрежеде азайып, түзетіліп келеді.

Бұлармен бірге кемістіктерді компенсациялау қалыптасады, яғни сау мүше *а қ а у л ы ғ ы* бар мүшенің атқара алмайтын жұмысын орындайды (Семья тәрбиесі).

АҚАУЛЫЛЫҚ з а т. *Жетіспеушілік, кемшілік, олқылық.* Бұнда Айтаңсықтың қоштасуы сияқты ірі, сұлу өлеңдермен қатар, бірталай жерінде өлеңнің не байланысы, не біркелкілік келісімі дәл түспей, ақсай түсіп, сылти басып отыратын *а қ а у л ы л ы қ* бар (М.Әуезов, Шығ.).

АҚАУСЫЗ с ы н. 1. т е х. *Сынығы, жарықшағы жоқ, бұзылмаған.* Ертеңіне Виктор жұмысқа ширақ келді. Сол күнгі жасаған бөлшектері *а қ а у с ы з* болды («Лен. жас»). 2. *Мінсіз, кемшіліксіз.* Әлі шіп-шикі жас емес пе, Елдос та дәл осындай *а қ а у с ы з* жан болмай шықты (А.Байтанаев, Қансонар). 3. *Теп-тегіс, ешбір дақсыз, таза.* Жүзінде жастық пен саулық, тоқтық, баршасы да нұрлана түсіп шырай береді. *А қ а у с ы з* бетінде мөлдіреген тұтас қызылы бар. Ерге біткен көрнекті мұрнының оң жағында кішкене, томпақша меңі бар екен (М.Әуезов, Шығ.). Менсіз, ақаусыз, тап-таза қара сұр жүзінде Салиқаның үлкен тұңғиық қара көздері өзгеше екен (М.Әуезов, Шығ.). 4. а у ы с. *Адал, кіршіксіз, таза.* Ағатай! Әбіш аға! Айналайын Әбіш аға! – деген шашудай шат *а қ а у с ы з* таза бауырмал сөздерін естігенде, Әбіштің өңі аппақ боп жүрегі қалтырап кетті (М.Әуезов, Шығ.). Қалтқысыз ашық, айқын достық бар. Оның бәрі *а қ а у с ы з*, сызатсыз болсын (М.Әуезов, Шығ.). Бәрінен де ең асыл, ең қымбат нәрсе – ер азаматтың *а қ а у с ы з* ниеті мен ақ жүрегі (Ә.Көшімов, Лашын.). // *Бұзылмай, сынбай, тоқтамастан.* Совхоздың қолына тиген бар комбайны мінсіз, *а қ а у с ы з* қызмет етіп жүр (М.Әуезов, Танд.). // *Ренішсіз, түсіністікпен.* *А қ а у с ы з* тәтті айырылысқан достар, теткусіз қайта қосылатыны рас екен (С.Талжанов, Ұлдай.).

АҚАУСЫЗДЫҚ з а т. *Мінсіздік, кемшіліксіздік.* Экскаватордың *а қ а у с ы з д ы ғ ы* на көз әбден жеткеннен кейін забой мен автомашиналар келетін жол төртіпке келтіріледі («Лен. жас»).

АҚАУТАПҚЫ з а т. т е х. <лат. defectus – жетімсіздік, грек. skopeo – бақылайын> *Металдар мен металл емес бұйымдар ақауын оларды бұлдірмей анықтауға арналған құрал немесе қондырғы.* *А қ а у т а п қ ы* магниттік, рентгендік, ультрадыбыстық, электр индуктивтік, түтікшелі болып ажыратылады (ҚҰЭ). *А қ а у т а п қ ы* қоласпап, лабораториялық

аспап немесе тұрғылықты қондырғы түрінде жасалады (ҚҰӘ).

АҚАУЫЗ¹: *ақауыз қой.* м а л ш а р. *Бес жастан асқан қой.* Екі жастан асқан қоздайтын қойды саулық, ал піштірілмеген еркегін құнан қой, дөнен қой, бесті қой, бестен асқанын *а қ а у ы з қ о й* немесе еркек қой, бойдақ қой дей береді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

АҚАУЫЗ² с ы н. *Аузы ақ түсті (малға қатысты).* Астында жүрдек *а қ а у ы з* атан, алдында бір қара түйе, әшейінде кісі алдында құты қашып, ыбылжып қалатын бұйығы жігіт айдалаға шықса аруақтанып кетеді (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

АҚАУЫЗ³ з а т. ж е р г. *Қол саусақтарының басына шығатын жара.* *А қ а у ы з б е н* ауырсаң көрер едім (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚБАЙПАҚ з а т. в е т. с ө й л. *Сиыр малының індеті, мәлік.* Ой, *а қ б а й п а қ* келгір! (Қарғыс).

АҚБАҚАЙ з а т. ө с. <лат. petasites mill> *Күрделігүлділер тұқымдасына, ақбақай туысына жататын шөптесін өсімдік түрі.* ≈ *А қ б а қ а й д ы ң* таралу аймағы.

АҚБАЛШЫҚ з а т. ж е р г. *Үй сылайтын зат (өк), балшық түрі.* Үйдің қабырғаларын бұрын сылаған *а қ б а л ш ы қ* қазір кірленіп, айғызданған, кей жері тіпті қабыршықтанып, құлап түскен (С.Сейфуллин, Шығ.). Үйлердің сыртына көптен *а қ б а л ш ы қ* тимегені беп-белгілі, қара қожала (З.Ақышев, Бұршақ.). Сонда да біртектес *а қ б а л ш ы қ* та, су да, мұнай да минерал болып табылады (А.Машанов, Жер асты.).

АҚБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. stenodus leucichthys> *Ұзындығы бір метрге дейін, салмағы 5–19 кг-ға дейін баратын, ағынды суда өсіп-өнетін, албырт тұқымдасына жататын күміс түсті бағалы жыртқыш балық.* Уылдырық шашар алдында *а қ б а л ы қ* ағысы қатты терең жерлермен үлкен үйір болып өріске шығады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Айдынында асыр сап, Алабұға, *а қ б а л ы қ*. Құдды асау жастық шақ. Торғай өзен жатты ағып (С.Мәуленов, Жаз ерке.). *А қ б а л ы қ*, сазан балық, шортан балық, Айнала завод, қала ортаға алып. Балхашқа құстан қонбаушы еді, Жан-жағы ыстық аптап сортаңданып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *А қ б а л ы қ т ы ң* аппақ денесі күміспен күйғандай (Ә.Нүрпейісов, Сең).

АҚБАР з а т. с ө й л. *Ақпар, мәлімет.* Аудандық газеттегі *а қ б а р ғ а* қарасам, біздің қолхоз шөп шабуды жүз процент орындапты (Т.Ахтанов, Дала сыры.). Терезе мен есік саңы-

лауларын бітеп алып, алдарына кіріс-шығыс *а қ б а р ы н* жайып тастады да, Әкімгерей баяу ғана сөзге кірісті (Ө.Қанахин, Дәмелі.).

АҚБАРАҚ з а т. к ө н е. *Сабалақ жүнді ит.* «Бірақ батыр деген *а қ б а р а қ* ит: екінің бірі табады, би деген ақ шарифат, елуден біреу шығады» дейді ел мәтелі (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

АҚБАС¹ з а т. в е т. 1. т ү й е ш а р. *Басы жара болып, төсі ісетін жұқпалы түйе ауруы.* *А қ б а с* ауруының қоздырғышы микроскоппен ғана көрінетін саңырауқұлақ тектес, домалақ не сопақшалау келетін микроб. Ауру жазылған соң ол жерге шыққан жүн ағарып кетеді. Аурудың «ақбас» аталуы да осыдан (ҚСЭ). **2.** *Аяғына құс түсіп, тұяғы бүрісіп өсетін жылқы ауруы, бақай құрт.* *А қ б а с* ауруында шашадан төмен, тұяқтың дәл құндыздығынан бірнеше ақ бөрткендер шығады да, аздан соң іріңдеп аузы ашылады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Жылқыда *а қ б а с*, құтұяқ, сасықтабан (қан түсу, жем түсу) сияқты аурулар кездессе, қойда құлық, қостабан аурулары болып тұрады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

АҚБАС² з а т. ө с. <лат. galatella> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, дала зығыры; бидайық тәріздес үлгілдек басы ащы шөп; кейде мұны тауықбас деп те атайды.* Жерді безеп жоньшқалар, *А қ б а с*, жалбыз, ошаған. Әлде бізді қарсы ала ма, Гүлден букет жасаған (С.Машаков, Жылдар.). Сырдария мен Амудария алабында кең тараған *а қ б а с* өсімдіктің тұқымы да осылай таралады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *А қ б а с* Республикамыздың Тарбағатай, Жоңғар Алатауы, Сарыарқа өңірлеріндегі, Ақтөбе және Атырау облыстарындағы тасты шатқалдарда, бұта, ағаш арасында, тау жайылымында, өзен бойларында өседі (ҚҰӘ).

АҚБАС³ з а т. ж е р г. *Ұйтқымалы жаяу боран.* Ауық-ауық ішін тартып үйіріп соғып кетсе, ...*а қ б а с* шаңғытып кетеді (Ә.Нүрпейісов, Курляндия).

АҚБАС⁴: *ақбас ер.* ж е р г. *Сүйектен әшекейлеп жасалған ер.* *А қ б а с е р д і* жақсылар мінетін (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚБАС⁵... *Өсімдік, жануарлардың, құстардың ақ түспен араласып келетін түрлерінің күрделі атауының құрамдас бөлігі.*

Ақбас беде. ө с. <лат. trifolium montanum leguminosae Juss> *Бұршақ тұқымдасына жататын бағалы малаздық көпжылдық немесе біржылдық шөптесін өсімдіктің бір түрі.* *А қ б а с б е д е* түптеніп өсетін өсімдік (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Іле Алатауында

сауыр көбінесе *ақбас беде*, бақбақ, кекіребас, Альпы таспасы, Тянь-Шань асқолқасы, қансигек немесе сақаушөп және ешкімия сияқты шөптерді азық етеді (Қазақст. аң байлығы).

Ақбас жоңышқа. з а т. ө с. <лат. astragalus virgatus> *Бұтақты таспа, ақтаспа шөп туысына жататын шала бұта. Ақбас жоңышқаның* жемісі сопақша келген бұршақ кынапты болады. Қазақстанның Ақтөбе, Ақтау, Қостанай облыстарының Каспий теңізі төңірегіндегі, Бетпақдаланың құмды, шөл далалы, бөз бетегелі жерлерінде өседі (ҚСЭ).

Ақбас капуста. ө с. с ө й л. **Ақбас қырыққабат.** *Ақбас капуста – басты капустаның бірі, мұның ерте, орта және кеш пісетін сорттары бар (Т.Мұсақұлов, Өсімдік ана-том.).*

Ақбас қаз. з о о л. <лат. eulabeia indica> *Қаз тәрізділер отрядының үйректер тұқымдасына жататын, басы мен мойнындағы қауырсыны ақ болатын қаздың бір түрі. Ақбас қаздың* салмағы екі-үш килограмм болады, аяғы біршама ұзындау келеді, құрлықта жылдам жүріп, тез жүгіре алады (ҚҰЭ). *Ақбас қаз* Орталық және кіндік Азияның биік таулы аймақтарында көлдер мен өзендердің аңғарын мекендейді, саны азайған, қорғауды қажет етеді (ҚҰЭ).

Ақбас құмай. з а т. з о о л. <лат. uups fulvus> *Сұңқартектес тұқымдасына жататын, таулы жерлерді мекендейтін басы ақ түсті көбінесе өлексемен қоректенетін ірі жыртқыш құс. Маралды мал ішінен атпен қуып, өкеп жүр ауылына айдап Албан. Тазқара, балтажұтар, ақбас құмай, Бұлақта отырғанын көрем ұдай (І.Жансүгіров).*

Ақбас құндыз. *Үлкен, бағалы құндыз түрі. Қарағайым қолыма тигеннен соң, Ажарына ешкімнің қарамаймын. Беретін ақбас құндыз, ақ жамбым жоқ, Өлеңіммен төрені паралаймын (Жанақ Сағындықұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).*

Ақбас қырыққабат. ө с. <лат. brassica oleracea> *Крестгүлділер тұқымдасына жататын көкөніс өсімдіктің түрі. ≈ Ақбас қырыққабатты* қолдан өсіру.

Ақбас селеу. ө с. *Селеу туысына жататын шөптесін өсімдіктің бір түрі. Көкорай аяқ бастым бейне кілем, Сары басты жоңышқалар қызыл күрең, Бетеге таралау, жусан, ақбас селеу, Бәрі де қуанышты – анық білем (Б.Майлин, Шығ.).*

Ақбас сиыр. *Қазақстанда алынған сүтті, етті сиыр тұқымының бір түрі. ...«Алатау» тұқымдас ақбас сиырлар, сүт бұлағын ше-*

лектеп те, көнектеп те беріп жатыр (Ф.Сланов, Замана.). Симментал сиырының тұқымы сүйегі берік, ірі, тірілей салмағы ауыр келеді. Бөрінен көп тарағаны: алатау сиыры, қазақтың *ақбас сиыры* және симментал сиыры болды (Жаңарған өлке). Қазақтың *ақбас сиыры* – ерекше тұқым. Бұған атақты Герефорд тұқымының қаны араласқан (Тарту).

Ақбас сұңқар. с а я т. *Сұңқар тәрізділерге жататын қыран құстың алғыр түрі. Қырандарды аң-құсқа салу – саятшылықтың ең әдемі түрі. Қазақ құсбегілері сұңқар тектестерді өз ішінен сұңқар, қара сұңқар, ақбас сұңқар, ақ сұңқар деп бірнеше түрге жіктейді (Ж.Бабылықұлы, Қырандар).*

Ақбас тырна. з о о л. <лат. anthropoides virgo> *Шекесінде айдар тәрізді ұзын ақ қауырсындары бар, тырнатәрізділер отрядына жататын құс. Мекиені мен қоразы 1–2 жұмыртқаны 28–30 күндей кезектесіп басады. Ақбас тырна* жыл құсы. Қыркүйек-қазанда жылы жаққа ұшып кетеді (ҚҰЭ). *Ақбас тырнаны* да қазақ қадірлей білген. Ел арасындағы есепшілер мен жұлдызшылар ауа райын болжағанда осы *ақбас тырнаны* келу-қайтуына қараған. Мысалы, ол тым төмен ұшса, ұзамай күн суытады делінеді. Шарықтап жоғары самғап бара жатса, күз жайлы болады делінеді («Жас Алаш»).

Ақбас үйрек. з о о л. <лат. oхууга leucoserphala> *Үйректер тұқымдасына жататын, басы ақ түсті су құсы. Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріліп, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде жорға дуадақ, шитүмсық, қызғылт бірқазан, қызыл жемсау, ақ тырна, орақ түмсық шалшықшы, жылқышы, сүбүркіті, қара ләйлек, ақбас үйрек, мәрмәр шүрегей, тарғақ, көдімгі қоқи қаз бар («Соң. Қаз.»). Бұл өңірде өте сирек кездесетін республикамыздың Қызыл кітабына тіркелген 30-дан астам құс түрі бар, бәрі де қорғауды қажет етеді. Олар бұйра және қызғылт бірқазандар, көдімгі қоқиқаз, жорға дуадақ, шитүмсық, қызыл жемсаулы қаз, ақ тырна, қара дегелек, тарғақ, ақбас үйрек т.б. («Қазақст. әйелдері»). Жайық пен Іле өзендерінің аңғарларын; Алакөл, Зайсан, Марқакөл мекендейтін субүркітті, Наурызым қорығындағы тарғақ, далалық жердегі бөдене мен дуадақ, өзен-көлдердегі ақбас үйрек, қалбағай, бұйра бірқазан азып кетті дейтін дерек бар («Парасат»).*

АҚБАСЖУСАН з а т. ө с. <лат. achillea millefolium> *Күрделігүлділер тұқымдасы ақбас-жусан (мыңжапырақ) туысына жататын*

көпжылдық шөптесін өсімдіктің сабағы түкті, жапырағы қандауыр тәрізді түрі. Шабындық шөптің арасында а қ б а с ж у с а н көп болса, мал шөпті жақсы жейді және олардың асқазанын күрт түсуден сақтайды (ҚСЭ). А қ б а с ж у с а н н а н дайындалған дәрілер медицинада ерте кезден түрлі ішек-қарын ауруларын емдеуге, қан тоқтатуға, төбет көтеруге пайдаланылып келеді (ҚСЭ). Шөптесін өсімдік. Кәдімгі а қ б а с ж у с а н, иманшөп, таспа және қызыл бояу сияқты өсімдіктермен қоректенеді (Х.Қыдырбаев, Терісі бағалы.).

АҚБАСҚУРАЙ з а т. б о т. <лат. erysimum> Крестгүлділер тұқымдасына жататын далалы жерде кең тараған көпжылдық өсімдік. ≈ Алтай а қ б а с қ у р а й.

АҚБАСҚЫН з а т. ж е р г. Жаяу борасын, қар. – Күннің өзі кешеден бері а қ б а с қ ы н боп түр ғой, – деп күдіктенді қарт («Лен. жас»). Аспаннан жауса а қ б а с қ ы н Жерден борап суырған, Зымыстан болып шаруаның Апшысын әбден қуырған (Базар жырау, Шығ.).

АҚБАСШӨП з а т. ө с. <лат. karelinia> Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Осы сарнауық жел ойпат, табандарда өскен құм-қамыстың үпелігін ұшырып, а қ б а с ш ө п т і ң басын жұлмалап жатыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Маусым, шілде айларында гүлдейді. Тамызда жеміс береді. А қ б а с ш ө п т і мал сүйсініп жейді (ҚҰЭ). Қазақстанның шөлді аймақтарында кең таралған. Оның Қазақстанда Каспий а қ б а с ш ө б і түрі ғана бар (ҚҰЭ).

АҚБАТТАУЫҚ з а т. ө с. <лат. calamagrostis epigeios> Жапырағы таспа тәрізді және тұрпілеу болып келетін, астық тұқымдасына, айрауық туысына жататын көпжылдық өсімдік. А қ б а т т а у ы қ Алтай өлкесінде марал мен тау ешкілерінің негізгі азығы (ҚСЭ). А қ б а т т а у ы қ т ы ң сабағы тік, биіктігі 80–150 см, тамыры жапырақ астына жайыла бекиді. А қ б а т т а у ы қ т ы мал сүйсініп жейді (ҚҰЭ).

АҚБАУЫР¹ з а т. з о о л. с ө й л. **Ақбауыр бұлдырық.** А қ б а у ы р жерді шұңқырлап ұя жасап, оған үш, кейде екі-төрт жұмыртқа салады (ҚСЭ). А қ б а у ы р Қазақстанның Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы, Талдықорған облыстарының шөлейт және шөлді жерлерінде кездеседі (ҚСЭ).

АҚБАУЫР²... Денесінің бір бөлігі ақ болып келетін жануарлардың немесе ақ тұс араласқан өсімдіктердің күрделі атауының құрамындағы сөз.

Ақбауыр айқабақ. з о о л. <лат. ascerphalus stentoreus> Торғай тәрізділер отрядының сандуғаштар тұқымдасына жататын құс. А қ б а у ы р а й қ а б а қ ұясын қамыс сабақтарын басына тостақ пішінді етіп салады (ҚҰЭ).

Ақбауыр бұлдырық. з о о л. <лат. pterocles alchata> Салмағы жеңіл, қанаты ұзын, топтанып тіршілік ететін кептертәрізділер отряды, бұлдырықтар тұқымдасына жататын құс. А қ б а у ы р б ұ л д ы р ы қ – жыл құсы. Тамыз айынан бастап үлкен топ құрайды. Қыркүйек-қарашада жылы жаққа ұшып кетеді (ҚҰЭ). А қ б а у ы р б ұ л д ы р ы қ т ы ң тіршілігі толық зерттелмеген. Таралу аймағы тарылып, санының азаюына байланысты қорғауға алынып Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілді (ҚҰЭ). А қ б а у ы р б ұ л д ы р ы қ т ы ң денесінің үстінде сары түсті, сұр теңбілдері бар (Қаз. тілі термин. Биология).

Ақбауыр жарқанат. з о о л. <лат. otonycteris hemprichi> Қолқанаттылар отрядының жалтыртұмсықты жарқанаттар тұқымдасына жататын жарқанат түрі. А қ б а у ы р ж а р қ а н а т т ы ң тіршілігі әрі толық зерттелмеген. Сирек кездесетін болғандықтан қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). А қ б а у ы р ж а р қ а н а т т ы ң арқасы құм түстес, бауыры ақшыл болады. Құлақ қалқаны жалпақ, әрі өте ұзын, үшкір келеді (ҚҰЭ).

Ақбауыр сұрқарлығаш. з о о л. <лат. arus melba> Ұзықанаттылар отрядының сұрқарлығаштар тұқымдасына жататын құс. А қ б а у ы р с ұ р қ а р л ы ғ а ш – зиянкес жәндіктермен қоректеніп, пайда келтіретін құс (ҚҰЭ). А қ б а у ы р с ұ р қ а р л ы ғ а ш ұясы кездейсоқ бұзылса, қайта жұмыртқалайды, мекені мен қоразы 3–4 ақ түсті жұмыртқаны кезектесіп 18–24 күндей басады (ҚҰЭ).

Ақбауыр тары. ж е р г. Ақ, қызыл тарының ұсақтау келген бір түрі. А қ б а у ы р т а р ы н ы ң дәні толық болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҚБЕЙІЛ с ы н. с ө й л. **Ақпейіл.** Ақылды деп, арлы деп, а қ б е й і л деп, Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп (Абай, Тол. жин.). Әкем кәрі жеңгесінің а қ б е й і л і н е жаны риза болған секілді, Енді Дәукеңнің әлгі томырық мінезін де ұмытып кетті («Лен. жас»).

АҚБЕЙІЛДІК з а т. с ө й л. **Ақпейілдік.** Қозының аңғалдық, а қ б е й і л д і к, сенгіштік сипаттары күшті (М.Әуезов, Әр жыл.).

АҚБИДАЙ з а т. ө с. 1. Астық тұқымдас өсімдіктер туысына жататын маңызды

тағамдық дақылдың бір түрі. Жетесіз жабы шауып бөйге алмайды, Сүт беріп *а қ б и д а й м е н* бастаса да (Айтыс). Алтайдың алтыны мен күмісіне, қорғасыны мен мысына енді маржандай *а қ б и д а й* қосылды (Ж.Исмағұлов, Адам.). – Тонналап поезд тиеген Арпа, сұлы, тары мен *А қ б и д а й д ы ң* дәні алтын. Күріші бар күрмексіз – Уысында бәрі алтын (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). **2.** п о э т. *Мол астық; ұшан-теңіз егістік.* Ауданның он сегіз миллион пұт *а қ б и д а й ы н* мемлекет қоймасына өткіздіріп, тынбай, бұлар ұйқы көре қояр ма екен сірә? (Тербеледі тың дала). Бидай ұшқыр, кел, қарағым, ендеше, Жылдағыдан биылғы астық өзгеше Деді де бір қапсағайлы қара шал *А қ б и д а й д ы* атып жатты желдете (С.Сейтхазин, Тереңде.). Қарсы алар алдарыңнан *а қ б и д а й ы м*, Сызылған аспандары аққудайын. Айта бар елдеріңе, асыл достар, Ешкімге бұл далам да арттырмаймын (Е.Ибраһим, Көктем.).

АҚБИДАЙЛЫ с ы н. п о э т. *Бидайының дәндері толысып жайқалған.* Егінімнің *а қ б и д а й ы* шалқарын, Жайпата алман атоммен де, темірмен (Д.Әбілев, Өлеңд.). Мыңдаған ат тұяғы *а қ б и д а й ы* алқапты, мәуелі бау-бақшаны таптап жанышты, халық қаны судай ақты («Қаз. әдеб.».).

АҚБИДАЙЫҚ з а т. ө с. *Астық тұқым-дасына жататын ақшыл тұсті шөптесін өсімдік түрі.* Толқынның құлағына даланың самал желі тербеткен сұр бетеге, *а қ б и д а й ы* қ пен көк қияқ, сары сүттігеннің сылдыр-сылдыры келеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АҚБИКЕШ з а т. ж е р г. *Ақталған тары.* *А қ б и к е ш т і* майға салып жесе, сірә жақсы болар еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚБОЗАТ з а т. **1.** *Жыл бойы батпайтын Темірқазық жұлдызы төңірегіндегі үш жарық жұлдыздың бірі.* Анау Жетіқарақшы, дүние-дүние болғалы аңдып, ала алмай келе жатқан *А қ б о з а т*, Көкбозат, – деді ақшыл от, көкшіл от шашқан қатар екі жұлдызды көрсетіп (С.Сейфуллин, Таңд.). Менің айтар сөзімсің, Менің көрер көзімсің. *А қ б о з а т* пен көкбозат, Жылы туған өзіңсің (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2.** а с т р. *Аспанның солтүстік полюсіндегі Темірқазық төңірегіндегі жарықтығы жағынан Темірқазық (б) пен Көкбозаттан (в) кейінгі үшінші орындағы жұлдыз.* *А қ б о з а т* пен Көкбозат есімімен аталған екі жұлдыз ғылым тілінде Кіші аю дейтін шоқ жұлдыздың жарықтау екі жұлдызы (Х.Әбішев, Аспан сыры.). *А қ б о з а т* – Темірқазық төңірегінде Ү жұлдызы. Қазақ аңызы бойынша Жеті-

қарақшының Темірқазыққа шылбырмен байланған екі атының бірі (ҚҰЭ). Қазақ халқының ертеректегі тұрмысында *А қ б о з а т т ы* Темірқазықпен бірге бағыт-бағдар алуға жиі пайдаланған (ҚҰЭ). Қазақ Темірқазықты екі жағындағы *А қ б о з а т*, Көкбозат деп атайтын жұлдыздардың қай жерде тұрғандарынан жер тұсын айырады, жолды табады (І.Есенберлин, Қаһар).

АҚБӨКЕН з а т. **1.** *Ешкісінде мүйіз болмайтын, өте жұйрік, шөлге төзімді, дәмді еті, құнды мүйізі мен тұяғы, бағалы терісі үшін ауланатын аң.* Бауырында *а қ б ө к е н н і* ң лағы ойнап, Сағымдай сұмандаған салып ойнақ. Уа, шіркін! Шың құзына келіп шығып, Отырсам қызыл жібек әлем байлап (С.Сейфуллин, Шығ.). Көңілді тартар күші бар, Асықпай тыңдап, шыдаңдар! Кейде жыршы айтады *А қ б ө к е н н і* ң жүрісін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бір өлеңге мінімнің бәрін терген, Мін емес, жерлерімді мін деп көрген. Нысананы дәл басқан мерген қайда? *А қ б ө к е н* деп қарды атқан аңғал мерген (М.Дулатов, Шығ.). **2.** з о о л. <лат. saiga tatarica> *Жұп-тұяқтылар отрядының бөкендер туысына жататын, тұлғасы ірі, қойға ұқсас, дөңес тұмсықты, күйіс қайыратын тұз жануары.* *А қ б ө к е н н і* ң қазба қалдықтары плейстоцен қабатынан Батыс Англиядан Шығыс Аляскаға дейінгі аралықта табылған. Ақбөкендер Монғолияда, Қалмақ даласы мен Қазақстанда ғана сақталған (ҚҰЭ). Оның мүйізінен пантокрин дәрісі алынады. *А қ б ө к е н н і* ң тұяғын күйдіріп, одан алынған күлді денегегі теміреткіге жағады, сусамыр ауруына шалдыққандарды емдеу үшін пайдаланады. Осы қасиеттерін дәріптеп, қазақ киікті «Киелі», «Қасиетті аң» деп бағалайды (ҚҰЭ). *А қ б ө к е н* шөл, шөлейтті және далалық аймақтарда тіршілік етуге бейімделген (Қаз. тілі термин. Биология). *А қ б ө к е н н і* ң тез көбеюі, өсімталдығының себебі – оның Ұрғашы лағы жеті-сегіз айдан кейін-ақ өсіп-жетіліп, ересектер қатарына қосылады (Қазақст. аң байлығы).

АҚБӨКЕНДЕЙ с ы н. **1.** *Ақбөкен сияқты, ақбөкен тәрізді.* *А қ б ө к е н д е й* Болашақты болжамай, Жол сауданы олжалай, *А қ б ө к е н д е й* алданып, Жылқыдай делбе сандалып, Аңдамай келіп түскенсің (Дулат Бабабайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Ақбөкен сияқты ірі, үлкен.* Сыртын сырмен сырлатқан, Қарағай найза орнатқан, *А қ б ө к е н д е й* қойы бар, Ақ күмбездей бойы бар, Қандай байдың үйі екен? (І.Жансүгіров, Шығ.). Таутекедей мүйізді, Сүті шәрбат уызды. *А қ б ө к е н д е й* ешкісі, Көрдін

бе бізден басқа елді (Жамбыл, Шығ.). // *Жүйріктеніп, алдына жан салмай*. Ор қояндай орғып-қарғып, *а қ б ө к е н д е й* атылып жастар барады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ал, Жамбылға келейін, *А қ б ө к е н д е й* желейін, Домбырамды бұрайын, Неге қарап тұрайын, Ұстаздығы бар еді, Сый-құрметін қылайын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҚБӨРТЕЛЕН = е т. *Семіре бастау, ағару*. Бұл күнде қырықтың жуан ішін аралап, *а қ б ө р т е л е н і п*, семіріп алған бай саудагер бүкіл түртұлға, сөйлеу мәнерінің өзімен-ақ шаруасы шалқып, тасы өрге домалап тұрған адамның қалпын танытады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҚБҰЗАУБАС з а т. з о о л. <лат. neogobius tliuivialis> *Алабұға тәріздес бұзаубас балықтың бір түрі*. ≈ *А қ б ұ з а у б а с т ы ң* мекендейтін ортасы.

АҚБҰРҒЫ з а т. к ө н е. *Кескек (тұтқынның мойнына салатын ағаштың бір түрі)*. Қуандық түнде шығып, а, Құдайлап, Етке дейін азық алдық, түбін ойлап. *А қ б ұ р ғ ы* мойнын қиған Жұбай ерім, «Қашалық!» – деді Арқалық, енді аяңдап (Арқалық). Қуанып *а қ б ұ р ғ ы* ағаш былай салдым, Кездікті табандағы жұлып алдым, Жұбай қолын босатып, бұғауын ап, Кісенді аяқтағы қиып алдым (Арқалық).

АҚБҰРКЕНШІК з а т. э т н. *Жаңа түскен келіннің сәукелесінің сыртындағы жамылғысы*. Көрікті туған сұлуым, алғаным келін болған жұрт, *а қ б ұ р к е н ш і к* салған жұрт (Едіге батыр).

АҚҮЛ з а т. ө с. <лат. jasminum officinale> *Бұта немесе оралғы туысына жататын хош иісті ақ гүлдері бар зәйтүн тұқымдас көпжылдық өсімдік*. *А қ ғ ү л д і ң* үш жүздей түрі бар. Субтропикте, тропиктерде өседі (Қаз. тілі термин. Биология). *А қ ғ ү л* негізінен өсемдік үшін және кейбір сорттары парфюмерияда қолданылатын эфир майларын алу және шайды хош иістендіру мақсатында өсіріледі (Қаз. тілі термин. Биология).

АҚДАБЫ з а т. ж е р ғ. *Жұқа ақ мата*. Зылықа шешесіне *а қ д а б ы д а н* іш көйлек тігіп берді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚДӨНЕКЕР з а т. т е х. *Ұнтақ металл (бура)*. Бір үлес таза күміске екі үлес мыс қосып, шамалы *а қ д ө н е к е р* сеуіп, қорыту керек («Парасат»).

АҚДЕГЕЛЕК з а т. з о о л. <лат. ciconia ciconia> *Дегелектер тұқымдасына жататын қанаты қара, ірі, ақ құс*. *А қ д е г е л е к т і* қазақ халқы киелі құс деп есептейді де, оның ұясын бұзуға, жұмыртқасын алуға, атуға мүлде рұқсат

етпейді (ҚҰЭ). *А қ д е г е л е к* жылына бір рет екі-бес жұмыртқа салып, оны 32–34 күндей мекені мен қоразы кезектесіп басады (ҚҰЭ). *А қ д е г е л е к* қатаң қорғауға алынған, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (Қаз. тілі термин. Биология).

АҚЕЗУ з а т. с ө й л. *Ауыздық (ездің тілінің ойылуынан пайда болатын ауру)*. Аузы *а қ е з у* болып қалыпты (Ауызекі).

АҚЖАҒАЛ с ы н. 1. *Ақ жолақ араласқан*. Арқардың көк сұр жоны, *а қ ж а ғ а л* мойны, қоңыр мүйізі таспен жымдаса қойды. Тас пен арқар бірінен-бірі айырып алғысыз болды («Қаз. әдеб.»). Ителгінің жүні сары шұбар, қанаты ұзын, мойны *а қ ж а ғ а л*, көзі қап-қара. Бұл да құстардың неше түрін ұстайды (Т.Оразақов, Қаныш). 2. *Қажалып агарған*. – Ау, бала сен, осы қипандай бересің, бір жаққа бармап па едің? – деді Байбөрі *а қ ж а ғ а л* болған қара портфельден қалың дәптерді шығарып жатып тағы да (С.Шаймерденов, Мінез).

АҚЖАҒАЛАҚ з а т. в е т. *Құстарда көп кездесетін ауру*. Құстарда көп кездесетін ауру *а қ ж а ғ а л а қ* деп аталады. Оның алғашқы белгілері басына, мойнына ақ дақ түседі. Содан соң ол дақ үлкейіп, қиыршықтана бастайды. Бұл аурудың алғашқы белгілері біліне бастағаны, яғни құстың *а қ ж а ғ а л а қ* түскен дене мүшесін керолин, жасыл сабын және спирт қосындыларымен сүрту қажет («Қазақстан ғылымы»).

АҚЖАҒАЛДАН = е т. *Ағару, ақ тұстың жұқа жағылуы, ақ жолақ тұсу*. Көгілдір биік аспанның әр тұсына *а қ ж а ғ а л д а н ы п* жұқалтаң бұлт бояуы жағылған (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

АҚЖАҒАЛЫ с ы н. с ө й л. ж а ғ ы м с ы з. *Ертеректе қаланың жаңа салтына сырттай еліктеген әлеуметтік топ мүшелеріне қатысты айтылатын кекесін сөз*. Файша әлеуметтік қызметкерінің орнынан да *а қ ж а ғ а л ы*, ісмайлы бозбаланың құшағына көп қолайлы боп шықты (М.Әуезов, Қараш.). Шұғылдың мына *а қ ж а ғ а л ы*, қара қалпақты ақсүйек баласы, қызық үшін, Қайыпқожа кедейдің баласын қалай атар екен деп келді ме екен! Уа, Құдайдан безген қайырымсыз жандар! Адамды адам өлтіріп, оның қалай өлтірілгенін тамашалап қарайтын қара бауыр қасқырлар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Президиум столында тізіліп отырған өңкей қара бешпет, *а қ ж а ғ а л ы л а р* да кәдімгі пендеден бөлек жандарша Қоспанға әсер етеді (Т.Ахтанов, Боран).

АҚЖАЙҚЫН с ы н. *Мол, шексіз, қлан-гайыр.* Халық қазынасы *а қ ж а й қ ы н* дария емес, ол да сарқылып таусылады, алушылық керек («Шұғыла»).

АҚЖАЙМА з а т. ж е р г. *Матадан жасалған төсек-орын жабдығы, төсек жаппа.* Күлзима атасының іш киімдерін де, *а қ ж а й м а с ы* мен жастығының тысын да үш күнде бір жуып, жыртылғаны болса жамап, шытырдай ғып қояды (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Аппақ *а қ ж а й м а* жабылып жағалай-жағалай қойылған болскей кереует (Ф.Дінісләмов, Үшқын.). Астына *а қ ж а й м а* төсеп, кереуетінің аяқ жағындағы тақтай төсекке өкеп салады (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

АҚЖАЛАУ з а т. с ө й л. *Малдың ауруы.* *А қ ж а л а у* барда малым бар деме. Әзірейіл барда жаным бар деме («Ана тілі»).

АҚЖАМШЫ з а т. э т н. *Әйелдердің бас киімінің астынан киетін ұзын, жұқа жамылғысы.* Сәлемдемеге Баянның домбырасын, бетмоншағын, алтын сандығын, *а қ ж а м ш ы с ы н* алады (М.Әуезов, Әр жыл.).

АҚЖАҢБЫР з а т. *Жаздығүні толассыз ұзақ жауатын жауын.* *А қ ж а ң б ы р л а р* тоздырған тау сияқты, Мен өлемін өзімнің биігімде (Т.Айбергенов, Мен саған.). Менің қара сабаудай кірпігімнен Сатырлатып сапырдың маржан кыруар, Ей, *а қ ж а ң б ы р л а р* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жолыңа қыр гүлдерін ексем-дағы, *А қ ж а ң б ы р* аппақ-сезім төксем-дағы, Өтеуі ақ сүтіңнің бола алмайды, Көтеріп өмір бойы өтсем-дағы (Ш.Әлдибекұлы, Тағы бір таң.).

АҚЖАПА з а т. *Әбден қаңсыған, кепкен тезек.* Ал көшпелі қазақ халқының тіршіліктіңынысына көмірдің тіптен қажеті жоқ. Керек десеңіз, көшпенділер үшін көмірден гөрі күн жеп қураған *а қ ж а п а* көбірек көз қуантқан. Жайлауға қонған ауыл балаларының ең бір қуанышты ойыны «*а қ ж а п а*» деп аталған (А.Сейдімбеков, Кеніш).

АҚЖАПАЛАҚ з а т. з о о л. <лат. *pycea scandiaca*> *Түңгі жыртқыштар отрядына жататын жапалақ түрі.* ≈ *А қ ж а п а л а қ т ы ң* тіршілік ету ортасы.

АҚЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. *jurinea*> *Сәуір-маусым айларында гүлдеп, мамыр-шілдеде жемістенетін құрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* *А қ ж а п ы р а қ т а р* – шіркелі, ландшафт түзетін өсімдіктер (ҚҰЭ). *А қ ж а п ы р а қ т ы ң* Қазақстанда 51 түрі бар. Олар Республиканың батыс, орталық, шығыс облыстарында кездеседі. Биіктігі 8–60 см болады

(ҚҰЭ). *А қ ж а п ы р а қ* атпа сабақты немесе сабақсыз өседі. Жапырақтары көбінше ұзынша келеді (ҚҰЭ).

АҚЖАРҚЫН с ы н. 1. *Ақкөңіл, пейілі кең, ашық мінезді (адам).* Сейіт балуан, жомарт мінезінің үстіне аса сауықшыл, көңілді, *а қ ж а р қ ы н* жігіт. Сол мінезі үшін бұны Әбенмен қоса Абайдың іні досы ақын Дәрмен аса қадірлейтін (М.Әуезов, Абай жолы). Төрегелдинмен сөйлесіп көрсем, «аузын ашса, қарны көрінеді» дегендей, аңқылдақ *а қ ж а р қ ы н* біреу (С.Мұқанов, Шығ.). *А қ ж а р қ ы н*, еске түсіп кең жүрегі, Сағыныш салған әуре жеңді мені. Балқұндақ бала күнде салған өні, Жансая көкірек кернеп, келді лебі (К.Салықов, Жезкиік). Бірақ қапелімде аузына түсе қоймайтын бауырмал сөздер тауып, амандасқанына қарағанда, бұрынғы *а қ ж а р қ ы н* мінезі қалпында сияқты (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). 2. *Көңілді, ашық, бұкпесіз.* Самбыр сөз бар, сыбыр жоқ, Жұрт *а қ ж а р қ ы н* кеңесте. Ауылдан аулақ оңаша, Жиын түрі жаңаша (М.Жұмабаев, Шығ.). Шынында да Шоңбай да бара-бара Балтөттінің баяғы өзін еңтіктірген *а қ ж а р қ ы н* кейпін жиі-жиі ұнатпай қалатын. Әсіресе көпшілік арасында шаттанып, жұртқа жағатын қылық көрсете бастаса, ішінен қасірет шегіп тұратын (К.Баялиев, Нөсер). Бұнда орнатылған елка жоқ, мереке салтанаты сезілу былай тұрсын, көңіл күйінде бір *а қ ж а р қ ы н* пейіл аңдалып жатса ғой (А.Байтанаев, Қансонар).

АҚЖАРҚЫНДАН = е т. *Ақпейілдену, ашық көңілдену.* Қазір Шолпанның өзі де бұрынғыдан бетер ширақы. Аршыған күмістей *а қ ж а р қ ы н д а н ы* алыпты (А.Хангелдин, Қараторғай).

АҚЖАРҚЫНДАНУ *Ақжарқыннан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ананың *а қ ж а р қ ы н д а н у ы*.

АҚЖАРҚЫНДЫҚ з а т. *Ақ пейілділік, жомарттық, көңілділік.* Соңғы түрлі қызметтер бастапқылардан басым болса, адамға бір түрлі *а қ ж а р қ ы н д ы қ* пайда болады, бұл саулық сезім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күлімдеп тұратын қой көздерінен енді тек адалдық, *а қ ж а р қ ы н д ы қ* қана емес, ойлылық аңғарылады (А.Жұмаділдин, Сең).

АҚЖАУЫН з а т. с ө й л. *Ақжаңбыр.* Күн қабағы түсіп кеткен, сылбыр жауып тұр. Әзір ашылар түрі жоқ, *а қ ж а у ы н* болар (Ғ.Мұстафин, Таңд.). Мотордың даусын есіте-есіте шаршадым, Жамырап жатқан жас төлдің үнін аңсадым. Жабағы үйді *а қ ж а у ы н* түтіп тұрғанда Отырар ма еді түтінін жұтып аршаның!

(М.Мақатаев, Шығ.). Бірте-бірте бұлт қоюла-
нып орман үстінен арқан бойы жоғары көтеріл-
ді де, арты *а қ ж а у ы н ғ а* айналды (Қ.Қай-
сенов, Жау тылы.). Сәскеде басталған *а қ ж а у ы*
н сілбіреп әлі бүркіп тұр. Ауадан салқын
сыздың, борсыған батпақтың иісі келеді
(Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҚЖАУЫНДАЙ с ы н. *Ұзаққа созылған
жаңбырдай үздіксіз.* Дүниенің қайғысы *а қ-
ж а у ы н д а й* үзілмей жауса да, қуаныш анда-
санда найзағайдай, жарқ етеді де өшеді, бұл
неліктен? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҚЖЕЛЕК з а т. ө с. <лат. petroselinum
sativum> *Тамыры мен жапырағы тамаққа
пайдаланылып, дәнінен эфир майы алынатын
біржылдық көкөніс өсімдігі. А қ ж е л е к* Қа-
зақстанның суармалы егіншілікпен айналы-
сатын аудандарында өсіріледі (КСЭ). Ол кезде
а қ ж е л е к дәрісімен қылтамақ ауруын емдеген
(М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АҚЖЕЛЕН¹ з а т. э т н. м у з. *Домбыра
күйлерінде қалыптасқан музыкалық жанр.*
Қазақстанның батыс өңірінде әрбір орын-
даушы өзін күйшілік санатқа кіргізу үшін алпыс
екі *а қ ж е л е н ң д і* түгел тарту шарт болған
(ҚҰЭ). Қазанғап алпыс екі *а қ ж е л е н ң н і ң* ең
бірінші күйі «Күйшақырғышқа» «сірке кон-
дырып», яғни мөнерлеп, байытып орындап,
Әзірберген хан ұйымдастырған күйшілер
сайысында бас жүлдеге ие болған (ҚҰЭ).

АҚЖЕЛЕН² с ы н. ж е р г. *Аққоңіл, ашық
жарқын. А қ ж е л е ң де* аусарлау мінездерін,
әсіресе өткен кешті еске түсірді (А.Сәр-
сенбаева, Батырлар.).

АҚЖЕЛЕНДЕ = е т. *Бозараңдау, аға-
раңдау.* Жастар келе жатқан жазықтың бете-
гелі, көделі көп аймағы қылаңытып, ай сәулесі
астында *а қ ж е л е ң д е н*, күлдібадамдап,
айқындамай бұлың береді (М.Әуезов, Абай).

АҚЖЕЛКЕК з а т. ө с. <лат. argemone>
*Орамжапырақ тұқымдасына жататын көп-
жылдық шөптесін өсімдік. А қ ж е л к е к т і ң*
биіктігі бір метрдей, сабағы тік, жоғары жағы
бұтақты келеді (ҚҰЭ). *А қ ж е л к е к* көкөніс,
дәрілік заттар ретінде қолданылады. Гүлі ақ
түсті, хош иісті (ҚҰЭ).

АҚЖЕЛКЕН з а т. ө с. <лат. petroselinum>
*Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын
бір немесе екіжылдық өсімдік. А қ ж е л к е н* бір-
бірінен жапырақ саны мен тамырдың даму
ерекшеліктері арқылы ажыратылады (ҚҰЭ).
А қ ж е л к е н д і косметикада пигментті дақ-
тарды, секпілді кетіру үшін, медицинада
бүйрек, жүрек ауруларына, асқазан, ісік және

көздің көру қабілетін сақтау үшін профилак-
тикалық зат ретінде кеңінен пайдаланады
(ҚҰЭ).

АҚЖЕЛІН з а т. ж е р г. *Сауын малдың
сауатын уақыты өтіп сыздаған желіні. А қ-
ж е л і н д і* бозжелін деп те атайды (Қазақ тілі.
аймақ. сөздігі).

АҚЖЕМ¹ з а т. э т н. с а я т. *Аңға салатын
қыран құстарды жаратып, бабына келтіру
үшін берілетін, қан-сөлінен арылған ет.* Қы-
ран құсты «*а қ ж е м ғ е*» отырғызып етін
қайырып күйіне келтіреді, қоясын түсіріп, ішін
шайып, бойын жеңілдетеді, тартпа жұлдырып
денесін шымырландырады (Р.Әлімбаев...,
Құстар тіршілігі). Осы *а қ ж е м д і* күн ара беру
арқылы оның етін біртіндеп ояздандырып, бір
қалыпты арытады (Саятшылық). Ботақөздің
өкеп берген бір түйір қантын Амантай аузына
сап қытырлатып уатты да, түкірігін *а қ ж е м ғ е*
бүрікті (С.Мұқанов, Ботагөз). Бүркітті қайы-
рып белгілі бір күйге түсіру үшін түрліше жем
беріледі. Мәселен, «*а қ ж е м*» мен «боз өкпені»
құсты жүдету үшін берсе, «тартпаны» шынық-
тыру үшін, «қансоқта» мен «қызылды» семірту
үшін береді («Лен. жас»).

АҚЖЕМ² с ы н. 1. *Су сорып терісі ағарып
кеткен, үлбіреген.* Асты терең, үсті жел, Толқын
соқты бауырында, балтыры *а қ ж е м* балықшы,
Қайықшы Қалтай не күйде (І.Жансүгіров,
Шығ.). Батиманың су сорған *а қ ж е м* сау-
сақтары сәл дірілденкіреп Фаниды құшақтады
(Ж.Арыстанов, Жалынды.). 2. *Желініп, тозған,
қажалып ағарған.* Қарынсау қара тегештей,
Қара қоңыр сапты аяқ. Дөңгелек қарын, кемеш-
теу, *А қ ж е м* ернеу, ақ қабақ (І.Жансүгіров,
Шығ.). Етектері түрлі туырлық пен сырсыз
а қ ж е м керегелердің арасында ши де жоқ
(С.Жүнісов, Ақан сері). *А қ ж е м* сабы бар тыр-
науышты иығына салып митыңдап Нәубетжан
жетті (З.Иманбаев, Кең аймақ).

Ақжем болды. а) *Су сорып түте-тү-
тесі шықты, бозарып кетті.* Су сорған аяқтары
а қ ж е м б о л ы п, етік қажаған өкшелері күл-
тілдеп кетті (Ә.Шәріпов, Партизан). Көкең
білегіне дейін малынып *а қ ж е м б о л ғ а н* тыр-
бық саусақтарын шараның үстіне дәрменсіз
тастап жіберіп, ентігіп отыр (Ә.Сатыбалдиев,
Ақмарал). ә) *Желініп, әбден тозды, қажалып
ағарды.* Қайыңнан жасалған ванналар *а қ ж е м
б о л ы п*, шірігендігі сонша, жер бетіндегі суық
суды өткізетін болған (Қ.Қамбаров, Алтай.).
б) *Езгіде болды, шылауына түсті.* Шарға түсер
шағыңа, Қара тер боп сабылдың. Аялған жоқ
малың да, *А қ ж е м б о л ы п* шабылдың (Жамбыл,

Шығ.). Мәймөңкелеудің не керегі бар! Кім көрінгенге *а қ ж е м б о л у д ы* Мүсілім жаратпайды (З.Шашкин, Теміртау).

Ақжем қылды. *Су сорып терісін ағартып жіберді, бозартып үлбіретті.* Сүйіп жатыр аймалап жаңбыр суы, Қан бояған денесін *а қ ж е м қ ы л ы п* (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Табанын *а қ ж е м қ ы л ы п* тауып келген бір ішім көкнәр күйігінің шалына қалай бататынын кемпірі біліп тұр (Д.Исабеков, Тіршілік).

Ақжемін шығарды. *Қажалап, ағартып тастады, әбден тоздырды.* Енді бір мәуірітте желқон қажай-қажай *а қ ж е м і н ш ы ғ а р ғ а н* қапталым ағаш үйдің бұрышына үйкеп алды да, Тасшоқыға бет алды (О.Бөкеев, Қамшыгер).

АҚЖЕМДЕЛ= е т. *Ағарып кету, тозығы жету.* Жерге белуарынан батқан, шатырлап жапқан темірсіз тақтай төбесі дал-дұл, жуан бөренеден қиып салған ағаш қабырғалары да қуарып, *а қ ж е м д е л ғ е н* осы үй ескінің көзі екенін өзі-ақ әйгілеп тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АҚЖЕМДЕН= е т. *Азып-тозу, езгіде болу, илеуінде, шылауында кету.* Тепкі, тегеуірінің сығымынан сытыла алмай *а қ ж е м д е н і н* сілікпесі шыққан халық, көбінде жасқанып, жапақтағыш кеспірленіп, шыбықпен шықпартып үйреткен маймылдай бұғынғыш – бүгежек, мүсәпір сүрей мәңгірт пішіннен ауысары анық (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

АҚЖИДЕ з а т. ө с. с ө й л. *Итжидек.* ≈ *А қ ж и д е н і ң* гүлдейтін кезі.

АҚЖИРЕН з а т. ө с. ж е р ғ. *Шөлейт жазықта өсетін ақ тікенді өсімдік.* *А қ ж и р е н д і* де отын қып жағып жүрдік (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚЖОЛ з а т. 1. *Ақиқатты, әділетті ұстаған тура жол, дұрыс бағыт.* Біздің қазақ рухани ісінде *а қ ж о л ғ а* салып аламын десе, бұл зор жолды істің бірі (А.Бөкейханов, Шығ.). Адамшылық ектің елге егінін, Елің үшін шектің шифа кемейдің. Бетің қайтып айнымадың *а қ ж о л д а н*, Кейімедің жат бауырдан, тел едің (М.Дулатов, Шығ.). Елге көнсем, *а қ ж о л д а н* адасамын, Көнбей жүрсем, көп итпен таласамын, Тек отырсам, тепкілеп шыдатпайды, Енді қайтіп бұл елмен жарасамын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күндіз жүрген *а қ ж о л ы н а н* жаңылып, Қараңғылық күреуексін жамылып. Ұят деген ұлы сөзді ұмытқан, Қалады ұсақ пенделер де табылып (Ө.Жайлауов, Жарқын жаз). 2. *Ігі дәстүр, бұрыннан жалғасып келе жатқан салт.* Атаның салған *а қ ж о л ы* Тоқтап қалды кідіріп. За-

мана деген желмая, Қалмасаң, халқым, жақсы еді Желмаядан жығылып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). // *Қадамы құтты, сәтті деген мағынада.* Астында баяғы *а қ ж о л а* ты бар екен дейді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ақжол емі. э т н. *Қазақтың ескі салты бойынша ер жігітке тиген оқты денеден шығару үшін оның үстінен әйелдерін үш мәрте аттататын әдет [Егер әйел күнәсіз (өзге еркекке көзі түспеген) болса, денедегі оқ кері шығады деген ұғым болған. Ешбір дәрісіз, құралсыз тек адалдығымен шипагер болғандықтан, әйелдердің бұл емін «ақжол емі» деп атаған].* *А қ ж о л е м і* төре тұқымының әйел жыныстысын бозбалашылықтан, ерлерінің көзіне шөп салушылықтан сақтау үшін Абылайдың өзі шығарған ем болатын (І.Есенберлин, Шығ.).

Ақжол тіледі. *Жолың болсын, сапарың сәтті болсын деп тілек айтты.* Құдайы тамаққа жиналған жұрт Нарботаға *а қ ж о л т і л е н*, адал ниет білдіріп, таң біліне тарады (С.Омаров, Қиыр жол.). Оң сапар. Ақ өжем жігіттердің маңдайынан бір-бір сүйіп, оларға *а қ ж о л т і л е д і* (М.Дүзенов, Ақөже). Қалың ел құдайына мінәжат етіп, батырларға *а қ ж о л т і л е н*, құрмалдың отын лаулатты («Қаз. әдеб.»).

АҚЖОЛАҚ: ақжоласқыр. ө с. <лат. *jerula leucographa*> *Қазақстанның Талас Алатауының батыс бөлігінде, Қаратаудың оңтүстік Шығысындағы қиыршықты тасты тау бөктерлерінде өсетін, сасыр туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* *А қ ж о л а қ с а с ы р* өте сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түр болғандықтан қорғауға алынып, «Қызыл кітапқа» енгізілген (ҚҰЭ).

АҚЖОЛТАЙ з а т. э т н. *Қадамы құтты болған, өзгеге жақсылық әкелген адам.* – Иманым, – деді Мәди, – тіл-аузым тасқа болсын, сен де *а қ ж о л т а й с ы ң* (Ә.Әбішев, Найзағай). Орынсыз отырғым жоқ тазды мақтап, Көңілге көп сөзімді салғын қаттап. Нұр жаусын, бәрекелді, бар шырағым. *А қ ж о л т а й* аман-есен босаға аттап (Айтыс). *А қ ж о л т а й ы м* Қаныкей, Қара сұрдың сұлуы, Ұрғашының нұрлысы, Айналайын балам! – деп (Манас).

Ақжолтай болды. э т н. *Қадамы құтты, үнемі жолы болатын адам, келуі өзгеге жақсылық болған кісі туралы айтылады (көбіне жас бала мен жаңа түскен келін туралы).* Әкесі тірі келіп *а қ ж о л т а й б о н*, Мешелің пешенем адам болды. Сапардан аман-есен келдің, – деді, Келгенде шілдехана көрдің, –

деді (Ғаяр қатын // Дастандар). Шәйкүлдің артынан екі бала туып *а қ ж о л т а й болды* деп, шолжаңдау өсіріп едік (К.Баялиев, Дегелек).

АҚЖОЛТАЙЛЫҚ з а т. *Жолы болғыштық, үнемі болатын сәттілік*. Соның ішіндегі ең бастысы – өзін [Кир] тумысынан «қасиетті адаммын, нағашымның түсіндегі аян берген әмірші – менмін, дүниені билеуім керек» деген астамшыл пиғылы; екінші себеп – барлық соғыстарда жеңіске жетіп келе жатқан *а қ ж о л т а й л ы ғ ы* еді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АҚЖУСАН з а т. ө с. <лат. *artemisia albida willd*> *Күрделігүлділер тұқымдасы жусан туысына жататын ақшыл түсті шөптесін өсімдік түрі*. Мұндағы өсімдіктің негізгі түрлері: селеу, бетеге, қара жусан, *а қ ж у с а н*, көде, кермек, сияқты дала шөптер (Н.Баяндин, Атамекен). Мұрныма түнгі шықпен дым тартқан бүрінің, жас бетеге есен кек тарлауыттың, қой жуаның, *а қ ж у с а н н ы ң*, жасыл мияның балауса да балғын, бірде қышқыл бірде ащы иісі келеді (Ж.Жұмаханов, Қаракөз).

АҚЖҮПАР з а т. ө с. с ө й л. *Ақгүл. ≈ А қ ж ү п а р д ы ң* аңқуы.

АҚЖҮГЕРІ з а т. ө с. <лат. *sorghum*> *Тағам ретінде және техникалық мақсатта қолданылатын, оңтүстікте өсетін ұсақ гүлді, дәнді өсімдік*. Сейіс шара табақты баданадай-баданадай *а қ ж ү г е р і ғ е* толтырып әкеледі де, аяғына дем түсер деп қорқып, шетінен алақанына сап, там-тұмдап асатады (Ө.Кекілбаев, Шығ.).

АҚЖҮЗГІН з а т. ө с. <лат. *calligonum leucocladum*> *Жемісі – сопақ, қатты қабықты жаңғақ тәріздес болып келетін, тарандар тұқымдасына, жүзгін туысына жататын эндемик өсімдік. А қ ж ү з г і н н і ң* пісіп қатпаған жемісіне ашқылтым шырын жиналады, ол шырын аз да болса адамның шөлін басады (ҚҰЭ).

АҚЖҮРЕК¹ с ы н. 1. *Ақкөңіл, адалниет, рухани таза*. Бұл туралы Потанин жазды: «Мен корпустан шыққан соң бес жылдай Алматы жағында шетте қызмет етіп қайттым, Шоқан Омскіде әлгідей білімді *а қ ж ү р е к* адамдармен жолдас болып ысылған (М.Дулатов, Шығ.). Ұйымшыл, ұраншыл, мейірімшіл, қоғамшыл, Кіршіксіз, *а қ ж ү р е к*, Біздер шын тазасы (І.Жансүгіров, Шығ.). Тікеннің ішінен гүл көріп, қара түнек қапастан да жылтыраған сөуле іздеу жаны таза, *а қ ж ү р е к* жазушыға ғана тән емес пе («Жас Алаш»). Ұйқы басып, есінеп, керіліп-созылудан тез арылу қажеттігін

көрсететін белгі, тіпті Байжан бейнесінен, әсіресе, осы *а қ ж ү р е к*, аңқылдақ, қонақжай, бір шағым қулығы да жоқ емес, шақпа сөзге үйір, тұла бойы қазақы жаннан да молынан табылады («Қаз. әдеб.»). 2. *Аңқылдақ, ақ-жарқын*. [Жаулыбайға әйелі] Жарайды, *а қ ж ү р е к* болмай-ақ қой, тақтай берілмейді. Ауыз үйдің сәкісі қирап жатқаны анау (З.Иманбаев). *А қ ж ү р е к*, аппақ пейіл, асқақ үнді, Ақынға әрбір үйден дос табылды. Халықтың жүрегінде орын барда ол қайтсін бақ деп ұғып басқа орынды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). // *Рухани таза, адал, ақкөңіл адам*. Мұраттың заманындағы қазақ нағыз орыс халқын, орыстан шыққан жақсыларды, *а қ ж ү р е к т е р д і* көрген жоқ (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Хақы жоқ *а қ ж ү р е к т і ң* датталуға, Ескілік ойран болып жатты ауылда (М.Неталиев, Сағыныш.). Әзірге беталыс та олай емес, Ой көзі бар *а қ ж ү р е к* «солай» демес. «Әкесі өлсе, мұрасы балаға» деп, Екі жікке бөлінген қандай егес? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). // *Ақкөңілдік, адалдық, рухани тазалық*. Адал еңбек, *а қ ж ү р е к* берер шешіп, Таза ақыл қосылса, әлемнің таласын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күп, білемін, сізге жақпас, Ескі жара білтелеу, *А қ ж ү р е г і ң* енді ұнатпас, Мезгілі жоқ қай медеу (Абай). Сұлу мінез *а қ ж ү р е к п е н* артық ең, Қазақ атын шылбырдан сан тартып ең. Біз ұмытсақ, өлмес айғақ тарих бар, Атамыздай болған сабаз қартым ең (М.Дулатов, Шығ.).

Ақжүрегің ұсынды. *Бар көңілімен өз көмегін аямады*. Бір халықтың ән-жыры еді, Лайықты өрен деуге. Кішіге де *а қ ж ү р е г і н* Ұ с ы н а т ы н керек жерде (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақжүрек азамат. *Адал, жомарт, кеңпейіл адам*. Григорий Николаевич – адам баласы ескі тұрмысының тарихи белгісін ізденуші ғана емес, ол Сібірдің әлеумет басшысы, *а қ ж ү р е к а з а м а т ы*, білгір саясатшысы (М.Дулатов, Шығ.).

АҚЖҮРЕК² з а т. б о т. ж е р г. *Ем үшін пайдаланылатын теріскен тәрізді шөп. ≈ А қ ж ү р е к т і ң* тамыры.

АҚЖҮРЕКСІ = е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Адалниет, кіршіксіз, күнәсіз көріну, жақсы болғансу*. Бір ұрты май, бір ұртында қандар да бар, Қой терісін жамылған жандар да бар. Жазықсызды жазалап атақ алып, *А қ ж ү р е к с і н* жүретін пандар да бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҚЖҮРЕКТІ с ы н. *Адалниетті, жомарт, кең пейілді*. Құр айтқанмен қолынан түк келмейді, *А қ ж ү р е к т і* таза адам болса кем-кес.

Қас түзеймін деп жүріп көз шығарып, «Қалмақ ойын» ойнаумен ештеме өнбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҚЖҮРЕКТІК з а т. с ө й л. **Ақжүрек-тілік.** *А қ ж ү р е к т і к т і* арызқойлықпен шатастыруға болмайды (С.Байжанов, Сыр.).

АҚЖҮРЕКТІЛІК з а т. *Күнәсіздік, көңіл тазалығы, ақкөңілділік.* *А қ ж ү р е к т і л і к* – ақкөңілділік ұғымымен мағыналас. Оған қарсы ұғым – қараниеттілік (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АҚЖІЛІК с ы н. *Жілік майы толған, көкпарға, бөйгеге, ұзақ жүріске жаратуға болатын (жылқы).* Ата-бабадан мирас, қанша заманнан бергі машықты өнері болса да, тіршілігінде қаншама мәрте ат жаратса да әр жолы өз ісін жаңа бастағандай жүрексінетін қарт Мамай бұл ретте де мүлтік жібермегенін, атының мінсіз, *а қ ж і л і к* бабына келгенін аңдап, іштей масаттанды (М.Мағауин, Танд.). Күзде бір-ақ қайырмақ. Бөйгеге *а қ ж і л і к* етіп қоспақ (М.Мағауин, Танд.).

АҚЗОН з а т. ж е р г. *Ақ шым, ақ сиса.* Дүкендегі *а қ з о н н а н* 15 метр алайын десем, ақшам жетпей тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚИ= е т. **1.** *Көзі ежірею, ажыраю.* Адамға тіке қарағанда, сау көзі шарадай жанып тұрғанда, екіншісі *а қ и ы н* үрей шақырғандай тым сұсты көрінетін (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Садаға кетсін Қамбардан, Болса да айтам асылық. Абандаған неме екен, Қисық көзі *а қ и ы н* (Қамбар батыр). **2.** а у ы с. *Әкіреңдеу, едіреңдеу.* Сорлы сені қатарға қашан алды, Сайлауда көкке қарап *а қ и ы с ы ң*. Ішкенің су орнына арақ, боза, Дозақтың ортасында қақиясың (Жамбыл, Шығ.). Баласы Исатайдың Жақия-ды, Жақия жауды көрсе *а қ и ы д ы* (Махамбет, Шығ.).

АҚИҚӨЗ с ы н. **1.** *Қитар, шапыраш.* Байқаусызда көзім түсіп кетіп еді, бір ала көзімен оны, бір ала көзімен мені атып бара жатыр. Қорыққанымнан бақыра беріппін. Бақсам ол сондай *а қ и к ө з* екен (С.Шаймерденов, Мезгіл). **2.** а у ы с. *Бұзық, тентек, басбұзар.* *А қ и к ө з* ағайындары адамнан айбынбасы да тым құрыса Құдайдан қорқып жүрсін (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

АҚИҚАТ [ар. *حقیقة*] з а т. **1.** *Туралық, шындық.* Елді нығайтудағы ер-азаматтардың еселі еңбегі жеміс берді деген осы. Соны сараптап, Мемлекет басшысы жалпақ жұртқа *а қ и қ а т* тұрғысынан паш етті («Егемен Қазақстан»). *А қ и қ а т т ы* айту – мұратым. Көкейде тек сол тұратын. Бір ақын болып депутат, Аула

сыпырды бір ақын (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалан). «Табатын *а қ и қ а т ы* н адам болса, Бұл істің табылады шыны», – дейді. Кез болды қиын жұмыс бастарына, Қазыға келіп бұлар жүгінеді (Ө.Найманбаев, Шығ.). *А қ и қ а т* өзі көрмесе, Тілге азбайды оңды адам. Ақсақал болмас ауылға Өз алдына қонбаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** ф и л о с. *Табиғат пен қоғамдағы санадан тыс және одан тәуелсіз өмір сүретін заттармен құбылыстардың адам танымының тәжірибеде тексерілген анық бейнесі.* *А қ и қ а т* – танушы кісінің объектіні дұрыс, дәл, тәуелсіз күйінде, өмір сүрген қалпында ұғынуы (ҚҰЭ). Әл Фарабидің түсіндіруі бойынша, арифметиканың негізгі ұғымы – сан, ол объективтік *а қ и қ а т* нәрселердің сезіп-түйсінуге болатын қасиеттерін дерексіз қалдырып, абстракциялау жолымен шыққан (А.Кобесов, Математика.). Абстрактілі *а қ и қ а т* жоқ, ақиқат әрқашан анық, айқын (Филос. негіз.). // *Даусыз, дәл, айқын, анық.* Олар сендім десе де, анық *а қ и қ а т* көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенбейді (Абай, Тол. жин.). Оның соқтырар білезігіне тағы бір оралары *а қ и қ а т* (Ж.Саин, Жол үсті). – Сіз наныңыз, мен жасырып тұрғаным жоқ. *А қ и қ а т* шындық, қайда жүргенін білмеймін (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Маған ұнамағаны *а қ и қ а т*, жаным! Тым өркөкірек дандайсыған есер поэзия! Нұрлан ақынға естірте қасақана айтты (З.Шашкин, Сенім).

Абсолюттік ақиқат. ф и л о с. *Толық анықталған, дәлелденген, таным дамуында теріске шығарылуы мүмкін емес объективтік ақиқат.* Адамзат *а б с о л ю т т і к а қ и қ а т ы* меңгеру жолында дамып келеді (ҚҰЭ).

Ақиқат екті. п о э т. *Шындықты үлгі етті, шыншыл болуға тәрбиеледі.* Әдептен әнтек асырмай, *А қ и қ а т е к с е м* жасырмай. Ақ қағаз жетпей бұл күнде Көп кітап жатыр басылмай (К.Салықов, Жезкиік).

Ақиқат жылдамдығы. т е р м. *Нақты, өзгермейтін, тұрақты қозғалыс жылдамдығы.* Міне, осы табылған шама жоғарыдан төмен қарай өз еркімен тік түскен дененің *а қ и қ а т ж ы л д а м д ы ғ ы* болып табылады (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

Ақиқатқа бас ұрды. п о э т. *Шындықты мойындады, шындыққа тоқтады.* Сәл жабықсам, Әп-сәтте ашыламын, *А қ и қ а т қ а* ішімнен *б а с ы р а м ы н*. Күн сәулесін құлшынттып ала келген Ақжаңбыр боп төгіле шашыламын (К.Салықов, Жезкиік).

Ақиқатқа сендірді. *Шындыққа көзін жеткізді.* Ең болмаса сен әділдеу бол, құрбым! *А қ и қ а т қ а с е н д і р е* алмай болдырдым. Он адам

ның бағы болса басымда, Қайғысы мен құсасы бар он бірдің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақиқат пен өтірік. ф и л о с. *Шындық пен жалғандықтың бір-біріне қарама-қарсы дидактикалық тұтастығын білдіретін ұғым. А қ и қ а т п е н ө т і р і к* – бөлек бесік. Ар-ожданға жүрсек те көмектесіп, Ажыратып болмайсың ақ-қараны, адамдардың өмірге көп өкпесі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақиқатты жақтады. *Шындықты қорғады, қолдады.* Ақиқат Отанымызды сақтауға, *А қ и қ а т т ы ж а қ т а у ғ а*, Біз де басты көтерсек, Қала бермей таптауда, Рақат өмір жасауға, Бәліш болмай асауға! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақиқаттың аппақ туы. б е й н. *Шындықтың нағыз белгісі, көрінісі.* Өмір жайлы не түсінем мен деген... Өмір жайлы сұрай берме сен менен. Өмір жайлы білгің келсе, қартқа бар, Өміріне кегі кеткен, өлмеген, Жалған айып таңылғанда көлденең, *А қ и қ а т т ы ң а п п а қ т у ы н* бермеген (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақиқаттың аулына қонбады. п о э т. *Шындықты ұстанбады, шын айтып дағдыланбады.* Сен әйтеуір мен көргелі сондайсың. Сүйкімі жоқ сұйық сөзді қолдайсың. Өтіріктің мазарына түнейсің, *А қ и қ а т т ы ң а у ы л ы н а қ о н б а й с ы ң* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Объективтік ақиқат. ф и л о с. *Білімнің адамға да, адамзатқа да тәуелсіз мазмұны. Объективтік ақиқаттық* бар екендігі – дүние тек материя ғана емес, сонымен қатар оны тануға да болады деген сөз (Маркстік филос.).

Салыстырмалы ақиқат. ф и л о с. *Ішкі қайшылықта үнемі дамып, толықтырылып, тереңдетіліп, түзетіліп отыратын шартты шындық. С а л ы с т ы р м а л ы а қ и қ а т* шындықты негізінен алғанда дұрыс бейнелейтін, бірақ толық емес, белгілі шектерде, белгілі жағдайлар мен қатыстарда бейнелейтін ғылым (Термин. сөздік).

АҚИҚАТТА= е т. *Шындығын дәлелдеу, көрсету, анық.* Қазақтың осы күнгі кей рулары, мәселен, қаңлы, қыпшақ, керей, найман Айсдан бұрын дәурен сүрген елдер екенін тарихшылардың бәрі де *а қ и қ а т т а й д ы* (М.Дулатов, Шығ.).

АҚИҚАТТАЙ ү с т. *Шындықтай, даусыз, сеніммен.* Заң атаулының бәрі де қоғамның алға дамыған қадамына сәйкес өзгеріп отыратынын, бұл үдерімнің өзі өтпелі экономикалы елдерге әсіресе тән екендігін айна-қатесіз *а қ и қ а т т а й* қабылдайтын уақыт туып

отыр («Егемен Қазақстан»). Егер бүйте беретін болса, өзінің бүкіл кластың әбден мазағына айналатыны *а қ и қ а т т а й* сезіледі (М.Иманжанов, Менің махабб.).

АҚИҚАТТАЛ= е т. *Шындығы дәлелдену, анықталу.* Ойлау әрекетінің табысы тіл арқылы *а қ и қ а т т а л а д ы*, өйткені тіл мен ой бір-бірімен тығыз байланысты (Қаз. тілі).

АҚИҚАТТАУ *Ақиқатта етістігінің қимыл атауы.* Дер кезінде істі *а қ и қ а т т а у д ы ң* нәтижесінде баланы теріс жолдан қайтарып, қатарға қостық («Лен. жас»).

АҚИҚАТТЫҚ з а т. 1. *Шындық, растық, дұрыстық.* Егер әдебиет кең арналы, толыққанды әдебиет болғысы келсе, онда ол өзге ұлт әдебиеттерімен жан-жақты қарым-қатынас орнатып, жанды байланыс жасап отыруға тиіс. Бұл пікірдің *а қ и қ а т т ы ғ ы н ы ң* дәлелін өзіміздің қазақ әдебиеті тарихынан-ақ айқын көруге болады (Б.Ысқақов). Ақшам бұдан былай хатшысының әр қимылын бақылай жүрді де сезігінің *а қ и қ а т т ы ғ ы н а* көзін жеткізді (М.Сқақбаев). 2. ф и л о с. *Шындық дүние, айналадағы әлем туралы санадағы жүйелі мәлімет.* Біздің дүниені танып білуде жиналған мәліметтеріміз шынында *а қ и қ а т т ы қ т ы* бейнелейді (М.Мұқанов, Бақылау).

АҚИҚАТШЫЛ с ы н. *Тек шындығын айтатын, турашыл, шыншыл.* Жар болмаса жасаған, қиын болды, Әлемнің езуінен наным кетіп Сұрасаң, *а қ и қ а т ш ы л* атым Әсет, Айтып-айтып болдырдым арым кетіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Мен ол жайлы ұқтым талай мағлұмат, Жақсылығын жұғысты ету бар мұрат. *А қ и қ а т ш ы л* сүйдім ашық мінезін, Діншілдікпен жүрмесем де қалжырап (К.Салықов, Жезкиік). Өмір тәжірибесінде қатал логика ұстанған, толассыз дәйектемелерді бәрінен де артық бағалайтын сергек мінезді Сәтбаев *а қ и қ а т ш ы л* адам ғылым мен техниканың өзекті мәселелеріне келгенде, сол мәселелердің халық игілігіне тиімді екенін сезгенде шын жүректен тебірене білетін және шабыткер ақынша толғана білетін (Е.Бөкетов, Шығ.).

АҚИҚАТШЫЛДЫҚ з а т. *Өмір шындығын дәл бейнелеушілік.* Жинақтардағы очерктердің көркемдік өрісі де, көтерген жүгі де бірдей емес. Әйтсе де бәріне ортақ *а қ и қ а т ш ы л д ы қ т ы*, жылылықты сезінеміз («Қаз. әдеб.»).

АҚИЛАН= е т. 1. *Көзін едірейту; ежіреңдеу.* Ала көзі *а қ и л а н ы п*, айқай салып жүретін әпербақан (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. а у ы с. *Едіреңдеу, қоқаңдау, сұс көрсету.* Ағынды менің

Ақсуым, Ақырып әлі ағасың, *А қ и л а н ғ а н* ашумен Ақтарды асқар сабасын (І.Жансүгіров, Шығ.). Сарбас ақын менмін деп, Нан пісіріп кеудеңе. Неге мұнда келдің деп, *А қ и л а н д ы ң* сен неге? (Жамбыл, Шығ.).

АҚИНАҚ з а т. т а р. *Көне сақ, сармат жауынгерлері қолданған қанжар және қысқа семсер.* Көне *а қ и н а қ т ы ң* балдағы бүршік, жүрек тәріздес болып келеді, қыны ағаштан жасалып, терімен қапталып, қызыл түске боялған (ҚҰЭ). *А қ и н а қ* оң жаққа белдікке тағылып, қынның құлақтарындағы қайысбау арқылы оң санға байланған (ҚҰЭ).

АҚИРЕТ [ар.الأخرة] з а т. 1. д і н и. «*Бү дүниеге*» қарама-қарсы мағынасындағы *о дү ниедегі мәңгілік, бақилық өмір, ислам дүние-танымындағы басты ұғымдардың бірі.* *А қ и р е т т е* кісі Аллаға, Пайғамбарға және дініне байланысты сұраққа тартылады (Ислам энциклоп.). Дүниеге дос *а қ и р е т к е* бірдей болмас, Екеуі тап бірдей боп орныға алмас. Дүниеге ынтық махшарға амалсыздың Иманын түгел деуге аузым бармас (Абай, Тол. жин.). Өлім – адамзаттың белгілі және өлшеулі болған өмірінің бітуімен мәңгі өмірдің басталуы. *А қ и р е т* – жанды-жансыз бүкіл әлемнің жоқ болуымен басталған және соңы болмаған заман (Ислам энциклоп.). Бәрінің де адаспайтын жалғыз жолы: дүниеге қызықпай, *а қ и р е т к е* азық жи деу, ғұшыр, зекет, пітір, садақа беру, жаназаға мал байлау, намаз оқу, ораза ұстау, қажіге бару жағынан ақыл айту бағыттары бәрінің де бірдей [___] (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. *О дүние, махшар.* Алла тағала *а қ и р е т т е* қосылуға несіп тілесін, сол уақытта ғана көрген қасіретім бір сағаттай болмай ұмытылар (М.Дулатов, Шығ.). Бір ғана екеуіңнен бір тілегім – Кетпесін *а қ и р е т т е* сізде кегім. Беріндер Күнсұлуды сүйгеніне, Самсыға қор болмасын жеткіншегім!» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кірсін дәулет, Шықсын бейнет! Айтамын, байлар, сізге жарапазан! Молдалар ертең ерте айтар азан! Айтқанға жарапазан қайыр берсең, Барғанда *а қ и р е т к е* болмас жазан (С.Сейфуллин, Таңд.). Осыған сенер болсаң, мінекей қол! Падішам ұсақ емес, ірі адам бол. Айтқаны имамдардың рас болса, Бұндай іс *а қ и р е т т е* жұмаққа жол! (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

АҚИРЕТТІК с ы н. *Мәңгілік, өмір бақи.* Қайғыдан өлсем, арман жоқ, *А қ и р е т т і к* жолдасым. Көзімде жас қалған жоқ, Кестеге сінді бар жасым (М.Жұмабаев, Шығ.).

АҚИТ= е т. *Көзін едірейту, ежірейту.* – Өзіңе тиетін сөзді айтқаның не бишара! – деді

Хакима күйеуіне, – сен дұрыс әке болсаң... жарайды, *а қ и т п а* көзінді, қойдым (М.Иманжанов, Көк белес).

АҚИ-ТАҚИ ү с т. 1. *Әбден тәптіштеп, ежжей-тегжей.* Әсіресе өз төңірегіндегілердің көкірегіндегісін әбден *а қ и-т а қ и* бәрін біліп алмай тұрып, көңілі көншімейді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жалпы жұмыр басты пенденің бәрінен *а қ и-т а қ и* ақиқатты айтуды талап ете беру де жөнсіз. Араб философиясында тағрифат, мағрифат, хақиқат текке сатыланбаған («Егемен Қазақстан»). 2. ж е р ғ. *Біржол, мүлде.* – Інім ұрлығың не? Мен бүгінде ол кәсіпті [ұрлықты] *а қ и-т а қ и* қойған кісімін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АҚИЫҚ¹ з а т. з о л. 1. *Түсі қара қоңыр, иығы ақ сұрғылт бүркіт тұқымдасына жата-тын, алғыр қыран құс.* Солардың біріншісі – бүркіттер тобы. Олар байқаса, *а қ и ы қ*, қаршыға және көнтабаншөшел деп аталады. Байқаса, аталуы тұмсығының үстінде қасқасы болатындығынан екен (Саятшылық). Шірікін, қол жетпес ұялаған аспан серісі *а қ и ы қ т ы ң* балапанын алғандағы қуаныштай дүниеде қуаныш бар ма екен десеңші! (Ғ.Орманов, Жүрек). Атаулы *а қ и ы қ т а р д ы ң* қиян тұрағы да Алатау мен Қаратау ғой. Жігітім, сол төңіректегі жекжаттарыңа мұзбалақтардың біреуін әлі күнге алдыра алмай жүргенің жарамаған, – деді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Алдында түлкі көлеңдеп, Аспаннан бүркіт төмендеп, Атқан оқтай аққанын. Аңшының бәрі жарысып, Келсе *а қ и ы қ* қарысып, Түлкіні алып жатқанын (М.Дулатов, Шығ.). 2. а у ы с. *Алғыр, ойы ұшқыр, зерек, сөзі өткір адам.* Ей, Біржан көңіліңді тындырайын Аруағыммен Құдайға ұрдырайын, Найманда түлеп ұшқан *а қ и ы қ п ы н*, Топшыңды қанатыммен сындырайын (Біржан – Сара). Жайлаған аққу едім шалқар көлді, Бұл күні көрініп тұр жаман да зор. Оралдың ілер деуші ем *а қ и ы ғы*. Шыныменен жапалаққа болам ба қор?! (М.Дулатов, Шығ.). *А қ и ы ғы н д а й* арқаның, Нағашым болсаң басы апнақ, Сый қылып саған тартамын, Мәрттік пен жырды қосақтап, Тебірен достық аты боп, Ізгілікпен жараса (Т.Айбергенов, Мен саған.). // *Ұшқыр ойлы, өткір сөзді.* Жүлдені қалай берем деп, *А қ и ы қ* айқын ерлермен Белсеніп шығып алысқан (Ғұмар Қараш, Шығ.). Ер жетерсің ел дерсің, Отан дерсің, Теңізіне бақыттың батам дерсің. Сенің күліп мектепке барғаныңды Әжең көріп, *а қ и ы қ* атаң көрсін (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақиықты қайырып арланға, қырғиды қайырып бөденеге түсірді. с а я т. п о э т. Шерберлікпен құсбегілік қылды. Төре ауылынан тай шаптырым шыға берсе болды, басқа жұрт үшін ол *а қ и ы қ т ы қ а й ы р ы п а р л а н ғ а, қ ы р ғ и д ы қ а й ы р ы п б ө д е н е г е* түсіретін, құстың тілін білер құсбегі де болатын (К.Сегізбаев, Шығ.).

Ақиық құмай. з о о л. *Жыртқыш қарақұстың бір түрі.* Пальма ағашының жемістерімен қоректенетін Африканың *а қ и ы қ қ ұ м а й ы*, тек сол пальма ағашы өсетін жерде ғана кездеседі (Р.Әлімбаев, Құстар.).

Ақиық қыран [бүркіт]. а) *Алғыр, жыртқыш қыран құс.* *А қ и ы қ* аспандағы *қ ы р а н б ұ р к і т*, Түлкінің аузынан шошынар ма. Түлкінің бірішегі болса дағы, Құтылып қайда кетер осы қарда (Айтыс). Жоталы асу тас қақпа, Төкаппар жоңғар қиясы. Алыста сонау аулақта, *А қ и ы қ б ұ р к і т* ұясы (Ж.Сыздықов, Белестер). ә) п о э т. *Алған бетінен қайтпайтын ержүрек, қайсар.* Оқ тисе қабырғасы қайыспайтын *А қ и ы қ қ ы р а н* едің аспанға ұшқан... (Базар жырау, Шығ.). б) б е й н е. *Ұшқыш.* Шарлап жүрген аспанның кемесіне, Шарам да жоқ мен солай демесіме. Жерден ұшқан *а қ и ы қ қ ы р а н д а р ы м*, Аман-есен жетсе екен енесіне, Қонса екен қонақжай жер төбесіне (М.Мақатаев, Шығ.). *А қ и ы қ қ ы р а н*, мұзбалақ Аялап Отан өсірген. Қалды ізің күн орай, Кекілің желге есілген (М.Хакімжанова, Жыр асуы).

АҚИЫҚ² з а т. т ү й е ш а р. *Иығы қажалып, жара болған түйе.* *А қ и ы қ* – ауыр жұмыстарға мініліп жүргенде, иығын қажап түсірген жарасынан жазылғаннан кейінгі түгі ақ боп шыққан түйе (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Ақиық болды. ж е р г. *Мезі болды, қажыды, жауыр болды.* Жұмыста *а қ и ы қ б о л у ғ а* болмайды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Бірақ Сатаев та, Қожаев та жартымды еш нәрсе айта алған жоқ, ұзақ цифр, айтыла-айтыла *а қ и ы қ б о л ғ а н* факт («Лен. жас»).

АҚИЫҚТАЙ с ы н. 1. *Мықты, алғыр қыран құс – ақиық сияқты.* Жеріне жау шапқанда, Оқ жауғанда төбеден. Аясынан Алтайдың *А қ и ы қ т а й* түлеген (Ақын жырлары). Еңбектен туып ерлік іс, Ел намысын бермеген. *А қ и ы қ т а й* мұзбалақ, Тұғырда тұрып жем жеген (Ү.Кәрібаев, Танд.). Арыстандай толғанып, *А қ и ы қ т а й* қомданып, Желкілдеген айдары, Арқыраған ат мініп, Ерлер елді қорғадың (Пернедегі терме.). Біз ұштық Алматыдан Қарағанды, Қарсы алып ақ самолет ала қалды. Ұядан үш түлеген *а қ и ы қ т а й*, Қанатын сылап-

сипап тарап алды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. *Ұшқыр ойлы, өткір сөзді, алғыр (ақын).* Болды өзінің батырлары ардақты, Бар қазақтың салмақтысын таңдапты. Ақыл қосып, билерімен білікті, Ақындарын *а қ и ы қ т а й* самғатты (К.Салықов, Жезкиік). Қалғығаным, мүлгігенім кімге сән, Ақынмын ба арманымды қумасам. *А қ и ы қ т а й*, желден ықпай гулеген, Алатаудың биігінен күнде асам (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АҚИЫҚША ү с т. *Мықты, алғыр қыран құсқа ұқсап.* Жайықтың ақ түлкісі Аралдағы Алдымнан сен бір қашқан марал-дағы. Қараймын томағамды ашып-жауып, Тауыңның *а қ и ы қ ш а* Оралдағы (Ақан сері, Шығ.). Көрінер алыстан тау мұнарланып, Қосылар екі ғашық құмарланып, Ақ үйдің оң жағында жатар ма еді, Түлкі алған *а қ и ы қ ш а* жұмарланып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҚКЕКІЛІК з а т. с ө й л. *Аққұр.* ≈ *А қ к е к і л і к т і*ң жұмыртқа салу кезі.

АҚКЕЛІН з а т. ө с. <лат. *handelia*> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік түрі.* Адамға қатысты шөптер: *а қ к е л і н*, ақтоқал, балықкөз, балажапырақ, көрік-қыз, келінбармақ, кемпіршөп, қарақыз, қызсау-малдық, қазтаңдай, нарқыз, сұлушаш, танақөз, шолпанкебіс («Егемен Қазақстан»).

АҚКЕРІШ¹ з а т. 1. *Сазбалшық түрі.* Былғары иіне *а қ к е р і ш* балшық керек (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Жерді терең айдаса, астынан *а қ к е р і ш* шығады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). 2. ж е р г. Әк. Мен әкелген *а қ к е р і ш* е н үйді ағартып алайық (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚКЕРІШ² з а т. *Үгілген, қашалған тастың қиыршығы; ақшыл қиыршық тас.* Топты бастаған Керімбек асаудың *а қ к е р і ш* қашама жолына шыға бере ат басын ірікті (Ж.Ахмади, Шырғалаң.).

АҚКЕРІШТЕН= е т. *Қатпарларына ақ жолақ түсіп, ақжағалдану.* Таулы жерде өскенмен биіктегі тастардың көбіне бозаң *а қ к е р і ш т е н і п*, қиыршықтанып тұратынын еске алдым (Ү.Доспанбетов, Сырғалы қыз).

АҚКИІЗ з а т. к ө н е. *Үй басына салынатын салық түрі.* Жәңгір зекет алуды шығарды. Зекетті малмен алмай, ақшамен алатын болды. Ханның соғымы деген тағы бір ауыр салық салды. *А қ к и і з*, қызыл киіз деп, үй басына тағы бірнеше сомнан жылына салық түсті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АҚКӨБЕЛЕК з а т. з о о л. <лат. *pieridae*> *Қабыршыққанааттылар отрядының құрамына кіретін, көбелектер отрядына жататын,*

денесін барқыт тәрізді тұқ басқан ақшыл сары тұсті көбелек. Долана а қ к ө б е л е г і алмұрт, караөрік, мойыл, долана ағаштарының көктемде бүршіктерін, жазда жапырақтарын зақымдайды (ҚСЭ). *А қ к ө б е л е к п е н* күресу шаралары: ауыспалы егіс жүйесін сақтау, өсімдік қалдықтарын тазартып, терең етіп сүдігер жырту (ҚҰЭ).

АҚКӨДЕ з а т. ө с. <лат. *stipa saucasica schmalh*> *Астық тұқымдасы қау туысына жататын шөптесін өсімдіктің бір түрі*. Изенді, мық жусанды, бетегелі, *А қ к ө д е* малға шүйгін шөп аман бол (Батырлар жыры).

АҚКӨЗ¹ з а т. з о о л. <лат. *abramis sara*> *Тұқы тұқымдасына жататын, тұщы суда жүретін шабақ балықтың түрі*. *А қ к ө з* көбінесе жыртқыш балықтарға жем болады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

АҚКӨЗ² с ы н. *Дәлдір, надан, есер*. *А қ к ө з с і ң*, ақылы жоқ, бұзық дінді, Құдай деп табынасың от пен күнді. Ортаға өзі қаңғып келгеннен соң, Нендей іс етуші еді, сендей жынды! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Соғыстан кейінгі жылдары отырыңқырап барып, жұрт аузына іліккен *а қ к ө з* тентек осы Жұбанға тұрмысқа шықты (Ә.Сараев, Бозқырау).

Ақкөз ерлік. *Көзсіз әрекет, есерлік*. Кәлен олардың ездігіне ызаланып, осындайда өзінің алды-артын ақылға сап жатпайтын *а қ к ө з е р л і г і н е* басып кетті де, кеше ауын жолытар, запрет жерге салып кетіп еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Осыдан кейін жанжал десе, жаны кіріп қоя беретін әшейіндегі *а қ к ө з е р л і г і н е* басып, қолындағы жуан дойырды Кәлен сығымдап қыса түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АҚКӨЗДЕН= е т. *Алды-артын ойламай, даңғойлану*. Қолымызға сәл-пәл билік тисе-ақ болғаны, дүниені ұмытып, *а қ к ө з д е н і н* кетеміз (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҚКӨЗДІ с ы н. *Есер, ашуға бой алдырғыш*. Оқыған білер әр сөзді, надандай болмас *а қ к ө з д і* (Абай, Тол. жин.).

АҚКӨЗДІК з а т. *Даңғойлық, дарақылық*. Қазақтың *а қ к ө з д і г і н* көп орайда бауырмалдықтың жеңіп кетерін Крейгель біледі (А.Сүлейменов, Бесін).

АҚКӨЙЛЕК з а т. ж е р г. *Бидайдың қабығы, қауызы*. *А қ к ө й л е к т е н* ажыраған бидай өнбейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Тазаламаған бидайдың *а қ к ө й л е г і* көп болады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚКӨКІРЕКТІК з а т. ж е р г. *Ақкөңілділік*. Ол өз халқы – қазақтың тебіздігін асқан көргендігі, сонымен бірге тым *а қ к ө к і р е к*

т і г і н, тым жас сенгіштігін біліп, оның өз халқының басына бөле болып жабысатынын ашып айтады (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

АҚКӨҢІЛ с ы н. *Ашық-жарқын, адалшиет, ілтипатты*. Еңкейдеп ет аңдыған шалдар да көп, Телміріп бір тойғанын ар қылмаған, *А қ к ө ң і л*, алаң-бұлаң адамдар көп, Есептеп азын көпке аңқылдаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жазықсызбын дей алман, жат көріндім, Жазықтымын дей алман, *а қ к ө ң і л м і н*. ...Өмір деген біреу бар билік құрған, Билігінен мен соның қақ бөліндім (М.Мақатаев, Шығ.). Алшыннан туған Қудуар Асыл ерге медеу бар. Қожанасыр кісі екен Олпы-солпы тілі бар. Есіткенін, көргенін Жасырмайтын сыры бар. Иманмасы *а қ к ө ң і л* Жүрегінің басында Ерімейтін нұры бар (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Ілімді кегі оқыған осы қаріп, *А қ к ө ң і л*, елбіреген мұлайымша. Талаппен тапты ынаят төуекелмен. Сыпаның сейселелі сыбайынша (О.Шораяқов, Шайыр). // *Ашық мінезді, арамдығы жоқ, адал адам*. Ақкөңіл ол – кәдімгі Қожанасыр, Өз жолымен ол солай бара жатыр, «*А қ к ө ң і л д і ң* аты арып, тоны тозбас». Сен-бесеңдер, ағайын, қара да түр (С.Сейтхазин, Тереңде.).

АҚКӨҢІЛДІ с ы н. с ө й л. **Ақкөңіл.** Кей адам *а қ к ө ң і л д і*, ала көйлек, Қалдырмас адам көңілін ашық сөйлеп, Сырласып сырын айтқан жолдасынан Тартады бармақ тістеп өзі бейнет (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АҚКӨҢІЛДІЛІК з а т. **1.** *Басқалармен қарым-қатынаста ізгі ниеттілік, шынайы тілектестік, ілтипаттылық танытатын адам мінезі*. *А қ к ө ң і л д і л і к* – мінездің түрі, адам баласының аяулы қасиеттерінің бірі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Айна алдында галстугін тағып жатқан Қазыбай өзінің әдеттегі мінезділігі, *а қ к ө ң і л д і л і г і н е* басты (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). **2.** *Сенгіштік, аңғалдық*. Есті Ақан ұзамай-ақ мынау *а қ к ө ң і л д і л і к т е н* құтылады, Бәленің басы Петербордағы «патша ағзамда» екенін біледі, Енді Ақан Петербордан жай мархамат күтудің орынсыз екенін ұғып, «ақ патшаға» баяғы жеріңе тимеймін деген уәденнен тайдың деп, қыр көрсетіп, өкпе айтады (М.Жұмабаев, Шығ.).

АҚКӨРПЕ з а т. ж е р г. *Көрпеге кигізетін тыс (сейсен)*. Әйелдер мен балалардың ішкі-сыртқы киімі, *а қ к ө р п е* неге жеткілікті өндірілмейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚКӨТ: **аққот торғай.** с ө й л. *Бір орнында тұрмай, құйрығын шошанда беретін құс*. Жал қидың қасында, тасқа шоқиып: «Мен

қайдамын, тауып ала қойшы?» деген жас балаша «кида менің ұям жоқ» деп, қу жігіт боп құйрығы жылт-жылт, дауысы шырт-шырт етіп, *а қ қ ө т т о р ғ а й* отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А қ қ ө т т о р ғ а й* секілді екі жаққа кезек бұлтақтамасаң «орташа» болармысың, — деп Ұзақ елді күлдірді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Құнанбай мұның бөгелгеніне ыза боп: — Ей, тілмаш, осы саған «өке» дейін, жарықтығым, тек дегенімді түгел жеткізші! ... Ін аузында отырған *а қ қ ө т т о р ғ а й* сияқты қылп-қылп еткенінді қойшы осы!.. — деді. Абайға да бұл теңеу аса қызық көрінді... Оның көз алдына: тұрымтай салым жүргенде, ін аузында қылпылдап отыратын шақшақ елестеп еді (М.Әуезов, Шығ.).

АҚКӨШ з а т. э т н. о й ы н. *Топтанып ойнайтын қазақтың ұлттық ойынының бір түрі*. Түн баласы *а қ қ ө ш*, ақ сүйек ... У да ду (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АҚҚҮЙЕ з а т. х и м. *Аморфты кремний қос тотығы (SiO_2), майда дисперсті циттақ зат*. *А қ қ ү й е н і*ң табиғи түрі — диаталит тау жынысы. *А қ қ ү й е* кристалдық кремний қос тотығына қарағанда аз кездеседі (ҚҰЭ).

АҚҚІС з а т. з о о л. <лат. *mustela erminea*> *Түсі ақ, құйрығының цшы қара, терісі бағалы сусар тұқымдасына жататын кішкене жыртқыш аң*. Алақоржындар өте көбейген жылдары бағалы терілі аңдар — түлкі, қарсақ, күзен, *а қ қ і с* көбейеді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Су егеуқұйрықтарының қауіпті жауы — *а қ қ і с*. Бұл да қамысты қопаларды және бұталарды мекендейді (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

АҚҚАБАҚ: аққабақ сайрауық. з о о л. *Сайрауық тұқымдасына жататын шағын орман құсы*. ≈ *А қ қ а б а қ с а й р а у ы қ т ы*ң мекені.

АҚҚАЗ з а т. з о о л. <лат. *anser caeruleus*> *Қаз тәрізділер отрядына жататын ақ түсті құс*. ≈ *А қ қ а з д ы*ң жұмыртқалау кезені.

АҚҚАЙНАР з а т. т а м а қ. <франц. *champagne*> *Жүзімнің арнайы сорттарынан ашытылып, көмірқышқыл газымен қанықтырылған көпіршікті жүзім шарабы*. Қант мөлшері бойынша *а қ қ а й н а р* брют (0,3), өте жеңіл (0,8), жеңіл (3), жартылай жеңіл (5), жартылай тәтті (8), тәтті (10) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *А қ қ а й н а р* шарабын шөлмекте дайындау үшін арнаулы шарапқа есептелген мөлшерде ликер және тез ашытатын шараптық араластырады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АҚҚАЙРАҚ з а т. ө с. <лат. *andromeda*> *Күрделізүлділер тұқымдасына жататын, жапырақтарының астында ақ жолақтары бар шөптесін өсімдік*. ≈ *А қ қ а й р а қ т ы*ң гүлдеу кезі.

АҚҚАЙРАН з а т. з о о л. <лат. *leuciscus idus*> *Басы кішкентай, сүйегі аз, етті, тұқы тұқымдасына жататын тұщы су балығы*. Төңірі бұйрық қылмады, шара нешік, жар-жар. Бұл дүниеде пенде жоқ сүрінбеген, жар-жар. *А қ қ а й р а қ ы* мұхиттың сықылданып, жар-жар, Біздің қармақ бұйрықсыз ілінбеген, жар-жар (Ақан сері, Шығ.). *А қ қ а й р а н* өте сак, ол аулауға қиын участоктарда болады (Қ.Күленов, Қазақст. балық.). Шолпылдайды *а қ қ а й р а н д а р*, Күн көзінде ыршып ойнап (С.Бегалин, Өлеңд.). Көлде алабұға, *а қ қ а й р а н*, көксерке, қаяз, сазан, шармай т.б. балық түрлері бар (Н.Баяндин, Атамекен.).

Сары аққайран. з о о л. *Аққайранның сарғыш түсті түрі*. Балықтың бұл түрі табиғатта кездеспейді, *с а р ы а қ қ а й р а н д ы* қолдан сұрыптау арқылы аққайраннан жаңа тұқым ретінде шығарып алған (Қ.Қайымов, Су асты.).

АҚҚАЙЫҢ¹ з а т. ө с. 1. *Қабығы ақ, жапырағы жүрек тәрізді, бұтағы төмен салбырай өсетін ағаш*. Не деген мынау сән-көрік, *А қ қ а й ы*ң қандай аяулы (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кейде жайқалып тұрған *а қ қ а й ы*ң, құлпырып тұрған баршынғүл, күз түспей, күн суымай-ақ, ажары тайып, жапырақтары бүрісіп, мезгілсіз солады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Естілмей құстың әні, Естілмей құстың үні, Жалғанның кетті сәні, ұшты гүлі. Сырғасынан айырылған *а қ қ а й ы*ң *н ы*ң, Басына бар ғаламның түсті мұңы (М.Мақатаев, Шығ.). 2. <лат. *betula alba*> *Жапырағы сабаққа кезек орналасқан қабығы ақ, қайың тұқымдасына жататын ағаш*. *А қ қ а й ы*ң 250 жылдай жасайды, биіктігі 25 метрге, діңінің жуандығы 80 см-ге жетеді (ҚҰЭ). *А қ қ а й ы*ң *н ы*ң көктемгі шырын құрамында 20 пайызға жуық қант болады, одан сусын дайындалады. Жас жапырақтары мен бүрінен дәрі-дәрмек, түрлі бояуыш заттар алынады (ҚҰЭ).

АҚҚАЙЫҢ² з а т. ө с. с ө й л. *Айқайың*. Есіктің алды *а қ қ а й ы*ң, Жапырағын баспайын. Бұл үйден былай кеткенсін, Балалықты тастайын (Қазақ фольклоры). *А қ қ а й ы*ң ақтылы қой өрісті алып, Тырнадай біткен жылқы тарлан боздан (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

АҚҚАЛА з а т. 1. *Қардан тұрғызған тосқауыл, қоршау, ықтасын*. Ойнап, сай-сала қарға толы, үй маңына қар белестері, маялар-

дың сыртына қар жарлары пайда болған. Әр үйдің-ақ жел жағынан *а қ қ а л а* соғылып қалыпты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *А қ қ а л а* соғып оралған Айша да қарға малшынып, Ықтасын бопты бораннан, Малына күрке тал шыбық (Ж.Молдағалиев, Жесір.). **2. Қардан жасалған түрлі мүсін.** Болса да аяз ызғарлы, Ойнады бөбек шаттана. Бетінде қардың із қалды, Орнады үлкен *а қ қ а л а* (С.Жиенбаев, Қарлығаш).

Аққала соқты. *Қардан түрлі мүсін жасады.* Олар бір-бірімен бөсекелесіп, *а қ қ а л а н ы* мықты, әдемі етіп *с о ғ у ғ а* тырысады (ҚСЭ). Жүре ме бала ойнамай, *С о ғ ы п т ы* қардан *а қ қ а л а*. Суықтан беті алмадай, Қызарған, ойнап топ бала (Т.Жароков, Танд.).

АҚҚАЛАДАЙ *с ы н.* *Аққала сияқты, аққала тәрізді.* Қажымұқанның *а қ қ а л а д а й* тістері күлгенде ақсып кетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қыста егін даласына шаруалардың жыпырлата соққан *а қ қ а л а с ы н д а й* етіп мұржалары ормандай сыңсыған заводтар (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

АҚҚАЛАҚ *з а т. з о о л.* <лат. *mustela nivalis*> *Қысқы жүні шымқай ақ, жазда арқа жағының жүні қызыл қоңыр немесе қара бурыл, бүйірі қара, бауыры ақ болып келетін, сусар тұқымдасына жататын кішкентай жыртқыш аң.* *А қ қ а л а қ* – батыл және айлакер аң. Азықты көбінесе түнде, ал жазда күндіз де іздеуге шығады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Қызыл түлкі, қарсақ, *а қ қ а л а қ*, ақкіс, борсық, қоян сияқты аңдар өлкемізде өте көп таралғаны мәлім («Соц. Қаз.»). *А қ қ а л а қ* – пайдалы аң. Оның әрбіреуі жылына ауыл және орман шаруашылықтарына орасан зор зиян келтіретін 2,5–3 мыңдай ұсақ кеміргіштерді құртады (ҚҰЭ).

АҚҚАН *з а т. м е д.* <грек. *leukos*> *Қандағы ақ түйіршіктердің көбеюімен байланысты туындайтын ауыр науқас, лейкоз.* Он тоғыз жастағы жалғыз қызым... оқып жүргенде *а қ қ а н* ауруына шалдығып, ауыр жағдайда ауруханада жатыр («Жас Алаш»).

АҚҚАНАТ: аққанат бозторғай. *з а т. з о о л.* <лат. *melanocorypha leucjptera*> *Бозторғайлар тұқымдасына жататын, бауыры ақ, қанатының үстіндегі ұсақ жамылғы қауырсындары мен төбесі сары келген кішкене құс.* *А қ қ а н а т б о з т о р ғ а й* – әртүрлі зиянды насекомдарды қорек ететіндіктен, өте пайдалы құс (ҚСЭ). *А қ қ а н а т б о з т о р ғ а й* Еділдің төменгі арнасынан бастап, Алтай тауы алқабына дейінгі далалы аймақта таралған (ҚСЭ).

АҚҚАНБАҚ *з а т. ө с.* <лат. *gypsophila*> *Қалампыр тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* Жайылымда *а қ қ а ң б а қ т ы* әдетте мал жемейді. Дегенмен гүлдену кезінде оны түйе ептеп жейді (Шопан серігі). *А қ қ а ң б а қ т ы ң* тамырында ветеринария мен медицинада пайдаланылатын сапонин алкалоиды бар (ҚҰЭ). *А қ қ а ң б а қ т ы ң* тамырынан сабын жасайтын зат алынады. Ұнтақталған тамырымен бояуға арналған жүнді жуады. *А қ қ а ң б а қ* – дәрілік өсімдік: тамырын жылқыны құстыруға, тұнбасын бауыр ауруын емдеуге пайдаланады (Қаз. тілі термин. Биология).

АҚҚАПТАЛ¹ *з а т. з о о л.* <лат. *dendrocopos leucotos*> *Тоқылдақтәрізділер отрядына жататын, ұзын, мықты тұмсығымен ағаштың қабығын тесіп, жәндіктермен қоректенетін арқасы ақ құс.* ≈ *А қ қ а п т а л* тоқылдақ.

АҚҚАПТАЛ² *с ы н.* **1.** *Жауыры жазылғаннан кейін арқасына ақ жүн шыққан (жылқы немесе түйе).* Бұзаубақтың денесі жапырайған, жүк басты болған жапырақ өркеш *а қ қ а п т а л*, өмірінде шыр бітпеген оқпақ қоңыр түйе тәрізді (С.Сейфуллин, Шығ.). *А қ қ а п т а л* атандай-ақ алпыс жаста, Қарттықтың нышаны сол абайлатқан (Т.Ізтілеуов, Назым). Суға малшыланған қамыс қораның ығында құлағын салбыратып, жусап *а қ қ а п т а л* бір арық ат тұр (С.Шаймерденов, Мезгіл). **2.** *ж е р г.* *Әккі, тәжірибелі, ысылған (адам).* Тоғай *а қ қ а п т а л* ғой, біледі (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚ-ҚАРА *з а т. 1.* *Ақ, қара түсті.* ≈ *А қ қ а р а с ы* аралас. **2.** *а у ы с.* *Істің ақиқаты, өтірік-шыны, жалған-расы, адал-арамы, оң-терісі.* Арыз қылған адам көп *А қ-қ а р а с ы н* тексеріп, Сұрап-біліп айтарсың, Қарашығым, маған кеп (Манас). Кейқауыс бұл турада болды қайран, Білем, – деп, *а қ-қ а р а с ы н* мұның қайдан? Қалайша осыларды етемін – деп, Ойласып халқыменен ақыл сайған (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). «Тақсыр-ай, еш жазығым жоқ қой менің, Жәбір ғой біреу үшін күйдіргенің!» «Үндеме! Жетер! Қазір мұрсатым жоқ, Тұруға *а қ-қ а р а ң д ы* тергеп сенің (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қалаңның соты құрсын шүлдірлеген, Түсіне алмай, құлағым дүңгірлеген. *А қ қ а р а м д ы* тексеріп білмек тұрсын, Қазақша жалғыз ауыз тіл білмеген (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақ-қараны [ақ, қараны] айырды. *а) Хат таныды, сауатын ашты.* *А қ-қ а р а н ы а й ы р-ғ а н*, Қағазға жазған хат болар. Ұстаны көркем көрсеткен, Ұстасында дат болар (Нұрым

Шыршығұлұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). Ә) *Істің оң-терісін, дұрысы мен қисығын, жақсы-жаманын таныды*. Надандықтың белгісі *а қ-қ а р а н ы т а н ы м а с* (Б.Алтынсарин, Шығ.).

Ақ-қараны [ақты-қараны] таныды. *Жақсы-жаманды айырды, оң мен солын таныды, көзі ашылды. А қ-қ а р а н ы т а н ы п қалғаным ағатайымның арқасында емес пе еді. Қайран ағатайым...* (бетін басып жылайды) (М.Дулатов, Шығ.). Көпшіл болған көкешім деп, Көп өсиет айтқан анам. Тәрбиелеп титтейімнен, *А қ-қ а р а н ы т а н ы т қ а н* анам (Ү.Көрібаев, Таңд.) Мен солар арқылы *а қ т ы-қ а р а н ы т а н ы п*, қосымша құн дегеннің не екенін, сондай-ақ капиталистерге көп ақшаның қайдан келетінін түсіне бастадым (М.Қаратаев, Далада.).

АҚҚАРАҒАЙ з а т. ө с. <лат. abies semenovii> *Майқарағай туысына жататын, биіктігі отыз, бес метрдей болатын ашықтұқымды, мәңгі жасыл, сүректі ағаш. А қ қ а р а ғ а й* құрылыс материалдары ретінде пайдаланылады, одан целлюлоза алынады. Орта Азия тауларында, әсіресе батыс Тянь-Шаньда кездеседі (ҚСЭ).

АҚҚАРҚАРА з а т. з о о л. <лат. ergetta alba> *Ләйлектәрізділер отрядына жататын ірі, қауырсыны шымқай ақ түсті құс, аққұтан. А қ қ а р қ а р а* тропик және субтропик аймақтарына кең тараған. Қазақстанның Оңтүстік бөлігінде өзен-көл маңын мекендейді (ҚСЭ). *А қ қ а р қ а р а н ы* жемі – балықтар, бақалар және әртүрлі насекомдар (ҚСЭ).

АҚҚАТ з а т. ө с. *Қарақат туысына жататын, жемісі ақишыл түсті бұталы өсімдік түрі. Отырғызылған жеміс ағаштары мен жидектердің шамамен алғанда мынадай құрамын ұсынуға болады. 10–15 бұта оның 5–6 бұтасы қара қарақат, 3 бұтасы қызылқат, 2 бұтасы а қ қ а т, қарлыған (крыжовник) – 15–16 бұта отырғызған жөн.*

АҚҚАТПА з а т. в е т. *Қойдың ұлтабарында болатын құрт. Іш құрт аурулары (гельминтоз) үш топқа бөлінеді: біріншісі – жұмыр құрт. Бұған қойдың ұлтабар құрты – а қ қ а т п а, өкпе құрты, жылқының жылан құрты жатады (Ә.Әбішев, Мал санитары).*

АҚҚОДАЛ з а т. ө с. <лат. primulaceae> *Көпжылдық немесе біржылдық шөптесін, кейде бұта өсімдіктер тұқымдасы. Қазақстанның таулы аймақтарында өсетін а қ қ о д а л д ы* ң тоғыз туысы, отыз үш түрі белгілі (Қаз. тілі термин. Биология).

АҚҚОЙ з а т. м а л ш а р. *Жүні қалың, ақ түсті, көбінесе Қазақстанның солтүстігі,*

солтүстік-шығыс аймақтарында кеңінен өсірілетін уақ мал түрі. Мал мінезін бұлжытпай танығыш, байқағыш, Есіргеп екі серігіне а қ қ о й л а р туралы көп-көп сөздер сөйлейтін (М.Әуезов, Шығ.). Ешкі құйрық, арқар кеуде, жебе құлақ, *а қ қ о й л а р* төлдеріне үйіріле мекірене, жеке-жеке бытырай жайылып жатыр (С.Бегалин, Уақыт.). Мадридтің көшесі маңырап-жамыраған отар-отар қойға толып кетті. Қала адамдары мейрам күндеріндегідей қаптап көшеге шығып, көліктер тоқтап қалды... *А қ қ о й д ы* ң жүнінде емдік қасиет бар деп білетін қалалықтар еш қабақ шытқан емес («Жас Алаш»).

АҚҚОЛТЫҚ¹ з а т. э т н. *Соңғы алған ең жас әйел. Бұл Байдәулеттің айғырлығын Құдай басқа бермесін. Қызыл іңірде бөйбішесіне төсек салдырып, түн ортасында тоқалының жанына жантайып, таңертең а қ қ о л т ы-ғ ы н ы* ң қасынан оянады («Жалын»).

АҚҚОЛТЫҚ²: аққолтық ат. *Көп мінілген, жарамды ат. Омырауын таңыған, А қ қ о л т ы қ а т* шабылған, Шабысы желдей еседі (Карасай – Қазі).

АҚҚОҢЫРБАС з а т. ө с. <лат. lueucorosa griseb> *Қоңырбастар тұқымдасына жататын, ақ түсті, жабайы жемдік дақыл. ≈ А қ қ о ң ы р б а с т ы* ң өсетін жері.

АҚҚОРҒАСЫН з а т. ө с. ж е р г. *Бәрні. ≈ А қ қ о р ғ а с ы н ы* ң гүлдеу уақыты.

АҚҚОЯН з а т. з о о л. <лат. lepus timidus> *Жазда жүні сұрғылт қоңыр, салқын түссе, аппақ болып түлейтін, қоянтәрізділер отрядына жататын кеміруші, сүтқоректі аң. А қ қ о я н* жылына екі-үш рет көжектейді, әрдайым жеті-он көжек туады (ҚСЭ). *А қ қ о я н* қарағайлы орман арасын, шоқ ағаштар өскен жерлерді мекендейді (ҚСЭ).

АҚҚУ¹ з а т. 1. *Ұзын мойынды, ақ қауырсынды, өте сымбатты құс. Қыс өтер, мезгілімен жаз да болар, Қар еріп, ойпаң жерлер саз да болар. Теңіздей толқындаған шалқар көлде, Түрлі құс: үйрек, а қ қ у, қаз да болар (М.Жұмабаев, Шығ.). Астыма жорға мінгізді. Үстіме торқа кигізді, Оқытып білім білгізді, Қызық дәурен сүргізді. Ақ тұйғын беріп қолыма, Көлінен а қ қ у* ілгізді. Бай мен ханның баласы Бәрімен бірге жүргізді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). *А қ қ у* – құстың төресі, Жалғыз жатып отамас, Қас жақсының белгісі – Қара сөзді жақтамас (Мақал-мәтел). 2. з о о л. <лат. sug-nus> *Үйрек тұқымдасына жататын, көбінесе қауырсыны шымқай ақ түсті болатын үйрек. А қ қ у д ы* ң дене тұрқы 155–180 см, салмағы 7–10 кг (кейде 10–12 кг), мойны ұзын, қауыр-

сыны шымқай ақ (тек Австралияда кездесетін бір түрі ғана шымқай кара). *А қ қ у* су өсімдіктерінің тамыр-сабақтарын, сондай-ақ ұсақ жәндіктерді жейді (ҚСЭ). Мәселен, мұндағы «Аңдысай» мемлекеттік заказнигін бөкеннен бөлек құлан, арқар, елік, қарақұйрық сияқты тұяқтылар: *а қ қ у*, қырғауыл, бұлдырық, дуадақ, аққұйрықты орлан сияқты құстар – барлығы 33 түрлі аң-құс мекендейді («Соц. Қаз.»).

Аққудың көгілдірі. *Аққудың балапаны.* Жайлаудың бірің бейне қоңыр гүлі, *А қ қ у* дың бірің құдды *к ө г і л д і р і* (Қ.Ілиясов, Өлеңд.). *А қ қ у* дың аталығын «саһар», балапанын «*к ө г і л д і р*», мойнын «сұңғақ» деп дәріптейді (ҚҰЭ).

Аққудың терісін басына киді. м и ф. *Кей жағдайда бәле-жаладан сақтайды деген байырғы кездегі нанымға байланысты ырымды білдіреді.* Патшадан пәрмен болған соң. Кел-мембет мінді атына, Бітеу сойып *а қ қ у* дың *те р і с і н к и д і б а с ы н а* (Қамбар батыр).

Аққудың саңқылы. *Аққудың даусы.* Әлде бұл *а қ қ у* дың *с а ң қ ы л ы* ма, Жаныңды еркелеткен. Әлде бұл найзағай жарқылы ма, Қаныңды өртеп өткен (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аққу құстай. б е й н е. *Нәзік, сұлу, әсем.* *А қ қ у* *қ ы с т а й* жаркылдап оның мойны, Бұл дүниенің қызығы қылған ойны.

Аққу мойын. п о э т. *Кеудесі тік, сұңғақ мойын.* Ай қалқыды, сәуле аспаннан сорғалады, Ағаштар ерке арудай ырғалады. Арудың *а қ қ у* *м о й ы* ны бұрылғанда, Жұлдыздай жарқ-жүрқ етіп сырғалары (М.Жұмабаев, Шығ.). Сүйіріктей *а қ қ у* *м о й ы* ны, алма сабақ, Безенген шыбық дене, кербез сағақ. Наз сұлу, наз кимылды құралайым, Садақтай ұзын кірпік, гауһар қабақ (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Атына үксас Ақтоқтыдай апаңның, *А қ қ у* *м о й ы* ны Ақтоты боп атандың. Сері қайта сексен қызын жинаса, Өзіңменен тұра алады қатар кім? (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Кіші аққу. з о о л. <лат. *cygnus bewickii* Jagrel> *Қаз тәрізділер отряды үйрек тұқымдасына жататын құс. Қазақстанда таралған аққудың бір түрі. К і ш і а қ қ у* дың ұялайтын жерлері – тундра мен орманды тундрада саны бұрынғы қалпына келе бастаған. Қазақстанның батыс бөлігінен көктем мен күзде бір мыңдайы ұшып өтеді (Қазақст. қызыл кітабы). Қазақстанда аққудың үш түрі: сұңқылдақ аққу, сыбырлауық аққу, *к і ш і а қ қ у* кездеседі (ҚҰЭ).

Сұңқылдақ аққу. з о о л. <лат. *cygnus cygnus*> *Мойнын тік созып жүзетін аққудың түрі.*

С ы ң қ ы л д а қ а қ қ у Каспий теңізінің солтүстігінде, Зайсан, Балқаш, Алакөл аймағындағы көлдерде, қамыс, қоға арасында ұялайды, 3–7, көбінесе 4–6 жұмыртқа салып, оны 35–40 күн басып балапан шығарады (ҚСЭ). Каспий маңында қыстауға қалған *с ы ң қ ы л д а қ а қ қ у* дың ең көбі 1983 жылы 400-дей болған, одан бері саны едәуір кеміді. Оның себебі ұялауға қолайлы орынды жиі ауыстыруға мәжбүр болды (Қазақст. қызыл кітабы).

Сыбырлауық аққу. з о о л. <лат. *cygnus olor*> *Басы мен тұмсығын су бетіне қарата тік ұстап, мойнын иіп жүзетін аққудың түрі. С ы б ы р л а у ы қ а қ қ у* Қостанай, Ақмола, Павлодар, Қызылорда облыстарының кейбір көлдерінде, Арал теңізінің шығыс жағасында кездеседі (ҚСЭ). *С ы б ы р л а у ы қ а қ қ у* суда жүзіп жүргенде мойнын S әрпі тәрізді иіп, басы мен тұмсығын су бетіне қарата тік ұстайды және бұл аққулар арасындағы ең көріктісі де, қолға ұстауға көнімдісі де (ҚСЭ).

АҚҚУ² з а т. а с т р. <лат. *cygnus*> *Аспанның солтүстік жартышарындағы «Құс жолының» тұсынан байқалатын шоқжұлдыз. А қ қ у* жұлдызының ішіндегі ең жарық жұлдызы – 1 визуаль жұлдыздық шамада жалтырап көрінетін – Денеб (Аққудағы **α** (альфа) (ҚСЭ). *А қ қ у* шоқжұлдызының Аққудағы 61 деп аталатын 5-визуаль жұлдыздық шамадағы қос жұлдызы 1938 ж. параллаксы анықталған алғашқы үш жұлдыздың бірі (ҚСЭ).

АҚҚУГҮЛ з а т. ө с с ө й л. **Ақтұңғыық.** Флораның 678 түрі бар, олардың бесеуі – Шренк раушаны, қырғыз қайыңы, қатты жапырақты дұғаш, *а қ қ у* *г ү л*, теңгежапырақты шықшылдақ Қазақстанның қызыл кітабына енгізілген («Парасат»).

АҚҚУДАЙ с ы н. *Аққу сияқты, аққу тәрізді.* Еділден ұшқан *а қ қ у* *д а й* Келіп қондым еңменіп, Өтекеннің төріне (Бес ғасыр.). Ақ боз аттың әсемдігі көз тойғысыз. Мойнын *а қ қ у* *д а й* иіп, көлденеңдеп билеп тұр (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). Бәйбіше соңғы сөздерін айтқанда, сұлу қыз қағынған *а қ қ у* *д а й* күлім-деп, керіліп қояды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жуынды ақ білегін жең сыбанып, Тарқатты қара шашын шолшыны алып. Көпіртіп жұпар сабын бұрқыратып, Жуынды саумал суға мойнын керіп. *А қ қ у* *д а й* көлде жүзген, жүз толғанған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Деуші едім жастан сені маған серік, *А қ қ у* *д а й* ашаң шырай біткен көрік. Керілген кер маралдай кербезім-ай, Күн бар ма көңілім тынар сені көріп (И.Байзақов, Шығ.).

Аққудай саңқылдады. б е й н е. *Ашық үн, кең дауыспен сөйледі.* Біздің де естиін деп ынтығып отырғанымыз осы болған соң, жыршыны қоршай түсеміз. Төлегіт *аққудай саңқыылдайды* (С.Ерубаев, Шығ.).

АҚҚУДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Аққудай.* Тірі болсам айдармын Әлі-ақ мың санды да, Тірі болсам құшармын *Аққудайын* таранған, Өкшесіне қаранған Ай маңдай, аппақ жанды да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Әуелетіп ал жібер Әсет әнін, шарықтасын, шомылтсын әнге маңын *Аққудайын* айналып айға қонып, Аймаласын, қуансын әнші жаның. Сағынбасқа не шара?! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шұбар тауға шарықтап, Жетті жылдам, өлеңім. *Аққудайын* аруға Айтты ақынның сөлемін (Қ.Аманжолов, Таңд.).

АҚҚУ-ҚАЗ з а т. *Су құстары.* Айдын көлде *аққу-қазды* жинаған, Көк теңіз де күндіз-түні тулаған – Менің әнім менің күйім қашанда, Асыл ағам, жан ұстазым сыйлаған Домбырамды сыйламаймын ешкімге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Аққу-қаздар* қаптаған Неткен ғажап көл еді! Көл бойында Апталап Жатып алғым келеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қызылы жоқ қырманда күзде, міне, Қайтқан құстың қараймын тізбегіне. ... Бара жатыр аттанып *аққу-қаздар*, Біздің жақтан күдерін үзгені ме? (М.Мақатаев, Шығ.).

АҚҚУЛЫ с ы н. *Аққу жайлаған, аққуы көп.* Жасыл жібектей судыраған көк ала құрақты, шаңқылдаған шағалалы, сыңқылдаған *аққулы*, үйрек-қазды у-шу болып әндеткен, әуілдеген, толқындары ақ көбігін шашқан айдын көлде жүреді (С.Сейфуллин, Таңд.). *Аққулы* мекен, гәккулі мекен мен сені сағындым ғой Ақжайығым (Қ.Мырзалиев, Өлеңд.).

АҚҚУОТЫ з а т. ө с. с ө й л. *Ақ суоты.* ≈ *Аққуоты* – малазықтық өсімдік.

АҚҚУ-ӨЛЕҢ з а т. п о э т. *Махаббат әні, сүйіспеншілік әуені.* Қоштасты соңғы рет гәккуімен, Өткізген Кәкімамен шат күнімен. Есінде қалды елдің өлместей боп, Ең соңғы ақын айтқан *аққу-өлең* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АҚҚУРАЙ з а т. ө с. <лат. psoralea> 1. *Бұршақ тұқымдасына жататын, ұсақ, қызғылт гүлдері бар, тамыры тереңге кететін көпжылдық шөптесін өсімдік.* Қазақстанда сүйекті *аққурай* (Psoralea drupacea) түрі кездеседі. Ол Оңтүстік Қазақстанның тау бөктерлерінде, құмды жерлерде қаулап өседі (ҚҰЭ). *Аққурайдан* жақсы сүрлем шөп

дайындалады. Бұл өсімдікті қой мен түйе қыста сүйсініп жейді (ҚҰЭ). *Аққурай* құрамында эфир майы болғандықтан медицинада дәрілік өсімдік қолданылады (ҚҰЭ). 2. а у ы с. *Аққурайдан жасалған сыбызғы.* Қайғының зардабынан кезбелендім, Арқа, Сыр, алабы ғой кезген жерім. Дәріптеп *аққурайды* жанға байлап, Қайғылы күй тартам деп езбелендім (Шаттық жыры).

АҚҚУША ү с т. *Аққу тәрізді, аққуға ұқсап.* Садуақас жаурыны тіп-тік күйі, мойнын *аққуша* созып рақаттана қарады (Д.Әбілев, Ақын.). Суында жүзген талай кербез кеме, *Аққуша* тұрған төсін күнге кере (З.Қалауова, Таңд.). Бай дейді бұл күндерде Байқадам жер, Бар-жоктың тақсіретін байқаған жер. Алысып құлын-тайдай құрбы-құрдас, *Аққуша* шабақтысын шайқаған жер (Б.Адамбаев, Аманат).

АҚҚҰЙРЫҚ¹ з а т. с ө й л. *Байырғы кездегі ақшаның халықтық атауы.* Қаттаулы *аққұйрықтар* да Казанцевтің темір сандығына салынған-ды (М.Әуезов, Шығ.). *Бес аққұйрық* (500 сом) қара нар, қалы кілем, Сен де қалдың Мұқанға берсең пара (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Бұдан жарты тиын өзіме тартсам тамағыма тас боп тығылсын, мырзалар, – деді Жақыпбек білем-білем *аққұйрық* қағаз ақшаларды санамастан портфеліне салып жатып (Д.Әбілев, Ақын.). [_ _] Ар жақтың бірнеше имамдарына қат-қат *аққұйрық* дейтін «делдал» араласып еді (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚҚҰЙРЫҚ²: *аққұйрық шай. Сапасы өте жақсы, жоғары, хош иісті шай.* Хош иісі жадыратып, көңіл ашқан, *Аққұйрық*, мәмілелі *шайда* жатыр, Гүл шашақ, жасыл жібек жайлауында, Көңілім ел қонабаған сайда жатыр (Біржан сал).

АҚҚҰЙРЫҚ³... *Құйрығы ақ болып келетін жануарлардың күрделі атауының құрамдас бөлігі.*

Аққұйрық бұғы. з о о л. <лат. odacoileus virginianus> *Ашатұяқтылар отрядына жататын орташа денелі, бұқаларында тармақтанған сүйекті бітеу мүйізі болатын жануар; виргиния бұғысы.* ≈ *Аққұйрық бұғы* Америкада таралған.

Аққұйрық құс. с ө й л. з о о л. <лат. trings ochropus> *Тамағы мен бауыры және құйрық қауырсындарының біраз жері ақ, балықшылар отрядына жататын кішкене құс.* *Аққұйрық* қысқа Қазақстанның өзен-көлі бар жерінің бөрінде кездеседі (ҚСЭ). *Аққұйрық* сәдетте ұя жасамай, басқа құстардың су маңын

дағы, ағаш бұтасындағы ескі ұяларын пайдаланып оған төрт жұмыртқа салады (ҚСЭ).

Аққұйрық субүркіт. з о л. <лат. *haliaetus albicilla*> *Сұңқартәрізділер отряды қаршыға тұқымдасына жататын, құйрығы ақ, жыртқыш құс. Аққұйрық сұбүркіт* – отырықшы құс. Ұясын ағаш басына салып, оны бірнеше пайдаланады (ҚҰЭ). *Аққұйрық сұбүркіт* *тің* кезқұйрықты субүркіттен ерекшелігі ересектерінің құйрығы шымқай ақ болады (ҚҰЭ). *Аққұйрық сұбүркіт* *тің* санының азаюының негізгі себептері – тікелей жою, сулардың жағаларын шаруашылыққа пайдалану, өрт кезінде ұяларының жойылуы. Балқаш маңы, Торғай және Алакөл қорықтарын ұйымдастыруды тездету керек (Қазақст. қызыл кітабы).

АҚҚҰЙЫН з а т. *Қар, шаң боратып, қатты соққан құйын.* Боран бейне көкті қолымен шаниды, Құлағына суық қанжар жаниды. Жел ышқынып, ұйтқығалы *аққұйын*, Бірде біреу сүйкенуден таниды (Х.Ерғалиев, Сенін өзенің). Баяғы ала құйрық *аққұйын* *да* *р* шала құйрық сары жел боп еседі (Т.Әлімқұлов, Қараой).

АҚҚҰЛА¹ ү с т. 1. *Бекерге, босқа, зая.* Жаздығүні бұл су [Талғар] бұдан да күшті, бұдан да мол болып *аққұла* болып ағады (М.Әуезов, Қараш.). Жаз, шаруа уақытында *аққұла* ауыл қыдырып жүрген қазақ сазайын тартты ғой (С.Шарипов, Шығ.). 2. *Ерекше, өзгеше, айрықша.* Қабырғалы қара нардай қайғы тауын бір өзің ғана көтердің. Балаңды жеткіздің. Осынау *аққұла* ерлігінді ел көріп отыр (Ф.Сланов, Асау арна). Астықты олар бүлдірмегенде *аққұла* біз бүлдіріп алатын не болыпты соншама (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Жылқының жершілдік, үйірсектік, қорғампаздық ерекшеліктері – *аққұла* қасиет («Қазақст. мект.»).

АҚҚҰЛА² з а т. ж е р г. к ө н е. *Кеусен.* *Аққұла* сұрау да ырым болушы еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бұған тиме, *аққұла* *ға* шығарылған бидай ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚҚҰЛАҚ¹ з а т. з о о л. *Аққалақ* (қысқы жүзі шымқай ақ, терісі қымбат, сусар тұқымдасына жататын кішкентай жыртқыш аң). *Аққұла* *ақ* ақкіске ұқсас, бірақ құйрығы қысқа және ұшы қара емес (ҚСЭ). *Аққұла* *ақ* *т* *а* *р* таулы, шөлейтті, құмды жерлерде, көбінесе шөк орман ішінде, өзен, көл жағасындағы қамыс, жартастар арасында жүреді (ҚСЭ).

АҚҚҰЛАҚ² з а т. ж е р г. *Уақ малда болатын жара, қотыр.* Малда *аққұла* *ақ* ауруы бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚҚҰЛАҚ³: *аққұлақ шелек.* ж е р г. *Айран, сүт және т.б. құятын ағаш шелек. Аққұлақ шелектен* шұбат бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚҚҰМАН з а т. *Шай шығаратын шәйнек.* Қамқа шайды бірге әзірлесіп, *аққұман* *ды* демдеп жайнаған отқа қоя бергенде, есіктен Иман деп өкіл кіріп келді (Б.Майлин, Шығ.). Апам шүмегі кетік *аққұманға* шай салды (С.Мұқанов, Шығ.). Баласының мойнын бұрып сөзіне құлақ аспай кеткенін апасы көңіліне алмай *аққұманға* су құйып, шәйді демдеуге кірісті (М.Сүндетов, Қызыл ай).

АҚҚҰМЫРСҚА з а т. з о о л. <лат. *isoptera*> *Жәндіктер тобының термиттер отрядының өкілі. Аққұмырсқа* қауымдасып тіршілік ететін жәндіктер (Қаз. тілі термин. Биология). *Аққұмырсқа* *а* қарапайымдылар (*hypermastigina*) отрядының өкілдерімен селбесіп тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология). Бізде бұрын термит (*аққұмырсқа*) деген жәндік атымен жоқ еді, енді бізден «термит алындар!» деп айқай салуымыз қалған сияқты. Өйткені термиттің ағзасында медицинаға аса қажетті құмырсқа қышқылы бар. Жақында бұл *аққұмырсқа* *ла* *р* Маңғыстаудағы елді мекендерді жайлап кетті деген суық хабар шықты («Ана тілі»).

АҚҚҰР з а т. з о о л. <лат. *lagopus*> *Тауықтәрізділер отрядына жататын, түсі жыл мезгіліне, тіршілік ететін жеріне сәйкес өзгеріп отыратын құс. Аққұр* Евразия, Солтүстік Америкада кең тараған. Қазақстанда Солтүстік Қазақстан мен Шығыс Қазақстан облыстарының орманды алқаптарында кездеседі (ҚҰЭ).

АҚҚҰС з а т. ж е р г. *Иленген терінің майын алатын, етін түсіретін күйдірген әк, утас.* Бір мезгілге *аққұс* *ың* *ды* берші (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚҚҰТАН з а т. з о о л. <лат. *egretta alba*> *Сидамсирақтылар отрядының құтандар тұқымдасына жататын ірі су құсы. Аққұтан* – жыл құсы. Қазақстанға наурыз айында ұшып келеді де, қазан айында жылы жаққа ұшып кетеді. Санының азаюына байланысты қорғауға алынып, аулануға тыйым салынған (ҚҰЭ). Көлдің айналасы сыңсыған үйрек, Қаз, аққу, *аққұтан* тәрізді үлкен құстарға сыймай тұғын (М.Әуезов, Таңд.). *Аққұтан* *ың* қауырсыны шығыс халықтарының арасында ерте кезден бас киімді безендіретін әшекей ретінде қымбат бағаланатыны белгілі (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

АҚҚЫЛТАН з а т. ө с. <лат. *nardurus*> Қатты, тұкті жапырақтары бар, астық тұқымдасына жататын, құм тоқтатуға өсірілетін шөптесін өсімдік. $\approx$ А қ қ ы л т а н тамырының ұзындығы.

АҚҚЫШ с ы н. Ағып тұскіш, ағу қабілеті бар. Көзімнен ыстық жас тамды, Ойға алдым өткен жылды ізгі. Қақ тіліп түнгі аспанды, Сағындым а қ қ ы ш жұлдызды (Т.Әлімқұлов, Жайсаң жер).

АҚҚЫШТЫҚ з а т. ф и з. Денелердің кернеу (қысым) тұсу әсерінен пластикалық түрде немесе тұтқырланып деформациялану қасиеті, тұтқырлыққа кері шама. Тұтқыр денелерде а қ қ ы ш т ы қ құбылысы кез келген кернеу әсерінен байқалады, ал пластикалық қатты денелерде аққыштық белгілі бір шектен асатын үлкен кернеу түскен кезде ғана байқалады (ҚҰЭ).

АҚЛАҚ з а т. э т н. Сүтке қатық құйып қайнатып, сарымай салып әзірлейтін тағам. А қ л а қ – ақ ірімшіктің бір түрі (ҚҰЭ). Дайын а қ л а қ т ы ң үстіне піскен сүт құйылып, сарымай салынады да, балбыраған күйінде дастарқанға қойылады (ҚҰЭ).

АҚЛӘЙЛЕК з а т. з о о л. <лат. *ciconia ciconia asiatica*> Құтантәрізділер тұқымдасына жататын ақ тұсті, сидамсирақты, ұзын мойын, тұмсықты құс. Таяз сулардың азаюынан азық қорының келуі, улы химиялық заттарды пайдалану а қ л ә й л е к т і ң жойылуына бірден-бір себеп болып отыр (Қазақст. қызыл кітабы). Оңтүстіктегі «Жартытөбе» деген ауыл Созақ ауданының дарбазасы секілді. Бұл ауылда марқұм жазушы Т.Әлімқұлов жерленген. Өкінішке қарай, соңғы дегелек бұл ауылдан 1978 жылы ұшып кеткен. Төкен ағамыз жыр ғып айтатын «а қ л ә й л е к, қара ләйлек көрмедің бе? Жеріңе уағдай айтқан келмедің бе?» деп басталатын өлең де ұмыт болғалы қашан («Жас Алаш»).

АҚМАМЫҚ з а т. ө с. <лат. *russinella*> Құрғақшылыққа төзімді, тамырынан дәрі жасалатын астық тұқымдасына жататын өсімдік. А қ м а м ы қ т ы ң 86 түрі бар. Қазақстанда 15 түрі өседі (ҚСЭ). Үлкен а қ м а м ы қ қолдануға ыңғайлы шабындық шөптің бірі (ҚҰЭ).

АҚМАРАЛ з а т. з о о л. <лат. *cervus elaphus*> Ашатұяқтылар отрядына жататын аңның бір түрі; сәнді марал. Жас қалалар дәуірдің талабындай, Асфальт жолдар домбыра шанағындай. Айна көлдер а қ м а р а л жанарындай, Қатпар таулар қарт баба қабағындай (К.Салықов, Жезкiңі).

АҚМАРАЛДАЙ с ы н. Ақмарал сияқты сымбатты, келбетті. А қ м а р а л д а й әйелдің қасына бұлшық еттері білеу-білеу аптал азаматтар көрші қоныпты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АҚМАРҚА з а т. з о о л. <лат. *asprius asprius*> Тұқы тұқымдасына жататын, еті майлы жыртқыш балық. Кәдімгі а қ м а р қ а Балтық теңізі мен Қара теңіз және Азов теңізінде, Ладога көлінде және басқа да өзендерде кездеседі (К.Күленов, Балық шаруаш. сөзд.). А қ м а р қ а Қазақстанда Арал, Каспий теңіздерінде, көбінесе осы теңіздерге құятын өзендерде мекендейді (ҚСЭ). А қ м а р қ а көктемде және жазда өзен, көл жағаларына таяу жүріп, торта, аккөз және басқа балықтардың шабақтарын қорек етеді (ҚСЭ).

АҚМАРТУ з а т. к ө н е. м и ф. Жынның түрі. Ақ сөйле, құлағыңа А қ м а р т у ы ң сыбырлап кетті ғой, ақ сөйле! (М.Әуезов, Абай жолы). Жаным-ау, мына Мұқаның а қ м а р т у ы бар ғой, жарандар-ау! Әне, келіп қалды Әбіштер! – деді де тебініп ілгері баса берді (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚМАРТУЛЫ с ы н. Арқасы бар. Қан майданның еркесі А қ м а р т у л ы қыранның Ашулы көзінде жай Отындай от ойнайды (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚМИЯ з а т. ө с. <лат. *goebelia, sophora*> Бұршақ тұқымдасына жататын ағаш не бұта түріндегі көпжылдық өсімдік. А қ м и я н ы ң Қазақстанда кәдімгі ақмия және есекмия деп аталатын екі түрі өседі (ҚСЭ). А қ м и я н ы ң тамырын, жапырағын, шөбін, дәнін дәрілік шикізат үшін дайындайды (М.Исамбаев..., Халық мед. өсімді).

Кәдімгі ақмия. ө с. <лат. *goebelia alopecuroides*> Таққауырсынды жапырағының ұзындығы 10–20 см тік сабақты, биіктігі 40–100 см ақшыл сарғыш гүлдері шашақ гүл шоғырына топталған ақмияның түрі. К ә д і м г і а қ м и я немесе софора Қазақстанның барлық жерлерінде кездеседі (ҚСЭ).

АҚМУРТ з а т. ж е р г. Етіктің ішкі ұлтаны, іштек. Сірі өкше мен қонышын қайып тіккеннен соң, а қ м ұ р т тігіледі. А қ м ұ р т қ а сәйкестендіріліп ұлтанын тігеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҚМЫЛТЫҚ с ы н. ж е р г. 1. Тузу мылтық, $\approx$ А қ м ы л т ы қ т ы ң иесі. 2. а у ы с. Созуар, тілмар, айтқыш. Ауыл арасындағы шолақ бөйгеге өзіміз де а қ м ы л т ы қ, деп бұл да өзінің бұқпа құлығын көрсетпей, басын бүркегенде, бөкесі көрініп жатты (Ф.Мұстафин, Шығ.).

АҚНАБАТ з а т. ө с. <лат. melo sativus> *Екпе қауын. А қ н а б а т* төтті қауынның бірі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚНАУАТ з а т. ө с. <лат. melo ameri> *Жұмсақ, төтті ақ қауын түрі. А қ н а у а т* сулы келеді, ауыр болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚНӘСІЛДІ с ы н. *Терісі ақ түсті, еуропидтық нәсілге жататын. Ақ нәсіл а қ н ә с і л д і* тұқымды атты, Сөнді жастық. Линчтен құтылмапты. Жиіркеніп Америка топырағы Жас қанның дәмін алмай жұтып жатты (М.Мақатаев, Шығ.).

АҚНИЕТ с ы н. *Ақжүрек, арамдығы жоқ. Адаспайсың ақылды, арлыға ерсең, Жолай көрме жылмайы сопы көрсең. Тапқыр, адал, а қ н и е т* адамдардың Алданбайсың артынан ере берсең (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *А қ н и е т*, адал ойлар түкке тұрмай, Барады ешкім оған мойнын бұрмай. Әділдік орнамасқа көзім жетті, Дүниеден ет жейтұғын ауыз құрмай (С.Торайғыров, Алаш ұраны). // *Жақсы тілек, әрекет. А қ н и е т і м д і* қисыққа жорып, өкпелетпе мені, Рауаш! – деді Айжан (З.Шашкин, Сенім). Арнаймын *а қ н и е т н е н* еңбегімді, Жараса көпшіліктің керегіне. Із қалса еңбегімнен айтар едім, Өмірге ризамын деп өлерімде (Ақын жырлары). Шайылған көз жасымен жердің бетін, Өткізіп тым өлшеусіз өкіметін, Жауыздық жалғандықпен қаптағанға, Адал жол, *а қ н и е т т і* арам жеңіп, Жазықсыз жанды қинап, қанды төгіп, Бұзықтық түзуінді таптағанға (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АҚНИЕТТІ с ы н. *Ақжүректі, арамдықсыз, адал. «Шарықтап бақытың жүр өмір көгін, Үй болған соң қос бәйтерек, армысыңдар! Той үстінде гүлдесін көңілдерің, А қ н и е т т і* достардың алғысында! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АҚОТ з а т. ө с. с ө й л. **Өлеңшоп туысы.** Бүкіл Бетпақдала төрінен сирек кездесетін *а қ о т т а р д а н* шырмауық, доңыз оты сияқты ақ шөптер теңіз жағасындағы қамыс арасында мол болады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы).

АҚӨЛЕҢ з а т. ө с. с ө й л. **Аққайрауық.** Вейник ложнотростниковый или ложнокамышовый – жалған қамыс айрауық, ақайрауық, *а қ ө л е ң*, ұрық (Б.Қалиұлы, Өсімдік атауларының ... сөздігі).

АҚПА¹ з а т. ж е р г. **1. Ұшы сүйір таяқ. 2. Алғашқы көбік қарда таяқ жүгіртіп ойнайтын ойын.** Қыста *а қ п а* ойынын ойнаймыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.). *А қ п а н ы* кей жерде «сүмбе», «жылман» деп те атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АҚПА² з а т. з о о л. *Аквариумда өсірілетін, дене тұрқы 4–5 см балық. Жолақ а қ п а н ы* көбейту онша қиын емес, аквариумға тамырмүк, нителла тәрізді өсімдіктерді нықтап орнатып, су температурасының 25⁰ С болуын қадағалау керек (Қ.Қайымов, Су асты.). *А қ п а* кез келген тірі және құрғақ жемді қорек етеді (Қ.Қайымов, Су асты.).

АҚПА³ з а т. к ә с. *Үлкен өзендерде пайдаланылатын ау. Балықшылар қайыққа мініп, а қ п а* ау салды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚПА⁴ с ы н. **1. Ағатын, құйылатын, жылжымалы, көшпелі.** *А қ п а* жол үстінде оның көз алдында сонау бір екіталай заман тұстарындағы Майқайың елестейді (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Қала төңірегіндегі егістіктерді суару үшін пайдалануға болатын су көзінің бірі – канализациялық *а қ п а* су (Е.Жамалбеков, Суармалы.). **2. Ұзақ шабысқа жарамайтын ұшқыр, тыз етпе (жылқы).** Жарықтың маужырап, бейғам, марғау тұруын қарашы. Ала қашпа, тыз етпе *а қ п а* емес, қаны қызып, денесі бусана келе ағындайтын нағыз ұзақ шабыстың деген ерен жүйрігі, – деп Күреңбай Құлагердің қасына келді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Ақпа ақын. *Сөзге жүйрік, шешен, төкпе ақын.* Шабыты келген *а қ п а а қ ы н* бабындағы аш қыранға меңзес, тұрғылас (М.Әуезов, Әр жыл.). Қырғыздың не түрлі білгіштерін, құйылма шешендерін, *а қ п а а қ ы н д а р ы н* Шоқан, әсіресе, осы аста еркін көреді («Қаз. әдеб.»).

Ақпа жұлдыз. а с т р. *Планеталар арасындағы кеңістіктен келген метеорлық дененің жер атмосферасына енуінен пайда болатын құбылыс. А қ п а ж ұ л д ы з д а р*, метеорлар – ғарыштық денелер бөлшектерінен (метеор денелерден) аспанда байқалатын жарық құбылысы (ҚҰЭ).

Ақпа құм. г е о г р. *Бір орыннан екінші орынға ауысып жылжып отыратын көшпелі құм.* Мынау жосылып жатқан *а қ п а қ ұ м н а н* тіршілік тапқан қарағай мен самырсын ағаштарына еріксіз таңырқайсың («Лен. жас»).

Ақпа судай ағытты. б е й н. *Нақышына келтіріп айтты, төгілті.* Ел жайлауға шығарда не күздеуге түсер мезгілде қойлы ауылды аралап, қисса-дастандарды талмай жырлап, бұрынғы өткен жыраулардың өлеңдерін *а қ п а с у д а й а ғ ы т ы н*, малшы қауымды бір серпілтіп қайтатын («Қаз. әдеб.»).

АҚПАДАЙ с ы н. *Сөзге жүйрік, шешен, ұшқыр деген мағынада.* Сусағанды сулатып, Шаршағанды қунатып, Кезегенді тура атып,

Жырыммен елді жетелеп, Мойыс жерден төтелеп, Ағылайын *а қ п а д а й* (Дулат Баба-тайұлы, Замана.).

АҚПАЙ-ТОҚПАЙ ү с т. ж е р г. *Әй-шайға қарамай, табан астынан*. Келдің де *а қ п а й-т о қ п а й* кеттің қойып, Барасың үндемесем төбемді ойып. Болар деп түбі қандай ойламайсың, Барасың елдің бәрін қырып-жойып (Айтыс). *А қ п а й-т о қ п а й* дедің де кеттің қойып, Ортасынан түскендей мұздың ойып (Жамбыл, Шығ.).

АҚПАҚҰЛАҚ с ы н. *Ұмытшақ, есінде ешнәрсе тұрмайтын, ұқпайтын*. Шырағым, қатарыңмен қатар жүрсең, Онда сен қарт еңбегін қайырғаның. Әгәрда, *а қ п а қ ұ л а қ*, ақымақ болсаң, Қайтейін, белді басып майырғаның! (О.Шораяқов, Шайыр). *А қ п а-қ ұ л а қ қ а* айтсаң, ағып кетер, Құйма құлаққа айтсаң, құйып алар (Мақал). *А қ п а қ ұ л а қ қ а* айтқан сөз құмға құйған судай, құйма құлаққа айтқан сөз – гүлге құйған судай («Егемен Қазақстан»).

АҚПАЛАП ү с т. *Ентелеп, ағылып*. Әр бөлмеден *а қ п а л а п* жүгіріп шығып жатқан адамның аяқ дыбыстары естілді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). Нағыз ғашық қарттығыңа көнер ме?! Қорлан өзі кейінірек қылтамақтан өлерде Әжімді жүзі қуарып, түнеріп, Күйеуін сыртқа шығарып жіберіп, *А қ п а л а п*, қозып делебесі де Бойжетіп қалған немересіне Естайдың әнін салдырып, Жанарын шоқтай жандырып, «Бақыттымын, бақыттымын», – депті де Көз жұмыпты мәңгілік (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АҚПАН з а т. *Қаңтардан кейінгі наурыз-дан бұрын келетін ай*. Осы *а қ п а н* мен қаңтардың қызыл шұнақ аязында жаяулап бізбен бірге сүмендеп келе жатырсың... Ой, шіркін-ай, не деген ақымақсың! – дедім (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ақ қырау тұрған *а қ п а н д а*, Ағаштар сырға таққанда. Бозарып тұрып ақ таңда, Есіңе мені алғайсың, Есіңе мені алғайсың! (М.Мақатаев, Шығ.). Басталар қысқы аяз *а қ-п а н м е н е н*, Сонарда түлкі аулайды қақпанменен (Базар жырау, Шығ.). Қоян жылының қақаған қысы болатын. Қаңтары сары аязға, *а қ п а н ы* қара дүрсін боранға ұласып, білгенін істеп тұрған-ды қыс (С.Әлжіков, Дала.).

Ақпандағы алабас бураша. *Келеге түсетін, әбден күйіне келіп жараған бура сияқты*. Бұл күнде ондағы ызбарын төгіп отыратын Мәжекең де, бет-аузын *а қ п а н д а ғ ы а л а б а с бураш а* сорағытып, ақ сабауға қош айтысып, қызырайып, төсегінде жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақпан желі. *Суық жел*. Соғады қарсы алдымнан *а қ п а н желі*, Өзенді көргеміз жоқ аққан кері. Әйтеуір бір сәуле бар жүрегімде, Өлтірмей алып келе жатқан нені (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АҚПАНА з а т. к ө н е. *Науа; мал суаратын орын; суат*. Ау, жылым алып өуре боп, Несі бар халықтың тереңде? Қалса құрғап құдығың, Қой менен түйе тұрар ма, *А қ п а н а* ақыр деренде? (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

АҚПАНДАЙ с ы н. *Ақпан айына ұқсас, ақпан сияқты*. Жыр басталды дауылды Борандатқан *а қ п а н д а й*. Айтып жібер арыла, Тағы да, ақын, тағы да! (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

АҚПАНДАТ= е т. с ө й л. *Борандату*. Мен туыппын *а қ п а н д а т қ а н* боранда, Кім біледі бәлкім әлде содан ба?! – Алақұйын мінезім бар ашулы, Қапелімде басылам ба, болам ба?! (Қаз. әндері). Қаптаған әр тұстағы, Көп жылқыға қарайды. Еске алады қыстағы, *А қ п а н-д а т қ а н* әр айды (Б.Аманшин, Өленд.).

АҚПАН-ТОҚПАН з а т. э т н. *Ақпан айында болатын үш-жеті күндік қатты суық, амал*. Алақаншықтанып әпшімізді қуырған *а қ п а н-т о қ п а н д а* өтті. Күн райы да сынып, арқамыз кеңі бастады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Асылбек бұрын да менсінбей жүрген мондыбас әйелін *а қ п а н-т о қ п а н н ы ң* үскірігінде төркініне апартып салды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АҚПАР¹ [ар. أخبار] з а т. *Мәлімет, дерек*. Біздің қолымыздағы *а қ п а р л а р ғ а* қарағанда, дұшпан күшін жинап, барлық даярлық қызметін бітірген болуы керек (Б.Момышұлы, Москва үшін.). Қолының ебі бар біреуге арыз жаздырып, «*а қ п а р ы н ы ң* бөрі өтірік» дегізіп, әлекке салып қоймасам ба!.. – деді ол (С.Адамбеков, Көсе.). Тірліктің таусылған ба сұрақтары! Сұрақтың алынбаған, сірә, *а қ п а р ы*. Отырдық жеместі жеп, Ішпесті ішіп, Отырдық айтпасты айтып, Сыр ақтарып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақпар алып келді. *Мәлімет, хабар жеткізді*. Арада өткен керімсал жылдар осындай *а қ п а р а л ы п к е л д і* («Жас Алаш»).

Ақпар берді. *Дерек келтірді, мәлімдеді, баяндады*. Ержан да өз өмірінен біраз *а қ п а р б е р і п* тастады (Т.Ахтанов, Шығ.).

Ақпар етті. *Желеу етті, себеп, сылтау қылды*. «Ұры көбейді, ел құтырды» деген сөздерді *а қ п а р е т і п*, крестьян начальнигі, ояз, жандарал кеңселеріне жағымпаз болыстардың өздері де жауларын көрсетумен қатар білдіре берген (М.Әуезов, Қараш.).

АҚПАР² з а т. ж е р г. *Екпін, қарқын. А қ п а р ы м* күшті арнамын, Аяғым айдын шалқыған. Миуалы дарақпын, Бұтағын бұлт шарпыған (Аралбай ақын). // *Ақпа, жүзірік (ат)*. Сонда, біріншіден, *а қ п а р* биенің қарқыны басылып қалуы мүмкін, екіншіден, сұлы жеп жүрген жылқы қазылы болады, қазылы жылқы алысқа шаба алмай, біраздан кейін ентігін қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АҚПАРАТ з а т. 1. *Дерек, хабар, мәлімет*. Шынын айту керек, ауылдық жерлерде саяси партиялар жайлы *а қ п а р а т қ а* зәруміз («Егемен Қазақстан»). Орыс тілінде сөйлейтіндерге етіміздің өліп кеткендігі шығар, басқасына қарауға мұрша жоқ, жазып-ақ жатырмыз. Азар болса, аударуға біршама уақыт кететін шығар, бізге ең керегі *а қ п а р а т* кой... («Егемен Қазақстан»). Тағы бір айтарым, біздің құзырлы мекемелер жоғарыға нақты *а қ п а р а т* жеткізбейді. *А қ п а р а т т а р д ы*ң дені өтірік, өсіммен беріледі («Жас Алаш»). 2. т е р м. ғ ы л. <лат. informatio> *Адамның немесе арнайы құрылғылардың қабылдауымен алынатын қоршаған орта және ондағы процестер жайындағы деректер*. Ақпарат министрі елімізде *а қ п а р а т* неғұрлым көп болған сайын демократияның да өркен жаюы да жеделдей түсетінін дәлелдей келе, қазіргі мемлекетіміздің, халқымыздың өміріндегі басты мұрат ел өмірін жақсарту, ішкі тұрақтылық екенін атап өтті («Қаз. әдеб.»). Осылай жинаған *а қ п а р а т*-мағлұматтардың бәрін Приозерскідегі Сарышаған қасында ғылыми станса сараптап отырады («Егемен Қазақстан»). 3. ж а р а т ы л. *Табиғат пен қоғам нысандарының өзара қатынасында алмасып отыратын деректер жиынтығы. А қ п а р а т* – жиырмасыншы ғасырдың ортасынан бастап қалыптасқан адам мен адам, адам мен автомат, автомат пен автомат арасындағы деректер алмасуды, жануарлар мен өсімдіктер арасындағы сигналдар алмасуды, тұқым қушылық белгісін бір жасушадан басқа бір жасушаға, бір ағзадан екінші бір ағзаға жеткізуді қамтитын жалпы ғылыми ұғым (ҚҰЭ). 4. и н ф. *Компьютерге енгізілетін, оның жадында сақталатын, қажет кезінде оңделетін және сыртқы ортаға берілетін мәліметтер*. «Ақылды» жәшіктің тағы бір артықшылығы ең ғұлама деген адамның өз басында сақтай алмайтын *а қ п а р а т т ы* жадына түйіп алатындығында. Әрине, мұнымен біз «компьютер адамнан да ақылды екен» дегенді айтқымыз келіп отырған жоқ («Жас Алаш»). Бұл көлденең

сауалы көп, жауабы да дайын жайт. Интернеттен қалған ел бәрібір одан құтылмайды. Сондықтан *а қ п а р а т* саласының қарыштап келе жатқан осы бір саласын игеруге бүгінгі қазақ жасы жұмылған жөн («Егемен Қазақстан»).

Ақпарат агенттігі. қ о ғ.-ә л е у м. *Қоғамдағы, әлемдегі жаңалықтарды таратып отыратын ресми мекеме*. Шетелдің *а қ п а р а т а г е н т т і к т е р і н і*ң бірі әлемдік додада гүрзідей соққыларымен қарсыластарының еңсесін көтертпеген Галиф Жафаровтың екінші кездесуінен соң: Қазақ боксшысы, гүрзі жұдырықты Жафаров өз салмағындағыларды жапырып барады», – деген хабарды шартарапқа таратты («Егемен Қазақстан»).

Ақпарат ағыны. *Айналадағы өмірден алынатын деректер мен хабардың легі, қозғалысы, қарқыны*. Экономиканың жаһандасуы деген ұғым тауарлар, инвестициялар, несиелер, *а қ п а р а т а ғы н ы н ы*ң, адамдар мен идеялар алмасуының, сондай-ақ олардың географиялық жедел ұлғаюын білдіреді («Егемен Қазақстан»).

Ақпарат кеңістігі [айдыны]. *Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы берілген мәліметтердің таралу аймағы*. И.Каримов достас мемлекеттердің саяси және экономикалық даму деңгейі әртүрлі болғанына қарамастан, бір-бірінен үйренетін жақсылықтардың *а қ п а р а т кеңістігінде* әділетті көрініс табуына орай әңгіме өрбітті («Егемен Қазақстан»). Басқосу Еуразия *а қ п а р а т т ы қ кеңістігінде* болып жатқан күрделі оқиғаларды терең түсініп, пайымдауға медиакөністігіндегі дамудың жаһандану және жылдам өзгеріс үстіндегі үрдістерін бағамдап отыруға мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»). Қазақстанның *а қ п а р а т а й д ы н ы н д а* бет-бедері айқындалып, халықтың ыстық ықыласына ие бола бастаған «Хабар-2»-нің эфирмен сөйлеуге мол мүмкіндік алып отыр («Айғақ»). *А қ п а р а т а й д ы н ы* асып-тасқан оңтүстік екі күннің бірінде жаңа басылым желкен тартатындықтан, топқа тағы біреуі қосылса, жұрт мұны жаңалық деп қарамайтын еді («Жас Алаш»).

Ақпарат берді. *Мәліметтермен таныстырды, істің мән-жайынан хабардар қылды*. Дөңгелек үстелдің қорытындысы бойынша ұйымдастырушылар нақты *а қ п а р а т б е р е т і н* осындай пайдалы бас қосуларды алдағы уақыттарда өткізіп тұруға уағдаласты («Егеменді Қазақстан»). Еңбек биржаларының негізгі атқаратын қызметтері мыналар: еңбек нарығындағы сұраным мен ұсынымды

анықтау; [___] жұмысын ауыстыруға және жұмысқа тұруға тілек білдіретін адамдарға *ақпараттар беру*; жұмыс іздеп жүрген кадрларды оқыту мен қайта дайындауды ұйымдастыру; [___] (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.).

Ақпарат беруші. т е р м. <лат. informant>

а) Білім немесе өндіріс саласында ақпараттық қызмет атқаратын маман. ≈ Фирманың ақпарат берушісінің қызметі. ө) Пайдаланушыға автоматтық түрде хабар жеткізетін жүйе. ≈ Ақпарат беруші құрылысы. б) Қолданбалы бағдарламалар десінінің құраушысы. Ақпарат беруші берілген дестемен мәселені шешу барысы туралы хабарлауға арналған (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпарат билігі. қ о ғ.-с а я с и. Ақпарат құралдарының қоғамдық пікір қалыптастыру арқылы қоғамдағы әртүрлі жағдайға әсер ете алу күші. Ақпарат құралдарының адамдарға тигізетін ықпалын ескере келе, әдетте ақпарат билігін заң шығарушы, атқарушы, сот билігімен қатар қойып, «төртінші өкімет» деп те атайды (ҚҰЭ).

Ақпарат көзі. Мәлімет алынатын бас-тау; хабарды дайындап таратушы. Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті (ҚР Конституциясы). Қайткенде де, жақын уақытта... ақпарат көздерінде аты ең көп аталатын, карикатуристтердің өткір қылқаламына да жиі ілігетін, қоғамда ең көп қатты сынға ұшырайтын тұлғаға айналмақ («Жас Алаш»).

Ақпарат көлемі. и н ф. <лат. information volume> Ақпараттық іздестіру жүйесіне, сақтаушы құрылғыға және т.б. енгізілетін немесе шығарылатын ақпараттың салыстырмалы сандық сипаттамасы. Ақпарат көлемі ақпарат мөлшерінің бірлігімен, сондай-ақ енгізілетін таңбалармен, сөздермен, сөйлем үзінділерімен, жеке мәтіндермен т.б. өлшенеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпарат қорғау. а) қ ұ қ ы қ. Ақпаратты жайылудан, ұрланудан, бұрмаланып өзгертілуден сақтау үшін қолданылатын кешенді шаралар. Ақпаратты қорғау – ақпараттың сыртқа шығуын, оның ұрлануын, жоғалуын, рұқсатсыз жойылуын, өзгертілуін, рұқсатсыз көшірмесін алынуын, тежеуін болдырмау үшін жүргізілетін шаралар кешені

(Қаз. тілі термин. Информатика.). ө) и н ф. Мәліметтер өңдеу жүйесінде мәліметтер үшін белгіленген шектеулерді қанағаттандыруға бағытталған ұйымдастырушылық, хабарламалық және техникалық әдістер мен құралдар. ≈ Қондырғының ақпарат қорғау жүйесі.

Ақпарат қорғау жүйесі. қ ұ қ ы қ. Ақпарат қорғау бойынша жұмыс істейтін органдар немесе атқарушылардың, сонымен бірге олардың пайдаланатын ақпарат қорғау техникасы мен қорғаныш объектілерінің жиынтығы. Ақпарат қорғау жүйесі – ақпарат қорғау бойынша тиісті құқықтық, ұйымдастырушы-жарлықшы және нормативтік құжаттарға сәйкес тағайындалған ережелер бойынша ұйымдастырылған және жұмыс істейтін органдардың жиынтығы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпарат қорғау құралдары. т е х. Мемлекеттік құпия болып табылатын мәліметтерді қорғауға арналған техникалық, криптографиялық, бағдарламалық және басқа құралдар. Ақпараттық қорғау құралдарына сондай-ақ ақпарат қорғаудың тиімділігін бақылау құралдары да жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпарат құралдары. Бұқаралық ақпарат құралдары. Ақпарат құралдары – кең мағынасында: бұған жұртшылыққа хабар тарататын құралдардың бәрі – газет, журнал, телевизия және радио, ғылыми хабаршылар, бюллетеньдер, пресс-релиздер, ғылыми жинақтар, жарнамалық мәтіндер, таблоидтер жатады (ҚҰЭ). Ақпарат құралдарының мәліметі бойынша, қазір Шешенстанда жүз мыңдай әскер орналасқан («Егемен Қазақстан»). Ақпарат құралдарынан аңдап жүретіндер болмаса, жалпы жұртшылық бұдан мүлде бейхабар («Жас Алаш»).

Ақпарат саясаты. қ о ғ. Мемлекеттік ұйымдардың қоғамдағы ақпараттар желісін дамытуға бағытталған реттеушілік қызметі. Мемлекет өзінің экономикалық, әлеуметтік-саяси, ұлттық мүдделеріне сәйкес ақпарат саясатын ұстанады (ҚҰЭ). Мемлекет тарихындағы түбірлі реформалық өзгерістерге орай дұрыс тандап алған ақпарат саясаты қоғамының мүдделі мұраттарына жол бастап, өзіндік материалдық-рухани құндылықтарын сақтай отырып, әлемдік өркениет деңгейіне көтерілуге қызмет етеді (ҚҰЭ).

Ақпарат тарату. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қоғамдық-әлеуметтік мәні бар әртүрлі деректерді қалың жұртшылық-

тың назарына жеткізу. Соңғы уақытта іргелі мемлекеттер шетелдерге арнап *ақпарат тарату ғана* жан-жақты көңіл бөлу де («Қаз. әдеб.»). Радио, теледидар алғаш пайда болғаннан бері де *ақпарат тарату* бүкіл әлемде мүлде бөлек түрге енгені белгілі («Жас Алаш»).

Ақпарат теориясы. м а т. *Математиканың ақпаратты сақтау, түрлендіру және тасымалдау әдістерін зерттейтін бөлімі, кибернетиканың маңызды саласы. Ақпарат теориясының негізінде қандай да бір деректері (хабарлары) бар ақпарат мөлшерін белгілі бір тәсілмен өлшеу жатады (ҚҰЭ). Ақпарат теориясы* хабардың байланыс арнасы арқылы бөгеуілдері мен берілу тәсілдерін зерттейді (ҚҰЭ).

Ақпаратты өңдеу. и н ф. <лат. information processing> *Берілген бағдарлама арқылы қолдағы мәліметтер бойынша іздестіру, сұрыптау, талдау, жинақтау әрекеттерін орындау. Экономикалық және инженерлік есеп-қисаптар, ғылыми техникалық мәселелерді шешу және өндірісті басқару мәселелерде ақпаратты өңдеу* процесі болып саналады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Қару мен техникалық құралдарды басқарудың қазіргі заманғы жүйесінде *ақпаратты өңдеу* автоматты немесе жартылай автоматты түрде жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ақпаратты сақтау. и н ф. <лат. information storage> *Келешекте пайдалану мақсатымен ақпаратты қосалқы сақтауыш құрылғысы – магниттік таспаға немесе магниттік дискіге жазып қою. Ақпаратты сақтау* – ақпаратпен жұмыс істегенде жүзеге асырылатын негізгі операциялардың бірі және уақыт аралығы өткеннен кейін оның қайта пайдаланылуын қамтамасыз ететін негізгі тәсіл (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпаратты іздестіру. и н ф. <лат. information retrieval> *Сақталған ақпаратты алу және онымен жүзеге асырылатын негізгі операциялардың бірі. Кітапханалық істе «ақпаратты іздестіру»* атауы біртектес болғанымен, мәні тұрғысынан мәтіндерді іздеу әдісіне (мысалы, тірек сөз және индекстердің көмегімен) жатады немесе кейбір тақырып бойынша жұмыс жасауға, сілтеме болып шығады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бұқаралық ақпарат құралдары. қ о ғ. - ө л е у м. *Қалың жұртшылыққа қандай да бір істің барысы, әртүрлі оқиғалар желісі мен қоғамдық және т.б. құбылыстар туралы*

мәлімет, хабар жеткізіп тарататын нысандар (радио, теледидар, газет т.б.) жиынтығы. Адамдардың басым көпшілігі террор туралы бұқаралық ақпарат құралдарынан ғана естіп-білгенімен, террористерге қатысты сөз болғанда неге сонша үрейленеді (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Мерейтойлық сессияға қатысушылар Қазақстан қоғамын, саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдарды және бұқаралық ақпарат құралдарын ұлтаралық және дінаралық қатынастар саласында салиқалы саясат және жоғары моральдық қағидаларды ұсынуға шақырған үндеу қабылдады («Қаз. әдеб.»). Масс-медияның ролі қашанда ерекше болған, ойткені нақтырақ айтқанда, қоғамның пікір қалыптастырудың негізгі көзі бұқаралық ақпарат құралдары болып табылатындығы бүгін мойындалған ақиқат («Егемен Қазақстан»).

АҚПАРАТТАНДЫРУ е т. 1. *Сәйкес жүйе, құрылымға ақпаратты енгізу, қажетті мәліметтермен қамтамасыз ету. Ақпараттандыру* және байланыс, Жер ресурстарын басқару жөніндегі агенттіктер қазақша сөйлеуге, қазақша іс қағаздарын жазуға аса ықылас танытып отырған жоқ («Егемен Қазақстан»). 2. и н ф. <лат. informatization> *Адам қызметінің қоғамдық мәні бар барлық түрлерінде ақиқат білімдердің толық және дер кезінде пайдаланылуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар кешенін іске асыру. Автотандырудың* негізгі мақсаты – мемлекеттің өзекті ішкі мәселелерінің шешілуін қамтамасыз ететін және ең алдымен ақпараттық өнімдер мен қызметтерге сұранысты қанағаттандыру болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АҚПАРАТТАНУ з а т. и н ф. <лат. information> *Ақпаратты жинақтау, сақтау, іздеу, қайта өңдеу, түрлендіру, тарату және оны адам қызметінің әртүрлі саласында пайдалануға байланысты мәселелерді зерттейтін ғылым саласы. Кейбір жеке өңдеу операцияларын механикаландыру ешқандай ақпараттануға елеулі өзгеріс әкеле алмады. Электронды есептеу машинасының пайда болуы бұл жағдайды түбірімен өзгертті (ҚҰЭ). Ақпараттану (КСРО-да) дербес пән ретінде 50-жылдардың басында қалыптасты. Ал Қазақстанда 1957 жылы басталды (ҚҰЭ).*

АҚПАРАТТЫҚ с ы н. 1. *Деректер берілген, көрсетілген, ақпараты бар. Өтінімдер қабылдау ақпараттық* хабарлама жарияланған

сәттен басталып, аукцион өткізуге бір күн қалғанда мына мекен-жайда аяқталады («Егемен Қазақстан»). **2. Ақпаратқа тән.** Мемлекеттілікті, парламентаризмді қалыптастыруда, егемен мемлекеттің қазіргі заманғы құқықтық жүйесін құруда он жыл ішінде қалыптастырған тәжірибеміз бар. Біздің *а қ н а р а т т ы қ* және интеллектуалдық салиқалы әлеуетіміз бар («Егемен Қазақстан»). Олар суқандары сүймейтін шетелдік баса көктеуден, саяси идеология деспотизмінен, тұрмыстағы тапшылықты асқындатқан әсіресе орталықтандырылған үлестірмелі экономикадан, *а қ н а р а т т ы қ* солғындық пен жаттандылықтан құтылғандарына, жинақтап айтқанда, сол кездегі шолушылар ауызға көп алған, «анайы Азияның» құшағынан кетіп, өркеніетті Еуропа аясына қайта оралғандарына шыннан қуанды («Егемен Қазақстан»).

Ақпараттық база. и н ф. <лат. information base> *Автоматтандырылған жүйелерде сыртқы тасуыштарда орналастырылған бағдарламалар мен компьютерде жұмыс істейтіндердің пайдалануына арналған мәліметтер жиынтығы.* Мәліметтер банкінен *а қ н а р а т т ы қ б а з а* дегеніміз – ақпараттық ресурстың бөлігі, ал оған мәліметтер базасы мен оның сипаттамалары, яғни мәліметтер туралы мағлұматтар кіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпараттық бопса. *Ақпарат құралдары арқылы қиштеу, қорқытып-үркіту.* *А қ н а р а т т ы қ б о п с а* мен қиял терроризмінің түске кіріп көрмеген, бірақ болу мүмкін сұмдықтарды көлденең тартады (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

Ақпараттық жасақтама. и н ф. <лат. information support> *Автоматтандырылған жүйеде пайдаланылатын ақпаратты топтастыру мен кодтау жүйелерінің, құжаттаудың үйлестірілген жүйелері мен ақпарат жиымдарының біртұтас жиынтығы.* *А қ н а р а т т ы қ ж а с а қ т а м а* сыртқы және ішкі болып екі түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ақпараттық қоғам. қ о ғ.-с а я с и. *Қызмет көрсету саласына, білім мен ғылымға жетекші орын беріліп, ақпарат саудасы әрекетінің негізгі нысаны болып табылатын қоғам дамуының жаңа кезеңі туралы концепция.* *А қ н а р а т т ы қ қ о ғ а м* – жұмыс істейтін адамдардың көпшілігі ақпаратты (оның ең жоғары түрі – білімді) өндірумен және іске асырумен айналысатын қоғам («Дала мен қала»).

Ақпараттық сала. *Жаңалық, мәліметтерді таратуға қатысты әрекет аясы.* Экономика-

када ілгерілеу болғанымен *а қ н а р а т т ы қ с а л а д а* артта қалушылық байқалады («Егемен Қазақстан»).

Ақпараттық соғыс. с а я с и ә с к. *Қарсыласқа қарсы әрекетте өз әскері әрекетінің тиімділігін арттыру мақсатымен басқару жүйесін жоспарлау мен реттеуді ұйымдастыруда ақпараттық ресурстарды жан-жақты есепке алу арқылы жүзеге асырылатын саяси қатынас, соғыс түрі.* Тұңғыш рет «*а қ н а р а т т ы қ с о ғ ы с*» термині 1990–1991 жылдары көпұлтты күштердің Иракқа қарсы ұрыс әрекеті аяқталған соң американдық әскери құрылым көлемінде қолданыла бастады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ақпараттық технология. *Ақпаратты алу, жинау, өңдеу, тарату және ақпарат құралдарын жетілдіру туралы білім, әдіс, амал-тәсілдердің жиынтығы.* *А қ н а р а т т ы қ т е х н о л о г и я* – белгілі бір объектінің, үрдістің немесе құбылыстың жай-жапсары туралы ақпарат алу үшін мәлімет жинаудың, өңдеудің және таратудың құралдары мен әдістерін пайдалану үрдісі («Дала мен қала»). Сондықтан болашақтың *а қ н а р а т т ы қ т е х н о л о г и я л а р ы* осы жерде айрықша дамуға тиіс («Егемен Қазақстан»).

Тәуелсіз ақпарат құралдары. *Мемлекеттік емес ақпарат құралдары.* Демократияның ұзақ мерзімді тұрақтылықтың бірден-бір тетігі екенін мойындай отырып, біз өзіміздің *т ә у е л с і з а қ н а р а т қ ұ р а л д а р ы*, жергілікті басқару, плюрализм, сондай-ақ еркін де әділ сайлаулар тәрізді демократиялық институттар мен үрдістерді нығайтуға деген өзіміздің ниетімізді айғақтаймыз («Егемен Қазақстан»).

АҚПАРАТТЫҚ-АНЫҚТАМАЛЫҚ с ы н. *Түсініктемелік сипаттағы әртүрлі деректермен мәліметтер тән.* *≈ А қ н а р а т т ы қ а н ы қ т а м а л ы қ қ ыз м е т.*

Ақпараттық-анықтамалық жүйе. и н ф. *Интерактивті тәртіпте жұмыс істейтін және пайдаланушыларға анықтамалық сипаттағы мағлұматтар беретін автоматтандырылған деректер жүйесі.* *≈ А қ н а р а т т ы қ а н ы қ т а м а л ы қ ж ү й е н і ң* жұмыс істеу тәртібі.

АҚПАРАТТЫҚ-НАСИХАТТЫҚ с ы н. *Ақпарат беру арқылы үгіт жүргізуші сипаттағы.* Сыртқы саясатты тәуелсіз мемлекетіміздің жетістіктері, көкейкесті мәселелері туралы *а қ н а р а т т ы қ - н а с и х а т т ы қ* жұмыстардың өршілдікпен жүргізілмеуінен кейде

шетелдің бұқаралық ақпарат құралдарында Қазақстан туралы жағымсыз ақпараттар да қылаң беріп жататынын кім жоққа шығара алады («Егемен Қазақстан»).

АҚПАРАТТЫҚ-ІЗДЕСТІРУ: ақпараттық-ізвестіру жүйесі. и н ф. <лат. information storage and retrieval sistem> *Пиіімделген сұраным бойынша мәліметтерді сақтауға және іздестіруге арналған бағдарламалық жүйе. Ақпараттық-ізде-стіру жүйесі* н пайдалануда жүйені жасаушылар жеңілдетілген табиғи тілді пайдалануға ұмтылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АҚПАРЛА= е т. *Хабарлау, мәлімдеу, білдіру.* Осы жайды келесі күндері тамақ тасушы бала кейбір камераға астыртын *ақпарлап* коиды (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АҚПАТАЯҚ з а т. *Балалардың таяқпен соғып ойнайтын ойыны.* Өңшең балалар сиыр жайылып жатқанда төскейден қайыңнан *ақпатаяқ* соғамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҚПЕЙІЛ с ы н. *Тілегі оң, ниеті адал.* Отырған мені тосып ханыммен. *Ақпейіл* ықыласына тәжім еттім (Батырлар жыры). Бәрінен де сол артық сертте тұрса, *Ақпейіл*, сөзге берік тұлымдылар. Болады кімге теріс ойласаңыз, Халыққа қайырымды жұғымдылар (Қабан жырау, Алтын қазық). Шығып ап оқ бойы жер, қарап кейін Ойлады: «Бірдеме оған деп кетейін» Әй, Нәбік! Кім екенім білдің бе енді? Атыңмен қоштас, аңқау, сорлы *ақпейіл!* Тұра тұр, – Нәбік айтты, – тоқтап солай! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ақпейіл шал. *Қарттыққа әдемі жеткен, жақсы қартайған ер адам.* Бала мінез ойыншы бұрынғылар, Аңқау екен, мазақтап, соны сынар. Артқа қарап, *ақпейіл шалға* күліп, Абиырсыз, атақсыз көрге құлар (Абай, Шығ.). Бәйбішелер былқылдап, *Ақпейіл шалдар* аңқылдап, Ақ көңілдер жарқылдап; Бойжеткенің бұралып, Таналары жалтылдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АҚСА= е т. **1.** *Аяқтың жерге тең тимеуі, бірдей басылмауы, сылтып басу.* Жан серігі Бурыл ат Ілгері аяқ баспайды. Омырау қағып *ақсайды* (Қобыланды батыр). Қалған соң қапияда аты *ақсап*, Ол айтты Кей-Қысырауға тағы қақсап: – Атымның артқы аяғын мергілдіріп, Шарадай басымды еттің менің шапшақ (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ителгі туып сұңқардан, Жабы туып тұлпардан, Топтан торай бермейтін, Түн асқан сайын өрлейтін Төрт аяқтан *ақсადы* Томаға көзді боз тарлан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Істе кемшілік*

болу, артта қалу. Бірақ фан жағы, әлгіндей шеттен мұғалім алдырғанда иә өз шәкірттерінен зор медреселерге барып оқымағанда, *ақсай* береді (М.Дулатов, Шығ.). Біздің қазіргі әдеби сын тәжірибемізде, әсіресе эстетикалық талдаудың *ақсап* келе жатқандығы белгілі (М.Қаратаев, Туған әдеб.). **3.** а у ы с. *Адасу, жаңылысу, шатасу.* Кәрі *ақсайды* ақылдан, Ер *ақсайды* жақыннан. Қазір әлсіз болсам да, Үмітім бар ақырдан (Алдаспан). Міне, осыдан арзандайды нарқын да. Жұрттың көбі қалайысын күміске, Жылтыраған алтыңға Бағалаудан *ақсаған* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Қол ұзу, шаршау.* Алдымда қалың баулы орман, Алдымда өмір өткелең! Қол созған сонау арманнан, *ақсам аймын* деп келем! (Қ.Бұғыбаева, Тұңғыш.). Келгендер көп, күткендер де бар талай, Күткен де көп... Өмір ғой бұл әр қалай. Кеткен барар жерге аман жетсе екен, күткен аман қайтсын, сарсып *ақсам ай* (Ә.Есмырзаев, Дала.).

Ақсай басты [желді]. *Аяғын сылтып басып жүрді.* Кісідей *ақсай басқан* қиралаңдап, Шырмалып отырам ба сеніменен (Әсет, Шығ.). Оқ тиген теке шаңырақтай мүйізімен басын жерге тұқыртып бір домаланып барып қайта тұрды да, *ақсай басып* жөнеле берді (Ғ.Сланов, Шалқар). Ей, Ардақ! Ат қайда Ақбақайдай *ақсай желген?* Қыз қайда Ардақжандай көзі күлген?! Алыстан әдейі іздеп келгенімде, Айттырмай ішкі сырды өзі білген (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақсап қалды. а) *Аяғы ауырып, басқызбай қалды, сылтып басты.* Кіндігімнен төмен қарай сырқырап, екі асықты жілігімнің шыбықтары сыздап шойырылып *ақсап қалам*, – дейді Елшібек (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Асыр салып көп ойнап, *ақсап қапсың*, құлыншақ (М.Әлімбаев, Менің ойын.). ә) *Артта қалды, бәсеңдеп қалды.* Кесу үшін алпыс жылдық шынарды алты-ақ минут керек екен балтаға. Тұяғымен дастан шертіп, күй құрап, Өмірінде баспастан жай бұлкілге, Мың күн жүлде бермей келген жүйрік ат. Бағы тайса, *ақсап қалап* бір күнде (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АҚСАБАҚТЫ: ақсабақты лаңса. ө с. <лат. echinops albicaulis> *Итсигек тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Ақсабақты лаңса* – көпжылдық, биіктігі 40–80 сантиметрлік өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АҚСАЙИТ з а т. х и м. *Бораттар тобына жататын минерал, магнийлі бораттың сулы тотығы (оксиді).* *Ақсайиттің* химиялық

формуласы: $MgB_6O_{10} \cdot 5H_2O$. Табылған орнымен аталынған (1962) (ҚҰЭ). *А қ с а й и т т і* ң ірілеу кристалдарының түсі ақшыл сұр, ұсақтары түссіз (ҚҰЭ).

АҚСАҚ с ы н. **1.** *Аяғы кем, сылтыма.* Аяғым *а қ с а қ*, көзім соқыр болса да, Үстіме қатын алмадың (Қарасай-Қазы). Сандалып келе жатты *а қ с а қ* киік, Бір тоқтап анда-санда әлін жиып... Ақ бөкен сахараның бота көзі, Атты екен қандай мерген көзі қиып? (С.Сейфуллин, Өленд.). Семіз жылқылар күн ыстықта қызыл май болып кетеді деп, өзінің балаларын арық-тұрық, *а қ с а қ*, жауырға мінгізетін (Б.Тұрсынбаев, Ауылда). – Жок, жаман дегенде аяғы *а қ с а қ*, көзі соқыр кемсіндерді айтып тұрғам жоқ, жаны жадағай, көңілі кір, мінезі тік, ойы таяз мүгедектерді айтам, – деп Ақан ұғындыра сөйледі (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Бір тіреуі жоқ, тіреуі бос.* *А қ с а қ* ошақ, пұшық құман сияқты ұмыт қала жаздаған болымсыз дүниелеріне әйелдер кезек-кезек жүгіріп жүр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **3.** *а у ы с. Қисық, шала.* «Үшінші июнь» *а қ с а қ* заңонын түзету керек еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Ақсақ қойдай. *Ақырындап, аяңдап, асықпай.* Баста дәурен тұрғанда Ғазизжанды хан көтер. Хафил болып жүргенде, *А қ с а қ қ о й* д а й аяңдап, Көрілік елім һәм жетер (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақсақ қой қойға ермейді. *Кемістігі бар адам өзгелермен тең жүріп-тұра алмайды. Қойға ермес ақсақ қой* Бұл базарда пұл болған, Кескір алмас қын болған. Хан да тайды тағынан, Басындағы бағынан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. *Мезгілінен кеш, дер уақытында емес, кеш қалу деген мағынада.* – Жә, болды, жарайды, *А қ с а қ қ о й түстен кейін маңырайды* (І.Жансүгіров, Шығ.). Мынау шалқар, Мынау салқар заманда Ақылы жоқ адам, сірә, адам ба!.. «*Түстен кейін маңырады ақсақ қой*», Түстен кейін ақыл кірді жаманға (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақсақты тыңдай, өтірікті шындай қылды. *Жай-жапсарын білдірмеді, өтірікті жасырып, жалғанның қисынын келтірді.* Ол байдың қатындарынан асқан жарамсақ. Соларға жағыну үшін *а қ с а қ т ы тыңдай, өтірікті шындай қылып*, бөйбіше жеткізбесе, іші жарылып кететін көрші (І.Жансүгіров, Шығ.). *Өтірікті шындай, а қ с а қ т ы тыңдай ғып* жорғалатуға келгенде Шымырбай да, Сапа да, Сарықызының ширегіне келмей, айдалада қалады (Б.Тілегенов, Көктем.).

Ақсақ ұйқас. ә д е б. *Бірінші жолы мен екінші және төртінші жолдары ұйқасып келген өлең ұйқасының түрі.* Ақмолла кейбір өлендерін қара өлең үлгісімен, яғни он бір буынды, *а қ с а қ ұ й қ а с т ы* етіп жазған (Б.Кенжебаев, XX ғ. дем. жазушы). Қазақ поэзиясында аса мол кездесетін ұйқас әдетте қара өлең ұйқасы деп аталатын *а қ с а қ ұ й қ а с* (ааба). Бұл әсіресе он бір буынды өлең өлшемінде үнемі дерлік қолданылады (Әдеб. термин.).

Қара ақсақ. *Жылқының аяғына қан түсу немесе жем түсу (ауру).* Қатты жүргеннен немесе демін алмай жемді көп жегеннен жылқының аяғына зақым келіп, бақайы іскенді қазақ «аяғына қан түсу» немесе «жем түсу» дейді, кейде мұны «*қ а р а а қ с а қ*» деп те атайды (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.).

АҚСАҚАЛ з а т. **1.** *Жасы үлкен, құрметті ер адам, қария.* Жалғыз емен... Жіберген хатынды алып, Дағдарып кеп отырмыз құр сандалып, *А қ с а қ а л* да кеп отыр баласымен, Бір жолықтыр деген соң құштарланып, Өзіңнен Шоқан деген бір ұл туып, Қуанышты болып ек жүрек жарып... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аң байлана ергендер, Қызық көре келгендер, Таласып жолға қалғанын. Басында керісіп, Аяғында келісіп, Бір *а қ с а қ а л* алғанын (М.Дулатов, Шығ.). *А қ с а қ а л* ақ сәлделі, таяқ қолда, Секілді жүрген адам ұзақ жолда, Кедейдің бай болсам деп ойлап жатқан, Үйіне кіріп келді бір қарт сонда (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көптен көнекжара болып шешілмеген түйінді шешіп, Шоқанға қырғыз, қазақ *а қ с а қ а л д а р ы* үлкен алғыс айтты (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** *т а р.* *Байырғы қазақ қоғамында ел тағдырын шешуге араласқан жасы үлкен, ықпалды ер адам, ру басы.* Артымда қалған *а қ с а қ а л*, айқайлап кеңес құрған күн, ақыл менен ой табар (Махамбет, Өленд.). Исатай *а қ с а қ а л д а р м е н*, бас адамдармен ақылдасып, кеңесіп отырғанда, Махамбет айналасындағы үйлерде, ауылдарда қидырып жүріп өлең айтып, домбыра тартып, жұртты қыздыратын еді дейді-мыс (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Абайдың әкесі Құнанбай осы күнгі Семей облысының жеріндегі Шыңғыс тауының етегін мекендеген Тобықты руының басшысы, *а қ с а қ а л ы*, аса ірі феодал болған (М.Қаратаев, Туған әдеб.). «Қой» десе бір *а қ с а қ а л* бітім болып, Алысқа ұзамайтын разы еді. Кемдігі ол күнгінің қанша айтқанмен, Күніне бес уақыт намазы еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** *а у ы с. Тәжірибесі мол адам, өз ісінің шебері.* Тағы көп талай тілдің сұңғыласы, Өлеңнің *а қ с а қ а л ы*, сырлы жасы, Күлліміз жебей сөйлеп,

ой жүгірттік, Қадалап әсем әннің сұлу нәші (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Майдан дала-сында жүзге кеп қалған *п о э з и я а қ с а қ а л ы* Жамбылдың «Москва – менің қамалым» деген өлеңі басылып тарады. Жауынгердің жүрегіне от тастайтын әке сөзіндей болған бұл өлең тез тарап кетті (С.Бақберген, Белгісіз солдат).

Ақсақалдар кеңесі. қ о ғ - ө л е у м. *Жасы үлкен қадірменді соғыс және еңбек ардагерлерінің тұрақты жиыны, тобы.* Кәмелетке толмағандарды адамгершілік рухта тәрбиелеу үшін *а қ с а қ а л д а р* алқасының *к е ң е с і н* пайдаланған жөн («Жалын»). Ағайындар арасындағы күрделі дауларды, қылмыстар мен өрескел істерді талқылауды далада билер соты мен *а қ с а қ а л д а р к е ң е с і* атқарады. Билер соты сайланбалы емес болатын (Қаз. дала. ойшыл.).

Ауылдың ақсақалы. а) к ө н е. *Ауыл болып отырған елді басқару ісіне араласатын ықпалды, жасы үлкен ер азамат.* Түнде бай өліп кете ме деп қорыққан *а у ы л а қ с а қ а л д а р ы*, енді Құрақбайдың қылығын әнтек көріп, өзара даурығысты (А.Хангелдин, Гани). Далбасалаған *а у ы л а қ с а қ а л д а р ы* қайтсек ханның көңілін жібітеміз деп, бар мал-мүлкін алдына әкеп тартып, қойнына ең сұлу қызын салды (І.Есенберлин, Жанталас). Ісі бар адам *а у ы л а қ с а қ а л ы н а* айтушы еді, онан асса биге түсуші еді, биден асса ханға барушы еді («Қазақ»). ә) *Ауылдың ақылшысы, жасы үлкен ер адам, сыйлы қариясы. А қ с а қ а л ы а у ы л д ы ң.* Жасы үлкен бәріңнің, Төбедей болып төрдегі Отырған анау атаңыз. Атаңызға бір сөлем! (Базар жырау, Шығ.). *Ауыл ақсақалы* қобызшы Кәрібай деген шал бұлар келісімен болған уақиғаны айтып берді (І.Есенберлин, Қаһар). Есті басты еркек кіндіктілерден, қойшы Жұматайдан басқа бір-ақ егде кісі бар. Ол *а у ы л а қ с а қ а л ы* Әбдір (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

АҚСАҚАЛДАЙ с ы н. *Білгені мол, тәжірибелі, қарт адамдай. А қ с а қ а л д а й* көпті көріп, Ғасыр сырын әндеткен (Д.Әбілев, Танд.). Өзіне тән қызығымен қыс келер, Қатал сыншы *а қ с а қ а л д а й* жаны ұлық (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

АҚСАҚАЛДЫ с ы н. *Жасы үлкен қарты, ақылшы, қамқоршы қариясы бар.* Мынау келген Назар ма? *А қ с а қ а л д ы* ауыл азар ма? Сұрағаның бір-ақ тай, Бермейді деп сазарма (Абай, Тол. жин.).

АҚСАҚАЛДЫҚ з а т. 1. *Көпті көрген, көп жасаған адамға лайықтық, үлкендік.* Мынау Құрымбай дегенің Ергалидің түсінбей жүрген адамы, жынды деуге жынды емес, есі бүтін деуге

басқалардай үлкенді сыйлап, *а қ с а қ а л д ы қ* жолға бағынып, әдеп сақтап отырған жас емес. Мінезі де, сөзі де тұрпайы (Б.Майлин, Танд.). 2. т а р. *Жасы үлкен, беделді адамдардың, ел ішіндегі руды басқаруға негізделген байырғы қазақ қоғамындағы дәстүрлі тәртіп жиіесі.* Заманында оның істеп кеткен озбыр, содыр істері болса да, рушылдық, *а қ с а қ а л д ы қ* салт-сана бойынша кейінгі ұрпақ Кеңгірбайды сынамастан «баба» деп қадірлейтін (М.Әуезов, Әр жыл.). Автономия тиген екі-үш жыл бойында советтік, мемлекеттік жаңа тәртіп ғасырлар бойы шегенделген *а қ с а қ а л д ы қ*, феодалдық ескі салтпен тайталасуда (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АҚСАҚАЛ-ҚАРАСАҚАЛ з а т. э т н. *Елдің құрметті қариялары мен орта жастағы сыйлы ер азаматтары.* Қырдың *а қ с а қ а л - қ а р а с а қ а л д а р ы* бас қоса қалса, руларын, ата-бабаларын мақтасып, бақ таластырып, қырылдасып, қиқуылдасады да қалады (А.Сатаев, Дала.). Маңайына жиылған, ат үсті кездескен, ас айналасында басы түйіскен тобықтының *а қ с а қ а л - қ а р а с а қ а л д а р ы н ы ң* бөріне Оразбай төреші, тіпті көрмей жатып, әдейі көпірте мақтап қояды (М.Әуезов, Абай жолы). Сонан соңына еріп барған тілектес, жұртына, ағайын-туысына, *а қ с а қ а л - қ а р а с а қ а л ы н а* Бошан мардымды мезірет қылмапты (З.Ақышев, Достар.).

АҚСАҚАЛШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. **Ақсақалдық.** «*А қ с а қ а л ш ы л ы қ*» оларға тура: Олжа болса толық, Басқа іс күнө (Б.Майлин, Танд.).

АҚСАҚ-ТОҚСАҚ с ы н. *Ауру-сырқау, кәрі-құртаң, кем-кетік.* Байдың аманатқа беретін қойы да оншалық құнды қойлар болмайтын, базарға жарамай қалған *а қ с а қ - т о қ с а қ*, ауру-бұрақ қойлар болатын (І.Жансүгіров, Шығ.). Үй маңында өрістен қалған *а қ с а қ - т о қ с а қ* малдар мен бірлі-жарым тұсаулы аттар көрінеді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Көп қойдан *а қ с а қ - т о қ с а қ* табылады, Бар шығар сіздерде де білмес надан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Ауру-сырқау, кәрі-құртаң мал.* Су кешіп таудан астың да, Қой-қозынды маңыратып, Бота-інгенді аңыратып, Сиырынды мөңіретіп, Мешеулерді еңіретіп, Талдырмашты талдырып, *А қ с а қ - т о қ с а қ* қалдырып, Үдере тартып көшкенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АҚСАҚТЫҚ з а т. 1. *Ақсап қалушылық, аяқтың кемдігі.* Аяғының аздаған *а қ с а қ т ы ғы* болмаса, басқа міні жоқ (Ауызекі). 2. а у ы с. *Кемшілік, жетіспеушілік.* Бірақ әлі де болса

ынтада кемшілік, жүрісте *а қ с а қ т ы қ* бар (С.Дөнентаев, Шығ.).

АҚСАМ ү с т. с ө й л. *Ақшам*. *А қ с а м* батпай түн шықпас, Ажал жетпей жан шықпас (Бұқар жырау, Шығ.).

АҚСАН з а т. *Ақ тұсті кездеме, сұпы, сұрып мата*. Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен, Тон қабаттап кигенім шидем шекпен. Жейде-дамбал *а қ с а ң н а н*, жарғақ шалбар, Жырым балақ матамен әдіптеткен (Абай, Тол. жин.). Қыздар шашын көбіне қос бұрым етіп өріп, бас киімсіз-ақ жүре беретін болса, әйел күйеуге шыққан соң, самай шашын басқаға, әсіресе еркектерге көрсету күнә дейтін ескі дәстүрге сай *а қ с а ң н а н* (сұрыптап) тігілетін, кеудесін, иығын, жон арқасын жауып тұратын, жақтауы, өңірі, тамақ жағы кестеленген кимешек киетін (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі).

АҚСАНДА = е т. *Аяқты сылтып басып жүру*. Үстімде сұр шинелім, *А қ с а ң д а й* басып келемін, Қанды қырғын, қызыл от, Қаптап жүр ажал дегенің (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Ең соңында алдыңғы аяғынан *а қ с а ң д а й* басқан шолақ құйрық қызыл тайыншаны ілгері өткізіп жіберіп, партизандар пулемет пен автоматтан оқ жаудырды (Ә.Шәріпов, Партизан.). Манасбай атты шешіп жетелегеннен-ақ шойнаң қағып, *а қ с а ң д а п* мықшындай берді (Ә.Ақбаев, Кара.).

АҚСАНДАҚ¹ з а т. ж е р г. *Кешкі жарық, елең-алаң кез*. *А қ с а ң д а қ* батқан жоқ. Шығыстан көтерілген қара түні көкке шапшып, батыстың *а қ с а ң д а ғ ы н* жұтам деп, қара туырлықтай қанатын айқара жабады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҚСАНДАҚ² с ы н. с ө й л. *Аты шулы, озып жүрген, саңлақ*. Домбырасын қасына қойып, терін сүртпін жатқан Нысанбайға: – Көп жаса, *а қ с а ң д а қ* жүйрігім, – деді Қасым төре, – көңілімізді бір көтеріп тастадың ғой (І.Есенберлин, Қаһар).

АҚСАНДАТ = е т. *Аяғын сылтып бастыру*. Ең соңында Ақтай мырза жетті бөйгі көк атты *а қ с а ң д а т ы н* (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

АҚСАҢЫРАУҚҰЛАҚ з а т. ө с. <лат. *litocybe sapida*> *Агарика тұқымдасына жататын саңырауқұлақ*. *А қ с а ң ы р а у қ ұ л а қ* Оңтүстік Қазақстан облысының шөлдерінде, малдың көңі көп жерде, мал жайылымдарында, сексеуіл арасында наурыз, сәуір айында өте көп шығады (ҚСЭ). *А қ с а ң ы р а у қ ұ л а қ-т ы ң* жемісі үлкен, жоғары жағы етті де жалпақ, сәл дөңестеу, ортасы ойыс, үсті жылтыр (ҚСЭ).

АҚСАП-ТОҚСАП ү с т. *Шаршап-шалдығып, аяғын әрең басып*. Бар сенгені орталықтан шыққан әскер еді, оның екі-ақ бригадасы арып-ашып, *а қ с а п-т о қ с а п* кеше ғана келіп жетті (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АҚСАРАҒАТ с ы н. *Әділ, қара қылды қақ жарған*. Қазы! Мен сені қазы қойғанымда жұртқа қайырлы, байға, жарлыға бірдей, *а қ с а р а ғ а т* би болар ма екен деп үміт етіп едім, бұл жаңылысыма тоба қылдым (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

АҚСАРБАС з а т. э т н. *Қуанғанда, қорыққанда, қатерлі сырқаттан айыққанда, тілек тілегенде Құдайға құрбандық етіп арнайы шалынатын мал*. Сол кезде жүгіріп келген Аба: – Хан ием-ай, Құдай сақтады-ау! – деп жылап жіберді. – Рас, Құдай сақтады, *а қ с а р-б а с* құрбандық! – деді Шыңғыс демін енді ғана еркін ап (С.Мұқанов, Шығ.). Әр тұстан үміт, жорамал аралас дауыстар бастаған. – О, Құдай, жақсылыққа болса игі еді! – *А қ с а р-б а с*, ақсарбас! – Тым күрт келе жатыр-ау! (І.Есенберлин, Шығ.). Дәл осы кезде Бөкеннің ұлы Қадірбек осы күнге деп әдейі сақтаған бір *а қ с а р б а с* ісек қойды сүйреп әкеліп, тоғанның ернеуіне шықты да, басын құбылаға қаратып, лөкет пышақпен орып жібереді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Әділ бір кезде басын көтеріп алып: «Бар, біреуің қойдан *а қ с а р б а с* әкел» деп, әкелгізіп, құбылаға қарап ұстап тұрып: «Әже, батанды бер! Тірі келсем, көзің көрер, өліп кетсем, қарызыңды кеш! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақсарбас айтты. *Құдайға жалбарынып, құрбандыққа мал атады*. *А й т ы п* сойылған *а қ с а р ы б а с* қойдың басын Сандыбайдың алдына әкеліп, Құлеке деген сары жалақ бала бата сұрады (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір-біріне қонаққа барысу, *а қ с а р б а с*, көк қасқа *а й-т ы с ы п* баталасу, тамырласып достасу көп. Тіпті осы қосылысқан қуаныш үстінде біреумен біреу құда болысу да көбейе бастаған (М.Әуезов, Таңд.). А, Құдай оң жолыңа баста, пәледен сақта, жолыңа *а қ с а р б а с а й т т ы м* («Ана тілі»).

АҚСАРЫ¹ з а т. з о о л. <лат. *buteo buteo*> *Сарғыш құңгірт дағы бар, бауыры қоңырқай дақты ақшыл, қанаты ұзын бүркіт тұқымдасына жататын жыртқыш құс*. *А қ с а р ы н ы ң* негізгі жемі ұсақ кемірушілер, сондықтан да ол ауылшаруашылығына пайда келтіреді (ҚСЭ). *А қ с а р ы* көбіне қылқан жапырақты ағаштар басына ұялайды, жемін орман ішіндегі ашық алаңдардан, далалық және шабындық жерлерден аулайды (ҚҰЭ). Бидайық

шыңда ғана болад десед, Бүркітпен барымталы ел ала жаздай. Тығанақ, үкі, *а қ с а р ы*, құладыңдар Сықылды толып жатыр мөжентомпай (І.Жансүгіров, Шығ.). Бір күні шал тазшаға: Анау көрінген ағаштың басында *а қ с а р ы* деген құстың ұясы бар, сол ұяда құстың жұмыртқасы бар. Сен барып құсқа білдірмей, астынан жұмыртқасын алып келші, – деді (Қаз. ертег.).

АҚСАРЫ²: ақсары жоңышқа. ө.с. <лат. *medicago ochroleuca*> *Бұршақ тұқымдасына жататын жоңышқа туысының бір түрі, көпжылдық өсімдік. А қ с а р ы ж о ң ы ш қ а* – құнарлы мал азығы. Сирек кездесетіндіктен Ақсу-Жабағылы қорығында қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). *А қ с а р ы ж о ң ы ш қ а н ы ң* биіктігі 75–80 см, сабағы тік, жапырақтары үшқұлақты, жапырақшалары ұзынша, түкті, кейде жалаң болады. Гүл сары түсті, бұршағы имек, боз қоңыр түсті келеді (ҚҰЭ).

АҚСАРЫЛАН= е.т. **1.** *Ақшыл сары тұс алу.* ≈ Бояуы *а қ с а р ы л а н д ы*. **2.** а у ы с. *Ақшыл тартып, өңі кіру.* Сосын күреңітіп жүретін өңі де *а қ с а р ы л а н ы ң*, еңкіштеу арық денесі жылдам ет алып шарлана түсті («Қаз. әдеб.»).

АҚСАРЫМСАҚ з а т. ж е р г. *Сарымсақ (айылжуа).* ≈ *А қ с а р ы м с а қ* екті.

АҚСАРЫША ү с т. *Ақсары сияқтанып, ақсарыға ұқсап.* Жемтікке тойып жемсауы түскен *а қ с а р ы ш а* шалқиып, отқа таяу отырып Бименде үлкен қатынына: – Сен енді малдың бір семізін, бағланын сойғызасың ғой! – деді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

АҚСАТ= е.т. **1.** *Аяғын жаралап, сылтып басқызу.* – Сен өзіңнің не істегеніңді білмейсің, – деді Баламер. Самұраттың ақ лағына таяқ лақтырып, аяғын *а қ с а т қ а н ы ң* тәртіпсіздік емес пе? (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Керек емес, алтын менің арманымды *а қ с а т а р*, Өлкеңізге киім іздеп келгенім жоқ, ақсақал (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Артта қалдыру, әлсірету.* Қазақ бірінің үстіне бірі домалақ қағаз берсе, қулық-сұмдықпен бірін-бірі *а қ с а т с а*, өнерлі жігіт атанады, ондай іс қазақ назарында ұят емес, мақтан... (М.Дулатов, Шығ.). Дақбыртқа, арзан атаққа құмарлық әлі де денені улаған арақтай *а қ с а т ы ң*, басты тауға да, жарға да соқтырып жүр (З.Шашкин, Сенім). Ойласаң көзге жас келер, Сенім бар жерде бағың бар. Аяғын сылты басса егер, *А қ с а т қ а н* шығар залымдар (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жерді жекеменшікке сағу арқылы ғасырлар бойы тәжірибеге асырылып

келген, сыннан өткен «қыста-жайлау» озық аграрлық мал бағу тәсілдемесінен айырылып қалмаймыз ба? Ата кәсібіміз малшаруашылығын *а қ с а т ы ң* алмас па екенбіз? («Жас Алаш»).

АҚСАТЫ з а т. з о о л. *Қарақұс тәрізділерге жататын жыртықш құс.* Ересек құстар адамнан қорқып ұясына жақындай алмайды. Қарны ашқан балапандар қатты шырылдай бастайды. Сонда олар өте биікке көтеріледі де, құлдилап келіп соншалықты дәлдікпен ұяға жемін тастайды. *А қ с а т ы н ы ң* да осындай әдісін байқадық (ҚҰЭ).

АҚСАТУ *Ақсат етістізінің қимыл атауы.* **1.** *Аяғын жарақаттау.* ≈ Аяғын сындырып, *а қ с а т у*. **2.** а у ы с. *Кеміту, мұқату, артта қалдыру.* Бар арманы – қалай да Жайнақовты *а қ с а т у* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

АҚСАУ *Ақса етістізінің қимыл атауы.* **1.** *Аяғын сылтып басу, шойнандау.* ≈ Аттың *а қ с а у ы*. **2.** а у ы с. *Артта қалу, дағдылы ырғағынан айырылу.* Мен өзім реттеймін ғой. Мына дөден тұрғанда бұл үйдің жұмысы *а қ с а у ы* ма еді, – деді Шымырбай (Б.Тілегенов, Көктем.).

АҚСАУСАҚ с ы н. *Қара жұмыс істемеген, еңбекке үйренбеген.* Еркетотай шолжың, дөнеңе икемі жоқ, тіршілікке бейімсіз, *а қ с а у с а қ* масылдар қайдан шығады (С.Байжанов, Сыр.). Үйлерінде шалқиып отыр ғой талай қатындар. Шығарсын жұмысқа соларды. Беттеріне күн тимей *а қ с а у с а қ* болып қашанғы отыра береді, жүдө, – деп қара торы келіншек шана үстінде долдана сөйлеп бара жатты (С.Алдабергенов, Алға). // *Еңбекке бейімсіз, қара жұмыс істемеген адам.* Шынында, Шөкеннің қарсы болуында үлкен мән бар еді. «Қаланың *а қ с а у с а ғ ы* қырық жыл қой баққан шопанның рөлін атқара алмайды», – деді («Егемен Қазақстан»). Танадай ит тұра атылғанда қарғыбауға қолы қарысып қалатын әлжуаз *а қ с а у с а ғ ы ң ы з* Анна ханшайым ба? Ханзадалар отбасының азуы алты қарыс ала төбетінің аузында кете жаздаған жазықсыз балалар аз-кем жараланыпты («Жас Алаш»).

АҚСЕКСЕУІЛ з а т. ө с. <лат. *halaxlon persicum*> *Діңінің жуандығы 8–20 см, биіктігі 5 метрге жететін, бозғылт сұр қабықты, сүрегі қатты, салмағы ауыр сексеуіл туысына жататын бұта. А қ с е к с е у і л* – биіктігі 5 метрге дейін жететін ағаштар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *А қ с е к с е у і л ді* отынға пайдаланады және сусымалы құмдарды бекіту үшін оны қолдан егіп те өсіреді (ҚСЭ).

АҚСЕЛЕУ з а т. ө с. <лат. aristida pennata> *Түптеніп өсетін, селеу туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. А қ с е л е у* – ма-сақтағанға дейін жақсы мал азығы. Шөбінің сапасы орташа. Жылжымалы құмды жақсы бекітеді (ҚСЭ). *А қ с е л е у* көбінесе құмды және құмдауыт жерлерде жақсы өседі, орманды далалардағы қара топырақта да өсе береді (ҚСЭ). Сәске кезінде төңірегін *а қ с е л е у* басқан шоң жүзгеннің түбінен бұлаң етіп, құмның түлкісі қиғаштап, еңіске қарай ұра жөнелді (С.Бақберген, Қарға там.).

АҚСЕЛЕУДЕЙ с ы н. *Үлгілдеген, нәзік, ақселеу тәрізді.* Өмірбайды көріп Жамбы тағы егілсін. Ал Өмірбай баяғыдағы нәп-нәзік, *а қ с е л е у д е й* үлгілдеген, жаудыр көз сұлу төтесі мен кексе тартқан мынау келісті ақ бәйбішенің екеуінің қайсысы жамбы екенін біле алмай ақырып қалды да, бас салды (Ш.Құмарова, Қос шынар).

АҚСЕЛЕУЛІ с ы н. *Ақселеуі бар, ақселеу басқан, ақселеуі көп өскен.* *А қ с е л е у л і* қырда бозторғай шырылдайды, тоғайда бұл-бұл сайрайды. Ал көл беті болса, өзінше думаншу (С.Шаймерденов, Қарғаш). Безген қоян безіп отырып, *а қ с е л е у л і* адырға келіпті (С.Қасиманов, Сиқырлы.). Ұсақ бұйрат, боз дөңбілді, *а қ с е л е у л і* далада жаңа салынған облыстық қала – сиқырлы Қарағанды (А.Машанов, Жер асты.).

АҚСИ= е т. **1.** *Ауыздағы тістің жаппай көрінуі.* Болаттың күріштей ақ тістері *а қ с и ы н* түр (А.Байтанаев, Болат). Оның көтеріңкі даусынан болмаса, түрінен Жанәбіл екенін айыру қиын, көмір күйесінен жылтыраған көзі, *а қ с и ғ а н* тісі ғана анық көрінеді (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Азу тісі *а қ с и ғ а н*, Марқасқадай қасқиған, Көзі ақықтай сүзілген, Маржандай тісі тізілген, Келімі келген кермиық, Сағағынан үзілген (Базар жырау, Шығ.). **2.** *жағымсыз. Қатты ашуланғанда, ызаланғанда, өлім алдында, оқыс қимылдағанда және т.б. жағдайларда ашылған аузынан тістердің ырсиып шығып көрінуі.* Сақшптың тістері *а қ с и ы н*, көзі шатынап, өз бетін өзі жұлқылап сұлық түсіп жата кетті (К.Оразалин, Ақ жазық). Түсі аз-аздап суи бастап, көзі шала жұмылып, бір араға қадалып қатып қалды... Еріндерінің арасы ашылып, тісі *а қ с и ы н*, бетіне өлім таңбасы басыла бастады (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *Жараланған жерден сүйектің ырсиып көрінуі.* Адамның сынған сүйегі омырылған жерінен етті тесіп шығып, *а қ с и ы н* көрініп тұрса, ондай сынық ашық күрделі сынықтар қатарына жатады (А.Апсатаров, Дөрігер.).

Ақсия күлді. *Аузын кең ашып, тістерін көрсетіп күлді.* Күш-жігер, қуаттың, ақыл-ой, сезімнің асып-тасуы. Оспан әлі де *а қ с и ы н* *күліп* болыс болған аға-інілері үшін мақтана тасқиндайды (М.Әуезов, Шығ.). Абайларға жақындай бере сәлем берді. Ашық жарқын жігіт болу керек. Ашаң сұлу тістерінің баршасын көрсетіп, *а қ с и ы н* *күліп* келеді (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚСИРАҚ з а т. ж е р г. *Малдың қырылып, жұтауы.* *А қ с и р а қ т ы* «қарақора», «ақсүйек» деп те атайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ақсирақ жұт. *Малды тігерге тұяқ қалдырмай, түгел қырып кететін үлкен жұт.* Бір жұтта жиған қорасын, Мыңғырған неше байларың, Бір *а қ с и р а қ жұт қ а* кез болар (Базар жырау, Жыр.).

АҚСИРАҚТАН= е т. *Шөптің қурап, қатаюы.* Қыстан қалған шөп күн сайын *а қ с и р а қ т а н ы н* сақ тартып барады. Жаңа тебіндеген жас көк те ауыз толтырмай, сауын малы ақ үрпіленіп божырап кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АҚСИТ= е т. *Тістерін жарқыратып көрсету.* Көксерек жота жүні үрпиіп, көздері жасылданып, бар тістерін көрсетіп, аузын *а қ с и т ы н* ашып жіберіп тап бергенде, талай бұралқы төбет, бажылдақ қаншық қыңсылап, шәуілдей қашатын болды (М.Әуезов, Көксерек). Бір сәт қатарласа Райханның тұлғасы да көз алдына келеді. Маржандай ақ тістерін *а қ с и т а* күледі (З.Шашкин, Өмір.). «Жаным, сәулем, күнім» деп, Суырып сорып сүйсең-ау! Ақ тісінді *а қ с и т ы н*, Махаббатпен күлсең-ау! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АҚСИЮ *Ақси етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тісінің *а қ с и ю ы*.

АҚСОРА з а т. б о т. <лат. suaeda> *Алабұталар тұқымдасына жататын біржылдық бұта немесе бұташық өсімдіктер туысы. А қ с о р а н ы н* құрамында көп сақар заты болғандықтан, оның күлінен қайнатылып алынған сақар сабын жасауға пайдаланылатын (Қаз. тілі термин. Биология). *А қ с о р а н ы н* құрамында жиырма пайызға дейін тұз бар. Мал ашырқанған кезде оны тұз орнына жейді (ҚСЭ). *А қ с о р а н ы* мал тек қысқа қарай, өсімдікті суық соққаннан кейін жейді (ҚСЭ).

Жатаған ақсора. ө с. <лат. suaeda prostra Pall> *Алаботалар тұқымдасы, ақсора туысына жататын өсімдік түрі. Ж а т а ғ а н а қ с о р а* биіктігі 10–75 см, біржылдық өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Ұсақжапырақты ақсора. ө с. <лат. suaede microphylla> *Өркендері күлгін түсті, жапырағы ұсақ, гүлі екі-үштен шоғырлана орналасқан*

сора туысына жататын бұта түріндегі біржылдық өсімдік. Қазақстанда ақсораның 17 түрі бар. Кең тарған түрі – *ұ с а қ ж а н ы ы р а қ т ы а қ с о р а* (Қаз. тілі термин. Биология). *Ұ с а қ ж а н ы ы р а қ т ы а қ с о р а* н ы ң ұзындығы 30–75 см, бұташық өсімдік. Жапырақтары 3–10 мм, көкшіл гүлдері шоғырлана өскен, гүлсерігі домалақ, тұқымы жылтыр қара, ұсақ нүктелі суреті бар (Қаз. тілі термин. Биология).

АҚСОРПА з а т. т а м а қ. **1.** *Сұзбе, қатық, құрт езіп қосқан сорпа.* Еттен кейін кесе толған *а қ с о р п а* келді (Ауызекі). **2.** *Бір рет пісірілген еттің сүйегін қайта қайнатқанда шығатын сорпа.* *А қ с о р п а* – соғым сүйектерін қайта қайнатқанда шығатын сорпа («Ана тілі»).

АҚСӨКЕ с ы н. *Саңғырап кеткен, аптақ болған, қуарған.* Қазір Бетпақдаланың ойы мен қыры көкпенбек бояқтай. Бүріскен қарға тұяқ жусандар, тырбиған қу баялыштар, ербиген *а қ с ө ң к е* сексеуілге дейін күлгідей көгеріп жайнап кеткен (Ә.Көшімов, Қарт аңшы). Әппақ *а қ с ө ң к е* болып қураған осындай басты естіген қазақ ат жетер жерін келіп көргісі келгендей, «ту» еткендей (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). // *Қуарған бұтақ, тал т.б. бос ағаш.* Рысқұл тасжарғанның бұталарын, көл толқыны жағаға Шығарып тастаған *а қ с ө ң к е* жинап от жақты (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

АҚСУ¹ з а т. *Қайнаған құр су.* Шырақтарым, бұл ауылда бір қайнатым шай жоқ. *А қ с у* ішесіндер (Қ.Мүсірепов, Алау).

АҚСУ¹ з а т. г е о г р. *Таулы, қыратты жерлердегі мұздақтардан ағатын ағысы қатты су.* Көл дейді, өзен дейді, қайнар дейді, Тұнық су, мөлдір бұлақ сайды өрлейді. Тұнғыық, тұнба өткел, құдық шыңырау, Қызылсу, *а қ с у*, көксу шалқар дейді (К.Әзірбаев, Шығ.).

АҚСҰЛАМА з а т. з о о л. <лат. paludicola> *Жалпақ құрттар типінің кірпікшелі құрттар класының бір өкілі.* *А қ с ұ л а м а* н ы ң денесі созылық, жапырақ тәрізді, ақ түсті болады. Ішегі үш тарамды. Көбіне тұщы суларда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

АҚСҰҢҚАР з а т. **1.** с а я т. *Алғыр, қарулы жыртқыш құс.* *А қ с ұ ң қ а р* шабытында үйрек ілді. Көк тырнақ көбесінен қанға батып, Талдағы шырмауықтай он бұралып, Айқасып, жұмарланып қалды қатып (Ә.Найманбаев, Шығ.). *А қ с ұ ң қ а р* келіп шырмалар. Саятшы алдын торласа. Ақбөкен келіп, жығылар Алдын қазып орласа... (Мұңлық-Зарлық). *А қ с ұ ң қ а р* құстың алдында Қаңғырған қарға жарбияр (Бақтыбай ақын). *А қ с ұ ң қ а р* ұшар жем үшін, Ер жігіт туар ел үшін (Үш ғасыр.). **2.** з о о л.

<лат. falco misticolus> *Сұңқар тұқымдасына жататын, арқасы көкшіл сұр, бауыры ақшыл, кейбіреулері шымқай ақ түсті, жұптасып тіршілік ететін, қыбасарының салмағы ауырлау келетін жыртқыш құс.* *А қ с ұ ң қ а р* өте сирек болғандықтан, қорғауға алынып Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (Қаз. тілі термин. Биология). Селк ете түскен *а қ с ұ ң қ а р*, әлсіз ғана дыбыстап, тырнақтарын сүйретіп, жартасқа таман жылжыды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. э к с п р. *Ержүрек азамат, батыр адам, жауынгер.* Ар мен жара кернеген, жаны күйген *а қ с ұ ң қ а р*, ақтық күшін жинап ап, сұңқылдай қатты сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сенде көктем, сенде алма ағаш гүлі бар, Аспанында аяулы елдің жыры бар. *А қ с ұ ң қ а р ы ң* қанша биік ұшса да, Саған келер, саған келіп жығылар (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақсұңқардың баласы. а) *Алғыр, қарулы жыртқыш құстың тегі.* *А қ с ұ ң қ а р д ы ң б а л а с ы*, Ешкемер мен батпаққа Көзін салып қарай ма? (Бес ғасыр.). *А қ с ұ ң қ а р д ы ң* баласы Күйі түспей қу алмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). ә) *Бойында тектіліктің белгісі бар сұлу.* Аулың қонған Сырымбет саласына, Ғашық болдым *а қ с ұ ң қ а р* баласына (Ақан сері, Шығ.).

Ақсұңқар құс. а) *Қарулы, алғыр жыртқыш қыран құс.* Мамығын төгіп қаз бен қу Көлге мекен ете алмас *А қ с ұ ң қ а р қ ы с т ы ң* зарпынан, Азамат ердің баласы, Пәмді басын ете алмас Шетке кетсе халқынан (Ақтан Керейұлы // Ақберен). *А қ с ұ ң қ а р қ ы с т а н а ң* кетпес, Он екі құйрық, қырық шалғы, Бәрі бірдей тең болса (Базар жырау, Шығ.). ә) *Ержүрек азамат, батыр адам.* *А қ с ұ ң қ а р қ ы с* дабысты, Дұшпаннан алар намысты, Қамбар кедей деген сөз «Ел құлағы елу» ғой, Есітті батыр сыбысты (Қамбар батыр).

Ақсұңқар құстай түледі. п о э т. *Қанаты қатайып, ақылы толысып, ержетті.* Ай, Абылай, сені мен көргенде, Тұрымтайдай ұл едің, Түркістанда жүр едің, Әбілмәмбет деген кісіге, Қызметкер болып түр едің, Үйсін Төле билердің, Түйесін баққан құл едің, Сен жиырмаға жеткенде, *А қ с ұ ң қ а р қ ы с т а й т ү л е д і ң*, Алыстан тоят тіледің, Қылышыңды тасқа біледің (Бұқар жырау, Жыр.).

Ақсұңқар ұядан [қолдан] ұшты. э к с п р. *Текті, сыйлы, қадірменді ер азамат қайтыс болды деген мағынада.* Мағыш, жылама, Алладан өлім тілем! *Қ о л д а н ұ ш қ а н а қ с ұ ң қ а р*, Қайтып келіп қонабайды (Абай). *А қ с ұ ң қ а р қ ы д а н ұ ш т ы*, Апеке. Сабырлық қыл! Қайғысы саған түсті (Бес ғасыр.).

АҚСҰҢҚАРДАЙ с ы н. **1.** *Алғыр, жыртқыш құс сияқты. А қ с ы қ қ а р д а й* ебініп, көкке самғады (Қаз. ертег.). **2.** а у ы с. *Кербез, сырбаз, маңғаз.* Қызмет қылды қонаққа Қойын сойып құрметтеп, Әңгіме а йттық ермек деп. Сары қымыз сапырып, Сыйлық қылды қос ханым *А қ с ы қ қ а р д а й* көлбектеп (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақсұңқардай саңқылдады. б е й н. *Кең, ашық дауыспен сөйледі.* Кім ұмытар ақ пейілді аңқылдаған, Кім ұмытар, ақ жүзінді жарқылдаған. Ән шырқап, шығарманы оқығанда Даусың *а қ с ы қ қ а р д а й с а ң қ ы л д а ғ а н* (К.Әзірбаев, Шығ.).

АҚСҰП з а т. ж е р г. *Ақзон, ақ сиса.* Балама көйлекке 3–4 метр *а қ с ы п* керек еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚСҰЙЕК¹ з а т. **1.** қ о ғ.-ө л е у м. *Хан, сұлтандар тұқымы, тектілер.* Қазақтар «текті», «бекзат», «бек» лауазымын иеленген кісілерді *а қ с ы й е к* деп құрмет тұтқан (ҚҰЭ). Керек *а қ с ы й е к*, керек құл болсын бәрі де бір төңірдің алдында тең пенде екенін білген кісілердің осы құлдықты көріп тұрғанда жандары жараланып, ақылдарынан адасушы еді (М.Дулатов, Шығ.). – Кім ол? – деп сұрағанда: – Хан тұқымы *а қ с ы й е к*! – деп жауап берді білетіндер. Одан әрі кеу-кеулесуге сөйлей көшкен Шоқан мұрша бермеді (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). Қара бұқара ішінен шықты, тумысында *а қ с ы й е к* емес. Ақыл-ойың ешкімнен кем емес, бірақ хандық қара басында, қарадан туып хан болғансың, атаңда хандық жоқ, – дейді (Қаз. ертег.). Әуелі әлім менен табынды алды, Тоздырып *а қ с ы й е к т і* тағын да алды (Мұрат ақын, Шығ.). **2.** т а р. <грек. aristokrat> *Ертеректегі қазақ қоғамындағы дәстүр бойынша халыққа үстемдік етуші айрықша құқықтар мен артықшылықтарға ие болған таңдаулы әулет өкілдерінен тұратын әлеуметтік топ.* Қазақ тарихында Шыңғыс ханның ұрпақтары – хан, сұлтандар *а қ с ы й е к* саналып келді. Олар төре саналып, халықтың ерекше ілтипатына бөленді (ҚҰЭ). Орыс патшасының Айғанымға берген бриллиант көзі бар жүзігі мен бабамызға *а қ с ы й е к* деген атақ берілгенін куәландыратын дипломда төрт құлақ сандықта («Қаз. әдеб.»). Арқаның алпыс екі саласына Қазағым тегіс орнаған. *А қ с ы й е к т е н* хан қойып, Ақсақалдан би қойып, Төресін ғаділ жолдаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Руларды біріктіріп ұстау үшін «*а қ с ы й е к т е н*» қазақ халқы хан сайлайтын еді (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.).

АҚСҰЙЕК² з а т. е т н. **1.** о й ы н. *Қу сүйекті лақтырып-тауып айлы түнде ойнайтын*

жастар ойыны. Күрес, жарыс, алтыбақан, *а қ с ы й е к*, Соқыр теке, қарақұлақ, әйгөлек, Айт пен тойда қыз қуатын қызығы. Шылдахана, қынаменде – бір бөлек. Неше түрлі ойындарды істеуші ек, Қыз-бозбала отырысып дөңгелек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ай жарықта *а қ с ы й е к* ойнап жарысып, күрес салып алысып жатыр («Абай»). Ауылды сағынған, ауыл ойынын сағынған Шоқан таң атқанша ұйықтамай, Әлібай, Жақып, Мұқандармен ойын салды. «*А қ с ы й е к*», «қарабие», «тоқтышак» ойындарының бәрін де ойнады (С.Бегалин, Бала Шоқан). Сондай күндердің бірінде жаз болса сауық-сайранға жаны құмар жайлау жастары құлақ тынышын іздеп, у-шуды жақтырмайтын шатағы көп ақсақал, адуынды ене-лерден аулақ кетуді көздеп, айлы жаздың аламан тасырлы *а қ с ы й е к* ойыны мен сыпайы сырбаз алты бақан өткеншегін ауыл ортасынан жырақ қозы көші жерде, Күйеутас маңындағы белесте өткізуге бекініп еді (Е.Тұрысов, Қыран тауы). **2.** *Ақсүйек ойынында лақтыратын қу сүйек.* *А қ с ы й е к* жетіп түсетін мөре мен көмбе аралығында, тең ортада бір белгі болады. Мұны белдепая деп атайды («Лен. жас»).

АҚСҰЙЕК³: ақсүйек болды. *Жұттан мал қырылып қалды.* Дәлеттеніп мұртын балта шалмай өзге ауылдар *а қ с ы й е к* боп жатқанда, бұл төңірек бір тоқты шығын жасамай қыстан аман шықты (Ғ.Сланов, Шығ.).

Ақсүйек қылды. *Жұт әкелді, күйзелтті, титықтатты.* Жаным-ау, мына Құдайдың күні қайтеді? Тағы боран! Әлі, әлі боран! Жұтатты-ау! *А қ с ы й е к қ ы п* жұтатты-ау сорлыны! – деп уайым айтып, ұзын қара сақалын ұстап, Базарлы ойлана қалды (М.Әуезов, Шығ.).

АҚСҰЙЕКТІК з а т. *Ақсүйекке тән болмыс, тектілік.* Хан ұрпағы төренің тұқымдарын, Қара күтіп, сыйлаған тұқылдарын, Төрелік, *а қ с ы й е к т і к* ардақты боп, Қараның құлданпты мұқым бәрін (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Ақсүйек сияқты, сырбаз, маңғаз.* Шай үстінде де *а қ с ы й е к т і к* мінез көрсетті. Бір шынтақтап жастыққа қисайып жатып, шайын ақырын ұрттап қойды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АҚСҰЙЕКШІЛ с ы н. *Ақсүйекті жақтайтын, қолдайтын.* Шынында қазақтың *а қ с ы й е к ш і л* жазушылары болсын, байшыл жазушылары болсын, толық мағынасындағы ақындық шыңына жеткен жоқ (С.Мұқанов, Өсу жол.).

АҚСҰТТЕН= е т. к ә с. **1.** *Дәнді дақылдың бас алуы.* Бидай бастары толықсып *а қ с ы т т е*

не бастаған екен (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Таң алдында төңіректің бозғыл тарта бастауы.* Әлем а қ с ы т т е н і п, айнала алқап тегіс көзге ілініп, Еспе маңайы алақанда жатқандай анық көрінеді (Шопан серігі).

АҚСЫН = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Өзін кінәсіз, айытсыз, таза етіп көрсетуге тырысу.* Халық файдасы деп біреу сойлесе егер, Ант етсең де нанбастан тарқар шулап. Кінәні жұртқа аударып а қ с ы н а м ы з, неш нәрсе көрмегенсіп тапсынамыз (М.Дулатов, Шығ.). Нәпсі үйінде байлаулы ынсап жатыр, Мұның емін, тегінде, сол аса алған. Сопысынып, а қ с ы н ы п өуре болмай, Ер болсаң, босатып ал сол зынданнан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҚСЫРА = е т. с ө й л. *Ақ ішкісі келу, сүтті тағамды сағыну.* Сиырымыз суалып кетіп, а қ с ы р а п қалдық (Ауызекі).

АҚСЫРАУ с ө й л. *Ақсыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ А қ с ы р а у ы м а көп болды.

АҚТА¹ = е т. **1.** *Әктеу, ағарту, әк жағу.* Тұрғын үйлерге керексіз заттарды көп жинаудың қажеті аз. Үй ішін мезгілінде а қ т а п тұру қажет (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Строгов бес қораның бар қуысын түгелімен а қ т а т ы п жыртқық есік-терезе, тесік жабыншы болса, соның бәрін бітеп, бүтіндеп әзірлетті (М.Әуезов, Танд.). Бөлмені а қ т а п, еденін сабындап жуып, ауасын тазартып қойыңыз (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). **2.** а у ы с. *Кір жуытпау, шөк келтірмеу, ара түсу, кінәсіз деп санау, жақтау.* Арамнан адалды а қ т а п ала алмадым, Жанған-ның жанын сақтап қала алмадым Ел зарлатқан арсыздың қылығынан Жанына жаным шошып бара алмадым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кесек атқанның бөрі де Қодарды өлтірушілер еді. Онда сенің атаң, Жиренше, сенің атаң, Оразбай, сенің атаң, Нарымбет – баршасы да бар еді. Бастығы – менің әкем. Ал осы әкелерді а қ т а й м ы н ба мен? (М.Әуезов, Қараш.). Мұкарама Хакімнің жолдастарын да, мына қазақ жігіттерінің талапты сапарын да а қ т а й сөйледі (Х.Есенжанов, Тар кезең). Елжас бойдағы кінәмшылдығын басып, Өтешті а қ т а п шықты (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). **3.** *Жақсылығына жақсылық істеу, борышын, еңбегін өтеу.* Ат берсең алты алашқа мақтар едім, Аузымда өле-өлгенше сақтар едім. Басқа ел барған жерге жайып салып, Ат берген қызмегіңді а қ т а р едім (С.Торайғыров, Танд.). Жақсы болса жалдаушы, Жалшы ұятты сақтайды. Жақсы істейді жұмысты Жалақысын а қ т а й д ы (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Қарыздар екем, Қарлыға, Не деп алам [семсерді], білмеймін. Қай қайратпен а қ т а й м ы н, Қан-

дай сертпен ырза етем, Осынша жақын досымды! (М.Әуезов, Танд.). Кейбіреу Көкетайды жақтап жүрді. Кейбіреу Ақжелекті мақтап жүрді. Ақжелек әділетті тура істеп Халықтың жақсылығын а қ т а п жүрді (Ер Қосай). **4.** *Қандай да бір атқа сәйкес болу, атын адалдау, лайық екенін көрсету.* – Рас айтасың, Раушан, бұл өзі баяғы қалмақпен соғысып, тау асуында найзасына сүйеніп өліп кеткен Жасыбай батырдың інісі екенін а қ т а д ы бұл жолы... (З.Шашкин, Сенім). Үздіксіз алға басып өрлей беру, Дағдымыз қиындықты қайтсе жеңу. Адамдық атын а қ т а п, арын сақтап, Дәстүріміз басқаға үлгі беру (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). Адам атын шықтың а қ т а п, Ел намысын қалдың сақтап! (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

Ақ [ана] сүтін ақтады. *Шешесінің бағып-қағып өсірген еңбегін, балалық парызын өтеді.* Тұтқыннан қашып шығып Төлеу бала, Қосылып партизанға кезген дала. А қ с ы т і н а қ т а м а қ қ а а н а с ы н ы ң, Ақтарға соққы берді ойран сала (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Біздің жүрегіміздегі қауіп-қатерді көтеріп, өлімді жеңетін бір жарық – а н а с ы т і н а қ т а п, туған елді – Отанымызды сүю сезімі (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

Антың [сертің] ақтады. *Айтқанын орындады, уәдесінде тұрды.* Сен берген орамал кестелі, Кірлетсем, жан сәулем, кеш мені! Кестеде жеңістің ізі бар, А н т ы м д ы а қ т а д ы сүйген жар (Қаз. әндері). Осынау қала шарқ ұрып, А қ т а д ы берсе елге с е р т. Алдынан тұрды шақырып, Ғажайып жарқын келешек (Ғ.Қайырбеков, Таулар).

Борышын [қарызын, міндетін] ақтады. *Адамның, істің, қоғамның және т.б. алдындағы өз бетінше мойнына алған немесе қоғамдық қатынаста меншіктелген талаптарды орындады, өтеді.* Мен ерсі не істеппін? Кім де болса, менің орнымда, осылай б о р ы ш ы н а қ т а р еді (З.Шашкин, Сенім). Зережан, жалғыз арызым, Достықпен а қ т а р болып Махаббаттың қ а р ы з ы н (М.Әуезов, Танд.). Қиын-қыстау кездерде Серік болған сөзбенен. М і н д е т і м д і а қ т а й ы н, Тұра тұрсын өзге өлең (О.Шипин, Шығ.).

Еңбегін ақтады. *Сізген еңбегін өтеді, қайтарды.* Талай өлең жатталды, Талай кітап оқылды. Ең б е г і м і з а қ т а л д ы, Қуантпайды ол кімді?! (М.Әлімбаев, Биікке). Ақжелек пен Ақырғай, Ең б е г і н біз а қ т а й м ы з. Төкетайдың ақ қанын, Бата берсең жоқтаймыз. Садағымыз тартамыз. Отыз ұлдан қорықпаймыз. Тауды, тасты талқан қып, Жанып тұрған

оттаймыз. Егер рұқсат берсеңіз, Қызыл судай қаптаймыз. Біз дұшпаннан қайтпаймыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сенімді [үмітті] ақтады. *Ойлаған жерден шықты.* Халықтың шын қамқоры Қамын ойлар елінің. Абыроймен *а қ т а й д ы*, Сенген елдің *с е н і м і н* (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). Адамның миын мақтадым, Адамның миын паш еттім, *С е н і м і ң д і*, Отан, *а қ т а д ы м*, Жер менен көкті дос еттім (М.Мақатаев, Шығ.). Бәрін кештің, кешпеуге де жоқ әлің, Мен бәріне бүгін қайран боламын. *А қ т а й* білдің *с е н і м і м д і* менің де, Сақтай білдің жүректердің Одағын (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *А қ т а й т ы н* не бір *ү м і т т і* Көрсетпей көгіс таңдарды, Әдейі Жайсаң жігітті Жаманға талатқандарды (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Тұзын [дәм-тұзын] ақтады. *Ержеткізіп өсірген еңбегін қайырды.* Жегенің көп шашыңнан, Қылмысың үлкен басыңнан. Халыққа тиген пайдаң жоқ, Қайтіп *т ұ з ы ң д ы* *а қ т а й с ы ң?* (Жамбыл, Шығ.). *Д ә м - т ұ з ы н* *а қ т а п* елімнің, Салайын асыр майданда. Бірімін мен де еріңнің Мені де жібер майданға (Д.Әбілев, Таңд.). Солдатпысың әлде сен, Үстіңе киген сұр қаптал. Жүрісінде бір гөп бар, Екенін ойым түйіп тұр. Әлде адал ұлымсың, Елдің *т ұ з ы н* шын *а қ т а р*. Шошынбайды қарт жаным, Жөніңді айтшы, шырағым. Алпыс екі тамырым Сені көріп иіп тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҚТА² = е т. к ә с. **1.** *Дәнді дақылды қауызынан тазарту.* Жүгері қуырмай, сөк *а қ т а м а й* жатқан үй кемде-кем (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ...Кішірек қап сәл толмайтын тарыны күріштей етіп *а қ т а п*, екшеді де, аузын кең тігіп, ерімнің үстіне жаймалай салып, тартып берді (Ғ.Орманов, Жүрек). **2.** *Ұсақ заттарды екшеу, електен өткізу.* Маған арнап тарыңды *а қ т а п* қойып, Ірімшіктен жент жасап, баптап қойып, Отырмысың дәм тартып келе ме деп, Соғымыңнан сыбаға сақтап қойып (Ә.Нілібаев, Қоңыр жел). Саф алтынды бос тастан *а қ т а п* алып, Бөсіп кетпей, көкімей, мақтаналық. Жақсы деуге жақсыны құлқы қимас, Қара ниет індеттен сақтаналық (К.Салықов, Жезкиік).

АҚТА³ = е т. **1.** *Бір орнында отыра алмау, тұрақтамай ел кезіп кету.* Жиырмаға келген соң, Жын қуалап *а қ т а д ы м*, Жиырма беске келген соң, Жақсыларды жақтадым. Отыз жасқа келген соң, Әр ісін сүйіп мақтадым (Шал ақын, Өлеңд.). Соңғы уақытта өзі қартайып, балалары ержеткен соң бұрынғы ел *а қ т а п* өлең айтқанды қойған (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Ел-елді аралап қайыр сұрау, күнін көру.*

Талайдың, жұмыс жаншып, саулығы кем, Сондықтан қайыр тілеп, *а қ т а й д ы* ел. Талайлар байдың малын қорғаймын деп, Қар астыңда қалады соққанда жел (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ашу қылды Қалқанға, Сыынады аруаққа, Диуана болып ел *а қ т а п*, Әзірленді бармаққа (Батырлар жыры). Сәлде орап, ел *а қ т а п*, Жүреді бала піштіріп, Аурулы үйде қонақтап, Емдейді оқып, үшкіріп (С.Мұқанов, Замандас.). Тозаңың анда-санда бұрқ-бұрқ етер, Сабасам бейпіл тілді екі жақтап. Күн көргелі келдің бе құрдым Арғын, Жинауға сынық малта Найманды *а қ т а п* (Біржан – Сара). **3.** *Жер-жерді шарлау, ел аралау.* Бізден басқа батырлар жұртын сақтап, Әрқайсы ойнап-күліп өзін мақтап. Не қылсаң тағдырыңа мойын сұндым, Бәледен құтылмадым дүниені *а қ т а п* (Батырлар жыры). Сонау қара шым үйлердегі жатақтардың тері илеуші, мал бағушы, сиыр сауып, піспе пісуші, ел *а қ т а п* тері жинаушы, күз шөп шабушы, отын тасушы, мал жайлаушы малайлар екенін Қорамса сонда түсінді (С.Жүнісов, Ақан сері).

АҚТА⁴ = е т. м а л ш а р. *Кестіру, тарттыру, піштіру.* Ұрашысы – дөнежін, еркегі – сәуірік, *а қ т а п* пішкені дөнен аталады (Ата салтынды аяла).

Ақта қылды. *Піштірді, кестірді.* Бірақ бұл артынан әскеріне қолы топар кісі көрсендер, әйел болса қарынын жарып, жатырын алып тастандар, еркек болса – ұстап алып, *а қ т а қ ы л ы п* жіберіндер деп жарлық шашты (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ақта өгіздей. *Піштірілген өгіздей.* Басына балақтан бит шықты өрлеп, Қыбыладан жел тұрғандай құдай үрлеп, Күрең, қурай секілді қауқайған таз, *А қ т а ө г і з д е й* адырда қалар мөңіреп (Майлықожа, Шығ.).

АҚТАБАН¹ з а т. **1.** *Қарулы, мініс ат.* Айтқанымдай сұлу болмаса, мына астымдағы бөйге *а қ т а б а н* сенікі. Егер айтқанымдай болып, сол қызға өзің маңайлай алмасаң қайтесің? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көшкенде жылқы айдаймын *А қ т а б а н м е н*. Болмайды жаман жақсы мақтағанмен (Қаз. әндері). Исатай басшы мен қосшы, Исатайдың сол күнде. *А қ т а б а н* аты астында Дулығасы басында (Махамбет, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тәжірибелі, әбден машықтанып төселген адам.* Қиссаларын жыраулардан жаттаған Айта берді жұмыстан қол тигенде. Мен болдым бір айтулы ақын *а қ т а б а н*, Қисса оқуға кірдім көрші үйлерге (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Ойкастап барып тоқтайын, Қатты кетсем қайрылмас, Мен – басы қатты *а қ т а б а н* (Қашаған Күржіманұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

АҚТАБАН² з а т. ө с. <лат. parabramis pekinensis> *Бауыры ақ тұсті табан балықтың бір түрі.* Бір жақсысы еңбегі қайтты. Ауының түбі күр емес екен. Өңкей *а қ т а б а н д а р* ұйлығып жусап тұр («Лен. жас»). Екі жігіт бір шидің жоғарғы жағынан, екіншісі орта белінен ұстап көмектеседі. Жағаға шығарып шиді жазғанда балтасап шорағай, *а қ т а б а н*, алабұға, ақшабақтар тулап жатады (С.Әсіпұлы, Аңшы баланың өңгімелері).

АҚТАБАН³ с ы н. к ө н е. *Мал-мүліксіз кедей.* Қаз еті бар қақтаған, Құланның етін сүр қылып, Мейман үшін сақтаған, Жүріңіздер, ауылға, Кедейім көрсін *а қ т а б а н* (Қамбар батыр).

Ақтабан болды. *Қатты жұтқа ұшырады, арып-ашты, табанынан таусылды.* Тер шұбырып мандайдан, Болғанда ел *а қ т а б а н*, Ауып алыс Торғайдан, Әкем Сырға тоқтаған (С.Мәуленов, Торғай).

Ақтабан шұбырынды [алқа көл сұлама]. т а р. *Жоңғар шапқыншылығына ұшырап (1723–1729 жж.) елінен, жерінен айырылған қазақ халқының тарихындағы ауыр кезең.* Әлеке ақын қазақтың баяғы *а қ т а б а н ш ұ б ы р ы н д ы* заманы тағы айналып келгендігін, азаматқа майданға барып, шепке ұсталып өлгенше, осы жерде өлудің керек екендігін сездіреді (І.Жансүгіров, Шығ.). *А қ т а б а н ш ұ б ы р ы н д ы д а н* соң Кіші жүз бен Орта жүздің бір бөлегі ресми түрде орыстың патша өкіметіне бағынды (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Жеткіз жұртқа бүгін, өткендерін, Қысын, күзін, жазы мен көктемдерін. Жадында тұтсын ұрпақ, жасырмай айт: *А қ т а б а н ш ұ б ы р ы н д ы* өткелдерін, Аруды арам жандар өпкендерін, Боз інген ботасы өлген бой жаза алмай, «Елім-ай» Аруана шөккен жерін (М.Мақатаев, Шығ.). Даланың дал-дұл болып омырауы, Ел босып боз інгендей аңырады. *А қ т а б а н ш ұ б ы р ы н д ы* Алқақолде Шайқалды қазақ ата шаңырағы... (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АҚТАБАН⁴: **ақтабан сойыл.** *Көп ұсталған, қолдың табы түскен шоқпар.* Басында кішкентай ақ елтірі тымақ, қолында ұзын, жуан ақ сапты қамшы, сол жақ қарында қайыс бүлдіргелі ұзын, жуан *а қ т а б а н с о й ы л ы* бар (С.Сейфуллин, Шығ.). Қамшысы бар білектей, Айбалтасы күректтей, *С о й ы л ы* бар *а қ т а б а н*, Бәйгесі бар баптаған, Жылқышыға сенеміз (С.Қасиманов, Сиқырлы).

АҚТАҒЫР з а т. ж е р г. *Екі қанатты, екі үзікпен жабылатын киіз үйдің шағын түрі.* *А қ т а ғ ы р* көбінесе Қазақстанның солтүстік-

шығысында малшылардың уақытша баспанасы ретінде кеңінен пайдаланылған (ҚСЭ).

АҚТАЛ з а т. з о о л. <лат. salix viminalis> *Биіктігі он бес-жиырма метр, бұтақ шоғыры жайқалып тұратын тал тұқымдасына жататын ағаш түрі.* Жастағы дәуір күн болса, Жосылар еді жауабым. Қайранға біткен *а қ т а л д а й* (Ыбырайым Құлыбайұлы // Шайыр). *А қ т а л*, Әулиеағаш – тал тұқымдасына жататын ағаш. ...Қабығы тері илеу үшін, бояуыш зат ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

АҚТАЛ= е т. с ө й л. **1.** *Әктелу, әк жағылу.* *Үй а қ т а л ы п* бітті (Ауызекі). **2.** *қ ұ қ ы қ.* *Жа-зықсыз тағылған кінәсінің алының тасталуы.* Елбасының тарих қойнауына енген 10 жыл ішінде ел мен жер тағдыры, ұлттың бұзылмас бірлігі, баянды болашағы үшін есепсіз төккен тері, еткен еңбегі артылған сенімнің *а қ т а л ғ а н ы* н даусыз дәлелдейді («Жас Алаш»). **3.** *Өзінің кінәсиздығын айтып, дәлелдеу, түсіндіру.* – Кластардың еденін жуам деп қолым тимеп еді, – деп үй сыпырушы *а қ т а л а* сөйлеп, өз кінәсын өтедек болып, дереу іске кірісті (М.Иманжанов, Менің махабб.). Алдында құлдық ұрып, *а қ т а л м а й м ы н*, Астында аяғыңның тапталмаймын. Біраз күн сені есімнен шығарды рас, Жаныма батқан дертім, батқан қайғым (М.Мақатаев, Шығ.). Маған тіпті керегі жоқ мақтаудың. Әсіресе *а қ т а л у д ы н*, Ақтаудың! Орны бөлек сүйсінудің, Сүюдің. Орны бөлек жақсы жырды жаттаудың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Іздедім, іздесем де таба алмадым, Табам деп өзімді өзім неге алдадым. Адамның адам аты *а қ т а л м а й д ы*, Бейнет қыл, бар білгенім соны аңғардым (С.Торайғыров, Шығ.). **4.** *Арман, тілегі, күткені орындалып, еңбегінің өтелуі.* Өле-өлгенше бала деп, Ананың соғар жүрегі. Ақ сүтін емген бала көп, *А қ т а л с а* ана тілегі (М.Хакімжанова, Жыр асуы). *А қ т а л ы п* арман, тілегі, Алысқа ана жол тартты. Үмітпен жүрген бір өмір Тірлігін үнсіз тоқтатты (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Кеткендей едім-ау мен көк түбіне, Жеткендей едім-ау мен жоқ түбіне, *А қ т а л д ы* ақ мұратың, о, Туған Жер, Сағаты оралудың соқты міне (Т.Айбергенов, Мен саған.). Мен сенен көргенім жоқ қапалық күн, Қасиетті адамдардан хат алып-пын. *А қ т а л ы п* ескі еңбегім, жаңа еңбегім, Мен сенде «Халық ақыны» атаныпшын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

АҚТАЛУ *Ақтал етістігінің қимыл атауы.*

1. *Өзінің кінәсіз санайтынын дәлелдеу, айыбы жоқтығын түсіндіру.* Өсек байланған адамның ақ-қарасын жете тексеріп, қара болса кінәсін мойнына аударып, нахақ болса *а қ т а л у ы*

үшін дәлелін көрсетуге жол беру әділдіктің басып тұрған маңдайы (М.Дулатов, Шығ.). Бойындағы өдеп пенен тәрбие, Абай достығына арналған адал жар жүрегі және өзінің өнді сондай сүйетіндігі – бұған ешбір *а қ т а л у* сөз айтуға рұқсат бермегендей еді (М.Әуезов, Шығ.). Өлген мал үшін жауап бергенде өз басына келетін айыпты ең болмаса ауыр жағынан алмай, *а қ т а л у ғ а*, дауласуға, [түптің түбінде] айтысуға боларлық жеңіл жағынан мойындауды оңайырақ көрген (М.Әуезов, Шығ.). **2. Өтелу, құны қайтарылу.** Қарттардың қазақ мәдениетіне қолқабыс еткен еңбектері *а қ т а л у* үшін (олардың еңбектері – ескі сөздері) бастырылып, таратылатындығына білім ордасы өзі кепілдік берсін (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Қандай да бір атқа, жұктелген міндетке, талапқа лайықталу.** Атағыңыз *а қ т а л у* үшін де көмекшілікке қарыздарсыз (М.Әуезов, Шығ.).

АҚТАЛУШЫ з а т. з а ң. *Сот талқылауы бойынша ісіне қатысты ақталу үкімі шығарылған жауапқа тартылушы.* Іс бойынша басты соттың талқылауы тағайындалған айыпталушы, сотталушы өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған айыпталушы сотталған адам, өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған айыптаушы *а қ т а л у ш ы* деп аталады (Заң термин. анықт. сөздігі).

АҚТАМАҚ; ақтамақ гүл. ө с. <лат. philadelphus schrenkii> *Тасжарған тұқымдасына жататын, әсемдік үшін өсірілетін гүлді өсімдік; ақ жұпар.* *А қ т а м а қ ғ ү л і* парфюмерия өнеркәсібінде пайдаланылады (ҚСЭ).

АҚТАМЫР з а т. а н а т. *Сарысу тамырлары (лимфа тамыры).* Сары су миға кеп; *А қ т а м ы р* жақтан, Сала ма деп қорқамын Аяғыңа ашылмас қапқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ішек-қарындағы ұйқы, шажырқай, айналшық яғни тыныс бездері, бүйректің *а қ т а м ы р ы*, асықты жіліктің айдар егіндігі және жамбас шұңқырындағы ақтамырлар (шыбық) алынуға тиіс (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

АҚТАН¹= е т. с ө й л. *Ақталу.* Ағат сөз айтып қалса ағайынға, Жұтынып жұрт алдында *а қ т а н б а й д ы* («Қаз. әдеб.»).

АҚТАН²: ақтан болды. Белгілі, әйгілі болды. Алмаған жауың қоймадың, Алсаңдағы тоймадың. *А қ т а н б о л д ы* күніңіз, Ғаршы менен күрсінге (М.Дулатов, Шығ.).

АҚТАНДАҚ з а т. м е д. <лат. vitiligo> **1. Бетке не басқа да дене бөліктеріне ала-ала боп түсетін тері ауруы.** Осы уақытқа дейін теріге түсетін *а қ т а ң д а қ т а р д ы* кетіруге, емдеуге келмейді деген ұғымдар туып, емдегенде де басқа дәрілердің күші әлсіз болып келді

(С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Бұлар – судың жылы болуын қалайды, су салқындаса, жүзбеқанаттары қусырылып, денесінде *а қ т а ң д а қ т а р* пайда болады, сөйтіп ауруға ұшырайды (Қ.Қайымов, Су асты.). **2. Қоңыр, қара т.б. түске ойдым-ойдым, теңбіл-теңбіл ақ араласқан түс атауы.** Төрге төселген... қара ала сырмақтың үстінде... *а қ т а ң д а қ* кер құба арқардың терісі жатыр (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). **3. Таң атып келе жатқандағы немесе күн батып бара жатқан кездегі бозарыңқы шақ.** Көтерді *а қ т а ң д а қ т ы* таңы құрғыр, Көлдегі құс оянды, басталды жыр. – Жігітжан, көзге түспей үйге бар деп, Бүркеніп Дәләпыраз қасында тұр (И.Байзақов, Таңд.). ...Өздері ілгері жылжиын десе, жаудың алдыңғы бекініс ұялары тым жақын және естілген дыбысқа қарағанда ояу сияқты, аспанның батыс жақ жиегіндегі көмескі *а қ т а ң д а қ т а н* блиндаж бен блиндаждың арасында ор арқылы еңкеңдеп жүтіргендердің бастары да қараңдап көрініп қалады (С.Мұқанов, Аспаз). **4. т а р. Белгісіз, ұмыт болған қандай да бір саяси, тарихи себептермен зерттелмей қалған қоғамның тарихындағы кезең, құбылыс және т.б.** Осы «*а қ т а ң д а қ т ы ң*» орнын толтыру үшін біз мүмкіндігінше қазақ халық әдебиеті мазмұнын баяндай отырып, жіктеп-жіліктеп, сондай-ақ үлгілері мен бұлақ көздерін көрсете отырып, барынша сығымбалаған түрде оның ықшам очеркін жазып шығуды мақсат тұтып отырмыз (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Бақытың еңбекпенен тапқан наның. Көрмегей тағдырдың бұл *а қ т а ң д а ғ ы н*. Артық деп бір машина, Бір коттеджім ешқашан ешбір жерде мақтанбағын (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалан).

АҚТАНДАҚТАН= е т. **1. Теңбілдену, бозару.** Бүркіттің тепкі тырнағының түбінде тізесіне шейін тыртық болып біткен, *а қ т а ң д а қ т а н ы н* тұрған сирағын көрді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы). **2. Таңның бозарып атып келе жатуы.** *А қ т а ң д а қ т а н ы н* таң да келді, таңмен бірге Батыс Сібірдегі заводқа біз де келдік (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

АҚТАҢКЕР с ы н. *Жылқының таңындағы ақшыл белгімен байланысты қалыптасқан түс.* Әзімбайдың *а қ т а ң к е р* атын Базаралының артында келе жатқан жігіттер іліп алып кеткен екен (М.Әуезов, Абай жолы).

Ақтаңгер шебер. *Майталман ұста, қолынан өнері тамған адам.* Мен әр жерде сақталған қыл қобыз жайлы, оның *а қ т а ң ғ е р ш е б е р л е р і* туралы, олардың орындауында бүгінге жеткен күйлерді жиып, насихаттап жүрмін («Егемен Қазақстан»).

АҚТАҢЛАҚ з а т. с ө й л. *Ақтаңдақ.* Кейбір шақта *а қ т а ң л а қ* арқар тобы жосып өтеді (М.Әуезов, Танд.). Баратын жеріміз жырақтау еді, түн қысқа, көз шырымын ала сала тұрғанымызша *а қ т а ң л а қ т а* белгі берді (Х.Әбішұлы, Аспан сыры).

АҚТАР = е т. 1. *Бір нәрсенің ішін түгел ашыт қарау, бір нәрсені іздеу.* Қоспанның азығы таусылды. Бүгін таңертең қоржынын *а қ т а р ғ а н д а* қатып қалған тоқаш пен орган жіліктің басы ғана табылды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Іздедім Қызық кітапты, Лайық көрсең бергелі. *А қ т а р д ы м* күллі шкафты, Қалаулы тұрған төрдегі (Ф.Орманов, Танд.). 2. *Қопару, қазу.* Отырған кісілер үрпісе түрегелді. Ойбай, мырза, айта көрмеңіз, өлген кісі тіріледі деп көр *а қ т а р ғ а н* не сұмдық, – деді (Ы.Алтынсарин, Танд.). Көрге қойма көміпті, Оны қойшы көріпті. Қабір қазды, *а қ т а р д ы*, Алынды тең, түйіншек (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Таулардың қойнын *а қ т а р ы н*, Тағы да кенді табамыз. Жадағай жатқан далаға, Жағалай шамды жағамыз (О.Шипин, Өмір өрнегі). Қайдан табам халықтың шын баласын, Суын сүзіп *а қ т а р с а м* тау, даласын?! Көкті кезіп ұшсаң да бір таба алмай. Арманда боп өзирге сандаласың (С.Торайғыров, Алаш ұраны). 3. *Кітап, дәптер, альбом және т.б. қағаздардың ішін, арасын ашу.* Стол үстіндегі науқастардың ауру тарихы жазылған делоны сестра қолына алып, *а қ т а р а* бастады (З.Шашкин, Өмір.). Қолыма аузын аштым, кілтін алып, Ішіне қарай бердім назар салып. Ішінде кітап та бар, қағаз да бар, Тексердім бастан-аяқ көп *а қ т а р ы н* (Үш ғасыр.). Берік құралдармен қаруланып, қауіпсіз болған Баранов жайымен отырып, күнделік жазылған дәптерді *а қ т а р ы н* еді (Ә.Әбішев, Замана.). Жыл келді ғажайып бір ақ таңымен, Бақ таңымен, ақ ұлпа ақ қарымен. Көркем екен, мынау жыл көрікті екен, Парағын жылнаманың *а қ т а р ы н* ем. Дүние, тойлайды екен шаттанып ел (М.Мақатаев, Шығ.). 4. *Ыдыстың ішіндегі нәрсені төгу, төңкере салу, қотару.* Қарақатын балықтан қайтқан күйеуін танып, тезірек от жағып жібермек болды, оттық іздеп жанталасып жүріп жолда тұрған қара құманды қағып кетті де, лак еткізіп суын *а қ т а р ы н* алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Арындап жатқан теңізді *А қ т а р ы н* құям теңізге (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қазина еңгезердей қызыл сиырды нұсқап, кейде қарап тұрып-ақ тулап кететіні бар, абай отырмасаң, сүтінді *а қ т а р ы н*, өзінді майып етеді (Қ.Қамбаров, Алтай аясы). Асаубай кружкадағыны аузына *а қ т а р а* салды

да, қайтадан дөңгелене бастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). 5. а у ы с. *Біреудің ойындағысын аңғару, білу.* Жастай бірге өскен бөлесінің ой дүниесінің қатпар-қатпарын *а қ т а р ы н*, болжап отырған Нұрлан біресе көзімен оқ атып, біресе кірпідей жиырылып, сұстанып ұнатпағанын Нұрқатқа жеткізгісі келеді (З.Шашкин, Сенім). Ол Мәмбеттің білімін, шенін *а қ т а р м а қ* боп: – Қандай училище бітірдіңіз? Званиеніз қандай? – деп сұрады орысша (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 6. а у ы с. *Іштегі мұң-зарын, жан-күйін сыртқа шығару, айту.* Әзімханның сөзін тыңдап болып, Гүлия да Әзімханға іштегі бар сырын, бар жасырын мұңдарын *а қ т а р ы н*, әндеткен әдемі дауысын сызылтып отырды (С.Сейфуллин, Шығ.). Амандасқаннан кейін-ақ Күлшан ішке сыймай кеткен қайғы-мұңын ашық сөйлесетін қайнағасына *а қ т а р а* бастады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Өткізіп гастролін бір апталық, Дауыл тұр көңілінен күй *а қ т а р ы н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Адамның адал ісін арам етер Ұялмас ардан кеткен зұлымдылар. Кей адам көзге былай, сыртқа былай, Жоқ емес іш *а қ т а р а* р жырындылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Аудара қарап, ақтара тексерді. *Анық-қанығына жетті.* Аудандық комиссия спискені *а у д а р а қ а р а п*, *а қ т а р а т е к с е р м е й* «аңқаулық» қылып, «бекітілсін» деп қаулыны қайқайта салыпты. Сонымен Сыздықтар конфискеlep жата беріпті (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Сыр ақтарды. *Шынын айтты, көңілдегісін білдірді.* Толқыны жардан құлап, аунап тұрып, Сұңқылдап жатыр бұлақ *с ы р а қ т а р ы н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ой тереңіне үңіліп, түкпірінде жатқан ең асыл *с ы р ы н а қ т а р ғ ы с ы* келеді. Бірақ адам сезімін айнытпай жеткізу дүниенің азабы екен (Т.Ахтанов, Дала сыры). Өзіңе өзің оңаша *с ы р а қ т а р ы н*, Отырасың бір дөңге жырақ барып. Жан-жағыңа қарайсың, жаратылыс Бәз-баяғы міндетін тұр атқарып (М.Мақатаев, Шығ.).

Ішек-қарнын [іші-қарнын] ақтарды. *Бар сырын жайып салды деген мағынада.* Көне көңілінің ішін жарып, шер тарқатып, қырындысын қалдырмай *і ш е к-қ а р н ы н а қ т а р ы н* отырғанда мыналардың күлгені Ырайға ауыр тиді (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АҚТАРҒЫШ с ы н. 1. *Ашыт қарайтын, қопарғыш.* Тау қойнауын *а қ т а р ғ ы ш*, Орта бойлы дембелше. Дәріменен тас жарғыш, Сонда келді мергенше (Ақын жырлары). 2. а у ы с. *Шынын жасырмай барын жайып салатын (адам).* Сыр *а қ т а р ғ ы ш* болма, сыр сақтағыш бол (Мақал).

АҚТАРҒЫШТА = е т. 1. *Қайта-қайта аударып-төңкеру.* Әжем қобдишасын *а қ т а р ғ ы ш т а й* берді (Ауызекі). 2. а у ы с. *Тергіштеу, терген қазбалау.* Оның қараңғыда қазандықтың мойнын сипалағанын, сылдыр еткізіп сіреңке алғанын Ораз анық есітті: «Бұл кім?» деген сұрақты жан-жақтан *а қ т а р ғ ы ш т а н*, бірақ жауабын таппай, ол орнына қайта қисайып, енді тек құлағын ғана тосты (Х.Есенжанов, Тар кезен).

АҚТАРМАЛА = е т. м а л ш а р. *Мал сойғанда ішін жарып, ішек-қарнын, өкпе-бауырын бөліп алу.* Жиырма шақты жігіт биелерді *а қ т а р м а л а* п сойып жатқанда, Ұлжан тағы бір топ жігіттерді алып, жиырма қойдың он шақтысын Қазбаланың жағасына апарып, өр жерде қалың-қалың от жаққызып, үйіткізіп жатты (М.Әуезов, Абай жолы). Бақтұғыл тезірек *а қ т а р м а л а* п, арқардың ішек-қарнын алып тастап, етін бұзбастан, белінен бір опырып терісіне орап, жирен атқа зорға дегенде көтеріп артты (М.Әуезов, Қараш.).

АҚТАРМАЛАТ = е т. *Ішін түгел шығартып, бөліп алғызу.* Қарауылы мол, қалтарыс қойны көп далаға келіп орныққан соң, бағланды *а қ т а р м а л а т ы* п сойғызып жіберіп, етін асқызып тастап, Бақтығұл өзі тау басына қарауылға шығып отырды (М.Әуезов, Қараш.).

АҚТАРТ = е т. *Іші-сыртын түгел қарап сыртқа шығарту.* ...Қоржынды апама айтсаңдар, *а қ т а р т а* береді ғой, – деді Айша (С.Сейфуллин, Шығ.). Сұлудың сыр-сипаты ішке кіріп, Жүректің түкпірінен сыр *а қ т а р т т ы* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АҚТАРУ *Ақтар етістігінің қимыл атауы; қопару.* Олар үздіксіз қызмет атқарып, балқыған темірді кезекпен *а қ т а р у* д а н күн тәулігіне тынбайды (С.Мұқанов, Есею жыл.). *А қ т а р у ғ а* жер қойнын Арнап соққан кетпен бар. Кетпен алып қолына Мұратына жеткен бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АҚТАРЫ з а т. ө с. *Тарының ерте пісетін түрі.* *А қ т а р ы н ы ң* басы шоқпардай, қылдырықтай мойны қармақша иіліп, соншама салмақты өзер көтеріп тұр, көдімгідей ауырсына-тын сияқты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ақтөбенің *а қ т а р ы с ы н а* баратын түйекеш-керуендер ертең таң сәріден жүрмек. Соған дейін керуенге қосатын түйені жеткізіп, жазы салып, нокта кигізіп даярлау керек (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *А қ т а р ы н ы ң* қомақты ата бас келдігін алып, оны қолмен үгітті (Х.Мұстафин, Ақтары.). Баданадай *а қ т а р ы н ы* шуалға толтырып, арбаға тиет салып жатқандар да бар (Ғ.Сланов, Жанартау).

АҚТАРЫЛ = е т. 1. *Ішіндегі заттың, судың т.б. лақ етіп, қотарыла төгілуі; шашылуы.* Сандық *а қ т а р ы л ы* п, бұйымның бәрі кеңсе ішіне ілініп жатыр (Б.Майлин, Танд.). 2. *Аударыстырылу, қопарылу.* Киімнің сыртынан жамбасқа жақын тігілетін қалта. Резо қалтаға қол салды, қол салғанда мол салды, іш қалта, тыс қалта, ұры қалта, жамбас қалта, төс қалта түгел *а қ т а р ы л д ы* (Ө.Тарази, Басынан Қаратаудың.). 3. а у ы с. *Іштегі ойдың түгел сыртқа шығарылуы.* Алаулаймыз шығыстың ақ таңындай, Кезіміз жоқ жататын *а қ т а р ы л м а й*, Сол аралға, арман не, жетіп өлсек, Тек жете алмай қайтудан сақта, Құдай! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әнге бас, Кенен ақын, ал домбыра, Көкейден *а қ т а р ы л ғ а н* сөзді құра. Көз көріп, құлақ естіп, бастан өткен. Тарихи оқиғаның бірін жырла. Көп көрген шежіре қарт, өңгіменді айт, Келешек ұрпағына қалсын мұра (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Абыройы ақтарылды. *Абыройы төгілді, абыройдан айырылды.* Оны осы топтың ішінде болған жас-кәрі, тентек-момынның бәрі де ұқты. Ұсынса қол жеткісіз бәйтеректей болып тұрған зор кеуделі төкаппар пішінді, жат сырлы ұлық бүгін жалпайып жерге түсіп, *а б ы р о й ы а қ т а р ы л ы* п, жүні жығылып қалғандай болды (М.Әуезов, Шығ.).

Ағынан ақтарылды. *Бар шынын жасырмай айтты.* *А ғ ы н а н а қ т а р ы л ы* п сыр айтылды, Екі достың арасында жыр айтылды; Сенімі серік болды бір-біріне, Жүздерінде туысқандық шырай тұрды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сол күні *а ғ ы н а н а қ т а р ы л ғ а н* көл-көсір көңіл, қамқор пейілін айтсаңызшы... Біз, лапылдап жатқан отты қаумалай отырған үш-төрт бала, Зәкеңнің жауынды күні оқыстан ашылған аялы алақанына әрі таңдандық, әрі аң-таң қалдық (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Ақтарыла қуанды. *Есі шығып қуанды, мәз-мәйрам болды.* Неткен бақытты жігіт. Күн шалып, жел қаққан өңінде көлеңке жоқ. Сәл нәрсеге қалтқысыз *а қ т а р ы л а қ у а н а д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры). *А қ т а р ы л а* анамыз *қ у а н б а д ы*, Семе берді, күн сайын қуандады. Есінде ме, біз емген ақ бұлақтар, Біржолата тартылып суалғаны? (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақтарылып сөйледі [айтты]. *Еркін, көсіле сөйледі.* Бала жастан бітті өнер сүйегіне, Берді қанша керемет күй еліне?! Ол тартқанда *с ө й л е й д і а қ т а р ы л ы* п, Домбыраның шаңағы, тиегі де (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Бөрібек өзін жоғары ұстау маңғаздану дегеннен ырымға жоқ, аңқылдап, *а қ т а р ы л а с ө й л е й д і* (Т.Нұр-

тазин, Адам.). Бірі ұмытса, бірі салып жадына, Келеді айттып ақтарылып ағыла... Артқа тастап талай орман-қыстақты, Бір селоға кіргізді әкеп тағы да (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Аталы сөз аузынан ақтарылды. *Үлгілі, өнегелі өсиет сөз айтылды. Аталы сөз аузынан ақтарылған,* Бабаларым шашында ақ қары бар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ішек-қарны ақтарылды. *Қарны жарылды.* Тебіне шыңғырып қап, ішек-қарны жерге ақтарылған құнан жығыла бергенде ғана есімді жинаппын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Қой тас-тұйнақтай, бір уыс боп бала маңына үйірілген, үркіп, елегізген. Он қадамдай жерде ішек-қарны ақтарылған қара қошқар (З.Шашкин, Өмір.). Жерошақ басында ішек-қарны ақтарылып қалған семіз бағлан да жоқ, ауыл төріндегі үйден күмпілдеген саба дауыс та естілмейді (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

АҚТАРЫЛҒЫШ с ы н. *Аңқылдақ, аңғал, барын айта салатын.* Көптен бері тілеген арманы осы болғандықтан, бар қолқасын бір-ақ алған кісідей мәз Бақтығұл мырза кедейдің ақтарылғыш мінезіне ауысты (М.Әуезов, Қараш.).

АҚТАРЫЛУ *Ақтарыл етістігінің қимыл атауы; ашу, ой-сырдың сыртқа шығарылуы.* Үйіне келгенше Сақыпты қысқан ашу Мәткені көрген жерде ақтарылуының да себебі бар-ды (К.Оразалин, Ақ жазық).

АҚТАРЫП-ТӨҢКЕР= е т. 1. *Астын-үстіне шығарып, түк қоймай түгел қарау.* ≈ Сандықты ақтарып-төңкерді. 2. а у ы с. *Өткен-кеткенді тексеру, анықтау.* Әсіресе қазір Қазақстан жазушыларының бірінші съезі қарсаңында неміз бар, неміз жоқ, соларды бір ақтарып-төңкеріп алып, есеп айырмағымыз жөн («Қаз. әдеб.»).

АҚТАРЫС= е т. 1. *Аударыстыру, іздестіру.* Қараторы келген жас қана әйел болыспен қатар отырып, үстел үстіндегі қағазды ақтарысып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. *Іштегі ойларын айтысты, сырласты.* Айлы түнде жүрек сырын ақтарысқан аяулы ғашықтар, таң жұлдызы саған елжірей қарайтын (С.Сейітов, Жылдар.).

АҚТАРЫСТЫР= е т. *Аударыстыру, сапырыстыру, іздестіру.* Қасқырлар келсе, біздің ізімізбен осы жыпырлаған шомелелердің барлығын ақтарыстырып қарайды (Қаз. ертер.).

АҚТАС з а т. ж е р г. **Әк.** Шелектегі ақтас татың үстіне суды құйып жібергенде, бұрқылдап, қайнай жөнелді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТАС= е т. *Сөйлесіп ақталысу, ашылысу.* Тәуба қыл, хаталыққа ғапу өтін, Андаусыз ашулансаң сөйлеп ақтас. Жеңеше, тату болып төсекке кір, Білгенге біраз сөзім болар жақтас, Жатып тұр ренжусіз төсегіне, Дүшпанның күлкі болма өсегіне (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АҚТАСПА з а т. ө с. <лат. astragalus brachypus> *Бұршақ тұқымдасы, таспа туысына жататын өсімдік түрі.* Құрай жерге жабысқан, Жатаған қаңбақ, ақтаспа. Көз тартатын алыстан, Шөп атаулы жоқ басқа (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар). Жер бауырлап өсетін Ақтаспа мен ақшешек. Қыста керек неғұрлым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ақтаспа өзен жағалауларын бекітіп, құм тоқтату үшін де өсіріледі (ҚҰЭ). Жер-көк сұрғылттанып, ақтаспа, алабота, теріскен өскен аласа төбелерге жаппақ қар жамбасы ауыратындай жайлап қонып жатыр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

АҚТАСПАШӨП з а т. ө с. <лат. astragalus cognatus> *Бұршақ тұқымдасы, таспа туысына жататын шөптесін өсімдік түрі.* ≈ Ақтаспа шөпті ауылшаруашылығында пайдалану.

АҚТАТ¹ = е т. *Ағартқызу, әктету.* Строгов бес қораның бар қуысын түгелімен ақтаттып, жыртқық есік-терезе, тесік жабыншы болса, соның бәрін бітеп, бүтіндеп әзірлетті (М.Әуезов, Таңд.).

АҚТАТ² = е т. *Пішірту, кестірту.* Айналайын Тарланым, Сен құлында емдің, тайда емдің, Құнан жаста арда емдің... Бес жасыңа келгенде, Белдің қызығын көрсін деп, Бес бедеуге салдырдым. Алты жаста ақтаттым (Ер Тарғын). Алты жаста ақтаттым, Аттай мұрның тонаттым, Алшақтатып ойнаттым, Арпа-бидай асаттым (Батырлар жыры).

АҚТАТУ *Ақтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үйді ақтату.

АҚТАТЫР з а т. *Жазық сазды жер.* Бидайықты ақтатыр, Ақты, бозды, қой жатыр Тіктен шауып қалаға, Қоблекем келе бұл жатыр (Қобыланды батыр).

АҚТАУ *Ақта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Үйді әктеу, тазарту.* Үйін ақтауға, үй айналасына ағаш отырғызуға, қоқтық салатын жәшік қоюға тиіс («Мәдениет және тұрмыс»). 2. а у ы с. *Жақтау, дұрыс деп танып қолдау.* «Нәрсені түске енгенде көрдік, Соларды тапқан – ғылым» дейміз жаман. «Ғылым» деп нені үйрендік біздер жаста, Айтқаным бекер болса, алмай таста! Табылар ақтатты да, боқтайтын да, Сөз емес арнап жазған дос пен

қасқа... (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** *Өзін кінәсіз деп көрсету, кір жуытпау, өз кемшілік, кінәсін жасырып, шәк келтірмеу.* Өзін-өзі *а қ т а у ғ а* Бейім жүрген адамдардан Қағас, қашық тұрсадағы даңққа Өз қылығын соттай алар адамдар Пайдалырақ халыққа (М.Шаханов, Ғасырлар.). Маған тіпті керегі жоқ мақтаудың. Әсіресе ақталудың, *А қ т а у д ы ң!* (Орны бөлек сүйсінудің, Сүюдің. Орны бөлек жақсы жырды жаттаудың!) (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **4.** *қ ұ қ ы қ. Қылмыс уақиғасы айқындалмаған, сотталушының әрекетінде қылмысты құрайтын нышандар болмаған немесе оның қылмыс істеуге қатысқандығы дәлелденбеген кезде шығарылатын сот үкімі. А қ т а у үкімінің сипаттамалы, дәлелді және қорытынды бөлігіне қатысты талаптар осы Кодекстің 381, 382 баптарында көзделген* (ҚҰӘ).

Парызын [борышын, сенімін, үмітін] ақтау. *Артылған талап, жүктелген міндеттерді өтеу, орындау. А қ т а у ғ а п а р ы з ы м д ы* домбыра алдым, Ойланып шырмауықтай он бұралдым, Жан Жаке, қартайсам да жырым ширақ, Басыма саған біткен қонды бағың (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Әке болу – табиғат заңы, әкелік *б о р ы ш ы н а қ т а у* – адамшылық заңы (Ф.Мұстафин, Өмір не өлім).

АҚТАУҚАЛАҚАЙ з а т. ө с. <лат. *lamium album*> *Қалақайлар тұқымдасы тауқалақайлар туысына жататын өсімдік түрі. ≈ А қ т а у қ а л а қ а й д ы ң* өсу аймағы.

АҚТАУШЫ з а т. 1. с ө й л. *Әктеуші, үйді ағартушы.* Үй ішінің жарлары да қоңырқай, *а қ т а у ш ы* қолды аңсап тұрғандай: күтуші Алтынай қолы бос емес, жұмыстан үйіне кеп сүріне жығылады (Ф.Сланов, Асау арна). **2.** *Жақтаушы, сөзін сөйлеуші.* Бұл күнде сұмды қорғап *а қ т а у ш ы л а р*, Сансыз көп жағынушы, жақтаушылар (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Көне тарихқа жүгінсек, бұл көшенің ежелден сауда көшесі болып келе жатқанын білуге болады. Жолдың қақ ортасындағы сауда орталығының салынуын жақтаушылар мен *а қ т а у ш ы л а р д ы ң* қолдарына дәлел етіп ұстайтын тулары да сол – Жібек жолы көшесінің ежелден сауда орталығы болатындығы («Егемен Қазақстан»). **3.** з а ң. *Қорғаушы, адвокат.* Бір он жыл! Күбірледім келіскендей, *А қ т а у ш ы м* бас изеді теріс демей. Ентіге кірді ақ шешей, көзір маған Көрінді ол құтқарушы періштедей (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

Сенімін [үмітін, ойын] ақтаушы. *Діттеген жерінен шыққан, міндетін орындаған адам. Мен сүйемін баланы Атаның о й ы н а қ т а у ш ы*

(С.Керімбеков, Еңбек-ата). Адам баланы асырап, тәрбиелегенде үмітімді, *с е н і м і м д і а қ т а у ш ы м* болса дейді («Қаз. әдеб.»).

АҚТАЯҚ¹ з а т. к ө н е. *Ханның, патшаның шабарманы.* Ертеңіне ханның *а қ т а я қ т а р ы* бұлардың үстінен шығып, ұстап алып, қыз бен жігітті ханға мәлім қылыпты (Қаз. ертег.). ...Мен бір ғаріп баламын, Бір сапарға барамын: Жол үстінде әйелмен Сөйлессем болар кесірді, Жетіп келді әскерге *А қ т а я ғ ы* патшаның Келменбетке кез келді (Қамбар батыр). Наһиттен үйленген соң Әптин туды, Ілетін лашындай қаз бен құды. Зұһакқа ер жеткен соң *а қ т а я қ* боп, Кеші-күн қылып қызмет белді буды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АҚТАЯҚ² з а т. ж е р ғ. *Мұрап.* Баяғыда біздің ел су бөгеі, аяқ егін (суармалы егін) салғанда, мен *а қ т а я қ* болып істедім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТАЯҚ³ з а т. к ө с. *Балықты аудан сүзіп алатын құрал, сүзекі, сүзгі. ≈ А қ т а я қ т ы* алды.

АҚТАЯУ з а т. к ө с. *Ақтаяқ*³ (балықты аудан сүзіп алатын құрал). Бұрын балықшылар аудан балықты сүзіп алатын жабайы құралды *а қ т а я у* дейтін. Қазір колхоздарда *а қ т а я у* қолданылмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТЕРЕК з а т. ө с. <лат. *populus alba*> *Талдар тұқымдасы, терек туысына жататын қабығы ақшыл өсімдік. Ал қасында жасқанып алтын Айды, Сыр шерткендей елдіктің даңқы жайлы, А қ т е р е к* пен ақ қайың арасынан Бейсен ата күмбезі жарқырайды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ерсілі-қарсылы көсіле құлаған *а қ т е р е к т е р д і ң* күміс жапырақтары әлі дір қағып жатыр (Ф.Мүсірепов, Танд. шығ.). Бұлақ бойында бытқыл-бытқыл құба тал өскен; ара-арасында зәулім *а қ т е р е к т е р* бой созады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Сол диірменге келетін судың бойында діңгегі жуан, сұңғақ бір *а қ т е р е к* өсіп тұрушы еді (С.Бақбергенов, Кентау).

АҚТИН з а т. з о о л. <лат. *siurus vulgaris*> *Сусарлықтар тұқымдасына жататын терісі құнды жыртықш аң, ақ тұсті тышқан.* Бүкір торының беліне шоқиған жұдырықтай Тәукенің де қанжығасы құр емес: қақпан басып бір қарсақ, қазып екі *а қ т и і н*, бір сасық күзен алған (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Ойға өріс таппаған, тілге – дерек, Ойнақы жырым менің кімге керек? Тулайды тұтқындалған *а қ т и і н д е й*, Шығыршықты айналып шыр көбелек (М.Мақатаев, Шығ.). Сонымен бірге, бұл жерлер – әрқилы жануарлардың – бұғы, киік, арқар, тау-

ешкі, *а қ т и і н*, түлкі, аю, суыр, құндыз, ондатр, тағы басқалардың мекені (Н.Баяндин, Атамекең).

АҚТОҒАН з а т. *Қатты тасыған өзен суынан бөлініп қалған, бірақ тасқын қайтса да, өзенмен арасы қосылып жататын қобы су*. Ауан, ауан, ауан су Ауандап үлкен балық жүзген су Қаража, қобан қанды су, *А қ т о ғ а н* бодан жанды су (Батырлар жыры).

АҚТОҚАЛ з а т. ө с. *Арпа, бидайдың қылтансыз түрі*. Адамға қатысты шөптер: ақкелін, *а қ т о қ а л*, балыққоз, балажапырақ, көріқыз, келінбармақ, кемпіршөп, қарақыз, қызсаумалдық, қазтандай, нарқыз, сұлушаш, танакөз, шолпанкебіс («Егемен Қазақстан»).

АҚТОН з а т. с ө й л. *Бидайдың қабығы, қауызы*. Бидай *а қ т о н ы н а н* әлі айырылып болмаған екен (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТОПАЛАҢ з а т. в е т. <enterotoxemia> *Көктемде және күзде ұсақ малда кездесетін жұқпалы ауру*. *А қ т о п а л а ң* 1910 жылдан белгілі (ҚҰЭ). *А қ т о п а л а ң* ауруының өрбуіне көктемде көк шөптен іштің кебуі және ішектегі таспа құрттар әсер етеді (ҚҰЭ).

АҚТОРТА з а т. ж е р г. **1. Аққайраң**. *А қ т о р т а* деп ақтабақты айтады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). **2.** а у ы с. *Денесі ақ, сұлу әйел*. Ішінен ақ пәуеске көресің тек бұлқынған *а қ т о р т а н ы ң* денесін тек. Жебенің суылдаған желі еседі. Атылған адырнаны кере сілтеп... (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

АҚТҮЙҒЫН з а т. з о о л. <лат. falco peregrinus> *Қаршыға тұқымдасына жататын алғыр, жсыртқыш құс*. Алғырлық қасиетіне байланысты *а қ т ү й ғ ы н д ы* адам қолға үйретіп, құс аулауға пайдаланады (КСЭ). *А қ т ү й ғ ы н* құс қолымда зыр қақты ма, Басып-басып алайын «Бірғақтыма». Бозбала, саған айтар өсиетім: Жақын жүр әлпештеген ардақтыға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Астыма жорға мінігзді. Үстіме торқа кигізді, Оқытып білім білгізді, Қызық дәурен сүргізді. *А қ т ү й ғ ы н* беріп қолыма, Көлінен аққу ілгізді. Бай мен ханның баласы Бөрімен бірге жүргізді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

АҚТҮЙҒЫНДАЙ с ы н. *Ақтүйгын сияқты, ақтүйгын тәрізді*. Лепіріп жүрек, Бейне тас түлек. *А қ т ү й ғ ы н д а й*, Аспанда шүйгін, Қалықтап, жүйткіп (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жекелеген дұшпанға *а қ т ү й ғ ы н д а й* құнтіды. Қыз назымға таласып, Екі батыр соғысты (Батырлар жыры).

АҚТҮМСЫҚ: **ақтұмсық қарға**. з о о л. <лат. corvus frugilegus> *Торғайлар отрядының қарға тұқымдасына жататын құс*. *А қ т ү м с ы қ қ а р ғ а л а р* сай-салалы, ойлы-қырлы суы

бар, аз да болса ағаш тәрізді өсімдіктері бар жерлерде мекендейді (Р.Әлімбаев., Құстар.). *А қ т ү м с ы қ қ а р ғ а л а р* ауылшаруашылығына пайда келтірумен бірге дөңді дақылдардың жаңадан өсіп келе жатқан өсінділеріне, әсіресе, жүгері дақылына, сонымен қатар бау-бақшаларға және отырғызылған ағаштардың тұқымдарын қазып жеп, кейде зиян да келтіреді (Р.Әлімбаев., Құстар.). Солтүстік Қазақстанда итальян шегірткелері өте көбейіп кеткен кезде *а қ т ү м с ы қ қ а р ғ а л а р* қатар тізіліп даладағы кездескен саяқ шегірткелерді теріп жеп көректенеді (Р.Әлімбаев., Құстар.).

АҚТҮНЖЫР з а т. с а я т. *Қаршыға тәрізділерге жататын қыран құстың түрі*. Қаршыға *а қ т ү н ж ы р*, қаратүнжыр, ақшыл, сұрғылт, қызылқайың, шәулі, бұқатана деген текке бөлінеді (Ш.Айманов, Қыран.).

АҚТҮҢҒИЫҚ з а т. ө с. <лат. Nymphaea albe> *Тұңғиық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін су өсімдігі*. *А қ т ү ң ғ и ы қ* Қазақстанда сирек өседі. Негізінен батыс аймақтарында таралған (ҚҰЭ). *А қ т ү ң ғ и ы қ* – сәндік өсімдік. Ол бау-бақшаны, саябақтарды көгалдандыру үшін өсіріледі (ҚҰЭ).

АҚТҮТ з а т. ө с. <лат. morus alba> *Тұт тұқымдасына жататын ағаш*. *А қ т ү т* Қазақстанда тек Оңтүстік Қазақстанда ғана өседі (ҚҰЭ). Жібек көбелектерін көбейту үшін *а қ т ү т* ағашының жапырақты және өнімді сұрыптары шығарылған (ҚҰЭ). *А қ т ү т* – көпжылдық, биіктігі 15–20 метрлік ағаш (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АҚТҮЯҚ¹ з а т. а н а т. <лат. linea alba> *Жылқы тұяғының сыртқы қара мүйізі мен ішкі табанға байланысқан жері*. *А қ т ү я қ* тұяқ қыртысы қалыңдығын білдіреді және малды тағалағанда ескеріледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТҮЯҚ² з а т. ө с. *Көпжылдық дәрілік өсімдік*. Косметика өсімдіктері мыналар: шытыр, көкнәр, жалбыз, қозыюшаған, жолжелкен, қалақай, шайқурай, шашырақты, *а қ т ү я қ*, емен қабығы, қияр, сәбіз (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АҚТҮЙЕЖОҢЫШҚА з а т. ө с. <лат. melilotus alba> *Бір көбінесе екі жылдық, биіктігі 5–15 см жететін тұзу сабақты, түкті, шөп сабақтас өсімдік*.

АҚТҮЙМЕШ з а т. та ғ а м. *Шікі тарының ақталған түрі*. *А қ т ү й м е ш т і* түйіп, ботқа жасаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТҮЙРІШК з а т. ф и з и о л. <грек. leukos – ақ, kytos – жасуша> *Бактерияларды, сонымен бірге бұзылып бара жатқан жасушаларды да құртып жіберетін қан жасаушы*

мүше; лейкоцит. Адам денесіндегі қан ішіндегі лейкоциттердің саны азайғанда, қан ішіндегі қанның *ақ түйіршіктер* байқалады (Т.Омаров, Күн. құбылыс). Қан – дәнекер тканінің бір түрі. Ол клетка құрылысы жоқ, сарғылттау келген сұйық зат – плазмадан тұрады. Плазманың ішінде қанның қызыл түйіршіктері, қанның *ақ түйіршіктері* және қан пластинкалары сияқты клеткалар болады (Адам анатом.).

АҚТҮЛКІ з а т. з о о л. <лат. alorex lagopus> *Ит тұқымдасына жататын жыртқыш аң. Ақ түлкілер* Солтүстік Америка мен Еуразияның орманды тундрасында кең таралған (ҚҰЭ). *Ақ түлкілердің* дене тұрқы – 45–75 см, құйрығы – 25–52 см, салмағы – 2–9 кг, сыртқы пішіні қызыл түлкіге ұқсас болады (ҚҰЭ).

АҚТҮН¹ з а т. г е о г р. *Жоғарғы ендіктерде байқалатын жазғы жарық түн.* Солтүстік жақта, әсіресе Ленинград маңында «*Ақ түн*» аталатын жаз айларында жарық түндер болатынын біз жақсы білеміз (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Түнді де түн демейін, *Ақ түн* дейін. *Ақ түнде* айға мініп ақтым дейін. Енді менде қиял да, арман да жоқ, Армансыз рақатқа баттым дейін (М.Мақатаев, Шығ.).

АҚТҮТЕК з а т. *Ат құлағы көрінбейтін қарлы боран.* Малшы қазақтың бар жиғаны-тергенінен айыратын қыстың *ақ түте* к бораны, шілденің аптап ыстығы, күздің өкпек желі, көктемде қайта түлеген жер мен гүл жайнаған дала көркі – баршасы бүге-шігесімен халық әдебиетінде көркем көрініс тапқан (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Аспан да, жер де бір өңкей *ақ түте* кке айналды, енді тіпті қай тұста не бар екенін білу мүмкін болмай барады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). *Ақ түте* к қар арасынан бірде сұр шинель, бірде найза ұшы қылт-қылт етеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

АҚТЫ¹ с ы н. *Сүтті, сүті көп.* Сол күні құшақтасып көрісу туралы: амансыз ба, ұлыс оң болсын! Ақ мол болсын, қайда барса жол болсын! Кейбірі: ұлыс бақты болсын, төрт түлгі *ақ ты* болсын! (М.Әуезов, Шығ.).

АҚТЫ²: ақты [ақтылы] қой. *Мыңғырған қой, қотан-қотан қой.* Тоғай толған түйемді, Сарысуға тапсырдым. Желі толған жылқымды, Жасанған жауға тапсырдым, Қорам толған *ақ ты қой* Аш бөріге тапсырдым (Қобыланды батыр). *Ақ ты қой*, қылаң жылқы, қыш-қызыл нар, Тең ауды төрт түлік мал шауыттаған (Мұрат ақын, Шығ.). Аққайың *ақ ты лы қой* өрісті алып, Тырнадай біткен жылқы тарлан боздан (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Шалқып жатқан *ақ ты лы қой* жер қайысып сонау өлкеге сыймай кетуші еді (Ж.Аймауытов,

Шығ.). Май туа көкөрайға қонған елім, Ақ орда, қара саба, сыртта желім. Төрт түлік еркіменен тыраңдайтын, Қойыны кең, көз жетпейтін сары белім. Ақ ауыл, ауыр қотан, *ақ ты лы қой*, Іздеген салтанатым осы менің. Кермеде қара жорға күміс тұрман, Пароход, поезына бермен сенің (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Алалы жылқы, ақты [ақтылы] қой. *Табын-табын жылқы, қотан-қотан қой. А л а л ы ж ы л қ ы, а қ т ы қ о й,* Андыған бөрі жемей ме (Махамбет, Шығ.). *А л а л ы ж ы л қ ы, а қ т ы қ о й,* Қырында өсіп мындаған (Жамбыл, Шығ.). Сай-саланы алып жатқан *ақ ты лы қ о й, а л а л ы ж ы л қ ы н ы* көргенде мен сол сәт өз өмірімнің ең биік шыңына шығып тұрғанымды өте айқын сезіндім (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҚТЫҒЫНДА ү с т. *Ақырында, ақыр аяғында, ақыр соңында.* Ақырып ұрғаннан соң өте қатты, Барманның өзі түгіл жанышты атты. Жабысып қалқан басқа, бас кеудеге, Күл-күл боп *ақ ты ғы н д а* бөрі жатты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Иван Васильевич полковниктің бұл ғаламатын айта келіп, «*ақ ты ғы н д а* осы жағдайда өзін-өзі адамгершілікке жеткізуге болады екен», «кейде ойламаған жерден шыққан уақиға адамның жанын сауықтырады екен» деген қорытынды пікірге келеді (М.Әуезов, Шығ.).

АҚТЫҚ¹ з а т. **1.** *Қардың, сүттің түсіндей аппақ болушылық.* Даланың кіршіксіз *ақ ты ғы* сонша, тіпті қара-құраның өзі туу-түуден «мен мұңдалап» айқын көрінеді (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Иығынан төмен қарай қолына көзі түсіп еді, Ильяс өмірінде әйел қолының мұндайлық *ақ ты ғы* мен сұлу бітімін, сом сұлу бітімін көрмеген-ді (М.Әуезов, Шығ.). Қыз Жібектің *ақ ты ғы*, Наурыздың ақша қарындай (Қыз Жібек). **2.** а у ы с. *Адалдық, пәктік, кінәсіздік, жазықсыздық.* Қайратың мен Сақтығың Көріне ме маңайда? Өлше істің *ақ ты ғы н*, Ынсап бар ма оңайда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Гайша өсектен намыстанып жылап, әркімге шағып *ақ ты ғы н* айтып көріп еді, оның да паналығы болған жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Әлде бекер сезіктеніп бұрынғы солдатына қиянат жасады ма? Бірақ оның *ақ ты ғы н* немен дәлелдейсің? (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ақтық жол. *Дұрыс бағдар, тура бағыт, ақиқатқа бастайтын жол.* Тарылып талыс кеудем күрілдеген, Шығады қырылдаған үнім зорға Дертке – дәрмен, көңілімнің гүлі болған, Осы өлең адастырды-ау *ақ ты қ ж о л д а!* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бағалап – «алтын»,

«күміс», «жез» дейтұғын, «Байлаулы соның сөзі – сөз» дейтұғын, Айтқаны, істегені – *а қ т ы қ ж о л ы*, Құрулы елде әділ тез дейтұғын?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АҚТЫҚ² з а т. ж е р г. *Ақ мата, кездеме түрі*. Әйелдер бастарына *а қ т ы қ т а н* жаулық салады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚТЫҚ³ з а т. к ө н е. э т н. 1. *Ескі наным бойынша киелі, қасиетті жерлерге байлап, ілінетін шүберек. ... Жастерек, Жалғыз терек жапандағы, Жайқал, өс, киелі ағаш атан дағы. А қ т ы қ* байлар адамның есіне сал, Жауынгерлер болған деп қатардағы (М.Мақатаев, Шығ.). *А қ т ы қ* байлап, табынып талқайыңа, Өтті күнің, сор қатып маңдайыңда. Кетті қымыз жауыңның таңдайыңда, Кетті қызың жауыңның борбайыңда (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Ем-дом жасағаны үшін тәуіп, емші, балгерлерге берілетін жоралғы зат*. Ұлытаудың әйелі Олжабай батырға қос тігіп беріп, ши құтыны, бір шапанды бас жағына іліпті, мынау аруағына байлаған *а қ т ы қ ы м*, ертең киіп аттан деп (М.Көпеев, Тіршілікте.). Халық өдеті бойынша *а қ т ы қ* деп емшінің ақысын заттай (тері-терсек, елтірі, сеңсең) беретін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Ақтық байлау. э т н. *Өзге ауылдан келген қымыздың ыдысын қайтарғанда байлайтын ақ мата*. Олардың қолына *а қ т ы қ б а й л а п*, балаларының шетпелеріне ауыл адамдары үздіріп алып жатады (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі).

АҚТЫҚ⁴ с ы н. *Соңғы, ақырғы*. Менің саған *а қ т ы қ* айтар ақылым мынау: осы өзіміздің елден шамаң келсе, алысқа кет. Кешегі күні бай болып, толықсып тұрған елңде бүгін тіленші болып, тентіреп жүруден ауыр қорлық жоқ. Менің *а қ т ы қ* ақылым осы, Бұқарбай (М.Жұмабаев, Шығ.). Ар мен жара кернеген, жаны күйген *ақ сұңқар, а қ т ы қ* күшін жинап ап, сұңқылдай қатты сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ақ маңдайы алауланып ақ таңдай*. Жігіт үнсіз бас изеді күлімдеп Тұңғыықтан шығар бір жол тапқандай. *А қ т ы қ* рет қызды құшып сүйді де Өлімге емес, Тойға бара жатқандай Шыңнан төмен қарғып кетті тоқталмай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақырғы айтар сөзім осы болды, Бәрібір мейлі дұшпан, мейлі досым. Артымда тірі қалған үлкен-кіші, Бәріңе *а қ т ы қ* рет айтқан қошым! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақтық демі таусылғанша. *Жан тәсілім болғанша; ең соңғы деміне дейін*. *А қ т ы қ д е м і ң т а у с ы л ғ а н ы ш а* құлама, Құламасын біздер сенген мұнара Ең соңғы ауыр қошта-

судың сәтінде Жыламаймын, Айнам, сен де жылама (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақтық демі шықты. *Қайтыс болды, соңғы тынысы үзілді*. Карнарвонның кеудесінен *а қ т ы қ д е м і ш ы ғ а р* сәтте бүкіл Каирда электр шамы бір мезетте өшіп қалып, сәлден кейін өзінен-өзі қайта жанып, бұл әңгіме естіген адамның зәресін ұшырады («Егемен Қазақстан»).

Ақтық дос. д і н и. *Өмірінің соңына дейін дос болып өтетін адам, айнымас дос, ақыреттік дос*. *А қ т ы қ д о с ы* Мұстапа Олар да көшкен дүниеден (Базар жырау, Шығ.).

Ақтық күшін жұмсады. *Бар күшін сарп етті, жан-тәнімен істеді*. *А қ т ы қ к ү ш і н ж ү м с а п*, тіршілік тартысының майданына белсендірді (Б.Майлин, Шығ.).

Ақтық тілек. *Ең соңғы тілек, өтініш*. Жайған жоқ өмір алдыма даңғыл кілемін, Жас едім, анам айтқанда *а қ т ы қ т і л е г і н*. Ащыда өстім, Гүл болсам, жусан гүлімін, Жусанды жер жұтамас деп білемін (К.Салықов, Жезкиік).

АҚТЫ-ҚАРА з а т. с ө й л. *Ақ-қара. ≈ А қ т ы қ а р а с ы н* анықта.

Ақты-қарасын айырды. *Оң-терісін, дұрыс-бұрысын анықтады*. Жай-жапсарымызға түгел түсінем деп келген екенсіз, *а қ т ы -қ а р а с ы н* өзіңіз *а й ы р а* жатарсыз, – деді Тәйттік (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Оның есі шығып кеткеніне Хакім танданған жоқ. Үйткені ол *а қ т ы -қ а р а н ы* өрең деп *а й ы р а т ы н* Кәрімғалиды екі жұманың ішінде ысылған солдат бола қалды деп ойламаған да еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АҚТЫ-ҚЫЗЫЛДЫ с ы н. *Қызылды-жасылды, әртүрлі түс аралас*. Енді жол бой-ында бауырынан жараулы, сұлу аттарға мінген кілең жастар, жас жігіттер мен *а қ т ы -қ ы з ы л д ы* орамал тартқан қыз-келіншектер көбейе бастады (С.Шаймерденов, Мінез).

АҚТЫЛЫ-ҚАРАЛЫ с ы н. *Ақ-қарасы аралас*. Игілік *а қ т ы л ы -қ а р а л ы*, күрең қасқалы, жиренді етіп, мың-мыңнан сұрыптап тастаған жылқысын қия алмады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АҚТЫРНА з а т. з о о л. <лат. grus leucogeganus> *Қанатының ұшы ғана қара, қауырсыны бірыңғай ақ тырна*. Қызыл кітабына тіркелген 30-дан астам құс түрі бар, бәрі де қорғауды қажет етеді. Олар бұйра және қызғылт бірқазандар, кәдімгі қоқи-қаз, жорға дуадақ, шитұмсық, қызыл жемсаулы қаз, *а қ т ы р н а*, қара дегелек, тарғақ, ақ бас үйрек т.б. («Қазақст. әйелдері»). *А қ т ы р н а* Қазақстан-

ның батыс және орталық аймақтарын көктемгі (сәуір-мамыр) және күзгі (тамыз-қазан) ұшу кезінде қоныстайды (ҚҰЭ).

АҚТЫРНАҚ з а т. а у р у. *Тырнақтың ұстін жауып қалатын қатты ақ қабыршақ.* Теміреткі *а қ т ы р н а қ т ы ң* жан-жағына түгел жұғуы мүмкін (О.Бердібаев, Таз – тақиядан.).

АҚТЫШҚАҚ з а т. в е т. <лат.colibacillosis> *Құлын, торай, қозы, балапан, көбінесе бұзау ауыратын жұқпалы ауру. А қ т ы ш қ а қ ы н* көбінесе бес-алты айлық төл ауырады (ҚСЭ).

АҚТІГЕР з а т. *Ақ үй, киіз үй.* Арғымақ ару атар сескенсе, *а қ т і г е р д і ң* қарсы алдында жусар ма? Ойда қазақ көп жортса, Белдерін күміспенен құрсар ма? (Шалкиіз ақын // Алдаспан).

АҚТІГЕРДЕЙ² с ы н. *Ақтігер сияқты, ақтігер тәрізді. А қ т і г е р д е й* көрінбей, Үйдің сәні келмейді; Шым ораулы болмаса, Шидің сәні келмейді (М.Бестібаев, Қаз. әндері).

АҚТІКЕН з а т. ө с. <лат. nitraria> *Түйе-табандар тұқымдасына жататын, жапырақтары мен сабақтары ақшыл түсті өсімдік. А қ т і к е н* жемісі де – сүйекті жеміс. Сондықтан оның тұқымы да құстар мен аңдардың ішінен бұзылмай бітеу шығады (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). Ағаштардың тамыры тіпті берік қатты тау жыныстарының өзін сыдырып бөлшектеп жібереді. *А қ т і к е н* деп аталатын өсімдіктің 20 см-лік темір бетон плитаны тесіп өткені бар (К.Сапарбайұлы, Геология.). *А қ т і к е н н і ң* күлінен сабын жасау үшін сақар алады, жіп мата бояйды (Қаз. тілі термин. Биология.).

АҚУАЛЫҚ з а т. с ө й л. **Тақуалық.** Қырықта қыс нышаны қыркүйектің Кетірген ұйқы нашын «Түр-түрдай-ақ» Сонан соң *а қ у а л ы қ т а н* айрыларсың Қарияның үлгі берген ұлтындай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

АҚУЫЗ з а т. **1.** *Жұмыртқаның ағы.* Витамині жұмыртқаның *а қ у ы з ы н д а*, сүттен жасалған тағамдарда, жемістерде болады (Қ.Шамкенов, Жеміс). Балапанға алтыншы күні өкпе пайда болады, *а қ у ы з* қорекке пайдаланылып, оның көлемі кішірейеді (Күс өсіруші.). **2.** б и о л. *Ағза тіршілігіне қажетті күрделі органикалық заттар. А қ у ы з* дене клеткаларының қалыптасып, өсуі үшін маңызды. Ет, балық, ірімшік пен бұршақта, сүт, жұмыртқада белок мол («Жас Алаш»). **3.** *Төлдеген малдың сарыуыздан кейінгі сүті.* Енесінің *а қ у ы з* сүтіне ең алдымен төлін тойғызған дұрыс (Шопан серігі). // *Мезгілі толмаған, жетілмеген.* [Қарақатын Ақбалаға] – Неден шошының? Көзіне бірдеңе елестеді ме? Жеті

айлық бала біреу «тәйт» десе де түсе қалады. Қазір нағыз шепік кезі... *а қ у ы з* шағы ғой... – деді жаны ашығансып (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АҚУЫЗДАЙ с ы н. *Бұзылмаған, таза, балауса, балғын.* Аңқауларды қағып қойып арқадан, *А қ у ы з д а й* дүниені шайқаған – Арамзаны жер астына жөнелтіп, Жақсыларды тірілтер ем қайтадан (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АҚҰНТАҚ з а т. е г і н. ш а р. *Паразит саңырауқұлақтар қоздыратын бау-бақша өсімдіктері ауруы. А қ ұ н т а қ* кеселіне шалдыққан өсімдіктердің өсу қарқыны баяулайды, уақытынан бұрын солады (ҚСЭ).

АҚҰНТАҚТЫ с ы н. *Ақұнтақ кеселін қоздыратын, ақұнтағы бар. А қ ұ н т а қ т ы* саңырауқұлақтар бидай, жүзім, алма, таран, қымыздық және т.б. өсімдіктерге зардабы көп (Қаз. тілі термин. Биология.). *А қ ұ н т а қ т ы* саңырауқұлақтар өсімдіктердің клеткаларына өсімділерін жіберіп, тірі органикалық заттар мен паразитті қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология.).

АҚҮЙ¹ з а т. э т н. **1.** *Ақ киіз жабылған үй.* *А қ ү й* – молшылық пен сәттіліктің белгісі болып есептелген, көбіне шынайы ақ реңк алу үшін бор қосып басылатын ақбоз киізбен жабылатын киіз үй (Ө.Жәнібеков, Жолай-рықта). Күнде қонақ келуден тиылмаған, Дастарқаны бір мезгіл жиылмаған. Қонақ үшін арналып бір жеке *а қ ү й*, Қара саба тұрады иындаған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сабылтып келе жатыр ызғарланып, Олжаға көңлі өсіп, мейірі қанып. *А қ ү й г е* аттың басын тірегенде, Қол берді Сұлтан шығып қарсы алып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Хандар мен сұлтандарға, ауқатты адамдарға арналып тігілетін үй.* Абылай хан қалмақтан, қырғыздан, сарттан *а қ ү й д і* алып, дәуірі бір жүрген уақтысы болған екен («ДУГ»). Солтүстік Қазақстан облысындағы Абылай ханның *а қ ү й і н* қалпына келтіру жұмысы да жоспарлануда («Егемен Қазақстан»). Шұбартып жатқан қалың топ мал бар. Олар – *а қ ү й л е р д і ң* мүлкі. Кейі мыңды, кейі жүздерді айдаған осы өлкенің байларынікі. Бірақ қара үйлердің жас-кәрісі, еркек-әйелі сол малдың неше түлігін иелерінен артық біледі (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚҮЙ² з а т. д и п л. к ө н е. с ө й л. **Ақүйлі аманат.** Абылай хан қалмақтан, қырғыздан, сарттан *а қ ү й д і* алып, дәуірі бір жүрген уақтысы болған екен («ДУГ»).

АҚҮЙ³ з а т. с а я с и. **АҚШ президентінің қызмет орны.** Ресей тарапынан болған кепілге

алынғандарды босату әрекетіне бірінші болып үн қатқан *А қ ұ й д і ң* арнайы операциялардың қалай жүргізілгеніне қызығушылығы ала бөтен. Нақтырақ айтсақ, АҚШ ...босату операциясын егжей-тегжейлі баяндауды талап етуде («Жас Алаш»). *А қ ұ й* деп кейде АҚШ-тың президент бастаған үкіметін де атай береді (ҚСЭ). Туысты туысына айдап салып, Пентагон отырған жоқ жай мақтанып. Қасиетті Азияның қаны жатыр *А қ ұ й д і ң* іргесінде қаймақтанып (М.Мақатаев, Шығ.).

АҚҰЙЛІ: ақүйлі [ақүй] аманат. к ө н е . т а р . д и п л . *Ежелгі қытшақ заманынан қазақ хандығы жойылғанға дейінгі дипломатиялық қатынасты білдіретін ұғым: жеңілген елдің басышының жеңген жақтың қоластына туған ұлын ұй мүлкімен кепілдікке жіберетін аманаты. А қ ұ й л і а м а н а т қ а* кіретін міндеттемелер: соғыстың шығынын төлеу, бұдан былай қару көтермей, жауласпай, бейбіт отыру (ҚСЭ). Бұған кепіл ретінде жеңілген елдің басшы адамы қасына кішігірім ру, қыруар жасау, мал-мүлік, топтаған қыз қосып, ақ үй тігіп, өзінің бір ұлын аманатқа береді. Мұны «*а қ ұ й л і а м а н а т*» деп атаған. Патриархаттық-феодалдық қауым тұсында *А қ ұ й л і а м а н а т* жеңудің зор салтанаты болып көрінген (ҚСЭ). Олардың кейі Көктің ұлына көтеші болып істесін деп балаларын *а қ ұ й л і а м а н а т қ а* берді, кейі кепшір тапсырып, таралғы ұсынды. Бұл заманда, соғысқанда ғана біліп, біраз жеңісті жорықтар жасалса да, бұрынғы патшалықтардың маңқарасын көре алмады («Жалын»).

АҚҰРПЕК з а т . 1. *Жүні жаңа шығып келе жатқан, ұлпа қауырсынды балапан.* Қанаты салбырап, *а қ ұ р п е к* балапанын ерткен мекиен күркілдеп, қызыл жалбақ, айдарлы, мың құбылған, күлтеленген қанат қауырсынды әтештер айғайлап аспан әлемін жаңғырықтырды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Кәдімгі қап-қара қарақұстың балапаны әуелі аппақ, *а қ ұ р п е к* болады да, қанаттанған соң қарая берді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қимады оны, соны ұқты, Күнде өсті, ол молықты, Ұя іші, *а қ ұ р п е к*, Балапанға толыпты (М.Жаманбалинов, Ашық.). 2. а у ы с . *Бұғанасы қатпаған жас бала.* Туғанда алғаш анаңнан, Балапан едің *а қ ұ р п е к*. Құндарың тері, саламнан, Жеткіншек едің жезкірпік (І.Жансүгіров, Шығ.). Інісі Тасмағамбеттен жас қалған *а қ ұ р п е к* жетімектерді Әбекең аяйтын болар (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Жаратқан, осы еркек кіндікті, *а қ ұ р п е к* балапаныңның атжалын тартып мінгенін көрсем, арманым жоқ (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

А қ ұ р п е к балапандар аузын ашқан, Өмірге күндеп өсіп қадам басқан. Ас беріп ата-анасы асырайды, Мөпелеп балапанын бала жастан (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым).

АҚҰРПІК з а т . с ө й л . *Ақұртек.* ...Жайлау жартасынан алған *а қ ұ р п і к* балапаны жетілген, көнектей ителгі болып тұғыр басты (С.Бегалин, Таңд.). Енді жейді-ау, енді жейді-ау, – деп тастан-тасқа секіріп, жүгіріп келем... Қарасам, сен бір *а қ ұ р п і к* балапан бопсың (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҚҰРПІКТЕН = е т . *Шашақтау, жайылу.* Ашылауытқа шығатын құрай тектес жапырақты өсімдік дөңге толған кезде басы *а қ ұ р п е к т е н е д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АҚҰРПІЛЕН = е т . *Сауын малдың сүті қайта бастауы, суалуы.* Қыстан қалған шөп күн сайын ақ сирақтанып, сақ тартып барады. Жаңа тебіндеген жас көк те ауыз толтырмай, сауын малы *а қ ұ р п і л е н і п* божырап кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АҚША¹ з а т . 1. *Жалтыға бірдей балама ретінде барлық басқа тауарлардың құнын көрсететін ерекше тауар.* Тауар қатынасы дамуының ерте сатыларында *а қ ш а н ы ң* қызметін әртүрлі тауарлар: былғары, тері, мал, қару және тағы сондайлар атқарады (Саяси сөздік). *А қ ш а* әр алуан қызмет атқарады: тауарлар мен әртүрлі қызметтердің құнын көрсетеді, айналым құралы, төлем құралы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ). Бастықпаған өндіріс бұларға тіпті пайдалы: малына ауыл шаруашылық салығы түспейді, сол малдың күшін, сүтін күнбе-күн сатып *а қ ш а* қылып шай, қант, киім-кешекке тарықпайды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.). 2. *Сауда-саттық кезінде құн өлшемі ретінде пайдаланылатын металл және бағалы қағаз.* Мақаш өтірік сөйлемейтін жігіт, жаздығүні көргенімде көмірден қара, суреттен сұлу еді, өткен *а қ ш а м* жоқ, өзім алар едім (М.Дулатов, Шығ.). Асылсыздың баласы *А қ ш а с ы н а* сүйеніп, Айтқан сөзі пұл болды (Мұрат ақын). Жөңгір зекет алуды шығарды. Зекетті малмен алмай, *а қ ш а м е н* алатын болды. Ханның соғымы деген тағы бір ауыр салық салды (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Ақша айналымы. э к о н . *Ақшаның айналым аясындағы қозғалысы, оның айналым және төлем түріндегі қызметі. А қ ш а а й н а л ы м ы н ы ң* тауар айналысынан өзгешелігі – әрбір тауар айналымы аясында уақытша болады (ҚҰЭ). Ресми ақша бірлігін, тиындарды нақыштау тәртібі мен ақша белгілерінің эмиссиясының, *а қ ш а а й н а л ы м ы н* ұйымдастыру

мен реттеуді қамтитын ақша айналымының құқықтық негіздері мен ұйымдастыру нысандары 1993 жылғы 13 желтоқсандағы ...Заңмен белгіленген болатын («Егемен Қазақстан»).

Ақша айырбас. э к о н. *Айналымдағы ақшаны жаңа ақшаға айырбастау; ақша реформасы.* Бір қазақ қаладан ба, ауылдан ба? Дабылы *а қ ш а а й ы р б а с* қағылғанда, Бір дорба сарайынан алып шықты, Қуанып қапылыста табылғанға (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Қайтпайды тасқа соқпай жайын басы, Болады кезек дүние қайырмасы, Бір түрі – біз көрмеген жанталастың, Кешегі кесек *а қ ш а а й ы р б а с ы* (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Ақша аударымы. э к о н. *Пошта, банк байланысы арқылы бір жерден екінші жерге ақша жіберу.* *А қ ш а а у д а р ы м ы* хатпен, телефакспен немесе телеграфпен тапсырма ретінде де берілуі мүмкін (ҚҰЭ). *А қ ш а а у д а р ы м ы* – заңды немесе жеке тұлғалардың бір-бірімен банк арқылы есеп айырысу жолы (ҚҰЭ).

Ақша берді. с ө й л. *Пара берді, сатып алды.* Әуелі қор болғанның бірі билік, Тұрады қатындар да *а қ ш а б е р с е* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Ақша бірлігі. э к о н. *Ауыс-түйіске жүретін ақша түрі, мөлшерлі өлшемі.* Ресми *а қ ш а б і р л і г і н*, тиындарды нақыштау тәртібі мен ақша белгілерінің эмиссиясының, ақша айналымын ұйымдастыру мен реттеуді қамтитын ақша айналымының құқықтық негіздері мен ұйымдастыру нысандары 1993 жылғы 13 желтоқсандағы ...Заңмен белгіленген болатын («Егемен Қазақстан»). *А қ ш а б і р л і г і* (стерлинг, теңге, доллар, марка франг т.б.) одан әрі бөлшектеніп, баға көлемінің ролін атқарады (ҚҰЭ).

Ақша жеу. с ө й л. *Ақшаны заңсыз ұрлап пайдалану.* От басында күл сабап отырып, жұрт газет шығарған кісі *а қ ш а ж е у* үшін шығарады-ақ дейді. Кітап бастырудың, журнал, газет шығарудың талай бейнеті барын қайдан білсін (М.Дулатов, Шығ.).

Ақша жүйесі. э к о н. *Белгілі бір елде қалыптасып, әдетте заңмен бекітілетін ақша айналымын ұйымдастыру түрі.* *А қ ш а ж ү й е с і* валюталық металды, ақша өлшемін, тиын шеку тәртібін және ақша белгілерін шығаруды анықтаумен сипатталады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *А қ ш а ж ү й е с і н ің* негізі – алтын, ол тауардың қай түрімен де айырбастала береді (ҚҰЭ).

Ақша кеңістігі. э к о н. *Ақшаның белгілі бір аймақта өз күшін сақтауы.* Кейін республикалар тәуелсіздік алғаннан кейін олар өз ұлт-

тық ақшаларына көшті, сөйтіп біртұтас *а қ ш а к ең і с т і г і* жойылды (ҚҰЭ).

Ақша қорланымы. э к о н. *Кәсіпорындарда жасалатын қоғамның таза табысы.* *А қ ш а қ о р л а н ы м ы* өнім өткізілетін баға мен оның толық өзіндік құны арасындағы айырма ретінде айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ақша құны. э к о н. *Ақша өлшеміне айырбастауға болатын тауарлар мен қызмет көрсету мөлшері.* *А қ ш а қ ұ н ы* – ақша өлшемінің сатып алуға жарамдылығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ақшаның құнсыздануы. э к о н. *Ақшаның сатып алу қабілетінің төмендеуі.* *А қ ш а н ың қ ұ н с ы з д а н у ы* халықтың әл-ауқатының дәрежесін төмендетуге әкеп соқтырады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Ақшаның татын жалаған. с ө й л. *Сараң, ешкімге қайыр қылмайтын.* Екіталай жерлерде Адамға қайыр қылмайтын, *А қ ш а н ың т а т ы н ж а л а ғ а н* Түспесін ісің ақымаққа (Базар жырау, Шығ.).

Ақша рыногы. э к о н. *Ақша қаражатымен тауарларды сату және сатып алу аймағы.* *А қ ш а р ы н о г ы н д а* орталық банк, коммерциялық банктер мен қаржы институттары қысқа мерзімді кредит беру операцияларын жасайды (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қазақстанның *а қ ш а р ы н о г ы* заңдар мен нормативті актілерге сәйкес реттеледі (ҚҰЭ).

Ақша салды. а) *Сақтық кассасына ақша өткізді.* Сақтық кассаға *а қ ш а с а л а м ы з*, кезінде ала береміз. Бағу сұрамайды, өрт, жұт, ұры алмайды (Ф.Мұстафин, Миллионер). ә) *Карта, лото, домино сияқты ойындарда ұтып алу үшін ортаға ақша жинады.* Олар орындарынан шыққанмен, әрине, сол заводта жүретін. *А қ ш а с а л ы п* карта ойнайтын. Арақ ішетін (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ақша тапты. с ө й л. *Дүние жинады, еңбек етіп, жалақы алды.* Ат таптым, түйе таптым, *а қ ш а т а п т ы м*, «Аллалап» аузымды аштым, таспих тарттым. Ауру деп Халден қажы естіген соң, Тағы да а құдайлап соған шаптым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жұма сайын партнойдан қол үзбейсің. Қалтама артық ақша сап жүргізбейсің... Олай десең, саған масыл болмай-ақ, Қызметке түсіп, өзім-ақ *а қ ш а т а у ы п* алам (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қысқартып айтқанда, *а қ ш а т а п с а м* адаммын, *а қ ш а т а п п а с а м* адам кейпіндегі сайтанмын... Ақшадан қысылған кездері қатқан нан, қантсыз шай, қатықсыз көже ішуге де үйреніп алғанмын («Жас Алаш»).

Ақша төкті. с ө й л. *Мол ақша жұмсады.* Бай болып, мырза атанып, мал біткендер; Таласып волостыққа *а қ ш а т ө к т і* (М.Дулатов, Шығ.). *Т ө г і л т п е й а қ ш а* не қылсын, Неше жылдай соғысып Ақырында жеңілген. Кәпірдің оты қау жанып Аһлі ислам еліне Сабыр суы себілген (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Жалғыз тиын ақшасы жоқ, с ө й л. *Түгі жоқ, қаражаттан жүрдай.* Кейбіреу қайтам деген ойында жоқ, Бір жапырақ азығы бойында жоқ. Тапқанын тамағына саламын деп, *Ж а л ғ ы з т и ы н а қ ш а с ы* қойнында жоқ (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қалтаға ақша түсті. с ө й л. *Қаржы-қаражатты болды, байыды.* Жол бойы қонақ болып бай мен бекке, Кенелді сот олжаға, мол құрметке, Тайпалған талай жорға жетектелді. *Қ ал та ға а қ ш а т ү с т і* аз ба, көп пе? (К.Әзірбаев Танд. шығ.).

АҚША² с ы н. *Ақшыл, ақ түсті.* Әсия тұрды байқап: конвеермен, Ағылып *а қ ш а* тастар келген өрден. Жалт етіп жақұттай тас жөнеледі, Үміттей ұстауға бір көнбей жүрген (Қ.Бекхожин, Үш кезен). Міне, сен қазір ғана салқын суға шомылып, құрғақ нұрлы дүниеге шығып, жасыл жібек жапырақтың саясында, жұпар иісті *а қ ш а* гүлдің аясында рақатқа батып отырсың (Қ.Бекхожин, Үш кезен). Өтті қыс, жетті міне жаз жарқырап, Әсия Алматыдан алшағырақ, Жүр қазір жағасында айдын көлдің, Айнала жағалауы *а қ ш а* құрақ (Қ.Бекхожин, Үш кезен).

Ақша бет [жүз]. *Сұлу, өңді, реңді, аққұба адам.* Алғыншы алған арудың, *А қ ш а б е т і н* солдырмай, ... Қапыда қалған қасқамын (Махамбет, Шығ.). Не себепті кетті деп, Ашуы кетті долданып. *А қ ш а б е т і м* қарайып, Қалды ма? – деп апырай (Батырлар жыры). Ақ дида-рың тотығып, *А қ ш а б е т і ң* солыпты. Жігерің жасып, от құрып, Жанбастай болып сөніпті (І.Жансүгіров, Шығ.). Өлімнен аямайды Мақпал өзін Сарғайтты жылауменен *а қ ш а ж ү з і н* (Базар жырау, Шығ.).

Ақша бұлт. *Ашық күнде аспанда қалқып жүретін будақ-будақ ақ бұлт.* Ағы бар *а қ ш а б ұ л т т а н* көк көз аспан Шолады кірпік қақпай қыр, даланы (Т.Айбергенов, Мен саған.). *А қ ш а б ұ л т т а р* жүзсе көкте сенделіп, Бұрымыңды сипап өтсе жел келіп, Қара жолға қарап ұзақ тұрдың ба, Тәтті үміттің құшағында тербеліп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аймалап Алатаудың шырқау басын, Түтінсіз тұнық *а қ ш а б ұ л т т ы* аунасын. Майданға емес, мейрамға жаратылған, Қаным сіңген Туыма су

тамбасын! Тыныштықтың түтінсіз бұлтты аунасын (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақша қар. *Жаңа жауған таза, ұлпа қар.* *А қ ш а қ а р д а* көп жүрсең, Көзің бір күн қарығар. Алыс жерде көп жүрсең, Көңілің бір күн тарығар (Мақал-мәтел). Алғашқы жауған *а қ ш а қ а р* таңертеңгілікте еріп, лезде қатып мұзға айналды (С.Омаров, Әңгім.). Ақ мақтадай басын жапқан *а қ ш а қ а р*, Орта Азия ортасында ақсақал. Түркістанның алашұбар жотасы Тұрды қарап тілегендей сәт-сапар (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Е, бәсе! Солай айт! *А қ ш а қ а р ғ а* аунап шыққан қайсар тағыдай ширығып қапсыңдар ғой бүгін тегі! (М.Әуезов, Шығ.).

Ақша қардай. *Жаңа жауған қар сияқты аппақ, кіршіксіз.* Осы сәтте кіріп келді Аррия, *А қ ш а қ а р д а й* аппақ көйлек киініп, Жанарынан жан тербетер назды сәуле құйылып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақша маңдай. п о э т. *Сұлу, аққұба, кең маңдайлы адам.* Аландап, алабұртып тұрғаныңда Алдыңнан қарсы шықса *а қ ш а м а ң д а й* (І.Жансүгіров, Шығ.). Кең біткен, жазық келген *а қ ш а м а ң д а й*, Иілген қара сүрме қасы қандай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қыз қайда Ардақжандай туған айдай, Күлім көз, оймақ ауыз, *а қ ш а м а ң д а й*. Сағындым, еркем, ах-ах-ау, сені-ау! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АҚШАБАҚ з а т. з о о л. *Ақ түсті ұсақ балық.* Екі жігіт бір шидің жоғарғы жағынан, екіншісі орта белінен ұстап көмектеседі. Жағаға шығарып шиді жазғанда балтасап шорағай, ақтабан, алабұға, *а қ ш а б а қ т а р* тулап жатады (С. Әсіпұлы, Аңшы баланың әңгімелері). Толды, міне, шелегім кілең бірақ *а қ ш а б а қ*, Бір фонарь еді керегің, Байысың-ау ақшалап (М.Өлімбаев, Танд.).

АҚШАҒАЛА з а т. з о о л. <лат. pagophila eburnea> *Түсі сұрғылттау ақ, тұмсығы сары, шағала тәрізділер отрядына жататын құс; өгіз шағала.* *А қ ш а ғ а л а* кішкене аралдарда, су жағасында, әдетте бір жерге жиналып ұялайды (КСЭ). Сұңқар тектес қырандармен ауланатын құстардың ішінде суда және құрғақта кездесе беретін бір топ тұзу тұмсықтылар бар. Олар – әуіпідек, *а қ ш а ғ а л а*, байбай шағала, балықшы, жылқышы, су шағала, қаншыр, қызғыш, қызылғыш (қызыл қас) дейтін құстар болушы еді (С.Қасиманов, Алтай.).

АҚШАҒАЛАДАЙ с ы н. *Ақшағала сияқты, ақшағала тәрізді.* Қызыл шатырлы *а қ ш а ғ а л а д а й* аппақ үйлер, одан соң қоңыр белдеулі, көз тұнар егіндік, одан әрі көк жота (С.Бакбергенов, Адам.).

АҚШАҒЫРМАҚ с ы н. *Ақшыл-көгіс түсті.* Нұрғазы, бірақ қабырдың нарпос, қызғылт қабырғасына, күректің жендетшіл алақанына, *а қ ш а ғ ы р м а қ* аспанға қанша жалтақтағанымен, өжесінің бет пішінін елестете алмады (А.Сүлейменов, Бесін).

АҚШАДАЙ ү с т. **1.** *Ақша тәрізді, ақша сияқты.* Кенді, еңбекті инженер қалтасындағы *а қ ш а д а й* есептеп тұр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). **2.** с ө й л. **Ақшалай.** Ерман ауданға барып тіркегіп, *а қ ш а д а й*, тұқымдай көмек те алып еді (Б.Майлин, Шығ.). – Қанша болады ол *а қ ш а д а й*? – дедім мен мөлшерін білгім кеп (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бәрі ақы төлейді. *А қ ш а д а й* төлей алмағандары нәрседей төлейді (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

АҚШАЙЫР з а т. ө с. <лат. gnaphalium luteoalbum> *Ақшайыр туысына жататын ақшыл сары түсті майлы өсімдік.* Кейбір деректерге қарағанда (Шасс, 1952) батпақ *а қ ш а й ы р ы н ы* қ құрамында эфир майы, алкалоид, шайыр заттары және фитостериндер бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АҚШАҚҰМАР с ы н. *Дүниеге көзі тоймайтын, ақшажанды, тиыншыл.* Дейтұғын «Покровский» қышлағы бар. Жазылған құлы болып көп мұжықтар. Тамам бастық соңынан итше ереді. Ұлығы – ол заманның *а қ ш а қ ы м а р* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҚШАЛА¹ = е т. с ө й л. *Сату, ақшаға айналдыру.* Ерғали екі жылқыны *а қ ш а л а п* алып, ақшаны ГПУ-ға белгілетті (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Толды, міне, шелегім, Кілең бірақ ақ шабақ. Бір фонарь еді керегің, Байисың-ау *а қ ш а л а п* (М.Әлімбаев, Таңд.).

АҚШАЛА² = е т. *Ақшыл түске айналдыру, ағарту.* *А қ ш а л а п* жерді аппақ қар, Жазық дала, биік жар, Үстіне күміс кигендей (Т.Жароков, Шығ.).

АҚШАЛАЙ ү с т. *Ақша түріндегі, ақшамен, ақшаға шаққандағыдай.* Қой өсіретін колхоздардың *а қ ш а л а й* табысы көп болады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Колхозшылардың еңбек күндерінде берілетін *а қ ш а л а й* табысы едәуір артты («Соц. Қаз.»).

Ақшалай айып. к ү қ ы к. *Лауазымды адамдарға белгілі бір құқықты бұзғаны үшін қолданылатын мүлкітік сипаттағы ықпал ету шарасы.* Ақтау қалалық соты тәуелсіз мемлекетіміздің заң талаптарын бұзғаны үшін филиал басшысы мен оның екі әріптесіне *а қ ш а л а й а й ы п* салып, өздерін Қазақстан Республикасы аумағынан шығарып жіберуі туралы шешім шығарды («Егемен Қазақстан»).

Ақшалай қаражат. э к о н. *Субъектінің кассасы мен шоттарындағы банктердегі ақша, қолма-қол, салт ақша.* Түсуі мен шығуы *а қ ш а л а й қ а р а ж а т т ы* қ қозғалысы ретінде қаралады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *А қ ш а л а й қ а р а ж а т т ы* қ пайдаланылу коэффициенті – халықаралық қаржы статистикасының көрсеткіші (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ақшалай өтем. э к о н. *Ұйымда оның барлық төлемдерді белгіленген мерзімде қайтару үшін қажетті нақты ақшаның деңгейі.*

АҚШАЛАЙ-ЗАТТАЙ ү с т. *Әрі ақша, әрі зат түрінде.* ≈ *А қ ш а л а й-з а т т а й* сыйлық.

Ақшалай-заттай лотерея. *Лотерея билеттерін тарату, сату арқылы халықтың ақшалай қаражатын ерікті түрде игілікті іске тарту түрі.* Көптеген елде *а қ ш а л а й-з а т т а й л о т е р е я* ұтыстарын муниципалитеттер, қайырымдылық қорлары қоғамдық ұйымдар өткізіп тұрады (ҚҰӘ). *А қ ш а л а й-з а т т а й л о т е р е я* ның шарттарына байланысты ұтыс иесі заттай ұтыстардың нақты аталған түрін не олардың құнын ақшалай алуына болады (ҚСӘ).

АҚШАЛАТ = е т. с ө й л. *Ақшаға айналдыру.* Қайтсе де далаң қала емес, Расход ұстар шылымдап. *А қ ш а л а т а* мал алам, Тай-таналап ырымдап (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҚШАЛЫ с ы н. **1.** *Ақшасы бар, ақшасы көп, қалталы.* Базар – *а қ ш а л ы ғ а* базар, Ақшасызға – назар (Мақал-мәтел). Жерді сатуға қарсы пікір білдірушілер *а қ ш а л ы* алпауыттар жерді көп көлемде көтеріп сатып алса, басқаларымыз қайда қаламыз деген қауіп айтады («Егемен Қазақстан»). Насыбай жарасады шақшалыға Болыстық оңай болды *а қ ш а л ы ғ а*. Қайырып қыран бүркіт байлап қойдым, Түлкіні алдыруға ақ сарыға (Сүйінбай ақын, Ақынқ.). **2.** *Сатулы, ақша төлейтін.* Мұндағы тұрмыста аяқ басқан жерімнің бәрі *а қ ш а л ы*. Шамама қарасам, ондай шығынға ұзақ төзе алар емеспін (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АҚШАЛЫҚ з а т. ж е р г. *Ақша салатын қалта, шилан.* *А қ ш а л ы қ т ы* алып қарасам, ішінде – бір топ бүктеулі қағаз ақша (С.Бегалин, Мектеп). Ағам берген *а қ ш а л ы қ* Жүрерімде майданға. Құнды зат ең қаншалық, Ой салғандай адамға (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АҚШАМ з а т. **1.** *Қараңғы түсе бастаған кез, іңір, апақ-сапақ кез.* Күн батыста әлі де *а қ ш а м н ы* қ ақ таңлағы жоғалған жоқ (С.Сейфуллин, Өңгім.). Таянды тап *а қ ш а м д а* көкке жуық, Бек тонды, аспан үсті қардан суық. Өлді деген осы деп күмән қылды, Бұған құмар

қылды-ау деп ажал қуып (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. д і н и. *Құн батып, ымырт түскен кезде оқылатын намаз.* Бүгін де солай азан шақырылып, *а қ ш а м* оқылған соң Шалматай пәтеріндегі көп кісі ауыз ашуға отырды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақшам батты. *Қараңғы болды, қас қарайды, ымырт үйірлді.* Кеш болып, қас қарайып, *а қ ш а м б а т т ы*, Жап-жарық қала сансыз шамын жақты (С.Сейфуллин, Әңгім.). Кеш мегіл шам жағылып, *а қ ш а м б а т т ы*, Қайғысы бұрынғыдан болды қатты (Бес ғасыр.). Күн батып, төңірек күңгірт тартты. Көл әлі де сынаптай жарқырап жатыр. *А қ ш а м б а т а* қоймаған кез (Ә. Көшімов, Лашын.).

Ақшам жамырады. *Қараңғы түсті, ымырт үйірлді.* Жатақ қаласының шеткі көшелеріне кіріп қалғанын *а қ ш а м ж а м ы р а й* жайылымнан қайтқан табын жосыылының қою шаңына араласқанда ғана барып білді (Қ.Жармағамбетов, Әнші). Ақ тамақ намаздігер, кейде *а қ ш а м ж а м ы р а й* келеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Ақшам намаз. *Ақшам (күн батып, ымырт түскен кезде оқылатын намаз).* *А қ ш а м н а м а з ы н* үйде оқып, ... Сармолла паштаразы үйіне бөгетсіз кеткен еді (М.Әуезов, Абай).

Ақшам өтті. *Түн болды, әбден қараңғы түсті.* Күн батып, *а қ ш а м ө т і п*, уақыт жетті, Аяусыз қосып берді қу жендетті. Паш ал десе, бас алған екі дінсіз, Патшаның сарайына келіп жетті (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақшам соқыр. м е д. <грек. hemera – түн, alaos – соқыр, opс – көру> *Көздің жарық жеткіліксіз жағдайда ымырт жабылып, қараңғы түскен кезде, түнде нашар көруі.* *А қ ш а м с о қ ы р* тұқым қуалауы да мүмкін (ҚҰЭ). *А қ ш а м с о қ ы р* организмде А және В2 витаминдерінің жетіспеуінен болады (ҚСЭ).

Ақшам шапан. *Үйде киетін жамылғы.* Аяққа тынышты байпақты жаңа етік, тері шалбар, жүн салып сырыған *а қ ш а м ш а п а н* яки бешпент керек («Қазақ»).

АҚШАМҒАША ү с т. с ө й л. *Ақшамға дейін, күн батқанға шейін.* Пақырың қызды көріп дертті болды, Бұрынғы дерттен бұ дерт артық болды. *А қ ш а м ғ а ш а* отырып сол арада, Отырсам да көрінбес уақыт болды (Бабалар сөзі).

АҚША-НЕСИЕ з а т. э к о н. *Қарызға берілетін қаражат.* Инфляция кезінде өндіріс қарқыны төмендейді, экономикалық өсудің пропорциясы бұзылады, *а қ ш а-н е с и е*, қаржы және валюта механизмі бүлінеді, елде әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық күшейеді (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.).

Ақша-несие дағдарысы. э к о н. *Ақша-несие саласындағы артық өндірудің айналып соғатын кезеңдік дағдарыстары немесе төтенше экономикалық және саяси оқиғалар туғызған қайшылықтары. ≈ Ақша-несие дағдарысынан өтті.*

Ақша-несие саясаты. э к о н. *Ақша айналымы мен несие саласындағы экономикалық өсуді реттеуге, инфляцияны тежеуге т.б. бағытталған шаралардың жиынтығы.* *А қ ш а-н е с и е с а я с а т ы* – мемлекеттің ұдайы өндіріс процесіне араласуының аса маңызды әдістерінің бірі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АҚШАҢДА = е т. *Көзін алақтату, алақ-жұлақ аларту, бақшию.* Ол ес-түс жоқ, көзі *а қ ш а ң д а п* жоғарылай қараған күйі жолындағыларды кимелеп, алдына қарай ұмтыла берді (Ә.Нұршайықов, Күткен күн). Қаратаздың дыбысы шықпай, тек көзінің ағы айналып, аспанға қарай *а қ ш а ң д а п*, қос езуінен ақ көбік ағып, бақырды да қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АҚШАҢДАТ = е т. *Көзін алақтатқызу, бақшиту.* Тік мүйізі жамбасынан сұлады, Ала көзін *а қ ш а ң д а т ы п* жылады (Д.Әбілев, Өлең.).

АҚШАСЫЗ с ы н. *Ақшасы жоқ.* Базар – ақшалыға базар, *А қ ш а с ы з ғ а* – назар (Мақал-мәтел). Орталықтың электрондық тәсілмен жіберген шот-фактурасы негізінде ай сайын көрсетілген қызметтер үшін Тарифтерге сәйкес *а қ ш а с ы з* аударым арқылы ақы төлейді («Егемен Қазақстан»).

АҚШАТАЙ з а т. ө с. <лат. astragalus arnariarius> *Құмды шөлдерде жиі кездесетін, біршақ тұқымдасына жататын бұта.* *А қ ш а т а й* – құмда өсетін құнарлы мал азығы. Сабағы қатаймай тұрғанда, мал жақсы жейді (ҚҰЭ).

АҚШЕЛЕК¹ з а т. э т н. *Піскен еттің бөліктері мен жіліктің майы араластырылып жасалатын тағам.* Тоқпақ жілікті шақтырып, үстіне тіл турап, қазақтың әйгілі *а қ ш е л е к* деген асын жасады (Д.Досжанов, Жібек.).

АҚШЕЛЕК² з а т. в е т. <лат. anthrax> *Негізінен түйеде, кейде итте, мысықта кездесетін індет.* *А қ ш е л е к т е н* сақтандыру үшін түйеге вакцина егіледі (ҚСЭ). ... Халық әр түліктің ауруына өзінше жеке атау беріп, әр қилы шаралар қолданатын. Мысалы, бұл індет жылқыда «жамандат», түйеде «қарабез», «*а қ ш е л е к*», ірі қарада «қараталақ», «ылаң», қойда «топалаң», ешкіде «шекшек» деп аталатын (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

Ақшелек келгір. *Түйе малына айтылатын қарғыс.* *А қ ш е л е к е л г і р*, Құба інген,

Серттескен едің менімен, «Төстік ер қайтып келген күн, Немесе Төстік өлген күн, Белгі беріп бірінен, Боталарымен дегенсің...» – деп жылап отырды (Қаз. ертег.).

АҚШЕШЕК з а т. ө с. <лат. arabis> **Ақ гүлді өсімдік**. Ақтаспа мен *а қ ш е ш е к* Қыста керек неғұрлым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҚШИ = е т. 1. *Көздің шақыраюы*. – Бізді қысқанда, көзі ноғала басқандай *а қ ш и я д ы*, – деді Матрена Бошанға (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). 2. *Ашу шақыру, тік келу*. «Қызды барып әпкел» деп, Жеңгесіне *а қ ш и ы н*, Зәресін жаман алады, Қыз келгенше қасына, Ашылмай отыр қабағы (Қамбар батыр). Әй сен қыңырайма! – деп *а қ ш и д ы* бір кезде. – Әйелден аузы қисық сорлы дейсің ғой мені. Жо-жок. Мынау қазір қара сақалы қылдай болып отырған ағаң да жас болған бір кезде (Ж.Мусин, Туған үй.).

АҚШОЛАҚ¹ з а т. *Қысқа киім*. «*А қ ш о л а қ* иығында, белде қылыш, Айбалта тақымында алмас құрыш» (М.Әуезов, Шығ.).

АҚШОЛАҚ² з а т. ө с. *Дәні ірілеу сұлының түрі*. Сібірдің бармақтай *а қ ш о л а қ* сұлысына тұмсығы еркін тиген аттары бір жетіде бөртіп шығыпты (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

АҚШОМ з а т. к ө н е. *Алыс жерден астық алып қайту үшін шығатын түйелі керуен*. Жүн, теріге нан іздеп, *А қ ш о м* болып алушы ек; Қыста сорпа, жазда айран, Табылса жан бағушы ек (І.Жансүгіров, Шығ.). Жарты десте жер жыртып, Жаздай елді қыдырып, Күздігүн *а қ ш о м* болатын, Қойшыбай қалай, бұл қалай? (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҚШОМШЫ з а т. *Ақшом тарта шыққан адамдар*. Қаз, тырна қатарланып, қайтса бермен, Астында *а қ ш о м ш ы* жүр ол – бір керуен (Абай, Тол. жин.). Зар заманда арқа қазақтарының осы Алатауға астық іздеп шұбырған *а қ ш о м ш ы л а р ы н ы ң* кезерген еріндері, кейіпсіз түстері көз алдына келеді (Ә.Әбішев, Замана.). Ертеде егін салмайтын елдің адамдары күзгі орақ кезінде егіншілерге барып, көмек көрсетіп, малын айырбастап, шом салынған түйелеріне астық артып қайтатын болған. Осыдан бұл кәсіп *а қ ш о м ш ы* атанған (ҚҰӘ).

АҚШӨП з а т. ө с. с ө й л. **Өлеңшөп**. Бар еді тәуір қоныс Тайсойғандай, *А қ ш ө п т і* семіртуге ірі малды-ай (Мұрат ақын, Шығ.). Қалың бұтаның арасынан шығып, бетеге мен *а қ-ш ө п* аралас өскен қыратқа көтерілгенде ғана, бет алдынан болымсыз самал есіп, жаны жай тапқандай болды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҚШУАҚ¹ з а т. ө с. <лат. pardurus> *Жусан тұқымдасына жататын, малды семіртуде маңызы зор көпжылдық шөптесін өсім-*

дік немесе шала бұта. *А қ ш у а қ* жеген қойдың майы шыныланып, дәмі жақсарады, малдың суыққа төзімділігі артады (ҚСӘ).

АҚШУАҚ² з а т. *Құн нұры, құн сәулесі*. Сызға ұйықтап, мұзды жастанған, Бойын бір жазды шіркін ер. *А қ ш у а қ* болып аспаннан, Құйылды жерге күлкілер (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АҚШУЛАН с ы н. *Ақшыл (алағат) сұр-ғылт*. Ересек қаршығаның жалпы түсі – көк бурыл шұбар, басының екі шекесінде қара сұр, жағасы бар, тамағы *а қ ш у л а н* сұр шұбар (Ж.Балықұлы, Қырандар).

АҚШҰНАҚ з а т. ө с. <лат. butomus> *Сабағы борық тәрізді айналған батпақты жерде, суда өсетін шатыршагүлді көпжылдық, шөптесін өсімдік*. Қазақстанның таулы аймақтарынан басқа барлық жерінде, өзен-көл жиектерінде, батпақты жерлерде оның шатырша *а қ ш ұ н а қ* деген бір түрі ғана кездеседі (ҚСӘ).

АҚШЫ з а т. к ө н е. *Балгерлік жасап ел ақтаушы*. Бозғыл бол өзің үшін! – деп айтпай ма, Тасқындап көтерсең де көңілің көкке. Диуана өзің *а қ ш ы* болып жүріп, Сын тағып сөз сөйлеңсің Жүсіпбекке (Айтыс). Құлназар қобызы бар бақсы емес пе, Бал ашқан ел қыдырып *а қ ш ы* емес пе? (Айтыс).

АҚШЫЛ с ы н. *Бозғыл, қылаң*, Қаржастың толқынана біткен жылтыр қара шашының арасын құлай із салған *а қ ш ы л* қылау да бүгін көбірек аңғарылғандай (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Жүні әдеттегідей сары емес, қара қылшық, *а қ ш ы л* түбіті тіпті қою, сирек кездесетін, қымбат күзен (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Самал ессе қырдағы, Көлдің беті жыбырлап. Алма ағаштар жырлады, *А қ ш ы л* көйлек киіп ап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақшыл сепкілгүл. ө с. <лат. fritillaria pallidiflora> *Лалагүлділер тұқымдасының сепкілгүл туысына жататын көпжылдық жуашықты өсімдік*. *А қ ш ы л с е п к і л г ү л* Қазақстанда Тарбағатай мен Жоңғар Алатауындағы субальпілік шалғындар мен жартастарда өседі (ҚҰӘ).

Ақшыл тартты. *Бозарды, ағарды*. Өзіне кезек жеткенде, Абай орнынан тұрып, қоңыр жүзі *а қ ш ы л т а р т т ы* н, басындағы тымағын алды (М.Әуезов, Абай жолы). Қора маңы таза, ат байланатын дінгек ағашқа шейін аулаққа орнатылып тасталған. Маңдайшасына жоғары көтеріле қағылған қызыл жалаудың бояуы кетіңкіреп, *а қ ш ы л т а р т а* бастапты (К.Оразалин, Кенбайтақ).

АҚШЫЛДАН = е т. *Ақшыл тарту, ағару*. Қыс суығынан бет, мұрыны тотықса да, кел-

бетті маңдайы *а қ ш ы л д а н ы н*, айқындап тұр. Отты сұлу көздерінің ақ, қарасы әлі де таптаза (М.Әуезов, Абай). Шашылып кеткен сала құлаш бұрымы қар түйіршіктерімен бүркеліп, *а қ ш ы л д а н а* қалыпты (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АҚШЫЛДЫҚ з а т. *Бозғылдық*. Алыстан қараған кісіге мұның жеккені де пар түйе сияқты, өйткені атының өзі де түйеден кем емес, есік пен төрдей ірі жылқы көрінді, айырмасы тек қана *а қ ш ы л д ы ғы* – түсі қылан жылқы екен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АҚШЫЛ-ҚОҢЫРҚАЙ с ы н. *Бозғылт қоңыр*. Ағашының ақшыл-қабығы *а қ ш ы л қ о ң ы р қ а й*, ал жас бұтақтары қызғылт-қоңыр болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АҚШЫЛТ с ы н. *Ақ тұсті*. Қолтығының астына, шынтағына түскен *а қ ш ы л т* жамаудың да әр тұста бір жабысқан оймақ бұлттардан еш айырмашылығы жоқ екен (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

АҚШЫЛТЫМ с ы н. *Сәл ғана ақшылт, ақшылдау*. Қайнап көтерілген *а қ ш ы л т ы м* көбік бақылау шынының орта шеніне дейін жетті (А.Жолдасбеков, Әке).

АҚШЛІК з а т. б о т. <лат. salix lapponum> *Тал тұрқымдасына жататын бұта*. Құмды жерлерде *а қ ш і л і к т і* құрылысқа пайдаланады (ҚСЭ). *А қ ш і л і к т і*ң биіктігі 1–1,5 м, діні күңгірт сары, бұтақтары күрең қызыл (ҚСЭ).

АҚШРІК з а т. б о т. *Бұршақ, күнбағыс*, сәбіз, пияз, жүзім т.б. кеселі. *А қ ш і р і* қ Қазақстанның суармалы егіншілікпен айналысатын аймақтарында жиі кездеседі (ҚСЭ).

АҚЫ з а т. **1.** *Істеген еңбегі үшін төленетін төлем, еңбектің өтеуі*. Сәтемір үй сыпырушы болып жалданып, *а қ ы с ы н а* оқу оқиды (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Ем болды ма *а қ ы м д ы* үйге бермей, Шешесіне сый қылып, жаққаным да. Бекерге шықты оны бала күннен Меншіктеп, бойға үйір қып, баққаным да. Төбемнен жай түскендей бір-ақ білдім, Шалекең көп мал беріп, қаққанында (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *Бір заттың бағасы, нарқы, құны; соған лайықты ақша, зат, мал-мүлік*. Арбамызды, бір текеметтік ақ киізді, тағы да бір бұйымдарды соған қалдырдық та, соның бөрінің *а қ ы с ы н а* татардан еркек қоңыр тайынша алдық (Ж.Жұмаханов, Қаракөз). **3.** *Аласы, алашақ*. Көшпелі елде *а қ ы ң* болса, көше-көше қасыңа келер (Мақал-мәтел). Қатты айтсам, қарындастың көңілі қалады, ақырын айтсам, *а қ ы м* кетіп барады (Мақал-мәтел). **4.** *Пара, ауызбастырық*. Бір мезгілдер болғанда ол есебін адамға сездірмей, бір мыстан кемпірге *а қ ы* бе-

ріп ағасын өлтіртіп, мұра менікі, деп ағасының орнына патша болды (Қаз. ертег.). **5.** *а у ы с. Парыз, міндет*. Жолаушы *а қ ы с ы* жүрсе бітеді (Мақал-мәтел). Бұған күллі Қазақстандағы жолдастар кірісу керек. Сөйтсек біздің мойнымыздағы борыш, жолдастық *а қ ы* ақталады (С.Сейфуллин, Шығ.).

Адал ақы. *Таза еңбектің өтемі, төлемі*. Құдайдан қорықпаған залымдардан Момындар *а д а л а қ ы* ала алмай жүр. Дүние осылайша бұзылғанын Сезініп ешбір адам біле алмай жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақы алды. *Төлемін алды*. Тәртіпке қаталдайсың, Жұртқа еріп, қатарлайсың, Тірі көз көреді ғой, Көрді деп *а қ ы а л м а й с ы ң* (К.Салықов, Жезкниік). Сол Тұрсын мектепке асуіін беріп, үйіне айлап *а қ ы а л а т ы н д ы* шығармасын ба? (Б.Майлин, Шығ.).

Ақы даулады[сұрады]. *Еңбегінің, дүние-мүлкінің қайтарымын талап етті*. Қазақ бұрын «жауын» мұқатпақшы болғанда, көбінесе өтірік *а қ ы д а у л а у д а н* аса алмайтын еді (М.Дулатов, Шығ.). Нашар да қолқабысын аямайды, Құр масыл боп жүдетпес ана байды. Бір жұмысын істесе, *а қ ы с ұ р а п*, «Бермесен...» деп артынан таямайды (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сенем саған, сенгенімдей Құдайға, Сенгенімдей көгімдегі Күн, Айға, Сенгенімдей барлығыма тірлікте, Сенген адам сенен *а қ ы с ұ р а й* ма? ((Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Ақысы кетті. *Есесі кетті, біреуге жем болды*. *А қ ы с ы к е т к е н* адамша Сөйлем қатты ашынып (Базар жырау, Шығ.). *А қ ы с ы к е т к е н* кісідей, Көшкен елді қуалап, Күн-түн қатқан жиырма бес (Базар жырау, Шығ.). Бар еді менде не *а қ ы ң к е т к е н д е й*-ақ? Тиеді мына сөзің кетпендей-ақ. Аузыңнан қандай-қандай сөз шығады, Тұлпарды есек келіп тепкендей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақысын берді [өтеді]. *Борышын өтеді, өтеуін қайтарды*. Аңсамаймын, Алмаймын көп өмірді! Білемін көп өмірден көрерімді. Аларымды алған соң, *а қ ы с ы н б е р і п* кетсем болғаны берерімді (М.Мақатаев, Шығ.). Жок, әкім болу неге *а қ ы б е р і п*: Бермеген күні кетсе халық жеріп, Ақыл иесі, жан иесі бола тұра, Жансыздың арқасымен күтім көріп, Крыловтың баснядағы есегіндей Үстімде алтын болғанды қылып желік?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мұсылманның баласы, Таза күтсең дініңді Алланың сүйер халқысың. Қатын болсаң – ер сыйла, Қияметке жүктемей, Ердің *ө т е а қ ы с ы н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақысын жеді. Біреудің еңбегін қанады, еңбекақысын бермеді. Жетім, жетім деменіз, жетімнің ақы н жемеңіз (Мақал-мәтел). Адам болды бәрі де, Байға ақысын жегізбей. Бұрынғыдай боқтатып Нұқытып «әй ит» дегізбей (С.Сейфуллин, Шығ.). Арамдық қыл да, тап пайда, Залалын ақыры көрерсің. Бүгін жеген ақыңды, Таңда бір күн берерсің (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақысын жібермеді. Есесін қайырды, зиян шекпеді. Атты ақысын жаяуға жібермейді (Мақал-мәтел). Ереуіл атты ер Сақым Ерткен кедей баласын, Жібермеді жауға ақысын, Жетілдіріп шаласын (Ө.Тұрманжанов, Таңд.).

Ақысын кешті. Ризалығын берді, кешірді. Балама да, өзіме де аналық ақыңызды кешіңіз. Бір баланы сізден алмас едім, қайтейін, бары біреу-ақ (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Жақып Жанатқа: – Зәуеде, сен теңінді, не дұрыс жолыңды таппай ренжітсең, аталық ақымды кешу маған өте қиын (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Ақы төледі. Еңбегінің өтемін берді. Жерімнің ақысын төле, жирен тайынды бер (С.Сұбханбердин, Шағын пьеса.). Әйелі күн, біреуге ері жүрсе, Үй іші түгел жалшы біле білсе. Олар үшін бай ақы төлемейді, Кедей де ырза бір аяқ саумал берсе (С.Торайғыров, Шығ.).

Кісі [жұрт] ақысына қиянат қылмады. Еңбегінің төлемін берді. Көз жасы көл болу, еңіреу, жылау. – Ал енді өгіз тұрып мәңірейді, Көз жасы ағыл-тегіл еңірейді: Қиянат кісі ақынан ақылманды ем, Азғырды шайтан залым мені, – дейді (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Кісі [жұрт] ақысын жемеді. Біреудің еткен еңбегінің төлемін берді. Кісі ақысын жемейді (С.Торайғыров, Шығ.). Ойласып, оларға да қойды әкім, «Әділ боп, жемеңдер, – деп, – жұрттың ақы н». Басшы етіп базарнайлар сайлап қойды, Бос қоймай базарларды оған жақын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Не ақысы бар. Қатысы жоқ. Ору жұмысын бөгемесе болды, МТС-тың мұнда не ақысы бар (Т.Нұртазин, Мұрат). Қодар: «Құдай да, Құнанбай да керек емес. Не қылсам өз еркім, менде не ақыларың бар?» – деп қуып шықты (М.Әуезов, Шығ.).

Ненің ақысы. Не үшін, неліктен. Сен ненің ақысы деп жыладың осы? – деді. Абай Тәкежанға енді ыза болды, кінәлай сөйлеп қарсы ұрысты (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚЫҚ [ар. عقیق] з а т. м и н. <грек. achats> 1. Асыл, қымбат тас. Бір тасқа көзін салса, ақық, мәрмәр, Бетінде неше түрлі жазуы бар. Қараса,

айналасы дөп-дөңгелек, Тамаша сипатына көз ойылар (Ә.Найманбаев, Шығ.). Пыраққа ер ерттеді қызыл жақұт, Тізгіні – зүбәржаттан, жүгені – ақық (Бабалар сөзі). Күлімдеп, қасын керіп келді жылым, Сұлудай ақық ерін, алтын тұлым. Көркейіп, көңілінен кетті кірбің, Көргенде кім де болса бұның түрін (Үш ғасыр.). Апырмай! Бұл не қылған бақытты шақ?! Аппақ дән ақтарылған ақық құсап, Алақанда маржандай сусылдаған. Аямай-ақ беріпті-ау сусын далам! (М.Мақатаев, Өлеңд.). 2. х и м. Оксидтер тобына жататын кварц минералының жасырын кристалды, талшық құрылымды түрі. Ақықтың түсі құрамындағы темір, марганец, кобальт, никель т.б. қоспаларына байланысты (ҚҰЭ).

Ақық моншақ. Ақықтан тізілген моншақ. Біреуі ақық моншақ, бірі тана, Алып кел: «омырауыңа – дейді, – Қада» Шеріктеп, кездеп шығып шәйі көйлек, Табылды қамзол тігер Қатиға да (Сара, Тордағы.).

АҚЫҚТА = е т. Ақық салып әшекейлеу. Іінін уығының ақықтандың, Болсын деп бақытты өмір бар олжасы (Айманкүл, Ана сыры).

АҚЫҚТАЙ с ы н. Ақық сияқты, ақық тәрізді. Өскен жазда дән алып, Желге, күнге тотықпай. Қалған қатар қадалып Алқадағы ақықтай (С.Мәуленов, Торғай). Қатты, серпіні мол қанаты мен берік топшысы ғана емес, алмастай қатты, найзадай өткір тырнағы, қашалған тастай жүрегі, ақықтай жанған алғыр көзі бар (С.Бақбергенов, Қоян-көз). Азу тісі ақсиган, Марқасқдай қасқиган; Көзі ақықтай сүзілген, Маржандай тісі тізілген (Үш ғасыр.).

АҚЫЛ [ар. عقل] з а т. 1. Адамның ойлау қабілеті, сана-сезім. Иман – қой, ақыл – қойшы, нәпсі – бөрі, Бөріге қой алдырмас ердің ері, Таяқты қатты ұстап қойшы тұрса, Жоламас ешбір пәле шайтан-пері (Шал ақын, Өлеңд.). Ашыл, көңілім, жош ұрып! Сөйле, тілім, жосылып! Тереңнен барып тер гауһар, Ақыл мен білім қосылып! (О. Шораяқов, Шайыр). Кейде ол керемет бір сыншы да еді, Ақылға бұрып құйған жыр шүмегі (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. Пікір, пайдалы кеңес, өсиет. Менікі жақындық ретімен айта салған бір ақыл еді ғой. Ол ақылды тыңдамаған екен, кіргісі келген екен, өзіме-ақ айтсайшы: «Мен кірем, арыз жазып бер, қол қойып бер», – деп (Б.Майлин, Шығ.). Ақыл мен әдет өсиет – Аңдаттым айтып білгенше, Қалдырмай мен де тамамын (Базар жырау, Шығ.). Ақылды шайтан ұрласа, Мінерсің түрлі тұғырға (О.Шораяқов,

Шайыр). **3.** а у ы с. *Дұрыс шешім, қиындықтан шығудың жолы, амал, айла.* Мен өзім қасыма он жігіт алып Күмісбекті қалаға апарам. Абақтыға өкеткендей ыңғайы білінсе, өзіміз білеміз... Табылған *а қ ы л* (Ф.Сланов, Асау арна). Зере Абайдың кітапқа берген ықыласын байқап, бір күні кешке: – Қарағым, осының *а қ ы л*. Ішкен менен жегенге мәз боп, мойныбасы былқылдап, ақылдан да, өнерден де кенде боп жүрген бай баласы аз ба? Осы ала қағазыңнан айырылма! Ұқсама аналарға! – деген (М.Әуезов, Шығ.). Жарайды, жігітім, үйленемін де. Мұндай *а қ ы л* ойыңа қайдан түсті? (М.Дулатов, Шығ.). Елге үлгі боларлық Сөзін жоқ айтқан көнелі. Аймағыңды аралап, Айтпадың *а қ ы л* өрелі (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Ақыл айтты. *Дұрыс кеңес берді, жөн сілтеді, үйретті.* Сүйіндік бұлардың айтқанына амалсыздан бағынды да: – Ал, бірақ тапқан *а қ ы л д а р ы ң д ы а й т ш ы!* Қылышын сүйретіп қыс келеді, кемпір-шалды күркілдетіп, баланың [жағынан боздағын шығарып], қашанғы отырамыз? Қайда барамыз? – деді (М.Әуезов, Шығ.). *А қ ы л а й т ы п* жүрмесе қасымызда, Сонда орнайды жетімдік басымызға. Жалаңашқа шекпенін шешіп беріп, Бір күлшесін бөліскен ашымызға (М.Мақатаев, Шығ.). Алғанға – *а қ ы л ы ң д ы а й т*, айнымаған, Шаң болмас сабат жердің ордасындай (О.Шораяқов, Шайыр).

Ақыл алды. а) *Кеңесін тыңдады, айтқанын істеді.* Мен осында сізден аталы сөз естимін, *а қ ы л а л а м ы н* деп келіп едім. Ол үмітім ақталмады, танысып-біліспей жатып, қызыл тілдің найзасын өңменімнен қадалттыңыз (М.Иманжанов, Алғашқы айлар). Тобылғы жаздар, шоғырлы қаздар, Сендер де бір *а қ ы л ы м д ы а л*, Сендер кеткен соң не етермін, Қой, тұра тұрыңдар (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). ә) *Есеңгіретті, есін жаулап алды.* Мүмкін мас адам шығар. Орыс бозасы көзін бозартып, *а қ ы л ы н а л ы п*, сенделтіп жіберген немістің елірме офицерлерінің бірі шығар (М.Иманжанов, Адам туралы).

Ақыл берді. *Кеңес берді, жөн көрсетті, ой салды.* Қазаққа *а қ ы л б е р е м* түзеймін деп қам жеген адамға екі түрлі нәрсе керек (Абай, Тол. жин.). Алатау болад жеріміз, Кең жатқан байтақ еліміз. Көкөтай деген ханымыз. Көпке бірдей шамымыз. Күн шығыста Көкжелек Өзіңе аттас дәуіміз. Ауылдан шыкса Ақжолтай, Көкжал Барақ, Көбікті Маңдайдағы барымыз. Қатынын берген қайырға Қанкелді деген нарымыз. Жолды Қосай басшымыз, *А қ ы л б е р г е н* шалымыз. Ел иесі осылар Қолында малжанымыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Апам *а қ ы л б е р е р е д* – Қасыңда емес, елде алыс. Ақылда-

сып жүруге, Жырақ кеттім мен де алыс (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ақыл болды. *Үлгі болды, жөн көрсетті.* Жетпей-ақ жиырмаға хакім болдың, Жоғарғы хакімдерге жақын болдың. Жол айтып Құдай үшін азаматқа, Адамға адамдарға *а қ ы л б о л д ы ң* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақылға алды. *Ескерді, еске алды.* Өзімізді *а қ ы л ы ң а а л а* отырып, бірге ем іздеудің сөзін өкел. Сол – ынтымақ сөзі болды (М.Әуезов, Шығ.).

Ақылға келді. *Жөнге келді, сабағына түсті, өзіне-өзі келді.* Аз отырып, көз жұмып, *А қ ы л ы н а к е л д і* шал: Баласына сөз бұрып, «Жақында!» – деп ымдады (І.Жансүгіров, Шығ.). Адамдық емес мұның... *А қ ы л ғ а к е л!* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылым. кітап).

Ақылға қонды. *Дұрыс көрінді, көңілінен шықты.* Жоғарыда айтылғандай: «алаш» қазаққа ұран болып қалған мәнісі *а қ ы л ғ а қ о н ы п* тұр (М.Дулатов, Шығ.). Оған БҰҰ бас болып, ел тыныштығына негіз болатын құжат әзірлеп, соған сөйкес бүкіл ауған халқының құрамына кіретін ұлыстар өкілдерінен тұратын топқа билік тізгінін ұстату қажет деген ұсыныс *а қ ы л ғ а қ о н а д ы* («Егемен Қазақстан»).

Ақылға салды. *Пайымдап көрді, ойланды, алды-артын байқады.* Қазақ осыған да амал жоқ нанады, анық ойына, *а қ ы л ы н а с а л ы п* нанбайды (Абай, Тол. жин.). Панфиловтың жолымен *а қ ы л ғ а с а л ы п*, іс істе, соғысқа ендік жеңіспен (Б.Момышұлы, Біздің генерал).

Ақылға сыймады. *Көңілге қонбады, иланарлық болмады.* Қаттаулы тұр жазып-сызып болғаным. Тілге тиек – бір елуге толғаным. Екінші елу *с ы я қ о й м а с а қ ы л ғ а*, Ерте қамдау керек шығар жол қамын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ербол, *а қ ы л ғ а с ы й м а с а* да, мен бір сөз айтайын ба? дәл осындай боп, түсінде алдын көру, – не соған салынған сәуегейдің, көріпкел, бақсы-балшының ісі (М.Әуезов, Шығ.). Мен айтайын, Ағай сөзін қимаса. Қалай дұрыс бола алады бір адам Тірі адамның *а қ ы л ы н а с ы й м а с а!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ел көзіне оғаш көрінген бұлардың ісі *а қ ы л ғ а с ы й м а д ы* (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

Ақылдан айырылды [жарым болды]. *Есінен адасты, жымданды.* Олар шықты есіктен ханға өкпелеп, Көшеде шулап және жылаған көп: «Хан мен уәзір *а қ ы л д а н а й ы р ы л ы п т ы*, өлтірейік екеуін, жыңды екен», – деп (Абай, Тол. жин.). Қоймайды жүз жиырма берген залым, *А й ы р ы л д ы м а қ ы л ы м н а н* кетіп әлім (Базар жырау, Шығ.). *А қ ы л д а н* ер жеткен соң *б о л д ы м ж а р ы м*, Бір суыр мал

дегенде қолда барым. Әйелім тас қоянды жаздай сауып, Түйреді сары майдан екі қарын (Қаз. ертег.).

Ақылдан адасты [ауысты, танды]. *а) Есінен танды, есеңгіреді.* Көрілікке сыр беріп, Алжымаған Сәрсекем. *Ақылынан адасын* Жаңылмаған Сәрсекем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Адасын ақылынан* аспай-саспай, Еліне ақылайтып, қайрат берді (Қозы Көрпеш.). Жақсы кісі қартайса да, *ақылынан танабас* (Мақал-мәтел). *ә) Не істерін білмей, дал болды, састы, дағдарды.* Сексенге жасы келгенше, Бір бала көрмей Тоқтарбай Қайғыменен қан жұтып, *ақылынан адасқан* (Қобыланды батыр). Сен тұра тұршы, а, тазша, қас қылғандай, *ақылымынан ауыстым* дал қылғандай (Қозы Көрпеш.). Бұл қорлыққа шыдамай, Бөкендіктер қайғырды. Қатын, бала зар жылап, Тау менен тас жаңғырды. Кемпір, шалдар кемсеңдеп, *Ақылдан танып* мәңгірді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ақылдың көзін байлады. *Еш нәрсені ойлатпады, аңдатпады, пайымдатпады.* Әрбір мастық бойдан ағатты көп шығарып, *ақылдың көзін байлап*, төңіректегі шаруашылардың көзін ашып, «ананы, ананы» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен (Абай, Тол. жин.).

Ақылдың толған кемесі. *стиль. Өмірде көргені көп, тәжірибесі мол, өте ақылды.* Құйма шойын болаттай Баланың бітім денесі. Кеудесіне қарасаң, *Ақылдың толған кемесі* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Ақыл иесі. *Есті адам, істің рет-жөнін жақсы білетін адам; адамзат.* Көнетін менде бұған тілек жоқ па, Бақыт іздеп тулаған жүрек жоқ па? *Ақыл иесі* қалайша көніп отырап «Бейнеттен басқа алдында үміт жоққа» (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақыл кемтарлығы. *псих. Адамның танымдық мүмкіндіктерінің, ойлау қабілеттерінің кемістігі, ақыл жарым-жандығы, жетімсіздігі.* *Ақыл кемтарлығы* – ми қызметінің бұзылуынан, ондағы патологиялық өзгерістерден, мидың кеселге шалдығуынан, зақымдануынан және т.б. болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ақыл көз. *Парасаттылық, ғұламалық.* Бұл Абайдың бұрынғы ақылдардан *ақыл көзінің* артықтығы болды – бір, ақындығы күшті болды – екі, өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен Абай ешкімнен үлгі алмай, қазақ әдебиетінің бетін бұрып, мүйіс шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қатесін көрмеген кісі бірбеткей, *ақыл көзінің* ауданы тар кісі болу керек. *Ақыл көзінің* ауданы

ны тар кісі адамшылыққа пайда келтіре алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаманның көрпесінің өлшеуі жоқ, Әлбетте, артын білмей паңданады. Әман жұрт бір айыптан табылар ма, *Ақыл көзінен* қарасақ хан-қараны (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақыл көзбен бақты. *Тереңнен ойлады, байыбына жетті.* Еш нәрсе емес жұбанар, *Ақыл көзбен баққанға*, Жас баладай қуанар, Бір дәмдіні татқанға (Абай, Тол. жин.).

Ақыл көзімен қарады. *Саналы түрде түсінді, байыптады.* *Ақыл көзімен қара:* күн қыздырып теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дөңдерді өсіріп, жемістерді өндіріп жатыр (Абай, Тол. жин.).

Ақыл көзінің ауданы. *Ой-өрісінің, білімінің кеңдігі.* Абайдың пайдасыз сөзі жоқ. Ахлақ, адамшылық туралы айтқан терең мағыналы, үлгі сөздері кемшіліктің мінезін тәрбиелеп, *ақыл көзінің ауданын* кеңейтпек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қатесін көрмеген кісі бірбеткей, *ақыл көзінің ауданы* тар кісі болу керек. *Ақыл көзінің ауданы* тар кісі адамшылыққа пайда келтіре алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақыл көрді. *Жөн көрді, дұрыс санады.* Баршасы осы сөзді мақұл көрді, Мергеннің бұл айтқанын *ақыл көрді*. Қылдан өріп, шаш қылып Желаяққа, Үстіне қыз киімін киіндірді (Батырлар жыры).

Ақыл көрінісі. *пед. Дұрыс тәрбие, жөн тірлік.* Біз жан тәрбиесіне кіргенде жан көріністерін үшке бөліп едік: *ақыл көріністері*, ішкі сезім көріністері һәм қайрат көріністері деп (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ақыл кірді [енді]. *Ақыл толысты, есі кірді.* Ми толмаған, ессіз бала күндегі құмарымызды ер жеткен соң *ақыл кіргенде* орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз (Абай, Тол. жин.). Ер жетіп, осы күнде *ақыл кірді*, Бәйбіше де бір нәрсе байқар, – деді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Серігің де Құдай қойса, қара болуға жарап қалыпты. Аяның өне азамат боп *ақылы кіре* бастаған (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Адам болар баланың *ақылы* алтысында *енеді* (Мақал-мәтел).

Ақыл қашты. *Есінен айырылды, жөнін білмеді.* Қара жұртта бықсыған шала қалған, Аналардан ес кеткен, балалардан. Тал да таппай қармауға жағалаудан, *Ақыл қашқан* адыра бабалардан. Қандай қарғыс атты екен қайран елді?! Қайда барып тығылар паналауға?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Ақыл қонды. *Көңілінен шықты, ұнады, дұрыс деп тапты.* Жұртқа бұл а қ ы л қ о н а д ы да, «Метеордың» иесін табу, таппау ықтиярың: біз бәйге аттарымызды, – дейді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жаман болса қатының, Қ о н б а с а айтқан а қ ы л ы ң, Үйіңнің іші жау болып, Отыңның басы дау болып, Көп көзінше қыжындап, Оңашада быжындап (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ақыл қосты. *Кеңес берді, ақылдасты, ой салды.* Соңғы жұмыстың тұсында Жаныстың бірталай кісісімен а қ ы л қ о с ы п, ендігі бір қимылға бекінген (М.Әуезов, Шығ.). Сол күні дәрігерлердің консилиумы болды. Олар жиналып а қ ы л қ о с ы п, емдеу әдісін іздеді (З.Шашкин, Өмір.). Болды өзінің батырлары ардақты, Бар қазақтың салмақтысын таңдапты. А қ ы л қ о с ы п, билерімен білікті, Ақындарын ақиықтай самғатты (К.Салықов, Жезкиік.). Дейді маған ақын дос Айтып шағым көктемге. «Ақылыма а қ ы л қ о с, Ми сұйылып кеткен бе?» (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ.).

Ақыл құрды. *Ақылдасты, кеңесті.* Кейбіреуі атының басын бұрып, Күбір-күбір сөйлесті артта тұрып. Кейін қайтып, айналып жүрелік деп, Сөздерін ерге айтты а қ ы л қ ы р ы п (С.Әлімбетов, Өлеңд.).

Ақылмен барлады. *Ой жүгіртті, ой көзімен қарады.* Екі көзі сұлудың Айнадай боп жарқырап Бұл дүниенің қамы бар, Өлім деген әлі бар А қ ы л м е н е н б а р л с а ң Бар нәрсеңнің нарқы бар (Майлықожа, Шығ.).

Ақыл салды. *Ақылдасты, кеңесті.* Шақырып Аю менен Түлкіні алды, Кеңесіп, екеуіне а қ ы л с а л д ы. Арыстан іс мәнісін айтқаннан соң, Кідіріп түлкі азырақ ойға қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол халқының алдына жақын барды, Сөз айтып, әрбір түрлі а қ ы л с а л д ы. Бір кеселге байғұстар жолығыпсың, Үйіңе бар, ұйықтандар деп шығарды (Абай, Тол. жин.). Хан жиып халқын алады, Жайын айтып баланың Халқына а қ ы л с а л а д ы (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Ақыл сұрады. *Кеңес сұрады, ақылдасты, кеңесті.* Білгеннен а қ ы л көп с ы р а, Басыма деме ар болар. Аты шыққан ерлерді Аяққа басып кемітпе – Бір шағымқой бар болар (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жүрсін бе замандасым, батыр Құрақ, Біреуге күнде сәлем ауыл жырақ, Жас-жастың тілегі бір деген көні, Өзіңе келіп едім а қ ы л с ы р а п (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Кетбұғыдай билерден, а қ ы л с ы р а р күн қайда? Бізді тапқан анаңың, асыраған атаның, Ризалықпен жайласып, қолын алар күн қайда (Махамбет, Өлеңд.).

Ақыл тапты. *Ретін, жөнін келтірді, амалын тапты.* Ойына жаман ниет алса, Бірде бірін қыла алмас, Суырылып жүйрік бола алмас, Ойлап а қ ы л т а б а алмас, Қатарға басы кіре алмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Хош болшы, уәзірлерім, қараларым, Сасқанда а қ ы л т а п қ а н сараларым. Орныма көзім барда хан сайлайын, Рұқсат етсеңіздер, жарандарым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Адамзат тірлікті дәулет білмек, А қ ы л т а п п а қ, мал таппақ, адал жүрмек. Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп, не қорлық құр қалжыңмен күн өткізбек? (Абай, Тол. жин.).

Ақыл таразысына салды. *Ой елегіне салып, екшеді, артық-кемін салмақтады, ойланды.* Қобыланды мен Ақжол дауын тағы да а қ ы л т а р а з ы с ы н а с а л у керек (І.Есенберлин, Шығ.). Орысша грамматиканы, арабша наху хариіпті жақсы білетін қазақ баласы жете аңғарып, а қ ы л т а р а з ы с ы н а с а л ы п, бір-екі рет оқып шықса, бұл кітаптың құнын білер: үстін қарап, саулатып, өте шықса, шытырман тоғайда адасқандай асылына түсіне алмас деп шамалаймын (М.Дулатов, Шығ.).

Ақыл тоқтатты. а) *Ер жетті, балалықтан арылды, кемеліне келді.* Оның сөйлеген сөзінен, жүріс-тұрысынан жас албырттықтың емес, а қ ы л т о қ т а т қ а н адамның белгісі сезіледі (М.Қаратаев, Даладағы.). Өзін бала деп қарамаған Дәуренге ол а қ ы л т о қ т а т қ а н адамдай, салмақты үнмен жауап беруге тырысатын (І.Есенберлин, Ғашықтар). ә) *Көңілге қонды, дұрыс көрінді.* Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? – А қ ы л т о қ т а м а ғ а н соң, діннің өзі неден болады (Абай, Тол. жин.).

Ақыл тіс. *Ең түпкі азу тіс.* – Қанша тісіңіз жоқ, Еркеке? – Азу жоқ, а қ ы л т і с т е түгел түскен (І.Жансүгіров, Танд.).

Ақылы алпыс жаққа [алты саққа] жүгірді. *Әр ойдың соңына бір түсті, ойы онға бөлінеді.* Бұл кезде жалғыз қалған Қарабала а қ ы л ы а л п ы с ж а қ қ а жүгіріп, әр ойдың соңына бір түсіп, жанталасуда, үміт пен үмітсіздік күресі итжығыс түсіп, қатты толқуда еді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Ақылы алтыға, ойы онға бөлінді. *Не істерін білмей, дағдарды, бір тоқтамға келе алмады.* Қалайда Күңкейдің а қ ы л ы а л т ы ғ а, о й ы о н ғ а б ө л і н і п, көпке дейін көзіне ұйқы келмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақылы артық. *Көрген-білгені мол, ақылды, тәжірибелі.* Көңілімді тындырып, Дұшпанның белін сындырып, Бір шығаршы төбеге, А қ ы л ы ң а р т ы қ анамсың Қапияда сөз тапсаң, Ұзын сирақ қалпақты Алдамасқа немене? (Базар жырау, Шығ.). Қайырсыз дәулет сол болар –

Өзіне-өзі қимаған. Бұл сөзімді шет демес *А қ ы л ы а р т ы қ* миы адам (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақылы атасынан асқан. *Ақылы оза туған, ақылы көп. А қ ы л ы атасынан а с қ а н* бала Сабы жез, сағағы алтын туменен тең. Хайламен халқын билеп алған жігіт Терісі жуан елі пілменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақылы ауды. *Ақылынан адасты, жын-данды.* Болған соң уәделі күн жауын жауды, Судан ішкен жынды боп, *а қ ы л ы а у д ы.* Күнітүні шуласып, таласады, Ұмытты тамақ жеумен және ұйықтауды (Абай, Тол. жин.).

Ақылы бар. *Есті, ақылды, тәжірибесі мол.* Еріне қызмет қылған жақсы әйел Сираттан қыл көпірде құстай ұшқан. Жан болсаң *а қ ы л ы ң б а р,* түсінерсің, Көрсеткен, ей, жеңеше, менің нұскам (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақылы басқарды. *Жетегіне ертті, ақыл айтты, дегенін істетті.* Кімнің *а қ ы л ы б а с қ а р ғ а н ы* белгісіз, әйтеуір ең алдымен ұлықтар маңындағы барлық атты қуып кетті (М.Әуезов, Шығ.).

Ақылы жарым [кем, аз]. *Ақыл-есі түгел емес.* Шошымай шолжаң өскен батырларын, Ана отырған шыршаға жақындады. Көзі тұнған бейбағың топ аққуға Білмей қалды мылтықтың атылғанын. Көздің алды – көк түгін *а қ ы л ж а р ы м,* Білмей отыр жаңағы тыныштықтың Сүт ұйыған тегешін сапырғанын (М.Мақатаев, Шығ.). Жар сүйгеннен не пайда *А қ ы л ы к е м,* шашы ұзын? (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақылы жоқ. *Ақымақ, ессіз, жарымес.* *А қ ы л ы ж о қ* молдалар Иман алмақ тиынға. Оңайлықпен келмейді Иман деген қиын да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жақсының жүрген жері той болады, *А қ ы л ы ж о қ* кей адамда бой болады. Көрмеге қандай жаман болса-дағы, Парасат кей шаһбазда ой болады (Шал ақын, Өлең.). Жанына жас Көгершін ұшып келді. Не қара басты торға түсіп? – деді, Тал түсте торды көрмей, соқыр ма едің, Есалаң, *а қ ы л ы ң ж о қ,* күшік, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ақылы көзінде. *Терең ойламайтын, ұст-тірт.* Кейбіреулердің бар өнері, мақсаты киімін түземек, жүріс-тұрысын түзетпек болады да, мұнысын өзінше бір дәулет біледі. Бұл істердің бәрі өзін көрсетпек, өзін-өзі базарға салып, бір *а қ ы л ы к ө з і н д е г і* ақымақтарға «бөрекелді» дегізбек (Абай, Тол. жин.).

Ақылы қысқа [шолақ]. *Терең ойламайтын, байыбына бармайтын, ақымақ.* «Тәртіпсіз, тартыпты, – дер, – бауырына», Опасыз адамизат, *а қ ы л ы қ ы с қ а.* Жемінді, жерің кеңіс, жейсің-дағы, Алқымға ауыз салып әзір қыспа! (О.Шораяқов, Шайыр). *А қ ы л ы қ ы с қ а* әйел-

дің Дұшпандығын білдіріп, Миығынан күлдіріп, Мықынына қол салып, Тар жеріме жол салып, Сындырмас па екен белімді (Базар жырау, Шығ.). «Ұрғашының шашы ұзын, *а қ ы л ы қ ы с қ а*» деген осы деп, Сәрсенбай басқа сөз айтпай, ішінен мыңқылдап отырып қалды (М.Дулатов, Шығ.). Ой, *а қ ы л ы ш о л а қ* сорлы. Мен Шәрбанудан құтыла алмай, болмаса малға қызығып сатып келді деп отырмысың? Жұмыстың артын ойласайшы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақылымен аты шықты. *Жақсы, орынды істерімен көрінді, елге танылды.* Адай Ботақара деген байдың келіні Балжан ел ішінде ажарымен де, *а қ ы л ы м е н д е а т ы ш ы қ қ а н* адам болған екен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақылына құлақ асты [салды]. *Тыңдады, айтқанын мақұл көрді, айтқанын істеді.* Біз мал мамандарымен тығыз байланысты жұмыс істейміз, *а қ ы л ы н а қ ұ л а қ с а л а м ы з* («Лен. жас»).

Ақылын аттамады. *Айтқанын істеді, дегеніне көнді.* Ал қабырғаңмен кеңес. Менің жаным ашып айтқан ағалық *а қ ы л ы м д ы а т т а п* кетпессің деп сенем (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Ақылын аямады. *Білгенін түгел айтты, жайып салды.* Кей ақымақ әлек етер жақындарын, *А я м а й* жұмсап күш пен *а қ ы л д а р ы н.* Жау түгіл, иттен бойын қорғай алмай, Қаптырар ақырында тақымдарын (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ақылына болайын. а) *Жарытымды ақыл бермедің, ақылың өзіңе деген мағынада.* Өй, *а қ ы л ы ң а б о л а й ы н* сенің! (Ауызекі). ә) *Тауып айтқан ақыл-кеңесіне риза болғанда айтылатын сөз.* *А қ ы л ы ң а б о л а й ы н* – Тасты жарып қайнаған Баһарда аққан бұлақтай (Базар жырау, Шығ.).

Ақылы пісті. *Ой-өрісі жетілді, кемелденді.* Бесте тісің түседі, Елуде *а қ ы л п і с е д і,* Жомарттығың, Сараңның Ішіне от боп түседі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақылы сайып. *Ойы терең, озық.* Бар екен бір падыша *а қ ы л ы с а й ы п* Әділетін тамаша халыққа жайып. Пақыр менен міскінге кеңдігі бар Қастасқанын қоймаған қылмай майып (Майлықожа, Шығ.).

Ақылы тапшы. *Ақымақ, ақылы кем.* Балам, сені осы көп Айтып жүр ғой жақсы деп, Мен өзім де ойламан *А қ ы л* сенде *т а п ш ы* деп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ақылы толды [толысты]. *Есейді, кемелденді, оң-солын таныды.* Аңдай-аңдай айтқаным, *А қ ы л т о л ы п,* ой өсті, Ақырында байқадым: Өмір күле сөйлесті (Ғ.Орманов, Дикан).

Ақылы түзу. *Ақылды, дені сау.* Ашумен қылған іс емес, Қайрат та емес, күш емес. Ашуына билеткен, *А қ ы л ы т ы з у* кісі емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақылы түсті. *Есін жиды, ақылы кірді.* Жігіт жарлы болады қырын алса, Қатыны би болады сырын алса. *А қ ы л ы ң* сонда *т ы с е р* Саудагер кеп, айырып екі бұзаудың бірін алса (Ш.Смаханұлы, Жүз шымшыма.).

Ашуын ақылы басты. *Ақылға жеңдірді, ақылға келді, ашуын басты.* Кәуірдің осы сөзін естіген соң, Қайран ер қызарысты, қысылды, Қысылғаннан қылыш ала оқталды. *А ш у ы н а қ ы л ы б а с т ы* да, Қайта келіп оқталды (Боран ақын, Өленд.).

Табылған [тапқан, таптырмайтын] ақыл. *Орынды, дұрыс ұсыныс.* Ұлықтар «пәлі-пәлі!» бұл *т а б ы л ғ а н а қ ы л* екен деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп мынаны жеп жүр (Абай, Тол. жин.). Орын тар болар. Одан да бүгін осында жатсаңшы! – деген. Абай өзі де осыны «*т а п қ а н а қ ы л*» екен деп еді (М.Әуезов, Шығ.). Тырнақты күтіп, қысқа қырқып жүрген – тазалық үшін *т а п т ы р м а й т ы н а қ ы л* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Тентектің ақылы түстен кейін келеді [кіреді]. *Шешімін дер кезінде таппай, кешігіп қалды деген мағынада.* Бұл итті алқымынан алып біржола езе салмаған екенмін. ... *Т е н т е к т і ң а қ ы л ы т ы с т е н к е й і н к е л е д і* дейді, өзімде де бар, несін аядым екен! (Х.Есенжанов, Тар кезең). *К і р д і ғ о й т ы с т е н к е й і н т е н т е к а қ ы л ы*, Сертімнің бұл өмірлік ең ақыры: «Адам – күл өзін жеңіп ұстамаған» Деген бір Сократтың бар нақылы (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АҚЫЛА= е т. *Төлеу, сатып алу, құнын беру.* Қаперсіз жайын жатқанда, Кете ме деп қапылап. Араға жансыз жүгірді, Параменен *а қ ы л а н* (Дастандар). Уәзір қырық қызды *а қ ы л а д ы*, бекітіп үйдің сыртын сатылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҚЫЛ-АЙЛА з а т. *Қиындықтан, жағдайдан шығудың жолы; әдіс, амал.* Адамнан артық ажар, *а қ ы л - а й л а ң*, Ажары ақ бетінің асқан айдан. Адасқан аққу құстай болдым асық, Айдындай ақ төсіме асылшы, айнама (Қаз. әндері). Базаралыға қадалып кеп, *а қ ы л - а й л а* тапшы, бет нұсқап, жол көрсетші», – дей беретін Балағаз (М.Әуезов, Абай жолы). Ілім-білімін бірінің үстінен бірі арыз жазуға, *а қ ы л - а й л а с ы н* қандасын құлатуға жұмсаған, қыранын тұмшалап тұғырда ұстап, қарғасын қарқылдатқан қайран қазақтың қара мінезі («Егемен Қазақстан»).

АҚЫЛАСТЫР= е т. *Есеп айырыстыру.* Көп жылқысын әкеп, қырып тастапты. Соның қуғыншысы келіп, Бөкейге есемді әпер дейді ғой. Бөкей Майбасарға асылады. *А қ ы л а с т ы р*, малымды әпер (М.Әуезов, Абай жолы).

АҚЫЛ-ӘДІС з а т. *Амал, тәсіл.* Оның да неше түрлі *а қ ы л - ә д і с і н* біліп алсам да, мына жақтағы «дәулет» деген бір тіпті керегіндей «бақ» шыға келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҚЫЛҒӨЙ з а т. *Ақылшы, білімдар.* Мысалы, Базар жырау «Темір тұяқ Мұрынды» мақтаса, халқы «Құрандай жапырылып» сөзіне құлақ салғаны үшін, яғни жалпақ елдің *а қ ы л ғ ө й і* болғаны үшін мақтан отыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаз бойы Біржаннан Абай барлық Орта жүз, Арғын Найман, Керей, Уақтағы күйші, әншіні, *а қ ы л ғ ө й д і* көп естіп, көп ұғынып еді. Соның бірі қазір есіне түсіп: – Біржан аға, тек өнер қадірін білгеніміз анық болса, өмір тірлікте басқа шауып, төске өрлеген өнерді ғана қадір тұтайық (М.Әуезов, Шығ.). Ерболдың мұнша неге қатал келгенін түсінбеді Мәлік. Әдетте, бюрода жастарға қамқоршы болып, осы ауылдың *а қ ы л ғ ө й* ағасы саналатын Ербол, бүгін жат мінез білдірді (З.Шашкин, Сенім).

АҚЫЛҒӨЙЛІК з а т. *Ақыл үйретушілік.* «Көкірегінде қаяу жоқ, Қажымас, қайта айнымас «қайран тату» ... деген сияқты ойларды шешендік, *а қ ы л ғ ө й л і к* түрінде, әсіресе баса айту – бұл өлендегі Абайдың ағалық, ұстаздық ниеті (М.Әуезов, Абай жолы). Жаңа ғана көзінде ойнаған күлкінің ізі де осы минутта жоқ болып, реңі *а қ ы л ғ ө й л і к т і*, байсалдылықты аңғартты (М.Иманжанов, Алғашқы айлар). Сұлулығымен сезімге шаппаған, парасаттылығымен тың белестерге бастамаған, оқушыға үміт қанатын бітірмеген жыр да салқын *а қ ы л ғ ө й л і к* (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

АҚЫЛҒӨЙСІ= е т. *Білгіш, біреуге ақыл үйреткен болу.* Біз балапандай шырылдап, біздің үйге көңіл айтуға бармақ болып, бірімізден-біріміз асып түсіп, *а қ ы л ғ ө й с і н* жаттық («Лен. жас»).

АҚЫЛҒӨЙСІН= е т. *Білгішсіну, біреуге ақыл үйреткенсіну.* Әлгі сөзден ағасынған да, *а қ ы л - ғ ө й с і н г е н* де зәредей ызғарлы леп байқалмайды, мені жып-жылы бір мейірім құшағына алғандай болды («Лен. жас»).

АҚЫЛҒӨЙСІНУ *Ақылғөйсін етістігінің қимыл атауы.* $\approx$ *А қ ы л ғ ө й с і н у і н* қарашы!

АҚЫЛҒӨЙСУ *Ақылғөйсін етістігінің қимыл атауы.* $\approx$ *А қ ы л ғ ө й с у і н* қоймады ғой.

АҚЫЛДАЙ с ы н. *Ақыл сияқты, ақыл тәрізді.* Жағымды сөз жанға жай, Жадырап кетті жекедай. Сөздерін сүйіп мақұлдай, Өздерін

сүйіп *а қ ы л д а й* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АҚЫЛДАН= е т. к ө н е. *Ақылға келу, алды-артын ойлау, сабыр ету*. Ақылдың айтқан сөзін әзіл демей, Шен біліп шыныңменен қабырланшы. Азғана айттым үгіт аңғарар деп, Әй, нәпсім, көп сөйлетпей *а қ ы л д а н ш ы!* (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

АҚЫЛДАС з а т. *Пікірлес, сырлас, жанашыр*. Ақбөпежан бергендей Қасым десе, Серігі, *а қ ы л д а с ы* әсіресе. Әкесі қия тартып көнбегенде, Жөн айтқан ел сөзіне әлденеше (И.Байзақов, Ақбөпе). Иә, олар Ақтілесті басынбасын! Біз барда Марат тіпті жасынбасын! Жүке, сен бір мақала ұйымдастыр! Күп, менің бар бір сыншы *а қ ы л д а с ы м...* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Ғали үйіне келіп, өзінің бұл іс хақында *а қ ы л д а с* болып жүрген құрбыларымен сөйлесіп, келер жексенбіге ат сайландыра даярлана бастады (М.Дулатов, Шығ.).

АҚЫЛДАС= е т. *Пікірлесу, кеңесу, ақыл қосу*. Байқамас оны ешкім жақындаспай, Істес боп ой сынасып, *а қ ы л д а с п а й*. Бөшкеде не зат барын білеміз бе, Қақпағын я бір жерін тесіп ашпай? (А.Байтұрсынов, Шығ.). *А қ ы л д а с с а ң*, шешерсің, Ақылдаспасаң, кем кесерсің (Мақал-мәтел).

АҚЫЛДАСТЫР= е т. *Кеңестіру, пікірлестіру, ақыл қостыру*. Ел мен елді *а қ ы л д а с т ы р а м ы з*, ұрыдан мал өпереміз дейді. Кім айтады? – деп, Қаумен тіксіңді. Әперетін кім? – деп, Қараша қайтадан қадалды (М.Әуезов, Шығ.).

АҚЫЛДАСУ *Ақылдас етістігінің қимыл атауы*. Содан жиырма ауылдың жиырма басы адамына қазір Шыңғыс ішіндегі қай сай, қай қыстауға барып жетіп, шаңырақ көтеретінін айтып келе жатты. Сөзі *а қ ы л д а с у* емес – байлау. Атағаны – кесіп, пішіп қойған әмір менен бұйрық (М.Әуезов, Шығ.). Мәселені *а қ ы л д а с у д ы ң*, талқылаудың, кеңесу мен дәйектеудің, келісудің, шешім қабылдаудың өркениетті тәсілдерін білу – кәсіби парыз («Егемен Қазақстан»).

АҚЫЛ-ДҮКЕН з а т. *Ақыл-ойдың қазынасы*. Жарқырап атқан таңның арайындай, Халқының *а қ ы л-д ү к е н* сарайындай. Орыстың озық ойлы ұлдарымен, Табысты тар кезеңде ағайындай (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АҚЫЛДЫ с ы н. *Есті, парасатты, сана сезімі жоғары*. Гүлстанға айналдырған тақырды Болат қолдар, алғыр милар *а қ ы л д ы*, Сүйемін мен, сүйемін мен сендерді Алар демім қалғанынша ақырғы (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ай-мағы ол Шөміштің еді қоныс, Басқасы Досекен бәрі топыр. Марұлым ата есімі молда

Қашақ – *А қ ы л д ы* адам екен болған сабыр (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ол кемпірі *а қ ы л д ы* болса, енді Жұмағұлды бауырына тартуы керек емес пе? – деді. Әміре бұл сөздің жарыққа шығып, көп жұрттың талқысына түскенін жаратпайды (М.Әуезов, Шығ.).

Ақылды көз. *Ойлы, тұнық көз*. *А қ ы л д ы* қоңырқай *к ө з і н д е* үнемі жинақты ой бар (М.Әуезов, Абай жолы).

Ақылды сөз. *Үлгілі, орынды сөз*. Бір ауыз *а қ ы л д ы с ө з д і* әдемі он ән өтей алады десе, мен ән салған болар едім (Қ.Жармағамбетов, Әнші).

АҚЫЛДЫЛЫҚ з а т. *Естілік, саналылық*. *А қ ы л д ы л ы қ* әр адамның білім деңгейіне, өмір тәжірибесіне, жүйке-жүйесінің ерекшеліктеріне, жеке-дара өзгешеліктеріне орай түрлі деңгейде көрінеді (КҰЭ). Міне – *а қ ы л д ы л ы қ т ы ң* белгісі. Сондай шағын оқу, шағын біліммен дүниенің пәлсапасын жақсы біледі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Шыңғыстың ұлы қолбасшылығы мен *а қ ы л д ы л ы г ы н*, һәм талай қаланы талқандап, небір халықты қырғын зұлымдығын тең ұстап, таразы басына тастап салмақтаса, ақиқаты осы, ағайын, – деп қасқайып отырса Мағауин мырзада кімнің ала алмай жүрген өңі бар? («Жас Алаш»).

АҚЫЛДЫМСЫ= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Ақылды болып көріну, білгішсіну*. Ахмет жаман жолдас, – деді Қадияша *а қ ы л д ы м с ы н*, – адамды сыйламайды (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Қаныкейдің бұл сөзін Кәрия Бақай қостады. Өз тұсынан ештеңе *А қ ы л д ы м с ы н* қоспады (Манас).

АҚЫЛДЫМСЫН= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Ақылдысыну, білгішсіну*. Аян ішінен: «Бұл да қызық. Сенің де талай қызық істеріңді еститін едім... Кеше *а қ ы л д ы м с ы н ы* п отырдың-ау!» – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

АҚЫЛ-ЕС з а т. *Сана-сезім, ой*. *А қ ы л-е с* сұрама Дуана сорлыңнан, Менде ақыл тұра ма, Байқасаң, пормыннан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақыл-естен адасты. *Есі ауды, есінен танды, есеңгіреді*. Қыздарға ақыл айтып жүрді Қарға, Ие бол адамшылық бойдағы арға. *А д а с ы н а қ ы л-е с т е н* ахахалап, Өлсең де бауыздалып әуре болма (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Ақыл-есі кірді. *Есін жиыды, өзіне-өзі келді*. Аздан соң *к і р с е-д а ғ ы а қ ы л-е с і*, Өртенгендей болып тұр бар денесі. «Жығылғанға жүдырық» дегендейін Азғана ауырды да өлді әкесі (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Ақыл-есін алды. *Есін шығарды, састырды, елітті*. Қыздар әртүрлі тамашалар көрсетіп, келген жігіттердің *а қ ы л-е с і н а л ы п т ы* (Қаз. ертег.). Египет тарихы – адамның *а қ ы л-е с і н а л ы п* тастардай алапат тарих («Егемен Қазақстан»).

Ақыл-есі толды. *Есейді, оң-солын таныды.* Өзі өлгенде көп малына ие болып, *а қы л-е с і т о л ы п*, кемеліне келмеген жас баласы қалыпты (Мың бір түн).

АҚЫЛ-ЕСТІ с ы н. *Саналы, жөн-ретін білетін.* Қалып алған қанағат, Ескіргенше жаңа, жат, *А қ ы л-е с т і* бұйымбыз. Жанат қиял жалдаған, Мұздап өліп қалмаған Талайы тас түйін-біз (Қабан жырау, Алтын қазық).

АҚЫЛ-ЗЕРДЕ з а т. *Тұйсік-тұсінік, сана-сезім, парасат.* Жүзімдегі менің пердем, Сіз – байлаулы адамсыз, Бөгеуші еді *а қ ы л-з е р д е м*, Болмағай деп табансыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҚЫЛ-КЕҢЕС з а т. *Пайдалы ой-пікір.* Ал өнер жолын қуған балғын бауырларыма айтар *а қ ы л-к е ң е с і м* бұл кәсіпті құшағың гүлге көміліп, үнемі сауық-сайран кешіп жүретін мереке деп ойласандар, қазірден бастап-ақ басқадай жан тыныштығын көздейтін мамандық іздей бергендерің жөн («Егемен Қазақстан»). Бүгін сіздердің назарларыңызға тырнақ күтіміне байланысты маманның *а қ ы л-к е ң е с і н* ұсынып отырмыз («Жас Алаш»). Оған бесалты құлынды биені алып беріп Жәке, осы жылқыларды күтіңіз, қымызын ішіп, денсаулығыңызды сақтаңыз, сіз халыққа керексіз, – деп *а қ ы л-к е ң е с* бердік («Егемен Қазақстан»). Ақындық пайғамбары Абай ата, Айтқаны *а қ ы л-к е ң е с* әрі бана. Қарт Жамбыл дәл осылай бағалапты Сыр шертіп, жыр төккенде ағындата (К.Салықов, Жезкиік).

АҚЫЛ-КӨМЕК з а т. *Пайдалы кеңес, жәрдем.* Ауруының көңілін сұрап, сауына *а қ ы л-к ө м е к*, кеңесін айтыпты. Бір үйінен шалап, бірінен ірімшіктің сары суын, шалабын ішсе де тоқмейіл бопты (М.Әуезов, Шығ.).

АҚЫЛ-КҮШ з а т. *Ақыл-ес пен қуат-қайрат.* О, Жәке, жүз жасаған ақынмысың. Қайғырып Алғайдайға жатырмысың. Сәулесін жүрегіңнің сөндірмеші, Асқан ед, Алатаудан *а қ ы л-к ү ш і н* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АҚЫЛ-ҚАЙРАТ з а т. *Ақыл-ес пен қуат-қуш.* Жақсы әйелі бар адам қажымайды, Ренжіп, қаны қашып, налымайды. Жағдайы жас баладай табылған соң, Күшінен *а қ ы л-қ а й р а т* арылмайды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АҚЫЛМАН з а т. *Ақылғой, ақылшы, кеңесші.* Сол күннен бастап Хайдолланың құлағынан тыныштық кетті. Өз еркінен тыс біздің кеңесші, *а қ ы л м а н ы м ы з ғ а* айналғанын білмей қалды («Егемен Қазақстан»). Жалпы, қай халықтың Қожанасырын алсаң да, сайқымазақ, сыңар езу сөзімен, қырық есекке жүк болар қырсақтығымен, *а қ ы л м а н д ы қ қ а* бергісіз аңқау болмысымен ортасын күлкіге кенеген кейіпкерді көресің; ол – өнербақандық-

қа төзбейтін, әділетті ғана көздейтін, тоғышарлыққа жаны қас, текті қасиетінен арылмас өрліктің рәмізі («Қаз. әдеб.»). Бәрің қойшы, ал, арқасы қызып, аруағын шақырып, ақ қалпағын баса киіп, туысқан деп жүрген қазағым, айтарыңды айттың ба, бір бармағың әлі бүгулі екен деп өре түрегеліссе ше? (Қырғыздардың бір жазарманы *а қ ы л м а н* Мұхтар Әуезовті жазықсыз жерден алып, көрге ұрып жатса, біз қандай күй кешер едік) («Жас Алаш»).

АҚЫЛ-ОЙ з а т. *Сана-сезім, ой-өріс.* *А қ ы л-ой*, сын-сымбатта маған теңсің, Шыбыным, шын сүйгенім – жалғыз сенсің. Ту бие, қарасаба болмаған соң Икемге менің елім қайдан көнсін (С.Торайғыров, Танд. шығ.). Ауыл солардың қолымен, *а қ ы л о й ы м е н* өркен жаяды («Егемен Қазақстан»). Бір кездері бүкіл әлемнің *а қ ы л-о й ы н* шоғырландырып тұрған, адамзаттың ортақ мақтанышына айналған осынау баға жетпес қазына тақ таласы, бак таласы үшін болған соғыстарда өртеніп, жойылып кеткені үлкен өкініш еді («Қаз. әдеб. »).

Ақыл-ой еңбегі. *Ғылыми, шығармашылық еңбек.* *А қ ы л-ой еңбегі* мен шұғылданушы адамдарға жақсы қалыптасқан берік сүйек-ет системасы қажеті жоқ дейтін сияқты көзқарастан бас тарту керек (Адам анатом.).

Ақыл-ой тәрбиесі. п е д. *Балалардың ойлау қабілетін дамыту, зияткерлік санасын, дүниеге ғылыми көзқарасын жетілдіруге бағытталған іс-әрекет.* *А қ ы л-ой тәрбиесі* – жеке тұлғаны қоғамның өркениетті даму бағытына сай жан-жақты тәрбиелеудің құрамды бөліктерінің бірі (ҚҰЭ). *А қ ы л-ой тәрбиесі* шәкірттердің ерекшеліктеріне қарай дидактикалық талаптар (саналық, белсенділік, өздігінен жұмыс істеуге үйрету, ұғыну т.б.) қояды (ҚҰЭ).

АҚЫЛ-ОЙЛЫ с ы н. *Сана-сезімі мол, ой-өрісі кең.* Елге керек ізгі ер тапжылмайтын, Жетті ғой шақ! О дағы саған айқын. Елге керек қызметкер, шын қайраткер, *А қ ы л-ой л ы*, мұраттан айнымайтын (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл).

АҚЫЛ-ПАРАСАТ з а т. *Сана-сезім, ой-өріс, білімділік.* Рас, Қуандық Абайдың теңі. Тәрбиесімен, өнерімен, *а қ ы л-п а р а с а т ы м е н* де өзгеше жан (М.Әуезов, Танд.). Көрген жан Садуақастың *а қ ы л-п а р а с а т ы н а*, алғырлық-зеректігіне сүйсінбей... кетпеуші еді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт). Оның *а қ ы л-п а р а с а т ы*, адамдық кескін-келбеті, білім-білігі, таным-түсінігі, мінез-құлқы, от басы-ошақ қасы, қыл аяғы оқыған-тоқыған, жүрген-тұрған, ішкен-жегеніне дейінгі ақпаратты біліп отырған жөн. Бұл жай ғана құштарлық емес, алаң көңілді алдарқату да емес, жауапкершілігі орасан зор

жұмыста барынша жариялылық болса деген тілек («Жас Алаш»).

АҚЫЛ-САНА з а т. *Ес, ақыл, ой.* Пәлені бұл сияқты көргеннен соң, Болмады еш адамда *а қ ы л-с а н а*. Шошынып халық сезіп жүрген шақта, Секіріп тағы көрбақ, қойды және (Қ.Жапсарбаев, Өленд.). Жас емеспін, Жөн айтар әкем келіп. Кім біліпті Мезгілсіз кетем бе өліп?! Болу керек аздаған *а қ ы л-с а н а м*, Болу керек біршама әпенделік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АҚЫЛ-СЕЗІМ з а т. *Ой-өріс, сана-сезім, түйсінім.* Адамның *а қ ы л-с е з і м і*, ой-өрісі дамыған сайын, ол қолындағы малын да өз мұқтажына сәйкес електен өткізгендей екшелеп, ұдайы сұрыптап отырған («Тарту»). Заманы тура болса, тәуір адамның бірі боларлық *а қ ы л-с е з і м і*, тіл орамы да бар. Бірақ өзіңмен туған туыс қана жетпейді (М.Әуезов, Шығ.).

АҚЫЛСЕРІК з а т. *Ақыл беруші, кеңесші.* Қараман: Қайрат серік болмасам да, *а қ ы л-с е р і к* болсам деуші ем! (М.Әуезов, Шығ.).

АҚЫЛСӨЗ з а т. *Пайдалы кеңес, тәлім-тәрбие, дұрыс кеңес.* Адам баласы қылып жүрген іс, ой-ақыл болып басталады, адамды бала тапқан қатындай қинап сөз болып сөйленеді, ия жазылады, *а қ ы л-с ө з* сонан соң барып іске айналады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *А қ ы л-с ө з з е* ынтасыз, жұрт шабандап, Көнгенім-ақ саған деп, жүр табандап, Кесімсіген жеп кетер, білімсіз көп, Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап (Абай, Тол. жин.). Абайға айтқан сөз дарымаса да, саған айтылған *а қ ы л-с ө з*, үлкен сөзі далада қала алмайды деп отырып, Байшораның, кедейдің қызы екені де, қолы жеткені де айтылған (М.Әуезов, Шығ.).

АҚЫЛСУ *Ақылсы етістігінің қимыл атауы.* Қыстың емес, Көңілдің ауа райын Қолайсыздау қылмағай келер айың. *А қ ы л-с у д а н* сақтасын! Мен де сөзді Артық кетпей тұрғанда доғарайын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АҚЫЛСЫ = е т. *Ақылды көрінуге тырысу, ақылдымсу.* ≈ *А қ ы л-с ы п* шулады.

АҚЫЛСЫЗ с ы н. **1.** *Ессіз, санасыз, ойсыз.* *А қ ы л-с ы з* жаман шіркін алып кетсе, Қызғанып халім бар ма қайғырмасқа. Сенің де өткен күнің жылдай болып, Көңіліңнен қасіреттің арылмас та (М.Дулатов, Шығ.). *А қ ы л-с ы з* маймыл аямай суды, Сабынмен емес, сабынды жуды (Қ.Мырзалиев, Көктем). Атаға бес жасыңда құлындайсың, Көздің нұры, көңілдің буындайсың. Он жас та – ми қатпаған *а қ ы л-с ы з* кез, Жақсылық, жамандыққа ұрынбайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Ой-өрісі тар, ақымақ.* Ау, Балжан, жорға қандай, жортақ қандай, Түрің бар онша *а қ ы л-с ы з* болмағандай. Бірі – би, бірі – болыс, бірі – писарь,

Кісі едік сыпайыны тандағандай. Құлыңа, өзін тұрып, шай құйғыздың, Мен сенің кісің емес қорлағандай (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Бір Құдайдан тілеймін иман, ғақыл, *А қ ы л-с ы з-д а н* әрбір ісім өтті ғафыл. Ораза ұстап, бес намаз оқығанның, Ол дүниеге барғанда ісі мақұл (Шал акын, Өленд.).

АҚЫЛСЫЗДЫҚ з а т. *Санасыздық, ессіздік, білместік.* Әйел неге ақылсыз болсын. Әсіресе мынау әйел *а қ ы л-с ы з д ы қ қ а* қиятын адам емес (Б.Майлин, Шығ.). Мұсылманның бәрін жидырдым, Тамаша ойын қылдырдым. Осынша көптен тең таппай, *А қ ы л-с ы з д ы қ* білдірдің (Қамбар батыр). Қазақ та адам баласы ғой, көбі *а қ ы л-с ы з д ы қ ы н а н* азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат байлаулылықтың жоқтығынан азады (Абай, Тол. жин.).

АҚЫЛ-ТАРАЗЫ з а т. *Алды-артын болжаушылық, пайым.* Кәне, *а қ ы л-т а р а з ы ғ а* төрелік Берелік те сіз басқарған хандықты Мысалға алып көрелік (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АҚЫЛШЫ з а т. *Ақыл беруші, үйретуші, кеңесші.* «Ұқтың ба, Шоқан? Уәсіл ағайдың айтқанын өзіңе ақыл деп ұқ. Ендігі сенің *а қ ы л-ш ы ң* осы кісі болады» деген сөзін Шыңғыс Шоқанның құлағына Дабашинскийге үйірілігін ұғындыра беру үшін қайталап айтты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Сен барсың көңілімде шалқып күлсем, Мен бүгін сен деп кірем дуга кірсем, *А қ ы л-ш ы м*, азаматым қазақ атын Әлемнің, төбесіне шығардың сен (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ақылшы тұтты. *Ақыл-кеңесін тыңдады, кеңесші ретінде қабылдады.* «Ақ әже» дейтін ауылдың Құрметтеп үлкен-кішісі. Әйтеуір біздің қауымның *А қ ы л-ш ы т ұ т а р* кісісі (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АҚЫЛШЫЛЫҚ з а т. *Ақылдылық, естілік, саналылық.* Өзі жұртқа жұғымды, өміршілігінен *а қ ы л-ш ы л ы ғ ы* басым (Т.Нұртазин, Мұрат).

АҚЫЛЫ¹ с ы н. *Ақы төленетін, төлемді (тегін емес), сатулы.* Өз малым деп қойған мал Иесіне берілді. *А қ ы л-ы* жандар қамалап, Кептірді сонда ерінді (Абай, Тол. жин.). Ол кезде мектеп, медресе оқуы сырт қарағанда, тегін оқу көрінгенімен, шын мәнісінде *а қ ы л-ы* болатын (Аялы жандар). *А қ ы л-ы* емханаларды қалталары көтермейді, ал бізге арнайы құжаттармен, жолдамамен келулері керек... («Жас Алаш»).

Ақылы қызмет. *Ақшасына қызмет көрсету.* Қазірде талап күшті. Орман қызметкерлерінің алдына үлкен талап қойылған. Бұл өңірге келуші туристерге *а қ ы л-ы қ ы з-м е т* көрсетеміз («Жас Алаш»).

Ақылы оқыту. *Қазақстан Республикасы оқу орындарында азаматтарға төлемді білім беру жүйесі.* *А қ ы л ы о қ ы т у* жүйесі мемлекеттік стандарттан тыс қосымша білім беру жағдайында, оқушының, ата-ананың еркі мен қалауы негізінде жүргізіледі (ҚҰЭ).

АҚЫЛЫ² м о д. *Абзалы, дұрысы, асылы деген мағынадағы қыстырма сөз.* Қолбаң етіп, қорс етіп сөйледі аю: Батыр патшам, не керек көп ойлану. Қойды жан деп есіркеп, кім аяйды, *А қ ы л ы* ала қойдың – қырып салу (Абай, Тол. жин.).

АҚЫМ з а т. *Көрдің өлік жерленетін орны, қуысы.* Кетпенім жоқ қоярға, *а қ ы м ы ң д ы* оярға. Жеткізбеді кү өмір, қызығыңа тоярға (Шәкір-Шәкірат).

Жан ақым. *Көрді жанынан ойып қазу.* Сүйекті қазақ халқы түйеге артып жеткізеді. Көрді «тік ақым», «ж а н а қ ы м» болдырып қазады. Бетағашқа монғол қазақтар ықбөінеде табиғи тастарды көптеп пайдаланады (Б.Көмашұлы, Монғол. қаз. салт-дәстүрі).

АҚЫМАҚ [ар. أَحْمَق] с ы н. *Ессіз, жөн білмейтін, парықсыз адам.* Жаманға барсаң, қор боп ғұмыр өтер, Ұстайды ол *а қ ы м а қ* күннен бетер, Күн шығып, ай да туып, көз ашылып, Бұл қайғы қыз сорлыдан қашан кетер? (М.Дулатов, Шығ.). Сонда торғай айтады: – Ей, надан, мас, Тым ұғымсыз екенсің, *а қ ы м а қ* нас. Үш мысқалдық денем жоқ, кішкентаймын, Қай жеріме сияды ол гәуһар тас? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *А қ ы м а қ т ы ң* белгісі – Пайдасын айтсаң, қас көрген (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Алдауға түсіп аңсызда, Абыройды білмейтін, *А қ ы м а қ п е н* болма ашына (Базар жырау, Шығ.).

АҚЫМАҚТА= е т. с ө й л. *Ақымақ ету, күлкі ету, әжуалау.* Ендігі ермегі мені *а қ ы м а қ т а н*, мазақ ету болғаны да (Т.Нұртазин, Мұрат).

АҚЫМАҚТАН= е т. *Еліру, есуастану.* Ақмет пен ақсақалдар *а қ ы м а қ т а н ғ а н* жастарға қой десін! – деген болыстың сәлемі жеткізілді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

АҚЫМАҚТАНДЫР= е т. *Ақымақ ету, күлкі ету.* Керекті кезінде оны *а қ ы м а қ т а н д ы р ы п* пайдаланады да, керексіз кезінде лақтырады да тастайды, – деді Садуақасов (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АҚЫМАҚТЫҚ з а т. *Ақылсыздық, білместік, өкінішті іс-қылық.* Абай енді Смағұлдың *а қ ы м а қ т ы ғ ы н а* ыза боп, Оспанды қоя беріп, ананы тартайын деп еді, Оспан дәл осы кезде Абайдан босай сала қымыз бетіне үніліп тұрған Смағұлды желкесінен түйіп-түйіп қалып, қымыздың ішіне бет-аузымен құлағына шейін

батырып жіберді (М.Әуезов, Абай). Айдалас және кесірлес Ағайын сені өсірмес. *А қ ы м а қ т ы ғ ы ң д ы* кешілер, Ақылдылығыңды кешірмес! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қайран күндерім, Асықпай қамсыз өткердім. *А қ ы м а қ т ы ғ ы м д ы*, Апыр-ау, немен шектермін?! Қолымнан келсе, Қыста егін салуға әзірмін, Келуін күтпей көктемнің (М.Мақатаев, Шығ.).

АҚЫМАҚШЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. *Ақымақтық.* *А қ ы м а қ ш ы л д ы қ* бар екен, сірә, бізде, Адамзаттан бар екен төре бізде (Батырлар жыры).

АҚЫМАҚШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Ақымақтық.* Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де *а қ ы м а қ ш ы л ы қ* (Абай, Тол. жин.).

АҚЫМДА= е т. *Ақым шығару, ақымға қою.* Ойласа да жұлдыздың бір сөнерін, Ерте айырылып *а қ ы м д а п* түр сені елің. Топырағың торқа болсын, қош бол, Мақа, Топырақтың орнына жыр себемін (Қ.Қамбаров, Алтай.).

АҚЫМДАУ *Ақымда етістігінің қимыл атауы.* Әрі десе мүрдені терең қазып, мұсылманша бүйірлеп, *а қ ы м д а у* керек қой деп жас бастық өте бір ақылды сөз айтты (Көкжиек).

АҚЫН [ир. اخون] з а т. **1.** *Халық алдында суырып-салма өлең шығарып не айтысқа түсіп танылған өнер иесі.* Айтыста жеңіске жеткен *а қ ы н ы ң* даңқы ерекше артады, сондықтан да айтысқұмарлар белгілі айтыс *а қ ы н ы н* жеңіп, атақ-даңқын асыру үшін мындаған шақырым жерден қарсыласын іздеп келеді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Шын *а қ ы н д а р д ы ң* жалғыз төңірісі – сұлу айтылған шындықтың тура сөзі ғой! (М.Жұмабаев, Шығ.). *А қ ы н* бол, бөгелмейтін тіл мен жағың, Жазудан тоқталмасын он саусағың, Артылып алапатың абыройлы, Күн сайын өсе берсін, өнер бағың (Шал ақын, Өлеңд.). Деуші едің мені көрсең *а қ ы н* бала, Бұл сөзім менің айтқан ақыл бола (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **2.** *Поэзиялық шығарма жазумен айналысатын жазба әдебиеттің өкілі, өлең сөздің авторы.* Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – *а қ ы н ы ң* білімсіз бишарасы. Айтушы мен тыңдаушы көбі – надан, Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы (Абай, Тол. жин.). Бұл сөзді жазғаным жоқ *а қ ы н* болып, Халық тентек, жалғыз өзім мақұл болып. Қайғы мен хал мүшкілін білдіргенім – Ұйқыда жұрт жатқан соң ғафыл болып (М.Дулатов, Шығ.). Абай сынды *а қ ы н ы ң қ а д і р і н*

білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі – қазақ басқа жұртпен үзенгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихи әдебиеті жоқтықтан (М.Дулатов, Шығ.).

Айтыс ақыны. *Көпшілік алдында өлең шығарып, айтысатын адам. Айтыс ақыны* үнемі жүрмесе, қанша дарын болса да қарая беруі мүмкін («Қаз. әдеб.»).

Суырыпсалма ақын. *Табан астынан өлең шығаратын ақын.* «А» десе «мә» дейтін шапшаң айтқыш, *суырыпсалма ақын* болған, жаратылысын зерттеп, бойлап ұғыну керек (М.Әуезов, Әр жыл.). Айтысқысы келетін *суырыпсалма ақындардың* әуелі аяқ алысын байқау ниетімен, ұлы бөйге алдында болатын қаражарыс өткіздік («Қаз. әдеб.»). Мен, тіпті, дәл Исадай *суырыпсалма ақын* бұрын да болды ма екен деп күдіктенем, феномен еді ғой, шіркін! (Қ.Байсейітов, Құштар.).

АҚЫН-ӘНШІ з а т. *Әннің сөзін өзі шығарып, өзі орындайтын адам.* Көзінді қырын салшы, Балуан аға, Даңқыңыз талай елге барған, аға, Бала едім жаңа талап *ақын-әнші* і, Әніңді үйренейін алуан, аға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҚЫНДАЙ с ы н. *Ақын сияқты, ақын тәрізді.* Сарғайдым санаменен Шал *ақындай*, Әнімді әлдиледі дала тынбай, Сұрықсыз күндер кештім кейінгі кез Суық қыс құшағына алатындай (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Сөзі өткір көктен түскен жай оғындай, Иранның суын жұтқан болатындай, Мөңіреген сар садақтың дауысындай, Аққудың үн шығарған қанатындай, Дүниеден ақын өтпес ол *ақындай* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

АҚЫНДАУ с ы н. *Аздаған ақындығы бар, ептеп өлең жазатын адам.* Аян менің достау адамым, өзі *ақындай*. Сырларын маған баян қылып жүреді (С.Сейфуллин, Шығ.). Хатшыны дамыл-дамыл шақырып, келген қағаздарға жауап қайырттып отыр. Оның жанында бұйра шаш, ала көз *ақындай* жігіт газетіне мақала жазып жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҚЫНДЫҚ з а т. **1.** *Поэтикалық дарын, шабыт; өлең-жыр жазуға қабілеттілік.* Мен жазған кеңес, Мақтаныш емес, Ат шығармақ *ақындық* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Базарбай, Сен бұ жерде *ақындық* т а й а қ тадың, Осылар ед менің-дағы айтпағым (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Өлең жазумен айналысушылық.* *Ақындық* ауыр еңбек түсінгенге, Тау қазған, тас қорытқан ісіңнен де (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Абайдың ағарту ісінде ұстанған құралы *ақындық* болды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

Ақындық жол. *Өлең шығарумен шұғылданытын өнер саласы.* Осындай үлкен арналы *ақындық жолына* берілген соң, 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзінше ең мағыналы өткізген жылдары болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Секілді өмір қысқа, жарты тұтам, Надандар деп ойлап жүр өмірді ұтам. Аз өмірді *ақындық жолға* бердім, Лепес қып түкірген соң молда Мұқан (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақындық өнер. *Поэзиялық шығарма жазу және суырыпсалма өлең шығарып, айтысу өнері.* Поэманың шумағы, өлең жолдары, буын өлшеуі, қолданатын ақындық сөздігі – бәрі де шешендік, нақтылық жағынан қарағанда Абайдың *ақындық өнеріне* сай келеді (М.Әуезов, Әр жыл.).

АҚЫН-ЖАЗУШЫ з а т. *Әдеби-көркем шығарма жазумен шұғылданытын, баспасөз бетінде, қоғамда танылған әдебиет өкілдері.* Ірі *ақын-жазушылар*, ақыл-ой иелері сияқты Сұлтанмахмұт та нәзік сезімді, ұшқыр қиялды адам болды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). *Ақын-жазушы*, суретші, кинематографист бәрі де тынымсыз, толғаныс, батыл барлау, іздену бағытын ұстанды (Х.Ерғалиев, Шыңдық.). Кейбір тұрғыластары, қатарлас, қанаттас інілері [М.Әуезовтің] қазір де арамызда, алдын көрген шәкірттері, әкелік қамқорлығына бөленген *ақын-жазушылар* бүгінде әдебиеттің қан базарының қақ ортасында жүр (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АҚЫНЖАНДЫ с ы н. *Сезімтал, жаны нәзік.* Туған жердің еменіндей бойлаған, Көп тусын деп *ақынжанды* ойлы адам. Тойыңызда түйғындайын толғанам, Өзіңіздей өссем деп те ойланам (Қ.Аманжолов, Өлең.).

АҚЫН-ЖЫРАУ з а т. *Ақындар мен жыраулар.* Сөз байлығы, сөз құрау тәртібі фольклорлық болмаса, ескі *ақын-жыраулардың* сарынына келмейді (І.Омаров, Шабыт.).

АҚЫН-ЖЫРШЫ з а т. *Ақындар мен жыршылар.* Бірінші съезінде әнші-күйші, Жиналған астанамда *ақын-жыршы*. Па, шіркін, ақын Абай айтқандайын, О, халқым, ән мен күйді мендей сүйші! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АҚЫНСЫ = е т. э к с п р. *Өзін ақын деп санау.* Өз атым – ақын Мансұр һәм және де, Сөйлетер жақсылардың ермегі едім. *Ақынсы* пат пен түйе сұрадым ба, Сен өзің шақырған соң келген едім (Айтыс).

АҚЫНСЫМАҚ с ы н. э к с п р. *Ептеп ақындығы бар, өлең шығарып талаптанушы.* Сұлтанмахмұт айтысып кетіп жүрер деп, Ақкірлік

отауындағы Қаржанның әнші *а қ ы н с ы м а ғ ы* құба жігітті өз қатарына шақыртып алды (Д.Әбілев, Ақын.).

АҚЫНСЫН = е т. э к с п р. *Ақын болғансу, өзін ақын деп санау*. Күшпенен көндірермін болмасаң да, Түстеніп тамақ жермін қонбасам да. Аптығып *а қ ы н с ы н ы п* сандырама, Ойлайсың артықпын деп оңбасаң да (Айтыс). *А қ ы н с ы н ы п* не керек, Болса да ойы бек зерек, Болмаса сөздің ұйқасы (Қабан жырау, Алтын қазық).

АҚЫНСЫНУ *Ақынсын етістігінің қимыл атауы. ≈ А қ ы н с ы н у ы н қарашы!*

АҚЫНША ү с т. *Ақын сияқты, ақынға ұқсап*. Ескі бише отырман бос мақалдап, Ескі *а қ ы н ш а* мал үшін тұрман зарлап. Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел, Сендерге де келейін енді аяңдап (Абай, Тол. жин.). Дәл осы соңғы топтың тұсында Абай тағы да қазақы *а қ ы н ш а* жырламай, өзгеше бір мәдениетті ақын үлгісімен жырлайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Арабшаны танымайсың, латынша Ала бер деп қағазыңа сен түртіп. Әкем өзі ағып тұрған *а қ ы н ш а* Қоятұғын мені аузына телміртіп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АҚЫ-ПҮЛ з а т. *Ақша, қаржы*. Босқындардың аштығын, арықтығын көріп шошыңса да, *а қ ы -п ү л ғ а* арзан екендігін ойлап, қарны тойса жұмысқа жарайтынын ескерген байлар оларды таңдауға кірісті? (Ж.Арыстанов, Жалын). Кейбір істерге, *а қ ы -п ү л ғ а*, дауға сыяз үстінде орын қалдырмау мақұл (М.Әуезов, Әр жыл.). *А қ ы -п ү л ы м* – арымның садағасы (Ш.Хұсайынов, Табыс адам.).

АҚЫ-ПҮЛСЫЗ с ы н. *Бос, тегін*. Әкеме қалың мал төлеттіріп шығындатып қайтем. *А қ ы -п ү л с ы з д а р д ы ң* өзі жетіп жатқан жоқ па, – деді Кенжебек өзінің жуас күлкісімен (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

АҚЫР¹ [ир. *آخِر*] з а т. ж е р г. *Малға жем-шөп салу үшін жасалған оттық*. Қораның ішкі әдісі: айнала қаланған ұзын *а қ ы р*. Шөпті жағалай салғанда, екі жүз елу жылқы жұмырына жүк болатын емес (І.Жансүгіров, Шығ.). *А қ ы р д а н* сұлы жейтін аттай мойным созам ба? Зәуі-сайтан бетінен сүйгім келсе, аяғым астына орындық қойып жүрем бе? (М.Әуезов, Шығ.). Алыстан аңсап келіпсің, Ардақтап менің атымды. Ауылға түсіп қонақ бол, *А қ ы р ғ а* байлап атыңды, Ақ үй тігіп басыңа Аралатам халқымды. Азаматтығын көріп кет, Аулымдағы батырдың. Ақ ордаға жата бер, Алғалы келсең ақылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тас ақыр. *Берік салынған ақыр*. Тайыңнан *т а с а қ ы р ғ а* дайындадым, Белінді берік бай-

лап айылдадым. Пайдасын отбасының ойламай-ақ, «Заңы, – деп, – заманымның» қайымдадым (О.Шораяқов, Шайыр).

АҚЫР² з а т. *Соңы, аяғы, арты, түбі*. Соншалық өмірдің баянсызын, дүниенің әрбір қызығының *а қ ы р ы н ы ң*, шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады (Абай, Тол. жин.). Біздің бас асау... біздің асау «батырлар» өкпесі қабарып, қолына сойыл алып шабуылдың *а қ ы р ы* қандай боларын осы жолы сезген шығар, санасыздыққа сүйеніп, дұрыс сөзді шаншу көріп бой бермеймін десе, алдарынан жарылқасын (М.Дулатов, Шығ.). Жамал бұл хатты үш-төрт мәрте оқып бір қызып, бір суып Жұманға барса ғұмырынша қайғы-қасіретте өтетінін ойлап, Ғалимен қашса не түрлі ұят машақаттар болып, *а қ ы р ы* нешік боларына да көзі жетпей, аз дағдарып, көзінен моншақ-моншақ жастарды төгіп алды (М.Дулатов, Шығ.). Дауылдатқан қара жаңбырымен басталып, арты қарға айналған желтоқсанның *а қ ы р ы* қаһарлы қысқа ұласты (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Ұйқы емес, өлді деген осы балам, Күткенмен тірілтуге келмес шамаң. Айырылдың алты ағаңнан абайламай, Жұмыстың *а қ ы р ы* осы ойламаған (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Ақыр түп. *Ең соңында*. *А қ ы р т ү п к е* келгенде Бөрінде алды түп-түгел, Көк ала шекпен, жез түйме, Аузы түкті орысы (Мұрат ақын, Шығ.).

Ақырын бақты. *Соңын күтті*. Жас едің сен, Жақсы едің сен, жан құрбым. Жақсылықпен жаттың отын жандырдың, Токта, құрбым, Қайда кетіп барасың? *А қ ы р ы н б а* қ мына нөсер жаңбырдың! (М.Мақатаев, Таңд. шығ.).

Ақырын [-ың қайырын] берсін. т і л е к. *Жамандықтың, қайғының, көрген ауыртпалықтың, азаптың арты жақсылыққа ұлассын деген мағынада*. Түбін қайырлы қылсын! Арты қырсықсыз болсын! Ақыры ұшықсыз болсын! *А қ ы р ы н б е р с і н!* – дегендер кездейсоқ кездескен ауыртпалықтың арты жақсылыққа ұштассын деген мағынада айтылады (Қаз. тілі тарихы). – Құдай ісі, сыпайылық, *а қ ы р ы н ы ң қ а й ы р ы н б е р с і н!* – деп, жайлап көңіл айтты (М.Әуезов, Шығ.).

Ақырын көрді. *Соңына дейін күтті, шыдады*. Екеуі түбегейлі терең ойға бармай, *а қ ы р ы н кө р е р м і з*, қазірше ойнап-күліп жүрейік деп уағда етіп, араларында шын достық ғаламаттары да болып қалды (М.Дулатов, Шығ.). Атқа мінген азамат, Адалдық қыл да тап залал, Пайдасын *а қ ы р ы кө р е р с і ң* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақырын күтті. *Соңын күтті, соңына дейін шыдады.* Қарының ашса, ет жегін, Шөліркеп кетсең, су ішкін. Сыра іздеп алыс кетпегін, *Ақырын кұтпей* жұмыстың (М.Мақатаев, Шығ.). Сонда бір жарым ай толғанша *ақырын кұт* дейсіз бе? – деді майор Кузьменко (К.Тоқаев, Таскын). Ұлпа айтты: – Қайғырмаңыз текке Дандун, Сабырмен *ақырын кұт* не болғанын. Хан болса қасиетті екен деме, Хан ақылы қараға болар мәлім (Е.Бердин, Екі ойшыл).

Ақырын оңғар [оңғарсын, онда]. *тілек. Қайырын берсін, түбі жақсылық болсын деген мағынада.* Бәйметей мына сөзің түрі жаман, *Ақырын өзі оңғарсын* хақ жасаған. Болмағай іске душар Арқалығым, Жүрекке қайғы екен бір зақым салған (Батырлар жыры). *Ақырын кұдай оңдағай*, Күллі әулие қолдағай, Қиын болды бейбаққа (Алпамыс). Халық арасы Төребай – *Ақырын істің оңғарсын*, Сыныпты бұтақ теректен (Базар жырау, Шығ.).

Ақырын сұра. *Сабыр ет, тәубе қыл, соңы дұрыс болсын де.* Көтермеске амал жоқ, Көрдім дүние ауырын. Аясаңшы, япырмау. Әке-шеше бауырын. Бойды жеңіп, тоқтау ғып, *Сұрасаңшы ақырын!* (Абай, Тол. жин.).

Ақырын тіледі. *Соңының жақсы болғанын өтінді, күтті.* Еш пайда жоқ қайғырып Жылағанмен өнгендей *Ақырын ақтап тілеңдер* Өкініштен пайда жоқ, Бүгінгі күн болып тұр, Ортаңнан шырақ сөнгендей (Базар жырау, Шығ.).

Ақыры ұшықсыз болсын. *тілек. Аурудың арты жеңіл болсын деген мағынада.*

АҚЫР³ [ар. أخر] үст. *Аяғында, соңында, түбінде, күндердің күнінде.* Сондадағы сөйлемей тұра алмас тіл, Жалғандықты хақиқат *ақыр* жеңер. Жатқан зарды ішіңнен шығармасаң: Ойда нең бар? – Жұрт сені қайдан білер? (М.Дулатов, Шығ.). Әз тұтуға Сыйласуға қалмады жан бір татыр. Сыпыра батыр, Пәле шақыр, Болдың *ақыр* тап-тақыр (Абай, Тол. жин.). Бері келе Жетпісбай өсіп-өніп, Атамыздың бөлігін жаншып өтті. «Бетқұдық» табынымды иеленді, Неше қабат дауластым, *ақыр жеңді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аңшылық ескі салтым деп, Көрермін *ақыр* артын деп, Партия қудың халқым деп, Көріңіз бен жасың да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Омар, сен сол томырық мінезінді қоя тұрып, сөз тыңдашы, *ақыр* ұнамаса біреуді біреу зорламайды ғой, – деп ортаға алып, шулап, ал кеп төністі (С.Торайғыров, Танд.).

Ақыр аяғы. *а) Ең соңы, ең аяғы.* Әдетте, ел ішінде жүріп, онда болып жатқан өзгерістерді, қалт-құлт сәтті қадамдарды сезіне бермейміз. Сол баяғы өмір, сол баяғы айнала, сол таныстар, *ақыр аяғы* күнделікті қайталана беретін тірлік ағысы («Жас Алаш»). *ә) Керек десең, тіпті, өзгені былай қойғанда.* Әркімнің өсегіне қалмау үшін хан нан пісіретін жерге уәзірінен қағаз беріп: «Ертемен келген адамды кім де болса, ең *ақыр аяғы*, мен болсам да отқа жағып жіберіңдер! – дейді (Қаз. ертег.).

Ақыр аяғында. *Ақырында, ең соңында, түбінде.* Көрінгеннің қолында кетіп, таудай боп үйілген балықтың *ақыр аяғында* түбі қылдырықтанып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сраилов түсініктеме беру үшін полиция органдарынан жасырынып, *ақыр аяғында* ол да зым-зия жоғалады («Жас Алаш»). Сабыржан коллективтен тыс, оқшау алынған күйі суреттеле береді де *ақыр аяғында* табан астынан түзеліп шыға келеді («Қаз. әдеб.»).

Ақыр бір күн. *Аяғында, соңында, түбінде, күндердің күнінде.* Лұқпандай мың жыл өмір сүрсен-дағы, Кімді өлім *ақыр бір күн* еңіретпеген (Базар жырау, Шығ.).

Ақыр соңы. *Ең соңы, ең аяғы, түбі.* Терісі бағалы аңдар азайған сайын жұрт құны төменірек терілерге де көңіл аудара бастады. *Ақыр соңында* кезек сарышұнақтың терісіне де жетті (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Жезге айырбас алтынды қылмағанда, Көңілім тумас па еді сол күнде оңнан? Ғалымдықтан айырылып мақрум қалып, Арман еттім артынан *ақыр соңнан* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақырын сұрады. *Соңы, аяғы жақсы болуын тіледі, түбінің қайырлы болуын тіледі.* Бұл секілді нәубеттің *Ақырын сұрап* Құдайдан (Базар жырау, Шығ.). Аясаңшы, апырымау, әке-шеше бауырын! Бойды жеңіп, тоқтау қып, *Сұрасаңшы ақырын* (Абай, Тол. жин.).

АҚЫР = е.т. **1.** *Дауысты қатты шығару, бақыру, айғайлау.* Сол уақытта жолбарыс, Түгінің бәрін жатқызды. Құлағын жымып жасырды, Керендей ашып ауызын, Арыстан жаман *ақырды* (Қамбар батыр). *Ақырды* күндей күркіреп, Қабағынан қар жауып, Кірпігіне мұз тоңып, Жауған күндей дүркіреп (Батырлар жыры). Қозғалды алып қара айғыр қаһарлы күшпен *ақырын*, Жай салмақпен аяндап, Күштерін жинап шақырып (С.Сейфуллин, Шығ.). Айбаты өсіп ерлердің, Арыстандай *ақырды*. Иығы түсіп ездердің, Қоярғанын жер таппай, Арман көріп аһ ұрды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Ұрсу, зекіру,*

зілді ұнмен сөйлеу. Атам большевиктермен кетті. Анау күні түнде біздің үйге солдаттар келді. Анама *а қы р д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен бақпаймын малыңды ақы бермей, Және өзіме *а қы р м а* қарсы келмей. Көңілім сүйсе, ұйықтаймын, не жатамын, Енді өзгеге бақтыршы маған сенбей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көңілімде қара күй, Кеңес деген – дара ауыл. Сапты аяққа сыра құйып, Қойған соған қарауыл. Әлсін-әлсін өгейге қоятұғын *а қы р ы п*. Келген сөзің көмейге Болатұғын мәкүрік (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалаң). **3.** а у ы с. *Аяздың, суықтың күшеюі, қатаюы.* Жәмила елемеді сондадағы Келеді осы ғой деп завод маңы. Еш нәрсе көрінбейді көз тоқтатар, Естіледі боранның тек *а қы р ғ а н ы* (Қ.Аманжолов, Танд.). Түнімен зікір салған боран дүлей, Құтырып, онан сайын соқты үдей. Сілкілеп жер мен көкті *а қы р с а да*, Ерлері ұлы еңбектің қойды именбей (Қ.Аманжолов, Танд.). Қыс. Ақпанның *а қы р ы п* тұрған кезі, тез күннің ішінде Зәбира сайлаушыларына баруға асықты («Халық мүғ.»).

Арыстандай ақырды. *Айбат шекті, қаһарын төкті. А р ы с т а н д а й а қ ы р ы п*, Жауды селдей жапырып, Қаусатып салмай тоқтаман (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). Тастайды кірген заман бетінді ашып, Отырған төрт-бес адам қаны қашып. «Айт шыныңды, қарныңды жарамын» деп, *А р ы с т а н д а й а қ ы р ы п* заһар шашып (С.Мұқанов, Алып. адым.).

Аюдай ақырды. *Қаһарын төкті, ашу шақырды.* Алыстан Түйебайдың *а ю д а й а қ ы р ғ а н* дауысы естіліп, денені түршіктіреді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Жауының шошынды жұрт түрін көріп, *А қ ы р ы п а ю д а й* боп елге төніп. Алдынан қыз Күнікей қарсы шықты, Қалмақты кідіртуге ойын бөліп (Батырлар жыры). Ақжан – бір әкеден алты ағайын, Ал десе аймағымен елі дайын. *А ю д а й а қ ы р а д ы* ашуланса, Білгендер соқтықпайды оның жайын (И.Байзақов, Танд.).

АҚЫРАЙ= е т. **1.** *Көзін ақшиту.* Тым құрығанда Тоқатайдың қолындағы ұзын шыбық өзінде болса екен-ау. Қарттың шелді көзі *а қ ы р а й ы п* кеткен (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). **2.** а у ы с. *Едіреңдеу, әкіреңдеу.* Алтыннан алқасы бар тоқсан батпан, Шынжырмен төс үстіне тартып шатқан. Шіреніп ат үстінде *а қ ы р а й ы п*, Рүстемге көзін тігіп шатынатқан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АҚЫРАЙТ= е т. *Көзін ақшиту.* Қарағым, Сейіт, төбелес Сармантай мен Мұраттікі болады да, шығатын көз біздің Қаракесектікі болатыны несі! – деді. Бұл бір көзін *а қ ы р а й т ы п* -ақ

басып кеткен Сарымсақ еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АҚЫРАҚТА= е т. с ө й л. *Ақыранда.* Бұл сөз намыс болыпты бәріңізге, Үлкен-кіші, жас пенен көріңізге. Ойнап айтқан өлеңге *а қ ы р а қ т а п*, Айтар сөзің бұл ма еді сенің бізге? (Айтыс).

АҚЫРАМАШ з а т. *Білгілі бір науқанның, қарбалас шақтың соңы, ақыры.* Алпысбай Кемербеков жиын-терін біткен соң пенсияға шықпақшы. Сондықтан да *а қ ы р а м а ш т ы* абыроймен шығарып салмақ (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

АҚЫРАҢДА= е т. *Едіреңдеу, әкіреңдеу.* Сонда ғана кім екенімді танығандай неге жұлқылайсың?! – деп *а қ ы р а ң д а й* түрегелді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АҚЫРАП [ар. *عرب*] з а т. к ө н е. *Ескіше қазан айының аты.* Өтсе де сұрғылт *а қ ы р а п*, Тоңазып қара топырақ. Салса да сарғыш жапырақ, Тұрды күз бүгін тоқырап (Ж.Молдағалиев, Жесір). *А қ ы р а п*, самсам, зұлхажа, Біреуі қамқам бұл еді. Бұл жаракты саймандап, Пайғамбарым киеді (Бабалар сөзі).

АҚЫРАТ= е т. *Зулату, екпіндету, қатты шабу.* Ошақбай *а қ ы р а т ы п* ат қойды (Д.Досжанов, Жібек.).

АҚЫРҒЫ с ы н. *Соңғы, кейінгі.* Гүлстанға айналдырған тақырды Болат қолдар, алғыр митар ақылды, Сүйемін мен, сүйемін мен сендерді Алар демім қалғанынша *а қ ы р ғ ы* (Т.Айбергенов, Мен саған.). *А қ ы р ғ ы* айтар сөзім осы болды, Бәрібір мейлі дұшпан, мейлі досым. Артымда тірі қалған үлкен-кіші, Бәріне ақтық рет айтқан қошым! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ақырғы дем. *Ең соңғы дем, соңғы әрекет, амал.* Арманда, балам, арманда, Арманға толы жалғанда, Армансыз, сірә, жан бар ма? Алданба, балам, алданба! Арманда, балам, арманда Қапелімде жауларда, *А қ ы р ғ ы д е м і* ң қалғанда, Айырылып естен танғанда, Ақырғы рет қарман да, Арманда, балам, арманда! (М.Мақатаев, Шығ.). Серттесейік осылай, Ешбір жалған айтпайық. *А қ ы р ғ ы д е м* біткенше Отанды қорғап сақтайық, Сұмырай жау сұқтанды, Біздің мына өр іске (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Ақырғы жол. *Жерлеу, о дүше.* Қабағы таудың қатулы, Қапсырған қара бұлт төніп. Ұзатып *ж о л ғ а а қ ы р ғ ы*, Алматы саған шықты еріп! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ақырғы рет. *Ең соңғы рет.* Арқаланып ел шуына көтерген, *А қ ы р ғ ы р е т*, Мәреге есен жетер ме ең. Болсам егер, ат айдаушы Бәрібай, Сені сақтап, Өзім мерт боп кетер ме ем (К.Салықов, Жезкиік). Жыртылып айырылған

үйрек-қазы, Самалы қоңыр салқын айдын көлге! Көре алмай *а қ ы р ғ ы р е т* өлерімде, Мойнымды сұнып тұрмын терең көрге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АҚЫРДА ү с т. 1. *Ақырында, кейіннен, соңынан, түбінде.* Жігіттер, жақыныңмен болмаңдар қас, Қас болған жақынымен *а қ ы р д а* оңбас. Ағайын бірі – пана, бірі – қару, Кісіге жеке-саяқ бақ та қонбас (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарамай шамасына таудай істі, Өзінің міндетіне алған үміт. *А қ ы р д а* «әлін білмес әлек» болып, Арыған, қалжыраған, талған үміт (С.Донентаев, Шығ.). *А қ ы р д а* жат етейін хақтың атын. Тапсырдым жаппар саған ата-анамды, Жалғыздың көрмей қалған көмелетін (М.Сералин, Дастандар). Қаракөк, жылқы ішінде биемісің, Күдай десен, тамұққа күйемісің?! Тағат, ғибадат, күдайға құлшылық қыл, Дүниеде *а қ ы р д а* өлмей жүремісің! (Шал ақын, Өлеңд.). 2. *Әйтеуір, бәрібір.* Біреуін бірі мін десіп, *А қ ы р д а* сыймай қонысқа. Белін байлап соғысқа, Ордан шыққан тіл кесіп (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Зәр шығатын ықырса, Сұр жыланның тілінен. Екі көзден айырылып, Ажал тапты *а қ ы р д а*, Сол жартастың түбінен (Қ.Жапсарбаев, Өлеңд.). Кедейдің бір түрі бар – елгезегі, Жұмсаң, тіліңді алып қолға қонар. Қызметімен әркімге жақын болып, Сол кедейдің түбі *а қ ы р д а* оңар (Шал ақын, Өлеңд.).

АҚЫРЕТ [ар. *الأخرة*] з а т. д і н и. 1. *Әлікті орайтын ақ бата, кебін.* Дүние деген шолақ депті, Жан кеудеге қонақ депті. *А қ ы р е т* деген бір киім, Алып қайтар сол-ақ депті (Үш ғасыр.). *А қ ы р е т* і құрғырдың ақ селдір безі табыла бермейді де, азды жеткізем деп қымқыра өлшейді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). ...Тілеубайдың сүйегіне түскен замандастары суық денесін *а қ ы р е т к е* орады (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Көбіне жуғаннан кейін киетін киімді Өзбекстандағы қазақтар «*а қ ы р е т к е б і н*» деп атаған (Қаз. әдет-ғұрып.). 2. ж е р ғ. *Дөке.* Дүкенге *а қ ы р е т* тай-тай болып түсіпті (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). 3. *Ақырет.* *А қ ы р е т* ұғымы – ислам дүниетанымындағы басты ұғымдардың бірі (ҚҰЭ). Бейне мұны күтіп жатқандай тізе бүкті де, Құран бағыштады. Жексеннің ұл-қыздары әке қабіріне шынжыр қойды. *А қ ы р е т к е* шығарып салып, мұсылманшылық салтын жасады («Жас Алаш»). Өлемін қосыла алмай қалсам-дағы, Ұмытпаймын *а қ ы р е т к е* барсам-дағы Болады сен сау қалсаң мен өлейін Құшақтап шыдай алмай жансам-дағы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 4. а у ы с. *Өлім, ажал, апат.* Арғымақ ат бүгіліп, Әзіреттен ант ішіп,

А қ ы р е т т і жанға байланып Талай жүрдік далада, Әділ жаннан түңіліп (Махамбет, Өлеңд.). Малында не қызық бар ептеп жиған, Жаныңа еш рақат етпей жиған?! Қызығын малдың көрмей бұл дүниеде, Алмайсың *а қ ы р е т т е* сатып иман (А.Байтұрсынов, Шығ.). 5. а у ы с. *Ақырзаман, азап өмір.* Алмағамбет енді қыбыжыңдап, тағы да сенімсіз қорқақтыққа ауысты: – Әй, жігіттер! Осы *а қ ы р е т т і* қызығын көріп болдық қой! Енді тек жарық дүниемізге шықсақ қайтеді! – деп еді (М.Әуезов, Шығ.). 6. а у ы с. *Азап, қиыншылық.* Арнаулы мектеп үйдің жоқтығынан әркімнің тастанды үйін иеленіп, оқушы мен оқытушылар өте *а қ ы р е т* көріп келеді («Екп. балықшы»).

Ақырет күні. а) д і н и. *Ақырзаман орнағанда өлген адамдардың тіріліп, іс-әрекеттері таразыланатын күні.* Адамзат өлшеусіз ұзақ заман көр азабын шегіп жатып, *а қ ы р е т к ү н і* кебіндерін жамылып, көлеңкедей қалт-құлт етіп бой көрсетеді деуші еді ғой. Мына жылқы тегіс сондай екен (М.Әуезов, Шығ.). *А қ ы р е т к ү н і* адамдар қайта тіріліп, мәңгі өмір сүреді, сол күні жақсы-жаман іс-әрекеттер таразыланып, әділ жаза беріледі (ҚҰЭ). ә) *Өлетін мезгіл, ақырзаман.* *А қ ы р е т к ү н і* болғанша, Ойымда сені көрмек жоқ, Ойнап-күліп жүрмек жоқ (Батырлар жыры).

Ақырет күнндей. б е й н. *Ақырет күні сияқты қиын-қыстау шақ.* Оның да күні *а қ ы р е т к ү н і* н д е й. Қыс аяғы созылса мүлде құрып бітіп, құр қостың өзі ғана қалуға мүмкін! – деген сөздер естіледі (М.Әуезов, Шығ.).

Ақырет қамын қармады. *Өлімнің қамын жеді.* Мал басына бармаңдар, *А қ ы р е т қ а м ы н қ а р м а ң д а р.* Дүниенің бағы үшін, Сірә, тіпті азбаңдар (Ш.Қанайұлы, Жыр.). Ораза, намазыңды әсте қойма, Құрбан шал, *а қ ы р е т т і* қ а м ы н ойла. Пітір бер мезгілінен қалдырмастан, Оразаның сауабын, жаным, жойма! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Ақырет сапар. *Соңғы сапар, о дүниеге аттанар сапар, жерлеу.* Осыны айтып мырзамыз Ұсынып мойын, көз жұмып, *А қ ы р е т с а п а р* жолына Аттанған тастап мал-жанын (Базар жырау, Шығ.). Төлегенге жыршы әдейі тыңдаушының жанын ашыта жырлайды: батқан күнмен қарайып, аһ дариға, құда деп, жұлдыз шыға Төлеген *а қ ы р е т с а п а р* жөнөді (М.Әуезов, Шығ.). Сүйеген Қыдыр Ата осыларды, Кемітіп дүниеше кімдер қорлар?! Мақтауға бақдәулеті толған адам *С а п а р ы н а қ ы р е т т і* н тәңірі ондар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ақыреттегі сөзін айтқызды. *Ант-су ішкізді.* Күнде айтып құлағының құрт етін жеп бол-

маған соң, Мақпал бұған *ақыреттегі сөзін айтқызып*, уәдесін алды (А.Байтанаев, Қайнар.).

Ақыретте екі қолым жағаңда. *Өлгенде де, о дүниеде де алысып өтемін, есе-кегімді о дүниеде де сұраймын деген мағынада айтылады.* Торқа: Жоғал әрі көзімнен, қыршыныңнан қиылғыр. *Ақыретте екі қолым жағаңда*, Жарқын (М.Әуезов, Шығ.).

Ақыретің мамыр болсын! *Ақырет күнің денеңе жұмсақ тисін.* Шырағым Жаңыл, *ақыретің мамыр болсын* деп бір ауыз сөз сөйлепті (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

АҚЫРЕТ-АЗАР з а т. *Бәле, азап, қиындық.* Биатпа мінезді асыл енем *ақырет азарды* осы ағайын-жегжаттан көрді ғой (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

АҚЫРЕТТЕ = е т. с ө й л. *Кебіндеу.* Бұл кезде сүйекке кіргендер шымылдықтың артында мәйітті дөреттеп жуып, *ақыреттеп* қойған екен (Қ.Сәрсекеев, Қызыл.).

АҚЫРЕТТЕЙ с ы н. **1.** *Кебіндеу, кебінге ұқсас.* Жоғалды сай қуалап жаудың туы, Ақтардың *ақыреттей* ақ жібегі (Б.Аманшин, Өленд.). **2.** а у ы с. *Азапты, өте қиын.* ≈ *Ақыреттей* екен.

АҚЫРЕТТІК¹ з а т. *Кебін.* Өлгенінің *ақыреттік*ін, тірісінің киімін сол [саудагер] жеткізіп тұрды (Абай, Тол. жин.).

АҚЫРЕТТІК² с ы н. *Мәңгілік, айнымас, өмірдің соңына дейін.* Не айтып *ақыреттік* құда болдың, Тегінде қияметке бармайсыз ба? (Батырлар жыры). Алланы ауызға алғасын *ақыреттік* қарыз емес пе, көзі жоқ деп қиянат жасамайық. Мәдина мына алтын мен күмісті өзің бөл екіге (А.Мекебаев, Күпия қойма). Үзетін ер бар ма деп сол бір торды, Жан-жаққа жалтақтаған біз бір сорлы. Сенімен суға кетсем арманым не, Ал жаным, *ақыреттік* создым қолды (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Әкесінің досы еді *ақыреттік*, Сондықтан үш баласын табыс еткен (Қ.Жұмалиев, Қырда).

Ақыреттік дос. *Өмір бойғы тату адам, мәңгілік жолдас.* Екеуімізден екі қыз туар болса, *Ақыреттік дос* болсын енді дейді (Қозы Көрпеш.). *Ақыреттік досым-ай*, Өлімге мені байладың! (Дастандар). Ұнатсаң егер тірі қалғанымды, Орында малымды ал да арғанымды. Сізбенен *ақыреттік дос* боламын, Алсаң да аямаймын бар малымды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақыреттік кісі. *Өмір бойы бірге болатын адам; жұбай.* Уа, жігіттер, Әйел алсаң қарап ал, ақылдысын, Ол сенің *ақыреттік* жақын кісің. Келген мейманыңды және туғаныңды

Бірдей тәрбиелеп, Ол және ұмытпасын хақтың ісін (Шал ақын, Өленд.).

АҚЫРЕТШІЛ с ы н. д і н и. *Құдайшыл, діншіл.* Әлі жетпеген – *ақыретшіл* (Мақал-мәтел). Дәрменсіз жан *ақыретшіл* келе ме, әйтеуір кемпір көгерген икон алдында шырақ жағып, төңірге жалынады (Қ.Тоқаев, Тасқын).

АҚЫРЗАМАН [ар. آخر الزمان] з а т. д і н и.

1. < грек. apokolypsis> *Адам баласының және бүкіл әлемнің ең соңғы тағдыры туралы ерте замандардан бері қалыптасқан түсінік.* Жер бетінде имандылық пен зұлымдық ниеттің басым күш алуы *ақырзаманда*, яғни адамзат ұрпағының түгелдей апатқа ұшырау сәтін жақындатады-мыс (ҚҰӘ). Білімнің ашқан сырын айтса, *ақырзаманның* белгісі, дажал шығуға таянды, дүние бұзылады дейтін сүрқиялық, өтірік-өсек әлі де қалмай келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қиын-қыстау шақ, қысталаң кез.* Қасқырға түсті осындай *ақырзаман*, Өлімнен де табасы батты жаман. Аңдаусызда шоңқиып түлкі отырса, Құйрығы салбырапты орға таман, Жиналып алды қасқыр оны көріп, Жабысты сол құйрықтан шапшып келіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өзінің қарақан басының мүддесіне орайлас келсе, бұл өзгерісті тамаша деп, ал керісінше болса, *ақырзаман* алыс емес деп, сәуегейлік жасайды («Егемен Қазақстан»). Бастарында топан су, *ақырзаман*, Бас көтере алмады қатын-балам. Бөтелкелес «достардан» басқа жан жоқ Бөсіп кеткен кезімде мақұлдаған (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Торығу, сарыуайымшылық, пессимизм.* Теңіздің тоғыз балл ұштырмасына төтеген шынжыр иттің сарығындай көлдің толқынына шыдамайды деген қайдан шыққан *ақырзаман*? (Ө.Сараев, Тосқауыл). Екінші, Шортанбайдың тек-төркінін ашу керек. Бұл жәй әр заманда, әр елде болған діншіл пессимизм, мистика, *ақырзаман* мотиві арқасында туған (Біздің Мұхтар). **4.** э к с п р. *Қиын, бір сұмдық.* Қорғамбектің құндағы сынық мылтығы бар. Ашуы мен жабуы бір *ақырзаман* (Б.Майлин, Шығ.). **5.** а у ы с. *Азып-тозған уақыт, азған заман, соңғы уақыт.* *Ақырзаманның* ешкімге сенбейтін қитабан қанпезерлері деп ішінен қарғады (Д.Досжанов, Табалдырығына.). Мынау *ақырзаманда* алуан-алуан жан шықты, арам, араз хан шықты; қайыры жоқ бай шықты; сауып ішер сүті жоқ, мініп көрер күші жоқ, ақша деген мал шықты (М.Әуезов, Шығ.).

Ақырзаманды орнатты [орнады]. *Бар қиыншылықты үйіп-төкті, сарыуайымға*

салынды. Ақтай мырза басын көтеріп алды: – Күн ашық, ай жарықта *а қ ы р з а м а н д ы о р н а т қ а н ы* несі? Сенен басқа жұрт аң аулап көрмегендей, – деп, Бектемірдің бетіне алара бір қарады да, жастыққа қайыра жантайды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Болмаса жазатайым жолықтыра қалсаң, басына *а қ ы р з а м а н о р н а п* тұрады. Екі иінінен демін алып, аяғын азар басып тұрады. Өзінен-өзі сасып тұрады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақырзаманды тақады. Қиыншылықты ұйіп-төкті, үмітін үзді. *А қ ы р з а м а н д ы т а қ а м а ш ы!* Бәріміз жабылып бір кемпірдің көзін алдай алмаймыз ба? Құлыпты Бәтима ашып қойсын (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Ақырзаманды төндірді. Жөнсіз уайым-қайғы орнатты. Жеңгесі, *а қ ы р з а м а н д ы т ө н д і р е* бермеңіз. Құдекең жерде қалатын кісі емес (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ақырзаман туды. Аса ауыр, қиын іс болды. Көпбайға жаңа *т у д ы а қ ы р з а м а н*, дүниеде іс бола ма бұдан жаман. Балама ондай атақ атамасын, Айта бар Ақажанға сенсін маған (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

АҚЫРЛА= е т. с ө й л. *Бітіру, тауысу, аяқтау.* Деп Риһам жылы сөйлеп жақындады, Сыр беріп суытып жүз ақырмады. Әкелген гауһарларын алайын деп, Тоғарып тылсымды ол да *а қ ы р л а д ы* (Т.Ізгілеуов, Рүстем.).

АҚЫРЛАС с ы н. *Пікірлес, ниеттес.* Бұл кезде шалықтаған сен ақсұңқар, Түсерсің жайған торға бір күн барып. Әрқашан арғымақпен *а қ ы р л а с* бол, Жабыны не қыласың қарны жарық (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

АҚЫРТ= е т. *Бақырту, айқайлату.* Есіктен қабан *а қ ы р т қ а н*, Төріне сұңқар шақыртқан, Қара арғымақ қатырған, Қара лашын қашырған (С.Сейфуллин, Таңд.). *А қ ы р т ы п* аюдайын асау аңды, Өсірген қойнына алып тал-қарағай. Жалпайып қошқар мүйіз көрі аршалар, Қайыңдар балғын өскен жас баладай (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҚЫР-ТАҚЫР ү с т. 1. *Бүтіндей, біржола.* Мен Мысырда үш жыл тұрдым. Барлық дүние *а қ ы р-т а қ ы р* таусылды (Мың бір түн). Қой, мынау болмайды, – деп, кассир «пақыр» Қайтарды бар ақшаны *а қ ы р-т а қ ы р*. Не күлер, не жыларын білмей байғұс (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). 2. *Ең ақыры, ең соңы.* – Мал союдың *а қ ы р-т а қ ы р ы* осы болсын – десіп, нан иіскей отырып, бес-алты рюмкені қағысып алып, қызып отырғанның үстіне ентіге басып, жеңгей кіріп келді (Қ.Куанышбаев, Шаншарлар).

Ақыр-тақыр болды. Түк қалмады, бітті. Өзіңді-өзің көтеріп желікпегін, Аузыңды бағып

сөйле, Жамбыл батыр! Қайсымыз жеңсек те сынға түсіп, Арт жағы *б о л ы п* қалсын *а қ ы р-т а қ ы р* (Жамбыл, Шығ.).

АҚЫРТАС з а т. к ө н е. **Тасақыр.** Тастан салынған ескі архитектуралық құрылыстың орны. Құрылыс материалдары тас және пішімі малға шөп салатын ақырға ұқсас болуына байланысты *а қ ы р т а с* деп аталған. Ол алыстан көрініп тұруы үшін таудың үстіне төртбұрышты жобамен салынған (ҚҰЭ).

АҚЫРУ *Ақыр етістігінің қимыл атауы; бақырып-шақыру, айқайлау.* Сізге әлгідей *а қ ы р у*, жекірудің керегі жоқ, кім біледі, бір шешеден тумағандығын істейді деп кектене беруі ықтимал (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қой, әже, ұрыспа! Жоққа тырыспа. Мал бағып, шаршап келгенде, *А қ ы р у ы ң* дұрыс па? (Б.Майлин, Шығ.).

АҚЫРУ-ЖЕКІРУ= е т. *Айқайлап, бақырып ұрсу.* Өзімнен бұрынғы талай бригадирдің жақсы дәстүрін ғана қабылдап, *а қ ы р у-ж е к і-р у*, әкімшілікке басу тәрізді оғаш әдеттерінен бойды аулақ салуға бекіндім («Қаз. әдеб.»).

АҚЫРЫ ү с т. 1. *Соңында, ақыр аяғында.* *А қ ы р ы* ойласа келе, халқына эстетикалық алданыш болар әдеби көркем дүние жазудан саналы түрде бас тартып, алданған ұлтына ес жиғызуға, қалғыған санасын оятуға септігі тиер танымдық дүниелер жазуға, ағартушылық іспен айналысуға бет бұрды («Қаз. әдеб.»). Сеніскен досым да жоқ, асығым да, *А қ ы р ы* өлең қылдым жасыдым да. Көрмеген көп дүние көл көрінді, Кірлемеген көңілдің ашығында (Абай, Тол. жин.). Осылай біреуден біреу хабарлана кеп, *а қ ы р ы* Ақмоланың саудагері Ушаков естиді де, астында көмірі бар «Итжон» өлкесін елу сомға сатып алады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қою қабақты, шоқша сақалды, ұзын бойлы, денелі келген, өмірдің ащы-тұщысын көп көрген Әнетбай қарт әдетінше көп тебіренді. *А қ ы р ы* ақкөңіл ата ақ таяғын баласының қолына берді (С.Мәуленов, Жұлдыз). Махамбеттің *а қ ы р ы* ұсталуына көзі жеткен соң Байұлының адамдары, басы Үбі, Байнақ дегендер болып Махамбетті зорлап Баймағамбет сұлтанға алып барады (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Ақыры не керек. с ө й л. *Сөйтіп, қысқасын айтқанда.* *А қ ы р ы не керек*, Имаш жас қыранды қолдан тояттатпай, оны ашықтыра жүріп, қашқан лақ басынан жем жеуге еріксіз дағдыландырады (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Ең ақыры. *Ең аяғы, тіпті, керек десең.* Екеуінің көркі, мінезі, оқуы тең, ойы, арманы тең, сырлас құрбылар, *е ң а қ ы р ы* киімдеріне

дейін парлап киетін (Ф.Мұстафин, Миллионер). Болған жер әкем-шешем шөберелі, Ыстық қой *ең ақыры*... ебелегі. Аңқыған жұпар жуан, бетегесі, Құлпырма қызыл-жасыл көбелегі (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Сауытбай, Сандыбатар Алакөл маңындағы шұрайлы мал өрісін де, жақсы шабындық жерлерін де, *ең ақыры* балықты көлдерін де өздеріне қаратып алатын еді (С.Көбеев, Орынд. арман).

АҚЫРЫ с ы н. *Қағыр, тақыр, татыр, айтақыр*. Үй артында *ақыры* тау, панасы жоқ болса бұл шіркіннің несі тау (Үмбетбай жырау, Толғау.).

АҚЫРЫМ з а т. ж е р г. *Сұр еттің сорпасына айран, қатық немесе қымыз қосып сапырып ішетін қышқыл сусын. ≈ ақыры* м әкелді.

АҚЫРЫН ү с т. 1. *Жай, аспай-саспай, баяу*. Шаңырақтың жабылмай қалған шетінен оң жақ босағада құрулы ақ шымылдыққа түсіп тұрған айдың сәулесі *ақыры* ғана дірілдейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Білектей арқасында өрген бұрым, Шолпысы сылдыр қағып жүрсе *ақыры* н (Абай, Тол. жин.). *Ақыры* н аяндап, баласын құшақтай көтеріп, ана солардың қасына келді (Ф.Мүсірепов, Таңд.). 2. *Бәсең дауыспен*. Қара торы әйел-еректің бірде-бірі Байжекеңнен бір жақсылық көрмей қалмаған екен. Бірінен соң бірі мұңлы дауыспен *ақыры* н ғана Байжекеңнің манадан бері айтылып жатқан жақсылықтарына өкеліп қосады: «Жарықтық-ай! Әулие адам еді ғой» – деседі (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Кейде *ақыры* н айтса да, әсем нақыстан, аса бір ырғақты ән созады (М.Әуезов, Шығ.). Бұлбұл құс қақты қанат, таң да таяу, *Ақыры* н қоңырлатам әнге баяу (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). 3. *Ептеп, жайымен*. Айнаның қарсы алдына Маймыл барып, Айнадан өз суретін көре салып, Аюға жанындағы күліп айтты, *Ақыры* н аяғымен түртіп қалып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жазып бола бергені сол, желкесінен қарап тұрған сұңғақ евротекті жігіт *ақыры* н қолын созып, алдындағы ақ қағазды алып, «Қойыңыз, Сіздің ешкіміңіз ұсталған жоқ. Сөйтіп жазыңыз», – деп сыбырлапты («Егемен Қазақстан»). *Ақыры* н үйден шығып таң алдында, Манағы сайдағы атты тапқан қандай (Ақан сері, Шығ.). Үйдің іші Абайға қарап *ақыры* н күлісе бастады, Майбасар Жақыпқа қарап көз қысып отыр еді (М.Әуезов, Шығ.). Нұрлан *ақыры* н еппен көрпені алды да, білдірмей тысқа шығып, қой қораның сыртындағы үйілген шөптің арасына барып ұйықтады (З.Шашкин, Сенім). 4. *Сәл, сәл ғана, болар-болмас*. Әзілдеді, қырына алды. Оспан *ақыры* н ғана езу тартып күліп,

Әйгерім мен Ерболды қолға алды (М.Әуезов, Шығ.). Батальондық партия ұйымдастырушысы Диканбай Қосанов Мәншүкке қарап, *ақыры* н жымиды (С.Мұқанов, Аспаз). Кетіп бара жатқан Әзімханның жүрегі *ақыры* н езіліп аунақшып жанына шоқ басқандай батулы еді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Арланның қолға үйрене бастағандағы қылығы есіме түсті. Бауырын жаңа көтергенінде көгендегі қозының құйрығын *ақыры* н тістеп қоятын (А.Етекбаев, Алтын.). // *Байқа, абайла. Ақыры* н, *ақыры* н! Қырманды түгел көтергендей екпіндісің ғой өзің (С.Адамбеков, Көсе.). Тез киін. *Ақыры* н, жыртып алма – деді Қасен (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Ақырын жүріп, анық бас. *Байыппен, оң-солға қарап, ақылға салып өмір сүр деген мағынада айтылады. Ақыры* н *жүріп, анық бас*, еңбегің кетпес далаға, ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға (Абай, Тол. жин.). *Анық бас та, Ақыры* н *жүр* – Ұраным. Алыс жерге апарады пырағың. Кештеу жатам тынбаған соң жұмысым, кеш жатқан соң кешеуілдеп тұрамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АҚЫРЫН-АҚЫРЫН ү с т. *Біртіндеп, жайлап, білдірмей*. Құдай-ау, қайда сол жылдар, Махаббат, қызық мол жылдар. *Ақыры* н-а *қыры* н шегініп, Алыстап кетті-ау құрғырлар (Абай, Тол. жин.). Қайраты қайтып кажымас, Құйылып жатса қан саулап. *Ақыры* н-а *қыры* н баяулап Бара жатты талмаурап (Қ.Жаппасарбаев, Сөйле.). Гүлнәр баспалап, *ақыры* н-а *қыры* н дауыстады. Еш дыбыс жоқ (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АҚЫРЫНДА ү с т. 1. *Аяғында, соңында, түбінде*. Қапыда өткен дүние-ай, *Ақыры* н д а еш болдың-ау, Ел үшін еткен еңбегім (Махамбет, Өлеңд.). Қарақшылар жабысып қоймай, *ақыры* н д а көп ділдө беріп, сыбызғыны сатып алып аулына қайтады (Қаз. ертег.). Балқының ауылы *ақыры* н д а Жайықтың бергі бетіне өтіп кетеді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Көп жыладың, көзден жасты тыймадың, Көп езілдің көндің, жанды қинадың. *Ақыры* н д а қолың жетті теңдікке, Құтты болсын, құтты болсын мейрамың (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Сөйтіп, сонымен, не керек. Ақыры* н-д а Алпамыс, Өзі барып ұшырды, Айбатымен қорқытып, Қайтадан жерге түсірді (Алпамыс). Бірақ урядник болмады. Мойныма міндіре сойледі. *Ақыры* н д а менің айтқан сөздерімді қағазына жазды-жазды да, қол қойдырып, мені қайтадан айдатып каталожесіне жіберді (С.Сейфуллин, Таңд.). Бір сағаттай көрмесем,

Дидарына тоймаған, Төлеген сынды баламды, *Ақырында* құдай-ай, Бір көруге зар қылдың! (Қыз Жібек). *Ақырында*, сол Сәтемір білімді, әлемге атағы жайылған кісі болыпты (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Ең ақырында. *Ақыр аяғында, тіптен, әріберіден соң.* Сен мені *ең ақырында* құл қылып жандырып жіберуге бел байлағансың (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Өсе келе баланың аяқ-қолының қимылдары күрделеніп, алғаш отыруды үйренеді, сонан соң қаз тұрады, *ең ақырында* аяғын тәй-тәй басып жүруді үйренеді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

АҚЫРЫНДА= е т. *Баяулау, саябырсу.* Соққан толқын, Тартқан опқын *Ақырында* ады жай ауыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Үрдіс жүрісті поездың өз ырғағын сәл өзгертіп, баяулап, *ақырында* й бастауы ой жібін үзіп жіберді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Жұқтырдың көп күйенді, қала, маған, Бізді де қойған жоқсың есен-аман. Құрт аурудай күн сайын *ақырында* п, Қылмақсың даланың да халін жаман (С.Торайғыров, Алаш ұраны.).

АҚЫРЫНДАП ү с т. 1. *Жайлап, ептеп.* Желмен жыбырласып ойнаған көп жапырақтың ішінен сары қызыл алтындай сарғайған жапырақтар *ақырында* п үзіліп жерге түседі (С.Сейфуллин, Тар жол.). Япырмау, бүгінгі түн одан кем бе? Селт еткен бір пенде жоқ қалың елде. Ай анау *ақырында* п көкте жүзіп, Сәулесін қалтыратқан айдын көлде (Б.Майлин, Шығ.). Бұл жолы алыстан төмендеп, баурымен су сызып келді, мұз еңсіз, сондықтан жиегін ала ақырын ғана қондырған бойда самолетті шұғыл бұрып, мұзды айнала жүгіріп барып *ақырында* п тоқтады (Т.Ахтанов, Дала сыры). 2. *Бірте-бірте, жайымен, бабымен.* Үй іші қараңғыланып, бұл төсекке жатқанда, әлде қандай жыланша иірілген сезім толқындары тамыр-тамырын қуалап, өне бойын билеп кететін. Тістеніп, шыдап, «құтылар ма екем» деп дұға оқыса да, сол жыландар ауыр басып, *ақырында* п жылжып келіп, ақ төсіне оралып, ақ тамағынан сүйіп, барлық денесін шыдамынан айырылып ысытып, дірілдетіп жіберуші еді (М.Әуезов, Шығ.). Шылым орап тұтатып, *ақырында* п, сора бастаған оқымысты адамға Ораз шешіліп өңгіме бастай алмады (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

АҚЫРЫНДАТ= е т. *Баяулату, жайлату.* Шүкіман тағы да баяу толқытып, салмақпен еркеленіп кеп, *ақырында* т ы п барып тоқтады (М.Әуезов, Абай.).

АҚЫРЫП-БАҚЫР= е т. *Қатты айғайлау, бақырып-шақыру.* Ол қоянға *ақыры* п-

бақыры п, кейде түк таттырмай қояды («Балдырған»). Адам айғайлары, түйелердің *ақыры* п-*бақырғаны*, шақылдасқан тас, қаржасқан темір үндері алдында бір әбігер дүниенің қақпасы тұрғанын елестеткендей еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АҚЫРЫП-ЖЕКІР= е т. *Қатты айғайлау, бақырып ұрсу.* Бастықтары *ақыры* п-*жекірі* п, балағаттап бұйрық қылса, сүйсініп, көңілденіп орындайтындықтары көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Нұрымның үні құлағына жылы тиіп, жігіт ашыла сөйледі. Ол басында *ақыры* п-*жекірі* п тастай ма деп сескенген еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АҚЫРЫП-ЗЕКІР= е т. с ө й л. *Айқайлап, зілденіп ұрсу.* Ата-ана, әсіресе, шешесі *ақыры* п-*зекір* мей, ашу шақырмай, жайлап үнемі оның есіне салып, ескертіп отырғаны жөн (Келіншектер.).

АҚЫРЫС= е т. *Өзара бақырып-шақырып ұрсысу.* Мұнысы жаңағы *ақыры* с қ а н айғайларды су сепкендей сөндіре берді (М.Әуезов, Абай жолы). Ақсақалдар да түрегелді. Оларды кимелеп, қамшысын білеп, омыраулы жігіттер *ақыры* с т ы (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

АҚЫРЫС-ЖЕКІРІС з а т. *Айғай, ұрыс.* Мұнан кейін офицердің тәртіп орнатуға тырысқан *ақыры* с-*жекірісі* су сепкендей болды. Әсіресе, Мәмбеттің араласқаны жасақшыларға жел берді де, штаб адамдарына үрей туғызды (Х.Есенжанов, Тар кезең.).

АҚЫСЫЗ с ы н. *Тегін, бос.* – Бір атты *ақыс* ы з алатын жігіт екенінді әкем айтпай-ақ білем. Әкемнің сөзі – сөз, жәй алғың келсе, мін де жүре бер (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сонымен Надежда Петровнаң *ақыс* ы з оқытатын балаларының саны өсе-өсе барып он беске жеткен еді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Күніне *ақыс* ы з тап болсақ, Келмес пе екен күйдім деп (Ы.Шөреков, Шығ.).

Ақысыз оқу. а) *Социалистік елдерде халық ағарту ісін ұйымдастырудың негізгі принципі, тегін оқыту жүйесі.* *Ақыс* ы з о қ у кеңес өкіметі орнаған алғашқы жылдарда-ақ жүзеге асырыла бастады. СССР Министрлер Советінің 1956 ж. 6 июндегі қаулысы бойынша барлық оқу орындарында оқуға ақы төлеу біржола тоқтатылды (ҚСЭ). ә) *Қазақстан Республикасының мемлекеттік оқу орындарындағы азаматтарға тегін орта және жоғары білім беру жүйесі.* ≈ *Ақыс* ы з о қ у бөлімі.

АҚЫСЫЗ-ПҮЛСЫЗ с ы н. *Тегін, бос, төлемсіз.* Енді міне, бір топ энтузиастар

қоғамдық негізде, өздерінің негізгі жұмыстарынан бос уақыттарында және ешқандай *а қысыз-п ұлсыз* жүз баспа табақтай көлемді де күрделі ғылыми еңбек дайындауға ұйғарды («Қаз. әдеб.»).

АҚІРІМШІК з а т. *Ыстық сүтке іріткі құйып (мәйек қосып) жасалатын тағам.* Белок етте, балықта, жұмыртқада, уылдырықта, сырда, *а қ і р і м ш і к т е*, бұршақта, жасымықта, жаңғақта мол болады (Келіншектер.). Бүйен – малдың ащы ішегінің тоқ ішекке алмасатын бөлігі. Бүйен кіндігі немесе ащы ішектің құйған тұсы. Бүйен картадан бір тұтамдай қалып еді. *А қ і р і м ш і к к е* қосып соны береміз де (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А қ і р і м ш і к*, сары май, қант, джем, повидло, бал, жүзім, жаңғақ, какао, кофе, тмин, ванилин және тұз қосып көптеген тәтті тағамдар жасауға болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АЛ¹ с ы н. *Түстің қанықтығын білдіретін, дербес қолданылмайтын көмекші сөз.*

Ал күрең. *Қанық қызыл қоңыр, қошқылтым түс.* Үзілмей, қатаймай бір қалыппен желпіп соққан әдемі салқын қоңыр жел қандай рақат. Осы желмен құлпыра толқып, су бетіндей жыбыр қағып қалқып жатқан *а л к ү р е ң* көде мен селеу далалары... дала емес, теңіздері қандай! (М.Әуезов, Абай). Оның беті қуанса да, қорықса да қызарып, балбыраған *а л к ү р е ң г е* айналатын (Ж.Арыстанов, Жалынды.). Аса қара болмаса, қоңыр ала, *А л к ү р е ң* – үш қызылдың бірі болсын. Келінім Мәдинаға тапсырайын, Омаштың мырзалығы шыны болсын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ал қара. *Қою қара, қап-қара, шымқай қара түс.* Қос шелек беті үйіріліп барып тынғасын, Құбақан құлын мүшенді бері бұрғасың. Кекілді түртіп, *а л қ а р а* шашты жөндеп сап, Ендігі күнім не болар деп те тұрғасың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). // *Жылтыр, шымқай қара түсті жылқы.* *А л қ а р а* ғ а мінді де, Алға шықты Қоңырбай. Одан кейін Несқара Ол дағы шықты обырдай (Манас).

Ал қара көк. *Қарасы басым көк түс.* Айнала, бар дүниені *а л қ а р а* көк бетеге мен шашақтанған ал күрең көде басыпты (М.Әуезов, Абай). *А л қ а р а* көк айдынында Аққу жүзген, Аралым! Айдынына ай нұрында Айбаттана қарадым (Қ.Аманжолов, Танд.). Батыс жақ *а л қ а р а* көк те, шығыс көкжиек жұқалаңдап ағараң тарта бастаған (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Ал қызыл. *Ашық қызыл түс.* Екеуі қол ұстасып жүгіре береді, жүгіре береді. Әбден шаршағанда *а л қ ы з ы л* гүлдер арасына құлай

кетеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Баяғыда батыс көкжиекті осы секілді *а л қ ы з ы л* шапақ шарбыласа, жұрт тағы да соғыс болады деп, жаман ырымға жорұшы еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). *А л қ ы з ы л* көрінеді қашқан түлкі, Жігіттер бұл дүниеде ойна да күл, Жоқ дейді ол дүниеде ойын-күлкі (Қара өлең). Теңге қотыр қызылшасының түсі алғашқы кезде *а л қ ы з ы л* болады да, бірден-бірге қызарып, бақыр (мыс) түсті болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ал қызыл бет [шырай, түр, өң, жүз]. *Ұшына қан теуіп, қызарған, қызыл шырайлы жүз.* Ақша жүз, *а л қ ы з ы л б е т* тіл байлайды Аузын ашса көрінер кірсіз тісі, Сықылды қолмен тізген іш қайнайды (Абай, Тол. жин.). Төтесіне қараса өбден жүдеген, бұрынғы алмадай *а л қ ы з ы л б е т і* бозарып солған, көп жылағандықтан ісініп, мөлдір қара көздері ыстық жасқа толған, қылтадан төмен түсетін ұзын, қою қолаң шашы тарқатылған, қайғылы төтесінің бауырына кіре түседі (Қаз. ертег.). Көрпе тасасындағы бал-бұл жанған *а л қ ы з ы л ж ы з* енді көрінді (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.).

Ал гүл қақты. б е й н. *Жайнады, құлтырды.* Сол кезде батсайы шымылдық, дүрия көрпе, манат мақпал түскінізді күн сәулесі қуанта бір *а л г ү л қ а қ қ ы з ы л*, жағалай сәулендіріп, жайнатқан тәрізді (М.Әуезов, Шығ.).

АЛ² с ы н. к ө н е. *Өтірік, жалған, алдамшы (алдау сөзінің түбірі).* Бұл жақтан өзгелер түгіл, туған бауырым – сенен де жақын дос таптым! – деп жазған еді Шоқан туралы. Бұл – «*а л т і л і*» емес, жан сыры (С.Мұқанов, Аққан жүлд.).

АЛ³ ш ы л. *Салыстырмалы, қарсылықты мағына білдіретін сөз.* А л аулақта, егісте, шабындықта, Көздің жасын көрсетпей қалың жұртқа, Көңлі сүйген ағаға қош айта алмай, Қалып қойды бейкүнә қалыңдықта (М.Мақатаев, Шығ.). Туған жерін жақсы көрмейтін адамды кездестірмеген боларсыздар. А л мен өз туған жерімді солардың бәрінен де артық сүйетін сияқтымын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Талайды көрдім, Ықпадым. Көңлін елдің жықпадым. «Ет жеме» дейді, *а л*, емшім, Онысы қалай ұқпадым (К.Мырза-Әлі, Шырғалан).

Ал енді. *Ендігі жерде, бұдан былай.* А л е н д і отырмалық көп бөгеліп, Кетейік бұл ауылдан тез жөнеліп, Мезгілсіз шам жанғанға күдіктеніп, Үстімізге қалмасын біреу келіп (Н.Баймұратов, Қанды жорық).

АЛ⁴: *ал ііндік.* к ө н е. *Иықтан саусаққа дейінгі тұтас қол.* Жазында көп-ақ жортқан екенбіз, Арғымақтың талдай мойнын

талдырып, Үйде қалған арудың *А л и н д і г і н* аударып (Доспамбет жырау // Алдаспан). Мұндағы бұл күнде қолданылмайтын *а л и н д і к* тіркесі нені білдіреді? Ел/ал/елк/еліг деген сөздің ертеде және өзге түркі тілдерінде «қол» деген мағынаны білдіретін сөз екендігі мәлім. Иін/иіндік сөздері «иық» деп түсіндіріледі. Сірә, *а л и н д і к*, ел иіндік тіркесі «иықтан сау-саққа дейінгі тұтас қол» деген жиынтық атау болса керек (Р.Сыздықова, Сөз. сөйле.).

АЛ⁵ о д. **1.** *Қанекей, қане, айда.* *А л*, көңілім, желден озып серпіл енді, Зарлы күн өтті-кетті, еркін енді. Қызықты, қызғылықты заман жетіп, Бетіңе қан жүгіріп, көркің енді (Қаз. әндері). Түсінер... Білер бізді басы бар жан... *А л*, кеттік! Поэзия – асыл арман. Поэзия, сенен де, өзгеден де Дәуірдің ақиқатын жасыра алман. Жасыра алман қуанып, ашынуды, Жасыра алман сабырым, ашуымды... Жел уақыт мінгізіп желмаяға, Алып қашып барады ғасырымды (М.Мақатаев, Шығ.). *А л*, домбыра қағайын, Кернеген күй құйылсын. Жалшы әлеумет айнала, Тыңдауға бір жиылсын (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Біреудің назарын өзіне қарату үшін айтылатын сөз.* *А л*, Шоқан, сен енді кадет корпусының оқушысы боласың (С.Бегалин). **3.** *Бір оқиганың жалғасын, әрі қарай қалай дамығанын білу үшін қолданылады.* *А л* сонан соң не болды? (Ауызекі). **4.** *Айталық, солай делік.* *А л* мұғалім сабақ баяндау кезінде оқу материалын кластағылардың түсінгеніне, түсінбегеніне көзі жетпей баяндап отыр делік (М.Мұқанов, Педагогика. очерк.). Тасберген, *а л* менікі өтірік-ақ болсын, өздерің айтыңдаршы, – деп сөз қарқыны бұрынғысынан бәсеңдеп, күмілжи түсіп, сөзді таза доғарды (Б.Майлин, Шығ.).

АЛ⁶ е т. **1.** *Қолға ұстау, көтеру.* Аршадан кертіп жонып, тиек салдым, Ызаны тарқатуға домбыра *а л д ы м*. Күңіреніп, көтеріліп қанат сермеп, Домбырам, айтшы бәрін біздің халдің (С.Сейфуллин, Өленд.). Сұраған екі мыңын санап беріп, Айнаны сол арада қолға *а л ы п т ы* (Базар жырау, Шығ.). Өтіпті ілгеріде жарлы тәліп, Кітабын көрді бір күн қолына *а л ы п*. Әр пәнде бір мақсатқа етсе талап, «Ақыры, – деген екен, – жетуі анық!» (О.Шораяқов, Шайыр). Кемпір жүгіріп барып баланы *а л д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Бір нәрсеге ие болу, тәуелдеу, меншіктеу.* Еліміз егемендік *а л а р д а* алыста жүрсе де, бұл тарихи өзгерісті жүрегімен сезіп, ел жаққа жәудіреп жанар қадаған қандас бауырларымыз аз болған жоқ («Жас Алаш»). Мендегі ыстық сәлемді ал, Мендегі ыстық

арманды *а л* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бес-он жылдар шыдашы, *А л а р с ы ң* сонда тағыңды. Сондай бола тұрып та, Шыдамай, саған не қылды? Тәубе, уәденді жаңылып, Мінезің неге қағынды? Сен алданып жүргенде, Сындырар тұрмыс жағыңды (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **3.** *Пайда түсіру, кіріс кіргізу.* Малға достың мұңы жоқ малдан басқа, *А л а р ы н д а* шара жоқ алдамасқа. Табысына табынып қалтаң қағып, Тойғанынан қалғанын берсе алашқа (Абай, Тол. жин.). Хақ сөйле қызыл тілім, адал сайрап, Тапсырдым бір ойымды саған арнап. Көңілім, арам ойлап алаңдама, *А л м а қ қ а* біреуді алдап, біреуді арбап (І.Жансүгіров, Шығ.). **4.** *Жинау, теру.* Ел егінін *а л ы п т ы*, Ақ үзіктер жауыпты. Ел күйекті шешіпті «Есепші айтты» десіпті (І.Жансүгіров, Шығ.). Малды тапқанға бақтыр, Отынды *а л ғ а н ғ а* жақтыр (Мақал-мәтел). **5.** *Үйлену, жұбайлы болу, отбасын құру.* Жасаулы деп, малды деп, байдан *а л м а*, Кедей қызын арзан деп құмарланба (Абай, Тол. жин.). Үстіне малы менен жанын үйген, Хор қызын *а л а м ы н* деп, алтынды үйден. Қу соқыр жемісі жоқ ағашқа еріп, Дүние мен ақыреті бірдей күйген (С.Торайғыров, Шығ.). Күйеуі өлген осы әйелді әкем қосалқыға *а л м а қ* болғанда, шешем де көнбейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **6.** *Тамақ жеу, ішу.* Абай аға, құймақ жеңіз, *а л ы ң ы з*, – деп Дәмежан сыпайы қонақжайлық көрсетті (М.Әуезов, Абай жолы). Жұмабай майлы жамбасты Әлібектің алдына жапырақтап тұрап: – *А л ы ң ы з*, *а л ы ң ы з*, – деп қояды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Көне, қарағым, тамақ *а л а й ы қ!* Сыр бойының шашпа палауы осындай, – деп Сабыр қасығын қолына алып ілгері ұмтыла отырды (С.Алдабергенов, Әңгім.). **7.** *Басқа жерді жаулау, өзіне қарату, бағындыру.* Қазақтың ішінде патша хукіметіне ең соң көнген руы – Адай. Шынында, Адай Хиуа мен түрікпенді *а л ғ а н* соң ғана бағынды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ескендір елде *а л м а ғ а н* хан қоймайды, Алған сайын көңілі бір тоймайды, Араны барған сайын қатты ашылып, Жердің жүзін *а л у ғ а* ой ойлайды (Абай, Тол. жин.). Білем: қатты майдан бар, Көп жер жатыр жау *а л ғ а н*. Жау қолында қалғандар, Қанды азапта қаналған (Жамбыл, Шығ.). **8.** *Аң ұстау.* Қыран бүркіт не *а л м а й д ы* салса баптап, Жұрт жүр ғой, күйкентай мен қарға сақтап (Абай, Тол. жин.). Күніне жүз түлкі *а л с а д а*, Тазының ит аты қалмайды (Мақал-мәтел). Аңшылар он күннен бері бүркітпен, тазымен көп түлкі *а л д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл

құсым қу да *а л а д ы*, қаз да *а л а д ы*, Бәрібір қыс та *а л а д ы*, жаз да *а л а д ы*. Алдынан қашқан анды құтқармайды, Жіберсем, сендей жақсы қыз да *а л а д ы* (Айтыс). **9. Иттің немесе жыртқыш аңның тістеуі, қабуы.** Аққасқа күздігүні үй ішінде сойып жатқан қойдың етін жегізбей ұмтылғанда, Қасенді де бір-екі рет қолынан *а л а* түсіп, қауып алған (М.Әуезов, Қараш.). **10. Арнайы жолданған бір заттың қолға келіп тиюі, жетуі.** Хат *а л д ы қ* бір күні, Дәл оның өзінен. Жазыпты күлкілі Қуақы сөзімен (С.Мәуленов, Танд.). Тройцкіге барып тұрғаннан бастап, Мұхаметжан орысша, татарша газет, журналдар *а л ы п*, жұмыстан қолы босағанда кітапханаға барып, түрлі кітаптар оқып білімін, мәдениетін көтерді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). **11. Белгілі бір ұйымға мүше етіп қабылдау: әскер қатарына шақыру немесе белгілі бір оқу орнына қабылдау, қызметке орналастыру.** Қосшы ұйым ұйымға жаңа мүшелер *а л ғ а н д а* және ауылдағы совет құрылысына қатысқанда тұқымға, руға жіктелуден сақ болуы керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Қазақ жігіттерін майданға *а л а т ы н* болғалы бұл ауылдың ер-азаматы үлкен әбігерде (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **12. Тұрған жерінен, орнынан қозғау, өкету.** Айырылып арқанынан Әзім қалды, Арқанды неге *а л д ы ң*? – деп айғай салды (Абай, Тол. жин.). Үй ішіндегі заттардың орнын ауыстырып тұрған жөн. Бірақ оларды бір жерден *а л ы п*, екінші жерге қоярда ыңғайлылығын, үйлесімділігін ойланған дұрыс («Қазақст. әйелдері»). Жақанды биыл менің қолымнан *а л с а ң*, өле-өлгенше ырзалығым жоқ, – деді ол (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). **13. Басқимді, не басқа бір затты шешу, сыпыру.** Жеткенде емен деңгейіне, Озып кетпе, бөркінді *а л* (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Қанатын қыран қомдады, Томағасын *а л ғ а н д а*. Бидайық құстай сыпырып, Қайырып баптап салғанда (Ақын жырлары). Болат жерге түсіп, аттың айылын босатып, ауыздығын *а л д ы* да, отқа қойды («Қаз. әдеб.»). **14. Ажал жету, өлу.** Жарымды *а л ы п*, қор қылдың, Жас өмірде тасынған. Айырып, от қып өртедің, Әбіш сынды асылдан (Абай, Тол. жин.). Кәріліктен гөрі жалғыз ұлын жастай *а л ғ а н* жаратушының кәрі титықтатқан кейуана жүз рет ұстаған кітапты да, тұңғыш рет көрген ұлына көше атын берген сәттер бейнеленген фотоальбомды да қайта-қайта сипап, шарасыздықтан отырған орнында тіптен аласара түскендей әсер етті біздерге («Жас Алаш»). – А, Құдай,

осы тілек – шын тілегім! Жолымды оңғармайтын болсаң, осы тілеудің үстінде *а л*! (М.Әуезов, Қараш.). **15. Қиып, қырқып тастау.** – Ей, шаштараз, ханның шашын қандай ұстарамен *а л м а қ ш ы* боласың? (Қаз. ертег.). Баланың тырнағын өсірмей мезгілімен *а л ы п* тұру керек («Қазақст. әйелдері»). **16. Қызмет орнынан босату.** Осындай зиянкесті көре алмаған, Ауданның аукомдерін істен *а л д ы*. Сұмдарға, зиянкеске берілгенді Әшкерә қара бет қып соттап салды (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Атқа мінерліктен мені ешкім *а л ғ а н* жоқ, өзім түскем, – деді ол (С.Бақбергенев, Алтынемел.). **17. Азайту, кеміту.** Қосынды мен қосылғыштың біреуі белгісіз болғанда, екінші қосылғышты табу үшін қосындыдан белгілі қосылғышты *а л а м ы з* («Халық мүғ.»). Төкебаев жайында жеткілікті айтты. Менің оған қосарым да, *а л а р ы м* да жоқ (М.Иманжанов, Менің махабб.). **18. а у ы с. Салыстырып көру, байқау.** Мысалы, бұл кезде жазылған Бейімбеттің майдан пьесасын *а л ы ң ы з* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Тарихи даму жолынан *а л ғ а н д а*, психологиялық параллелизм анағұрлым ерте (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы.). **19. Ауыстыру, тең көру, айырбастау, тең келтірмеу.** Сексен сұлу сылаңдап жүрсе дағы Ғалияның *а л м а й ы н* кірпігіне (Балуан Шолақ). **20. Сатып алу.** Сұрапты саудагерден нарқы не деп, Көп тұрған тарағының жан *а л м а ғ а н* (Базар жырау, Шығ.). // *Күрделі етістіктің құрамында тұрып, негізгі қимылдың жүзеге асу, аспау мүмкіндігін көрсететін, қолдан келу, келмеуді білдіретін көмекші етістік.* Тұрақсыз көз өмірдің сыртын ғана, бояуын ғана көреді, сырына тереңдей *а л м а й-д ы* (Ғ.Мүсірепов, Танд.). Ұқпасың үстірт қарап бұлғақтасаң, Суретін көре *а л м а с с ы ң* көп бақпасаң. Көлеңкесі түседі көкейіңе, Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң (Абай, Тол. жин.). Айыра *а л м а с* шегін еш, Ағайындық, қарындас. Күн екіге бөлінбес, Ай екіге жарылмас (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Ажал алды. Қайтыс болды, өлді. *А ж а л* бүгін *а л д ы* оны Кесті-дағы екі қолын. Дәл қырық жыл жаудың оғы Жүрегінде тұрды оның (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.). Қырық бірдің суық күзі Есінде оның қалды мәңгі. Ми батпақта майдан қызып, *А ж а л а л д ы* бауырларды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем.). Бір күні *а ж а л* келсе, *а л а р*, кетер, Қалыңның қаптап жанған өртіңдей-ақ. Қапылат жастығында жата бермей, Байқа, өлім – басыңдағы бөркіндей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Айта алмады. *Аузы бармады; жеткізе алмады. А й т а а л м а й* түгел жатырмын Келген сөзді алқымға (Базар жырау, Шығ.).

Айыпқа алды. *Күнәсін өтетү үшін алды.* Мырзалар тойға келген тамақ ішті, Той асын төбәрікке балап ішті. *А й ы п қ а* Көкшалақты *а л а м* дейді, Сөйлесе дір-дір етіп зәрем ұшты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ала жөнелді. а) *Ала қашты.* Козлода қокшып отырған Бөкібай шірене шалқып, делбені сірестіре қағып қалғанда, ауыздығымен алысып, тыпыршып тұрған қос ат тарантасты қалбағай ойнатып *а л а ж ө н е л д і* (С.Омаров, Қайырлы.). Көріпжан оны қолынан тартып аулаққа *а л а ж ө н е л д і* (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). ә) *Жалғастырып іліп әкетті, ұластырды.* Сұрауды үсті-үстіне бастырмалатып *а л а ж ө н е л д і* (С.Бақбергенов, Менің досым).

Ала кетті. а) *Бірге әкетті, қалдырмады.* Түн қатып кетті көшіп, қалды жұрты, Қайырымсыз қара ниет, арам құлқы. Бізді де тастамастан *а л а к е т т і*, Аяқта темір кісен, мықты құлпы (Д.Еркінбеков, Шымыр.). ә) *Құр кетпеу, біреуді қоса күйдіру.* Мен алған атты елден сен де алғансың... Енді мен бәрінді де *а л а к е т е м і н*, – деп Қабыш қалшылдай түсті (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Ала қашты. *Жұлып ала жөнелді.* Сұлу Сыр, қашан барсаң ауаң ашық, Қалқимын ақ бұлттармен араласып. Сүйеді толқындарың алма-кезек, Құшаққа бір-бірінен *а л а қ а ш ы п* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аларын алды. *Тиесілісін, керегін алды.* Тікемізден тік тұрып Қобдаға жете бергенімізде, полицей тоқтатты. Ол шіркін ішке кіріп, жағдайларың қалай деп сұрауға да мұршасы келмеді. Шопырды мәшиненің артына апарып, *а л а р ы н а л д ы* да жібере салды («Егемен Қазақстан»). Ол *а л а р ы н а л ы п* болған соң, өзге екеудікі оңай шешіледі (М.Әуезов, Шығ.). Елден *а л а р ы н а л ы п*, бар жерлерде, құлақ естіген, төрт тараптың бәрінде қазақ халқын қыра жұтатқан қыс, енді келіп аяқтаған шақ болды. Апрельдің он бесі, жиырмасы арасында Ақшоқы мен Қорықта қар тегіс кетіп болған еді (М.Әуезов, Шығ.).

Алдын ала. *Күн ілгері.* *А л д ы н а л а* үй бөліп, орын-жай әзірлеп қойдық (Х.Рахимов, Қарлығаш.). Созақ көтерілісін басу үшін Түркістаннан 500 атты әскер төте жолға салып, суыт келе жатады. Осы жағдайды *а л д ы н а л а* білген көтерілісшілер таудағы «Суындықтың асуына» құралайды көзден ататын мерген – Салықбайды, ал «Балықшының асуына» Жақаш мергенді отырғызады

(«Жас Алаш»). Үкімет осы өнімдерді сатып алады. Өнімнің белгілі бір бөлігінің ақшасын *а л д ы н а л а* төлейді («Жас Алаш»).

Алдын алды. *Ерте көңіл бөлді, күні бұрын қарсы әрекет етті, айла, қам жасады.* Осындай олқылықтар салдарынан жас ұрпақтың тілінен айырылуының тықыры таянды. Апаттың *а л д ы н а л а м ы з* десек, көп кешіктірмей ақылдасуымыз қажет («Жас Алаш»). Аурудың *а л д ы н а л* (Мақал-мәтел).

Ал келіп [кеп]. с ө й л. *Үдете, үсті-үстіне.* Жүгіріп келіп дырау қамшымен Ахметті *а л к е п* сойды, *а л к е п* сойды, тіпті арашашы болса да итеріп-итеріп тастап, қайтадан Ахметке ұмтылды (С.Торайғыров, Шығ.). Босағадан шыға беріп, *а л к е п* құс, *а л к е п* құс! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Алқымдап алды. *Құтыла алмастай болды, жайлап алды, бойды жеңді.* Келгеннен көз іліктіп, нәр таттырмай, *А л қ ы м д а п а л д ы* ауыр дерт ас батпаған (Базар жырау, Шығ.).

Алқымнан алды. а) *Жағасына жармасты.* Жолаушы қара албастыдай үнсіз төніп келді де, шап беріп *а л қ ы м ы н а н а л а* түсті. Темірдей саусақтар өндіріштің астынан кеулей кіріп, сығып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Састырды, қысты.* Бет қатталып, эфирге жаңалықтарды ұсынатын уақыт *а л қ ы м н а н а л ғ а н д а*... қазақша ойлануға мұршамыз келмей, баспасөз мәлімдемесіндегі мемлекеттік тілдің мәнісін кетіретін, небір «классикалық» аудармаларды қорек ететіндігіміз шындық («Жас Алаш»). Көкітай барынша ашық-жарқын жүзімен Абайға әлі де жабыса түсіп: Абай аға! Көкпай қашса, қашқандай екен! Мына философыңыз *а л қ ы м н а н а л ы п* тұр ғой өзі, – деп еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Алмайтын қамал жоқ. *Жеңбейтін, қол жетпейтін ештеңе жоқ.* Ақ алмас жастық қайраттың *а л м а й т ы н қ а м а л ы*, жеңбейтін күресі барма? (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Жұмыс көп, қиындықтар көп, бірақ халық күші одан да көп. Ол күшті ұйымдастыра білсек, біз *а л м а й т ы н қ а м а л ж о қ* («Қаз. әдеб.»).

Алым алды. *Бәйге, жүлде алды.* Қыз ағасы Сәлімбай, Өткір жігіт жалындай. Өзі сері, көкпаршыл, Талай салған салымды-ай. Озып келіп бәйгеден, *А л ғ а н е д і а л ы м д ы*-ай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алып бара жатқан. с ө й л. *Соншалық, елеуіндей, айтарлықтай.* Ертеңгі ауқаттан кейін өзгелер соғыс өлкесіне асықса, Запорожский емхананы сағаласына. Ал бірақ осы шіркіннің *а л ы п б а р а ж а т қ а н* ауруы да жоқ сияқты (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Алып жүре алады. *Меңгеріп, игеріп әкетеді.* «Даярлағыш» аталатын курсының бірінші класы түгіл, екінші класына түссем де, *алып жүре алатын* түрім бар (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Алып келеді. *Тап келтіреді, душар етеді.* Шөппен айналысқан соң күнделікті шаңтозаң жұтады, олардың барлығы тыныс жолдарына түсіп, түрлі аллергиялық ауруларға *алып келеді* («Жас Алаш»).

Алып қалды. а) *Жұмысқа, қызметке қалдырды.* Жоғары курс студенттері арасынан ғылымға бейімі бар жастардың білімдерін одан әрі жалғастыру үшін университеттің өзінде *алып қалуға* қам жасап жатырмыз («Егемен Қазақстан»). ә) *Пәле-жаладан құтқарды, есен-сау қалдырды.* Ауылдық кеңестің төрағасы болып көп жыл қызмет еткен – Борсабай ақсақал, «Талапты» ұжымшарының бастығы болған – Өмірзақ ақсақалдар Сүгірді қызғыштай қорғап, бөле-жаладан аман *алып қалып* отырған («Жас Алаш»).

Алып қашты. а) *этн. Қызды ата-ана, ел-жұртынан жасырын әкетті.* Мұқа өз ағайынының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әмеңгеріне тигізбей *алып қашады* да, Абай аулына барады (М.Әуезов, Әр жыл.). Жесірін алып, қаннен-қаперсіз келе жатқан оларды түн жамылып, сайда аңшып отырған әкем мен жігіттер бас салады да, шешемді *алып қашады* (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). ә) *Жалған әңгіме, сөз, лақап.* Елдің *алып қашқан* өсегіне қарағанда, қызылөскер болған адам соғыс жұмысынан басқаға айналмайтын сияқты еді (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

Алып соғар. *Бас көтертпейтін, қатты қинайтын.* Қыстың кері *алып соғар* көрлі бораны мен қарға адым аштырмас қақаған аязында да қынбай, түн баласы түнемелге қора төбесіне шығып, қой күзетуді әдет қылыпты («Заман Қазақстан»).

Алып соқты [ұрды]. *Алып ұрды, көтеріп алып жерге жықты.* Үлкен үйдің үлкен қара ала төбеті оңашада Көксеректі *алып соғып* көпезгіледі (М.Әуезов, Қараш.). *Алып соғып* інісін, Шығармайтын дыбысын, «қой» десе де қоймайтын, Күштімін десе болмайтын (М.Рашев, Қанатты.). Арты – бұршақ, алды – шаң, жел құтырды, Шілік жерге бас ұрды, емен тұрды. Басы көкке, сирағы жерге енсе де, Ақырып долданғанда *алып ұрды* (Абай, Тол. жин.).

Алып ұшар. *Қолды-аяққа тұрмайтын, желіккек.* Сағатыма қараймын, қайта-қайта

дамылсыз. Той дегенде адаммын, *Алып ұшар* дамылсыз (С.Мәуленов, Жолдас).

Алып ұшты. а) *Аспанға көтерді, ұшырды, қиялға жетеледі.* Жалындаған жастық шақтың албырт алауы, алабұрттып алыстарға *алып ұшар* зымыран қиялы мен ақ желкен асқақ сезімі ежелден өзіне тән өр мінезді сазымен бөлек нұрға малынтпай ма маңайды («Егемен Қазақстан»). ә) *Дегбірсізденді, асықты, еркіне қоймады.* Талдырмаш, аққұба жігіт *алып ұшқан* жүрегінің әуенімен асығыс шықты үйден (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Алып ұшқан* қуаныштан Қарт жүрегі лүпілдеп (З.Қалауова, Таңд.).

Алып шықты. *Құтқарды, қиын-қыстауда жол тапты.* Өзіңе сен, өзіңді *алып шығар*, Еңбегің мен ақылың екі жақтап (Абай, Тол. жин.). Нар тәуекел! Құлаш ұрдым қиынға, Қайрат шіркін *алып шықса*, қиын ба? Бұл сапарда сүрініп те қалармын, Сонда, досым, мені айыпқа бұйырма! (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Бақытты дей алмаймын армансызды. Сол арман *алып шығар* ордан сізді. Жастығың дауға шыдар, Жауға шыдар, Көрілік дегенің ол дәрменсіздік (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалаң).

Аса алмайды. *Бір нәрсенің ықпалынан, біреудің айтқанынан шыға алмады, тек бағына берді.* – Арба сүйрейтіндердің дені өзге облыстан келгендер болғандықтан, негізінен тіркелімінен өтпеген. Сол себепті олар қанша ауырса да, бақсы-балгерлерден *аса алмайды* («Жас Алаш»).

Асқындырып алды. *Одан әрі ауырлатып алды, үдетіп алды.* Жазып берген еміңізді дұрыстап қолданбай, жай ғана тұмаудың өзін *асқындырып алатындары*н қайтерсіз («Жас Алаш»).

Астына алды. *Бастырмалатты, есін жигызбады.* Барса, әлгі үйдің кемпір-шалы жік-жапар болып қарсы алып, қал да қал, қон да қонның *астына алып*, Оспанханды қонуға қалдырыпты («Жас Алаш»).

Асырап алды. *Біреудің баласын бауырына салып алды, өзіне бала қылып алды.* Елде екі түрлі сөз болатын: бірі – «Сыйбан Танаштың жиені екен, *асырап апты*» деген сөз (С.Мұқанов, Менің мект.).

Атақ алды. а) *Абыройға, беделге ие болды.* Әділ *атақ алмақшы* ниеті бар, Ешкімді ауыртпастан, жылатпастан (Абай, Тол. жин.). Абырой, *атақ алмайды*, Адал еңбек істемей (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). ә) *Қызмет дәрежесін және кәсіби біліктілігін танытатын ресми атақ дәрежесіне ие болды.* Нұркен бір жағынан оқу оқып, я қызмет істей жүріп,

Қарағандының облыстық аэроклубында ұшуға үйреніп, запастағы ұшқыш *ат ағын алады* (Ол күндер.). Бисен Қазақстан топырағында тұңғыш урология кафедрасын ұйымдастырды, доценттік *ат ақ алды* («Қаз. әдеб.»). б) *Қандай да бір қызметі үшін құрметті атаққа, наградаға ие болды*. Нүркен Әбдіров – 22 жастағы совет қыраны – Қарағанды сияқты атақты ұядан ұшып шығып, майданда көрсеткен ерекше ерліктері үшін Совет Одағының Батыры деген *ат ақ алды* (Ф.Мүсірепов, Өмір.). в) *Ғылыми дәрежесін алды*. Дәрібай одан соң диссертация қорғап, ғылым кандидаты деген *ат ақ алды*. Қазір педагогикалық институтта сабақ береді (Б.Сокпақбаев, Аяжан).

Аттап кете алмады. *Міндетті түрде ескеріп отырды, қымтпады*. Исатай-Махамбет туралы баспада әлі бір ауыз сөз жазылған жоқ. Кіші жүздің арасында, әсіресе, Орал, Бөкейлік елінде Исатай-Махамбеттің әңгімесі үлкен орын алады. Өткенді сөйлеген ақындар, қарттар бұларды *аттап кете алмайды* (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Ат-тонын ала қашты. *Азар да безер болды, жоламады*. Өзара әңгімеде жүрдім-бардым айқайымыз болмаса, әдебиеттің белгілі бір мәселелері төңірегінде баспасөз бетінде ашық пікір алысуға, сөйтіп сын олқылығын бірлесе толтыруға келгенде *ат-тонынмызды ала қашамыз* («Қаз. әдеб.»). Антропологтар адам баласының арғы тегін ергежейліге жапсырудан *ат-тонын ала қашып отыр* («Лен. жас»).

Атының басын алып жүре алмады. *Атқа дұрыс міне алмады, ат басына ие бола алмады. Атының басын алып жүре алмайтын бос белбеудің маған керегі жоқ, тоғызы да жетеді, – деді Жалмұқан* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Тоқсанға Төлегеннің жасы барып *Атының жүре алмайтын басын алып*, Үстінде ақ бөстектің малдас құрып, Отырған қақырғышын қасына алып (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Аузына су толтырып алғандай. *Үндемеді, жұмған аузын ашпады*. Айыптағыш болсақ, жаңағы Шишовтарды неге тәубесіне келтірмейміз? Оларға келгенде неге *аузымызға су толтырып алғандай* үндемейміз? («Жас Алаш»).

Ауызға аларлық. *Айтарлықтай, іліп аларлық*. Инженерлік құрылыстардың ішінен ең алдымен *ауызға аларлық* құрылыстар – көпірлер, керуенсарайлар, сардобалар, сондай-ақ әр алуан жанама құрылыстар (ҚазССР тарихы). Ертіс, Есіл, Жайық, Жем, Сағызға бар,

Бәрібір пана болмас *ауызға алар*. Бәрібір моңғол шапсын, жоңғар шапсын, Әйтеуір, қазақ алдымен бауыздалар (М.Мақатаев, Шығ.). Бойлары бетегеден аспайтын күндерінде солардың әрқайсысының қолдарынан ұстап, жетектеп өмірге кіргізген сол ана. Өмірде *ауызға аларлық* барлық әр зат сол аналардан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ауызға алды. *Сөз етті, әңгімеге айналдырды, айтты*. Сөйлеген жұрттың көбірек *ауызға алғаны* Ажар болды (С.Мұқанов, Танд.). Бұдан бұрын да, басқа классик ақындарша, Абай да өлім жөнін *ауызға* оқта-тектен *ала* жүретін (М.Әуезов, Әр жыл.). Бай болған Ормақайға қызыр дарып, Соғайын ер Мөңкені *ауызға алып* (Жамбыл, Шығ.). Әлібек былай шыққан соң, арыз жайын *ауызға алды*. Мұратбектің күтпеген әңгімесі сияқты, екі бетіне қан ойнап шыға келді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Ауызға алу. *Әңгіме ету, сөз ету*. Бірақ, түп-түқиянымен құртылып жіберілді деп саналатын, атын *ауызға алу*дың өзі ұят ауру – қотырға ұшыраған Қазықұрт ауданындағы екі баланың қотырға қарсы жағылған дәріден қайтыс болуы жақсы жағдай еместігі айтылмай қалады («Егемен Қазақстан»). Шал ар жағын – желдің бағытында жатқан Наракияның кең жазығын, *ауызға алуға* сескеніп, күрмеліп қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сайлау жиынында қузақ қараның «Салықты сайлайық» деп сайқы-мазақ еткенін, бұл әңгіме де *ауызға алуға* татымайтын ұсақ дүние, жалғыз ұлының шалапайлығын мазақ еткен бейпіл ауыздың сөзін Жаяу атаға жеткізу ұят (Д.Әбілев, Баянауыл.).

Ашуын алды. *Біреудің, өзінің ыза-кегін екінші біреуден қайтарды*. Ит *ашуын* тырнадан *алады* (Мақал-мәтел). *Ашу*, ызаны осы хайуаннан *алағанда* кімнен алам (К.Тоқаев, Тасқын). Көзі жойылсын, аты өшсін, құрысын, Аспанымның айбынды жасынын ал, ер халқымның қаһарлы *ашуын ала*. Жау жоғалсын! Жайнасын Вьетнамда, Азаттықты қорғаған асыл ұлдар (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

Аяқ алып жүргісіз [жүре алмайсыз]. *Өте көп, мол*. Сол жақ қанатта іші түскен ескі диван, үстел, шағын телевизор, киім ілгіш, мұздатқыш, оң жақ қабырғада салынып біткен, салына бастаған суреттерден *аяқ алып жүргісіз* кенеп, езілген майлы бояу қалбыры, қылқалам шашылып жатқан («Егемен Қазақстан»). Діни қалыпты бұрмалау, жалған идеялардың, жалған пайғамбарлардың, басқа діндегілерге деген төзбеушілік пен шыдам-

сыздықтың, дінаралық соғыстар мен қақтығыстардың тарихынан *аяқ алып жүре алмайсыз* («Егемен Қазақстан»).

Аяқ алысы. а) *Жүріс, аяқ басуы.* Нұғыманың *аяқ алысын* сырттай бақылап, үнемі аңысын аңдып жүретін Әкпар, оның былтырдан бері өз малынан безіп, ауылға ат ізін салмау себебін түсіне алмай жүруші еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Су сіңген балшық етікке илене жабысып, қыздың *аяқ алысын* ауырлатып жіберді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Ахалтекенің аяғы ұзын әрі жіңішке, сіңірлі, терісі жұқа, түсі жылтыр, басы жеңіл, мойны ұзын, *аяқ алысы* өсем келеді (ҚҰЭ). ә) *Барысы, тыныс-тіршілігі, тірлігі.* Бүгінгі әдебиеттің *аяқ алысын* әркім әрқалай баға бергісі келді. Бірақ ешқандай да бір нақтылық байқалмайды («Қаз. әдеб.»). Романист *аяқ алысынның* бір құптарлық жері – ол, бар қадарынша адамдардың жан жүйесіне үңілуге тырысады («Қаз. әдеб.»). Мына Қалыбек те быжырықтатып бірдеңе бастаған екен. Енді соның *аяқ алысын* байқай тұрайық (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). б) *Бастамасы, бет алысы.* Жыл аяғы болса жақын, бүгін ғой осы декабрьдің екі жаңасы, *аяқ алысымыз* осылай болса колхозды кейін тартып жүрмесіне кім кепіл (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

Аяқтан алды. *Бөгет жасады, кедергі істеді, қастық қылды.* Әркім *аяқтанала бастады.* Жас болса келіп қалды. Тартысуға әл жете ме? Бас сауғаға ар жете ме? (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Әдісін алды. *Машықтанды, дадыланды.* Шпалдың шегесін кім көрінген қақпайды, тек қағу *әдісін алған* адам ғана қағады (С.Мұқанов, Саяхат.). Дауылдың екпініне шыдай алмай, Не түрлі мақұлықтың бәрі ақты. Қашаннан хайла етіп, *әдіс алған*, жабысып, жер бауырлап, Қамыс бүкты (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бағыт алу. *Белгілі бір тірлікті бастау, басылыққа алу.* Екіншіден, макротопонимдерге ат қойғанда ойланып істейтін бір мәселе – сол жердің ғасырлар бойы аталып келе жатқан тарихи атын беруге батыл түрде *бағыт алуымыз* керек сияқты («Қаз. әдеб.»).

Бас алды. а) *Дәндеді, дән салды.* Сыр бойында тары август айының аяқ кезінде *басалады* (Н.Сералиев, Намыс). Күріштің бойлап өсуін тоқтатып, пісу мерзімін қысқарту үшін оған *бас алғаннан* кейін азотты тыңайтқыш беру керек (Б.Жақаев, Менің бақытым). Көзіне Арман жас алып, Маңдайы шып-шып тершиді, «Балауса егін *бас алып*, Бадана дөнін берсе

игі (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Бастау алды, басталды.* Бір-екі жердегі сордан *бас алып* сорға құятын ащы ағар жүлгелер теңізден алты көш алыста құрып бітеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Бас алмады. а) *Жан-жануардың жем-шөпті бас көтермей құныға жеуі.* Алғашқы бетте, әрине, бұл жердің де шөбі тың жатады, сондықтан мал да жерден *бас алмай*, алысқа ұзамай жайылады (Б.Токтаров, Қыран.). Қыстан арып-азып шыққан жануарлар көсегесі көгеріп, көк майсадан *бас алмай*, отқа кенелді (Х.Әбішев, Аспан сыры). ә) *Беріліп істеді, бас көтермеді, бар зейінін салды, алаңдамады.* Ақын қала ортасындағы бақшаның батыс жақ қапталына тұспа-тұс шаршылау келген бір қабат үйде тұратын-ды. Ол төргі аядай бөлмеде күні бойы *бас алмай* жұмыс істегендіктен, көріне бермейтін (Ә.Көшімов, Лашын.). Сарыарқада сарнады Асан қайғы, Домбырадан бақсыдай *бас алмады*. О, қарт баба, еңсеңді көтер дедім, Көп күрсінсең көңіл де қасаңдайды (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Денсаулық саласында министр болған он екі жылы ішінде де, Мәскеуде қызмет еткен уақытында да осы мәселеден *бас алған* жоқ («Жас Алаш»). Қайда үнің қыран боп қалықтаған? Кідіріп, кібірткітеп *бас алмайсың*, Шопанның шауқарындай арықтаған, Қайда үнің қыран боп қалықтаған?! (М.Мақатаев, Шығ.). б) *жағымсыз. Салыну, шыға алмау.* Қалдыбай мына сөзімен Асанға тағы да біраз ой салды. Ішімдіктен *басаламай*, есеңгіреп жүрген әкеден Асан бұндай бағдарлы сөз күтпеген еді (А.Байтанаев, Асан).

Бастау алады. *Шығады, басталады.* Қазақ ырымдары шаман дінінен, ісләмнан *бастауалады* және аралас, құранды болып та келеді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Басын ала қашты. а) *Бас асаулық қылды, ұстатпады, бой бермеді.* Ақтөстің аузына желкесі түскен ит қаншама жерден өлермен болса да, біраз езгіленгеннен кейін *басын алып қашуы* мұң болушы еді (Ө.Ахметов, Қоңыр үй). Екі жау алғаш айқаса кеткенде желқуық байтал жалт беріп *басын ала қашты* (Ә.Нұршайықов, Қан мен тер). *Басын алып қашып* тыпыршиды. Әсия босатар емес. Қытықтаудан бөтендеу қылық көріп мен де шиыршық атып тұрмын. Амал жоқ, араласа алмайсың (Т.Иманбеков, Үш ай.). ә) *Өз басын қорғады, қашқалақтады, аулақтанды.* Қаратаз да алғашқыда болыс сайлауына түсуге жүрексініп, *басын ала қашты* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өмірде әртүрлі адамдар бола береді: өкіл әке *басын алып қашады*, жатырлас

іні сүйеніш болуға жарамайды («Лен. жас»). Сұлтан басымен бұл иліккенде, алаштың қай-қай жасы да жабыдан шыққан тарпаңдай *б а с ы н а л ы п қ а ш а* қоймас (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Басын алды. *Өлтірді, өлімге кесті.* Ашу үстінде хан жұлдызының *б а с ы н а л д ы р т а д ы*, сонда оқиғаға куә болған бір шәкірт жымынып күліпті («Жас Алаш»). Жамандап бірдеме деп айтып салсам, Түтуге мен сорлыны бас саларсың. Шыдамай шерін қозғап, шынын айтса, Қылышпен алтын сапты *б а с т ы а л а р с ы ң* (Үш ғасыр.). Ол жарлықта Шыңғысхан жіберген жансыз саудагерлердің *б а с ы н а л ы п*, бес жүз түйемен келген күйме алтын, күміс, жамбы жиһаздарды дереу Бұхараға жөнелтуін бұйырған болатын («Лен. жас»). Баланың *б а с ы н а л м а қ ш ы* болған патша санаты баланың көрікті жүзінен есі ауып құлайды. Екінші санаты да оның аяғын құшты (Қаз. ертег.).

Басын [қарақан басын] алып жүре алмады. *Өз билігі өзіне жетпеді, қарақан басына ие бола алмады.* Тіпті көйлегін шешуге де мұршасы келмейтін ғой байғұстың. Дырдауылдай жігіт, әлі күнге дейін өз *б а с ы н а л ы п жүре алмады* деген не деген сорақылық (М.Дүйсенов, Ант). *Қарақан басын алып жүре алмай* құр текке қуғын-сүргінмен күн кешкен, не жұртқа, не өзіне рақаты жоқ жанның қолынан мұндай тірлік келмейді де ғой! (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

Басып алды. *Жаулап алды, құштеп иемденді.* Қай жерде кен бар, қай кенді кім *б а с ы п а л а й ы н* деп жатыр, оны Тұрсынбай жаттап алғандай біледі (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Бұл ең жақсы жайылымдық жерлердің көпшілігін сол кезде патшаның отаршыл өкіметі тонап, *б а с ы п а л д ы* (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов). Арсыз жау бұл қалаларды *б а с ы п а л ғ а н д а* кітапханаларды жойып, ондағы әдебиеттерді көшеге шашып тастаған еді (Н.Көшекбаев, Қарулас.). Ол [Путин] олигархияландыруды болдырмас үшін мемлекеттік институттарды күшейтіп жатыр. Күйреу мен күйзелу кезінде Ресей экономикасының ең шұрайлы да құнарлы бөліктерін жұмыртқадай астына *б а с ы п а л ғ а н* алпауыттардың жекелеген өкілдерімен күресуді көздеп отыр («Жас Алаш»).

Бата алды. *Оң тілегін, ризашылығын естіді.* Сол Масғұт қыдыр шалдан *б а т а а л ы п т ы*, Соңында Шәмсі – жиһан атаныпты. Мағынасы «бұл дүниенің кілті» деген, Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты (Абай, Тол. жин.). Алаштағы жақсыдан *б а т а с ы н а л ы п*, дәм та-

тып, Түлкідейін түн қатып, Бөрідейін жол тартып, Жауырынына мұз қатып, Жалаулы найза қолға алып, Жау тоқтатар күн қайда? (Махамбет, Өлеңд.).

Бәйге алды. *а) Озып шығып жүздеге ие болды. Б ә й г е н і а л с а*, Орта жүз жүйрігі алар, Шолағы Ұлы жүздің қай келеді (Ақын жырлары). Байлауы жоқ шешеннен, Үндемеген есті артық. *Б ә й г е а л м а ғ а н* жүйріктен, Белі жуан бесті артық (Мақал-мәтел). *ә) Жақсы атанды, аты шықты.* Пайданы көрсең, бас ұрып, Мақтанды іздеп, қайғы алма. Мініңді ұрлап жасырып, Майданға түспей, *б ә й г е а л м а* (Абай, Тол. жин.).

Бел алды. *а) Көбейді, өсті.* Бұрын елдің әлеуметтік өмірінде мал шаруашылығы *б е л а л ы п* жатса, енді аграрлық-өндірістік жүйе үстемдік құра бастады («Қаз. әдеб.»). *Б е л а л ы п* жауа берді. Қиыншылық кезде Көлен ағам бөрімізді қолына үйіріп алды, түйелерді шөгеріп, бар астықты қоршалап қалады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *ә) Құшейді, басым түсті.* Қазірде дүние жүзі бойынша саяси, діни эгоизмнің *б е л а л ы п*, асқынып тұрған шағы («Жас Алаш»). *Б е л а л ы п* алған алаң иелері қарқындарын үдете отырып, маңызды жеңіске жетті («Лен. жас»). Ұстап заңды қолына, Халықтың мініп мойнына Бай, мырза, шора *а л д ы б е л* (Жамбыл, Шығ.).

Бет алды. *Жолына түсті, бағытын ұстады.* Қазақстанда қазірден-ақ пролетариат бағытымен жазуға *б е т а л ғ а н* және бет алмақ жазушыларды ұйымдастыруға мүмкін (С.Сейфуллин, Таңд.).

Бетке алды. *Бағыт алды, жол тартты, беттеді.* Жоғарыда айтылған Күшікбайдан асатын қара жолдың үстінде Арқалықты *б е т і н е а л ы п*, қала жақтан бір пар атты келе жатыр (М.Әуезов, Таңд.). Бұл шабыс қандай шабыс, мән бермедім, Талай бір ойға түстім, қырға өрледім, Ақ боз ат айнымайды бір бағыттан, *Б е т к е а л ы п* жүйткі берді күн белдеуін (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Беттен алды. *Аузын аштырмай тілдеді, қарсы сөйледі.* Сен де, қарағым, байқа, тым *б е т т е н а л а* берме, опа бермейтін көрінеді ғой (З.Шашкин, Сенім). Жанына жақпаған істе, кім де болса, *б е т і н е н а л ы п* қауып тастайтын (С.Мұқанов, Таңд.). Көтібар: Кет өрі, енді менен қамшы жерсің, Үргізген анау байың тыйым берсін. *Б е т і м н е н а л д ы р у ш ы* сен ғой Маман тұра-тұр бұл бәйгеден атым келсін (М.Әуезов, Шығ.).

Бой алды. *а) Бойлады, бой көтерді.* Шыңнан үсті от екен. Несін айтасың *б о й а л ы п*

өскен сары балақ бұйырғын кілк-кілк етеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *ә) Кең тарады, күшейді, орын алды.* Колхоздастыру басталысымен халық тұрмысы күрт төмендеп кеткені анық. Бұл – 1931–1932 жылдардағы нәубет аштыққа дейін *б о й а л ғ а н* көрініс («Егемен Қазақстан»). Көп елдерде инфляция етек алуда, экономикалық өрлеу мен құлдыраулар кезек *б о й а л у д а* (Қысқ. саяси экон.). Буржуазиялық өнердегі өріссіздік, қияңқылық пен қылмыскерлік, іру мен шіру, кескінсіздік пен келеңсіздік соңғы кезде бұрынғысынан да бетер *б о й а л а б а с т а д ы* («Қаз. әдеб.»).

Бой алдырды. *а) Титықтады, шаршады.* Өткен түн қасқырмен айқаста қатты қимылдап, *б о й а л д ы р ғ а н* түрі бар (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сараң басып сар тайым Сабылды *б о й а л д ы р ы п* (Ғ.Орманов, Сәт сапары). *ә) Берілді, жеңілді, ырқына көнді.* Егер мен және менің әріптестерім бұл үрдіске *б о й а л д ы р м а й*, мемлекеттік тілде түсініктеме беруді департамент басшысынан емес, тікелей министрден талап ететін болсақ, сөз жоқ, Қарағұсова ханым қазақ әліппесін жиі-жиі қолына алар еді («Жас Алаш»). Мол парасат пен тіл шұрайынсыз, терең білім мен шеберліксіз қаламға үйірілмейтін бұл тақырыпты кең қарпып, терең бойлап игермегендіктен, кейбір талапкерлер ерсі, оқшырайма байламдар мен тұрпайы тұжырымдарға *б о й а л д ы р а д ы* («Қазақст. мұғ.»). Көп адам дүниеге *б о й а л д ы р ғ а н*, Бой алдырып, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған (Абай, Шығ. жин.).

Бойды алды. *Ерікті биледі, балқытты, рақаттандырды.* Ғашықтық келсе, жеңер *б о й ы ң д ы а л ы п*, Жүдетер безгек ауру сықылданып (Абай, Тол. жин.). Құлақтан кіріп, *б о й д ы а л а р*, Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, Өнді сүйсең, менше сүй (Абай, Тол. жин.). Күнайым гүл-гүл жайнап нұрланыпты, Ғашықтық мас қып өбден *б о й д ы а л ы п т ы*. Ұйқыда патша ханым жатқан шақта, Мергеннің қызы жылап ояныпты (Батырлар жыры).

Білім алды. *Сауаттанды, оқу оқып, ғылым үйренді, ой-өрісі кеңіді.* Түбінде баянды еңбек – егін салған, Жасынан оқу оқып, *б і л і м а л ғ а н*. Би болған, болыс болған өнер емес, Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған (Абай, Тол. жин.). Жалпы санын алғанда, аталған мектепте 2143 бала орыс тілінде *б і л і м а л с а*, бар болғаны 664 бала мемлекеттік тілде дәріс алады

(«Егемен Қазақстан»). Шырағым, Тұрмағанбет, *б і л і м а л д ы ң*, Еліңе енді қызмет етер кезің (Базар жырау, Шығ.). *Б і л і м а л у д ы ң* жолы көп, жолдың ішінде ең төтесі – жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ғибрат алды. *Үлгі-өнеге үйренді, тәлім-тәрбие алды.* Ашуланба, ей патшам, айтайын дат: Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат. Сый сұрадың, бергені бір қу сүйек, Мұны көріп *а л ы ң ы з сіз де ғ и б р а т* (Абай, Тол. жин.).

Дамыл алмады. *а) Дем алмады, тыныштық көрмеді.* Қағылып екі жүздей қоңырау дабыл, Келеді күн-түн көшіп *а л м а й д а м ы л*. Қаншасын шамасының жан білмейді, Кетеді күндік жерге у-шу, дабыр (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *ә) Көңілі жай таппады, орнықтады.* Қырым, Кавказ, Түркістан, Ресей, Сібір қалмады. Хабарланып әр тұстан Көрмей *д а м ы л а л м а д ы* (Абай, Тол. жин.).

Дән алды. *а) Астық дәнденді, дәні тола бастады.* Соншалық жалаңаш тастың арасында олардың қалай өрбіп, қайдан *д ә н а л ы п* тұрғанына адамның миы жетер емес (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Қойқызғалдақты қой ғана жейді, қойқызғалдақ түйіртпек-түйіртпек болып *д ә н а л а д ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Жақында ғана тегіс бас алған тары тақта болып, масақ тұмсықтары *д ә н а л а* бастаған (Ж.Арыстанов, Жалын). Көктемде қияқтады көк егін, Күн шуақпен жайды жасыл желегін, Топырақтан нәр алғанын, *д ә н а л ғ а н ы н* қызықтап, Жасыл алқап жағалауын әлі кезіп келемін («Қаз. әдеб.»). *ә) Астық жинады.* Мұның өзі егінді бастырғанда жұмысты жеңілдетеді, тарының масағы тез үгіліп топансыз, таза *д ә н а л ы н а д ы* (Х.Мұстафин, Ақ тары.). Өткен жазда *д ә н а л ы п*, Желге, күнге тотықпай. Қалған қатар қадалып Алқадағы ақықтай (С.Мәуленов, Торғай). Ат бұршақ, сиыржоңышқа, ноқат және жасымықтан *д ә н а л а д ы*, малға жем, көк шөп, сүрлем дайындалады (С.Исаев, Өсімдік шаруаш.).

Дәрет алды. *д і н и. Намаз алдында жуынып, тазарды.* – Қарағым-ау, намаз оқитын мұсылмандар күніне *д ә р е т а л ғ а н д а* сау тесіктің өзін бес рет жуып-шайды. Ал сіз ауру тесікті неге он рет жуып-шаймайсыз, вирусты өлтіру үшін, – деп сондайда қапа болатының бар («Жас Алаш»). Жаңа *д ә р е т а л ғ а н д а*, Шәждеге басың салғанда, Аузыңа салған мәсәуек ағаш емей арқан ба? Ағашты сондай боқтайсың, Сұпы-еке-ау, қалай айтасың, Ағузы менен алқамды? (Қашаған ақын//Ақберен).

Босағадан бас бағып сығалап еді – Қожаекен қолына бір саятшыға су құйғызып, *дәрет алып* «істірақат» етіп отыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Дәріс алды. а) *Сабақ оқыды, хат таныды.* Жалпы санын алғанда, аталған мектепте 2143 бала орыс тілінде білім алса, бар болғаны 664 бала мемлекеттік тілде *дәріс алады* («Егемен Қазақстан»). Он төртте Мұхтасарды араладым, Әр баптан *дәріс алып* шамаладым (Кердері Әбубәкір, Қазағым). ә) *Үйренді, білім алды.* Біз Керенскийден саяси *дәріс алайын* деп отырған жоқпыз (М.Шоқай, Таңд. шығ.).

Дем алды. а) *Тыныс алды.* Көз ұйқыда, ой тынышып, *Дем алып* жатсын көкірек... (Абай, Тол. жин.). Достарым, дерт суырған денем арық, *Демімді* тартам іштен әрең *алын*, Қаңқаның қаусап қалған арасымен Жүректен қан жүреді төмен ағып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). ә) *Дамылдады, тынықты.* Біздің күн батыс Поляк майданындағы шаршаған, жалыққан қызыл азаматтар жаудан қолдары босап, біраз *демдерін алмақ* (С.Сейфуллин, Шығ.). Днепрден өткен соң Татьяна өзін үйіндегідей санап, *демін* еркін *алды* («Соц. Қаз.»).

Екі иығынан дем алды. *Қатты ентікті, алқынды.* Ол шиқылдап, күркілдеп ұзақ жөтеліп барып, *екі иығынан демін алды* («Қаз. әдеб.»).

Екі өкпесін қолына алды. *Аптығып жүгірді, жан ұшырды. Екі өкпемді қолым алып* жүгіріп келсем, Надя иегі иегіне тимей қалшылдап отыр (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Енші алды. а) *Э т н. Өз алдына бөлек шықты, отау болды.* Үлкен ұлдың сыбағасына еншіге қоса көш бастау тиетін, кіші ұлға қара шаңырақ тиетін, ортаншылары малдан ғана *енші алатын* (С.Мұқанов, Менің мект.). Кәрі шешесімен екеуі Мұхтар үйінен *енші алып* шығып, өз алдына отау құрады (Ш.Шалқаров, Серіккөл). *Енші алып* келіншегімен бөлек тұрса да айтқанын екі етпей «көке, көке» деп томпылдап қызметінен танбайды әйтеуір (Д.Досжанов, Кісі.). ә) *Үлес, тиесілі бөлікті алды.* *Енші алдым* бір ауданның аймағынан, жарлыдай ағайыннан жиған жылу (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Ер-тоқымын бауырына алды. *Қатты ашуланды, бұлқан-талқан болды.* Бұл сөз уәзірлердің құлағына жетіп, олар *ер тоқымдарын бауырларына алып* тулап жатса керек («Қаз. әдеб.»).

Ерік алды. *Тең құқықты болды, бостандыққа ие болды.* Еңбекке, білімге *де алып ерік*, Жалықпай жас жанымға еттім серік.

Достардың жарқын жүзді арасында, Өмірдің бар қызығын жүрмін көріп (Т.Жабаев, Із). А, дүние, берсе қанат төңірі маған! *Ерік алып* ұшып кетсем көкке таман. Жер-күннің аймағынан үстің шығып, Әлемге көз жіберсем сол арадан (С.Торайғыров, Шығ.).

Ерікті алды. *Бойды биледі, ырқына көндірді.* Сенің асқақ ойыңнан асқар тау да аласа, аңдатпай *алдық еркімді* (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Түрлентіп бір-екі ауыз әнге салды, Дүниенің әрбір түрлі порымынан Жүрекке ыстық тиіп, *ерікті алып*, Қайнайды жүрегінде ыстық қаның (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Есеп алды. а) *Бас-аяғын түгендеді, санын шығарды.* «*Есебін ал*, – деп бұл малдың» Батыр Қамбар тобырға Өсиет қылып айтады (Қамбар батыр). ә) *Тексерді, байқады.* Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса, жұмасында бір, ең болмаса айында бір өзіңнен-өзің *есеп ал* (Абай, Тол. жин.). б) *р е с м и. Иерархиялық қатынаста тұрған мекемелер мен адамдардың жоғарғысының төменгісінен есеп сұрауы, қабылдауы.* ≈ Бөлімдер қызметі бойынша *есеп алды*.

Есепке алынды. *р е с м и. Ескерілді, тізімге алды.* Мәселен, жердің құнарлылығы оның топырағынан, сондықтан топырақтың осы түрінің 13 тобы бойынша жерге бағалау жүргізіледі, оған қоса, жер егістікке арналған болса, оған егілетін дақыл, оның сол аймақтағы шығымдылығы, жер бетіндегі гумус қабатының қалыңдығы, тағы басқа жердің құнын анықтайтын көрсеткіштер *есепке алынады* («Жас Алаш»). Ал осы көше бойында орналасқан тұрғын үйлердің тұрғындары үшін қандай қолайсыздық тудырып отырғаны *есепке алынбайды* («Егемен Қазақстан»). Ешкім де іздемейді осы күні, Қалғандай жүрегімнің өшіп үні. *Есепке алынбайды* ерте барып, Немесе бір жерлерге кешігуім (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Есесін алды. *Өшін алды, есесін қайтарды.* Қазақ жігіттерінің ежелден әдеті – қызда кеткен *есесін* оның сүйген жігітінен *алатын* (Ә.Әбішев, Замана.).

Еске алды. а) *Есіне түсірді, ойлады.* Гитараның сазды үні көңілдерді тербетіп, пойыздардың дөңгелегі шойын жолды дүрсілдете, студенттердің романтикаға толы ұшқан жүректерін туған жердің сан қиырына жетелеген алыста қалған сол бір сағым жылдар өткен ғасырдың 70–80 жылдарғы студенттердің сағына *еске алатын*

тамаша кезеңдері («Егемен Қазақстан»). Құр сарғайып жатқанша халық көрсін, ақиық әншісін тағы бір *еске алып*, дұға қылсын деп оқырмандарымызға ұсынып отырған себебіміз де сондықтан («Жас Алаш»). Көкжал қасқырдай жырынды, Күндерді *еске ал* бұрынғы. Құдайым босқа бермейді, мынадай қошқар мұрынды (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалаң). ә) *Ескерді, есептесті, санасты*. Өзге пәндердің, әсіресе, қоғамдық пәндердің табыстарын *еске ал* а отыру – совет тіл ғылымының басты міндеті (Қазіргі қаз. тілі).

Есін алды. *Қатты састырды, есін шығарды*. Он бірінде қозыға салып еді, Томар бас деп *есіңді алып* еді (Ақын жырлары).

Етек алды. а) *Өрістеді, көбейді, кең тарады*. Жер бетінде алып құрылыстар *етек алып*, өзен тасқындары жаңа үйлерге жұлдыз болып қадалып, ен далада өмір оттары жайнады (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Қордаланып, оңалып, *етек алып* кеткен шіркін, қайнап тұрған су болмаса, анау-мынауынды қырау құрлы көрсін бе, қанша тарақтағанмен берекелі неме таусылмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл көрген әлем – көшпелі ауыл тірлігінде зорлықшы көп сотқарға есең кетпес үшін, *етек алған* қалың ірген болу керек (М.Әуезов, Шығ.). Адамның бейнелеу өнері тас дәуірінде басталып, жаңа тас дәуірлерінде мүлде *етек алып*, жер шарына тараған (Н.Баяндин, Ғасыр.). ә) *жағымсыз*. *Жайлады, дендеді*. Таңғалы бөтен өмір, бөтен арды, Жойқын соғыс сойқандап *етек алды*! Бір сүйіп сора-сора көзімізден, Сенің де, менің де әкем кете барды (М.Мақатаев, Шығ.). Енді біраз кешеуілдесек, бұл сырқат *етек алып*, осы отырған бәріміз екі ұрық, есуас болды екенбіз (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). Капиталистік қоғамда қылмыстылық және нашақұмарлық пен жезөкшелік *етек алып* отыр (Ғ.Ақмамбетов, Дүниеге көзқ.). Құрал қып жоқтан-бардан құрастырып, Алады қолдан заңды өзі қалап. Ерекше ел ішінде *етек алып*, сүзектей бір-біріне жатыр тарап (XX ғ. қаз. ақын.).

Жағадан алды. а) *Тобелесті, қол жұмсады*. Оны ылғи ресторан, кафеден көреміз. Ешкімнің *жағасынан алып*, басын жарып жүрген жоқ. Бірақ мұның мағынасыз, пайдасыз өмір екенін бетіне басуымыз керек («Лен. жас»). Өгіздей бір сары неміс қолымдағы автоматды қағып түсіріп, *жағамнан ала кетті* (Б.Момышұлы, Жауынгер.). ә) *Қатты қинады, жан алқымға алды*. Сараның көршісі бір кездегі ауыс-түйісті еске түсіріп, елдің көзінше

жағасынан алмасы бар емес пе («Лен. жас»). *Алып* қайта *жағаңнан* Сілкілейді тұрғызып. Көмектес дейді адамға, Қуа бермей құр қызық Ажарынды кіргізіп, Алшаң-алшаң жүргізіп. Құлатады сонан соң, Құдайды да білгізіп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Жадына алды. *Елеп-ескерді*. Ері жоқта күйзелтпей шаруасын, Ағайын, көршілерін *жадына алса*. Сапардан ері келсе үйге кіріп, Жылы жүзбен қарсы шығып қолын алса (Шал ақын, Өлеңд.).

Жайлап алды. а) *Қаптады, толды*. Ал, ревматология, аллергиялогия бөлімдерін араласаныз бір қазақ таппайсыз, өзбектер мен күрдтер *жайлап алған*. Соған қарап мұның барлығы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты ма деп ойлаймын («Жас Алаш»). Ал студенттер, нағыз жер көруге шыққан саяхатшылар тәрізді, кигендері тылтиған джинс шалбарлары, арқаларында рюкзактары, қолдарында үнемі өздерінің серігі – гитаралары, бүкіл вокзал алаңын *жайлап алған* (І.Есенберлин, Шығ.). Тағы да жаңа завод, жаңа өндіріс, Даланы еркін *жайлап алған* өріс (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). ә) *Орнықты, мекендеді, жайғасты*. Сүйенген диуанадай таяғына, «Оқжетпес» тұрған сарнап баяғыда. Түгі жоқ төбесінде құйып ойнап, Бауырын борсық *жайлап алды* ма? (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған). Кішкене қаптесерлер иесіз үйді еркін *жайлап алған* екен, бұрыш-бұрышқа лап қойып, сіңсіп жатыр (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Осы қоралардың бір үлкен мал қорасын жақсылап ақтап, төбесін клеенкамен ұқыпты етіп қаптатып жіберіп ұзын тактайлардан стол, орындықтар жасатып, жаңа келгендердің асуйін де бөліп *жайлап алды* (М.Әуезов, Шығ.). б) *Басты, жайлады, алып кетті*. Ел ішін топалаң келгендей қым-қуыт бір берекесіз күй *жайлап алған* (Н.Байтанаев, Дала сыры). Ештемені айырып болмайды, Тұман ба, түтін бе, көшелері түгел *жайлап алған* (Д.Досжанов, Жусан.). в) *Мазалады, дегбірін қашырды*. Сақыптың қуанышты үнін естігеннен кейін «ол қандай жігіт екен» деген қызға тән іштей қызығушылық көкірегін *жайлап алды* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

Жалға алды. э к о н. *Жалдады, уақытша алды*. Ал сатып алуға тіпті қаражаты жоқтар немесе сатып алғысы келмейтіндер жерді ұзақ мерзімді, яғни 49 жылға *алға алып* жұмыс істей беруіне болады («Жас Алаш»). Зат біздің концессия бойынша шартпен *алға алған* жердің ауданынан табылып отыр (А.Машанов, Жер асты.). Алғашқы кездерде кәсіпкерлер

жергілікті халықтан болмашы бағаға тас-көмірдің, мыстың, сирек кездесетін металдардың бай кендерін *жалға алып* немесе сатып алып жүрді (ҚазССР тарихы).

Жалпы алғанда. *Негізінде, жалпы айтқанда.* Ал *жалпы алғанда* Үкіметтің 1996 жылғы қаулысымен жерге базалық мөлшерлеме баға анықталған болатын («Егемен Қазақстан»). Хабарлы сөйлемдер, *жалпы алғанда*, бірсыдырғы баяу әуенмен айтыла келіп, дауыс сөйлемнің соңында бәсеңдей түсіп тынады (Қазіргі қаз. тілі). «Айқап» журналының бірқатар қатесі, кемшілігі бола тұрса да, ол *жалпы алғанда*, демократтық-ағартушылық бағытта болды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

Жан алқымға алды. *Жанды қысты, есті шығарды, састырды.* Колчак жендеттері құтырған қасқырдай көрінгенге тап беріп, сезікті дегеннің бәрін түрмеге тығып, *жан алқымға алып* жатқан болатын («Қаз. әдеб.»).

Жан берісіп, жан алды. *Жанталасты, қырқысты.* Қызыл арай жол салып, Түнде үстінен оқ асқан. *Жан берісіп, жан алып,* Өткеліңе таласқан (Ж.Саин, Таңд.).

Жанын алды. а) *Жоқ қылды, өлтірді.* Сен бетіңді әрі бұрсаң, Шықты көзім, болды көр. *Жанды аларсың*, разы болсаң, Біздің орын қара жер (Абай, Тол. жин.). Жоқ етемін жарыңды. Алыспай *алам жаныңды* (М.Әуезов, Таңд.). ә) *Асықтырды, састырды.* Балықшылар да келіп жатыр, Дәулетияр мен Жанар бір қайықта. Плотовой жұрттың *жанын алып:* «Тездегіңдер! Ей, сен неге селтиіп тұрсың?» – деп айқайлады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Жарлық алды. *Бұйрық келді, шешім алды.* 1801-інші жылы Бөкей бөлек хандыққа патшадан *жарлық алды*. Кіші жүзден бөлінген Бөкей ордасы, яки Ішкі орда пайда болды (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Армиядан тығыз *жарлық алған* Әйтиев пен Параманов бөлімшелері Акутин дивизиясының бергі беттегі жүздіктерін бүйірлеуге аттанбақшы болды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Еңбек майданына бірнеше адам алынбақшы, бүгін жоғарыдан *жарлық алдым* (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Жастығын ала жатты [өлді, кетті]. *Жауын өлімге қоса ала кетті; дұшпанын өлтірді, дұшпанына есесін жібермеді.* Кісі өлтіру кәсібі емес еді, балықшы едім... Қүдіреті жүріп тұрған кісілер оған қойды ма... Қысқа күнде қырық өле бергенше, тым болмаса, бірін өлтіріп, *жастығымды алып жатқым келді*, – деді Еламан (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер).

Ә дегенде мен жауды жақындатып алып, *жастығымды ала өлмекші* едім, мына жексұрын сөз жаныма батып кетті де, шыдай алмай оқты төккізіп жібердім, – дейді Саржан (Ә.Әбішев, Майдан). Мен *жас жанымды* жауға оңай бере қоймаспын. *Жастығымды* еселеп тұрып *ала өлермін* (Ол күндер.).

Жауап алды. а) *Қойылған сұрақтың ше-шүін білді.* Оқушы бірінші амалды орындап болған, мұғалім оған мынадай сұрақтар қойып, *жауап алды* («Халық мұғ.»). *Жауабын* жандаралдың *алғанынша*, Күшпенен елді жөнге салғанынша. Қоппада бес болыс ел басын қосты, Соғыспақ қасық қаны қалғанынша (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *з а н. Айыткердің қылмысын анықтау үшін тергеуші сұрақтар қойып, тексерді.* Тергеуші басын ұстап отырды. Не дейсің? – Алайын, кіргіз, – деді тергеуші. Еңдеше алдымен менен *жауап ал*. Тергеуші қағазын ыңғайлады (Б.Майлин, Таңд.).

Жау жағадан алды. *Басқа қиыншылық түсті, жан қысылды.* Патша құдай сиындым, Тура баста өзіңе. *Жау жағадан алғанда*, Жан көрінбес көзіме (Абай, Тол. жин.). *Жау жағадан алған* шақта, түйді бір сыр біздің герой; Мейлі дәрігер, мейлі ұста – Кім болса да жауынгер ғой (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Жаулап алды. а) *Басқыншылықпен тәуелсіздігінен айырды.* Есіңізде болсын, осы күнге дейін өмір сүрген ешбір тиран өзі *жаулап алған* жердің халқын тұтас жоқ қылып жіберген жоқ. Ешбірі! Өйткені, оларға малын бағатын, жерін баптайтын, салық төлейтін ел, құлақкесті құл керек еді («Жас Алаш»). Ұлы ханым, Әділдік пе мұныңыз? Өле өлгенше боп өтейін құлыңыз, Отырарды Мен қол ұшын бермесем, Оңай *жаулап алар* ма еді ұлыңыз? (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Өзіне қаратып алды, көндірді.* Кез-келген әйелдің жүрегін тез *жаулап алды*, әйелдер де бір көргеннен оған ғашық бола салады («Жас Алаш»). б) *Иемденді, иеленді, тартып алды.* Қаптаған көліктердің көк түтіні өз алдына, есіктен аттап шығып, тұмсығымыз түрлі-түрлі фирмаларға, автотұрақтарға, супермаркеттерге тіреліп, жанар май құйғыштарды жағалап қалдық. Тіпті немерелерімізді ойнататын алаңдарды да *жаулап алды* дейді зейнеткерлер («Егемен Қазақстан»).

Жәрдем алды. *Көмек көрді.* Бұл үшін адамдардан *жәрдем алмай*, керісінше оларға көп көмек беріп, өзгенің емес, өз еңбегіңмен өмір сүруге жететін қажыр-қайратын болу керек («Жас Алаш»).

Жел ала жөнелді. *Тарап кетті, белгілі болып қалды.* Баспагердің «шығарамыз» деген сөзі, *жел ала жөнелген* «Ескендір Зұлхарнайынның мүйізі бар екен» дегендей елге тарап кетіпті («Егемен Қазақстан»).

Жерден алып, жерге салды. *Жер-жебіріне жетті, қатты кейіді, ұрысты, әбден сөкті.* Нұртайдан ада-күде бөлінсін, елге көшіп келсін деп кеше әкеме сәлем айтып жіберсем, *жерден алып, жерге салып* ұрсып жатыр дейді (С.Омаров, Қайырлы.). Сіз бұл сөзді бірнеше рет қайталап, мені *жерден алып, жерге салды-ңыз* («Жас Алаш»).

Жұлып алғандай. *Құтпеген жерден, сөзді аяқтар-аяқтамастан, өте тез, шапшаң.* Сапа, тыңдашы, мен саған бір ойымды айтайын. Сен не дейсің бұған, – деді бір кезде Николай *жұлып алғандай* («Лен. жас»). Ойбай, қарағым-ау, мен малымды кімге тастаймын? – деді қарт, *жұлып алғандай* (Б.Тоқтаров, Қыран).

Жүре алмады. *Құн көре алмады, тіршілік ете алмады.* Ағадан кетті ағалық, Ініден кетті кішілік, Інісі болып терең жар, *Жүре алмай* аға сүрініп (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Жүрегі от алды. *б е й н. Қызыт, шабытқа мінді.* Тілегім неткен көп еді, *Жүрегім тұр* *ғой от алып.* Осынау тұрған төбені Тастар ма еді қопарып! (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Зәрені алды. *Қатты қорқытты, зәрені ұшырды.* Бұл өмірде бір қиянат бар енді. Бұлтты жылдар *алды* талай *зәремді*. Адам көп пе әрі басшы, әрі әділ, Ару көп пе әрі ақылды, әрі өнді?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Донғалағының құрсауы қашқан ескі арба да шиқылдап, қирап қала жаздап, *зәрені алды* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жарылып жырым-жырым сүйем қалған, Басылып сойқан соғыс *зәрені алған*, Шаң басқан ақ кіреуке, көк дулыға, Тебінгі терге шіріп, қанға малған (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Іісін алды. а) *Иіскеді, іісін сезінді.* Аузына қолы ас бергенде, не ішіп, не жегенін білмей қалмасын деп, *іісін алып* ләззаттанғандай қылып ауыз үстіне мұрынды қойды (Абай, Тол. жин.). Бауырын тасқа төсеп тағылары, Көрмеген толып жатыр аңдары да. Адамның *іісін алса* шошығандай, Қарайды мойнын созып жан-жағына (Ақын жырлары). ә) *Бала бауыр басты, үйренді.* ≈ Бала *ііс алып* кетті.

Кек алды. *Өшін қайтарды, есесін жібермеді.* Қорыққан кісі секілді бойын барлап, Теңдес емес адамды алдап-арбап. Жек көріп алғаннан соң көріне жау боп, *Кегін алса* болмай

ма сыпыра жалмап (Абай, Тол. жин.). Айдарлысын құл қылып, Тұлымдысын құң қылып, Өрісте малын дулатып, Баласын үйде шулатып, *Кегімізді алармыз* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Жеңілді әкем өмірден, жеңілді анам. Кейімдер, сендердің *кегіңді алсам!* Мен өмірге ғашықпын, құшам оны, Көңсін мейлі, көнбесін өмір маған (М.Мақатаев, Шығ.).

Келін алды. *Келін түсірді, баласын үйлендірді.* Одан арғы жылы бір қара мақпал байтал берем де, *келінімді аламын...* – деді Сандыбай (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Үсен Сыбанбайдан алған барлық малды түгендеп қайыртып, өзі Қаракөзге құда түсіп... *келін алған* (М.Әуезов, Қараш.). «Бөкене отаулы *келін алып* берсем басы артық болмас», – деп түйді Әділбек (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Іс болар басқа түскен бұл бір сарсаң, Жаманнан құтылмассың қайда барсаң. Төртінші бір әйел бар көңіл ашар, Ал қызыл, ақ сұлудан *келін алсаң* (Ақан сері, Шығ.).

Кесте алды. *Тігінмен шұғылданды, кәсіп етті.* Қыз он беске жеткенде *кесте алды*, Жаман менен жақсыны еске алады. Жиырмаға жеткенде тәйке деген, Аюша жиған майын төске алады (Шал ақын, Өлеңд.).

Көз алмады. *Ұзақ тесіле, қадала қарады, көзін басқа жаққа әкете алмады.* Абай көпке шейін оның жүзінен өзінің ызалы сыншы *көзін алмай* отырды (М.Әуезов, Абай жолы).

Көзге жас алды. *Көңілі босады, жылады.* Жүрегі елжіреп, Буындар босанып, Рақатпен әлсіреп, *Көзіне жас алып* (Абай, Тол. жин.). Қалайын қайтіп жолдас, қатардан мен, Бас иген әділдікке қашаннан мен. Өміренің жаста әнімен бірге толқып, Күрсініп *көзге* талай *жас алғам* мен (Д.Еркінбеков, Шымыр.).

Көздің жауын алды. *Көзді қызықтырды, өте әдемі, тамаша.* Қолөнер шеберлері бүгінгі дәуірімізге сай жаңа тақырыпта *көздің жауын алар* нелер тамаша жиһаздар жасауда («Қаз. әдеб.»). Жасыл алқап, көк шалғын, құлпырған гүлдер *көздің жауын алды* («Қаз. әдеб.»).

Көз отын алғандай. *Көздің жауын алғандай, әдемі.* «Победа» айнадай кіршіксіз, *көз отын алғандай* әдемі (С.Баязитов, Күтп. кездесу).

Көз шырымын алды. *Мызғып алды, аздап ұйықтады.* «Сен осы жерде жатып *көзіңнің шырымын ал*, – деп бір жерді аяқтарымен тарпып, мені жатқызды. Серғазы біздің ұзақ жылдардан бергі жылқышымыз болатын

(«Қаз. әдеб.»). Алыс жолдан қатты шаршап келген жолаушы *көз шырымын алмақ* боп жаңа ғана жантайған еді («Лен. жас»).

Көзін ала бере. *Көрмей тұрғанда, көрсетпей, жасырын.* Ол Ебейсінге ырза болып, жұрттың *көзін ала бере* оған жылы шыраймен күлімсіреп, басын изеп қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Көзіне алмады. *Елемеді, ескермеді, менсінбеді.* Назым жиылған жұрттың ешбірін менсініп, *көзіне алмайды* (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпосы).

Көзін жерден алмады. *Ұялды, қысылды.* *Көзімді жерден алмастан* үнсіз ғана күрсініп, әркімдердің жүзінен қамқоршылық іздеймін (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Көңілін алды. *Көңілін тапты, ойынан шықты.* Жақсы білгенді жорғалықпенен *көңілін алсам* екен деген надан әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын жаурыннан бір қаққанға сатады (Абай, Тол. жин.).

Көңіліне алды. а) *Ойында сақтады, ескерді.* Алтынды ал да, көрсет жұртқа апарып, Менің сөзім шын болса, Тәңірі оңғарып. Сонау бақша ішінде табылармын, Егер мені іздесең *көңіліңе алып* (Абай, Тол. жин.). ә) *Өкпеледі, дық санады.* *Көңіліне* тіпті *алмапты*, Алдынан кесіп неше өттік. Жүрегің аяп қалмапты, Жайыпты бізге төсек қып (З.Шүкіров, Арал.). Іш тартып қалсам да, құлының *көңіліне алмасыншы* деп ләм-мим демедім. Не болса да сол шүйкебастардан келді («Жас Алаш»). б) *Нует қылды.* Жол қайсы құдай салған, шайтан салған. Білмеймін, осы жері маған арман. Мейілі Құдай берсін, шайтан берсін, Мақсатым оқу оқу *көңіліме алған* (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Көңіліне алмады. *Уайымдамады, алаң болмады, еш нәрсені ойламады.* Ал сіз тұрғанда өзін *көңіліме* түк те *алмаймын* (К.Оразалин, Ақ жазық). Жалғанда Маман байдай болған бар ма, Жігіттер бұл жалғанды *көңіліңе алма.* Сәнменен бұл жиынға барамын деп, Арттырды тоғыз нарға тоғыз саба (Айман-Шолпан). Адамнан артық бақты мені наубай, Иесіз бұралқы ит деп *көңіліне алмай* (Базар жырау, Шығ.).

Көре алмады. а) *Қызғанды, күндеді, іштарлық жасады.* Ел бүлігі тобықты, Көп пысыққа молықты. Малдының малын *көре алмай*, Борышын түгел бере алмай, Көрінгенге обықты (Абай, Тол. жин.). Ақбала өзіне құдай берген ажар-көрікті *көре алмай*, күндеп жүрген қатындардың алдынан әрқашан төкаппар басып, тік ұстап өтетін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен

тер). Жазатайым іс болса *Көре алмай* жүрген көп дұшпан Қанбай ма оның табасы (Базар жырау, Шығ.). ә) *Байқамады, бағаламады.* Айсарадай асыл сүйекті спортшы шет елде тұрса, байлыққа батып отыратын еді. Ал бізде бәрі керісінше. Барымызды *көре алмаймыз*, жоғымызды бере алмаймыз («Жас Алаш»). б) *Кездесе алмады, жете алмады.* Алпыстан асқан анашым Қабырғасы сөгіліп. *Көре алмай* жалғыз баласын Артымда қалды-ау егіліп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Атам менен анамды, Бірге өскен жолдас, жарымды, Қолдарын ұстап қоштасып, *Көре алмадым*, сол болды Көкіректегі арманым, Менен сәлем бәріңе, Жасың менен кәріңе, Қош болыңдар *көре алмай* Артымда тірі қалғаның (Базар жырау, Шығ.). Елі-жұртын *көре алмай*, Көрісіп тілге келе алмай, Кеулінде кетті арманы, Ұйқы көрмей, ас ішпей, Екі бірдей алғаны, Тілегін тілеп жалғыздың, Ертелі-кеш зарлады (Базар жырау, Шығ.).

Күзем алды. *м а л ш а р. Қойдың күзгі жүнін қырықты (күздегі қырқым).* Ауыл *күзем алыпты*, Тоқтышақ тон бітіпті, Ой, балалар, балалар, Ойналық та күлелік, Енді оқуға кірелік (І.Жансүгіров, Шығ.). Ауыл *күзем алып*, киіз бастырысып жатыр (Д.Әбішев, Ақын.).

Күйек алды. *м а л ш а р. Саулық қойларға қошқар салды.* Қой мен ешкі өсіруде дер кезінде күйек байлап, *күйек алу* ең келелі мәселенің бірі (Х.Әбішев, Аспан сыры). Енді буылдыр күз таянып келеді. Қозы болса енесінен ажыратылды. *Күйек алатын* кез таяу («Қаз. әдеб.»).

Күтіп алды. *Қарсы алды, тосып алды.* Есіктің алдында *күтіп алған* Рахмет пен Байжан кабинетке кірсе, Рахметтің кескіні әлем-тапырық екен (С.Мұқанов, Сырдария). Алдыңыздан *күтіп алатын* едік қой, – деді Есен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Берегірек келгенсін керек десе, балықтан шаршап қайтқан күйеуін *күтіп алмай*, теріс қарап жылап жататын болды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Күш алды. а) *Күшейді, үдеді.* Қарабайдың малсақ, қызғаныштығы лезде *күш алып*, ол баяғы Сарыбайға берген антын бұзады (М.Әуезов, Әр жыл.). ә) *Күшіне енді, құнарланды.* Жауған күнмен жаңғырып, Жер көгеріп *күш алар.* Аққан жасқа қаңғырып, Бас ауырып, іш жанар (Абай, Тол. жин.).

Кісі алады. *Адамға шабады, шайнап тастайды.* Ертеректе Қаратау бойындағы Кең қорық деген жерде Беркінбай есімді байдың

к і с і а л а т ы н ашулы ақ бас бұрасы бопты («Қазақстан заман»).

Қабыл алды. *Қош көрді, ұнатты, құптады.* Сондықтан Еділ-Жайықтың арасын сұратып Бөкейге арыз бергізді. Бөкейдің арызын Бабыл патша жан-тәнімен *қ а б ы л а л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Сөзімді *қ а б ы л а л ы ң ы з*, Бұл сөзіме наныңыз! Артынан хабар алайық, Жеті күн тоқтап беріңіз (С.Сейфуллин, Шығ.). Біздің елдің гүлге толған бағы бар, Гүлдер жайлы бұлбұлдардың өні бар. Жиын-тойда, мерекеде айтарсың, Осы әнімді азырқанбай *қ а б ы л а л!* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Бастағы көз, құлаққа сенімді жоқ, Терең ой мен ақылға айтамын дат. Пайғамбар, әулие айтты десе-дағы, Ақыл *қ а б ы л а л м а с а*, ол маған жат (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қағып алды. а) *Тез ұғып алды, жаттап алды.* Шәкеннің бізден гөрі өнерге деген қабілеті, ынтасы көбірек еді. Ол әкеміздің болмаса, Қалидың бір айтып берген өлеңін табанда *қ а ғ ы п а л ы п*, қайта айтып беретін («Егемен Қазақстан»). ә) *Шап берді, алып қойды.* Құран оқып күңіреніп Сарыуайым саласың, Берсе *қ а ғ ы п а л а с ы ң*, Соларың дұрыс бола ма? (Базар жырау, Шығ.).

Қадалған жерден қан алды. *Қоймай жүріп, өз дегенін істетті.* Қарысқан жерде қадалған, *Қ а д а л с а м* егер, *қ а н а л ғ а м* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Қайғы алды. *Мұңайды, қайғырды.* Жайлауынды көргенде – Жадыраймын, жайланам. Өксігіңді ойласам – Ұйқы беріп, *қ а й ғ ы а л а м* (Дулат Бабағайұлы, Замана.).

Қалам алды. к і т. *Жазды, хат жолдады.* Бірақ, қай істе де бір «әттеген-ай» қоса жүреді ғой. Сол жайында жазуға қолға *қ а л а м а л ы п* отырмын («Жас Алаш»).

Қалап алды. *Ұнатып, сүйіп жар етті, өзі таңдады.* Жақсы ару, жанынан шырын *қ а л а п а л ғ а н*, өзгеден орны айрықша бағаланған (Базар жырау, Шығ.).

Қамқорлыққа алды. *Көмектесті, тәрбиеледі, қамын жеді.* Оларды мен өз *қ а м қ о р л ы ғ ы м а а л ы п*, берген тапсырмаларды қалай орындап жүргенін үйлеріне барып бақылаймын («Халық мұғ.»). Әсіресе, мектептердің материалдық-техникалық базасын жақсартып, онда білікті мұғалімдердің баруына, білім сапасын жақсартуына күш салу қажет. Осы ретте біздің университет облыстағы 22 ауыл мектебін шефтік *қ а м қ о р л ы қ қ а а л ғ а н* болатын («Егемен Қазақстан»).

Қамшының астына алды. *Аямай сабады, төпеледі.* *Қ а м ш ы н ы ң* қуып жүріп *а с т ы н а*

а л д ы, Қайғырдым, құтылам, – деп, – неғып мұнан (Базар жырау, Шығ.).

Қаратып алды. а) *Бері қаратты, өзіне бұрды.* Күләш-Ақжүніс мені айнала билеп, әндетіп жүр. Кейде қағып кетеді, кейде нұқып қалады, кейде иығымнан ұстап, өзіне *қ а р а т ы п а л ы п* көзіме көзін тіктеп қадайды («Егемен Қазақстан»). ә) *Қыз бар өнерін салып өзі ұнатқан жігітті өзінікі етті.* Мен ғой сені *қ а р а т ы п а л ғ а н* (Ауызекі).

Қарсы алды. а) *Күтіп алды, алдынан шықты.* Өз қандастарын құшақ жая *қ а р с ы а л ы п* жатқан Қазақстан тәрізді Германия да бізді жаман *қ а р с ы а л ғ а н* жоқ («Егемен Қазақстан»). «Алматыға келгенде ерекше әсер еткені ең әуелі ресми адамдар емес, бізді құшақтары гүлге толы әсем қазақ қыздарының *қ а р с ы а л ғ а н ы* болды», – деді («Жас Алаш»). Тағы келді ғой құстар ән салып, Тұрмын оларды жалғыз *қ а р с ы а л ы п*. Сенсіз таң атты, сенсіз батты күн, Мәңгі ұмыттың мені, шаттығым (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). ә) *Құрмет көрсетті, бар мәзірін жасап құтті.*

Қатарға алды. *Тең көрді, кем тұтпады.* Төре деп мұнша неге мақтанасың, Барлыбек, Тұрлыбек, Бақиясын. Сорлы сені *қ а т а р ғ а* қашан *а л д ы* Сайлауда көкке қарап ақиясын (Жамбыл, Шығ.).

Қатын алды. с ө й л. *қ а р а п. Ер адамның әйел алуы, некеге отыруы.* Екі *қ а т ы н а л ғ а н ы ң* дауы үйінде, Жаман қатын алғанның жауы үйінде. Жақсы қатын алғанның тойы үйінде, жаман қатын алғанның соры үйінде (Шал ақын, Өлең.).

Қаулы алды. к і т. *Шешім қабылдады.* Сот куәлардың төндіруімен ұры деп тауып, Қапанды үш жыл түрмеге салуға *қ а у л ы а л д ы* (Б.Майлин, Шығ.). Жас төлді бағып-өсіру жөнінде оған жәрдем көрсетуге *қ а у л ы а л д ы* («Халық мұғ.»).

Қозы алды. м а л ш а р. а) *Кешкі сауымнан кейін енесімен бірге жіберілген қозы-лақты түнге қарай бөліп көгендеді.* Кешкі жайлаудан қайтқан қой қотанға иірілген соң, бала-шаға даурығып ойнап, *қ о з ы а л а* бастады (М.Әуезов, Шығ.). Ауыл *қ о з ы а л ы п* болған соң, даурыққан дыбыс басылып, тыныштық ала бастады (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Төлдетті, төл алды.*

Қой аузынан шөп алмайтын. *Өте момын, тым жуас.* *Қ о й а у з ы н а н ш ө п а л м а й т ы н* момын адам деп жүрсек, Токсанбай барып тұрған іш мерез екен, – дейді Сәлкен (С.Омаров, Қайырлы.). Клара бейлай қарағанда алып-жұлып бара жатқан ештенесі де жоқ, қарапайым ғана қыз. Соған қарап тұрып оны бір *қ о й*

аузынан шөп алмайтын момынның өзі болар деп те ойлап қаласың («Лен. жас»). Ендеше, миссионерлер неге бізді басынып, басқа дінге үгіттеп кіргізуі, біз оған үнсіз бас шұлғып көнуіміз керек? «Жуас түйе жүндеуге жақсы» дегеніміз міне, осы. Қазақтар қашанға дейін «қой аузынан шөп алмайтын» жуас бола бермекпіз («Жас Алаш»).

Қойнына алды. *Көңілде болды.* Хош, қыз алсын қойнына Бейнет көрмей дәулет жоқ, Әлі барып кетерге, Оныменен бойына иман дәулет бігер ме? (Абай, Тол. жин.).

Қол алды. а) *Адамдардың, көбінесе ер кісілердің амандасарда, қоштасарда, сөз берісерде, танысарда қысылған қолмен өз қолын қолдастыратын қимыл ишараты.* Сыртқа шығып, машинаға отыра алдында ғана Әділ рақмет айтып, Зылиқаның қолын алды (К.Оразалин, Ақ жазық). Кілең қаракөл бөрікті, былғары тонды, аяқтарында дәу саптама етіктері бар дырау адамдар жапырыла жол беріп, қол алып жатты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Назым келіп қол алды Ғашықтарша бұрынғы, Солардан қалған сүндет деп, Дастарқан жайып сылдырлап (Қамбар батыр). Ішінен көпшіліктің бір жас жігіт келеді Әли ерге қарсы жүріп. Әскерше киген киім белін қынап, Қол алып сәлем берді әдеп қылып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). ә) *Серт байласты, келісті, ант етті.* Жүйрік жасқа, Замандасқа, Қас қылмасқа, Қолымды ал (І.Жансүгіров, Шығ.). б) *Әскер ертті, сарбаздарын жинады.* Жер қайысқан қол алып, [___], Жеткен жердің бөріне Шұрқан салды ылаң ғып (Манас). Кесіп өтсін, қайтадан оралсын да, Дуылдасқан дау-шарды доғарсын да, Ақ күн тусын алдынан, тарта берсін, Таңдап-таңдап елінен қол алсын да (М.Мақатаев, Шығ.).

Қол алысты. а) *Амандасу мен қоштасуда, танысуда, сөз берісерде көбіне ер адамдардың қол берісіп жасайтын қимыл ишараты.* Сұлушаш нөкерімен аттанысты, Сүйісті, құшақтасты, қол алысты (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Олар қол алысып аман-дасқаннан кейін, инелікше қатқан Құлмырза: – Ал, шешініз, мына жаққа, төрге шығыңыз, – деді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Кең өлке келбет кетіп мұнар басқан, Бір шақта сері жастар құмарласқан. Көтеріп еңселерін момын жандар, Қош айтқан, қол алысқан қия алмастан (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Татуласты, мәмілеге келісті.* Ең бастысы – нақ осы ұластың ұлы күні бұрын реңжісіп жүргендер болса, бір-бірінің өкпесін кешіріп, қол алысып, құшақтасып, мәмілеге

келетін («Жас Алаш»). б) *Серттесті, серт байласты; бәстесті.* Сәрсекбек пен Қаныша Алматыда мен сендік, сен мендік деп, қол алысты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ақылың қайда кетті, данышпаным? Серт айтып түспеске қол алысқан ың? Біреуге күлсең, келер өз басыңа, Табалап мұнан бұлай күлме, жаным! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір-біріне тап беріп, Суырады қылышты. Бірін-бірі құртам деп Бәстесіп қол алысты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қолға алды. а) *Шұғылданды, айналысты, кірісті.* Ойға түстім, толғандым, Өз мінімді қолға алдым. Мінезіме көз салдым, Тексеруге ойландым (Абай, Тол. жин.). Біз сіздердің мәселелеріңізді ретімен шешетін боламыз. Бәрінен бұрын, өте зәру және науқас адамдарға көмек береміз. Қарттар мен зейнеткер жасындағылардың мәселесін содан кейін қолға аламыз («Егемен Қазақстан»). ә) *Жанын қысты, тергеді.* Тағы бүйтіп кеттің деп, Қозғау салар, қолға алар, Қатты қысым қылған соң, Көрген күнім не болар (Абай, Тол. жин.). б) *Тәлкек қылды, мазақтады.* Бар ойы – өлең айтып, ән салалық, Біреуді қалжың қылып қолға алалық, Қызды ауылға қырындап, үйір болса, Көңіліне зор қуаныш, бір бадалық (Абай, Тол. жин.).

Қолдан алды. а) *Қолдады, жебеді, демеді.* Шұу, десе жүйрік озар мынау қолдан, Демей көр, ескі аруақ, алып қолдан (Жамбыл, Шығ.). ә) *э т н. Қыздың ата-анасына құда түсіп, қалыңдыққа үкі тағып рұқсатпен үйленді.* б) *Өзінен, иесінен сатып алды.* Түн қатқан абыз болған, алдалаған, Жимаған жұрттан малын қолдан алған. Діндарман, шариғаттың шартын құптап, аулына Асан дейтін молданы алған (І.Жансүгіров, Шығ.). в) *Жалғастырды.* Баладан, халқым, не пайда, Ісінді қолдан алмас а? Бірің екі болады, Ісінді Құдай ондаса (XVIII–XIX ғ. қаз. ақын.). г) *Біреудің қолданылуындағы затты, нәрсені сатып алды.* Есінде ме, қолдан алған жаман пәнер шкапка түнімен қарап, ұйықтамай шыққаның? (Р.Токтаров, Терістік.).

Қолданыстан алынды. *Пайдаланбайтын болды.* Сонымен қатар, азаматтардың жеке басын қуәландыратын куәлігі де қолданыс танылуы мүмкін. Бұлардың орнына пластикалық смарт-карта негізінде бір ғана нөмір берілмек («Егемен Қазақстан»).

Қолына алды. *Ие болды, билік етті.* 1824 жылы жасқа жетіп хандықты қолына алған соң, Жәңгір ұяда көргенін іске асыра бастады (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Қоңынан [етінен] ет кесіп алса да. *Шыдамды, төзімді адам туралы айтылады. Жұлдызы бейшараның туды оңынан, Күйзелмес, кесіп алса да ет қоңынан* (Базар жырау, Шығ.). Дұшпанға табашы болар дейтін жер келсе, ондайда бұл [ұзақ] *етінен ет кесіп алса да* былқ етпей, сыр бермей, қасқырша дыбысын шығармай өлуге жараушы еді (М.Әуезов, Қилы заман).

Қосарға алды. *Атты жетекке алды, қосарлап ұстады. Бақтығұл ымырт жабыла күрән атты қосарына алып тауға қарай тартып берген* (М.Әуезов, Қараш.). Бар болса жер үстінде жетемін деп Кер атты қосарға алып, мінді жорға (Базар жырау, Шығ.).

Қуат алды. а) *Қоректенді, нәрленді. Кетпеніңнің ізімен су жүгіріп, Ақ бидайдың тамыры қуат алды* (З.Қалауова, Таңд.). Ал бауырында неше түрлі гүл, жеміс, неше алуан нәубеттер өседі. Жан-жануарлардың баршасы содан қуат алады (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Қуаттанды, рухтанды. Төкпе, сәулем, жасыңды, Өлеңімнен қуат ал. Қақ бостандық дабылын, Сыңғырлата өнге сал!* (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Тау дейтін алып жүрек ана туған Мен таулықпын! Таудан мен жаратылғам, Киіктің сүтін еміп ержеткенмін, *Қуат алып* қыранның қанатынан (М.Мақатаев, Шығ.). Революция жалынынан *қуат алған* Мір-жақып шығармаларының отты жолдары жас ұрпақ жүрегіне революция отын жағып, теңсіздік пен правосыздыққа қарсы күреске жігерлендірді (М.Дулатұлы, Оян, қазақ). Бұл өлеңде Абай, жаңағы айтқандай, әнді күр тыңдаушы, тамаша етуші ғана болмай, соншалық өзі ынтық болған өнерден кейінгі еңбегіне зор *қуат алатынын* айтады (М.Әуезов, Шығ.). б) *Қуаттанды, әл жиды, күші қалтына келді. Одан алты ай өткен соң Агафья қайтадан қуат алып, тағы да семіріп, ағарып алды, ханым бұған біржолата сенді* (М.Әуезов, Шығ.).

Құқық алды. *Заң жүзінде рұқсат, мүмкіндік алды. Және бір айта кетер жай, мысалы жер телімін жеңілдетілген бағамен сатып алушылар жерге жеке меншік құқығын алған* уақыттан бастап, 10 жыл мерзім өткенше жерді кепілдікке қоюдан басқа мәмілелер жасауға тыйым салынады («Жас Алаш»).

Құлқын алды. *Араны ашылды, ниеті бұзылды. Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың, Оның да алған жоқ па Құдай құлқыны? Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ, Сапырылды байлығың, баққан жылқың* (Абай, Тол. жин.).

Құн алды. *к ө н е. Біреудің қолынан өлген адам үшін малға, қымбат затқа шағып төлем өтелді. Алайын* тірі болсам достық *құны* н, Сен үшін шыбын жаным қидым дейді (Қозы Көрпеш.).

Құп алды. *Қоштады, мақұлдады. Өлеңді айтпақ түгіл ұға алмайсың, Айтсаң да ұлдасынан шыға алмайсың. Сен білмейді екен деп айтпасын ба? Неге мұнша сіресіп құп алмайсың* (Абай, Тол. жин.). Істеріңді көрейін Айтқанымды *құп алған* (Жамбыл, Шығ.). Кім біледі көнерін, *құп аларын*, батылдандым. Сенімінен құламадым. Дарбазасын қағып ем үн болмады, Сосын барып әйнектен сығаладым (М.Шаханов, Ғасырлар.). Оны [ойды] ертең қоштасар алдында айтсам. Мақұл десен – көнесің, *құп алмас аң* – дық тұтпайсың (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Құтын алды. *Үрейін ұшырды, шошытты. Құтын алса* дұшпанның, Дос-жаранды тыңдаған (Жамбыл, Шығ.). Айдаһар қыз айбары *құтын алып*, Торғайдай тығылып тұр күйші сорлы (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құшаққа алды. а) *Құшақтады, қапсыра қысты. «Сәулем» деп құшағына алып* еді, Ұқсаған жан саясы күн мен айға (Ж.Саин, Таңд.). ә) *Қамқорлық көрсетті, мейірбандылық танытты. Соғысты сен сүймейсің, анасың сен, Өмірді өстер ме едің шала сүйсең. Өгейің өліні де, тіріні де, Жып-жылы құшағыңа аласың* сен (Жас қанат).

Құшақтай алды. *Қос қолымен қапсыра кетті, құшақтай кетті. Сөзіңнен көріп өзінді, Құшақтай алып алдым* қамығып. Кім сүртті сонда көзімді, Қамықпайын нағылып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Қыз алды. *Қызға үйленді, әйелдікке алды. Неше жыл таңдап жүріп бір қыз алдым, Жолына мал-жанымды піде қылып* (Базар жырау, Шығ.). Ол *қызды алдым* ақыр көңілім қалап, Алғасын оңға басты біздің талап (Базар жырау, Шығ.).

Қырына алды. *Жек көрді, соңына түсті, қиянат жасады. Құрық бердің ұрыға, Момынды алдың қырыңа. Малсыздарды таптадың. Малдыларды жақтадың, Тентекті жасқап қаппадың* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ләззат алды. *Рақаттанды, сүйсінді. Құлақ болмаса не қаңғыр, не күңгір, дауыс, жақсы үн, күй, ән ешбірінен ләззат алалмас* едік (Абай, Тол. жин.). Өте сирек жасалар дана қадам! Ағайынның жартысы шала надан. Кіріптар боп жылайды, Күйінеді... Кіріптар ғып, *Ләззат алды* адам! (Қ.Мырзалiev, Мәңгі майдан). Иығымда сіздің шаш,

Айқаласып тайталас. *Ләззат алсақ* болмай ма, Көз жұмулы, көңіл мас (Абай, Тол. жин.).

Мазаны алды. *Тыныштық бермеді, берекені кетірді.* Жап-жасыл көздері жалт-жұлт етіп, түні бойы орта құрсақ боп қалған қойлар албарға шығар ауызға інін тіресе үймелесіп, маңырап *мазаны алып* барады («Қаз. әдеб.»). Қайғылы, қорқынышты, өкінішті, Басынан өткізді өмір өрті күшті, Ұшқыны түсіп ыстық жүрегіме, Сол өмір *мазамды алды*, өртеп ішті (І.Есенберлин, Бولшевик.). Ойлар тулап жүрегімде *Мазамды алды* сол кеш менің. Күт дегенше жүрерімде, Неге кеше сөйлеспедім (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Мойнына алды. а) *Өз кінәсын түсінді, мойындады.* Ақсақал, күн-түнді қайтесің. Онан да ұрлаған малдарыңды *мойныңа ал* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Үһілеп өзі-дағы уайым жеп, Ісінен өткендегі ұялып көп. Айыбын ақырында *мойнына алды*, Менен де мал жақсы, – деп жейтұғын шөп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Кемісін кей сараңдар *мойнына алмай*, Айттың деп айыбымды өкпелейді (Базар жырау, Шығ.). ә) *Бір істі орындамақ болып мақсат етті.* Осы міндетті *мойнына алған* Абай бірнеше күн хатқа жазып ереже тізеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Осыған кететін барлық қаржыны төлеуді Қарашығанақ интеграцияланған ұйымы (ҚИҰ) өз *мойнына алған*. Олар көшіп-қону шығынын да өздері өтемек («Егемен Қазақстан»). б) *Тәуекел етті, бел байлады.* Ол бесінші курсқа өтіп, мен үшіншіге ауысқан жылы бір жексенбіні *мойынға алып*, студенттер асханасында той жасаған болдық та, семьялық тұрмысқа көшкенімізді әйгіледік, – дейді Ақмарал (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Мойнын ішіне алды. *Тоңғанда, ешкіммен сөйлескісі келмегенде, ұнатпағанда, жақтырмағанда, білдіргісі келмегенде, мойнын жағаатығып, бұқшыятын қимыл ишарат.* Ол *мойнын ішіне алып*, макентошының жағасын жоғары көтерді де, кеудесін қаусырынып, иегінің астындағы ең жоғарғы түймесін салды (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Ол сүзетін бұқадай *мойнын ішіне алып*, жұдырығын түйе өзіне қарсы жүрген сақадай нық жігіттің түрінен қорқып кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең.). Жуас болғасын, жүндеуге жақсы деп, сендер Нұрбекті ұнатасыңдар, ал мен Әлдибекке сүйсінем, – деді Мәугіл қыңырайғандағы әдетімен *мойнын ішіне алып* (Б.Нұржекеев, Жау жағадан.). Әлде неге көзі қиғаштана үңіліп, *мойнын ішіне алып*, тың тыңдай қалыпты (Р.Токтаров, Ертіс.).

Мүмкіндік алды. а) *Мүмкіндік берілді, руқсат берілді.* Бір кітап тапсырған оқушы отыздан астам кітап оқуға *мүмкіндік алды* («Халық мұғ.»). Қызметкерлердің пластикасын дамыту мақсатымен «Өркен» спорткешенімен келісім жасап, бассейнге, тренажерлы залға кіруге *мүмкіндік алдық* («Қаз. әдеб.»). ә) *Мүмкіндікке ие болды.* Бұндай субъективтік роман дами келе бас кейіпкердің жан күйзелістерін ғана емес, істеген әрекеттерін де қамтуға *мүмкіндік алды*. Ондай романдардың басты кейіпкері, көбінесе, жылпостар мен авантюристер болды («Қаз. әдеб.»). Микроскопта бақыланатын заттың көрінісін магниттік лентаға жазып алып, соңынан қалаған кезімізде қайта көруге *мүмкіндік аламыз* (М.Бекбауов, Көгілдір.). Сәл тыныстың арасында мылтықтарын қайта оқтауға *мүмкіндік алған* жау жағы қырқа төбелердің басында отырып алып беттестірмеді (І.Есенберлин, Қаһар).

Міндетіне алды. *Бір істің жауапкершілігін көтерді.* Күлиза басқарған пионер отряды демалыс айларында жайлаудағы отардың төлдерін бағуды *міндетіне алады* (С.Мұқанов, Танд.).

Нәр алды. а) *Қоректенді.* Ақ көбелек оранып, Ала толқын ақты су. Өсті содан *нәр алып*, Аппақ қайың ақ сұлу (С.Мәуленов, Торғай.). ә) *Рухани азық, құш-құат жинады.* О туған жер, жыр күтіп далаң менен, Мен далаңнан *нәр алып*, аман келем. Екі нәрсе мәңгілік: Бірі – өзің де, Бірі – мендік махаббат саған деген (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.). Қолайлы кеңес айтылса, Түсінген тындап *нәр алар* Сөйленген сөздің парқынан (Базар жырау, Шығ.).

Негізге алынды [алды]. *Тірек болды, ескерілді, көзделді.* Бұл атауларда жердің географиялық рельефі *негізге алынғаны* талас тудырмайды («Қаз. әдеб.»). Демек тұлғаның қалыптасу процесі кезеңімен байланысты келетін әсіресе организм мүшелерінің құрастырылуы кезеңінде төлдің жеке жетілуі динамикасы *негізге алынатын* елеулі факторлардың бірі – несі организмнің физиологиялық күйі (Т.Күлтебаев, Қой төлі.). Астарлау кезінде сөздің ішкі не сыртқы ұқсастық белгілері *негізге алынады* (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Неңді алған. с ө й л. к е к е с і н. *Саған не жоқ; қолдан келмейтіңге несіне ұмтылдың деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* Елуге жетті жасың, бітті бөсің, *Неңді алған*, сенің өлеңшілік (Айтыс). Бунт, – деді сонсоң қы-

лышты қынына сарт сүнгітіп жіберіп. – Айтсам айтты дейсің ғой. Бунт *неңді алған* сендердің (А.Сүлейменов, Бесін). Өй, мәжнүн, қазақ тілін жетістіріп алып, енді арабшаға ауыз салған *неңді алған* (Қ.Ахметбеков, Жеңіс.).

Неңді алдым. *Не жаздым, не істедім деп налығанда айтылатын сөз.* Ортаға көп салдым, Өзімде барымды. Япырмау, *неңді алдым*, Сау қоймай арымды? (Абай, Тол. жин.). Мен кеттім де, сен қалдың, Зияным енді тие ме. Неңді жұттым, *неңді алдым*, Кешсеңші жалғыз иеге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Араныңды ашып, құныққандай *неңді алып* ем, ей, тағдыр? (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Ноқтадан басын алмады. *Біреудің билігіне көнді, мойынсұнды, өз дегенімен жүрмеді, өз ойы, пікірі болмады.* Пән менен дін деп қор болар, Ойында – өзі зор болар, *Ноқтадан басын ал* алмас, Жетекшіл айуан сол болар, Ақылға анық жүгінбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ойға алды. а) *Еске түсірді, ойлады.* Жеңіс күн осыны ылғи *ойға аламын*, Кәзірде көркі ғажап айналамның. Қызметтен сәл жалығып үйге оралсам, Құшамын бөбегімді, айналамын (Ә.Ахметов, Өшп. жалын). ә) *Мақсат тұтты, міндет қойды.* Жиырма бестен жаңа асқан жалынды жігіт *ойға алғанын* етпей қойман десе де, өмір әзірге оны екі сүріндірді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Кішісі кеткен ол да манағыда, *Ойға алған* жетпек үшін талабына (Базар жырау, Шығ.). «Бір зауал – әр кемелге» деген болып, *Ойға алған* «ит» кезімде сертке жеттім (Базар жырау, Шығ.). б) *Елеп-ескерді, санасты.* Көп салқын бірін-бірі *ойын алмас*, Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас. Ой қозғарлық артқыға түк қалдырмай, Ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас (Абай, Тол. жин.).

Орын [ортасын] ойып алды. а) *Орынға ие болды, иеленді.* Уақыт талабына, заман ағымына орай Таңжарықтың өмірі ылғи даттау мен мақтаудың алма кезек жұлысқан тайталасына айналғаны шындық. Бірақ кейін оның өшпес еңбегіне лайықты баға беріліп, қазақ мәдениетінің төрінен тиісті *орнын ойып алды* («Егемен Қазақстан»). ә) *Таңдаған жерін алды, өзгемен есептеспеді.* Жібек жолы көшесінің тура *ортасын ойып* тұрып *алып* жатқан «Silk Way» сауда құрылысы салына бастаған кезден-ақ тұрғындар наразылық танытып, ол жөнінде БАҚ-тар біраз мәселе көтерген («Егемен Қазақстан»).

Ортаға алды. *Жан-жақтан қауымалады, қамалады.* Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды, Таразыны құрдырып, *ортаға алды*. Қанша

алтынды күміспен салса-дағы Бір кішкентай сүйекті аудармады (Абай, Тол. жин.). Осынау қамал, осы күй, *Ортаға алып* қамалап, Келеді Алтай жолдармен, Окоптарды аралап (Ж.Саин, Шығ.). Жабылып *ортаға алып* жан-жағымнан, Сабалап, қуалады есікке айдап (Базар жырау, Шығ.).

Орын алды. а) *Маңызы бар, үлесі бар.* Исатай-Махамбет туралы баспада әлі бір ауыз сөз жазылған жоқ. Кіші жүздің арасында, әсіресе, Орал, Бөкейлік елінде Исатай-Махамбеттің әңгімесі үлкен *орын алды*. Өткенді сөйлеген ақындар, қарттар бұларды аттап кете алмайды (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Солардың ішінде шоқтығы биік тұрған, әдебиеттегі Абайдай біздің аспапты музыкамызда ерекше *орын алатын* адамның бірі Құрманғазы әрбір талант иесіне тән әркімнің көңіліне тіл қатты (А.Жұбанов, Құрманғазы). ә) *Болады, болып табылады, ие болады.* Тек темір рудасының запасы бойынша біздің еліміз ТМД елдерінің арасында үшінші *орын алды* («Егемен Қазақстан»). б) *жағымсыз. Болды, өтті.* Қалай болған күнде де осы жағы Мәскеудің қақ ортасында *орын алған* оқиғаға байланысты қандай ақтау сөз айта алғандайсың? Кейде уақыттың осылай сарсаңға салатыны бар («Жас Алаш»).

От ала келді. *Өте асығыс.* Былайда жиі келе бермейтін Бәтес анда-санда біздікіне соқса, *от ала келгендей* көп отырмайтын еді («Қаз. әдеб.»). Екеуі де сөзуар, *от ала келіп* отыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Отырып алды. а) *Бет бақтырмай қасарысты.* «Ақты-қарама жетпей, ел алдында масқарамды шығардыңдар», – деп ол жүз жанбай *отырып алды* (С.Омаров, Қайырлы.). ә) *Жік-жаттар болды, қылып сұрады.* Зағипа театрға барып қайтайық деп *отырып алды* (Ауыз-екі).

Өлі алған жоқ, тірі алды. *Жоқтан ешкім келген жоқ, белгілі біреу ұрлады.* *Өлі алған жоқ, тірі алды.* Айтатын осылай деп шалдарымыз, Кетті деп талай-талай малдарымыз. Сол түні жеті қойды ұры алды деп. Отырды ауылдастар қылып аңыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Өлімнен алып қалды. *Ажалдан құтқарды, ажалына араша болды.* Назымды айтсаңшы... От астынан өзі алып шығып жауынгерді, өз емімен *өлімнен алып қалған*... (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұл сорлы бізді *өлімнен алып қалып* еді, осы күнге дейін асырап-сақтап келеді (Қаз. ертег.). Мен пұл болып әжеттеріне

жарасам, сендерді *өлімнен алып қалатын* болсам, мың жаным болса да қидым, мен садақа! – деді (Б.Майлин, Таңд.).

Өршітіп алды. *Құшейтті, асқындырып жіберді.* Науқастар ауруды әбден *өршітіп алып* барып дәрігерлердің алдына келеді («Жас Алаш»). Өртті *өршітіп алып* өшіріп әлек болғаннан гөрі, оны тұтатпау әлдеқайда тиімді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Ұшқыннан от шығатынын мен баяғыда білгем! Өзің ғой болмай жүріп *өршітіп алған*, – деді Ораз (М.Иманжанов).

Өткізіп алды. *Асқындырып алды, уақыты өтіп кетті, асқынып кетті.* Ал *өткізіп алған* кеселдің бетін қайтару оңайға соқпайды («Жас Алаш»).

Өш алды. *Кек алды, өшін жібермеді, есесін қайырды.* Жөңгір де қара қазақтан Нұралы мен Есім ханның *өшін алам* деген ой бар екен деген лақап пашылады (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Аттан, Қобылан, жауыңа! Аттан, Шуақ бөгелме! *Өш алмас ақ* өлгенің Қалма сен де Қараман, Ер батырдың жанына (М.Әуезов, Таңд.). Ей, бауырым, өксімеші, Сақалыңды жасқа жуып. *Өш аларсың* дұшпаныңнан Жағаласар күндер туып (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

Пара алды. *Қызмет дәрежесін пайдаланып, заңға қайшы әрекет жасау үшін немесе ақысыз еңбегіне ақшалай, заттай алым талап етті, алымға ие болды.* *Пара алып* би, болыстар тарасады, Бұл қылық арсыздарға жарасады. Ауылдан қырық қадам шыға беріп, Олжаға шуылдасып таласады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ризалық алды. *Кешірім сұрады, өтінді.* Қолын шеш, *ризалық ал*, кісенді бұз, Шапшаң айт, көнесің бе, уақыт тығыз. Бұл сөзге көнбей қалсаң, ақыр өлдік, Сені суға тастаймыз отызымыз (Абай, Тол. жин.).

Рұқсат алды. а) *Рұқсат сұрады.* Мығым денелі жас жігіт қолын созып, жиналыс басқарушыдан *рұқсат алды* да, орнынан атып тұрды (Б.Қыдырбекұлы, Шығ.). Шәки жалғыз еді. Взвод командирінен төрт сағатқа *рұқсат алып*, тоғай аралай шыққан. Қолында жаңа бүршіктеген бұтақ (З.Шүкіров, Сарша тамыз). ә) *Келісін алды.* *Рұқсат алғаннан* кейін жамғияттарының ұстабын тасқа басып, газетімізді алдырушыларға тегін тартуға уағда береміз (М.Дулатов, Шығ.). Екі-үш күн қарайлапты артта қалып, Базарға шұбырсын деп басқа халық, Кішісі Әбдісұлтан жүрмек болды, Ол-дағы атасынан *рұқсат алып* (Базар жырау, Шығ.). Еркек киімін киіп,

дарбазаның алдында тұрып келген-кеткенді сынап, сынынан өткен жанға тиемін деп атасынан *рұқсат алған* екен (Шешендік сөздер). Енді ауылға барып, үй ішінен *рұқсат алып*, пұл қамдап, тез уақытта қайта оралмақ боп, елге қайтты (М.Әуезов, Шығ.). б) *ресми.* *Қандай да бір іс-қимыл, әрекетті жүзеге асыру үшін тиісті ресми орындардан жазба түрде келісім алу.* Тоғайдың егістікке сұғына кіріп, кертпештеніп тұрған жерінің ағаштарын тамырымен қопарып тастауға ауданнан *рұқсат алды* қ (М.Гумеров, Хазірет.). Шаһар мекемесі *рұқсат алса* да, дәл осы кезде көлденең көмексіз, әсіресе қазақ халқынан жәрдем болмаса, гимназияны ашып жіберуге жалғыз шаһардың өзіне өте ауыр (М.Дулатов, Шығ.). Бұл уақиғаны тереңірек түсіну үшін мен Қазақстан жоғарғы Сотының коллегиясына арыз бердім де, сот мәжілісіне қоғамдық айыптаушы боп қатынасуда *рұқсат алдым* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Сабақ алды. а) *Оқыды, сауат ашты.* Бос уақытта ықтияр, Жиылысқа барсақ да. Оқу үйге немесе Барып *сабақ алсақ* да (С.Сейфуллин, Шығ.). ә) *Үйренді, өткеннен тағылым алды.* «Ақтарып көне архивті қайтесің?» – дейсің қарағым. Бәрінен маған артық та, Күресте *алған сабағым* (М.Әлімбаев, Өленд.).

Сатып алды. *Құнын төлеп, иемденді.* Осы заң жобасы бойынша, жер, біріншіден, өз құнына тең бағамен жекешеленеді; екіншіден, жеңілдетілген бағамен сатып алуына болады. Бірден *сатып алуға* мүмкіншіліктері жоқтары ұзақ мерзімге бірте-бірте сатып алу жүйесі қарастырылған («Жас Алаш»). Байлық! Байлық! Тіршілік кемесінде Төніп келген апатқа бөгесін не?! Қыз Жібек пен Баянның махаббатын, Әлде *сатып алам* деп сенесің бе? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сәлем алды. *Берген сәлемді қабылдады, амандасты, амандық сұрасты.* *Сәлемін алды*, шал да амандасты, Қасына жуық келіп, жақындасты. Жат жердің адамы едім, е, шырағым, Не харекет қыласың деп сұрасты (Абай, Тол. жин.).

Сәлем бере алмады. *Алдына бара алмады, қатынаса алмады.* Саулықта *сәлем бере алмай*, Дидарын ердің көре алмай, Көңілім кетті қанада (Базар жырау, Шығ.).

Секем алды. а) *Сезіктенді, үркіді.* Бір кездері, декбірі таусылды білем, бірдеңеден *секем алғандай* есік жаққа, терезе тұсына тың тындай қарап алды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Қолға түскеннен кейін асау қырандар табиғи қорғану дағдысымен шошынып, абыржып,

қорынып, қорқып, *с е к е м а л ы п*, әрбір сәт сайын қауіп-қатерден өзін арашалауға дайын тұрады. Ашу-ызаға басып, өлердей булығыды (Ж.Бабалықов, Қыран). Кейбіреулер теңізге шығуға жүрексініп, байбалам сала қарқылдап ұшқан қара қарғаларға, теңіз сарынына *с е к е м а л а*, шошына көз салып қояды (Т.Ахтанов, Дала сыры). ә) *Күдіктенді, сескеніп қалды, сеніңкіремей қалды*. Айнытпастан таныған ақ-қараны, Осы бір жан өзіміздей боп барады. Неден *с е к е м а л д ы* екен, сақтанады?! Көңіліне көлеңке түсірді ме, Көбік езу біреуден даттағаны?! (М.Мақатаев, Шығ.). Ажардың *с е к е м а л ғ а н* бір жаны Жамал деген қызыл көйлекті, аршыған жауқазындай ақ келіншек мұнымен қатар жұмыс істеді (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Ақан *с е к е м а л ғ а н* ауыл ішіне келіп, көзге түсе беруді лайықсыз көрген, әсіресе, Ақтоқтыға сөз ермесе екен деп өзін-өзі ашық жүруден тыйған (С.Жүнісов, Ақан сері). б) *Жаман ойлады, көңіліне қауіп кірді, қауіптенді*. Күлгенде беті жыбырлап, аузы қисайып кетеді екен. Жанарында бүлікшіл, тентек ұшқын бар. Жәнібек *с е к е м а л а* бастады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сірә түсінен *с е к е м а л д ы* білем, бір кісілік кенеп шатырды жықты да, шиыршықтап, шұжықтап орап атына бөктеріп, көз ұшында көрінген Шынжырбай бұлақтың басындағы алма баққа қарай тартып отырды (Б.Дәулетбаев, Парыз). Абдол малжандауын кенет қоя қойып, қартқа *с е к е м а л а* қарады (А.Нұрманов, Құлан.).

Соңына шырақ алып түсті. *Тәптіштей іздеді, соңынан қалмады, бітірмей тынбады*. Монғол жеріндегі тарихи ескерткіштерді, қытай еліндегі сансыз мәдени һәм жазба жәдігерліктерді айтпағанның өзінде, өзіміз үш ғасырға жуық боданы болған Ресейдегі сан мыңдаған қазына-мұраларымыздың *с о ң ы н а ш ы р а қ а л ы п т ұ с і п*, неге түгелдеп, тізімдемеске? («Қаз. әдеб.»). Әлиасқаров кеткеннен кейін Қасболаттың *с о ң ы н а ш ы р а қ а л ы п т ұ с к е н* осы Жаппасбай емес пе еді? (Т.Ахтанов, Боран). *С о ң ы м а* енді ол *ш ы р а қ а л ы п т ұ с т і* (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сөз алды. *Жиында сөйледі*. Бірінші *с ө з а л ғ а н* д а р шаруашылықтың мамандары болды. Сәлден соң Жүмекең маған қарай басын бұрып, шай келтіріңдер деді. Мен төрағаны ыммен сыртқа алып шығып, Жүмекеңнің сұрағанын жеткіздім («Егемен Қазақстан»). Түркиядағы марапаттауда *с ө з а л ғ а н* ғалым түркі әлемінің байланысын нығайту бағытында ойлап жүрген жаңа ұсыныстарын да білдірді («Жас Алаш»).

Сөзін алмады. *Тыңдамады*. Ламактан туған Нұқты Дұшпанына суық-ты. Хақ пайғамбар болған соң Алланың досты жуық-ты. Айтқан *с ө з і н а л м а д ы* Топан суын қаптатып Кәпірлерді құртты (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Су алды. а) *Су ішті, суланды, ылғалданды*. Тамырларым *с у а л ы п т ы*, Өзгеріпті бүгін өнім. Бол, бол, көрден ки деп кебін, Маған аузын ашады өлім (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). ә) *Су тасып, су басып кетті. С у а л ғ а н* сайда әжемнің Сырғасы қалған Кегейлі, Сырласы қалған Кегейлі, Мұңдасы қалған Кегейлі (Т.Айбергенов, Мен саған.). Дүниедегі теңіз, дария, су біткеннің бөріне қарағанда құты жерден көрі *с у а л ғ а н* жер мың есе артық. Дүниеде құры жерден сулы жер көп екенін біліңіз («ТУГ»). Олардың планы: «Қаланың екі жағындағы шөпке атымызды жайлап, айналдыра қамау жасайық, өзен жағасын алып, бекініп *с у а л д ы р м а й ы қ*» (М.Дулатов, Шығ.).

Сыбаға алды. а) *Үлес тиді, тиесілі бөлігін алды*. Ықпалы ілімдінің зият болмақ. Үлестен кезіндегі *а л с ы б а ғ а*! (О.Шораяков, Шайыр). Сыр түйіні ақиқат, Ақиқат шындық көпке ортақ. Одан *а л а р с ы б а ғ а* – Әр кісіге жеке тақ (І.Жансүгіров, Шығ.). Майданға түс, *с ы б а ғ а а л* заманыңда, ашылды маңдайыңның қалың соры (Т.Молдағалиев, Шығ.). ә) *Саза-йын тартты, жазасын тартты, әшкереленді*. Өзіңіз атын атаған Асқар Сүлейменов пен Төлеген Тоқбергеновтар тірі болса, Сіздің бұл күдігіңіз бен сұрағыңызға басқаша жауап беріп, тиісті *с ы б а ғ а ң ы з д ы а л а р* едіңіз («Жас Алаш»). Анталаған жау Совет армиясының тегеурініне шыдай алмай, кері шегінді, Москва түбінде мықтап *с ы б а ғ а с ы н а л д ы* (С.Мәуленов, Шығ.).

Сынға алды. а) *Ойланды, толғанды*. Шалғыншы ойым ақылға, Ақылым тоқтап мақұлға, Толғанып, *с ы н ғ а а л ы п*, Таныған тастап, Анықталған қақиқат Тура жолға салушы еді-ау бастап (Шәкәрім, Өлеңд.). Ақ болсын, қара болсын – өзі сынар, Біреуді қор, біреуді мықты қылар. Ақ жүрек, ақыл көзбен *с ы н ғ а а л ы ң ы з*, Кім болмақшы болып жүр енді осылар? (Шәкәрім, Өлеңд.). ә) *Сынады, бағалай қарады, баға берді*. Сонда да мен мойымадым, сабыр сақтап тыңдадым Оңашада өзімді-өзім *с ы н ғ а а л д ы м* да шыңдадым (М.Шаханов, Ғасырлар.). Коллективтің бір жиналысында жолдастары шығып Шәріпханды қатты *с ы н ғ а а л д ы*. Баяулығын сынады (С.Шаймерденов, Мінез). Оқытудың сол кездегі догматикалық методтары мен құрғақ жаттаушылықты *с ы н ғ а*

алды («Қазақст. мект.»). Міне, осы секілді ерсі, хұты жиреніс орындары көп, оның бәрі бастан-аяқ *сыныға алына*, газета жүзіне сиярық емес (М.Дулатов, Шығ.).

Сыр алды. *Шындығын білді, құпиясын білді.* Біреуден біреу асып туған емес, *Сыр алын*, болды кезін үйренгендей (Базар жырау, Шығ.). Салтақ тымақтың құлағын қалай түрсе де, *сыр алмай*, шерменде болып қалысты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Тақат қып тұра алмады. *Шыдамсызданды, әбiгерлендi, тақат қылуга шамасы келмедi.* Ол жігіт сездi-дағы тұра қашты, *Тұра алмай тақат қылын* кiдiрiстеп (Базар жырау, Шығ.).

Тани алмады. *Бір нәрсенің байыбына баруға, оны танып білуге шамасы келмеді.* Көп қиналып, көп тығылып, Өзін-өзі *тани алмай*, Отыздағы отты жігіт Ойшыл еді дариядай (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Таңдап алды. *Сарапқа салды, көптің ішінен іріктеді, ең дұрысын таңдады.* Мұндағы айтпағымыз, көпшілік келетін, тәрбиелік мәні зор қаланың осындай қасиетті қонақжай орындарына жұмысқа алғанда қызметшілерді байқап, *таңдап алу* жағына көңіл бөлу керек шығар («Егемен Қазақстан»). Қаншама халықтан *таңдап алған* Бір әдет пайда болды жұбайыма (Базар жырау, Шығ.).

Тапсырма алды. *Міндет жүктелді.* *Тапсырма алған* адамдары бет-бетіне тарай бастады (Х.Ерғалиев, Шындық.). Осындай бір арпалыс кезінде құрама командирі мен 5-танк бригадасы командованиясінен *тапсырма алын*, Днепр өткеліне аттандық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Соғыстың алғашқы айында жауға берілген ол, дұшпанның барлаушылар дайындайтын курсына оқыды, содан *тапсырма алын* біздің майданға келді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Шабады шабармандар, жетуге асық, Жол тартқан *тапсырма алын*, сапар қашық. Қала жоқ, поселке жоқ ол заманда, Төтелеп асу асад, белді басып (К.Әзірбаев Танд. шығ.).

Тартып алды. *Құшпен, еріксіз иемденді.* – Қалған жерден бірқатар жақсы жерлерді айналасындағы туғандарына, төрелерге, жақындарына үлестірді. Өзіне жақпаған ауылдың, рудың жерін *тартып алатын* болды (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Жауыз екен, неше жыл дәмдес болып жүріп, он жылдық еңбегімді жеп кетті, аяғында өзімнің күздігімді *тартып алды*, – деп қатты жабірленіп келген еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Аулына барып

Алматтың, Жесірін *тартып алдыңыз*, Сүйегіне мөр салып, Өмірінде қалғандай (Базар жырау, Шығ.). Шанаңды *тартып алын*, Кетіп ем, жылатып ем, Кей-кейде қатуланып Көк мұзға құлатып ем (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Тауып алды. *Тапты, ұстады, қолға түсірді.* Моншадан *тауып алын* ол залымды Айтқанын қыздың оған ете бердім (Базар жырау, Шығ.).

Тәлім алды. а) *Оқыды, білімді игерді.* Біздер де біраз оқыған соң, *тәлім алуға* кірісіп, бұрынғы машақаттанған күндерімізге қарағанда, көзіміз ашылды (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Ал ғалым Б.Адамбаев «Жазушы» баспасынан 1968-жылы жарық көрген Әсеттің «Шығармалар» атты жинағына жазған алғы сөзінде: «Абайдың ақындық мектебінен *тәлім алу*, Абай арқылы орыс әдебиетімен танысу, діни де болса сол кезгі қазақ еліндегі бірден-бір білім орны – медреседе оқу Әсетті өз заманының сауатты, салауатты азаматы, ақыны дәрежесіне көтерді», – дейді (Б.Нұржекеев, Ойұшқын). ә) *Үйренді, тәрбиеленді.* Қазақта ондай ақын қайдан болсын, Ақылдың аңдап білер алтын, жезін. Қалай да содан *тәлім ала*м ба деп, Тежеймін ертелі-кеш өзімді-өзім (Үш ғасыр.). Аз ба елде, тұлпарды асқан бағы бар, Жуас, көнбіс, моп-момақан жабылар. Қасиетін сезбесе де *тәлім ала*р, табынар, Жуасты әркез мақтайтын жұрт табылар (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шынды айтсам, не өтірік қисындырып, Өнеге, *тәлім ал* деп ісіндіріп. Сөккенмен өлген шалды түк өнбейді, Айтқанмен сыбыр, өсек сырттап жүріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тәрбие алды. *Үлгі-өнеге алды, өнер-білім алды.* Детдомнан өскеннен соң *тәрбие алын*, Оқуға сапар шеккен Москваға (Т.Жароков, Шығ.). Жәңгір Аштархан губернаторы Андреевский дегеннің қолында өсті. Орысша, арабша, парсыша заманынша жақсы *тәрбие алды* (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Адамның жақсысы, жаманы жоқ. Бірақ өмірдің қай мектебінен өтті? Қалай *тәрбие алды*, солай қарай бағыт алады («Жас Алаш»).

Теңдік алды. *Теңдікке ие болды, еркіндікке қолы жетті.* Ту ұстап дұспанға барайық, Теңдіктің ұранын салайық. Тізесін батырған залымнан, Күн туды, біз *теңдік алайық* (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Қадірі бар ма халқына Асқар белдей ағаның Алдында өзім тұрғанда, Сорлы Көнек баласы Кімдерден *теңдік алмадыңыз* (Базар жырау, Шығ.).

Терін алды. *Таң асырды, атты жаратып баптады.* Жалғыз-ақ Қарқаралыда ұзақ

тұрғаннан бері мінілмей, жемде ғана тұрған семіз сәйгүлік аттары майланып кеткен болатын. Соңғы бір жұма бойында сондай аттардың аз-аздап *те р і н а л ы п*, ішін тартырып, суытып, таң астырып, қыстың ұзақ жолына сартап қып алмақ қарекеті де болатын (М.Әуезов, Таңд.). Шанаға салар алдында [екі айғырының] *те р і н а л ы п*, таң асырып баптап беретін кісі керегіп жүр еді, Федоров Еламаннан бір кісі тауып беруін сұрады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Төске алды. *Толысты, кеудесі шықты.* Қыз он беске жеткенде кесте алады, Жаман менен жақсыны еске алады. Жиырмаға жеткенде тәйке деген, Аюша жиған майын *т ө с к е а л а д ы* (Шал ақын, Өлеңд.).

Ту алды. *Атқа қонды, жауға қарсы шықты. Ту ала т ы н* да кездер бар, Түк алмайтын да кездер бар. Жығуға тиіс жауынды Жыға алмайтын да кездер бар (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Ту а л ы п*, тұлпар мінген ерлерімді Тосып жүр осы күнде есекпенен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Тұтқынға алды. *Қамады, тұтқындады, жауып тастады.* Айтты әмірін бекзадам Ал, *а л ы ң д а р т ұ т қ ы н ғ а!* Тоқта оны қорғамай, Өзің құтыл әуелі (М.Әуезов, Таңд.).

Түйіп алды. *Жаттап алды, тез ұғып алды, жадына сақтады.* «Ақылды» жәшіктің тағы бір артықшылығы ең ғұлама деген адамның өз басында сақтай алмайтын ақпаратты жадына *т ү й і п а л а т ы н д ы ғ ы н д а*. Әрине, мұнымен біз «компьютер адамнан да ақылды екен» дегенді айтқымыз келіп отырған жоқ («Жас Алаш»).

Түлкі алмайды тоқ тазы. *Мүдделі болмаса іс бітпейді.* Сөзден артық жоқ мұрам, Сөздің биік Кавказы... Самғамайды тоқ қыран, *Т ү л к і а л м а й д ы т о қ т а з ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Түп етектен алды. а) *Мықтап ұстады, айырылмады, жібермеді.* Ауыл адамдарының өзі-ақ қолға түскен жауды *т ү п е т е к т е н а л ы п*, оңайлықпен босатар емес («Қаз. әдеб.»). ә) *Қырсығын тигізді, зиян келтірді.*

Тыным алды. *Демалды, тыныстады.* Тиме, аққуға, үзбесін саңқылын, Тиме қыранға, бұзбасын қарқынын. Тимеші маған да тебіренсем, *А л с ы н ш ы* аңсаған жан *т ы н ы м* (К.Салықов, Жезкиік). Мұқтар жаңа машинаның механизмімен танысып алғанша, оның бұрынғы паровоздардан өзгеше тетіктерін үйренгенше *т ы н ы м а л м а д ы* (С.Бегалин, Жеткіншек).

Тыныс алды. а) *Дем алды.* Екі балуан *т ы н ы с а л ғ а л ы* тіресіп тұр. Көзерсіндер, жұлқыс қайтадан басталады десті тағы біреулер (С.Мұқанов, Есею жыл.). ә) *Демалды, тынықты.* Мөп-мөлдір Бурабайдың суы күміс, Көргенде шаршаған жан *а л а р т ы н ы с*. Мінбелеп қоршалаған шымылдықтай, Қарағай, қайың менен қалың жыныс (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Алып дала, дарқан дала ауық-ауық *т ы н ы с а л ы п*, тыныштық тауып барып қайыра дабыл қағатындай («Қаз. әдеб.»). Сарбаздар шегінісе салды ұрыс, Жосадай жердің беті болды қырыс. Зіркілдеп зеңбірегі шыдап-пады, Соғысты қайран ерлер, *а л м а й т ы н ы с* (К.Әзірбаев Таңд. шығ.).

Тынышын алды. *Мазалады, мазасын кетірді, зықысын шығарды.* Осылар елдің *т ы н ы ш ы н а л д ы* бүгін, Бірдің нанын тіленіп, бірдің сүтін. Құдайым кезін берсе, күтіп жүріп, Ұялмай бәрін аштан өлтіретін (Абай, Тол. жин.). Сындырдың қабырғамды мертіктіріп, Қоя бер, төңірі алғыр *т ы н ы ш ы м д ы а л м а!* (Қозы Көрпеш.). Беймезгіл уақытта аруағыңды мазалап, *т ы н ы ш ы ң д ы а л с а м*, айыпқа бұйырма! Ішіме сыймай бара жатқан соң айтама да!.. («Жас Алаш»).

Тізімге алды. *Аты-жөнін қағазға жазды, тіркеді, санады, ескерді, түгендеді.* Содан кейін жаңағы жігіттерді *т і з і м г е а л ы п* «автоматчик боласыңдар» деп жатырмыз (Ол күндер.). Осыдан шығарып біздің айтпағымыз, шетелдерде халқымыздың бұндай тарихи һәм мәдени жәдігерлері қаншама. Сансыз. Оларды санап, *т і з і м г е а л ы п* жатқан ешкім жоқ («Қаз. әдеб.»).

Тіл алды. *Айтқанды істеді, көнді, тыңдады.* Хан көп халық «ерттеп мінсе де» көнетін болып, Бекжанның *т і л і н а л ы п*, Исатайдан бітім тілейді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Жігіттер, өлім рас, маған нансаң, Ораза ұста, намаз оқы *т і л і м д і а л с а ң*. Ораза ұстамай, намазды оқымасаң, Әрине, күнәсі не, өлмей қалсаң?.. (Шал ақын, Өлеңд.). *Т і л а л с а ң д а р*, шырағым, Өсек сөзді елеме. Үйір болғын, шырағым, Жаксы сөзге өнеге (Қабан жырау, Алтын қазық). Бұл *т і л і м д і а л м а с а*, Сөзіңе құлақ салмаса, Сегіз өлсе жолымда, Менде өлермін соңында (Базар жырау, Шығ.).

Уақытын алды. *Біреудің уақытын босқа әңгімемен, босқа жүріспен кетірді, мазалады.* Одан әрі батырдың *у а қ ы т ы н а л ғ а н д ы* жөн көрмедік. Өйткені, батыр үйі алдағы тойдың қамында еді. Соңғы кезде омарта ұстауды кәсіп қылған Талғат ағамыз тойға арнайы бал-шелек кесіп әкеліпті («Егемен Қазақстан»).

Өз араларындағы берекесіздік, дау-жанжал *уақытын алды* (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Одан кейін стол үстін не тағаммен жасап, қалай жайғастыру жайы мазалап біраз *уақытын алды* (А.Байтанаев, Қансонар).

Ұрсып алды. *Ешкім жоқта, оңашада кейді.* «Әр нәрсені уайымдап, босқа мүжіле бермеңіз» деп *ұрсып талды*. Осының бәрі маған оңай тиді дейсің бе? («Жас Алаш»).

Ұры алды. *Қолды болды, ұрланды.* Айтатын осылай деп шалдарымыз, Кетті деп талай-талай малдарымыз. Сол түні жеті қойды *ұры алды* деп, Отырды ауылдастар қылып аңыз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Ұстап алды. а) *Қолға түсірді, тұтқындады.* Перовский Исатайдың қозғалысын тездікпен басуға шара көздейді. Әуелгі кезде Исатайды алдап *ұстап алып*, әскер сотқа бермекші болады (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). ә) *Шап берді, бас салды.* Бүркіттей емес екені, Кешікпей-ақ білінді. Қойшылар көріп күлісіп, *Ұстап алды* қарғаны (Абай, Тол. жин.). Арыстан күншуақта ұйықтап қалды, Бір тышқан үстін басып ойнақ салды. Бүргедей бүлкілдеген бейшараны Арыстан оянды да *ұстап алды* (Ә.Тұрманжанов, Қарлығаш). Сусыны қанып шай ішіп, Тәуір тамақ жемейді. Құдағи жүр күбірлеп, Бүлкілдетіп көмейді. *Ұстап алар* дегендей, Қасына адам келмейді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Үлгі алды. *Үйренді, тәлім-тәрбие, өнеге алды.* Мақсұтым тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңлін ашпақ. *Үлгі алсын* деймін ойлы жас жігіттер, Думан, сауық ойда жоқ әуел баста-ақ (Абай, Тол. жин.). «Есімдері бұлардың кімге де ұран, Биігінен түспейді екі қыран. *Үлгі алатын* болады осы ерлерден, Отан қорғау жолында жүрген ұлан» (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). *Үлгі алып* осы сөзден онан-дағы, Көңіліңнен жамандықтың шығар бәрін (Базар жырау, Шығ.).

Хабар алды. а) *Хат-хабар келді, жай-жапсарды білді.* Айшылық алыс жерлерден, Минутте *хабар аламыз*. Колхоз, совхоз екі ауыл, Жағалай қонып жарасып, Түрленді сай мен саламыз (Қ.Жапсарбаев, Жайқоңыр). Қартбай абақтыға түспей аман қалған соң бұл күні жәрмеңке басынан кетпегуге бекініп Самұратқа келіп, соның үйінен абақтыдағылар туралы ұзын ырға *хабар алып* отыр еді (М.Әуезов, Шығ.). Жүргейсің хат жазысып, *хабар алып*, Жоғарғы сөз мазмұнын қарап алып. «Жуан етік қазақта жұмыс аз» деп, Жүр-

меңіз тіліңізді қадап алып (С.Торайғыров, Шығ.). ә) *Құлағдар болды, хабарланылды.* Жиын серпіліп, есік жақ астан *хабар алып*, шығыса бастады. Қонақтар да осы орайда желпініп келмек боп, есікке беттеді. Әйгерім тұрып, қымыз ыдыстарын жиғызуга белгі берді (М.Әуезов, Шығ.).

Шағып алды. *Өткір тілмен түйреді, жанына батырып сөз айтты.* Нұртайдың оңай жеңіліп қалған солқылдақ түрін көрген Жетібай ретін тауып оны *шағып алды*: Күреңбайда алты аласы, бес бересім жоқ менің (С.Омаров, Қайырлы.).

Шақырып алды. *Хабар жіберіп, келтірді.* Лайық мерекеге аға едің деп, *Шақырып алды* қарнап кешкітұрым (Базар жырау, Шығ.). *Шақырып алды* қатын малайларды, Мен ғаріп, көрдім, тақсыр, талайларды (Базар жырау, Шығ.).

Шалғайынан ала кетті. *Жармаса кетті.* Сол жерде *шалғайынан ала кеттім*, Жібермей жұлқынғанмен қанша күштеп (Базар жырау, Жыр.).

Шам алды. *Шамданды, көңілге дық санады.* Шал кіріп, үйді тегіс аралады, Бір Әзімнен басқа жан таба алмады. Біротала бейілді беріп алған, Әзім де бұл қылықты *шам алмады* (Абай, Тол. жин.).

Шаужайдан алды. *Жағадан алды, бөгет жасады.* Бүгінгі күн елеусіз қалғанменен, Ертеңгі күн *шаужайдан ала* рақыр! (Жамбыл, Шығ.).

Шауып алды. *Қиратты, қолынан келгенін істеді.* *Шауып ала* р болсаң да, Айқайсыз-ақ келсең еді! (Ф.Мүсірепов, Танд.).

Шаш ал десе, бас алды. *Асыра сілтеді, шамадан, мөлшерден тыс кетті.* Шолақ белсенділер «*шаш ал десе, бас алған*» айқайға, зорлыққа сүйенгісі келген отызыншы жылдардың бас кезіндегі Қазақстанда кездескен қиыншылыққа сол шауыпкел, атқамінер сымақтар айырықша себепкер («Қаз. әдеб.»). Біз Қазақстанда қазақ мектептері жабылып қалғанда, қазақ ұлты өкілдерінің 40 пайызға жуығы өз ана тілін білмей, мәңгүрт болып қалғанда мұның бәрі Мәскеудің, оның *шаш ал десе бас алатын* алакеуде өкілдерінің кінәсі деп келдік («Жас Алаш»). Күн батып, ақшам өтіп, уақыт жетті, Аяусыз қосып берді қу жендетті. *Шаш ал десе, бас алған* екі дінсіз, Патшаның сарайына келіп жетті (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Шен алды. *Дәрежесі өсті, мақтауға ие болды.* Жалпы, мақтау өлең айтып, жыр арнап *шен алу*, шекпен кию тірлігімізде ежелден-

ақ бар. Бірақ ол тұтас алғанда әлеуметтік мәнге ие емес еді («Егемен Қазақстан»).

Шешім алды. Белгілі бір тоқтамға келді. Кенішті игеріп жатқан Қарашығанақ интеграцияланған ұйымның басшылығы (Джон Морроу) осындай *шешім алды* («Егемен Қазақстан»).

Ілтипатқа алмады. Көзге ілмеді, назар аудармады. Көз жазбай балапандай мәпелеп өсірген терек пен диқаншылық еңбектің қадірін білетін Шәдіге құнды болғанмен, қыз оны *ілт ип а т қ а а л м а й д ы* (М.Әуезов, Әр жыл.).

Іліп алар. а) *Өңі бүтін (киім), тәуір (зат).* Балалар киізден, шүберектен жасаған ала-құла кітап дорбаларын мойындарына асып, *і л і п а л а р* тәуір киімдерін киіп, әрқайсысы өз әлімше бой түзеп келіпті (С.Омаров, Қайырлы.). Үй ішінде айтарлық *І л і п а л а р* бұйым жоқ. Сілкіп салар төсеніш, Бүтін жаға киім жоқ (С.Сейфуллин). Үстіміздегі бірден-бір *і л і п а л а р*, іске татыр мүлкімізден біз солай айырылдық (Б.Соқпақбаев, Шығ.). ә) *Жарамды, жібі тұзу, іске татыр.* Халықтан шыққан өнер иесі – майталман ақынға ішкен мен кигенге ғана мәз болған бай мырзалардың ішінде *і л і п а л а р* біреуі жоқ сияқты көрінді («Әдеб. майданы»). Ішіндегі *і л і п а л а р ы*, іске жарары, көңіл бөлері, көз түсері, тіл үйіреті менің әкем Жетібай (Д.Еркінбеков, Әңгім.).

Іліп алып кетеді. *Оп-оңай меңгеріп кетеді, тез игереді.* Балабақшаға барып, дайындау табында бір жыл оқып келетіндер мектеп бақырамасын *іліп алып кетеді* («Қаз. әдеб.»).

Іске алғысыз. *Түкке тұрғысыз.* Мақаланы көзім шалып, елең етіп, оқып шықтым. Онда түрік Назым Хикмет пен Әзиз Несин кеңестік қызыл идеологияның өкілдері ретінде *іске алғысыз* етіліпті («Қаз. әдеб.»).

АЛА¹ с ы н. 1. *Ақ тұстің өзге бір тұстермен араласып келген түрі.* *А л а* құрдың бір шетін күрмеп, ілмек қылып, шандырлап тұрып тартты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кебеженің төр жағындағы тырсиған *а л а* қапқа бұрыла бере, домбыраның үнін естіп, табағын былай қоя салды (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.). *А л а* киімді, дырау қамшылы атарман, шабармандар екен (М.Әуезов, Шығ.). Иығында қоржыны, қолында ақ таяғы, *а л а* шапанды көк күлдәрімен екі-үш орап алыпты (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). **2.** *Мал, хайуанат, құс денесінің немесе денесінің бір бөлігінің ақшыл түсіне басқа да тұстердің араласып келгендегі түрі.* – Кет-ей! Шык! – десіп, *а л а* мойнақ итті шығарып жіберді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Көрген соң Қодар

мұны болды дертті, *А л а* бедеу байталмен келіп жетті (Батырлар жыры). Анау беткейде көтерем *а л а* сиыр тұра алмай, соқтығып өліп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күрең ат *а л а* биені құтқармай, қарнын шермендетіп қуып жетті (Б.Шалабаев, Өмірде.). **3.** *а у ы с. Біртегіс, бірқалыпты емес, әртүрлі.* /Уәйхан/ Жер *а л а*, бұлт тола, осы өңірге жаңбыр тегіс жауды ма деп, барлағалы аттанды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). ...Өңдеу заттары *а л а* төгілсе, егін де *а л а* шығады (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). //Көз алмасының ақ тұсті қабығы. *А л а с ы* айқын үлкен көздері бұрынғыдан да үлкейіп, өткірленіп кеткен (С.Шаймерденов, Болашақ.). Шай құйған келіншек алдына түскен жаулығының ұшын кейін серіпкен болып, *а л а с ы* мол нұрлы жанарымен күйшінің жүзін бір шарпып өтті (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.). Түз көзінің *а л а с ы м е н* қарайды һәм сөз де айта алмады («ДҮГ»).

Ақ ала. *Қара немесе басқа тұстердің ақ тұспен араласып келетін түрі.* *А қ а л а* шоғыр, қызыл ту, Айғайлаған ызы-шу. Көкала шоғыр, көкшіл ту, Көк жаңғырған ұлы шу (Манас). Қарай қалды қол жаққа, Қол келеді бұл жаққа. Дүріл-күріл, ызы-шу Самсаған қол. Сары дала. Қызыл-жасыл, *а қ а л а*. Арғымақ, сырнай. Дабыл ту (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ала айран. *Айғыз-айғыз, лайланған.* Суы табандап қалған көлдің беті адам қарағысыз *а л а а й р а н* болып кетіпті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Ала арқан. *Ақ, қара қылдан араластырып есілген берік жіп.* Құнан жаста арда емдін. Дөнен жаста үйреттім Алты қабат *а л а а р қ а н* Жібектен өріп сүйреттім! (Батырлар жыры).

Ала бас. *Біртегіс емес, ақ-қарасы аралас; ойдым-ойдым.* Алақанын әзірлеген допшыдай, *А л а б а с* шыңдар тұрады әзір, тұрды әзір! «Аспанды текке бастырмай, Ұстап ап сеткеге саламыз қазір!» (Д.Әбілев, Уақыт). Тағы да біраз жүріңкірегенде, *а л а б а с* таулардан көп беріректе сағым шалып жатқан кең қойнауға көп қарайғандар көрінді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қаптаған қара борандай Өткені ме дүние бөк. Ащылы тоғай *а л а б а с* Ақсары алдым боз ағаш (Батырлар жыры).

Ала берен. *к ө н е. Еуропадан әкелінген қымбат матадан тігілген көйлек.* Әкем күйеу болған жер, Шешем бір келін болған жер, Ақ бүркеншік салынып, *А л а б е р е н* киген жер (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ала бұлт. *Айнымалы, арты нөсерге әкелетін бұлт.* Бүгін де күз аспаны күңгірт, айнымалы *а л а б ұ л т* болатын (М.Әуезов, Шығ.).

Аспанды *ала бұлттар* белдеулеген, Ағылып тізбек-тізбек керуенменен. Анталап анасындай Ақ Еділге Аймалап ақ мамасын серуендеген (С.Мәуленов, Алысқа кетіп.). Қара тасты қыратын Қалың ну боп өсер ме?! *Ала бұлттың* мұраты – Айналу бір нөсерге (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан).

Ала бұлтты күн. *Бұлыңғыр, түнерген, жауын-шашынның алдында болатын күн райы. Ала бұлттау күн* болса немесе айнымал күн болса, кереге көздің жартысын ирек сызықпен жауып қоямыз (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы). *Күн ала бұлтты* еді, тамыздың өліарасы болып қалған (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Ала дейыр. ж е р г. *Жуан қамшы.* Қолына ұстаған *ала дейыры* бар (Қаз. тілі. аймақ сөздігі).

Ала дорбасы алдына түсті. *Қайыр сұрады, тілемсектенді.* Шайхат та төңірекке қолды жая-жая *ала дорбасы алдына түсіп* болды (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.). Ит жылы талайдың-ақ *ала дорбасы алдына түсті* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ала жабулы. *Аралас, сан түрлі, ала-құла, әр тектес.* Аттар *ала жабулы*: жарауы, тоғы, жадауы, күйлісі, жүйрігі, шобыры аралас (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Ала жаздай [ала жаз бойы, ала жазға, алты ай жаздай]. *Бүкіл жаз бойы, жаз аяқталғаныша, ұлан жаздай. Ала жаздай* қалада тегін жатқан жоқ шығарсың!» деп ойлаушы едім, аяғы міні осы болды (М.Әуезов, Шығ.). *Ала жаздай* қымыз ішкенге мәз болып, партиядан қолы тиген жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауылдан шыққандарына екі күн, барар жері сонау көрінген ақ таудың ар жақ етегі – онда ауылдың *ала жаздай* дайындаған пішені бар; соны тиіп қайтуға барады; олар үшеу: Нұржан және Аманжан мен Бақытжан (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Көк байталда бар еді аяң жорға, Оны мінген исполком – бесір молда. *Алты ай жаздай* сандалып, бермеген соң, Алып еді жасырын әрең зорға (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ала жаулы. а) *Ала-құла, әртүрлі, бір тегіс емес.* Түн қараңғы, аспан *ала жаулы* бұлт («Қаз. әдеб.»). «Алло, алло! Сөйлеп тұрған Пекин» десе, Кетеді ән ырғалып эфирде есе. Оралып, орағытып, арындатып Ақ таңдақ, *ала жаулы* бұлтқа ілесе (Ж.Сыздықов, Белестер). Мен жүлделі жүйрікпін, *ала жаулы* жер шығып Сүйегім қызбай ашылман (Қашаған // Ақберен). ә) *Дұрдараз, араз.* Болғанмен іштерінде *ала жаулы*, Көпшілік осы сөзге қылды қаулы. «Жекенің емес, көптің

ырысын бақ!» Деп берді Жылқыбайға құрық бауды (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Ала жібін аттамады. *Пендеге жаманшылық ойламады, адал, ниеті оң болды, қиянат қылмады.* Алпыстан асқан ғұмырында ешкімнің *ала жібін аттап*, «Әй, сен сондай-сын», – деп көрген жоқ (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Аужалын түйіп заманның, Ортаға салып бар малын, *Ала жібін* адамның *Аттам* а еді ардағым (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Арап – адамзаттың *ала жібін аттап* көрмеген адал, қабақ шыттырмайтын тілалғыш, қандай қиындықтан болса да алып шығатын тапқыр (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

Ала жіп кесу. к ө н е. а) *Халықтық құқықтанудың іс жүргізу дәстүрінде шешімін тапқан істі білдіретін рәсімі.* Әдетте, жіптің бір шетін талапкер, екінші шетін жауапкер ұстап, керіп тұрады. Төрелік айтып, дауды шешкен би немесе ауылдың құрметті ақсақалы бүкіл халық алдында дауласушылардың арасында керулі тұрған *ала жіпті* екіге бөліп, *кесіп* тастайды (ҚҰЭ). *Ала жіпті кесу* рәсімі талапкер мен жауапкердің арасындағы дау-дамайдың аяқталғанын білдіреді (ҚҰЭ). ә) *Кету, ренжіп айрылысу.* *Ала жіпті*, немене, *кесесің* бе, Өкпе қалсын өткеннің есесінде. Көне, қалқам, үйге жүр, қонағым бол, Үйім мынау Жароков көшесінде (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ала көз. *Ағы басым үлкен көз.* Самұрат дудыраған бұйра шашты, үлкен *ала көзі* жалт-жұлт етіп, тістері ақсиып халыққа күле қарады (Т.Ахтанов, Махаббат.). Қыли көз, шұнақ құлақтарды қатарға қоспағанда *ала көздер* мен тана көздер, жарғақ құлақтар мен тарбақ құлақтар рабайсыз көп қой (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Әй, ділмәрсімей кет әрі, – деп Жалықпас қария үлкен *ала көздерін* аударып бір қарады да, Асаубайды итеріп тастады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Ала көзімен атты. *Жек көре қарады, ұнатпады.* Саржан маған *ала көзімен атып* жіберердей бір қарады да, ештеңе деместен төбеге қарай жүгіре жөнелді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше.). Ал бұны мен ханды, Құран ұстап ант беріп жатқан билерді *ала көздерімен атып* атқа қонғандардың саны тіпті аз (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қит етсе, әкем *ала көзімен атып*, ығыртып отырғаны (Ғ.Сапаев, Гүлдана.).

Ала көзімен қарады. *Жақтырмады, жаратпады, ұнатпады.* Қадиша жақындап барып, – көне, корейінші ғашығыңның бергенін, – деп қолындағы флаконды жұлып алып, маған *ала көзімен қарады* (Б.Момышұлы, Шығ.). Қасындағы тымаққа «Несіне қамқор

бола қойдың?» дегендей, *ала көзімен қарады* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шашы иығына төгілген әдеміше қыз Қанатқа *ала көзімен жалт қарады* (Т.Әбдіков, Күз.).

Ала көлең. с өй л. *Ала көлеңке, елең-алаң кез.* Мұндар соның кесірі емес пе, жұртты *ала көлеңнен* атқа мінгізген (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Ала көрмеді. *Алаламады, алыс-жақын демей бірдей қарады.* Адасқан болса жөндеген, Төресін бұра бермеген, Адамды *ала көрмеген* (Базар жырау, Шығ.). Мұнды, шерлі, жоқ-жітік Аңсап алдын кернепті. Бәрінің көңлін тындырып, Біреуін *ала көрмен* ті (Абай, Тол. жин.).

Ала күрең. а) *Күрең мен өзге тұстың араласпай келген түрі.* Боз бетеге, шұбар тарлау, *ала күрең* көдесі ұйыса біткен мына дала әлсін-әлсін ақ селеулі алқаптарға ұласып, күміс шашағын жылтырата толқи жөнеледі (А.Сейдімбеков, Серпер). ә) *Солғын тұс, күңгірт, әлсіз жарық.* Сықсима майшамның *ала күрең* жарығы астында ызы-қызы дабырласып, біресе ілгері, біресе кері тартқан көпшіліктің түпкі байламы біреу-ақ болды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Сімірлеп, бірте-бірте көтеріліп, Айнала боп барады *ала күрең* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ала қағаздың соңына түсті. *Көп оқыды, білім құды.* Осы *ала қағаздың соңына* әкесінің кегі кеткендей *түскен* Нұркеннің өзін әлгіндей қылғанда, он алтыға жеткенше өңкиіп партада отырып, алтыншы класты тауыса алмай қойған қауақ бас Жақанды қай ауруына дәрі қылсын... (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.).

Ала қалжың, ақтай күлкі. *Әзіл-шыны аралас қалжың, ағынан жарылған күлкі.* Балықшылар әлгі бір *ала қалжың, ақтай күлкі* дең тыйылып, тоя жеген астан кейін теңкиіп-теңкиіп жатыр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ала қанат сауысқан. з о о л. с өй л. *Аласауысқан.* Бұтадан бұтаға секіріп жүрген *ала қанат сауысқанның* шықпылы, пыр-пыр ұшқан бозторғайдың құлақ үйренген көңілді шырылы естіледі (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Ала қаптың аузын ашты. *Ортаға салды, барын аямады, бәрін төкті, сырын ашты.* *Ала қаптың аузын аш,* Ішіне жиып, сақтамай, Белгілі байтақ көп кеңес, Тосаңсып әлде қалған ба, Не қылып жатыр қаптамай (Н.Наушабаев, Өлеңд.).

Ала қарады. *Бөліп-жарды, бірін артық, бірін кем көрді.* Ананың балаларға *ала қарауы* Төлеген мен Саяттың арасына от жақты («Халық мұғ.»).

Ала қарлы. *Қары әр жерден бір еріген, алақұла.* Жайлауда *ала қарлы*, Аман текше, Қарлатып, жаңбырлатып нөсер төксе. Тықсыртып көрі аршаны, от маздатқан Шал үйін сағынушы ек біз ерекше (І.Жансүгіров, Поэм.).

Ала қарын тары. ж е р г. *Тарының ала ма сақты түрі.* Мынау жайқалған *ала қарын тары* шығар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ала қозыдай бөлінді. *Жік-жік болды, ыдырады, басы бірікпеді.* Біздің қазақтың *ала қозыдай бөлін* уі біз үшін көңілді нәрсе емес («Айқап»).

Ала қой. *Әртүрлі, біркелкі емес, ірілі-ұсақты қой.* *Ала қойды* бөле қырыққан жүнге жарымайды (Мақал-мәтел). *Ала қойда* кінә жоқ жүннен басқа, Қойдан қашып шығыпты патша тасқа. Көрсө қаза тұрады аза бойы, Болмады бұған айла ойлама сқа (Абай, Тол. жин.).

Ала қоңыз терісі иге көнбес. *Болмайтын шаруа әу бастан-ақ көрініп тұрады.* Жаманның кесепаты алыс болмас, *Ала қоңыз терісі иге көнбес*, Жөкені майлауменен қайыс болмас. Жақсының саудасында шағыс болмас, Сиырға кілем жабу жараспайды, Шағала бояуменен тауыс болмас (Ақмолла ақын // XIX ғ. қаз. поэт.).

Ала қоржын. *Алашадан тігілген қоржын.* Етігін ұлтартып, киім-кешегін жаматып, *ала қоржынды* аударып-төңкеріп абыржып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі *ала қоржынды* теңдеп ап, тау-тау шағылға итіне тырмысқан көк есектің соңында әкесі екеуі келе жатты (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ала қыс. с өй л. *Ала қыстай.* Аязбен алты ай, *ала қыс* қажымай күрескен қызыл жанарлы күн қыс қалдығымен де алыптай алыспақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ала қыстай. *Қыс бойы.* Қанипа оның көзіне *ала қыстай* сағындырып келген жыл құсындай, ежелден бірге жасасып келе жатқан сенімді көрі серігіндей көрінді (С.Омаров, Дала қызы). Мұндай қатыгез, қатты болар ма мінезі, *ала қыстай* Танаға бір жібермей-ақ қойды-ау. «баламның басын дуалап қойған... жадылап оқытқан...» деген сөздерді де айтты-ау (С.Мұратбеков, Отау үй). *Ала қыстай* адам тұрмай, әбден шаң жұтқан қабырғалар бүгін аяқ асты асығыс айдақ-сайдақ ағартылғаны бірден көрініп тұр («Қаз. әдеб.»).

Ала майы жоқ. *Семіз емес, арық, жасық (мал еті).* Интернатқа бір өгіз сойған екен, *ала майы жоқ*, құ жасық боп шықты (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

Ала мойын ноқ. *Алғыр қаршыға.* Қаз қырған ала мойын ноқ сықылды, Зырқырап келе жатыр доп сықылды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ала сақал. *Ақ, қарасы аралас сақалды кісі.* Оны бітіріп, ала сақал өзге бір сарынға түсті: жыбырлатып кемпірдің атын, әкесін атап міңгірлетіпкіреп: «салт, саумат, сабыр уажибаталарының кипараты үшін үшбу малны қабыл қылып алдыңыз ба?» – деп, қолындағы ала жіпті бала молдаға ұсынды (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Бітегенеден соң, ала сақал тәсбиғын сырттылдатып, оң қолына ала жабағының ала жібін ұстап, ерні ғана қозғалып, көмейі бүлкілеп, «Тәлел» оқи бастады (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Аласы аз қара көз. *Әдемі, қарасы мөлдіреген сілу көз.* Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды. Жіңішке қара қасы сызып қойған, Бір жаңа ұқсатамын туған айды (Абай, Тол. жин.).

Ала тағанақ. *Ала-құла қатқыл (жер).* Тайланның үйі де бұлардың аңға мінетін ұшқыр керсылаң аттарының әнеугіден бері тақымдарын аямай керіп тастаған ала таған ақ жылмағай үстірттің кенет күрт сынып кемерленіп бітетін күнбатыс шегіндегі сондай бір жымысқы аңғардың түбіндегі жылымшы бұлақтың басында екен (Ә.Кекілбаев, Үркер). Дүйімқара елең еткен жоқ, отыра берді. Қамшысының сабымен ала таған ақ жерді бір нұқып қалды да, уысын толтырып, кесегі аралас топырақ алып аулына апарды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ала [сары ала] таң. *Таң жаңа атып келе жатқан ертеңгілік кез.* Бір күні ала таңнан шіркеу күңгірлеп қоя берді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Маңдайын суық тескен түйе мен әйел құмнан сары ала таңнан шығып, тауға ел орнына отыра бере зорға жетеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Әлгі сары ала таңнан шаруажай бола қалыпты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Ала тегенек. *Қары толық еріп үлгірмей жатқан ала-құла, алашабыр.* Қар кетіп ала тегенек болған кез еді. Бірақ жер жібіген жоқ. Қара суық үскіріп тұр (З.Ақышев, Ақбел асуы).

Ала теңбіл. *Ойдым-ойдым түскен дағы бар, әртүрлі түс араласым келген шұбар ала.* Сонау ту-ту алыстан сағым көтерген ала теңбіл таулар бұлаңытты (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.).

Ала топалаң. а) *Ұйтқи соққан желден соң көтерілген алай-түлей тозаң.* Ала топалаң шаң-тозаң сап басылды. Ағаштар жасыл же-

лек жайды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Патша әскері қылыштарын бұлғалап бері шапты. Исатай тобы қарсы барып айқаса кетті. Сарт-сұрт ұрыс. Шықыр-шықыр темір дыбысы. Айқасқан қылыш-найза. Құлаған адам, жығылған аттар, ала топалаң ақшандақ (Б.Аманшин, Жар мұңы). ә) *Ойран-топыр, бей-берекет, отыр-топыр.* Мұндай ала топалаң шабуылды күтпеген жау көздері байпақтай болып, естері шыға кері шегінді (Ф.Сланов, Асау арна).

Ала ту. *Соғыс туы, жалауы.* Шаң астына қараса, Айшықты ала ту көрді (Алпамыс). Желпілдеген ала ту Жиырылып ойға түскен күн. Жез қарғылы құба арлан Жез қарғыдан айырылып, Қорашыл төбет болған күн (Махамбет, Өлеңд.). Қолына ала ту алып, Қылышын қанға суарып, Тау суындай тасыған (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ала тұяқ. с ө й л. *Алаяқ.* – Шырағым-ау, ол қас тіккенді қандаған, ел біткенді жалмаған ала тұяқ қой (Қаз. ертег.).

Ала шолақ болды. *Қар ери бастады, жер ала тартты.* Қар ала шолақ болған жазғытұрғы уақыт екен (Ш.Смаханұлы, Әңгім.).

Ала шұбар. а) *Шұбары басым ала араласқан түс түрі.* Ала шұбар таяққа үңіліп келіні тұр (Ф.Сланов, Жанартау). Тек алыстағы таулар ғана ала шұбар болып көрінеді (С.Сарғасқаев, Ұстаз). Көлді, ащылы-сарсозанды жерді жылпылдақ, майкөт деген шымшықтардан да кішкентай торғайлар болады екен. Олар ала шұбар емес, құбақан сұр, қоныр, көкшіл қоңыр. Жүндері әрі ұсақ, әрі май жаққандай жұмсақ жылпылдаған тайғақ келеді екен (С.Қасиманов, Алтай.). ә) *Әркелкі, әртүрлі.* Базардың сан алуан заты сияқты шаһар халқы да ала шұбар: шағи шапанды ұйғыр да, алақарға өндес тақия киген өзбек те, айыр қалпақ қырғыз да бар (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

Ала шұбар бұлт. *Ала-құла, аспанды тұтас көмкермейтін бұлттың түрі.* Берірек тұрған азғана ала шұбар бұлттар кең жиһанның жүзіне перде болған жоқ (М.Әуезов, Таңд.). Аспанда кешегідей жөңкілген ала шұбар бұлттар жоқ, азынап есілген қарды іліп алып, көшіріп жатқан жел бар («Қаз. әдеб.»). Тұңғыық көкке ақ жалатып өткендей ала шұбар бұлт қана қалқиды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Аузы ала. *Ауызбірлігі жоқ, ынтымақсыз, берекесіз.* Дұшпаның қайтсын күш алмай, Білау сұрап, атыңды Тартып алып мінеді, Аузың ала болған соң (XVIII–XIX ғғ. қаз. акын.).

Бөтен ала. с ө й л. *Алабөтен.* Бір қалыпты баяу ысқырған өзен сарынынан басқа *б ө т е н а л а* қыбыс жоқтай еді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

Бұлт ала, жер шола. а) *Бәрі бірдей емес, бір жердегі жағдай екінші бір жердегіге ұқсамайды.* «*Б ұ л т а л а , ж е р ш о л а*» қырдағы ел жұтаса, ойдағы ел аман (М.Тиесов, Алтын шынар). ә) *б е й н . Ақылды, саналы адамы жоқ, берекесі кеткен ел іші.* Шыныменен тамам ел Кете ме екен ит бола? Ішкен мас, жеген тоқ, Уайым айтар біреу жоқ, Тым болмаса болмады *Б ұ л т а л а , ж е р ш о л а* (Абай, Тол. жин.).

Бір биеден ала да туады, құла да туады. *Адамның бәрі бірдей емес, мінезі де, түрі де, ісі де әртүрлі болады.* Көп ретте «*б і р б и е д е н а л а да т у а д ы , қ ұ л а да т у а д ы*» деген халық мәтелін алға тартуға тура келеді (М.Серғалиев, Өнеге.).

Жер ала, бұлт шола. *Бір алқапты тұтас қамтып жаумаған жаңбыр.* *Ж е р а л а , б ұ л т ш о л а*, осы өңірге жаңбыр тегіс жауды ма деп, барлағалы аттан-ды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

Жасыл ала. *Ақ, қара немесе басқа тұстармен жасыл араласқан тұс түрі.* Қабырғаның батыс жағы шым-шидің түріндей, *ж а с ы л а л а*, көк ала таңдай ирек сыр, кей жері көшкен, кей жері тұтас (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызғалдақты, сарғалдақты *ж а с ы л а л а* кең даланы басып өтіп, бір жасыл ала бұйраттарға, шоқы, төбешіктерге кезікті (С.Сейфуллин, Шығ.). Қызыл жаңбыр ішіндегі ақ ақша адамға, расында да бір түрлі көрінеді екен. Жер беті қызыл тартып кеткендей. Ақша бұршақ аяқтала бере аспаннан тарсылдап *ж а с ы л а л а* тарбақалар түсе бастады (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

Көк ала. *Ақ, қара немесе басқа тұстармен көк араласқан тұстің түрі.* *К ө к а л а* кесенің ар жағынан шанап сарының жұтқыншағы ғана қылқ-қылқ етеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *К ө к а л а* ат жаратып, Көн дабылды байлатып, Байлар ұғлы шоралар Көл жағалар жаз күні (Бес ғасыр.). Ауыл үсті *к ө к а л а* шаң; көгі – кешкі астың астынан шыққан түтін де, аласы – өрістен қайтқан мал шұбырыны, қосылып алып кешкі ауаның қаймағындай кілкілдеп тұр (Д.Досжанов, Зауал).

Көк ала қойдай. *Соққы жеп, денесіне таяқ өткен, дақ тұскен.* Жігітті шешіндіріп қараса, көгермеген жері жоқ, тұла бойының бәрі – *к ө к а л а қ о й д а й* (С.Шаринов, Шығ.). Арасына түсіп арапашы болған Қасеннің өзін *к ө к а л а қ о й д а й* қылып, басын жарды (С.Торайғыров, Шығ.).

Көк аланың үйірі. *Жылқының таңдаулы үйірі.* Керімбала – Сүгірдей «*к ө к а л а с ы*» бар мыңды айдаған байдың қызы (М.Әуезов, Шығ.). *К ө к а л а н ы ң ү й і р і н д е й*, Көк таулар иін тірескен. Аспанды жайлап үйіндей, Көк ала бұлтпен бір өскен (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Көк ала су. *Көбігі бетіне шығып, буырқанып тасыған өзен-көл, теңіз.* Күркірейді *к ө к а л а с у* дауылдай, Шаптығады, шаншылады арындай; Дүлей топан дөңбекшиді, тулайды, Туннель қалай жатыр екен жарылмай? (Ә.Кәмішов, Сағым.).

Көк ала түтін. *Маздап, қозданып жанған оттың немесе күйіктің, темекінің ащы селдір, көгілдір түтіні.* Октябрдің жігіттері тұратын бөлмеге кездейсоқ келіп едім. Ыңғайсыз картинаға кезіктім. Үйдің іші – *к ө к а л а т ү т і н* («Лен. жас»). *К ө к а л а т ү т і н і* көз ашытып бықсып жатқан отты бірнешеуі жата қалып үрледі (Ә.Нұрпейісов, Сен).

Қара ала. а) *Ақ немесе басқа тұстармен қара араласқан тұстің түрі.* Ол семізден жаралған аяңшыл *қ а р а а л а* атқа мініп, қатқан қара сойылын ерінің алдына көлденең салыпты (М.Әуезов, Шығ.). Бір *қ а р а а л а* шидемді киіп ап, белін тұсаумен буып ап ақ тер көк тер жүк артысады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Өмірі бітпеген *қ а р а а л а* сырмақ та, ақ киіз де төр алдында пайда болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *з е р г . Құміс, мыс, қорғасын, күкірт қосып, балқытып, қорыту арқылы алынған қоспа (бояу).* Кей жерде *қ а р а а л а* қоспаны көдімгі шыны мен ағаш көмірін ұнтақтап, оған құрғақ мүсәтірді араластырып отқа балқыту арқылы алған (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. өнері.). Кентті жерге жақын маңайдың зергерлері кейде дайын *қ а р а а л а н ы* (қара ала бояуды) базардан сатып алып пайдаланады екен (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі.).

Қара ала жүргізу. *к ө с . Зергерлік бұйымның бетіне өрнек салу әдісі.* Арнайы дайындалған қоспаны күміс бетіндегі ойылған, өрнектелген жерге құйып жапсыру арқылы немесе қоспаны ұнтақ күйінде жағу, себу нәтижесінде қара ала болып өрнек түсіру тәсілін *қ а р а а л а ж ү р г і з у* деп атайды (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі.). Халық тілінде бұл әдіс *қ а р а а л а ж ү р г і з у*, қара жүргізу, қара алтындау, қара су жүргізу, қара бағдар, қара ала кавказдау деп түрліше аталады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі.).

Қара ала қарбыз. *с ө й л . Қарбыздың ала түрі.* Қураған шөлге бой бермей құдіреттене құлпырып, жапырақ жайып, гүл атып, қызара

пісіп тұрған жантақ іші – теңкиіп-теңкиіп жатқан *қара ала қарбыз* (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Қызыл ала. а) *Ақ, қара немесе басқа түстермен қызыл араласқан түстің түрі.* Қазақтың алакүлік дегені – кішкентай *қызыл ала* қоңыз (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). Әрқайсысы қырық-елу түйеге жүк артып, жүктерінің үстіне ылғи *қызыл ала* текемет, кілем жапқан бай ауылдың көші екені айдан анық көрініп тұр (С.Шарипов, Шығ.). Бала кезінен керегесінің әр көзіне дейін жақсы білетін сүйегі ескірген бес қанат қоңыр ұй. *Қызыл ала* жасауы жоқ (Ә.Кекілбаев, Шығ.). ә) *Жалын түстес (от).* Күйген деревнялар, жалын құшағында құлаған ағаштар, осындай *қызыл ала* фонында жығылған, сүрінгендер, бірін-бірі сүйегендердің силуэттері (Ә.Тәжібаев, Көне.).

Қызыл ала қан болды. *Қырылды, өлімші болды.* – Дат, ақсақал! Айдалада *қызыл ала қан болатын* түріміз бар. Ақылға келейік. Қызып кетсек мына бала бізді ажырата алмас, – деп атынан түсті, бітім ыңғайын білдірді (Д.Досжанов, Зауал.).

Қызыл ала қанға бөкті [боялды]. *Өлімші болды, қансырады, жараланды.* *Қызыл ала қанға бөккен* жас арланды көргенде, жас бөрілер де тағылығын жасамай тұра алмады (С.Жүнісов, Ақан сері). Өлтінің сөзіне шыдай алмай, сол жерде жаттым да төбелестім, жараланбаған жерім де қалмады, *қып-қызыл ала қанға боялды* қ, ақырында мен де, ол да сілеміз құрып, екеуіміз де төбелесті қойып, бір-бірімізден насыбай атысып, жөн-жөнімізге кете бердік («Егемен Қазақстан»).

Қызыл ала қан қылды. *Өлімші етті, қанға бояды, шауып алды, қырып жойды.* Қалмақты *қызыл ала қан қылып*, шаш етектен олжаға батып қайтыпты (М.Дулатов, Шығ.). Аманжанның қолына дәл қазір мылтық берсең екеуін де *қызыл ала қан қылып*, атып тастары шәксіз еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Мойнына ала қап салды. *Тентіреді, қайыр тіледі, қайыршылады.* Біздің *моынмызға ала қап салғың* келіп еді, мақсатыңа жеттің, Божыбай (Ш.Смаханұлы, Әңгім.).

Сары ала. а) *Ақ, қара немесе басқа түстермен сары араласқан түстің түрі.* Жылқышы торғай қара ала, Сауға торғай *сары ала*. Суықбас торғай кіртіген, Суық болса үрпиген (С.Қасиманов, Өс-өс.). Бәрі де *сап-сары ала* шенді киімдерінің үстінен қабат-қабат ішік жамылған (С.Шарипов, Бекболат). Жаз шық-

қалы тұяқ тимеген жайлау өлкесі жасыл шалғыны жапырылып, сегіз ай *сары ала* гүлмен безенген еді (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). ә) *Сары шұнақ аяз, қыстың күшіне енген сары аяз кезі.* Сықырлаған *сары ала*, шақырайған ақ қар, көк мұз мезгілдер сағындырып, сарсылтып жетеді (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). б) *Қатық не айран немесе езілген құрт қосылған (сорпа).* Екі енеге тел жабағы сойылып, *сары ала* сорпа жасалды (М.Тиесов, Әңгім.). Бәрінен бұрын *сары ала* тұздық, қайқайған бір табақ етті бір өзің қалай тауысасың? (Ә.Көшімов, Лашын.). в) *Сүрленген майлы соғым еті.* Қыс баласы соғымның *сары аласынан* кекірік атып шығатын жігіт-желең осы бір шақта лашын, қаршыға, сұңқарларын қол басына қондырып, жеңсік ас – құс етін аңсап, атқа қонатын (Қ.Сегізбаев, Беласқан).

Сары ала күз. *Өсімдіктердің жапырағы сарғайып, түрлі түске боялған, күздің күшіне енген орта кезі.* Сабылып *сары ала күз* келді. Ала жаздай жасыл желекке көміліп тұрған үлкен шаһардың сыр-сымбаты өзгеріп сала берді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Сары ала қылыш. *Алтын жалатқан сабы бар, шаншу, тұйреу, шабуға арналған өткір жүзді соғыс қаруы.* Көтеріле түскен таңертеңгілік күн сәулесімен шағылысып *сары ала қылыш*, көк темір мылтық ұштары оқтын-оқтын жарқ ете қалды (І.Есенберлин, Қаһар). Арғымақ міндім жаратып, Жал-құйрығын таратып, *Сары ала қылыш* тағындым, Сабына алтын жалатып (Б.Аманшин, Жайық.).

Торы ала. *Ақ, қара немесе басқа түстермен қызыл қоңыр араласқан түстің түрі.* Үлкен арғымақ мүйіз ожаумен сары қымызды *торы ала* тостағандарға құйып, жұртқа төмен қарай жағалатып беріп отыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Қызыл ала, *торы ала* сисамен тысталған көрпе-жастықтар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Шілде қуратқан сарғыш пәлек арасында алыстан көзге ұрып дөңкиген-дөңкиген *торы ала*, көк ала, қара ала қауын-қарбыз (Н.Сералиев, Қаңтар).

Шұбар ала. *Аласы басым шұбар араласқан түс түрі.* Сұр шұға бешпентінің оң жақ омырауындағы ордендер мен медальдардың екі қатар *шұбар ала* белгілері Сәйпи бастан кешірген сұрапыл соғыстың куәсі іспетті (С.Омаров, Жүйрік.). Кереге, уық ескі, үзік қара, Жамаған ақ киізбен *шұбар ала* (Д.Еркімбаев, Шаншу).

АЛА² с ы н. *Бірлігі жоқ, берекесіз, қиюы қашқан, араз, алауыз.* Ала сауысқанның жүні

ала болған сияқты, өзі де *а л а*, бірлігі жоқ (Аяз би). Отбасы *а л а* болса, Кереге басы сайын пәле болар (Қаз. мақал.). Қазақ *а л а*, арамза, шабан болған соң үкімет закон арқылы ұзақ жолмен, көп шығынмен қылатын жұмысын еппен қылып отыр (Ә.Бөкейханов, Шығ.). // *а у ы с. Жаман ниет, арам пиғыл.* Айтқаныңа көнбесе, айдауыңа жүрмесе, көңілінде бар *а л а с ы* (Үш ғасыр.). Болады мал аласы сырт жағында, Жүреді күшіген құс жұрт жағында. Қулар мен алаяқтың сыры мәлім, *А л а с ы* көрінбейді, ұрт жағында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). «Адам *а л а с ы* ішінде, мал аласы сыртында», деп айтады көне көз бұрынғылар. Адамды алдап жүрген дүние шіркін Бір күні қара жерге алындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). // *Араздық, алауыздық.* Ағайынның *а л а с ы* н да, таласын да қостамайтын, осы отырғанның бәріне береке тілеген аралық доспын! – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Ала білек оқ. *к ө н е. Үлкен оқ.* Ақ табан ару торы ат жайлаған, Алдаспан ауыр қылыш байлаған. Сыпайшылық бұ-ды деп, *А л а б і л е к о қ* салған Қой дегенде бір шапқан Құястан жап-жас Жұматай бар, Балаңқылар батпаған, Байсалы туған Мәмбет бар (Ер Шобан Естекұлы).

Ала жылан, аш бақа. *Ел арасына іріткі, бүлік салушы, пәлекұмар.* Естілер де ісіне қуанбай жүр, «Ел азды» деп надандар мұнаймай жүр, *А л а ж ы л а н, а ш б а қ а*, күпілдектер Кісі екен деп, үлкеннен ұялмай жүр (Абай, Тол. жин.).

Ала тай. *Ел арасын бүлдіруші, ылаң, іріткі салушы, араздық тудыруды, жауластырды.* «Неменеге «сабыр», ойбай!» – деп көтеріліп кетті әйел. Екі елді бүлдірген «*а л а т а й*» емес пе? (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Ала тайдай бөлінді. *Ел арасына іріткі түсті, жік-жік болды, араздасты.* Бір уақытта елдің іші *а л а т а й д а й б ө л і н і п*, адам басы дал болды да қалды (Ғ.Мүсірепов, Таңд.).

Ала тайдай бүлдірді. *Ел арасына лаң салды, араздық тудырды, жауластырды.* Елді *а л а т а й д а й б ү л д і р і п*, сені мұнша не қара басты, көк төбет! – Сәрсенбай қос жұдырығын тастай түйіп алып Күренбайға төне бергенде араға түсе кетіп, арашалай алдым, – дейді Сәлкен (С.Омаров, Қайырлы.). «Тентектігі әлі де қалмаған-ау, – деп ойлады. – Ауылды *а л а т а й д а й б ү л д і р і п* жүретін Орынбайдан соқталдай азамат шығады деп кім ойлаған» (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Ала тайдай бүлінді. *Астан-кестені шықты, берекесі кетті.* Ғұмыр бойы отымен кіріп,

күлімен шықты; ал, ел *а л а т а й д а й б ү л і н і п*, ақтар қашып, қызылдар қуып дүрлігіп жатқанда мыңғырған малы бар Омар да, сіңірі шыққан кедей Қамбардың үй-іші де тырп етпей жұртында қалып, тек Дарханның жалғыз атты әкесі арғы бетке жалғыз-ақ түнде ауып кетуі кісі күлерліктей иланымсыз жағдай еді (О.Бөкеев, Өз отың.).

Ала тілеу. *Тілегі басқа, ниеті теріс. А л а т і л е у*, ашкөз болмай, біріңе-бірің жанбауыр қорған бол (Ж.Ахмади, Шырғалаң).

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді. *Адамның ағайын-туысы, отбасы, ел іші араз болса, ырыс-құтты қашады, бақ-дәулеті болса, бақытқа кенеледі.* [«Алтау»: 1) *ұй іші*, 2) *ағайын-туыс*, 3) *жора-жолдас*, 4) *жегжат-жеңрағат*, 5) *ауыл-аймақ*, 6) *ел-жұрт*; «төртеу»: 1) *атақ-абырой*, 2) *бақ-дәулет*, 3) *дабыр-дұбыр (бала-шаға)*, 4) *денсаулық*].

АЛА³ *з а т. к ө н е. Жылқы ішіндегі көрнекті, жүйрік ат, азбан.* Жылқы ішінде *а л а* жүр, Ұстай алмай бала жүр (Халық әні). Жылқы ішінде *а л а-д ы*, Қылшық жүнді қара-ды. Әуеге қарап есінеп Ием бе деп кісінеп (Батырлар жыры). Мінген атың *а л а-д ы-ай*, *А л а ғ а* тоқым салады-ай. Сөздерінен сөз шығып, Алшыораз бен ағасы Бақандасып қалады-ай (Қамбар батыр). «Ордасын ажарлату үшін» «арғымақтың *а л а-с ы* н бермей, қарасын беріп» заманындағы айтқыштардың көбін Жәңгір хан қасына жинаған (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

АЛА⁴: ала байрақ. *с ы н. к ө н е. Ерекше белгісі бар.* Бәйгенің керешісі қойған сайлап, Ат мінді Көбеген би *а л а б а й р а қ* (Н.Мыңжани, Әңгім.). Пәранды жатқанында қонып жайлап, бір жігіт шауып келді, алақайлап. Шүйінші, Кей-қысырау келеді, – деп, Гудзардан киді шекпен *а л а б а й р а қ* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Өттен, дүние сұм жалған, Батырдан да өтіп барасың, *А л а б а й р а қ* ту алған (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

АЛАБАЖАҚ *с ы н. 1. Әлеміш, ала-құла түсті.* Төрде *а л а б а ж а қ* шымылдық, ар жағы есік екен (З.Шүкіров, Қиын түйін). Роза үстіне *а л а б а ж а қ*, әлеміш, шолақ жең көйлек киген (Т.Ахтанов, Боран). Ай-шешек басын көтере бере, қол созып, әлдеқайдан *а л а-б а ж а қ* түкті дабыдан тігілген халат алып, иығына жамылды (М.Мағауин, Аласапыран). 2. *Біртегіс емес, әртүрлі.* Қорыспай асына бес жүз үй тігілді. Сиырдың бүйрегіндей қырық ру *а л а б а ж а қ* үйлер көлге үңірейе қарап, бірдемені үздіге күткендей, киіз есіктер

шалқасынан түріліп, маңдайшаға ілінген екен (С.Талжанов, Ұлдай.). Бір ғана Жеңіс даңғылымен жүріп өтіңізші, елорданы жедел абаттандыру тұсында асығыс істелген жұмыстың *ал а б а ж а қ* қолтаңбасы «мен мұндалайды». Сылағы түсіп, бояуы оңған үйлер көп кездеседі («Егемен Қазақстан»).

АЛАБАЖАҚТАН = е т. *Аланестену, алақұла, әлеміш болу*. Мұрат допша домалап, еңбектеп, парталар астында *ал а б а ж а қ-т а н ы п*, боршаланып жатқан қағаздар жыртығын, нан қабыршығын, пластилин үзінділерін жинап жүріп, бес тиындық ақша тауып алды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

АЛАБАЖАҚТАНУ *Алабажақтан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Алыстан *ал а б а ж а қ-т а н у*.

АЛАБАЖЫР с ы н. 1. *Тегіс емес, ала-құла болып бірден көзге түсетін*. Таң атқалы біресе артында қап, біресе қапталынан жалт-жұлт көзге түсіп келе жатқан *ал а б а ж ы р* төбешік енді алдына шықты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). 2. *Аралас, әртүрлі, түрлі-түрлі*. Мынау ызыққы, қым-қуыт, айқай-шу да, *ал а б а ж ы р* топ та бұрынғыдай басын даң қылмады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАБАЛТА з а т. к ө н е. *Шабұға арналған өткір жүзді, ұзынша сапты ұрыс қаруы*. Батырлар жырларында соғыс қаруының бір түрі – айбалта (орысша секира) атауы кездеседі. Ал XV–XVI ғасырлардан келген деп жүрген нұсқаларда бұл қару *ал а б а л т а* болып келеді (Р.Сыздықова, Сөз. сөйле.). Атқан оғын оздырған, Дұспанның тобын тоздырған Бір ойында алпыс *ала балта* сындырған Айсаның ару ұлы Қолай бар (Шалкиіз // Алдаспан). Тоғай, тоғай, тоғай су Тоғай қондым, өкінбен, Толғамалы *ал а б а л т а* қолға алып, Топ бастадым өкінбен, Тобыршығы биік жай салып Дұспан аттым, өкінбен (Доспамбет // Алдаспан).

АЛАБАРҚЫН с ы н. *Қара қоңыр*. Солардың кейде үстіңгі жағынан, кейде арасынан көкшіл-қоңыр тастар, қарлы шошақ шоқылар немесе сирек, *ал а б а р қ ы н* арқалары көрінеді (М.Әуезов, Шығ.). Сонда Сәттің күнге тотыққан қара күрең жүзі *ал а б а р қ ы н* тартар еді (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). *А л а б а р қ ы н* тартқан бөлменің іші беймезгіл айтылар әңгіме, әдібін ашып сырласар шыншыл сұхбатқа әдейі арнап жасалғандай: жым-жырт, ұядай жылы, көз құртын жыбырлатар сұлулықтан ада, жұпыны да жарасымды (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АЛАБАРЫС¹ з а т. ж е р г. *Бұйырғын ғана шығатын тақыр жер*. *А л а б а р ы с қ а* мал тоқтаушы ма еді? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАБАРЫС² з а т. ж е р г. *Жолбарыс*. Сүйліде *ал а б а р ы с т ы* өлтірген аңшы тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАБАС: *ақпандағы алабас бураша*. *Жынын төгіп қатты шабынған бура тәрізді*. Бұл күнде ондағы ызбарын төгіп отыратын Мәжекең де, бет-аузын *а қ п а н д а ғ ы а л а б а с б у р а ш а* сорағытып, ақ сабауға қош айтысып, қызырайып, төсегінде жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАБАУЫР з а т. ж е р г. *Түйенің іші өтіп, қаталап ауруы*. Түйең *ал а б а у ы р* болса, су ішір (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАБОТА з а т. ө с т. <лат. atriplex> *Алаботта тұқымдасына жататын біржылдық немесе көпжылдық шөптесін не шала бұта өсімдіктер туысы*. *А л а б о т а* – бірүйлі, даражынысты гүлді өсімдіктер, кейбіреуі күсүйлі. Ерте кезде халық *ал а б о т а д а н* сақар қайнатқан (ҚСЭ). Жайық өзенінің жағалауында ақбас, бозқанбақ, дөңдіқара, *ал а б о т а*, қырықбуын және басқа шөптер тараған (Қаз. ауыл. шаруаш.). Жер-көк сұрғылттанып, ақтаспа, *ал а б о т а*, теріскен өскен аласа төбелерге жапалақ қар жамбасы ауыратындай жайлап қонып жатыр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Жасын ұзақ аялдап, жан-жағын шолып өтті. Өртеңді *ал а б о т а* мен ермен басыпты (Т.Жұртбаев, Бесқарагер).

АЛАБОТАЛЫ с ы н. *Алаботасы мол, алабота көп өскен*. Ал Асақай төңірегі қалың күйреуікті, жантақ, *ал а б о т а л ы*, шытырлы болып келеді (Қызыл құм).

АЛАБОТАДАЙ с ы н. *Алабота сияқты, алабота тәрізді*. Бұйырғынның да бояуы оңады, *ал а б о т а д а й* сарғыш тартып, аласара түседі (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

АЛА-БӨЛЕ ү с т. 1. *Ерекше, елден ерек, айрықша*. Мына ауылдағы у-шу ішінен *ал а б ө л е* бір жас әйелдің ышқынып шыққан ащы даусын естіді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Өзгелерден *ал а-б ө л е* кынжылған Нұрымның көзі Кәрімғалидың қасына таянған бес адамның бірі Ехлас доктор екенін алыстан-ақ таныды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жұрттан *ал а-б ө л е* үздік болуды өте сүйетін жігіт (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Бөлек, жүйесіз, байланыссыз*. Кейіпкердің қоғамдық әрекетінен *ал а-б ө л е*, жалаң, сырдаң жырланған махаббат машақатынан мән шықпайды (М.Әлімбаев, Қалам.).

АЛАБӨРТ = е т. *Көңілі жайлану, масаттану, марқаю, масайрау*. Ертенінде, аппақ бо-

лып таң атып, жер жүзі жарқырап көрінген кезде олар *алабөртін* олжалы болып келе жатты. Келді ғой *алабөртін* мұның, – деді, Отыңға, үке, мені тығың, – деді. Пөледен басымды аман құтқарсаңыз, Құрысын төрт жүз теңге шығын, – деді (Бабалар сөзі).

АЛАБӨТЕН ү с т. 1. *Айрықша, ерекше, өзгеше.* «Ішкері жақ» деп аталар бұл өңірдің *алабөтен* ерекшелігі де сол – Алтайдың басқа жерлеріндей емес, әзірше құйқасы бұзылмаған тың; аяқ аз тиген, ағашы мен аңы да әзірге аман (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Әншейінде әрі кетіп өңсіденіп тұратын ішilde аспаны да көк ніл қайта оралғандай, әсіресе мұнара төбесіндегі аспан *алабөтен* мөлдіреп көрінеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Өздерінің ағасы, бауыры, ыстық досы, жандай жақын қадірлісі болған Әбіштің, бұлардан сондайлық *алабөтен* өзгешеліктеріне кейде кешіріммен, кейде қызығу, мақтанумен, шексіз қошемет, құрметпен де қарайды (М.Әуезов, Шығ.). Инабат пен ғылымның әр тарапынан хабардарлық жағынан алғашқы күннен көзге түсуге *алабөтен* тырысып жүрген бірінші курстың екі студенті қызыл кеңірдек (М.Қабанбаев, Кермек.). 2. ж а ғ ы м с ы з. *Біртүрлі, әдеттегідей емес, басқаша, ерсі.* Әшейінде қатынымның ерні әдемі, «тек сүюге ғана жаралған» деп іштей масаттанып жүретін Жұбанға қазір Жәніпаның аузына дейін *алабөтен* шүртіп, бүрісіп қалғандай көрінді (Е.Домбаев, Менің туыс.). «Киімде тұрған не бар» деп, қалай болса солай жүру де, әдемілік, сәнділік қуалап, *алабөтен* киіну де жақсы болмайды (С.Байжанов, Сыр.).

Елден алабөтен. *Жұрттан ерекше, айрықша.* – *Елден алабөтен* сенің басыңа не күн туды? – деді Бану күлімсірей күңк етіп (М.Иманжанов, Көк белес). – Шырағым-ау, бұл сұмдықты қайдан шығарып жүрсіңдер... *Елден алабөтен* маған ауыз салғандарын қалай (С.Омаров, Қайырлы.).

АЛАБҰҒА з а т. з о о л. <лат. perciformes> *Сүйекті балықтар отрядына жататын, дүние жүзі суларына тараған, өзендерде, теңіздерде тіршілік ететін, арқа қанаты үшкір тікен тәрізді балық. А л а б ұ ғ а* уылдырықтарын сәуірдің аяғында, я заузаның басында ағысы жоқ, тайыз жерлерге шашады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). *А л а б ұ ғ а* бұрын Балқаш-Іле су алқабында кәсіби аулаудан 2–3 орын алатын (жылына 2300 тоннаға дейін ауланатын) (Қазақст. қызыл кітабы). Шортан, шорағай, *а л а б ұ ғ а*, табан, сазан, қара балық, күмістей жалтылдаған ақ шабақ (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Інім қармағының сабын жоғары

көтеріп кеп қалып еді, *а л а б ұ ғ а* біздей тікенегі бар, қып-қызыл қанатын едірейтіп, қара жолақ күйі, судан салпаң етіп шыға келді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Алабұға тәрізділер. <лат. perciformes> *Алабұға тұқымдас, алабұға секілді сүйекті балықтардың бір отряды. А л а б ұ ғ а т ә р і з д і л е р д і ң* бауыр қанаты кеуде қанаттарының екі арасына не оның алдына орналасқан, арқа қанаты көбіне екеу болады (ҚҰЭ). Торсылдағы ішегімен жалғасаған. *А л а б ұ ғ а т ә р і з д і л е р* тұщы суда, теңіздерде кең таралған (ҚҰЭ).

Балқаш алабұғасы. *Балқаш көлінде тіршілік ететін алабұға түрі.* Балқаш көлінде балық түрлері онша көп емес. Ондағы негізгі өсетін балықтар: қара балықтың екі түрі (Балқаш және Іле қара балығы), *Б ал қ а ш а л а б ұ ғ а с ы*, ергежейі алабұға және теңбіл губач, – небары бесеу ғана болатын (М.Тайыров, Балқаш.). Қазақстанда кәсіптік маңызы бар көксерке, берен, көдімгі алабұға, *б ал қ а ш а л а б ұ ғ а с ы* сияқты түрлері тараған (ҚҰЭ).

АЛАБҰҒАДАЙ с ы н. *Алабұға сияқты, алабұға тәрізді.* Алақаным ауға шырмалған *а л а б ұ ғ а д а й* боп, бұрымда бір сәт бөгеліп қалды да, одан сытылып шығып ішкөйлектің жоғарғы ашық жағындағы қыздың жұп-жұмсақ жалаңаш етіне тиді (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

АЛАБҰҒАША ү с т. *Алабұға сияқтанып, алабұғаға ұқсап.* Қойшы отырды. Нан мен май бердім. Қармақ қапқан *а л а б ұ ғ а ш а* қағып алып көмейледі (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АЛАБҰҒЫ з а т. з о о л. к ө н е. *Теңбіл бұғы.* Қолтығы *а л а б ұ ғ ы н ы ң* Пәйкесіндегі Бөгенбай Жалаң қия жерлерден Жазбай түсіп түлкі алған Білегі жуан бүркіттің Тегеурініндей Бөгенбай (Үмбетей жырау, Толғау.).

АЛАБҰЛДЫР с ы н. *Көмескі, күңгірт бұлыңғыр.* Екінші қабаттың *а л а б ұ л д ы р* фозінде сөйлемейтін, сөйлесе суреті қашып кететін сақау телевизорға телміріп отырғанбыз (Қ.Ысқақов, Шығ.).

АЛАБҰРТ е т. 1. *Ішкі толқудан немесе аурудан, ыстығы көтерілуден адам өңінің қызаруы, бал-бұл жануы.* Қыздың томсарған, бірақ құйын соғып өткендей *а л а б ұ р т қ а н* жүзі дуылдап, әлденеден шошынғандай жүрегі кеудесін тепкілей жөнелді (О.Бөкеев, Өз отың.). Саян екі иығынан дем алып жатыр екен. Беті *а л а б ұ р т ы н*, көзінің алдына көк сызықтар пайда бола қалған (С.Шаймерденов, Мезгіл). Қыздың әлгінде ғана *а л а б ұ р т ы н* тұрған өңі сүлік сорғандай сұрғылт тартыпты (Ә.Кекілбаев, Автомобиль). Дуаланам да қалам. Әсіресе не бір күрделі қимыл жасағанда

да бидай өңінің сәл-пәл *алабұртып*, үлкен қой көздерінің үнемі күлімдеп тұратынын айтсаңшы (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). **2.** *Адамның іштей толқуы, жан сезімінің алып-ұшуы, орнықтауы.* Күйші бұл жолы өз өзінен ширғып *алабұртып* келеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). *Алабұрта* толқыған жүрегі «төбеге тез, тез жет!» деп тұрса да, ол жұрттың жинала түсуін күтті (І.Есенберлин, Шығ.). *Алабұртып* ұшады бала бүркіт, Ол да сендей жүрекпен далаға ынтық (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қаматайдың солыңқы тартқан бетінен сүйіп едім, өзінен ондай жауап болмаған соң, *алабұртқан*, лапылдаған жүрегім аз-кем суып қалды (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек). **3.** *ауыс. Табиғат құбылысының немесе заттың түрленуі, құбылуы, құлдыруы.* Алма сорты: антоновка, китайка, *Алабұртқан* алмалары тізілген (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Оң жағында алты қанат оюлы ақ отау қараған көзді қарықтырады. Кестелі дәдеге *алабұртып* құбылып тұр (С.Талжанов, Сейфолла.).

Көңілі алабұртты. а) *Дел-сал болды, ішкі дүниесі босап кетті.* Жігіттерді шығарып салып тұрғанда *көңілім алабұртып*, көзіме жас алдым (О.Бөкеев, Біздің жақта.). ә) *Алаңдады, жайсызданды.* Баласы көзінен бір минут таса болса, *көңілі алабұртып* отыратын асыл ана! (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

АЛАБҰРТУ *Алабұрт етістігінің қимыл атауы; іштей толқу.* Аңшылық *алабұртуы* басылған соң, артығырақ кеткеніміз де еске түсе бастады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

АЛАБҰТА з а т. ө с. <лат. chenopodium> *Алабұта тұқымдасына жататын өзен, көл жағасында, сор, сортаң жерлерде өсетін, гүлі қосжынысты, шашақты гүлшоғырына топталған біржылдық өсімдік.* Ол көбіне өзен, көл жағаларында, сор, сортаң жерлерде өседі. Қазақстанда 20 түрі бар. Алабұтаның кәдімгі *алабұта* және істігі *алабұта* деп аталатын екі түрі бар. Маусым-тамызда гүлдейді, қыркүйекте жеміс береді. Тұқымында көптеген пайдалы заттар бар. Халық медицинасында дәрілік өсімдік ретінде қан тамырларын, демікпе ауруларын емдеуге пайдаланылады. Тұқымын кебекпен араластырып, малға береді (ҚҰЭ). *Алабұта*, ажырық, Қарабұлақ қарамық, Түйеқарын, шырмауық, Мал азығын жырлайық (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алабұта тұқымдасы. б о т. <лат. chenopodiaceae> *Тұзға төзімді шөптесін бұта, ағаш түрінде кездесетін, жапырақтары кезектесіп немесе қарама-қарсы орналасқан, сабағы бунақты, түссіз ұсақ гүлдері бар өсімдіктер.*

Алабұта тұқымы дасы Қазақстанның шөл және шөлейт аймақтарында жиі өседі (ҚҰЭ). *Алабұталар тұқымы дасына* жататын өсімдіктердің көпшілігі, мысалы, изен, ебелек, сораң, сексеуіл – мал азығы (Қаз. тілі. термин. Биология).

АЛАБҰЙРЕК¹ з а т. ж е р г. *Түйе малында болатын ауру.* Сонда *алабұйрек* болып, біраз түйелер шаруаға жарамай қалды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАБҰЙРЕК² с ы н. с ө й л. *Ерекше, өзгеше, бөлек.* Жер ыңғайына қарай құм ішінің өсімдігі де *алабұйрек* (К.Ахметбеков, Ақ дала).

АЛАБҰЙ з а т. з о о л. <лат. aganeus diadematus> *Өрмекші отрядына жататын буынақты жәндік.* *Алабұйі* зиянды бунақ денелілерді жеп, ауыл шаруашылығына көп пайда келтіреді. Қазақстанда орманды, бұталы, тоғайлы жерлерде, бақтарда кездеседі (ҚҰЭ). *Алабұйінің* қарнында айқын ақ дағы болады, жақтарында улы безбен жалғасқан өткір тырнақтарымен жауынан қорғанады, қорегін ұстайды (ҚСЭ).

АЛАБҰЛІК з а т. Бүлдіруші, сойқан салушы, ойрандаушы. Арасына өрт болдың, *Алабұлік* дерт болдың, қырғыз, қазақ халқының (Жамбыл, Шығ.). Онсыз да *алабұлік* ұсақ хандықтардың арасына от түсті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАБҰРГЕ з а т. з о о л. Дәнді дақылдардың зиянды паразиті. Астықтың *алабұргесі*, астық пен тарының сасық қоңызы, сібір бізтұмсық қандаласы, сұлы шіркейі кеселін тигізбей қоймайды (Ж.Лұқпанов, Химияны қолдану).

АЛАГЕУІМ ү с т. 1. *Таң жарығы әлсіз, күңгірт шақ, елең-алаң мезгіл.* Қазы *алагеуім* де тұрды да, сабырсыз қимылымен ат ерттеп, Лашынға жеңіл сорпа ғана жалатып, айналасы сүт пісірімдей уақытта жүріп кетті (М.Мағанин, Ақша қар). Тайлы-туяғымызбен Көкталға таңғы *алагеуім* де келдік (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Таң ата *алагеуім* де Бозторғай – дала бұлбұлы Ләззатын сыйла көңілге, Тынбайды нәзік шырылы (М.Әлімбаев, Өшпес от). Шалғай-шалыстағы қыстауы Қыркескеннен қара кермен *алагеуім* де аттанып, совхоз орталығына жеткенше түс болады (А.Бекбо-сынов, Ауылым.). 2. *Ақшам туған атақ-сапақ кешкі уақыт.* Қою шөптей қою қара көлеңке Салады еске *алагеуім*, Ақшамды (О.Сүлейменов, Атамекен). Токан *алагеуім* де, біреуді біреу көрер шақта, сам біліне қайта көтерілген (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Кешкі *алагеуім* кезде ғана көрші-қолаңның дүрлігісүй

басылғандай болды (Ақ бұлақ). // *Жарық әлсіз тұскен, күңгірт*. Болғанда *алагеуім* үйдің іші, Қуарып, бір қызарды қыздың түсі. Атырды таңды бүгін кірпік қақпай, Тебірентіп тоқсан түрлі күйдің күші (І.Жансүгіров, Шығ.). – Білемін, – деді Наташа бұрылмастан *алагеуім* далаға қарап тұрып, – араласқың да келмейді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Темір пешке жатарда ғана толтырып отын салып қойған секілді, маздап, шоқ атып жанады. Үй іші *алагеуім* (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АЛАГЕУІМДЕ = е т. *Алақоңқелеу, көмескілеу, бозғылттандыру*. Терезе пердесін бозғылттай сібірлеген жарық үй ішін *алагеуімден*, таңның хабаршы сәулесін қылымси таратады (О.Бөкеев, Ұйқым.).

АЛАГЕУІМДЕН = е т. *Жарықтың күңгірттеніп, көмескіленіп тұсуі*. Амап таппай жапақтаған көзі қыдыра келе бұлтты күннің бозамық жарығы *алагеуімденіп* тұрған терезеге кезікті (М.Қабанбаев, Шығ.). Аздан соң үй іші *алагеуімденіп*, айналадағы заттар бедерлене бастады (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Әне, айнала *алагеуімденіп*, көкжиектен таң сұлуы – Шолпан едәуір жоғары тұр («Лен. жас»).

АЛАГӨБЕ¹ ү с т. 1. *Таң атып келе жатқан кез, құлқын сәрі*. Бәрі шеру тартып аттанып жүріп келіп, Катанов, Волковтардың бұйырған сағатында, танертеңгі *алагөбеде* тұсұсынан «Амантайды» қамап алыпты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Аяғы үсіген шойнақ қызыл өтешпен бірге *алагөбеде* оянатын Дина ғана (С.Жүнісов, Жапанда.). Таң *алагөбеде* бір түлкі тамақ іздеп жүріп, ағаштың бұтағында қонақтап отырған қоразды көреді (Қаз. ертег.). Мен енді *алагөбеде* тұратын болдым. Жүгіріп мектепке барамын (С.Шаймерденов, Қарғаш). 2. *Кеш батып келе жатқан алаң-елең кез, іңір*. Кез еді *алагөбе*, қызыл іңір, Назалы боран патша, күрсінді бір. Қапсыра жер мен көкті құшаққа алып, Жөнелді ол дүниеге салып дүбір (Қ.Аманжолов, Шығ.). Сәуледей *алагөбе* ақшамдағы, Көшеді Түркістанның ақ шаңдағы, Көрінеді Ясауи мұнарасы, Көк бұлттың атауындай аспандағы (С.Мәуленов, Сен екеу.).

АЛАГӨБЕ² с ы н. *Аламыш, ала-құла*. Ертесі ел ұйқыға кірген кезде, Ит жатып түлкі түзде үрген кезде. Ай батып *алагөбе* бұлттар қалқып – Жүрген жан байқалмайтын бірден көзге (Іле айдыны).

АЛАГӨБЕДЕН ү с т. *Таң атпай, ертемен*. *Алагөбеден* тұрған Нұрқан да көз шырымын алуға ұйғарғандай, профессордың қасына қисайып жатты (Н.Баяндин, Ертис.).

АЛАГӨБЕ¹ с ы н. ж е р г. *Ішін-жемділігі ғана бар, орта шаруалы*. Жылы қорадан шыққысы келмей сылтау іздеп, бойкүйезденіп отырған *алагөбең* шаруаға бір жағынан төлдеген мал да етек басар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мал баққан *алагөбең* шаруаның онан сайын зәресі ұшты. Аузын ашса, айтатыны – қолдағы аз ғана малының қамы (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

АЛАГӨБЕ² ү с т. с ө й л. *Алағөбе (құлқын сәрі)*. Мінезі майда. Шәкіртіне жайлы. Өзін аямайды. *Алагөбеңнен* тұрғызады, түн жарымында жатқызады (Б.Әдетов, Парасат). Кешкі *алагөбең* уақыт еді, жар жағасынан фашистердің таңбасын көзім шалды (А.Леке-ров, Түз гүлі).

АЛАГӨБЕ³ с ы н. *Болар-болмас, күңгірт, әлсіз (жарық, сәуле)*. Ұясына кірген күннің күңгірт сәулесінен дала *алакөбең*. Күндізгі реңінен айрылған, көңілсіз («Мәдениет және тұрмыс»). Терезелерін қараңғылаған бөлмеде *алакөбең* ғана жарық бар («Қазақст. мұғ.»).

АЛАГҮЛІК¹ з а т. в е т. *Түйе малының ауруы*. Жүрмек болып көңілі бітті дейді, Малға айналып өмірім өтті дейді, Желі толған түйенді жан шешеке, *Алагүлік* әкетсін дейді (Қозы Көрпеш.). Қазақстанның барлық жерлерінде де түйенің «*алагүлік*» ауруы кездеседі (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). *Алагүлік* – мал ауруы атауы, түйеде көп ұшырасады, суда болатын қоңызды жегеннен деседі. Оған аруана нәсілді түйелер аз шалдығады (Ж.Жақыпов, Шығ.). *Алагүлікке* шалдыққан түйелер жайлау сары жұрт болған шақта күрт бұзылады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

АЛАГҮЛІК² з а т. ж е р г. *Жер құртының бір түрі*. Ішіне *алагүлік* кеткен түйе су ауру болады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Қазір барлық колхоздарда *алагүлік* қоңыздары пайда бола бастады («Соц. майдан»). *Алагүлік* – түйеде болатын зілді дерт. *Алагүлік* – қоңыз аты, дерт сол қоңыздан болады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Алагүлік келгір. *Түйе малына қаратыла айтылатын қарғыс*. Қоңсының бурасы, *алагүлік келгір*, ана тайлақтарға маза бермей қойды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАГҮЛІК³ с ы н. ж е р г. *Ренішті, өкпелі*. Қол беріп амандасу – *алагүлік* көңілді тазарту, жел кірген ойды басу, жүрек бүлкілін жеткізу (Д.Досжанов, Зауал). *Алагүлік* көңілге тоқмейілдік, ризалық сезім жайлап, жайбарақаттық ене бастайды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АЛАГҮЛІК⁴ з а т. з о о л. <лат. *lutta vesicatoria*> *Қаттықанаттылар отрядының зауза*

қоңыздар тұқымдасына жататын зиянкес қоңыз. Қазақстанда Шығыс Қазақстан облысында кездеседі. *Алағұл* іктің қанында кантаридин уы болғандықтан, дөрілік май (пластырь) алынады. Шетен, ұшқат және жеміс ағаштарының жапырақтарын, қарабидайдың масағын кеміріп, зақымдайды (ҚҰЭ). Қызыл басты *алағұл* ік қоңыздар егістікке топ-тобымен түседі, жапырақтарын тұтасымен жеп қояды, қызылшаны да жеп қояды (Овощ өсіруші.). Сырда сиырдың сайгелден әлдеқайда мықты жауы болады, оның аты «*алағұл* ік». Ол – ұшатын ала қанатты қоңыз (Ә.Бірмағамбетов, Қазақстан географ.).

АЛАГҮЛІК⁵ с ы н. *Абыр-сабыр, оңды-солды*. Алабота бойын жазып, сән құрып, Көбелектер гүл қуалап қаңғырып, *Алағұл* ік апас-қапас шапқылап, Қой жатқанда семіз құмның несібесін тартқылап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЛАҒАЙ з а т. *Жұлқи соққан алай-түлей жел, дауыл*. Жел тұрып, күннің *алағай* шығып боз даладағы жолдың шаңы көтерілді (Н.Әбуталиев, Сахара.). Уа, жалт еткен, жалт еткен! Жай түссе де жасқанбас, Қарағай менің – қарт өкем. Қарағайға қарыс біткен сан бұтақ, *Алағай* д а сыр бермейтін мәрт екен (Е.Раушанов, Ғайша бибі). // *Астан-кестен, алай-түлей*. Дархан трактордың тұмсығындағы шамды жаққанмен, *алағай* да бұлағай дауылдан өлеусіреп ештеңе көрінбеді (Ә.Нәбиев, Тың.).

АЛАҒАЙ-БЫЛАҒАЙ: **алағай-былағай заман**. с ө й л. *Сапырылысқан, астан-кестен кез, аласатыран уақыт*. Кешегі *алағай-былағай* з а м а н д а бастарын қайттап кеткен талай-талай ескі достарымен де кездесті (Ә.Нүрпейісов, Шығ.).

АЛАҒАЙЛЫ с ы н. *Желді, желкем; алай да бұлай дауылды*. *Алағай* лы шақ, Бұлағайлы шақ, Күрсінем, Іштей күлем-дағы, тау біздің кәрі құдағиға ұқсап, Түнеріп алған Бү неғылғаны? (Е.Раушанов, Ғайша бибі).

АЛАҒАН: **алаған қол**. *Алғыш, алуға икем, ала білген (адам)*. Қазақтың: «Береген перде бұзар», «*Алаған қолым* береген» деген мақалы бар (Абай, Тол. жин.). «Береген қолым *алаған*» демей ме? Қалың малы төленген соң, қыз менікі емес пе? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АЛАҒАНШЫҚ з а т. *Бір басылып, қайтадан ұйтқыт соғатын боран, бұрқасын*. Ызындаған, ысқырған оқ емес, ішін тартып ышқырған *алаған* ш ы қ боран екен (Қ.Ысқақов, Тұйық). Аңғарынан көк аспан, Арылмай тұр

бұлт әлі. *Алаған* ш ы қ қ боран қар лақтырып бұрқады (С.Мәуленов, Өлеңд.). Тегі түндегі нөсердің арты *алаған* ш ы қ бұрқасынға айналса керек (С.Шаймерденов, Мінез).

Алағаншық сырғыма [борасын]. *Жер бауырлай соғып, қарды ұшырып, сырғытып әкететін ұйтқыма боран*. *Алаған* ш ы қ с ы р ғ ы м а түні бойы тынымсыз соққан боран орнын сылап-сипап, батысқа қарай ирелендеп шұбатылып кетіп жатыр («Қаз. әдеб.»). Жазық далада жүріп жатқан *алаған* ш ы қ с ы р ғ ы м а б о р а с ы н да бұл арада жоқ (С.Жүнісов, Жаппанда.).

АЛАҒАНШЫҚТА= е т. *Екпіні қатты желдің қарды ұйтқытуы, боратуы*. Доғы желдің айдауына түсіп, түтіндей болып *алаған* ш ы қ т а а н ұсақ қар ұйтқи келіп, қуыс жердің бетін басып жатыр (М.Әуезов, Қараш.). Күн кешкіріп қалыпты.Түнде елсіз-жолсызда адасып жүрмейік. *Алаған* ш ы қ т а п жатыр ғой. Боран болып кетпесін, кім біледі... (Ғ.Мүстафин, Дауыл.). Ұзақ күнге аспан әлемін тұнжыр күздің жылауық бұлтты қоршап, жаңбыр бүркіп тұрды да, кеш түсе *алаған* ш ы қ т а п қар жауып кетті (С.Шаймерденов, Мінез). Күннің арт жағы ашылып, *алаған* ш ы қ т а п келеді (З.Ақышев, Жесірлер).

АЛАҒАНШЫҚТАН= е т. *Ұйтқыта соққан боранның бір бөсеңдеп, бір күшеюі*. *Алаған* ш ы қ т а н а басталып, абалап үрген қарлы боранда қан түкіртерлік қатыгездік бар (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Боранға қарсы жүруге дәрмен жоқ, әбден қалжыраған соң бет қарай алмай, ыққа бұрыла берді. Бір сәтте боран *алаған* ш ы қ т а н ы еді, таң білінген кез екен, аяқ ширай түсіпті (З.Ақышев, Ақбел.). Аязды күн *алаған* ш ы қ т а н ы п, шаңыркап тұрып алған (Ж.Исмағұлов, Адам.). Аязды күндерде далаңқы жерлерде «үрлесін» борансымақ боп, қар бетіндегі қырау *алаған* ш ы қ т а н а сырғи жүгіріп жатуға тиісті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АЛАҒАНШЫҚТАНУ *Алағаншықтан етістігінің қимыл атауы*. Ашабайдың ауылы бойынша шөпті, шананы тастап, аттарына жайдақ отырып, жолаушылар ағаштың сыртына шығып еді, алдарынан үлкен бір жол кездесті, боран соғып, селдіреп *алаған* ш ы қ т а н у ғ а айналған (Х.Мүстафин, Қыз шоғы).

АЛАҒАТ с ы н. ж е р г. *Біртегіс емес, алақұла*. Егістің шығымы *алағат* деген, біраз таңаптың тұзы шығып, азып кетіпті (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Міне, біз Тасқайнаттың шыңында тұрмыз. Шың басында ағарған *алағат* қар енді аяқ астында (Қ.Қамбаров, Алтай.). Бастың

желке тұсы қиқы-жиқы болды. Оны тегістеуге қанша күш салғаннан *а л а г а т* үстіне алағат қосыла берді (Т.Дәуренбеков, Бір түйме.).

АЛАҒАТТАН = е т. ж е р г. *Ала-құлалану, ала-құла болу*. Әнет бабаның қоңыр қыштан соғылған қос бөлмелі құжырасы тым жүдеу көрінді. Сырт сылағы түсіп *а л а г а т т а н ы п* қалыпты (Д.Досжанов, Жібек.).

АЛАҒҮС с ы н. с ө й л. *Әумесер, делқұлы*. Жақажан өзі әуелден-ақ *а л а г ү с* еді, қой болмас! – десіп жұрт тарап кетіпті (С.Талжанов, Адам тур.).

АЛАҒЫЗ = е т. *Елегізу, елеңдеу, еліру; көңілдің алып-ұшуы, байыз таппауы*. Жуан жаулардың бір күні болмаса – бір күні уысына еріксіз түсетінін ойлағанда, Бақтығұл ішқұста болып *а л а г ы з ы п* кететін (М.Әуезов, Қараш.). Жүрек құрғырың бір жамандықты сезгендей, *а л а г ы з ы п*, құстай ұшып келемін (О.Бөкеев, Қайдасың.). *А л а г ы з г а н*, басылған көңіл қайта тұтанды. Шегіне жетіп долыққан, оттай ыстық қайрат пайда болды (Ә.Әзиев, Жез таулар).

АЛАДҮБІР з а т. *Алыпқашпа сөз, дақпырт, дабыра*. Дәурен мен Лю Имиңнің Ыбырайды ашық қорғағандығы ауданға жеткен соң *а л а д ү б і р* сөз болды (Ж.Біләлұлы).

Аластек зат. *Түрлі түсті жолақты мата*. ≈ *А л а е т е к* көйлек.

АЛАЖАҚ з а т. ж е р г. *Алашақ*. Ала қарада *а л а ж а г ы ң* болсын (Мәтел). Оспанда менің *а л а ж а г ы м* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАЖАҢҚА с ы н. ж е р г. *Ала-құла, бір-келкі емес; мазасыз*. Айтайын деді, амал не? Тілге келмей барады. *А л а ж а ң қ а* өмірге, ақырғы рет қарады (Қ.Мұқатай). «Қайдар» повесінде он жылдық былықпалық кезіндегі адамдардың *а л а ж а ң қ а* ой пікірін суреттейді (О.Асылұлы).

АЛАЖӘУКІМ с ы н. ж е р г. *Андыз-андыз, бытырай отырған*. Ұларлы ұлы Таудың сағасында Балқытты балзам өзен жағасында, шап-шағын ауыл отыр *а л а ж ә у к і м*, Тосын көз толмайтындай баға сынға (Сөреде).

АЛАЖЕРТЕСЕР з а т. з о о л. ж е р г. <лат. *diplomesodan pulchellun*> *Түсі ала тышқанның бір түрі. Ала ж е р т е с е р* – жәндік қоректілер отрядының бір тұқымдасы. Дене тұрқы – 7,5 см, салмағы 9,2 г. Пішіні кәдуілгі тышқанға ұқсайды, бірақ басы үлкен, тұмсығы үшкірлеу: жүні барқыттай қоңырқай, сұр, арқасында және сауырында ақ дақтары болады. Жайық пен Еділ өзендері арасындағы құмдарда кездеседі. Өте өсімтал, омыртқасыз жәндік-

термен қоректенеді, зиянкестерді жояды (БҚЭ).

АЛАЙ¹ з а т. м а л ш а р. *Ұяң жүнді қой тұқымының бір түрі*. Бұл топқа жүні біркелкі ұяң болатын сараджин тұқымды, *а л а й*, қарғалы тұқымды қойлар жатады (А.Еламанов, Қой шаруаш.).

АЛАЙ² ш ы л. с ө й л. *Алайда шылауының қысқартылып айтылған түрі*. Ердің құны мың қой-ды, *А л а й* деп айта келсек те, Білімді жанның құны жоқ (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АЛАЙ = е т. **1.** *Көз шарасының кеңеюі, көздің аларуы*. Осы сәтте айналасындағы жұмысшылар жамырай кеудесін қайта көтерген Дархан сабаудай жіңішке тарамыс жіліншіктегі білеуленіп барып сола бастаған тамырды басып көрді де, *а л а й г а н* көзді алақанымен жаба салды (О.Бөкеев, Өз отың.). Ол әлгінде ғана Айғанымның *а л а й г а н* көзін көріп, тітіреніп, өз ісіне өкінгендей төргі үйге асығып еді (Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). Бірақ адасқақ көздері *а л а й ы п*, Рысқұловты дәл таба алмай, аспандай берді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). **2.** а у ы с. *Жақтырмай, қнатпай едірейе қарау. А л а й м а, сұлтан, а л а й м а!* Астыма мінген арғымақ Аянбай түсіп марайма! (Махамбет, Шығ.). Өзара егесіп бара жатқан екі аттың екеуі де бұған қан толып қызарып келе жатқан көздерімен *а л а я* қарап, тозанға малтығып қала берді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жұмысшылар шырт ұйқыда, тек қана Құмырай ояу, теріс қарап дорбасын ақтарып, тамақ жеп отыр екен, маған *а л а я* қарады да, ұрлығының үстіне түсіп қалғанымды жақтырмағандай, оны-мұнысын жасыра қойды (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АЛАЙ-БҰЛАЙ ү с т. *Олай-бұлай, біресе олай, біресе бұлай*. Қақтыққан *а л а й-б ұ л а й* атты, жаяу, Жүгірген, желген аттан жүрген баяу. Гүсірлеп сымбырласқан ың-жың жүріс, Мүкден тек тыныштанады таңға таяу (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Жаңағы шинельді таппал төбенің мығыр биігіне шығып алды да, қолын *а л а й-б ұ л а й* сермен, сөйлей берді (С.Шаймерденов, Мезгіл.). Тоқаш буманы алды. Ақтарса газетке ораған бір бөлке нан. – Нан! Тоқаш *а л а й-б ұ л а й* аунақшытып таңдана қарады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин.).

Алай-бұлай болса, с ө й л. *Алда-жалда, жазатайым өліп кетсе, о дүниелік болып кеткен жағдайда*. Қыршын жастар жасына жетпей өмір қызығын көре алмай кетуі де мүмкін ғой. Біз болсақ елуге келіп қалдық. Жас шағымыз да жаман өткен жоқ. *А л а й-б ұ л а й* б о л ы п кетсек, өкініші де жоқ сияқты (Қ.Қайсенов,

Жау тылы.). Дәл осылай тұра бермес, күн келер, біздің де бір дүр сілкініп гүлденер. *А л а й-б ұ л а й б о л а* қалсақ кенеттен, Амал канша, бұл да бізбен бірге өлер!.. (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Алай-пұлай болса. ж е р г. *Алай-бұлай болса.* Жасы жеткен, дімкас адам, бір күні *а л а й-п ұ л а й б о л ы п* кетсе, осы үйдің есік-терезесі берік қалпында, ешкім білместен жата беруі де ықтимал еді-ау (Ж.Жұмаханов, Үш бәйтерек).

АЛАЙДА ш ы л. *Дегенмен, бірақ та, сөйтсе де, сонда да, әйткенмен.* *А л а й д а* онымен тұзы жараспай, екі-үш айдан соң айырылысты (М.Мағауин, Ақша қар). *А л а й д а* мәдениет, өнер – халықтікі. Оны ешқашан да бір ғана адамға телуге болмайды. Бұл тұрғыдан алғанда сәулетті сарайларға, өрнекті медреселерге, мешіттерге қанаушылардың емес, оның қышын қалап, тұрғызған халықтың тері тамып, еңбегі сіңген (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). *А л а й д а* бұл теоремаларды оның қалай дәлелдегені туралы анық мағлұмат жоқ. Сірә, фигураларды беттестіру әдісін қолданған болуы керек (А.Көбесов, Математика.).

АЛАЙДА-БҰЛАЙ ү с т. *Олай да бұлай, әрлі-берлі.* Әлтай көк сұр қыран көзден таса болғанша, аспанға қарап тұра берді. Мен жаралы болып кеткен кекілікті *а л а й д а-б ұ л а й* іздестіре бастадым (Ә.Көшімов, Лашын.).

АЛАЙ-ДҮЛЕЙ ү с т. с ө й л. *Алай-түлей.* Соқырлығына қарамай, мүлдем бейтаныс елде, мүлдем бейтаныс жерде жанына жолдас ертпей, ауа райы бұзылып, *а л а й-д ұ л е й* болғалы тұрғанына қарамай, жолға шығып кетеді (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш). Екі жасты атқа байлап өлтірді, Бұл сұмдыққа іштерінен ел тынды. Сол бір сәтте күн күркіреп, жай ойнап, *А л а й-д ұ л е й* азынаған жел тұрды (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АЛАЙТ= е т. *Көзін аларту, көз шарасын үлкейту.* Оразбеков оның бұл сынын ұнатпай қалды. Ол бұртиып, қабағын түйіп, Жарқынға көзін *а л а й т ы п* бір қарады да, ...әлденені жаза бастады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). «Қайсысы қаталап тұрған?» деп көзін *а л а й т қ а н д а* өтірік айта алмады (Т.Сәукетай, Желқайық).

АЛАЙ-ТҮЛЕЙ ү с т. 1. *Астан-кестені, ұйқы-тұйқы, әлем-тапырақ, ойран-топыр.* Баяғыда жайлауда бір түнде жылқыға жау тиіп, «аттан» шығып, ауыл *а л а й-т ұ л е й* шаба жөнеліп жатқанда жаңағы «Жайбасар» үй ішінде ең алғаш бір асыққаны ғой. Қалбаң қағып, аптығып жүріп есікті таба алмай қапты

(М.Әуезов, Шығ.). Сатыр-сұтыр бір алапат, Жер жыртылып, аспан құлап, Тау дөңбекшіп, өзен жылап, *А л а й-т ұ л е й* бар дүние. Тірлік түсті қандай күйге?! Бұл не сұмдық! Бұл не апат! (Ә.Жәмішев, Төскей). Бұл дәуір төңкеріс, *а л а й-т ұ л е й* дәуір (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақ патшаның «Июнь жарлығы» халық ішін *а л а й-т ұ л е й* ғып кетті (С.Байжанов, Замандас.). 2. а у ы с. *Қатты толқу, ішкі сезім әсерінен түскендегі күйіп-жану.* Сол отты шағын ойлаумен Абайды қызғанып та қалды. Жүректің ойда жоқ *а л а й-т ұ л е й і н е* түскен еді (М.Әуезов, Шығ.). Мадияр ішіндегі *а л а й-т ұ л е й* толқынды сыртқа шығармай, сабырлы қалпын сақтауға тырысты (С.Омаров, Күншуақ). – Қандай ғана халде саған тағы ұшырадым? – деген сезімдердің, ой-жайлардың мұның ішінде ұйтқи түскен өз *а л а й-т ұ л е й і* қалды (І.Есенберлин, Шығ.).

Алай-түлей [дүлей] болды. *Астан-кестені, ұйқы-тұйқысы шықты.* Қамыстан жапырыла құла топырақ борап дүние *а л а й-т ұ л е й б о л д ы* да кетті. Жалмұрат табан тірей алмай, тері тонның екі етегі тізесін сабалап, ыққа қарай дедектеп бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жойқын соғыс бәрін де тонап алды, Заманы *а л а й-д ұ л е й б о л а* қалды. Аналар көйлек емес, шалбар киіп, Шарт буынып қолына орақ алды (М.Мақатаев, Шығ.).

Алай-түлей боран [дауыл]. *Ұйтқып немесе боратып соққан қатты жел.* Қыстың сақырлаған аязын, түтеген *а л а й-т ұ л е й б о р а н ы н*, қызыл үскірік суығын бастан кешіріп, жазға жетіп, жадыраған шуақта, балбыраған жасыл шөпте жан-жануарлардың бәрі рақат тауып, жаны қандай жайланды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Елдің шетін көреміз деп ентелей түсіп келе жатқанда, жолаушылар Арқаның *а л а й-т ұ л е й б о р а н ы н а* кездесіп еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Енді дәл түс кезінде бұзыла бастаған күн райы қазір оп-оңай құтыра соққан *а л а й-т ұ л е й д а у ы л ғ а* айналды (М.Әуезов, Өскен өркен). Өкініш қып өткен менен кеткенге, Өтінемін, маған, құрбым, кектенбе. *А л а й-т ұ л е й* қарлы *д а у ы л* соқпай ма, Аласапыран ең алғашқы көктемде? Соны есіңе ал, маған, құрбым, кектенбе (М.Мақатаев, Шығ.).

Іші [жан дүниесі] алай-түлей [болды]. *Көңілі қобалжыды; көңілі толқып алабыртты.* Сырты сау, бірақ *і ш і а л а й-т ұ л е й* ме деймін...– деді Шәке (М.Әуезов, Шығ.). Сырты сондай момын, тыныш болғанмен, *і ш і а л а й-т ұ л е й* (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Ойы ойран,

і ш і а л а й-т ү л е й. Шабуылдың сәтсіз болғанына жалғыз өзін кінәлі санап отыр Өтеген (Ж.Төшенов, Жауынгер). *Ж а н д ү-ни е с і а л а й-т ү л е й:* «Ал, жұмысты дегелең қақтыр!» – деп біреу күлетін секілді (Ж.Дәуренбеков, Шұғыла).

АЛАКЕУІМ ү с т. с ө й л. *Алагеуім.* Кеш батып, айнала *алакеуім* тартып қалған шақ еді (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Болғанда *алакеуім* үйдің іші, Қуарып, бір қызарды қыздың түсі. Атырды таңды бүгін кірпік қақпай, Тебірентіп тоқсан түрлі күйдің күші (І.Жансүгіров, Күйші). Дала жатыр. Дала – сал. Дала – керім. Кешқұрым, бейуақыт *алакеуім*. Қосшы жігіт ағытып ат айылын, Отқа қойды Шоқанның қарагерін (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛАКЕУІМДЕ = е т. с ө й л. *Алагеуімде.* Енді аңғарды – таң *алакеуімдеп* қалса керек, терезеден көгілдір сәуле төгіп тұр (Ә.Кекілбайұлы, Шығ.).

АЛАКӨЗ¹ з а т. з о о л. с ө й л. <лат. *aythya nугоса*> *Алакөз сүңгуір.* *А л а к ө з* Қазақстанда Сырдария, Шу, Іле, Торғай өзендерінің төменгі сағасын және Алакөл, Зайсан, Қорғалжын көлдерін мекендейді. Мекиені біркелкі қоңыр, ал қоразының басы, мойны, кеудесі күрөң қоңыр сарғыш, бауыры ақ, арқасы қоңыр болады.

Алакөз сүңгуір. з о о л. <лат. *aythya nугоса*> *Қаз тәрізділер отрядының үйрек тұқымдасына жататын су құсы. А л а к ө з с үң г у і р д ің* саны туралы деректер жоқ, оның азаю себептері де зерттелмеген (Қазақст. қызыл кітаб.). *А л а к ө з с үң г у і р* – жыл құсы. Қыркүйек-қазан айларында жылы жаққа ұшып кетеді (ҚҰЭ).

АЛАКӨЗ² с ы н. *Араз, қырғиқабақ, дұрдараз.* Осылай жүріп ол бұндағы көп сырға қанды. Совдеп пен отряд арасы *а л а к ө з*. Ынтымақ-бірлік жоқ. Мюлгаузен Селивановтың жастығын, тәжірибесіздігін пайдаланып, белден басып кете берді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). // *Араздық, дұрдараздық.* Ақбалаға ауыл ішінде *а л а к ө з* көбейіп, күндес әйелдер жас келіншектің жүрген-тұрғанына дейін сықақ қып шенеп отырды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұл үлкен баласының көңіліне қарап, біраз созбалақтап көріп еді, бірақ баласы өзге бауырларының *а л а к ө з і н е н* қаймықты ма, әлде әкесін екі оттың ортасына салғысы келмеді ме, мұрагерліктен өзі бас тартып, алыс Күнгей еліне билеуші қып жіберуді сұрады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Алакөз болды. *Араздасты, қырғиқабақ болды.* – О, би аға, он үште отау иесі емес пе, Кінәлімін бе, келіп қалсам он беске? Сөз сөйле-

дім, бұйыра көрменіз айыпқа, *А л а к ө з б о л у* ағайын адамға лайық па? (Ел аузынан).

Алакөз қылды [жасады]. *Араздастырды, қырғиқабақ болғызды.* Үй ішінен шекара жасап, екі семьяны *а л а к ө з қ ы л ы п*, шайқастырып қойды (С.Адамбеков, Әңгім.). Орыс, қазақ тумалас, Жортса өзін жорға да. Бұрынғы бір өткен кез, *Ж а с а ғ а н* бізді *а л а к ө з* (Жамбыл, Шығ.).

АЛАКӨЗДЕН = е т. 1. *Көзін аларту, бақыраю.* Айымкүлдің жағы қарысып, көзі *а л а к ө з-дене* жұмылып-ашылып сұлық бозарып, серейіп қалғандай (Бөйішешек). Бір кезде өбден толып, шақырылған болыстардың көпшілігі жиылған соң, сыздаған жүзді, құбыжық мұртты Ақжелке даусын екілендіріп, жұртқа *а л а к ө з-де н і п*, зілдене қарап сөз бастады (М.Әуезов, Шығ.). 2. а у ы с. *Араздасу, жақтырмау, жек көру.* Бұрыннан *а л а к ө з де н і п* жақтырмай жүретін Медетов енді аяр ма? Қолына түскен арызды жете тексермей, бірлі-жарым кісімен сөйлесіп расталды деуден де қашпайды (З.Шашкин, Сенім). Ел басына күн туып, ерден ес кетіп, азаматтардың бір-біріне сенімсіздікпен *а л а к ө з де н е* қарайтын шұнақ заман болып тұр ғой бұл (М.Есламғалиев, Ақсу сазы). Бір күндері батағөй қария қартайыпты. Даңғазалау жалғыз ұлы бар екен: басындағы бак, алдындағы дәулет аздық еткендей әкесіне *а л а к ө з де н і п т і* (Д.Досжанов, Жусан.).

АЛАКӨЗДІ с ы н. 1. *Ағы басым үлкен көзді (адам).* Осындай соғыс тудырған әрі тудырмаған, бірақ соғысқа сілтеген қисынсыздар ел ішінде көп-ақ еді... Соның бір құрбаны, осы сырықтай ұзын бойлы, *а л а к ө з д і* Аманжантаын (О.Бөкеев, Біздің жақта.). 2. а у ы с. *Араз, дұрдараз.* Көңілдің жарастығы-ай бала кезгі, Болмайтын сәл нәрсеге *а л а к ө з д і*. Алысқа ой жіберген арман қуып, Көкейге тоқып талай дана сөзді («Спорт»).

АЛАКӨЗДІК з а т. *Араздық, қырғиқабақтық, наразылық.* Мұқаметқали бұл сияқты жарықшақтанған *а л а к ө з д і к т і* Семейде де басынан кешіріп келген (С.Бегалин, Замана.). Ру, аталастық *а л а к ө з д і г і* осы елді ішлдей тоздырып, көгертпей келген көне дертің бірі ғой (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Өтірік арыз беру, пәлекорлық, артық қиянат, ағайын арасындағы *а л а к ө з д і к* ескінің қалдығы деп түсінген жөн (С.Бакбергенов, Адам.). Аду боп Әмірханның жүрісіне, Күшейді *а л а к ө з д і к* ел ішінде. Ақбөпе өз үйінен аттамайды, Оның да өре түсті өрісіне (И.Байзақов, Ақбөпе).

АЛАКӨЛЕНКЕ¹ ү с т. 1. *Қарауытқан кешкі мезгіл.* Осы өткен қыста дәл бүгіндей бір *а л а к ө л ең к е* қоңыр кеште, там үйде, үлкендер

бөлмелеріне жақын үйде, Абай домбыра тартып, Әйгерім тыңдап отырған ұзақ шақтың ақырында, жас келіншек «аһ» ұрғандай қатты бір күрсініп қалып еді (М.Әуезов, Шығ.). Ымыртта, *алакөлеңке де, нашар жарықта оқыма, жазба, жұмыс қылма* (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Осы шамның *алакөлеңкесінің* қасында кірпігі қимылдап Мажыра жатыр, шүкшііп аяқ жағында Ұлар отыр (І.Жансүгіров, Әңгім.). **2.** *Таң қылаң беріп келе жатқан елең-алаң кез.* Көп кешікпей бөктерін таңертеңгі *алакөлеңке* аймалаған тағы бір тау шыңы көрінді (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛАКӨЛЕҢКЕ² с ы н. *Сәулесі әлсіз, күңгірт, көмескі. Алакөлеңке* үйде оның көзі әлі ешкімді көрмей қарауытып тұр (М.Әуезов, Шығ.). Шағын бөлмені *алакөлеңке* жарығымен жұқалаң сәулелендірген шамның шаңырағы қаншалықты тазарта жуылғанымен қырындай жанған білте бір бүйірін әп-сәтте қарайтып тастады (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Кішірек боз отаудың іші – *алакөлеңке*. Үй сыртында, анадай жерден дүмбірлеген домбыра сарыны құлаққа айқын жетеді (Ә.Көшімов, Лашын.). // *Көмескі жарық немесе әлсіз шамның күңгірт жарығы.*

АЛАКӨЛЕҢКЕЛЕ = е т. *Күңгірт тарту, бозару.* Соқыр шамның әлсіз жарығы *алакөлеңкелеп* тұрған абажадай үлкен үйдің іші тым-тырыс бола қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЛАКӨЛЕҢКЕЛЕН = е т. *Таң сібірлеуі, бозару, күннің қысына енуі.* Күн батып, ағаш арасы *алакөлеңкеле* не бастаған бейуақ шақ (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АЛАКӨЛЕҢКЕЛЕНУ *Алакөлеңкелен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күннің *алакөлеңкеленуі*.

АЛАКӨҢІЛ с ы н. **1.** *Дегбірсіз, алаңдаған, көңілі күпті.* Үйлерін сылауға, жылытуға *алакөңіл*, қам көңілдіктен мұршалары келмепті (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Осындай *алакөңілмен* отырып, жігіттердің поэзы Омбы қаласына кірді (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Күдік, күмән.* Көңіл араздығы тосқауылдың тар кезеңінде кездесіп отырымыз ғой, *алакөңіл* артта қалсын. Құшағыңа құшағымды қосайын, қарағым, келші, Көбей (М.Әуезов, Шығ.).

Алакөңіл болды. *Дегбірі кетті, алаңдады, көңілі күпті* болды. Осылай *алакөңіл* болып жүрген заманда Исатай ханға келеді (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

Алакөңіл етті. *Дегбірін алды, алаңдатты, көңілін күпті қылды.* «Осы күшік дүниеде анасы барын ұмытып та кеткен болар – деп күліп те

қоямын. Сонда да «Маманды ұмыттың ба?» – деген сұрақ қойып, *алакөңіл етуді* жөн де көрмеймін (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

АЛАКӨҢІЛСІЗ с ы н. с ө й л. *Күдіксіз, күмәнсіз, алаңсыз.* Жора-жолдастары оған *алакөңілсіз* сенеді (М.Әуезов, Шығ.).

АЛАКҮЙЕК з а т. в е т. *Түйе малының ауруы.* Қойда *топалаң*, ешкіде кебенек, түйеде *алакүйек*, сиырда мәлік неше дерт бар (М.Әуезов, Шығ.).

АЛАКҮЛТЕЛІ: *алакүлтелі қызғалдақ.* ө с. <лат. tulipa heteropetala> *Лалагүлділер тұқымдасына жататын қызғалдақ туысының бір түрі, көпжылдық бадаланы өсімдік. Алакүлтелі қызғалдақ* – өте сәнді әсем гүлдейтін хош иісті, өте сирек кездесетін өсімдік. Сондықтан ол қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

АЛАКҮШК¹ з а т. о й ы н. *Жастар (көбіне балалар) өзара кезектесіп, бірі күшік болып, қалғаны соны мазақтап жүгірісіп ойнайтын халық ойыны.* Мақсат *алакүшіктің* қолына түспеу, қайсысы түсіп қалса, келесі *алакүшік* сол болады (КСЭ).

АЛАКҮШК² з а т. к ө н е. *Жау қолына түскен жесір.* Менің *алакүшік* болған заманымда деу осыдан шыққан (КСЭ).

АЛАҚ е л і к. *Шошына я болмаса жаратпай жалт қараған қимылды бейнелейтін сөз.*

Алақ етті. *Көзі шарасынан шыға бажырайды.* Осы сәтте қоңырау шыр ете түсті. Сарықыз көзін шалға бір *алақ еткізді* де, бәсекеңнің бөлмесіне кіріп кетті («Қақ. әдеб.»). Нұрғали пышақ салып алады деп мастан да қатты қорқатын. Әдхамның дауысы көтерілген кезде көзі бір *алақ етеді* (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

АЛАҚАБДАЛ с ы н. ж е р ғ. **1.** *Алашабыр, ала-ала.* Күн батарда аспан *алақабдал* еді (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). **2.** а у ы с. *Орнықсыз, әрі-сәрі, тұрақсыз.* Үкіметтің орнықпай *алақабдал* болып тұрған уағы – көпшіліктің істеген наразылығына қарсы әкімшілік істей алмады (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛАҚАБЛАН с ы н. ж е р ғ. *Әркелкі, әртүрлі, ала-құла.* Беталыстары бәйге төбедегі қызқуар еді. *Алақаблан* топ лепіріп жүріп бұған да жетті (Шұғыла).

АЛАҚАЗ з а т. з о о л. с ө й л. <лат. tadorna tadorna> **Сарала қаз** (сырт көрінісі қазға да, ұйрекке де ұқсайтын жалпақ тұмсықтылар отрядына жататын ірі құс, италақаз). Ересек *алақаздың* басы мен мойнының біраз жері, иығы, құйрық қауырсындарының ұшы қара, жемсауы мен мойын түбі, арқасының артқы бөлігі ақ, көкірегі сарғыш (КСЭ).

АЛАҚАЙ о д. 1. *Қуанып, шаттанғанды білдіретін сөз.* «Уа, жамағат! *А л а қ а й!* Аббас келді! Хан Аббас!» Сол арада бұрыштан Құжырайған, құрысқан, Хан Аббасын бүкеңдеп, Шыға келді, о, қасқа! (М.Жұмабаев, Шығ.). А, балақайым, *а л а қ а й ы м*, шырақайым... Қайдан келесің? – деп басынан сипады (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Эврика, эврика, *а л а қ а й.* – Радист палубадағы мұз үйіндіні тазартып та үлгермей, секіріп түсті. – Әй, бұл бар ғой, ғылыми станция болады (Ә.Сәрсенбаев, Таңд. шығ.). 2. *Балалардың қуанғанда айтатын сөзі.* Сонда тымақ желпінді, Құлақтарын сілкінді, Тамақты бір кенеп ап, Білекті бір білеп ап: «Мен – кешегі «Малақай» Күнім туды, *а л а қ а й!* (Ж.Аймауытов, Шығ.). – *А л а қ а й,* – деп мен де айқайлап жібердім. Пердесін жыртып жіберіп, әкем қозының құлағына, аузына үрлеп жатыр (Т.Иманбеков, Үш ай.). – *А л а қ а й,* Айғанша апам балық әкелді, – деп әсіресе аш балалардың ажары кіріп, шулап жатыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). // *Қуаныш, шаттық.* Әй, балалар, балақай, Жүрген жерің *а л а қ а й,* Алға қойған тәттіні Жасамаңдар талапай (С.Оңғарбаев, Дөңде.).

АЛАҚАЙЛА = е т. 1. «Алақай, алақай» деп қуану. Мырзаны жеңгелері жүр шалғайлап, Болады деп бүгін кешке шілдехана, Балалар қуанысқан *а л а қ а й л а п* (Батырлар жыры). 2. *Мәз-мәйрам болып, балаша қуану, ризашылық көңіл-күй білдіру.* Аштан өлуге арнаулы адамдар Доңызтұмсыққа *а л а қ а й л а п* жалданатын болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сексек *а л а қ а й л а п* қуанып, орнынан бір атқып тұрып, бір отырады (М.Әуезов, Шығ.). Қуанышы қойнына сыймаған Шоқан, Абадан құшағын жазды да, бар даусымен *а л а қ а й л а п*, сандарын шапалақтап жіберді (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). Жүгірді андағайлап *а л а қ а й л а п*, Келді деп іздегенді Құдай айдап. Кезекпен көзге сүртіп үзеңгісін, Көркейді көңілдері гүлдей жайнап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 3. а у ы с. *Жайнау, жадырау, құлтыру.* Ақпандағы алты ай қыс, Атқа мінсе жаз болған. Ол барған жер жадырап, *А л а қ а й л а п* мәз болған (А.Тоқмағамбетов, Таңд.).

АЛАҚ-АЛАҚ е л і к. *Жан-жағына жалтақ-жалтақ көз салып, алақ-жұлақ қарай берген қимылды бейнелейтін сөз,*

Алақ-алақ етті. *Алақ-жұлақ етті, алақ-тады.* Ылдиға түсе сала, Қартқожа артына *а л а қ-а л а қ е т і п*, шауып барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызыл көз, қасқыр жүз, қабылан азу, қара түнді Алтай аңғарынан үркіткелі, қорғасын аспанға алтын айдай Күнікей сұлу-

ды өрмелеткелі, күншығыс ұрмағы қызыл қақпасын ашқанда, Ақбілек артына *а л а қ-а л а қ е т і п* жолға шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАҚАН з а т. 1. *Бес саусақ пен білезіктік аралығындағы қолдың ішкі жақ аясы.* Абай да әке қасынан тұруға ыңғайланып еді, Құнанбай бұны тізесінен *а л а қ а н ы м е н* басты да: – Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші, балам! – деді (М.Әуезов, Шығ.). Сейіс шара табақты баданадай-баданадай ақ жүгеріге толтырып әкеледі де, аяғына дем түсер деп қорқып, шетінен *а л а қ а н ы н а* сап, там-тұмдап асатады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). – Дәлелің қане? – деді ол алпамсадай, шеңгелді *а л а қ а н ы н* қалтырата ілгері созып (Р.Токтаров, Тұлпар). 2. *Қамшының сабына орнатылған өрменің түбін бекіткен жердегі жалпақтау келген қайыс.* Қамшы үш бөлімнен, яғни, сап, *а л а қ а н* және өрімнен тұрады, әрқайсысы әр заттан жеке дайындалып барып біріктіріледі (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Қамшының *а л а қ а н ы* ылғи қалың былғарыдан екі қабат болып жасалады. Жалпақ жағынан өрім ұштасады да, екінші жіңішкерген ұшы саптың бауырына бекітіледі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). 3. *Беті-қол сұртетін орамалдың екі жақ ұшына таяу жері.* Шым кесте түскиіз, сандық қап, қызыл мақпал шапан, орамалдың *а л а қ а н ы*, жастық жапқыш, кежім, сәукеле сияқты басқа да көптеген заттарға тігіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қызыл *а л а қ а н д а р ы* қошқар мүйізден кестеленген, әлдеқашанғы жыртылған ақ орамалына беті-қолын сүртіп жатып: – Бүк түсіп жата қалғаны несі! Атыңды қайтуші едің? – деп тоңқ етті (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. *Айылдың ат төсі мен шабын орап тұратын бөлігі.* *А л а қ а н ы ң* бір басына айыл бас, бір басына жырын бекітіледі (Н.Нұрғалиұлы, ... Ата салт.). 5. б о т. *Өсімдік жапырағының сабағымен жалғасатын жалпақ бөлігі.* Қос құлақтанған кезінен бастап жапырақ *а л а қ а н д а р ы* жайылып, көлемі ірі болып өсе бастайды (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Көптеген өсімдік жапырақтарының сағақтары бар, олар жапырақ *а л а қ а н д а р ы н а* күн сәулесі түсетіндей етіп олардың беттерін күнге қарай бұрып тұрады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Тына қалды тыныштық атырапта, (Тамашаға табиғат жақын-ақ та). Қарсы қарап даярлап *а л а қ а н ы н*, Қамданып тұр қалшып жапырақ та (М.Мақатаев, Шығ.). 6. з е р г. *Үзбелер, алтын, күміс теңгелер орналасатын шолпының жалпақ бөлігі.* Келіншек болса да жуан, ұзын бұрымдарын камзол сыртынан салбыратып жіберетін ол

бүгін бұрымына *алақаны* жалпақ, үзбелері көп, бөріне де меруерт, маржан, гауһар, жақұт сияқты асыл тастар қондырған алтын шолпысын қоса өрді (С.Мұқанов, Аққан жүлд.).

Алақан бедері. б и о л. *Алақандағы тері өрнегі. Алақан* мен саусақ терісінің *бедері*, антропологияда осы белгілердің нәсілдік маңызын жалпы жұрт әбден таныған (Қазақ антропол.).

Алақанға көтерді. *Құрметтеді, аялады, ардақтады.* Захираны көрген жанда қалмайды ес, Қара қасы қиылған, көзі нәркес. *Алақанға көтеріп* аялайды, Бұл бір жан деп бүкіл черкес (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Алақанға қонды. *Аяланды, қамқорлыққа алынды.* Базар жадап-жүдеген кезінде солардың *алақанына* келіп *қонды* (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

Алақанға қондырды. а) *Айтқанына жүргізді, көндірді, дегенін болдырды.* Айтса тілін алдырған, Алмастан оғын жондырған. Ата қазақ баласын *Алақанға қондырған.* Бар қазақтан бір қазақ, табар ма екем, әулие? (М.Мақатаев, Шығ.). Өткен сайлауда да келген уәкілді Қарамұрт бастаған уәкілдер *алақанына қондырып* алып, ауыл-совет председателі етіп өз туысын сайлаған (Ш.Өтепов, Өшпес жалын). ә) *Әйел етіп алды, мәпеледі.* Алғап-толғап дұрданадай, *Алақанға қондырып*, Өзінменен өле-өлгенше, Өтер ем ғой бірге мен (Қ.Шаңғытбаев, Арма, респ.).

Алақанға салғандай [салып қойғандай]. *Анық, айқын, белгілі, ап-айқын, дәп-дәл.* Оның төбесіне шықсаң – төңірегіндегінің бәрі құдды *алақаныңа салып қойғандай* түгел көрінеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Әр шығарманың үстінде дәл осы жолы суреттеген адамын *алақанға салғандай*, бір қыртысын қалдырмай ашып, өмірдің де нағыз сөлін сығып бермек болды (Т.Ахтанов). Ауылдың айналасы *алақанға салғандай* көрінеді екен (Ғ.Тәшімбаев, Қос терек).

Алақанға салды. а) *Әлпештеді, мәпелеп өсірді, еркелетті.* Бүкірдің бүкіріне бас шұлығып, Құдайдай табынып, түскен жерде *алақанына салғандай*, мәпелеп алып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Алуа» дегенде Сартай іле жөнеліп: – Алуа, Алуаш, – деп, – *Алақанға салып* аялап қана қызықтар ма еді оңаша (М.Әуезов, Шығ.). Соқтықпай отыр апам! Білдің бе? Ақлима оны *алақанына салып* асырайды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Елу тоғызыншы жылдың көктемі мен үшін бақыт көктемі болды, – дейді Дөнештің өзі. – Туған топырағыма, өз отаныма осы көктемде оралдым. Елім

аялап алақанына сап қарсы алды (Б.Нұржекеев, Ойұшқын). ә) *Дәлелдеді, көзін жеткізді, қолына ұстатты.* – Рентген сәулесінің адам клеткасына, қан тарайтын тамырына, нервісіне әсері қандай, соны *алақанымызға салмайынша*, біз сенбейміз, – деді көзілдірікті дызалақтай жармасып (З.Шашкин, Доктор.).

Алақанға тұрды. ж е р ғ. *Бағынды, мойынсұнды, басымдығын мойындады.* Шахмат ойынында ферзіні алдырған соң, *алақанға тұру* керек (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

Алақанда аялады. *Әлпештеді, мәпеледі.* Тұңғышым, тұнық алды, Мақпал балам, *Аялап алақанда* баққан, балам. Жалғызым жайраңдайсың, ойланбайсың, Жоқ саған алдындағы жатқан анаң (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алақандағы асықтай. *Анық, айқын.* Ителгі – Керей елі *алақандағы асықтай* боп ап-анық көрінді (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Алақанда жатқандай. *Ашық, айқын, ап-анық.* Малабар төбелерінен Бомбей жақсы көрінеді. Үйлері сәнді үлкен қала *алақанда жатқандай* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Алақанда ойнатты. *Бір істі түбегейлі меңгерген адамның қолына берілді.* Бұрын пышақ тимеген өкпе енді хирургтердің *алақанында ойнайтын* болды. Жаңа техника өкпе туберкулезі ошағының дәл орнын және қай қандай шамада екенін жаңылмай табатын дәрежеге жеткізді (Е.Оразақов, Туберкулез.).

Алақанда өсті. *Көз алдында ер жетті, мәпеленді.* Жоқ-жоқ... бұл жастар – анық біздің *алақанымызда* бар шынымен көрініп өскен өзіміздің таза жастар (М.Әуезов, Шығ.).

Алақанда ұстап тұрғандай. ж а ғ ы м с ы з. *Жеткізіп, қарық қылып отырғандай.* Ахметбек одан сайын шірене түсіп, дардайсып, осы ауылды құдды бір өзі жарылқап, *алақанында ұстап тұрғандай*, әр сөзін тамсанып, тарамдап, салмақтап айтып жауап береді (Б.Тілегенов, Көктем.).

Алақан жайды. а) *Бата жасағанда қос қолдың алақанын бір-біріне түйістіре ұстап, тілек тіледі.* Осы сөзбен алқа жұрт *алақаны жайып* бата жасады, уәдені бұзбайтын болып серттесті, ертеңгі болар қанды шайқасты күтісті (Д.Досжанов, Жібек.). Биесәу тілінде мына адамдардың жоғын жоқтап, әлдеқандай құдыретке *алақан жайып* жалбарынғандай (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Атқан таңмен, шыққан күнмен бірге күт, Маматай, ұшқан балапаныңды. Құр тастамас кеудедегі жақсы үміт. – Жасты көз бен жайған *алақаныңды* (Ә.Тәжібаев, Шығ.). ә) *Өсімдіктің*

осуі, жапырағын жаюы, көгеруі. *Алақанын* түр жайып, Жас ағашта жапырақ. Балғын өмір ғажайып, Жас дауыспен жамырап (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жапырақ *алақанын* күнге жая, Жайқалды нөсер құйса жасыл ая. Миуасы жұпар шашып, шашақ атып, Бауырында көлеңкеден түсті сая (Ақын жырлары). б) *Телміріп дәме етті, тіленді, біреуге қарады*. Рас, былайша қарасаң, директорларың жаман адам емес, бірақ өздігінен ұмтылу, талпыну дегенді білмейді. Бар тапқаны колхозға *алақанын жаяды* да отырады (М.Иманжанов, Көк белес). Анадан шапағатын аямаған, Бар болса бала, келін аялаған. Қарттықты үкіметке міндет қылып, Қалайша *алақанын жаяды* адам (Ж.Молдағалиев, Жесір.). в) *Қайыр сұрады*. Бұрыштарда *алақанын жайып*, жаймасын төсеген ақ қар, көк мұзда дірдектеген сәбилі әйелдерді көргенде... осынау қаптап кеткен «жарлы-жақыбайлардың» еліміз шегарасынан қалай емін-еркін өтіп кеткеніне таң қалмасқа лажын жоқ («Егемен Қазақстан»). г) *Шарасыздық таныту ишараты*. – Мен сендерді аяймын, шырақтарым. Бұл сапар – өте қауіпті екенін де білемін, амал қайсы, – деп *алақанын жая* шарасыздық қалып танытты (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Апта күтесіз бе, ай күтесіз бе, ол – өз шаруаңыз. Мен ештеңе істей алмаймын! – Екі *алақанын* екі жаққа *жайып*, иығын қақты (Т.Сәукетай, Желқайық).

Алақан көз. *Бадырайған ұлкен, шаралы көз*. Бір жігіт ұзын бойлы шойын қара. Ерекше көзге түскен жеке дара. Шоң желке, *алақан көз*, жырық ерін, денесі алқам-салқам бір дағара (Ж.Саин, Шығ.). *Алақан көз*, қасқыр қабақ, Тамыры тілерсектің тарау-тарау (Д.Еркінбеков, Шығ.). Шырылдап анасына қос балапан, Жармасып тамағына жас балапан. Тестіктің екі аяғын екеуі ұстап, Боп кетті анасының *көзі алақан* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Алақан қышуы басылмады. *Айызы қанбады, құмарынан шықпады; дегені болмады*. Сол он бес жылдың ішінде қойдай көгендеп, тұтқын ұстағаны да осы. *Алақан қышуы әлі басылған* жоқ (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Алақаннан түспеді. *Құрмет көрсетті, сыйлады, қолдан қолға тигізбеді, табанын жерге тигізбеді*. Қалаңыздың *алақанынан түскеміз* жоқ деуге болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ала бұлтты аспан ақ мұз түсіндей, Ала бұлтты аспан аппақ мүсіндей. Мұхтар аулы Абай өнін шырқайды, Аялайды *алақаннан түсірмей* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Алақанның аясында. *Бәрі көз алдында, анық; танымал, алақанға саландай*. Қарт Ал-

тайдың қақ басында, *алақанның аясында* да, бал татыған айна сулы, түрі де аспан, сыры да аспан, шарап сулы Марқакөлі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көз салыңызшы төңірекке, зәулім үй, сәулетті қала *алақаныңыздың аясында* тұрған жоқ па! (М.Иманжанов, Адам тур.).

Алақанның аясындай. *Өте кішкентай, көлемсіз, еңсіз, тар, алақанға сыйғандай*. Қарсы алды, жан-жағы шыр айнала тау. Ортасы *алақанның аясындай* жазыңқай тығырық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көл аясы *алақаның аясындай* дөп-дөңгелек болып, мөлдіреп жатыр (М.Иманжанов, Таныс қыз). Қора ішін бөлісе келгенде Жаңбыршыға *алақаның аясындай* жер тиеді (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

Алақанның аясындай көрінді. *Анық, айқын*. Қасынан өткен қайықшыларға Байқадмның қорасы *алақанның аясындай көрініп* тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көкшенің қырқасынан Бурабай тауының іші-сырты *алақанның аясындай* айқын көрінеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Алақанның табын сезді. *Қамқорлықты сезінді*. Сенің ыстық *алақаныңның табын сезіп* жатады («Егемен Қазақстан»).

Алақан соқты [ұрды, шапалақтады]. *Қошеметтеу, құрметтеу, құптау, қуану ишаратын білдіріп, қос қолының алақанын бір-біріне ұрды*. Артистер құмар қолқаға *Соғыңдар* дейді *алақан*. Шығады енді ортаға Жүсіпбек біздің – сал Ақан (С.Мәуленов, Жаңа арна). Бұртиып тұрған Төкен мырс етті. Жомарт *алақанын соғып* күліп жіберді (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Шаһзада суға түсіп батты дейді, Қыздар күліп тамаша етті дейді, *Алақан* бір-біріне *шапалақтап*, Дертмене дүниеден ол шекті дейді (Бабалар сөзі).

Алақаны ашық [кең]. *Кеңпейіл, жомарт, береген*. Ала көйлек, ақкөңіл, *Алақаны ашық*, кеңпейіл. Ағайын мен абысыңға, Көрсетпеген бір зейіл. Насихаға теңеу жоқ, Бұл сөзімде желеу жоқ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Дәулеті мол, дастарқаны бай, *алақаны кең* болсын деп қойған ғой (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Алақаны қышыды. а) *Біреуден бір нәрсе дәмезді, алуды білдіретін белгі*. Сонда қазақтың бас ноктасы өзіне жақындап келе жатқандай көріне ме, Әбілқайырдың *алақаны қышып*, тақымы қыз-қыз қайнап қоя береді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). ә) *Жұмыс істегісі келді*. Өзім асыраймын, өзім бағамын, сенің *алақаның қышып* бара ма, отыр үйде (С.Бақберген, Алтынемел.).

Алақанымен аузын басты. *Үндемеу, сөйлемеу немесе сөйлеуге болмайды дегенді білдіретін қимыл ишарат.* Асының екі көзі тостағандай болып кетті. «Енді айтпайын» дегендей, *алақанымен аузын басты* (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). – Айтпа... айтпа, – деп *алақанымен аузымды баса берді* (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Алақанына қаратты. *Айтқанына көндірді, дегенін қылды; қолына қаратты.* Ақ дегенім алғыс, қара дегенім қарғыс, ауылды *алақаныма қаратқан* күнім қайда кетті, ойбай! (Ш.Хұсайынов, Шығ.).

Алақанына түкірді. *Бір іске кірісуге даяр екенін, құлшығанын білдіретін ишарат.* – Шынында да бұларын ерлік екен, – деді ол. *Алақанына шырт түкіріп*, маяның қарын тазалауға кірісті. – Бұл жолмен қыстыгүні бұрынды-соңды ешкім жүріп көрген жоқ (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Аякөз бойына жеткенде, *алақандарына түкіріп* келген қазақтар жоңғарға ертеден қара кешке дүрсе қоя берді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Айтпады демесің, ертең Қаратаудың қойнына кіргесін, мына жігіттердің бірі қалмайды. Қашамыз деп әлден *алақанына түкіріп* отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Алақанына түсті. *Іздемей-ақ табылды, өз-өзінен табыла кетті.* Оған тек мысал керек. Мысал оның *алақанына* іздемей-ақ өзі *түсіп түр* (М.Дүзенов, Әке.).

Алақанын жастанды. *Алақанымен басын сүйеді, алақанын басына төседі.* Жапалақ та ән шырқады толғана, Кезек әзер жеткен кезде қарғаға, Мандайына *алақанын жастана*, Тындаушылар қалғып кетті, маскара (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Алақанын толтырды. *Уысын толтырды.* Ол бұрала басып суға тақалды да, *алақанын толтырып* ұрттады (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Алақанын төседі. *Құлатпады, аялады, демеді.* Қағып алдық, сан *алақан төселді*, Сәби тірі, сәби қалды, шеше өлді. Сескендіріп серт қаруын серпе ұстап, – Жендер! – деген көріп тұрмыз есерді (М.Мақатаев, Шығ.).

Алақанын уқалады. *Көңілі толғанды, риза болғанды білдіретін ишарат.* Кириллов қарап-тан-қарап *алақанын уқалап* мәз болып қалды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Ананың алақанындай. *Мейірімді, қамқор, шапағатты.* Сәулесі өргендірмейді, *ананың алақанындай*, жаныңды жай тапқыза нұрына шомылдырады (І.Есенберлин, Шығ.).

Ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында. *Билеп-төстеді, айтқанын орындат-*

ты, өзге ешкімге билетпеді. – Комиссар! – деді Наташа күміс қоңыраудай сыңғыр-сыңғыр күле сөйлеп, тырнағын қыналаған аппақ салалы саусақтарын Рысқұловтың қалың қара шашына сүңгітіп жіберіп, жүзігіне шашы ілініп, қайтып шығара алмай қалды. – Түркістан *жұмсаң – жұдырығыңда, ашсаң – алақаныңда* (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз.). *Ашса – алақанындағы, жұмса – жұдырығындағы* жарты әлемдегі жан біткеннің жаны да, төні де – бәрі өзінікі, бірақ бәрі жат... (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Ертеде бүкіл елді *жұмса – жұдырығында, ашса – алақанында* ұстаған бір хан болыпты (А.Мекебаев, Құпия.).

Аялы алақанда тәрбиеленді [өсті]. *Қамқор тәрбиесінде болды, көз алдында өсті, қолында тәрбиеленді.* Ал Теміртай болса, бір емес, бірнеше ауыл балаларының әкесіндей болып кеткен, талай азаматтарға аға есепті Қамзабайдың аялы *алақанында тәрбиеленді* (М.Серғалиев, Өнеге). Жоқ-жоқ... бұл жастар анық біздің *алақанымызда* бар шынымен көрініп өскен өзіміздің таза жастар (М.Әуезов, Шығ.).

Аялы алақаны тиді [алақанында болды]. *Қамқорлық, жанашырлық, мейірімділік көрді.* Қазіргі қазақ совет әдебиетінің ересек буындарының ішінде Сәкеннің *аялы алақаны тимеген*, ақылды сөздерінің шарапатты шұғыласы нұрландырмаған бірде-бірі жоқ (С.Мәуленов, Үркер.). Бала мектепке келгеннен кейін үнемі басынан сипап, бағыт көрсетіп отыратын ұстаздардың *аялы алақанында болады* («Лен. жас».).

Өз алақанындай біледі. *Жақсы таниды, түп-түбегейлі біліп алған.* Көкшенің бар денесі, бар сұлулығы Алтынсариннің жүрегінде жазулы, Көкшенің қай жерінде нендей тамаша барын ол *өз алақанындай біледі* (С.Мұқанов, Аспаз).

Ұстаса – уысында, ашса – алақанында. *Дегенін қылды, білгенін жасады, бар билік өзінде.* Түйеге мінген құдайға бір табан жақын деген, *ұстасам – уысымдасың, ашсам – алақанымдасың* (О.Бөкеев, Өз отын.).

АЛАҚАНАТ с ы н. *Қары тұтас ерімеген, ала-құла, алашабыр.* Қазір жер – *алақан а т.* Тоң әлі жөндеп жібімегенімен, көктем лебін асыға жеткізген өкпек жел жанға жайлы-ақ тиеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – Иә, бергі жол ауыр соқты. Қар әлі айықпаған, кей жер – *алақан а т.* Қайсы бір жерлерде табан қар жатқан ерте көктем емес пе (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Алақанат қар. *Қар аралас жауын-шашын, жапалақтап жауған қар.* Кенже күздің қара

дауылы мен суық жаңбырына соңғы күндерде ұшқындап, *ала қанат қар* келіп араласты («Қаз. әдеб.»). Жағалауды қыстаған ауылдар күн жылт етісімен қаптап көшіп шыққанда, қыр өлі қыс ызғарынан айыға қоймай, қара жел ызғыған жонда *ала қанат қар* жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

АЛАҚАНДА ү с т. 1. *Көз алдында*. Өзен жағасындағы шоқының дәл төбесінде отырмыз. Бүкіл жайлау *ала қанда* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Ала қанда* бүкіл сенің аумағың, Құмдарыңда бала кезде аунадым. Алғашқы рет үзіп берген жүзімін Ферғананың ұмытам ба бауларын?! (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Арқа жерінің қай төбесін қай ауыл жайлағаны да Омар ақсақалдың *ала қанында* болатын (С.Мәуленов, Жер нәрі). Биіктіктің қадірін Жаңа білді-ау жан-денем. Аяқ асты – бөрі күн, *Ала қанда* – бар әлем (Ғ.Қайырбеков, Алтын.). 2. а у ы с. *Сыры мәлім, құтисы белгілі*. – Азаматыңның топырағы суымай жатып, шығбындап жүрсің. Қу жатыр бедеулігіңді менен көресің бе? Қалай звенобой болғаның да *ала қанымда* (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Алақанда тұғандай. *Ойындағысы іске асқандай, қол жеткендей, арманы орындалғандай*. Шаттық еді бұл қандай, Дүние жаңа туғандай, Арман деген биік шың *Ала қанда тұрғандай* (Ш.Мұхамеджанов, Құлыншақ.).

АЛАҚАНДАҒЫДАЙ ү с т. *Белгілі, ап-айқын, ап-анық*. Алтыбасар қаласы мен аржағында отырған ауылдың далада жайылып жатқан малдары *ала қанда ағыдай* үй көрініп тұрады (С.Шарипов, Шығ.). Бөрі *ала қанда ағыдай* сайрап көрінеді. Кеңсенің есігі ішінен берік (Қ.Әміров, Жастық.).

АЛАҚАНДАЙ с ы н. 1. *Алақанның көлеміндей*. Газеттің *ала қандай* бетіне пьеса туралы көп жазуға орын сыйғызбайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Шеткі аудың жағасын көтеру-ақ мұң екен, су лайланып сала берді. Қызылкөз ақбалық, сұр түсті, ақ бауыр алабұға, қос *ала қандай* сартабан қолмен тізгендей (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Егер он бес, жиырма адам күйікке шалыққан жігіттердің денелеріне тігу үшін бір-бір *ала қандай* сан еттерінің терілерін берсе, оларды аман алып қалуға болар еді (К.Сегізбаев, Жыл.). 2. а у ы с. *Шағын, көлемсіз, кішкентай*. *Ала қандай* Нарында Мүкаммәлім шашылды. Шағалалы көлдей шалқыған (Махамбет, Өлеңд.). Жастар өсіп, жарлы байығанша, *ала қандай* ауылды аузына қаратты (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Үй іргесіндегі *ала қандай* бақшалықта тұқ-

шыңдап жүруге құлқы шамалы; кішкене қыстақтың азғантай қозы-лағын айдап, өріске кетуге құмар (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *Ала қандай* ауыл аяқ астынан ала шапқын болды да қалды (Б.Нұржекеев, Қуту мен от.). 3. *Үлкен, көлемді*. Бесатардың оғы шыққан жерін *ала қандай* қып үңірейтіп, жұлып әкетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тақыр бас, құс мұрын, *ала қандай* көзілдірігінің ар жағындағы қысыңқы шегір көзін ешкімге тіктемейтін мысқылшыл профессор ө дегеннен-ақ: – Саурықов, сәл еңтігіңді басшы. Оқулықтан басқа қандай әдебиет оқыдың? – деп мүдірткені (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Бес-алты уығы *ала қандай* жалпақ, бір кезде сырланғандығы, зерленгендігі байқалады (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

Алақандай жер. *Көлемі шағын, тар аумақ*. Орысы бар, қазағы бар *ала қандай жерде* қанша соңына түссе де, Исатайды ұстай алмайды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Алыстан талпып келдім балапандай, табылған алып келдім ғұлапамды-ай. Еңбегін есіл ердің зая етіп, *Жеріңді* «жауға алдырма» *ала қандай* (Бес ғасыр.). Жеріміз бір шеті сіздің азғана Күрлеуіт отырған «Қаршығалыға» шектес, бір шеті Стап жерімен кірандас, *ала қандай* ғана *жер* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Алақандай көз. *Шарасы кең, үлкен көз*. Әжем нұрлы, *көзі ала қандай* қап-қара, дөңгелек жүзді, ақ құба кісі еді (С.Мұқанов, Танд.). Зікірия зор, балуан денелі, үлкен мұрынды ақ бұжыр кескінді, *көздері ала қандай*, түсі қаһарлы жігіт еді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті. а) *Жер дүниені тарылтты деген мағынада*. *Аспанды ала қандай, жерді тебінгідей етіп* тұрған қаныпезер қоңыр жал бөрібір бүлк етпей жатып алады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). ә) *Қаһарына мініп, апшысын қуырды, зәресін қиырды*. Күреңбай *аспанды ала қандай, жерді тебінгідей еткен* қатал райынан қайтып, имантаразы қалпына келді (С.Омаров, Қайырлы.).

Көзі алақандай болды. *Қорықты, зәресі қишты, иманы қалмады*. Құбылмашының *көзі ала қандай* боп, ажары сұрлана түсті (Т.Бердияров, Фарида).

АЛАҚАНДАП ү с т. 1. *Алақанын толтырып, алақанымен*. Жанына Нуш дәрісін дереу алды, Аузына *ала қандап* әкеп салды. Бір кезде есін жиып түрегеліп, «Болды, – деп, бұл қалайша?» аң-таң қалды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ертесін сүт қаймақтап, Кешкісін сүт қаймақтап, *Ала қандап* жиганда, Топатайы

толғанда (Ж.Өмірбеков, Кешкі өн). Томсарып сұлу тұрды басын иіп, Жеңіл ме жас басына келген күйік. Қалмақтың *а л а қ а н д а п* қанын ішкен, Қалайша қатын болсын жауын сүйіп? (С.Сейфуллин, Өленд. поэм.). **2.** а у ы с. *Аялап, мәпелеу*. Майға салып нан берген, Әр алуан ас берген, *А л а қ а н д а п* өсірген, Ер келік қылсам кешірген, Алпыс жасар сорлы анам, Алдыңнан шығып, жануар, «Құлыным менің, Төлеген, Көрдің бе?» десе, не дейсің? (Қыз Жібек).

АЛАҚАНСОҚПАҚ з а т. о й ы н. *Қыз-боз-бала бас қосқанда ойнайтын ойын. А л а қ а н с о қ п а қ* ойнап жатыр екен. Бір қыз бен бір жігіт белбеуді шиыршықтап есіп алып, жұртты аралап жүр (Б.Майлин, Шығ.).

АЛАҚАРАҚ¹ з а т. в е т. *Жылқы малының ауруы*. Ел аузында тышқаншық, шеміршек, *а л а қ а р а қ* деген ауру аттары бар. Шын мәнінде, осы аталған үшеуі – бір ауру (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). *А л а қ а р а қ*, шеміршек ауруы – жылқыдағы тышқаншықтың асқынған түрі. Жылқының екі танауы делдиеді, қиналған малдың көзі аларып, алақтап тұрады. Ауру атауының *а л а қ а р а қ* аталуы осымен, шеміршек аталуы көз бен танау шеміршегі өскендігіне байланысты. Бұларды емдегенде танау астын тіліп, көлденеңінен пышақ жүгіртіп, танау ішіне жас тал шыбықты бойлата қан ағызады (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.).

АЛАҚАРАҚ² ү с т. *Алагеуім шақ, таң сібір-леген мезгіл. А л а қ а р а қ т а н* тұрып, таудың күңгей бетіндегі бұлақтың екі жағына бөлініп жасырынып жата қалдық (Қ.Қайсенов, Жау тылында).

АЛАҚАРҒА з а т. з о о л. <лат. *corvus cor-nix*> **1.** *Басы, қанаты және құйрығы қара, арқасы мен бауыры сұрғылт, тұмсығы үшкір, торғайлар отрядының қарға тұқымдасына жататын құс. А л а қ а р ғ а н ы ң* басы, қанаты, құйрығы қара, ал арқасы мен бауыры сұрғылт, тұмсығы үшкір, тырнақтары өткір. Мекиені төрт-жеті қызыл қоңыр жұмыртқаны он тоғыз күн басады. Сарыарқаның қыраттары мен тоғайлы алқаптарында көп кездесетін құстар тобының бірі – қарғалар: *а л а қ а р ғ а*, көк қарға, көк құс, қара қарға, құзғын, сұр қарға, шәу қарға, шәукілдек қарға; сауысқан, ұзақ, көк мойын, ұзақ деген құстардың барлығын жинап «қарғалар» немесе «ұзақ-қарғалар» деп атайды (С.Қасиманов, Алтай.). Қасқыр, суыр, борсықтар, шаңқылдақ сары, тазқара, *а л а қ а р ғ а*, құзғындар сияқты аспан мен жер тағысы түгел мерекеді (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** а у ы с. б е й н. *Ашықауыз, босбелбеу, сылбыр, аңқау (адам*

туралы). Қашаннан белгілі аңқау *а л а қ а р ғ а*, несіпке бұйырмаған шара бар ма? – Шығатын шығасыға болып себеп, Ағашты Түлкі залым аралар ма! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ел ішіндегі Құдайға қараған есті-басты едәуір кісілер кенеттен туған бұл дауды өршітті, ағайыншылықпен бітіруге күш салған болса да *а л а қ а р ғ а д а н* жем айырғысы келетін, қасқыр ауыз, түлкі құйрық тәйілқай пасық, пысықтар қоламта шақты неғұрлым үрлей түскен (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

АЛАҚАТ с ы н. **1.** *Жойқын, алай-түлей, қишті*. Ілгерде тауқымет шекпеген арысты ыза мен қайсарлық биледі. *А л а қ а т* сезім долылығы көзіне шапшып, тамырын солқ-солқ ұрды (К.Ахметбеков, Сый орамал). **2.** *Біртұтас емес, шала-шарты, болар-болмас*. Енді сол маңдағы бұталардың *а л а қ а т* көлеңкелерінің өзіне шүкіршілік еткендей, бір-бірлеріне тұмсық тыға тақасып жерге жата бастады («Жұлдыз»). Топырақ араласқан көң таба нан жабуға қол емес, нан *а л а қ а т* піседі, – деді (З.Қыстаубаев, Бөйтеректер).

АЛАҚАУДАН с ы н. **1.** *Сирек, әр тұстан бір*. Көрді де келді бауға түсіп таудан, Жолықты жігіттерге жылқы сауған. Аты мен тұрпатына таңырқасып, Жиналып қалды олар да *а л а қ а у д а н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бір үйір келді қысырақ ауып таудан, Ішінде қылаңы бар *а л а қ а у д а н*. Соңында сәуірігі бар шұбар шолақ, Үйірін қорғап жүрген жұт пен жаудан (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** *Алабөтен, елден ерекше*. Қарыштап қара тер боп қиналғанмен, Шаманды байқап жүрміз көріп күнде. Әбішті *а л а қ а у д а н* желіктірме (Айтыс).

АЛАҚАШПА с ы н. *Дерексіз, өсек-аяңшыл, өтірік*. Халықты қырды аяусыз жауыз патша, Бұл сөзім жалған емес *а л а қ а ш п а*. Қырық-отыз кедейді Көлқамыста, Аттырды таңып қойып бір ағашқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЛАҚ-БҰЛАҚ е л і к. ж е р г. *Алақ-жұлақ*. Жүректері дүрсілдеп, біріне-бірі қарағанда көздері *а л а қ-б ұ л а қ* етеді, қорқыныш ұялаған үрейлі көздер (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

АЛАҚ-ЖАЛАҚ е л і к. с ө й л. *Алақ-жұлақ*. Нұри көзін ойнақшыта жан-жағына *а л а қ-ж а л а қ* етіп бір қарап өтті (М.Иманжанов, Көк белес).

АЛАҚ-ЖҰЛАҚ е л і к. *Сасқанда, қорыққанда т. б. жан-жаққа алақтап, жалтақтап қарағыштаған қимылды бейнелейтін сөз*. Ала ат мінген терең шаттың дәл аузына аттанғанда *а л а қ-ж ұ л а қ* қаранды да, тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күлтөбедегі жиын бұл жолы осы бір қаршадай бола тұрып, ішінде не

жатқанын білдірмейтін жап-жас сұлтанның сүп-суық жүзіне де *а л а қ-ж ұ л а қ* қарап, сұқтанумен болды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Құыршағын тастай сап, *а л а қ-ж ұ л а қ* атып түрегелсе, жан-жағында жан жоқ, тап бәрі төніп келе жатқан пәледен тығылып үлгергендей (Б.Нұржекеев, Ойұшқын).

Алақ-жұлақ етті. *Жалтаңдады, жалтақтап қарай берді.* Нұртаза үлкен бір алыс-жұлыстан шыққандай еңтігіп, қаршығаның қанатын далақтата көтеріп, аспанға қарап *а л а қ-ж ұ л а қ е т е ді* (С.Жүнісов, Ақан сері).

АЛАҚИҒАШ: *алақиғаш салды.* ж е р г. *Қиғылық салды, қиғырлық көрсетті.* Мына хатқа да жалаңаяқ қалдым, ботинка жібермесең, оқуға бармаймын деп *а л а қ и ғ а ш т ы с а л ы п* жазыпты, – деп Сидлер қарасұр бетіне қан теуіп қызараңдап күлді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

АЛАҚОЛ с ы н. **1.** *Біреуге олай, біреуге бұлай қарайтын, әділетсіз.* Бақтығұл «қашан шақыру келеді» деп, ажал сағатын күткендей, жүрегі күпті болып, *а л а қ о л*, арамза билердің өмірін, көрін күтті (М.Әуезов, Қараш.). Улап бітті-ау сананы ол Әз табиғат шебердің Өзі-дағы *а л а қ о л* десе қайтып сенермін?! (Қ.Жұмағалиев, Айнамкөз.). **2.** а у ы с. *Қалай болса солай, жарым-жартылай күйдегі шала, шикі.* Әйтсе де көпшілігінде баспасөз бетінде жарияланған, немесе кезінде жарияланбай қалған *а л а қ о л* дүниелерді, онда айтылған атүсті сын пікірлерді ой толғанысынан өткізбей, екшемей, елемей, авторға өңдетіп қайта жаздырмай «Сын кітабы» деген атпен топтастырып шығарып жатқан жоқпыз ба деген күдік ұялайды («Қаз. әдеб.»).

АЛАҚОЛДЫЛЫҚ з а т. *Алалаушылық, бірдей қарамаушылық, әділетсіздік.* Қоғамдағы орнықсыздық [___] негізінен экономикалық даму деңгейінің төмендігінен, соның салдарынан материалдық игіліктердің жетімсіздігінен, содан туындайтын игілік бөлісудегі *а л а қ о л д ы л ы қ т а н* [___] қоздайтын көрінеді («Егемен Қазақстан»).

АЛАҚОЛСЫЗ с ы н. *Көпке бірдей, ешкімді алаламайтын, әділ.* Қадірі қалың, малы көп, Қылмаған кімге себепті? *А л а қ о л с ы з* мырза еді, Кем-кетікті еленті (Абай, Тол. жин.).

АЛАҚОРЖЫН з а т. з о о л. <лат. lagurus> *Тышқан тұқымдасына жататын, жотасы қызғылт сұр, жонында тұмсығынан құйрығына дейін жіңішке қара жолағы бар, қысқы ұйқыға жатпайтын кеміргіш.* *А л а қ о р ж ы н* Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (Батыс Қазақстан энц.). Жусанды-бетегелі

далада *а л а қ о р ж ы н д а р* (пеструшка) өте көп. Бұл – тұрқы 10 сантиметрге жуық кішкентай жәндік (Б.Муханов., Қазақст. өсімдік.). – Аңшыма болайын-ау, *а л а қ о р-ж ы н* емес пе, – деді әкем күле сөйлеп, – екі ұртына екі уыс бидай сыяды. Астықты ұртымен таситын бөлекет (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.).

АЛАҚ-САЛАҚ ү с т. с ө й л. *Алқам-салқам, ашылып-шашылып, қалай болса, солай.* Жүргенде *а л а қ-с а л а қ* ебетейсіздік бар, тозық орамалдың астынан самай шашы дудырап шығып тұр (Ж.Мусин, Ақалаң.).

АЛАҚТА= е т. **1.** *Көздің шарасынан шығып аларуы, алақ-жұлақ ету.* Осы кезде Жаппардың екі көзі жын соққандай *а л а қ т а п*, өңі бұзылып, бет-аузы жыбырлап кетті (К.Оразалин, Көктем). Қарбаң-құрбаң *а л а қ-т а п* бойы ұзын құл, Суға кетпей шығады құлаш ұрып (Батырлар жыры). Қазан аяқ жақтан әлдене іздеп күйбеңдеп жүрген Жаңылсын *а л а қ т а й* бір қарады да, желп етіп отыра кетті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жан-жағына *а л а қ-т а п*, Қартқожа да келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Сасқалақтау, не істерін білмей қалу.* Мынадай тұтқиыл шабуылдан не істеп, не қоярын білмеген қалмақ қолы, қапелімде, *а л а қ т а п* сасып қалды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Базарға базарлауға әркім барар, Біреу күміс, ал біреу алтын алар. Ақша да, алары да болса да Кейбіреу босқа *а л а қ т а п* құры қалар (Қара өлен). **3.** *Көңілдің бөлінуі, орнықтауы; алабырту, алаңдау.* Заманың түлкі болса, тазы боп шал» – деген сөз аятпенен бірдей маған. *А л а қ-т а п* артымызға қарағыштап, Жүргенде-ақ озып, ұзап кетті заман (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Ынта, бейілдері тек жоғарғы ұлық жаққа ауып алған, адамға көз де, көңіл де тоқтата алмай *а л а қ т а ғ а н* болыстар Абайды байқаған жоқ (М.Әуезов, Шығ.). *А л а қ т а п* көрді жүрген Байсалбайды, Таң атпай аласұрып шайқаңдайды. Бойдағы қуанышын, не ызасын Қорқып не қуанғаннан айта алмайды (Н.Әлімқұлов, Балалы үй). **4.** *Қорқу, үрейлену.* Үстіп үріккен түйе көзденіп, *а л а қ т а п* тұрған жігіттерге екі жағындағы екі қызыл тудың тобынан екі қазақ жігіті ұмтылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Дүниесін фактурамен дұрыстап алғанша көзі *а л а қ т а п* жүрген баланың екі аяғын бір етікке тығып, тақымдап қоймады (С.Жүнісов, Жапанда.). Шешесінің *а л а қ т а ғ а н* көзін, үрейленген жүзін көріп, қызы үйден атып шықты (З.Шашкин, Ұядан ұшқ.). Сөйтіп, жаны мұрнының ұшына тақалып, екі көзі *а л а қ т а п* отырғанда, Тәңірі жарылқасып, Қабыш кіріп келгені ғой милиция бөлмесіне («Қаз. әдеб.»).

5. *Ашу-ыза кернегеннен алақ-жұлақ ету.* Жан-жағына қарап, ыза-намыс қысқан адамдай, әлсіздігіне налығандай *а л а қ т а й д ы*. Тәрбиеші өбден қаталанып алған екен (С.Хайдаров, Жүрек сыры). **6.** *Жан-жағын мұқият барлап, әр сыбдырға алаңдап, мұлгімеу.* Біреу түр зеңбірекке аттай мініп, Күзетші өз жұмысын өзі біліп. *А л а қ т а п* жан-жағына, салақсымай, Күңіреніп, өлең айтып, ермек қылып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АЛАҚТАС = е т. *Бірнеше адамның алақ-жұлақ етіп, асып-сасуы.* Екеуі *а л а қ т а с ы п* асығып, қолдарымен ымдап, бандыларына бұйрық қылып, өздері кейін ойға қарай жорғалай жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ.).

АЛАҚТАТ = е т. *Көзін алақ-жұлақ еткізін ойнату.* – Сүйтіп, жер жағдайын пайдаланса, ол (жау) бізді ұтпай ма? – деді Краев үріккен тананың көзіндей көзін *а л а қ т а т ы п* (Б.Момышұлы, Москва.). Елеуретіп сөйлейсің, *А л а қ т а т ы п* көзінді. Әзәзілден сабақ ап, Бүлдіріпсің сөзінді (Жамбыл, Шығ.).

АЛАҚТАУ *Алақта етістігінің қимыл атауы; көзін алақ-жұлақ еткізу.* Жаңағы кісінің бірдемесі қалды сізде. *А л а қ т а у ы* жаман (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

АЛАҚҰЙРЫҚ з а т. *Құйрығы теңбіл қой.* *А л а қ ұ й р ы қ* қоздап қалмады ма екен. Әлгіде жайсыздау көрініп еді деп шопан асықтыра түсті (С.Алдабергенов, Алға).

АЛАҚҰЙЫН з а т. **1.** *Құтпеген жерден, аяқ астынан тез басталып, тез тоқтайтын ұйтқып соққан қатты желдің айналма қозғалысы.* Сұрапыл дабыл барған сайын екіленіп үдей түсіп, даланы аласапыран бір *а л а қ ұ й ы н ғ а* айналдырып жіберген болатын (М.Қаратаев, Далада.). Құйын қалай тез соқса, солай тез сап басылды. Сол *а л а қ ұ й ы н м е н* аралас ол мінген сең мұз айдынға килігуге тақап келген (С.Шүкіров, Изгілік іздері). Соқтырып алып завод от тамырын, Еңбекке төгіп алтын ғылым нұрын. Егесіп дүлейімен табиғаттың Боранның *а л а қ ұ й ы н* аңдып сырын (Қ.Аманжолов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Айнымалы, құбылмалы мінез.* Ең көрлісі – төсінде қақпақтай үлкен жезі бар, жанында кең қоржын тәрізді бос былғары сөмкесі салбыраған *а л а қ ұ й ы н* атшабар Далбай (М.Әуезов, Шығ.). Анасының *а л а қ ұ й ы н* мінезіне өбден сыралғы болған ұлы ұлпа қарды омбылап жүгіре жөнелді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Көклан (Қобыландыға): Тарт, *а л а қ ұ й ы н* аңғал жас, Асылға асыл бермес. Қара қылыш қолында Қаһарыма тең келмес (М.Әуезов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Айнымалы, құбылмалы кез, уақыт, мезгіл.*

Қайдан білсін, *а л а қ ұ й ы н* күндерде Түн жамылып, тоз-тоз болып жүргенде, Талай Қасым өткен шығар бұл жермен, Талай Қасым жатқан шығар бұл жерде... (С.Жиенбаев, Оймауыт). Құдай мені одан кем жаратпаса да, кешегі *а л а қ ұ й ы н* соғыс тамырыма балта шауып кетті, – деді ол (З.Иманбаев, Кең аймақ). Мынадай әлейім-тәлейім *а л а қ ұ й ы н* заманда не болмай жатыр? (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Алақұйын етті. *Тынышын кетірді, әлем-тапырық қылды.* Күн сайын қоюланып, түнеріп келе жатқан бұлт бүкіл Алаш даласын *а л а қ ұ й ы н е т т і*, елді Азамат соғысы жайлады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЛАҚҰЙЫНДАН = е т. *Әлем-тапырық болу, қатты толқу.* – Пейіліңе рақмет, – деді Ақан өңі күреңітіп. Жүрегін әлдекім шабақтап қалғандай болды. Шалдың жүзі *а л а қ ұ й ы н д а н ы п* кеткенін көрген Орынбай: – Қымыз ішіңіз, – деп құрақ ұшты (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Әсіресе, мына жас тоқтылар жауынды күні ықышп келеді. Сәл көз жазып қалсаң, *а л а қ ұ й ы н д а н ы п*, жосып кетуі мүмкін («Лен. жас»).

АЛАҚҰЙЫНДАТ = е т. *Тынышын кетіру, әлем-тапырақ қылу.* $\approx$ *А л а қ ұ й ы н д а т ы п* келеді.

АЛАҚҰЙЫНДАТУ *Алақұйындат етістігінің қимыл атауы.* $\approx$ *А л а қ ұ й ы н д а т у ы н* қоймады.

АЛА-ҚҰЛА с ы н. **1.** *Әр алуан тұстың араласып келуі, әртүрлі, біркелкі емес.* Ал оның қасындағы құла төбел атты жігіттің киімі *а л а -қ ұ л а*, бірақ бөрі де су жаңа, бөрі де қымбат заттардан тігілген (Ә.Әбішев, Найзағай). Әбілқайыр астындағы *а л а -қ ұ л а* кілемді өзі төмпештеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Күн батуға құлдилап, шығыс қараң-құраң тартып, әлем асты *а л а -қ ұ л а* болып тұрған кез еді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). **2.** *Бір тегіс емес, әртүрлі шамада, біркелкілік жоқ.* Шарбақтан өте бергенімде, тағы да көшенің екі жағында қолдың саласындай тізілген *а л а -қ ұ л а* үйлер басталды (С.Омаров, Қызыл.). Сауатымыз бірдей болғанмен, жастарымыз бірдей емес, *а л а -қ ұ л а м ы з*. Ең кіші дегендер – мен шамалас. Ең үлкен дегендер – он бес-он алтыға келіп қалғандар (Б.Соқпақбаев, Бастан.). Кіші жүз қолы *а л а -қ ұ л а* ат мініп, *а л а -қ ұ л а* жарактанғандықтан ба, сан жағынан Орта жүз қолынан көбірек болғанмен, олардан айбынды көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **3.** *Бірдей емес әркелкі, бірі жасқы, бірі жаман, бірі артық, бірі кем.* Ананы тұңғышым, мынаны кенжем деп балаларға *а л а -қ ұ л а* қараудан аулақ болу керек (Н.Халидул-

лин, Халық мұғ.). Достарына *а л а-қ ұ л а* қарайтын өзіне жат бір мінез пайда болған. Біріне жылы шыраймен жарқын күлкі ұсынса, енді біріне жирене қарап, түнере қабақ шытады (А.Байтанаев, Асан). Сонда Тілеміс: – Е-е! Сен ел-жұртты *а л а-қ ұ л а* көрмейтін әділ Сәт емес пе едің? Айтқан сөз қайда? – депті де, – *А л а-қ ұ л а* шығады осындайда, би үстіне мен барсам, бізге қаны олардың қосылмай ма? – деп шаншып тастапты (Ел аузынан).

Ала-құла болды. *Әрқалай, бірі бұлай, бірі олай болды.* Алданың ақ ісіне мойын бұрсын, *А л а-қ ұ л а б о л ғ а н д ы* Құдай ұрсын (Батырлар жыры).

Ала-құла көрді. *Бірдей көрмеді, алалады.* Тоқсан беске келгенде, Жүзге таман төнгенде, Ел мен елді бөлмеймін, *А л а-қ ұ л а к ө р м е й м і н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЛА-ҚҰЛАЛЫҚ з а т. 1. *Әртүрлілік.* Повестің стилінде *а л а-қ ұ л а л ы қ* бар: алғашқы жарымы жеңіл, ойнақы баяндалып келеді де, ортасынан ауған соң бәсеңдеп қалады («Қаз. әдеб.»). Бізде егіннің шығымдылығында бұрынғысынша үлкен *а л а-қ ұ л а л ы қ* байқалып жүр (Д.Қонаев, Таңд. шығ.). 2. *Кірбін, реніш, өкпе.* – Ендеше, Келдей мырза, өз халқыңыздың орыс патшасына деген көңілінде *а л а-қ ұ л а л ы қ* бар екенін біліп отырып, біздің көсіпші адамдарымызды Ертістің қыр бетіне неге шақырдыңыз? (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Осынау *а л а-қ ұ л а л ы ғы н а* қарамастан, бәрі бір жерге бас біріктіріп, бір іске ниет еткен сияқты («Қаз. әдеб.»). 3. *Шалағайлық.* – Сен, Нұржан, мінезінді өзгерті, адал бол. Ісінде *а л а-қ ұ л а л ы қ* көп (З.Шашкин, Өмір.).

АЛАҚҰМАЙ з а т. з о о л. <лат. gyps himalyenis> *Басы, мойны, қйырығының үсті ақ, тықыр мамықты, арқасы ақшыл сары, бүркіт тәрізділер тұқымдасына жататын жыртқыш құс.* Қазақ даласының өзге жерінде сирек кездесетін жайра, тағанақ, сақалта, *а л а қ ұ м а й*, көкқарға, кодас, қоңылтырды да іздеген адам табатын (І.Есенберлин, Қаһар). *А л а қ ұ м а й* – ауаны ластайтын және түрлі ауру таратуға себепкер болатын өлекселермен қоректенетіндіктен пайдалы құс (ҚСЭ).

АЛАҚҰРТ¹ з а т. *Бүргелер отрядына жататын жәндіктер, вермициллез ауруының қоздырғышы.* Жаз маусымында мал терісін зақымдайтын көкбас сона, шіркей, таскене, бит, *а л а қ ұ р т* (блохи копытных), шыбын, құмығы, үндемес (москит), есекқұрт (мокрица), сона (слепень), инелік (стрекоза) қатарлы шыбынтекес зиянкес сорғыштардан сақтандыру шараларын қазақтар дұрыс жолға қоя білген

(Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). *А л а қ ұ р т* жануарлардың қанымен қоректенеді. Онымен шалдыққан малдың қаны азаяды, арықтайды, жүнінің сапасы төмендейді (ҚҰЭ). *А л а қ ұ р т* мал терісінің үстінде жұмырт қалайды. Жұмыртқадан шыққан ұрық жерге түседі де, жаз аяғында қуыршаққа айналады (Ауыл шаруаш. сөздігі).

АЛАҚҰРТ² з а т. қ о л ө н е р. *Бұйым шетіне салынатын ұсақ ою-өрнек түрі.* *А л а қ ұ р т* – көбінесе ши орауында, сырмақ шетіндегі жиектерде, төсек, жүк-аяқ, асадал сияқты заттардың шеттерінде, «су» өрнектерінің кейбір түрлерінде кездеседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АЛАҚҰРТТА= е т. *Алақұрт оюын салып өрнектеу.* ...Үй сыртында уыққа *а л а қ ұ р т т а п* аяқбау есіп отырған көрі-құртаң белін жазып... тұрып қалыпты (С.Жүнісов, Ақан сері).

АЛАҚҰС с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Парықсыз, ойсыз, жетесіз.* Үй іші не болып жатқанымен ісі жоқ, қашан көрсең де, жайраңдап мас болып, арсалаңдап жүргені. Жұрт оны «*а л а қ ұ с*» дейді, «бөдік» дейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАҚШЫ [ар. ملاك] з а т. *Кісі өлтіруші.* Атаңның көрі *а л а қ ш ы*, Жапа-жалғыз өзім-ақ Жерге қағып жайсамшы (М.Әуезов, Шығ.).

АЛАҚШЫН з а т. ж е р г. *Пеіштің аузына шоқ жаяу үшін кірпіштен қалап жасалған орын.* Зәті, *а л а қ ш ы н д ы* биігірек жасаған жөн (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАҚЫЗБА с ы н. *Тым қызба.* Жастықтың жігеріне семірем бе, Шығушы ем сөз көтермей, Едірендеп. Аурудан алып-ұшпа, *А л а қ ы з б а* Алды ғой ақырында өмір емдеп (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

АЛАЛ [ар. حلال] с ы н. с ө й л. *Адал.* Дәніккен соң бұл шіркін, *а л а л* бір дәм жегізбес (Үмбетей жырау, Толғау.). *А л а л* сопы мен емес Пірдің сөзін тұтынған; Саудагер сарттай қайтты өмір Құмар ойнап ұтылған (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *А л а л ғ а* айла қылушы ем, жау жықпасын туды деп. Сескеніп, ерте-ақ білуші ем, Ішкізер қулар уды деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Арамнан алған түйеден, *А л а л д а н* алған түйме артық (Мақал-мәтел). Ұры емес, ақылы *а л а л* малым үшін, бейуазды талапкермін барымта алған (Н.Мыңжан, Қаз. қысқаша тарихы).

АЛАЛА= е т. *Бірдей көрмеу, тең санамау, бөлектеу, әртүрлі қарау.* Бізден басқа жұрттардың ілгері қатардағы көптің жоғын *а л а л а м а й* іздейтін білімді ақжүрек депутаттары 3-нші һәм 4-нші думаларда азық қылып,

думаның шын мағынасында дума еместігіне көздері жетсе де, дума мінбесінен пайдаланып, халық тілегін мың түрлі дәлелдермен үкіметке жеткізіп, үкіметтің қолдап тұрған жобасын халыққа сездіру жолында болды (М.Дулатов, Шығ.). Шығынды түндікке емес, малға қарай, Бөлуге тиісті ғой *алал амай* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өз күшін жеңілмейді шамалаған, Оңбайды ағайынды *алалаған*. Дос адал, туыс тату, жар бақытты Сыйласып бірін-бірі ағалаған (Қара өлең). Жақынның бәрін бірдей көр, *Ала лап* жаман, жақсы деп, Қарамай көрі, жасына (Базар жырау, Шығ.).

АЛАЛАУ *Алала етістігінің қимыл атауы.*

1. *Бірдей көрмеу, тең санамау, бөлектену.* Атақты Сібір ұлы қарт Потанин, Ер сүйсе, сендей сүйсін ел-отанын. «Қазақсың, қалмақсың» деп *алалау* жоқ, Отанның тең көресің барша жанын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Туған жерден ыстық дүниеде не бар? Алыс болсын, жақын болсын, ол сені магнитше өзіне тартады да тұрады. Бала деп те, үлкен деп те *алалауды* білмейді («Қаз. әдеб.»). Орталықтың енбизмімен аянбай айқасқан басшы өзгелердің *алалауы* аз болғандай, өзімізді өзіміз аяқтан шалатын күңкіл-сүңкілді де ит етінен жек көріпті («Егемен Қазақстан»). **2.** *экон. Экономикалық субъектілердің кейбіреулеріне негізсіз қысым жасау, оларды қолайсыз жағдайға ұрындыру.* *Ала лау* қысым жасау дүние жүзі мойындаған халықаралық құқықты бұзу (Нарық экон. орыс-қаз. түсінд. сөздігі).

АЛАЛАУШЫЛЫҚ *з а т. Тең ұстамаушылық, тең көрмеушілік.* Әрине, мұндай көпекөрінеу *алалаушылықтан* алауыздық қоздамай қоймайды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАЛЫ *с ы н. Ала тұсті, әртүрлі тұс араласқан.* Ат етіп тал шыбықты қайғы орнына, Қоңызды, көбелекпен қуған інің. *Ала лы* сақал менен ақты асыққа таласып бетін жасқа жуған інің (Үш ғасыр.). *Ала лы* алтын сақа атыспап па ек? Тебісіп бір төсекте жатыспап па ек? Алтайдай анамыздың ақ сүтінен, Бірге еміп, бірге дәмін татыспап па ек? (М.Жұмабаев, Шығ.). Күрдекеме кешегі *ала лы* жылқы бітіп, алаптың бәрін малмен толтырып тасқан кезінде, кімдер қызықпады дейсің (Б.Майлин, Шығ.). Келелі түйем ішінде Қайырлы бұраға ұсаған... *Ала лы* жылқы ішінде Көзге түсер тұлпардай (Ақсауыт).

Алалы жылқы [ақтылы қой]. *Мыңғырған мал, қисапсыз көп тұяқ.* *Ала лы жылқы, ақтылы қой,* Аңдыған бөрі жемей ме, Иесі ұйықтап жатқан соң (Махамбет, Шығ.). Сарыарқа, сары қымыз, шалқар көл, самал жел,

ала лы жылқы, ақтылы қой, әділ би деген сияқты лебіздерше сары, шалқар, самал, алалы, ақты, әділ деген айқындау болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Еспембет: Тобықты шаялығынды қылдың ба, білегі жуандығынды қылдың ба? *Ала лы жылқы, ақтылы қойын* жосылтып алдың, Найманда алынбай жүрген кегің, тимей жүрген есең болса, оныңды айт (М.Әуезов, Шығ.). *Ақтылы қой, алалы жылқы,* Ұйытқылы малды аралап, Ой құмарын, көңіл өрісін тоқсыратамын (С.Бегалин, Сахара.).

Көк алалы көп жылқы. *Үйірі әртүрлі, алуан түсті жылқы.* Көшемің Сырдың бойын жайлап қана, *Көп жылқы көк алалы* айдап қана. Байың атын сұрасаң Бойтан сері, Үш күн сені ұрыпты байлап қана (Айтыс). Ұшына орамалдың түйдім сусар, *Көп жылқы көк алалы* көлде жусар (Бес ғасыр.). *Көк алалы көп жылқы* Сабаттап жатыр жағасын («Едіге»). *Көк алалы көп жылқы* көлге бір түссе, Көз жетпей, санап санын алуға. Есебіне жан жетпей... Беглерім мінсе, Шұбарын жұлындай қылып жаратып (Ақтамберді жырау).

АЛАЛЫҚ *з а т. 1. Бірдей еместік, әртүрлілік, айырмашылық.* Бірдей ме сабақ берген барлық молда, Ант берем, алуан түрлі деймін, олла. Денеден-ақ көрініп тұрған жоқ па Саусақтың *ала лығы* біткен қолға? (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бәріне де шыдаған далалықпын, Күәсімін қиянат, *Ала лықтың,* Өкпелемей бірақ та Оқи білсең, Соның бәрі – мектебі даналықтың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бақытты едім, Ойдан жырақ, елтігіш кезімде мен *Ала лығын* өмірдің сезінбеп ем (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.). **2. Бөтендік, жаттық.** Бұл Шүреннің ішінде Құлыншақ еді жолдасың, Қодірең туған жігіт деп, Қылмадың оған *ала лық* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Оның жоқ тілегінің *ала лығы,* Менімен бірге өткен балалығы. Ықтиярсыз көзімнен жас шығарған – Қаяусыз ыдысының тазалығы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алаштық *ала лығы* жоқ, оқушыларым, сендер де естіп көтеріліңдер, зарықтырмай айтайын (М.Дулатов, Шығ.). **3. Алауыздық, дұшпандық, қырғи-қабақтық.** Бұл күйге бүгін емес көптен кірдік, Алдыартын аңдамаған бетпен кірдік. Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз, *Ала лық* алты бақан дертпен кірдік (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұл кезде қазаққа өзінен басқа да ермек табылып, «ауыл иті ала болса да, бөрі көрсе бірігер» дегендей заманға ұшырап тұрғанда, бұрынғы *ала лықты* азайтып, жұртшылықты ойлау керек еді (М.Дулатов, Шығ.). Ол мән – осы Сартау елінің жұмысы жайлансын деген

мән емес, үйездегі азаматтар арасындағы *алалық* жойылсын деген де мән емес, бірінікін мақұлдап, бірінікін теріске шығарып, бірінбіріне жығып берем деген де мән емес, сол айтыстан шығарып бір іргелі мәселені қозғап, енді өзіме қорытынды туғызуға болды деген мән еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Аузымыздан жазып, арамызға *алалық* кірер болса, тағы да табанға түсіп, бөтеннің боданында қаламыз», – дескенді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАЛЫҚСЫЗ с ы н. с ө й л. *Шын көңілмен, таза ниетпен, қалтқысыз адалдықпен.* Енді ауқатына, күнкөрісіне қарамай, адам баласы *алалық* с ы з бауырласады. Сендер өздерің ұйымдасып, бірігесіндер (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛАЛЫ-ҚҰЛАЛЫ с ы н. с ө й л. *Ала-құла.* *Алалы-құла* сырдың қандайын болса да ішіне сақтағыш, сыпайы жүзді, жылы қабақ, сөзге саран, көңілі жібек қазақтың бір әйелдері болады (Ж.Жұмаханов, Үш бөйтерек).

АЛАМАЙ з а т. 1. *Ішектің айналасына, көздің жиегіне біткен май қабаты.* *Аламай* – малдың құйрық асты, ішектің астыңғы сыртқы тұсы. Тақым, *аламайы* н, құйысқандығын, құйрығының ұшын ағашқа, тасқа үйкеп тоздырып жібереді («Жаршы»). 2. *Бір нәрсенің айналасы, төңірегі.* Айша босағаға қараса, екі бүктеліп, түбі *аламаймен* сөгіліп қара шелек жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Осыдан екі күннен кейін ауыз үйдің терезесі *аламайымен* ойылып тасталды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). 3. *Аражігі.* – Жоқ, – Жарас, сен айтқаның мақұл, Жарас, Ақтарып, айырып бер, *аламайы* н, Жарас, Ендеше, қыз да – адамның баласы ғой, Өзі айтсын екеуінен қалағанын (М.Әуезов, Таңд.).

АЛАМАЙЛА = е т. *Лаң салу, бүлдіру, бүлік салу.* Нұрзайсанның шағын алабы емес, қалың қазақтың тізгіні шеңгеліңе түссе, қансоқталап жеуден тайынбайтын, айналанды *аламайлап*, ағайынның артына шала байлап жіберетін Қамбар болармысың?! (К.Сегізбай, Беласқан).

АЛАМАЙЛЫ с ы н. *Құйысқандығы толық, құйымшағы майлы, қоңды.* Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы, Алды-арты бірдей келсе, ерге жайлы. Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп, Көтендігі шығыңқы, *аламайлы* (Абай, Тол. жин.). Олардың тойға сойғандары *аламайлы* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАМАН¹ з а т. 1. *Көпшілік, бұқара.* Қоңыр күңгірт көрі үнгір бергі Абай, арғы *аламан* өмірінің де, бәрінің де үнсіз жым-жырт күәсі боп тұр (М.Әуезов, Шығ.). Алабың ұрып, қас дұшпан, *аламан* елді зарлаттың. Алқымын ащы жас қысқан Жаралы мен бір заржақпын (Қ.Шаңғытбаев, Аққу өні). Осы отырған *ала-*

манның маңдайалды бір туысқан бауырының қанын төгем дейсің (М.Әуезов, Таңд.). 2. к ө н е. *Шапқыншы қол, жортуылшы топ.* *Аламанға* жел бердік, Аса жұртты меңгердік. Қара қазақ баласын Хан ұлына теңгердік (Махамбет, Шығ.). Жардырып нудан нуды қоныс етіп, Бір жерде бес күн қонып отырмаған. Үйінде ақсақалдың кеңес құрып, *Аламан* тарқаушы еді топырлаған (Кердері Әбубөкір, Қазағым). *Аламан* – жортуылшы топ. Көбіне олжа түсіру үшін шапқыншылық жасауға жиналады (ҚҰЭ). *Аламан* деп төртінке, жолға, низамға көнбейтін, өз дегені болмаса, басқаны елемейтін топты айтады. Бастықтан рұқсатсыз біреуді шабуға, олжалауға аттанған төртінсіз топты да *аламан* дейді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). 3. *Жаужүрек, алған бетінен қайтпайтын, қайсар адам.* Қармыстың батырлығында шек жоқ. Қармыс – асқан батыр. Бірақ Қармыс – *аламан* батыр. Екі жүз елу жәумет – жаман ниетті аламан, Қармыс – жақсы ниетті аламан. Екі жағының құлқында айырма аз (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Рысқұл қанша *аламан* болса да, он солдатты ойсырату оңай шаруа емес қой (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

АЛАМАН² к ө н е. *Қазақ руларының байырғы ұраны.* Құрайдан туған *Аламан*, *Аламан* деп шақырып Ұран болып тараған. Артық туған ер екен Хақ нұрынан жараған (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Аламан І қолбасы: *Аламан! Аламан!* Жеңілді жау, *Аламан!* Жұрттың бәрі «жеңілді жау, Аламан!» деп қалаға қарай қаптай тартты (М.Әуезов, Шығ.).

АЛАМАН³ с ы н. *Ұлы, үлкен, аса зор.* Еңселі, ірі сүйекті бай *аламан* шабыспен бүкіл сүйек-сүйегі уатылып, тұла бойы мылжамылжа қанталаған етке айналып кеткен сияқты (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). *Аламан* додаға республиканың барлық облыстарынан жүзге жуық аттар қатысты («Егемен Қазақстан»). Бір бас пен бір беталдың өзінде талай оғаштық бар: төбе жағы сопақша, сонысына қарамай, құлағы – аса үлкен, ақ жарғақ, *аламан* құлақ (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ал шаншып ататын *аламан* оқ – кез оқ деп аталады, – деді Көшек көп білетінін танытуға тырысқан мақтанышпен (М.Мағауин, Аласапыран).

Аламан айтыс. *Әртүрлі ақындардың қатысуымен өтетін үлкен айтыс.* – Бикен – кезінде *аламан айтыстарға* жиі араласып, талай әріптесінің жанын шығара жаздаған азулы ақындардың бірі болғанға ұқсайды (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш).

Аламан ау. к ә с. *Көзінің кеңдігі 8 мм майшабақ аулайтын аудың түрі.* Соңғы кезде майшабақты *аламан аумен* аулаймыз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

Аламан бөйге. *Аты, құнаны, тайы аралас жаппай жарыс.* Біла сұлтанның ағасы аңшылық соңынан, осы Ұлытаудан өтіп Есілге жеткен соң тоқым қағар тойы жасалатынын, онда *аламан бөйге*, балуан күрес, көкпар, қыз қуу, жамбы ату және басқа да толып жатқан ойындар өткізілетінін, жарыста озғандарға тоғыз да тоғыз мәртеден бөйге берілетінін хабарлайды (М.Мағауин, Аласапыран). Бірақ жарты әлем құлағын түретін арасат жарыс, *аламан бөйге* ғұраны ұланғайырға жетіп жатқан Сағынай асындағы (А.Сүлейменов, Адаскан). Соңынан Ақбастау ауылдық әкімдігіне қарасты «Тоғайбай сай» деп аталатын келісті жерде *аламан бөйге*, топ бөйге, құнан жарыс өткізілді. Жеңімпаздар жүлдесіне төрт машина тігілді («Егемен Қазақстан»).

Аламан соғыс. *Бүкіл халық қатысқан үлкен соғыс.* *Аламан соғыс* – елге жау шапқанда халық болып атқа қонып, жаппай соғысу (ҚҰЭ).

АЛАМАН⁴ з а т. з о о л. <лат. *cricetus cricetus*> *Eziske зиян келтіретін ұсақ кеміргіштер тобына жататын тышқанның түрі.* Топырағы құнарлы, өсімдігі қалың жерлерде біздің кеміргіштердің ішіндегі ең зияндыларының бірі болып саналатын *аламан* деген аң жиі кездеседі (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). *Аламан* тәрізділердің пішіні дембелше келген, ұршық тәрізді және мойын бөлімі жақсы жетілген. Артқы аяқтары алдыңғы аяқтарына қарағанда ұзындау, бес башпайлы (ҚҰЭ). Үлкендер: «*аламан* – зиянкес тышқан, пісіп тұрған егінді аптап, дөңді ініне тасиды» дейтін («Жұлдыз»).

АЛАМАН⁵ з а т. з о о л. *Бүркіттің ақиығы, алғыр тұқымы.* Бұл – бүркіттің ішіндегі ақиық *аламан* деген тұқымы (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

АЛАМАН-АСЫР з а т. ж е р г. *Аламан-тасыр.* Бұлар жауға нағыз *аламан-асыр* ойран салды. Катюшаның зор снарядтары жау шебіне жаңбырша жауды (Р.Хайруллин, Офицер.). Төкпектей шыққан тұяқ дүсірі мен жан ұшыра қиқалақтаған доңғалақ сықыры өрт сытырына қосылып, дүние *аламан-асыр* болды да кетті (Р.Хайруллин, Офицер.). Оның жүрексіне толқи шығатын әуезді қоңыр дауысы адам жанын *аламан-асыр* қылатын ащы-тәтті шындықтарды өлмес-өшпес көркем сөзге айналдырып жатты («Лен. жас»). // *Дүрбелең, аласатыран.* Ойраттар мынау *аламан-асыр*

да н қорқудың орнына, әлгі гүрсіл шыққан жаққа қарай айқай салып жүгіріп барады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАМАНДАП ү с т. *Жапа-тармағай, түгел, жаппай.* Қыздың шандылған қолын босатқан бойда-ақ тас-тастың түбінен сойдауылдай бес-алты сойылшы *аламандап* өре түрегелді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Пәрменді бұйрықты алған бойда, *аламандап* жетіп келуге я күшімнің, я ақылымның жетпей қалған ештеңесі жоқ (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАМАНДЫҚ з а т. 1. к ө н е т а р. *Жаугершілік, шапқыншылық.* Қазақтың көшпелі салты, рулық қалпы, жөңделмеген мемлекет құрылысы *аламандықтың* тууына, айнала жаугершілік *аламандықтың* үдеуіне себеп болса керек (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Шыңғыс *аламандыққа* аттанып, әскер тартып шыққанда әскерінің көбі татар екен дейді (Абай, Шығ.). 2. а у ы с. *Қиырлық, қиқарлық.* Ел әдебиетімен танысқанда, осындай бадырайып көрінгеннің бірі – *аламандық*. *Аламандық* бүтін қазақта болған, әрбір руда болған, әрбір адамда болған. Көптің тілін алмай, *аламандық* қылғанын жаман іс деп Досжан ешбір ойламайды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Құлбарақтың он адаммен төрт мың жауға шабуы – алды-артын ойламағандық. Менмендік, өзінен басқа адамды кісіге санамағандық. Құлбарақтың батырлығында *аламандық* көрініп тұр (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

АЛАМАН-ТАСЫР з а т. *Опыр-топыр, тасыр-тұсыр, алай-түлей, астан-кестен.* Сіздің мына бір ай-шайды білмейтін *аламан-тасыр* жігіттеріңіз, істі аяқтатпай, тобымызды жазбай, осында алып келді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). // *Аласатыран, дүрбелең.* Айналада ышқына соққан жел мен сусылдай ысқырған құмның дыбысынан басқа ештеңе де жоқ сияқты... Осындай *аламан-тасыр* дала жыртқыштарының малға шабуыл жасау қолынан келе қоймас (Н.Баяндин, Құм асты.).

АЛАМАН-ТАСЫРЛЫ с ы н. *Тасыр-тұсырлы, дүбірлі.* Сондай күндердің бірінде жаз болса сауық-сайранға жаны құмар жайлау жастары құлақ тынышын іздеп, у-шуды жақтырмайтын шатағы көп ақсақал, адуынды ежелерден аулақ кетуді көздеп, айлы жаздың *аламан-тасырлы* ақсүйек ойыны мен сыпайы сырбаз алтыбақан өткеншегін ауыл ортасынан жырақ қозы көш жерде, Күйеутас маңындағы белесте өткізуге бекініп еді (Е.Тұрысов, Қыран.).

АЛАМАНША ү с т. *Аламан секілді, аламанға ұқсап.* Алысып озбырменен ел билеген,

Арманын әніменен әлділеген. Тырбанып жатыр солай *а л а м а н ш а*, Атақты Бәпи ұлы Мәди деген (С.Ләмбеков, Қарқаралы).

АЛАМАНШЫ з а т. *Аламан*. Қашанғы *а л а м а н ш ы* боламыз? (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

АЛАМАНШЫЛЫҚ з а т. *Қырғын, шапқынышылық*. «Олар Бөген, Арыс, Шаян бойындағы ауылдарымызды түгел қырып кетті. Мұндай *а л а м а н ш ы л ы қ* тұсында да ақ патшаның елшісінің басын қатерге байлағымыз келмей, ел арасы тынышталғанша, өз қасымызда ұстай тұрғымыз келді,» – деді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАМЫШ з а т. с ө й л. *Әлеміш (әшекей, өрнек, оюдың түрі)*. *А л а м ы ш* өрнегі шахмат тақтасының сызығы сияқты жарыса салынған қысқа-қысқа, кейде көлемді ұзын сызықтардан түзіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). VI–VII ғасырларда металл, қыш бұйымдарының суреті киізге түсірілген *а л а м ы ш* суретін қайталап отырады (ҚазССР тарихы). // *Түрлі-түсті, әлем-жәлем*. Төр жақ қабырғаға *а л а м ы ш* бір нәрсе ұсталған екен (Ә.Сәрсенбаев, Толқын-да.). Айнала төңірек – *а л а м ы ш*, шұбар ала орман (С.Сейфуллин, Әңгім.). Топтанысып, жамыраңқырасып сөйлесіп, ақырын сыңқылдап күлісіп, қыз-келіншек ауылдың солтүстік жағындағы жалпақ *а л а м ы ш* қарағандарға қарай жүрді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

АЛАМЫШТА= е т. с ө й л. *Әлеміште*. Үйдің ішін түрлі-түсті бояумен *а л а м ы ш т а п* тастапты (М.Әуезов, Шығ.). Шынға өтірік қосып, *а л а м ы ш т а п* айтатын, араздық мінезі бар (М.Әуезов, Шығ.).

АЛАМЫШТАН= е т. с ө й л. *Әлеміштен*. Гимнастеркасының сыртындағы былғары бешпеті де әбден тозған болуы керек, жеңі қырқылып, әр жері *а л а м ы ш т а н ы п*, түрі оңа бастаған (Б.Тілегенов, Аққайнар). Осы кезде найзағай оты жаркылдап қара бұлтты тіліп өтті. Жер беті *а л а м ы ш т а н ы п* жарқ ете қалды (К.Тоқаев, Соңғы.).

АЛАМЫШТАНУ *Аламыштан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жердің *а л а м ы ш т а н у ы*.

АЛАМЫШТАУ *Аламышта етістігінің қимыл атауы*. ≈ Қабырғаны *а л а м ы ш т а у*.

АЛАҢ з а т. з о о л. *Барыстың құшпигі*. Тілімізде «*А л а н ы н* алдырған таутандай ашулы» деген сөз тіркесі бар. *А л а н ы* өлген немесе жоғалтқан таутан (барыстың ұрғашысы) емшегі сыздағанда, қандай төл, нәресте болса да ұрлап емізуге пейіл екен. Көбінесе адам баласын алады деседі халық. «Алма апаннан *а л а н д ы*, Таутан ұрлар балаңды» деген мәтел осыдан қалған («Тіл және аударма»).

АЛАНИЕТ с ы н. *Нуеті бұзық, теріс ниет*. Мұндай *а л а н и е т* өзімшілдік адам баласын аздырып бір-бірімен жауластырғаннан басқа ешнәрсеге де жеткізбейді (С.Сейфуллин, Шығ.).

АЛАҢ¹ з а т. 1. *Ашық, тегіс жер*. Біраздан соң перде ашылды. Ойын болатын *а л а ң д а* тігулі тұрған шатыр көрінді. Соны неше түрлі қызылды-жасыл оюлы, маңайы ағаш, дәл қасында жайып тастаған кілем, *а л а ң н ы ң* оң жақ, сол жағында отыратын биік орындар тұрды: үстінің оюлысы бар, масаты кілем жапқаны да бар (М.Дулатов, Шығ.). Аққан бұлақ сай-салаң, Шытырман тоғай айналаң, Жоның жайлау кең *а л а ң*, Атам қонған кең далам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). «Еліктің мезгілсіз *а л а ң ғ а* шығып келуі жай емес, әлденеден үріккен, жуырда тоқтамайды» – деп ойлады жас мерген (С.Бегалин, Таңд. өлеңд.). Ағынды күрең жорғамен, Ағызып жазық *а л а ң д а*. Жүремін кілең жолда мен Кеудемді тосып самалға (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). 2. *Қоғамдық құрылыстардың орталығындағы, қала немесе кент көшелерінің құрамына кіретін біртұтас сәулетті ашық жер*. Той екі айға созылды. Ол өткен соң ашық *а л а ң* тағы да қаңырап бос қалды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Кісі өлтіру, қан төгу былай тұрсын, айға жуық мезгіл бойында вокзалдар, аэропорттар, базарлар, халқы қалың көшелер, *а л а ң д а р* атаулыны күндіз-түн аралап жүрген шақтарымызда бірде-бір төбелес, қақтығыс, мастық-нақұрыстық немесе шаңқылдасып ұрысқан, былапты сөз естіп көргеміз жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Көшелер мен *а л а ң д а р* да кенді, әшекейленді, ескі қаланы төңіректей нелер тамаша ормандар, кей шетте үлкен қалаларға беріспейтін бөлшектер өсті (С.Мұқанов, Есею жыл.). *А л а ң ғ а* қазақ халқының ең талантты әншілері, күйшілері, тақпақшылары мен бишілері жиналды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). 3. с п о р т. *Спорт ойындарын, жарыстарды өткізуге арналған алаң*. Муаммар Каддафирдің футболшы ұлы да Ливияның қауіпсіздік қызметінің 30 агенті жанынан бір елі қалмай күзетеді екен. Бірақ күзетшілер президент ұлымен бір *а л а ң ғ а* шығып, футбол ойнамайтыны белгілі ғой («Жас Алаш»). Ойын *а л а ң* иелерінің үлкен басымдылығымен өтті. Қазақстан ұлттық құрамасының қақпашысы Юрий Новиков тағы да жанын салып еңбектенді. Ең бастысы, ойын қорытындысында Қазақстанның қоржынына жарты ұпай түсті («Жас Алаш»). Қазақстанның ең атақты клубы Кипрдің ең атақты командасымен сырт *а л а ң д а* кездесіп, тең ойын

көрсетті («Жас Алаш»). 4. а у ы с. *Кеңістік*. «Қой, бөйбіше, дау тудырма бекерге, – деп нағашым әңгімесін жалғады. – Айып па екен, өзін беріп қатерге, Ер жігіттің досын қорғап қалғаны. Достық деген – ізгіліктің алаңы. Оған куә ғасырлар мен замандар. Отанын да сатып кете алады Қиын шақта досын сатқан адамдар!» (М.Шаханов, Ғасырлар.). ТМД-дағы кейбір елдерде АҚШ әскерлерінің қоныстануының өзі геосаяси алаңдағы елдерде өзіндік ұстаным бекітті («Жас Алаш»). 5. а у ы с. *Шаршы топ, аудитория*. Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақтың айтыс өлендері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні дусыз еді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Алаң жұрт. *Қонысқа жайлы, көгорай, шалғынды жер. Алаңда алаң, алаң жұрт* Ағала ордам қонған жұрт (Қазтуған/Алдаспан).

Атыс алаңы. ә с к. *Маңдайшебі 1,5–2 шақырым, тереңдігі 5–15 шақырымға дейінгі жер телімі. Атыс алаңы* аумағына нысана және ұшу алаңы, қорғаныс жолағы, атыс шебі, бастапқы бекініс жолағы және тыл кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Атыс алаңы* елді мекендер мен кәсіпорындардан шалғай жерлерден таңдалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Базар алаңы. *Сауда-саттық жүретін базардың арнайы ашық жері, тұрған орны.* Тарқандар да аттарыңа мініңдер! Алаңға! *Базар алаңына!* – деп, Студенкин дейтін писарь екінші жүзбасына ілесе айқайлады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жаңа Семейдің *базар алаңына* қала тұрғындары, қыр қалашысы, жұмысшы, аттылы-арбалы, жаяулы-жалпылы жұрт сыймай кетті (М.Танакеев, Қажымұқан).

Баскетбол алаңы. *Баскетбол ойнауға арналған арнайы орын.* Содан бері қыруар жұмыс істеліп те қалды. Волейбол, *баскетбол алаңдары* қазірдің өзінде дайын (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Бөйге алаңы. *Жарыс өтетін орын. Бөйге алаңына* комиссия мүшелері шығып, бөйгенің программасын жариялады (С.Бегалин, Жеткіншек). Арғымақтары қайда екен бұ даланың, *Бөйге алаңын* көргенде шыдамадым. Аңсап келген ауылда сүйгүлікке Тақым салмай мен қалай тұра аламын (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.).

Би алаңы. *Би билеуге арналған жер.* Ол он сегізден аса, ернін ал қызыл етіп бояп, кешке *би алаңдарына* баруды әдет етті (І.Есенберлин, Шығ.). Қойныңды, Комос, аш, кәні, Қабылда Жердің адамын! Билейтін жердің жас-

тары Жасаймын *бидің алаңын* (М.Мақатаев, Шығ.). Кенжеғұлдың жанында жататын жігіт екі-үш күнге қаладағы танысына кетті де, ол бір бөлмеде жалғыз өзі қалды. Кешкісін демалушылардың бір тобы *би алаңына*, енді біреулер теледидар көруге, тағы біреулері киноға кетеді (С.Досанов, Тау жолы).

Вокзал алаңы. *Вокзал орналасқан жер, вокзал шекарасы. Вокзал алаңы* жүк көтерген, жүгірген, айқайласқан адамдарға толы («Жас Алаш»). Ал студенттер, нағыз жер көруге шыққан саяхатшылар тәрізді, кигендері тылтиған джинс шалбарлары, арқаларында рюкзактары, қолдарында үнемі өздерінің серігі – гитаралары, бүкіл *вокзал алаңын* жайлап алған (І.Есенберлин, Шығ.). Түнімен қарауытқан қабат-қабат үйлер *вокзал алаңын* тарылтып қоршап тұр (Қ.Исабаев, Соңғы.).

Волейбол алаңы. *Волейбол ойнайтын арнайы орын.* Мына бір жазыққа *волейбол алаңын* орнатамыз (З.Ақышев, Біздің шамш.).

Географиялық алаң. *География пәнінің тәжірибелік сабағы өтетін арнайы орын.* Сабақты түгелдей *географиялық алаңда* өткізсе, әрине, оқушылар оны айқын түсініп алар еді («Халық мұғ.»).

Гүл алаңы. *Гүл сататын орын, гүл өсіп тұрған кеңістік, жер.* Жас жігіт қиялын тамаша бір әсер билеп кеткендей, дәл қарсы алдындағы қызылды-жасылды *гүлдер алаңына* таңдана қарап отырған-ды (І.Есенберлин, Шығ.). Алматының Максим Горький атындағы мәдениет және демалыс паркінің кіре беріс қақпасына тақау *гүл алаңында* апалы-сіңлілі екі қыз отырды (Д.Досжанов, Дария). Осындай қалаларды тұрғызу арқылы біз олардың текпешікке ұқсаған төбелерде парктер мен *гүл алаңдарын*, су қоймаларын, қоғамдық үйлерді, оқу орындарын, магазиндерді, кәсіпорындары мен мекемелерді алар едік (С.Мұқанов, Естімеген.).

Денешынықтыру алаңы. *Денешынықтыру сабағы өтетін арнайы жер, мектеп стадионы.* Түрлі мәдени ойындар ұйымдастырылып, *физкультура алаңы* жасалды («Халық мұғ.»). Мұндай кезде ермегі мектеп жанындағы *денешынықтыру алаңына* барып, турникте ойнайды (С.Бегалин, Сәтжан).

Қойма алаңы. *Қойма орналасқан жер.* Ол бүгін жарылғыш заттардың *қойма алаңын* бульдозермен ескі шөптен, қоқым-соқымнан тазалауға тиісті еді (І.Есенберлин, Шығ.).

Құрылыс алаңы. *Құрылыс жұмыстары жүріп жатқан жер, орын. Құрылыс алаңы* деп құрылыс жүріп жатқан жерді айтады

(ҚҰӘ). Бүкіл рұқсат беру процедуралары екі кезеңге бөлінеді: бірінші – *құрылыс алаңын* дайындау, қоршау; екіншісі – осы әзірлік жұмыстары толық көлемінде іс жүзіне асырылған соң барып қана құрылысты бастауға рұқсат етіледі («Егемен Қазақстан»).

Қызыл алаң. т а р. *Әскери шеру өтетін Мәскеу қаласының бас алаңы.* Жас кезімде бүрсеңдеп... Қой бағып өсем далада. Таңғалсын әлем көрсін деп, Мен тұрмын *Қызыл алаңда* (Т.Жароков, Шығ.). Қатты, барынша шыққан. – Мың рақмет саған, Тыңжан! – деген жаңғырық үн *Қызыл алаңнан* бүкіл жер жүзіне тарады (Ә.Нұршайықов, Шығ.). Олар бір сәтте бір сілкініп алды да, *Қызыл алаң* жаққа қарай бет бұрды (С.Оразаев, Дала.).

Майдан [соғыс] алаңы. *Соғыс, әскери іс-қимылдар жүріп жатқан жер.* Әні, ол (бөлімше командирі) дөңгелек қара бөркін желкесіне таман ысыра салып, дүрбі арқылы *майда* *алаңын* шолып тұр (Ә.Сәрсенбаев, Майдан). Найзагерлер құр ауаны толғап-толғап түйресті *демайда* *алаңын* тастап шетке шықты (Д.Досжанов, Жібек.). Хабидің аяусыз күрес ашқан *майда* *алаңының* бірі – маскүнемдік пен бозақорлық (Б.Тоғысбаев, От пен күл). Полковник *соғыс алаңын* қадағалай бақылап тұрып, артына бұрылмастан үздіксіз тапсырма, бұйрықтар беріп тұр (Б.Момышұлы, Москва.).

Метеорологиялық алаң. *Ауа райын болжайтын құралдары бар орын.* Мектептің *метеорологиялық алаңы* оқу-тәжірибе участігінің ішіне орнатылған (З.Ақышев, Біздің шамш.).

Мүз алаңы. *Тегіс мүз қатқан конькимен сырғанайтын жер.* Жарамайды жас адамдарға бұлай тұру. Жүріндер *мүз алаңына* (С.Шаймерденов, Болашақ.).

Ойын алаңы. *Балалардың ойынына қажетті құралдары бар, балалар ойнайтын жер.* Туған елдің самалы, Бейне бақыт лебіндей. Көк майса – *ойын алаңы* Аққудың айдын көліндей (З.Қалауова, Таңд.). Минск пен Алматы футболшылары *ойын алаңына* шығып, сапқа тұрып жатыр (М.Иманжанов, Адам.).

Сауда алаңы. *Базарлар, сауда-саттық қатарлары орналасқан жер.* Арнайы *сауд* *алаңы* болса да, сиырдың ішегіңдей шұбатылған көшелердің өн бойында алып-сатпа, милиция сарсылып бағады (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

Серуен алаңы. *Демалатын саябақ, саяжал, орын.* *Серуен алаңы*, табиғи көлеңке, ағын су, жазғы ыстықтың аптабын бәсеңдетеді (Құс өсіруші.).

Спорт алаңы. *Спорт ойындары өткізілетін жер.* Жалпы университет жайлары үш имек қатарға бөлінеді. Екінші қатар – *спорт алаңдары* мен жатақханалар (М.Әуезов, Шығ.). Әншейінде болса ғой, ол осы уақытта *спорт алаңын да* сарт-сұрт доп ұрып, төңірегіндегілерге асқар шыңның басындағы ор текедей одырая қарап тұрмас па еді, доптан айырылып қалған, не алаңнан шығарып алған далаңбайларға ішегі қатып, шиық-шиық күлмес пе еді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Су алаңы. *Жүзуге ыңғайлы жер, алап, жабық жүзу алаңы.* Жүзу үйренушілер ең алдымен жүзу үйрететін *су алаңын* таңдап алулары керек (Б.Елқондиев, Жүзу).

Тәжірибе алаңы. *Тәжірибе жұмыстары жүргізілетін, тәжірибе сабақтарын өткізетін орын.* Қаймақты алабының бір шетінен *тәжірибе алаңын* ашуға қыс келіп қалды (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Институттағы қоғамдық жұмыстары да бастан асып жатыр, профсоюз ұйымынан тартып, хайуанаттар паркі, *тәжірибе алаңдары* да соның мойнында (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Ұшу алаңы. *Ұшақ, тікұшақтар ұшатын, қонатын арнайы орын.* *Ұшу алаңын да* Қарулы күштердің үш түрі – жаяу әскерлер, ұшқыштар және теңізшілер құрметті қарауылға сапқа тұрғызылды («Соң. Қаз.»). Сыралғы диспетчерлер сансыз самолетті біріне-бірің қақтырмай, осынау жойқын *ұшу алаңын* ұршықша үйіріп отыр, аэропорт басы ешбір тынымы, дамылы жоқ қайнаған өмір (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Ядролық сынақ алаңы. *Ядролық сынақтар өткізілетін жер.* Қазақстан – дүние жүзінде *ядролық сынақ алаңын* жапқан бірден-бір мемлекет (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

АЛАҢ² с ы н. *Беймаза, елегізулі, мазасыз.* Сонда да Хасеннің өзі қанша жасырғанымен де, оның көңілінің бір нәрсеге *алаң* екенін, әлденеге уайымдайтынын байқап қалды (І.Есенберлин, Шығ.). – Қожеке, мен саған үйреніп қалған сияқтымын. Сен кетсең, көңілім *алаң*, қолым шолақ болып қалатын тәрізді, – дейді Құнанбай (М.Әуезов, Бала Мұхтар). // *Үрей, қорқыныш.* Қазір соның үстіне тағы бір үлкен *алаң*, беймазалық қосылды (М.Әуезов, Шығ.). Соқаның соңында қайқақтаған аттарға шүу-шүулегені болмаса, келген-кеткенге *алаң* жоқ (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Алаң болды. а) *Алаңдады, көңілі бөлінді.* Мағаш сөзін аяқтай бергенде, бұлар әңгімесін үзгендей, біраз дабыр-дүбір сырттан естіліп,

Абай соған *а л а ң б о п*, есікке қарап қалды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Алғашқыда сөйлеушілер репликаға *а л а ң б о л ы п*, текстерінен адасып, сасып қалатын (Т.Ахтанов, Боран). ә) *Мазасызданды, қобалжыды, абыржыды. Алаң боп*, абыржыған кездерімде Нанбаймын адам айтқан сөзге мүлде. Кеше мен дәл осындай халде болдым, Сен оны сездің бе әлде сезбедің бе (М.Мақатаев, Шығ.). Орайым бар ма менің сенен кетер Ондайға *а л а ң б о л м а й* жүрсең нетер. Әкемнің беремін деп айтқаны рас Әуре боп болмас іске жүр ғой бекер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). б) *Әуре болды, әуреленді, әбігерге түсті*. Қайғымен көкірекке сана салған, Сұм балам санаменен *б о л ғ а н а л а ң*. Ен дария, емшек сүтім кіріш тұтар, Өтерсің онан нағып жазған балам (Қозы Көрпеш.). Ағарсын шашым, мейлі, ағармасын, *А л а ң б о п* ауырмағай оған басым. Жастықтың оты сөнер, оты сөнер, Қызуы бойда бірақ жоғалмасын (М.Мақатаев, Шығ.). Ол үшін *а л а ң б о л м а ң ы з*, әкешешесіне қадірсіз қыз емеспін (Ә.Әбішев, Жас түлек).

Алаң көз. *Жалтақ көз.* Жарлы елі, жесір елі, жетім елі Мақтан ғой көз алдында жетілгені. Дамбалсыз қаратірсек *а л а ң к ө з* ұл Бүгінде қалпақ қырын кетірмейді (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Төртбақ, *а л а ң к ө з*, аузы тыным таппайтын, желабаз жігіт екен (Б.Аманшин, Көкжар). Жау саскалақ, Сұм *к ө з і а л а ң*... Тағдыр қарақ, Біздің баққа Бұл жолы да сақтады (С.Сейфуллин, Өлең.).

Алаң қылды [етті]. *Алаңдатты, мазалады, көңілін бөлді.* Пән жүйесіне сағат сайын пәндер алмасып отыратын да, баланың ынтасын бірде-біріне тұрақтатпай, *а л а ң қ ы л а т ы н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазіргі бет ажарында қобалжу да жоқ. Өз ойын өзі қинап, *а л а ң е т к е н* кісі емес (М.Әуезов, Шығ.). Оның үстіне сен де ес біле бастадың, басқа өкең бар деп көңілінді *а л а ң е т к і м* келмеді (І.Есенберлин, Шығ.). Үйірімен ұшады қайтқан тырна, Елеңдеймін тырналар айтқан жырға. Сілтер болсаң, қолыңды бір-ақ сілте, Екі сілтеп, көңілімді *а л а ң қ ы л м а* (Қара өлең).

Алаң мезгіл. *Ұрымтал сәт.* Ақыры, бір *а л а ң м е з г і л* тауып, қатар келе жатып, Алуаға сөз қату (М.Әуезов, Шығ.).

Көңілі алаң *Алаңдаулы, елеңдеулі.* Жанымда сүйген жарым болса, қызметке бір біткей, алаңсыз қарар едім деймін. *К ө ң і л а л а ң б о л ы п* жүргенде, іске құлқым соқпайды. Бір нәрсем жоғалған, бір мүшем жетпеген кісідей, сыңаржақ боламын да тұрамын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Менсіз жерде оның *к ө ң і л і а л а ң* еді,

жарты еді, Оның жаны көктем еді, көктемнен де мәрт еді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Оның ақыл-парасаты, адамдық кескін-келбеті, білім-білігі, таным-түсінігі, мінез-құлқы, отбасы ошақ қасы, ең аяғы оқыған-тоқыған, жүрген-тұрған, ішкен-жегеніне дейінгі ақпаратты біліп отырған жөн. Бұл жай ғана құштарлық емес, *а л а ң к ө ң і л д і* алдарқату да емес, жауапкершілігі орасан зор жұмыста барынша жариялылық болса деген тілек («Жас Алаш»).

АЛАҢ³ з а т. в е т. *Мал індетінің атауы; қойда болатын топалаң ауруының бір түрі.* Алаң, алаң, ылаң, лаң. Оның қойда делінетін бірнеше фонетикалық дублеттері түлікті топ-тобымен («падают массами») қыратындықтан топ+алаң, яки *а л а ң* індеті тобымен келетіндігіне байланысты атаған (Ә.Бөкейханов, Таңд.). Бұл індет жылқыда жамандат, түйеде қарабез, ақшелек, ірі қарада қараталақ, ошақ, қойда топалаң, ылаң, *а л а ң*, ешкіде шекшек деп аталатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Кейде топалаң ауруын *а л а ң* деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

АЛАҢ⁴ е л і к. *Елең етіп жалт қараған қимылды бейнелейтін сөз.*

Алаң етті. *Алаң-жұлақ етті, алаң-жұлақ қарады.* Бір сәтте қасында тұрған біреу түртіп қап: «Жүрейік» дегендей болды. Абай жаңа оянғандай, *а л а ң е т і п* жалт қарады (М.Әуезов, Таңд.).

АЛАҢ-АЛАҢ е л і к. *Жан-жағына жалт-жұлт қарағыштаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Алаң-алаң етті. *Жан-жағына алаң-жұлақ, жалт-жұлт қарады* Ол ұрылар құсап жан-жағына *а л а ң-а л а ң е т і п*, сүмелеңдеп кетіп барады (З.Шашкин, Теміртау). Мұз сыртылдап майысады. Аттарымыз да дірілдеп, қорқып тәлтіректтейді. Өздеріміз де *а л а ң-а л а ң е т е м і з* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АЛАҢ-БЕЛЕНДЕ ү с т. с ө й л. **Елең-алаңда.** Зіл қара түнді жапсарынан сөге таң сызаттап келеді. ...Алты ауыл бірден кең даланы күңіренге қозғалды. Көштері тым шашыранды, ала-құла. *А л а ң-б е л е ң д е* бас-аяғына көз жетпейді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АЛАҢ-БҰЛАҢ¹ с ы н. 1. *Құбылмалы, айнымалы, өзгермелі.* *А л а ң-б ұ л а ң* сөуле тек құдық басында ғана қалғандай (К.Оразалин, Көктем.). **2. а у ы с.** *Аңғал, аңқылдақ, алаңғасар.* Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп, Телміріп бір тойғанын ар қылмаған. Ақ көңіл, *а л а ң-б ұ л а ң* адамдар көп, Есептеп азын көпке аңқылдаған (А.Байтүрсыннов, Шығ.). Шымырбай – Шегебайдай емес, *а л а ң-б ұ л а ң*, шаруаға ора-

шолақтау болғанымен, өзінікі дегенде үзіп түсетін, жұртқа есесін жібермейтін адам (Б.Тілегенов, Көктем.).

АЛАҢ-БҰЛАҢ² е л і к. *Алақ-жұлақ етіп, жалтақтаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Алаң-бұлаң етті. *Алақ-жұлақ етті, жалтақтады.* Көшеде тағы бір оқыған қазаққа жолықты. Омбылық екен. *Алаң-бұлаң етіп*, сөзіне құлақ қоймады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАҢФАСАР с ы н. *Құлығы жоқ, алдыартын байыптамайтын аңғал, аңғырт адам.* Ойнақтайсың, от басасың, тұрмайсың, Бір басымның текке аласың мазасын. Білмеймісің, табалайды дұшманың, *Алаңғасар* алып жүр деп жазасын (М.Дулатов, Шығ.). Ал енді жалқы ойын, яғни жалғыз ойнау баланың *алаңғасар*, еліктегіш болмай, өз ісіне ынталы, тиянақты болуына пайдалы (М.Жұмабаев, Шығ.). *Алаңғасар* итіңді Құдай атып, Терең зындан түбіне кетті батып: – Ойбай, түлкі, келе гөр, мен қалдым, – деп, Айғай салып ұлды орда жатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кейбір *алаңғасарлар*, қапелімде не болып, не қойғанын түсініп алмай, «өйтеуір, мылтықтан қорықпайтын не бар дейсің?» деген бос далбасамен тарс-түрс атып жатыр, атып жатыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАҢФАСАРЛАН= е т. *Істің байыбына бармау, парқын айырмау.* Машырап дуана негізінде болған адам. Ол аузына келгенін айтып, *алаңғасарланып* жүреді екен (О.Дастанов, Әулие.). Ой, ойының осылғыр, *алаңғасарланбай* көзіңе қара (С.Жүнісов, Жапанда.).

АЛАҢФАСАРЛЫҚ з а т. *Аңқаулық, аңғырттық, шалағайлық, аңғалдық.* Мұсақтың *алаңғасарлығын* сездіргісі келмеген Жомарт көтере қолын жайып жіберіп, бір нәрселерді күбірлеп бетін сипады (С.Бегалин, Таңд.). Босқа шаппа, елең-алаң, *алаңғасарлықты* қойып, табан аудармай, үнемі жұмыс басында болуың керек (Б.Серкебаев, Өткенде.).

АЛАҢҒЫТ с ы н. ж е р г. *Бозғылт, ағарыңқы.* Қар жапалақтап жауа бастады. Көк мұз бен қыз жамылған тон *алаңғыт* тартып қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АЛАҢДА= е т. **1.** *Көздің аларуы, алақтауы.* Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гүілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма, сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды, ойласа да бұрылмайды, сөз айтсаң: түгел тыңдап тұра алмайды, не көңілі, не көзі *алаңдап* тұрады (Абай, Тол. жин.). Шаншылып түйе басты тіл жалаңдап, Жарқылдап ақ бауыры, көзі *алаңдап*. Терекпен көк тіреген бойы

бірдей Балапан шыр-шыр етіп тұр далаңдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ылғи көзі *алаңдап*, төңірекке құлағын тігіп, шекесі шаншып, жүрегінің де дүрсілі көбейіп, қиналып шабады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2.** *Елеңдеу, елегізу, жалтақтау.* Бәйбіше келді *алаңдап*, Жас бөрідей жалаңдап, Жерігі қанбай сандалды (Алпамыс). *Алаңдап* әр дыбысқа тоқтап, тыңдап, Мылқауша ишаратпен шапшаң ымдап. Орманның кара дүлей арасымен, Кептерді алып жүрді ептеп, жылдам (С.Сейфуллин, Елеңд.). Әбілқайыр орнынан түрегелді. Ол бағанадан бері күншығыс жаққа әлсін-әлсін көз жіберіп, *алаңдап* отырған (І.Есенберлин, Жанталас). Бір топ адам келеді Төңірекке қарасқан Жан-жағына *алаңдап* Кісіге ұсап адасқан (Батырлар жыры). **3.** *ауыс. Көңілі орнықпау, байыз таппау, мазасыздану.* Бірнеше күн *алаңдап* өткен-кеткеннің жолына қараумен болды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Мендей тарғыл емессің, барандаусың, Қыбырлап, тыныш жатпай *алаңдайсың*. Ерте ұшып бір қамысқа тығылып бақ, Бұл жерде жатып аман қала алмайсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Көңілі алаңдады. *Елегізді, тынышы кетті, мазасызданды.* Әлдебіреулер газеттен қате тауып, редакцияға асығыс хабарлап жата ма... *Көңілі алаңдап*, ойы әр саққа жүгірді (С.Мәуленов, Жұлдызды.). Хақ сөйле, қызыл тілім, адал сайрап, Тапсырдым бір ойымды саған арнап. *Көңілім*, арам ойлап *алаңдам*, Алмаққа біреуді алдап, біреуді арбап (І.Жансүгіров, Шығ.). Аспан мен жер, Уақыт, заман жайлы, өзім жайлы, Сен жайлы, анау жайлы, Бүгінгі ұрпақ, Бүгінгі Адам жайлы, Азды-көпті алдында айтылған сыр, Сотыңнан сенің сақтап қала алмайды. Соны ойлап сорлы *көңіл алаңдайды* (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛАҢДАС= е т. *Елегізісу, елеңдесу, мазасыздану.* Аты аталғандар *алаңдасып*, күтпеген сұраққа сасқалақтай жауап береді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Шын айтыңдар, серік болып кім шықты, Аңғарған жұрт *алаңдасып* қарасты. Салмақ кіледе шамаласып санасты (Б.Майлин, Шығ.).

АЛАҢДАСУ *Алаңдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Алаңдасулар*ы жаман.

АЛАҢДАТ= е т. **1.** *Елеңдету, назар аударту, көңіл бөлдіру.* Онсыз да таусылып жатқан ананы *алаңдата* бермейін, барайын, бір көріп қалайын деп ойлапты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Дегбірі қашқан жоқ, бірақ жүрегі сарғая сыздап, не жарытып ас ішпей, не мезгілімен ұйқыға жатпай, бейжай, мең-зең қалыпта, төс қалтасындағы бұрма алтын шынжырлы,

зұбаржат, гауһар тастар орнатылған күміс қорап-сағатының бұрын құлаққа тосқанда ғана естілетін, енді әлденеше есе күшейіп кеткен, қаны тасыған тамырды басқандай, тынымсыз тық-тық соққан үнінен бөтен ештеңеге көңіл *а л а ң д а т қ ы с ы* келмей, мелшиіп отырған да қойған (М.Мағауин, Аласапыран). 2. *Мазасыздандыру, тынышын кетіру*. Көңілдегі көрікті арман адам баласын *а л а ң д а т а* берді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Есірткі санасын улағандардың көбейіп тұрғаны бәрімізді *а л а ң д а т а д ы*. Сондықтан оны таратушыларға рақым болуға тиісті емес. Солар неғұрлым ішкереленіп, тиісті жазасын алған сайын осы іске саналы түрде баратындардың саны азаяр еді («Егемен Қазақстан»). Терең мән-мағынасы жоқ, әрі өз-өзінен көбейе беретін айналар тудырған бейнелер табиғатты постмодернистік ойшылдар Деррида мен Барт түгілі бүгінгі күннің жетекші қаламгерлері, суретшілері және киногерлерін қатты *а л а ң д а т ы н*, ойландырып отырғаны анық. Постмодернистік пародиялық парадигма модернистердің бейнеге бірегей адам субъектісінің түпнұсқалық өнер туындысы деген көзқарасын жоққа шығарды («Егемен Қазақстан»).

АЛАҢДАУ *Алаңда етістігінің қимыл атауы; көңілі орнықтау, мазасыздану*. Арқамыз, етек-жеңіміз кеңді. Ербосын да *а л а ң д а у ы н* қойды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Жылдар бойы *а л а ң д а у м е н* қуатымды сарқыдым, Босқа шаштым жүрегімнің жарқылын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жатақханаға келсем де, жұмысқа барсам да бір нәрсемді, аса бір қымбат затымды жоғалтқандай боп, іштей *а л а ң д а у м е н*, елегізумен болдым (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

АЛАҢДАУШЫЛЫҚ *з а т. Беймазальық, қобалжушылық, мазасыздық*. Ал халықаралық қауіпсіздік тұрғысынан қарағанда бұл аймақтағы ахуал *а л а ң д а у ш ы л ы қ* туғызатыны рас («Егемен Қазақстан»). Бір миллиард қытайдың арасында теңізге тамған тамшыдай ғана болып қалған 2 миллион қандасымыздың тағдыры *алаңдаушылығымызды* туғызды («Жас Алаш»). Алайда «уран, уран» деп уралап жүріп, өндірген өнім салдарынан аймақтағы адамдардың денсаулығы улануы, дүниеге кемтар сәбилер келуі секілді қауіпті елпескермеу *а л а ң д а у ш ы л ы қ* туғызды («Жас Алаш»).

АЛАҢДЫҚ *з а т. с ө й л. Алаңдаушылық*. Дегенмен Махамбеттің көңіліне *а л а ң д ы қ* ұялады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Өңінен

ештеңеге *а л а ң д ы қ*, қаймығу сезілмейді (М.Қуанышбаев, Тайталас). Мал іздеп, мансап іздеп, сауық-жиын, Дүниенің көрмек үшін әрбір сыйын, Адамзат *а л а ң д ы қ т а н* босамайды. Сол себептен қатесіз сөйлеу қиын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АЛАҢ-ЕЛЕҢ *ү с т. Таң қылаң беріп келе жатқан ертеңгілік шақ*. Таң атқан үрпек бас шақ, *а л а ң-е л е ң*, – Көрінді орман, көлдер, ой, қыр, белең. Оянып ұйқысынан бозша торғай, Үрпін қаранады етіп елең (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы бір ешбір дабырсыз, өлі тыныштықта мүлгіген *а л а ң-е л е ң* шақта үрінді қарды борт-борт басысып қос аттылы Бүркітті бауырын өрлеп келе жатты (А.Сейдімбаев, Ақиық). Ояндым *а л а ң-е л е ң д е*, Орны бос жатыр көкемнің. Құрысып бүкіл денем де, Тоңазып қалған екенмін (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АЛАҢЖЕР *з а т ж а ң а. Жолдың қос қапталы*. Ал 115-баптағы автомобиль жол жері дегенде, жол бойының екі жағындағы *а л а ң-ж е р д і ң* ені жол шетінен есептегенде, республикалық және халықаралық жолдарға кемінде 20 метр; облыстық және аудандық маңызы бар жолдарға кемінде 15 метр жер бекіту керек деп анық жазылса («Егемен Қазақстан»).

АЛАҢ-ЖҰЛАҢ *е л і к. Жан-жағына жалтақтап, алақтап қарағыштаған қимылды бейнелейтін сөз*. Өзінен өзі қуыстанғандай жан-жағына *а л а ң-ж ұ л а ң* үркектей қарап, асығыс келе жатқан таныс келіншек машинаның артқы есігінің тұтқасына қолы тиген бойда лып етіп ішке сүңгіп кетті (Б.Шаханов, Қаратау.). Осындайда бірде Бақытжанға көзі түсіп кетіп еді, *а л а ң-ж ұ л а ң* ашық жанарының өткір оты сөне қалып, лезде репеті өзгеріп, кінәлі, жалынышты күлкінің бедері тап салып шыға келді (Б.Аманшин, Көкжар).

Алаң-жұлаң етті. *Жан-жағына алақтап қарағыштады, үрпектеді*. Тиянақ, сенім, сүю көрмей өтті, *А л а ң-ж ұ л а ң е т і п т і*, тентті-репті. Алласыз дос таппады, сыр таппады, Неше мың жыл кезсе де төңіректі (Абай, Танд.). Салт атты бандылар бұл алты ауылдың үстінде жың қаққандай сартылдатып, *а л а ң-ж ұ л а ң е т і п* жүр (С.Сейфуллин, Өңгім.).

АЛАҢҚАЙ *з а т. 1. Шағын ашық, тегіс жер*. Шеткі шөк талдан асып, көп тал мен арадағы *а л а ң қ а й ғ а* барғанда, қара мүрт тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан-жағы – жасыл мүк, қызыл қына жамылған жарлауыт тас зүмірет кілем төселген *а л а ң қ а й*, тастан тасқа кеудесін соққан асау өзен, аласа арша мен биік шынар айқаса өскен ұры шатқал (Ш.Мұр-

таза, Жұлдыз.). Жасыл *а л а ң қ а й д а* мамырлап басып кырық сұлу сейілге шығады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Тарбайған ағаш арасынан бұл тұрған *а л а ң қ а й ғ а* екі адам шықты (О.Бөкеев, Өз отың.). **2. Тұрғын үйлердің әрбір қабатындағы бос қалдырыған бөлік, кішкене алаң.** Аблез Омар тұратын үйде бір қабатта, бір *а л а ң қ а й д а* тұратын (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Есік қоңырау сылдыр етті, есікті ашсам Рая апай екен. Бір *а л а ң қ а й д а* тұратын көршіміз («Қаз. пионері»). Әбілез Омар тұратын үйде, бір этажда, бір *а л а ң қ а й д а* есікпе-есік тұратын (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

АЛАҢ-ҚҰЛАҢ¹ ү с т. *Енді-енді, жаңа-жаңа, бірте-бірте.* Сөлден кейін қараңғылық серпіліп, айнала *а л а ң қ ұ л а ң* көріне бастады (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Таң *а л а ң қ ұ л а ң* атып келе жатқанда, аңшылар атқа қонды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АЛАҢ-ҚҰЛАҢ² е л і к. *Алақ-жұлақ етіп, алақтап қараған қимылды бейнелейтін сөз.*

Алаң-құлаң етті. *Алақ-жұлақ етті, алақтады.* – Апыр-ай, ә? – деді ол әлденеге аяқ астынан дал боп. Бірдеме айта ма деген ойда бұл бұрылып еді. Қараңғыда беті көрінбеді. Бірақ қасында отырған бурыл бас өкілдің әр кездегідей аңғалақ көзі *а л а ң қ ұ л а ң е т к е н і н* біліп, езу тартты (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Жас солдат оқ ысқырса болғаны, ор түбіне бұға түсіп, *а л а ң қ ұ л а ң* етеді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Дүмбай *а л а ң қ ұ л а ң* етіп, шыға жөнелді. Тіпті, артында ашық қалған есікті қапсыруға да мұршасы келмеді (Ә.Сапаев, Бозқырау).

АЛАҢҚЫ з а т. с ө й л. *Алаңқай.* *Ашық, тегіс жер.* Таласа біткен, жыныстай қайың мен қарағайлы ағаштың *а л а ң қ ы с ы н д а*, қыстаудан шақырым жарымдай жерде, ортасында жалтыраған суы бар томардың жағасында қоңырлау бес канат үй тігулі тұр (С.Көбеев, Қалың мал). Ит мұрны өткісіз дейтін қалың тайғаның іші. Ол маңайдың *а л а ң қ ы* жерлерінің өзі саздауыт келіп, арбаның доңғалағы батып отырады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бүрсеңдеп үйден шыға алмайтын киімсіз балалар жыртық етігін сумен малшып, ана бір қары кеткен *а л а ң қ ы д а* асыр салып, топай ойнап жатыр (Б.Майлин, Азамат.).

АЛАҢ-САЛАҢ с ы н. *Аумалы-төкпелі, алаптыран.* Қазақ жарықты сендер арқылы көреді. Әр қаладағы өздерің сықылды оқушы жастар мынау *а л а ң с а л а ң* заманда айнымай, бетін тауып бастауы керек (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛАҢСЫЗ с ы н. **1.** *Алаңдамай, басқа нәрсеге көңілін бөлмей, жан-тәнімен.* Жанымда

сүйген жарым болса, қызметке бір біткей, *а л а ң с ы з* қарар едім деймін. Көңіл алаң болып жүргенде, іске құлқым соқпайды. Бір нәрсем жоғалған, бір мүшем жетпеген кісідей, сыңаржақ боламын да тұрамын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жеңіс тұғырынан көріне біліп, нәтижелі өнер танытқан спортшыларға Алматы қаласының әкімшілігі мейлінше мүмкіндік жасап, олардың үлкен жетістіктерге жету жолында *а л а ң с ы з* әрекеттенулеріне қолдау жасап келеді («Алматы ақшамы»). **2. Қайың-қатер күтпей, қаннен-қаперсіз, бейқам.** Көптен көңілдері тыныш тапқандай болып, бұрынғылары ұмытқа айналған секілді, есін жиып, етегін жапқандай Омардың да әлдеқалай бір балбырап, *а л а ң с ы з* тәтті ұйқыға кіріскен күні бүгін-ақ еді (С.Торайғыров, Таңд.). Ат басын кері бұруды бек көрдім. Бүйтіп *а л а ң с ы з* жата берсек, батырларым қапы қалар, қиналар (Д.Досжанов, Жібек.). Ол оны мынау аңшылық алдында *а л а ң с ы з* қорылға басқан қостан, күдік пен күмәнды кезек құшқан пұшайман тіршіліктен біржолата алыстатып, әлдеқайда жетелеп барады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **3. Уайым-қайғысыз, жайбарақат; ойсыз.** Олар *а л а ң с ы з* оқып, белгілі бір мересені бітіргеннен кейін елге шығып мұғалім болмаған соң, қазақта белгілі оқу жылының жоқтығы сол, мұнан зор зиян бар (М.Дулатов, Шығ.). Жайлаудан қайтқалы айран-шалабымды *а л а ң с ы з* ішкенім бүгін болар. Аллаға да шүкір, лық тойдық (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Кім біліп ер еңбегін сезіп жатыр, Кім шыдап жолдастыққа төзіп жатыр. Сасық ми, сасық жүрек санасыздар *А л а ң с ы з* ақ малтасын езіп жатыр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қолғабыс зәру бұл шақта, Жыр жазу қайда *а л а ң с ы з* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4. Таза көңілден, шын жүректен, қалтқысыз.** Табиғатқа ғашық болып, *а л а ң с ы з* қуанған жігіттің көзқарасы әсерлі еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Мамыр-ау, айтып тұрсың әлденені, Шарифат қосады екен немерені. Қайғы ойлап, жаман ырым айта берме, *А л а ң с ы з* сүйген болсаң анық мені (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АЛАҢСЫЗДЫҚ з а т. *Уайымсыздық, қаннен-қаперсіздік, бейқамдық.* Дегенмен әкесінің бүтін бір ғасырға созылған ғұмырында Бекбауыл тыныштық пен *а л а ң с ы з д ы қ т ы* көбірек көреді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Алғаш ауылдан шыққанда ептеп желік қысқандай болған, жастық шақтың көп-көп *а л а ң с ы з д ы ғ ы* тағы да бір ессіздікке, мұңсыз-қамсыз жазира тірліктің жалғыз аяқ соқпағына жетелегендей еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АЛАҢША з а т. с ө й л. *Алаңшық*. Бұлар төмендей-төмендей қарсы беттегі *а л а ң ш а ғ а* келіп тірелген (Д.Досжанов, Жібек.). *А л а ң ш а ғ а* ай сәулесі қонақтап, Тас шекесі жалтыраған жол аппақ. Ойда теңіз желпінеді самалмен. Тау өзенін шүмегінен сораптап (Ж.Қалиев, Армысың). *А л а ң ш а н ы ң* ортасында галифе шалбарының балағын түрген, көйлекшең, жалаң бас біреу қолында күрегі бар, бірдемені қазғылап, өуре боп жүр («Қаз. әдеб.»).

АЛАҢШЫҚ з а т. *Көлемсіз, кішкентай алаң*. Алақандай *а л а ң ш ы қ т а* арпа, бидай үйіліп қалған («Лен. жас»).

АЛАП [ар. حلب] з а т. **1.** *Кең көлемді тегіс жер, кең алқап (егістік), өңір, алаң*. *А л а б ы ң а* жиылды, Білгіші һәр тайпаның (М.Дулатов, Шығ.). Бұл жерде (аумағы қырық мың шаршы километрлік *а л а п т а*) сапалы мыс кені табылмаған (І.Есенберлин, Шығ.). Үрлесін жел ылғалды жерді дегдітіп-ақ тастапты. Дикандар түс ауа астықты *а л а п* төбесіне шықты (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). Кең *а л а п т ы* көлеңкелі кенеп жаппамен шатырлап тастап, неше түрлі заттарды жайып салған орыс байларының шай, қант, кездемелері де телегей-теңіз (С.Бегалин, Бала Шоқан). **2.** *г е о г р. Өлке, аймақ*. Екінші сатыда губерниялар қалып, *а л а п т а р* болмақ (орысша округ), оларды басқаратын алаптық мекемелер болмақ (С.Сейфуллин, Шығ.). Балқаш, Шу, Арал теңізі, батысы Торғай құйылысы мен Есіл аңғары, солтүстігі Көкшетау-Кереку. Осы айтылған таулы қырат даланы Қазақстанның қатпарлы *а л а б ы* деп жүр (Ө.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Еділ-Жайықтың *а л а б ы н* мекендеген қазаққа Бөкей хан болды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Келбетіне қарасам, Келісіп туған жігітсің. Бұл *а л а п т а н* көрмеген, Жол болсын, қайдан жүріпсің? Астына алтын салыпсың, Атыңды суға малыпсың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Көлем, аумақ*. Бұл бөлменің ортасында мыс қазан бар, қазанның *а л а б ы* бес қанат үйдің шаңырағындай («Қазақ»).

АЛАПА [франц. trophee] з а т. **1.** *к ө н е. Тұрақты қызметтегі әскердің ат-көлігіне хан, мемлекет тарапынан беріліп отырған, халықтан салық түрінде жиналған азық*. Қазақ ауыз әдебиетінде *а л а п а* сөзі азық мағынасында қолданылған (ҚҰЭ). «*А л а п а*» сөзінің тілімізде сақталуы ежелгі қазақ елінде де тұрақты әскерге мемлекет азық-түлік беріп отырғанын көрсетеді (ҚҰЭ). **2.** *к ө н е. Олжа, пайда, табыс*. *А л а п а «алапай»* сөзімен түбірлес (ҚСЭ). Егін жақсы шықса, халыққа үлкен *а л а п а*

(Мақал-мәтел). Абалақ сұлтанның қызын алу – Шығай ұрпағының *а л а п а с ы н* арттырып, абыройын көтермек (М.Мағауин, Аласапыран). Ал мына хан: «Ант жағын ауызға алма, әуелі әрқайсысына *а л а п а* үлестір», – дейді (Ә.Кекілбаев, Үркер). **3.** *Пара, алым, ауыз-бастырық*. *А л а п а ғ а* қызықпа дейді халық (ҚСЭ). **4.** *э т н. Әдет-ғұрып бойынша берілетін кәделі сыйлық, жөн-жоралғы*. Бұрын қыз ұзатқанда, күйеу қосшыларынан әйелдің *а л а п а* алатын кәделік салты болған (ҚСЭ). Ертеде күйеу келгенде жеңгелері *а л а п а* аламыз деп баратын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАПАЙ¹ з а т. к ө н е. *Соғыста, жаугершілікте түсетін олжа*. Ерте заманда жаудан түсетін олжа «*а л а п а й*» деп аталған (ҚҰЭ).

АЛАПАЙ² с ы н. с ө й л. *Аланат*. Ол дүние-дүние болғалы адам баласы кешірмеген *а л а п а й* апатты көзбе-көз көріп, қасіретін арқалап, туған үйіне қайтқанда, ұйқысы қанып бір жатқысы келіп еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

АЛАПАРДАЙ с ы н. ж е р г. *Үлкен, бақырайған, бадырайған*. Азаматқа бір нәрсе айтпақ болған сәтте көзі *а л а п а р д а й* боп, Әли жолыға кетті (З.Қабдолов, Жалын).

АЛАПАТ¹ з а т. *Ауыртпалық, қауіп-қатер, қиыншылық*. Бір жылы бүкіл елге жаппай келген *а л а п а т т а н* Медеттің отыз ұлы түгел қырылады (С.Жүнісов, Ақан сері). – Табиғат ортасында өз *а л а п а т ы н* өзгеден артық деп санауға адамның ешбір негізі жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түн ортасында тап мынадай *а л а п а т* қайдан тап болғанын түсіне алмай, төсектерінен атып-атып тұрған қалың топ, көйлек-дамбалшан ерсілі-қарсылы соқтығысып жүр (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Азан-қазан төңірек. Бір *а л а п а т* басталды. Талай қыздар еңіреп, талай бұрым, шаш қалды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

АЛАПАТ² з а т. *Болмыс, тұрпат; күш*. Есен: *А л а п а т ы* асқардай батырмен күш сынаспақпын (М.Әуезов, Таңд.). Сұлтанмахмұт ақындығының *а л а п а т ы* Шанбай жүрегіне бұрынғыдан да ыстық достық отын тұтатты (Д.Әбілев, Ақын.). Ол жаман заманда надан елде талантының қадірін таныта алмай, өмірі жауыздықпен алысып өтіп келе жатқан, *а л а п а т ы* артық туған бір қасиет иесі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАПАТ³ с ы н. *Орасан зор, керемет, галамат*. Ақтарыла жөнелгелі тұрған *а л а п а т* күй басталды да кетті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Бөрінен де *а л а п а т* қайрат иесі өзінің абыройын қорғап қалған (Ә.Әлішев, Батыр.). Толқына шыққан осы бір майда дауысты

естігенде тындап отырғандарға алдарындағы *а л а п а т* алып кісі еріп, мүжіліп кеткендей көрінді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Юань Чженге (өріптесі) жолдаған бір хатында былай дейді: Чаньчаннан Цзянсиге дейінгі үш мың шақырым қашықтыққа созылған *а л а п а т* аймақтың бүкіл мектебінде, будда пұтханаларында, қонақүйлерде, тіпті үлкенді-кішілі қайықтарда – барлық жерде ілулі өз өлеңдерімді көрдім (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш).

АЛАПАТТАН = е т. *Қушею, дүлейлену, ызбарлану*. Міне, есік, терезелері қап-қара болып, *а л а п а т т а н ы* п түнерген түн көрпесін қымтана түскен, ажалдай қорқынышты қыстау (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

АЛАПАТТЫ¹ с ы н. *Қауіп-қатерлі, қасіретті*. Еңбекшіл халықтың ол тапсырған жұмыстарын түгелімен орындауға зор бөгет болған – жаңағы жоғарыдағы айтқан *а л а п а т т ы* ашаршылық, жалаңаштық, түрлі індет, ішкі қара ойлы дұспандар (С.Сейфуллин, Шығ.).

АЛАПАТТЫ² с ы н. *Құшті, айбатты, айбынды*. «Айбатты» деген доминант та түгел емес, айбарлы, айбынды, бетті, *а л а п а т т ы*, қаһарлы, ызбарлы тәріздер синонимдер де ескерілмеген (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Оқысаңыз, солғын бетке оң кірген, *а л а п а т т ы* дастандармен тең жүрген, Сап алтындай жырын толқып жазғанда, Абайдағы қашып па еді он бірден? (Қ.Райбаев, Жаңа толғау).

АЛАПАТТЫ³ с ы н. *Аланат*. Табиғаттың сұлу көріністерінен, жер дүниеге аты шыққан *а л а п а т т ы* көлден Зейнеп қам көңіліне медеу іздейді (С.Омаров, Өмір.).

АЛАПАТТЫҚ з а т. *Ғаламаттық, кереметтік, орасандық*. Оған ғаламат құпия – осы уаққа дейін өзіне беймәлім боп келген сыр ашылған еді. Бұл сырдың қорқыныштылығы, *а л а п а т т ы ғ ы* соншалық, тазы құлағы түрілген, етекке көз тіккен күйі мелшиіп тұрып қалды (М.Мағауин, Қиянда.).

АЛАПЕС з а т. м е д. <грек. *lepra*> *Лепра микобактериясы тугызатын созылмалы жұқпалы ауру*. *А л а п е с* – ерте заманнан белгілі жұқпалы ауру. Оның микробтары терінің кесілген, сыдырылған жерлерінен, көбінесе тыныс жолы арқылы организмге өтіп, қан және лимфа арқылы бүкіл денеге таралады (ҚСЭ). Бұл ол кезде жазылмас ауру – *а л а п е с т і*ң ең алғашқы белгісі еді (І.Есенберлин, Ғашық.). Аурулар жатқан бөлмелердің сыры өшіп, *а л а п е с* адамның бетіндей алабажақ болған (О.Сәрсенбаев, Таңбалы.).

АЛАПЕСТЕЙ с ы н. *Аланес тәрізді, аланес сияқты*. Өйткісі келмегендерді *а л а п е с т е й*

аластау қажет. Ел үшін, елдік үшін күрес ізгілік сезім тұтады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

АЛАПЕСТЕН = е т. *Терінің әр жерінен теңбіл-теңбіл болып ағара бастауы, ағарып кетуі*. Меланиннің – тері қотырланып не *а л а п е с т е н і* п кеткен кезде қолданылады. Күн сайын таңертең тамақ алдынан 1–4 таблеткадан жұтады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АЛАР = е т. **1.** *Көздің шарасынан шыға алаюы, ағытың құжеюі*. Тостағандай көзі *а л а р ы* п, маңдайдағы өжімі қазыла түсіпті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). – Бірдеңе дегісі келіп оқтала түсіп, қолындағы жалаңдаған кездікті жеңіне сүртіп, бұған сол *а л а р а* қараған күйі апарып қынына қайта салды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Хасен қатты бірдеме айтпақ болып жігіттің бетіне *а л а р а* қарады да, ананың иығын бір ауыр қара тас басқандай мықшия түсіп, қан-сөлсіз жерге қарап отырғанын көріп, аяп кетті (І.Есенберлин, Шығ.). **2.** *Ұнатпай, жақтырмай, жаратпай қарау*. Енді керткі танау казак кергиді. Ханзада мен Қотыр батырға *а л а р а* қарап, теріс айналып, ауланың түкпір жағына қарай зекіре тіл қатады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Өздерінің қылықтарымен істері жоқ, екеуі де Тоғызовты ойда жоқта мұнда мен ертіп келгендей маған *а л а р а* қарайды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ол жазған бірденесін ұмытып, қалбалақтаған сайын атып жіберердей *а л а р а* қарап, деміге түседі (Р.Токтаров, Ертіс.).

Екі көзі аларды. *Дандайсыды, кісімсіді, паңданды, шірөнді*. Мен боламын демедер, Аяқты алшаң басқанға. *Екі көзің алары* п, Құр қарайсың аспанға (Абай, Тол. жин.).

Көзі алармасын. *Даметтесін, дәме қылмасын деген мағынада*. Бермеймін мұны саған, алам өзім, «Алам» деп *а л а р м а с ы* н бұған *к ө з і*ң. «Көрмеймін, көміп кел» деп о басында, Ойыңнан болды ма ұмыт айтқан сөзің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЛАРМАН з а т. *Алушы, сатып алушы адам*. Сатарман мен *а л а р м а н ы* болмаса, Шалқар шаһар Қалар ма еді қаңырап?! (Қ.Жұмағалиев, Сақара). Бірақ бұрын майлы қасықтай жалпылдап тұрған жылдам жігіт енді дүкенге бас сұққан *а л а р м а н д ы* ала көзімен атып, жүре жауап беруді шығарған («Қаз. әдеб.»). *А л а р м а н д а* р өздеріне қандай тауар керектігін өздері айтады, – дейді Николай Александрович («Ком. еңбек»). **2.** *а у ы с. Алғыш, алуды ғана ойлайтын, тойымсыз адам*. Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман. Шошымын кейінгі жас балалардан. Терін сатпай, телміріп, көзін сатып, Теп-тегіс жұрттың бәрі

болды *а л а р м а н* (Абай, Тол. жин.). Білгенге, денсаушылық – дәмді дәулет, Мал-дүние, бақ-дәреже – жалған сәулет. Өмірге тойдым деген ешбір жан жоқ, Кеңшілік – *а л а р м а н ы* берсе мәулет (О.Шораяқов, Шайыр).

АЛАРМАНДА ү с т. *Алуға келгенде, аларда, алатын кезде.* Ұрлық пенен қулыққа Байлағанда кестің бау. Берерменде бесеусің, *А л а р м а н д а* және алтау (Абай, Тол. жин.).

АЛАРТ= е т. *Көзін бақырайту, бадырайту, үлкейту.* Талып жатқан күйінен есін жаңа жиып, екі көзін *а л а р т ы п* ашып, ата-сына жаңа қараған Өмірге Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр (М.Әуезов, Шығ.). Ақбілек көзін *а л а р т а* бір төңкеріп, ауыр күрсінді де: – Бала қайда? – деп сұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әншейінде сүзетін бұқадай көзін *а л а р т ы п*, сыздап, үндемей діңкеңді құртатын біртоға жігіттің айқайлап жауға тигенде қимылына көз ілеспейді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Көз алартты. а) *Жек көрді, жақтырмады, ұнатпады.* Айғанша отырғанда Кенжекейге ешқайсысы *к ө з а л а р т а* қоймайды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). – Жынды десе, жынды едім-ау, егер саған *к ө з а л а р т қ а н* жан болса, таяғымды ала жүгіретінмін (І.Есенберлин, Шығ.). ә) *Сес көрсетті, құшпен тартып алғысы келді.* Бұған жеті қиян жер түбінде жатып, ылғи *к ө з а л а р т а т ы н* әлгі бір сығыр көздерге де қаны қайнап тұр (Ә.Кекілбаев, Шығ.). б) *Қызғанды, қызықты, күндеді.* Қашан қалар күншілдік, бұл атқан, Өсек айтып, өтірік жала жапқан. Адал жүріп, еңбекпен киіп-ішпей, Бақытына біреудің *к ө з а л а р т қ а н* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АЛАРТУ *Аларт етістігінің қимыл атауы.*
1. *Жақтырмау, ұнатпау.* Бірақ өзінің Айжанынан үш жас кіші балаға қатты сөйлеп, *көз а л а р т у ғ а* мұның аналық жүрегі бармап еді (З.Ақышев, Жесірлер). 2. *Сес көрсету, құшпен тартып алғысы келу.* Басқа елдерге, басқа жерлерге *көз а л а р т у м е н* болады (С.Шаймерденов, Мезгіл).

АЛАРТУШЫ: көз алартушы. *Иемденгісі келіп қызығушы, дөметуші.* Қанына тартпағанның қары сынсын деп туысқандары үшін бар күшін салып, ақшаны да аямай төгіп қағаздатып алған. Көлге *к ө з а л а р т у ш ы л а р* да өте көп екен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АЛАРЫҢҚЫ с ы н. *Ақшыл, бозғыл.* Мен көргендегі қаны көп қоршыл көздің майы азайып, *а л а р ы ң қ ы* қаштыпты. Ондағы қара қызыл айғырдың ту құйрығындай қайратты

қара шашы өңі сынып, жұмсарып ұлпаланыпты (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АЛАС з а т. к ө н е. *Отқа табынумен байланысты шыққан от деген ұғымның атауы.* Отқа табынудың да үлкен маңызы болды. Қасиетті оттың ертеден келе жатқан *а л а с* деген аты сақталып келді (Қазақ ССР тарихы). Ертедегі қазақ тайпалары отты кереметтей күші бар құдірет иесі деп ұқты. Сол қасиеті оттың ертеден бері *а л а с* деген аты сақталып келеді (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

Алас болды. *Жойылды, жоғалды, тып-типыл, жым-жылас болды.* *А л а с б о л ы п* алдасқан Мұнар болып тұлдасқан, Мұсылман болып дінді ашқан, Мұның бәрі, жігіттер, Бір кісіден табылмас Астана жұртқа жарасар (Үш ғасыр). «Соғыс» деген суық сөз адамның ойынан да, өмірінен де, тілінен де *а л а с б о л с ы н*, оның орнына тыныштық деген тіршілік шатыры қанатын жайсын (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

АЛАСА¹ с ы н. 1. *Биік емес, жатаған.* Шымнан соққан екі бөлмелі *а л а с а* үй мен қораның орны жып-жылмағай (С.Омаров, Дала қызы). *А л а с а* төбенің селеу мен көдесі қалтырай түсіп, бас шұлғып, баяғы бір ескі зардың болғанына куәлік айтқандай (М.Әуезов, Шығ.). Ағаштан өрген *а л а с а* монша Алтай елінің ермегі секілді еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). 2. *Бойы ұзын емес, қысқа, тапал, кішкене.* Бұның жасаурап кеткен көзі қақ ортадағы *а л а с а* адамның басын әнтек шалқайтып мұнараға қарағанын шалып қалды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Өзінің тым *а л а с а*, қауқарсыздығынан жасқана ма, жоқ болмаса бізге жұмбақтау қиялмен басы қатып жүре ме, тура алдына келіп: «Бураш, хал қалай?» – деп, дауыстағанша байқамас еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Ешмұхамед ертесінде тұрса, қараша үйден *а л а с а* бойлы ақ қыз қара қойды ұстап, ағасына сауғызып тұр екен (Ел аузынан).

Бетегеден биік, жусаннан аласа. *Кішіпейіл, инабатты, ілтипатты, кеудемсоқ емес.* «Сіз» деп, «біз» деп, *б е т е г е д е н б и і к, ж у с а н н а н а л а с а* боп майысып [...] титығы құриды ғой бұл бейбақтардың (М.Әуезов, Танд.). Керек кезінде жұрт көзіне ызы-қиқы, қым-қуыт дүрбелеңдетіп бағатын өзге туыстары емес, төре басымен *б е т е г е д е н б и і к, ж у с а н н а н а л а с а* боп, тым-тырс жүретін Әбілқайыр ілікті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Кезім жоқ босқа бусанған, Төбеме тұрсын тиіп көк: *А л а с а б о л д ы м ж у с а н н а н, б е т е г е д е н б и і к* боп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Өресі аласа. *Білері аз, түсінігі тайыз, өресі төмен.* Осы арқылы ертедегі қазақ байларының

кескін-келбетін, олардың өрісі тар, *өресі аласа* ой-жүйесін көрсетеді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

АЛАСА² з а т. с ө й л. *Алаша*. *Аласаны* атқа санама, Жақсыны жатқа санама (Мақал-мәтел).

АЛАСА³ з а т. ж е р г. *Аласы*. Менің онда *аласам* бар (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАСАБЫР с ы н. **1.** *Қар еріп, жер лайсаң болып жатқан шақ*. Сонау қияндағы ауылдан көктемгі *аласабыр* шақ – қара суықта мұны іздеп келудің өзі неге тұрады («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Абыр-сабыр, опыр-топыр, ығы-жығы*. Халық қуаныш үстінде Сәрсенді қолдарына көтеріп алып кетті. *Аласабыр*. Бірі құшақтап сүйіп, бірсыпырасы қолын қысқанға да мәз (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АЛАСАЛЫҚ з а т. *Қысқалық, тапалдық*. Мені неге қатарларыңа қоспайсыңдар-ей? Жазығым – бойымның *аласалығы* шығар (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Әйел адамның *аласалығы* ештеңе емес, ер адамның тапалдығын айтсайшы, – деді Нағима (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

АЛАСАПАҚ з а т. *Қар бір жауып, бір еріп жатқан аласапыран кез*. Көше енді-енді дегди бергенде, кенет тағы да қар жауып, *аласанақ* қайта туады да, асфальт төселмеген шет көшелердің миы шығады (М.Иманжанов, Көк белесі).

АЛАСАПЫРАН з а т. **1.** *Қар еріп, жер лайсаң болып жатқан көктемгі уақыт немесе қар бірде жауып, бірде еритін күз мезгілі*. Мынау күздің осындай жауынды, дауылды *аласаны* н д а бұрынғы мінезіне тағы басқалы отыр (М.Әуезов, Шығ.). Күзде, жазғытұрғы *аласаны* р а н д а ана жерде де, мына жерде де белшелеп батып жатқан машинаны көресің (Т.Нұрғазин, Адам.). Жазға бір ай қалғанда *Аласаны* р а н болғанда, Бөліне көшкен елінді, Бөріккен қойдай қылармын (Махамбет, Өленд.). **2.** *Қарбалас, дүрбелең, астан-кестен*. Түндегі айқай-сүрен *аласаны* р а н д а Мұқаштың қолында жетектеулі – екі ат, ойында – аман құтылу, көзге түспеу ғана бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Батыстан шыққан кетпектей қара бұлт желді ішіне тартып, үілдей бастады. Ауыл әбігер. Үй бастырып, қазық қағып, бақан тіреп, арба тартып, *аласаны* р а н (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол аспан апатынан өлген үш мықтының тарихын жақсы білем. Олардың екеуі үшқшқ: біреуі француз Антуан де Сент-Экзюпери; екіншісі – норвег ақыны – Нурдаль Григ. Екеуі де соғыс кезінде

аспандағы *аласаны* р а н айкаста қаза тапқан (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш). **3.** а у ы с. *Әбігер, әуре-сарсаң, сергелдең*. Көңіліндегі көп күдіктер өзді-өзі сыбырласып, ойы да *аласаны* р а н (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Жанымда *аласаны* р а н жалт ойнатып, Мен барам жанарымды нұрға тігіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қариялар үнсіз қара тас, Ормандар нусыз жалаңаш. Көңілім *аласаны* р а н, Дауыл мен жаңбыр аралас (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Аласапыран заман [кезең]. *Қиын-қыстау кез, дүрбелең уақыт*. «*Аласапыран заман*» д а жазым боп оққа ұшырарсың», – деп жақын адамдар тоқтау айтса да: «Бұл жолдан өлсем, арманым жоқ», – деп тілдерін алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жамау тонды Дәуіт пен оның қасындағы ойық-ыстылар Тұрардың мына жыртқы мүрдеге соншалықты қадала қарағанынан қысылып, өздерінше ақталмақ: – *Аласапыран заман* болды. Зиратты күте алмадық... (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). – Шырағым, ел тыныштығын жоғалтқан бір *аласаны* р а н з а м а н болып кетті емес пе, – деді ақсақал үһілеп, – жылы-жылы сөйлесе, жылан іннен шығады, қатты-қатты сөйлесе, мұсылман діннен шығады (І.Есенберлин, Шығ.).

Аласапыранға ұшырады. *Әуре-сарсаңға түсті, әбігерленді*. Басқасын былай қойшы, Бұғыбай досы Мадиярдың онсыз да *аласаны* р а н ғ а ң ы ш ы р а ғ а н албырт жүрегіне от салды (С.Омаров. Күншуақ).

АЛАСАПЫРАНДЫ с ы н. *Қиыншылықты, аумалы-төкпелі, дүрбелеңді*. Иә, биылғы татулық пен саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы арманда кеткен арыстың бірі, халық көсемі, мемлекет және қоғам қайраткері, ғұлама ғалым Халел Досмұхамедұлының *аласанды* аз жылда ұрпағына қалдырған мұрасымен қайта қауышып отырсыздар (Р.Сыздық... Х.Досмұхамедұлы // Алғысөз).

АЛАСАПЫРАНДЫҚ з а т. *Әбігершілік, қарбаластық*. Еңбекшілерге мәдени қызмет көрсету саласында әлі де болса *аласандық*, шалағайлық, науқангершілік бар («Лен. жас»).

АЛАСАПЫРАНШЫЛ с ы н. *Қарбаласшыл, дүрбелеңшіл*. *Аласаны* р а н ш ы л саясаттың неге апарып соқтыратынына көзіміз жетті ғой («Жас Алаш»).

АЛАСАР= е т. **1.** *Төмендеу, шөгу, жатағандану, тапалдану*. Әуелі әжептәуір биік көрінген төбе жақындаған сайын астынан әлдебір жемір кеміріп жатқандай, бірте-бірте *аласарып*, тіпті жақындағанда, жылмағай жазықтан

басын көтермей жатып алды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Үлкен қалаларға көзі үйренген адамға бұрынғы үйлер *аласарып*, аумағы кішірейіп кеткен тәрізді (Т.Ахтанов, Дала сырғы). **2. Қысқару, кішірею.** Бекболат бұрынғыдай емес, сақал-мұрты да көбейіп, бет-аузы да әжімденіп, бойы да *аласарып*, қораш боп қалғандай көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шыңға шығып күлімдейді күн ерке, Бірте-бірте *аласарды* көлеңке. Күн сәулесі жалпақ жонын қыздырып, Кетті оянып ұйқысынан кең өлке (Ш.Мұхамеджанов, Ана.). **3. ауыс. Кеудесі басылу, көңілі қайту.** Қара қазақтың биігі өзіммін деп жүрген Садуақас ұтылып, *аласарып* қалғандай сезінді (Д.Әбілев, Ақын.). Көңілімнің биігінде қонақтап қалған ағаларымды ғұмыр бақи аласартқым келмейді, олар *аласарса*, өзім қайдан барып шықпақпын?.. (Қ.Ысқақов, Күресең).

АЛАСАРА-АЛАСАРА ү с т. *Кішірейте-кішірейте, жатағандана.* Күн санап көз ұшығындағы қарайғандар да төбелерінен әлдекім жапырып жатқандай, *аласара-аласара*, ақырында әлгі сары лайсаңның шетін көмкерген жай әншейін көк теңбіл жолаққа айналды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАСАРТ= е т. **1.** *Кішірейту, аласа ету, қысқарту.* Әр түсті киім бойды онан сайын *аласартты* көрсетеді (С.Байжанов, Сыр.). **2. ауыс. Кеудесін басу, көңілін қайтару.** Оның мынау байсалды даусы, сабырлы жүзі, жалтармай тура қараған батыл жанары Әміршінің өзін *аласарт* а түскендей (Ә.Кекілбаев, Шығ.). *Аласартты* тағдырым, биіктетті, бәрі өткішші. Қуаныш, күйік те өтті. Екіталай кезеңде еңсем бұққан, Күйсандыққа саусағым тиіп кетті (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛАСАРТУ *Аласарт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Төбесін *аласарту*.

АЛАСАРУ *Аласарт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бойының *аласаруы*.

АЛАСАТ з а т. ж е р г. *Ойран, бүлік, аластыран.* Шіркін, мынаны баяғы *аласатпа* боздақтарынан айырылған жыртық өкпе аналар естір ме еді! (Ә.Кекілбаев, Үркер). Қайда ақын, қайда ақыл-парасат? Соқпағы жоқ, соқтықпалы. Қайда дүлей *аласат* (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.). Бітті ғой соғыс! Кетті ғой жанға жара сап. Аз болған жоқ-ау адамға деген *аласат* (К.Мырзабеков, Іңкәр.).

Аласат салды. *Бүлдірді, бірін-біріне арасластырды, сапырылыстырды.* Қарағым, не ғып *аласат салып* отырсың? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛАСАУЫСҚАН з а т. з о о л. *Сауысқан түрі.* *Аласауысқан* аласауысқанның бір түрі болып, сауысқан руынан, қарға жынысынан, торғай бөлімінен, құс табынан, сүйекті тобынан болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Қоңыр тышқан, *аласауысқан*, орқоян, бозторғай – осыдан басқа көзге түсер қара-құра жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАСӘУЛЕ с ы н. *Жарығы әлсіз, күңгірт.* Басқадай дыбыс – сыбыс байқалмайды, тыптынып, бөлменің іші *аласәуле* (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы.). // *Алақөлеңке кез, елең-алаң.* *Аласәуледе* жасыл шөпті жапырып, өкпек желді естіріп, көкіректі керіп, тым-тырағай айдап келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАСӘУЛЕЛЕН= е т. *Алақөлеңкелену, күңгірт тарту.* Әлсіздеу жанған май шамның жарығы *аласәулеленген* болмеде әрбір зат елегізіп көрінеді (С.Бегалин, Уақыт.).

АЛАС-КҮЛЕС ү с т. ж е р г. **Алас-қанас.** Жігіттер *алас-күлес* тұрып, аттарына жүгірісіп барады (С.Жүнісов, Ақан сері). Он бойын үрей билеген кемпірде дегбір қалмады. *Алас-күлес* бұрқыратып шайды әкеп қойды (С.Досымов, Жаңғырық). Мазасыздық бұлты солай серпілді *Алас-күлес* шаттық күйі шертілді. Шадыман жұрт хан көтере мадақтап, Патша алдына алып келді кемпірді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЛАС-ҚАПАС з а т. *Дүрбелең, қарбалас, сергелдең.* Маңай қараңғы тарта бастаған кешкі *аласқанаста* бұлардың үйден шыққанын да, ауылдың дәл іргесіндегі сайға жүгіріп түсіп кеткенін де еш адам байқамады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Осындай *алас-қанаста* қызбен сырласуды тым ерсі көріп көп қиналды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). *Алас-қанаста* жасап алған қайық, салыларына елді отырғызып болғанда барып, шалдың өзі қайыққа отырыпты (Ғ.Сланов, Дөңасқан).

АЛАСОТ с ы н. *Алауыз, дұрдараз.* Көрсекен жандар рақат жалаң аяқ білінбей табанына жердің сызы. «Бірлікте, біттік дүние» десек-тағы, *Аласот* халық көңілінде бар жел-құзы (О.Шораяқов, Шайыр).

АЛАСТА= е т. **1.** к ө н е. *Ескі наным бойынша көзге көрінбейтін зиянды құштерді қуудың ырымын жасау; ауруды отпен ұшықтап емдеу.* Мана күндіз тәуіп шал не деп кетті?! Әлде өтірік, әлде шын демеп кетті... – Аққуменен баланы *аластаңдар*, – деді-дағы жәйімен жөнеп кетті... (М.Мақатаев, Шығ.). Қолына берген бір қорап сіріңкені ашып, бір шырпыны тұтатып алып, керует үстінде сұлқ жатқан әйелдің басынан ала аяғына дейін

отпен *а л а с т а д ы* (Ж.Мусин, Ақ алаң). Қорылғайын Қарлығашты бесікке саларда, сіріңке тұтатып осылай *а л а с т а й т ы н* (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **2. Жағымсыз ісі, қылығы, күнәсі, қылмысы үшін қуу, алыс өкету, тайдыру, кетіру.** Көктемнің бауырмал жарқын күні жерге нұрын үшкіріп, ызғарын *а л а с т а п*, жүзіне шырай бергенде, жігіттердің де бойы жадырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір күні генерал-губернатор шақырып алып, сол елдің заңы бойынша, Крыловты да, оның әріптестерін де астанадан *а л а с т а й т ы н ы н* айтады (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш). Жамандар сөзін бар ма мұнан арман, Тиеді сөзін суық жауған қардан. Қоймасаң қыршаңқы тіл, қиқарлықты, Соқырау, *а л а с т а р м ы н* Алатаудан (Айтыс). Жаңа ғана көз алдында сайрап жатқан күйкі дүниені көңілден *а л а с т а п* қуып, жым-жылас ұмытқысы келгендей, жағы әбден қарысып қалғанша тістеніп бағады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **3. т е р м.** <франц. desinfection> *Залалсыздандыру.* ≈ Бөлмені *а л а с т а д ы*.

АЛАСТАЛ= е т. *Қуылу, кетірілу, алыс-татылу.* Көздері қисықтар, мұрындары ерсі үлкендер мен ерсі тәмшіштер, жайын ауыз, секпіл беттер, қалқан құлақ, шот маңдайлар, жырық ерін, жалпақ беттер ұзын саптан *а л а с т а л ы п*, алға шығарылды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Келеді ана қарабет қарақшыдай, Ел мен жерден біржола *а л а с т а л ғ а н*. Аппақ нұрды көре алмай ақ аспаннан, Түн-түнекте бейне бір адасқан жан (М.Мақатаев, Шығ.). Тым ауыр қылмыс істеген кісі бүкіл қауымның билігімен қауымнан *а л а с т а л а д ы* (Ш.Қожахметов, Ғалам.).

АЛАСТАЛУ *Аластал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аурудың *а л а с т а л у ы*.

АЛАСТАТ= е т. *Қудырту, кетірту, алыс-тату.* ≈ Елден *а л а с т а т т ы*.

АЛАСТАТУ *Аластат етістігінің қимыл атауы.* Билеуші басыңмен өзіне астамшылық жасаған адамдарды *а л а с т а т у д ы ң* да қыбын таба білу керек (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАСТАТЫЛ= е т. *Қудырылу, кетірілу, алыс-татылу.* Аанада *а л а с т а т ы л ғ а н* Мұсақұлдың мұнда не қатынасы бар, – дейді ол (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

АЛАСТАУ¹ з а т м и ф. *Халықтық наным бойынша отпен жаман күштерді қуатын ырым.* *А л а с т а у* – дәстүрлі тәңіршілдік дүниетанымнан, отқа табынудан қалған ырым. Ол екі түрлі мәнде – ел аумағын, мал өрісін, мекен жайды кесір-кесапаттан сақтау үшін және адам мен малды ауру-сырқаудан айықтыру үшін қолданылған (ҚҰЭ). Оттың киелі

қасиетіне сенуден пайда болған бұл тазарту (арылу) рәсімі – *а л а с т а у* деп аталады (Қаз. әдет-ғұрып.).

АЛАСТАУ² *Аласта етістігінің қимыл атауы; ауруды қышықтап емдеу.* Бақсылар от айнала қобыз тартып, сарнау айтып, мал-жанның кеселін *а л а с т а у ғ а*, жансыз нәрселерге көшіруге тырысқан (ҚҰЭ). Жын шақыру, арбау, дуалау мен *а л а с т а у*, ауруды айналдыру немесе көшіруді әдетте өзіне белгілі сөздерді және ән-әуендерді айта жүріп бақсы ғана орындайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЛАСҰР= е т. **1.** *Тыпырыш қолды-аяққа тұрмау; бой бермеу; байыз таппау.* Ақбілек әбден алқынды, *а л а с ұ р д ы*, жұлқынды, әлі құруға таянды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төкаппардың білсеңіз анық жайын, Пенде екенін ескермей басқан сайын, *А л а с ұ р ы п* аспанға шығып алып, Әбден ұмытып алады бір Құдайын (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Құйрықтарын жалын шарпыған талай жылқы қорыққаннан естері кетіп, тізгінге бағынбай аспанға шапшып, шаншылып тұра қалып шыңғырып, онды-солды ойқастан, қапталдағы аттарға соқтығып *а л а с ұ р ы п* жүр (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Ажарын айтқаннан-ақ осы қыздың, Көңіліне Кейқауыстың кіріп қызғын; Алыстан тоят тілеп *а л а с ұ р д ы*, Сары балақ қыранындай жапан түздің (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Жанталасу, жаны қиналу, арпалысу.* Қызуы күшейіп, еріндері кезеріп, қарайып кеткен жаралы жігіт *а л а с ұ р ы п* жатыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). Қасқыр бүктетілген алдыңғы екі аяғын жаза алмай, *а л а с ұ р ы п* жатыр (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы қыз). *А л а с ұ р ы п*, ісініп, Есі кетіп жығылып, Есіл ер үсіп өліп пе? Ердің солай өлгенін, Қардың қалай көмгенін Құзғыннан басқа көріп пе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Мақсұт жолда бірнеше рет талды, бір ғана қансырау болмады, науқасының аяғы үлкенге шапты, кейде *а л а с ұ р ы п* ұшып кете жаздайды (Б.Шалабаев, Өмірде). **3.** *Жанын салу, тыныштық көрмеу, тыным таппау.* Келешектен үміті бар шаруа иелері енді *а л а с ұ р ы п* дамыл алмай егінді көп салуға қам қылуы керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Тойталаңдап, *а л а с ұ р ы п* жүргенде, өкшесі даладай боп қажалып қалған екен: қаны сорғалап, майы шығып ауырып жүргізбеді. Жерде қарық қар, түн жалтыр, шытқыл еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Шәйт! Шәйт! Құтан. Айт! Айт! – деп айқай салып атын тебініп, қамшы үйіріп Қоспан *а л а с ұ р а д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры). **4.** *а у ы с. Желдің, боранның, дауылдың тұруы, қатты соғуы; теңіздің буырқануы, күннің күйдіруі.* Күн анау ешбір

үнсіз *аласұрған*, Ай да бір – өгіз де бір аузын бұған. Қылмандап қар қатындай көзін қысқан, Жұлдыздар тазарта ма жүректі удан (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалғыз тау ішінің қатты желі Мақыштың кішкене қорасының үстіне келіп екпіндей соғып, құтырғандай қатулы дауыспен ысқырып, *аласұрып* тұр (М.Әуезов, Қараш.).

Жүрегі аласұрды. *Жүрегі алып-ұшты, қатты соқты. Жүрегі* қобалжып, *аласұрып* ойнап кетті. Аксинья ақырын да болса ышқынып шыққан дауыспен: – Аш қазақтар шы?.. Санька жаным-ау!.. Күні кеше аш қазақтарды аяп, нан беріп тұрған сен емес пе едің? – деді (М.Жұмабаев, Шығ.). Суық хабар құлағымды жарады. Жан түршігіп, денем мұздап барады. *Аласұрып*, ышқынады *жүрегім*, Мөлт-мөлт етіп көзімнен жас тамады (Қ.Аманжолов, Шығ.). Жаман әжесін іздеп келген екен ғой менің ақылдым. Бәсе, *жүрегі* құрғыр *аласұрып*, екі-үш күннен бері оң қабағым тартып жүр еді... (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *Жүрегі аласұрып*, дүрсілдей қағып әкетіп барады (І.Есенберлин, Шығ.).

Жаны [көңілі] аласұрды. *Жаны жай таппады, байыз таппады.* Бота көз, сиқырлы сөз, Гүлсім ханым, Әр жерде өткізсең де өмір таңын, Кей уақыт көзіңізге көзім түссе, Ойнайды *аласұрып* неге *жаным*? (М.Жұмабаев, Шығ.). Есіме алдым ауылды, Қарасуды, Сағыныштан *көңілім аласұрды*. Қарасу да мейрамдап жатқан болар, Салтанаты бойында жарасулы... (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛАСҰРТ= е т. *Құтырту, арпалыстыру, қолды-аяққа тұрғызбау.* Жөргегінде қағынған неменді әлпештеп-әлпештеп *аласұртқан* өзіңсің, Гүлнапыс! (Ш.Хұсайынов, Тағыс адам.).

АЛАСҰРУ *Аласұр етістігінің қимыл атауы; жанталасу, жаны қиналу.* Қазиза енді Жомарттың үйінде жатыр. Тұла бойы бір жанып, бір суып, түні бойы *аласұрумен* болды (С.Сарғасқаров, Біз төртеу.).

АЛАСҰРЫС з а т. *Жанталас, арпалыс, мазасыздық, байыз таппаушылық.* Сарман жүрек *аласұрысы* н Еркенше білдіргісі келмеді (А.Мұздыбаев, Тағдыр).

АЛАСЫ з а т. **1.** *Алуға тиісті, алашақ, алынатын зат, ұлес.* Бермегенін тағдырдың сұрап алғым келеді, Өмірден бар *аласымды* бір-ақ алғым келеді (Т.Молдағалиев, Қош, көктем). Байдан әкеңнің *аласысы* көп, еншісін өпереміз (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Күндер, Қайда асығып барасындар? Кідіріндер, бересім, *аласым* бар. Күндер аласұрған. Қайда

асығып барасындар? (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Аларман, алушы (адам).* *Аласыға* алтау аз, бересіге бесеу көп (Мақал). Қазақтың қыз болса да баласымын, Малымын мен, бересімін, *аласымын*. Туғызған бақытсыз қып мені мұнша, Алдымен, дүние, саған наразымын (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алты аласы, бес бересі жоқ. *Ешбір қатысы жоқ, алыс-берісі жоқ, бөлек, бөтен.* Қазақтың қайсысының бар санасы, Қылт етерде дап-дайын бір жаласы. Пысықтықтың белгісі – арыз беру, *Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы* (Абай, Тол. жин.). Мейлі, күтетін профессорын күте берсін, бұл оның шаруасы, Хасенге тіпті *алты аласы, бес бересісі* жоқ дүние ғой... (І.Есенберлин, Шығ.). *Алты аласы, бес бересіміз жоқ* бейтаныс үйге баса-көктеп кіріп баруға батылымыз жетпеді (Қ.Ысқақов, Күрөңсе).

АЛАСЫ-БЕРЕСІ з а т. *Алатын, зат, дүние беретін.* Кісідегі *аласы-бересіні* басқара алмаймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл жаста көп *бересі-аласым* да (С.Торайғыров, Шығ.).

АЛАСЫЗ с ы н. **1.** *Аласы аз, қарашығы үлкен (көз).* Нұры әлі қайтпаған, жігіт шағының жалынын бермеген *аласыз* үлкен қара көз жайнаң қағады (С.Омаров, Дала қызы). **2.** *Алақұла емес, тегіс, бірдей, бір түсті.* Күлімдеп жыл алдында еш алаңсыз, Тұрғандай жаңа ұйқыдан жанды-жансыз, Сәулесін аспан-көктің ағаш жеңіп, Көгерер күс жүніндей бір *аласыз* («Қаз. әдеб.»). **3.** *Бөтен ойсыз, бүкпесіз, қалтқысыз.* Бұл байлау абақтыдағылардың *аласыз* бір ниетпен, зор ашумен нық байлаған байлауы еді (М.Әуезов, Қилы заман). Той өзірлігі қауырт та қызу. Көрші-қолаңның үлкен-кішісі *аласыз* көңілмен аяғынан тік тұрған (І.Қожабаев, Қансонар). Маған ыстық ниетпен ұзақ, тесіле қарайды да, бұрынғыдай *аласыз* бала көңілмен жанаса алмайды (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.).

АЛАСЫН= е т. *Бөлектену, алалау, бөлу.* Өсірді еркелетіп баласындай, Жетім деп мен сорлыны *аласынбай* (Д.Әбілев, Өлең.).

АЛАСЫНУ *Аласын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Балаларды *аласыну*.

АЛАСЫР= е т. с ө й л. **Аласар.** Бекболат бұрынғыдай емес, сақал, мұрты да көбейіп, бет-аузы да ажымданып, бойы да *аласырып*, қораш боп қалғандай көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛАСЫРУ *Аласыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көлеңкесінің *аласыруы*.

АЛАТАҒАНАҚ с ы н. *Алабажақ, біртегіс емес, сор мен тақырғы аралас жер.* *Алатаған* а қ жазықтарда оқшау біткен кемер таулар

шалқар айдынындағы шашыранды аралдардай қылтиып-қылтиып ұзақ уақыт су ортасында тұрады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Теңіз өңірінің түз сепкен тері тулақтай *а л а т а ғ а н а қ* жерін күтір-күтір басып, желіп келеді екен дейді (Ә.Нұрпейісов, Сен).

АЛАТАҢ с ы н. *Қыстан күйлі шыққан жылқы*. Түсіпжан жұмырлана жаралған *а л а т а ң* көк жорға биенің тізгінін қағып қойды (С.Бегалин, Шығ.).

АЛАТОПАЛАҢ ү с т. 1. *Опыр-топыр, астан-кестен, қым-қиғаш, қым-қуыт*. Айқасқан қылыш-найза. Құлаған адам, жығылған аттар. *А л а т о п а л а ң* ақ шаңдақ (Б.Аманшин, Жар мұңы). 2. а у ы с. *Күшти, екпінді*. Жан ашуынан шыққан ән Жанботаны бір мезет болса да басып тастайды. Әннің *а л а т о п а л а ң* тасқыны халық фонында сәл ғана әкімшілік бойы жоғары шығып тұрған оны түбімен қопара жаздайды (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

АЛАТҰЯҚ з а т. *Қу, алаяқ, ұры*. Шығайбайдың өзі кимес киімін кигізіп, өзі мінбес жүйрігін мінгізіп жұмсап отырған *а л а т ұ я ғ ы*. Ол саған неге берсін, – деседі ауыл адамы (Қаз. ертег.). Алдады Мәрді дикан осы сөзбен, Қуларды *а л а т ұ я қ* жаһан терген (Т.Ізтілеуов, Мәрді дикан).

АЛАУ [ир. *الو*] з а т. 1. *Лаулап жанған от, жалын*. Салқын кеште самсаған шатырлардың арасында тойға жиылған жұрт жаққан *а л а у* оттар жарқырайды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қыз ырза келгеніне бұл заводқа, Қызықты цехта жұмыс қызған уақта. Малталап мыс тастарын үйіргенде, Алтындай *а л а у* атқан қызыл отқа (Х.Бекхожин, Үш кезең). Түбінде әр қарағай бір-бір тұлпар, Таң асты, жауды күткен ылғи сұңқар, Басына әр қияның *а л а у* жақты (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 2. *Күннің қызыл арай шапағы*. Жаңа шашырап шыққан күннің қып-қызыл *а л а у ы н а* қарсы жүріп келеміз. Қасымда екі-үш солдат бар (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Бұл сәтте күн көкжиектен асып, батыс беткей өрттей болып талаурап тұрған. Манағы бір шөкім бұлт та жалындап, *а л а у* шашады (А.Нұрманов, Құлан.). Жаңағы бір көкжиекті көмкерген *а л а у* талмаусырап сөніп барады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). 3. *Қызыл түс, арай*. Дариганың тек бет ұшында ғана қылп еткен *а л а у* білінді (Т.Тілеуханов, Шарапат.). 4. а у ы с. *Күйініш, уайым*. Көз жұмды да қосылды. Бірақ әлгі іштегі *а л а у* басылар болмады. Қыжылдап қайнай түсті (Д.Досжанов, Зауал.). Әр ойға, әр жүрекке түсіп *а л а у*, Қайғылы көзінде жас, түсі жадау (А.Тоқмағамбетов, Дария.).

Алау ұрды. *Аласұрды, байыз таппады*. Ильяс та кеткелі жатыр. Оның азғана жүгі буылған. Бірақ ішінде от жанғандай *а л а у ұ р ғ а н* қиналу күйі кетер емес (М.Әуезов, Өскен өркен).

АЛАУДАЙ с ы н. *Алау сияқты, алау тәрізді*. Тойға жиылған жастар думаны таң атқанша созылып, шығыс жақ *а л а у д а й* қызарып, күн шығуға асығып жатқан шақта тарқасқан (Ә.Әлішев, Батыр.). Екі беті *а л а у д а й* қызарған күйі қайтып назарын жоғары көтерген жоқ (З.Шүкіров). *А л а у д а й* ішін күйдіріп, Ақша бетін сүйдіріп (Алпамыс).

АЛАУ-ДАЛАУ ү с т. 1. *Ұйқы-тұйқы, алба-жұлба, алқа-салқа*. Қазақтардың қыз ұзатқаны қызық... Әншейінде *а л а у-д а л а у* болып жүретін шешесіне дейін құлпырып кетіпті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Есіктен *а л а у-д а л а у* кіріп келіп, төр жақтағы қалы қалта толы көп асықтың шетінен етегі толғанша көсіп алып, сыртқа қарай қайта жүгірген торсық шеке, томаға көз Қожахметке де ләм-мим үндеген жоқ (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Судыр Ахмет бір кезде жаппадан есі шыққан кісідей *а л а у-д а л а у* боп, жүгіре шықты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). 2. *Астан-кестен, алай-түлей*. Қазір отырғанда Зәру сезім аптығына тұншығып, намыс отына күйіп, оны жеңгелей алған әйелінен өлердей қызғанып, іші *а л а у-д а л а у*, жарылып кетуге бар (Ө.Қанахин, Жүрек.). Онша сыр бермей, сырт айнала беріп, Төлегенше киініп жатқан Қанабек көңілі әсіресе *а л а у-д а л а у* (Ә.Жәмішев, Дала.).

АЛАУ-ЖАЛАУ с ы н. *Қып-қызыл, өрттей*. Қатар тұрған екі үй. Оның бірі *а л а у-ж а л а у* ту қадаған (К.Қуанышбаев, Шаншарлар). *А л а у-ж а л а у* бұлттардан алтын жиек, Көтеріліп күн тауға артқанда иек. Сан алуан сары алтын қазынасын Қамдана сапарға «Абай» шықты тиіп (Ж.Сыздықов, Белестер). // *Қызу, қарқын, қуш*. Қара күйіктің *а л а у-ж а л а у ы* басыла бергенде тіршілік қозғалысы белгі берді (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

Іші алау-жалау болды. *Іші күйді, қызғанды, іштарлық етті*. У жеген қасқырдай *і ш і а л а у-ж а л а у б о п* өртеніп, шықпаған сүлдесін сүйретіп жүр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әділбекке борыштымын деп ұғып, соншалық дәрменсіздікке жеткен Зәурені қайтіп құтқарарын ойласа, Мәжиттің *і ш і а л а у-ж а л а у б о п*, асқынып бара жатқан дерт дерлік (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *І ш і а л а у-ж а л а у б о л ы п* қызықса да, сыртына шығарғысы келмей отырған Рязановқа Ушаков ызаланып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

АЛАУЛА¹ = е т. **1.** *Лаулап жану, жалындау, лапылдау.* Дабырласа сөйлеп жағаға жүгіріп шықтық. Жаға жақта қызыл жалыны аспапқа көтеріліп, *а л а у л а н* жанған өрт көрінеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жанына пенде бара алмай, Лап етті жалын *а л а у л а й*, Желбіреп жалын жөнелді Алқызыл арда жаулаудай (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қызару, өрттей қызыл түске боялу.* Құтырынып алған өрт күн батқанша басылмады. Күн батқасын да көпке дейін шартарап тегіс *а л а у л а н* жарқылдады да жатты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Екеуі мешіттен алысырақ үнсіз барып, көгалға қарсы қарап малдас құрған соң, қып-қызыл *а л а у л а н* туған айға қарап Ақан сөз бастады (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** а у ы с. *Алабырту, нұрлану.* Дүрия қып-қызыл боп қызарып, шамның жарығына жақын отырған жүзі ерекше *а л а у л а н* сұлуланып кетті (С.Мұратбеков, Жабайы.). **4.** а у ы с. *Дененің қызуы көтеріліп, күйіп-жануы.* Ұйқы жолар емес, тұла бойы *а л а у л а н*, әрі-бері дөңбекши берді (К.Баялиев, Дегелек.). Жас жуған бетін баласының *а л а у л а н* жанған ыстық денесіне басып жабысып қатып қалған (Ә.Нүрпейісов, Сергелден.).

Іші алаулады. *Күйзелді, толқыды, іші күйді.* Тыпыршып тұрған аттар Жаңбырбайларды топ ішінен суырып ала жөнелді. Қалғандар жылап-сықтауды көбейтті. Қазизаның да *і ш і а л а у л а с а* да, көп жылаған жоқ (З.Иманбаев, Дала.).

АЛАУЛА² = е т. кө н е. **Соғысу.** *Алаулаған* қалмақтан кегімді барып алайын (Қобыланды батыр). Алты күндей *а л а у л а н*, Он екі күндей ой ойлап, Ақылды алпыс жакқа шаптырып, Әділ жаннан түңіліп (Махамбет, Өлеңд.).

АЛАУЛАН = е т. **1.** *Қызару, қып-қызыл болу.* ...Айбарша жалындай *а л а у л а н* ған бетін екі алақанымен басып, өксіп-өксіп алды (С.Мұқанов, Сырдария). **2.** *Күннің қызарып, қызыл шапақтауы.* Күн де біртүрлі *а л а у л а н ы н* батты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **3.** а у ы с. *Күйіп-нісу, ашулану.* Балдарын Кауа үйіне барды алып, Ашумен *а л а у л а н ы н* іші жанып. Көкірек кеуіп-іскен басылған соң, Отырды өз-өзінен қапаланып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЛАУЛАТ = е т. **1.** *Қатты жағу, жалындату, жандыру.* Отқа ерекше күш беру үшін оны *а л а у л а т ы н*, уыстап тұз шашып, сатыркүтір еткізіп қояды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Талдықорған, өнімсің өлкем, Асқар тауларың сенің көркем. *А л а у л а т қ а н* еңбектің отын, Жаздай жадырап менің еркем (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Қызарту, арайландыру, күйдірту.* Асуанның тас төбесінен шақырайған күні жер

бетін от тілімен жалап, айналаны *а л а у л а т ы н* түр (Дала қырандары). Шың басын *а л а у л а т ы н* шығыс нұры, Құрақтың мөлтілдейді күміс шығы (А.Бақтыгереева, Өрімтал).

АЛАУЛЫ с ы н. **1.** *Арайлы, қызыл шапақты.* Вокзал алаңы төгілген шұғылалар, тік өскен гүлдер. Қызу құшақты, қызыл *а л а у л ы* қызыл таң секілді (С.Мәуленов, Шыңда.). **2.** а у ы с. *Жалынды, жігерлі, қызулы.* Тұла бойын *а л а у л ы* сезім билеген жігіт әсерлене сөйледі (Бал дәурен). Халқыңның қалаулысы бол, Қатарыңның *а л а у л ы с ы* бол! Жол бастайтын көсем бол (Н.Төрөқұл, Сүйіншіден.). Көңілім қайда *а л а у л ы*, Жүрегім қайда жалаулы. Қайда да алда жүретін, Қайда сол жігіт қалаулы (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Алаулы оттық. к е н. *Газ тәріздес сұйық және қатты отын жағуға арналған камералы оттық.* *А л а у л ы о т т ы қ т ы* сұйық және газ тәріздес отын үшін олардың табандарын не горизонтальды немесе аздап қисайтып жасайды (Қаз. тілі термин. Кен.). *А л а у л ы о т т ы қ т а р* отын түрлеріне қарай: түзу ағынды, құйынды болып, ал жанарғының орналасу орнына қарай: маңдайалдылық, қарама-қарсы болып және қат-қабаттарының санына қарай бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

АЛАУЛЫҚ з а т. с ө й л. **Алау.** Хоакин Миллер – АҚШ ақыны, прозашы, драмашы. Өзінің өсиеті бойынша алдын ала дайындаған *а л а у л ы қ* отына өртеп, сол өзі тұрған мекенге қойылады (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш).

АЛАУОТТЫҚ з а т. т е х. *Сұйық және қатты отын жағуға арналған оттық, құрылғы.* *А л а у о т т ы қ т а р ы н* (горелка) дайындау және өндіріске енгізу көкейкесті істің бірі екендігі даусыз («Егемен Қазақстан»).

АЛАУРА = е т. **1.** *Қызару, арайлану.* Күн *а л а у р а н* ұясына батып бара жатты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). **2.** а у ы с. *Алабырту, өрекну, елегізу.* Келгенде шын шабыты бұрқанады, *А л а у р а н* асау жаны аласұрып (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Толқытпас па бұрқанған ақын жанын, *А л а у р а н* әлдеқайда алып қашқан (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

АЛАУРАТ = е т. **1.** *Таң атар шақтағы, күн батар кездегі күннің қызарып сәуле шашуы.* Күн айналасын түгел өзгерткендей қызыл жалынға көк жиекті малынтып, *а л а у р а т ы н* түр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Поэзия! Менімен егіз бе едің? Сен мені сезесің бе неге іздедің? *А л а у р а т қ а н* таңдардан сені іздедім, Қарауытқан таңдардан сені іздедім (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Адам бетінің албырап, алабыртып*

қызаруы. Сапар *а л а у р а т қ а н* Нәзігүл жүзінде мана байқаған кірбің ізі қалмағанын көріп қуанды (Қ.Қамбаров, Алтай.).

АЛАУША ү с т. *Алау секілді, алауға ұқсап. А л а у ш а*, қызыл жалауша Жайнайды жалқын қызғалдақ (Ж.Молдағалиев, Жесір.)

АЛАУЫЗ с ы н. *Ауызбірлігі, ынтымақ-берекесі жоқ, араз.* Қазір Жағатай ұлысымен шектес, Қытай мен Ұйғырстанның ортасындағы таулы жердегі ұлысында тұрады. Және осы жер арқылы Жағатай ұрпағымен *а л а у ы з* (І.Есенберлин, Шығ.). Ер-азамат арызшыл, ағайын *а л а у ы з...* Осы бір түс – қиян-кескі талас пен кек қызуының өршіген кезі боп тұр ғой, Рабиға (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Өзара діңкілдескен *а л а у ы з* ел ауыздағысынан жырылып, алдындағысынан айрыла беріпті («Қаз. әдеб.»).

Алауыз болды. *Араздасты, дұрдараз болды.* Жерімізді жау алып, елімізді қырды ғой, Қанатымыз қайрылып, топшасынан сынды ғой. Ата қазақ бір-бірін арашалай алмай-ақ, *А л а у ы з б о п* өзді-өзі құдай бізді ұрды ғой (М.Мақтаев, Шығ.).

Алтыбақан алауыз. *Ауызбірлігі жоқ, ынтымақсыз, дұрдараз.* Сабырсыз, арсыз, еріншек, Көрсен қызар жалмауыз. Сорлы қазақ сол үшін *А л т ы б а қ а н а л а у ы з* (Абай, Тол. жин.). Біз барған жылдарда бүкіл Батыс Қытайдың іші сияқты, Қытай руының іші де қырық пышақ, *а л т ы б а қ а н а л а у ы з* екен (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Қап тауының тасын қопарғандай қаһарлы ханға мұнысы несі, «ит құтырса, иесін қабады» дегеннің кері келді-ау деп ойлады *а л т ы б а қ а н а л а у ы з* билердің қайсыбірі (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

АЛАУЫЗДЫҚ з а т. *Ынтымақтың жоқтығы, келіспеушілік, әркімнің әр жаққа тартуы, араздық.* Әрине, мұндай көпе-көрнеу алалаушылықтан *а л а у ы з д ы қ* қоздамай қоймайды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Жылқыбай аталарының бертін келе ұрпақтары ұлғайып, бұтақтары жайыла түскен сайын араларына *а л а у ы з д ы қ* кернейді де берекегері ұшады (Б.Сокпақбаев, Балалық.). Шынында да бұл Орда билеушілерінің арасындағы *а л а у ы з д ы қ т ы ң* бас-талуы еді (І.Есенберлин, Шығ.).

Алауыздық жасады [көрсетті]. *Араздасты, жауласты.* Кінәлі адамды ақтаймын деп өздерің күнәға батпаңдар, – деді ол. *А л а у ы з д ы қ ж а с а ғ а н д а р* жазаланады (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.). Серіктікке опалы батыр «ісі қиындап тұрғанда *а л а у ы з д ы қ к ө р с е т у і м* сөкет болар» деп, Сұлтаннның қай қылығына да көніп баққан (І.Есенберлин, Қаһар).

Алауыздық отын жақты. *Араздастырды, шағыстырды.* Ерлі-зайыпты Ықтияр мен Қамықұл Қадыровтардың адал жандарды бір-біріне айдап салып, біріне-бірін атыстырып-шабыстырып, *а л а у ы з д ы қ*, араздық *о т ы н ж а қ қ а н ы* әшкереленді (М.Әлімбаев, Өрнекті.).

Алауыздық тудырды [туғызды]. *Іріпкі салды, араздастырды.* Олар екеуінің арасына *а л а у ы з д ы қ т у ғ ы з а т ы н ы н*, сөйтіп кезектеп құртатынын айтысты (М.Жұмағұлов, Қыран.). Енді біреулері қорыққандарынан иман келтірген сияқты көрінді, олар *а л а у ы з д ы қ т у д ы р ы д а н*, ұры мысықша жымысқы әрекеттерінен түбегейлі бас тартқан жоқ («Жалын»).

АЛАУЫЗДЫҚ-ҚҰЛАУЫЗДЫҚ з а т. с ө й л. *Алауыз-кілауыз.* Біздің сөзімізді жұрт теріс түсініп, ойымызды қисық жорып, қыңыр қарап, *а л а у ы з д ы қ-қ ұ л а у ы з д ы қ қ а* санап бара жатқан соң, біздің міндетіміз белгінімізді айту еді ғой, айтарымызды айттық (М.Дулатов, Шығ.).

АЛАУЫЗ-КІЛАУЫЗ з а т. с ө й л. *Өсек-аяң, ғайбат сөз.* Осы түнде «Көнекөнт» совхозының *а л а у ы з-к і л а у ы з ы н ы ң* бәрі және де сыр береді (М.Әуезов, Шығ.).

АЛАУЫТ = е т. 1. *Алыстан мұнартып көріну.* Әсем тау Алалы, Ұрғыт *а л а у ы т қ а н*, Олар да биігіне бұлттар тұтқан. Қасында Самарқанның қарауылша, Қыздиган көзге қанық көрі шопан (Ғ.Орманов, Таңд.). 2. *Таңның енді-енді білінуі, бозамықтануы.* Біз сол күні ерте ояндық. Таң *а л а у ы т ы н* келе жатқан мезгілде төсектен атып-атып тұрыстық (Ә.Шәріпов, Алыс.).

АЛАШ¹ з а т. 1. т а р. *Ежелгі қазақ тайпаларының ең алғаш қауым болып біріккен одағы, «қазақ» деуден бұрынғы елдің жалты аты.* *А л а ш* қауымының бірігуі XIII ғасырдың бас кезі, тегінде монғол шабуылына қарсы ұйымдасқан одақ екені байқалады (ҚСЭ). 2. *Қазақ, қазақ ұлты.* Тау суындай гүрілдер, Айбынды *А л а ш* елім дер. Алтын Арқа жерім дер, Мен жастарға сенемін! (М.Жұмабаев, Шығ.). Әділхан аз болады Нарздайын, *а л а ш қ а* Есімханның жолы дайын. Тәукедей данышпан хан құрған екен, Басында Күлтөбенің құрылтайын (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазақтың не себептен *а л а ш*, не себептен қазақ, үш жүз атанғанын баяндайтын бұлардан басқа да ертегілер бар, оларды жазуды қажет көрмедік (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Қалың ел, жалтақ жұрт, халық.* Заман бұрынғыдай болса, Абай *а л а ш т ы ң* атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз (А.Байтұрсынов,

Ақ жол). Былтырдан бері «Қазақ» газеті шығып, өзінің *алашына* айбарлық қылды («Айқап»). Осы айтқан жеті ғашық бұрынғы өткен, Кейінгі беңделерге үлгі шашып. *Алаштан* мені таңдап анық сүйсең, Қажыма арадағы сөзге жасып (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Алаштағы* жақсыдан батасын алып, дәм татып, Түлкідейін түн қатып, Бөрідейін жол тартып, Жауырынына мұз қатып, Жалаулы найза қолға алып, Жау тоқтатар күн қайда? (Махамбет, Өлең.).

Алаш билігі. т а р. *Ұлт билігі, басшылығы.* *Алаш билігі* алашта болсын дейтіндер мұндай заманның екі айналып келмейтініне анық көздері жетегіні рас болса, малды, жанды автономия жолына салуы керек («Қазақ»).

Алаш елі. т а р. *Қазақ жұрты, барша қазақ қауымы.* Қысқасы, *алаш елін* пайдалы деген іске қарап басуға, пайдасыз істен қашуға демдеп, қолдан келгенше ел үшін көз-құлақ болып тұрмақ (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Алаш көсемдері. т а р. *Алашорда басшылары.* Большевиктер партиясы мен Кеңес үкіметі ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешудің негізіне таптық жіктелу принциптерін алса, *Алаш көсемдері* бұған керісінше ұлттық бірлік, территориялық тұтастық принциптерін таңдады (ҚҰЭ).

Алаш қозғалысы. т а р. қ о ғ. с а я с и. 20 ғ. алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс. *Алаш ұлт-азаттық қозғалысы* 1917 ж. ақпан және желтоқсан айлары аралығында өзінің шарықтау шегіне жетті. Алаш партиясының пайда болуы, Түркістан автономиясы (Қоқан автономиясы) және Алашорда үкіметтерінің құрылуы бұл қозғалыстың нақты нәтижелері болатын. *Алаш қозғалысы* 30-жылдарға дейінгі тарихи кезеңді қамтыды (ҚҰЭ).

Алаш мыңы. т а р. XV–XVI ғғ. *қазақ халқының атауы, этноним.* Мұндағы тарихшының (Қадырғали би) *алаш мыңы* деп отырғаны ішінде қаңлы, жалайыр, қатаған сияқты ірі-ірі рулары бар тайпалар одағы (Р.Сыздықова, Сөз. сөйле.).

Алаш [-тың] ордасы. т а р. *Алашорда.* *Алаш ордасының* хәм орда комитеттерінің мөр, штемпл, бланкаларын жасату туралы сөз болғанда, Алаш ордасының мемлекеттік гербі (таңбасы) қандай болуы мәселесі қозғалды, бірақ шешілмей қалды («Қазақ»).

Алаш партиясы. т а р. қ о ғ. с а я с и. *Қазақтың түңғыш ұлттық-демократиялық партиясы.* Объективті жағдай күрделі қатал өмір

ағымы *Алаш партиясының* саяси күреске білек түріп араласып кеткен ірі саяси күшке айналуына мүмкіндік бермеді (ҚҰЭ.). Сыртын берсе іші басқа, тілін берсе жүрегі басқа болатын, сөзіне ісін үйлестірмейтін, «Алаш» жолынан ауып, айтысып-тартысуға жарамайтын, ауырлық келсе бұлт беретін қорқақ, айнымалы мінезі бар кісі *Алаш партиясына* кірмейді («Қазақ»). *Алаш партиясы* ғаділдікке жақ, нашарларға жолдас, жебірлерге жау болады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). 1932 жылдың 20 сәуірінде ОГПУ «үштігінің» шешімімен *Алаш партиясының* тағы 20 белсенді қайраткері айыпталды («Егемен Қазақстан»).

Алаш туы астында. *Бір жерде, туған елде бір мақсатты ұстағанда.* *Алаш туы астында* Өлсек, бірге өлдік біз. Не жақсылық, не қайғы Көрсек, бірге көрдік біз! Ішкі жан-жал-таласты, Күншілдікпен қарасты Мына жерге көмдік біз! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Алаш туы астында* Куә болсын арымыз. Көркейтуге Алашты Құрбандық біздің жанымыз (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Алаштың азаматы. *Ел азаматы, азамат, ер жігіт.* *Азаматы алаштың* Аттанатын күн туды. Тұлпар мініп, ту ұстап баптанатын күн туды (М.Дулатов, Шығ.). *Алаштың азаматы* елімізге келді деп қызметтестері қонаққа шақырса, анау үдірейіп бармайтын көрінеді (Т.Сәукетай, Желқайық). Қыз айтты: «*Алаштың азаматы* ер жігіт көрінесің. Етегіңнен ұстадым, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алаштың [алты алаштың] баласы. *Қазақ, қазақ елі, ұлт азаматы.* Қиын күн туғанда *алаш баласына*, Шұбыртып жапанның сар даласында. Кез болған жаудан үркіп, «Ақтабанға», Дұшпанның қалғандай боп табасына (М.Жұмабаев, Шығ.). Туын ұстап қолына, жас ғұмырын пида еткен, Жар-жолдасын күйзелткен. *Алаштың* адал *баласы*, Армансыз өлген данасы (М.Дулатов, Шығ.). *Алаштың баласы!* «Кештік өмірің болса, түстік мал жи» деген атамиздың сөзін ұмытпайық («Абай»).

Алаш ұлы. *Алаштың азаматы, халықтың ер-азаматы.* Азамат, *алаш ұлы*, аңдамадың, Қымбатты арзанменен таңдамадың. Түтіп жеп жаманыңды ұрып-ұрып, Жақсыңды жаудай қылып олжаладың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сайларда сарқыраған селі ме екен? Күңіреніп көшкен қырғыз елі ме екен? *Алаштың* қайсар *ұлы*, қайратты елдің Манасы – ел қорғаған ері ме екен (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алты алаш. а) *Бүкіл ел, дүйім қазақ, жұрт.* Алты алаштың баласын қыбыр еткізбей бағындырып, ауыздықтап отырған құрығы ұзын патшаға Албан ішінен бір тентек шыкса, жүк болады деп кім айтты, осы? (М.Әуезов, Шығ.). Үш шұбарды тройкелетіп жармеңкеге жегіп барсам. Көшеде мойнын қайыртып құтыртып бір жүрсем, жұрт: «Бұ қай мырза, қай болыс!» деп таңданса, сонда менің Қасқырбай атым алты алашқа кетеді, сонда менің кім екенімді жұрт біледі... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алты жылдан бері алты алашты аралаған «Қазақ» тоқталып, арамыздағы қатынас үзілгеніне жарты жылдан асты («Қазақ»). Қаз дауысты Қазыбек, Қара палуан Жәнібек Жалғанда тумас ер еді, Кеше: Шөже, Орынбай, Жанақ, Біржан, Наурызбай – Бір сөзі мың ділдалық, Алты алашқа атақты – Бөрі ақын, сері еді (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Түркі тектес халық.* Сонан былай күншығыс тілдерін тексергенде алты алаштың тілдерін үйренбей тұрып, іс ілгері баспайтынын, ұстазы Шоттың нұсқауы бойынша Россияның күншығыс жағында көшіп-қонған елдердің тіл һәм тұрмыстарымен танысқалы орыс тілін үйреніп 1858-нші жылда Петроградқа келген («Қазақ»).

Алты рулы [арыс] алаш. *Алты сан алаш.* Алдынан қашқан киіктер, Әудем жерден өтпейді, Ер Қосан мен Манастан, Аспара, Мерке, Таластан, Алатау асқар жартастан, Аралап өтіп барады Алты рулы алаштан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әсіресе, Сайрамдағы жиынға қай арыстың қай руларының қай аталарының қай отаулары келгені, қайсысының бұрын тігіліп, бұрын көшкені, қайсысының шәйі тәтті болғаны алты арыс алашқа түгел жайылар, жер түбіндегі жеті ұрпағының кеудесін аяққаптай қылар айрықша әңгіметұғын (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Алты сан алаш. т а р. *Алаш қауымына кірген ірі-ірі алты тайпаның атына байланысты қалыптасқан атау.* XVIII ғ.-да олар алты сан алаш болып аталса, XIV–XVI ғ.-да алты алаш, алаш мыңы, алаш қауымы, алаш ұлысы деп көбірек айтылады (ҚСЭ). Он екі ата Байұлы Жиылып келсе бұл іске, Алты сан алаш ат бөліп Тізгінін берсе қолыма, Заулатар едім бір көшке (XVIII–XIX ғғ. қазақ ақын.). Қазақ халқының басын құраған ежелгі тайпалардың көпшілігі Оғыз қағанға бағынғанын ескерсек, «Алты сан алаш» деген ұғымды оғыздың алты ұлына ерген ел деп те түсінуге болады (ҚҰЭ).

Байтақ алаш. *Бүкіл алаш, бүкіл халық.* Байтақ алаш адасса, Басшысы ғәділ хан

болар. Ақ орданың жарығы Түнде жанған шам болар (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Иісі алаш. *Бүтін ел, дүйім жұрт, тұтас халық.* Жоңғардан есе қайтарып, жолдары болған бір-екі жорықтан соң бұрынғыдай иісі алаштың жыртасын жыртатын әңгіме күрт азайып, әр ұлыс қай ұрысқа қанша қол қосқанын, қай шайқаста қай батырының қандай ерлік жасағанын айтып, әр қайсысы өзді-өзі жиналып, оңаша желпінісетінді көбейтті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Үш алаш. *Үш жүз (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз).* Қайдасың үш алаштың паң Жайнағы? Мінгені паң жайнақтың сұр жайдағы. Бақ қарап, қызыр назар салғаннан соң, Жүйрік ең шауып жүрген айғайдағы (Сүйінбай ақын, Ақиық).

АЛАШ² з а т. к ө н е. *Қазақ руларының ерте замандағы ұраны.* Бұл тұрғыдан алғанда алаш деген ортақ түркілік атау Алтын Орда (Қыпшақ мемлекеті) ыдырағаннан кейінгі кезде қайтадан жаңғырған бауырлас түркі халықтарының басын біріктіру ұраны, ортақ атауы да болған сияқты (ҚҰЭ). «Әмір-Темірдің нәсілінен шыққан қазақ ханы Ахмет қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай, мынау бір алашы ғой», – депті, «жан алушы» болды дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты. Сонан соң хан бұл атты қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер жауға шапқанда «алашы-алашы» деп «ұран-сүрен» салыңыз деп бұйырып бұларға айғай салғанда, көп жанның айғайымен «алаш-алаш» деп кетіпті (Абай, Тол. жин.). «Алаш» деген сөзді ұран қылып алған ел, біраздан соң ел атының өзін «алаш» деп атайтын болған. «Ноғай, қазақ – бәріміз бір алаштың баласымыз» деген сөз сонан шыққан (С.Сейфуллин, Шығ.). Алаш деп ұран естілсе, Кім бұрылмас қанына. Фаһімлар деп айтатын, Фарасатың барына (М.Дулатов, Шығ.).

АЛАШ³ з а т. қ о ғ. - с а я с и. *Қазақтың ұлт-жанды оқығандарына, зиялыларына, қайраткерлеріне Кеңес өкіметі жылдарындағы жамалған жағымсыз атау.* Ол жиырмасыншы жылдары түрмеге қамалыпты. Алаш болып аласталып кетсе керек (О.Бөкеев, Өз отын.). Құлдар күнжың қақты, Күндер ыржың қақты, Алашты айдап, ақты қуды, Дала елінің бақыты туды (І.Жансүгіров, Шығ.). Шығармада патшаның қазақ еңбекшілерін қанауы, алаяқ алаштардың зымындық әрекеттері, жазалаушы отрядтарының жауыздық істері сөз болады (С.Мәуленов, Жер нәрі).

АЛАШ⁴ з а т. к ө н е. *Жат, бөтен, дұшпан.* *А л а ш* деген сөздің алғашқы, өзінің шын мәнісінде «жат», «бөтен», «жау» мәнісінде де айту осы күнге шейін үзілмей келеді. Бұған қазақтың қалыптанған сөзінде де және қазақ пен татар елінің әдебиеттерінде де дәлел бар. Қазақта: «Е-е, мен сенің ағайының емей, *а л а ш ы ң* ба едім» – деген сөз «дұшпаның ба едім» деген сөздің мәнісінде жүреді (С.Сейфуллин, Шығ.). Алайда, қазаққа қар жіліктің қонаққа, бөтен, жат адамға емес, керісінше, «ағайын мінемейді, *а л а ш* сыбағасы түгел болмаса, өкпе-реніш туады» деп, кәделі жілік болмағандықтан ауыл үй адамдарына тиесілі етіп, «қанына тартпағанның қары (қар жілік) сынсын» деуі – оның ағайын арасының, отбасы мүшелерінің сыбағасы есептелгендіктен болса керек (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

АЛАША¹ [ир. *الاجش*] з а т. қ о л ө н е р. *Әр түске боялған жіптерден арасына арқау салып түрлі түсті жіптерді жарыстыра отырып жолақтап немесе теру арқылы көп мәнерлі өрнекпен тоқылатын тақыр кілем, төсеніш.* Қақпа *а л а ш а*, терме *а л а ш а*, кейде кілем деп те аталады. *А л а ш а* *д а н* төсеніш, түс кілем, қоржындар жасайды. *А л а ш а* – қазақ тұрмысындағы ең жиі қолданылатын мүлік (ҚҰЭ). Үлкен-үлкен теңдерді шешіп, қымбат кілем, әсем түскііз, *а л а ш а*, көрпелерді алып, Зере отырған үлкен үйді де, қонақ үйді де, Айғыз үйін де жақсы жасап қойысты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кіре беріс жер аласа, құр тақтай, одан арғы жер төрдегі үлкен әйнектерге шейін киіз, *а л а ш а*, көрпе, бөстек төсеулі биіктеу сәкі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төр де жүксіз, жер де текеметсіз. Көнетоз *а л а ш а н ы ң* үстінде қой жүні шекпеннен өзге көзге ілігер нәрсе де жоқ (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Алаша кілем. э т н. *Алаша тәрізді тоқылатын тақыр кілемнің бір түрі.* – Кілем керек, масаты жібек мауығы керек. Түкті кілем, тақыр кілем, *а л а ш а к і л е м* (М.Әуезов, Шығ.).

Алаша қоржын. э т н. *Алашадан жасалған қоржын.* Газет пен хатқа *а л а ш а қ о р ж ы н ы н* толтырып алған Мақыш тепең қағып бұлардың қасынан өте берді (З. Шашкин, Өмір.).

Басқұр алаша. э т н. *Алашадан жасалған басқұр.* Мұндай басқұрлардың бірнеше енін қосып тігіп, төсеніштік *б а с қ ұ р а л а ш а* да жасалады («Қазақст. мект.»).

Жолақ алаша. *Біртегіс емес, ұзынынан жолақ салынып тоқылған алаша.* Төрдегі биік сыпаның үстіне айқыш-ұйқыш төсеп тастаған *ж о л а қ а л а ш а*, жұқа текемет үстінде палау

жеп, сораптап шай ішіп отырғандар ешкімді қаперіне алар емес (О. Сәрсенбаев, Жиде.).

Кенеп алаша. *Кенеп жіптен тоқылып жасалатын алаша.* Шешемнің артында қызыл *ала к е н е п а л а ш а н ы* жамылып отырған Палладий сылқ-сылқ күледі. Ұзап ілгері жүрген сайын Палладийдің сықылығы үдеп келе жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Терме алаша. *Алашаның түрі.* Бөлменің он жақ қабырғасында дала қызғалдағындай көздің жауын алатын түсті кілем, қарсы жағына *т е р м е а л а ш а* ілінпті (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

АЛАША² з а т. ж е р г. *Асыл тұқымды түйе мен жабы түйе арасынан шыққан будан.* *А л а ш а* тұқымын танытпас, Жүк тартып көште жарытпас (Мақал-мәтел).

АЛАША³: **алаша ат.** к ө н е. *Аласа бойлы жылқының бір тұқымы, көбіне жаудың батыры, балуаны мінетін аттың атауы; соғысқа мінетін ат.* *А л а ш а а т т ы ң* басы деп, Қалмақы ердің қасы деп, Қақ жүректің тұсы деп, Өлер жерің осы деп, Толықсып келген қалмақты Толғап тартып салады (Батырлар жыры). Арбадан үрікпес *а л а ш а а т*, Ер салдырмас жал бітсе, Қасына қоңсы қондырмас, Қас жаманға мал бітсе (Есет Қараұлы // Ақберен).

АЛАШАБЫР с ы н. **1.** *Бірнеше түс араласқан, ала-құла.* Мыстауда күн жылынып, *а л а ш а б ы р* қар бір-екі-ақ күнде кетіп, көктем желі есе бастады (І.Есенберлин, Шығ.). Әлібектің көмірдей қара шашына, тығыз дөңгелек қара сақалына *а л а ш а б ы р* ақ еніпті (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Биік көкпекпен, кейде жуан шағыр, бойшаң сағызбен тайталаса, ақсұрлау *а л а ш а б ы р* сабағын жан-жағына тармақтай еркін жайып жіберген дала көсігінің дәмі ерекше бал татиды (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** а у ы с. *Әркелкі, әрқилы.* Мынау сыйлы жиеннің сылтауы болмаса, осынау *а л а ш а б ы р* ағайынның осыншалық үйіріліс табуы неғайып (Т.Әлімқұлов, Шығ.). Қолында сандал сойылы, шоқпары, сегіз таспа бұзаутіс дойыры бар аттылы *а л а ш а б ы р* топ жан-жақтан қаптап кетті (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Қостардың басындағы сан қилы сөздер, сан түрлі дауыстар араласқан *а л а ш а б ы р*, жабыр-жұбыр өңгімені қырдың түнгі самалы түү-түү алысқа, шалғайға алып қашады (Ә.Кекілбаев, Дала.). **3.** а у ы с. *Жүйесіз, түсініксіз.* Осы сияқты, Ақмолланың басқа өлеңдерінің де тілі – біраз шұбар, *а л а ш а б ы р* (Б.Кенжебаев, Демократия.).

Алашабыр бұлт. *Сирек, шарбы бұлт.* Сәуірдің *а л а ш а б ы р б ұ л т ы* арылмай-ақ Баян-

ауыл, Қызылтаудағы қалың сүйіндік атандарын алкынтып, бұйдасын көш құлаш созып, Бөкембай, Арқалық, Жаманадыр, Желдіадырдан асып, Шідертіге қарай ағыл-тегіл құлай бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ай жаңағы *алашабыр* кесек-кесек ақ *бұлттардан* құтылсыншы (М.Әуезов, Шығ.). Төңірек қап-қара түнек болып алған. Ай бардағы *алашабыр бұлт* ол батқаннан кейін қалыңдап алса керек, аспанда бір де жұлдыз жалтырамайды (С.Мұқанов, Аққан жұл.).

АЛАШАБЫРЛАН = е т. 1. *Бұлттың сөгілуі, ыдырай бастауы*. Таңертең бұлт *алашабырланып*, күн ашылатын сияқты еді (З.Ақышев, Ақбел.). Жаңа ғана іріген айрандай *алашабырланып* тұрған аспан қайтадан мөлдіреп ашылды (Ә.Кекілбаев, Дала.). 2. *Айналаның көмескі тартуы, қиңгірттенуі, анық көрінбеуі*. Ап-ашық айнала су түбіндегі нәрседей *алашабырланып*, бұрынғысынан да бұлдырай түсті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Адамдардың күңгірт жүздері әр қилы киім көк ала түтіннің арасынан су ішіндегі нәрседей *алашабырланып* көрінеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

АЛАШАБЫРЛЫ с ы н. *Тегіс емес, ала-құла, әркелкі*. Жаулассам да жамандыққа қияр жігіт емес екен, – деді төре өткір жанарын *алашабырлы* қар қонақтап үлгерген тау сілемдеріне сіңіп бара жатқан Алдиярдың соңынан қадап тұрып (К.Сегізбаев, Беласқан). Кеш еді ымырт жабылды, Бұлт бар *алашабырлы*, Жайлау жаққа бет алып, Түн бойы іздеп сабылды (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Кең арналы канал сексеуілді, *алашабырлы*, шокат құмды бел-белестерді жарып түсіп, Қызылқұм қойнына еркін сүңгіп барады (С.Әлжіков, Дала.).

АЛАШАДАЙ с ы н. *Алаша сияқты ұлкен, жалтақ*. Жалтыр бас кісі бетіне баяғы *алашадай* журналды айқара жамылып, қорылға басып жатыр екен (Д.Исабеков, Тіршілік).

АЛАШАҚ з а т. *Аласы, алатын зат, нәрсе*. Жалда жүрген жиырма жыл жиырма суыртпақ бермей қойды. Қарыз боп белшесінен де батпайды, *алашағы* да жоқ (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Жер аяғы кеңігесін қызым екеуіміз қол ұстасып жүріп, *алашақты* жинап, бір тірлік жасармыз (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Неңді сенің аңсаймын, бала шағым? Бұлдыраған айналаң ала сағым. Ала сағым ішінде – болашағың, Болашағың – болашақ *алашағың* (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛАШАЛЫ с ы н. *Алашасы көп, мол, алашасы бар*. Абайлар төрге шықты. Үлкен үйдің іші сыртындай жұпыны емес, жасаулы, кілемді, *алашалы* екен (М.Әуезов, Шығ.). Жидебай-

дағы қыстаудың ең үлкен бөлмесі осы. Кілем, текеметті, *алашалы*, көрпелі меймандос мол үй (М.Әуезов, Абай).

АЛАШАПҚЫН з а т. *Аласапыран, дүрбелең, қарбалас*. Бұл жақ ауылда болып жатқан *алашапқыннан* хабарсыз тәрізді (Б.Тоғысбаев, От пен күл). Ол – күн сайын бір саяси ұран көтеріп, апта сайын бір науқан басталып жатқан *алашапқын* кезең ғой (Т.Сәукетай, Желқайық). Нарықтың *алашапқынында* нан табуды басты нысана еткендер сол жолда барын асынып, бақанын алып, барлық, іс-әрекетке баратынын уақыт көрсетіп отыр («Жас Алаш»). // *Беймаза, тынымсыздық*. Ақтан мен Бәтін – *алашапқын*. Үрей үлкеніп барады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Алашапқын болды. *Босқа арам тер болды, әуреленді, қарбаласты*. Жәкеңнің он баласы монша мен үйі ортасында сусын тасып, *алашапқын болып* жүрер еді... (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Әлгіндей *алашапқын болғаннан* гөрі жайымен кезекте тұрып, таныс, бейтаныс замандастарыңызбен пікір алысып, лебіздесіп тұрудың өзі ғанибет емес пе? (С.Байжанов, Сыр.). Керімбайлар да *алашапқын болып*, тойға қамданып жатқан шығар, сірә (М.Байғұтов, Шығ.).

АЛАШАПҚЫНДАП ү с т. *Қарбаласып, сүрініп-жығылып*. Әлденеше ұршыққа жіп иіретін машинаның ана шетінен мына шетіне *алашапқындап* жүріп, ұршықтарға толып кеткен жіптердің бырт-бырт үзіліп жатқанын байқамапты («Қаз. әдеб.»).

АЛАШАРБЫ с ы н. *Тұтас емес, бір тұсы селдір, кейбір жері қою (бұлт)*. Шатқалда жұлдыздар жарқырап тұрғанымен, жазыққа шыға, аспанды *алашарбы* бұлт басты (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

АЛАШАРБЫТТАН = е т. *Ашуланғанда көз алашығының қанталап қызаруы*. Тоқмырза тұтығыңқырап қалып, демін терең алды да, Нұрғазыға *алашарбыттанған* көзінің қырын тастап қойды (К.Ахметбеков, Ақ дала).

АЛАША-ТЕКЕМЕТ з а т. *Алаша, киіз т.б. төсеніш жабдықтардың жиынтық атауы*. Көрпе-жастық, *алаша-текеметтер* жер-көкке сыймайды? Кедей болсаң көшіп көр (Р.Тоқтаров, Ертис.).

АЛАШОРДА з а т. т а р. *Алаш автономиясының үкіметі; алаш автономиясы деп аталған мемлекеттілік құрамына енген алаш облыстарын бүліншіліктен қорғау мақсатында ұлтжанды азаматтардың ұйымдастыруымен құрылған Уақытша Ұлттық Кеңес атауы*.

Декабрь съезінде автономия ресми жарияланғанша уақытша қазақ-қырғыз істерін билеуге *Алаш орд* а сайланды. *Алаш орд* аның уақытша тұратын орны Семей болды («Қазақ»). «*Алаш орд* аның» азаматтары съездің болуын жақтап сөйлеп көріп еді, большевиктер білегін білей сөйледі, мылтығын кезей сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Заман тынышталып, тағы да олай-бұлай істерден халық аман, ел тыныш, жер босаңшылық болып тұрса, бұл газетте түрлі осы күнгі Ресейде болып жатқан оқиғалардың хабарлары, земство істері һәм земствоның не нәрсе екендігі, *Алаш орд* а һәм оның бастан-аяқ тарихтары жазылып тұрмақ (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

Алашорда гербі. т а р. *Алашорданың мемлекеттілігін білдіруге тиісті рәміздерінің бірі – елтаңба. Алаш орд* а с ы н ы ң г е р б і ру таңбаларынан да, облыс гербтерінен де басқа боларға тиіс («Қазақ»).

Алашорда мемлекеттілігі. т а р. *Алашорданың тәуелсіздігі, өкіметтілігі, жеке мемлекет болуы.* Тапшылдыққа бой ұрғандар ұлт мүддесін ту еткен Алаш қозғалысы мен *Алаш орд* а мемлекеттілігін әлі көз ашпаған қызылшақа қалпында талап тастады (Тәуелсіздік толғауы).

Алашорда советтері. т а р. *Алашорда үкіметінің жергілікті жерде билік атқарған органы. Жергілікті Алаш орд* а с о в е т т е р і уақытша қазақ халқының саяси һәм мәдени істерін қарай тұрады («Қазақ»).

Алашорда үкіметі. т а р. *Алашорданың басқару органы, жоғарғы билік. Қым-қиғаш азамат соғысы тұсында ондай міндетті тек Алаш орд* а үкіметі ғана атқара алатын еді (ҚҰЭ).

Алашорда үні. *Алаш қозғалысының газеті.* Міне, осылайша *Алаш орд* а үні – «Сарыарқа» газеті қалың Қазақтан сүйінші сұрағандай: «Декабрьдің 12-сі күні, түс ауа, сағат 3-те дүниеге Алаш Автономиясы келіп, азан шақырылып ат қойылды» – деді (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

АЛАШОРДАШЫ з а т. т а р. *Алашорда үкіметін жақтаушы, қолдаушы. Жергілікті ұлт байлары, саудагерлер, ишан, молдалар, түрікшілер, исламшылар, алаш орд* а ш ы л а р революцияны жергілікті ұлт буржуазиясының мүддесіне пайдаланғысы келді (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Торғай төңірегіндегі бір топ *алаш орд* а ш ы л а р ды Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов тағы басқалар басқарды (З.Мұхамеджанов, Торғай.). Революция жылдарында «Қазақ» газеті буржуазияшыл-

ұлтшылдардың, *алаш орд* а ш ы л а р ды ң орталық газеті болды (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

АЛАШОРДАШЫЛ с ы н. *Алашорданың саясатын қолдаушы, жақтаушы.* Газеттің редакторы Ғаббас Тоғжановтың атақты байдың баласы екенін, былтыр әкесі ірі байлардың қатарында конфискеденгенін, өзінің азамат соғысы кезінде *алаш орд* а ш ы л болғанын жақсы білеміз (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АЛАШТА = е т. *Алаш деп ұран шақыру, ұран салу, ұлықтау.* Жаман қалып, жақсының еті қызар, *Алаш т* а п қырға шық та, ұран шақыр (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Алаш т* а п ұран шақырса (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Аты аталса, «*Алаш т* а н!» – Араздықты ұмытқан. Аруақ үшін қазақтар, Ұлыс болып ұғысқан (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

АЛАШТАНУ з а т. т а р. *Алаш партиясы, Алаш автономиясы т.б. Алашорда үкіметі, Алаш қозғалысы сияқты мәселелерді зерттеуге арналған отандық тарихтың бір саласы. Алаш т* а н у ғ а арналған алғашқы пікірлер мен зерттеулер 1919–1920 жылдарда мерзімді баспасөз беттерінде жарияланды (ҚҰЭ).

АЛАШШЫ з а т. т а р. *Алаш автономиясын жақтаушы.* Қарапайымдау, орташа. Алашорданың облыстық және жалпы Қазақстандық съезі шақырылды. Съезде Базархан бастаушының бірі болғанмен, Мадияр онша жарқырай қойған жоқ, ол *алаш ш ы л а р ды ң* қоңырқайлау қатарынан ғана орын алды (С.Мұқанов, Ботагөз).

АЛАШШЫЛ с ы н. т а р. *Алашордашыл, ұлтшыл, ұлтжанды.* Сол мәслихатқа қатынаскан алашордашыл жастардың біразы Коммунист партиясына мүше болып та үлгерді. Мысалы, осы қаладағы Әбдірахман Байділдин Колчак кезінде ол *алаш ш ы л* жастың бірі еді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АЛАШЫБЫН з а т. ж е р г. *Қойды шағатын шыбынның түрі.* Қойды шағатын шыбынды *алаш ы б ы н* дейміз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛАШЫҚ¹ з а т. *Көздің аласы. Көзінің алаш ы ғ ы* молайып кеткен (Ауызекі).

АЛАШЫҚ² з а т. ж е р г. *Көшкенде алып жүруге ыңғайлы, жеңіл киіз үй. ≈ Алаш ы ғ ы н* артып алды.

АЛАЯҚ с ы н. 1. *Алдамшы, суайт.* Бекболат бұрын Жылтырды *алаяқ* деп еститін, бірақ өзін көрген емес еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Сен түгіл сельпоны тақырға отырғызып кеткен *алаяқ* емес пе Сатыбалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Әмір – тажал, Жатпайды ол жан аяп.

Сұрап көрген ағайыннан самайы ақ. Бұл тіршілік – көрі сайтан, Тісқақты, Шын өзәзіл, барып тұрған *алаяқ* (Қ.Мырза-Әлі, Шырғалаң). Гогольде жалған ревизор Хлестаков, бірінен бірі өткен өңкей парақор *алаяқтарды* жер соқтырып, түгел тонап кеткеннен кейін шын ревизор келді (С.Талжанов, Ұлдай.). **2.** *Қу, сұм, залым, зымиян*. Ескі дақпырт бойынша, атқамінер *алаяқтар* тарапынан болысты қолпаштау, оған жағымпаздану әлі де сезіледі (А.Хангелдин, Қараторғай). Болады мал аласы сырт жағында, Жүреді күшіген құс жұрт жағында. Қулар мен *алаяқтың* сыры мәлім, Аласы көрінбейді, ұрт жағында (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **3.** *Пысық, айлакер, жылпос*. Жиренше елінен озған *алаяқ* шешен атанса да, өзі кедей екен, – деді (Ы.Алтынсарин, Танд.). – Қандай Сырдан сыңар аяқ өткен *алаяқтар* еді. (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

АЛАЯҚТЫҚ з а т. *Айлакерлік, залымдық*.
≈ *Алаяқтықпен* күн көрді.

АЛБА-ЖҰЛБА с ы н. *Үсті-басы дал-дұл, жұлым-жұлым, жыртық, пәре-пәре, өрім-өрім*. Атымды көрейін деп албарды айнала бергенімде, Айтыбайдың үйінің есігінің алдында тұрған *алба-жұлба* қайыршыны көрдім (Т.Әбдіков, Ақиқат). Аттың арқасындағы *алба-жұлба* желқомда жапырайып біреу отыр (С.Мұқанов, Шығ.). Аңшы мылтығынан алдақашан айырылған, үстіндегі киімі *алба-жұлба* болған (Ш.Айтматов, Қош бол.).

АЛБАН¹ з а т. к ө н е. <лат. contributio> *Жаулап алған елден жиналатын алым, салық*. *Албан* XVIII ғ.-да жоңғар тайшылары мен жайсандары (зайсандары) жаулап алған елдерінен жинаған алым-салықтың бір түрі (ҚҰЭ). *Албанның* мөлшері белгісіз (ҚҰЭ).

АЛБАН² з а т. *Албанияның негізгі халқы, ұлты; осы халықтың өкілі*. *Албандар* – Балкан-кавказ расасының үлкен еуропаидтар нәсіліне жатады (ҚҰЭ). Үнді-еуропалық тілдер шоғырының бөлек тобын құрайтын *албан* тілінде сөйлейді (ҚҰЭ).

АЛБАР з а т. **1.** *Үйге, жабық қораға жалғаса салынатын мал қора*. *Албар* – мал қамайтын, қыста шөп шашатын ашық қора (ҚҰЭ). Жан-жағын биік дуалмен қоршап тастаған кең *албардан* еміс-еміс жылқылардың кісінегені естілді («Қаз. әдеб.»). Біреудің торпағын, біреудің тайыншасын, біреудің тайын *албарынан* шығарып алып сатыпты, сойыпты. Соның ішінде, «баласынан артық көріп» бағып отырған Ахметтің қызыл құнажыны да кетіпті (Б.Майлин, Шығ.). Атымды көрейін деп *албарды* айнала бергенімде,

Айтыбайдың үйінің есігінің алдында тұрған алба-жұлба қайыршыны көрдім (Т.Әбдіков, Ақиқат). **2.** *Үйдің кіреберісі, сенегі*. Бұрын колхоздың кеңсесі болған ұзынша кірпіш үйдің есігін қамыс *албармен* қоршап қойыпты (Т.Әбдіков, Ақиқат). Бұрын еш жерде көрмеген үш қатарлы биік сары ала үйдің *албарын* а кірдік (С.Бегалин, Замана.). Шабалаңдап үріп, тонының етегін тістелеген итке артынан ұстаған таяғын кемірітіп, сыртқы есік жабылмай тұрып, *албарға* кіріп кетті (А.Жұбанов, Замана.).

АЛБАРЛЫ¹ с ы н. *Албары бар*. Өңкей шифрлы ақ үйлер. Жайпақ төбелі, *албарлы* өз үйі жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.).

АЛБАРЛЫ² с ы н. *Қарбалас, қиын*. Ұғатын кім дейсің хан жарлығын? Бұл күнде туды бізге *албарлы* күн. Бірдеме десе, дер ед Наурызбайға, – Үйде жоқ жалғыз ұлым, Жанғабылым (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Албарлы болды. а) *Шаршады, болдырды*. Қонақтар *албарлы болған* аттарымызды тынықтырамыз, – десіп жуырда аттанып кете қоймады (Ә.Көшімов, Қысталаң.). ә) *Әбігер болды, алаң болды*. Баратын жеріне жүре алмай, не орнығып қалмай, *албарлы болды* (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЛБАРЫНДЫ: *албарынды болды. Әбігер болды, әуре болды, қарбаласты*. Шалдар *албарынды болып* ентігіп жүргенде, бұл істі тындырып қойыпты (Т.Тілеуханов, Өзге.).

Албарынды болдыру. *Малдың ауруға бой алдыруы, шаршап-болдыруы*. Семіз атты жынтотың бастырмастан жарысқа салып, *албарынды болдырудан*, мініс аттарының бағым-күтіміне жете назар аудармағандықтан денедегі зат алмасу бұзылып зорыға бастайды (Б.Қинаятұлы, Жүйрік жылқы.).

Албарындыға түсті. ж е р г. *Әуреге түсті, сандалды*. Бір кезде рецептіндегі дәрі-дәрмекті аймақ орталығынан іздеп *албарындыға* а т ұ с е т і н едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛБАСТЫ з а т. **1.** м и ф. *Түркі халықтарының ауыз әдебиетінде кездесетін мифтік бейне, ескі наным бойынша әйел бейнесіндегі шайтан, жын, пері, марту секілді қараниетті, қас күштің иесі*. Бөкі келді, жалмауыз кемпір келеді, пері, жын шайтан, *албасты*, обыр келеді деген сықылды сөздермен баланы қорқыту қып-қызыл зиян (М.Жұмабаев, Шығ.). Молданың мұндағы бетке ұстар дәлелі мынау: қасиетті дұғаларды оқып үшкіргенде, ауруды қарбаған «*албасты*», «жын», «пері» қашып кетеді де, ауру

жазылады-мыс (А.Құрманғалиев, Ислам.). Құла түзде, түн ішінде жападан жалғыз дені сау адам қалай отырады деймін. Не де болса барайын, *ал б а с т ы* болса, шашынан сүйреп сабармын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сондай бір мақұлық, *ал б а с т ы*, шайтан бейнесіне түсіп бізге көрініп қалса, ғажап емес-ау! Егер ол көрінсе, біздің Әлмағамбет құрбанға шалған лактай бақырар еді! – деді (М.Әуезов, Шығ.).

2. Кісі тектес, бүкіл денесін түк басқан мақұлық (гемоноид). *А л б а с т ы*, негізінен, Терістік Кавказ, Гималай таулары, орталық Азия далалары және америка құрлығының таулы, жынысты ормандарында кездеседі (ҚҰЭ). Бойы орта есеппен 160–180 см. *А л б а с т ы* қос аяқты, тік басып жүреді. Шөпті, етті талғамай жейді. *А л б а с т ы* л а р қазақ жеріндегі таулы, орманды алқаптарда кездеседі. Қазақтар оны кісікіік деп те атайды (ҚҰЭ). Тартайын деп оңтайланды садағын. Сонда *ал б а с т ы*: «Ә-ә, Сыздық қарағым, Жатырмысың ұйықтап қаннен-қаперсіз?! Мына маған қалай көрмен қарадың?!» (М.Жұмабаев, Шығ.). **3. а у ы с. Мысы, күші, жыны басты, арқасы ұстайтын, арбап алатын қасиет.** Қараманның қара ұрысы, ат десе *ал б а с т ы* с ы бар Аманжолдың ала ұрысы атанғандардың талайы ит көрген ешкі көзденіп қалып еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Сарбаздың ә дегенде бауырына тартып алатын *ал б а с т ы* с ы бар еді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). **4. а у ы с. Бір нәрсені үрейлендіріп, қорқытып өзіне бағындырып алған адам.** Ақтай да қайтадан көндігіп, шаба жөнелді. Оспан тағы да қамшылап борбайлап: – Аруақ! Аруақ! Масақбай! – деп, асаудың *ал б а с т ы* с ы – Масақбай биешіні аруақтай сыйлайтынын көрсетті (М.Әуезов, Абай жолы). **5. а у ы с. Сүйкімсіз, сұмтайы, жексұрын, оңбаған адам.** Тәйт әрі, *ал б а с т ы*, қатын қар! Сенікі не? Сен неге қыстырыла қалдың! Менен тумайды деген шығарсың... Қарғамақ түгілі отқа тастап жіберсем де, менің қолымнан алатын кісі жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). **6. а у ы с. Зұлымдық, жауыздықтың көзі.** Ол дәуір – осы екі *ал б а с т ы* н ы ң кесірінен елдің өмірі іріп, шіріп, тілінің тарғылданған дәуірі (М.Жұмабаев, Шығ.). Торқалы тойы, топырақты өлімі бар үркердей үйірілген ауылдың берекелі тірлігі жаңа ғана басталғанда соғыс деген *ал б а с т ы* шықты (О.Бөкеев, Өз отың.).

Албасты басқандай. *Дел-сал болып, дегбірі қашып, өз еркінен айырылғандай.* Кей ретте екі інінен *ал б а с т ы* б а с қ а н д а й өз-өзінен еріксіз өксіп, кеуде кере күрсінетіні несі? (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Албасты [қара албасты] басқыр [бассын]. қ а р ғ. *Қара басқыр, Құдай атқыр, Құдай тас төбеден ұрғыр деген мағынада.* Итке темір не керек демекші, алпамсадай болған *ал б а с т ы* б а с қ ы р-а у, жүйрік ат сенің қай теңің-ей?! (З.Жәкенов, Таң самалы). Хан емессің – қасқырсың, *Қ а р а ал б а с т ы* б а с қ ы р с ы ң. Достарың келіп табалап, Дұшпаның сені басқа ұрсын! Хан емессің – ылаңсың, Қара шұбар жылансың. Хан емессің – аянсың, Айыр құйрық шаянсың! (Махамбет, Өлеңд.). Әлпештеген біреудің Жаңа түскен келінін – «*Қ а р а ал б а с т ы* б а с с ы н» дер (Базар жырау, Шығ.).

Албасты басты. м и ф. *Шайтан, жың, пері адамға қонып, қинады.* Ей тәңірім-ай! Осы келе жатқанда бір қазаға ұшырап кетсемші! Астымдағы ат омақа асып, тіл тартпай қатсамшы! Немесе жер ойылып жұтып қойсайшы. Болмаса үстімізден қара бұлт төніп, нажағай соқсашы. Әйтпесе *ал б а с т ы* б а с ы п тұншықтырсашы! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақ босанған қатын қаны азайып, әлсіреп талықсып жатса, оның да «иесі» бар, «*ал б а с т ы* б а с т ы» деп қатынды қинайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мына албасты тегі қабаққа қарай *б а с а т ы* н *ал б а с т ы* екен дейді (М.Әуезов, Шығ.).

Албастысын арттырды. *Мысы басты.* Шошылған, сасқан жүздерді көрген сайын *ал б а с т ы* с ы н *а р т т ы р ы п*, пысымен баспақ болғандай болып тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Албастысы ұстады. *Жыны келді, ашу қысты, аяқ астынан ашуланды.* Аманжанның шыдамы шарт сынды. *А л б а с т ы* с ы *ұ с т а п* орнынан атып тұрған (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Қара албасты. м и ф. *Қараңғылық, қара ниет, қара құштің символы.* *Қ а р а ал б а с т ы* қараңғылық ауыз-мұрынсыз дүлейлеткен қараңғылық, өлі қараңғылық (М.Қабанбаев, Кермек.). Надан, оны билеген күш-қуат *қ а р а ал б а с т ы*, қаратүнек күштері. Бұны ойласа Абай бір сәт шұғыл, қатал бір ойға ауысады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

АЛБАСТЫДАЙ с ы н. *Албасты сияқты, албасты тәрізді.* Қараңғыда жын-сайтан өзімді жазым етпесіне кім кепіл (Ол менің жын-сайтанға нанатын кезім ғой). Осының бәрін ойлаған соң басыма сабалақ *ал б а с т ы* д а й қара ойлар келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аттап үйге кірсе әлдене *ал б а с т ы* д а й арт жағынан лап қоятындай бойын лезде үрей биледі (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Мен борыш алып па едім қол жеткенде, Алғам жоқ па жоқтықтың зары өткенде? «Қарға адым жер мұң

болған» кездерді аңдып, *А л б а с т ы д а й* баспай ма әл кеткенде? (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АЛБАТУ з а т. к ө н е. *Салық*. – Енді ғана қоңтайшыға қос атты *а л б а т у* жөнелтті (Ж.Тұрлыбаев, Райымбек.).

АЛБАТЫ ү с т. ж е р г. **1.** *Беталды, қалай болса солай, бейберекет, кездейсоқ, әйтеуір бір.* Томаға тартылды. Бірақ бүркіт бейілсіз ұшып, түлкіге түспей, *а л б а т ы* бір тасқа қонып қалды («Қаз. әдеб.»). Айдалада *а л б а т ы* бақырып-шақыра берген ыңғайсыз екен (М.Қабанбаев, Бақбақ.). Жігіт «апыр-ай, *а л б а т ы* бақа-сақа, қоныз сияқтылардан орынсыз қорықпаушы еді, бұған бірдеме болған екен, бетін жақсы байқай алмай отырғаным-ай» – деп іштей ойланып қойыпты (Қаз. ертег.). **2.** *Текке, босқа, құр, бекерге.* Әттең, осы жігіттер махаббатқа жеңіл қарап, әйел жанын *а л б а т ы* жараламаса екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). **3.** *Кез келген, қай-қайдағы.* Қазақ халқында екіқабат әйелдерге жүкті кезінде *а л б а т ы* тамақтарды жегізбейді (Б.Кәмалашұлы, Моңғол. қаз. салт-дәстүр.). Сәт болғанда түн қараңғылығы үйіріліп қалған, *а л б а т ы* адам таныла берер емес (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). // *Бөтен, бөзде, жат.* Жортып келген ағасы Жолай шерін төгеді: «Аң аулаған ер әкең, *А л б а т ы* үйге түсіпті Дүшпан татар у қосып, Берген сусын ішіпті...» (М.Сұлтаняұлы, Шыңғыс хан).

Албаты лақты. ж е р г. *Беталды, қалай болса, солай кетті.* Көздерін сүзіп, ауаны қау-малаған күйі *а л б а т ы* лағзып жүр (О.Бөкеев, Қамшыгер). Аңшы шал мойнындағы мылтығына жалғыз рет те жармаспады, ал иті құр бекер иіскелегені болмаса жарбаңдап қуған жоқ, иесіне жалтаң-жалтаң қарайлап алып, *а л б а т ы* лағадды (О.Бөкеев, Ұйқым.).

АЛБАУ з а т. к ө н е. *Алданыш.* Тірлікте есіңе ал, Өлгенде жанға пайданы... Жалғанда титтей пайда жоқ, Адамның аз күн *а л б а у ы* (Үш ғасыр.).

АЛБЫРА е т. **1.** *Беттің, ерінің дене ыстығы көтерілуінен, толқудан, күннің ыстық-суығынан қызаруы, дуылдауы.* Алмадай пісіп қалған бақшадағы, Ашылған гүл бейнелес қыз тұлғасы, *А л б ы р а н* екі беттің қаны тамып, Қиылып маңдайында қиғаш қасы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тостаған көз, торсық шеке, түрікменге бітпейтін бидай өң; екі бетінен қан төгіліп, *а л б ы р а н* жүреді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Өзі ыңқылдап, күрсілдеп, беті *а л б ы р а н* жатқан Қойтеке: – Қалды далада... – деуге мұршасы келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қыздары біз-

дің жақтың қара көзді, Сырнайдай дауыстары, тәтті сөзді. Қызыл гүл *а л б ы р а н* еріндері, Шырайлы, ашық, көңіл, бал мінезді (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Жемістің әбден езіліп пісуі.* Мәуе пісіп балбырап, Маужыраған қоңыр күз. Алма пісіп *а л б ы р а н*, Көзді тартқан көріңіз (Т.Жароков, Шығ.). Өзбек қызы *а л б ы р а н* анадай, Әндіжанда туа қалған жаңа айдай. Кетті-ау, шіркін, қазақ ақын қиялы, Гүл бақшаға бұлбұл болып қона алмай (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Мамық төс, үлбір тамақ, қызыл жүзің Алмадай *а л б ы р а н* кіршік шалмай (С.Сейфуллин, Шығ.). **3.** *Жайқалу, жайнау, құлтыру.* Тау басынан тас бұлақ Тасып ақты атқылап, күрлідеген көзінен Күмістей су тасқындап, Топ ойнаған баладай санын ұрып шапқылап, Кенересі кемімей, Гау-һар сулар тамшылап, Жағалауы көк толқын, Түрлі гүлдер *а л б ы р а н* (К.Әзірбаев, Шығ.). Ал қырат біткенді өрмелей балқурай бойын жазып, *а л б ы р а н* аң раушан гүлдерге асылып, көк көбелек шарқ ұрады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **4.** а у ы с. *Көңілдену, жайдарылану, көңіл толу, масайрау.* Үйде отырса салбырап, Түзге шықса *а л б ы р а н*. Кісіні көрсе қылжындап, Қылжыншылысып ыржаңдап (Абай, Тол. жин.). Ол әуелі көргеніне танданғандай боп, сүстія қарап, бірақ бірте-бірте күдігі тарап, әлденеге қуанғандай жүзі *а л б ы р а н* өзгерсе берді (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

АЛБЫРАС е т. *Масайрасу, көңілдену.* Әлемде тек екеуі секілденіп, Отырды қыз бен жігіт *а л б ы р а с ы н* (Ф.Оңғарсынова, Асау.).

АЛБЫРАТ е т. *Қызарту, бал-бұл жандыру.* Бабымен тоя ішкен күшті қымыздың уыты оның бетін онан сайын *а л б ы р а т ы н*, тұла бойын манаурата түседі (Б.Сокпақбаев, Бақыт.). Ай сәулесі ақсары жүзін *а л б ы р а т ы н* жібергендей (Т.Иманбеков, Үш ай.). Құлынды шырылдатып, шұрқыратып, Көк майса шалғын жерге байлағанда. Қыздырар, қымыз іпсең *а л б ы р а т ы н*, бал татып бағлан еті шайнағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЛБЫРТ е т. **1.** *Албырау, қызару, дуылдау.* Жұқа ақ құба жүзі *а л б ы р т ы н*, қарақат көзі мойылдай мөлдірейді (Ж.Арыстанов, Жалын.). Алатау шыңын жаңғыртып, Шырмайды қыздар көк бетте. Дидары дулап *а л б ы р т ы н*, Кіргендей Мәншүк мектепке (Ж.Сыздықов, Белестер). **2.** а у ы с. *Көңілдің әр нәрсеге кетуі, елегізу.* Неге екені белгісіз, Сабырдың жатқысы келмей, жүрегі *а л б ы р т ы н*, қайық жаққа тағы барып қайтқысы келді (А.Хангелдин, Өткен күн.). – Өңің неге қызарып жатыр? Температура ма? – деп, *а л б ы р т ы н* сұрады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Ерке жаным еліктегіш, *А л б ы р т а д ы*

бөріне (Т.Әлімқұлов, Сапар). Жоқ, елге бағым жоқ. Бағаусыз дертке ұшырайын деген кісі бақпаса, не *албыртқан* көңілі басылмаған жастар бағамын демесе, бізді құдай сақтасын! (Абай, Тол. жин.).

АЛБЫРТ¹ з а т. з о о л. <лат. salmonidae> *Нағыз сүйекті балықтар тобына жататын албырттар отрядының бір тұқымдасы. Албырттар* – кәсіптік маңызы зор, өте бағалы балықтар. Олар өте дәмді еті және қызыл уылдырығы үшін ауланады (ҚҰЭ). Қазақстанның Каспий, Арал теңіздерінде, Зайсан көлінде, Бұқтырма бөгетінде, Ертіс, Жайық өзендерінде, Каспий *албырты*, Арал *албырты*, Ақбалық, Сылан түрлері кездеседі (ҚҰЭ).

АЛБЫРТ² с ы н. **1.** *Беті қайтпаған, тауы шағылмаған, екпіні басылмаған.* Екенсің *албырт* мендей бала күңгі, Тігемін сылдырыңа құлағымды. Жарысқан толқыныңа қол бұлғаймын, Тұрғандай аттандырып қонағымды (Т.Айбергенов, Мен саған.). Телтай *албырт*. Аласұрған желікті жастың арындағы тізгінін тартып-тартып қоймаса, ағалығының несі дәркер (С.Сматаев, Ақжелең). Рейіс аздаған *албырт*, қызба демесең, айтқанынан қайтпайтын бір бет, өжет (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Жас шағымның – *албырт* күннің, Елестеп тұр көлеңкесі. Қол бұлғайды тек алыстан, Тарқағандай жәрменкесі (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). **2.** *Жанып тұрған, дер шағы, нағыз құшіндегі.* Со бір *албырт* топ ішінде жалынды, болды-ау жастар нелер ойлы, дарынды. Жапар – асқан математик, Жанна – әнші, Айбол ақын болам дейтін зор үнді (З.Ыбраев, Алтайым). Қоңыр дөнен қандай қунақ болса, мен де сондай *албыртпын*, долбарлы деңгейге, сонау жеке бұйрат қайдасың деп мезгеген сәтімде басын қоя беріп көріп ем, жас дөнен тура атқан оқтай заулады (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Алтын тәждің жапсарын нысана қып, Батыр *албырт* садақпен қалды тартып (Н.Ахметбеков, Амангелді). **3.** *Алып ұшқан, еліктегіш, еліккіш (жас).* Емес пе бір тұрлаусыз жас күн деген, жас жүрек *албырт*, асау бас білмеген. Көр бала, көргені кем, көрсе ұнаған, Қобызды шалға кейін мәстірілген (І.Жансүгіров, Өлең.). *Албырт* жүректің ақылға бой алдырмайтын мінезі бар дегендей, оның мойрылмайтыны да анық (К.Ахметбеков, Сый орамал). **4.** *Жалындаған, балауса, балғын.* Өргеніп *албырт* тәні от боп жанып, Булыққан ыстық жас та кетті тамып. «Жанына жар салып күйігі ауыр, анама естіртемін», – деді (Қ.Жармағамбетов, Баллада).

Албырт жас. а) *Қызуы, желігі басылмаған, еліккіш, аңғал, балаң жас (адам).* Оқымысты, жұртқа шын мәнінде жаны ашыған мырзаның Зейнепке ауған ынтасы игілік емес, *албырт жасты* жарға ұрындыру, алдап абыройын төгу (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). *Албырт жастың* иждаһаты да лақтың түбітіндей, иірілуден гөрі түтілуге оңтай тұрады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). ә) *Жастық шақ, жас кез.* Өзендерге толы сулар бар уақта, Бөлермісің көңіл салқын шәрбатқа, Дауылдаған сезіміңді баспасан, Адасарсын мынау *албырт жаста* мен (Шығыс жұлдыздары). Осынау *албырт жастымда*, Ойнақы түрлі күйге еніп. Жақындап барып қасына, Жалт беріп жүрдім именіп (С.Әлімқұлов, Қыран). Ту дегендегі түкірігі жерге түспей жүрген *албырт жас*, әрі кедей, әрі қорғансыз бөрікшінің сұлу қызы Майраны тоқалдыққа алу ойына бекиді (М.Жұбанов, Замана.).

Албырт жастық. *Жас кез, аңғал жастық шақ.* Кейбір кіреукелі кедергісі бар қиындықты *албырт жастық* алмас қылыштай қиып өтетін (Д.Жанботаев, Шыңда.). Бұл қуаныш не? Жалына қол тигізбес *албырт жастық* тың дүйім жұрттан өзін армансыз санататын тулаған ыстық қанының ойнауы ма? (І.Есенберлин, Алтын құс). *Албырт жастық* пен басынды тауға да, тасқа да соқтың... Мал малданатын, жан жанданатын кезің болды (С.Мұқанов, Таңд.).

Албырт көңіл. *Аңғал, қызба көңіл.* *Албырт көңіл* әр нәрсеге елігіп, махаббаттың сырын тыңдап егіліп, Жігіт болып біз қыздарға қырындап, Жастық шақта жүруші едік желігіп (М.Әшірбеков, Кербез.). Бұрынғылары сыртқы көріністерді қызықтау, тамсанып таңырқаумен өтсе, онысы жастықтың, *албырт көңілдің* әр қалай ұрыншақ ұрмалығы болар (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

Албырт сезім. *Жас, пәк сезім.* Ал А.Жұбановтың вальс ырғағындағы «Көктемі» ше? «Көктем» десе көктем! Мұнда табиғат сұлулығы мен жалын атқан жастық дәуреннің *албырт сезімі* астасып жатқандай (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Жас адамда уайым-қайғы аз болады, ақылдың *албырт сезімі* басым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Албырт тартты. *Реңденіп, бетіне қан жүгірді.* Қарттың жанарланған көздерінен, *албырт тартқан* реңінен бағанағы суықтығы мен томсыраюынан мүлде айыққан, көңіл күйінде үлкен өзгерістердің барлығы байқалады (К.Баялиев, Дегелек.).

Албырт шақ. *Балаң шақ, жас кез.* Қарала қойдай қылсаң да, ініне байқас бол, астықтың

албыртшағы ғой, түсінісер (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Жастың аты жас емес пе, тәйір-ай, Отырар ма әннің басын қайырмай. Қызуы мен қызығы мол *албыртшақ*, Әр көңілден өзі тапты тәуір жай (Н.Шөкенов, Толқын.). О, құдірет, *албыртшақта* тоттозаң баспаған көңіл, кір-қолаң шалмаған пәк ой, арамдық-қулық қаппаған жүрек қандай қасиетті десеңші (С.Бақбергенов, Мен сүйем.).

АЛБЫРТТАН = е т. *Қызулану, лепіру, көңілдену*. Қапаш мүлде қунақ тартып, *албырттанып* кетті (Ғ.Сланов, Замана.). Айтар сөзден адасып *албырттандың*, Мен талайын албырттың қаңғыртқанмын (Жамбыл, Шығ.). Өзіме өзім қожайын, Енді неғып азайын! *Албырттанған* көңілдің Тартқызады тағдыр сазайын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Албырттанған* қарақасқа-ау, абайласаң болмай ма, өзің тағы мастықтан аман ба едің? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында).

АЛБЫРТТЫҚ з а т. **1.** *Жастыққа тән қызбалық, алды-артын ойлатпайтын ұрынғыштық, әсерленгіштік*. – Сонша жер табанға түсіп жалпыетек болар не дүниені бүлдіріпшің?! Екі ғана, ес тоқтатпаған жастың *албырттығы* ма? (М.Әуезов, Шығ.). Балам, саған айтқаным: Даңғыланбай шаруа жи; *Албырттықты* әсерлі Құрбыңа еріп көрме сый (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Оның мұнысы бой теңестік пе, яки мысқыл ма, әйтпесе *албырттықтан* туған әншейін қалжақбастық па? (М.Иманжанов, Менің махабб.). **2.** *Жастық, балалық шақ*. – Батыр «аса қайрат бас жарады» деген аталарың. *Албырттықтан* өттің, енді сақал-мұртың шығып, тоқырайтын жасқа жеттің (С.Мұқанов, Балұан Шолақ). **3.** *Ағаміс, қателік*. Мінезі ыссы жас адам көбінесе *албырттық* істеп алады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АЛБЫТ¹ з а т. ж е р ғ. **Делбе**. Жылқыда сирек кездесетін өте қатерлі ауру – делбе Қазақстанның шығыс аудандарында *албыт* деп аталады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). «*Албыт* тиген ат сияқты» деген мәтел де бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛБЫТ² с ы н. ж е р ғ. **1.** *Аңғырт, есер, кеудемсоқ*. Ұзақты ұғындырдым бір қатарлы, Саурықтың мал бакқан бай Тұңғатары. Кенжесі *албыт*, асау Қожаберген, Жолбарыс, қан шеңгелдің бір қаталы (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Албырт, пысық*. Жалындаған *албыттың* Астам сөзін аңдама, Халық иесі Қамбар-ай! (М.Әуезов, Әңгім.).

Албыт ауыз. *Қалай болса солай өрескел сөйлеуші, аңғырт*. Әсет: Тиер сөздің тиегін

айттың шенеп, Көтермелеп өзінді өрге демеп. Кеудесі кең өрескел *албытауыз*, Әдептен аттаған соң солай демек (Айтыс).

Албыт сөз. *Дөрекі, ойланбай айтылған сөз*. Әңгүдік, әкірең қаққан, *албыртсөзді*, Көк ешкінің жыртық көзді. Алтайдың кір жынындай бақылдаған, Көк сақал, азбансынған, бұл кім өзі? (І.Жансүгіров, Таңд.).

АЛБЫТ = е т. *Есерлену, аузына келгенді айту, есіру, лепіру*. Тұтқышбай «партизаны» келді тулап, *Албытты* мас кісідей отырды улап (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.). Біреу – құр, біреулердің олжасы көп, Пайдадан әһлі шайтан үміт үзді. Зая қып көп жыл қылған ғибадатың, *Албытты* күпірлігі пиғылын бұзды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЛБЫТСЫН = е т. *Аңғырттану, есерсу, еліру*. Кейде күй талмаураған, талықсыған, Кейде өжет, кейде долы, *албытсыған*, Кейде пан, кейде дарқан, кейде сергек, Шаршы өрге кейде шапшып шауып тынған (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛБЫТТАН = е т. *Аңғырттану, есерлену*. Айтар сөзден адасып *албыттандың*, Мен талайын албырттың қаңғыртқанмын (Жамбыл, Шығ.).

АЛБЫТУ *Албыт етістігінің қимыл атауы*. Қолайсыз нашар екен мал күтуің, Дұрыс па артықпын деп *албытуың*. Малыңның күйі кетті құмындағы, Кемшілік жасырғанмен бұғынбады (Айтыс).

АЛГЕБРА [ар. الجبر] з а т. м а т. *Математиканың теңдеу есептерді шешуге байланысты дамыған негізгі бөлімдерінің бірі*. XVII ғасырдың ортасында қазіргі *алгебра* да қолданылатын таңбалар, өріптер толық орнықты, ал 18 ғасырдың басында *алгебра* математиканың жеке бөлімі ретінде қалыптасты. *Алгебра* негізінен: сызықты *алгебра*, көпмүшеліктер *алгебрасы*, векторлық *алгебра*, тензорлық *алгебра*, өрістер теориясы, сақиналар теориясы, құрылымдар теориясы т.б. салалардан тұрады (ҚҰЭ). Алгебраның шын мәнінде өз алдына дербес ғылым болып Мұхаммед әл-Хорезмидің «әл-жебр және әл-Мукабала тәсілімен есептеудің қысқаша кітабында» бөлініп шыққандығы жоғарыда айтылды (А.Көбесов, Математика.). Геометриялық *алгебраның* жәрдемімен көптеген квадрат теңдеуге келтіретін есептерді шешуге болатын еді (А.Көбесов, Математика.).

АЛГЕБРАИСТ з а т. *Алгебрашы*. Қазіргі көзқарас бойынша Теңетті *алгебраист*, ал Евдоксты аналитик деуге болады (О.Жәутіков, Математика.).

АЛГЕБРАЛЫҚ з а т. м а т. *Алгебраға тән, алгебраға қатысты. Алгебралық* символика тарихында бұл кезең осыған дейінгі математикадағы *алгебралық* тәуелділіктерді сөзбен өрнектеуден (риторикалық алгебрадан) бас тартып, сол өрнектерді қысқартуға («Синкоптік» алгебра) көшу кезеңі болып табылады (А.Көбесов, Математика.). Әл-Хорезмидің *алгебралық* және арифметикалық шығармаларының мазмұны және оның математика тарихындағы орны жөнінде сөз алда (А.Көбесов, Математика.).

Алгебралық амал. м а т. *Алгебра есептерін шешу өрнегі, заңы.* Леонардо Пизанский мен Иордан Немораририйдің таңбалауларында үлкен кемшіліктер болды: *алгебралық амалдар* үшін және белгісіздерді белгілілерден ажыратарлықтай таңбалар болмады (А.Көбесов, Математика.).

Алгебралық әдіс. м а т. *Алгебра есептерін шешу тәсілдерінің жиынтығы, арнасы.* Ол [Диофант] теңеулердің шешуін геометриядан тыс таза *арифметикалық-алгебралық әдістер* арқылы жүргізеді (А.Көбесов, Математика.).

Алгебралық бөлшек. м а т. *Алгебралық өрнек түрі.* Алымы мен бөлімі көп мүшелік болып келген бөлшек түріндегі алгебралық өрнек – *алгебралық бөлшек* деп аталады (Алгебра.).

Алгебралық геометрия. м а т. *Математиканың алгебралық қисықтарды (беттерді) және олардың көп өлшемді жалтыламалары – алгебралық көпбейнеліліктерді зерттейтін бөлімі.* *Алгебралық геометрия*, негізінен XIX ғасырдың ортасынан бастап жеке ғылым ретінде қалыптаса бастады (ҚҰЭ). Олардың [гректердің] *«геометриялық алгебрасында»* өңгіме төркіні теңеудің түбірін табуға емес, белгілі бір есептің шартын қанағаттандыратын кейбір кескінді сала білуде жатыр (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

Алгебралық өрнек. м а т. *Саны шекті әріптер мен сандар жиынтығы, оларды бір-бірімен қосу, азайту, көбейту, бөлу, бүтін сандарға дәрежелеу.* Сондықтан да сөзбен баяндалатын ережелер мен нағыз формулалар жалпы *алгебралық өрнектің* есептеу объектісі бола алмады, алгебралық теңдеулер жазуға таңбалау құралдары жетіспеді (А.Көбесов, Математика.). Егер өрнекке енетін әріптер түбір астында болмаса, онда *алгебралық өрнек* сол әріптерге қарағанда рационал *алгебралық өрнек* деп аталады (ҚҰЭ).

Алгебралық сан. м а т. *Алгебра саны.* *Алгебралық сандар* жиыны өріс құрайды (ҚҰЭ). 1872 ж. неміс математигі Г.Кантор

барлық *алгебралық сандар* жиыны санакты болатындығын дәлелдеді (ҚҰЭ).

Алгебралық символика. м а т. *Алгебраға тән рәміздеу жиынтығы.* Декарттың *алгебралық символикасының* қазіргі қолданылып жүрген символикадан айтарлықтай айырмашылығы жоқ (А.Көбесов, Математика.). Теңдеулер шешу мәселесін үнді ғалымдары кеңірек қарастырып, олар, мәселен, квадрат теңдеудің екі түбірі болатынын білген, теріс және иррационал сандарды қарастырған, *алгебралық символиканы* (таңбалауды) пайдалануға тырысқан (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

АЛГЕБРАШЫ з а т. м а т. *Алгебраны зерттеумен шұғылданатын адам (ғалым), алгебра пәнінің мұғалімі.* Қытай *алгебрашыларын*ың тағы бір елеулі табыстарының қатарына олардың фан-чэнь деп аталатын әдісті табуын қосуға болады (А.Көбесов, Математика.). Алгебраны формальды-символикалық тұрғыда дамытуда XV–XVI ғасырларда неміс *алгебрашылар*ы (коссистер) үлкен үлес қосады (А.Көбесов, Математика.).

АЛГОЛ [ағыл. algol (algorithmic language)] з а т. *Электр есептеуіш мәшине үшін ғылым-техникалық мәселелерді шешу кезінде қолданылатын бірқатар бағдарламалау тілінің аты.* *Алгол* халықаралық алгоритмдік тіл ретінде 1960 ж. қабылданған (ҚҰЭ).

АЛГОНКИН з а т. *Солтүстік Америкада тұратын үндіс тайпаларының тобы (одживбе, могикиан, делавэр, кри, монтанье, наскати, чейен т.б.).* *Алгонкин* дер үндіс тілдерінің алгонкин-ритван тобына жататын алгонкин тілдерінде сөйлейді (ҚҰЭ).

АЛГОРИТМ [лат. algorithmi] з а т. м а т. *Орта Азия математигі әл-Хорезмидің арабша есімінің латынша берілуінен шыққан есептерді шешу тәсілдерінің дәл сипаттамасы.* *Алгоритм* – қазіргі математикада, оның ішінде электронды есептеуіш машинада қолданылатын негізгі ұғымдардың бірі (ҚҰЭ). Ал-хорезмидің (әл-хорезми) өз атынан, берілген бір мәселені шешу үшін қолданылатын есептеулер тәртібін білдіретін, «*алгоритм*» деген математикалық термин қалыптасты (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.). Шексіздердің арифметикасы мен геометриясы оның алгебрасына түрлендіріледі, айрықша іріктелініп алынған символиканың жәрдемімен алгебралық есептеулердің үлгісі бойынша шексіз аздарды есептеу *алгоритмі* жасалады (А.Көбесов, Математика.).

АЛГОРИТМДІК сы н. *Алгоритмге тән, алгоритмге қатысты.* $\approx$ *Алгоритмдік* өрнек.

Алгоритмдік жүйелер. м а т. *Есептерді шешудің реттелген, бір ізге түсірілген тәсілдерінің жиыны. Алгоритмдік жүйелер* ретінде функциялардың жаңа анализін құру жаңа математиканың басты мақсаты, басты жетістігі болды (А. Көбесов, Математика.).

Алгоритмдік тіл. м а т. *Электр есептеуіш мәшинемен шығарылатын есептердің алгоритмін бірмәнді түрде жазуға арналған жасанды тіл. Алгоритмдік тілдің* негізгі белгілері латын не орыс алфавитінің әріптері, қандай да бір таңбалар мен шартты белгілер болуы мүмкін. Сөздер, сөз тіркестері (фразалар, сөйлемдер), кестелер мен кестелер жүйесі *алгоритмдік тілдің* құрылымы болып табылады (ҚҰӘ).

АЛФА = е т. ж е р г. *Алғыстау, құптау.* Орайы келген бір жиындарда бастықтардың емеуірімен біреуді *алға* п, біреулерді беталды қарғап өтетін (Ғ.Сланов, Замана.).

АЛФА ү с т. *Ілгері, алдыңғы жаққа.* Шәкеннің ақсүр бедеуі тізгін ұшымен сумаң қағып, лыпылдап, *алға* түсе берді (М.Әуезов, Абай). Көңіл менен көзді ашып, *Алға* сүйреп барасы; Бұл жарықтар барында, Кім адасып қаласы? (С.Торайғыров, Шығ.). Маңдайынан бүрк етіп шыққан терді жеңімен бір сүртті де, машинасын *алға* қарай ағыза берді (І.Есенберлин, Шығ.).

Алға асты. *Озды, ілгеріледі, алдыға шықты.* Әкеде өсіет бар өмір жайлы, Балада қасиет бар *алға* а с а т ы н (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алға басқан аяғы кейін [кері] кетті. а) *Әбден қалжырады, шаршағаннан жүрісі баяулап.* Артына қарай берсең, *алға* б а с қ а н а я г ы ң к е й і н к е т е д і, жүрісің шабандайды (І.Есенберлин, Шығ.). ә) *Жолы болмады, қолға алған істің сәті түспеді.* Оның *алға* б а с қ а н а я г ы к е й і н к е т і п, жолы болмай жүрген сияқты (Ауызекі).

Алға бастады. *Итермеледі, жол бастады, болашаққа жетеледі.* Бір үміт «оқу» деген *алға* б а с т а п, Алдымда сәулеге ұқсап жүр ойқақтап (Ғ.Орманов, Сәт сапары). Әкесі алдан тоспаған, Анасы алдын тоспаған. Ол өрт ішінде өскен гүл еді. Әлі қауашағын ашпаған. Не күдірет, қандай сәуле, Оны *алға* б а с т а ғ а н?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Алға басты. а) *Ілгері жүрді.* Көрмеген жердің ой-шұқыры көп дегендей *алға* б а с қ а н әр адымынан бойы сескенді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). ә) *Дамыды, өркендеді, өсті.* Еліміздегі техникалық прогресс үнемі ілгерілеуде, *алға* б а с у д а (М.Ермеков, Қазақст. биязы.). Кемшілікті жасырмай, Көп алдына салыңдар. Артта қалған шаруаны, *Алға* б а с

т а п барыңдар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Алдап, арбап, басқаға жала жауып, *Алға* б а с қ а н адамды артқа тартқан. Үстіменен ауырдың амалдап жүр, Бұл қулығын өзінше етіп мақтан (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алға жайды. *Барын көрсетті, сыртқа шығарды.* Есіркесін өткен ескі ғасырым, Жаңа дәуір ж а й с ы н *алға* асылын, Жарылқасын осы жылдан бастап-ақ, Тар кезеңнен тапсын өту тәсілін (К.Салықов, Жезкиік).

Алға жайылды. *Алдына төселді.* Ж а й ы л ғ а н *алға* құрт толы, Ірімшік толы дастарқан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алға көз жіберді. *Болашақты болжады, алдағысын бажайлады.* Құрманғазы қолынан келгенінше жаңа дәуірдің өткір, қонымды *алға* к ө з ж і б е р е т і н «тілін табуға» тырысып, қоғамдық болмысты қайта құрушы адамзат талғамына келетін музыкалық тіл қаруын қамтыды (А.Жұбанов, Құрманғазы).

Алға көз салды. *Алдына қарады, ілгері қарады.* Қаза тапқан достарын, күрсіне ауыр еске алар. Көтеріп биік бастарын Алысқа *алға* к ө з с а л а р (А.Лекеров, Достар).

Алға қарады. *Болашақтан үміт етті, үмітін үзбеді.* Жылап тұрды, мен жұбаттым, жасын ана тыймады, Бұл кездесу мені қатты толғандырды, қинады. Басу айттым: жабықпаңыз, еркін *алға* қ а р а ң ы з, Мені, апатай, жатсынбаңыз, ұлыңызға балаңыз... (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Алға қойды. *Көздеді, діттеді, нысана етті, міндет етті.* Егер осы жағынан жұмысымыз еңбек эстетикасы туралы азды-көпті жалпы мағлұмат беретін болса, онда *алға* қ о й ғ а н мақсатымыз орындалған деп санамақшымыз (Е.Байзақов, Еңбек.). Күрткі жолда қонышына кіріп қар, Мұз боп қатар ә дегенше жұлықтар. Адам сорлы – Айтпағанда басқасын – *Алға* қ о й ғ а н мақсатына, кіріптар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Алға тартты. а) *Ілгері жүрді, тез жүрді, ілгері басты.* Аттар ышқынып *алға* т а р т т ы (С.Бақбергенов, Күй). Қос күрең, қос алқа бел *т а р т а д ы* *алға*, Жарады жануарлар бар қадарға (Ғ.Қайырбеков, Дала.). *Алға* т а р т ы п барамын пәк көңілмен, Табатындай бағымды тәтті өмірден. Керек етпей ақылын кемелдің де, Көбелектей ұмтылдым отқа бірден (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). ә) *Үлгі етті.* Бюро сайын Ақжанов басқарған Коммунизм колхозын *алға* т а р т ы п, Құрбановтың бетіне салық етеді де отырады (С.Адамбеков, Көсе.). б) *Міндетсінді, бұлдады.* ≈ Бергенін *алға* т а р т т ы.

Алға ұмтылды. а) *Ілгері жүрді.* Трактордың болат денесі дірілдей түсіп, пәрменінше *алға* қарай *ұмтылды* (І.Есенберлин, Шығ.). ө) *Болашақтан үміттенді, ілгеріледі.* Артыңа алаңдама, *алға ұмтыл*, Қартыңнан хат арқылы хал сұра да (О.Шораяқов, Шайыр).

Алға ұстады. *Мақсат етті, мақсат тұтты.* Көкіректе көп үміт, *алға ұстаған* аршындаған талап бар (С.Бегалин, Ана.).

АЛҒАЙ көне. *Толғау, жырларда кездесетін, әлқиссасында айтылатын қайталама сөз. Алғай да Алғай – Алғайды,* Алғалап Балым толғайды, Қазанның қара бұлтындай, Ішімді қайғы торлайды (Н. Ахметбеков, Жасауыл.).

АЛҒАЙ-ШАЛҒАЙ с ы н. *Қырғиқабақ, дүрдараз, араз.* Ағайын арасының *алғай-шалғай* білмейтін бурыл ат шөпті арбаларға жақындап барып, қайыр тілегендей жағалап тұр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АЛҒАЛА = е т. *Ала деп ұран салу.* Қара көрсе *алғала*! Арғымағын орғытқан; Қаһар төксе ол борап, Қас дұшпанын қорқытқан (Ғ.Орманов, Таңд.).

АЛҒАН з а т. с ө й л. *Некелеп алған жұбайы, зайыбы, қосағы, әйелі. Алғаным* қашпас, иншалла, Гүлханым сынды ханымға Әуелі адам салайын (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Рас па сөзің, *алғаным*, Алаша төсек салғаным (Айтыс). *Алғаныңнан* айырылсаң, Қызығы бар ма жалғанның (Ал-памыс). Екі бірдей *алғаным*, Қаламдай қасы қиылып, Қабағын тастай түйіліп, Отырсыңдар күндізтүн, Ішіңнен жарап түгіліп (Базар жырау, Шығ.).

АЛҒАУ¹ з а т. көне. **1.** *Аяқ артып жүрген ат.* Басқасын былай қойғанда, көртейгенде аяқ *алғау* ғып жүрген жалғыз сарбауырыңды барған күні тартып ап соқаға салады олар... (А.Жүнісов, Өмір ізі.). **2.** а у ы с. *Медеу, қуат, тірек.* Исатай ел еркесі, ел серкесі, Бір мен емес, алашқа жайылым еді. Елге *алғау*, маған да *алғау* ер Исатай, Айырылып Шерің содан қайғылы еді (Үш ғасыр.).

АЛҒАУ² з а т. *Қорек, тойым, құнарлылық.* Құр шай *алғау* болмас (Мақал-мәтел). *Алғауы* жоқ аста береке болмас (Мақал-мәтел).

Алғау етті. *Талғажау етті, қорек етті.* Көпшілігі көн етіктің қонышын, көн тоқымын суға жібітіп, шайнап соны *алғау етін* жүр еді, бүгін су да жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛҒАУ³ з а т. *Құлық қалтқы айтылмай іште қалған бүкпе сөз.* Сөзіңнің *алғауы* көп жан екенсің, Қаруы қайтпайтындай ештеңенің. Жолыңнан қалмай-ақ қой дәмеленіп, Алдыңнан шыға берсін іздегенің (Айтыс).

АЛҒАУ⁴ з а т. *Аурудың түрі.* Ауруда *алғау* жаман, Адамда жалқау жаман (Мақал-мәтел).

АЛҒАУ⁵ с ы н. ж е р г. *Ашы, кермек.* Баз біреу бай болып жүр мал көбейтіп, Суы *алғау* сортаң жердің кемешіндей (Базар жырау, Шығ.). Көшудің қайғы ма, әлде, бақ па, түбі, Аңсатып *алғау* суы, тақта қыры, Қара қыз қара кемпір болған шақта, Бейітін атасының тапты ақыры (Е.Раушанов, Ғайша бибі).

АЛҒАУЛЫ с ы н. ж е р г. *Дәмі нашар, кермек.* Қара құмандағы сәл *алғаулы* сумен қостағылардың бәрі қолдарын шайды (Б.Аманшин, Көкжар). Сырдарияның суы *алғаулы* болмағанымен, кейбір құдықтардың суы *алғаулы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛҒАУСЫЗ с ы н. *Қалтқысыз, құлықсыз, бүкпесіз, ашық.* Сол көзден өзіне деген *алғаусыз* жан сүйіспеншілігін, ыстық сезім сәулесін айқын таныған сияқты еді Райс (З.Шүкіров, Жас жесір). Тапқырлыққа қайран қалып қана қоймаймыз, лирикалық кейіпкер тұлғасын бұрынғыдан да айқынырақ танып, *алғаусыз* сүйсінеміз (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Қасқақ пен Шәйлі қыздың арасындағы тым мөлдір де *алғаусыз*, бірақ жолдары апта, ай өткен сайын ауырлай түскен сезім атты ынтықтық жайынан хабардар жүрттың, әсіресе осы оқиғаға куә болып, сілейіп тұрғандардың ешқайсысы сөге алмаған (К.Сегізбаев, Беласқан).

АЛҒАУ-ТАЛҒАУ ү с т. ж е р г. *Дел-сал, бейжай, ықылассыз.* Деев кеңседен *алғаут-алғау* боп шықты (М.Қаратаев, Далада.).

АЛҒАШ ү с т. *Тұңғыш, алғашқы рет, бірінші рет.* Ол, топты айналған бетінде, *алғаш* келген ізіне қайта түсті де, бөгелместен кете барды (М.Әуезов, Шығ.). Бірінші батареяның взвод командирі лейтенант Қайырбаевтың даңқы ең *алғаш* осы жерде шықты (Ә.Нұршайықов, Батыр.). *Алғаш* қара жұмысқа шыдай алмай қатты ауырғанда, бұған өкімет отыз сом пенсия тағайындап еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Ең алғаш. *Ең бірінші рет, тұңғыш.* Ең *алғаш* көз бұлдырап, бой шымырлап, Қозғалып жүрек орнын таба алмады. Талғардың төбесінде тіккен ту бар, Ол дағы бұлаң қағып төмен қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЛҒАШҚЫ с ы н. *Бастапқы, әуелгі, бірінші реттегі, бірінші кезектегі.* Мүмкін, бұл әлі әбден ояна қоймаған жастық сезімнің *алғашқы* лебізі шығар, әйтеуір, Гүлжамал десе жүрегін бір тәтті толқын билей бастағандай болды (І.Есенберлин, Шығ.). Сол себепті де басында-ақ зерттеушілердің *алғашқы* болып ырымсырым, түс жору, т.б. ұсақ формаларды фольк-

лорға жатқызады, оның «Аруақпен айтыс» сияқты реликтілік құбылыстарын шаммен іздеп тауып, жариялайды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). *А л ғ а ш қ ы* би жаңа жылғы, *А л ғ а ш қ ы* дем жиі алған. Құшағымда жақсы құрбым Маған қарап ұялған (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Алғашқы ауыздылар. б и о л. <лат. herogostomia> *Көпжасушалы қос жақтауы симметриялы жәндіктер тобы. А л ғ а ш қ ы ауыздылардың* көпшілігі теңізде, аздаған түрі тұщы суда, топырақ арасында тіршілік етеді. Бұларға жалпақ құрт, жұмыр құрт, буылтық құрт, буынаяқтылар, ұлулар жатады (ҚҰЭ). Қазақстанда *а л ғ а ш қ ы ауыздылардың* кірпікшелі құрттар, сүліктер, тоспасу ұлулары, су шаяндары, өрмекшілер т.б. ұсақ жәндіктер тіршілік етеді (ҚҰЭ).

Алғашқы жануарлар. <лат. prototheria> *Қазіргі сүтқоректілердің ең қарапайым және алғашқы класы. А л ғ а ш қ ы жануарлардың* көптеген белгілері (бас сүйегінің шеміршекті болуы, жүрегінің, миының құрылысы) бауырымен жорғалаушыларға ұқсас болған (ҚҰЭ). *А л ғ а ш қ ы жануарлар* 3 отрядқа жіктеледі. Оның 2 отрядының өкілдері жайылып кеткен (ҚҰЭ).

Алғашқы көмек. м е д. *Адам өміріне немесе денсаулығына кенеттен қауіп төнгенде оның өмірін сақтап қалу үшін немесе апаттың зиянды әсерін азайту үшін қолданылатын қарапайым шаралар. А л ғ а ш қ ы көмектің* негізгі шаралары: апатқа түскен адамды қауіп әсерінен құтқару, қан тоқтату, жараны байлау, сынған аяқтың немесе қолдың қозғалысын теңеу, жасанды дем алдыру, жүрекке жабық массаж жасау, апатқа түскен адамды тезірек емдеу мекемесіне жеткізу немесе жедел мед. көмек көрсететін дәрігерлер тобын шақыру (ҚҰЭ).

Алғашқы қанатсыз жәндіктер. б и о л. <лат. Apterigota> *Өте ұсақ, төменгі сатыдағы жәндіктердің бір тобы. А л ғ а ш қ ы қанатсыз жәндіктер* көбінесе, шіріген органикалық қалдықтармен қоректеніп, топырақ түзу процесіне қатысады (ҚҰЭ).

Алғашқы қауым. т а р. *Ең алғашқы қауымдастық, қоғам. А л ғ а ш қ ы қауым* – адамзат тарихындағы ең алғашқы қоғамдық-экономикалық бірлестіктердің әлеуметтік ғылымдағы атауы (ҚҰЭ).

Алғашқы қоңырау. п е д. *Жаңа оқу жылының алғашқы күнінде жиналатын оқушылар мен мұғалімдердің салтанатты жиыны. Біреулерді ол майда қоңыр даусынан таниды,*

Сонда ойын өткен күннің елесіне жаниды, Мынау күздің маужыраған күні қандай жақсы еді, Мына *а л ғ а ш қ ы қоңыраудың* үні қандай жақсы еді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЛҒАШҚЫДА ү с т. *Бастапқыда, ә дегенде, басында, бас кезінде, бас жағында.* Бекеннің көз алдына ақ отау бар сырын жайып сала берді. *А л ғ а ш қ ы да* көзін қайда тоқтатарын білмей қалды (С.Бақберген, Қоянқөз.). Тосырқап қалған бала *а л ғ а ш қ ы да* аздап жабырқаса да, үйрене келе әкесін таныды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). *А л ғ а ш қ ы да* тондай томырылып ашулы отырған Еркін Гүлжан келген соң, майдай еріп сала берді (Ө.Әбішев, Пьеса.).

АЛҒАШҚЫДАЙ с ы н. *Бастапқыдай, бұрынғыдай, алдыңғыдай. А л ғ а ш қ ы дай* емес, өзен бойының түнерген қараңғылығына бой да үйренді (С.Бегалин, Уақыт.). Бас күмбезден төменіректе және тағы екі күмбез бар. Бұлардың биіктігі мен көлемі дәл *а л ғ а ш қ ы дай* (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Медет турникке *а л ғ а ш қ ы дай* емес, тіпті құшырланып кірісті (К.Оразалин, Ақ жазық).

АЛҒАШҚЫДАН ү с т. *Әу бастан, о бастан, ә дегеннен, бастапқыдан.* Не қылсаң да кетпеймін мен қасыңнан, Сүйкімді боп барасың *а л ғ а ш қ ы дан*, Ат тістесе атымды қуанамын, Тәңірімнің ісі деп жармастырған (Жамбыл, Шығ.). Бүгін жарты ай, білім оты жанғалы, Біздің айдар біріншіге барған-ды, Иығына асып алған боқшаның Ауырлапты *а л ғ а ш қ ы дан* салмағы (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). Ізге түскен дұшпан тобы оқ ата бастады. Екі ара *а л ғ а ш қ ы дан* едәуір жуықтасса керек (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АЛҒАШҚЫЛЫҚ з а т. *Біріншілік. ≈ Материяның а л ғ а ш қ ы лығы.*

АЛҒАШҚЫСЫНДА ү с т. с ө й л. *Алғашқыда.* Газеттің ертемен саны түгелге жақын тарап кетті. Жұрт оны алып оқып отыр. Ертең осы санды қайта алып, *а л ғ а ш қ ы сында* бар адам аттарының кейінгісінде жоғын көрсе, не дейді олар? (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АЛҒАШЫНДА ү с т. с ө й л. *Алғашқыда.* *А л ғ а ш ында* біреуден көлік сұрап мінгісі келіп тұрды да, артынан ол ойынан айнып қалды (Б.Нұржекеев, Күтумен өтк.). Әлімбек *а л ғ а ш ында* бірдене ұғам ба деп құлағын тығыңқырап, бар зейінін сала тыңдап көріп еді, ештеңеге санасы жетпеді (А.Байтанаев, Қайнар.). Өткен жылдың соңындағы оқиғаның дүмпуі басылып, *а л ғ а ш ында* асыға-аптыға айтылған ақпараттардың ақ-қарасы айқындалды («Егемен Қазақстан»). *А л ғ а ш ында*

бұл сезімді мойындағым келмеді, Мән бергім де келмеп еді, әлде соным жөн бе еді?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЛҒИ¹ з а т. *Елсіз, алыс жер, қиын, қатерлі жол.* Елден кеткен ер жігіт *А л ғ и д ы ң* құба жолында, Төңірім жөнін берген соң (Батырлар жыры). Кім көрінгенге көз тұрткі болып жүрген көшпенді жұртпен ормандағы орыс одақтас боп, жоңғарға қарсы жорыққа қол қосады деп жүргенде қазақ, міне, *а л ғ и д ы ң* ала шөлінде қаңғырып қалды... (Ә.Кекілбаев, Үркер).

АЛҒИ² з а т. ө с. <лат. korolkowii> *Тау беткейлерінде өсетін, шикі күйінде улы, ащы, дәмді бар, қызғалдақ туысына жататын өсімдік; алаа.* Тау іші көгалды өзектердің ысыққұйрығы мен жауқияғының, беткейлердегі балауса мен *а л ғ и д ы ң* жас иістеріне толы (Т.Сағымбаев, Кездесу).

АЛҒЫ¹ з а т. ж е р г. *Пияз сияқты домалақ өсімдік.* – Сонау таудан, – деп Мәмет бет алдымыздағы 6–7 шақырым жердегі Жыланды тауын көрсетіп, – рауаш, *а л ғ ы* әкеп, өзіміз колхоз ісінде жүргенде ас қып беріп жүреді, қатын (М.Әуезов, Шығ.). Жаз бойы жан сақтағанымыз жаужұмыр мен *а л ғ ы* еді (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз.).

АЛҒЫ² с ы н. **1.** *Алдыңғы реттегі, алдыңғы қатардағы, алдыңғы сапындағы, ілгерідегі.* Генерал орманның шыға берісіне орналасқан *а л ғ ы* шепке келді. Қасында келе жатқан адъютант сәл іркіліп қалды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Орамалы қалтада, Үсті-басы тап-таза Боп отыр *а л ғ ы* партада. Міне, үлкен азамат (С.Мәуленов, Тартыс.). Қаланы қақ жарып өтетін Еділ өзеніне капитан Черкасовтың ротасы өз полкының *а л ғ ы* сапында келген (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Алаңға шығушы еді таңғы шақта, Полктас бауырларын сан құшақтап. Сүйісіп, амандасып болғаннан соң, Қасқайып тұрушы еді *а л ғ ы* сапта (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). **2.** *Алдағы, келешектегі, болашақтағы.* Ұғармысың, шыдармысың бұл күнге, *А л ғ ы* күннің не боларын білдің бе? Өз еркіңмен әлде келіп бір жым-жырт Тұңғықтың құшағына кірдің бе? (С.Жиенбаев, Таңд.). Оңымнан туды нұрлы күн, Бұлғады қолын *а л ғ ы* үміт. Жарыста оздым, құрбымның Талайын артқа қалдырып (А.Бақтыгереева, Өрімтал). Күн сайын шеберлігін шыңдап, тәжірибесін толықтыра түсті. Ал бұл жас конструктордың *а л ғ ы* күнге үлкен үмітпен қарауына алғы шарт болды (Ө.Толымбетов, Шыңдалу).

Алғы дақыл [erig]. а у ы л ш а р. *Алқаңқа өткен жылы егілген дақыл.* Күздік бидайдың аса

тиімді *а л ғ ы д а қ ы л ы* – қант қызылшасы (І.Сейітов., Суармалы егіс.). Тұқымды парға және пардан кейінгі *а л ғ ы егіс* орнына, уақтылы және қолайлы тереңдікте септік («Соц. Қаз.»).

Алғы сөз. а) *Мәжілістерде, кештерде, алқалы жиындарда алғашқы сөйленетін кіріспе сөз, пікір.* *А л ғ ы с ө з д і* Балқия бастады (Н.Ғабдуллин, Қызық.). Олақпын көркем тілге осындайда, Сұлу сөз таба алмаймын тосын жайда, Асығыс *а л ғ ы с ө з і м* мынау болды: – Амансау жүрсіз бе аға, жүрсіз қайда? (Қ.Тастанбеков, Өлеңд.). ә) *Белгілі бір шығарманың алдынан жазылған түсініктемелері мен ескертпелері бар кіріспе.* Ал ғалым Б.Адамбаев «Жазушы» баспасынан 1968-жылы жарық көрген Әсеттің «Шығармалар» атты жинағына жазған *а л ғ ы с ө з і н д е:* «Абайдың ақындық мектебінен тәлім алу, Абай арқылы орыс әдебиетімен танысу, діни де болса сол кезгі қазақ еліндегі бірден-бір білім орны – медреседе оқу Әсетті өз заманының сауатты, салауатты азаматы, ақыны дәрежесіне көтереді», – дейді (Б.Нұржеев, Ой үшқын). Мұхтар романын талқылауды таң ата бітірдік. *А л ғ ы с ө з* жазып, басуға ұйғардық (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Алғы шеп. ө с к. *Майдандағы алдыңғы бөлімшелер жаумен бетпе-бет орналасқан, соғыс қимылдары жүріп жатқан сызықпен шектес аудан.* Ар-намыс тұғырын жықпады, Қадамын ел бірге құптады. Ол – берік қолбасшы, мызғымас, *А л ғ ы ш е п* отынан шықпады (К.Салықов, Жезкиік). Мұрат *а л ғ ы ш е п* ке көз жіберді. Не бәрі үш жүз метр жерде болмашы орағыта иретіліп, көлбей созылып сәл ғана қыртысы байқалып окоп жатыр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Білгі бомбовоздар өлім шашып, біз тұрған *а л ғ ы ш е п* тің астын-үстіне келтірді (Ж.Молдағалиев, Торғай).

АЛҒЫ-БЕРПІ з а т. с ө й л. *Шаруашылық, үй шаруасы.* Арзының өзі керуен тартып, сауда жасауда, үйіндегі *а л ғ ы-б е р г і с і н* басқарған адамы болмайды (Қаз. ертер.).

АЛҒЫЗ = е т. **1.** *Әкелдіру, алдыру, жеткіздіру.* Өнер-білім бар жұрттар Тастан сарай салғызды; Айшылық алыс жерлерден, Көзінді ашып-жұмғанша жылдам хабар *а л ғ ы з д ы* (Ы.Алтынсарин, Таңд.). Алыста жанған жұлдыздай, *А л ғ ы з ғ а н* еске Тоғжанды; Ақынға мойын бұрғызбай, Ағытқан шерін ол зарлы... (Ғ.Орманов, Ой қанаты). Жылқыны Сәттің бай-жуан інісі Сәлмен *а л ғ ы з ы н* ты (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Бетке шыққан түкті, шашты қырғыз.* Ертенгі асты Еламан апыл-ғұпыл іше сала моншаға жүгірді. Онан сақал-

мұртын *а л ғ ы з д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **3. Ұстату, бастыру, жеңдіру.** Бертін келе ителгі, қаршыға, бүркіт, сұңқарлардың өзін аңға салып, құсты құсқа *а л ғ ы з ы н*, кәсіп етуге үйренген (Ш.Айманов, Қыран.). Алшағыр бүгін итіне түлкі *а л ғ ы з ы н*, үй ішінің шала байып, ақ жарқын көңілді отырған күні еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Жан алғызды. *Ант-су ішкізді, ант еткізді.* Таксыр-таксыр дегізіп тамсандырдың, Сөйтіп жүріп аяққа қан салғыздың; Жан жүрмейтін ісіме *ж а н а л ғ ы з д ы ң*, Ақырында малымнан құр қалғыздың! (Ы.Алтынсарин, Таңд.).

От алғызды. *Техниканы от күшімен қозғалысқа келтірді.* Ақан қосқа қалай жеткенін, мотоциклге *о т а л ғ ы з ғ а н ы ң*, кіммен не сөйлескенін өзі де түсінбейді (З.Шашкин, Өмір.).

Тіл алғызды. *Айтқанына көндірді, дегенін істетті.* Осы жолы оларға қалай да *т і л а л ғ ы з ғ ы с ы* кеп шиыршық атқаны соншалық, бозғыл беті ду етіп, ызалы жас көзіне кеп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЛҒЫЗУ *Алғыз етістігінің қимыл атауы.* Осы оймен өзіне қараған аға-інілерінен басшы қосып, *а л ғ ы з у ғ а* отыз-қырық адам жібереді (С.Шарипов, Бекболат). Ондай баланы беделге сатылып, мектепке қайыра *а л ғ ы з у ы* да ұят (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Туған жеріне, еліне *а л ғ ы з у д ы* сонда байлаған (М.Әуезов, Шығ.).

АЛҒЫЛ = е т. к ө н е. *Ал, алыңыз, алғайсыз.* Қорыққан соң Күнікейді бермек болдық, Жұрт үшін бір баланы құрбан қылдық. Берелік Күнікейді қайтыңыз деп, Қайтып келіп *а л ғ ы л* деп сөзді түйдік (Батырлар жыры).

АЛҒЫНШЫ¹ з а т. к ө н е. *Әйел, жар.* Қабырғасы қатқан көрі боз, Қаржалған күні жүгіре алмас. *А л ғ ы н ш ы* алсаң аруды ал, Артында жылап қалса кім алмас (Ақберен). *А л ғ ы н ш ы* алған арудың, ақша бетін солдырмай, ...Қапыда қалған қасқамын (Махамбет, Шығ.).

АЛҒЫНШЫ² з а т. к ө н е. *Алушы.* *А л ғ ы н ш ы* болып барған Сатай мен Таңсық сөйлескен (Қ.Таусарұлы, Түп-түкияң.).

АЛҒЫР¹ с ы н. **1.** *Самдағай, қиқыр.* Ержан бабына келген *а л ғ ы р* қыран аңға шығуды сұранып отыр деп жорыды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Көп адамдардың қүйтейтін дала өмірінің қызығы: жүйрік ат, қыран құс, *а л ғ ы р* тазы Ақанның да арманы болады (А.Жұбанов, Замана.). Оның ішінде бір *а л ғ ы р* бура бар-ды. Мінезі өзгеше еді (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). *А л ғ ы р* бүркіт қыран құс, Қиядан салсаң құс алмас – Бір жүрегі шайылса (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** а у ы с. *Өжет,*

пысық, тез қабылдағыш, зерек. Мектебімізді алдыңғы қатарға шығару үшін, ақылды бас, *а л ғ ы р* басшы керек (С.Омаров, Өмір.). Ыбырай, Абай, Шоқан, Жамбылдарды, Алмастай өткір ойлы *а л ғ ы р л а р д ы*, Ана ғой әлпештеген, ер жеткізген Осындай керемет зор даңғылдарды (К.Райбаев, Жаңа толғау). Олжабай үшінші класта. Пысық, сабаққа *а л ғ ы р* (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Қанша *а л ғ ы р* десек те, Асылбек те сол директорлардың бірі (І.Есенберлин, Шығ.).

Алғыр тіл. *Сөздің жүйесін тауып сөйлейтін шешен, тапқыр.* Еркін қайсарлыққа біткен қалың қабағын түйе, *а л ғ ы р т і л і н* безей түсіп: – Өлімді ойлайсың!... Өмірді ойлау керек, Бораш! – деді (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

АЛҒЫР-АЙТҚЫШ с ы н. *Өжет, шешен.* Төкежан мен Ысқақ ішінара Абайдың турашыл, қатал сөзінен, *а л ғ ы р-а й т қ ы ш* шешендігінен де жасқанады (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛҒЫРЛЫҚ з а т. *Алғырға тән ерекшелік, қасиет, зеректік.* Аудармашыға керек қасиеттердің бастылары – *а л ғ ы р л ы қ* пен сезімталдық (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Айбек те, Қоңыр да Сұлтанмахмұт сезімінің *а л ғ ы р-л ы ғ ы н а* ден қойды (Д.Әбілев, Арман.). Еңбекке етене араласып, көп нәрсені біліп қалған жас жігіт салған жерде *а л ғ ы р л ы қ* көрсетті (Өнегелі өмір.).

АЛҒЫРЛЫҚ-ЗЕРЕКТІК з а т. *Алғыр, зерек адамға тән қасиет, ерекшелік.* Көрген жан Садуақастың ақыл-парасатына, *а л ғ ы р л ы қ-з е р е к т і г і н е* сүйсінбей, осындай ұл тәрбиелеп өсірген әкеге ырзалық, жақсы тілек айтпай кетпеуші еді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

АЛҒЫР-САЛҒЫР с ы н. ж е р г. *Алқа-салқа, олбыр-солбыр, салақ.* Дегенге *а л ғ ы р-с а л ғ ы р, а л ғ ы р-с а л ғ ы р*, Ішінде дарияның үйрек қалғыр. Не сиқыңмен сонда сен дәметесің, Бақа жауырын, ит тұмсық адыра қалғыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АЛҒЫРСЫМАҚ с ы н. э к с п р. к е к е с і н. *Алғыр болып көрінуге тырысқан, алғырсынған.* Нағыз өнер иесінің алдында *а л ғ ы р с ы м а қ* ой бөгеліп, шешенсіген тіл күрмеледі (С.Бақбергенов, Шығ.).

АЛҒЫРТ с ы н. *Жас, буыны бекімеген аңғырт.* Ексіме-ексім сөйлеген, Елдегі бізді билеген, *А л ғ ы р т*, албырт кейбір Өлер жерін білмеген (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Көзі жоқ көкжал, жүректі жойқын жолбарыс, айбатты *а л ғ ы р т* арыстандай ер, анадан туа батыр болмайды (Б.Момышұлы, Москва.). Гүлсара *а л ғ ы р т* сезім үстінде жақын тұтар ұстазы Мәлік Сүлейменовтен ақыл сұрады («Қазақст. мұғ.»).

АЛҒЫРТ-САЛҒЫРТ з а т. к ө н е. *Салықтың бір түрі. ≈ а л ғ ы р т-с а л ғ ы р т* жинау. Біздей көрілерге *а л ғ ы р т-с а л ғ ы р т* аз түседі ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛҒЫС з а т. 1. *Рақмет, ризашылық.* Дәл осы астың дастарқаны жиналарда Найманнан келген көрі нағашы Абайды шақыртып алып, бейілденіп бата беріп, үлкен *а л ғ ы с* айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Айтатын менің *а л ғ ы с ы м* Қоса ағарып еріңмен, Ұрпақтап, келін, мың жаса!.. (Базар жырау, Шығ.). Қонағыңның алтынын алма, *А л ғ ы с ы н* ал (Қаз. мақал.). Жетіп жақсы мұратқа, Жоқ алған бір *а л ғ ы с ы*, Үстерінде бірақ та Киімнің бар сәндісі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. *Үздік еңбегі, үлгілі тәртібі, ерлігі үшін айтылатын ресми құрмет түрі.* Оның артынан мектеп жастарына *а л ғ ы с* айтылды (С.Бегалин, Мектеп.). Қазақстандағы орыс қауымдастығының жетекшісі Юрий Бунаков, корейлер ассоциациясының төрағасы Юрий Цхай, еврейлердің «Мицва» мәдени орталығының басшысы Александр Барон, өзбектердің «Достлик» қоғамының төрағасы Розакүл Халмұратов және Қарашай-балқар ұлттық мәдени бірлестігінің төрайымы Людмила Хочиевалар біздің елімізде де ұлттардың тілдері мен мәдениеті өркендеп, құқықтары сақталып отырғандығы жайлы Елбасына *а л ғ ы с т а р ы н* жеткізіп, алдағы атқарылар шаруаларға қатысты пікірлерін білдірді («Қаз. әдеб.»). Батыр пулеметші, сержанттық атағымен құттықтап, комбаттың *а л ғ ы с ы н* тапсыруға рұқсат ет (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). «Балаңа Отан разы Айтады *а л ғ ы с* соңғы рет. Ерлікпен ұлын Оразын – Жазыпты, – қаза болды», – деп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс. *Айтқанын істетті, дегенін болдырды, дәуірі жүріп тұрды. Ақ дегені – алғыс, қара – дегені қарғыс болып* жүретін ұзын бойлы айбарлы шал дәл қазір маған бұрынғыдан да тұлғалана түскендей болды (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Нұртайдың *ақ дегені* *а л ғ ы с*, *қара дегені* *қарғыс* санайтын кейбір жарамсақтар Сәмет екеуімізді сырттан күстаналап, ағаш аттың басына мінгізіп жүргенін де біліп жатырмыз (С.Омаров, Қайырлы.). Бүкіл ояз бір Ермекбайдың қолында, оның *ақ дегені* – *а л ғ ы с*, *қара дегені* – *қарғыс* деп түсінетін бұлар (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Тоқал бұрынғы тоқал ма? Осы күнде сен ауған соң, есеге қолы жетіп *ақ дегені* – *а л ғ ы с*, *қара дегені* – *қарғыс болып* отырғанын кім білмей отыр (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Алғыс айтты. *Ізгі ниетін білдірді, рақметін жеткізді.* Сөзінің алдында Президент дипломаттарға Қазақстанның шет елдермен және ұйымдармен ынтымақтастығын дамытқаны және елімізге деген жылы көз қарастары мен сезімдері үшін *а л ғ ы с а й т т ы* («Егемен Қазақстан»). Бүркіт қып бізді баулыған, Ленинге *а й т а м* мың *а л ғ ы с* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Колхозшылар баяндаманы ынтымақтастықтап, *а л ғ ы с а й т ы с ы п* тарқасты (С.Шаймерденов, Шығ.). Ұлтымыздың керегі үшін зор үміт айтып осындай бір журнал шығаруға батыршылық қылғаныңыз үшін *а л ғ ы с а й т а м ы з* («Айқап»). Оқысын шығып құмардан Елжіреп көңіл, балқып бой. Айында-жылда бір алған *А л ғ ы с ы ң* болса да, *а й т ы п қ о й* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Алғыс алды. *Рақметін алды, ризашылығын алды.* Өзірлеп сүлгі, су құйдыр, Болғасын тамақ ішіліп, *А л а р с ы ң а л ғ ы с* әр жерде-ақ Үлкенге қылсаң кішілік (Базар жырау, Шығ.). Бәйгесіне ат алған, *А л ғ ы с а л ғ а н*, бата алған. Балуандығы асқан соң, «Нарқыз» болып аталған (Н.Байғанин, Нарқыз).

Алғыс жариялау. *Ресми марапаттаудың бір түрі.* Кешке бесінші батареяның басына полк командирі келді. Подполковник батарея жауынгерлеріне *а л ғ ы с ж а р и я л а д ы* (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Октябрь мерекесінде үлкендермен бірге жас жұмысшы – бұған да *а л ғ ы с ж а р и я л а н ы п*, еңбек кітапшасына жазылды (А.Жақсыбаев, Егес).

Алғыс жаудырды. *Көп алғыс айтты, қайта-қайта алғыс айтты.* Серікбектің шешесі жер-көктегі *а л ғ ы с ы н ж а у д ы р ы п* жатыр (Ә.Қандыбаев, Көк дөңгелек). Жағалауға жапсарласқан жақпар тасқа оңбай ұрылған дене бірін-бірін жансызданып, арғы дүниенің дәм-тұзын татуға аз-ақ қалған. Өлді деген осы! Азаптамай алған аллаға адамдардың не себептен *а л ғ ы с ж а у д ы р а р ы* түсінікті болды. Аспан жоқ! Елу шақты қыл құйрық аман қалды (О.Бөкеев, Көшкін). Бәрекелді, – деп *а л ғ ы с ы н ж а у д ы р у д а* Қоғамбай, Зеркүл екен, жылаған ба, екі көзі добалдай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Егер ол осы халден босана қалса, түгелімен қуанады, босатушыға *а л ғ ы с ж а у д ы р а д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Алғысқа бөленді. *Ризашылыққа, ықыласқа ие болды, рақмет алды.* Қасым ақын жорға мініп жөнелді, Қарындастың *а л ғ ы с ы н а б ө л е н д і*. Иса келді айқайымен оятып, Ұйықтап қалған көңілдерін көп елдің (Т. Молдағалиев, Шақырады көктем). Дүниеде ел алғысына

бөленуден артық сый жоқ (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Әлібек Қантеміров цирк аренасында 1902 жылдан бері үздіксіз қажырлылықпен өнер көрсетіп, халық *алғысына бөленіп* келеді (Т. Әлішеров, Өнерпаз.). Ол советхаздың талай үйлерінің іргесін қаласып, өзінің жұмысқа тындырымдылығымен көзге түсіп, *алғысқа бөленді* («Соң. Қаз.»).

Алғыс сөз. *Ризашылық* сөз. Бүкіл ел айтып жатыр *алғыс сөзін*. Жылаған құдағилар жуды жүзін. Ноғайбай Сикымбайға «Сөйле!» – деді, Көрдің ғой, көпшіліктің құрған тезін (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Маңдайда өжім бар. Айтатын уәжім бар. Арызды қойыңдар, *Алғыс сөз* жазыңдар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Алғысын білдірді. [алғыс сезімдерін]. *Ыстық ықыласын, ризашылығын жеткізді.* Бұл игілікті істің қасында болған азаматтарға қазылар алқасы атынан *алғысын білдіріп*, сөз сайысының сапалық, жанрлық жағына, жаңалығына, елдік тұрғыдан қозғалған жыр жолдарына көңіл аударғанын айтты («Егемен Қазақстан»). Олар жаңа өнімге *алғыс сезімдерін білдірумен* бірге осы бір бұйымның әлі де өрнекті, әрі мықты да берік тоқылуын талап етеді («Лен. жас»).

АЛҒЫС-БАТА з а т. *Ризашылық, ықылас, тілектердің жалты атауы.* Кешпеді өтінгенмен қатайрын, Тыңдамай айтқан *алғыс-баталарын*, Алды да іскепойды бөліп берді, Өртүрлі ат пен Әбзел, маталарын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЛҒЫСКӨЙ сы н. кө н е. *Үнемі түзу тілек, игі ниет білдіруші.* Сүйенішім-таянышым әрі қанатым, Ханымшам әгекелеп көрсе мені, *Алғыскөй*, қыбылагерім аман ба екен (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

АЛҒЫСТА = е т. *Алғыс жаудыру, алғыс айту.* Біреулердің қытығына тиіп, мұрнын тұжыртты. Кәмеш Абай өлеңін айтып болған кезде жиын жігіттер дуылдасып, Кәмешті *алғыстат*п жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Жағалауға қарай малтын келемін. Балтырым да, алақаным да ұдай ашиды. Жастайымнан жүзуді жақсы үйреткен әкемді *алғыстаймын* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ғалымдар бізден дағы шығып жатыр Шалдардың түсірмейтін қармауына. Сіздерді бұзылған деп ешкім айтпас, *Алғыстат*ар тең емеске бармауыңа (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

АЛҒЫСТАЙ сы н. *Алғыс сияқты, алғыс тәрізді.* Ананың қарғысы *алғыстай* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АЛҒЫСТАУ *Алғыста етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әкесін *алғыстату*.

АЛҒЫСХАТ з а т. *Үкімет тарапынан берілетін ресми Құттықтау қағаз.* Ұлы төңкерістен кейінгі ақ пен қызылдың алма кезек арпалысы кезінде қызыл отрядқа мініске көптың аттар беріп, командирден *алғысхат* алды («Қаз. әдеб.»).

АЛҒЫСЫЗ сы н. *Алуға келмейтін, алынбайтын.*

Ауыздан алғысыз. *Дәмді, тәтті, тұщымды.* Ой, бөрекелді, қандай дәмді, тіпті *ауыздан алғысыз* екен (Келіншектер.).

Іске [бір тиынға, бір аяқ асқа, түкке, тырнағына] алғысыз. *Жарамсыз, түкке тұрғысыз, құнсыз.* Мағжанның өлеңдерін аса құндап, бұлдап жарыққа шығаратын мағжаншылар да бар; *іске алғысыз* қылып, өртеп жіберу керек дейтіндер де бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әңгімелесетіндері тек өзі секілді оқыған я әкімдер, елдің болыс-билері емес, кейде қай-қайдағы жарлы-жақыбай, *түкке алғысыз* нашар біреулермен де екі туып, бір қалғанындай шүйіркелеседі (Б.Аманшин, Көкжар). Бөрінен де бұрын маған жігіт таптым деді-ау... Адыра қалсын, менің Үрмәшімнің *тырнағына алғысыз!* (Ә.Әлішев, Батыр.). Бұғыбайдың мінезі ерекше қызық. Біреуді мақтаса аспанға көтере мақтайды. Ал біреуді жамандаса төмен құлдыратып, сау-тамтығын қалдырмай *іске алғысыз* етіп шығарады (С.Омаров, Өмір.). Жаманнан жақсы туады, адам айтса нанғысыз, Жақсыдан жаман туады *бір аяқ асқа алғысыз* (Мақал-мәтел).

АЛҒЫШ сы н. а у ы с. **1.** *Қыран бүркіт, жүйрік тазы бойындағы аңға түскіш қасиет.* Жасынан аңшылықты кәсіп еткен Керейдің қолынан талай қасқыр *алғыш*, түлкі *алғыш* иттер өтті (С.Мұқанов, Танд. шығ.). **2.** *Алушы, пайда түсіргіш.* Кілті өзінде Қамбаның, Айналдырып өзінді *Алғыш* кулар бармасын (Ү.Көрібаев, Өлеңд.).

АЛҒЫШАРТ з а т. *Белгілі бір іс-әрекетті, шараны өткізуге қолайлы сәт, жағдай.* Бұл уақыт аралығында Ассамблея әлеуметтік институт ретінде еліміздегі ұлтаралық қатынастарды реттеудің тетіктері мен технологиясын қалыптастыруға *алғышарттар* жасағаны баса көрсетілді («Егемен Қазақстан»). Материалдық игілік – біз үшін жалаң мақсат емес, жеке адамның жан-жақты дамуының *алғышарты* («Қаз. әдеб.»). Шарифатты меңгерген жан ғана тарихатқа өтеді. Шарифат – мұсылмандықтың *алғышарты*. Қазақтың даналығы сол – рухани қайнарлардан сусындап, тарихат өтуінде («Түркістан»).

АЛДА¹ з а т. с өй л. **Алла.** *А л д а н ы ң* а қ і с і н е мойын бүрсін, Ала-құла болғанды құдай ұрсын! (Батырлар жыры).

Алда жарылқасын. с өй л. *Рақметін, ризалығын білдіру мағынасындағы бата-тілек.* Еңбегін сатпай, халық үшін бос қызмет қылған азаматтарға *А л д а ж а р ы л қ а с ы н* айтамыз (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЛДА² ү с т. **1.** *Алдыңғы қатарда, алдыңғы жақта, ілгеріде.* Таутескен ең *а л д а.* Өзі атынан, аты өзінен өткен жершіл, бір мүдірмей бастап барады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *А л д а* күтпеген жерден Кейкінің інісі Шұбар бастаған сегіз жігіт шыға келді (М.Жұмағұлов, Қыран.). *А л д а* қазақ даласы Сансыз малы шулаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Алдағы уақытта, болашақта, келешекте.* Бар үмітің, қызығың *а л д а* емес пе? Өмірден шеккен жапаң аз емес. Қысқа өмірдің қызығын да көрмейсің бе? (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Әлі сен ойламайсың алдағыны, Саған жат әлі болса жалған сыры. Әзірге арбалған сен еркесің, Сақтаулы саған деген *а л д а* шыны (Б.Күлеев, Танд.). Атар таңымның *а л д а* екеніне сенуші едім, үміт жібін үзбей сарыла іздеуші едім, таптым (О.Бөкеев, Өз отың.). Үйлендім. Балалықтан із қалмады. Жаңа өмір қол бұлғады бізге *а л д а ғ ы* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** *Алдыңда, жаныңда; қарсыңда; алыста емес, жақында.* Интернатта оқу басталды. Партаға отырдық. Қолда қалам, *а л д а* дәптер жатыр (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). *А л д а* газет жайыла, Самсағанда аңыздап, Ұқсайды оқу залына, Бөлмесі жоқ жалғыз-ақ (С.Сейітов, Бетпе-бет). Ойға жыр, көңілге күй, жаңға тыныс, Айналаң алма-өрік, *а л д а* – қымыз. Асан атам аңсаған Жерұйығы, Жігітім, жақсы ө, біздің Алматымыз? (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛДА³ о д. с өй л. *Көңіл күйді білдіретін одағай, Алла сөзінің нұсқасы.* *А л д а* жаным-ай! Ағатайым-ай! – деп, қыз аттың басын жіберіп, Еркешті құшақтай алды (Б.Майлин, Шығ.). Соны естіген Бақтығұл: «*А л д а*, айналайын, көз жанарым-ай!» – деп үнсіз жылап жіберді де, аунап түсті (М.Әуезов, Шығ.). – *А л д а* қарағым-ай, сіңлімнен туған көзім екенсің ғой, мен шешеннің үлкен апасы Самиға боламын (Қаз. ертег.). Алдауын-ай гүлдердің, алдауын-ай, Жауын алып жанардың лаулауын-ай! Әсірге алданып, *А л д а* Құдай, Қырандардан көз жазып қалғаным-ай! (М.Мақатаев, Шығ.).

Алда ғана көк шешек-ай [жүгірмек-ай]. с өй л. қ а р а п. *Жүгермек-ай деген мағынадағы кейіс-ұрыс сөзі.* *А л д а ғ а н а* к ө к ш е ш е к а й, мықтадың-ау деп, кемпір көзін уқалап қала

береді (Қаз. ертег.). *А л д а ғ а н а жүгермек-ай*, – деп, екі аяғымды бір етікке тығып алып, ізіне түсіп, қуа бердім (Қаз. ертег.).

АЛДА= е т. **1.** *Біреуді айламен, қулықпен отырғызып кету, өтірік айту.* Тез басылып асаудың аптығуы, *А л д а н* соққан талайды шаттық уы... Күлкі деген күлкі емес бұл сарайда, Күлкі мұнда езудің жаттығуы (Қ.Мырзалиев, Алақан). Халқын *а л д а ғ а н* би оңбас, Қатыны салақ үй оңбас (Қаз. мақал.). Адамдар әбден *а л д а н* ұрған екен, Бәлесін неше түрлі құрған екен. Жем қылып, ит пенен құс ұры, қары, Қуалап дем алдырмай қырған екен (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Шариғат жолы мынау деп, Қараңғы надан халықты Көзді жұмып *а л д а ғ а н* (Айтыс). **2.** а у ы с. *Алдарқату, көңілін табу, емеңсіту.* Қалаға барып кәсіп етіп, пайда табам деп үй ішін *а л д а н*, Баянға келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаманқара бұларға басқалардан жасырып өрік, мейіз, жаңғақ беріп, мол емес, шөкімдеп қана алақанына салып *а л д а н* қоятын (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Екі құзғын ұшқан жер Еділ, Жайық, Қазақта ақын бар ма бізге лайық? Қожа да өлең тілейді қолын жайып, *А л д а ғ а н ы н* қожаның не қылайық (Айтыс).

Алдап бақты. *Шамасы жеткенше алдады, алдаусыратты, айламен уақыт оздырды.* Арамдықтың көріп тұрам ар жағын: Ар жағында қап-қара бір бар жалын. *А л д а н б а ғ а р* Ағылтегіл көлгірсіп Адалдықтың тонын киген заржағың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Алдап ұрды [соқты, түсірді]. *Алдандырып отырғызып кетті, қызықтырып, жолдан тайдырды.* Ахиретте сауап жоқ, *А л д а н ц р а р* дүние бок, Бай кісіні қадірлеп, Жарлыны кем көрген соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Көз алдады. *Алдаусыратты, арбады, емеңсітті, дәмелендірді.* Ішінде сақтап қулығын, Ептеп барып барлайды. Бұлғалақтатып құйрығын, Қарғаның *к ө з і н а л д а й д ы* (Абай, Тол. жин.). Қабыш емтихан кезінде көкесінің *к ө з і н а л д а н* сандықтан тастың бір түйірін алуды көздеді (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

Көңіл алдас. *Алдандыратын, көңіл аулатып алдаусыратын.* Шылдырмақ жас баланың ойынындай, Азды күн дүние ғой *к өң і л а л д а с* (О.Шораяқов, Шайыр).

Кісі алдары бар. *Адамның көңілін табатын қасиеті бар.* – Айттым ғой, мұнымен тізгіндесіп қаламын. Өзі де тұсақ үзген қу, *к і с і а л д а р ы б а р* (С.Досымов, Жаңғырық).

Сорпа-сумен алдады. *Аз нәрсемен қанағаттандырды, риза қылды.* Белгілі: қазақта ондай залым адамдардың өзіне қауіптілеу орынды

күзеттіріп, *с о р п а с у м е н а л д а п* қоятын иттері болатын (С.Торайғыров, Танд.).

АЛДАҒЫ с ы н. 1. *Алдыңғы жақтағы, ілерідегі*. Сол кезде көреді олар *а л д а ғ ы* елді, Сүйіншіге біреуің барғын дейді, Дотан ер: елге енді жақындадың, Сүйінші ата-анадан алғын дейді (Батырлар жыры). Сойдақ тіпті қасындағы Таусоғармен де, өзін бірнеше күннен бері мәпелеп келе жатқан *а л д а ғ ы* арбадағы Айғақпен де қоштасқан жоқ (Ә.Әбішев, Замана.). Төменнен, сонау етектен Өрмелеп шапқан комбайн, *А л д а ғ ы* шығып бір шеттен Қайтадан түссе дап-дайын (Ғ.Қайырбеков, Таулар). 2. *Озат, үздік, таңдаулы, алдыңғы қатарлы*. Қай жерге барса іс тосып Қайтемін енді деген. Арттағы қалған учасок *А л д а ғ ы ғ а* теңеген (Ғ.Қайырбеков, Таулар). 3. *Болашақтағы, келешектегі, келер уақыттағы*. Әлденеге төнген пәле серпілгендей, *А л д а ғ ы* күнге үмітпен қараудың керектігі сезілгендей болды (Б.Майлин, Шығ.). Әлі сен ойламайсың *а л д а ғ ы н ы*, Саған жат әлі болса жалған сыры. Әзірге арбалған сен еркесің, Сақтаулы саған деген алда шыны (Б.Күлеев, Танд.). Мінге жата ма, жоқ па деп өз басым дағдарыңқырап қалған бір жағдайым: автор ара-тұра оқиғадан озып, *а л д а ғ ы* күндерден аз-мұз мәліметтер беріп қалады (Б.Нұржекеев, Ойұшқын). Ал дала, даладағы ойлар, шалдың бетіндегі әрбір әжімі – бәрі *а л д а ғ ы* бұдан да жақсы кезеңді күтіп тұрған мәңгі сөнбес үміттің бейнесін көрсетуге тиісті... (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛДАҒЫШ с ы н. *Алдамтаз, өтірікші, суайт*. Рәкат мені тастап қоймадың тыныш, Асық жар, ағайын, дос – бәрі *а л д а ғ ы ш* (Абай, Тол. жин.). Тұла бойды улатты, Бәрі *а л д а ғ ы ш* сұм жалған. Басыңа тиді байқадың, Бәрінен басты шайқадың, Тағы бар ма айтарың? (Абай, Тол. жин.). Ақжүніс *а л д а ғ ы ш*, арсыз, жағымсыз тип (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Патшаның заңын қуаттап, Жол ашып елді суаттап, Балдай алдап уатпақ, Би дегенің би емес, Ел *а л д а ғ ы ш* мекері (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЛДАҒЫШТЫҚ з а т. *Алдамтаздық, өтірік айтушылық*. Иран мемлекетінің базарларын кім көрінген бұрын базарлаған болса, қайдағы бір *а л д а ғ ы ш т ы қ* әрекеттермен асыл нәрселерін басқа мемлекетке апарып сатса, бұл күнде Риза шаһ оны да тоқтатты (С.Шарипов, Бекболат).

АЛДА-ЖАЛДА ү с т. *Әлдеқалай, аяқасты, кенет, оқыстан*. Ал *а л д а-ж а л д а* ол менің қылығымды біліп қалса, не деймін, не бетіммен қараймын (І.Есенберлин, Шығ.). Қарыс жерде қаза бар, *а л д а-ж а л д а* көз жұма

қалсам, Гүлияның қасына қоярсың (О.Бөкеев, Өз отың.). *А л д а-ж а л д а* екеуі бетпепет кеп қалса, бұл өзінен-өзі қуыстанып, жаза күткен баладай ыңғайсыз халге душар болады (С.Мұратбеков, Көкорай).

АЛДА-ЖЫЛДА ү с т. с ө й л. *Алда-жалда*. Менің жұмысым бір минуттік қана, кіремін де шығамын. Қарсы болмайсыздар ма? *А л д а-ж ы л д а* ренжитін болсаңдар амал бар ма? Күтейік, тегі қабақтарың түсіп кетті ғой (М.Иманжанов, Көк белес).

АЛДАҚАШАН ү с т. с ө й л. *Әлдеқашан*. Қасқырың болса – қайтейін, менің қара ала төбетім бірақ бұрап соғады. Арашаламасаң, *а л д а қ а ш а н* өлтіріп тастар еді, – дей беретін (М.Әуезов, Шығ.). *А л д а қ а ш а н* сөнген, күлі суыған оттың басында Отарбайдың үйінде кездескен мосқал әйел отыр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Отыздан *а л д а қ а ш а н* асқан Емберген мен көзін жерден көтермейтін әлсіз қара келіншек жаңа қосылған ерлі-байлығы ұқсамайды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Жұттан аман қалған екі ешкі, бір сиырдың сүтін көрек еткені болмаса астық *а л д а қ а ш а н* таусылған (М.Дүйсенов, Меймандар). Кезінде қадірінді сезбес мынау, бекер-ақ, қарғам, маған кездестің-ау. Келмеске *а л д а қ а ш а н* аттандырған, Керемет күндеріммен кездестім-ау! (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛДАҚАШАННАН ү с т. с ө й л. *Әлдеқашаннан*. Қытаймен астасқан қоңсы елдер Қытай келімсектерінен *а л д а қ а ш а н н а н* тынышы кетіп, қаңқылдауы еді.

АЛ-ДАЛ: *ал-дал болды*. ж е р ғ. *Дел-сал, әрі-сәрі болды*. *А л-д а л б о л* атақты ақын жыры толғатып, Ойлайды кейде отырып, кейде жатып. Келешек дастанына «Әлия» атты Іздейді сөз асылын күн-түн қатып (Ж.Молдағалиев, Жыр.). Мен «не болып қалды екен» деп сұраққа жауап таба алмай, *а л-д а л б о л ы п* генералдың осынша мейіріммен қарсы алғанына түсіне алмай, имене жалтақтап, күйгелектей барып, орындыққа отыра кеттім... (Б.Момышұлы, Шығ.). Әліш айтарын айтса да, Кенжебектің не қорқып, не қуанғанын түсіне алмай *а л-д а л б о л ы п*, жүзін Кенжебектен тайдыра берді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

АЛДАЛА = е т. с ө й л. *Аллалу, Алла-Алла деу*. Істің болар қайыры Бастасаңыз *а л д а л а п*, Оқымаған жүреді Қараңғыны қармалап (Ы.Алтынсарин, Танд.). Түн қатқан абыз болған, *а л д а л а ғ а н*, Жимаған жұрттан малын қолдан алған. Діндарман, шарияттың шартын құптап, Аулына Асан дейтін молданы алған (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛДАМАЛА = е т. *Алдап-сулау, алдарқа-ту.* Сол күні домбырамды тарта бұрап, Анамнан *ал да м а л а п* рұқсат сұрап, Бекетте бір кеш бойы өлең айттым, Бозбала, қыз-келіншек басын құрап (Сара, Тордағы.).

АЛДАМПАЗ с ы н. *Өтірікші, суайт, алдағыш.* Орыс халқының даңқты мысал жазушысы Крылов өз дәуіріндегі паракоршылық, қара жүрек, ел жегіштік, *ал да м п а з* құлыққа қарсы тәрбиелеп, содан бездіруге тырысты (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Түс деген түлкі тәрізді *ал да м п а з* деп, сенбеуші едім. Мына көрген түсім кәдімгідей шын, өңім екен деймін (С.Бақбергенов, Қарға там.). *А л д а м п а з д а р* ала қашты күлкімді, Жарым түнде бөлді менің ұйқымды. Жұдырықтардан ту сыртымнан түйілген Жотам менің дірілдейді бір түрлі (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АЛДАМПАЗДЫҚ з а т. *Алдампазға тән қасиет, алдауға икемділік, суайттық.* Осы Омардың әкесі де басқа әкелер сияқты алдампаз болды ма екен? Мүмкін емес. Өзі Омардың әкесі бола тұрып, *ал да м п а з д ы қ* жасауға оның ақысы жоқ (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

АЛДАМШЫ з а т. *Алдампаз, алдағыш, суайт.* Арыстан зорлықтың, асқақ күштің иесі; түлкі пәле басы және жауырыны жерге тимес, аяр *ал да м ш ы* өзінен өзгенің бәріне іші қас, сырты дос болып көрінеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Мен саған енді өз пайдасы үшін, сенің биік мансабың үшін өзі келіп ұрынған *ал да м ш ы*, жәдігің өйел болып көрінермін (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). *А л да м ш ы* мені түлкі етпе, Күлкі етпе мені тағдырға (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алдамшы дүние. *Жалған дүние, көз алдаушы, өтпелі өмір.* Керім бұл жолы енді қайтып тұрмастай боп қатты жығылды. Сынған омыртқа сәл ғана жазылуға сыр бергені *ал да м ш ы дүние* боп шықты (А.Байтанаев, Қайнар.). Таппады ешбір ақыл, қайғы жеді, *А л да м ш ы дүние* шіркін ғапыл дейді. «Ешқайдан ұры келіп ұрлаған жоқ, біреуіміз үшеуіміздің ұры» – дейді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Алдамшы көріністер. п с и х. <лат. *illusio* – алдаймын> *Түрлі себептерге байланысты өмір шындығының теріс, жаңсақ қабылдануы. А л да м ш ы к ө р і н і с т е р*, әсіресе, шаршау, әлсіреу, қорқыныш, үрей секілді психикалық әсер салдарынан немесе айналадағыларға сенімсіздікпен қараудан, көңіл күйінің бұзылуы кезінде жиірек бой көрсетеді (ҚҰЭ).

АЛДАМШЫЛЫҚ з а т. *Алдау, жалғаншылық.* Жап-жас жігітсің. Бұл күніңмен мынадай

ал да м ш ы л ы қ, қиянаткерлік, зұлымдыққа барған соң ілгеріде кім боласың! (М.Әуезов, Шығ.).

АЛДАМЫШ¹ з а т. ж е р г. *Қоспасы бар алтын немесе күміс, көз бояп істелген бұйым, зат.* *А л да м ы ш* – арам ақша; қоспасы бар алтын, күміс; көз бояп қана істелген зат (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АЛДАМЫШ² с ы н. *Көз бояушы, жалған, өтірік.* Бөдене ұшып жылпылдап кетті алысқа, Дос болыңыз осындай *ал да м ы ш қ а*. Қасындағы қаншырды қанға бояп, Өзі барып тығылды бір қамысқа (Шәкәрім, Өленд.). Қазақ орысты қырды деп, тағы бір тыңнан Әзіретәлі таппақ бопсың, оны қазақтың қалың елінің қамқоры етпексің. Жалған! Бәрі де жалған! *А л да м ы ш* бояулар! (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Аңқау көрермен мынау мырзаның үстіндегісін асыл киім деп қалса керек. Бәрі-бәрі *ал да м ы ш* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Жолтайдың жүріс-тұрысы да, мінез-құлқы да, сыртқы сипаты да *ал да м ы ш* көктем күніндей, құбылады да тұрады (Б.Момышұлы, Ол күндер.).

АЛДАН = е т. **1.** *Біреудің әдейі немесе ойнан, әзіл үшін айтқан өтірігіне, жалған сөзіне сеніп қалу, нану.* Көптің бәрі осындай мысал етсе. Көп айтты деп *ал да н ы п* уағда күтсең. Ғапіл боп көп нәрседен бос қаласың, Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең (Абай, Тол. жин.). Еһ, Мадияр, адам деп жүрсем, улы жылан екенсің ғой. *А л да н ғ а н* екенмін, адасқан екенмін... Шынымен-ақ жұртта қалған күшіктей қор еткені ме... (С.Омаров, Өмір.). *А л да н ғ а н*, қорланған дегеннің қандай болатынын басынан кешпеген адам тек елестетіп, осылай болар деп қана шамалайтын шығар (Б.Нұржекеев, Ойұшқын). **2.** *Қызығу, ермек қылу, алданыш ету.* *А л да н д ы м* осы шалдың күйін тындап, Жабғып, өрге өрлемей, төмен құлдап. Көңілді көне күйдің тоты басып, У сеуіп жүрегіме жанымды улап (І.Жансүгіров, Шығ.). Жазық далада әскери ойын ойнағанда қатты қалжыраймыз. Үзіліс кезінде көп жігіттер түтін жұтып, шылыммен *ал да н а д ы* (Т.Бердияров, Солдат.). Болашақты болжамай, Жол сауданы олжалай, Ақбөкендей *ал да н ы п*, Жылқыдай делбе сандалып, Аңдамай келіп түскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мен егер сенімен *ал да н б а с а м*, сенен жұбаныш, ермек, шабыт таппасам кім болып кетер едім (Ә.Омарбаев, Көрлен.). **3.** *Айналып қалу, айналсоқтау, тоқтау, бөгелу, кідіру.* Дулыға тастың бөктерінен жолымызды кесе қашқан ор қоянды өткізбейміз деп бірталай ат қинап, *ал да н ы п* қалғанымыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осымен

алданып өзенге ғана көз салып келе жатқанда, құла ат алдыңғы жаққа қарап елең ете түсті (М.Әуезов, Шығ.). Қайрекең маған да ке-рек еді. Қайтқан жоқ. Неғып *алданғыш* нын білмеймін, – деп, Мұхит шығыс жақтағы биіктерге көз тастап жіберді (Ф.Сланов, Шалқар).

АЛДАНҒЫШ *сы н. Сенгіш, тез сенетін, иланғыш, нанғыш, ашықауыз.* Молданың бір қызығы – дүние жинауға салақ, есебін білмейтін *алданғыш* адам (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Көз *алданғыш*. Ойраны шыққан ойды көз алдайды (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Бұл да қартқа жұмбақ. Бірақ бала көңілі сәби, *алданғыш*, не болса соған ойын бөле қояр әдеті (А.Байтанаев, Қайнар.).

АЛДАНДЫР = е т. 1. *Бөгелдіру, кешіктіру, алданыш ету.* Үлкен кеңес, бұған жұрттың бәрін жабырлатпас үшін өзге қалың топтарды үй-үйге кіргізіп қымыз беріп, шай беріп, *алдандырып* жатқан (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Алдарқату, алданыш еткізу.* Өзімді-өзім *алдандырып* келіп ем, Соғыс бітсе қайтады деп баламды (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Шоқан өзінің қолжазбаларын әлі де бір жүйеге келтіргенше бөлшектегісі келмей, достарын тек хат жазып, уәде берумен *алдандыра* тұрды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

АЛДАНДЫРҒЫШ *з а т. Алдаусыратушы, емексітуші, нандырушы.* Қандай жылпың жаңа жансып, Таза жанды таң қалдырғыш, Сескендіріп ер адамсып, Монтансынып *алдандыргыш* (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛДАНДЫРУ *Алдандыр етістігінің қимыл атауы.* Қандай қорлық, мекерлік ед Өлмеліні *алдандыру*, Оған жастық түзеп тұру, Дәрі ұсыну уайым жеп, Ішті тартқан, іштен айтқан Сені қашан алар сайтан! (І.Жансүгіров, Шығ.). Өзімді-өзім *алдандыру* үшін қолыма қарындаш пен қағаз алдым (Н.Габдуллин, Сар. жапырақ).

АЛДАНДЫРУШЫ *з а т. Алдандыратын адам, алдаусыратушы, емексітуші.* *Алдандырушы* мына жігіт – өз аулыңның адамы (Ауызекі).

АЛДАНТ = е т. *Алдаусырату, айналдыру, емексіту.* Кімді *алдантпас* бұл өмір, Тірліктің ұсақ жыбыры, Ұмытпақ қой бұл көңіл Елен-бес шындық сыбыры (С.Бегалин, Өлең.).

АЛДАНУ¹ *з а т. Иллюзия, елес.* *Алдану* (иллюзия) қашан да болса бір жерден пайда болады, сырттан алынған әсер пернемізге ұйқасқаннан туады, *алдануға* сыртқы дүниеден бір себеп, тірек керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛДАНУ *Алдан етістігінің қимыл атауы; илану, сену.* Біреулерді алдау да, Біреулерден *алдану*. Қор боп өтпей жалғанда, Қолдан келсе, жан бағу (М.Мақатаев, Аққулар.). Әй, бәріміз де әлдекімге *алданумен* тірі жүрміз ғой, – деді Әжімгерей (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АЛДАНУШЫ *з а т. Алданып қалушы, иланушы, нанушы, сеніп қалушы.* Алдаушылар бар жерде сен сияқты *алданушылар* да бар, – деді Ноян Дидарға (Ә.Әбішев, Замана.).

АЛДАНЫС *з а т. Өзін-өзі жұбататыншылық, үміттенушілік, алдаусыратушылық.* Шеш көңілімнің жұмбағын Әлде бәрі *алданыс*. Жас жүрек жайып саусағын Талпынған шығар айға алыс (Абай, Тол. жин.). Жырдай ма бір тізбегі, Өмірдің көп ырғағы. Кінәлі ме қыз тегі, *Алданыстың* құрбаны (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

АЛДАНЫШ *з а т. 1. Дәтке қуат, медет, көңілге жұбанғыш.* Алғашқы кезде ақсақал Ақбілекті өлгенге санап жүрді. Бірақ «өлді» десе де өлімге іші қимады. Кеше ғана күлкісі бұлбұлдай сайрап, сүйіріктей боп өсіп келе жатқан көзінің құрты, *алданышы*, қуанышы емес пе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалған *алданыш* тудырғанша, өз шынымен келгені артық. Халық олардың сол жиренішті түсін бар жиренішті қалпында тез, айқын танып жүреді. Лосовский болса, өзінің жартылаған, күдікті жақсылық болмысымен, керексіз *алданыш* туғызады (М.Әуезов, Шығ.). Байғұс кемпірге жалғыз немересін *алданыш* ретінде тастап-ақ кетуі керек еді ғой оның (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Араларында *алданыш* етер бір шикіөкпенің жоқтығы екеуінің де жанына батады-ау деймін (Т.Иманбеков, Үш ай.). 2. *Машық, ермек, үйренішті іс.* Бірінші тақырыпшаны үйдегі *алданыш* жайынан бірнеше әңгіме құраудан бастағаны жөн. Баланың өз *алданышы* өзіне өзгеден жақын, таныс, қызықты. Сурет баланың үйдегі *алданышы* жайынан есте қалған нәрсенікі болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Менің бар *алданышы* м – осы гармонь. Дүниенің мен үшін бір қызығы тек соған ғана байланысты сияктанды да тұрады (М.Токжігітов, Ән атасы.).

АЛДАНЫШСЫЗ *сы н. Уақыт өткізетін ермегі, машықты ісі жоқ; көңіл аулайтыны жоқ.* Жарты түн жылаумен отырдық. Мені қойшы, ұрпақсыз, *алданышсыз* Жаңыл сорлыға жаным ашиды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Әділбектен хат-хабар келмегелі бес-алты айдың жүзі болды. Енді, міне, сағынып, зарығып іштей езіледі. Бірақ *алданышсыз* емес (А.Хангелдин, Өткен күн.).

АЛДАП-АРБА = е т. э к с п р. *Алдап-сулап, айламен, қулықпен қолға түсіру, дегеніне көндіру.* Сымбатты, күшті қызды бағындыруға күші жетпейтінін көрген соң, ол енді Ғайниді айтқанына сөзбен көндірмек болып, *алдап-арба* п айналдыруға тырысты (С.Сейфуллин, Шығ.). Ей, Құлын, қоздырмашы делебемді, Жаза бер онан-дағы кенегенді. Кім келер қайымыңа, *алдап-арба*, Надан көп сенің ұстар өнегенді (О.Шораяқов, Шайыр). Кетуші ек бір көргенде құмарланып, Жеткенше сабыр етпей күйіп-жанып. *Алдап-арба* п қолыма түсірген соң, Салқындап қалушы еді құмар қанып (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

АЛДАП-АРБАУ *Алдап-арба етістігінің қимыл атауы.* Жер бетіндегі *алдап-арбау-да* н, қара ниеттілік пен дүниеқор ашкөзділіктен, даңққұмар өзімшілдіктен, бір сөзбен айтқанда, оспаншылдықтан – бәрінен, бәрінен мүлдем құтылу! (О.Бөкеев, Өз отың.).

АЛДАП-СУЛА = е т. э к с п р. *Дегенін істету, өйтіп-бүйтіп ойындағысын іске асыру, айламен, қулықпен ойын жүзеге асыру.* *Алдап-сула* п қызды қолына қондырып алғанша ата-анасына жоламағаны да жөн екен (Д.Досжанов, Тұлпар.). Әлсізді әлді алдап, *алдап-сула* п, талап-тонап жатқан заманда Ертіс бойында ердің ері, егеудің сынығы-ақ күн көреді (І.Жансүгіров, Шығ.). Әшірбек *алдап-сула* п тілін тапты да, Нұрланды әкеп шайға өзімен қатар отырғызды (А.Байтанаев, Қансонар).

АЛДАРҚАТ = е т. *Алдаусырату, жұбату, әдейі көңілін аулау үшін өтірікке бару, алдап-сулау.* Айшөректі берем деп, *Алдарқат* ы п бармақпын. Қара ат қолға тиген соң, Өз обалы өзіне, Қиғылықты салмақпын (Манас). Шындығында, ол жай мақтау емес, бағалау. Әлдекімді көңілі үшін әншейін *алдарқат* а салу – Күләшша мүлдем жоқ әдет (Б.Нұржекеев, Ойұшқын). Әйелдерді *алдарқат* ы п жолға салып жіберген Қажымұрат қарасын үзген соң сол жалғыз отты бетке ұстады (Қ.Ысқақов, Тұйық). Ақылды дос, *Алдарқат* п ай сөйлегін, Айдан жарық бола алмайды кейде күн (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АЛДАРҚАТУ *Алдарқат етістігінің қимыл атауы.* Осы дұрыс па? Мұнысы алдымен өтірік. Ол совет үкіметіне қосылмаса – басқаға қосылады. Ешкімге қосылмай ешбір адам өз бетімен қалмақшы емес. Бұл *алдарқату*, жаңылдыру (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Алғаш өзі көңіл толқынын кітапша *алдарқату* ға тырысты. Боздақ әкелген кітаптар... (З.Шүкіров, Ізгілік.).

АЛДАРҚАУ *Алдарқа етістігінің қимыл атауы.* Жарым менің жан еді дәті берік, Беріктіктен жүр ме екен запы көріп?! Балаларым ер жетіп кеткен шығар, *Алдарқау* ға келмес-ті тәтті беріп (М.Мақаев, Шығ.).

АЛДАС = е т. *Бірге, өзара келісіп алып алдау.* Өзінді сенгіштікпен әуре етпе, Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе. Жұртпен бірге өзінді қоса *алдасы* н, Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе? (Абай, Тол. жин.). Алас болып *алдасқан*, Мұнар болып түлдасқан, Мұсылман болып дінді ашқан Мұның бәрі, жігіттер, Бір кісіден табылмас Астана жұртқа жарасар (Үш ғасыр.).

АЛДАСПАН¹ з а т. к ө н е. э т н. <поляк. palasz <венг. pallos> *Имек қылыш, жекпе-жек шайқаста қолданылатын қару.* *Алдаспан* – соғыс қаруы; Жекпе-жек шайқаста сілте-сетін семсер. Сабында көлденең тұратын болат қалқасы болады (ҚҰЭ). *Алдаспаны* н әй-келше мойнына асынып, Законше бөрік аударып, Ғұбырнатырға бас ұрып, Кіріп барып көрінеді... (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Дәл осылайша қаршыға, сұңқар, тазы, *алдаспан*, найза т.б. да марапатталады (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Қару асқан зор адам, Мұздай темір құр-санған. Алыптарға ұқсаған, *Алдаспанды* толғаған (Жамбыл, Шығ.). Венгр поэзиясын адам басы айналатын асқақ биіктерге көтеріп, туған халқының азаттығы жолында, адам қаны судай аққан айқаста *алдаспаны* н аямай ойнатқан, ақыр аяғында сүйегі Сібірде шіріген Шандор Петефи бақытты ма?! (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш). // *Өткір, жалынды.* Әрине, «Х.Досмұхамедұлының мәдени тарихымыздағы ерен еңбегі не?» дегенде, алдымен ойға оралары – әдебиетіміздің классигі Махамбетті «тірілткені», оның *алдаспан* жыр-толғауларын бүгінгі ұрпаққа мирас қылғаны (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

АЛДАСПАН² з а т. к ө н е. қ о л ө н е р. *Өрмек тоқуда пайдаланылатын құрал.* *Алдаспан* а өрмектің асты мен үстін ажырата қағып отыратын ағаш (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Алдаспан* құрал емес, ақыл – құрал (Мақал-мәтел).

АЛДАСПАНДАЙ с ы н. *Алдаспан сияқты, алдаспан тәрізді.* Иә, Меруерт менің де махаббатым көкте ұшқан аққу құстай биік, жұлдызды түндегі домбыраның жұмсақ үнін-дей жүрекке жайлы нәзік, жауға салған *алдаспандай* берік болсын деп тілеген (І.Есенберлин, Шығ.). Тиген соң өткір сөздер *алдаспандай*, Темір де жауыздыққа

жармасқандай. Анаға көзін тікті дәл осы кез Майданда екі батыр арбасқандай (К.Райбаев, Жаңа толғау).

АЛДАСТЫР= е т. *Алдап соғу, ретін тауып алдау*. Есенеі бүгін өтірік қорылдады. Шыны – Ұлпанды *алдастырып* аңду (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Амангелді қолы патша өкіметінің әскерін осы шөл-тақырға *алдастырып* шығарып алған да, қапысын тауып мелжемдеп қырған (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). «Кімге коссандар да еріктерін, бірақ Сұлтанбекке қоспаңдар» деп хат жазады. Олар осы өтінішті орындайды да, қызды *алдастырып* Мұстапа Көшеневке қосады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АЛДАСТЫРУ *Алдастыр етістігінің қимыл атауы*. Әйтсе де, Мақтым кеткенде сол бірдеме әкелетіндей көріп, өзін-өзі *алдастыру* мен ұзақ күнді кеш қылады (Б.Майлин, Шығ.).

АЛДАСУ *Алдас етістігінің қимыл атауы*. *Алда* *дасу* да, арбасу да бітті, енді елшілікпен жұмыс істейік, – деп Мәнтай басалқалы сөз айтқанда, төрде отырған шоқша сақал оның сөзін жақтырмағандай кейіп көрсетті («Қаз. әдеб.»).

АЛДАТ= е т. *Біреуге алдатқызу*. О, жастық, *алдат* *ты* ма, алдандың ба, Жауыздың сол сөзіне малдандың ба, Аудара қарастырып ақылыңмен «Тимеймін!» деп айтуға арландың ба? (Б.Майлин, Шығ.). Серт қылыштың жүзінде, Бұрылмас мойын жан-жаққа; Серт найзаның ұшында, Айласын тап, *алдат* *на!* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шен-шекпенге сатылып, Батпаққа елін батырып, Дұшпанына оқ салып, Еліне қарай атылып, Біздің естімін деген жақсылар, Ақыл-ойға тапшылар Заңын білмей *алдат* *ты* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЛДАТҚЫЗ= е т. *Біреу арқылы алдау*.

АЛДАТҚЫЗУ *Алдатқыз етістігінің қимыл атауы*. *Алда* *тқызу* адал адамның ісі емес, бірді бірге соқтыртпай тыныш жүр, балам, – деп қарт босағаға таман отырған Елемегенге бұрыла қарады («Лен. жас»).

АЛДАТҚЫШ з а т. *Алданып қалғыш, алдауға тез түскіш, біреуге тез сенгіш адам*. Қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және біреуге *алдатқыш* болатындығы қалай?! (Абай, Тол. жин.).

АЛДАТУ *Алдат етістігінің қимыл атауы*. *Алда* *ту* арқылы жол тапқан адамды да білеміз (Ауызекі).

АЛДАУ *Алда етістігінің қимыл атауы*. 1. *Өтірік айтты, біреуді айламен, қулықпен тырғызып кету*. *Алдау*, арбау екен деп ойыңа алма, Алдамасқа ант етем ар, иманға. Қалам,

қағаз, қайғы, зар, сырлы өлең, Бәрі куә, бастығы алла-алла! (XX ғ. қаз. ақын.). 2. *Алдарқату, ойын басқа жаққа аудару*. Қандай шайтан келсе де, *Алдауына* көнбейміз. Өлер жерден кеттік біз, Бұл заманға жеттік біз! Жасайды Алаш өлмейміз! Жасасын Алаш, жасасын! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Омар бала болып үлкеннің *алдауына* оңай көнбейтін сияқты (О.Сәрсенбаев, Жалғыз.). Исатайдың *алдауға* түспейтіндігіне көзі жеткен соң, ақырында Перовский: «Тайманұлымен қатынастың бәрі үзілсін, Тайманұлы енді старшина деп аталмасын, оған ергендерді енді қарақшы деп атау керек», – деп жарлық шығарады (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

АЛДАУ-АРБАУ з а т. *Түрлі қулық-сұмдық, айла-тәсіл*. Мінеки, әйел деген!.. О, білем, білем мен бәріңді де. Білемін *алдау-арбау* көрінді де (Қ.Аманжолов, Шығ.). Білмейді *алдау-арбау* дегенінді, Ұғынар айта қалсаң не жөніңді, Алдына ақыл-көмек сұрай барсаң, Табарсың бір өзінен керегіңді (Қ.Аманжолов, Шығ.). Ол көздің ішінде мал, бұйым, өлік, үсір-пітір, *алдау-арбау* жасырынып тұрғандай (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

АЛДАУРАТ= е т. с ө й л. *Алдаусырат*. Біз оны Танекен жете алмай жолда келе жатыр, өне келеді, міне кеп қалады деп *алдаурат* *тып* бақтық (Ш.Айтматов, Қош бол.). Біз жауды бөгеіп, *алдаурат* *тып* тұрғанымызда сіз мынау орманға өтіп кетсеңіз ғой қандай жақсы болар еді (Б.Момышұлы, Жауынгер).

АЛДАУСЫЗ с ы н. *Жалған емес, қоспасы жоқ, амал-айласыз, өтіріксіз*. Есікті жапты тым қатты. Осы сәт бәлкім *алдаусыз* Жоғалды сөзім қымбатты (Н.Шәкенов, Айгүл). Өз ойына әбден берілген Наурыз: «Россияда шын мәніндегі бостандық, *алдаусыз* азаттық бола қалса, Франциядағыдай, бостандықтың символы етіп осы абзал әйелдің мүсінін ақ мәрмәрден неге қашап салмасқа!» – деп арман етеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АЛДАУСЫРАТ= е т. 1. *Алдаңқырай түсу, алдауды тоқтатпау*. Шалдың көңілі бәйбішені ептеп, сырмалап, сыртқа тебу. Іргенді бөлек салып отыра бер, кім іш-құлқыңды біліп жатар сенің, – деп *алдаусырат* *ады* (М.Әуезов, Әр жыл.). «Елші жіберіп *алдаусырат* *айық*» деген де болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Алданыш ету, місе тұту*. «Бір жылға қоянның терісі де шыдайды» деп өзін-өзі *алдаусырат* *тып* қояды (О.Бөкеев, Қамшыгер). 3. *Алдарқату, көңілін басқа жаққа аудару*. Қажымұраттың қайта-қайта қадала бергенін байқады ма, Әлмұрат әлденеге айнала берген

боп селеу шашты қағып тастады да, әңгімеге *ал да у с ы р а т ы п* әкетті (Қ.Ысқақов, Тұйық).

АЛДАУСЫРАТУ *Алдаусырат етістігінің қимыл атауы.* Сүгірәлінің «босата тұр» дегендегі үнінен Бұланбай сескенген жоқ, *ал да у с ы р а т у ы* ма деп ойлаған да жоқ, босатып жіберді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АЛДАУШЫ з а т. *Өтірікші, суайт, айлакер, айламен отырғызып кетуші.* Сол Шығайбай заманында бір Алдар Көсе деген *ал да у ш ы* адам бар екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұлай болған соң халық ауруларын өзінің білген, есіткен даруларымен емдейді, бұ күнде қазақ халқын көбіне емдеуші – бақсылар, һәр түрлі хожа, молламын деген *ал да у ш ы л а р* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Әр ашықауыздың өз *ал да у ш ы с ы* бар (Мақал-мәтел). Наубайшы берген пұлын ала берді, Аңдамай *ал да у ш ы н ы ң* ісін біліп (Базар жырау, Шығ.).

АЛДАУШЫЛЫҚ з а т. *Алдауға тән әрекет.* Ханның қу жасауылына түлкіні теңеп, түлкіні қулықтың, *ал да у ш ы л ы қ т ы ң* суреті қылатын болған (С.Сейфуллин, Шығ.).

Көз алдаушылық. Көзбаяушылық. Талай жылдар үйренген бұл әдет, қырсаулық, *к ө з ал да у ш ы л ы қ* Бөйтеннің бойына мықтап орнаған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

АЛДАУЫШ з а т. с ө й л. *Алдаушы.* Бү дүниеде ондай дәрілердің жоқтығын білмей, табамын деп, олай шауып, бұлай шауып көп шығында қалып, бақсы байғұста кінә жоқ, кінә айтқан дәрісін таба алмаған өзімізде деп, сорлы қазақ көп беріп, әлгі *ал да у ы ш т ы* ризалап жөнелтеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Ал да у ы ш* бақсылардың емдеуі ғылымның ешбір заңына келмейді (С.Мұқанов, Шығ.). Біздің Сәуле бір мінезді, Сайқал емес *ал да у ы ш*. Серттен қайтпас тура сөзді, Жылан емес арбауыш (С.Сейфуллин, Шығ.). *Ал да у ы ш*, ел бүлдіргіш құрыса сұмдар, Қараңғы ел арамзадан тыным табар (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

АЛДИЯР з а т. к ө н е. **1.** *Мәртебесі жоғары билік иелеріне (хан, сұлтан т.б.) айтылатын ұлықтау сөз.* Төреге *ал ди я р* деп келіп кірдік, Иіліп, қол қусырып сәлем бердік, Бастады айтар сөзін кідірместен Әпер деп Дүбірліден маған теңдік (Батырлар жыры). Патша жақсылыққа тұрса айналып, Сөзіне көзім жетсе мейірім қанып. *Ал ди я р* уәзірдің баласына, Сүйікті ханым болсам некахланып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Күзетшілер жанында тұрған Абылайды көріп, ұзын сары шабарман иіліп сәлем берді. – *Ал ди я р* тақсыр, жаман хабармен келіп тұрмыз, – деді (І.Есенберлин,

Жанталас). **2.** *«Тақсыр», «құлдық», – деп бас иіп, жалыну, жалбарыну мағынасында айтылатын сөз.* Бишанға берді бата «барсаң, бар» деп, Соларды айт «бүтін жүктік туған нар» деп, Алғысын әрменелер беріп жатыр: – Мұнына құлдық, тақсыр, *ал ди я р*, – деп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). О, *ал ди я р, ал ди я р!* Ақ сұңқар құстың алдында Қаңғырған қарға жарбияр Жалайырдағы заман жоқ (Бес ғасыр.).

АЛДИЯРЛА = е т. *Бас ию, құлдық иру, алдияр деп мойынсұну.* Хан ту ұстап, түбіне кілем жайған, Батсайы көрпе төсеп әлем-жөлем. Төбеге Кене келіп тоқтаған соң, барша жұрт *ал ди я р л а* п берген сәлем (Дастандар). Хан сарайына кіріп, ханның алдына келіп, *ал ди я р л а* п бас иіп, тізе бүгеді (Қырық өтірік). Батырлар түрегелді *ал ди я р л а* п, Тізіліп тұтқын қызға болды бармақ. Тұтқын қыз кімді таңдап қалау қылса, Сұлуды қатын қылып сол болды алмақ (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

АЛДИЯРЛАУ *Алдиярла етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Ал ди я р л а у ы н* қоймады.

АЛДЫ з а т. **1.** *Адамның бетін тура ұстап қараған жағы, тұп-тура қарсысы.* Арба айдаған *ал ды н а* қарайды (Мақал-мәтел). *Ал ды н а* н кесе көлденең біреу өтсе керек, астыңғы ернін жымқыра тістей тоқтап қалыпты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қарсы *ал ды н а* қарады: қауырсындай ағараңдаған қыз алтыбақан екпінімен біресе астына түседі, біресе үстіне шығып, ұшып-қонып Дарханға ешқашан да ұстатпайтын көбелектей өзгеше қылық көрсетеді (О.Бөкеев, Өз отың.). **2.** *Адамның екі тізесі мен кеуде жақ аралығы.* Қара бала бұл кезде шешесінің *ал ды н а* н әкесінің тізесіне көшкен еді. Әділжан оның үрпек басын емірене синаумен болды (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Қазір де тілі жоқ, мақау Ыбанын *ал ды н а* алып, баласының мағынасыз уілдеп, ыңыранған үнімен қосылып, Ақан әлдебір әуезді ыңылдап отыр (С.Жүнісов, Ақан сері). Ақ боз атқа мінген ақ киімді біреу көрінді; *ал ды н а* Сараны мінгізіп алыпты. Бұл орысын кім деп тұрғанда, Үркиялар барып, түсіріп, бетінен сүйе бастады. Сүйтсе, Ақбілек екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Белгілі бір нәрсенің (жердің) қарсы жағы.* Әбен аулы Алтайдың бір шұрай қойнауында. Былқылдақ бұлақ. Бұлақ бойы тал. Сырты – орманды, ақбарлы, заңғар тау, *ал ды* – бұйрат (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауылдың *ал ды н да* көген басында жиырма-отыз бойжеткен жерден басын көтермей, беттерін тырнап, шаштарын жұлып, қызыл ала қанға батып өкіріп жылап жатыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Есігінің *ал ды н да* жері

бос жатыр, ал дастарқанға қоятын көкөністі басқалардан сатып алады («Егемен Қазақстан»). 4. *Басы, ең алғашқысы, бастамасы.* – Жауды жалғыз өзің жеңгендей желікпеші. Өзім де өлейін десем қолым тимей, етегіме сүрініп жүрмін. – Күйіп кетті ғой деймін. Ерінің бетіне тура қарап айтқан сөзінің *алды* осы еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Аттардың *алды* сары ағашқа қатарласып тақыр жер, тастақ бетті тасыр-тасыр, тақыр-тақыр басып өтіп бара жатты (М.Әуезов, Шығ.). Жақсы аты – бүкіл Орал өңірінде бәйгенің *алды* н бермей келе жатқан атақты «Майданқұла» деген жүйрік (Б.Аманшин, Көкжар). 5. *Жас шама-сына қарай ең үлкен, жасы артығы.* Жұмысшылардың *алды* жетпіске жақындаған шал болса, арты жеті-сегіз жасар балалар, жиырма мен қырықтың екі ортасындағы адамдар жоқтың есебінде (С.Шарипов, Бекболат). Жанымыз бұрын жаралып Заман ақыр шағында Адамдармыз кеш келген. *Алдымызды* жапырып Өлім алып жатса да, Мал жинауды өш көрген (Кердері Әбубәкір, Қазақым). *Алды* он алтыға енді шығып, соны он төрт – он бес маңында жүрген бір топ бала колхозға көмектесуге, жер жыртуға қуана келісті («Қаз. әдеб.»). 6. *ауыс. Ең үздігі, таңдаулысы, бетке ұстары, жақсысы.* – Ал сендердің замандарың басқаша болар деп сенемін. Мен ескінің арты боп, сендер жаңаның *алды* болсаңдар екен, тым құрса! – деді (М.Әуезов, Шығ.). Сен едің «Қара жорға» ат малдың *алды*, Бауырға мініп алып қамшы салды (Базар жырау, Шығ.). 7. *ауыс. Болашақ, келешек, беталыс.* *Алды* ң – жалын, артың – мұз, Барар едің қай жаққа? (Абай, Тол. жин.). Іс жүргіземін, біреуді екеу етіп пайда табамын деп *алдына* мақсат қойып, ұмытылған кәсіпкерлер үшін несие алу шарасы үлкен көмек («Егемен Қазақстан»). Болжамас *алды* н ешкім әрқалайда, Бітсе дем бір-біреуді көрмек қайда? (Базар жырау, Шығ.). Біздің нарық терең монополияландырылған, сондықтан нарықтың ортаны қалыпты жағдайда ұстап тұру үшін біздің *алдымызды* а бәсекелер әлемін құру міндеті тұр (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Адамның алды жөн. *Болашағы дұрыс, жөн болады деген үміттегі сөз.* *Алды жөн* а д а с қ а н н ы ң деген мысал, Кім, сірә, еткен ісін теріс депті? (Базар жырау, Шығ.). *Адамның алды жөн*, арты соқпақ, Оларға жөн арамның сөзін ұқпақ. Қас маңғаз малға бөккен кісімсініп, Өсте жоқ кеселді істен биттей қорқақ (Абай, Тол. жин.). «*Адамның алды жөн*, арты соқпақ» деген қазақ-

тың мақалы бар. Мен басшыларымыздың бұл істерін жөн, яки жөн емес деп айта алмаймын (С.Сейфуллин, Шығ.).

Алды ауыр. *Зәрлі, сұсты, мінезі ауыр.* Кеңдікке өзі шақырып, шылбырыңды өзі босатпаса Ғабеннің *алды ауыр* кісі еді (Қ.Ысқақов, Күреңсе).

Алды аяндап, арты желді. а) *Жылқының жылдам жүрді, сар желді.* Бір күні Махамбет Жәңгірдің он екі биімен бірге далада келе жатса керек. Сонда астындағы қара қасқа аты *алды аяңдап, арты желіп*, билердің алдында оқ бойы озып отырыпты (А.Жұбанов, Құрманғазы). ә) *Адамдар топ болып жүрді.* Топ адамның *алды аяңдап, арты желіп* диттеген тұсқа жақындай берді (Ауызекі).

Алды бар, арты жоқ. *Жаманшылығы жоқ, зілсіз, кексіз, ашуы тез қайтатын (мінез).* Ал Қожақ аусар мінезді, өзінен басқаның барлығы саңырау адамдай даңғырлап сөйлейтін, ашуының *алды бар, арты жоқ* (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Бригадир боп істейтін ақ бас шал сол күні жетіп келді. Қайнаға дейтінмін, мақтаншақтау. *Алды бар, арты жоқ*, жасы келсе де пысық, жеңілтек кісі (З.Шашкин, Өмір.).

Алды кең. *Жайдары, жарқын, мейірімді, қайырымды.* Ол ағаңның *алды кең*, жасқанбай сөйлеп, бәрін айт (Ауызекі).

Алдына алған еркесі. п о э т. *Алданышы, жұбанышы, ермегі, қуанышы.* Ата-анаға көз қуаныш *Алдына алған еркесі.* Көкірегіне көп жұбаныш, Гүлденіп ой өлкесі (Абай, Тол. жин.).

Алдына барды. *Біреуге іспен, өтініспен барды.* Ал ханның күнәсі Құранмен жуылмайтындығы, ханымның қайғысы жылаумен бітпейтіндігі туралы қай бидің *алдына барсаң* да сенікі – теріс, менікі – дұрыс, – депті шешен (Шешендік сөздер). Жастықтың қызығы бар күнінде жас, Өнер беріп, әр жерге айласаң паш, *Алдына* бір жаманның іс боп *барсаң*, Парқы жоқ көңілінде аяқ пен бас (Шал ақын, Өлең.).

Алдына бас иді [ұрды]. *Кешірім сұрады, мойынсұнды; тағзым етті, құрметтеді.* Ақырында, Мадан хан ұтылады да, айыбын мойнына алып, Аяз бидің *алдына бас иеді* (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Адамзаттың асылы Аруағыңды ардақтап, Кетті көріп көндіккен – ақшыл тартқан *басымды Алдына* келіп *иемін* (Ақын жырлары). Айтатын дос, қасының ашып атын, Бір күні отырды да Қасым ақын, деді маған: – Ұлы ғой Абай деген, Ақын біткен *алдына бас қратын* (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Алдына жайып салды. *Ағынан жарылды, ашығын айтты, іштегі сырын сыртқа шығарды.* Қандай жігіт хат жазса, *А л д ы ң а ж а й ы п с а л у ы ы е м*, Сен білмейтін сыр жоқ ед, Сенен қалай безермін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Енді Ораз да газетін қоя салып, оңтайланып, манадан бері қалай бастаудың ретін таба алмай отырған ба, әңгімесін қалтқысыз Дәмештің *алдына жайып салды* (З.Шашкин, Теміртау). Қарт біздің совет адамы екенімізге шын көзі жеткендей ашық сырын *алдымызға жайып салды* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Алдына жан салмады. *Өз қатарының алды, теңдесі жоқ болды, үздік шықты.* *А л д ы н а ж а н с а л м а ғ а н* Біржанға Сараны да жеңу мұрат. Бірақ ол Сараны көруді, тілдесуді, сырласуды арман етіп келеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Күш сілтеді, Қылмас далда. Ол бұрын да Еш майданда *А л д ы н а ж а н с а л м а ғ а н* (С.Сейфуллин, Шығ.). Қайран көңіл, ақ жүзімді шаң шалмай, Жүрсем деймін *алдыма бір ж а н с а л м а й*. Өстіп жүріп өте шығар ма екенсің, Өзге түгіл, өзіңдікін тауса алмай!.. (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Алдына жан шықпады. *Ешкім бетіне қарсы келе алмады, бөгет болмады.* Алдынан шыға алмады ешкім мұның, Бәрін де алды, қорқытты жолдағының. *Ж а н ш ы қ п а д ы а л д ы н а н*, тоқтауы жоқ, Жер жүзін жеке билеп алмақшының (Абай, Тол. жин.). Сөйтіп қатын-баласының арасында бетінен қағатын, *алдына шығатын* бір *ж а н* жоқ, өзі би, өзі хан боп, саңқылдап сөйлеп отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Алдына келгенін тістеп, артына келгенін тепті. *Маңына жолатпады (тым тентек, мінезі шадыр кісі, ат туралы айтылады).* Барған кісіге Шалқұйрық ат ұстатпайды. *А л д ы н а к е л г е н і н т і с т е п, а р т ы н а к е л г е н і н т е у і п*, маңына жан жуытпайды (Қаз. ертег.). Қолына мөр тиген соң, үйірге жаңа түскен дөнен айғырдай шіңкілдеп, *алдына келгенді тістеп, артына келгенді тебетін* Қасымбек былтырдан бері жаралы да ызалы (З.Ақышев, Ақбел.).

Алдына келді. *Істегені өзіне қайтты, есесі қайтыты.* Қайдан білдің, тоғыз би, Боларын неден қазаның? Қатері қызық мен болсам, *А л д ы н а к е л с і н* балаңның (А.Азаматқызы // XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Атаңа не қылсаң, *А л д ы ң а сол к е л е р* (Қаз. мақал.).

Алдына келтірді [келді]. *Есесін қайтарды, өз істегенін өзіне қайтарды.* Ағасының қылғанын *алдына келтіретін* маған да күн туды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алдына қара салмады. а) *Жарыста бәрінен бұрын келді, озды.* Біздің ауданның жыл-

қысы бөйгеден *алдына қара салмай* озып келді (Ауызекі). ә) *Өзі қатарлының тандаулысы, озығы, жүйріктің жүйрігі болды.* «Бұл Салдың өзі өленші, аты – Біржан, Сандалтып орта жүзді әнмен қырған» дегенде әншінің өнерден *алдына қара салмағаны* байқалады (А.Жұбанов, Замана.).

Алдын ала. *Күнілгері, күнібұрын, бұрынырақ.* Ерте ме, кеш пе қалыңдығының оған опасыздық жасайтынын, өзінің қашан, қалай өлетінін – бәрін де *алдына ала* дәл болжаған (Қ.Мырза-Әлі, Жазмыш). Бұл күні *алдына ала* дөң басына жиналған дауылпазшылар жорыққа шықпас бұрын әскерді жиынға шақырып дабыл қақты («Жұлдыз»). Бізге жеткен деректерге қарағанда, Фалес вавилондықтардың астрономиялық бақылау тәжірибелеріне сүйеніп және өз тарапынан дәл есептеулер жүргізе отырып біздің заманымызға дейінгі 585 жылғы 23 мамырда болған Күннің тұтылуын *алдына ала* болжап білген (А.Көбесов, Математика.).

Алдын ала барлау. а) ә с к. <лат. *recognosco*> *Әскери қимыл алдында қарсылас жақтың орналасқан жері мен қорғанысын шола зерттеу.* Қойылған міндетке байланысты *алдына ала барлау* барысында қарсыластың орналасуы, оның атыс құралдары туралы мәліметтер нақтыланып, танкіге қауіпті бағыттар, бөгет орындары анықталып, позициялар белгіленіп, ор қазылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). ә) г е о д. *Геодезиялық жұмыстар жүргізбес бұрын аймақты зерттеу.* ≈ Жерді *алдына ала барлау*.

Алдын ала қамау. з а ң. *Қылмыстық процессте қамауға алу түрінде бұлтартпау шарасын қолдану арқылы айыпталушыны (сезіктіні) немесе сотталушыны уақытша бас бостандығынан айыру.* *А л д ы н а л а қ а м а у д ы ң* мерзімдері, тәртібі мен шарттары қылмыстық іс жүргізу кодексінде көзделген (ҚҰЭ).

Алдын ала тергеу. з а ң. *Істі сотта қарауға дейін қылмысқа қатысты фактілер мен айыптыны анықтау үшін айғақ, дәлелдерді жинау және тексеру.* *Алдын ала тергеуді* ішкі істер органдарының, ҰҚК-інің, салық полициясы органдарының тергеушілері жүргізеді және ол екі айлық мерзімнен ұзамай аяқталу тиіс (ҚҰЭ).

Алдын алды. а) *Бір нәрседен күнілгері сақтанды, бойын тартты.* Сарып малдан жұғатын болғандықтан, оны адамға жұқтырмай *алдына алу* д ы ң маңызы зор (М.Қайрақбаев, Ескерм.). ә) *Жауып кетті, бет-аузын, көзінің алдын жауып кетті.* Сүйеніп сойылына түріп қалды, Жосадай жосылған қан *алдына алды*.

Жап-жаңа жарық күндей жас боздақты, табанда дағдыр мұндай күйге салды (И.Байзақов, Танд.).

Алдын алу. т е р м. <грек. prophylaktikos> а) *Қалыпты жағдайды, тәртіпті сақтауға бағытталған іс-шаралардың жиынтығы.* Тараптар барлық иеленуші елдердегі қарулары ядролық, химиялық және биологиялық компоненттерінің нақтылы сақталуы мен есепке алынуына және олардың заңсыз айналымының алдын алуға ерекше назар аудару қажеттігіне өзара келісім білдіреді («Егемен Қазақстан»). Этносаралық салада, негізінен, сыртқы жағдайлардың ықпалы салдарынан шиеленістің ықтимал өсуіне үн қатудың алдына алу тетіктерін талдап белгілеу керек («Қаз. әдеб.»). ә) м е д. *Түрлі ауруларды бастапқы даму кезеңінде анықтауға арналған іс-шаралар.* Сөйтіп, республика тұрғындарына шын мәнісінде қауіп төндіріп тұрған дерттің алдына алу, онымен күрес шаралары жеткілікті, өз деңгейінде жүргізілуде ме? («Егемен Қазақстан»). Невроздың алдына алу шараларын іске асырып отыруда ішкі құрылысымызда кездесетін көп ауруларды болдырмаудың үлкен маңызы бар (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

Алдынан арылды. *Алдынан өтті, батасын алды.* – Айтқаның рас, Сәке, үлкен ниеттің үстінде тұрғаным анық. Осы елдің игі жақсысының алдынан арылайын деген тілеудемін, – деп еді (М.Әуезов, Шығ.).

Алдынан дау, аузынан сөз кетпеді. *Айттыс, дау-шарды алдынан жібермеді.* Іріңдеп, сығырайып екі көзі, Болыпты керейдің бір бұлдысы өзі, *Алдынан дау, аузынан сөз кетпепті і,* Айтқанда керейлерше «Дәудің өзі» (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алдынан [алдыңнан, бет алдыңнан] жарылқасын [жарылқағыр]. а л ғ ы с. *Жолы болсын, ісі оңғарылсын дегенді білдіретін бата, тілек.* Балам, *алдыңнан жарылқасын!* Мерейің өсіп, абыройың таси берсін, ылайым, – дейді ол жан жүрегімен елжіреп («Қаз. әдеб.»). «Жұрт сыйлайтын Масанның немересін ұстағаннан жақсы ат алмасын, *алдынан жарылқасын,* қоя берейін», – деп шешті Ағыбай (І.Есенберлин, Алмас.). *Алдыңнан жарылқағыр* азаматым екенсің (Ә.Ибрагимов, Ақпейіл). Бұл айтып отырғаның да жаңа тірліктің бір белгісі шығар. *Бет алдыңнан жарылқасын,* зауытыңа бара бер, балам, – дейді әкесі («Қаз. әдеб.»).

Алдынан қия өтпеді. *Құрметтеді, сыйлады.* Ұстаздың қуанышы да орынды: ол ұлын

ойға, қызын қырға салса, шәкірттері «апаалап», *алдынан қия өтпей* тұрса, ұстаз мұраты жүзеге асты деген осы емес пе? (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

Алдынан ор қазды. *Жаманшылық ойлады, кедергі келтірді.* Халықтың жолын тосып, *алдынан ор қазды* (М.Әуезов, Шығ.).

Алдынан [көлденең, кесе-көлденең] өтпеді [өткен емес]. *Сыйлады, құрметтеді, ізет сақтады.* Кейде біздің ауыл Күрентөбелдің ауылы деп те атала бастаған. Ауыл әйелдері Күрентөбелдің *алдынан өткен емес* (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде). Жұрт оның *алдынан көлденең өтпейді*, жүз қадам жерден шапқасын шешіп, басын шүлгіды, маңдайы жерге жеткенше іліп тағзым қылады (З.Ақышев, Ақбел.). Өзі «Дәуқыз» атанғаны болмаса, сөзге жоқ, тірі жанның *алдынан кесе-көлденең өтпейтін* қыз (М.Дүзенов, Ақже). Ол үлкендердің *алдынан көлденең кесіп өтпейтін* ізгілікті, көрген жан болу керек (О.Бөкеев, Мұзтау).

Алдынан өтті. а) *Кешірім өтінді, ықтияр-рұқсат сұрады.* Мен үш қайтара *алдынан өттім*, өтініш қылдым (С.Сейфуллин, Әңгім.). Оқымай-ақ кетейін, Байламаңыз жолымды. *Алдыңыздан өтейін,* Не жазып ем сол ғұрлы? (Жамбыл, Шығ.). ә) *Ақыл-кеңес сұрады, ойындағысын жайып салды, жасырмады.* *Алдынан* үлкендердің *өтейін* деп, Аялдап әдеп еттім біраз ғана (Жамбыл, Шығ.).

Алдынан шықты. а) *Қарсы жолықты, кездесті.* Суық хабарды естіп, іздеп келген жеңге алған қатынының *алдынан шығып*, бетінен сүйем деп ұмтылғанда: «Жаңа алған қатыныңды сүйе бер!» – деп, қолын кері итеріп тастағанда, не айтарын білмей, қипақтап, ұялып тұрған жігіт кім? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кешегі қырсықтығынан айырылған Мәукіл Иіспайдың үйіне салқындау басып кіре бергенде, қарындасы *алдынан шықты* (С.Бегалин, Уақыт.). Анасын көрген балалары *алдынан шығып* құшақтайды, кірпі де құшақтайды (Қаз. ертег.). ә) *Құрметпен күтіп алды, қарсылады.* Ауылға почташы газет-журнал алып келсе-ақ, Әділбек бірінші болып *алдынан шығады* (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Көтібардың Айман келді ауылына, Шектінің артық туған сауырына. *Алдынан* ешбір адам *шықпаған* соң, Арыстанның жүріп кетті ауылына (Айман-Шолпан). Сағынбай барсаң, таулар да сенің *алдыңнан шықпаса* асқақтап, Ойлауың мүмкін дүниені мынау кеткен екен деп тас қаптап... (Т.Айбергенов, Мен саған.). б) *Қарсы келді, алдын орады.* Енді *алдыңнан*

шығайын, Жауған күндей себелеп. Ақмырзамды өлтірдің Ақ сойылмен төбелеп (Бұхар жырау, Жыр.). Райхан жайы *алдымнан* кесе көлденең *шығып*, бетіме шіркеу бола берді (С.Жүнісов, Жапанда.). в) *Біреуге істегені (жақсылығы не жамандығы) қайтты*. Тілден берген бағым бар, Қауіпте көңіл тұрады. Кісіге қылған жақсы ісің *Алдыңнан* барып *шығады* (Майлықожа, Нақыл).

Алдына салды. а) *Көзіне көрсетті, алдына жайды*. Апар да мыс бақырды *алдына* *сал*, Алтын болса, болады бірталай мал. Жалғызым, не қылсаң да сақ болып жүр, Жәдігөй боп жүрмесін антұрған шал (Абай, Тол. жин.). Екіталай егесте ол Шыныбек сияқты арқалы байлардың малын *алдына* *сап*, өзімсініп жұмсай беретін. Содан да үстемділікке еркін еді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Оларды жай қайырған жоқ, үш тоғызды *алдына* *салып*, ырғалтып-жырғалтып жөнелтті (А.Сейдімбеков, Қыз.). ә) *Сынатты, сарапқа салды*. Жігітті әлденеше көзім көрген, Сөзіме бір сен болдың жауап берген. *Алдыңа* ақын болсаң *сала* айттайын, Кім екен адамзаттан бұрын өлген (Айтыс).

Алдына [көлденең, кесе-көлденең] тартты. а) *Ұсынды, берді, сыйлады*. Жойқында салынды боп қойылмадым, Тағдырдың таптап өттім қиын жарын. Сый етіп *алдарыңа* *тарттым* достар Жемісін алғашқы бір жиырманың (Қ.Бұғыбаева, Тұңғыш.). Барын бүкірдің *алдына* *тартты* (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Жайып салды, көрсетті, назарына ұсынды*. Тілі орамды, сөзді ұғып сөйлейтін қара тіл келіншек сол жайды Ақтайдың *алдына* *кесе-көлденең* *тарт* а қойды (Ж.Жұмаханов, Мен жұм.). Ол археологиялық айғақтарды *алдымызға* *тарт* а отыра Орта Азияда лира, арфа сияқты аспаптардың халықтық музыка практикасында болғандығын айтты («Қаз. әдеб.»). б) *Мәселе етіп қойды, көтерді, есіне салды*. Америкада жүргенде Венгрия мәселесін, оқиғасын қайта-қайта атап, тың сұрау етіп *алдарына* *көлденең* *тарт* а беріпті (М.Әуезов, Шығ.). – Кіммен сөйлессең де, ауыл мүддесін *алдыңа* *кесе-көлденең* *тарт* ады, – деді Жақыпбек (М.Иманжанов, Көк белес.).

Алдына түсті. а) *Ілгері шықты, басып озды, асып кетті*. Дәукем бидің қатыны пейілі кетіп, Пейілі кетіп тұрғанда келдім жетіп... *Алдыңа* Ұлы жүздің *түсемісің*, Шөжені іздеп келген өкпелетіп (Шөже // XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Мені *алдына* *түсіп* кетеді, барлық шен-шекпендік награданы мен алып қояды деп

қорқатын болар, – деп ойлады Ибрагим (К.Әміров, Рев. ұлан.). ә) *Үлкеннің жолын алды, ағаның алдына шығып дәстүрді бұзды*. Аға *алдына* *түсу* Қасым төре балаларының арасындағы дәстүр емес, сөйтсе де, ағалары Саржан мен Есенкелдінің қылығына Кенесары түсінбейді (І.Есенберлин, Алмас.). б) *Бағынышты болды, мойынсұнды, айтқанынан шықпады*. Майырдың алса бұйрығын, Борбайға қысып құйрығын, Ел пысығы жортады-ай. Өзі елді қорқытып, Онан өзі қорқады-ай *Алдына* *түсіп* томпаңдай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алдын ашсын. *тілек. Жолы болсын, бақытын ашсын, бетінен жарылқасын*. Қойнынан құндыз алып, Абыздың алдына салып: – Ақбас құндыз *алдымды* *ашсың*, бата бер, өз аға, – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Алдына [қарсы] шықпады. *Құрмет тұтып, қарсы келмеді, сөзін жықпады, сөзін жерге тастамады*. *Алдыңа* қарсы *шықп* аған, Жүзін көрсе, ықтаған, Ақсақал деп сыйлаған Тамам елдің болысы (А.Байтұрсынов, Жоқтау). Апа, біз талайдан бері дайындалған уақыт бітті. Соғыстың қызу жеріне барамыз. Жастық шағымда *алдарыңызға* *шығып*, қатты сөз айтқан болсам, басымды иіп кешірім сұраймын (Ол күндер.).

Алдын кернеді. *Босағасын босатпады, жан-жақтан қаптады*. Мұңлы, шерлі, жоқжітік Аңсап *алдын* *кернеп* ті, Бөрінің де көңілін тындырып, Біреуін ала көрмепті (Абай, Тол. жин.).

Алдын кес-кестеді. *Жолын бөгеді, кедергі жасады*. Түнде жүрген жалғыз машинаның *алдын* *кес-кестеп* сабау құйрық қосаяқтар жүгіретін (С.Мәуленов, Жер нәрі). Қонақтар есіктен шығар жерде Қара қатын сайқылана күліп кеп, Еламанның *алдын* *кес-кестеді* (Ә.Нүрпейісов, Сергелден). – Анау мұрынбоқтардан қай жерім кем, – деді де, қыңбай кетіп бара жатқан келіншектің *алдын* *кес-кестеп* тұрып алды (С.Нарымбетов, Тентек).

Алдын ойлады. *Алдағыны ойлады, болашағы, келешегі туралы қам жеді*. Сорлы елім, көріп жүрсің еңбекті жау, Ел кезіп, өсек айтып ізденіп дау. Істейтін бар кәсібің ұрлық-зорлық, Кісі жоқ *алдын* *ойлар* бір дені сау (Қаз. әдеб. хрест.).

Алдын орады. а) *Орағыта, орай жүрді, кескестеді*. Тұра ұмтылып едім, атым қарлығып қалған екен, маңайласпады. *Алдымды* *орай* берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). О жерде басмашылар көзір де жоқ емес. Сол себепті Серікқали Қылышбайдың *алдын* *орай* берді (Қ.Иса-

баев, Соңғы.). ө) *Мысын құртты, амалын тауысты, жолын кесті, мүмкіндік бермеді.* Хан енді Ұлпа әйелге қалды қарап: – Ал, сен не айтпақсың, – деп *алды н о р а н*. Өз еркіне қоя бер күнін көрсін, Сізден тілер тілегім жалғыз сол-ақ (Е.Бердин, Екі ойшыл).

Алдын тосты [торыды]. *Жолын құтті, аңдыды.* Отыз құл ақылдасты басты қосып, Өлеміз деп ойланды жаннан шошып. Бір шеттен бір жағаға келе жатқан Көрі иттің ұстай алды *алды н т о с ы н* (Абай, Тол. жин.). Кешке таман Тайбурыл Жын қаққанға ұқсады. Құлан менен құлжаның Ұзатпай *алды н т о с а д ы* (Қобыланды батыр).

Алдыңа ас қойдым, екі қолыңды бос қойдым. *Өз еркін өзіне берді, қысым көрсетпеді.* «Алдыңа ас қойдым, екі қолыңды бос қойдым!» деген сөз «алыңыз, алыңыз!» деген әсіре қызыл, жасанды сөзден әлдеқайда салмақты, әлдеқайда мәнді («Қаз. әдеб.»).

Алдыңа Күдай келтірсін. *Қ а р ғ. Қылған жамандығың өзіңе келсін. Алдыңа Құдай келтірсін,* Маған қылған ісінді (Қыз Жібек).

Бет алды. *Қарсы алды, тура алды. Бет алдына* қараса, Естекке жұмыр артып ап, Он қойын түрікпен тартып ап, Жылап жүрген қойшыны, Шораның көзі көреді (Бабалар сөзі // Шора батыр). Дәл *бет алдынан* шығыстан төгіліп келе жатқан таң нұрының шашырауы қандай тамаша (К.Баялиев, Дегелек.).

Екі қолы алдына сыймады. *Зерікті, жалықты.* – Келгеніңе біраз күн болды, *екі қолың алдына сыймай* жүрген шығар? – деді председатель Әлімге (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

Көз алды. *Көзінің маңайы, асты. Көзінің алдына* тарыдай шашырап секіліп түсіпті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қара бала орнынан тұрып, Ақботаның бауырын сипады, *көз алды* іріңденіп кеткен екен («Қаз. әдеб.»).

Көз алды бұлдырады. *Көзі қарауытты, тұманданды; көрмей қалды.* Қалт-қалт еткен қолын хатқа соза беріп, қайтадан тартып алды. *Көз алды бұлдырап*, тұманданып барады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Әп-әдемі маралдай Әсері жоқ гөзәлдің. Бәрін анық көре алмай, *Бұлдырайды көз алдың* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көз алдына келді [елестеді]. *Көзіне елестеді, ойына келді.* Аяғын қоса бұған темір тұсау *көз алдына келеді* (М.Әуезов, Шығ.). Төлеубек *көз алдына келіп*, кешірім өтінгендей болса да, Қанипаның оған қырыстануы ұлғайды (К.Оразалин, Ақ жазық). Абайға да бұл теңеу аса қызық көрінді... Оның *көз алдына* тұрымтай салып жүргенде,

ін аузында қылпылдап отыратын шақшақ *елестеп* еді (М.Әуезов, Абай жолы). Мектепке бармай жатып-ақ бала Әбіште оқуға, қағаз-қаламға құштарлық болғанға ұқсайды. Өзінің бұл жайлы жазғандарын оқығанда, менің *көз алдыма* қабырғалары ырсиып, денесі күнге әбден қақталған қара бала *елестейді* («Егемен Қазақстан»).

Көз алдына келтірді. *Көзіне елестетті, ойына келтірді.* Әрине, бір тарихшының бұл сияқты бір ауыз сөзімен айтқанда Едіге сияқты ұлы тұлғаның бейнесін *көз алдыға келтіріп*, елестету мүмкін де болмас («Егемен Қазақстан»). Айна көл тұнып тұрған шарадағы Қымызды *көз алдыға келтіреді* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Көз алдынан кетпеді [кетер емес]. *Есіне ала берді, ойынан шықпады.* Абайдың *көз алдынан* сол Тоғжанның жүзі *кетпеді* (М.Әуезов, Абай жолы). Күңгір-күңгір құлақ шулап, Бүгінгі ауыр, қанды күрес *көз алдынан кетер емес* (Ә.Сәрсенбаев, Отан.).

Көз алдынан өткізді. *Өткенді тізбектеп есіне түсірді.* Кейін төсекте жатқанда, осы ұзақ тұрмыстың әр сәтін *көз алдынан* қайтадан *өткізіп*, қоштасарда қысқан Нияз қолының саусағына батқан ізін сезініп, мейірленіп жатады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Қарсы алды. *Тура алды, маңдай алды.* Енді құтылдым ғой деп, қара үзе бергенде, *қарсы алдымнан* жарлауыт килігер ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қарсы алдымда* күлімдеп тұрсың, міне, Көкірегіне көп үміт толып ізгі (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақбала *қарсы алдынан* өзіне қадалған көзді сезіп, жабырқау жүзін жоғары көтере берді де, төбеге ұрғандай тоқтай қалды, оның да түсі лезде бұзылды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Маңдай алды. а) *Озат, үздік, мақтаулы.* Ең алдымен, Асқар – Қазақстандағы *маңдай алды* фельетонист ақын (Ғ.Мүсірепов, Суреткер). Совхоздың *маңдай алды* шопаны Ырымбала Дәметкенді өз жанына ертіп жүріп, шопандыққа баулыды («Қазақст. әйелдері»). ө) *Ең басты, ең негізгі.* Екі жолдың да сайдан өте берісінде көпірлер бар. Демек біздің *маңдай алды* міндетіміз осы ашық далада көпірді мықтап ұстау болды (Ол күндер.).

Өз алдына. *Жеке, дара, дербес.* Орта Азиялық математиктер жазық тригонометрия және сфералық тригонометрияны бір ізге келтіріп, *өз алдына* жеке пән етті (О.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. рөлі).

Өз алдына түтін түтетті. *Жеке үй болды, отау тікті, шаңырақ көтерді.* – Жарайды! *Өз алдыға түтін түтетіп*, үй болам

дегенің теріс емес, – деді Нұртай Күреңбайға, жынды кісіше ерсі күлімсіреп, – ал бірақ, біржола бөлініп кетем дегенді құптамаймын (С.Омаров, Қайырлы.). Былтыр дәл осы уақытта *өз алдына тұтін түтетін*, күйеуімен екеуі: «Кұдай қаласа, ендігі жылы қара сиырдың қара торпағы тұмса бұзаулайды», – деп отырған еді (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

АЛДЫ-АЛДЫНА ү с т. *Бет-бетімен, бөлек-бөлек, жөн-жөнімен.* Ыңғайлы шапшаң табақшылар ат үстінен көсіліп кеп, табақтарының сорпа-тұздығын төкпестен ұсынып, қонақ үйлердің *алды-алдына* тұра-тұра қалысады (М.Әуезов, Абай жолы). Шоқпары ойнап өтті бір, Сексен бала шықырап, *Ал ды-а л ды н а* тықырап Быт-шыт болып кетті құр (Манас). Көп біле алмадық, оралғысы болсын, – деп, көпшілік *ал ды-а л ды н а* тарай бастады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алды-алдына кетті. *Бет-бетімен жан-жаққа тарады. Ал ды-а л ды н а к е т е д і,* Қосылмайды әндері. Құлағымнан өтеді, Құр айғай салған сәндері (Абай, Тол. жин.).

АЛДЫ-АРТЫ з а т. **1.** *Алды мен арты, айналасы, маңайы, жан-жағы. Ал ды-а р т ы н* жимай, елге хабар айтпай, жаудың қуатын салмақтамай «ерлігіне сыйынып» жалғыз барып, екі жүз елу түрікпенмен соғысу аламандықтан шыққан менмендік емей немене? (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Асуға шықса да *ал ды-а р т ы н* ораған таудан арыла алмады, бұраңдаған қия тас, кедір-бұдыр тар соқпақ беті ашық даланы көрсетпеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төсектің төңірегінде қыл-қыбыр, пәле-жала жоламасын дегендей, *ал ды-а р т ы н а* әдейілеп өгір шапты (Ш.Мұртазаев, Қарамаржан). Эшелонның *ал ды-а р т ы н д а* ірі калибрлі пулеметтер орнатылыпты, күзеті күшті (Қ.Қайсенов, Серт). **2.** *Бас-аяғы, болған біткені, бәрі, түгелдей.* Арқарлар Қараұңгір жаққа өтер көлденең терең сайға тіреліп, *ал ды-а р т ы* жиналып, шоғырлана тұрып қалды (М.Мағауин, Қиянда.). **3.** *Ең соңы, ақыр аяғы.* Айтпады деме, мұның астық ұрлағанының *ал ды-а р т ы* бұл емес. Тексересіңдер ғой, көрерсіздер (С.Жүнісов, Жапанда.). Өртенсін көпір, жойылсын көзі! Түп-тұғиянымен жойылсын! Кетсін бөлекет! *Ал ды-а р т ы* осы болсын! Жатқанынан тұрмасын! Тіпә-тіпә, – деп, азан-қазан болып түкірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алды-артына қарады. а) *Түбін ойлады, келер-кетерін аңғарды, пайымдады.* Бірақ балам айтайын: Еліңе де барарсың, Тірі болсаң еліңнің Керегіне жарарсың, Дос та елден, жау да елден *Ал ды-а р т ы ң а қ а р а р с ы ң* (Дулат

Бабатайұлы, Замана.). Десек те, жаңа өмір, жаңа заман, Жақсы ғой бірін-бірі бағалаған. Түйсіксіз тайлақтардан сақта, құдай, Тайраңдап *ал ды-а р т ы н а қ а р а м а ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Жан-жағын топиылады, мән-жайын тексерді.* Бұрынғыдай дәурен жоқ, Ұлық жолы тарайды. Өтірік берген қағаздың *Ал ды-а р т ы н а қ а р а й ды* (Абай, Тол. жин.).

Алды-артына қарамай. *Тоқтаусыз, кідіріссіз, жалма-жан.* Қазақтың қалың қолы келе жатыр деген сөзді естіген жоңғар ауылдары *ал ды-а р т ы н а қ а р а м а й* қаша жөнеледі (І.Есенберлин, Жанталас). Омар жанұшыра ышқынып, шегінгісі, атып тұрып *ал ды-а р т ы н а қ а р а м а й* қашқысы келді-ақ (О.Бөкеев, Өз отың.). Үш тәулік бойы қаһармандықпен күрескен батальон *ал ды-а р т ы н а қ а р а м а й*, тым-тырағай безіп барады (Б.Момышұлы, Москва.).

Алды-артына қаратпады. *Еш нәрсеге мұрсат бермеді, асықтырды, жанықтырды.* Жалғыз сөз: «жабылдыңыз» бар айтқаны. Әкетті, *ал ды-а р т ы н а қ а р а т п а ды.* Айыбы, кейін білдік, Сәкен ақын Сөздерін жұртқа жаттап таратқаны (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Күлзипа оны қолтығынан алып, *ал ды-а р т ы н а қ а р а т п а й* сүйреп бара жатқан секілденді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Аласұрған тентек жүрек, *ал ды-а р т ы м а қ а р а т п а й*, саған қарай жетеледі де отырды (З.Шашкин, Темірқазық).

Алды-артын аңдады. *Жан-жағын байқады, бажайлады, абайлады.* *А л ды-а р т ы н а ң да м а й т ы н* лақпа мінезден құр емес (Б.Майлин, Шығ.).

Алды-артын байқады. *Аңғарды, байыбына жетті, бажайлады, аңдады.* «Әлде болса *ал ды-а р т ы н б а й қ а й ы қ*» деп, Сығалап босағадан тұра қалды (Батырлар жыры). Бұлардың елі, халқына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты, тұрлаулы, ғадалат ісінің *ал ды-а р т ы н б а й қ а р л ы қ* білімі, ғылымы болсын (Абай, Тол. жин.). Күнбатысқа көз салмай, Күншығысты еске алмай, Бізді алатын жау жоқ деп, Бізден мықты жау жоқ деп, *Ал ды-а р т ы ң ды б а й қ а м а й*, Маған не бар дескенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алды-артын білмейтін. *Жөн білмейтін, пайымына жетпейтін, тоңмойын.* Тоғызбын деп мақтанба, *Ал ды-а р т ы н біл м е й т і н* Доңыз шықса қайтесің (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.).

Алды-артын қамады. *Қаумалады, еркіне жібермеді, бөгет жасады.* Болмасам да қасыңда, *Ал ды-а р т ы ң ды қ а м а р с ы ң.* Миың бар ма басыңда, Байқамастай шабарсың

(Шәкәрім, Өлең. поэм.). Осындай шұбыртпа сөзбен *алды-артымды қаман*, қоярдақоймай қолымнан жетектеп тартқыштаған соң, не мақсатпен шақырғанын білейін деп соңына ілестім (М.Мырзақұлов, Өмір.).

Алды-артын ойлады [ойланды]. а) *Істің мән-жайын ойластырды, бажайлады.* Иван Митрофанович та Қасболаттың шырғалаң ойын танығандай: – Түсінем, түсінем, – деп басын изеп, күңгірт жымиып, жылы шыраймен сөйлеп кетті. – Әрине, *алды-артыңды ойлаған* ың жақсы. Шаруашылықта онсыз болмайды (Т.Ахтанов, Боран). Дүние – кезек, бүгін – сен, ертең – мен, *алды-артыңды ойлан*, біреудің қимасына қол сұқпа, өзімдікі дегенді жіберме (З.Шашкин, Доктор.). ә) *Ертеңіне, болашағына көз жіберді, барлады.* *Алды-артыңды ойласаң*, жолсыз, жөнсіз іс қылма. Қас бір надан болмасаң, Алтыныңды мыс қылма (М.Әшірбеков, Кербез.). Қартайған соң қайтадан қайралмайсың, *Алды-артыңды* қалай бір *ойланбайсың*, Ойсыз қалсаң қоңылтақ ол да ыңғайсыз, Жарты жолда тоналып қалғандайсың (Ә.Тәжібаев, Көне.). Жанға – қас, малға – бүлік, мен бір әуре, *Алды-артын* күн ілгері *ойламаған* (Базар жырау, Шығ.).

Алды-артын орады [орағытты]. *Алдын ала әрекет жасады, қарсы келуге мүрша бермеді, тыпыр еткізбеді.* Мағжанның ақындығын сынауға біліміміз, күшіміз көміл жетеді деп айта алмаймыз; толық сынау үшін, оның *алды-артын орап*, өрісін арылтып шығарлық сегіз қырлы, негізді білім керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Балам-ай, *алды-артымды орап* алдың-ау, осы сен ә? – деп, Сүйіндік ақырын күле түсіп, екі ойлы боп қалды да, Асылбекке қарады (М.Әуезов, Абай жолы). Мұның *алды-артын орағытын* сүзіп шығу мүмкін болмас, ә? – Жетекшінің сөзі тізгінші-роботтың аузынан шыққандай: тақ-тақ етеді, сезімнің ешбір жұрнағы да аңғарылмайды (Бәйшешек). Бұлар *алды-артын орағытын*, қулық-сұмдығы бірге жүретін ірі адамдар емес, пайданың көзін көріп, көзі қанталап, өкірендеп келген морт адамдар (І.Омаров, Шабыт.).

Алды-артын таныды. *Оң-солын ажыратты.* Қала барып қағаз шұқып, *алды-артын таныдым* дегелі бері осынау бұқпаторғайлыққа қонсы қонып апты (А.Сүлейменов, Бесін).

Алды-артын тұйықтады. *Жинақтады; өрісін тарылтты.* *Алды-артыңды т ұ й ы қ т а п*, Бесті айғырдай иықтап, Ұйқыңды шайдай сұйықтап, Кедергі алды кезінді (Дулат Бабабайұлы, Замана.).

АЛДЫМ-БЕРДІМ с ы н. *Немкетті, ықылассыз, жай; зиянсыз, үйреншікті.* «Алыңыз», «тәтті қымыз», «аяғыңызды беріңіз», «Алла разы болсын!» деген *алдым-бердім* сөздер ғана айтылып отырды (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛДЫМЕН ү с т. *Шу дегенде, ә дегенде, бірінші кезекте, бірден.* Қонақпын деп керілмей, үстіне алжапқыш байлаған ол ақ балшық езіп, *алдымен* төргі бөлмені, сонсын ауызғы бөлмені сылап шықты (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Қызыл әскерлер жаудың шебін бұзып, қырып-жойып қалаға кірген бетінде, *алдымен* почта мен түрмеге лап қойыпты (Д.Әбілев, Арман.). Біздіңше, бұл бағыттағы жұмысты *алдымен* ақынның творчестволық өмірбаянын тиянақты жазудан бастаған жөн (Б.Нүржекеев, Ойұшқын).

Ең алдымен. *Ең біріншіден, ең бастамасында, ең алғашында.* Мәдениет қуған жұрттың *ең алдымен* тілі өзгермекші (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Ең алдымен*, көз алдыма жалпақ бет, қысық көз, сүп-сүйкімді ақ сары қыздың келбеті келіп тұра қалды (С.Бақбергенов, Қарға там.). – Мен сенің құрдасың емеспін, *ең алдымен* сіз деп сөйле, екіншіден өзің бері кел! (М.Иманжанов, Менің махабб.).

АЛДЫМ-ЖҰЛДЫМ ү с т. *Апың-гүпін, қалай болса солай.* Не күш бізді бастап келді, білмейміз, Неге біздер ойнамаймыз, күлмейміз?! Неге біздер бұрынғыдай асыр сап, *Алдым-жұлдым* арпалысып жүрмейміз (М.Мақатаев, Таңд. шығ.).

АЛДЫНДА ү с т. 1. *Бетпе-бет, көзінше.* Тақтаға «Арын+Нағима» деп жазғаныңды Арын ағайдың, не Нағима апайдың *алдында* мойындасаң, қара дәптеріңді өзіңе қайтарып беремін (М.Гумеров, Шыңырау). Өне бойы тер сасыған семіз пристав, үлкен денесіне арта салған қылышы бар, түгі сыртына теуіп, *алдында* үндемей мөлііп тұрған үш қазаққа тепсініп ұрсып тұр екен (М.Әуезов, Шығ.). Шәуәлі көрінбейтін әлдекімнің *алдында* ақталғандай әлсіз қарсыласқан болады (Т.Сәукетай, Желқайық). 2. *Қарсаңында, бұрын, ерте-рек.* Хасен Алматыға жүрер *алдында*, өзге жолдастарының ананы-мынаны тапсырып жатқанын көріп, бұ да қысыла, неміс не жапон жылтырауық қармағын әкелуін сұраған (І.Есенберлин, Шығ.). Бірінші дүние жүзілік соғыс *алдында* Европада, әсіресе Голландиядан, жыл сайын 10 мыңдай аққудың, 50 мыңдай үйректің терілері иленіп, «құс елтірісі» дайындалған (Р.Әлімбаев, Кұстар.).

Бір жетінің *алдында* Қанат қарағай жөткеп жүрген шоферді тауып, бір қойдың етін, бір торсық қымыз беріп... соның машинасымен Құлжаға барып келуге кеткен (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). **3. Алдағы уақытта, келешекте.** Сондықтан Қазақстан ғылымының *алдында* тұрған келелі міндеттің аса бір маңыздысы да аса көлемді шөлейт өңірді суландыру, шөлейт жерді құнарлы жерге айналдыру мәселесін жан-жақты шешудің жолдарын тауып, шаруашылық керегіне жұмсауға көмектесу болып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Алдымызда келе жатқан ұлы тойға әзірлену барысында астананың халық ағарту қызметкерлері *алдында* көптеген үлкен-үлкен міндеттер тұр («Қаз. әдеб.»). Ол әрі күшті, әрі сұлу дауысты, сирек кездесетін әншілердің бірі екені рас. Бірақ оның *алдында* тұрған міндет те ауыр еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Алдында ғана. *Сәл уақыт бұрын, жаңа бір әзірде. Алдында ғана* алтыбақанға тербеліп ән салған қыз ұшты-күйлі жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері).

Алдында кетті [алды]. *Ең жақын адамдарынан бұрынырақ өлді, ет жақындарынан бұрын қайтыс болды.* Кетемін деп шыныңды айт, артыңда қалып не етемін, *Алдыңда* сенің *кетемін* (Ер Тарғын). Кірпігін әрең қағып, аз уақыт жатқан соң, ақтық күшін жинап, қатын-балаларын шақырып алып, қол ұстасып, қоштасты. «Сендердің *алдында*... *алғанын* а... арманым жоқ... көздерің... қырын салыңдар... қош... кешіріңдер...» деуге тілі әрең келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ар-ұждан алдында. *Ар-ұят алдында.* Құлық болса, адалдық талап етем, бақыт болса Отансыз, ала бөтен, *Ар-ұждан*ның *алдында* талақ етем (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Көз алдында. *Көзбе-көз, көзіңше. Көз алдында* қатты дауыл, ақ айғырдың басы, қарсы сойыл сілтеген қарасақал, еңгезердей жау (М.Әуезов, Шығ.). Армансыз жан көгере ме, көктей ме? *Көз алдында* жүрген мынау көп бейне Ақынымыз, ардағымыз кетті деп, Ойланады жылар ма екен деп кейде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Көптеген адамдардың *көз алдында* болған осынау қасіретті апат та астронавтар өз өмірлерін қиған ғарыш кеңістігін игеру жөніндегі үлкен бағдарламаның дамуына кедергі бола алмайтынына сенімдімін, делінген жеделхатта («Егемен Қазақстан»).

Кісі алдында. *Біреудің көзіңше, бетпе-бет.* Өз үйінде өзендей Күркірейді айтпаса дау, *Кісі алдында* а қірбеңдеп, Шабан, шардаң және шау (Абай, Тол. жин.).

Мандай алдында. *Тура алдында, қарама-қарсы.* Беттерін теріске алып келе жатқан бұлардың *мәңдай алдында* биік қырдың жары көрінді (Ғ.Сланов, Очерк).

Оқ бойы алдында. *Алдыңғы жақта, көп алда, көбінен ілгері.* Біреуі *оқ бойы алдында*, артқы тымағын ажырайта киіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Өлім [өлер] алдында. *Жан тапсырар шақта, о дүниеге аттанар сәтте.* Сатайды бір уақыт *өлім алдындағы* сандырақ, қызу қыстайды (М.Әуезов, Шығ.). Жауынгердің *өлер алдында* ақылы кіріп, санасы шайдай ашылады («Қаз. әдеб.»). Хамзаның сөзін растағандай, боран жүзіне жығылған аттардың шыңғыруы, жау әскерлерінің *өлім алдындағы* айғай-сүреңі, пулемет, мылтық даусымен қатарласа шығып, кең даланы ауыр үн кернеп тұр (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

Сот алдында. *Сот үстінде, сот болып жатқан кезде.* Бұл алмақ, Жамал тимек болған, тек *сот алдында* анау малай жігітке тимейтін болып, бір шықпақ, үйіне қайтпақ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Таң алдында. *Таң атуда таяр сәтте.* Байдың көңілі хошсыздықтан етікшінің өлеңі оның мазасын алып, әсіресе *таң алдында* оған ұйқы бермеуші еді (XX ғ. қаз. әдеб.). *Таң алдында* бұлбұл жырлап, ұлар шулайды (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Ал, мына бір қара жондағы шар тараптан қосылып, шар тарапқа шашырап жатқан егіз шумақтай қос аяқ жолдар түн бойы сарғая қалам тістелеп, *таң алдында* қалғып кеткен ақынның әлі аяқталмаған өлеңіндей (Ө.Кекілбаев, Ұйқыдағы ару.).

АЛДЫҒҮНІ ү с т. *Кешегіден бір күн бұрын.* Ат ойынын көрсететін цирк *алдыңғұн*і көшіп басқа қалаға кеткен (С.Шарипов, Бекболат). *Алдыңғұн*і: «Желдеп кеткен түйе іздеп жүрмін», – деп, Ақшыл ұры келіп кеткен еді (Ә.Әбішев, Армансыз.).

АЛДЫҒЫ ү с т. **1. Ілгергі, әуелгі, бастанқы, алдағы.** Ай батқан соң, күн ортақ, Күн батқан соң, түн ортақ. *Алдыңғы* өскен ағаға, Жақсы болса, іні ортақ (Үш ғасыр.). *Алдыңғы* арбада басына әскери малақай киген жас қыз отыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). *Алдыңғы* лек селдіреп, түгелге жуық қырылған (Т.Сәукетай, Желқайық). **2. Бұрынғы, өткен уақыт, өткен күн, кешеден арғы күнгі, былтырдан арғы жылы.** Жаңадан пайда болған мектепте Ақмола, Семей облыстарынан бұрнағы, *алдыңғы* және былтырғы жылдардан не бәрі үш қазақ баласы оқиды («Айқап»).

Оның ойынан *алдыңғы* жылғы Кенжебектің аттан аударып, байлап алғаны кетер емес (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). **3. Болашақ, келер уақыт, алдағы уақыт.** Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде – «өттеген-ай, сондай-сондай қызықтарым қалды-ау!» – деп қайғылы болмай, *алдыңғы* тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге (Абай, Тол. жин.). Біздің *алдыңғы* мақсатымыз – қалада белуардан қан кешіп, соғысып жатқан күшімізді жаудың аз тобы болса да, оң жақтағы өкпе тұстан соқтырмау (Б.Момышұлы, Ол күндер.). Ұйықтамай түн бойына бірге жүріп, Жан бірге, дүние бөлек дәурен сүріп. *Алдыңғы* тіршіліктің қамдары үшін. Салды енді заман шіркін бізге бүлік (С.Торайғыров, Шығ.).

Алдыңғы қатарлы. Маңдайалды, бетке ұстар, ең озық. Оның бойында біздің *алдыңғы қатарлы* жастарымызға тән алғырлық, әділдікпен қатар, байқағыштық, мәселеге терең мән бере білушілік бар еді (С.Бақберген, Адам.). Бірақ сол кездегі нақты тарихи жағдайларда Абай өз заманының нағыз прогресшіл идеяларын бейнелеген ең *алдыңғы қатарлы* адам болды (М. Қаратаев, Туған әдеб.).

Алдыңғы шеп. Ә. с. к. *Майданның алдыңғы жағы, жау шебімен шектес.* Суретім – мынау, айтпай да Сезерсің өзің түсімнен, *Алдыңғы шептен* қайтқанда Асығыс келіп, түсірген (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АЛДЫР= е. т. **1. Әкелдіру, алғызу, әкелуге біреуді жұмсау.** Зауқың неге соғады? «Бағланның» уыз етін *алдырайы* ба? Әлде ашымаған тәтті сүр қазы жейсің бе (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бекбосын атын *алдырып*, жүруге қам жасады (К.Оразалин, Ақ жазық). Кеше кешке байлаған уәде бойынша Аужан жылқышыға тапсырып атты ерте *алдырып*, таң бозынан аттанды (С.Бегалин, Бала Шоқан.). **2. Шақырту, алғызу.** Кідіріп сол себептен осы арада, жіберіп әдейі адам әр қалаға, *Алдырып* атағы зор ұстарларды, үйдірді тақтай, темір кең далаға (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Нұрболды қасына ертіп, әйтпесе Мақпалды сонда *алдырып*, өткендегі батырлар жайлы, өмірдің ащы-тұщы жағдаяттары туралы толғаулар шертіп, Сарыарқаның бір түкпірінде жүре бергені жөн бе еді?.. (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Мендігерейдің өзін тілдестіру үшін *алдырып* еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3. Асты, тағамды ішкізіп-жегізу, ішімдік ішкізу.** Бірақ шытырманды бір жағдай аттану былай тұрсын, тіпті астың өзін де ауызға *алдырған* жоқ (М.Қаратаев, Далада.). Көптен

бері табалдырық аттамаған көршісінің рақым етіп, елеп-есіркеп келгеніне ризалық танытып бір *алдырып* жіберді (М.Дүйсенов, Ант). **4. Сақал-мұртты, шашты қысқарту, қырғызу, кескізу.** Сақал-мұрттың жақсы *алдырып* сыйың, қалай, ұстара жүзін батырған жоқ па? (К.Тоқаев, Тасқын). Еркектер шаштарын тақырлатып *алдырып*, мұрттарын басып әбігерге түсті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **5. Алғызып тастау, жоқ ету.** Бала бітсе де аборт жасатып *алдырып* тастаймын! – деп, Жібек қайта жиырылды. Мына сөзінен зәрем ұшып кетті (Ф.Сланов, Домбыра.). Соқыршектің соқпасы болмас үшін, оны алдын ала *алдырып* тастау керек (А.Даиров, Хируруг.). Денсаулығы жөнінде айтқаны: «Ертең үйге шығам. Содан кейін Москва барып полип деген кішкене сүйелімді *алдырам* да, Москва түбінде аялдап жаңа романымды жазамын», – деп, өзінің творчестволық жоспары жөнінде бір түрі шабытпен еліктей сөйледі (Біздің Мұхтар). **6. ауыс. Ұрлату, қолды болу.** – Ақсұр атты ұрыға *алдырып* сыйың, енді нағып шыдап отырсың? – деді Шалматай (І.Жансүгіров, Шығ.). Екі жылқы *алдырдым*, Майтөбенің жонынан. Бергенім жоқ қолымнан, Ұры әкетті торыған (Жамбыл, Шығ.). **7. Айырылып қалу.** Тілімізде «Аланың *алдырған* таутандай ашулы» деген сөз тіркесі бар. Аланы өлген немесе жоғалтқан таутан (барыстың ұрғашысы) емшегі сыздағанда қандай төл, нәресте болса да ұрлап емізуге пейіл екен. Көбінесе адам баласын алады деседі халық. «Алма апаннан аланды, Таутан ұрлар балаңды» деген мәтел осыдан қалған (Тіл және аударма). Балын *алдырған* аралар аман жібермеді, денесінің әр жерін томпитып, дызылдатып жіберді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). **8. ауыс. Ұстату, қолға түсу.** Бірақ ондай жыныс арасын мекен еткен, өзі бұлтартғыш, бүкқыш ақ жеке қыран құс тұрсын жер бетін тіміскедей жабылған тазыларға да *алдыра* қоймайды ғой (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан, күйкентайы үстінде шықылықтап, Өзі алмайды, қыранға *алдырмайды*, Күні бойы шабады бос алақтап. Тиіп-шығып ыза қып ұстатпаса, Қуанар сонда иелері ыржалақтап, Не таптық мұнымен деген жан жоқ, Түні бойы күпілдер құсын мақтап (Абай, Тол. жин.). Бұлт етіп жалтарған қасқыр *алдырмайды* (Т.Ахтанов, Дала сыры). **9. ауыс. Жеңілу, тізе бұғу.** Екі жаны, алды-арты, Самсаған солдат – сары қол. *Алдыра* емес әккі жау, Қару-жарақ, күші мол. Батырлар жатыр сазарып,

Алдынан құрып қанды тор, Бақыты ұшып төренің, Түнергендей қалың сор (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айналасына қорған жасап, қақпасына түрлі жиһаз төгіп, жайнатып қыз-келіншек қойып, қызылға шапқан қазақтың батырларын ары жағында жасырынып жатып атқылап, *алдырмайды* (М.Дулатов, Шығ.). **10.** а у ы с. *Алдану, сеніп қалу.* Абайсызда *алдырып*, аяғымды шалдырып, Ішім толды шеменге (С.Сейфуллин, Шығ.). Кім күлмес бостырыңа сен жаманның, *Алдырған* айланына бір наданның? Мен саған қол берейін түспесіме, Қайласы саған ғана мол адамның (А.Байтұрсынов, Шығ.). **11.** а у ы с. *Тоқтап қалу, тоқырау, кідірткітеу.* Әр нәрсенің қыбын ақылмен тауып, аптықпай пішетін, саясатқа жүйрік бай осы тұста сен соққандай қатты *алдырып* қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). **12.** а у ы с. *Дарыту, дәл тигізу.* Құланды қақтан қайырған, Хандарды тақтан айырған, Қарсыласып келгенде, Қақ жүректен *алдырған*, Қылышын қызыл қанға малдырған Қаланы алған сен, Орақ! (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.).

Ащы терін алдырды. *Терлету арқылы арғымақты баптады.* Тазардың ол дертіңнен, шүкір хаққа, Жүйріктің, *алдырғандай ащы терін* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Аяғы алдырмады. *Аяғын баса алмады, жүрісі қиындады.* Қыбыр етпей отыра-отыра *аяғы да алдырмай* қалған сияқты, сәл сылти басады. Бейне жұрт көзіне түсуге жасқанғандай, қимыл-қозғалысында түсініксіз бір қорғаншақтық бар (З.Шүкіров, Жас жесір).

Аяғын алдырды. *Аяғы ауыр тартты, шаршап-шалдықты.* *Аяқтарын алдырып*, Астымда атым болдырды. Айдалада қалдырып, Құба жонға қондырды (Жамбыл, Шығ.). Асыққан *аяғын алдырар* (Мақал-мәтел). Сатанға *аяғынан алдырып*, Әбіш әлгі арбиған мәстекке азар мінді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Бел алдырды. *Болдырды, қарсы тұра алмады, сыр берді.* Үрлеп кетсең құлап кетердей әрең тұрған тастың ғасырлар бойы табиғаттың небір опатына *бел алдырып* миземдеуі таңғалдырады (О.Бөкеев, Мұзтау).

Бой алдырды. а) *Шаршады, болдырды.* Өткен түн қасқырмен айкаста қатты қимылдап, *бой алдырған* түрі бар (Т.Ахтанов, Дала сыры). ә) *Ырқына берілді, шырмауынан шыға алмады.* Көп адам дүниеге *бой алдырған*, *Бой алдырып*, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған (Абай, Тол. жин.). Мол парасат пен тіл шұрайынсыз, терең білім мен

шеберліксіз қаламға үйірілмейтін бұл тақырыпты кең қарнып, терең бойлап игермегендіктен, кейбір талапкерлер ерсі, оқшырайма байламдар мен тұрпайы тұжырымдарға *бой алдырды* («Қазақст. мұғ.»). Диқандық жауапкершілік бөрінен қиын. Алғашқы жылы-ақ тауың шағылып, меселің қайтса-ақ салғырттыққа *бой алдырасың* (С.Ермекбаев, Жолдар.).

Дем алдырмай. *Тоқтамастан, кідіріссіз.* Арамдар әбден алдап ұрған екен, Пәлесін неше түрлі құрған екен, Жем қылып ит пенен құс, ұры-қары. Қуалап *дем алдырмай* қырған екен (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Демін алдырды. *Малды жусатты, дем алғызды.* Шу бойына ығырғып, Төрт түлік *демін алдырып*; Қошқардың шешпей күйегін Қойды қасқыр қалдырып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). – Тор байталды ұстатып мін. Қинамай бар. Барған соң *демін алдырып*, жылқыға жібер, – деді Көрпөбай (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жауға алдырды. *Жаудан жеңіліс тапты, қолындағысынан айырылды.* *Жауға алдырар* жолдасын Өзінің басын қорғаған. Жақсы жолдас сол болар – Шашпай сырын жинаған. Жаман жолдас сол болар – Орынсыз жерде кинаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сарыарқа сайран жерлерім, Көк орай шалғын көлдерім, Бәрін *жауға алдырып*, асқар тау – биік белдерім. Қысылып қазақ тұрғанда, Данышпандар, қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.).

Жел сөзге бой алдырды. *Өсекке сенді, сөздің жетегіне ерді.* Бұрын *жел сөзге бой алдырып*, кейде өзінен өзі адасып қалатын М.Мақатаевты «Жүрегіме жүк артып» деп аталатын циклын оқығаннан кейін басқаша көріп, басқаша бағалағандай боласың (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

Жынын алдырған бақсыдай [жынынан айырылған бақсыдай]. а) *Сең соққандай, меңзең, дел-сал.* Рудаков мүләйім, *Бақсыдай* *жынын алдырған*; Көзінде көлкіп уайым, «Кешір, – деді, – балдырған!» (Д.Әбілев, Алтай.). Міне, түп жағын өрт шалған жуан қарағайға сүйеніп, *жынын алдырған бақсыдай* Македон селосының коменданты отыр (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). ә) *Райынан қайтқан, жуасыған.* Ұзын сөздің қысқасы, Сұраншы таңертең төсектен тұрғанда, *жынын алдырған бақсыдай*, кешегі барлық ашуынан айығып, тауға көшуді өзі қуаттап түрегелді (С.Талжанов, Ұлдай.). Мінезі жібекше ширатылып, сөзі майда тартып, дәл бір *жынын алдырған бақсыдай* әйелі жуаси қалыпты (Ж.Жұмаханов, Соқпақ.).

Қырын алдырмады. *Сыр бермеді, шыдады, төзді.* Демеу болса қыс бойы қырын алдырмай келді (Дала шұғыласы).

Мойнын [арқасын] алдырды. *Жегілген көліктің мойны қажалды, жауыр болды; ат арқасы жауыр болды.* Атышулы күрең-төбел қабырғасы ыржындап бүрсең-бүрсең етеді. Өзгелерінің бірі омырауын, бірі арқасын алдырған (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

Ортаға алдырды. *Талқыға салды.* Қайныма өкем барып хабар берер, Жиылып бір ауылға шалдар келер. Бас жейтін бата қылып ақсақалдар Алдырып ортасына бізді тергер (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өң [өңін, түсін] алдырмады. а) *Сыр бермеді, ештеңе сезбегендей кейін көрсетті.* Долгушов Ивановты дәл қасынан көргенде, аздап ыңғайсызданса да, сырт өңін алдырмады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тәңірберген болса түк сезбеген кісідей тұсін алдырмай отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). ә) *Реңін, жүз бояуын, шырай көркін бермеді, көркін сақтады.* Қанша бейнет көрсе де өңін алдырмайтын баяғы қалпында жүретін кісі (Ауызекі).

Пұшпақ алдырмады. *Малдан шығын шығармады, мал басы аман болды.* Батыр десе – нанғаның! Топтан торай шалдырмай, Елден пұшпақ алдырмай, Қайсың елді қамдадың? (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет.).

Сыр алдырды. *Сырын білдіріп қойды, әлсиздігін көрсетті.* Сыр алдырып дұшпанға Сірә да, шешем, сыналман. Ханбиіні алып қайтармын Жасаған жау құралдан (Батырлар жыры). Жаман адам зорлықшыл, Жақын жерге тыртаңдап Ажарсыз жігіт қатынға Алдырар сырын жыртаңдап (Бес ғасыр.). Рай отырғанда Ақбала сыр алдырмай, кінәсыз жанша көзін төмен салып, монтиып қана жүреді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Табанын тасқа алдырды. *Аяғы ойылды.* Табанын тасқа алдырып, Үш-Қошайға жеткенде, Жарақатты денесін қара қан алып кеткенде (Манас).

Тазыға [қыранға] алдырды. *Ауға, аңға салды.* Глезде өте шықтық нұраменен, Төбелер тобылғылы жыраменен. Түлкі мен қоян қашса қандай қызық, Алдырған алғыр тазы, қыранменен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тілін алдырды. *Айтқанын істетті, дегеніне көндірді.* Осы тулақтың көзін құрт, – деп қанша қақсаса да, қатынына тілін алдыраламай қойып еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Түсінер ердің ері айтқан көпке, Білмеген алдыраламас тілін көпке, Мизандай тозған аруақ

ұшып барып, Салбырап ілініп тұр бұта, шөңге (Майлықожа, Нақыл). Тәшімге олардың киесі қона қоймаса да бір өзіне жетерлік сасық қулығы, жұртты аузына қаратып, тілін алдыратын ептілігі бар (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Ірге алдырмады. *Шебін бұздырмады, нық тұрды.* Қазіргідей түтеп келе жатқан дүлей дауылға ірге алдырмай, шеп құрып тұтасып алып, бір кісідей бірігіп қимылдауға шақырды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АЛДЫР-БҰЛДЫР үст. 1. сөйл. *Балдыр-бұлдыр.* Шоқан оқуға кеткен жылы апыл тапыл жүре бастаған, алдыр-бұлдыр тілі шығып қалған бұл інісі бес жасында сүзекпен ауырады да өледі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. жерг. *Көмескі, шала-пұла, еміс-еміс.* Бұлт басқан ай сәулесінен алдыр-бұлдыр еткен жер шарасын қос қуғыншы байқай отырды (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Табыспақ жер қазір алғы жақтан алдыр-бұлдыр көріне бастаған асқар белдің баурайы (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

АЛДЫРТ = ет. 1. *Әкелдіру, алғызу, әкелту.* Алдыртты да бір керуен түйені, Алтын, жауһар, меруертті тиеді (Қ.Бекхожин, Әппақнаме). Содан кейін маған жарты кружка су алдыртты да, оның үстіне әлгі сауыттан толтыра бір сұйық нәрсе құйды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ол ертемен тұрып, ауыл төңірегінде тұсауланып, мал қайырып қима келетін саяқ жылқыларға қосұлы өз үйінің «көк бөрте» атайтын құнанын алдыртты да, жеңгесіне ер салғызып, «бой жазбақ» оймен саяхатқа шыққан-ды («Қазақст. әйелдері»). 2. *Шақырту, қасына алу.* Зейнепке әбден риза болған сұлтан қас жауының тоқалы болса да, бостандық бермек оймен, ертеңіне оны Ордасына алдыртты (І.Есенберлин, Қаһар). 3. *Ұрлату, қолды қылу.* Мәселен, Шортан сияқты дәулетті кісінің бір жылқысын алдыртқаннан қылы да қисаймайды (Б.Аманшин, Көкжар). 4. *Ас алғызу, ішкізіп-жегізу.* Қонақтармен тілдесіп, ас алдыртып отырсын деп көрші ақсақалды шақыртып алды (Ауызекі). 5. *Әйелдікке алғызу.* Қызынды алдыртып отырған мен, іні өлсе, аға, аға өлсе, іні мұра (М.Ақынжанов, Ыбырай.). 6. *Алғызып тастау.* Дастанға ескі люстраларын алдыртып, орнына жаңаларын ілдіртіп те үлгірді (С.Ғаббасов, Серпер). 7. ауыс. *Жеңіліс табу, тізе бұғу.* Айдалы қалмақ шеп құрып, айналасына қорған жасап, қақпасына түрлі жиһаз төгіп, жайнатып қыз-келіншек қойып, қызылға шапқан қазақтың батырларын ары жағында жасырынып жатып атқылап, алдыртпайды (М.Дулатов, Шығ.). 8. ауыс.

Болдырту, шаршату. «Ат терлетіп алдырттып, Басына зікір салдыртып, Дәулетін сүйтіп шашсын» дер (Базар жырау, Шығ.).

АЛДЫРУ Алдыр етістігінің қимыл атауы.

1. Шақыру, алғызу. Сынықшыны жұрт Жайнақ арқылы Шоқанға естірттіп еді, бақсыбалгерге сенбейтін ол жаны қатты қиналып жатқандықтан, алдыруға рұқсат берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.). Құдеке кісі жібер Жамбылыңа, Жамбылды болар ма екен алдыруға? (Ж.Жабаев, Шығ.). **2. Қысқарту, кескізу, қырғызу.** Айтқұл шаштаразға барып, сақалмұртын алдыруды ойлады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). **3. а у ы с.** Алдану, сеніп қалу. Алдыру оңай екен алдамшыға Ақылың аңдаусызда жазым басса (Д.Әбілев, Өлең.).

АЛДЫРУШЫ з а т. Бір затты, нәрсені алдыратын адам. Бұрын мынау қалаға түспеген кезде, қол жетер ұн табылмайтын болған соң, жылдық болмаса да, қыстайға жеткендей астықты қала шығарып алдырушылар болатын (С.Шаринов, Шығ.).

АЛЕБАСТР [грек. alabastros] з а т. **1.** Ақ немесе ашық сұрғылт түсті гипс тәрізді зат, күйдірілген бор; минерал, гипстің қардай ақ ұсақ түйіршікті түрі. Гипс пен алебастрдың арасындағы айырмашылық олардың бойындағы кристалды суға байланысты болады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). **2. Құрылыс гипсі, байланыстырушы тұтқыр материал.** Алебастрдың сылақ езбесі, құйма қалыптары, құрылысқа қажетті бөлшектер, гипстік құйматас, едендік тақта, жасанды мәрмәр әзірленеді. Алебастр медицинада сынықты емдеу кезінде пайдаланылады. Қағаз, бояу, металл, цемент өндірісінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

АЛЕУТТЕР з а т. АҚШ-тың байырғы халықтарының бірі, өз атауы унанған. Алеуттер Алеут аралдарында, Аляска түбегінде, соған жапсарлас аралдарда, Ресейге қарасты Командор аралдарында тұрады (ҚҰЭ). Жалпы саны 6 мың. Алеуттер үлкен моңғол нәсілінің арктикалық (эскимос) бұтағына жатады. Тілі алеутэскимос шоғырын құрайды (ҚҰЭ).

АЛЖА з а т. к ө н е. Қате, кемістік. Кешіріндер кемісін Алжасы болса сөзімнің Ағат кеткен байқалмай (Базар жырау, Шығ.).

АЛЖА-АЛЖА с ы н. **1.** Әбден қартайған, қаусаған (адам). Ол жас кезінде жүзінтің көзінен өткендей еді, қазір алжасалжас болған (Ауызекі). **2. Мылжа-мылжа.** Тізесі алжасалжас боп бөрі бөлек қалыпты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Беті қан болған, тізесінен қан аққан, тісі сынған Дубай, Жарқымбай, Құлайғыр

далжасалжас (М.Әуезов, Шығ.). **3. Аңғалсаңғал.** Клуб залы шынында алғаш қараған көзге алжасалжас, салақ қатынның үйіндей (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЖАПҚЫШ з а т. <поляк. fartuch <нем. vortuch> Жұмыс істеген кезде киім кірлемес үшін алдан байланатын белдемше. Омырауға алжаспқыш байлап алып картоп тазалаймын, кеспе кесем. Пареміш, самса, тұшпара, катлет дейтіндері болады екен. Олардың істеуінде үйреніп алдым (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақалжаспқыш байлаған сары қыз ас әкеліп еді, Есей ішпей қайтарып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Майлы-күйелеш үш-төрт адамның арасынан кенеп алжаспқыш киген Сарыбай қарияны Аяжан бірден таныды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Беліне алжаспқыш байлап алған келіншек: «келгендер кім?» дегендей дөңгелек стол үстінде қобырсыған қағаздарға шүйіле қалған көздірікті, қырма-сақал күйеуінің жанына барып, иығын қиқаң еткізді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АЛЖАПҚЫШТЫ с ы н. Алжапқыш байлаған, алжапқышы бар. Ақалжаспқышты даяшы қыз жүгіре басып парторгтің қасына келіп еді, бірақ Угрюмов бізге әзір ешнәрсенің қажеті жоқ дегендей сыңай танытты (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛЖАС = е т. **1. Кателесу, ағат іс істеу, жаңылысу.** Қиялымды жаста алжасқан Сонда азғантай аясаң, Жан деп мені бір адасқан Жастығымды сыйласаң... (І.Жансүгіров, Шығ.). Оның қалай алжасқанын кім білсін, өйтеуір жүз ойланып, мың толғанып, өз басым түсіне алмай-ақ қойдым (С.Жүнісов, Жапанда.). **2. Естен тану, ақылдан адасу.** Шуақ: Ара түсемін. Бүлінген үйде береке, алжасқан ойда нәр жоқтың кебін киесіз, қайын ата!.. (Ш.Хұсайынов, Қызыл жалау). Қайыпқожаның әйелі «алжасып жатырма» деп үрейленіп, еріне тесіле қарай берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3. ж е р г.** Жанжалдасу, ұрысу, қырқысу. Төресінен Төлендер Біріне-бірі жармасты, Айдаһардай алжасты (Бес ғасыр.).

Ақылынан [есінен] алжасты. Есінен танды, ақылынан адасты. Күлімдеп тұратын назшыл нәркес көзі ақылынан алжасқан адамның көзіндей тұңғықтана өзгереді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Еркіннің осындай қиын халде жайшылықтағы адамдай отырғанына қарап «есінен алжасқан болар» деп ойлады (Ф.Мұстафин, Өмір не өлім).

Алжасқан болды. Ақылынан адасқан сияқтанды, есінен танған адам болып көрінді. Мынау аңдыған аңдаушы көздерге алжасқан боп

көрінісі келмейді. Түсінде шешілген қол, өңінде байланған бір далбаса (Ә.Кекілбаев, Күй).

АЛЖАСҚАНДАЙ с ы н. *Қателескендей, жаңылысқандай, жаңсақ басқандай*. Көздері от, қыз қолындағы алдаспандай, Жарқ етіп, өз мойнынан қан қашқандай. Жәй түсіп жүрегіне көзі от болды, Астында алдаспанның *ал ж а с қ а н д а й* (І.Жансүгіров, Поэм.). Абыржып айтарынан *ал ж а с қ а н д а й* Өзінің қылығына қарны ашқандай, Темір де қара түндей түн-жырады, Толқыннан толқын туып қан басқандай (К.Райбаев, Жаңа толғау).

АЛЖАССЫЗ с ы н. ж е р г. *Қатесіз, дәлме-дәл, нақты*. Біреу – мәрт, біреу – жомарт, біреу – нәмарт, Адамда бола бермейді бірдей мінез, Қадекі нағыз зергер кездескенде, *А л ж а с с ы з* айырылады алтын мен жез (Базар жырау, Шығ.).

АЛЖАСТЫР= е т. 1. *Шатастыру, қателестіру, жаңылыстыру*. Ру ара дауларды бітірмей, барымта, жанжалды көбейтіп, руларды *ал ж а с т ы р ы п*, атыстырып, шабыстырып, өзіне жүгіндіретін болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Алдандым, *ал ж а с т ы р д ы ң*, аңғыртандым, Ақылсыз аңқау басым, аңдадың ба? Қимас дос, қыспақта боп, жылаттың ба? Қайғымен қан жұтқызып, сұлаттың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Есінен тандыру, ақылынан адастыру*. Қойып ем қырық палуанды бұрын байлап, Бәрі отыр кеші-күндіз көзі жайнап, Етпесең ерегісіп айтқанымды, Есіңнен *ал ж а с т ы р ы п* барам айдап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Отаныңмын кәдімгі, Ақылыңнан *ал ж а с т ы р ғ а н* қайғымын, ауыр оймын! (О.Сүлейменов, Атамекең).

АЛЖАСУ *Алжас етістігінің қимыл атауы; қателесу, ағат іс істеу, жаңылысу*. Сақта, тәңірім, даңқ дейтін жырадан – Керуендерімді алға асуға аттандыр, Кішкентайларға өте ұқсас ұлы адам, Ұлымын деп... *А л ж а с у д а н* сақтандыр! (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.). – Ана сұмырайды көргім келмейді. Енді көрсем есімнен *ал ж а с у ы м* ғажап емес, – деп Айғаным бет бақтырар болмады (А.Байтанаев, Жаңғыр.).

АЛЖАУЛЫҚ з а т. с ө й л. *Алжапқыш*. Алайда бір қарағанда тұрмыстағы *ал ж а у л ы қ т а н* гөрі тап айырмасының алжаулығы күшті болады, соңғы басып кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛЖИР з а т. т а р. қ ы с қ а р ғ а н с ө з (Акмолинский лагерь жен изменников Родины). Сталиндік тоталитарлық жүйе кезінде «халық жаулары» саналып, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің т.б. адамдардың әйелдері мен қыздары

жазықсыз жазасын өтеген Ақмола облысындағы лагерь. Ұлы Отан соғысы жылдары *А л ж и р д е* 8 мыңнан астам тұтқын әйел ұсталды (ҚҰЭ).

АЛЖУ *Алжы етістігінің қимыл атауы*. 1. *Ақылынан, есінен айырылу, қартаю, алжасу*. – Қыз-ау, біздің қарт науқас болды. *А л ж у м а*, білмеймін, бірдеңенің салқынын салды ма, әйтеуір, ақылы шатасайын деді, – деп қайғырды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Сорлы анам ақылы ауып кеткен шығар, *А л ж у ғ а* әлі бітіп жеткен шығар, Барымта, дау, жанжалмен өркім тонап Атаның аз дәулеті біткен шығар (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). 2. *ф и з и о л. <лат. dementia> Адамның психикалық әрекетінің кемуі немесе жасы ұлғая келе пайда болатын жарыместілік*. Клиникалық белгілеріне қарай *ал ж у* толық (тоталдық) және жартылай (лакунарлық) болып бөлінеді (ҚҰЭ). 3. *п с и х. <грек. marasmus> Адамның психикалық іс-әрекетінің толық дерлік жойылуы*. *А л ж у* барлық тіршілік процестерінің біртіндеп жоғалуынан, органикалық тозуы салдарынан болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АЛЖУАЗ с ы н. с ө й л. *Әлжуаз*. *А л ж у а з* сабақтардың бойына нәр жүріп, қуат біткендей болды. Бойын тіктеп көтеріп алып, тынық ауаға қарай асыға өсті (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

АЛЖЫ= е т. 1. *Жасы жетіп, әбден қартайғанда дұрыс ойлау қабілетін жоғалту, ақылдың кемуі, алжасу*. – Бұны не қара басып жүр? Соқырдан сау ма өзі? Әлде можа боп, *ал ж ы ғ а н* арқар ма? – деп еді (М.Әуезов, Шығ.). – Әй, Жайту, өкең Әлімбақты мен өлтіргем жоқ, өз ажалынан *ал ж ы п* өлген (Б.Нұржекеев, Күтумен от.). Есерсоқ өңшен мастары, Бозақор ойсыз жастары *А л ж ы д ы* деп Дулатты, Келеке етіп күлерсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). 2. *а у ы с. Қателесу, жаңылысу, ағаттық жасау*. Не деп тұрсың? *А л ж ы ғ а н б ы с ы ң*? «Ерім» дейсің! Ерің сол болса, сенің елдігіңде не қасиет қалды? (М.Әуезов, Абай). – Үндемес, ақымақ, кімге үретініңді білмейсің-ау. *А л ж ы ғ а н с ы ң* ба? – деп Айтжанды қаттырақ құшақтап, жібермейді (З.Шашкин, Сенім). *А л ж ы д ы ң* ба, қайным-ау, Ай тумайды, Баяу әнді балбырап сай тыңдайды. Қойға күзет болсын деп отырмын да, Баяғыдай жақсы әуен айтылмайды (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛИБИ [лат. alibi]. з а т. з а ң. *Сезікті адамның немесе айыпталушының қылмыс болған сәтте басқа жерде болуы, яғни оның ол қылмысқа қатысы жоқтығының дәлелі*. Тергеу барысында *ал и б и* жан-жақты тексерілуге

тиіс. Тексерілмеген, не теріске шығарылған *а л и б и* дәлелдемеге жатпайды (ҚҰЭ).

АЛИМЕНТ [лат. alimentum] з а т. з а ң. *Некеде тұрғаны үшін балалы әйелге немесе басқалай туыстық қарым-қатынастарға байланысты бір адамның заң бойынша екінші адамды асырауына жұмсайтын қаржысы.* Қолданыстағы заңда көзделген жағдайларда көмелетке толмаған, кей реттерде көмелетке толған, бірақ еңбекке қабілетсіз отбасы мүшелері *а л и м е н т* алуға құқылы (ҚҰЭ). Оған деген *а л и м е н т* сомасын Ақылбек Аякөзге барғанда Оразбайдан беріп жібереді (Ж.Жұмаханов, Қаракөз). Жеті жасар Бауыржан азар да безер болып әкесінен айырылмай қойған соң *а л и м е н т і* н кесіп беріп алып қалды (Қ.Ысқақов, Күреңсе).

АЛКЕУДЕ с ы н. ж е р г. 1. ж а ғ ы м с ы з. *Өзімшіл, менмен, өркеуде, төкаптар.* Ол әлдекім сияқты *а л к е у д е*, іші тар адыраң да, аузынан сөзі түсіп балбыраған ынжық та емес (З.Жәкенов, Таң самалы). Кетсем кейде қу томарға сүрініп, Күн бермейді *а л к е у д е л е р* кіжініп, Сүрінгенді сүйемстен бұл сұмдар, Көк желкеме көп жұмсады жұдырық (Қ.Сүлейменов, Шығ.). 2. ж а ғ ы м д ы. *Аңқылдақ, аққоңіл.* Сарыбайдың *а л к е у д е* аңғалдықпен буаз маралды атып, қаһар оғы тиіп, тұралап қалған сәтіне келгенде бәсеңсіп, иіп кетіп, Қарабайдың дүниеқоңыздығын баян қылатын тұста үнінен ашу теуіп, кіжінуі тындағандарды еріксіз елітті, қапысыз құштар қылды («Қаз. әдеб.»). Неге мұнша дегелең қаққанын өзі де білмейді, өйтеуір «кері жылжымыз» деген сөз шыққалы бері ерекше қуаныш табатындай тым *а л к е у д е*, тым жайдары болып алған (К.Ахметбеков, Алқынды).

АЛКЕУДЕЛІК з а т. 1. *Өркеуделік, менмендік, өркөкіректік.* ≈ *А л к е у д е л і к* көрсетті. 2. *Аққоңілдік, аңқылдақтық.* Жас шақта *а л к е у д е л і к* алып-ұшып, Қажисың десем ойым сенбеп еді (Т.Жолдыұлы, Өлең.).

АЛКОГОЛИЗ [грек. lysis – еру, ыдырау] з а т. х и м. *Заттардың спиртпен әрекеттескен кезіндегі ыдырауы.* *А л к о г о л и з* гидролиз сияқты иондық алмасу реакциясына жатады (ҚҰЭ).

АЛКОГОЛИЗМ з а т. *Маскүнемдік.* Анти-этил – Венгрияның дәрісі. Ол Отанымызда шығатын тетурам дәрісі сияқты *а л к о г о л и з м* н е н емдеуге қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Темпозил – Канаданың *а л к о г о л и з м* н і ң созылмалы түрін емдейтін дәрісі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АЛКОГОЛИК з а т. *Маскүнем.* *А л к о г о л и к* рюмке араққа барын береді. Ұры тигенге да жанын береді. Ар болмаса, арга серік

ер болмаса, не болар еді? (Ғ.Мұстафин, Миллионер).

АЛКОГОЛЬ [ар. الكحول] з а т. х и м. *Арақ-шарап, жалпы спирттік ішімдік атаулының барлық түрі, ішімдіктің жалпы атауы.* *А л к о г о л ь* – этил спирті – ашытқы саңырауқұлақтарының тіршілік әрекеттерінің нәтижесінде көмірсулардың ашу барысында түзілетін зат (Тіршілік.). *А л к о г о л ь г е* қарсы қолданылатын көптеген дәрілер бар. Олар: тетурам (отандық дәрі), антетан, аверсан, контрпод, еспонал және т.с.с. (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Сырада орта есеппен 4 проценттей гана *а л к о г о л ь* бар (Б.Омарұлы, Жүрек.).

АЛКОЛОИД [ар. القويات < грек. eidos] з а т. х и м. *Сілті сипатты (кофеин, морфин, адреналин, никотин және т.б.), құрамында азот атомы бар табиғи текті органикалық заттар.* Темекі түтінінде *а л к о л о и д* тобына жататын никотин атты у бар (Е.Оразақов, Қайта соқ.). *А л к о л о и д* туындыларының физиологиялық әсері күшті. Соған байланысты медицинада әртүрлі ауруларға қарсы дәрі ретінде кеңінен қолданылады (мыс., морфин, эфедрин, атропин, папаверин т.б.) (ҚҰЭ). Айырдың тамыр сабағында эфир майы *а л к о л о и д*, аскорбин қышқылы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АЛКОЛОИДТЫҚ с ы н. *Алколоидтарға тән.* Өсімдік органдарының бөріnde шоциамин, атропин, скополамин дейтін *а л к о л о и д т ы қ* улы заттар бар (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

АЛҚА¹ з а т. эт н. з е р г. *Қыз-келіншектердің мойнына, омырауына сәндікке тағылатын әшекей.* *А л қ а* алтын, күміс, меруерт, маржан, үзбелі моншақтар тізбегінен жасалады (ҚҰЭ). Кигені қыздарының асыл мата, Басында көмшат бөрік, мойнында *а л қ а*. Таранып бұл-бұл құстай ән шырқадым, Көрген соң көп әйелді қозып арқа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ақылға салып, қосу жарамайды десе де, жастық шірікін билеп алып кетті: ауылдан шыға бергенде байдың үйінің есігіне көзі түсіп, есікте Мешіт сұлуды көзі шалып қалып еді, мойындағы *а л қ а* с ы жарқ-жүрқ етіп, ақбоз атқа мініп кетіп бара жатқан Бұқарбайға қарап жымиып күліп, қалтаң көзін сүртіп-сүртіп алып айқайды салып жіберді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алтын алқа. *Алтыннан жасалған алқа; алтыннан соғылған, алтын жалатылған өңір-жиек.* Бар еді омырауында *а л т ы н а л қ а*, Үш гауһар ортасына тізген тарта (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Күміс алқа. *Күмістен сіркелеп, көз орнатып, әртүрлі салпыншақ (қоза, түймешік) тағып, көбінесе екі қатар етіп соққан алқа,*

өңіржиек. Кеуделеріндегі *құм іс алқалары* еңкейіп бара жатқан күн сәулесімен шағылысып жарқ-жүрқ етеді (І.Есенберлин, Шығ.).

Қозалы алқа. з е р г. *Шар тәрізді сылдырмақтармен әшекейленген алқа түрі.* ≈ *Қозалы алқа* тақты.

Лағыл алқа. з е р г. *Лағыл тасы бар алқа, өңір-жиек.* Топырағым торқадай Тасым *лағыл алқадай* (Н.Байғанин, Шығ.).

Маржан алқа. з е р г. *Маржаннан тізілген мойын әшекейі, маржан моншақ.* Сұрланып ұшып тұрған әйел қазір ғана таққан *маржан алқаны* шапшаң үзіп, иығына түскен түбіт шәлісін жамыла берді (К.Тоқаев, Тасқын).

Меруерт алқа. *Меруерттен жасалған алқа.* ≈ *Меруерт алқа* тағу.

Сары алқа. с ө й л. **Алтын алқа.** Бұтағы *сары алқадай*, Жапырағы қамқадай (XV–XVIII ғғ. қаз. ақын.).

АЛҚА² [ар. حلة] з а т. **1.** *Белгілі бір мақсатпен арнайы жиналған өкілеттілігі бар адамдардың жиыны.* Қызыл тіл сөз сөйлесем берілген, Заманы жылдан-жылға шегерілген. Әр жерде *алқа* көрсем, тұра алмаймын, Осындай қызыл тілге шеберімнен (Бес ғасыр.). *Алқада* н аянбайтын Базар едім – Сайрайтын сандуғаштай жерін тапса (Базар жырау, Шығ.). Алуан ер аттанған Айқайлап кіріп *алқаға*, Қонды қолға қайтадан, Ата қоныс Полтава (Т.Жароков, Шығ.). **2.** р е с м и. *Коллегия, әкімшілік немесе кеңесші органдарға мүше адамдар тобы.* Жуырда Сыртқы істер министрлігі *алқасының* кезекті мәжілісі болып өтті, – деп хабарлайды сыртқы саясат ведомствосының баспасөз қызметі («Егемен Қазақстан»). Ертедегі қазақтар ұғымында *алқа* атауы белгілі бір мәселені «алқа-қотан отырып», мәжіліс құрып, кеңесіп отырып шешу мағынасын білдірген (ҚҰЭ). Каир конференциясы тұрақты *алқаның* сессиясы кем дегенде жылына екі рет шақырылып тұрсын деген қаулы алған болатын. *Алқаның* жұмысы түгелімен бас секретарьдың басқаруына берілгендіктен, коллегиялық басқаруды, коллективті, жауапкершілікті бұлжытпай сақтау үшін, бұл қаулының маңызы өте зор еді (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

Ақсақалдар алқасы. Ақсақалдар кеңесі. Кәмелетке толмағандарды адамгершілік рухта тәрбиелеу үшін *ақсақалдар алқасының* кеңесін пайдаланған жөн («Жетісу»).

Алқаға түсті. *Топтың, жиналған жұрттың, көпшіліктің сынынан өтті.* Сұрасаң менің ныспымды, Атымыз болар Өскінбай, *Алқаға* *атқу* *сіп* жасымнан, Қамады халық үстемді

(Өскінбай Қалмамбетұлы // XIX ғ. қаз. поэт.). Ұлы *алқаға* *атқускенде*, Сөйледім талай шаттанып, Көңілдің шатты күнінде Атасы арзан қара сөз Айтып едім басқарып (Үш ғасыр.).

Алқа жұрт. *Белгілі бір мақсатпен бас қосқан, жиналған ел, көпшілік.* *Алқа жұрт*, ақсақал біткен кешеннен сыртқа шығып, ақыл қосты, мол кеңесті (Д.Досжанов, Жібек.). Осы сөзбен *алқа жұрт* алақан жайып бата жасады, уәдені бұзбайтын болып серттесті, ертеңгі болар қанды шайқасты күтісті (Д.Досжанов, Жібек.).

Алқа мәжілісі. *Алқа мүшелерінің жиналысы.* Оқушылардың ата-аналарынан ақша жинауды тоқтату министрліктің *алқа мәжілістері* мен кеңестерінде әлденеше рет көтерілді («Егемен Қазақстан»). *Алқа мәжілісінде* мәдениет министрі Дүйсен Қасейінов баяндама жасады («Жас Алаш»).

Алқа топ. *Арнаулы, іріктеулі топ, үлкен жиын.* Ел жақсылары *алқа топта* сол жамандарды жақтап сөйлеп, ауылдың старшын, болыстары былай тұрсын, уезд бастықтарының бетін шиедей қылды (Б.Аманшин, Көк-жар).

Бас алқа. т а р. *Негізгі төреші, кесімді пікір, шешуші сөзді айтатын бірнеше адамнан тұратын кеңес.* Бас басыңа би болсаң, Манартауға сыймассың, *Бас алқаңы* з бар болса, Жанған отқа күймессің (Абай, Тол. жин.). Жергілікті комитеттер жер туралы күнде болатын ұрыс-талас, жанжалға *бас алқа* етіп жердің зор мәселесі «Учредительное собрание» шешілгенше екі жақты татуластыра тұрады (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Басқарма алқасы. *Басқарма мүшелерінің тобы.* Жазудың басы: «Ауылдық кеңес мүшесі, *басқарма алқасының* мүшесі, колхоздағы бірінші екпінді – Жүсіп...» (Б.Майлин, Шығ.). *Басқарма алқасына* Қарамендінің үш түрлі ұсынысы өтті (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Қазылар алқасы. *Өнер сайысына, ақындар айтысына, жарысқа төрелік етушілер.* Бұл игілікті істің қасында болған азаматтарға *қазылар алқасы* атынан алғысын білдіріп, сөз сайысының сапалық, жанрлық жағына, жаңалығына, елдік тұрғыдан қозғалған жыр жолдарына көңіл аударғанын айтты («Егемен Қазақстан»). Сондықтан да болар, оларды електен өткізіп, ішінен озықтарын даралап алу *қазылар алқасына* оңайға түспеген («Егемен Қазақстан»).

Редакция алқасы. *Кітап, газет-журнал шығарушылардың жауапты тобы, шығарма-*

шылық топ. Көп үзілістен кейін 1955 жылы «Қазақ әдебиеті» газеті қайтадан шықты. Мұқаң *редакциялық алқаның* мүшесі болды (Біздің Мұхтар). Сол кезде *редакция алқасын* басқарған М.Әуезов Қаныш Имантайұлының жұмыс барысын зор ықыласынтамен сұрағанын, кеңес ақыл қосқанын талай рет айтқан еді (Қаныш аға).

Серіктік алқасы. *Серіктіктің кеңес беруші ақсақалдар тобы.* Ертеңіне *серіктік алқасын* құрайтын ақсақалдардың бастауымен, ас, алашасын сүйретіп, жұрт қырман басына барады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Сот алқасы. *Сот мүшелерінің тобы.* *Сот алқасына* жергілікті қосшы мүшелерінен бір еркек, бір әйел енген (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Төрешілер алқасы. *Төрелік жасаушылардың жиыны, тобы.* Екінші жаңалық – жарыстың бағасын *төрешілер алқасы* балдық жүйемен шығарып отырды («Қаз. әдеб.»).

АЛҚА³ з а т. ө с. <лат. solanum> *Алқа тұқымдасына жататын біржылдық не көпжылдық шөптесін немесе шала бұта өсімдіктер тұқымдасының жалпы атауы.* Бұл ақтікен – құрай болып өсетін – *алқа* дейтін арам шөпке туыстас өсімдік (Б.Мұханов, Қазақст. өсімд.). Бұл басылымнан астық, қалақай *алқа*, бақа жапырақ тұқымдастары және 40-тан астам (тамыр дәрі, лапыз, сенсегүл, уқорғасын, ушырмауық, уқурай, убалдырған, сасыр, ошаған т.б.) халыққа көбірек белгілі өсімдіктер алынып тасталды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Қазақстанда ащы *алқа*, түксіз *алқа*, картоп, баклажан, парсы *алқасы*, қара *алқа*, ольга *алқасы* сияқты жеті түрі бар (ҚҰЭ).

АЛҚА⁴ з а т. ж е р г. *Құлып.* Кілт жоғалған соң *алқаны* аша алмай қалдық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Айтқанымыздай қызыл бұрыш есігіне үлкен *алқа* ілінген («Жұмысшы»). *Алқасы* бармақтай, шегемен түртіп қалса ашылып кететін көңілшек мәшине (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

АЛҚА⁵ з а т. к ө н е. *Мойынға тағатын жібек жіп, күміс шынжыр.* Алтыннан *алқасы* бар тоқсан батпан, Шынжырмен төс үстіне тартып шатқан. Шіреніп ат үстінде ақырайып, Рүстемге көзін тігіп шатынатқан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АЛҚА⁶ с ы н. *Ашық-жарқын (көңіл).* Ақ есіл – ақ отауым, *алқа* көңілім, Қайың бак, ойдым орман, қамқа жерім. Ақынның аманат бір жырындай-ақ, Аңсаймын да тұрамын Арқа желін (М.Мақатаев, Шығ.). Жарылып түскен жартасым, (Біткен бір істің сыны көп) Ағаның көрдік *алқасын*, Ақылдан басқа түгі жоқ (Е.Раушанов, Файша бибі).

АЛҚА = е т. ж е р г. *Мақтау, мадақтау, қолнаштау; алғыстау.* Әні ұнаса елі *алқайды*, құрмет қылады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Ол өстіп өң мен түстің арасында бұйғып жатып, Алтайдың ақ жауынын іштей *алқайтаны-а*, қай-қайдағы қиялын тербеп (О.Бөкеев, Үркер.). Өркенің өссін, балам! – шал *алқады*, Жан едім келіп жүрген қоналқалы Іңірден есік жауып, ерте қамдап. Бұл несі ел дәстүрін жоғалтқаны? (Т.Әбдірахманов, Кілт).

АЛҚАБИ з а т. қ ұ қ ы қ. *Сот ісіне қатысып, айыпталушының кінәлі немесе кінәсіз екені туралы шешім шығаратын сайланбалы тұлға.* Заң жобасына зер салып, қарасаңыз, кәсіби судьяның *алқабилерге* әсер етіп, қысым жасайтынына еш негіз таппайсыз («Егемен Қазақстан»).

Алқабилер институты. қ ұ қ ы қ. *Алқабилердің қатысуымен айыптау немесе ақтау шешімін шығаратын құқықтық жүйе.* *Алқабилер институтын* кезең-кезеңімен енгізу жайын да ойластыру қажет («Егемен Қазақстан»).

Алқабилер соты. *Алқабилер арқылы жүргізілетін сот.* *Алқабилер сотын* енгізу, Республика конституциясында көрсетілгендей, Қазақстанның жақын уақыттағы құқықтық саясатының бірден-бір басым бағыты («Егемен Қазақстан»).

АЛҚАБИЛІК з а т. қ ұ қ ы қ. *Алқабилер арқылы айыпталушының кінәлі, кінәсіз екені туралы шешім шығарушылық.* *Алқабилікке* үміткерлер тізімін жасау, оларды сотқа шақыру және алқаға іріктеп алудың жаңа формасы бекітіледі («Егемен Қазақстан»).

АЛҚАБАУ з а т. *Алқа (мойынға тағатын жібек жіп, күміс шынжыр).* ≈ *Алқабату* тақты.

АЛҚАДАЙ с ы н. *Алқа тәрізді, алқа сияқты.* Үйір-үйір жылқы, қора-қора қой мойынға таққан ауыр *алқадай* қала сыртын қоршай орап жатады (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Түнгі мол жарық төгілген осы айналма үлкен мүйіс өзі бір үлкен бриллиант *алқадай* жарқырайды (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Ай туған кезде ағарып алтын *алқадай*, Қыр жатқан кезде құлағын түріп, елеріп, Аппақ бір нұрға бөленіп, Мамырлы таңдай албырап, лаулап нұр жүзің, Биіктен жанып жұлдызың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АЛҚА-ҚОТАН ү с т. *Айнала, дөңгелек, қоршалай.* Найманның ұлы дүбір сол асында, Әлеумет *алқа-қотан* дөң басында. Айнала ығай-сығай, жақсы-жайсаң, Қойлыбай қобызымен ортасында (М.Жұмабаев, Шығ.). Оның күнгей жақ желке тұсында, Қарымсақ байдың қыстауымен *алқа-қотан* тігілген бірнеше

киіз үйлер көрінеді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қабырғалары силикат кірпішпен қаланған, төбелері қиықталып жабылған алты үй, қарияның сол бұрын байқағандай, шаршы түзе *алқа-қотан* түр (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.).

Алқа-қотан [дөңгелене, салып] отырды. *Дөңгелене, қоршай отырды.* Ағайынды бес жігіт *алқа-қотан* о т ы р а қалып күнде ақылдасады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Жұрт *алқа-қотан* дөңгелене о т ы р ы п күреске дайындалды (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Алдыңғылар ауылдың басына үйме-жүйме болып тоқтап, аттан түсті, Қартқожа келсе, *алқа-қотан салып отыр* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛҚАЛА = е т. 1. *Айнала қоршау.* Марқа-көлді *алқалаған*, ақ ауылды Алтай елі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тамаша өмір сүріпті Алтын екен қорғаны, *Алқалаған* орманы (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). 2. *Жан-жақтан қоршап, ортаға алу, қамау.* Почташыны жүгіріп, қоршап алдық *алқалап*. Кейбіріміз сүрініп, Сұрадық хат қолқалап (Қ.Көпішев, Кезендер). Қызықтаушы халық ақсақалдар тобын жан-жағынан *алқалай* қоршап алды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Шобан: Ал дегенге аларға, Алып жерге саларға, *Алқалаған* ауыр қолдар тоқтарға Арыстанбек ұлы Сұлтан бар... (Шалкиіз жырау). 3. *к ө н е. Бас қосу, жиналу.* *Алқалап* әлеуметтер «ал» дегесін, Бастайын еткендердің бір кеңесін. Болғанмен айтушыға өлең арзан, Тындарлық табу қымбат сөз егесін (Базар жырау, Шығ.). Палуаннан да өтіп барасың, *Алқалаған* жер болса, Атандайын алшандап, Ақ білегін сыбанған (Үш ғасыр.). Қатын қалса бай табар, Қарындас қалса жай табар, Артымда қалған ақсақал, *Алқалай* кенес құрған күн, Ақылменен ой табар. Кейін қалған жас бала, Күдер үзіп біздерден Көңілі қашан жай табар (Махамбет // XIX ғ. қаз. поэз.).

АЛҚАЛАН = е т. *Жиналу, дөңгелену, қоршалу.* Ерлері *алқаланып*, қосылысып, Ән кетті адырлардан асып, ұшып, Айбын да, Қуаныш та үндерінде, Кеткендей бүкіл қырды жастық құшып (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Көгалда, *алқаланған* жиын мұнда, Жиналды жайдары жұрт, үйір жырға (Қ.Бекхожин, Мамырстан). Алыстан – тым алыстан, *алқаланған* Тарбағатай жоталарының солтүстік батысынан зіркілдеген, дүниені дүр сілкінткен дүмпу естіледі (О.Бөкеев, Өз отың.).

АЛҚАЛЫ¹ с ы н. *Алқасы бар, алқа таққан.* Келеді оңшен сұлу жорғалы қыз, *Алқалы*, шашбаулы қыз, сырғалы қыз. Сырғаның сылдырлаған дауысыменен Жаңғыртып жапан дала, ен құла дүз (Батырлар жыры).

АЛҚАЛЫ² с ы н. *Елеулі, ұлкен, қарасы мол (топ, жиын).* Алқалаған жер болса, Азамат басы құралса... Алқалай келген кеңесте Дем құрыған күн болған... *Алқалы* кеңес құрған күн (Махамбет, Өлеңд.). Қонақтарды құрметтеп, Ән мен күйлер салдырды. Иран, Тұран халқы әрі, Араласты *алқалы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алқалы жиын. *Елеулі, ұлкен жиын.* Әншейінде ботадай елпілдеп жүрген үйірсек жігіт *алқалы жиын*, арқалы ортада қолтығына домбыра басса болды осылайша ширатылып шыға келетіні бар (А.Сейдімбеков, Серпер). Бейсенбі күні Солтүстік Атлантика альянсының *алқалы жиынында* НАТО-ның бас хатшысы лорд Дж. Робертсон оған шақыру алған жеті мемлекетті: Латвияны, Эстонияны, Болгарияны, Румынияны, Словенияны және Словакияны атады. Бұл елдер 2004 жылдың көктемінде НАТО-ның толыққанды мүшесі болмақ («Егемен Қазақстан»).

Алқалы той. *Елеулі, айтулы мереке, мерейлі той.* *Алқалы тойға* шашу ғып, Меруерт жырын себейін (Халық ақын.).

Алқалы [алқа] топ. *Арнаулы, іріктеулі топ, ұлкен жиын.* Күйшілік өнер оны дәйім *алқалы топқа* итермеледі (Ә.Кекілбаев, Дала.). Аттылар өзеннен өте бастағанда бүкіл ала-құла *алқалы топ* қозғала берді (М.Жұмағұлов, Қыран.). ...Кейде ақырын іліп қана кетіп, тауып айтқан өз сөзіне айызы қана миығынан жымыып тұруы, *алқалы топтың* алдында сөз тигенде бөгетті бұзған тасқын судай лықсыған сезімнің жетегіне еріп, егілте, төгілте сөйлеуі, қайсыбірін айтайын-ай, бәрі-бәрі тек Оралханға ғана тән, жаратылысы ерек таза жанына жарасып тұрар бөлек мінез еді-ау («Қаз. әдеб.»).

АЛҚАМ-САЛҚАМ с ы н. с ө й л. **Алқасалқа.** Жадағай *алқам-салқам* күйін «құдай сақтар» деп жүріп, кәрлі қысқа маңдайы тақ еткенін бірден білді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сары сулығын қалай болса солай кие салған, *алқам-салқам* Омарбай анадай жердегі автобус аялдамасында жалғыз өзі тұр (М.Мағауин, Қиянда.). Менен кейін басында шошақ төбе шөмекей тымағы бар, киімінің бәрі нағыз қазақы, *алқам-салқам*, көйлегінің жағасы иығын жапқан бурыл сақалды шал тұрып сөйледі (М.Дулатов, Шығ.). *Алқам-салқам* ескі күпі киінгенімен, мүсінді дене аттың жүрісіне қарай ширап кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Алқам-салқамы шықты. *Алба-жұлба болды, тозығы жетті.* Жылына бір дүркін жаңалап

шығатын мынау қора-жай мен баспана *алқа-м-салқамы шығып* тозып барады (Қ.Ысқаков, Бұқтырма.).

АЛҚАНА-САЛҚАНА ү с т. с ө й л. *Алқасалқа*. Колхозда қысқа дайындық жұмысы да артта, қай түлік малдың да қорасы – *алқанасалқана*, ашық-тесік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛҚАН-ШАЛҚАН с ы н. с ө й л. *Алқасалқа*. Біздің ауыл Мазардың бүгілінде, Қой тоқтамас жусанның түбіріне. Оң жағында әкеңнің *алқан-шалқан*, Неге шамаң келмейді бүгінінде (Қара өлең).

АЛҚАП з а т. *Өңір, аймақ*. Көп ат таудың саласында, кеңірек *алқап т* а жатқан көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егіс даласын өзінің құнарына қарай дұрыстап пайдаланып, жел тоқтататын орман, тоғай *алқап т а р ы* жасалуы керек, алайда ағаш *алқаб* ы бар жердің өзінде де, бізді ол қара бораннан толық сақтап қалып отыр ма? (І.Есенберлин, Шығ.). Тартысты табандасып әрі-бері, Егесіп елден асқан екі шері. Төгіліп шаңын басты сол *алқап т ы ң* Булығып бойларынан аққан тері (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Мүз бүріккен есімде тау шындары, Аспан бұлттан бір тәулік аршылмады. Әлі есімде: ойдағы жасыл *алқап* Ойран-топыр ақ қарға малшынғаны, Қар астында гүлдердің жаншылғаны, Малшылардың дегбірі таусылғаны, Бәрі есімде... Есімде қалсын бәрі (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛҚАПТА = е т. ж е р г. *Сулы жерге, алқапқа айналу, толу, жайлау*. Бір қарық суға тапшы болған шөлді жерді каналдардың мөлдір сулары *алқап т а д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛҚАПТАН = е т. *Тегістікке, жазықтыққа айналу; етек жаяу түсу*. Түйіліп тұман жерді тұнжыратып, Көрінбей қардан бөтен даласынан. Кей жерлер ұзын байтақ *алқап т а н ы п*, Шықпаған көрінді әлі борасыннан (А.Тоқмағамбетов, Дастан). Сән үлгімен сәңдей салған, Алуан үйлер *алқап т а н ғ а н*. Әрбірінің тарихы бар, Ертекей ел жаттап алған (С.Бегалин, Өлең.). Шығысқа таман, Ертіс өзеніне жақын далалық орман *алқап т а н ы п* созылып жатады (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

АЛҚАПТЫ с ы н. *Кең өңірлі, үлкен аймақты, кең жазықты*. *Алқап т ы* кең өлкемнің аймағынан Жерде ойын, тауымда той, ойда думан, Көтерілген қыртыстың қырқасынан Қатарласа қалың топ, қызу қырман (Ж.Сыздықов, Белестер). Шығысқа таман, Ертіс өзеніне жақын далалық орман алқаптанып созылып жатады. Сондықтан оларды *алқап т ы*

немесе ленталы қара орман деп атайды (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

АЛҚА-САЛҚА с ы н. *Олты-солты, ұқыпсыз; жинақы емес, қалай болса солай*. Балағын, жеңін түрініп, Сәрсен егін айдаған. *Алқа-салқа* а киімі, Белін жіппен байлаған (С.Сейфуллин, Шығ.). Күн жеп кірлеген шыт көйлектің омырауын *алқа-салқа* ашты да, жуасып соққан самалға тосты (О.Бөкей, Өз отың.). *Алқа-салқа* пішілген Ақылыма қонбайды, Сайып қыран ішінде Май басқаны болмайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

АЛҚАУ *Алқа етістігінің қимыл атауы; қолдау, жақтау, құптау*. Алғашқысының *алқау ғ а* жетер не еңбек, соңғысының қарғысқа ұшырар не қылмысы бар. Достық емес, қастық, *алқау* емес, арандату деп білген (М.Мағауин, Аласапыран). О, ұланым! Менің тіршілік сапарым соңғы сәтіне тақалды. Төңірінің *алқау ы м е н*, жер әлемді жаулап, бел ортасынан шет шалғайына дейінгі аралығы тұтас бір жылдың ішінде ұлан-байтақ қоныста ұлы мемлекет ұйыстырдым («Жұлдыз»). Шешесі Шағанның айтуынша, Шардан ағасы мен Баршынбек тағдыр қалауымен, Төңірі *алқау ы м е н* [_ _ _] аң қағып жүріп жолығыпты (А.Алтай, Алтай.).

АЛҚИССА [ар. القصة] з а т. с ө й л. *Әлқисса*. *Алқисса*, сонда Қосай әкесінен алты жасында қалып еді (Батырлар жыры).

АЛҚОРЫ з а т. б о т. <лат. cydonia> *Алхоры*. (Раушангүлділер тұқымдасына жататын жемісті дақыл.) Қазақстанда бір түрі: көдімгі *алқоры* бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Алқоры* жемісінен тосап, сусын, шырын, шәрбат және т.б. дайындалады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Үзім, алма алқызыл, Өрік, анар қан қызыл, Шаптал, інжір, *алқоры*. Соныменен сөз қысқа, Опыр-топыр топ тышқан Ию-кию тойда отыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЛҚҰЛЫМДАП ү с т. *Әупірімдеп, әрең-әрең, Аллаға сыйынып*. ...*Алқұлымдап* арғы бетіңізге бір өтіп алса... (О.Бөкей, Өз отың.). Мына отырған көген көз – кейінгі ұрпақ сендердің орталарыңнан *алқұлымдап* ы дарын шыққандай болса, дандайсып кетпей, асқар тау мен арқар ұранды азаматыңның өткен-кеткенін паш етіндер (О.Бөкеев, Мұзтау).

АЛҚЫЗЫЛДАН = е т. *Қатты қызару, жалқындану*. Сырты қоңыр, кескенде *алқызылдан* ы тұрады, борпылдақ, сыртында айшықталған жапырақ дағы болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). «Торғай, торғай, тотым бар, бір жапырақ етім бар» демекші, тұрқы суықторғай, сарышымшықтардан сәл

ғана үлкен, қоразы ақ қар жамылған шыршаның арасынан *ал қызыл д а н ы п* алыстан көрінеді («Жас Алаш»).

АЛҚЫЛДА = е т. *Босау, қолқылдау, кеңу.* Артқы айылы *ал қылыл д а п*, атының төсіне, ер мойнына барған. Түсе қалып, оңдап алуға ерініп келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Өмілдірік осы алтын Омырауда *ал қылыл д а п* (Қыз Жібек). Жан жоқ еді қалада өскен тұқымында Соны ойлап, ұшып кетті құты мұнда. Бөкесін бұлтындатып келе жатыр, *Ал қылыл д а п* қайыс белбеу мықынында (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.).

АЛҚЫМ [ар. *حقوم*] з а т. **1.** *Мойынның бауыздау жері, тамақ, сағақ.* Қыс іші болса да, жоны шығып, *а л қ ы м ы* түсіп семіріп кетті (М.Әуезов, Шығ.). Бүкіл денемді, табанымнан бастап *а л қ ы м ы м а* дейін гипске орап тастапты (І.Есенберлин, Шығ.). Балаларымды жинап алып, жайқалып өсіп келе жатқан картоптың арам шөбін жұлып, түптеп жүрген енемді көргенде, *а л қ ы м ы м а* кептеліп келген өксік көзімнен бұршақ-бұршақ жас болып ағылды (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Марияны қорқыту үшін: «Жүр жылдам! Әйтпесе сені де бауыздап кетем», – десе де, Мария Әділді құшақтап айырылмаған соң, Еркімбек: «Ал бауыздайым», – деп, қанжарды Марияның *а л қ ы м ы н а* апарған-ды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Киімдегі ең жоғарғы түйме тағылатын тұс.* Көкшіл диагональдан тіктірген френчтің *а л қ ы м* түймесін ағытып, барлыққан жуан мойнын орамалмен сүртіп болып, револьверді қайтадан қолына алды (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Көк пүліш камзолдың төсі неше түрлі асыл ілгек, *а л қ ы м* баулармен безелген (Б.Майлин, Шығ. жин.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің қылта тұсы, жіңішкерген жері, жиегі.* Молданың үйінің үлкен бақырын әкеп, *а л қ ы м ы н а* көсеу тіреп, қоңырсытып, бауырсақ пісіріп отырғанда талтандап, қалталақтап, көзін ашып-жұмып, манаурап, жалаң бұт Медеужаны да келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тау *а л қ ы м ы н а* жақын жерде, ен өлкеде, мол су, соны да совхоздың кіндік мекеі Найдан поселкесінің маңынан орын алыпты (М.Әуезов, Шығ.). Өзге де итарқаның бірінде пысықсып іс машинасын қолына алған бойжеткен, сары көйлектің етегі машина *а л қ ы м ы н а* бұралып, мүлдем кетіп ол жатыр. Өзге үйлердің бәрі де осындай өлі ұйқы қушағында (І.Жансүгіров, Бадырақ).

Алқым астында. *Тым жақын, өте жақын.* Сөйткенше сиырлардың бірі өкіріп қалды. Бірақ кеш еді. Аю *а л қ ы м а с т ы н д а - т ы н* (А.Алтай, Алтай.).

Алқымға ажал жармасты. п о э т. *Өлім жақындады, ажал таянды, тақалды.* Бұлт бұркеп өмір шапағын, *А л қ ы м ғ а а ж а л ж а р м а с т ы.* Жүзінен Рәш апаның Тіршілік қашты, қан қашты (Т.Молдағалиев, Өлеңд.).

Алқымнан алды. а) *Жағасына жармасты, қылғындырды.* Жолаушы қара албастыдай үнсіз төніп келді де, шап беріп *а л қ ы м ы н а н а л а* түсті. Темірдей саусақтар өндірішктің астынан кеулей кіріп, сығып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұрынырақ кезде бұндайда асын тастап, кісіге қарап жалтақтап шығып кететін Көксерек енді зор дауыспен «гүрр» етіп, қара ала төбетті *а л қ ы м ы н а н а л а* түсті (М.Әуезов, Көксерек). ә) *Асықтырды, аптықтырды, састырды.* Бет қатталып, эфирге жаңалықтарды ұсынатын уақыт *а л қ ы м н а н а л ғ а н д а*... қазақша ойлануға мұршамыз келмей, баспасөз мәлімдемесіндегі мемлекеттік тілдің мәнісін кетіретін, небір «классикалық» аудармаларды көрек ететіндігіміз шындық («Жас Алаш»). б) *Жанын қысты, есін шығарды, қинады.* Көкітай барынша ашық-жарқын жүзімен Абайға әлі де жабыса түсіп: Абай аға! Көкпай қашса, қашқандай екен! Мына философыңыз *а л қ ы м ы н а н а л ы п* тұр ғой өзі, – деп еді (М.Әуезов, Абай жолы). Адамзаттың дұшпаны фашизммен алысып, Жауға ойран салғанда, Жауды *а л қ ы м н а н а л ғ а н д а* (Жамбыл, Шығ.).

Алқымға жабысты. *Алқымды қапсыра қатты тістеді, алқымнан алды.* Сондайда қапысыз мықты ауыз тұрғызбастан келіп, *а л қ ы м ы н а ж а б ы с ы п* қалатын (М.Әуезов, Көксерек).

Алқым шалу. қ о л ө н е р. *Кимешектің ойығын кестелеу.* Кимешектің ойығының жиегін өңді жіппен шалып тігеді. Мұны *а л қ ы м ш а л у* деп атайды (Г.Райымханова, Ата көсіп).

Алқымы кепті. *Алқымы ісінді, шөлдеді.* Дәрменнің *а л қ ы м ы к е у і п*, күрелері білеудей болып, тер бұршақтай домалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алқымына жармасты. *Мойынның сағасынан екі қолымен сығымдады.* Арам ойың орындалмас албасты, – деп Қайсарбай жас жігіттің *а л қ ы м ы н а ж а р м а с т ы.* – Қоймадың ба, онда сен де кетесің Әз түбіне енді өзің жетесің, – деп жымыды ол аңғартып жай кекесін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Алқымына май тығылды. *Семіздіктен жүруі қиындады, дем ала алмады.* Өрге қарай жүргеннен алқына дем алып, *а л қ ы м ы н а м а й т ы ғ ы л а* ісініп, ілгерінді-кейінді кетіп арсы-күрсі болған (А.Алтай, Алтай.).

Алқымынан қысты [сығымдады, сықты]. Қылғындырды, қинады. Міндеткер күресуге болған Бишан: – Оны мен көрейін, – деп, – сыйлау қылсаң, Сауытын Саяуштың киіп алып, Деп: «Оны *алқымынан* бір-ақ қысам!» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Әмір үлкен әкесінің алдына тымағы мен қамшысын тастап, жүгіне кеп отыра бергенде, түн бойы шымылдықты бүріп отырған салалы суық, сіңірлі саусақтар жас жігіттің *алқымынан*, жалаңаш мойнынан *сығымдап* қысып алды (М.Әуезов, Шығ.). Малай барып қуысқа қолын тықты, Не қылса да жүзікті алып шықты. Бала барып берберлеп жүзігімді Малайдың *алқымынан* алып *сықты* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Алқымына өксік тығылды. Жылағысы келді, жыларман болды. [Қанаттың] *Алқымына өксік тығылды*. Көзінен жас парлады (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

Алқымын ездді. Мойынан, сағағынан тісімен қидалап, шайнады. Болмаса аю кездесіп, *алқымын езіп* кеткен бір жан ба деп ойлайды Қартқожа (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алқымы іскен. Бабына келген, дер шағындағы. Ақынысың адамның *алқымы іскен*, Сенің атың қазаққа олжа түскен. Жеті ата боп тұқымың тазарыпты, Өнді болып туғандай ол бір тектен (Айтыс).

Ашу [ыза] алқымына тығылды [тірелді]. Ызаға, ашуға булықты, ызаланды, ашуланды. Алғаш бір ойлап, *алқымына ашу тығылып* келген күйі осы еді (М.Әуезов, Шығ.). *Алқымына тығылған ашудың* қыстауымен тілі байланды, қолы қорбаң етіп есікті сілтеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Ашудан булыққан Сұлтанның аузына сөз түспей, алқымына тығылған ыза әбден буындырып, тынысын да тарылтып жіберді (К.Оразалин, Ақ жазық). Өкең неге соншама түнереді? *Алқымына ашуы тіреледі*. Қираған радиоқобдишаны, Тағы да періп-періп жібереді (М.Мақатаев, Шығ.).

Бір алқым жіп. Жұдырықтай, адамның алқымына сыятындай боп оралған жіп. «Екі ұршық жіп», «*бір алқым жіп*», «төрт алқым жіп», «бір домалақ жіп» деген сөздер де осы шамалап мөлшерлеуден шыққан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Жан алқымға келді. Жаны қысылды, сасқалақтады, қатты қиналды. Дәу Омар *жан алқымға келгенде*: – Рысқұлов, – деді үні қырылдап (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

Жалал алқымға тірелді [тығылды, таялды]. а) *Жалал тақалды, әлі бітті, әлі құрыды*. Сорлы қазақ *жан алқымға тығылып*, Қара күн

кеп, тіккен туы жығылып, Алға баспай, біткен ісі кер кетіп, Нәр тата алмай, күшсіз, әлсіз бүгіліп (М.Жұмабаев, Шығ.). Фанидің даусы *жан алқымға тығылған* дй әрі ышқына, әрі жалынышты түрде дірілдей шықты (М.Иманжанов, Көк белес). *Тығылып жан алқымға* арпалысып, Дем алып екі иықтан күйіп-пісіп, Қарманған қарап қалмас дегендейін, Арғынның қайығынан келді ұшып (Ғ.Малдыбаев, Желдірме). ә) *Қиналды, қысылды, азаптанды, қыспаққа түсті*. Хирургия операциясы мен соғыс операциясын салыстыра келіп, екеуі де еріккендердің ермегі емес, – дейді. *Жан алқымға тығылған* Азияға қанды операция керек (С.Ерубәев Шығ.). Рас, ұрыс оңай болған жоқ, *жан алқымға тірелген* жерлерде үш рет Панферов өзі шапқылап барып, полк командирлерінің ісіне қолма-қол араласып, сәтіне қарай бұрып жіберді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Құйрығындай сарықтың жүрегі оршып тулайды. *Жаны алқымға таянды*, Көріп пе едің мұндайды (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Жүрегі алқымына тірелді [тығылды]. Аласұрды, қатты толқыды, қиналды. Абай шай іше алмады. Енді тыныштық ала алмай *жүрегі алқымына тығылып*, маңдайынан суық тер шығып, бір тұрып, бір отырды (М.Әуезов, Шығ.).

Өкпесі алқымына тығылды. Демікті, тынысы тарылды. Бану кішкентай тоқтаса, қапталдан соққан толқын қайықты жағаға шығарып тастайтын болғасын, *өкпесі алқымына тығылып*, әлі құрып бара жатса да, тырбынып жүріп келеді (Т.Ахтанов, Шырағын.).

АЛҚЫМАЗУ з а т. а н а т. Жылқы малының төртке шыққанда жаратын, ұрт азуының арғы жағынан асты-үстіне үш-үштен орналасатын тісі. *Алқымазу* жарған кезінде ұрғашысын «байтал», еркегін «бесті» дейді (А.Жанәбілов, Шығ.). Онан кейінгі шет тіс (шеткі маңдай) сүйек тіске ауысса, жылқы төрт жасқа толады. Осы кезден он екі кіші немесе жақ (ұрт) аузының тағы да он екі дана (асты-үстіне үш-үштен) үлкен азу, былайша айтқанда, *алқымазу* тіс жарады (Ата салт.).

АЛҚЫМДА= е т. 1. *Алқымнан алып қылғындыру, буындыру*. Байлаудан босап Нүсіпбай, Песірді алды жағадан. Актыны бер деп *алқымдап*, Қыса ұстады сағадан (К.Әзірбаев, Шығ.). Бәрі қамажаулап, *Алқымдап*, қылғындырып, Буындырып, сасқалақтап отырғаным жоқ па? (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. а у ы с. *Күшею, бас көтертпеу*. Келгеннен көз ілінтіп,

нәр таттырмай, *Алқымдап* алды ауыр дерт ас батпаған (Базар жырау, Шығ.). Тату болса ағайын, Сап алтындай жарқылдар. Кесапатты кісендеп, Ақымақты *алқымдар* (Қабан жырау, Алтын қазық). Ұлым жоқ, жалғыз қызым артымдағы, Ашылмай, амал қанша, жүр ғой бағы. Аманат, Айдай саған, – деген кезде, Сұм ажал тілді күрмеп *алқымдады* (Д.Еркінбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жақындау, маңайлау, таяну*. Арманыңды қалдың бәлкім *алқымдап*, жатты күліп қарлы өзендер қарқылдап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Отағасы жетпіс бес жасқа, отанасы жетпіске келді дейтін емес, алпысты *алқымдаған* кісілер сияқты көрінеді, жүрістері ширақ, жүздері ашық жандар болып шықты («Егемен Қазақстан»). Қайтеді бұйырғасын уақыттан дәм, Күтпей-ақ енді ешқандай бақытты алдан. Шал еді сексендерді *алқымдаған*, Екі-үш жыл саржамбас боп жатып қалған (С.Иманасов, Ғашық.).

Қайғы алқымдады. *Қайғы басты, уайымдады.* Оңаша, жардың асты көлеңкелі, Тарылған *қайғы алқымдап* қыздың демі. Қоңыр сая самалдан ысытқандай, Жалынды көкіректен шыққан лебі (С.Торайғыров, Таңд.). Айдайдың жаны отқа шарпылған, Түн бойы барлық аймақ зар тыңдады. Асырып Қақпан, Бөкіш қулықтарын Қыз жанын ауыр *қайғы алқымдады* (Д.Еркінбаев, Шығ.).

АЛҚЫМДАС= е т. *Қатарласу, қапталдаса жүру.* Бәйгі аттарының бәрі қат-қабат ұйлығып, құйын қуған қаңбақтай үйіріліп кейі *алқымдаса*, кейі құйрық тістесе құйғытады (Р.Әутәліпов, Қыр өңгім.). Іңірде баяулаған дауыл бәсең, Боздатқан бұлбұл күйін бабына әсем. Асықтар *алқымдасқан*, мауқымдасқан, Сырласқан: «жарым да сен, жаным да сен!» (І.Жансүгіров, Поэм.).

АЛҚЫМ-ЖҰЛҚЫМ. ү с т. с ө й л. *Алқым-жұлқын.* Қашқындардың соңында қолына таяқ ұстаған Нүрдәулет *алқым-жұлқы* м жүгіріп келеді (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

АЛҚЫН з а т. *Екпін, қарқын.* *Алқыны* күшті асаулар Ноқтаға басы керілді. Үлкен-кіші ақының Бәрі сөз боп терілді (Абай, Тол. жин.). Аузы сөзге олақ болса да, *алқыны*, екпіні күшті тәрізденді (М.Әуезов, Шығ.). Міне, осындай арыны, *алқыны* күшті сөз айтушы Оразбай бастаған қара жел, енді қазір әлдебір момын елдердің, бейкам ауылдардың басына түйіле соғатын дауылға айналып барады (М.Әуезов, Шығ.). Сәл *алқыны* басып, – о, сорлы, – деді, Кекшағыр халықтың сорына

туған қамысты көлдің қабаны (Д.Әбілев, Ақын.).

АЛҚЫН= е т. **1.** *Ентігу, жиі-жиі тыныстау, ентіге дем алу.* Майбасар мен Тәкежан Дәркембайдың екі жағынан *алқына* сыбырлап: – Өшір үніңді қақбас! – деп, сол арада бүріп, түтіп жібергендей болып еді (М.Әуезов, Шығ.). Күн таудан найза бойы көтерілгенде, Ақбілек *алқынып* бір кезеңге шығып еді (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Гүлшараттың ауыр сөзін естігенде алғашқы минуттарда удай ашып, *алқынып* кеткен көкірегі енді бірте-бірте басыла бастады (І.Есенберлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Судың екпіндей, тасқындай ағуы.* *Алқынған* асау өзеннің ағысын аңдып отырмын, Қуаты қандай сеземін Аунақшып жатқан толқынның (Ф.Орманов, Таңд.). Түстік жақ іргесінен Шыршықтың суы Сырдарияға барып қосылуға аптығып, *алқынып* ағып жатады (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). **3.** а у ы с. *Босқа әурелену, зорлану.* «Қимылда» дегеннен соң, беріп кезек, Бұлқынды Поладонд та бойды тежеп. Қаржалып қалды ол да қозғалта алмай, *Алқынып* от-жалын боп күйіп өзек (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Талаппен ұшып талпынып, Шартапты көз демес. Пайданы қуып *алқынып*, Өзгені әсте сөз демес (Абай, Тол. жин.). Әлгі, қайын атам болмай кеткір, Бекберген көүгөрік Күреңтөбелді сұратып кісі жіберіпті! – деп *алқынып* тоқтады (Ф.Мүсірепов, Боранды түнде). **4.** а у ы с. *Бұлқыну, тулау.* Кейде есер көңіл құрғырың Махаббат іздеп талпынар. Ішем деп бейнет сусынын Асау жүрек *алқынар* (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Масайрау, асып-тасу.* Жігіт бар жігітте де қарқындаған, *Алқынып* аз дәулетке арсылдаған. Баққаны қайда барса, қатын өсек, Басынан жақсылығы артылмаған (Айттыс.).

Жан алқынды. *Жаны қиналды, күйзелді.* Алтын ыдыс адамның мауқын басып, *Жан алқынып* кетеді зауқың тасып. Сылдыры мен сыңғыры таң қалдырар Ыстық шайға кіргенде алтын қасық (К.Салықов, Жезкиік).

Жүрек алқынды. *Жүрегі тулап, кеудесіне сыймады.* Жалп етіп таудай құлады, Тұрам деп қайта талпынды. Тұра алмады, тулады, Кеудеде *жүрек алқынды* (Қ.Жаппасарбаев, Сөйле.).

Өкпесі алқынды. *Демікті, тынысы тарылды.* Қожақ әрі-бері жүгіргесін, *өкпесі алқынып* аузына тығылды (С.Мұқанов, Шығ.). *Өкпесі* аздап *алқынған* ол бауырына биік тал өскен биік жарға домалап құлады (С.Мұқанов, Шығ.).

АЛҚЫНДЫ з а т. ж е р г. *Сабынның қалдығы.* Бас жуатын *алқынды* жоқ па?

Алқынды болса да, әкел, қол жуалық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қарағым, сенің жейденді сабынның алқындысымен жудым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қоржынның түбінде жүретін қара сабынның алқындысы болушы еді, соны тауып алып, жуып, азар кетірді (Н.Оразов, Көңіл.).

АЛҚЫНДЫР = е т. 1. Ентіктіру, абықтыру. Ысынған демі алқындыра деміктіріп, екі иығынан зорға алынады (М.Әуезов, Шығ.). Жүрегі бар күшімен жұмыс істеп жатқан бұрғышының қол машинасындай, алқындырып, дүрсілдеп өкетіп барады (І.Есенберлин, Шығ.). Тенкілеп долы толқын жарды жығып, Алқындырды кеудені жанды сығып (Қ.Жұмалиев, Қырда.). 2. Алқымдау, жақындау. Маған сәл қиғаштау қарсы – жасы алпыстарды алқындырған, тықырлау ақ шашты, ірі денелі, қыр мұрын, ат жақты қара кісі отырған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Отын-суын жетістірген өңсең аттай кесек ісектер май айының өзінде-ақ сексенді алқындыратындай семіз-күйлі (М.Әуезов, Шығ.).

Ашумен алқындырды. Ашумен бағындырды, тықсыртты. Қайғыртып қаралы қылып күйдіргісі келсе, яки ашумен алқындырғысы келсе – барлығындағы жаман әдет, ел ішіндегі қойшы-қолаңшы, хан, қара болсын – бәрінің бірдей қолданып жүретін, күндегі мәлім сөздері (М.Әуезов, Шығ.).

АЛҚЫН-ЖҰЛҚЫН ү с т. Асығыс, жанталаса. Қаршадай кезімізден елі аралас, қойы қоралас қос жұрттың ортасында өскен жігіт-пін. Араласып, қораласып жүре алмаған кездері шашақы найза ұстасып, алқын-жұлқыны шабысқан елдің төліміз ғой. (К.Сегізбаев, Беласқан). Ақжолынның ішінде, алқын-жұлқыны Аласұра шынғырып жүр көп бейбақ (Е.Раушанов, Ғайша бибі).

Алқын-жұлқын болды. Апыр-топыры шықты, қобырады. Үндеместен топтан сытылып, алқын-жұлқыны боп, бері келе жатқан Теңені көргенде, жүрегі зу етіп, тіксініп қалды (К.Оразалин, Көктем.).

АЛҚЫНУ Алқын етістігінің қимыл атауы; бос дабыра қылу, даурыгу. Бастауыш мектепті бітіре салып, өз тілімізбен еш білім бермейтін болсақ, ұлт мектебі деп алқыну неге тұрады? Тағы қаулыны көлденең салып қойып, көркін қорек қылғаннан басқаның не орны болды?.. (М.Әуезов, Шығ.).

АЛҚЫНЫП-ЖҰЛҚЫНЫП ү с т. Асығып, асығып-үсігіп, жанталасып. Алқынып-жұлқынып, сасып-сабдырап ол шеттегі бір теректі құшақтай алды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

АЛҚЫНЫС = е т. Ентігу, дем алыстың жиілеуі. Даурығып сөйлеп, асығып, алқынысып айтып тұрған хабарлары естілді. Уа! Салдар келеді! Мынау не деген сән? Жаным-ау, өздері қалай киінген? (М.Әуезов, Шығ.). Мылтық даусына бәрі де жүгіріп, алқын-жұлқын алқынысып жеткен (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

АЛҚЫОРАҚ з а т. ж е р г. Имегін қолдан шегелемей, тұтас соғылған орақ. Алматы облысының аудандарында алқыорақты «сарт орақ» деп атайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛЛА [ар. ﷻ] з а т. д і н и. 18 мың Ғаламды, Қиямет-Қайымды жаратушы Құдай, асқан құдірет иесі. Жәрдем бергіл біздерге, жалғыз Алла, Тұғыры жолды асан қыл барша жанға. Шарифаттан тысқары сөз сөйлетіп, Шерменде қылып, дозаққа бізді салма (Бабалар сөзі). Тықыр ұзаған сайын «Алла, Алла...» деген лебіз кеудені керіп, ауыздан еріксіз ағылуда еді (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Әзірге Алла айырды екеумізді, Солдырған балғын шөпті қыркүйектей (Кете Жүсіп, Өленд.). Ламақтан туған Нұқ-ты Дұшпанына суықты. Хақ пайғамбар болған соң Алланың досты жуықты. Айтқан сөзін алмады Топан суын қаптатып Кәпірлерді құртты (Кердері Әбубәкір, Қазығым).

Адам басы – Алланың добы. Адам – Құдайдың құлы, бар билігі Құдайдың қолындағы пенде деген мағынада. Бақ көшсе, ақылыңа қарамайды, Жақсыны жаман адам табалайды. «Адам басы Алланың добы» деген, Қайда айдаса сол жаққа домалайды (Шал ақын, Өленд.). Жерлерге топырақ тартқан сан айналдым, Деген жанмын: «Құнымды Құдай жоқтар!» Адам басы – Алланың добы болса, Тағдырдан табандатып тиді шоқпар (М.Дулатов, Шығ.). «Адамның басы – Алланың добы» деген ғой, не боларына кімнің көзі жеткен, – деді кемпір күрсініп (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Адам басы – Алланың добы болса, Тағдырдан табандатып тиді шоқпар. Жалындадым, жанталастым, жалбарындым, Тимеді ешбір рақым, тәңірім жақтар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ақ Алла. п о з т. Хақ тағала. Бәрі рас айтқанының ақ Алланың, Құм менен топырақтан жаралғанмын. Құдайдың құлымын мен – мұсылманмын, Денемде түйірі жоқ арам қанның, Ақиқатын аңсаймын ақ арманың (М.Мақатаев, Шығ.).

Алла ақырын берсін. ті л е к. Құдай ісін оңғарсын, қайырлы болсын. Бітпей жанжал-шағағы Өсек құрап, дау қуып, Аз боп абырой-атағы Даңқ іздеп қаңғырып, Жүр сонымен

батырын, *Алла берсін ақырын* (С.Мәуленов, Танд. өлең.).

Алла атымен. *Құдай атымен, Аллаға сыйынып.* Қайткенде де он төрт ғасырлық мұсылман тарихындағы ең күнәкар пенде *Алла атымен* көз жұмады («Жұлдыз»). Зар еңіреген, *Алла атымен* мұң төккен талай жазықсыз жандар жәбір тартып, жапа шегіп жатқан жоқ па? (Ж.Саин, Жол үсті.).

Алла атымен ант етті. *Құдай атымен уәде етті, сөз берді.* Оллаһи! *Ант етемін Алла атымен,* Орыс тілін білемін һәм хатымен. История, география пәнді білмей, Оллаһи, тірі болып жүрмеспін мен! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Міне құран, *Алла атымен ант еттім,* Үшбу сырғынды ешбір пендеге шашпаса! – деді (Д.Әбілев, Арман.).

Алла бағын ашты. *Құдай жолын оңғарды, жарылқады.* Базарбайдың Төлеген Енді белін түйінді, Асыл киім киінді, *Бағымды Алла ашсын* деп, Пірлеріне сыйынды (Қыз Жібек).

Алла басқа салды. *Құдай солай ұйғарды.* Біраздан соң тағы да қайраттанып: «Тәуекел, *Алла басқа салған* соң, не де болса көтердім, Ғалимен ғұмырымша қол ұстасып жүрсем де арманым болмас», – деп ойлады (М.Дулатов, Шығ.).

Алла берді. *Құдай бұйыртып, нәсіп етті.* Зар етсе бендесі, *Бермей ме Алласы.* Тән саулық қалқама Қабыл боп көз жасы (Абай, Тол. жин.). Жан иесін жаратып, *Алла берген* ерікті. Әрбіріне әртүрлі Көрік, шырай беріпті. Құстардың айтшы қайсысы Ең сымбатты, көрікті? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Һәр істі деп білеміз Құдай қылған, Жап-жақсы адамдарды бұлай қылған. Ләқин һәр кімге *Алла берді* ықтияр Бәнде өзі тапса керек фиғылынан (М.Дулатов, Шығ.). Күнәсі күндегеннің жаман қатты, Күндей ме біреуге *Алла берген* бақты? Өгізді күндеп, сондай боламын деп, Көлбақа онан қанша пайда тапты? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Алла бетіңнен жарылқасын. *тілек. Құдай қолдасын, жар болсын, жолың болсын, ісің оңға бассын* деген мағынада. Қызына ата-анасы амандасты, Күнсұлу қайғыланып зар жылапты. *Бетіңнен жарылқасын* бір *Алла* деп, Беріпті ата-анасы рұқсатты (Батырлар жыры).

Алла біледі. *Құдай біледі; адамға түсініксіз, белгісіз, не болатыны белгісіз.* Ей, батыр, бұл сен айтар сөзің емес. Уайым қып сескенер кезің емес. Келер істі жалғыз-ақ *Алла білер,* Ол

сенің өлшеп сатар бөзің емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол күндер өткен күнмен бәрі бір бәс, келер, артына түк қалдырмас. Соның бірі арнаулы – таусыншық күн, Арғысын бір-ақ *Алла біледі* рас (Абай, Тол. жин.).

Аллаға ақсары қойын айтты. *Құдайдың ризашылығы үшін құрбандыққа қой атады.* Сарыбай хан екен табында енді, Бәйгеден жүріп келер бабында енді. *Ақсары Аллаға қойын айттып,* мойнына кісесін сап жалынды енді (Қозы Көрпеш.).

Аллаға аманат. *Бір Құдайға тапсырдым деген мағынада.* *Аллаға аманат* деп үйге қайтты, Таңертен шәрден басын бір-ақ тартты. Бұл барып өз үйінде жата тұрсын, Сөйлейін кезек ханнан рубаятты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аллаға бас ұрды. *Құдайға сыйынды, жалбарынды, құлшылық етті.* Су жүрек мана қашқан жасырынып, Жақындап келген бопты аңдып тұрып – Қорқақ құл ұрлықты да ерлік санап, Қуанып *Алласына басын ұрып* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Аллаға дұға айтты. *Құдайға құлшылық етіп, жалбарынды.* Халық көрер сыртымды да пәк етемін һәм көзге көрінбейтін ағзаларымды да пәк етемін, бұл пәктіктің үстінде *Аллаға дұға айтамын* деп өзірленесіз (Абай, Тол. жин.).

Аллаға жазды. *Күнәһар болды, күнә жасады, жазықты болды.* Бірінші тілек тілеңіз Бір *Аллаға жазбасқа.* Екінші тілек тілеңіз Пиғылы пасық залымның Тіліне еріп азбасқа (Бұқар жырау //XV–XVIII ғғ. қаз. поэз.). Шілік пен емен бір күн сөйлесіпті: *Аллаға* неден *жаздың,* сорлы? – депті. Торғайға да майысып, солқылдайсың, жел бүлк етсе, тебесің әлпеншекті (Абай, Тол. жин.). Шеше мұнша мұқаттың қажарымды Мен білгенмін-ді *Аллаға жазарымды* (Қозы Көрпеш.).

Аллаға [Алла тағалаға] жалбарынды. *Құдайдан, жаратушыдан қолдау тіледі, құдірет иесіне құлшылық етті.* Мақұлыхаттың кейбіреуі көзге ілінбес, Қисабы баршасының өзіне анық. Қисапсыз құрт-құмырсқа, шыбын-шіркей, *Аллаға жалбарын* а р зі кі р салып (Қабан жырау, Алтын қазық). Мархума дәретін алып, екі рәкәғат намаз оқып болған соң, *Алла тағалаға жалбарынды* (Қаз. ертег.).

Аллаға мақұл болсын. *Құдай әміріне қарсы келмесін.* Болмайды енді тұрысым, *Мақұл болсын Аллаға,* Менің бұл қылған жұмысым (Мұңлық-Зарлық).

Аллаға мінәжат. *Құдайға құлшылық.* Әрқашанда иманшылық хақтан сұрап, *Аллаға* көп дүр айтқан *мінәжатым*. Мәжіліс екіталай халық жиылса, Болады лебізімде сенің атың (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Аллаға мінәжат етті. *Құдайға сыйынды, жалбарынды.* Құбылаға қарай бас қойып, *Мінәжат етіп Аллаға* Сәждеге басын салады (Қыз Жібек).

Аллаға разы. *Көңілі көншіген, көңілі толған, Құдайға риза.* Өлім үйірсек болып, ажал торып алған жан емеспін бе, жылап-жылап алдым да, *Аллаға разымын* дедім (А.Алтай, Алтай.).

Аллаға [Алла тағалаға] сыйынды. *Құдайға жалбарынды, бас ирды.* Аш күзендей бүгілтті Алтын қарғы арланды. Аталықтай ақсақал *Алласына сыйынды*, Тілегі мүлде қиылып, Сәждеде жатып зарланды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жүгіріп шықты далаға, Тұлпардың мінді үстіне *Сыйынды Алла тағалаға* (Қамбар батыр). «Тымақ кепті даладан... Ұшып кепті қаладан...» деген хабар дүңк етті, Тымақ біткен күңк етті, Шуылдасты, жиылды, *Алласына сыйынды* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біраздан мінді атына батыр Баян *Сыйынды* бір жаратқан *Алласына*, Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп, Шаңда-тып Абылайдың ордасына (М.Жұмабаев, Шығ.). Қанды көбе киініп, Бір *Аллаға сыйынды*, Кезгенген жауға кез келдік Жалаң найза, бір атпен (Махамбет, Өлеңд.).

Аллаға [Алланың өзіне] тапсырды. *Құдайға аманат етті.* Төлеген сонда сөйледі: «Мен Жайықтан қайтқанша, Жүзіңді есен көргенше, Ата-анамды, мал-жанды *Тапсырдым Алла, Құдайға*» (Қыз Жібек). Жылайтын болсаң, қайт қазір! – деп, өзі де бір тамшы сүп-суық жасын іркіп алып: – көп сөйлесуге мезгіл емес, бекер келгесің ғой, соншалық алыстан. Балаңды да, өзінді де бір *Аллаға тапсырдым* (М.Әуезов, Шығ.). Қарайған малын бір *Алланың өзіне тапсырып*, қаздай тізіліп келіп жатқан қол-қашылармен әңгіме-дүкен құрып отыруға пейіл болғанмен, келгендер разы емес (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Аллаға тәубе қылды. *Құнәсін мойындады, кешірім сұрады.* Тәубасыз тәлім шам болмас Ішіне жағып қабірдің. Ажал келсе, бір күні Айла таппай жаңылдың. *Тәуба қылсаң Аллаға*, Ләбек деген рухын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Аллаға тәуекел қылды. *Қиын іске бел буып, Құдайға жалбарынды.* Тән жаратқан, жан берген *Тәуекел қылдым Аллаға* (Батырлар жыры).

Аллаға тілі тимеген. *Тақуа, діндар.* Сол ноғайлы жұртында Жортақыға мінбеген, Түстік жерге жүрмеген, Кірлі киім кимеген, *Аллаға тілі тимеген*, Малы алашқа таң болған, Бозмұнай атты бай болған (Ер Сайын). Үш шарбақты ол кентте Кірлі киім кимеген, Жортақы атқа мінбеген *Аллаға тілі тимеген* Ноғайлының халқында Сондай бір бай болған (Сайын батыр).

Аллаға [мың] шүкір. *Құдайға шүкір.* Енді *Аллаға мың шүкір*, Жалғыз жанға көп сауға. Жатар жерің бір шұңқыр Алтын сарай салсаң да (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қуанып құтылғанға о бәледен Пазылына етем *шүкір* бір *Алланың* (Базар жырау, Шығ.). Жылына бір дүркін атамекенді аралатып қайтатын інілерімнің барлығына *Аллаға шүкір!* (Қ.Ысқақов, Күреңсе).

Аллаға шүкір [шүкірлік] айтты. *Құдайға ризалық білдірді, рақмет айтты.* Әрқашан панаңызда сақтай көр деп, *Аллаға шүкір айтты* міскін ғарып (Батырлар жыры). Жылуын тонның паналап, Қарая жатар іргеде. *Шүкірлік айттар Аллаға*, Тоналған бүргеде (Айттыс).

Аллаға шүкірлік қылды. *Құдайға ризалығын білдірді, рақмет айтты.* Бір жеп алып, *Шүкірлік қылайын* деп *Аллаға*. Тұмсығында ірімшік, Ойланып қарап түр еді (Абай, Тол. жин.).

Алладан болған. *Құдайдың ықтиярымен, Құдайдың бұйрығы бойынша.* *Алладан болған* іс болса, Маңдайымнан көрейін Жәңгір ханның құзырын Алып барып көрсетші (Бес ғасыр.).

Алладан дәрмен сұрады. *Құдайға жалбарынып, көмек сұрады.* Мен мойнымды бұрайын, *Алладан дәрмен сұрайын*. Өзімдей құлға мал берсем, Қабыландығымды ұрайын (Батырлар жыры).

Алладан жарлық келді. *Құдайдың үкімі келді.* Өлімнен құтылмассың қашсаң-дағы, Атадан арыстан туып ассаң-дағы. *Алладан шыныменен жарлық келсе*, Жұлдыз да жерге түспес аспандағы (Шал ақын, Өлеңд.).

Алладан медет келді. *Құдай қолдады, ісін оңғарды.* Сен жарға жығылғанда, ісі бір тобықтының бір қанаты бірге басылып қалғанды. Алыстық! *Алладан медет келді* (М.Әуезов, Шығ.).

Алладан медет [мәжет] тіледі [сұрады]. *Құдайға жалбарынып, көмек сұрады, тілек етті; Аладан қолдау тіледі.* Қайратпен жеңіп өлтіріп, Шахы елдерді келтіріп, *Алладан медет тіледім* (Батырлар жыры). Алты

құлаш белбеумен, Алға келіп орады. *Алладан медеет сұрады*: «Бабадан жәрдем болғай» – деп, Таяна барып тұрады (Ер Тарғын). Жеңгемді тауып алған соң, *Мәжет тілеп Алладан*, Еліме алып жөнөдім (Қыз Жібек).

Алладан пәрмен [парман] тіледі [сұрады]. *Құдайға жалбарынып, көмек сұрады.* Жұлқа шешкен белбеуін мойнына салды да *Алладан пәрмен сұрады* (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты). Базарбайдың Төлеген Жайыққа қарап жол тартып, *Алладан парман тілеген* (Қыз Жібек).

Алладан [Алла тағаладан] сұрады [тіледі]. *Құдайға жалбарынып, тіледі.* Қағадат ул-ахир-дұғаның ақырында Аллаға тахият, одан төшәһһуд, одан салауат пайғамбарымыз салаллаһу ғалайһи уәссәлемге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни *Алла тағаладан не тілеп* дұға қылдыңыз (Абай, Тол. жин.). Бір жылы ағамыз қатты ауырып, мақшардан кері қайтқанда оның шыбын жанын *Алладан сұрап* алған Ақсуаттың жұрты мен ағайын, онан соң жеңгеміз Қапиза еді (Қ.Ысқақов, Күреңсе). Тілеуі бір тұстасыңның өзіңнен де көбірек жүре тұрғанын *Алладан тілейсің* (Қ.Ысқақов, Күреңсе).

Алла деп. *Құдайға сыйынып.* Күн батып, бір мезгілде ел де жатты, *Алла деп* Хасен мінді ағаш атты. Кешегі өзі көрген жолыменен Гүлғасын тағы іздеді перизатты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шайтан қашар бойыңнан *Алла десең*, Жәһәннәмға кетерсің арам жесен (Айтқыс).

Алла жазды [қосты]. *Құдай бұйырты, нәсіп етті.* – Кеше жеті атама жете алмай кетіп еді, бүгін, *Алла жазса*, сол кемтікті толтыратын шығар, – деп, Отағасы қипақтағанымен, орнынан қозғала қоймады (Қ.Ысқақов, Күреңсе). *Алла қосын*, сұлтаным, Сапарландық талапқа. Қош, аман бол, Алла жар, Жалғызымды тапсырдым (Батырлар жыры). Бұзылды күлкі, түнгі ұйқы. Тілеймін хақтан азанда, Махшар күні болғанда, *Қосыға Алла жазар* ма? (М.Дулатов, Шығ.). Жалмажан, парсатлу етер фәһім, Бұл сөзім биілтифат қалмас босқа. Рақматына мың сан разы болар едік, «Ғали-Жамал лайық» – деп *Алла қосса* (М.Дулатов, Шығ.). – Ауылға қашан жүресің дейсіз бе? *Алла қосса* ертен жүріп кетермін, – деді Бәйес Әбдірахманға (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ант етті Ебісалам: «айтпаймын–деп, Сертімнен бір айтқан соң қайтпаймын деп. *Алланың қоспағанын* аламын деп, Мойныма кісі қақын артпаймын» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Алла жар [болсын, жарылқасын]. тілек. *Құдай көмектессін, Құдай қолдасын, демеу болсын.* *Алла жар*, көзім көріп мақтамаймын, Бөйтерек саясы үлкен – жалғыз өзін (Бесғасыр.). *Алла жар болсын* сізге (С.Бегалин, Шоқан асу.). «Өлсем-дағы осы қызды көрсем», – дейді, Үйін де, талақ қылып малмен басын. Лаж ойлап сарғайды ғашықтықтан, Жалғызды жалғыз *Алла жарылқасын* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Олар: «Бір Құдайға тапсырдық! *Алла өзі жар болсын!*» – деп баталарын беріп қала берді (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Бір жетімектің «*Алла жар болсын!*» деген іштей тілеуі арыстай аға үшін арзан сияқты көрінді (Қ.Ысқақов, Күреңсе).

Алла жаратты [жасады]. *Құдай жасады, жоқтан бар етті.* Алла мықты *жаратқан* сегіз батыр Баяғыдан соғысып әлі жатыр. Кезек-кезек жығысып, жатып-тұрып, Кім жығары белгісіз түбінде ақыр (Абай, Тол. жин.). Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді, *Алла бөлек жаратқан* түрін дейді. Жиырма сегіз жасында ажым түскен, көк тамырда қан ойнап дүрілдейді (Абай, Шығ.). Ибраһим Халил *Алла жасапты*, Ғазірейіл жан алмаға қасап-ты (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Алла [тағала] жар болды. *Құдай қолдады, ісін оңғарды.* Бөкенші мен Борсықты жат қолына тастамай өгіздей өрге сүйреп келдің. Ол да бір *Алла тағаланың жар болғаны*, көз жасымызды көргені шығар (О.Бөкеев, Үркер.). Бір қисса жазайын деп ойға түсті, Мәдеткар *жар болған* соң *Алла тағалам* (Ғашықтық дастан.). Айналайын қарағым, Құтты болсын талабың. *Алла тағала жар болып*, Оңынан тұрсын самалың (Алпамыс). Құдай-ау қайдан ұқсатқан, Көкесіне сияғын, Жаратқан *Алла жар болып*, Жанды ма өшкен шырағым (Қыз Жібек). Шапқан шөптей қырғызған, *жар болып Алла* Дотанға, Қалмақты жаман қырады, Үш күн, үш түн қуалап (Батырлар жыры). Асқар таудың белдігі, Аздың бар ма теңдігі? Құрдастың бар ма елдігі, Жалғыздарға *жар болған*, *Алланың* көп дүр кендігі (Батырлар жыры.).

Алла жолы. *Құдай жолы, хақ жолы; тұзу, дұрыс, ақиқат, сара жол, бағыт.* *Алла жолының* қиындығы мынада: әркім өз ойына келгенін істей алмайды, өйткені Алланың өмірімен пайғамбарлар салып берген сара жол бар, нұсқау бар (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажайып.).

Алла жіберген ақ бұйрықты өлім. *Ажал, өлім сағаты.* Кеселді, жалқау, қылжақбас, Әзір тамақ, әзір ас, Сыртың – пысық, ішің – нас,

Артын ойлап ұялмас, – болып жүріп, тірімін деме, онан да Алла жіберген ақ бұйрықты өлімнің өзі артық (Абай, Тол. жин.).

Алла қабыл етті. Құдай қош көрді. Алла қабыл етпеді, үмітім кесілді, Ғали (М.Дулатов, Шығ.).

Алла қабыл қылсын. тілек. Құдай қабыл етсін, ниетіңіз қабыл болсын. Уақытында оқы, ниет қыл, құбыла намаз, Бұл алтауы намаздың тысындағы. Алтының бірі қалса, намаз емес, әйтеуір Алла қабыл қылсын-дағы! (М.Көпеев, Шығ.).

Алла қайырын берсін. тілек. Құдай қолдап, ісі оң болсын. Білмесеңіз Тарғынның Білдірейін зайырын, Шабайын деп батыр тұр, Алла берсін қайырын... (Ер Тарғын).

Алла қаһар [кәр] қылды. Құдай жазалады, жазасын берді. Қаһар қылса Алламыз, Құдай берсе қайратын Аяман жаудан бір минут (Қамбар батыр). Тіл сорлы жырласын, бекерге тұрмасын, Алдымнан жарылқап, Алла кәр қылмасын (Шәкәрім, Шығ.).

Алла қош [лайық] көрді. Құдай бұйыртты, сәтін салды, қолдады. Енді, Алла қош көрсе, бұрынғыдан жақын болармыз, жатсынбай, өгей көрмей, өз аулыңдай еркін тұр, еркін жүр (С.Бакбергенов, Қоянкөз.). Миһрибанлы атамыз қарамай берді ажарға. Теңіне барған қыз болса, Мендей жүдеп азар ма? Көрмеді Алла лайық Ғали сынды сабазға (М.Дулатов, Шығ.). Тентек қылсаң да теңінді тауып едің, Алла лайық көрмеген соң, жылағаныңмен не өнеді, – деп бірсыпыра насихат айтты (М.Дулатов, Шығ.).

Алла қуат берді. Құдай жар болды, қолдады. Сықырлап келіп қалған қысы қандай, Қар жауып, су қатырған мұзы қандай. Берген соң, Алла қуат жан сақтарлық, Жүреді мақұлықтар үсік алмай (М.Дулатов, Шығ.).

Алла маңдайына жазды. Құдай адам тағдырын пешенесіне жазып қояды деген мағынада. Шешеннің сөз шығады таңдайынан, Жұмақтың бізге мекен қандайынан? Бар болып, байлар кімді асырайды, Әркімнің жазған Алла маңдайынан (XVII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Алла [тағала] нәсіп етті [қылды, тіледі, айдады, айлады]. Құдай бұйыртты. Алла тағаланың нәсіп еткені бойынша әйелдер ақырында біреуге барып жамғат болады («ДУГ»). Ғайыптан бұлбұл кез болды, Гүл бақшаға қонғалы. Алла нәсіп қылған соң, Бір жұртқа ана болғалы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Еркекке әйел, әмбемізге иман парыз, Жаратқан бір Алланы есіне алып, Бір

Алла иманыңды нәсіп қылса, Ішерсін ғаузы ғаусар суын қанып (Қабан жырау, Алтын қазық). Алла тағала ақиретте қосылуға нәсіп тілесін, сол уақытта ғана көрген қасіретім бір сағаттай болмай ұмытылар (М.Дулатов, Шығ.). Көңіліме түсіп бір қиял, Сапар шегіп барамын, Алла нәсіп айдаса, Бір сұлу қызды аламын... (Қыз Жібек). Алла нәсіп айласа, Бір сұлу қызды аламын, Алла нәсіп етпесе, Ендігі сөздің қысқасы, Мекеге таман барамын (Қыз Жібек).

Алла нәсіпке бұйырды. Құдай нәсіп етті, бұйыртты. Бұқарадан қайырылып, нәсіпке Алла бұйырып, Ибраһим ата басына түнеп шықтым сыйынып (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланы ауызға алды. Алланы атады, сыйынды. Алланы ауызға алғасын ақыреттік қарыз емес пе, көзі жоқ деп қиянат жасамайық. Мәдина, мына алтын мен күмісті өзің бөл екіге (А.Мекебаев, Құпия қойма).

Алланы [Жаббар Алланы] жад қылды. Құдайды есіне тұтты, есіне ұстады. «Қуанды пайғамбар көріп (оны), Саламат екен ғой, – деп, – енді Ғалы!» Батырды аман-есен көргеніне Шүкір ғып жад қылды бір Алланы (М.Көпеев, Шығ.). Өлтірсем қызын көрер деп, Қорыққан соң көнер деп, Осылай болды иттің қаялы. Мұнан да қатын құтылды, Жад қылып Жаббар Алланы (Дастандар).

Алланың ақ өлімі [ақ бұйрығы, ақ бұйрықты өлімі]. Өлім сағаты, ажал. «Пәленшенің қызы сондай бопты...» деген атақ мәңгі жойылар ма? Әкесін бүйтіп қор ғып кеткенше Алланың ақ өлімінен кетсе, не арманы бар еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалыпты бұрынғыдан бізге санат, Сөзімді тентек болсам жұртқа сынат. Алланың ақ бұйрығы маған жетті (Қозы Көрпеш.).

Алланың аманатын берді. Өлді, жантәсілім етті, о дүниелік болды. Ей, Әсет, осы аурудан өлем білем Алланың аманатын берем білем. Кеудемнен көк ала үйрек «қош!» деп ұшты, Сол шіркін кәрі жолдас – өлең білем (Айтыс).

Алланың аяны. Тәңірдің болжамы, Құдайдың аяны. Жидебайға жеткенше, алаңмен күн-түн өткіздім, Алланың берген аяны аманат қой деп жеткіздім (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты). Аруақтың жебеп жүргені, Алланың берген аяны, Жақсыға, балам, жориын, жақсылық болсын аяғы! (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланың әмірі [бұйрығы, жарлығы]. Құдайдың үкімі, ұйғаруы. Бала анадан тумак

бар, *А л л а ө м і р і н* білмек жоқ (Батырлар жыры). Жібегім неге қорқады. Жаман, жақсы болса да, *А л л а н ы ң* болар *ө м і р і* (Қыз Жібек). Тұйғыным-ай, дегенде тұйғыным-ай! Болдым ғашық көзіңнің күйреңің-ай! Мал бердім деп бір жаман алып кетсе, Шара бар ма *А л л а н ы ң б ұ й р ы ғы н-ай!* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алланың бергені. *Құдайдың бұйыртқаны, нәсіп еткені.* Күнәсі күндегеннің жаман қатты, Күндей ме біреуге *А л л а б е р г е н* бақты?! Өгізді күндеп, сондай боламын деп, Көлбақа онан қанша пайда тапты? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күдіреті көп *А л л а н ы ң, Б е р г е н і н е* шүкірлік! Ойламадым күпірлік, Жорыды анам түсінді (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланың бұйрығымен. *Құдайдың дегенімен, пәрменімен.* «*А л л а н ы ң б ұ й р ы ғы м е н* дінді білдім, Алдияр, «Кәләм-Шәріп» құлдық ұрдым. Амалым таусылған соң мен зарлаймын, Заманым – қызыл түлкі, мың құбылдың (С.Раушанов, Ғайша бибі).

Алланың бұйырғаны. *Құдайдың жазғаны, көрсеткені.* Жарқыным, ерге сіңбес ердің малы, *А л л а н ы ң* екі болмас *б ұ й ы р ғ а н ы.* Қыз Торы, әлі де болса қайт еліңе, Есіңе ал бір жаратқан падишаны (Айтыс).

Алланың бірлігі. *Құдайдың жалғыздығы, даралығы.* *А л л а н ы ң б і р л і г і,* расулымыздың хақылығын білмеген [...] залымды аяушы ма едік, әлбетте, шаһадат береміз (М.Дулатов, Шығ.).

Алланың демейі. *Құдайдың қолдауы.* Алтын таққа мирасқор, Бағдаттың медейі. Жалғызым ғайып болғанда, Болмас деп ем төлейі. Сәламат сақтап біз көрдік, Бұл да *А л л а н ы ң д е м е у і* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Алланың жазасы. *Құдайдың қаһары, зауалы.* Ол обаны «*А л л а н ы ң* бенделеріне жіберген *ж а з а с ы*»– дейді (М.Әуезов, Абай жолы).

Алланың жазуы. *Құдайдың маңдайға жазғаны, тағдыр.* Адамның аузы ала, ойы төртеу, Құр көңіл болғанменен болмайды екеу. Құдайым иман бергей бір өлім бар, Қай күні дәм таусылса қаза жетер *А л л а н ы ң* жазып қойған *ж а з у ы* екеу (Шал ақын, Өлеңд.). Қысқасы, дүниеде қанша адам болса, әрқайсысының тағдыры әр басқа. Білімпаздар осының бәрі *А л л а н ы ң ж а з у ы* бойынша болып тұр деп түсіндіреді (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажайып.). Әйелден қор ешкім жоқ. *А л л а н ы ң ж а з у ы н а н* артық іс болмайды, жолына мен кесір болмаспын. Бірақ сен мұғаліммен кетсең, болыс бұл үйді шабады ғой (М.Дулатов, Шығ.). – Бұйырса, бара көрерміз, – деп атасы Қасымбектен жауап сөзді

өзіне қарай аударды, – өзің оқи алсаң... жамандық көрмейсің. *А л л а н ы ң ж а з у ы н а н* артық болмайды (К.Оразалин, Абай.).

Алланың көрсеткені. *Құдайдың бұйыртқаны, пешенеге жазғаны.* *К ө р с е т к е н і ң,* *А л л а,* сол ма деп, Шырайынды көргенде, Шырамытып мен тұрмын (Бес ғасыр.).

Алланың қалауы. *Құдайдың еркі.* – Атабаба әлхам-заманнан келе жатқан ғадат: іні – әмеңгер, *А л л а н ы ң қ а л а у ы* солай, – деді Қалпе (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Алланың күдіреті. *Құдайдың кереметі.* Қырмызы қызыл гүлдей сан құбылып, Дос жандар тұрушы еді үйден шығып. *А л л а н ы ң қ ү д і р е т і н е* шара нешік Болад деп ойлап па едік мұндай қылық? (Мұрат Мөңкеұлы). Қозыке ажал айдап бара жатыр, *А л л а н ы ң қ ү д і р е т і н* адам білмес (Қозы Көрпеш.).

Алланың құлы. *Адам, пенде.* Баймөңке – жер сауырысы, Тілеу, Құлтан, Қайран ел көшуші еді толықсыған. Шай ішіп самаурыннан сәске түсте Көп еді төкәпәрсіп мырзасынған. *А л л а н ы ң қ ұ л ы* болсаң, бізге күлме, Тап болар тасқан елге мұндай ылаң (Мұрат Мөңкеұлы). Бір *А л л а н ы ң қ ұ л ы м ы н,* Адам сапи ұлымын, Топырақтан жаралған, Көп инсанның бірімін (Досжан Қожбанұлы).

Алланың нұры. *Құдайдың күллі ғаламға нәр, әр беретін, тіршілік беретін қасиеті, Алланың рахманы.* Алла болмаса, *А л л а н ы ң н ұ р ы* қайдан шығады (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажайып.).

Алланың пәрмені. *Құдайдың бұйрығы, әмірі.* Басынан Алатаудың қарын кетір, *А л л а н ы ң п ә р м е н і н е* жетсе күштің. Арқаның төрт түлігі бәрі де сай, Құданың күдіретінде не жұмысың (Айтыс).

Алланың пейілі. *Құдайдың дегені, ойлағаны, ниеті.* Алсаң да, аяғыма жығып бергін, Көңіліңе өле-өлгенше дақ салмайын. Аяғын алдасаң да, алыс жібер, *А л л а н ы ң п е й і л і* білер татқан жайын (Айтыс). Ол да бір кеңес құрған күн, *А л л а п е й і л* бұрған күн. Жидебайдың басында Түркістанды ойлап тұрған күн (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланың пендесі. *Адам; Құдайдың пендесі.* Қостанайдың сыра бөшкесі мен шарап бөтелкесі осылардың қолында жүр де, бұрыш-бұрышқа тығылған бірлі-жарым аборигендерді адам деп те, *А л л а н ы ң п е н д е с і*-ау деп те есіркеп жатқан ешкім жоқ (Қ.Ысқақов, Күреңсе).

Алланың рақматы [рақметі]. *Құдайдың мейірімі, жақсылығы.* *А л л а н ы ң р а қ м а т ы н* а созамын қол, Адасқан мен бір ғаріп таба алмай жол (М.Дулатов, Шығ.). *А л л а н ы ң*

р а қ м е т і мол, көрі қатты, Қарғады дерт жіберіп хайуанатты. Қырылып у жегендей түрлі аңдар, Әр жерде төбе-төбе болып жатты (А.Байтұрсынов, Шығ.). *А л л а н ы ң р а қ м а т ы* н жар тұтып әр неге әр рақмат ол алтын Үйреткен жұмлеге (Абай, Тол. жин.). Қорықпаймын жас күнімде өлемін деп, Айтамын бір Ләйлі үшін көнемін деп. Бір *А л л а р а қ м е т і* н м е н уағда қылдың, Пендеме, шын тілесе, беремін деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Болғай-ды жаны жәннат, иман көміл Бихисаб еткен *А л л а р а қ м е т і* н. Азбілген ғылымның саясында Милләтке қызмет ету ижтиһадым (М.Дулатов, Шығ.).

Алланың рақымы. *Құдайдың жақсылығы, мейірімі.* Сондағы жігіт сен едің, Сен едің, балам, егілме, *А л л а н ы ң* берер адамға *Р а қ ы м ы* шексіз, тегінде (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты). Егілме, балам, егілме, *А л л а н ы ң* көп қой *р а қ ы м ы*. Аянмен келдің өмірге, Баянды болар ақыры (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланың сүйген құлы. *Құдайдың жарылқаған пендесі.* Адамшылықтың парызы үшін еңбек қылсаң, *А л л а н ы ң с ү й г е н қ ұ л ы* н ы ң бірі боласың (Абай, Тол. жин.). Қинама, жаным, жаныңды, Жазмыштың бұл да жазғаны. Сабыр ет, сабыр, Сабырлы, *С ү й г е н қ ұ л ы* *А л л а н ы ң!* (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алланың [басқа, маңдайға] салғанын [жазғанын] көтерді [көрді, көнді]. *Құдайдың дегеніне мойынсұнды, тәзді. К ө т е р д і м* *А л л а с а л ғ а н ы н*, Тістеулі кетті бармағым. Мыстан кемпір, қайтейін, Кесір болдың келдің де... Ішімде кетті арманым (Мұңлық-Зарлық). Біраздан соң тағы да қайраттанып: «Тәуекел, *А л л а б а с қ а с а л ғ а н* соң, не де болса *к ө т е р д і м*, Ғалимен ғұмырымша қол ұстасып жүрсем де арманым болмас», – деп ойлады (М.Дулатов, Шығ.). Ердің жасы екі төрт белді дейді, *С а л ғ а н ы н а* *А л л а н ы ң к ө н д і* дейді (Қозы Көрпеш.). Шах түбінде қалғаның, *А л л а н ы ң к ө р і п с а л ғ а н ы н*, Атажан, жауап беріңіз, Сөйлеуге келсе мажалың (Бабалар сөзі//Діни дастандар).

Алланың хақ [ақ] жолы. *Құдайдың тура, дұрыс жолы, түзулік, әділеттілік.* Әуелі «бисмилла» деп сөз басталық, *А л л а н ы ң х а қ ж о л ы* н а н адаспалық (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *А л л а н ы ң а қ ж о л ы* м е н өлсем шәһид, Ақ өліммен өлген соң болмайды арман (Ғашықтық дастан.).

Алланың хақы. *Құдайдың еркі.* Ұрыға жібермедім мен намысты, Кім бұлдар мұндаймұндай қылған істі. *А л л а х а қ ы* деген соң

амал да жоқ, Барайын деп уәде етіп қол қағысты (Абай, Тол. жин.).

Алланың хикметі. *Жаратушының кереметі, ғажап ісі.* Бұл кемпір ұрғашыдан туған зерек, Кісі екен оқымысты жөні бөлек. Екеуін бір емшектен емізбеске *А л л а н ы ң* бір *х и к м е т і* болса керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Алланың [Алла тағаланың] хұзырында [еркінде]. *Жаратушының билігінде.* *А л л а х ұ з ы р ы н д а*, тарих алдында біз жауапкер емеспіз бе? (М.Дулатов, Шығ.). Ізгілік жіберсе де, жауыздық берсе де *А л л а т а ғ а л а н ы ң е р к і н д е* бұл не болады дейсіз? Лауқылмақпұзда жазбаған болса, адамның бір түгі жерге түспекші емес (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Алланың ісі. *Құдайдың дегені, маңдайға жазғаны.* *А л л а і с і* н е амал жоқ Асылдан мұрат аз болар (Базар жырау, Шығ.). Жаннатта қатындардың саруарысың, Көресің жапажалғыз *А л л а і с і* н! Қайғырма, иа, Фатима, дүние-пәни, Табылмас ақыретінің гауһарысың (М.Көпеев, Шығ.). Қайғы емес қаза, Болмаймын наза, Ноқталы басқа бір өлім. Туған жан өлмек, Тағдырға көнбек, Кімді алмайды бұл өлім. Шал болмай-ақ өлейік, *А л л а і с і* н е көнейік (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазынасы толған алтынға, *А л л а і с і* н е шара жоқ-ау, Жетпесті қуып алқынба! (Қозы Көрпеш.).

Алла оңғарды [оңдады]. *Құдай жарылқады, қолдады.* Сонда Қоллақ сөйледі *А л л а* тізгін *о ң д а с а*, Көк сүңгіні салармын. Балдағы алтын ақ берен Қызыл қанға малармын (Батырлар жыры). Бөрінен, ана, өтерміз, *А л л а о ң д а с а* нетерміз, Жөйітті іріп сетерміз, Сізді алып кетерміз (Бабалар сөзі//Жетім гөдек). Көріскен соң бір дидар *А л л а о ң ғ а р ы* п келгенде, Сынаушы сонда табылар Мұнда жатқан елден де (Абай, Тол. жин.).

Алла разы [риза] болсын. *т і л е к.* *Құдай мақұл көріп, ісін қолдасын деген мағындағы тілек сөз.* *А л л а р а з ы б о л с ы н*, жүрегім көтеріліп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Келінжан, *А л л а р а з ы б о л с ы н*, ниетіңе рақмет. Қораштар ер үстінен түспей-ақ қойсын енді, – деп, Мырзабай атамдар жабыла сөйлеп жатыр (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Алла рақым қылды. *Құдай кешірді.* *А л л а р а қ ы м қ ы л м а с а*, Қорлықпен күні кешіпті (Мұңлық-Зарлық).

Алла сақтады. *Құдай жар болды, аман қалды.* – Жылама, *А л л а с а қ т а р*, жазылармын, қазынасы кең, бір сағатын жіберер, – деп өзін, өзінен де Жамалдың көңілін жұбатушы еді (М.Дулатов, Шығ.). Атқан оқ, шапқан

қылыштан *Алла сақтап*, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып қалмақтың қамалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайраттанып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етектен олжаға батып қайтады (М.Дулатов, Шығ.). Ғарыштардың панасы *Өзің сақта Алла* (Батырлар жыры).

Алла сақтасын. т і л е к. *Жаманшылықтың бетін әрі қылсын деген мағынада.* Пәленшенің домбырашы қатыны! *Алла сақтасын!* Қысқа аяқты адамның олшиып, омырауын салақтатып, домбыра тартып отырғаны не жақсылық дейсіз! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). *Алла өзі сақтасын*, қабырға забы бауылден болады дейді кітапта (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алласына сенді. *Құдайға, Тәңірге сенді, жаратушыға иланды.* Ой, мейірімсіз шіркіндер-ай! Сендердің тілдеріңді Алтайдың жаралы аруы білмейді ғой! Сендердің қасқабағына қараймын, сендерге еркелеймін деп есіл сұлу мұндай күйге ұшырады ғой! Жел мен бұлттың *Алласына сенем* деп сенделіп қалды ғой!.. (Ж.Аймауытов, Ақбілек).

Алла тағала. *Құдіреті күшті Құдай, Жаратушы.* Жүгіріп шықты далаға, Тұлпардың мінді үстіне Сыйынып *Алла тағалаға* (Батырлар жыры). Жә, не бітті? Сен *Алла тағала* үшін иман келтіремісің я өзің үшін де иман келтіремісің? Сен иман келтірмесең де, Алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді (Абай, Шығ.). Енді *Алла тағала* сіздің өзіңіздің бүгінгі газаят ұрысыңызға қандай нышан білдірер екен, соны көрейік, – деп тізесінде жатқан құранды қолына қайта алды (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). Ей, рақымы мол *Алла тағала!* Оң сапарыңды бере гөр! Аман сақтай гөр! Я, пайғамбарлар, я шариялар... я әулиелер! Жолдарыңа бозқасқа, ақ сарбас айттым. Қолдай гөр, медет бере гөр! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алла тағала қабыл етті. *Құдайдың мейірімі түсті.* *Алла тағала* наласын *қабyleттi*, Тап-таза боп бойынан дерті кетті. Құйынуға су іздеп аласұрып, Су таба алмай елсізде, шаршап бітті (М.Көпеев, Шығ.).

Алла тағала маңдайын [бағын] ашты. *Құдай ісін оңғарды, қолдады.* Апа, енді мен үшін жаманатты болмаңыз, маған енді Ғали бомаған соң бәрібір, суға батырып, отқа жандырса да ықтияр бере беріңдер *Алла тағала* менің *маңдайымды ашайын* десе, Ғалиды мұндай қылмас еді, – деп қасіреттеніп, мұңлы дауыспен жауап берді (М.Дулатов, Шығ.).

Алла тағаланың өмірі. *Құдайдың, тәңірінің бұйрығы, қош көргені.* Сол себепті *Алла тағаланың өмірі* ғой, бұл молданың шарифаты да дұрыс екен деп, Жамалды қызша киіндіріп, шашын жіберіп, оқытуға да разы болды (М.Дулатов, Шығ.).

Алла тағаланың бұйырғанына көнбеді. *Құдайға қарсы шықты, күпірлік етті.* Сіздің мұныңыз *Алла тағаланың бұйырғанына көнбеген* секілді болады (М.Дулатов, Шығ.).

Алла тағаланың дидары. *Жаратушының нұр сипаты.* *Алла тағаланың дидарын* көруге бұл дүниенің бірде-бір заты төтеп бере алмайды (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажайып.).

Алла тағаланың көзі тура. *Алла тағала бәрін көріп, біліп отыр деген мағынада.* Мені сен қақсаң, сені Құдайым қақсын. *Алла тағаланың көзі тура.* Сені табады ақыр (Р.Райымқұлов, Болат.).

Алла тағаланың сәлемі. *Құдайдың жолдауы, өсиеті.* *Алла тағаланың сәлеміне* иланушы, оны мойындап, бұлжытпай орындаушы «мүсілім» атанады (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажап сырлары). *Алла тағаланың сәлеміне* тікелей қарсы келгендер «қарға (ашуға) ұшырағандар» тобына қосылады (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажайып.).

Алла тағала сәтін салды. *Құдай бұйыртты, нәсіп етті, оңғарды.* Соның өкпесімен қағып, жерұшық берейін, *Алла тағалам сәтін салса* жазылып кетерсіз (Е.Домбаев, Жаман Жәутік).

Алла тұзын көтерді. *Сапарға шықты, дәмтіз алыстан бұйырды.* *Тұзымды Алла көтерсе*, Ниет қылдым алыс жол (Қыз Жібек).

Аузында Алла. *Құдайдың есімін жиі айтатын адам.* Жауларының *аузында Алла*, қолдарында қанжар, шоқпар, келтек. Бұл қастан күштер қатарынан қатты соққыға алған Сармолла құлай берді. Көз алдынан соңғы сәуле сөніп, аяғын шалыс басып құлап бара жатқан халінде оның кеудесіне қанжар да сұғылды (М.Әуезов, Шығ.). Басында – сәлде, *Аузында – Алла*, Молдаларда не ғамал? Көздерін сүзіп, Жүздерін бұзып, Алдап жұртты жинамақ мал. Жұмақ молда қолында саудасаттық жолында (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бәрәк Алла. *Алланың берекеті.* Тоты құстай таранып Жан-жағына қаранып, Қыз Назым сонда сөйлейді: *Бәрәк Алла*, арыстан, Ер өледі намыстан (Қамбар батыр).

Бір [жалғыз] Алла. *Жалғыз жаратушы, бір Құдай. Бір Аллаға* мағұлым Адамның көңіл лебізі. Шама қылып қарасақ, Қатар жүрген азамат Ерлердің туған егізі (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Әділдік сипаты еді *бір Алланың*, Билерім, әділ болып тұра алмадың. Он тиын жанқалтаңа пара кірсе, Фақырға еш шафағат қыла алмадың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жәрдем бергіл біздерге, *жалғыз Алла*, Тұғыры жолды асан қыл барша жанға. Шарифаттан тысқары сөз сөйлетіп, Шерменде қылып, дозаққа бізді салма (Бабалар сөзі//Діни дастандар). Жетім-жесір, аш-арық, молда-қожа, Бөрінің *бір Аллаға* діні таза. Құдай, ер Қозының жолын қыл деп, Баршасы көп зарланып қылған аза (Қозы Көрпеш.).

Жақсылық, жамандық көрсек – Алладан. *Бәрі де Алланың қолында. Жақсылық көрсек – Алладан, жамандық көрсек – Алладан* болса, Алланың айыпсыздығы қайда? (Б.Сағындықұлы, Ғаламның ғажайып.).

Жаппар [Жаббар] Алла. *Алланың бір аты.* Өлтірсем қызын, көрер деп, Қорыққан соң көнер деп, Осылай болды иттің қаялы, Мұнан да қатын құтылды, Жад қылып *Жаппар Алланы* (Дастандар). Өлеңім айтсам, төтті шекер – балдай Дем берсе, тіл мүдірмес *Жаббар Алла*. Қарасам, бедеріңе әдемі екен, Ен нудан кесіп алған құба талдай (Абыл Тілеуұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Жаратқан [жасаған] Алла [тағала]. Тәңірі, Хақ тағала. Біраздан мінді атына батыр Баян, Сыйынып бір *Жаратқан Алласына*. Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп, Шандатып Абылайдың ордасына (М.Жұмабаев, Шығ.). Еркекке әйел, әмбемізге иман парыз, *Жаратқан* бір *Алланы* есіне алып, Бір Алла иманыңды нәсіп қылса, Ішерсің ғаузы гәусер суың қанып (Қабан жырау, Алтын қазық). Салмақ пен сабыр, құлықты бір денеге сыйғызып, *Жаратқан Алла* бөлмепті (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет). Бай-тақ елден бездіріп, Аяғымнан тоздырып, Сергелдеңге түсіріп, Сарыарқаны кездіріп, *Жаратқан Алла, Жасаған*, Қарғаған құлың мен бе едім (Махамбет, Өлең.).

Жүрек Аллада. *Аллаға мойынсұнған (адам).* Көз сәждеде, *жүрек Аллада* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Кәлим Алла. *Алланың сөзі.* Ғасанды *Кәлим Алла*, маған берсең, Жүзігің Сүлейменнің колға кісем (Қазына).

Кәрім Алла. *Алланың бір аты.* Аузыңда Алла, шеңгелінде қан! Тағы қан! Бұларды шарифат та қосады. Жаратқан ием, я, *Кәрім*

Алла, менің қолымнан өлтіртпедің. Бенден болған бар тілегім, ақ тілегім со болсын (М.Әуезов, Шығ.).

Қадір Алла. *Алланың бір аты.* Тек қалың жиынға бүгін қосқаны, әр пәлекетті, жаңа хазірет айтқандай, *Қадір Алла* өзі жіберетіні рас (М.Әуезов, Шығ.). Жаратып жіберіп ең бұл ғаламға, Өзіңсің ризық берген жұлмә жанға. Жазбаққа бір хикаят қалам алдым, Жәрдем ет, Хақ, тіліме, *Қадір Алла* (Бабалар сөзі//Діни дастандар). Мен кеттім ғаріп басым болып бенде, Зарымды қабыл көрсе *Қадір Алла* (Айман-Шолпан).

Раббым Алла. *Жаратушы ием Алла.* Атым мәшһүр әр жерде, кітаптарда, Қағазбен таныс болдым ғылым-халға. Дүниеде Ғасы болған мен құлыңды, Жеткергіл мұратына, *Раббым Алла* (Бабалар сөзі//Қисса-и Шанинзінде).

Рахман Алла. *Алланың бір аты.* *Рахман Алла* есіркеп көз жасымды, Финаят салған мұлайымға (Ғашықтық дастандар).

Рәсул Алла. *Алланың елшісі, Алла жіберген пайғамбар.* *Рәсул Алла* ның бір тал қылы бойында сақталған адамға оқ өтпейді, қылып батпайды, дозақ оты харам деген екен! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сұбқан Алла. *Кемшіліксіз Алла, барлық кемшіліктерден ада Алла.* *Сұбқан Алла!* Сұлтаным, Сізге құрбан жан-тәнім. Күнім туды оңынан! Бірақ... Алла, ханым-ай, Мендей сордың ойы сай Келмес хандық қолынан! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тағриф Алла. *Білдіруші Алла.* Замана, шаруа, мінез күнде өзгереді, Оларға кез кезімен нәби келді. Қағида шарифаты өзгерсе де, *Тағриф Алла* еш жерде өзгермеді (Абай, Тол. жин.).

АЛЛААКПАР о д с ө й л. **1. Аллауакбар, қабыл қылсын.** Енесі жануардың имеген бе, Көп қойдан шөп қақтығып тимеген бе. Антұрған қатын сауып қақтаған ба, Болмаса, қойшы ондап бақтаған ба. Алты ай жаздай бір теңі келмей жүріп, Молтыр би бізге арнап сақтаған ба, *аллаакпар!* (Шал ақын, Өлең.). Абырой бер, ұятқа қалдырма. Абиыр бер! Аман сақта! *Аллаакпар* де (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қасым. Текке кетеді. Текке кететіні: Молла, қожа *аллаакпар* ме н халықтың малын жинап алып, байығаннан басқаны білмейді. «Сарт байыса там салады, қазақ байыса қатын алады» деген мақал бар (М.Дулатов, Шығ.). Болғанда нәби мүрсал, һәм пайғамбар. Құлағың екі бірдей тұт сөзіне, Мухаммед дүр, ол – саруар, *Аллаакбар*

(Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шығ.). **2. а у ы с.** *Тамам болды, бітті деген мағынада.* Қарқаралыда халық театры бар, биылдыққа орталықтан барып соны бір көрдік, сосын *а л л а к б а р!* – деді сөзге кіріспей мақұлдап отырған Темекен де қозғалып (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

АЛЛАӘКБАР о д. с ө й л. *Аллауакбар.* Құсымбай молданың «*А л л а ә к б а р*» деген дауысы жер астынан шыққандай күңіренеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛЛАЛА = е т. Алла, Алла деу, Аллаға сыйыну. Ақбілек сабалайды, қасқыр абалайды, Ақбілек *а л л а л а й д ы*, қасқыр долданады, Ақбілек дөңгелейді... (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Әлі де болса ояналық *а л л а л а п* Жалыналық жаратқан хаққа бөнде етіп. Мезгілінде қару қылмай қимылдап, Бұл уақытта тұрмыз енді хәл кетіп (М.Дулатов, Шығ.). Қырық мың әскер түрікпен Жалғызаяқ жолменен, *А л л а л а п* шауып күңіреніп, салды жауға қолдарын (Көрұғылы.). Он сандайын оймауыт, Барабан соғып, шың қағып, Алдымнан әскер жүргізіп, Бұйым болды бұ да деп *А л л а л а п* батыр шабады (Ер Тарғын).

АЛЛАЛЫ с ы н. с ө й л. *Алласы бар, Құдайды ойлайтын.* – Бақыт қайда барасың? – Шарифат сөзін тыңдаған, О дүниені ойлаған *А л л а л ы* үйге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық).

АЛЛАСЫЗ с ы н. *Аллаламай, Алла демей, Алланы ауызға алмай.* Бітті онда шаруасы! Тек *А л л а с ы з* да бір төңірдің өзімен күзге іркілмей жетеді екенбіз (Ғ.Сланов, Шалқар).

АЛЛАУАКБАР [ар. الله أكبر] о д. Алла ұлығ, Алладан ұлығ ешкім жоқ. О кісі қайтты ма, тие берсін, *А л л а у а к б а р* (бетін сипайды) (М.Дулатов, Шығ.). Шапағаты бізге де тисін, *А л л а у а к б а р* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АЛЛАУАКПАР о д. с ө й л. *Аллауакбар.* (Жоқ болды, ештеңе де, тұқ те қалмады.) Ағайынын ұстап беруге Мүсірәлі аяп, жұлым-жұлым Сталинді көміп тастаса, ол кезде жансыз сурет те жоқтаусыз қала ма, ізінше тіміскіп келген іңкібіді: «көсемді тірідей көрге салдың!» деп екеуін бірдей томпылдатып айдап жөнелген. Содан *а л л а у а к п а р!*... (Қ.Ысқақов, Күренсе).

АЛЛАҒУӘКБАР о д. с ө й л. *Аллауакбар.* Сармолла осы сырттағы халық арасында болып, мешіт ішінде қарт имам бастаған намаздың әр кезек «тәкбир-тәһлилін» сыртта ұйыған саптарға, ашық үнмен әсемдей естіртіп тұр: «*А л л а ғ у ә к б а р!*», «Самиғоллаһу лимән хамидә!», «Әссәләмуағалайкум уәрәх-

метолла» деген ауық-ауық намаз бөлімдерін дауыстап, сырттағы қауымды іштегі, михраптағы имамның намазына қалт еткізбей ұйытып тұрды (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛЛАШЫЛ с ы н. *Құдайшыл, Аллаға сыйынғыш.* Қара құс: Жалғанға патша баланған. Данышпан ізгі саналған, *А л л а ш ы л* әділ адамнан, Қайдан шықты бұл мінез?! (М.Дулатов, Шығ.).

АЛЛЕГОРИЯ [грек. allegoria] з а т. ә д е б. *Әдебиетте, көркемөнерде белгілі бір идеяны, нақты ұғымды образ арқылы суреттеу әдісі.* *А л л е г о р и я* ауыз әдебиетінде шешендік сөздерде, тапқак өлеңдерде, толғау, термелерде жиі кездеседі (З.Қабдолов, Өлең сөз.). Мысал өлеңдердегі құбылу, көбіне, перделеу, яки *а л л е г о р и я* (грекше allegoria – пернелеп айту) түрінде келеді (З.Қабдолов, Сөз өнері). Ондағы аңның бәрі де ескі үнді жұртының, ескі орыс ертегісінің ішінде суреттелген аңдарша адам қауымындағы өрескел, қорқау мінездеріне мысал, *а л л е г о р и я* ретінде бейнеленген болады (М.Әуезов, Шығ.). Естіртуде бұл дүниенің жалғандығын, көзді ашып-жұмғанша өте баратындығын аңдататын *а л л е г о р и я л а р*, мысалдар, астарлы сөздер арқылы қайғылы хабарға ептеп жақындайды (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЛЕГОРЛАУ з а т. ә д е б. *Аллегория.* Пернелеу – оқырманның не көрерменнің санасына, қиялына ерекше әсер ететіндей, бейне жасаудың көркемдеуші құралы, көркемдеуші тәсіл. *А л л е г о р л а у* көркемдік тәсілдердің ең көнесі, бастауын мифтен алып, фольклорда ерекше дамыған (ҚҰЭ). *А л л е г о р л а у* ауыз әдебиетінің барлық жанрларында, оның ішінде жануарлар туралы ертегілерде, халық мысалдарында, өтірік өлеңде, жазба әдебиетте, сатиралық жанрларда жиі қолданылады (ҚҰЭ).

АЛЛЕГРО [итал. allegro] з а т. м у з. **1.** *Музыкалық пьесаны немесе оның бөлімін ойнаудағы жылдамдық қарқыны.* *А л л е г р о* алғашқыда «сергек», «жылдам» түсінігінде қолданылған. Музыкалық шығарманың басында жазылып, негізгі көңіл күйді білдіреді. (ҚҰЭ). **2.** *Тұтас музыкалық шығарманың немесе бөлімнің атауы.* Сондықтан сонатаның екінші бөлімі, жылдам ойналатын *а л л е г р о* тіпті шықпады: жиырмасыншы тақтада қыздан екі такт кейін қалған Паншин өзі де шыдамай күліп жіберіп, орындығын кейін сырғытты (М.Әуезов, Шығ.). *А л л е г р о* қалпында жазылған шығарманың немесе сонаталық циклдің жеке бөлімінің (көбінесе 1-бөлімінің) атауы (ҚҰЭ).

АЛЛЕРГЕН [грек. allos – басқа, genes – тұқым] з а т. м е д. *Адам ағзасының қоршаған ортаның кейбір әсерлеріне әдеттен тыс сезімталдығын оятатын немесе аллергияны тудыратын заттар*. Аллергияны туындататын заттарды *аллергендер* дейді. *Аллергендер* организмге сырттан түсетін (экзогендік) және организмнің өзінде өндірілетін (эндогендік) болып ажыратылады (ҚҰЭ). *Аллергендермен* емдеген жағдайда жеке-даралық ерекшеліктердің болатындығын еске ала отырып, бұл бөлімді біз қысқаша ғана баяндаймыз (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.).

АЛЛЕРГИЯ [грек. allos – өзге, ergon – әрекет] з а т. м е д. *Ағзаның қоршаған ортаның кейбір әсерлеріне әдеттегіден тыс сезімталдығы. Аллергияның* кең тараған түріне: бронхиалдық демікпе, есекжем, Кванке ісінуі, поллиноздар (грек. pollen – шөп тозаңдарынан дамиды ауру) және анафилаксиялық шок жатады (ҚҰЭ). Қазақстанда балалар *аллергиясы* н емдеу де жолға қойылған (ҚҰЭ).

АЛЛЕРГИЯЛЫҚ с ы н. *Аллергияға тән, аллергияға қатысты*. Ғылыми-техникалық ізденістер мен өндірістің дамуы қоршаған ортада көптеген аллергия туындататын заттардың (жасанды бұйымдар, дәрі-дәрмектер, бояулар, тағамға қосатын қоспалар, хим. және радиий белсенді заттармен атмосфераның ластануы т.б.) пайда болуы адамдар арасында жылдан-жылға түрлі *аллергиялық* аурулар тудырып отыр (ҚҰЭ). Шөппен айналысқан соң күнделікті шаң-тозаң жұтады, олардың барлығы тыныс жолдарына түсіп, түрлі *аллергиялық* ауруларға алып келеді («Жас Алаш»). Антибиотиктің басқа түрімен емдеген кезде, қандай жолмен болса да, денеге енгізгенде *аллергиялық* реакция (организмнің сезіп, реакция білдіруі) білдіреді (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

АЛЛЕРГОЛОГ з а т. м е д. *Аллергиямен ауыратын ауруларды емдеуге маманданған дәрігер*. Аллергиямен ауырған адам *аллерголог* дәрігердің бақылауында болуы керек (ҚҰЭ).

АЛЛЕРГОЛОГИЯ [грек. allos – өзге, ergon – әрекет, logos – ілім] з а т. м е д. *Аллергия және аллергиялық аурулардың пайда болу себептерін, даму жолдарын, клиникалық белгілерін зерттейтін және олардан алдын ала сақтану мен емдеу әдістерін жетілдіретін иммунология мен клиникалық медицинаның бір саласы*. Ал ревматология, *аллергология* бөлімдерін араласаныз, бір қазақ таппайсыз, өзбектер мен күрдтер жайлап алған. Соған қарап мұның бар-

лығы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты ма деп ойлаймын («Жас Алаш»).

АЛЛЕРГОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Аллергологияға тән, аллергологияға қатысты*. Біздің елімізде отандық аллергендермен арнайы емдеу алғаш рет 1961 жылы СССР Медицина Ғылым академиясының *аллергологиялық* ғылыми-зерттеу лабораториясындағы *аллергологиялық* кабинетте қолданыла бастады (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.).

АЛЛЕЯ [франц.allee] з а т. *Екі жағына ағаш отырғызылып, адамдардың қыдырыстауы үшін жасалған жол*. Осы *аллеялар* *дағды* көлеңкелі күркелерде сатылып тұратын түрлері: сусындар, газет, журналдар (І.Жансүгіров, Әңгім.). *Аллеяның* екі қабағы сирек орналасқан ұзыншақ ағаш пәйкелер (М.Мағауин, Шығ.). Ана Ташкент *аллеясының* бойына барып қараңыз, Жұмысшы поселкесі деген тағы бір поселке туды (М.Әуезов, Өскен өркен). Бұралаң жолдар мен кең *аллеялар* үстіне төне, қалың жапырақты қарағаштар желмен ойнап сыбдыр қағады (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛЛЕЯЛЫ с ы н. *Аллеясы бар*. Қала осы арадан басталады деген тұстан біз қалаға емес, *аллеялы* қалың орманның ішіне кіріп кеткен сияқтандық (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АЛЛЕЯСЫЗ с ы н. *Аллеясы жоқ*. Костанайдың күні қандай тамаша, Әні-күйі бүгін неге жаңаша? *Аллеясыз* болса да әзір көшеміз, Қоныпты өмір гүлін жайып жараса (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

АЛЛИГАТОР [ағыл. alligator ideal] з а т. з о о л. *Қолтырауын отрядының үш тұқымдасының бірі*. *Аллигаторлар* бағалы терісі үшін ауланады. Санының күрт азаюына орай, қатаң қорғауға алынып, Халықаралық табиғат қорғау одағының «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ). *Аллигаторлар* Солтүстік, Оңтүстік Американың, Қытайдың тұщы су айдындарында тіршілік етеді (ҚҰЭ).

АЛЛИТЕРАЦИЯ [лат. alliteratio] з а т. ө д е б. *Шығармадағы бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталануы, үндестігі арқылы жасалатын көркемдік тәсіл*. *Аллитерация* (латынша ad-littera – дыбыстас) – бірыңғай дауыссыз дыбыстарды қайталау (З.Қабдолов, Сөз өнері). Аяққы ұйқасқа тармақтың басындағы дыбыс үндестігі – *аллитерация* – қосарланатынын дәлел етеді (З.Ахметов, Өлең сөз.). Жұмбақтар да сөз түзілісі мақал-мәтелдерге ұқсас, әр затты өзіне лайық дыбыспен бейнелеу үшін *аллитерация* тәсілі қолданылады (Әдебиеттану термин.).

АЛЛО [ағыл. hallo] о д. *Телефонмен сөйлесушілердің бір-біріне беретін дыбыстық ишараты.* – *А л л о... А л л о,* тыңдап тұрмын... тілі байланып қалды деймісің? Қазір... қазір барам (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

АЛЛОНЖ [франц. allonge – үстіне жазу] з а т. э к о н. *Вексельге жапсырылған қосымша парақ.* *А л л о н ж д а* табыстау жазбасы (индосамент) немесе аваль (кепілдемелік, кепілдікті жазба) жазылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АЛЛОПАТРИЯ [грек. allos – басқа, бөтен, patriz – отан] з а т. б и о л. *Бастапқы түрдің оқшау аймақтарында орналасқан бір не бірнеше аралас өскіндерінен түзілген жаңа түр.* Қазір *а л л о п а т р и я н ы ң* тек жылу сүйгіш түрлері ғана Жерорта теңізі маңында, Кавказда түрлі өскіндер құрып тіршілік етуде (ҚҰЭ). Табиғи сұрыпталу әсерінен *а л л о п а т р и я н ы ң* әрбір популяциясы ерекше орта жағдайына бейімделеді (Қаз. тілі термин. Биология).

АЛЛОТРОПИЯ [грек. allos – басқа, tropos – қасиет] з а т. *Бір химиялық элементтің бірнеше қарапайым зат түрінде болу құбылысы.* *А л л о т р о п и я* құбылысы темір, күкірт, фосфор, калий және т.б. химиялық элементтерде де болады (Қаз. тілі термин. Кен.). *А л л о т р о п и я н ы* атомдардың геометриялық орналасуына қарай жіктейді (ҚҰЭ).

АЛЛОТРОПТЫҚ [грек. allos – басқа, tropos – қасиет] с ы н. х и м. *Аллотропияға тән, аллотропияға қатысты.* Көміртектің негізгі екі *а л л о т р о п т ы қ* түрі бар – алмаз және графит (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Ашылған элементтердің саны 100-ден асса, *а л л о т р о п т ы қ* түрлері 400-ге жетеді (ҚҰЭ).

АЛЛОУ о д. с ө й л. **Алло.** – *А л л о у, а л л о у,* мырза, аппаратыңызды соңғы қасиетін көлеңкелемей ашып айтыңыз (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

АЛЛОФОН з а т. л и н г. *Белгілі бір фонеманың мағына ажырататын қызметтері болмайтын жуанды-жіңішкелі дыбысталуы, түрлері.* Алайда бұл *а л л о ф о н д а р д ы ң* архетипі жөніндегі біздің пікіріміз басқаша. Тілдің өзі қандай көне болса, *h* дауыссызы да соншалықты көне (Б.Сағындықұлы, Қаз. лексикасы). Қазіргі кездің тұрғысынан ұяң ғ қатаң қ-ның *а л л о ф о н ы,* ұяң ғ қатаң қ-ның *а л л о ф о н ы* екендігіне ешкім де күмән келтірмейді (Б.Сағындықұлы, Қаз. лексикасы). Варианттық – инварианттық тұрғыдан фонема, морфема, лексема т.б. (единицалардың «эталық деңгей» атаулары) инвариант деп қарас-

тырылса, дыбысталу тұлғалары, *а л л о ф о н д а р* мен фондар, алломорфтар мен морфтар, сөздің лексикалық-семантикалық варианттары т.б. (единицалардың «эталық деңгей» атаулары) деп танылады (Тіл білімі сөздігі).

АЛЛОХТОН [грек. allos – өзге, chthon – жер] з а т. г е о л. *Тектоникалық қиштердің әсерінен өзінің алғаш түзілу аймағынан көлбеу беткей бойымен жазық бағытта жылжып кеткен тау жыныстарының кешені.* *А л л о х т о н д а р* тектоникалық жабындар деп аталатын құрылымдардың басты бөлігі болып табылады (ҚҰЭ).

АЛЛЮВИЙ [лат. alluvio – толынды, үйінді] з а т. г е о г р. *Тау жыныстары үгінділерінің өзен аңғарларында жиналуынан пайда болатын борпылдақ шөгінділер.* Ол дөңбек тас, малта тас, қиыршық тас, құм, құмай, саз, саздақтан құралады. *А л л ю в и й д і ң* құрамында тұщы су жөндіктерінің, жануарлар сүйектерінің және өсімдіктердің қалдықтары мол ұшырасады. *А л л ю в и й д і ң* құрамында құнды таза элементтердің (алтын, алмас, платина т.б.) кен-қайраңдары орналасуы мүмкін (ҚҰЭ). Кесек жыныстардың тұнуы өзен ағысының баялаулы нәтижесінде өтеді. Өзен шөгінділері *а л л ю в и й* (латынша – салынады, шайынады) деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). *А л л ю в и й д і ң* гранулометриялық құрамы қойтастар мен малта-тастардан сазға дейін айтарлықтай өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Су.).

Аллювий суы. с у ш а р. *Өзен аңғарларының аллювий шөгінділері қабатындағы жерасты суы.* *А л л ю в и й с у л а р ы* елді мекендерді ауызсумен қамтамасыз ету үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.). Тұщы *а л л ю в и й с у ы н ы ң* мол қорлары Оңтүстік, Орталық Қазақстанның өзен аңғарларында кездеседі (ҚҰЭ).

АЛМА з а т. <лат. malus> **1.** *Раушан гүлділер тұқымдасына жататын жеміс ағашы.* Қазақстанда *а л м а н ы ң* 40-тан астам сорттары будандастырылған, оның 20-сын (Салтанат, Іле, Алатау шапағы, Алматы т.б.) қазақстандық селекционерлер өсіріп шығарған (ҚҰЭ). Сайларына итмұрын, долана, жабайы *а л м а* сыңси өскен (М.Мағауин, Бір ата.). **2.** *Осы жеміс ағашының домалақ пішінді, тығыз, тәтті, шырғанды жемісі.* *А л м а с ы н а н* айырылған күзгі бақ ауыл көшіп, иен қалған қоныс тәрізді (М.Мағауин, Бір ата.). Базардан әкеле жатқан *а л м а,* өрігің болса, берсеңші мыналарға! (Б.Нұржекеев, Танд.). Ол *а л м а н ы ң* жанындағы сықырлауық кереуетте отыр екен (Д.Исабеков, Екі жиырма). **3.** п о э т.

Әйелдің төсі, емшегі. Тақтайдай жауырыны бар, иығы тік, Екі *а л м а* кеудесінде қисаймайды, Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды (Абай, Қалың елім.). Еті уыздай аппақ, білектері, сандары оқтаудай жұп-жұмыр, мойны күйған шамдай, ақ етіне қара шашы салбырап, қос *а л м а с ы* үрген торсықтай салбырап тұрғанда, жұтып қойғың келеді екен! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Меруерттей отыз тісін ысып-шайып, Бойыңды ұстасаң да шымырлатып. Екі *а л м а* кеудесіне жарасады, Ханымның бірі ... сықылданып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Алма бағы [бауы]. *Алма ағаштары өсіп тұрған бау.* *А л м а б а ғ ы н* қоршаған тал шарбақ бірнеше жерден сөгілген (М.Мағауин, Бір ата.). *А л м а б а қ*, асау өзен, қарлы шырдар, Аман-сау барлығың да бармысыңдар? Ұшырған өздеріне ән-құсым бар, Арналған өмірім бар, алғысым бар! (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Жаймашуақ жазғы күн, Жасыл гүлге бөленген. Жардай күліп көз тартып, *А л м а б а ғ ы* көгерген (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Осындай ерік біткен Жүрек тауын, Жағалай біткен жасыл *а л м а б а у ы н* Күн сайын жылы леппен жауын тұрад. Кербез шың – «Кер» бұлдынан сепкен жауын (Сара, Тордағы.).

Алма бет. *Қызыл шырайлы, толық, жас, балғын жәзі.* «...Әл-куатың кеткенде, *а л м а б е т* те суалады» деп дүниенің кезегін, баянсызын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Ас бола ма сасық сорпа, қара нан? *А л м а б е т* те қалмады ғой тамшы қан (М.Жұмабаев, Шығ.). Жел сүйіп, *а л м а б е т і н* күн қақтаған Қашаннан дала қызы қымбат маған (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Бұрынғыдай емес, жүдеген, үнемі қызыл шырайланып тұратын *а л м а б е т і* тотыққан (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

Алма ерін. *п о э т. Алма тәрізді қызыл ерін.* Деп сыбырлап *а л м а е р н і* үлбіреп, Бота көзде ыстық жасы мөлдіреп. Жиылған жас төгілмейін тұра ма? Жас төгілді, тілініп жүрек, елжіреп (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алма жасыл бітесі. *з о о л. <лат. arhis pomi> Алма ағашын зақымдайтын тең қанаттылар отрядына жататын зиянкес жәндік.* *А л м а ж а с ы л б і т е с і* Қазақстанның барлық облыстарында кездеседі (ҚҰЭ). Көбінесе жас алма ағаштарын зияндайды. *А л м а ж а с ы л б і т е с і* жұмыртқаларын (ұрығын) жас өркен бүршігінің түбіне салып, сонда сақтайды (ҚҰЭ).

Алма жүз. *п о э т. Ажарлы, қызыл шырайлы бет.* Жастық өтіп, қартайып, Қан сары су

боп сарғайып, Сүмбіл шашым қуарып, *А л м а ж ү з і м* суалып, Мен де сорлы бір күні Қошта-сармын өмірмен (М.Жұмабаев, Шығ.). *А л м а ж ү з і* шарпыған шөрбөт сезім, Арман дүниесі, соншалық тәтті ме едің?! (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Аяздан *а л м а ж ү з і* арайланып, Жүр өне, күзетші шал қора айналып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алма көбелегі. *з о о л.* Бақтарда сыңар жібек көбелегі, долана көбелегі, *а л м а к ө б е л е к т е р і н е* және басқа зиянды насекомдарға қарсы адам үнемі күрес жүргізіп отыруға мәжбүр болады (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

Алма күйесі. *з о о л. <лат. huponomeuta malinellus> Жеміс ағаштарын зақымдайтын ақкіс күйе тұқымдасына жататын зиянды көбелек.* *А л м а к ү й е с і н е н* қатты зақымдалған ағаштардың жеміс түйіндері төгіліп, өрт шалғандай болып көрінеді (ҚҰЭ). *А л м а к ү й е с і н і*ң алдыңғы қанаттарының үсті үш қатар қара нүктелі күмістей ақ болады, ал артқы қанаттары күл түстес, жиек шашақтары ақшыл келеді (ҚҰЭ).

Алма қышқылы. *х и м. Екі негізді органикалық қышқыл.* *А л м а қ ы ш қ ы л ы* көптеген өсімдіктерде, әсіресе піскен шетен жемісінде, темекі, мақта жапырақтарында, лимон шырынында көп кездеседі (ҚҰЭ). *А л м а қ ы ш қ ы л ы* – екі негізді органикалық қышқыл. Жасаңшөп тобына жататын өсімдіктерде ол түнде көп жиналады (ҚСЭ).

Алма мойын. *п о э т. Әдемі, ат сағақ жұмыр мойын.* *А л м а м о й ы н* сам үйрек Ана Еділден көксіген Көлді тастап қырға ұшса, О-дағы бір тарланға жолығар! (Шалкиіз Тіленішұлы// Алдаспан). Қазақ: «Ер жігіт тұлпардың тұяғымен, сұңқардың қияғымен, сылдыр қаққан судың бойымен, *а л м а м о й ы н* сұлудың қойнымен жұбанады» – дейді екен. Қыпша бел, *а л м а м о й ы н* сұлу Баян, Сипаты жаннан асқан ол бір серім! (Қозы Көрпеш.). Қатарланған қара нар Арқанын қиып алған күн. *А л м а м о й ы н* аруды ат көтіне салған күн (Махамбет, Өлеңд.).

Алма сабақ. *п о э т. Жіңішке, үзіліп тұрған, нәзік.* Сүйріктей аққу мойын *а л м а с а б а қ*, Безенген шыбық дене кербез сағақ. Наз сұлу, наз қимылды құралайым, Садақтай ұзын кірпік, гәуһар қабақ (С.Сейфуллин, Поэм.).

Алма сағақ [сағақты]. *Жіңішке сағақ.* Піскен *а л м а с а ғ а қ т ы*! Екі көзіне болайын Қорықтан жанған шырақтай! (Ер Тарғын). Қаз мойын, *а л м а с а ғ а қ*, меруерт жалды, Кербез

төс, кере құлаш омыраулы, Қара көз, қамыс құлақ, жұмыр тұяқ, Астында түрікпеннің жануары (З.Қалауова, Танд. шығ.).

Апорт алма. *Алманың ерекше хош иісті, шырпынды сұрпы.* Ағашқа шығатын жемістердің тез пісетіні сиреп, өзiрге жиналмай тұнып тұрғаны *апорт алмасы* ғана (С.Мұқанов, Өсу жол.). Ал біздің қала өзінің *апорт алмасы* мен әлемге әйгілі (Қ.Тоқаев, Тасқын). *Апорт алманы* ұзақ сипалады, әл кіргендей түрегеліп отырды (М.Байғұтов, Шығ.).

Көз алмасы. *анат.* <лат. bulbus oculi> *Көз ұясы.* Көз шарасы терең шұңқыр болады да, онда өзінің нервтері, қан тамырлары және еттерімен қоса *көз алмасы* тұрады (Адам анатом.).

АЛМААҒАШ *зат. өс.* <лат. maius>. *Алма жемісі өсетін ағаш.* Менің бағымда бір *алма-ағашым* бар еді. Әр сабах алдында бір ұры алмасын ұрлап кетеді. Сол ұрыны тұтып берсең, ұлық мархабатыңыздан болар еді (Бабалар сөзі//Дариға қыз). Бұтақтарына ақ түбіт ақша бұлт байланғандай, шашақ атқан ақ гүлдерге оранған *алмаағаштары* мүлги, ұйқылы-ояу түр (І.Есенберлин, Шығ.). Он шақты түп *алмаағашы* өскен алақандай бақ ішін қопсытып тыным таппайды... (М.Мағауин, Бір ата.). Күні бойы тыным таппай, *алмаағаштары* суарады, шөбін жұлады (Д.Исабеков, Екі жиырма).

АЛМАҒАЙЫП *үс т. Екіталай, неғайбіл, екідай.* Жо, сіздің бұныңыз дәл мағынада емес. *Алмағайып* нәрсе ғой (М.Әуезов, Танд.). Тағдыры *алмағайып* тіршіліктің, Тарының қауызындай тарылғанын (И.Сапарбаев, Ғашық тілі). Қалай болған күнде де, ағайын арасы екіге жарылғалы тұрған *алмағайып* кезеңде, бір кезде сонау Әз-Тәукенің өзіне ақылшы болған Қазыбектің бүгін ту түбінен табылғанын қалың бұқара жақсылыққа балады (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Ұямыз бар біздің де – омартамыз, *Алмағайып* бүлінсе сол ортамыз, Басымызды бөйгеге тігеміз де, Көзімізді бір-жола жоғалтамыз (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛМАДАЙ *сын.* *Алма сияқты, алма тәрізді.* Орнынан үшеуі де ұшып тұрды, Такпыз деп қызметіне қандай түрлі. Қызарып қуанғаннан пісіп тұрған, Түрлері тап *алмадай* болды нұрлы (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). Жақсы қыз – баға жетпес бір ғауһар тас Он алты, он жетіге жеткенде жас. Жәннаттің пісіп тұрған *алмасындай* Қол жетсе, қандай жігіт ләззат алмас (М.Дулатов, Шығ.). Ұшады көл жағалай көк көбелек, *Алмадай* екі бетің доп-дөңгелек. Шын болса әлгі айтқаның, сәулетайым, Қыз-

қыркын сенен басқа неге керек (Қара өлең). Жігері болса қайраттан, Баланы саған балады, Ағаштан жұлған *алмадай* Басыңды бала алады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Піскен [пісіп тұрған] алмадай. *Әдемі, толысқан, кемеліне келген.* Шаһарда егіп қойған сіз бір дарақ, Көз салар көлеңкеңе әркім қарап. Бейне бір *пісіп тұрған алмадайсың*, Бақытына әлдекімнің өстің, шырақ?! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Толған айдай ақ жүзіне қысылғаннан қан ойнап шыға келіп, екі беті жаңа *піскен алмадай* албырап жүре берді (Д.Исабеков, Екі жиырма).

АЛМАЖЕМІР *зат. з. о. л.* <лат. anthonus romogum> *Жеміс ағаштарын зақымдайтын, жапырақ ширатқыштар тұқымдасына жататын көбелек, алмаағаштың ең қауіпті зиянкесі.* *Алмажемір* алмаағаш діңінде, кеуектерінде, бұтақ қабықтары және өртүрлі паналар астында қыстайды (ҚҰЭ). Сондай-ақ *алмажемірдің* жұлдызқұрттары көбелекке айналмай тұрғанда, жылына бірнеше рет инсектицидтер шашады (ҚҰЭ).

АЛМА-ЖЕМІС *зат. алма және басқа жеміс түрлері.* Ағаштар гүлін төгіп *алма-жеміс*, Өзгеше түрге енгенде кеңіп өріс. Ұшып-қонып сайрайды бұлбұл құстар, Жер әлемі үн қосып бәрі тегіс (М.Жансаева, Ана жүрегі.).

АЛМА-ЖҰЛМА *сын. сөй. л. Алба-жұлба.* Менің инемді ал. Киіміңді жамап тұр. Сөйтсең үстің тозбайды. *Алма-жұлма* болып жүдемейсің, азбайсың (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Қалабай мектепке басқа балалардай *алма-жұлма* болып жүдеп келген жоқ (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Кесірлік қылғаным жоқ тілінді алмай, Қып қойдың *алма-жұлма* жың ұрғандай. Тұмсарған қыдырма деп сын тағасың, Өтірік орыны жоқ сының қандай (Айтыс).

АЛМАЗ *зат. мин.* *Алмас (дәрі, сынап хлориді, наркүміс).* Таза *алмаз* түссіз және мөлдір, әсем түсті келеді (Химия). Графит пен *алмаз* көміртегі атомдарынан тұрады және ішкі құрылысы жағынан олардың айырмашылығы атомдардың өзара орналасуында ғана (Н.Қойшыбаев, Физика). Көміртектің негізгі екі аллотроптық түрі бар – *алмаз* және графит (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

АЛМА-КЕЗЕК *үс т. Бірден емес, кезек-кезек, кезекпе-кезек.* Қыз қатар кеп биге шақырған екі жігітке *алма-кезек* көзін төңкере, салмақтай қарап алып, ұзыншашты таңдады (М.Мағауин, Бір ата.). Гүлшарат басын тез көтеріп, қасындағы қыздарға *алма-кезек* жау-таңдады (І.Есенберлин, Шығ.). Кім салқындап

отырар салқын бақта? Ойын сауық ана жақ, мына жақта. Сонда қалай? Осы бақ орынында, Адамдар *а л м а-к е з е к* құламақ па?! (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Шөкелеп алып, екі қолымен бүйірін таянып, жан-жағына *а л м а-к е з е к* теңселе береді, теңселе береді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

АЛМАҚ з а т. *Алашақ, алуға тиісті зат, нәрсе, аласы.* Санашы тағы, қандай *а л м а ғ ы ң* бар екен Қозыбақтан, Сәлменнен әлі де? (М.Әуезов, Қараш.). *А л м а ғ ы*, бермегі, соғымы, қаласы, даласы дегендей, орда-шарқы үйдің жабдығы аз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалтаң-алтаң қараса, Кеткендей-ақ *а л м а ғ ы*. Оның аты – қыз емес, Шайтанның ұшқан қаңбағы (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Он сан қара қалмақтың /Бермегі бар *а л м а қ т ы ң*/. Жерін тегін алдым деп, Ойламай ақыл пішкенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЛМАҚАБАҚ з а т. ж е р г. *Кішкентай қабактан жасалған, насыбай салатын шақша.* Ол *а л м а қ а б а ғ ы н* алды да, алақанына бір атым насыбай салды (Қаз. тілі. аймақ сөздігі).

АЛМАҚАҚ з а т. *Кептірілген алма.* Шамамен, қазір мына институт үйі тұрған жерде, Нариманның кезінде жағалай жайма: жеміс-жидек, өрік-мейіз, *а л м а қ а қ* сыңсып жата-тын (Ш.Мұртаза, Қара маржан).

АЛМАЛА= е т. *Кезек-кезек ауыстыру, кезектестіру, қайта-қайта алмастыру.* Бұтты-шатты, Үй санатты, Байдан атты *а л м а л а п* (Абай, Тол. жин.). Шаршағанын қалдырып, Мінгізді атты *а л м а л а п* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Мінезі теріс тер қатыр, Лепірме мақтау, кел батыр, Су жұқпайтын тап-тақыр, Атты *а л м а л а п* ел сапыр (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АЛМАЛАС= е т. *Кезектесу, ауысу, ауыстыру.* Дүркіреп ізге түскен дабырласып, Қос атты кезек-кезек *а л м а л а с ы п*. Бір түскен Текеліге жерін көріп, Деседі «емес шығар енді ашық» (Батырлар жыры).

АЛМАЛАТ= е т. *Ауыстыру, кезектету.* Ал, қимылдат! Ал, қарқындат! Ал, ұрандат! *А л м а л а т!* (І.Жансүгіров, Шығ.). Екеуін шақырып *а л м а л а т ы п* оқытып отырдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛМАЛЫ¹ с ы н. **1.** *Алмасы бар, алмасы көп.* Өрікті, *а л м а л ы*, жабайы жемісті балақ таулар бар ғой (М.Әуезов, Өскен өркен). Ұмытып Алматы тауын да, *А л м а л ы*, алмұртты бауын да. Түрініп жеңімді алам да, Тиісіп кетемін қауынға (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Елден шыққалы айдан асқан. Асқаралы Алатау да, *а л м а л ы* Алматы да алыста (Қаныш аға//Естеліктер).

Көктөбенің аржағы – *а л м а л ы* бақ, Асықпатым, абайла, қалма құлап (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). **2.** *а у ы с. Төсі әдемі, тығыз, жұмыр.* Сексеуіл құмға бітер басы алмалы, Ел тану – ер жігіттің бас арманы. Өлеңнің бес-алты ауыз арқасында, Тұсыма қыздар келді қос *а л м а л ы* (Айтыс).

АЛМАЛЫ² с ы н. *Алып-салуга болатын, шығармалы.* Мұкарама ауруханадан үйіне қайтып келіп, тап ертеңгідей әйнегі *а л м а л ы* терезенің алдына барып, тағы ұзақ отырып қалды (Х.Есенжанов, Тар кезен).

АЛМАЛЫ-САЛМАЛЫ с ы н. *Алып-салып қоюға ыңғайлы, алып-салып тұратын, кигізіліп-шығарылатын.* Әжем сүйген жары Жәу-тікке арнап жасатқан ерінің алдына бүркітке деп бірін, қаршығаға деп бірін, *а л м а л ы-с а л м а л ы* екі балдақ істетіпті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). «Керуен» деп жұрт Жосалы станциясынан Қарсақпайға тартылған тар табан, *а л м а л ы-с а л м а л ы* теміржолды айтқан (М.Қаратаев, Далада.). Жуар алдында киімнің түймесін, *а л м а л ы-с а л м а л ы* жағасын, бастырмаларын, белбеу қапсырмасын сөгіп алу керек (Келіншектер.).

АЛМАН-ЖАЛМАН ү с т. с ө й л. **Жалма-жан.** Күштілерін көргенде аң мен мал да, Қашады жан сауғалап жыртқыштардан. Сілеусін, барыс, қасқыр қас жаулары, Қу түлкі, мысық бәрі *а л м а н-ж а л м а н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЛМАН-САЛЫҚ з а т. *Ресми, әкімшілік салығының атауы.* Шынында да төлеңгітке не істесе де, төре өзі білетін, басқа билердің *а л м а н-с а л ы қ* салуына жол қойылмайтын (Б.Құсбегін, Зуқа Батыр).

АЛМА-ӨРІК з а т. *Алма, өрік т.б. сол сияқты жеміс-жидек.* Ойға жыр, көңілге күй, жанға тыныс, Айналаң *а л м а-ө р і к*, алда қымыз. Асан атам аңсаған Жерұйығы, Жігітім, жақсы ө, біздің Алматымыз? (М.Мақатаев, Шығ.).

АЛМАС¹ з а т. <грек. almas> **1.** м и н. *Табиғатта кездесетін ең қатты минерал, таза көміртектің кристалдық түрленімі.* Өмірде *а л м а с т ы ң* табиғи және жасанды түрлері қолданылады (ҚСЭ). *А л м а с* – химиялық құрамы бойынша таза, көмір тотығынан тұратын минерал (Қаз. тілі термин. Кен.). Шыңыраудан қазып, қопарып Шығарған болат көк темір, Мыс, күміс, алтын, қорғасын, Жермайы, *а л м а с*, таскөмір (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Алтын да, *а л м а с* та емес жалтылдаған, Бір сый бар, аға, саған, тартылмаған! Ұрпақтар аңыз етіп айта жүрер, Сыйдан да он есе артық даңқалы маған (М.Мақатаев, Өмір-өзен). **2.** *Сапалы, қатты металдан жасалған өткір қару.* Сол майданда

жалындап, Қолына *алмас* қару ап, Алатаудан ақырған, Жауын жеңіп жапырған, Қарасайдай ұл туар (Жамбыл, Шығ.). Қарсы келіп екеуі Ақ сүңгіні салысты. Өтпеген соң сүңгісі *Алмаспенен* шабысты, Екеуі бірдей шегініп Қорамсамен атысты (Батырлар жыры). **3. ж е р г.** *Ұстара түрі.* *Алмас* *сың* болса, маған да бірекеуін берші (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). **4. а у ы с.** *Сөзі өткір, ойы қиқыр адам.* Ақаның ардақ еді өскен ерен, Біржаның *алмас* еді кеспе-берен. Көкшетау – ән отауы, жыр отауы, Алтайдан Атырауға көшкен өлең. О ғажап! Осы екен ғой Көкше деген! (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Ақ алмас. а) *Сапалы, өткір қылыш.* *Ақ алмас*, алтын сапты қылышым-ай, Құрып ең алты алаштың тынысын-ай. Жатпапты асыл пышақ қап түбінде Шықтың ба, қабын жарып, ырысым-ай (Шернияз, Шығ.). Сөз сүйектен өткен соң, Тобылғы атқа ер салды, *Ақ алмасты* қолға алды (Қобыланды батыр). Балдағы сынса, *ақ алмас* Салынбас қайтып қынапқа (Базар жырау, Шығ.). Батыр туған жігіттің Қолында болар *ақ алмас*. Ақ алмастан жан қалмас (Ө.Қараұлы, Терме). ә) б е й н. *Өткір* сөз. Тас кескен тілдің өткір *ақ алмасы*, Тыңдаған жүректердің жоғалмасы, Ол есім қалай ғана естен кетер, Тұрғанда туған елдің аман басы (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алмас азу. *Өткір, тиген жерін тіліп түсер азу тіс.* О, сайтан! *Алмас азу* қандыбалақ, Қанды ізің жосып жатыр тау жырада. Тағы да қылаң беріп, құтылдың ба? Тұра-тұр, көрісерміз қанжығада (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Алмас жүз [жүзді]. *Өткір, қарауға қаймығатындай түрі бар, сесті.* Тұтқында томаға астында *алмас жүзді* ашаң тартқан, қызылбалақ қыран еске түсті... (М.Әуезов, Шығ.). Тұлпар атты жаратып, Құйрық-жалын таратып, Бежін ерді ерлетіп, Жорыққа жортып, терлетіп, Сырты қырлы, *жүзі алмас*, Салған дағы жоғалмас Сапы асынар ма екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алмас кездік. э т н. *Қылтылдаған, қынға салып ұстайтын пышақтың түрі.* *Алмас кездік* бізде бар, Піскен қауын сізде бар, Тілдіргелі келгенім (Қамбар батыр).

Алмас көз. *Жанары өткір көз.* Сұр жылан-ның найза басы қақшиған, бейне ажал, *алмас көзі* бозторғайға шұқшиған, айыр тілін жалаң-жалаң еткізіп ысқырғанда, өңменіңнен өткізіп, арбап, буып, уытын жиып, торғай сорды топылдатып, қылқ еткелі тұр екен (Ж.Аймауытов, Ақбілек).

Алмас қанжар. э т н. *Өткір, тиген жерін тіліп түсетін қанжар.* Тез тұрып *алмас қанжар*

қолына алды, Аяр жан сорлы жаста қанша қалды. Алмастың суық жүзі ой түсіріп, Кідіріп бір минутке тұрып қалды (И.Байзақов, Таңд.).

Алмас қылыш. э т н. *Өткір, тиген жерін қиып түсетін қылыш.* Не керек *алмас қылыш* қын болмаса, Өгірік неге керек шын болмаса. Сен қалған отыз ұлдан едің Зәуреш, Басыңды бір көтерші-ай тым болмаса... (Мұхиттың әні). *Алмас қылыш* сыналмас Айқасқан жерден аршындап, Қиялай тартып шаппаса (Базар жырау, Жыр.). *Алмас қылыш*, Найза құрыш Белге буарсың. Сен, сырттаным, Арыстаным, Жауды қуарсың (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақбөрте түсіп астыма, Айқара тоқым салсам деп; *Алмас қылыш* асынып, Ақ найза қолға алмас деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алмас тая. *Алмас қылыш.* Абырой болған жасынан; *Алмас тая* белінде Өңі суық батырдың Өзінің қорықты басынан (Қамбар батыр).

Алмас өркеш. т ү й е ш а р. *Бірі мінер жаққа, екіншісі қамшылар жаққа жығылған өркеш.* Қаусырма өркеш – айыр түйенің өркеші екі жағына қарай қисық біткен түрі, мұны *алмас өркеш* деп атайды («Хабарлары»). Мен Үбіден: «*Алмас өркеш* түйе көрдің бе?» – деп сұрадым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Алмас семсер. э т н. *Өткір, қылпып тұрған семсер.* Ер деп атақ алмайсың, *Алмас семсер* асынбай, Кезенген жауды қашырмай, Асудан ары асырмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алмас тұяқ. *Қатты, құрыш тұяқ.* Екпіні гүріліндей тасқан судың, Шабысы ағысындай ұшқан құдың. Апай төс, *алмас тұяқ* арғымақтар Міне тұр аясында алтын таудың (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Көктен көз сап торыған, *Тұяғы алмас*, көзі қан Тұрымтайдан қорқасың (Ә.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Алмас тілді. *Өткір тілді, шешен сөзді, сөзі мірдің оғындай.* Тоқылдаған таңдайы Кере қарыс маңдайы *Алмас тілді* немесе Шешен болар ма екенсіз (С.Сейфуллин, Шығ.).

Алмасын қанға суарды. *Қаруын қанға бұлады, шайқасты, қылыштасты.* Найзасын қарға асынып, *Алмасын қанға суарған* (Базар жырау, Шығ.).

Көк алмас. *Өткір, жүзі қайтпайтын қылыш.* Қиын уақыт, ауыр жағдай. Лазым қақты өрмекті Қамбардың жүзін көрмекке, Далаға шықты көрнекке. *Көк алмасын* суырып, Заманасын қуырып, Ат үстінен өрмекті Қиып шауып барады (Қамбар батыр).

АЛМАС² з а т. х и м. *Хлорлы сынаптан жасалған, техникада және медицинада қолданылатын улы ақ ұнтақ; дәрі, сынап хлориді, наркүміс.* Жүргенше талай сұмдықтар болды.

Бармағын шапқан, жіліншігін тырнап *а л м а с* жаққан, жарасына тазқарын жапсырған, сау денесін отқа күйгізген, көзіне тұз, ізбес сеуіп, соқыр болған, мертігер ме екем деп асау мінген, биік тамның, ағаштың, тастың басына шыққан, күйдіргі жағынып, жамандаттың етін шала пісіріп жеген, ұшынар ма екем деп аузын сүртпей, далаға жүгірген... көп болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А л м а с*, сынап хлориды, наркүміс – күшті әсер ететін улы зат. Ақ түсті ұнтақ немесе кристалл түрінде кездеседі. *А л м а с т ы ң* судағы ерітіндісімен киімдерді, заттарды және емхана бөлмелерін залалсыздандырады. Халық медицинасында тері ауруларын, мерезді емдейтін дәрі ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ). Шонбайға ұсап, *а л м а с т ы* дәрі деп беріп, ешкімнің қатынын өлтіргенім жоқ, милицияның менде несі бар? (Б.Майлин, Таңд.). *А л м а с т ы* мүсәтір деп татып алдым, Дерт шалды өне бойды жатып алдым. Құдайдан тура келсе арманым не, Ажалды бес теңгеге сатып алдым (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АЛМАС = е т. *Кезектесу, ауысу, бірінің орнын бірі басу, алма-кезектесу*. Аяңдап апталары, асықпай айлары өтті, жыл жылға *а л м а с т ы* (К.Сегізбай, Беласқан). Өмірге өмір жалғасып, Анамыз жерге жармасып, Бірде адам, бірде қайың боп, Сүрейік өмір *а л м а с ы п...* (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Сонда түйіншек *а л м а с ы п*, бірі әкелген дәмнен екіншісінің ауыз тиюі екі сәбидің қырқына дейін жүз көрістірмейтін тыйым-табудың бұдан былай күшін жойғандығын айғақтағаны болса керек (Д.Қатран, Қазақ. астағам.). Төсінде сан ғасырлар жан баспаған Күрестер *а л м а с п а ғ а н*, жалғаспаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АЛМАСОҚ ү с т. ж е р г. *Алма-кезек*. Біз соғысып жүрген бағытта бірде жығылып, бірде жығып, *а л м а с о қ* тоқпақтасудамыз (Б.Момышұлы, Москва.).

АЛМАСТАЙ с ы н. *Алмас сияқты, алмас тәрізді, өткір*. Кетеді көңіл әр жаққа, Қырандай қағып, *А л м а с т а й* ағып, Мұратын түгел алмаққа, Ер талабы бос қылмас? Толқынды көңіл тоқталмас (Шәкәрім, Өлеңд.). Көзінің оты мол, жалынды екен, *а л м а с т а й* өткір екен (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Қайтпайтын таудан-тастан от жүрегі, *А л м а с т а й* тіліп түсер өткір еді. – Ыбырай артымызда қалса екен, – деп, Біржан сал, Ақан сері көп тіледі (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АЛМАСТЫР = е т. **1.** *Бір зат не құбылыстың орнына екіншісін алу, ауыстыру, орнына басқа зат қою*. Ою-өрнектерді әр түсті бояулармен *а л м а с т ы р ы п* отырудың кейде маз-

мұнға байланысты логикалық ұғымы да бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сонда көңілді күйін, ауыр мұңымен *а л м а с т ы р а* отырып, енді бір шақ сонау қырғын күні Әлмағамбеттің қорқып сасқан ұсқынын мысқылына оралтады (М.Әуезов, Шығ.). Ұдайы қар бұзуға шыдамайтын болғандықтан, қосты бастайтын алдыңғы топ айғыр үйірін, аттар тобын жылқышылар Алтыбайға айта отырып, жиі-жиі ауыстырып, *а л м а с т ы р ы п* жүреді (М.Әуезов, Шығ.). **2.** ж е р г. *Басқа киім кию, киімін өзгерту не дүниесін өзгерту*. Киімін *а л м а с т ы р а* базар шықты, Көңілін бөтен іске бұра алмады (Ғашықтық дастандар). Бірен-саран жинақты кісілер, киімін *а л м а с т ы р ы п* киіп, мал жабдығында тыста жүр (Б.Майлин, Шығ.). Секең азды-кем ойланып отырды да, көзілдірігін *а л м а с т ы р ы п*, әңгімесін жалғап кетті («Лен. жас»). **3.** *Жаңалау*. Түктерінің ауыстырылуға қажет тапқанын ауыстырады да, қажет таппағанын ауыстырмайды. Солай болса да құс балапан тірнек жылдары тозған түктерін түгел-ақ *а л м а с т ы р а д ы*. Мүмкіндігі болғанынша жаңалап жібереді (Ж.Бабалықұлы, Қыран.). Бүргенің личинкасын құрту үшін төсенішті жиі *а л м а с т ы р ы п*, ластанғанын өртеп жіберіп, еденді әлсін-әлсін қарамай қосылған сумен жуып тазартады (С.Омаров, Мал терісі.). Көптеген кемелерде қолмен басқарылатын штурвал кнопоккалы құрылғымен *а л м а с т ы р ы л а д ы* (ҚСЭ). **4.** *Өзгерту*. Бұлайша бірінен кейін бірін, *а л м а с т ы р ғ а н* жазу үлгісін қолдана беру дегеніміз – сол халықтың рухани өсіп жетілуін, рухани өресінің биіктігін, талғампаздығын көрсетеді. Олар қандай жазуды қолданса да, өз тілдерінің ерекшелігін саралай салалап, соған икемдеп қолданып отырған («Жұлдыз»). – Онда «күл» деген сөзді «үмбет» деген сөзбен *а л м а с т ы р ғ а н ы ң ы з* дұрыс шығар. Ол нені білдіреді? – Ол да ізет пен бағыныштылықты білдіреді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **5.** *Орын басу, қызметін атқару*. Тарих сахнасына реактивті самолеттер орнына ракеталар, асқан шапшаңдықпен жылжитын планета аралық кемелер келіп, есеп машиналарын арнаулы программамен жұмыс істейтін роботтар *а л м а с т ы р а д ы* (Т.Шаханов, Жоғалған.). Бұл күнде қол күшінің бәрін техника *а л м а с т ы р а д ы*, егістік көлемі жүздеген есе көбейіп, түсетін өнім де молайды (Б.Кененбаев, Лабасы.).

АЛМАСТЫРҒЫШ с ы н. **1.** *Белгілі бір ортақ қасиеттің нәтижесінде басқа бір затты ауыстырғыш*. Ион *а л м а с т ы р ғ ы ш* смола лабораториясының қызметкерлері Түркмен-

станға өздерінің «тұңғышын» – «Бархан» деп аталатын суды тұщыландыратын қондырғы жөнелтті («Лен. жас»). Жер астындағы түрлі тұздары көп, әрі ішуге жарамсыз су ион *алмас тырғыш* арнаулы фильтрге құйылады («Лен. жас»). Реакторда бөлінген жылуды жылу *алмас тырғыш* арқылы алып кетіп, турбогенераторды қозғайтын су буын алуға болады (Қ.Бақытбаев, Атом.). **2. Қолындағы дүниені, затты жиі ауыстырушы.** Көршіміз пысықай, қолындағы дүниесін тез-ақ *алмас тырғыш*, биыл машинасын тағы да жаңалапты (Ауызекі).

АЛМАСТЫРУ *Алмастыр етістігінің қимыл атауы. 1. Бір зат не құбылысты басқасымен ауыстыру.* Егер осы сәйкестікті ары қарай жалғастырсақ, онда анықтауыштың мүшесінің таңбасы *алмас тырудың* жұп немесе тақ болуымен тығыз байланысы бар екенін көреміз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Тіпті, халықтар достығын ұрандап отырған Кеңес үкіметінің өзі 1944 жылы Қырым мен Кавказдағы мұсылман халықтарын депортациялап, зорлықпен жер аударуға үкім шығарғандағы мақсаты – ұсақталған мұсылман түркі ұлттарынан тазартылған жердегі елді мекен, жер атауларын тез арада орыс тілді топонимдермен *алмас тыру* туралы шешімді қолға алған болатын-ды («Қаз. әдеб.»). Жәнібек хатты ежеліңкіреп оқыған сайын менің санамда сезімдердің орын *алмас тыруы* жүріп жатты (Б.Қойшыбаев, Алтын.). **2. Біреудің орнын басу, қызметін атқару.** Драма театрында басты рөлдерді сомдап жүрген атакты Күләш Байсейітова опералық театрға ауысты, оны *алмас тыру* міндеті маған тапсырылды. Басқа басқа, Күләш Байсейітованың орнын жоқтатпау оңайға соға ма? Бұл міндетті атқаруға бар күш-жігерімді жұмсадым («Жас Алаш»).

АЛМАСТЫРЫЛ= *е т. Ауыстырылу, бір зат не құбылыс орнына басқа затты қою, беру.* Өзара саудадағы қолданылып келген демпигке қарсы шаралар бұдан былайғы жерде бірізді ережелермен *алмас тырылатын* болады («Егемен Қазақстан»). Құбылыстың бір жағы не аттары алынып, өз мағынасында емес, екінші мағынада араларындағы жақындығымен бірінің орнына екіншісі *алмас тырылып* қолданылса, метонимия дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Молекуласындағы сутегінің атомы ыдырағанда электрондар шығарылған триггінмен *алмас тырылған* тимидин пайдаланылады (Жалпы биология).

АЛМАСУ¹ *Алмас етістігінің қимыл атауы.* Екі газдың *алмасуы* кезектелініп тұрған

дем алу менен дем шығарудан болады (Х.Дос-мұхамедұлы, Шығ.). Жануардың түгі белгілі мөлшерге дейін өсіп, содан кейін ескіріп, түседі. Түскен түктің орнына жаңасы шығады; түктің мұндай *алмасуы*н түлеу дейді (С.Омаров, Мал терісі.). Ғылыми-техникалық революция жерді қойып, ғарышқа бой ұрды. Өндірістегі жаңа технологиялардың *алмасуы* тездеді (Тәуелсіздік толғауы).

Алмасу әсері. *ф и з. Элементтер бөлшектердің координаторлары өзара алмасқанда олардың толқындық функцияларының симметриялық қасиетінен туатын әсер. Алмасу әсері* – классикалық физикада кездеспейтін таза кванттық эффект (ҚСЭ). *Алмасу әсерінің* шамасы бөлшектер жүйесінің температурасы мен қысымы жоғарлаған сайын артады (ҚСЭ).

Алмасу коэффициенті. *э к о н. Белгілі бір өндіріс орнының нақты жұмыс тәртібін сипаттайтын көрсеткіш. Алмасу коэффициенті* атқарылған адам-күнінің жалпы санын ең толық сменада атқарылған адам-күніне бөлу арқылы есептеледі (ҚСЭ).

Алмасу реакциясы. *х и м. Қосылыстардағы атомдарды немесе атомдар тобын ауыстыру арқылы жүретін химиялық реакция.*

Зат алмасу. *б и о л. Ағзада жүріп жататын барлық химиялық процестердің жиынтығы.* Витаминдердің (дәрумен) жетіспеулері организмнің *зат алмасуын* бұзып, қатты ауруға әкеліп соқтыруы мүмкін (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Тіршілікті қамтамасыз етіп отыратын ең маңызды физиологиялық құбылыстардың бірі деп организмде тоқтаусыз болып тұратын *заттар алмасуын* айтуымыз керек (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Сөйтіп, бұл жерде әңгіме – тағамның бір ғана түрін беру арқылы адам ағзасында болатын *зат алмасу* процесіндегі зиянды элементтердің келесі бір тағам түрімен (қымыз, шұбат, сүт, өсімдік тағамдары) бейтараптандырылуы мүмкіндігін болғызбайтын ежелден қолданылатын жаза жөнінде болып отыр (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Пікір алмасу. *Пікірлесу, өзара сөйлесу, бірінің ойын бірі білу.* Кездесу барысында Қазақстан мен Корея арасындағы екіжақты қатынастардың келешектегі дамуы мәселелері талқыланып, өзара мүдделі өзекті халықаралық мәселелер бойынша *п i к i р а л м а с у* болды («Егемен Қазақстан»). Бейнемәслихаттың басты мақсаты аталған жобаның жүзеге асырылу барысында жұмыс қорытындыларын талқылау және *п i к i р а л м а с у* болып табылады («Егемен Қазақстан»).

АЛМАСШЫ з а т. *Алмаспен әйнек кесуші.* *А л м а с ш ы н ы* шақырып, терезелердің шыныларын кестіру керек болып тұр (Ауызекі).

АЛМАУЫТ с ы н. *Үлкен, денелі, қайратты.* Бірза боп Кей-Қысырау Ғұмға қатты, *А л м а у ы т* алтын ерлі мінгізді атты. Белгілі бір шаһардың бегі қылып, Көп берді, алтын күміс қаражатты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). // *Дүлдүл түлпар ат.* Оның мінгені – *а л м а у ы т*, сенікі – жабы (А.Сүлейменов, Адасқак). Пай, пай-ай, емен найза сартыл қағып, Семсерден ұшқан оттар жарқыл қағып. Апай төс *а л м а у ы т т а р* омырауласып, Әуелі аспанға бір шапшып алып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Оның қалғасы да емші аттандырып, мұрагер патшазадаға айдаһар нәсілді ақбоз *а л м а у ы т* тарту етті («Жалын»).

АЛМАҰРЫҚ з а т. к ө с. *Қауынның үлкені.* *А л м а ң р ы қ т ы ң* шопағы кішкене болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛМИСАҚ [ар. الميثاق] ү с т. с ө й л. **Әл-мисақ.** Мергендік ертегілердің мәнін халық *алмисақтан* бері өздеріне аян болған жұлдыздармен септестірді (Х.Әбішев, Аспан сыры).

АЛМҰРТ з а т. ө с. <лат. *pyrus*> **1.** *Раушан гүлділер тұқымдасына жататын биіктігі 8–15 м жеміс ағашы.* Үй іргесіндегі баққа арналған жерді неғұрлым толық пайдалану үшін жиілетіп отырғызу әдісі қолданылады. Осы мақсатпен алма мен *а л м ң р т т ы ң* арасына сол тұқымдардың ергежейлі сорттарына телінген көшеттерін немесе шие ағаштарын отырғызады («Қазақст. әйелдері»). Қарағаштар мен акациялар ғана емес, мұнда алма да, *а л м ң р т* та өседі (М.Қаратаев, Далада.). Бұтағы жайылып өскен жатаған алма ағаштарының арасынан бойын созып *а л м ң р т* көрінді (Т.Ахтанов, Махаббат.). Бұтағынан үзілген – жапырағындай *а л м ң р т т ы ң*. Көштің бе сырғып жүзімнен Алаулы жалын албырт күн (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2.** *Алмұрт ағашының дөңгелек конус тәрізді, ірі, тәтті жемісі.* Өрік, алма, *а л м ң р т*, жиде жемістер көп, бір татсаң, аузыңнан дәмі кетпейтін (Е.Исмайлов, Ақындар). Теңіз жағалауындағы жартастарға жұмыртқалайтын қайралардың жұмыртқаларының формасы сопақша ғана *а л м ң р т* тәрізді болып келеді де, жел соққан мезгілде, әрі абайсызда тиіп кеткен кезде, жұмыртқалары суға құламайды (Р.Әлімбаев., Құстар.). Үйме-үйме қауын-қарбыз, төбетөбе алма, *а л м ң р т*, шабдалы, анар... (Ш.Мұртазаев, Жұлдыз.). Бау, бағымыз қандай еді, не өріктен, не алмадан, не *а л м ң р т т а н* тұқ

қалдырмай тонады, – деді Әділов (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АЛМҰРТТАЙ с ы н. *Алмұрт сияқты, алмұрт тәрізді.* Тися бізге... діндегі жуандау, бойы биік, жоғарырақ өскен бұтақтарында үлкендігі *а л м ң р т т а й* көрінген жемістері бар бір ағашты көрсетті (С.Мұқанов, Алып. адым.).

АЛМҰРТТЫ с ы н. *Алмұрты бар, алмұрты мол.* Ұмытып Алматы тауын да, Алмалы, *а л м ң р т т ы* бауын да. Түрініп жеңімді алам да, Тиісіп кетемін қауынға (Ә.Тәжібаев, Кеше.).

АЛМҰРТШӨПТЕР з а т. б и о л. <лат. *Rugolaseoe*> *Көпжылдық мәңгі жасыл шөптесін өсімдіктер тұқымдасы.* *А л м ң р т ш ө п т е р д і ң* жапырақтары етжеңді, сабақ түбіне шоғырланған. Гүлдері қос жынысты. Жемісі көп тұқымды қорапша (Қаз. тілі термин. Биология).

АЛОГИЗМ [грек. а – болымсыздық жұрнағы, *logos* – ақыл] з а т. п е д. *Шындыққа жетудің құралы ретіндегі логикалық ойлауды теріске шығару; логикаға сезімді, интуицияны қарсы қою әдісі.* *А л о г и з м* мағыналық жағынан паралогизм (кері ойлау) ұғымына жақын (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *А л о г и з м* – біріне бірі логикалық қисыны жағынан кереғар, қарама-қайшы ұғымдарды әдейі жақындатып, жалғастыру арқылы ойды айрықша әсерлі етіп жеткізетін стильдік тәсіл (Әдеб. термин.). *А л о г и з м* әдісі таным процесінде және ойды әсерлі жеткізу құралы ретінде Шығыс философиясында жиі қолданылған (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АЛОЭ з а т. <лат. *aloe*> **1.** ө с. *Лалагүл тұқымдасына жататын көпжылдық бұта, кейде шырмауық түріндегі мәңгі жасыл, қуаңшылыққа төзімді өсімдік.* Кейбір өсімдіктердің жапырақтары түрін өзгертіп, етжеңді болып кетеді. Бұған мысал үшін түбіртек, бозкілемді, *а л о э н ы*, агаваны және т.б. алуға болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Ағаш тәрізді *а л о э н ы ң* жапырақтары кішкене, олардың шырынын преспен сығып алады (С.Сұбханбердин, Өсімдік-дәрі.). *А л о э л а р д ы ң* етжеңді жапырағы және сілемейленген ащы шырыны, сыртқы жиектерінде тікендері болады («Халық мұғ.»). **2.** м е д. *Осы өсімдіктің шырынынан алынатын дәрі.* Тері астына *а л о э*, В12 витаминін және жалпы организмді әлдендіретін дәрілер егу пайдалы (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Осы айтылған тәсілмен алынған *а л о э н ы ң* эмульсиясы үпілмәлік майымен араластырылып, терінің жарылған жерін емдеуге қолданылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік-дәрі.). Бальзамдау үшін тұз, *а л о э*, ашудас,

терпентин, иісті шайырлар қоспасы, ал 18 ғасырда шарап спирті қолданылады (ҚҰЭ).

АЛӨКПЕ з а т. в е т. <грек. pleura – бүйір, қабырға, пневмония – өкпе қабынуы> *Көбіне сиыр малында кейде қой, ешкіде де цыырасатын, ауру малдың өкпесі қанталап, көкірек қуысына сарысу толып кететін жұқпалы індет.* Ірі қарада *ал ө к п е*, жылқы мен түйеде «қараөкпе», қой мен ешкіде «өкпеқұрт» деп аталатын аурулар болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Мысалы, жылқының маңқасы, сиырдың мәлігі, *ал ө к п е с і*, қойдың күлі, ешкінің кебенегі, тағы басқа аурулар атымен жойылады (Ә.Өбішев, Мал дәрігер.). Ірі қара мал *ал ө к п е м е н* ауырғанда, өкпесі теңбілденіп кетеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2. Аттың қатты шабыстан дем жетпей, аласұруы.** Сөйтіп, біраз шапқаннан кейін *ал ө к п е* болған асаудың үсті-басы ақ көбік тер болып, сайтаны бастыға бастайды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Алөкпе болды. *Қызыл танау болды, алып-ұшты. Ал ө к п е б о л ы п* доп теуіп, үйді-үйге қайтардың алдында сәл тыныстап отырғанбыз («Егемен Қазақстан»). Бірақ «биыл бір көкпарға түссем» деп ішкен асын бойына сіңіре алмай *ал ө к п е б о л ы п* жүрген Қасымбегіне «сен қойда қал, мен барайын» деуге батпаған (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Түу Семейден *ал ө к п е б о л ы п* амандық үшін ғана келмегенімді тағы сезесіз (О.Бөкеев, Өз отың.).

Алөкпе келіп. қ а р ғ. *Алөкпе індетіне шалдық, алөкпемен ауыр деген мағынада айтылады.* – Алда ғана Құдай-ай! Әлгі *ал ө к п е к е л г і р* шйбш дәлізге тағы да кіріп кетіп пе еді? – деді әйел (М.Сүндетов, Балық аула.). Әк, былай, өк! Ақшаптың бұқпақтауын! Ой, *ал ө к п е к е л г і р!* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АЛП е л і к. кө н е. *Ауыр, қорқынышты, қауіпті, маңызды жүрісті бейнелейтін көне тұлға.* *А л п, а л п, а л п* басқан, Арабы торым өзіңсің, Алп, алп, ал сауын (Шалкиіз). *А л п* сөзінің мағынасын контекстке қарап, «қорқыныш (бар), қауіп (бар), сондықтан сақтан (сауын)» деп отырған тәрізді. Қайткенде де бұл – көне тұлға, қазақ тілінде сақталған көне сарқыншақтардың бірі (Р.Сыздықова, Сөз. сөйле.).

АЛПАМСА с ы н. *Үлкен, зор, дәу, аса ірі.* Қасындағы орыс ұлықтарымен терезесін тең ұстап, иығын керіп, *а л п а м с а* көкірегін аша түседі (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң). Бауыржанның өзін екі орап алғандай *а л п а м с а* денелі, ұзын мұртты әлде біреу ырғаң-ырғаң басып, есікті айқара ашып тастап ішке қарай кіріп келе жатты (Ә.Нұршайықов, Таңд.). Әне,

жалба-жұлба *а л п а м с а* біреу қонжиып Қожахметтің арқасына мінді де алды (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң).

АЛПАМСАДАЙ с ы н. *Еңгезердей, зор денелі, алып тұлғалы, атпал.* Үстіне жеңіл бектер сауыт киген, талдырмаш жігіт өзінен бойы әлдеқайда биік, *а л п а м с а д а й* қараны жан таптырмай, үсті-үстіне шабуылдап, тықсырып барады (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). *А л п а м с а д а й* ақ сары жігіт тағы сөзге қомданды (Б.Нұржекеев, Таңд.). Кейде ол *а л п а м с а д а й* алып денесімен сол жайды жақындар арасында күйзеліп айтқан шақтарында еңкілдеп жылап та жіберетін (М.Әуезов, Абай жолы). Арқалы, жоталы келген қалың иық, жуан балтырлы атпал азамат, кесек грузчиктер күрессе, нелер *а л п а м с а д а й* жігіттерді жағадан ұстай бере, арқадан соғатын (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛПАНДА= е т. *Кең адымдау.* Әлгіндегі әлдеқандай нәзік сезім күйінен тез арада арылып, жаужапырақтай жалпақ табандарымен балпаңдай, алып адымдарымен *а л п а н д а й* жөнеледі (А.Алтай, Алтай.).

АЛПАР з а т. *Кеңістік, қойнау.* Жер перзенті ғаламшарды игеріп, оның *а л п а р ы н а* сапар шеккелі бергі арада біздің қол жеткізген жетістіктеріміз орасан («Егемен Қазақстан»).

АЛПАРЫС з а т. с ө й л. **Арпалыс.** Аласапыран, *а л п а р ы с* кезінде кезеңде тыныштық болушы ма еді, тәйірі (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ақын уақыты *а л п а р ы с п е н* өтіп келеді. Байырғы елге көп нәрсені ұғындыру керек (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Кешеуілдеудің кейістігін алда талай көреміз де... Біздің сапар қиян-қилы *а л п а р ы с* сапары болып тұр ғой, жеңеше (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АЛПАРЫС= е т. с ө й л. **Арпалыс** (алысу, күресу). *А л п а р ы с қ а н* жауына Жіберіп жатыр от қадап (Жамбыл, Шығ.).

АЛПАРЫСТЫР= е т. *Алыстыру, жұлыстыру.* Осындай да бала тәрбиелей ме екен? Осында итімен *а л п а р ы с т ы р ы п* дене-мізге жара да түсірді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АЛПАУЫЗ с ы н. с ө й л. **1. Жалмақай, ашкөз.** Барған жерінен ең болмаса, бір сабақ жіп жапсырып кетпесе басы ауыратын *а л п а у ы з* қатын сияқты құр қол қайтпайтын (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2. Үлкен, абажадай.** Әлгі бейуақ көлеңкенің еркек екенін, әйел екенін ажыратып үлгергенше, *а л п а у ы з* қақпа оны бір-ақ қақшып, қайтадан бедірейіп тұра қалар-ды (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

АЛПАУЫТ¹ с ы н. *Үлкен, зор денелі, ірі тұлғалы.* Үйдей үлкен, *а л п а у ы т* жігіт көрінді

(Д.Досжанов, Жібек.). Өсе келе – білмейтін бір ыққанды, Алып ұрып қаймығып сәл бұққанды, Айдалада кездессе егер, шынымен, Адам жейтін *алпауыт* боп шықты әлгі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ...Енді көпшілігі намазлықтарын, бірқаншасы шапандарын жайып тастап, құбылаға қарап мүлгіп тұрған көп халықты, тіпті аңыз аламан, *алпауыт* бегі бар, өз алдында топ құраған, қалған қауымға таңырқай, бақылай қараған ақ патша өкілдерін – барлық жұртты иітіп, еркін баурап алған Бөлек Сейіт соза мақамдаған қалыпты әуенмен «Фатикаға» кіріскен (М.Мағауин, Аласапыран).

АЛПАУЫТ² з а т. 1. т а р. *Қолында билігі бар, атақты бай.* Мен Тамбов губерниясындағы бай *алпауыттың* кіші баласы едім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл сөзге қызметкер ашуланды: Иттен кейін көрдің бе сен адамды? Біз түгіл сіз сықылды бір *алпауыт* Мұнда тұрса қуанар, – деп-ақ, – алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаман тондары жалпылдап, тәйірі, *алпауыттар* мал жинаса, біздің маңдай теріміз бен табан етімізден жинады, – десіп, шапқылап жүр (М.Сатыбалдиев, Жартағас.). Далада бұрын кім бар еді? Аяздай қысқан *алпауыт*, Аузы қарыс сұм бар еді. Кетпені қолдан түспеген, Еңбегін сатқан құл бар еді (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). **2. т а р. Ірі жер иесі, феодал.** Қазақтар негізінен мал шаруашылығымен шұғылданады. Біздің халықта жер иесі делінетін ірі *алпауыт* жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бұрынғы мемлекетті жер мүлктенген *алпауыттар* һәм өнершілер билеген әлеумет құрылысының орнына, енді қала байларының, ірі кәсіпшілердің қоғамдары туып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал дала *алпауыттары* бұрынғы кездеріндегідей өзара қырқысуларын қайта бастаған (Ә.Әлімжанов, Жаушы). **3. қоғ.-саяси.** <грек. oligarchia>. *Саяси және экономикалық билікке ықпалы бар, қолында ірі капитал шоғырланған аса ірі меншік иесі.* *Алпауыттар* өздерін Ресейдің элитасы, бетке шығар қаймағы, елдегі либерализмнің бірден-бір тірегі деп түсінді, ал М.Ходорковский болса, космополит те, глобалист емес, қоғамның мүддесін дәл, жете тануға ынтық, ойлы адам екенін танытты (әрине түрмеде жолдаған жазбалары арқылы) («Егемен Қазақстан»). Көшеде ереуілге шыққан зейнеткерлер мен студенттер еліміздегі *алпауыттар* мен олигархтарға талап қоймай, билікке, жергілікті әкімшілікке ашу-ызасын, наразылығын білдіріп жатпай ма? («Егемен Қазақстан»). Ауыздарын арандай ашқан тойымсыз *алпауыттар* кішігірім

кәсіпкерлердің бой жазып, жұмысын ілгері бастыруға мүмкіндік бере қоймас («Парасат»). Ол [Путин] олигархияландыруды болдырмас үшін мемлекеттік институттарды күшейтіп жатыр. Күйреу мен күйзелу кезінде Ресей экономикасының ең шұрайлы да құнарлы бөліктерін жұмыртқадай астына басып алған *алпауыттардың* жекелеген өкілдерімен күресуді көздеп отыр («Жас Алаш»).

АЛПАУЫТТАЙ с ы н. *Алтауыт сияқты, алтауыт тәрізді.* Қысқасы, Федор Иванович бар керегін жайғастырып алып, әлдебір *алпауытта* й немесе қашқын жалғыздай өмір кеше бастады (М.Өуезов, Шығ.).

АЛПАУЫТТЫҚ з а т. қоғ.-саяси. *Капиталистік, ірі меншіктілік.* *Алпауыттық* пен әкімгерлікке ұрынып, экономикалық реформаның, алауыздық пен әпербақандыққа ұрынып, әлеуметтік ынтымақтың шырқын бұзуда («Егемен Қазақстан»).

АЛПЫ с ы н. көне. *Алып, зор тұлғалы.* Түркістанда мекені Көтеншілердің халқының, Үргеніште қалды сүйегі Телқожа батыр *алпының* (Майлықожа, Шығ.).

АЛПЫС с а н. 1. *Алпыс бірліктен тұратын сан; 60 цифры мен санының атауы.* *Алпыс* үйдің әрқайсысына екі самауыр қойылмақ (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жарасып тұр *алпысқа* қонсы қонған ауылы, Бұл жердің де қар шалған ұшар басын тауының (Ш.Әлдибекұлы, Тағы бір.). *Алпыс* басты ақ орда тіккен үйін, Бұрынғыдай болмайды менің күйім (Қозы Көрпеш.). **2. Адамның алтыс жасы.** Ал жасы *алпысқа* келсе де, әлі қайраты қайтпаған қанжығалы Бөгенбай тумысынан сөзге құмар адам емес-ті (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Мұндай кездерде *алпысты* енсерген адамның әжімді жүздеріне жылы шырай пайда бола қалады, кішкенедеу көздері күлімдеп сала береді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Маған сәл қиғаштау қарсы – жасы *алпыстардың* алқымдаған, тықырлау ақ шашты, ірі денелі, қыр мұрын, ат жақты қара кісі отырған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Өзінің мосқалдығына қарағанда, *алпыстың* жуан ортасына кірген әйел секілді (С.Омаров, Өмір.).

Алпыс алапан, тоқсан торала. *Қыран құстың тұр-түрі.* Бұдан әрі Дембосын қария бүркіттің «*Алпыс алапан, тоқсан тораласын*» ұстаған қазақ құсбегілерінің қыран құс жайлы ғалым-зоологтарға да белгісіз үлкен жүйесін былай жинақтады (Ж.Бөлшенов, Білмейді.).

Алпыс екі [алты] айдалы. *Алуан түрлі қулығы бар, сан түрлі әдісі бар, өте айдалы.* Арт жағынан жауырыны бүлкілдейді, Қыран бүктеп астына дәл басқанда. Құсы да, иесі де қоразданар,

Алпыс екі айлалы түлкі алғанда (Абай, Тол. жин.). Алты жүз кірген соғысқа, *Алпыс алты айлалы* Алты қару асынған Айласының айғағы (Дулат Бабабайұлы, Замана.).

Алпыс екі тамыр [сала]. *Адамның тұла бойындағы жүйке жүйесі, жан сезімі.* Жер иісі, жусан иісі, қурай мен құлқайыр иісі кеуденді кернеп, жан сарайыңа жаңа сезім, жаңа қуаныш толтырады, *алпыс екі тамырыңды* түгел матап, еліктіріп, еліттіріп әкетеді (Д.Исабеков, Екі жиырма). Ұмыт болған уайым, мұңды, *Алпыс екі тамырды* қозғауын-ай! (М.Мақатаев, Жырла.). Аяз қысса мүйізді, Мүйіз қысып тұқылды... Қанталаса тұқылың, *Алпыс екі тамырың* Қаңсып қалған сықылды (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Тыңда, қызым, дүниесі сұлу шаққа оранып, Жатсын өмір *алпыс екі тамырыңнан* таралып. Осы таңның ғажаптығын ұғып ал, Осы таңның қызыл гүлін тағып ал (Ж.Қыдыров, Сәуір.).

Алпыс екі тамыры иіді [босады]. *Буын-буыны босады, иіді, көңілі жібіді.* Талмаураған тарамыс тіршіліктің *Алпыс екі тамыры иігендей* (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Тауға біткен шиедей, Босатты бала жүйені. *Алпыс екі тамыры* Алпамыстың *иіді* (Алпамыс). *Алпыс екі тамыры босап*, ырқына көнген кезде, сұраған жерінді бере қояды. Тек сөйлесе біл (С.Төлешов). Әннің аяғын сыбызғыдай сұңқылдатып, ботадай боздатқанда, отырғандардың *алпыс екі тамырын* *иіп*, көкейін кесіп-ақ жібереді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алпыс күн атан болғанша. *Көптің бірі болғанша.* *Алпыс күн атан болғанша*, Бура боп бір күн зіркілде. Көзінді жұм да жауға шап, Ажалды өлер, іркілме (Қабан жырау, Алтын қазық).

Алпыстың асуы. *Алпыстан асқан шақ.* Қадап тікен, шөңгелерді өкшеге, балалық шақ баяғыда өтсе де. *Асуында алпыстың* ат шалдырып, Айналсам да көк некті кексеге (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АЛПЫ-СОЛПЫ с ы н. ж е р г. **Олпы-солпы.**

АЛПЫ-СОЛПЫЛЫҚ з а т. ж е р г. **Олпы-солпылық.** Ахметтің ісінде *алпыс-олпылық* бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛПЫСТЫҚ с ы н. *Алтысқа тән.* ≈ *Алпыстық* лампа. // *Алпыс цифр*ы жазылған зат. Цирк артисінің үйреткен иті қағазға жазып, жәшікке салынған цифрлардың ішінен бір кезде *алпыстық* т ы с алып шықты («Лен. жас»).

Алпыстық бөлшек. м а т. *Ондық бөлшектерден өзгеше бөлшек сандар.* Әл-Каши

алпыстық бөлшектер үлгісі бойынша тұңғыш рет ондық бөлшектер ұғымын енгізіп, оларға амалдар қолдану *алпыстық бөлшектерді* ондық бөлшектерге айналдыру жөнінде кең мағыналы ережелер береді (А.Көбесов, Математика.). Ол мәселен, *алпыстық бөлшектерді* көбейту, бөлу, олардан түбір табу (жуықтап) әдістерін кемелдендіреді (А.Көбесов, Математика.).

Алпыстық жүйе. м а т. *60 санына негізделген сандардың математикалық жүйесі.* Біздің осы күнгі күнделікті қолданып жүрген нөмірлеуіміз де позициялық жүйе деп аталады, бірақ ол – *алпыстық* емес, ондық *жүйе* (А.Көбесов, Математика.). Араб астрономиясында көп қолданылатын бүтін және бөлшек сандарды *алпыстық жүйе* де жазып, оларға амалдар қолдану ережелерін жетілдіруге үлкен мән берілген (А.Көбесов, Математика.). Көп уақытқа дейін Шумер және Аккад жеке мемлекет болып тұрады да, кейіннен бірігеді. Кейбір тарих зерттеушілері – математиктердің айтуына қарағанда, осы екі мемлекеттің санау системасы екі түрлі болған: Біреуінде *алпыстық*, екіншісінде ондық *жүйе*. Кейіннен олар қосылып бір мемлекет болғаннан кейін, санау системалары да біріккен (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

АЛПЫСЫНШЫ с а н. *Реттік сан есім, алпыс санының реттік түрі.* Абайдың жақын достарының бірі Е.П.Михаэлис орыстың *алпысыншы* жылдарындағы атақты публицисі – Шелгуновтың туысқаны еді (ҚазССР тарихы). Елуінші жылдардың аяғы, *алпысыншы* жылдардың басында жақсы бір дәстүр бар еді: газет, журналдардың бетінде жаңа көріне бастаған жас авторлардың өлеңдері мен әңгімелерін жинап алып, жинақ етіп шығаратын (Қ.Ысқақов, Күренсе). *Алпысыншы* жылдардың аяғында колхоздағы дөңді дақыл 4700 гектар болса, қазір тоғыз мыңды маңайлап қалды (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

АЛ-САЛ ү с т. ж е р г. **Дел-сал.** Түн ортасы ауғанша отырды. Сосын *ал-сал* боп орнынан тұрды (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). ...Тұла бойы *ал-сал* боп тұрған Мария Әбілмен бірге қосқа қайтты (Ж.Тілеков, Қайнар).

АЛСАРЫ з а т. з о о л. с ө й л. **Ақсары.** Ақсұңқар ма құсыңыз, *алсары* ма? Есек мінген адамға жарасар ма? Құсыңыз аң құтқармас қыран болса, Бір жерінде қырандық белгі бар ма? (Айтыс).

АЛСЫН з а т. ж е р г. **Балауса, шатқан жерге қайта шыққан шоп.** Биылғы жылы *алсынды* шабуға болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Обаған табанының *алсын* шөбі қандай жақсы шыққан (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛСЫНДА = е т. *Шабылған шөптің жаңадан шығып келе жатуы*. Алсындау шабылған не өртенген шөптің қайтадан жібектей толқыған шалғыны астынан *алсынды* аң, қорын үзбейтін (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

АЛСЫНДЫ с ы н. *Жаңа шығып келе жатқан шөбі бар*. Арғы бетте өзен бойын жарыса қуалап кетер қалың тоғай. Одан әрі көгерген көк *алсынды* жалпақ шабындық ойпаңда талмен өріп бастырып тастаған маялар – жер бетінің меңдері секілді (С.Шәймерденов, Қарғаш).

АЛТАИСТ з а т. л и н г в. *Алтай тілдерін зерттеуші*. И.З.Гаджиева *алтаист ердің* жорамалдарын мойындамады (Б.Сағындықұлы, Қаз. лексикасы).

АЛТАИСТИКА з а т. л и н г в. *Алтай тіл білімі*. ≈ *Алтаистикада* зерттелді.

АЛТАЙЫ: алтайы қырмызы. *Алтайы түлкінің терісіндей қызыл*. Бір елтірі қасында Алтай қойдан шығады. Баяндайын оны да. Керек болар елімде, Сырымды кім ұғады? *Алтайы екен қырмызы*, Аян көпке ұнады (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

АЛТАЙЫДАЙ с ы н. с ө й л. *Алтайы түлкідей*. Дүние қызық көрінді *Алтайыдай* алдымда Соқпаққа көрдім серменіп (Базар жырау, Шығ.).

АЛТАТАР з а т. ә с к. *Қорабына алты оқ сиятын тапаны, мылтық*. *Алта тары* н бау тағып, мойнына асады екен, шапанына орап тастады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Алта тары* н алып, Ақбілекке кезене бергенде, Ақбілек шаңқ етіп, безілдеп кезеулі мылтыққа қарсы тұра жүгірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛТАУ с а н. *Алты санының жинақтау түрі, жинақтық сан есім*. Атадан *алтау*, анадан төртеу, Жалғыздық көрер жерім жоқ (Абай, Қалың. елім.). Әй, жігіттер, осымен *алтауың* жығылды. Енді Нығманыңды әкел! Басқаңмен күреспейді! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сонымен, Абылайдың қазіргі сегіз әйелінің бірі – қарақалпақ, екіншісі – қалмақ та, қалған *алтауы* – түгел Арғын қыздары-тұғын (Қ.Жұмаділов, Дарабоз).

АЛТАЯҚ з а т. э т н. ж е р г. *Керегесіз, уық пен шаңырақтан тұрғызылған үй*. Қыста жайлауда *алтаяқ* тігіп отырамыз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Қыста да қазақ *алтаяқ* үйде отыра беретін (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АЛТЫ с а н. *Алты бірліктен тұратын, бес-тен кейінгі есептік сан; 6 цифрдың атауы*. Үш жасқа келгенде әрең-әрең аяғын басып, *алты*

жасында тілі шықты (Д.Исабеков, Екі жиырма). *Алты* күннен кейін Дворцы деген станцияда поезден түстік те, жаяу жорыққа көштік (Ә.Нұршайықов, Таңд.). ...Оған *алты* рудан *алты* қыз беріп, *алты* отауды бір күнде әкеліп, тігіп берген (Қ.Жұмаділов, Дарабоз).

Азуы алты қарыс. *Азулы, қишті, қайратты, айбатты*. *Азуы алты қарыс* қатал хандардың тұсындағы талай бұлғақтың қорбасы Абалақ... Жақындықтан да бой тартар деп түйген (М.Мағауин, Аласапыран). Андып тұрған *азуы алты қарыс* ажалдан, Сырқаттанған байғұстарды күні-түні күзеткен (М.Мақағаев, Жырла.). *Азуы алты қарыс* Толысбайды да үш жыл алысып жүріп шоңқиып едім (М.Дулатов, Шығ.).

Алты ай жаз. э т н. *Үркер көрінбейтін сәуір, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек айлары*. Өткен соң *азалты ай*, Ашуын жимақшы (М.Жұмабаев, Шығ.). Ханның бұрынғы мешкейі жарты қазақ, жарты қалмақ Анапия ана жолы Хиуада бөсекеге түсем деп жүріп, өрік-мейізден ұшынып, *алты ай жаз* ауырып жатып жақында дүние салғанды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Біреулері мұғалімнің *алты ай жаз* дамыл алмай, ел қарасын көрмей, қыстауда жатып, осы мектепті бітіргенін айтып жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

Алты ай қыс. э т н. *Көне қазақ танымындағы Үркер жыл санауы бойынша, Үркердің шығыстан көрініп, батысқа дейінгі қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан, наурыз сияқты суық айлары*. Сенің соққыңа жығылып, сартөсек боп *алты ай қыс* жатқанда, жиырма жыл босағанда шіріген сол Тектігүлға тым құрыса қатқан тоқты – қалжа бердің бе? (М.Әуезов, Қараш.). ...*Алты ай қыс* та бір рет иек көтеріп, амандық ишаратын жасамаппын (М.Мағауин, Бір ата.). Демек, *алты ай қыс* та қатал табиғат сынына, өмірі аттың жалы, түйенің қомында жүріп өтетін көшпелінің тұрмыс тауқыметіне төтеп беруге нәрлі де қуатты ет, сүт тағамдарының негізгі азық болуы – табиғи қажеттілік (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Алты ай қыс, алты ай жаз. к ө н е. э т н. *Үркер жыл санауы бойынша Үркер көрінбейтін сәуір, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек сияқты жылы айлары мен Үркердің шығыстан көрініп, батысқа батқанға дейінгі қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан, наурыз сияқты суық айлары; жыл бойы*. *Алты ай қыс, алты ай жаз* бақсақ та, алты жылдан бері ақы-пұл аймай сорлап жүрміз (М.Әуезов, Шығ.). Есіл мал, *алты ай жаз, алты ай қыс* аялап баққан еңбектің соры ма не қысын

(М.Әуезов, Өск. өркен). Қазақ есепшілері бір жылды *алты ай жаз, алты ай қысқа* бөлген. Әрбір айда отыз күн болған. Жыл аяғында он екі айдың есебіне кірмей қалған бес күнді бесқонақ деп атаған (М.Әуезов, Шығ.).

Алты айлық. *Алыс, ұзақ. Алты айлықты* айналып, Аралап келдім алысты. Азапты көріп қиналып, Шектім мұңды, налысты (Қ.Аманжолов, Шығ.). Нелер атпал айғырлар мен сақа биелердің өзі де *алты айлық* аурудан тұрғандай көлеңкесі ғана қалған (М.Әуезов, Абай жолы). Астына мінген Мәнікер Жер танабын тарылтты. Алты күнде аралап, *Алты айлық* жерді шалыпты (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алты айналса. *Жер дүниені кезсе, өлемді шарласа да.* Өлімге қимас адамды, Өкпеге қиған ағайын. *Алты айналсам* ғаламды, Таппаспын сені, Абайым (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алты айрықтан тер кетті. *Қара терге түсу, әбден терлеу, су болу.* Қолапайсыз қалың киімдері үстерінен түспеген қыр қазақтары *алты айрықтарынан тер кетіп*, кірпіш толы зембілдерді қайқалақтап зорға көтеріп келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Алты айшылық жол [жер]. *Ұзақ уақыт, бірнеше ай кететін жол, сапар.* Көп қағып дауылпазды көл шайқаған, Арғымақ бір шапқанда айналасы *Алты айшылық жер* жайқаған (Махамбет, Өлеңд.). Ат жетпес *алты айшылық* алыс *жолға* Аз күнде жеткізеді бұл от арба. Естілмес хабарларды жер шетінен Аламыз телеграммен ығғажіб (М.Дулатов, Шығ.). *Алты айшылық жолды*, алты асу қиянды алты алыстан өлшеп пішер біздің төре бұл жолы да қапы соқпас (Қ.Сегізбай, Беласқан). Біз деген гүл қуалап нәр іздейміз, Шөп қажап шегірткедей дән үзбейміз. *Алты айшылық жол* басып арып-ашып, Адам деген патшаға дәрі іздейміз (М.Мақатаев, Шығ.).

Алты аласы, бес бересі жоқ. *Алыс-берісі жоқ, өткен-кеткені жоқ, ешбір қатысы, шаруасы жоқ.* Пысықтықтың белгісі – арыз беру, *жолға түрса, бес бересі, алты аласы* (Абай, Тол. жин.). *Алты аласы, бес бересі жоқ* екі жұрттың баласы бір санияз қалыпты (Қ.Сегізбай, Беласқан). Көрсенші бұл неменің әуселесін, Жол деген сылтау қыпты бірнемесін. Маманның матап алдым қызын өзім, Саған *жоқ алты аласым, бес бересім* (М.Әуезов Шығ.). – Жетібай ретін тауып оны шағып алды: – Күренбайда *алты аласы, бес бересім жоқ* менің (С.Омаров, Қайырлы.).

Алты алаш. *Дүйім жұрт, жалпы қазақ, көпшілік.* *Алты алаш* Абылайдай арғыма-

ғын Алаштың аруағына жар қылатын (М.Жұмабаев, Шығ.). *Алты алаштың* баласын қыбыр еткізбей бағындырып, ауыздықтап отырған құрығы ұзын патшаға Албан ішінен бір тентек шықса, жүк болады деп кім айтты, осы? (М.Әуезов, Қилы заман). Бүгінде *алты алашқа* атың өйгілі ел ағасы болып отырсың (Қ.Сегізбай, Беласқан).

Алты арыс. *Алты атадан тараған ру, ұрпақ.* Болмаса, *алты арыстың* ізімен қоңырат, наймандар да тартысқа түсе ме? (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Арғын – аға баласы, *алты арыстың* ішінде жөн-жосығы үлкен еді (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). *Алты арыс* Шекті Арғынның дем алатын белі еді (Алпамыс).

Алты аттады. *Ұзақ жолды тез-ақ жүрді, тез жүріп өтті.* Оза, оза зырлаған, Басын тартса болмаған. Көк айыл болып көпірсе, Айшылықты *алты аттауға* ойлаған (Ер Тарғын.). Айшылықты *алты аттап*, Асыл сөзді тақпақтап, Топ алдында желмеген Заманың мынау құлпырған (Жамбыл, Шығ. жин.).

Алты ауыз [ауызды ала] болды. *Бірінің сөзіне бірі көнбей араздасты, керісті, кетісті; келіспеді, ымыраға келмеді, бастары қосылмады, бірікпеді.* Бері төмен келген соң, қазақтың *алты ауыз болып* орысқа бағынғанын, елдің азғанын, жаттан көрген зорлығын, қала салғанын, жерді переселендер алғанын, қолаяқты кісендеп, жылдан-жылға өрісті тарып бара жатқанын сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Араз болсаң алты ауыз* Еліңе кірген өреке, Талпынып салдым егінді, Ішсін деп өркім тегінді. Токсанға жасым келген соң, Өлім жақын көрінді. Бар арманым айтайын, Батырларша жорықта, Өлмедім оқтан қайтейін (Ақтамберді жырау//Алдаспан). Бірлік жоқ *алты ауызды* халықпыз ғой! Қатардан сол себепті қалыппыз ғой. Ғылым мен мағрифатты керек қылмай, Надандық шәрбәтіне қаныппыз ғой (М.Дулатов, Шығ.).

Алты ауыз сөз. *Азын-аулақ, бірер сөз.* Күн жадырап, қыс өтсе, жаз болады, *Алты ауыз сөз* ақынға аз болады. Өлең айтпай, сөз таппай қалған байғұс Көтергенге қаңбақты мәз болады (Айтыс). Әлдекім: Қалихан қасында жүрген досым қолпаштапты дер болса, сол қасымда жүрген досым 60 жасқа жеткенше мен туралы баспасөзде *алты ауыз сөз* айтқан емес (Қ.Ысқақов, Күренсе).

Алтыбақан алауыз. *Қырғи қабақ араз, қырық тышақ.* Сабырсыз, арыс, еріншек, Көрсө қызар жалмауыз, Сорлы қазақ сол үшін *Алтыбақан алауыз* (Абай, Тол. жин.). Қай

қазақ ойдан орып, қырдан қырды, Білмейді деп жүр ме екен ішкі сырды. Қазақтың қайратының түбі мәлім, *А л т ы б а қ а н а л а у ы з* иттей үрді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұлармен екі батыр қайтпақ болды, Қыс болды, кемпіршал мен бала тоңды. *А л т ы а у ы з, а л б а қ а н* елдің іші Деген соң, екі ердің жүзі солды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алты батпан. а) *Зілдей ауыр.* Даланың үдеп байлығы Аралдай үлкен көл екен. *А л т ы б а т п а н* атанға Бір балығы тең екен (Ү.Кәрібаев, Өлеңд.). *А л т ы б а т п а н* ауырды арқалаған күштімін, Жеті батпан ауырды желкелеген күштімін, – деді құмырсқа («Балдырған»). Төкетай: – Қалағаның берейін, Қалса егер мәнікер. Мәнікерден озам деп, Болма, бала, әбігер. Қалмақ, қазақ, қырғыздан. Алғам талай әбиір *А л т ы б а т п а н* алтыным, Ол жарай ма, жарқыным! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Көтердім *а л т ы б а т п а н* дәудің басын (Қаз. ертег.). ә) *Ауыр, қиын.* Білемін алдым азап *а л т ы б а т п а н*, Мен емес арам істе арын сатқан. Сұм заман сыбағама сені берді, Талап бақ жауың болсам, тағы тапқан (М.Әуезов, Шығ.).

Алты көш алыс. *Тым алыс, қашық.* Бір-екі жердегі сордан бас алып сорға құятын ащы ағар жүлгелер теңізден *а л т ы к ө ш а л ы с т а* құрып бітеді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Алтыдан озды. *Алты жастан асты, жеті жасқа аяқ басты.* Алтыдан озды жетіге, Сегіз жасқа жеткенше, Болмады бала ізінде (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

Алты қабат. с ө й л. *Алты рет.* Лас Қазамс бұлардың ауыр халін жеңілдету үшін қайғырып, ол заманда қауіпті сапар саналған Америкадан Испанияға *а л т ы қ а б а т* барып қайтыпты (М.Дулатов, Шығ.).

Алты қабат ала арқан. э к с п р. *Ақ, қара қылдан алты қабат етіп ескен арқан.* Құнан жаста арда емген, Дөнен жаста үйреттім *А л т ы қ а б а т а л а а р қ а н* Жібектен өріп сүйреттім (Батырлар жыры). *А л т ы қ а б а т а л а а р қ а н*, Жеті қабат желі арқан. Жібектен есіп ширатып, Мойныңа тағып сүйреттім (С.Сейфуллин, Шығ.).

Алты қанат ақ орда. э т н. *Алты керегелі, еңселі, биік, бай, төрелердің үйі.* Шеберлерден пен қалған, Шешендерден сөз қалған. *А л т ы қ а н а т а қ о р д а*, Аруы өлсе тұл қалған. Алтын кездік жоғалса, Былғары белбеу қын қалған (Н.Шыршығұлұлы//XIX ғ. қаз. поэз.). Дабырақтап қалады, *А л т ы қ а н а т а қ о р д а*. Оқшау тігіп салады Әсіл кілем төсетіп (Бабалар сөзі//Шора батыр).

Алты қанат үй. э т н. *Алты бөлек керегеден құралатын киіз үй.* Келелі үлкен жиын Жәмеңкенің *а л т ы қ а н а т* үлкен *ү й і н і*ң сыртында, көк шалғынның үстінде еді (М.Әуезов, Қилы заман). Өзіңіздің қонақтарға арнап жасап жатқан *а л т ы қ а н а т* қана *ү й д і*ң біраз уықтары тезде тұр (К.Сегізбай, Беласқан). Әкеңнің бір атасы қоян жырық, Босаға, маңдайша мен табалдырық, Кереге *а л т ы қ а н а т*, алпыс уық, Шаңырақ күлдіреуіш оған жуық (Шернияз, Шығ.).

Алты құлаш ақ найза [алмас қылыш]. э т н. э к с п р. *Батырлар ұстайтын аса ұзын қарудың түрі.* Толғамалы ақ мылтық, толған ұстар күн қайда? *А л т ы қ ұ л а ш а қ н а й з а* Ұсынып шаншар күн қайда? (Махамбет, Шығ.). Кендебай *а л т ы қ ұ л а ш а л м а с қ ы л ы ш ы н* көлденең ұстай қояды (Қаз. ертег.). Толғамалы ақ балта Толған ұстар күн қайда, *А л т ы қ ұ л а ш а қ н а й з а* Ұсынып шаншар күн қайда. Садақ толған сайгез оқ Масағынан өткеріп, Басын қолға жеткеріп, Созып тартар күн қайда! Кетбұғадай билерден Кеңес сұрар күн қайда? (Доспамбет//Алдаспан).

Алты құлаш ала арқан. э к с п р. *Ұзын, мықты арқан.* Майтөбе біздің ауыл шат басында, *А л а а р қ а н а л т ы қ ұ л а ш* ат басында. Көңілің алабұртқан болса менде, Жаудырап екі көзің жат қасымда (Қара өлең).

Алты құлаш ала ат. э к с п р. *Ірі, есік пен төрдей мықты ат.* *А л т ы қ ұ л а ш а л а а т п е н*, Үсті болған болатпен, Сайдан шыққан қолатпен Көңілін тоқсан бөледі (Батырлар жыры).

Алты қырдың асты. *Қашықта, алыста, жырақта.* Кетіп ем күйік қылмай сенен қашып, Шыдамай тағы келдім жаным ашып. *А с т ы н д а а л т ы қ ы р д ы ң* жүрсем-дағы, Өртедің іш-бауырымды қайран ғашық (С.Торайғыров, Танд.). ...Ол *а л т ы қ ы р д ы ң а с т ы н д а* жатқан алыстағы бір әрекет қой! (М.Әуезов, Абай жолы). *А л т ы қ ы р д ы ң а с т ы н а н* ән қайырған Тәтті әуезің кетпесін таңдайыңнан (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Жасымнан елеңдедім өлең-ай деп, Өлеңім – алыстарды көрер әйнек. *А с т ы н а н а л т ы қ ы р д ы ң* ән шырқаймын, Естісе замандасым келе ме-ай деп (Қара өлең).

Алты қырлы ақ жебе. э т н. *Оғының қыры алты жебе.* *А л т ы қ ы р л ы а қ ж е б е*, Шыққан жері қу төбе, Кесіп алған жерінде, Қырық ай жатқан қуарып, Қырық қара нар майына Алып едім суарып (Ер Қосай).

Алты қырлы мылтық. к ө н е. *Оқпанының қыры алтыдан тұратын көне мылтық түрі.*

Оқпан қырының санына сәйкес қазақтар осындай мылтықтарды *алты қырлы мылтық*, сегіз қырлы мылтық деп атаған (ҚҰЭ).

Алты қырлы сүңгі. *к ө н е. этн. Ауыр қаруды әскер жарақтандырылатын, жебесі алты қырлы найза, қарудың түрі. Алты қырлы сүңгі* – темір сауытты да тесіп өтетін екі басты, ұзын сапты найза. Жебелері үшкір, бірнеше қырлы болып жасалған. Қырларының саны үш, төрт, алты, сегізге дейін болуы мүмкін (ҚҰЭ). *Алты қырлы ақ сүңгі* Оң қолына алынды. Қынындағы алтын ай болат Аш беліне тағынды (Сайын батыр).

Алты малта ас қылды [болды]. *Қиыншылық күн туып, жартымсыз, мardyмсыз тамаққа көніп деген мағынада айтылатын, ақын-жыраулар поэзиясында кездесетін тұрақты тіркес.* Жортқанда дүрсілдетіп кең даласын, Қорек қып *алты малта* алған асын, Көтерген көкке сермеп найза басын, Көргенде көлдей көсір жау қарасын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Алты малта ас қылып*, Белін шешіп жатпастай; Айбарын оның сұрасаң, Сырт дұшпаны батпастай; Беріктігін сұрасаң, Елін жауға сатпастай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тоқсан жаста Ер Қосай Бел шешпей жортып ел үшін *Алты малта ас қылып* Арпа суын ішкен ер (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тебіңгі ерге шірімей, Терлігі майдай ерімей, *Алты малта ас болмай*, Өзіңнен туған жас бала Сақалы шығып жат болмай (Махамбет, Өлеңд.).

Алты мезгіл. *этн. Таң қараңғысы, таң, сәске, түс, кеш, түн.* Шыққалы мен Арқадан *алты мезгіл*, Адасып жеті күнде жүрген жігіт (Базар жырау, Шығ.). *Алты мезгіл* арпалап, Ақтанкерді баптаған. Шора аттанып келеді, Қазанда болған батырдан Алпыс батыр ереді (Бабалар сөзі//Шора батыр).

Алты мүше. *Екі көз, екі аяқ, екі қол.* Шөже: Мен мұндай барымтаға бара алмаймын, Суда балық, қырда егін сала алмаймын. *Алты мүше* м сау емес, екеуі кем, Тәңірім көріп қылған соң амалдаймын (Айтыс).

Алты сан алаш. *Көп алаш, көп ел, халық.* Он екі ата Байұлы Жиылып келсе бұл іске, *Алты сан алаш* ат бөліп, Тізгінін берсе қолыма, Заулар едім бір көшке (Махамбет, Өлеңд.).

Алты табан. *ойын. жерг. Асық ойынының бір түрі. Алты табан* ойнай-ойнай күнге күйіп кетіпсің ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Алты тарам. *Көп, ағыл-тегіл, сай-сала.* Борекең ұзын бурыл сақалынан *алты тарам* жас ағып, жылап отыр екен (Қ.Жұмаділов,

Дарабоз). Қазір де сол қария сақалынан *алты тарам* жас ағып, қолын көкке жайып тұр (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Тер дегенің *алты тарам* болып ағып, тынысы тарылғанның белгісі тәрізденіп танаулары желп-желп етеді (Б.Соқпақбаев, Бастан. кеш.).

Алты тарап. *Бөлік-бөлік, тарам-тарам.* – Кірекеш едім мен өзім бәдәуи араб, Жок жоғалтып, ақылым *алты тарап*. Түзде жүрдің, көзіңе түсті ме екен, Түйең едім бір жүрген түйе қарап?! (М.Көпеев, Шығ.).

Ақылы алтыға, ойы онға [санға] бөлінді. *Сан-сапалақ күйге түсті, сансырады, ойы сан-саққа жүгірді.* Қалайда Күңкейдің *ақылы алтыға, ойы онға бөлініп*, көпке дейін көзіне ұйқы келмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ақылы алты бөлініп, ойы сан боп*, Жарым көңіл жарылып тым қопақтап. Асыл сүйек патшаның баласы ғой, Бос қалса, бұған да ұят құр қопақтап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ауылдың алты ауызы. *этн. Қонақ алдында ауыл адамының әуелі ән бастап беру кәдесі.* Сенің кезегіңнен қалатын жөнің жок. Тым құрса *ауылдың алты ауызы* болсын! – деп Абай емеурін жасады (М.Әуезов, Шығ.). Бұндай жердегі әдет бойынша *ауылдың алты ауызы* найтты да, домбыраны қасындағы жігітке ұстатты (Ә.Нұрпейісов, Таңд. Шығ.).

АЛТЫ-АЛТЫДАН *сан. Алты санының топтық түрі.* Жылқы түлігінің асты-үстінде *алты-алтыдан* он екі күрек тісі болады (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.).

АЛТЫАЯҚ *зат. әдеб. Әр шумағы алты жолдан түзілетін, қазақ поэзиясында Абай енгізген шумақ түрі. Алты аяқтың* бірінші-екінші, төртінші-бесінші, үшінші-алтыншы тармақтары өзара ұйқасады (ҚҰЭ). Сөйтіп, Абай *алты аяқтың*, оның шумақтық үлгісінің, ырғақтық жүйесінің, ұлтық поэзия тілінің өрнектілік, икемділік, әуезділік сырларын жарқыратып көрсете білген (ҚҰЭ).

АЛТЫАЯҚТЫ *сын. әдеб. Алты жолды шумағы бар. Алты аяқты* шумақтың тағы бір ерекше түрін Абай «Қор болды жаным» өлеңінде қолданған. *Алты аяқты* шумақ Абайдан кейінгі ақындардың өлеңдерінде мол тараған (ҚСЭ). *Алты аяқты* өлең түрін қазақ поэзиясында толық орнықтырған – Абай (ҚСЭ).

АЛТЫБАҚАН *зат. көне. этн. 1. Алты бақанды сырықтың екі басына үш-үштен қосақтап байлап, оның екі басынан бір деңгейде жібелілген екі арқанға екі адам қарама қарсы*

отырып, төменірек (50 см) жіберілген арқанға аяқтарын тіреп тербетілетін әткеншек, қазақтың ұлттық ойыны. Жарық айлы, жасырыны көп әсем кеш тынышын алған жастар қой күзетін сылтау етіп, анау тұста *алтыбақан* құрышты (М.Әуезов, Абай жолы). Мықты қып құрылған биік *алтыбақан* да сұңғақ бойлы екі қыз әлпеншек теуіп тұрып, жаңағы «Топайкөкті» әлі шырқап жатыр (М.Әуезов, Шығ.). 2. а у ы с. *Жастардың кешқұрым алтыбақан маңайына жиналып, алтыбақан теуіп, екі жақ болып бөлініп өткізетін кешкі сауығы*. Күрес, жарыс, *алтыбақан*, ақ сүйек, Соқыр теке, қара құлақ, әйгөлек, Айт пен тойда қыз қуатын қызығы. Шілдехана, қынаменде – бір бөлек. Неше түрлі ойындарды істеуші ек, Қыз-бозбала отырысып дөңгелек (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Алтыбақан* басы кешегіден гөрі бүгін думанды болды. Дікендеп бастарына әңгір таяқ ойнатар Оспанның төбесі көрінбеген соң, әркім де алтыбақанда өз өнерін ортаға салып, еркіндіктің ерке құсындай мұңсыз, қамсыз, айыздары қана ойнап-күліп еді (О.Бөкеев, Өз отың.). *Алтыбақан* а жиылған қыздар мен жігіттердің көбі – ауыл жастары, ал студент аталатындардың дені – облыстық қала Семейде окитындар (М.Мағайин, Бір ата.).

Алтыбақан тепті. *Алтыбақанға отырып, тербетілді.* Балалар *алтыбақан теуіп*, ақсүйек ойнап, шуылдасып жатқанда «таңертең оянбайсың, жат» деген байдың зекуін естіген соң, қара інгеннің қолаңса сасыған жабуын оранып, үй жанында бүк түсіп жатқаным (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мынау ауыл *алтыбақан теуіп* жатыр! – деп тоқтай қалды да: – ойбай, жақсы болды! (М.Әуезов, Абай жолы). Жазы салқын Алтайдың, қысы қырау, Аққан өзен сылдырар бейне жырау. *Алтыбақан тебетін* қыз-бозбала, Жайлауымыз айдын-көл, міне, мынау (Қара өлең).

АЛТЫБУЫНДЫ: алтыбуынды өлең. ө д е б. *Әр тармағы үш буынды екі бунақтан құралатын (3 буын-3 буын) өлең өлшемі. Алтыбуынды өлең* Абайдан бастап қазақ поэзиясында өлең-жырларда (қысқа нақыл, мақал-мәтелдерде ғана емес) кеңінен қолданылып келеді (Әдебиеттану термин.).

АЛТЫ-ЖЕТІ с а н. *Алты не жетіні білдіретін болжалдық сан.* Әрегіректегі қабақта бір топ ит таласып жатыр. Жеңіліп, таланып қашқан екі-үшеуін одан сайын қаңсалатып, *алты-жеті* жалаң аяқ бала кесек ата қуалайды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

АЛТЫҚ = е т. ж е р г. *Алқыну*. Есекке өкпем өшіп, *алтығын* зорға жеттім (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛТЫҚАНА з а т. ж е р г. *Алабота тәрізді өсімдік. Алтықан* а отқа жана береді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛТЫЛЫҚ з а т. 1. *Карта ойынындағы бестен кейінге реттік карта.* Алдында *алты* - *лы* қ пен тұз жатыр... (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Жоқ, жоқ, қарағаным жоқ. Тек *алты* - *лы* қ т ы ң дүплін ғана көрдім, – деп күледі Ержан (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). 2. *Карта ойынының аты. Алтылы* қ ойнайық (Ауызекі).

АЛТЫН з а т. х и м. <лат. aurum> 1. *Аса құнды, бағалы, созылғыш, әдемі сары түсті жұмсақ металл. Алтын* – жұмсақ сары түсті, соғылғыш, созылғыш, жайылғыш, ауыр, жұмсақ металл (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). – Білмей жүреді екенбіз ғой, «*Алтын* шыққан жерді белден қаз» деп, баяғыдан қалмақты жағалауым керек екен (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Алмауыт саны бір жүз *алтын* ерлі. Зұһаққа тарту қылып Кіршаш берді. Жүз шоры жүздері Айдай және берді. Кететін күйікті етіп көргендерді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жерінен *алтын*, мүсәтір, ғам жұпары, асна жұпары, меруерт сияқты кендер мен күдері, кілем-кілше, қамқа, берен сияқты өнімдер шығады («Егемен Қазақстан»). 2. к ө н е. *Алтыннан жасалған ақша, алтын теңге.* Қанша *алтын* алса да, Тон алмады ол ғұрлы (Абай, Шығ.). Малайыңызға ақы бермей жіберген екенсіз ғой, сол ізденіп, сізге мың сом *алтын* «решение» салғызыпты (Б.Майлин, Ел сыры). Шайқы мансұр диуана, Даналға салған салқынын. Қият тауып алыпты, Сандыққа салған *алтын* ны (Едіге). Жұманды үйі қант-шай, ғайыры нәрселер әкелуге қалаға жібергенде, жолда терілерін алыпсатарларға сатып, он теңге *алтын* орнына алданып, бір тиын жаңа бақыр алып келуі еді (М.Дулатов, Шығ.). Үйіне қайтып келеді, Ғаріптерді жияды, Әр кісіге бір *алтын* Құдая қылып береді (Батырлар жыры). 3. с ө й л. *Осы металдан жасалған зергерлік бұйымдардың жалты атауы.* Не істемекпін *алтын*, ғауһар, жақұтты, Оларды іздеп өткізбеспін уақытты. Мен бақытсыз бола қойман сірә да, Туған елім болса екен бақытты (М.Мақатаев, Өмір-өзен). 4. с ө й л. *Алтын медаль.* Жерлестеріміз бес *алтын*, екі күміс, екі қола жүлдені олжалап, жақсы өнер көрсете білді («Жас Алаш»). // *Қымбатты, сүйікті, құрметті, бағалы (зат).* Жақсы оқыған, жібектей есілген, бұл өңірге бітпеген асыл бала *алтын* м еді (М.Әуезов,

Өскен өркен). Біздей сусағанға қай ғылым болса да, соңына түссе, *алты н* асыл қазынадай (М.Әуезов, Абай жолы). Ондайда адам сабырлы, салқын келер, Айтқан сөзі салмақты, *алты н* келер (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Елдің «игі жақсыларының» ішінде қандай *алты н* жатқанына кісінің миы жете ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Айырған алтын. *Қоспасы жоқ таза алтын, қоспасынан айырылған алтын. Айыраған алтын* н секілді, Нұр сәулелі жүздерің. Қарасам бүгін өзгеріп, Солғын тартқан өңдерің (XIX ғ. қаз. поэт.).

Ақ алтын. б е й н. **Мақта.** Мақтаны халық шаруашылығының барлық салаларында дерлік пайдалануға болады. Ол халық аузында *ақ алты н* деп бекер аталмаған (М.Майлыбаев, Мақта егіс.). Қысқасы жер қадірін, оны баптауды бес саусақтай білетін «*ақ алтын*» өсіретін аймақтарда жердің жекеменшікке енгізілуіне қарсылық танытпайтындықтарын тілге тиек етіп, тек жекелеген шарттар сақталса деп бірқатар ұсыныстарын бүкпесіз айтты («Жас Алаш»). Оңтүстіктің *ақ алтын* ны жер бетінде желкілдеп қиырдан көз тартады (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Алтын айдар. а м и ф. *Баланың іштен туғанда айрықша жарқырап көрінетін төбе шашы, ерекше қасиетін көрсететін нышаны.* Патша ашуланып өзі шауып кетті. Келсе, *алты н айдар* ы бар бір бала ұйықтап жатыр екен (Батырлар жыры). Қозы қотыр тазша болып, Қарабайдың жылқысын бағады, бір күні Қодар қалмақтардың тойына кеткенде Баян бастаңғы жасап, қотыр тазшаға домбыра тартқызады. *Алты н айдар* ын көріп, танысады, сүйіседі (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Сүйекті, таңдаулы ұл-қыз.* Басқыншылар билеп-төстеп *алты н айдар* ұлды кесік құлақ құл қылды, ай десе аузы, күн десе көзі бар қызды шүйке басты күң қылды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау). Ақылың, Манат, сенің жұрттан асты, Қыз едің *алты н айдар*, жібек шашты. Қаскитып күрек тісің күлімдетіп, Қылмады-ау құдай душар сіздей жасты (М.Байзақов). Мысал сөз *алты н айдар* жібек деген, Қыз едің сөз қадірін білед деген. Сөзімді гәуһар деген қош алмасаң, Сен де бір тесік тассың мірге өтпеген (М.Байзақов). *Алты н айдар*, қалам қас, Қадірге жетер замандас (Халық өні). б) п о э т. *Әдемілік, сұлулық үшін қойылған төбе шаш.* Баян оған: тимеймін Ноғайлыға арым бар-ды, *алты н айдар*, шоқ белбеу жарым бар-ды, – деген соң-

ақ Қодардың құмарлығы бірден о жарлыққа, қара күшке дейін келді (М.Әуезов, Шығ.).

Алтын арай. б е й н. а) *Қызыл шұғыла, қызыл арай.* Ұмтылып *алты н арай* иек артып, Шыңдарды күннің нұры жаңа шарпып. Сәскенің мезгілі еді ендіркеген, Тұманды қойнауларға жұтқан тартып (И.Байзақов, Танд. шығ.). Әлгі бір алапат қарлы боран, желді жаңбырынан кейін тыныс алған табиғат – Тарбағатайдың *алты н арай* ға шомылған тауы, теріскен орманы, нөсер суына сүңгілесіп тұрған көк шалғын, жаңа түр, жаңа келбетпен шырайланғандай еді (О.Бөкеев, Мұзтау). Аралдың тоғайлары *алты н арай* реңге айналып, сарғая берді. Күз болса Ертіс бойында, әсіресе Семейде жел қатайып, дауылға айнала бастайтын (М.Әуезов, Шығ.). Таң атуға таянып түрілді түн, Естіледі ұйқыдан оянған үн. Құлан иек таң атып *алты н арай*, Шыға келді жарқ етіп, шашырап күн (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Бақытты, қуанышты.* Павловтың жаңағы әкелген шұғылалы, *алты н арай* жақсылық дабылын, нұрын Абай жүрегімен өзгеше құптады (М.Әуезов, Шығ.). Ұлы орыс халқының достығын біз қазақ совет халқының ата, бала буындары еске алып, ой қозғай бастасақ, сол жаңағы айтқандай жөні бөлек жайларды арғыдан да, бергіден және әсіресе бүгінгі социалистік ұлт болған *алты н арай* дәуірімізден де ұшан-теңіз молынан ұшыратамыз (М.Әуезов, Шығ.).

Алтын астық. п о э т. *Дәнді дақыл.* *Алты н астық* даламыз, Артық өнім аламыз. Ерлік іске баулыған Компартия данамыз (Т.Жабаев, Із). Ағылып паровоздар бір тынбай, Тасыған *алты н астық*, көмір, мұнай... Тау-тасты көктеп өткен жаңа жолдар Жерімнің бейне күре тамырындай (Ж.Молдағалиев, Жесір.). – *Алты н астық* тың бір масағын да ысырап етпей, орақты тез аяқтау – қазіргі басты міндет, жолдастар, – деді директор (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Алтын асық. м у з. *Жасанды дыбысты (фальш) жою үшін көне домбырашылардың ойлап тапқан амалы.* *Алты н асық* деп аталатын қосалқы тиек табалдырық тиектің жанында тұрады да керегінше арлы-берлі жылжытылып отырады («Жұлдыз»).

Алтын асықтай. Әп-әдемі, сүйкімді, ықшам гана. Трактормен тіліп жіберіп, іші сыртын екі қатар өктесе, *алты н асық* та й үй болмас па еді («Лен. жас»).

Алтын балдақ. а) қолөнер. *Алтыннан, күмістен жасалған көзі жоқ сақина.* Екі көзім Аханның перне басқан қолына түсіп еді,

саусақтарының бірінен *алтын балдақты* көрдім («Жұлдыз»). *Алтын балдақ* – қол сәні, Әшекей кесте – тон сәні (Мақал). *ә т н*. Қылыштың, пышақтың сағағын бекітіп тұратын алтын сақина, шығыршық. *Балдағы алтын* алмаспен Қобыланды тартты қақ басқа (Қобыланды батыр). *б) көне*. *Ерте кездегі жоғары дәрежелі ел билеушілердің қолына ұстайтын таяғының алтын тұтқа*сы. *Алтын балдақты* таяғың болғанша, аянбай басар аяғың болсын. *в) Алтынмен әшекейлеп жасаған, қолға ұстайтын таяқтың* өзі. Қолыма асынғаным *алтын балдақ*, Мен келдім желкемерді суға жалдап (Үш ғасыр.).

Алтын балық. *а) миф*. Қиял-ғажайып ертегілерде кездесетін, тілекті орындайтын ғажайып балық. Кешкісін құрған ауына бала ертеңіне қараса, бір *алтын балық* оралып (Қаз. ертегі.). *ә) зool*. Аквариумда өсірілетін декоративті балық түрі. Қызылтелпек – бозша мөңкеден селекциялық әдіспен қолдан шығарылған *алтын балықтың* түр өзгерісі (Қ.Қайымов, Су асты.). *Алалтын балық* – адамның қолдан сұрыптап шығарған жаңа түрі (Қ.Қайымов, Су асты.).

Алтын бас. *поэт*. Құрметті, сыйлы, қадірлі адам. Көреді бірін-бірі есен кісі, Сөйлейді қамал бұзып шешен кісі. Әр кезде *алтын басың* жерде қалмас, Біреуді өзің сыйлап десең кісі (Айтыс). *Алтын басты* еркекке, Борық бас боп ердік біз, Шапса басың, алса жан – Ыктырын бердік біз (Б.Күлеев, Танд.).

Алтын бергек. *а) Алтыннан жасалған әйелдердің баскиімі, әшекейі*. *ә) Қымбат бағалы баскиім*.

Алтын бесік. *экспр.* *а) Туып-өскен орта, кір жуып, кіндік кескен жер, ел іші*. Ағайын, туыс, үй, ана., Жақының жатқа қия ма: Ақ ордаң *алтын бесігің* – Келіп тұр ұшқан ұяна (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). *Алтын бесігіңде* й аңсатар мекенін қанша сағынса да, аңшылықты сиреткен әдетіне ептеп-ептеп көңдіге бастағандай еді (К.Сегізбай, Беласқан). Кеше ғана балалығы мен жігіттік жастығының жасыл шөбі сарғаймас *алтын бесігіңде* й болса, сол қызықты қан жайлау қазір суық қабір ызғарындай аяздап, қырауытып тұрған тас табытындай (М.Әуезов, Шығ.). *ә) Аңыз бойынша, Қоқан хандарының қадірлі бір бабасы*. Қоқан хандарының бабасын *Алтын бесік* деуші еді. Себебі жаугершілікте алтын бесігімен бір бала қалып кетіп, соның ұрпақтары көп жыл ел сұраса керек (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

Алтын босаға. *а) Туған үйі, ержеткен, бойжеткен үйі*. Шыр етіп дүниеге келген, өмірге көз ашқан *алтын босаға* адамға қандай қымбат (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). *ә) Ақ босаға, отбасы*. Шәмшиді шырғалаған қыз-келіншек үлкен үйдің ығында үйме-жүйме боп тұрғанда, желеңдеген жеңгелері күйеуді ертіп, үйдің он жағын орап, *алтын босағасын* аттатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Алтын босағаны* аттаған екен, енді біз тараптан қылап болмасқа керек (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Алтыңға тең тартты. *Мол алтыңға бағалады, алтыңға сатып алды. Алтыңға тең тартса* қта, Бір бала сатып алайық. «Өзімізден туды», – деп, Әшбеге хабар салайық (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

Алтын ғасыр. *поэт*. Дамыған, гүлденген кезең, дәуір. Жүрдім қашан көңілімдегі жырға ермей, Жазып оны жатам ылғи үлгермей. *Алтын ғасыр* енді туып келеді, Өлмеймін мен сол ғасырды бір көрмей (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Халқымыз, мәдениетіміз өзінің *алтын ғасырының* саясында өмір сүруде деп тайсалмай айтқызып отыр ол бізге. Мәдениет саласына зер салсақ, біз жасаған көркем-өнердің балетін, драмасын, киносын көреміз, опералары мен симфониялық музыкасын көріп тыңдаймыз, сахнаның бейнелеу өнерінің тамаша ансамбльдеріне, көрнекті шеберлеріне қол соғамыз (М.Әуезов, Шығ.).

Алтын дән. *поэт*. Астық, егін. *Алтын дән* мұхиты көкорайдан кем поэзия емес (І.Есенберлин, Шығ.). Тойыма кел, достарым, тартынбағын, Пейіліме сай пейілмен жарқылдағын. Алтындарын сапырған *алтын дән* ің, Алып одақ өсірген аясында (М.Мақатаев, Жырла.). Мал өріп колхозды ауыл қорасынан, Ағаштың ағылтылар арасынан. Қалың ел қаптап шығып аттанысқан *Алтын дән* алып жатыр даласынан (С.Мәуленов, Дала.).

Алтын ердің қасы. *поэт*. Қадірлі, қымбатты адам, елі бағалаған азамат. Тайманның ұлы Исатай, Ағайынның басы еді, *Алтын ердің қасы* еді (М.Өтемісұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Алтын еріту. *Алтынды қоспасынан айыру үшін немесе бұйымды алтынмен аптау не алтын жалату үшін алтынды отқа балқытып, сұйық күйге келтіру. Алтынды еріте* білмеген күл етеді, Жібекті түте білмеген жүн етеді (Мақал). *Алтынды еріткенмен* жез

болмайды, Жібекті жуғанменен бөз болмайды (Мақал).

Алтын жаға. *Ел билеген, сыйлы, қадірлі ел ағасы.* Ассалаумағалейкүм, Мәделі батыр ағамыз, Жаудың оғы өтпеген Ақсауыт *алтын жағамыз* (Майлықожа, Шығ.)

Алтын жақты айбалта. *к ө н е. этн. Екі жағына алтын жалатылған кішкене балта.* Бар қаруын сайлатып, *А л т ы н ж а қ т ы а й б а л т а* Білегіне байлатып, Халайықты бас-татты (Манас).

Алтын жалатқан. *Іші басқа металл, не басқа материалдан алынып, сыртын жұқа алтын қабатымен қаптаған.* Абылай орда-ның сол жақ қапталына таман, арқалығына күміс шытыра қағып, *а л т ы н ж а л а т қ а н* аласа тақтың үстінде отыр екен (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Байқап қарасам, сарайдың сыртына адам баласының көзі тояр емес, *а л т ы н-күміс ж а л а т ы л ы п т ы* (Қаз. ертег.). Зергер түйменің сабағын күмістен, тасының қабын *а л т ы н ж а л а т қ а н* жіптен тоқып әшекейлейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Алтын жамбы [қабақ]. а) *Әртүрлі формадағы алтын құймасы; құйма алтын.* Егер халқыңды жақсы көретін болсаң, оның тәуелсіздігін, бірлігін *а л т ы н ж а м б ы д а й* сақта (І.Есенберлин, Қатерлі.). ә) *к ө н е. Той-думан-да, мергендік сынасатын ойында нысана етіп тігілетін күміс ақша.* *А л т ы н ж а м б ы н ы* өлі ешкім атып түсірген жоқ (Ғ.Мүсірепов, Танд.). *А л т ы н қ а б а қ* атады, Ат бөйгесін шаптырды. Риза қылып халықты, Қуандырып шат қылды (Батырлар жыры). б) *к ө н е. Жұлдеге күміс ақша тігіліп, мергендік сынасатын ойын, той-думан.* *А л т ы н қ а б а қ* – ұлттық ойын. Мергендік пен ептілікті сынайды (ҚҰӘ).

Алтын жапты. *з е р г. Заттың бетін түгелдей алтынмен көмкерді, алтындады.* Сол ағашты бір асқан ұста шапты, Жарқыратып сап-сары *а л т ы н ж а п т ы* (Үш ғасыр.).

Алтын жұлдыз. *т а р. Кеңес өкіметі кезінде майданда көрсеткен ерлігімен, Отанға сіңірген еңбегімен айрықша көзге түскен адамдарға үкімет тарапынан берілетін ең жоғары орден.* Құттықтаймын, – деп ол қолын созды, Ғалімнің өңіріндегі ордендері мен *а л т ы н ж ұ л д ы з ы н а* қарап тұрып (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Қойшыда ешбір арман жоқ, Қоғамға еткен еңбегі бағаланбай қалған жоқ, Абырой, атақ басында, Арғымақ асыл астында, *А л т ы н ж ұ л д ы з* төсінде. Бар тамаша қасында, Ойын-сауық кешінде (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Алтын жұлде. *Белгілі бір қызмет саласындағы ерекше еңбегі үшін ақшалай не бағалы заттай берілетін ең жоғары бөйге, сыйлық, награда.* *А л т ы н ж ұ л д е* дамып келе жатқан жас кинематографияның таңдаулы фильміне – Перудің «Сельведе жұлдыздар жоқ» кино-картинасына берілді («Қаз. әдеб.»).

Алтын жыға. *к ө н е. этн. Патша, хан басына, бас-киіміне қадайтын билік белгісі.* Құрметтім Дерекеме жаздым дұға, Болаттай басыңда тұр *а л т ы н ж ы ғ а*. Ар үшін алаш ұлы басын қосса, Бастаған жүйрігімсің топтан шыға (Жердері Әбубәкір, Қазағым). *А л т ы н ж ы ғ а ң* болса да, жаға менен жең керек, Асқан батыр болсаң да, ағайын мен ел керек (Мақал-мәтел).

Алтын жіп. *қолөнер. Алтынды жұмырлап, қалыптан өткізіп алған жіңішке сым, алтыннан жасалған талшық, сым.* *А л т ы н жіп пен* тігу Орта Азия халықтарының бөріне тән өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Алтын зер. *қолөнер. Өрілген, тоқылған алтын талшықтары және сол талшықтарды араластырып тоқыған әртүрлі көлемдегі материал; алтын оқа.* *А л т ы н з е р* салсам жарасар Қара мауыт жағаға (Үш ғасыр.).

Алтын зерлі. *Алтындалған, алтынмен апталған.* Тақтына мінгізді оны *а л т ы н з е р л і* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Алтын иек. *п о э т. Әдемі, сұлу иек.* Мақпал төсек мамықтан..., *А л т ы н и е к*, ақ тамақ, Көтеріп басын сөйлейді (Батырлар жыры).

Алтын иық төре. *п о э т. Патша заманындағы шен-шекпенді әкім, патшалық дәреже иелері.* Оқытып *а л т ы н и ы қ т ө р е* етемін деп жүрсең де, осы бала бұзылып кетпесе кәйтсін (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Алтын кездік. *этн. Алтын жалатылған, алтыннан соққан кездік.* Шеберлерден шен қалған, Шешендерден сөз қалған. Алты қанат ақ орда, Аруы өлсе түл қалған. *А л т ы н к е з д і к* жоғалса, Былғары белбеу қын қалған (Н.Шыршығұлұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Алтын кені. а) *Алтын табылған орын.* Метевосян өз өмірін түбегейлі алтын, яғни, *а л т ы н к е н і н* зерттеуге арнады (Қаныш аға//Естеліктер). Ертеде *а л т ы н к е н і н д е*, Жұлыны еді өндіріс. Түспейтұғын жеңілге, Қайла, күрек – қол жұмыс (С.Мәуленов, Жаз ерке). Негізгі *а л т ы н к е н д е р і н і ң* біртіндеп омырылуы нәтижесінде алтын жарықшақтары тасқұммен араласып, талай жерге тарап кетеді («Білім және еңбек»). ә) *Таусылмас байлық, рухани игілік.* Ең бірінші бақытым – халқым

менің, Соған берем ойымның *алтын кенін*. Ол бар болса, мен бармын, қор болмаймын, Қымбатырақ алтыннан нарқым менің (М.Мақатаев, Шығ.). Жүрегінен төгілген Елімнің батыр жыры бар. Ана деген елім бар, Таусылмас *алтын кенім* бар (Айманкүл, Ана сыры).

Алтын көпір. б е й н. *Екі аралықты, екі жақты жалғастырушы, ұластырушы*. Зиялы қауым – ауыл мен қаланы, дала мен өркениетті жалғастырып тұрған *алтын көпір*. Тек солар ғана қазақтың – жұмысшы мен шаруалардың, ұлт интеллигенциясының сан алуан тобының басын қосып, тобырдан халыққа ұйыстырып, біртұтас елге айналдырып, ұстай алады. Зиялы қауым елдің элитасы болуы ойдан, қиялдан туған дүние емес, ол ұлттың еркіндікке, бостандыққа ұмтылған зәрулігінен туындаған құбылыс («Қаз. әдеб. »).

Алтын күз. э к с п р. *Сары ала күз*. Төтенше шалқытып мәз биыл бізді, Шат қылды бөрімізді жарқын жүзді. Конституция Советтік қабылданған Көркейтті биыл *алтын күзді* (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.).

Алтын күн. п о э т. *Күн*. Қымбат күн, қолға түспес сен *алтын күн*, Беретін іздеп тауып жоқты бар қып. Жарқ еттің, көз ашқанша ғайып болдың, Ашылмас қара тұман қаптады күнім (М.Жұмабаев, Шығ.). Жер бетінде салқын жел тұрып, аспанда бұрынғыдай қыздырмаса да, *алтын күн* шарықтай жүзді (І.Есенберлин, Шығ.). Дикандар тракторын дүрілдетті, *Алтын күн* егін-жайға нұрын төкті. Ұлы еңбек әр жанарға шаттық сеуіп, Ұлы еңбек әрбір жанды күлімдетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Менің тілім өлмейді – халқым тірі, Қазағымның сөнбейді *алтын күні*, Мәңгі естіліп тұрады оның даусы, Соңғы күні жоқ оның ақырғы үні (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Алтын күрек. *Көктемнің қыстан қалған тоңды жібітіп, қарды ерітетін жылы желі*. Көктемнің *алтын күрегі* қарды бордай тоздырып, жер көксоқта болып жатқан, лайсаң кез еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір күні Қаратау жақтан *алтын күрек* желі соғып берді де, ертеңіне кешке дейін тұсарлықтан келетін кіріккен қатты қарды іріген айрандай тоз-тоз етіп сай-саланы сырылдаған ботана суға толтырып кетті (Д.Исабеков, Екі жиырма). Қала жаққа қарайды қорым, қабір, Кім-кімге де сездіріп орын барын. *Алтын күрек* ертерек лебі ессе екен. Көкіректің ерітіп тоңын, қарын... (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Кейде аяз, кейде бұрқақ, кейде қырбақ, Кейде

ерігек, кейде күрпік, кейде сырғақ, Жер тарпып, аспанды аршып *алтын күрек* Сыпырар сұрапылды кейде бір сәт (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алтын кітап. қ о ғ.-с а я с и. *Еңбек озаттарын және ғылым, өнер, мәдениет т.б. салаларда зор табысқа жеткен адамдарды тіркеп көрсететін Құрмет кітабы*. Ұзақ жылдардағы жемісті еңбегі бағаланып, Мүгіл Қыдыржанованың есімі республиканың *Алтын кітабы* н а ж а з ы л д ы («Соц. Қаз.»).

Алтын қазық. п о э т. *Ақыл сұрар ақсақал, беделді адам, сүйеніш, таяныш*. Ата жолын қуғанда да, ауыл райын байқағанда да *алтын қазық* өзіңіз бола бересіз. Сізді таба беретінім содан (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Алтын қазына. п о э т. *Бағалы, аса құнды материал, рухани игілік*. Келешектегі бақытты өміріңнің кілтіндей көріп, сары майдай сақтаған *алтын қазынаң* а н айырылдың! Арұятың төгілді, адамшылығың жойылды. Жас, нәуетек жүрегің соқпай жатып, өрт болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұртына қарай – іскегің, сабасына қарай – піспегің. Бізге сондай қара дүрсін де *алтын қазына* (І.Есенберлин, Шығ.).

Алтын қанат. п о э т. *Керемет, самғағыш қанат*. Құстай түлкі алатын, Жайып *алтын қанатын*, Уылжыған от лепті Жігіттік жас келді де, Ойды біраз бөлді де, Тұрағы жоқ ол өтті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Алтын қоңырау. э т н. *Шашбауға, көш бастайтын түйеге, жүйрік аттың мойнына, бесікке т.б. тағылатын алтыннан жасалған не алтынмен апталған қоңырау*. Жайқалып қызғалдақтай шықты көші *Алтыннан* неше түрлі қ о ң ы р а у тағып (Ақсауыт).

Алтын қор. а) *Құйылған немесе монета түріндегі бағалы металдардың мемлекеттік қоры*. ә) *Таңдаулы, ерекше материалдық және рухани мұрағат*. Қосылып *алтын қорым* а мырыш пен мыс, жезбенен, Меруерттей сөзбен шашайын Бойыма біткен асылым Ақындық әсер қуатын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Гейненің шығармалары көркем-өнердегі *алтын қор* еді, сол қорды фашистер нас қолын сұғып құртты (С.Мұқанов, Өсу жол.). Совет әдебиетінің мақтанар дүниесі де көп. Оның *алтын қоры* н д а күллі әлемге Совет елі туралы рухтандырушы шындықты паш ететін кітаптар аз емес («Қаз. әдеб. »).

Алтын медаль. а) п е д. *Орта мектепті үздік бітірген оқушыларға мемлекет тарапынан берілетін үздік жүзде белгісі*. *Алтын медаль* м е н бітірген балалардың өзін құлатып тас-

тайды дейді ғой (С.Адамбеков, Қожанасыр.). ә) *Сіңірген еңбегі үшін берілетін ресми марапаттау белгісі.* Концерт тарай, үйіріне қосылған күйшілердің айтуынша, оларды патша өзі отырған бөлмеге шақырып алған да, екеуінің де қолдарын қыса құттықтап, әлде не төресі кеуделеріне *алтын медаль* қадаған (С.Мұқанов, Аққан жұл.). «Бағынышты елімізбен бірге Ресей құзырына өтеміз», – деп қол қойып, арыз жазған Үрістем, Әли, Хакім, Сүйік төрелердің омырауына орыстар *алтын медаль* тағыпты (Қ.Жұмаділов, Прометей.). б) *Спорттық жарыстарда үздік шыққан спортшыға не спорт командасына берілетін үш жүлденің бірінішісі.* Күресте барлық дүниенің балуандарын ағалап жығып, *алтын медаль* алған алып Гайдамақ Мартынов Омбыға келгелі де осы цирктегі балуанның бәрін ағалап болған; Бұл күнге дейін Омбының циркіндегі ағалап келген алыптың бірі – Мұқан (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұл спортшы диска лақтыруда *алтын медальды* омырауына таққан болатын («Спорт»). Олимпиаданың *алтын медальін* жеңіп алған ең жас спортшы, Голландия ескіштерінің рулевой 1908 жылы жеңіске жеткен көрінеді («Спорт»). Совет атлеттері тек төрт жазғы олимпиада мен үш қысқы олимпиадада 294 *алтын медаль*, 234 күміс медаль мен 210 қола медаль алды («Қазақст. мұғ.»). б) *Өндіріс, өнер салалары бойынша өткізілетін жарыстардың І жеңімпазына берілетін алтыннан жасалған, не алтын жалатқан, не алтын қосылған медаль.* Лейпцигте 1967 жылы өткен халықаралық жәрмеңкеде осы туысқан елдің кәсіпорындары шығарған жиырма өнімге *алтын медаль* берілді (С.Хайдаров, Азамат.). Арменияда шығаратын, дүние жүзіне атағы жайылғанын, Парижде болған дегустацияда *алтын медаль* алғанын естіген боларсыз?.. Одан артық коньяк жер шарында жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Алтынмен аптап, күміспен күптеді. а) *Алтын-күміс жалатты, сән-салтанатқа бөледі, құлпытты, жайнатты.* Ханның жылқышылары *алтынмен апталып, күміспен күптелген* ер-тұрманы жарқыраған екі бірдей ерулі атты жетектеп келеді (Ш.Айтматов). Қамалдан да неше алуан асыл тас-тармен нақыштап, *алтынмен аптап, күміспен күптеген*, өрнектеген төбелері айналы жеке бөлмелер мен залдар көрдік (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ханның үстіндегі *алтынмен аптап, күміспен күптеген* әсем тоны бұрын көздің жауын алып,

мың құлпырып тұрады екен дейді (С.Омаров, Өмір.). ә) *Бар жағдайын жасап, құтты, асырап, тәрбиеледі. Алтынмен аптап, күміспен күптеп* тастасаң, Әйел шіркіндер іздейді басқа, басқа сән. Көктем де, жаз да оларды жылыта алмайды, Жүрегіңнің жылуын егер қоспасаң (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Алтынмен аптау. қол өнер. *Зергерлердің күміс бетіне алтын жалатып, әшекейлеу тәсілі.* Аптаудың бұл түрінің мәнісі мынада: алтынды қышқылға салып ерітеді де, оған цинк пен апталатын әшекейді батырады. Соның нәтижесінде күміс бұйым яки оның беті *алтынмен апталған* болып шығады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы). Алдымен апталатын затты ағаш көмірі шоғында қыздырып алады. Алтынды бөлек ыдыста балқытады. Балқытылған алтынды түтікпен үрлеу арқылы күміс бетіне жағады. Алтынның қалың қонған жерлерін тағы да үрлей отырып, оны жұқартады. Осы тәсілмен дайындалған бұйым *алтынмен апталған* деп айтылады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Алтынмен булау. *Сынаппен араластырылған алтын ұнтағын күміс бетіне сеуіп, отқа қыздырғанда будың бөлініп, алтынның берік жабысып қалуы, алтынның буына ұстау.* Қырық сан қара қалмақты Жарлығына қаратқан. Айбалтасын *алтынмен енбулатқан*. Арпалап атты қунатқан (23 жоқтау).

Алтынмен тең. *Алтынға пара пар, құны алтынмен бірдей, қымбат.* Тек есіңізде болсын, біз егіс көлемін азайтуға онша бара бермейміз, өйткені елімізде жылдан-жылға халық саны көбейіп келеді, ал халықаралық сауда-саттықта астықтың бағасы *алтынмен тең* (І.Есенберлин, Шығ.).

Алтынмен шекті. *Алтын жіппен кестелеп, өрнек салып тігу.* Немерең келді деп, Қоқанда тұрған Ғалимның ұлы шешесіне хабар жіберілген. Шешесі «немересіне» *алтынмен шеккен* тақия жіберген (М.Дулатов, Шығ.).

Алтын монет. *Алтын қосылған не алтыннан құйылған тиын, монета.* Зәкір қалтасынан *алтын монетті* алып, алақанына сап салмақтады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). *Алтын монеттерді* орыс ақшасына шаққанда төрт сомдық күміс ақшаға жуық болады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

Алтыннан құнды. *Аса бағалы, тым қымбат.* Ақынның сөзі *алтыннан құнды* келетін, Арзандап кеттік ағайындар-ау, неге

тым? Құшынаш болып кетпесек біздер жарады, Көрінген жанға ішірткі жазып беретін (М.Мақатаев, Шығ.).

Алтыннан ойған алпыс кез жебе. э к с п р. *Алтын ұстатқан әдемі, ұзын жебе. Қозы жаурын қу жебе Алтыннан ойған алпыс кез,* Тартатұғын шақ болды (Ер Тарғын).

Алтынның [сары алтынның] буы. п о э т. *Алтын ұстатқандай, келісті, әсем, сұлу.* Ерке бала былдырлап, Сылдыр, сылдыр, сылдырлап, Толқынды толқын қуады. Күміс көусар суымен, Суының алтын буымен Жарының бетін жуады (М.Жұмабаев, Шығ.). Тегімді менің сұрасаң, Қалың найман руынан. Жырымды менің сұрасаң, Сары алтынның буынан. Сырымды менің сұрасаң, Тұманың тұнық суынан (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алтынның сынығы. п о э т. *Жақсының артында қалған тұяғы, ұрпағы, жақсының көзі. Қолқа, жүрек, қанатым қос бауырым – Жоғалтқан алтынның сынығындай* (М.Мақатаев, Өмір-өзен). *Өз бауырымды қуантсын. Алтынның сынығы* дермін, әкеп бер! (М.Әуезов, Шығ.).

Алтын отау. э т н. *Тоғыздың құрамындағы бас жақсысының бірі.* Еліне екі ай жатып жүрді дейді. Қызметін қайын жұртының көрді дейді. Сексен нарды толтырып жасау артып, Бес жетім, алтын отау берді дейді (Қыз Жібек).

Алтын сағақ. э к с п р. *Әдемі, сұлу сағақ.* Күлім көз, оймақ ауыз, алтын сағақ, Көмшаттан ақ мандайым жарқыраған. Сен болсаң Ақтамберлі, тәуір келдің, Болғанда сен іздеген, мен сұраған (Ақтамберлі мен Көкейдің айтысы).

Алтын сақа. *Құлжаның алтынмен әшекейленген аса таңдаулы асығы. Жұртқа келсе, алтын сақасы* ошақ басындағы тезек түбінде жатыр екен (Қаз. ертег.). *Алалы алтын сақа* атыспап па ек? Тебісіп бір төсекте жатыспап па ек? Алтайдай анамыздың ақ сүтінен, Бірге еміп, бірге дәмін татыспап па ек? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алтын сандық. п о э т. *Шежіре, таусылмас даналық, шешендік.* Әуеде ай болмаса адасады, Көңілді көтермесе кір басады. Кеудесі жақсылардың алтын сандық, Сандықты кілт болмаса кім ашады (Айтыс). Сал-сал жырым, сал жырым, Ағытыл, алтын сандығым. Сен бар жерде баймын да, Сен жоқ жерде жарлымын. Сал-сал жырым, сал жырым (М.Мақатаев, Шығ.).

Алтын сапты. *Сабы алтыннан жасалған. Алтын сапты ақ берен* Демнен тартып тиеді (Алпамыс). *Ақ алмас, алтын сапты*

қылышым-ай, Құрып ең алты алаштың тынысын-ай. Жатпапты асыл пышақ қап түбінде Шықтың ба қабын жарып, ырысым-ай (Шернияз, Өлеңд.).

Алтын табақ. п о э т. б е й н. *Батардағы құн.* Ай туды, күңгірт кеш ед, алтын табақ, Ару ғой ай дегенің алтын кабақ. Жүзінен сол сұлудың нұр төгілді, Жапырақ – суда ойнаған алтын шапақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Таулардың самал ессе балағынан, Гүлдер түр үзілдердей сабағынан. Шартарапта шауып жүр нұр мен шуақ Шашырап күннің алтын табасынан (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

Алтын тақ. а) тар. *Патша отыратын, алтыннан істелген, не алтын жалатылған биіктеу орналасқан тақ.* Кешегі Әз Тәукенің алтын табасын, ту тіккен ордасын көріп, көңілімді бір демдеу еді, ол арманым орындалды (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). ә) п о э т. *Тақ, ұзақ билік.* Қарағысыз ел мен жұрт Төрелік түскен шағына. Ие болмай айрылдың Атаңның алтын табасына (Дулат Бабатайұлы, Замана.). б) *Билік, лауазымды қызмет.* Тағы да талай бақ берсін, Балаңа алтын табасы берсін, Бөгебайдай жас берсін, Өлшеусіз мал мен бас берсін! (Үмбетей жырау, Толғау.). в) а у ы с. *Өз билігі өзінде болатын туған жер, жаннат.* Жалғанның жартысындай жалпақ далам, Кеудең – ырыс, алтын тақ – арқаң маған! (М.Мақатаев, Жырла.).

Алтын тана. қолөнер. *Омырауға, баскиімге тағатын түйме сияқты алтын әшекей.* Жалпы баскиімнің нақыш негізі өсімдік тектес ою-өрнектері бар дөңгелек ұсақ алтын таналармен әшекейленген (Ә.Тәжімұратов, Шебердің қолы.).

Алтын таң. п о э т. *Қызыл арайлы таң.* Міне, алтын таң атты Күншығыстан ағарып. Көтеріп зұлмат қанатты Жер де кетті жаңарып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алтын тапқандай қуанды [масаттанды]. *Қатты қуанды, шектен шыға шаттанды.* Өлең айтқым келмейді ерінгенге, Бойым байсал тартады керілгенге. Жерден алтын тапқандай қуанамын, Тақияңның төбесі көрінгенге (Қара өлең). Әшрафи алтын тапқандай қуанып, дөңтеріне жазу түсірді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Күн ұзын ел қыдырып сүмең қағып, Өтірік пен өсекке судай ағып, Екі табақ ет жесең еліресің, Жерден алтын тапқандай масаттанып, Терлеп еңбек істерлік біреуің жоқ, Бар әдетің бос жүрген пәле бағып (XX ғ. қаз. ақын.).

Алтын тәж. *Патшалықтың белгісін білдіретін, алтыннан жасалған тәж.* Қырық күн-

шілік жол басып, оқалы бөрік, *алтын тәж*, қырық сан қырым жұртының ханзадасы келеді (Ә.Хасенов, Алтынарық.). Үш тарапты табанына таптаған әмірші өзі басып алған елдерде алған *алтын тәж* бен тақытқа қандай өш болса, сәнді сарайлар мен мұнараларға да сондай өш-ті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Алтын тәж киді. *Басына бақ қонды; билік құрды.* Жар емес, жақын емес, күнім емес, «Жат, жау» деп ырылдасқан емес егес. *Алтын тәж кию*, алтын таққа міну Патшалық, байлық үшін уайым жемес (Б.Күлеев, Танд.).

Алтын тон. *экспр. Әшекейлі, әдемі тон.* Біреудің ашылмас бұл бағасысың, Кіреуке, *алтын тоңның* жағасысың (Батырлар жыры). Аққан судай сарқырап *Алтын тоңы* жарқырап, Ұлы жүздің данасы Ер Шоқайдың баласы Рысқұлбек келді жарқырап (XIX ғ. қаз. поэт.).

Алтын уақыт. *Адамның өзіне ғана тиісті, жеке, құнды уақыты.* Мұның бәрін ол артық санайды, бос әурешілік деп біледі, ғұмырлық мақсатыңа соңғы тамшысына дейін сарқа пайдалануға тиісті *алтын уақыттыңды*, ақыл-ойыңды, қажыр-қайратыңды, босқа рәсуа ету деп түсінеді (Ө.Қанахин, Құдірет).

Алтын шапты. *қолөнер. Ағаштан, сүйектен, былғарыдан жасалған ыдыс-аяқ, үй жиһаздары мен ер-тұрман жабдықтарының, домбыраның бет жағына алтын шытыралар қондыру, әшекейледі.* Анау төбенің астында бір ауыл отыр, оның бір жерін *алтын шапқан*, бір жерін күміс шапқан үй бар, сол біздікі, – дейді (Қаз. ертег.).

Алтын шапақ. *поэт. Құн сәулесі.* *Алтын шапқан* көмілген дала да жайнай түсті (І.Есенберлин, Шығ.). Алатау, асқақ алып, сұлу керім, Ақ торғын сілкіп тастап бұлт желегін. Сәуле нұр, *алтын шапқан* арайына Желпіне ашты кербез көкірегін (З.Қалауова, Шолпан). Көк жиегін *алтын шапқан* малып, күн іргеге таянған (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Өзен үңіле қараған көзге, не отты пештің қозы, не қорыған алтын секілденіп, аспаннан *алтын шапқан* сәулесіне араласып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Алтын шашбау. *зерг. Алтынмен апталған немесе таза алтынның өзінен дайындалған, шашқа тазатын сәндік бұйым.* Шыбықтай белі бұралып, Сүйретіп *алтын шашбауын* Ордаға барып кіреді (Ақсауыт).

Алтын [алтын буымен] шаю. *а) Алтынды өзге қоспалардан, құмнан тазарту үшін сумен шайқап, тазалау.* Алтындық ауылының құбыла жағынан ұзынынан ұзақ салынған

шатырлы барақ ішінде әйелдер *алтын шаю* да, шығыс беттен тау бауырында жер астын үңгіп кеткен жыланирек шеріптерінде еркектер алтын қазатын (А.Алтай, Алтай.). Қаба сақал кержақтар иемденіп *алтын шайқап* жатқан Майқапшағай еді (А.Алтай, Алтай.). *ө) жерг. Алтын жалату, аз-аздап алтын жағу.* Енді қызметшілер үшеу-төртеулеп қолдасып, сыртын *алтынның буымен шайған* төрт құлақ тері табақтарды лықа толтырып ет әкелді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *Алтын шайған* ер-жүген, түрлі заттар табылған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Алтын шоқ. *зерг. Баскіімге тағатын алтын әшекей; асыл тасты алтын әшекей.* Басымда бар *алтын шоқ* Көкешім барда көңілім тоқ (Қазақ эпосы).

Ат басындай алтын. *фолькл. а) Құймасы әуелде жылқы басының түрінде құйылған, тұяқ көлемінен үлкендеу алтын.* Бай жалмауыз кемпірге: – *Ат басындай алтын* берейін, қоя бер, – дейді (Қаз. ертег.). Мені сол бұлақтың басына көміп, моланың басына не тас, не тақтайға: «Азықсыз аш адамға *ат басындай алтынның* пайдасы жоқ» деп жазған адамға осы меруертім де, ділдәларым да адал болсын» деп жазыпты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *ә) Үлкен олжа, байлық.* Қол басындай темір тапсақ, *ат басындай алтын* тапқандай қуанар едік (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Жаның адал. Адал содан асың да. *Ат басындай алтынныңды* ал, Тосылма! Бірақ мына алтын алған қолыңды, Амал қанша, қалдырасың осында (М.Шаханов, Фасырлар.). Күн шыға тап кешегі кеткен жактан, Қарайып топ көрінді келе жатқан. Умаштап Назикасын сүйді Қақан, Кісідей *ат басындай алтын* тапқан (Қ.Тоғызақов, Өленд.). *б) Таңдаулы, сүбелі, қомақты.* Медеттің кішкене күнінде Базар айтпаған ертегі, хикая қалған жоқ шығар. Ол әңгімелер ішінде кезеген ерге кездескен *ат басындай алтын* қандай көп еді (М.Әуезов, Шығ.).

Ат тұяқ алтын. *Ат тұяғы көлеміндей алтын.* Сол сапарында қытайлардан және моңғолдардан қойтұяқ, тайтұяқ, *ат тұяқ* аталатын *алтын* жентектеріне (слиток) қоржынының бір басын толтырып қайтқан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Атын алтынмен жазды. *Атын тарихта мәңгі қалдырды.* Үзілген үміт қайта жалғанған сол бір 1874 жылдың көктемі бұл әулеттің тарихында *алтын әріппен жазылды* (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Келешек күнде қағазға *Алтынмен жазар атыңды* Құшақтап сүйер қағазда. Көрсен жазған хатыңды

(М.Жұмабаев, Шығ.). Қазақ әдебиетінің атасы Хүкімінде тарихта *а т ы а л т ы н м е н ж а з ы л а р* Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында алпыс жылдық өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өлді (М.Дулатов, Шығ.).

Балдағы алтын айболат [құрыш болат, ақ болат]. *Алтын жалатылған балдақты айболат. Балдағы алтын айболат* – тарыққан кезде ер керек, тартып белге буатын (Базар жырау, Шығ.). *Балдағы алтын ақ болат*, Салайын десем қын да жоқ (Махамбет Өтемісұлы). Айдаһардың тіліндей, *Балдағы алтын айболат*, Күні біткен ерлердің Керегеде ілініп, Нешеуінен қалған жоқ (Б.Оңдасұлы//XIX ғ. қаз. поэт.). *Балдағы алтын құрыш болат* Балалар ойнар тас болды (Керлері Әбубәкір, Қазағым).

Жұмсақ алтын. б е й н. *Багалы аң терілері.* Соңғы жылдары халқымыздың багалы аңдар терісінен тігілген немесе әдіптелген киімдерге талап-тілегі өсіп келеді. Осы талапқа сай республикамызда *жұмсақ алтын* қорын молайту үшін терісі құнды кейбір аң түрлерін арнаулы фермаларда өсіру әдісі кең етек жайып отыр. Мұнда күміс қылшықты қара түлкі, саз қамшаты (нутрия), қоңыр күзен (норка), көгілдір түлкі (песец) сияқты аса багалы аңдар өсіретін тоғыз ферма бар («Соц. Қаз.»).

Қара алтын. б е й н. а) *Тас көмір.* Армысың, аты әйгілі Қарағандым! Жылуым, *қара алтын* ным, қара наным (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Лаваның жарқырасын түкпірлері, Фонаршы, жарығыңды түсір бері. Қопарып *қара алтын* ды миллион тонна, Кен қаз-сын Қарағанды шахтерлары (Ақын жырлары). ә) *Мұнай.* 2000 жылы отандық зауыттарға жөнелтілген *қара алтын* көлемі 6 миллион 400 мың тоннаны құраса, үстіміздегі жылы оның көлемі 11 миллион тоннаға баратыны белгілі болып отыр («Егемен Қазақстан»). Құлсары мұнайгаз өндіретін *қара алтын* ның 40 пайызын беретін Теренөзекке бұрын жоғары кернеулі электр желісі тартылмаған. Енді биыл осы кен орнына электр желісін, оған қоса газ құбырын тарту көзделіпті («Егемен Қазақстан»).

Қарқ алтын. к ө н е. *Қоспасыз, таза алтын.* Таласың жоқ, жалғыз-ақ, Бұрын жеткен алады, Соңғыға да сауға бар, *Қарқ алтын* ға малынып, Қарлығамды алады (М.Әуезов, Шығ.).

Қима алтын. *Сом алтынның қақталғаннан кейінгі қиындысы.* *Қима алтын* сомдаған, Шапқан жауы оңбаған (Манас). Қақырғаны – *қима алтын*, түкіргені – түйме алтын (Мақал).

Қолы алтын. б е й н. *Шебер, қолынан келмейтіні жоқ, ісмер адам туралы.* «Тамаша! *Қолың алтын* екен ғой, айналайын!», – дей береді (М.Байғұтов, Шығ.).

Құйма алтын. *Белгілі бір қалыпқа келтіріліп құйылған, басқа қоспадан тазартылған алтын.* Ол жарлықта Шыңғысхан жіберген жансыз саудагерлердің басын алып, бес жүз түйемен келген *құйма алтын*, күміс, жамбы, жібек жиһаздарды дереу Бұхараға жөнелтуін бұйырған болатын («Лен. жас»). Үзеңгісі үзбе алтын, Тебеңгісі терме алтын, Құйысқаны *құйма алтын*, Қу найзалы жирен тай (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құлағына алтын сырға. а) *Есітпей-ақ қой, мән берме деген мағынада.* Келін-қыздардың *құлағына алтын сырға*, ау, ағайын, құйрықсыз өмір болып па еді (М.Дүзенов, Ақәже). ә) *Жадына жаттап, зейініне түйіп алсын деген мағынада.* Өрлейді қулықпенен неше қырға, Құбылса бірде қырғи, бірде тырна. Осындай ауылнайды естімеген, Соттардың *құлағына алтын сырға* (Д.Еркінбеков, Шығ.). Сен де баламсың, *құлағыңа алтын сырға* (М.Гүмеров, Шыңырау). Ал сонан соң, бөрінің де *құлағыңа алтын сырға*: алда-жалда Қажының қызы Әтікемен қашып кететін болса, сүйреп өлтірем (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Қаскелең ауданындағы сауда орындарының *құлағына алтын сырға* (Б.Кенжебаев, Асау.).

Қызыл алтын. а) *Саф алтын.* Салғызды неше түрлі нұрға бояп, Жүздерін нұрға бояп салды шарбақ. Жерлері ғамбария лағыл тастан, Құрғызды *қызыл алтын* алқадаң тақ (Әсет Найманбайұлы, Шығ.). Ойласам, он бір аға бейілің тар, Сендердің қылар қақпай мінезің бар. Хат берген даулы жерге мөр басатын, Қолыңда *қызыл алтын* жүзігі бар (Қозы Көрпеш.). Қырық түйе *қызыл алтын* еріп ақша: – Еркінде не істесең де, көңілің шапса. Қаражат қай уақытта қазынадан, аямас дүниені патшаң тапса! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.) Он саусағына салған *қызыл алтын* сом жүзігінің үстіндегі жалпита орнатқан жылан басындай қызыл лағыл тасы ұйыған адам қанына ұқсайды (І.Есенберлин, Қаһар). ә) б е й н. *Күннің қызарып батқан шапағы туралы.* Күн батқанда қарашы көк жүзіне. *Қызыл алтын* сеуіп қойған ба өзіне? Майдың айы-күн жер-анабаланың Елжіресіп табысатын кезі де (М.Жұмабаев, Шығ.). б) б е й н. э к с п р. *Жарқыраған, жалт-жұлт еткен, жайнаған деген мағынада.* Басы лағыл, көздері *қызыл алтын*, Жаратқан Алла-тағала оның уәсфін (Кисса-дастан.). Ол

мұндай шашты жаратылғалы көрген емес. Жерге шұбатылып жатқан қос бұрымы, нағыз бір төбесінен етегіне дейін толқындала төгілген *қызыл алтын* төрізді (І.Есенберлин, Алмас.). в) п о э т. *Байлық деген мағынада*. Сол сияқты сен қазынадағы *қызыл алтын* едің, мен ақыл едім (Қаз. ертер.).

Сары алтын. а) *Саф алтын*. Садағына сары жебені салдырған, садағының кірісін *Сары алтынға* малдырған (М.Өтемісұлы//XIX ғ. қаз. поэт.). ә) п о э т. *Күн, жарық сәуле деген мағынада*. Күнікей түйені тіркеп, тақиясын түзеп киіп, оң жағына қарағанда Ордабай айналасының барлық шаңырағынан да үлкен, күлімдеген қызыл жақұт күн көктің бір өңірін *сары алтынға* малып, екі түйенің арасынан абажадай боп адырдан суырылып келе жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Сары алтын* Көкшетаудың ерте-кеші, Тау мен күн сүйіскендей еркелесіп. Суретті шежіресі өткен күннің, Сілекей ағызады ертегісі (С.Сейфуллин, Өленд.). Себілген алмас шықпен шын хош иіс, *Сары алтын* – ерте яки қырмызы кеш. Бір топтың қолтығынан күліп қана Бас иіп есен-десер күміс ландыш (М.Жұмабаев, Шығ.).

Саф [сап] алтын. *Қоспасыз, сапасы жоғары, таза алтын*. Бұлақтарым – меруерт, *Саф алтыннан* сарайым! (М.Жұмабаев, Шығ.). Осындай заман кез болды, Ер дегенің ез болды. Қамқа, торғын бөз болды, *Саф алтынның* жез болды, Арындаған тұлпарың Азғындап шабан, шалаң боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Малдырып *сап алтынға*, Тағаңды шын күмістен қақпадым ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Саф [сап] алтындай. а) *Қоспасыз алтын сияқты*. Күңгірттеніп қорғасын, жасыл жарқырап мыс кесектері, *сап алтындай* сарғайған қоспаларымен шағала тастар шұбартып жалындап, жымың-жымың етіседі (Ф.Мүсірепов, Шығ.). Көшпелі халықтың дәстүрлі мәдениетінде, бірнеше жүздеген жылдар өтсе де, *саф алтындай* таза күйінде сақталып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа мирас болған үлкен мұра сол халықтың өмірінің мәні болып есептелген жөн-жоралғы, әдет-ғұрып заңдары мен эстетикалық, адамгершілік мұраттары болып табылады (Қаз. дала. ойшыл.). ә) *Бағалы, құнды, ерекше, қадірлі*. Дүниелік өмір-білім мүлкіне қазақтың да жер астында жатқан *саф алтындай* қадірлі сақтағаны болуы шексіз деп айтты (М.Әуезов, Шығ.). Тату болса ағайын, *Саф алтындай* жарқылдар. Кесапатты кісендеп, Ақымақты алқымдар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Сом алтын. *Тұтас құйылған кесек алтын*. Тұлпардан туған көк жорға ат Екі көзі жалтырап, Өмілдірік *сом алтын* Омырауда алқылдап (Қыз Жібек). Қазығын қалайыдан қақтырып, Тоқпағын *сом алтыннан* соқтырып, Нақыра күміш шаптырып, Былғары сына піштіріп, Шыны аяқпен іштірген (Бұқар жырау). Екі асылдан қосылған *Сом алтынның* сынығы. Өлгенше естен қалмайды, Өзгеше біткен қылығы (Абай, Тол. жин.). Ал мынау *сом алтын* білезікті бәйбішеңізге арнап, төренің зайыбы Қаражан бәйбіше беріп жатыр еді (К.Сегізбай, Беласқан).

Төбесінен [басынан] алтын ағызды [жаудырды, құйды]. *Бар байлықты үйіп-төкті, байлыққа кенелтті; бар жағдайын жасады*. Өзгенің істегені миына қонбаса, не өз жолын дұрыс деп санаса, *басынан алтын жаудырып* қойсаң да өз айтқанынан қайтпайды (І.Есенберлин, Алтын құс). – Мұндай ақырзаман жұмысына *төбемізден* төмен қарай *алтын ағызып* қойса да қала алмадық, – деп, ақысын да алмай қашып кетісті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Түйме алтын. *Түйменің үлкендігіндей алтын кесегі, кішірек жамбы*. Алтын құсты құмсағыз, Жатқан дәулет құм шайнап. Қақырығы құйма алтын, Түкірігі *түйме алтын* Қазақстан болды аймақ (І.Жансүгіров, Құлагер). Ай десе аузы, күн десе көзі бар, қақырғаны құйма алтын, түкіргені *түйме алтын* бір сұлу қыз болған екен (Қаз. ертер.).

Ши алтын. *Таза алтын*. Ши жібекке бөленген, *Ши алтынан* медаль тағынған, Алты қара нар жегіп, Патшаның келді қасынан (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

АЛТЫН-ВАЛЮТА з а т. э к о н. *Мемлекеттің ұлттық банкі мен қаржы органдарында сақталатын алтын және шетелдік валюта қоры*. *Алтын-валюта* құрамына: алтын және басқа қымбат металдар; банкнот, тиын түріндегі шетелдік валюталар және шетелдерде сақталатын банк қаражаты; ұлттық банкіде сақталатын валюталық құнды заттар; халықаралық танымға ие резервтік активтер; шетелдік үкіметтер мен халықаралық қаржы мекемелерінен берілген кепілдікті аудармалы вексельдер кіреді (ҚҰЭ). Демек, егер ұлттық банк теңгенің бағамын қолдан ұстап тұруға әрекет жасаса, онда елдің *алтын-валюта* қорына әсер етеді («Егемен Қазақстан»).

АЛТЫНДА = е т. 1. *Алтын жалату, алтын қосу, алтынмен жабу, аптау*. Әр жерде *алтындап* айшық-айшық етіліп жазылған дұғалықтар бар (М.Әуезов, Абай жолы).

Қарады Криз сонда маңайына, Құлаған *алты н д а г а н* сарайына. Таланған қазынасы мен өлген әскер Тағы да көзі түсті талайына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қүннің алтын шапағына малыну*. Алтын күн шығып келеді, *Алты н д а н* көктің жиегін (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЛТЫНДАЙ с ы н. **1.** *Алтын сияқты, алтын тәрізді*. Арттарында – орман үстінде күн күркіреп тұр, алдарында – алтын күн ойнап, еркін қыр еркелікпен күрсініп, жаңбырдың жауһарларымен себілген шөптер жылтылдап, *алты н д а й* жарқырап өзен жатыр... Күн батып бара жатқан шақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Сынып зөрлі қаһары Қалшылдай қайтқан көрі ашу. Сапырыла ағып барады, Сары *алты н д а й* сары су (С.Мәуленов, Жаз ерке). Шаттанамыз көргенде рауланған *алты н д а й* Дидар – сипат, түріңіз (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бағалы, қымбат, асыл*. Қадырбайдың сары қызын жер астынан тауып алған сары *алты н д а й* көреді (Ә.Кекілбаев, Дала.). // *Алтын түрінде, алтын күйінде*. Ол алғанын бұрынғыша *алты н д а й* қайтарып берді (Ауызекі).

АЛТЫНДАЙ-АЛТЫНДАЙ с ы н. *Ерекше бағалы алтын*. *Алты н д а й-алты н д а й* сендерді тапқан соң, адам боп отыр ғой, әй, әйтпесе Нұрбібі... ақымақ қой... ақымақ! (Б.Нұржекеев, Таңд.).

Алтындай [сап, сары алтындай] сақтады. *Ардақтап ұстады, қадір тұтты, қастерлеп қорғады*. Қыс бойы *алты н д а й с а қ т а г а н* тұқым бидайды жерге сіңіріп, қалған жарты қабын он шақты үйге қылдай етіп бөлдік (С.Жүнісов, Жапанда.). Европаның Бах әулеті сияқты Мұхиттың жұрағаттары да атасының мұрасын *алты н д а й с а қ т а н* келеді (А.Жұбанов, Замана.). Буда-буда қалың конспектінің қанша бірін *с а п алты н д а й с а қ т а д ы қ*. Бұдан да буда-буда мүлік шықты (Х.Ерғалиев, Шыныдық.). Қанды көйлек жолдасты *с а р ы алты н д а й* сақтаған Исатай еді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АЛТЫНДАЛ= е т. *Алтын жалатылу, жағғылу*. Алдында ай мүйіз бар *алты н д а л г а н*, Құлағында гауһар сырға жалтылдаған. Бара алмайды жанына сұсты басып, Қандай жігіт болса да қалтылдаған (Айтыс). Мұндай құйысқандардың бетіне түгелдей құйма күмістен, күмістелген не *алты н д а л г а н* темір, пластинкалардан, түрлі-түсті тастардан әшекейлер жүргізетін (Х.Арғынбаев, Қаз. ертұрман.).

АЛТЫНДАН= е т. б е й н. *Сары түске ену*. Жазы жібек, ал күзі *алты н д а н а*, Жатыр ма әлі жазира салқын дала? Қос бұрым қолаң

шашы білектей боп Айна жеңгей баяғы қалпында ма? (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Жолға жақын жер жайқалып, Піскен егін, дән найқалып. Бұйралы алтын толқынданып, Көз тартады *алты н д а н ы н* (Т.Жароков, Шығ.).

АЛТЫНДАТ= е т. *Алтын салдырту, алтынмен қаптату*. Жаратты бір қара көк түлпар атты, Өзі жорға жануар құс қанатты. Тұрманының барлығын *алты н д а т ы н*, Күміспен төрт аяғын тағалатты (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). *Алты н д а т қ а н а қ* сәу-келе, алтын жіптері барқытқа араластыра тоқылған зерен шапаны күнге шағылысып, жұрт көзіне еріксіз уәлаятқа патша болған, Қазынасы тоқсан екі сарай толған. Зүбәржағдан, гәуһәр тас орнатып, Қызына *алты н д а т ы н* сарай салған (Батырлар жыры).

АЛТЫНДАТЫЛ= е т. *Алтындал*. Исаакий соборының *алты н д а т ы л г а н* күмбезі Санкт-Петербург аспанына айрықша ажар береді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АЛТЫНДАУ *Алтында етістігінің қимыл атауы*. Халық тілінде бұл әдіс қара ала жүргізу, қара жүргізу, қара *алты н д а у*, қара су жүргізу, қара бағдар, қара ала кавказдау деп түрліше аталады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. лексикасы).

АЛТЫНДЫ с ы н. *Алтындаған, алтын жалатқан*. Күн астында *алты н д ы*, күмісті погондары жалт-жұлт етеді (М.Әуезов, Абай жолы). Ұлытау бұндайда *алты н д ы*, қорғасынды қоңыр ала көріністі де еске түсіреді (М.Әуезов, Өскен өркен). Үйдің бұрыш-бұрышында тұрған *алты н д ы* шамдалдарды тегіс тұтатады (М.Мағауин, Аласапыран). Бақшасарай Қырымға Сенің емің қызыл шашпау ханларды Қилы жүріп көргенмін, Арбаға тайдай ителіп, *Алты н д ы* Бақшасарай Қырымға Әзізленген Сұлтан жаның шам етер (Шалкиіз//Алдаспан).

АЛТЫНДЫҚ¹ з а т. *Алтын өндіретін орын, алтын табылған жер*. Ал аңшының алған беті – *алты н д ы қ*. Қаба сақал кержақтар иемденіп, алтын шайқап жатқан Майқапшағай еді (А.Алтай, Алтай.).

АЛТЫНДЫҚ² с ы н. **1.** *Алтынга тән, қасиеті алтын сияқты*. Жиырма мың *алты н д ы қ* бағасы бар, Аманат қолыңызға сақта мұны (Ғашықтық.). Боливардың *алты н д ы қ* бағамы 0,265 275 г таза алтынға тең (ҚСЭ). **2.** а у ы с. *Сырт пішін келістілігі, жылтырақтық*. Сенің оған керегі жарқындығың, Керек емес жарқылдақ *алты н д ы г ы ң* (Ә.Тәжібаев, Кеше.).

АЛТЫН-КҮМІС з а т. 1. *Алтын мен күміс немесе солардан жасалған асыл заттар.* «Ұзақ жолға мал алып жүре алмайсыңдар, кез келген уақытта мал болады» деп асыл тас, *а л т ы н-к ү м і с* сияқты заттарды жинатып, теңнің бір бұрышына құрым кигізге оратып тықтырған (К.Сегізбай, Беласқан). Тартынбай қалауыңызды айтыңыз: төрт түлік мал аласыз ба, әлде асыл тас, *а л т ы н-к ү м і с* қолайлы ма? (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Жанына *а л т ы н-к ү м і с* ділла салып, Тәжіктің кемпір кірді кеңесіне, Лайық ақыл тауып үлесіне (Кете Жүсіп). 2. а у ы с. *Асыл, қымбат киім.* Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында, Хан да жанын қияды қыз жолында *А л т ы н-к ү м і с* кигені, қамқа, торғын, Күтуші қыз-келіншек жүр соңында (Абай, Тол. жин.).

АЛТЫНҚАБАҚ з а т. э т н. о й ы н. *Жамбы ату сайысына ұқсас, биік құрықтардың ұшына тізіп ілінген алтын, күміс теңгелер т.б. заттарды садақпен атып жарысатын ұлттық ойынның түрі.* *А л т ы н қ а б а қ* – түркі халықтары арасында кең тараған ойын (ҚҰЭ). Тұрған соң құшақ жайып, ашып төсті, Артықша Кей-Қауыстың көңілі өсті, Аттырып *а л т ы н қ а б а қ*, ат шаптырып, Той қылып тамашалы қызын қосты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бұрын мергендер *а л т ы н қ а б а қ т ы* атып түсіретін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛТЫНТАМЫР з а т. ө с. с ө й л. <лат. *rhodiola rosea*>. **Қызғылт семізот.** *А л т ы н т а м ы р* қазіргі кезде Алматы, Алтай ботаника бақтарында қолдан жерсіндірілуде (Жетісу энц.). *А л т ы н т а м ы р*, қызғылт семізот – жасаңшөп тұқымдасы семізот туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қазақстанда Жоңғар Алатауының, Алтайдың биік тау белдеулерінде, тасты беткейлерде, су жағасындағы шабындықтарда өседі (ҚҰЭ). *А л т ы н т а м ы р* 400 жылдан астам уақыттан бері халық медицинасында қолданылып келеді. Ол әсіресе қытай медицинасында ертеден белгілі болған (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.).

АЛТЫНТОЙ з а т. *Елу жыл отасқан ерлі-зайыптылардың салтанатты тойы, елу жылдықты мерекелеу салты.* Некелік өмірдің 25 және 50 жылдығы (күміс, *а л т ы н т о й-л а р ы*) совет адамдарының өміріндегі маңызды оқиға, мейрам, дәстүр ретінде салтанатты жағдайда өткізіледі («Мәдениет және тұрмыс»). *А л т ы н т о й д ы* елу жыл отасқан жандар жасайды. Әлбетте, бұл тойдың да өзіндік сыр-сипаты, төрбиелік мәні, өнегелік жағы бар (Той). Тың төсіндегі *а л т ы н т о й ғ а* той

иелерінің ұл-қыздары, немере, шөберелерімен бірге осы ауылдың үлкені де, кішісі де қатысты («Соц. Қаз.»).

АЛТЫНШАР з а т. ө с. <лат. *rudbeckia lasiniata*> *Күрделігүлділер тұқымдасы рудбекия туысына жататын, көбінесе гүлдері сарғыш түсті болып келетін өсімдік түрі.* ≈ *А л т ы н-ш а р д ы ң* тұқымы.

АЛТЫНШЫ¹ з а т. з е р г. *Көбіне алтыннан зергерлік бұйымдар жасайтын ұста, зергер.*

АЛТЫНШЫ² с а н. *Алты санының реттік түрі.* Таулы жердің табиғаты жаздың ортасынан ауған соң тым сенімсіз: бес күн ашық тұрса, *а л т ы н ш ы* күні өзгеріп сала береді (Б.Нұржекеев, Таңд.). Фашистердің *а л т ы н-ш ы* атакасы басталмас бұрын Бауыржан еңбектеп, Пулеметті Блоханың қасына келді (Ә.Нұршайықов, Таңд.). Осы күннен соң *а л т ы н ш ы* күн өткенде Әсия Айсұлмен оның анасына хат жазды (М.Әуезов, Өскен өркен).

АЛТЫНШЫБЫҚ з а т. ө с. с ө й л. **Сарыраушан.** ≈ *А л т ы н ш ы б ы қ* жапырағы.

АЛТЫНШЫЛ с ы н. *Алтынга құмар, алтынга әуес.* Күлгенім емес, сұрағаным: атың Алтын болғасын *а л т ы н ш ы л* шығарсың деп ем, ақырында жезшіл де болмай қалмасаң не қылсын (С.Мұқанов, Аспаз).

АЛТЫНЫМ з а т. э м о ц. *Ең сүйікті, қадірлі, құрметті, қимас адам дегенді білдіретін атауыш сөз.* Айналайын атыңнан, *а л т ы н ы м*-ай, Ақ жүзінді көргенде балқыдым-ай, Сіз дария болғанда, мен қоңыр қаз, Бауырым төсеп, бетінде қалқыдым-ай (Халық әндері). Қараңды көріп қалқиып, Күйеуім бар деп дардиып, Баламды күтіп отырсам, Содан артық тілекті, Сұрамас едім, *а л т ы н ы м*!.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Серімбегім, *а л т ы н ы м*, құндызым, жарық жұлдызым, – деп Биғайша жылап қоя берді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АЛТЫН-ІНЖУ з а т. *Алтын мен інжуі аралас.* Адастырдым әрең мен Күдірден күдір, қырқаға. Таң ата жүріп сол жерден, Күнбатысқа өктемді. Күн шашырап түскенше Атырапта Ақжелек Алдыңызға жеткенім. «Аруақты ерден ат үркер», *А л т ы н-і н ж у* төккенім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АЛУ¹ з а т. м а т. 1. *Арифметикадағы санды азайту амалы.* Көбейтуге шебермін, Бөліп те берермін. *А л у*, қосуға жоқпын (М.Әлімбаев, Жаңа жұмбақ). Омар қала тағдырына байланысты қосу, *а л у*, көбейту, бөлу, ауыстыру сияқты неше түрлі шиелерді шешіп жүреді (Ә.Тарази, Бұлтқа салу). 2. *Алу амалын белгілейтін таңба.* Сан туралы ғылым – субстанцияның бір бөліктерінен басқа бөліктеріне

көбейту, оларды бір-біріне бөлу, бір-біріне қосу, бір-бірінен *а л у*, түбір табуға болатын бөліктерден түбір табу, қатынастар құру т.б. туралы ғылым (А.Көбесов, Математика.).

АЛУ² *Ал етістігінің қымыл атауы. 1. Бір нәрсеге ие болу, меншіктеу.* Ол қызметті *а л у* үшін менің Киев әскери округінің қарамағына баруым керек екен (Ә.Нұршайықов, Танд.). **2. Пайда түсіру, кіріс кіргізу.** Мен болыс болып шығайын, *а л у д ы ң* әкесін сонда көрсетермін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Басталған дүние ежелден *А л у д а н* емес, беруден. Алланың өзі – сенем мен, беруші болып көрінген (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Білім алу. Қандай да бір білім беру орындарында мамандыққа немесе жалпыға ортақ білім жүйесін меңгеру процесі. Жан-жақты материал оқушылардың тиянақты және терең білім *а л у ы н а* айтарлықтай көмек көрсетті («Халық мұғ.»).

АЛУА [ир. *حلی*] з а т. к ө н е. *Шығыстың тәтті тағамы.* Сонда нағашының қалтаңды тақ толтырып беретін өрік, мейіз, *а л у а с ы н а н* қағыласың (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң). Бәрінен де бұл әжеп, саусағыңды бірге жеп, қоятындай *а л у а с ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Жақсы қатын жігіттің, Кесектен соққан кентіндей. Сары майға былғаған *Алуа*, шекер, жентіндей (Майлықожа, Нақыл.). Молдадан сабақ алсаңыз, *А л у а*, шекер, балмен тең. Пайдасы жоққа жалынсаң, Семіз бір жемқор малмен тең (Шал ақын, Өлең.).

АЛУАН [ир. *ألوان*] с ы н. *Түрлі-түрлі, неше түрлі, әртүрлі, неше қылы.* Адам басындағы *а л у а н* мінездің ақын көзіне шалынбағаны кемде кем-ақ болар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Мен әлі маздап келем, шаршамадым, *А л у а н* түс сәулелерге қарсы ағамын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жөлекке келген жерінде, Жарадан ақты қызыл қан, Құдіретімен құданың Алшыс екі *а л у а н* (Бес ғасыр.).

Алуан түрлі. *Бір-біріне ұқсамайтын, сан қылы.* Осындай мақсатта, сондай-ақ *а л у а н т ұ р л і* байланыстырғыш заттар: сульфитті-спиртті барда битум, мұнай, жақпа мазут және олардың эмульсиялары да пайдаланылады (Т.Қалыбеков, Экология.). Сондай-ақ өте көп *а л у а н т ұ р л і* аңдар, әсіресе шөп коректілер Азиядан тұңғыш рет Солтүстік Америкаға леклек, табын-табын болып өтіп жатты (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауына саяхат). Кітап қоюға арналған этажерканы *а л у а н т ұ р л і* фарформен, фаянс ыдыстармен толтырып қойыпты (М.Қаратаев, Дала.).

Әр алуан. *Әрқилы, әртүрлі, сан алуан.* Қазақстанның жері шалғай, елі шашыраңқы, жер, ауа, табиғат жағдайлары, оған жалғас кәсібі *ә р а л у а н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сонда жиынның әр шығарманы әр түрде, *ә р а л у а н* қабылдауының өзі белгілі дәрежеде, жарыс жайын аңғартқандай болады (М.Әуезов, Шығ.). Мойылдың жемісін қосып *ә р а л у а н* тағам пісіріледі. Оның кептірілген, үгітілген жемісін нанның арасына салады, кисель, шарап жасағанда, олардың түсін өзгерту үшін араластырады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Бір алуан. а) *Біртүрлі, біртектес, біркелкі.* Бұл болса отыз үшке дейін тек үйренумен келіпті. Білетіні – *б і р а л у а н* күйлер ғана («Лен. жас»). Ол туралы *б і р а л у а н* мәліметтер соңғы жылдары түсті (Қ.Жұмалиев, Қаз. әдеб. тарихы). ә) *Айрықша, бөлектеу.* Ел тек оны: «дуана, дуана» дейді, *«б і р а л у а н* адам» дейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұнамды кейіпкерлердің *б і р а л у а н ы*: Сарыбай, Айбас, Тайлақ Қозының батагөйі, тілектесі (М.Әуезов, Әр жыл.).

Нелер алуан. *Небір түрлі, неше түрлі, әрқандай.* Ол *н е л е р а л у а н* ойға беріліп, көрер таңды көзімен атқызды (І.Есенберлин, Шығ.).

Неше алуан. *Неше түрлі, сан түрлі.* Көлдің беті, орман іші, таудың жүзі қайнаған *н е ш е а л у а н* құс (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Онан соң кей бригадада іс тәртібі, адамды жұмысқа қарай сай бөлу жағы нашар. Осыған көз салыңдар. Көлік, сорлы көлік емес. Бірақ бабын біліп салыңдар, – деп колхозшы атаулы штабқа *н е ш е а л у а н* байыпты ақылдар айтты (М.Әуезов, Шығ.). Сырнайдың бір тәуірін сұрап алды, Түрлентіп *н е ш е а л у а н* күйге салды. Сол шаһардың ханының жас баласы, Хасеннің бұл күйіне қайран қалды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Он екі алуан. *Сан түрлі.* Домбырам екі ішекті қолға алайын, Қайырып *о н е к і а л у а н* ән салайын. «Нұр жауар талапты ерге» деген сөз бар, Мен неге бұл талаптан құр қалайын (Қара өлең.).

Сан алуан. *Сан қылы, сан түрлі, неше салалы, түрлі-түрлі.* Тілесеніз, сол үйлерде, кварталдарда, Бомбей көшелерінде тірлік етіп тұрған бүгінгі Индия адамдарының семьяларының, қоғамдық орталарының неше алуан қым-қуыт қайшылық, тартыс, тайталас жағдайларын *с а н а л у а н* роман етіп жазуға болады (М.Әуезов, Шығ.). Тынбай соққан жел мен күзгі жауын-шашын қажап, осы оқшау

тастардың кейбіреулері адам қолымен тұрғызғандай *с а н а л у а н* мүсінге айналыпты (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛУАН-АЛУАН с ы н. *Түрлі-түрлі, қилы-қилы*. Қарттың бағын жайлайтынбыз иен тегін, Тыңдайтынбыз *а л у а н-а л у а н* ертегін (М.Мақатаев, Жырла.). Бастан ауып *а л у а н-а л у а н* кезеңдер, Суалады егін сулар, өзендер (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Сонан соң сай-саладағы жүздеген түрлі өсімдіктердің *а л у а н-а л у а н* жағымды иістерінен басқа тұла бойын түрпідей жидырап бөгде иіс-қоңысты сезе алмады (К.Сегізбай, Беласқан).

АЛУАНДАС с ы н. *Тектес, шамалас, ұқсас*. Жұман сондай келгендердің анық өзі болғандықтан, бұл *а л у а н д а с* келді-кетті кісілерге Абай да қоңіл бөліп, ілтипат қылмайды (М.Әуезов, Абай жолы). Ол жанып өтсе де, жалынып өтпес, өзгеше сезім сақтайтын жар еді. Сол жүрек пен қасиет осы Мәкен *а л у а н д а с* қыздан шықса керек (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛУА-ШЕКЕР [ар.+ир. *حلوى شکر*] з а т. *Алуа және шекер*. Молладан сабақ алсаңыз *А л у а-ш е к е р*, балмен тең (Өсиетнама). Аққұмның бір қызы бар Іңкәр атты, Сөзі бар *а л у а-ш е к е р* балдан тәтті. Адамның өзін көрген абзалы екен, Айтайын, өлең қылып перизатты (Қаз. әндері). Қыз деген әдемі еді атың қандай, Жігітті «Мұнда кел» деп шақырғандай. Шіркін-ай, күн болар ма біздей жанға Ерніңнен *а л у а-ш е к е р* татырғандай!.. (Қара өлең).

АЛУ-ДАЛУ с ы н. ж е р г. *Алба-жұлба*. Киіз үй қайткенмен екі керегені қуыстырып, итарқалай салған киіз қос, не *а л у-д а л у* шөп көранадан тәуір ғой (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

АЛУЛЫ с ы н. *Алынған*. Тырнақ, шашы *а л у л ы*, Тап-тұйнақтай қимылы. Ілгек, түйме тағулы Ойлы бала тым жылы (С.Қасиманов, Өс-өс.).

АЛУНД [ағыл. *alundum*] з а т. х и м. *Алюминий өндірілетін боксит рудаларын немесе алюмосиликаттарды электр пеште қыздыру арқылы алынатын алюминий тотығы*. *А л у н д т ы* техникада электрокорунд немесе жасанды корунд деп атайды. Бұдан отқа төзімді отбақырлар, металдарды ажарлайтын, қайрайтын құралдар жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АЛУНИТ [франц. *alunite*] з а т. г е о л. *Қырделі сульфаттар класына жататын минерал*. *А л у н и т* сілтілі дала шпаттарына бай не қышқыл құрамды магмалық жыныстарда, төмен температуралы, күкірт қышқылды гид-

ротермал ертінділер әсерінен эндогендік жолмен, кейде алюминий тотығына бай жыныстарға сульфатты судың әсерінен жаралады (ҚСЭ). Алюминий, силумин, натрий сульфаты, калий т.б. өндірудің өте бағалы комплексті шикізаты болып саналатын диспордың, *а л у н и т т ің*, кианиттің, андалузиттің, серициттің өте ірі қоры Кенді Алтайдағы екінші дәрежелі кварциттер деп аталатындардың құрамында өте мол (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

АЛУШЫ з а т. *Затты, нәрсені алатын адам*. – Уәй, жолдастар, осы көмпеске деген не өзі? Малды, жерді *а л у ш ы* ма? (М.Әуезов, Шығ.). *А л у ш ы* табылса, малға, әйтпесе, тек болса да, көзін өткізбек екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). «*А л у ш ы н ың* баласы шалушы келеді» деген ғой, сізге жарарлық нәрсе табылса, қалаңыз... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осылайша өзі істеген жүзік-сырғасын ұсынған қазақша кіселі белдік жасап, қыны мен пышағын түгелдеген қол ісмерлері де кездеседі. Ескі киім сатушы, тон-шалбар *а л у ш ы* бар (М.Әуезов, Шығ.).

АЛФАВИТ [грек. *alphabetos*, грек алфавитіндегі альфа және бета сөздерінің алғашқы екі әрпінің қосындысынан шыққан] з а т. 1. л и н г в. *Әліпби*. Абай «Әліпби» өлеңінің әр жолын араб *а л ф а в и т і н ің* ретімен тізеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Есенинді, неге алдына қоясың деп, достарым, Айыптама, Аксиома-*а л ф а в и т т е н* бастадым (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Қазақ мәдениеті тарихында *а л ф а в и т*, емле мәселесінің өз орны бар (Әліппе.). Жаңа *а л ф а в и т* жөніндегі үкімет комиссиясы конференциялар материалдарымен жалпы жұртты, халықты таныстыру мақсатында оны «Әліппе айтысы» деген атпен 1927 жылы жеке кітапша етіп бастырып шығарады (Әліппе). 2. и н ф. *Бағдарламалау тілінде қолданылатын шартты белгілердің жиынтығы*. Алғашқы *а л ф а в и т* 1957 жылы Фортран тілі үшін жасалды. Онан кейін Алгол, Кобол, Бейсик, Паскаль т.б. тілдерінің *а л ф а в и т і* пайда болды (ҚҰЭ). *А л ф а в и т т е р д е* әрбір белгінің өзінің реттік нөміріне сәйкес мемлекеттік стандарт белгілеген коды болады (ҚҰЭ).

АЛФАВИТСІЗ с ы н. с ө й л. 1. *Алфавиті жоқ*. Бұрын *а л ф а в и т с і з* халықтар да болған (Ауызекі). 2. *Алфавит тәртібі сақталмаған, алфавиттік реті жоқ*. Сөздікті *а л ф а в и т с і з* жасау ешбір мүмкін емес (Ауызекі).

АЛФАВИТТІК с ы н. *Алфавитке тән*. Сөздік – белгілі бір тілдің сөздік құрамындағы жалпы я белгілі бір саласындағы жеке сөздердің *а л ф а в и т т і к* тәртіппен тізіліп, жүйеге

түскен түрі (Қазіргі қаз. тілі). Әдебиеттер жүйе-жүйеге жіктеліп, *алфавиттік* және өлкетану каталогтарына түсірілген («Қаз. әдеб.»).

АЛХАМ з а т. д і н и. *Әлхам*. Тар шалбар, қынамалы бешпент киіп, «*А л х а м д ы*» шала білген молда болды (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Білмесе де *а л х а м н ы ң* ғибарасын, Жемтік көрсе, молдамын деп тістей қату (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

АЛХИМИК з а т. с ө й л. *Алхимияшыл*. *А л х и м и к т е р* көп тәжірибелер жасау нәтижесінде химиялық жұмыс істеудің толып жатқан тәсілдерін тапты (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Орта ғасыр химиктерін *а л х и м и к т е р* деп атайтын (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Баяғыда мыстан алтын жасаймыз дейтін *а л х и м и к т е р* тәрізді сенімпаз әйелді емексіте берді (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).

АЛХИМИЯ [лат. alchimia] з а т. *Табиғатта жоқ, қиялдағы тас арқылы жай металды құнды металға айналдыруды көксеген орта ғасырдағы ізденіс*. «*А л х и м и я*» арабтың сөзі, қазақша «тастардың даналығы» деген сөз (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.). Химия тарихында *а л х и м и я* дәуірі ұзақ уақытқа созылады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). *А л х и м и я* ілімі «философиялық тасты» тауып, оның қасиетін пайдаланса, ол жай металдарды алтын және күміске айналдырып қана қоймай, адамды жастық шаққа қайта оралта алады деп тұжырымдайды (ҚҰЭ). Қара тасты алтын ететін амалы бар. Осындай әрекет соңына түскен адамның жайы шығыста, ертегі ғана емес, химия ғылымы деп аталып жүретін *а л х и м и я* жайынан туған неше алуан жасырын сырлы әңгімелер бар-ды (М.Әуезов, Шығ.).

АЛХИМИЯЛЫҚ с ы н. *Алхимияға тән*. Арабтар Испанияны басып алғаннан кейін *а л х и м и я л ы қ* білімдер, әсіресе философия тасын іздеу идеясы, Европа елдеріне тарады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

АЛХИМИЯШЫЛДАР з а т. *Алхимияны жақтаушы, алхимиямен шұғылданушы*. *А л х и м и я ш ы л д а р* жер бетіндегі құбылыстарды, жанды, жансыз тіршілікті, табиғат пен қоғамды, адам өмірі мен заттар тіршілігін тұтас алып қарастыруды, зерттеп, тануды жақтады (ҚҰЭ). *А л х и м и я ш ы л д а р д ы ң* адамзат дүниетанымы тарихындағы орнын тек химия немесе жаратылыстану ғылымы шеңберінде қарастыру жеткіліксіз (ҚҰЭ).

АЛХОРЫ з а т. ө с. <лат. prunus> **1.** *Оңтүстік аймақтарда өсетін, раушангүлділер тұқымдасына жататын жеміс ағашы*. Алма,

алмұрт, *а л х о р ы*, шие, жүзім сияқты жеміс-жидек өсімдіктері де жаңа қонысты жатыр-қамады (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). *А л х о р ы н ы ң* көп таралған үй алхорысы. Мұның құрамында 17%-тей қант, 0,4–1,4% қышқыл, сондай-ақ каротин, С витамині болады (ҚСЭ). **2.** *Осы ағаштың ірі сүйекті жемісі*. Вареньені алма, алмұрт, шие, төтті шие, *а л х о р ы*, қызыл өрік, шабдал, жүзім, мандарин, лимон, апельсин, құлпынай, малина, қарақат, тошала, мүк жидек, райхан гүлі жеміс-жидектерінен, қауын мен сәбізден қайнатуға болады (Келіншектер.).

АЛША [ир. *الوجه*] з а т. ө с. <лат. prunus divaricata> **1.** *Раушангүлділер тұқымдасына жататын, жемісі сүйекті ағаш не бұталы өсімдік*. Жабайы *а л ш а н ы ң* түрлері Балқан, Кавказ, Орта Азия, Қырым, Иран және Қазақстанның оңтүстік шығыс таулы аймақтарында кездеседі. Кәдімгі *а л ш а н ы ң* бүршігі жалаңаш, майда, ағашқа жеке немесе топталып орналасады (ҚҰЭ). Шапталы, нөк, алма, *а л ш а* сияқты жемістердің үлкен көлеңкелі биік ағаштары қоршаған көк шатырлы бесалты бөлмелі жақсы, оңаша жай, келісті аудандық үй – Әбілмәжіннің үйі (М.Әуезов, Өскен өркен). **2.** *Осы ағаштың сары және қызыл түсті, дәмі қишқылдау болып келетін жемісі*. Көбелекті қыз қуып Ұстай алмай шаршады. Үзе берді мәз болып Қарақат пен *а л ш а н ы* (Т.Молдағалиев, Құралай). Күннің жолы ұзарып, Жаз кеп жетті аңсаған. Меруерттей қызарып, *А л ш а* пісті самсаған (Т.Шопашев, Шие.).

АЛШАЙ= е т. **1.** *Аяқтың арасын жақындастырмау, жақын жуыстырмау, алшақ ұстау*. Балташ сары портфельді үстелге бір алып ұрып, бетті бір сипап, былқылдақ орнына *а л ш а* келіп отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жұлдызды жұм, көкем, Жуынып ерте тұр, бөпем, *А л ш а* ая атқа мін, бөпем, Ақтан қара біл, бөпем (Н.Төреқұл, Сүйіншіден.). Жанарыстан туған Алау-ды, Әруақты ер екен Арғымағы жараулы. Басы мыңға балаулы. *А л ш а й ы* п атқа мінгеннен соң, Алмаған жауы санаулы (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **2.** а у ы с. *Алыстап кету, қашықтап кету*. Алдыңғы топ бұл кезде жарты шақырымдай өрлеп, екі ара *а л ш а* я бастады. Тіпті тез алшақтап бара жатты (Х.Есенжанов, Тар кезең). **3.** а у ы с. *Еркін, еш қысылыссыз, қысылып-қымтырылмау*. *А л ш а й ы* п бала күннен өскен басым, Осылай азып-тозып болам ба қор (Дастандар). **4.** а у ы с. *Көңіл қалысу, суысу, ренжісу*. Ағайын арасы *а л ш а й ы* п бара жатыр еді. Билікті қолына алған-

дығың – жігіттігің (Ш.Хұсайынов, Таныс адам). Анау екі жаққа *алшайтып* бітіспей, сөз береке таппай созылып кетті (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛШАЙТ = е т. 1. *Аяқтың арасын жақындастыртып, талтайту*. Қоғалы көлдер, қом сулар Қоныстар қонған өкінбес, Арыстандай екі бұтын *алшайтып*, Арғымақ мінген өкінбес (Доспамбет//Алдаспан). 2. *Бас киімін шалқайтып кию, маңғаздану, менсінбеу*. Ақ сөмкесі мойнында, тымағын *алшайт* а киіп, қамшысымен мықынын таянып, сұлу мұртын ширатып ат үстінде Таймінер ауылнай тұр еді (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Араздастыру, араларын ашу*. Ол екеуі сәл қатты келсе, Колосовты қолда да, араларын *алшайт* а түс (Ж.Тілеков, Қайнар).

АЛШАҚ с ы н. 1. *Алыс, шалғай; жақын емес*. Мая салып пішенді орлайды екен, Жазғы малға жегізбей қорғайды екен. Жазғы қоныс болса да алыс, *алшақ*, Қыста неге бірігіп қонбайды екен (Айтыс). Боранға қыран бүркіт тоңбайды екен, Су құйса таза манат оңбайды екен. Ауылы сүйген жардың *алшақ* қонса, Әркімнің өз жарындай болмайды екен (Айтыс). 2. *Арасы алшайған, ажыраған; талтайған*. Байтал болғанмен ат тұяқты, әрі құйма, әрі биік тұяғы бар, тік бақай, биік шашалы, бұты *алшақ*, кеудесі кең шықшыты шығыңқы еді (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Қастарының *алшақ* тартып арасы, ескі беттің таралғанын қарашы, Кеп-кешегі бала мұрын қырланып, Көздерінің үлкейіпті шарасы (Х.Ерғалиев, Шығ.). 3. *Бөлек, жеке*. Жоғарғы Кеңестің құзыретінде дәстүрлі парламенттіктен *алшақ*, биліктің атқарушысы тармағына жақынырақ өкілеттіктер кірді («Егемен Қазақстан»). Сосын екі лекке бөлініп, *алшақ* кетісті... Қолды лек-лекке бөліп, жіктей бастады... Ошақбай лектің шетін ала ұрыс салды (Д.Досжанов, Жібек.). 4. *Кең, шалқақ*. Жасы елуден асып кетсе де, басында бір тал ақ шаш жоқ, *алшақ* кеуделі, балуан денелі, ызбарлы бетіне жөнді әжім түспеген, берік кісі (І.Есенберлин, Шығ.). Аймүйіз, *алшақ* кеуде, жалпақ сауыр, жортып жүр жөнге жүрмей, «өк»-ке көнбей (А.Тоқмағамбетов). Жаялы, үсті орнықты, аппақ бөстек, Кең тыныс, омыраулы *алшақ* төстек. Отты көз, қамыс құлақ, шоқпар кекіл, Азулы, күрек тісі біткен көстек (С.Сейфуллин, Өлеңд.). 5. а у ы с. *Араз, қырғиқабақ; тату емес*. Дейтұғын Бөкең, Көркең әкім келді, Кім қойған нақ осындай әкімдерді. Кеп-кеше аралары *алшақ* еді, Қалайша бүгін бұлар тату келді (Н.Ахметбеков, Аманкелді). Екі достың арасы осылайша *алшақ* тарта берді. Қатира бәрінен де Алты-

найдың тілі ұзарып, шешен болып кеткеніне қайран қалды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). 6. а у ы с. *Үйлесімсіз, жанасымсыз, қабыспайтын*. Өйткені адал, ізгі ниеттен ешбір ауытқымай жазып отырғанның өзінде шындықтан *алшақ* кетіп қалу оп-оңай (Қаныш аға//Естеліктер). Мағына жағынан біріне-бірі қарсы, аралары *алшақ* жатқан екі нәрсені бетпе-бет қоюды шендестіру – антитеза дейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Елестер көз алдыға өткендерің Айырылып *алшақ* басқан әр мінезден (Базар жырау, Шығ.). Бұл адам сүйсінер қылық емес. Осындай адамшылықтан *алшақ*, жексұрын мінезімен де жұрт алдында сүйкімді көрінбек (А.Байтанаев, Асан).

Алшақ [аяғын алшақ] басты. *Тартынбай емін-еркін жүрді, ештеңеден қаймықпады, қысылып-қымтырылмады*. Бір аршопке шапаны сондай шап-шақ, Мүшесінен буынып, *басады алшақ*. Қарсы алдына жымырып келтірем деп, Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ (Абай, Тол. жин.). Сүйген қызымды қолтықтап, мен де өз елімнің кең көшесінде *аяғымды алшақ басамын* (М.Иманжанов, Адам). Туындасын бүгін сөз миллиардтан, Дуылдасып қырмандар кең алқаптан. Миллиард жүгін көтеріп алғы сапта *Алшақ басам* аяқты, етіп мақтан! (Ж.Сыздықов, Белестер).

Алшақ мүйіз. *Мүйізінің арасы кең*. *Алшақ мүйіз* ақ серке қой бастаған, Қой алдында жануар ойқақтаған. Сұрасаң арғы атамды қол бастаған, Қолдан қиын болып патой бастаған (Қара өлең). – Менің көзіме сыңар мүйізді қара сиыр, *алшақ мүйізді* қызыл сиыр түспей тұр, – деді жыртқы киімді, арықтау әйел (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Қара қылшық дәу бөрі талтақ бұт, *алшақ мүйіз* ешкіні сүйрелген күйінде қайқаңға алып шықты (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

АЛШАҚ-АЛШАҚ с ы н. *Қашық-қашық, алыс-алыс; арасы тіпті жақын емес*. Үлкен көлді айнала қонған ауылдар *алшақ-алшақ* отыр. Елде бір сүреңсіздік бар сезіледі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

АЛШАҚТА ү с т. *Алыста, қашықта; жақын арада емес*. Тұрғанмен, ана, *алшақта*, Ұмытпайды ұлық парызды. Көңілім менің сен жақта Компастың тілі тәрізді (Қ.Мырзалиев, Шығ.).

АЛШАҚТА = е т. 1. *Алыстау, қашық тарту*. Әдетін қазақшылық қоймаймын деп, Өзінің абыройын жыққан қазақ. *Алшақтап* жүргенінде алты мыңға, Қор қылар қорғасындай тышқан қажал (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жерің жоқ жалтақтаған, жан сақтаған, Кезің

жоқ өз еліңнен *а л ш а қ т а ғ а н*. Күніне жүз көрсе де шөлі қанбай, Туған жер қол созады аңсап саған (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

2. Алшаңдау, ойқастау. Ақ қалпақ басындағы шашақтаған, Еркесі сен бір үйдің *а л ш а қ т а ғ а н*. Біреудің мен де өзіндей ардағымын, Көп адам көлеңкемде жан сақтаған (Қара өлең). Етікті әуел бастан нәл сақтайды, Бәйгеден келген жүйрік *а л ш а қ т а й д ы*. Өлеңді айт дегенде қоя бермей, Несіне әнші жігіт жалтақтайды (Қара өлең).

АЛШАҚТАН= е т. *Қашықтау, алыстау*. Жеткізерім – арамыз *а л ш а қ т а н д ы*, Өтеміз тек осылай аңсап мәңгі, Жүргендейсің сен мені әлі күтіп, Түнгі аэропорттарда қарсы ап танды (Е.Раушанов, Ғайша бибі).

АЛШАҚТАТ= е т. **1.** *Қашықтату, алыстату, жақындатпау*. Бұл дағдарыс өткен ғасырдың 30 жылдарында бүкіл әлемді дүр сілкіндірген Испаниядағы азаматтық соғыс кезінде одан әрі өршіп, латынамерикандық елдерді Батыс өркениетінен *а л ш а қ т а т а* түсті («Егемен Қазақстан»). Қашанда өткені мен жеткенінің ара соқпағын *а л ш а қ т а т-п а й*, алды-артын жинақтап түгендеп жүреді (Ж.Көрменов, Ақылбай.). **2.** *Алшаңдату, ойқастату*. Алты жаста ақтаттым, *А л ш а қ-т а т ы п* ойнаттым, Арпа-бидай асаттым! (Батырлар жыры).

АЛШАҚТАТУ *Алшақтат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Арасын *а л ш а қ т а т у*.

АЛШАҚТАУ *Алшақта етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Алыстау, қашық тарту*. Галактиканың *а л ш а қ т а у ы* – космология ашқан кеңістік өлшемнің тұрақты емес екендігінің айқын айғағы (З.Серікқалиев, Ақыл.). **2.** *Арасы ажырау, бөлектену, бөліну*. Мәселен, көлеңкелі бизнестің банк жүйесі мен құнды қағаздар рыногынан *а л ш а қ т а у ы* валюталық саясатты бірден әлсіретті («Егемен Қазақстан»).

АЛШАҚТЫҚ з а т. **1.** *Қашықтық, жақын еместік*. Өйткені танктен шыққан снаряд лашындай ұшқыр келеді, оның гүрс етіп стволдан шыққандағы дыбысы мен шарқ етіп нысанаға жетіп жарылғандағы үнінің арасындағы *а л ш а қ т ы қ* азғантай ғана болды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2.** а у ы с. *Жарасымсыздық, үйлесімсіздік, керезарлық*. Қуәлар сөзінде *а л ш а қ т ы қ* жоқ (К.Тоқаев, Тасқын). Декарт геометрия мен алгебра арасындағы ғасырлар бойы орын алып келген *а л ш а қ-т ы қ т ы* жоюды батыл ұсынып, оны өз еңбектерінде жүзеге асырды (А.Көбесов, Математика.). Бұқара мен билік, ауқаттылар мен

жоқ-жігіктер арасындағы атшаптырым *а л ш а қ т ы қ*, экономикалық енжарлық және саяси самарқаулық, сыбайлас жемқорлық, олигархиялық байлыққұмарлық пен билік-құмарлық та содан [монополизмнен] өрбитіні сөсіз («Егемен Қазақстан»).

АЛШАЛҒЫ з а т. с ө й л. *Алжапқыш, белдемше*. *А л ш а л ғ ы* – бие сауғанда, етік тіккенде алдына байлап алатын, омырауы бітеу, қолтығы оймалы алжапқыш (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

АЛШАЛҒЫШ з а т. ж е р г. *Алжапқыш, белдемше*. Сныр сауғанда *а л ш а л ғ ы ш ы ң д ы* ала жүр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛШАҢ е л і к. *Кең адымдап, аяқты маңғаздана басқан жүрісті бейнелейтін сөз*.

Алшаң басты. а) *Кең адымдады*. Күлте жалды, қамыс құлақты, *а л ш а ң б а с қ а н* мама биелерді ауыл маңынан ұзатпайды (С.Әлжіков, Дала.). Аяқтарын *б а с ы п а л ш а ң* әсем, тез, Кезегіне келіп қалды сақшылар, Ауыр жүкті көтергендей сәл аттап, Жылжыдық біз, бір күбір жоқ, тыныш түн (Қ.Бекхожин, Мамырстан). ә) *Ештемеден тартынбай, еркін жүрді, қаймықпады*. Қуанып жан-жануар, *а л-ш а ң б а с ы п*, Қалмады қайғы-уайым ешбір ойда. Нұрлы күн алтын нұрын шаша бастап, Шықсын деп қысқы ызғар өткен бойға (М.Жұмабаев, Шығ.). Сонау жастық кезімнің Мекенісің саялы. Ақыныңмын өзіңнің *А л ш а ң б а с қ а н* баяғы (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Сен келесің *а л ш а ң б а с ы п*, Жау қарасы баты дейсің. Елімізге туды бақыт, Алтын шапақ атты дейсің (Сәлем саған.). б) *Кеудесін көтерді, кердең жүрді*. *А л ш а ң б а с ы п* асфальтпен адымдасам, Адам жүрер мекеннен табылмасам, Қайтер еді? Мейірі түскен жанды, Мекерсініп, менсінбей қабылдасам (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Мен боламын демедер, Аяқты *а л ш а ң б а с қ а н ғ а*. Екі көзің аларып, құр қарайсын аспанға (Абай, Тол. жин.).

АЛШАҢ-АЛШАҢ е л і к. *Аяқты алшаң тастап тым еркін, қаймықпай басқан жүрісті бейнелейтін сөз*.

Алшаң-алшаң басты. *Тым еркін жүрді, ешкімнен қаймықпады, тартынбады*. Енді екеуі де қожасыз үйдің өулісінде *а л ш а ң-а л ш а ң б а с а д ы* (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Бұрынғы Далабай емес, аяғын *а л ш а ң-а л ш а ң б а с а-д ы*, жұлдызы оңынан туды (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Мол өмір, уайым-қайғысыз тіршілік, еркіндік, көңілділік. Жүргенде *а л ш а ң-а л-ш а ң б а с а д ы*. Мұртынан күледі. Уайым да жоқ, ой да жоқ, жағалары жайлау! (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЛШАҢДА = е т. 1. *Кең адымдау, адымын керіңкірей жүру.* Найзасын қанға суарған, Палуаннан да өтіп барасың. Алқалаған жер болса, Атандайын *ал ш а ң д а п*, Ақ білегін сыбанған (Базар жырау, Шығ.). 2. *Ойқастау, ойнақшу.* *А л ш а ң д а ғ а н* Тайбурыл Жетеленіп қалыпты, Үстіндегі жабуы Бөктеріліп қалыпты (Манас). Қызқара тұқыра жөнелді. Артқы екі аяғын *ал ш а ң д а й* тастап, жайқақтай желетін аса кербез жүрісті ат еді (С.Бегалин, Уақыт.). 3. а у ы с. *Ешкімнен қаймықпай, ештеңеден тартынбай еркін болу.* Өз ордамдай *ал ш а ң д а р* заман қайда, Ақ шүберек салған соң бөлек жайда. Тар құрсақтан бір шығып сүт еміскен Өз ағамдай, інімдей бауыр қайда? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сол жаным батады ептеп, Сәл ертерек *ал ш а ң д а д ы м*, Өзгермейтін махаббат деп Мен өзімді қанша алдадым (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Ести тұра шырылын жас баланың, Қалай ғана *ал ш а ң д а п*, мастанамын. Тік көтеріп сәбиді уатпасам, Сөби халқым, саған мен масқарамын (М.Мақатаев, Қарлығаш.). 4. а у ы с. *Кердеңдеу, паңсыну.* Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап, Қусың десе, қуанып жүр *ал ш а ң д а п*, Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп, Елдің байын еліртіп «жау мұңдалап» (Абай, Шығ. жин.). Атақазша *ал ш а ң д а п* келді де, сары портфелін столыма теңките тастады (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

АЛШАҢДАТ = е т. 1. *Кең адымдатып жүру.* Екі қолымен қапсыра ұстап, [Балуан-Шолақ] «һауп» деп тұрып кетті де, аяғын *ал ш а ң д а т а* басып, цирктің аренасын жағалап жүрді (С.Мұқанов, Таңд.). 2. *Ойқастату, ойнақшыту.* Қазір де қолдың алдында ту ұстаушылар бұған жол ашқандай аттарын *ал ш а ң д а т а* басып кетіп барады («Жұлдыз»). Астына жорға мінгізді, Үстіне манат кигізді. *А л ш а ң д а т ы п* сол жерде, Қызық дәурен сүргізді (Қ.Жапсарбаев, Өленд.).

АЛШАҢДАУ *Алшаңда етістігінің қимыл атауы; кердеңдеу, паңсыну.* ≈ *А л ш а ң д а у ы н* қара.

АЛШИ = е т. *Алшай.* Астыңғы ерні *ал ш и ы п*, Үстіңгі ерні салпыып, Ауызы үңгір қорғандай, Ап тартқанын сорғандай (Манас). Балташ сар пәртпелді үстелге бір алып ұрып, бетті бір сипап, былқылдақ орнынан *ал ш и я* келіп отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Далиған омырауы алдыңғы екі аяғымен қоса ұмтылғандай *ал ш и я* түсетін сияқты (Қ.Ысқақов, Тұйық).

АЛШИЮ *Алши етістігінің қимыл атауы.* Егер ол сөздің астарын ұғып, сөз тыңдайтын болса, *ал ш и ю д ы* қояр еді (Ауызекі).

АЛШЫ з а т. э т н. *Асық, сақаның иірген кезде бір жағына қисаюы, асық тәйкесінің қарсы жағы.* Ал, асықты байқалық, не дер екен біздің бал? *А л ш ы* түссе алақай!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалпы асықтың тұрыстары омпы, шомпы, *ал ш ы*, тәйке болып, жатыстары бүк, шік деп бөлінеді (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Асықты алғаш шашқанда «хан» *ал ш ы* түссе, ханталапай болады, онысы – шашылған асықты тез талап алу (С.Мұқанов, Менің мект.).

Алшысынан түсті. *Омақаса жығылды, жеңілді; бұқ түспеді.* Саусағын екі бүктеп қалды тістеп, Дұшпаным алдыма кеп *ал ш ы т ү с т і* – деп (Ғ.Қайырбеков, Дала.). Артық та туған асыл ең, Тумысыңда жоқ мінің. Құлжаның *ал ш ы* асығы ең, *Т ү с п е й т ү г ы н* бүкшігі (А.Егеубаев, XX ғ. екі сағаты).

Алшы [алшысынан] түскен сақадай [асықтай]. *Нық тұру, орнықты тұру.* – Әй, Тұрар-ай, ұсталмайтын жерден ұсталасың-ау – деп күбірлеп Сұлтанбек Ходжанов дәу басын қозғап-қозғап қойып, қос жұмырымен *ал ш ы с ы н а н т ү с к е н с а қ а д а й* маңдайын тіреп, төмен қарап отыр (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). ...Бірақ Барат ол тәсілді бұрыннан біліп жүрсе керек, өзін лақтырған кезде *ал ш ы с ы н а н т ү с к е н с а қ а д а й* шиырылып барып, екі аяғымен жерге дік ете қалды (К.Сегізбай, Беласқан). Бірақ онда үй иесі қонағының алдында *алшы түскен асықтай* иығы биіктеп аруақтанып отыра алмай, дәл бір ұят жасағандай, тексіздік, жарымағандық көрсеткендей, өзінен-өзі ыңғайсызданып қысыла береді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Асығы алшысынан түсті [тұрды, жатты]. *Ісі сәтті болды, ойлағаны іске асты, жолы оңғарылды.* Жақсылық алар өркімдер Жауаптың келер парқынан Келтірер ұят бетіне, Сөйлесе күмән балшыдан Адал жүріп шын сойле, *А с ы ғ ы ң т ү с е р алшыдан* (Ақтан Керейұлы//Ақберен). Тағы бір байқағаным, қазіргі тұрмыс-халіңіздің *а с ы ғ ы алшысынан т ү с і п* тұрмағаны-ау деймін... (О.Бөкеев, Ұйқым.). Күнде *алшы түсірсең де асығыңды*, Көрмейді жат жер сені тасы құрлы. Шеңгел де өз жерінде дүрілдейді, Әркімнің өз елінде басы құнды (Қара өлең). Досы барда *ал шы с ы н а н т ү р у ш ы* еді *а с ы ғ ы оның* (М.Шаханов, Таңд.). Бақ орнаған жігіттің *А с ы ғ ы ж а т а р алшыдан* (Базар жырау, Шығ.).

Асығын алшы ирді. *Істің сәті түсті, оңтайы келді.* Базардан алып келген тайлы бие, Демесең құлыны еркек сайлы бие. *Асығым алшы ирген* дейді шіге. Бетіне жалақордың майлы күйе (Қара өлең).

Тымақты [бөрікті] алшы [алшысынан] киді [салды]. а) *Баскиімін артқа ысыра одырайта киді.* Аяңы *тымақты алшыкигізген де й*, Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей. Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс, Ыза қылдың қолыма бір тигізбей (Абай, Тол. жин.). Сыздық *тымағын алшысынан киді.* Қамшысын ерге тіреп, төңірекке көтеріңкі көңілмен қарады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Күлімхан да, Күлөңда да көрікті, Салады еске пісіп тұрған өрікті. Қалтаң серің қылмыңдайды оларға, *Алшысынан киіп алып бөрікті* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). ә) *Емін-еркін жүрді, ешкімнен қаймықпады.* Оларды құтқаруға келген шағын топтарды бет қаратпай жеңген көтерілісшілер сол жеңістің буымен *тымақтарын алшысынан киіп* жүріп жатқан-ды (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Тымақтарыңды *алшысынан* киіп, кекірендеулерің жетпеді ме? – деп Мұқанәлі Әлжанға да тиіскен еді (С.Жүнісов, Ақан сері). Аяңдаса – *тымақты алшыдан салғызып*, желсе – желдей есіріп, шапса – күйіндай ұшатын, қашағанды шөбін жұтқызбай қағып түсетін бедеу торыны ендігі көште Күнікей тағы да мініп шыққанда, өз сыбағасына өзі құлдық ұратын құла ауыздар көлденеңнен көз салып: – Шекердің қызы мына өнерімен әкетті-ау! Әйтпесе кедейдің тақымына сыятын жануар емес еді, – десті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛШЫН з а т. 1. *Шөбі шабылған, оты тозған жерге сол жылы қайтадан шыққан шөп; шиен.* Бұл жерлерден шауып алған пішен құнарлы келеді, шөбі шауып алынған жерлердегі *алшындарға* жыл бойы мал жаюға болады (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Шабындықтың *алшынын* а мал жаймайды, ал жайылымның *алшынын* а мал жаяды (ҚСЭ). 2. ж е р г. *Көл жағасындағы шөбі шабылған жерге қайтадан шыққан шөп.* Жаңбыр көп жауса, *алшы* н биіктер еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛШЫНДАЙ с ы н. *Алшын сияқты, алшын тәрізді.* Бәрі сондай, бәріне де сіз мектеп, Қайсыбірін жаза берем тізбектеп. Ақындар көп қаулап өскен *алшындай*, Жаз дән салып, өсетұғын күз көктеп (Қ.Райбаев, Жаңа толғау).

АЛШЫНДЫ с ы н. *Алшын өскен, алшын шөбі бар.* Алыстағы *алшынды* жайылымға – ірі

қара, қой-ешкі, ауыл іргесіндегі өрістерге қозылақ, бұзау, бота, құлын бағылады (ҚСЭ).

АЛШЫСЫНАН ү с т. *Тиктеп, тікірейітін.* Сосын төбесіндегі төңкерулі кесеге екінші кесені *алшысынан* қойды (Ш.Смаханов, Қыз сыры). Сілеусіннің көзіндей аспан түстес қос шырақ аунап түссе – іргеден, *алшынан* жатса – төбеден тесілді де тұрды (Қ.Ысқақов, Қара орман).

АЛЫҚ з а т. 1. тар. *Жауласқан екі жақтың жеңгені жеңілгенінен алатын алым; мал, мүлік, ақша.* Шапшаң хабар таратты, Жаудан алды *алықты*, Мойнына салды салықты (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. ж е р г. *Аласы.* Жетібайда бір мың мәнет *алығым* бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛЫҚ-БЕРІК з а т. с ө й л. *Алым-берім.* Қызға төленген қалыңмал тәрізді *алық-беріктің* бөрін қазақ халқының осы күнде өзі қолданып жүрген әдет, заңы бойынша «қызды жоқтаушы Шақар ұлы мен қызды қорғаушы Ысқақ ұлы Көкітай келісіп, тыныштық табысатын болсын» делінген (М.Әуезов, Шығ.). Қазақы, *алық-беріктерге* зауқы жоқ, еті тірі, қолы шебер жігіт (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ақтай мырза құсбегінің сынаржақтығын, *алық-берікке* жоқтығын, мұндай қылық серілік дәстүріне жатпайтындығын бірқатар тәптіштеп өтті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

АЛЫҚ-САЛЫҚ з а т. с ө й л. *Алым-салық.* Ал, өзіңіз сол «Жаңа жолда» *алық-салық* жинайтын агент деп естіп ем... («Қаз. әдеб.»).

АЛЫМ¹ з а т. с ө й л. *Ғалым.* Жаратушы Құдайым, Өзіңді тілге алайын. *Алымдар* айтқан кітапта, Он сегіз мың әлемнің Біледі дейді әл-жайын (Майлықожа, Нақыл). *Алым* болып не болар, Оқығанын жұтқан соң. Әми(қ) болып жат болмас, Естігенін тұтқан соң (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АЛЫМ² з а т. 1. тар. *Ерте кездерде жеңілген, тәуелді болған жақтан немесе өзіне бағыныштылардан үстем болған жақтың алатын салық түрі.* Бір қой мен бір қызды *алымға* жеп, Айдаһар залал қылмай жүре берді (Қисса-дастан.). Жаңағы ісі дағдылы заңы бойынша, белгілі кезек жолымен сол жаққа қарай атылған, екінші *алымға* қарай созылған қол болатын (М.Әуезов, Қилы заман). 2. т а р. <ор. оброк>. *Ресейде 1861 жылға дейін шаруалардан мемлекет немесе ірі жер иеленушілер тарапынан ақшалай немесе заттай алынған рентаның бір түрі.* Россияда заттай *алым* 13–15 ғасырларда феодалдық рентаның ба-сым түріне айналды. 15–16 ғасырларда заттай

алымның орнына ақшалай *алым* қолданылды. 17–18 ғасырда *алым*, негізінен, барщинаға орын берді (ҚСЭ). **3. т а р.** *Ерте-ректе қазақ қоғамында ақшалай немесе заттай алынған салық.* Түндік басы жылына төрт сом *алым* төлегені болмаса, әскерге ылау, азық бергені болмаса бұларда не шығын бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кедей байғұстың *алымға* төлерлік даяр ақшасы бола қоймайды, қысылып көрінгенге жармасады («Абай»). Жұртқа пайда келтіретін жол нұсқасы мынау: бұзылған, атылмас мылтық иелері шығынын төлетіп алуға *алымды* момындарға, жетім-жесір бишараларға аударып жүр ғой (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **4. қ а р ж ы.** *Түрлі мақсаттар үшін жиналатын төлемнің түрі.* Заңды түрде белгіленген салықтарды, *алымдарды* және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады (ҚР Конституциясы). Әдетте онда міндетті жарналар мен инвестициялық табыстың есепке алынуы, зейнетақы жарнасы сомасынан қордың комиссиялық *алымдарды* ұстауы және зейнетақылық салымдардың басқа қорлардан аударылғаны көрсетіледі («Егемен Қазақстан»). **5. Аласы, алатын нәрсе.** *Алым* ақшасын сұрап ауылнай бір жағынан дігірлейді (Б.Майлин, Шығ.). Қыз ағасы Сәлімбай, Өткір жігіт жалындай. Өзі сері, көкпаршы, Талай салған салымды-ай. Озып келіп бәйгеден, Алған еді *алымды*-ай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6. Біреуге жасырын түрде берілетін сыйақы; пара.** Аманжол дегенің *алымға* тоймайтын адам көрінеді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бай балалары майданға барудан не *алым* беріп құтылып жатыр, не орнына біреуді жалдап жіберіп жатыр (Абзал жандар).

Алым алды. *Салық алды.* Абылайдың атасы Әбуәлпейіс, Хан баласы төсенбес етке киіз. Аузы түкті жау жұрттан *алым алып* Абылайға шықты ма екен екі мүйіз? (М.Дулатов, Шығ.).

Алым жинау. *Салық жинау.* «Детпублік» мекемесінің бітіретін жұмысы – жыл сайын Түркияның Еуропаға төлейтін борышын өтеуге *алым жинау* (М.Дулатов, Шығ.).

Алым тартқызу. *Салық салу.* Соның үшін Нұрмақ секілді бір кедейге 200 қарасы бар, 300-ден артық қойы бар сіздей байлармен бірдей *алым тартқызу* не деген сұмдық (М.Дулатов, Шығ.).

АЛЫМ³ з а т. м а т. *Математикалық бөлшектің бір мүшесі, алынатын сан.* Арифметикадағы сияқты алгебралық бөлшектің де

алымы мен бөлімі бөлшектің мүшелері деп аталады (Алгебра). Бөлшектің негізгі қасиетін пайдаланып, кейде берілген бөлшекті өзіне тең, бірақ *алымы* мен бөлімі берілген бөлшектің сөйкес *алымы* мен бөлімінен кіші бөлшекпен ауыстыруға болады (Матем. оқулығы). Қазіргі біздің білетініміздей, ол кезде бөлшектің *алымы*, бөлімі деген сияқты ұғымдар болған жоқ және олардың бөлшектері де санаулы болған (О.Жәутіков, Математик.).

АЛЫМ-БЕРІМ¹ з а т. *Біреулермен зат алысып, зат берісіп тұратын ілік-шаттыстық, қарым-қатынас.* Өлеңімнің басы еді «ахау, керім», Жасасайық төртеуіміз *алым-берім*, Аралап талай жердің дәмін таттық, Бөрінен артық екен туған жерім (Қара өлең). Мен де шын айтып тұрмын. Егер «пара» дегенді қылмыс деп ұқсаң, ауыз бастырық деп атайық. *Алым-берімге* қазақтың жол-жоралғысы да жетеді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Арада болмаса да *алым-берім*, Барамын, иншалла, тарабыңа, Рұқсат беріп Құдай, келмесе өлім (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Алым-берім істеді. *Тырысып-тырманды, әрекет қылды.* Судыр Ахмет бір бауыр жерге дейін *алым-берім істеді* де, белі шойырылып отыра кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АЛЫМ-БЕРІМ² с ы н. *Орташа ғана, мақтаулы емес, құбатобел.* Қаракерей – алтын қазық, Матайым – күміс қазық. Садырым – жалаңтөс ерім, Төртуылым – *алым-берім* (Қ.Жұмаділов, Прометей.).

АЛЫМДЫ с ы н. **1. Қайратты, қарымды, күшті, әлді, қуатты.** Үсен болысқа үзбей шабарман болған, қазір де жаңа болыс Байсақалға сол қызметін көрсетіп келе жатқан, *алымды*, жылпос, шаршау дегенді білмейтін бір оқшау жан (Б.Нұржекеев, Жау жағадан.). Елдің тағдырын өз қолында аларлық *алымды* да батыр, шетелдерге ықпалы бар адам іздестірілу қажет болды (Е.Домбаев, Жаман Жәутік). *Алымды* жігіттер әлгі жәшіктерді түзбен аралас ақ күміс килькаларға толтырып, қатарластыра қалап жүр (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). **2. Қамтуы мол, мол қамтитын.** Қутин жалпақтығы он алты метрлік кең *алымды* жатқаны ойлап тауыпты (Б.Тоқтаров, Қыран.). Сатылар шынжыр табанды трактормен, трактор плугымен және орташа *алымды* жол грейдерімен жасалады (А.Жанғалиев, Бағбан.). **3. а у ы с.** *Келелі, назар аударарлықтай, көңіл бөлерліктей.* – Іздеген қыздар табылды. Жоқты тапқан Күнтимес, Батыр Жолай алыптың Жалғыз қызы *алымды*, Ал, Күнтимес, сөз сөйле, Аты-жөнің танылды

(К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Белді бекем буып кірісер *алымды* мақсат болған соң, адам қайратын ала беретін ұсақ жайлар бола береді ғой (Ф.Сланов, Шалқар). 4. а у ы с. *Ұшқыр ойлы*. Үлкен адамның кең *алымды* ой орамынан кем соғып, келте қалмау үшін біз де орағыта сөйлеуге тырысамыз (Ж.Ысмағұлов, Адам.). Сайысып сынасуға бірі-бірін, Тереңнен сөз асылын теретұғын. Шешендер ойы *алымды*, сөзі шырын, Домбыра қызықты етіп айтыс күнін (Айтыс).

АЛЫМДЫЛЫҚ з а т. 1. *Белгілі бір заттың қамту аясының кеңдігі*. Жолдыбаев комбайнның кең *алымдылығын* қамтамасыз ету үшін барабанға ұзартылған арқан пайдаланды («Лен. жас»). 2. а у ы с. *Қарымдылық; құлашының кеңдігі*. Оларда атақты оқымыстының жүрек оты, ой толқыны, асқарлардан асу жолындағы *алымдылығы*, тауқыметті де тамаша тағдыры, ұлы ғалымдар мен халық поэзиясы жөніндегі соны тұжырымдары – қысқасы – ғылымға сарп еткен бар ғұмыр болмысы, нұрлы үміт-арманы сәулелі көрініс береді (Қаныш аға).

АЛЫМ-ЖЕМ з а т. *Алатын, жейтін нәрселер*. Өздерінің дағдылы *алым-жемі* жайын еске салып, күңгірт сөзін күмілжіп аяқтады (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫМ-ЖҰЛЫМ с ы н. *Алба-жұмба, өрім-өрім, жыртық-жыртық*. Ассалаумалейкум! – депті басы таз, көзі басыр болған *алым-жұлым*, қолына ұзын-ұзын екі таяқ ұстаған біреуге Алдар (Қаз. ертег.). Ойыны осылсын, үсті-бастан сау тамтық жоқ, *алым-жұлым* боп, шық былай сүміреймей (С.Мұратбеков, Жабайы.).

АЛЫМ-ҚАЗЫНА з а т. *Қазынаға құю үшін жиналатын салық*. 142-статьяның қосымшасында айтылған: қазақтан *алым-қазына* жерін пайдаланып отырғаны үшін алынады деп (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

АЛЫМҚОР с ы н. с ө й л. *Парақор, жемқор*. Ертеде іс басындағылар арасында *алымқорлар* а р да аз болмаған (Ауызекі).

АЛЫМҚОРЛЫҚ з а т. *Парақорлық, алым алғыштық, жемқорлық, ≈ Алымқорлық жасады*.

АЛЫМПАЗ с ы н. *Тойымсыз, нысапсыз, жемқор*. Кәрі құда ең сұрамсақ, әсіресе *алымпаз* тойымы жоқ, жеміт құда (М.Әуезов, Әр жыл.). Бұл ортаның тойымсыз, ынсапсыздығын, ардан кешкен *алымпаз* аярлығын, қомағай топтастарын Абай өткір сынмен ашады (М.Әуезов, Әр жыл.).

АЛЫМСАҚ з а т. *Алуға тиісті, алашақ адам, сатып алушы*. Қыс болса, түсіп қалды,

қарашаның қары жауды, *алымсағы*, берім-сегі, соғымы, қаласы, даласы дегендей орда шарқы үйдің жабдығы аз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сатылады базарда сарымсақ та, Жылқы деген мал жақсы *алымсаққа*. Көңіліміз бір жерден түйіскендей Ауыс-күйіс жасайық не қылсақ та (Қара өлең). *Алымсаққа* алтау аз, берімсекке бесеу көп (Мақал). Табиғаттың сан түрлі құбылысы, Бірі бермек, бірінен бірі *алымсақ*. Жұмыр жер де тұрмайды бір орында, Үнемі қозғалыста сырын ұқсақ (Айтыс).

АЛЫМ-САЛҒЫРТ з а т. с ө й л. *Алым-салық*. Хандарға салтанатты болуға елден *алым-салғырт* керек болды; күшті болуға әскер керек болды; атақ үшін жауласу керек болды, тағы тағысын. Ханның табиғаты қара халықтың тілегіне қарсы болды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

АЛЫМ-САЛЫҚ з а т. *Алынатын салық түрлерінің жиынтығы*. Әдет бойынша болыс сайлауының алдында ұлықтың көзінше осы жылы ел басына түсетін *алым-салық* үлеске түседі (М.Әуезов, Абай жолы). Өйткені біреу партиялықпен, біреу жегжаттықпен, біреу *алым-салығы*, біреу берімсегі, біреу ұрланған малы тимегені үшін, ...біреуді айыптап, біреуді қорғағаннан басқа, әркім өз есебін ойлап, бүйрегі бұрғаннан басқа, дәл жанашырлық қылып әділ қағушы, әділ тексеруші жоқ болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кедейдің де ат, сиыр, торпағы бар, Қасқыр мен жұт дейтұғын ортағы бар. Мал басы бес теңгеден алатұғын *Алым-салық* дейтұғын соры тағы бар (Қара өлең).

АЛЫМ-САЛЫҚСЫЗ с ы н. *Алым-салық салынбаған, алым-салығы жоқ*. Жарайсындар, жігіттер, енді сарбаз тұқымы көбейетін болды, *алым-салықсыз* қарызсыз болады олар (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АЛЫМ-САЛЫМ¹ з а т. *Алым-салық*. Елде тамағын айыра алмай, орыс қаласына Ертіс өтіп кеткен 275 кедейге *алым-салым*, түндігің деп, мұның алымын елдегі ағайыннан ал деп, бейшара қаңғырған қазақ Елдің бір шетіне өртті осымен салып жүр ғой (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Аң-құс патшанікі... Алтын қазушылар да жер үшін, оның байлығы – алтын үшін патша өкіметіне, Ресейге *алым-салым* төлеп тұрады (А.Алтай, Алтай.).

АЛЫМ-САЛЫМ² с ы н. *Салдыр-салақ, алқам-салқам, қалай болса солай*. Жат елге *алым-салым* боп жұтап бармасын деп берген еді ол. Жылы болу үшін белімді сыртынан өкемнің жіңішке қайыс белбеуімен буынып алғам (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бірақ ерген жолдастардың бәрі зәндем, бәрі залым. Сен

байғұсты бір-ақ күнде Қып жүрмесін *а л ы м-с а л ы м* (С.Дөнентаев, Таңд. шығ.).

АЛЫМ-САТЫҚ з а т. *Алып-сатарлық, сауда-саттық*. Бары болса *а л ы м-с а т ы қ* саудасының есебінен басқаны ойлауға мұршасы жоқ адамдар көрінді (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫМСЫН= е т. *Менсінбеу, кем санау*. Қысты күндері тарысы таусылған үйлер бірыңғай етті *а л ы м с ы н б а й*, қоңқылдайтынды шығарған (К.Сегізбаев, Беласқан). Бағылан деген кісі Бұтабайға күн дауына барғанда, Бұтабай Бағыланды *а л ы м с ы н б а п т ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АЛЫМШЫ з а т. *Алушы, алым жинаушы*. Болыс біз емес, *а л ы м ш ы* старшын біз емес... Мазаны алмай жөніңді тап!.. (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫМ-ШЫҒЫН з а т. *Салық пен төлем жиынтығы*. Бұл мал қаншаға жетеді, келесі соғым, *а л ы м-ш ы ғ ы н*, киім-кешек, борыш-қарыштан несі қалады? Ол кетсе, мен шаруаны ұқсата алармын ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осыншама бүлінгендегі мақсаты болыс, би, елубасы, старшын болмақ, дұшпанынан кек алмақ, намысқа тырыспақ, момын бұқара халыққа *а л ы м-ш ы ғ ы н д ы* аударып тастан бай болмақ (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

АЛЫМЫР с ы н. с ө й л. *Алғыш, алуға бейім, икемді, ашкөз*. Әсіресе тамыр болғыштар *а л ы м ы р*, жұлымыр, жуантық адамнан болса, көбінесе қолқа беруді әдет қылып алған болады (І.Жансүгіров, Шығ.).

АЛЫН= е т. **1. Жиналу, терілу**. 1903 жылы Петропавл, Көкшетау, Павлодар және Семей уездерінде белгілі-белгілі қазақтарды үйінде тінту жүргізілді. Соның барысында *а л ы н ғ а н* кітапханалар әлі күнге дейін иелеріне қайтарылмай отыр («Ана тілі»). Тоспа сулардан *а л ы н ғ а н* зиянды жемге бақалшақты шаяншаларды жатқызуға болады (Қ.Қайымов, Су асты.). **2. Өзіне қаратылу, бағындырылу**. Орынбор *а л ы н ғ а н д а* бар қару-жарақ большевик қолында қалғандықтан атты қазақтардың көбінің қолында шоқпар яки найза болса да, мылтық аз еді («Қазақ»). **3. Белгілі бір ұйымға т.б. қабылдану; әскер қатарына шақырылу**. Сентябрьде жігіт *а л ы н а* бастайтын кесімді мезгіл жақындаған сайын, ауа күшейіп, азамат атқа мініп топтанып, қолына түскен қаруын ұстап, патша жарлығына көнбеске айналғаны білінді (А.Байтұрсынұлы., Оқу құралы). **4. Тұрған жерінен, орнынан қозғалу, әкетілу, жылжытылу**. Дәл жаназа шығарар алдында Әбіштің денесі, бұл сәтке дейін салынып келген ағаш табыттан *а л ы н а-*

т ы н болды (М.Әуезов, Шығ.). XIV–XV ғасырларда Колизейдің тасынан 6 шіркеу тұрғызылса, 1495 жылы Рим папасы кеңесінің ғимараты салынған, XIV ғасырда көпір орнатуға талай тағы *а л ы н ғ а н* (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **5. Берілген, көрсетілгеннен көшірілу, қайталану**. Мысалы, біздің қазіргі тригонометриялық шамаларды қатынас түрінде анықтау және қабылданған таңбалар Эйлердің «Шексіз аздар анализіне кіріспе» атты кітабынан *а л ы н ғ а н* (А.Көбесов, Математика.). Ауыздан шыққан мағынасы бар дыбыстың бәрін сөз дейміз; әдебиет – әдеб деген сөзден *а л ы н с а* да, бұл уақытта мағынасы тереңдеп, күллі сөйленіп жүрген сөзді сіңіріп бара жатыр («Абай»). **6. Шаш, сақал мұрт, тырнақ т.б. заттардың артығының қырқылып, кесіп тасталуы**. Сәби үшін ең бір елеулі кезең–қырқынан шығару. Қауіп-қатерлі 40 күн өтіп, нәрестенің мойны қатқан соң, ата-анасының көңілі орнына түседі. Осы сәтке дейін нәрестенің іштен туа *а л ы н б а ғ а н* сүттырнағы мен қарыншашына да тиіспейді («Егемен Қазақстан»).

АЛЫНДЫР= е т. *Әкелдіру, жеткізілу, қойдырылу*. «Адам аласы – ішінде, мал аласы – сыртында», деп айтады көне көз бұрынғылар. Адамды алдап жүріп дүние шіркін Бір күні қара жерге *а л ы н д ы р а р* (Қабан жырау, Алтын қазық).

АЛЫНУ *Алын етістігінің қимыл атауы*. **1. Жиналу, терілу**. Ендеше, жүннің мол *а л ы н у ы н а*, оның сапасының төмендеуіне де тигізер зияны жеткілікті (Д.Жанботаев, Шыңда.). Егіс көлемін ұлғайту, егіншілік мәдениетін арттыру негізінде өнімнің мол *а л ы н у ы н а* қарай көтеріңкі ақы төлеу тәртібі мардымсыз енгізіліп келді (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.). **2. Белгілі бір ұйымға қабылдану, әскер қатарына шақырылу**. Ревкомдарды басқаруға кедей, жарлы мен батырақтардан қолынан іс келген жігерлі жігіттер *а л ы н у ы* керек болды (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Солдат *а л ы н у* оқиғасы Итбайға оны толғандырырлық жаңа оқиға көрінген жоқ (С.Мұқанов, Ботагөз). **3. Қызмет орнынан босатылу**. Орнымнан *а л ы н у ы м*, мен үшін сабақ та болды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АЛЫНШЫ з а т. көне. *Пара алушы, алым-салық алып, ел үстінен құн көруші*. Ойлады *а л ы н ш ы н ы* жұрт болар деп, Көңілге ойламады дық болар деп, Жетпісіне келгенде желікті таз, «Көрі түйе ойнақтаса – жұт болар» деп (Майлықожа, Шығ.).

АЛЫП¹ з а т. к ө н е. *Түркі-оғыз заманынан бері батырлардың, хан-сұлтандардың, қолбасшы ерлердің есіміне қосылып айтылып келе жатқан мәртебелі нысып.* Мысалы, Алып Бамс (Алпамыс), Алып Арслан, Алып Тегін, Алып Ая т.б. түркілердің 7 ғасырдағы бәдіз жазуларында да *а л ы п* сөзі «күшті», «батыр адам» деген мағынаны білдіреді. *А л ы п т ы ң* бұл мәні түркі тілдес елдердің ертегі-жырында сақталып қалған (алып батыр, алып ер, алып Манас, алып туған Қобыланды т.б.) (ҚҰЭ).

АЛЫП² с ы н. **1.** *Үлкен, зор, дәу.* Үлкен, ауыр, *а л ы п* денесі бейіл берген қонағын күтуде соншалық тез қозғалады (М.Әуезов, Абай жолы). Қолыңнан қала тұрса тас қаланып, Қүдіретіңе табынса аспан *а л ы п*, Сен жасаған бақытты көріп тұрып, Сені сүймеу не деген масқаралық (Т.Айбергенов, Мен саған.). Күлбілтелемей көмейде жүрген ойды айтты, – деді жеңсібектер сауыт киген *а л ы п* денесін жеп-жеңіл қозғап, алға таман ұмсына түсіп (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). **2.** *Батыр тұлғалы, зор денелі (ер адам).* Бұл көріністегі Оспан Тобықтының бүгінгі ортасында ешкімге ұқсамаған, *а л ы п* батырдай (М.Әуезов, Шығ.). Қазіргі Майлық руының бір атасы Көтен деп аталады. Осы кісі *а л ы п* батыр болған деген аңыз бар (Қаз. миф. әңгіме.). // м и ф. *Ежелгі грек мифологиясындағы адамнан бірнеше есе ірі, алып денелі құш иелері. А л ы п т а р* – ежелгі грек мифологиясындағы аспан тәңірі Уран мен жер тәңірі Геяның ұлдары (ҚҰЭ). *А л ы п т а р* олимптық құдайларға қарсы көтеріліп, құдіретті Зевс бастаған тәңір атаулыны үрейлендірген (ҚСЭ).

Алып көртышқан. з о о л. <лат. spalax giganteus>. *Дене пішіні ұршық тәрізді, мойны қысқа, басы жалтақ, ал көзі мен құлақ қалқаны болмайтын, кеміргіштер отрядының соқыр-тышқан тұқымдасына жататын аң. А л ы п к ө р т ы ш қ а н н ы ң* таралуы қияқтың аз-көптігіне байланысты (ҚҰЭ). *А л ы п к ө р т ы ш қ а н д а р* Қазақстанның батысында ылғалы мол құмдарда, сайлы беткейлер мен құрғап қалған өзен арналарында, жер астында тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Алып қалқаншалылар. з о о л. <лат. gigan-tostraca>. *Палеозой эрасында суда тіршілік еткен, жойылып біткен жыртқыштар. А л ы п қ а л қ а н ш а л ы л а р* қалдықтары Шотландияның ерте заманнан сақталған қызыл құмынан табылған (ҚҰЭ).

Алып планеталар. а с т р. *Көлемі де, массасы да жерден әлдеқайда үлкен Юпитер, Сатурн, Уран және Нептун сияқты плане-*

талар. Күнді өте алыстан айналғандықтан, *а л ы п п л а н е т а л а р д ы ң* беті мәңгілік суық құрсауында болады (ҚСЭ).

АЛЫП-ЖҰЛЫП ү с т. *Асығыс, шапшаң, алқын-жұлқын. А л ы п-ж ұ л ы п* бара жатқан аттың ұшқырлығы болмаса да бір қоналқы жерге құлағының түбі де жіпсімей жететін нағыз ұзақ жолдың аты (С.Жүнісов, Жапанда).

Алып-жұлып бара жатқан. *Соншалықты, асып кетердей.* Кафе Арманға қатты ұнады, *а л ы п-ж ұ л ы п б а р а ж а т қ а н* әшекей, әйтпесе, жарқыраған хрусталь көрінбейді (Қ.Найманбаев, Үміт.).

АЛЫПҚАШПА с ы н. **1.** *Тізіндеуге көнбей, беталды лағып кететін (ат).* Езуін жаралаған ат *а л ы п қ а ш п а*, мойнын сірестіріп қинаса сырғақ, аяншақ, арқасын кетіріп жауыр етсе, запы немесе кекжек болып кетеді (Б.Хинаят, Төрт түлік.). **2.** а у ы с. *Қызба, желіккіш.* Ол маған дөрекілеу, көңілі келсе көлдей, көңілі келмесе шөлдей, *а л ы п қ а ш п а*, ұрма адам боп көрінетін (С.Бақбергенов, Қарға там.). Мұқал мұндайда желпінгіш, *а л ы п қ а ш п а*, желғабыз жігіт екен (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). **3.** а у ы с. *Дерегі жоқ, анық-қанығы, рас-өтірігі белгісіз.* Осындай шытырман оқиғалардың үстіне, мына жатқан жандарал келеді деген *а л ы п қ а ш п а* хабар да естіледі (С.Мұқанов, Шығ.). Жалғыз ермегім *а л ы п қ а ш п а* бала қиялы. Кішкентайдан құлағыма сіңген, әсіресе соңғы кезде Дәукен айтқан ертектер есіме түседі (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Алыпқашпа сөз [әңгіме]. *Өсек-аяң, ұзын-құлақ, өтірік сөз, қауесет.* Қаранғой анау елден түгенді атыпты, бөленшені айдап әкетіпті дескен *а л ы п қ а ш п а с ө з д е н* Аутек сескенгені соншалық, түнде үйге жатпай, сырғақтап жүрді (Б.Әшімов, Қара жал). «Қуанбайды құлаққа таңып, хаттап кетіпті» деген секілді *а л ы п қ а ш п а с ө з д і* жиі еститінбіз (Н.Әбу-талиев, Құрдастар). Бүгін ойлап отырсам, Жәкен туралы *а л ы п қ а ш п а әңгіме* «Ақбоз ат» романының келуімен байланысты сияқты (Қ.Ысқаков, Күреңсе). – Ел арасында *а л ы п қ а ш п а әңгіме* көп. Қайсысы қара, қайсысы ақ біліп болмайды (Ә.Сараев, Тосқауыл).

АЛЫПҚАШТЫ с ы н. *Алыпқашпа (жүрдім-бардым, негізсіз, анық-қанығы белгісіз).* Бұл айтылғаннан туады: жадты жабайы қабілет деп ойлап, оны машықтану арқылы түзетуге болады деген *а л ы п қ а ш т ы* пікір мүлде ағат (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шыбындай қырылып жатыр, – деген сөздерін өте орасан көріп: – *А л ы п қ а ш т ы* өсек, өтірік деген осындайдан шығады-ау, – деп қойды (М.Әуезов, Танд.

шығ.). Соның бәрі қу домбырасын құшақтап ел ақтап жүретін ежелден емінсек қарт жыраулардың жыры мен үлкендердің аңыз-өңгімесінен қожа, молланың хадис-аятынан тарап кеткен құр дақырт, *алып қашты* аңыз, лақап екенін Еламан осы барған сапарында көріп қайтып еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Алыпқашты сөз [өңгіме]. с ө й л. **Алып-қашта сөз.** Қашан болса Жанама бойында пәленше пәлен алыпты, түгенше түген алып келіпті деген *алып қашты* сыпсың *сөз* гу-гу етіп, бірден-бірге тарап жатады (Б.Тілегенов, Көктем.). Осындай *алып қашты сөздер* балықшылардың аузынан түспей, өркім әр саққа салып... жүргенде, ақыры бір күні жас офицердің өзі де келді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

АЛЫП-САЛ= е т. *Нәрсені, затты жинастыру, қайта ұстау.* ≈ Ыдыстарды *алып-салды*.

АЛЫП-САЛУ *Алып-сал етістігінің қимыл атауы.* Сөрелер арасының 1–1,5 метр болуы шикізаттарды *алып-салуды* оңайлатады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Алаша – бүктеуге, жинауға, *алып-салуга* қолайлы мүлік (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

АЛЫПСАТАР з а т. э к о н. <нем. Spekulant>. *Дайын өнімдерді сатып алып, қайта қымбатқа сатушы адам, саудагер.* Жұманды үйі қант-шай, ғайыры нәрселер әкелуге қалаға жібергенде, жолда терілерін *алып сатарға* сатып, он теңге алтын орнына алданып, бір тиын жаңа бақыр алып келуі еді (М.Дулатов, Шығ.). Есберген ұсақ *алып сатар*, «кісі қолына қараған» дейтін қала саудагері екен (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫПСАТАРЛЫҚ з а т. *Арзанды қымбатқа сатып, кәсіп етушілік.* Астананың теміржол вокзалдарында билетпен *алып сатарлық* жасау әлі үзілді-кесілді тоқтаған жоқ («Алматы ақшамы»).

АЛЫПСОҚ с ы н. *Үлкен, зор, қайратты, қуатты (итке қатысты).* Небір *алып соқ*, апайтөс төбеттер болысты жан-жағынан қамалап жүгіргенмен, бассалуға батпай, жанамалап сыбап келеді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.).

АЛЫПТАЙ с ы н. *Алып тәрізді, алып сияқты; үлкен.* Денесі кесек, *алып тат* ай болумен қатар, сол кезде жиырманың ішіне кірген Оспанның ерте шыққан сақал-мұрты да ұзарып, өсіп қалған екен (М.Әуезов, Шығ.). Әжей ертегілеріндегі төбелеріне тау көтерген *алып таттар* *дай* болып, Қысқы сарай колонналары көз тартады (Ә.Нұршайықов, Таңд.). Ақ шашты *алып тат* *ай* бұлақ көбігі бүркырап, тауды бұзып, ашумен ұлып, теңізге құлап жатты (М.Жұмабаев, Шығ.).

АЛЫПТЫҚ з а т. *Алыпқа тән қасиет, үлкендік, ірілік, мықтылық.* Біраз біледі екен-ау жарықтығым, Суын іштік Мысырдың барып бүгін. Фирдоусиді тірілтті көрде жатқан, Низамидың көп айтты *алыптығын* (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). **ЖОҚ!** Әкемді санамаймын алыпқа, Қонбады оған ел сыйлайтын даңқ та. Жанын салып мені өсірді, оқытты, Түптеп келсек, сол *алыптық* болып па? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қайран Алтай, *алыптығына* сай ғой! Бай ғой. Бағзы замандардан бабалары өрбіген абат ана ғой (А.Алтай, Алтай.).

АЛЫП-ҰШ= е т. *Асығу, көңіл тоқтатпау, жүрегі тоқтамау.* Ойдың шолып тереңін, Жарыса ұшып желменен, Аспанына өлеңнің *алып-ұшы* мен келем (Т.Айбергенов, Мен саған.). Мартенді лаулатуға жалын құшып, Аналар барады, өне, *алып-ұшы* (Қ.Мүсірепов, Раушан).

Жүрегі [көңілі] алып-ұшты. *Өрепкіді, қатты толқыды.* *Алып-ұшты жүрегі* Көктемнің самал желіндей, Астына мінген атының Тежемей басын жіберді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сонда да *жүрегі* құрғыр *алып-ұшы* *н*, ең болмаса ұлыңды алыстан болса да бір көр деп болмады (І.Есенберлин, Шығ.). «Енді есенаманында ел шетін көрсем-ау» деп, ұйқы, тамақты, шаршағанды ойына алмай, *көңілі* *алып-ұшы* *н*, ентелей басып, ентігіп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Алып-ұшы* *н* бара жатқан желкілдек *көңілі* *н* су сепкендей баса қоятын да әлгі бір келте самалға ілесіп мұң ете қалатын күлімсі сілті иіс (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АЛЫПҰШПА с ы н. **1.** *Қызба, жел мінезді.* Көріліктен кәдімгідей қорқатұғын шығарсың: Құлын жас боп көрінуге құмарсың, *Алып-ұшпа* қызбалықтан қорқатұғын шығарсың: Сабырлы боп көрінуге құмарсың (Қ.Мырзалиев, Көш). Жастайынан *алып-ұшпа* жеңілтектіктен ауылы алыс Ерекең соңғы күндері ешкіммен тіс жарып сөйлескен жоқ (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). **2.** *Негізсіз, ұстіртін.* Жазғандарым елдегі *алып-ұшпа* пікірлерді, сезікті күдіктерді сөйілтуге қаншалықты әсер етті, ол жағын білмеймін («Егемен Қазақстан»).

АЛЫС с ы н. **1.** *Шалғай, жырақ, жақын емес.* Көп жанның шулаған айғайы мен тасырлаған шабысы қалың шың таудың ішін азан-қазан ғып, қайта-қайта жаңғырығып *алысқа* жөңкіп тарап жатты (М.Әуезов, Шығ.). Онан соң *алысқа*, Алатау жаққа көзін сығырайта қарады: – Марқұм үзілердің алдында жанталасып: «Мылтығым қайда? Қанжарым қайда? Келіп қалды! Келіп қалды!» – деп жан-жағын

жаскап жалын өрттің ішінде қалғандай арпалысты (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Мұғалімдеріміздің шала-шарпы білімі бар. Бұлардың көбі ел ішінде бір-екі жыл тұрса, осы шалашарпысынан да айырылып қалады. Себебі: оқытын кітап жоқ, сөз айтатын қасында білімді адам жоқ, *алыс т а н* барып білімін толтыруға өзінің және халі жоқ (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2. Болашақ, келешек.** Сен менің мәңгілікке өлмес атым, Атымды ап *алыс* жылға жалғасатын (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3. а у ы с.** *Туыстығы жақын емес, атасы бөлек; бөтен, бөгде.* Сыналып көрген-білгенін, Білдірер *алыс*, жақынға, Солардың сөйле дегенін (Абай, Тол. жин.). Ол әлсізді демеу, жақын туыс пен *алыс* ағайын дауласып алдына келсе, туыстан гөрі ағайынның жоғын жоқтау! (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). – Өзің түсінуің керек. Біз екеуіміз бір-бірімізге енді *алыс* адамбыз (І.Есенберлин, Шығ.). Көп жаманды қойныма паналаттым. *Алыс т а н* да, жақыннан, елімнен де. Арым таза, әйтеуір аулақ болдым, Үш қазақты үш жаққа бөлуден де (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Алысқа бара алмады. *Ештеме бітіре алмады, қолынан көп нәрсе келмеді.* Әкесінің тулап *алысқа бара алмайтын* нын аңғарып, іштей мырс-мырс күліп, Сапар оңайлықпен берілмеді (М.Иманжанов, Таныс қыз).

Алысқа кете қоймады. *Тым әріге бармады, әңгімені көбейтпеді, өрбітпеді.* Әйелінің долы қылығын мұндай жерде жұртқа көрсеткісі келмейтін Сұлтан да құр қалжыңдасқаны болмаса, тақа *алысқа кете қоймайтын* (І.Есенберлин, Шығ.).

Алысқа көз жібереді [салды, тастады]. *Өткенді шолды, ой жіберді. Көз жіберді* *алысқа*, Көпті көрдім дегенім – көп зарыққан ел екен (Жамбыл, Шығ.).

Алыстан болжады. *Күні бұрын болжады, алдын ала ойлады, мезгілінен бұрын топшылады.* *Алыс т а н* *болжайтын* ны әдісті адамның жобасы (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Алыстан қосылатын. *Етжақын емес, аталас.* Бұлар *алыс т а н* *қосылатын* аталастар ғана екен (М.Әуезов, Шығ.).

Алысты болжады. *Әріден ойлады, тереңнен түсінді.* – Әттеген-ай, дүние-ай, қайғыға түскен қайран ер, қабағың ашылар күн де жоқ-ау! *Алыс т ы* *болжай* дейсің-ау, сөзіңнен айналайын! (М.Әуезов, Шығ.).

Атшаптырым алыс. *Шалғай, біршама, әжептәуір қашық.* Жан-жақтың қай тарапынан қараса да *а т ш а п т ы р ы м алыс т а н*, дүңкіп, тұтасып қыр арқасымен созыла

көрінетін жалғыз тау «мен мұңдалап» тұрғандай (М.Әуезов, Шығ.).

Ауылы алыс. *Қатысы жоқ, жанаспайтын, беймәлім.* Батыстың көп жетістіктерінен көп уақыт бойы бейхабар болып, соның кесірінен оның *а у ы л ы* әлі де *алыс* қалып отыр («Зерде»).

Мойны алыс. *Шалғай, алыс.* Біз сонау *м о й н ы алыс* Алматыдан әдейі келіп отырмыз («Соң. Қаз.»). *М о й н ы алыс*, шалғай шеттердегі шопандарымыз үшін бұл жүйе [артезиандық құдық қазу жүйесі] өте қажет («Қаз. әдеб.»).

Іргені алыс салды. *Аралас-құраластықты тоқтатты, арасын алшақтатты; көңілін суытты, араларына салқындық орнады.* Дүр-дараздық пен ауызбіршіліктің жоқтығы ағайындардың бір-бірінен *іргесін алыс салды* *р а* бастады (Ауызекі).

АЛЫС¹ = е т. *Бірге алу, ұстасу, көтерісу.* *Алыс ы н* азық-тамақ, қару-жарақ Арқырап аттарына тұрған жарап Мінісіп барлығы да батырлардың, Жүрісті ту көтеріп Тұран қарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Палуандар шыға қалыссын, Балтырдан бекем *алыссың*; Ұстаған жерін үзіссін, Көк бұқадай сүзіссін (Манас).

Аяқ алыс. а) *Жүріс, аяқ басыс, қадам басыс.* Биіктің иек артпасынан қараған көксерек менің ерге отырысымнан бастап, атымның *аяқ алысы* *на* дейін байқап, кім екенімді көріп-біліп отыр (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Танау түбіне ортан қолдай сүңгі тұрып қалған жегін аттардың *аяқ алысы* *ширақ* (Ө.Қа-нахин, Жас дәурен). ә) *а у ы с.* *Беталыс, бағыт, қарқын, барыс.* Біржан Нұрғайшаның *аяқ алысы* *н* байқағансып, «тіліне тас түскір» қыз екенсің деп, аяғын қалжыңға шаптырып, қоштасып кете береді (А.Жұбанов, Замана.). Жас болса да Жәнібектің ұлы Қасымның, Керейдің баласы Бұрындықтың *аяқ алысы* бөлек (І.Есенберлин, Алмас.).

Қол алысты. а) *Екі адам амандасқанда, қоштасқанда қол берісті.* Сұлушаш нөкерімен аттанысты, Сүйісті, құшақтасты, *қ о л алыс т ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ол екеуі төрешінің ысқыруы бойынша аптықпай келіп *қ о л алыс т ы* (Ә.Көшімов, Жас аңшы). ә) *Серттесті, уәделесті, анттасты.* Ақылың қайда кетті, данышпаным? Серт айтып түспеске *қ о л алысқа* *ны* ң? Біреуге күлсең, келер өз басыңа, Табалап мұнан бұлай күлме, жаным! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Пікір алысты. *Ойларын ортаға салды, ақылдасты, кеңесті.* Олар да тұра қалып, *п і к і р алысы* *н*, осындай аурудан айығып жазылып кетулеріне не себеп болғанын айтысып, өз білгендерін ортаға салады екен (С.Сұбхан-

бердин, Дәрі – дауа.). Біз әңгіме үстінде танысып-білісіп, *п і к і р а л ы с ы п* отырмыз емес пе (Ж.Тілеков, От кешу).

Сүйек алысты. *э т н. Қыз алысып, қыз берісті, құдандалы болды.* Ахмет: – Сен де хан тұқымысың, мен де хан тұқымымын. Аталарымыз алыстан қосылады, екеуіміз жақындап *с ү й е к а л ы с а й ы қ*, – депті (С.Мұқанов, Аққан жұлд.). Іздеп келді алыстан, Бұрыннан да емес жат. Құдандалы қат-қабат, Талай *с ү й е к а л ы с қ а н* (С.Дөнентаев, Шығ. жин.).

Сыр алысты. *Сырласты, пікірлесті.* – Жүз таныстығым бар, бірақ *с ы р а л ы с қ а н* кісім емес (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Бір-бірімізді жиналыстарда ғана көріп жүргеніміз болмаса, сөйлесіп *с ы р а л ы с қ а н* емес едік (Ы.Кененбаев, Лабасы.).

АЛЫС² = *е т. 1. Жағаласу, жұлысып ойнау.* Жұматай ойнақыланып, біресе Сейіттің, біресе Бәтімәнің қолындағы ірімшік-құртын тартып алып, кейде *а л ы с ы п*, кезек жағаласып қалып, көбінше өзі де қутыңдап, Сейітті де күлдіріп, үйде ойнап қалысты (М.Әуезов, Қараш.). Ал жарайды: *А л ы с а й ы н*, Жеңейін. Асығыңды атып ұрсын кенейім, Содан менің биіктей ме мәртебем? Содан менің өседі ме мерейім?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2. Біреумен біреу ұстасып қалу, төбелесу.** Күшті асқанмен *а л ы с п а*, Ақылы асқанмен айтыспа (Мақал). **3. Күресу, арталысу.** Әбіш болса сол айнымаған алғашқы бетінде бұлар үшін *а л ы с қ а* кірісіп, әкесі Абай үшін де, өзі үшін де іс бастағаны жаңағы (М.Әуезов, Абай жолы). Апта бойы дауылмен *а л ы с қ а н* жұмысшылар мен шоферлар әбден қалжырады (І.Есенберлин, Шығ.). Алысым бар жетпеген, парызым бар, Қарызым бар, минутпен жарысым бар, Кел, қиындық, менімен *а л ы с ы ң д а р!* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4. а у ы с. Таласу, сөз таластыру, айтысу, тартысу.** Аңыздардың бәрінде Алдар Көсе халық ұлы, көпшілік атынан күреске шыққан, қанаушы тап адамдарымен *а л ы с ы п* өткен азамат бейнесінде келеді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Таппадым көмек өзіме, Көп наданмен *а л ы с ы п*. Көнбеді ешкім сөзіме, Әдетіне қарасып (Абай, Тол. жин.).

Ажалмен алысты. *Өлімге қарсы күресті, өліммен жағаласты.* Көлдің ортасында келе жатқан Қасымдар, міне, осы толқынмен, яғни *а ж а л м е н а л ы с ы п* жағаға шықты (Е.Ысмайылов, Сын.). Ай далада адам көруге зар болып жалғыз үй отырғанынды, мына боранда жапан түзде *а ж а л м е н а л ы с ы п* жүргенінді ойлай ма екен олар? (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Ауыздықпен алысты. *а) Жараулы ат аласұрып жұлқынды, бас бермеді, бой бермеді.* Бәйгені басым жүйрік қайтсе де алар, *А л ы с ы п а у ы з д ы қ п е н* жұлқынбай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). *А у ы з д ы қ п е н а л ы с ы п*, Ұшқан құспен жарысып, Аядай мойнын созады (Қыз Жібек). Еліріп алып *а у ы з д ы қ п е н а л ы с ы п* келе жатқан көк байталды шірене тартып текіректете түседі (М.Сүндетов, Ескексіз.). *ә) а у ы с. Сөзге қонақ бермеді, өз айтқаны болмаса, өзгені тыңдамады, көнбеді.* Қазақта төңкерісшілдікке талпынған жазушылар, өлеңшілер бар, бірақ кейбірінің аттары *а у ы з д ы қ п е н а л ы с ы п*, алып қашып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аюдай алысты. *Аю секілді алысты, қарсыласты, күш бермеді.* Жолбарыстың аю болғаны – сенен соңғы балаларыңның заманы аю заманы болып, жұрт *а ю д а й а л ы с ы п* өтер (М.Дулатов, Шығ.).

Дертпен алысты. *Аурумен күресті.* Әзіргі ғылым бұл *д е р т п е н* жақсы *а л ы с а т ы н* дәрі-дәрмекті де тапқан жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫС-АЛЫС *с ы н. Аралары жақын емес, шалғай-шалғай, қашық-қашық.* *А л ы с-а л ы с*, қиын-қиын жолдар кездеседі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Аттан түспей тұрғанда *А л ы с-а л ы с* жол жүріп, Үйге қайтқан қызық-ау ұйқы мендеп, болдырып (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АЛЫС-БЕРІС *з а т. Алым-берім, ауыс түйіс, айырбас.* *А л ы с-б е р і с* сол оң ықылас-пейілді жасаушы дәнекер болса керек (К.Сегізбай, Беласқан). Енді, міне, «баламыз жас» деп *а л ы с-б е р і с т і* кейінге қалдырып жүргенде, әлпештеген ардағы сан соқтырып отырған жоқ па?! (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Жаманға жолдас болсаң күнде керіс, Дау болар арадағы *а л ы с-б е р і с*. Жаманды адам екен деп ойлама, Жақсыға ілінбейді бір де сөгіс (Айтыс).

Алыс-беріс қылды. *Ауыс-түйіс жасады, айырбастады.* Россиядағы фабрикант, заводшы байларда тауар көп, сөйткенмен қазақтың малы болған соң, *а л ы с-б е р і с қ ы л а д ы*, ісі түседі (М.Дулатов, Шығ.).

АЛЫС-ЖАҚЫН *с ы н. 1. Алыс пен жақын, бәрі, түгел.* Абай Тобықты ішіндегі *а л ы с-ж а қ ы н* елдің бөрінің жайын толық айтып берді (М.Әуезов, Абай жолы). // *Алыс және жақын қашықтық.* Жарық дүниені жаңа көрген соқыр *а л ы с-ж а қ ы н д ы* бізше сезді деп ойлайсыздар ма? Жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2. Туыс пен бөгде, өзің мен өзге.** Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да, Алдамаған кім қалды тірі жанда? *А л ы с-ж а қ ы н* қазақтың бөріні көрдім, Жалғыз-жарым болмаса анда-санда (Абай,

Тол. жин.). Шаттық хабар қуандырып, көз көргеннің талайын, Ақ тілегін айтып жатты *а л ы с-ж а қ ы н* ағайын (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Алыс және жақын туыстар, ағайын; жұрт, ел.* «Бата оқи келген әр алуан *а л ы с-ж а қ ы н*, дос-дұшпан да, ауылдың басты еркектері болмаған соң, әр түрлі жаңағыдай ірік-шірік сөздер тастап кететін көрінеді», – деп отырып, Ақылбай Абайға және де бір удай ауыр сөзді айтты (М.Әуезов, Шығ.). Үйдің жылы-суығын Қыс түскенде білерсің. Кімнің *а л ы с-ж а қ ы н ы н* Іс түскенде білерсің (Мақал). *А л ы с-ж а қ ы н ы н ы ң* хабарына алдымен құлақтары түрік жүретін де сол (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң).

АЛЫС-ЖАҚЫНДЫҚ з а т. *Алыс пен жақындық, шалғай мен жуықтық.* Анығында бір нәрсенің *а л ы с-ж а қ ы н д ы ғ ы н* күндегі өмірде айырып жүрміз ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Климат аумақтың географиялық ендігіне, теңіздер мен мұхиттардың *а л ы с-ж а қ ы н д ы ғ ы н а*, мұхит деңгейінен биіктігіне, тау жоталарының орналасуы мен желдің соғу бағытына және т.б. тәуелді болады (Қаз. тілі термин. сөздігі).

АЛЫС-ЖУЫҚ с ы н. **1.** *Алыс-жақын, қашық пен жақын.* *А л ы с-ж у ы қ т а н* көңіл айтып, жұбата келгендер де жоқ емес (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Базарға барсаң бақ білер, Базардағы береннің Әр бағасын сарт білер. Өткен менен кеткенді Көп жасаған қарт білер. Жолдың *а л ы с-ж у ы ғ ы н* Белі де жуан ат білер (Шал ақын, Өлеңд.). **2.** *а у ы с. Ағайын-туған, жат-жақын.* Сендей қыз ел ішінде толып жатыр, Беруге жарамас ең салып төсек. Нұржанды *а л ы с-ж у ы қ* талғамайды деп, Осы жұрт айтып жүр ғой етіп өсек (Айтыс).

АЛЫС-ЖҰЛҚЫС з а т. с ө й л. *Алыс-жұлыс.* Оларды өздерінің баласы құтқарады. Талайға созылған *а л ы с-ж ұ л қ ы с* кезінде ол жас баладан нағыз [қас батыр] өскен болып шығады (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫС-ЖҰЛЫС з а т. *Жанталас, алыс-тартыс.* *А л ы с-ж ұ л ы с*, ауыр күйік, аттың соққысымен Ақбілектің сілесі қатып, аттан түсіргенде өлген адамша сылқ ете түскен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Надандар ойламайды *а л ы с-ж ұ л ы с*, Күш-қапы, білімі-аз, іс-жаңылыс. Ақылды адам деп бұл айтуға болады, Мидан қайнап ақылы шықса дұрыс (Шал ақын, Өлеңд.). Сол барымтадан соң партия таласымен өшіккен ауылдар аралары қым-қуыт, шым-шуат болып кетті. Жағалай *а л ы с-ж ұ л ы с* (М.Әуезов, Шығ.). Осындай *а л ы с-ж ұ л ы с т а* бір-талай уақыт өткеннен кейін барып, Гүлшарат

әбден шаршап, екі иінінен демін алып, босаңси бастады (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛЫС-ЖҰЛЫС = е т. *Алысып ойнау, жұлқыласу, жұлмаласу.* Жүріске бұрынғыдай көп шаршай қоймайтын қос қонжық бірін-бірі қуалап, *а л ы с ы п-ж ұ л ы с ы п*, ойнап келе жатқан (К.Сегізбай, Беласқан). Халел мен Ақбөпе бір-бірімен жарқылдап ашық ойнап күліп, мәз-мәйрам боп, *а л ы с ы п-ж ұ л ы с ы п* жатқаны (С.Жүнісов, Жапанда.).

АЛЫС-ЖҰЛЫССЫЗ с ы н. *Алыс-жұлысы жоқ, талас-тартыссыз.* Пәлесіз, үлкен ылаңсыз, *а л ы с-ж ұ л ы с с ы з* аяқтайтын сөздің тұсында Есентай көбінше тіл бермей, үн қатпай жым-жырт қалатын (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛЫС-ЖЫРАҚ с ы н. *Алыс, шалғай, жырақ.* Сүйгенімнен айтамын Бұл ақылды шырағым! Есіңнен бір тастама Елдің *а л ы с-ж ы р а ғ ы н!* (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

АЛЫСПАҚ з а т. *Күрес, атүсті ұрыс, ойын атауы.* Жекпе-жектің «*а л ы с п а қ* керек пе, аударыспақ керек пе?» – деп басталатынын оқып өскен қазақтыз (Ауызекі).

АЛЫССЫН = е т. *Алыс санау, жырақ көру, қашықсыну.* Күн жылыған соң көктемде, Мағашты аса ұнатып құрметтеуі себепті Станов өзі де Абайдың аулына *а л ы с с ы н б а й* әдейілеп барып емдеп қайтпақшы болды (М.Әуезов, Шығ.). Жер қара, күн жылыда мектепті ешкім *а л ы с с ы н ы п* көрмеп еді (Б.Соқпақбаев, Жексен).

АЛЫССЫНУ *Алыссын етістігінің қимыл атауы.* Қажет болса қайда болса да баруға әзір, ештеңені *а л ы с с ы н у* ойына келмеген (Ауызекі).

АЛЫСТА ү с т. *Қашықта, шалғайда.* *А л ы с-т а* сағымға оранып бұлдыр қаққан Жаманаула, Жақсыаула таулары тұр (Қаныш аға). Ноян ауданы болса өз жерлерінен жырақта, өз базаларынан *а л ы с т а* (М.Әуезов, Өскен өркен). Сам жамырап, келеді құлап іңір, Мен ойлаймын ананы-мынаны бір. ...*А л ы с т а*, Абайлардың жайлауында, Жайылып поэзия пырағы жүр (М.Мақатаев, Шығ.). Қалай болса солай түсе қалған бояу шатпағындай, ақшабыр селдір бұлттар тым *а л ы с т а*, көз тұндырар көгілдір көк төрінде пайда болып тез-ақ тарап жатты (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛЫСТА = е т. **1.** *Қашықтау, жырақ тарту, алшақтау.* Сенімдерің қалар болып мұратым, Жігіт болсам бір өкпеге тұратын, *А л ы с-т а м а*, бермен кел, Көк теңізде көтерілген желкендер (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Қашықтыққа байланысты бір нәрсенің көрінуі,*

естілуі бәсеңдеу, көмескілену. Құлақ тұндырған айқай-күлкілері де заматта *алыс т а п* кішірейіп, бар дыбыс өшіп, сап тынып қалған (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Енді бір сөт көзі бұлдырап, қарсы алдындағы ару әйел *алыс т а п* бара жатқан сияқтанды (Ж.Тілеков, От кешу). Музыканың сызылған жәй қоңыр жақсы сарыны аулаққа ұзаған тәрізді *алыс т а й* берді (Қ.Бадыров, Өткендер.). **3.** а у ы с. *Уақыты өтіп кету, ұмытылу.* Құдайым-ау, қайда сол жылдар, Махаббат қызық мол жылдар?! Ақырын-ақырын шегініп, *Алыс т а п* кетті-ау құрғырлар (Абай, Тол. жин.). Ауыл күткен сайын, «қарағым, шырағым» деген сайын, өнеугі аулына таянып келе жатқандағы өзінен-өзі именген, өзін ит тиген астай көріп жиренген, дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге қол серметкен қалың ой, ауыр сезімдер бірте-бірте *алыс т а п*, үстін тот басып, ұмытып бара жатқандай болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жарқ-жүрқ етіп *алыс т а п* бара жатқан жастық шағың айқайласаң да аялдайтын, артына қайрылып қарайтын емес (Ә.Нұршайықов, Таңд.). Қарағым, сұрап қайтесің, *Алыс т а п* кеткен құрғырды, Білеміз босқа өткіздік Мына біз, жастық ғұмырды (Қ.Аманжолов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бөделену, бөтенсу, туыстықтан, жақын қатынастан ашақтау; іргесін алыс салу.* Сағым болып *алыс т а п* кеткеніңмен, Самал болып оралатын сияқтысың (М.Мақатаев, Жырла.). *Алыс т а п* кеткен ағайын, жылыстап кеткен жекжат-жұрағатқа деген өкпенің өкініші ғана оралып, кикілжің тірліктің мағанасыз сұрқы қынжылтар да (С.Сматаев, Алау).

АЛЫСТАН = е т. *Жырақтану, аулақтану.* Ал етегіңді сүйеп, есегің болайын деп жүрген Қанмен бірте-бірте ауыл *алыс т а н ы п*, түбегейлі ат құйрығын кесіп тындық. Ол бір доктордың өзінен екі-үш жас үлкен қызына үйленді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

АЛЫС-ТАРТЫС з а т. *Күрес, алыс-жұлыс, дау-дамай.* Қанаушы мен езілген еңбек адамы арасындағы таптық қарым-қатынастар, *алыс т а р т ы с* күрестер суреттеледі (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Сол Жиренше Тобықты арасында кейде ел ішінің дау-шары, *алыс т а р т ы с ы н д а* көпке қырын-сырын сездірмей, нелер ойнақы қиын мінездер жасап қоятын (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫСТАТ = е т. **1.** *Жырақ әкету, қашықтату, аулақтату.* Игілік ешкімді бір адым жақындатқан да жоқ, *алыс т а т қ а н* да жоқ (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Айлар қанша *алыс т а т т ы* десе де, Біздер кейде кездесеміз

көшеде. Жолықтырғыш мінезге бай жол деген, Көп сырларды тартады алға көлденен (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Бәсеңдету, көмескілету.* Жайсыз осы бір қылық тап қазір Дәмеш жүрегін улап, көз алдында тұрған Қайырдың тұлғасын *алыс т а т а* берді (З.Пашкин, Доктор.). Бұл еркіндік аударманы нұсқадан *алыс т а т п а й д ы*, қайта жуықтата түседі (М.Қаратаев, Туған әдеб.). **3.** а у ы с. *Бөгделендіру, бөтенсіндіру, жат санату, туыстықтан, жақын қатынастан ашақтау.* Рәштің жоғарылауы менен оны *алыс т а т қ а н* жоқ (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). «Ахметбек енді жазылмайды. Өмір бойы жүрек дерті бар адаммен қалай тұрамын?» – деген қорқыныш күйеуінен оны бұрынғыдан да *алыс т а т а* берді (І.Есенберлин, Шығ.).

АЛЫСТАТУ *Алыстат етістігінің қимыл атауы; жырақ әкету, қашықтату, ашақтату.* Оның мақсаты – *алыс т а т у* емес, қайта жақындату ғана (Ауызекі).

АЛЫСТАУ *Алыста етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қашықтау, ашақтау, алыс тарту.* Бұл мезгілде күзеттегі қосыла қонып отырған елдің бәрі қыстау-қыстауына тарай бастап, ел ортасы бір-бірінен *алыс т а у ғ а* айналды (М.Әуезов, Сөніп-жану.). **2.** а у ы с. *Бөгделену, бөтенсу, жатсыну.* Соңғы кездері Әбусейіттің Әбілқайырдан *алыс т а у ы* Ақсақ Темір ұрпағы мен Жағатай тұқымдарының тізе қоса бастауынан шыққан (І.Есенберлин, Көшпенділер). Мұндайда жақындасып, араласудан гөрі өгейсіп, *алыс т а у* тез (А.Жақсыбаев, Егес).

АЛЫСТЫҚ з а т. *Алыс жерге тән сипат, қашықтық, шалғайлық.* Жердің *алыс т ы ғ ы н а н* басқа, қар қалың, жол да ауыр болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Шофер да уақытпен, *алыс т ы қ п е н* алыса түскендей, машинаны ұшқыртып келеді (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Ықылас пен Түсіпбектің үйінің арасында жер мен көктей бір *алыс т ы қ* жатты (И.Жақанов, Екі жирен).

АЛЫСТЫР¹ = е т. *Біреумен араластыру, қатынастыру.* – Лағынет соқсын! Қарғыс атсын! Сені лағынет соқсын, тым болмаса мені адаммен *алыс т ы р м а д ы қ а у*, – деді де, Мәди қалғып келе жатқан Жекешке көз тастады (Ә.Әбішев, Найзағай).

АЛЫСТЫР² = е т. *Төбелестіру, жұлыстыру, арналыстыру.* Айтысқан жөн онымен алыс тұрып, Аяқ асты айласын ауыстырып! Кіріп алып ішіңе, Қояры бар Өзің менен өзінді *алыс т ы р ы п!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сиқырланған адамға сиқыршы бұйырғанын

орындатады: ұйықтатады, кара жерге шомылдырады, қайық естіреді, бір айуанмен *алыстыры ады*, жат десе жатады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛЫСТЫРУ *Алыстыр етістігінің қимыл атауы; төбелестіру, жұдыстыру, арпалыстыру*. Екі рет үш түлкіні, бірі артынан бірін, бүлк еткізбей, *алыстыруға* келтірмей, бір күнде жаныштағаны да болды (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫСУ¹ *Алыс*² *етістігінің қимыл атауы; бірге алу, ұстасу, көтерісу*. Жантөре көшкен, қонғанда ауылда болса, Қасқырбайдың үйін өз үйінен бұрын жығысып, шаңырағын бұрын *алысу*, тіккенде бұрын көтерісу – оған сүндет сықылды (С.Мұқанов, Теміртас).

АЛЫСУ² *Алыс*³ *етістігінің қимыл атауы; күресу, арпалысу, тартысу*. Отан үшін өз басымды өлімге байлай отырып, мен оларды ажалмен *алысуға* жұмсадым (Ә.Нұршайықов, Танд.). Бірақ онда да, менің *алысуым*: әлсізге, айыпсызға, адал, момынға, ел ұлына ара түсу болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Бір жағынан, басын қорғап патша үкіметімен арпалысу, патша үкіметінің құралы болған орыс-казактарымен жауласу, патшалардың саясатын жүргізген хандармен *алысу* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Шыда! Шыда! Шыдай түс! Тағы шыда! Тау құлатқан тасқынның ағысына, Кір жуытпай кіршіксіз намысыңа Қарысуға болады, *алысуға*... (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

АЛЫСУШЫ *з а т. Таласушы, жағаласушы, айтысушы*. Сонымен қатар шығыс әйелінің эмансипациясы үшін *алысушы* бірінші әйел деуге де болады (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бұлар ұлықтардың зұлымдығымен *алысушы*, мақтаулы азаматтар емес пе? (М.Әуезов, Абай жолы).

АЛЫСШЫЛ *с ы н. Алысқа шабатын, ұзаққа жүгіретін*. Өзі *алысшыл*, көкпеттей шабатын мықты жылқы еді (М.Әуезов, Қараш.). Бетін укалап тоңазыған денесін қозғалаттып қойды да, астындағы тор аттың сауырын сипай қамшылап сар желіске салды. Бұрындары осы торы ат *алысшыл*, төкпектеп шабатын мықты жылқы еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

АЛЫСЫП-ЖҰЛЫС = *е т. Таласып-тартысу, жұлғыласу, жұмаласу*. Осы бір *алысып-жұлысқан* қашан қоясыңдар (Ауызекі).

АЛЫСЫП-ЖҰЛЫСУ *Алысып-жұлыс етістігінің қимыл атауы*. Шап десең шабамыз, өліс десең, *алысып-жұлысуға* әзірміз міне! (М.Әуезов, Шығ.).

АЛЫСЫП-ТАРТЫС = *е т. Алысып-жұлысу, жағаласу. ≈ Алысып-тартысқан* жөн болмас.

АЛЫСЫП-ТАРТЫСУ *Алысып-тартыс етістігінің қимыл атауы*. Өзіне-өзі ұстамды, бойына беріктік, қарсылыққа қарсы тұруға, *алысып-тартысуға* бейімділік, күшіне сенімділік, іске белсеніп кіріскіштік, міне, осындай сипаттардың бәрі өзгелерді билеп, өмір, ықпал жүргізуге үлкен себеп (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АЛЬБАТРОС [франц. albatros] *з а т. з о о л. Дауылпаздар тұқымдасына жататын, денесі ірі, жіңішке ұзын қанаттары бар, имек тұмсықты теңіз құсы. Алыбатросың* екі туысқа жататын 14 түрі бар. Олар Тынық, Атлант, Үнді мұхиттарының тропик және субтропиктерінде тараған (ҚСЭ). *Алыбатрос* – моногамды құстар, бірақ ұялау кезінде топтанады, бір жұмыртқа салады, балапаны ұяда 6 айға дейін болады (ҚСЭ).

АЛЬБЕДО [лат. albedo] *з а т. ф и з. Дене бетінің өзіне түскен электромагниттік сәулелер бөлшектер ағынын шағылыстыру қасиетін сипаттайтын шама. Альбе́до* – күн жүйесіндегі планеталардың т.б. денелердің маңызды сипаттамасын білдіретін шама (ҚҰЭ). *Альбе́до* жер бетінің немесе аспанның, судың өсімдік жамылғысының, орманның, даланың, егістіктің, бұлттың т.б. жарықты шағылыстыру қабілеті (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

АЛЬБИНИЗМ [лат. albus] *з а т. б и о л. Жаратылысынан пигменттің жетімсіздігінен терінің, жүннің, шаштың аппақ болуы, ағзаның өзіне тән түсінің жоғалуы, бозғылттануы. Альбинизмге* ұшыраған жануарлар мен адамдардың терісі мен жүнінде және көздің нұрлы қабықшасында тиісті пигменттің (меланин) жоқтығынан олар бозғыл тартады (ҚҰЭ). *Альбинизм* – малдың, құстың және басқа да айуандардың жүнінде, түсінде, терісінде ешбір дақсыз, пигментсіз аппақ болуы (Т.Мұсақұлов, Ор.-қаз. сөздік).

АЛЬБИНОС *з а т. б и о л. Альбинизмге шалдыққан ағза*. Тегіс түссізденген организмдер *альбинос* деп аталады. Мұндай организмдердің тіршілік қабілеті төмен болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Альбиностардың* жарықты сезінуі өте жоғары болады. Лабораториялық жануарлардың (қоян, егеуқұйрық, тышқан т.б.) таза *альбиностары* тек зерттеу жұмыстары үшін өсіріледі (ҚҰЭ).

АЛЬБОМ [франц. album] *з а т. 1. Сурет салуға, фотосурет жапсыруға немесе өлең жазуға арналған қалың дәптер. Альбом* – жү-

рек, уақыт жетпей ашпаңыз, құлып салып, берік бекітіп тастаңыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен диванның үстінде Раушанның *алъбомын* қарап отырғанмын. *Алъбомның* орта шеніне таман бір жігіттің суретіне көз түсті (К.Сегізбай, Беласқан). Меруерт бір мезет күн сәулесі қыздырған тас үстіне отыра кетіп, *алъбомын* ашты (І.Есенберлин, Шығ.). **2. Кітап түрінде қысқа түсіндірмелерімен берілген суреттердің, репродукциялардың, сызбалардың және т.б. жинағы.** Менің көңілімді ауламақ болып, қарай отыруға Третьяков галереясының репродукциялық *алъбомын* қолыма ұстатты (С.Еркебаев, Алғашқы.). Шеберхана жетекшісі бізге бірнеше *алъбомдарды* ұсынып, ондағы суреттер мен сызбаларды түсіндіре бастады («Білім және еңбек»). Мұнда [мектепте] гербарий коллекцияларының да *алъбомы* әкелінген (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **3. Әншінің, әншілік топтың, ансамбльдің таспада, дискіде жазылған әндер жинағы.** Бұл әншінің алғашқы *алъбомы* өткен жылдың қыргүйек айында ағылшын, орыс тілдерінде жарық көрген («Қазақст. әйелдері»).

АЛЪБОМДЫҚ с ы н. Альбомға қатысты, альбомға тән.

Альбомдық лирика. ә д е б. Орта ғасырдағы француз поэзиясының лирикалық жанры. *Альбомдық лирика* жанрына жататын өлеңдерге тән басты қасиет – сыршылдық, нәзік сезімге берілуді. Бұл қасиет оңаша, өзімен өзі болып отырып сыр шерту, көлденең адамға білдірмейтін ішкі сезімді, жүрек сырын қағазға жазудан келіп шыққан (Әдебиеттану термин.). Орыс классиктерінің *алъбомдық лирика* үлгісінде жазылған туындылары әлеуметтік сипат алып, маңызды қоғамдық мәселелерді қозғады. (Әдебиеттану термин.).

АЛЪБУМИН [лат. albumen (albuminis)] з а т. х и м. Өсімдік және жануарлар ұласында, қанның сары суында, жұмыртқада, қантта, сүтте, өсімдік дәнінің құрамында кездесетін, суда еритін қарапайым ақуыз жиынтығы. Ал қанның сары суында *алъбумин*, глобулин, фибриноген және т.б. белоктар бар (М.Исамбаев., Мед. анықтама). *Алъбумин* мен глобулин барлық организмдерге сіңімді келеді, сондықтан да жаңа туған жас төлдер үшін өте маңызды (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). Ақ ірімшікті казеин, *алъбумин*, глобулин заттары фосфор және кальций тұздарымен өзара байланысты келеді (С.Сүбханбердин, Дәрі – бауа.).

АЛЬВАНИТ з а т. х и м. Ваннаттар тобының минералы. *Алъваниттер* ваннадийлі

жыныстардың тотығу қабаттарындағы қуыстарда түзіледі. *Алъваниттер* Қазақстанда алғаш ашылған минералдар қатарына жатады (ҚҰЭ). *Алъванит* құрамындағы негізгі элементтерінің (алюминий, ванадий) алғашқы буындарымен аталған. Қоспа элементтері – кальций, магний, мырыш, никель және т.б. (Қаз. тілі термин. Кен.).

АЛЬВЕОКОКК з а т. м е д. *Таспа құрт.*

АЛЬВЕОКОККОЗ [лат. alveococcosis] з а т. м е д. *Әхиококк тектес таспа құрттар тудыратын ауру; бауыр құрт.* Ауру көп жылдар бойы адамға еш белгі бермеуі мүмкін. Құрт өсіп, көбейе келе, *алъвеококкоз* белгісі пайда болып, паразит орналасқан органның көлемі ұлғаяды (ҚҰЭ).

АЛЬВЕОЛА [лат. alveolus] з а т. а н а т. **1. Өкпе бронхыларының ұсақталып тармақталған ұшындағы ауа алмасу қызметін атқаратын кішкентай қалташықтар, көпіршіктер.** *Алъвеола* дөңгелек не сопақша болып келеді, қабырғасында көптеген ұсақ қан тамырлары мен эпителий және дәнекер тканінің клеткалары болады (ҚСЭ). Бронхиол жай көзге көрінбейді. Олар өкпе клеткаларындағы *алъвеола* (ұяшық) деп аталатын қалташыққа тіреледі (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Өкпеге келгенде көмір қышқыл газы гемоглобиннен бөлініп өкпенің *алъвеолаларына* өтеді де, дем алғанда бөлініп шығады (Т.Айтбаев, Қан қасиеті). **2. Жақ сүйектің тіс орналасатын ұясы.** ≈ *Алъвеола* дыбыстары. **3. Бездің шетіндегі көпіршікті қуыстары.** Кейбір бездердің сөл бөлетін соңғы бөлімдерін, өкпе көпіршіктерін, жоғары және төменгі жақ сүйектерінің тіс ұяшықтарын *алъвеола* деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

АЛЬВЕОЛАЛЫҚ с ы н. а н а т. *Альвеолаға тән, альвеолаға қатысты.* ≈ *Алъвеолалық* қуыс.

Альвеолалық өзек. а н а т. <лат. ductus alveolaris> *Қабырғасы тек альвеолалардан тұратын, альвеолалық ауатамыршалардан кейін орналасқан тыныс алу жолының бөлігі.* *Алъвеолалық өзектің* қабырғасы бір қабатты жалпақ респираторлы эпителийден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

Альвеолалық ауатамырша. а н а т. <лат. bronchiolus alveolaris> *Қабырғасында тым жұқа қабырғалы жекеленген альвеолалардың болуына байланысты газ алмасу процесіне қатысты жіңішке арналы ауатамырша.* *Алъвеолалық ауатамырша* ғылыми тілде – респираторлы ауатамырша деп те аталады (Қаз. тілі термин. Биология).

Альвеолалық қапшық. а н а т. <лат. *sacculus alveolaris*> *Қабырғалары өкпе альвеолаларынан құралған, пішіні біркелкі емес, альвеолалық өзектерден таралатын өкпедегі қуысты кеңістік. Альвеолалық қапшық* қуысындағы ауа мен қылтамырлар ішіндегі вена қаны арасындағы өкпе альвеолалары қабырғасын құрайтын – бір қабатты жалпақ респираторлы эпителий мен қан қылтамыршасы қабырғаларындағы – эндотелий қабаттары арқылы қан мен ауа арасындағы газ алмасу процесі жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

АЛЬГИЦИДТЕР [лат. *alga* – балдыр, *caedere* – өлтіру] з а т. *Теңіз шөбі мен балдырларды жою үшін пайдаланылатын дәрілер. Альгицидтердің* балықтар мен су жәндіктеріне зиянсыз болуы шарт (ҚҰЭ).

АЛЬГОЛОГИЯ [лат. *alga* – балдыр, *logos* – ілім] з а т. б о т. *Ботаника ғылымының балдырларды зерттейтін саласы. Альгология* ботаника ғылым саласы ретінде Қазақстанда да зерттеліп келеді (ҚҰЭ).

АЛЬГОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. б о т. *Альгологияға қатысты. Қазақстанда альгологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарымен Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы Ботаника және фитоинтродукция институты, Зоология институты шұғылданады (ҚҰЭ).*

АЛЬДЕГИДТЕР [лат. *alcoholeryd* (*rogatum*)] з а т. х и м. *Құрамында көміртек радикалымен байланысқан альдегид тобы бар органикалық қосылыстар. Альдегидтер* полимерлер, дәрі-дәрмектер, көмірсулар, синтетикалық бояу т.б. заттар алу үшін қолданылады (ҚҰЭ). *Альдегидтер* мен карбон қышқылдары спирттердің одан әрі тотығу өнімдері болып саналады (Орган. химия).

АЛЬМАНАХ з а т. 1. ә д е б. *Белгілі бір сипатына қарай (тақырыптық, жанрлық т.б.) топтастырылған әдеби шығармалардың жинағы. Көбінесе альманах* мерзімді түрде шықпайды, яғни нақты мерзімдік оған тән белгі емес. Қазақ тілінде екі айда бір шығатын «Жалын» *альманағы* бірнеше жылдар бойы (кейінірек журналға айналғанша) жарық көріп келді (Әдебиеттану термин.). Тың өлкесінде баспаның жоқтығы, оқтын-оқтын шығатын әдеби *альманахтың* болмауы көп жағдайда жас таланттардың жігерін құм қылады («Қаз. әдеб.»). 2. т а р. *Орта ғасырлардағы түрлі мәліметтер мен астрологиялық жорамалдар берілген күнтізбе. XVI ғасырдан бастап астрономиялық күнтізбе* жинақтары жыл сайын жарияланып, оған қосымша ретінде

әңгіме, әзіл-өлеңдер енгізілген. Кейін әрі мазмұнды әдеби-көркем шығармалардың топтамасын *альманах* деп атай бастаған (ҚҰЭ). 3. *Ғылым мен өнердің соңғы жетістіктерін, өзгерістерін т.б. қамтитын мәліметтер жинағы. «Майдан» альманағы* шынында да атына сай тақырыбын тауып, Отан соғысының мәселелерін көтерді (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

АЛЬМАНДИН з а т. г е о л. *Силикаттар тобы анартастар тобына жататын қызғылт түсті асыл тас, темірлі-алюминийлі минерал. Альмандин* қажет материал ретінде пайдаланылды. Кендері Корелияда, Оралда, Шығыс Сібірде белгілі (Қаз. тілі термин. Геология). *Альмандиннің* ақаусыз мөлдір кристалдары зергерлік істе, сапасы нашар түрлері абразивтік материал ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

АЛЬПАКА [исп. *alpaca*] з а т. з о о л. *Лама туысына жататын сүтқоректі жануар; лама мен жабайы викуньяның буданы. Альпаканы* өте бағалы жүні үшін қолда өсіреді, оның жүні барлық тұяқты жануарлардың жүнінен де жоғары бағаланады (Қаз. тілі термин. Биология). Қолға үйретіп американдықтар *альпаканы* көлік ретінде пайдаланады. Еті мен жүн шудасы пайдалануға жарамды (Т.Мұсақұлов, Ор.-қаз. сөздік).

АЛЬПАРИ [итал. *alpari*] з а т. э к о н. *Бағалы қағаздардың не валютаның биржалық, нарықтық құнының олардың атаулы құнына сәйкестігі.*

АЛЬПЕНШТОК [нем. *Alpen* – Альпі, *Stock* – таяқ] з а т. *Биік тауларға шығуда пайдаланылатын қиы өткір темірлі ұзын таяқ. Альпенштокқа* таянды.

АЛЬПИНАРИЙ з а т. г е о г р. *Тау өсімдіктеріне арналып қолдан жасалған бақ. Альпинариде* өсірілетін гүлдер.

АЛЬПИНИАДА з а т. с п о р т. *Альпинизм бойынша өткізілетін, көпшілік қатысатын жаттығу, спорттық және мерекелік шаралар. Альпинида* ның жаттығу, спорттық және мерекелік түрлері бар. Жаттығу *альпинида* с ы биік тау басына шығуға үйрету мақсатын көздейді (ҚҰЭ).

АЛЬПИНИЗМ з а т. с п о р т. *Альп тауына байланысты аталған, спорттың тауға, тау шыңына жаяу шығатын, өрмелеп көтерілетін түрі. Қазақстанда альпинизмінің* дамуы 30-жылдардан басталады (ҚҰЭ). Туризм, *альпинизм*, парашютизм жастар арасында жаппай тарады (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). *Альпинизм* спортының негізі – шыңға шығу жолында кездесетін қиын-қыстау кедергілерден арнаулы әдіс-айла жасап өту. Сондықтан

да ол спортшыдан күштілікті, ептілікті, төзімділік пен жүректілікті, тапқырлықты, адал достықты талап етеді (КСЭ).

АЛПИНИСТ з а т. с п о р т. *Тауға, тау шыңдарына жаяу көтеріліп, шыңдарды бағындырушы, спортшы.* Ал 1991 жылы а л ь п и н и с т Қ.Уәлиевтің жетекшілігімен Қазақстан а л ь п и н и с т е р і Гималайдағы Дхаулагири (8176 м.) шыңын бағындырды (ҚҰЭ). Екі а л ь п и н и с т таудың бұралаң жалама қабағындағы соқпақпен жоғары өрлеп бара жатты (М.Әлімбаев, Көңіл.). Қиыншылық, азап, әлек. Шатқалаңы көп биікке шығуды ойлаған жас а л ь п и н и с к е ұқсадым (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

АЛПИНИСТЕЙ с ы н. *Альпинист сияқты, альпинист тәрізді.* Дөң аттап а л ь п и н и с т е й таудан асып, Бір-бірін жетектейді қаумаласып. Ықтамай жүре берер дауылдарды, Жолшыбай сәлем беріп ауылдарға (Б.Әбдіразақов, Тұңғыш). «Құдаша» деп бастадым жырдың басын, Жалпақ әлем ақыннан сыр тыңдасын. Көңілім бар жиырмада, А л ь п и н и с т е й Білем оның өрлеуден бір тынбасын (Ш.Әлдибекұлы, Хантәңірі).

АЛПИНИСШЕ ү с т. *Альпиниске ұқсап, альпинист тәрізді.* Белдеріне шынжыр белдік байлап, құзға ілінген а л ь п и н и с ш е қимылдап, бетонмен сірескен тақтайларды сүймендеп ұрып ажырата бастады (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

АЛЫТ [итал. alto] з а т. м у з. **1.** *Скрипка тектес, бірақ одан үлкенірек, қоңыр дауысты шекті аспап.* Техникум оқушылары скрипка, мандолина, домбыра (а л ь т, бас, контробас) және балалайка үйренді («Қаз. әдеб.»). XIX ғасырдың соңында В.В.Андреев музыкалық аспап шебері С.И.Налимовпен бірігіп балалайканың жетілдірілген түрлерін (прима, а л ь т, секунда, бас, контрабас) жасап шығарып, оларды оркестрге қосты (ҚҰЭ). **2.** *Хордағы немесе әншілер тобындағы балалардың, әйелдердің төменгі дауысы, партиясы (меццо-сопрано, контральто).* Әйелдердің төменгі (жуан) дауысы – а л ь т (Хормен жұмыс.). **3.** *Үрмелі аспаптың бір түрі (альгорн).* **4.** *Қос сөз түріндегі оркестр аспаптары атауларының бір сыңары (альт-кларнет, альт-тромбон, альт-домбыра).* Халық аспаптар оркестрінде кездесетін аспаптың түрі: төрт ішекті а л т ь-қобыз, үш ішекті домбыра-а л ь т (КСЭ).

АЛТЕРАЦИЯ [лат. alteratio] з а т. **1.** м у з. *Кез келген дыбыс атауын өзгеріссіз жарты тонға жоғарылату не төмендету.* Осындай дыбыстары бар аккордты «А л ь т е р а ц и я аккорды» дейді (ҚҰЭ). **2.** м е д. *Жасушалар мен ұлталардың құрылысы мен қызметінің кейбір*

нәрселердің зақымдаушы әсерінен өзгеруі. ≈ А л ь т е р а ц и я салдары.

АЛЬТЕРНАТИВА [франц. alternative] з а т. ф и л о с. **1.** *Бірін-бірі жоққа шығаратын екі немесе бірнеше мүмкіндіктің біреуін ғана таңдаудың логикалық қажеттілігі; балама; екіншісі.* А л ь т е р н а т и в а н ы ң негізін шартты ажыратушы силлогизм (лемма) құрайды (ҚҰЭ). **2.** *Бір-біріне кереғар мүмкіндіктердің әрқайсысы.*

АЛЬТИМЕТР [лат. altum – биіктік, грек. metre – өлшеймін] з а т. *Ұшу аппаратының жер бетінен көтерілу биіктігін көрсететін құрал; биіктік өлшеуші.* ≈ А л ь т и м е т р көрсеткіш.

АЛЬТРУИЗМ [франц. altruisme] з а т. ф и л о с. *Қара басының ғана қамын ойламай, басқаларға қамқорлық етуді уағыздайтын моральдық принцип.* А л ь т р у и з м терминін өзімшілдік принципке қарсы қою мәнінде этикаға тұңғыш енгізген француз философы О.Конт болатын (КСЭ). А л ь т р у и з м элементтері ежелгі үнділердің діни ілімдерінде, соңынан христиан дінінің моральдық принциптерінде кездеседі (КСЭ).

АЛЬФА [грек. alpha] з а т. *Грек әліпбиінің бірінші әрпінің аты.* ≈ А л ь ф а таңбасы.

АЛЬФА-ӘДІС з а т. г е о л. *Альфа-сәулелерді өлшеу мақсатында тауысшыстар мен минералдар радиоактивтілігін зерттеу әдісі.* ≈ А л ь ф а-ә д і с т і қолдану.

АЛЬФА-БӨЛШЕК з а т. ф и з. *Электрондарынан айырылған радиоактивті химиялық элемент атомы.* Ядролық физикадағы іргелі жаңалықтар а л ь ф а-б ө л ш е к т е р д і зерттеулердің нәтижесінде ашылды (ҚҰЭ). Радий а л ь ф а-б ө л ш е к т е р і н түрлі элементтердің атомын соққылайтын снаряд ретінде пайдаланады (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). А л ь ф а-б ө л ш е к радиоактивті ядродан бөлініп шыққанда секундына 20000–25000 километр шапшаңдықпен ұша алады және осының нәтижесінде оның аса зор кинетикалық қуаты болады (Б.Айдарханов, Атом қуаты.).

АЛЬФА-СӘУЛЕ з а т. ф и з. *Радиоактивті ядролардан зор жылдамдықтармен (шамамен 10^9 с/м) бөлініп шығатын бөлшектерден тұратын сәулелер.* ≈ А л ь ф а-с ә у л е н і ң әсері.

АЛЬФА-СПЕКТРОМЕТР з а т. ф и з. *Альфа-бөлшектердің энергиясын өлшейтін аспап.* ≈ А л ь ф а-с п е к т р о м е т р д і ң көрсеткіші.

АЛЬФА-ЫДЫРАУ з а т. ф и з. *Атом ядроларының өздігінен радиоактивті ыдырауы кезінде альфа-бөлшектерді шығаруы.* А л ь ф а-

ы д ы р а у теориясы бөлшектердің потенциалдық тосқауыл арқылы өтетіндігін сипаттайтын кванттық механика тұжырымына негізделген (ҚҰЭ).

АЛЬФЕНОЛ з а т. х и м. *Темірдің алюминиймен магнитті жұмсақ қорытпасы. $\approx$ Альфенол қорытпасы.*

АЛЮМЕЛЬ з а т. х и м. *Құрамында алюминий, марганец, кремний, кобальт, сондай-ақ цирконий бар никель қорытпасы. Альюмельдің термиялық ЭКК коэффициенті әрі термоэлектрлік қасиеті жоғары болып келеді (ҚҰЭ). Альюмельден жасалған термопара 1000⁰ С-қа дейінгі температураны өлшеуге қолданылады (ҚСЭ).*

АЛЬЯНС [франц. alliance] з а т. *Алдына қойған мақсаттарына жету үшін жеке адамдардың, саяси партиялардың, мемлекеттердің құрған одағы, бірлестігі. Солтүстік Атлантика альянсы кейінгі жылдары бұл істе де бастамашылық танытуда («Егемен Қазақстан»). Басқосуда мемлекетаралық банктік топтар құру, альянсқа кіретін банктер ішінен лидер таңдау, белгілі бір салаларда тәжірибе алмасу, банк клиенттеріне ұсынылатын қызметкерлерді електен өткізу сияқты мәселелер талқыланады («Жас Алаш»).*

АЛЮМИНАТ з а т. х и м. *Құрамындағы сутек металмен алмастырылған алюминий гидроксидінің, басқаша айтқанда, алюминий қышқылының тұздары. Кальций алюминаты – тез қатайтын жер балшықты, цементтің негізгі құрамдас бөлігі. Ал екінші топтағы металдардың алюминаттары оттозді өнімдер жасау өндірісінде, жартылай бағалы тастар ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

АЛЮМИНИЙ [лат. aluminium; alumen] з а т. х и м. *Электр өткізгіш қасиеті жоғары күміс түсті ақ, жеңіл металл; элементтердің периодтық жүйесінің III тобындағы химиялық элемент (Al). Алюминий жеңіл, сондықтан ол электрөткізгіш жасауда мыстың орнына жұмсалады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Алюминий – практикалық маңызы зор металл. Ол, негізінен, жеңіл құймалар өндіру үшін пайдаланылады (ҚҰЭ). Аманкелді кенінің аса көп бокситтерін игеру ісін жеделдету шараларын қолдану керек, соның негізінде Павлодарда алюминий зауытын салуға болады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).*

Алюминий кентастары. к е н. *Алюминий алуға болатын минералдық шикізаттар. Қазақстанда алюминий кентастары Торғай боксит аймағында өндіріледі (ҚҰЭ).*

Алюминий құймалары. х и м. *Алюминий негізінде алынған жеңіл құймалар. Алюминий құймаларының құрамына магний, кремний, мырыш және марганец кіреді. Алюминий құймалары сапалы болу үшін құрамына қосымша ретінде темір, никель, титан, кобальт, бериллий, хром, натрий элементтерінің бірнешеуі қосылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.). Алюминий құймалары авио, авто, кеме, теміржол және химиялық аппараттар жасауда т.б. көп салаларда қолданылады (ҚСЭ).*

Алюминий тотығы. х и м. *Алюминийдің оттектен қосылысы, түссіз, суда ерімейтін кристалдық зат. Алюминий тотығы және оның гидротталған түрлері суда ерімейді, ол амфотерлі сілтемелер және қышқылдармен әрекеттеседі. Алюминий тотығын алу үшін боксит, нефелин, каолин сияқты табиғи заттар пайдаланылады (ҚҰЭ). Алюминий тотығы алюминий өндіруде, керамика, отқа төзімділер, адсорбенттер, өршіткілер дайындауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).*

АЛЮМИНИЙЛЕН= е т. х и м. *Алюминиймен қанықтырылу. Бұдан үш жыл бұрын қалыңдығы 0,5–2,0 миллиметр мырышталған және алюминийленген қаңылтыр шығаратын осыған ұқсас цех іске қосылған болатын («Егемен Қазақстан»).*

АЛЮМИНИЙЛЕНУ *Алюминийлен етістігінің қимыл атауы. $\approx$ Алюминийлену процесі.*

АЛЮМИНИЙЛЕУ е т. х и м. *Атмосфералық коррозияға және 1100⁰ С-тағы температурада тотыққа төзімділігін арттыру үшін болаттан жасалған деталь беттерін алюминиймен қанықтыру. Кеше «Испат-Кармет» ашық акционерлік қоғамында ыстықтай мырыштау және алюминийлеу цехы іске қосылып, Қарағанды металлургиялық институтының оқу-зертхана корпусы пайдалануға берілді («Егемен Қазақстан»). Соны күні бұрын ойластырып, салынып жатқан жаңа өндірістік буындар аз емес. Солардың бірі ыстықтай мырыштау және алюминийлеу цехы саналады («Егемен Қазақстан»). Алюминийлеу автомобиль двигателінің клапандарын, газ турбинасының қалақшаларын және пеш арматурасы, бу қыздырғы детальдарын өңдеуге қолданылады (ҚСЭ).*

АЛЮМИНИЙЛІ с ы н. *Алюминий негізді, құрамында алюминий бар. Алюминийлі қорытпалардың беріктігі, коррозияға төзімділігі, электр және жылу өткізгіштігі оның басты қасиеттері болып табылады (ҚҰЭ).*

АЛЮМИНОТЕРМИЯ [лат. *alumen* – алюминий, *therme* – жылу] з а т. х и м. *Металл тотықтарын алюминиймен тотықсыздандырып, таза металл және қорытпалар алу үшін қолданылатын процесс. А л ю м и н о т е р м и я* процесі кезінде жылу аз бөлінетін болса, онда шихта алюминий ұнтағы мен барий не кальций тотығынан дайындалған тез тұтанатын қоспа жағылады, немесе шихта электр доғалы пеште балқытылады (ҚСЭ).

АЛЮМОСИЛИКАТТАР [лат. *alumen* – алюминий, лат. *silex* – шақпақтас] з а т. г е о л. *Тау жыныстарын құрайтын минералдар тобы. А л ю м о с и л и к а т т а р* тобына дала шпаттары, цеолиттер, содалиттер, нефелин, скаполиттер, кейбір слюдалар, амфиболдар т.б. кіреді (ҚСЭ). *А л ю м о с и л и к а т т а р*, негізінен жеңіл (меншікті массасы – 2,9 г/см³), ашық түсті. Олар – таужыныстар қараушы негізгі минералдар, литосфераның жоғарғы бөлігінің 50%-ын құрайды, граниттердегі мөлшері 65–75%-ға жетеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

АМАЗОНИТ з а т. г е о л. *Амазонка өзені бойында табылуына байланысты аталатын, көгілдір жасыл түсті әшекей тас, минерал. А м а з о н и т т е р д е н* әртүрлі әшекей бұйымдар жасалады (ҚҰЭ). *А м а з о н и т т ің* жасыл реңділігі оның кристалында өте аз мөлшерде болса да темір, қорғасын, рубидий және т.б. элементтер қоспаларының болуынан (Қаз. тілі термин. Геология).

АМАЗОНКАЛАР з а т. м и ф. *Ежелгі грек мифологиясындағы жауынгер әйелдер.* Кейбір деректерде, *а м а з о н к а* сөзі «омыраусыз, емшексіз» дегенді білдіреді. Кейбір зерттеушілер (Ә.Қоңыратбаев, т.б.) қарақалпақ халқының «Қырық қыз» эпосы мен грек мифтеріндегі *а м а з о н к а л а р* арасында ұқсастық бар деген болжам айтады (ҚҰЭ).

АМАЛ¹ [ар. *عمل*] з а т. *Тәсіл, айла, жол, әдіс, әрекет.* Ақыл менен білімнен Әбден үміт үзіппін; Айла менен *а м а л д ы* Меруерттей тізіппін (Абай, Тол. жин.). Он тоғыз бен отыз бірдің арасында байдан, жуаннан бір адам жоқ болса да *а м а л* тапты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Патша өкіметінің жұмысы қазақты әбден бағындырып алып, қазақты көпір қылып Азияға аттау болды. Қазақтың *а м а л ы* – таптайын деп тұрған патша өкіметінен құтылу болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жер тапшылығынан құтылудың *а м а л ы н* айтшы (Қ.Жұмаділов, Дарабоз).

Амал жок. *Лажсыз, шарасыз, дәрменсіз.* Балдырғаны білектей, Баттауығы жүректтей, Ондай қоныс маған жоқ, Құдай қылды *а м а л*

ж о қ (Махамбет//XIX ғ. қаз. поэз.). Енді, ыза болса да, *а м а л ж о қ* (М.Әуезов, Абай жолы). ...*А м а л ы н ың ж о қ т ы ғ ы* да долдантап, ызаға булығып тұншығып қала жаздады (Б.Нұржекеев, Танд.).

Амал [қане, бар ма, не, нешік] қанша. *Қолдан келер шара жоқ, лаж жоқ.* Айтып қойсаң, *а м а л қ а н ш а*...Өзің біл! (М.Жұмабаев, Шығ.). *А м а л қ а н ш а*, Хасен өстіп, әкесі мен шешесінен тірідей айырылып, жетім қалды (І.Есенберлин, Шығ.). Бәрі орнында көгерсін. Бірі жоқ қыздың, ұлдың да. *А м а л ың қ а н ш а*, не дерсің, Уақыт деген құрғырға (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Құнанбай баласы Құдайды ұмытқалы қашан! Алысқа шықпасақ *а м а л ы қ а н е!* (М.Әуезов, Абай жолы). *А м а л б а р ма*, қымызы бір үйлі жанды тойдырардай сүтті болғандай екен (К.Сегізбай, Беласқан). Сөзіңе айтып тұрған құлақ салмай, Өзім-ақ білемін деп өңмендейді Болған соң қара көңіл *а м а л б а р ма*, Соларға өкпе айтқанмен түк өнбейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Келе алмасаң, *а м а л н е*, ауылымызға қарай қайқая береміз (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Тілегімді бермесен, *а м а л ы м н е*, жерлесен?! (Абай, Қалың елім.). *А м а л ы м н е*, ауызға да алмас ем, Естен ешбір кетпейтінің қинайды... (Т.Айбергенов, Мен саған.). Үй іші, малы, мүлкі артта қалып, Ойлантып соның бәрін сағындырар. Қайтесіз *а м а л н е ш і к* айлаң бар ма, Көрінеді қара түнек тарылдырар (Қабан жырау, Алтын қазық). *А м а л н е ш і к*, ертесінде мектепке осы пимамен баруға тура келді (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Амал [амалын] қылды [етті, іздеді]. *Айла жасады, тәсіл қолданды.* Жалғыздығын білген соң Сонда Тарғын сөйледі: «Олайым да бұлайым, Көтере көр, жаббар Құдайым, Алты мыңдай ауыр қол, Өзіңнен медет болмаса, Бұған не *а м а л қ ы л а й ы н*» (Ер Тарғын). Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды, Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды. Аша алмады қақпаны, үміт үзді, Ақылдасып тәуір-ақ *а м а л қ ы л д ы* (Абай, Тол. жин.). Патша өкіметі қазақты Жайықтан өткізбеске түрлі *а м а л қ ы л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Он сегізінші һәм он тоғызыншы ғасырдағы патша хукіметінің саясаты қазақты әбден көндіріп алу болды, қазақтың *ет к е н а м а л ы* орыстан құтылу болды (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Адам ояу жүргенде дәйім ішкі, тысқы жерлердің (түрткі) ықпалында болады. Дамылыз *а м а л е т е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатып, әйтеуір бірін-

бірі алдаудың *а м а л ы н і з д е с е д і* (Абай, Шығ.). Қарашаш сұлуға ғашық болады. Енді қалайда Жиреншені өлтіріп, Қарашашты өзі алу *а м а л ы н і з д е й д і* (Шешендік сөздер).

Амал пысықтауыш. л и н г в. *Қимылдың қандай тәсілдермен атқарылуын, іске асуын білдіретін пысықтауыштың түрі. А м а л п ы с ы қ т а у ы ш* сөйлемнің баяндауышы көсемшенің үдемелі -п және есімшенің -дай қосымшалы түрінде тұрады (Қазіргі қаз. тілі). *А м а л п ы с ы қ т а у ы ш т а р* деп іс-әрекеттің, қимыл-қозғалыстың жүзеге асу амалы мен тәсілін, сапасы мен сандық белгісін білдіретін пысықтауыш түрі аталады (Қаз. грамм.).

Амал тапты. *Ақыл, айла тауып, ретін, оңтайын келтірді.* Бұған да *а м а л т а б ы л а р...* (М.Жұмабаев Шығ.). Бұл топта да Абай өзінің кімге ораларын, кімге арнап сөз айтар *а м а л ы н т а п п а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Керек-жарақ нәрселер керекті жеріне мезгіліне жете алмай үйіліп-тегіліп жатқан соң, соларды жеткізу қамын қарастырып *т а п қ а н а м а л ы* жүргіншілер жүретін пойыздарын кеміту болған («Қазақ»).

Амалы асты. *Құлығын асырды, істің көзін тапты, оңтайын келтірді.* Бойға сенген биіктер жайға қалып, Талаптанған нашардың *а м а л ы а с т ы*. Ұл, қыз демей баланы оқыт, қазақ, «Пәлі делік, сонда біз, мынау асты» (М.Дулатов, Шығ.).

Амалы құрыды [таусылды, қалмады, қалған жоқ, бітті, болмады]. *Қолдарынан ештеңе келмей қалды.* Үйдегі азығы біткен, күн көрер талшығы, тірек етер бірлі-жарым қарасы түгел таусылды, өбден тұралаған кедей шаруалар енді *а м а л ы қ ұ р ы п*, жас баласын арқа-лап, әлдекімнен жедел жәрдем іздеп, шұбыра бастағаны байқалады (М.Әуезов, Шығ.). Сөйтіп ол бейқам жайылып жатқан арқаға *а м а л ы қ ұ р ы ғ а* аңшының өкінішті көзімен құмарта қарап тұрды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Басқа *а м а л ы т а у с ы л ғ а* н соң, қорқыту үшін айта салған сөзі де (М.Мағауин, Бір ата.). Сен менің көңілімді таба алмадың, Табамын деп *т а у с ы л д ы а м а л д а р ы ң* (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Талқан болды Бұғыбай тас қамалы, Жұлқа тартып тәсбиғын тастады әрі. Жеңіп алған жендетке бас бөйгеге. Қыз беруден *қ а л м а д ы* басқа *а м а л ы* (М.Мақатаев, Шығ.). Әдейі менің дауысыма арнап жасалған домбыра екен, – деп жұртты бір күлдіріп алды. Жарты сағат «Ақ сұңқар», «Ақ Айшаларымен» біраз айналдырып еді, аяғына «Нақ-наққа» көшпесе *а м а л ы қ а л ғ а н ж о қ* («Қаз. әдеб.»). Ханға естіртпеуге қорқады. Бірақ хан қысқасын айтпасқа *а м а л ы б о л м а й д ы* (Қаз. ертер.).

АМАЛ² з а т. к ө н е. с ө й л. *Байырғы қазақ күнтізбесіндегі наурызға сәйкес келетін ай аты, наурыз айының ескіше аты.* Ежелгі түркілер негізінен күн календарын пайдаланған. Кейін ол қазақ, өзбек, түрікмен, татар, әзербайжан т.б. халықтардың календарына негіз болған. Жыл 30 күндік 12 айға бөлінген, айлардан тыс 5–6 күн қосылып, жылдың ұзақтығы 365, 25 күн тәулігі деп алынған, жыл басы – 1 наурыз, яғни 1 *а м а л* – 22 март болған (ҚСЭ). Мысалы, желдер күркіреп Арасында бүргеннің Торғайлар ашып балапан *А м а л*, сәуір, зауза өтсе, Жетеді жылжып сарыатан (Мұсабек Байзақұлы//XIX ғ. қаз. поэз.). Мұнан екі мың жыл бұрын көктемгі күн мен түннің теңелу нүктесі Тоқты жұлдыздарында болды. Оны арабтар борж-ул-хәмәл дейді. «*А м а л*» атауы осыдан шыққан (ҚСЭ).

АМАЛ³ з а т. а с т р. с ө й л. **Хамал.** Ол *а м а л* жұлдызы (Тоқты шоқжұлдызы) деп аталады (ҚҰЭ). *А м а л* туды – аз күнде жер құрғамақ, Кеңсе – мынау, Қыр анау – теңбіл қанат, Былтыр болған концерттің афишасы, Қабырғада әлі тұр «мен мұңдалап» (Е.Раушанов, Ғайша бибі).

АМАЛ⁴ з а т. э т н. *Жыл мезгілінің тұрақты түрде қайталанып тұратын күн райының ерекше құбылыстарымен байланысты кезі.* Есепшілер жыл сайын белгілі бір уақытта қайталап отыратын ауа райындағы құбылыстарды (жауын-шашын, жел, боран, ыстық, суық т.б.) *а м а л* деп атап, оның қай кезде болатынын тоғыс есебі бойынша анықтап отырған («Ана тілі»). Боз қырау деген *а м а л д а* Жаман ауру тап болып, Шомытты арба үстінде, Шалқамнан сұлық құладым, Сағынып елді жыладым (Қашаған Күржіманұлы//XIX ғ. қаз. поэз.). Алайда табиғатта жалғыз-ақ табиғи себептер, табиғи *а м а л д а р* ғана бола алады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жеті амал. э т н. *Байырғы кездерде жыл мезгілдеріндегі күн райының шаруаға қолайлы-қолайсыз болатындығын алдын ала болжап отыру үшін қазақ есепшілері қолданған жүйе.* Ерте кезде есепшілер *ж е т і а м а л ғ а* табиғаттың мынадай құбылыстарын жатқызады: Күннің тоқырауы, қарашаның қайтуы, Үркердің батуы, мұздың қатуы, киіктің матауы, айдың тоғамы, тоқсанның кіруі (Х.Әбішев, Аспан сыры). Өсімдік, адам, құс пен мал Дүр етіп назар бөлгені, Өтіпті қысқы *ж е т і а м а л* Иә, бұл-көктем келгені (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

АМАЛ⁵ з а т. м а т. **Арифметикалық есептерді шығару жолы, тәсілі.** XIX ғасырға дейін математика тарихы жөнінде қалам тартушы

авторлардың көбісі сандар мен сандарға *а м а л д а р* қолдану әрекетін Құдайлар немесе кемеңгер философтар шығарған деп түсіндіріп келді (А.Көбесов, Математика.). Одан кейін екінші теңеуден де нөлге тең емес коэффициент алып, жоғарыда аталған *а м а л д а р д ы* қайталап отырып, бұл белгісізді де қалған теңеулерден арылтамыз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). Енді бүтін сандарға қосу, азайту және көбейту *а м а л д а р ы н* қолдану әбден мүмкін болды, мұның нәтижесінде таңбасы оң не теріс бүтін сан шығады (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

Төрт амал. *м а т. Арифметикалық есептерді шығару үшін қолданылатын қосу, алу, көбейту, бөлу тәсілдері.* Сан ұғымының қалыптасуымен қатар сандарға *т ө р т а м а л* қолдану әрекеті туып жетілді (А.Көбесов, Математика.). Арифметикалық *т ө р т а м а л д ы* орындайтын, практикада кеңінен таралған есепші машиналардың бірі – арифмометр, бұл жұртқа мәлім (О.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. рөлі). Ізбасар біреулеріне ... екі жерде екі төрт деп үйретеді. *Т ө р т а м а л д а н* өрі бара алмайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АМАЛ-АЙЛА *з а т. 1. Лаж, шара.* ...Қайратың, *а м а л - а й л а ң* болса бір сәрі... Неге сенетінді кім біледі? Бізге ақыл айт демей, сәлемімді айт, сөзіміз осы деңдер (М.Әуезов, Қилы заман). Шал мен кемпірдің *а м а л - а й л а с ы* құрыды (Қаз. ертег.). Бай өз *а м а л - а й л а с ы н* өзі істейтін (М.Әуезов, Өскен өркен). **2. Құлық-сұмдық, айла-тәсіл.** Аттаныс, не қорғаныс алдындағы кеңесте ұрыстың *а м а л - а й л а с ы* сөз болғанда, ол өз сөзінен басқаға құлақ аса қоймайтын (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Күдері болыс осындай ойларға тіреліп, *а м а л - а й л а л а р ы н* қамданып жүргенде өзге жұрт, бүкіл Қарғалы аймағы, өз тіршілігін істеп жатқан-ды (Ғ.Сланов, Асау арна).

АМАЛ-АЙЛАСЫЗ *с ы н. Айла-тәсілсіз, құлық-сұмдықсыз.* *А м а л - а й л а с ы з* адам бола ма. Мен де тақа кара жаяу адам емеспін (Е.Аймағанбетов, Құлақ.). Менің қалай жүріп-тұрғанымда шаруаң не сенің? *А м а л - а й л а с ы з* басыңды алып жүре алмайсың бұл заманда (Б.Аманшин, Жар мұңы).

АМАЛДА = *е т. 1. Амалын табу, лажын табу, ретін, қисынын келтіру.* Байланыс жасап хан мен хан, Бір-біріне астыртын жатады екен хабарлап. Бай мен манап бірігіп, Нашарды жейді *а м а л д а н* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.). Менің сенен жасыратын түгім жоқ. Осы үй оңаша, кел, сөйлесейік деген соң, қыздардан

а м а л д а н бөлініп шығып келіп отырмын (М.Дулатов, Шығ.). **2. Ілдебайлау, селбестіру.** Әзірше мыс шығатын тастарды балғамен уатып, қимен, қараған, баялышпен өртетіп *а м а л д а н* жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *А м а л д а н* ай көтерілген. Алаңқайға таман жатқан төрт сиырдың да ай жарығында ай мүйіздері ағарандаған (А.Алтай, Алтай.).

АМАЛДАЙ *с ы н. Амал сияқты, амал тәрізді.* Жазбасам өзім үшін етіп ермек, Іздесе жаралы жан дәрі-дәрмек, Әшейін сүйемелдің *а м а л ы н д а й*, Қайткенде тұра тұру реті келмек (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

АМАЛДАН = *е т. Амалын табу, ретін келтіру.* Ебін тапқан екі асар, *а м а л д а н ғ а н.* Тәңірім дәулет беріпті мұнша маған. Жиырма жылқым өлді осы қыстан, Қарамалдың түп-түгел бөрі де аман (Қозы Көрпеш.).

АМАЛДАР *з а т. тар. көне жерг. Ерте кездердегі дәрежелі адамдардың қызметшілері, шабармандары.* Ілгеріде датқаның көп *а м а л д а р ы* болатын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *А м а л д а р л а р* қол қойып, Мөрінді басып бересің, Қатынның сөзін сөйлесең, Кімде-кім босаң, өлесің (Бабалар сөзі).

АМАЛДАУ *Амалда етістігінің қимыл атауы. ≈ А м а л д а у үшін.*

АМАЛКЕШ *с ы н. сөйл. Амаққой. ≈ Амал кеш адам.*

АМАЛҚОЙ *с ы н. Тәсілқой, әдісқой, амал тапқыш; айлакер.* Ол – әккі, талай шырғалаңнан құтылған *а м а л қ о й* адам (Ауызекі).

АМАЛСОҚТА = *е т. көне. Амал жасау, ретін табу, қисынын келтіру.* Сасан би, елі болып, ақылдасып, Қозыны шақырады *а м а л с о қ т а н* (Батырлар жыры).

АМАЛСЫЗ *с ы н. Лажсыз, шарасыз, еркінен тыс, өз еркінсіз, құлықсыз.* Шұбар қаршығасын *а м а л с ы з* жұртқа көрсетіп, қолына алды (М.Әуезов, Абай жолы). Қартқожаның түрі – қымызымен бетке бір қойып, шығып кеткендей еді. Өйтпеге дәрмен бар ма? Қымызға *а м а л с ы з* қолын созды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еламан ана екеуінің өзі туралы сөйлеп тұрғанын сезіп, *а м а л с ы з* ыржия күлді (І.Есенберлин, Шығ.). Көгенін үзген қозыны Қуалап кеттім *а м а л с ы з* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

АМАЛСЫЗДАН *ү с т. Лажсыздан, шарасыздықтан, еріксізден.* *А м а л с ы з д а н* орнынан тұрып, бір тамсанып, күрсінді де, екі қолын ептеп дуананың мойнына апарды (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Шернияз *а м а л с ы з д а н* Баймағамбеттің «сұрқылтайы» болған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сұлтан енді *а м а л с ы з д а н* көпке топырақ шаша алмайтынын білген соң,

енді тезірек татуласудың жолын іздеуге кірісті (І.Есенберлин, Шығ.).

АМАЛСЫЗДЫҚ з а т. *Лажсыздық, шарасыздық.* Абай аттан түскенде, қабақ шытынып, *амалсыздық* ажарын көрсетті (М.Әуезов, Абай жолы). Айнала әр ауылдан сирек қатынасқан адамның бәрі ендігі жүрісте тек *амалсыздық* айдап келген жайларын айтты (М.Әуезов, Шығ.).

АМАЛ-ТӘСІЛ з а т. *Бір нәрсені істеудің әртүрлі жолы.* Өрісті тоздырмаудың, шұрайландыра түсудің *амал-тәсілдерін* ойластыруымыз керек (А.Айтбаев, Атамекен).

АМАЛШЫ с ы н. **1.** *Айталы, тәсілқой, ретін тапқыш, әдісшіл.* Оның мәнісі – «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің *амалшы*, айталығынан жетерсің» деген сөз (Абай, Тол. жин.). Құртқаның сонда жауап айтқан сөзі, Бек ғаяр *амалшы* еді оның өзі. Мергенің ондай күшті батыр болса, Ұйықтайтын бар ма дейді оның кезі (Құламерген). Белгілі қыстақтағы сабаншысың, Сен өзің жаннан асқан *амалшысың*. Қыстақтың көп ұрасын көрмегің деп, Билерге кеп отырған хабаршысың (Сүйінбай ақын, Ақиық). // өнер. *Иллюзионист, көз байлап өнер көрсететін адам.* Тамаша талантымен танымал *амалшылар* (Раиса және Балтабек Жұмағұловтар), сондай-ақ талай рет шетел сахналарында да өнер көрсетіп қайтты («Білім және еңбек»).

АМАЛШЫЛ с ы н. *Айлакер, тәсілқой, әдісшіл, амалын, ретін тапқыш.* Күшті болса жау шіркін, Күштінің емін күш табар. *Амалшы* л болса жау шіркін, Оған да жетер бізде амал (Айманкүл, Ана сыры).

АМАЛШЫЛЫҚ з а т. *Айлакерлік, тәсілқойлық, қулық ойлаушылық.* «Оған бұйдей салсаң, болмай ма? – деп, бар оңбаған жауапты үйретіп, *амалшылықтың* жолын үйретем деп, ол байдың өзін кісіге сенбейтұғын қылады (Абай, Қалың елім.).

АМАЛЪГАМА [франц. amalgame] з а т. х и м. *Сынаппен қосылған қымбат металл қоспасы.* Сынап көпшілік металдарды өз ішінде еріте алады, ол ерітіндіні *амальгама* дейді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). *Амальгама* сұйық, жартылай сұйық немесе қатты күйде болады. *Амальгамадағы* сынап қалдығы арнаулы сүзгі арқылы қысыммен шығарылып тасталады (ҚҰЭ). *Амальгама* металл бұйымдарға алтын жалатуда, айна жасауда, тіс емдеуде, кенді таужыныстардан кейбір асыл және түсті металдарды ажыратып алу кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АМАЛЪГАМАЛАУ¹ з а т. *Металлургияда кеннен не концентраттан сынапты қолданып металдарды ажыратып алу әдісі; металдарды сынапта ерітіп, құйма жасау.* *Амальгамалау* руда мен концентраттан асыл металдарды бөліп алу үшін, жеңіл металдар қалдықтарын қайта өңдеу үшін, сирек кездесетін элементтерді электролиттік жолмен алу үшін пайдаланылады (КСЭ).

АМАЛЪГАМАЛАУ² з а т. э к о н. *Бәсекелі күрес барысында бұрынғы дербес екі немесе бірнеше қоғамдардың, одақтардың, корпорациялардың және тағы басқалардың бірыңғай акционерлік компанияға ауысуы, қосылуы, бірігуі.* *Амальгамалауды* капиталистік монополиялар өзінің экономикалық күшеюін нығайту және монополияларға кірмейтін кәсіпорындарды ығыстыру үшін пайдаланды (КСЭ).

АМАЛ-ІС з а т. *Айла-тәсіл, әрекет.* Келсе де көк найзадай қадалғысы, Сыр бермей суық көзі, қатал түсті. Сызы мол, салмағы ауыр алапаттың Бімәлім қала берді *амал-ісі* (М.Әлімбаев, Өшпес от).

АМАН¹ [ар. امان] з а т. д і н и. *Қауіпсіздікке кепілдік; мұсылмандардың қолына түскен мұсылман емес тұтқындардың қауіпсіздігін сақтау үшін берілетін кепілдік.* *Аман* мұсылман елінде қолға түскен мұсылман емес тұтқындардың (яғни қарсыластың әскерлері, саудагерлер, қажылар топтары т.б.) амандығын сақтайтын қолхат ретінде қолданылды (Ислам энцикл.). *Аманның* бұл формасы Европа елдерімен Осман империясында келісім-шарт жасаудың негізі болды (Ислам энцикл.). *Аманды* кез келген мұсылман бір мезгілде бір немесе бірнеше адамға бере алады. *Аман* құжатын мұсылман емес адамдар мұсылман елдерінде жүруге пайдаланған (ҚҰЭ).

АМАН² [ар. امان – أمن] с ы н. **1.** *Сау-саламат, есен-сау.* Әленді бір қолынан қайыққа байлап қойған екен, *аман* қалуына сол себеп болыпты-мыс (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ештеңе етпес, біз *аман* болсақ жетімдік көре қоймас (Д.Исабеков, Екі жиырма). Денесіне жара салғызбай, арына таңба бастырмай адал, *аман* өту шарт (М.Әуезов, Шығ.). Халдан Цереннің көзі тірісінде *аман* алып қалған Қарасақалдың басын енді оның қырық пышақ боп қырқысып жатқан балаларына апарып бермек пе? (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). **2.** *Түгел, бүтін, шығынсыз.* Иса сәл ес жиып алысымен, екеуі *аман* қалған қойды жиыстырды (М.Әуезов, Абай жолы). Қостап шығатын жылқы, отарлап жайылатын қой, көктемде

салынатын егін, күзгі орылатын пішен, андасанда шығарылатын қалашы, қыс малды ірге аударып салатын шүйгін шөп, соны жер, жұт жалаңнан *а м а н* етер құйқалы өңір – бөрі-бөрін ерте бастан Бақтығұл біледі (М.Әуезов, Қараш.). Халықты қанды қырғыннан *а м а н* сақтап қалудың жалғыз жолы сол болды емес пе?! (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). **3. Құр, бос, сау, қатысы жоқ.** Аз ба, көп пе, адам баласы біртүрлі мақтаннан *а м а н* болмағы – қиын іс (Абай, Қалың елім.). Осы, біздің қазақтың өлген кісінде жаманы жоқ, тірі кісісінің жамандаудан *а м а н*ы жоқ болатұғыны қалай? (Абай, Қалың елім.). Қысылмақ түгіл әр жайды ойлап, сескенуден де *а м а н* болмас! (М.Әуезов, Шығ.).

Аманға келді. ж е р г. *Құда қыдырып, амандық білуге келді.* Ағайшалар біздің ауылға *а м а н ғ а к е л і п т і* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Басы аман [малы түгел, бауыры бүтін]. *Дүниесі түгел, жан-жағы, айналасы есендікте, көңілі тоқ.* Бұл дүниеден қуылып шыққан, құлазыған жалғыздық жүрегімен барлық *б а с ы а м а н, м а л ы т ү г е л*, жаны рақаттағы болыс сияқтыларға мың рет лағнат оқып, қарғыс айтты (М.Әуезов, Қараш.). Тас кескен тілдің өткір ақ алмасы, Тыңдаған жүректердің жоғалмасы, Ол есім қалай ғана естен кетер, Тұрғанда туған елдің *а м а н б а с ы* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сен өзіңді өзің аяп... *б а с ы а м а н, б а у ы р ы б ү т і н* кісіше бейжай жүрсең дағы, бөрі бір жаралы жыртық жаныңнан жел ызғып, өлген ініңнің орны үңірейеді де тұрады (Ө.Нұршайықов, Шығ.).

Дін аман. *Тегістей, түгелдей аман, есен-сау.* Жалғанда тірлік, тұрмысын, Бірінің жары *д і н а м а н*. Көргенде жесір құрбысын, Жесірден бетер жылаған (М.Мақатаев, Өмір-өзен). «*Д і н а м а н м ы н*, бармын, алаң болмасын! Осыны білдір» – деді (Ж.Жұмаханов, Шығ.).

Жаны аман қалды. *Тірі қалды, өлім аузынан қалды.* «Заула, отым, заула! Мазда, отым, мазда! Қорқақ аңдар, тілсіз жаулар! Қаш, маңыма жолама! Күйдіремін, өртеймін!» дегендей Ақбілек от тәңіріге сыйынып, таң атқанша маздатып, *ж а н ы а м а н қ а л д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ел аман, жұрт тынышта. *Бейқам тіршілікте, тыныштықта, бейбіт өмірде.* Кеше өзіне *е л а м а н, ж ұ р т т ы н ы ш т а* ел бүлдіруші осы деп, үш айға абақты кесіп отырған ұлық бүгін мынадай астаң-кестең үстінде ең алдымен елден бұрын сені торымай кімді ториды деп ойлайсың?! (М.Әуезов, Қилы заман). – Қоя тұр кітабыңды бір мезгіл. Тыныштықпен шайы-

мызды ішейік. *Е л а м а н, ж ұ р т т ы н ы ш т а* күйінесің де отырасың, не көрінді сонша? (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Қош аман бол. т і л е к. *Ұзаққа кетіп, айырылысардағы қош айтысу.* Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер, Мұжыққа *қ о ш а м а н б о л*, барасың да (М.Дулатов, Шығ.). Разымын сендерге, *Қ о ш а м а н б о л*, алғаным (Базар жырау, Шығ.).

Мал-жан аман ба? Үй іші, мал-дәулетің есен бе? *Уғалайкүмүссәләм болыс, м а л - ж а н а м а н б а?* Мынадайға кез болдың Аума-төкпе заманда (Абай, Тол. жин.). Артынан келген біреу: «*М а л - ж а н а м а н б а?*», – дегенде, селк етіп, басын көтерді. Нұрымқан екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тіл-көзден аман болсын. т і л е к. *Тіл-көз тимесін, біреудің көзі өтпесін.* Сүйсінген Бақтығұл «жануар!» – деді де, *т і л - к ө з д е н а м а н б о л с ы н* деп, саусағының басына «түф-түф» деп ақырын түкіргеннің ишарасын жасады (М.Әуезов, Қараш.).

АМАНАТ¹ [ар. *أمانة*] з а т. э т н. **1. Сақтау үшін немесе екінші бір адамға табыс ету үшін берілген зат, нәрсе.** Арзы апам жарықтықтың жаңа бір қолымен қоржынды жасқаса, бір қолымен омырауын басып, Айшаның *а м а н а т ы н* қызғыштай қорғап жүргенін байқадым (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Сұрап барсам сонымды, шайқайды бас, Қойып едім *а м а н а т* бір асыл тас! «Аманатқа – қиянат» дұрыс па екен? Тамам жұртқа естіртіп, публигің шаш! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Бедеу аттың бестісі-ай, Адамның азбас естісі-ай Қайда кетіп барады Қарағымның артында *А м а н а т* қойған ешкісі-ай! (Алпамыс). **2. Орындауға тапсырылған міндет, өсиет.** Алмаймын әперсең де кісі хақын, Бар еді Ләйліге бір жазған хатым. Сенімді жолдасыңнан соны жеткіз, Сізге жоқ онан өзге *а м а н а т ы м* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел ананы, Жер ананы, Пөле-жаладан қоры деп, Балам саған тапсырдым. *А м а н а т! А м а н а т! А м а н а т!* (Наурыз). Кешеден үй-ішінің көр-жер *а м а н а т ы н* орындап және Төлегендікінде болған соң, Бекболат досымен емін-еркін сөйлесе алмап еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аллаға [Құдайға, Құдайдың құдіретіне] аманат. *Аман-сау болуыңды бір Құдайға тапсырдым деген мағынада.* Анасы бұза алмады бала сөзін, Көрген соң жаспен толған екі көзін. – Бар, – дейді, – енді сенің жолың болсын! – *А м а н а т* бір *Қ ұ д а й ғ а* қылып сөзін! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Балам, жаның *Қ ұ д а й ғ а а м а н а т*. Аман жүрсең болды, әйтеуір ертелі-кеш

бір кездесерміз («Лен. жас»). Бір жаныңыз *Құдайдың құдіретіне аманат*. Алланың берген нәсібін Азды-көпті болса да, етіңіздер қанағат (Қабан жырау, Алтын қазық).

Аманат құда. э т н. *Әлі дүниеге келмеген балаларды атастыру арқылы құдандалы болған адамдар*. Болыс-би сайлауларының тұсында ондаған бай үйлер құда болысып қалады. Әлі тумаған балаларды атастырып, *аманат құда* болатындары бар (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Аманат қылды. *Бір нәрсені орындауды міндеттеп тапсырды.* – Иә. Сол кісі. Сізге әдейі барып, қолын қысып сәлемімді тапсыр деп *аманат қып* еді, – Екі қолымды бірдей создым (Қаныш аға//Естеліктер).

Аманат сақтады. э т н. *Уақытында жерлеу мүмкін болмағандықтан, мәйітті жерге жамбасы тигенше ұзақ ұстай тұрды*. Әбеке, о не дегеніңіз? Мәдидің қасиетті баласы Қаз дауысты Қазыбекті де осы Семіз Бұғы тауына бір қыс *аманат сақтап*, ақыры, сонау қияндағы Түркістанға апарып қойған жоқ па? (Ә.Бектасов, Мәди).

Аманат [аманатқа, аманат қып] тапсырды. *Аманат қылды; сақтауға тапсырды*. Әуелі Алла, екінші пірлерге баласын *аманат тапсырып* бір сөз дейді (Қыз Жібек). Айтылар сөз арадағы айтылғасын, Енді нені Шолпан қыз айқындасын. Құлағынан суырып алды дағы, *Аманат қып тапсырды* айсырғасын (М.Мақатаев, Шығ.).

АМАНАТ² з а т. т а р. д и п л. *Жеңілген, бағынышты жақтың қарсы жаққа кепілге берген адамы; саяси кепілдеме*. Тарихта өзара жасасқан келісімшартқа сенімділікті арттыру мақсатымен бір мемлекет басшысы ет жақын туысын екінші мемлекет басшысына *аманатқа* беру деректері ұшырасады (ҚҰЭ). Бұл бала – Нартайлақтың *аманаты*, Атақты Бозша байдың жұрағаты. Шешеке, сенен қатты тілегім сол, Баланы соған тапсыр, келсе сәті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Аманатқа* Тәуекел ханның туған ұлы Мұрат сұлтан қалады (М.Мағауин, Аласапыран). *Аманаттың* амандығына бастарымен жауап беру – олардың қатты ұстанар қағидасы (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң).

Ақүйлі аманат. к ө н е. т а р. д и п л. *Ежелгі қыпшақ заманынан қазақ хандығы жойылғанға дейінгі дәуірде қолданылған заң ұғымы; жауласқан екі елдің жеңілгенін қабылдайтын бейбіт міндеттемесі*. Олардың кейі Көктің ұлына көтеші болып істесін деп балаларын *ақүйлі аманатқа* берді, кейі кепшір тапсырды, таралғы ұсынды. Бұл заманда, соғысқанды ғана

біліп, біраз жеңісті жорықтар жасалса да, бұрынғы патшалықтардың маң-қарасын көре алмады («Жалын»).

Аманат бақты. *Аманатқа қалдырған адамды қарады, қамқорлығына алды*. Амалы бар ма қылатын *Аманат баққан* кісідей Егесі келсе аласы (Базар жырау, Шығ.).

АМАНАТТА= е т. *Аманат ету, тапсыру*. Қош! Деп қанат қағады құстар маған. Қош! Деп мені құшақтап, құшқан далам. *Аманаттап* біреуге жатыр мені: – Аманат, – деп, – ұямнан ұшқан балам (М.Мақатаев, Өмір-өзен). Ол дүниеден қайтар шағында ұрпағына өзін Абылайхан жатқан әзірет Сұлтан-Ахмет Ясауидің қабірстанына жерлеуді *аманаттайды*. Сөйтіп, о дүниеде кешегі қимас асылдармен қатар жатуды жөн көрді («Егемен Қазақстан»). Әулиелерден медет сұрап тілерім, ғайып ерен, қырық шілтенге *аманаттары* м жалғыз ұлымның амандығы (О.Бөкеев, Өз отың.).

АМАНАТТАЛ= е т. *Аманат етіп тапсырылу*. Мәселен, «көкті жұлма», «суға түкірме», «жәндікті өлтірме» деген сияқты тыйым сөздер атадан – балаға, баладан – немереге *аманатталып* ұмытылмас ұстанымдай, бұлжымас қағидадай жалғасып келе жатқан жоқ па? («Парасат»).

АМАНАТТАНУ= е т. *Тапсырылу, аманат болып сақтауға, қарайлауға берілу*. Жат жерде жазым болған батырдың ел-жұртына сәлемі, кемел даланың келер ұрпаққа өсиеті, өлім аузындағы адамның сары ауыз балапандарын – ұл-кызын, ғазиз жарын немесе көрі өке-шешесін жан досына *аманаттануы*, әне сондай парыз-қарызға жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АМАНАТТАУ *Аманатта етістігінің қимыл атауы, сақтауға тапсыру*. *Аманаттау* керек деп отырғаны өзінің төрт жасар әйел баласы Бибіжан екен (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АМАНАТТАУШЫ з а т. *Аманат етуші, тапсырушы*. Оны [аманатты] орындамау *аманаттаушының* алдындағы ғана емес, Құдай, аруақтың алдындағы да күнә болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АМАНДА= е т. **1.** *Аман алып қалу, қорғап, сақтап қалу*. Өзіміздің ауылдың балаларын мал шығарсақ, түгел *амандап* алып қалуға болатын көрінеді (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** ж е р г. *Түгендеу, амандығын білу*. Жылқыны *амандап* келейінші (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Бас аманды. *Өз басын құйттеді, қорғалақтады*. Кешігіп келе алмастай осыншама, Қорғалап қалдың неден *басамандан* (Базар

жырау, Шығ.). Екі бүлік те осы анттарын айтып, құранды сүйіп ант-суды ішті де, *бас аман дады* (М.Әуезов, Абай жолы).

АМАНДАС = е т. **1.** *Сәлем беру, сәлемдесу; амандық сұрасу.* Бақтығұл *а м а н д а с ы н* аттан түскенде, қыстаудың кісі жүретін есігінен қолына құмған алып шығып келе жатқан толық денелі, ақсұр жүзді бәйбіше көрінді (М.Әуезов, Қараш.). Үстінде мол пішілген қара костюмі, кіршіксіз ақ көйлек, қара галстугі бар өзінің зор денесін еркін ұстап, Қаныш Имантайұлы ешбір қысылу, қымтырылусыз көрсеткен орынға отырып, көпшілікпен бас ізіп *а м а н д а с т ы* (Қаныш аға). Алпыс үйлі арғыны *А м а н д а с ы н* жылады; Арыстан аман келгей деп Бәрі де дұға қылады (Қамбар батыр). Манағы *а м а н д а с қ а н* жаман тымақ шал аяқшы бір оралған кезде: – Мына бала құр отыр, – деп Қартқожаны нұсқады (Ж.Аймауытов, Қартқожа). **2.** *Алысқа кетерде, сапарға шығарда қоштасу.* Туған ел, *а м а н д а с а м* жас-кәріңе, Бірге өскен құрбы-құрдас, дос, бәріңе. Жарасқан әзіл-сауық, аға-жеңге, Аласың мені не деп естеріңе (М.Әуезов, Еңлік-Кебек). *А м а н д а с ы н* жас бала түсті жолға, Анасы амалы жоқ қалды зорға. Қаңғырып жапан түзге шығып кетті, Жылады: «Иә, бабам, – деп, – өзің қолда» (Бабалар сөзі//Қиссани Шаһизинда). Қош десті бір сүйісіп *а м а н д а с ы н*, Нартайлақ кете берді белден асып. Ауылға қыз қайтарда солай қарай, Былқылдақ келе жатыр жебей басып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *А м а н д а с ы н* жылады Мекке елі, Шығандай боп көрінді діннің белі (Бабалар сөзі).

АМАНДАСТЫР = е т. *Сәлемдестіру, амандық сұрастыру.* Барындар, ана Айшаны ертіп мына ауылдарға *а м а н д а с т ы р ы п* шығындар (С.Сейфуллин, Шығ.). Тұтқындарды туысқан бауырына *а м а н д а с т ы р м а с ы н* дегенді маған сот кескен жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.).

АМАНДАСУ *Амандас етістігінің қимыл атауы; сәлем беру, сәлемдесу.* – Есен бе, қарағым? – деп әуелі Ақберген амандасты. Бекболат қалай *а м а н д а с у д ы ң* есебін таба алмай: – Есен бе, қарағым? – деп жолдасының сөзін айта салды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жұрт бұрынғыдай жылы шыраймен *а м а н д а с у ы н* да қойды (І.Есенберлин, Шығ.). Айтысқа келсе де әуелі *а м а н д а с у* керектігін айтады (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

АМАНДАУ *Аманда етістігінің қимыл атауы.* Жаумен аңдысуға, мал *а м а н д а у ғ а*, сол жаулардың барлық айла-амалын аңдап, қарсы қайрат көрсетуге тәсіл алған жігіттер (М.Әуезов, Шығ.). Құмнан шығармағанда қандай шара

жасар ем? Мен қозыны *а м а н д а у* үшін сол жерге үйлер тігеміз (М.Әуезов, Шығ.).

АМАНДЫҚ з а т. **1.** *Саулық, есендік, деннің саулығы.* Бәрінің ой-мақсаты бір. Бәрінікі де *а м а н д ы қ* білу, *а м а н д ы қ* сұрау, бірақ әркім өртүрлі сөз қолданып, өзінше сұрайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біздің оларға ергеніміз рас, Қарауылқожа секілді біреудің арызымен тергеусіз кетеміз бе деп қорқамыз, елге жағайын десеніз, халықтың *а м а н д ы ғ ы* керек болса, арамызда болған уақиғаларды біздің қазақтың әдетінше тексеруге ризамыз (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Тәкежан інісінен кейінгі елдің *а м а н д ы ғ ы н*, жай-жапсарын сұрап, Абайдың келісінен әлденені сезгендей болды (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Бүтіндік, түгелдік.* Әркім өз отының басын, ауыл-аймағының *а м а н д ы ғ ы н* ғана күйттесе, бұл қазақ ауызбірліктен айрылып, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті деген сол емес пе? (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Жаңада өткен бір жәрменкеде алыс-берістерін бітіріп, бір-екі жүз теңгелеп пайда қылып, үйіне қайтып, ағайынды аралап *а м а н д ы қ т а* жүргенде, осы ойынға кез келген еді (М.Дулатов, Шығ.). Алда қары қалың, қысы қатты март тұрғанда бүгінгі *а м а н д ы қ* дұдамал үміт пен күдіктің алма-кезек ауысып тең түсетін шағы сол (М.Әуезов, Өскен өркен).

Жол амандығы. *Аман-есен барып келу, аман-есен қайта оралу.* Ана дүниеден иман тілеген, өлімге бас байлаған үмітсіз аурудай ендігі тілек – *ж о л а м а н д ы ғ ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АМАНДЫҚ-САУЛЫҚ з а т. *Амандық, есендік, сау-саламаттық.* Байдалы мен Сүйіндік Зере мен Ұлжанның *а м а н д ы қ-с а у л ы ғ ы н* сұрап, жас жігітке қастарынан орын берісті (М.Әуезов, Абай жолы). *А м а н д ы қ-с а у л ы қ* сұралып болған соң, Ұлберген жаңадан шай жасап, нан турап, Амантайға шай берді (С.Мұқанов, Ботакөз). *А м а н д ы қ-с а у л ы қ т а н* кейін Қаныш аға: «Шәке, жұмысыңның барысы қалай», – дегенде асқар таудай болып аға төрде отырғанда неден қиналып сасайын, жағам жайлау, төбем қыстау болып тұрғандай алдын ала дайындап алған материалдарымды еркінше сөйлеп, істің мәнісін айттым (Қаныш аға).

АМАН-ЕСЕН с ы н. *Сау-саламат, есен-аман, аман-сау.* Жайықтан өтерде орысты өзі (Исатай) қамап тұрып, күшін, жолдастарын *а м а н-е с е н* өткізіп болған соң ғана өтті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Әбілмәмбет алаштың алтын тағын көзге күйік қылмай, осыдан бес жыл бұрын Абылай *а м а н-е с е н* тұтқыннан босап елге оралғанда, соған бергісі

келген (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Маратты көріп барып жер дүниенің әлі *а м а н-е с е н* екендігіне сенді (Б.Нұржекеев, Таңд.).

АМАН-ЕСЕНДІК [з а т. *Амандық, саулық, сау-саламаттық*]. Молярчук бір жылдан бері батальон командирі екен. Оның *а м а н-е с е н-д і г і н е*, ерлер серкесі үлкен командир болғандығына өте қуандым (Б.Момышұлы, Москва.). *А м а н-е с е н д і к т е н* кейін шай үстінде директор мен бас зоотехник сөз бастады (Шопан серігі).

АМАН-ЖАМАН [з а т. с ө й л. *Амандығы мен аман еместігі, екеуі де*]. Жылы шыраймен қарайтын, *а м а н-ж а м а н д ы* сұрайтын бір адам жоқ (М.Әуезов, Шығ.). – Қиыр жайлаудан, ит арқасы қияннан, күн-түн қатып «бар, балам абақтыда сарғайып жатыр, *а м а н-ж а м а н ы н* біліп кеп бер!» деп, көрі шешесі мені жұмсады (М.Әуезов, Шығ.).

АМАН-САУ с ы н. *Аман-есен, сау-саламат, бәле-жаладан аман. А м а н-е с е н*, абыройлы болуына сырттан тілектес көптің бірі болып жүре беретінмін (Ә.Нұршайықов, Таңд.). «Базаралы *а м а н-е с е н* кепті» деген, шүйінші тілеген хабарлар қаланың ішін кернегендей боп, көпке тегіс тараған (М.Әуезов, Абай жолы). Ұлықтардың түскен ауылы *а м а н-с а у* қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АМАНШЫЛЫҚ [з а т. *Амандық, саулық, есендік, саламаттық*]. «Ел-жұртың *а м а н ш ы-л ы қ* па?» – деп тіл қатты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Бәрі *а м а н ш ы л ы қ*, сардар аға. Әкем сізге дұғай-дұғай сәлем айтты (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). Жас келіншектің мұңды жүзін көргенде көңіліне біреу бірдеңе сезіп қалмады ма екен деген қауіп қана келген. *А м а н ш ы-л ы қ* екен (М.Мағауин, Ақша қар).

АМБАР [ир. *البنار*] з а т. ж е р г. **Қамба**. *А м б а р ғ а* төгілген астықты диірменге, диірменнің бір бөлімінен бір бөліміне жеткізу керек (І.Жансүгіров, Шығ.). Қасымды босатады қалған талып, Талғанша шыдамына қайран қалып. Астына біраз ғана салом төсеп, Тастады бір *а м б а р ғ а* оны апарып (Үш ғасыр.).

АМБИСТОМА [лат. *ambystoma*] з а т. з о о л. *Құйрықты қосмекенділер туысына жататын төрт аяқты жануар*. Ересек *а м б и-с т о м а* көлдер мен тоғандардың, кейде өзендердің жағасын мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология). *А м б и-с т о м а* түнде құрттармен, жәндіктермен, бықылдақ денелілермен және басқа да омыртқасыздармен қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

АМБРАЗУРА [франц. *embrasure*] з а т. ө с к. *Бекіністегі жауды атуға арналған тесік*.

Ол жау дзотының *а м б р а з у р а с ы н* кеудесімен жауып, жолдастарына ілгері жылжуға жол ашты («Қазақст. мұғ.»).

АМБУЛАТОРИЯ [лат. *ambulatorius*] з а т. м е д. *Науқас адам келіп-кетіп емделетін және үйде дәрігерлік көмек көрсететін мекеме*. Құтырма ауруына қарсы алдын ала егу арнаулы орындарда ғана емес, барлық поликлиникаларда, *а м б у л а т о р и я л а р д а*, селодағы дәрігерлік участкелерде жүргізіледі (Н.Әжіғалиев, Мал. ауру.). *А м б у л а т о р и я н ы ң* емханадан айырмашылығы: мұнда жұмыс көлемі, сондай-ақ дәрігер құрамы аз және көбіне ішкі орган, тіс аурулары емделеді (ҚҰЭ).

АМБУЛАТОРИЯЛЫҚ с ы н. *Амбулаторияға тән, емханалық*. Кейбір курорттарда, курорттың, емханалардың жанында балаларды *а м б у л а т о р и я л ы қ* емдейтін арнаулы бөлімдер ұйымдастырылған (Семья тәрбиесі). Бұл саладағы негізгі міндеттер қатарына Н.Назарбаев мыналарды атады: басты назарды стационарлық емдеуден *а м б у л а т о р и я л ы қ* емдеуге аудару, яғни жатын орындарға иек арта беруден бас тарту («Жас Алаш»).

АМБЫ манж. з а т. **1. Аңбы** (князь, губернатор). – Мен Ши-*а м б ы* да, консул да емеспін. Мен кәдімгі Бибінің күйеуі Демежанмын, – деді жас жігіт лепіре дауыстап (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Қобда, Хэбэй *а м б ы ғ а* барып төрелік сұраған жөн. Мына монғол-ұранхай ұлыстарымен бірге өсіп, біте қайнасақ та бірде олай, бірде бұлаймыз көрінеді (С.Тәукеұлы, Арман тау). Үй інесінен қаланың жай-жапсары мен Хэбэй *а м б ы н ы ң* қылығы жөнінде там-тұмдаған кеңес тындап, онымен жолығу жолын қарастырды (С.Тәукеұлы, Арман тау).

АМЕБА [грек. *amoibe*] з а т. з о о л. *Қарапайымдар (бір жасушалылар) типіне жататын тамыраяқтылар тобының өкілі*. *А м е б а-н ы ң* көпшілігі тұщы суларда, топырақта, теңіздерде және аздаған түрлері паразиттік тіршілік етеді (ҚҰЭ). *А м е б а* – бір клеткалы жәндік. *А м е б а* дегеніміз ішінде сопақша түйірі бар, белгілі бір пішіні жоқ, сілемей түйіртек (Зоология). Қанның лейкоциттері *а м е б а* тәрізді қозғалып, қан тамырларының қабырғасы арқылы шығып, тканьдар арасынан кезіп жүреді (Гистология).

АМЕБАЛЫҚ с ы н. *Амебаға тән*. *А м е б а-л ы қ* дизентерия ыссы жақтарда жиі кездеседі (М.Исамбаев., Мед. анықтама).

АМЕБИАЗ з а т. м е д. *Омыртқасыз және омыртқалы жануарлардың ағзасында, сондай-ақ адамның тоқ ішегінде дизентерия амебасының (бір жасушалы қарапайым жәндіктің)*

енуінен, паразиттік тіршілік етуінен қозатын ауру. Бұлардың ішінде ең зияндысы – дизентерия амебасы. Ол адамды *амебиоз* ауруына шалдықтырады (ҚҰЭ).

АМЕТИСТ [грек. amethystos] з а т. м и н. *Кварцтың күлгін, көкшіл күлгін, мөдір түрі, қымбат минерал тас.* Тау хрусталі түрлі тұздар араласуынан түсі өзгереді, оның жасылдануын – *аметист*, күңгірттенуін түтінді топаз дейді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). *Аметистің* әсем бояулы ірі кристалдары асыл тасқа жатады, зергерлік істе қолданылады. Жасанды *аметист* алу өндірісі де жақсы дамыған (ҚҰЭ).

АМИЛОЗА з а т. х и м. *Крахмал құрамына кіретін полисахарид. Амилоза* глюкоза молекулаларының қалдықтарынан түзілген тізбектен тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

АМИЛОПЕКТИН з а т. х и м. *Глюкоза қалдықтарынан құралған, тармақтанған полисахарид. Амилопектин* ерітіндісі йодпен қызыл-күлгін түске боялады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АМИН¹ [ар. أمين] з а т. с ө й л. *Әумин.* *Амин* дейінші, – деп шын достық тілеулестік айтты (М.Әуезов, Абай жолы). – Олай болса, былай болсын, біздің баяғы сүтті қасқа сиырымыздың тұқымынан бір бұзаулы сиыр ал, батаға қол көтер. *Амин.* – Бата қылады (Д.Еркінбеков, Шығ.).

АМИН² з а т. х и м. *Аммиактың органикалық туындылары. Аминдер* радикал санына байланысты бірінші, екінші және үшінші *аминдер* деп бөлінеді. *Аминдердің* көпшілігі табиғатта кездеседі (ҚҰЭ). *Аминдердің* аммиакпен ұқсастығы сырттай ғана емес. Олардың бірқатар ортақ қасиеттері бар (Орган. химия).

Амин қанттары. х и м. *Амин тобындағы жай қанттар. Амин қанттарының* табиғатта кең тараған түрлері – глюкозалин және галактозамин (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Топырақ өсімдіктерінің тамыры арқылы амин қышқылы, *амин қанты* және т.б. органикалық заттармен құнарланады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Амин қышқылдары. х и м. *Құрамында бір немесе бірнеше карбоксил және амин тобы бар органикалық қосылыстар.* Атбас бұршақтың дәнінде организмге керекті түрлі *амин қышқылдары* бар (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Организмде *амин қышқылдарының* болар-болмас біреуі жетіспесе, белоктардың құрылу процесі бұзылады (З.Сейітов, Сүт өң-

деу.). *Амин қышқылдары* – суда еритін түссіз кристалды заттар; олардың көпшілігінің төтті дәмі болады (Орган. химия).

АМИНОДОНТТАР [лат. amynodontidae] з а т. з о о л. а р х е о л. *Батпақ мүйізтұмсықтары – мүйізтұмсық тәрізділерге жататын палоген (эоцен, олигоцен) кезеңінде тіршілік еткен қазба жануарлар тұқымдасы. Аминодонттардың* қалдықтары Қазақстанның Зайсан, Торғай ойпаттарынан, Ақеспе, Ақтау қазба орындарынан табылған. Олар қазіргі мүйізтұмсықтан кішілеу келген, мүйізі болмаған (ҚҰЭ).

АМИНОПЕПТИДАЗА з а т. х и м. *Гидролаз класына жататын фермент. Аминопептидазалар* белок молекуласының бірінші реттік құрылымын зерттеу тәжірибелерінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

АМИНОПЛАСТ [грек. amylo – крахмал, plastos – жасалған] з а т. б о т. *Өсімдік жасушасындағы түссіз түйіршік құрылымдар.* Ұнтақ *аминопластардан* әртүрлі бұйымдар, ойыншықтар, телефон, радио және телевизор қораптары, т.б. әзірленеді (ҚҰЭ). Қайсыбір *аминопластары* дыс-аяқ жасауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АМИНОТРАНСФЕРАЗА з а т. х и м. *Трансфераза класына жататын фермент. Аминотрансферазалар* амин қышқылының алмасуында ерекше рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

АМИТОЗ [amitosis, грек. а – жоқ, mitos – жіп] з а т. х и м. *Өсімдіктер мен жануарлар ағзасының тіндеріндегі жасушалар ядросының тікелей бөлінуі. Амитоз* жылымен ядро, ең алдымен, ортасынан жіңішкеріп үзіледі, содан кейін цитоплазма бөлініп, бір жасушадан жаңа екі жасуша пайда болады (ҚҰЭ).

АММИАК [грек. hals ammoniakos] з а т. х и м. *Азот пен сутегінің қосындысынан алынған түссіз, өткір иісті газ.* Ерітіндіні қайнауға жақындағанша қыздырып, оған NH_4OH ерітіндісін *аммиактың* тұрақты иісі пайда болғанға дейін құяды (Н.Шәріпова, Аналит. хим.). Юпитер атмосферасы негізінен *аммиак* пен метан газдарынан тұрады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Алғашқы кезде, аминдердің ауада жанатынын білгенге дейін, оларды *аммиак* деп есептеген (Орган. химия).

Аммиак селитрасы. х и м. *Ауылшаруашылығында пайдаланылатын, азотпен байытылған, түссіз, суда жақсы еритін, түйіршікті, қышқыл тыңайтқыш.* Суармалы аймақтарда *аммиак селитрасы* басқа тыңайтқыштармен бірге қолданылады (ҚҰЭ). Гербецидтер

есебінде 2 проценттік натрий арсенатының немесе 10 проценттік *а м м и а к с е л и т р а с ы н ы ң* ерітінділерін қолдануға болады (А.Жанғалиев, Бағбан.).

Аммиак суы. *х и м. Аммиактың судағы ерітіндісі.* Ендігі міндет сабанды әкпен, сода, сілті, тұз қышқылы ерітінділерімен, *а м м и а к с у ы м е н* өңдеуді барлық жерде қолдануға күш салу керек (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). *А м м и а к с у ы м е н* өңделген сүрлем сауын сиырдың сүтеюіне, бордақы малдың етеюіне көп әсерін тигізеді (Қ.Құсайынов, Химия.).

АММОНАЛ *з а т. х и м. Құрамында аммиак селитрасы бар қопарғыш зат. А м м о н а л д а р* шахталарда, су астында қопарылыс жасауға пайдаланылады (ҚҰЭ). Әділ деген кісіні алдап, дәрі қоймасынан аммонит орнына *а м м о н а л* тиеткізіп жіберген (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

АММОНИЙ *з а т. х и м. Аммиактың судағы ерітіндісінде түзілетін атомдар тобы, бір зарядты катион. А м м о н и й* тұрақсыз, қыздырғанда аммиакқа және суға ыдырайды (ҚҰЭ). Индикатор ретінде скважинаға ас тұзының ерітіндісі түрінде енгізілетін хлор ионы, хлорлы литий, хлорлы *а м м о н и й* пайдаланылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Аммоний қосылыстары. *х и м. Құрамына аммоний тобы енетін химиялық заттар. А м м о н и й қ о с ы л ы с т а р ы н ы ң* көпшілігі тұздарға жатады және аниондары бойынша аталады. Негізгілері – аммоний карбонаттары, аммоний нитраты, аммоний сульфаты, аммоний фосфоттары болып табылады (ҚҰЭ).

Аммоний нитраты. *х и м. Аммонийдің азот қышқылды тұзы, түссіз кристалды зат. А м м о н и й н и т р а т ы* тыңайтқыш есебінде және қопарғыш заттар алуда қолданылады (ҚҰЭ).

Аммоний сульфаты. *х и м. Күкірт қышқылды аммоний тұзы. А м м о н и й с у л ь ф а т ы н* күкірт қышқылына аммиакты жіберу арқылы немесе гипсті аммиак және көмір қышқылдарымен әрекеттестіріп алады (ҚҰЭ).

Аммоний фосфоттары. *х и м. Аммонийдің фосфор қышқылды тұздары. А м м о н и й ф о с ф о т т а р ы* фосфор қышқылы аммиакпен әрекеттескенде түзіледі (ҚҰЭ).

АММОНИТ *з а т. х и м. Құрамында аммоний нитраты және белгілі бір органикалық нитроқоспалар бар аммиакты-селитралы жарылғыш қоспа; қопарғыш зат. А м м о н и т* ұнтақ, сусымалы және оқшандалған, сонымен қатар сығымдалған түрлерде шығарылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Егерде *а м м о н и т* складына тигенде, бүгін бәріміз де о дүниеге аттанған болар едік (І.Есенберлин, Шығ.). Бұл эрада

өте көп моллюскалар түрлері, *а м м о н и т*, белемнит және бауырымен жорғалайтындар дамыды (Н.Баяндин, Ғасырлар.).

АММОФОС *з а т. х и м. Ақшыл сұр түсті, түйіршікті, суда еритін, бірақ ауадағы ылғалды сіңірмейтін тыңайтқыш. А м м о ф о с* аммиакты ортофосфор қышқылымен бейтараптау арқылы алынады (ҚҰЭ). Фосфорлы концентратты аммоний тұздарымен химиялық реакцияға түсіріп, *а м м о ф о с* деп аталатын өте сапалы минералды тыңайтқыш алу әдісі игерілді («Қаз. әдеб.»).

Аммофос цехы. *Химиялық зауыттардың аммофос өндіретін цехы.* Сонымен *а м м о ф о с ц е х ы* коллективінің жиналысы басталып кетті («Лен. жас»). Суперфосфат заводындағы басты цех – *а м м о ф о с ц е х ы* химик күні құрметіне бес айдың жоспарын мерзімінен бұрын орындады («Лен. жас»).

АММОФОСШЫ *з а т. Аммофос дайындаушы, аммофос шығарушы, аммофос өндіруші.* Екінші қабатқа көтерілер жердегі көк есікке жапсырылған хабарландырудың қызыл сиясы кеуіп үлгірмей-ақ *а м м о ф о с ш ы л а р д ы ң* алды қызыл бұрыштың үстелдеріне жайғасып еді («Лен.жас»).

АМНЕЗИЯ [грек. amnesia] *з а т. м е д. Еске түсіру және есте сақтау қабілетінің жоғалуы нәтижесінде адам жадының нашарлауы я болмаса жойылып кетуі; есінен айырылу, ұмытшақтық. А м н е з и я* үдемелі амнезия, бекімелі амнезия, ретроградтық амнезия және антероградтық амнезия болып бөлінеді (ҚҰЭ). Ретроградтық *а м н е з и я* – сырқатшылық жағдайға әкеліп соқтыратын (мыс, жарақат, зақым) оқиғадан бұрын жад қызметінің бұзылуы; мұнда болған оқиға сырқатқа шалдығардың алдында бірнеше сағаттар, күндер, ал кейде жыл бойы естен шығып ұмытылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АМНИСТИЯ [грек. amnestia] *з а т. з а ң. Мемлекет басшысының немесе өкіметтің жоғары өкілетті органының шешімімен қылмыскерге кешірім жасау, қылмыскерді жазадан босату, жауапкершіліктен құтқару. А м н и с т и я* әксісі аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға, кісі өлтіргендер мен жазаны өтеу кезеңінде тәртіп бұзған адамдарға қолданылмайды (ҚҰЭ). Ал Арманды қастықпен өлтірген Сағитқа соттың шығарған үкімі үш ғана жыл болды, оны және бірнеше адамды *а м н и с т и я* ға а жатқызады (М.Әуезов, Өскен өркен).

АМОРТИЗАТОР *з а т. т е х. Амортизация процесінің іске асуын қамтамасыз ететін тетік. ≈ А м о р т и з а т о р д ы* іске қосу.

АМОРТИЗАЦИЯ¹ [франц. amortir] з а т. т е х. *Автомобильдердің (ауыр жүк машиналары және жеңіл машиналардың) жүрісі кезінде қозғалысының жұмсақтығы, қатты селкілдемеуі*. Дірілді азайту үшін механикалық жабдықты *а м о р т и з а ц и я л а у ш ы* төсемдері бар іргетасқа орнатады (Т.Қалыбеков, Экология.).

АМОРТИЗАЦИЯ² [лат. amortisatio] з а т. э к о н. **Өтемпұл**. *А м о р т и з а ц и я* қажеттілігі негізгі қордың ұдайы өндіріс процесіне қатысу ерекшелігінен келіп шығады, олар өзінің заттық формасын сақтай отырып, бірнеше өндірістік цикл бойынша қызмет етеді (ҚҰЭ). *А м о р т и з а ц и я* материалдық емес активтердің тозуын есептеу кезінде де есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АМОРТИЗАЦИЯЛЫҚ: амортизациялық жарна. э к о н. *Өнім шығаруға жұмсалған шығынның бір бөлігі*. Негізгі қорларды қалпына келтіруге кететін пайда үлесі, сондай-ақ кәсіпорындардың қарауында қалдырылатын *а м о р т и з а ц и я л ы қ ж а р н а* л а р көбейтіледі (Қысқ. саяси экон.).

Амортизациялық кезең. э к о н. *Негізгі қорларды пайдаланудың экономикалық жағынан тиімді кезеңі*. Бейматериалдық активтер бойынша *а м о р т и з а ц и я л ы қ к е з е ñ* олардың пайдалану мерзімі ретінде айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Амортизациялық қор. қ а р ж ы. *Жарамсызданған негізгі қорларды толық қалпына келтіруге және оларды күрделі жөндеуге жұмсалған шығындарды өтеу үшін жинақталған ақшалай қаржы*. *А м о р т и з а ц и я л ы қ қ о р д ы ң* күрделі жөндеуді қаржыландыруға арналған бөлігі мақсатты қор болып табылады да, кәсіпорындар мен ұйымдардың қарамағында қалады (ҚҰЭ). Оның сомасы – *а м о р т и з а ц и я л а н а т ы н* негізгі *қ о р д ы ң* орташа жылдық құны мен өтемпұлдық нормасының шамасынан құралатын туынды сома (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АМОРФ [грек. amorphos] с ы н. *Кристал емес, пішінсіз*. Қатты денелердің барлығын кристалл денелерге жатқызуға болмайды. Көптеген *а м о р ф* денелер де бар (Физика). Төмен температурада *а м о р ф* денелер қасиеттері жағынан қатты денелерге ұқсайды (Физика). Барлық *а м о р ф* денелер изотропты, олардың физикалық қасиеттері барлық бағытта бірдей (Физика).

АМОРФТЫ с ы н. *Аморф күйіндегі*. Қатты заттар *а м о р ф т ы* және кристалдық деп екіге бөлінеді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

Алынған заттар қалыпты жағдайда тұрақтылығы нашар, *а м о р ф т ы* қатты заттар. Бұлай болуы олардың полимерлік сипатын көрсетеді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Ағаш көмірін әдетте *а м о р ф т ы* көмір деп атайды (Химия).

Аморфты тілдер. л и н г в. **Түбір тілдер**. Ф.Шлегельдің бұл классификациясын өңдеп толықтырған Август Шлегель тілдерді үш түрге бөледі: 1) флективті тілдер; 2) аффиксті тілдер; 3) *а м о р ф т ы т і л д е р* (К.Аханов, Тіл білімі.).

АМОРФТЫҚ: аморфтық күй. *Кез келген табиғи дене (кристалл) бөлшектерінің ешбір ретсіз орналасу жағдайы*. Егер сабандағы нағыз клетчатканы бөріттіріп, кристалдық қалпынан *а м о р ф т ы қ к ү й* ге келтірсе, ол клетчатканың сіңімділігі тамырлы азықтардағы немесе жемдегі крахмалдың сіңімділігіне тең болады (Қ.Құсайынов, Сабан.).

АМПЕЛОГРАФИЯ [грек. ampelos – жүзім, grapho – жазу] з а т. б о т. *Жүзімнің түрлері мен сұрыптары туралы ғылым*. *А м п е л о г р а ф и я* терминін тұңғыш рет қолданған поляк табиғат зерттеуші Ф.Я.Сакс осы ғылымның негізін қалаушы деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АМПЕР з а т. ф и з. *Электр тогы күшінің бірлігі*. *А м п е р* күші магнит индукциясы векторын ток күшіне, өткізгіш бөлігінің ұзындығына және магнит индукциясы мен өткізгіш бөлігінің арасындағы бұрыштың синусына көбейткендегі көбейтіндіге тең (Физика). Ақырында, *а м п е р* күші өткізгіштің В векторымен жасайтын бұрышына тәуелді екен (Физика).

Ампер заңы. ф и з. *Бір-бірінен белгілі қашықтықта орналасқан өткізгіштердің шағын кесіндісі бойымен өтетін екі токтың өзара механикалық әсерлесу заңы*. *А м п е р заңынан* параллель екі өткізгіш бойымен ток бір бағытта жүрсе, олардың бір-біріне тартылатындығы, ал қарама-қарсы бағытта жүрсе, бір-бірінен тебілетіндігі шығады (ҚҰЭ). *А м п е р заңы* ток жүріп тұрған өткізгішке әсер етуші күштерді есептеу үшін, көптеген техникалық құрылғыларда, оның ішінде электр двигателдерінде қолданылады (Физика). Қозғалысқа түскен зарядталған бөлшекке магнит өрісі тарапынан әсер ететін күшті Лоренц күші деп атайды, ол зат құрылысының электрондық теориясының негізін қалаған Голландияның ұлы физигі Лоренцтің құрметіне осылай аталған. Ол күш *А м п е р заңының* көмегімен табылады (Физика).

Ампер күші. физ. *Ток элементіне әсер етуші күш.* Түрлі магниттерді қолдана отырып, магнит күші (*А м п е р к ү ш і*) В векторының модулына тура пропорционал екенін тағайындауға болады (Физика). Ақырында *а м п е р к ү ш і* В векторының өткізгішпен жасайтын бұрышына тәуелді (Физика).

Вольт-амперлік сипаттама. физ. *Әртүрлі өткізгіштің ток күшіне тәуелділігін сипаттайтын шама.* Әрбір өткізгіш үшін – қатты, сұйық және газ күйіндегі – ток күшінің түсірілген потенциалдар айырмасына қарай белгілі бір тәуелділігі бар. Осы тәуелділікті өткізгіштің *вольт-амперлік сипаттамасы* деп аталатын шамамен өрнектейді (Физика). Металл өткізгіштер мен электролит ерітінділерінің *вольт-амперлік сипаттамалары* ең қарапайым түрде болады (Физика).

АМПЕРМЕТР з а т. ф и з. т е х. *Электр тогы күшін өлшейтін аспап, құрал.* Тепло-воздың тарту қуаты 1200 ампер шамасында екенін *а м п е р м е т р* көрсетіп тұр (Ы.Тникин, Турксиб.). Сонымен қатар вольтметрдің кедергісі *а м п е р м е т р д ің* кедергісінен көп үлкен болуы тиіс (Физика). *А м п е р м е т р д ің* өлшейтін тогының күшіне әсері барынша аз болуы үшін, оның кедергісін өте аз етіп жасайды (Физика).

АМПЕР-ОРАМ з а т. ф и з. т е х. *Магнит қозғаушы күшінің ескірген өлшем бірлігі. А м п е р о р а м* электр тогы өтетін ораманың (ка-тушканың) орам саны мен сол орам арқылы өтетін ток күшінің (ампермен алынған) көбейтіндісіне тең (ҚҰЭ).

АМПИР [франц. empire] з а т. ө н е р. *Батыс Еуропадағы сәндік қолөнер саласының мәнері. А м п и р* мәнері Еуропа елдерінде (Францияда т.б.) қызыл ағаштан безендіріп жасаған жиһаздар арқылы әйгілі болды (ҚҰЭ).

АМПЛИАЦИЯ з а т. э к о н. *Ақшаның алынғанын (қабылданғанын) растайтын қолхаттан көшірме. ≈ А м п л и а ц и я н ы* сақтау.

АМПЛИТУДА [лат. amplitudo] з а т. ф и з. *Тең салмақ басып тұрған толқымалы дененің ауытқуы, ауытқу мөлшері.* Нүктенің қозғалыс заңы $X = a \sin 2\pi/T t$ теңдеумен анықталады, мұндағы a – *а м п л и т у д а*, t – тепе-теңдік қалпынан өту мезгілінен бастап саналатын уақыт. Жаздағы тәуліктік ең жоғары *а м п л и т у д а* шөлдерде байқалады, онда ол 30 градусқа дейін жетеді (Қаз. физ. геогр.). Маятниктің тепе-теңдік қалпынан ауытқуы, айнымалы электр тогының электр күші мен кернеуі мәндерінің ауытқуы *а м п л и т у д а ғ а* жатады (ҚҰЭ).

АМПЛУА [франц. emploi] з а т. ө н е р. *Әртістің табиғи мінезіне сай келетін кейбір рөлдер жиынтығы.* Менің қосарым, қарт буындардың ішінде бір кейіпкерді орындаған екі адамның екі түрлі актерлік *а м п л у а с ы* бар («Қаз. әдеб.»). Шәкен – табиғатында сері, әнші, ақкөңіл азамат. Сол себепті де өзінің натурасына, актерлік бағдарына, *а м п л у а с ы н а* сайма-сай кейіпкерлерді іздейді («Қаз. әдеб.»).

АМПУЛА [лат. ampulla] з а т. м е д. *Дәрі сақталатын мойны жіңішке, шағын шыны ыдыс.* Тек қазір жағаға шаншылған уы бар *а м п у л а н ы* дереу алу керек (К.Тоқаев, Тас-қын). Альбомуциннің ампулаға салынғаны да болады. Әрбір *а м п у л а* 500 мың өлшем мөлшерінде болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АМПУЛАЛЫҚ: *ампулалық бездер.* з о о л. <лат. glandulae ampullares, glandula – без, ampulla – ампула> *Еркек жануарлар шәует жолының несеп-жыныс өзегіне ашылар алдыңғы ампула тәрізді кеңейген бөлігі қабырғасында кездесетін көпіршікті-түтікше бездер. А м п у л а л ы қ б е з д е р* сөлі қоректік заттарға бай. Сондықтан бездер сөлі сперматозоидтар үшін қосымша қоректік орта түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Ампулалық қырлар. а н а т. <лат. cristae ampullares, crista – қыр, ampulla – ампула> *Ішкі құлақ тепе-теңдік аппаратының ішкі жарғақты үш жартышар тәрізді түтікшелерінің жарғақты сопақша қапшықпен жалғасар соңғы бөлігінің ампула тәрізді кеңейген қабырғасының ішкі бетіне орналасқан қырлар. А м п у л а л ы қ қ ыр л а р д ың* ішкі бетін астарлайтын эпителий қабаты екі түрлі тіректік және түкті сезімтал клеткалардан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

АМПУТАЦИЯ [лат. amputatio] з а т. м е д. *Адамның өмірі үшін қауіпті, емдеуге келмейтін дене мүшелерін (аяқ, қол) немесе органдарын (жатыр, сүт безі, тік ішек т.б.) кесу әдісі, хирургиялық операция. А м п у т а ц и я* әртүрлі аурулардың зардабынан тіршілік белгілері әбден жоғалған немесе зақымданған аяқ-қолдың белгілі бір бөлігінің шіруі, іріндеуі т.б. адам өміріне қауіп туғызған кезде жасалады (ҚҰЭ).

АМУЗИЯ з а т. *Музыкалық қабілеттің жоғалуы.* Әдетте органикалық зақымдалу салдарынан музыканы қабылдауға ішінара не толық қабілетсіздікке қатысты (сенсорлық *а м у з и я*) немесе музыканы өзі білдіруге қабілетсіздікке қатысты (моторлық *а м у з и я*) қолданылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АМФИБИЯ [грек. amphibios] з а т. з о о л. **1. Қосмекенділер.** Майдалау аналық жұмыртқа клеткалар балықтар мен *а м ф и б и я л а р д а* болады, бірақ бұлардың да сар уызы едәуір мол (Жалпы биология). **2. Құрлықпен де, сумен де қозғала алатын әскери немесе азаматтық көлік (танк, транспортер, автомобиль, ұшақ т.б).** *А м ф и б и я н ы ң* қалқымалылығы оның герметтелген корпусының қажетті аз сыйымдылығымен, ал судағы жүзбелілігі су қозғалтқышымен қамтамасыз етіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *А м ф и б и я* ұшақ – құрлықта аспанға ұшып шыға алатын және доңғалақ шассиін шығарып қона алатын гидро-ұшақ (ҚҰӘ).

АМФИБОЛ [грек. amphibolos] з а т. х и м. *Силикаттар құрамына кіретін минерал.* Екі жыл бойы зерттеудің нәтижесінде Фуллон бұл минералдың *а м ф и б о л д а р* тобына жататын жаңа минерал екенін анықтап, Родос деп атады («Лен. жас»). *А м ф и б о л д а р* моноклин және ромбы сингониясы түрінде кристалданады (ҚСЭ).

АМФИТЕАТР [грек. amphitheatron] з а т. ө н е р. **1. көне.** *Түрлі ойындар, гладиаторлар сайыстарын тамашалау үшін арнап салынған көне Римдік құрылыстар.* *А м ф и т е а т р л а р д ы ң* ортасында дөңгелек майдан алаңы бар, көрермендердің орындары тұйық шеңберленіп келеді де, сатылай көтеріле береді (ҚҰӘ). Геронның «Стереометрия» атты еңбегінде геометриялық денелердің көлемдерін анықтаумен бірге театр, *а м ф и т е а т р*, бассейн, құдық, кеме, бөшкенің көлемдерін табу тәсілдері баяндалған (О.Жәутіков, Математика.). **2. Театрлардағы көрермендер залындағы партерден кейінгі биіктеу орындар және орындықтар тұрған театр залының бөлегі.** *А м ф и т е а т р* деген сөз Францияға дейін жетті... (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Операның биылғы маусымда ашылуының алғашқы күндері болғанмен, зал олық, *а м ф и т е а т р д ы ң* кейінгі қатарлары бос, балкондағылар да кемпір тісіндей сирек (Ә.Сараев, Бозқырау).

АНА¹ з а т. **1.** *Баланың туған шешесі; балалы әйел.* «Сүймеймін, басқа кімге бұйырса да көнейін, осы жаннан маған азаттық әперсін», – деп әкеме өз *а н а м д ы* да, мынау кіші анамды да екі рет салып едім, ырзалық ала алмадым (М.Әуезов, Шығ.). Балаға деген *а н а* мейірімі, оның оттан да ыстық махаббаты қандай күшті болса, *а н а с ы н а* деген баласының сүйіспеншілігі одан да күшті еді (І.Есенберлин, Шығ.). Көрмесе бір сәт қайдалап, Тынымсыз жаны аңсаумен, Сүйе ме *а н а ң*

аймалап, Айтшы сен, айтшы, жан сәулем (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Елге сыйлы, жасы үлкен әйел адам.* Кейбір қазақ руларының елдігін танытатын ұрандары да *а н а л а р* есімімен аталған (ҚҰӘ). Соңғы жылдары қатты қартайған және ұзақ аурулы болған Ұлжан ана, ел *а н а с ы*, көбінше ақырын, баяу, үнсіз өмір кешіпті (М.Әуезов, Абай жолы). Көп үйлі, көп ауыл-аймақтың *а н а с ы* есепті болған Ұлжаннан базарлық дәмбететін жандар да аз емес (М.Әуезов, Шығ.). Сөйтіп етектерінен ұл саулаған қазақтың екі қызы екі рулы елге *а н а* болып қана қоймай, сол елдердің есіміне, ұранына айналыпты (Қ.Жұмаділов, Дарабоз). **3.** *а у ы с. п о э т. Негіз, түп, тамыр.* Барынша шамасы суыққа қашпақшы, Мүз теңіз-*а н а с ы* құшағын ашпақшы (М.Жұмабаев, Шығ.). Айналайын, ақ бұлақ, *а н а*-бұлақ, Бір көргеннен қалдың-ау маған ұнап (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Үргеніш шешені: – Сөз анасы не? Су анасы не? Жол анасы не? – деп сұрайды. Сырым батыр: – Сөз *а н а с ы* – құлақ, Су анасы – бұлақ, Жол анасы – түяк! – деп жауап береді (Шешендік сөздер). Жер-*а н а н ы ң* сұлулығын былай қойып енді өсімдіктану пәнінің негізгі салаларына көшуіңіз мүмкін (І.Есенберлин, Шығ.). – Әрине, қай жерде болса да адам дегеннің бәрі бірдей ғой, – деді өз сұрағына жауап қайтарып, – мейлі, тек Отан-*а н а* алдындағы борыштарын ұмытпаса болғаны... (І.Есенберлин, Шығ.).

Ананың ақ сүтімен ант ету. *Ана сүтімен серттесу. Анамның ақ сүтімен* тастауға *а н т* ішейін!.. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ана сүті аузынан кетпеген. *Буыны қатпаған, жас.* Аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермей үйреніп қалған Қамбар да мынау *а у з ы н а н а н а с ү т і к е т п е й* жатып тақылдаған өспірімнің кердең тұрыс, кесек сөзіне қарсы бүкіл болмысы атой салғандай, ашумен тіл қатты (К.Сегізбай, Беласқан). *Ана сүті аузынан кетпеген* он жасар баланың сөзі сайдың тасындай кесек жатыр (С.Омаров, Әңгім.).

Ана сүтімен кірген. *Қанына сіңген, сүйекке сіңген, әдетке айналған, әбден қалыптасқан.* *Ана сүтімен кірген* әдет, дәстүр, ұғым опоңай жойыла қоймаса керек-ті (І.Есенберлин, Шығ.).

Ана сүтімен [қанына, бойына] сіңген [біткен]. *Туғаннан әдетке айналдырған, сіңісті болған, кішкентайынан қалыптасқан, дағдыланған.* Мәселе бір зират, бір көпір, бір шалдың жылауы жайында емес. Ұлы іс жеке адамға тән, тіпті кейде *ана сүтімен қанына сіңген*

түсінікті де бұзумен келеді (І.Есенберлин, Шығ.). Етіне өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, *ананың сүтіменен біткен* надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген (Абай, Қалың елім.). – Өңіне қарап ынжық деуге бола ма? Жоқ, жоқ. Ол шығыс әйелдерінің *ана сүтімен бойына сіңірген* сыпайылығы, ибасы (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ана сүтін ақтады. *Анасын риза етті, сенімінен шықты.* Бақыттымын *ана сүтін ақтаған*, Ол ғасырдың өкпе-назын артпаған, Ол ғасырда бір аяғым қалса да, Бір аяқпен бұл ғасырды аттағым (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс). Дәстүрлі дүниетаным бойынша, *ана сүтін ақтау* қиын болғандықтан, бала аузындағы дәм арқылы ана сүтіне ортақтасып, мойнына қарыз жүктеуден ауыр бейнет жоқ (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

Анасы басқа жұрттар. *Бөтен ел, жат жұрт.* Арамыздағы *анасы басқа жұрттармен* келіселік, милисиямызды жасап, ұлт қазынасын жинап, қамданған соң жариялайық деп қаулы қылдық (М.Дулатов, Шығ.).

Ана тілі. л и н г в. *Ересектердің сөйлеуіне еліктеу жолымен баланың сәби кезінде меңгерген, ана сүтімен бойына дарыған тілі.* Жасында ұлт мектебінде дұрыстап оқыған адам *ана тілінің* заңын ұмытпайды, бөтен тілдің сөздерін *ана тілінің* заңымен айтамын деп шатасады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Төңкерістен соң саяси реттер өзгерді. Елді ағартып, надандықты жоюдың шын жолы *ана тілімен* ғылым үйрету, ғылым үйрететін мектептерді көбейту; осы күнде қазақ халқы осы жолға түсе бастаған сықылды көрінді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Тіл тазалығы дегеніміз – *ана тілдің* сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2. Этностың (ұлттың, халықтың) өзімен теңдестірілген тілі.** Біздің ғылым қазақша ана тілі, *Ана тілі* көрінер бізге жылы. Орыс тілін, оқуын қоса білсек, Сөзіміздің ашылар анық гүлі (Мұсабек Байзақұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Бір анадан туғандай. *Ұқсас, егіз қозыдай.* Алма, Жанат екі қыз *бір анадан туғандай*, бір қалыптан шыққандай, бір ауылда ер жетті (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Сексеннен әрі асқандар болмаса онан бергі жастағылар біздерді атымыздың сәйкестігіне, өзіміздің *бір анадан туғандай* тәттілігімізге қарай егіз деп ойлайды («Қаз. әдеб.»).

АНА² есім. *Сонау, ана бір, анау.* *Ана* жылы қасқа атын орысқа әпергеннен бері оның ішіне қан қатұлы болатын (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Маған Оспан істеген істі үлгі қылма, сен. Оспан

дүниеліктің құлы болса, *ана* қасындағы тақыр кедей Жансейіт не қылып отыр? (М.Әуезов, Қылы заман). Біз мынау алаяқтардан ірге айырғалы *ана* бір төбенің басына жиналамыз (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Ана* жолы кішкентай ұлын атасының қолында қалдырып, жаяу әскер рота командирі, аға лейтенант Атымтай жұмыс істеуге осы рудникке келген (І.Есенберлин, Шығ.).

АНАБАЗИН [грек. anabasis] з а т. х и м. *Жапырақсыз бүлдіргенде және темекіде кездесетін алкалоид, итсигектен алынатын улы зат.* *Анабазиннің* улылығы жоғары болғандықтан өндіруге тыйым салынған (ҚҰЭ). Итсигектен *анабазин* дейтін улы дәрі алынады, онымен ауыл шаруашылық өнімдеріне зиян келтіретін насекомдарды қырады (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.). Шымкенттің химия-фармацевтикалық заводында ауыл шаруашылық зиянкестеріне қарсы *анабазин*, кемірушілерді құрту үшін аконтин өндіріледі («Қазақст. мұғ.»).

Анабазин сульфаты. х и м. *Құңгірт қоңыр, майлы, сұйық зат.* *Анабазин сульфаты* инсектицид ретінде, сондай-ақ малдарды емдеуге қолданылады (ҚҰЭ). Күйе құрттары шыққан кезде өсімдік гүлдегенге дейін гексахлоран суспензиясы немесе *анабазин сульфаты* қолданылады (А.Жанғалиев, Бағбан.).

АНАБИОЗ [грек. anabiosis] з а т. б и о л. *Сыртқы жағдайдың өзгеруіне, қолайсыздыққа байланысты тірі ағзадағы тіршілік қабілетінің уақытша тоқырауы, әлсіреу құбылысы.* *Анабиоз* құбылысы омыртқасыз жануарларда, әсіресе, микроорганизмдер арасында жиі байқалады, сондай-ақ омыртқалы жануарлар мен өсімдіктер арасында да кездеседі. *Анабиоз* құбылысына мысал ретінде көптеген өсімдік тұқымдарының кептіргеннен соң, ұзақ уақытқа өзінің өну қасиетін сақтап қалуын келтіруге болады (ҚҰЭ). Суық жағдайда шыбын организміндегі тіршіліктің уақытша тоқталу процесі пайда болады, бұл биологиялық процесі *анабиоз* дейді (Ж.Сұлтанов, Шыбын-шіркей.).

АНАБОЛДАНУ [грек. anabole] з а т. б и о л. *Тірі ағзалардағы жасушалар мен тіндердің құрылымдық бөліктерін түзуге, жаңартуға бағытталған химиялық процестердің жиынтығы, анаболизм.* *Анаболдану* – бейорганикалық заттардан органикалық қосылыстар құруда, яғни фотосинтез процесі кезінде маңызды рөл атқарады (ҚҰЭ).

АНАБОЛИЗМ з а т. б и о л. *Анаболдану.* *Анаболизм* – ассимиляция кезінде орга-

низмнің сыртқы ортадан келіп түскен заттардан өзіне керекті қосылыстарды түзуі (Қаз. тілі термин. Биология).

АНАГЕН [anagenus, грек. ana – қайтадан, кері, genesis – шығу, шығу тегі] з а т. б и о л. *Жануарлар тері түктері осу айналымының (циклінің) кезеңі. А н а г е н* кезеңінде түк баданасы эпителиоциттері митоздық бөліну жолымен белсенді көбейіп, тері түктері жедел өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

АНАҒҰРЛЫМ ү с т. *Әлдеқайда, едәуір, соншама, біршама, айта қаларлықтай.* Бірмағанның әнтек қолы кеміп бара жатқаны, әйтпесе мұның қасында *а н а ғ ұ р л ы м* адам ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.) Биылғы көктем бұрынғы жылдарға қарағанда *а н а ғ ұ р л ы м* ерте шықты (І.Есенберлин, Шығ.). Қызыл шұбар бұғы жергілікті бұғыға қарағанда мүйізді аз береді, бірақ бұлардың мүйізі жергілікті бұғының мүйізінен *а н а ғ ұ р л ы м* қымбат тұрады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

АНАДА ү с т. *Өткенде, өнеуғүні, сонда, сол кезде, ана бірде.* *А н а д а* хан қасындағы саятшылардан көрген томағасын енді сыпырған қыран құстардай желпіне, еліге қарайды (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң). *А н а д а* сіз осы жаққа орналасам дегенде, сондықтан қарсы болып едім (Д.Исабеков, Екі жиырма). Қарасам *а н а д а*, дивизия штабында көрген қаршыға көз командир біздің комиссарлардың арасында отыр екен (Ә.Нұршайықов, Таңд.).

АНАДАҒЫ с ы н. *Өткендегі, өнеуғі, сондағы.* Есіне *а н а д а ғ ы* көктеуден көшердегі жиын түседі (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң). Жайлауға жауған *а н а д а ғ ы* қар күнде қаптаған мың қаралы қойдың тұяғымен шұрық-тесік боп, қарадай таусылуға айналған (Д.Исабеков, Екі жиырма). Байсал ауылының адамдары *а н а д а ғ ы* Можандай емес, тортаң-тосыраңсыз аттанды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АНАДАҒЫДАЙ с ы н. *Анадағы сияқты, анадағы тәрізді, сондағыдай.* Тағы да атқосшы етпесін, *а н а д а ғ ы д а й* ұзақ жол ауыр сумканы бұның мойнына артпасына кім біледі? (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

АНАДАЙ¹ с ы н. **1.** *Ана сияқты, ана тәрізді.* Төңіректе тылсым табиғат түлеуде: тұңғышын тапқан *а н а д а й* тұла бойы бусанып, қыртыстанған қара жер бетіндегі қар суынан жаңа сауылған биенің саумал иісі аңқып, бар болмысы балбырай, рақат күй кешіп жатыр (А.Алтай, Алтай.). Сонау бір өмір ғөйі *а н а д а й* түксиген заманда халық өзінің Есілі жайында осылай жырлаған (І.Есенберлин, Шығ.). **2.** *Мейі-*

рімді, жылуға толы. Тамаша, тым тамаша бұл табиғат *А н а д а й* мейірбанды маужыраған (Т.Бердияров, Мен өмір.).

Өгей анадай. *Жатсынған, жылуы жоқ, қатігез.*

АНАДАЙ² е с і м. *Анау сияқты, анау секілді.* – Көріп тұрсың ба, ана жасыл-көкшіл жерлерде мыс рудасы жатыр. Ал қызғылт, күрең жерлерде темір бар. Темір-марганецтерді *а н а д а й* қара-қоңыр жерлерден табасың. Қайланы ал да қаза бер! Бұлар жер бетіне шығып қалған кен жыныстарының көріністері, – деді (Қаныш аға). Қазір қуғын келіп, Қорабайды *а н а д а й* еткенін көре сала, Дондағұл қолына дағдылы келтегін алып, ақыра ұмтылды (М.Әуезов, Шығ.). Өзгені қойғанда кеше *а н а д а й* өз қарғысымен байлап берген қажы не дейді?! (М.Әуезов, Шығ.).

АНАДАЙ³ ү с т. *Алыста, қашықта, сонау жерде, әудемде.* Омыраулары даладай, бірінің қолында домбыра, өзімен-өзі болып жүрген әншілер екені *а н а д а й д а н* көрініп тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жортуыл түстеніп жатқанда *а н а д а й* жердегі сайдан бір қазақ алады да қашады. Исатай жігіттері тұра қуады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *А н а д а й* жердегі жусан түбінде ыстықтаған бозторғай аузын ашып, жан-жағына жалт-жұлт қарап қояды (Д.Исабеков, Екі жиырма).

АНАДАЙ-МЫНАДАЙ с ы н. *Алуан түрлі, сан алуан, әркелкі, анаған-мынаған ұқсас.* Даланың *а н а д а й-м ы н а д а й* жерлерінде, орманда әлі қар жатыр, жаңбырдан қарайған мұз өзен мен көлді әлі жауып жатыр, сонда да қарақас жерлерде сарғайған, езілген былтырғы шөптердің арасынан мыңдаған уақ жас шөптер қылтиып келеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АНАЖАН з а т. э к с п р. **1.** *Анасына еркелеу, жақсы көру нышанымен айтылатын атауыш.* Құшағың, *а н а ж а н ы м*, таң самалы, Жүзің күн көктеміндей аңсамалы, Аналық махаббатың шабыт беріп, Жүрегім күй толқытып, ән салады («Халық мұғ.»). **2.** *Ананы құрметтеу, қастер тұту нышанымен айтылатын қаратпа атауыш.* *А н аж а н*, егілме сен, елжіреме, Жас құсың қанат қақты енді, міне. Аттансам алыстағы қияларға, Жүр екен әлде неғып деп жүдеме (Ф.Оңғарсынова, Асау.).

АНАЙЫ с ы н. **1.** *Тұрпайы, өрескел, дөрекі.* Берірек келіп көрінетін қара қойын Түрген басының тау жүрегін сара тіліп шыққан *а н а й ы* ұясы сияқты (М.Әуезов, Қараш.). *А н а й ы* елді жөнге салар, көргенсіздің көзін ашар іс керек емес пе? (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). **2.** *Қарапайым, жұпыны.* Қазақтың ерте заманда

ерлік қылған адамдарының ерлігін, батырлығын жыр қылып шығарған сөздер ертеке жыр деп аталатыны жоғарыда *а н а й ы* әдебиет туралы сөз болғанда айтылып еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көп жасаған, аз көрген, *А н а й ы* қарт елдегі, Көрі емен секілді Жабайы өскен жердегі (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). **3. л и н г в.** *Есімдіктің сыпайы тұрпатына қарсысы.* Қазақтың қазіргі әдеби тілінде жіктеу есімдіктері жекеше түрде де, көпше түрде де, *а н а й ы* және сыпайы болып үнемі сараланып отырады (А.Ысқақов, Қазіргі қаз. тілі). Жіктелген сөздердің көпшесінің *а н а й ы* түріне де, сыпайы түріне де көптік жалғау жалғанады (Қазіргі қаз. тілі).

АНАЙЫЛЫҚ з а т. *Тұрпайылық, өрескелдік, дөрекілік.* Балалықтан шыққан адамға қайтадан балалық күйге түсуге қандай мүмкін емес болса, *а н а й ы л ы қ* күйден шыққан халықтарға, *а н а й ы л ы қ т а н* туған нәрсеге ден қойып, иман келтіру мүмкін емес (А.Байтұрсынов, Шығ.). О, сіз тым қатал кеттіңіз!... Мен он бес жылдан бері араласып жүрмін бұл елмен. Оңай алдаймын дейтін, сондықтан, оңай алданатын *а н а й ы л ы қ* мінездері жоқ емес (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

АНАКОНДА [исп. anaconda] з а т. з о о л. *Айдаһар тұқымдасына жататын ең үлкен жылан.* Жергілікті (Оңтүстік Америка) үндіс тайпалары *а н а к о н д а н ы* «Амазонка рухы», «Су анасы» деп атамай, өзіміздің «Арғы тегіміз» деп табынады және оның бағалы терісі, еті, майы үшін аулайды (ҚҰӘ).

АНАЛА = е т. к ө т е р і ң к і. *Ана деп дауыстау, ана деп айқайлау, анасын іздеу, ана-ана деу.* Тар көшені паналап, Ұлы ата, *а н а л а п*, Бабасы шулап, бабалап, Қалмаққа кірді Зарлықжан (Батырлар жыры). Мұңлық, Зарлық перзентім, Мен ғарышты құдай Жоқтар ма екен *а н а л а п*? (Батырлар жыры). Балалар шулап, *а н а л а п*, Ата-ана зарлап бабалап... (Ақын жырлары).

АНАЛАС с ы н. *Анасы бір, бір анадан туған.* Асанның қолына келіп, *а н а л а с*, туыс, айырылмас досы болып кетіпті (С.Қасиманов, Сиқырлы.).

АНАЛИЗ [грек. analysis] з а т. х и м. **1.** *Бір заттың құрамын анықтау, айқындау, талдау.* XVIII ғасырда, сапалық *а н а л и з б е н* қатар сандық *а н а л и з* жасау күшейген кезде, элемент деген түсінікке Бойльдің берген анықтамасын дәлелдейтін эксперименталдық материалдар көбейді (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Жасалынған тәжірибе, *а н а л и з д е р д і ң* дұрыстығын тексереді (С.Шаймерденов,

Болашақ.). **2.** *Бір нәрсені, құбылысты ғылыми түрде жан-жақты зерттеу әдісі.* *А н а л и з* – затты, құбылысты өзінің құрамды бөлімдеріне бөлшектеп немесе талдап зерттеудің тәсілі (Саясаттану сөздігі).

Психикалық анализ. *Жеке адамның мінез-құлқы мен тұтас қоғам өмірі санаға сіңірілген түсініктер мен сезімдерге тәуелділігіне сараптау жасау.* Зигмунд Фрейд, белгілі психиатр-дәрігер, *п с и х и к а л ы қ а н а л и з* туралы ілімді дүниеге келтірді, өз еңбектерінде алғашқы қауымдық қоғамның тарихы мен этнографияның кейбір проблемаларын қарастырды (Этнография.).

АНАЛИЗАТОР з а т. б и о л. *Талдағыш-тар.* Тітіркенуді қабылдайтын және айыратын органдарды И.П.Павлов *а н а л и з а т о р* деп атаған (Адам анатом.).

АНАЛИЗДЕ = е т. *Анализ жасау, талдау.* ≈ *А н а л и з д е п* шықты.

АНАЛИЗДЕУ *Анализде етістігінің қимыл атауы.* Тітіркендіргіштерді қабылдау кезінде оларды жеке-жеке айыру, яғни *а н а л и з д е у* процесі жүреді (Адам анатом.).

АНАЛИЗДІК с ы н. *Анализге тән.* Біз енді талдағыштардың ми орталығында болып тұратын *а н а л и з д і к* және синтездік қызметіне тоқталып өтейік (М.Мұқанов, Бақылау.). Қабылдау – ми қабығының күрделі *а н а л и з д і к* қызметінің нәтижесі (Қаз. тілі термин. Биология). Сөйлеу әрекеті – үлкен ми сыңарларының *а н а л и з д і к*, синтездік қызметінің нәтижесі (Қ.Жарықбаев, Психология).

АНАЛИТИК з а т. *Түрлі анализдер жасайтын маман, талдаушы.* Химик – *а н а л и т и к т і ң* мақсаты – ірі кристалды тұнба алу (Н.Шәріпова, Аналит. хим.). Қазіргі көзқарас бойынша Тезтетті алгебраист, ал Евдоксты *а н а л и т и к* деуге болады (О.Жәутіков, Математика.).

АНАЛИТИКАЛЫҚ с ы н. *Аналитикаға тән.* Физика-химиялық әдістер зерттелетін жүйенің химиялық реакциясының физикалық параметрлері *а н а л и т и к а л ы қ* белгі болатын әдістер (Н.Шәріпова, Аналит. хим.). Алайда Декарт еңбегінің математиканы қайта құруда баға жетпес принциптік маңызы болды. Осының арқасында геометриялық бейнелерді зерттеуде геометриялық салуды қажет етпейтін, тек алгебралық есептеулерге сүйенетін, таза *а н а л и т и к а л ы қ* әдістің дамуына даңғыл жол ашады (М.Көбесов, Математика.).

Аналитикалық байланыс [тәсіл]. л и н г в. *Сөздердің қосымшаларсыз байланысу әдісі.* Бұл

тәсілдің ең негізгісі, әрине, синтетикалық және *аналитикалық тәсілдер* (А.Ысқақов, Қазіргі. қаз. тілі). ...*Аналитикалық тәсіл* көмекші сөздер, сөздердің орын тәртібі және интонация тәсілдерін қамтиды (К.Аханов, Тіл білімі). ...Қосымшаларсыз, орын тәртібі, интонация, шылаулар арқылы байланысу *аналитикалық байланыс* болады (М.Балақаев, Қазіргі қаз. тілі).

Аналитикалық геометрия. *г е о м. Геометрияның қарапайым геометриялық бейнелерді алгебралық амалдар арқылы зерттейтін бөлімі. Аналитикалық геометрияның пайда болуы символикалық (әріптік) алгебраны әр қырынан дамытуды талап етті (А.Көбесов, Математика.). Аналитикалық геометрияда* координатор әдісі жазықтықтағы әдіске толық ұқсас етіп қарастырылады (ҚҰЭ). *Аналитикалық геометрия* жазықтығы сызықтар мен кеңістіктегі беттер мен бір белгісіз, екі белгісіз және үш белгісіз алгебралық теңдеулердің арасындағы байланыстылықты зерттейтін ғылым (О.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. рөлі).

Аналитикалық модель. *м а т. Жүйенің неоның жеке құрауыштарының математикалық сипаттамасы.*

Аналитикалық тілдер. *л и н г в. Сөйлем құрамындағы сөздер бір-бірімен өзара шылаулардың көмегімен немесе сөздердің орын тәртібі және интонация арқылы байланысатын тілдер тобы. Дүниедегі тілдер екі жікке бөлінеді: бірі – синтетикалық тілдер, екіншісі – аналитикалық тілдер. Синтетикалық тілдер тобына жататын қазақ тілінің грамматикалық құрылымында аналитикалық тілдердің нышаны мол кездеседі (Қазіргі қаз. тілі).*

Аналитикалық философия. *Батыс философиясында XX ғасырда пайда болған бағыт. Аналитикалық философия шеңберінде екі тарихи форма ажыратылады: логикалық эмпиризм (атомизм) және лингвистикалық философия. Аналитикалық философия термині неопозитивизм мағынасында да жиі қолданылады (ҚҰЭ).*

Аналитикалық форма. *л и н г в. Негізгі сөзге көмекші сөздің тіркесуі арқылы жасалатын сөз формасы. Сөздің аналитикалық формасы негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінен жасалады (К.Аханов, Тіл білімі.).*

Аналитикалық функция. *м а т. Дәрежелік қатар түрінде өрнектелетін функция. Аналитикалық функциялар теориясы физикада, механикада, техникада, сондай-ақ*

арнаулы функциялар теориясында және математиканың басқа салаларында пайдаланылады (ҚҰЭ).

Аналитикалық химия. *Заттардың химиялық құрамын анықтау әдістері туралы ғылым. Аналитикалық химия саласындағы мамандар Қазақ мемлекеттік ұлттық және Қарағанды мемлекеттік университеттерінде даярланады, ал аналитикалық химия зерттеулерін [] арнаулы ғылыми кеңесі үйлестіріп отырады (ҚҰЭ).*

АНАЛОГИЯ [грек. analogia] *з а т. ф и л о с. Заттың, құбылыстың, ұғымның ортақ белгілерінен, қасиеттерінен пайда болатын ұқсастық, үйлестік, сәйкестік. Екі заттың бірнеше ұқсас сындары бар екенін тауып, сол екі заттың басқа сындарының да ұқсас екендігін ойлап шығару, екінші түрлі айтқанда, ойдың дербес көріністен дербес көрініске көшуі аналогия деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). Дедукция бойынша жалпыдан жалқыға, индукция бойынша жалқыдан жалпыға ой жүргізуді бала білмейді. Бала аналогия бойынша ойлайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұқсастырылатын белгілердің сипатына қарай қасиеттер аналогиясы және қатынастар аналогиясы болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ).*

АНАЛОГИЯЛЫҚ *с ы н. Аналогияға негізделген, аналогияға тән. Жапырақтардың негізгі бөлімдерін, формаларын, олардың өзгерулерін, категорияларын, жүйеленуін, орналасуын, аналогиялық және гомологиялық түрлерін де зерттеуге болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.). Аналогиялық тұжырым жасау адамзат енді қауымдаса бастаған шақтың өзінде-ақ қолданыс тапқан (ҚҰЭ).*

АНАЛЫ *с ы н. Анасы бар, шешелі. «Алпыс қасқыр аналы, Жетпіс қасқыр балалы». Аузынан қан ағып, Көпке қарсы шапқанда (Қ.Әбдіқадыров, Танд.).*

АНАЛЫ-БАЛАЛЫ *с ы н. Анасы мен баласы. Аналы-балалы екеуі есіктің ішкі жағынан қараңғыға үйренген көздерін тіксе, әлдекім әлдекімді құшақтай көтеріп, жүгіре басып келеді екен (С.Мұқанов, Аққан жүлд.). Жасаулары тығылмай жадау тартқан қаралы үйдегі қасіретті екеу – аналы-балалылар д а н гөрі, бірін-бірі танымайтын тосын жандардай қасаң (А.Мекебаев, Жез тырнақ). Аналы-балалы қос шопан жел айдаған қаңбақтай қоймен бірге ықты (С.Ақтаев, Дала.).*

АНАЛЫҚ¹ *с ы н. Анаға тән. Аздан соң көп жылаулар басылып, Қаражан жалғыз өзі аналық зарын шығарып, азырақ жоқтау айтты*

(М.Әуезов, Шығ.). *Аналық* жүрек баланың ада-гүде жазылғанына әлі де сенбейді (С.Мәуленов, Шыңда.). Әйел бұған аса бір сүйкімді *аналық* мейірімділікпен қарап тұр екен (С.Бақбергенов, Менің досым).

Аналық қамқорлық. *Анаға тән мейірім, шапағат.* Мұны *аналық қамқорлық* жа-саудан өздерін азды-кем уақытқа болса да аулақ ұстаған келіншектер істейді (К.Өтегенова, Бедеулік.). Баланың осылай іздену, талпыну, үйрену, тынығу характертеріне тыйым салуды әкелік, *аналық қамқорлығы* м деп ұғынатын ағайындар жоқ па, қазір? (С.Байжанов, Сыр.).

Аналық қауым. т а р. <лат. mater – ана + грек. arche – билік>. *Қоғамдық және шаруашылық өмірде, отбасында әйелдің рөлінің басымдылығымен сипатталатын аталық дәуірдің алдындағы алғашқы қауымдық құрылыстың бір дәуірі. Аналық қауым* – алғашқы адамдар қауымдастығынан кейінгі қауым (ҚҰЭ).

Аналық махаббат. *Анаға тән мейірім, ыстық ықылас.* Бибіғайша баласынан айырылу қиын екенін, сол себептен де осындай жолменен, өзінің *аналық махаббаты* ны пышақпен кескендей біржолата кескенін бұ да түсінді (І.Есенберлин, Шығ.). «Кеш, қызым, кеш» дегендей болады. Қызына деген *аналық махаббаты* тасқын дариядай шалқып кетті (Е.Салихов, Алақан).

Аналық сезім. *Ананың балаға деген махаббаты, мейірімі.* *Аналық сезім* Ақбілектің жүрегін қорғасындай балқытты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АНАЛЫҚ² з а т. з о о л. *Төлдейтін ұрғашы мал, жан-жануар.* Әрбір *аналық* отыз мыңдай уылдырық әкетіп барады. Уызға оралған уылдырыққа жетер тамақ қайсы! (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Жобасы тағы бір бұлан бұталарды қирата басып мұны іздеп келе жатқандай. Бұл бұрыла қарағанда көсем бұлан үйіріне бір уыс ақ қылшық біткен *аналықты* ың еміне енгелеп келіп қалғандығын аңғарды («Қаз. әдеб.»).

АНАЛЫҚ³ з а т. б о т. *Өсімдіктердің көбеюіне қатысатын ұрықтанатын, аталыққа қарсы мүшесі.* Жыныстық көбеюде *аналық* және аталық тұқым клеткаларының қосылуынан пайда болатын зигота клеткасынан жаңа организм дамиды (ҚҰЭ). Өзге дәнді дақылдардың көпшілігінен бір өзгешелігі жүгерінің гүл шоғырлары айырым жынысты болады, яғни *аналық* және аталық гүл шоғырлары бір өсімдікте, бірақ бөлек өседі (М.Ерлепесов,

Тұқым өсіру.). Олар дені сау гүлдердің *аналық* аузына барып түседі де, сол жерде өніп, жатынға енеді, ал одан соң ұрыққа барады (Ж.Жиенбаев, Астық дақыл.).

Аналық без. а н а т. <лат. ovarium> *Аналық тұқым жасушасы дамиды жыныстық қос без.* Аналық тұқым жасушасы жануарларда *аналық безде* дамиды (ҚҰЭ). *Аналық безді* құрылысы мен қызметі анық ажырайтын сыртқы – фолликулды және ішкі – тамырлы аймақтар құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). Микробтар әйелдің *аналық безін* қабындырады. Әйел бедеу болып, перзент көтермеуі мүмкін (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

Аналық тұқым жасушасы. б и о л. <лат. ovum – жұмыртқа, грек. kytos – жасуша> *Аналық тұқым жасушасымен қосылып, жануарлар мен өсімдіктердің көбеюіне қатысатын жыныстық тұқым жасушасы. Аналық тұқым жасушасының* цитоплазмасындағы қоректік зат (сарыуыз) мөлшері жануарлардың әртүрлі тобында түрліше деңгейде жиналады (ҚҰЭ).

АНАЛЬГЕТИКТЕР [грек. analges] з а т. м е д. *Ауырғанды басатын, жеңілдететін дәрілер.* Леморан – жылы, суық суларда нашар еритін, кристалды ақ порошок. Ол ең күшті *анальгетик* (жансыздандырғыш) дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Басқа *анальгетиктер* сияқты леморан да дем алуды нашарлатады, бірақ ол құбылысты антиморфинмен жойып жіберуге болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНАЛЬГИН [грек. analges] з а т. м е д. *Ауруды жеңілдететін, қабынуға қарсы қолданылатын және дене қызуын төмендететін дәрі.* *Анальгин* – суда тез еритін, ал спиртте баяу еритін кристалды, ақ порошок (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНА-МЫНА е с і м. с ө й л. *Анау-мынау.* Қамбар мен Бекбосын бір-біріне *ана-мына* дескен жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық). Махамбеттің мінезі Исатайдікі секілді көптің басын құрастырып, бүтін елді соңына жүргізетін мінез емес, Махамбет жақсы үндеуіш (әгітетір), жақсы бастықтың қолында өте ыңғайлы қолбасы. *Ананымынаны* істеп келге табылмайтын адам (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Кегі кеткен жандайын әлдекімге, Іш өртеніп, қайнайды қан бойдағы. Сам жамырап, келеді құлап іңір, Мен ойлаймын *ананымынаны* бір (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

АНАНАС [исп. ananas] з а т. ө с. 1. *Ыстық жақтарда өсетін жеміс ағашы.* Балық аулаумен, банан, *ананас* сияқты дүкендегі

ең тәтті өсімдіктерді өсірумен айналысатын аралдар да ұшан-теңіз («Лен. жас»). 2. *Осы өсімдіктің жұпар иісті, сары түсті жемісі. Анана с шырыны.*

АНАНДАЙ ү с т. с ө й л. *Анадай.* Сол күндегі елдің *анандай* иен көшін бастаған әруағымыз Кеңгірбай! (М.Әуезов, Абай жолы). *Анандай* боп, жібек талдай ширатылған Татьяна сезімі қайда қалды? (М.Әуезов, Абай жолы). О, несі-ей, *анандай* жерде тұрып жымыраңдағаны! (К.Сергізбай, Беласқан). Шофер жігіт анықтап қарай да алған жоқ, Сұлтанның асықтыруымен қатты жүріп келе жатқан жеңіл машина кенет бірдемеге тірелгендей болды да, гүрс-гүрс секіріп, *анандай* жерге ұшып түсті (І.Есенберлин, Шығ.).

АНАР [ир. انار] з а т. 1. ө с. <лат. rufica>. *Оңтүстікте өсетін бұта тәрізді жеміс ағашы, субтропикалық өсімдік. Анар* жарықты жақсы көреді, құрғақшылыққа төзімді, суыққа төзімсіз. Кейбір *анарлар* 300 жылға дейін өседі (ҚҰЭ). Белеңінде тұнжыраған күн суық, Төменінде гүлін жарған тіршілік, Жас *анарлар* жапырағын жайғанда, Қауашақтан қарағандай күн шығып (С.Мәуленов, Жаңа арна). 2. *Осы ағашқа шығатын қабығы қалың, ішінде қызғылт мөлдір, қышқыл дәмді шырыны бар жеміс.* Аз болса да, көп болса да аларың, Салмақтайсың алмасы мен *анары*н (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Үзім, алма алқызыл, Өрік, *анар* қан қызыл, Шабдал, інжір, алхоры (М.Жұмабаев, Шығ.). Үйме-үйме қауын-қарбыз, төбе-төбе алма, алмұрт, шабалы, *анар...* (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Ол қып-қызыл алма, қан қызыл *анар*, көкпеңбек мөлдіреген жүзімді сеткаға толтырып, зорға көтеріп әкелді (З.Шашкин, Өмір.). 3. а у ы с. б ө й н. *Әйелдің төсі.* Омырауда ойнаған *анары* қандай?! Жайнаған шоқтай жанары қандай?! (И.Сапарбаев, Ғашық. тілі). Кеудедегі қос *анар* ақ сүт емген бұлағың емес пе? (Қ.Жұмаділов, Прометей.). Қыз шынында да орта бойлы екен. Сүйір ұшты қос *анары* көйлегінің кеуде тұсын көтере түсіп, қышша белі үзіліп кетердей қыналып, етженділеу балтыры оқтаудай түп-түзу аяқтарымен сәл ойыса тұтасып, бір түрлі жарасып тұр (І.Есенберлин, Шығ.).

АНАРГҮЛ з а т. б о т. *Анар ағашының гүлі.* Шалқыған көл, аққан дария суы зәм-зәм деп аталады екен, бау-бақша төгіліп тұрған жеміс, аңқыған *анаргүлдің* иісі (Қаз. ертег.).

АНАРДАЙ с ы н. *Анар сияқты қып-қызыл.* Екі беті *анардай* ү, Екі көзі панардай (Дастандар). Қасына сұрған өзбек қызы, *Анардай* албыраған күрең жүзі. Шығыстың

шолпаны деп таңда туған, Жырлаймын жырға қосып бүгін сізді (М.Хакімжанова, Жыр асуы).

АНАРТАС з а т. г е о л. <лат. granatus> *Түсі сары, қызыл, жасыл, шыны секілді, кейде алмастай жылтыр болып келетін минералды тастар тобы; Анартас тар* кристалдық тастардың тау жынысын құраушы минералы болып табылады (ҚҰЭ).

АНАРХИЗМ [грек. anarchia] з а т. с а я с и. *Кез келген мемлекеттік билікті жеке адамның мойындамауын уағыздайтын әлеуметтік-саяси ағым; биліксіздік, басқарусыздық. Анархизм* – Еуропада XIX ғасырдың 40–60 жылдарында қалыптасқан реакцияшыл ұсақ буржуазиялық саяси ағым (Саясаттану сөздігі). *Анархизм* қанауға қарсы жалпылама қысыр сөздерден әріге бармайды, онда қанаудың себептерін, тап күресінің мәнін түсіну жетіспейді (Филос. сөздік).

АНАРХИСТ з а т. с а я с и. *Анархияны жақтаушы, анархияшыл.* Большевиктер, меньшевиктер, эсерлер мен *анархистер*, партияда жоқтар, купецтер, приказчиктер, кол-өнершілер, чиновниктер, мұғалімдер, шаруалар, қысқасы, барлық таптың өкілдері сөйлеп, өз мүдделерін айтып, өз пікірлерін ортаға салып жатты (Қ.Әміров, Жастық шақ). *Анархисттер* мемлекеттің тез арада жойылуын талап етеді (Филос. сөздік)

АНАРХИСТІК с ы н. *Анархизмге тән.* Бұл қауіп, біріншіден, демократиялық централизмнің бюрократиялық централизмге айналуы, екіншіден, әртүрлі жергілікшілдік немесе *анархистік* тенденциялармен централизмнің бұрмалануы (Қысқ. саяси экон.).

АНАРХИЯ [грек. anarchia] з а т. с а я с и. *Ұйымдасқан басшылықтың жоқтығы, бей-берекетсіздік, бетімен кетушілік.* Кеңсе, күзет – барлығы иесіз қалған; толық *анархия* (І.Жансүгіров, Шығ.). Елдің бәрі еркін ойлап, өз бетімен кетсе, ол *анархияға* жол беру болады (М.Ақынжанов, Ыбырай.). – Ә, -ә -ә! Енді түс-түс жақтан қамалап құртайын дедіңдер ме? Бұл қандай *анархия*? Атаңа нәлет, бұзақы жетім, тентіренді, маған өз ауылымның адамдарын қарсы қойып бітетін болдың-ау, ә! (М.Байғұтов, Сырбұлақ).

АНАСЫЗ с ы н. *Анасы жоқ, шешесіз.* Мүмкін олардың *анасы* жаутаңдап есейетін, мұны сағынып жанарына шық үйірілетін, кішкене жүректеріне мұң ұялайтынына нали ма? («Қаз. әдеб.»). Ешкімнің де жетпес бірақ батылы, *Анасызбы*н деуге тілім келмейді. Ана өмір сүреді ұрпағы арқылы, Мен тұрғанда ол мәңгілік («Қаз. әдеб.»). *Анасыз* ақын да

болмайды, батыр да болмайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АНАСЫЗДЫҚ з а т. *Анасы жоқтық, жетімдік*. Біреулер балдай аңсайды бақты, Қасирет тұтып баласыздығын. Қырыққа келіп қалсам да Қатты батады маған *а н а с ы з д ы ғ ы м* (М.Сатыбалдиев, Шула. толқын).

АНАТЕК з а т. т а р. *Матриархат*. Ол кезде әйел қауымының бүкіл тұрмыс-тіршілігін басқарған және туыстық жағын да әйелдер айқындайтын матриархаттың, яғни *а н а т е к т і*ң үстем кезі болатын (Т.Ғабитов, Мәдениеттану).

АНАТОКСИН з а т. м е д. *Дифтерия ауруына қарсы егетін дәрі*. *А н а т о к с и н д і* адам организмінде пайда болған токсинге қарсы иммунитет қоздыру үшін, яғни кейбір жұқпалы ауруларға қарсы пайдаланады (ҚҰЭ).

АНАТОМ з а т. *Анатомия маманы*. *А н а т о м д а р* жеке органдардың құрылысын, олардың қызметін және оларға басқа органдармен бүкіл тұтас организмнің тигізетін әсерімен байланысты зерттейді (Адам анатом.). Бұл мектептен атақты *а н а т о м* Андрей Везалияның еңбектері шыға бастайды (А.Даиров, Хирург.). Мәселен, атақты дәрігер – *а н а т о м* Андрей Везалий (1514–1564) жеті кітаптан тұратын «адам ағзасының құрылысы» деген үлкен еңбегінің қысқаша мазмұнын өлең түрінде жазылған эпистола («үзінділер») атты кішкентай кітапқа сыйғызған (А.Көбесов, Сөнбе. жұлдыз.).

АНАТОМИЯ [грек. anatoome] з а т. б и о л. *Ағзаның құрылысын зерттейтін биологиялық морфология ғылымының бір саласы*. *А н а т о м и я* мен физиология гистологиямен тығыз байланысты (Ә.Күзенбаева, Адам анатом.). *А н а т о м и я* туралы алғашқы ғылыми түсінікті 1543 жылы А.Везалий берген (ҚҰЭ). Адамның денесінің қалай түзілгенін тексеріп анықтайтын білімді «*а н а т о м и я*» не «тән жүйесін тану» деп атайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Адам анатомиясы. биол. *Адам ағзасының ішкі және сыртқы құрылысын зерттейтін ғылым*. Жануарлар анатомиясынан *а д а м а н а т о м и я с ы* (антропотомия) өз алдына бөлінеді (ҚҰЭ).

Жануарлар анатомиясы. биол. *Жануарлар ағзасының ішкі және сыртқы құрылысын зерттейтін ғылымның бір саласы*. *Ж а н у а р л а р а н а т о м и я с ы н ы ң* салыстырмалы анатомиясы деп аталатын жеке саласы бар (ҚҰЭ).

Өсімдіктер анатомиясы. б о т. *Өсімдік морфологиясын зерттейтін ғылым саласы*. Ол (анатомия) жануарлар анатомиясы және *о с і м д і к*

т е р а н а т о м и я с ы (фитотомия) болып ажыратылады (ҚҰЭ).

АНАТОМИЯЛЫҚ с ы н. *Анатомияға тән, анатомияға қатысты*. Өсімдік мүшесінің *а н а т о м и я л ы қ* құрылысын зерттеген кезде студенттер ең алдымен оған препарат жасап алу керек (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.). Жұқпалы сары ауру жеңіл басталып, жеңіл өткен сияқты болып жүріп, бауырды қатты *а н а т о м и я л ы қ* өзгеріске ұшырататыны байқалып жүр (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру). Осыған сәйкес бұл тұқымның *а н а т о м и я л ы қ* және физиологиялық жағынан да өзгешеліктері бар (Ө.Есенжолов, Қаз. қойы).

АНАУ е с і м. *Алыс қашықтықтағы затты, құбылысты меңзеп көрсету үшін қолданылатын сөз*. «*А н а у* бөлен болды, мынау түген болды» деген күншілдікті де қою керек (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *А н а у* да Қартқожаның дәмесін сезе қойды білем, тізгінін қымтап, о да қамшыны бір басты (Ж.Аймауытов, Шығ.). «*А н а у* балаларға біздің қоралардың да қиын ойғыза сал» дегісі келді-ақ, өттең мінезінде жоқ бөтендік танытуға дәт шіркін бара алмаған (О.Бөкей, Таңд.).

АНАУ-МЫНАУ е с і м. **1.** *Оны-мыны, ол-нұл*. Енді құтылдым ғой деп, қара үзе бергенде, қарсы алдымнан бір жарлауыт килігер ме? *А н а у-м ы н а у* жардан Ақауыз аттап кететін (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А н а у-м ы н а у* адам емес, бұл туралы Құлбек айтып отыр ғой (Ш.Айтматов, Қош бол.). Өте бір үсірік боп кетпесе, *а н а у-м ы н а у* аязда тымақ кимейді ол (Өмірбаян.). **2.** *Майда-шүйде, жеңіл-желпі, ұсақ-түйек*. Ондай жағдайда, *а н а у-м ы н а у* оқиға болса бар жауапкершілікті өз мойнына ал (Ш.Айтматов, Боранды.). Мына жұрттың том ісі бар, көрдік дегендеріне, *а н а у-м ы н а у* дегендеріне сенбеймін («Жұлдыз»). Сөбеңді *а н а у-м ы н а у* қиянатқа қимасымды, ол кісі жақсы біледі («Жұлдыз»). **3.** *Кім көрінген, кез-келген*. Ұлы дүбір жарыс болмаса, *а н а у-м ы н а у м е н* жарбандасып шаппайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АНАФАЗА [грек. ана – қарсы, phasis – пайда болу, шығу] з а т. б и о л. *Жасушаның күрделі (митоздық) бөлінуінің үшінші сатысы*. *А н а ф а з а* кезінде, біріншіден – ахроматин ұршығының созылуы нәтижесінде клетка, центриольдер орналасқан екі полюске қарай қарама-қарсы бағытта қатты тартылып ұзарады (ҚҰЭ).

АНАФИЛАКСИЯ [грек. ана – қайта, arphylaxis – қорғансыз] з а т. м е д. *Адам ағзасында өте тез белгі беретін аллергиялық реак-*

ция. *А н а ф и л а к с и я г а* ұшыраған науқасқа жедел дәрігерлік көмек көрсетіледі, қан тамырларына адреналин, глюкоза жіберіліп, аллергияға қарсы дәрілер (антигистаминдер) беріледі (ҚҰЭ).

АНАФОРА [грек. anaphora] з а т. ә д е б. *Өлеңнің әр жолы ылғи бір сөзден басталу тәсілі, бірыңғай бастамалар. А н а ф о р а* өлеңнің үйлестік-әуезділігі мен әсерлі, әсем дыбыс-талуын күшейтетін стильдік тәсіл (Әдеб. термин.).

АНАХРОНИЗМ [грек. anachronismos, ana – кері, артқа, қарама-қарсы, chronos – уақыт] з а т. *Белгілі бір дәуірде болған оқиғаларды қателесіп немесе шартты түрде басқа бір дәуірге телу. А н а х р о н и з м* орта ғасырлар мен қайта өрлеу дәуіріне, классицизмге тән дүниелерде (өнер мен әдебиетте) жиі кездеседі (ҚҰЭ). *А н а х р о н и з м* – әдеби шығармада өткен дәуірді бейнелегенде одан кейінгі уақытта болған оқиғаны, кейін пайда болған заттарды немесе әдеби шығармада кейінгі кездерге тән сипат-белгілерді байқамай не әдейі бір мақсатпен келтіру (Әдебиеттану термин.).

АНАШ з а т. э м о ц. *Ана сөзін қастерлеу мәнінде айтылатын атауыш. Жалғызым едің, қарашым, Аңырап қалды-ау а н а ш ы ң. Жалғыз ұлдан айрылдым, Елім-ай, қайда барасың? (К.Көпішев, Өке құшағы). Құлыным, не болды саған? Мұнша қиналғаның қалай? Көтерші басыңды, мен а н а ш ы ң ғой келіп тұрған (Т.Шаханов, Көгілдір.).*

АНАЭРОБ [грек. an – сыз, сіз, емес aer – ауа, bios – тіршілік] з а т. б и о л. *Оттексіз ортада өсіп-өніп, тіршілік ететін ағзалар. Қарасанның микробы ауасыз жерде өсіп-өнеді, мұндай микробты а н а э р о б дейді (Ә.Әбішев, Мал санитар.). Кейбір а н а э р о б т ы* организмдер асқа, тағамға түссе, тез өсіп-өніп, адам мен жануарларды уландыруы, ал ауру тудырығыш (патогенді) *а н а э р о б т ы* ағзалар жұқпалы ауруларды (сіреспе, ботулизм, газды гангрена т.б.) таратуы мүмкін (ҚҰЭ).

АНАЭРОСТАТ з а т. б и о л. *Микроб өсіретін ортадан ауаны механикалық жолмен ығыстырып шығару үшін қолданылатын аспап. Микроб егілген ыдысты а н а э р о с т а т* ішіне жақсылап орналастырып, қақпағын мықтап жауып, арнаулы түтік арқылы ауа сорғыш түтікке қосып сорғызады (Қаз. тілі термин. Биология).

АНАБАР з а т. з о о л. *Сырт түлғасы газельге ұқсас, жүні қалыңдау, құйрығы мен аяғы газельдікіндей, мүйізі жоқ, ұзындығы үш елідей,*

үстіңгі екі азу тісі төмен, астыңғы екі азу тісі жоғары қараған сұлу аң. Ертеректе анбардың кіндігінен әлемде теңдесі жоқ аса бағалы жұпар иісті зат алынған (ҚҰҒ.). Шығарып Сияушты алып сыртқа, Жудырды тағалатып келген Жұртқа. Мүшкі а н б а р, қапур, гүлөп өтір суын Шаштырды шаш пенен қас, сакал, мүртқа (Т.Ізтілеуов, Шахнаме).

АНБИЯ з а т. с ө й л. **Әмбие.** Дәулетұлы Сүлеймен Сіздерден медет іздеймін. Жүз жиырма тоғыз *а н б и я* Баршаңыздан тілеймін (Батырлар жыры).

АНГАР [франц. hangar] з а т. а в и а ц. *Ұшақтардың тұрағы. Зымырап кете берді таңдағы арман, Жау ма екен бірақ мұны аңғармаған. Есітіп мотор үнін әсесшілер, Жүгіріп шыға келді а н г а р л а р д а н (Жас қанат).*

АНГИДРИДТЕР [грек. an – сыз, сіз, емес, hudor – су] з а т. х и м. *Құрамында оттегі бар, сумен қосылғанда қышқыл шығаратын тотық. Органикалық емес қышқылдар тәрізді сірке қышқылы да а н г и д р и д* түзейді (Орган. химия). Целлон да мақтадан өндіріледі. Ол сірке қышқылы және сірке *а н г и д р и д і н і ң* қоспасымен өңделеді (Т.Сұлтанбеков, Химия.).

АНГИНА з а т. м е д. **Баспа.** Үнемі таза ауада жүретін адам грипп, *а н г и н а* сияқты аурулармен сирек ауырады (Ш.Көшербаев, Туберкулез). Адам ағзасына пайдалылығы – оны суға салып қойып, белгілі уақытта, мөлшермен суын ішсе, асқазандағы жара жазылып, бүйректегі тас түсіп, өт жолдары тазаланып, демікпе, *а н г и н а* секілді аурулардан арылтады («Жас Алаш»). Ғалия бұрын терезе мен есік арасындағы жерорайдан тымауратып, бір стакан салқын су ішсе, *а н г и н а г а* ұшырай қалатын (Ж.Тілеков, От кешу).

АНГИОМА [грек. angeion – тамыр, oma – ісік] з а т. м е д. *Қан тамырлар мен лимфаларда болатын қатерсіз ісік. А н г и о м а* кез келген адамда болады, дегенмен жас балаларда өте жиі кездеседі (ҚҰЭ).

АНДА¹ з а т. ж е р г. *Дос, жолдас. Бейтаныс жігіттер білісе келе а н д а* болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ақ тілекпен ояналық таңда біз, Түбіміз бір, қанымыз бір *а н д а м ы з* (Е.Раушанов, Ғайша бибі). *А н д а* үшін баптап қыранды, Қуанды ол арқар алған күн Өз аты өлсе, жұбанды; Аман деп аты *а н д а м ы ң* (Е.Раушанов, Ғайша бибі).

АНДА² ү с т. *Ана жақта, анау жерде. Ұядан ұшқан балапан достарым қанатын қияға сермеген бала құстай бірі а н д а, бірі мұнда алыстап, арман қуып, ауылдан біртіндеп кете*

бастады (К.Асанов, Сағыныш). Ей, кім *а н д а*, кет былай, семафорға соқтықпа! Түрксибтің табаны Таймақ емес, қорықпа (Т.Аманжолов, Танд. шығ.).

АНДА= е т. *Қаптау, ентелеу, қоршау*. *А н д а ғ а н* қалың күш болып, Қаламның ұшын қайрадық. Арналған істер істеліп, Бөйгеге басты байладық (Б.Майлин, Шығ.). Атты, түйелі, жаяу-жалшылы, тұс-тұстан *а н д а ғ а н* адамдар ақ даланы шұбартып жіберді (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

АНДАҒАЙЛА= е т. 1. *Тұс-тұстан, жан-жақтан андыздап қаптау*. Тоз-тоз болып *а н д а ғ а й л а п*, «қаш-қаштың» астына алып, алды-арты жөнелген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөзінің арасына жік салмастан бірді айтып келе жатып, бірге кетіп судыратқанда, қалың тобылғыдан *а н д а ғ а й л а п* қашқан қоянды көрген тазыдай, Бекболат қай сөзін ұстарын білмей, даң болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Сирек көріну, шашырап шығу*. Әлден уақытта қарауытып өзен өлкесінің арғы жағынан Шоқан *а н д а ғ а й л а ғ а н* биік мұнараларды көрді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Күн батып, көз қарайып өтті күндіз, Аспаннан *а н д а ғ а й л а п* шықты жұлдыз. Шаһардың ортасына келіп еді, Құдайым тарттырар деп қайдан бір тұз (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 3. *Асығып, аптығып жүгіру*. Жүгірді *а н д а ғ а й л а п* алақайлап, Келді деп іздегенді Құдай айдап. Кезекпен көзге сүртіп үзеңгісін, Көркейді көңілдері гүлдей жайнап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АНДАҒЫ-МҰНДАҒЫ с ы н. с ө й л. *Жан-жақтағы, баршасы*. Енді ол Орда мен Жаңа-қалада жасақталған полктерді бері әкеледі. Бөрі штабтың жұмысы ғой. *А н д а ғ ы-м ұ н д а ғ ы м ы з* қосылатын болдық дегенім осы (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АНДАЗА с ы н. к ө н е. *Оқтаулы*. Саран-жам, мылтық *а н д а з а*. Есті, басты адамдар, Бөрі тамам жиылды, Әңгіме болды дандаза (Бабалар сөзі).

АНДАЙ-МҰНДАЙ с ы н. *Ұсақ-түйек, майда-шүйде, ол-тұл*. Шай ішілді. Түнгі намаз да оқылды. Осыдан соң *а н д а й-м ұ н д а й* әңгімелермен отырғанда түн ортасына таман ет те пісті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). *А н д а й-м ұ н д а й д ы* жинақтағанша, июль де аяқталып қалды (С.Еркебаев, Алғашқы.).

АНДАЛА= е т. *Тұс-тұстан қаумалау, қоршау*. Қараңғыда көрінген ағаштар *а н д а л а п* тұрған жау сияқты қорқыныш, үрей туғызады (Ә.Әлішев, Батыр.).

АНДАЛАТ= е т. *Қаумалату, қоршату*. ≈ Жан-жақтан *а н д а л а т т ы*.

АНДАЛАТУ *Андалат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үсті-үстіне *а н д а л а т у*.

АНДАЛУЗИТ з а т. м и н. *Сұр, сары, қоңыр, қызғылт, қызыл, жасыл тұсті болатын, жылтыр келген ірі кристалдардан тұратын минерал*. *А н д а л у з и т т е р*, негізінен, жапсарлы метаморфтану әсерінен түзіледі. Сазды тақтастар, қайталама кварциттер арасында кездеседі (ҚҰЭ). *А н д а л у з и т* кені отқа, қышқылға төзімді бұйымдар, оқшаулағыштар, оқбақырлар жасау өндірісінде пайдаланылады. Кен орындары Қазақстанда, Байкал сыртында, Оңтүстік Австралияда, АҚШ-та белгілі (Қаз. тілі термин. Геология.). Алюминий, силумин, натрий сульфаты, калий т.б. өндірудің өте бағалы комплексті шикізаты болып саналатын диспордың, алуниттің, кианиттің, *а н д а л у з и т т ің*, серициттің өте ірі қоры кенді Алтайдағы екінші дәрежелі кварциттер деп аталатындардың құрамында өте мол (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

АНДА-МҰНДА ү с т. *Жан-жаққа, әр жерге*. Министрдің орынбасары болса да *а н д а-м ұ н д а* көп жұмсадым («Жұлдыз»). Астанаға келгесін Шынарды *а н д а-м ұ н д а* апарғыштап, әрі жора-жолдастарын шақырғыштап, бір-екі айдың ішінде-ақ қалтасының түбі көрініп қалды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ертең машинаны ерте шақырт, мен *а н д а-м ұ н д а* барам (С.Бегалин, Уақыт.).

АНДА-САНДА ү с т. *Оқта-текте, ілуде, әлсін-әлсін, уақ-уақ, арасында*. Жазым болар десе де болмайды бір, Жарлы байғұс, қайтсін-ай, ұнамай жүр. Байы айтқан соң амалсыз арқандады, *А н д а-с а н д а* бір үзіп елеңдеп тұр (Шәкәрім, Шығ.). Аузын ашып, қалшиып, көзінен аққан жасы бетін жуып отыр, *а н д а-с а н д а* әр жерден солқылдаған, ішін тартқан дыбыс естіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тіршілікпен тіресіп жүргенде сен, Көншімейді көңілім бір көрмесем. Бар өмірім болады босқа өткендей, *А н д а-с а н д а* аулыңа бір келмесем (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

АНДАТ= е т. *Қаптату, ентелету, қоршату, қаумалату*. Бойын кернеп батырлық, Әскерін жауға *а н д а т қ а н*. Жерін қорғап орыстың, Половец жерін шаңдатқан (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Қолында құлаш мандаты, Салады баса салықты. Құлдарды қарсы *а н д а т т ы*, Бүлдіріп болды халықты (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

АНДЕЗИТ з а т. г е о л. *Эффузиялық, яғни жанартаулар көмейінде төгілген лавалардың қатаюы нәтижесінде қалыптасатын магма-*

лық тау жынысы. Кремний кестотығының мөлшері тұрғысынан *а н д е з и т* орташа тау жыныстарға жатады (Қаз. тілі термин. Геология.).

АНДЕРРАЙТЕР [ағыл. underwriter] з а т. э к о н. *Сақтандыру компаниясының тәуекелдік түрлерін сақтандыруға немесе қайта сақтандыруға қабылдайтын уәкілдік тұлғасы. А н д е р р а й т е р* – қаржы қызметінде қайта шығарылған акциялар мен басқа да бағалы қағаздарды белгілі бір инвесторларға сату үшін оларды сатып алу арқылы орналастыруды өз міндетіне алған кепілгер (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АНДРАГОГИКА [грек. andros – ересек адам, agoge – басшылық, тәрбие] з а т. п е д. *Ересектерге білім беру, оқыту және тәрбиелеудің теориялық және практикалық мәселелерін қамтитын педагогика саласы. «А н д р а г о г и к а»* терминін педагогиканың ерекше бір тарауын атау үшін алғаш рет ағарту ісінің тарихшысы К.Капп Платонның педагогикалық көзқарастары туралы кітабында қолданды (1833) (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *А н д р а г о г и к а* бойынша Германияда, Швейцарияда, Венгрияда және басқа да елдерде көлемді зерттеулер жүргізілді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *А н д р а г о г и к а* теорияшылары жалпы және салыстырмалы *а н д р а г о г и к а н ы*, сондай-ақ *а н д р а г о г и к а н ы*ң өндірістік, әскери, геронтологиялық және басқа түрлерін саралайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АНДРОГИНИЯ [лат. andros – еркектік, gynes – әйелдік] з а т. *Өз бойына ер адамға да, әйел адамға да тән қасиеттерді қатар үйлестірушілік. А н д р о г и н и я н ы*ң адамның жағдайға байланысты, мінез-құлқының өзгерте алу қабілетінің психологиялық сипаттамасын айқындауда маңызы зор (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *А н д р о г и н и я* стресске, титықтауға қарсы табандылық танытуда тұрмыстіршіліктің әртүрлі саласында табысқа қол жеткізуге септігін тигізеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АНДЫЗ з а т. ө с. <лат. inula> *Тауда өсетін, мал жейтін, ұзын сабақты көпжылдық кейде біржылдық шөптесін өсімдік. А н д ы з д ы* бағалы дәрі-дәрмек алатын өсімдік ретінде пайдаланады, сондай-ақ тағам өндірісінде және бояу алу үшін қолданады (ҚҰЭ). Күлтелене ұйысқан ақшыл сары гүлі бар, иісі балға ұқсаған тау күңгейінде өсетін өсімдікті қазақтар *а н д ы з*, орыстар медвежье ушко (аю құлақ) деп атайды (С.Сүбханбердин, Дәрі –

дауа.). Атыңның сулығына *а н д ы з* байла, ыстығы тарқайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АНДЫЗДА = е т. **1.** *Бытырай қаптау, топ-топ болып көріну.* Тек автомат ұстаған сұр шинельдер өздерінен өздері алға қарай *а н д ы з д а п* барады (Ш.Айтматов, Боранды.). Тарихтың ұзақ жолында, әрбір ғасырда *а н д ы з д а п*, үздік-создық шыққан кемеңгерлер әр ғылымды көтермелеп, тартып, бірталай жерге ұзатып апарып тастап отырады («Абай»). Аралар ұшып, *а н д ы з д а п*, Сорады гүлден бал шырын. Қарлы тау ғана жалғыз қап, Жасырғандай жан сырын (С.Мәуленов, Торғай.). **2.** *а у ы с. Бір-бірімен жарысып, ентелеу.* Биік бастарынан етекке қарай құлап түскен қисық ирек жыралар қасқа жол сияқтанып, *а н д ы з д а п* жатыр (М.Әуезов, Қараш.). Қырандар көкте сарылған, *А н д ы з д а п* өрген өзендер, Сапырып сайдан ағылған (Н.Байғанин, Таңд.).

АНДЫЗДАТ = е т. *Бытырай қаптату, топ-топ етіп көрсету.* Әкем қойды асықпай, қаптата, *а н д ы з д а т а* жайды (Ауызекі.).

АНЕВРИЗМА [грек. aneurisma] з а т. м е д. *Құре тамыр (артерия) қабының кеңейіп қалтануы. А н е в р и з м а* деп инфарктан кейін немесе зақымданғаннан болған жүрек жарығын айтады (А.Даиров, Хирург.).

АНЕКДОТ [франц. anecdote] з а т. **1.** *Өмірдегі оғаш оқиға, оғаш қылықтар жайындағы күлдіргі, қысқа ғана ауызекі әңгіме.* Мәселенің негізіне дәл түсініп, қырыламай да, сырламай да, барды бар, жоқты жоқша, ашық, батыл сөйлеп, сөз арасында өз аулында болған бір оқиға немесе қызықты бір *а н е к д о т т ы* қоса сөйлеп, кейде жорта бір сөзді білмей қалған болып, білгішсінген біреу ол сөзді айтып жіберсе, «осындайды қайдан біле бересің?» деп оны әжуаға айналдыратын, өзінің келелі пікірлерін тыңдаушыларына қалжыңын араластыра сөйлеу арқылы жеткізетін, сол әдісімен тыңдаушыларын тез билеп алатын Сәбең де сөйлемеді (Қаныш аға//Естеліктер). Омар есіп сөйлейді. Ол әңгіме, *а н е к д о т* айтады (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *ә д е б. Қысқа, күлдіргі әңгіме түріндегі фольклордың барлық кезеңдеріне тән өміршең жанр. Анекдоттың ұтымдылығы тура мағынасында емес, ишарамен берілетін туынды мағынасында, пікірдің әдеттен тыс айрықша өткірлігінде (Әдебиеттану термин.). Анекдот* кейде өмірде болған, тарихта белгілі адамға байланысты қиыстырылып, келтірілген қызықты оқиға, күлкілі жағдай болса, ал кейде өткір жауап қайырумен түйінделетін әзіл-күлкі, кекесіні аралас сөз қағыстыру түрінде кездеседі (Әдебиеттану термин.).

АНЕКДОТТЫҚ с ы н. *Күлкілі, күлдіргі*. Біріне арқау болған нәрсе – жай ғана *а н е к д о т т ы қ* оқиға («Қаз. әдеб.»). Бұл – қисынсыз, көңілге қонбас *а н е к д о т т ы қ* жайттарға бару деген сөз емес («Қаз. әдеб.»).

АНЕМИЯ [грек. ап – сыз, сіз, емес және haima – қан] з а т. м е д. **Қаназдық**. Қазақстанда қанның құрамында темірдің жетіспеушілігінен болатын *а н е м и я* көбірек тараған (ҚҰӘ).

АНЕМОМЕТР [грек. anemos – жел, metron – өлшем] з а т. *Желдің жылдамдығы мен бағытын өлшеуге арналған аспап. ≈ Анемометр көрсеткіші.*

АНЕМОЛИТТЕР [грек. anemos – жел, lithos – тас] з а т. г е о л. *Жанартау күлдерінен тұратын, сыртқы қатты қабыршақпен қапталған, құрамына су молекулаларын кіріктіретін жанартау атпасы. ≈ А н е м о л и т құрылысы.*

АНЕСТЕЗИОЛОГ [грек. ап – сыз, сіз, емес және aisthesis] з а т. м е д. *Операция жасалатын ауруға жансыздандыратын дәрі беретін, наркоз кезінде оған дәрігерлік көмек көрсететін медицина қызметкері (дәрігер).* Наркоз беретін және оған дайындық жүргізетін дәрігерді *а н е с т е з и о л о г* деп атайды (А.Даньков, Хирург.).

АНЕСТЕЗИОЛОГИЯ з а т. м е д. *Адам ағзаларын уақытша жансыздандыру мәселелерін зерттейтін клиникалық медицина ғылымының саласы. А н е с т е з и о л о г и я н ы ң* ең негізгі мақсаты – хирургиялық операцияның барлық кезеңінде науқастың қауіпсіздігін сақтау және зақымданған органдардың жұмысын қайта қалпына келтіру (ҚҰӘ).

АНЕСТЕЗИЯ з а т. м е д. *Адам ағзасының уақытша жансыздандырылуы. Аты аңызға айналған дәрігер Хуа То а н е с т е з и я н ы ң*, икемен емдеудің «өкесі» саналады («Егемен Қазақстан»).

АНЖАМ зат. көне. *Қару-жарақ, сауыт-сайман. Анжамы* сай өтімді, Көне бура секілді Хан Тұрсынға кез келді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Көтеріп жерден алып, көкке атты, Сауыт-сайман, *а н ж а м ы* жарқырапты (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

АНЖЫМА з а т. э т н. *Ердің қапталына орнатылған дөңгелек темірлі шығыршық. Иса ауылынан қаршыға ұстап келген үш-төрт жігіттің біреуінің ерінің алдыңғы қапталындағы а н ж ы м а ғ а* байлап алған кішкене қара торсықша түр екен (С.Бегалин, Бала Шоқан).

– Мынаның дыбысы шыққанда, аспаннан үйрек өзі жүрегі ұшып жерге құлай беретін көрінеді, – деп тентек Жақыпқа торсықты ерінің алдыңғы қапталындағы *а н ж ы м а ғ а* байлап берді (С.Бегалин, Бала Шоқан).

АНЖЫР з а т. с у ш а р. *Диаметрі бірнеше елі болатын ақ түсті, іркілдек, жөкеге ұқсас мұз кесекшелерінің жиынтығы. А н ж ы р* көксоқта мен шарбы мұздардан, кейде су бетіне қалқып шыққан түптік мұздардан тұрады (Қаз. тілі термин. Су.). *А н ж ы р* өзен аңғарына тіреліп, судың ағуына, су электр станциясының т.б. гидротехникалық ғимараттардың жұмысына кедергі келтіреді (Қаз. тілі термин. Су.).

Анжыр жүруі. с у ш а р. *Су ағынының бетіндегі анжыр қозғалысы. А н ж ы р ж ң р у і н і ң* жиілігі (қоюлығы) он балдық жүйе бойынша өлшенеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Анжыр кептемесі. с у ш а р. *Көктемгі сең жүру кезіндегі және мұзқұрсақ бастаулар алдында өзеннің қимасын су іші мұзы мен анжыр массаларының кептеп тастауы. А н ж ы р к е п т е м е с і* су ағысына бөгет жасауының салдарынан өзендегі су деңгейі көтеріліп, арна маңайы су астында қалады (Қаз. тілі термин. Су.).

Анжыр қашыртқы. с у ш а р. *Суқабылдағышта және оған жетер бастауда, тұндырғыштарда анжырмен күресу үшін орнатылған құрылыс. Бас тораптағы а н ж ы р қ а ш ы р т қ ы* режиміне суды бөлу өте қажет (Қаз. тілі термин. Су.).

АНЖЫРЛАН= е т. *Қалың қатпарлану, бірнеше қатпар басу. Мен дегенде а н ж ы р л а н ы ң* қатқан мұзы еріп кеткен болар ма? (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.).

АНЖЫРЛАНУ *Анжырлан етістігінің қимыл атауы. ≈ Мұздың а н ж ы р л а н у ы.*

АНИЗОТРОПИЯ [грек. onisos – тең емес, tropos – бағыт] з а т. **1. ф и з.** *Дененің өз ішіндегі физикалық (механикалық, оптикалық, электрлік) қасиеттердің әр бағытта біркелкі болмауы. Кейде бір заттың өзі бір физикалық шамаға байланысты изотроптық, ал екіншісіне қатысты а н и з о т р о п и я ғ а* тән қасиет көрсетеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Физикалық қасиеттердің кристалл ішіндегі бағыттарға тәуелділігі *а н и з о т р о п и я* деп аталады (Физика). **2. г е о л.** *Таужыныстар мен минералдардың физикалық қасиеттерді түрлі бағытта түрліше иемденуі. Қат-қабат таужыныстардың немесе құрылымы әркілкі болып келетін таужыныстардың көршілес қабаттары не олардың минерал түйіршіктері әртүрлі физикалық қасиеттермен сипатталған жағдайда*

мұндай таужыныстар *анизотропия* заңдылығына тәуелді (Қаз. тілі термин. Геология.).

АНИЗОТРОПТЫ: анизотропты таужыныс. кен. *Таужыныстың механикалық, оптикалық және тағы басқадай қасиеттерінің оның әртүрлі бағытында бірдей болмауы. Анизотропты таужыныс* біртекті және әртекті болып келеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Біртекті *анизотропты таужыныстың* әр бағыттағы қасиеттері әртүрлі болып келгенімен, бір бағыттағы қасиеті өзгеріссіз қалады, ал әрекеті анизотропты таужыныста ол өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АНИЗОТРОПТЫҚ сы н. ф и з. *Бойлас бағыттарда ұқсас қасиеттерді, ал өзге бағыттарда мүлде өзгеше қасиеттерді иемдену қабілеті бар.* Бір жақты пішінсіздену салдарынан (созу, сығу, ығыстыру және т.б.) заттың жеке бөлшектерінде *анизотроптық* қасиет пайда болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АНИЛИН [порт. anil] з а т. х и м. *Бензолдан алынатын, түрлі бояулар жасайтын, түссіз немесе сарғылт түсті, өзіне тән иісі бар сұйық зат. Анилинге* тотықтырғышпен (мысалы, хром қоспасымен) әсер еткенде, біртіндеп әр алуан бояулы бірқатар заттар түзіледі. Ақырғы өнім ретінде өте тұрақты бояу деп есептелетін қара *анилин* алынады (Орг. химия). *Анилин* – әлсіз негіз. Минералды қышқылдармен әрекеттестіріп, тұздар түзеді (ҚҰЭ).

АНИМАЛИЗМ [лат. animal] з а т. ө н е р. *Діни наным-сенімде жануарларға табыну, жануарлар культі, зоолатрия.* Ботакөз деген не? Ол, – дейді С.Мұқанов, – кәдімгі ботаның көзі, бірақ Қазақстанда қыздарды солай атайды. Бұл *анимализмнің* өзіндік табиғи сүйкімділігі бар («Қаз. әдеб.»).

АНИМАЛИСТИК сы н. ө н е р. *Анимализмге тән, анимализмге қатысты. ≈ Анималисттік* нақыш.

Анималистік жанр. ө н е р. *Графикадағы, кескіндеме, мүсіндегі жан-жануарлар бейнесін өрнектеумен ерекшеленетін мәннер.* Қазақстан суретшілері *анималистік жанр* дәлеулі шығарма берген (ҚҰЭ).

АНИМАЦИЯ з а т. т е х. *Қозғалыстың түрлі кезеңіне сәйкес кескіндер тізбегін экранда жылдам көрсету арқылы дене қозғалысы динамикасын бейнелеу тәсілі. Анимация* – мультимедия жүйесінде қозғалыстың әртүрлі кезеңіне сәйкес кескіндер тізбегін жылдамдата көрсету арқылы қозғалыстағы объектіні экранда бейнелеу тәсілі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АНИМИЗМ [лат. anima, animus – жан, рух] з а т. ф и л о с. *Жан мен рухтың мәңгілігіне сену. Анимизм* алғашқы қауымдық қоғамда пайда болған тарихи құбылыс (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Анимизм* дегеніміз рух пен жанның өмір сүретіндігіне деген сенім. Көне заманның мәдениетінде діни салт-дәстүрдің, наным-сенімдердің, діни мейрамдардың даму процесі *анимизм* ең басталады (Т.Ғабитов, Мәдениеттану.).

АНИМИСТИК сы н. *Анималистік.* Сонымен бірге *анимистік* діни нанымдар, аталар аруағына табыну, магияның әртүрлі формалары өріс алған (Этнография).

АНИОН [грек. anion] з а т. ф и з. *Бір немесе бірнеше атомнан тұратын теріс зарядты бөлшектер. Аниондар* химиялық реакцияларда катализатор рөлін атқарады, электр өрісінде электр тоғын оң электродқа (анодқа) қарай тасымалдайды (ҚҰЭ). *Анион* – теріс зарядталған, сондықтан электролиз жағдайында оң зарядталған электрод не анод төңірегіне шоғырланатын ион (Қаз. тілі термин. Геология).

АНИОНДЫ сы н. *Анионы бар. ≈ Анионды* қышқылдар.

Анионды жинағыш. к е н. *Багалы минералдар бетіне адсорбцияланып, олардың сулануын азайтатын жинағыш реагенттер молекулаларындағы көмірсутек тізбегінің құрамына кіретін органикалық қосылыстар. Анионды жинағыштардың* негізгілері: ксантогенаттар, дитиофосфаттар, майлы қышқылдар, алкилсульфаттар, нафтен қышқылдары және т.б. (Қаз. тілі термин. Кен.).

АНИС¹ [грек. anison] з а т. ө с. *Жемісінде эфир майы бар, шатыршалар тұқымдасына жататын хош иісті біржылдық өсімдік және одан жасалған түссіз, сұйық дәрі.* Эфирлі *анис* жөтелге қарсы қолданылатын, көпке белгілі мүсәтір-*анис* тамшыларының құрамына және тағы басқа күрделі дәрілерге қосылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНИС² з а т. б о т. *Алманың күздік сорты. Анистің* жемісі орташа көлемді, қышқылтым-тәтті болады. Бір ағаштан алынатын өнім мөлшері 250–300 кг (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АНКЕР [нем. Anker] з а т. т е х. *Машинені белгілі жерге бекітіп тұратын темір бұранда, құрсау.* Сепараторлар бетоннан құйылған немесе кірпіштен жасалған мықты фундаментке орнатылып, *анкер* болаттармен бекітіледі (З.Сейітов, Сүт өңдеу.).

АНКЕТ ор. з а т. с ө й л. *Сауалнама.* Толып жатқан список жасалды, толып жатқан *анкет* толтырылды (Б.Майлин, Шығ.).

АНКЕТА [франц. enquete] з а т. *Сауал-нама*. Бітіспейтін жауымын жамандықтың, Дөрежеге, дәулетке аз алаңым. *А н к е т а ғ а*, тұсына мамандықтың «Ақынмын» деп ұялмай жаза аламын (Н.Әжіғалиев, Таңд.). Ал, назар аударыңыздар, үшінші бетте «Тұтқындалғанның *а н к е т а с ы*» деген даяр қағаз 19 қазанда, яғни, ұсталғанына 25 күн өткеннен кейін, толтырылыпты («Жұлдыз»). *А н к е т а л а р д ы* респондент деп аталатын жауап беруші адам өз бетінше немесе нұсқаушының көмегімен толтырады (М.Тәжин., Соц. негіз.).

АНКИЛОСТОМА з а т. м е д. *Адам ішегіне дөңселек құрт енуінен болатын ауру*. Адам организмінде оның екі түрі – *а н к и л о с т о м а* және некатор кездеседі (М.Исамбаев., Мед. анықтама).

АНКЛАВ [франц. enclave] з а т. т а р. *Белгілі бір мемлекет жерінің басқа бір мемлекеттің немесе бірнеше мемлекеттің қоршауында тұрған бөлігі*. Егер *а н к л а в т ы ң* теңізге шығар жолы болса, онда жартылай *а н к л а в* деп аталады (ҚҰЭ). Өңірдің *а н к л а в т ы қ* сипатын ескергенде, көлік инфрақұрылымын дамытудың, мүше елдердің теңіз порттары мен әлемдік рыноктарын, соның ішінде Ақтау портын пайдалана отырып шығуын қамтамасыз етудің айрықша маңызы бар («Егемен Қазақстан»).

АННАЛ [лат. annales] з а т. т а р. *Ежелгі дүние мен орта ғасыр елдерінің жылнамасы, тарихи шығарманың көне түрі*. Ежелгі мысырлықтар, ассириялықтар, парсылар, қытайлар, т.б. халықтар аса маңызды оқиғаларды жыл-жылымен жазып отырған да, шежірені – *а н н а л*, ал оның авторын «анналшы» деп атаған (ҚҰЭ).

АННЕКСИЯ [лат. annexus] з а т. с а я с и. *Бір мемлекеттің жерін немесе жерінің бір бөлігін екінші бір мемлекеттің зорлықпен немесе заңға қайшы жолмен өзіне қосып алуы*. *А н н е к с и я* халықаралық құқықты дөрекі бұзушылық болып табылады (ҚҰЭ). *А н н е к с и я*, әсіресе, отарлық экспансияның құралы ретінде жиі пайдаланылады (ҚҰЭ).

АННИГИЛЯЦИЯ з а т. ф и з. *Позитрон мен электрон кездескенде, екеуінің де жойылып кетуі*. Сонымен қатар Дирак позитрон электронмен кездескенде олардың екеуінің де жойылып (*а н н и г и л я ц и я*), олардың орнына жоғары энергиялы фотондардың пайда болатындығын да айтқан-ды (Физика). Ал *а н н и г и л я ц и я* кезінде туатын фотонның заряды да, тыныштық массасы да жоқ, өйткені ол тыныштық күйде бола алмайды (Физика).

АННОТАЦИЯ [лат. annotatio] з а т. *Аңдатпа*. *А н н о т а ц и я* қазақ кітаптарына қазақша жазылса екен деген тілек бар («Қаз. әдеб.»). *А н н о т а ц и я д а* шығармаға баға беріп, автор туралы мәлімет келтіруі, кітаптың немесе жекелеген мақаланың жазылу тарихын қамтуы, әдебиеттерге және т.б. деректерге сілтеме жасауы да мүмкін (ҚҰЭ).

АННУЕТАНТ [лат. annuitos] з а т. э к о н. *Кіріс көзі ретінде жыл сайын рента алушы адам*. $\approx$ *А н н у е т а н т* саны.

АННУИТЕТ [нем. Annuitat] з а т. э к о н. *Борыш пен өсім төлемі жылма-жыл өтелетін мерзімдік мемлекеттік қарыз; рента, тұрақты түсіп отыратын төлемдер*. Жалпы алғанда *а н н у и т е т* дүркін-дүркін төленетін ақшалай сома алу, сондай-ақ оны төлеу деген мағынаны білдіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АННУЛЯЦИЯ [лат. annulatio] з а т. э к о н. *Бағалы қағазды жоғалған жағдайда жарамсыз деп жариялау*. *А н н у л я ц и я*, әдетте, тиісті хабарландыруды мамандандырылған газет үш қайтара жариялау жолымен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АНОД [грек. anodos] з а т. ф и з. *Оң зарядты электрод*. *А н о д т а р* еритін немесе ерімейтін болып екіге бөлінеді (ҚҰЭ). *А н о д* пен катодтың арасындағы электр өрісі (оларға жоғары кернеу беріледі) электрондарды соқтығысқан кезде иондану тұғыз алатындай энергияға дейін үдетеді (Физика).

АНОМАЛДЫ с ы н. т е р м. *Жалпы заңдылық жүйесінен, қалыпты жағдайдан, даму үрдісінен ауытқуы болатын, ауытқуы бар*. Бала бойында әлдебір ауытқу (мыс: бір құлағының естімеуі) оның *а н о м а л д ы* дамуын айқындаушы белгі болып табылмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Аномалды балалар. п е д. *Қалыпты физикалық не психологиялық дамудан ауытқуға душар болғандықтан, арнайы жағдайларда тәрбиеленіп, оқытуды қажет ететін балалар*. *А н о м а л д ы б а л а л а р д ы ң* жалпы дамуы заңдылықтарын зерттеумен, оларды оқыту әдістемелерімен дефектология пәні айналысады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бұл жағдайларда балалардың дене және психологиялық дамуы бұзылмайды; *а н о м а л д ы б а л а л а р* санатына жатпайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АНОМАЛИЯ [грек. anomalía] з а т. т е р м. *Жалпы заңдылық жүйесінен, қалыпты жағдайдан ауытқушылық*. $\approx$ *А н о м а л и я* құбылысы. 1. м е д. *Іштегі нәресте дамуының бұзылуы салдарынан ағзаның құрылымында*

кездесетін вариациялық өзгерістердің шектен шығып, тұрақты морфологиялық ауытқуларға ұшырауы. *А н о м а л и я* балалар арасында жиі кездеседі. Оған негізгі кемістік категориялары: есту, көру, сөйлеу жүйесінің бұзылуы, ой-өрістің артта қалуы жатады (ҚҰЭ). Туа болған *а н о м а л и я* тұқым қуалайтын ауруларға байланысты немесе химиялық, механикалық, радиациялық, т.б. әсерлерден болса, жүре пайда болған *а н о м а л и я* жұқпалы аурулардың (полиомиелит, қызылша, менингит т.б.) салдарынан болады (ҚҰЭ). **2. г е о л.** *Табиғаттағы құбылыстың әдеттегі немесе теория бойынша болжанған шамадан күрт ауытқуы.* Жер қыртысының түрлі физикалық қасиеттерінің қалыпты шамадан ауытқуы геофизикалық *а н о м а л и я* деп, ал жер қыртысындағы кейбір химиялық мөлшерінің қалыпты шамадан ерекше көп болуы геохимиялық аномалия деп аталады (ҚҰЭ).

АНОНИМ [грек. *анонимос*] з а т. *Әдеби шығарманың, хаттың, жеке мақаланың авторының аты-жөні көрсетілмеуі, белгісіз болып қалуы.* *А н о н и м* – әдеби шығарманың өртүрлі себептерге байланысты, көбінесе, саяси жағдайға байланысты авторы көрсетілмей жариялануы (Әдебиеттану термин.). Көп елде *а н о н и м* ге мемлекет тарапынан тыйым салынған (ҚҰЭ).

АНОНС [франц. *annonce*] з а т. *Алдағы шаралар туралы алдын ала хабарлама, жариялама.* *А н о н с!* Құрметті оқырман! («Түркістан»).

АНОРГАНИКАЛЫҚ с ы н. х и м. *Органикалық емес, бейорганикалық.* Органикалық заттардың *а н о р г а н и к а л ы қ* заттардан түзілу процесі алдымен осы жапырақта өседі (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). *А н о р г а н и к а л ы қ* химиядағы күрделі заттар: тотық, қышқыл, негіз және түз (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

Анорганикалық қосылыстар. х и м. *Химиялық элементтердің өзара және бір-бірімен байланысуынан туындайтын заттар.* *А н о р г а н и к а л ы қ қ о с ы л ы с т а р д ы ң* көпшілігі химия өнеркәсібінде өндіріледі (ҚҰЭ).

Анорганикалық химия. *Химиялық элементтерді, солардан түзілетін жай және күрделі заттарды әрі олардың өзгеруін зерттейтін ғылым.* Химиялық зерттеулердің негізгі әдістері – анализ бен синтез *а н о р г а н и к а л ы қ х и м и я* да кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

АНОФЕЛЕС [грек. *anopheles*] з а т. з о о л. **Безгек маса.** Безгек тарататын масаны *а н о ф е л е с* деп атайды. Бұдан басқа маса адамды шаққанмен, безгек тарата алмайды (С.Сұбанбердин, Дәрі – дауа.).

АНСАМБЛЬ [франц. *ensemble*] з а т. **1.** м у з. *Музыкалық шығарманы бірігіп орындайтын*

екі яки одан да көп әншілер немесе аспапта орындаушылар тобы. Жиырмасыншы ғасырда өртүрлі үндестік құрамдағы *а н с а м б л ь д е р* пайда болды (ҚҰЭ). Мұқанның аспапты камералық *а н с а м б л ь* ге арналған шығармалары радио арқылы орындалады (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). **2.** *Қандайда бір тұтастықты құрайтын бөліктердің өзара үйлесімділігі, табиғи жарасымдылығы.* ≈ Күзгі киім үлгілерінің *а н с а м б л и*.

Архитектуралық ансамбль. сәулет. *Көркемдігі, әсемдігі, сәулетшілік стилі қоршаған ортамен, маңайындағы бірнеше құрылыспен (тұрғын үйлер, театр, зауыт т.б.), табиғи кеңістікпен жарасымды тұтастық тапқан ғимараттар тобы.* *А н с а м б л ь* қала салу өнерінің ең қиын, күрделі жобалау түріне жатады (ҚҰЭ).

АНСАМБЛЬДІК с ы н. *Ансамбльге тән.* Классикалық өнер заманында ішекті аспаптар квартеті, скрипка мен фортепьяно дуэті т.б. *а н с а м б л ь д і к* жанрлар қалыптасты (ҚҰЭ).

АНСАН с ы н. к ө н е. *Оңай, жеңіл.* Көріпке қылған қайырдың, Көп болады сауабы. Кісіге қылсаң қиянат, *А н с а н* болмас жауабы! (Мәделіқожа, Шығ.)

АНСАР з а т. д і н и. **1.** *Мұхаммед пайғамбарға көмекке келгендер.* Бірінші Омар дәуірінде еңбекақының құны жоғары болғандықтан *а н с а р д ы ң* көпшілігі ірі жер иелеріне айналды (Ислам энцикл.). Мединедегі *а н с а р* басқалармен салыстырғанда өздерін Мұхаммедтің ісін жалғастырушы екендігін таныта білді (Ислам энцикл.). **2.** *Меккеден Мединеге көшіп барған мұсылмандарға көмектескен аус және хазраж тайпалары.* Ансар Мұхаммедтің алғаш рет Меккеге одақтастарына жасаған жорығына қатысқан жок, бірақ Бадр түбіндегі шайқаста Мұхаммед әскерінің негізін осы *а н с а р* құрады. Соның нәтижесінде Мұхаммед соғыстан түскен олжаны бөліске салғанда Мухаджир руынан кейін екінші орынды *а н с а р* алды (Ислам энцикл.). Мұхаммед өлгеннен кейін *а н с а р* өздерінің ортасынан халифалыққа үміткерлер ұсынды, олайда аус пен хазраж тайпалары арасындағы бақталастық бір бағытта әрекет етуге мүмкіндік бермеді (Ислам энцикл.).

АНСАРЛАР з а т. **Ансар** (Меккеден Мединеге көшіп барған мұсылмандарға көмектескен аус және хазраж тайпалары). *А н с а р л а р* – Мұхаммед пайғамбарды қолдап, 622 жылы Меккеден Мединеге көшіп барған мұсылмандарға жәрдем берген аус және хазраж тайпалары (ҚҰЭ). *А н с а р л а р* Меккеден көшіп келген мулажирлермен бірге алғаш рет мұсылмандар қоғамын ұйымдастырған (ҚҰЭ).

АНСАРЫ з а т. д і н и. с ө й л. *Ансар* (Мұхаммед пайғамбарға көмекке келгендер). Пайғамбарды іздеп Меккеден Мединәға көшіп келгендер Мұхажырын аталыпты, дін іздеп қонысынан ауғандар дегені. Салт басты сабау қамшыны басып көмекке келгендер *а н с а р ы* аталыпты (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

АНСАТ сын. көне. *Оңай, қиын емес*. Жасырып жүз періні бір майданға, Үстіне алып келсек, ұстау *а н с а т* (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

АНТ з а т. 1. *Қасиетті нәрсемен сендіру арқылы берілетін салтанатты түрдегі серт, уәде*. Нанымы жоқ, *а н т ы* бар Ел нұсқасы кетті ғой (Абай, Тол. жин.). *А н т т ы ң*, сертін, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? (Абай, Тол. жин.). *А н т* еді адамдыққа, адалдыққа Шығанға шырқап шығар «Ғалиясы» (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Адалдыққа, заңға сәйкес әрекет етуге, қандай да бір міндеттемелерді орындауға салтанатты ресми түрде берілетін уәде*. *А н т п е н е н* тарқайды, жиылса кеңеске (Абай, Тол. жин.). Сондықтан кейде жан беруші жан садағасы деп, сұраған малын өзі төлеп жіберетін жерлері де болды. Сөйтіп, көбінесе іс *а н т қ а* бармай-ақ бітіп қалды (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Антынан айнымады. *Уәдесінде тұрды, айтқанында тұрды, сөзіне беріктік танытты*. Әкем *а н т ы н а н а й ы н ы м а д ы* (Ауызекі).

Ант алды. *Сертін алды, уәдесін алды*. «Міне, шын» деп, он мың сом санап салды, Жиып, теріп, көрді де, қағазды алды. Тез қайтуға, ешкімге білдірмеске, *А н т а л д ы* да офицер кетіп қалды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел арасына өсек тарап кетпес үшін – басқа бір жанға тіс жармас үшін молданың *а н т ы н а л д ы* (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

Ант амансыз. *Антсыз, уәдесіз, сөз байласпастан*. *А н т а м а н с ы з*, жан күмәнсіз, Құдай қол-аяғын байлап бергені сол емес пе, қанды мойын айыпкер етіп? (М.Әуезов, Шығ.).

Ант аралады. *Уәдесі, серті бұзылды*. Ат жанды, күлік күткен Балта манап, Ұзаққа берілмеді тор төбел ат. Сонда Ұзақ. Кектенді ұзақ, бұзды бата, Бұзылды екі арасы *а н т а р а л а п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ант атсын [ұрып кетсін]. *экспр. қарғ. Сөзінде тұрмасаң, уәдеңді орындамасаң, сендірген қасиетті нәрсеңнен жаза тап деген мағынада*. Жетесіз туған, *а н т ы р ы п к е т к і р* зәнталақ! Булығып тұрды, баланың көзі қанталап. Қоқилана келіп, басына қамшы үйірді, Ақсақалдар да, көксақалдар да анталап (М.Мақатаев, Шығ.).

Ант аттады. *Уәдені бұзды, сертте тұрмады*. Әліби осы арада Ожар Оспанның жігіттерін еліне қайтарып тұрып: – Құдама сәлем айтыңдар. *А н т т ы а т т а п*, батамды бұзайын деп жүрген мен жоқ... (дейді) (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Ант атты [ұрды, соқты]. *Құдай оңдырмады, қасиет тұтқан нәрсеңнің киесі ұрды, жазасын тартты, сазайын алды*. Салпыл қақты, түн қатты, «Мал-мал!» – деді, мал тапты. Байыған сайын күтім жоқ. Бейіл кетті, *а н т а т т ы* (Абай, Тол. жин.). Берген сөзін, антын орындамаған жағдайда «*А н т ы р с ы ң*», «Ант атсын» деп қарғаған (ҚҰӘ). Өтірік-өсек, аяңды Іркілместен соғады Қасам ішіп, *а н т ы р ы п* Тіліне алар тобаны (Бес ғасыр.). *А н т с о қ с а*, адам шіркін тосылады, Кері кетсе, ұйқы кеп қосылады. Құл-құтан, қарақалпақ болса-дағы, Мал шіркін абыройыңды жасырады (Шал ақын, Өлеңд.).

Ант ауды. *Серттескендердің бір жағы уәдесін орындамады, сертін бұзды*. Бір кезде Алшаң қысылып, қынжылғандай боп сөз бастап: – Жұрттың бұл не қылғаны. Ахмет, сен әлі де болса да бар. «*А н т а у м а й*, ат шаппас» деген, бір тентек үшін елменен жауласып, қырыламыз ба? Қайтарсын Байғазының, жесірін! – деді (С.Көбеев, Қалың мал). «Елшіге өлім жоқ» деген бұрынғыдан қалған сөз бар еді. Елшіні өлтірген Абылайға *а н т а у ы п* қалмақ халқы жеңіп, Абылайды бас қылып жүз кісіні ұстап алып еліне апарыпты («ДУГ»).

Ант байлады. *Уәделесті, серттесті*. «Билікті бердік енді» деп, «Біріктірсен елді» – деп, *А н т*, уағда, *б а й л а у ы н* Батырға [Исатайға] беріп қалысқан (Ы.Шөреков, Исатай-Мамбет).

Ант берді. а) *Серт байлады, сөз байлады, уәде берді*. Әлдеқашан *а н т б е р д і м* Бал берсен де жемеске (Шәкәрім, Шығ.). Ала көлеңке, қарабарқын жертөленің ішінде отырғандар Лысенконың сөзін *а н т б е р г е н д е й* қоштады (Б.Момышұлы, Москва.). ә) *Қасиетті нәрселермен сендіріп, салтанатты түрде серт берді*. Мұхаммет пайғамбардың ақ туының алдында *а н т б е р д і ң і з* («Жұлдыз»). Мола-сына бауырлар Достарымды қойғанда, *А н т б е р і п* айтқан жолдасым: Болмасын соғыс, болмасын! (М.Мақатаев, Өмір-өзен). б) *Адалдыққа, бар ынтасымен бір нәрсеге, біреуге қызмет етуге, қандай да бір міндеттемелер алуға ресми салтанатты түрде уәде берді*. Шағатай сұлтан өз ордасына жеткен күні өзінің Хақназардан қорқып, жалған *а н т б е р г е н і н* көрген нөкерлерін бір түнде басқа жен-

деттеріне бауыздатып тастады (І.Есенберлин, Жанталас). Енді бір түрлі саптың алдында тұрып *ант берген* жауынгердей әлгі ойымды нықтай, бекіте түскен секілденемін (Н.Әбутаев, Сахара.). Бұхаралық шеберлердің ешқайсысы мұндай *ант бере* алмай, бәрі де құрылыс жұмысынан бас тартады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Олар өле-өлгенше Бір-басор қызметінің неге тоқтағаны жөнінде құпияны ешкімге жарияламау жөнінде *ант беріп*, қолхат жазатын болды (Ш.Айтматов, Боранды.).

Ант беруші. *Серт иесі, уәде беруші жақ.* *Ант беруші* Қошқарұлы Жәнібек, Бөкенбай секілді батырлар, осылардың соңына ерген аз ғана елдің өкілдері (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Ант берісті. *Сөз байласты, уәделесті, серт-тесті.* Бір жеңнен қол, бір ауыздан сөз шығаруға уәделесті, *ант берісті* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Екі жақтың да аузы дуалылары қауымының терістік бетіндегі шыңдағы кеуекте жатқан Қараман атаның басына барып құран ұстап, *ант берісті* (Ә.Кекілбаев, Күй).

Ант бұзды. *Серттен тайды, уәдеде тұрмады.* Қарабай *анттың бұзды*, «қызымды жетім ұлға бермеймін» деп Өлеңтінің аяғын өрлей көшеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Бұл жолы олардың *анттың бұзбайтын* на біз кепілміз, Неплюев (І.Есенберлин, Көшпенділер). Қаласаң, қабылдармын Цыганның салтын, сірә, Өзіңді сағынған күн, *Бұзармын антыңды* да (А.Бақтыгереева, Сені ойлаймын).

Ант етті. а) *Қасиет тұтатын нәрсесі арқылы сендірді, бар ниетімен иландырады.* Қара жұрт қарап көріп, сөзге нанбас, *Ант етемін*, жалғанын жан таба алмас. Өзі алданып, Өзгеден соққы жеген, Және өзі біреуді алдай алмас (Абай, Тол. жин.). Я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп *ант ететұғын* кісіні не дейміз (Абай, Тол. жин.). – Құдай білер, Бұғы ананың әруағымен *ант етемін* (Ш.Айтматов, Қош бол.). ә) *Адалдыққа, қандай да бір уәдесін, сөзін орындауға және т.б. салтанатты түрде серт берді.* *Ант етін* айрылмасқа бірігейік, Ас-сусыз, мың бейнетпен жол шегейік. Тыңдайтын бар ғой тілек әділ Алла, Көл қылып қан аралас жас төгейік (М.Жұмабаев, Шығ.). Ішінде айдын көлдің арал бар ма, Жайылған сол аралда марал бар ма. *Ант еткен* айрылмасқа қимас қалқа Тағдырдың салғанына амал бар ма (Қара өлен). Болмаймыз жан тіріде жауға пенде, *Ант етемін* із адым жер шегінбеуге (Д.Әбілев, Өлеңд.).

Ант [жасады] қылды. *Қандай да бір нәрсені орындауға салтанатты түрде серт берді,*

уәде берді. Бостандық үшін *ант қылып*, Күресуге тұрдық біз (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Мен егерде сенің әйелің болсам ыстығыңа күйіп, суығыңа тоңуға *ант қылып* ырза болар едім... (С.Сейфуллин, Әңгім.). Сондықтан да оны ешқашан ренжітпеуге, жәбірлетпеуге іштей *ант жасап*, аялап күтумен, ардақтап қадірлеумен болдым (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Ант мезгіл. *с и р е к.* *Өлер шақ.* Жұрт айтқан сол *ант мезгіл* келсең керек, Мен де – бенде, амалсыз көнсем керек. Қызығы зор қайран дос, қайран тату, Сендер, өлдің, мен дағы өлсем керек (Абай, Тол. жин.).

Ант салды. *Уәдесін, сертін алды.* Бейбақтардың басына бақ қылып жүр, Арам жеңіп, адалды жоқ қылып жүр. Ақша беріп билерді *антқа салсаң*, Мөрін басып қара істі ақ қылып жүр (XVIII–XIX ғ.ғ. қаз. ақын.).

Ант соқты. *Оңбады, опық жеді.* Есікте күзетеді жендеттері, «Бас алмақ, шаш ал» десе келбеттері. Бұйрықты екі қылса *ант соғардай* Сіңіскен батырына еңбектері (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.).

Анттан тайды. *Уәдесінде, сертінде тұрмады, уәдесіз болды.* Бала оған (өгей шешеге): «Бала болам, айтқан сөзіңді тыңдаймын», – деп уәде бердім. Содан кейін о да, мен де *анттан тайып* көрген емеспіз (С.Шаймерденов, Мезгіл). Қасқара шықтық майданға Қасақы жауды мерт қылдық. Халқымыз *анттан* *тайған* ба! Құлшына түстік, серт қылдық (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Антты орындау. *Берілген серттен таймай, мойнына салған міндеттемені түгел атқару.* Халық боп түгел жұмылып Айтылған *антты орындау* – Қашаннан бері келе жатқан Қасиетті бір салтым (Халық ақындары). Қасым ауыр күрсінді. Жок, жок, қайткен күнде де *антты орындау* керек (І.Есенберлин, Алмас.).

Ант шайқады. *Сертін бұзды.* Анттасын алқайды, Сен тентек демеске. Кім *анттың шайқады*, Амал жоқ жемеске (Абай, Шығ.).

Ант шықты. *Оңбағандық, жексұрындық пайда болды.* Еңбегі жоқ еркесіп, Бір шолақпен серкесіп, Пысық деген – *ант шықты* (Абай, Тол. жин.).

Анттына берік. *Уәдесін жерге тастамайтын, айтқанында тұра алатын, уәдесіне мықты.* Сөзіңе, *анттыңа берік* болуыңа жастайыңнан үйрен. Сөзге беріктік – өз мерей-абыройың (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

Ант ішті. *Қарғанып-сіленіп, қасиет тұтқан нәрсесін айтып сендірді.* *Ант ішін* күнде берген жаны құрсын. Қысқа күнде қырық жерге

койма қойып, Қу тіліменен қулық сауған заңы құрсын (Абай, Тол. жин.). Сөйтіп аттанысып, баталасып отырып, Қоңыр-Көкше болысының Мырза-Жөкең деген ең көп елдерін өз жағына, өзі арқылы Сәлмен жағына *а н т і ш к і з і п*, анық байлап қосып берді (М.Әуезов, Шығ.). Мейірімі мол, тәңірі ие, Мынау мешіт үйінде *А н т і ш е м і н* атыңмен, Тіпті арамдық етпен деп, Тұмсығына шертпен деп, Енді тышқан затының! (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы үйге жеткенше мұның қаншама ерлік жасағанын, қандай серт беріп *а н т і ш к е н і н* Сейдахмет қайдан білсін (Ш.Айтматов, Қош бол.).

АНТАБЛЕМЕНТ з а т. с ә у л е т. *Ғимараттың бағана үстіндегі жоғарғы бөлігі. А н т а б л е м е н т* үшке бөлінеді: архитраф (аркалық), фриз (өрнек), каршу (бұғат). *А н т а б л е м е н т* ғимараттың төбесін жабу үшін әуелі ағаш паруаздың негізінде пайда болған (ҚСЭ).

АНТАГОНИЗМ [грек. antagonisma] з а т. ф и л о с. *Қарама-қарсылық (ымыраласпайтын, барынша шиеленіскен қайшылық).* Әр дәуір өз заңын, өз әдетін, дәстүрі мен мейрамын тудырады. Оларға қарап та таптар арасындағы *а н т а г о н и з м д і* аңғарамыз (Ф.Энгельс). Капиталистің басқаруы... еңбектің қоғамдық процесін қанау функциясы болып табылады және осылай болғандықтан, оның өзі қанаушы мен оның қанайтын шикі материалының арасындағы болмай қоймайтын *а н т а г о н и з м н е н* туған (К.Маркс). *А н т а г о н и з м н ің* органикалық табиғаттағы түрі – өмір сүру күресі, адамзат қоғамындағы түрі – қанаушы таптар мен қаналушы таптардың күресі (ҚСЭ).

АНТАГОНИСТ [грек. antagonistes] з а т. 1. б и о л. *Басқа бір микроағзалардың тіршілік қабілетін баяулататын, кейде тіпті оларды қырып, жойып жіберетін микроағзалар. А н т а г о н и с т е р* топырақ арасында тіршілік ететін бактериялар, әсіресе төменгі сатыдағы саңырауқұлақтар – актиномицеттер арасында жиі кездеседі (ҚСЭ). *А н т а г о н и с т е р* шығаратын антибиотиктік қасиеті бар заттарды зерттеу нәтижесінде медицинада әртүрлі инфекциялық аурулардан емдеуге қолданылатын антибиотик дәрілер алу жолдары табылды (ҚСЭ). Бұлшық ет қарама-қарсы қозғалыс туғызатын болса (мысалы, біреуі қолды иіп, екіншісі жазып тұратын болса) оларды *а н т а г о н и с т е р* деп атайды (Р.Гарибьян, Адам анатом.). 2. с а я с и. *Антагонизмді жақтаушы.* Қоғамның *а н т а г о н и с т* топтарға бөлінуіне тікелей себеп болған нәрсе өндіріс құралдарын жеке меншіктенудің шығуы болды (Марксистік филос. негіздері).

АНТАГОНИСТИК с ы н. *Антагонизмге тән. ≈ А н т а г о н и с т і к* ағым.

АНТАЛА= е т. 1. *Айнала қоршау, жан-жақтан қаптау.* Көп найман екеуіне тұр *а н т а л а п*, Бейне бір қоятұғын малға балап. Еңлік сонда еліне сөз сөйледі, Қасындағы жиылған көпке қарап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әкесі, сот алдындағы жауаптан кейін көңілі жайланғандай, сөйтсе де «Сақтықта қорлық жоқ» дегендей, қызының жоғарғы жағынан орын алды. Халық көп, жұмысы бар да, жоқ та, *а н т а л а п* қарап тұр (М.Дулатов, Шығ.). Арадай *а н т а л а п* шағып алар деген қауіптен туған жүрексіну емес, басқа-басқа, өзі де байыбына барып, бағамына жетпеген беймәлім қорқыныш меңдей беретін (О. Бөкеев, Ұйқым.). 2. *Ентелеу, кимелеу.* Абай араларынан кетісімен, *а н т а л а п* тұрған қалың жиын арасына, ауыздан-ауызға көшкен сыбыр бұйрық жайылды (М.Әуезов, Шығ.). Сен барда сүйеулі еді арқам жарға-ай, Қатепті қайыспайтын қара нардай. Аузына байтақ жұрты *а н т а л а г а н*, Сүйекем сөйлер еді-ау қаруардай (Абыл Тілеуұлы// XX ғ. қаз. поэз.). 3. *Қаумалау.* Аспан ашық, ызың еткен жел жоқ, қою қараңғылықта үстіне тарыдай шашып жіберген жиі жұлдыздар жымың-жымың етіп, *а н т а л а й* қарайды (М.Иманбаев, Сұлу).

АНТАЛАС= е т. *Бірнеше адамның жан-жағынан қоршауы, қаптауы.* Сол күні Әділ мен Серікбай киіктің марқасқа текесін атып әкеліп, талайдан киік көрмегендер *а н т а л а с ы п* қуанып жүр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қақпа алды толған кемпір-шал, алыстан *а н т а л а с қ а н* жастар (Қаныш аға). Қор қылды қара арғымақ есіл ерді, Жетектеп қайта қызды алып келді. – Жазасын тартқыз мына қашқан қыздың! – деді де *а н т а л а с қ а н* жұртқа берді (Үш ғасыр.).

АНТАЛАСУ *Анталас етістігінің қимыл атауы. ≈ Жұрттың а н т а л а с у ы.*

АНТАЛАУ *Антала етістігінің қимыл атауы; қаумалау.* Жиналған дүрбелеңге барша қауым, Қойған жоқ әрбір тұстан *а н т а л а у ы н*, Гуілдеп ер-азамат, кедей-жалшы, Тілдеп тұр ебін тауып ата-жауын (С.Омаров, Сәукен).

АНТАТҚАН с ы н. *Құдай оңдамаған, уәдесін бұзған (адам).* Үнем болмас құйрықты бұлаңдатқан, Сауырына шапақтап, сүйіп жатқан. Екі көңіл арасы – жылшылық жер, Оны қайтіп қосады ол *а н т а т қ а н*? (Абай, Тол. жин.). Сондықтан аз ба, көп пе алдарқатқан, Ақынға жол болады алғыс айтқан.

Сүйегі қалды қурап сан *а н т а т қ а н*, Бір кезде ақынды атқан, аққуды атқан (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ).

АНТБҰЗҒЫШ с ы н. *Сертін, уәдесін орындамайтын, сөзінде тұрмайтын*. Сарандық жолына түскен Қарабай да, мінез өзімшілдігіне түскен Қодар да рақымсыз, қаражүрек, *а н т б ұ з ғ ы ш* (М.Әуезов, Әр жыл.).

АНТЕЙ з а т. м и ф. *Ежелгі грек мифологиясындағы алып. А н т е й* жер-анасынан қол үзбей тұрған кезде жеңілмейтін болған. Геракл оны жерден жұлып алып, аспанда буындырып өлтіріпті-міс (ҚҰӘ). Жерден қуат алған *А н т е й* секілді, кең даламнан көкке қарай самғаған (С.Асанов, Шолпан).

АНТЕЙДЕЙ с ы н. *АнтеЙ секілді, алып. А н т е й д е й* жер-анадан айырып ап, Қақпайлап толқын мұны қайда ап кетті (Ә.Абайділданов, Маржан).

АНТЕННА [лат. antenna] з а т. т е х. *Радио, телехабар толқындарын қабылдайтын, тарататын, аппараттарға магнитпен немесе электрмен жалғастырылған сым және оны бекітуге арналған ұзын сырауылдан тұратын құрылғы. А н т е н н а л а р* техниканың сансаласында (автомобильдерде, ұшақтарда, ғарыш кемелерінде, қалта радиоқабылдағыштарында, радиотелефондарында, техникалық модельдерде т.б.) басты қызмет атқарады (ҚҰӘ). Радиотелескоптың негізгі бөліктері *а н т е н н а* мен қабылдаушылар (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). *А н т е н н а н ы ң* тағы бір түрі ұсақ металл тор болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АНТЕННАЛЫ с ы н. *Антеннасы бар. Жердегі ағаш скамейкалардың үстінде бірнеше телефон аппараттары және қысқа а н т е н н а л ы* қысқа толқынды радиостанция (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

АНТЕРИДИЙ з а т. б о т. *Балдыр, саңырауқұлақ, мүк және папоротник сияқты споралы өсімдіктердің аталық жыныс мүшесі. А н т е р и д и й* кішкене шар пішінді домалақ, сыртынан жалаңқабат үлпек қаптап жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

АНТЕРРИНУМ з а т. б о т. *Үй өсімдігінің бір түрінің атауы. А н т е р р и н у м* Оңтүстік Еуропа мен Солтүстік Африкадан таралған (С.Түрдиев, Үй өсімдік.).

АНТЕТАН з а т. м е д. *Алкогольге қарсы қолданылатын дәрі. Алкогольге қарсы қолданылатын көптеген дәрілер бар. Олар: тетураль (отандық дәрі), а н т е т а н*, аверсан, контрапод, еспонал және т.с.с. (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНТИ... [грек. anti – қарсы] л и н г в. *Сөздің басына жалғанып қарсылықты көрсететін қосымша.*

АНТИАКСЕДАНТ з а т. х и м. *Қалбырланған тамақтардың дәмі бұзылмай ұзақ сақталуы үшін тағамға қосылатын препарат. Айталық, түрлі консервілерді алыңыз. Оның бастапқы қалпын бұзбай бірнеше жылға дейін дәмді сақталуы үшін бұған «а н т и а к с е д а н т» қосылады («Соц. Қаз.»).*

АНТИАПЕКС з а т. а с т р. *Аспан сферасындағы апекске қарама-қарсы нүкте. ≈ А н т и а п е к с т і* белгілеу.

АНТИАРИТМИКАЛЫҚ с ы н. м е д. *Жүрек соғысының бұзылуын реттейтін, аритмикаға қарсы. Бұлардың арасынан а н т и а р и т м и к а л ы қ* құралдарды да, тамырды кеңейтетін, естен танып қалуға жол бермейтін дәрілерді де атауға болады («Білім және еңбек»).

АНТИБАКТЕРИАЛДЫҚ с ы н. б и о л. *Бактерияға қарсы қасиеті бар. Міне, сондықтан да а н т и б а к т е р и а л д ы қ* препараттардың тиімділігін күшейту үшін, оны витаминдермен араластырып қолдану керек (Қымыз және шұбат).

АНТИБАКТЕРИЯЛЫҚ с ы н. б и о л. *Бактерияға қарсы. Имунитет жөніндегі мәселе бұрын да қаралып келді. Көбінесе оны а н т и б а к т е р и я л ы қ* имунитет ретінде есептеді (Ө.Қарамендин, Қой. нематод.). Туберкулез ауруының бұл түріне *а н т и б а к т е р и я л ы қ* дәрілер, антибиотиктер, гармондық дәрілер, витаминдер өте шипалы әсер етеді (Туберкулез.).

АНТИБИОТИК [грек. anti – қарсы, bios – тіршілік] з а т. м е д. *Өсімдіктер мен жануарлар жасушаларынан алынып, ауру қоздырғыш микроорганизмдердің өсуін, көбеюін тежейтін органикалық зат, дәрі. – 50-інші жылдардың басында ірі ғалым – микробиолог Д.А.Ново-грудский Іле Алатауы топырағынан а н т и б и о т и к т е р д і* күшейтетін, патогенді бактериялардың көптеген түрлеріне, оның ішінде малға қауіпті ауруларды қоздырғыштарға қарсы белсенді әрекет жасайтын актиномицеттің жаңа түрін тапты (Қаныш аға). Са-йып келгенде, қымыз бен шұбат азықтық сусын болумен қатар, әртүрлі ауруларға шипа болып, асқазанның асқорыту процесін жетілдіреді. Өкпе ауруына (туберкулез) қарсы *а н т и б и о т и к т і* қасиеті бар (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

АНТИБИОТИКАЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Антибиотиктік. Қайың грибогі – (Бин-Чанга)*

саңырауқұлақ – қабынуға қарсы және *антибиотик* алғы әсерімен гастритке қосарланып жүрген құбылыстарды кемітеді, тамаққа тәбетті шапқызады, адамды әлдендіреді (К.Әбисатов, Қарын рағы).

АНТИБИОТИК с ы н м е д. *Антибиотик* тән, *антибиотигі* бар. Қазіргі кең пайдаланып жүрген стрептомицин, фтивазид, ПАСК және басқа да *антибиотиктік* дәрілерден бұл микробтар тез қырылып қалады (Е.Оразақов, Туберкулез.). Қымызды ашытатын микроорганизмдер негізгі өнімдермен (сүт қышқылы, спирт, көмір қышқылы газы т.б.) қоса қымызда *антибиотиктік* заттардың да көбеюіне ықпал жасайды (Қымыз және шұбат). Қымыздың тамаша емдік-шипалық қасиеті, ашудан пайда болған өнімдерге, бие сүтінің табиғатына және ашу процесі кезінде микроорганизмдер бөліп шығаратын *антибиотиктік* заттарға байланысты (Қымыз және шұбат).

АНТИБӨЛШЕК з а т. ф и з. *Бөлшектерге қарсы қойылатын бөлшектер немесе элементар бөлшектер. Антибөлшектердің* бөлшектерге қарсы қойылатын себебі кез келген бөлшек сәйкес антибөлшекпен кездескенде, олардың аннигиляциясы байқалады, яғни екі бөлшек те жарық квантына немесе басқа бөлшектерге айналып жойылады (Физика). Бөлшек пен *антибөлшек* соқтығысқанда олар жойылып, материя басқа түрге айналады (ҚСЭ). Бөлшек – *антибөлшек* жұптарының пайда болуы және олардың аннигиляциясы тек электрондар мен позитрондарға ғана тән емес екендігі қазір жалпы жұртқа белгілі (ҚСЭ).

АНТИВИРУС [грек. anti – қарсы, лат. virus – у] з а т. м е д. *Микробқа қарсы ағзада пайда болатын ақуыздық зат.* Қазір сақау болған құлынды өзге малдан бөліп, бірнеше рет пенициллинмен укол салса, ауру асқынбай жазылады, сондай-ақ арнаулы *антивирус* даруы қолданылады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

АНТИВИРУСТЫҚ с ы н м е д. *Вирусқа қарсы.* ≈ *антивирустық* дәрі.

Антивирустық бағдарлама. и н ф. <ағыл. antivirus programm> *Компьютер бағдарламаларына зақым келтіретін вирустарды тауып, олардың кері әсерін (залалын) жоятын бағдарлама.* *Антивирустық бағдарлама* екі режимде жұмыс істей алады, бірі – осы уақытқа дейін тигізетін зияны анықталған белгілі бір вирустың кері әсері болғанын анықтау, ал екіншісі – сол кері әсерді жою, яғни емдеуге

талпыну, емдеуге келмейтін файлдар жойылуы тиіс (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АНТИВИТАМИН з а т. м е д. *Құрылысы жағынан дәрумендерге ұқсас, бірақ биологиялық әрекеті оларға қарама-қарсы органикалық заттар.* ≈ *Антивитаминнің* құрамы.

АНТИГЕЛИЙ з а т. ф и з. *Гелийге қарсы зат.* 1971 жылы КСРО-да бірінші рет *антигелий* алынды (Физика).

АНТИГЕН [грек. anti – қарсы, genes – тек] з а т. б и о л. *Жасуша мен қан құрамындағы антиденелер туғызатын ақуыз тектес бөгде зат.* Ал организмге енген микроб болсын, оның уы болсын немесе басқа бөгде ақуыз болсын бәрін *антиген* деп атайды (Т.Айтбаев., Қан. қасиеті). Ал сол антиденені туғызатын заттар (микробтар, басқа да ақуыздық заттар т.б.) *антиген* деп аталады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

АНТИГЕНДІК с ы н. *Антигенге тәндік, соған ұқсастық.* Тұңғыш рет *антигендік* қасиеттер эритроцит, бактерия жасушаларында және вирустарда ашылған (ҚСЭ). *Антигендік* қасиеті бар белоктардың молекулалық салмағы 5000–10000-нан кем болмауы шарт (ҚСЭ).

АНТИГИСТАМИН з а т. м е д. *Қан тамырларының кеңейіп кетуінен сақтайтын, дене қызуын басатын дәрі.* ≈ *Антигистаминнің* әсері.

АНТИГИСТАМИНДІ с ы н. *Антигистамині* бар. Перивин – Венгрияда шығатын, адамның ұйқысы келіп, маужырай бергенде берілетін, адамды сергітетін *антигистаминді* дәрі (С.Сүбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНТИФАЛАМДАСТЫРУШЫ з а т. к і т. *Фаламдастыруға қарсылық білдіруші жақ.* *Антифаламдастырушылар* деген топтар, ұжымдар құрып, фаламдастыру мәселесін көтеріп қараймыз деушілерге ашу-ызаға толы қарсылық шерулерін ұйымдастырып, ашық күрестен де тайсалмауының мәнісі неде деген сұрақ туындары хақ («Қазақст. ғылымы»).

АНТИДАРВИНИЗМ з а т. б и о л. *Эволюция теориясы (Ч.Дарвин) ілімінің негізіне қарсы теория.* *Антидарвинизмге* табиғатта жалпы даму процесі жоқ деп санайтын креационизм теориясы, сондай-ақ органикалық дүниенің тарихи дамуын қабылдайтын, бірақ даму себептерін, оның ішінде дарвинизм негізін құратын органикалық эволюция себебі – табиғи сұрыптауды қолдамайтын көптеген теориялар жатады (ҚҰЭ).

АНТИДЕНЕ з а т. б и о л. *Басқа бір жануардың қанына антиген енгізілген кезде пайда болып, қанның сарысуына жиналатын зат.*

Лейкоциттер микробтардың улануына қарсы ерекше *антидене* деп аталатын белоктар да жасап шығарады (Т.Айтбаев., Қан. қасиеті). Міне, осы реакция антиген, *антидене* деп аталатын арнаулы жасушаларда пайда болады («Білім және еңбек»).

АНТИДОТ [грек. antidoton] з а т. м е д. *Азгадан улы және улағыш заттарды шығаруға немесе зиянсыздандыруға септесетін қайтарғыш дәрі-дәрмек*. Егер өзіңіз көмек көрсететін адамның улағыш заттың қай түрімен уланғаны Сізге белгілі болмаған жағдайда да бәрібір *антидотты* пайдаланыңыз (Мұны. білуге тиіс). *Антидот* арнайы шприцке толтырылады, ондай шприцті Сіздің пайдалана білгеніңіз жөн (Мұны. білуге тиіс).

АНТИДУНИЕ з а т. ф и з. *Антизаттан құралған болжалды ғарыштық нысан (жұлдыз не галактика)*. Ол мегалактика шегінде *антидуние*нің бар болу проблемасын шешуге жәрдемдеседі (Физика). *Антидуние* – ғалымдар қиялындағы антизаттардан құрылған жеке жұлдыздар немесе галактикалар түріндегі әлемнің бір бөлігі (КСЭ).

АНТИЗАТ з а т. ф и з. *Антибөлшектерден құралған материя*. Ғаламның бақыланған бөлігінде *антизат* т а н құралған шоғыр әзірше байқалған жоқ (ҚҰЭ). *Антизат* пен заттың аннигиляциясы кезінде заттың тыныштық энергиясы пайда болған бөлшектердің кинетикалық энергиясына айналады (Физика). Сондықтан да *антизат* – энергияның сарқылмас көзі, ең калориялы «отын» (Физика).

АНТИИМПЕРИАЛИСТІК с ы н. *Империализм саясатына қарсы*. Бұл әрекет экономикалық өзгерістер жасау жолына түскен және *антиимпериалистік* саясат жүргізіп отырған Араб мемлекеттеріне қарсы бағытталып отыр («Соц. Қаз.»). Империализмге қарсы күрестің және жұмысшы партиялардың, барлық *антиимпериалистік* күштердің қимыл бірлігі деген мәселелер кеңестің күн тәртібіне қойылмақ («Соц. Қаз.»). *Антиимпериалистік* күрес жүріп жатқан кездің өзінде-ақ Лаос халықтарының этикалық және мәдени жақындасу процестері өрістеді (Этнография).

АНТИК с ы н. т а р. *Ежелгі Греция мен Ежелгі Рим мәдениеті мен тарихына қатысты*. *Антик* дүниесінің өмірі деп аталатын ежелгі Грекия мен Рим мәдениетінің әлемдік өркениетте алатын орны ерекше (Т.Ғабитов., Мәдениеттану). Ескі *антик* өнері мен Еуропаның беріде келіп шыққан ояну дәуірінің арасында жатқан бірнеше жүз жылдар меніреулігі бар (І.Омаров, Шабыт.).

АНТИКА з а т. *Антик*. Сөйтіп *антика* өнерінің жаңа тарауы болып есептелетін Ежелгі Рим мәдениеті басталды (Т.Ғабитов., Мәдениеттану). Көне Эллада елінде *антика* заманында ақындарды адамзаттан жаратылысы бөлек, құдай-тағалалар нәсілдес деп ұққандары да осыдан болса керек («Мәдениет және тұрмыс»).

АНТИКАЛЫҚ [франц. antique] с ы н. *Антикаға тән, антика дәуіріндегідей*. Алғашқы аймақтардың көпшілігі, осы заманғы тарихтанудың айтуынша, біздің дәуірімізге дейінгі 8000 жылдан 3500 жылға дейін ұсақ мемлекеттікке, біздің дәуірімізге дейінгі 3500 жылдан 600 жылға дейін империялық, біздің дәуірімізге дейінгі 600 жылдан 500 жылына дейін *антикалық*, біздің дәуіріміздің 500 жылынан 1750 жылға дейін Еуропалық үрдістегі, ал эволюцияның даму өндірістік мәдениетке көшкен 1750 жылдан бастап осы заманғы үрдістегі мемлекеттілікке ие болыпты (Тәуелсіздік толғауы). *Антикалық* сәулет өнерінің шыңы – ежелгі заманның өзінде-ақ стильдің ең тамаша ескерткіші деп танылған (Т.Ғабитов., Мәдениеттану). *Антикалық* дәуірмен орта ғасырлардағы осы өзара ықпалдар барысында бұл өңірлерді мекендеген халықтардан батыс Иран тармағы тілдерінде сөйлейтін және қазіргі кезде Иранды, Ауғанстанды, Ирак пен Шығыс Түркияның шекаралық солтүстік өңірлерін мекендейтін этикалық топтардың көпшілігі қалыптасты (Этнография).

АНТИКВАР з а т. *Көне, ежелгі құнды заттарды жинаушы*. Сол күннің кешінде сағат тоғыздар шамасында автобуска отырып, [Юрий] Ваинзеедегі *антиквардың* үйіне асығыс тартып кетті («Лен. жас»).

Антиквар ұйымдары. *Антиквариат жинаумен айналысатын адамдар құрған қауымдастық*. *Антиквар ұйымдары* мен бірегей ұйымдардың және өнер шығармаларының сату бағасын комиссия дүкені арнаулы бағалау бойынша белгілейді (Қаз ССР-нің азаматтық кодексі).

АНТИКВАРИАТ [лат. antiquarius] з а т. *Жәдігерлік, құнды заттар жиынтығы (сурет, кітап, зергерлік бұйым, жиһаз)*. ≈ *Антиквар* и а т дүкені.

АНТИКВАРЛЫҚ с ы н. *Антикварға арналған, антикварға жататын*. Қытайдың біз ара лаған қалаларының бәрінде де *антикварлық* магазиндер бір емес, талай рет кездесті (С.Мұқанов, Алып. адым.).

АНТИКЛИН [грек. anti – қарсы, klino – еңкейтемін] з а т. г е о л. *Шөгінді, эффузиялық*

немесе метаморфтық таужыныстар бірлестігіне тән қат-қабаттардың өзара астасу пішіні. Антиклиндік аңғарлар *антиклиннің* ядросына орнықтылығы төмен таужыныстар орналасуына байланысты (Қаз. тілі термин. Геология).

АНТИКЛИНДІК *сын. геол. Антиклинге тән. Антиклиндік* көтерілім геосинклиннің ішкі өңірінде немесе оның геоантиклиндермен жапсарласу аймағында көрініс беретін антиклин пішінді тектоникалық құрылым (Қаз. тілі термин. Геология). *Антиклиндік* көтерілім геосинклиндік әртүрлі ойысымдар мен ойпаттарға оқшаулайды (Қаз. тілі термин. Геология).

Антиклиндік аңғар. *геол. Антиклин қатпарларының дөңестерін бойлай созылатын аңғар. Антиклиндік аңғар* антиклиннің дөңесі керілу салдарынан жарықшақтанып, эрозияның қарқынды дамуынан жараланады (Қаз. тілі термин. Геология).

АНТИКОАГУЛЯНТ [грек. anti – қарсы, coagulans немесе coagulantis – үю, ұйыту] *з. т. м. е. д. Қанның цюын тежеп, тромбтың пайда болуына қарсы қолданылатын зат.* Тікелей әсер ететін *антикоагулянттарды* (гепарин, гирудин т.б.) қан тамырында тромб пайда болмауы үшін қолданады (ҚҰЭ). Қан ұйымас үшін, ең алдымен, қанға арнаулы *антикоагулянт* деген дәрі жіберу амалы табылды (А.Даиров, Хирург.). *Антикоагулянттарға* сүліктен алынатын гирудин, араның және кейбір жыландардың уы, сирек кездесетін сілтілік – жер металдардың тұздары т.б. препараттар жатады (КСЭ).

АНТИКОММУНИЗМ [грек. anti – қарсы, франц. communisme – ортақ] *з. т. с. а. с. и. Коммунизм идеясына қарама-қарсы бағыт.* Қазіргі заманғы буржуазиялық философияның негізгі бағыты – *антикоммунизм.* Ал *антикоммунизм* – қазіргі заманғы империализмнің идеялық қаруы («Соц. Қаз.»). Сондықтан буржуазиялық эстетиканың барлық бағыттары қазіргі *антикоммунизм* идеологиясымен жұптасып жатады (Уақыт және қаламгер).

АНТИКОМУНИСТІК *сын. Антикоммунизмге тән. Антикommунистік*, оның ішінде Ф.Адлер 2-интернационал деп аталған антикоммунистік ұйымды құруға белсене қатысты (КСЭ).

АНТИКОРРОЗИЯЛЫҚ *сын. тех. Коррозияға қарсы, коррозияны болдырмайтын.* Азырақ мөлшерде марганецтің өзі бірқатар тетіктердің бетін *антикоррозиялық* қаптау есебінде жұмсалады (Қ.Құрымбетов, Металдар химиясы).

Антикоррозиялық материалдар. *тех. Әртүрлі ортада химиялық зиянды әсерлерге қарсы тұра алатын материалдар. Антикоррозиялық материалдарға* таза металл, тоттанбайтын болат, қышқылға төзімді қорытпалар, ал металл емес *антикоррозиялық материалдарға* әртүрлі силикат және каучук негізді материалдар, пластмассалар, ағаш, көмір, графит және лак пен бояудың бірнеше түрлері жатады (КСЭ).

АНТИЛОГИЗМ [грек. anti – қарама-қарсы, logos – ақыл] *з. т. филос. Силлогизмге қарсы, оның қорытындыларын терістейтін, жоққа шығаратын, үйлесімсіздігін сипаттайтын логикалық ұғым. Антилогизм* теориясы силлогистика нұсқаларының бірі болып табылады (Филос. сөздік).

АНТИЛОПА [франц. antilope] *з. т. з. о. л. Бөкен.* Алдымен қора-қора болып, бұлтша төңкеріліп, ең іргелі, ең ұшқыр қамыс аяқ *антилопалар* қозғалады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Үндістанда гепардты қолға үйретіп, онымен *антилопаны* аулайды (Ш.Қожахметов, Ғалам.). Ол зебраны, *антилопаны*, крокодилді, тіпті бір жарым метр сойдақ тістері бар динотерийді де аулайды екен (Жалпы биология).

АНТИМАРКСИСТІК *сын. с. а. с. и. Марксистік қағидаға қарсы.* Кеңес құдайжасампаздықты *антимарксистік* ағым деп батыл шешеді (Партия тарихы).

АНТИМИЛИТАРИЗМ *з. т. қоғ. с. а. с. и. Милитаризмге қарама-қарсы.*

АНТИМОНОПОЛИЯЛЫҚ [грек. anti – қарсы, poleo – сатамын] *сын. қоғ. с. а. с. и. Монополияға қарсы.* Орта қабатқа байланысты қаржылық және ақпараттық көмек көрсетіп, шағын және орта кәсіпкерлікті ұлғайтып, *антимонополиялық* күресті күшейту, азаматтық қоғам құрылымдарын ықпалдандыру кезек күтпейтін шаралар екендігі даусыз («Егемен Қазақстан»).

АНТИМОНИТ [лат. antimonium – сүрме] *з. т. х. и. Сульфидтер тобына жататын минерал, сүрме жытыры. Антимонит* кентасынан сүрме металы өндіріледі (ҚҰЭ).

АНТИМОРФИН [грек. anti – қарсы, Morpheios – ұйқы құдайының аты] *з. т. м. е. д. Морфийдің күшін әлсірететін зат.* Басқа анальгетиктер сияқты леморан да дем алуды нашарлатады, бірақ ол құбылысты *антиморфинмен* жойып жіберуге болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНТИНЕЙТРОН *з. т. ф. и. з. Нейтронға қарсы бөлшектер, нейтронның антибөлшегі.*

А н т и н е й т р о н ы ң затпен өте әлсіз әрекеттесетіндігінің салдарынан мұндай процестің болу ықтималдылығы тіптен аз (Физика).

АНТИНОМИЯ [грек. antinomia] з а т. ф и л о с. Кейбір принциптерде, философиялық ұғымдарда екі жақтың әрқайсысы өз пікірін дұрыстап, бір-біріне қарсы келушілік, яғни қайшылық. Танымның үшінші сатысы – трансценденттік танымда – таза ақыл-ой заттардың көрініс әлемімен шектеліп қоймай, олардың ар жағында не бар екенін білуге, басқаша айтқанда, «өзіндік заттардың» табиғатын, мәнін түсінуге ұмтылады да, шешілмес қайшылықтарға (*а н т и н о м и я л а р ғ а*) тап болады (Ж.Алтай., Филос. тарихы). Алайда, рух өле ме, өлмей ме, әлем қалай пайда болды, құдай бар ма, жоқ па т.б. осы сияқты сұрақтар *а н т и н о м и я л а р ғ а* толы (Ж.Алтай., Филос. тарихы).

АНТИПАРТИЯЛЫҚ с ы н. с а я с и. Партияның бірлескен принципті пікірлеріне қарсы. Бірақ әрбір одақ (оның ішінде партия) *а н т и п а р т и я л ы қ* көзқарастарды уағыздау үшін партияның ширмасын пайдаланатын мүшелерді қуып шығуға да ерікті (З.Қабдолов, Шығ.).

АНТИПАРТИЯЛЫҚ з а т. с о в е т. Партияға қарсылық. Конференцияның шешімдеріне бағынудан бас тартып, бұл топтардың (голосшы – меньшевиктер, троцкистер, впередшілер) бәрі де өздерінің *а н т и п а р т и я л ы қ* көрсетті (Партия тарихы).

АНТИПАССАТ з а т. г е о г р. Тропиктік ендіктерде тропосфераның жоғарғы қабаты мен стратосфераның төменгі қабатында байқалатын батыс бағыттағы ауа ағыны. *А н т и п а с с а т* шығыс бағыттағы пасаттық ағыстан жоғары болады (ҚСЭ). Экватор маңындағы ендіктерде *а н т и п а с с а т* болмайды, мұнда пасаттық ағыс бүкіл тропосфера мен төменгі стратосфераны қамтиды (ҚСЭ).

АНТИПАТИЯ [грек. antipatheia] з а т. 1. п с и х. Ұнату немесе адамның бір-біріне көңілі ауу сезіміне қарама-қарсы әлеуметтік және психологиялық ұғым. *А н т и п а т и я* ұжым қызметінің нәтижелілігін азайтып, адамдар арасында қарама-қайшылық туғызатын фактор болып табылады (ҚҰЭ). Осының нәтижесінде адам өзіне жауапты мәселенің шешімін ала алады, біреуді жақсы көреді, біреуді жаман көреді, біреуге шыдамдылық көрсетеді, біреуге симпатия, біреуге *а н т и п а т и я* жасайды («Мәдениет және тұрмыс»). 2. Жағымсыз қылықтарымен, істерімен адамды тарттаушылық, сүйкімсіздік. Шәкіртіне кімнің жаны ашымайды! Жас ғалымға осында отырған

ешқайсымыздың *а н т и п а т и я* мыз жоқ, – деді Құсанов (Ә.Сәрсенбаев, Толқынды.).

АНТИПИРИН [грек. anti – қарсы, rug – от] з а т. м е д. Медицинада науқастардың ауруын, ыстығын басу үшін қолданатын, кристалл тәрізді ақ ұнтақ. Фелсол құрамында анилпирин, *а н т и п и р и н*, кофеин, дигитоксин т.б. бар; тыныс демікпесі мен жүрек демікпесінен, созылмалы бронхиттен болатын демігуді басатын дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *А н т и п и р и н* – суда және хлороформа тез еритін, спирт пен эфирде баяу еритін ақ түсті, иіссіз, кристалды порошок (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АНТИПОД¹ [грек. antipodes] з а т. б о т. Жабықтұқымды өсімдіктердің ұрық қалтасының полюстерінде жатқан жасуша тобы. Апогалия дегеніміз – ұрықтанбаған синергид, *а н т и п о д* немесе эндосперм жасушаларынан ұрық пен тұқым өсіп шығуы. Тартар жапырақта кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

АНТИПОД² з а т. ф и л о с. Әдеб. Белгілі бір образға, ұғым-түсінікке, құбылысқа қарама-қарсы құбылыс, бейне. Капитализмнің *а н т и п о д ы* социализм пайда болды, дәурені өткен қоғамның орнына келген социализм бұл күнде дүниежүзілік система болып отыр (Маркс. филос.). Біздің ойымызша, Жұман мен Игілік *а н т и п о д т а р* емес, бірі екіншісінің жалғасы, бір нәрсенің екі дәуірдегі көрінісі («Қаз. әдеб.»).

АНТИПРОТОН з а т. ф и з. Протонның антибөлшегі. *А н т и п р о т о н* протонның массалары мен спиндері бірдей (ҚСЭ).

АНТИРЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ с ы н. с а я с и. с о в е т. Төңкеріске, төңкеріс идеясын іске асыруға қарсы. Бұл *а н т и р е в о л ю ц и я л ы қ* схеманың түп тамыры пролетариаттың шаруалар жөніндегі басшылық рөлін теріске саю еді (Партия тарихы).

АНТИРЕВОЛЮЦИЯШЫЛ с ы н. с а я с и. с о в е т. Төңкеріске көрсетілген қарсылықты жақтаушы. В.И.Ленин либералдардың саяси жасықтығын, қорқақтығын батыл сынау, олардың *а н т и р е в о л ю ц и я* шылдығын өшке-релеу жағын қарады (Партия тарихы).

АНТИСАНИТАРЛЫҚ с ы н. м е д. Санитарлық тәртіпке, тазалыққа жатпайтын, санитарияға қарама-қарсы; кір, лас. Экономикалық жағынан артта, *а н т и с а н и т а р л ы қ* жағдайда өмір сүрді, медициналық көмек мүлдем көрсетілмеді («Соц. Қаз.»). Мына секілді *а н т и с а н и т а р л ы қ* жерде емдік шара жасаған мен ақымақпын (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АНТИСАНИТАРИЯЛЫҚ с ы н. *Санитарлық тәртіпке, тазалыққа жатпайтын; лас, кір, нас.* Алайда, сауда саласында жиі байқала бермейтін кемшіліктеріміз де жоқ емес. Тұтынушылармен дөрекі сөйлесу, товарды насихаттамау, *а н т и с а н и т а р и я л ы қ* жағдайлар ұшырасады («Лен. жас»).

АНТИСЕЙСМИКАЛЫҚ с ы н. қ ұ р. *Жер сілкінісіне төтеп беретін. А н т и с е й с м и к а л ы қ* үйлердің құрамды бөлшектерін Алматы үй құрылысы комбинаты жасай бастады («Лен. жас»).

АНТИСЕМИТ з а т. с а я с и. *Антисемитизм идеясын жақтап, еврейлерді жек көретін адам.* Менің «Азия» деген өлеңімнің ішінде рас, әдеті *а н т и с е м и т е р д і қ* бетіне ұрайын деген де пікір болған (С.Сейфуллин, Шығ.).

АНТИСЕМИТИЗМ [франц. antisemitisme] з а т. с а я с и. *Еврейлердің құқығын жан-жақты шектеу үшін ұйымдастырылған шовинизм түрі.* Бұл кезде олардың *а н т и с е м и т и з м* жағына бейімділігі тіптен күшейді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). *А н т и с е м и т и з м* – еврейлерді жек көру, оларға жауығу, сөйтіп жаппай қыру, ұрып-соғу, правосынан айыру, қудалау рухындағы нәсілдік шовинизмнің асқынған бір түрі (ҚСЭ). Гитлершіл Германияда *а н т и с е м и т и з м* мейлінше асқынып, шегіне жетті (ҚСЭ).

АНТИСЕПТИКА [грек. anti – қарсы, septikos] з а т. м е д. *Жарақатты іріңдеуден сақтау және ауру тудырығыш микробтардан пайда болатын жараны биологиялық (анти-септикалық заттар) немесе химиялық әдістермен емдеу тәсілдері.* *А н т и с е п т и к а н ы ң* ғылыми негізін салған ағылшын хирургі Джон Листер 1867 ж. антисептикалық процестер микробтардың өсіп-өнуінің салдарынан болады деген (ҚСЭ).

АНТИСЕПТИКАЛЫҚ с ы н. м е д. *Антисептикаға тән, микробқа қарсы.*

Антисептикалық дәрі-дәрмектер. м е д. *Ауру қоздырығыш зиянды микробтарды өлтіретін химиялық заттар.* *А н т и с е п т и к а л ы қ* дәрі-дәрмектертеріні, жараны және іріңді микробтардан зарарсыздандыру үшін қолданылады, олардың концентрациялы ертінділерімен бөлмелерді, киім-кешекті, түрлі заттарды дезинфекциялайды (ҚСЭ).

АНТИСОЦИАЛИСТІК с ы н. с а я с и. *Социалистік жүйеге, социализмге қарсы.* Варшаваның әдеби тобында басталған және бұдан кейін бүкіл елдегі студенттер арасында тараған март қағидалары *а н т и с о ц и а л и с т і к*

күштермен саяси қақтығыстың ең күшті көрінісі болды («Соц. Қаз.»).

АНТИТЕЗА [грек. antithesis] з а т. ә д е б. *Көркем әдебиетте образдың әсерлілігін күшейту үшін кереғар ұғымдарды бетпе-бет қойып шендестіру әдісі, айшықтау түрі.* Сөйлегенде, жазғанда ойды күшейту үшін я айқын етіп айту үшін бір сөзді мағынасы қарама-қарсы келетін басқа сөздерге жарыстыра, салыстыра *а н т и т е з а* ретінде қолдана береміз (Қазіргі қаз. тілі). *А н т и т е з а н ы ң* бір түрі – антиметабола деп аталады (Әдебиеттану термин.). *А н т и т е з а*, шендестіру – стилистикалық фигура, ойдың, образдың әсерлілігін күшейту үшін көркем әдебиетте, шешендік сөздерде қарама-қарсы ұғымдарды, бейнені бір-біріне қарсы қою, шендестіре салыстыру (ҚСЭ).

АНТИТЕЗИС [грек. antithesis] ф и л о с. 1. з а т. *Терістеуді терістеу; белгілі бір шығармада негізгі дәлелденген пікір желісіне қарсы айтылатын ой; шендестіру.* 2. Гегельдің философиясында диалектикалық даму процесіндегі тезиске қарама-қарсы тұжырым. Уақыт пен кеңістік дүниенің ақыры бар (тезис) және уақыт пен кеңістік жағынан оның ақыры жоқ (*а н т и т е з и с*) дегендердің екеуін бірдей көз жеткізе дәлелдеуге болады (Марксистік филос.).

АНТИФЕОДАЛДЫҚ с ы н. с а я с и. *Феодалдық құрылысқа қарсы.* Орал облысындағы болсын, Торғай облысындағы болсын көтерілістің барысында оның *а н т и ф е о д а л д ы қ* сипаттары байқалады (ҚазССР тарихы).

АНТИФРИЗ [ағыл. antifreeze] з а т. х и м. *Кейбір заттардың (этиленгликоль, глицерин, анорганикалық тұздар т.б.) төменгі температурада қатпайтын судағы ерітіндісі.* 70–100 грамм ағаш шырыны спиртін немесе *а н т и ф р и з д і* ішкеннен кейін көз көрмей қалып, кейде адамның өліп кетуі де мүмкін (А.Апсатаров, Дәрігер.). Этиленгликоль көп мөлшерде *а н т и ф р и з д е р* төмен температураларда да қатпайтын судағы ерітінділер жасау үшін қолданылады (Орган. химия).

АНТИЦИПАЦИЯ [лат. anticipatio] з а т. э к о н. *Уағдаласқан мерзімге дейін борыш міндеттемесі бойынша ақша төлеу. ≈ А н т и ц и а п а т и я* бойынша төлеу.

АНТИЦИПАЦИЯ з а т. п с и х о л. *Мәтін мағынасын түсіну барысында алдағы сөздің мағынасын аңғару.* Мұны психологияда дағдының *а н т и ц и п а ц и я с ы* дейді (Қ.Жарықбаев, Психология).

АНТИЦИКЛОН [грек. anti – қарсы, kyklon – айналатын] з а т. г е о г р. *Қысымы өте жоғары атмосфералық қозғалыс түрі, жоғарғы қысым*

жүйесі; құйын. А н т и ц и к л о н н ы ң шетінен ортасына қарай жел сағат тілінің бағытымен соғады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Солтүстік жарты шарда *а н т и ц и к л о н* сағат тілінің айналу бағытымен орталықтан сыртқа қарай ағады (ҚҰЭ). Циклонның артын ала *а н т и ц и к л о н* деп аталатын қысым жоғары болатын ауа ағыны жүреді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АНТИЦИКЛОНДЫ *с ы н. Антициклоны болатын.* Жылдың тұрақты және жылы кезінде және қыс кезінің *а н т и ц и к л о н д ы* күн райында бұлар анағұрлым сирек болатыны байқалады (гипертония) (Р.Сәтбаева., Гипертония.).

АНТҚАҒАЗ *з а т. т а р. Қандай да бір міндеттемелерді орындау туралы салтанатты түрде берілген уәдені куәландыратын ресми құжат. А н т қ а ғ а з ғ а* Әбілқайырмен бірге қол қойған бүтін Кіші жүз бен бір бөлек Орта жүз деу қате (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жұрт түрегеліп тұр. Чернов тездетіп, *а н т қ а ғ а з ы н* оқып шығып: – Қане, енді, граждандар, мына қағазға жағалай қол қойып шығыңдар! – деді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көкпекті өкілдіктерінің аға сұлтандарымен біріге отырып, осы мәжіліске қатысқан Сібір казактарының Шегара комиссиясының төрағасы генерал-майор және ковалер Вишне夫斯基дің алдында өзіміздің *а н т қ а ғ а з ы м ы з ғ а* мөріміз бен таңбамызды басып, біздің жерімізге келген ақ патшаға қарсы бас көтерген Қасым баласы Кенесары сұлтанды қоғам тыныштығын бұзушы, өзіміздің қас жауымыз деп санап, онымен еш қарым-қатынас істемеуге келістік (І.Есенберлин, Қаһар).

АНТҚОР *с ы н. Уәдесінде тұра алмайтын, екісөзді.* Мынау азған заманда Қарасы *а н т қ о р*, ханы арам. Батыры көксер басы аман, Бәйбіше тантық, бай арам (Үш ғасыр.). Бұрттың *а н т қ о р* Манасы Асқа келер деп ойлап, Келген екен Қоңырбай, Ас үстінде басам деп (Манас).

АНТОЛОГИЯ [грек. anthologia] *з а т. ә д е б. Бір заман мен дәуірдегі, бір әдеби бағытқа жататын түрлі авторлардың таңдамалы шығармалар жинағы.* Тұңғыш грек *а н т о л о г и я с ы н* Мелеагр (б.з.б. 60 ж.) құрастырған (ҚҰЭ). Л.Соболев құрастырып, редакциялаған қазақ поэзиясы мен прозасының алғашқы *а н т о л о г и я с ы* 1940 жылы Москвада орыс тілінде басылып шықты («Қаз. әдеб.»). 1220 ж. «Жүректер жүрегі» атты еңбек жазды. Бұл ежелгі заманнан бергі белгілі парсы тіліндегі өлеңдердің тұңғыш *а н т о л о г и я с ы* (ҚҰЭ).

АНТОЛОГИЯЛЫҚ *с ы н. Антология тән.* Мұндай жинақтарды құрастырушылардың алдағы кезде үлкен жауапкершілікпен қарап, мүмкіндігі келгенше мүлтіксіз шығуын, құрылыммен де, қауқарлығымен де *а н т о л о г и я л ы қ* сипат алуын ойластырғаны абзал сияқты (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

АНТОНИМ [грек. anti – қарсы, опуна – ат, атау] *з а т. л и н г в. Мағынасы жағынан қарама-қарсы сөздер.* Бір тілдегі мағынасы қарама-қарсы сөздерді *антоним* сөздер дейміз (Қазіргі қаз. тілі). *А н т о н и м д е р* дүниедегі заттардың, құбылыстардың сын-сапасын, артық-кем қасиетін, мөлшер-көлемін салыстырып, бір-біріне қарама-қарсы қоюдан шығады (Ғ.Қалиев, Қазіргі қаз. тіл. лексикологиясы). *А н т о н и м* – өмір шындығын өнерде шынайылау тәсілдерінің бірі (Әдеб. термин.).

АНТОНИМДІК *с ы н. л и н г в. Антонимге тән.* Лексика объектілерінен сөздің тура және ауыспалы мағынасы, көп мағынасы, омонимдік, синонимдік, *а н т о н и м д і к* мағынасы, тұрақты сөз тіркестері т.б. өткенде оқушылардың алған теориялық білімдерін практикада пайдалана білуге төселдіруде мынадай жұмыс түрлерін ұйымдастыруға болады («Қазақст. мект.»).

АНТОНОВКА *ор. з а т. б о т. Алманың ең кеш пісетін, көкішіл сары тұсті, қышқылтым, қыстық сорты.* Мичуриннің бағында оның өзі өсіріп шығарған бір жарым қадақтық *а н т о н о в к а*, яки алты жүз грамдық *а н т о н о в к а* алма ағашы өсіп тұрған еді, мұның әрбір алмасының салмағы 600 грамға жуық болатын (Ботаника). Мысалы, И.В.Мичуриннің Ренет-бергамот сортын алайық. Мичурин бұл жаңа сортты «Бір жарым қадақ Антоновка» сортының жас шыбығын алмұртқа телу арқылы шығарған (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

АНТОНОМАЗИЯ [грек. antonomasia] *з а т. ә д е б. Жалпы есімді тарихи тұлғаның, әдеби кейіпкердің немесе басқа жалпы есіммен ауыстырып қолданылатын әдебиет тәсілі.* ≈ *А н т о н о м а з и я н ы* қолдану.

АНТОФЕИН *з а т. б о т. Жасуша шырыны құрамындағы сирек кездесетін пигмент. А н т и ф е и н н і ң* түсі қоңырқай, қара күрең болады; бұл көбінесе кейбір шөптесін өсімдіктердің (бұршақтың) гүл кестесінде және кейбір орхидтықтарға жататын өсімдіктердің гүлсерігі клеткаларының (жасушаның) шырынында кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

АНТОХЛОР *з а т. б о т. Өсімдік жасушасының шырынында жиі кездесетін пигмент. Пигменттің түсі көбінесе қызыл, көк, күрең,*

сары, күлгін, т.т. болып келеді. Олардан көбірек кездесетін түрлері – антоциан, *антохлор*, антофеин (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

АНТОЦИАН з а т. ө с. *Көптеген өсімдіктердің жасушасы шырынында жиналатын, еріген бояушы зат, пигменттер тобы. А н т о ц и а н н ы ң* түсі қызыл, көк, күлгін, сары. Ерітіндінің қышқыл немесе сілтілік қасиетіне байланысты *а н т о ц и а н н ы ң* түсі өзгеріп тұрады (ҚСЭ). Гүлдер мен жемістердің күлгін, қызыл, көк, сары түсі осы *а н т о ц и а н ғ а* байланысты (ҚСЭ).

АНТРАКНОЗ [грек. anthrax (anthrakos)] з а т. б о т. *Өсімдіктің саңырауқұлақтан пайда болатын ауруы. А н т р а к н о з* дәнді дақылдарды, жеміс-жидектерді, бақша дақылдарын т.б. зақымдайды (ҚҰЭ).

АНТРАКТ [франц. entracte] з а т. 1. *Спектакль актісі немесе цирк, концерт бөлімі аралығындағы үзіліс. А н т р а к т* кезінде сахналық жиһаздарды ауыстырып қояды (ҚҰЭ). Картинаның бірнеше бөлімі біткен соң кәдүескі театрдағыдай *а н т р а к т* болды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Театрда өнеуі Балташ деген жігіт те болды. Орны бізден бөлек еді. *А н т р а к т* кезінде біздің қасымызға келіп, екеуі екі жағымнан телмендеп сөйлесіп жүрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. м у з. *Опера, балет т.б. өнер туындыларының бөлімі аралығында орындалатын музыкалық пьеса.*

АНТРАЦЕН [грек. anthrax (anthrakos)] з а т. х и м. *Таскөмір қарамайынан алынатын кристалл түстес көмір сутегі. Өсімдікті жаппай құртатын гербицидтер қатарына сланец, мұнай дизельді отын, а н т р а ц е н* майларының концентрацияланған эмульсиялары, корбалинеум және басқалары жатады (Гербицидтер).

АНТРАЦИТ з а т. м и н. *Таскөмірдің ең бағалы сорты, көмірленудің ең жоғары дәрежесіне жеткен көмір. А н т р а ц и т* жақсы электр өткізгіш, өздігінен тұтанбайды, қасиетін өзгертпейді, ұзақ уақыт сақталады. *А н т р а ц и т* домна пештерінде пайдаланылады, жіксіз таза кесектерінен ток өткізгіш электрод жасайды (ҚҰЭ). *А н т р а ц и т* – қазба көмірдің ескісі, тығыз, жылтырап тұрады, құрамында 96%-тей көміртегі бар (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). *А н т р а ц и т* – электр өткізгіш материал (Қаз. тілі термин. Геология.).

АНТРЕПРЕНЕР [франц. entrepreneur] з а т. ө н е р. *Жеке меншік театр иесі, жеке театр труппасының жетекшісі. А н т р е п р е н е р* Англияда менеджер, Италияда импрессарио, ал АҚШ-та продюсер деп аталады (ҚҰЭ).

АНТРЕПРИЗМА [франц. entreprise] з а т. ө н е р. *Жеке меншік театр, цирк сияқты кәсіпорын. Менің Ресеймен байланысым алдымен осы театр арқылы басталған. Бұл өзі а н т р е п р и з м а* тәсілімен жұмыс істейтін театр. Ресейдің барлық өңірлерінен әншілер шақыра береді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

АНТРОПОГЕНДІК [грек. anthopos – адам және genesis – туындау] с ы н. б и о л. *Табиғат құрамдарына (өсімдіктер, жануарлар, өзен-көлдер т.б.) адамның шаруашылық әрекеттерінен туындайтын факторлар тобы.*

Антропогендік сукцессия. э к о л. *Адамның шаруашылық әрекетінен оның экожүйеге тікелей немесе жанама әсерінен пайда болған экологиялық сукцессия. Антропогендік сукцессияның экология-мониторингі міндетті түрде қажет. Антропогендік сукцессия* тұрақты әсер ететін сыртқы факторлардан (жойылым, таптау, ластау) немесе адам әрекеті арқылы бұзылған экожүйені қалпына келтіру процесінен (тыңайған жерді шөп басу, мал көп жайылған жайылымды және ағаштары жаппай кесілген орманды қалпына келтіру т.б.) болады (Қаз. тілі. термин. Экология.).

АНТРОПОГЕНЕЗ [грек. anthopos – адам, genesis – шығу тегі] з а т. т а р. *Антропология ғылымының адамның шығу тегін, даму тарихын, оның жеке биологиялық түр болып қалыптасуын және адамзат қоғамының даму кезеңдерін әрі жаратылыстану, әрі қоғамдық ғылымдарға сүйене отырып зерттейтін негізгі саласы. Ғылымда Батыс Азия өңірлері а н т р о п о г е н е з д і ң* бастапқы сатылары орын алған аралға қосылады ма деген мәселе әлі өз шешімін тапқан жоқ (Этнография). Бұларды шешуде *а н т р о п о г е н е з*, приматология, эмбриология, физиология, психология, геология, археология, этнография, тіл білімі сияқты ғылымдардың нақты деректеріне сүйенеді (ҚҰЭ).

АНТРОПОГЕОГРАФИЯ з а т. э т н. XX ғ. *басында мәдениет пен қоғамның дамуындағы шешуші рөлді диффузия мен география атқаратынын зерттеген ғылым. Диффузия идеясымен байланысты алғашқы бағыттардың бірі а н т р о п о г е о г р а ф и я* деген атаумен танылған ілім болды (Этнография).

АНТРОПОЛОГ з а т. *Антропология ғылымымен айналысатын, антропологиялық зерттеулер жүргізетін ғалым. Москва университетінің антропология ғылымы-зерттеу институтының а н т р о п о л о г т а р ы* адам бойын зерттейді (Ғалам ғажайып). Мәселен, 1939 жылы Қытайда археология қазбаларын зерттеген

неміс *а н т р о п о л о г и* Франс Вайденайхтын шығарған полицентризм (көп тектілік) қисыны бойынша, еуропалықтар неандерталь адамдарының еуропалық бұтағынан, негрлер африкалық бұтағынан, ал монғол нәсілділер синантроптардан таралды-мыс (Тәуелсіздік толғауы). Антропологиялық зерттеулер методикасы ұдайы жетіле және толығы түсуде, әрі *а н т р о п о л о г т а р* жасайтын қорытындылардың бәрі бірдей даусыз болмаса да, антропология көптен бері халықтардың этикалық тарихының сенімді деректерінің бірі болып табылады (Этнография).

АНТРОПОЛОГИЯ [грек. anthropos – адам, logos – ілім] з а т б и о л. *Адам мен адам нәсілдерінің шығу тегін, оның дене құрылысының өзгеру заңдылықтарын, нәсілдік ерекшеліктерін, жалпы биология ғылымының қоғамдық ғылымдармен тығыз байланысы барын зерттейтін саласы. А н т р о п о л о г и я* терминін алғаш рет Аристотель енгізді (ҚҰЭ). Мұнда келген ол мамандығын өзгертіп, географиядан, этнографиядан, *а н т р о п о л о г и я* д а н маманданып, зерттеу жұмысына кірісті (Н.Баяндин, Саяхат.). Өлген адамның сүйегіне қарап, кім болғанын, мінез-құлқының қандай екенін, денсаулығын анықтайтын ғылымды *а н т р о п о л о г и я* дейді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). *А н т р о п о л о г и я* ның басты бағытының бірі – қоғам мен адамды салыстырмалы тұрғыдан зерттеу (Т.Ғабитов., Мәдениеттану).

АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *А н т р о п о л о г и я ғылымына тән, соған қатысты. Арнайы әдебиетте олар көне (европеидтық) а н т р о п о л о г и я л ы қ* түрі деп айтылады (Тарих). Мәдениетке *а н т р о п о л о г и я л ы қ* тұрғыдан берілген бұл анықтаманы мәдениеттану саласындағы көптеген сыншылар «жалпылама» деп есептеп, оның эмпирикалық сипатта екендігін баса көрсетеді (Т.Ғабитов., Мәдениеттану). Бұлардың санатына географиялық, *а н т р о п о л о г и я л ы қ*, тілдік және шаруашылық-мәдени құралдарды қосуға болады (Этнография).

Антропологиялық құрам. *Нәсілдік құрамы.* Ол монғолдардың өздері алдыңғы Азия халықтарының тілдік және *а н т р о п о л о г и я л ы қ құрамына*, сондай-ақ мәдениетіне елеулі ықпал жасай алмады (Этнография).

Антропологиялық тек. *Нәсілдердің шығу тегі, нәсілдік ерекшеліктер.* Шетелдік Азия халықтарының этногенді мен этикалық тарихы, олардың этикалық құрамы, тілдік және *а н т р о п о л о г и я л ы қ тегі* мейлінше күрделі (Этнография).

Антропологиялық типтер. *Дене құрылысының ортақ белгілеріне қарай жіктелген адамдардың түрлі топтары. А н т р о п о л о г и я л ы қ т и п т е р* сипаттамаларының негізінде гуманитарлық қауымдастық топтарының ортақ белгілері емес, морфологиялық ұқсастықтар заңдылықтары жатыр (ҚҰЭ). Аралас және ауыспалы *а н т р о п о л о г и я л ы қ т и п т е р* көп (Этнография). Адамның *а н т р о п о л о г и я л ы қ т и п т е р* ге бөлінуіне әртүрлі факторлар (ру, тайпалардың ұзақ уақыт оқшау өмір сүруі немесе олардың бір-бірімен араласуы т.б.) әсер етеді (ҚСЭ).

АНТРОПОСФЕРА [грек. anthropos – адам, sfera – қабық] з а т. *Ғаламдағы адамзаттың мекендейтін аясы. ≈ А н т р о п о с ф е р а* қабаты.

АНТСОҚҚАН с ы н. *Оңбаған, Құдай атқан, сөзінде тұрмайтын.* Бәрінен ұлы қайғы жанға батқан, Сардарды тас түрмеге жау қаматқан, Алдады арсыз, тексіз сұм азғындар *А н т с о қ қ а н*, Құдай қарғап, Құран атқан (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

АНТ-СУ: *ант-су ішті.* а) *к ө н е. Қазақ халқының дәстүрлі құқықтық жүйесінде қалыптасқан, билер соты іс қарағанда пайдаланған рәсім. А н т-с у і ш у* арқылы жауап беру, негізінен әйелдерге, малайларға, «сенімінен шыққан» адамдарға міндетті деп танылған (ҚҰЭ). Менің қарамағымдағы жұмыс істейтін шебер мыналар туралы *а н т-с у і ш у* керек: 1) ол өмір бойы бес уақыт намазын оқыған және бір рет те қаза жібермеген; 2) ешқашан шариятқа сай дәрет алмай қара жерді баспаған және ешқашан жамандық ойламаған; 3) ешқашан зинақорлық жасамаған және әрқашан таза жүрген (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Екі бүлік те осы анттарын айтып, құранды сүйіп, *а н т-с у д ы і ш т і* де, бас амандады (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Қарғанды, ақталды, өлердегі сөзін айтты.* Мария: «Тұрар өтірік айтпа, Нұржан аға олай жауап бермейді», – десе, Тұрар *а н т-с у і ш і н*, қазір бізге барып сұрауға шақырыпты (Ж.Омарбеков, Сөнбе.). Былтыр ермін деп жүрген Досқазы өстіп *а н т-с у і ш і н*, қолдасып, уәде бергенде неғып еді (Ғ.Сланов). Деді ол: сүйсін-күшсын, жасын сықсын, Иланба, *а н т-с у і ш-с і н*, құран тұтсын. Тон пішіп, мен өзінше ізін басқам, Осы ғой тілейтіні қызғаныштың (М.Елеусізов). Төс планетасында тұратын жандардың өмірі осылай қалыптасқан деп біз *а н т-с у і ш і н*, күәлік бере аламыз (Ш.Айтматов, Боранды.).

АНТТАЙ с ы н. *Айтылған сертттей, сенімдей.* Бәрінің де қаһарлы жүзінде «өлерміз тегіс,

оны сенің қанды тырнағыңа түсірмеспіз» деген *а н т т а ы й* берік сенім бар (Ә.Әбішев, Терен тамыр.).

АНТТАС з а т. *Серттес, уағдалас. А н т т а с ы н* алқайды Сен тентек демеске (Абай, Тол. жин.).

АНТТАС= е т. *Бір-біріне ант берісу, серт-тесу*. Алыстан жемін аңдап алып, бас қосқанда *а н т т а с ы н*, Баталасып, бірін-бірі қайрайды (М.Әуезов, Абай). Екеуі орнынан тұрысып, кеуделерін ашып, төс түйістіріп «өле-өлгенше адал доспын!» деп *а н т т а с ы н*, нан жеді (Ә.Тарази, Асу.). Байлар қажы мүрдесінің басында *а н т т а с ы н*, ымыраласты (З.Жәкенов, Таң самалы). Шалқардың атқа мінген билері мен жуандары болып болысты ортасына ала отырып, ұрыны аямасқа «аруақ-құдай» десіп *а н т т а с ы н т ы* (М.Әуезов, Шығ.).

АНТҮРҒАН с ы н. **1.** *Құдай атқан, оңбаған, айтқанында тұрмайтын, тұрлаусыз*. Сонда мен ойлаушы едім: ей, Құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі *а н т ү р ғ а н*, жаман келеді екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп, әлгі айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім (Абай, Қара сөз). – Бұлар шын *а н т ү р ғ а н* көрінеді. ...Мыналарды біраз тыйып жіберу керек. Әйтпесе, жұрттың бәрі жеріме түсті деп қуалайтын болса, Қарқара да, жәрмеңке де тұра алмас, – деді (М.Әуезов, Қилы заман). Сабаққа оқысын деп беріп еді, Бұл кезде он жетіге келіп еді. Әкесіндей *а н т ү р ғ а н* надан емес, Ғылым, әдеп, тәрбия көріп еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Құдай атқан, оңбаған адам деген мағынада. А н т ү р ғ а н ы ң* қарғысы қандай жаман еді! Қалмақ басқырдың ауылы деуге аузы қалай барады екен? (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). *А н т ү р ғ а н*, жұрттан бұрын сенің жайпақ төбең тесілер, – деді Кебежеге, – мына жер қайқы, мына жер дөңкі деп қисаясың. Аспанға ұшып кетермісің, оны да көрерміз (М.Байғұтов, Шығ. жин.).

АНТЫҚ= е т. к ө н е. *Ант қылу, ант ішу*. – Ақшаға жан бітіп, өзі қайда кетеді. *А н т ы қ қ а н* деген алдамшы көз жасты қой. Ақшаны түсір, – деп танауы қусырылған Сағади ақсақалға төніп, тура түтіп жегелі тұр (С.Бегалин, Мектеп.).

АНЧАР малай. з а т. ө с. <лат. *antiaris toxica*> *Тұт тұқымдасына жататын, шайыры улы ағаш*. Ел арасында *а н ч а р* ағашының қасына барсаң немесе қолмен ұстасаң уланысың дейтін қате түсінік таралған. Шынында, ол у таратып тұрмайды (ҚСЭ). Сондықтан *а н ч а р д ы ң* шырыны жалаңаш денеге тисе, адамның терісінде жарақат пайда болып, іріңдейді (ҚСЭ).

АНША-МҮНША ү с т. с ө й л. *Кишігірім, жеңіл-желпі*. Манас енді жөнелді, Алды-артына қарамай, Балтасының жебесі *А н ш а м ү н ш а* ы шарадай (Манас).

АНЫҒЫНДА м о д. *Шынында, дұрысында, расында. А н ы ғ ы н д а* Ыбырай кім болыс болса, соның жемі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А н ы ғ ы н д а* бұл базарда дені қазақ болса да, орыс, ноғай адамдары да көп (М.Әуезов, Шығ.). *А н ы ғ ы н д а* да бұл екеуі жастары жиырмаға жаңа ғана іліккеніне қарамастан, жау түсіріп жүрген уытты азаматтар еді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). *А н ы ғ ы н д а* Сағит өзінің дөрекілеу есебі бойынша тартыншақ қызбен батыл сөйлеспек үшін жақындағы құрбы жігіттің, кооперативте істейтін магазин сатушысы Құсайын деген құрбысына барып екі жүз грамм арақты асығыс тастап, помидор, алмамен жүре закускалап қайта оралып келген-ді (М.Әуезов, Шығ.).

АНЫҚ с ы н. **1.** *Көмескі емес, қатты*. Үлкен ауыл жақтан жаңғырыққан дауыс шықты. Түнгі дауыс саңғырап, қандай *а н ы қ* естіледі! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Дәл, айқын*. Мен дастарқан басына отыра бергенде, шам жарығы *а н ы қ* көрсетті – жарқылдап Сақып отыр (Ж.Омарбеков, Сөнбе.). Исатайдың көтерілісі қазақтың көзін ашып, патша өкіметін танытты, патша үкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа нағыз дұшпан екендігін *а н ы қ* көрсетті (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Арамызда Абайдың сөзін естіген жолдастарының я туғандарының болмағандығынан, өлеңдерін *а н ы қ* білетін кісілердің табылмағандығынан, Абайдың өлеңдерін тексеру, жаңылыс басылған сөздерін түзету, өлеңдерін жүйесіне, мағынасына қарай жіктеу орасан қиын болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жануарларды тексергенде дененің еткен тіршілігіне лайық болып жаратылатындығын, мүше түзілістің мүше қызметтерімен байланысты болатындығын қолдан келгенше *а н ы қ* байқатуға тырыстық (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). **3.** *Шын мәніндегі, нағыз*. Қаймақтан ұшқан қу ілген, *А н ы қ* сұңқар мен едім. Тегеурінім теріс біткен, Тепсем жілік сындырған, Қыран бүркіт мен едім (С.Сейфуллин, Шығ.). **4.** *Белгілі, нақты*. Ханның мирасқоры өзі болғандығын *а н ы қ* білдіру үшін хан, сұлтан деген атақты жойды, ақсүйек табын жойып, төрені қара қазақпен тең қылды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қыз жайы қазір бізге *а н ы қ*. Бөлменің шамын жақпады. Жарықтан, бөлкім, қызғанып, Оңаша қалпын сақтады (Н.Шакенов, Айгүл).

Айдан анық. *Даусыз, күмәнсіз, бесенеден белгілі, ап-айқын.* Ханның қара халыққа қатты жәбір беретіндігі, хан сайлаған төрелерде, билерде әділдік, дұрыстықтың жоқтығы, қара халықтың нашар күйі, Исатайдың қара халықтың жоқшысы екені *а й д а н а н ы қ* болады (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Әйтеуір сағат сайын туған жерден қара үзіп, алыстап бара жатқаны *а й д а н а н ы қ* («Жұлдыз»).

Анық сәске. *Нағыз сәске, сәске түс.* *А н ы қ с ә с к е* болғанда, Ұйқыдан көзін ашып ап, Бұрымдарын қасылап, Шыға салып есіктен, Адамдай істен кешіккен Жақын жерді қақ қылар (Мәделіқожа, Шығ.).

АНЫҚ-ҚАНЫҚ з а т. *Шындық, ақиқат, шындық түбі.* Ол командованиенің әуе барлаушылары бойынша бастығы генерал Дмитрий Давидович Трендальға жетіп, екі тәулік ішінде *а н ы қ-қ а н ы ғ ы н а* жетіп, баяндауға бұйрық берген («Түркістан»). Ертең ауданға келіңіз, *а н ы қ-қ а н ы ғ ы н* сонда анықтап, тиісті жаза қолданамыз (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

АНЫҚТА= е т. **1.** *Анық ету, дәлдеу, айқындау.* Абайдың өлеңдерін тергегенде бірінші баспасындағы кемшіліктерді жоюға, сөздерін *а н ы қ т а п* дұрыстауға қолдан келген шаралар қылынды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). 1858 жылы Рудольф Вихров әрбір жасуша өзіндей жасушаның бөлінуі арқылы пайда болатынын *а н ы қ т а д ы* (Тіршілік.). **2.** *Дұрыстау, бажайлау.* Шофер жігіт *а н ы қ т а п* қарай да алған жоқ, Сұлтаннның асықтыруымен қатты жүріп келе жатқан жеңіл машина кенет бірдемеге тірелгендей болды да, гүрс-гүрс секіріп, анандай жерге ұшып түсті (І.Есенберлин, Шығ.). **3.** *Бір заттың анық-қанығына көзі жету, білу, ұғыну.* Ұша алмас қара бүркіт қалықтамай Құлмамбет сөз сөйлейсің *а н ы қ т а м а й*. Айтатұғын кісінің өзіне айтқын Делбе сүзек кісідей шалықтамай (Жамбыл, Шығ.).

АНЫҚТАҒЫШ з а т. *Қандай да бір мәселелерге, білім, ғылым саласына қатысты қысқаша түсініктемелер мен анықтамалар жинағы.* ≈ Емле *а н ы қ т а ғ ы ш ы*.

АНЫҚТАЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің басы ашылуы, айқындалуы.* Жаксы білім іздеуге жалықпалық Табылмаса, тарығып, талықпалық! Салақтықты қоялық, сақ, болалық Білгенді *а н ы қ т а л ы қ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көптен дара жарнақты өсімдіктердің негізгі тамырының редукциялану себебі – әлі де *а н ы қ т а л м а ғ а* н мәселе (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Сөйтсе, кулак тұрмақ бәлесі де жоқ,

Асыра сілтеу жаласы жалмаңдап тұрған шақта, тектен-текке жазықсыз айдалғаны *а н ы қ т а л ы н*, ақталып, айдаудан туған еліне босанып қайтып келе жатқан жолда қайтыс болады (Ш.Айтматов, Боранды.). Дәл осы арадан келеді де таптық қоғамда тіршілік еткен жазушының көзқарасындағы таптық сипат *а н ы қ т а л а д ы*: ол белгілі бір таптық мүддеге ғана тәуелді, соған ғана қызмет еткен (З.Қабдолов, Танд. шығ.). **2.** *Көз жеткізілу, көзімен көру.* Жануарлар қазбасын тексергенде динозавр, плезиавр және мостодонттар ревматизм, туберкулез ауруларымен ауырғандығы *а н ы қ т а л ғ а н* (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). **3.** *Белгілі болу.* Семей, Қарағанды облыстарында дәрігер жетіспейтіндігі тексеру үстінде *а н ы қ т а л д ы* («Жұлдыз»). Бел байлап тәуекелге жұм көзінді, Ешкімнен жүрексініп хауыфланбай, Ғазилар хафалықта жүр әуре боп һеш нәрсе бұл уақытта *а н ы қ т а л м а й* (М.Дулатов, Шығ.). Сылау майбезін жастайынан сылып тастаған балапандардың аяқтары қисайып, шаяланып, өспей қалатыны арнаулы тәжірибеде *а н ы қ т а л д ы* (С.Омаров, Мал терісі.). Литосфераның жоғарғы бөлігі біршама жұқалау келген шөгінді жыныстар қат-қабатынан тұратыны *а н ы қ т а л д ы* (К.Сапарбайұлы, Геология.). **4.** *Анық көріну.* Жарқырап жатқан тұма ығында іркес-тіркес салынған жатаған үйлер қараңғыға көзі үйренген сайын біртіндей *а н ы қ т а л а* түсті (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

АНЫҚТАЛУ *Анықтал етістігінің қимыл атауы; айқындалу.* Әрине, Жезқазғанды барлау жөніндегі барлық осы жұмыстардың жетекшісі – Қ.И.Сәтбаев мындаған емес, талай ондаған және жүздеген мың метр тереңді бұрғылауы арқылы анықтауға болатын және *а н ы қ т а л у ғ а* тиіс Жезқазған қойнаулары мысының перспективалық қорларының көлемін өте дұрыс және рудалы өлкенің тарихында алғаш рет айқындағанын мойындамасқа болмайды (Қаныш аға).

АНЫҚТАМА¹ з а т. е р м. <лат. definitio> *Белгілі бір зат, не ұғымға берілетін қысқаша түсінік, сипаттама.* *А н ы қ т а м а* – кең мағынасында алғанда ұғымның мазмұнын ашуға көмектесетін логикалық амал (ҚҰЭ). «Мағжан – ұлт ақыны, сыршыл, суретшіл, лирик, символист» – деген Жүсекең *а н ы қ т а м а л а р ы*, өлеңге жаңа түр енгізгені туралы жүйелі, салиқалы пікірлері қазіргі Мағжантанудың іргетас қағидалары есепті (Алғысөз//М.Жұмабаев, Шығ.). Химиялық байланыс жөніндегі ілімнің дамуына байланысты «валенттілік»

ұғымының мазмұны біршама толықтырылды және қазіргі кезде оған мынадай *а н ы қ т а м а* береді: Валенттілік – элементтер атомдардың ковалентті химиялық байланыс түзу қасиеті (Ф.Г.Фельдман., Жалпы хим.).

АНЫҚТАМА² з а т. 1. *р е с м и. Жеке не заңды тұлға туралы мәлімет берілетін, сол мәліметтің заңдылығын куәландыратын құжат.* Мен Алматыға келіп Семейде ашылатын екі институттың *а н ы қ т а м а с ы н* дайындап болысымен, Орал қаласына жүріп кеттім («Жұлдыз»). Күздік емтихандардың нәтижелеріне байланысты оқушылар орта мектепті бітіргені жөнінде куәлік немесе он жылдық мектептің курсың тыңдап бітірді деген *а н ы қ т а м а* алады (Семья тәрбиесі). Бәтима дәл қазір, ана бір жылы баласының жетімдігіне, өзінің жесірлігіне *а н ы қ т а м а* сұрай барғанында болыстың берген азабын да ұмытты (А.Хангелдин, Фани.). 2. *Біреу немесе белгілі бір нәрсе туралы жиналған не берілген мәлімет, ақпарат.* Арнаулы бөлмеде әр пәнге түрлі *а н ы қ т а м а л а р*, картотека және т.б. орналастырылады («Қазақст. мект.»). Егер *а н ы қ т а м а* қажет болса, бұл жөнінде библиографиялық кабинеттегі кезекші консультант кітап алушыға көмектеседі («Лен. жас»). Сөйтті де ол книганың *а н ы қ т а м а д а* көрсетілген қатар тізімі жетпіс бесінші адамға тоқтады да, ол жердің бетін қайырып бүктеп, көзбен әрі асты (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Анықтама бюросы. *Белгілі бір мекеме, кәсіпорын және т.б. құрамындағы халыққа мекеменің жұмысына қатысты ақпарат берумен айналысатын бөлім.* Вокзал басы адам адасып кетерліктей қаптаған халық екен, іздеп жүріп, *а н ы қ т а м а бюросы*н тауып алдым (Қ.Толыбаев, Өжеттер). Кезекшінің жұмысы мұнымен ғана шектелмейді, ол кассадағы билеттің сатылу тәртібін, *а н ы қ т а м а бюросы*ның жұмысын да бақылайды («Қазақст. әйелдері»).

Анықтама жүргізу. з а н. *Белгілі бір мәселе, іс бойынша алдын-ала ақпарат жинау әдісі.* *А н ы қ т а м а ж ү р г і з у*, тергеу органдарының өкілеттігі, ұйымдастырылуы мен қызмет тәртібі, Қазақстан Республикасындағы жедел-ізвестіру қызметінің мәселелері заңмен реттеліп отырады (ҚР Конституциясы). Қылмыстық істер бойынша *а н ы қ т а м а ж ү р г і з у* мен алдын ала тергеуді арнаулы органдар жүзеге асырады және бұлар сот пен прокуратурадан бөлінген (ҚР Конституциясы).

Анықтама қағаз. р е с м и. *Қандайда бір мәліметті растайтын құзіретті орыннан берілген құжат.* Сирокобеговтың балетмейстр

келіншегі қолымнан жетектеп өкеп, әйелдер дәрігеріне көрсетті. Бойыма бала біткен екен. *А н ы қ т а м а қ а ғ а з* жазып берді («Ана тілі»).

АНЫҚТАМА-КӨРСЕТКІШ з а т. б а с п а. *Кітаптың соңында берілетін анықтама тізім; көрсеткіш.* Сондай-ақ бұл еңбекте географиялық атауларды, кісі аттарын толық ашатын *а н ы қ т а м а - к ө р с е т к і ш* бергенде жөн болатын еді. Кітапта карта, схемалар да аз беріліпті («Соц. Қаз.»).

АНЫҚТАМАЛЫҚ¹ з а т. *Белгілі бір саладан жан-жақты мәлімет алуға болатын кітап, құрал, кітапша.* Телефон жанында жатқан *а н ы қ т а м а л ы қ т а н* қажетті код номерлерін тауып алды да, сөйлескенде не айтып, не қоярын ойластырып ұзақ отырды (М.Асылғазин, Ауылдас.). Бір жағынан бұл *а н ы қ т а м а л ы қ* малшылар үшін ғана емес, сонымен бірге колхоз, совхоз мамандары, механизаторлары, барлық жұмысшылар мен колхозшылар үшін өте бағалы құрал («Коммунист»).

АНЫҚТАМАЛЫҚ² с ы н. *Анықтамаға сай, анықтамаға тән.* А.Байтұрсынов *а н ы қ т а м а л ы қ* сипаттамасында талғау іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі деген болатын (Қаз. әдеб. тар.).

АНЫҚТАМА-ҰСЫНЫС з а т. *Әрі түсінік, сипаттама, әрі ұсыныс, пікір, көзқарас.* Қ.Сәтбаев тынымсыз ізденіп жүріп, осы күнгі Атасу темір кендеріне тап болды, көп ұзамай-ақ жаңа кен орнының қоры есептеліп, өндіріс ұйымдастыруға қажетті *а н ы қ т а м а - ұ с ы н ы с* берілді (Қаныш аға).

АНЫҚТАМАШЫ з а т. *Анықтама бюросында жұмыс істейтін адам.* Алматыдан ұшқан үкімет адамдары мінген самолет қашан келеді? – деп *а н ы қ т а м а ш ы д а н* сұрап та үлгірді (С.Бегалин, Уақыт.).

АНЫҚ-ТАНЫҚ з а т. *Бір істің, уақиғаның мән-жайы, шын дерегі.* Жазықсыз адамдарды *а н ы қ - т а н ы ғ ы н а* жетпей соттап-қаттаған тоталитаризмді енді айыптап, жер-жебіріне жетіп жүрміз (М.Жұмабаев, Шығ.). Олар жазған хабардағы кем-кетіктердің *а н ы қ - т а н ы ғ ы н* зерттеу – жергілікті және зерттеу орындарының міндеті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Астары мен бүкпесі мына шәйші келіншекке жабық болғанмен, екеумізге *а н ы қ - т а н ы қ* сөзден кейін де іркіліп қалып еді (А.Сүлейменов, Адасқақ).

АНЫҚТАС = е т. *Бірге ойласу, бірлесіп анықтау, байқау.* Көріп пе ең мұнан бұрын қырдан асып, Бұл сөзім тыңдағанға болсын машық. Баласы Балабектің сен емессің, Қарасам тұқымыңа *а н ы қ т а с ы н* (Айтыс).

АНЫҚТАТ = е т. *Бір нәрсенің басын аштыру, айқындату*. Ел кездім Кертөбелмен шарықтатып, Жақсыға сөз сөйледім *а н ы қ т а т ы п* (Біржан//Ақын жырлары). Ей, Біржан, сөз сөйлейін *а н ы қ т а т ы п* н, Көңілің ауырмасын, қабақ қатып (Айтыс).

АНЫҚТАТҚЫЗ = е т. *Бір нәрсенің басын аштырту, айқындатқызу*. $\approx$ *А н ы қ т а т қ ы з ы п* алу.

АНЫҚТАТҚЫЗУ *Анықтатқыз етістігінің қимыл атауы*. $\approx$ *А н ы қ т а т қ ы з у* керек.

АНЫҚТАТУ *Анықтат етістігінің қимыл атауы*. Келтірілген, ауыспалы мағыналарда қолданылған тізбектерді сөздердің тура мағынасымен салыстыру, олардың қандай сөздер орнында тұрғанын *а н ы қ т а т у*; берілген объектінің дұрыс-бұрысын талдату («Қазақ мект.»).

АНЫҚТАУ *Анықта етістігінің қимыл атауы; айқындау*. Көбінің жазбасы өте нашар. Бұларды тергеп, тексеріп, *а н ы қ т а у* өте қиын жұмыс (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Цитохимияның негізгі жетістіктерінің бірі – нуклеин қышқылдарының ақуыз молекуласын синтездеудегі генетикалық рөлін *а н ы қ т а у* (Тіршілік.). Ең алғашқы геологиялық жұмысын ол Қарсақбай ауданының темір кен орындарын, Жезқазған мен Атбасардың мыс кендерін және ағылшын иелігінде болған Спасск өндірісін зерттеп, олардың болашақ мүмкіндіктерін *а н ы қ т а у д а н* бастады (Қаныш аға).

АНЫҚТАУШЫ з а т. *Заттың сипатын, қасиетін білдіруші, айқындаушы*. Осы тұрғыдан қарағанда, крахмал дәндерінің құрылысы өсімдіктерді таксокологиялық топтарға жіктеудің негізгі анатомиялық *а н ы қ т а у ш ы с ы н ы ң* бірі болып есептеледі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Лейбниц бүкіл сызықтық алгебраға жаңа жол ашқан сызықтық теңдеулер жүйесі *а н ы қ т а у ш ы* ұғымының бастамасын енгізеді (А.Көбесов, Математика.).

АНЫҚТАУЫШ¹ з а т. л и н г в. <лат. attributum> *Заттың сынын, сапасын білдіретін сөйлемнің тұрлаусыз мүшесі*. *А н ы қ т а у ы ш* өзі анықтайтын сөзімен тығыз синтаксистік байланыста болып, бір фразалық екпінмен айтылады (ҚҰЭ). Заттың сындық, сандық, қимылдық, заттық т.б. сапасын білдіретін мүшені *а н ы қ т а у ы ш* дейміз (Қазіргі. қаз. тілі). Бұл сөздердің алғашқы сыңарлары кейінгілеріне *а н ы қ т а у ы ш* ретінде жұмсалып, олар өзара тығыз жымдасу арқылы жаңа мәнге ие болған (Қ.Есенов, Қаз. әдеб.).

АНЫҚТЫҚ з а т. *Айқындық, дәлдік*. Ол пьесаның негізгі идеясының *а н ы қ т ы ғ ы*, оқи-

ғаларының қым-қиғаш сапырылған жері жоқ, бір бағыттылығы (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Сапа – нақты бір нәрсе, онда бара-барлық, айырмашылық, үздіксіздік-үздіктілік, *а н ы қ т ы қ*, бекерге шығарушылық бар (А.Қасымжанов, Диалектика.). Музейге ретімен халық кірді, Меруерт тас айдан жарқын жарықтығы. Нұрланып, тірі адамдай ұйықтап жатыр. Бұл рас, шын ақиқат *а н ы қ т ы ғ ы* (Ақын жырлары).

Аң¹ з а т. <лат. theria> *Емі мен терісі үшін ауланатын түз жануарлары*. – Бір құс бар тауыс деген жүні асыл, Беріпті құдай маған сондай нәсіл. Болыпшын бүгін түнде мен де тауыс, *А ң* бар ма бұ дүниеде менен асыл? (Шәкәрім, Шығ.). – Бәйбіше, бүгін таңертең осы ауылға келейін деп атқа мінсем де, *аң* еті таңсық шығар, әуелі бір тауға шығып, *а ң* көздеп көрейін деп едім (М.Әуезов, Қараш.). Қария өзінің жиенін табиғатты, жер бетіндегі барлық сұлулықты – *а ң д ы*, малды, құсты, көлді, ну орманды қалай сүю керек екендігін ғана үйретіп қоймай, адамды да сүйе білу керектігін, жақсы менен жаманды да айыра білуін қадағалайтын-ды (І.Есенберлин, Шығ.).

Аң алды. *Баптаған қыран құс, тазы ит аң ұстады*. – Өзің итіңнің *а ң а л ғ а н ы н* да білмепсің ғой. Мынау қоян жепті ғой! – деді (М.Әуезов, Шығ.). Қырыма қарайтұғын қыран құспын, *а ң а л м а й*, жерге бекер қонбайтұғын (Ақын жырлары). Жем өзгерісі – бап құбылысы екені анық. Соған орай зар күйінде аңға салынып жүрген, *а ң а л ы п* қанжығаны майлап жүрген бір қыранның бабын бұзбау шарты мен берілегін жемді ойлағанда, ең алдымен сол қыранның өзіне тән талғам-табиғатын ойлаған жөн (Ж.Бабалықұлы, Қыран.). Лағлы дүр, меруерттен шашу шашып, Әркімнің ынғам етті, әліне шақ. Қойылып мерекесі қайтты кейін, *А ң а л ғ а н* ақсұңқардай ілдіріп заң (Т.Ізтілеуов, Назым).

Аң аулады. *Белгілі амал-тәсілмен аң ұстады, аңды қолға түсірді*. Үш кісі күні бойы *а ң а у л а п*, жалғыз-ақ бір шүрегей үйрек атып алыпты (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Маһараджаның он тоғыз пілі бар. Шұрайлы жері көп, *а ң а у л а й т ы н* орманы да бар (Т.Ахтанов, Үндістан.). Өтеғали деген баласы қыстай онымен *а ң а у л а ғ а н ы н* растайтын адамдар бар (Б.Аманшин, Көкжар). *А ң а у л а п*, құс атып, шал әкесі мен кемпір шешесін асырайды (Қаз. ертег.).

Аң байланды. *а ң ш. Олжасы бірінші кездескен адамның қанжығасына байланды*. Қызылдатып қыранын, Өзі де басып құмарын – Көк

бұйраны атқанын. *Аң байлана* ергендер, Қызық көре келгендер Таласып жолға қалғанын (М.Дулатов, Шығ.).

Аң баспаса, жан баспаған [жер]. Адам аяғы жетпеген. *Аң баспаса, жан баспаған* Алатаудың қолтығындағы сұлап жатқан бір бел екен (Б.Майлин, Шығ.).

Аң басы жуық болсын! аңш. тілек. *Аңшыларға айтылатын қанжығаға байланар күн жақын болсын деген мағынада айтылатын сөз.* – Жөн, жөн қарақтарым. Сәлемші болсандар, төрге шығындар. *Аң басы жуық болсын!* – деген қария үйіне қарай бастап жүрді («Қаз. әдеб.».).

Аң білік. көне. *Аңшылық бұйымдар дүкені.* Қалаға кіретін қазақтың бәрі жұмысқа жарайтын, еңбектен қашпайтын адамдар болмақ. Қалада аурухана және дәрйхана, *аң білік* үйі, ұсталық дүкені, мектеп болмақ (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аңға шықты. *Аң аулайтын құрал-жабдық, қаруымен сайланып, күнкөріс мақсатында не демалыс т.б. үшін аңшылыққа кетті.* Бай мен жарлы баласы *аңға ашықты*, Жалаң қағып жарап тұр аты мықты. Жортып жүрген түлкіні көрді дағы, Қуып барып еріксіз інге тықты (Шәкәрім, Шығ.). Ол босануға таянған уақытта хан уәзірлерімен *аңға ашығып* кетіпті (Қаз. ертег.). *Аңға ашықты* екі хан ердей болып, атып жықты сары хан ердей болып. Екі бұзау аңырады жетім қалып, Бейне балаң аңырасын мендей болып (Қозы Көрпеш.). Хан *аңға ашыққан* жан жер Сейхунның ойпаттау сағасы болатын (І.Есенберлин, Алмас.).

Аңның жымы. *Қасқыр, түлкі, қоян тәрізді аңдардың жүретін жолы.* Әккі мерген түн болса да өзіне таныс *аңның жымына*, құлан ойнақ жатақтарға тура беттейді (Ж.Әбішев, Аспан сыры).

Аң тәрізділер. зоол. <лат. synapsida> *Аң тәрізді бауырымен жорғалаушылар.* *Аң тәрізділердің* сүйектері алғаш рет Батыс Оралда перьм кезеңінің мыс құмдарының арасынан табылған (ҚҰЭ). *Аң тәрізділер* бұл кезеңде котилозаврлардан бастап, жоғары сатыдағы териодонттарға дейін дамыған (ҚҰЭ).

Аң үстінде. *Аң аулау кезінде, аң аулау үстінде.* Өзі *аң үстінде* ызақор, ашуланғыш та (М.Әуезов, Шығ.).

Көктегі құс, жердегі аң. *Барлық құстар мен аңдар.* Үн қосып бейбітшілік дабылына, *Көкте құс, жердегі аң*, суда балық (Ақын жырлары).

Ұшқан құс, жүгірген [жортқан] аң. *Қыбыр еткен тіршілік иесі.* Тәуекел деп тау ара-

сымен жорта жөнелдім. Түн қараңғы, жападан жалғыз мен келемін, не *ұшқан құс, не жортқан аң* жоқ (Ж.Саин, Жол үсті.). Бұл кемпірдің қарамағында жерден *ұшқан құс, жүгірген аң* өте алмайтын (Қаз. ертег.). Жауды жеңіп – Ұлы Отан ел қуанды, *Ұшқан құс, жүгірген аң*, жер қуанды, Кемпір-шалдар нұрланып, жастар жайнап, Астында жеңіс туып ел жиналды (Қаз. сов. әндері).

Аң² з а т. ж е р г. *Аққан сумен ойылған жыралы жер, шұңқыр.* Белбұлақ деген жерде *аң* көп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Кейбір *аңның* ұзындығы бір километрге дейін жетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Аң: аң болды. көне. *Аң-таң болды, не істерін білмеді.* Барша жан тіршіліктен күдер үзіп, Жекеге қалмақтардан шықты біреу. *Аң болып*, жұрт түңіліп тұрғанында (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

АҢАЗАҚ з а т. ж е р г. **Аңыз**ақ. Ұзақ жолдан, *аңазақ* аптапты ыстықтан шаршап, шаңырақ келген жолаушылар кідіріп, киімін шешіп, көлеңкелеп, бұлағынан су ішіп, жуынып-шайынып, салқындап рақаттанатын болыпты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АҢҒАЛ с ы н. *Істің алды-артын аңғармайтын, аңғырт, аңқау.* Камшылап күрең атты жамбасына Түлкіден бұрын шықты Хан басына. Жел шығып, боран болып кеткен екен, *Аң қуған аңғал* батыр аңдасын ба (Шәкәрім, Шығ.). *Аңғал* досым-ай, Не дейін саған, не дейін. Көрінеді ішің, Ашылса болды көмейің, Жақсы да сені демейін, Жаман да сені демейін, Қасымда жүрші, әрқашан сені көрейін (М.Мақатаев, Өмір-өзен).

АҢҒАЛАҚ¹ с ы н. **1.** *Алды-артын аңғармайтын, қрыншақ, ұшқалақ.* Қулыққа жоқ (С.Сейфуллин, Әңгім.). Кейде жас бала сияқты *аңғалақсыз!* – деді Бану күліп (М.Иманжанов, Менің махабб.). **2.** *Алақ-жұлақ еткен, алаңдаған (көз).* Бірақ қасында отырған бурыл бас өкілдің әр кездегідей *аңғалақ* көзі алаң-құлаң еткенін біліп езу тартты (Ө.Нұрпейісов, Күткен күн).

АҢҒАЛАҚ²: көз аңғалағы. *Көз аңғарағы.* Дудақ пен жектің желбіреп жеке-дара көрініп тұратын самай сақалы сықылды мұның да (ақбас тырнаның да) *көз аңғалағының* үстінен тартып желкесіне қарай жалбырай өскен ақ тұлымшағы бар (Е.Раушанов, Тырау.).

АҢҒАЛАҚТА= е т. *Аңғырттану, аңғалдану.*

АҢҒАЛДАН= е т. *Алды-артын аңдамау, аңғырттану.*

АҢҒАЛ-ДАҢҒАЛ с ы н с ө й л. Абайсыз, байқаусыз. Тана: Батырдың *аңғал-даңғал* айтары бар, Жарымен ақылдасар ойлары бар (С.Камалов, Әңгім.).

АҢҒАЛДЫҚ з а т. *Аңқаулық, алды-артын байыптамаушылық.* Жол. Жол... Арман... Жол... Орман... Жел – еркесі. Әнебір ақ кебінге оранған, Ку-клуks-кланның көлеңкесі. Жастық-ай... Алаңсыз *аңғалдық*-ай. Жалындап жанған ұдай. Жауыздық, жалғандық-ай, Ұрлаған арманды ұдай... (М.Мақатаев, Шығ.). Бәз-баяғы *аңғалдықпен*, бәз-баяғы пәктікпен Әлдекімнен ойы суып, әлденеден бақ күткен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өзінің биыл анау Құралайға үйленуі асығыстық, *аңғалдық*, оқыс бір қадам сияқтанып та кетті (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Аңғалдық жасады. *Аңғармады, байқамады.* Ол істеген қатесі жайында әке-шешесіне толық баяндап, өткендегі балалықпен, абайсызда, *аңғалдық жасап* айтқан өтірігіне кешірім сұрап хат жазды (Б.Қожабеков, Көктөбе).

АҢҒАЛ-САҢҒАЛ с ы н. **1.** *Ашық-тесік.* Қорасы *аңғал-саңғал*, іші тізеден садыра, саулық сол садыраға төлдеп жатыр (Д.Досжанов, Дария). Жұмысшы – ұсталар сәні кеткен үйдің іші-сыртын әктеп, есік-терезелерін сырлап, *аңғал-саңғал* жерлерін бітеп, су құбырын жүргізді (Т.Бердияров, Фарид). Ауыр салмақ бойын басып барады. Оның үстіне үй іші *аңғал-саңғал*, көшкен ауылдың жұртындай, көңілі құлазып кетті (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Аңырайған, қорқынышты.* *Аңғал-саңғал* үңірейген тау ішінде ит те болса рекстің әжептеуір ес екенін аңғарды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3.** *ауыс. Қалай болса солай, қараусыз; мең-зең.* Баймұқан бұрынғы *аңғал-саңғал* жүретін талдырмаш кара бала емес, қапсағайланып толықсыған байсалды жігіт боп оралды («Лен. жас»). Ағылысып бейне есінен айрылған адамдай, *аңғал-саңғал* болып, мең-зеңденіп жүрген көп жұрт (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.). **4.** *ауыс. Бірсиган, жүдеу, ыңырашағы шыққан.* Жалаң бас, жалаң аяқ, жыртық дамбал, кір көйлек, қамыт күпі, шидем шалбар. Сары үрпек, көгілжім көз, өңі жүдеу, Қу мойын, аш қабырға *аңғал-саңғал* (С.Торайғыров, Шығ.).

АҢҒАЛСОҚ с ы н. *Аңғалданған, ұрыншақ, алды-артын байыптамайтын.* Еліме бейбіт жатқан салма шатақ, Тұрған жоқ жаудан қорқып малды матап. *Аңғал-соқ* батыр сынды жан екенсің, Айта кет кім болсаң да атынды атап (І.Жансүгіров, Танд.).

АҢҒАР¹ з а т. г е о г р. *Өзен ағысынан пайда болған, бір жағына еңіс, ойыс, сай-сала, жыра.* Осы бір қорықшылар отырған қотаннан жыныс шатқал, *аңғар* сайларды аралап, жоғары қарай жамырай өткен тау орманы бар (Ш.Айтматов, Қош бол.). Шырғанақ Қазақстанда өзен жағасында, тоғай арасында, тау *аңғарлары* мен бөктерлерінде, екі мың метрге дейінгі биіктерде өсе алады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Ол (қазтабан) өзен су *аңғарында* өседі, жазғытұрым жинап алып сорпаға, майға араластырып қолданылады (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.). Жайық пен Іле өзендерінің *аңғарлары*; Алакөл, Зайсан, Марқакөл мекендейтін субүркітті, Наурызым қорығындағы тарғақ, далалық жердегі бөдене мен дуадақ, өзен-көлдердегі ақбас үйрек, қалбағай, бұйра бірқазан азайып кетті дейтін дерек бар («Парасат»).

АҢҒАР² з а т. ж е р г. **Қамба.** Соттың үйін элеватор деуге де, кейде *аңғар* немесе үлкен склад, әлде тіпті баржа десе де сыярлық (М.Әуезов, Индия очерк.).

АҢҒАР³ з а т. *Ыңғай, рет, жай.* Ел келесі жөнінде жаздан ұғынып алған бір ғана *аңғары* бар. Болыстың жауы – Қозыбақ аулы, Сәт болыс (М.Әуезов, Шығ.). Мен соңғы айлардағы «Қара сөзден», «Өлең сөздеріңізден» дін өсиетіне дағдыланған молла ақынның *аңғары*н байқағандай болатұғым (М.Әуезов, Шығ.). Абай ұлыққа беріп шыққан бірнеше жауабында, дәл осы бір-екі жігітке көп қадалып, қатты өшігіп сұраған тергеуші ұлықтың *аңғары*н таныған-ды (М.Әуезов, Шығ.).

Аңғары ашылды. ж е р г. *Тәбеті тартты, ас іше бергісі келді.* Қымыздан кейін *аңғары ашылды* сала берді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Кешелі бері тамақ ішпегендіктен бе, менің *аңғарым ашылды* кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҢҒАР= е т. *Мән-жайды түсіну, байқау, байыптау, білу.* Енді *аңғарса*, Қозыбақ аулының жігіттері (М.Әуезов, Қараш.). Мен енді әбден *аңғардым*: әнеуғүнгі Қарабұлақтың басында тұрмыз (Ж.Омарбеков, Сөнбе.). *Аңғармай* кетпе арынмен, Қобызбен Қорқыт сарнаған (Шәкәрім, Шығ.). Тек жігіттің қара торы шырайлы жүзін *аңғарып* қалды... (І.Есенберлин, Шығ.).

Аужайын аңғарды. с ө й л. *Жағдайын, жай-күйін, сырын білді.* *Аңғарған* да боларсың – *аужайыңды* өзің де (Ғ.Орманов, Сәт сапары).

АҢҒАРҒЫШ с ы н. *Сезімтал, байқағыш, аңғарымпаз.* Ыбырайдың аузын аштырмаған Етекеңмен кім белдесер, – деседі ел, – деп Шыңғыс

өзінің аз сөзде асыл мағына жатқанын *аңғарғыш* ойын көрсетті (С.Бегалин, Бала Шоқан). Архивтен Жаяу Мұсаның өте білімді де *аңғарғыш* адам болғанын дәлелдейтін бағалы материалдар табылды (Қаныш аға). Сөзге доғалдау болса да, қисық сөзді, көкейге қонбайтын былжыр ақылды тез *аңғарғыш* Әйбек күндей күркіреп «Ой ішінді ұрайын, ақылыңды да...» деп үлкен-кішіге қарамай зекіп тастауына шөк жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері).

АҢҒАРҒЫШТЫҚ з а т. *Сезімталдық, байқағыштық, аңғарымпаздық*. Суретшінің *аңғарғыштығы* ақ пен қараның үйлесуінен, детальдардың нақтылығынан, сурет композициясының құрылысынан да білінеді («Қаз. әдеб.»). Бұл кісі ондай сайқымазақ адам емес. Сенің топшылағыш, *аңғарғыштығыңды* сүйсініп айтып отыр, – деп Әбдіжан әдеттегідей танауын ежірейте жымиды (С.Бегалин, Уақыт.). Осы істердің бәрінде де Қ.И.Сәтбаев өзіне тән алғырлық, *аңғарғыштық* танытты (Қаныш аға).

АҢҒАРДАЙ с ы н. *Үлкен, арандай, кең*. Мейірімсіз тәңірі ұшы-қиырсыз сақал-шашы желкілдеп тұрады да, *аңғардай* аузын кең ашып, уілдейді кеп. Әлгінде ғана тыныш жатқан көгілдір теңіз күрсіне дөңбекшіп көк ала топан болады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Бауыздау жеріңе болайын, Сарттық мақтадан соққан келептегі! Омырауыңа болайын, Еділден шыққан *аңғардай* (Ер Тарғын). Қолаяғы балғадай, кеуделері *аңғардай* үш торы ат қара тер болыпты (Ғ.Сланов, Әңгім.).

АҢҒАРДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. *Аңғардай*. Айдынды *аңғардайын* жалтыр мұзың, Мен оның еледім бе мұзды сызын. Қар басқан жарқабақта жалғыз қайың, Баурында ойнатқандай ұл мен қызын (Ж.Сыздықов, Белестер).

АҢҒАРЛА= е т. с ө й л. *Барлау, байқау*. Олар жердің ыңғайын *аңғарлап* келіп, қималы құдықты бір шилі шұқырға түсіп, ат доғарысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Жаңбыр толастаса, қазір салдыртып кетейік, – деді Днепров. Сәлем ойланып қалды. Құлағын түріп *аңғарлап* қаранды (С.Камалов, Әңгім.). Содан шапқылап отырып, беттеріңді *аңғарлап*, бір шай қайнатым бойы, үзбей айғайлап келе жатыр едім! – деді (М.Әуезов, Шығ.).

АҢҒАРЛАТ= е т. *Байқату, барлату*. ≈ *Аңғарлап* т а т ы п шықты.

АҢҒАРЛАТУ *Аңғарлат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Айналасын *аңғарлат* т а т у.

АҢҒАРЛАУ *Аңғарла етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Аңғарлау* ж а с а д ы.

АҢҒАРЛЫ¹ с ы н. 1. *Аңғары бар, сай-салалы*. Шідерті бойын жағалай аралап шыққан бұлар өзеннің *аңғарлы* тұсына келіп тізгін тежеді (М.Есламғалиев, Екінші.). – Жирляш, – деді ол алдарынан көлбей созылған *аңғарлы* терең сайға кездескен соң (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Таулар арасында жазық алқаптар мен сай-салалар, жадағай жондар мен *аңғарлы* асулар, көптеген көкбұлақтар мен ойдым-ойдым ормандар жеткілікті (Ә.Көшімов, Жас аңшы). 2. *Ойығы кең (көз туралы)*. Оң жақтағы төменгі орында кең *аңғарлы* қарақат көздері мөлт-мөлт еткен, тұңғық жанарлы, дөңгелек жүзді, кіршіксіз, мінсіз сұлу, аққұба бір бойжеткен отыр екен («Қаз. әдеб.»).

АҢҒАРЛЫ² с ы н. *Бір істің алды-артын болжағыш, аңғарымпаз, байқағыш*. Бұның біріншісі, ең молы – қазақтың халық әдебиетінің мұра-тумалары, екіншісі – шығыс әдебиетінен келген ең аз сезілетін белгілер, үшіншісі – Абайды мәдениетті, үлкен *аңғарлы* ақын етіп көрсететін батыс әдебиетінің үлгі өрнектері (М.Әуезов, Шығ.). – Әй, *аңғарлы*, ақылды әжем, қамқоршы әжем. Сен қандай қасиетті адам едің? (А.Лекеров, Қырда.).

АҢҒАРЛЫЛЫҚ з а т. *Байқағыштық, аңғарғыштық*. Далабайдың бұл сөзіне мырс етіп күліп жібергендері де болды, бірақ кекету күлкісі емес, шал жүрегінің бала жүрегінедей тазалығына, *аңғарлылығына* ризалық ниетін білдірген күлкі еді (А.Лекеров, Түз гүлі).

АҢҒАРМАҒАНСУ *Аңғармағансы етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Аңғармағансуға* т ы р ы с т ы.

АҢҒАРМАҒАНСЫ= е т. *Байқамағансу, білмегенсу, көрмегенсу*. Маған оқты көзімен ата қарағанын шалып қалғанмын. Ұрынар сылтау іздеп, қойқақтап байқап еді, мен ештеме *аңғармағансып*, үндемей қойдым (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе).

АҢҒАРТ= е т. *Білдіру, байқату*. Келіншектің қасындағы қыздың басында қызыл түлкі үкілі бөрік, белдеріндегі күміс белбеу бұлардың Арқадан шыққандарын *аңғарт* а д ы (І.Есенберлин, Қаһар). Бейімбет әнге де, әңгімеге де жүйріктік жасамай, аз сөзбен жайын *аңғартып*, маңдай шашын бұрайды да отырады (Қ.Байсейітов, Құштар.). Тіпті агрономия мәселесі емес, мол шаруашылығы жайында да мағлұматы мол екенін *аңғартты* (М.Иманжанов, Адам.).

АҢҒАРТҚЫЗ= е т. *Білдірткізу, байқатқызу*. Лектор бұл тұрғыдағы мәселелерге көп

тоқтамайтынын сөзінің басында-ақ *аңғартқызызған* еді («Қаз. әдеб.»).

АҢҒАРТҚЫЗУ *Аңғартқыз етістігінің қимыл атауы.* Мектеп оқушыларына жаңа сабақ түсіндіргенде, тақырыптағы негізгі айтылатын ойды *аңғартқызу* қажет («Қазақст. мект.»). Жалпы қоғамдық маңызы зор мәселелерді *аңғартқызу* да лирикалық геройдың ой-өрісінің, сана-сезімінің кеңдігін пайдаланғаны көрінеді (С.Қирабаев, Октябрь.).

АҢҒАРТУ¹ з а т. *Түсініктеме, ескерту.* Ол – мақала соңынан міндетті түрде ғылыми түсініктемелер мен дәйектемелердің, ескертулер мен *аңғартулардың*, сілтемелер мен әдебиет көрсеткіштерінің беріліп отыруы («Жас Алаш»). Машина «есепшісінің» *аңғартуы* н и а, Қашқар Қотаннан дәл 528 километр екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Оның *аңғартуы* н и а бұл істің бітуі біреу күнге созылатын түрі бар секілді («Жас Алаш»).

АҢҒАРТУ² *Аңғарт етістігінің қимыл атауы.* Оның ойы әңгіменің жалпы сарынын *аңғарту* еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Әр жазушының өзіндік қолтаңбасын, стилдік ерекшелігін *аңғартуға* баулу – әдебиет пәні мұғалімінің басты мұратының бірі («Қазақст. мект.»). Көп жайларды *аңғартумен* картадан, Толқып тұрып сөйлейтұғын қарт адам (Р.Өтегенов, Ақ шуақ).

АҢҒАРТЫЛ = е т. *Біліну, байқалу.* Жігіттің ақылдылығы бірден *аңғартылмайды*, жұмбақ түрінде келеді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

АҢҒАРУ *Аңғар етістігінің қимыл атауы.*
1. Көру. Қара нөсер төгіп тұрған қара бұлт ішінен, *Аңғарушы* ем айқыш-ұйқыш, Алмас қылып жарқылын (М.Мақатаев, Өмір – өзен). Бірді бір айырып болар емес. Кімді кім ұрып жатқанын да *аңғару* қиын (С.Жүнісов, Ақан сері).
2. Байқап, сезу. Оның бұл сөздерінен әлі балалық табы кете қоймағанын *аңғару* қиын емес болатын (С.Мәуленов, Шыңда.). Жалпы, бұл адамның осындай сапарға дайындықсыз шыққанын киімдерінен *аңғару* қиын емес (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).
3. Түсіну, пайымдау. Ағартушылық қызметтен жазушылық жолына түскен Бейімбеттің қандай болғанын көп жағдайда *аңғаруға* болады («Қазақст. мект.»). Бірақ менің *аңғартуым* ш а, ол өкпешіл офицер еді. Ал көкірегін көтергенде ешкімге дес бермейтін (Б.Момышұлы, Москва.). Өз *аңғартуым* ш а жәбірлі, жасқа толған бұл көздерде мұң ғана емес, талап та бар тәрізді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АҢҒАРУЛЫ с ы н. ж е р г. *Сезімтал, аңғарымпаз.* *Аңғарулы* бала көрсеткен жұмысты бұлжытпай істеп, аз уақыт ішінде көп нәрсе білген едік (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).//*Естулі, байқаулы.* Дәме қыз, шын қыласың жалғаныңды Дабысыңды әркім сырттан *аңғарулы*. Елге мін шерге сынды таққаныңнан Ұятқа білмейсің бе қалғаныңды (Айттыс).

АҢҒАРША з а т. *Кішкене аңғар.* Осы *аңғаршаға* түсе бергенде әлгі шошақай сары шоқтар кенет жоғалып кетті (А.Сүлейменов, Бесін).

АҢҒАРЫЛ = е т. **1. Көріну.** Бірте-бірте жолаушы анық *аңғарыл* а бастады (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен). **2. Байқалу, біліну.** Сонда да оларды байқаған, қаққан ұлық қабағы *аңғарылмады* (М.Әуезов, Шығ.). Хат жаза білу де – үлкен өнер. Адамның білім-парасаты, мәдениеті жазған хатынан-ақ *аңғарылып* тұрады («Қаз. әдеб.»). Күлзипа жүріс-тұрысы кербез, бойын күтетін бапты кісі екені *аңғарылды* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АҢҒАРЫМ з а т. *Аңғару қабілеті.* Бастық ақылсыз жігіт емес-ті. *Аңғарым* ы, пайымдауы мол болатын. Әртүрлі салада жұмыс істеп, адамтану ғылымының талай беттерін ақтарған жан еді («Қаз. әдеб.»).

АҢҒАРЫМДЫ с ы н. *Сезімталдығы, аңғарғыштығы бар, аңғарымпаз.* Кузнецов сөзінен, көзқарасынан Отан қорғау заводының не жасап, не қойып жатқанын басқа адамдарға қарағанда, әлдеқайда *аңғарымды* екенін байқатады (Ө.Қанахин, Дәмелі).

АҢҒАРЫМДЫЛЫҚ з а т. *Сезгіштік, аңғарымпаздық қабілеті.* Жас ғалымдарымыз, ең алдымен, өздерінің ізденгіштігімен, еңбек сүйгіштігімен, *аңғарымдылығымен* көзге түседі («Лен. жас»).

АҢҒАРЫМПАЗ с ы н. *Сезімтал, аңғарғыш.* Әйтпесе халық мынадай болып жатқанда өкпе айтуға бола ма?! Іздеп келгенін айтсаңшы, дұрыс-ақ. Бала күнінен *аңғарымпаз* еді (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.). Повесть жазушының сергек, *аңғарымпаз* қаламынан туған. Күнде көріп жүрген қоғамдық құбылыстардан адамгершілік мәселе көтере білген («Қаз. әдеб.»). Әйел заты сыншыл да *аңғарымпаз* ғой. Айша үй ішін көзімен бір шарпып өткенде-ақ ұсақ-түйекке дейін көріп қалған еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АҢҒАРЫМПАЗДЫҚ з а т. *Сезгіштік, аңғарғыштық.* Шопан атаның ауаның құбылысын *аңғарымпаздығына* іштей қатты риза болып, одан көп сабақ алдым (Н.Айдаров, Жазылбек.). Аквариум адамды шыдамдылыққа

баулып, *аңғарымпаздыққа* ұмтылдырады (Т.Мұсақұлов, Аквариум). Оқырманды алдауға болмайды және бүгінгі оқырманның *аңғарымпаздықын* а, зеректігіне тең келетін не бар («Ана тілі»).

АҢҒАРЫС = е т. *Байқасу, білісу, байыптасу*. Екеуі ентелеп кеп тағы алысты, Ел біткен қарап тұрған таң қалысты. Рүстемді Суһраптың састырғанын, Бәрі де екі жақтың *аңғарысты* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Бас кезеңдегі тосқауылшылар тобының екі қанатында екеуі екі бөлек орналасқан Жақыпбек пен Сәт жол аузындағы өкінішті оғаш оқиғаны сәл ғана кеш *аңғарысты* (Ө.Көшімов, Қысталаң.). Жалғыз-ақ қос етек жібек көйлектің дірілінен сұлудың мықынды екенін *аңғарысты* (Д.Досжанов, Жібек.).

АҢҒЫРТ с ы н. *Алды-артын байқамайтын аңқау, аңғал*. Жігіттігі несі артық? Ақынсынған бір тантық. Желеңдеген бір бөдік, Қатынын қайтпек ол *аңғырт* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Аңғырт* директор алдында жатқан қағазды аңғарған жоқ. Олай дайындап қояды деген ой қиялына кірмеуі де мүмкін. Сонан кейін, әрине, шатасады (З.Шүкіров, Қиын түйін). Жау десе қорқуды білмейтін осы Бұқарбай батыр баладай *аңғырт*, ақ көңіл болатын (І.Есенберлин, Қаһар).

Аңғырт кетті [басты]. *Байқамады, ойланбай қате жіберді*. *Аңғырт кеткен* қатемді босағанды аттаған сағатта мен де сездім (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Байқамай барған сөзді, *аңғырт басын*, Бейпарық, келте бөһәм парасаттан. «Шаршама есі жоққа» деген сөзім, Көрсетші, қай реттен саған айтқан (Айтыс).

Аңғырт шақ. *Балғын шақ, балалық, албырт кез*. Жас кезінде өмірдің ащысын татпаған албырт, *аңғырт шағында*, рас, мұндайға араласқыш-ақ еді (Б.Аманшин, Көкжар).

АҢҒЫРТ = е т. ж е р г. *Дауыстап, аңыратып ән салу*. Бүйірі қызған Тұрдыхан Мұхитқа қайта оралып келе жатып, жуан дауысын иректей созып – «Садыр әніне» *аңғыртып* жіберді (Ф.Сланов, Шалқар).

АҢҒЫРТСУ *Аңғыртсы етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Аңғыртсуыны* себебі.

АҢҒЫРТСЫ = е т. *Ештеңені білмегенсу, түсінбеген пішін білдіру, аңқау болғансу*. Сақтанбасақ болмайды. Мынау жүрген Доспан сұм *аңғыртсын* жүрген жау екен, тіл тастап жүрген тілші екен, – деді Дардан (А.Хангелдин, Өткен күн.). Қосжігіт кімді жықса да, өдемілеп жығады. Аяғыңнан шалмайды да, қақпайды да. Тек *аңғыртсын* жүріп орайы келген шақта лақтырып жібереді (А.Хангелдин, Өт-

кен күн.). Шешесіне білдірмей, алдыңғы бетке *аңғыртси* қарап, үнсіз отырған Шолпан жігіттердің қарасы үзілген кезде барып ауыр күрсініп, бойын тежеді (А.Хангелдин, Қараторғай).

АҢҒЫРТТАН = е т. *Аңғалдану, аңқаулану, алды-артына қарамау*. Айтар сөзден адасып албырттандың, Мен талайын албырттың қаңғыртқанмын. Жем жеген екі мезгіл сәуіркей боп, Әулігіп айдалаға *аңғырттандың* (Жамбыл, Шығ.). Бұғыбай *аңғырттандың*, есіктің маңдайшасына төбесін ұрып алды (С.Омаров, Күншуақ). Алдандым, алжастырдың, *аңғырттандым*, Ақылсыз аңқау басым, аңдадың ба? Қимас дос, қыспақта боп, жылаттың ба? Қайғымен қан жұтқызып, сұлаттың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.).

АҢҒЫРТТАНУ *Аңғырттан етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Аңғырттануы* салдары.

АҢҒЫРТТАУ с ы н. *Аңғалдау, аңқаулау*. Әуелі тәжірибесіз, *аңғырттау* жас батыр маңдайын тау-тасқа соғып, жорық азабын тартады (Х.Сүйіншәлиев, Изденіс.). Ей, даламай, Желіңмен жүтірген бал қаңбақ! Мен де бір *аңғырттау* баладай, Әлі де келемін қалбаңдап (С.Баймолдин, Монолог). Сен көрсін деп асығам жан көрмеген қырымды Ақылымды *аңғырттау*, ойларымды кіл ынжық. Ашылмайтын қоймамды саған ашам, ақтарам (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

АҢҒЫРТТЫҚ з а т. 1. *Аңқаулық, аңғалдық*. Жантық, осы *аңғыртықтан* құтылмай көзінді ашпайсың ғой, сен! Мына жартасқа шық та, ар жағына көз жіберші, не көрер екенсің (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Мен қасіреті де, қуанышы да жедел ауысатын сәбилік *аңғыртықпен* жайраңдап, Жанқия апайға бұрылдым (Ө.Сәрсенбаев, Толқында.). Құба жонды, адырлы құмда қой өсірген шопан қауымынан дарқандық, қонақжайлық, аңқылдақтық мінезбен бірге Тоқпан осы тақылеттес аңғалдықты, *аңғыртықты* да көріп жүр (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). 2. *Тәжірибесіздік, албырттық*. Албырттық тасасында әрқашан *аңғыртық* тұрады (З.Қабдолов, Жалын). Кейінгіге үлгі қалдырған Шешендердің тілі артық. Әрбір істің қалпына *Аңғыртықтан* еп артық (XX ғ. қаз. ақын.).

АҢДА = е т. 1. *Аңғару, байқау, жан-жағын бақылап қарау*. Сылаң етіп жолықса қайтқан ізі, Сағадан сымпың қағып із талғанда. Бүркітші тау басында, қағушы ойда, Іздің бетін түзетіп *аңдағанда* (Абай, Тол. жин.). Қамшылап құрең атты жамбасына түлгіден бұрын шықты Хан басына. Жел шығып боран болып кеткен екен, Аң қуған аңғал батыр *аңдасын* ба

(Шөкәрім, Шығ.). Күндердің бір күнінде хан Абылай Қалмаққа ойына алды ойран салмақ, Ханынан: «Аттан!» – деген сөз шыққан соң, Ордаға батыр, билер келді *аңдап* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2. Абайлау, алды-артын ойлау.** Көптің көзіне топырақ шашпай, *аңдап* сөйлесеңші, шырақ (Ж.Мусин, Ақ алаң). **3. Бағалау, парқын ажырату.** Қазақта ондай ақын қайдан болсын, Ақылдың *аңдап* білер алтын, жезін. Қалай да содан тәлім алам ба деп, Тежеймін ертелі-кеш өзімді-өзім (Үш ғасыр.). Бұл жауаптың мәнісі *аңдасам*, балам поезды тек Алматыға ғана барады деп ойлайды екен (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Азамат, алаш ұлы, *аңдам* *аңды* *н*, Қымбатты арзанменен таңдамадың. Түтіп жеп жаманыңды ұрып-ұрып, Жақсыңды жаудай қылып олжаладың (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Алды-артын аңдады. *Оң-солын таныды, байқады, абайлады, бажайлады.* *Алды-артын аңдам* *айтын* лақап мінезден құр емес (Б.Майлин, Шығ.). Бұл күйге бүгін емес көптен кірдік, *Алды-артын аңдам* *аған* бетпен кірдік. Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз, Алалық алты бақан дертпен кірдік (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дәнеңе ойда қалмапты, дайын еді-ау көп қызық. *Аңдаймыз* деп *алды-артты*, аңдаусыз күн өткіздік (Б.Аманшин, Жайық.).

Аңысын аңдады. *Бір істің беталысын, ыңғайын байқады, сезді.* Бірақ ауа райының осы бір аумалы-төкпелі кезеңінен сақтанбасқа шарасы жоқ. Тағы да біраз көктеменің *аңысын* *аңдайды* (М.Сатыбалдиев, Жарғас.). Жібепіріп жансыздарын әрбір жакқа, Алдағы істің *аңысын* *аңдам* *аққа*. Байланысты күшейтіп барған сайын Аяғын соққалы отыр бір шатаққа (Т.Әміренов, Жол мұраты). Конфискадан үлесіне мал тиіп, қонданып қалған Көжек «арты қалай болар екен, *аңысын* *аңдай* тұрсақ қайтер» деп еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Аяғын аңдап басты. *Сақ болды, абайлап жүрді.* Мен қорқақ едім, – деді біреуі. Ал, мен *аяғымды* *аңдап* *басатын* едім, – деді тағы біреуі (М.Иманжанов, Алғашқ.). Майлы-қараша аңға кетісімен, *аяғын* *аңдап* *басын* кемпір келеді (Қаз. ертер.).

Аяғыңды аңдап бас. *Байқа, абайла деген мағынадағы ескерту сөз.* *Аңдап* *баса* *аяғыңды*, Сара жазған, Мен сенің кісің емес алдайтұғын. Қыласың ұрғашылық бір басыма, Қазақ жоқ Біржан десе нанбайтұғын (Ақын жырлары). *Аяғыңды* *аңдап* *бас*, ей, Жақсылық. Өз басыңда жының бар бір бақсылық, Борыш-қорлық – адамға қиын нәрсе, Әр қайда өткізеді

мал тапшылық (Абай, Тол. жин.). *Аяғыңды* *аңдап* *бас*, Ойылма ұят тылымға (О.Шораяқов, Шайыр).

Сөзін аңдады. *Сөзін бақты, біреудің айтқанын жан-жақты бағалап тыңдады.* Сұрайды бастан-аяқ қазы талдап, Тұрады үшеуінің *сөзін* *аңдап*. Қақ жарған қара қылды да-нышпанға, Айыру ақиқатын емес салмақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тұрғанда ашу, намыс, сезім арбап, Тоқтасын ба қауымның *сөзін* *аңдап*, Қамшы басып күреңге суға атылды. Өз есімін айқайлап өзі ұрандап (М.Мақатаев, Шығ.).

АҢДАҒАЙЛА= е т. *Жан-жақтан қаптау, қоршау.* Бірер сәттен кейін жан-жағыңды анталап, қаумалаған еңселі шындарға таңырқай қарайсың. Әсіресе Майтөбе мен Суықтөбе шоқылары осы өңірді әрдайым қарауылдап тұрғандай *аңдағайлап* шыға келеді («Қаз. әдеб.»). Тұс-тұстан қарап тұрған жұрт: «Ойбай-ау, мынау Жарас қой!» десіп қалып еді, сол-ақ екен өңшең жалаңаяқ балалар машинаға қарай *аңдағайлап* жүгірісті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Тұлпар басын кері бұрғанда көрді, үш жігіт өзіне *аңдағайлап* ат қойыпты, шатқалақтап шегіне ұрысты (Д.Досжанов, Жібек.).

АҢДАҒАЙЛАТ= е т. *Жан-жақтан қаптату, қоршау.* $\approx$ *Аңдағайлат* *ты* *лап* қойды.

АҢДАҒАЙЛАТУ *Аңдағайлат* етістігінің қимыл атауы. $\approx$ *Аңдағайлатуға* көнбеді.

АҢДАҒАЙЛАУ *Аңдағайла* етістігінің қимыл атауы. $\approx$ *Аңдағайлауға* жол берді.

АҢДАҒАНСУ *Аңдағансы* етістігінің қимыл атауы. $\approx$ *Аңдағансуға* ұқсамайды.

АҢДАҒАНСЫ= е т. *Байқағансу, көріп сезгенсу.* Ол тентегі мен тебізі, ұрысы мен қарысы дәл өздері екенін *аңдағансиды*, ұқпағансиды (М.Әуезов, Қараш.).

АҢДАҒЫШ *сы* *н*. *Сезгіш, байқағыш, аңғарымпаз.* Бақтығұл жүрек құпиясын көрсетпеуге тырысып, жүзін көзден жасыра беретін. Бірақ көз де *аңдағыш*, тез барлағыш (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Шырағың тартса күңгірт ішіндегі, Аяйды *аңдағыштың* түсінгені. Жүргені, жүгіргені жас жігіттің Көрінер қызығындай түсіндегі (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Әсия мұндай көп көріністерді елегіш, *аңдағыш* мәдениетті әйел қалшымен қазіргі кездесу жағдайы, адамды барынша орынды, жауапты ұшырасу екенін аңғартып отыртты (М.Әуезов, Өскен өркен). Ол ат жалын тартып мінгеннен бері мал бақпаған, адам баққан *аңдағыш* әккі емес пе? (Б.Аманшин, Көкжар).

АҢДАҒЫШТЫҚ з а т. *Байқағыштық, аңғарғыштық.* Оқушылардың байқағыштығын, аңдағыштығын байытатын, айқын түсіндіретін, сөйтіп балаларды нәтижелі оқытуға жеткізген жаңа әдістерді құлшына жақтады («Халық мұғ.»). Жолдастары оның аңдағыштығын а іштей сүйсініп қалды (Қоғамдық тәртіп.).

АҢДАЙ с ы н. *Аң сияқты, аң тәрізді.* Аңдай боп араладық тау биігін, Ақылды әйелдегі кер миығым. Өтермін өлгенімше жырлап сені, арылмас ажал алмай шер-күйігім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Пырансие ойбайды салды, аңдай ұлыды, аузын шайнап, қапырықты халықтарды көмекке шақырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алтын тағын Киевтің, Аяғымен басты ол. Құтырған аңдай қылығы Шегінен шыға тасты ол (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Қақпанға түскен аңдай. *Ұсталып қалғандай, құтыла алмайтындай.* Мойнына асылып, қатты қысқан қарулы, ерке қыздың құшағынан босай алмай, қақпанға түскен аңдай, ө дегенде Ақан сасып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері).

АҢДАЛ= е т. *Байқалу, көріну, сезілу.* Молданың көкшіл көзі айранданып, сирек мұрты дірілдей бастағаны аңдалады (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Балалар дұрыс оқи алмай қиналған жерде, мұғалім өзі оқып көрсету лайық. Баяндап оқытудың асыл мақсаты һәм тәртібі, қысқа да болса осыдан аңдалса керек (М.Дулатов, Шығ.). Әлде болса бүркеуірек көмескі тұрған бір сауал бар. Соны ашсақ, аңдасаған іс аңдалып жетер еді («Қазақ»).

АҢДАМАЙ ү с т. *Абайсызда, байқамай.* Наубайшы берген пұлын ала берді Аңдамай алдаушының ісін біліп (Базар жырау, Шығ.). Көптің бәрі осындай мысал етсе. Көп айтты деп алданып уағда күтсең. Ғапіл боп көп нәрседен бос қаласың, Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең (Абай, Тол. жин.). Ақбөкендей болашақты болжамай, Жол сауданы олжалай, Ақбөкендей алданып, Жылқыдай делбе сандалып, Аңдамай келіп түскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі (Мақал).

АҢДАМПАЗ с ы н. *Аңғарымпаз, байқағыш.* Өзі аңдампаз адамдай-ақ ақылды, әрбір тізгін қағысынды, тақымынның қимылын бағып, сергек келе жатады жарықтық (Б.Аманшин, Көкжар). Вагондағы жолаушы тірлігі – терезеге қадалған аңдампаз көңілдің айналдағы болмысқа деген ықыласты ынтығуы. Оның байқамайтыны, елемейтіні жоқ («Қаз. әдеб.»).

АҢДАН= е т. *Байқалу, көріну, сезілу.* Бұл мәселе «зекет туралы» садақа аятының ішіндегі алтыншы орны болған «Офа сәбилалла» сөзінен ап-ашық аңданып тұрмай ма («Айқап»). Елестеп жазған сөзден аңданыды, хабардар екеніңіз әр тараптан (Айтыс).

АҢДАС= е т. **1.** *Аңғарысу, байқасу.* Бұл сөз орайын аңдасқан жігіттер құптаған ыңғай танытты (К.Оразалин, Абай.). Аңдаспай жүрген мәселенің көбі анықталды, ашылды, әлде болса бүркеуірек көмескі тұрған бір сауал бар («Қазақ»). – Тезірек кетейік, әйтпесе аңдаспай қалып, тағы да күліп қоярмыз, – деп сықылықтап күлді де, балдағы тарсылдап, ырғып басып, жұмаланып шығып кетті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Олар көп күлісті, неге күлгендерін аңдаспай күлісті (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Аңдысу, ізін бағысу.* Айналада жауы көп. Аңдасып, арбасып, алыстан болса да, бұның басына пәле тілеп жүретін қасқойлер бар. Жамбасы жерге тигенше, солар асқақтамбасын, басынбасын, – деп ойлайды ғой (М.Әуезов, Абай жолы). Екі ортаны біреулер аңдасады, Жең ұшынан жеңгенмен жалғасады. Бидің ығын қалайша табамыз деп, Бір-бірімен жыланша арбасады (М.Мақатаев, Шығ.).

АҢДАТ= е т. *Аңарту, сездірту, байқату.* Шұбардың жаңағы ұрлап аңдатқан сараңымын жалғыз көзбен анық көріп таныған Оразбай қамшысын мықынына таянып сүйенді де, тұра берді (М.Әуезов, Шығ.). Бейнелеуіш сөздердің түбіріндегі дауысты дыбыстардың жуан я жіңішке болуы да сөздердің мағынасында айырмашылық болатынын аңдататын сияқты (Қазіргі қаз. тілі). Инспектор ырзалығын аңдатқаны болу керек, мені тақтаға шақырды (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

АҢДАТПА з а т. л и н г в. <лат. annatio> *Кітапқа берілген қысқаша түсінік.* Әрине, баска редакторының [] бұл аңдатпасы жөн де шығар. Қанша дегенмен де, қазір кім не айтам десе, еркіндік, демократия («Ана тілі»).

АҢДАТУ¹ з а т. ә д е б. *Оқиға желісінің бас талуын сипаттайтын көркем шығарма мазмұнының бір бөлігі.* Шығарма мазмұнының аңдату, мазмұндау, қорыту – үш мүшесінің үшеуі де болуға ықтимал... Кейде аңдату мен мазмұндау ғана болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АҢДАТУ² *Аңдат етістігінің қимыл атауы.* Бәріңдегі шопандарға айтқаны – жаңағыдай азық-көмек келе жатқанын білдіру. Малдың елеусіз, адамның иесіз, ескерусіз емес екенін аңдату мақсаты еді (М.Әуезов, Шығ.). Табиғат Аралды өзінің жаратқын күшін аңдату

ға әдейі арнай жасаған секілді (Т.Нұртазин, Мұрат).

АНДАУ¹ з а т. ф и л о с. *Дүниені, айнала-дағы құбылысты сол күйінде өзгеріссіз қабылдап, оны адам санасында сезімдік формада бейнелейтін таным процесінің бастапқы сатысы.* Ақыл ісі – *аңдау*, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – тую, талғау (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Аңдау* процесі өз кезегінде пайымдау және зерделеу жүйесіне өтіп, ол ақылмен түйсіну, тану процестеріне ұласады (ҚҰЭ).

АНДАУ² *Аңда етістігінің қимыл атауы; байқау, аңғару.* Оның ой-пиғылын күн ілгері *аңдау* мүмкін емес (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Ондағы ойы Кененің көзіне түсумен қатар, ыңғайы келсе, мәжіліс жайын *аңдау*. «Кім біледі, біреу болмаса біреу абайламай бір сөз айтып қалар. Зерек жанға о да жеткілікті» (І.Есенберлин, Қаһар). Әкесі азиятша, баласы еуропалықша киінгеніне қарап та, бұлардың... дәурені жүріп, дүрсіп тұрғанын *аңдауға* болатындай (М.Қаратаев, Далада.).

Көңілін аңдау. *Біреудің еркіне қарсы келмеу, соған жағыну.* Бұның сөзі жұрт *көңілін аңдау* ғана, Жас жүрекке жақсы ойлар салмау ғана (Ә.Нілібаев, Болашақ.).

АНДАУСЫЗ с ы н. *Елеусіз, байқаусыз.* *Аңдау* с ы з айтқан бір ауыз сөзімен жаралы жүректің ескі шері қозғалуына себепкер болғандай (З.Шүкіров, Қиын түйін). Тәуба қыл, хаталыққа ғауу өтін *Аңдау* с ы з ашулансаң сөйлеп ақтас. Жеңеше, тату болып төсекке кір, Білгенге біраз сөзім болар жақтас, Жатып тұр ренжусіз төсегіңе, Дұшпанның күлкі болма өсегіңе (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Аңдау* с ы з тұрып, абайсызда таяқ жеген тазы қаңсылап, көшені басына көтерді (С.Талжанов, Адам тур.).

АНДАУСЫЗДА ү с т. *Абайсызда, байқаусызда, қапыда, ойламаған жерде.* Сәбилік шақ! Сүттей аппақ кезең бұл, Аңғал, бейқам балбұлақтай сыңғырлы. Досым «киіп көремін» деп әжемнің *Аңдау* с ы з да көзәйнегін сындырды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұл күнде, жау жағадан алғаны рас, Көп дұшпан аяқтан кеп шалғаны рас. Шала өлген қара жылан *аңдау* с ы з да, Өкпеден көк найзасын салғаны рас (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Жайымен ұшып бара жатқан бүркіт *аңдау* с ы з да артынан кеп түйіп кеткенде төмен қарай жарқ қоям деп қара суға күп беріп түсіп кеткені (Ш.Айманов, Қыран.). Сыр бермей отырған Тәңірберген осы

арада жаны ауыратын бір жеріне *аңдау* с ы з да біз сұғып алғандай танауы әнтек дір етті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

АНДАУСЫЗДАН ү с т. *Қапыда, байқамай, ойламаған жерден.* Дегенге «бөркің үлкен» ауыр көрдің, Бұл ісін жамандыққа жақын келді. Тұмақты онда мақтап, мұнда кем деп, Жеңіл-тек сізден екі ақыл келді. Мына сөз сіз айтпайтын жауап еді, Аузыңа *аңдау* с ы з да н ғафыл келді (Айтыс).

АНДУ *Аңды етістігінің қимыл атауы.*
1. Торылдау, бақылау, қадағалау. Қыпшақтың ол да бір балуаны еді, намыс қылып «қарындасымды алып қайтамын» деп жатса керек. Осы хабар дуанға тарағалы төбелес көбейіп, *аңду* күшейіп барады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Мен үшін есіттің-ау қаһаратты, Тұрпайы әкем сөзі жаман батты, Қарағым, тез сөйлесіп айрылалық, Рақымсыздар аямас, *аңду* қатты (Дастандар). Оған құпия тапсырылған, Михайловты *аңду*, тыңшылық ету ісін олақ полицей, сөлекеттікпен жүргізеді (М.Әуезов, Шығ.). Ел бастаған дана емеспін, қол бастаған батырмын. Демек, қыран жете алмас қия жоқ, жаужүрек өте алмас мия жоқ, маған салсаңдар, Ақмола бекінісін қоршап алып, сыртқа жан шығармай *аңду* керек. Қорған үстінде көрінгеніне садақ оғы жалынсын (І.Есенберлин, Қаһар).
2. Ізіне тұсу, тору. Әкемнен қалған арықтау торы бестім бар. Соған мініп, бытыралы мылтықты мойныма салып, су жағалап құс *аңдуға* шықтым (Ш.Айманов, Қыран.). Елсіз болғандықтан, осы өңірде, тау сыртында, күшіктеген қақпыр ел келгенше тышқан, суыр *аңду* мен күн көріп жүрсе, енді мал қаптаған уақытта, түн баласында тыным бермей құйындай соғатын (М.Әуезов, Шығ.). Денсаулығының нашарлығынан ол, бұрынғыдай бұзаулар мен ірі қойларды *аңду* ды қойған, үйірлі жылқыны көрсе анадай алыс жерден орағытып өтетін, содан тек өлексені ғана азық қылатын (М.Әуезов, Шығ.).
3. ауыс. Іздеу, анықтау. Қазақтың оқығаны елдің қамын шынымен жейтін болса, қай күнде болсын пайда келтіре аларлық шағұлы жерін *аңду* керек емес пе? (М.Әуезов, Шығ.).

Анду болды. *Торуыл жүрді, ізі кесілді.* Екеуін көңіл қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні *аңду* болып, қолға түседі (М.Әуезов, Шығ.).

Андуға алды. *Басқан қадамын бақылады, соңына түсті.* Әлеуметтік тәртіптің әшкерелеушісі болған ақынды приставтар, урядниктер, болыстар үнемі *аңдуға* ал ады (М.Әуезов, Шығ.).

Андуда болды. *Үнемі бақылауда, қараушының назарында болды.* Барған-тұрған жерінің бәрін тапқызады. Босап шыққанның артынан ылғи *аңду да болғаның* (С.Шарипов, Бекболат).

Анду қойды [салды]. *Қараушы белгілен бақылауға алды, басқан қадамын тексеріп қадағалап отырды.* Келісімен Әділбек суық сөз естіп, сезіктенген бе? Жаман бүлініп, жеңгелерін де, малшы-көршілерін де қатты бүріпті. Аулына өлердей сақ *аңду қойып*, әлдекімге өшіккенін айтыпты (М.Әуезов, Шығ.). Қошметтеген бір топ жігітпен Дәлекен ішіне кеп түскен. Сонда бір ауылда мұның осы жаз бойы құмартып жүрген қызы Құндыз бар-ды. Бірақ қыз көңілі де мұнда болғанымен, шешесі қатты *аңду салып*, алты ай жаз Марқабайды бір маңайлатпай қойған (М.Әуезов, Шығ.). Екеуі көңіл қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні сақтоғалақ руының бес жігіті *аңду салып*, ұстап алады (М.Әуезов, Шығ.).

Аузын анду. *Әрбір сөзін бағу, айтқанын қалт жібермей тыңдау.* Өзі ішінде тығылып жатқан түйіннен бірдеменің ұшығы көрінер ме екен деген дәмемен, ол үнемі Шоқанның *аузын аңдумен* болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Бірін-бірі анду. *Өзара қырғиқабақ болып, бақталасу.* Соғыспаса да, қару-жарақтарын бәскемен сайлап, соғысатындай күтініп, *бірін-бірі аңдумен* келе жатыр еді («Қазақ»).

Жолын анду. *Жолын торуылдау, ізін кесіп, тосқауыл болу.* – Оны Бабасұлтан көп әскермен сіздің *жолыңызды аңдуга* жіберіпті деседі... Қапелімде сізді өлтіріп, әскеріңізді қырып тастауға бұйрық берген көрінеді (І.Есенберлин, Жанталас).

Ізін анду. *Соңына түсу, жолын тосу, тору.* Әңгіме солардың *ізін аңду*, сауда орнынан көзін жою жайындағы тоқтамға тірелді (С.Адамбеков).

АНДУЛЫ с ы н. *Ізіне, соңына түсулі, бақылаулы.* Жан ұшырып жеткенім осы... Ізіміз *аңдулы* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Нұрланның іші пысты. Өз еркімен жүріп-тұра алмайды, әр қадамы *аңдулы* (З.Шашкин, Сенім). Бәрің бір мезгілде жатып, бір мезгілде тұратын боласындар. Бір қазаннан тамақ ішесіңдер. Малы, басы қаттаулы, жүрген-тұрған ізін *аңдулы* болады (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

АНДУСЫЗ с ы н. **1.** *Андаусыз, аңғарусыз.* Әзімханның қимылдары салмақты, бірақ еш-нәрсені *аңдусыз* жібермейді (С.Сейфуллин, Шығ.). *Аңдусыз* басып сан адым, «Енші, –

деп, – мынау жол бізге». Кім білсін, бірін бабаның, Белінен жаншып жүрміз бе? (Қ.Мұқашев, Жер.). Бет-аузы аңқау кісінің бет-аузындай. Бірақ еш нәрсені *аңдусыз* жібермейді. Жұрттың көбі елемейді, бұл ішінен жіпке тізіп отырады. Өмірінде ерінген емес. Өте тәуекелшіл (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Қараусыз, бақылаусыз.* – Мына төбенің астында Қазбектің мың жылқысы *аңдусыз* жатыр, ішінде жалғыз-ақ жылқышысы бар, – деді (С.Шарипов, Шығ.).

АНДУШЫ з а т. **1.** *Ізіне түсуші, торушы.* Жау алған жерге түн жамылып парашютпен түскен бұл топты *аңдушы* көбейіп кетті (Ғ.Сланов, Замана.). *Аңдушылар* Тойғанбектің кейін қайтқанын көріп, екі-екіден таса-тасаға бұғысты (Ш.Байбатшаев, Белбелес.). Алушыны *аңдушы* алатыны мәлім, құдық басында бұққан белгілі жартыбасты ауылдың жандары да, алыстан келетін тергеуші де байқамады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **2.** *Қарауыл, күзетші.* Қабышқа қара төбет Кенжехан мен Жақыптың әдейі жас жігітке Жәмешті жуытпасқа арнап қойған *аңдушысы* сияқтанады (М.Әуезов, Шығ.). Сол нарды шөгеріп жатқыздырып, бірнеше *аңдушы* қойдырыпты (Қаз. ертег.). Елеусіз тазша болып, қой бағып жүріп Баянмен қосылады. *Аңдушы* кемпір осы сырды біліп, Қодарға айтады (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *Тексеруші, қадағалап бақылаушы.* Барлық қазақ, қырғыздың оқу ісіне *аңдушы* болатын бес кісілік оқу комиссиясы бар, жақсы оқыған мұғалімдер, семинария бітірген учительдер бар (М.Әуезов, Шығ.).

Аңдушы көздер. б е й н. *Бақылаушы, байқаушы адамдар.* Мынау аңдыған *аңдушы көздерге* алжасқан боп көрінгісі келмейді. Түсінде шешілген қол, өңінде байланған бір далбаса (Ә.Кекілбаев, Күй). Кейде жалтылдап, кейде жыпылық қағып *аңдушы көздер* камераның ішін оңды-солды кезгенде, нар үстінде отырған қазақ жазалылары, қараңғы түнде күн жарқылдағандай, нажағай ойнағандай үндемей томсарып, ішінен тынып қалатын (М.Әуезов, Шығ.).

АНДУЫЛ з а т. *Ізге түсіп, басқан қадамын бақылаушы, аңдушы.* Сарманқұл тонын айналдырып, жүнін сыртына қаратып киіп, басын ақ орамалмен орап тартқанда, екі жолдасының алдағы *аңдуылға* әзірленген сырын сонда сезді (С.Бегалин, Уақыт.). Қазір кедейлерді біріне бірін айдап сап таластыра берсек, біз *аңдуылдан* тасалана тұрамыз (Қ.Оразалин, Көктем.).

Аңдуыл салды [қойды]. *Аңдушы, бақылаушы қойды.* Бас қыран да, белгі берді, Бас-

талды деп айқасар шақ. Оқ орады көк пен жерді, Жау да отырды *аңдыл сап* (С.Бегалин, Өленд.). Қалайда Әбен аулының Тайлан жолы және Тасбақан жақ төтесінен келетін жолға *аңдыл қойып* түзету керек (С.Бегалин, Замана.).

АҢДЫ = е т. **1.** *Тору, ізіне тұсу; соңынан қалмау.* Сен баяғы соңымнан *аңдып* сүмендеуші ең, Құдай атып енді танымай тұрсың-ау (Б.Нұржекеев, Бір. махаб.). Жылқыны *аңдып* ұры жүр, Әр төбенің тасында. Ой көзімен қарасаң, қойдан жылқы асыл ма? (Абай). Күндіз жортып, түнде торып, енді бірде мысық табандап *аңдып* жүріп, ақыры ұстадым-ау біреуін («Қаз. әдеб.»). **2.** *Қадағалау, әр қозғалысын қалт жібермей қарау.* Алқынған асау өзеннің ағысын *аңдып* отырмын, Қуаты қандай сеземін Аунақшып жатқан толқынның (Ф.Орманов, Таңд.). Ауылдан егін мойны қашандау, бірақ аяқты малды *аңдып* отырмаса, түсіп кетуі де мүмкін (М.Әуезов, Шығ.). Екеуі де күн батқанша қорқор тартып, қызды *аңдып* отырды; содан кейін, қанды көз атқа мініп, әкесі қызын көтеріп алып берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Іздеу, бақылау.* Жалғыз қалса-ақ бұрыш-бұрышта *аңдып* тұрғандай түрлі ойлар бас салады (Ш.Құмарова, Қос шынар). Нағыз күсбегі, әрине, *аңдып* жүріп, ұя жатқан жерді біліп алады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам). Шаһарға бір күн Мәжнүн келді қаңғып, Ойы бар бір жолықпақ Ләйліні *аңдып*. Бір шалды біреу ұрыға жетелеп жүр, Кісендеп тепкілейді бетін шаңғып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** *Құзету, қарауылдау.* Жемді қанша жесе де, Еш қанағат етпейді, Қуып «шеп-шеп» десе де, Есікті *аңдып* кетпейді (Ж.Карбозин, Бәйшешек). Оқ бойы алдында еді Кейлін батыр, Тігілген су жағалай көрді шатыр, Бұларды іздеп шыққан Темір қолы, Көріп қап, қарауылдап *аңдып* жатыр (Ш.Әбенев, Кейпін.). **5.** *Құту, тосу.* Ол Шыманның қайрап салғанына көтеріліп, «Сарыны не тірі ұстап беремін, не өлермін» деп, екі білегін сыбанып, соңына өзі сияқты әпербақандарды ертіп, Сарының келетін күнін *аңдып* жүрген қолшоқпар еді (А.Жұбанов, Замана.). Сужүрек мына қашқын жасырынып, Жақындап келген бопты *аңдып* тұрып – Қорқақ құл ұрлықты да еркін санап, Қуанып Алласына басын ұрып (М.Жұмабаев, Шығ.). **6.** *Аңшының аулайтын аңын торуы.* Әрі дыбысшыл, әрі иісшіл тау тағысы арқарды *аңдып* шыққан бұлардың шарттары тауға ілінген соң ақ дабырлап сөйлеспету, қатты қақырынып жөтелмеу (С.Бегалин, Уақыт.). Қансонарда

бүркітші шығады аңға Тастан түлкі табылар *аңдығанға*. Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет, Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға (Абай, Тол. жин.). «Өзелене түсу оттан қиын» деген арабтардың мақалындай-ақ өліп отырған екеуі Мария мен Зылиқаның нұрлы жүзіне сәуле беріп, жалыны бұлаңдап атой берген отты көрген соң, тастан түсіп, құс *аңдыған* мергендей жарды жағалай еңбектеп, шаңырақ күркеге жүрегі дүрсілдеп азар жетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **7.** *Жыртқыштың жемтігін торуы.* Қой шарынан тышқан *аңдыған* түлкі-мүлкі кездессе, қуамын деп әуре болма (А.Сейдімбеков, Тауға біткен.). Қауырсынданған саяқ балапандарды *аңдыған* екі-үш қарақұс қана көл бетінде қалықтап, әріректе болымсыз айналады. Жаз ортасынан ауыңқыраған кезде, жұмыртқадан шыққан балапандар көк қауырсынданып, ұшуға дайындалады емес пе (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Біреуі он бір балық – алабұға, Бастаған жыртқыштықтан аты шыға. Жауына тікен жалын тікірейтіп, Тасада жемін *аңдып* жатыр бұға (Қара өлең). **8.** *ауыс. Бажайлау, байқау, абайлау.* Бұл жолы бала жігіт *аңдып* бақты. Қараны өшіктірді іліп қақты, Өктем ғып жүлқуына бой берместен, Сіресіп орнында тастай қатты (Ж.Сайн, Таңд. шығ.). **9.** *ауыс. Бақталасу, ілігісу.* Қазақта туысқандық, достық, баянсыз. «Бүгінгі дос – ертең жау» *аңдыған* ағайын, айтқаны өтірік, жапқаны жала, ақ көңіл, адал ниет жоқ деп, данышпан Абайды ішінен кемірген дерт көбінесе осы еді (М.Дулатов, Шығ.).

Адымын [ізін, басқан ізін] аңдыды. *Жүрген ізін қадағалады; қалт жіберген сәтін күтті, торыды.* Белең алған жерің жоқ, *Адымын аңдып* жүгірдің. Біреуден естіп келдім деп, Бетіне бекер түкірдің (Б.Аманшин, Өленд.). Сол ауыл жақ арқылы бөріні біліп, әр *адымды аңдып*, Жұмабек те осы маңайды торлап жүр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Күйеу қалыңдығының да аяғын қия бастырмай қойды, қыздың *ізін аңдып*, күндіз-түні қасында жүрді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Оның үстіне Есімбектің *ізін аңдыған* Бақжановтар Доңғалбайдың кешіккенін сөз қыла бастаған еді. Есімбекке жапқан күнәсының бірі – Доңғалбайға шартпен төленген стипендия болды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мұның *ізін аңдып*, көмбесін ашқан кім екенін айтпаса да біледі ғой (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Мына кемпірі құрғыр мұрсат бермейді, *бақан ізін аңдып*, әрбір қимылын сындап, «күлекештік қыздың соры» деп отырады (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Адымын аңдып басты. *Дымын білдірмей, ақырын жүрді. Адымымды аңдып басып, қамысты қатты сылдыратпауға тырыстым (Б.Жетпісбаев, Жорық.).*

Аңдып жүрген [тұрған] ажал. *п о э т. Құтпестен келетін, аяқ астынан болатын өлім. Адамды аңдып жүрген ажал – дұшпан, Өлімнің білмейді ешкім ерте-кешін (Базар жырау, Шығ.). Аңдып тұрған азуы алты қарыс ажал даң, Сырқаттанған байғұстарды күні-түні күзеткен (М.Мақатаев, Жырла.).*

Аңысын аңдыды. *Райын байқады, беталысын аңғарды, істің артын бақты. Уақыттың аңысын аңдып, заман түзелер деген үмітін үзбей келген Таңжарық, істің беталысы тіпті қиындап бара жатқанын пайымдап, бұдан ары жүрсе, әлдеқалай жүрсе, әлдеқалай күндер туып, жекжаттарына да кесірі тиіп кетуі мүмкін екенін ойлап, «Есім барда елімді табайын» деген, Қарқара жайлауымен қош айтысып, арғы бетке қайтарды («Егемен Қазақстан»). Бағанадан сөздің аңысын аңдып, жабықтан сығалап тұрған Мардан тыста тұрып, жанжал көтерген (І.Жансүгіров, Шығ.).*

Аузын [ерінінің қыбырын] аңдыды. *Біреудің аузына қарады, сөзін бақты. Жүздеген көз өзіне қадалып, әрбір адымыңды санап, ерінінің қыбырын аңдып отырады (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Табандылық қолға қонар күс емес, Бір жарқ етіп көрінетін күш емес, Өзі үндемей, аузын аңдып өзгенің Жалтақтаған жандардың бұл ісі емес (А.Шамкенов, Сырларым.).*

Аяғыңды аңдып бас. *Абайла, байқа деген мағынадағы ескерту сөз. Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық! Өз басыңда жының бар бір бақсылық. Борышқорлық адамға қиын нәрсе, Әрқайда өсіткізеді мал тапшылық (Абай, Тол. жин.). Дегенге «доспын» тез нанба: Сырын біліп, көңіл бұр. Аяғыңды аңдып бас, Кез келмесін қазулы ор (М.Дулатов, Шығ.).*

Бірін-бірі аңдыды. *Өзара бақталасты, қалт кеткен осал жерін бетіне басу мақсатымен өзара бақыласты. Мәжіліс құрған жас-желең бірін-бірі аңдып, жарасымымен қағытысады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Екі ортада, дүниенің рақатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды (Абай, Шығ.). Аңдыған бірін-бірі жаудан жаман Ойласам, ел белгісі – оңбайтұғын. Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан, Таласып бір бірінің бетін жұртқан (А.Байтұрсынов, Шығ.).*

Дыбыс аңдыды. *Елеңдеп естіп алуға тырысты, құлақ түрді. Дыбыс аңдып, сыртқа әлсін құлақ түрісті (К.Ахметбеков, Ақдала).*

Жем [жемтік] аңдыды. *Құлқынын көздеді. Сауысқан, қарға, қарақұс, Жемтік аңдып, бағып тұр. Көре алмаған күншілдің, Көңіліне мұным жағып тұр. Табалаған жаманның Шаян тілі шығып тұр. «Әй, сені ме!» дегеннің, Айызы әбден қанып тұр. Жаны ашыған жақынның, Жас көзінен ағып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ол да жем аңдыған сауысқандай тым сақ отыр екен, елпілдеп жетіп келді (Қ.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Алыстан жемін аңдып алып, бас қосқанда анттасып, баталасып бірін-бірі қайрайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).*

Қас-қабағын [қасы мен қабағын] аңдыды. *Көңілін аулады, көңілін табуға тырысты. Шыбын жаныңды көбелек етіп, бір соның қасы мен қабағын аңдып, бір сол үшін бәйек болып жүрсең де, ол сені сүймейді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Мосқалдауы нығызсып, сөзге зауқы соқпай отыр. Жас жігіт «ішіңіз, жеңіз» деп жалтақтап, оның қас-қабағын аңдыды (А.Жақсыбаев, Егес).*

Қимылын аңдыды. *Біреудің іс-әрекетін бақты, бақылады. Әшейіндегі сабырлы, сыпайы, сызылып тұратын, көз астымен кісінің қимылын аңдып, өзін әккілеу ұстайтын Уәли емес (Т.Ахтанов, Шығ.). Су секілді жыртқан сарғыш көздері қасаңсып кеткен тарамыс саусақтарының әрбір қимылын қалт жібермей аңдып жатқан тәрізді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).*

Қыз аңдыды. *Қызға көңілі ауды, қызға құмар болды, қыз іздеді. Әуелі: «жылқышы болу жанның рақаты, қымыз ішіп, таңдаған сәй-гүлікке мініп, қыз аңдып, ахахаумен өтесің» (Д.Досжанов, Зауал). Қыз аңдыған жігіттің түнде жортқан жеңіл-жепсік қуған әдеті өзгеге де ой түсіреді (М.Әуезов, Шығ.). Сен сияқты қыз аңдып Келгенім жоқ паркке, Дырдулықпен жаным қас Мінезім жоқ жел өкпе (Шағын пьесалар).*

Өсек аңдыды. *жағымсыз. Дақпырт сөзге әуес болды, өсек-аяң терді. Өсек аңдып, сөз бағып, Ел қыдырма қылтындап! Жалаңаш адам бәрі бір, Киімге күлме сылтындап! (І.Жансүгіров, Шығ.). Бойында сүт мінезді жағымталдық, Әркімге үйірсінеді өсек аңдып. Борсиган портфелінде материал, Бір күні актартпақшы бір асар қып (І.Жансүгіров, Шығ.).*

Сөз [әңгіме] аңдыды. *Сөз бақты, ауыз бақты, ілік іздеді. Сол үшін осы күнгі қазақтың іске жарамаймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге қоса салып, «көре жүр, көздей жүр» деп басын босатып алып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады (Абай, Шығ.). Аңдыған әңгіме, дау-жанжалдың ұйтқысы ауылдың атқа мінер, бисымақтары да жалақ-*

тап тұр (А.Токмағамбетов, Әке.). Ауыл баққан жігіттің *аңдыған*ы сөз болар, малды баққан жігіттің байтабасы бөз болар (Мақал).

Табаң аңдыды. *Қыр соңына түсіп, ізін бақты, жау болды.* Қаулет нағанын қолына алып: – Әй, сүксыр, сен бе едің *табаң аңдыған* жаяуым! – деді өзі үңгір ішінде астына басқан дұшпанына төніп барып (Ф.Сланов, Арман ағысы).

Той аңдыды. *Қызық, думан іздеді.* Бейғам ел ұйқысынан оянбаған, Қыз іздеп, қызық іздеп *той аңдыған*. Мен қалай бақытты боп кете аламын, Сен талай айырылыпсың аяулыдан (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Түтін [ет, ас, тамақ] аңдыды. жағымсыз. *Байырғы қазақ тұрмысында дайын астың үстінен түсуді әдет қылған адам туралы айтылатын сөз. Түтіні аңдып жүретін, өлеңінде бес тиындық құн қалмаған салдаман әншілер де келеді (Ж.Аймауытов, Ақ білек). Еңкейдеп ет аңдыған* шалдар да көп, Телміріп бір тойғанын ар қылмаған. Ақ көңіл, алаң-бұлаң адамдар көп, Есептеп азын көпке аңқылдаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жөнсіз бажылдасып байыменен, Кеш қылар ерте күнді шөйіменен. Ұят жоқ *ет аңдыған* қыдырмада, Мін тағар жүрмей сөйтіп жөйіменен (Б.Майлин, Шығ.). Шетінен үңірендеп *ас аңдыған*, мәнсіз, мағанасыз күн өткізіп жатқан, қанағатсыз жарымжандар (Уақыт және қаламгер). Мінер атын, киімін ып-ықшам қып, Сымбаттанып, сымпиып *тамақ аңдып*, Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан Антұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып (Абай, Тол. жин.).

АҢДЫҒЫШ с ы н. **1.** *Бақылағыш, торығыш.* Қорасына бір байдың Түнде кірді ұрылар. Қазынасы қайда сондайдың, *Аңдығыш*, білгіш құрғырлар (Абай, Тол. жин.). **2.** *Байқағыш, бажайлағыш.* Бақытгүл жүрегінің құпиясын көрсетпеуге тырысып, жүзін көзден жасыра беретін. Бірақ көз де – *аңдығыш*, тез барлағыш (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

Түтін аңдығыш. жағымсыз. *Дайын асқа түскіш, қазан торығыш.* Бәрінен бұрын сұмдық *түтіні аңдығыш*, айтулы босаға күзеткіштің нағыз өзі болатын (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Із аңдығыш. а) *Ізін қадағалағыш, соңына түскіш.* Оныншыны биыл бітірген екі жігіттің әріректегі тар соқпақпен бізге қатарласа жүріп келе жатқанын аңғарғанбыз. Екеуі де көктемнен бері *ізінді аңдығыш* болып кеткен (Арулар отты жыл.). ә) жағымсыз. *Бақталасқыш, табалағыш, қадамын бағып мінегіш.* Сол қуға, *із аңдығыш*, түсті ме сәт, Сөйлеп тұр

сөз сабалап жарым сағат. Сондай бір табашылдар аз болды ма? Сүрінсең масайраған санын сабап (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

АҢДЫЗ с ы н. *Қаумалаған, қоршаған.* Өрісіне қапдатқан жерден *аңдыз*, Басқа сайлы бұл күнде, малға баймыз. Кірпігіне шаруаның шаң жуытпай, Әлпешпенен асырап біз бағамыз (Айтыс). Белінен жоғары жалаңаш, аққан тер *аңдыз-аңдыз* боп бетіне қарақожазақ жол салған. Сондай жолдар жотасына да, кеудесіне де түскен (К.Қазыбаев, Ызғар).

АҢДЫЗ-АҢДЫЗСЫН *Қаптаған, қаумалаған.* Бұдан отыз жыл бұрын Жайылманың қарлы көрпесін тұйықтап жататын *аңдыз-аңдыз* түтіні бықсыған үйлері бар ауыл қазір сәнді поселкеге айналды (Дала қырандары).

АҢДЫЗДА = е т. **1.** *Жапа тармағай қаптау.* Жұмыстан шаршап кеп, екі қолын желкесіне қойып, шалқалай жатқан әкесінің кеудесіне мініп ап, тікелейрен мұртының енді-енді *аңдыздап* келе жатқан ақ қылыпқтарын санайтын (С.Бақбергенов, Кентау). – Доскей тақауда малшы ауылға *аңдыздап* келген санақшылармен әуре боп жүрген шығар. Қолды боп кеткен сәуірігін қалай жапты екен? – деді ол (Д.Досжанов, Зауал). Оның келгенін естіген шағымшылар әр жерден *аңдыздап* жүргендері мынау (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Бір-бірімен жарыса ентелеу.* Түс-түсқа *аңдыздап* тарап бара жатқан ағайын, жекжат Жаманқараның бұл сұмдығына әзір түсінген жоқ (С.Адамбеков, Атылған қыз.). **3.** *Жан-жақтан қаумалап, қоршау.* Айнала жау *аңдыздап*, Қалып еді жақындап. Он шақтысы оққа ұшып, Қырық шақтысы жалпылдап (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АҢДЫЗДАУ *Аңдызда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Айналдыра *аңдыздау*.

АҢДЫҚ с ы н. *Аңға тән қасиет, әдет.* Әрдайым дәл осылай бола берсе, Еңбекке ие адамда түсе ме еңсе? Тек қана тілегі оның – «соғыс құрып, Адамды *аңдық* емес, ақыл жеңсе!» (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Табиғат заңы, өзіне қас, Ешкімнің жетегіне жүрмек емес, Адамда, *аңдық* етпес, адам ұлы Көрінген ол бір сағым көзіне елес (Ф.Қараш, Шығ.). «Бастан-аяқ бәрін айтатын шығар, тыңдайтын шығар, не болыпты!» – деді ол ішінен. Арғы атам – адам ғой... өз еліме келгенде *аңдық* мінез көрсете алмадым (Ж.Жұмаханов, Әңгім.).

АҢДЫРЛЫҚ с ы н. *Аңдығандай, байқағандай.* Қырмызы айтты: кетелік ал «жігітжан», Бізді *аңдырлық* маңайда жан қалмаған (И.Байзақов, Құралай.).

АҢДЫС= е.т. 1. *Бақыласу, байқасу.* *Аңдысып* тұрған көзіңнің Қарасы менен ағындай (Базар жырау, Шығ.). Жүрегіміз қорқады Жүз басында қауіп бар деген Пайғамбардың шартын Түрлі-түрлі ғаламат *Аңдысып* тұрсақ көңілің Жүз басының артынан (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Олар жатақ қаласының шетіне кіре бере әр үйді паналап, *аңдысып* атысуға көшті (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). *Аңдыса* сөйлесе де, Нұрым бірден-бірге қара жігіттің ақылды және адамға аса жанасқыш екеніне көзі жете бастағандай болды (Х.Есенжанов, Тар кезең). 2. *Торысу; соңына түсісу.* Үй тіршілігіне қолқабыс етейін деп қойқандаса-ақ «қазан бағып *аңдыспашы*» – деп бетін қайтарып тастайтын болды (Д.Досжанов, Кісі.). Тапқырлық батырлықпен егіз жолдас, Тар жерде тақыр болмай ісің оңбас. Алғыр ой, әдісшілдік, айлакерлік, *Аңдысып* алысқанын алмай қоймас (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). 3. *ауыс. Бақталасу, араздасу.* Ағайын араз мал үшін, *Аңдысып* қалды абысын, жаттай болып танысың (Дулат Бабатайұлы, Өсиетнама). Сөзден кетіп бөтуа, Базынаң жүрмей татуға, *Аңдысып* құда сүйекпен, Көтеріп тастап иекпен, Қадір, қасиет, сый кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Аңдысқан* ауыл болмайды, егескен ел болмайды. Ұзыннан өшіміз, қысқадан кегіміз жоқ. Жәукеңің өлімі бәріміздің де қабырғамызға батты (С.Омаров, Қызыл.). *Аңдысқан* ел болмас (Мақал). 4. *ауыс. Жауласу, өштесу.* Екі дұшпан *аңдысқан* Кездесті де бетпелет. Қасқыр менен арыстан, Кетті айқасып жекпе-жек (С.Мәуленов, Құлыншақ). Құрту үшін атажауын *аңдысқан*, Күндер өтіп сыз құшақтап, қан құсқан. Атқа қонған Махамбеттей сабазды, Өлтірген де, өлтірткен де сол дұшпан (Ж.Нәбиұллин, Таныс әуен.). *Аңдысқан* жау атыспаққа жақсы (Қаз. мақал.).

Бірін-бірі аңдысты. *Өзара бақталасты, араздасты.* *Аңдысқан бір-бірімен* араздасып, Бұл күнде абайласаң заман түрін (Базар жырау, Шығ.). Қыстың сондай тарқама, шау, тымырсық күндерінде әйелдер *бірін-бірі аңдысып*, қылш еткенді қылға тізіп, өсектеп, ұрыс-қағыспен күн өткізеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Табан аңдысты. *Бір-бірінің ізін бақты, жауласты.* Хан баласы ақсүйек, Ежелден *табан аңдысқан*, Ата дұшпан сен едің, Ата жауың мен едім (М.Өтемісов, Өленд.).

АҢДЫСТЫР= е.т. *Торуылдастыру, соңына салдыру, бірін-бірі аңдыту.* Жалшы үйіне

жаны ашып ас бермес бай, Арты қайыр, артықша қызметке орай. Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ, *Аңдыстырған* екеуін Құдайым-ай (Абай, Тол. жин.).

АҢДЫСТЫРУ *Аңдыстыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Өзара аңдыстыру.*

АҢДЫСУ *Аңдыс етістігінен жасалған қимыл атауы.* 1. *Бақыласу, байқасу.* Екі жақтың да аттылары сайға, жыраларға түсіп *аңдысуда.* Нақ атысып жатқандары жаюу еңбектеп жауға жақындасады (С.Шарипов, Бекболат). Алғашқы екі кездесуде Қажымұқан *аңдысу* техникасын қолданса, бұл жолы табан тіресе қарсылық жасаған палуанды бірден тықсыра бастады (М.Танекеев, Қажымұқан). Осылай *аңдысумен* кешкірді күн. Сездірмед ғашықтар да ешкімге үнін. Жігіттер күндіз-түні ұйқы көрмей, Ат үсті жүргеніне бес күн бүгін (Ф.Оңғарсынова, Асау толқын). 2. *Алысу, күш сынасу.* Олармен *аңдысу* жолы – әрі алыстап кету, Тайсойғаннан әрмен шығып кетіп із жаңылдыру (Х.Есенжанов, Ағайынды). Жаумен *аңдысуга*, мал амандауға, сол жаулардың барлық айла-амалын аңдап, қарсы қайрат көрсетуге тәсіл алған жігіттер (М.Әуезов, Шығ.).

Бірін-бірі аңдысу. *Өзара бақталасу, жанжалдасу.* Енді ұсақ кикілжіңнен асып, *бірін-бірі аңдысуга*, қазбаласуға көшіп алысты (А.Байтанаев, Қансонар).

АҢДЫСЫН: *аңдысын аңдады.* с ө й л. *Аңысын аңдады.* Әсет жолдастарына қайрат беріп, түсер ізін, соғар жерін байқаусыз тастамай, *аңдысын аңдады* (К.Оразалин, Ақ жазық). Жігітің ана жақтағы жеңгей әбден ұйытасын деп, *аңдысын аңдап*, тырнағын бүгін жатыр ма екен? (Б.Аманшин, Көкжар). Сонымен азулы жаудың ізін кестік. «Сиыр салған» құмының желке тұсын ала, жаңа жүріп өткен іздің *аңдысын аңдап* келе жатыр ек, топ шағылдың ішінен бір арлан анадайдан бұлаң қағып кете берді (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

АҢДЫТ= е.т. *Бақылату, торуылдату.* Бір мырзаның қарындасын айналдырып жүргені үлкендерге естіліп, бозбалаларға *аңдытып* ұстап алып, ишаннан тиісті қалың малын һәм жүз сом ақшасын алып, қызды беріпті («Айқап»). Шыңғысты Зейнепке көрсетпек болғандар оның ат өнерін көрсетпек болған көшелерін *аңдытты* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АҢДЫТУ *Аңдыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Басқан ізін *аңдыту.*

АҢИТ= е.т. с ө й л. *Аңырт.* – Сайра келмей мәжілістің сәні келе ме? – Бү шіркін, жұртты

аң и т ы п қойып, өзі қайда жүр (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

АҢЗАМАН з а т. т а р. *Адам қоғамы дамуының алғашқы кезеңдерінің бірін белгілейтін шартты атауы.* «Аң з а м а н», «ағашзаман», «тасзаман» деп, Бұл үшеуін айтады – бас заман деп. Басында адам да аңша ымдасса да, Сөйлей-сөйлей ымбалды тастаған деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АҢ-ЗАҢ з а т. ж е р г. *Аң-таң.* Неменеге аң-з аң болып отырсың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АҢКЕСІРТКЕ з а т. б и о л. <лат. theromorph> *Өте ертеде тіршілік еткен бауырымен жорғалаушылар тобының түрі.* Аң к е с і р т к е л е р д ің сыртқы пішіні кесірткеге ұқсас, дене тұрқы бір метрдей (Қаз. тілі термин. Биология). Аң к е с і р т к е л е р д і кейде синапсидтер (synapsida) деп те атай береді (Қаз. тілі термин. Биология). Аң к е с і р т к е л е р д ің ерекшелігі – омыртқа денесі қос ойысты, бас сүйегінде бір самай шұқыры және жалғыз шүйде ілмешегі болған (Қаз. тілі термин. Биология).

АҢҚӨС з а т. с ө й л. *Аңқұмар, аңсақ адам.* ≈ Аң қ ө с адамға кездесті.

АҢҚ е л і к. *Қатты, ашық, қысқа, дауысты бейнелейтін сөз.*

Аңқ етті. *Қатты, ашық қысқа дыбыс шығарды.* Өзеннің сыртындағы қою күңгірттенген таулар да алыстан оқ тиген жануарша аң қ е т е түсті (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аңқ етіп [еткізіп]. *Бірден, тез, сол бойда.* Таумен ағам «болсын» деп аң қ е т і п айтып салып едім. Бұл кісіге енді не демекпін? Қашқақтауға лажым болмай қалды (Ғ.Сланов, Домбыра.). Осы бір аузы құрғыр-ай, жағынды сәл бос ұстасаң бірденені аң қ е т к і з і п айта салады, – деп өкінді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АҢҚА¹ [ар. عناق] з а т. м и ф. *Иран аңыздары бойынша Каф тауында жүретін құс.* Қазақ пен Алтай ертегілерінде аң қ а г а тең айтылатын ертегі құстар – қартлан, көкжөре, құмай (ҚСЭ).

АҢҚА² з а т. а н а т. *Жұтқыншақтың ауа жүретін бөлігі.* Мұрын қуысындағы кеңсіріктен аң қ а г а, ал одан көмейге барады (Тәнтану). Ауажолдарына мұрын қуысы, аң қ а (жұтқыншақтың ауа жүретін бөлігі), көмекей, кеңірдек, ауатамырлар (бронхылар), ауатамыршалар жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Аңқа кепті [құрыды, қаңсыды]. *Қатты шөлдеді, сусады.* Алдында бұлақ бары есіне түскенде Уақас аң қ а с ы к е у і п шөлдеп қоя

берді (М.Мағауин, Ақша қар). Жеңіл түрі өзегі толып, аң қ а с ы к е п к е н д і к т е н болса семіз ат бұрлықты дейді, яғни өзеуреп жүрмей тұрып қалады («Жаршы»). Қайырсыз шике мал бітсе, Аң қ а аң қ ұ р ы п келгенде, Саумал бермес ішерге (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Алыстан аң қ а м қ ұ р ы п келдім өзім, Телміріп күніменен екі көзім. Болмаса әдепсіздік бір аз ғана, Бар еді сізге арыз сөзім (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

АҢҚАҒУШЫ з а т. *Аңды іздеуші, табушы адам.* Игілік ісіне аңшы қызметі дәл келетін бір жері, аң қ а ғ у ш ы аянбай қызмет қылады (М.Дулатов, Шығ.). Мен ол кезде аң қ а ғ у ш ы едім («Семей таңы»).

АҢҚАЙ¹ = е т. 1. *Заттың жабылмай, бос, ашық қалуы.* Үйдің есігі шалқасынан ашылып, аң қ а й ы п жатыр (Б.Майлин, Таңд.). Ортаға қонбай жатып тастады, енді, – Жетеуің же, – деп, – бөліп, мынау жемді. Аңғарса алтауы да аузын ашып, Аң қ а й ы п өліп жатыр алмай демді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қақпа аң қ а й ы п ашық жатыр. Есік алдында бейсауат із жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). 2. а у ы с. *Құтпеген жерден аяқ-астынан болған іске, тосын жайға аң-таң болу, аңыру, аңтарылу.* Осыған да Марфа көңлі марқайып, Құлақ тіге қапты, байғұс аң қ а й ы п. – Сау бол, сәулем, – деді даусы дірілдеп, Кірпіктері жиі айкасып, қайқайып (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Сәлемге ерін жыбырлауға келмей, аң қ а й ы п қарап қалыппын (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Ел састы, аң қ а й д ы, Би тартты егеске. Жұрт тағы мал жайды, Ой қылар бермеске (Абай, Тол. жин.).

Аңқайып аузын ашты. *Таңырқады, аңырды.* Күнге күйіп шаңырқап, Кейбірі жолдан қашады. Кейбіреулер таңырқап, Аң қ а й ы п а у з ы н а ш а д ы (С.Сейфуллин, Шығ.). Сәлден кейін ғана есін жиып, көзінен ыршып шыққан бір тамшы жасты саусағының ұшымен сүртті де, а у з ы н а ш ы п аң қ а й ы п қалған баланың қолындағы конвертті қайтарып алды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Ол жерге жетіп қонды тынбай жүріп, Жатқанда жабырласып, шатыр құрып. Тұраннан көп әскермен Пәрәң келіп, Аң қ а й ы п а у з ы н а ш ы п, қалды тұрып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Аузы аңқайып қалды. э к с п р. *Аң-таң болды, аңырды, таңырқады.* – Апырмау, мынау неғылған әмірлі әйел еді, – деп, а у з ы м ы з аң қ а й ы п қ а л ы п т ы (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АҢҚАЙ² = е т. ж е р г. *Көбею.* Жәрдемге мал келгенде үй басына 7–8 жандықтан лықытып еді, төрт-бес жылдықта-ақ малымыз аң қ а й ы п шыға келді (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҢҚАЙТ = е т. 1. *Затты жаппай, бос, ашық қалдыру; ашып тастау.* Олар түтінге қақалып-шашалып бара жатқан соң, амалсыз есіктерін *а ң қ а й т ы п* ашып тастады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Жігіт жүгіріп барып, машинаның есігін *а ң қ а й т а* ашып жіберді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сөз қылысты жиналып, Сандалтып әуре салғанын. Қазынасын *а ң қ а й т ы п*, Ханзадасын қаңқайтып, Ділләні ұрлап алғанын (У.Кәрібаев, Таңд. шығ.). 2. *а у ы с. Аңырту, таңырқату.* Онан кейін көрілік көзінді алар, Құлақ кетіп, аузынан сөзінді алар, Белден медет, тізеден қуат кетіп, Ең соңында *а ң қ а й т ы п* өзінді алар (Шал ақын, Өлеңд.).

Аузын аңқайтты. *Аң-таң қалды, ұйыды.* Хазірет пен Әбунүсіптің сол езбалдағының өзіне мынау отырған қошеметшілердің кейбіреуі *а у з ы н а ң қ а й т а* тындағансыды (Д.Әбілев, Ақын.).

АҢҚАЙТУ *Аңқайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Есікті *а ң қ а й т у*.

АҢҚАЛАҚ с ы н. с ө й л. *Аңғалақ.* Негылған *а ң қ а л а қ* өзі. Бұрынғыдай емес бүгін... өмірінде сөйлемеген сөзді айтты (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

АҢҚАЛАҚТА = е т. с ө й л. *Аңғалақта.* *А ң қ а л а қ т а п* келген Бектай маңдайы тасқа соғылғандай кілт тоқтай қалды (М.Иманжанов, Менің махабб.). Шал аңқылдап-ақ шын көңілімен «іш, қарағым, іш, же, қарағым, же», – деп *а ң қ а л а қ т а п* отыр (Б.Тұрсынбаев, Ауыл.). *А ң қ а л а қ т а п* жүрген бүркіт түлкіні ұстап қала алмады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҢҚАЛАҢДА = е т. с ө й л. *Аңғалақта.* *А ң қ а л а ң д а ғ а н* қалыптарымен штабтың үйіне кірді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Доктордың не мақсатпен келгенін білгенде Далабай *а ң қ а л а ң д а п* мәз болып еді (С.Омаров, Қызыл арай). Орындарынан көп ұзамай аз-маз *а ң қ а л а ң д а п* болысты да, Жұматай мен Жетпісбай қасына қайта келісті (М.Әуезов, Шығ.).

АҢҚАНДА = е т. 1. *Алды-артына қарамай, ілгері өңмендеу.* Шиелі қорыққа айдап салынған үш түйе ол арадағы жайылымға тоқырамай, өрдегі шағын маяға қарай *а ң қ а ң д а п т ы* (Ө.Көшімов, Қысталаң.). 2. *Бір істің алды-артын байқамай арсалаңдау, аңқылдау, аңғалақтау.* Алып Жолай *а ң қ а ң д а п*, Мақтанып келіп талтандап. Жанқалтасын талқандап, Бір уыс жамбы береді Тағы қарап көреді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ат қадірін білмеген Батбаққа қалар салпандап. Ас қадірін білмеген, Ашықпай қалмас *а ң қ а ң д а п* (Үш ғасыр.).

АҢҚА-САҢҚА с ы н. ж е р г. *Алқа-салқа.* Кебеженің алдында үйреншікті орында енесі жатыр екен. *А ң қ а - с а ң қ а* (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

АҢҚАУ с ы н. 1. *Бейқам, қаперсіз, болбыр, өмірге бейімі жоқ.* Бұдан соңғы бір алуан адамдары – қызметкер, мұның бірі – қалжыңқой, тапқыш қу, күлдіргі, екінші – *а ң қ а у*, ақымақ (М.Әуезов, Шығ.). Тақасу өнер емес, күр қызғаншақ, Абайла, *а ң қ а у* болма, байқа, шырақ. Қайтып келер есікті қатты жауып, Қалай ғана кіресің бетің шыдап (О.Малқаров, Өтсе де.). Жігіттер, осы сөзге құлағың сал, Басыңда миың болса, мұны ұғып қал. Алды-артын ойламаған *а ң қ а у* менен Алдампаз арам достан ғибрат ал (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Қулық, сұмдықты білмейтін, ақкөңіл.* Оған таяу соның немере інісі Әміржан шал. «Қожанасыр» атанған *а ң қ а у*, ақ пейіл, ойына келгенін жасырмайды (З.Шашкин, Өмір.). Үлкен бір *а ң қ а у* тазалықпен жас балалар үнімен айтылған жаңағы олақ өлең жолдары Сармолланың жоқтауы болып шықты. Бұны шығарған, тәрізі оның 14–15 жасар ересек шәкірттері болу керек (М.Әуезов, Шығ.). Жұрт едік *а ң қ а у* өскен қазақ болып, Далада кең сахара көшіп-қонып. Алдаған залымдардың тіліне еріп, Жүрмесек жарар еді мазақ болып (А.Байтұрсынов, Шығ.). 3. *Аңғал, сенгіш, ашық ауыз.* Ертеңіне әлгі кепканы бас киім сататын дүкеннің жанында тұрып, бір момын, *а ң қ а у* жігітке саттық (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *А ң қ а у* аңдамайды, өңгүдік тыңдамайды (Мақал.). Қомағай, ел жегіш, тегінен пұл жиғыш саудагер бір мезет [ашық ауыз] *а ң қ а у* етіп, оның өгіздерін Алдарға алғызады (М.Әуезов, Шығ.).

Аңқау басым. с ө й л. э к с п р. *Өзінің аңғалдығын, сенгіштігін, болбырлығын айтып, аяушылықпен көрсету мәніндегі сөзқолданыс.* Қолқойдым осы қыздың данасына, Көздеріңмен көрмесек нанасың ба? Алдап айтқан сөзіне *а ң қ а у б а с ы м*, Аңдамай бардым жетіп дәл қасына (Айтыс.). Алдандым, алжастырдың, аңғыртандым, Ақылсыз *а ң қ а у б а с ы м*, аңдадың ба? Қимас дос, қыспақта боп, жылаттың ба? Қайғымен қан жұтқызып, сұлаттың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Аңқау ел. а) *Қулық-сұмдықты білмейтін, арамдығы жоқ, ақкөңіл халық, жұрт.* Сол бетте баулып, *а ң қ а у*, момын тату *е л д і* әдейі орталарына от салып араздастырып, ұшықтырып, біріне бірін жау қылып көрсететін болған (М.Әуезов, Шығ.). Қазақ деген арамдықты ойламайтын, сұңғылалығы жоқ, *а ң*-

қ а у л а у е л ғой (З.Ақышев, Ақбел.). *Ә* *Аңгал, сенгіш, аңғырт халық, жұрт.* Е!.. бәсе, жеген жемін елден аулақ апарып жесе екен. Төре деп, біледі деп, *аңқау елдің* содан ақыл сұрап жүргені де бар көрінеді, – деді Баймағамбет (М.Әуезов, Шығ.). *Аңқау елге* – арамза молда (Мақал).

Аңқау қазақ. *Құлық-сұмдықты білмейтін, қанына сіңген сенгіштігімен, арамдығы жоқ аңғырттығымен ерекшеленетін қазақ халқының ұлттық қасиетіне қатысты сөзқолданыс.* Сендер қырдағы қоймен бірге жайылып, қоянмен бірге жусап жүрген кеңқолтық, *аңқау*, сорлы *қазақтағы* осы замандағы жұлдызысыңдар (І.Жансүгіров, Шығ.). Қырын келген ол ма, әлде ғасыр ма, Уыз шақта, Жиырма тоғыз жасында, Шоқан солай екінші өмір бастады. Ең айдарлы жұлдызынан айрылды *Аңқау қазақтағы* аспаны (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қожа Ахмет Ясауидің нәсіліміз деп неше жүз жылдан бері жерлерін пайдаланып зиратқа келген *аңқау қазақтағы* жем қылып келген басындағы қожалар мешіттің мәңгіге қалуын тілеуден өз кеңірдектерін артығырақ қайғыратын секілді (М.Дулатов, Шығ.).

Батыр аңқау. *Батырлар аңғырт, қамсыз келеді деген мағынадағы сөз. Батыр аңқау*, ер көдек (Мақал). *Батыр – аңқау*, бай – салғырт (Мақал).

АҢҚАУ-АҢҒАЛ с ы н. *Аңғырт, бейқам, еш нәрсе ойламайтын.* Жүрсем де *аңқау-аңғал* бұл күнгеше, Бір жәйді білдім кеше, білдім кеше (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Қошқар *аңқау-аңғал* мінезді қорқақтау еді (Қаз. ертег.).

АҢҚАУЛАН = е т. *Аңғалдану, аңғырттану.* – Қой, Омар, – деді Мұрат салмақпен, – кейде бір қасақана *аңқаулан* а қалатының бар (Т.Нұртазин, Мұрат). Қызық екен, – дедім мен *аңқаулан*. – Иә, сендер үшін бәрі қызық, ә, – деді де, Әкем орнынан тұрды да, Әулікөлге қарай құлдырай жөнелді (О.Бөкеев, Қайдасың.). *Аңқаулан* ы п отырып, Ақтеректегі жылқы жеген жырынды қуларды байқамаған болады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

АҢҚАУЛАНДЫР = е т. *Аңғырттандыру, аңғалдандыру.* Бой жылынып, жаңадан жан жүгіргендей болды. Ерекше сезімділікпен емеуріннің, жұмбақтың сағаты бұларды баладай ағартып, *аңқауландырып* тұр (М.Әуезов, Шығ.).

АҢҚАУЛАНУ *Аңқаулан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әдейі *аңқаулану*.

АҢҚАУЛАУ с ы н. *Аңғалдау, аңғырттау.* Бәтидің күйеуі *аңқаулау* адам болса керек,

әлгі құрдасының айтқанына нанып, бір кезде Бәтиді жазықсыз сабай беретін болады (А.Жұбанов, Замана.). Көкшетау елімен салыстырғанда, Жетісу елі *аңқаулау*, момындау сияқты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Енесі байғұс момын, *аңқаулау* кісі еді, қонақтарының бірдемені жасырып айтпай бара жатқанын аңғарған жоқ (С.Балғабаев, Құм.).

АҢҚАУЛЫҚ з а т. 1. *Болбырлық, ойсыздық, өмірге бейімсіздік, бейқамдық.* Адалдық пен жомарттық анаға тән, *Аңқаулық* пен бейжайлық балаға тән (Ө.Күмісбаев, Ақ Шолпан.). Мұным қате, адасқандық, *аңқаулық* екен, зұлым бай қызы менің соңымнан әлі қалмаған екен, тасада тұрып қанжар сілтеуін тоқтатпаған екен (Ж.Саин, Жол үсті.). Арман қуып, *аңқаулықтан* у іштім. Алау құшақ ағайынмен суыстым. Жыр жазам деп, – Дұрыс емес бұл енді, – Асына да бармай қалдым туыстың (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). 2. *Ашықауыздық, сенгіштік.* Қашаннан бері біздің ауылдың ділмарсыған, сөзуар шалдары бір тәуір сөзді айтады да, ол құлық болса Алдар Көсеге, *аңқаулық* болса Қожанасырға, батырлық болса Абылайға, данышпан болса Лұқпанға таңа салады (С.Бақбергенев, Мен сізді.). Қазақтың *аңқаулығы* н а н саудагерлер пайдаланатындығын, кейбір ынсапсыз қиянатшылдары астықтарын кем өлшеп, жәбір қылатындарын баян етті. Егер қазақтар осы серіктікті жақсы жүргізіп, өз пайдасы өз арасында қалып, ақшалылары ақшаларын серіктікке салса, банктерден артық пайда беретіндіктерін ұқтырды (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Аңғалдық, аңғырттық, байқамаушылық.* Біреуі қалып қойды ақ халаттың, Манадан оны бірақ байқамаппын. Қарасам, о, ғажайып, өз әйелім, Қалмайды-ау *аңқаулығың*, қайран ақын! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 4. а у ы с. *Тазалық, құлық-сұмдықты білмеушілік, пәктік.* Адал жанда жоқ күреске даярлық. *Аңқаулығы* әлсіздікке саярлық... Азаматты арандатар опонай Арамзаның бойындағы аярлық (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Ол кіршіксіз сәбидей еді. Ол бәрін де адалдыққа, *аңқаулыққа* жоритын (Д.Досжанов, Тұлпар.). Рахмет бабайдың діндәрлік ұғымына күле тұрсаң да, екеуміз де балалық *аңқаулық*, балалық әуесқойлықтан арылып үлгермесек керек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Аңқаулық етті. *Аңғырттық жасады, байқамай қалды.* Мен *аңқаулық еттім*. Асаубай дәрет етемін деп біраз ұзап кеткенді, қаша жөнелді де, көзден таса болды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

АҢҚАУСЫ = е т. жа ғ ы м с ы з. *Аңғал болгансу, білмегенсу.* Қатшадан ешбір дерек ала алған жоқ. Қуғыншылар не болғанын *а ң қ а у с ы н* өздерінен сұрады (М.Әуезов, Қараш.). Япыр-ау, үйіңіздің тап іргесін шауып жатқан машиналарды сіздікі демегенде, кімдікі дейін? – деді, Тұрсынбай *а ң қ а у с ы н* (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Бірде күлімдеп, бірде байсалды, бірде *а ң қ а у с ы н* тұратын бейнесі кейде есіме түсіп, әлденеден сескенгендей болсам да, бетпе-бет қаламын (А.Жұмаділдин, Сең.).

АҢҚАУСЫН = е т. э к с п р. *Аңғалсыну, аңғыртсыну.* *А ң қ а у с ы н ы п* айдап сап, Жорта айрылып қалатын. Қашқан кезде тайрақтап, Қуып ұстап алатын (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АҢҚАУСЫНУ *Аңқаусын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өтірік *а ң қ а у с ы н у.*

АҢҚАУСУ *Аңқаусы етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А ң қ а у с ы н* аңғармады.

АҢҚАУСЫРА = е т. э к с п р. *Өзін аңқау етіп көрсету, білмегенсу.* Біреу-міреу зауытқа жер сатып, зауыт шаптырып жатқан шығар? – деп, кикар түлкі тағы *а ң қ а у с ы р а д ы* (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Ол *а ң қ а у с ы р а п* тұрған Сәрсенге қадала қарады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Иә, самолеттердің гүрілін мен де естідім. Бірақ ол кімнің самоләті екенін білгенім жоқ. Тек таңертең үй иесі әйелдің сөзінен кейін істің байыбына барғандай болдым, – деп Алтай *а ң қ а у с ы р а п* жауап берді (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

АҢҚАЮ *Аңқай етістігінен жасалған қимыл атауы; аңыру, таңырқау, аң-таң болу.* Бижамалдың *а ң қ а ю ы н а* қарамастан, Кенжехан аттың басын тежемей шауып өте шықты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

АҢҚАЮЛЫ с ы н. *Ашық қалулы (есік, терезе және т.б. туралы).* Домбырасын діңкілдетіп, Гүлиямен бірге есігі қайырылып, *а ң қ а ю л ы* тұрған қосқа Сәтбай да кірді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

АҢҚИ = е т. **1.** *Жабылмау, аңқаю; ашылу.* Шыққан соң, артыма қарасам – кара мұртым аузы *а ң қ и ы п*, мойны қисайып, артымнан қарап тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауыз үйдің, төр үйдің есіктері *а ң қ и ы п* ашылған күйде қалады (Б.Соқпақбаев, Бастан.). **2.** *Ашылып-шашылу, бос қалу.* Қаланың батыс беттегі бір төскейінде көлденеңнен *а ң қ и ы п* ұзын корпус тұр (Ф.Сланов, Замана.). **3.** *Аңыру, аңыраю.* Іштегі баланың сол жақ бетінде мені бар ма? – деп сұрады кіре берістігі келіншектен. Ол алғашында не екенін түсінбей *а ң қ и ы п* тұрып

қалып, күліп жіберді (С.Бердіқұлов, Пердесіз.). Әлгі күңіренген жұрттың дыбысы енді тіпті жақын қалды. Қоңырбаевта кеп қоймапты. Бір жағдайсыз күйге ұшырағандай *а ң қ и ы п*, аңырайып тұр (Д.Досжанов, Тұлпар.). **4.** *а у ы с. Таңырқау, таңдану, таңғалу.* *А ң қ и ы п* көше халқы қарасады, Аңқау жұрт күзгынды ерге таласады. Тізіліп, жалт-жұлт етіп дүрсілдетіп, Көшеге он бір атты жарасады (С.Сейфуллин, Өленд.). Елжірескен ерлі-зайыптылар, еріскен көңілдер... Ертелі *а ң қ и а* қарап отырғанымды енді байқадым (З.Шүкіров, Жас жесір). Сыртта жүрген жалғыз-жарым әйелдер, балалар *а ң қ и ы п* тұра қалып, поезға қол бұлғайды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Сыртта жүрген жалғыз-жарым әйелдер, балалар *а ң қ и ы п* тұра қалып, поезға қол бұлғайды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Малқамбай боп маңқиып, Дәркембайша жан қиып, Талай өтсең алдымнан, Таң қалушы ем *а ң қ и ы п* (Қ.Аманжолов, Шығ.). **5.** *а у ы с. Бөгелу, кідіру, құр бос тұру.* – Тұрма, қыздар *а ң қ и ы п*, Кетпесі үшін жан қиып, Тездетіңдер! Қан керек! Сақтаймыз тек қан құйып (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт жер).

Аузы аңқиды. а) *Алданды, сеніп қалды.* Құр сырттай иемденіп, сыпайыгершілік сақтап, алыстан біреу арқылы ораймын деп өңешінді созып жүргенде, *а у з ы ң а ң қ и ы п* босқа қаласың, ұқтың ба? (М.Иманжанов, Көк белес). Қазақтың қара дүрсін келіншегі, *А у з ы ң а ң қ и ы п* қалады ғой бір күні сенің (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). ә) *Тамсанып сүйсіну, таңырқау.* *А у з ы а ң қ и ы п*, мұрны таңқиып, алдыңғы қатарда отырған Сәркен шал сүйсіне сөйлеп жатыр: «Сілтей бер, Шортанбай! Мәреге жетпей тоқтама!» (С.Омаров, Жүйрік көңіл). б) *Сасып қалды, аңырып қалды.* *А у з ы а ң қ и ы п*, не болғанын біле алмай тұрғандар да көп. Қан жылаған ауызға аяушылық білдіріп жатқандар да бар (Б.Қыдырбекұлы, Әңгім.).

Омырауы аңқиды. *Киімінің жағасы жиналмады, кеудесі ашық-шашық қалды, жағасы далиды.* Танауы таңқиған, *о м ы р а у ы а ң қ и ы п*, [_ _] үркек малша шоқшиған, бес тал сақалы оқшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанитын, бір көргеннен танитын Іскендер екен кәдімгі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағайым пальтосының *о м ы р а у ы а ң қ и ы п*, ағытылған қалпы иығынан түсіп қала жаздап, сөлбірейіп келеді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). – Әй, балалар, Сарыбай ұстанын үйін білесіңдер ме? – деді Аяжан. *О м ы р а у ы а ң қ и ы п* *а ң қ и ы п* кеуделілеу жалаң аяқ бала қалт тоқтай қалды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Қарт

әйелдер етегі шолтиған, *о м ы р а у ы а ң қ ы г а н*, жеңі қылтиған көйлек кесе де сондай келіссіз көрінер еді (С.Байжанов, Сыр.).

АҢҚИТ = е т. *Аңқайту, ашу*. Қар кетіп, жер көктеген хош иісті көктем әуесін сағынған жұрт терезелерін *а ң қ и т ы п* ашып тастапты (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Қален киінем дегенше, жанжалдан қорыққан Жамал сыртқа жүгіріп шықты. Қораның аузын *а ң қ и т ы п* ашып тастапты (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). *А ң қ и т ы п* балапандар аузын ашып, Аузына жем түскенше болып асық. Арсаңдап анасына еркелеп жүр, Ер Төстік көріп отыр көңілі жасып (К.Әзірбаев Танд. шығ.).

Аузын аңқитты. а) *Таңғалдырды, таңырқатты*. Әйелдің заңды шала білгені жақсы деп жеңгелерінді қара жаяудан алып едім, ол да енді сөйлеп кеткенде *а у з ы ң д ы а ң қ и т ы п* тастайды (Е.Қонарбаев, Түнгі от). ә) *Алдап кетті*. Мұғалімдер де бапкер диқан секілді, балаларды тәрбиелейді, күтеді, ұғындырады; содан толысып піседі, сөйткенде, *а у з ы м ы з д ы а ң қ и т ы п* қойып әлдебір жүгермек қағып әкетеді (Д.Досжанов, Зауал). Көбісі *а у з ы ң д ы а ң қ и т ы п*, Жел болып ұйытқып өтеді... Бір өзі мыңға татитын Бір досың болса – жетеді!..» (С.Жиенбаев, Алтын қалам). – Әй, меніңше, сол Ырысбек бізді бала құсатып, *а у з ы м ы з д ы а ң қ и т ы п* алдап жіберген сияқты (С.Мұратбеков, Жабайы.).

АҢҚИТТА = е т. *Суырдың цруі*. Ай, суырдың айғырындай *а ң қ и т т а г а н* неме! Маза бермедің ғой (Сөз сандық).

АҢҚИТТАУ *Аңқитта етістігінің қимыл атауы*. Сауысканның шиқылын, суырдың *а ң қ и т т а у ы н*, жапырақтың сыбдырын... өзен суының сылдырын бәрін де құлақ деп аталатын мүше өз міндетін атқарып, мүмкін естіп те жатқан болар (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

АҢҚИЮ *Аңқи етістігінің қимыл атауы; аңыру, аңыраю*. Олардың *а ң қ и ю ы* бізге ұнамады. Арамызға түсіп, ақыл, басым айтып, ажыратуға да батпады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

АҢҚУ *Аңқы етістігінен жасалған қимыл атауы*. **1.** *Иістің төңірекке жайылуы*. Киік-отының *а ң қ у ы а й* (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Сайлардан соққан самалдың, қара салқынын, Таңдайға ұйып гүлдердің мына *а ң қ у ы н* (М.Мақатаев, Дариға жүрек). Қымбат маған жаңбыр иісі *а ң қ у ы*, Бұлтты тілген найзағайдың жарқылы (Т.Қызықбаев, Алтай.). **2.** *Желдің үлдеп қатты соғуы*. Арқаның жел ілеспес *а ң қ у ы н а*. Аңқыса тау төзбейді тарпуына (Т.Жароков, Танд.). **3.** *а у ы с. Дауыс-*

тың саңқылдап ашық шығуы. Әуелетіп ән салса әнші Әсет, *А ң қ у м е н е н* аспанда жер тілдесед (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АҢҚҰМАР *с ы н. Аң аулауды сүйетін, аң дегенде ішкен асын жерге қоятын (адам)*. Анау Мамай шалдың Бесқара дейтін тазысы болды. Осындағы бір байдың *а ң қ қ м а р* мырзасы бес құлынды бие ұсынғанда айырбастамады ғой қисық шал (М.Мағауин, Қиянда.). Оның дүние-мүлікке көп қызықпайтын, саңлақ хайуандарға ынтық, *а ң қ қ м а р* болатын себебі де осында (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Жасымнан *а ң қ қ м а р* болып өскендіктен, аңшыларды жақсы көретінмін (Ф.Нүрпейісов, Бесқара).

АҢҚҰМАРЛЫҚ *з а т. Аң аулауды сүйішілік, аңкөстік*. Қызынған *а ң қ қ м а р л ы қ* лебідер саябырсыған бір тұста бұғы мойын, бақа көз Нығымет өзінің құнақы дағдысына басты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Осы кеш жайында «Айқап» журналында жазылған хабарда: «Бүркіт, қаршығалар көрсетіліп, қазақтың *а ң қ қ м а р л ы ғ ы* біраз сөз болды...» («Қаз. әдеб.»).

АҢҚЫ = е т. **1.** *Хош иістің төңірекке, маңайға жайылуы, таралуы*. Көк торғындай аспан – көк Білемін жайнап ашылар. Иісі *а ң қ ы г а н* бөйшешек, Түрленіп жерді жасырар (Абай, Шығ.). Таң желімен жіберші, Бір тұтам гүл нұрыңнан. Бақшаңыздың иісі *А ң қ ы р* әлде мұрыннан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кер жазық ылди төмен өрмен қарай, Жазылған Жалауының бауырын құлай. Көлкілдеп жотасында сағым ойнап, *А ң қ и д ы* жусан ісі жұпарға сай (И.Байзақов, Құралай.). Күн еңкейіңкіреген сайын, маңай буалдыр тартып, жусан мен бетегенің жас ісі *а ң қ и д ы* (К.Оразалин, Көктем.). **2.** *Жағымсыз иістің айналаны алып кетуі, сасу*. Кешеден бері белінен құм бұлау кеткен жоқ, денесінен сасық тердің ісі *а ң қ ы н* түр (Ф.Мұстафин, Дауылдан кейін). Қоспажеммен қас-көзім «сүрмеленген», Сақал өсіп, сапсияр түрге келген. Шірік сабан, қи мен жем иісі *а ң қ ы г а н*, Алағөлең қораға кірген ем мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *а у ы с. Дауыстың, үннің саңқылдап анық, ашық шығуы*. Шарықта ойым шалқи бер, Халқым маған сөз берді. Домбырам сайрап *а ң қ и* бер, Құлшынатын кез келді (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Дауысым саған не болды, Бұрынғыдай *а ң қ ы м а й*? Көңілім саған не болды, Айдын көлдей шалқымай (Ақберен). **4.** *Анық, айқын байқалу*. Бөрібаевтың әр жеріне тайыз әжім түскен дөңгелек қара торы жүзінен ақыл-парасат *а ң қ ы н* тұрғандай (С.Омаров, Өмір.). Үстіне ауыл жігіттеріне тән ұқыпсыз тігілген, күтімсіз

киілген тозыңқы сұр костюм, мұрты да бастырылмаған, сарғайып өңінен айрыла бастаған, бар болмысында, бар мінезінде байғұстық байқалады, байғұстық *аңқып* тұр, иі жұмсақтық, жасжаншақ, үркектігі сезіледі (Ө.Тарази, Басынан Қаратау.). Бұлардың сөйлеген сөзінде, жазған хатында шет жұрттардың тілі *аңқып* тұр (М.Дулатов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Екпінмен, бар пәрменмен жүру, қозғалу.* Кім жетсін тау бауырынан соққан желге, Дәл сондай *аңқыды* аттар жазық жерде. Тау төсін дүсірлетіп, дүбірлетіп, Таласты осы төрт ат Ерейменге (І.Жансүгіров, Поэм.). Сүт пісірім кешікпей, *Аңқығыған* жүйрік жөнелді (Жамбыл, Шығ.). Алғанда барып Парижді, Алдыңғы сапта *аңқыды*. Тандырды есін жауыздың, Тебінгі тері сартылы (І.Мәмбетов, Тарланбоз). **6.** а у ы с. *Желдің гүлдеп қатты соғуы, аңқылдап тұруы.* Алды жаз, ескек *аңқып* жел жүргендей Екі ерні ерте піскен бүлдіргендей. Қасынан бір моланың жүріп кетсе, Жыбырлап көрдегіге жан кіргендей (І.Жансүгіров, Шығ.). Деміндей түнгі желдің *аңқып* ескен: «Мен кеттім, жолыққанша сау бол», – дескен. Сол сөздің жүрегімнің түпкірінде, Кеудемде жаным барда шығар ма естен? (М.Дулатов, Шығ.). Жаздың күні, ауыл жайлауда еді. Киіз үйдің іргесі түрулі, самал жел *аңқи* соғады (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

Жұпар аңқыды. *Хош иіс айналаны алып кетті, ерекше жағымды иіс мұрын жарды.* – Аға, өзі *жұпар аңқиды* ғой, неткен тамаша иіс. – Күдірдің бар қасиеті осы жұпары. Бұл иіс, тек еркек күдірде болады (С.Бегалин, Уақыт.). Сабағы сояуланып қалған қызғалдақ, лала, жаушымылдық, раушан гүлдері *жұпар аңқиды* (І.Есенберлин, Алмас.). Жанға азық, дертке шипа, ауаң *жұпар Аңқыған* қалампырдай иісін кетпес (Қ.Жаппасбаев, Өлең.).

Иісі [лебі] аңқыды. *Бірден білінді, анық байқалды, айқын көрінді.* Бостандық *лебі аңқыған* жырларында Жамбыл мен Токтоғұл әр ұлттың теңдігін, достығын арқау етіп алды (Р.Мылтықбаев, Түбі бірге.). Олардың ішінде көзге ең алдымен түскен әдемі бұйра шашты, сұңқардың көзіндей сүзіле терең қарайтын, тұңғиық қара көзі бар, маңдайынан ақыл мен ойдың *лебі аңқыған*, жүрегі, сезімі романтикамен бөленген, сөйлегенде саспай, майын тамыза сөйлейтін, сөзі шөлдеген адамның мейірін қандыратын тау бұлағындай, сыпайы, көркем бір кісі халықтың көңілін өзіне ерекше аударады (Біздің Мұхтар). Ғашықтық өлеңдерінде Ақанның әрбір сөзінен ақындық *иісі*

аңқып тұрғандай, ұстаусыз, суретсіз сөз жоқ деуге болатындай (М.Жұмабаев, Шығ.). Өңкей бюрократизмнің, кертартпалықтың *иісі аңқыған* ортадан шығармын-ақ деп ойлаған әуелі Бейсен (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АҢҚЫЛ з а т. *Гүлдеген желдің екпіні.* Арқадан соққан желдің *аңқылына*, Ықтырма болған Сүмбе жалқылы да! Қашқындар үдерумен үміт артып, Бір күні тығылды кеп алқымына (Т.Әлімқұлов, Боз жорға.).

АҢҚЫЛДА= е т. **1.** *Желдің есін, ұйтқып соғуы.* Тағы да тау, құз жол тосып, Алдында жел *аңқылдап*, Үйсіз-күйсіз Өтеген, Жиһан кезіп ертеден (Жамбыл, Шығ.). Қоңыр қаздар қаңқылдап, Қонды көлдің төсіне. Соқты самал *аңқылдап*, Жібектей жұмсақ есіле (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Гүлдей соққан қара дауыл палатканың іргесінен *аңқылдап* тұрды (Н.Ғабдуллин, Қызық.). Миғалы бау-бақшадан Жұпар самал *аңқылдап*, Қыз бен жігіт ән салған, Жас дауыстар саңқылдап (Қ.Аманжолов, Шығ.). **2.** ж а ғ ы м д ы. *Ақтарыла сөйлеу, ағынан жарылу.* Қайыспас тұқымына біткен қайрат, Шынықты дертпен қатар іште ширап. Ауырып жатса-дағы өлім халде, *Аңқылдап* шақпас дертін еш адамға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Байман қалтықсыз *аңқылдап*, сұрағанын айта берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауласына кірер-кірместен жатып *аңқылдап* сөйлеп кеткен Тәшмәт аға Сейітті қонақ үйіне ертіп кірді (Р.Райымқұлов, Болат.). **3.** ж а ғ ы м с ы з. *Дарақылану, лепіру.* Жаман әйел айғайлап шаңқылдаған, Түбі түскен шелектей *аңқылдаған*. Ойында парасаттан еш нәрсе жоқ, Күшіктей шабалаңдап қаңқылдаған (Шал ақын, Өлең.). Артық нәрсе жатпайды қанағатқа, Айналады артық сөз балағатқа. Берекесіз *аңқылдап* артық күліп, Болады ие дарақы деген атқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Балаңды оқыт десе қашушы едің, Малыңды «партияға» шашушы едің. Алдында дұрыстықтың көзді жұмып, *Аңқылдап* теріс іске басушы едің (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *Ашықжарқындану, ақкөңілдену.* Жарқыным, – деді *аңқылдай* күліп Қайсар, – бұрын қандай қатты тасқа салғанымда да егеудей жонып түсетін едің, жүрек тұсыңа алтын жұлдыз таққаннан бері, жүрегің ауыратынды шығарғансың ба? (І.Есенберлин, Алтын құс). Ақжарқын қалпымен *аңқылдап* амандасты. Сөз арасында оның Мәскеуден, кезекті демалысын алып, елге келгенін аңғардым («Жас Алаш»). Ағатайлап, жеңгелеп, Ақ ұршықтай дөңгелеп, *Аңқылдаған*

ай маңдай, Қазақстан сенің нең бөлек?! (Ғ.Жұмабаев, Алтын.). **5. Барын аямау, молқол болу.** *Аңқыл даған*, молқол апаш екі иығынан дем алған бір табақ ет әкеліп қойды (О.Әубәкіров, Ұзын.). Қанаш па? Ой, қарағым-ай, әкесі марқұм қандай мырза еді? Аумаған, *аңқыл даған* әкесі. Шешесі қандай момын адам. Өсекпен, аяңмен биттей жұмысы бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сондықтан да мен өмірде нық келем, Мен өзім бір тамыр жайған мықты емен! – Жарқылдаған, *аңқыл даған* ұлыңмын, Туған елім, тек жақсылық күт менен! (Ғ.Мүсірепов, Раушан.). **6. Ән-күйді екпіндету, құйқылжыту.** Бұлбұл үн, семіз сөзге ән айқасса, Ән ағын, сонда таудан *аңқыл дайды* (І.Жансүгіров, Шығ.). Күй ақсақал қолындағы домбырадан суырылып шығып, *аңқыл дайды* ескенде, көңіліне қанат бітіреді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Құрсын, дүние күйіп кетсе де, ақ домбырадай *аңқыл дап* тұрған әйел алу керек қой (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **7. Қатты дауыстау, саңқылдап сөйлеу.** Заманы қандай болады, Аналық атты бөйбіше танадай көзі жарқылдап, Жылайды жазған *аңқыл дап*. Байбөрі бай келеді Құзғындай қақсап қаңқылдап (Алпамыс). Сөйлесе кетсе бір жерде, Ағыны қатты *аңқыл дап*, Оязға кірсе, өзгеден Мерейі үстем жарқылдап, Елің бұзық болған соң, Ояз жатыр шартылдап (Абай, Шығ.). **8. а уы с. Қатты жүру, ағындату, ызғыту.** Құйылып келіп жатты ой алыстан, Қыраным қалпында екен баяғы ұшқан. Алқынбай *аңқыл дады* ер Атанбай, Тартынбай тартты шыңға Байрастан (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). Көптің түрін байқады. Басын шұлғып шайқады Тау бүркіттей шаңқылдап, Бөйге атындай *аңқыл дап*, Елге өсиет айтады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Башқұрттар бұлттай барады көшіп, Қылыштары жарқылдап, Омырауы ауаны есіп, Ақбоз аттары *аңқыл дап* (С.Мәуленов, Танд.).

АҢҚЫЛДАҒЫШ с ы н. *Үні алысқа естілетін, құлақ жаратын, дауысы шыққыш.* Өрік ағаштан шапқан домбыраның үні булығып шықса, үйенкілі шанақ *аңқыл дағыш* келеді («Қаз. әдеб.»).

АҢҚЫЛДАҚ с ы н. **1. Арамдығы жоқ, ақкөңіл.** Ұйқы басып, есінеп, керіліп-созылудан тез арылу қажеттігін көрсететін белгі, тіпті Байжан бейнесінен, әсіресе осы ақжүрек, *аңқыл дақ*, қонақжай, бір шағым құлығы да жоқ емес, шақпа сөзге үйір, тұла бойы қазақы жаннан да молынан табылады («Қаз. әдеб.»). Ашық мінезді, *аңқыл дақ* Оспан бір ауық үнсіз ойлануы қалды да: – Е...е!.. Бала әкесін сағынған екен. Бір малын жасармыз, – деді

даудырап (З.Асабаев, Ар соты). Төрегелдинмен сөйлесіп көрсем, «аузын апса, қарны көрінеді» дегендей, *аңқыл дақ*, ақжарқын біреу (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2. жағымсыз. Дарақы, сөздің мәнісіне бара бермейтін.** Кісі сөзін екшемейтін, *аңқыл дақ* Ерекең оң жақ танауының үстіне біткен түймедей қара меңін жұлқылап, ойланып отырды да, Нұрланға қайта оралды (З.Шашкин, Сенім). **3. Даусы қатты шығатын.** Әділдігің қазақтың Аңғардай биісің; Адалдығың *аңқыл дақ* Сыбызғының күйісің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4. Қонақжай, молқолды.** *Аңқыл дақ* әйелі ғана: – Үйбай-ау, үлкен қайнағам келіп қалыпты ғой, төрге шығыңыз, – деп жайып-шуып, Ардақпен даңғұрдас ұлының бетінен сүйген (О.Бөкеев, Үркер.). Мен мұнда басқалардан жиі келем, Әр сапар туыстардың сыйын көрем. *Аңқыл дақ* ағайынның әңгімесі Жатқандай көкірегіме құйып өлең (Қ.Ыдырысов, Шуақ.).

Аңқылдақ мінез. *Арсалаңдаған ашық, ақкөңіл мінез.* Сөйтсе де Зұлқарнайдың *аңқыл дақ*, қарғын судай алды бар, арты жоқ топсасыз *мінезі* көбіне жеңіп кете береді де, аз уақыттан кейін бөріні ұмыта салады (К.Ахметбеков, Алқакөл). Бұрынғы ашық, *аңқыл дақ* *мінезі* сап тиылып, Еркебалаға есею, ер жету кезеңі басталғандай еді (Ә.Қалмырзаев, Ар).

АҢҚЫЛДАҚТЫҚ з а т. *Ақкөңілділік, ақжарқындық.* Мен *аңқыл дақ* т ы қ дағдыммен, Колчак пен алашордадан күдер үзгендігімді айттым (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

АҢҚЫЛДАТ= е т. **1. Екпіндете жүргізу, ағындату, құйындату.** Тұн қатуға үйренген ол, желдеген ешкіше *аңқыл дап* салып келеді (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). **2. Ақтарыла сөйлеу, ағынан жарылу.** Мұрат тағы да *аңқыл дап* жөнеліп еді, партком секретары ызғарлана сөйлеп, тоқтатып тастады (Т.Нұртазин, Мұрат). **3. Ән-күйді құйқылжыта орындау, екпіндету.** Жүгіртіп, жүрдектетіп, жорғалатып, Аңқытып, *аңқыл дап* т ы п, ағындатып; Қаусырып, қағып, түйіп, төгіп өнді, Қайырып, қалтырдытып, қалтыратып (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҢҚЫЛДАУ *Аңқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Баладай *аңқыл дау*.

АҢҚЫТ= е т. **1. Хош иісті төңірекке, маңайға тарату, жаю.** Көк ала кілем жасыл шөп, Тамылжып иісін *аңқыт* т ы. Кеудеге толып жас иіс, Тән мен жанды балқытты (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Балалар ұйықтаған кезде Ақбілек мәре көйлегін, таза камзолын киіп, жұпар иісін *аңқыт* т ы п, ... есікті ептеп ашып, дірілдеп, табалдырықтан аттады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кең даланың түнгі тынысын қарағай мен

жидек пісіп *а ң қ ы т т ы* (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2. Екпінмен, бар пәрменмен жүру, қозғалу.** Төңіректі жаңғыртып, Жіберіп тартып екпінді, Қара жолмен *а ң қ ы т ы н*, Ел шетіне кеп кірді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қас қарая Қарадүзген қабақтан асқан жалғыз машина ақ тақырға түсіп алып, *а ң қ ы т ы н* келеді (Балдәурен). Байлаулы малдай шешілді, Төрт аяғын көсілді. Кешегі кеткен қосынға, Бұлаңдаған бұрылмен, Артық туған Қобыланды, *А ң қ ы т ы н* жетті бесінде (Батырлар жыры).

АҢЛА= е т. с ө й л. **Аңда.** Ондай жағдайда Рысқұловқа бір таяқ тиерін де *а ң л а ғ а н д а й* еді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Осыдан кейін ол: «тез жетіңіз, күтіп отырмыз» деген сөздерді ғана *а ң л а н* үлгерді (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Суретті *а ң л а н* қарасаңыз, шынында да солай сияқты (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

АҢЛАН= е т. **Өздігінен байқалу, көріну.** Оның сөзінен *а ң л а н с а* керек («Айқап»).

АҢЛАТ= е т. с ө й л. **Аңдат.** Ал, тыңда, сөз сөйлейді ақын Мансұр, Аймақа менің даңқым болған мәшһүр, Азырақ бір мысал сөз *а ң л а т а й ы н*, Садақтан атылғандай лағыл асыл (Айтыс). Самолет командирі қолымен төменгі жақты нұсқап, ыммен біз майдан линиясындамыз, жау прожекторы бізді ұстай алып, атқылап жатыр дегенді *а ң л а т т ы* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Хикаямыздағы оқиғалар жоғарыда айтылмыш Сәрсенбайдың үй ішіндегі кісілерден басталғаны себепті, анық *а ң л а т н а қ* үшін Сәрсенбайдың кім екендігін һәм қандай кісі екендігін жазамын (М.Дулатов, Шығ.).

АҢЛАУ *Аңла етістігінің қимыл атауы.* Сол қолымен сүйеніп, ақырын көтеріліп қараса, өне бойының бөрі – қан. Аңдайда бір полицай күзетіп отыр. Осыны *а ң л а у ғ а* ғана шамасы келген Панас тағы талықсып кетті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АҢЛАУ-САҢЛАУ с ы н. *Ашық-тесік, аңғал-саңғал.* Ауылдары Нұралы байдың қорасы, үй-жайы *а ң л а у-с а ң л а у* боп қаңырап қалған (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). // *Ашық-тесік, аңғал-саңғал жер.* Барақ *а ң л а у-с а ң л а у л а р ы н а н* уілдеп желмен бірге қар кіріп түр (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АҢЛАУСЫЗДА ү с т. с ө й л. **Аңдаусызда.** Абайсызда тұтылдым, *А ң л а у с ы з д а* ұтылдым. Бар екен жаулар жолымда Байлап қойып бұғаулап, Сілкіледі сұрауға ап (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар).

АҢЛЫ= е т. с ө й л. **Аңды.** Мен кеткесін, атажан, Көресің құлдан қорлықты... Әке сенің артыңнан, Бес байталдық (бедірек) құл,

А ң л ы н жүрген дұшпанды (Алпамыс). Тасқа тығылған түлкіні қанша *а ң л ы с а қ* та, шыға қоймады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҢСА= е т. **Ынтығу, көксеу, сағыну, іздеу.** Жол жыландай иірілед, Шаң ерініп үйірілед. Ешбір леп жоқ, тып-тымық. *А ң с а н* есім жия алмай, Көзімнің жасын тыя алмай, Өлсем екен түншығып! (М.Жұмабаев, Шығ.). *А ң с а н* жолыққан екі асық тар төсекте не айтысып, не қойыспайды; таң атқанша іш-пыш-мыш... деп көп сыбырласты. Ол сыбырды жазуға орман – қалам, аспан – қағаз, теңіз – сия болу керек... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сағынған елін *а ң с а й-ды*, Сарала қаз көлін *а ң с а й-ды* (Ө.Тұрманжанов, Қаз. мақал.).

Аңсағанға сусаған. *Іздегенге сұраған, ойлағаны болып, іздегені табылған.* Асқынғанды бөктерді Алыста талай бөксерді *А ң с а ғ а н ғ а с у с а-ғ а н* Алысуға дөп келді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҢСАҒАЙ монғ. с ы н. **Ұзын, биік.** Қоян жон, күрең төбел мінген аты, Жүргенде алды аяңдап, желеді арты. *А ң с а ғ а й* арық келген жануардың, Құландай құмда жортқан жүріс салты (И.Байзақов, Таңд.). Сақшыдай суды бойлап жағалаған, *А ң с а ғ а й* ақ қайыңдар, жалы шұбар, Ежелден қыз-жігітке жылы сырлас, Өзен мен жапырақта сыбыр тынбас (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Дәлетхан әкесіне емес, шешесіне тартқан. Дене бітімі – *а ң с а ғ а й*, арық, жіңішке (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.).

Аңсағай тартты. *Ұзарды, биіктеді, қапсағайланды.* Қасымның жасы қырықтың шамасында. Қоңқақ мұрын, бітеу бастау, селдір қара сақалы бар, зор денелі *а ң с а ғ а й т а р т қ а н* жігіт (М.Әуезов, Қараш.). Ол алпыстың ішіне мол кірген, ұзын бойлы, мөлдір қара көзді, қаба сақалды, *а ң с а ғ а й т а р т қ а н* кісі еді (С.Омаров, Хантағы.).

АҢСАҒАЙЛАН= е т. **Биіктеп өсу, ұзару, қапсағайлану.** Өзеннің кей жерінде тоғай үзіліп, биік *а ң с а ғ а й л а н ғ а н* құзар жарлауыт едірейе, парходка жоғарыдан үңіледі (С.Бегалин, Шоқан асу.).

АҢСАҒАЙЛАНУ *Аңсағайлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дене бітімінің *а ң с а ғ а й л а н у ы*.

АҢСАҒЫШ с ы н. **Көксегіш, құмартқыш, қиялшыл.** Айсыз түн, тынық, алаңсыз аспан, Тартады күнгірт қалғыған орман. Сездірмей жанға аяғын басқан, Келеді жым-жырт – *а ң с а-ғ ы ш* арман (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Жазушы қауымы – ел-жұртты *а ң с а ғ ы ш*, ауыл-мекенді аралағыш («Қаз. әдеб.»).

АҢСАҚ с ы н. **Аңқұмар, аңкөс, аң дегенде ішкен асын жерге қоятын.** Үдербай жас күнінен *а ң с а қ* еді, Деуші еді жеңгелері «Қара

мерген». Ұшқан құс, жүтірген аң дегендерді, Ұшырып түсіруші ед көрінгеннен (О.Шипин, Аманкелді). Арғымақ тұлпар қу санды, Айжүзді соңғел мүсінді, сұңғыла сұңқар *аңсағы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Әкесі *аңсақ* кісі емес, мылтықты қолына ұстай бермейтін (Б.Шаханов, Қаратау.).

АҢСАМАЛЫ с ы н. с ө й л. *Сағынышты, құштарлы*. Құшағың, анажаным, таң самалы, Жүзің күн көктеміндей *аңсамалы*, Аналық махаббатың шабыт беріп, Жүрегім күй толқытып, өн салады («Халық мұғ.»).

АҢСАМПАЗ с ы н. *Құмартқыш, аңсағыш*. Сен үшін мен тым қартпын, мен үшін сен тым жассың. Сен гүлге құмар бұлбұлдай әсемшіл, *аңсампаз*, тәтті ойдың, нәзік сезімнің адамысың (М.Иманжанов, Менің махабб.).

АҢСАП-ШӨЛДЕ = е т. *Аңсау, сағыну, зарығу, ынтығу*. Қажырлы ер жаннан арын артық көрмек, Өнерге ұмтылатын *аңсап-шөлде* п. Қорғайды елін, жерін қаныменен, Болмайды жаннан қорқып басын имек (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

АҢСАР¹ з а т. *Аңсаған, көксеген нәрсе*. Құштармыз ашық сынға, ақ сырға біз, Осылай өз *аңсары* н айтсын да – қыз. Кітапқа төніп Ақан отырғанда, Шақырып келген өзі Әсиямыз (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев). Ертекертер қандырса да, жан *аңсары* н, Көрінді кейін келе олар шағын. Туған жер, ормандары өзің жаз деп, Ұсынған Қарағайлы қаламсабын (С.Мәуленов, Жаңа арна). Келеді оларға еріп қоғам сәні, Ежелгі Космос сыры – ой *аңсары*. Келеді кенді таулар, дәнді қырлар, Бейне бір елдің жарқын болашағы (І.Мәмбетов, Өсиет).

Аңсары ауды. *Құштар болды, көңілі ауды, құмартты*. Ақындардың ауыз суын құртқан хор сыпатты арулардың мөлдіреген отты қара көздері саған қадалып махаббат лебі еседі. *Аңсарың* әлденеге *ауды* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Киіктей тал түбінде белін керген, Жан едің әр қимылың жеңіл келген. *Аңсарым* ақ тамаққа *ауып* кетіп, Денемді қытықтайтын демің келген (К.Салықов, Жезкиік).

АҢСАР² з а т. к ө н е. *Ғылыми шығарма, трактат*. Әл-Фараби – әртүрлі ғылым саласынан 160 *аңсар* жазған адам (Ақтаев).

АҢСАТ = е т. *Ынтықтыру, көксету, сағындыру*. Осы екен ғой көп *аңсатып* туған күн, Құты қашты өңі тозған тулардың. Күні туды бодандықтан бұлқынып, Құтылуға белін бекем бұғанның (К.Салықов, Жезкиік). Дел-сал боп тұрғаныңда, сол шақ мына, Жалт беріп, үркен үміт *аңсаты* ма? Жок, әлде жанбай сөнген бақытыңның, Бейкүнә сағынышы шаршатты

ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ержанның бойында бұсанған ағаштың бұтағына келіп қонып, көктемді *аңсатық* аң жыл құсындай, жас жігіттің көңілін елегізйте, еліктірген күш бар (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АҢСАТТЫР = е т. *Ынтықтыру, көксету, сағындыру*. О, дариға, *аңсатырған* күндер-ай, Ақ жүзіңді алау еткен түндер-ай (М.Айтхожина, Қарағөзайым). Ақ махаббат төңірісің пәк жүректің табынған, Арманысың *аңсатырып*, көп күттіріп табылған. Мөлдірісің қос жанардың тамып кетіп шаттықтан, Көктемде гүл үстінде шырақ болып жағылған («Қаз. әдеб.»). «Жаксы ит өлімтігін көрсетпейді» демекші, сол Жоңғар даласынан бекер-ақ келген екем. Ұзақ заман *аңсатырған* туған жерге оралғанмен, жүрегімдегі беріш жібір емес (З.Жәкенов, Таң самалы).

АҢСАТТЫРУ *Аңсаттыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Елін *аңсатыру*.

АҢСАТУ *Аңсат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ұзақ жылдар *аңсатуы*.

АҢСАУ *Аңса етістігінің қимыл атауы*. Баяны қысқа аз дәурен, Өтерсің сен де біздерден. Арыстандарды *аңсаумен* Арыстарымды іздеумен (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Патшаның ұлы, байдың қызы мадақталса, байшылық-феодалдық заманды *аңсау* деп ұғыну ауыз әдебиеті спецификасын білмеуден туған «жаңылыс» («Қаз. әдеб.»). Кінәсіз балалық шақты *аңсау*, тіршілік қамымен жан-жаққа бытырап кеткен достарды сағына еске алу адамды бір жеңіл мұңға батырады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

АҢСАУЛЫ с ы н. *Көптен күткен, аңсаған, сағынышты*. Досжан мен Күлімжан көп *аңсаулы* арманын құшқандай шынайы достыққа осылай беріліп кетіп еді (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Жер қазір көрпесі төсектен сыпырылып түскен жесір келіншектің кеудесіндей әлденені *аңсаулы* екен (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Алайда редакция папкасындағы өлеңдердің көпшілігі бүгінгі поэзияның талабына *аңсаулы* жауаптарды бермеді («Халық мұғ.»).

АҢСАУШЫ з а т. *Көксеуші, ынтығушы, сағынушы*. Әдебиетке *аңсаушы* көбейсе, әдебиеттің қадірін білуші, көтермеші, қолдаушы табылса, әдеби сөздер, айтыс-талас, бөйге, сын сықылдылар баспасөзде кең орын алып, әдебиет майданы ашылса, жазушыларымыз, ақындарымыз бәрі бірдей «Ломоносов» я тілмаш болып кетпей, әдебиет қызметіне де берілсе, сонда қазақ әдебиеті тезірек өркендер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалпы қазақ халқының қонақжайлығын мен жақсы білем. Ал

бір көрініп, болыстан мақтау сөз естуді *аңсаушылар* да аз емес (К.Оразалин, Көктем.).

АҢСЫЗ үст. сөй. л. 1. *Абайсыз, аңдаусыз, байқаусыз*. Бір-екі Айнаштың жеп-жеңіл дөңгеленгеніне ілесе алмай, *аңсыз* аяғын да басып кетті (М.Сүндетов, Құмда.). 2. *Бейқам, алаңсыз*. Тақаулы тамағында өткір пышақ, Тек жатыр тұяқ серіппей сонда да *аңсыз*. Тыңдамас, сөзге түспес, ырыққа көнбес, Болды ма қайран қазақ тастай жансыз? (М.Жұмабаев, Шығ.). Пышаннан барып еді жеті жансыз, Жүдә аяр жетеуі де жүзі қансыз. Аралап Асфанды келіп көрсе, Нузар шаһ ойнауменен отыр *аңсыз* (Т.Ізтілеуов Рүстем.).

АҢСЫЗДА үст. сөй. л. *Аңдаусызда*. Әр үйге екі адамнан бөлініп, *аңсызда* кіріп келіп бас салуға тиіс еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Аңсызда* өзін-өзі жаралап алып, қоршаудан қашқан ызалы жолбарыс сияқты (Д.Әбілев, Арман.). *Аңсызда* басымды алып жөнелмесең, Болмайды әрқалайда менің мұңым (Бабалар сөзі).

АҢСЫЗДЫҚ з а т. *Аңдаусыздық, қамсыздық, бейқамдық*. Мөңке: Арсыздық неден, *аңсыздық* неден, пәмсіздік неден шығады? – деп сұрады («Қаз. әдеб.»). Ісім аян Алдаға – *Аңсыздықпен* кетпесем, Ақтыққа қолым сермедім (Ы.Шөреков, Шығ.).

АҢСЫҚ з а т. ж е р г. *Асық*. Сонда ол айтқан екен: сендер ешкі асығы – *аңсықсызда* р ғой, біз болсақ, қара құйрықтың асығы – таңсықыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

АҢСЫРА = е т. *Аң аулауды, аңға шығуды құту, сағыну, аңсау, көксеу*. Мұқажанның шегір көзінің көргіштігі ғажап. Ат үстінде келе жатсын, жаяу келе жатсын, ол *аңсыраған* бүркіттей үнемі жан-жағына тесіле қарайды да отырады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Әуелі *аңсыраған* тастүлек жоғарыдан төне түскенде, қатты бір шошып, жосыла жөнеліскен еліктер белден аса берді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Күйіне келіп, *аңсырап* отырған қанығы қыран ақша қардың ызғарына шымырлап, бойын жинағандай дүр-дүр сілкінді (С.Бегалин, Төлбасы).

АҢСЫРАУ *Аңсыра етістігінің қимыл атауы*. Аңшы құстар *аңсырау* кезінде көрінген құсқа, аяқты аңға ұмтылып, талпынып, қанатын жайып қалады (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

АҢТАЙЛЫ с ы н. сөй. л. *Оңтайлы*. Өзенде ау құратын тағы бір *аңтайлы* жер бар еді. Соған біз де ау салайық деп, әкем екеуміз үлкен ау тоқып едік, өзіміз соғып берген үлкен сабан үйден Иттік бізге жасақ жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АҢ-ТАҢ үст. *Таң-тамаша*. Тұрды да Владимир *аң-таң* қалып, Естімей сөз аяғын кетті талып. Қансырап жарасынан талды ғой деп, Әкетті жолдастары сүйреп алып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сәуленің көзі бақырайып біресе Таймасқа, біресе жүзікке қарап, көзі шығып барады, *аң-таң*. Бір құдайдың өзінен басқа ешкім білмес деген сыры ашылып қалған сияқты (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

Аң-таң болды [қалды]. *Түсіне алмады, дал болды*. Жан-жағына бұрылып қарап, *аң-таң болып* біразға шейін есін жия алмай отырды (Б.Майлин, Таңд.). Тағы да үшінші рет ауын салып, Сүйретіп шығарды бір Алтын балық. Шал байғұс өз көзіне өзі сенбей, Аңырып тұрды біраз *аң-таң қалып* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Нұрым *аң-таң қалды*. «Бұлардың тәртібі осылай ма, әлде ішінен тынып бізден бүккен сыры бар ма?» – деген ой келді оған (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АҢТАРЫЛ = е т. *Не істерін білмей аңыру, дағдару*. Түсіп келе жатқан ізі шым-шытырық көп сонараға соққандай, желісінен көз жазып, айырылып, *аңтарылып*, арсалаңдап қала берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қыз қостың босағасынан төніп тұрған Әшірге бір сәт *аңтарыла* қарады да, күліп жіберді (С.Балгабаев, Шөл).

АҢТАРЫЛУ *Аңтарыл етістігінің қимыл атауы*. Аяқ астынан атып шыққан сөзге Күркімбайдың *аңтарылуына* қарағанда, болыс та Шалғымбайға тіксіне қалды. Оған да мынау сөз тым өр көрінді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҢТАРЫЛУЛЫ с ы н. *Аңырулы, көңіл аударулы, дағдарулы*. Кабинет іші тым-тырыс. Аяш не айтар екен дегендей бәрі де соған қарай *аңтарылулы* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

АҢТАРЫЛЫС = е т. *Бірнеше адамның не істерін білмей аңырысып, абдырасып қалуы, дағдарысуы*. – Тарқаңдар! Аттарыңа мініп алаңға шығыңдар! – деп айқай салды екінші жүздіктің командирі. Жұрт жапырылысып, арбаның жанына жақындаған жүзбасына қарап, *аңтарылысып* қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ән айтады деп тоспағандықтан болар, былайғы жастар *аңтарылысып* отыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Ол шандатып келеді. *Аңтарылысып* тұрысып қалады жұрт (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

АҢТАРЫС = е т. *Бірнеше адамның аңырысып, дағдарысып, абдырап қалуы*. Кім жауап береді, не деп бастайды? Осы жайындағы аз *аңтарысты* тілші мүлде басқаша түсінеді (С.Бақбергенов, Кентау.).

АҢША ү с т. *Аң сияқты, аңға ұқсап*. Басайын қобыз пернесін! Монтаны талай мұндар бар. Нәпсіге ерген сұмдар бар, Адамды *а ң ш а* аулатқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өміріне ақ патшаның амал қанша! Алпыс үй айдалада жатыр *а ң ш а*. Дариға, дес тиер күн келер ме екен, Етер ек сан етінді борша-борша! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қалың талдың арасынан шыға келген Нияз оларға жауға шабатын жыртқыш *а ң ш а* қарады (С.Сейфуллин, Шығ.).

АҢШЫ з а т. 1. *Аңшылықпен айналысатын, аңшылықты кәсіп ететін адам*. Бақанас, Байқошқардың көп сабазы, Жиып ап қыран бүркіт, жүйрік тазы. Еңбекші ұйым болмай, *а ң ш ы* болып, Ойда жоқ бидай менен шөптің азы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қансонарда бүркітші шығады аңға, Тастан түлкі табылар аңдығанға. Жақсы ат пен тату жолдас бір ғанибет, Біңғайлы, ықшам киім *а ң ш ы* адамға (Абай, Тол. жин.). Күйшінің домбыраға, *а ң ш ы н ы ң* мылтыққа, атшының ерге құмарлығы сияқты жас Әліби бала шағынан білімге, кітапқа ынтық (М.Қаратаев, Далада.). 2. *а у ы с*. Бір нәрсенің соңына түсуші, аңдушы. Жинайтын тері-терсек *а ң ш ы* емеспін, Демесем мақтануға белгі-бектен (Базар жырау, Шығ.). Өленді қуып жүрген бір *а ң ш ы м ы н*, Жаныма медеу болар сөз талшығым. Ескеріп есіне алар кейінгі ұрпақ, Артымда тым болмаса қалса жырым (О.Шипин, Туған жер).

АҢШЫДАЙ с ы н. *Аңшы тәрізді, аңшы сияқты*. Есек дәме *а ң ш ы д а й* қақпан артқан, Аралыштап, жақсы емес сақпан атқан. ...Сыншының ары таза болса керек Алдында жатқан ана-оу ақ парактан!!! (М.Макаатаев, Шығ.). Тап биыл, бұрын елемеген бейтаныс бір соқпақты тағы тауып, түлкі қуған *а ң ш ы д а й* із кестім (З.Шашкин, Өмір.). Бір жылатпай жібермейтін соққанын, Жас шақтағы шатақ-құмар сотқарым. Алдымда тұр шаршап қайтқан *а ң ш ы д а й*. Ай далаға атып-атып оқтарын (Ә.Тәжібаев, Таңд.).

АҢШЫЛ с ы н. *Аңқұмар, аңкөс, аңсақ*. Ол татар ұрысшыл *а ң ш ы л*, не болса, соны киіп, не табылса, соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен (Абай, Шығ.). Қасар мерген – құм үстінде құмырсқа жорғалап келе жатқанын сыбысынан біле қоятын *а ң ш ы л* адам (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АҢШЫЛА = е т. *Аңмен әуестену, аңға шығу, аң қағу*. Үш-төрт адамбыз. Кезек ұйықтап, кезек бағамыз. Ара-тұра *а ң ш ы л а п* та қоямыз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қасына мені ертіп, *а ң ш ы л а п* жүрген өкем, қасқырдың құм арасындағы апанына кездесе қалды (С.Мұқанов,

Мөлдір махабб.). Жұмабай Орманбаев маған Байдәулет тауына барып, *а ң ш ы л а п* қайтуды ұсынды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АҢШЫЛАУ *Аңшыла етістігінің қимыл атауы*. – Менімен ерер ме едіңіз? – деді. – Уақыт жетсе, ерейін, мырза, – деді Қарамұрын. – *А ң ш ы л а у ға* болады ғой? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АҢШЫЛЫҚ з а т. *Аң аулауды кәсіп етушілік*. Бекболаттың әкеден де, туысқаннан да артық сенетін адамы – Ақберген. Өйткені ол білмейтін сыр жоқ. Балалық, жастық, *а ң ш ы л ы қ*, желбастық, аштық, тоқтық, ойын-күлкі – екеуінің бір тартқан тауқыметі. Бірге күйінген, бірге сүйінген (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А ң ш ы л ы қ т ы* доғарып, Қойды ол мылтық атуды, Күпісіне оранып, Шығарды үйде жатуды (С.Мәуленов, Құлыншақ). Ақан күнәсіз ермек қуып, *а ң ш ы л ы қ қ а*, құсбегілікке, бапкерлікке әуес болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

АҢШЫЛЫҚТАНУ з а т. т е р м. *Аңшылық фаунаны қорғау және тиімді пайдалану, аңшылық шаруашылықты жүргізудің әдістері мен негізі туралы ғылыми пән. А ң ш ы л ы қ т а н у д ы ң* объектісі – мемлекеттік аңшылықтың қорын – Қазақстанда құстардың 143 түрі, сүтқоректілердің – 63 түрі, медицинада шипалы қасиеті бар жануарлардың 40 түрі құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). Біздің елімізде *а ң ш ы л ы қ т а н у* аң шаруашылығының дамуына байланысты, ғылымның және бір саласы болып ХХ ғасырдың 20-жылдарында қалыптасып дамыды (Қаз. тілі термин. Биология).

АҢЫЗ¹ з а т. *Дәнді дақылдарды орып жинағаннан кейінгі егіс орны*. – Жарты мың гектарға жетер-жетпес егістік алқап он есе ұлғайып, алты тұлықтастың орнына *а ң ы з д а* отыз дала кемесі жүзді (С.Ақтаев, Дала тур.) Жайлаудан жақсы ет алған саулықтар *а ң ы з д а* қалған дәнді жеп, сүбе майы қалындай түседі (М.Жанәділов, Шопан). Астық қанда-ласы *а ң ы з д а* астық тұқымдас көпжылдық өсімдіктерді паналап қыстап шығады да, егіс көгін ойсырата жейді (ҚСЭ). Масағын ине жоғалтқандай іздеп жүріп теріп алған *а ң ы з д а* мал жайылып жатыр (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Ту аңыз. ж е р г. *Үш-төрт жыл егін егілмей тыңайған жер*. Мал т у *а ң ы з г а* жайылып жүр (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АҢЫЗ² з а т. г е о л. *Графикалық құжатқа берілетін қысқаша түсіндірме мәтін. А ң ы з* сызбалардың крокирлердің немесе топографиялық карталардың ашық шетіне жазылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *А ң ы з* операцияның

(ұрыстың) көрсеткіштерін сипаттайтын мәліметтерді шабуыл алқабының енін, жауынгерлік тапсырманың маңыздылығын, шабуыл екпінін және басқа мәліметтерді бере алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АҢЫЗ³ з а т. <лат. *legenda*> **1.** *Өмірде болған адамдардың, тарихи тұлғалардың бастан кешкендері туралы ел аузындағы әңгіме.* Ел аузында ерлігі – *а ң ы з*, аты – жыр, Халқымыздың мақтанышы батыр ұл. Мерекелі мүшелінді құттықтап, Сырбайдың жазған сәлем хаты бұл (С.Мәуленов, Жаңа арна). Естіп ем ел аузынан бір *а ң ы з д ы*, Сол *а ң ы з* жүрегімнен жыр ағызды. Сырламай сол қалпында ұсыннайын, Кешір дос, олақ айтсақ мына бізді! (М.Әлімбаев, Танд.). Сұлушоқының үстінде тұрып, Мұз тауын көрген адам лайым бақытты ғұмыр кешеді деген *а ң ы з* бар (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2.** *Ә д е б. Ел, тайпа, рудың шыққан тегі, кешкен жолы хақындағы немесе тарихта болған әйгілі адамдар турасындағы тарихи шындыққа негізделген, көркемдік сипат алған фольклорлық, прозалық жанр. А ң ы з д а р* шартты түрде тақырыптың сипатына қарай, тарихи және топонимикалық аңыздар деп жіктеледі (Әдебиеттану терм.). Қазақ *а ң ы з д а р ы н а* алғаш назар аударған Ш.Уәлиханов пен Г.Потанин еді. Әйткенмен *а ң ы з* дербес жанр ретінде М.Әуезовтің еңбектерінде ғана қарастырыла бастады (ҚҰЭ).

Аңыз болды. *Жақсы атағымен, ерлігімен ел арасына тарады, жайылды.* Абайдың өзінің жайы да, өлеңдері тәрізденіп, ауызша *а ң ы з б о л* таралады (М.Әуезов, Әр жыл.). *А ң ы з б о л а р* хақы бар, Өмірі оның ғажайып. Үн қосыңдар, ақындар, Жарыса бір жазайық (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Ержан қиыннан жол тауып, қалың жаудың темір құрсауын жарып өткен, өжеттігі *а ң ы з б о л ғ а н* командирлерді көрді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Аңыз етті. *Белгілі бір оқиғаны, жағдайды әңгімелеп айтты.* Молам менің тұрсын жалғыз, Торабында осы жолдың. Өткен-кеткен *е т е р а ң ы з*, Не себепті жолда өлдім (Қ.Аманжолов, Танд.). Шоферлер *а ң ы з е т к е н* бәйге болса, Озар деп осы Болат топтан шаршы. Қаладан заттар алып қайтқан еді, Кезінде кешке жақын сағат алты (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Аңыз күй. *Аңыз-ертегілерге құрылған күй.* *А ң ы з к ү й л е р* тақырып жағынан сан-саналы болып келеді (ҚСЭ). *А ң ы з к ү й л е р* қай жерде туса, сол жердің орындаушылық дәстүрін сақтайды (ҚСЭ).

Аңыз қылды. *Әңгіме етті, әңгіме өзегіне айналдырды.* Сонымен сол кеткеннен бұрыл-

мады. Қайтқан жан құмырсқадай қыбырлады. Өзара өлген атты *а ң ы з қ ы л ы н*, Таралды алды-артына рулары (І.Жансүгіров, Поэм.). Баратын қара малды айтқанда, жетпіс жылқы, отыз түйе аталды. Құнанбайдың құласы мен жирені деп, жұрт *а ң ы з қ ы л а* береді. Алшынбай аулынан аяры жоқ (М.Әуезов, Танд.). Ұл-болсынды «әкесіне тартқан салмақты» деп ауыл *а ң ы з қ ы л а д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

АҢЫЗАҚ з а т. *Ылғалы өте аз, жаз айларындағы ыстық жел, аптап.* Буалдыр шөлден *а ң ы з а қ* көк иіс келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Биік көкте күн жарқырап, *а ң ы з а ғ ы н* аспанға атып, дем алады асқар тау; төменде толқын құтырады, қия тасқа соғылып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Гүл екті ол сенің кеудеңе, Өмірім гүлі сол деді. *А ң ы з а қ* күнде кей-кейде, Сенімен бірге шөлдеді (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

Аңызак белдем. *г е о л. Жауын-шашын мөлшерімен салыстырғанда, мұхит бетінен буланатын су мөлшері көп болып келетін белдем.* *А ң ы з а қ б е л д е м* – мұхит бетіне буланатын су жауын-шашын суынан артығырақ мөлшерлермен сипатталатын климаттық белдем (Қаз. тілі термин. Геология.).

АҢЫЗАҚТАЙ с ы н. *Аңызак тәрізді, аңызак сияқты.* Лебін ішіне тартқан *а ң ы з а қ т а й* қуырып бара жатқан тәрізді («Лен. жас»).

АҢЫЗ-ӘҢГІМЕ з а т. *Аңыздар мен әңгімелер жиынтығы.* Қаратаудың басынан ісі қазақ баласына мәлім, сонада кешкен бір «көш келетін». Содан бері Қаратаудың теріскейі мен түстігі *а ң ы з-ә ң г і м е г е*, дастан-хикаяға толы дерсіз (М.Әуезов, Танд.). Осындай оқиғалар партизандардың ортасында *а ң ы з-ә ң г і м е г е* айналып кеткен еді (К.Тоқаев, Көмескі із). *А ң ы з-ә ң г і м е л е р д і* жинастырып отырып, талдау жасау да – кезегін күтіп тұрған мәселелердің бірі (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

АҢЫЗҒАҚ з а т. с ө й л. *Аңызак.* Күн қызды, шілде шертті, тартып күйін, Қайнатты әуе айналып адам миын. *А ң ы з ғ а қ* аңырай соғып қақырық кеуіп, Дем алу деміктіріп болды қиын (И.Байзақов, Танд.). Жаз *а ң ы з ғ а қ* ыстықта, Кезгемін құм, шөл арасын. Ат жалын талай құштық та, Ұйтқып құмнан борасын (С.Мұқанов, Замандас.). Белдеуіндей оралған Күзетші боп көк орман. Қорғапты егін даласын, *А ң ы з-ғ а қ т а н*, бораннан (С.Мәуленов, Жолдас.).

АҢЫЗҒАҚТАЙ с ы н. с ө й л. *Аңызактай.* Адамның қыр соңына жалған жауша түседі; қудалап құртша миын шағады; тандыры кепкен *а ң ы з ғ а қ т а й* өртеп, көкірегін қуратады (С.Талжанов, Адам.).

АҢЫЗДА¹ = е. т. *Жел қағу, жел кеудеу*. Вая жүгірген екпінінен үзіліп кетіп, оқыс құлап түскенде ғана *аңыздан*, жылы қалың киімнен саңлау тауып, бойын аяз жалай бастағанын сезген (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

АҢЫЗДА² = е. т. *Жарысу, бой таластыру, қаумаласу*. Қасқабас сай табанындағы достарын ертіп, осылай қарай аттарын борбайлап, *аңыздан* келеді екен (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Қара, қызыл шиелерді жинап алатын адам жоқ па? – Ағаш түптерінде *аңыздан* шашылып та жатыр екен, – дейді Дайрабай (Ф.Сланов, Домбыра.). Сол күні шаңқай түсте аттардан қамау тер алынды. Бөйге аттар бапкерлермен жарыса *аңыздан* шауып бара жатты (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

АҢЫЗДАЙ с.ы.н. *Аңыз сияқты, аңыз тәрізді*. Колхозшылар көтермелей ме қалай, өйтеуір Нұрбайдың машинаға білгірлігін *аңыздай* әсірелейді (Т.Нұртазин, Мұрат). Абдолланың ерлік өлімі ел арасында *аңыздай* тарады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Майшай туралы *аңыздай* әсерлі әңгімелер де естігеніміз бар-ды (А.Жолдасбеков, Әке.).

АҢЫЗДАНДЫР = е. т. *Аңызға айналдыру, аңызға сүйену*. Деректерді тым *аңыздан* дырып жіберіпсің ғой (Ауызекі).

АҢЫЗДАНДЫРУ *Аңыздандыр етістігінің қимыл атауы*. Тарихшылардың жауапкершілігі деген мәселе талқыға салынды. Мәжіліске қатысушы маман ғалымдардың айтуынша, тарихты *аңыздан* дыру әлемдік құбылысқа айналып барады («Жас Алаш»).

АҢЫЗДЫ: *аңызды сөз. Алып-ұшта, алып-қашпа сөз. Аңызды сөз* *өздер* Дина қашан сахнаға шыққанша басылған жоқ (С.Бақбергенов, Күй).

АҢЫЗДЫҚ з.а.т. *Дәнді дақыл орылғаннан кейінгі егілетін жер*. Суармалы жерлерде жүгеріні *аңыздықтарға* егуді кеңінен қолданып келеміз («Лен. жас»). «Жаңа қоныста» ең бір қаулап бітік өскен Жатып-атардың *аңыздығы* болса керек (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Аңыздық дақыл. *Жазда, күзде негізгі дақылды жинап ала салысымен орнына сол жылы егіліп өнім беретін дақыл. Аңыздық дақылдарды өсіруге Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облысының табиғаты аса қолайлы (ҚҰЭ). Аңыздық дақылдар негізгі дақылдарды жинап алған бойда себіледі де, сол жылы өнім береді (ҚСЭ).*

АҢЫЗ-ЕРТЕГІ з.а.т. *Аңыздар мен ертегілер*. Суреткер *аңыз-ертегілерді* күдіретті күш төрізді, дәл әлгідей етіп, өмірді өнерге, өнерді өмірге айналдырып жіберген (З.Қаб-

долов, Сыр). Алғашқы *аңыз-ертегіні* осындай төрт қанат қараша үйдің ішінде құлағына құйып алған (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

АҢЫЗШЫ з.а.т. *Аңыз-әңгіме айтушы*. *Аңызы* Павел Петрович Бажов облыс пен қаланың мәдениетін өркендетуге баспасөз, оқу-ағарту ісін дамытуға өте көп еңбек сіңірген (Ж.Исмағұлов, Адам.). Кеудесі сыр сандықтай ашылып, халыққа талай асыл қазынасын қалдырып кеткен *аңызы* – Павел Петрович Бажов (Ж.Исмағұлов, Адам.).

АҢЫЛЖЫ = е. т. ж. е. р. ғ. *Қаңырап бос қалу, құлазу*. Айналасы айдаладай *аңылжып* тұр. Күн бетіндегі шошалада тұрған кер ешкінің лағына мекірене иіп, күйсегені ғана естіледі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Мария Федоровна бүкіл жатақханада бір өзі қалыпты. Жаңа мамандардан әлі ешкім келе қоймаған. *Аңылжыған* бос үй. Көне диван (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). *Аңылжыған* ақырап түнінде аспанның түбі тесілгендей ағыл-тегіл ақ жауын құйып берді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

АҢЫР = е. т. 1. *Таңғалу, таңырқау*. Әмірхан әрі-беріден соң әнге салды, Сүйкімді ән, тыңдаушының еркін алды. Топырақ жеп, домаланып еңбектеген, *Аңырып* жас бала да тыңдай қалды (И.Байзақов, Шығ.). Ол өзін *аңырып* тыңдап қалған жұмыскерлерге бұдан басқа да көп нәрселер айтты (Р.Тоқтаров, Терістік.). Алды-артын аңдамай, Қалың қарда сабылып, Тұрып қалды Қарғабай, Аузын ашып *аңырып* (С.Мәуленов, Құлыншақ). 2. *Дағдару, не істерін білмеу*. Мен *аңырып*, жын соғып кеткен кісіше мелшиіп отырғанда, қайдан аңдып тұрғанын білмеймін, Балташ жетіп келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ардақ оқушыларды жағалап, сабақтарын тексере-тексере Бәйтенге жеткенде, *аңырып қалды*. Не істерін білмей тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жәния үзілген жіптің бір ұшын тарамысты ұзын саусақтарының арасына ілген қалпы *аңырып қалды* (С.Шаймерденов, Мінез). 3. *Тоқтау, бөгелу, кідіру*. Көштей бұдан әрі *аңырыған* жоқ, тысқа атып шықты (Н.Сералиев, Қанат). Олай болса жамағат, Жел сөз айтып желшінбей, Әңгімесіз *аңырманы* (Ы.Шөреков, Шығ.).

АҢЫРА¹ = е. т. 1. *Бақырған дауыс шығару, боздау*. Қияпат сондай ақ түнек, Таң ата ғана басылды. *Аңырап* аш мал шақ түнеп, Адамның құтын қашырды (Ж. Молдағалиев, Танд.). 2. *Жылап-еңіреу, зар жылау, зарлау*. *Аңыраған* анамын, Бас кессең де айтамын. Қан жылатқан халықты, Қарғыс тисін, хан, саған (М.Әуезов, Танд.). Нәйла шешесін көре сала

мана жығылғаны, мұрны қанағаны есіне түссе керек, *аңырап* жылап қоя берді (М.Мағауин, Қиянда.). Құрыды әкем қудың жаласынан, Хат келді *аңыраған* анашымнан. Сең соғып қайығымды қиратқандай, Бір жанмын көк толқында аласұрған (Қ.Бекхожин, Үш кезең). **3.** *Күйді, әнді тамылжыту, құйқылжыту, шырқау.* Алашқа атым шыққан Әсет ақын, Өлеңім, жан жолдасым, маған жақын. *Аңыраған* аспан-көкке асқақ үнім, Саған да уақыт жетті қарлығатын (Үш ғасыр.). «Нар идіргенге» түсті де, *аңырай* жөнелді. Бұдан кейін сан рет тыңдай жүрсем де, осы күй менің жанымды дәл сол кештегідей елжіретіп көрген емес (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қыпшақтар қатынасқан Стамбул оқиғасын Қотан қария жыр еткенде, қобыз үні құтты қан жылағандай *аңырай* шықты (І.Есенберлин, Алмас.). **4.** *Гүлдеу, азынау.* Пароходтың жоғары жағы ішіп, мас болып ұлып жатқанда, пароходтың асты *аңыраған* суық, қаңыраған адамсыз, көңілсіз еді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Есіктен, тесіктен, астан, үстен *аңырап* тұрған суық (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы сайдан үзілмей еніске қарай *аңырап* тұратын сары жел бар (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

АҢЫРА² = е т. *Қаңырау, бос қалу, иесіз қалу.* Ақ ордасы, күмбезді үй, Бәрі қалды *аңырап*. Жылқы, түйе, мыңдаған мал, Қорада қой, маңырап (А.Тоқмағамбетов, Өмір.). Қаржасбайдың *аңыраған* қонақ үйінде жиырмаға тарта баланы алқа қотан отырғызып, Мәжит қожаның азан-қазан қып оқытып жататыны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Туған ормандардың тұла бойы өртке шырпыдай тұтанды, өзіміз салған үйлеріміз *аңырап* иесіз қалды (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

АҢЫРАЙ¹ = е т. **1.** *Ашық-шашық қалу, жабылмау.* Жерге шөгіп, мыжырайып тұрған жер үйлердің *аңыраған* есік-терезелері де, қаңылтыр мұржалары да жанасқанды жалмайтын әлденедей, бір тажалдай көрінді (Ә.Әбішев, Замана.). Қора маңы бағанағыдан бетер құлазып, күйзеліп қалған. Топырақтары үгітіліп, төбесі *аңырайып* жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Еламан депоға барды. Қорадай *аңырайған* зәулім депо іші толған паровоз (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **2.** а у ы с. *Аңқаю, аңқию.* Тағы да «жат» деген сөзді айта берген Мәншүктің аузы «жа»-ны айтып, «т»-ны айта алмай, «а»-ға ашқан қалпы *аңырайды* да қалды (С.Мұқанов, Танд.). Арбаның үстінде әлі де қалғыр-мүлгіп отырған Шынтөмір Бибіні көріп, *аңырайды* да қалды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Зәремнің ұшқаны сондай, есім

шығып, *аңырайып* тұра берішпін (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Аңыру, дағдару.* Мал иесі аңқау шаруа *аңырайып*, Жалдапқа жол беріп, аузын ашып сөйлейтін «әділ» адам екен?! – деп те қояды (С.Сейфуллин, Танд.). Атам шын айттып тұр ма дегендей *аңырайып* атайға қарай берді (Ә.Қалдыбаев, Шаншар атай). Бұлар қызды қуа келген жігіттер екенін білгенде, такси шофері екі көзі андыздай болып *аңырайып* қалды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АҢЫРАЙ² = е т. сөйл. *Аңыра (қаңырау, бос қалу, иесіз қалу).* Бейне мола – *аңырайған*, Лыпасы жоқ жарлы үйі. Қысқы аязда төтенше жарлы тартад зар күйін (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Күн суық, аяз, *аңырайған* қу шошала. Енді бұл шошалаға от та жағылмайды. Алқаның қол-аяғын жылытып, қара қи қалап беретін Қасені мен Маржаны да қасында емес (І.Жансүгіров, Әңгім.).

АҢЫРАЙТ = е т. *Аңқайту, аңқиту.* Ноқта-лы бет қара әйел, аузын *аңырайтып*, маңайындағыларға бірсыпыра қарап тұрды (Б.Майлин, Шығ.). Сол от Ботпайға ауа сүйреп әкелгендей, *аңырайт* ашқан ауымыз бен қусырылған танауымыздан дем кіре бастады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АҢЫРАЙТУ *Аңырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аузын *аңырайту*.

АҢЫРАЙЫП-САҢЫРАЙЫП ү с т. *Ашық-шашық, аңғал-саңғал.* Барлығы жиырма шақты үй. Жаздыгүні *аңырайып-саңырайып* жататын қазақ қыстауларына ұқсамайды бұл ауыл (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АҢЫРАЙЫС = е т. *Бірнеше адамның аңырып қалуы, аңқайысуы.* Асып-сасып, дабырласып біреулері аттарынан түсе қалып, біреулері ат үстінде тұрды. Бұлардың қабақтарын байқаған адамдар *аңырайысып* қарасты (С.Сейфуллин, Танд.). Үш директордың күтпеген жерде мұны көргенде, таңдана *аңырайысып* қалуларының себептері бар еді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Домбырасымен Ниязды Танабайдың үйіне кіргізгенде, үйде отырғандар оны *аңырайысып* қарсы алды (С.Сейфуллин, Шығ.).

АҢЫРАНДА = е т. *Аналақтау, дегбірсіздеу.* – Не болды, не болды, – деп *аңыраңдап* шауып аналарымыз да келіп қалды. Баяубай қып-қызыл болып, көп үндемейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҢЫРАТ¹ = е т. **1.** *Жылату, зарлату, зарқақсату, зарилету.* Бер бұйрықты, Отан маған! *Аңыратпақшы* анамды жау. Арда етпекші баламды жау, Арандатпақ ағамды жау (Қ.Жармағанбетов, Баллада). Қалам аузын қандатқан, Көкке ұлытып Көкланды. Азала қып *аңырат-*

қ а н, Ызалы жауым осы ма (М.Әуезов, Шығ.). Біз батысты қиратып, Бүлдірмейміз қаласын. Баласын жетім жылатып, *Аңыратпаймыз* анасын (С.Бегалин, Таңд.). **2. Құшті дауыс шығару, күңірену, азынату.** Бір жеңіс, екі жеңіс дәмін татқан, Амал не, үшіншіде қаза тапқан, Егіздің сыңары еді ер Махамбет Содан соң аза күйін *аңыратқан!* (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Осы мезетте әлдеқайдан алыстан *аңырат* а шырқаған ескі бір әуен естілді (С.Мұратбеков, Жабайы.). Рамазан аса бір шабытқа келіп, гармонын *аңырат* тартып отыр (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

АҢЫРАТ² = е т. *Құйындату, қатты арындату, екпіндету, ызғыту.* Қара атына қайта мініп, қамшыны қатаң бір басып, беті ауған жаққа *аңыратты* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асусыз асқар асқақтан *Аңыратты* п асқын келе ме? Менменсіген дұшпанның Көңілін басқың келе ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АҢЫРАТУ *Аңырат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қобызды *аңырату*.

АҢЫРАУ *Аңыра етістігінің қимыл атауы.*
1. Бақырған дауыс шығару, боздау. Ана даусы мүң емес ән, зар емес ыз, *аңырау* емес арман (С.Бақберген, Күй). Айдалада *аңырауға* өз даусымнан өзім қорықтым (Т.Әбдіков, Ақиқат). **2. Күйді, әнді тамылжыту, шырқау, құйқылжыту.** Боздауын қобыз боздап, *аңырауы* н Қыл сарнап, керуеннің дабырауын. Ұғасың анда-санда ойнақы үннен, Кей қарыс күлдірлетіп қоңырауын (І.Жансүгіров, Поэм.).

АҢЫРСЫТ = е т. с ө й л. *Аңырат* (*құшті дауыс шығару, күңірену, азынату*). Еліртер, екіленер, елбіретер, Толғантар, толғақ салар, толықсытар; Аспанға ащы даусың шырқап қалқып, Қоңырлап, көмей қайта *аңырсытар* (І.Жансүгіров, Шығ.).

АҢЫРТ = е т. *Таңғалдыру, таңырқату.* Ауылдың алды айқын жол, Аңқылдар ауыл, аңырмас. *Аңыртып* ай бастар бауырлас, Қозғалармыз қалың қол (І.Жансүгіров, Шығ.). Жақсы оқып, зеректігін танытқаны, Жолдас түгіл молданы *аңыртып* қаны. Піскен бас, көбік өкпе бай баласын, Таң қылды сөйлесе естен жаңытқаны (С.Торайғыров, Таңд.).

АҢЫРУ *Аңыр етістігінің қимыл атауы.* Ашық шахтаның жұмыскерлерінде әр жақтарына қарап аландау, *аңыру* бар (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

АҢЫРУЛЫ с ы н. *Аңтарулы, дағдарулы, көңіл аударулы.* Аңтарылған топ әлі Манарбекке *аңырулы* екен (Т.Тілеуханов, Өзге.). Жүрт бұған *аңырулы* еді. Ол өз жігіттерінің

мынандай тұрысына таң болып, алақ-жұлақ қарап ап: – Е, масқара, шешей, бұларың қай тұрыс?.. Әлгі көпір қайда? Тым құрыса соны ұстап тұр екен десем, ойбай-ау, мына жерде мылтық батырлатып жүрген солар ғой (М.Әуезов, Шығ.).

АҢЫРЫС = е т. *Таңырқасу, таңғалысу, дағдарысу.* Сөзбе-сөз қайталап, үміт етер бір ауыз сөз қосқан жоқ. Елшілер де *аңырысып* қалды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Мылтықтарының құлағын қайырысып, бірақ қайда ататындарын біле алмай *аңырысты* үш солдат (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Тап қазір ол келе қалады деген бұлардың үш ұйықтаса ойында жоқ, *аңырысып* қалғандары сол еді (М.Кұмарбеков, Асау Ертіс).

АҢЫС з а т. *Істің барысы, ыңғайы, мәңжайы.* Жоқ, сен де түсін терең жыр *аңысын*, От жүрек табар еді жұбанышын. Басымен әуре болып Ақан кетті, Сөзбеді, ескермеді қыз намысын (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Аздан соң қаным салқындап, журналистігім ұстап, оқиғаның *аңысын* аңғарып қалдым (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Қолма-қол жауап қайырмай, зіл, күш көрсетіп жатқан болыс сәлемінің *аңысы* н бағдарлап, түбі неге соғатынын барлап отыр (Д.Әбілев, Ақын.).

Аңысын андады [андыды]. *Бір істің беталысын, ыңғайын байқады.* Әнеугі түндегі оқиғада жігіт дүрмектен қалмай, келуін келсе де, жабықтан түсерде жасқанып, сыртта қалып, *аңысын аңдаған* соң, жымиып барып, шытырлата жата қойған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жігітек – қазір жауапкер ел, сондықтан өзгенің *аңысын аңдау* – ең үлкен тәсіл болмаққа керек (М.Әуезов, Абай). Бекболат елдің, досының *аңысын аңдымақ* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нұғыманның аяқ алысын сырттай бақылап, үнемі *аңысын аңдып* жүретін Әкпар оның былтырдан бері өз малынан безіп, ауылға ат ізін салмау себебін түсіне алмай жүруші еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

АҢЫС-АУЖАЙ з а т. *Көңіл-күй, ыңғай.* Сәмет сөзін оқыс үзіп, қайта қарап тұрып қалды. Көпшілік қауымның *аңыс-аужайы* н, көңіл-күйін барлап алғысы келгендей, айналаға көз жүгіртті (С.Омаров, Қайырлы.).

АҢЫСҚОЙЛЫҚ з а т. *Аңғарғыштық, істің барысын байқағыштық.* Бізге, біздің елдің зиялы қауымына, дәл қазір «екі шоқып бір қарайтын» емес, «бір шоқып екі қарайтын», әсіресе сырттан дүмеп еніп жатқан қилы ғылыми тұжырымдарға аса сақтықпен, өте *аңысқойлы* қ не қарайтын мезгіл келіп жетті («Жас Алаш»).

АҢЫСТА = е т. *Аңғару, байқау*. Күн ашық аязды-желді борасынға айнала берді. Жонның қарының да бұрынғыдан әлде қайда қалыңдай түскенін Новиков түйілген қабақпен *а ң ы с т а п* келеді (М.Әуезов, Шығ.). Сұлтанмахмұт осы адамдардың арасында біраз болуды мақұл көріп, елдің көңілін, бетін *а ң ы с т а д ы* (Д.Әбілев, Ақын.).

АОРТА [лат. aorta] з а т. б и о л. **Қолқа**. Қан өкпеде оттегімен байытылып, өкпе каналдары арқылы сол жүрекшеге, сол құлақшаға келеді. Бұдан қан *а о р т а м е н* малдың бүкіл органына тарайды (Қой өсіруші.). Жүректің қызыл тамыр саласы сол жүректің астыңғы қалташасынан *а о р т а* деген атпен басталады (Б.Омарұлы, Жүрек.).

АОРТИТ з а т. м е д. **Қолқа қабынуы**. Қан тамырларында кездесетін аурулар көп. Мысалы, қолқаның қабынуы *а о р т и т*, жүрек тамырының қабынуы коронарит деп аталады (Б.Омарұлы, Жүрек.).

АП¹: ап дегенде. *Шу дегенде, ә дегенде, әуел баста, о баста*. *А п д е г е н д е* ол сасып, не дерін білмей, Меңдікерейге бір, Әмірге бір қарап, табалдырықтан аса алмай тұрып қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Көзімді ашып айналама қарадым. *А п д е г е н д е* заттар сәл күңгірттенсе де, сәлден кейін бұрынғы қалпында екені байқалады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Ол *а п д е г е н н е н* тұтыға, шашала, сөзінің жарымын жұтып, сасқалақтап жауап беріп еді де, аздан кейін жорғалата жөнелгенді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

АП² е л і к. *Ауыр затты көтергенде, әуіп деген дыбысты бейнелейтін сөз*.

Ап деді. а) *Әуіп деп көтерді*. Ол сенің не жиенің, не нағашың болар, әйтеуір сен сияқты, о да. Қасқыр осыны айтып қозыны «*а п*» *д е п*, иығына салып ала жөнелді (Д.Әбілев, Ақын.). ә) *б а л а т і л і*. *Тамақ асағандағы ерекше дыбысты бейнелейтін сөз; тамақ етті, жеп қойды*. Жанба дейсің, жаңадан от саласың, Алсын дейсің, әлдеқайдан аласың? Туғанымды көрмеп пе едің қасқырдан Ашыққанда «*а п!*» *д е й т ұ ғ ы н* баласын (С.Дөнентаев, Таңд.).

Ап етті. *Шап етті, қарсыласты*. Болғанда сен іздеген, мен сұраған, Іздеген сұрағанға деген келген. *А п е т п е й*, қап етпестен, Кенен құрбым, Азырақ сынасалық өлеңменен (Айтыс).

АП = е т. с ө й л. *Алып етістігінің қысқарған формасы*. Көрді де мұны бір қарға, Желікті бір іс бастарға: ...Қозыны да тамақ деп, Кім *а п* шықсын тастарға (Абай, Шығ.). Мен шелегін *а п* қашқан ақ сары қыз Арасынан бұлардың көрінбеді (Т.Молдағалиев, Қош.). Бір қозы іліп

а п кетті, Құздағы қиын ұяға. Екпіні күшті ер үшін, Еңбек қылды жем үшін, Ұядағы балаға (Абай, Тол. жин.).

АПА з а т. **1. Баланың туған анасы, шешесі**. Қайт деп, *а п а*, жылай берме, Жүремін ғой жазып хат. Қашағанды қуар-ау, Жүйрік мінген боташым. Қуандырып тұрар-ау, Көкесі мен *а п а с ы н* (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Алдыменен оң қолыңның қайсы екенін таны сен, Ағаңа ақыл айтар кезге жеткен жоқсың әлі сен, – деп өзімше қыр көрсете бастаймын ғой баяғы, *А п а м* сонда миығынан мырс-мырс күліп қояды (М.Шаханов, Фасырлар.). Жалғыз баласы болғандықтан өкем де, *а п а м* да мені қатты сағынады (Р.Токтаров, Қыран.). **2. Бірге туған қыздардың үлкені, әпке**. Қатардан неге қалдық деп Кеуілі ренжіп кетпесін, Отырған *а п а*, жездеңіз. Кел-кел, келін, керілмей, Бойкүйез тартып ерінбей, Оларға да бір сәлем! (Базар жырау, Шығ.). Кіші қыз кеңес құрды үшеуара, Тыңдады патша, уәзір тұра қала. «Екі *а п а*», елден жетім біз үшеуіміз, Немене жылағанмен болар шара? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сіңлісі *а п а с ы н ы ң* аулына келсе, ауыл сыртында көлігінен түсіп қалып, жаяулап алдынан шығар, амандасар *а п а с ы н* күтеді (С.Бегалин, Бала Шоқан). *А п а с ы н ы ң* киген тонын сіңдісі де киер (Қаз. мақал.). **3. ж е р ғ. Әкесінің шешесі, әжесі**. *А п а*, сіз қайда болдыңыз (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). **4. ж е р ғ. Жасы үлкен әйел адамды құрметтеу мағынасында айтылатын қаратпа атауыш**. *А п а*, мында отырыңыз (Ауызекі).

Нағашы апа. *Баланың шешесімен бірге туған қыздар*. Мәжиттің *н а ғ а ш ы а п а с ы* – Соғыста кетіп жалғызы, Таусылып бүтін отбасы, Бір үйден тұғыр қалды өзі (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

АПАЖАН з а т. **1. Апасына еркелеу, оны қастер тұту мағынасында айтылатын қаратпа атауыш**. Көре-біле қайтып бір жарымес – жындыға барайын. Әкесінің байлығынан, болыстығынан не пайда, *а п а ж а н*, мені ая! (М.Дулатов, Шығ. жин.). *А п а ж а н*, басшы сен де аяғыңды! – Жә, қызым, қолыңдағы ая гүлді. Жолыңа арнап мұны әжең тартты, Аялда болғанша бір саябыры (Ж.Молдағалиев, Жыр). Айналайын, *а п а ж а н*, Мен – сенен өнген балапан, Қолтығымнан демеші, Балаң буды белдерін (Батырлар жыры). **2. Апасына еркелеу, оны қастер тұту мағынасында айтылатын атауыш**. ≈ *А п а ж а н ы м а* барамын.

АПАЙ¹ з а т. **1. Жасы үлкен әйелге құрмет білдіре айтылатын қаратпа атауыш**. *А п а й а у*, бұл екпінмен мені ала кетерсіз, – деп Сапа-

бек кәдімгідей шоршып түссе де әкесінің тойында тойынған қыздай әл бітіп, жастық тегеурінге кенеліп, ерекше масайрап жүрген сәби ананың наз қылығын төнтілікпен құптағандай (Қ.Әлім, Мұнды сапар). – *А п а й*, сізге мен қалай рақмет айтарымды білмей отырмын, – деді Ғани дауысы дірілдеп (М.Иманжанов, Көк белес). Ауырса со бір келіншек, Күлпәшті іздеп келеді. – Мынадай, *а п а й*, дәрі іш, – деп, Көмегін дереу береді (Т.Молдағалиев, Алатау.).

2. Жасы үлкен әйелге құрмет білдіре айтылатын атауыш. Аспазшы *а п а й* да жұрттың Баршагүлді мақтаған сөздеріне үнін қосып жатты (Ғ.Сланов, Шалқар). Ағаш жанданған кезде ол Айша *а п а й д ы ң* көрсетуімен түбін босатып, сабағын ағартысып, үнемі мәпелеп күтеді (С.Бегалин, Жас бұтақ). Жанқия *а п а й* екі бүйірін таянып алды да, жалғыз көзінің жалынымен ата, өміршіге төніп-ақ қалды, – Бар, аты терісіңнің өзін шақыр, – деді (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.). Зейнеп *а п а й д ы ң* айтқан қайғылы хикаясы есімнен кетпей, сол жағдайды жанамалап біліп алайын деп, төрдегі белгілі портретке қарап тұрып, Бейсен ағайдан сыр тарттым (С.Омаров, Өмір).

3. Әйел мұғалімді сыйлау мағынасында айтылатын атауыш. – *А п а й*, мынау маған жаман сөз айтты! – деп көзі ежірейіп, Әліпті көрсетті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *А п а й*, бұл мешіт емес. – Мұғалима жазғырыңқы пішінде әкеме қарады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ғалия *а п а й* балаға жан дүниесімен сөйлейді. Оқушыларға: «Сендер менің балаларымсыңдар» деп отырады. Оқушылар да *а п а й д ы* құрметтейді, *а п а й д ы ң* сөзін сөзсіз орындайды («Ана тілі»).

АПАЙ² з а т. ж е р г. *Төскей бет*. Бір күні аңға шығып, *а п а й д а н* арқар атып алдым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *А п а й* бетте қойлар өріп барады («Лен. жас»).

АПАЙ-ТОПАЙ ү с т. *Апыр-топыр, астан-кестен, апалаң-топалаң*. Шабарман болып Шапайға, Шаған бойын шаңдатты. Жайық *а п а й-т о п а й д а*, Тоғытты сансыз саңлақты (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Берекелі тірлікке үйреніп, арқа-басы кеңіген жұрттың жалғыз-ақ күнде *а п а й-т о п а й* болуы талайымыздық мәңгіртіп тастады (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Қызға сілтемей, кесікті жауабын өздерін айтыңдар! Сөзбұйдаға салып, сары майдай езбей, бәрін де *а п а й-т о п а й* бітірейік деп келдік (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

Апай-топайын шығарды. Астан-кестенін шығарды, апыр-топыр қылды. Шаншар атай жеңілді. – Шалымыма келмеуші ең. Апырай,

неғып жібердің? *А п а й-т о п а й ы м д ы ш ы ғ а р д ы-а у* лезде (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек). Бір түнде Асаутөр, Сырт бойының *а п а й-т о п а й ы н ш ы ғ а р ы п*, аппақ қар бүркеп салғаны рас-ты (Т.Қаупынбаев, Жазира). Екі жігіт қораның да, бастырманьың да *а п а й-т о п а й ы н ш ы ғ а р ы п*, жөндеп үлгерген (С.Балғабаев, Құм.).

АПАЙТӨС с ы н. **1. Кең кеуделі, омыраулы.** Пай, пай-ай, емен найза сартыл қағып, Семсерден ұшқан оттар жарқыл қағып. *А п а й-т ө с* алмауыттар омырауласып, Әуелі аспанға бір шапшып алып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Небір алыпсоқ, *а п а й т ө с* төбеттер болысты жан-жағынан қамалап жүгіргенмен, бассалуға батпай, жанамалап сыбап келеді (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Өлеңімнің тасқыны астан-кестен, Жұдырығы ұрғандай *а п а й т ө с т е н*. Үмбетәлі ақынның өшсін аты, Сен сықылды жеңілсе жөн білместен (Айтыс). **2. Кең алқапты, төскейлі.** Ахат көзі жасаурап, таңғы салқыннан жаурап, Талғардың *а п а й т ө с і н е* тесіле, телміре қарады. Бірақ Талғар дәмелендіргенмен, тіл қатпады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). *А п а й-т ө с* Балқаш жарқ етті жонда, Аспанға серпіп арыстан жалды (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

АПА-ҚАРЫНДАС з а т. *Туған я туыстас келетін әйел адамдар. А п а-қ а р ы н д а с* деген бізде атымен жоқ. Есіме жалғыз ағам – Қасым түсті. Ол поселкеде жалшылықта жүрген (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Біз көш қасынан әуелгі кездескен *а п а-қ а р ы н д а с т а р ғ а*: – Қозылар көш таянғанын көріп, бой бермей кетті, – дестік (Ә.Көшімов, Қарт.).

АПАҚ-САПАҚ з а т. *Кешкілік, алакөлеңке, қараңғы түсе бастаған кез*. Мен намазды оқып, жайланып, атымның қасына барармын, көп кешікпей сен де шығарсың! – деген *а п а-қ-с а п а-қ* мезгіл жүргенінді адам сезбейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А п а-қ-с а п а-қ* жауынды күндері қасқырдың малға шабатынын білетін Оразбек ерте тұрып жылқыға кеткен (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Ақшамда *а п а-қ-с а п а-қ* сауда біткен, Іңгенді тіркеп керуен жүріп кеткен. Артына қарай-қарай, боздай-боздай, Құба құм, қоңыр жүнді күңіrentкен (І.Жансүгіров, Поэм.).

АПАҚ-САПАҚТА ү с т. *Кешкілікте, қарбалас уақытта, алакөлеңкеде. А п а-қ-с а п а-қ-т а* бұл еркін ажырата алмай келе жатыр еді, жолаушының өзі сонадайдан танып, тұра ұмтылды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бір күні *а п а-қ-с а п а-қ т а* Ұрқия келді. Шам жағудан гөрі ерте, алайда үй жарық та емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барлаушы топты өзен аңғарындағы кең жазыққа қарай өткізіп сап, арт жақтан,

кілең сайгүлік жүйрікке мінген сарбаздар *а п а қ-с а п а қ т а* лап қойды (С.Бақбергенов, Қоян-көз.).

АПАҚ-ШАПАҚ ү с т. *Мәз-мәйрам, мәре-сәре*. Дос Еламанның елге кеп, Мөңке үйіне түсіп, *а п а қ-ш а п а қ* боп қуанысып жатқанын есітті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Үш-төрт шал қонағы келген екен, *а п а қ-ш а п а қ* болды да қалды (Ж.Төшенов, Алғашқы.).

АПАЛА= е т. с ө й л. *«Апа, апа» деу*. Мақпалдың жаны шошып, аузын басып, Арғысын айттырмаған «өлме *а п а л а п*» (І.Жансүгіров, Шығ.). Ұлдар апам, амал не, өлген жылы, Ағайындар арулап көмген жылы. Жеті жаста жалтақтап көз түрткі боп, Қала берді *а п а л а п* жалғыз ұлы (К.Әзірбаев, Шығ.). Бір-екі жігіт үстеріндегі киімдерін шешіп тастап, қара суға қарғып түскенше қолдары ербендеп «*а п а л а п*» кете барған (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АПАЛАҚТА= е т. *Не істерін білмеу, сас-қалақтау, абыржу*. Аңшы оқ шығарып үлгіргенше марал көзден ғайып болады. *А п а л а қ-т а п* аңшы қалады (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Тоқбосын өзін қоярға жер таппай, *а п а л а қ-т а п* тура совхоз кеңсесіне тартты (Б.Тоғысбаев, От пен күн). Морозов қолына бір сырғауылды алып, тұтқынды *а п а л а қ т а п* қуып келе жатқандардың алдынан көлденең тұра қалды (І.Жансүгіров, Танд.).

АПАЛАҚТАС= е т. *Бірнеше адамның сас-қалақтауы, не істерін білмей, абыржуы*. Аудан арыздардың астында қалыпты. Қойшысы қасқыр болып шығыпты. *А п а л а қ т а с ы п т ы*. Қалбалақтасыпты. Шара қолданыпты, (І.Жансүгіров, Шығ.). Жамал шапанды таныды. *А п а л а қ т а с т ы*. Арбаның кеткен ізін көріп, тағы жүгірісті (Б.Майлин, Шығ.).

АПАЛАҚТАУ *Апалақта етістігінің қимыл атауы*. Сонша *а п а л а қ т а у д ы ң* не қажеті бар?! (Ауызекі).

АПАЛАҢ-ТОПАЛАҢ ү с т. *Апыр-топыр, апыл-ұпыл, астан-кестен*. – Дау-шармен ығыр болған ел ғой. *А п а л а ң-т о п а л а ң н ы ң* кезінде кейбір кезеген аяқтар кеселін тигізе кеп, мені тақымына қыстыра кетем дейді (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Гүлсімнің кешеден бергі *а п а л а ң-т о п а л а ң* жүрісінің барлық сыры ашылды (С.Бегалин, Уақыт.). Солдаттар келе-ақ төсек-орынды, сандықты ақтарып *а п а л а ң-т о п а л а ң* қылды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Апалаң-топалаң болды. *Абыр-сабыр болды, асып-састы, астан-кестені шықты*. Бұл әскер ауылға таянғанда, Танабай ауылы – Танабай үйі жын тигендей, *а п а л а ң-т о п а л а ң б о л ы п* жатты (С.Сейфуллин, Танд.). Ілез-

де сол алты ауыл бүйі тигендей у-шу болып, үрпийсіп *а п а л а ң-т о п а л а ң б о л д ы* да қалды (С.Сейфуллин, Танд.). Осы оқиғадан кейін *а п а л а ң-т о п а л а ң б о л ы п* кетті (С.Шаймерденов, Қарғаш).

АПАЛЫҚ с ы н. *Апаға тән, апаға қатысты (қасиет)*. Рабиу-сұлтан-Бегім одан өзін үлкен санап, кішкентайынан оған *а п а л ы қ* қам-қорлық көрсеткен (І. Есенберлин, Алмас.).// *Үлкендік*. Ал мен *а п а л ы қ* етейін, жолың болсын! – деп, әйел көлденеңдеген атқа жетіп келіп, маңдайынан сипап өтті (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АПАЛЫ-СІҢЛІДЕЙ с ы н. *Өте жақын, бірге туған қыздардай, апасы мен сіңлісі сияқты*. Аяш пен Дәмеш сағынысып көріскен *а п а л ы-с ің л і д е й* айналасы да қалды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Өмір мен өлімнің екі ортасында жүргенімде, құдай айдап, баяғы соғыс жылдары *а п а л ы-с ің л і д е й* боп, бірге тұрған құрбым төркіндей елге келді («Лен. жас»).

АПАЛЫ-СІҢЛІЛІ с ы н. *Үлкенді-кішілі жақын, туған әйелдер, қыздар*. Сапырылған қымыз, сойылған мал, бірін-бірі сағынып көрген *а п а л ы-с ің л і л і* би қыздары мәре-сәре болып, әңгіме-думанға бөленуде (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қызы көргенді, теңін тауып кеткенге дейін жеңгелерімен *а п а л ы-с ің л і л і* кісілердей тату-тәтті тұрып жатты (Ө.Қанахин, Жер басып.). *А п а л ы-с ің л і л і* екі қыз күн ұзын дауыстары бір сембей, арманда өлген әкені жоқтайды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

АПАН з а т. 1. *Ойылған жер, шұңқыр*. Ысқырған екпінді жел арбиган қу қаңбақты домалатып, ескі *а п а н д а р ғ а*, сай жырасына, малша иіріп тыға түседі (Б.Майлин, Шығ.). – Аттарды *а п а н ы ң* ішіне түсіріп ұстап отыр, Мықтыбай! Бірақ сақ болып отыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Екі көшенің ортасындағы жазық алаң қайда ескі құдықтардың *а п а н* болып қалған орны, түрлі қазан шұңқырлар кездесетін (Б.Шаханов, Қаратау.). 2. *Қасқырдың, аюдың жасырынатын шұңқыры, іні*. Құлан соның арасына кіріп еді, қасқырдың *а п а н ы н а* тап болды (А.Нұрманов, Құлан.). *А п а н д а ғ ы* жалғыз күшік енесінің келгенін сезіп, кеудесін көтеріп, қармана бастаған (С.Ерубаев, Ойсыл қара). Осы Үмісай бойында баяғыда аюдың *а п а н ы* болыпты (Ж.Мусин, Ақ алаң).

Апан құдық. *Терең құдық*. Қалың талдардың арасындағы бір бекіністеу үлкен зор *а п а н қ ы д ы* ғ ы қ сияқты кең шұңқыр, шұңқырда байлауды тұрған аттар (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Шөкен мырза қазір құдық басында қара шляпасын көзіне түсіре киген, екі қолын артына ұстап, үлкен *а п а н қ ы д ы қ т ы ң* мол, мөлдір суынан көз алмай тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АПАНДАЙ с ы н. **1.** *Апан сияқты, апан тәрізді.* Ақ басты айдаһардың *а п а н ы н д а й*, Тау кезген қарақшының жатағындай. Көкшеде үңгірлер бар, көрі тарих, Сақтаған кейінгіге қате қылмай (С.Мәуленов, Жаңа арна). Ауылдың маңы – құлаған *а п а н д а й* үңірейген көп шұңқыр (С.Мұқанов, Аспаз). Сайдың қабағында көз көрім жер барған сайын ескі *а п а н д а й* опырылып, құлап мүжіліп, көсе кісінің сақалындай ербиген селеу басқан там үйлердің орны (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ебдейсіз үлкен, қолапайсыз.* Не пәлеге кез болғанын айтарлық бір пырансұз да тірі қалмады. Қытайдың *а п а н д а й* аузы бәрін жұтып қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Апасы ықшамдап берген жасыл ши барқыт костюмінің екі төсінде *а п а н д а й* екі қалта (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

АПАНДЫ с ы н. *Апаны көп, апаны мол.* Кемпірдің әжімді маңдайындай қатпарланып жатқан жалпақ жота. Айналасы *а п а н д ы* үңгірлер (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

АПАНША з а т. *Көлемі шағын, кішкене апан.* Түйе құдықтан суарылған соң, енді сол *а п а н ш а* құдықтың суын төгіп, жақсылап аршып алу қажет болды (М.Әуезов, Шығ.).

АПАП-ТАПА= е т. с ө й л. *Жапыру, қопару, тез қимылдау.* Шаруаны өзі біліп, *а п а п т а п а п* тастайтын өткір көзді пысық қыз – бүгінде таяққа таянған мосқал ана (Қ.Исабаев, Айқыз.).

АПАР= е т. **1.** *Затты бір жерден екінші жерге алып бару, жеткізу.* Алғашқы көрген әуес қып, Балалар ғана қарайды Қуыршақтың үкісі Басқа іске аспайды. Бір күн ұстап әуес қып, Ертеңіне боқтыққа *а п а р а д ы*, тастайды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қайтеміз жас баланы зар жылатып, Кетелік шөбімізді жылдам артып. *А п а р с а қ* байлап-матап, обал болар, Күзеткен шөбін бұзып, алдық артып (К.Әзірбаев, Шығ.). Майраның төсек-орнын *апарғанда*, Жапсарбайдың өзі әдейілеп, ілесе келіп, биені қораға байлап берген (С.Досымов, Жаңғырық). Ертай отыз тоғызыншы жылғы көктемде мені ауданға *а п а р ы п* тастап, қайтып келе жатқанда суға кетіпті (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Алып кету, соңына ерту, бастау.* Қажетке жетсе малыңыз, Қажы қылыңыз сапарды. Тәуекел етсең Аллаға, Азығы жоқ, аты жоқ Қанша пақыр-міскінді Тәуекел айдап *а п а р д ы* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Осы

келген топтан өзімізге керекті жігіттерді тандап алғаннан кейін оларды екінші бөлмеге *а п а р д ы қ* (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Мұстафа баласын директорға *а п а р ы п*, айыбын мойнына алдырып, ана баланың тазалығына сендіруге сөз байланды (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Жақындату, таяту.* Егер жарық сәулесін «А» нүктесіне *а п а р с а қ*, онда оң жақтағы фото кедергіге сәуле көп түседі де, оның кедергісі азайып реленің орамына өткен ток әсерінен якорь оң жаққа контактіні тұйықтайды (К. Айманов, Физика). Екі қолын айқастыра кеудесіне *а п а р ы п*, қартқа сәлем етіп еді, бірақ ол оған назар аудармай, қораға өте шықты (Ә.Тарази, Асу.). Ол бір уыс етті аузына *а п а р а* беріп аңырая қалды (А.Сатаев, Дала.).

Апарып соқты. *Тап болды, шырады, жетті.* Совхоз директорымен екеуінің арасындағы даудың неге *а п а р ы п с о ғ а т ы н ы* белгілі: ертең жауын басталса, бидай жерде шіриді (З.Шашкин, Сенім). «А» витаминінің жетіспегендігінен адамның көзі ауырады, тіпті көрмей қалуға дейін *а п а р ы п с о ғ а д ы* (Т.Дарқанбаев, Витамин.).

Біраз жерге апарды. *Мақтады, мадақтады.* Көктемде металлургтер сарайында жиналыс болып, мақтамасын ба кеп мені. – 60-жылдардағы жастардың алғы сабынан орын алатын жігіт! – деп, *біраз жерге апарғанды* (З.Шашкин, Өмір.).

АПАРҒЫЗ= е т. *Затты бір жерден екінші жерге алып барғызу, апарту.* Гүлдөрі әр үйдің жолына қарай келіндеріне өртүрлі ілу *а п а р ғ ы з д ы* (Ә. Әлішев, Бәйтерек). Амангелді біраз жігітке ептеп шөп үйгізіп, қалаға жақын жерге маялатып, Майдатал мен Қарасу Бөпеге *а п а р ғ ы з д ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Партизан болсаңыздар, комендант үйлеріңізге *а п а р ғ ы з ы п* салады. Біздің комендант та – майданда жараланған адам (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АПАРҒЫШ с ы н. *Апаруға құмар, апара бергіш.* Нариман араға күн салмайды, жатаққа келеді я телефон соғады. Анда-мында *а п а р ғ ы ш-а қ* (Б.Аманшин, Жар мұңы).

АПАРҒЫШТА= е т. *Жиі апарып тұру.* Шәуке ауданда жүргенде, елден келіп-кетуші пысықтарды бауырмалсып, шайханаға *а п а р ғ ы ш т а п* сыйлаушы еді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Астанаға келгесін Шынарды анда-мында *а п а р ғ ы ш т а п* әрі жора-жолдастарын шақырғыштап бір-екі айдың ішінде-ақ қалтасының түбі көрініп қалды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АПАРҒЫШТАУ *Апарғышта етістігінің қимыл атауы.* Үйіне жні *а п а р ғ ы ш т а у ы* ұнамап еді (Ауызекі).

АПАРТ = е.т. *Затты бір жерден екінші жерге апарғызу*. Дінасыл енді Кәріммен ақылдасты да, Омархан мен Қасымбекке *а п а р т ы н* салдырғалы отырған ойын айтты (К.Оразалин, Абай.). Әбден ызасы қайнаған фашист офицері оны автоматпен төмпештеп-төмпештеп жеркепеге *а п а р т ы н* лақтырып тастатқан да, бір фрицті күзетке қойды (Ә. Бектемісов, Майдангер.). Асылбек бұрын да менсінбей жүрген мондыбас әйелін ақпан-тоқпанның үскірігінде төркініне *а п а р т ы н* салды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

АПАРТЕИД [африка. apartheid] з а т. с а я с и. *Адамдарды түрі мен ұлтына, дініне қарай бөлектену*. БҰҰ-ның *а п а р т е и д к е* қарсы арнаулы комиссиясы бар екені белгілі («Егемен Қазақстан»). Бүгінгі күні *а п а р т е и д* халықаралық қылмыс болып есептеледі («Егемен Қазақстан»).

АПАРТОН з а т. с ө й л. *Онпортунист*. Оңшыл, солшыл, *а п а р т о н*, Осыны айтқан батырақ, Байды қорғап сөйлеп көр, Батырақ тілін батырад (Б.Майлин, Шығ.).

АПАР-ТОПАР з а т. *Ырду-дырду, шымшытырық*. Шабуыл күрт көтеріліп, *а п а р т о п а р ғ а* лезде-ақ кірісіп қалдық (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

АПАРТУ *Апарт етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үйіне *а п а р т у*.

АПАРУ *Апар етістігінің қимыл атауы*. Бөлмедегі үш қызды кеш басталатын үйге ертіп *а п а р у* маған тапсырылды (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Малдарды айдап *а п а р у* үшін сақадай он жігітті таңдап алдық (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Нүркен: – Ұштым, апа, аспан деген керемет, Барлығы бар... тек жаныңа не керек. Сонау алыс жұлдыздардың қасына Сені де бір *а п а р у ы м* керек ед (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АПАРУШЫ з а т. *Алып барушы*. Осы хатты *а п а р у ш ы* Жүсіп менің баламды үш жыл озық балалармен он бір айда теңеп, орыс мектебіне түсірді (Ғ. Мұстафин, Көз көрген).

Алға [ілгері] апарушы. *Дамытушы, өркендетуші*. Халқымыздың салт-дәстүрін *а л ғ а а п а р у ш ы* – жастар (С.Мәуленов, Жер нәрі). Ол болмаса да оның ісін *алға апарушылар* бар (С. Шаймерденов, Мезгіл). Осыған орай біздің қазіргі жас ұстаздарымыз аға ұрпақ ұстаздардың логика ғылымы саласындағы тамаша еңбегін дамытушы, *ілгері апарушылар* болуы абзал (С. Мұқанов, Халық мұрасы.).

АПАРЫЛ = е.т. *Бір жерден екінші жерге әкеліну, тасымалдану*. Қарлығаштар, қараторғайлар, кәдімгі шағалалар, алақарғалар,

қасқалдақтар жұмыртқа басып жатқан кездерінде көптеп ұсталынып, басқа жаққа *а п а р ы л ы н* жіберілгенде ұяларына адаспай қайтып ұшып келген (Ж. Төреходжаев, Құстар.). Толулы *а п а р ы л д ы* қонақтардың алдына. Бокалдар да бал шарапқа толулы (З.Шүкіров, Менің дос.). Қазақтардың біразы Қиыр Күншығысқа, Моңғолия, Қытайға да *а п а р ы л а д ы* (І.Есенберлин, Алмас.).

АПАРЫЛУ *Апарыл етістігінің қимыл атауы*. Кімде-кім перитониттің қандай түрімен ауырса да, жедел ауруханаға *а п а р ы л у ы* керек (А.Даиров, Хирург.).

АПАРЫС = е.т. *Бірнеше адамның әкелуі, тасымалдауы*. Шай артынан қора ішіне шығып, Бейсенмен бірге аттарды күтісіп, Ертіске суаруға *а п а р ы с т ы* (С.Бегалин, Шоқан асу.). Ауыл азаматтары түр ғой. Солардың төрт-бесеуін Рақымбекке қосып жібер, *а п а р ы с с ы н* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Талай жерге *а п а р ы с қ а н* жүкті алға, Мінгендері сынбайтын бір мықты арба. Тойға келді Илияс та, Сәкен де, Бейімбет те, Сәбит пенен Мұқтар да (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

АПА-САПА ү с т. *Абыр-сабыр, әбігер*. Нағашысы еншілеген жалғыз құнанын жайратып салды. Той тарқап, *а п а с а п а* болған (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Нарын бұдан бетер бүлінбесін десе, осы *а п а с а п а* басылғанша енді қайтып Қожаны етегінің астынан шығармасын (Б.Аманшин, Жар мұңы). Төлегендер оралғанда, бұл жайлар *а п а с а п а* болып тынып еді. Жаудың қалған тобы қашып құтылды («Лен. жас»).

АПАС-ҚАПАС ү с т. *Қарбалас, асығыс тез*. Жан-жаққа шапқын шығарып, іздендер тез! Барлығы *а п а с қ а п а с* шығып кетеді. Түрме бастығы бастаған топ қақпа аузына шыға бергенде, Мырзалы жолығады (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Қызын *а п а с қ а п а с* ұзатып жіберейін десе, Аралбайлар араға тосқауыл құрып, тартып әкете ме деп қауіптен береді (С.Омаров, Қызыл.). Алабота бойын жазып, сән құрып, Көбелектер гүл қуалап қаңғырып, Алагүлік *а п а с қ а п а с* шапқылап, Қой жатқанда семіз құмның несібесін тартқылап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АПАС-ҚАПАСТА ү с т. *Асығыста, қарбаласта*. Олар *а п а с қ а п а с т а* машинаға отырды (Ауызекі).

АПАТ¹ [ар. أَفَات] з а т. 1. *Қауіп-қатер, қырғын, ауыртпалық*. Біз қазір Орынборда отырып, Орынбордың іргесіндегі Бөрте болысында не болып жатқанын білмейміз, ол елде алдын ала

сақтанарлық ауру бар ма, *а п а т* бар ма, білмейміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түспесін ауыр басқа күй, Болмасын соғыс – қанды *а п а т*. Қалмасын жетім жас сәби, Қалмасын жесір махаббат (С.Мәуленов, Жаңа арна). Бұл *а п а т* қазақ ауылдары мен қалаларына көктен түскен жасылдан кем тиген жоқ (І.Есенберлин, Жанталас). 2. *Мәшине немесе басқа техниканың бүлінуі нәтижесінде адам өліміне соқтыратын оқиға*. Үстіне байығанның байимын деп, Теңіздің ар жағынан сауда ашқан. Кемесі тауарымен *а п а т* болып, Кез келді мезгіліне бары қашқан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Биылғы жылы жол *а п а т ы н а н* сегіз жүздей адам қаза тапқан («Егемен Қазақстан»). Автомобиль *а п а т ы н а н* қаза болған досының інісі мен қарт мүгедек анасын бағу үшін сабақтан соң түнімен ой қажытқан поездардың үнінен алардай бар тынысын Станцияда қара жұмыс істейтін және ешкімге сездірмейтін мұнысын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Апат болды. а) *Қаза тапты, қырылды*. Басталып тауға жаппай «альпинизм», Өтем деп, баса-көктей шыңын, құзын. Тірі ғап мыңнан біреу, өзгесі *а п а т б о л д ы* да қар мен мұзда қалдырды ізін (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Сол көппен бірге он бір жасар Аня да *а п а т б о л д ы* (Е.Естаев, Өмір.). Араны ашылған балық *а п а т б о л а р* (Мақалнама). ә) *Жайсыз, қолайсыз болды*. Бұхарада мұнара, Қаһарлы хан соқтырған. Елге *а п а т б о л* бұл ара, Болған онда көп құрбан (С.Мәуленов, Танд.).

Апат комиссары. Сақтандырылған мүлкіне байланысты сақтандыру жағдайы туған кезде сақтандырушылар өз мүдделерін қорғау үшін қызметіне жүгінетін адам, жеке не заңды тұлға. *≈ А п а т к о м и с с а р ы н* шақырды.

Апатқа ұшырады. Шығын болды, қаза тапты, қирады, бүлінді, сәтсіздікке ұшырады. Ленинград қаласында Нева өзенінің суы көтеріліп, ондағы халықтың бірсыпырасы *а п а т қ а ұ ш ы р а ғ а н ы* жазылған еді (С.Донентаев, Шығ.). Кейінгі бір дәуірде екі қала кенет *а п а т қ а ұ ш ы р а п*, құрып кетсе керек. Бірақ дәл неден жоқ болғаны әлі күнге жұмбақ (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ана адал жарының машина *а п а т ы н а ұ ш ы р а ғ а н ы* нестіді (Қ.Салгарин, Жанында жүр.).

Апат сертификаты. э к о н. Сақтандырылған мүлікке келтірілген зиянның сипатын, мөлшері мен салдарларын растайтын құжат. *А п а т с е р т и ф и к а т ы* негізінде сақтандырушы сақтанушы талабын төлеу не қабылдамау туралы шешім қабылдайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АПАТ² ү с т. *Шапшаң, тез*. Ауыл жақтан жүгіртіп Таймас келеді. Ол – шешен, әнші, домбырашы, қолы іскер, жұмысқа салсаң *а п а т* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АПАТАЙ з а т. *Апасынан немесе жасы сол тұстас әйел адамнан бір нәрсені жалына сұрағанда құрметтеу мәнінде айтылатын қаратпа атауыш*. Әлпештеген, аялаған, Ақ сүт берген, *а п а т а й ы м*. Сәлем жазып бүгін саған, Қуанышыңды құттықтаймын (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Толықсыр тоқсан тоғыз қарасаңыз, Ішінен нұр шығады қызыл, жасыл. «Тоқыған кілем мұндай, қызың қандай? *Апатай*, маған сөйле, қылшы-ау фәтіл!» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жарысқанда уақыт деген ұрымен, Тағы шылым тартылады-ау түнімен. *А п а т а й ы м*, бөлмей-ақ қой ұйқыңды, Өткен түні тағы ұйықтамай шығып ең (Т.Молдағалиев, Алатау.). *А п а т а й - а у*, көлде бар екен алтын балық, Атам менен апама көрсетейік. Жүр, *а п а т а й*, барайық ұстап алып (Қ.Аманжолов, Танд.).

АПАТАЙЛА= е т. с ө й л. *Апатай-апатай деу*. Құшақтай алды бала *а п а т а й л а п*, Күлімдеп қоя берді көзі жайнап (Д.Әбілев, Танд.). – Тасбақадай домаланған Ақкірпік көзін жыпылықтатып, *а п а т а й л а п* жалынар еді маған, – дейді Бағимаш (Д.Әбілев, Танд.). Қырмыздан шықпады қайтып дыбыс, *А п а т а й л а п* ақырды Еркеш сасып (И.Байзақов, Құралай.).

АПАТИТ [грек. apate] з а т. м и н. *Фосфаттар тобына жататын минералды зат*. *А п а т и т т і ң* ірі кендері Қола түбегіндегі Байкалда, фосфорит кендері Қаратауда, Ақтөбе облыстарында орналасқан (ҚҰЭ). Әсіресе геологтар фосфорит, *а п а т и т*, селитра, минерал тауып бергенде, біз қатты қуанамыз (А.Машанов, Жер асты.). Жаңа технология бойынша темір рудасын магниттік сепарациядан өткізгендегі қалдықтан жыл сайын 700 мың тонна *а п а т и т* концентратын алуға болады («Лен. жас»).

АПАТИЯ [грек. apatheia] з а т. *Енжарлық, селқостық, сылбырлық*. Іш пысудың жоғарғы дәрежесі – еш нәрсеге қызықпау, еш нәрсеге ұмтылмау. Еш нәрсеге қанағаттанбау дәрежесінде іш пысу *а п а т и я* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). *А п а т и я* өмірге немқұрайды қараудан, сезімнің топастанып, көмескіленуінен болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *А п а т и я ғ а* салынған адам туған-туысқандарына, жақын дос-жарандарына селқос қарайды, идеялық мүдделерден, мәдени дағдылардан айырылады, эмоциялық сергектігі бөсеңдеп, сөне бастайды (ҚҰЭ).

ПАТРИД [грек. а – емес, жоқ, patris – отан] з а т. *Азаматтығы жоқ адам. А п а т р и д т е р* өздері тұрып жатқан мемлекеттің Конституциясын құрметтеуге, заңдарына бағынуға тиіс (ҚҰӘ). Әсіресе Ауғанстандағы, Таулы Қарабақтағы және Тәжікстандағы жағдайлар *а п а т р и д т е р* қатарын күрт көбейтіп жіберді (ҚҰӘ).

ПАПАТА = е т. *Қырып жою, қырғынға қиырату*. Қырып жүр Әли *а п а т т а н*, Түсіріп кетіп бара жатыр, Кез келгенін қаламдап (Бабалар сөзі). Жанәбіл кетті *а п а т т а н*, Өзгеше болып ұрысы. Араласып кетті ми-ми боп, Жай тұрмады бірісі (Бабалар сөзі).

ПАПАТЫ с ы н. *Қауіп-қатерлі, зиянды, ауыр, қиын-қыстаулы*. Сол жылғы *а п а т т ы* сүзектің жаздығүні көкірек аурудан қайтыс болған Қайыпқожа сыбызғышының үйінен басталатынын, оның артынан үлкен ауыртпалықпен бүтін ауылды аралап шығатынын Тояш білген жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең). Мен бұл *а п а т т ы* жылды доғадай иіліп тұрып көрдім (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қаламаймын әждаһа тірілгенін, Таптағым бар *а п а т т ы* күн ілгері. Музыканың сазымен сендіргім бар, Дабыл қаққан соғыстың дүбірлерін (М.Мақатаев, Шығ.).

ПАПАТЫ ТАСҚЫН. с у ш а р. *Су шаруашылық және гидроэкологиялық есептерде өте сирек қайталанатын, көлемі өте жоғары тасқын (су тасу)*. Гидротехникалық имараттардың су тастағыш ойықтары *а п а т т ы т а с қ ы н* көлеміне сәйкес келеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ПАПАТЫ СИГНАЛ. и н ф. *Ақауды іздестіру үшін желілерде қолданылатын әдіс*. Бекет тұрақты істен шығудың пайда болғандығын анықтаған кезде, мысалы, белгілі бір уақыт аралығында кадрлар алмаған кезде ол алдыңғы бекеттен сол тектес кадр алмайынша, *а п а т т ы с и г н а л д а р д ы* бере бастайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ПАПАТЫ ҚОЙМА. к е н. *Кен кәсіпорындарының қалыпты жұмыс режимі бұзылған кезде пайдалы қазбаларды сақтауға арналған қойма. А п а т т ы қ о й м а н ы ң* болуы тиеуге вагондар берілмей қойған кезде не көліктің жұмысында басқа да кінәраттар болған уақытта өндіруді тоқтатпай жүргізе беруге жағдай жасайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

ПАПАТШЫЛ с ы н. *Апатқа, қырғынға қиыратқыш*. Ақын Асқардың болжалы дұрыс шыншты: *а п а т ш ы л* фашизм еңбекші халықты түншықтыра алмады, халық фашизмді түншықтырды (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ПАПАШ-ҚУПАШ ү с т. *Асығыс-үсігіс, қарбалас, тез, жылдам. А п а ш-қ ы п а ш* ұзатқанын Жібек жеңгесі Жәмиге әдейі барып айтқан екен, ол: «Мейілдері, маған десе, қазір неге жөнелтіп жібермейді», – деп, қабағын шытып қысқа қайырыпты (С.Омаров, Қайырлы.). Сонымен *а п а ш-қ ы п а ш* билет алып, залға ентіге кірдік-ау. Бірақ кіргеніміз бар болсын, ең әуелі сүйікті кейіпкеріміз – Дүйсенді танымай қалдық («Қаз. әдеб.»). Таң ата үйлеріне оралып, мамасы пісірген асты не жылытып, не жылытпай *а п а ш-қ ы п а ш* ішеді де, жата кетеді (Ш.Өтепов, Өшп. жалын).

ПАПАШЫМ з а т. э к с п р. **1.** *Көбіне анасына деген ыстық сезімін білдіру үшін айтылатын қаратпа атауыш*. Күйдірген жасыңнан жүзің бір кешпеді. Апырмай, *а п а ш ы м*, не деген мықты едің (Ә.Тәжібаев, Жартаң). **2.** *Анасына деген ыстық сезімін білдіру үшін айтылған атауыш*. Жұмыстан *а п а ш ы м* Неліктен кешікті? Қашан кеп *а п а ш ы м* Ашады есікті (Қ.Мырзалиев, Күміс.). Неше рет жерге қар жауып, Неше рет сол жер көгерді. Бөпешім өсті марқайып, *А п а ш ы м* біраз көнерді (Өлеңд.).

ПАПАЙРОН [грек. αρειρον – шексіз] з а т. ф и л о с. *Ерте заманғы грек материалисті Анаксимандрдың философиясы бойынша, сапасы айқын емес, шексіз бастапқы зат*. Философия тарихында *а п е й р о н д ы* «аралық зат», «барлық заттың қоспасы», «формасыз материя» деп те түсіндірушілер болды (КСЭ). Материя туралы ұғымның дамуында *а п е й р о н д ы* бастапқы материя, мәңгі қозғалыс, қарама-қарсылықтың күрегі ретінде түсіну, басқа бір нәрсемен (сүмен, ауамен) теңестіруден гөрі біршама алға басқандық еді (КСЭ).

ПАПАКЕ з а т. с ө й л. **1.** *Жасы үлкен әйел адамды сыйлау, құрметтеу мәнінде айтылатын қаратпа атауыш*. Амансың ба, байғұс апа? Денің сау ма, *а п е к е!* Қартайдың ба, болып қапа? Әжемдей боп Тәп-екең? (С.Сейфуллин, Өлеңд.). – *А п е к е*, ол жай балшық емес, ол мүсін ғой, өнер ғой, – деп Шоқан қабағын түйіп тұрып қалды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Жарайды, *а п е к е!* Мен тірі болып, жер басып жүрсем, сені қайда тастаймын (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** *Жасы үлкен әйел адамды сыйлау, құрметтеу мәнінде айтылатын атауыш*. Бекбай атадай беделді ақсақалды сыйлағандықтан, оның тоқалын «*а п е к е с і*» деп жатыр (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ПАПАКС [лат. арех] з а т. а с т р. *Құн қозғалысындағы аспан нүктесі*. Күннің қозғалысы бет алып бара жатқан аспанның нүктесін *а п е к с* деп, оған қарама-қарсы нүктені антиапекс деп атайды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

АПЕЛЛЯЦИЯ [лат. appellatio] з а т. з а н. Айыпкердің сот үкіміне наразылығы жөнінде жоғарғы сотқа берген шағымы. Жоғарғы сот *а п е л л я ц и я л а р д ы* қорғаудың тәртібін белгіледі («Егемен Қазақстан»). Алғаш рет *а п е л л я ц и я* тәртібі 1808 ж. Францияның қылмыстық іс жүргізу кодексіне енгізілген, кейін басқа елдердің заңдарында қабылданған (ҚҰЭ).

АПЕЛЛЯЦИЯЛЫҚ сын. заң. *Апелляцияға тән, апелляцияға қатысты. А п е л л я ц и я л ы қ* инстанцияда шағымдар қаралғанда прокурор қатысады және іс бойынша қорытынды береді (Заң актілері жинағы).

АПЕЛЬСИН [ағыл. apple – алма, china – қытай] з а т. ө с. <лат. citrus sinensis> **1.** Жылы жақта өсетін, *цитрус* тұқымдасына жататын жеміс ағашы. Сен маған *а п е л ь с и н н і*ң гүліндейсің, Төрінен бозғыл тұман күлімдейсің. Бермеймін сені ешкімнің қорлауына, Сен менің бірге туған інімдейсің (Қ.Жармағамбетов, Баллада). *А п е л ь с и н н і*ң шыққан жері – Оңтүстік Қытай және Үндістан (ҚҰЭ). Тәтті *а п е л ь с и н* жабайы түрінде кездеспейді (ҚҰЭ). **2.** Жеміс ағашының қызыл сары түсті жемісі. Түрлі өсімдіктердің ішінде лимон, *а п е л ь с и н*, гранат, жаңғақтар бар, одан басқа қымбаттылары да толып жатыр (С.Шарипов, Шығ.). *А п е л ь с и н н і*ң жемісі көп ұялы, сортына байланысты сыртқы түрі, түсі (ақшыл сарыдан қызыл сарыға дейін) әртүрлі болып келеді (ҚҰЭ).

АПЕРИТИВ [франц. aperitif] з а т. Тәбет ашатын, көбіне спиртті сусындар. *≈ А п е р и т и в* сусындар.

АПЕРТУРА [лат. apertura] з а т. ф и з. *Диафрагма не линза мөлшерімен анықталатын оптикалық жүйенің әсер етуші тесігі.* Зат кескінінің жарықталуы сандық *а п е р т у р а* квадратына пропорционал (ҚСЭ). Бұрыштық *а п е р т у р а* – оптикалық жүйедегі конустық жарық шоғының ең шеткі сәулелері арасындағы бұрыш (ҚСЭ).

АПЖЫЛАН з а т. с ө й л. *Әбжылан.* *≈ А п ж ы л а н* көрдім.

АПЖЫЛАНДАЙ сын. с ө й л. *Әбжыландай.* Танауы көкте, сауыры суда, *а п ж ы л а н д а й* собалаңдаған ұзын плотты мықшия тартып барады (Қ.Ысқақов, Қараорман).

АПИЫН [ир. *افیون*] з а т. <грек. opion> **1.** Көкнәр қауашағынан алынатын шырын. Ғайша ұшып тұрып, жылдам киініп, өңі қашып, жақын жердегі аптекке келіп, бұрын бір таныс дәрігерден алып қойған рецеппен бір кішкене сауытқа құйған *а п и ы н* сатып алып үйіне қайтты (М.Әуезов, Қараш.). Жасқа сатпа әкенді Ақылы Қашқан көрі деп. Ажалдан алып

қалмайды, *А п и ы н* ішпе дәрі деп (Қабан жырау, Алтын қазық.). **2.** а у ы с. *Естен тандыратын, жаңылдыратын нәрсе, зат.* Дінді *а п и ы н* деп санайтын Мәскеудің дінсіздері ақырында мұсылман дін басыларын жер реформасына бата беруге мәжбүр етті (М.Шоқай, Танд.).

Апиын көкнәр. ө с. <лат. paraver somniferum> *Көкнәр туысына жататын ірі гүлді (әдетте қызыл түсті) қауашағында ұсақ тұқымдары болатын, қауашағынан алынған сүтті шырынының ұйықтататын, елітетін қасиеті бар шөптесін өсімдік. ≈ А п и ы н көк н ө р і н і*ң дәрілік қасиеті.

АПИЫНДАЙ сын. *Апиын сияқты, апиын тәрізді.* Қаншайымның алқына алған тынысы Қасымның көкірегін күйдіріп, жан сезімін *а п и ы н д а й* елітті (Ө.Қанахин, Мұрагер).

АПИЫНШЫ з а т. *Апиынды үнемі пайдаланатын адам. А п и ы н ш ы* адамның басы айналып, құлағы шыңылдап, жүрегі айнып құса беретін болады, кейде денесі қышып, бөртіп кетеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Несіпбаев Алыбай – өңі *а п и ы н ш ы н ы*ң өңіндей сап-сары, өндірісегі сорайған көксау біреу (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

АПКӘУСАР з а т. д і н и. *Жұмақтағы зәмзәм суы, мөлдір де дәмді су. А п к ә у с а р* болса-дағы ұжмақтағы Тәттілікті көрмеспін сенімен тең («Қаз. әдеб.»).

АПКЕ з а т. с ө й л. *Әпке.* Әкетті-ау, ердің қолын, өттең, буып! Келді оған бір-ақ рет *а п к е м* жуық. Қыстаудан «қылмыстыны» ұзатарда, Қалдырды ақ мамасын атпен қуып (Х.Ерғалиев, Танд.).

АПКЕЛ е т. с ө й л. *Алып кел етістігінің қысқарған түрі, әкел. А п к е л* бері, ойналық, Оныңыздың бар жөні (Қ.Аманжолов, Танд.). Мұны бізге Қақтырып Аллам берген. Аллам, пірім, Алдап берген. *А п к е л* тағы, Сұйық сары, – Бізді серуен (І.Жансүгіров, Шығ.).

АПЛАНАТ [грек. а – жоқ, емес, planes – адасу, ауытқу, қате] з а т. т е х. *Диафрагмамен салыстырғанда, симметриялы орналасқан екі ахроматты линзадан тұратын, абберрациялық кемшіліктерден арылған фотографиялық объектив.* Бірақ та мұнда астигматизм ауытқуы түзетілмейді. *А п л а н а т* қазіргі уақытта аз пайдаланылады (ҚСЭ).

АПЛАНОСПОРА [грек. arplanes – қозғалмайтын, spora – тұқым] з а т. б о т. *Кейбір балдырлардың жыныссыз көбейгенде түзілетін талшықсыз қозғалмайтын споралары. ≈ А п л а н о с п о р а* арқылы көбею.

АПЛАЦЕНТАЛ [грек. а – жоқ, лат. placenta – күлше] з а т. з о о л. *Иштегі төл жолдасы – плацентасы жетілмеген сүтқоректі жануар. А п л а ц е н т а л д а р ғ а* клаокалы және қалталы жануарлар жатады (Қаз.тілі термин. Биология).

АПЛИТ [грек. haploos] з а т. г е о л. *Түсті материалдары өте аз не мүлде болмайтын ақ, ақ сұр, сарғылт, қызғылт түсті, желілі, қышқыл құрамды магмалық тау жынысы. А п л и т* керамика өндірісінде пайдаланылады (ҚСЭ). *А п л и т* ұшпалы құраушыларынан айырылған қалдық магмалардың кристалдануынан түзіледі (ҚҰЭ).

АПНОЭ [грек. apnoia] з а т. м е д. *Қанда көмір қышқылының жетіспеуінен тыныс алудың уақытша тоқталуы. А п н о э* өкпеде ауаның өте жиі алмасуынан, сондай-ақ артериядағы қан қысымының көтерілуінен, кейде адам терісінің қатты тітіркенуінен болуы мүмкін (ҚСЭ).

АПОГЕЙ [грек. apogaios] з а т. а с т р. *Ай орбитасы мен жасанды Жер серігінің жер кіндігінен ең қашық нүктесі. Спутник орбитаға шығарылды. Орбитаның параметрлері мынадай: Жердің бетінен мейлінше алыстауы (а п о г е й і н д е) 350 километр («Лен. жас»).* Астрономияда «а п о г е й» термині тек жер төңірегіндегі тұйық орбита бойымен қозғалатын денелерге қатысты қолданылады (ҚҰЭ).

АПОДЕЙТИКА [грек. apodektikos] з а т. ф и л о с. *Дау-талассыз дәлелденетін, мейлінше нанымды, айқын білім. Аристотель а п о д е й к т и к а с ы* деп ақиқаттығы мен жалғандығы дедуктивті тәсілмен тұжырымдалған дәлелдемені айтады (ҚҰЭ).

АПОКРИН [грек. apokrinō] з а т. м е д. *Ағзадағы бездердің бір түрі. А п о к р и н* бездері организмнің жыныстық жетілу кезінде күшті дамып, қартайғанда, семе бастайды (ҚСЭ). *А п о к р и н* бездері клеткасының сөл шығарып тұратын бөлігі бірте-бірте түгел сөлге айналады (сүт бездері) (ҚСЭ).

АПОЛЛОН [лат. parnassius apollo] з а т. з о о л. *Қабыршық қанатты жәндіктер отрядына жататын көбелек. А п о л л о н* – қанаттары ақ-қара дақты, қанаттарын жайғанда ұзындығы 7–9 см-ге жететін, әдемі ірі көбелек (ҚСЭ). *А п о л л о н* Еуропа мен Азияда, Сібірде, Қазақстанда таулы аймақтарда, ССРО-ның Еуропалық бөлігінде жазық жерлерде кездеседі (ҚСЭ).

АПОЛОГЕТ [грек. apologētēs] з а т. ф и л о с. *Белгілі бір идеяны, бағытты қорғайтын адам. А п о л о г е т* жұмысшыларды өнеркәсіптің резерв армиясының қатарынан шығарып тастай-

тын, өтпелі дәуірлерде ығыстырып шығарылған жұмысшылардың қайыршылық азабымен болуы мүмкін (К.Маркс, Капитал). *А п о л о г е т* деп реакциялық құбылыстар мен жүйелерді қорғаушыларды айтады (ҚСЭ).

АПОМИКСИС [грек. apo – жоқ, емес, mixis – араласқан] з а т. б о т. *Өсімдіктерде кездесетін жыныссыз жолмен көбею, яғни жыныспен көбеюдің өткен сатыларының бұзылуы салдарынан тұқымның ұрықтанбай дамуы. Жануарларда а п о м и к с и с* терминінің орнына партеногенез термині қолданылады. *А п о м и к с и с т і ң* адвентивті нысаны бойынша бір тұқымда бірнеше ұрық дамиды (Қаз. тілі термин. Биология). *А п о м и к с и с* партеногенез түрінде құрттарда, насекомдарда, балықтарда, бауырымен жорғалаушыларда кездеседі (ҚСЭ).

АПОНЕВРОЗ [грек. apo – одан, онысыз, neugon – жүйке] з а т. м е д. *Жалпақ бұлшықеттердің сіңірі. Жануарлар ағзасында а п о н е в р о з* құрсақ, тұлға, бастағы жақаралық бұлшықеттерде болады (Қаз. тілі термин. Биология).

АПОПЛЕКСИЯ [грек. apoplexia] з а т. м е д. *Миаға қан құйылуы немесе мидағы қан тамырларының бітеліп қалуы салдарынан адамның есінен танып құлауы. А п о п л е к с и я* қан қысымы көтерілгенде немесе мидың қан тамыры қатайғанда жиі кездеседі (ҚСЭ). *А п о п л е к с и я д а н* сақтану үшін артериосклероз, гипертония ауруы бар адамдар дәрігер белгілеген режимді мұқият сақтауы керек (ҚСЭ).

АПОРТ¹ з а т. 1. *Қазақстанның оңтүстік облыстарының таулы аймақтарында өсетін, суыққа төзімді алма ағашы. А п о р т* ағашының бөркі сирек, дөңгелек, аумақты болады (ҚҰЭ). 1865 жылы Қазақстанға Воронеж губерниясынан жер аударылған Е.В.Редько *а п о р т т ы ң* екпе көшетін Жетісу өңіріне алып келіп, еккен (ҚҰЭ). *А п о р т т ы ң* екпе көшеті отырғызғаннан кейін 6–7 жылда жеміс береді (ҚҰЭ). 2. *Алма ағашының өте ірі (250–400 г), дөңгелек, түсі шымқай қызыл, шырынды, қышқылтым тәтті, хош иісті жемісі. А п о р т* наурыз-сәуір айларына дейін сақталады, тасымалдауға төзімді (ҚҰЭ). *А п о р т* қыркүйекте піседі (Қаз. тілі термин. Биология). Румын шал аттанарда, Сұрап қазақ жолдасынан. Алып кетті Алматының, Қызыл *а п о р т* алмасынан (С.Мәуленов, Танд.). Шықты Мұқаң ауласына, *А п о р т т а р ы* қоса самсап, Ііледі бау басына (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

АПОРТ² з а т. э к о н. *Акциялардың ақысын төлеу үшін акционерлік қоғамға түсетін мүлік. А п о р т т а р* қоғамға түсетін ақшалай капиталдың белгілі бір сомасына бағаланып, теңес-

тірілетін тауарлар, сауда және өнеркәсіп орындары мен ғимараттар түрінде ұсынылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АПОСТОЛ [грек. apostolos] з а т. д і н и. *Христиандықтың алғашқы кезеңдерінде бір қауымнан екінші қауымға жаяу жүріп жетіп, дін уағыздаған әулиелер. А п о с т о л д а р* бір-біріне және ұжымдарға әртүрлі діни сенім-наным мәселелері мен ішкі жұмыстар туралы үндеу хаттар жіберу арқылы өзара қарым-қатынас жасап тұрған (ҚҰЭ). *А п о с т о л д а р* осылайша христиан қауымының аумағын кеңейтті (ҚҰЭ).

АПОСТРОФ [грек. apostrophos] з а т. *Кейбір тілдерде дауыстының түсіп қалғанын білдіру үшін қолданылатын үтір тәрізді белгі. Жанна Д'Арк. – Жанна де Арк.*

АПОФЕМА [грек. apothema] з а т. г е о м. **1.** *Дұрыс көпбұрыштың центрінен оның кез келген қабырғасына түсірілген а перпендикулярдың кесіндісі. ≈ А п о ф е м а н ы* көрсеніз. **2.** *Дұрыс пирамиданың бүйір жағы болатын шұбырыштың а-ға тең биіктігі. Дұрыс пирамида а п о ф е м а с ы* оның бүйір жағы болатын шұбырыштың а биіктігіне тең (ҚСЭ).

АПОФЕОЗ [грек. apotheosis] з а т. ө н е р. *Опералық, балеттік шығарманың, мерекелік концерт бағдарламасының халықты, қаһарман батырды, елеулі қоғамдық оқиғаны мадақтайтын соңғы салтанатты қорытынды сахнасы, бөлімі. Глиэрдің «Мыс салт атты» балетінің соңғы сахнасы а п о ф е о з д ы ң* тамаша үлгілерінен саналады (ҚСЭ).

АПОФЕРМЕНТ [грек. ap – одан, онсыз; лат. fermentum – ашытқы] з а т. б и о л. *Күрделі ферменттердің субстратқа деген талғамдылығын анықтайтын ақуызды бөлігі. А п о ф е р м е н т т е р* коферментпен қосылып, катализдік белсенділік көрсетеді (Қаз. тілі термин. Биология). *А п о ф е р м е н т т і ң* коферменттен айырмашылығы – қыздыруға төзімсіз т.б. белоктық қасиеттері болады (ҚСЭ).

АПОФИЗ [грек. apophysis] з а т. б и о л. *Адам мен жануарлар сүйектерінде қосымша шығатын сүйек өсіндісі. Көбіне а п о ф и з д е р* біліктік (осьтік) қаңқа сүйектерінің ішінде – құйымшақта, шеткі қаңқа сүйектерінің ішінде – жауырында, шынтак сүйекте, орган жілікте, асықты жілікте, өкше сүйекте пайда болады (Қаз. тілі терм. Биология).

АПОФИЗА [грек. apophysis] з а т. г е о л. *Сыйыстырушы жыныстар арасына тарамдалған магмалық дененің желі тәрізді тармағы. А п о ф и з а н ы ң* магмалық денемен байланысы тікелей байқалады, құрамы оған ұқсас, ұсақ түйіршікті не порфир құрылымды болады (ҚСЭ).

А п о ф и з а – магмалық (интрузиялық) тау жыныстардан тұратын негізгі шоғырдың осы шоғырды көріктіруші таужыныстар өңіріне қарай желі тектес жарықтар бойымен шашақтала енетін тіркестері (Қаз. тілі термин. Геология).

АППАЙ-ШАППАЙ ү с т. с ө й л. *Жан қинамай, әуреленбей, босқа, текке. Сарт етіп салбыраған ақ жамбыны, Түбінен жұлып түсті, көрді жаппай. Сабаздың бәрекедді талабына, Тағы алды қырық құнан қой а п п а й-ш а п п а й* (Батырлар жыры).

АППАҚ с ы н. **1.** *Қар тұстес, кіршіксіз ақ тұс. «Ол күндердің келмеске кеткені рас»* Дегендей, *а п п а қ* болған сақал мен шаш. Буын босап, қалтылдап, бел бүгіліп, Жерге аз-ақ тимей отыр селкілдеп бас (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *А п п а қ* көрік маңдайы, қылығы наз, Малың түгіл басыңды берсең-дағы аз (Батырлар жыры). Бір мезгілде көзіндегі байлауды шешіп алып ед, үйдің іші жарқыраған *а п п а қ* нұр, Бұ не ғажап, қарсы алдында мінбелеп сұлу бір қыз тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *а у ы с. Адал, таза. Ақ жүрек, а п п а қ* пейіл, асқақ үнді, Ақынға әрбір үйден дос табылды. Халықтың жүрегінде орын барда Ол қайтсін бақ деп ұғып басқа орынды (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Баласың бір міні жоқ, *а п п а қ* кісі, Барлықты заманаға жабасың да. Мінеки Құдай сүйген пейіліміздің. Аз берген жақсы Құдай жазысына (С. Торайғыров, Таңд.). Ізденгіш жансың көргемін, Көңлің *а п п а қ*, күшң мол. Табасың ойдың кем жерін Қорытса ұзақ ішінде ол (Ғ.Қайырбеков, Таулар).

Аппақ құдай [құдай болды]. *Боп-боз, жуған шұберектей, жүзінде бір тамшы қаны жоқ, қан-сөлсіз. Қамшысына таянып, тымағын басынан алмай, бір тізерлеп отыр. Өңі а п п а қ қ у д а й* (М.Әуезов, Шығ.). Есіктен аласа бойлы, жасы алпысты қусырып тастаған, шашы *а п п а қ қ у д а й* үй иесі кіріп келді (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Кемпір кимешегінің сол жағын көтеріп, *а п п а қ қ у д а й* б о л ы п кеткен самай шашын көрсетті (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

Аппақ шағаладай. *Ақ қардай кіршіксіз, таза. А п п а қ ш а ғ а л а д а й* жаулықтары желпілдеп, ауыл-ауылдарына қайтып бара жатқан, жиналыстан тараған әйелдер (С.Мұқанов, Таңд.). Ақмоладан шығып, бұл жолмен Павлодарға тартсаңыз, жолдың екі жағынан да *а п п а қ ш а ғ а л а д а й* үйлері бар жаңа поселкаларды жиі кездестіреміз (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

АППАРАТ¹ [лат. apparatus] з а т. **1.** *т е х. Механикалық құрал-жабдық, аспап. Құпия бір а п п а р а т* біз білмейтін, Тұратын жарқыратып кабинетін. Ой толы ауыр басын жайлап

бұрып, Аударды ол *аппаратқа* бар ниетін (Қ.Аманжолов, Танд.). Бір мезгілде тау басына ақ боз атты, ақсақалды қойшы шыға келді. Кинооператор Ф.Әпсәләмовтың да аңдып тұрғаны осы екен. Екі інінен дем алып, *аппаратты* н аркалап әбігер болды да қалды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Машинамен сауғанда, *аппараттың* тазалығына баса назар аудару қажет, олай болмаған күнде сол *аппараттың* өзі сүтті бактериялармен ластауға себепкер болады (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). **2. ф и з и о л. Ағзаның өмір сүруі үшін қажетті жұмыс атқаратын органдар жиынтығы.** Жатыр қабырғасы бұлшық еттен тұрады. Ол жыныс *аппаратының* басқа бөлімдерімен жалғасып тұрады (К.Өтегенова, Бедеулік.).

Дауыс аппараты. б и о л. *Дауыс шығаруға, үн шығаруға қатысатын мүшелер.* Әр әнші өзінің *дауыс аппаратын* жақсартуға қамқорлық жасау, яғни өз дауысын сақтап жүруі дұрыс (Хормен жұмыс.).

АППАРАТ² з а т. **1. Басқару ұйымдарындағы мекемелер мен қызметкерлердің жиынтығы.** Мемлекеттік *аппарат* елеулі түрде жасарды («Егемен Қазақстан»). Қазақстанның жұмысшы және шаруа әйелдері ескі мемлекеттік *аппаратты* қиратып, жаңа тәуелсіз мемлекеттік *аппарат* құру жөніндегі көптеген шараларына белсене қатысты (Аялы жандар). **2. Ұйым қызметкерлерінің жиынтығы, мекеменің штаты.** ≈ Институт *аппараты*. **3. Ғылыми еңбектің ескертулері, көрсеткіштері мен басқа да көмекші мәліметтері.** ≈ *Аппаратты* н жинақтау.

АППАРАТТЫҚ с ы н. *Аппаратқа тән, аппаратқа қатысты.* *Аппараттық* құралдардың үйлесімділігі – бір модельдің ішкі жүйесіндегі немесе сыртқы құрылысының басқа модельдің ішкі жүйесін немесе құрылысын алмастыруы (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Аппараттық* құралдар емес құралдар – мәліметтерді өңдеу құрылғыларын басқаруға мүмкіндік беретін әдістер жиынтығы (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Аппараттық* жүзеге асыру – қандай да бір мәселені программалық жасақтаманы пайдаланбастан, тек техникалық құралдардың көмегімен шешу (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аппараттық жасақтама. и н ф. *Бағдарламаларды не мәліметтерді сақтау, өңдеу немесе жеткізу үшін пайдаланатын физикалық жабдық.* *Аппараттық жасақтаманың* құрамына кез келген компьютерлік жүйенің жұмыс істеуіне қажетті негізгі, сыртқы құрылғыларды, терминалдар мен абоненттік бөлімдерді, бай-

ланыс құралдарын қамтитын қажеттік техникалық құралдардың кешені кіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Аппараттық қыстырма. и н ф. *Техникалық құралдармен өңдеуде апараттың қауіпсіздігін бұзу үшін оны өңдейтін техникалық құралдар элементтеріне енгізілетін немесе жалғанатын электронды құрылғы.* ≈ *Аппараттық қыстырма* енгізу.

АППАРАТУРА з а т. **1. Құрал-сайман, құрал-жабдық.** Шымкент облысындағы тұңғыш совхоздық агрономиялық лаборатория құрылды, лаборатория жаңа *аппаратурамен* жабдықталған («Лен. жас»). Радиотехникалық *аппаратура* л а р д а жоғары жиілікті тоқтың қуатын өлшеуге арналған көптеген термисторлар бар (К.Айманов, Физика). **2. и н ф. Компьютердің техникалық құралдары мен физикалық жабдықтары.** *Аппаратура* – механикалық, электрлік және электрондық құрылғылар, яғни компьютердің құрамындағы құрылғылар: мыс., пернетақта, монитор және т.б. есептеу машиналары, жүйелері мен желілерінің техникалық құралдары және физикалық жабдықтары (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АППАРАТШЫ з а т. *Аппарат тілін білетін шебер.* Әлжан Мұрынбаевты білмейтіндер кемде-кем шығар. Өйткені ол кісі осы кәсіпорнымен бірге жасап келеді. Қазір маңдай алды *аппаратшы* («Лен. жас»). Тәжірибесі молдар арасында Айтқабұл Еселбаев та бар. Кеше ғана мектеп қабырғасынан түлеп ұшқан өрен енді қабырғасы қатқан *аппаратшы* («Лен. жас»).

АППАРЕЛЬ [франц. appareil] з а т. ә с к. *Әскери-инженерлік істе тік жерлерге қойылатын көлбеу құлама.* *Аппарель* окоптарда, бойтасаларда және басқа да құрылыстарда танктердің, зеңбіректердің және автокөліктердің кіріп-шығуын ыңғайлы ету үшін кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АППЕНДИКС [лат. appendix] з а т. б и о л. *Бүйендегі құрт тәрізді өсінді.* *Аппендикс* көптеген сүтқоректілерде асқорытуға әжептеуір себін тигізеді (Жалпы биология).

АППЕНДИКУЛЯРИЯ [лат. appendicula] з а т. з о о л. *Хордалылар типінің қабықтылар тип тармағына жататын топ. Жеке-жеке теңіз су қабатында тіршілік ететін жануарлар.* *Аппендикуляриялардың* 60-қа жуық түрі белгілі, барлығы теңіз бен мұхит суларының жоғарғы қабатында тіршілік етеді. Көптеген балықтардың қорегі (Қаз. тілі термин. Биология). *Аппендикуляриялар* асцидиялардың бір ұрпағынан пайда болған деген болжам бар (Қаз. тілі термин. Биология).

АППЕНДИЦИТ з а т. м е д. *Соқырішек.* *А п п е н д и ц и т* [соқыр ішек] бүйеннің құрт тәрізденген бұтақшасының қабынуы (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама). *А п п е н д и ц и т* операциясы – қазіргі медицина ғылымындағы ең жеңіл операция. Хирургиялық көмекті дереу қажет ететін *а п п е н д и ц и т* немесе сынықтарға ине терапиясын қолдануға мүлде болмайды («Лен. жас»).

АППЕРКОТ [ағыл. upper-cut] з а т. с п о р т. *Бокста, әдетте төменнен, иек астынан соғу.* ≈ Қарсыласына *а п п е р к о т* беру.

АППЕРЦЕПЦИЯ [лат. ad – қатысты, perceptio – қабылдау] з а т. п е д. *Адам психикасының дүниені қабылдауы, сыртқы дүниенің әсеріне, біліміне, мақсат-мүддесіне, әдет-ғұрып, тәжірибесіне байланысты болатын адам психикасындағы маңызды қасиеттердің бірі.* *А п п е р ц е п ц и я* – адамның сыртқы әсерді қабылдау кезіндегі психикалық күйіне де байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

АППЛИКАТА [лат. applicata] з а т. м а т. *Нүктенің өстік кеңістіктегі орнын анықтайтын шама.* ≈ *А п п л и к а т а* н ы табу.

АППЛИКАЦИЯ [лат. applicatio] з а т. *Бейнелі көріністерді басқа материалдар қиындысымен әрлеу, безендіру тәсілі.* Қазақтың текемет бетіндегі өрнектері *а п п л и к а ц и я* тәсілімен жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АППРОКСИМАЦИЯ [лат. appproximare] з а т. м а т. *Математикалық шаманың (сан, функция т.б.) басқа қарапайым математикалық шамамен жуықтап өрнектелуі.* *А п п р о к с и м а ц и я* математикалық шаманың сандық сипаттамасы мен сапалық қасиеттерін одан әрі қарапайым әрі тиімді басқа математикалық шамалармен ауыстырып зерттеуге мүмкіндік береді (ҚҰЭ). Қазіргі математиканың кейбір бөлімдері түгелдей *а п п р о к с и м а ц и я* ға арналған (мыс., функциялар жуықтауы) (ҚҰЭ).

Аппроксимация қатесі. м а т. *Нақты сандарды дөңгелектеу нәтижесінде туындайтын қате.* ≈ *А п п р о к с и м а ц и я қ а т е с і* н табыңыз.

АПРЕЛЬ [лат. aprilis] з а т. о р. *Көктем айының бірі, яғни жылдың төртінші айы, сәуір.* Келген соң көктем айы: *а п р е л ь*, май. Бөленді гүл жібекке сала мен сай. Шелектеп нөсер төгіп, жаңбыр жауып, Жасырынды өскен нұғатана мен тай (Ө.Тұрманжанов, Танд.). Көз жұмдың былтырғы өткен *а п р е л ь* де, Табытың түсірілді тақыр жерге. Жастықтың жалынымен бір жалғасып, Ұзарған кәрі өмірің жатыр менде (С.Мәуленов, Жолдас).

АПРИОРИ [лат. apriori] з а т. ф и л о с. *Долбар, мөлшер, шама.* *А п р и о р и* ұғымы философия тарихында «туа біткен идеялар» жөніндегі іліммен байланысты қалыптасты (ҚСЭ).

АПРИОРЛЫ с ы н. ф и л о с. *Долбарлы, шамамен.* Шындығында, мінездің бүгесі мен шігесі *а п р и о р л ы* түрде күні бұрын сыпатталып бітпей, өмірдің объективтік заңдылығынан туатын табиғи қарым-қатынастар кезінде ашылуға тиіс қой («Қаз. әдеб.»). «Априорлық тұжырым», «*а п р и о р л ы* пайымдау», деген секілді ауызекі тілде айтылатын «априори» ұғымы жорамал, негізсіз болжам мәнін білдіреді (ҚҰЭ).

АПРОБАЦИЯ [лат. approbatio] з а т. **1.** *Егіс пен жеміс-жидек дақылдарын, мал тұқымдарының түрлері мен сапасын анықтап қабылдау.* Сортаралық гибридтердің бірінші ұрпағының тұқымын өсіретін участоктарда *а п р о б а ц и я* жасалмайды, оның орнына егіс даласын зерттеу жұмысы жүргізіледі (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.). Егінді ору алдындағы *а п р о б а ц и я* жасауда агроном астықтың қарақүйемен зақымдану дәрежесін анықтайды (Ж.Жиенбаев., Астық дақыл.). Өсімдік шаруашылығында *а п р о б а ц и я* жүргізілгенде, егістер мен жеміс-жидек дақылдарының нақты сорты, сорттың сапасы анықталып, тұқым өсірудегі ереженің орындалуы тексеріледі (ҚСЭ). **2.** *Зерттеу жұмысын талқылап, қабылдау.* Сәкеннің диссертациясы *а п р о б а ц и я* д а н өткеніне де біраз уақыт болса да, сараптаушы комиссияның мәжілісіне әлі түскен жоқ («Жас Алаш»). Зерттеушінің бітірген жұмысының қолжазбасы болашақ қорғалатын жерінде *а п р о б а ц и я* д а н өтуі керек («Ана тілі»).

АПРОЛЕГНИЯ з а т. б и о л. *Оомикота бөліміне жататын, тұщы суда зейін түзетін саңырауқұлақтар.* *А п р о л е г н и я* балықтарда сапролегниоз ауруын қоздырғанда олардың терісін, қанаттарын, желбезегін, уылдырығын мақта тәрізді өңез басады (Қаз. тілі термин. Биология). *А п р о л е г н и я* жіпшумағы клеткаға бөлінбеген (Қаз. тілі термин. Биология).

АПСАҒАЙ с ы н. *Ұзын, биік, сидаң.* – Жолдас, мына бір арызым, – деп азырақ сөзді, *а п с а ғ а й* арық кісі төре ағаға келіп төніп тұр (Б.Майлин, Шығ.). Сұйық жал, сыпсың құйрық көк шолақ ат үстіндегі *а п с а ғ а й* кісі басшы болуы керек, ол қатарына жетіп тоқтаған жолдастарына кезек-кезек бұрыла сөйлейді (Ө.Көшімов, Лашын.). Күдістеу, *а п с а ғ а й* денесін тікелей екі қолын артына ұстап, жай бастады сөзін (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

АПСАҒАЙЛАН = е. т. *Ұзару, биіктеу*. Жортардың сүйекті зор денесі *а п с а ғ а й л а н ы п*, үлкен басы, келбетті түсі салқын сабырмен маңғазданып, туыстағы ірілігін бір көрген кісіге де білдірген (М.Әуезов, Қараш.).

АПСАҒАЙЛАНУ *Апсағайлан етістігінің қимыл атауы. ≈ Денесінің а п с а ғ а й л а н у ы.*

АПСАЛДАЙ с ы н. *Даңғарадай, еңгезердей, арбиган. А п с а л д а й* үйде әжем екеумізден басқа жан қалған жоқ (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

АП-САП з а т. *Апыр-топыр, у-шу, қарбалас*. Олар қашан *а п-с а п* басылғанша бірнеше жыл бойы Сарқант төңірегін мекендеп, Цин өкілеті орныққаннан кейін ғана Шыңжаңға қайтып оралды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Ертеңіне қарлы боран жып-жылмақай, түк білмегендей *а п-с а п* басыла қалды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ұлдайдың асығуының және бір себебі – ол қайта оралғанша барлығын *а п-с а п* ету (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

АПСИ = е. т. *Арса-арса болу*. Салдырап сал сүзектен тұрғанға ұсап, Бұралып буындары қалған босап. *А п с и ы п* арық малдар күн шуақтап. Қасынып бірі күйсеп, бірі жусап (Н.Ахметбеков, Амангелді). Желкеге жетпіс шығып *а п с и ғ а н* соң, Алпыстың ара түсер шамасы жоқ. Болса да өзі көрі, тоқалы жас, Бұл шалды шалқақтатқан көңіліне тоқ (Д.Еркінбеков, Шығ.). Шеке тамырлары білеуленіп, *а п с и ы п* жүдеген анасының ұсқынын көргенде Құмардың ішіне от түсіп кеткендей болушы еді (А.Нұрманов, Құлан.).

АПСИДА [грек. hapsis] з а т. с ө у л е т. *Ғимараттың шығыңқы келген дөңелекіше бөлігі. А п-с и д а н ы ң* төбесі әдетте жарты күмбезденіп жабылады (ҚСЭ). Христиан ғибадатханаларында *а п с и д а* – көбіне үйдің күншығыс жағын ала салынатын құрбандық орны (ҚСЭ).

АПТА¹ [ир. *هفت*] з а т. *Ұзақтығы жеті күн тәулігіне тең уақыт өлшемі*. Қатының тіл алмаса бажылдаған – Кіргенің күнде көрге қазылмаған. Садақа *а п т а* сайын таратпасаң, Бір дертке тап болғаның жазылмаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ішінде көріспесем бір *а п-т а н ы ң*, Мен оған іздеп барып сыр ақтардым. Бір күні Мұқаңменен кездескенде «Ән қалай туады?» – деп сұрап қалдым (С. Мәуленов, Алыс кетіп). Адам баласы тамақ ішпей бір *а п т а* пыдауы мүмкін, ал оттегісіз бір минут та өмір сүре алмайды (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

АПТА² з а т. с ө й л. *Anman*. Ұдайымен үш-төрт күн тұрған *а п т а* егінді қуырып, қуарта бастады (С.Жүнісов, Жапанда.).

АПТА³ = е. т. *Жылтыратты жағу, жалату*. Болмады бізде жақын туыс деген, Әйтеуір пана

таптық жер үстінен. Он бес жыл өте шықты ойын құрған, Ақ үйде *а п т а п* қойған күміспенен (Жас қанат). Арыстан соның бөріне мойнын соза қарай отырып: «Күмбез үйдің төбесін асылмен *а п т а п*, алтын зерлі шоқпармен күлтелеп безендірген, әйел болса, ол неткен өнерпаз еді!» – деп таңданды (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Бөлменің қабырғасына тірей орнатқан ұзын столдың төрінде айналасын алтын сырмен *а п т а п*, жалпақ ал қызыл лентамен безендірген (С.Омаров, Тастағы жазу).

Алтынмен аптап, күміспен күптеді. *Безендірді, әдеміледі, әшекейледі. А л т ы н м е н а п-т а п, к ү м і с п е н к ү п т е п* тастасаң, Әйел шіркіндер іздейді басқа, басқа сән. Көктем де, жаз да, оларды жылыта алмайды, Жүрегіңнің жылуын егер қоспасаң (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қамалдан да неше алуан асыл тастармен нақыштап, *а л т ы н м е н а п т а п, к ү м і с п е н к ү п т е г е н*, өрнектеген төбелері айналы жеке бөлмелер мен залдар көрдік (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ханның үстіндегі *алтынмен аптап, күміспен күптеген* әсем тоны бұрын көздің жауын алып, мың құлпырып тұрады екен дейді (С.Омаров, Өмір).

АПТА⁴ = е. т. **1.** *Қару, ыстық қуру*. Жолығып тосқауылда батпаған Күн, Жүректі топырақпен *а п т а ғ а н* күн (Таңжарық ақын). Біздің жігіттер *а п т а ғ а н* ыстыққа қарамастан шабуылды тойтарумен болды («Спорт»). **2.** з т н. *Ұшықтау, сипау арқылы емдеу*. Ұшықтап жіберейінші, – деп көрші кемпір алақанын алдымен жерге тигізіп, сонан соң Дүрияның жүрек тұсын үш қайтара *а п т а д ы* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бала қатты шошыса, Үлкендер алақанын от басына ұрып, баланың кеудесіне басып «мен көтермесем сен көтер, қара жер», – деп *а п т а й-д ы* (Қаз. тілі, диалек. сөздігі).

АПТАДАЙ ү с т. *Бір аптаға жуық, жақын*. Мәлік еліне бармағалы, міне, табандатқан он екі жыл. Соғыстан кейін, әскерден қайтқан беті ауылда бір-ақ *а п т а д а й* болып, Теміртау жүріп кеткен-ді (З.Шашкин, Сенім). Дәрігер тамағына суық тиген адамды да бір *а п т а д а й* төсектен тұрғызбайды (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Сонымен арада бір *а п т а д а й* уақыт өтіп еді. Таңертеңгі шай үстінде жас келін үйіндегілерге оқыс көрінген бір сөз көтерді (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

АПТАЛ с ы н. *Қарулы, қайратты*. Атақ, абыройды бір-ақ жылдың жемісі еткісі келетін арманшыл албырт бала қойшы, міне, бұл күндері *а п т а л* азамат болды. Оң мен солын таныды (Саржайлау). Жатынан кеткен жаудың қуыс-баққа Саралап *а п т а л* ерлер іріктелген

(Ы.Шөреков, Шығ.). Ғабит ұзын бойлы, қызыл шырайлы, екі иығына екі кісі отырғандай зор денелі *а п т а л* азамат еді (Р.Ұлтанбаев, Ерлер есімі.).

АПТАЛ= е т. *Қапталу, әдемілену*. Кім болды екен алтынмен *а п т а л ғ а н д а й*, Алтын жиған шонжар ма жатпай-тұрмай?! Кім де болсаң, Ей пенде! Күн кештің ғой, Ажал келсе, алтының сақтайтындай (М.Мақатаев, Шығ.). Шиелінің алтын нұрмен *а п т а л ғ а н*, Аспаны да өнер үшін бапталған (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс). Төрт қабырға мен төбе түгелдей алтынмен *а п т а л ғ а н* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АПТАЛА= е т. *Қорша, қапта*. Бақыт таңы атқалы, Өтіп он жыл төрт қабат, Құлдық күні батқалы, Аймақты алтын *а п т а л а н*, Елім алға тартты өрі, Жаны жалғай от қанат! (Т.Жароков, Таңд.). Екеуіміз партизандар қосында, *а п т а л а ғ а н* жау ортасында, қан кешіп жүріп танысқан, табысқан достар емеспіз бе?! (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АПТАЛАП ү с т. *Бірнеше апта бойы*. Көк есекті осы адам *а п т а л а п*, айлап жүріп жаз Хиуадан Арал сыртына, Арал сыртынан Бетке ойысатын (Х.Есенжанов, Тар кезең). *А п т а л а п* соғатын боран басылып, шытынаған аязды ай басталған (С.Жүнісов, Жапанда.). Әлі есінде, бірде баласының мектептес ақын досы кеп, *а п т а л а п* бұның үйінде жатты (М.Сүндетов, Құмда.).

АПТАЛАП-АЙЛАП ү с т. *Бірнеше апта, бірнеше айлап, ұзақ*. Зүлфия Мұстафаның командировкаға кетсе, хат-хабарсыз *а п т а л а п а й л а п* жоғалып кететінін ұнатпайды (К.Сейдаханов, Түркістан түлек.).

АПТАЛДА= е т. *Қапта*. Терістіктен қызыл үскірік соғып тұр. Жер жүзін ақша қар *а п т а л д а п* басқан («Айқап»).

АПТАЛУ *Аптал етістігінің қимыл атауы*. ≈ Алтынмен *а п т а л у*.

АПТАЛЫҚ з а т. **1.** *Бір аптаға арналған іс-шара, бір апта бойы істелетін жұмыс, бір апта көлеміндегі іс*. Өздерінің айлық, *а п т а л ы қ*, күнделік қам-қарекеттерімен қатар, облыс жұртшылығының мына бүгінгі талап-тілегі олардың сана-сезіміне де мықтап сіңгенін көресің (М.Әуезов, Шығ.). Күлімдеп көздің нұрын тұрар тартып, Сыландап шын сұлудай шыққан үйден. Ақ бидай сағалары кере қарыс, *А п т а л ы қ* ай суретті басын иген (Пернедегі термелер). Аспан ашық болса, *а п т а л ы қ*-ақ жұмыс қалып еді (Ұ.Бағаев, Дала.). **2.** *Апта-сына бір рет шығатын (басылым)*. ≈ *А п т а л ы қ* газет.

АПТАЛЫП-КҮПТЕЛ= е т. *Әшекейлену, әдемілену*. Гранитпен *а п т а л ы п-күптелген* Мойка өзенінің күндіз күңгірт көрінетін суы мына таңғажайып ақ түннің сүттей жарық кешінде ағараңдап ағып жатыр (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

АПТАЛЫП-КҮПТЕЛУ *Апталып-күптел етістігінің қимыл атауы*. ≈ *А п т а л ы п-күптелуі* сәнді екен.

АПТАП [ир. *اقتاب*] з а т. **1.** *Күннің көзі, сәулесі*. *А п т а п* екі найза бойы шыққанда келіп ұрыс салды (Әбілғазы баһадүр, Түркі шежіресі). Ойда орыс, қырда қазақ атыңды айтып, Екпіндеп сөйлерінде қалар ақтап. Аллаға Жәңгірлердің арманы жоқ. Секілді Айдай ару, Күндей *а п т а п* (Кердері Әбубөкір, Қазағым). **2.** *Күннің ыстығы, қызуы*. Қорғаймын өзім түгіл, аймағымды, Болса да нендей *а п т а п*, нендей жауын. Мың сан құс келіп қонсын бұтағым, Зәредей көрінбейді маған ауыр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ақ балық, сазан балық, шортан балық, Айнала завод, қала ортаға алып. Балқашқа құстан басқа қонбаушы еді, Жан-жағы ыстық *а п т а п* сортаңданып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жер мен көктің арасы отты жалынға ұласып кеткендей. Күннің көзі шақырайып, бар *а п т а б ы н* жерге төгіп тұр (Н.Оразов, Достар хаты). **3.** а у ы с. *Қаһар, көр, ызғар*. Ел байлығы өзімде, Тіл байлығы сөзімде. «Малы жоқ тақыр кедей» деп, Өтірік жала жапшағын. Ерегіссең менімен, Мен ұстассам сенімен, Шығып кетер *а п т а б ы м!* (Айтыс). *А п т а б ы н а н* абай бол, Жанашыр – жар, дос, ағайын, «Жылатып айтар» жазаның. Дәулет, перзент, дәреже Тірлікте базарың (XX ғ. қаз. ақын.).

Аптабы басылды. *Ыстығы қайтты, салқындады*. Жауынға мен кеудем тостым, *Б а с ы л с ы н* деп *а п т а б ы*. Кәдімгідей қара қошқылт, Бұлт аспанға қаптады (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

АП-ТАП з а т. к ө н е. *Әуре-сарсаң, қиыншылық*. Мезгілсіз келіп дүниеге *А п-т а п қ а* түскен басың бар. Жау айбынар досың жоқ, Жар-жапсарда қасың бар, Жылайсың да шыдайсың (Үш ғасыр.).

АПТАП-КҮПТЕ= е т. *Безендіру, әшекейлеу, әдемілеу*. ≈ Әдемілеп *а п т а п-күптеп* е п қойыпты.

АПТАПТАЙ с ы н. *Аптап сияқты, аптап тәрізді*. Түндіктен үйдің ішіне түскен *а п т а п-т а й* жарық ұратын нәрсе аспаннан пайда болды (Әбілғазы баһадүр, Түркі шежіресі).

АПТАПТЫ с ы н. *Шыжыған ыстық, қызулы*. Сол бір жылдың жазы *а п т а п т ы* келді. Күзге салым ауылдың ер-азаматтары бірінен

соң бірі ел қорғауға аттанып кетіп жатты (Ж.Аяшев, Алакан).

АПТАТ¹ = е т. *Жылтыратып жаққызу, жалаттыру*. Жарқыраған күн берген, Алжаспайтын ми берген. Алтынменен *а п т а т ы н*, Күміспенен қаптатып Зәулім сарай үй берген (Жамбыл, Шығ.). Ерке өскен бай қызы еркінше өмір етіп, ақ орда, үлкен отаудың табалдырығына дейін алтынмен *а п т а т қ а н* екен (Е.Тұрысов, Туған жер.).

АПТАТ² = е т. э т н. *Ұшықтату, сипату, сүрткізу*. «Желінсау» болған малды өлген кісінің денесін сүрткен шүберекпен *а п т а т а т ы н* (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

АПТАТУ *Аптам етістігінің қимыл атауы*. ≈ Алтынмен *а п т а т у*.

АПТАУ¹ *Апта етістігінің қимыл атауы; жылтыратып жағу, жалату*. Алтынмен *а п т а у*, күміспен күптеу – зергерлік өнердің тым қарапайым болса да, дамуының нәтижесі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АПТАУ² *Апта етістігінің қимыл атауы; жағу, сипау арқылы емдеу*. Түйенің қотырын емдеуде де ең нәтижелісі – камераға салып күкірт газымен *а п т а у* (С.Омаров, Мал терісі.).

АПТЕК ор. з а т. с ө й л. **Аптека**. Мен жауынгерлік жасақты ертіп, Преснядағы *а п т е к* – бардым да, ондағы глицерин мен химикаттарды конфискулеп алдым (М.Қаратаев, Далада.). *А п т е к т е н* аздап бромды калий, азот қышқылды күміс [ляпис] алады (Б.Тілекметов, Фото сурет.).

АПТЕКА [грек. apotheke] з а т. **Дәріхана**. Дәрі жасалатын шикізаттардың қорын бір жерге сақтау керек болды. Мұндай жерді *а п т е к а* деп атады. «*А п т е к а*» – грек сөзі, ол «қойма» деген мағынада (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Домалақ, ұнтақ, сұйық дәрі дегендер Әділдің үйде тартпасынан, кеңседе қалтасынан үзілмейді. Үйдегі столының үсті кішігірім бір *а п т е к а* секілді (Ғ.Орманов, Жүрек). Қуанышы жүрегіне сыймай, Көкі жатағына аяндап жаяу қайтқан-ды: Медпунктті уақытша *а п т е к а* меңгерушісі Аннаға тапсырмақ. Бұйрық солай (З.Шашкин, Өмір.).

АПТЕКАРЬ з а т. с ө й л. **Аптекашы**. Тапалтүске Махмуд келіпті де, *а п т е к а р ь д і*ң жағасынан алып: – Сол рас па? Жауап бер, көрі теке? – депті («Лен. жас»). 1711 жылы қатты ауырған І Петр Карловы Варға келеді, оны қала тұрғындары зор құрметпен қарсы алады. Орыс патшасы мұнда *а п т е к а р ь* А.Бехердің үйіне орналасады («Қаз. әдеб.»).

АПТЕКАШЫ з а т. **Аптекада дәрі-дәрмек дайындап, сататын адам**. Дәрігерлер мен *а п*

т е к а ш ы л а р астрологияның көмегімен жұлдыздарға қарап бал ашты, адамның тағдырын, дәрі-дәрмектердің қайсысын қай кезде қабылдау тиімділігін айтты, қысқасы, сәуегейлік құрды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АПТЕКШЕ з а т. с ө й л. **Шағын көлемді дәрі-дәрмек жиынтығы**. Қой қоздатуға керекті халат, алжапқыш, резинка, аяқ киімдер, фонарь, шелек, күрек, айыр, *а п т е к ш е* сияқты құрал-жабдықтар міндетті түрде болуы тиіс (С.Омаров, Қой бағу.).

АПТЕЧКА ор. з а т. **Аптекие**. Жеке жағдайда қолданылатын қарапайым дәрі-дәрмектер мен құрал-жабдықтардың шағын көлемді жиынтығы – үйдегі *а п т е ч к а* деп аталады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Әрине, жеке семьялардың үйінде де жеңіл-желпі *а п т е ч к а* тұрса, жақсы болар еді (З.Сырғабаева, Токсоплазм.).

АПТЫҒУ *Аптық етістігінің қимыл атауы*. Жылқыбай – асығу, *а п т ы ғ у* дегенді білмейтін кішіпейіл жігіт (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Дайындап өздерін, Күн сыйлар салмаққа, Айнала – асығыс, Айнала – *а п т ы ғ у* («Қаз. әдеб.»). Шапшаңдықтан қашпа, *а п т ы ғ у ғ а* баспа (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

АПТЫҒУШЫЛЫҚ з а т. **Асығыстық, қарбаластық**. Күрделі өндірісте артта қалып қоюға болмайды, олқылықтың орнын толтыру үшін *а п т ы ғ у ш ы л ы қ қ а* салынуға болмайды («Соц. Қаз.»).

АПТЫҒЫП-ҮПТІК = е т. **Асып-сасу, абыржу, сасқалақтау**. «Ат мәселесі жеңіл. Оған *а п т ы ғ ы п-үптігі* етін еш нәрсе де жоқ. Мұнда аттан гөрі ірірек мағыналы нәрселер де бар», – деп ойлады ол (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АПТЫҒЫС з а т. **Күйгелектік, асып-сасушылық**. Бұл көзқараста *а п т ы ғ ы с* жоқ та, асығыстық бар (Қ.Ұябаев, Қырда.).

АПТЫҒЫС = е т. **Бірнеше адамның асып-сасуы, асығуы, демігуі**. Вагондардағы жүрт бірінің соңынан бірі жалғаса шұбырып, *а п т ы ғ ы с ы* п түсіп жатты (Д.Әбілев, Ақын.).

АПТЫҒЫС-ҚАРБАЛАС с ы н. **Жүйесіз, асығыс-үсігіс**. *А п т ы ғ ы с-қарбалас* науқаншылдық белең алған жерде берік тәртіп, берекелі рет жөнінде сөз қозғаудың өзі артық («Лен. жас.»).

АПТЫҚ = е т. **1. Асып-сасу, алқыну, ентігу**. *А п т ы қ қ а н* адам ақыл таба алмайтын... деп бір қойды. *А п т ы қ п а н д а р*, уа бозбалалар, Түстерің бұзылып, жүректерің алқынған көрінесіңдер (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асығамын несіне *а п т ы ғ а м ы н*, Заман емес жейтұғын аттың қамын. Әр қалада қонақуы күтіп мені Ұйықтады ұсынып тәтті дәмін (Т.Молдағалиев,

Шақырады көктем). Ғабдолла *а п т ы ғ а* басып үйге кіріп келді, қонақтарда жұмысы болған жоқ (М.Дүйсенов, Меймандар). **2. Асып-масу, асқақтау.** Қашаннан кекті болған қанды қанжар, Салынған құрбандыққа қанша жан бар?! *А п т ы қ қ а н* жүрек қанын шашыратып, Алдың ба енді тыным, байым, аңғал! (Б.Майлин, Таңд.). Қызық деп өмір ұнадым мен Сағымды су деп қуғанға. Жұлдыз бен Айды аламын деп, *А п т ы қ т ы м* неге жасымда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Аптығын басты. а) *Ентігің басты, тынышталды, көңілі орнына түсті.* Көзімен көрген соң анасы *а п т ы ғ ы н б а с т ы* (Ауызекі). ә) *Бетін қайтарды, тойтарды. Б а с а й ы н а п т ы ғ ы ң д ы* тез шық, Сара, Сен түгіл әкеңдеймен болдым істес. Бұл үйде Сара бар ма, отыр нағып, Қарсы ұшпай тоты құстай қанат қағып (Айтыс). Ей, Арыстан, асарсың, Асып барып бір күні *А п т ы ғ ы ң д ы б а с а р с ы ң* (Ф.Мүсірепов, Таңд.). Алтынсарин оның *а п т ы ғ ы н б а с ы п* отыратын қарама-қарсы қандай да болмасын күшке тежеу жасамаңыз депті (Ж.Молдағалиев, Самал).

АПТЫҚҚЫШ *с ы н. Асыққыш, алып-қиша, асығып-аптығатын.* «Қайран сөзім қор болды Тобықтының езіне» – өзі сөйлеп тұр емес пе?! *А п т ы қ қ ы ш* ала құсты сөз еткенде, «бір-ақ секіріп шығам деп, бір-ақ қарғып түсем» деген ойға орала кетеді (М. Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

АПТЫҚТЫР= е т. *Асып-састыру, алқындыру, ентіктіру, асықтыру.* – Қап, осы жағдай асықтырып, *а п т ы қ т ы р ы п* жағадан алады да тұрады (Б.Момышұлы, Москва.). Апырмай, сен *а п т ы қ т ы р м а ш ы*! Оп-оңай бас сұғып шығатын киіз үй емес қой партия... Ойланайын да, – дедім мен (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Меңіреу дала ымырт үйіріле дүр сілкініп, жұртты дүрліктірген дүрбелең, *а п т ы қ т ы р ғ а н* әбігер әрекет басталды да кетті (З.Жәкенов, Таң самалы).

АПТЫҚТЫРУ *Аптықтыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А п т ы қ т ы р ы ң д ы* қойшы.

АПУ: *апу ет.* с ө й л. **Фафу ет.** – *А п у е т,* – деді ана тілін безеп, – Патшаға ел жаулайтын солдат керек. Бақытсыз бұл сияқты жан болмаса, Сендерге оңай байлық қайдан келеді (Ә.Сәрсенбаев, Еділ.).

АПШУ *Апшы етістігінің қимыл атауы; қысқару, кішірею.* *А п ш у* – кішірею. Кейбір мата жуылғаннан кейін кішірейіп, тартылып қалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Білім кеңсесіне де, білім қамісесіне де *а п ш у* керек болды. Бұл *а п ш у д а н* білім қамісесі күйрық-қанаттарынан айрылып шықты. Білім қамісесінде

тек үш кісі ғана қалды: бірі – төбе ағасы, бірі – мүшесі, бірі – білімді хатшысы (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

АПШЫ= е т. **1. Қысқару, кішірею.** Онда бұл ішкі кереметтей үлкен көрінетін, қазір *а п ш ы п*, кішірейіп кетіпті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қарт онсыз да арық, қатпа денесі бүрісіп, *а п ш ы п* қалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Азған елдің адамы, *А п ш ы ғ а н* сұмдар қадамы, Жүйрікпін деп шабаны, Момынға жапса жаланы, Құлық, сұмдық табады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2. а у ы с.** *Шыдамы таусылу, төзімі біту.* Шешендер тілін тежеді, Түсем деп қанды орыңа. Шыдамы елдің *а п ш ы д ы*, Сорына өбден сорыла (Ш.Әбенов, Кейпін батыр). *А п ш ы м а й*-ақ, саспай-ақ, Жарты жылдан аспай-ақ, Бетін бұрды Манатқа (С.Дөнен-таев, Шығ.). Парламент мінбесіне абыржымай шығып, *а п ш ы м а й* түсе алатын Үкімет мүшелері некен-саяқ. Сол некен-саяқ екеу болса, бірі, біреу болса, өзі – Қаратай Тұрысов еді («Егемен Қазақстан»).

Апшысын қуырды [алды, тарылтты]. а) *Көлемін тарылтты, азайтты.* Астындағы арда күреннің жорғаға бергісіз аршынды аяны жер *а п ш ы с ы н қ у ы р ы п* келеді (Е.Рахимов, Тентек.). Совхоз директорының «ГАЗ-69» жеңіл машинасы жер *а п ш ы с ы н қ у ы р ы п*, қатты жүріп келеді (К.Ертаев, Түгіскен.). ә) *Асып-састырды, тездеттірді, есін шығарды.* Аспаннан жауса ақбасқын, Жерден борап суырған, зымыстан болып шаруаның *А п ш ы с ы н* өбден *қ у ы р ғ а н!* (Бес ғасыр.). Жан-жақтан анталай қамап, *а п ш ы ң д ы қ у ы р ы п* жататын әбігерлі күндер еді ғой ол (Ә.Нәбиев, Тың тынысы).

АПШЫРЫЛ= е т. *Қысқару, кішірею.* Үйден шыққандар мен келе жатқандардың екі арасы *а п ш ы р ы л а* түсті. Үйдегі өліктің, оған зарлаған әйел мен балапандай үрпиеісіп босағаға тығылған шиеттей жетім балаларының түріне қатты қамықты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АПЫ: *апы кіріп, күпі шықты.* *Асып-састы, абыржыды, сасқалақтады.* Баймасақ «*а п ы к і р і п, к ү п і ш ы ғ ы п*» дегендей, Теміртастың үйіне бара ауырдым деп жығылып еді (С.Мұқанов, Таңд.). Айналамда әбігер шегіп, *а п ы к і р і п, к ү п і ш ы ғ ы п* жүрген адамдарды көрдім («Соң. Қаз.»). Нақ бір аса қатты сағындырған қымбатты бауырлары кеп қалғаннан бетер *а п ы к і р і п, к ү п і ш ы ғ ы п*, ес жоқ бөрінде (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

АПЫ-КҮПІ ү с т. *Асығыс-үсігіс, қауырт.* Көктем әбігер, қауырт мезгіл. Қыс бойы бұйығы жатқан тіршілікте бұл тұста асығыс *а п ы к ү п і*

кимыл-харакет көп болады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

АПЫЛ ү с т. с ө й л. *Апыл-тапыл*. Жас бөбектің жұбанғанын, Көру үшін екі көз. Арсалаңдап *апыл* басқан, Балаң үшін екі көз (Р.Нүрпейісов, Туған өлкем).

АПЫЛ= е т. *Тездету, асығу*. Жалқау кимылдаймын. *Апылы* п і с тындырғаннан көрі, алақтап айналама көз тастауым көп (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

АПЫЛ-ҒҰПЫЛ ү с т. с ө й л. *Апыл-құпыл*. Мақпал маңдайынан бүрк еткен ыстық терді *апыл-ғұпыл* саусағымен сыпырып, төмен қарап өте берді (Т.Тілеуханов, Біздің өке.). Мамай шал әдетінше *апыл-ғұпыл* асап, түннен қалған тұздықты лезде тауысты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Соған да тәубә десе *апыл-ғұпыл*, Қалтасы қалғандардың бәрі шұқыр. Кейбіреу күн көріп жүр әрең ғана, Есектей пайдаға мәз көкір-шүкір (К.Салықов, Жезкиік).

АПЫЛ-ҚҰПЫЛ ү с т. *Асығыс-үсігіс, тез*. Нұрлан палатасына қайта оралса, дедек қаққан шал киімін өкеліп, терезе алдында қалтыып тұр. Нұрлан *апыл-құпыл* асығыс киініп, көз ілеспес қимылмен терезеден секіріп түсті (З.Шашкин, Сенім). Шайын шала ішіп, сабағын *апыл-құпыл* жасай салып, ойынға шығуға асықты (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Қарабала жұмысынан келді де, тамағын *апыл-құпыл* ішіп, қайта жұмысқа кірісті (Қ.Исабаев, Қарабала).

АПЫЛ-ТАПЫЛ ү с т. *Тәй-тәй, қаз-қаз*. Баланың *апыл-тапыл* жүргені артық, Жүрек жылытып сыңқылдап күлгені артық. Ер жетіп, есін біліп, дұрыс өссін, Бір оңбаған атанып, болмай тантық (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Алты айда от басына отырғызып, Жан-жаққа күл шаштырып, төгінді еттің. Жүргізіп жыл толған соң *апыл-тапыл*, Бойымды бұрынғыдан жеңілдеттің (Үш ғасыр.). Бөпеміз *апыл-тапыл* жүре бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Апыл-тапыл басты. а) *Аяғын жаңадан басып жүре бастады*. Тәй! Тәй! Тәй! Қаз! Қаз! Қаз! Қарағым! *Апыл-тапыл* басқанға мәз. Қосылып балалармен ойнауыңа, Жарқырап көгөрайлы келді ғой жаз (Б.Майлин, Таңд.). Тілім жаңа шығып, аяғымды *апыл-тапыл* басып жүрген кезім екен (Н.Ғабдуллин, Сарғ. жапырақ). ә) *Жаңадан қалыптаса бастады*. Бірақ «Желдірменің» музыкалық құрылысына, көлемді жағына, мелодиялық құбылысына қарағанда, Ақанның талаптанып, жаңа-жаңа творчестволық қадамын *апыл-*

тапыл баса бастаған кезінде шыққанға ұқсайды (А.Жұбанов, Шығ.). Әкесінің інісі Апырбай деген кісі де өнер иесі болған. Ол кішкене Мұқанның өнерпаздыққа *басқан апыл-тапыл* қадамының бәрін санап, ішінен қуанып та жүрген (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

АПЫЛ-ТҰПЫЛ ү с т. с ө й л. *Апыл-тапыл*. Төлеген шошып кетті. Қараса, аяғын *апыл-тұпыл* басқан үш-төрт жас шама-сындағы бала (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

АПЫРА-ЖАПЫРА ү с т. *Апырып-жапырып*. Атылған оқ, дабырлаған дауыс орман ішін жаңғырықтырып жіберді. Үш сағаттық арпалыстың өзінде-ақ біздің жақ жау жағын *апыра-жапыра*, еңсеріп тастаған еді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

АПЫР-АЙ о д. с ө й л. *Өкіну, таңырқау мәнін білдіретін сөз*. *Апыр-ай*, қалай барам, қалай барам?! Атармын аққу құсты қалай ғана?! Айдыңның аққулары ұйқтағанда, Өрген мал, өскен шырша абайлаған, Барлығы қасиетке қарайлаған, Оқ атам қасиетке қалай ғана?.. Бармаймын, бара алмаймын, қалай барам?! (М.Мақтаев, Шығ.). *Апыр-ай*, жігітім, дегенмен заң қызметкері болмай, журналист болғаныңызға таңым бар (С.Бақбергенов, Кентау). *Апыр-ай*, көзім таса болса, ана балалар жұмысын суытып тастайды-ау енді (Ғ.Сланов, Домбыра.).

АПЫРАЙЛА= е т. *Қайран қалу, таң-тамаша болу, шошу, «апыр-ай, апыр-ай» деу*. Әнеу күн соғыс қаупі лапылдай ғап, Кубаны Құрама Штат тақымдай қап; Қанжарын бүйіріне тақағанда, Адамзат үрейленді «*апыр-ай лап*» (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

АПЫРАҚ с ы н. *Есерсоқ, сотқар*. Тиметиме, *апырақ* Сарының бүгін екпіндейтін күні. Шабданбек байдың қарындасын інісіне қалыңмалсыз алып берейін деп отыр (С.Сейфуллин, Таңд.). Ырасы Адақ бөске қатыспаған, Шыңдағы орамалды атыспаған. *Апырақ* албырт, әңгі батырлардан, Бұл жігіт өзін аулақ жат ұстаған (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

АПЫРАҚТА= е т. *Тапырақтау, тасырлау*. Бандының екіншісі: – Тарт үйге!.. Адам жоқ! – деді. Өзі де келіп *апырақтан*, қара көз келіншекті екеулеп ұстап, үйге сүйреді (С.Сейфуллин, Таңд.). Ол тура бір қатты ұйқыдан шошып ояңған адамдай, *апырақтан* үйге қарай қайта жүгірді (К.Сегізбаев, Қойнауа.). Ол мәйкілерінің сыртында қадау-қадау цифрлары бар ойыншыларды көріп, алаңға *апырақтан* кірді (С.Бердікұлов, Жұмыр жер.).

АПЫРАНДА= е т. *Асығу, аптығу*. Көк бөрте құлағын жымитып, сәл жасқау жасады.

Рымбектің астындағы қыл-құрсақ сүлікқара *апыраңдап*, арт жағын бұра берді (Т.Тілеуханов, Өзге.). Бұл сұмның арам ойы осы екен ғой, япырмай, Ақбілек неболды екен, – деп Мамырбай шатқаяқтап, орнынан тұрып, яғни *апыраңдап* басып, енгіліп үйіне қарай жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АПЫРАНДАТ = е т. с ө й л. *Адыраңдат*. Артыма қарасам, көк айғырын *апыраңдатты*п, қамшысын білеп, Шабанбай қуып келеді екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АПЫРАНДАУ *Апыраңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Апыраңдауы* басылмады.

АПЫР-АУ о д. с ө й л. *Өкіну, таңырқау мәнін білдіретін сөз.* «*Апыр-ау*, қайтарамын ханға не деп? Ақыл сал перзентіңе менен бөлек. Патшаның қаһарына жолықтырмай, Қайласын тапсын қызың ақыл зерек (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тыңда, дос, сыртқа сәнді мұра қылма! Осындай үн келеді құлағыма. *Апыр-ау*, қандай жауап берсем екен, Өмірдің мынау қатаң сұрағына? (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Әпкесі! Құдайберген, *апыр-ау* жан аласың ба? Тіпті кісіні есінен тандырып болдың ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АПЫР-ЖҰПЫР ү с т. с ө й л. *Апыр-топыр*. Кешікпей *апыр-жұпыр* шаналарымызға отырып, бет алған бағытымызға жүріп кеттік (Р.Тоқтаров, Терістік).

АПЫР-ТОПЫР ү с т. *Үйме-жүйме, апыр-жұпыр*. Сол жерде *апыр-топыр* түсе қалдық, Қамыстан бір-бір салды буып алдық. Ер-тоқым мен киімнің бәрін шешіп, Қамыстан бұған салға шығып алдық (Батырлар жыры). Екі әйел тағы қысыр әңгімеге кірісе бастап еді, іштен аппараттың үш-төрт қызметкерлері *апыр-топыр* шықты да, тоқталып қалды (М.Иманжанов, Көк белес). Ағаш қалқалап бара жатқандарға қарап отырғанда, Тасқынбайдың артынан *апыр-топыр* арпалыс естілді (М.Иманбаев, Жеткіншек.).

Апыр-топыр болды. *Ұйқы-тұйқы болды, астан-кестені шықты.* Ерсілі-қарсылы боқтас, айқай, *апыр-топыр болды* да қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өре тұра келген кірекештер алғашқыда естері шығып, *апыр-топыр болды*п қалды (Д.Досжанов, Құм жүт.).

АПЫР-ТҰПЫР¹ ү с т. с ө й л. *Апыр-топыр*. Мені көріп, айғайға сасып қалды, Жабыла жүген ала-ақ, атқа барды. Аттарды *апыр-тұпыр* ерттеп мініп, Қайқайып, маған қарай бері салды (Батырлар жыры).

АПЫР-ТҰПЫР² е л і к. *Отыр-топыр қимылды бейнелейтін сөз.*

Апыр-тұпыр етті. *Дүсірледі, тарсылдады, тасырлады.* Жорға жүрістің жайлысын-ай! Аттың төрт аяғының апыр-тұпыр, *апыр-тұпыр еткені* ғана естіледі (М.Гумеров, Шыңырау).

АПЫР-ШҮПІР ү с т. с ө й л. *Апыр-топыр*. Шорақазы, Шауқарлар да аттарынан *апыр-шұпір* түсіп, сері шалға үлкен ілтипат көрсетті (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

АПЫРЫҚ = е т. с ө й л. *Аптық*. Қыз сөзі батқан сайын жаным кірер, Қадияша *апырық-тың* деп неге сасам (Айтыс).

АПЫРЫЛЫС-САПЫРЫЛЫС з а т. *Бей-берекет, әрлі-берлі қозғалыс.* Арна аңғары бірде жайылып, бірде қусырылып, суының беті қара майға, *апырылыс-сапырылыс* ыдыс-көлікке толы, қаладан ұзап, бұйығы өңірге қарай қақпалап алып келеді (Ә.Сараев, Бозқырау).

АПЫРЫМ-АЙ о д. с ө й л. *Өкіну, таңырқау мәнін білдіретін сөз.* Таңдайың тәтті, тілің май, Тауып айттың *апырым-ай*. Ор қазалық, оқ жасап, Олар қамсыз, жатсын жай (І.Жансүгіров, Таңд.). Таң атып, Күн де шықты, жер көрініп Жан-жақтан мұнарланып, ел көрініп, «*Апырым-ай*, қожайынға не айтамын» деп Келемін үйге қарай сүмірейіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Барма топқа шақырмай, Жат үйінде, шатылмай! Шыдармын ба, *апырым-ай!* Жатуға шықпай үйде енді! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АПЫРЫМ-АУ о д. с ө й л. *Өкіну, таңырқау мәнін білдіретін сөз.* Жұрт жауыз, жұрт өсекші сыр шашады, *Апырым-ау*, соларға кім сыр ашады? Сұлудың сүйгеніне жала жапқан, Ұнамсыз ел ішінде сөз қашады (Б.Майлин, Таңд.). Он бес жыл болыс болған, Меке барған, Қазақша еш қызық жоқ мұнан қалған. Шалдары қошеметші айтушы еді: «*Апырым-ау*, бар ма екен, – деп, – сізде де арман?» (С.Торайғыров, Таңд.). Бұл кім еді *апырым-ау*, кім еді бұл, Көзі жарық әйнектей, көңілі бұлдыр. Жақсы ойымды лезде жабырқатты-ау, Өткінші бұлт секілді күдік құрғыр (Ә.Тәжібаев, Кешеден.).

АПЫРЫП-ЖАПЫР = е т. 1. *Өндіру, тындыру, қаусату, қопарту, қомағайлану.* Төрт жолғыншы жылмаң сары астырып қойған еттің үстіне түсіп кете жаздап, *апырып-жапырып* соғып жатыр (А.Нұрманов, Құлан.). Алып-ұшпа жастар бір жерге жиылған соң, жұмысты *апырып-жапырып* жіберетін әдеті (Н.Оразбеков, Қарсыбай Сыпатаев). Дробот бірдемені не қылса да, *апырып-жапырып*, алды-артына қарамай, тезбе-тез істеп тастауға

бейім тұратын-ды (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.).
2. Баса көктеу, ығыстыру. Әлде *апырып-жапырып*, бүкіл селоның аты біткенін қуып әкелген солдаттардан үрейі ұшты ма, әлде басқа бір қорқыныш қауіп басына төнді ме, әйтеуір самогоны бар деген әйел өте қатты қобалжып кетіпті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жігіттер *апырып-жапырып* ұмтыла бергенде, бақсы орнынан атып тұрып, олардың алдында кесе-көлденең тұрып қалды (С.Омаров, Қайырлы.).

АР¹ [ар. *عار*] з а т. *Адамгершілік қасиет, намыс, қят.* Алаш туы астында, Күә болсын *арымыз*. Көркейтуге Алашты Құрбандық біздің жанымыз! Былай тұрсын малымыз, Алаш деген ел үшін Сарыарқаның жері үшін, Бостандық берген ер үшін Төгілсін біздің қанымыз! Аялмасын жанымыз! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Ар* демек – адамшылық намыс деген, *Арың* кетпес жағыңа қарыс деген, Теріс ұғып жүрмесін мұны біреу, Сөз емес күншіл болып алыс деген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаңа деректі өз бетіммен тапсам да, ақсақалдың келісімінсіз жарыққа шығаруға *арым* бармас еді (М.Мағауин, Қиянда.).

Ар көрді. *Ұят санады, намыс көрді.* Дүниедегі ең жақсы көретін байы мен баласын ренжітіп, өзінің бас сауға қылып кеткенін Күлпаш енді *ар көре* бастады (Б.Майлин, Таңд.). Қасындағы залымдарын қуып, елдің дегенін істеп, Исатаймен табысуды хан өзіне *ар көреді* (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Намысшыл жігіт жағдайдың нашар екенін бізге білдіруді де *ар көреді* (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Ар тұтты. *Арланды, намыстанды.* Ата атанып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, «өзіне *ар тұтқан* жаттан зар тұтады» деп (Абай, Таңд.).

Арынан аттап, бетіне шіркеу салды. *Ұятқа қалдырып, атына кір келтірді, табаға қалдырды.* Сендер ғана *арымнан аттап, бетіме шіркеу салдыңдар* (С.Адамбеков, Көсе.).

Арын арлады. *Намысын жсыртты.* Болып ед Апрасиян қызын бермек, сондықтан Апрасияның *арын арлап* Тұраннан ойламаушы ед өзгені ел деп (Т.Ізтелеуов, Рүстем.).

Арын аттады. *Намысын қорлады, қятқа қалдырды, атына кір келдірді.* Жаңағы қара пәле қанша кірлемек болса да, Құдай біледі, Ақбала да *арын аттап* жүрген әйел болмас (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Арын аяққа басты. *Арын сатты, қорлады.* Ендеше баяғыда *арыңды аяққа басып* кеткен әйелді енді қазір сенің де жек көруің мүмкін (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Арын сақтады. *Намысын қорғады, намысын жібермеді, адамгершілігін сақтады.* Ажалды жоқты болса да, *Арын сақтап* тұрады Ардан кешкен ұятсыз ойламайды ұятты (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Арын сатты. *Арсыздыққа салынды, қяттан безді.* Ант ішіп, күнде берген жаны құрсын, *Арын сатып*, тіленген малы құрсын. Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып, Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын (Абай, Тол. жин.). Олар да азаптылар емес пе? Немесе адам *арын сатар* болар ма? (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Бүйтіп *арын сатып* алған жаны құрсын (Қ.Тоқаев, Көмескі із).

Арын төкті. *Ұятқа қалдырды, намысын қорлады.* Мен айтамын зарымды, Бір перзенттің дертінен Беттен *төкті арымды* кетірді Алла сәнімді (Мұңлық-Зарлық). Шал болсын, жаман болсын, жарлы болсын, Міндетті қыз баруға *төкпей арын* (М.Хакімжанова, Намыс). Күшікбайда отырған жесір әйелдің үйіне кеп қонған болыс Шөпіш жас қызды Бәйтікке ұстатып алғызып, *арын төккен* (К.Оразалин, Абай.).

Арын таза. *Күнәсіз, бейкүнә, адал.* Сейітжан кіреукесіз адалдығын, *ары таз азаматтығын* молырақ әңгімелемек болдық («Қаз. әдеб.»). Жаны, *ары таз а* Құнанбаланы бармақ басты, көз қысты әрекетке итермеледі (С.Омаров, Қызыл.). Есек дәме аңшыдай қақпан артқан, Аралыштап, жақсы емес сақпан атқан. ...Сыншының *ары таз а* болса керек Алдында жатқан ана-оу ақ парактан!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

Арын төгілді. *Намысы қорланды, қятқа қалды.* Дүниенің келгені не, кеткені не, Абырой, *ар төгіліп* біткені не, Сүйгені бөтен жарға нәсіп болса. Беймезгіл бұл дүниеден өткені не? (XX ғ. қаз. ақын.).

АР² [лат. *area*] з а т. *ф и з. 100 м²-ге тең метрлік жүйедегі аудан өлшемі.* *Ар* – ауданның өлшемдердің метрлік жүйесіндегі өлшем бірлігі (ҚҰӘ).

АР³: ар жақ. а) *Қарсы жақ, арғы бет.* ...Астында отырушы ек жапырақтың, Тұратын төбемізден шашырап күн. Жамылып алтын-күміс сәулелерді, Қараушы ек *ар жағына* атыраптың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Өзімен *ар жақтан* келген адамымен қосып Бәкірдің өзі, оның жігіттері барлығы елу шамалы кісі болып жүрді (С.Шаринов, Бекболат). Адамға бірден кім сенер Айтқаны шындық, ісі адал? *Ар жағын* білгің келсе егер, Орнынан кенет түсе қал! (Қ.Мырзаліев, Мәңгі майдан). ө) *Жалғасы, аяғы.* Гүлмиза, «*ар жағын* айтайын ба,

осы да жете ме» деген адамдай ойға шомған (З.Шашкин, Өмір.). *Ар жағын* енді толғап айтып-айтпа, Білді әлем сол күндерде-ақ атын жатқа. Елу жыл келеді елі ер есімін Бөлеумен ән мен жырға, махаббатқа (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). б) *Іші, ішкі ой-түйсігі*. Бір көрмеге төп-төтті, Қазаны мен қалбаңы. Дөң айналмай ант атты, Бүксіп, бықсып *ар жағы* (Абай, Толжин.). Ішке Сәрсен кірді. Екеуі біріне-бірі таңдана қарады. Айтпаса да, *ар жақтары* көрініп тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АР⁴ елі к. *Иттің, қасқырдың т.б. кенеттен күтпеген жерден арс ете қалған дауысын бейнелейтін сөз.*

Ар етті. *Бырлдады, сес көрсетті.* Шабдар ат *ар ете* қалғандай, шапшып түсті де, шаңды басына көтеріп құйғыта жөнелді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Шығармалар дыбыстарыңды! – деп, Арыстан *ар ете* қалды (С.Сауытбеков, Аютас).

АР⁵: ар ма. к ө н е. *Амансыз ба, аман-есенсіз бе?* – *Ар ма*, ата! Арнай келдім, батаңды бер! Қасыма балаңды қос, қатар жүрер! Жол сілте, ақылдыңды айт, қысылғанда, Аятым болсын менің атап жүрер (М.Мақатаев, Шығ.). Жайықтың ару қызы, *ар ма*, Жібек! Отырсың кімді күтіп жадап-жүдеп. Шын сүйсе, келер кезі болмады ма, Жездейден хабар-ошар бар ма, Жібек (Батырлар жыры).

АРА¹ [ир. ۱۰۰۰] з а т. *Ағашты кесу үшін жұқа темірден жасалған тісі бар құрал.* Ағаш кессек, арнаулы Балта менен *ара* бар, Түрлі сайман ағаштан Балта арқылы таралар (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Көзілдірік көзінде, Қолда аспап-жарағы, Үстінде тон, отыр шал, Қайрап ескі *араны* (Қ.Аманжолов, Таңд.). Бірде саптап балтаны, Бірде иіп тағаны. Кеңге салып арқаны, Бірде егеген *араны* (Т.Жароков, Таңд.).

АРА² з а т. з о о л. <лат. aridae> *Гүл шырынынан бал жиятын қанатты жәндік.* Осы еңбеккер *аралар* Еңбегімен бал алар. Бал арадай жинаңдар! Білім балын, балалар (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Бір килограмм бал жинау үшін бал *арасы* 10 миллион гүлге қонуы керек (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.). Гүл іздеген *ара*, бақыт іздеген қыз, бозбалалар ән салып жан-жаққа тарап кетіп барады (Т.Оразов, Қаныш.).

Ара балауызы. б и о л. а) *Бал араның балауыз бездерінен бөлінетін қатты зат.* *Ар а бал ауызы* суда ерімейді, эфирде, хлороформда, бензолда, бензинде, скипидар майында жылдам ериді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Ар а бал ауызы* темірмен, мыспен, мырышпен және т.б. металдармен еркін қатынасқа түседі.

ә) *Ара балауызын ерітуден алынатын өнім.* *Ара балауызын* медицинада, микроскопиялық техникада қолданады, шырақ жасайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Ара зиянкестері. з о о л. *Арамен және оның өнімдерімен қоректеніп, ара шаруашылығына зиян келтіретін әртүрлі жануарлар тобы.* *Ара зиянкестері* паразиттер және жыртқыштар болып екі топқа бөлінеді (ҚҰЭ). *Ара зиянкестері* – омарта маңында тіршілік ететін балауыз күйесі, тышқан, сона, әрене, инелік, көк торғай, тағанақ сияқтылар (ҚСЭ).

Араның ұясындай. а) *Ду-ду еткен, у да шу.* Аттан, шанадан түскен тымақты, малақайлы, саптама етікті, пималы адамдар да *араның ұясындай* гүрілдеген контор алдына қарай аяңдады (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Партизандар шаттана күліп қамбаның есігін ашып кеп жіберіп еді, *араның ұясындай* дуылдаған тұтқындар сыртқа лап қойды (Ә.Шәріпов, Партизан.). ә) *Құжынаған, көп.* Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Батыс Қазақстан облыстарындағы өзендер бойындағы жарқабақтардан *араның ұясындай* быжынаған індер көрінеді (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.).

Ара талағандай қылды. *Жан-жақтан жабылды, тиісті.* Көк биені тебінтіп, Әбен шапанды жабықтан суырып алғанда, сырттағылар анталап, Әбенді қамалап, *араталағандай қылды* (С.Сейфуллин, Шығ.).

АРА³ з а т. 1. *Екі орта, аралық.* Адал менен арамның *арасы*, Жақсы менен жаманның *арасы* Жер мен аспан секілді, Арам биді би десең, Шайтан, малғұн шаһаріне Базарын қосқан секілді (Кердері Әбубөкір, Қазағым). «Е, Тәтіш! Мен – қырық алты, сен – он сегіз, *Арамыз* екеуміздің ұшан-теңіз, Жадырап өзін теңдес жас жарға ти, Өлмейтін тіршіліктің қамын жеңіз (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көксерек құйрығын артқы екі аяғының *арасына* тығып алып, аш белі бүгіліп, іші қайта-қайта солқ-солқ етіп ұлып тұр еді (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Адамдардың өзара қатысы, қарым-қатынасы.* Бастан бір-бірімізді ұнатпаушы едік, *арамыз* ашылды да кетті (Ә.Сәрсенбаев, Толқын-да.). *Араларынан* қыл өтпестей тату-төтті жүріп жатыр, дәл бір Қозы Көрпеш – Баяндай («Қаз. әдеб.».). Бұл жайларды Абайға айтса, екі туысқан *арасына* от тастаған боп саналатыны бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жылайды қашып кетсе баламыз деп, Патшамен келіспей тұр *арамыз* деп. Кемпір-шал, жесір қатын, жетім бала Біз қалып қайтіп адам боламыз деп (Е.Қандеков, Өлеңд.). 3. *Орта, иш, топ.* Меңіреу, мылқау орманда, Аласұрған бұл маңда. Дәл

осындай бір жігіт Жақсы-ау, болса *а р а ң д а* (Қ.Аманжолов, Таңд.). Өзіңіз көріп отырсыз. Қалау кетті *а р а м ы з д а н*. Қайда жерлейміз? (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

Ара ағайын. *Туыстық қатысы екі жаққа бірдей, ортақ; бітім айтушы адам.* Бейсенбі, маған *а р а а г а й ы н* болатын болсаң, ұрып-ұрыс, болмаса, әдетіңе тартып, Қайшаның сақшысы болатын болсаң, не қылдың, не істедің! – демей-ақ қой, – деді Төленіш (М.Әуезов, Қараш.). Е, ұрандасқанда, қол ұшын беруге жарарлық *а р а а г а й ы н* еді олар (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Және-кен бәрінен де *а р а а г а й ы н н а н* ұялып, жердің тесігі болса кіріп кетер халге түсті (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.).

Араға [екі араға] әзәзіл болды. *Араздастырды, өшіктірді, арандатты, араға от салды.* *А р а г а ә з ә з і л* боп жүрді ағылшын. Ақтарға жәрдемдесіп, жан таласып. Барынша көмек беріп тұрды ағылшын (Ақын жарлары). Найманның аруағынан кет садаға, *Ә з ә з і л* бола берме *е к і а р а г а*. Жанақ та қобызын түк қылған жоқ, Оңай ма сендей сорлы бишараға (Айтыс).

Араға әзәзіл [шайтан] кірді [түсті]. *Араздасты, өшікті, суысты.* *А р а г а* қандай *ш а й т а н н ы ң к і р г е н і н* кім білсін, Айшуақ ауаткомға барудан, беделін сатудан табанда бас тартты («Қаз. әдеб.»). *А р а ң а ш а й т а н к і р е* алмай, Өсіп еді өркенің (Ақберен).

Араға қылау [ақау] түсті. *Араздасты, көңіліне кірбің түсті.* Әрқайсысы өзін Ясауи мешітінің күмбезіндей үлкен санайтын екі рудың батыры жанжалдасса, оның артында тұрған екі ру ел де қырғикабақ болады. *А р а л а р ы н а қ ы л а у т ұ с е д і* (І.Есенбарлин, Шығ.).

Араға [екі араға] от жақты [тұтатты, салды]. *Өшіктірді, араздастырды.* Түрткілей-түрткілей Омар мен Оспанның *а р а с ы н а* *о т т ұ т а т т ы* (С.Торайғыров, Шығ.). Бұны істеген Қанаш болмас, *а р а м ы з г а* *о т т ұ т а т қ а л ы* жүрген басқа біреу болар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ішек айналмас іші тар, Кейбір әйел қызық қой, *Е к і а р а г а* *о т ж а г а р*, Тақыс ойлы бұзық қой (Қ.Мұқышев, Шығ.).

Араға от түсті. *Араздасты, ренжісті.* Әсел мен Илияс *а р а с ы н а* *о т т ұ с і п*, ажырасатын тұсына, арқаудың үзілер жеріне драмалық желі тарту қажет еді («Қаз. әдеб. »).

Арадан қыл өтпес [өтпестей] тату. *Сыйлас, тату-тәтті.* Базардан алып келген күміс құман, Жігітті адастырған қалың тұман. *А р а д а н қ ы л ө т п е с т е й т а т у* едік, Біздерді араз қылған қай антүрған (И.Байзақов, Таңд.). Ерқожа мен Тауман ауылдас ішінде де

екеуінің *а р а с ы н а н қ ы л ө т п е с т е й т а т у* екенін де білетінмін (Ф.Сланов, Домбыра.). Екі қарт бірінің шақшасын бірі қырып алатын, *а р а л а р ы н а н қ ы л ө т п е с т а т у* («Қаз. әдеб. »).

Ара күндік жер. *Екі ортаға қона жететін жер.* Шымыран деген таудың күнбатыс жағында аспанмен таласқан биік таулар біріне-бірі жалғасып, атты кісіге *а р а к ү н д і к* жерге шейін созыла береді (С.Шарипов, Шығ.). Жерлерден *а р а к ү н д і к* жалғыз озып, Жүйріктер болушы еді бәйгіні алған (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ара қонды. *Орта жолға бір түнеді.* Жолаушылар іздеген елдеріне *а р а қ о н ы н* жетті (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Әмірбектің руы Сармантай, *А р а қ о н ы н*, күйзелген досына көңіл білдіруге, берген уәдесін орындауға келген екен (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Бүгін жетеміз деп өктемейік Асықпай, *а р а қ о н ы н а қ* барайық, – дескен-ді (М.Әуезов, Шығ.).

Арасы алыстады. *Ренжісті, араздасты.* Барамын деп жүргенде танысқалы Екі ауылдың *а р а с ы а л ы с т а д ы* (Қара өлең). Ақ сұңқар қона кетпес ылай көлге, Жарасар шайы бешпент қынай белге. *А р а м ы з а л ы с т а п* бір кеткен кезде Қол үздік көрінгеннен сұрай берме (Қара өлең).

Арасы жер мен көктей [аспандай]. *Бөлек, ерекше, ұқсамайтын, үйлеспейтін.* [Сәуле:] – Мырқал аға, туыс сіздікі, жолдас біздікі. Бірақ азғындық пен Нұрланның *а р а с ы ж е р м е н кө к т е й* емес пе еді... (Ә.Әбішев, Достық.). Сөз бен істің *а р а с ы ж е р м е н кө к т е й* (М.Әлімбаев, Мақалдар). Жақсы менен жаманның *А р а с ы ж е р м е н а с п а н д а й* Байқарсың бір күн басыңа іс түскен кезде сасқандай (Б. Өтемісов, Өлеңд.).

Арасы суынды [сынды]. *Көңілі алшақтады, араздық күшейді.* Осыдан кейін екеуінің *а р а с ы* біраз уақытқа дейін *с у ы н ы н* кетті (Т.Ахтанов, Шығ.). Егер екі достың *а р а с ы с ы н ы н*, жарылып барып, қайта жалғасса, бұрынғыдан бетер жымдасып кететін кезі болады (Т.Ахтанов, Шығ.).

Арасы таяқ тастам. *Бір-біріне өте жақын, көрші.* Мақаш қорығын қоршай отырған *а р а л а р ы т а я қ т а с т а м* қазақ ауылдарының қиқы-жиқы бейнесі жойылып, тек қар астындағы кең жазықтың әр жерінен будақтаған түтіндері көрінеді (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

Ара тұрды. *Арашалады, көмектесті, қол ұшын берді.* Дәрігер болсам, ажалға *а р а т ұ р* *а р е м - а у* деп ойлаймын (М.Сүндетов, Құмда.). Халықтың бақытына *а р а т ұ р г а н*, Гос-

телло қайрылғанда қанатынан. Әжемнің аһ ұрғанын көрсең еді, Жамылып ауыл үсті қара тұман (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Ешкім *ара тұрған* жоқ несібемді тигізбей (Б.Өтемісов, Өлеңд.).

Ара түсті. *Арашашы болды, қорғады. Ара тұс іп* ажалдан өздерін кеп ап қалдың (М.Әуезов, Шығ.). Егер анық тазшаның алғанын сезген болсаң, не қылсаң, о қыл, мен *ара тұспеймін*, – депті (Қаз. ертег.). Нұртаза мені ұрмақ болып ұмтылғанда, арашашы боп кеп әлдекімдер *арамызға тұсе* кетті (С.Мұқанов, Шығ.). Тыңдамасқа шама жоқ. *Ара тұсе* рана жоқ. Бармағын ол тістеді. Белін бекем буынып, Ащы терге жуынып, Тағы ол жұмыс істеді (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

Ара халық. *Екі жаққа да қосылмайтын, өз алдына бөлек адамдар.* Сақталсын аман-есен *ара халық*, Басқаға бас айналып қарамалық. Азғана азғындарды айдап шығып, Қоялық осы түнде қаланы алып (Н.Ахметбеков, Амангелді.).

Жер мен көктің арасы. *Біріне-бірінің қатысы жоқ, алшақ, алыс.* Көңілің қалса жақынға, Алыстығын айтайын, *Жер мен көктің арасы* (С.Сейфуллин, Танд.).

Қас қағым арасында. *Тез, жылдам, лезде.* Осы ретте *қас қағым арасында* әлемді артқа тастап жүрген көк сұңқарларымыз көп жұмыс атқарады («Лен. жас»).

Қас пен көздің арасында. *Лезде, тез.* Көрседен неше түрлі сөлекетті, Демейді ол: «мені мұнда сор әкепті». *Қас пен көздің арасында* қағып өтіп, Алқаның азығын да сол әкетті (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). «Мені боқтадың» деп Мұқанның қолындағы атасы Жәутік аттонын ала қашып, *қас пен көздің арасында* бітіспес жау болып шыға келеді («Қаз. әдеб.»). Шөріп: *Қас пен көздің арасында* қайдан алдың, Тілекем-ау?! – деп сүйсінді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Қосақ арасында. *Босқа, әшейін.* Кейін өкінесің. *Қосақ арасында* бос кетесің. Екі отын арасында босқа күйіп кетесің (С.Омаров, Қайырлы.).

От пен судың арасында. *Қауіп-қатер, ажал үстінде.* Аңдар тұр *от пен судың арасында*, Сахараның әр жердегі даласында. Әрнешік ғаріптердің ісі мүшкіл, Я Рахман, өзін жөнін табасың да (С.Торайғыров, Танд.).

Өлі мен тірінің арасында. *Әл үстінде, ауыр халде.* Ертеңіне ханның адамдары дарға асулы *өлі мен тірінің арасында* тұрған ханды көріп босатып алыпты (Қаз. ертег.).

Өң мен түстің арасы. *Мең-зең, түсініксіз жағдайда.* *Өң мен түстің арасындағы*

бір халде отыр, Сәнжан мең-зең (Ә.Тарази, Құйрықты.). *Өң мен түстің арасындай* ғажайып шақ Қанатын жайып маған қарай жүзді (А.Шамкенов, Сырларым.).

АРААҒАЙЫНДЫҚ з а т. *Тараптарды келісімге келуге, қайшылықты істі бейбіт жолмен шешуге шақыратын үшінші бір күш; түлға.* Жак Ширак өңіріндегі тұрақтандырушы мемлекет ретіндегі Қазақстанның маңызды рөлін, жаппай қырып-жою қаруларын таратпау мәселесіндегі *араағайындық* миссиясын пайдаланудың зор мәнін атап өтті («Егемен Қазақстан»). *Араағайындық* – дәстүрлі қазақ қоғамында ежелден қалыптасқан ұғым (ҚҰЭ). Көршілес екі ру арасында жер дауы, жесір дауы өршіп, қантөгіс қақтығысқа ұласар сөтте үшінші, бейтарап рудың беделді өкілдері басу айтқан: «Алтау ала болса – ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса – төбедегі келеді» деген халықтық қағидаға жүгініп, *араағайындық* жасауды, сол арқылы елдің бүтіндігін, жердің тұтастығын сақтауды парыз санаған (ҚҰЭ).

АРА-АРАСЫ з а т. *Екі орта, аралық.* Құрмандар араларын ашып, орын берген қыздардың *ара-арасына* кіріп отырды (С.Сейфуллин, Танд.). Жігіттер де аттарын отқа қойып, өздері жалғыз ағаштың көлеңкесіне отырды. Шоқ қамыстың *ара-арасына* шегірткелер дамылсыз шырылдайды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Біздің механизаторлар көптеген жұмыстардан мүдірген жоқ. Онан кейін арамшөптен тазарту, *ара-арасын* қолмен сирету басталды (З.Ақышев, Біздің шамшы.).

АРА-АРАСЫНДА ү с т. *Кейде, кей кезде, мезгіл-мезгіл.* Жазғытұры суыр аулап, күзгі сонарды құр жібермей, *ара-арасында* поселка аралап бірді-бірге шағыстырып жүргенде жатып қалдым, – деді Әлжан Аманға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Ара-арасында* көзіне жас алып кемсендеп, қасында отырған адамдардың жүйкесін босатып алар бала көңіл осалдығы және бар (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Өзара әзіл, күлкі әңгімемен отырып, *ара-арасында* қосыла ән шырқап қойып, біз түске таман Оттава қаласына келіп жеттік (Ә.Шәріпов, Алыс.).

АРАБ [ар. عرب] з а т. *Араб елдеріндегі халықтардың жалпы атауы; сол халықтардың өкілі.* Дөң қара *араб* жігіті күңгірлеп біткен соң, тізесіне таман отырған жарғақ жігіт шіңкілдеп *араб* сөзін қыпшақ тіліне аударып бастады (Д.Досжанов, Тұлпар.). Он үште *араб* көрдім, түркі танып, Ойландым насихатты жадыма алып (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Үрімде үш жүз қала соған қарап, Тараған өнер, мизам содан тарап. Бай бақыты ол патшаның Бағдатта, Қараған қол астына парсы, *араб* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Араб алфавиті. *Араб әріп таңбаларының жиынтық тізбесі.* Қазақтар *араб алфавиті* н 4–5 ғасыр пайдаланды (Қаз. тарихы).

Араб әріптері. *Араб тіліндегі дыбыстарды белгілеу үшін алынған таңбалар.* Ғабекең, әне, алдында ақ парақтары, қолында қарындашы оңнан солға қарай *араб әрпімен* асықпай әсем жазып отыр (Ғ.Қабышев, Тарихта қал.). Баспаханаларда *араб әрпінің* ұялары көп болады дейді (М.Дулатов, Шығ.).

Араб жазуы. *Ежелгі Вавилониядағы аккад, шумер тайпаларының жазба әріптері негізінде пайда болған көне жазу.* *Араб жазуы* н да 28 әріп бар, олардың үшеуі (а, и, у) созылық дауысты дыбыстарды, қалғандары дауыссыз дыбыстарды бейнелейді (ҚҰЭ). Қазақстанда *араб жазуы* ислам діні арқылы 7–9 ғасырлар аралығында таралған (ҚҰЭ).

Араб күнтізбесі. а с т р. *Ай фазаларының өзгерістеріне негізделген күнтізбе.* Қазіргі *араб күнтізбесі* нижрадан, яғни мұсылмандардың Мединеге барған күнінен басталады (ҚҰЭ). Нақты жылдан 11 күн кем болғандықтан, *араб күнтізбесіндегі* жылдың басы жыл-жи береді (ҚҰЭ).

Араб тілі. *Тілдердің семит-хамит шоғырындағы семит бұтағынан таралатын тіл.* «Құран» *араб тілінде* жазылған. *Араб тілі* семит бұтағының оңтүстік тармағына енеді (ҚҰЭ). Араб халифатында *араб тілі* мемлекеттік тіл саналады (ҚҰЭ). Бүгінде еврей қауымы алақанына салып әспеттеп, есімімен халықаралық сыйлық атаған, шығармаларын *араб тілінде* жазған еврей философы Майлеонид те осы Кордовада туған («Егемен Қазақстан»).

Араб цифры. 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 сияқты он математикалық таңба. *Араб цифры* Үндістанда (5 ғ.) пайда болған (ҚҰЭ). *Араб цифры* 10–13 ғасырда Әбу Абдаллах Хорезмидің (9 ғ.), басқа да араб математиктерінің еңбектері арқылы Еуропаға тараған (ҚҰЭ).

АРАБА з а т. к ө н е. *Арба.* *Араб асы* н даярлап, кілемге артып салады, Қызмет етіп, ардақтап, Еліне алып барады (Қазанғап Байбұллы, Төле би).

АРАБАЛЫҚ з а т. б и о л. <лат. pristis pectinatus> *Скаттар отрядының тармағына жататын, дене бітісі ақулаға ұқсас балық.* *Арабалықтың* қорегі – омыртқасыз жануарлар мен балықтар (ҚСЭ).

АРАБЕСКА [франц. arabesque] з а т. с ә у л е т. *Араб әріптерімен әсемдеп жазылған хұснихат немесе көгеріс және геометриялық пішіндерге негізделіп жасалған күрделі ою-өрнек.* *Арабеска* Еуропа сәулет өнерінде кең қолданылды (ҚҰЭ). Музыкада әшекейлі, сазды музыкалық шығармаларды, бишінің классикалық бидегі негізгі қимыл-қозғалысының бір түрін де *арабеска* деп атайды (ҚҰЭ).

АРАБИЗМ з а т. л и н г в. *Араб тілінен енген сөздер мен сөз тіркестері.* ≈ Мәтіннен *арабизмдерді* табыңдар.

АРАБИСТ з а т. *Араб тілінің маманы.* ≈ *Араби* с т мамандарды қабылдайды.

АРАБША ү с т. 1. *Араб тілінде (сөйлеу, айту, жазу).* Конверт ішінен қиықша қағазды суырып: «Ау, мынасы несі, тағы *арабша* а м а... деп, Дәуғара сүстія түседі де, латыншасы болмаса, *арабшасына* шорқақ ем, оқып бересің бе, әкем?» – деп саған ұсынады (Б.Майлин, Танд.). *Арабша* н ы танымайсың, латынша Ала бер деп қағазыңа сен түртіп. Әкем өзі ағып тұрған ақынша Қоятұғын мені аузына телміртіп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). Есітті барша халық қыздың жайын, Көп жазбай, сөз аяғын тоқтатайын. Аударған *арабшадан* – атым Әсет, Ойлансам, өлең деген тұрар дайын (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Араб халқына тән, араб сияқты.* *Арабша* а киімі бар, жүйрік тілге, Таныспын, – деп айтады, жолдағы елге. Харекетім – басшылық керуенге, Талайды бастап келдім сонау жерге (Үш ғасыр.).

АРАБШЫ з а т. *Араб жазуын қолдаушы.* 14-і ғана өзінің бұрынғы түрінде іске жарайды, өзгесінің бәрін *арабшыл* а р жанынан шығарып отыр дейді (М.Дулатов, Шығ.).

АРАБШЫЛ з а т. *Арабшы.* Латыншыл жолдастардың да, *арабшыл* жолдастардың да көбірек тексеріп қарайтын сөздері, менің ойымша, мыналар: қай әріп жазуға жеңіл, қай әріп үйренуге оңай, қай әріп шаруашылық жағынан пайдалы, арзан, қазақ елінің осы күнгі жаңа келешектегі мәдениетіне қайсысы жақын? («Еңбекші қазақ»). Латын әрпін алу, алмау туралы *арабшылдар* мен латыншылардың арасында ауызша талай айтыстар өтіп, газет бетінде талай сөздер жазылып жатыр («Еңбекші қазақ»). Жоғарғы мысалға алған әріптерді *арабшылдар* мен латыншылар салыстырып көрсін («Еңбекші қазақ»).

АРАБШЫЛА = е т. *Араб тілінде сөйлеу.* Осы күні кітап ел тұрмысына байланысты, күнбе-күн өміріне жетекші болып шығып отыр. *Арабшыл* а м а й д ы, татаршыламайды, парсышыламайды, тілі түсінікті. Қара таныған қазақ түсіне алады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Бір жағы Бұхар, бір жағы Мекке-Медине, Стамболдарда оқып қайтқандарымыз да бар. Солардың бәрі елге ноғайшылап, *а р а б ш ы л а н*, сартшылап қайтып жүр (М.Дулатов, Шығ.).

АРАБШЫЛАТ = е т. *Араб тілінде сөйлету*. ≈ Арасында *а р а б ш ы л а т ы н* та қояды.

АРАБШЫЛАТУ *Арабишлат етістігінің қимыл атауы*. ≈ *А р а б ш ы л а т у ы н* қоймады.

АРАБШЫЛАУ *Арабишла етістігінің қимыл атауы*. ≈ *А р а б ш ы л а у ы* қызық.

АРАБЫ [ар. *عربي*] с ы н. *Араб тұқымдас жылы*. Көдүлігі шоқтығы қолұсыным *а р а б ы* сұр екен (А.Сүлейменов, Бесін). Алып-алып, алып басқан *А р а б ы* торым өзіңсің. Балдағы жауһар, сабы алтын Алдаспаным өзіңсің (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алаштан байтақ озбаса, *А р а б ы д а н* атты сайлап мінбен-ді (Шалкиіз//Бес ғасыр.).

АР-АБЫРОЙ з а т. *Намыс, бедел*. «Сағынбай, мұның қалай, кеше ғана кеткен жолдасыңның көзіне шөп салғаның ба, менің *а р а б ы р о й ы м д ы* неге ойламайсың?» – деп күбірледі (Д.Досжанов, Тұлпар.). Небір уыздай ұйыған семьялардың шаңырағы ортасына түсіп, *а р а б ы р о й д а н* жүрдай боп, жағдайдың, нәпсінің жетегіне еріп кете бергенін көзім көріп, құлағым естігенде төбе шашым тік тұрған кездерім болды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АРАГОНИТ з а т. м и н. *Карбонаттар тобындағы минерал. Химиялық формуласы: СаСО₃*. *А р а г о н и т* ақ, кейде сарғылт, жасыл, күлгін түстес әрі шыныдай жылтыр болып келеді, қаттылығы 3,5–4,0, сынғыш, меншікті салмағы 2,9–3,0 г/см³ (ҚҰЭ). *А р а г о н и т* төмен температуралы гидротермалық процестер мен Моруға ұшыраған ультра негізді және негізді жыныстарда, әкті туфтарда, гипсті қатқабаттар мен күкірт кендерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология.). *А р а г о н и т* ің түсі әдемі түрлері әшекей тас ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

АРАГІДІК ү с т. *Оқта-текте, анда-санда, ара-тұра, ара-арасында*. Кенжебек – шешен де епті жігіт. Ол Құралаймен ежелгі танысындай-ақ бірден шүйіркелесті. Сый-құрмет, ілтифат көрсетіп, күле сөйлеседі, *а р а г і д і к* өлең де оқып қояды («Лен. жас»). *А р а г і д і к* кездесетін шоқырақ-шоқырақ құм төбешік, үзіліп, жылап аққан Шудың бойы (С.Талжанов, Ұлдай.). Зауқы жоқ емес-ау, *а р а г і д і к* үйге бас сұғып, жалғызының қасына тізе бүксе-ақ қайта тұрғысы келмейді (Т.Тілеуханов, Біздің әке.).

АРАДА ү с т. *Екі ортада, белгілі мерзімде*. Одан әрі жылдар өтті *а р а д а*, Біз ер жеттік,

өсті бой да, сана да. Табыс тойын, міне, бүгін жасадық, Ұлан-байтақ, тың қопарған далада (Ш.Мұхамеджанов, Ана.). *А р а д а* фітнаның өрті жанса, Құйса да туфан суын сөне алмайды. Әуре боп бірін-бірі жоғалтам деп, Татулық иттифаққа келе алмайды (М.Дулатов, Шығ.). *А р а д а* аз уақыт өтпей-ақ ақ оранған Тоқатай, ақ жамылған қызыл қоспақ Сейітпен жолыға берді (Р.Райымқұлов, Болат.).

Бұл [осы, сол] арада. а) *Бұл жерде, осы жерде, осы тұста*. Ағашсыз құла майдан ең далада, Жоқ еді бұрын мұндай *б ұ л а р а д а*. Бір қыстақ биыл келіп мекен қыпты, Ұқсайды жаңа салған бір қалаға (Қаз. әндері). Балам, сен *о с ы а р а д а* тұр қозғалмай, Жасырып ешбір жаққа қадам салмай. Қалмайық қапылыста көзге түсіп, Қарап тұр төңірекке, көзіңді алмай (С.Дөнен-таев, Танд.). Сөз ұғар дос таппадым *б ұ л а р а д а н*. Жұмбақтай шешілмеген мен бір адам. Арманым, сенерім де бір-ақ түйін – Туады атымды атар жаңа заман (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). ә) *Осы кезде, осы уақытта, осы аралықта*. Әкесі мен шешесінің аузын бағып үнсіз отырған Досан *о с ы а р а д а* сөзге араласты (С.Омаров, Дала қызы). *С о л е к і а р а д а* ханның әйелі баланы бір көріп қалғысы келіп соңынан жүгіреді (Қаз. ертег.).

Екі арада. *Аралықта, кезде*. Осы *е к і а р а д а* күн жарым өткен соң, Кәрімнің жазған хатын алдық (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Бұл *е к і а р а д а* ол да Алматыға мектеп оқушыларының дәстүрлі облыстық спартакиадасына баратын болып қалды (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Болғанмен маған қайын көп жыл өтті, Аз емес, *е к і а р а д а* мол жыл өтті. Жетімге үй-жайы жоқ, қыз бермен деп, Жеп алып барлық малды қорлығы өтті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Жақын [жуық, тез, аз] арада. *Жуықта, жақында, таяуда, көп ұзамай*. «Патша *ж а қ ы н а р а д а* тақтан түседі» деген иман көкірекке бекіп орнауда (С.Сейфуллин, Тар жол.). Абыржып батыр келіпті, Өйтпеуіне бола ма? Колхозында көрікті, Той болмақ *ж у ы қ а р а д а* (С.Мұқанов, Замандас.). Апыр-ау, *а з а р а д а* ақ кіріпті, Қап-қара сақалына, самайға да (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.).

АРАДАҒЫ с ы н. *Екі ортадағы, аралықтағы*. Білдірді бұлар барып маймылға өзін, Айтысты *а р а д а ғ ы* жанжал сөзін. «Қош келдің, таразым бар, өлшейін» деп, Жоғалтуға ойлады ол, майдың көзін (С.Торайғыров, Танд.). Марабай: – Аһа, мәселе өкемен *а р а д а ғ ы* жанжалда ма десем, бұлай ма еді, жарайды, Алма, жолың болсын, бар (Ш.Хұсайынов,

Таныс адам.). Мергенбай Колямен *а р а д а ғ ы* достық жәйттерді қызықты ертегідей келістіріп айтып тұр (С.Омаров, Әңгім.).

АРАДАЙ¹ с ы н. **1.** *Ара сияқты, ара тәрізді.* Аузында тісі *а р а д а й*, Кекілі сұлу жібектей, Шырақтай көзі жанады (Қамбар батыр). **2.** *Араның жүзіндей өткір.* Бір аршын оның және болсын ені, Жарамас ойлап тұрсам онан кемі. Суартып у мен жүзін иректеттір, *А р а д а й* қиып түсер тартса нені (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АРАДАЙ² с ы н. *Ара сияқты, ара тәрізді.* Ұясын ойрандаған *а р а д а й* құжынар өңшең мұжық! – деп әрі боқтап, әрі ыржындап қояды (М.Әуезов, Шығ.). Балға қонған *а р а д а й* үй-мелеп, соны қоршап алған (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Самаурын мен жер ошақ басындағы әйелдер *а р а д а й* ызыңдаған мазасыз балаларды қуып, әлек боп жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Арадай талады. *Жан-жақтан тиісті, жабылды.* Үйге кірсе болды, аузын бақадай ашқан шиеттей қара бақай балалар шыр-шыр етіп, *а р а д а й т а л а н*, етегіне жармасады (Б.Тілегенов, Көктем.). Ойы құрғыр бір қозғалып кеткен соң-ақ қанша қусан да ұясы бұзылған *а р а д а й* өршелене *т а л а й д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Асқарбайды *а р а д а й т а л а н*, үлкенді-кішілі бәрі бассалған (К.Қазыбаев, Ызғар).

АРАЖЕГІШ: аражегіш қаршыға. з о о л. <лат. *pernis arivogus*> *Сұңқар тәрізділер отрядының қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс. Ара жегіш қаршыға* ұясын ағаш басына салады, кейде құзғын, қарға т.б. құстардың ұяларын пайдаланады (ҚҰЭ). *Ара жегіш қаршығаның* негізгі қорегі – ұсақ жәндіктер және шоғырланып тіршілік ететін аралар (ҚҰЭ). *Ара жегіш қаршыға* – жыл құсы. Сәуірде ұшып келіп, қыркүйекте қоныс аударып, Оңтүстік Африкада қыстайды (ҚҰЭ).

АРАЖІГІТ з а т. *Аражегіш, жыртқыш құстың біртүрі.* Осоед айдарлы *а р а ж і г і т*, Еуропалық *а р а ж і г і т* болып бөлінеді (Жырт. құс). *А р а ж і г і т* боздақтар (Шурки) мен жаға қарлығаштары өздерінің ұяларын өзен, көл жағалауларындағы құламалы жарлардан салады (Құстар тіршілігі).

АРА-ЖІК з а т. *Екі заттың, адамның арасындағы байланыс жігі.* Достың дос жұлдыр-маса жауға түгін, Еш нәрсе айырмаса *а р а ж і г і н*. Бірінің қабағына бірі қарап, Білмесе күннің қалай өткендігін (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АРАЗ с ы н. *Тату емес, өкпелі, өш.* Сөзіңнен кетіп пәтуа, Құт-берекең арылды; Ағайын

а р а з болған соң, Ел екіге жарылды; Қарайласпай жоғыңа Көре алмай, күндеп барынды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Антонов келіп қалған соң, бұрын *а р а з* ағайын бірінің үйіне бірі қалай кіріп кеткенін де білмей қалады (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Ерлі-зайыпты *а р а з* болса, Өмірден көңілі қалар (Мақал-мәтел).

Араз болды. *Ренжісті, араздасты, өкпеледі, аралары суыды.* Көршіге салма күш-қайрат, Қожайынсып, шыңқылдап. Ағайынмен *а р а з б о н*, Әркімге барма қыңқылдап! (І.Жансүгіров, Таңд.). Жаманның басқа балаларымен әкем Жәутік өмір бойы *а р а з б о н* іргесін олардан аулақ салды, жаз да, қыс та бөлініп алысқа қоныстады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

АРАЗДАС= е т. *Өкпелесу, ренжісу, көңілі қалу.* Көп сүйдім, өксимін мен өткенді ойлап, Жерлерім қолдан шықты жеткен жайлап. Ішінен бір бақытты тағы аңсайды, Бақытпен *а р а з д а с ы н* кеткен бейбақ (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Жұма айтыстан ашу шығып, ауыл *а р а з д а с ы н* кетсе, Гауһарға құда түсудің реті келмей қала ма деген ой үстінде отыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Теңдіктің атын естіп, дәмін татпай, Өтеміз де жүректі қайғы тесіп, Бір ханда екі ұл бопты бір туысқан, Күндесіп, *а р а з д а с ы н*, бұзылысқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АРАЗДАСТЫР= е т. *Араға тұсу, ренжістіру, арасын суыту.* Хан оны өзіне жақын дос қылды: қыз әперді, бізді есепке алмай тастады. Қой, бүйтіп болмас! – Біз бұл екеуін *а р а з д а с т ы р а й ы қ*, – дейді нөкерлері (Аяз би). Кекпен мені азғана *а р а з д а с т ы р*, Өлген соң бірге қосып, таспен бастыр. Мына бала – Тобықты баласы ғой, Мұны өлтірме, Кеңгірбай биге тапсыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тату елді әдейі орталарына от салып, *а р а з д а с т ы р ы н*, ушықтырып, біріне-бірін жау қылып көрсететін болған (М.Әуезов, Қилы заман).

АРАЗДАСТЫРУ *Араздастыр етістігінің қимыл атауы.* Тәштитке Құдай көктен тілегенін жерден беріп, Айжан жайында Шыңғысты Шоқанмен *а р а з д а с т ы р у д ы*ң сөті түсе қалған сияқтанды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АРАЗДАСУ *Араздас етістігінің қимыл атауы.* Семья болған соң келіспеушілік, *а р а з д а с у*, өкпе-базынаның жиі болып тұратыны да рас (Т.Бердияров, Фарид). Тоғай екеуіміздің *а р а з д а с у ы м ы*з да осыдан басталғанды. Қазір күнәмді әбден мойындап, өзім де дауыл аңсаймын (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

АРАЗДЫҚ з а т. *Өкпе, реніш, өшпенділік, алауыздық.* Сөз қылды жақсылықты, жамандықты, Жомарттық, мырзалық пен сараң-

дықты. Достықтың, дұшпандықтың жайын сөйлеп, Қолға алды татулық пен *араздықты* (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Араздық*, алалықты тастап, жаңа үкіметтің бұйрық, жарлығын орындау керек (М.Дулатов, Шығ.). Ел іші болғасын жер дауы, жесір дауы бар, ағайынның *араздығы* мен алауыздығы бас көтермей тұра ма? (Б.Аманшин, Көкжар).

АРАЗ-ҚҰРАЗ з а т. *Өкпе, реніш, араздық, өшпендік*. «Мешіт бір сәрі, тіпті оның *араз-құразы* да иен жұртқа мәлім екен-ау!» – деп танданды (М.Әуезов, Шығ.).

АРАЗ-ҚҰРАЗДЫҚ з а т. *Өкпе, реніш, араздық, өшпендік, алауыздық*. Жақаш ағайын *араз-құраа* з *а* з *д* *ы* *қ* *т* *а* *н* көрі, тату-тәттілікке тоқырағаны мақұл ғой дегендей жоба көрсетті (Ө.Көшімов, Қысталаң.).

АРАЗ-ТАТУ с ы н. *Бірде араз, бірде тату*. Көз жасы момын елдің көл болыпты, Ел жегіш Бозбай деген ер болыпты. Айырылып адамшылық қасиеттерден, Алымын *араз-татуы* бір болыпты (М.Дулатов, Шығ.).

АРАЙ! [ир. آرای] з а т. **1.** *Таң атар кездегі күннің шапағы, шұғыласы*. Ертемен қарсы алып таң *арайы* н. Әр жерден ақ көйлегі бір жарқ етіп, Жүгірген жалаңаяқ балақайың (С.Мәуленов, Жаңа арна). Оятып ұйқысынан кең даланы, Аспанның *арай* берді алтын таңы (Х.Бекхожин, Мариям.). Жер-дүние шоғырланып зорайған ба, Апырай, әлде көзі қарайған ба. Ілгері басқан аяқ кері кетіп, Қалғандай тоқтап анау *арай* да алда (Ж.Молдағалиев, Жесір.). **2.** *Нұр, сәуле*. Дарының да, даңқың да бар жаңғырған, Ақ тілектер *арай* шашса гүлдейсің. Бірақ ертең не күтеді алдыңнан, Білмейсің-ау, Оны мүлдем білмейсің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Құтты болсын Жаңа жылың, ағайын, Жаңа ғасыр төксің жаңа *арайы* н. Көз алдында тоғысып тұр қос ғасыр, Шыршасына жырдан шырақ жағайын (К.Салықов, Жезкиік). Кенжекеңнің жүзінде де қызыл *арай* сәулесі жүгіріп өткендей болды (С.Мәуленов, Шыңда.). Жан сәулем, жанарыңда жазғы *арай* бар, Аңсатар арамызды азғана айлар (Т.Айбергенов, Өлеңд.).

Алтын арай. э к с п р. *Таң атар, күн батар шақтағы күннің сәулесі, күннің нұры, шапағы*. ≈ Айнала *алты н арай* нұрға бөледі (Ауызекі). // *Жарқыраған, жалт-жұлт еткен*. Арқаның тың байлығын игергенде, Алтын дән миллиард пұт сый бергенде. Төсіне *алты н арай* орден қадап, Тарихта теңдесі жоқ жыл келгенде (А.Тоқмағамбетов, Дария.). Көк Байрақ! Тудың ба сен, Ту болдың ба?! Желбіре тас төбемде, тура алдымда. Көтерген *алты н*

арай күн күмбезін Қанаты қандай мықты қыранның да! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қызыл арай. *Батар кездегі күн шапағының қошқылданған түсі, қызғылт түс*. Жанқыздар қызойнақ болатын ауылға келгенде, күн ұясына таянып қалған еді. Көкжиек *қызыл арай* нұрға бөленіп балқып тұр (А.Хангелдин, Қараторғай). Адам тіктеп көре алмас күннің көзін, Сүйтіп жылып тұрады жан лебізің. *Қызыл арай* сары алтын шатырыңа, Күннің кешке кіргенін көрді көзім (Абай, Тол. жин.). *Қызыл арай*, ақ күміс, алтын бергек, Қызықты ертегіге көтерілмек. Ақсақалдың, әкенің, білімдінің сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек (Абай, Тол. жин.).

Қызыл арай ойнады. б е й н. *Қызарды, нұрланды*. Лиза қуанып кетті, бетіне *қызыл арай ойнады* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

АРАЙ? з а т. к ө н е. *Сабыр, ұстам, тоқтам деген мағынадағы қаратпа*. Айдасам жөнге жүрмейсің, Егіз қалған, ақ шелек! *Арай*, жаным, *арай*! Сенің бірің қалмағыр, Сені ешкім алмағыр (Алпамыс). Төл қайыруға арналған «*Арай* жаным, *арай*», түрлі «саналар» да бізге өбден түсінікті («Соц. Қаз.»).

АРАЙЛА= е т. **1.** *Таң сәулесінің қызарып шапақ атуы*. Қыз бен жігіт сырласып, Алма бағы жайнайды. Күн *арайлап* нұр шашып, Таң бұлбұлы сайрайды (Қаз. өндері). Ұйықташы, жаным, ал тыным, Шаршадың, күндіз көп ойнап. Әдемі түс көр, алтыным, Атқанша таң бір *арайлап* (Т.Молдағалиев, Құралай). Елу жыл бойы *арайлаған* таңды көзіммен атқыздым (Ш.Хұсайынов, Қызыл.). **2.** *Нұрлану, сәулелену*. Көп ойладың өмір қамын, жол қамын, *Арайладың* қондырғандай қолға күн. Сенің таудай төзімнің арқасы, Менің нардай бола алғаным, болғаным (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Біз өмірден іздемедік оңай бақ, Кеудемізден достық нұры атқан сайын *арайлап* Туысқандар қызғанысып, Таңданыса көз тігетін бар аймақ (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРАЙЛАН= е т. *Нұрлану, сәулелену, қызару*. Взрыв екпінінен дала айналып, Көк түтін көмкереді маңайды алып. Құрады таң секілді қала үстінде, Жалыннан алыс аспан *арайланып* (С.Мәуленов, Жаңа арна). Алтын күн *арайланып*, күлгін-қызыл, сары ала шапағын төгіп, көтеріліп келе жатқан (К.Тоқаев, Көмескі із). Сыртқы есік ашылып, үйден түскен мол жарықта екі бетінің ұшы *арайлан* а Ыраш көрінді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

АРАЙЛАНДЫР = е т. *Нұрландыру, сәулендіру*. Жігіт сөзі ақ қағазға тамған қызыл бояудай қыз бетін *арайландырып* жіберді (Т.Бердияров, Фарид). Қарлы шыңның сүйір өркештерін *арайландырып*, тау жылғаларында тұтаса қарауытқан қарағайдың үстінде күлгін мұнар ұйып тұр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

АРАЙЛАНДЫРУ *Арайландыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Күн шапағының төңіректі *арайландыруы*.

АРАЙЛАНУ *Арайлан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Екі бетінің *арайлануы* жарасымды-ақ!

АРАЙЛАС = е т. *Үйлесу, орайласу, үндесу*. Сұлулық тек бет пішінінің әдемілігінен емес, жан сұлулығы – адалдық, ақылдылығымен *арайласып*, сүйкімді көрінеді (А.Жұмаділдин, Сен.). Ақ үйлері оң мен солда алтын күнмен *арайласқан* (М.Хакімжанова, Намыс).

АРАЙЛАУ *Арайла етістігінің қимыл атауы; нұрлану, сәулелену*. Терезелер жап-жарық, *арайлауға* дағды алып (Т.Шопашев, Бәйтерек).

АРАЙЛЫ с ы н. *Шұғылалы, нұрлы, сәулелі, шуақты*. Міне, содан бері екі дүркін қыс кетіп, екінші рет алтын *арайлы* көктем келді (Е.Тұрысов, Келіншектау). Қиын тиді саған бірақ бұл талап, Алды лезде аспаныңды бұлт орап. Бірі – досың, бірі – *арайлы* арманың, Жөн болады қай жағында қалғаның? Әлде мұны жеңдіріп кеп ақылға, Сол досыңның өзіне айтқан мақұл ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бірте-бірте басылып ән тарайды, Тыныштық кеп құндақтайды маңайды... Қала үстінен өтіп жатыр осылай, Жарқыраған жақсы түндер *арайлы* (І.Мәмбетов, Табантал).

АРАЙЛЫМ з а т. э к с п р. *Шырайлым, көріктім, сәулем*. Төбеден төмен қараймын, Ақ үйлер қатар тігілген. Көрінші көзге, *арайлым*, Көрінші, іздеп тұрмын мен (Т.Молдағалиев, Қош.). Қайғыда жүрек, арайлым, Қара бір шашым тараймын, Ағайын-туған сенде жоқ, Қайрылып қайда қараймын?.. (М.Мақатаев, Шығ.). Сенсіз өткен күндерімді санаймын, өзіңсің бе, Алтын шұғыла, *арайлым*?! (Ш.Әлдибекұлы, Хантөңірі).

АРАЙНА з а т. к ө н е. *Сабыр, ұстам, тоқтам деген мағынадағы қаратпа*. *Арайна*, билер, *арайна*, *Арайна* десем болғай ма? Арайнасыз әр қайда, Ердің ісі оңғайма? (Қазтуған жырау, өленд.). *Арайна*, билер, *арайна*, Арғымағым жарай ма? Астыма мінген арғымақ Күшіген жүнді сұр жебе, Жадына қардай борай ма? (Махамбет, Шығ.).

АРАЙСЫЗ с ы н. *Қиң шапағынсыз, шұғыла-сыз*. *Арайсыз* ақ таң атар ма, Жақсы сөз жерде жатар ма? Ұшатын Айға корабль Қосылды деді қатарға. Бала да сонша қызықты, Осы бір жұмбақ сапарға (Ш.Смаханұлы, Айға үш.).

АРАКІДІК ү с т. с ө й л. *Арагідік*. Алматының төбесінен «Ил-18»-бен ұшып келе жатып қарасаңыз, қала ортасынан *аракідік* әлденедей саңлақ, салтанатты үйлер ғана жарып шығып тұрады (М.Қаратаев, Далада.). Біз бейсауат адамның әр қимылын үнемі қарай беруден жалыға бастадық, *аракідік* пікір алысып, күбірлесіп те қоямыз (М.Иманжанов, Адам тур.). «Сарқытындай өлімнің қалған қарға, Екеу болса, дүние-ай, арман бар ма!..» *Аракідік* назарын аударады, Төрт бүктеліп еденде қалған жарға. Қауіптеніп түндерге, таңдарға да, Үн шығармай іш құса зарлауда ана (М.Мақатаев, Шығ.).

АРАКІДІРІС ү с т. *Кейде, ара-тұра, оқта-текте*. Мен шөмеленің үстіне шығып ап, қорықшы біреу-міреу кеп қалса, Мұқтарға сыбыс бере қою менің міндетім болатын, *аракідіріс* қамыттың үзілген құлақбауын жамаған боп қоям («Лен. жас»).

АРАҚ [ар. *عرق*] з а т. *Тазартылған этил спиртінің қоспасынан жасалған алкогольді ішімдік*. Бір кезде іштік *арақты*, Асқардан асқар аспаққа. Ішеміз енді *арақты*, Қайғы мен қасірет баспаққа (М.Жұмабаев, Шығ.). Сәкеннің үйіне барып, шай іштік те қайта жұмысқа келдік. Ол кезде *арақ* ішетін бір жазушы болмайтын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Мұрат *арақ* ішкісі келмей, стаканның бетін жапқан адамша алақанымен енді ештеменің қажеті жоғын білдірді (Т.Әбдіков, Күз.). Подноски бөтелкемен *арақ* толды, Бір-екі жақсы рюмке дайын болды, Жоқтан барды сөйлесіп, сауқым салып, Алысты пияланы оңды-солды (Абай, Шығ.).

Арақ өндірісі. *Құрамында су, карбон және дәнді дақылдан жасалған этил спирті бар ішімдік дайындайтын кәсіпорын*. *Арақ өндірісінде* өндіріліп шығатын арақтың күштілігі (таза спирт мөлшерімен) 40, 50, 56%-ке дейін жетеді (ҚСЭ). *Арақ өндірісінде* арақ жасау су-спирт қоспасын активтендірілген көмірден өткізуден басталады (ҚСЭ).

Арақ ішпей мас болды. *Бостан-босқа желікті*. Берекеге қас болса, Желіктірген айтаққа, *Арақ ішпей мас болса*, Ел тыныш болса, азады (Абай, Шығ.).

АРАҚАНАТ: *арақанат қауырсындар*. б и о л. *Қыран құстардың қанатындағы шалғы мен іргеқанат қауырсындардың арасындағы*

шынтақ сүйектеріне бекитін (әр қанатында төрттен) 8 ұзынша қауырсын. Шалғы мен ірге қауырсындардың аралығында орналасқандықтан, *а р а қ а н а т қ а у ы р с ы н д а р* деп аталған (Қаз. тілі термин. Биология).

АРАҚАТЫНАС з а т. *Өзара байланыс, қарым-қатынас*. Біздің ұсыныс – адамдармен *а р а қ а т ы н а с т ы* бейбіт жолмен шешу (Р.Баймаханов, Қаратау.). Гүлбаршын екеуіміздің *а р а қ а т ы н а с ы м ы з* не болмақ? (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ішектің құбылысы мен циклдерді салыстыру *а р а қ а т ы н а с т а р ы* өртүрлі (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Адрестік арақатынас. и н ф. *Сол жағында адрестік жақшаға алынған шамалардың тізімі көрсетілген, ал оң жағында осы шамалардың адрестерінің мәндері көрсетілген теңдік. ≈ Адрестік арақатынас т ы* көрсетті.

АРАҚАТЫС з а т. *Өзара байланыс, қатыс*. Кальций мен фосфордың бір-біріне *а р а қ а т ы с ы* біркелкі дұрыс, сондықтан олар мал организмiне жақсы сіңеді (Қ.Құсайынов, Сабан.).

АРАҚАШЫҚТЫҚ з а т. м а т. *Аралық, қашықтық*. Екі нүктенің *а р а қ а ш ы қ т ы ғ ы* осы екі нүктені қосатын түзу кесіндінің, нүктеден түзуге (не жазықтыққа) дейінгі *а р а қ а ш ы қ т ы қ* берілген нүктеден берілген түзуге (не жазықтыққа) түсірілген перпендикуляр кесіндінің ұзындығына [_ _] тең болады (ҚҰЭ). Кеңістікте қиылыспайтын екі түзудің *а р а қ а ш ы қ т ы ғ ы* осы түзулердің әрқайсысы арқылы жүргізілген өзара параллель екі жазықтықтың арақашықтығына [_ _] тең (ҚСЭ).

Арақашықтықтан басқару. Қашықтықтан басқару. *А р а қ а ш ы қ т ы қ б а с қ а р у* – техникалық жүйелер мен объектілерді қашықтан басқару, басқару пунктерінен тысқары шоғырланған радиоорталықтар (радиостанциялар) көмегімен пилотсыз авиациялық ұшу аппараттарын, басқарылатын ракета, торпедаларды және т.б. басқару (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Арақашықтықтан басқару* үшін байланыстың радио, радиоренелік, құбырлық желілері қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

АРАҚКЕШ с ы н. с ө й л. *Араққор*. *А р а қ к е ш* өзімшіл, бұзық жігіттің қалай тез өзгере қалғаны, иттің етінен жек көре тұрып, осы жігітке Тамараның қалай қосылғаны оқушыға жұмбақ күйінде қалған («Қаз. әдеб.»).

АРАҚҚОР с ы н. *Араққұмар, ішімдікке салынған*. Бұрын құлағына сіңген «парақор, *а р а қ қ о р*» деген ұғымды енді өсек шығар деп жорыды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Кейбір

а р а қ қ о р адамдардың көзінің ағы және денесі сарғайып кететіні мәлім. Ол өттің денеге жайылып кететіндігінен (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АРАҚҚОРЛЫҚ з а т. с ө й л. *Араққұмарлық*. Солдаттар қайтып жатыр. Бірінен-бірінің озып келгендері көрінбейді. Баяғы жеңілдік, *а р а қ қ о р л ы қ* (С.Шарипов, Бекболат).

АРАҚҚҰМАР с ы н. *Ішімдікке салынған, араққор*. Қызықтырғанның бәрі өлеңге айналса, поэзияда қанша күн қалмақ. Онда *а р а қ қ ы м а р л а р*, ақшақұмарлар туралы да өлеңдер жазу керек болар еді (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Жарқанатты қырдағы үш ферманың да есепшілерінің үстінен қарайтын бухгалтер етіп тағайындамақ болады да, бірақ өзі *а р а қ қ ы м а р* неме емес пе екен! – деп қауіптенеді (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Оразалиев оның қып-қызыл мұрнына қарап «*а р а қ қ ы м а р* адам боларсың» деп ойлады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

АРАҚҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Араққа құмар-тушылық, ішімдікке салынушылық*. *А р а қ ы м а р л ы қ* – сән емес (Ауызекі).

АРАҚПАЗ с ы н. *Ішімдікке салынған, араққұмар*. Нариман айтулы *а р а қ п а з д ы ң* аяқалысын аулақтан-ақ таныған (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

АРАҚСЫЗ с ы н. *Арақ-шарапсыз, ішкіліксіз*. Карта ойыны *а р а қ с ы з* өтпейді. Арақты табатын – Әлжаппар (Б.Майлин, Таңд.). Кәдесәде көбейді, Мұнымыз ұят демейді. *А р а қ с ы з* болса дастарқан, Жұтынып құда шөлдейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АРАҚТАЙ с ы н. *Арақ тәрізді, арақ сияқты*. Дақбыртқа, арзан атаққа құмарлық әлі де денені улаған *а р а қ т а й* аңсатып, басты тауға да, жарға да соқтырып жүр (З.Шашкин, Сенім).

АРАҚТАТ= е т. *Арақ ішу, ішімдікке салыну*. Біреу жүрер күні-түн *а р а қ т а т ы н*, Көз кірпініп, ұрт солып, қабақ қатып (Ә.Жәмішев, Сағым.).

АРАҚТЫ с ы н. с ө й л. *Арақ араласқан, арақ құйылатын, арақ ішілетін*. *А р а қ т ы* тойдың арты – лаң (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ауылдан соғым терісімен келіп, қалада бір-екі ай жатып қайтатын бұл жастар кейбір кештерде осындай жиын үстінде *а р а қ т ы* мәжіліс, карталы мәжіліс құра отыратын (М.Әуезов, Шығ.).

АРАҚ-ШАРАП [ар. عرق شراب] з а т. *Жалпы ішімдік атауы*. Жамбыл еш уақытта да *а р а қ-ш а р а п* ішкен емес, оның орнына не айран, не қымыз ішті (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Қонақтар күліп-ойнап, үш күн жатты. Ішіп-жеп *а р а қ-*

шарап, ән шырқатты. Пейілді, берекелі осынау жұрт Сыйлады тіке тұрып көп қонақты... (К.Әзірбаев Таңд. шығ.). Күнәнің ең үлкені – *а р а қ-ш а р а п* деп, Мұхамбет пайғамбар мұсылманға ішімдікке рұқсат етпеген-міс (І.Есенберлин, Алтын құс).

АРАЛ з а т. г е о г р. *Жан-жағы сумен қоршалған шағын құрлық*. Шәриден күндік жерде қыздың бағы, Жан жетпес қызығына бақшадағы. Мұхиттың *а р а л ы н а* қорған салған, Жан баспас дария көл екі жағы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол кезде қала сыртындағы тарихи орындардан көруге ең қиыны Кронштадт аталатын *а р а л* екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ол *а р а л ғ а* таяп келді. Айналасына құрақ өскен бұл жер – үлкен төмпе секілді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

АРАЛА¹ = е т. *Қыдыру, жер көру, сейіл құру, шарлау*. Орманға балтасымен келді мұжық, *А р а л а п* ағаш таңдап жүрді кезіп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Айдынның аралындай бір дөңесте, Тұр қыстау, талай сырды салып еске; Еркіндеп *а р а л а д ы қ* әр бөлмесін, Абайдың еркелері біз емес пе? (Қ.Аманжолов, Таңд.). Қоспан елге келісімен бір жетідей дос-жарандарының үйін *а р а л а п* шықты (Т.Ахтанов, Боран).

Арасын ант аралады. *Бір-біріне дұшпан, жау болды*. Бір-біріңе мейір жоқ, *Ант аралап араңды*, Қазаның сап жейсің, Қайнатып қойып арамды (Майлықожа, Шығ.).

АРАЛА² = е т. *Ағашты, бұтақты т.б. заттарды арамен кесу*. Күмбездің ауылында бірі үлкен, екіншісі кішірек екі мешіт бар еді. Үлкенінің мұнарасын арамен *а р а л а п*, балтамен балталап құлатты да, жын ойнағына – клубқа айналдырды (М.Гумеров, Хазірет.). Отты ғой, сөйтіп бұтағы қалың үлкен шыршаның тақ астына жағып отырсың! Бұтақты *а р а л а п* шыққанша сейіліп, тарап шығады дейсің (М.Әуезов, Шығ.).

АРАЛАҒЫШ с ы н. *Аралауға құмар*. Ол қалаға келсе, дүкен *а р а л а ғ ы ш* екенін жұрттың бәрі білетін («Жас Алаш»). Мұқан қолы босап кеткенде немесе кезекті демалысында қала *а р а л а ғ ы ш* болып алды. Биылғы жазғы демалысында Мәскеу, Петербор қалаларында болып қайтқан («Егемен Қазақстан»).

АРАЛАҒЫШТА = е т. *Бірнеше рет аралап көру, қайта-қайта аралау*. Қарт етке қолын салып, мойын омыртқаларды суырып алып, соның көптеген ой-шұқырларын тісімен *а р а л а ғ ы ш т а п* отырып алды (Қ.Жармағамбетов, Сентябрь.).

АРАЛАП ү с т. *Әр жерден бір; аразідік*. Биік қабаққа сай шүңірек көз емес, дөңгелек балапан көзді, сондықтан болар, өңінде ызғар жоқ. Қоңыр сары сирек сақал-мұртына *а р а л а п* ақ кірген (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АРАЛАС с ы н. *Бірдей емес, әртүрлі, ауыстыйыс*. *А р а л а с* кестеге енгізілетін әрбір элементтің ерекше кілті болады, ал енгізудің өзі кесте адрестері аумағының ішінде жататын бүтін сандар жиынына (*а р а л а с* функция мәндеріне) кілті бейнелейтін *а р а л а с* функция арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).//*Өзара қатысы, арақатынасы*. Жеңгемнің көршілерімен де *а р а л а с ы* аз. Бір ыдысын берсе, артынан мені жіберіп сұратқызып алатын (А.Жақсыбаев, Бозарал).

Аралас егіс. *а у ы л ш а р. Бір танапта бір уақытта өсірілген бірнеше дақыл*. Жалпы *а р а л а с егіс* ылғалды, жарықты топырақ құнарын тиімді пайдалануға мүмкіндік беріп, таза егістермен салыстырғанда әр га-дан алынатын өнімді арттырады (ҚҰЭ). *Аралас егіс* Алматы, Шығыс Қазақстан, Семей, Қарағанды, Ақтөбе, Орал облыстарында кең тарады (ҚСЭ).

Аралас құрмалас сөйлем. л и н г в. *Құрамына енген компоненттері бір-бірімен салаласып та, сабақтасып та байланысатын құрмалас сөйлем түрі*. Қазіргі қазақ тілінде *а р а л а с құрмалас сөйлем* төл сөздерге ену арқылы да құрмаласады (Қазіргі қаз. тілі). *Аралас құрмалас* сөйлем болу үшін оның құрамында ең кем дегенде үш жай сөйлем (синтаксистік компонент) болу керек (Қаз. тілі. энциклопедия).

Аралас серіктестік. э к о н. *Бірнеше азаматтардың не заңды тұлғалардың бірлестігі*. *Аралас серіктестік* бірлескен шаруашылық қызметпен айналысу үшін олардың арасындағы шарт негізінде құрылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Аралас серіктестік* кеміндеттемелер бойынша өзінің барлық мүлкімен толық ынтымақты жауап беретін толық салымшы мүшелер кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Аралас экономика. э к о н. *Экономиканың мемлекеттік, кооперативтік, меншік нысандарына негізделген шаруашылықты жүргізу жүйесі*. *Аралас экономиканың* басты мақсаты – өндіріс пен байланыс жүйесінде, ғылыми-техникалық инвестиция және сервистік салаларда дүниежүзілік қауымдастық құрылымына ену (ҚҰЭ). *Аралас экономика* – Батыстың дамыған елдерінде және кейбір дамушы елдерде кейінгі индустриялы қоғамға көшу сатысында пайда болған экономикалық жүйе (Қаз. тілі термин. Экономика.).

АРАЛАС= е т. 1. *Қосылу, бірігу.* Кетіпті *а р а л а с ы п* аспан мен жер, Әлде өрт, әлде боран, әлде нөсер. Дүниені бүріп жатқан бір долының, Дауысы естіледі жан түршігер (Қ.Аманжолов, Таңд.). Ізбасар – жас мұғалім. Үйде сабақ беріп тұр. Оқушылары әр қилы: әйел, еркек, үлкен-кіші, бала – бәрі *а р а л а с* (Ф.Мұстафин, Дауыл.). 2. *Араласып-құраласу, қарым-қатынаста болу.* Қаракөздің жесір қалған шешесі Үсеннің немере қарындасы болатын. Ол Үсен ауылын төркін қылып, ылғи *а р а л а с ы п* жүретін (М.Әуезов, Қараш.). Сөзінің көбі өз басының мұңы болатын. Атының Алқа екенін біздей үйі *а р а л а с* кісі білмесе, сырт ел Сандыбайдың күңі дейтін (І.Жансүгіров, Әңгім.). Азырақ орысша да сөйлесе алад, жасынан жүргендіктен *а р а л а с ы п* (С.Торайғыров, Таңд.). 3. а у ы с. *Килігу, кірісу, қатысу.* Кебекбай, Ноғайбай, Ақын болу оңай ма-ай Көпшілік көрсін әнімді-ай! Мен өзім інісі едім Сарбастың, Он жаста ел тойына *а р а л а с т ы м*. Өлерде мені Сарбас шақырып ап, Тапсырды аманат деп домбырасын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Батырқан – шалағай болса да, басшылық қызметке ерте *а р а л а с қ а н*, орысша білетін, мәдениетке, жаңалыққа бейім, пысық әрі айлакер адам (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

Ел ісіне араласты. *Ел басқарды.* Абай *ел ісіне араласқанда*, өз әкесі мен өке достарының бұның басына қалдырған ауыртпалығы зәрдей болды (М.Әуезов, Әр жыл.). Сөйтіп оқу жайына қалды да, өзі білек сыбанып, *ел ісіне араласып* жүре берді (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Сөзге [әңгімеге] араласты. *Біреудің әңгімесіне кірісті, қилікті.* Ол татарға жауап беріп үлгергенше, саудагердің үлкен үйі жағынан Орақ шыға келді де, *с ө з г е а р а л а с а* кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Батырбек те, Орақов та *с ө з г е а р а л а с а* қоймай, бірақ Жоламановтың күдігіне құлақ қойып ойланып қалды, өндері сұрлана түсті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Бейтаныс коллективке жаңа келгенін жасап, бой тартып қорғаншақтамай, олардың *әңгімесіне* Жақыпбек те қызу *араласты* (М.Иманжанов, Көк белес).

АРАЛАС-ҚҰРАЛАС с ы н. *Ауыс-түйіс, алыс-беріс.* Әдетте, бірін-бірі бұлай арнап шақырыспай-ақ *а р а л а с-қ ұ р а л а с* боп жалғасып жататын бұл екі семья күндегіден бүгін өзгешерек бас қосқан (М.Иманжанов, Шығ.). Қазіргі жолдасы Айдарбек болғандықтан, бұрын *а р а л а с-қ ұ р а л а с* бар дос-жарандарының шеттен кеткенін есіне түсіреді (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Боранбай батырға

аталас беделді бір кісінің асы болады. Көршілес *а р а л а с-қ ұ р а л а с* отырған ағайын ел Қырғыздың белді, белгілі манаптары шақырылады (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.).

АРАЛАС-ҚҰРАЛАСТЫҚ з а т. *Көршілестік, ауыс-түйістік, алыс-берістік.* Бір адамның екінші бір адамға жақындығы, достығы, жақсылығы, *а р а л а с-қ ұ р а л а с т ы ғы* болды («Қаз. әдеб.»).

АРАЛАСҚАНДЫҚ з а т. *Араласушылық, алыс-берістік.* Түркістан қазағы арасында, көп болмаса да, сарттан, өзбектен қыз алып, *а р а л а с қ а н д ы қ* бар (М.Дулатов, Шығ.).

АРАЛАСҚЫШ с ы н. *Үнемі араласып жүретін, елгезек.* Мектепке қолғабысы мол, тәрбие жұмысына жаны ауыра *а р а л а с қ ы ш* Ақбибі апайдың өзімен жүзбе-жүз кездесіп, әңгімелескім келеді («Халық мұғ.»). Жас кезінде өмірдің ащысын татпаған албырт, аңғырт шағында, рас, мұндайға *а р а л а с қ ы ш*-ақ еді (Б.Аманшин, Көкжар).

АРАЛАСПА з а т. *Әртүрлі заттың қосындысы, қоспасы.* Сиыр жоңышқаның сұлы *а р а л а с п а с ы* қойға жұғымды пішен болып есептеледі (Қ.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

АРАЛАСТЫҚ з а т. *Алыс-берістік, араласушылық.* Жеті жасар қызымен ғана тұратын жалғыз басты келіншектің үйінде екен Балжан. Бұған дейін бұл үймен *араластығы* жоқ еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Орыстар Алмабектің көк ала тайына тимеген еді. Оның ұрлық іске *а р а л а с т ы ғы* жоғын білетін (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

АРАЛАСТЫР= е т. *Бірнеше затты қосу, біріктіру.* Қарлығаштар ұясын балшықтың арасына шөп немесе қыл *а р а л а с т ы р ы п* жасап, астына жұмсақ заттар төсейді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Ал улы өсімдіктерді жинағанда, ерекше сақ болу қажет, өйткені кіріктіру, тарту, олардың «дәмін» татуға немесе басқа өсімдіктермен *а р а л а с т ы р ы п* жинауға болмайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Келінің қабырғаларына жабысып қалған қоспаларды оның ортасына түсіріп, қайта *а р а л а с т ы р а д ы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРАЛАСТЫРҒЫЗ= е т. *Бірнеше затты қостыру, біріктірту.* От басына *а р а л а с т ы р ғ ы з б а й*, алысырақ ұстау үшін елден келген қазақтарға арнап салғызған қонақ жайы бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АРАЛАСТЫРҒЫЗУ *Араластырғыз етістігінің қимыл атауы.* Қайтсеңіз де мектеп жұмыстарына жас оқушыларды *а р а л а с т ы р ғ ы з у* қажет, – деді Жұмабай («Халық мұғ.»).

АРАЛАСТЫРҒЫШ з а т. *Екі я қш затты қосып біріктіру үшін қолданылатын зат.* Қатты заттарды араластыру үшін иінді *а р а л а с т ы р ғ ы ш* қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Сүттің бетіне қаймақ тұрып қалмауы үшін *а р а л а с т ы р ғ ы ш т ы* ауық-ауық қозғалысқа келтіріп қою қажет (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). *А р а л а с т ы р ғ ы ш* – әртүрлі қоспаларды (сұйық, қатты) араластыруға арналған, араластыру сыйымдылығынан, оның ішіндегі айналымалы білікке бекітілген әртүрлі пішінді қалақтардан тұратын құрылғы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АРАЛАСТЫРУ *Араластыр етістігінің қимыл атауы.* Жаңалық үлгіні алғанда, қазақ тілінің бар заңына, күйлілік, көркемдік орамына, кестесіне қайнасып қосылғандай, жымы білінбестей етіп *а р а л а с т ы р у* шарт (М.Әуезов, Шығ.). *А р а л а с т ы р у* – металлургиялық шарпыма пештегі балқыған сұйық мысты (қорғасынды) оттегі пен күкіртті газдан әбден тазарту және тотықтырып, оларды қожға айналдыру үшін пеш бүйіріндегі тесіктен дымқыл жас бөренелермен балқыған металды араластыру (Қаз. тілі термин. Кен.).

Араластыру әдісі. и н ф. *Тез іздестіру мен кестелік түрлендіру мүмкіндігін жасақтайын кестені ұйымдастыру әдісі.* *А р а л а с т ы р у ә д і с і* күтпеген жағдайда кестеге қосымша жаңа элемент енгізілген кезде ерекше пайдалы (Қаз. тілі термин. Кен.). *А р а л а с т ы р у ә д і с і* күтпеген жағдайда кестеге қосымша жаңа элемент енгізілген кезде ерекше пайдалы (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРАЛАСТЫРЫЛ= е т. *Бірнеше заттың қосылуы, біріктірілуі.* Англия отары ретінде Бирма екінші дүниежүзілік соғысқа ең басқы кезінде-ақ *а р а л а с т ы р ы л д ы* (Ә.Шәріпов, Алыс.). Сүтке ұйытқы салысымен әбден *а р а л а с т ы р ы л ы п*, ұйынды пайда болғанға дейін қозғамайды. Әдетте ұйыту мерзімі 10–14 сағатқа созылады (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Прекостың жүнін қоюлату және жүннің шайырын көбейту үшін рамбулының қаны да *а р а л а с т ы р ы л а д ы* (М.Ермеков, Қазақст. биязы.).

АРАЛАСТЫРЫЛУ *Араластыр етістігінің қимыл атауы.* Тексеріп көріп едім, *а р а л а с т ы р ы л у* сапасы өте ұнады. Кокс жақсы иленген екен (Қ.Ұябаев, Қырда.).

АРАЛАСУ *Аралас етістігінің қимыл атауы.* 1. *Араласып-құраласу, қарым-қатынаста болу.* Бұл ғасырлардағы бұдан кейінгі үлкен оқиға – халықтардың қоныс аударып, бір-бірімен *а р а л а с у ы* (Н.Баяндин, Ғасыр.). 2. *а у ы с. Кілігу, кірісу, қатысу.* Тергеу жұмыс-

тарына лауазымды адамдар тарапынан *а р а л а с у* фактілері толық жария етілуі қажет («Егемен Қазақстан»). Заттың жаратылысын, ішкі құрылыстары өте күрделі атомдарды толық зерттеу математика ғылымының кеңінен *а р а л а с у ы н* керек етеді (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

АРАЛАСУШЫ з а т. *Қосылушы, қатынасушы адам.* Тартыста *а р а л а с у ш ы л а р* ойына ойы сай, бойына бойы сай – тепе-тең кісілер бола бермейді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АРАЛАТ¹ = е т. 1. *Қыдырту, шарлату.* – Ауылға түсіп қонақ бол, Ақырға байлап атыңды, Ақ үй тігіп басыңа *А р а л а т а м* халқымды. Азаматтығын көріп кет, Аулымдағы батырдың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Керең түн. Меніреу, саңырау, дыбыссыз түні; саңырау дүние. Жолшыбай жол көп елді *а р а л а т т ы*. Бұрылмай бас өңгерген боран атты, Керең түн кең даланы күңгірентіп, Байбайлап «Құлагерге» бара жатты (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Көрсету, көзін жеткізу.* *А р а л а т т ы* орман-тоғай, қыратты, Шалғындағы шаң түспеген бұлақты. Емін-еркін торғайлар жүр шырылдап, Қазір – мұнда... түк болмаған сияқты (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ішінен хан ыза боп ашуланды, Есті деп неге айтты бұл есалаңды? Қазына, әскер, дәулетін *а р а л а т ы п*, Көрдің бе мендей, – деді, – бақты адамды? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жыл аралатты. *Арада бір жыл өткізді, араға бір жыл салды.* *Ж ы л а р а л а т ы п* ауылға барғанымда сағынысып көріскен достарым аң ауласып, балық ауласып демалып қайт деп қоқалайтын («Мәдениет және тұрмыс»). Баланы төсегімен көтерді. Сүтімен екіқабат болды. Зәбила баланы төсегімен көтерді де, *ж ы л а р а л а т п а й* дүниеге бір баладан әкеліп, ұлы бар, қызы бар, – он шақтыны туды (Б.Тоқтаров, Тауда.).

Күн аралатты. *Араға күн салды.* Арасына *к ү н а р а л а т п а й* барып өтім қызын айттырған үйдің алдына жығылып айыбын жуыпты (Б.Нұржеев, Күй толғақ.). Екеуміз екі жерде жатқанмен, бір-бірімізге *к ү н а р а л а т п а й* қатынап тұрамыз (Н.Сералиев, Ақ қайың). *К ү н а р а л а т ы п* самосвал сақырлатып тас төгіп кетеді (А.Нысаналин, Алыста.).

АРАЛАТ² = е т. *Ағашты, бұтақты т.б. заттарды арамен кестіру.* Бір күні Жаппас арықтың өз жақ бетіндегі ағаштарды *а р а л а п*, тікенек сым темір жүргізіп тастады (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.).

АРАЛАТПА ү с т. *Тұр-түрімен, аралас.* Кәне, поленше, сен бері кел, сен мұнда отыр! – деп қыздарды да, жігіттерді де жетелеп, сүйреп,

көтеріп, заматта опыр-топыр қып бір қыз, бір жігіттен, қыз жетпегеніне келіншектен *а р а л а т н а* қып отырғызды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызды ойын түн ортасы болған шақта, Отырып қыз бен жігіт *а р а л а т н а*. Қол соқпақ, қызды мақтау секілденген, Ойындар жүріп жатты жағалатпа (Ж.Саин, Таңд.). Тағы да жүріп келем. *А р а л а т н а* шоқ-шоқ ағаштары бар жалпақ қарлы даламен жүріп келем (С.Шаймерденов, Қарғаш).

АРАЛАТТЫР = е т. *Қыдырттыру, шарлаттыру, жер көрсеттіру.* ≈ Ауылды *а р а л а т т ы р ы* п келді.

АРАЛАТТЫРУ *Аралаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Төркінін *а р а л а т т ы р ы*.

АРАЛАТУ *Аралат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ел *а р а л а т ы*.

АРАЛАУ *Арала етістігінің қимыл атауы.* Музейді *а р а л а у ғ а* қойдың қадам, Сөйлегіш бір оратор берді адам. Қалдырмай бастан-аяқ түсіндірді, Азамат екен сондай сөзге маман (Ақын жырлары). Облыс аудандарын *а р а л а у ғ а* беттегенде, біздің сапарымыз өзі де барған сайын қызуы, қызығы үдей, дами түскен (М.Әуезов, Шығ.). Ұйқыдан түс кезінде оянып, апыл-ғұпыл шайымды ішіп, магазин *а р а л а у ғ а* шықтым (Т.Әбдіков, Ақиқат).

АРАЛДА = е т. *Қамалу, бөгелу.* Жазыпты Омар жұмбақты, «Әттегенмен» тамамдап. Сықақ қылмақ сияқты, Тарауынан жол тауып, Өте алмай қалсақ *а р а л д а н* (Айтыс).

АРАЛДАЙ с ы н. *Арал тәрізді, арал сияқты.* Өткен күндер ождансыз бара алмайтын Көк теңізден мұнартаң *а р а л д а й* бір. Біз сендердей Сәкеннің әнін тыңдап, Және қолын қыспадық Коллонтайдың (М.Шаханов, Шығ.). Түн ішінде осынау шыңырау түбінен өсіп шыққан кішігірім *а р а л д а й*, мелш етпестен маңғаз түр (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Ұшы, қиыры жоқ сары дариядай Сарыарқаның ортасында *а р а л д а й* көгерген Көкшетау, Абылайдың ордасы құрылған, Кенесары, Наурызбайға отан болған Көкшетау алаштың ақындығының да ордасындай жер еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

АРАЛСЫМАҚ с ы н. *Аралға ұқсас, арал тәрізді.* Ауыл өзен бойында, өзен болғанда осы өзеннің *а р а л с ы м а қ* иірілімінде опырылып құлаған ескі көңнің орны жатыр. Ол – мына торы аттың арбасында келе жатқан Омар мырзаның ата қонысы (Б.Майлин, Шығ.).

АРАЛША з а т. *Кішкене арал.* *А р а л ш а* болып ұйысып қалған қамыс салындысының үстінде бір-бірінің иығына мойындарын асып тастап, аққулар түс көреді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АРАЛШЫҚ з а т. *Кішкене арал.* Қайығымыз қамыстан айдыңға шығып, үстіне тал өскен кішкене *а р а л ш ы қ қ а* келді (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Мұхит ортасынан орналасқан *а р а л ш ы қ т а ғ ы* изоляция да маған алғашқы бетте солай көрінуі мүмкін (Т.Шаханов, Көгілдір.). Елу қадам жердегі тырна *а р а л ш ы қ т а* тырайып жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АРАЛЫҚ¹ з а т. **1.** *Екі ортасы, арасы, қашықтық.* Әлде тіпті балалық өтіп, үлкендікке қарай бой ұрғандығы ма? *Аралықта* белге соққандай Абай бір дағдарыста қалған сияқты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мінезі әке мен шешенің *а р а л ы ғ ы н а н* шыққан. Бірде қатты, бірде рахымшыл, бірде ауыр, бірде жеңіл, сезімді көбінесе ақылға жеңдіретін ойлы қыз екенін әдістес адам тез ақ түсінетін (Ф.Мұстафин, Миллионер). Бірі қойшы, бірі аудан басшысы. Әлде Қоспан осы екі *а р а л ы қ т а н* аттап өте алмай жүр ме? (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Кез, мерзім, мезгіл, уақыт.* Сол екі *а р а л ы қ т а ғ ы* үнмен шырқағанда күштілігі мына күркенің ішіне сыймай, жер-әмірге жетіп жатқан сияқты (С.Мұқанов, Өмір.). Өрістегі немесе қотандағы төрт түліктің ішінен сойыстық малды таңдап ұстаудан бастап, оны сойып, етін мүшелеп қазанға салғанға, одан жілікті түрімен жасап қонағына табақ тартқанға дейінгі *а р а л ы қ т а* өмір тәжірибесіне негізделген көзқарақты машықтылықты тілейтін кәсіби шеберліктің сыртында халықтың әдет-ғұрыпты білуді қажетсінетін көптеген процестер бар (Қ.Салғарин, Қасапшылық). Жабағы – құлынның күзге енесі суалған шақтан бастап қарын жүнін тастағанға дейінгі *а р а л ы қ т а ғ ы* жас атауы (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Аралық дақыл. б о т. *Бірінші дақылды жинап алып, екінші дақылды еккенге дейін осы егіндік жерге егілетін дақыл.* *А р а л ы қ д а қ ы л* көбіне Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарында егіледі (ҚҰӘ). *А р а л ы қ д а қ ы л ғ а* негізінен судан шөбі, жоңышқа, жүгері, жаздық сиыр жоңышқа т.б. жатады (ҚҰӘ).

Аралық ми. а н а т. <грек. diencephalon, dia – аралық, enkerhalon – ми> *Барлық омыртқалы жануарлар мен адам миының бір бөлігі.* *А р а л ы қ м и* пішіні сақина тәрізді үшінші ми қарыншасының қабырғасын құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *А р а л ы қ м и* үш бөліктен (көру төмпегі – таламус, төмпекасты – гипоталамус, төмпекүсті – эпителиамус) құралған (Қаз. тілі термин. Биология).

АРАЛЫҚ² з а т. к ө с. *Қалып пен төс аралығына қағылатын сына. ≈ Аралықты қағу.*

АРАЛЫҚТАЙ с ы н. *Аралық сияқты, аралық тәрізді.* Ойға айналдым жауатын қара бұлтай, Кейде өзімді өзім де қалам ұқпай. Ананы да мынаны жатсынбайтын, Күн кешемін байтарап *аралықтай* (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Еліктердей елегізіп әр дауысқа, Қалды күндер, қалды жылдар алыста. *Аралықтай* адам жеткен ғарышқа, Қалды күндер, қалды жылдар алыста (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АРАМ [ар. *حرام*] 1. д і н и. *Шаригат бойынша, ішіп-жеуге болмайтын, тыйым салынған, адал емес.* Пышақ тигізген жоқ, сорпалық еті бар Көкаяқты әкем көз алдымызда *арам* өлтірді (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Судыр Ахметтің иті қырын жүгіріп жүр: Сауып отырған сүгі бұлақтай қараша інген жаман шөп жеп, *арам* өлді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). 2. а у ы с. *Пайдасыз, қажетсіз.* Бар денемнің бөрі – бір мұз, Қайрылуға жарамас. Міне, дәулет, міне, асыл қыз, Болды маған *арам* ас (Абай, Тол. жин.). Қазағым, саспайсың, Ілгері баспайсың. *Арамнан* сейіліп, Сескеніп қашпайсың (М.Дулатов, Шығ.). 3. а у ы с. *Қара ниетті, сұм, жауыз.* Адал менен *арамның* арасы, Жақсы менен жаманның арасы Жер мен аспан секілді, *Арам* биді би десең, Шайтан, малғұн шаһаріне Базарың қосқан секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Адастқанның алды – жөн, арты – соқпақ, Оларға жөн *арамның* сөзін ұқпақ. Қас маңғаз малға бөккен кісімсініп, Өсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ (Абай, Тол. жин.). Танбаймын, шәкіртімін Толстойдың, Алдампаз, *арам* сопы көпір қойдың. Жанымен сүйді әділет ардың жолын, Сондықтан ол иесі терең ойдың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кісі ақысын көп жеген *арам* емей немене? (Үш ғасыр.). 4. а у ы с. *Адал еңбекпен келмеген, жеңіл жолмен табылған.* Бақтығұл Тектіғұлды ақтап: «Жанымнан садаға кетсін сенің *арамнан* жиған малың?» – деген (М.Әуезов, Қараш.). Бар Тобықтының ішінде бір үй қазанына *арам* ас салмады десе, сол ең алдымен осы Үркімбаи үйі болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұл *арамнан* келген ақша қанша көп болғанмен, берекесі болмайды екен (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

Арам айла. *Құлық-сұмдықты ойлайтын айла.* Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық, *Арам айла*, зорлықсыз мал табалық. Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік, Бір білімді данышпан жан табалық (Ш.Құдайбердиев,

Шығ.). Арсыз, *арам айлаңы* тастасалық! Адал іске талаппен бастасалық! Неде болса білімді ізденелік! Надандықпен біржола қастасалық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арам ақша. *Еңбексіз, теріс жолмен табылған ақша.* Қайыршы бай: «Тақсыр! Менің ақшам қанағатсыз, арсыздықпен жиылған *арам ақша* ғой, тырнақтап жиналған *арам ақша* ға тырнағыңызды былғағаныңыз жарай ма?» – депті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арам ақыл. *Құлық-сұмдықты ұйрететін ақыл.* *Арам ақыл* үйрендік айла, амалдың, Құлық пен өтірікті сайлап алдық. Ынсап, рақым, ұяттан жүрген ұстап, Өзіміз ең түбінде қайда бардық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арам без. *Қу, сұм мағынасында.* Ақжүрек атын тағынған, Аузымен заңға бағынған, Қой терісін жамылған, Арылмады *арам без* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жүз жаса, абзал аға – Темірбегім, Қым-қуыт қиындықтан жеңілмедің. Алаяқ, топастар мен *арам бездің* Найзаңмен кестін талай кеңірдегін («Егемен Қазақстан»).

Арам болсын. қ а р ғ. *Бұйырмасын, желкеңнен шықсын деген мағынада.* Ішкен-жегенің *арам болсын* (Ауызекі.)

Арам жемтік. *Қорлық-зорлықпен жиналған мал, дүние.* Мықты байлар, бек жақсы осыны қыл, Арды тастап, қу менен сұмға тығыл, Ел зарлатып зорлықпен мал жиып ең, «*Арам жемтік* – азығы иттің» деп біл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арам қатқыр. қ а р ғ. *Арам өлгір, бұйырмағыр деген мағынада.* *Арам қатқыр*, алысырақ барып жайылса қайтеді, бұзауды отқа жібертпейді, жіберсем жанасып еміп қояды, – деп, Қалампырдың қарғап-сілеп жүргені (Б.Майлин, Шығ.). Олай жүрші көк шолақ, Бұлай жүрші көк шолақ. Жамандатқыр көк шолақ. *Арам қатқыр* көк шолақ, Мені құртқан көк шолақ (Қ.Әзірбаев, Өлең.). *Арам қатқыр*, осындағы малдардың ең бір саппасы жындысы (Ө.Көшімов, Қысталаң.).

Арам қатты [өлді]. *Босқа өлді, адал бауыздалмады.* Мойны әбден қарысып, қажыған Ақмоншақ сүрініп кетіп, омақаса құлады. Көзі бозарып, тұяғын бір-ақ серпеді, *арам қатады* (С.Талжанов, Шығ.).

Арам ниет. *Теріс ниет, жаман пікірлі.* Батадан батаның жорғасы жоқ. *Арам ниетті* молдадан адал ниетті қарапайым адамның батасы қымбат (Д. Еркінбеков, Шығ.). Бөріден туған бөлірік өзінің *арам ниетіне* басып, бүгін ауыр қылмыс жасап отыр (Ә.Әлішев, Батыр.).

Арам ой. *Жаман пікір, теріс пиғыл.* Арамға азғырғанды сезбейтұғын, *А р а м о й д ы ң* қиялын кезбейтұғын. Көріне шайтан келіп азғырса да, Адамдық ар-иманнан безбейтұғын (С.Торайғыров, Танд.). Көтеріп шала-жансар патшалықты, Аза боп буржуазия жасын сықты. Құбылып екі жүзбен жұрт алдында, *А р а м о й* жатты тоқып не сұмдықты (Қ.Аманжолов, Танд.). Жығам деген сеніммен ұстаған Тұрардың аз-кем *а р а м о й ы* да бар. Іштен алғансып, екі шаттың арасынан тізесімен бір-екі рет нұқып қалды (С.Шаймерденов, Мінез).

Арам өлгір. қ а р ғ. *Арам қатқыр, бұйыр-мағыр деген мағынада.* *А р а м ө л г і р* Тайбурыл Ауыздықпен алысып, Айқара түйген ақ тізгін (Манас).

Арам пиғыл. *Теріс ниет, жаман ой.* Панаңды күннен, желден қорғап тұрған, Қырғызып, өзің жалғыз қалдың, – деді, Алланың *а р а м п и г ы л* сүймес құлы, Отыңа өзің жаққан жандың, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көрер көзден ұялсайшы, Құнықтың ба сәби қанға? Ұқсамаған жерің қайсы, *А р а м п и г ы л* жыртқыш аңға (А.Шамкенов, Сағат.). Басқыншы жау біздің қасиетті қаламызды қара топыраққа айналдыруды көкседі. Бірақ фашистердің *а р а м п и г ы л ы* іске асқан жоқ («Қаз. әдеб.»).

Арам су. *Ішімдік, арақ.* *А р а м с у ғ а* бола тілене беруді қисынсыз көреді. Енді ешкімнің рақымы түсер болмаған соң тағы да амалсыз дүкенші Сәлимаға барды (А.Байтанаев, Асан).

Арам тер болды. *Еңбегі зая кетті, еңбегі еш болды, босқа әуреленді.* Сондағы Құлмамбеттің сөзі мынау, *А р а м т е р* талай ақын *б о л д ы* бұлау. Жамбылға сонда тұрып былай деді, Басқасы болмаған соң аяң ылау (Жамбыл, Шығ.). Еп қылмайтын жерге еп жүргіземін деп, сеп керек емес жерге сеп іздеймін деп, сара істерге амал-айла, құлық-сұмдық қыламын деп, босқа *а р а м т е р*, босқа әуре *б о л а д ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өлшенсін осы тасқа мың қадам жер; Жарыссын сол арадан дәмелілер. Төрт адам жүгі болсын жарысқанда, *Б о л м а с ы н* бекер еркек босқа *а р а м т е р* (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Арам іс. *Әділетсіз іс-әрекет, құлық, сұмдық.* Абай Жиреншеге: «Білемін алдым азап алты батпан, Мен емес *а р а м і с к е* арын сатқан. Сұм заман сыбағама сені берді, Талап бақ, жауың болса тағы тапқан», – дейді де жүріп кетеді (М.Әуезов, Танд.). Қайтерсің, жоқшылықтың жолы қиын, Әйтпесе жын ұрып па ұрлық қылып? Ағарды *а р а м і с п е н* сақалшашым, Бойыма тарамайды ішкен асым

(А.Байтұрсынов, Шығ.). Жақыныңды кемітпе алаш үшін, *А р а м і с к е* кіріспе талас үшін. Жалғыз жатар жерінді ойыңа ал, Отқа түспе біреудің бөлесі үшін (С.Сейфуллин, Танд.).

АРАМДА = е т. **1.** *Былгау, лаптау.* Бо-лыстың сабын тимеген сарғыш саусақтары ақ дастарқанды *а р а м д а й* бастады. Жалап-жалап алып, табақтағы суыған етке, біресе майға апарып салады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ас үйді кілттегенде де азығымызды *а р а м д а п* кетпесін деп иттен, мысықтан сақтанамыз (Ғ.Сланов, Асау арна). Әу басындағы аты боза екен. Оны адамға қас – Ыбылыс *а р а м д а п* кеткен деген бар (С.Әліков, Көрі сайтан). **2.** а у ы с. *Қиянат жасау, қорлау, ар-намысқа кір келтіру.* Заңсыз түскен шегара, Елімді келіп *а р а м д а п*, Бір бөлегін алып тұр (Қ.Аманжолов, Танд.). Даңқты заводты жау жалмаса, орыстың ана өзені – Еділді де *а р а м д а й д ы*, анасын күң етер болса, баласын құл етеді (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Ол Әзәзілдің арбауына өзі түсіп қалды. Ол төрге шықты, төсегін *а р а м д а д ы* (З.Шүкіров, Жас жесір).

АРАМДАЛ = е т. *Былғану, лаптану.* Аспан астында *а р а м д а л м а ғ а н* жер қалды ма түге! (О.Сәрсенбаев, Сағым). Зұлымдықтың жолы ұзап тарамдалды. Көңілдердің тұнығы *а р а м д а л д ы* (Ж.Набиуллин, Таныс әуен.).

АРАМДАУ *Арамда етістігінің қымыл атауы; былғау, лаптау, кір келтіру.* Шат, таза жүре-гінді *а р а м д а у ғ а*, Түкірсе, не дер ең сол адамдарға? Осындай сын селіне Ақан түсті, Жазықсыз жала жауып адал жанға (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

АРАМДЫҚ з а т. *Қараниеттілік, залымдық.* Бір адам көп жасады жер бетінде, Мекендеп жақсы жайды ел шетінде. Зорлықшыл, арам ойлы, ұры болды, Құралған *а р а м д ы қ т а н* дәулеті де (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қасқырдың ойлағаны – *а р а м д ы қ*, Қойлардың ойлағаны – амандық (Мақал-мәтел.). Алағқа қарсы хан болдың, Тентекті сүйеп не құрым. Азған сені көргенде, Қайнайды менің зығырым. Өгізі болдың жегілген, *А р а м д ы қ қ а* егілген Айдайтұғын шығырың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АРАМЖУА з а т. ө с. <лат. allium sabulosum> *Лалагүлділер тұқымдасының жуа туысына жататын көпжылдық өсімдік. А р а м ж у а н ы ң* құрамында сапонин көп, сондықтан ол улы келеді (ҚҰЭ).

АРАМЗА¹ [ар.+ир. حرام زاده] з а т. *Мезгілінен бұрын туған қозы, лақ.* Осы таудың сайсайының бәрі қора-қора отар, байлардың қойы. Күйлі қой *а р а м з а* қоздап, қойшылар уыз ішіп

жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қыс ортасына жетпестен *а р а м з а* боп туған қызыл кепе семіз көрінді (М.Әуезов, Абай). Дарияның бір түбегінде қойлар жатыр еді, – деді Естай, – солар *а р а м з а* туа бастады, – деген хабар келді (С.Мұқанов, Таңд.).

АРАМЗА² с ы н. *Залым, қу, алдамшы*. Жаһандаудың «бейбіт» варианты экономикалық, техникалық жағынан артта қалған әлсіз елдерді терең ойластырылған *а р а м з а* әдіспен рухани құлдыққа түсіруді көздейтіні жасырын емес («Қаз. әдеб.»). Аңқау елге – *а р а м з а* молда (Мақал-мәтел). Маған сан рет опасыздық істеген *а р а м з а* шикіл сары Сейілбек мені келіп паналап, қол астымда есепші болып қызмет істеп жүр (Ө.Тұрманжанов, Адам.). // *Залым, қу адам*. Махмұттың турашылдығынан, әділдігінен *а р а м з а л а р* қаймығады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРАМЗАДА с ы н. с ө й л. *Арамза*². Ақтың үйі мешіт-ті, Ақты Құдай шешіпті. *А р а м з а* – *д а* төкпенің, *Уыз* үйін кесіпті (Алдаспан).

АРАМЗАЛЫ с ы н. *Арамза туған қозылақты*. Деуші еді сенің әкең түйелі бай, Болмайды елдің бәрі жүйелі бай. Қоздапты барлық қойың *а р а м з а л ы*, Қу қойшың аударам деп күйегін-ай (Айтыс).

АРАМЗАЛЫҚ з а т. *Қараниеттілік, арамдық, қаскөйлік*. Аңқау жұртқа *а р а м з а л ы ғ ы ң* д ы бір салып көрсеңші (Қ.Ысқақов, Қараорман). Қаскүнем жаудың *а р а м з а л ы қ* әдіс-айлаларын да әшкерлеу қажет болады (Ж.Арыстанов, Естен кетпе.). Жоқ, енді бұл *а р а м з а л ы ғ ы ң* мен тұрғанда оңай орындала қоймас (З.Жәкенов, Таң самалы).

АРАМОТ: *арамот тұқымдасы*. ө с. <лат. *pajadaceae*> *Су астында өсетін біржылдық шөптесін өсімдік*. *А р а м о т т ы қ ы м д а с ы* Қазақстанның барлық өзендерінде, теңіз шығанақтарында, тұщы суларында өседі (ҚҰЭ).

АРАМСАН з а т. *Біреуге қиянат істеп арқылы тапқан ақша немесе зат*. Бар ма әлде ұрлап тыққан *а р а м с а н ы ң* (Айтыс).

АРАМСӘБІЗ з а т. ө с. <лат. *chidium*> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын бір, екі және көпжылдық шөптесін өсімдіктер*. *А р а м с ә б і з д і ң* гүлдері ақ, кейде қызғылт түсті болады (ҚҰЭ).

АРАМСОЯУ з а т. ө с. <лат. *cuscuta*> *Хлорофилсіз, тамырсыз, жіп тәрізді сабағы арқылы бөтен өсімдіктерге сорғыш биірігі арқылы жабыса өсетін біржылдық паразит өсімдіктер тұқымдасы*. *А р а м с о я у* – өте зиянды арамшөп, ол зақымдаған дақыл, көбінесе, тіршілігін жояды (ҚҰЭ).

АРАМСЫН= е т. 1. *Тағамды пайдалануға жарамсыз деп санау*. Аттарыңды бекітіп қойыңдар деп, Таң атсын, таза қылып сойыңдар деп, Мен мұның *а р а м с ы н б а й* етін жеймін, Бірге жесіп сендер де тойыңдар, – деп (С.Әлімбетов, Өлеңд.). Жоқ, алыңдар, жігіттер. Мен тамақты *а р а м с ы н ы п* отырғаным жоқ, тәбетім соқпай отыр, – деді тоқталып Мәмбет (І.Жансүгіров, Шығ.). Тегі мұнда келген қыр қазақтары мен тараншылар қонақ үйдің тамағын *а р а м с ы н ы п*, шайы мен арағынан басқа тамағын ішпейтін секілді (К.Тоқаев, Соңғы соққы). Мәз болып өзін бастық қойғанына, Өзінен басқаны ол ойлады ма! Ойы жоқ *а р а м с ы н а р*, шміркенер. Егіннің ит тисе де қаймағына (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). 2. а у ы с. *Арам, қара ниетті, сұм деп санау*. Болыс жаңағы әңгімеге жауап бермей, баласына қарады. Тек іштей Бақтығұлды соншалық *а р а м с ы н ғ а н* ниеті жоқ (М.Әуезов, Қараш.).

АРАМСІДІК з а т. *Некесіз бала немесе атаға, әкеге тартпай туған бала*. Күннен-күнне тартылып, Заманақыр кезінде Ұл сыйламас атасын, *А р а м с і д і к* болған соң, Атасы бермес батасын (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

АРАМТАМАҚ с ы н. *Жатыпішер, жалқау; басқаның есебінен құн көруші*. Еңбектен тысқары адам – жатыпішер *а р а м т а м а қ*, ендеше ондай адам қоғамға жат (С.Мұқанов, Өсу жыл.). Еңбексіз пайда іздеген *а р а м т а м а қ*, Қуат беріп наданға болады жақ. Ойласаң сары уайым соқырлықта, Көгертеді қай жанды ондай ақымақ (И.Байзақов, Таңд.). Кей адам алдап жұртты түлкі боп жүр. Андығаны қоғамның мүлкі боп жүр. Суық қол сұғамын деп *а р а м т а м а қ*, Қақпанға түсіп қырық күлкі боп жүр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АРАМТАРАН з а т. ө с. *Қарақұмық тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік*. ≈ *А р а м т а р а н ы ң* гүлдеу кезеңі.

АРАМШӨП з а т. *Егістік арасында өсіп, пайдалы өсімдіктердің өсуіне зиянын тигізетін жабайы өсімдік*. Жүз жыл жасап, алданып не керегі, Жырың өлсе алдымен, не дер едің? ...Егінімді қаптаған *а р а м ш ө п т і*. Өз қолыммен отасам деген едім (М.Мақатаев, Шығ.). Біріккен Ұлттар Ұйымы жанындағы Бүкілдүниежүзілік Азық-түлік ұйымының мәліметтері бойынша, тіпті экономикасы дамыған алдыңғы қатарлы елдерде зиянкестерден, өсімдік ауруларынан және егістіктегі *а р а м ш ө п т е р д е н* келетін өнім шығыны 30–33 пайызға дейін жетеді екен («Егеменді Қазақстан»). Ауылшаруашылық дақылдарын зиянкестерден, аурулардан

және *арам шөптерден* қорғау мақсатында химиялық заттарды пайдалану күннен-күнге күшейе түсуде (Табиғат сулары).

АРАМШЫТЫРМАҚ з а т. ө с. *Далалықта өсетін жабайы шөп. Арамыштырмақ* – биіктігі 12–30 сантиметрлік, бір, екіжылдық өсімдіктер. *Арамыштырмақтан* көбінесе сыпырғы дайындайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

АРАМЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Арамдық*. Мұны Әміржан да сезгендей боп Қонысбай отағасына о да әлсін-әлі қарап қояды. *Арамылық* мінезге қаны қайнағанның бірі – Әміржан (Б.Майлин, Шығ.).

АРАН¹ з а т. *Нәпсі, құлқын*. Көпір көздің дүниеде *араны* үлкен, Алған сайын дүниеге тоя ма екен? Қанша тірі жүрсе де, өлген күні өзге көзбен бірдей-ақ болады екен (Абай, Тол. жин.). Жел үрсе, құм қалады түгел басып, Егінді алу қиын одан ашып. *Араны* аңырайтып аштық келсе, Жан сақтар мекеніміз қалды қашық (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Араны ашылды. а) *Тамақты аңсап ындыны құрыды, ашқарақтанды, қомағайланды*. Шыдай алмай намыстан, Әуілдеді арыстан. *Ашылып аш араны*, Шыдай алмай барады (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Боранмен бірге құтырып, *араны ашылған* аш қасқыр тамақ іздеп келе жатып, қара тоқтының дәл үстінен түсті (С.Қасиманов, Сиқырлы.). Ыдысысың параның Қотара құйса толмайтын. *Ашылған* әбден *араның* – Түйені жұтсаң түгімен, Биені жұтсаң бүгімен, Қақалмай-ақ толғайтын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ө) *Қанағат етпеді, місе тұтпады, қиықты*. Ескендір елде алмаған хан қоймады, Алған сайын көңілі бір тоймады. *Араны* барған сайын қатты *ашылып*. Жердің жүзін алуға ой ойлады (Абай, Тол. жин.). Мен алсам елдің жалғыз жұмыртқасын Кесерсің мың тауықтың сендер басын. Сүйте-сүйте *ашылып арандарың*, Ағызарсың бұл елдің қанды жасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жыланға түк біткен сайын қалтырайды деп, байыған сайын *араның ашылып* жұтпақсың ба зарлыны (М.Әуезов, Қараш.).

АРАН² з а т. к ө н е. з о о л. <лат. hippjтамус amphibius> *Ерте заманда өмір сүрген өте үлкен жыртқыш*. Ол жеміне ұмтылғанда қомағайлығы сонша, алыстан аузын аша жүгіреді екен. «Аузын *арандай* ашу» тіркесі содан қалған (Тіл және аударма).

АРАН³ з а т. а ң ш. *Аң аулауда қолданылатын үсті жабылған терең ор, шіңқыр*. Атшылар жан-жақтан қиқулап қуғанда, киіктер үсті қамыспен бүркеп қойылған *аранға*

томп-томп түскен (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Жарықтық ажарлы-ау, ертең құлынды биелерді әкеп жіберейікші...Баяғыда осы маңға *аран* құрушы ек (М.Сүндетов, Ескексіз.).

АРАН⁴ з а т. 1. *Кірпіш пен темірден жасалған қоршау*. Шабарман мен милиция малды айдап, үлкен бір ашық *аранға* қамап жатыр. *Аранның* аузында белінде алты атары қолында дырау қамшысы, винтовкасы бар, түсі суық адам тұр (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Алдында тағы арал бар, Аялдап соған қараңдар. Аралды берік қоршаған, Құрсаулы темір *арандар* (Ө.Тәжібаев, Аралдар). Арты тұтас, алды ашық, жарыса созылған екі ұзын қора. Әлгі алдынан шыққан кісі *аран* ішінде екі атқа жегулі тұрған шананы алып шықты (С.Бегалин, Ана.). 2. к ө н е. *Тосқауыл, бөгет, кедергі*. Аса алмай алпыс бестің асуынан, Алдынан әркім тоқтар *араны* шығып, Жетпіске желсіз көрік секілденіп, Бейне бір көрген күнің қараңшылық (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

АРАН⁵ з а т. ж е р г. *Жарлық, үкім*. Мен, Жәбірәһил, көрінсем жібермейді, *Аран* етсең сен-дағы, ант еткенсің, Өлтірсең мен дайынмын егер, – дейді (Ақылбай Абайұлы, Шығ.).

АРАН⁶ з а т. б о т. <лат. fumaria> *Көкнәр тұқымдасына жататын біржылдық өсімдіктер туысы*. *Араның* сабағы бұтақты, бұтағы тік не төсемелі келеді. Апрель-июльде гүлдейді, жемісі жаңғақша (КСЭ).

АРАНДА= е т. 1. *Байқаусызда цыруны, соғылу, аяқ асты бейнет шегу*. Қазанғап пен Жақыптың інісі шалғыға *арандаған* аттың аяғымен әуре (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қапыда үстінен түсем деп [Мүсәпір мен Бәтестің], *арандап* қап жүрме (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Фибрат ал жақсылықтан жақын жүріп, Аулақ қаш жамандықтан сырттан шеттей. Орынсыз батырлыққа *арандама*, Әр істің мазмұнына көзің жетпей (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Ентелеу, баса-көктеу*. Алдында бір адам тұр қараңдаған, Сескеніп Ләйлі жақын бара алмаған. Досым ба, дұшпаным ба, кім біледі, Байқамай жарамас деп *арандаған* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бірақ та ер төзімнен басқа амалды, Таппадым, көп іздедім, бас сандалды. Барынша күш сақтайық *арандамай*, Қояйық жауға жеке бас салғанды (І.Мәмбетов, Табантал).

Қақпанға арандады. *Қақпанға түсті, ұсталды*. Арқалық ақымақсың арындаған, Аңғал жігіт *қақпанға арандаған*. Күтінген жау, қолынан мал бере ме? Осы сөз кетті сенен қайыр маған (Батырлар жыры).

Оққа арандады. *Оққа ұшты.* Ананың тыңда азабын, *А р а н д а п о қ қ а* зар шеккен (Бейбітшілік жаса.).

Сөзге арандады. *Сөзден ұсталды, ұтылды.* Әр жерде ақын жігіт *с ө з г е а р а н д а р*, Болса да қырық жыл қырғын, ажалды өлер, Тартпай шап аттың басын бозбалалар (Айтыс).

АРАНДАҒЫШ с ы н. *Пәлеге ұрынғыш.* Өзінді-өзің көгендеп бердің, *а р а н д а ғ ы ш*, қараңғы бауырларым! Күнәң кешірімсіз. Соңғы айтарым: көгендескен өзің екенсің, көгеннен өзің ағыт! (Д.Әбілев, Ақын.).

АРАНДАЙ с ы н. 1. *Аран тәрізді; арбиган, сояу-сояу.* Ақ үйдің сыртына тістері *а р а н д а й* самсап, арбиып бірнеше шөп машинасының тырмасы тұр (Б.Майлин, Шығ.). Көкқасқаларда *а р а н д а й* өткір тіс те жоқ, қылғымай жұтар үңірейген өңеш те жоқ (Ф.Мүсірепов, Өмір.). 2. *Жалаңдаған, жойқын.* Қайтейін енді, Қарсақбай *а р а н д а й* от пен оқтың арасында жүр (А.Нұрманов, Аққу.).

Аузын [құлқынын] арандай ашты. а) *Ашқарақтанды, қомағайланды, ашкөзденді.* Құр қол қойшы *а р а н д а й а ш ы л ғ а н* қасқырдың *а у з ы н а* қолын тығып жіберді. Оның тісі кірш-кірш кіріп, біреу білегіне ыстық темір басқандай күйдіріп шыдатпай барады (З.Шашкин, Өмір.). Түпсіз тұңғықта үш ала көз шортан қанатын жайып, *а у з ы н а р а н д а й а ш ы п* қаннен-қаперсіз қалқып келе жатты (А.Сарбөпин, Ала қарға). ә) *Жалаңдады, жалмаңдады.* Кетпе, – деп жалынысты екі сорлы, Кетпеуге мүмкіндік жоқ болмайды орны. Жан-жағым жау *а р а н д а й а у з ы н а ш ы п*, Көзі шалса ұстамақ жайып торды (С.Мұқанов, Сұлушаш). Ажалды қорықпаған алады екен, Айласын әдіспенен табады екен. *А р а н д а й а ш ы п* келген ажал *а у з ы н*, Ер жігіт ебін тапса қағды екен (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Естүсі жоқ Ер Төстік Енді жаяу қашады. Қу кемпірден сасады. Алдындағы адырдан Алты-ақ аттап асады. Жерді құртқан қу кемпір *А р а н д а й а у з ы н а ш а д ы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). б) *Көзі тоймады, қанағат қылмады, құрықты.* Мұқан болыс *а р а н д а й а у з ы н а ш қ а н*, Байлық, билік өзінде асып-тасқан (К.Жұмалиев, Қырда.). Қала мен далаға құтырған қасқырлар (Колчактың жендеттері) тиді. Қасқырдың көзіне қан толып, *а у з ы а р а н д а й а ш ы л ы п*, тілі қарыс түсіп кетті (С.Сейфуллин, Тар жол.).

АРАНДАЛ= е т. *Пәлеге ұшырау, ұрыну, соғылу.* – О-о, түріңнен айналайын, адам болған, – деп маңдайынан сүйді. – Абай бол, құлыным. Мына көк темірге түсіп, *а р а н д а*

л ы п қалма (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ондайда ішінде арыстан жатқан апан үңгірдің аузында тұрғандай, қашан *а р а н д а л ы п* қаларың белгісіз екі талай хал кешесің (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

АРАНДАЛУ *Арандал етістігінің қимыл атауы.* Қатты сасқан Қанбақбайды бұл *а р а н д а л у д а н* Әлі ара түсіп өзер аман алып қалды. Әйтеуір ол елге дабыра еткізбей, бәрін ыңдығысыз жең ұшынан тындырды (З.Жәкенов, Таң самалы).

АРАНДАС= е т. *Өзара соғысу, ренжісу, жүз шайысу.* Уақтың баласы бірін-бірі өлтіріп, *а р а н д а с п а с ы н* деп, шапан айыбынан Күшікбайдың атын қайырыпты (М.Әуезов, Танд.). Ауыл үймен *а р а н д а с ы п* отыруы қиын болар, сен Амантаймен табыс, – деп өтінді Ботакөз Асаннан (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жесірге бола *а р а н д а с ы п*, қазақ пен қазақтың өзі қанша шатылмады, – деді (Ф.Сланов, Домбыра.).

АРАНДАТ= е т. *Ұрындыру, соғыстыру, айдап салу.* Саудагер сау қалмайды, санын қақпай, Төсекте жата алмайды пайда таппай. Ардақты, адал еңбек абыройлы, Арамдық текке кетпес *а р а н д а т п а й* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ішінде шағын бөлме шеру тартып, Арбастық аңдушымен шепте жатып, Серт-тестік өң мен түсте үндемеске, Тіл жау ғой, кетер дедік *а р а н д а т ы п* (Қ.Жармағамбетов, Баллада).

Ашуға арандатты. *Ашуландырды, ызаландырды.* Осы жайды ойлаған Еламан өзімен қоса өзгелерді де *а ш у ға а р а н д а т қ ы с ы* келмей, билікті жолдастарына салып, әңгімеден сыртқары отырды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АРАНДАТҚЫШ с ы н. *Пәлеге ұрындырғыш.* Сізге қойылған план ғана емес, кейбір *а р а н д а т қ ы ш т а р* мен сізді қоршаған қорқақтардың тая соққан табансыздығында ма деп ойлаймын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Айғай, қиқу, *а р а н д а т қ ы ш* сөз, жалған ерлік секілді ұсақ-түйекті мына аттылар екпіні көміп тастады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

АРАНДАТУ *Арандат етістігінің қимыл атауы.* Тұрақты алқамыз көңілдерестер клубына айналып, өтірік-өсек, айдап салма, *а р а н д а т у д ы ң* ұясы болып кетті (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Оңшыл газеттердің өкілдері де баршылық көрінеді. Олардың қисық, қыңыр сұрақтары, *а р а н д а т у* әрекеттері де болуы ықтимал (Т.Ахтанов, Үндістан.).

АРАНДАТУШЫ з а т. *Бірді-бірге айдап салушы, шағыстырушы, атыстырушы.* Адал

ниетті, ақ тілеулі адамға Американың *а р а н д а т у ш ы* саясаты тосқауыл бола алмайды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Кеңес соттарында *а р а н д а т у ш ы л а р д ы* кең пайдаланатын бір сұмпайы тәсіл бар (М.Шоқай, Танд.).

АРАНДАТУШЫЛЫҚ з а т. *Бірді-бірге қарсы қоюшылық, жанжалдастырушылық.* Бұл *а р а н д а т у ш ы л ы қ* – белгілі бір мақсатқа қол жеткізу үшін әдейі жасалған іс-әрекет («Егемен Қазақстан»). Буржуазиялық мемлекеттер денсаулық сақтау мен білім беруге қарағанда, соғыстық, *а р а н д а т у ш ы л ы қ* мақсатқа қаржыны анағұрлым көп бөледі («Қазақст. мект.»).

АРАНДАУ *Аранда етістігінің қимыл атауы.* Шырағым, жақсы екенсің амалдарға, Жас күндей ерегісер заман бар ма? Сен де бір Назар-көрді жігіт едің, Жөн болмас, мұндай іске *а р а н д а у ғ а* (Айтыс). Қағысқанын ықтырмай не өзі алдырмай тынбайтындай. *А р а н д а у* емес, опыр-топыр кеудемсоқ бір мінез, әйтеуір (О.Сәрсенбаев, Сағым). Бұл өзгелерге белгі болады. Әйтпесе бүкіл дивизион *а р а н д а у ы* ықтимал екен (С.Хайдаров, Азамат сыры).

АРАНДЫ с ы н. с ө й л. *Араны бар, арандататын.* Мен госпиталь дейтін үйшіктен зорға шықтың. Тағы да *а р а н д ы* қоршауға қарадым (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Ол өз үйін айналып келіп, огород қоршайтын *а р а н д ы* сымнан бір қарыстайын өзер үзіп сындырып алды (Ж.Молдағалиев, Самал).

АРАНҚАЙ з а т. с ө й л. *Алаңқай, ашық жер.* Шеткі шоқ талдан асып, көп талмен *а р а ң қ а й ғ а* барғанда, қара мұрт тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРАПШЫ з а т. с ө й л. жағымсыз. *Жәді-гөй, сиқыршы, өзәзіл.* Құшақ толар еркекке *а р а п ш ы ң* бар, Сәнсисің күйгеніңнен шыдай алмай (Айтыс). Ата тегім – ұры менен қарақшы, Елден шығып, діннен безген *а р а п ш ы*! Баян етем тарихымды көззаптік, Қандай ісі ұнамды екен, жаратшы (Батырлар жыры). Айрыларсын досыңнан *А р а п ш ы* болса аранда (С.Жанғабылов, Тоқсан.).

АРАСАЛМАҚ з а т. *Көлем-мөлшер.* Ең төменгі шегі 3 шиллинг болып табылатын төмендеу дәрежесі, бір жағынан, капиталдың ықпал етуінің, екінші жағынан, жұмысшылардың қарсылық көрсетуінің *а р а с а л м а ғ ы н а* байланысты болады (К.Маркс, Капитал). ССРО-да жалпы қуат ішінде электр қуатының *а р а с а л м а ғ ы* Ұлы Отан соғысы алдында АҚШ-тан асып түсті (Ә.Көкімжанов, Коммунизм.).

АРАСАН [санскр. аршан-бұлақ] з а т. *Түрлі*

ауруларды емдейтін минералды жылы су. Бір шетте жынды Қошқар Шуға шапқан, Сусамыр арқасында сылдыр қаққан. *А р а с а н* әулиенің ыстық жасын Жиып ап, Ыстық Ата даурыққан (М.Жұмабаев, Шығ.). Дәуір бітті. Кісілер тысқа шықты. *А р а с а н ғ а* түскендей, пысынап, қошқыл маңдайынан, қоңқақ мұрнынан шыпшып тер шығып, бала молда да тезірек далаға ұмтылды (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

АРАСАТ ү с т. к ө н е. 1. *Аласатыран, ұйқы-тұйқы.* Қасболат – сыр мінез болып жүріп сырын алдырмаған бір жан. Сонау *а р а с а т* кезде сол үшін басын оққа байлаған солдатын сатып кеткен жоқ па еді? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Салысып тұр тайсалмай, *А р а с а т* болды бұл ұрыс, Қиямет болған қайымдай (Бабалар сөзі). 2. д і н и. **Ғарасат.** Көз жұмбай бұл дүниеден ешкім қалмас, Бөрі де *а р а с а т қ а* аттанады (Базар жырау, Шығ.).

Арасат майдан. с ө й л. **Ғарасат майдан.** Жалғыз да кетті дүниеден, Жүрекке салып күйініш, *А р а с а т м а й д а н* болғанда, Жан жиылып толғанда, Шапағат етсе пайғамбар, Сонда бір болар сүйініш (Майлықожа, Шығ.).

Арасат оты. *Ғарасат майданында жанған от.* Ей, жігіттер, шоралар! Ормамбет би өлгенде, Он сан ноғай бүлгенде, Саназар батыр жауынан Жаралы болып келгенде, Алаш та – алаш болғанда. Алаша хан болғанда, Аязды күнде аршындап, *А р а с а т о т ы* жанғанда, Ханнан қайрат кеткенде, Биге медет жеткенде, Хан қашып, би қуғанда, Хан Тоқтамыс қарланып, «Байтағым» деп зарланып, Айтып жылай жөнелді (Ауыз әдебиеті).

АРАСЫНДА ү с т. *Кейде, ара-арасында, әредікте.* Жастар дөңгеленіп *а р а с ы н д а* биге де басып кетті. Кеш өте көңілді болды (С.Бегалин, Мектеп түлек.).

Әңгіме [сөз] арасында. *Әңгіме барысында, әңгіме үстінде, әңгімесін айта отырып.* Дәркембай *ә ң г і м е а р а с ы н д а* өз жайының бір ғана жұбанышын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Әңгімеші ақсақал *с ө з а р а с ы н д а* Күшікбайдың тарихын сөйлеуші еді (М.Әуезов, Танд.).

АРАСЫНША: соның арасынша. *Тез, лезде, сол бойда.* *С о н ы ң а р а с ы н ш а* қысқа күн кештетіп қап еді, күні бойы мұз ойған жігіттің кешке қарай тұла бойы бусанып, еті қызып, еңтігіп тұрды да, кенет әйелі есіне түсіп, асыға бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *С о н ы ң а р а с ы н ш а* жартастың түбінен мылтық дауысы шақ ете түсті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). *С о н ы ң а р а с ы н ш а* болған жоқ, үйге Батыр бастаған бес-алты адам сау етіп кіріп келісті (Е.Домбаев, Ол адам.).

АРАТ¹ з а т. к ө н е. *Жер шаруашылығымен айналысатын топ, жиын мүшесі.* Соғыс қызметіне жарайтын әрбір *а р а т* өзінің әскербасы – феодалдың шақырған күні садақ, жебе, қылыш асынып, ат мініп келіп, жорыққа қатынасуда міндетті болды (ҚазССР тарихы). Цин патшалығына бағынышты монғол халқының *а р а т* аталатын шаруалары сол патшалыққа қарсы бостандық қозғалысын жасады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АРАТ² з а т. ө с. <лат. chardinia> *Күрделі-гүлділер тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік. А р а т т ы ң тұқымшасының сыртын түк жапқан, ұсақ келеді (ҚҰЭ). А р а т т а р д ы ң үстіңгі жағы боз жасыл, астыңғы бөлігі сұр түсті түкті болады (ҚҰЭ).*

АРАТПА: күн аратпа. с ө й л. *Құнара.* Базарға *қ ы н а р а т п а* біз түсеміз, Белгілі жақсы малдың халыққа ырқы. Мойымай ұзақ жерге жеткізетін, Түспей жүр астымызға оңды жылқы (Айтыс).

АРА-ТҰРА ү с т. *Анда-санда, кейде, ара-арасында.* Эшалон қарағайлы орман ішінен оқ жыланды ирендей жүріп шыға келді. *А р а - т ы р а* ай жарығына шағылысқан вагон әйнектері жарқылдайды (Ә.Шәріпов, Партизан.). Жұрт гу-гу. *А р а - т ы р а* елден ерекше анайы күлкі де естіледі (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). *А р а - т ы р а* әңгімелесіп, сыр шергісетін абысын-ажынның бәрі колхозға кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге.).

АРАХНОИДИТ з а т. м е д. *Ми мен жұлынның тор қабығының қабынуы салдарынан болатын созылмалы ауру. А р а х н о и д и т* көбінесе, жұқпалы аурулардың асқынуынан, бас сүйек пен омыртқа жотасының бітеу жарақат алуынан және уланудан болады (ҚҰЭ). *А р а х н о и д и т т і* хирургиялық жолмен және дәрі-дәрмектер беру арқылы емдейді (ҚҰЭ).

АРАХНОЛОГИЯ [грек. arachne – өрмекші, logos – ілім] з а т. з о о л. **Өрмекшітану.** *А р а х н о л о г и я* жануарлар дүниесінің, оның ішінде буынаяқтылардың даму тарихын білуде маңызды рөл атқарады (ҚҰЭ). *А р а х н о л о г и я* – зоологияның өрмекшітәрізділерді зерттейтін бір саласы (Қаз. тілі термин. Биология).

АРАША¹ з а т. *Төбелесермен болған екі жақты ажырату, тыныштандыру үшін айтылатын сөз.* Пұшарбай Бөкейдің Көтібақ ішіндегі құрдас досы болатын. – Уа, жетті, жетті ғой, Құнанбай! *А р а ш а, а р а ш а,* – деп айғайлап жығылды (М.Әуезов, Таңд.). *А р а ш а н ы ң* көптігімен жұдырық жөнді тимеді. – Кетемінші, кетемін! Кетемін, ойбай! Болса да өледі екемін! – деп, Бикасап жалаңбас, шашы бұрқырап, тысқа шыға жүгірді (Б.Майлин, Азамат.).

Араша берді. *Ажыратқанға көнді, ашуын басты, тоқтады.* Әкем [Бүркіт] де *а р а ш а б е р і н*, түндей түнерген кескінмен босаға жаққа шөге түсіп отыра кетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сәуду әдепкі келгенде *а р а ш а б е р м е й*, ат үстінен-ақ талап өлтіре жаздаған (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). *А р а ш а м д ы б е р м е с е ң*, Іс қылармын тамаша (А.Байтанаев, Шығ.).

Арашаға барды. *Жанжалдасқан адамдардың арасына түсті, тыныштандырды.* Бір кісі үшін *а р а ш а ғ а б а р а* алған адам мың кісі үшін де соны істей алады (Р.Тоқтаров, Терістік.).

Араша сұрады. *Ашуын қоюын, райынан қайтуын өтінді.* Араша батыр, араша, *А р а ш а с ы р а п* мен тұрмын, Істеріңе жараса (А.Байтанаев, Шығ.). Екінші би басталды, Сәрсеннің тағы да өзін биге шақырғалы келе жатқанын байқап, *а р а ш а с ы р а ғ ы с ы* келгендей Шынтасқа жүгіріп барып, «жүр, жүр билейік» деп жабысты (Т.Ахтанов, Дала сыры). *А р а ш а с ы р а ғ а н* адамдай [Төлеужан] Есенге қарап еді, ол сазарған қалпы ләм-мим деп аузын ашпады («Қаз. әдеб.»).

Араша тұрды. а) *Ара тұрды, дауды айырды, екі жақты ажыратты.* Бере алмай барлық жиғанын, Кейбіреу ерте сөнеді. Қолтықтап уақыт құрбанын, *А р а ш а т ы р ғ ы ң* келеді (Т.Молдағалиев, Алатау.). ә) *Қарсы келді, қарсы тұрды.* Көрсен, мама, мұндағы өмір тамаша, Бір кісінің баласындай жараса..., Бірімізсіз біріміз жай таппаймыз, *Т ы р д ы қ* тіпті ажалға да *а р а ш а* (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

Араша түсті. а) *Ара тұрды, айырды, арашалады.* Шаңырағыңды ортаңа түсіремін, бері шығарып бер Сафураны! – деп айқайлап, *а р а ш а ғ а т ы с к е н* жігіттерді қамыстай жапыруда (Р.Әутәліпов, Той тарқар). Елжас *а р а ш а т ы с і н*, Ыбырайымды көтеріп әкеліп, өрең дегенде төсегіне жатқызды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Шөңгерек нойынның бірден Гауһарды өлімге қимай, *а р а ш а т ы с ы* іде осыдан еді (І.Есенберлин, Жанталас). ә) *Жақтасты, көмектесті, сөзін сөйледі.* Баласының нағашысына *а р а ш а т ы с к е н і*не сүйсінген Шыңғыс үндеген жоқ, жымышп күле берді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Жұмсады бір баланы Мұсаға тез, Жазаға бұйырады қандай ауыр? Тез жетер Мұсадағы бала барса, Қорықпай *а р а ш а ғ а т ы с е р* ме ауыл? (Д.Еркінбеков, Шығ.).

АРАША² ү с т. *Араға ұқсап, ара тәрізді.* ≈ *А р а ш а жабылды.*

Араша талады. *Ортаға алды, түс-тұстан жабылды.* Жиын тарай бастады, Таймас, Тоқабай, Танақөз үш жақтап, Ізбасарды *а р а*

ш а т а л а п жатты: – Неге ұсындың Жақыпты, есін дұрыс па? (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АРАШАЛА= е т. 1. *Ара тұсу, ажырату*. Қой-қойлап Самсы келді *а р а ш а л а п*, Жақындап Күнсұлуға жанасалап. «Ағаңның көрген ісін танба, қалқам, Айта ғой қарашығым» деп майдалап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Аққуды атар мергенің мен емеспін, Ажал оғын алған жоқ менен ешкім. Айдын көлдің аққуын *а р а ш а л а п*, Аттан салып талаймен төбелестім (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Сөзін сөйлеу, жақтасу, көмектесу, қорғау*. Қалтай ерте бастан өз бастарын *а р а ш а л а п* қоймақ болып, ... дайындап алған сөздерін айтып шықты (М.Әуезов, Қараш.). Бірақ оған Жұпардың күдіреті жетпеді, өзін-өзі ақтап, басын *а р а ш а л а п* ала алмады (С.Досымов, Директор.). Ауылшаруашылығының маманы болса, кеше дәлел келтіріп айтысып, өзін-өзі *а р а ш а л а п*, жақтап алмай ма? (З.Шашкин, Сенім).

Ажалдан арашаланды. Аман қалды. Арпалыс ұзаққа созылды. Бірақ тұншыққан 12 бала *а ж а л д а н а р а ш а л а н д ы* («Лен. жас»).

Ажалдан арашалап алды [қалды]. Өлімнен сақтап қалды, аман қалуына себепші болды. Қош, жел жетпес тор бедеу! *А ж а л д а н а р а ш а л а п т а л а а л м а д ы м*, жануар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ол кезде *а ж а л д а н а р а ш а л а п а л ы п қ а л а т ы н* дәрігер де жоқ еді (М.Қаратаев, Далада.).

АРАШАЛАУ *Арашала етістігінің қимыл атауы; ара тұсу, қорғау, жақтасу*. Қаптаған қалың ылау, қара құрық сайыстан әр жуан өз басын қорғап, малын *а р а ш а л а у ғ а* қам қылды (І.Жансүгіров, Әңгім.). – Өзімхан баласының мойнына бұл айып ауатын болса, оның артынан жұрт аузына кіріп қалған құн сөзі де күшейіп кетер, – деп, баласының басын *а р а ш а л а у ғ а* бел байлады (М.Әуезов, Қараш.). Жамал тар жол, тайғақ кешуде көрген тұңғышын жау тырнағынан *а р а ш а л а у ғ а* асығады (Ә.Шәріпов, Партизан.).

АРАШАЛАУШЫ з а т. *Дауласқандардың арасына тұсуші, айырушы адам*. Еңіреп шыққан сұлудың бет-аузы көк ала қойдай, басы қан-қан, ұзын, қою, жібектей қара шашы да талданып жұлынған. *А р а ш а л а у ш ы* жан болмаған (С.Сейфуллин, Әңгім.).

АРАШАСЫЗ с ы н. *Арашашының тоқтау сөзінсіз, арашашы араласпай*. Хан қарашасыз болмас, Дау *а р а ш а с ы з* болмас (Қаз. мақал.).

АРАШАШЫ з а т. *Арашалаушы, ара тұсу-*

ші, қорғаушы. Шынтас *а р а ш а ш ы* тілемейді. Оны суға батырайын деп жатқан адам жоқ (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Арашашы болды. *Арашалады, екі ортада жүрді, көмекке келді*. Кенебай өзі ақын тілге жүйрік, Жатық жауап береді жырлап тұрып. – Ел мен жерден безген қиын екен, *А р а ш а ш ы б о л*, – деді жылап тұрып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айтпақшы, ажалымызға *а р а ш а ш ы б о л ғ а н* адамдарды көргенде, қуанғаннан аузыма сөз түспеді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

АРАШЫ з а т. с ө й л. *Арашашы*. Қан майдан болып өткен шығар, сірә, Табылмай табыстырар дос – *а р а ш ы* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Қалды ма тағы «бұзылып» екі ел арасы, Арада жүрген мен екен жалғыз *а р а ш ы*, Осы бір жолы келе қойшы енді бітімге, Бір ашуыңды бере қойшы енді, мамасы (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Арашы болды. с ө й л. *Арашалады, екі ортада жүрді, көмекке келді*. Талайы жоқ бейбақтың, Тапсынып тұрған жерін көр! *А р а ш ы б о л ы п* сөз айтар, Сендерден басқа ел жоқ па? (Манас).

Арашы тұрды. *Араша тұрды, арашалады*. Өміріме сонда *т ұ р ы п а р а ш ы*, Бауырыңа тартқан жылы сен едің. – Несібесіз туғаныңды қарашы [Көзге шұқып] өгей бала демедің (С.Сейтенов, Бойжеткен.).

АРБА [ар. *عربة*] з а т. *Ат, өгіз, түйе т.б. жануарлар жегілетін екі, төрт дөңгелекті, екі дертелі тасымал құралы*. Майлаусыз сықырлаған ағаш *а р б а*, Көк шолақ мықшындайды тартып зорға. Шаңырағын таңып алып жүк үстіне, Мырқымбай көсемсініп барады алда (Б.Майлин, Шығ.). Үлкен жол қарсыдағы қара барқын, Ілгері жүрген сайын болад салқын. Шүү-шулеп, шықырлайды *а р б а* даусы, Ол бірақ өзгертпейді түннің қалпын (И. Байзақов, Таңд.). Біз ат, *а р б а л а р д ы* айналма жолмен жіберіп, өзіміз баратын жерге жолсызбен қалың қарды баса, төтеле, тіке тарттық (Б.Момышұлы, Офицер.).

АРБА= е т. 1. *Жыланның торғай, тышқан т.б. жәндіктерді сиқырлы құспен ұстап алуы, аулауы*. Сұр жыланның найза басы қақшиған, бейне ажал, алмас көзі бозторғайға шұқшиған, айыр тілін жалаң-жалаң еткізіп, ысырғанда, өңменіңнен өткізіп, *а р б а п*, буып, уытын жиып, торғай сорды топылдатып, қылқ еткелі тұр екен (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Кейде жылан *а р б а й т ы н*, Кейде аждаһа жалмайтын. Сескенбес, сірә, кім сенен; Шынында, менің өзім де – от. Қысылған қара көзім де – от (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *а у ы с. Түрлі айламен алдау, айтқанына көндіру, ырқына жүргізу*. Алдағаным

жоқ. *Арбағаны* жоқ. Сен сөзіме, сұлу қыз! Тап сол сағат Сүйгенім хақ, Куә мынау көп жұлдыз! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұмағұл келіп, Алдоңғардың үйіне қонып кеткеннен бері сіріңке қара қатын Мәймунаны жыланша *арбайты* болды (З.Ақышев, Ақбел.). Алтын, күмістен басқа байлықты байлық демепті. Алтынды біреуден алдап алыпты, біреуден *арбап* алыпты (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Адамды алдап жүріп, *арбап* жүріп, Ақыры топырақ көрпе жамылдырар. Үй іші, малы, мүлкі артта қалып, Ойлантып соның бәрін сағындырар (Қабан жырау, Алтын қазық).

АРБАҒЫШ с ы н. *Арбайтын, арбай білетін*. Сырбай өз өмірінде жыланнан *арбағыш* мақлұқты көрген емес (С.Мұқанов, Таңд.). Жылан әбден әлсіреген кезде, мяу-мяу оның *арбағыш* көзін тырнап кеп қалды (М.Тиесов, Өңгім.).

АРБАДАЙ с ы н. *Арба сияқты, арба тәрізді*. Омар өміріне ораза ұстаған адам емес, салқам *арбадай* салдырлатып таң намазын оқитыны бар (Б.Майлин, Шығ.). Мезет қазан жақтың жарымен қосыла ортадағы ұзын пеш бейнебір жүгімен ауған *арбадай* қисая кетті (Х.Есенжанов, Тар кезен). Сықырлауық есігі, Майланбаған *арбадай*. Жалпылдайды киізі, Жапсырылған жалбағай (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

АРБАКЕШ з а т. *Арбалы атты айдаушы, арба жүргізуші адам*. Дашевский бір жәшік патронды арқасына салып алып, өзі сияқты патрон арқалаған *арбакештерінің* соңынан жүре берді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Әрқайсымыз өтіп бара жатып, *арбакештердің* жайын сезінгіміз келгенмен, олардың ішіндегі өмір арпалысына бір сүйем бойлай алмасымыз анық («Жас Алаш»). Желдіртіп жетіп қалған *арбакештер* бұлармен салдыр-гүлдір қатарласып келді де, аттарының делбесін тежеп тоқтатты (Ә.Шәріпов, Партизан.).

АРБАКЕШТІК з а т. *Арба айдауды кәсіп қылушылық*. Атым – Әнтекей. Кәсібім – *арбакештік*. Түбім – мына Тоғыззақ өзені бойындағы Қыпшақ. Елде Омар, Оспан деген аталастарымыз бар (Д.Әбілев, Ақын.). Сұлтанмахмұт Жәлелге Жапашты *арбакештік* тең құтқарып, өзіне лайықты, шағын бір қызметке ал деп тілек білдірді (Д.Әбілев, Ақын.).

АРБАҚ с ы н. с ө й л. *Арбиған, ебедейсіз, көзге оғаш*. Сосын жалтақтап, шөп дөметіп тұрған *арбақ* мүйіз екі өгізге екі-үш ашаны құлатып тастады (А.Нұрманов, Аққу.).

АРБАҚТА = е т. *Қолапайсыз қимылдау*. Тыныш аспанда *арбақтап*, тарылдап, сарылдап айналып жүрген вертолеттің сирағы

шығып, қорық қойнауына қонды (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

АРБАҚТАУ *Арбақта етістігінің қимыл атауы. ≈ Арбақтауы н қоймады-ау!*

АРБАҚ-САРБАҚ с ы н. *Көзге оғаш, арбиған*. Иттің жүні тықыр, аяғы серкенің аяғындай тіп-тік, кеудесі *арбақ-сарбақ*, дүрдиген қайыңқаптал еді (Н.Сералиев, Намыс).

АРБАЛ = е т. **1.** *Жыланның арбауына түсіп қалу, жем болу*. *Арбалған* торғай жыланға жем болды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Алдану, ырқына көну*. Әлі сен ойламайсың алдағаны, Саған жат әлі болса жалған сыры. Әзірге *арбалған* сен еркесің, Сақтаулы саған деген алда шыны (Б.Күлеев, Таңд.). Алғаш кездескен жерде-ақ Қамқордың көзқарасынан аса бір сүйкімді жанның бейнесін көргендей болғанмен, сол құдіретті күшке өзінің *арбалып* қалатынын сезген жоқ (К.Оразалин, Көктем.). Талай жылан арбар, қабан қорқытар, Қорықпа, *арбалма*, біріне де болма жар. Өмір – зәндем. Қара бұлтты қара түн. Естімессің қара өмірде жылы үн (М.Жұмабаев, Шығ.).

АРБАЛА = е т. *Арба-арба қылып тасу*. Алыстан азаматтар *арбалады*, Жақыннан жетімектер дорбалады. Үйленіп қыран жігіт жапалаққа, Сұлу қыз жексұрынға жар болады! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Кесектеген киіз, қара ала сырмақ, пұшпақ ішік, түлкі тымақ *арбалап* келіп жатты (З.Ақышев, Ақбел.). Алыстан *арбалған* ша, жақыннан дорбала (Қаз. мақал.). Біреулері жер жыртып, Біреулер тұқым шашуда. Қайсыбірі *арбалап*, Аңызға тұқым тасуда (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.).

АРБАЛУ *Арбал етістігінің қимыл атауы; алдану*. Ол тұста алдану мен *арбалы*, арамдық пен адалдық сырын таразыға салып өлшеп үйренбегенсіз (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

АРБАЛЫ с ы н. *Арба жеккен, арбасы бар*. Одан соң тіміскіден құтыласың, Жиылған қала, дала жұрты басым. *Арбалы*, атты, жаяу, түйелінің ішіне сен де барып жұтыласың (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). // *Арба жеккен адам, арбасы бар адам*. Таң біліне берген мезгілде бір топ *арбалыларды* кездестірдік, ішінде командирлері де бар екен (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Аттан түспеген жігіттердің бірқатары жол үстінде тұрған *арбалыға* қарай бет алған Сүлеймен мен Нұрымның соңынан ерді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АРБАЛЫ-ЖАЯУЛЫ с ы н. *Көлікті-көліксіз, жаяулы-жалтылы*. *Арбалы-жаяулы*, әкелі-балалы екеуі қалаға тура баратын қара жолға түсіп жүріп келеді (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

АРБА-МАРБАСЫМЕН ү с т. *Жүк-мүгімен, түгелдей, тұтасымен.* Ат шоқыраққа бермес сары желіске көшіп, толқынды тоғай ішінен әпсәтте *а р б а-м а р б а с ы м е н* суырып алды да шықты (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

АРБАН= е т. *Алдан.* Өлтірем деп өңмендеп, Отырсың бізге жұтынып. Алдауыңа *а р б а н ы п*, Отырмыз біз тұтылып (Ү.Кәрібаев, Танд.).

АРБАҢ е л і к. жағымсыз. *Икемсіз қимыл-қозғалысты, жүрісті бейнелейтін сөз.* ≈ *А р б а ң* еткізді.

Арбаң қақты. *Икемсіз тез қимылдады, арсалаңдады, арбаңдады.* Игнат еркелеген тентек баладай *а р б а ң* қағып, арсалаңдап келіп, Омарды бас салды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Арбаң етті. *Оғаш қимыл жасады, икемсіздік білдірді.* Алма-кезек мылтық дауыстары тарс-түрс атылды да, ажалды қарақұйрық *а р б а ң е т і п* құлап түсті (М.Рашев, Бетің қисық.). Бақалар анда-санда *а р б а ң е т і п*, оқыс қарғып шыбын-шіркейді қармайды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

АРБАҢ-АРБАҢ е л і к. жағымсыз. *Икемсіз арсалаңдаған қимыл-қозғалысты, жүрісті бейнелейтін сөз.* *А р б а ң-а р б а ң* арбалар Көшеден көше доңғалап Көше толы халыққа Тым-ақ қарап таң қалар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРБАҢДА= е т. жағымсыз. *Өрескел, ерсі қимылдау.* Ат астынан *а р б а ң д а п* әлдекім шығып келеді, ә десіп ес жиғанша болған жоқ, әлгі пәлекет ытқып жетіп тізгіннен шап бергені (Д.Досжанов, Жібек.). Аксиньяның көз алдына жүз жыл жыртылмаған қара топырақтай қалың қара сақалды Петр келді. Петрдің жүрісі – ағаш орнынан көшкендей *а р б а ң д а ғ а н* жүріс (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен сияқты кішкентай құрбақа тентектік істеп қашып, сен сияқты әже құрбақа *а р б а ң д а п* қуа ма екен (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

АРБАҢДАТ= е т. 1. *Өрескел, ерсі қимылдату, арбаң-арбаң еткізу.* *А р б а ң д а т ы п* нар мініп, Қайтадан қуып қарбынып, Жетті ауылға құр-құрлап (Манас). 2. *Баттитып, айдақ-сойдақ ету.* Мұның білетіні кітапқа үңілу, *а р б а ң д а т ы п* жазу, екі сөзінің бірінде байларды жеті атасынан қазып боқтау; жазып отырғанда, біріер әріп ыңғайына көнбесе, Медеу оны да байға теңейді (Б.Майлин, Азамат.). «Әлімбаи Мейрманов» деп *а р б а ң д а т ы п* қол қоюдан басқа жазу танымайтын ауылнайыңыз осы (Қ.Қабышев, Тарихта қал.).

АРБАҢДАТУ *Арбаңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Осынша *а р б а ң д а т у ы ң* а жол болсын.

АРБАҢДАУ *Арбаңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *А р б а ң д а у ы н* қойсыншы осы.

АРБАҢ-ҰРБАҢ е л і к. с ө й л. *Икемсіз, арбаңдаған, арсалаңдаған жүрісті бейнелейтін сөз.* Қорбаңдаған аюдай *а р б а ң-ұ р б а ң*, қампиған қарындары оралар құшаққа да, тиісер басқа да қолайлы келген жоқ (Ғ.Сланов, Очерк.).

АРБАП з а т. к ө н е. т а р. *Дін тарихын зерттеуші.* Дін *а р б а б ы н ы ң* пайымдауынша, Орта Азиядағы мұсылман қауымының басым көпшілігі Ақ патшаға бағынса, үлкен бір бөлігі Еженханның қол астына қарап отыр (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

АРБАП-АЛДА= е т. *Айтқанына көндіру, алдап-сулау.* Жұмабайды Сәрсекен *а р б а п-а л д а п* айтқанын істетті («Лен. жас»).

АРБАП-АЛДАУ *Арбап-алда етістігінің қимыл атауы.* Тыныштықты қорғауға, Әлем халқы жол тартты. Енді *а р б а п-а л д а у ға*, Көнбейтінін аңғартты (Т.Шопашев, Жастық.).

АРБАС= е т. *Өзара күш сынасу.* Екі ортаны біреулер андасады, Жең ұшынан жеңгенмен жалғасады. Бидің ығын қалайша табамыз деп, Бір-бірімен жыланша *а р б а с а д ы* (М.Мақатаев, Шығ.). Адамзатты қорғай жүріп қан бастық. Адамзаттың азғынымен *а р б а с т ы қ*. Ішінде шағын бөлме шеру тартып, *А р б а с т ы қ* Аласапыран арпалыстан аман қап, Адамзаттың өмірімен жалғастық (М.Мақатаев, Шығ.). Отқа қарап отыр Сыздық, көзі – от, Қарасады, *а р б а с а д ы* от пен от. Айнала өлім. Құм жамылған үнсіз шөл, Күбірлейтін, жыбырлайтын жел де жоқ. (М.Жұмабаев, Шығ.).

АРБА-САЙМАН з а т. *Арба және басқа да шаруашылық құралдары.* *А р б а-с а й м а н д а-р ы н ы ң* бұзылғандары болса, трест бүтіндеп те береді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жүрсе *а р б а-с а й м а н ы м д ы* даярлау керек еді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРБАСТЫР= е т. *Күш сынастыру, ерегестіру, соғыстыру.* Сен келесің, өмір, мәңгі-бақи, мәңгі-бақи екі дүниені *а р б а с т ы р ы п* (К.Бектұрсынұлы, Үміт сапары).

АРБАСУ *Арбас етістігінің қимыл атауы.* Неваның толқын сыймай арнасына, Қарап тұр соны біреу жар басында. Дауыл қысып тұрғандай долданады. Аспанда андай бұлтпен *а р б а с у ға* (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Екі тазы қасқырдың екі жағына шығып алған, аңдып тұр, бассалуға батпайды. *А р б а с у* ұзаққа созылған жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сейтім табиғатында сиқырсып тұратындармен

арбасуды ұнатпайтын еді (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

АРБАТ = е т. *Алдату, ырқына көндірту*. Айдаһар мүмкін *арбатты*, Қоя тұр, аға, қармақты (Ә. Сәрсенбаев, Үйрек.). Көзінді сәтке ілдірмей, Түн бойы сені аунатар. Жаныңды жайлап білдірмей, Сиқырға дүлей *арбатар* (Ш. Мұхамеджанов, Қошалақ.).

АРБАУ¹ *Арба етістігінің қимыл атауы; алдау, айтқанына көндіру, ырқына жүргізу*. Әлем айғақ бұл алыста аясу жоқ. Алдау, *арбау*, арзан айла жанасарлық жай емес (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Әлімбек те, Қаншайым да бір-біріне ынтазар көңіл күйін осы жерде ашып алысты. Іштей бір сыр ұғып қап *арбауға* түскен қалпын сезініп отыр (А.Байтанаев, Шығ.). Атаның сіз көнбегіз алдауына, Сүйгенсіп қарағым деп *арбауына*. Қор қылып, оқытпады, надан қылды, Ол аз деп, шалға сатты жалмауына. Ғалымдар бізден-дағы шығып жатыр Шалдардың түсірмейтін қармауына Сіздерді бұзылған деп ешкім де айтпас, Алғыстар тең емеске бармауыңа (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *діни. Ауруды әртүрлі тәсілмен емдеу*. Жын шақыру, *арбау*, дуалау мен аластау, ауруды айналдыру немесе көшіруді әдетте өзіне белгілі сөздерді және ән-өуендерді айта жүріп бақсы ғана орындайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

АРБАУ-АЛДАУ = е т. *Азғыру, өтірік айту, алдап-сулау, айтқанына көндіру*. Қара сұр кісінің тұла бойы, пішіні, тәсілі *арбау-алдаудың* қапшығы секілді көрінді (Ф.Мүсірепов, Тула. толқын.).

АРБАУЛЫ с ы н. *Сиқырлы, көлгір*. Күле кіріп, шығатын күніреніп, Арамзаның құйрығы бір-ақ тұтам. Алдағанның *арбаулы* тіліне еріп, Осындай болып жүрме, аңқау құтан (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры).

АРБАУШЫ з а т. *Алдап-арбайтын адам*. *Арбаушы* арулар да, Ай сымбатты, Ғашыққа қашан сырын айқындапты. Сондай-ақ түн сұлуы төкаппардың, Аулыма аяны бір айтылмапты (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Әсіресе оның *арбаушы* жәдігөй көргені кеудеге тепкеннен кем тиген жоқ (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Қазынаны қарақтап, Дүңкілдетті қаланы. Айласы мол *арбаушы*, Ашылған қуараны (Ү.Кәрібаев, Шығ.).

АРБАУШЫЛЫҚ з а т. *Алдаушылық*. Бала бақсылардың *арбаушылық* әдісін қолданып, бүтіл хайуандардың тілін біле бастады («Қаз. әдеб.»).

АРБАУЫШ с ы н. с ө й л. *Арбағыш*. *Арбауыш* ақ сұр жылан, Алтайдың айлакер ақ

түлкісі осындай-ақ болар (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

АРБАШЫ з а т. **1.** *Арба айдаушы, арбакеш*. Батыс жақта, аудан орталығына қарай астық тиеген бір топ *арбашы* көштей тізіліп, бірінің соңынан бірі шұбап кетіп бара жатты (М.Иманжанов, Адам тур.). Атындай *арбашының* арқаң жауыр, Қайғылы қара түнек басында ауыр. Еріксіз еңіреп кеп етпеттейсің, Ел-жұртың еске түсіп аға-бауыр (С.Мұқанов, Алып. адым.). Жалғыз өзі бір түспей жар басынан, Көз ұшында көз алмай *арбашыдан*, Айналайын күтер де тұрар еді Бейтаныс жан өткенше дәл қасынан (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Арба жасаушы адам*. *Арбашы* – арба жасайтын шебер, осы кәсіптің маманы (ҚСЭ).

АРБАШЫҚ з а т. *Кішкене, шағын арба*. Жуан рельске орнатылған темір көпірді, оған асылған *арбашықтарды* әп сәтте керек жеріне дөп алып барып, күрт тоқтап қалады («Қаз. әдеб.»). Төрт доңғалағы бар кішкене *арбашықпен* қолына ағаш байлап, сырғанап жүретін (А.Мұздыбаев, Тағдыр). Аспалы рельспен жүретін темір *арбашық* жасады (Т.Нұртазин, Адам.).

АРБИ = е т. *Сорайып шығып тұру, состиып оғаш көріну*. Одан сәл арырақ, сексеуіл сияқты *арби* п өскен шие ағашының жанындағы алманы көріп тұрсың ба, дәл сол алманы Сафура екеуің үйленген кезде отырғызған едік (Д.Исабеков, Танд.). Күлжекей жер ошаққа от жағып, *арбиған* ағаш мосыға шөйнек іліп, шай қайнатып жатқан (С.Омаров, Қызыл.). Рахима әйел жынысының талдырмаш орта бойлысы екен, ал ашаң денелі Мағрипаның *арбиған* бойы менен де биік (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АРБИМА с ы н. *Өрескел үлкен, ебедейсіз ірі*. Талай түндер кірпік айқастырмай, пілтелі шамның лыпылдаған жартымсыз жарығына емексіп, бұрыш-бұрышқа үймелеген абажадай *арбим* а көлеңкелерге телміріп, терезеден таң саз бергенше өзімен-өзі арпалысып күткен («Лен. жас.»).

АРБИТ = е т. *Бадырайту, состиу, сорайту*. Жаңағы дәуіттің сирақтарынан құрап жазғандай *арбит* а жазған ұзын сабақты араб әріптері көрінді (Ф.Қайырбеков, Қарқаралы.). Капитан суретті аударып еді, сыртында балдыр шөкірт қолымен *арбит* а жазылған үш қастерлі сөзді ұшыратты (Ә.Әзиев, Оянған ар).

АРБИТР [лат. arbiter – делдал, төреші] з а т. **1.** қ ұ қ ы к. *Даулы мәселе жөнінде екі жақтың келісімі бойынша сайланатын төреші*. Даула-сушы екі жақ келіспеген жағдайда *арбитр*

жеке-дара шешім қабылдауға праволы (ҚСЭ). **2. с п о р т. Төреші, төрелік айтушы.** Мартынов күшпен жыққан жок! – деп татарлар айқайлап болмапты. Ақырында олардың өзін тындамай *а р б и т р* Мартыновқа бәйге берген (І.Жансүгіров, Шығ.). *А р б и т р* ойынның ең қызықты бөлімі – күрес басталады деп жариялағанда ғана осы қалаға не үшін келгені есіне түседі (М.Танекеев, Қажымұқан).

АРБИТРАЖ [франц. arbitrage] з а т. *Келісім бойынша тағайындалған төреші, аралық сот.* Дауласушы мемлекеттер өзара келісім бойынша дауды қарау ісін өздері сайлаған *а р б и т р а ж ғ а* ұсынады (ҚСЭ). Халықаралық *а р б и т р а ж* – аралық сот принципіне құрылатын ұйым, мемлекеттер арасындағы дауды бейбіт жолмен шешу тәсілдерін іске асырушы (ҚСЭ).

АРБИТУ *Арбит етістігінің қымыл атауы.* ≈ *А р б и т у д ы ң* қажеті қанша?

АРБУТИН з а т. х и м. *Емдік қасиеті бар химиялық зат.* Андыз гүлдерінің емдік әсері сол, оның құрамындағы *а р б у т и н* организмде гидрохинон бөліп шығарады. Ал гидрохинон – зәр айдағыш және тазартқыш (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АРБЫЗ з а т. ж е р ғ. *Қарбыз.* Дәмеш пен Қайыр екеуі қақтығысып шекісіп алды. Дәмеш те, Қайыр да алдарында жайнап тұрған суық қазы, майлы қарта, иісі мұрнын жарған күрең бәліш, қыста тұздалып аман шыққан қыпқызыл *а р б ы з д ы ң* бірінен ауыз тиген жок (З.Шашкин, Сенім).

АРГЕНТИТ [лат. argentum – күміс] з а т. х и м. *Күміс жылтыры – сульфидтер тобының минералы.* *А р г е н т и т* – күміс пен күкірт қосындысы (Қаз. тілі термин. Кен.). *А р г е н т и т і ң* түсі – қошқыл сұр, жаңа сынған жері металша жылтырайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРГИЛЛИТ [грек. argillos – саз, lithos – тас] з а т. х и м. *Шөгінді саз тұнбаларының нығыздалып, сусызданып, цементтеліп тасқа айналуынан пайда болатын тау жынысы.* *А р г и л л и т* терригенді тау жыныстары қабаттарының құрамдас бөлігі (ҚҰЭ). *А р г и л л и т т і ң* құрамына каолинит, гидрослюда, дикиит т.б. минералдар кіреді (ҚҰЭ).

АРГО [франц. argot] з а т. л и н г в. *Белгілі бір әлеуметтік және кәсіби шағын топқа ғана түсінікті, жалпы халыққа түсініксіз тіл.* *А р ғ о* халықтың сөйлеу тілінен ерекше сөз және сөз орамдарымен ерекшеленеді (Қаз. тілі. энцик.). *А р ғ о* кейде жаргонмен синонимдес келеді (Қаз. тілі. энцик.).

АРГОН [грек. argos] з а т. х и м. *Түссіз, иіссіз инертті газ.* *А р ғ о н* химиялық қасиеттері

жағынан алғанда өте енжар элемент. Оның аты да осы қасиетінен шыққан. «*А р ғ о н*» грекше әрекетсіз, еріншек, жалқау деген мағынаны білдіреді (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). *А р ғ о н д ы* инерттілігі үшін әрекетсіз газ деп атаған. Ол да, көбінесе, газ шамдарында қолданылады (Н.Нұрахметов, Химия.). Атмосфераның бүкіл қабаты 78,09% азоттың, 20,95% оттегінің, 0,93 % *а р ғ о н н ы ң*, 0,03 % көмірқышқыл газының, сондай-ақ аздаған мөлшердегі басқа да газдардың механикалық қоспасынан тұрады (Т.Қалыбеков, Экология.).

АРГОНАВТАР [лат. argonauta] з а т. б и о л. *Бесаяқты былқылдақденелілер тобының сегізаяқтылар отрядының туысы.* *А р ғ о н а в т а р* аналықтарының ұзындығы 10 см, аталықтарының ұзындығы 1,1 см-ге дейін болады (Қаз. тілі термин. Биология.). *А р ғ о н а в т а р* теңізде мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология.).

АРГУМЕНТ [лат. argumentum] з а т. ф и л о с. **1.** *Ой не теорияның ақиқаттығына келтірілетін дәлел.* *А р ғ у м е н т* логикада дәлелдеудің негізгі алғышарты ғана емес, пікір мен идеяның толық негізі ретінде де қаралады (ҚҰЭ). *А р ғ у м е н т к е* қойылатын жалпы талаптар: ақиқаттылық, бір мәнділік, сенімділік (ҚҰЭ). Әрине, бұл таластағы Қанаевтың *а р ғ у м е н т е р і* тым солқылдақ, құр дабырық басым сияқты (О. Сәрсенбаев, Даңқ.). **2.** м а т. *Мәндеріне екінші айнымалы шаманың – функцияның мәндері тәуелді болатын тәуелсіз айнымалы шама.* Екі айнымалы шама бірімен-бірі функциялық тәуелділікте болса, онда мәні кез келген сан болатын шама тәуелсіз айнымалы немесе *а р ғ у м е н т* деп аталады (Алгебра). Егер бір функцияның аргументі басқа бір айнымалы шаманың функциясы болса, онда оны аралық *а р ғ у м е н т* деп атайды (ҚСЭ).

АРФАЛЫ з а т. *Қойдың тегі, нәсілі.* Қой тұқымы негізінде екі аталы «ұрудан» тарайды. Бірін муфлон тектес, екіншісін – *а р ғ а л ы* тектес жануарлар деп атайды (Тарту).

АРҒАМЖЫ з а т. э т н. *Ұзындығы тоғызон екі құлаш, жуандығы саусақтай қос таспадан есілген қайыс арқан.* *А р ғ а м ж ы н ы* қашаған ұстауға қолданатын (Ауызекі).

АРҒЫ с ы н. **1.** *Ар жағы, қарама-қарсы беті.* Мылтықтары оқтаулы, Найзалары саптаулы, Хантауы мен Бестамақ, Паналаған жер еді. Бергі жағы – Қызылқұм, *А р ғ ы* беті – шөл еді. Шөбі сортаң, суы ащы, Түйеден басқа төзе алмай, Отряд келмес деп еді. Ұлыққа сенген би-болыс Қалың елге ермеді. Тентек ояз алдында Жүгірумен терледі. (К.Әзірбаев, Таңд.

шығ.). Жаңа ғана біз тоқтағанда, сайды тасалап, Гүлсім барар егістің *арғы* басына кеткен (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). *Арғы* қабақтан мектептің бір-ақ терезесінен көмескі жарық көрінді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **2. Сырт, шеткі жер.** *Арғы* беттен асып келгенде, он-солымды танымаған он жасар бала едім (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Дулаттан бізге не пайда, Құмырсқадай көбінен? Теріп айтып келемін, Меркеден *арғы* еліңнен (Жамбыл, Шығ.). *Арғы* бет – шегара, басқа ел, басқа дүние, басқа заң (Б.Тілегенов, Аққайнар). **3. Ертедегі, бұрынғы, өткен.** *Арғы* тарихына бармағанның өзінде Шоқанның атына байланысты бұл асудың бір сала тарихы, аңыз бар (С.Бакбергенов, Алтынемел). Былай әкелген жұртта есеп жоқ, былтырғы, одан *арғы* жылғы бидайлар да келіп жатыр (Ж.Саин, Жол үсті.). Тауды бұзған, тас қашаған. Қолдан Құдай жасаған. Мраморға жан бітірген, Алтын күмбез көтерген, Ұрпағымын *арғы* заман құлының (Ә.Тәжібаев, Аралдар). **4. Кейінгі, соңғы, артқы, түпкі.** Бәрінің де *арғы* ойы белгілі: оқыған жігіт қысылған жерде оны өздерінің бір кәдесіне жаратпақ (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Айтпасаң да сыр түйіп, Сезем *арғы* құлқынды. Көрсетемін бұртиып, Кейде жүрген сиқыңды (С.Мәуленов, Магниттау.). **5. а у ы с. Зор, қиын.** Күйіме жер түбінен күй келеді, Бұл күн бе, одан *арғы* күн келеді. Зорға өліп, зобалаңмен өткіземіз, Ілімді кейінгілік күнде алады (Қабан жырау, Алтын қазық).

Арғы ата. *Үлкен ата, баба. Арғы атасы* қажы еді, Бейістен татқан шәрбәтті. Жарықтықтың өнері, Айтуға тілді тербетті (Абай, Тол. жин.).

Арғы заты [асылы, тегі, түбі]. *Түбі, негізі.* Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын алмай, *арғы асылынан* қарап сөйлегендіктен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ежелден олқылық жоқ нәсілінде, Көз салып қарап тұрсам *арғы тұптен*. Баласы Алтайының сен бір асыл, Сыртыңнан жүрміз әлі зор үмітпен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Арғы күні. *Ертеңнен келесі, кейінгі күн.* Бүгін Махамбет пен Тәни, ертең Қаби мен Төлеген, *арғы күні* Исатай... демекші ғой (Қ.Жұмалиев, Айқас). Алматыны қойып, асықпай *арғы күні* үйіңе қарай жүргенің жақсы, – деді Айдабол Алтайға (М.Гумеров, Үш күн.). Бәрі бірге жүріп ертең, *арғы күндері* астығы бастырылуға тиісті танаптарды белгіледі, комбайншылармен сөйлесті (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

АРҒЫ-БЕРГІ с ы н. **1. Бұрынғы-соңғы, барлық, бүкіл.** Садырдан шыққан екен Құдайберді, Қаһары тігіреткен қара жерді. Ондай ұл туған да жоқ, туа қоймас, Садыр түгіл, Найманнан *арғы-бергі* (Ш.Әбенев, Кейпін.). Көрген жоқ қорқып сенің жаудан бабан, Қияда қыранға да таңданбаған. Білемін *арғы-бергі* заманда да, Бұл қазақ сендей ұлды армандаған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Өткен-кеткен оқиға, өткен дәуір, тарих.* Сен білесің – Жер қадірін, Жер күшін, Сен білесің – Елдің *арғы-бергісі* н. Асау мініп, Шыңыраулардан су ішіп, Қариялардан сарқыт жеген – Соңғысын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). – Ноғаймысың? – дедім мен, Еркін басып төсіме, Сонау *арғы-бергі* ден Нелер түсіп есіме (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Арғы-бергі жағы. *О жақ, бұ жағы; кезі, шамасы, мәшшері.* Отызыншы жылдардың *арғы-бергі жақтары* н да Лермонтов поэмалары мен Лермонтов өлеңдері кітап болып басылды (Ж. Саин, Жол үсті.).

АРҒЫМАҚ з а т. **1. Сымбатты да жүрдек, асыл тұқымды жылқы.** Ауыздықпен арпалысқан *арғымақтар*, Жығылып өліп жатыр бір оскырып. Ес кетіп жауынгерлер жанталасқан, Бір тұрып, бір жығылып, бір сүрініп (Қ.Аманжолов, Таңд.). Шаттықтың сусындаған бұлағына, Ғасырдың даусын қосқан ұранына. Қазақтың ат үстінде аударысып, Ойнаған *арғымақтың* құлағында (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Будақ-будақ шаң атып көз ұшында, Көсіліп бара жатыр *арғымақтар* (Ш.Әлдибекұлы, Қайнар). Қараса *арғымақ* түр алтын ерлі, Байлаулы қанжығаға басты көрді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2. а у ы с. Келісті, сұлу адам.** Айрылды күйші есінен қызды көріп, Кірпігін қақпай қалды көзі төніп. Адамның *арғымағы* осы шығар, Пендеге бітеді екен мұнша көрік? (І.Жансүгіров, Өлең.). Естемес – екі аяқтың *арғымағы*, Қызыққан сымбатына әркім-дағы. Қылықты, қыз мінезді, сұлу, шешен; Бұл енді арғымақтың *арғымағы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Баласы Қожағұлдың Біржан салмын, Сен түгіл сенен артық Құмар маған. Жалымнан ұстаған қыз арман қылмас, Жібек жал *арғымақпын* тұмарлаған (Ақын жырлары).

АРҒЫМАҚТАЙ с ы н. **1. Арғымақ сияқты, арғымақ тәрізді.** Айдаһардай ысқырып, *Арғымақтай* пысқырып, Арба алуға ышқынды (І.Жансүгіров, Поэм.). **2. а у ы с. Жүйрік, елден озған.** Ағытқан бар ағынына *арғымақтай*, Қиырдан қия шауып лепіргені. Сенімен туған елім біте қайнап, Жан емен әңгіменің шетіндегі

(Жамбыл, Шығ.). Фибрат жаздым жасқа еткен талап, Қасыңнан ұран салып өттім жанап. Желікпей, жүйрік болсаң, тұра алмассың, Кермеде *арғымақтай* тұрған жарап (М.Дулатов, Шығ.).

АРҒЫМАҚ-ТҰЛПАР з а т. *Жүйрік, асыл тұқымды ат*. Алтын сауыт кидірді, *Арғымақ-тұлпар* мінгізді. Көрсетіп көкке өрнегін, Олай-бұлай жүргізді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

АРДА¹ с ы н. **1.** *Қысыр емген (төл)*. Жігітке жаңғалақтық жараспайды, Сыырдың тайында емген *ардасындай* (О.Шораяқов, Шайыр.). Жылқыға барып жүгенін сылдыратса, бір қотыр тай қарайды. Ер-тұрманын салғанша қотыр тай *арда* күрең бесті тұлпар болады. Қоралы қойын қасқырға, түйесін Алакөлге, жылқысын Жидебайға, шешесін Құдайға тапсырып, Қозы Көрпеш Аяғөзге тартады (М.Әуезов, Шығ.). Біраздан соң қысырақ маталатын асау байтал, *арда* дөнен айғырлар ұсталатын болды (С.Бегалин, Бала Шоқан). **2.** *Бұла, ерке (адам)*. *Арда* күрең жігітсің алым-берім. Қашан өзің өлгенше есіл көзел, Күнде той, күнде жиын жүрген жерің (Айтыс). **3.** а у ы с. *Тағы, асау*. Надан, шикі ет жеген, алақандап қан ішкен, монғолдың *ардасы* мөңкіп тулап, мойныңды үзіп жібермесін деген (С.Сейфуллин, Шығ.). Әлде, анау *арда* киргиздар Империя құласа, өкімет тізгінін ұстамақшы ма? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **4.** а у ы с. *Анасынан айырылған (бала)*. Бер бұйрықты, Отан, маған! Аңыратпақшы анамды жау. *Арда* етпекші баламды жау, Арандатпақ ағамды жау (Қ.Жармағамбетов, Баллада). **5.** а у ы с. *Асып-тасқан, тежеуге келмейтін (құат)*. Тартқанда сынбадыңау, сұм садағым, Қайтейін, арымадың, *арда* күшім! (М.Жұмабаев, Шығ.). Адамға біткен *арда* күш, тосып тұр сені қанша сын? (А.Сұлтанов, Уақыт.). Дала... Дала... Неғылған арман еді... Шалқы, шалқы, даланың *арда* желі! Арма, шопан, дертіңнен айықтың ба, Ұлы Отан соғысының ардагері? (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Түк білмейтін надан (адам)*. Шырағым, мен түк білмейтін *ардамын* ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Бір аят оқып бет сипай алмайтын *арда* молда молда бола ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АРДА² з а т. ж е р г. *Ерте туған*. Биылғы *арда* бұзау келесі жылы жақсы тана болады (Қаз. тілі диалек. сөздік.). *Арда* ны етке тапсырғалы отырмын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Арда бала. *Әкесінің үйінен екі қабат болып келген келіншектен туған бала немесе неке*

қиылғаннан кейін аз уақыттың ішінде туған бала. ≈ Арда баланың шешесі.

Арда емді. а) *Қысыр қалған биені тай екі жасқа дейін емді*. Сен құлында емдің, тайда емдің, Құнан жаста *арда емдің*. Дөнен жаста үйреттім. Алты қабат ала арқан Жібектен өріп сүйреттім (Ер Тарғын). Мойныңа құрық салмай құлын шақта, Тайыңда *арда емізің* қойған бапқа; Ер салып құнаныңда бас үйретіп, Теңеген сені алып арғымаққа (Ә.Сәрсенбаев, Ант). Ақ тай енесінің асаулығынан былтыр байланған. Биыларда *емеді* (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Анасын баласы бес-алты жасқа дейін емді*. Ал енді кейбір қатындардың еркелеткеннің жөні осы екен деп 5–6 жасар баласын *арда емізің* қоюлары – тым-ақ ұнамсыз іс (М.Жұмабаев, Шығ.). Жантайып жатқан Көпбай көтерді бас, Төгілді шешесінің көзінен жас. *Арда емген* ақ сүтімді Ақбөпем ол, Алдынан айы тусын, бердім ықылас (И.Байзақов, Таңд.). б) п о з а. *Бір өзі еркін, оңаша, иемденді*. Алатау – алып ана көкпен талас, *Арда емген* сол ананы тентек Талас. Қырғызға қасиетті Талас суын Ертеде қоныс қылған батыр Манас (М.Жұмабаев, Шығ.). Алатаудың күндігін Алтын бұлт *арда емін*, іргесі жаз, түндігін Мұз бен жатыр қар көміп (Т.Жароков, Шығ. жин.). Қазақ руханиятын *арда емген* біздер өзге елдегі қазақтар сияқты рухани зәрушілік көрген жоқпыз. Алыстағы ата жұрттың тыныс-тіршілігімен есейдік («Қаз. әдеб.»).

Арда өсті. *Емін-еркін, бұла болып ер жетті*. Арқада *өскен арда* ең, Атағың шулы дардай ең (Н.Ахметбеков, Амангелді). Сен маған шарфыңды бер, шарфыңды бер, Сырдың желі мойнымды шарпып жүрер, Алатаудың *арда өскен* тентегімін, Қайырымды құрбының нарқын білер... (М.Мақатаев, Шығ.). Әкелді алты күнге Үрімшіге, Болары қандай заман білінді ме? *Арда өскен* асау кердей азат басым, Шырмалып темір торға ілінді ме? (С.Мұқанов, Алып. адым.).

АРДАГЕР з а т. **1.** *Дара туған тұлға, қаһарман*. Алты Алаш Абылайдай арғымағын, Алаштың аруағына пар қылатын. Бетіне Абылайдай *ардагердің* Келуді алты Алашқа ар қылатын (М.Жұмабаев, Шығ.). – Кебек арғыннан асқан *ардагеріміз* емес пе еді. Қолымыздан оққа байлап бергенше қырылсақшы ел болмай (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Ардагер* Аманкелді досы едің, Жолдас боп қайрат-ақыл қосып едің. Майталман, майда қоңыр жырларыңды Әр уақыт қарсы алатын тосып елің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Ел-жұртқа аса қадірлі, құрметті, сыйлы адам*. Төрешіге Үйсін Майқы бидің

алтыншы буыны ұлы сыншы, халық *ардагері*, жүзден асып кеткен Асан қайғының өзі келеді-мыс деген сыбыс та бар-тын (І.Есенберлин, Алмас.). Халқымның *ардагері* Тайырым-ай, Көрі-жас күңіренді, қайғырып-ай! Қамықты қатарласың, қалын жұртым, Аяулы жампозынан айрылып-ай! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Түбінен ақ қайыңның құдық көрдім. Суарып сонан ғана Құлагерін, *Ардагер* сері Ақаны жүріпті елдің (С.Ақтаев, Тұңғыш.). *Ардагерім*, азаматым деп, ерекше туған замандасым деп қадір тұтып ем (С.Сматаев, Алау). **3. Мықты, атпал, қишті ер-азамат.** Бұлар өңкей тістің суындай, сайдауыт, *ардагерлері* бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірде-бір жан үшеуіне болысып, жалғыз ауыз үн қатып, арашашы болған жоқ. Тобылғы сапты қамшы сынғанша сабады, Базарлы бағланым! Әй, жігіттің *ардагерісің-ау!* Ерім! – деп, Дөркембай сөзін бітірді (М.Әуезов, Шығ.). Сен дағы жас күнінен *ардагерсің*, құрбың мен жеткізбеген құрдасыңа. Бейне гармон дауысындай көмейің бар әнінің қазақ жетпес бұрмасына (М.Әуезов, Шығ.). Қара жердің қыртысын қақ айырып, қаңбақпен қаңтардың желі ғана көшкен сар дала мен құба жонды астық теңізіне шомылту, үлкен жүректі алып адымды *ардагерлердің* ісі (С.Сматаев, Армысың.). **4. қ о ғ.-ө л е у м.** <лат. veteranus> *Ұзақ жыл істеп, белгілі бір кәсіпке, іске машықтанған адам, сол істің шебері.* Ал *ардагер* қаламгерлерге 10 мың теңгелік қаржылай қолдау көрсетті («Егемен Қазақстан»). Ескерткіш соққан әннен арнап елі, Жырлаған талай ақын *ардагері*. Сексен көл, сексен тауды құшақтаған, Қазақтың Көкшетаудай бар ма жері?! (С.Мәуленов, Жаңа арна). Бұл ретте отандық білім саласының *ардагері* К.Нәрікбаевтың «ТМД елдері ғылым-білім саласын бірыңғайландырғанда, бөсекеге де, тажалға да төтеп беретін еді» дегенге саятын ойы әлі де көкейтесті деп білеміз («Жас Алаш»). **5. Майданда болған жауынгер, соғысқа қатысқан құрметті адам.** Қанды кек боп орнап ойға, *Ардагерлер* арманда өлген. Сол бір күннен қалған ойда, Сыр қозғалды сақтап келген (С.Бегалин, Өлеңд.). – Ғасырлар, дәуірлер мен өтсін мейлі, Сендерді намыс үшін кекшіл дейді! Алысқан Отан үшін *ардагерлер*, Сендерді өмір мәңгі көпсінбейді (М.Мақатаев, Шығ.). Ардақ тұтқан, ағалар, *ардагерлер*, Аманесен апаттан қалған ерлер! Құттықтаймын Сендерді Жеңіс күні Қарт офицер, қашанғы қарт жауынгер (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ел басына күн туған сын сағатта – қазақ қызының

қаһармандық тұлғасы дараланып, *ардагер* азаматтар қатарына ұрандап, алда жүруі тіпті де кездейсоқтық емес («Қаз. әдеб.»).

Алаштың ардагері. *Аты алашқа танылған дара тұлға, қаһарман.* *Алаштың ардагері* батыр Баян Бір қырда қала берді топырақ қауып. Жаудан да мейірімді боп жылады жел. Күңіреніп, ер денесін құммен жауып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Еңбек ардагері. *р е с м и.* *Көп жылғы өнімді еңбегі үшін мемлекет тарапынан берілетін атақ.* – Аудан жаңа. Бірақ ісінің қыры кетіпті, өздеріңіздей *еңбек ардагерлері* нарқа тұтып мықтап қолға алу қажет боп тұр («Қаз. әдеб.»). *Еңбек ардагерімен*, дикандармен, кәсіпкерлермен, ауыл әкімдерімен емен-жарқын өңгімелесті («Егемен Қазақстан»). Соғыс және *еңбек ардагерлері*, мүгедектер, жалғыздікті адамдар, аз қамтамасыз етілген отбасылар да қамқорлықтан тыс қалмайды («Жас Алаш»).

Соғыс ардагері. *р е с м и.* *Соғысқа қатысқаны үшін мемлекет тарапынан берілетін атақ.* Бір басынан өткеріп бар бөлені, Жауған оқтан жаны аман қалған еді... Тағы, міне, ажалмен күресуде Ұлы Отан *соғысының ардагері* (М.Мақатаев, Шығ.). Біздің Республика да әйелдердің *соғыс ардагерлерінің*, ғалымдардың антифашистік жиналыстары мен митингілері, халық ақындарының слеті өтті (Қ.Әбділдаев, Қаһарлы күн.).

АРДАҒЫМ *з а т. э к с п р.* *Сыйлы қымбатты, аяулы адамға айтылатын атауыш.* Сезбейсің-ау, сезбейсің-ау, *ардағым.* Осыншама артыңда ұрпақ қалғанын Пай-пай, шіркін, Орталарыңда отырсаң, Ию-кию базар болып жан-жағың (М.Мақатаев, Шығ.). Аспаның да аман, жер де аман, *Ардағым*, қалған артыңда... Баяғы далаң – сол далаң Дүние – көрген қалпыңда (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Әлпештеген, аялаған, *ардағым* деп апатайым (М.Хакімжанова, Ана мейірімі).

АРДАҚ *з а т. 1. Ел-жұртына қастерлі, қадірменді, дара туған тұлға.* Ұмыттар ма біздің ел, Ұлы ақыны Абайды. Мәңгі бақи өлмеген, *Ардағым* деп санайды (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Құрметті ұстаз, жақсы көретін ақын, ел *ардағы* танылған Сөкен ағай туралы баяндамашы не айтар екен деп асыға күтудеміз (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Қарға тамыр ел едік қашаннан-ақ, Жекжатымен ел өсіп жасаңдамақ. Ел *ардағы* ны сыйламас есер қызар, Жеңіл сөйлеп орынсыз шошандаған (Жамбыл, Шығ.). **2. Аяулысы, асыл тұтқан**

азаматы. Арманды осыдан отыз жыл бұрынғы соғыстан оралған *Ардагер* дей ме, қайдам, әрдайым жас балаша өбектеп, үстіне түсіп жүргенін көресіз (Н.Серәлиев, Қаңтар). Малсыз жан сақтау, әсіресе, біз үшін қиын екені рас. Бірақ бір үйлі жанның *ардагері* – асыл азаматтың аруағын елу қойға таразылауы жаныңа инедей шаншылады екен (О.Бөкеев, Қайдасың.). Екеуі Қанипаға жылап көрісіп, *ардагері* *ан*, боздағынан айрылғандай сыңсып кетті (С.Омаров, Дала қызы). **3. Қастерлі, қымбат, асыл нәрсе (жер, мекен).** Олардың көзіне Арқаның өйгілі *ардагері* – басына бұлт шөккен Баянауыл тауының екі биік шыңы түсер (З.Шашкин, Сенім). Жер жаннаты аталған Жетісу өлкесі, Арқаның *ардагері* Көкшетау, Баян, Қарқаралылар халқымыздың қашанғы қасиетті қазынасы болып келе жатқан жоқ па? (С.Мәуленов, Жер нәрі). Бай өлкем, армысың! Армысың, қарлы шың! Арайлы шығыстан Атқан бір таңбысың? Айбынды елмісің? Айдынды көлмісің? Ақынның, батырдың, *Ардагері* сенбісің? (М.Мақатаев, Шығ.). **4. Елдің аяулысы, еркесі.** Бір елдің аялаған *ардагері* едім, Алысқа арман қуып бармақ едім. Бір ояу балаң болып өтейінші Құдай-ау, сүйкімді алма менің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Бұл мырзалының немере қарындасы – Қызқосан. Ауыл үйдің *ардагері* (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Ардақ тұтты. Қадірледі, құрметтеді. *Ардақ тұттар* қазақтың баласы көп, Ақыны көп, батыры, данасы көп (М.Мақатаев, Шуағым.). Ауыл болып *ардақ тұтатын* ананың қазасын бәрі де аза тұтқандай (Қ.Қазыбаев, Ызғар). Мен байлықты басқаша түсінемін: Қиын шақта, бақ ауғанда басымнан, Табан бұрмай табылатын қасымнан, Биік тұрған жердегі бар асылдан, Жаны мөлдір, діні мықты, *Ардақ тұтқан* ұлылықты, Менің іңкәр, жан аяспас досым бар! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРДАҚТА = е т. **1. Құрметтеу, сыйлау, қадір тұту.** Еңбекке шыда, ебін тап та «Сабырдың түбі – сары алтын» Өзімшіл болма көпті *ардақта*, Адамның бәрі – өз халқың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жандарал Абайды айдатпақ түгіл, *ардақтап* жатыр. Үстіне оязды кіргізбей, жалғыз Абайды ғана кіргізді. Дәйім осылай Абай ағамның абыройы ассын! (М.Әуезов, Шығ.). Жастарға айтарым – аға сыйлаған, ата *ардақтаған* жақсы, ол дәстүрлерді дамыта беру жөн, бірақ жасы үлкендердің іс-әрекеттеріне де парасат биігінен, сын көзімен қарап үйрену жөн («Егемен

Қазақстан»). «Ел атын ер шығарар» деген рас, Сәкенді *ардақтаған* бүкіл Алаш, Кешегі сол Сәкеннің сарқыты, – деп, Жатсынбай мені дағы бауырыңа бас (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2. Табиғат байлығын, рухани және мәдени құндылықтарды қастерлеу, бағалау.** Елі неге соншалықты *ардақтайд* десе, тот баспайтын ерлікті құрметтейді екен ғой (М.Дүйсенов, Меймандар). Алтайды *ардақтаған* да оның ең алдымен елі, мекен еткен адамы көз алдымызда тұрмай ма? (Ғ.Сланов, Алтай.). Мен білмеймін. Басына әлде орнап бақ, Шаһар салып, жасадың ба жаннат бақ. ...Әлдеқалай тасқа түскен таңбаны Табынамын тарихымдай *ардақтап* (М. Мақатаев, Шығ.). Асқар тауды *ардақтайд* ел қайда да, Асқар таудай адам болу тым қиын. Адам болмай, ағам болсаң жай ғана, Онда маған ағалығың бір тиын! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аққуы Маралдың Хорлығайын, *Ардақтап* әлпештендер бар ағайын. Қор етіп қиянатқа жүрмеңіздер, Тілегім, осы менің бұйымтайым (Қ.Аманжолов, Таңд.). **3. э т н. Салт-дәстүрге сәйкес рәсімдеу, барлық рәсімін жасап құрмет көрсету.** Келесі күн жаназасы болғанда өнеугі елу кедей көршілер де тегіс келген екен. Көп қауым боп, түгел *ардақтап* қойды. Құнанбай мен Күнкелер Зеренің жетісіне шейін Жидебайда қалды (М.Әуезов, Шығ.). Зейнеп ескі шежірені де біледі екен. Жоқтауының арасына Оспанның әкесі Құнанбай қажыны да қосады. Енесі Ұлжанды да туған анасындай *ардақтап* жоқтайды (М.Әуезов, Шығ.). Бұл сөзге қалың халық таң қалады, Баланың мына сөзін аңғарады. Бұл сөзі Бокмұрынның әділет деп Қосай мен Манас батыр ұйғарады. Көпшілік бір ауыздан қабыл алып, *Ардақтап* Ақ-желекті хан қояды. Сүтіне боз биенің шомылдырып, Алдымен ақ киізге ханды орады. Ақ киіз, аю тері, кілемге сап Ер Қосай қосағасы қол жаяды (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сәлем, Париж – әлемдік биік төрім, Салтанатқа дәл осы үмітті едім. ЮНЕСКО Сәтбаев тойын атап, *Ардақтады* қазақтың білікті ерін (К.Салықов, Жезкиік). **4. Мадақтау, наш ету.** Адамзат, таптың, қоймадың, Құпия жатқан атомды. Ақылдың тойын тойлағын *Ардақтап* адам атыңды! (М.Мақатаев, Шығ.). Аққу құсқа Құмармын айдын көлдегі, *Ардақтап* келем Жезкиікті ордегі. Мен білсем, дала төсінде жатқан Көп жолдар – Мазасыз өткен махаббаттардың өрнегі (К.Салықов, Жезкиік). **5. Еркелету, аялау.** Шешесі Қозыкөнің қара салды, Қозыке *ардақтаған* жетім қалды. Қызымды жетім

ұлға бермеймін деп, Сарыбай көңіліне сұмдық салды (Қозы Көрпеш.). Көрмеймін кеше жүрген қыр-сайды да, Күндіз – Күн, түнде – күміс нұрлы Айды да! *Ардақ т а п* шын жібектей арайға орап, Өсірген алтын анам Алтайды да (М.Жұмабаев, Шығ.). Адамсың сен де түсініп, Сүйгеннің жанын *ардақ т а*, Маңғазсынып ісініп, Құбыла бермей ар сақта (Г.Сейілжанова, Алқоңыр). Ата-енем мені *ардақ т а п* алақандарына салып отыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

АРДАҚТАЛ= е т. *Құрметтелу, бағалану, қастерлену*. Жырламасқа теңіздей, Қуаныштың шегі жоқ, *Ардақ т а л ғ а н* өзіндей, Қазақта ақын тегі жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Ғанидың аты бүгін көшелерге айналып, мектептерге айналып, ел аузынан түспей *ардақ т а л а т ы н* болды (С.Мәуленов, Шыңда.). Құнанбай аға сұлтан болды дегеннен гөрі, Абай аты көп *ардақ т а л а д ы* (К.Оразалин, Абай.).

АРДАҚТАЛУ *Ардақта етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ерліктің *ардақ т а л у ы*.

АРДАҚТАС= е т. *Бір-бірін құрметтеу, бағалау; сыйласу*. Болса да сән-салтанат, қызық, әсем, Тез жалығып айнимын, тұрлауым кем. Сақтасар, *ардақ т а с а р* кісі болса, Жалғанда сенен басқа жанды алмас ем (Абай, Тол. жин.). Қуанып үлкен-кіші дардақтасып, Қарсы алып, қасиеттеп *ардақ т а с ы н*, Боз үйге кілем төсеп, ішін безеп, Мінекей, – қош келдің! – дейді есік ашып (С.Сейфуллин, Шығ.).

АРДАҚТАТ= е т. *Құрметтеу, қадірлету, жоғары бағаға лайық екенін мойындату*. Ей, Біржан, сөз сөйлейін *ардақ т а т ы н*, Көңілің ауырмасын қабақ қатып. Жігіті қоқандықтың аңғылындай, Аптығар өрттің шалқып жанғанындай (Ақын жырлары).

АРДАҚТАТУ *Ардақтат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ақынды *ардақ т а т у*.

АРДАҚТАУ *Ардақта етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Құрметтеу, қадір тұту*. Осылардай ерлерін *ардақ т а у* біздегі өзгеше ұрпақтың айнымас дәстүрі. Бізде азамат сыны – ерлік, ерлік – өзі елдік сыны (М.Әуезов, Шығ.). Еңбек адамын *ардақ т а у* біздің өміріміздің берік заңы ғой. Шыны керек, мақтаныш сезімі бойымды билей жөнелді (Дала қырандары). Ардақтай берер сүйікті ел, *Ардақ т а у* сені парыз боп. Батырлық тұлға биіктер, Бұрыннан бетер аңыз боп (С.Мәуленов, Алыс кетіп.). **2.** *Рухани құндылықтарды бағалау, қастерлеу*. Оның қайта-қайта оралып, қайта-қайта түсіндіре бергісі келетін бір тақырыбы бар. Ол – тәуелсіздіктің қадыр-қасиеті. Тәуелсіздікті

ардақ т а у, оны қорғау ең киелі парыз деп есептейді («Егемен Қазақстан»). Ақын ол басшыға үлкен орынды жолмен барды. Барлық халықтардың бағын сүю, *ардақ т а у* жолымен барды (М.Әуезов, Шығ.). **3.** *Сыйлау, аялау*. Антым бар алғанымдай *ардақ т а у ғ а*, Дос па екен дос көңіліне дақ салатын (Ж.Тілеков, Шығ.).

АРДАҚТАУЛЫ с ы н. *Мадақтаулы, құрметтеулі*. Шәңгерейдің осы айтылған тақырып-мазмұн жайындағы ерекшеліктерінің барлығын – шығармаларының түрі, тілі, құрылысы да баян етеді. «Алалы-сақа-атысқан» деген өлеңде *ардақтаулы* бай ұлы, мырза ұлының туысын, балалығын суреттейді (М.Әуезов, Шығ.). *Ардақтаулы* тұлпарлар басы көкке қараған, Кіндігінен жараған, Ардақтап барып сейістер Құйрық, жалын тараған (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

АРДАҚТАУШЫ з а т. *Құрметтеуші, қадір тұтушы*. Абай Пушкин мен Лермонтовтың, Крыловтың, Салтыков-Щедрин мен Лев Толстойдың құштар *ардақ т а у ш ы с ы* болады (М.Әуезов, Шығ.).

АРДАҚТЫ с ы н. **1.** *Қымбатты, аяулы (адам)*. Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман сәні аса бір *ардақ т ы*, жалғыз қыз сәніндей. Бұны бұлай киіндірген, осылайша күтетін, бүгінгі анасы, өз бауырына салып асырап алған анасы – Нұрғаным (М.Әуезов, Шығ.). Аңықтың *ардақ т ы* анасы Айжан дүние салғанда, ол сегіз жаста болатын (М.Мырзақұлов, Ақын). *Ардақ т ы* дос, менің алдымда сенің армияда өткізген соңғы төрт жыл өмірің ішінде жазған хаттарың жатыр. Мен осы хаттарды бүгін қайта оқып, терең ойға шомып отырмын (М.Иманжанов, Адам тур.). **2.** *Ерекше қастерлі, киелі (ел, жер т.б.)*. «Әу» дегенде келуші ең, *Ардақ т ы* елім қасыма. Ат-шапаным тартайын, Абайсыз шыққан даусыма. Алысып жаспен не етейін, Ақ кірген сақал-шашыма, О, дариға жалғыздың Үні шықпас осы ма? Осылай деп Ақжелек, Өкпелеп қайтты қосына, Үйімдегі қонақтың Барайын деп қасына, Алты тарам сақалдан, Сорғалап ақты жасы да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шыр айналып келгенде, шараналас тумасындай мынау қарт таулардан *ардақ т ы* д а ыстық жерді дүниенің төрт бұрышынан таппасын білген де шығар (О.Бөкеев, Қайдасың.). Уа, армысың! *Ардақ т ы*, киелі Жер! Туған елін Мұхтардай сүйе білер. Сыйлай білер, паң басын ие білер. Уа, армысың! *Ардақ т ы* киелі жер! (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Биік, жоғары, асыл, асқақ*. Бәлки,

мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, *ардақ т*ы орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай (М.Дулатов, Шығ.). Әбіш бұл сөздің бәрін жиынға өз жанынан да мол таратып, жақсылап жеткізді. Ел тірлігіндегі кейбір сорақылық, өрескелдікті күлкі етіп жазу – «асыл өнер *ардақ т*ы өнер» дегенді естігенде, Мағаш пен Кәкітай Павловқа қазақ ішінде ондай мысқыл мазақтың көп тарап жүретінін білдірді (М.Әуезов, Шығ.). Махаббат адамдар қатынасының ең *ардақ т*ы, асқақ түрі: онан құдіретті, онан сұлу сезім жоқ (Ө.Қанахин, Жүрек.). Қонақ қабылдау, тамақ пісіру, сыйлау, қадірлеу, көршіге қарасу, адамгершіліктің қандай *ардақ т*ы қабілеттеріне еркін үйлесімді кісі (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). 4. *Ел-жұртқа құрметті, сыйлы (тұлға)*. Халықтың *ардақ т*ы ұлы Абайға арналған халық тойының соңы осы болды. Өлең сөзбен Абай тойына ескерткіш қалдырмақ боп, бар ақынды жыр айтуға бастағаны үшін, ат бастатқан тоғызды аға ақын Орымбай қарт алды (М.Әуезов, Шығ.). Пайғамбар, әулие дегендерге атүсті қарайтын, төре дегендерге жиіркене қарайтын қазақ еліне ақыннан асар *ардақ т*ы жоқ (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Ардақ т*ы қарт Қалиман, Төрт мың теңге өпкелді. Жаңа танкі – жаңа күш, Жау апшысын қуырап, Өзі келіп ұрыған, Өз қанына жуынар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Ардақ т*ы ханның баласы ең, Қолыңнан сұңқар ұшырып, Таудан түлкі ілгізген. Қимайтын жалғыз досым ең, Той-жиында бір жүрген (Бақтыбай ақын, Жыр.). 5. *Артық, қымбат, бағалы*. Тайпалған талай жорға, талай тұлпар, Тағдырдың кез болып тұр кермесіне. Солардан жаным-тәнім *ардақ т*ы емес, Орынсыз күйзелейін мен несіне?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Майданда ажал арасында жүрген жалғыз ұлыңнан жаның *ардақ т*ы емес (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Бармаймын дегенмен бола ма? Жұрттың бәрінен менің жаным *ардақ т*ы ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атаң болса анаңмен Қоршап тұрған қорғаның, Жақсы болса келінің, *Ардақ т*ы сы ол жанның (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Сүйікті адамы, жары*. Ақ түйғын күс қолымда зыр қақты ма, Басып-басып алайын «Ырғақтыма». Бозбала, саған айтар өсиетім: Жақын жүр әлпештеген *ардақ т*ы ғ а (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дүниеде ұл келгенде Шілдехана басында, *Ардақ т*ы сы өлгенде Ағайынның қасында (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Қимасы, бағалысы*. Милиция шауып

келеді де, біреудің маңдайына басқан *ардақ т*ы сы н ұстап міне бастады, болмаса «пәленшеге керек» деп арбанды алғалы жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Сыйлы, қадірлі, құрметті азамат*. Содан ары, бұрын ер-азаматтың асылын қуана жырлап, танымдыны, *ардақ т*ы ны аспандатып шалқып жырлап, Құлмамбеттерді басатын, айтыстағы асқақ ырғағына басты (М.Әуезов, Шығ.). Алдымен аталардың ішінде де алдыңғы жағында аталар жазушы, құрмет иесі, ел *ардақ т*ы сы (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

Ардақты ана. *Көп балалы аналар марапатталатын үш дәрежелі орден*. Жетіден тоғызға дейін бала тауып өсірген ана І дәрежелі «*Ардақ т*ы а н а» орденімен наградталып, құрметті атаққа ие болады (КСЭ).

АРДАҚТЫЛЫҚ з а т. *Қастерлілік, қадірлілік*. Ол үшін халықтар достығы мен бауырлығы – тарихта да, сезім-сана да, көркем әдебиетте де және барлық Отанның адал ұлдарына ортақ майданда да үнемі өзінің *ардақ т*ы лы ғы н, асыл қасиетін танытып отыратын, ең бір қадірлі тақырып болады (М.Әуезов, Шығ.).

АРДАҚТЫМ з а т. э к с п р. *Қымбатты, аяулы, жақын адамына айтылатын атауыш*. Арманым да, үмітім де, Сенде екенін ұғындым. Жәбір көрген сәбидейін бауырыңа тығылдым. Ұғындым мен Басқаларға жоқ екенін құнымның, Ая, *ардақ т*ы м, ая мені! Алдына кеп жығылдым (М.Мақатаев, Шығ.). Осындай әйел сенің теңің бе? Аяулым-ай, *ардақ т*ы м-а й, қайдағы бір қожбантопайды қайдан тапқансың? (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

АРДАЛАН= е т. *Емін-еркін, бетімен кету*. Арқада *ардал а н*ы п кетіпсіңдер, Ортаңда болмаған соң төрелерің (Н.Ахметбеков, Амангелді).

АРДАНСЫ= е т. э к с п р. *Еркінсу, дандайсу, астамсу*. Рас, ақын осындай түрден шығар, Соқтадай сорақы сөз кімнен шығар? Қасқыр болса қой жейтін анық сырттан, *Арда н* сы п өз ойында жүрген шығар (Айтыс).

АРДАҢДА= е т. *Алшаң басу, кердеңдеу*. Бұл кезде Күлшебай *арда ң* д а й басып, құшағын жаза босаға жақтағы Бәтін апайға жақындай беріп еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

АРДАҢДАУ *Ардаңда етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Арда ң* д а у ы н қарашы.

АРДЫҢ-КҮРДІҢ сы н. с ө й л. *Аңқаулықпен, көп ойланбай ойындағысын айта салатын, аңғырт*. Досымның мінезі алып ұшпа, *арды ң-күрді ң*, кейде алаңғасар да аңқылад болатын (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Осы сәтте *арды ң-күрді ң*, әумесер ұлы сырттан

кіріп келіп, көзіне жас алып анасының тізесін құша құлапты (Б.Момышұлы, Шығ.). Жүрегіммен ақжарқын, *а р д ы ң-к ү р д і ң*, Сен мені ойламағын қайғысыз деп, Мен дағы, қараңызшы, жүдеп жүрмін, Мен де өзімше бір жанмын қайғысы көп (М.Мақатаев, Шығ.).

АРЕАЛ [лат. area] з а т. т е р м. *Өсімдіктер мен жануарлар түрінің, туысының, тұқымдасының құрлықта не судағы таралған аймағы.* Қазіргі кезде көптеген тіршілік иелерінің *а р е а л д ы* адамның әртүрлі әрекеттерінің нәтижесінде өзгеріске ұшырауда (ҚҰЭ). Нақтылы *а р е а л д а р д ы ң* сипаттамасы картаға түсіру арқылы анықталады (ҚҰЭ).

АРЕНА [лат. arena] з а т. **1.** *Цирктің ортасындағы ойын-сауық көрсететін алаң.* Мұнда ескі Рим әдеті бойынша қос дөңгелекті Рим күймесіне төрт-төрттен жегілген бәйге аттардың Рим циркінің *а р е н а с ы н д а* көп қатарлармен жұмыла жарысқан өте қызық бәйгесі көрсетіледі (М.Әуезов, Шығ.). Әлібек Қантеміров цирк *а р е н а с ы н д а* 1902 жылдан бері үздіксіз қажырлылықпен өнер көрсетіп, халық алғысына бөленіп келеді (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). Екі қолымен қапсыра ұстап, [Балуан-Шолақ] «һауп» деп тұрып кетті де, аяғын алшандата басып, цирктің *а р е н а с ы н* жағалап жүрді (С.Мұқанов, Таңд.). **2.** *Көпшілік көрерменге арналған әртүрлі спорт жарыстары өтетін алаң.* Тәжірибелі, айлалы боксерлер күреске жаңа шыққан жасты *а р е н а д а* жалғыз қойып, дәл осылай қажытады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Гимнастика шеберлерінің өнерін *а р е н а д а н* көрмесек те кино экранынан сан рет тамашалағанмыз бар (М.Дүзенов, Ақже). Бұрнағы күні орталық стадионның кіші *а р е н а с ы н д а* республикалық жазғы студенттер ойындарының программасы бойынша бокстан ақтық кездесулер өткізілді («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Түрлі қоғамдық, әлеуметтік, саяси шаралар мен топтардың әсер ету ауқымы, аймағы, кеңістігі.* Біздің батыр халқымыз әлемдік *а р е н а д а* ұлы еңбекшіл жұрт, жасампаз жұрт тұрғысынан ғана көрінеді («Лен. жас»). Белгілі бір шектерде капиталдың іс-әрекеті *а р е н а с ы н* оның өзінің мөлшеріне қарамастан кеңейтеді (К.Маркс, Капитал).

Аренаға шықты. к і т. *Танымал бола бастады, өзінің әсер ету ортасы мен кеңістігі пайда болды.* Жалпы өнердегі, соның ішінде әдебиеттегі модернизмнің *а р е н а ға ш ы ғ у ы* батыстық ортаға тән («Қаз. әдеб.»). Қазақ пьесалары орыс театрларында қойылса, драматургтардың

көркемдік шеберлігі өсер еді, қазақ пьесаларының кең *а р е н а ға ш ы ғ у ы н а* мүмкіндік туар еді (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Дүниежүзілік аренаға шықты [аренада мәлім болды]. к і т. *Дүниежүзілік кеңістікке, аймаққа таралды.* Қазақ эпосы мен фольклоры шын бағасын тапты, басқа халықтардың тілдеріне аударылып, *д ү н и е ж ү з і л і к а р е н а ға ш ы қ т ы* (М.Әуезов, Шығ.). Бұдан былай тағы да қазақ әдебиетінің ірі табыстары республикада танылып, одан әрі одақ көлемінде және одақ сыртында *д ү н и е ж ү з і л і к а р е н а д а мәлім бола* түссін! Сол үшін еңбек етейік! Алдағы жақын жылдар зор тарихтық жылдар болсын! (М.Әуезов, Шығ.).

Саяси арена. к і т. *Саясат саласы, саяси іс-әрекеттер өтетін аймақ, кеңістік. С а я с и а р е н а д а* «ойнау» мен футбол аренасында ойнау – екі басқа. Каддафидің қандай футболшы екеніне жақын күндері көзіміз жетеді («Жас Алаш»).

Халықаралық арена. к і т. *Бүкіл әлемдік көлем.* Қазақстанның құрыш білек спортшы қыздары мен жігіттері бүгіндегі *х а л ы қ а р а л ы қ а р е н а ға* топталып шығып отыр («Лен. жас»).

АРЕНДА [поляк. agenda] з а т. э к о н. **Жалдау.** ...Қазақтардың жерлерін *а р е н д а ға* жалдағанда, законға муапик қылып жалдамайынша қазақтардың жеріне егін салмаққа деп барша егіншілердің қолынан подписка алыныпты («ДУГ»). Қазіргі қазақ жерлеріндегі хохолдар неге байып кетті десеңіздер, бұлар қазақ жерінің ең тәуірін тандап алған, алған жері тозса, қазақтан жерді *а р е н д а ға* алып, өз жерлерін тың сақтап отыр (М.Дулатов, Шығ.). Қалада және ауылдық жерлерде ормандық жер қорын *а р е н д а ға* беруге тұтастай тиым салынған (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.).

АРЕНДАЛА= е т. **Жалға алу.** Бұл котедждердің жанында бақша деген сирек кездеседі, бірақ көптеген тұрғындардың 10–12 шиллингтен төлеп, аздаған жер *а р е н д а л а п* алуына болады (К.Маркс, Капитал).

АРЕНДАЛАУ *Арендала етістігінің қимыл атауы.* Ал оперативті лизингке арендаға алынған мүлік келісілген кезең ішінде толығымен амортизацияланбайтын жабдықтарды *а р е н д а л а у д ы ң* барлық қалған жағдайлары жатады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Ал оперативті лизингке арендаға алынған мүлік келісілген кезең ішінде толығымен амортизацияланбайтын жабдықтарды *а р е н д а л а у д ы ң* барлық қалған жағдайлары жатады (Б.Жүнісов... Нарық. экон. негіз.).

АРЕНДАЛЫҚ с ы н. **Жалгерлік.** Колхозда кемелер жеткіліксіз болса, балық заводы оған тиісті мөлшерде кемелер мен механизмді *арендалық* негізде жалдап береді (Қ.Күленов, Қазақст. балық.).

АРЕНДАТОР з а т. э к о н. *Жалға берілген жерді пайдаланушы адам.* Шахталарды пайдаланушы адам, ол меншікті болсын немесе *арендатор* болсын бәрібір, әдетте, өзінің жұмысшыларына арнап белгілі мөлшерде коттеждер салады (К.Маркс, Капитал). Аренда формасында шаруашылықты *арендатор* жүргізеді, ал жердің өзі жер иесінің меншігінде болады (Қыск. саяси экон.).

АРЕНОВИРУС з а т. б и о л. *Көлемі 80 нанометр, пішіні сфера тәрізді, геномы төрт бөліктен тұратын бір жіпшелі, сызықшалы «теріс жіпті» күрделі рубонуклейн қышқылы. Ареновирустардың экологиясы келірушілермен байланысты, адамда аса қауіпті геморрагиялық безгек ауруын қоздырады (Қаз. тілі термин. Биология).*

АРЕОМЕТР [грек. araios – сұйық, metron – өлшем] з а т. ф и з. *Сұйық заттың сыбағалы салмағын өлшейтін аспап.* Сұйықтықтың сыбағалы салмағы *ареометрмен* анықталады. Соған сәйкес заттың проценттік құрамын анықтайды (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Сүт жиырма градусық температурада арнаулы аспаппен [*ареометрмен*] өлшеніп, температурасы төрт градусық судың тығыздылығымен салыстырылады (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). *Ареометрдің* жоғарғы жағында сұйықтық тығыздығын көрсететін сызықшалары бар шкала орнатылады (К.Әбдіғаппаров, Қызықты физ.).

АРЕОПАК [грек. areos pagos] з а т. т а р. *Ежелгі Афинадағы кеңес өкімет органы.* Афины құл иеленушілік демократиясы дами келе *ареопагтың* саяси билігі бірте-бірте тежеліп, б.з.д. 462 жылдан бастап дін бұзу, кісі өлтіру сияқты қылмыстарды қарайтын сот орны болып қалды (ҚСЭ).

АРЕСТ [нем. Arrest] з а т. с ө й л. **Қамау.** – Ендеше, мына охран бастығы Қасен. Міне, тап жауының бір ұшығы осында. Осыны қазір *ареске* алдыру керек, – деп жарып айтып салып, Саматқа о да қадала қарады (М.Әуезов, Шығ.). – Өзінен қызметі үлкен командирмен сөз жарыстырып, қарсыласқаны үшін гвардия лейтенаты Досовқа 15 тәуліктік *арест* жариялаймын (С.Бакбергенов, Қарға там.).

АРЕСТАНТ з а т. з а ң. **Тұтқын.** *Арестант* шекпенін денесіне лыпа етіп бара

жатқан жалғыз азамат, Абай көзінен қимас жас шығарды (М.Әуезов, Шығ.). Саша керемет жаны нәзік, арманшыл, білім құмар жан еді. Менен қазақ халқының өткен-кеткен өмірі турасында көп сұрайтын. Ол қазір он жылды аркалаған *арестант* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Көзге түсер жерлерде мұнаралы мешіт, молда мен хан кеңсесі қызметкерлерінің үйі. Оған қарсы бетте *арестант* үйі, ұста дүкені, атқора, тағы әртүрлі шаруашылық орындары (Б.Аманшин, Жар мұңы).

АРЖА¹ з а т. ж е р г. *Жұқа тақтай, фанера.* *Аржадан* істелген жәшік болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Аржаға* салып балаға пәселке жібердім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Терезенің сынған жерін *аржамемен* бітедім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АРЖА² з а т. к ө с. *Зергерлердің ұсақ құралдар салатын қобдиы.* *Аржа* ұсақ-түйек құралдарды салып қоятын қобди (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

АРЖАЙЫ с ы н. ж е р г. *Ашық-жарқын, жайдары.* Бұрын үнемі жаркылдап жалын атып жүретін *аржайы* барлаушының қапелімде бүйтіп көңілсіздене қалуы комсортты қатты таң қалдырды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Қуңкіл-шүңкіл болмаса, *аржайы* ашық дауыспен алысқа айтатын сөз де жоқ (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жайраңдап келем жасқа ұқсап, *аржайы* мінез, ашық үн (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

АРЖИ= е т. с ө й л. **Арби.** Галя туып өскен, күні кеше өзі ойнап-күліп жүрген қыраттар бар. Бірақ олар мынадай *аржи* п тұрған жалаңаш емес, реңі жұмсақ, жайпауыт, жатағандау (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жігіт қызығар тұртұласы болмаса да, оның сүйегі *аржиган* кішкене кеудесінде қанша мейірім жатыр еді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АРЗА з а т. к ө н е. **Арыз.** Айтатын кейқысырауға *арзамыз*, келгенде жүдеп-жадап сонша бар жерден (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Хат соңында *арза* иесі М.Токмырзин «14 октябрь» деп келіп, түйенің өркешіндей иректете қолқойған (К.Ахметбеков, Ақдала).

АРЗАН [ир. ارزان] с ы н. **1.** *Бағасы төмен, қымбат емес.* Әсемгүл де, Ошан да ең *арзан* және үстеріне қона қалатын киімдерді таңдап та, тауып та алғыш-ақ (А.Байтанаев, Қансонар). *Арзан* матадан тігілген оңі тайған костюмінің омырауы, жағасы тер сіңіп, шаң қонып шөйірленіпті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Жылқының өті дәрі, қымызы шипа, өзі күш көлік, өнімі *арзан* (К.Ахметбеков, Алқакөл).

Біздің кондитершілер украиндық тәттілердің бізге екі есе *арзан* демпингтік бағамен сатылатынын алға тартуда («Егемен Қазақстан»).

2. э к о н. *Жұмсалатын шығыны аз, өзіндік құны төмен. Арзан, қымбат жағына келсек, араб әрпін өзгертіп алудың шығыны жоқтың қасы екені анық нәрсе* (М.Дулатов, Шығ.). Оның үстіне, ғаскерге *арзан* һәм көнбіс аттар қазақ жылқысынан шығатынын еске түсірсек, мал шаруасының патшалыққа келтіретұғын пайдасын санап бітірерлік емес (М.Дулатов, Шығ.). Осы темір жолмен өтетін поездар үшін жақындығы жағынан Екібастұз көмірі таптырмайтын *арзан* отын еді (Қ.Исабаев, Арман.). Көмір, жертезек және басқа отындармен салыстырғанда, мұнай мен газ – отынның ең *арзан* түрлері («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Құнсыз, қадірсіз*. Өткірдің жүзі, Кестенің бізі Өрнегін сендей сала алмас. Білгенге маржан, білмеске *арзан* Надандар бәһра ала алмас (Абай, Толжін.). Кітап – көзі жұмыққа *арзан*, көзі ашыққа маржан (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Өзіңдегі асылың *арзан* боп, біреудің қансығын керемет көретін әдетіміз емес пе (М.Дүзенов, Ақәже). **4.** а у ы с. *Құр, жай әншейін, бос*. Ұлы алқаға түскенде, Сөйледім талай шаттанып, Көңілдің шатты күнінде Атасы *арзан* қара-сөз Айтып едім басқарып (Үш ғасыр.). Молтай *арзан* н тілек айтқан жоқ. Енді екеуінің өмірлік достығын тілеген-ді (М.Әуезов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Мазмұнсыз, мағынасыз, мәні төмен*. Денің де сау емес қой, Болма енді әуесқой, *Арзан* той, ыржалаңға (Қ.Аманжолов, Өлең.). Ол ішіп жеумен қыз тырқылды ғана білетін, *арзан* айқай, арзан жалтылды көп сімірген қауқарсыз пенде (А.Сүлейменов, Бесін). Осымыз қалай? Жырымыз неге тым *арзан*?! Арнау жазбасақ, шықпайтын болдық құмардан. Қырсығы тимес. Қысқарсын «фабрикалар» *Арзан* бағамен арнау өлеңдер шығарған! (М.Мақатаев, Шығ.). Қысыр әңгіме, іліп-тартпа сөз, жайдақы күлкі, *арзан* көңілділікпен күн артынан күнді өткізген боламыз (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

6. а у ы с. *Оп-оңай, еш қиындықсыз, жеңіл*. Жігіттер, ойын *арзан*, күлкі қымбат, Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат (Абай, Шығ.). Тұрмыстың көтерсек те ауыр тасын, Жаншылып, өр кеудеміз ауырмасын. Барлықта *арзан* табар ағайын көп, Жоқтықта тапсын да шын бауырласың (Қ.Аманжолов, Таңд.). Азамат, алаш ұлы, аңдамадың, Қымбатты *арзан* менен таңдамадың. Түтіп жеп жаманыңды ұрып-ұрып, Жақсыңды жаудай қылып олжаладың (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мұндай *арзан*

жеңісті ол еш уақытта күтпеген (Қ.Сәуірқенов, Ерекше белгі). Алқалап әлеуметтер «ал» дегесін, Бастайын өткендердің бір кеңесін, Болғанмен айтушыға өлең *арзан*, Тындарлық табу қымбат сөз егесін (Базар жырау, Шығ.). **7.** а у ы с. *Жеңіл жолмен, еңбексіз келген*. Өзі тіркіс, сөзі іркіс, Ой өрісі бір жақта. Үстірт теңеу, *арзан* жол, Шұбырынды шумаққа (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Жалған атақ, *арзан* атақ менің табиғатыма сыймайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Нағиманың аңсағаны *арзан* бақыт емес, кіршіксіз махаббат еді (З.Шүкіров, Жас жесір). Адал еңбек жолымен емес, осындай арам жолмен, *арзан* жолмен бауды көздейтін, айлакерлік, жемқорлық пиғылдар әр жерде-ақ ұшырасып қалады (С.Байжанов, Сыр.). **8.** а у ы с. *Шынайы емес, жалған*. Сатым-сақ, ардан кешкен *арзан* ақын болма, жуандарға қостаушы, құптаушы, қошаметші болма, – дейді [Абай] (М.Әуезов, Шығ.). *Арзан* баққа қолқа салып, Күндері жоқ сайрандаған, Қолдан әсте қолпашталып, Дәрежеге сайланбаған (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Мадияр мен Шырынғұл бірін-бірі қанша жақсы көрсе де, бір жақсы жері, зауық басар *арзан* сезімнің ырқына әсте ерген емес (С.Омаров, Өмір). // *Мән-мағынасы мен құны, бағасы төмен зат, нәрсе*. Қызғанышқа жеңгізген жас жүрек кінәшіл да әділетсіз. Кейде, жанына қымбат асылын, *арзанға* да қия салады ғой. Сол өкпелі көңіл бұған Әйгерім қазір Ербол мен Абайдың, шұрқырап табысқаны Салтанат үшін деді (М.Әуезов, Шығ.). *Арзанды* қымбаттатып, оңайды қиындатудың орайы жоқ, бірақ оңайлатуды тілеп тұрған қиындықтар аз ба? (Т.Ахтанов, Боран). Ойнау керек, құлу керек, бірақ жас өмір жалғыз, жалаң ғана сауықпен кетпесін, *арзанды* алданыш етпесін (С.Байжанов, Жастық.).

Арзанға түсті [түсірді, тұрды]. а) *Туімді, төмен бағамен сатып алды*. Қарапайым жұрт ұрлық айтып «мал алам» деп, ұрыға атымды сатып «пайдаланам» деп, не өткізбесін *арзанға* *тұс іріп* алам деп жүр (Абай, Толжін.). ә) *Оңай, құны төмен болды*. Бәйбіше қызға: Садыр ағамның баласы болмаса, басқаны жуытпаймын, есінде болсын, Ләйлә маған *арзанға* *тұс іп* отырған жоқ, – деді (С.Шарипов, Шығ.). Орманның шетіне шыға колоннасын тоқтатып, Мұрат алға барлаушы жіберді. Неміспен кездесудің *арзанға* *тұспейтінін* енді жақсы білді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Орыстың ғылымы, өнері – дүние кілті, оны білгенге дүние *арзанырақ* *тұседі*

(А.Әуезов, Бала Мұхтар). б) э к о н. *Шығыны аз, өзіндік құны төмен болды.* Қойдың ет-май өнімдері шаруашылыққа *арзан тұседі* (М.Ермеков, Қазақст. биязы.). Түрлі өрнекте оралған ши тұрмысқа қолдану жағынан әрі сәнді, әрі көпке дейін тозбайтын берік, әрі *арзанға тұсетіні* тиімді болады (С.Қасиманов, Қаз. қол-өнері).

Арзанның пұлы татымайды. *Бағасы арзан заттың сапасы да болмайды. Арзанның пұлы татымайтыны* рас (Ауызекі).

Арзанның сорпасы татымайды. с ө й л. *Арзанның пұлы татымайды.* қымбат қияметке кетеді дейтін едік біз (Қ.Жармағанбетов, Әңгім.).

Арзан сөз. *Орынсыз айтылған бос, дәмсіз сөз.* Өзің ойланшы, Нияз, осындай *арзан сөз* екінің бірінің аузынан шығады, – деп Ләззат енді шешіліп келе жатыр еді (Т.Ахтанов, Махабат.). Бұл – поэтикалық аударма емес, қалай болса солай ұйқаса салған *арзан сөздердің* жиынтығы (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Шаттанып көңіл жүргенде, Атасы *арзан* жел сөзді, Біз айттық талай ақтарып (Ақберен).

Арзан сөйледі. *Мәні төмен, мағынасыз, бос сөз айтты, бұрыс сөйледі.* Сәрке қажы аталы сөзге тоқтамай, арсыз құлық жетегінде кетіп, *арзан сөйледі* (Қ.Салгарин, Жаныңда жүр.).

АРЗАНДА= е т. 1. *Бағасы, құны төмендеу.* Бұл мата көбейіп әм *арзандаса*, ауыл халқының шаруасына тиімді болады (С.Сейфуллин, Танд.). Асханадағы тамақ *арзанда* са, оқушыларға да теріс болмас еді (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). Міне, осыдан *арзандайды* нарқың да. Жұрттың көбі қалайысын күміске, Жылтырағын алтынға Бағалаудан ақсаған. (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. *Қадірінен айырылу, беделін жоғалту, құнсыздану.* Ағадан іні айрылды, атадан ұл, Ағайын *арзандады* қымбаттап пұл (М.Дулатов, Шығ.). Сарапқа түссең, ердің құны екі ауыз сөз, өйтіп *арзандап* қайтесің (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ақынның сөзі алтыннан құнды келетін, *Арзандап* кеттік, ағайындар-ау, неге тым? Құшынаш болып кетпесек біздер жарады, Көрінген жанға ішірткі жазып беретін (М.Мақатаев, Шығ.). Інжу тас бұрын жіпке тізілмеген, Көздері жанға қарап сүзілмеген. Жауһары аса қымбат қыз бойында, *Арзандап* бұдан бұрын үзілмеген (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Бұлдамау, бәлсібеу.* Етегін ақ көйлектің маржандаған, Жақсы қыз айтар сөзін *арзандаған*. Жақсының жақсылығын білгеннен соң, Жаман қыз неге керек қылжындаған (Ақан сері, Шығ.).

АРЗАНДАТ= е т. 1. *Бағасын азайту, құнын төмендету.* Сондай кесек сауда алушыларды магазинге әкелгені үшін, Сейсекеге бұл магазин сомына сегіз тиын шегеріп *арзандатып* нәрсе береді (М.Әуезов, Шығ.). Анау қымбат дегенді *арзандатса* қанық біз, мынау арзан дегенді қымбаттатып алыппыз (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл). 2. а у ы с. *Қадірінен айыру, беделін түсіру, мәнін төмендету.* Ең асылымызды, өн бойымыздағы ең қымбат байлығымызды өзіміз көбінесе *арзандатып* жүреді екенбіз (І.Омаров, Шабыт). Пушкин поэзиясына қазақтың «тон-тымағын кигізіп» жеңілдетем деу, оны *арзандатып*, әлсіретіп жіберетін жол болар еді. Ал мына әдісі табандап ізденіп, бата қимыл істеген жаңалық әдісі боп отыр (М.Әуезов, Шығ.). Үлкенді ұсақтамай, биікті төменшіктетпей, қымбатты *арзандатпай*, асылды жасықтандырмай жырлаған абзал («Қазақст. мұғ.»).

АРЗАНДАТҚЫЗ= е т. *Бағасын кеміттіру, құнын төмендеткізу.* ≈ *Арзандатқызы* п алды.

АРЗАНДАТҚЫЗУ *Арзандатқыз етістігінің, қимыл атауы.* ≈ Бағасын *арзандатқызу*.

АРЗАНДАТУ *Арзандат етістігінің, қимыл атауы.* 1. *Бағасын төмендету.* Өнеркәсіп (завод, фабрик) дүкендерін, заттарын *арзандату*, мемлекет саудасын халыққа әм мемлекетке де пайдалы қылып жүргізу (С.Сейфуллин, Танд.). Ауыл шаруашылық жұмыстарын үздіксіз механикаландырып отыру – өнімге кететін шығынды азайтудың және ауыл шаруашылық өнімін *арзандатудың* кепілі (С.Қажанбаев, Балық.). Олар ұйымдық жағынан ассоциация (бірлестік) түрінде құрылған, оның мақсаты негізінен пайда табу емес, ол сауда процесін жеңілдету және *арзандату* (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). 2. *Қадірін кетіру, мәнін түсіру.* Күлкі – үлкен күрделі іс. Оны жеңіл-желпіге айырбастап *арзандатуға* болмайды (С.Мәуленов, Үркер.). Мұның өзі шығарылатын өнімнің өзіндік құнын анағұрлым *арзандатуға* да септігін тигізіп отыр (Қ.Қамбаров, Алтай.). Бұл ата-баба тарихын *арзандату* емес, мұқылым ақиқат емес пе, шырағым (Дала дауылпаз.).

АРЗАНДАТЫЛ= е т. *Бағаның кемітілуі, құнының төмендетілуі.* Кенді құлату кезінде еңбек өнімділігін бір жарым есеге арттырып, өзіндік құны 30%-ке дейін *арзандатылған* («Лен. жас»).

АРЗАНДАТЫЛУ *Арзандатыл етістігінің, қимыл атауы.* ≈ Өзіндік құнның *арзандатылуы*.

АРЗАНДАУ¹ Арзанда етістігінің қимыл атауы; бағаның төмендеуі. Сүттің бұлай *арзанд ауы*, әлбетте, бұрынғыға қарағанда тәуір нәрсе (Қ.Ұябаев, Қырда.). Несиенің қымбаттауы (есептеу нарығының өсуі) несиелік және инвестициялық белсенділікті шектейді, ал оның *арзанд ауы* – іскерлік белсенділікті көтермелейді (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.). Шындығында жоғары бәсеке жағдайында бір тауарлардың қымбаттауы басқа тауарлардың *арзанд ауына* әкеліп соқтырады (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.).

АРЗАНДЫҚ з а т. 1. с ө й л. **Арзанишылық.** Одан кейін берекет қайтып келер, Дүниеге рахман ием нұрын төгер. Жесір қатын, жетім ұл мың қой айдап, Уалла ағлам *арзандық* тоқтық енер (Жүсіп-Зылиқа). 2. э к о н. **Өзіндік құнның төменділігі, тиімділік.** Бұл әдіс *арзандығы* мен қарапайымдылығына байланысты кеңінен қолдау тапты (К.Күленов, Қазақст. балық.). 3. а у ы с. **Кісілігі төмендік.** Пасықтық өз-өзінің сөзін жұтқан, *Арзандық* кез келгенге бетін тұтқан. Жанымды зіл күнәмен айыпты қып, Қорладың, жалғаншы! – деп, қосты ұмытқан (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

АРЗАНДЫЛЫҚ з а т. **Құны, бағасының төмендігі.** Пластмассаның басты тиімділігі – оған қажетті шикізаттың *арзандылығы* (Н.Нұрахметов, Дарқан хим.).

АРЗАНҚОЛ с ы н. а у ы с. 1. **Төмен бағалы, қымбат емес, жұптың; қарапайым.** Ал екінші түйіншекте бір-екі қадақ шай мен *арзанқол* көмпит. Оны да Шалқар қаласында тұратын бірге туған ағасы – Нағмет әперді (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бергі жақтағы көшенің бетінде жалтырағандардың бәрі дерлік *арзанқол* дүниелер (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ертеңіне дүкендерді аралаған Ақтілеу *арзанқолдан* тәуір туфли, көйлек-шалбар сатып алды (Ө.Әлішев, Ат тұяғы.). 2. а у ы с. **Сапасыз, мәнсіз, нашар, деңгейі төмен.** Сіз бұны *арзанқол* сюжет, талғамы таяз адамдарға арналған алдарқату дерсіз. Иә? Онсыз мен күнелте алмаймын («Лен. жас»). *Арзанқол* домбырашылардың бірі болғанына намыстанып, ол алдындағы рюмкелерді бірінен соң бірін қағып салды (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

АРЗАНҚОЛДЫ с ы н. с ө й л. **Арзанқол.** Ж.Кәрбозин жинақтарынан да жеңіл-желпі жазыла салған *арзанқолды* әлсіз өлеңдер көп орын алған («Қаз. әдеб.»).

АРЗАН-ҚЫМБАТ с ы н. 1. **Құнды-құнсыз, бағалы-бағасыз, әркеккі.** Бар екен ерге лайық

адамдығың, Дос түгіл, дұшпанға бар қоғамдығың. Үйінде адамзаттың бәрі қатар Білінер *арзанқымбат* болса шығын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). 2. а у ы с. **Мәнді-мәнсіз.** Сөздің *арзанқымбаты* байқалмайды, Тартылып таразыға салмақталмай. Таразыға жеңіл сөз жатып қалар, Өсіп-өніп, көгеріп тармақталмай (С.Әлімбетов, Өлеңд.).

АРЗАНЫШЫЛЫҚ з а т. **Сатып алу бағасының төмендігі.** Жеріміз *арзанышылық* абат еді, Бір таудың бұлт шөгетін қабаты еді. Дариядай ағып жатқан бұлағы көп, Көкорай айналасы сабат еді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Дүние *арзанышылық.* Ақшаның құны – жоғары. Айына бес-он сом таппайтын адам жоқ. Сонымен де әжептәуір тұруға болады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АРЗУ¹ [ир. آرزو] з а т. к ө н е. **Арман-тілек, ниет, өтініш.** Аз ба, көп пе білсем екен, көрсем екен деген – *арзу* (Абай).

Арзу қылды. **Өтініш білдірді, ниет етті.** Жаратты бастан Құдай балғын қылып, Төменде алшын, Арқада арғын қылып. Жақсысы сартқазақтың Момынбектің, Мал мен бағын айтушы еді *арзу қылып* (Майлықожа, Шығ.).

АРЗУ² с ы н. к ө н е. **Ғашық, құмар, ынтық.** *Арзумын* сөйлеспекке жалыққанша, Мақтайды Кіші жүзде халық қанша?! Хат жаздым Бейсенбайдан Ақтөбеде, Болыңыз хош сәлемет жолыққанша (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ғашықпын ғайыпана сырттан *арзу*, Су мысал сұлу сөзің шәшмадағы (Т. Ізтілеуов, Сұлу қыз.).

Арзу болды. а) **Ынтық болды, ғашық болды.** Деді де бір хат жазды мазмұны бұл: «Бар екен бағында бір иісті гүл. Кей-Қауыс соған *арзу болып* отыр, Көп сөздің керегі жоқ, мархамат қыл!» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Хат жазып, әсем Мақпал айтып сәлем Жібәрді, *арзу болған* айтып сөзін (Базар жырау, Шығ.). ә) **Құмарланды, құштар болды.** Қымсынбай сандуғаштай сайра, тілім, Қырықтың қуырсаң да дәл ортасын, Алқалай *арзу болған* аға-ініге, Жел сөзден жетерліктей бер қолқасын (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Сондайша шақырғанмен бар деп тойым, Шын біліп шаһ Придон бұзбады ойын. Баруға *арзу болып* отыр Ираж, Тұйғындай тұғырдағы толғап мойын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Айтысуға Берекет *Арзу болып* жүр деген, Сарсылды көптен құлағым (Қашаған//Ақберен).

АРЗЫ=[ар. ارزو] е т. **Тату, жарату, еңбегіне тиру.** Дуамен ер көгерер, Көпке *арзысын* бір

басым, Дұғасын барып аламын (Қазанған Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Айтса айтуға тұратын, көрсе көруге *ар з и т ы н*, жыл басы талассыз мен ғана болуға лайықпын (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Есесіне, дүниенің жалғыз еркешіндей қылт етпе, кінәмшілмін. Жоқ нәрсеге жәбірленіп *ар з ы м а й т ы н* көр-жер өкпе-наланы көзінен тізіп, бықсып жүргенім (Т.Сәукетай, Сүт кенже). Шумақтағы барша жол, бәрі бірдей нақыл болуға татымайды, *ар з ы м а й д ы* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Арзымайтын нәрсе. *Түкке тұрғысыз зат, бос, мәнсіз, маңызсыз жайт.* Нәрсеге *ар з ы м а й т ы н* шырт етесің, Ақылың қатарыңнан кем сияқты-ай! (Айттыс).

Арзымас іс. *Түкке тұрмайтын шаруа.* *Ар з ы м а с і с к е* еліріп, Бос салынба күлкіге, Бір күні өтер өмірің. Қараңғыда қалып көңілің, Дүние ұқсар түлкіге (Үш ғасыр.).

Ауызға алуға арзымады. *э к с п р. Сөз қылуға тұрмады.* Дабырайып басталған істердің, ақыр аяғында *а у ы з ға а л у ға ар з ы м а й т ы н* бір нәрсе болып шығатыны да бар (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Түкке [еш нәрсеге] арзымады. *Ештеңеге тұрмады, мүлдем жарамды, іске алғысыз болды.* «Ревизорда» ұнамды бір адам жоқ. Хлестаковтан бастап бәрі ұнамсыз, бәрі *тү к к е ар з ы м а й т ы н* адамдар (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Поэмам сыннан өтіп, шырқап көкке шықтым, *еш н ә р с е г е ар з ы м а й*, жерге де түстім (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан).

АРИЕТТА [итал. arietta] з а т. м у з. *Арияға қарағанда едәуір шағын көлемді вокалды пьеса.* Римский-Корсаковтың операсындағы Снегурочканың *а р и е т т а с ы* күй-сазының әндік сыпатымен көзге түседі (Муз. жанры.).

АРИЙЛЕР з а т. т а р. *Үнді-иран тілінде сөйлеген ежелгі тайпалар мен халықтар.* Б.з.д. екімыңжылдықтың басындағы Қазақстанды мекендеген тайпалар тарихы *а р и й* (ежелгі иран) және үндіарий (ежелгі үнді) тайпаларымен байланысты айтылады (ҚҰЭ). *А р и й л е р* үндіеуропа тілдері жоғары мен мәдени қауымдастығына жатқызылып, қазақ даласындағы Андрон мәдениетінің өкілдері ретінде танылуда (ҚҰЭ).

АР-ИМАН з а т. *Ар-қият, намыс пен ізгілік, адамгершілік.* Бар жолдасың бойындағы, *А р и м а н ы ң*, намысың, Не қылайын деп едің сен, Бұ жалғанның табысын! (М.Дулатов, Шығ.). Табынамын, айыптымын, Тұрмын міне, *а р и м а н ы м*, құшағымды жайып бүгін (С.Мәуленов, Сен екеуміз). *А р и м а н* дегенді өмірінде

еш уақытта асыл дүние санап көрмеген Қоңқай болатын (М.Әуезов, Өскен өркен).

Ар-иманын аяққа басты [саудаға салды, сатты]. *Намысын қорлады, қияттан безді, адамгершілікті таптады.* Әркім көңіліндегі мақсатына жетуге өзінің алдына шығатындарды мұқатпақ үшін атаның ақ малын шашып, *а р и м а н ы н а я қ қ а б а с ы п*, ағайынмен қас болып, осалдыққа бас болып, елдің берекесін кетіреді (М.Дулатов, Шығ.). Біле тұра талай жан *Са у да ға са лы п ар и м а н*. Алдап берген уынан, Көп жұтқысы келеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Архип мазақ қылады: «Олай ма – деп, Жанып, күйіп, жан беру солай ма – деп. *А р и м а н ы н* параға *с а т қ а н* адам, Жаза артпай, құтылу оңай ма – деп» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АР-ИНАБАТ з а т. *Сыпайыгершілік, тәрбиелілік, ұждан.* Өз тәрбиесінде болған баласының әйеліне адамның аузы барып сөз айта алар ма еді?! Әй, адамшылық *а р и н а б а т т а н* адакүде айырылған біреу болмаса, дені дұрыс адам айта алмас еді (М.Токжігітов, Құран тур.).

АРИОЗО [итал. arioso] з а т. м у з. *Кіші көлемді, белгілі бір құрылымы жоқтығымен ерекшеленетін шағын ария.* *А р и о з о* атауы сондай-ақ аспапты музыкада (Бах, Бетховен) жанрлық және стильдік анықтама ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

АРИСТОКРАТ [грек. aristokrat] з а т. т а р. **Ақсүйек.** Жер *а р и с т о к р а т т а р ы*, фермерлер, т.т. өлшеусіз байып алған антиякобиндік соғыстың аяқ кезінде ауыл шаруашылық жұмысшыларының жағдайы қандай болғанын біз жоғарыда айтып өткенбіз (К.Маркс, Капитал).

АРИФМЕТИКА [грек. arithmetiké] з а т. м а т. *Сандар және оның амалдары туралы ғылым.* *А р и ф м е т и к а д а н* басқа сабақтардың қай-қайсысынан болса да қанағаттанарлық баға ала алмады (Ж.Тілеков, Қайнар). Сегіз жылдық мектептің бастапқы төрт класының оқу жоспары бойынша әр класта ана тілі, орыс тілі, *а р и ф м е т и к а*, сурет сабақтары оқылады («Халық мұғ.»). Әл-Фарабидің түсіндіруі бойынша, *а р и ф м е т и к а н ы ң* негізгі ұғымы – сан, ол объективтік ақиқат нәрселердің сезіп-түсінуге болатын қасиеттерін дерексіз қалдырып, абстракциялау жолымен шыққан (А.Көбесов, Математика.).

АРИФМЕТИКАЛАНДЫРУ = е т. м а т. *Арифметикаға салу.* Әріптерді, сөздерді *а р и ф м е т и к а л а н д ы р у* көптен бері белгілі мәселе. Мәселен, Морзенің телеграфтық кодын еске түсірсек, онда «А» әрпі – нүкте мен

тире, «Б» әрпі үш нүкте арқылы кескінделеді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

АРИФМЕТИКАЛЫҚ с ы н м а т. *Арифметикаға сай, қатысты, тән.* Құрманғазы атындағы оркестрдің басынан өткен отыз жыл жай *арифметикалық* жыл санау емес, үлкен көркемдік оқиғаға толы екен («Қаз. әдеб.»). Бұл математика тарихында алгебра мәселесіне арналған ең тұңғыш шығарма, бұған дейін алгебралық мағлұматтар *арифметикалық* еңбектерде баяндалатын (А.Көбесов, Математика.). Қытайлар *арифметикалық* есептеулерді есептеуіш тақтаның (абак немесе есепшот тәріздіс) бетінде жүргізген (А.Көбесов, Математика.). Қазір теңдеу арқылы шешілетін көп есептерді *арифметикалық* жолмен шешу тәсілдерін ұсынады (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

Арифметикалық блок. и н ф. <лат. arithmetic block> *Арифметиканы жүзеге асыратын блок.* ≈ *Арифметикалық блок* құрылымы.

Арифметикалық жабдық. м а т. *Арифметикалық амал-әрекеттерді орындайтын есептеуіш машинаның құрамдас бөлігі.* Өңгіме боп отырған машинаның негізгі жабдықтары мыналар: 1) сандарға жүргізілетін амалдарды орындауға арналған *арифметикалық жабдық*; 2) сандарды қабылдауға, сақтауға және оларды беруге тағайындалған «еске түту» жабдығы (бұл жабдықты машинаның «есі» деп атайды); 3) машинаның автоматты қызметін басқаруға арналған басқару жабдығы (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Арифметикалық прогрессия. м а т. *Бірінші реттік арифметикалық қатар – әрбір келесі саны (2-саннан бастап) алдыңғысына бір тұрақты d санын қосқанда шығатын сандар тізбегі.* d саны *арифметикалық прогрессияның* айырмасы деп аталады (ҚҰЭ). *Арифметикалық прогрессия* мүшелері шектелген не шектелмеген болуы мүмкін (ҚҰЭ).

Арифметикалық символ. м а т. *Санның орнына таңбаланған әріп.* Әріп таңбасы мұнда кез келген санның таза *арифметикалық символы* қызметін атқарады (ҚҰЭ).

АРИФМОМЕТР [грек. arithmos – сан, metron – өлшем] з а т. и н ф. *Арифметика амалдарын есептеп шығаратын машина.* Негізгі арифметикалық төрт әдіспен қосу, алу, көбейту және бөлу – есептеп шығару үшін *арифмометр* немесе есептеу қол машинасы пайдаланылады (Агрохим. картогр.). Арифметикалық төрт амалды орындайтын, практикада кеңінен таралған есептегіш машиналардың бірі –

арифмометр, бұл жұртқа мәлім (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Жоғары сапалы *арифмометрлердің* жаппай өндірілуі және олардың банк сияқты және басқа техникалық мекемелерде тек өткен ғасырдың аяғында ғана қолданыла басталды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

АРИЯ [итал. aria] з а т. м у з. *Оркестрге қосылып, операда жеке дауыста орындауға арналған ән.* Әншілеріміз таңдаулы романстар мен опера *арияларын* шырқап тұр. Бұл қуаныш – творчество қуанышы («Қаз. әдеб.»). Осылай құрастырудың арқасында, қазақтың бұрын жеке айтылатын әндері көп кісі қосылып айтатын хорға айналып кеткен, кейбір жеке әндер *арияларға*, дуэттерге, триоларға айналып кеткен (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Ария* кең тынысты, биік үнге арналған сазды болып келді (ҚҰЭ).

АРКА [итал. arco <лат. arcus>] з а т. сәулет. *Қабырға мен тірек аралықтарын ұштастыратын иін, доға.* Аралық мөлшеріне, салмақ көтеру мүмкіндігіне қарай *арка* тастан, темір бетоннан, металдан, ағаштан жасалады (ҚСЭ).

АРКАЛЫ с ы н т е х. *Аркасы бар, иін, доға тәрізді.* ≈ *Аркалы* көпір.

Аркалы бөгет. т е х. *Берік негізді немесе жартасты өзен жағаларына құмбез түріндегі бетоннан тұрғызылған бөгет түрі.* Өзеннің құрылымдық қасиеттеріне, сенімділігіне және үнемділігіне байланысты *аркалы бөгеттер* табандары жартасты болып келетін тау өзендерінде кең таралған (Қаз. тілі термин. Су.).

Аркалы шеген. к е н. *Шахтаға арналып болаттан немесе құрастырмалы темірбетоннан жасалған қазбаның төбесі мен бүйірлеріндегі таужыныстардың берік тұруын қамтамасыз ететін құрылыс, шеген түрі.* *Аркалы шегендердің* бір-бірінен арақашықтығы төбесі мен қабырға таужыныстардың беріктігіне байланысты 0,6–1,2 метр аралығында өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРКОЗ [франц. argose] з а т. г е о л. *Гранит, гнейс және соларға ұқсас магма тектес қышқылды жыныстардың бұзылуынан түзілетін шөгінді тау жынысы.* *Аркоз* негізінен геосинклиналдық қатпарлы облыстарда, кейде кристалды қалқандар төңірегінде платформалық жыныстар арасында кездеседі (ҚСЭ). *Аркоз* құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (ҚСЭ). *Аркоз* негізінен алғанда кварцтан, дала гипаттарынан, слюделардан және оларды жымдастырушы заттардан тұратын құмтас (Қаз. тілі термин. Геология).

Аркоз құмтасы. геол. **Аркоз.** Түсі қызғылт, сарғыш, сұр, *аркоз құмтастары* терригенді құралымдарда жеке беткейлер мен қабаттар түзеді (ҚҰЭ).

АРКТИКА [грек. arktikos] з а т. геогр. *Жер шарының солтүстік поляр аймағы.* Тағы да бұғауланды *арктика*, Жер еді тірлік сезіп, жан баспаған (А.Тоқмағамбетов, Танд.). *Арктика* Еуразия мен Солтүстік Америка материгінің жиегі, бүкіл Солтүстік Мұзды мұхитты, оның барлық аралдары мен теңіздерін, Атлант және Тынық мұхитының Солтүстік бөлігін қамтиды (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). *Арктиканың* еуразиялық бөлігінде ойпатты жазықтар көп кездеседі (ҚҰЭ).

АРКТИКАЛЫҚ сы н. геогр. *Арктикаға тән, арктикаға қатысты.* Қазақстан жерінде күннің кенет суыту мәнісі көбінесе *арктикалық* (солтүстік суық ауа массаларының) баса-көктей келіп кіруінен (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Бірте-бірте Диксонның маңызы артып, ол Заполярьедегі *арктикалық* ірі портқа айналды («Қаз. әдеб.»). Сол сияқты Жердің атмосферасы меридиандық бағытпен жылжығанда *арктикалық* ауа мен тропикалық ауа массасы араласып, планетаның орташа жылылық температурасына жетеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

АРҚА з а т. **1.** *Адамның ту сырты, жотасы.* Білектей *арқасында* өрген бұрым, Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын. Камшат бөрік, ақ тамақ, қара шашты, Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін (Абай, Тол. жин.). Ауырар қартайғанда бүт пен белің, Екі иық, кеуде, *арқа* барлық жерің. Жатарсың салқын тисе төсегіңде. Қайталап ұстады деп ескі терім (Шал ақын, Өлең.). **2.** а н а т. <лат. dorsum> *Мойыннан сегізкөзге дейінгі адамның дене тұрқының сыртқы жағы. Арқаның* бұлшық еттері беткейдегі және тереңдегі болып екіге бөлінеді (Ө.Күзенбаева, Адам анатом.). Әйел босана қоймаса қарулы әйелдерге немесе қайын інілерінің біріне оның белін тартқызады. Ол үшін бел тартушы адам әйелдің *арқа* жағынан отырып, сегізкөзбен тізесімен сүйемелдей, белінен қаусыра құшақтап, арам шеміршектен төмен қарай сылай тартып, баланың тууын тездетеді. (Х.Арғын, Қапал уез.). **3.** *Жан-жануарлардың дене тұрқының жоғарғы сыртқы бөлігі, жоны.* Теміреткі көбінесе-ақ адамның басына, қол мен аяққа, *арқаға*, кеудеге, тырнаққа және т.с.с. түседі (Б.Бердібаев, Таз – тақиядан). Көк ала айғырдың *арқасына* қара жөкеден шапқан, найза тіреуге ыңғайлы қасы биік, су жаңа ер салынды (Ә.Кекіл-

баев, Шығ. жин.). Бәсір тұқымдастар – денесі қабыршықсыз, *арқасында* майлы қанаты болатын балықтар тобы (Қ.Қайымов, Су асты.). **4.** *Таудың жотасы.* Қарлы шошақ шоқылар немесе сирек, алабарқын тау *арқалаары* көрінеді (М.Әуезов, Танд.). Дөңнің қыр *арқасына* шықсаң, жаудың бекініс жер-кепелері көрінеді (С.Мұқанов, Танд.). Кереген көктес көптен сен, Көңілге қуат дем болдың. Тау *арқасын* жайлаған, Қаптаған мал қайындай (Ү.Кәрібаев, Танд.). **5.** к ө н е. *Солтүстік жақ.* Кіші жүз, қалың адай *арқадағы*, Қадірлі қартың едім ортадағы (Қалнияз//Жыр-Дария). *Арқаға* қарай көшермін, Алашыма ұран десермін, Ат құйрығын кесермін, Ат сауырсын берермін (Жиенбет//Алдаспан). **6.** геогр. *Солтүстік пен солтүстік-батыстан континенттік арктикалық суық ауа массаларының әсерінде болатын қысы қоңыржай, жазы жылы ауа райымен байланысты ерекше табиғаты бар Қазақстанның орталық бөлігі.* Салсаң жылқы тоқтайды *Арқаның* бөрі көзіне, Жая қандай, жал қандай? (Батырлар жыры). Көк-шетау – *Арқаның* ең сұлу жері, Жаныңды жетелейді таудың лебі (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Жаратты бастан Құдай балғын қылып, Төменде алшын, *Арқада* арғын қылып. Жақсысы сарт-қазақтың Момынбектің Мал мен бағын айтушы еді арзу қылып (Майлықожа, Шығ.) *Арқаның* белес-белес жерлерінде, орқаш-орқаш тауларында болады. Ол *арқа* туралы, елі туралы көп өлең шығарды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Арқаның* ойландырды егінбағы, Кеудемнен кеткендей бір көңіл дағы. Поезға міндім келіп қуанышпен «Сарыарқа, қош-аман бол!» дедім-дағы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Арқаның* сары белінде, Ылдидың құба дөңінде (Базар жырау). **7.** а у ы с. *Арт жақ, ту сырт.* Алысқан жауға *арқанды* көрсетпе (Мақал-мәтел). *Арқамызда* ел тұрса, Азулы жау бата алмас. Оң жағынан жел тұрса, Үйінде ерлер жата алмас (Ө.Тұрманжанов, Танд.). Алда теңіз, *арқада* дала барда, Талабымыз табанды бола ала ма? Биік ұстап бірліктің ақ желкенін, Біз де жүзіп барамыз сол аралға (М.Шаханов, Ғасырлар.). **8.** а у ы с. *Өтіп кеткен уақыт, кез, шақ.* Абысын-ажын әзілқой, Алпысты тастап *арқаға*. Ашты ма бүгін думан-той? (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). **9.** а у ы с. *Кейбір дарынды адамдардың бойындағы лап етпе қызбалық, қиырлық т. б. тәрізді ерекше еліргіш қасиет.* Құрманға кімнен *арқа* қонар еді. Сол жолыққан Махамбет болмаса егер! (Ж.Нәбиуллин, Таныс әуен.).

Арқа берді. Жаудан қорқып қашты, жесілді. Қарсыласуға шама болмай, арқасын жауға беріп, майданнан қаша жөнелуді қазақ елі *ар қ а б е р д і* деп атаған (ҚСЭ).

Арқаға аяздай батты. Қиналды, азаптанды. Бұл жай берісі комбинат, тіпті республиканың маман инженерлерінің ғана емес, Москва ғалымдарының да *ар қ а с ы н а а я з д а й б а т қ а н* (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Кешегі су түбіндегі гауһардай таза жастың, бүгін мұндай топас ойлы, қанатсыз сөз айтып тұрғаны *ар қ а м а а я з д а й б а т т ы* (І.Есенберлин, Ғашықтар). Оның қазіргі халі *ар қ а м ы з ғ а а я з д а й б а т а д ы* (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Арқаға қақты. а) *Қошаметтеу, қолпаштау, құрмет көрсету, мақтау мәнін білдіретін қимыл-ишарат.* Батальон командирі бір шабуылда: «Нағыз ерсің, қарағым!» деп, *ар қ а ғ а қ а қ қ а н ы* Төрекелдінің есіне түсті (М.Иманжанов, Адам тур.). Жарайсың, інішек! – өтірікшыны белгісіз, Күндебай енді Әмірханның *ар қ а с ы н а н қ а ғ ы п*, мақтай бастады. – Маған сен секілді қоқан-соқаңмен жұмысы жоқ момындар ұнайды (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі). Аманбай орнынан ұшып тұрды, Жаса, жаса, Нұрғали! Бәсе сенен үмітім осылай еді ғой! – деп *ар қ а с ы н а н қ а қ т ы* (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Жақын тарту, өзімсіну, жұбату т.б. мәнін білдіретін қимыл-ишарат.* Жылаған тұтқынның *ар қ а с ы н а н қ а ғ ы п* басынан сипады (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Ботажан әкелі-балалы екеуінің *ар қ а с ы н а н екі қ а қ т ы* да, Байсалға қарады (Ә.Әбішев, Ғаламат). б) *Қолдау, өзімсіну, риза болу мәнін білдіретін қимыл-ишарат.* Қалды бір сәт басқа әңгіме басылып, Естігіміз келіп отыр асығып. *Қ а ғ ы п* қойып жас баланы *ар қ а д а н*, Әңгімесін баяндады қарт адам (С.Жиенбаев, Қарлығаш). «Жолың болсын, мені ұмытып кетпе», – деп күліп сөйлеп, жас жолаушыны *ар қ а с ы н а н қ а қ т ы* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Қанипа көзінің қарашығын төңкеріп, аса бір сүйсінген шағындағы дағдысына барып, кемпірді жұмсақ алақанымен *ар қ а ғ а қ а қ т ы* (С.Омаров, Дала қызы).

Арқадан бүрді. Суық қысты, тоңдырды. Мынау аяз қойды ғана қинап тұрған жоқ. Өстіп, міне, өзімізді де *ар қ а д а н б ы р і п*, бүрсеңдетіп тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Арқа еті арша, борбай еті борша болды. Әбден азып-тозды, тұрмыстың қиындығын көрді, жүдеп-жадады. Сар дала, кімдікі едің өткен кезде, Қан болып жан шығарға жеткен кезде? *Ар қ а е т арша, борбай е т борша*

б о л ы п, Еттен өтіп, сүйекке жеткен кезде (Қ.Қуанышбаев, Өлең.). Қыс тұрсын, күздің қара суығында ықтанатын кедей сорлы, жілік майы үзіліп, *б о р б а й е т і б о р ш а, ар қ а е т і арша б о л ы п*, көктемге әзер ілігетін (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).

Арқа жазды. Еңсесін көтерді, жігерленді. Өлең кедейлерге *ар қ а ң д ы ж а з*, иығыңды көтер, өзіңе бостандық пен бақыт жеңіп ал деп шақырады (М. Ахметова, Қаз. композит.). *Ар қ а ж а з ар* күн жақын. Діқан тұқым себуді аяқтап, алтын астықты жинауға дейін саябыр-сиды («Лен. жас»).

Арқа жүзбеканат. з о о л. *Балықтардың жүзу кезінде қимылдауына, қозғалуы, денесінің орнықты болуы қызметін атқаратын арқасындағы қанаттар.* *Ар қ а ж ү з б е қ а н а т* арқасындағы бір не екі дара қанаттан тұрады, жұмсақ және бунақты болады. *Ар қ а ж ү з б е қ а н а т т а р* су ішінде балық денесінің орнықты болуына жәрдемін тигізеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Арқаны кеңге салды [арқа кеңіді]. а) *Жайбарақаттыққа салынды, қолы босады, асықпады.* Шаруаны кім басқарып, кім иелік етеді? *Ар қ а м к е ң е й і п*, қолым ұзарады десем, мынау не деп отыр өзі? – деп, Хамит сасқанынан әйелі Қаншаға қарады (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Бірде таптап балтаны, Бірде иіп тағаны. *К е ң ғ е с а л ы п ар қ а н ы*, Бірде егеген араны (Т.Жароков, Қырда туған.). Кей кездерде *ар қ а к е ң і п*, қол босап, қаңтарылып бос қалатын да шақтары болады (Б.Тілегенов, Көктем.). ә) *Тыныш тапты, көңілі орнына түсті, бейқам болды.* – Еңбектес достар, жау жеңілді, енді іс бітті, – деп *ар қ а н ы к е ң ғ е с а л у ғ а* болмайды, – гитлершілер көптеген қалаларымыз бен селоларымызды жер бетінен жойып жіберді, – деді Оразалы («Лен. жас»). Үміт, арман – барлығын келер күнге артамыз, Келер күнге көз салсақ *к е ң и* түсер *ар қ а м ы з* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арқаны пірге сүйеді. *Пірін қуат тұтты, одан жәрдем, қолдау сұрады. С ү й е д і м пі р ғ е ар қ а м д ы*, жүрген жерім дарқанды (Мұңлық-Зарлық).

Арқа сүйеді. а) *Иек артты, арқаланды, сенді.* Кей акын өз сөзін жуандар құптайтын етіп сөйлесе, өзгесі көпке жағатын сөз айтып, әрдайым елге *ар қ а с ү й е й д і* (М.Әуезов, Әр жыл.). Әуелде аталасым болған соң Исмаилға *ар қ а с ү й е п* жүргенмін (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ағаға *с ү й е п ар қ а с ы н*, Бір іске інің ұрынды (Базар жырау, Шығ.). ә) *Табан*

тіреді, негіз болды. Дамудың жаңа бағытындағы бұл математикалық зерттеулерде ең әуелі есептеу, өлшеу әдістерін жетілдіруге барынша назар аударылады; жазық және сфералық тригонометрияның негіздері қаланады; геометрияға емес арифметикаға *арқа сүйеген* қазіргі мағынадағы алгебралық әдістері дамытылады (А.Кобесов, Математика.).

Арқа сүйер. *Тірек, таяныш, сүйеніш.* Аған болса ақылды, *Арқа сүйер* тірегің. Інің болса жанашыр, Семсерілген білегің. Дос-жарларың қадірлес Көзің менен құлағың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қадірлім, қасиеттім, Ордам менің! Отаным – *арқа сүйер* қорған белім. Заңғар көгім, сая бақ, орман-көлім, Жем жеген алақаннан ақ кептерім – Боз құсым иығыма қонған менің! Рухым – бар пәледен қорғар менің! (М.Мақатаев, Шығ.). Мөңке қажып жүр. Көрілік пен жоқшылықтың үстіне қасындағы қарасынан айырылып, *арқа сүйер* адам қалмай, алды-арты тықырлана бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Арқа сүйеу айтты. *Демеу болатын, қолдау көрсету мәніндегі сөз айтты.* Жұманның билер қаппақылына түссе, оңай ұтылатынын жақсы білетін. Тұрсынбай оған бір *арқа сүйеу* айтқысы келіп, Қожекенді киіңкіреп кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Арқасы алынды. а) *Жотасы қажалды, жауыр болды.* – Өзіме ер, шауып алам. Не қыласың, жаман ер аттың *арқасын* алып тастап еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күйген жал өлгіде ғана өзеннің басында шақар торымен таласып *арқасын алдырған* (С.Талжанов, Сейфулла.). Ұзақ жер жүріп, аттың *арқасын алдырып* келген Қара Оспан Еділдің ар жағында тұрып, Әбілқайырға бағынбай жүрген елді көрген (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Иығын ат тістеп алып, жара қылды.* Атпен ойнаған тайдың *арқасы* алынады, – деді Мұстапа күлімсірей, – соқтықпа Құдайға. Соқтыққаның аз емес. Әуелі соларды мұқат (Ғ.Мұстафин, Көз қорған).

Арқасы бар. *Бойына лап етпе қызбалық, қиырлық сияқты ерекше еліргіш қасиет тән.* Жүз кісіге қаймықпай қарсы шыға беретін жау жүрек, *арқасы бар* адуын (Д.Досжанов, Жібек.). Емес пе ең асыл сөзді алқасы бар, Ер едің енбегіңмен алға шығар. Топ жарған той-думанды дүлдүлдейін, Аршынды азамат ең, *арқасы бар* (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Арқасы босады. а) *Бейнеттен, азаптан құтылды.* Күрен ат, жабырқама, *арқаң босар*, Үйірден бөлген тағдыр қайта қосар. Ел-жұртқа есен қайтсаң тілектестер, Той қылып алды-

мыздан бізді тосар (С.Сейфуллин, Өлеңд.). – Көзім тимесін, тіпә-тіпә, – деді Әлжан, ақсақ күреңнің қасына келе бере. – Қысылып жүрген жануар *арқасы босаған* соң, майланып-ақ қалған екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Қолы босап, көңілі жай тапты.* Осындай кездерде бір мезет түнгі жылқыға шығып, серік болсаң, *арқалары босағандай* алаңсыз қуанып қалады (Қ.Жаркенов, Жылқышы.). б) *Қолы тиді, уақыты болды.* Жұмыстан *арқасы бос* бала екі қолын қайда қоярын білмей ерігеді де, жалқаулыққа салынады («Халық мұғ.»). Қой қоздап, қорада шу болғалы қашан. Ауыр жұмыстан *арқасы босаған* соң, Сақан өлең айтпағанда қайтсін, – деп Ақзия да ене сөзін қоштап қойды (Шопан серігі).

Арқасы дулады. *Шабыттанды, елірді.* Болған соң бірнеше күн аунап-қунап, Отыру өте ұят, – деп, – етті турап. Жауға тез жауап болса жетелік, – деп, Ерлердің *арқалары* кетті *дулап* (Т. Ізтілеуов, Рүстем.).

Арқасы жауыр болды. *Әбден шаршады, титықтады, мезі болды.* *Арқасы* елдің *жауыр боп*, Артқан жүгі ауыр боп, Төрт аяқтан ақсады-ай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Арқасы кетті. в е т. *Ердің қажалуынан аттың арқасының жара болып ауыруы.* Жайсыз ерттегендіктен мініп жүрген жылқының кейде *арқасы кетеді* (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Арқасы кету* немесе оны ғылымда асптикалық дерматит деп атайды. «Арқасы кеткен» атты емдеуге емен, қарағай қабықтары, қозықұйрық, ақ саңырауқұлақ, тал, қарақат сабағы және қара андыз, мендуана қайнатындыларын, сондай-ақ кәдімгі сары май, тіптен мылтық оқ дәрісінің ұнтағын ыстық суға араластырып ішкізеді (Б.Хинаятұлы, Төрт түлік.).

Арқасы қозды. а) *Шабыты оянды, лап еткен қызбалығы, қиырлығы ұстады.* Мен өзім қызыл тілге жұрттан озған, Көргенде өлеңшіні *арқам қозған*. Көсіліп жұлым үйде жата бермей, Келдің бе жеңемін деп мені жазған («ТУГ»). Дүбірлетіп даланың тарпақ бозы, Не жетеді жүргенге ортаңда озып! Әлденеге елігіп, Жының ұстап, Кей кездері кетеді *арқаң қозып* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Арыңды берсем де алып елден озып, Шыныңмен көз салмайсың мойның созып. Сондықтан сеніменен сөйлесуге, Алдыңа келіп тұрмын *арқам қозып* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Топта, айтыста *арқасы қозып*, шалқып шырқап, өлеңді бөгелмей айтып кете алмаған ақынды ақын деуге болмайды (Е.Ысмайылов, Ақындар). ә) *Желікті, делебесі қозды.* Сені көріп

шал екеуіміздің *арқамыз қозып* отыр (Қ.Сақабаев, Өткел.). Сенің әкең ат дүбірін естісе қиду-қиду деп *арқасы қозып*, түнімен ұйқы бермейді, – дейді Ұстабайға (Д.Досжанов, Жусан.).

Арқасы құрысты [құрыстады]. *Ызасы келді, қаһарланды.* Айқайлай ма қайтеді? *Арқасы* оның *құрыстап*. Дүниеге бір сыр айтады, Дауылменен сыбырлап (С.Мәуленов, Жаз ерке). Жау дауысы естілсе, *Құрыстаған арқасы*. Жау дауысы сөнгенше, Жазылмаған алқасы (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Бір уақыт болғанда Қынабынан суырды. Қиялай тартып қылышты, Жау қарасын көрген соң, Ұмтылмай кетер ер ме еді? *Ер арқасы құрысты* (Батырлар жыры).

Арқасы қызды. *Шабыты ұстады.* Ақын – ақын болар ма, *Арқа қызып* ән салмай? (Жамбыл, Шығ.).

Арқасы мұздап қоя [сала] берді. *Сескенді, бойы шымырлап, түршігіп кетті.* Оны соқыр деп ойласам, көзі өңменімнен өтіп барады. Әлденеге *арқам мұздап қоя берді* (Т.Ахтанов). Наурыздың жон *арқасы мұздап сала берді* (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Арқасына жүк артты. *Міндеттеді, іс жүктеді.* Жігітім, қатарыңнан ірі екенсің, Дүрілдеген жігіттің бірі екенсің. *Арқаңа* елдің *жүгіні* артып алып, Өрге сүйреп өгіздей жүр екенсің (Шал ақын, Өлеңд.).

Арқасынан жүк түсті. *Міндетінен құтылды, ойға салған ісін орындап шықты, жеңілдеді.* Ол өз міндетін атқардым деп сезініп өз *арқасынан* таудай *жүк түсіргендей* жеңілдене, желпіне түседі (Ө.Нұршайықов, Тың астығы).

Арқасынан таспа тілді. *Сабады, ұрып-соқты.* Түр өлі капиталдың тас қамалы, Тірі өлі буржуй мырза, басқалары. *Арқаңнан таспа тілің*, қан ағызған, Қамшысын өлі күнге тастамады (М. Мақатаев, Шығ.). Қоянбайым болғанда сендей сүмелектің *арқаңнан таспа тілің* алатын еді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Арқасын сылды. *Қатты сабады, терісін тілді.* Тәуірбек, осы күнде күйлімісің, Мырза менен Мамайға сыйлымысың? *Арқаңды* алып соғып, *сылушы* еді, Жараң бітіп кетті ме, шилімісің (Ә.Тәңірбергенов, Шығ.).

Арқасын тосты [төседі]. *Қиындықты көтеруге дайын болды.* Иә, сен албырт ақын болдың *Арқа тостың* ауырға. Өзге жұрттан жақын болдың Жақын тұрдың дауылға (М.Шаханов, Ғасырлар.). Таяққа үйренген ет қой, қайқадап *арқамды тоса* бердім (Б.Майлин, Шығ.). Құлынның түгі құлпырып, Қылшығы сынбас жауынға. Аруана туған кез

өркеш, *Арқасын төсерау*ырға (Қ.Әбдіқадыров, Серт). Қандай айтыс, қандай тартысқа болса да даяр болып, *арқасын төсей* келген (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

Арқасы сүйеу болды. *Біреуге тірек болды, жәрдем жасады, қолдау көрсетті.* Заманымда болдым Балқан, Әркімге *сүйеу болды* менің *арқам*. Кұдайдан мен де мұны тілегем жоқ, Құлақ сал, бұл сөзіме Назым қалқам (Айтыс).

Арқасы ұстады. *Қызбалығы, қиырлығы қозып, шабыттанды.* Нұрпейіс домбырасын қайта күйлеп отырған орнында бір қозғалып, *арқасы ұстаған* адамдай, өзге дүниені ұмыта, бөйгіге шабатын аттай қомданды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Арқа таңды [таңу қылды]. *Тіреу, сүйеу санады, қолдаушысы деп таныды, арқаланды.* Күдіретінді ел көрді, Құрметтеді қол берді. Сені *арқаға таңу* ғып, «Кел, қарағым ер!» деді (Б.Майлин, Танд.). Осы кеңшілікке, осы молшылыққа *арқа таңып*, қазақтың байырғы ұлттық тағамдарын мансұқтауымызға жол болсын («Қаз. әдеб.»). Нұрымды көрді де оған *арқа таңып*, түйеге басын қисайтып айбат шеккен соқпақшы болып ат үстінде тұрған Нұрышқа ұмтыла берді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Арқа таяныш. *Сүйеніш, қорғаныш, демеуші тірек.* Берен осы отырған топты өзіне *арқа таяныш* санап, осының бірін аға, бірін іні көріп отыр (Б.Майлин, Танд.). Бұл – бүкіл дала әкімдерінің *арқа таяныш* етіп алған сөзі (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Арқа тұтты [қылды]. *Арқаланды, сүйенді, тірек қылды.* Сымайыл орыс патшасына жағынып, Москва патшасының етігінің табанын жалап, соны *арқа тұтқан* (С.Сейфуллин, Танд.). *Арқа тұттып* ақырып, Бұл Абақтың баласын. Жаңғырықтырып мен шықсам, Алатаудың саласын (Жамбыл, Шығ.). Сүйенер заңы болмаса да халқын *арқа тұтқан* әділ би асықпай, асқақтамай сөйлейді (Қ.Тоғұзақов, Өнер өрендері). Сот саған таныс адам дегенді естіп, Бізді *арқағып* әдейі келгеннен соң. Бір жапырақ қағазын да аяды деп, Өкпелеп қайтады ғой бермеген соң (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Арқа тіреді. *Сүйенді, сенді.* Олар (депутаттар) халық алдында есеп беріп тұрады. Халыққа *арқа тірейді* (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Жақыпбек осы ойға *арқа тіреп*, нығайып алғандай болды (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ақбалаға үйлендірмей іргелі бір елге *арқа тіреп* отырғысы кеп, Тәңірбергенге Аяққұм

бойындағы Тілеукабақ руының белді бір байының қызын алып беріп еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Арқа тіресті. *Қатарласты, жуықтай келіп, аралас-құралас отырды.* Жаз бойы Құлан-өтпес пен Құдайменденің шиырына сыйыса алмай [_ _] қақтығысып келген екі байдың аядай жерге *арқа тіресіп* қонып жатқандары жайда емес сияқты (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Бір арқа. *э т н. Көлемі бір көтеретіндей, шамасы келетіндей, арқасына сиганиша артылатындай мөлшерді білдіретін халықтық өлшем.* Көпке апам сонау төменгі көз ұшындағы қара жазықтан *бір арқа* қурай, ши орып әкеледі (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Сен құсаған кедейдің бес-алты арық тұрағына *бір арқа* шөп, бір астау су қайда да табылмай ма? (Б.Аманшин, Көкжар). Кеше ғана *бір арқа* алаботаның күлін қайнатып, екі-үш кесек қара сабын түсіріп алған (Ш.Мұртаза, Мылтықсыз.).

Ел арқасы кеңіді. *Жұрт жайғасты, мамыражай күйге көшті, шаруасын тәмамдап, қолы босады.* Ораз-Мұхамед ұлыс бегінің өз өтініші бойынша, бұл қитықты шаруаны *ел арқасы кеңі* келе, ақылға сала отырып, шешпек еді (М.Мағауин, Аласапыран).

Ит арқасы қиян. *Өте алыс, тым қашық.* Желдібайдың Балапан дейтін ұзатқан қызы *ит арқасы қиян* – Қорғалжында, Еспембет елінде тұратын еді (С.Омаров, Қайырлы.). Бұдан бірталай жыл өткен соң «аласапыран» басталып, Әмірхан бай барлық малын айдап, қайдағы бір «*ит арқасы қиянға*», жат елге қарай қашып кетеді (Ғ.Сармурзин, Мейірім). *Ит арқасы қиянда* сонау Омбы өзенінің жиегінде де Чумаков атты шағын село бар (С.Талжанов, Адам тур.).

АРҚА² *шы л. Арқылы, көмегімен.* Ата дәулетінің *арқасында* сыланып ерке өскен Зейнеш еді (Б.Майлин, Шығ.). Ассалаумағалайқум, ағай Мешем, Елінде анам Қызай сіз бір көсем, Алла берген денсаулық *арқасында*, Есен-сау жүрмісіңіз аман-есен? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Айтбектің қорытуынша, көптеген істің сәтті бітуі машинаның, механизацияның *арқасы* (Т.Нұртазин, Адам.). Күріш *арқасымен* күрмек су ішеді (Мақал). Ашуынды, өкпенді бер. Сенің *арқаңда* әне «өкшесі қанамаған» атандық... – Жә, қи енді ашуынды бір жолға (С.Шаймерденов, Танд.).

АРҚА-БАСЫ *з а т. Үсті-басы, денесі.* Басы-көзі қан болып, *Арқа-басы* шаң болып, Және тұрып жалпылдап, Тағы қуып салпылдап, Абұйыр қайда, ар қайда? Өз басыңа не пайда (Абай, Тол.жин.).

Арқа-басы босады [кеңіді]. *а) Азаптан, бейнеттен құтылды, еркіндік алды.* Үміт сүйрер жыраққа, Жетесін деп мұратқа, Талықсам да ізденіп. Қашан көңіл жасарар, *Арқа-басың босанар*, Рақатты жаз келіп? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Зылықа мыналарды көргенде *арқа-басы кеңіп*, белең алып, қайраттанып кетті (С.Омаров, Өмір). Әке, сенгеніңізге рақмет! *Арқа-басыңызды* бұдан былайғы ауыртпалықтан *босату* керек (М.Әуезов, Абай). *ә) Қолы босады, көңілі жай тапты.* Мұхтар өзі бұдан былай ауыр жүктен арылып, *арқа-басының босайтынына* іштей қуанатын сияқты (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Аязды қыстан құтылып, шыбынсыз жазға шыққандай *арқа-басым кеңіп* қалды (С.Омаров, Қайырлы.). Тарығып отырған ел шамалы. *Арқа-басы кеңі* бастады ғой жұрттың (М.Гумеров, Хазірет.).

АРҚА-ЕТЕК: *арқа-етегі кеңіді.* *а) Еркін сезінді, азаптан құтылды.* Үрейленіп, судай тынып тұрған әлгі халықтың *арқа-етегі кеңіп* сала берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бәкизат күлкісін әзер тиды. Сен де *арқа-етегің* кеңіп, жадырап сала бердің (Ә.Нұрпейісов, Сең). *ә) Қолы босады, тынышталды.* Сені келеді деген кімнің ойында бар. *Арқа-етек кеңігендей* кез болса, өзім іздеп барып, дидарласып қайтармын деп жүр едім (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АРҚА-ЖАРҚА *сы н. Мәз-мейрам, жайдары.* Үй-іші *арқа-жарқа* (Ауызекі).

Арқа-жарқа болды. *Мәз-мейрам болды, қуанды.* Рабиға ормалды қос қолымен көтере ұстап дөңгеленіп билемесі бар ма? Бәріміз күліп *арқа-жарқа болыстық* (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Әке-шешем де, бір төбенің басындағы алты-жеті үй ағайын туыс та келгеніме қуанып, *арқа-жарқа бол* қалды (Н.Сералиев, Зеңгір аспан). Махмұт болса Төлenniң үш баласымен құшақтасып, *арқа-жарқа бол* ып қалды (М.Рүстемов, Нартай).

АРҚАЙЫН *сы н. ж е р г. Емін-еркін, көсілген, жайбарақат.* Қазақ үшін қай заманда да ашылып-шашылып жатқан *арқайы* н дүние, міне, аяқ астынан қуықтай қуырылып шыға келді (Ә.Кекілбаев, Үркеп).

АРҚАЛ¹ *з а т. з о о л. <лат. ovisvignei arcal Eversmann> Азияның далалы жерін мекендейтін үлкен, иір мүйізді жабайы қойдың бір түрі.* *Арқалды* кейде арқар деп те атайды. Қазақстанда арқардың бұл түрі тек Гурьев облысында, Ақтау мен Қаратауда, Үстіртте кездеседі. Қазіргі уақытта *арқалды* ң жалпы саны шамамен 1,5 мың бастай болады (Қаз. ауыл шаруаш.). Далалық жерде жүретін қой

тұқымдас жабайы аң. Арқар емес. Арқар тек таулы өлкеде жүреді, ал *ар қал* далалық шөл құмайтты өңірде мекендейді. Оны ғылым тілінде муфлон деп атайды («Тіл және аударма»). *Ар қал* – далалықты мекендейтін қой тәрізді жабайы жануар (Ж.Кейкін, Қазақы атау.).

АРҚАЛ² з а т. ө с. <лат. spicus>. *Кникус туысына жататын өсімдік. Сүйкімді ар қал* (Б.Қалиұлы, Өсімдік атау. сөздігі).

АРҚАЛА = е т. 1. *Бір затты арқаға салып көтеру. Тең ар қалаған жұрт* Зылхианың сәлемін де алған жоқ, жақтырмағандай қиыс қабақпен сүрініп, қабынып өтіп жатыр, колхоз бастығы Оқас қана қабын жерге тастап жібереді де сол қолын ұсынды (Қ.Ысқақов, Тұйық.). – Сілтет әке, тағы бір сілтеп қалды. – Біріншіден, жаяу қапқан *ар қалап* жаны қиналды. Екіншіден, атсыздың атасының құны кеткен деп тегін айтылмаған. Бәрібір, жарты сыбағадан артық ала алмайды («Жұлдыз»). Ертеңіне киім-кешегін *ар қалап*, бір таяқты таянып Дарқан Керекудің жолына түсті (І.Жансүгіров, Өңгім.). 2. *Баланы арқаға мінгізіп, көтеру.* Қартайғанда бір бала кісі дейсің, Қарттық та бір еркелер тұсы дейсің. Тарпып-тарпып еденді, Тұлпарсынып, Немеренді *ар қалап* кісінейсің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көкірексіген көр көбеш Кеңқолда шапты көшімді, Жас жетімді *ар қалап*, Енекемді қалқалап, Алмай кеттім өшімді (Манас). 3. *Жүгін өзімен бірге алып жүру, артынып-тартыну.* Бұрынғы кеудесіне нан піскен бай тұқымы енді кетпен-күрек *ар қалаған* кара құрым көптің біріне айналды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бір мезгілде тау басына ақ боз атты ақсақалды қойшы шыға келді, кино-оператор Ф.Әпсәләмовтың да аңдып тұрғаны осы екен. Екі иінінен дем алып, аппаратын *ар қалап*, әбігер болды да қалды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Толғандар толқып, төгілген, Қымбаттар да бәстен кеміген. Азығын жаяу *ар қалап*, Көрмеген азап шегілген (А.Оңғарбекұлы//Ақберен). 4. а у ы с. *Пайдалану, сену, арқа тұту.* Әр кезде үлкендігін *ар қалап* қиғылық ұрып жатады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Азап арқалады. *Қиындық көрді, ауыр күндерді басынан өткізді.* Қайран шешем, шешем, ақ сүтінді кеше гөр. Үш жетімді адам етем деп, *аз аптаның* ауырын *ар қалаған* едің. Менің үшін оққа ұштың. Кегінді алар күн бар ма? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Басқасын қойғанда, ол шіркін, ауыр өмірдің *аз абын* бірге *ар қалаған* кешегі қанжығалас жолдас емес пе? (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Арқалап алды. *Арқасына мінгізді.* Он жасар Тектіұлды *ар қалап алып*, әкесі айтқан нағашысына бірнеше күн итшілеп жаяу кезіп, зорға жетіп еді (М.Әуезов, Қараш.). Үш жетімді адам етем деп, азаптың ауырын арқалаған едің. Енді бірде ересектеу балалар өздері ат болып, біздердей қықымбайларды үстеріне мінгізіп, *ар қалап алады* (О.Қанахин, Жер бас.). Жібек Нұржанды *ар қалап алып* томарға қарай жүгірді. Келе салысымен балаға батпақты суды кештіріп қойды (С.Сауытбеков, Ақкөңіл).

Арман арқалады. с т и л ь. *Армандады, үміт күтті.* Ғашықтар да алуан *арман арқалап*, Бір-біріне сыр айтатын асығып, Оларды мен жапырағыммен қалқалап, Жұрт көзінен тұрушы едім жасырып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жүгін арқалады. *Бір нәрсенің тауқыметін тартты, ауыртпалығын көтерді.* *Ар қалап* долы соғыс қанды *жүгіні*, Алдыңғы сапта жүріп келеді інің. Шығыстың шолпанындай тартады кез, Жұққан қан өңіріне шинелінің (Қ.Аманжолов, Танд.). Білмедім ажалдың не екендігін, *Ар қалай* баса бердім қатер *жүгіні*. Сескенбей қазір де мен қимылдаймын, Тұрғандай қасымда өлі әкем бүгін (Ә.Тәжібаев, Кешеден.).

Қайғы арқалады. *Уайым тартты.* Анамнан өлі айрылсам, Қаныша жеңгемнен тірі айрылып, қайғы үстіне *қайғы арқалап* қайттым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ойлады сынайын деп сәлем хатпен, Көрсетпек шын пікірін ишаратпен. Жол да жоқ сөз айтуға ұрғашыға, *Ар қалап* таудай *қайғы* арұятпен (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қарғыс арқалады. *Қарғысқа шалдықты, қарғалды.* Қан аңсаған қарғыс атқанның өз басына келсін. Орыс-қазақтың *қарғысын арқалаған* нәлетке түбінде бір зауал болар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Міндет арқалады. *Мойнына жауапкершілік алды.* Көмекші топтың мүшелері, мектеп басшылығы бүгінгі мәжілістен жаңа ой толғап, ауыр *міндет арқалап* қайтты (С.Омаров, Өмір.).

Обалын арқалады. *Обалына қалды, біреудің алдында кінәлі болды.* Жас көдек жарық көрген жаңа ғана, Көрсеткен жарық дүние менмін ана. Көре алмай сол жарығын суға кетсе, Демей ме *обалымды* сен *ар қала* (С.Керімбеков, Бес мылтық).

Өкпе арқалады. *Өкпеледі, өкпесін іште сақтады.* Жөгер пенде атаулыға бар *өкпесін ар қалап* ап, тағы да үдере көшіп жөнелген (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

Парыз арқалады. *Міндет алды.* Бауыры жазық, басы тау Қарқараның, Қолдан келмес *п а р ы з д ы а р қ а л а д ы м.* Қайыспай-ақ қасына барар едім, Қарсыласып болмады, қорқады арым (М.Мақатаев, Шығ.).

Сағыныш арқалады. *стиль. Сағынды, сағынышын жүрегінде сақтады.* Ақша бұлттар, найзағайлар анталап, Анасына *с а ғ ы н ы ш ы н а р қ а л а п,* Келіп жатқан перзенттері секілді. О, тәңірі, о, мәңгілік махаббат! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Тілек арқалады. *стиль. Тіледі, іштей үміттенді.* Қазандай қайнаған үлкен өмір жүрегі дүрс-дүрс соғып тұрғандай. Әрбір қимыл иесі өз тіршілік *т і л е г і н а р қ а л а п* ұзап барады (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

АРҚАЛАЙ *ү с т. Арқасына салып, арқасына салу арқылы.* Нығыздалған қалың қар. Сәкен, Кәрібай, Жамбақ үшеуіміз Сарының шомының ық жағындағы күртіқарға омбылап жүріп, жарты километрдей жерден жем-шөпті *а р қ а л а й* тасып қораға жеткізіп тұрдық («Қаз. әдеб.»).

АРҚАЛАН = *е т. 1. Көтеру, алып жүру.* Кешегі алған тапсырмаларын *а р қ а л а н ы п,* әркім-әркім өз жұмысына қарай жөнөп барады (Б.Токтаров, Қыран.). Түсін суытып қатайтып алған ол буыншақ-түймешегін *а р қ а л а н ы п,* Бекет пен Зуратайды тағы бір-бір иіскеп, сонау баяғы Шәпәттікіне кетті (Р.Токтаров, Ертіс.). **2. а у ы с.** *Сенім арту, сүйеніш ету, сену, пайдалану.* Өткен қыс аңшылықта кездесіп қалып Есенеңге екі түлкі, үш бірдей қара қылшық күзен байлап еді, сонысын *а р қ а л а н ы п* кимелеп сөйлейді. Биыл міне, жер қарадан қасына еріп Есенеңдің қасқыр алатын арабы иттерін баптап жүр (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Сарыбала соңғы сөзді *а р қ а л а н ы п,* қолын енді еркін соза бергенде тағы ақырды жаңағы үн (Ф.Мүстафин, Көз көрген). Қара күші Мұраттан басым екенін Садық жақсы біледі. *А р қ а л а н ы п* тұрғаны да сол білек күші (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Екі енеңнің зілді сөздерін *а р қ а л а н ы п,* енді Ділді сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы). Жаңыл Райханды *а р қ а л а н д ы* ма, бетінің қанын етегімен сүрте салып, көйлегінің өңірін дар айырды (С.Жүнісов, Жапанда.). **3. а у ы с.** *Шабыттанду, ерекше, лап еткен қызбалық, еліргіш қиштің туындауы.* *А р қ а л а н ы п* ел шуына көтерген, Ақырғы рет, Мәреге есен жетер ме ең. Болсам егер, ат айдаушы Бөрібай, Сені сақтап, Өзім мерт боп кетер ме ем (К.Салықов, Жезкиік). Біртүрлі *а р қ а л а н ы п,* алдым қызып, Аққудай арманымын бәрі жүзіп. Көңілімнің айдынында тұрып алды,

Көріңді дүниенің бәрі қызық (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

АРҚАЛАНДЫР = *е т. 1. Жүк арту. ≈ А р қ а л а н д ы р ы п* жіберді. **2. а у ы с.** *Ерекше, лап еткен қызбалық, еліргіш күш тудыру.* Ақынға шабыт беретін де, оны *а р қ а л а н д ы р а т ы н* да осы елдік қасиеттер («Қаз. әдеб.»).

АРҚАЛАС = *е т. 1. Көтерісу, алып жүрісу, көмектесу.* Жақсы жолдас бейне шуақ, Көгертеді көңіл гүлін. Шаршағанда болып қуат, *А р қ а л а с а р* болса жүгін (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). Ол өзімен бірге алып келе жатқан қартқа «*а р қ а л а с а й ы қ*», – деп тіл қатады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). **2. а у ы с.** *Тауқыметті, ауыртпашылықты, қиындықты бөлісу, бір-біріне сүйеніш болу.* Ақ жаулығын жасқа жұсын жаным анам, Ауырыңды *а р қ а л а с с ы н* менің балам (Қ.Мүсірепов, Раушан).

АРҚАЛАСУ *Арқалас етістігінің қимыл атауы. ≈ Жүк а р қ а л а с у.*

АРҚАЛАТ = *е т. 1. Көтерту, алып жүргізу, арқасына салдыру.* Бір қап нанды *а р қ а л а т ы п* еріне, Жетер осы, сәулем, барар жеріне. Дөп Клава мақұлдатып қызына, Өрекипіді жүрек-бауры езіле (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Шал менің жұмысымды тәптіштеп қарап шықты да, маған ауды *а р қ а л а т ы п,* өзенге қарай жүрді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **2. Арқасына мінгізу.** Аяғынан ауырсынған Шоқанды солдаттар Жайнаққа *а р қ а л а т т ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3. а у ы с.** *Мойнына арту, міндеттендіру.* Омбыға барған соң дәлелдей алмаспын, – деп Бекболат бұларға тағы да жұмыс *а р қ а л а т т ы* (С.Шарипов, Бекболат). **4. а у ы с.** *Басынан өткерту, қиындығын көтерту.* Бір ұшқын, өлең деген, жарқыл қаққан, Бір нөсер, көкірегінді билеп аққан. Жүрегін талай жастың тұтандырып, Бар жүгін махаббаттың *а р қ а л а т қ а н* (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Сүйгенмен мен жығылып, бұл суытып, Ғашығым таудай азап *а р қ а л а т т ы.* Бұрынғы жазғанының шорнабегін, Күйеуге ұсынады екі-үш хатты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АРҚАЛАТУ *Арқалат етістігінің қимыл атауы; мойнына арту.* Мұхтар көптеген театр жұмысына шыққан жалғыз белгілі жазушымыз болғасын «Арқалық» пьесасының кемшіліктерін Мұхтарға *а р қ а л а т у* керек болды (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

АРҚАЛАУ *Арқала етістігінің қимыл атауы. 1. Арқасына мінгізу.* Ебетейсіз *а р қ а л а у* шілбиген қабырғасын қаусатып жібере жаздады ма, қайтты? (А.Токмағамбетов, Әке.). Байқап келем, бұл әйелдер бала *а р қ а л а у* дегенді

білмейді екен (Т.Ахтанов, Шырағың.). **2. а у ы с.** *Міндет атқару, орындау.* Шәкірттік жүгін артқа шегіндіріп, алдымен азамат жүгін *а р қ а л а у ғ а* міндеттімін ғой (Ө.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сол себепті «Жұлдыз» журналы барлық облыстардың әдеби жүгін *а р қ а л а у ғ а* міндетті де (С.Мәуленов, Үркер.). Қиындыққа қирап жатқан заманға, Арта салып кінәмізді әманда, Жалықпаймыз *а р қ а л а у д а н* борышты, Барымызды бұйырға алмай саған да (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ.).

АРҚАЛЫ с ы н. **1. Арқа тірегіші бар.** Өзі Мадиярдың дәл қарсы алдына – үстелдің кереует жағындағы *а р қ а л ы* орындыққа келіп отырды (С.Омаров, Өмір.). Топ ортасында бір қыз, бір жігіт *а р қ а л ы* орындыққа қарама-қарсы отырып ап, айтысып жатыр екен (С.Досанов, Екінші өмір). Келдібай директор төр жақтағы *а р қ а л ы* орындыққа барып отырды да, бізді сұрай бастады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **2. Арқа тұсы, жоны ерекше дамыған, көзге түсетін (жан-жануар).** *А р қ а л ы* сиыр – ұзын омыртқалы, омыртқа қанаты үстіне таман шығыңқылау біткен, арқасы майлы, етті сиыр (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). Ол Тентектің көктемде сең соққан ақ бауыр, көгілдір *а р қ а л ы* балығы тәрізді мең-зең боп қалған (С.Бақбергенов, Қан тозаң). Шымбайында ері тар, *А р қ а л ы* боп көрінер, Оза алмайтын миыңбыз. Тектік пенен тексіздік, Елтік пенен епсіздік Тең түсетін үйің біз (Қабан жырау, Алтын қазық). **3. а у ы с.** *Белді, көрнекті, белгілі.* Ол Алшынның *а р қ а л ы* ақыны еді, Қобыландының соңынан алпыс жігіті айқай салып дүрліге шапты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Осы араның қожасы менмін дегендей кеуделі, *а р қ а л ы* жан екені сырт пішінінен білініп, танылып тұр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Мен сүргіннің сойымын *А р қ а л ы* жерде шапқандай (Базар жырау, Шығ.). **4. а у ы с.** *Сыйлы, ерекше құрмет белгісі ретінде.* *А р қ а л ы* тон беріпті Бәйтік сізге, Ел жақсысы жиылып айтты бізге (Бес ғасыр.). **5. а у ы с.** *Кейбір дарынды адамдарға тән ерекше еліргіш, қызбалығы бар; қозбалы.* Бекей Нұрымды бұрыннан *а р қ а л ы* деп түсінетін. Оның кей кезде ішінен өлең жаттап, басқамен ісі болмай, ерні жыбырлап, дауысы күбірлеп кететін кезеңдері болады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Сұрланып, оңі өзгеріп кеткенін Нұрым өзі сезген жоқ. Бірақ, *а р қ а л ы* өлеңшінің тағы да жауар бұлттай түнере түскенін Бекей бірден көрді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АРҚАЛЫҚ з а т. **1. қ ұ р.** *Үйдің төбесіне көлденең салынатын бөлеу, бел ағаш.* Төбедегі *а р қ а л ы қ*, сырғауыл, шырыштардың арасына

жұмарлақтап жүн, қыл тыға беріпті (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Төбеде *а р қ а л ы қ* ағаштар сирек болғандықтан, туып-туып кеткен сабан шөп қап-қара, сүңгі-сүңгі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Төбелеріне бес-алты бөренеден *а р қ а л ы қ* салып, мұқият жапқан командир блиндаждары көрінеді (Ө.Сәрсенбаев, Офицер.). Үйдің төбесін, астын тақтайламақ түгіл, тіреусіз *а р қ а л ы қ* салатын үйлер кем де кем (Ф.Мұстафин, Дауыл.). **2. Орындықтың және т.б. заттардың арқа тірейтін жері, сүйеніші.** Үйдің төріне қарай бетін бұрып жанындағы орындықтың *а р қ а л ы ғы н а* сүйенді (Ө.Қанахин, Мұрагер). Қасболат арт жақта отыр. *А р қ а л ы қ қ а* шалқайып, көзін жұмып мүлгіп кеткен сияқты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Кителін шешіп, орындықтың *а р қ а л ы ғы н а* іліп қойды да, босаға жақ бұрышта тұрған чемоданын бөлменің ортасына әкеліп, жол жабдығын жныстыра бастады (Р.Әутәліпов, Той тарқар). **3. қ о л ө н е р.** *Бесіктің екі басын көтеріп тұратын білеу, қондырғы.* *А р қ а л ы қ* – бесіктің екі басын қосып тұратын үстіңгі ағаш (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Күйеуі Ақберген екеуі ана жақта қартшыларын айналдырып жатқанда, Ақбілек бесіктегі бөбегін тырбиған саусағынан сүйіп, *а р қ а л ы ғы н а* асылып, еміреніп, емізіп отырды (Ж.Аймауытов, Ақбілек). *А р қ а л ы қ қ а* салбыратып, Сылдырмақтай тағады бөпежаны, Саусақ айын шолтаңдатып, Қашан ойнап жатады? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А р қ а л ы қ* – ұзындығы 70–75 см, ұстап тұтынуға ыңғайлы бесіктің ең үстіңгі көлденең жұмыр белағаш (Ж.Кейкін, Қазақы атау.). **4. г е о ғ р.** *Таудың сырт жағы.* Алатау басы биік, бауыры салқын, Асыл тас *а р қ а л ы ғы*, тіреуі алтын. Шыққан кен, сансыз бұлақ шашыңнан көп, Ауызбен айта алмаймын сыр-сипатын (Пернедегі терме.). **5. т е х.** *Қандай да бір құрылымдардың, құралдың құрылымдық бөліктерінің тіреуіші.* Екі басын қабырғадағы ағаштан әрі жіберіп, жерге енгізе қашап, темір *а р қ а л ы қ* саламыз (Ф.Мұстафин, Қарағанды). **6. к ә с.** *Аудың үстіңгі арқаны.* Балық аз түсіпті, әрі тайызға салған аудың *а р қ а л ы ғы* мұзға жабысып, қатып қалған екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **7. к е н.** *Шеген жүйесін орнықтыландыру үшін қазба бойына орналастырылатын шегеннің жақтаулы элементі.* Жазық және көлбеу қазбаларда *а р қ а л ы қ* орталық, бүйірлік және бұрыштық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). Тік қазбалардағы (шахта оқпанындағы) *а р қ а л ы қ* – *а р* кермелерді бекітуге де қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРҚАЛЫҚСЫЗ с ы н. *Арқалығы жоқ.* Медеу: – Аман отырмысыңдар, Биғайша, – деп күнк ете түсті де, есікке таяу *а р қ а л ы қ с ы з* орындықтың бір бұрышына ыңғайсыз отырды (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

АРҚАЛЫҚТАЙ с ы н. *Сүйенішіндей, таянышы, арқа тұтатындай.* Жалпақ жатқан ел, – деді, – Олай болса жан ботам. *А р қ а л ы қ т а й* сүйенген Елдің ұлы сен, – деді (Жамбыл, Шығ.).

АРҚАМШЫ з а т. с ө й л. *Арғамжы.* *А р қ а м ш ы* әзірлеу, оны лақтыра білу үлкен өнер, ол адамды жылдамдыққа, ептілікке, дәлдікке баулиды («Білім және еңбек»). *А р қ а м ш ы н ы ң* біреуін арнаулы сапармен барғанда Алтайлық шопанның үйінен кездестірдік («Білім және еңбек»).

АРҚАН з а т. 1. *Мал, аң байлау, жүкті буып-түю, киіз үйдің қаңқасын таңып-бекіту үшін жүннен, қылдан т.б. жасалған жуан, ұзын жіп түріндегі шаруашылық құралы.* Сол күні Бадырақ екі саулық, екі ешкіні қырқып шықты. Ертеңіне Жеңіс онан үш *а р қ а н*, бір тең жіп, екі таңғыш есті. Қалған шет-пұшпағынан аз ғана төліне бүлдіршіндей, бұршақтай көгенше де есіп алды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ырғақ деген көлденең керген *а р қ а н* немесе екі басынан жіпке байлап көлденең асып қойған жіңішке ағаш. Құсты соған қонақтатып, ұйқы бермей тербетіп отыру керек («Қаз. әдеб.»). Біріміз тиеп біткен соң, екі еркек біздің тартқан *а р қ а н ы м ы з д ы* тағы бір байқап, бостауын қатайтып, түзеп, түгел тексеріп шықты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Аңшылар арыстанды ұстап алды, Ағашқа *а р қ а н м е н е н* байлап танды. Байлаудан босануға әлі келмей, Әу-пілдеп сонда арыстан ыңыранды (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). 2. *м а л ш а р. Көбінесе қылдан, жүннен жасалатын, мал байлауға арналған ұзын, жуан жіп, байлап-матау құралы.* Олардың соңына Масақбай түсіп, сойылдап ұрып жүріп, қорқытып әкеп, қалың жылқының ішіне тықты. Сол кезде барлық аттылы-жаяу тұрған жиынбайталдардың мойнында сүйретіліп жүрген *а р қ а н д а р ғ а* үштен, төрттен жабысып, табандап жатып алысты (М.Әуезов, Шығ.). Көктем сайын, ебелегін күйретіп, Сайға тайды тұсайтын бас үйретіп, Сол жылғадан шығушы еді кешкүрым, Бота бұзау *а р қ а н д а р ы н* сүйретіп (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Тайлақтың аяғын қосақтай байлап, бауырына салған *а р қ а н н а н* бүре ұстады да, қапша көтеріп иығына салды (Т.Оразов, Қаныш.). 3. *э т н. Киіз үйді таңып-бекітуге арналған бау-шуы.* Балаларға сөйлетемін, киіз тартқанда, қарпығанда айтылатын өлең-

дер: «үйінді қой басты». Киіздің керектігі. Шиінінен тағы не істелетін: жүні, көрпе, бау-шу, *а р қ а н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. *Жүкті буып-түюге арналған таңып-бекіту құралы, ұзын, жуан жіп.* Шөгеріп түйелерін артып жатыр, *А р қ а н ы н* айкастырып тартып жатыр. Қыс қатты, аштық көрген ат-түйесі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қырман басына қап, *а р қ а н ы м е н* қомдаулы төрт түйе әкеп қойған екен (Ф.Орманов, Жүрек). 5. *т е х. Темір, болат т.б. металл сымдардан есілген жуан, ұзын жіп.* Мысалы, қазір қолданылып жүрген *а р қ а н ы ң* салмақты серпінімен бұрғылаудың орнына кенді шарошкалық әдіспен бұрғылау бұрғыш-шылардың еңбек өнімділігін екі-үш есе, ал термикалық бұрғылауға көшу еңбек өнімділігін 6–7 еседен де астам арттырар еді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Тағы бір кезек темір *а р қ а н д ы* есетін бригаданың ішінде еңбек етеді (М.Әуезов, Шығ.). Көлденең ауыр темірдің топшысы тиіп, мұрттай ұшты. Тізесін болат *а р қ а н* жырып, дал-дұл етті (З.Қабдолов, Жалын.). Капитан жарлығына ілесе лебедка *а р қ а н д а р ы* шикылдап, түбі сүйір қоржын тор қара қошқыл шыңырауға сүңгі жөнелді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). 6. *т о қ ы м а. Жіп иіру өндірісінде және мата тоқу фабрикасында өндірілетін мақта мен зығырдан жасалатын жуандығы 10–60 мм бұйым.* Ол арнаулы механикалық станоктарда есіледі. *А р қ а н* жасау үшін ең алдымен жіптерді жіктеп, ширату керек (ҚСЭ). *А р қ а н* өндірісі Қазақстанда бірінші рет Шымкент жіп иіру фабрикасында 1964 жылы игерілді (ҚСЭ).

Ала арқан. *а* *Ақ пен қара түсті жүннен, қылдан есілген жуан жіп.* Құнан жаста арда емдің. Дөнен жаста үйреттім Алты қабат *а л а а р қ а н* Жібектен өріп сүйреттім! (Ер Тарғын). *ә* *э т н. Тұтастық, бірлік белгісі т.б. ерекше ұғымдарды білдіреді.* Бұл жолы Беріштің көңілі қатты қалып, өкеммен арадағы *а л а а р қ а н ы н* біржолата үзіп кеткен секілді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Арқан аттау. *э т н. ой ы н. Ойыншылардың біреуі қойшы, өзгесі керілген арқаннан қорыққан қасқыр болып ойнайтын қазақ халқының ұлттық ойыны.* *А р қ а н а т т а у* – қазақтың халық ойыны. Түбі бөріні мазақтаудан шыққан. Ол арқаннан қатты қорқады (ҚСЭ). *А р қ а н а т т а у д а* ойыншының қайсысы арқанға бұрын шырмалып қалса, сол жеңілген (қойшының қолына түскен) болады (ҚҰЭ).

Арқан бойы. *э т н. Бір шумақ арқанның ұзындығындай қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Жүре бердік, боран күшейе

түсті. *Арқан бойы* жер көрінбейді, ұйытқып сокқан жел қарды суырып бет қаратпайды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Үкідей сап-сары ұлпа жүн екі балапан жұмыртқадан шыққан соң ғана қалжыраған ұябасар бірінші рет ұядан шығып, *арқан бойы* барып қонды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп.кет.). Пәштуан мен бейтаныс *арқан бойы* артта қалып, өңгімелесіп келеді («Қаз. әдеб.»). *Арқан бойы* жердің, тұсау бойы төтелігі бар (Мақал).

Арқанда арыды. *Байлауда тұрып жүдеді (мал туралы).* *Арқан менен арыған,* Шабын айыл қарыған, Жан серігім Бурылға, Қай қызылбас от берсін (Қобыланды батыр). Мінбей, түспей қарыдың, *Арқанда* тұрып, *арыдың,* Айналайын тарланым (Ер Тарғын).

Арқанда жүрген. *Арқандаулы, байлаулы, өріске жіберілмеген (мал).* Ол Қабандықарағайдағы бір ниеттес жақын ауылына қонып шығып, таңертең жәрменкеге келе жатып, Таңбалытаста отырған ауылдың айналасында *арқанда жүрген* көп атты және белдеуде де байлаулы тұрған бірнеше ерттеулі аттарды көріп еді (М.Әуезов, Шығ.). Ауыл сыртында *арқанда жүрген,* тұсаумен жайылған бесалты ат бар (М.Әуезов, Шығ.).

Арқан есу [бұрау]. э т н. а) *Қыл мен қылшық араласқан түтілген жүннен бұрау, есу арқылы қазақ халқының тұрмысында жиі қолданылатын жуан, ұзын жіп жасау әдісі.* Жаз бойы жар құлағы жастық көрмей Жүретін жарлы кемпір азар өлмей. Қырық үйден қысқа күнде есік ашып, Тынбайтын *арқан есіп,* желбау өрмей (Сара, Тордағы.). *Арқан бұрау,* бау-ноқта түю, жіп есу, құйысқан өру істері халық арасына кең тараған өнерлер (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері). Он екі құлаш *арқанды* Жібектен *есіп* сүйреттім (Базар жырау, Шығ.). ә) э к с п р. *Өтірікті шұбыртып айту.* – Сөзіңе, – деді түлкі, – тұрмын нанбай, Мені де көңілің бар ма алдағандай? Адамның *арқан ескен* әулетісің, Өтірік үзік жібін жалғағандай (О.Шораяқов, Шайыр).

Арқан керді. *Тосқауыл қойды, бөгет жасады.* Ақсұр ат ұстатпайды *арқан кермей,* Ақ жүзің жарқырайды алтын зердей. Бойыма ішкен асым тарамайды, Таранған тоты құстай сені көрмей (Қара өлең).

Арқан керу. а) э т н. *Қыз алуға келген құдаларға жасалатын кәде.* Алдынан көлденең тартылған арқанға күйеу жағы кәдесін беріп өтеді. Мұны «*арқан керу*» деп те атайды (ҚСЭ). ә) *Жолын бөгеу.* Арман берер ерулік Алыс емес арғы бет. *Арқан* а н тұрса *керулі,* Ақ бөкендей қарғып өт! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Арқан қиды. а) *Буылған жүкті шешті.* Шешесі шешуіне қарамай-ақ, Түйенің қос *арқанын қиып* салды (Базар жырау, Шығ.). ә) *Артқан жүгі шашылып, жолда қалды.* Тең *арқаны қиылып,* Артқан жүгі үйіліп, Өрде шөгіп нар қалды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бұлқысып жүрген мырзадан Бұрынғы дәулет тайған күн. Қатарланған қара нар *Арқанын қиып* алған күн... (Махамбет, Шығ.).

Арқан тақты [байлады]. *Жібермей, босатпай еркінен айырды.* Біздің қазақ ұлына Бөтен жаққа кетпеске, Мойнына *арқан тағылған* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бруноны отқа жаққан, Галилейді сотқа тартқан, Біржан салдың *арқан байлап* қолына Жылан болып Ұлықбектің иірілген жолына Түсінбестік еді ғой (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арқан тастау. *Тұзақтап, бұғалық салу үшін бір ұшы ілмектеліп, шалмаланып бекітілген ұзын, жуан жіпті лақтыру.* Жалғыз болғанмен бетпе-бет кеп, Көленді ала алмасына көзі жетті білем, Қаратаз көп ішінен өңкиген ұзын қара біреуге қарап: – Мойнына *арқан таста,* – деп өмір етті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Арқан ширатты. *Есілген арқанды тарқатты.* ≈ *Арқан ширатып* отыр.

Ер мойнында қыл арқан шірімес. *Қарыз болып қалмау, жақсылығын ымыттау деген мағынаны білдіретін сөзқолданыс.* – *Ер мойнында қыл арқан шірімес,* алып қалшы жанымды! – деп зар илеп, әл үстінде жатқан Дүйсенбі Көндібаев бақсыға жалынды («Қаз. әдеб.»).

Жел [бас] арқан. э т н. *Киіз үйді желден, дауылдан бір жаққа ауып кетуден сақтау үшін туырлықты бастыра қазыққа байлайтын бау-шуының бірі, мықты жуан жіп.* Кереге керім сырланған, *Бас арқан* тартып тастаған. Қаламдап уықты қырлаған, Шаңырақ бейне тостаған (О.Малқаров, Мен ат үсті.). Киіз үйдің жел жағына байлайтын арқан, желбау. Қазақ жел жақтан байлайтын арқанды *жел арқан* деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

Желі арқан. э т н. *Өріске жіберілмеген малды желіге байлауға арналған арқан.* Сөйтіп *желі арқан* бойындай жерге барып, Жәнібекті тағы шақырып ап: – Кеше біздің аттарды осы арадан түс ауа қайтарып алмап па ек? – деп тұрып, – ал мынау тезекті қарашы, бұл кеше түстегі емес, жас тезек («Қаз. әдеб.»).

Жібек арқан. *Сәндік, әсемдік үшін арнайы дайындалған киіз үйді бекітетін, тең, жүк т.б. буатын жібектен есілген жіп.* Қымқап зерлі кілемді Жүк үстіне жаптырған. Қазинелі қырық нарға *Жібектен арқан* тарттырған

(Қыз Жібек). Толайым атласпен сыртын жауып, Күмістен қағып жатыр қазық тауып. Тартырды он мың және *жібек арқан*, Кетер деп бір жағына жел тұрса ауып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қызыл нарын бас қылып, Қырық нарды қостырып, Үстіне кілем жаптырып, *Жібек тең арқан* тақтырып, Қырымға келген қонақты, Ер Төстік күтті шат қылып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Кендір арқан. *Кендір өсімдігінің сабағынан есіп жасалған жуан, қатты жіп.* Ол жағадағы екі күрекші, жас қайықшыларға *кендір арқан* ды лақтыра тастады. Абай келіп отырғанда жүргіншілер мөлшері қайыққа толып қалып еді (М.Әуезов, Шығ.). Бұғы мүйіздей тарам-тарам мама ағашты айнала-айнала көк бестінің мойнындағы *кендір арқаның* бір-ақ тұтамы қалыпты (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Күн арқан бойы көтерілді. *Күннің сәскеге жақындаған шағын білдіретін халықтық өлшем.* Жәнібекті жөнелткен мезгілде *күн арқан бойындай көтерілген* еді. Жас жігіттің комендатураға жетіп, қайта оралатын мөлшерін күнмен межелеп алған-ды. Осы күн ожардың батыс жақ желкесіне ілінгенде, Бекбол жау жатағын тауып, өзінің уәделі белгісін беріп үлгеріп, жерді ұта жүруді ойлау керек (М.Әуезов, Шығ.). *Күн арқан бойы көтерілген.* Таймас зырлатып белеске шыға келгенде, ар жақтағы етекте ит ерткен екі адам аттарына қапыл-ғұпыл міне сала бері жүрді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Міне, түн көрпесі серпіліп, таң атты. *Күн арқан бойы көтеріліп*, ала бұлтты шарлап жүр (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

Қайыс арқан. *Түйенің, сиырдың кейде жылқының илеген терісінен тілінген таспадан өріп немесе жұмырлап жасалған, көбінесе шалма тастау үшін пайдаланылатын жуан жіп.* *Қайыс арқан* Жұбай сонда қолына алды, Аралап әлгі жерде малға барды. Аруағы атам қазақ қолдай көр деп, Ішінде жирен тайға шалма салды (Батырлар жыры). *Қайыс арқан* ды жиі майлап отыру дұрыс (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Канды [қан] арқан. *экспр. Дар ағашына байланған немесе кісі өлтіруге арналған жіп.* *Қанды арқандар* ағашта тұр теңселіп, Сияқты қара жылан жылжып, төніп. Мылтықты күзетші бар екі жақта, Өткен-кеткен адамға қаһар төгіп (Ф.Малдыбеков, Желдірме.). Мойнына оралған ала арқан қазір де қап-қара, *қан арқан* сияқты. Қаны қашқан көкшіл жүзінде өлім таңбасы. Ақылды, терең сұлу көздері жұмылған. Сонда да жас баладай жазықсыз

ақ жүзінде «өкетай»деп қатты тілмен жабысқан әулиелік тазалығы бар (М.Әуезов, Шығ.).

Қом арқан. *Түйеге жүк таңу үшін қомға бекітілетін байлау жіп.* Не сыртта. Не босаға жақта жататын екі көтеп жүк астына жиналып, *қом арқанына* шейін шумақтаулы (Қ.Жұмалиев, Айқас).

Қыл арқан. а) *Жылқының жалы мен құйрығынан есілген, сусып тұратын жуан жіп.* Бақтығұл «іздейтінің осы» дегендей, көп ойланбастан, атына жабысқан бойында қаршыға тастайтын аңшыдай қисайыңқырап келіп, боз биенің мойнына *қыл арқан* бұғалықты тастап кеп жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Меңіреу дала белін *қыл арқанмен* қыса бұған жылқышы қарттың тынысын тарылта түскендей сезінеді (С.Хайдаров, Теңіз.). ө) «*Бұғау*», «*өлім*» *деген мағынада.* Осы күндері тағы да қатты ойға кеткен. Орынбор бастықтарының айтқанына көну – сегіз жыл қан төгіп алысып, ақырында мойнын *қыл арқан* өзі өкеліп ұсынумен тең (І.Есенберлин, Шығ.).

Мойнына арқан салды. *Арқанмен асып өлтірді.* Ауызға «сөйлеме ит» деп қойып қалды, Екеуінің *мойнына арқан салды.* Арысқа артып атанды тұрғызғанда, Жиырылып, бір созылып көп қиналды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сымбыл арқан. *көнө. Жүк артатын арқан түрі.* Қаңтарда қарыс жауған қардай болды, Алты аттан *сымбыл арқан* нардай болды (Батырлар жыры).

Ұзын арқан, кең тұсау [тұсаулау]. *Үмітін де үздірмей, уәдесін де орындамай, арқаны кеңге салу.* Игілік би ақынды *ұзын арқан, кең тұс аумен* маңайынан ұзатпай, өрелеп ұстайды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Аз топтың ішінен азуын жарып, ашуға тұнып әлдекім шыға қалса, патша ағзам оны *ұзын арқан, кең тұсаулап* Сібірмен шекаралас қалаларға айдап тастайды (А.Сүлейменов, Бесін). «Қарыздар боп қалмаспыз» дейтін *ұзын арқан, кең тұсаудың* маған қажеті жоқ (К.Серізбаев, Беласқан).

АРҚАНБАЛЫҚ зат. зоол. сөйл. **Албырт.** *Арқанбалықтар* Қазақстанда Каспий және Арал теңіздерінде өседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АРҚАНДА = ет. 1. *Малды арқанмен байлау.* Шағанның бойына барып қонған соң, қайтып келіп алармыз деп, Ақжүніс сұлу мен Тарғынды, Тарлан атын қастарына *арқандап*, алты-жеті күндік азық беріп, жұртқа тастап кетті (Ер Тарғын). Әкем қоңыр қасқа бұқаның басына қалың қайыстан қабаттап тіккен нокта жасатып, бауын жуан шынжырдан тағып, *арқандап* ұстайды екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Таң жарығы түскен соң

шаңыраққа Кебек тұрды *а р қ а н д а н* ат қоймаққа. Еңлік үйден арқанды ала шығып, Құшақтасып жөнелді жартас жаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. а у ы с. *Еркін шектеу, ырқына жібермей бөгет болу*. Біреулер «қайтемін» деп қалтаңдап жүр, Әркімнің аузына жалтаңдап жүр. Біреулер біліп тұрып жете алмайды, Аяғын қандай нәрсе *а р қ а н д а н* жүр (Жамбыл, Шығ.). Өзіміз мал боп өстік деп, баланы *а р қ а н д а н* қоймақпыз ба? (Б.Сокпақбаев, Өзім тур.). Заман қайтсін, маңдайында сор қалың, *А р қ а н д а д ы - а у* талайлардың арманын. Жолы сынсын тұлпарды озған есектің, Қары сынсын сұңқарды озған қарғаның (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арқандап бақты. Малды өріске жібермей, желіге байлап отқа қойды. Басы артық жерге ақ сүйектер мен байлар ие болып, қатынбаланың күн көруі қиынға айналып, бұзауын *а р қ а н д а н б а ғ а т ы н* болса, пәлен жерде жақсы жер бар деп қуса, мұжық сияқты қазақ та аумас па еді (М.Дулатов, Шығ.).

АРҚАНДАЙ с ы н. *Арқан сияқты, арқан тәрізді*. Машина жер апшысын қуырып, әрбір километрді доңғалағына *а р қ а н д а й* орап, «Баянауыл қайдасың?» деп, аңкылдап келеді (З.Шашкин, Сенім).

Арқандай шұбатылды. *Ирек-ирек болып ұзын сонар, алысқа созылды (жол)*. Сүрлеудің бір ұшы *а р қ а н д а й ш ұ б а т ы л ы н* көлдің етегіне түсті, екінші ұшы жыландай иіріліп көл жағасындағы аласалау таудың беліне асылды (С.Мұқанов, Аспаз.). Бірте-бірте айнала, айқыңдала түсті де, борпылдақ жолдың қою шаңын асау мойнында кеткен *а р қ а н д а й ш ұ б а т ы н*, алға қарай заулата жөнелдік (Ө.Нұршайықов, Тың астығы). Сол қарлы дала төсінде *а р қ а н д а й ш ұ б а т ы л ғ а н* шана жолмен жеңіл қашаба суыт жүріп келе жатты (К.Жұмаділов, Соңғы көш).

АРҚАНДАЛ = е т. 1. *Арқанмен байлану*. Сондықтан да Темірқазықты айнала *а р қ а н д а л ғ а н* аттың жүрісіндей жүріспен қозғалатын екі жұлдыз «Ақ боз ат, Көк боз ат» деп аталады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). 2. а у ы с. *Кете алмау, ұсталу, шыға алмау*. Ол кезде үй іші, отбасы жоқ, баланың әкесі кім екені белгісіз, бала жалғыз шешенікі деп саналып, міндеті де шешеді болған екен. Еркек қаңғи берген, әйел балаға *а р қ а н д а л ғ а н* (М.Әуезов, Шығ.). Қожа шынында да Марқакөлдің жағасына шешілмейтіндей болып *а р қ а н д а л ы н* қалған (О.Бөкеев, Үркер.). Алтынға үйленді де, Сәкеңнің мінезі күрт өзгерді. Әрине, тағдырыңыз осындағы бір қазыққа *а р қ а н д а л ы н* қалған шығар. Әлде

Ертістің сұлу жағасы дұғалап тастады ма? (А.Шамкенов, Алғы шепте.). Тас төбеге шығып алған күн *а р қ а н д а л ы н* қалғандай қозғалмайды (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

Арқандалған аттай [атша]. *Бір жерден айналсоқтап шықпай, еркі шектеулі күйде*. Қойшылар су жетпегендіктен көл маңынан ұзай алмай *а р қ а н д а л ғ а н а т т а й*, шыр айналып, бір орынды қайта тақырлап, жайыла береді (З.Шашкин, Сенім). *А р қ а н д а л ғ а н а т ш а* үй маңынан ұзап шықпайтын болды (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

АРҚАНДАЛУ *Арқандал етістігінің қимыл атауы*. ≈ Аттың *а р қ а н д а л у ы*.

АРҚАНДАУ *Арқанда етістігінің қимыл атауы; байлау*. Жирен биенің *а р қ а н д а у ы*, суарылуы, кер құлынның маймағы түзелгенше, Ерденге тапсырылды (С.Бегалин, Таңд.). Мінезін жүз құбылтып отыратындардан атын аулақ *а р қ а н д а у д ы* да келе-келе үйренген жоқ па? (Т.Жангелдин, Сын сағатында). Жылқыны байлау мен матауға, *а р қ а н д а у* мен бекітуге тек күрмеу ғана қолданылады (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

АРҚАНДАУЛЫ с ы н. *Байлаулы, матаулы*. Жақсылық бет-аузының қанын да жұмстан үйінің сыртында *а р қ а н д а у л ы* тұрған торы атын әкеп ерттеп алды (М.Әуезов, Қараш.). *А р қ а н д а у л ы* тұрған аттың бірін біреу асыға қимылдап ерттеп мініп, айғай шыққан мал ішіне қарай бүлкілдетіп желіп кетті (С.Сейфуллин, Әңгім.). Қазақ сөйлеп жүрген бір сөз бар: «Аспанда екі ақбоз ат өрелеулі, Темірқазық жұлдызына *а р қ а н д а у л ы*» деген (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Ол Әліпбайдың жүдеу жүзіне адыраа қарап аз тұрды да, *а р қ а н д а у л ы* екі сиырды айналып көрді (З.Жәкенов, Таң самалы).

Арқандаулы аттай. б е й н. *Бас еркі шектеулі; бір нәрсеге тәуелді, еркінен айырылған*. Желі басына байлаулы құлынмен бірге байланып, *а р қ а н д а у л ы а т т а й* күнім өтіп келеді (М.Әуезов, Шығ.). Ал енді есебін тауып әнін тыңдатты ғой – бітті. *А р қ а н д а у л ы а т т а й* Жұмабайдың үйінен өзі де айналып ұзамас (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Қазір де қазығын айналған *а р қ а н д а у л ы а т т а й* осы өтініштен ұзап кете алар емес (Ө.Қанахин, Жер бас.). *А р қ а н д а у л ы а т т а й* айналсоқтай беретіні – малшы тірлігі (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АРҚАНДЫ с ы н. с ө й л. *Арқаны бар, арқандалған*. ≈ *А р қ а н д ы* болды.

Арқанды ара. т е х. *Диаметрі 3–6 мм болат арқан түрінде кескіш құралы бар тас кесетін құрылғы*. *А р қ а н д ы а р а* карьерлерде

массивтен блоктар қиып алуда немесе тас өңдеу кәсіпорындарда қаптама бұйымдар блоктарын өндіру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРҚАН-ЖІП з а т. *Арқандар мен жіптер*. Жүк тартқан құмырсқадай қыбырласып, Жұмысшы, жүгіріскен бөрі сасып, Үй жыққан, жүгін түйген, қомын артқан, Таңғалы *а р қ а н ж і б і н* даярласып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осымен Сүйіндік, Сүргілер өз есептері ұтылмайтынын білген соң, көш-қонын ойлап, қыбырлай бастап еді. Бүгін өзге Бөкеншіге айтпастан Сүйіндік, Сүгір, Жексендер таң атысымен түйелерін ұстатып, *а р қ а н ж і б і н* қамдап, жаппаларын да жыға бастады (М.Әуезов, Шығ.). Жылқының қылы *а р қ а н ж і п* есуге, сиыр жүні – «ақсүйек», түйенің шудасы – тігін үшін ғана пайдаға асатын-ды (М.Ермеков, Тарту). *А р қ а н ж і п*, бау, бас жіп есу негізінен үш түрге бөлінеді (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

АРҚАН-ЖІПСІЗ с ы н. *Еріксіз, бостан босқа, себепсіз*. Сенемін деп әкеңе, *А р қ а н ж і п с і з* байланба. Балтырың сияр жер тажаң, Бас паналар ер тажаң (Манас).

АРҚАНСАУЫТ з а т. аң ш. к ө н е. *Жолбарыс көбе* (айналдыра оралған қыл арқаннан жасалған жолбарыс аулаушы аңшының арнайы киімі). Жолбарыс көбе өгіз тарамыспен сірестіре тігіп, шеңберлей өрілген жуан қыл арқаннан жасалыпты. Жылқының ту құйрығынан тығыз есілген. Бітеу шығарылған *а р қ а н с а у ы т* ақ, қара, күлгін жүйкелері кезектесе алмасқан, шүп-шұбар (М.Мағауин, Шығ.).

АРҚАНТАРТПАҚ¹ з а т. эт н. о й ы н. *Екі топқа бөлініп, арқанды екі қышынан тартып ортадағы сызықтан асыруға құш сынасатын қазақтың ұлттық ойын түрі*. *А р қ а н т а р т п а қ* – қазақтың ежелгі ойыны. Оған қатысушылар тепе-тең екі топқа бөлінеді де, онқұлаштай арқанның екі ұшынан ұстап, әрқайсысы өз жағына тартады. Ортадағы көлденең сызықтан қарсыластарын бұрын сүйреп өткізген жақ жеңген саналып, жүлде алады (ҚСЭ).

АРҚАНТАРТПАҚ² з а т. эт н. *Арқан керу*. *А р қ а н т а р т п а қ* – ескі кәде. Күйеу қыз алып бара жатқанда, оның көші қыз жағына жақын бір ауылдың үстінен өтсе, алдынан көлденең арқан тартады (ҚСЭ).

АРҚАНТАРТЫС з а т. о й ы н. *Қарама-қарсы екі жаққа бөлініп, ұзындығы 15 метрдей кендір арқанды тартып ойнайтын жастар, балалар ойыны*. Ойынды [*а р қ а н т а р т ы с т ы*] жазда көгалды алаңда, спорт залында өткізуге болады (Е. Сағындықов, Қаз. ұлт. ойын.).

АРҚАНША¹ з а т. *Арқаннан кішіректеу жіп*. Жәутік қолындағы *а р қ а н ш а с ы н* ноқтаға ыңғайлап жатып: – Көзімнің жасынан көл туғызып еді. Қарабас... қайырын бере гөр! (К.Оразалин, Көктем.).

АРҚАНША² з а т. б и о л. <лат. chalara> *Жұмыртқаның қабыршақ қабығынан ақуызының ортасынан сарыуызына қарай тығыз ширатылған жіп тәрізді созылып жататын бөлігі*. *А р қ а н ш а* сарыуызды шайқалудан сақтайды (Қаз. тілі. термин. Биология).

АРҚАНШЫ з а т. *Арқан есуші*. *А р қ а н ш ы* бала ретінде мен де еңбекке жарап қалдым, – деді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). *А р қ а н ш ы* болар жіп ескен, Айлашыл болар күрескен (Қ.Әміров, Қызыл гүл.).

АРҚАР з а т. з о о л. <лат. ovis ammon> *Құлжасының (қошқарының) мүйізі ірі, түбі жалтақ, қышына қарай сүйірлене, бұрала келген, ұрғашысының мүйізі кішілеу Орта, Орталық Азияның таулы аймақтарында мекендейтін қой тектес жабайы аң*. *А р қ а р* – кәсіптік аң, оның санын көбейту үшін аулауға тыйым салынған. Қазақстанда арқарды прекус қойымен будандастырып, қойдың жаңа асыл тұқымы арқармеринос қой тұқымы шығарылды (ҚСЭ). Жетісудың қазақтары мұның қошқарын – құлжа, саулығын – *а р қ а р* деп атайды (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Қанжығаға қызыл жоса қан болып, төңкеріліп түскен шаңырақ мүйізді *а р қ а р* бөйбішенің де бейілін тартты (М.Әуезов, Қараш.). Орыс шын сүюдің не екенін білмейді. Сендердің сүюлерің асау аттың бетімен лағып тулап шабуы сықылды. Сол алғаныммен *а р қ а р* мен құлжадай татутәтті тұрып жатқан жайым бар еді (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Құшти, ірі*. Құлеке жиырмада *а р қ а р* еді, Отызда би, қырқында дарқан еді. Кешегі дулап өткен Құлекенің Алдынан орыс, қазақ тарқап еді (Шал ақын, Өлеңд.). Тірі жүрсем мінермін *А р қ а р* таң күпшек санды да. Барар құс басы ілгері, Кім шығып кепті алдыма? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алтай арқары. з о о л. <лат. ovis ammon Linnaeus> *Оңтүстік Алтайды мекендейтін, саны азайып кеткен, сирек кездесетін, Қазақстанда таралған жабайы тау қойының бір түрі*. *А л т а й а р қ а р ы* Оңтүстік Алтайда таралған, аласа, орташа және биік таулардың шалғындары мен жазықтау учаскелерін мекендейді. Қазақстандағы жалпы саны – 60 бас шамасындай; санының азаюының негізгі себептері – қасақылық (браконьерлік) және оның мекендейтін жерлерінде шектен тыс мал жаю. Қолда өсірілмейді. Күршім жотасының оңтүстік

сілемдерінде қорықша немесе Марқакөл қорығының бөлімшесін ұйымдастыру қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

Арқар мүйіз. а) *Мүйізі арқардың мүйізізіндей.* Қыс болса, тоқты қысыр қалмайды екен, Егізден туып жатқан жас төлі бар. Жібек жүн желбіреген, *а р қ а р м ү й і з*, Әукелі асыл тұқым қошқары бар (Ақын жырлары). ә) *Бірегей, ірі, ерекше.* Бұл атақты Қажымұқан балуанның он екінші атасы. Қараспан тауынан көшіп келген, қазақтың атан жілік, *а р қ а р м ү й і з* батырларының бірі (І.Есенберлин, Алмас.).

Арқар мүйізді. *Арқардың мүйізінен жасалған.* Дөңгелек үстел үстіндегі сары қымызды *а р қ а р м ү й і з д і* күміс сапты ожаумен Дін-асыл жайлап қана сапырып отыр (К.Оразалин, Абай.).

Арқар шақша. *Арқардың мүйізінен жасалған шақша.* Есенгелдінің белбеуінде кішкентай ғана күміс кездік, ай мүйіз, алтынмен зерлеген *а р қ а р ш а қ ш а* (І.Есенберлин, Каһар).

Қазақстан арқары. з о о л. <лат. ovis ammon collium Severtzov> *Сарыарқада, Қалбы Алтайында, Тарбағатайда, Маңырақ пен Сауырда таудың жазықтау бөліктерінде мекендейтін жабайы тау қойының бір түрі. Қ а з а қ с т а н а р қ а р ы н ы ң* Қазақстандағы жалпы саны 11,8 мың бас. 1969 жылдан бастап Қарағанды мен Алматы хайуанаттар паркінде өсіп-өнеді (Қазақст. қызыл кітабы).

Қаратау арқары. з о о л. <лат. ovis ammon nigrimontana> *Сырдария Қаратауының жазықтау жоталарын мекендейтін, өте сирек кездесетін, Қазақстанда таралған жабайы тау қойының бір түрі. Қ а р а т а у а р қ а р ы н ы ң* саны – 100 бас. Арнайы қорғайтын орындар жоқ. Қаратау қорығын ұйымдастыруды тездету қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

Қызылқұм арқары. з о о л. <лат. ovis ammon Severtzov> *XVII-XIX ғасырларда Сырдария мен Қуандария өзендерінің сағалары аралығын мекендеген, қазіргі кезде Қазақстанда жойылып кеткен, Өзбекстанның Нұрата қорығында қорғалатын сирек кездесетін жабайы тау қойының бір түрі. Қ ы з ы л қ ұ м а р қ а р ы н* Шымкент хайуанаттар паркінде өсіру, сонымен қатар Оңтүстік Қазақстанда оларды кейіннен табиғи ортаға қайта жіберу үшін қолда өсіретін қорық ұйымдастыру қажет (Қазақст. қызыл кітабы).

Тянь-Шань арқары. з о о л. <лат. ovis ammon Karelini Severtzov> *Таралу аймағы тарылып, саны азайып жатқан, Тянь-Шань, Шу-Іле таулары мен Жоңғар Алатауын мекендейтін жабайы тау қойының бір түрі. Т я н ь - Ш а н ь а р қ а р ы* санының қысқаруының негізгі себеп-

тері қасақылық пен олардың мекендейтін жерлерінде малды шектен тыс жаю (Қазақст. қызыл кітабы).

АРҚАРДАЙ с ы н. *Арқар тәрізді, орғын-секірген арқарға ұқсас.* Болмады ешбір бөгет екі жасқа, *А р қ а р д а й* ырғып бір шоқыға. Құспенен, шыға алмайтын аңнан басқа (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Кавказдың өжет баласы Құзда өскен орғып *а р қ а р д а й*. Өсірген тауы – анасы Ыстық боп бейне жастардай (С.Бегалин, Өлең.). Сөз нөсерін тасқындат – Тастан-тасқа секірген, Тау жайлаған *а р қ а р д а й* (Базар жырау, Шығ.).

АРҚАР-ЖАЛАҚ с ы н. *Бірде тоқ, бірде аш.* *А р қ а р - ж а л а қ* күн көріспен ғана қарқылдап келіп, азаттықтан соң ауыз асқа, ауы атқа толған (Ғ.Қанафияұлы, Сөзсандық). Қол хаттын сауатымен ауылдық үкіметтің шабарманы болып *а р қ а р - ж а л а қ* «айлық» алған кезде, үлкен ұлы туып еді (Ғ.Саржан, Сөзсандық).

АРҚАРЖАПАҚ з а т. ө с. <лат. arthropytum lehmannidnum> *Шөлді, шөлейт жерлерде өсетін жапырақсыз бұтақ тектес өсімдіктің бір түрі. ≈ А р қ а р ж а п а қ т ы ң* Қазақстанда өсетін жерлері.

АРҚАРЖУСАН з а т. ө с. <лат. artemisia tianschanica> *Тянь-Шань тауында өсетін, күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп-жылдық шөптесін өсімдік, тау жусаны. А р қ а р ж у с а н д а р* Қазақстанның дала, шөл, шөлейт аймақтарында кездеседі (Қаз. тілі. термин. Биология). *А р қ а р ж у с а н д ы* арқарлар күзде жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АРҚАРЛЫҚ с ы н. *Арқар тектес, тұқымдас.* Рыжовтың тілегеніндей Жамал отарындағы қойлардан *а р қ а р л ы ғ ы* басым туған қылшық қоңыр жүнді төрт бойдақ шыға келді (С.Бегалин, Уақыт.).

АРҚАР-МЕРИНОС з а т. м а л ш а р. *Арқар мен мериносты будандастыру арқылы алынған қойдың жаңа тұқымы.* Отар-отар биязы жүнді *а р қ а р - м е р и н о с ы* да жаз болса, осы өзендердің бойын кернеп кетеді (Ғ.Сланов, Домбыра.). Қазіргі кезде *а р қ а р - м е р и н о с* қойы Қазақстанның таулы аймақтарына кеңінен тарауда (Ә.Бірмеғамбетов, Қазақст. геогр.).

АРҚАРМҮЙІЗ з а т. қ о л ө н е р. *Оюдың түрі. А р қ а р м ү й і з* қошқармүйізге жақын бейнелес ою (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

АРҚАРША ү с т. *Арқарға ұқсап.* Аралай сені енді өтсем, Сыныса малға сайың бай: *А р қ а р ш а* өрген қой өңшең Көрінед аппақ қайыңдай (Ғ. Орманов, Ой қанаты).

АРҚАСЫЗ с ы н. *Енжар, ынжық, жігерсіз.* Арпасыз ат қыр аспап, *а р қ а с ы з* батыр жау алмас (Мақал).

АРҚАТАНУ е т. с. ө й л. *Арқа тұту, арқа сүйеу.* Кемпір-шалды *ар қ а т а н у* қылып, ойын-күлкі сауыққа беріліп кетеді екен (Б.Майлин, Шығ.).

АРҚАУ зат. 1. тоқыма. *Өрмектің үстіңгі және алтыңғы жіптерінің арасына көлденең түсіп тоқылатын жіп.* Төргі бөлмені қайта-қайта сыпырып, онсыз да *ар қ а у ы* шыққан ескі кілемді бүрк-бүрк еткізеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). *Ар қ а у* – бұл ерсі және қарсы жіптердің арасына көлденең түсіп отыратын жіп (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Өрнектер дәл келу үшін әр түсті жіпті *ар қ а у д ы ң* жіптерін санап, шатаспай шолу аса сақтықты, есептен жаңылмауды тілейді екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Зыр жүгірген тоқыма станоктарының арасында жап-жас қыздар, біресе үзіліп кеткен жіпті жалғап, біресе *ар қ а у д ы* ауыстырып тыным таппайды (К.Смаилов, Мамандық.). Тоқылған заттың *ар қ а у ы* үзілсе, тоқылған жіп тарқатылып кетеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. а у ы с. *Қуат, қайрат, құштің көзі, бір нәрсенің негізі.* «Ас – адамның *ар қ а у ы*» дейміз. Ол өзінің арқаулық ролін атқару үшін құнарлы және әртүрлі болуға тиіс. Бұл шарт, әсіресе, адам ауырғанда керек (Е.Оразақов, Туберкулез.). Әкенің сенді деген шырағы қайта жанды, Үзілген үміттің *ар қ а у ы* қайта жалғанды (С.Бақбергенов, Кентау). Үш жыл ішінде бұл оқу орнынан алған білімі оның бүкіл өмірінің *ар қ а у ы* болды десе қателеспес (Ә.Жылқышиев, Балжан.). Өмірді сүйсең, уақытты озырма, ол тіршілік *ар қ а у ы* деп есептейтін Нартай әрбір сәтті зая кетірмеуге тырысты (М.Дүйсенов, Нартай).

Арқау етті [болды]. *Негіз, желі қылып алды.* Бір сөзім кітап болып шықпаған соң, Арманды сөзіме *ар қ а у е т е м і н* де. Армансыз пенде болмас деген рас, Мен дағы сол арманмен өтемін бе?! Кейбіреу жаттап алған, айтып жүрер Бақтыбай айтыпты деп өтерінде (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). К.Әзірбаев «Әли батыр» поэма-сында Жетісу жеріндегі азаттық күрестің бір кезеңін *ар қ а у е т т і* (Х.Сүйіншалиев, Изденіс.). Сырың мынау толқыған, *Ар қ а у б о л ғ а н* ән-жырға. Құлашымыз кең жатыр, Сыр деп келсең сен мұнда (А.Токмағамбетов, Сайра. бұлбұл).

Арқауы бос. *Табиғаты, негізі нашар.* Жамағаттың *ар қ а у ы б о с*, ұйқышыл, еріншек те салақ жұбайы сырттан есіткен жаңалығын аңқау басымен айта салып, өне, ауызбастырыққа бір қиын істі атқармақ боп уәдесін де берді (Ғ.Сланов, Асау арна).

Арқауы босаңқырады. *Жинақылықтан айырылды, әртүрлі жағымсыз күйге ерік берді, еркінсіді.* *Ар қ а у ы б о с а ң қ ы р а ғ а н* алғашқы тұтқын мына сөзден кейін ерлігіне қайта мінеді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Арқауынан айырылды. *Негізінен, желісінен айырылды.* Соңғы сөз намысына тиіп бір сөт ол даудың *ар қ а у ы н а н а й ы р ы л ы п* қалған (К.Сақабаев, Көктас).

Арқауы тарқады [үзілді, суырылды]. *Тұтастығы, байланысы бұзылды.* Ерлік күші де әрбір жаттығу сайын шыңдалатын қасиет. Тек бір рет босансыған, қиындықтан жасқансаң болды, мұның да *ар қ а у ы т а р қ а й* береді (Ө.Жолымбетов, Шыңдалу). Әңгіменің қалды *ар қ а у ы ү з і л і н*, Қожа кетті жерді сабап кіжініп (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Ақтабан шұбырынды, Ақ туың жығылулы. Олақ қатын тоқыған алашадай, Өрмегінің *ар қ а у ы с у ы р ы л д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұзын арқау, кең тұсау. *Ұзын арқау, кең тұсау* жетті, мемлекетті алдай алмаспын, – деді Есіркеп (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жайшылық кезде, *ұ з ы н а р қ а у, к е ң т ұ с а у* тыныштық заманда ғана емес, кешегі қан майдан күндерінде де ән мен өлеңнің біздің қасымыздан қалмағанына талай куә болған едік (От ортасы.). Қызмет арасында сыбай-солтаңның реті болмаған соң, жайланып сөйлесетін уақыт табармыз деп аса құлқы да соқпай, *ұ з ы н а р қ а у, к е ң т ұ с а у м е н* жүрген (М.Әуезов, Шығ.).

АРҚАУДАЙ с ы н. *Негіз, тірек сияқты.* Сәбит шығармаларында жібек *ар қ а у д а й*, үзілместей желіленіп отыратын бас тақырып – еңбек әлемі, сол әлемнің сүйініші, күйініші («Соц. Қаз.»). Жайнатып жапан даланы, Орнатып сәнді қаланы. Өмірге тартқан *ар қ а у д а й* төселді болат рельстер (С.Бегалин, Өлеңд.).

АРҚАУ-ЖЕЛІ зат. *Негізгі мазмұн, мағына.* Жастарымыздың үлкен-кішілі шығармаларының *ар қ а у - ж е л і с і* бүгінгі өміріміздің өз шындығы болуға тиіс екендігі мәлім («Лен. жас»).

АРҚАУЛАП ү с т. *Негіз етіп, желі, ұйтқы болып.* Категориялар біздің бүкіл әрекетімізді, оның ішінде танымды *ар қ а у л а п* бойлап өтіп отырады (А.Қасымжанов, Диалектика). Қарама-қарсылықтар қайшылықтың екі жағы ретінде бір-бірімен *ар қ а у л а п* «мазасыз» бірлікті жасайды (А.Қасымжанов, Диалектика). Әйлер эфир ауаны аралап, *ар қ а у л а п* тұтып тұр деп есептеді (А.Қалығұлов, Жарық.).

АРҚАУЛЫ с ы н. *Негізді, жүйелі.* Газет-журнал беттерінен де *ар қ а у л ы* сөзге азық

боларлық мақалаларды оқып тұрамыз («Лен. жас»). Онда гаганың ұяларынан мамық жинап алатын *а р қ а у л ы* кәсіпшілік ұйымдас-тырылған (Зоология). Арман бар сан *а р қ а у л ы* ақ жанымда, Жүзімнен тотыққанмен нұр кетпеген (С.Хангелдин, Шапақты.).

АРҚАУЛЫҚ¹ з а т. с ө й л. **Арқалық.** Бағандардың *а р қ а у л ы қ* сырықтарында ілмектеп байлаған бірнеше арқан салбырап тұр (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

АРҚАУЛЫҚ² с ы н. **1.** *Арқау боларлық, арқауға жарарлық* ≈ *А р қ а у л ы қ* жіп. **2.** *а у ы с. Қиш-қуат берерлік, нәр боларлық.* «Ас – адамның арқауы» дейміз. Ол өзінің *а р қ а у л ы қ* рөлін атқару үшін құнарлы және өртүрлі болуға тиіс (Е.Оразаков, Туберкулез.).

АРҚАУ-ӨЗЕК з а т. *Желі, негізгі мазмұн, тақырып.* Туған дала бейнесі бар ақынның шабытын тербеп, қиялын қозғайды ғой. Оның көп өлендерге *а р қ а у - ө з е к* болуы да осыдан («Қаз. әдеб.»). Зерттеуші Омар Мұхаммади, Нұр Исраилов, Тұрды Хасан, Изим Искандеров және басқа ақын-жазушылар творчествосының *а р қ а у - ө з е г і н* дұрыс танып, байсалды талдаған («Қаз. әдеб.»). Дегенмен, осының бәрі болады десек те, Мұхтардың өз өмірі, нақ Абай өміріндей-ақ үлкен бір көркем полотноға *а р қ а у - ө з е к* етерлік өмір екенін айрықша атап айтқым келеді (Біздің Мұхтар).

АРҚАУСЫЗ с ы н. *Арқауы жоқ, тірексіз, сүйеусіз.* Сүйеміз туған жерді әрқайсымыз, Сондай жер болғандықтан дандайсымыз, Туған жер тұтастырып ұстамаса, Өрмектей бытырар ек *а р қ а у с ы з* біз (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

АРҚАУЫЛДАЙ с ы н. *Арқа, сүйеу боларлықтай.* Уай, қайран асыл ата-аналар? Тілектерің тап болсын, *а р қ а у ы л д а й* асқарлар (М.Әуезов, Шығ.).

АРҚЫЛЫ ш ы л. **1.** *Бойымен, жолымен.* Мен туған еліме Қарсақпайдан Атбасар қаласы *а р қ ы л ы* жүретін болдым (С.Мұқанов, Есею жыл.). Астраханнан шығып шөл жапан дүз *а р қ ы л ы* Хиуа мен Үргенішке баратын бұл жол әрі діңкенді құртар ұзақ жол, әрі аса қауіпті еді (Ә.Кекілбаев, Ұйқыдағы.). **2.** *Арқасында, көмегімен.* Біз Түркістанның азаттығы мен тәуелсіздігі жолындағы күресте жерлестеріміз бен мұғажырларымыздың қалам қаруы мен ақыл-кеңестері *а р қ ы л ы* көмектесуін үміт етеміз (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Исатайды жоюға хан екі түрлі амал қылады. Бірі – Исатайға ерген елді шауып, ханға қарсы болғандарды күшпен бағындыру, Исатайды зорлап қорқытып көндіру. Екінші жолы –

Исатайды орыс үкіметі *а р қ ы л ы* бағындыру (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Қатаң шаралар, кейде әскери әдіс *а р қ ы л ы* зорға ауыздықталып отырған соғыс қауіп жер шарының қатерлі аймақтарынан қайтадан қаулап бас көтереді (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Бұл динарлардың құнды болып, бүкіл Монғолия патшалығында бірдей бағалануын Мөңке хан саудагерлер *а р қ ы л ы* жүргізіп келген (І.Есенберлин, Алмас.). **3.** *Салдарынан, кесірінен.* Ол Оразбай мен Базарлыға бас араздық *а р қ ы л ы* өш болғанмен, ұлыққа қарсы наразылық, ашуды тоқтата алмады деп ояз қорытынды шығарды (М.Әуезов, Абай жолы). Жерді жекеменшікке сату *а р қ ы л ы* 7 ғасырлар бойы тәжірибеге асырылып келген, сыннан өткен (қыста-жайлау) озық аграрлық мал бағу тәсілдемесінен айрылып қалмаймыз ба? Ата кәсібіміз малшаруашылығын ақсатып алмас па екенбіз? («Жас Алаш»). **4.** *Нәтижесінде.* Яғни әсерлену *а р қ ы л ы* біз сыртқы заттардың сындарымен танысамыз. Бұл – сыртқы дүниені біле бастауымызда бірінші адым (М.Жұмабаев, Шығ.). Тұйық, дарашылдықты жақсы көретін баланы... қоғамдық пайдалы жұмысқа қатыстыру *а р қ ы л ы* түзеп алуға болады (С.Көбеев, Орынд. арман). Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемілік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану *а р қ ы л ы*, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады (ҚР Конституциясы). Жер асты жолдары – Оңтүстік Қазақстандағы тарихи ескерткіштердің аса бір маңызды саласы. Олардың дәйекті зерттеу *а р қ ы л ы* біз ертедегі халқымыздың қала салу, мемлекетке айналып, өркендеп-өсу дәуірін анығырақ білеміз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

АРҚЫН-ЖАРҚЫН ү с т. с ө й л. **Ашық-жарқын.** Абаймен әкем Әуез шүйіркелесіп көп өңгімелеседі. Екеуі де *а р қ ы н - ж а р қ ы н* (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Кемпір шай үстінде *а р қ ы н - ж а р қ ы н* өңгіме шертті. – Түсімде Қанатжанды көрдім, – деді ол ерекше бір қуанышты сезіммен («Лен. жас»). Көптен бері дәл осылай бел шешіп, *а р қ ы н - ж а р қ ы н* отыра да алмаған екенбіз-ау (З.Қыстаубаев, Бөйтерек.).

АРҚЫРА = е т. **1.** *Жан-жануарлардың қатты дауыстауы, ақыруы.* *А р қ ы р а ғ а н* ат мінген Аббар көшіп, шет қонған, Жау алдына бет қонған Естерекұлы Ер Шобан (Шалкіз // Алдаспан). Алысып азық-тамақ, қару-жарақ *А р қ ы р а н* аттарына тұрған жарап Мінісіп

барлығы да батырлардың, Жүрісті ту көтеріп Тұран қарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Үйірін шашау шығармайтын бурыл айғыр ауа жайылған биені *арқырап* барып, сауырлап әкеп үйіріне қуып тығатын (З.Ақышев, Жесір.).

2. Тасқын судың қатты сарқырауы. Кей ақындар мысалдар Мөлдір судың аққанын, Арыстандай *арқырап*, Күрілдеп келіп сарқырап (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд.). Ағынды менің Ақсуым, *Арқырап*, әлі ағасың, Ақиланған ашумен, Ақтарды асқар сабасын (І.Жансүгіров, Шығ.). Таулардан өзен ағар сарқыраған, Айнадай сәуле беріп жарқыраған. Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта, Аралап тау мен тасты *арқыраған* (Ы.Алтынсарин, Өлеңд.). Иірімдене, ирең Қағып Ловать жатыр. *Арқырамай*, сарқырамай ақырын ағады (С.Сейітов, Сөз сұра.). **3. Мәшиненің, пойыздың, трактордың т.б. қатты дыбысы.** Ен далада дамылсыз жер жырттып жүргендей болады. Астында *арқыраған* су жаңа тракторы (Д.Досжанов, Тұлпар.). Отарбаның ақырып, *арқыраған* дауысы төңіректі жаңғырықтырып, үнсіз тынық ауаны қозғап, қалжыратып жіберді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ол астында *арқыраған* машина, қолында бесатар мылтық тұрғанда ештеңеден тайынбастан, баябан далада сайран салып, жортып жүре беремін деп есептейтін (С.Балғабаев, Шөл.). Қуырылды жердің танабы, *Арқырап* алып паровоз. Қол бұлғап артта қалады, Қадалып талай қара көз (С.Мәуленов, Магниттау.). **4. а у ы с. Екпіндету, қатты қозғалу, күш-қуаты тасу.** Ел-жұртым, аға-іні, көңіл қошым, Бұл – менің арыздасқан сөзім болсын. Даусымды ести алмай *арқыраған*, Сыбырым таңдандырап шыққан тосын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қолымда қылыш, астыма арғымақ ат мініп, ата жауыма *арқырай* шапқанда да сен менің жадымда болушы едің (О.Бодықов, Ақ құс). *Арқыраса* асқан күш, Асау емей немене? Өндіріс ашқан алтын, мыс, Жасау емей немене (Т.Жароков, Танд.).

АРҚЫРАС = е т. **1. Бірігіп қатты дауыс шығару.** Бір белден желге беттеп жылқы шығып, Айғырлар үйір жинап *арқырасқан* (С.Бегалин, Танд.).

АРҚЫРАСУ *Арқырас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жылқылардың *арқырасуы*.

АРҚЫРАТ = е т. **1. Қатты дыбыс шығарту, ақырту.** *Арқыратып* ат мініп, ақырып шығар шамасы жоқ (А.Сүлейменов, Бесін). Ауылға жақындағанда, қарақасқаны *арқыратып*, Мырзатай шықты алдымыздан (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.). Дәл осы кезде

көкқасқа айғырын *арқыратып*, Әселбектің немере ағасы Әбіш келе қалды (Қ.Әжікеев, Саят). **2. а у ы с. Екпіндету, күш, қуатын тасу.** Арынын асау тасқын *арқыратып*, Майданда мың қылышты жарқылдатып. Аттана шапқан жойқын қалың қолдай, Ақырып қаланы алды толқынлатып (Т.Жароков, Танд.). Әсеттей сал, ән салсаң аңыратып, Орман, тоғай, өзенді жамыратып. *Арқыратып* ағызып ән нөсерін, Толқынымен жүректі жадыратып. Сағынбасқа не шара? Әуелетіп ал жібер Әсет әнін, Шарықтасын, шомылтсын өнге маңын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АРЛА¹ = е т. **1. Жоғын жоқтау, намысын жыртыу.** Сенің зарың – зарлайтыным өмірде, Сенің арың – *арлайтыным* өмірде. Сен не көрсең, мен де соны көрмекпін, Белді бұғам ауырға да жеңілге (Б.Майлин, Шығ.). Мадихаттау Қарадөң тірі бар болса, Жыламас ноғайлы баласы, Үстінен дүбір өткізбес Жоғалар жаудың қарасы Ноғайлы кегін *арлады* Болады елдің панасы. Айтпадым ба азалда, Осындай туған баланың Көкірегінде көп санасы, – деп ноғайлы ханы сөзін бітірді. Сонан кейін бүкіл ноғайлыны шақырған той қылып, Қарадөңді мадихаттап хан көтереді (Бабалар сөзі). Жадыңа дұрыс алмасаң, Көзіңнің қырын салмасаң, Қайратты туған Би-аға, *Арлаган* Базар ініңнің – Болмай тұр еркін сапасы (Бабалар сөзі). **2. Ар-намысына тию, басыну, қорлау.** Батыр қайта шабады Намысқа тиіп *арласа* (Майлықожа, Нақыл).

Арын арлады. *Кегін кектеді, намысын жыртып, жоғын жоқтады, намысын қорғады.* Ата бабасының шынжыры үзілмей келе жатқан ер еді. Әкесі Сүйініш 15 жасқа келгенде *арын арлап*, кегін кектеп, ноғайлының жерін қалмаққа бермей, елінің аш-арығын бағып отырушы еді. Мұнда ол жоқ, осынау шынжырын үзіп кетеді-ау деді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ертеңгі күннің күйітін күйіттеу орнына әлдеқашан сүйегі құрап қалған ата-бабаның аруағын қуып, *арын арлап* кетті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Ғараптың пақыр нашарын Талай жерде қорғапты. Дүниядан кеткенше Халықтың *арын арлапты* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

АРЛА² = е т. **Атты баптап міну, құту.** *Арлаган* бедеу аттай Базар едім, Дүние бекер екенсің ғой қалайдағы (Базар жырау, Шығ.).

АРЛА³ = е т. с ө й л. **Арылда.** Қаламын қайтпасаң тез, шөгіп нардай, Отырам гөй-гөй тартып, күн-түн зарлай. Наһанда нар жұтатын не жай қалар, Сарқылса суы арнаның аққан *арлай* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АРЛАН з а т. 1. *Қасқыр, ит тұқымдас-тарының еркегі.* Көксерек *а р л а н* еді. Жотасы күдірейіп, ауыз омыртқа мен құйрығына шейін түп-тұтас болып, күлдіреуіштей бүгіледі (М.Әуезов, Қараш.). Әлгі жалғыз шыққан жас түлектің күш-қуаты да ерекше ғажайып болады. Аузы алты қарыс көкжал *а р л а н д ы* алатын нағыз ақиық қыран содан шығады. Адамдар да сондай. Махамбет қиынның қиянынан өтіп шайқаста шыңдалған ер ғана қалың елді айқасқа бастап шыға алмақ (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Молақ көз көрім жерге ұзап, қуғыншылар жақындап қалғанда, *а р л а н* жалт беріп, бір бүйірге қиыс тартты. Талай рет осы айламен аңшыларды алдап, соңына түсіріп, қаншығын құтқарып қалған (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Ірі жыртқыш аңдардың еркегі.* Шаппақ жағып қараса, қара дәу деп алысқаны *а р л а н* қара аю екен (К.Әзірбаев, Аңыз.). Бүкіл Балқаш бойын, Іле жиегін осынша шарлады, бұл қырындайтын шулан түгіл, ырылдасып өтісуге жолбарыстың *а р л а н ы н* да көре алмады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Ат биеден туады, алып – анадан, Ел ағадан азады, тон – жағадан. Өлексе өлекшінің аңдығаны, *А р л а н* бөрі соғады тау сағадан (Жанақ Сағындықұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). 3. а у ы с. *Азулы, адуын адам.* Таласа екі *а р - л а н*, бірі кәдік, Тістелуі бірінің бармақтары. Екі елдің аруақ-бағын жарысқа сап, Түспесін ортасына шаңырақтары (Сүйінбай ақын, Ақиық). Жалғыз қайда барарсың? Жауыңды қалай табарсың? Ауызданбаған *а р л а н ы м*, Абайсызда шабарсың Айталы жаудың алдында Тұзаққа түсіп қаларсың! (М.Мақатаев, Шығ.). Сатыштың үнін өшіріп қою үшін арынан тоналып жүргенін, оны тонап жүрген *а р л а н* болыстың өзі екенін айтып салды (Д.Әбілев, Баянауыл.).

Зау арлан. *Зор, үлкен арлан.* Астыңғы бір азуы сынық, сары тарлан, з а у а р л а н еді (М.Мағауин, Шақан-шері).

АРЛАН = е т. *Ар көру, намыстану, қят санау, қорлану.* Пенденің қылған ісіне бармас еді *а р л а н ы п*. Фазірейіл келген күн Алдына түсер жолданып (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Сөз жоқ, енді ол намыстанып, *а р л а н ы п*, Кетті ыза боп: «Қап, бөлем!...» деп қарғанып. Біраздан соң түн ортасы кезінде Келмес пе екен дауылданып, көрленіп (М.Жұмабаев, Шығ.). Күнікей олардың алдынан баруға *а р л а н ы п*, құдалар үйінің босағасынан сығыр көзімен сығалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бола берме, жазған қазақ, жасқаншақ, Күнің жетті мұныңды шағып зарларға. Ақсақалдар көсем-

дік қылса, ел бастап, Ер артынан, жас азамат, *а р л а н б а!* (М.Дулатов, Шығ.).

АРЛАНҒЫШ с ы н. *Намысқор, арын биік ұстайтын.* Ар сақтағанның жөні осы деп, бет-алды *а р л а н ғ ы ш* болып неге керек («Лен. жас»).

АРЛАНДАЙ с ы н. *Арлан тәрізді, арлан сияқты.* Алты ұлы бар *а р л а н д а й*, Жалғыз қызы ардақты (Қамбар батыр). Қасқырдың *а р л а н ы н д а й* екі көк төбет құйрық бұлғап, басқа секіріп, Ғалибекке еркелеп жатыр (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Алды-артыңды аңғармай, Айқаспа тұрып қорғанбай, Қолайлы жерде қамданбай, Ашкөзденіп мерт болма, Қораға түскен *а р л а н д а й* (М.Мақатаев, Шығ.). Міністен қалған тарландай, Жүрістен қалған *а р л а н - д а й*, Таспасын тіліп қамшы өріп, Отырар еді Ауғанбай. Адасып көштен қалғандай (М.Мақатаев, Шығ.).

АРЛАНДЫР = е т. *Намыстандыру, қялту, намысына тию.* О, сәттілік десеңізші қандай бұл! Күллі өмірін орман бұрған Туысымен қасқа маңдай шай ішті. Сосын өзін толғандырған әрі қатты *а р л а н д ы р ғ а н* Оқиғаға ойысты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРЛАНДЫРУ *Арландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жігіттерді *а р л а н д ы р у*.

АРЛАНСЫ = е т. *Арлан болғансу.* Кептердің өнері асып алғансиды. Қүнжыңдап арам шіркін *а р л а н с и д ы*. Қорғансыз аңғал құсты бұғып ұстап, Мақтанып, қоқиланып мардамсиды (С.Сейфуллин, Шығ.).

АРЛАНТУ = е т. *Намыстандыру, қялту, намысқа тию.* Кемшірімді жамандықты толғаған да жамандығын, кемшілігін айқын айтпай, күлкі түрінде көрсетіп ұялту, *а р л а н т у* ниетпен толғайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АРЛАНУ *Арлан етістігінің қимыл атауы.* Көптен бері Абай бұндайлық: намыс пен ыза, алдану мен қиянат, қимастық пен *а р л а н у*... неше қырлы қысымын көрмегендей (М.Әуезов, Абай). Жабас, сенің де, мынау қызыл мұрның да бітірер дөнемелерің жоқ. Жалпы *а р л а н у - л а р ы ң* керек (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

АРЛАС = е т. *Ар көру, намыс көру, қят санау.* Оларға менің еркім алынбаған, қызығып байлығына жалынбағам, *А р л а с ы п* есігіне жалдануға, Ешкімге күнім салып табынбағам (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

АРЛЫ с ы н. *Ұятты, намысқой.* Бұрынғы бар кісілер болды жарлы, Бардан жарлы болғандар болады *а р л ы*. Күннен – қатын, құлдардан – иесі бар, Тақа жаман демейді малы барды (Шал ақын, Өленд.). Дәмін татып байдың да, Жарлының да, Дауын естіп

арсыздың, *Арлының* да Ердік біздер жақсыға, Жаманға да, Көрдік біздер бәрін де, Барлығын да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол *арлы* адамның ісі (Абай, Толжын.). Шыдап тұру зорлыққа *Арлы* жанға ұнамас! (М.Жұмабаев, Шығ.).

АРЛЫ-БЕРЛІ үст. сөйл. *Әрлі-берлі*. *Арлы-берлі* ағылып өтіп жатқан әскерлер әртүрлі өтінішпен тартқылап, өзін әбден қасаңғып тастаған тәрізді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Абай осы жазда малтып үйреніп еді, Бақанастың кең қара суын *арлы-берлі* екі жүзіп өтті (М. Әуезов, Абай). Бес жүз қол Оразбайдың ауылдарының үстінен, дауылдан бетер, селден ауыр әлек салып, *арлы-берлі* өтті (М. Әуезов, Таңд.).

АРЛЫЛЫҚ з. т. *Ар-қияты болушылық, намысқорлық*. Кең толғау, үлкен ой жоқ, не адамдығы, *арлылығы* жоқ (Абай, Толжын.). Бауыржанның «Москва үшін шайқас» кітабы нағыз ерлік кітабы, сонымен бірге ол адамдықтың, *арлылықтың*, адамгершіліктің, отаншылдықтың уставы (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

АРМА үст. көне. *Есен-саусың ба, амансың ба?* Айтамын айт дегенмен *арма* Жібек, Түйедей ботасы өлген зарла Жібек. Кеткелі жаман жарың көп жыл болды, Хабары сол жездемнің бар ма, Жібек (Ғ. Мүсірепов, Қыз Жібек). *Арма* Алатауым, айналайын, Сағындым, ақ төсіңді аймалайын! Шыңына бір шықпасам кете алмаймын, Әр жылда Алматыма келген сайын (Т.Әлімқұлов, Сапар). Жасық пышақ өтпейді жаныса да, Жаман *арма* демейді таныса да (Мақал). Тайбырылды құтыртып Оған да келді сыпыртып «Үлкен едің *арма* – деп Алдыңда кісі барма?» – деп Ол да айтады, аланы (Батырлар жыры).

АРМАҒАН үст. сөйл. *Әрмен*. Тазша тұрып *армаған* кетті дейді, Қыран топан құлдарды етті дейді (Ш.Уәлиханов, Шығ.).

АРМАЙ-ТАЛМАЙ үст. *Шаршамай, қажымай*. Біржан *армай-талмай* ілгері қарай тырмыса береді (А.Жұбанов, Замана.). *Армай-талмай* жазатын ақындардың толып жатқан поэмалары да бар (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

АРМАН¹ [ир. ارمان] з. т. *Көксеген мақсат, тілек, қиял*. Өмірлік адал жарым өзіңсін деп, Сенеді жас жүректер қол алғанда. Сағыныш сарғайғанда кей кездері, Балқиды елжіреткен мол *арманға* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бал арадай шықпайтын айналаманнан, Бауыр, жолдас, дос, құрбы қайда қалған? Қысылтаян

кездерде пайдаланған, Жоқты қуған қайда-сың, Қайран *арман*? (М.Мақатаев, Шығ.). Бөрік дейміз. Астында оның жатыр кім? Айыбы не сотталардай пақырдың? Айқасып-ақ өлетұғын, шіркін-ай, Ашық майдан – *Арманы* ғой батырдың! (Қ.Мырзалиев, Шығ.). Тоқсанға жасым келген соң Өлім жақын көрінді. Бар *арманым* айтайын. Батырларша жорықта Өлмедім оқтан қайтейін! (Ақтамберді жырау // Алдаспан).

Арман болды. *Мақсат болды, армандады, аңсады*. Жетпеген балапандай темір қанат Жан едім жасы балғын, жаңа талап. *Арман* бола ақ жүрекке қадалды оқ, Қандайлық атты екен Жау сығалап (Сара, Тордағы.). Шоқан көрген жерді көру менің көп жылдардан бері *арманым болатын* (С.Мұқанов, Алып. адым.). Сені естіген сәттен бастап, елді көру *арман болып*, көрмесем деген бір аңсау көкейімнен кетпеді, – деді Темір Сәулеге (Ә.Әбішев, Пьеса.). Адам қандай бақытты еді, *Арман* болса біреу үшін. Сақтап жүр ме уақыт мені, Адал жардың тілеуі үшін (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

Арман етті. *Армандады, көкседі, мақсат етті*. Жезге айырбас алтынды қылмағанда, Көңілім тумас па еді сол күнде оңнан? Ғалымдықтан айрылып марқұм қалып, *Арман еттім* артынан ақыр соңнан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қалқамнан өзінің кедейлігін еске алып, ең жоқ дегенде тақымына басқан жақсы атының да болмағанын *арман етеді* (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Талай алаяқ тақ пен төжді *арман еттіп*, жыртық жабдыктан аспандағы айға қол созып жатты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Арман құды. *Армандады, мақсат көздеді, талтынды*. *Арман қуып*, Аңқаулықтан у іштім. Алау құшақ ағайынмен суыстым. Жыр жазам деп, – Дұрыс емес бұл енді, – Асына да бармай қалдым туыстың (Қ. Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мен оны саған ашып көп айтпағам. Өмірге жаңа ғана жол аттаған. Ол кезде жас едің сен *арман қуған*, Көңіліне қасірет бұлтын жолатпаған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Шүкір-шүкір, жалғыз ұлы қазір елге мақтаныш, Ержетті де, *арман қуып* туған жерден кетті алыс (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арман қылды [көрді]. *Арман етті, армандады, көкседі, мақсат етті*. Кілем жайып, көкке ұшып, *Арман қыл ар* кезі емес. Таудан аққан бұлақтай, Сарқырайды бір сарын (А.Тоқмағамбетов, Сайра. бұлбұл). Өлемді ай жүзіңмен тандандырып, Көңілін күйзелгеннің жандандырып, Шырылдап, ашты құсым, шыға

келдің, Адамға ән беруді *арман қылар* («Қаз. әдеб.»). Айбаты өсіп ерлердің, Арыстандай ақырды. Иығы түсіп ездеңнің, Қоярға жанын жер таппай, *Арман көріп* аһ ұрды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Камила елін бір көруді *арман қып* күрсінгенде, Ақбілек ұялып, «өтірік мақтанып отырмын-ау» деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Арман не [не арман]. *Аңсау, аһ ұру.* Алаулаймыз шығыстың ақ таңындай, Кезіміз жоқ жататын ақтарылмай, Сол аралға, *арман не*, жетіп өлсек, Тек жете алмай қайтудан сақта, Құдай! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Алмасты мүсөтір деп татып алдым, Дерт шалды өне бойды, жатып алдым. Құдайдан тура келсе, *арманым не*, Ажалды бес теңгеге сатып алдым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ат, айғыр, байкедейде жүйрік тұлпар, Жаратып, жалғыз қазды ұстауға іңкөр. Қандай адам маңдайы жарылар? – деп, Қазды ұстап ханға тартса *не арман* бар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бай да өткен, батыр да өткен қос сабалы, Сансызбай мырза да өткен Қошқаралы, Кісінің дүниедегі *арманы не* – Жиналып қолдан қойса досжараны (Базар жырау, Шығ.).

Арманы бар ма. *Арманы жоқ.* Барымды беріп бағармын, Анардың сүті сұйылса. *Арманы бар ма* анаңның. Топырақ сенен бұйырса (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Басында сопылардың *арман бар ма* Жиһанда ғамал қылған ондай пірмен. Мешіттің алды бітеу үлкен аюан, Төбесін бұрып қосқан әлде қайдан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жаудан өлсе жалаңдаған, *Арманы бар ма* жігіттің Алынбаса да «жастығы» (Базар жырау, Шығ.).

Арманы болмады. *Бақытты болды, мақсатына жетті, бақытқа кенелді.* «Жалғыз ұлға Құдайым сана берді Келін әкеп қуантты тамам елді Енді өлсем де *арманым болмайды*», – деп, Қарт жүрегі елжіреп сала берді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қайда ол көз? Қанша үміттің жалын босқа қармадым, Жігер-ойым, Төнім, Қаным, Шығындалсын бар малым, Өзің айтқан үш байлықты кеудесіне жинаған, Бір адал жар жолықтырсаң *болмас еді арманым* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арманы жоқ. *Бақытты, армансыз, мақсатына жеткен, еш өкініші жоқ.* Қосылсам нәсіп болып сеніменен, Кім айтар жүрмеді деп теңіменен? Сенімен отқа жансам, *арманым жоқ*, Жуылмаған Жұман атты періменен (М.Дулатов, Шығ.). Сенде тудым, сенде өстім мен, сенде өлсем, *Арманым жоқ*, бұл дүниеде дер едім (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). Жауды көріп, қызды арқам, Қашар ма жаудан

мен салқам? Бүгінгі күні не көріп, Иманмен өтсем *жоқ-ты арман* (Қобыланды батыр). Түр енді келіп кезек сіз бен бізге, Түсеміз олар түскен біз де ізге. *Арман жоқ* тату тұрып көшіп кетсек, Жайылып жақсы атымыз жатан-түзге (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Арманы қалмады. *Арманына жетті, барша мақсат-тілегі орындалды.* Қуанып Кіршаш бұған шамадан тыс: «Сен болсаң, ойда *арманым қалмайды* еш. Сандалын саған бердім батырлықтың, Жатамын батағөй боп мен жазы-қыс» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жалымнан тұтқан қызда *арман қалмас*, Жібек жал арғымақпен тұмарлаған. Еркек тілін алмайтын жының бар ма? Ақам деп сөз айтамын Сара саған (Біржан-Сара).

Арманына жеткізді. *Тілегін орындады, бақытты етті.* Бұл сөзге таң қаламын нанғанына *Жеткізер* кімді жалған *арманына*. Қарағым, қайтіп аузың барып айттың Өзгеге сені тастап бармағыма (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арманына жетті. *Мақсаты, тілегі орындалды, бақытқа кенелді.* Әттең, не керек, екінің бірі *арманына жете бермейді* (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Ай жалғыз ғой, мен де сондай, жан жарым, Жай жатпаған от жүректі бір жанмын. Желдей гулеп бара жатқан өмірде, *Жете алмаған* толып жатыр *арманым* (Б.Күлеев, Айтшы.). *Арманына* дарынды *жетсе* бала, Халық үшін қайғырып өтсе дана, Болмайды ма?! ...Байлықты сыйлаймын мен Кедейлікке қызмет етсе ғана! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Арманынан шықты. *Дегеніне жетті, тілегі орындалды, бақытқа кенелді.* Тордағы тоты құстай қазақ қызы Сырласып, сүйгенімен *шықты арманынан* (Ж.Саин, Жол үсті.).

Асыл [аяулы, ақ] арман. *Ең қастерлі арман.* Арман, арман, *аяулы арман* От боп қайта лапылда ма? «Күдерінді үз енді олардан», – деуге менің хақым бар ма? (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Бәрі рас айтқанының Ақ Алламның, Құм менен топырақтан жаралғанмын. Құдайдың құлымын мен – мұсылманмын, Денемде түйірі жоқ арам қанның. Ақиқатын ансаймын *ақ арманның* (М.Мақатаев, Шығ.).

Құрғақ арман. *Құр қиял.* Алайда, *құрғақ арман* құс бола ма, бір күні Рабай тәуекел деп Әбітке қолқа салады: «Әй, Әбіт, сен құстың тілін білесің ғой, құрқол болмассың, мына құсыңды маған бер, мен де қызықтайын. Қарымтасына бір үйір жылқы дайын!» («Егемен Қазақстан»).

Не арманы бар. *э к с п р. Арманы жоқ, армансыз.* Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаға

ұқтыра алса, адамның *не арманы бар* (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақжелек, Ақырғаймен тұрып қатар, Халыққа мойындарын бұрып қатар, Шулаған көп халыққа тыңда деді, Ақжелек тұрып елге көңіл айтар. Елімнен, жерден безіп, жаһан кезіп, Жүргенім жалғыз кешіп қандай сапар. Сендердей балам болса, о дариға, Қу баста біз сияқты *не арман бар?* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әттең, дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің *не арманы бар* екен (Абай, Тол. жин.). Самалда самғап жамырап, Шабындар, көне бағландар. Ақ бесік, алтын шаңырақ, Өзінде жүрсең *не арман бар* (Ф.Қайырбеков, Алтын.).

АРМАН² ү с т. с ө й л. **Әрмен.** – Алдама, қауіпті жау аулақ, *арман!* – Құдайдың Қауа қызды сүйгені рас (І.Жансүгіров, Поэм.). Пәуескеге князь бен қызды салған, Күрілдетіп әкетті онан да *арман*. Орта жолға барғанда он бес кісі, Пәуескені жан-жақтан қамап алған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Туған елді көкседім, Жат елде *арман* өскенім. Лайық па, жан ата, Іргелі елім тұрғанда, Жат елде өмір кешкенім? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АРМАНДА ү с т. 1. *Аңсау, көксеу, қызыға құмарту мағынасында айтылатын сөз. Арманда* туғандар да, тумаған да, *Арманда* қуғандар да, қумаған да. Бірге бар сауыққа да бірге биле, Дунайдың толқындары шулағанда (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Қос канат самолетке мінген де *арманда*, мінбеген де *арманда* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Жыртқышы да мызғымас маза бермей, Қапы кетсе үйірге қалады ермей. Бөлтірігі бөрідей, сойыл тисе, Ауыз салар *арманда* қарап өлмей (К.Салықов, Жезкиік). 2. *Қапыда, аяқасты, ойламаған жерден.* Ой, болыс-ай! Қорғаным-ай! Арыстаным-ай! *Арманда* айрылдым, қапыда айрылдым! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жап-жас едік, сұлу едік, бірақ ерге шықпадық, *Арманда* өлген екі достың шаңырағын жықпадық (М.Шаханов, Ғасырлар.). Амалсыз бәріне де көнген Қамар, Айдай өлем аузының суын құртып, *Арманда* арсыздардан өлген Қамар (С.Торайғыров, Шығ.).

Арманда болды. *Өкінішке қалды, өмірі өксікпен өтті.* Айтып-айтпай немене, Сол секілді асылдар Кебіні жоқ, көрі жоқ, Ит пен құсқа жем болып, Мұратына жете алмай *Арманда болып* кетіпті (Қыз Жібек). Бұл арадан кетерсің, Ала алмасаң алысып, *Арманда болып* кетерсің (Жамбыл, Шығ.).

Арманда кетті [өтті]. *Мақсатына жете алмай, көксеген арманы орындалмастан қайтыс болды. Арманда кеттің,* көкежан,

Шашабай қойып сақтанбай?! (Бұдабай Қабылұлы // XIX ғ. қаз. поэт.). Мен *өттім арманда*, Көре алмадым, Артымда ағайын мен туғанды, Жан тәсілімге таянды Айта көр жеке иманды (Шортанбай Қанабайұлы // XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.). Шынымен-ақ көзінің тірісінде біреу ат ізін салмағаны ма деп, анам көз жасына булықпасын, *арманда кетпесін* деп келдім (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Еңбек етіп ел үшін *арманда өтін* кетті деп, Соңымда бір қалған халқыма, Артымда бір атақ, даңқ қалды-ау (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Амалым бар ма қылатын, Әттең, дүние опасыз *Арманда кеттім* сыналмай (Базар жырау, Шығ.).

Арманда қалды. а) *Қапыда қалды, мақсатына жете алмады, тілегі орындалмады.* Исатай шыққан бас болып, Хан ұлымен қас болып. Арыстанымның баласы Адағанда ел таппай, Адақанда жөн таппай, *Арманда қалды* жас болып (Махамбет, Шығ.). «Ау, Алшағыр, Алшағыр» Сөзіме құлақ сал, шағыр Менің атым Қобыланды, Әуелі өзің алмай шық, Алдыартынды қармай шық, Қалдырмастан жалмай шық, *Арманда қапыл қалай шық!* Қарақасқа атың міне шық. Оқ өтпес тоның кие шық. Қарыңа сүңгі іле шық» (Қобыланды батыр). ә) *Орындалмай қалды, аяқсыз қалды.* Жан аяспас кісің жоқ, *Арманда қалар* ісің жоқ. Енді жүрер жалғанда, Қарасам, сенде пішін жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АРМАНДА= е т. *Арман ету, көксеу, аңсау, мақсат ету.* Жәкең де соны сендей *армандаған* Арманнан бір оңаша қалған ба адам. Бұл жерде қарт домбыра шегі үзіліп, Күй толғап, енді қайтып жалғанбаған (Ф.Қайырбеков, Қосбасар). Теңдік те бейбіт қоғамда өмір сүруді адам баласының атам заманнан бері-ақ *армандап* келгені мәлім (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.).

АРМАНДАҒЫШ с ы н. *Бір нәрсені арман еткіш, қиялшыл.* Нұрзар қолына түскен кітапты талғамай, жалықпай оқитын. Ол қиялшыл да, *армандағыш* болатын («Лен. жас»).

АРМАНДАЙ с ы н. *Арман сияқты, қол жетпес қиялдағыдай.* Алысқа, тым алысқа кетті ұзап, Жауға да қызмет еткен құрғыр шырақ. Өрінде дарияның жалғыз сәуле, *Армандай* елестейді күр бұлдырап (Ф.Қайырбеков, Құрдас). Дәмежан – сол бұрынғы қалпы, өзі аңсаған сүйкімді бейне, *армандай* асқақ сұлу келіншек (Б.Тілегенов, Аққайнар). Оқу оларға созса қол жетпейтін алыс *армандай* көрінетін (Б.Соқпақбаев, Бастан.).

АРМАНДАС с ы н. *Мақсаттас, мұңдас.* Шоқан (Шоқбыт) менің өкем Әбілмен мұңдас,

сырлас, *армандас* болатын («Қаз. әдеб.»). Поэзия – әрбір адамның жанашыр жақыны, жанындай досы, *армандас* мұңдасы (С.Мәуленов, Үркер.). *Армандастарың* арып та ашып, талығып, Жүргенде бірге жапанда ұзақ сарылып. Өзіңе сенді бір ғана, «Азаттық берер сен, – десті, – енді біржола» (М.Әлімбаев, Жүрек.).

АРМАНДАТ = е т. *Аңсату, көксету, арман еткізу*. Ерікті ел – Қазақстан! Келді ақыры көп күткен жаз алыстан. Келді алыстан аңсатып, *армандатып*, Торды бұзған мен де – бір мәз арыстан (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

АРМАНДАУ *Арманда етістігінің қимыл атауы*. Тұр солай көк төрінде сен мекендеп, Үмітпен ұмтылмайын мен жетем деп. Өтейін өмір бойы *армандаемен*, Ұқпайын сәулем, сені пенде екен деп (Қ.Мұхамеджанов, Ана.). Қиын жерден бақыт іздеу, *армандау* да керек шығар (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Бар ұзақ өмірі бір ер бала көрсем деп, соны *армандаемен* өтті (З.Шүкіров, Жас жесір).

АРМАНДЫ с ы н. *Арманға толы, арманы көп*. Жігітім, сізге мен бұл ескерткіштің уақиғасын айтайын. Бұл қазақ халқының ер жігіт, ару қызының *арманды* өмірі ғой (С.Бегалин, Шоқан асу.). Дүние шіркін жалғанды, Елім болды *арманды*. Күсбегінің қысымы Тоз-тоз етті қалғанды (Сүйінбай ақын, Ақиық). Төбедегі айға ұмтылсаң, *арманды*, шерменді кезім деп отырған жоқсың (М.Әуезов, Абай жолы). Машина ауыр қозғалды, Азынап соқты жел демде. Айтылмай қанша сөз қалды. *Арманды* сенің кеудеңде (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АРМАН-ҚИЯЛ з а т. *Қилы қиял, әртурлі ой, арман*. Ол мифтік аңыздардың сарынына сүйеніп, халықтың жарқын болашақ жайлы *арман-қиялдарын* суреттеген-ді (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.). Шәркен мектепте жүрген кезінің өзінде-ақ болашаққа ой жүгіртіп, тәтті *арман-қиял* құшағына берілетін (А.Бекбосынов, Ауылым.).

АРМАН-МАҚСАТ з а т. *Бар тілегі, ниеті мен мүддесі*. Қаныш өзінің зор өмірлік маршрутын бағдарлап, бүкіл *арман-мақсатын* мыс іздеу деп ұғынғандай (М.Қаратаев, Далада.). – Алдымен Құрбанбикенің алға қойған *арман-мақсатын* барлап алайық. Оның қабілетін – қалауын да ескермей болмас («Халық мұғ.»).

АРМАН-МҰҢ з а т. *Жан дүниесін маза-лаған ойы*. Ол осылайша Секеңе *арман-мұңы* н айтып жатқанда, палатаға дәрігер кіріп келді (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

АРМАН-МҰРАТ з а т. *Бүкіл ізгі тілегі мен мақсаты*. Қазіргі мектеп өмірі мен бүгінгі балалардың *арман-мұратын* бейнелейтін спектакльдер әлі де тапшы («Қазақст. мұғ.»).

АРМАН-МҮДДЕ з а т. *Көксеген түпкі мақсаты*. Қабен өзін көшедегілердің ортасында бұлардан *арман-мүддесі* де, қуаныш-қайғысы да бөлек көлденең кісі – жолаушы сезіне қалыпты (З.Қабдолов, Жалын).

АРМАН-ОЙ з а т. *Көксеген тілегі, ойы*. Аман бол, көріскенше ел-ағайын, Басыңа түсті қазір сары уайым. Ел-жұртым еркіндік ап, басын қосса, Серпілер онда менің *арман-ойым* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АРМАНСЫЗ с ы н. **1.** *Арманы жоқ, арман-дамайтын*. *Армансыз* адам, қанатсыз құс болмайды (Мақал). Жігіттің бір құмары осындағы, *Армансыз* кім бар дейсің бұл жалғанда?! Шағында гүл жайнаған ойна да күл, Қызықсыз жігіт адам оналған ба? (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Бақытты, арманы жоқ, мақсатына жеткен, еш өкініші жоқ*. Қайса сақал мен Бижамаз бөйбіше *армансыз*: жеті баласы бірдей азамат, үбірлі-шүбірлі (Ғ.Сланов, Алтай.). Мен Жәкеңе өмір бойы сүйсініп өткен адамның бірімін, қартайған адам дәл Жәкеңше қартайса, *армансыз* деп ойлаймын (Қ.Байсейітов, Құштар.). Дүниеден мен *армансыз* өтер едім. Қосылсам Назинонға ғашық болған (Ақан сері, Шығ.). // *Алаңсыз, көңілдегідей, қалағанынша*. Баршын ханнан мәурет сұрайды: Зерлі тоным киемін, Мұқтажбын есім жиямын Қырық күншілік байрақтан Мұңды болған Баршынмын, Байраққа басым қоямын, Мініп бедеу желгенде, *Армансыз* дәурен сүргенде Қырық күншілік сайрыққа Аты озып келгенде (Алпамыс). Азар болса аштыққа Тағы бір күн шыдармын. Алтын ассын есептен, Содан кейін *армансыз* Қыл дегенін қылармын (Абай, Тол. жин.). Достың құны мұнымен, Бітпеген-дей шынымен, *Армансыз* бүркіт кек алды. Кеудесін сөгіп төренің, Суырып алып жүрегін, Тамызбай қанын жеп алды (М.Дулатов, Шығ.). Саятшылар бес күн бойына Баян тауын *армансыз* аралап, көңілдері көншігеннен кейін, қонаға Беріктастағы Дәрібай үйіне келді (Б.Соқпақбаев, Қайда.).

АРМАН-ТІЛЕК з а т. *Бар арманы мен тілегі*. Есенәлі көзілдірігін киіп, суретке шұқшия қалды да, осы сәтте *арман-тілектерінің* бәрі орындалып болғандай құлшына түсті (Ж.Тілеков, Шалғай шепте). Ата мен ананың бала дегенде өмір бойы, сірә, *арман-тілегі* таусылған (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Мадиярдың бүгінгі бар *арман-тілегі* осы тәтті үмітке ойыса береді (С.Омаров, Күншуақ).

АРМАН-ҮМІТ з а т. *Бар арманы мен үміті.* Бүгінгі ауылдағы замандастарымыздың *а р м а н-ү м і т і* н білгіміз келіп келеді (С.Байжанов, Жастық.).

АРМАНШЫ з а т. *Арман етуші, арман-даушы адам.* Дүниеде кім алданбас, жалғаншы көп, Алдадым мен де сені алдамшы боп. Өз қолы, өз аузына жетпегеннің, Өмірі өтеді екен *а р м а н ш ы* боп (Айтыс). Жас өмірімнің шыныққысы және күшті болғысы келеді, спортпен шұғылдану дағдысының жоқтығынан ол *күр а р м а н ш ы* болып қалады (Семья тәрбиесі).

АРМАНШЫЛ с ы н. *Армандағыш, қиял-шыл, арманға толы.* Сұлу Мұраттың *а р м а н ш ы л*, қиялшыл адам екенін сонда ғана білді (С.Жүнісов, Жапанда.). Зәулім терезелермен төрт құбылаға бірдей қараған ол еш қимылсыз тәтті қиялға берілген *а р м а н ш ы л* жандай тынып тұр (М.Шаханов, Көгілдір.). *А р м а н ш ы л* адам тегінде, Ғашық еді өмірге. Кімге де болса қол ұшын Тұратын дайын беруге (С. Мәуленов, Алыс кетіп.). Жастықтың желігі ақынның ынтасына ұласып, *а р м а н ш ы л* әуез төгілді (Т.Әлімқұлов, Күрен өзен).

АРМАНШЫЛДЫҚ з а т. *Қиялшылдық, мақсатшылдық.* Сақанның ақ құба жүзінде қан ойнап терең иірімді көздерінде ойшылдық, *а р м а н ш ы л д ы қ* сыр жатады (Шопан серігі). Еңбекте жастардың *а р м а н ш ы л д ы ғ ы*, іскерлігі, қуанышты аңсағыш, жамандықтан жиіркенгіш жан дүниелері ұштала түседі («Қазақст. мект.»).

АРМАНЫРАҚ ү с т. с ө й л. *Әрменірек.* Ал енді кіші қыздан тыңда сырды, Кеңесін патша, уәзір тыңдап тұрды: «Көңілім падишадан *а р м а н ы р а қ*, Екі апа-ау, не қыласың мен құрғырды!?» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шабдар ат осырып қалып, алдыңғы аяғымен жерді дүрс-дүрс еткізіп тарпып-тарпып жіберіп еді, екі қасқыр еңкендеп *а р м а н ы р а қ* кетіп, өзге екеу-үшеуінің қасына барды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Өзіңдей көр мені де Меніреу бәле қамаған. Қарашығым, ардақтым, *А р м а н ы р а қ* қалып тұр (Қ.Аманжолов, Шығ.).

АРМАНЫРАҚТА ү с т. с ө й л. *Әрменіректе.* Сонау *а р м а н ы р а қ т а* – көк ала болып аспанмен таласқан ұшы-қиырына көз жетпейтін биік таулар (С.Шарипов, Шығ.).

АРМАТУРА [лат. armatura] з а т. к ұ р. *Мәшинелердің, құрылымдардың, қосалқы құрал-құрылғылары мен бөлшектер жиынтығы, ғимараттардың қаңқасы.* Әп-сәтте-ақ дайын болған кереге көз *а р м а т у р а л а р* цехтың бір шетінде қатар түзеп тұр («Лен. жас»). Құбыр *а р м а т у р а с ы* су, бу, газ және жанармай жүретін құбырларда және химия, тамақ

т.б. өнімдер қайта өңделетін өнеркәсіптерде қолданылады (ҚСЭ). *А р м а т у р а* – негізгі жабдық құрамына кірмейтін, бірақ оның қалыпты жұмыс атқаруына қажетті құрылғылар мен бөлшектер (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

АРМАТУРАЛЫҚ с ы н. *Арматураға тән, қатысты, арматураға жарайтын.* Кәсіпорындардың коллективтері үстіміздегі жылы бір мың тонна *а р м а т у р а л ы қ* темір және 6,4 мың тонна цемент үнемдеуге міндеттенді («Лен. жас»). *А р м а т у р а л ы қ* жұмыстар – темір-құйматас құрылымдардың арматураларын пішінге келтіру немесе оларды тиісті жеріне орнату жұмыстарының жиынтығы (ҚҰЭ).

АРМАТУРАШЫЛЫҚ з а т. *Арматурамен шұғылданушылық.* Өмірзақ Орынбасаровтың бетон зауытында еңбек ете бастағанына көп уақыт өткен жоқ. Бірақ өзінің еңбекке деген ынталылығының арқасында *а р м а т у р а ш ы л ы қ* мамандығын жақсы игерді («Лен. жас»).

АРМАТУРШЫ з а т. *Арматура жасаушы.* Бірі құрылыстың қалау мамандығын қаласа, енді бірі *а р м а т у р ш ы* болып биікке шыққысы келеді («Қаз. әдеб.»). Ол адам – әрі қалаушы, әрі бетон құюшы, әрі *а р м а т у р ш ы*, оның үстіне балташы, ағаш ұстасы болды (Ш.Мұртазаев, Құрылысшы.). Біз алып шахтаның кен орындарын салушы құрылысшылардың бірі, *а р м а т у р ш ы л а р* бригадасының бригадирі Бәрменше Дәрібаев жолдаспен әңгімелесіп отырмыз («Лен. жас»).

АРМИЯ [лат. armare] з а т. ә с к. *Мемлекеттің, Қарулы күштерінің жиынтығы.* *А р м и я* н ы ң құрамы оперативтік мақсатына, соғыстың сипатына, оны жүргізу тәсіліне, ұрыс майданының ерекшеліктеріне, жағдайларына байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Өткен жылы күзде қытай-жапон соғысында Цин *а р м и я с ы н ы ң* құл-талқаны шығып, нәтижеде Кореяны қолдан берудің сыртында, миллиондаған лян айып төледі (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Қазақстан Республикасының *а р м и я с ы* ел қауіпсіздігінің сенімді тірегі болып табылады (ҚҰЭ). Міне, мен осы артист Понкамен генерал Галицкийдің 3-екпінді *а р м и я с ы*, генерал Кутузовтың 2-гвардиялық корпусы, генерал Юшкевичтің 22-армиясының штабтарына баратын жолдары сан рет шарладым (С.Бакбергенов, Қарға там.). **2.** *Қоғамдағы қызметіне, мақсатына сәйкес белгілі бір әлеуметтік топ құрайтын адамдар жиынтығы.* Бұлар жөніндегі жауапты және құрметті міндет Қазақстан колонершілері мен жергілікті өнеркәсібі жұмысшы, қызметшілерінің *а р м и я с ы н а* жүктеледі (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

Армия генералы. әск. *Бірқатар елдер қарулы күштерінің жоғары офицерлік құрамының жалпы әскери атағы. Армия генералы генерал-полковник атағынан кейін беріледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).* Әскери – теңіз флотында, әскери-әуе күштерінде және әскер түрлерінде *армия генералы* атағына флот адмиралы, авиация (артиллерия, инженерлік әскерлер, байланыс әскерлері) маршалы деген әскери атақтар сәйкес келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Монғолия әуе қарулы күштерінің бас қолбасшысы болған қазақ генералы С.Зайсановты, кезінде Мао-Цзедунның оққағары болып, кейін Қытай Халық *армиясының генералы* шенін иеленген қазақ Хасен Рүстемұлын айтсақ та жеткілікті («Ана тілі»).

Армияға [армия қатарына] шақырылды. *Отан алдындағы азаматтық борышын өтеуге дайындық үшін әскери қызметке шақыру.* Саша Ганюшкиндегі екі кластық училищені бітірісімен *армияға шақырылып*, жаһангер соғысына кетті де, учитель үшінші бір мектепте, Жаңғалаға ауысты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Естуімше, 1929 жылдың күзінен қазақ жастарының дені саулары жаппай *армия қатарына шақырылмақ* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Жалпы әскер армиясы. әск. *Жалпы әскери құрамалар, бөлімдер мен бөлімшелер. Жалпы әскер армиясы* ұрыс қимылдарын майдандардың құрамында, ал жекелеген операциялық бағыттарда өз бетінше жүргізеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Жалпы әскер армиясы* – Ұлы Отан соғысында кеңес-герман майданында және милитаристік Жапониямен соғыста әрекет еткен кеңестік құрлық әскерлерінің оперативтік бірлестіктері (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Кәсіпқой армия. әск. *Жан-жақты мамандандырылған әскери күш.* Қорғаныс министрімен кездесу кезінде Қазақстан Қарулы Күштерін дамыту және жетілдіру, *кәсіпқой армияға* көшу, кадрлар даярлау жүйесін жетілдіру мәселелері талқыланды («Егемен Қазақстан»). Сондай-ақ Президент *кәсіпқой армияға* көшу кадрлар даярлау жүйесін жаңарту, жетілдіру мәселелерін сұрастырып, осы бағыттар бойынша тапсырмалар берді («Егемен Қазақстан»).

Қызыл Армия. әск. тар. совет. **Қызыл әскер.** Мұзды мұхиттан басталып Қара теңізге дейін созылған майданда біздің айбынды *Қызыл Армия* жаудың жанталасқан шабулдарына асқан батырлықпен күшті соққы беріп жатыр (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Жәнімпаз *Қызыл Армия*, Егелескен егесте, Жауын жерге жанышты (С.Қозыбаев, Майдангер).

Совет Армиясы. әск. тар. совет. *Кеңес Одағының Қарулы күштері. Совет Армиясының* қатарында болып, азаматтық борышынды өтесең болғаны (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Жау айбынды *Совет Армиясының* алдында тізе бүкті. Біз жеңдік, жау жеңілді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). *Совет Армиясы* жан-жақтан шабуылға шығып, жау армиясына күйрете соққы берді (Ғ.Сланов, Замана.).

Тұрақты армия. әск. *Мемлекеттің Қарулы күштерінің тұрақты әскери қолы.* Еуропаша соғыс өнеріне жаттықтырылған *тұрақты армия* құралған еді (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

АРМИЯЛЫҚ сы н. әск. *Армияға тән, армияға қатысты. Армиялық* қызметті үлкенкішісі, әйел-еркегі боп халық тұтас атқарды, – дейді. *Армиялық* тәртіпті нық сақтаумен, Тиянақты жігермен іс етпекпіз (К.Аманжолов, Шығ.).

АРМРЕССЛИНГ [ағыл. arm-wrestling] з а т. с п о р т. *Білек күшін сынасу, білектесу өнері.* Асайынов секілді аса талантты спортшының *армресслингтегі*, қазақшалап айтсақ, білектесу өнеріндегі жеңісті жолы осылай басталды («Егемен Қазақстан»).

АРМЫСЫҢ = е т. э к с п р. *Есен-саумысың, аманбысың, аман-есенбісің?* Кебек: *Армысыз*, өз аға! Асыл аға (М.Әуезов, Еңлік-Кебек). Қодар: *Армысыз*, шеше. Мақпал: Бар бол, балам (Ғ.Мүсірепов, Қозы Көрпеш.). *Армысың*, аға ардақты! Арада қанша өтті жыл. Тауларда қанша қар жатты, Баулар да қанша төкті гүл (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бозқараған! *Армысың*, қасиеттім бөзге ораған! Қайда әлгі бойжеткенің көз қадаған? Қайда жемгем Соңынан сөз бораған? (М.Мақатаев, Шығ.).

АРНА¹ з а т. 1. *Өзен аңғарының су ағып жататын терең өзегі.* Жалаңаш балық, бақа қалды шулап, Жатқан зат су түбінде сүттей ұйып. Құр аяқ кеуіп Қалды *арналары*, Тартылып талай жылғы батпақ, ұйық (О.Шораяқов, Шайыр). *Арна* толған жайраған жұрт, жайылған ат. Өне жерде, міне жерде бұрқыраған түтін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақбұлақтай арындап, шымырканып ағып кетпей, бұғып, буырқанып шығар *арна* іздеп жатқан талант барын білмейтін (О.Бөкеев, Қайдасың.). Ауылдан тыс, Су жырған *арна* жақта, (Қалған күнін жоқтауға арнамақ па?!) Менің көрі сырттаным күндіз-түні Ұлиды да тұрады жарқабақта (М.Мақатаев, Шығ.). 2. г е о г р. *Өзен аңғарының су ағатын ең төменгі бөлігі.* Бағытты эрозия нәтижесінде *арна* а тереңдеп, кеңейеді (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). Шоңғалдан төмен салынған тас бөгет *арна* суының

деңгейін жоғары көтеріп, өзеннің жол-қа-тынастық жағдайын жақсартады (Орыс.-каз. геогр. сөздігі). Жазық жер өзендерінің *арнасы* ирек, тау өзендерінде шоңғалды болып келеді (Қ.Құрманов, Физ. геогр.). **3.** а у ы с. *Бағыт, бағдар*. Түнқатар аузын аша беріп еді: «Жә, доғар!», – деп, қолын бір сілтеген Қабен әңгі-менің *арнасын* басқаға бұрып жіберіп еді (М.Хасенов, Тұлпар.). Сөз де өзінің жаңа *арнасын* тауып ағытылады (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде). Барлық жастың бір *арнада* тілегі, Мен солардан қалай жырақ кетемін. Білсеңіз-ау сол жастардың біреуі Өз ұлыңыз – менің інім екенін (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Өзек, негіз*. Ақ отауы іспеттес ақ жандардың, *Арнасы* – сен тоғысқан адамдардың. Қалам алған қолымның мектебі – сен, Кешегі жас – Бүгінгі тарландардың (М.Мақатаев, Шығ.). Жырымды менің тыңдаған Сөз ұғатын соңғы адам Тыңдаудан әсте тынбаған. Гауһардай дүрге бұлдаған, Сарқырап аққан жылғадан Жыр *арнасы* суатпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қыз қызғалдақ бой түзеп, Көздің жауын алғанда, Сылдырласып сай, өзек, *Арна* болар арманға (Н.Оразов, Көңіл.). **5.** а у ы с. *Ауқым, ая*. Бүгінгінің көбісі – Кешегі ойлар ерісі, Кешегінің жалғасы. Бірақ бүгін игі істердің Кешегіден кеңіді ме *арнасы*? Нар тұлғасын ұрпақтарға үлгі етер Ерлік аз ба жарқыраған жасындай?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әуелі там-тұмдап басталатын ауыл жаңалығы бірте-бірте *арнасын* ұлғайтып, тереңдеп, тармақталып ел тіршілігіне ауысқанды (А.Мекебаев, Періште келіншек).

Арнасынан аспады. *Асып-таспады, көкірек кермеді, менменсінбеді*. Қуанса да, қайғырса да *арнасын* ан бір *аспайтын* сияқты (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Арнасына сыймады [арнасынан тасыды]. *Ырық бермеді, қиш бермеді, тоқтамады*. Дүниенің қызығына тоямын деп, Көз жұмдың, пақыр Әсет, бітті демің. *Сыймайтын* шалқығанда *арнасын* а, Сарқылып бара жатыр тасқын селім (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жүрегінің сәлеміндей жолдаған. Бір әдемі ән үйретті ол маған. Кетпейді естен, шіркін, сол бір ән қандай. Көкірегімнен мың сан жұлдыз жанғандай, *Тасып* шығып *арнасынан* еріктің Бастым отын сезім атты көріктің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арнасына түсті. а) *Бір қалыпқа түсті, саябырсыды, тынышталды*. Көп қиналып булыққан күй өз *арнасын* а *түсіп*, майда қоңыр үнмен тау суындай төгіле күмбірлейді (З.Жәкенов, Таң самалы). Бар пікір бір жерге

түйіліп, енді әңгіме жайбарақат *арнаға түскен* (З.Шүкіров, Қиын түйін). Бұл ел мықтап ойлануға міндетті, Ойланбаса – құрығаны – Осыны айтып ұлы ғалым, Қайта *түсіп арнасына* бастапқы Шекспирдің өлеңдерін жайлап оқи бастапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Саба-сына келді, ашуы тарқады, өзіне-өзі келді*. Сөйлеген сайын ашуы тарап, *арнасына түскен* кезде Аман кірді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Арна тапты. *Орын тапты, орналасты, орын алды*. Ентелей келіп қияннан Елінен *арна табарды* (М.Әлімбаев, Балдәурен.). Тұтастай қарағанда бұл пьесадағы тартыс жұмысқа оқуға аттанған жастардың қайтып оралып, совхозда іске кіріскен кезінен бастап *арна табарды* (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

Бір арнаға түсті [құйылды, қабысты]. *Тоғысты, түйісті, тоқайласты*. Кең дастарқан басында әр жайдан шертілген әңгіме тақырыбы тоқайласып келіп, *бір арнаға түсті* (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). *Бір арнаға* бөрінің, *Құйды* осылай ойлары. Жасауға бір шабуыл, Түйілді, сөз байлады (С.Мәуленов, Жолдас). Жолдасым деген адаммен сенің сапарыңның, ұстаған бағытыңның, алдына қойған мақсатыңның *бір арнаға қабысатындығын* аңғартады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Ой арнасы. *Ой-пікір желісі, жүйесі, өзегі*. Құстай ұшып Ұлы Отанның даласын, Қиу салып жерің бар ма бармаған. Оқығанда ашып *ойдың арнасын*, Жан аз шығар сені қолға алмаған (Т.Жароков, Таңд.). Өмірді кейде азсынып мұңға батсам, Тарлығын білдіріпті-ау *ой арнасы*; Достарым осы сөйте шынымды айтсам, Өмірдің мен де екенмін өз жалғасы (Қ.Боранбаев, Жаңарған.). Тегін емес терең *ойдың арнасы*, Елестейді сақ пен ғұнның жалғасы. Үш күлтелі ыдыраған қазақтың Жасалыпты басын қосқан таңбасы (Қ.Салықов, Жезкиік). Директордың толқыған көңіліне жаңадан келіп қосылған бір *ой арнасы* жалт еткендей сәуле беріп, ішін жылытып кеткен тәрізді (Ж.Исмағұлов, Адам.).

АРНА² з а т. и н ф. <лат. channel> **1.** *Мәліметтерді бір құрылғыдан екінші құрылғыға жеткізуге арналған техникалық құралдар жиынтығы*. Шалғай құрылғыларға қызмет көрсету сипаты бойынша *арналар* мультиплекстік және селекторлық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.). **2.** *Есептеу торабының түйіндері байланысатын орта*. *Арна* ретінде есулі қос өткізгіш, коаксиалды немесе оптикалық талшықты кабель қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). **3.** *Екі құрылғы арасындағы мәлімет беретін жол*.

Компьютерде *арна* ішкі және сыртқы болуы мүмкін. Байланыс жүйелерінде *арна* ретінде ақпарат тасушыты қабылдайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

АРНА³ з а т. т е х. <лат. *canalis*> *Байланыс, коммуникация желісі*. Тәуелсіз зерттеу ұйымы бір апта бойы осы Хит–ТВ *арна* хабарларын жазып алу арқылы жүргізген мониторинг барысында оның жалпы телеөнімнің 8 пайызы ғана мемлекеттік тілде дайындалатыны анықталған («Егемен Қазақстан»). Байланыс *арна* с ы таратылатын ақпараттардың түрлеріне (телефон, телеграф, радиохабар т.б.) және байланыс желісінің типіне (сым, радио, радио серіктік т.б.) қарай бөлінеді (ҚҰЭ).

АРНА = е т. 1. *Бір затты біреуге белгілеу, меншіктеу*. Оның жырлаған әні – жан сыры сияқты ұмытпай жүретін өзінің бала күнінде Гайниға *арна* п айтқан сүйген өлеңі мен әні еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Самал шайдан соң оңаша бөлмеде ұзақ ойлана отырып, Нұржанға *арна* п хат жазды (Е.Жәкенов, Таң самалы). Қош, аға, бақытыма тілеулес бол, Жүргейсіз әрқашан да мені ескеріп, Соғуы жүрегімнің сізге *арна* л а р, Қалмаса қапылыста ажал келіп (Қ.Аманжолов, Таңд.). 2. *Мақсатты түрде, әдейі бағыттау, бағыштау, жолдау*. Хақ сөйле, қызыл тілім, адал сайрап! Тапсырдым бар ойымды саған *арна* п. Көңілім, арам ойлап алаңдама, Алмаққа біреуді алдап, біреуді арбап (І.Жансүгіров, Шығ.). Жыр *арна* д ы м мен де ұлыңның біріндей, Саған деген көңілім бар күніндей. Саған деген сезімім бар аяулы, Өзбекстан, өз бақшаңның гүліндей (С.Мәуленов, Жана арна). Дүниеде не нәрсенің себебіне көзі жетпесе, сол нәрсені Құдай қылып тұр деп, дін тұтынатұғын әдеттерінің сарқынын біз де кей жерде көргеніміз бар: «өлген аруаққа *арна* - д ы қ» деп шырақ жаққан секілді (Абай, Тол. жин.).

Дұға арнады. *Дұға бағыштады*. Оң сапар берсін Алла, Ғұмар балам. Жан едің мінезі бар ұнар маған. Есіңнен қайда жүрсең, тастай көрме, Батағөй қарт атандық д ұ ғ а а р н а ғ а н (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар).

АРНАЙЫ ү с т. 1. *Әдейі, арнап*. Күнде ертеліктегі обходта бір кездесіп хал-ақуал сұрасса, кешке жақын Айжан қасына *арнайы* келіп, ұзақ отырып, әңгіме шертіседі (З.Шашкин, Сенім). Абайдың үлкен әкелері жазғы-тұрым және күзді күні шәкірт балалары тоңбас үшін осы қоныстан *арнайы* там салдырған (К.Оразалин, Абай.). Айтқаны рас болса, Досай оны Алматыдан *арнайы* іздеп келіпті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). 2. *Біреу үшін,*

әдейілеп. Мұншама неге ыстық бала деген, Басына бесігінің бара берем. Жұмыстан қайтқанымда тым асығыс, *Арнайы* бір қуыршақ ала келем (І.Мәмбетов, Өсиет). *Арнайы* бергені ғой табиғаттың, Сондықтан көзі жіті бұл қазақтың. Ынтығып қонақ үйде үлкен-кіші, Сөзіне ұйи түсті шешен қарттың (М.Әлімбаев, Таңд.). Сүтті ұйытуға қос қабырғалы ванна немесе *арнайы* жасалған ағаш кеспектер қолайлы келеді (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). *Арнайы* жетсем тойлы хабарына, Сарыарқа бір шомылдм самалыңа. Тебіреніп асыл аға жырлап өткен Құмарттым қырда киік жанарына (К.Салықов, Жезкиік). 3. *Өз алдына, жеке-дара*. Жансерік пен Шәйгүл *арнайы* бір дастарқан жайды (Ж.Тұрлыбаев, Семсер). Қанибектің туған күнін *арнайы* атап өтуге жетінші бөлмеден үш қыз шақырылды дегенде қуанып кеттім (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Биыл да осылай жалғыз қалғанда өлгі қара кемпірдің су тасушы шалы қикалаң-жикалаң өгіз арбасымен *арнайы* өзін алып қайтуға келді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Арнайы бедербелгі. и н ф. <лат. *special character*> *Әріп, цифр қалдырып кетумен ерекшеленетін бедербелгі*.

Арнайы мақсатты қор. *Белгілі бір мақсатта пайдалану үшін жиналатын қаржы*. *Арнайы мақсатты қор* – мемлекеттің есебінен емес, жеке адамдардың ұйымдардың өндіріс орындарының т.б. мекемелердің бөлген қаржыларынан құралады (ҚҰЭ). *Арнайы мақсатты қорға* жиналған қаржыларды басқа мақсатқа жұмсауға талан-таражға салуға болмайды. Мысалы: Арал теңізінің тартылуына байланысты құрылған Халықаралық Арал қоры (ҚҰЭ).

Арнайы мөрлендіру. *Белгілі бір тарихи уақиғаға байланысты конверт, откритка немесе басқа пошта қағаздарына мөр басу*. 1990 жылғы 14–20 көкекте Киров көшесіндегі № 134-үйде орналасқан Алматы почтаматының операциялық залында «Аралға көмектесіңіздер» ұранымен өтетін «Арал-90» телемарафонына арналған *арнайы мөрлендіру* жүргізіледі («Алматы ақшам»).

Арнайы педагогика. п е д. *Көру, есту, сөйлеу мүшелерінде және ақыл-ойында табиғи кемістігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелерін зерттейтін ғылым*. *Арнайы педагогика* төрт салаға бөлінеді: сурдопедагогика – саңырау, мылқау балаларға; тифлопедагогика – соқыр балаларға; олигофренопедагогика – ақыл-ойы кеміс балаларға; логопедия – тілінің кемісі бар балаларға білім және тәрбие беру мәселелерін зерттейді (ҚҰЭ).

Арнайы символ. и н ф. <лат. special charac-тер> *Пернетақтада жоқ, алайда экранға немесе принтерге шығаруға болатын таңба немесе символ.* Word бағдарламасына құжатқа *а р н а й ы с и м в о л* ды енгізу үшін кірістіру – Символ – Арнайы символдар командасын таңдап алу қажет (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Арнайы социология. ә л е у м. *Тұтас қоғамның, әлеуметтік процестердің белгілі дәрежеде тәуелсіз, өзіндік жүйелерін зерттейтін әлеуметтану ғылымының дербес салаларының жиынтық атауы.* *А р н а й ы с о ц и о л о г и я* ның мақсаты – социологиялық білімнің эмпириялық және теориялық бөлімдер арасындағы ерекше, белгілі дәрежеде тәуелсіз жүйелерін зерттеу (ҚҰЭ). *А р н а й ы с о ц и о л о г и я* тұжырымын алғаш рет америкалық социолог Р.Мертон енгізген (ҚҰЭ).

АРНАЛ= е т. **1.** *Заттың біреуге белгіленуі, меншіктелуі.* Екі жігіт Әділбекке *а р н а л ы* п салынған төсек үстінде қатар отыр еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Қажет кезде кергитін шабандана, Өкпем таудай заңға да, заманға да. Мен де өзіңе іңкәр ем елден ерек, Соңғы демім *а р н а л с ы* н саған ғана (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күн сенбі. Әлди депутатқа *а р н а л ғ а* н кабинетіне ерте келді (Ғ.Сланов, Замана.). Бұл әңгіме өмірінің бет алған бағытына *а р н а л м а қ ш ы* (С.Ерубаев, Менің құрдас.). **2.** *Белгілі бір нәрсеге, біреуге бағыштау, жолдау.* Алма бақ, асау өзен, қарлы шындар, Аман-сау барлығың да бармысыңдар? Ұшырған өздеріңе өн-құсым бар, *А р н а л ғ а* н өмірім бар, алғысым бар! (М.Мақатаев, Шығ.). Түсінген қазақ халқы да Әділ Тараз ат қойып Артынан еріп қалмаған. Қазақпенен дос болып Шевченко гүлдей жайнаған. Ардақты аты ұрпаққа Үлгі болып *а р н а л ғ а* н (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Мектеп үйінің әдемі залында оқушылардың ата-аналарына *а р н а л ғ а* н үлкен концерт берілді (С.Бақбергенов, Адам.). Бекейдің бұл сөзі нақ өзіне *а р н а л ғ а* н кінәратты сөз болса да ол жауап қатпады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

АРНАЛА= е т. *Арна жасау, жерді жыра-лау.* Таудың сай-сала, белендерін көшкін мұз тереңдете қазып, айырып, айғыздап, *а р н а л а* н барады (А.Машанов, Жер асты.). Ашалы азу, аршын тіс, *А р н а л а* н жырып тың жерді, Дүрілдейді алып күш (С.Бегалин, Танд.).

АРНАЛАН= е т. **1.** *Арнаға айналу, жыра-лану.* $\approx$ *Су а р н а л а* ны п қалған. **2.** а у ы с. *Қушыю, кеңею, көбею, зораю.* Айгүлдің арт жағынан жақын келіп тұра қалып құлақ тосты. Ән бірте-бірте *а р н а л а* ны п, зорая түсті (С.Сатыбалдин, Қараторғай).

АРНАЛАС с ы н. *Өзектес, негіздес, сабақ-тас.* Ұлы ақындардың да озық ойлары ұлы сыншылардың ойларымен үнемі *а р н а л а* с, сабақтас шығады (Ә.Тәжібаев, Өмір.). Талаптанған кісі тайсалмайды емес пе? – директор күлді, – ал шынына келсек, істеп жатқанымыз бен істегеніміз сабақтас, *а р н а л а* с (Т.Нұртазин, Адам.).

АРНАЛАУ *Арнала етістігінің қимыл атауы.* $\approx$ Сайды *а р н а л а* у.

АРНАЛУ *Арнал етістігінің қимыл атауы; меншіктелу, белгілену.* Сонда мына жасалып жатқан әдемі ердің кімге *а р н а л у ы* мүмкін деген ойдың ұшығына шыға алмаған Әлімбек дереу Бекболдың өзіне жүгінгісі келді (А.Байтанаев, Қайнар.).

АРНАЛЫ с ы н. **1.** *Арнасы үлкен, кең.* Қақ жарған Қаратауды үлкен Бөген, Кең байтақ екі жағы – *а р н а л ы* өзен. Орнатты су қойма-сын ортасынан, Көлемі көз жетпейтін, түбі терең (Пернедегі терме.). Бұл Ақ Еділдің *а р н а л ы* саласы Қиғаш бойында, тыныш қойнаууда отыратын бір байдың ауылы еді, қазір көрікті де сәнді колхоз орталығына айналды, – деді (Т.Құрманғалиев, Теңіз.). Аруды Ақбөпедей ел жырлайды, Бескепе, бес *а р н а л ы* көл жырлайды. Ертеке қып, тауда қыран, түзде тоты, Ғашықтың өмірінен сыр жырлайды (И.Байзақов, Танд.). **2.** а у ы с. *Жан-жақты, терең білімді.* Арынды, *а р н а л ы* өзекті ой, Тербетер тіл, сыр барда. Оны сақтау қиын ғой, Бұл заманда, бұл таңда (І.Жансүгіров, Шығ.). Осындай үлкен *а р н а л ы* ақындық жолына берілген соң, 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзінше ең мағыналы өткізген жылдары болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Бөген ауданынан келген құдағи көрген-түйгені мол, кісілікті, *а р н а л ы* адам көрінеді (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

АРНАЛЫҚ с ы н. *Арнаға тән, арнаға қатысты.* *А р н а л ы қ* бағдарлама – енгізу-шығару арнасы мен шалғай құрылғы жұмысын басқаратын бағдарлама (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Арналық деңгей. и н ф. *Мәліметтер дестетізбектелген түрде жеткізуге арналған ашық жүйе әрекеттестігі моделінің екінші деңгейі.* *А р н а л ы қ д ең г е й* де желі түйінділерінің физикалық деңгейді пайдалану ережелері анықталады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *А р н а л ы қ д ең г е й* екі желілік деңгей арасында тасымалданатын мәліметтердің тұтастығын қадағалап отырады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Арналық өзгерістер. с у ш а р. *Ағын әрекетіне және тасындылардың қайта шоғуіне*

байланысты өзен арнасы мен жекелеген арна түзілімдері кеңістігіндегі көлемдер мен қалыптардың өзгерісі.

Арналық тасындылар. с у ш а р. Ағыс күшімен тасымалданатын және арнадағы шөгінділерді қалыптастыратын қатты минерал бөлшектер. Қозғалыс сипатына қарай *арналық тасындылар*ды жүзбе және су табынымен сүйретілетін түп тасындылары деп бөледі (Қаз. тілі термин. Су.). Ағыс жылдамдығының өзгеруіне байланысты *арналық тасындылар* бір түрден екінші түрге ауыса береді (Қаз. тілі термин. Су.).

Арналық шашылымдар. г е о л. Тікелей арна су ағыстарында орналасқан аллювийлік шашылымдар. *Арналық шашылымдардың* аңғарлық шашылымдардан айырмашылығы – олар ұдайы қайта шайылып, кейде ағыс бойынша төмен қарай жылжиды, құрамында ұсақ, жақсы жұмырланған пайдалы құрамбөлік болады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Арналық эрозия. с у ш а р. Өзен арнасын ағын судың шаюы. *Арналық эрозияға* бүйірлік және тереңдік эрозия кіреді (Қаз. тілі термин. Су.).

АР-НАМЫС з а т. *Адамгершілік қасиет, ар-ұят.* Бақшадан бақ дос күтемін, Дос жоқ әлде бос күтемін. Әйтеуір келем сандалып. Ел-жұртыңа қызмет ет деп, *Ар-намысым* қоймады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақындық кеншілікпен тел табысқан, Қос өнер – қос қанатым, ел қонысқан. Әрі жар, Әрі сепшіл, Сен ортақсың Менде бар қуат, жігер, *ар-намысқа* (К.Салықов, Жезкиік). Жаман қазақ болса да жақсы қалмаққа сатып көргем жоқ *арнамысымды*. Шапағатыңды бұлдама (Б.Аманшин, Жар мұңы). Түспесін титім нұқсан *арнамысқа* Салтым жоқ жан сауғалар қалтарыста. Аралдың айқасында шаш ағарды, Жүрмей ме нағыз ақын арпалыста (К.Салықов, Жезкиік).

АРНАП ү с т. с ө й л. *Арнайы.* Бізді ешкім керексінген жоқ. Мұндай жиылысқа бізді *арнап* шақырған жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Комбайнды заводта өз қолымен жасап жүрген кісінің *арнап* келгеніне разы болып кетті (Т.Нұртазин, Мұрат). Өткіздім жиырма бір, жиырма екі, Жайылды Кіші жүзге сезім шеті. Тыңдаған азаматқа сөзім дәрі – Секілді *арнап* атқан қудың өті (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АРНАСЫЗ с ы н. *Арнасы жоқ.* *Арнасыз* аққан сулардың Ағысы түгел болар ма? Суалған сорлы көлшіктің Қамысы түгел болар ма? (К.Райбаев, Жаңа толғау).

АРНАУ¹ з а т. **1.** *Арнайы шығарылған өлең-жыр.* *Арнау* д а н бастап кеттім дастанымды, Ансадым жаңа кірген жас шағымды (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Әдеби мұрасында үлкенді-кішілі өлеңдер, мысалдар, дастандар бар. Оның кейбір өлеңдері жеке адамдарға немесе белгілі оқиғаларға *арнау* түрінде болып келеді (XX ғ. қаз. ақын.). Қоя тұрындар, Айтыла жатар *арнаулар*. Аялдай тұрындар, Асығыстыққа бармаңдар, Әлі де талай құлдырау бар да, самғау бар, Әлі де нелер танылмай жатқан тарлан бар (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *ә д е б. Әдеби шығарманың басында берілетін, сол шығарманың кімге, қандай оқиғаға байланысты екенін көрсететін, көбіне өлең түрінде келетін автор сөзі.* Шығарманы тыңдаушыларға, оқырмандарға *арнаумен* бастау – қазақ әдебиетінде де әріден келе жатқан дәстүр (ҚҰӘ). *Арнау*дың жаңа үлгісіне Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» романының басында берілген мына өлеңді жатқызуга болады: «Ел үшін күйген, Еңбекті сүйген, Ізгі тілек, Ер жүректі Жұртшылық көсемі – Жалынды жастарға арнаймын» (ҚҰӘ).

Арнау өлең. *ә д е б. Белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды.* *Арнау өлеңдердің* негізгі өзгешелігі – олар жат біреуге құрмет сезімін білдіру үшін арналған өлең емес, сол адамды мінездеуге арналған шығарма деуге болады (Әдеб. термин.). Абай өзіне дейінгі ақындардың *арнау өлеңдерді* мақтау өлеңге айналдырып жібергеніне салмақты сын айтады (М.Мырзахметов, Абай.). Осымыз қалай? Жырымыз неге тым арзан?! Арнау жазбасақ, шықпайтын болдық құмардан. Қырсығы тимес. Қысқарсын «фабрикалар», Арзан бағаман *арнау өлеңдер* шығарған! (М.Мақатаев, Шығ.).

АРНАУ² *Арна етістігінің қимыл атауы; 1. Арнайы жасау.* Қыс айларын Сібірде мұзы қатқан Ертіс үстінде коньки тебуге, бірде қар бетінде шаңғымен сырғанауға *арнау* (С.Мұқанов, Аққан жұл.). **2. Біреу үшін істеу, жасау.** Адам тоқсан түрлі ақылмен пішіп, оймен өлшеп, азаматтық арды тек азаматқа ғана *арнау* қолынан келетін жан аз (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Өмірін арнау. *Біреу үшін не бір нәрсе үшін өмір сүру.* Батыр әркез дайын тұрар елге *өмірін арнауға* Ту көтеріп кетті жігіт ата-жұртын қорғауға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРНАУЛЫ с ы н. **1.** *Арналған, әдейі дайындалған, арнайы әзірленген.* Қолмен тоқу – ерекше жабдықты, *арнаулы* орынды, белгілі мезгілді керек етпейтін әрі қарапайым, әрі

тиімді өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бар ма *а р н а у л ы* күн маған, Мақсұтыма қол жетер. Жиюлы ойым тарқаған, Шашыңменен теңесер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жарыс жеңімпаздарына *а р н а у л ы* жүлделер табыс етілді («Лен. жас»). **2. Өзіндік, өзіне ғана тән.** Абай әр нәрсе туралы, ғылым-философияға сүйенген *а р н а у л ы* көзқарасы, сыны бар қырағы, озғын азамат болып жекеленіп шығады (М.Әуезов, Әр жыл.). Жаз, гүл, бұлбұл көрікті мезгілімен, Мезгілі өтсе тозады өздігінен. Ал, Сәкен бар мезгілде өзгермейді, *А р н а у л ы* ажарынан, көзге ілінген (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Сөйтіп Жақыпбек қанша адаммен дәмдес, істес болса да, солардың әрқайсысы жөнінде *а р н а у л ы* пікірі болатын (М.Иманжанов, Көк белес). **3. Арнайы бағытталған.** Тылдан бұларға *а р н а у л ы* самолет жіберілді (Б.Соқпақбаев, Қайда, Гауһар.). *Арнаулы* сұраққа аз сөзбен жауап қайырып, сөз тізгінін Жола-тайдың өзіне ұстатты (Т.Ахтанов, Махаббат.). *А р н а у л ы* бізден сәлем Жұбанбайға, Желкендей ширатылған өскен сайға (Базар жырау, Шығ.). Жақсыға өздеріндей сынатпаққа, Жолдадым *а р н а у л ы* сөз, жаздырып хат, Үлгісін үлкендердің ұстамаған Болмай ма досқа күлкі, дұшпанға мат (Базар жырау, Шығ.). **4. Тиісті, арнайы.** Ол күндер – өткен күнмен бәрі бір бәс, Келер-кетер, артына түк қалдырмас. Соның бірі – *а р н а у л ы* таусыншық күн, Арғысын бір-ақ Алла біледі рас (Абай, Тол. жин.). Өзімхан Жоламан жақ көше басындағы көк шатырлы үйге, Ыбырайлар бұған әзірлеген *а р н а у л ы* үйге келген (Д.Әбілов, Арман.). **5. Мамандандырылған, салалық.** Араларында қыстыгүні *а р н а у л ы* курста оқып келген Гүлжан да бар (С.Ләмбеков, Әке жолы). Аудан мектептерінде *а р н а у л ы* музыкалық білімі бар мұғалімдердің саны саусақпен санарлықтай кемдар екенін көріп жүр (О.Сәрсенбаев, Сағым). // *Ерекше, айрықша, бөлек.* Ағаш кессек *а р н а у л ы*, Балта менен ара бар, Түрлі сайман ағаштан Балта арқылы таралар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *А р н а у л ы* дипломға ие болып жүрген талапты студент қыздарымыз бар («Білім және еңбек»). Қонақ *а р н а у л ы* шақырылады, не өзі әдейі келеді («Қаз. әдеб.»). Ақ бауырсақ бұрынырақта көбінесе *а р н а у л ы* сый қонақтарға, дәрежелі адамдарға арнап пісірілген (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

Арнаулы әскер. ә с к. *Қарулы күштердің әскери және күнделікті қажеттерін қамтамасыз ету үшін арнайы тапсырмаларды орындау міндеттелген әскери бөлімдер мен*

бөлімшелер. Көптеген мемлекеттердің Қорғаныс министрлігіне тікелей бағынатын *а р н а у л ы әскері* болады (ҚҰӘ).

Арнаулы бақылау комиссиясы. ә с к. *Орта радиус әрекетті ядролық қару туралы келісімге сәйкес құрылған комиссия. А р н а у л ы бақылау комиссиясы* қару-жарақты бақылау бойынша іс жүзінде қолданылып жүрген келісімдердегі осындай міндеттерді орындайтын Тұрақты Кеңес комиссиясынан тыс жеке әрекет жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Арнаулы барлау. ә с к. *Ядролық зақым ошағы, жердің, ауаның радиоактивтік, химиялық және бактериологиялық зақымдану сипаты туралы толық мәлімет алу үшін жүргізілетін барлау. А р н а й ы барлау* мәліметтер шешім қабылдауға және күштер мен құралдарды барынша тиімді пайдалануға негіз болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Осы мақсатпен *арнаулы барлаудың* радиациялық, химиялық, инженерлік, медициналық, бактериологиялық және басқа да түрлері ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Арнаулы қоректік орта. б и о л. *Микроағзалардың жеке топтарын немесе түрлерін бөліп алу мақсатында дайындалатын қоректік орта. А р н а у л ы қоректік орта* да микроағзалардың басқа топтары немесе түрлері өспейді (Қаз. тілі термин. Биология).

Арнаулы мақсаттағы әскер. ә с к. *Диверсиялық барлау және террорлық әрекеттер жасауға, шетелдік аймақта немесе қарсылас тылында көтеріліс, насихат және қопару қимылдарын ұйымдастыруға, психологиялық соғыс жүргізуге арналған Қарулы күштердегі ерекше бөлімдер мен бөлімшелер. А р н а у л ы мақсаттағы әскерлердің* қару-жарағында атыс қарулары, минаатарлар, жеңіл артиллериялық зеңбіректер және арнайы диверсиялық жабдықтар, үгіт-насихат жүргізуге арналған техникалық құралдар болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Арнаулы металлогения. г е о л. *Металдардың шағын тобының кеңістіктегі орналасуы мен пайда болу мерзімінің заңдылықтарын қарастыратын металлогения бөлімі.*

Арнаулы оқу орындары. п е д. *Қоғамдық өмірдің түрлі салалары бойынша (өнеркәсіп, ауылшаруашылығы, денсаулық сақтау, мәдениет т.б.) орта дәрежелі мамандар даярлайтын колледждер. А р н а у л ы оқу орындары* н д а кәсіби даярлық жалпыға бірдей орта білім деңгейімен ұштастырыла жүргізіледі (ҚҰӘ). *Арнаулы оқу орындарының* күндізгі

бөлімде оқу мерзімі 9-сыныпты бітіргендер үшін 3–4 жыл, 11-сыныпты бітіргендер үшін 1,5–3 жыл, кешкі және сырттай оқытатын бөлімдерде 1 жыл артық оқытылады (ҚҰЭ).

Арнаулы салық режімі. э к о н. *Салық төлеушілердің жекелеген санаттары үшін белгіленген және салықтардың жекелеген түрлерін есептеп, төлеудің, сондай-ақ олар бойынша салық есептемесін берудің оңайлатылған тәртібін қолдануды көздейтін бюджетпен есеп айырысудың ерекше тәртібі. А р н а у л ы с а л ы қ р е ж і м д е р і* шағын бизнес субъектілеріне шаруа (фермер) қожалықтарына, заңды тұлғаларға – ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілерге, кәсіпкерлік қызметтің жекелеген түрлеріне қатысты көзделеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Арнаулы функциялар. м а т. *Математикалық физика теңдеулерін интегралдағанда жиі кездесетін функциялар тобы.* Қарапайым функциялармен өрнектелмейтін трансценденттік функциялар да *а р н а у л ы ф у н к ц и я* қатарына жатады (ҚҰЭ).

Арнаулы шегерім. э к о н. *Фирма ұзақ байланысқа түсетін және ерекше қатынастардың нысандары бар сатып алушыларға берілетін баға шегерімі.*

Арнаулы экономикалық аймақ. э к о н. *Капитал жұмсау және сауда үшін қолайлы жағдайлар жасайтын ерекше кеден, салық, валюта, еңбек т.б. тәртіптемелер қолданылатын шектеулі аймақ. А р н а у л ы э к о н о м и к а л ы қ а й м а қ т а ғ ы* өндіріс орындары өзінің экономикалық құрылымына, оның ішінде еңбек, экономикалық-географиялық жағдайына қарай мамандандырылады (ҚҰЭ).

Арнаулы электрметаллургия. к е н. *Металл өте сапалы болып шығатын электрметаллургиялық процестердің жиынтығы. А р н а у л ы э л е к т р м е т а л л у р г и я* әдістерімен жауапты мақсаттарға арналған болаттар мен қорытпалар, қиын балкитын (титан, ванадий, цирконий) металдар және осылардың негізіндегі қорытпалар алынады (Қаз. тілі термин. Кен.). *А р н а у л ы э л е к т р м е т а л л у р г и я* д а өзге агрегаттарда алынған металды тазартып қайта балқыту, сондай-ақ шикіқұрамдық материалдардан металл балқыту процестері (вакуумдық индукциялық балқыту, плазмалық балқыту) қамтылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРНОЛЬД з а т. ө с. *Үлкендігі бір метрдей, жапырағы жоқ, жерге төселіп өсетін гүл. Үлкендігі бір метрдей гүлді 1818 жылы тұңғыш рет Арнольд деген ғалым тапты. Кейінірек осындай үлкен гүлі бар өсімдіктің бірі оның*

атымен *а р н о л ь д* деп аталып кетті (Т.Таубаев, Жасыл өлем.).

АРОГЕНЕЗ з а т. <грек. aigo–көтеремін, genesis–пайда болуы>. *Тірі ағзалардың құрылысы мен қызметінде ірі өзгерістер туғызатын эволюциялық даму. А р о г е н е з* – ағза үшін маңызы өте зор органдардың құрылысы мен атқаратын қызметінің күрделіленіп, жоғары сатыға көтерілуі (ҚҰЭ). Ресей ғалымы А.Н.Северцов (1925) *а р о г е н е з* құбылысын ароморфоз немесе морфофизиологиялық прогресс деп атады (ҚҰЭ).

АР-ОЖДАН з а т. с ө й л. *Ар-ұждан.* Ант – солдаттың *а р - о ж д а н ы*, жүрек сөзі (Т.Ыдырысов, Жалынды жыл.). Ақиқат пен өтірік – бөлек бесік. *А р - о ж д а н ғ а* жүрсек те көмектесіп, Ажыратып болмайсың ақ-қараны, адамдардың өмірге көп өкпесі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Олар үшеу еді, Кеннедиді өлтірмеген. Үшеуі де жас еді желкілдеген. Үшеуі де студент, ақ адамдар, *А р - о ж д а н ы* даттанып, кемтілмеген Олар президентті өлтірмеген (М.Мақатаев, Шығ.).

АРП е л і к. *Иттің кенеттен, құтпеген жерден арс ете қалған дауысын бейнелейтін сөз.*

Арп етгі. *Арс етті, арс ете қалды. А р п е т к е н* иттің дауысынан сескеніп қалды (Ауызекі).

АРПА з а т. ө с. <лат. hordeum>. *Бидайға ұқсас қалың қауызды, дәнді астық тұқымдасы. Байқаңқырап қарасаңыз, бақшада пайда болған жас өсімдіктердің бәрінде бірдей тұңғыш жапырақшық бар емес. Бұндай жапырақшықтар а р п а д а* жоқ, арпа секілді тұңғыш жапырақшықтары болмайтын өсімдіктер толып жатыр (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Түн өтіп, ертеңгі күн руза тұтты. Бұл нәубетпен бұлардан бұл түн өтті. Бес нандық ақшасына алып *а р п а*, Жіп иіріп, жөйіттің жүнін түтті (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Көрілік елден бұрын түсінді алар. *А р п а* шайнап, ас ішер тісінді алар. Өлмеймін деп дүние үшін өнер қылған Ойыңнан түк қалдырмай есінді алар (Шал ақын, Өлең.). Есінде ме аяулы анаң, қарт апаң, Нан пісирді саған арнап *а р п а д а н*. Жер шырынын ұлым татсын деп еді, Бірақ сенің оны жегің келмеді (М.Шаханов, Фасырлар.).

Арпа уыты. х и м. *Өндірілген арпа дәндері. А р п а у ы т ы* сыра қайнатуда, квас, спиртті ішімдіктер, ашытқы дайындауда қолданылады. Өнген өскінде протеин және Е витамині мол болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Арпа ұны. *Арпадан тартылған ұн.* Наны желім сияқты, сірө, қара бидайдың ұнына бұршақ, *арпа ұнын* араластырған-ау, әйтеуір Құдай кесір қылмасын, сүйкімсіз-ақ (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Арпа ішінде бір [жалғыз] бидай. *Көптің ішінен ерекше, өзгеше. Арпа ішінде жалғыз бидай*, ұл баласы осы еді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Айжан *арпа ішіндегі жалғыз бидай* секілді (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

АРПАБАС з а т. ө с. <лат. bromus> **1.** *Мал азығына пайдаланылатын шөп.* Бұл тоқалтис, бидайық, қоңырбас, беде, *арпабас*, көде, жауқияқ, жоңышқа сияқты өсімдіктердің тамыр-сабағын, түйнегін қорек етеді (Х.Қыдырбеков, Зиянкес кеміргіш.). Алдымен қырат жерлердегі жайылымдарды, онан кейін шөбінде қоян-құйрық, атқонақ, *арпабас* сияқты өсімдіктері бар сай-саланы пайдалану керек (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Үстірттің шет жағасындағы құмды жерлерде бидайық, бетеге, *арпабас*, қоңырбас, морттық сияқты көптеген жабайы жан-жануарлардың сүйсіне қоректенетін шөптері өседі (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.). Қазақстанда *арпабастың* 20 түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** *қолөнер. Зергерлік өнерінде, кесте өрнегінде пайдаланылатын арпаға ұқсас ою.* *Арпабас* – қазақтың кесте өрнегінің бір түрінің атауы (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Арпабас* – зергерлік өнерінде қолданылатын, арпаға ұқсатудан туған ою (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Қылтаңсыз арпабас. ө с. <лат. bromus inermis> *Мал азығына пайдаланылатын, арпабас тұқымдасына жататын шөптің түрі.* *Қылтаңсыз арпабас* орманды, далалы және таулы аймақтарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *Қылтаңсыз арпабастың* биіктігі 80–160 см, сабақтары тік жапырақты (Қаз. тілі термин. Биология). *Қылтаңсыз арпабас* шілде-тамызда тұқым салады (Қаз. тілі термин. Биология).

Тарақбоз арпабас. ө с. <лат. bromus tectogum> *Арпабас туысына жататын, мал азығына пайдаланылатын өсімдіктің бір түрі.* ≈ *Тарақбоз арпабастың* таралу аймағы.

АРПА-БИДАЙ з а т. *Дәнді дақыл, астықтар жиынтығы.* Қанжығам қанды болсын деп, Байдалы батыр дабылды, Қара қасқа тұлпарға *арпа-бидай* асатты (Қамбар батыр). *Арпа-бидай* ақ ұндай Қасы сарыжайдай керілген, Кірпігі оқтай тігілген (Ер Тарғын). Жеңгемнің бираз қолы тамақты да дәмді етіп істеуші еді. Ол қуырған *арпа-бидай* еш-уақытта жалындамайды, бадырайып әдемі қуырылады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Құс төсекте мамықты, *Арпа-бидай* қабықты, Мені көріп Құртқажан, Қуанбаса, қамықпа (Батырлар жыры).

АРПАҒАН з а т. ө с. с ө й л. **Тарақбоз арпабас.** ≈ *Арпаған* шөбі.

АРПАКӨЖЕ з а т. т а ғ а м. *Арпадан жасалған көже.* Шешем сұйықтым *арпакөже* ысытып берді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

АРПАҚ-ТҮРПАҚ ү с т. *Тез, аяқ асты.* Жолбарыс өзіне келген бір дөкеймен *арпақ-түрпақ* алыса кетті (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.). Екеуі сол арада *арпақ-түрпақ* алыса кеткен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

АРПАЛА = е т. *Арпа беріп құту, асырау.* Алты мезгіл *арпалап*, Ақтанкерді баптаған. Шора аттанып келеді, Қазанда болған батырдан Алпыс батыр ереді (Бабалар сөзі). Қырық сан қара қалмақты Жарлығына қаратқан. Айбалтасын алтынменен булатқан. *Арпалап* атты қунатқан (23 жоқтау). Айбалтасын алтынменен булатқан, Алафасын арттырып, *Арпалап* атты қуантқан (Алдаспан).

АРПАЛЫС з а т. **1.** *Талас-тартыс, қырқыс, күрес.* Алаң айнасына түсіріп көрсететін көбінесе өмір жүзінде, адам арасында болатын ұрыскеріс, талас-тартыс, алыс-жұлыс, қуаныш-қайғы сықылды түрлі халдар болған себепті сөз өнерінің бір түрі Еуропа тілінде тек «айтыс» мағынасында ғана емес, «айтыс-тартыс, *арпалыс*» мағынада ұғылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Түспесін титім нұқсан ар-намысқа Салтым жоқ жан сауғалар қалтарыста. Аралдың айқасында шаш ағарды, Жүрмей ме нағыз ақын *арпалыста* (К.Салықов, Жезкиік). Өмір өзі *арпалыс*, Тегін келмес жақсылық. Жолдары көп қалтарыс, Тарттыратын тапшылық (М.Айтхожина, Шыңда.). **2.** *Соғыс.* Қанша рақат болса да, ертең тағы жорық барын, алда талай азапты кешу, *арпалыс* тұрғанын сездіріп, бір түрлі айбындырып тастайтын қатыгез рухтың қаһарлы сесіндей (Ә.Кекілбаев, Дала.). Орман, дала, бөктерлер *Арпалыстар* өткен жер. Соғыс зарын шеккендер, Оралмасын өткендер! Біз – ақ қанат кептерлер, Бізді ұмытып кетпендер! (М.Мақатаев, Шығ.). Кешегі *арпалыс* жылдары Құсмұрын даласы не көріп еді? (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **3.** *Жанталас.* Осының алдында ғана өмір мен өлімнің *арпалысында* жатқан Гүлдәрі әже немересін көруге асықты (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Өмір мен өлім *арпалысында* Жаңыл жеңіп шықты (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Өлім мен өмір, от пен оқ *арпалысында* өткен қарлы қыс көктемгі алтынкүрек соққан кездегі елсел боп еріген қардай тез өтті (С.Бақбергенов, Қарға там.). **4.** *ауыс. Күйзеліс, дағдарыс, күйзелушілік.* Қыз әлі де Қозы жаққа жаутаң-жаутаң қарап қояды, іштей *арпалыста* отырған сияқты (Т.Шаханов, Жоғалған.). Ол осындай ой *арпалысымен* бөлімшеге жеткенін білмей

калды (З.Иманбаев, Айналайын.). Осы ой *арпалысында* жатқан Бөкенді есік қаққан біреу сергітіп жіберді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

АРПАЛЫС = е т. 1. *Алысу, күресу.* Неше жыл азаптандым қылып еңбек, Білімсіз сөзге түсіп қашан Көпбек. Менен бұрын талай жан *арпалысқан*, Мүмкін бе бір кісіге көпті жеңбек? (М.Дулатов, Шығ.). Басынан жаны бардың бәрі көнген, Ажалдың айбарына кімдер шыдар. Ажалдан құтылатын адам бар ма, Алысып, *арпалысып* бәрін жығар (Қабан жырау, Алтын қазық). Бірақ адамның география жағдайына жанауы арпалысқан, белсенді қызмет тілейді. Ыстық, суықпен *арпалысып* адам киімді шығарды, үй салуды тапты, тозған, жаман жердің қыртысын оңдап, суартып, егінге қолайлы ететін болды, диқаншылық, мал өсіруді барған сайын жаңа түрге түсіріп келеді, жылдан-жылға құралын, сайманын кемелдікке жеткізіп, жолды қолдан жасауға айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Не қулық, не сұмдықпен жұмысым жоқ, Алдаған айла қылып бір ісім жоқ. Арсызбен араны ашық *арпалысып*, Жалғанда тақатым жоқ, тынысым жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Қиналу, жанталасу.* *Арпалысты* барынша, жанталасты, Жандасқан жерде оңай ма жанды қимақ (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Жол азабымен *арпалысып* келе жатқан жас жігіттің көзіне бір кезде алыстан қарайған нүкте көрінді (Д.Исабеков, Бекет). Екі қолы тұзақта қалған Үбі кеудесіндегі қыл арқанды тістелеп қиғысы келіп *арпалысты* (Б.Аманшин, Жармұны). Не дін емес, не тыныш өмір емес, Артқы үшін *арпалысты* неге осыған? Ел түзеп тарихта аты қалар дейді, Ақылым тоя алмайды менің бұған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ауыздықпен арпалысты. *Ауыздықпен алысты, жұқтырды, бой бермеді. Ауыздықпен арпалысқан* арғымақтар Жығылып өліп жатыр бір осықырып. Ес кетіп жауынгерлер жанталасқан (Қ.Аманжолов, Таңд.). *Ауыздықпен алысып*, Ұшқан құспен жарысып, Маядай мойнын созады (Қыз Жібек).

АРПАЛЫСТЫР = е т. 1. *Алыстыр, тартыстыр, күрестір.* Бөжей Ералиновтан түскен қағаз көп. Тексеру керек. Айдатпай тоқтай тұр! – деді Майыр. – Құнанбай сөйтіп *арпалыстырып* ұстамақ қой (М.Әуезов, Абай). 2. *Қиналту, күжізелту.* Оны *арпалыстырып*, алқындырып, тыным таптыртпай қойған көкіректің арғы қатпарында жатқан үміт алуы еді (Т.Алшынбаев, Жалбыз иісі.). Бұрынғы көп қиялында қазір бір ғана арман жеңіп, әлдене күш өзімен-өзі *арпалыстырды* да қойды (А.Хангелдин, Өткен күн.).

АРПАЛЫСТЫРУ *Арпалыстыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Екеуін *арпалыстыру*.

АРПАЛЫСУ *Арпалыс етістігінің қимыл атауы; алысу, күресу, тартысу.* Бір жағынан, басын қорғап патша хукіметімен *арпалысу*, патша хукіметінің құралы болған орыс-казактарымен арпалысу, патша хукіметінің құралы болған орыс-казактармен жауласу, патшалардың саясатын жүргізген хандармен алысу; екінші жағынан, қонысқа таласып естек, қалмақ, түрікпен секілді көршілерімен жауласу; үшінші жағынан, өзара ру таластары – Кіші жүздің өткен тарихында кездесіп келеді де тұрады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Қоспан кейде ұйқылы, кейде ояу, бірде шата-сып, бірде есі кіріп арпалыса берді. Бар мақсаты алысу, *арпалысу* ғана (Т.Ахтанов, Боран). Екі сезімнің қайсы жеңерін бала жігіт дәл қазір өзі де білмейді, тек ақыл мен сезім жанталасып *арпалысуда* (І.Есенберлин, Қаһар).

АРПАМӘДИЯН з а т. б и о л. *Жоңышқаның дәні, ұрығы.* ≈ *Арпамәдиян* егу.

АРПАНАН з а т. *Арпа ұнынан пісірілген нан.* Жауар бұлттай қабағыңды түсіріп, *Арпана* н а н д ы қойдың былай ысырып. Оранып зор мейірімінің отымен, Сонда саған анаң боп тіл қатып ем. Нан бергенім – шақырғаным еді ғой, Егістікте сені күтіп жатып ем (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРПАҢ-ТАРПАҢ ү с т. *Қалай болса солай, дөрекі.* Әшкәбус көрді-дағы тұтты қалқан, Қалқанын қақ айырып қылып талқан. Өкпеден өтіп барып жерге батып, Бастырды аяқтарын *арпаң-тарпаң* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Дәрменнің көз алдына бір сәт *арпаң-тарпаң* басып келе жатқан Еркеш елестейді (А.Мұңдыбаев, Тағдыр). Кім біледі, *арпаң-тарпаң* сөйлеп тұрып, бірдемені бүлдіріп алсам, сорлағаным ғой сосын (С.Шаймерденов, Әнім сен.). Бұйырды бір пәренді қасындағы, Жарымдау, жар көкірек *арпаң-тарпаң* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АРП-АРП е л і к. *Арпылдаған, арпылдап үрген иттің дауысын бейнелейтін сөз.*

Арп-арп етті. *Арпылдап үрді.* Екінші ит басынан қарғып, жалт беріп кері қашты да, алыстан *арп-арп етіп*, әрі жолдасын жоқтағандай ұли үрді (Ұ. Доспанбетов, Кәрі қобыз).

АРПАСУ з а т. *Арпадан ашытылып дайындалған су.* Тоқсан жаста Ер Қосай – Бел шешпей жортып ел үшін Алты малта ас қылып, *Арпасу* ы н ішкен ер (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АРПАСЫЗ с ы н. *Арпасы жоқ, арпа жемеген.* *Арпасыз* ат қыр аспас, арқасыз батыр жау алмас (Мақал).

АРПАТАЛҚАН з а т. *Арпадан жасалған талқан.* Ақымақ, әкем менен өткен тыраш-ты. «Жегенім қысы-жазы екшеген сөк, Ырымға *а р п а т а л қ а н* жеп көргем жоқ» деп өлең шығарған (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

АРПАШӨП з а т. ө с. <лат. *hordeum spontaneum*> *Жапырағы жұқа, таспа тәрізді, астық тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. А р п а ш ө п т і ң* әр масақшасында бір-бірден гүлі болады (ҚСЭ).

АРПЫЛ з а т. *Иттің арп-арп еткен даусы.* Жусанға арналған аңсау Әйкеш, көкем, мамам, ең аяғы Үшбасты да еске түсірді. Ақтөстің баркылдаған *а р п ы л ы* қайда? (М.Қабанбаев, Жиһанкез.).

АРПЫЛДА = е т. 1. *Арп-арп ету, ұру.* Иттер екен. *А р п ы л д а ғ а н*, шуылдаған, ұлыған иттер төңіректен кетпей қойды (С.Мұратбеков, Көкорай). Айбат шексін! *А р п ы л - д а с ы н* көк төбет! Шық онымен жекпе-жекке, Бетпе-бет! Мықты болсаң – бөгеттерді бұзып өт! Мықты болсаң – заманыңды көктеп өт! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 2. *а у ы с. Бетпен алу, қарсы келу. А р п ы л д а п* ұрсысып, тілдеп, әр немені былапыттап соға беретін болғасын өз аты ұмытылып, Бейпілқасқа атанған (А.Нұрманов, Құлан.). Әр төбенің асты, әр бұтаның тасасы дұшпанның жатағы болып, байлар да, баспашылар да дауыстары қарлыққанша *а р п ы л д а п* үріп жатты (О.Бодықов, Қанжар.).

АРПЫЛДАС = е т. 1. *Арп-арп етісу, ұрісу.* *Арпылдасқан* иттер уруін қоймайды (Ауызекі). 2. *а у ы с. Ұрсысу, жүз шайысу.* Аған бригадир болып істейді. Мұнда бригадирден жаман адам жоқ. Әркіммен бір *а р п ы л д а с ы н* жүргені (М.Дүзенов, Ақ әже).

АРПЫЛДАСУ *Арпылдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Иттердің *а р п ы л д а с у ы*.

АРПЫЛДАТ = е т. *Үргізу, арп-арп еткізу.* Ұрыны шапшаң тауып, ұстаудың орнына итін *а р п ы л д а т ы н*, қонақтың алдында тұрып алғанын қайтерсің (К.Тоқаев, Түнде.).

АРПЫЛДАТУ *Арпылдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ауыл иттерін *а р п ы л д а т у*.

АРПЫЛДАУ *Арпылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дауысы қарлыққанша *а р п ы л д а у*.

АРПЫЛ-ТАРПЫЛ ү с т. *Алаңсыз, бейқам.* Қыздарды сүйгенде, Бойымызды балқытты. *А р п ы л - т а р п ы л* жүргенде, Ойымызды шалқытты (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АРПЫЛ-ТҰРПЫЛ ү с т. с ө й л. *Арпыл-тарпыл.* Азамат қалай болса солай сөйлеуді мәдениетті адамға лайық емес мінез ғой, – деп ойласа да, жеңгейдің надандығын, ашықтығын,

а р п ы л - т ұ р п ы л адам екендігін ескеріп кешірген (Б.Майлин, Азамат.). – Айтолқын-ау, аузыңа бақ, *а р п ы л - т ұ р п ы л* сөйлей берме, тәйірі алғыр! – деп, – сөйлеп қалған ауыз қайтерсің, – деді сары кемпір майдалай түскендей болып (Б.Майлин, Азамат.).

АРС е л і к. *Айбат көрсете кенеттен арп ете қалған иттің дауысын бейнелейтін сөз.*

Арс етті. а) *Кенеттен арп етіп үрді.* Тұрғанда «*а р с*» *е т і н*, азу тістері ақсиып ырылдай түрегелді (М.Әуезов, Қараш.). – Әлгіде, бір дәу көкжал тура өзіме тап беріп, *а р с е т е* қалды, ала түстім құлақтан (Ә.Сәрсенбаев, Толқын-да.). ә) *Қарсы тұрды, беттен алды.* Оттама! – Айшуақ *а р с е т е* қалды. Жұмабикеге айбат көрсетті (С.Омаров, Қызыл арай). Шал: – Ей, ант ұрып кеткен, бірдеме десе, *а р с е т е* түседі ғой, – деді кемпіріне (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

АРСА з а т. 1. *Арба шабағының екі жақтауы.* ≈ *А р с а с ы н а н* ұстады. 2. *ж е р ғ. Соғым етін іліп, кептіруге арналған ағаш.* Келімді кетімді кісі көп бай үйдің томаласындағы *а р с а л а р д а* әр жылы осы мезгілде құнан қой, ту бие, ту сиырлардың еті самсап тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 3. *а у ы с. Жүдеу, арық адам.* Әкелді айдап алдына Ақ қабақ *а р с а* абызды (Қ.Жаңғытбаев, Аққу).

Арса болды. а) *Ет әбден пісіп, бөлек-бөлек болды, сылынды.* – Қонақтар жуыр маңда келе қоймас, ет *а р с а б о п* қалар. Отты аздап жақ, – деді (М.Хасенов, Тұлпар.). ә) *Тақырланды, ештеңесі қалмады.* Біздің елдің артта қалғандығы емес пе? Басқа ел аман да, біздің ел қара қалмай жұтаған. Басқа ел жұтаса да, ондай мал қалмай *а р с а б о л ы п* жұтамайды («Айқап»). б) *Шаршап-шалдықты, қажыды.* Жазылмай жатыр жыр қанша, Жұмыстан келсең *а р с а б о п* (М.Құрманалин, Аспан).

Арсасы шықты. а) *Ет әбден пісіп, бөлек-бөлек болды, сылынды.* Кәрі қойдың басы піскенше, Тоқты қойдың басының *а р с а с ы ш ы ғ а д ы* (Қаз. мақал.). ә) *Борша-борша болды, арсиып қалды.* Қанша үйлер қираған ө? Жердің сиқы мынау, тілім-тілім боп, *а р с а с ы ш ы ғ ы п* жатыр (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

АРСАЛА = е т. к ө н е. *Боршалау, жіліктеу, мүшелеу.* Көңіліңізді ешқайсыңыздың ауламайды, Жалшыға сырттандыққа жан жетпейді, Дейді халық: «Әй, сені ме!», Әл жетпейді. *А р с а л а п* атан, нарды жеп жатқанмен, Жан жағы бұдан сарқыт дөметпейді (Майлықожа, Шығ.).

АРС-АРС е л і к. *Қайта-қайта өршелене ұрған иттің дауысын бейнелейтін сөз.*

Арс-арс етті. Арсылдады, айбат көрсете үрді. Сонша ашуланатындай не айтты бұл? Тиіп кетсе «алжыған» деп *арс-арс етеді* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жалбақтап тек бай нөкері, Айтқақ ерген төбеттей, Оразға *арс-арс етеді* (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

АРСА-АРСА с ы н. **1.** *Сойдиган, арсиган (тақтай, ағаш).* Батыстан еденнің *арс а-арс а* тақтайының арасынан гүілдеген жел білінді (З.Ақышев, Ақбел.). *Арс а-арс а* үш қанат керегенің ішіне айналдыра ескі ақ ши тұтыпты (С.Омаров, Қайырлы.). Айттайын аспанымнан нұр жауғанын, Жырлайын бұтақтардың бүр жарғанын. Айттайын суық күздің сұрланғанын, *Арс а-арс а* ағаштарда мұң қалғанын (М.Мақатаев, Шығ.). Көп кешікпей көктем де келер енді, Көгертін тіршілік көгереді. Қу бұтағы *арс а-арс а* көрі еменге, Келер көктем, білмеймін, не береді? (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Еті сылынған, тықырланған (сүйек).* Ас төбесінде *арс а-арс а* бас келді (М.Тиесов, Дала.). **3.** *Тым жүдеу, өте арық (адам).* Бүлінбей-ақ қойындар. Не ғылсын өңшең ашамайдай *арс а-арс а* көріні (М.Әуезов, Қараш.). *Арс а-арс а* жүдеу шығар тайып нұры, Әлде оны алды ма екен ажал ұры. Еркінді беттен сүйіп, атқа қонды, Қоштасып салды жолға ауыл мұны (Д.Еркінбеков, Шығ.). Алды ашық, шоқпыт-шоқпыт жейделерінен *арс а-арс а* төс сүйектері адырайып көрінеді (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Арс-арса болды. а) *Арыды, ашықты.* Төбет әбден ашығып қабырғасы *арс а-арс а болды* п жүдеп оралды (С.Балғабаев, Күм.). ә) *Шаршап-шалдықты, қажыды.* Күнүзакқа желдің өтінде, шаңның астында болып бүкіл денесі *арс а-арс а болды* п шаршаса да, (Шаяхан) бір түрлі көңілді қайтты («Лен. жас»).

Арс-арсасы шықты. а) *Арыды, жүдеді, еті қашты.* Көздері шүңірейген, *арс а-арс асы шыққан* арық екі шал машиналардан түсе қалған бізді тамашаласа, біз оларды тамашаладық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). ә) *Сынды, қирады.* Анадайда *арс а-арс асы шығып* тозған, жүк машинасы тұр. Мотордың тұмсығына салқын су құйып жанталасып жатқан шофер жігіт шалдарға бас изеді де қойды (Д.Досжанов, Зауал). Бір танк шетіне болғанда-ақ ағаш көпір сықырлап, *арс а-арс асы шықты* (К.Тоқаев, Көмескі із).

АРСАҚАЙ с ы н. *Сүйектері көрініп арсиган, сойдиган, сида.* Жар қабақ сида, *арс ақ а й*, сар шұбар шал, Жарықшақ үні тозған, қаңсыған шал. Іріндеп екі көзі, қол дірілдеп, Аузынан азу тісін аршыған шал (І. Жансүгіров, Поэм.). Ұзын

бойлы, сида, *арс ақ а й*, егде тартқан жирен кісі (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сары кісі келген адамға қуанышты бейне көрсеткісі келгендей, *арс ақ а й* сары тістерін ыржита күжілдеп, жұмсақ орындық нұсқады (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АРСАҚТА= е т. с ө й л. **Арсалаңда.** *Арс ақ та п* абыройын өзі күтпей, Ағын, көгін, қызылын жұтқан мүттей. Қасына үш қадамдай жақындаса, Исі келед жел жақтан өлген иттей (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

АРСАЛАҚТА= е т. с ө й л. **Арсалаңда.** Түлкі жүр жер қақпаннан айтпай қашып. *Арс алақ та п* аш бөрі жүрді сасып. Қақпан жаққа қасқырды жіберді алдап, Орға түсіп кетсін деп қапы басып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Оның жалғыз екенін көріп, қуандым. Издегенім табылғандай қасына *арс алақ та п* жетіп бардым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қарындасы Ұлдай да әкесі базардан келгендей *арс алақ та п* қуанышты (С.Талжанов, Ұлдай.).

АРСАЛАН= е т. **1.** *Етінен ажырау, сылыну.* Киіз үйдің орнындай илеу! Биіктігі де кішігірім обадай. Үстінде адамның *арс алаң а н* сүйегі жатыр (С.Мұқанов, Таңд.). **2.** *Еті қашу, жүдеу.* Көз құрғатып екі қарт, *Арс алаңы* п сүйегі. Кемсең қағып иегі, Сүйеуім тында, ер, – деді (Жамбыл, Шығ.).

АРСАЛАНУ *Арсалан етістігінің қимыл атауы; арса-арса болып сойдио.* Ағаштардың сарғайған жапырақтары түсіп, бұтақтары *арс алаңу ға* айналған (С.Мұқанов, Таңд.).

АРСАЛАҢ с ы н. **Ерке, еркін.** Хан, қара шаршы топқа сан сөйледім, Көз көрмей бөрі бекер нанбағанға. *Арс алаң* сол Ниязбек іздеп келіп, Шошыған жүгірістен танбағанға (Айтыс). // *Еркелік, еркіндік.* Серігі Селт еткізер Бөрбасары, Сар жүні тарғыл тартқан о да көрі. Жантайса, қойшы құмға жатады иті, Жастағы *арс алаң ға* жетпей әлі (Ә.Тәжібаев, Кеше.).

Арсалаң қақты. *Еркеледі, қуанды, көңілді болды.* ≈ *Арс алаң қағып* қуанды.

АРСАЛАНДА= е т. **1.** *Иттің адамның үстіне шапши еркелеп қарсы алуы.* *Арс алаң да п* төбеті Жүгіреді жұлқынып. Боранда иттің әдеті Кететұғын құтырып (С.Мәуленов, Құлыншақ). *Арс алаң да п* ақ күшік, Алдарын кеп орайды. Шоқия қалып сақ күшік Елеңдеп жұртқа қарайды (М.Хакімжанова, Ана.). Тілі-қолы байланып, Бидің енді күші жоқ. Ұлыққа тамақ табатын, *Арс алаң да п* шабатын (М.Жұмабаев, Шығ.). *Арс алаң да п*, қойқандап, Танабайдың екі ақ төбеті жетіп келді (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көңілдену, қуану, мәз болу.* Көрінгенмен құрдас болып,

арсалаңдап жүретін Тұрмағанбеттің де иығы түсіп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рас, Бота, өткен өмірдің көлеңке жағын сөйлесек мұңайтын да көп нәрсе бар шығар, бірақ тап бүгін екеуіміз жоғалып табылғандай *арсалаңдап*, қуанып отырғанда өмірдің күнгеі жағын көбірек еске алғанымыз жөн емес пе? (С.Талжанов, Ұлдай.). Кеше Нұрқат есік алдында кездесіп қап: – Айжан-ау, естідің бе? – деп жерден жеті қоян тауып алғандай, анадан айғайлап, *арсалаңдап* жетіп келді (З.Шашкин, Сенім).

АРСАЛАНДАС = е т. *Шуылдасу, мәз болысу*. Сойыл, салым жерге, ылдига бұрын түссе, жер жөнін білетін жортуылшы көз жаздыруға жарайды. Жылқышылар бір-екі тұмсықты айнала шауып, *арсалаңдасты* да, аяғында, дабырласып жүріп, бірін бірі тауып алды. – «Е, не болды?», «Уа, не болды қызыңды?!» – десіп, бейпіл тіл мен былапыт сөздер айтысып жай сұраса бастады (М.Әуезов, Шығ.).

АРСАЛАНДАУ *Арсалаңда етістігінің қимыл атауы. ≈ Күштіктің арсалаңдауы.*

АРСАҢ е л і к. *Жайрандаған, мәз болған адамның оғаштау қимылын бейнелейтін сөз.*

Арсан қакты. *Қуанды, мәз болды. Арсаң қағғып* баладай, Құшақтады Қалабай, Қырау сақал, мұртында (І.Жансүгіров, Поэм.). Бір бұшпақ бар қалатын шынжыр жетпей, Кірген кісі құтылмас соған кетпей. *Арсаң қағғып* адамды аю қуса, Бай тұра ма қуанып, ермек етпей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баянды алмақ түгіл көрген де жоқ. *Арсаң қағғып* жылқыға келді жетіп (Қозы Көрпеш.).

АРСАҢДА = е т. **1.** *Мәз болу, қуану, жайрандап жүру.* Керегеге таңылды. Ұятқа қалды. Күшік ит төлі ала ма жабылса да? Төңірі сақтар, табандап тап ұрса да. Арсыз адам *арсаңдап*, арсылдайды. Әр жерде-ақ керегеге таңылса да (Абай, Толжын.). Надан қуанар, *арсаңдап*, Таңырқап тұра қалсаңдар. Татымды ештеңе болмас, Адамсып босқа талтаңдар (М.Әуезов, Абай.). *Арсаңдап*, жылқыны айдап жетіп келді Тысқарда Қозы Көрпеш кез келеді (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Еркелеу, шолжаңдау.* Мақпал еді тоқал тапқан, Өсіріп, көргенді есті ана баққан. Әлі ерке, *арсаңдаған* апа алдында, Әлі ерте қыз болуға шолпы таққан (І.Жансүгіров, Шығ.). Алпыс, келдің *арсаңдап* Нөсер жауған ылаттай. Жетпіс, қараң көрінді, Тұрсам-дағы ұнатпай (Дулат Бабатыұлы, Замана.). Шешесінің жылаған көзін сүртіп, ананың алдында *арсаңдаған* алты жасар ерке бала болды да қалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

АРСАҢ-КҮРСЕҢ е л і к. *Арсандаған, арсалақтаған оғаштау қимылды бейнелейтін*

сөз. Әлдененің *арсаң-күрсең* қимылын жел лебі таяу жерден жеткізіп тұрғандай болды (С.Бегалин, Шығ.).

АРСЕНАЛ [франц. arsenal] з а т. **1.** ә с к. *Қару-жарақ, соғыс құралдарының қоймасы.* Кейбіреулері көшеде-ақ соғыс әдісін үйреніп жатса, екінші біреулері бекіністегі *арсеналға* кетіп барады (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). *Арсенал* (араб, дарас – синаа – ұстахана) – соғыс құралдарының, қару-жарақтарының үлкен қоймасы, әскери құрал жасайтын, қабылдайтын, жөнелтетін әскери мекеме (Қаз. тілі термин. Әскери.). Франция мен АҚШ-та кейбір кеме жасау зауыттарын да *арсенал* деп атайды (ҚҰЭ). **2.** а у ы с. *Мол байлық, жиналған қор.* Қазақ әдебиеті ұлттық көркем форманың өміршең қасиеттерін жоғалтпаумен бірге бейнелеу құралдарының жаңа мүмкіндіктері, жаңа *арсеналдарымен* байыды («Қаз. әдеб.»). Тіпті қазірдің өзінде-ақ Қазақстан тек республиканың ғана емес, сонымен қатар бүкіл еліміздің ауыр өнеркәсібі мен ауылшаруашылығының барлық салаларын дамытуға қажетті табиғи шикізаттардың барлығының қуатты және сарқылмайтын *арсеналына* айналды (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Француз, ағылшын, неміс, испан поэзияларының өлеңдік формаларын, мертикалық, өлшемдерін, ритмикалық заңдарын, строфикалық құрылыстарын, лексикалық жүйелерін, көркемдік құралдарының *арсеналын* ағытты (Біздің Мұхтар).

АРСЕНАТТАР [лат. arsenicum] з а т. г е о л. *Жүз жиырмаға жуық минералды қамтитын ортамышьяқ қышқылының тұздары.* *Арсенаттар* құрамына байланысты сусыз және сулы арсенаттар болып бөлінеді (ҚҰЭ). Бұлардың көбісі бір-бірін изолеордты алмастыра алады, сондықтан *арсенаттардың* қасиеттері де (түсі, оптикалық өлшемдері, тығыздығы т.б.) әртүрлі (ҚҰЭ). *Арсенаттардың* басым көпшілігі гипергендік қабаттарда қалыптасады (Қаз. тілі термин. Кен.).

АРСИ = е т. **1.** *Арса-арсасы шығып жүдеу, арықтау, еті қашу.* Түс-тұсқа түстері оңып тозды тарап, Біріне жүре алмайды бірі қарап. Туыстың бәрі ортақ боп ұятына, *Арсин* аш қасқырдай жүдеп-жадап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Қарт сүйегі *арсиган* тарамыс қолымен сағатты ұстап жатты (С.Ерубәев, Шығ.). Үстіне ескі кембулат шалақ жеңді сүмілте киген, басын майлық орамалдай қара кір шытпен тартып тастаған, кетік тісінен тіл жылт-жылт етіп, соқыр көзден тер саулап, *арсиган* арық, қатпа қара шұбар соқыр шал домбыраны баурай ұстап, аңыратып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

2. Тақырлану, сойдио, арса-арса болу. Сұс беріп қасқыр бөрі хан басына, Аю тон айқарылған арқасында. *А р с ы н* тұлып басы жолбарыстың, Қызыл көз қыран отыр дәл қасында (Қ.Бекхожин, Ардагер.). Ақ шеңгел түбінде *а р с ы н* жатқан бірдеңенің қаңқасын көріп, қорқып кеттім (Ө.Қанахин. Жер бас.). Түркістан тұсындағы Сауран қаласының жұртын көрген шығарсыңдар, Сауранның қаңқасы *а р с ы н* әлі тұр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

АРС-ҰРС е л і к. *Арсылдаған, арпалыса үрген иттердің дауысын бейнелейтін сөз.* Ақ қасқа, сар қасқа төбеттері бұрынғыша ауылды айнала жортып қара көрінсе, *а р с-ұ р с* үріп, дүсірлете шауып қуа жөнелді (Д.Әбілов, Арман.).

Арс-ұрс етті. а) *Арс-арс етті, абалады, арпалыса үрді.* Сайдағы ауыл жақтан көп иттің *а р с-ұ р с*, шәу-шәу *е т і н* үргені естіледі (М.Әуезов, Қараш.). Ауыл иттері өзара таласып қалысты ма әлде қасқыр кеп таласты ма, андасанда шаң-шүң, *а р с-ұ р с е т і с і н* те қалады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). ә) *Арсылдады, шуылдады, дабырлады.* Осындай *а р с-ұ р с е т к е н* арпалыс арасынан айқайлаған біреудің даусы естіледі (К.Оразалин, Көктем.).

АРСЫ-ГҮРСІ с ы н. **1.** *Құбылмалы, айнымалы, алақұйын.* Алдарымызда ақсақалдарымыз аман тұрғанда *а р с ы-г ү р с і* мінезбен ерсілі-қарсылы тайраңдай жүріңкіреп қалғанға ұқсаймыз («Қаз. әдеб.»). Анда-санда бір есетін қыр самалы да талықсып, таусылып есетін. Сонда бұның көкірегің ашуға булыққан *а р с ы-г ү р с і* күй буатын («Лен. жас»). Ақтан болды-ау күніңіз, *а р с ы* менен *г ү р с і г е*, дау таласты үніңіз (Бұқар жырау, Жыр.). **2.** *Екінді, қарқынды, қатты, күшті.* Басталғанына бір жайылым уақыт өткен *а р с ы-г ү р с і* айқас әлі жүріп жатыр (С.Елубаев, Ойсыл қара). Әуелі *а р с ы-г ү р с і* басталған ағын енді бірде сарқырап, сылдырап безіп барады (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Осыншалықты ала-құла, *а р с ы-г ү р с і* қағыстың пайда болуын Балайым біршама түсінетін де секілді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). // *Арс-гүрс етіп, арсылдап-гүрсілдеп.* *А р с ы-г ү р с і* алысып жүрген екі адам тағы бір жаққа аунап кетеді де, ақ алмастың жаркылдақ сынығы көзге оттай басылып, сол орнында *а р с ы-г ү р с і* тас ұрған дүлей толқыны тып-тыйпыл, сілтідей тынған (С.Омаров, Серпін).

АРСЫЗ с ы н. *Адамгершілік қасиеті төмен, ұятсыз.* Көшкенде көлік бар ма түйе алдында. Еруде сауын бар ма бие алдында. Өз ерін сыйламаған *а р с ы з* келін, Біз түгіл Құдайынан ұялды ма? (Шал ақын, Өлеңд.). *А р с ы з* күлкің тыйылмас, жылауың да, Айтысың да

басылмас, ылаңың да, Араздасып ағайын кетер еді, Бір көрия болмаса бір ауылда (М.Мақатаев, Шығ.). // *Арланбайтын ұятсыз адам.* Бүркеніп *а р с ы з д а р ы ң* шайнауына, Жем тапты пісірмеген, қуырмаған. Шыққан соң талғамайтын доңыздарың, Қасыңа қиын болар жуу маған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

АРСЫЗДАН = е т. *Ұяттан, ар-намыстан безу, абыройдан айырылу.* Күтіп жүр *а р с ы з д а н ы н* ұялмай, Әлсірер менің күнімді. Ал мен де жүрмін қия алмай, Жазылар енді жырымды (Ә.Тәжібаев, Кеше.). Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса *а р с ы з д а н а* жалынбайды (Абай, Тол. жин.). Жаны күйіп, іші удай ашыған Кенжебек бірде түңілді, бірде *а р с ы з д а н а* мақтаныш сезімге бөленді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

АРСЫЗДЫҚ з а т. <грек. kynismos> *Ар-намысы жоқ, адамың адамгершілікке жат, теріс қылықтары мен мінез-құлқы.* Билердің жүзі көрнеу тұрған қиянатты әдейі *а р с ы з д ы қ қ а* жеңгізіп, арамды ақтың үстіне не айламен болса да, шығарамыз деп жұмыла қаратып алған (М.Әуезов, Қараш.). Өзін-өзі күндейді, Жақынын жалған мінейді, Ол – *а р с ы з д ы қ* белгісі (Абай, Тол. жин.). Өзің біліп біреуге қылсаң жарлық, Асыл сол – ақыл, білім бойда барлық. Айла, өтірік, *а р с ы з д ы қ* өнер емес, Мен де анаудай болсам деп таласарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АРСЫЛ з а т. *Арс-арс етіп үрген дыбыс, үн.* Аржағынан шынжырын сүйрете жүгірген иттің *а р с ы л ы* шықты (І.Есенберлин, Айқас). Оның жануымен бірге иттер де айналаны *а р с ы л ы м е н* жаңғырта бастаған еді (Қ.Исабаев, Соңғы.).

АРСЫЛ-АБАЛАҢ з а т. *Шабаланып үрген дауыс.* Өзен жақтағы қоқырсық төгілетін тұстан түнгі жорыққа аттанған аш иттердің қырқысқан *а р с ы л-а б а л а ң ы* құлаққа келеді (Ө.Қанахин, Дәмелі).

АРСЫЛ-ГҮРСІЛ з а т. *Арс-гүрс еткен қатты дыбыс.* Шарықтыбұлақтың *а р с ы л-г ү р с і л* арыны, әуілдектің әні шалынатын (О.Бөкеев, Қамшыгер). Табағаттың *а р с ы л-г ү р с і л і н е* еті үйренсе де, сол кез (Түзелбайдың) бүйірінің бір түкпірінде жүреді де қояды («Лен. жас»). Кеше өздері самырсын түбіне паналап отырғанда, *а р с ы л-г ү р с і л* етіп шыққан дыбыс, бақырған үн қақпандағы аюды қасқырдың жеп жатқан кезі екен-ау (С.Бегалин, Уақыт.). // *Құбылмалы, айнымалы, алақұйын (мінез).* Сашканың шешесі ... сүйікті, аусиған ірі қатын еді, мінезі де тұрпатына сай – *а р с ы л-г ү р с і л* болатын (Ә.Тарази, Жаңбырлы түндер).

АРСЫЛДА¹= е т. 1. *Арс-арс ету, шабалана ұру*. Бұларды аяқ аузындай албар-қорада шынжырлы көк төбет *а р с ы л д а н* қарсы алды (С.Омаров, Қызыл.). Сол минут үшеуінің сөзін бөліп, *А р с ы л д а н* абадады иттер үріп. Бұлар да күдіктеніп сөзді қойды, «Қалды-ау, – деп, – жат адамнан біреу келіп» (Н.Баймұратов, Қанды жорық). Ашық тұрған қораның қақпасынан бір еркек сұр мысық жүгіріп шығып еді, – артынан *а р с ы л д а н* екі үлкен қара төбет шықты (М.Қаратаев, Далада.). 2. а у ы с. *Зекіру, ұрсысу, беттен алу, қарсыласу*. Сен кеше саяда жаттың ғой, *А р с ы л д а н* талайға шаптың ғой. Машинист тәрізді кір басқан, Талайды жұлмалап қаптың ғой (С.Сейфуллин, Танд.). Қалғандары дүрлігіп, Қанды сезіп, қалшылдап, Басып-жаншып бір-бірін, Атылды оған *а р с ы л д а н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жаралы қасқырдай жан-жағына *а р с ы л д а н*, ашу уытын кімге төгерін білмеген (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Бір жағынан Еріншек Тағы келді салпылдап. Болмаймын деп келіншек, Ашу келді *а р с ы л д а н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АРСЫЛДА²= е т. с ө й л. **Бірсылда**. Ауылнай бүгін шақырды, Соттаймын деп ақырды. Жаяу қайттым *а р с ы л д а н* Малайға беріп атымды (Д.Еркінбеков, Шығ.).

АРСЫЛДАҚ с ы н. *Арс-арс еткіш, ұрысқақ, ұрысшыл*. Апшымаңыз, әміршім, – дейді Қожа, – босағаңызда бірер күн болса, бұл да өзіңіздей *а р с ы л д а қ* болып шығады («Қаз. әдеб.»). Мұнымен елді жетілтсе, Ойбайды жүр қоймай дер, Аша алмассың жылғаумен, *А р с ы л д а қ т ы ң* арасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

АРСЫЛДАС= е т. 1. *Арс-арс етісу, шабаланып ұрысу*. Ымырт үйірілген сайын бір-бірін тоспай *а р с ы л д а с ы н*, бейуақытта ауыл үстінен билік жүргізіп қалғылары келетін бұралқы иттердің мінезі (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ол үйден де оттың жарығы молырақ шығып, ырылдасып, *а р с ы л д а с ы н* таласқан иттердің дыбысы естіледі (С.Сейфуллин, Әңгім.). Енесінен айрылған бота боздайды. Әр ауылдың өш итері *а р с ы л д а с а д ы* (М.Әуезов, Абай). 2. а у ы с. *Ұрысу, зекіру, беттен алысу*. Құтырған билер де, иттер де өзара *а р с ы л д а с ы н*, алауыздық содан туады екен (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АРСЫЛДАТ= е т. *Шабалантып үргізу, арс-арс еткізу*. Бірде біздің барақа төбеттерін *а р с ы л д а т ы н*, автоматтарын кезеніп, фашистердің бас кесер жендеттері – полицайлар кіріп келді («Қаз. әдеб.».).

АРСЫЛДАУ *Арсылда етістігінің қимыл атауы; арс-арс ету, шабаланып ұру*. Өңшен кексе тартқан иттер Оспаннның күнде осындай

сан рет көп шатаққа бастай беретінінен мезі болған ба, тазыны жұлмады. Құр ырылдау мен *а р с ы л д а у д ы* ғана молайтып еді (М.Әуезов, Абай). Осы маңдағы төбеттердің дауыстары сенбестен түнді *а р с ы л д а у м е н* ұзатып салды (К.Оразалин, Ақ жазық).

АРСЫН= е т. *Ар тұту, қят санау, намыстану*. Сенімен сөйлесуге *а р с ы н а м ы н*, Бойынды, ойыңменен шаршылады. Өз бойыңа өз ойың жетпеген соң, Жамбасыңа сөз басып қамшылады (Жамбыл, Шығ.). Аз нәрсені *а р с ы н б а й*, кәдірін біліп жиғаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетті (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Нартайдың ағасы еді Мансұр ақын, Айтуға арзан сөзді *а р с ы н а т ы н*. Айтысып қыз Дөмедей қызды жеңген, Анықтап айтсақ шынын, аршып атын (Пернедегі терме.).

АРСЫНУ *Арсын етістігінің қимыл атауы*. ≈ Сөйлесуге *а р с ы н у*.

АРСЫҢ-КҮРСІҢ с ы н. с ө й л. **Арсы-күрсі**. Өзі септес көп жастардың бойынан әр кезде байқала бермейтін оқшау бір пайымдағыш қасиет бұдан елден ерек сезіліп тұрады. Жас адамда *а р с ы ң-к ү р с і ң* мінез, көп ретте әр іске енжар қарау басым келе береді ғой (А.Байтанаев, Асан). Старшина Евстигнеевті де курсанттар ұнататын. Өзінің *а р с ы ң-к ү р с і ң* мінезі бар (Т.Ыдырысов, Жалын. жыл.). Ол ойында бөтен ештеңе жоқтай *а р с ы ң-к ү р с і ң* мінезімен жайдарылана жетіп барды (А.Байтанаев, Асан).

АРТ з а т. 1. *Белгілі бір заттың алдыңғы бетіне қарама-қарсы жағы, екінші беті*. Ағайынның жаманы – Алдына түсіп бас болмас, *А р т ы ң а* еріп дос болмас, Ойлағаны қараңғы, Көңілің оған хош болмас (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Сасқан үйрек *а р т ы м е н* сүңгиді (Мақал). Тұманға кірді қалың біздің қазақ, *А р т ы* жар, алды тұйық – бұл не ғажап? Адасқан ағайынға басшы болып, Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Бір нәрсенің кейінгі жағы*. Алдымыз өзен, өзеннен әрі немістің өз елі, *а р т ы м ы з д а* шегінер жер жоқ, жолымызды жау кесіп алыпты. Енді не істеу керек? – деді Саржан (Қ.Сүлейменов, Майдан). Деді де, қақпады кеп Боран дүлей, Сонда да Жәмиладан қашпады үрей. Алды өмір, *а р т ы* ажал арасыңда Егесіп келе жатты тырс үндемей (Қ.Аманжолов, Танд.). Адасқан-ның алды жөн, *а р т ы* соқпақ (Абай, Тол. жин.). 3. *Бір нәрсенің соңы, аяқталуы, ақыры*. Бастаған шаруамыздың нәтижесі жөнді көріне қоймаған кезде осының *а р т ы* не болар екен деп қиналатын едім (С.Омаров, Өмір.). Ылғи

кейін айтамын дейсің де, *а р т ы н а н* ұмытып кетесің (М.Гумеров, Хазірет.). «*А р т ы ң д ы* ойласаңшы!» – деп Хамит жекіп тастады (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). 4. *Соңында, өзінен кейін*. Сөйлеп қал, сөйле тілім, бақ барында Басында сөйлейтұғын жақ барында, Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда *А р т ы м д а* мирас қалсын жастарыма (Шал ақын, Өлеңд.). Күндері біткен шағында, Гүлдері солған уағында, Кімдердің ата-анасы, Кімдердің қатын-баласы, *А р т ы н д а* шулап қалмады? (Базар жырау, Шығ.). Болжаусыз осы екен ғой өлім деген, Күн бұрын көзге келіп көрінбеген. *А р т ы м а* сөз қалдырмай ала кеттім, Қаптағы дән сияқты себілмеген (Ә.Найманбаев, Шығ.). 5. *Жан-жануарлардың құйрық жағы, көтеншегі*. Бүгін арқаны Торшолоққа тағдыр жазған емес; қолыңды арқасына таман апарсаң, құлағын жымитып, *а р т ы н* қиқаң еткізіп, тізгінің аржақ тілін тартып тұрмасаң, қоң етіңнен қыршып алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А р т* жағы тегенедей жұмыр келген, ақ жал, сары жорға ат көп жорғадай күдіс емес. Қабырғалы, жазан және зор болатын (М.Әуезов, Абай жолы). 6. *Адам денесінің белден төменгі бөлігі, дүмі*. Қол-аяғы сербеңдеп азғана қалбақ қағып қалды да, бір мезгілде *а р т ы м е н* жалп етіп отыра кетті (М.Әуезов, Іздер). Іші өткеннің *а р т ы* біледі (Мақал).

Артқа тартты. *Кедергі келтірді, бөгет жасады*. Табылып арасынан жауыздар да, Жол бөгең надандықпен *т а р т қ а н а р т қ а* н. Халыққа жанын қиған қаһармандар Күзеткен жұрт пайдасын һәр уақытта (М.Дулатов, Шығ.).

Артқа тастады [салды]. а) *Басынан өткерді, басынан кешірді*. Бастан кешіргені, көргені көп? Өмірдің біраз белесін *а р т қ а т а с т а п т ы* (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Сан сынақтан өтіппіз-ау, Осы әлетке жетіппіз-ау. Содан бері біраз жылды, *А р т қ а т а с т а п* кетіппіз-ау (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Мақтанып арасында ағаң жүрді, Меңгеріп өзі дағы төмам жырды, Сондықтан айырықша қуанышым – Тұрғанда *а р т қ а т а с т а п* алпыс жылды. Аллаға барлығы үшін рақмет – Алындар байғазыға осы өлеңді! (Ғ. Қайырбеков, Көксадақ). ә) *Суырылып алға шықты, озды*. Бәрін *а р т қ а т а с т а д ы* (Ауызекі).

Арт қылды. ж е р г. *Арқа тұтты, сүйеу көрді*. Талғатбек мені *а р т қ ы л ы н*, оларға барып тағы тиісті (Диал. сөздік).

Артқа қалды. а) *Экономикалық, шаруашылық, мәдени т.б. жағынан өспеді, дамымады, соңында қалып қойды*. Сол күндері қазағым,

А р т т а қ а л ғ а н ел еді. Бай мен билер нашарды Қорқаудай талап жер еді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле, тілім). [____] жабдықтардың жетілмеуі, бөлшек сауда тауар айналымының баяу қарқынмен өсуі, еңбек өнімділігінің тұрғындардың ақша қаражатымен салыстырғанда *а р т т а қ а л у ы* және басқалары (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Ескінің қалдығы адамның *а р т т а қ а л ғ а н д ы ғ ы н*, осалдығын, бірбіріне тең еместігін сезгендіктен болады (С.Бақбергенов, Алтынемел.). ә) *Соңында қалды*. Қазбалаға қымызды мол қылып, кешіктірмей жеткізіп тұру үшін бір Абайлар емес, *а р т т а қ а л ғ а н* көрі-жастың бөрі кепіл болуы шарт (М.Әуезов, Абай). Қоштасар мезгіл жетті ел-жұртыммен, Найман ел, жалпақ үйсін, қалың арғын. Сәлем де *а р т т а қ а л ғ а н* туған елге, Ту тігіп, думан құрып өскен жерге! (Ә.Найманбаев, Шығ.). б) *Басынан өткерді*. Көк конверт ішінен шыға келген парақ қағаз сонау *а р т т а қ а л ғ а н* өмірдің көзіндей жалт етті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Арты ашылды. а) *Бұлт ыдырап, күннің көзі көрінді*. Өрлеген сайын жоғары, Қызуы күннің тез артты. Тоз-тоз боп бұлттың жолағы, *А ш ы л ы н* қалды тез *а р т ы* (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.). ә) *Ұятқа қалды, абыройы төгілді, тұсті*. Өлім барды шашады, Жоқтың *а р т ы н а ш а д ы*. Қосыла сендер тонама (Үш ғасыр.). Тек соқтығып көр, арындаған Ырғызбай, *а р т ы ң а ш ы л а д ы*! Басыңа қызыл тақия киіп, бөксең шаппақ таңба соқтырып қайтесің... – деді Абай (М.Әуезов, Абай жолы). б) б е й п і л. *Мазақ қылды, дөрекі түрде күлкі қылды*. Ол байтақ шығысты жаулап алып, өзін Юпитердің ұлымын деп жариялады. Оған иланбаған адам жоқ. Ал егер мен өзімді Құдайдың ұлы деп жарияласам, кез келген жолетек қатын *а р т ы н а ш ы н* күлер еді («Алтын Орда»).

Арты бос. *Осал, әлсіз; дәті берік емес, мықты емес*. Мәмбет босанып келген соң, жігіттер қуанып қалысты. Тегі осы үкіметтің [патша үкіметі] *а р т ы б о с*, бұрынғыдай емес, – десті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Арты кеніш. *Арты, аяғы молшылық, береке*, Саудагерліктің арты – борыш, сыпайылықтың арты – реніш, диқаншылықтың *а р т ы – к е н і ш*, (Мақал).

Арты [артын берсін] қайырлы [той] болсын! т і л е к. *Өлген кісінің жақындарына, туыстарына көңіл білдіргенде айтылатын тілек*. Өлді ме Сарыбай хан, жұртым көрсін, Жыламан патша-Құдай иман берсін. Баламнан Сарыбай өткен болса, Еншалла тәубе, тәңірім, *а р т ы н б е р с і н* (Қозы Көрпеш.).

Артыма қатым қылсын! т і л е к. Өлгеннен кейін рухына бағыштап Құранды (кәлем шәріпті) түгел оқып шығу мағынасында айтылады.

Артын ала. Іле, ізінше, артыңша. *Ар т ы н а л а* Төрекелді де келді. Мұғалімнің көзі салған жерден Төрекелдіге түсті. Өңі солғын, қабағы түсіңкі екен оның (М.Иманжанов, Адам тур.). Соның *а р т ы н а л а* «алты-ауыздардың да», жеңіл зеңбіректердің де жақындап, жылжып келіп, ағаш-ағаштарға, жыра, сайларға тасалана тоқтап жатқандары байқалды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Артына белгі қалдырмады [тастамады]. Бұл дүниеден ұрпақсыз кетті. *А р т ы н д а б е л г і қ а л д ы р м а й*, Бауыры қатты тас өлім, Жыламаймын десе де, Шыдарлық па осы өлім (Абай, Тол. жин.).

Артына қара ермеген. Соңында ұрпақ қалдырмаған. *А р т ы н а қ а р а е р м е г е н* Байтас қария кемпірі екеуі тұрып жатыр (Ауызекі).

Артына салды. а) *Артына мінгестіріп алды.* ≈ Інісін *а р т ы н а с а л ы п* алды. ә) *Жаулап алды, өңгеріп тұтқын қылып әкетті.* Ат көтіне үңіліп, *А р т ы н а с а л а м* деп едім, Тілекті тәңірім бермеді (М.Өтемісов, Шығ.).

Артына сөз қалдырды [тастады]. Кейінгіге жақсы атақ, өнегелі сөз, өлең қалдырды. Осы кезде халқыма, *с ө з т а с т а й т ы н а р т ы н а* менен басқа кім еді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Көп адам дүниеге бой алдырған, Бой алдырып, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын *а р т ы н а с ө з қ а л д ы р ғ а н* (Абай, Тол. жин.).

Артына топырақ шашты. Лагнет айтты. Ондай істі ар-намысын шұлғау құрлы көрмей аяққа таптайтын қанды қол топастық деп, баршасы бір ауыздан айыптап, *а р т ы н а т о п ы р а қ ш а ш ы п*, әділеттің үкімін шығарып жатыр (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Артына [шырақ алып] түсті. а) *Белгілі бір мақсат қойып, айналысты.* Тәйір-ай, кісі күнтап *а р т ы н а т ұ с п е й д і* ғой, әйтпесе аюдың алуын бір сенен басқа кісінің қолынан келмейтіндей сөйлейсің (С.Бегалин, Уақыт.). ә) *Қудалады, күн көрсетпеді.* Жарық күнде жалғыз адамның *а р т ы н а* шырақ алып *т ұ с у і м і з* аса дұрыс шаруа болмайды («Жас Алаш»). Осы кезде *а р т т а р ы н а т ұ с к е н* жосылған топтың қуғынын анық аңдаған Еңсебай Құлжатап «е» десіп қалды (М.Әуезов, Шығ.).

Артын берді. Теріс қарады. Үй іші енді тыптыныш. Бір де бірі жақ ашпайды. Бәйбіше, тоқал біріне-бірі *а р т ы н б е р і п* солқ-солқ жылап отыр. Төбет төр алдында, Ашуы қайтқан тәрізді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Артында қалдырды. Өзі өліп, жақыны соңында қалды. Жас кетіп біреу дүниеден, *А р т ы н а қ а л д ы р ғ а н* әкесі мен шешесін, Қартайып жетсе қазасы, Төлейді бала есесін (Майлықожа, Шығ.).

Артында тұяқ қалмады. Соңында ұрпақ қалмады. Орнын ұстап тұрарға *а р т ы н д а т ұ я қ қ а л м а ғ а н*, Пиялай кескен қолымнан сұңқарым қашып кеткен соң (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Артында із қалдырды. а) *Соңына ұрпақ қалдырды.* ә) *Кейінгілер ескере жүретіндей еңбек, үлгілі, өнегелі із қалдырды.*

Артын күтті [бақты]. Соңын тосты, істің аяғын, ақырын күтті. Өлі-тірі екені белгісіз адамның *а р т ы н к ү т і п* қапанға отырады? – деді Меруерт (Р.Токтаров, Ғасыр наны). Ұры айтты: «Көрінеді сөзің алтын, Лебізің жаз, мысалы, қоңыр салқын. Күйеуің сенің асқан ер екен ғой, Бұл істің сабырлықпен *к ү т к е н а р т ы н* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кінеге Дәрменнің қолында, кісінің *а р т ы н к ү т і с і п* отырған тәрізді. (Ж.Аймауытов, Шығ.). «*А р т ы н б а ғ а й ы н*, ертеңнен бастап жүртпен бірге ол да кететін болар» деп ойлады Айқыз (Қ.Исабаев, Айқыз).

Артын қысты. с ө й л. б е й п і л. *Шама-шарқын біліп, жым болды, үндемеді.* Ей, Біржан, *қы с а р т ы ң д ы*, жүр жайыңа, Әке десең көнбеймін ыңғайыңа, Жауды аяған жаралы болар деген, Шын тілеп сөйлейінші құдайыма (Айтыс). Жетті енді Ысқақбай! – Айтарыңды айттың, енді *а р т ы ң д ы қы с!* Бұл шытырманның шиесін сен түгіл көзі барлардың қолынан келсе де жетер! (Д.Әбілев, Ақын.). Заң-зәкүн ең мықтысы – *а р т т ы қы с қ а н*, Бота да от басатын ойнақтаған (Айтыс).

Артын ойлады. Бір нәрсенің салдарын, оның тигізетін әсерін жан-жақты бажайлады. Іс істе салмақпенен *а р т ы н о й л а п*, қажыма болған іске болаттай, Тәуекел дариясына белді байлап (М.Иманжанов, Шығ.).

АРТ¹ = е т. **1.** *Жүкті тиеу, жүк салу.* Жүк қалмас, сыйыстырып *а р т с а қ* нарға, Қиынды, қалса көңіл алған жарға. Біреуді біреуге үлгі етпек бекер, Қарамас жаман адам ұят, арға (Үш ғасыр.). Әрқайсысы қырық-елу түйеге жүк *а р т ы п*, жүктерінің үстіне ылғи қызыл ала текемет, кілем жапқан бай ауылдың көші екені айдан анық көрініп тұр (С.Шарипов, Шығ.). Қыз он беске жеткенде мау тартады, Ата менен енеге жау тартады. Екі көзі ел көшсе төңіректе, Шарасыздың күнінен жүк *а р т а д ы* (Шал ақын, Өлеңд.). Итке *а р т қ а н* қос далада қалады (Мақал). **2.** *Асу, ілу.* Қабен жуан білегін

балдызының иығына *а р т т ы* (М.Хасенов, Сырласу). 3. *а у ы с. Миндеттеу, жүктеу, тапсыру.* Балайды апасына үлкен-кіші Аймаққа үлгі болған әйгілі ісі. *А р т с а* да ауыр міндет ел тілегі, Абыржып өзгермейді оның түсі (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Достарыма ауырлықты *а р т а м ы н*, Арайланбақ сонда менен әр таңым (Ғ.Мүсірепов, Раушан). Ол түкке түсінбейтін бала шағым, Көмескі еді ғажап болашағым. Ер жеттім жүгінді *а р т* та, өріңе сал, Биқисап сенің менен алашағың (Қ.Тоғызақов, Сібір Омар).

Азабын артты. *Азабын тартты, мекнатын көрді.* Сенбісің жалғыз, жарқыным, Өмірдің *а р т қ а н а з а б ы н*. Қасіреті орыс халқының, Қырдың да, қалмақ, қазағын (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

Аяқ [бұт] артар. *Мініс мал, міңуге жарарлық көлік.* Өздерің білесіндер, менде қойға мініп жүрген жауыр торыдан басқа *а я қ а р т а р* ештеңе жоқ, әйтпесе мінгізіп-ақ жіберер едім (М.Мағауин, Ақша қар). Осы ауылда *а я қ а р т а р* көлік жоқ! Шетінен қара жаяулық (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бас аман болса *а я қ а р т а р* табылады (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Аяқ артты. а) *Көлікке мінді.* Сол бір оқыс ісіне ішінен күлімсіреген Сағымбек ешбір көлікке *а я ғы н а р т п а й* тарта берді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). ә) *Сүйеніш қылды, медеу тұтты.* Ата-бабаңның да *а я қ а р т ы н*, арқа сүйеген қадірлі көлігі болса да, өгіздің жүрісіне лағнеттен басқа айтарың аз сияқты (Ә.Әбішев, Замана.).

Бағы артты. *Абыройы, құрметі асты.* Жігіт атқа қона ала ма *б а ғы а р т п а й*, Жүлде ала ма ақын шашын ағартпай. Жетісудың Сүйінбайы, Жамбылы мен Кенені, Атпен келді Алматыға таң атпай (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Көтерсем әннің туын, сарайым той, Қоймаймын көңіліңді қаңыратып. Әнімді әлеуметім аялайды, Мен жүрмін ортасында *б а ғы м а р т ы н* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Иек артты. а) *Арқа сүйеді, демеу көрді.* Бұл жайды қазақшылық қамалап бара жатса, өзім жақсы білетін орыс заңына *и е к а р т а* қоям (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұл саладағы негізгі міндеттер қатарына Н.Назарбаев мыналарды атады: басты назарды стационарлық емдеуден амбулаториялық емдеуге аудару, яғни жатын орындарға *и е к а р т а* беруден бас тарту («Жас Алаш»). Баланы балаға телу деген мүлде теріс әдіс екенін тұрмыс көрсетті. Біреуге жастайынан *и е к а р т ы н* өскен бала, өсе келе өз бетімен талпынудан қалады (М.Иманжанов, Таныс қыз). ә) *Бір жерге жақындады,*

жетті, жетуге тырмысты. Қаңтардың қысқа күні қырқаға *и е к а р т ы н*, құлақтанып біраз тұрды да құлай салды (Қ.Ысқақов, Күреңсе.). Қоймен бір мезгілде бөшпайлары сыртылдаған сиыр табыны да селоның екінші жағындағы шеткі көшеден *и е к а р т т ы* (Қ.Исабаев, Арман.). Кешкі зауал шақ. Бес-аты түйе тіркеген шолақ керуен суалған емшектей тандыры кеуіп қалған өзен сұлбасынан өтіп, дөңеске *и е к а р т т ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры). б) *Жақын, жанаса орналасты.* Теңізге *и е к а р т ы н* тұрған Қарадөңге мінгесе отырған ауыл – біздің ауыл (А.Тоқмағамбетов, Шағала). Демалыс жайға *и е к а р т қ а н* жолда есекті шал көрінді, ол дөң басынан еңіске түсіп келе жатты (Н.Серәлиев, Құм адам.). Қызыл құмның ішіне сұғына *и е к а р т қ а н* бұл жай сырттан қарағанда жаңа тіккен отаудай шаңқандана, ал дегенде көзге жылы ұшырайды (К.Ахметбеков, Ақдала). в) *Биіктен жан-жақты шола қарады.* Қарайды асу жерден *и е к а р т ы н*, мастанып ылғи ерлер, бойы балқып. Қаптаған сахара жолда шаң көрінді, Көп әскер әнге салып ұйтқып-шалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Кінә артты. *Кінә қойды, кінәлады, айыптады.* *К і н ә а р т у* да қиын. Сұрапыл соғыс кезінде шаруашылықты басқару оңайға соқпағаны белгілі (М.Гумеров, Сүйе ме.). Қонағына сатып берер кім асын?! Біле алмайсың арамдардың класын. Өзі қызып, Өзі бұзып барлығын, Бүлк етпестен саған *а р т а р к і н ә с і н і*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қол артты. а) *Қолын мойнына салып, еркеледі, назданды.* Бағып ем балаларымнан сені артық, Иініме еркелеуші ең *қ о л ың д ы а р т ы н*, Баламды алты бірдей өлтірсең де Қараған жоқ ем саған көз алартып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Деді қыз Таһина атым, атам – патша, Ел менің тілегімде тұрса-жатса. Алдыңа ғашық болып келіп тұрмын, Мойныма болар ед, деп *қ о л ы н а р т с а* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). ә) *Бір нәрсеге қолды тіреп, сүйеніп тұрды.* Апарып өзгелерден оңашарақ – Сияқты ең көлеңкелі гүжім дарақ. *Қ о л а р т ы н* қай уақытта тұруыма, Қайтед, – деп күйеу балаң Залға қарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Мандайшаға *қ о л а р т ы н*, жас-өспірім бір қыз тұр. Тал шыбықтай бұралады. Аппақ уыз бетінде, қара мөлдір көзінде қайғы мен шаттық бірдей бар (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). б) *Біреуге сенді, арқаланды.* Бостандыққа қазақ та *қ о л ы н артты*, «Азат біз» деген елге байлады атты (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). *Қ о л а р т с а м* сіздей жанға арманым не? Білетін жақсы-жаман кемді кісі (Айтыс). Аталы жұртқа *қ о л а р т ы н*, Асылдан ару таңдап

алмаған (Байтоқ ақын, Өлең. толғау). Мен ғылымның, яғни пәннің көп ғасырлар бойы адам баласы жиған қазынасына *қ о л а р т а м ы н* деп сапар шектім (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Рас, рас, қанша тағдыр *қ о л а р т с ы н*, Сен солардың көңіліне қарапсың. Өмірінде жатсынбадың ешкімді, Мейірансың, өйткені сен жомартсың (М.Шаханов, Баллада.).

Мойнына артты. а) *Тапсырды, жүктеді, міндеттеді.* Көк байталдың қырсығы тиіп бүгін, *М о й н ы н а а р т т ы* Қараштың налог жүгін. Папешител, исполком, бесір, болыс, Еппен әкеп шығарды бұдан түйін (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Айыптады, кінә тақты.* Ия, алдын ала қамтып, айыпты солардың *м о й н ы н а а р т қ а н* жөн (З.Шашкин, Сенім). Келемін обалымды *м о й н ы м а а р т ы н*, Жатармыз өлсек бірге азап тартып (Базар жырау, Шығ.).

Салмақ артты. *Сенім білдіріп, жауапкершілікті міндеттеді.* Бұл жайында сіз не айтасыз? – деп Жақыпбек өзі шеше алмай, тәжірибелі мұғалімге *с а л м а қ а р т т ы* (М.Иманжанов, Көк белес).

Сенім артты. *Сенім білдірді, үміттенді.* Ал, жігітім, біз саған зор *с е н і м а р т ы н* отырмыз. Оны өзін де сезетін боларсың? (М.Дүзенов, Әке.). Көзімді алмай маздап жанған оттардан Саған сенем, Саған *с е н і м а р т а м ы н*. Қорықпаймын түсінігі жоқтардан Жүрегі жоқ адамдардан қорқамын! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Үміт артты. *Жақсылығын, дітінің орындалуын күтті.* Мейлінше қатал, озбыр Құнанбай Абайдың ерекше зеректігін танып, оған үлкен *ү м і т а р т т ы* (Т.Әлімқұлов, Абай). Арқалық батыр шыққан Қарақастан, Батырға елі де үлкен *ү м і т а р т қ а н*. Әкесі кедейліктен кейіс көріп, Әке үшін тақсіретін бала тартқан (Батырлар жыры).

АРТ² = е т. 1. *Молаю, көбею, асу.* *А р т т ы*, – деп абыройым, – артық таспа, Орасан ұят іске аяқ баспа. Шынында, шүкір қылып бұл дәулетке, Қыңырлық қылып жұмыс қиғаш қашпа (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. *Асып кету, көтерілу; жоғарылау.* Қан қысымы *а р т ы н*, өршіген кезеңде мүшелердің қан тамырлары артериосклерозға шалдығады (М.Исамбаев., Мед. анықтама.).

Абыройы [мерейі] арта берсін! тілек. *Жақсы атағы шықсын, беделі үстем болсын деген мағынадағы сөз.* Маңғыстау аймағының Мүбәраттары көбейе берсін, олардың *а б ы р о й ы а р т а б е р с і н!* демекпіз (М.Неталиев, Үлкен

жол.). *А р т а б е р с і н м е р е й і н*, Жайқала бер орман боп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Айбаты артсын! б а т а. *Айбары күшейіп, ержүрек батыл болсын деген мағынадағы сөз.* Балаларыңның бәрі де батыр болсын, Жамылғаны жау кірмес шатыр болсын. *А й б а т ы а р т с ы н* ұл мен қыздарыңның, Баһадур – бірі мыңға татыр болсын! (Айтыс).

Арта түсті [берді]. *Ұлая түсті, күшейе түсті.* Қазіргі жағдайда заң шығару процесінде ғылыми қамтамасыз етудің ролі *а р т а т ү с і н* отыр, бұл қоғамдық процестердің мүмкін болатын тенденцияларын болжауда байқалады («Егемен Қазақстан»). Көшеге жаппай құрылыс тұрғызылған жағдайда дыбыстан, олардың жаңғыруынан шу *а р т а т ү с е д і*, ал еркін жоспарлауда, яғни үйлер бірінен бірі алыс орналасқан кезде немесе олар көшеге бүйірін бере тұрғызылса – шу азаяды (Т.Қалыбеков, Экология.). Көміршілердің арасында қайлашы үлкен атақ. Жоспардан асыраса орындаса, ақшасы да, беделі де *а р т а б е р е д і* (Ф.Мұстафин, Қарағанды.).

АРТБАСПАЙ з а т. с т и л ь. *Бақта, аулада т.б. жерлерде демалу үшін ұзынша етіп жасалған орындық.* Бүйтіп қыдырғаным бар болсын деп бақ ортасындағы тақтайшалары жұлынған кетік *а р т б а с п а й ғ а* отыра кеттім («Алматы ақшамы»).

АРТЕЗИАН [франц. artesian]: **артезиан алабы.** г е о л. *Бір немесе бірнеше орынды су қабаттары бар аумақты, біртұтас геологиялық құрылым.* Қазақстанның оңтүстік бөлігінде он төртке жуық *а р т е з и а н* және субартезиан *а л а п т а р ы* анықталған. Бұлар негізінен тауалдық және тауаралық ойыстарды құраған бор, палеоген, неоген және төрттік шөгінділермен байланысты келеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Артезиан құдығы. г е о л. *Бұрғымен қазылып, суы жоғары қысыммен тереңнен шығатын құдық.* Қазір Жуантөбе тұсында қазылған бір *а р т е з и а н қ ы д ы ғ ы н ы ң* беріп отырған игілігі толып жатыр. Кешегі шөлде бүгін дарбыз шығарып жатыр (М.Әуезов, Өскен өркен). *А р т е з и а н қ ы д ы қ т а р ы н ы ң* суымен «Ақтам» каналын бірнеше шақырымға созу жоспарланып, шабындықтарды суландыру жұмыстары жүргізілуде («Лен. жас»).

Артезиан сулары. г е о л. *Жерасты сулары.* *А р т е з и а н с у л а р ы* ғасырлар бойы ондаған, жүздеген миллиард текше метр су қорын жинақтаған жер астындағы орасан зор табиғи су қоймасы болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *А р т е з и а н с у л а р ы* жердің батпақтануына

себепші болады. Сулы пластағы арынының күшімен қозғалған су беткі су өткізбейтін жұқа жабыннан өтіп жоғары көтеріліп іркіледі де өсімдік тамыр жайған топырақ қабатын мол ылғалдандырады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

АРТЕЛЬ з а т. т а р. с о в е т. *Шаруашылықты оңтайлы етіп ұйымдастыру үшін біріккен, тең құқылы адамдар ұйымы.* Жаңадан ұйымдасқан ауыл шаруашылық *а р т е л і н е* техника жағынан жетімсіз кезі. Әлі тұрақты жем қоры, келістіріліп салған қора, сарайы жоқ (С.Бегалин. Танд. әңгім.). Өсектер оттай лаулады, Қоймадым құлақ ешкімге. Кірдім де кеттім *а р т е л ь г е*, Дұрыс деп солай шештім де (Ө.Тәжібаев, Танд.). Бұл, біз сияқты жұмысшылар *а р т е л і н і*ң әні. Ес білгеннен бері құлақтан кеткен емес, бұл бір ән (Ө.Сәрсенбаев, Толқында.).

АРТЕЛЬДЕС з а т. *Бір артельде бірге жұмыс істейтін.* Жаңа қонысқа екі бөлмелі қарағай үй салып алдым. *А р т е л ь д е с т е р* мені мал бригадасын басқаруға тағайындады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АРТЕЛЬДЕС= е т. т а р. *Артель болып бірігу, бірлесу.* Қалада бір ат-арба тауып алып, әркімдермен *а р т е л ь д е с і н*, извозчиктік көсіп қылады (І.Жансүгіров, Шығ.).

АРТЕЛЬДЕСТІР= е т. с о в е т. *Артельдерге біріктіру.* ≈ *А р т е л ь д е с т і р у* кезеңі.

АРТЕЛЬДЕСТІРУ *Артельдестір етістігінің қимыл атауы.* Қаймен оқиғасы қат-қабат өрбиді. Бұл оқиға алғашқы *а р т е л ь д е с т і р у* кезеңімен, қиян-кескі тап тартысының көрінісімен байланысты («Лен. жас»).

АРТЕРИОСКЛЕРОЗ [грек. arteriasklerosis] з а т. м е д. *Артерия қабығының қалыңдап, қан тамырының созылмалы ауруға ұшырауы.* Лимон жемісі, құрқұлақ, баспа, *а р т е р и о с к л е р о з* ауруларына қарсы қолданатын дәрі (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Жаңғақ майын денсаулығы түзу адамдарға тағам ретінде, сол сияқты өт, бауыр *а р т е р и о с к л е р о з ы* мен ауырғандарды емдеуге қолданады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АРТЕРИЯ [грек. arteria] з а т. м е д. *Дененің барлық ағзалары мен тіндеріне жүректен қан тарататын тамырлар.* Шоқ гүлді астрегал қан тамырларын кеңейтеді, *а р т е р и я* да қан қысымын бәсеңдетеді және жүрек бұлшық еті қызметінің бірқалыпты болуын қамтамасыз етеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Науқастың екі қабырғасы сөгілді, хирург Алексей Бурдин сол жақ ыықтағы *а р т е р и я* ға қан құюға кірісті («Лен. жас»). *А р т е р и я* дегендер қалың қабырғалы қан тамырлары

болады. Жүректен шыққан қан *а р т е р и я* л *а р д ы* бойлап, дененің барлық органдарына бөлініп таралады (Адам анатом.).

АРТЕРИЯЛЫҚ с ы н. *Артерияға қатысты, артериядағы.* *А р т е р и я л ы қ* қанда тіршілікке қажетті оттегі көп. Бұлар *а р т е р и я л ы қ* тамырлар арқылы бүкіл денені аралап, қоректік заттарды тканьдарға, клеткаларға таратады (А.Рақышев, Бұл тур. біл.).

Артериялық жүйе. м е д. *Қан айналу жүйесі.* *А р т е р и я л ы қ ж ү й е* ғ е өкпе артериясы және кішкене қан тамырлары кіреді (ҚСЭ).

Артериялық қысым. м е д. *Артериядағы қан қысымы.* Педролон Чехословакияның дәрісі. *А р т е р и я л ы қ қ ы с ы м ы* н өсіретін және қан айналуын реттейтін дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Аперсолиннің негізгі қасиеті *а р т е р и я л ы қ қ ы с ы м д ы* азайтып, бүйреkteгі қан алмасуды белгілі мөлшерде реттеп тұрады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Артикуляция [лат. articulatio] з а т. л и н г в. *Белгілі бір тілдік дыбысты шығарудағы сөйлеу мүшелерінің қызметі.* Дыбыстардың жасалу *а р т и к у л я ц и я* с ы н, басқаша айтқанда, тіл дыбыстарының анатомиялық, механикалық жақтарын білудің теориялық мәні зор (Қазіргі қаз. тілі). Құрысу – *а р т и к у л я ц и я* органдарында: тілде, ерінде пайда болғанда, ауызды бірден ашу мүмкін емес (Қазіргі қаз. тілі).

Дыбыс артикуляциясы. л и н г в. *Дыбыстау мүшелерінің қызметі, яғни дыбыстардың жасалу тәсілдері.* Сөйлеу нәтижесінде адам организмді анатомиялық өзгерістерге түсіп, *д ы б ы с а р т и к у л я ц и я* с ы н а қабілеті бар сөйлеу аппараты жасалды (Қ.Жарықбаев, Психология).

Артикуляциялық с ы н. *Артикуляцияға тән, қатысты.* І фонемасы тілдің алға қарай жүйткүі арқылы жасалады. Мұның өзге *а р т и к у л я ц и я л ы қ* қасиетінің ы-дан айырмасы жоқ (Қазіргі қаз. тілі). Сөздерді, жеке буындарды айтқанда әншінің *а р т и к у л я ц и я л ы қ* аппараты: ауыз, ерін, тіл, тісі, жұмсақ және қатты таңдайының үлкен мәні бар (Хормен жұмыс.).

Артикуляциялық база. л и н г в. *Белгілі бір тіл иелерінде қалыптасқан тілдегі әрбір дыбысты жасаудағы дыбыстау мүшелерін қолдану дағдыларының үйреншікті жиынтығы.* ≈ Қазақ тілі дыбыстарының *а р т и к у л я ц и я л ы қ б а з а* с ы.

АРТИЛЛЕРИСТ з а т. с ө й л. *Артиллерияшы.* – Қараңдаршы, жолдастар, қараңдаршы, – деп айқайлайды Ключков, – жау

біздің *артиллеристерге* барын төгіп, шүйліге төнді (Б.Момышұлы, Москва.). Ірі зеңбіректердің оғы бірнеше метр жерге ауып түседі, сондықтан *артиллеристер* Жердің айналуын күн бұрын есептеп, ескеріп отырады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Артиллерия [франц. *artillerie*] з а т. ә с к.

1. Зеңбірек, миномет т.б. сияқты снарядпен атылатын ірі соғыс құралдарының жалпы аты. Бауыржан қолына бинокльді алып қарап еді, жаумен екінші ротаның қатты атысып жатқанын және жаудың *артиллериясы* үздіксіз атып тұрғанын көрді (М.Ғабдуллин, Мениң. дос.). Олар *артиллерия* ойнағын тоқтатып, бомбалауды бастады, оның соңынан танктерін айдап салды (Б.Момышұлы, Москва.). Алайда саперлер алғашқы кескен ағаштарын бұтақтап, сүмбілей бастаған кезде фашистер бұл манды *артиллерия* оғының астына алды (Ж.Жұмаханов, Солдат.). **2.** Артиллериялық қару-жарақ құрылғысы, олардың қасиеттері мен ұрыста қолдану әдістері туралы ғылым. Алда математикалық зерттеулер мен есептеулерді аса қажет ететін маңызды мәселелер бар еді, олар: гидротехникалық проблемалар циклі; кеме жасау және навигация; *артиллерия* және баллистика; оптика; дәл прибор жасау (А.Кобесов, Математика.). **3.** Негізгі қаруы снарядпен атылатын ірі соғыс құралдары болып келетін әскер түрі. Зығырданы қайнаған ол [Қамбаров] *артиллерия* мен миномет дивизиондарына: «Жаудың шебін аямай талқандаңдар», – деп бұйырды («Лен. жас»). *Артиллерия* әскер түрі ретінде оперативтік бірлестіктер мен жалпы әскерлік құрамалардың, бөлімдер мен бөлімшелерден тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ауыр артиллерия. ә с к. Қарсыластың жасырын тұрған қарулы қуштері мен әскери техникасын, артиллериясын және басқа да фортификациялық құрылыстарын алыс қашықтықтан атқылап, жойып жіберуге арналған қару. 1917 жылдың бас кезінде орыс армиясында ерекше мақсаттағы *ауыр артиллерия* құрылып, ол Кеңес армиясында 1926 жылға дейін сақталды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Артиллерияда механикалық тарту пайда болғаннан кейін 1940 жылдардың аяқ кезінен бастап *ауыр артиллерия* термині қолданыстан шығып қалды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Гармонь сазына ілескен солдат әні әлдеқайда ұзай түскен *ауыр артиллерияны*ң күріліне барып ұласады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Артиллериялық с ы н. ә с к. Артиллерияға тән, қатысты. 1914 жылдан газды

шабуыл үшін *артиллериялық* химиялық снарядтар мен газшашарлар қолданылды (Қ.Аманжолов, Әскери термин.). *Артиллериялық* зеңбірек снарядты (миналарды) атуға арналған 20 мм және одан жоғары калибрлі ұңғылы қару түрі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Артиллериялық атыс ә с к. Ұрыс қимылдарын жүргізудің бір тәсілі. *Артиллериялық атыс* танктер мен моторлы атқыштардың өз міндеттерін толық орындауына жол ашады, қарсыластың алдыңғы шептегі қорғанысын, кейінгі жақтағы бекіністерін де талқандайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Артиллериялық байлау ә с к. *Тактикалық ракетадан соққы беру және артиллерия атысын дайындап жүргізу мүддесінде қарсыластың нысаналары туралы мәлімет жинау.* *Артиллериялық байлау* міндеттері – қарсыластық ядролық шабуыл жасау құралдарының, оның артиллериясы, минаатқыштары, танктері, танкіге қарсы құралдары, басқару пунктері және тағы басқа объектілерінің координаттарын анықтау және табу [___] (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Артиллериялық дайындық ә с к. *Тікелей шабуылдың алдында өткізілетін артиллерияның ұрыс қимылдары мен шабуылы.* Шабуылға *артиллериялық дайындық* кезеңінде ракеталық және артиллериялық бірлестіктердің (топтардың, бөлімдердің, бөлімшелердің) атыс тапсырмаларын орындау бірізділігі, уақыты және әдістері көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Артиллериялық қару-жарақ. ә с к. *Ұңғылы, оқ ататын қарулардың түрі.* *Артиллериялық қару-жарақ* негізін артиллериялық кешен (атуға арналған оқ-дәрілері мен аспаптары бар артиллериялық қару) құрайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Артиллериялық қолдау ә с к. *Шабуылға шыққан бөлімше жауынгерлерінің жедел ілгері басын қолдау, артиллерия арқылы қарсылас шебіне соққы беру.* ≈ *Артиллериялық қолдау* көрсету.

Артиллерияшы з а т. ә с к. *Артиллериялық әскердің жасақшысы.* Біз қырманмен қатарлас тұрған он төртінші трактор бригадасының қасына келдік. Бізді *артиллерияшы* фуражқасын киген шағын денелі адам қарсы алды (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

Артист [франц. *artiste*] з а т. ө н е р. **Әртіс** (драмалық немесе музыкалық спектакльдерде, кинода роль орындаушы, эстрадалық, цирктік қойылымдарға қатысушы өнер иесі). Қатысатын қойылымдары екі сағат жүрді екен,

сондықтан бұл қарт *а р т и с т к е* киын тиіп отыр («Алматы ақшамы»). – Сафура-ау, сен неге тұрсың селтиіп, Сапар, Смағұл Толыбаевич! Сіздерге не болған түге, *а р т и с т* көргендей маған қадалып қалғандарың қалай? (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Сол күннен бастап балалар үй ішінде *а р т и с т* боп ойнауды қолға алды. Бұрында да бірі ата, бірі әке, бірі бала боп, «үйшік-үйшік» ойнайтындары барды (Р.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

Халық артисі ө н е р. *Әртістік өнер саласында жоғары шеберлікке қол жеткізген адамға мемлекет тарапынан берілетін ресми жоғары атақ.* Атақты *х а л ы қ а р т и с і* Қанабек Байсейітов ел ішіндегі аңыз-әңгімелерді өте көп білетін және айтқыр адам еді. Біраздан бері «Қанекен айтқан хикая» деген атпен топтама өлең жазып жүрмін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Тіпті болмай бара жатқан соң біз Күләш екеуіміз өз үйімізге де адамдар тұрғыздық. Украин ССР-інің *х а л ы қ а р т и с і* әнші Иванов, концертмейстер Саксонский әйелдерімен және дирижер Рахлин екі жылдай біздің үйімізде болды (Қ.Байсейітов, Құштар.). Сахнаның қарт шеберлерімен жасы кіші болса да тең түсетін, олармен құрмалас тұратын, тіпті қазақ сахнасында алатын орны ерекше бөлек актер Қазақ ССР-інің *х а л ы қ а р т и с і* Камал Қармысов (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

АРТИСТЕЙ с ы н. с ө й л. *Әртіс сияқты, әртіс тәрізді.* Бұқараның таңы ыстық, талтүстей, Январда тұрады оған қар түспей. Қолда кесе саусақтары сыртылдап, Шайханада билейді өзбек *а р т и с т е й* (С.Мәуленов, Жаңа арна).

АРТИСТКА ор. з а т. *Әртіс әйел.* Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген *а р т и с т к а с ы* Фатима Балғаеваның сызылта ойнаған қобызын кім тыңдамайды («Лен. жас»). Ұзын шашты *а р т и с т к а* қыздың көзі Нияздың көзімен қарсы атысқан садақтың оғындай қадалысты (С.Сейфуллин, Шығ.). Аспанына Отанның «Гөкку» қақты қанатын. *А р т и с т к а с ы* Отанның Жастар үлгі алатын (М.Хакімжанова, Жыр асуы).

АРТИСТІК с ы н. *Әртістік (әртістік өнерге тән, лайық, сай).* *А р т и с т і к* әлемде Джигарханян ойнаған рөлдерінің саны аса көп. Тіпті отыз жыл бойы абсолюттік рекордты ұстап тұрды десе де болады («Алматы ақшамы»). Жалпы тележүргізуші әртіс болмаса да, *а р т и с т і к* қабілетке ие болуы керек деп ойлаймын («Жас Алаш»). Күлдіретін Әміренің өнері, қыржиған беті, жұмылған

көздері, қысқасы, Әміренің *а р т и с т і г і* дейді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

АРТИСШЕ ү с т. с ө й л. *Әртіске ұқсап, соған сай, лайық.* Жұртқа жағатын мінезім – күнде, кешқұрым тыңдаушы елдің құлақ құрышын қандырып, *а р т и с ш е* мың құбылтып қисса оқитынымды қосыңыз (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жылпостасу жігіттің оң жағындағы жылмаң сары *а р т и с ш е* құбылады. Бұлар әрдайым бірге жүретін, Василийдің айтқанынан шықпайтын, өздерін оның пікірлес досы санайтын атой жігіттер (А.Сатаев, Аққу.).

АРТҚАРАҚ ү с т. *Артқа таман, кейінірек, соңын ала.* Мұрат басқалардан *а р т қ а р а қ* оқшау отыр. Мүйізделген сиырдай жырылып шығып, қораштанып, бүгіле түскен (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

АРТҚЫ с ы н. 1. *Арт жақтағы, арт жағындағы.* Аяғы (бүркіттің) төрт саусақты, саусақтары салалы. Тұяғы ұзын, саны толық, шымыр келеді. Саусақ терісі бедерлі, шегірен былғары іспетті. *А р т қ ы* саусағы – тегеуіріні, ішкісін – жембасары, ортанғысын – сығымы, шеткісін – шеңгелі дейді. Тегі тегін жаратылыс емес. Көк болаты (көк тұмсығы) – көңілге кір келтірмес асыл (Ж.Бәлшенев, Білмейді.). Көнбіс, жебежапырақ, бейсағақ және басқа өсімдіктер аквариумның *а р т қ ы* қабырғасына таман орналастырылса, сәнін келтіріп, адамға эстетикалық әсер етеді (Қ.Қайымов, Су асты.). Арғымақ үйірін сағынса *А р т қ ы* аяғын қағынар Алғанын бейбақ сағынса, Қаннан ендік жағынар (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. *Соңғы, кейінгі.* Қалмастан, әкеліндер бәрің тойлық, Ат, атан, *а р т қ ы* жағы болсын қойлық. Сол қызды Залға алып берейік, – деп, Жатқанда жұрт жабырлап малын сойып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Баласын бесіктегі атастырып, *А р т қ ы* дауды қояды шатастырып. Ол бала өледі ме, өседі ме, Қарлығаштай қылменен матастырып (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. *А у ы с. Ізін басып келе жатқан.* Алдыңғы толқын – ағалар, *а р т қ ы* толқын – інілер, Кезекпен өлінер, баяғыдай көрінер (Абай, Тол. жин.). *А р т қ ы л а р* шалдың әңгімесін көздерімен көрген екен, түгел шындады (М.Әуезов, Қилы заман). Данышпан қарттар бұрынғы Қалдырған сөз бар *а р т қ ы ғ а*: Сақтаған шарап бұ күнгі Сақтамақ жастық шақты да (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Айырылар дос ердің артқы қасын сұрайды. *Достықты, татулықты бұзуға ілік іздеді.* Не сылтау? Қандай қылықты бағады екен? Сылтауы – Оспан үйінің дүние-мүлкін үлеске салу жөнінде! Үлеске? Оспан аға жылы

толмастан, көзі жасырынып болмастан ба? Несін айтасың! «*А й ы р ы л а р д о с е р д і ң а р т қ ы қ а с ы н с ы р а й д ы*» дейді ғой (М.Әуезов, Шығ.).

Артқы айыл этн. *Ердің арт жақ қасының астынан тағатын айыл*. Ал, жігіттер, атқа қоналық! – деген дауыстан соң бәрі де орындарынан тұрды. Ердің босатып қойған *а р т қ ы а й ы л ы н* қайтадан тартып, атқа қонысты (Х.Елебекова, Үні кетпес.). Басына жүген киген соң, Ер тоқымын салған соң, Төс айылын бос тартты, *А р т қ ы а й ы л ы н* бек тартты (Батырлар жыры).

Артқы бой. қолөнер. *Сырт киімнің артқы өңірі*. Үш бойдың алдыңғы екі бойын «алдыңғы өңір» деп, артын «*а р т қ ы б о й*» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Фрак – алдыңғы екі етегін *а р т қ ы б о й ы н а* қарай қиғаштап ойып тіккен, ұзын етектегі ерлер киімінің түрі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Артқы ми. а н а т. <грек. met – артқы, epkephalon – ми> *Мишық пен ми көпірінен құралған ми бөлігі*. *А р т қ ы м и* екі бөліктен: көпір мен мишықтан тұрады. Көпір немесе вароли көпірі көлденең орналасқан білікке ұқсайды. Көпірдің алдыңғы беті ми сауытының ылдиына, артқы беті мишыққа қараған (Ә.Күзембаева, Адам анатом.).

Артқы ішек. м е д. с ө й л. *Тік ішек*. $\approx$ *А р т қ ы і ш е к* ауруы.

АРТҚЫЗ = е т. 1. *Затты, жұкті т.б. тиеткізу*. Әзімбай мен Қаражан кейбір содыр жігіттерін жіберіп, түйелеп *а р т қ ы з ы н*, ұрлатып та алып отырды (М.Әуезов, Шығ.). Қамысқа тыққан теңдерді алғызып, түйелерге *а р т қ ы з ы н*, әпі-шәпі боп жатқан үстіне Жөнеуіт ханның жігіттері сау ете қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). 2. а у ы с. *Күшейту, арттыру*. Өзгелерін қойдырып, күй тартқызып, Оған қосып әртүрлі ән айтқызып. Хан баласы Хасенді жолдас қылды, Өнерін жіберткен соң тым *а р т қ ы з ы н* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сенімге қол артқызды. б е й н. *Сенімге жетеледі, үмітін жалғады*. Осы үміт бұрынғы шүбәлі ойларды да біртіндеп ұмыттырып, *с е н і м г е қ о л а р т қ ы з д ы* (М.Иманжанов, Менің махабб.).

АРТРИТ [грек. arthron] з а т. м е д. *Зат алмасуының бұзылуынан буын қабының асқынып, қабының ауруы, яғни буынның қозғала алмай шорбуындануы*. Билиарин *а р т р и т і* ң созылмалы және өте ауыр түрлерін, қайталанған радикулитті, салынған сынықты емдеуге қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі –

дауа.). Мәселен, консервіленген өтпен созылмалы *а р т р и т т і*, құяңды, сары буынды, барлық омыртқа жүйесі сырқырап ауруын емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

АРТРОЗ [грек. artron] з а т. м е д. *Зат алмасуының бұзылуынан болатын буын ауруының созылмалы түрі*. *А р т р о з* адамның егде тартқан кезінде адам ағзасында қоректік заттар алмасу процесінің бұзылуынан, кейде жұқпалы аурулардан пайда болады (М.Исамбаев., Мед. анықтама).

АРТТАҒЫ с ы н. 1. *Арт жақтағы, соңғы, кейінгі*. Бәрі бұрынғы ескіліктерін *а р т т а ғ ы* күнге тастаған. Енді бұрын болмаған, болжамаған қызықты жаңалық көз алдарына кеп қапты (М.Әуезов, Шығ.). Апасының бәсекесін жаттаған Шәмши де *а р т т а ғ ы* бір бунақ көште қара інгенді қара қызға жетектетіп, сарбас қамшымен қара терге шомылған борбайға шыпылдатып ұрып келеді екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Артынан еріп келе жатқан, кейінгі жас (ұрпақ)*. *А р т т а ғ ы* ұрпақ шетінен аршылан, шетінен шері болып өспесе, ендігі елдің есі түгенделіп, етегі жабыла қоюы екіталай екендігін ерте ескерген («Егемен Қазақстан»). Құрмет еткен. Жақсы-ақ боп аталарың өткен шығар, Ісіне қарай құрмет еткен шығар. Асылынан қалдырмай *а р т т а ғ ы ғ а*, Жақсылығы өзімен кеткен шығар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күрес үшін, еркін, шаттық еңбек үшін туған сендер, Шақырындар, *а р т т а ғ ы* ұйықтаған именшек, Бақыт жолын білмейтін бауырларыңды (С.Сейфуллин, Өлеңд.). 3. а у ы с. *Кейінгі, өтіп кеткен кездегі*. Оның бәрі енді артта, – Керегі жоқ аһ ұрып. Өзіңе өзің жүк артпа, *А р т т а ғ ы н ы* шақырып. Аз қалса да алдағың, Артық болар көруге, Бармай тұрып қармағың Су түбіне шөуге (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 4. а у ы с. *Қалып қойған, ілесе алмаған*. – Бүлінгенді жөндейтін де, *а р т т а ғ ы н ы* алға бастыратын да сен емессің. Бұралқыланбай жөнел, – деп Сәуле сөзбен ұрып, көбен атты (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

АРТТЫР = е т. 1. *Жүкті тиеттіру*. Маманды рулы елге қылған бара, Маман бай мал біткенге қылған тоба. Сәнімен бұл жиынға барамын деп, *А р т т ы р д ы* өңкей нарға тоғыз саба (Айман-Шолпан). Тарттырып «қашты, – деп, – жау» керней-сырнай, Қамдалып қайталық деп біз де тұрмай. *А р т т ы р ы н* қос, құралды қайта көшті, Олжаға белден батып ырғай-жырғай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Алтын-күміс *а р т т ы р ы н*, Асыл кілем жаптырып, Түйеден алды бураны, Қаны қашып бетінен

Ірені жаман қуарды (Алпамыс). **2. Молайту, көбейту.** Үйдің әлі көп жұмысы бар. Қарқынды еселеп *а р т т ы р м а с а қ*, биыл онда кіре алмаймыз (Қ.Қамбаров, Алтай.). Бұлар жайып жеткізілген малға түскен жарақат мөлшерінен салыстырғанда жарақатты екі-үш есе *а р т т ы р а д ы* (Ф.Әбішев, Мал. жарақат.). **3. Күшін көбейту, күшейту.** Сонда мәрмәр немесе әк құрамындағы кальций аквариум суына еріп, судың кермектігін *а р т т ы р а д ы* (Қ.Қайымов, Су асты.). 80 децибелдік шу адамның ойлау қабілетін нашарлатады, артерия қысымның тербеліс өрісін *а р т т ы р а д ы*, айналадағы өзгерістерді қабылдау қабілетін әлсіретеді (Т.Қалыбеков, Экология.). Тиегі құралайдың асығындай, Бойында бір қызық бар жас ұғымдай. Ыстығын өр көңілдің *арттырады*, Сағынып енді көрген ғашығындай (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.). Қаратамыр қақырық түсіргіш, қанның ұюын *а р т т ы р а т ы н*, қояншыққа қарсы пайдаланатын дәрі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **4. а у ы с. Істің сапасын жақсарту, дәрежесін жоғарылату.** Совхозда атқарылған жұмыстың нәтижесі, ең алдымен жүн қыркуды шұғыл *а р т т ы р ы н*, оның сапасын жақсартудан көрініп отыр (М.Әмірғалин, Биязы жүн.). Осы жақын жылдар көлемінде халқымыздың ежелгі дұдыға, жетіген, үлдек, сазсырнай, сазген, дабыл, кепшік, асатаяқ, бұғышақ секілді өзге де көпкөп музыкалық аспаптарының қатарға қосылуы әуен-саздарды жеткізудің мүмкіндігін бұрынғысынан әлдеқайда *а р т т ы р а* түсті («Лен. жас»). Атом энергиясы адамзат қоғамының күш-қуатын қаншалықты *а р т т ы р с а*, ал электроника мен жартылай өткізгіш техникасы, математикалық машина ми қызметінің жасампаздығын немесе оның творчестволық ынта-жігерін соншалықты күшейтті (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Қидырып қарағайдан керегесін, Қондырып кісі бойы терезесін, Көтеріп мұнарасын ай қондырып, Мешіттің *а р т т ы р ы н* дәрежесін (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бағасын арттырды. Құнын асырды, абырой-беделін көтерді. Кейін де, қазірде де Махамбет ақын есепті бағалағанда осы ерекшелігімен көпке де жақын, көптің де ереуілшісі, айқайшысы, ұраншысы боп көрінеді. Қозғалыс бастығы болған батырдың бұндай ақын болуы оның *бағасын арттырады* (М.Әуезов, Шығ.).

Беделін арттырды. Жұрт мойындаған атақ-абыройын күшейтті, асырды. Осы тұқым ішінде ісі мен сөзі түгел шығатын Күнзила

болып шығуы мұның да *беделін арттырған* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Қадірін арттырды. Сый-құрметі өсті, молайды; бедел-мерейі өсті. «Өзімнің дәулетімді тасытып, қадірімді *арттырған* осы бақташылық еңбегім» – деп ойлады әкесі (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Сенімін арттырды. Бір нәрсеге деген үмітін бекітті, сенген күйін күшейтті. Дәл осыны түсінудің өзі оның бойына көл-көсір күш бітіріп, *сенімін арттырып* жіберді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

АРТТЫРУ *Арттыр етістігінің қимыл атауы.* **1. Молайту, көбейту.** Ал мұның өзі еңбек өнімділігін күрт *а р т т ы р у ғ а*, қазып алынған кеннің өзіндік құнын төмендетуге және ашық кен орнының тереңдігін ұлғайта түсуге мүмкіндік беруде (Т.Қалыбеков, Экология.). Қант қызылшасын мол өндірудің негізгі жолы – оның өнімділігін *а р т т ы р у* (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Қызылорда мен Шымкент облыстарында Күріш егісінің көлемін қауырт *а р т т ы р у* белгіленіп отыр (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.). **2. Белгілі бір нәрсені, сапаны күшейту, көтеру.** Жұмысты жақсылап қолға алу керек. Қойшылардың жауапкершілігін *а р т т ы р у* керек (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жаңа жауынгер заманымызға бет бұру деген сөз – шеберлігімізді *а р т т ы р у* деген сөз (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Кәсіпорында өндіріс үрдісін жетілдіру, кадрлар дәрежесін *а р т т ы р у*, оқу сыныптарында жаңа мамандарды дайындау бойынша үнемі жұмыстар жүргізіліп отырады («Егемен Қазақстан»). **3. Белгілі бір қасиетті күшейту, дамыту.** Жоспарлы тұтыну және өнімге бекітілген жоспарлы баға ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін өндіруге, ресурсты үнемдеуді жүзеге асыруға өнімнің сапасын *а р т т ы р у ғ а*, өндіріс шығындарын төмендетуге мүмкіндік туғызбайды (Б.Жүнісов., Нарық. экон. негіз.). Құрама Штаттар шекаралық бақылауды күшейту және Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің қорғаныс қабілетін *а р т т ы р у д а ғ ы* Қазақстанға көмек көрсету бағдарламасын нығайту туралы мәселені қарайтын болады («Егемен Қазақстан»).

Еселеп арттыру. Бірнеше есе арттырып, қарқынды түрде көбейту, ұлғайту. Бір жағынан қазақ тілінің өрісін барынша тарылту қолға алынса, екінші жағынан Қазақстанда орыстар мен орыс тілінде сөйлейтіндердің санын *еселеп арттыру* көзделді («Қаз. әдеб.»). Ортақ мүддені өрге бастырып, ел дәулетін *еселеп арттыру* жолында аянбай еңбек ету, үнемі іздену оны табыс белесіне шығарды (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

АРТТЫРУШЫ з а т. *Бір нәрсенің көлемін яки сапасын бұрынғысынан молайтушы, өсіруші, өзгертуші, жақсартушы адам.* Ол өмірдің игілігін көрумен бірге, табиғатты жаңғыртушы, дәулетін де, сәулетін де *а р т т ы р у ш ы*, құлпыртушы, саналы да жасампаз, ғаламат күш иесі! (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Көнді көбірек төгу жағына күш салыңыздар. Оған шірік көң деп қарамай, жерді тыңайтушы, өнімді *а р т т ы р у ш ы* деп қарау керек, – деді Сагира (С.Алдабергенов, Алға).

АРТТЫРЫЛ = е т. *Молайтылу, күшейтілу.* Комбайндардың тоқтап тұрмауы үшін автомашиналардың саны көбейтіліп, олардың жұмыс өнімділігі *а р т т ы р ы л ғ а н* («Қаз. әдеб.»). Май түйірлері түрпілеу (үлгілі) консистенциялы болған жағдайда шаюға құйылған судың температурасы *а р т т ы р ы л а д ы*. Ол қаймақтан май шайқаудағы температурадан 1–2 градус жоғары болғаны жөн (С.Сейітов, Сүт өңдеу.). Үлкен Жезқазғанға керекті кадрлар негізінде қазіргі Жезқазған комбинатының цехтарында жұмысшыларды өнерге үйрету жолымен даярлау керек, мұнымен қатар, қысқа срокты курстар ашу керек, бұл курстарда жұмысшылардың өнері *а р т т ы р ы л а т ы н* болу керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

АРТТЫРЫЛУ *Арттырыл етістігінің қимыл атауы.* Қайыршылық салықтың *а р т т ы р ы л у ы* себепті туумен бірге, заттай салықтың ақшалай салыққа ауыстырылуы себепті де туды (К.Маркс, Капитал). Балаларға тегін тамақ беру үшін бөлінетін қаржы жыл санап *а р т т ы р ы л у д а* («Соц. Қаз.»).

АРТУ *Арт етістігінің қимыл атауы. 1. Бір нәрсеге тиеу.* Ерте заманнан жүк *а р т у*, кіре тарту, көшіп-қону үшін және басқа жұмысқа түйені пайдалану көп халықтың өмірінен үлкен орын алғаны мәлім (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Белгілі ерімейді іштің мұзы, Өтпейді қатынына айтқан сөзі. Үйді жығып *а р т у д ы* білмей тұрса, Ойына түсті Ай, Таңсық екі қызы (Қозы Көрпеш.). Сәуле, өзін арқалайтын жүкті өзгеге *а р т у* бөрібір ұрлық. Ұрлықтың рақатын көрген адам бар ма, Бөпежан (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2. Молаю, көбею, ұлғаю.** Үйінді ярустары санының артуы беткей ұзындығының және оларды тегістеу жұмыстары көлемінің *а р т у ы н а* себепші болады (Т.Қалыбеков, Экология.). Еркін баға белгілеу экономикасына тән ашық инфляция бағаның тауарлар мен қызметтерге созылмалы *а р т у ы* түрінде көрінеді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Автоматосвалдардан ауа өдетте желсіз, тымырсық күндері ластанады. Мұндай кезде ауада азот

тотықтары, альдегидтер, көміртек тотығы құрамының *а р т у ы* байқалады (Т.Қалыбеков, Экология.).

АРТУ-АРТУ с ы н. ж е р г. *Асу-асу.* Онан мұнан сөз қылып өңгіме айту. Не ғып асып кеткенін білмей қалар Қатпар-қатпар белдерден *а р т у-а р т у* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Бұғауды қиып, босанып, Түнді тіле жамылып. Төтелей жорттым түнменен, *А р т у-а р т у* құмменен, Аңсаған елді сағынып (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). Атаның ұлы ер жігітке *а р т у-а р т у* бел келер (Алдаспан).

АРТУЛЫ с ы н. *Тиеулі, артылып қойылған.* Тәуекелге бел байлап, *а р т у л ы* шөпті Мұқан атпен ала жөнелсе де, жарты шақырымға жетпей ат сұлап жатып алды (М.Тәнекеев, Қажымұқан).

АРТУСЫЗ с ы н. *Жүксіз, тиеусіз.* Қаптаған қалың жылқы көш алдында *А р т у с ы з* түйе, айдалған қос келеді (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

АРТЫ з а т. **1.** *Заттың, адамның алдына қарсы бетін, жағын білдіретін көмекші сөз.* Шырақтың алды менен *а р т ы* болмас, Кітаптан шыққан сөздің қалты болмас. Дәретімен бес уақыт намаз болар, Шұнамыр құл, осы бесек, алтау болмас (Бабалар сөзі). Қанаштың тазысы еректеу, *а р т ы* сенек, құйрығы сәл келте, тек ұшы ғана қайқайып тұрады (Ш.Айманов, Қыран). **2.** ауыс. *Соңы, жалғасы.* Ақын саған айтпайды жарты нақыл. Айтқан сөздің болғай тек *а р т ы* мақұл. Артық дәулет сөз бе екен! Айналайын, Кейде тіпті жақпайды артық ақыл! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Ашудың *а р т ы* – ашық өткіншідей, Түнеріп жаумай тынбас бұрқасындай. Аса артық ақымаққа ашу бітер, Арнаның бұрып Аққан ормасындай (О.Шораяқов, Шайыр). Бұл істі ең алдымен Әли бастар, *А р т ы н а н* ілеседі кілең жастар. Ыстыдан бес жүз қолмен Мақсұт келді, Шуылдап көп бұқара бөрі қоштар (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АРТЫҚ с ы н. **1.** *Мөлшерден тыс, жоғары, шамадан тыс көп, мол.* Балалар, мен енді мұнан *а р т ы қ* өмір сүргім келмейді, менің өлгім келеді, егер өлмей қартайғанша тұрсам, сендер секілді бір ақымақ балалар анау күнгі шал мен кемпірге күлгендерің секілді, маған да күлер деп қорқамын (М.Дулатов, Шығ.). Бақтығұл егін салғанда Жарасбайдан азынаулақ көмек алып, жылдағыдан үш-төрт есе *а р т ы қ* қып жер айдады (М.Әуезов, Қараш.). Ақберген ондай бейнетті қажырым, ерлігім *а р т ы қ* болғаннан істеп жүрмін, менен басқаның қолынан келмейді деп ойлаушы еді

(Ж.Аймауытов, Шығ.). *А р т ы қ* жүкке қайыспайтын арқа, шытылмайтын қабақ қалды деймісің бұл күндері (А.Сүлейменов, Бесін).

2. Артылып қалған. *А р т ы қ* өнім колхоз базарында немесе мемлекеттік және кооперативтік мекемелер арқылы сатылып отырылады (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Балалар үйінің қоймасында *а р т ы қ* аяқ киім болмады ма, әйтеуір, Қабира келген бетте ақ қар, көк мұздың үстінде зыр жүгіріп бірнеше күн жалаң аяқ жүрді (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

3. Басқамен салыстырғанда сапалы, құнды, бағалы, астам. Аtpалдай тоғыз жылқы қолды боп отырғанда, бір күн алатын төртті-бесті түлкіңді *а р т ы қ* санадың ба, бұның не? – деді (М.Әуезов, Бүркітші). Тебінгінің астынан Ала балта суырысып, Тепсініп келгенде Тең атаның ұлы едің Дөрежеңді *а р т ы қ* етсе тәңірі етті (Шалкиіз // Алдаспан.). Зүбәйла Гимайдан бес-алты жас үлкен болғанымен, ауылдағы қыздың көбінен *а р т ы қ* (М.Гумеров, Хазірет.). Ерден ердің несі *а р т ы қ*, ептестірген сөзі *а р т ы қ*. Малдан малдың несі *а р т ы қ*, бір-ақ асым еті *а р т ы қ* (А.Сатаев, Дала.). «Адамнан ақылы *а р т ы қ* неткен ит» деп, Сенетін болды сүйтіп және дағы (Базар жырау, Шығ.).

4. Қолайлы, жөн, ең жақсы. Жігітке сайран етіп жүрген *а р т ы қ*, Жігіттік бір кеткен соң, келмес қайтып. Дүниеде үйде жатып босқа өлгенше, Жан-тәнің бірдей жанып күйген *а р т ы қ* (Үш ғасыр.). Үйленген соң мінезің өзгеріпті. Байсалдылық бойыңа тез келіпті. Бойдақтарға айтасың сен де шалқып; Жалғыздықтан жар сүю жүз есе *а р т ы қ* (М.Әлімбаев, Лирика). Адам бұрын көреді өлмеуді *а р т ы қ*, Аз өмірде мұқтаждық көрмеуді *а р т ы қ*. Сондықтан, кім байлықты қолына алса, Өмір соның қолында – алды тартып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

5. Дұрыс емес, жөнсіз, жаман, қажетсіз. Тойды сыпаттап жатуды мен *а р т ы қ* деп санаймын (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Біреуі басы *а р т ы қ* жүн-жұрқасынан құтылғанына қуанса, біреуі өзіне керегін қалағанынша таңдап, қадағына екі-үш тиыннан баға кесіп алып жатыр (Ф.Сланов, Асау арна).

6. Тиімді, пайдалы. Ол үшін белгілі шаруашылық құрған да *а р т ы қ* етпейтін тәрізді (С.Хайдаров, Теңіз.). Ол жігіттер қайтып оралғанша маза көрмейтінін, онан да бірге кеткені *а р т ы қ* екенін айтып, еріп шыққан (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Менің жалқау әкем дүниеге кім болып келуді, тарих үшін қай таптың өкілі болу *а р т ы қ* екенін ерте білген (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

7. Жақсы, егжей-тегжей, жан-жақты.

Жерін өзіңіз айтыңыз. Қоңырөзектің ойшұңқырын менен гөрі сіз *а р т ы қ* білесіз (М.Дүзенов, Ақ әже). Шұбартып жатқан қалың топ мал бар. Олар ақ үйлердің мүлкі. Кейі мыңды, кейі жүздерді айдаған осы өлкенің байларыңкі. Бірақ, қара үйлердің жас-кәрісі, еркек-әйелі сол малдың неше түлігін иелерінен *а р т ы қ* біледі (М.Әуезов, Абай жолы).

8. Содан басқа, бөтен, өзге. Ата-анасын бала қанша жақын көрсе де, қанша сыйласа да, тіршілікте адамның азаттығынан *а р т ы қ* еш нәрсе болмайтындығын, ол азаттыққа өзге түгіл, ата-анасы қарсы келсе де, еш нәрсеге айырбастамайтындығын осы қыз сол жолы жиналған жұртқа айқын көрсетті (М.Дулатов, Шығ.). Қараңды көріп қалқиып, Күйеуім бар деп дардиып, Баламды күтіп отырсам, Содан *а р т ы қ* тілекті, Сұрамас едім, алтыным!.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Достық ерке мінезден *а р т ы қ қ а* барыспаған секілді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

9. Өзгеше, ерекше, басқаша. Аtpалдай тоғыз жылқы қолды боп отырғанда, бір күн алатын төртті-бесті түлкіңді *а р т ы қ* санадың ба, бұның не? – деді (М.Әуезов, Бүркітші.). Ішінде осыншаның формың *а р т ы қ*, Жаратқан Құдай *а р т ы қ* жалғыз сәулем (Үш ғасыр.). Қазақта қыз туған жоқ менен *а р т ы қ*, Құлпырдым он бесімде бағым артып. Майысып, пісіп тұрған дер кезімде, Малды шал анталады иттей тартып (С.Торайғыров, Шығ.). Құлпыразия бойың сұлу бір жас, Ғашықтық әуресінен боламын мас. Данышпан ақылың *а р т ы қ* жаратылған, керекті адамзатқа сіз бір асыл тас (Ақан сері).

10. Орынсыз, ретсіз. Олай болса, *а р т ы қ* сөз ғой деменіз, Өмір – теңіз, су үстінде кемеміз. Басар аяқ нық болғанда, ақыл – жөн, Аяқ асты тайғақ болсын деменіз (М.Жұмабаев, Шығ.). Мамалары мен әжелері балаларды *а р т ы қ* еркелетіп жібереді, олардың орынсыз талаптарын қайтармай орындайды (Семья тәрбиесі). Көп *а р т ы қ* сөзге жоқ, тек адал еңбекпен күн көруді мұрат тұтқан. Балаларға дауыс көтеріп, зекуді де білмейді («Егемен Қазақстан»).

11. Басқамен салыстырғандағы дұрысы, жақсысы. Байлауы жоқ шешеннен Үндемеген есті *а р т ы қ*. Бәйге алмаған жүйріктен Белі жуан бесті артық (Шал ақын, Өлеңд.). Молдабек, оның соңынан Нұркүміс дүниеге келді. Мұнан *а р т ы қ* бақытты Иманбек пен Ұлтай іздеген де жоқты (С.Мыңжасарова, Замандас.).

12. Бір заттың, істің, қасиеттің т.б. көбірек болуы. Ерте тұрған жігіттің ырысы *а р т ы қ*, Ерте тұрған әйелдің бір ісі *артық* (Қаз. мақал.). Бірақ осы айдың өзі мен үшін жылдан *а р т ы қ* (Т.Ахтанов,

Үндістан.). Қатын-бала асырап, Мал жиғаның бұлай тұр. Хайуаннан *а р т ы қ* қай жерің, Надан болып жүрсен құр (М.Дулатов, Шығ.). **13.** *Өз құнынан жоғары, қымбат.* Қауға сақал өте қалды, «тонаушы емеспін, делдалмын, тайлағыңды *а р т ы қ* бағасына сатып беремін» деп бажайлады, байырқалатты (Д.Досжанов, Жібек.).

Артығымен қайырды. *Өтемін еселеп қайтар.* Мен Мадиярдан айрылсам өлер дейсің бе, көрсеткен қиянатын он есе *а р т ы ғ ы м е н қ а й ы р а р м ы н* (С.Омаров, Өмір.).

Артық ауыз бала. *ж е р ғ. Қолды-аяқты, епті, жұмсауға ыңғайлы бала.* Жұмсай қоятын *а р т ы қ а у ы з б а л а* да жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Артық болды. *Салыстырып қарағанда жақсырақ болды.* Дегенше жігіт момын, жаман деңіз, Шабан *а р т ы қ б о л а а л м а с* жаман аттан. Түлкідей түнде жортып жүргенінде, Алмасын аяғыңнан темір қақпан (Шал ақын, Өлең.).

Артық етпейді. *Пайдасы болмаса, зиян келтірмейді.* Ол үшін белгілі шаруашылық құрған да *а р т ы қ е т п е й т і н* тәрізді (С.Хайдаров, Азамат.).

Артық кетті. *Қаттырақ айтып, ренжітіп алды.* Айжанның Раушан сөзін көңіліне дық алғанын, оның *а р т ы қ к е т к е н і н* жалғыз Нұрлан ғана емес, Раушанның өзі де сезді (З.Шашкин, Сенім).

Артық көрді. а) *Қадірлеп, қымбат тұтты.* Неге сүйсін ол мені, Өзім ақымақ алмадым. *К ө р д і м а р т ы қ қ* бір сені, Рахматынан Алланың (Абай, Тол.жин.). Ол адам баласын *а р т ы қ к ө р і п*, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? (Абай, Тол.жин.). ә) *Ұнамсыз, ретсіз санады.* Сөзіңнің *а р т ы қ к ө р д і м* затын, сірә, Қолыңда бар ма жазған хатың, сірә. Ұшып келген Сарыгудан тоты құстай, Бар ма еді Күнікейде ақың сірә (Батырлар жыры). Алмагүл бұдан кейінгі сөзді *а р т ы қ к ө р і п*, төмен қарап тұнжырап отырып қалды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Артық сөз. *Жөнсіз сөз айту, байқамай айтылған орынсыз сөз.* Кейде әкесімен қалжыңдасса да, Әбдірахманның алдында *а р т ы қ с ө з*, шашау қимыл, жеңіл мінез көрсетпейтін (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қаншама *а р т ы қ с ө з ғ е* барғанмен, басына күн туғанда адамды мүсіркеп, аяй қарайтын ауылдың әдеті емес пе, үндемей шығарып салды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Қырық жастан асқан соң, *А р т ы қ* айтқан *с ө з д е р і м*, Сенен де пайда таппадым. Елу жасқа келген соң, Пірдің сөзін сақтадым. Алпысқа

жақын келген соң, Өлімнен хабар жетер деп, Тәуба қылып тоқтадым (Шал ақын, Өлең.).

Артық туған. *Ерекше жаратылған, тумысы бөлек.* Анадан, асыл құрбым *т у д ы ң а р т ы қ*, Күлөндам, Сару, Шырам – қызға тартып, Мүләйім мінезіңнің майдасына Тұрады лебізіңнен жан құмартып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Құрайдан туған Аламан, Аламан деп шақырып Ұран болып тараған. *А р т ы қ т у ғ а н* ер екен Хақ нұрынан жараған (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Құран—шын, пайғамбар – хақ, Құдай – дара, Адамның Алла деген көңілі сара. Өзінің қатарыңнан *а р т ы қ т у ғ а н*, Ішінде Арыстанбай атаң Қара (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Байрақты жүре алдырған, Дастай қуып шалдырған. Ісірібі тоқтастан *А р т ы қ т у ғ а н* мажардан Батыр қоян және бар (Шалкиіз//Алдаспан).

Басы артық. *Артық-ауыс, қажетсіз, пайдаға аспай жатқан.* Төсек салынсын, бүгінше *б а с ы а р т ы қ* сөзді қоя тұрайық, ұйықтаңыз, тынығыңыз (Ә.Көшімов, Лашын.). Сенікі әншейін соқыр көкірек, тумадың деп тастай салатын әйел бір *б а с ы а р т ы қ* дүние ме? (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қас қарайғанша пистолетімді бүйіріне тіреп жатам. *Б а с ы а р т ы қ* сәл қимыл – өлім (Қ.Исабаев, Соңғы.).

АРТЫҚ-АУЫС с ы н. **1.** *Басы артық, басы бос, пайдаға аспайтын.* Әскери ер-тоқым ерттеген, *а р т ы қ-а у ы с* киім-кешегі, кішкене көрпесі, ыдысы қанжығадағы қоржында (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Бұл арманыңды ертерек бекер сездірмедің-ау, Біләл. Мендегі *а р т ы қ-а у ы с* дүниенің аздығын білмеуші ме едің (К.Оразалин, Абай.). Қазір шүкіршілік, бізде профицитті бюджет қалыптаса бастады, мемлекетке *а р т ы қ-а у ы с* ақша бітті, енді оларды тиімді пайдалану мәселесі алдан шығып отыр («Егемен Қазақстан»). **2.** *а у ы с. Жөнсіз, орынсыз, оқыс (сөз).* Олар Игнаттың *а р т ы қ-а у ы с* жүрістүрысын, іс-қылығын көрмеген, байқамаған болады (Б.Тілегенов, Аққайнар). Күйзелгенім соншалық, не айтарымды білмедім. Манағы *а р т ы қ-а у ы с* сөздеріме шалдан кешірім сұрау да ойыма келмепті (М.Мағауин, Қиянда.). Бalandықпен *а р т ы қ-а у ы с* кеткен жерім болса, кешіре алсаңыз – кешіріңіз. Жортқанда жолдасыңыз болуға дайынмын, – деп орнынан шапшаң тұрып, киіне бастады (О.Бөкеев, Таңд.).

АРТЫҚ-КЕМ з а т. **1.** *Жоқты-барды, асып кеткені, жетпей қалғаны.* Ерtesіне келе-ақ сотта жазылған протоколды қайта көшіріп, *а р т ы қ-к е м і н* алып, сақал-мұртын жылымытып басып,

қайта жазып үлгірді (Б.Қыдырбекұлы, Шойын-құлақ). Он бес, жиырма тиынның *а р т ы қ-к е м і н е* жұрт назар аудармайды (К.Тоқаев, Түнде.). **2. Ерекше көзге түсер жақсылы-жаманды қасиеті.** Бүтін боп көрген жоқ қой екі жеңім, Сонда да білінбейді *а р т ы қ-к е м і м*. Қысқа жіп күрмеуіме келмей жүріп, Болып па бала оқыту менің теңім (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.). Қыз бен жігіт алдымен қайын таңдайды. Қайын мықты болса екеуінің бір-бірінен *а р т ы қ-к е м і* сөз емес (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **3. а у ы с.** *Жақсылы-жаманды, жоғары-пәс, қатардағы адам.* Хат жазды қайсынысы мұндай сізге, Ноғайда толып жатыр біздей жігіт. Өзіңнен *а р т ы қ-к е м г е* қоймағайсыз Сөзінді жүрген ерді пұлын біліп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тентек-тегің болсын, *а р т ы қ-к е м і*ң болсын бәрің бірдей болыңдар, кәріп-қасерлерге, мүсәпір кембағалдарға жәбір көрсетпендер (Е.Ысмайылов, Ақындар).

Артық-кем сөз. *Ойын-шыны, әзіл-қалжың, қақтығысы аралас сөз. А р т ы қ-к е м с ө з* құрдастарда бола береді (С.Талжанов, Ұлдай.). Моторбай мұнан соң қайтып бұрылған да жоқ, *а р т ы қ-к е м с ө з г е* де келмеді (С.Мұратбеков, Көкорай).

АРТЫҚ-КЕМДІ с ы н. *Азды-көпті, азын-аулақ, жақсылы-жаманды.* Не айтқаным есімде жоқ, екі жолдың түйіскен жерінде біраз отырып *а р т ы қ-к е м д і* әртүрлі сөздер айтыстық (Қ.Сүлейменов, Майдан).

АРТЫҚ-КЕМДІК з а т. *Артық-кем болушылық.* Шығыс септеуіндегі жанама толықтауыштар, көбінесе заттың неден, қандай материалдан істелгенін, қимыл процесінің мекендік арнасын, заттың орнын, бір заттан екінші заттың баяндауыштық сапасының *а р т ы қ-к е м д і г і н* білдіреді (Қазіргі қаз. тілі). Екеуін іштей жауықтырған – әрқайсысының өз басының қызығы, өмірдегі бірінен-бірінің *а р т ы қ-к е м д і г і*, махаббат дүниесі (І.Есенберлин, Қатерлі.).

АРТЫҚ-КЕМІС з а т. с ө й л. *Асып кеткен, жетіспей жатқан тұсы.* Күнделікті семинар, колоквизмге бірігіп дайындаламыз. *А р т ы қ-к е м і с і м і з д і*, ойымызды ортаға салып, ашып бетке айтамыз («Лен. жас»).

АРТЫҚСЫ = е т. э к с п р. *Өзін басқадан ерекшелеп, жоғары санау.* Көтерер надан байлар мұрнын көкке, *А р т ы қ с ы н*, қоразданып тектен-текке. Еркіне жібермесең және болмас, Айтқанмен ақылы тайыз, өтпейді өкпе (XX ғ. қаз. әдеб.). Тәйтік, сайра, тым үлбірей қалған екенсің, немене, мен шырықтарыңды бұздым ба, біздің қазақ оқығандарының бірінен-бірінің

а р т ы қ с ы н жүрегін әдеті бар (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

АРТЫҚТАУ с ы н. **1. Көбірек, молырақ, артығырақ.** Кішкене қырандардың шама-шарқынан *а р т ы қ т а у* есептерлік асқан қырандықпен киік те алды (С.Бегалин, Төлбасы). Өзі мойындағысы келмеген және бір шындық бар: Жаппасбайдан қорықты десе *а р т ы қ т а у* болар, бірақ әйтеуір сонымен ұстасқысы келген жоқ (Т.Ахтанов, Боран). Өзінше әркім өмірі, Таласпақ емен – айтып дау. Белгілі – ақын көңілің, Кетіпсің, бірақ, *а р т ы қ-т а у* шағымды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2. Әдемілеу, жақсылау.** Көп көтеріп шалқытпай, Тенемей-ақ басқаға. Алматыдан *а р т ы қ-т а у*, Болғанға дейін астана (С.Мұқанов, Замандас.). // ж а ғ ы м с ы з. *Шектен шығып, әдептен озған.* Көк тұқыл иекті қырымпоздар да осында, бұлардың бәрі *а р т ы қ т а у*, ақтарыла күлісіп, ауыздарына ақ ит кіріп, көк ит шығады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Артықтау кетті. *Әдеп сақтауды ұмытып кетті, оқыстау қылық танытты.* Кейде *а р-т ы қ т а у к е т і п* қалса да, Нәскен ашу білдірмей, әдемі сөзбен сыпайы тежеп қана қояды (З.Шүкіров, Изгілік.). Сулы көз тым *а р т ы қ-т а у к е т к е н і н*, әсіресе, табалдырықтан аттар-аттамастан жырқылдағаны сөкет екенін сезді (З.Жәкенов, Таң самалы).

АРТЫҚТЫҚ з а т. **1. Көптік, молдық, артық болушылық.** Үй болған соң, күй болған соң, дүние-мүлік *а р т ы қ т ы қ* жасамайды (М.Хасенов, Алғашқы өн). Аяғындағы байпағы да тесік, тым болмаса, мынау шалбар мен байпақ *а р т ы қ т ы қ* қылмас, киімі су болғанда ауыстырып киіп алар (С.Шарипов, Бекболат). Қанатты қиял, қапысыз бақылау, қыр-сырын дәлме-дәл дөп басу, қас-қабағын бұлжытпай тану, талап-тілегін, қуанышы мен ренішін, көңіл-күйін ішкерілей түсіну, құстың жағымды-жағымсыз тітіркенуін бақылай білу, қолда бар тәжірибесі мен өз тәжірибесін ұштастыра қарау, тіпті соңғы ұрпаққа мұны ғылыммен ұштастыруға мүмкіндік туғызу *а р т ы қ т ы қ* етпесе керек (Ж.Бабалықұлы, Қыран.). **2. Ерекшелік, өзгешелік.** Біреудің көзге қылған *а р т ы қ т ы ғы н*, Білмегенсіп, ішімнен жанбас едім. Шындығын сезе тұра күншіліктен, Мен іздеп, арысздыққа салмас едім (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Ертең елге барғанда, Әзілдессең де айтарсың. Сауыт таңдап ки-гізіп. Тұлпар атқа мінгізіп, Бес қару тамам ілгізіп, *А р т ы қ т ы ғы м* көрдің деп (Батырлар жыры). Бірігіп мені екеуі табалайды, Артық деп Рүстемді шамалайды. Кәнеки, көрейін, – деп, –

артықтығын Бауырлап мінген атын сабалайды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

АРТЫҚША ү с т. **1.** *Айрықша, ерекше.* Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай, Артық қайыр, *артықша* қызметке орай. Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ. Аңдыстырған екеуін құдайым-ай (Абай, Тол.жин.). Әйтеуір, бір «ынтықтық» шектен асқан, Қайнаған жүрегінде бала жастан. *артықша*, я күйінбей, я сүйінбей, Келеді бір сарынмен арылмаған (Б. Майлин, Танд.). Бірақ бұлардың бәрін салыстырғанда Наурызды біздің қазақтың мейрам етуі айрықша сыйымды, *артықша* дәлелді (М.Дулатов, Шығ.). Қолынан келетін іске жанын да, қанын да аямай қарекет істейтін қарапайым адамдарды *артықша* бағалайды екен (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Ерекше, ыстық, ықыласты (құрмет, ілтипат туралы).* Губернатор өзіне көрсетілген *артықша* құрметке мастанып балқып тұр (А.Сатаев, Дала.). **3.** *Елден ерекше тартымды.* Қызыл-көктің жуастығы, адам мінген кездегі мінезі *артықша* екен, әдепті сызылып тұр (С.Бақбергенов, Қарға там.). Алтауының ішінде ақылы көп *артықша* Алшыораз еді еркегі (Қамбар батыр).

Артықша бақыт. *Басқалардан бөлек, өзінше, ерекше бақыт.* Төменде атың шықты жоғарғы өрге, Шыққан жоқ бұрын адам сізден төрге. Қолына ту алғандай жарасады, *артықша* бақыт қонса асыл ерге. Атаңыз Аралтөбе сіз тумаққа Тұрдыңыз жұмыс болып екі жерге (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Адам өз басындағы *артықша* бақыттың қадіріне етене болып алғаннан кейін, үйреншікті нәрсе сияқты көріп кететіні бар (А.Исмағұлов, Адам.).

Артықша жан. *Ерекше жаратылған, ойы, болмысы бөлек адам.* Ыңыранып жатыр еді өлейін деп, Қасына Есек келді көрейін деп. *артықша* жанға батар жерін таңдап, Ол да тұр арыстанды тебейін деп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ана көңілінде оның бар болмысы ешкімге ұқсамаған *артықша* жан (А.Байтанаев, Қансонар).

Артықша қасиет. *Ерекше, өзінше, бөлекше сапа, сын.* «Таңбалы тас» саласының бір *артықша қасиеті* – күн қанша ыстық болса да сиырға сәйгел тимейді, жылқыға бөгелек жабыспайды (С.Бегалин, Уақыт.). Актер бойындағы тағы бір *артықша қасиет* – өз халқының өткен өмірін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, тағы басқа өзгешіліктерін егжей-тегжейлі білуінде де жатыр («Қаз. әдеб.»).

Артықша туған. *Болмыс бітімі, жаратылысы ерекше, басқадан озық.* Күнінде *артықша*

тықша туған жігіттер, Жарысқа салмай кім тастар. Елінде жақсы жігіттің Алыста даңқы зор болар (Шал ақын, Өлеңд.). Бір тілегім құдайдан, Қалмақ алса олжаға, Мінгізіп салса арбаға. *артықша* тауған Тазымды, Алсам деп сонда кегімді (Қамбар батыр).

АРТЫҚШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Өзіне ғана тән ерекшелік, өзгешелік.* Бұл айтылмыш *артықшылығының* үстіне Жамал сөзге бек ұста болып, өз ойынан шығарып өлең де жазатын болды (М.Дулатов, Шығ.). Бірақ шешеннің де бір *артықшылығы* бар – шайды дәмдеп құяды, қуырдақты жақсы қуырады (Н.Қазыбеков, Бейтаныс). Зәуре жеңешемнің пешпетін киіп едім, сөлбірейіп, тіземе түсіп кетті. Үйде қалған сұрықсыз сұр сулықтан *артықшылығы* шамалы (Б.Сокпақбаев, Балалық.). **2.** *Тімділік, пайда, ұтымдылық.* Түйенің тағы бір *артықшылығы*, ол 16–18 ай бойы сауылады (И.Ермеков, Мәңгі жастық). Нұрмолданың ойынша атқа мінгеннің де өз қызығы, өз *артықшылығы* бар (С.Бақбергенов, Адам.). Бұл әдістің техникалық-экономикалық және әлеуметтік *артықшылықтары* даусыз болғанымен, ол әдетте табиғат комплекстерінің айтарлықтай бұзылуына әкеп соғады (Т.Қалыбеков, Экология.). **3.** *Үлес, салмақтың бір жаққа қарай ойысқандағы басымдық.* Тағы бір осындай шабуыл болса, *артықшылық* сарбаз жағына көшеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). **4.** *Ағаттық, артық кетушілік.* Ол жақтырмағанын бетке айтып, біреудің *артықшылығын* көрсе қағытып, тиіскісі келіп, пәле іздеп тұрады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Сыйласудың жөні осы екен деп, не болса соған қасарыса қалудың *артықшылығын* осы арада ұққандаймын (Р.Тоқтаров, Терістік.). **5.** *Екінші нәрсемен, біреумен салыстырғандағы айырмашылық.* Сіздердің екі *артықшылықтары* бар: бірі арзан әрі мамандығы жоғары, қабілетті қызметкерлер мол, екінші қастарыңызда Қытай мен Оңтүстік-Шығыс Азия секілді шексіз рынок тұр («Егемен Қазақстан»). Біздердің сендерден *артықшылығымыз* өмірдің ауыртпалығын көп көрдік (Т.Жангелдин, Партизан.). Адам өз сұлулығын өзгеден *артықшылығымыз* деп сүйсінсе, ондай сезім оның мінез-құлқына да, өзін-өзі ұстауына да үлкен ықпалын тигізеді (І.Есенберлин, Ғашықтар). **6.** з а н. <лат. privilegium> *Айрықша құқықтылық, биік дәрежелілік, ерекше жеңілдік.* Шенеуніктердің *артықшылықтары* алып тастады: қымбат мәшинелерді сатып, айлықтарды қырықпақ («Егемен Қазақстан»).

АРТЫЛ¹ = е т. **1.** *Біреуден, бір нәрседен асып кету, мөлшерден тыс көп, мол болу.* Біреуден біреу *а р т ы л с а*, Өнер өлшеніп тартылса. Оқыған, білген, білген-ақ, Надан, надан-ақ сан қылса (Абай, Тол. жин.). *А р т ы л ы п* той жарағын қылды-ау қандай! Тойына ел жиылды мың мен сандай. Қосылып құмарланып екі асыл, Баяғы Құсайын мен, Шаһармандай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қолдарындағы малдары өздерінен *а р т ы л ы п*, Атбасар, Қызылжар, Қостанай, Ақмешіт, Түркістан базарларын жауып кететін (С.Шарипов, Бекболат). **2.** *Керегінен қалу, ауысу.* Ақынының орнына солдаттың *а р т ы л ғ а н* тамағынан ішеді, кейде үйге де өкеледі (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Алаштың адамының бәрі мәлім: Кім қалды таразыға тартылмаған? Дегендер: мен жақсымын, толып жатыр, Жақсылық өз басынан *а р т ы л м а ғ а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жақсы істің атағы Алжанда қала ма, Албанның өзгесінен *а р т ы л м а й д ы*, соларға тиеді. Біздің қара сорпа болатынымыз не деп, дау айтысатын (М.Әуезов, Қылы заман). **3.** *а у ы с. Қолы тимеу, босамау.* Бірақ тойға жиналып жатқандар кілең жастар, бірер шал бар – олар ет жеп, бас мүжуден *а р т ы л а р* емес (Д.Досжанов, Зауал). **4.** *а у ы с. Күшею, еселену.* Тас жарылар, темір де тозар уақыттан, Таулар күйрер, теңізде сулар тартылар. Тозбайды жалғыз арналған саған махаббат, Тартылмас ол, жыл асқан сайын *а р т ы л а р* (Ә.Тәжібаев, Танд.). **5.** *а у ы с. Болымсыз тұлдада тұрып, жетпей қалу, таусылу деген мағынаны білдіреді.* Дем ал, жата бер, бір үйдің шаруасы бір адамнан *а р т ы л м а й д ы*. Өзім де жарап жатырмын (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Сүтті саулықтардың екі емшегі өз қозыларынан *а р т ы л м а д ы* (М.Тиев, Дала.).

АРТЫЛ² = е т. *Бір нәрсенің көлікке т.б. тиелуі.* Бозала таңда төсек-орны, сандық, ыдыс-аяқ секілді керек-жарағымыз *а р т ы л ғ а н* көк арба біздің үйдің алдынан сықырлап жөнеле берді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бұл үй ел көшкенде төрт аяқты ағаш арбаға *а р т ы л а д ы* да, оған мұрны жырық сары атан жегіледі (З.Ақышев, Ақбел.). Түйеге *а р т ы л ғ а н* қара саба қақ жарылып, ішіндегі бар қымыз жерге ақтарылып қалғанын көрді (А.Хангелдин, Өткен күн.).

АРТЫЛДЫР = е т. *Ұлғайттыру, көбейттіру.* Көргенсін ақ жүзінді болдым қайран, Таусылды сізге деген ақыл-айлам. Жүзге анық, сөзге таныс болғанменен Қанекей, *а р т ы л д ы р ы п* көрген пайдам (Ақан сері, Шығ.). Туғалы бері теңізде жүзіп, темір үзген адам едім. Сонда

да дүние-мүлік жинап, ештеңе *а р т ы л д ы р а* алмаппын (Т.Тобағабылов, Жазира).

АРТЫЛТ = е т. **1.** *Ұлғайту, көбейту, өсіру.* Қабыл болғай ниетім, Жеткізе көр сол күнге. *А р т ы л т а* көр мерейін, Бірге туған елдің де (Ақын жырлары). Енді бірі – дәрігер, Саулығымның салдары. Ажалменен алысып, *А р т ы л т а д ы* олжаны (Айманкүл, Ана сыры). **2.** *Артық ету.* Ақшаларын ұқыппен жұмсап, келер стипендияларына дейін *а р т ы л т ы п* жеткізетін (С.Досымов, Жаңғырық).

АРТЫЛУ *Артыл етістігінің қимыл атауы; ұлғаю, көбею, артық болу.* – Алдағы бірер бесжылдықта, – дейді Пелелаяев, жалғыз Қарсақпай комбинатының төңірегінде елу-алпыс мың жұмысшы болмақ. Сонда, қазақ даласында ашылған өндірістерден жұмысшы *а р т ы л у* түгіл, жетпей де қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АРТЫН = е т. *Тиелу, тағыну, жасану.* Ассалаумағаләйкум, Қонып жатқан керуендер! Алтын, күміс *а р т ы н ы п*, Ай түбіне бардыңыз, Айға сұрау салдыңыз (С.Сейфуллин, Шығ.). Қара жел ішін тартып, ағысты бойлап үре бастаса-ақ ел *а р т ы н ы п* қырға тасынады (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.). Жол үстінде – ажал оғын *а р т ы н ы п*, Қара бүйі – қара вагон тартылып. Будақ-будақ бу шығарып астынан Бір паровоз жүргелі тұр алқынып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

АРТЫНАН ү с т. *Соңынан, аяғынан.* Дегесін, үлкен шаңырақ, Дәм беріп еді жамырап. Алақан жайып *а р т ы н а н*, Ақ тілеу айтқан аңырап (М.Мақатаев, Шығ.). Тұңғыш қызым Талжібек, Алпыс беске қалды кеп. Екінші қыз туғанда Ұлтай қойдым ырым ғып. *А р т ы н а н* ұл тусын деп, Ата жолын қусын деп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

АРТЫНА-ТАРТЫНА ү с т. **1.** *Асығыс, атыл-ұптыл.* Дан-Дон селосынан *а р т ы н а т а р т ы н а* қашқан арық полковник Альберттің құлап жатқанын көрді (Бейбітшілік.). **2.** *Арқалаған, артынып күйі.* Нығмет Ақмешіттен оралған бойы Ғанимен танысуды көздеп, жол жүгін *а р т ы н а т а р т ы н а* соңымыздан іздеп келіпті («Лен. жас»).

АРТЫНДА ү с т. *Соңында, ақырында.* Ашулы адамның сөзі аз болса, ыза, қуаты *а р т ы н д а* болғаны (Абай, Тол. жин.). Бар іс қой әуелден-ақ ел салтында, Орыс, неміс болса да, қай халқында. Пайда деп тән саулыққа іше-тұғын, Миуадан тартқан хамір ас *а р т ы н д а* (Абай, Тол. жин.). Әйелің өліп, *а р т ы н д а* бір топ балаң жетім қалмасын. Дүниеде осыдан қиын қайғы жоқ екен (С.Омаров, Өмір.).

АРТЫНША ү с т. *Істің соңын ала, ілешала, ізінше.* Торғын қарсылық еткен болады, *а р т ы н ш а* жеңілгенсіп, қолыма ұстата салады (А.Жақсыбаев, Бозарал). Екі бала нанарын да, нанбасын да білмей, тосырқап тұрып қалды да, *а р т ы н ш а* қара сирағы тағы да тұрпайы мінез көрсетіп: «Сен нанып тұрсың ба, әшейін айтады», – деп бұйра шашқа қарады (М.Иманжанов, Менің махабб.). Таңменен таңға кірпігін қақпай Дөңбекшіп, Тулап, Бір тыным таппай, Жасаған емі қонапты. Қанталап көзі қабынып ісіп, *А р т ы н ш а* жерді қармапты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРТЫНЫП-ТАРТЫНЫП ү с т. *Асынып-артынып, тиеліп, жарақтанып.* Поезд бір жерге келіп бір шайқалды да тоқтады. Есіктен *а р т ы н ы п-т а р т ы н ы п* біреу келіп, Мұхтардың қасына отырды (С.Ерубаев, Шығ.). Көнетоз камзол киген, күн жылы болса да, басын шашақты қоңыр шәлімен ораған бойшаң арық, қартаң әйел *а р т ы н ы п-т а р т ы н ы п* үйге кіріп келді (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). Аязбайға қарсы жолыққан Нұрыштар шүйіркелесіп қалды. – Ау, кезбелер! *А р т ы н ы п-т а р т ы н ы п* қайдан келесіңдер? – деді Аязбай («Лен. жас»).

АРТЫП-АРТЫП ү с т. *Үстеп-үстеп, үстемелеп-үстемелеп.* Қыз затты сыйлайтұғын бір мінезім, Самғаймын бөйгі атындай *а р т ы п-а р т ы п*. Көкшетау дуанына даңқың барған, Мен Біржан алтын тудай айқынданған. Есіткелі, Сара, сені үш жыл болды, Сері едім төңірекке құлаш салған (Айтыс).

АРТЫП-ТАРТЫП ү с т. *Жүкті теңдеп-теңдеп, тиеп-тиеп.* Бұрын бір жалғыз басты Туыс деген жігіт болыпты. Ойдан орады, қырдан қырады, *а р т ы п-т а р т ы п* үйіне 2–3 айда бір келіп, үйіп тастап тұрады (Қаз. ертер.). Келді де, Кей-Қысырауға түсіп аттан, Алдырып тартуларды *а р т ы п-т а р т қ а н*. Іркілмей ерлерді ертіп ішке кірді, Беруге хатхабарды келген қарттан (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). Патшадан сый әкелді *а р т ы п-т а р т ы п*, Жұртыңа айтып келдің көрген төртіп. Алтын сүйек жігітсің көңлің артық (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

АРТЫС = е т. *Тиесу, жинасу.* Ел көшкенде кең жайлауға таласып, Жүк *а р т ы с а р* аяқтарын тез басып. Таң белгісі білінгенде сарғайып, Ақырындап дүниеге нұр шашып (С.Сейфуллин, Шығ.). Белін буып белсене, *а р т ы с ы п* жатты арбаны (А.Нұртазин, Орман.). Жаз шықса, күрт-құмырсқа жыбырласып, Тірілер өлген дене қимылдасып. Карулы, өзі жылпың бозбалалар Ел көпсе, жүк *а р т ы с а р* қом қомдасып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

АРТЫСУ *Артыс етістігінің қимыл атауы; тиесу, жинасу.* «Кім де болса тезек *а р т ы с у ғ а* жақсы болды». Аттылы қабақтан түсіп, тура бері келе жатты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

АРУ¹ з а т. э к с п р. *Сұлу, сымбатты, керім, кербез қыз, әйел.* *А р у л а р* әрбір үйдің шаңырағы, Әрбір үйге от болып жағылады. Әрбір үйде таң болып атты-дағы, Әрбір үйге сәуле болып жамырады (М.Мақатаев, Қарлығаш.). Сұлу көрсе, ақын қалмас үндемей, Шыдай алмас бүлкілдеген бұл көмей. Беттен сүйсем, Жақсылыққа жорындар, Беу, *а р у л а р!* Өзгерлерің күндемей, Бір ауыз сөз арнамасам сұлуға, жарамас ем сауық-сайран құруға (К.Салықов, Жезкиік). Алғаным Әли ағаның қызы еді, Қас *а р у д ы ң* өзі еді. Маңдайы күнге тимеген, Желге шашы үпмеген, Серпіліп адам бетін көрмеген (Доспамбет жырау).

АРУ² с ы н. 1. п о э т. *Көрікті, сәнді, әдемі (ай, күн және т.б.).* Ай туды, күңгірт кеш ед, алтын табак, *А р у* ғой ай дегенің алтын қабақ. Жүзінен сол сұлудың нұр төгілді. Жапырақ – суда ойнаған алтын шапақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Ғашық орнына қалба бөктерінің жалаңаш *а р у* – ақ қайындарын аймаладым (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Алда қазақ даласы *А р у* қырын гүл басқан (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Асыл тұқымды, нағыз таза қанды (ат, сұңқар және т.б.).* Ақтабан *а р у* торы ат жайлаған (Шобан). Тауда тарлан ақырса тас мұрнын *а р у* сұңқар сызғырса (Ер Тарғын). 3. *Нағыз мықты, асыл, күшті (ұл, жігіт, батыр және т.б.).* Айсұлудың ару әметі тұрғанда Айсаның *а р у* ұлы Қолай бар (Шалкиіз ақын, Шығ.).

АРУАҚ [ар. ارواح] з а т. д і н и. 1. *Жан денеден бөлек өмір сүреді деген көне ұғымнан туатын наным бойынша өлген кісінің тіршіліктегі адамдарды желеп-жебеп жүретін рухы.* Шешілді сөз, қол енді күтіп қалды, Елшінің ертеңінде келер кезін. Алты Алаш Абылайдай арғымағын, Алаштың *а р у а ғ ы н а* пар қылатын (М.Жұмабаев, Шығ.). Жанына сая таба алмай, зарыққан Халиманың көзіне ұйықтап кеткенде шешесінің *а р у а ғ ы* келіп көрінуі де мүмкін. *А р у а қ т ы ң* келуі Халиманың халін аянышты көрсетуге бір себеп (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *а у ы с. Қаусаған құ сүйек, құр дене.* Жолатпайды мылтықты, *А р у а қ* қолмен саба-лап. Болмасқа кеттің, хан бейбақ, Ертеректе жөнің тап (Батырлар жыры). Құр *а р у а қ* болған дене, Кейде қалғып қараңғы үйде. Құлағын олар тосар кейде, Алыста бір шыққан үнге (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Шымқорада – жер үйде, Желпіндірмес көр үйде, Арса-арса болып

сүйегі, Қалақтай болып иегі, Жаңқадай жок еттен, Саусақтары шілбиіп, Көлеңкедей ілбиіп, Бұ жатқан қай *а р у а қ*? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

3. а у ы с. *Қасиетті, киелі деп танылған мекен, орын, жер.* Алдымды, артымды да жарылқа деп, Сүйінбай, Сарбасқа еріп текті, *А р у а ғ ы* Алатаудай қайран Жәкем, Төстіктей қара жерге сыйып кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

4. а у ы с. *Ерекше рухты, арқалы күш.* «Кескекті туған аюмын, Кескілеспей басылман! Кілегей қара бұлытпын, Келе бір жаумай басылман! Тұтамдай сүйегім қалғанша, Дұшпаным, саған бас ұрман! Алдыңа келіп тұрмын деп, *А р у а ғ ы м д ы* қашырман! Балуан сұлтан, батыр хан, Қыларың болса, қылып қал: Күндердің күні болғанда, Бас кесермін, жасырман! Ер қазақтың, кімге болса, дер заманы (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ақсақалды бабасы Ақ сүңгі қолын жаяр ед, Найзадай тіп-тік нар басы *А р у а ғ ы* елге аян ед (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Жер жарған Мұлкаманның *а р у а ғ ы* бар, Ішінде тентек, озбыр, аңғалы бар. Еркесі Есқарамен Мамай, Төкен, Әсіреп, Шанбай деген балуаны бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Аруағы аспандады. *Мерейі өсті, рухы биіктеді.* Бір есептен өзінің малайы басқа кісілердің алдында дарақыланып, дөкір бола түскен сайын бұның *а р у а ғ ы а с п а н д а п* көтеріле түсетінін білді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Аруағы атсын! қ а р ғ ы с. *Қатты кейігенде жазасын берсін деген мағынада айтылатын сөз.* Жалған болса халқы Хақназар деп атаған Ақназар ханның *а р у а ғ ы а т с ы н* (І.Есенберлин, Жанталас). Осындай бір Ханшара Сөз ұшығын шығарды. *Аруақ атсын*, – деп салды. Серттен тайған мұндарды (Манас). Жантас болысқа берсең жаныңды, Мықтыбай аруағымен ант ет! Орындамасам, атам Мықтыбайдың *а р у а ғ ы а т с ы н* (М.Әуезов, Шығ.).

Аруағы басу. *Мысы басу, өктем болу.* Шіркіннің сөйлер сөзге тасуын-ай, *А р у а ғ ы* алдиярдың *б а с у ы н-а й* (Шернияз, Өлеңд.).

Аруағы басым [артық]. *Аруағы құшті.* Бұл жолы тағы да өзінен *а р у а ғ ы б а с ы м* күндесіне жол беріп, кейін шегініп кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Күйеуі халық құрметтеген азамат болған соң от басында да оның *а р у а ғ ы а р т ы қ* болуға тиіс (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Аруағы қозды. *Жыны келді.* Бір шал Еламаннан түрік елі жөнінде сұрады. Балықшылар елендеп, бастарын көтеріп алды. Кейбір діндар кісілердің *а р у а ғ ы қ о з ы п* кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ақындық та қонған ғой тегі, өзінің *а р у а ғ ы* бар деседі *қ о з ы п* кететін (С.Жүнісов, Ақан сері).

Аруағына сиынды. д і н и. *Аллаға тілегімді жеткізсін деп ата-баба рухынан медет сұрады.* Кемпір-шал намаз артынан бата қылғанда, «Сырлыкеме тие берсін», – дейді; үлкен-кіші сапарға шыққанда, Сырлыкемнің *а р у а ғ ы н а с и ы н а д ы* (Б.Майлин, Таңд.). Байлады қолыңды әбден үйі, малы, Ал өзі *а р у а ғ ы н а с и ы н а д ы*. Намазын қаза қылмай, қайран әжем, Дәретке су жылыт! – деп бұйырады (Т.Молдағалиев, Камила). Нұрпейіс поэмаларында соғыс кезіндегі басқа бірталай ақындардың поэмаларында болған ата-баба, *а р у а қ қ а с и ы н у* мотиві жоқ (Е.Ысмайылов, Ақындар).

Аруағын сыйлады. *Өлген адамның рухын құрметтеді.* Жұрттың бәрі бір өсіп, бір жүрген әкесінің *а р у а ғ ы н с ы й л а д ы*, ел аузына ілініп кеткен озат колхозшы Теңгені сыйлады (З.Ақышев, Достар.). Ол қайтыс болған хажының *а р у а ғ ы н с ы й л а п*, баласына барып көңіл айтуды жөн көрді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Пәлендей батыр, өнерлі, өрелі жігіт болмаса да, «ата баласы ғой» деп атасының *а р у а ғ ы н с ы й л а п*, ел осыны болыс қойған (М.Әуезов, Қараш.).

Аруағыңнан айналдым [садаға кетейін]. *Аруақты құрметтеп еске алған кезде айтылатын сөзқолданыс.* КазПИ-дің мен айналдым *а р у а ғ ы н а н*, Қашанда нұр саулаған шаңырағынан, – Бәрі де содан шыққан, содан өскен, Ұлдардың «қазағым» деп салған ұран (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). *А р у а ғ ы ң н а н с а д а ғ а к е т е й і н*, өткем айтушы еді «Бай болып ешкім жаппас жердің жүзін, сұлу боп ешкім жаппас күннің көзін» деп (С.Мұқанов, Шығ.).

Аруағы риза болды. д і н и. *Ата-баба рухы қолдайтындай іс атқарды.* Басқамызды білмеймін, ал мына Ақаңның қызметіне Есбол атамыздың *а р у а ғ ы р и з а б о л а т ы н* шығар-ақ, – деп қош-қоштап, көтермелеп жатқаны (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Жақсы десең, қонақтың ол бір бағы, Өлсе де *р и з а б о л а д ы а р у а ғ ы*. Бір кеткен соң залалым тие қоймас, Қонған кезде неғылсам қылдым-дағы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Аруағы ұстады. *Шабыты күшейді, күш алды, арқасы ұстады.* Қазтуған жырау қарағай домбырасын аспанға лақтырып, *а р у а ғ ы ұ с т а п*, жыр дабылын үсті-үстіне күңіреніте ұрды (І.Есенберлин, Шығ.).

Аруағы ұшып кетті. *Құты қашты, ұрейленді.* А, а!.. Қандай қылайын! – деп, төніп келсе, жобшенді кісінің *а р у а ғ ы ұ ш ы п к е т к е н д е й* азамат (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аруақ аттады [аяққа басты, сындырды]. *Аруақты сыйламады, ата-баба әдет-ғұрпын*

бұзды, ата жолдан тайды. Бұл жерде әкешешемнің, үлкен әкелерімнің сүйегі жатыр, екі ағам жатыр. Сондықтан *аруақ аттаған д а й* болар жайым жоқ (А.Сейдімбеков, Серпер). Аз нәрсеге ант ішіп *Аруақты а т т а д ы м* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сүйеу қартты аулына шақырып, кешегі болыс ағаңның *аруағын аяққа баспа*, дұшпанға таба қылма (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Абайды «Көкеннің кедейіне, диханшы бейнетқор көбіне болыстың деп, Тобықтының *аруағын с ы н д ы р д ы ң*» деп, жазаға ұшыратыпты (М.Әуезов, Абай жолы).

Аруақ егіз, Құдай тақ. Аруақ жалғыз болмайды, Алла жалғыз. Төле болса шын егіз. Бір абырой тіледім. Серік аруақ, серік бақ, *Аруақ егіз, Құдай тақ* (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

Аруақ жар болсын [жебесін, қолдасын]. м и ф. т і л е к. *Аруақ жәрдем берсін, жолыңды желеп-жебесін деген мағынадағы сөз.* Шырағым, Асан! *Аруақ жар болып*, болыс мынау Үсенді ағаңмен татулас деп қайырыпты. Кешегі балалығын кеш, шырағым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бабасын қадір тұтпас жаңылады, Жаңылса, Құт пен сәтке зарығады. Көтерген кесенені кім болса да *Қолдасын* қос батырдың *аруағы* (К.Салықов, Жезкиік). Сапарың оң болсын, балам. *Аруақ жебесін!* (М.Әуезов, Шығ.).

Аруақ көшгі. Бойындағы қасиет, қадірден айырылды. Сай келсін қаруыңа қару қайдан! Мынау бір көз көрмеген қанды майдан, Не керек тау шағылды, мыс құрыды, Кеткендей *аруақ көш іп* Абылайдан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Аруаққа шет болмады. *Аруаққа шүбә келтірмеді, жолдан тайма, біреудің обалына қалмады.* Құдай жеткізсе, өстіп жүріп те жетіліп кетерміз. *Аруаққа шет болмайық...* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Аруақ қонды. Байырғы наным бойынша бұрынғы ата-бабаларының ішіндегі рухы биік әулие адамның қасиеті бойына дарыды деген мағынада. Ер ғой шіркін... Сартабан атамның *аруағы* бір өзіне *қонған*... (С.Мұратбеков, Көкорай). Ойбай-ау, диуананы сабағаны қай сасқаны? Тегін адамға *аруақ қона ма?* (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Бұныкі жын болмау керек, нағашысы Ыбырай ақынның *аруағы қонғалы* жүрген болу керек (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аруақ қысты. Ата-бабасының рухы еркіне қоймай, бойын биледі. Шапқан сайын батырдың, Алты қырдың артылып, Жер бауыры тартылып, Үстіндегі ер Қамбар, *Аруақ қысып* барады (Қамбар батыр).

Аруақ сатты. *Қасиеттен аттады, рухты аяққа басты.* Сатылған, *аруақ сатқан* арамдардан Кегінді, еншалла, алар елің. Тұра тұр, қоңыздарым, доңыздарым Ойлаған алашты емес, күндік жемін! Талпынған ерік үшін алашыңа Қаның – дария, сүйегің – көпір сенің (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Аруақты ауызға алды. *Аруақтан көмек сұрады.* Төменде, Оқжетпестің етегінде, Толқындар тасты сабап, тулап жатты. Кішкене сескенгендей болғаннан соң Кенекем *аузына алды аруақты* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Аруақты қорлады. *Өлген адамның рухын құрметтемеді.* Ұят қана емес, масқара!.. – Төкеннің *аруағын қорлау* ол... Тірі тұрғанда жасатпаймын мен оны (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

Аруақ ұрсын! қ а р ғ. *Ата-баба рухы атсын, жолың болмасын деген мағынада.* Осыдан өтірік айтсам, ел тілегін орындамасам, атам Мықтыбайдың *аруағы ұрсын!* (М.Әуезов, Шығ.).

Аруақ үстін басты. *Сұсы басты, мысы жеңді.* Қара дәуді Зарлықтың, *Аруағы үстін басады* (Мұңлық-Зарлық).

Аруақ үшінді. *Аруақ атты, жолы болмады.* Хан Тұрсын, кесепатың көпке тиер, *Аруақ үшінді* боп жабысса да, Ойландым, мынау істің түбі ауыр, Жалпы көп, өздерің біл не қылса да (Қазанғап Байболұлы, Шығ.).

Аруақ шақырды. *Пір тұтқан ата-бабалар аруағына сыйынды, табынды.* Аты аталып, *аруақ шақырылған* жерде ағайынға, өкпе-араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен (Абай, Толжын.). *Аруақты шақыратын* жырлар келсе, тілектес жүйріктерде шабыт болсын. Іздеген, табылатын болып тұрса, Барып қал – жері қанша алыс болсын (М.Көпеев, Шығ.).

Қара аруақ. Ата-бабаның әріден келе жатқан киелі, қасиетті рухы. Орнаған *қара аруақтың* шаңырағы еді, Бақытты бір заманда барлап еді. «Басынып кетпесін, деп, – малай-салай», Өлерде әкем марқұм зарлап еді (Б.Майлин, Танд. шығ.).

Өлі аруақ. *Қаза тапқан адам рухы.* Құс бол да ұш, айналаны шолып, *өлі аруақ*, тірі жанның не істеп жатқанын біліп кел (Д.Еркінбеков, Шығ.). Көше барып қыстадым Көкшетаудың төбесін, Жаз болғанда жайылдым, қыпшақтың сала көбесін. *Өлі аруақ* жебесін, тірі аруақ демесін, Етке тоймаған қонақ осыдан артық не десін? (Шал ақын, Өлең.). Молда-екең *өлі аруаққа* қона жатып Құран шығарған (Д.Досжанов, Кісі.).

Тірі аруақ. а) *Өлген адам тәрізді құр сүлдесі қалған, бейбақ.* Ернияз қан-сөлсіз жатқан балаң жігітке көз салды. Оның қара өңі бозғыл

тартып, қан-сөлсіз, кісі танымастай *тірі аруаққа* айналып кеткен (М.Дүйсенов, Мейман.). Естайдың *тірі аруақ*, құр сұлдері, Жүрегі Маралдың да күрсінеді. Хорланға «қош бол!» деп те айта алмады-ау, Өкініш... өксімеген білсін нені (М.Әлімбаев, Өшпес от). Анасы да, баласы да еті сүйегіне жабысып, салбыраған арық, *тірі аруақ* («Лен.жас»). Ә) *Дәрменсіз адам мағынасында айтылады*. Үйдің ортасында мелшиіп отырып алған *тірі аруақ* қинала дыбыс шығарады (С.Омаров, Қайырлы.).

АРУАҚСЫЗ с ы н. *Рухсыз, қасиет тұтар еш нәрсесі жоқ*. Бір кезде ақ жалы төгіліп желге толқындана желбіреген ақ селеу шашағы қырқылып, тоқал ешкінің басындай *аруақсыз* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АРУАҚТА = е т. *Ата-бабаларының аруағына сиыну, аруақ шақыру, ұрандау*. Бір ел дүрліге шапты. Дүбірден жер солқылдайды. Ақбесті қара қасқадан сытылып шықты. 30–40 атты *аруақтап*, ұрандап кеп, қаумалап жөнелді (М.Әуезов, Таңд.). *Аруақтап* кеп шылбырына жанаса бердім. Үстіндегі бала да қу еді, аттың басын аздап іркіп келеді екен (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қамын жеген қазақтың Батырдың сарқыт ақыры, Туын тікті сыбанның Ақтамберді батыры. Ауылдан шығып ат қойып, *Аруақтап* ұран шақырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

АРУАҚТАЙ с ы н. **1.** *Өлген, жансыз адам сияқты*. Жау адымын аттатпай, Жете алмасаң, саған серт. Жауды жансыз *аруақтай*, Ете алмасаң, маған серт (Қ.Аманжолов, Таңд.). Менің сөз тыңдар халім жоқ еді. Үнсіз ғана *аруақтай* шұбатылып есіктен шығып жүре бердім (Ж.Саин, Жол үсті.). **2.** а у ы с. *Құп-қу, боп-боз күйде*. Күлгін-буалдыр ай сәулесінен теңселген құмның арасында екеуі *аруақтай* қаңғалақтап келе жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры).

АРУАҚТАЛ = е т. *Аруақты, киелі болу*. Дегенде хан жазылды жан мақтанған, Баласы мұсылманның *аруақталған*. Көңілін ханзаның сұраймыз деп, Ғаламнан он сегіз мың жан аттанған (Айтыс).

АРУАҚТАН = е т. *Рухтану, жігерлену, қуаттану, қайраттану*. Бірақ онда үй иесі қонағының алдында алшы түскен асықтай иығы биіктеп *аруақтанып* отыра алмай, дәл бір ұят жасағандай, тексіздік, жарымағандық көрсеткендей, өзінен өзі ыңғайсызданып қысыла береді (К.Сатыбалдин, Қараторғай).

Аруақтанып кетті. *Шабытқа мінді, арқаланды*. Жалмұраттың үстінде ақ тон астында жүрдек ақ ауыз атан, алдында бір қора түйе әшейінде кісі алдында құты қашып ыбылжып

қалатын бұйығы жігіт алдына түйелер салып ауылдан аулағырақ шықса *аруақтанып кетеді* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АРУАҚТАНДЫР = е т. *Рухтандыру, жігерлендіру*. Желдей ескен аяншылға мінгенің бар ма? Мінсең, білесің: ат үсті адамды *аруақтандырады*, көңілді көкке серпеді, аузыңмен құс тістейсің! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРУАҚТЫ с ы н. *Қасиетті, киелі, арқалы*. Баянның *аруақты* құр атынан Көп қалмақ болмаушы ма ед қорқақ қоян, наркескен, өртей ескен, қайтпас болат Баянсыз қанатымды қалай жаям?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Тарбиған Тарбағатай жердің құты, Барлық ол «Қыдыр түнеп көшкен жұрты». Орнаған ақ кебенек *аруақты* Алтай, Төгіліп бізге таман жатыр мұрты (І.Жансүгіров, Шығ.). Ені тарлау, биіктігі қол ұсыным қызыл кірпішті өріп, маңдайшасын иіп келтірген кірер есігі бар, осы Алакөлдегі бір рудың *аруақты* батыр дейтін аталарының тамы еді (А.Нұрманов, Құлан.).

АРУАҚШЫ з а т. *Арқаландырып, делебесін қоздырушы*. Шығыс беттен будақ-будақ шаң көрінді. Көтермелеушілер, *аруақшылар* сол маңда (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

АРУАҚШЫЛ с ы н. *Аруаққа сиыңғыш*. Аттан сап, сойылдарын ала ұмтылып, келген *аруақшылар* елдің қан төгіссіз, қырғынсыз бітім-тыным табуға келісіп жатқаны қандай қуаныш (Д.Әбілев, Арман.).

АРУАНА [اروانه] з а т. **1.** *Бір өркешті, таза тұқымды түйенің ұрғашысы*. Ай мүйізді сиырды, Желінінен сүт аққан. Тау өркешті *аруана*, Ағылған шар тараптан (Жамбыл, Шығ.). *Аруананың* өркешіндей қырлана біткен биік таудың сұлу бейнесі көрген жерден тартып барады өзіне (С.Омаров, Дала қызы). Көрмейсің бе, ботасы өлген ғой *аруананың*. Зары қандай ащы еді. Түйе деген жануар баласын адамнан артық жоқтайды (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2.** а у ы с. *Балажан ана*. Қасында жүзін әжім шиырлаған *аруана* әже сәбиді сүйіп ол тұр (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира). Соғыстан оралмаған ұлын ойлап, жиырма жыл аһ ұрады *аруана* (Қ.Мүсірепов, Раушан). Қайран *аруана*-көкірек аналарды айтсаңшы. Біз аттанған сәттен бастап ақ олардың жүрегін сағыныш оты өртейтін тәрізді (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

АРУАНАДАЙ с ы н. **1.** *Аруана тәрізді, аруана сияқты*. ≈ *Аруанадай* қозғалды. **2.** а у ы с. *Боталаған нардай, мейірімді, аналық мейірі төгілген*. Сорлы Ақбілек! Сен жыламай, кім жыласың? Тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен *аруанадай* анаңнан айырылдың! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аруанадай боздады. *Ботасын іздеген аруананың дауысына ұқсас зарлы ңн шығарды.* Шебер қолдағы шешен домбыра *аруанадай боздап* еді келіп, әркімдер-ақ орындарынан жиі-жиі қозғалып, терең күрсініп алды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Ботасынан айырылған аруанадай. *Баласынан айырылып, зарлап қалған анадай.* Маған да пәлекордың кесірі көп, Тілдейді, мені жаудың жесірі деп. *Айырылған ботасынан аруанадай,* Боздаймын суретіне тесіліп тек (Қ.Бекхожин, Үш кезен).

АРУДАЙ с ы н. **1.** *Ару сияқты, ару тәрізді.* Жаудың оғы кезінде жаралаған, Астарынды қан кеулей аралаған. Онда да сен менімен болдың бірге, Ару жанды *арудай* аялаған (С.Мәуленов, Таңд.). Кең дала жатыр беріліп, Ұйқыдан тұрған *арудай*. Сағыммен таңғы тербеліп, Толқиды қалқып ауыл жәй (Ш.Мұхамеджанов, Қошалақ). **2.** а у ы с. *Сымбатты, көрікті.* *Арудай* жүзі ақжарқын, Байкал жатыр – бір мырза, Қиялымның қанатын Тасқа соқтым, боп ыза (Қ.Аманжолов, Таңд.).

АРУЗ [ар. عروض] з а т. ә д е б. *Орта ғасырдағы Таяу шығыстың классикалық поэзиясында созылықты және қысқа буындардың белгілі заңдылықпен кезектесуіне негізделген өлең өлшемі.* Бұл Шығыс, Орта Азия елдерінің қадімнен келе жатқан өлең өлшеуі – *арузды* зерттейтін ғылыми еңбек (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Басрадан шыққан әйгілі ғалым Халил ибн Ахмед *арузды* нақтылы жүйеге салып, оның негізгі он бес түрін ашты (ҚҰЭ).

АРУЛА = е т. **1.** д і н и. *Өлікті тазартып жуу, ақ матамен орау; қастерлеу.* Қаза болғандарын *арулап* көміп, тірі қалғандары тіршілігін істей бастайды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Апамды *арулап* сырмаққа орап, зузаға салып көтере жөнелгенде үйдің бұрыш-бұрышында «апам-ау, апам» деп зар еңіреп немерелері қалды (О.Бөкеев, Ән салады.). Айтамын ғой, өнеки, кемпірді *арулап*, сүйекші қатындар шығып бара жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРУЛАН = е т. *Тазалану, жуылу.* *Арулан* с ы н астауым, Мұнтаздансын саптаяқ. Өңезден күбім арылсын, Оны біреу айтпай-ақ! (І.Жансүгіров, Шығ.).

Арулап [ақ жуып, арулап] қойды. э т н. *Құрметпен, қадірлеп, ақ жуып жерледі.* Жағанды бүкіл ел-жұрт боп *арулап қойып*, жетісін бергеннен кейін Жәнібек тағы да Қасымды өз ордасына шақырды (І.Есенберлин, Қошпенділер).

АРУЛАУ¹ з а т. э т н. *Өлікті жөнелтуге қатысты дәстүр.* Әдет-ғұрыпқа байланысты

батокыр, *арулау*, жаназа, сыңсу, танысу сияқты сөздер архаизмге айналды (Қазіргі қаз. тілі).

АРУЛАУ² *Арула етістігінің қимыл атауы; өлікті тазартып жуу.* Малсыз, пұлсыз өлікті сауап үшін, Ақ жуып *арулауды* қалаған жоқ (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

АРУЛЫҚ з а т. *Түрге байланысты келбеттілік, көріктілік.* Таң болған күллі дүние әлеміне Еркесі жұлдыздың да, әуені де. Тәңірі *арулықтың* Ай сұлуым. Тағы да көрік бердің өлеңіме (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

АР-ҰЖДАН з а т. *Адамға тән ізгі қасиет, намыс, ар-ұят.* Абай халыққа қызмет етуді, *ар-ұждан* н, әділет және ақыл-ойдың үстемдік алуын асқан бақыт санады («Қаз. әдеб.»). Адамшылық, *ар-ұждан* с ы з, Арам құлқын құндары Оларменен әмпейлескен Қазақтың өз сұмдары (С.Сейфуллин, Шығ.). Мейманды күтпеу *ар-ұждан* ға сыймаған, Ең асыл дәмін Қонағым бар деп жинаған. Қимас досы тұтқиыл келіп қалғанда Жалғыз атын сойып тастап, сыйлаған (К.Салықов, Жезкиік).

АР-ҰР е л і к. *Арылдаған, гүрілдеген дыбысты бейнелейтін сөз.* Ырылдасып жатқан иттердің *ар-ұр* даусы көпке дейін толастамады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Ар-ұр етті. а) *Арылдады, гүрілдеді.* Өзекті меңдеген түнгі тыныштықты Талдыбұлақтың *ар-ұр еткен* даусы ғана беймазалайды (О.Бөкеев, Қайдасың.). ә) *Ұрсысып-керісті.* Дәмемен мүлдем ажырасуға тәуекел қылғам. *Ар-ұр еткен* тіршіліктің несі сән? (З.Иманбаев, Солма. гүл).

АР-ҰЯТ з а т. *Ар-ұждан, ізгілік, ұят.* Біздің қазақтың оңбай тұрғаны да *ар-ұят* босағада қалып, өсек, өтірік төрден орын алып, халыққа бапсыз нәрселерді бірін-бірі мұқатұға қару қылып жұмсаудан (М.Дулатов, Шығ.). *Ар-ұят* адамдықты арам қылып, Бәрін саған жұмсадым, қуанттың ба? Сен үшін жақынымды жат қылып ем, Қайрылып, қам көңілімді жұбаттың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.). Мың бейнетпен тапқанымды кім біледі? Әлде өлім сол күндерде айтар ма, Жүрегімді қалың түктер басты деп. Бар тілектен мені үміт кесті деп. *Ар-ұят* т а н біржола баз кешті деп, Әрбір аю жүрегіңді тырнасын, Әрбір қонақ, өзі келген шақырмай Әр деген бір әңгімешің тынбайтын, Әр деген бір қарыз берген қатал бай (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ар-ұяттың төкті. *Ізгіліктен айырды, адамшылықтан жұрдай етті.* Бақ-дәулет келуіне мен кепіл, *Ар-ұяттың* д ы т ө к п е н елірмей (Шешендік сөздер).

АРФА [нем. Harfe] з а т. м у з. *Ұзынша етіп, үшкілденіп жасалған, саусақпен іліп-тартып, шертіп ойнайтын ішекті сазды аспап.* Орта Азияда лира, *а р ф а* сияқты аспаптардың халықтық музыка практикасында болғандығын, оларда ойнаушылардың стулда, не басқа биіктікте емес, малдас құрып отырып ойнаған суреттерін көрсетті («Қаз. әдеб.»). Гольмгольцтің айтуынша, нерв талшықтарының ұзыны *а р ф а* дейтін музыка аспабының жіңішке тарамысы тәрізді төменгі дыбыстарды қабылдайды (М.Мұқанов, Бақылау.).

АРФАШЫ з а т. м у з. *Арфа тартатын сазгер. ≈ А р ф а ш ы н ы ң ойыны.*

АРХАИЗМ [грек. archaios] з а т. л и н г в. *Сөйлеу тілінде қолданудан шығып қалған көнерген сөздер мен сөз тіркестері. А р х а и з м д е р* тарихи шығармалар тілінде, көркем әдебиет және публицистикалық сөйлеу барысында стилистикалық мақсаттар үшін қолданылады (Тіл білімі сөздігі).

АРХАИКА [грек. archaikos] з а т. *Өнер дамуының көне заманғы түрі.* Өнертану ғылымында *а р х а и к а* атауы мен ежелгі грек және мысыр өнерін атайды. *А р х а и к а* – монументті бейнелеу өнері мен сәулеттік пішіндердің қалыптасқан кезеңі (ҚҰЭ).

АРХАНТРОПТАР [грек. archaios – ежелгі, anthropos – адам] з а т. *Қаңқа қалдықтарын зерттеу барысында адамдардың арғы тегіне жатқызылып жүрген тіршілік иелерінің ғылымдағы жиынтық атауы. А р х а н т р о п т а р д ы ң* қаңқалары Қытайдан, Индонезиядан, Солтүстік Африкадан, Еуропадан, Батыс Германиядан табылған (ҚҰЭ).

АРХАР з а т. с ө й л. *Арқар.* Шыңда шырлап ойнаған Қызыл киік құралай. Айшық мүйізді *а р х а р а й* (И.Байзақов, Таңд.). Қойдың *а р х а р*, муфлон сияқты тағы аталарында және түрлі аңдардың жүнінде өлі қылшық көп болады (М.Ермеков, Қазақст. биязы.). Осы кезде албардың арғы шетінде манадан бері бәрін сырттай ғана бақылап тұрған құлжа гүж ете қалды да, *а р х а р д ы ң* баласына тұра ұмтылды («Лен. жас»).

АРХЕБАКТЕРИЯЛАР [грек. archaios – ежелгі, bacteria – таяқша] з а т. *Жасушасында ядро болмайтын, таза бактериялардан өздерінің физиологиялық-биохимиялық өзгешеліктері арқылы ерекшеленетін микроағзалар тобы.* Ғылымда *архебактериялардың* 25 туысы, 40-тан астам түрі белгілі. *Архебактериялардың* жасуша қабырғасында басқа бактериялардағыдай муреин (бактерия жасушасының негізін құрайтын протеин) болмайды (ҚҰЭ).

АРХЕГОНИЙ [грек. arche – басталу, gone – пайда болу] з а т. б о т. *Мүк, қырыққұлақ тәрізді плаун және жалаңаш тұқымды өсімдіктердің аналық тұқым жасушасы.* Мүктердің *а р х е г о н и й л е р і* топталып, өркеннің төбесінде немесе бүйірінде, плаун, қырыққұлақ тәрізділерде спорадан түзілген тұқымдық өскінде [__] жетіледі (ҚҰЭ). *А р х е г о н и й д і ң* қабырғасы бір қатар жасушалардан тұрады, мойны ұзын құмыра тәрізді болады (ҚҰЭ).

АРХЕЙ: *Архей эрасы.* г е о л. *Жер тарихының ең ескі заманы.* Жердің ең ескі заманы *а р х е й э р а с ы*. Бұл заманның да өзіне тән зерттеулері, еңбектері бар (А.Машанов, Жер асты.). *А р х е й э р а с ы* – бастапқы тіршіліктің эрасы, ұзақтығы 0,9 млрд жылдан астам. Бұл уақытта жер қыртысы қалыптасты, бастапқы теңіздер мен мұхиттар орнықты. Бұл топтың жыныстары көбінесе гнейстерден қуатты метаморфизмге шалынған кристалдық тақта-тастардан, ішнара кварциттер мен мәрмөрлерден тұрады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Радиометрлік зерттеулер *а р х е й э р а с ы н а* қатысты тау жыныстары осыдан шамамен 3,6–4 млрд. жыл бұрын қалыптаса бастағандығын көрсетеді (ҚҰЭ).

АРХЕОГРАФ з а т. *Археография жөніндегі маман.*

АРХЕОГРАФИЯ [грек. archaios – ежелгі, grapho – жазамын] з а т. *Тарихи актілер мен құжаттарды, қолжазба деректерді жинаудың, сипаттаудың және жариялаудың теориясы мен тәжірибесі жөніндегі ғылым саласы.* *А р х е о г р а ф и я* түркі халықтарының, оның ішінде қазақтардың мәдениет тарихында өзіндік орын алады (ҚҰЭ). Отандық *а р х е о г р а ф и я н ы ң* бастауында қазақ ағартушылары, қоғам қайраткерлері, тарихшы-ғалымдар – А.Байтұрсынұлы, С.Аспандияров, С.Сейфуллин, М.Жолдыбаев, С.Мендешов, О.Исаевтар тұрды (ҚҰЭ).

АРХЕОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Археографияға қатысты, соған тән. ≈ А р х е о г р а ф и я л ы қ* еңбектер.

АРХЕОЗОЙ з а т. г е о л. *Жер тарихының бір дәуірі.* Қазақстан жерінің қазіргі геологиялық картасының бетінен осы заманғы геология ғылымына белгілі *а р х е о з о й д а н* бастап, ең соңғы дәуірге дейінгі барлық системалар мен дәуірлерде жасалған тау жыныстарын көрсететін неше алуан бояуларды табасыз (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

АРХЕОЛОГ з а т. *Археология ғылымының маманы.* Англияның белгілі *а р х е о л о г ы* Стейн қамалдың Гоби құмы жағынан, бұрын

ешбір тарихта аталмайтын, түрқы жүздеген километрге созылатын бөлшегін тапқан (С.Мұқанов, Алып. адым.). Мамандар – *археологтар* ғана зерттеуге тиісті ескерткішті көрінгеннің талауына жібердіңіз, – делінді (А.Машанов, Жер асты.). *Археолог* әрі тірі фольклор, Тарих бетін қайта ашты халқына ол. Қарапайым, кішіпейіл жан еді, Академик болса-дағы даңқы зор (С.Мәуленов, Алыс кетіп.).

АРХЕОЛОГИЯ [грек. archaios – ежелгі, logos – ілім] з а т. *Көне заманнан, орта ғасырдан қалған ескерткіштерді зерттейтін тарих ғылымының саласы. Археолог* и я – тарих ғылымының көне дәуір мен орта ғасырдағы адамзат қоғамы дамуының заңдылықтары мен негізгі кезеңдерін зерттейтін саласы (ҚҰӘ). Ұлт зиялыларының бірнеше буын қалыптастырып, сәулендірген Қазақстан әдебиеті мен өнері, ғылымы мен баспасөзі, фольклоры мен *археологиясы* бірде ашық, бірде бүркемелеп тарих ақиқатын таразылады, халқымыздың бағзы заманнан қиянатқа қайыспай, қасқайып қарсы тұрғанын, азаматтықпен ғана өркеніміз өсетінін там-тұмдап санаға сіңіре берді («Егемен Қазақстан»). П.Мелиоранский жинаған мақал-мәтелдер *археология* қоғамының шығыс бөлімінің еңбектерінде 1893 ж. жарияланды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. т а р. *Археология ғылымына тән, қатысты. С.П. Толстов басқарған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Қызылорда, Қазалы төңірегінен жүздеген құнды археологиялық мұралар ашты (ҚҰӘ).*

Археологиялық барлау т а р. *Тарихи, көне ескерткіштерді зерттеу орнын табу, ғылыми тұрғыда тіркеу.* Кейбір жағдайда *археологиялық барлау* жазба немесе басқа деректер бойынша ескерткіштердің дәл орнын анықтау, олардың орналасу заңдылықтарын белгілеу мақсатымен де жүргізіледі (ҚҰӘ).

Археологиялық ескерткіштер т а р. *Археологиялық зерттеу нәтижесінде табылған материалдық ескерткіштердің жиынтық атауы.* В.В.Радловтың Орталық Қазақстанның *археологиялық ескерткіштерін* зерттеуге арналған еңбектері – ғылыми жағынан үлкен бағалы еңбектер (ҚазССР тарихы). Менің балалық шағым *археологиялық ескерткіштерге* өте бай Иркутск облысында өтті, – дейді Герасимов («Лен. жас»). *Археологиялық ескерткіштердің* тарих ғылымының дамуына қосатын үлесі зор. Олар

көне дәуірлердегі адамдардың өмір-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы құнды мағлұматтар береді (ҚҰӘ).

Археологиялық карта. *Белгілі бір аймақтағы археологиялық, мәдени, ғұрыптық т.б. ескерткіштердің орналасуына, пайда болған дәуіріне, архитектуралық ерекшеліктеріне жан-жақты ғылыми сипаттама беретін арнаулы жинақ. Археологиялық картаға* енген ескерткіштер мемлекет қамқорлығына алынып, заңмен қорғалады (ҚҰӘ).

Археологиялық қазба жұмыстары. *Тарихи көне ескерткіш, елді мекен орны табылған жерде археологиялық барлау жұмысын жүргізу ісі.* Біздің заманымыздағы XIX ғасырда Ертедегі Вавилонның орнына *археологиялық қазба жұмыстарын* жүргізгенде табылған қызықты ескерткіштердің бірі – сына жазуымен жазылған табиғаттар. Осы ескерткіш біздің жыл санауымыздан 2000–3000 жыл бұрынғы халықтың математикалық мәдениеті болғанына куә (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Археологиялық мәдениет. *Бір уақытта жататын, жергілікті өзгешеліктермен ерекшеленетін және белгілі бір аймақта шоғырланған археологиялық ескерткіштерді атау үшін пайдаланылатын ұғым. Археологиялық мәдениет* аты ескерткіштердің көп шоғырланған немесе ең алғаш зерттелген жердің атымен аталады (ҚҰӘ).

Археологиялық мерзімдеу т а р. *Зерттеліп отырған кезеңнің, оқиға мен ескерткіштердің уақытын, өзара хронологиялық арақатынасын белгілеу.* Тарихи жазба деректер, негізгі археологиялық және жаратылыс, техникалық ғылымдардың жетістіктерін қолдануға қарай *археологиялық мерзімдеуді* үш топқа бөлуге болады (ҚҰӘ).

Археологиялық мұражай. *Археологиялық қазба нәтижесінде табылған көне заман мұраларын сақтап, зерттейтін мәдени мекеме. Археологиялық мұражайдың* негізгі мақсаты – Қазақстан жеріндегі адамзат қоғамының ежелгі дәуірінен бастап, кейінгі орта ғасырға дейінгі аралықтағы даму жолын заттай деректер арқылы көрсету (ҚҰӘ).

АРХЕОПТЕРИКС [лат. archaeopteryx] з а т. з о о л. *Ертеде тіршілік еткен кесірткеқұйрықты құстардың туысы. Археоптерикстің* дене құрылысында бауырымен жорғалаушыларға ұқсас ұзынша тістері, құйрық омыртқалары және т.б. белгілері бар (Қаз. тілі термин. Биология).

АРХИВ [лат. archivum] з а т. **1. Мұрағат** (тарихи маңызы бар ескірген графикалық және жазба ескерткіштер жүйеленіп сақталатын ғылыми-анықтамалық арнаулы мекеме). Ақтарып көне *архивті*, Қайтесіз, – дейсің қарағым. Бәрінен маған артық та, Күресте алған сабағым (М.Әлімбаев, Таңд.). Кейбір *архив* материалдарын ақтарып жүргенде, кейбір деректердің жаңа бір ойлар туғызып, өзге бір проблемаларды зерттей түсуге бастайтыны, жол сілтейтіні болады («Қаз. әдеб.»). И.Е.Репин өзінің кейбір картиналарын салудан бұрын сурет салудың әдісін үйреніп қана қоймай, ол туралы *архивтерде* көп материалдар жинап, тексеріп, көптеген әдебиеттер оқыған (М.Мұқанов, Бақылау.). **2. Жеке бөлімге, жеке адамға, әлеуметтік-қоғамдық іске қатысы бар қолжазба, суреттер, құжат.** Сол жақта ағаш есігі бар бір қуыс тұр. Онда комсомол комитетінің 1958–1962 жылдардағы *архиві* жатыр («Лен. жас»). Әкесі окоп қазуға кеткен панасыз баланың арызы *архивтерінде* сақталсын. Кейін өздерін мадақтайтын документ болады. Ұқтың ба? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Өмірдің өресінен айтшы бір сыр, Төрт бұрышын дүниенің түгел шолшы; *Архивін* алуан сырдың бір ақтарып, Тарихтың тақтасынан оқып көрші (Қ.Аманжолов, Таңд.).

АРХИВТАНУ з а т. *Архивтерге байланысты білімдердің кешенді жиынтығы. Архивтану* кейін келе тарих ғылымының қосымша саласына айналды (ҚҰЭ).

АРХИВТІК с ы н. *Архивте бар, архивтегі.* Қатардан ғасыр кейін қайырылып, *Архивтік* деректермен айналыстым (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Ыбырайдың *архивтік* материалдарының барлығы Ильминскийдің атымен байланысты (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

АРХИЕРЕЙ [грек. archiereus] з а т. д і н и. *Православие шіркеуінің басқару жүйесіндегі ең жоғары лауазымды діни қызметкерлердің (епископ, архиепископ, митрополит, патриарх) жалпы атауы.* Циркте отырған өңшең офицер, байлар уралап он шақты рет дауыстады. Мартынов масаттанып, арбаңдап, жан-жағындағы халыққа шіркеудің *архиерейін* ше айналып, бас иді (І.Жансүгіров, Шығ.). Халық *архиерейдің* үйі жаққа жапырылды (Қ.Әміров, Жастық.).

АРХИЕРЕЙЛІК с ы н. *Архиерейге қатысты.* ≈ *Архиерейлік* қызмет.

АРХИПЕЛАГ [грек. arche – бастау, pelagos – теңіз] з а т. г е о г р. **Топарал.** (Біріне-бірі жақын, жалғас орналасқан аралдар тобы). Бір *архипелаг* а қ кіретін аралдардың жаралу тегі бірдей, геологиялық құрылымы ұқсас. Осы-

ған қарай оларды құрлықтық, маржан, вулкан *архипелагтары* деп бөледі (ҚСЭ).

АРХИТЕКТЕНИКА [грек. architektonike] з а т. ө н е р. **1. Өнер мен архитектуралық шығармаларда бөлшектердің өзара қиысуы, бір бүтін көркемдік құрылысы; композиция.** Повестің жақсылығы мен кемшілігін әр жерден теріп айтып, оның *архитектоникасына*, әдеби аңғарына онша бара алмай, жалтақтап, жалаң кеткен мақаланың өзінен де әжептәуір пайдалы ақыл-кеңестер таптым («Қаз. әдеб.»). Шыққан туындының толық тексті оқып шықпаған бала характер, идея, көркемдік жайлы ауыз ашпағанда, шығарманың сюжеті, *архитектоникасы*, композициясы туралы не білмек («Қаз. әдеб.»). Поэма роман емес, бірақ оның да өзіне қажетті оқиғалы композициясы, нақты *архитектоникасы* бар (Ә.Тәжібаев, Өмір.). **2. г е о л. Жер қыртысының құрамын зерттейтін геология ғылымының бір саласы.**

АРХИТЕКТОР [грек. architekton] з а т. *Архитектурадан маманданған адам, сәулетші.* Күн санап қала да, село да соны келбет тауып, жаңа ажарға бөленіп келеді. Оған орай *архитекторлардың* міндеті, олардың арқасына түсер салмақ та молая түсті («Лен. жас»). Көкшетау қаласында архитектуралық-көркемдік совет құрылды. Советтің құрамында *архитекторлар*, тәжірибелі құрылысшылар, мамандар бар («Соц. Қаз.»). Үйі көкпен таласар, Таңғалып жұрт қарасар. Ғажап қала саламын, *Архитектор* боламын, Болам десем боламын (О.Әубәкіров, Бытпылдык).

АРХИТЕКТУРА [лат. architectura] з а т. **1. Құрылысты жобалап, салып, оған көркемдік бейне беретін сәулет өнері.** Ақ өзен құсап жар тастарды жарып өтіп, тынымсыз күркіреп ағады. Жар қабақтағы үйлер де, *архитектурасы мен* Татрыны көз алдына келтіреді («Қаз. әдеб.»). Шоқан кадет корпусында оқып жүргенде *архитектурала...* және топографиялық сызу пәндерін программа бойынша өткен («Қаз. әдеб.»). Осыдан бір айдай бұрын «Аққу» кафесі пайдалануға берілді. Көрікті, соңғы *архитектурала* жетістіктері қолданылған тамаша кафе («Лен. жас»). **2. Құрылыстағы бағыт; құрылыс сипаты, стилі.** ≈ Готикалық *архитектурала*.

АРХИТЕКТУРАЛЫҚ с ы н. *Архитектураға жататын, соған тән.* Бұталар мен ағаштардың сырт көріністері парктердегі салынған үйлердің, жасалған статуялардың және тағы басқа да безендірілген жерлердің сәнін келтірерліктей етіп отырғызады. Сөйтіп, парктің

архитектуралық ансамблі жасалады (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.). Ортада осы бір үйдің үлкендік-ұлылығына үндес, *архитектуралық* әсем оюларын әсерлендіре түскен төрт жақты айналы екі колонна бар-ды (С.Шаймерденов, Болашақ.). Жасалуына мыңдаған жылдар өткен *архитектуралық* көркем шығармалар еліміздің көптеген қалаларында кездесе береді (С.Мұқанов, Алып. адым.).

АРХОЗАВРЛАР [лат. archosauria] з а т. з о о л. *Бауырымен жорғалаушылар класының қолтырауындар, динозаврлар, чиқшы кесірткелер жататын тобы. Архозаврлардың осы кездегі тірісі – қолтырауындар* (Қаз. тілі. термин. Биология).

АРША¹ з а т. ө с. <лат. juniperus> **1.** *Кипарис тұқымдасына жататын, сабақтары бұйра-ланған бүршікті, хош иісті, ақ, қызғылт түсті, мәңгі жасыл ағаш.* Түк басып, тұла бойы толған кесте, Қарағай, *арша* біткен өрлей төске. Қарағаш, тал, тобылғы, жасыл шырша, Қарақат, жиде, шиі – маржан түсті (М.Жұмабаев, Шығ.). *Арша* түтініне ыстаған серке терісі шанаштарды іркілдетіп әкеп, бүйірлі дәудәу тегенелерге қотарып құйып, одан қайын ожаулармен иісін бұрқырата көтере сапырып құйылған сары қымыз... Талыс – өгіз терісі, шөншек – бұзау терісі, шанаш – ешкі терісі (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы). Ақыртып аюдайын асау аңды, Өсірген қойнына алып тал-қарағай. Жалпайып қошқар мүйіз көрі *аршалар*, Қайыңдар балғын өскен жас баладай (І.Жансүгіров, Шығ.). *Аршадан* кертпін жопып, тиек салдым, Бізаны тарқатуға домбыра алдым. Күңіреніп, көтеріліп қанат сермеп, Домбырам айтшы бөрің, біздің халдің (С.Сейфуллин, Өлең.). **2.** э т н. *Шыбын, шіркейді қондырмайтын қасиетіне байланысты шөміш, қасық, күбі сияқты тұрмыстық заттарды жасайтын кәделік ағаш.* Қазақ шеберлері *аршадан* қасық, қаламсап, шөміш жасаған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бұл ауылдың қазақтары қымыз ашытатын күбіні *арша* ағашынан қиып, киік отымен ыстайды ғой (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Қызыл *аршадан* шапқан қызыл қоңыр домбыра алғашқыда күмбір-күмбір етіп, артынша аңырап қоя берді (Т.Әлімқұлов, Көкек.).

Арқа еті арша, борбай еті борша болды. *Әбден азыт-тозды, жүдеп-жадады. Арқа етім арша боп, Борбай етім борша боп,* Айтқанын істеп байлардың, Әйтеуір өлмей жүр едік (И.Байзақов, Таңд.). Қыс тұрсын күздің қара суығында ықтанатын кедей сорлы, жілік майы үзіліп, *борбай еті борша, арқа еті арша*

болып көктемге әзер ілігетін (Тарту). Көп жылдар бойы *арқа етім арша, борбай етім борша болды.* Белім бүкірейгенде тырнақтарыңнан зорға құтылдым, – деді қарт Құрбанға (Р.Райымқұлов, Түйелі адам).

Арша жазу. *Таңбалары арша ағашы бейнелес әріп жазуы. Арша жазуында* негізгі таңба – тек түзу таяқша. Ол екі жағына көлбей тартылған бұтақшалар арқылы оқылады (ҚҰЭ). *Арша жазуы* араб жазуы тараған аумақта ғана қолданылған. Оның оқылу тетігі мен алфавиті туралы тұңғыш мәліметті ферғаналық Б.Салиевтің 1917 жылғы дерегіне сүйеніп, 1928 ж. Ә.Диваев жариялады (ҚҰЭ).

Арша ементұмсығы. з о о л. <лат. muscrobas carnipes> *Торғай тәрізділер отрядына жататын шағын құс.* Қайыңды тоғайдан өтіп, үшінші қылқан жапырақты ағаштар орманына көтеріле бергеніміз сол еді, *арша ементұмсығы* көлденендей ұшып өтті («Жас Алаш»). *Арша ементұмсығы* Ирак, Ауғанстан, Гималай, Орта Азия тауларында кездеседі (ҚҰЭ). Солтүстік Тянь-Шаньның шыршалы ормандарында және шалғындарында қызыяқ кептер (вяхирь), тартар, құр, үкі, бөдене, тұрымтай, тоқылдақ, қарға, самырсын торғайы, *арша ементұмсығы*, орман елсынары, үлкен сары шымшық сияқты құстар тіршілік етеді (Р.Әлімбаев, Құстар.). Биік тауларда құстар онша көп болмайды. Мұнда *аршалық ементұмсық*, көк кептер, ұлар, тау қарға кездеседі (Б.Мұханов., Қазақст. өсімдік.).

Арша түтету. а) э т н. *Тас өкпемен ауырған малды емдейтін халық емі.* Тас өкпемен ауырған малды оңаша қораға қамайтын да, *арша түтете тін* булайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). ә) м и ф. *Үй іші, тұтынған заттарды тіл-көз, бөле-жаладан сақтау, аластау үшін аршаны түтетіп, түтінімен аластау үшін жасалатын наным-сенім, ырым.*

Балғын арша. б о т. <лат. juniperus turkestanica> *Арша тұқымдына жататын, биіктігі 1–2 м мәңгі жасыл, көпжылдық бұта. Балғын аршаның* қар тоқтатуды, топырақтағы суды сақтауда едәуір маңызы бар (ҚСЭ).

Дәрі арша. б о т. *Жапырақтары мәңгі жасыл, емдік қасиеті бар, бояу алуға пайдаланылатын арша туысының бір түрі. Дәрі арша* аласа бойлы, жер бауырлап өсетін бұта (ҚСЭ).

АРША² з а т. ж е р ғ. *Сандық, кебеже. Арша* үстіне көрпе-төсек жиылған, тұстық ілінген (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АРШАДАЙ с ы н. *Арша тәрізді, арша сияқты.* Жамылып жас жапырақ, Аударып торқа топырақ. Баласына дейін қаршадай, Отынға

қияр ағаш жоқ. Селтиген қотыр сексеуіл, Тарбиған тарғыл *аршадай* (І.Жансүгіров, Шығ.). Сапарың жаңа басталды, Өрлей бер шыңға шаршамай. Қақ жарып қара тастарды, Өсетін қайсар *аршадай* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРШАЛА = е т. *Аз-аздап бөліп беру*. Құдай нашар қылған соң, Неге келер шамамыз? *Аршала* п жәрдем бергейсің, Көздің жасын көргейсің (Майлықожа//Ақсауыт).

АРШАЛАН: арқа еті аршаланды. *Арса-арса болды, жүдеді*. Жалаңбас *арқа еті аршаланып* жатқан жандардың қатарына Көрім де қосылды (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

АРШАЛЫ с ы н. *Аршасы мол, аршасы көп өскен*. Қияда *аршалы* бет – Суық сайда, Жібек жел желпі есіп, тұрар майда. Малшыға салқын, жәйлі кең жайлауда, Кейбір сәт тойдан өтер қызың қайда (Р.Нұрпейісов, Туған өлкем). Осынау көк *аршалы* көл маңы да, Ұқсайды сонау орыс орманына. Бірақ та жаны сүйген сағыныш бар, Отаны – үміті де, арманы да (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Жол бойы *аршалы*, қарағайлы беткейлер, найза қара биіктер, тар шатқал, бұран жол бөрі-бөрі өтіп жатты (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). Жайлаудың түні есімде, Жылқымен бірге жусағам *аршалы* сайдың төсінде. Аңсарым ауып боз үйге, келе алмап едім шешімге, Аршалы сайдың төсінде, жайлаудың айлы кешінде (М.Мақатаев, Шығ.).

АРША-ПАРША с ы н. *Дал-дұл, пәре-пәре*. Және сол қос адырдың төбесінде, Вишка ма? Өлдененің елесінде. Бірдеме көрінеді *арша-парша*, Бүлінген Риддердің денесінде (Д.Әбілев, Алтай.).

АРШАШЫЛ: аршашыл құнақ. з о о л. <лат. leucosticte nemoricola> *Торғайлар отрядының құнақ тұқымдасына жататын сайрауық құс*. *Аршашыл құнақ* – отырықшы құс. Ұясын інге, тастың қуысына салады (ҚҰЭ).

АРШОПКЕ з а т. к ө н е. *Кездеме өлшемі, мөлшері*. Бір *аршопке* шапаны сондай шапшақ, Мүшесінен буынып басады алшаң. Қарсы алдына жымырып келтірем деп, Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ (Абай, Тол. жин.).

АРШУ *Аршы етістігінің қимыл атауы*.

1. Тазарту. Жұмысшылар жәрдемге келісіп, ұзақ күнге біздің үйген тастарды *аршум* е н әлектенді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Содан кейін екеуі де жан ұшыра кезек-кезек қар күреп, жол *аршуға* кірісті (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). **2. Қазу**. Кен көзін *аршуд* а айына мың метрден артыққа ендіей өтуге болатындығы бұлардың екпінін күшейтті, талабын тасытты (Б.Токтаров, Қыран.). Орталықтағы құдықты *аршу*

жұмысын ұйымдастыру керек (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

АРШУЛЫ с ы н. *Аршылған, тазартылған*.

Әнуар осыдан соң жалпақ тарелкеде *аршулы* тұрған бес-алты түйір картопты ортасынан бір-бір бөліп, асықпай кастрюльге салды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

АРШЫ = е т. **1. Бір заттың қабығын сыдыру, жалаңаштау**. Табаққа қуырдақты төккеннен кейін, әр жеріне *аршыған* он шақты жұмыртқа қойыпты (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Бірнеше жауынгерлер, бірі ағаш жарып, бірі ошаққа отын жағып, бірі үсіген картопты *аршып* отыр (Б.Момышұлы, Москва.). Соңынан қосылған даңғырлақ келіншек: – Бүгін біздің үйдегі нарқоспаққа, бюллетенить етіп кеңсесіне бармай қалып еді, ет асып, қамырын илеп, картобын *аршып*, жуасын турап қоясың деп бұйырып кеттім (Ө.Қанахин, Бақыт.). Жақын арада қарағай қабығын *аршыған* тоқылдақтың үні келді (С.Жүнісов, Ақан сері). **2. Бөліп алу, тазасын бөлу**. Олардың қар теуіп, қау-жандап бетеге, жауылша, жусанды *аршып*, аузы шөмендеп жегені де қызық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жансыздай жатқан сұлап жас сұлудың, Жанына жылдамырақ келдім жетіп, Көтеріп қызыл құмнан алдым *аршып* (Қ.Аманжолов, Танд.). **3. Тазарту, көзін ашу**. Боранға жаураған, үрлесін *аршыған*, шөп тасыған, құмға мильктаған бір-бірінен айырғысыз жанталас күндерге жалғасты да кетті (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Бірге туған өнерге тәрбие-тәлім мен өнерлі үлгілер қосылса, сол өнердің қайнар көздерінің көбі, көмей *аршығандай* саулап ақпас па еді (М.Әуезов, Шығ.). Қолымызбен арықтарды *аршыды* қ, Бақшамызға ектік жаңа тал-шыбық. Қабақ шытып көрген жоқпыз сол кезде, Кездессе де, тапшылық пен таршылық (Ж.Молдағалиев, Жеңіс.). **4. Сейілту, арылту**. Арылтамыз аспанды *аршып* тұманнан, Тазалаймыз жерді жонып жуаннан. Тапсыз, тату, мерекелі, өнерлі, Ел жасаймыз еңбегіне қуанған (І.Жансүгіров, Шығ.). **5. а у ы с. Қопару, қайта қоғау**. Айтпашы, ботам, жаман сөз, *аршыма* ескі жарамды (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар!). Білімге салып тілекті, Сыбанып едім білекті, Ағартуға жүректі, *Аршыма* қ болып қоқымын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **6. а у ы с. Айыру, ақтау**. Ғылым шындықты өтіріктен *аршып* ала алады (М.Токжігітов, Құран тур.). Қысылтаянда қол ұшыңды создың, талай жайдың жай-жапсарын түсіндіріп, көзімді аштың, көкірегімді *аршыды* ң (Б.Тілегенов, Аққайнар). Аяулым, сен де оған болшы құмар, Болшы құмар, көзіңнен *аршы* мұнар (Т.Айбергенов,

Мен саған.). 7. а у ы с. *Көрсету*. Қуанып алғашында бұған Канси, Ілезде кебірленіп қалды қаңси. Деді ол ишандарға: – Боласың ел, Алдымда білсең егер, кінәңды *ар ши* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). *Ар ши дың* талай мінімді, Бір кейіп, бір ұрсып, Бер де жігер, Көзеп жібер, Сол шақта (М.Әлімбаев, Лирика). 8. а у ы с. *Жөндеу, түзеу*. Үйлер сал ай айналған күмбезінен, Тұрғыны тоят тапқан күн көзінен. Адамды арылта бер *ар ши п* өбден, Мешеу ой, менменшілік мінезінен (С.Сейітов, Жаңғырық).

Аршыған жауқазындай. *Кіршіксіз таза, аппақ*. Батырқанның әйелі Айсұлу талғамды, кербез адам. Қыздарын *ар шы ған жауқазын да й* етіп таза ұстайды, әрі ұқыптап, көрікті киіндіреді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ажардың секем алған бір жаны Жамал деген қызыл көйлекті, *ар шы ған жауқазын да й* ақ келіншек мұнымен қатар жұмыс істеді (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). Жанға жайлы жақсы сөз Татаусыз таза тыңдауға *Жауқазын да й ар шы ған* (Базар жырау, Шығ.).

Аршыған жұмыртқадай. *Аппақ, тап-таза*. Өзеннің бұл маңдағы жары биік, үйлері тығыз отырғанмен, шетінен *ар шы ған жұмыртқа да й*, көрер көзге ұнасымды (Р.Тоқтаров, Ертис.). Лиза баяғысындай емес, өңі ескіріп, *ар шы ған жұмыртқа да й* аппақ беті күреңденіп, жарыла бастаған (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Басын [бойын] аршыды. *Айыптан, кінәдан ақталды, бойын аулақ салды*. Сүйіндік өз *басын ар шы п*, Құнанбай жағына тайсалақтап, жігіттеріне: – Ой, өрекіме демеп пе ем, көп шуылдақ?! Қысқарт енді! – деді (М.Әуезов, Абай). Маған бола қапы қалма, – деді Гүлжан жігерлене, – ең әуелі өз *басыңды ар шы п* ал (С.Омаров, Қыыр жол). Көп алдында арыла сөйлеп, өз *басын* әдейі осындай доң-айбатпен *ар шы ғалы* отыр (М.Әуезов, Қараш.). Сенің басшы қылдым деген кісілерің бұл бес жылқыдан *бойын ар шы п*, мына жоқшының көзін жеткізіп шығып отыр. Бес жылқыны сен өзің алдың да, өзің пайдаландың, соған не айтасың? – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Ішек-қарын аршыды. *Сойылған малдың ішек-қарнын тазалау, жарамдысын бөліп алды*. Өрік шаруақор қатын боп шықты. Шаруақорлығы ғой: белдемшесін байлап, жеңін сыбанып, соғымның *ішек-қарнын ар шы ған* қатындарға болысып ішекке қылтаң қарак май жібермей, бір табаққа бөлек жинады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

АРШЫ= е т. с ө й л. ж е р г. *Ашыту*. Қамырды *ар шы ғаннан* кейін пісіру керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АРШЫҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта аршу, тазарту*. Жігіттер тым ыссы картопты сау-сақтарын күйдіре қабығын *ар шы ғыш та п* барар жеріне жіберуде (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

АРШЫЛ с ы н. *Ар-ұятын сақтағыш, намысқор*. Егілген екі перзентті, Жұбаттың кезек сүйіп сен. *Ар шы л с ы ң* қыран келбетті, Ажалды тосар биіктен! (Ө.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Ақбаланың қайда қаны қас кісінің інісіне қатын үстіне шыққанын есітсе, *ар шы л* шалдың ызадан жарылып кетуі мүмкін еді (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Зина генералмен тайталасып жүрген со секілді *ар шы л*, намыскер жігіт, бұ құсаған ақылсыз, есалаң қыздың кеудесіне тепкенін қалай кешірсін (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АРШЫЛ= е т. 1. *Қабығы сыдырылу, жалаңашталу*. Винегретті ыдысқа дөңестей салып, үстіне сүйегі мен қабығы *ар шы л ы п*, туралған майшабақ қойып, овошпен, көк жапырақпен көркемдеп те береді (Келіншектер.). Қызыл тары қауызынан лезде *ар шы л ы п*, аппақ қанттай сөк иісі аңқыды (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). 2. *Тазартылу, тазалану, арылу*. Аулада жүк машинасының алды қардан *ар шы л ы п т ы* (З.Шүкіров, Жас жесір). Жылдар жылжыған сайын қара тоттан *ар шы л ы п*, ай астындағы күміс таудай сонадайдан көз қарықтырып жалтырап жатпақ («Лен. жас»). Бұрын жылтырап қана ағатын бірнеше бұлақтың көзі *ар шы л ы п*, су келтірілді (О.Дастанов, Әулие). Бұлқынып аяқ-қолым қозғалған соң денем икемге келіп, қардан кеудем *ар шы л д ы* (Н.Сералиев, Қаңтар). 3. а у ы с. *Анық шығу, ерекшелену*. Асатпай жатып құлдық деген адамша даусы *ар шы л м а с а* да, осынша елпектеп монтансуы қалай деп ойлаған (Д.Досжанов, Кісі.). 4. а у ы с. *Ашылу, босау*. Таң атқалы күл өңденіп тұрған аспан да *ар шы л ы п*, көгілдір тартты (Ө.Кекілбаев, Дала.). Сөнуге айналған, күлге көміп қойған шок тәрізді ыстық сезімі, беті *ар шы л ы п* жел үргендей, қайта тұтана қалады деп қорқады ма қалай? (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Мүз бүріккен есімде тау шындары, Аспан бұлттан бір төулік *ар шы л м а д ы*. Әлі есімде: ойдағы жасыл алқап Ойран-топыр ақ қарға малшыңғаны, Қар астында гүлдердің жаңшылғаны, Малшылардың дегбірі таусылғаны... (М.Мақатаев, Шығ.). 5. а у ы с. *Көңілі, көкірегі тазару*. Үстіне екі жейде тауып кесе, Сол қайтып тозбайтындай арсылдаған. Көзі көрмей біреудің көңілі жасық, Құдықтай көкірегі *ар шы л м а ған* (Айтыс). «Өзім» деген меншілдік жетім қақырықтай жабысып қалмаса бәрібір

көңілдің кірі *аршылмайды* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Бір қазаннан дәм ішіп, Қиын күнде сырласқан. Қиналсаң, пікір алысып, *Аршылған* көңіл кір басқан (С.Мәуленов, Таңд.). Сен жыласаң, көзден жасым тамшылар. Сен қуансаң, қайғы-шерім *аршылар*. Айт өленді ен даланы жаңғыртып, Қойшы-қолаң кеше жүрген малшылар (Б.Майлин, Таңд.). 6. а у ы с. *Мінезі ашылу, өзін көрсету*. Сапарға саяхат қып шықпайынша, Отырып үйде жігіт *аршылама*? «Қырыпсал – қыран тұқым» болғанымен, Бау ашпас баулық көрмей қаршыға да (XX ғ. қаз. ақын.). 7. а у ы с. *Ақталу*. Абай енді өзі мінген партия тартысынан айығып, *аршылы* п шығуға тырысады (М.Әуезов, Шығ.).

АРШЫЛАН з а т. е с к і к і т. **Арыстан**. Құдықтың аузын күзетіп, Ор денесін түзетіп, Бет терісін түлетіп, Төбесінен күн өтіп, Шыбын жанын пидә етіп, Шаруаға жанды жүдетіп, Жүргенде кетпесе игі еді, Біздің *аршыланға* тіл өтіп (Қ.Күржіманұлы, Жыр.).

АРШЫМА: аршыма [тау] жыныстары. г е о л. *Кен орнын ашық әдіспен қазанда бет жағында жатқан кен тастар*. Ашық тау-кен жұмыстарының сипатын анықтайтын процестер – кен жыныстарын қазып алуға әзірлеу, кен массасын ауыстыру, *аршыма жыныстардан* үйеме жасау (қазып алынған пайдалы қазбаларға арналған жинау жұмыстары) (Т.Қалыбеков, Экология.). *Аршыма жыныстарды* халық шаруашылығының басқа салаларының қажеттерін қанағаттандыруға жарату мүмкіндігі мұқият қарастырылады, сөйтіп, минералдық ресурстарды комплексті пайдалану идеясы жүзеге асырылады (Т.Қалыбеков, Экология.). *Аршыма тау жыныстары* құрылыс материалы ретінде пайдалануға жарамды болса, олар өңделуге жіберіледі (ҚҰЭ).

АРШЫН¹ з а т. 1. 0,71 метрге тең ұзындық өлшемі, кез. Мұндай құс кез боп қалса, керегінде, Ет берер иесінің ебі болса. Таңырқап талай адам тұратұғын, Жарты *аршы* н құйрығының ағы болса (Үш ғасыр.). Тауға салсам тас кеткен, Кеудеге салсам бас кеткен. Алты *аршы* н ақ болат, Қынаптан алып суырып (Батырлар жыры). Ұзыны елу *аршы* н, он кез еді, Демімен тартады ішке көрсе нені. Баланды бұл ретте қосып бер деп, Қалайда қинап отыр өте мені (Т.Ізгілеуов, Рүстем.). Астарында жараған бір-бір жүйрік, Қолда найза, қарында ілген садақ. Зымырап жерден *аршы* н көтеріліп, Топтан шықты бір кезде екі боз ат (С.Мұқанов, Сұлушаш). 2. ж е р г. *Адым, ұзына бойы*. *Аршыны* ның өзі де екі тазы жүгіргендей екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Аршын бойлы. *Орта бойлы, дембелше*. Жақындай бергенде *аршы* н б о й л ы, қара мұртты Қадырдың ұзын кірпіктері жиі қағылғанынан оның өзін-өзі кінәлі жандай айыпты санаған сыңайын аңғарды (Т.Жұртбаев, Бесқарагер).

АРШЫН² з а т. *Екпін, қарқын*. Тайторыдай буданның *аршыны* н байқап қалуға, Айдалаға салуға, сүйектен терін алуға (Манас). Сылп-сылп басқан жұрттың жүрісінде едәуір *аршы* н бар (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Асудың бұл тұсы тік шүңейт еді, жай аяңмен жүрмесе, домалап кетуі кәдік, ат еріксіз *аршыны* н тежеп, китіндеп сирағын санап басты (Д.Досжанов, Жібек.).

АРШЫН³ с ы н. *Кең, ашық кеуделі*. Көкбес-тім мінілмеген баршын екен, Көрсеткен қызды сұлу *аршы* н екен (XIX ғ. қаз. поэт.).

Аршын төс. п о э т. *Бөден-бітімі келісті, әдемі төс (көбінесе әйелдерге, қыздарға қатысты айтылады)*. *Аршы* н т ө с, алыс қарап келеді қыз, Сүйкімді әм салмақты, ойы тығыз. Бойына алса жиып бар білімді, Япырай, басады екен адам нығыз! (Қ.Аманжолов, Таңд.). Қатпешкей көп баладан асыл екен, *Аршы* н т ө с, алма мойын, асыл еркем. Алманың қабығындай бетің қызыл, Құбылған бәйшешектей жүзің көркем (Үш ғасыр.). Молда, сопы дым білмес, кеткен есі, «Бұл жалғанда жұмақ жоқ» деген несі? Жалғанда жұмағым – ар-иманым, Албыраған арудың *аршы* н т ө с і (Б.Күлеев, Таңд.). Мынау деген қатқан әйел болар еді. Құдай біледі. Шіркін, кеудесін айтсаңшы, нағыз *аршы* н т ө с а у, – деп тамсанып қойды да дөрілдей күлді (С.Мұратбеков, Көкорай).

АРШЫНБАР з а т. к ө н е. *Сырт киімге пайдаланылатын қалың мата, бұл*. Үстінде шаһи көйлек оқа салған, Кең етек айдалада шұбатылған. Бешпеті *аршы* н б а р д а н, қысқа жеңді, Шапаны батсайыдан, қима киген (Үш ғасыр.).

АРШЫНДА = е т. 1. *Бір заттың көлемін аршымен өлшеу, мөлшерлеу*. Матаны *аршы* н д а п тұрып, ауыр қазаға ұшыраған адам секілденіп Әлжаппар күрсінді (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. *Адымдай басу, аяғын кең басу*. Түзелген екен табысы, Кешегі жауыр боздың да. Ауыздығы қаршындап, Аяқты тастап *аршы* н д а п (Б.Майлин, Таңд.). Аттар қос танауы шелектей боп буды бүрк-бүрк бүркіп, *аршы* н д а п келеді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Аттылар *аршы* н д а г а н жүгенсоқты жүрісте екен. Жыңғылды ойға енді құлады (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Сары ала қандық пен түлкіден он-он бес қадамдай жерде кейінірек *аршы* н д а г а н ақ арлан да шұғыл бұрылды (Ә.Көшімов,

Екі бүркіт). **3.** а у ы с. *Екпіндеу, шарықтау, қарыштау*. Қыран Бақай сол кезде, Көк тұлпарын камшылап, Ашуы келіп Шуаққа, Зымырады *а р ш ы н д а п* (Манас). **4.** а у ы с. *Өрлеу, алға басу*. Ал, сонда отау тіккеніне он жыл жаңа толғалы тұрған жас елге неге анау Америкадай *а р ш ы н д а п* кетпеген, неге мынау Жапониядай жайқалып қалмаған деудің жөні бар болып шыға ма? («Егемен Қазақстан»). Алмас қылыш сыналмас, Айқасқан жерден *а р ш ы н д а п*, Қиялай тартып шаппаса (Базар жырау, Шығ.). Ат-жөнінді айтшы енді, *А р ш ы н д а п* жүрген алыпсың. Бұл өлкеден көрмеген, Бұл ауылдың үстінен, Бұлдырық ұшпас көлденең. Бұл жаққа келдің қай елден? Батыста ма ауылың? Шығыста ма ауылың? Оң жақта ма ауылың? Сол жақта ма ауылың? Келген бетің қай жерден? (К.Әзірбаев Танд. шығ.). **5.** а у ы с. *Жиру, жүріп өту, қиналмай шабу*. Басқа жылқы бес сағаттың ішінде екі арасы қия-жон, адыр, құмайт боп келетін осы шалғай жолды *а р ш ы н д а й* алмас еді (Д.Досжанов, Зауал). Шүү, жануар, *а р ш ы н д а*, Тау суындай қарқында, Жалыңа қызыл шок тағып, Аруым қалды артымда (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

АРШЫНДАЙ с ы н. *Бойы ұзын, сұңғақ*. Кешегі *а р ш ы н д а й* жас жігіт қартайып шөгіп қалыпты (З.Иманбаев, Солма. гүл).

АРШЫНДАТ = е т. *Екпіндету, қушейту*. Көтеріп көк дауылдай көкке даусын, Уақыттың *а р ш ы н д а т ы п* жазды маршын. Сөздері дүниені дүбірлетті, Тасқындай келе жатқан жазғы маусым (С.Мәуленов, Жасыл орман). Қоңыр дөнен аузымен күс тістегендей көсіліп келеді. Оның басын тежей түсіп, уытын бойынан шығара қоймай, *а р ш ы н д а т ы п* мен келемін (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Бір шамадан соң, қос көкті *а р ш ы н д а т а* желдіріп, Дали бұлардың қасынан өте берді (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

АРШЫНДАУ *Аршында етістігінің қимыл атауы; екпіндете адымдау*. Даланы тынбай *а р ш ы н д а у* үшін ғана жаралған жануар танауын қағып, бүйірін бір соққан жоқ (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жаз бойы қонақ болдық жасыл тауға, Үйрендік жорықтарда *а р ш ы н д а у ғ а* (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

АРШЫНДЫ с ы н. **1.** *Кең, адымы ұлкен*. Төлеутай қағілез, арық, адымы да *а р ш ы н д ы* (Т.Тілеуханов, Өзге.). Дауылпаз өзінің *а р ш ы н д ы* да әйгілі желісімен ағып келеді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). **2.** а у ы с. *Қарқынды, пәрменді, екпінді*. Ғылым мен техника *а р ш ы н д ы* адыммен алға басып отырған қазіргі кезде жоғары білімді мамандар қажет-ақ («Қазақст. мект.»).

3. а у ы с. *Алымды, пәрменді*. Поэзияны жасаушы ақындардың көзіргі өмір тақырыбын меңгеріп жырлаудағы творчестволық қуаты, *а р ш ы н д ы* да өнімді (Е.Ысмайылов, Сын.). Қайыр – көкірек, көзі ашық, *а р ш ы н д ы* арманның, байлаулы батыл ойдың адамы («Қаз. әдеб.»). *А р ш ы н д ы* жігіттер киіз көтергендерді бірінен соң бірі қуып жетіп, екі-екіден иықтарына салып ап безе жөнелді (Ә.Кекілбаев, Күй). Соларды шаң-тозаңнан тазартты, ауырлау күміс ер-тоқым орнына жеңіл жабдықтар әзірлетті, үлкен дорба ауыз ақ арлан мен *а р ш ы н д ы* сары ала қаншыққа құрт ездіріп, қуатты жеңіл тамақ бергізді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

АРШЫС = е т. *Бірлесін тазарту, тазаласу*. Құржандайды бөрі де, Шөп *а р ш ы с ы п* күрекпен. Жан қорғамақ болады, Тырбаңдасып білекпен (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Ішек-қарын *а р ш ы с у ғ а* шақырып еді, тым болмаса, бір бөлегін бітіріп апарсам екен, – деп, ұршығы толған жіпті домалақтап төге бастады (К.Оразалин, Көктем.).

АРШЫТ = е т. *Тазарту*. Біз, Риддер жұмысшылары өмірде осындай қара таңбаны бетімізге бастырып па едік? Риддердің шахтасын *а р ш ы т ы п* қайта жөнделдік. Зиянкестің өртеген фабригін екі жарым жылда тұрғыздық (І.Жансүгіров, Өңгім.). Мылқау ту жылқының бір тобын бөліп алып, бір мезгіл қой жайылатын жердің қарын *а р ш ы т а д ы* (М.Дүзенов, Ақ әже). Тіпті оқушылардың өзін көктемде мақта жегенелеуге қуамыз, жазда шөпке айдаймыз, күзде өнім жинатамыз, қыста көсек *а р ш ы т а м ы з* (Б.Бабаков, Өрт).

АРЫ ү с т. с ө й л. **1.** *Әрі (сол, белгілі жерден кейін, тұрған жерден алысқақтық)*. Бірақ обадан қашқан ел ол арада іркіле қоймады. Босқындап *а р ы* тартады (С.Елубаев, Жарық дүние). Керек-ақ маған керек-ақ өліп өшкенің, Сәл суына бастап ем мені кешпедің. Өзіне, сәулем, жақсы ма ойлап бір қара, Қасыңа іздеп келгенде *а р ы* көшкенің (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). Тәуір екен тапаншаң, Тот бастырма, бап ұста. Түсі суық неме екен, Бері қаратпа, *а р ы* ұста (І.Жансүгіров, Шығ.). Ер деп атақ алмайсың, Алмас семсер асынбай, Кезенген жауды қашырмай, Асудан *а р ы* асырмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Әрі қарай, бұдан кейін*. Көңілі ертерек бітеу тартып, ерте суынған жан ғой ол! – деді де, Абай енді бұдан *а р ы* сөйлегісі келмей тоқтап қалды (М.Әуезов, Абай). Бұдан *а р ы* өкем шыдай алмапты. Сол ашу үстінде орталыққа тартып отырыпты (Т.Иманбеков, Үш ай.). Сонан *а р ы* не болды? Сыыр қалай сойылды? Бөріні керегі жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұдан

а р ы ақ бас бураны қуамыз деп, аттарды істен шығарып аламыз. Оның құйы жаман! (Т.Рыскелдин, Ұлы көш). Ол әбден қажыған адамның қалпымен, тұтқын туралы одан *а р ы* ойлауға ерініп, айналасына марғау көз салып отыра берді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3. Басқа жақта, алысырақта.** Ешқайда онан *а р ы* барғаным жоқ, Аралап жердің жүзін алғаным жоқ. Білгенімді айтайын, шырақтарым, Жақында ел дегенді көргенім жоқ (Батырлар жыры). Біраз өмір көріп, жер танып қайтсам дейсің ғой. Есебің тіпті *а р ы* да жатыр екен, ол да жөн (З.Жәкенов, Таң самалы). **4. Бір нәрсенің басы, басталуында, түп-төркіні.** Ол *а р ы* да қазақтармен тартысқан, беріде қазақтармен айкасқан қарт жауынгерлерімен кеңесті (М.Мағауин, Аласапыран). Жыр соңында жүрем деп, Талай-талай ет кеткен. Басталуы бұл жырдың, Бұдан да, жолдас, *а р ы* да (С.Ерубаев, Шығ.).

Ары бакты. Керісінше істеді, керісінше сойледі. Баланың ит ауруы дегенді емдегенде мынадай арбауды бірнеше рет қайталайтын: Иттің аты Елеуіт, Елеуіттен телеуіт, Бері бақпа, *а р ы* бақ. Арба толы телеуіт, Мұрынын қана тып, тісін қақ (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

Ары итеріп [тарт], бері жықты [жұлқыды]. а) Әбден сілкіледі, ту-талақайын шығарды, ит-сілікпесін шығарды. Ол мұны бет-аузын қан-жоса қылып, қалың адамның ортасына алдырып, бірі *а р ы* и т е р і п, бірі *б е р і* ж ұ л қ ы п, додасын шығарды (Ә.Ақбаев, Қара.). *А р ы* т а р т т а, *б е р і* ж ы қ ы п е н не керек, ту-талапайын шығарыпты (Ж.Сатаев, Алақобек). ә) Келемеж қылды, мазақтады. – Шіркін өлеңді осы жігіт айтсын да, – деп қызу жастар *а р ы* и т е р і п, *б е р і* ж ы қ ы п ж а т ы р. Дөй қара әрі ұялып, әрі ызаланып, оты бетіне шығып кеткен (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ары кетсе... с ө й л. Көп дегенде... шамамен. *А р ы* к е т с е бес-алты күн. Менің басқа баратын жерім бар (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Ары қарай. с ө й л. Одан ары, бұдан ары. Сондықтан көшеде кетіп бара жатқан бержебайлардың бірін тоқтатты да, *а р ы* қ а р а й арбамен тартты (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Нәтижесінде, «жаттығуда қиын болса, ұрыста оңай болады» демекші, тиянақты, дәйекті жүргізілген дайындық жұмыстарының жер қойнауындағы жалғасы 1052 метр тереңдікке жасанды тоспа орнатып, оған отырғызудан басталып, *а р ы* қ а р а й ескі ұңғыдағы металл құбырды бүйірлей тесіп, жоба бойынша ұзындығы 263 метрге жететін жанама екінші ұңғыны жүргізу, оған мұнай көтеретін белсызығы 114 метрлік

жаңа құбырды орналастырумен аяқталған үлкен технологиялық операция небәрі оншақты тәуліктің ішінде ешбір кедергісіз орындалды («Егемен Қазақстан»). Егер осы сөйкестікті *а р ы* қ а р а й жалғастырсақ, онда анықтауыштың мүшесінің таңбасы алмастырудың жұп немесе тақ болуымен тығыз байланысы бар екенін көреміз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

Ары ойлап, бері ойлады. с ө й л. Ойланьыт-толғану, әбден ойланды. *А р ы* о й л а д ы м, *б е р і* о й л а д ы м да, қайда барарымды білмедім (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Қазақ жерінде 62 жыл бойына ұмыт болуға айналған наурыз мерекесін *а р ы* о й л а н ы п, *б е р і* о й л а н ы п, республика басшылығының алдына қойғанды жөн деп таптым («Жас Алаш»).

Ары өткен, бері өткен. *Арлы-бері жүрген, қасынан өткен.* Үйдегі көк телефон ұзақ уақыт мелшиіп үнсіз қалса, сыртқы әлемнің бұны ұмытқанына сол тымырсық кінәлыдай-ақ *а р ы* ө т к е н, *б е р і* ө т к е н де әлгі безбүйрекке қыжырта, тұқырта көз тастап қоятын (Ә.Тарази, Нұрлы дүние). Жарты ғасыр тоғыз жолдың торабында жылжымай мекен етіп келе жатқан ақсақалдың бар ермегі *а р ы* ө т к е н, *б е р і* ө т к е н жүргіншінің пикет жайы болу, үйіне түнетіп, жол нұсқау болатын (О.Бөкеев, Ұйқым.).

Ары сөйлесіп, бері сөйлесіп. Келісім жүргізу. *А р ы* с ө й л е с і п, *б е р і* с ө й л е с і п, болды береке, жүйе (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ары тарт, бері тарт. Ортақ мәмілеге келе алмай, жан-жаққа, бірі былай, бірі олай тартты. Гренде-шіренде болып, *а р ы* т а р т, *б е р і* т а р т т ы қайтеміз (Т.Рыскелдин, Ұлы көш). Иә, қолында бар ата-ана мұғалімнің емеуірін айтпай түсініп, түрлі желеулермен сұрағанын береді. Айлығы шайлығына жетпей отырғандар қиналады. Мұндайда *а р ы* т а р т с а арба сынады, *б е р і* т а р т с а өгіз өлетін ата-ананың баласы сыныптасының қасында мойнына су кетіп, екі көзі жер сүзіп жасып тұратынын ешкім жоққа шығара алмас («Егемен Қазақстан»).

Бетін ары қылыс. т і л е к. Аулақ етсін, болмасын. «Тәңірім ондай жамандықтың *б е т і* н *а р ы* қ ы л с ы н», – деп күбірледі, – ары қыла гөр (О.Бөкей, Сайтан.). «Құдай сақтасын, – деп күрсіндім, – *б е т і* н *а р ы* қ ы л с ы н» (О.Бөкей, Бәрі де.). Құдай *б е т і* н *а р ы* қ ы л с ы н. Ондай жағдайда ұлттық мәселелерді айтып арамтер болмаймыз. Ботқаналған ұлт боламыз, бітті («Жас Алаш»).

Не ары, не бері. с ө й л. Әрі-сәрі, не боларын білмей. Есіктен енген күйі *н е б е р і*, *н е а р ы* кете алмай қалды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

АРЫ = е т. 1. *Жүдеп-жадау, арықтау*. Арқанменен *а р ы ғ а н*, Шабыл айыл қарыған. Жан серігім Бурылға, Қай қызылбас от берсін (Қобыланды батыр). *А р ы н* шыққан малға көктемнің қара суығы қақаған қыстан жаман (К.Қазыбаев, Ызғар). Қорғасын құйған асықтай, Бүйрек бетті бала бар. Жұғыннан өзге жемейтін, *А р ы д ы м*, аштым демейтін (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. а у ы с. *Құнарсыздану, майсыздану*. Осы қыркылың шөпті киікжүн дейді, өзі *а р ы н* тұрған сүт, малға күйедей жұғады (Қаз. көркем. очерк.). 3. а у ы с. *Шаршапшалдығу*. Алыс түстіктен *а р ы н* ұшып келген ұзақ қарғалар бұл жерді сағынып қалғандай (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Қарамай шамасына таудай істі, Өзінің міндетіне алған үміт. Ақырда «әлін білмес әлек» болып, *А р ы ғ а н*, қалжыраған, талған үміт (С.Дөнентаев, Шығ.). «Бұл күнде жас ұлғайды, жан *а р ы н т ы*, Біз ескіріп дүние жаңарыпты. Ән салам андасанда сағынғанда Сағым боп кетіп қалған балалықты» (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем). 4. а у ы с. *Бағасы кему, құлдырау*. Ақыл *а р ы м а й д ы*, алтын шірімейді (Мақал-мәтел). Бүгінгі тоқтап қалған өндіріс, тұралап қалған тұрмыс, азып жатқан тәрбие, *а р ы н* жатқан мәдениет үшін жап-жас тәуелсіздігіміздің титтей де кінәсі жоқ екенін ұғындыру үшін айтады («Егемен Қазақстан»).

АРЫ-БЕРІ ү с т. с ө й л. **Әрі-бері**. 1. *Олай-былай, ерсілі-қарсылы*. *А р ы-б е р і* өткендер қағып соғып, басып кете жаздап, берекесін ұшырды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Сөзді қойындар, *а р ы-б е р і* жүріп шаршаған шығар, шешіндіріп жаткыз, дем алып, терлесе тәуір болып кетеді (Д.Еркінбеков, Шығ.). Бір үй өртеніп жатыр, қою шаң мен көк түтіннің ішінде *а р ы-б е р і* шапқылаған адамдар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). 2. *Біраз, бірсытыра*. Мынау ел Дотан сөзін мақұл көрді, Құдай айдап келіпті мұндай ерді. Ел жиылып кеңесіп *а р ы-б е р і*, Қолына үш мың кісі жиып берді (Батырлар жыры). Тапталған қар үстінен зырғып келе жатқан машинамыз бірден кібірткіп жүре алмай қалды. *А р ы-б е р і* қозғап көріп ек, түк шығатын емес («Лен. жас»). Матов *а р ы-б е р і* қызарақтап отырды да, кетіп қалды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). 3. а у ы с. *Беймаза, тынышсыз, тынымсыз; не істерін білмей*. *А р ы-б е р і* сенделгенмен, үйірінен айрылғысы келмегендей алшақ кетпейді (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Сенделіп *а р ы-б е р і* жүрсе де, отырса да пайыз таппай, торға түскен асаудай аласұрды (З.Асабаев, Ар соты).

АРЫЗ [ар. عرض] з а т. 1. *Мұң-мұқтаж, тілек*. Тыңда менің *а р ы з ы м д ы*, Сөзің адал,

шын болса. Жолдастық ақта қарызыңды, Сіз саусыз да, біз ауру. Байқадық бейне тәрізінді (Ү.Кәрібаев, Шығ.). *А р ы з ғ а* келді балаңыз, Рұқсат, бата бер, ата (Қыз Жібек). *А р ы з ғ а* келген жерімді, Жібермей тоқтату, Билерім, сізге жөн бе екен! (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

2. *Арыз сөз, өкпе сөз*. *А р ы з ы м а* менің құлақ сал, Ақылың болса, аңғар-ау. Ақ төсімнің үстінде, Қол тимеген мал бар-ау (Камбар батыр). Ақ мақтадай күн күштар ақ түсінен, Қуанышқа шақырар сәт түсінем. Айтар *а р ы з* бар еді-ау ару құсқа, Сағынғанда самайға ақ түсірген (К.Салықов, Жезкиік). Дәрікүл қазір өз өміріне айтар *а р ы з ы* жоқ, күйеуі қарт та болса бетіне шаң тигізбей, үлпілдетіп бағып отыр (З.Шүкіров, Қиын түйін). Өлім болса алдымда, Мәртебелі ағалар. Тындармысыз *а р ы з ы м д ы*, Дәмім бігер алдында?! (М.Әуезов, Шығ.). 3. р е с м и. *Мекеме, ұйым мен оның жеке қызметкерлері немесе жеке азамат пен қоғамдық ұйымдар арасындағы ресми қатынасты реттейтін өтініш, сұрау, талап мазмұнындағы құжат*. *А р ы з* – жеке адамның (немесе бірнеше адамның) өзінің заңды правосын пайдаланып, мекемеге немесе қызмет бабындағы адамға ресми түрде жазған не ауызша айтқан мәлімдемесі (ҚСЭ). Майор *а р ы з* тіркелген жұқа папканы сілкіп, лақтырып тастады (К.Тоқаев, Таскын). Қазақша біледі екен. Жай-жапсарын, уезін, болысын сұрады. «Қазақтың оқыған азаматтарынан кімді білесің?» деп сұрады. Қартқожа өзі білетін азаматтарды саулатып айтып жатыр. Сөзін тындап болды да, *а р ы з ы н а* үйғару (резолуция) қондырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). 4. *Өтініш*. Жиналыста шаруалардың *а р ы з д а р ы* жеке-жеке оқылып, олар батырақтар одағына қабылданып та болды (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Шайқының *а р ы з* беріп, қызметінен босанғанын есітті (М.Дүзенов, Ант). 5. *Жеке адамның ресми түрде жазған шағымы*. Шалқұйрық құнаныма мініп, Ақшал аулының соңынан салақтап тағы да сабылдым. Егер осы жолы қырсығатын болса ауылнайға *а р ы з* берейін деген ой келді (Ф.Орманов, Жүрек). Қуғынмен әкем түсті сергелдеңге, *А р ы з б е н* аудан кезіп сенделгенде. Бөлінді сенен ойым, сол іспенен, Сағынып сәлем күттім сенен мен де (Қ.Бекхожин, Үш кезең). 6. ж а ғ ы м с ы з. *Біреудің үстінен қаралап, пәле жауып жазылған құжат*. Ұрынды жері осы деп, етті сылтау етіп, *а р ы з д ы* айдап жіберген (Б.Әшімов, Қаражал). Оның атын шығарған жөне бір әдеті – жоғары орындарға әлдекімді жазғырып *а р ы з* жазу екені Елжастың есіне түсті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

Арыз айтты [қылды, етті, жазды]. а) *Өтініш жасады, өкпе сөз айтты, жағдайын айтты, көмек сұрады.* «Алғаны рас болса – әйел теңдік, Жандосов, *арыз айт* а саған келдік. Кененді ортасына қамап алып, Көрсетпей еркектерден қорлық көрдік (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ай, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер; Мал иесі де артыңнан қуып жетер; Жарлыларды бір табар әділ қазы; Таразылы күн болса, *арыз етер* (Б.Алтынсарин, Таңд. шығ.). «Шырағым, *арызымды айт* а м, – дейді, – Азабын тіршіліктің тартам, – дейді. – Іздемес қолдан келсе кім жақсылық, Үмітсіз рахыметтен – шайтан, – дейді (Ө.Найманбаев, Шығ.). Біреуін ұл, Біреуін Жар қинаған, Біреулердің жақыны бар қимаған. Депутат деп, Әдейі іздеп келіп, Маған *арыз айт* ады әр қилы адам (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Шағымданды.* Сергей мен Шығанақ келгенде әйелдер шулап қоя берді. Алдымен Шығанақтың өз әйелі мен қызы *арыз қылды* (Ф.Мұстафин, Шығанақ). Тіл тартпай кетті балғын жас, Бақадай аузын ашты да. Анасы қалды ойбайлап, «Көрінде өкір, Сұлтан» деп, Біреулер жүр айғайлап. Өкінді жұрт балаға, Қосылды жара жараға. *Арыз жазып* ұлыққа, Шаптырды дереу қалаға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Арыз берді. *Ресми түрде жазбаша шағым, өтініш не мәлімдеме берді.* Ол күні қаралған іс бітіп, жұрт тарқайды. Әлім судияға *арыз берді* (М.Дулатов, Шығ.). Ол жағының жай-жапсарын біз біле береміз бе? Елдің айтатыны патшаға қарсы келгендерге байланысы бар деп көрсеткен дейді. Сонан тергеліп, патшаның өзіне *арыз беріп* ақталыпты деседі (С.Бегалин, Замана белес.). Енді ғана партияға мүшелікке өткелі отырғанда біреу-міреу үстінен *арыз бере* қойса – тоңқалаң асады-ау деп шошынды (Ж.Молдағалиев, Самал). Әзімхан сот мекемесіне барып, Шәкір мен Қапанның қылықтарын айтып *арыз бермек* болды (С.Сейфуллин, Таңд.).

Арыз беруші. з а ң. *Шағымданушы, өтініш, талап айтушы.* Күнде шуыл, күнде реніш... Жоғары орындарға *арыз берушілер* көбейді (Е.Оразақов, Тірі мүсін.).

Арыз жазу. *Шағымдану.* Шоқан патша атына беретін *арызды* өз қолымен *жазуға* ықылас білдірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұрынғы қашқынды үйіне паналатып, үлкен қате жасап жүр деп ауданға *арыз жазуға* қамданып жүрген Қисық Әбдіге шейін Жатып-атардың денсаулығына бірнеше тостар көтеріп, арқандай шұбатылған ұзақ-ұзақ сөздер сөйледі (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ілім-білімін

бірінің үстінен бірі *арыз жазуға*, ақыл-айласын қандасын құлатуға жұмсаған, қыранын тұмшалап тұғырда ұстап, қарғасын қарқылдатқан қайран қазақтың қара мінезі («Егемен Қазақстан»).

Арыз жаудырды. *Үстін-үстін шағым жазды.* Әйтеуір, бәлені қоздатып жатыр. Макардың үстінен *арыз жаудырды* п, аяғынан алып, осындай әшекейлері мазасын кетіріп жүрген жоқ па? Сол пәлені, міне, бізге Аман әкелді (Ф.Мұстафин, Шығ.).

Арыз сызылды. *Шағым жөнелтілді, арыз жіберілді.* Хан үстінен шағымдап, Наместник патшаға *арыздар* талай *сызылды* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Арыз түсті. з а ң. *Біреудің үстінен жағымсыз сипатта жазылған, ресми рәсімделген шағым мекемеге тіркелді.* Жақып салық бөлімінің қағазын ақтарып, Көбектің үстінен *түскен арызды* тауып алды (Б.Майлин, Шығ.). Ұлығыңның аңғары бізден де Базаралыны қиянаттаған *арыз түсір* дейтін көрінеді (М.Әуезов, Абай жолы).

Арыз жетті [өтті]. *Айтқаны болды, сөзі өтті; тілегі орындалды.* Қыстауы тарлық қылса, *арызы жеткендік*, сыйы өткендік, байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ (Абай, Тол. жин.). Таудан мұнартып ұшқан тарланым, Саған ұсынсам қолым жетер ме, *Арызым* айтсам, *өтер* ме? (М.Өтемісұлы, Өленд.).

Арызым бар [көп]. а) *Тілегі бар.* Тең шешіп, мамық көрпе алды тауып, Кебектің де қызға түр көңілі ауып. «Анық Кебек сен болсаң, *арызым бар*, Бір айтармын», – деді де салды жауып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Арызым бар* жылдарыма Аңғармаған жыр заңын. Көңіл тоймай ұлдарыма, Келіндерге ырзамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Сөзі, назы бар.* Жүректі жүрегіңе жетелетем, Еске алып сағынышты еселеетем. Өзіңе *арызым көп* айтылмаған, Қай күні Алатауға жетер екем (К.Салықов, Жезкиік). Күндер, кідіріңдер, Сәл рахым тамызыңдар! Белшемнен қарызым бар, Еліме менің айтар *арызым бар*, Елімнің маған айтар *арызы бар*... (М.Мақатаев, Шығ.). Ей, шахым, сізге айтатын *арызым бар* деп, Келмембет сөз сөйледі құлдық ұрып (Батырлар жыры).

Домалақ арыз. *Аты-жөні көрсетілмей жазылған шағым.* Қазақ даласына тараған ең үлкен індет – сонау атам заманнан бері сілімтігін сүйретіп, осы күні өлексесі қалған *домалақ арыз* (С.Жүнісов, Жапанда.). «Ең қызыл көз бәле осы, бұған тисем, үстімнен *домалақ арыз* домалар» деп, ол өзінен-өзі

шошынады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Өсекшілер өрекіп, жалақорлар жалақтап *домалақ арызды* қардай боратқанмен, шындықтың бетін бүркей алмайтынын автор анық аңғартады («Қаз. әдеб.»). – Арызшыл қарттарыңды тәубесіне келтірдім. Енді *домалақ арыз* жазбас, – деп, тергеуші кетерінде бір күліп қойғанды (Ө.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Шағым арыз. *Қылмысты адамның кешірім сұрап берген өтініші. ≈ Шағым арыз* жазылды.

АРЫЗ-АРМАН з а т. *Тілек, қалау, өтініш.* Ат төбеліндей аз халықтың *арыз-арманы* н жасаған ием тыңдап та көрген жоқ. Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман – қысылғанда шыққан быыратсыз сөз: бақ-дәулет ұшу үшін әуелі баста қонуы керек, сенің басыңа... қонған жоқ еді-ау (О.Бөкеев, Үркер.).

АРЫЗДАН= е т. *Шағым түсіру, арыз айтып, қуыну.* Әдеті қолын қоймай *арыздана* ғ а н, ұрланып пәле жинап қарызданған (Е.Әукебаев, Таң шапағы). Өзіңдей жалғыз балам бар еді. Істі болды. *Арызданып*, қуғалы келем (С.Әлжіков, Күле көрме.). Бейшара кемпірдің *арызданып* келгенде бастығы Кузьменко боп: «Ей, қайда кетер дейсің, таныстарыңда қыдырып жүрген шығар», – деп мән бермеді (К.Тоқаев, Түнде.).

АРЫЗДАНУ *Арыздан етістігінің қимыл атауы. ≈ Арызданумен* болды.

АРЫЗДАС= е т. **1.** *Наразылық білдіріп, бірінің үстінен бірі шағым айту.* Ынтымақ, бірлік қандай? Топ шыбықты тұрдындар сындыра алмай. *Арыздасып* алты ауыз болсаңыздар, Сындырар жау, шыбықты сындырғандай (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Би, болыс *арыздасып* безді мөрден, Баспашы атаман да алыста өлген. Ағызған қанды судай жандаралды, Суырып қасқыр жеген саяз көрден (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** а у ы с. *Адамның өлер алдындағы ел-жұртпен қоштасуы, бақұлдасуы.* Бөжей: – Әйтеуір, кеше кешке бар жанкүйер ағайынын шақырып, *арыздасып* жатыр дегенді есіттік, – депті (М.Әуезов, Танд.). Кетейін, берірек кел, *арыздасып*, Азырақ сөзінді естіп, мауқым басып. Тіріде обалымыз қазаққа ғой, Құдайым қияметте қылсын нәсіп (С.Торайғыров, Танд.). Ұзақ атты қартайған манап ауырып жатып, *арыздасып* қоштасуға ағайын-туғандарын шақырады (М.Дулатов, Шығ.). Бүкшііп, иман айтып, қаны қашып, Қолтығын қолыменен тұрды басып, Бишара, бір-екі ауыз тілге келді, Өзін атқан кісімен *арыздасып* (Шәкәрім, Өлеңд.). **3.** *Әңгімелесу, сыр ақтару.* Шал баласын шақырып ап

арыздасты, дүниеден көз жанары өшерінде (Н.Шахметов, Ұландарым). Ой түбінде жатқан әкесінің бүгін *арыздасып* айтқан сөзі (Абай, Шығ.). *Арыздасып* болдық, араздасып шықтық. Енді тұяқ серіпсесек, елдігіміз, ерлігіміз қайсы? (Б.Аманшин, Жармұңы). Енді тым құрса Ұлжанмен *арыздасып*, көңіл жазып кетпек (М.Әуезов, Абай). **4.** *Жақсы тілекпен қоштасу.* Биғайшалар үйлерін сыртынан бекітіп, малын көршілеріне үлестіріп: «Аман келеміз бе, жоқ па, бақыл болыңдар!» – деп, біржолата *арыздасып* кетіпті бүкіл бір семья («Қаз. әдеб.»). Қыз қалды хош айтысып *арыздасып*, Жабырқап шаттық кеулін қайғы басып (Базар жырау, Шығ.).

АРЫЗДАСТЫР= е т. *Тілдестіру, кездестіру, қоштастыру, бақылдастыру.* Кебекпен мені азғана *арыздастыр*, өлген соң, бір қосып таспен бастыр. Мына бала – Тобықты баласы ғой, оны өлтірме, Кеңірбай биге тапсыр (Еңлік–Кебек). Тек *арыздастырып* ақтық сөзімді айтқызып ал жанымды («Қаз. әдеб. »).

АРЫЗДАСТЫРУ *Арыздастыр етістігінің қимыл атауы.*

АРЫЗДАСУ з а т. ә д е б и. *Адамның туған елмен, жермен қоштасу, өлім аузындағы адамның жақындарымен бақұлдасу сипатында шығарылатын тұрмыс-салт өлең-жырларының бір түрі.* Екі ғашыққа аттылы сәндерімен отау тіккендей болды. Орталарына алып, кең қоршап тұрып қалып, сонада Біржан қалдырған қоштасу, *арыздасу* әні – «Қозыкөшті» бастады (М.Әуезов, Шығ.). Әрбір адамның өзін сөйлетеді, сөйлету арқылы олардың ішкі дүниесін, күлкі, қуаныш-қайғысын әсерлі етіп береді. Қоштасу, естірту, *арыздасу*, қорғау, тілек, бата, күш таластыру, түс көру, оның жоруы көңіл айту, өтініш, айтты сияқты неше алуан көңіл жайымен өлеңді көрнектер өздерінің салт жырларында келетін түр-түрімен осы сөйлету тұсында көрінеді (М.Әуезов, Шығ.).

АРЫЗДАСУ *Арыздас етістігінің қимыл атауы. Бақұлдасу, қоштасу.* Бүгін менімен *арыздасуға* келетінін де білемін. Айтары да мәлім Исмайылдың (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Жырда қоштасу, естірту, жоқтау, *арыздасу* сияқты салт өлеңдері көп, осының бәрі жырдың лирикалық қуатын күшейткен (М.Әуезов, Әр жыл.).

АРЫЗКЕШ с ы н с ө й л. *Арызқой.* Қайда көрсең кінәмшіл, Исабай тым шыдамсыз... Ашуланшақ, *арызкеш*, Мінезі бар ұнамсыз (Ш.Смаханұлы, Шимабек.).

АРЫЗҚОЙ с ы н. *Арыз жазғыш, арызқұмар, шағым айтқыш.* Жалған *арызқойды* жазау осы отырған үш полковниктің қолынан

келер деймін (К.Тоқаев, Тасқын). Арамызда әлі де кездесетін *а р ы з қ о й*, пәлекор, шағымпаздарды ақын уытты күлкімен буады («Қаз. әдеб.»). Әбсаттар *а р ы з қ о й д ы ң* адам ойына келе бермейтін тілектеріне іштей танданып, басын шайқап қояды (О.Сәрсенбаев, Жиде.). *А р ы з қ о й л а р ғ а* да тыйым салатын жағдайымыз бар шығар (А.Шамкенов, Шапақ). Мүмкін еңбекшілер деп отырғаныңыз бірді-екілі *а р ы з қ о й л а р* шығар, – деді біреу көлденеңнен (С.Жүнісов, Жапанда.).

АРЫЗҚОЙЛЫҚ з а т. *Арызқұмарлық, арыз жазғыштық*. Әдет-ғұрып тұсаулары, дін шырмауы, *а р ы з қ о й л ы қ* секілді індет етекпен тартумен болады («Лен. жас»). Ақ жүректікті *а р ы з қ о й л ы қ п е н* шатастыруға болмайды (С.Байжанов, Сыр.). Маған кей адамдардың кәсібі ұнамайды. *А р ы з қ о й л ы қ* сүйегіне сіңген адамдарды ауыздықтамас болмас (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

АРЫЗҚОР с ы н. с ө й л. *Арызқой, пәле салғыш, жалақор*. Біреуді «ол кісі өлтірген қанды қол зұлым, *а р ы з қ о р* адам» деудің орнына Халидаш уақиғаның өзін баяндайтын, түспалдап түсіндіретін жан («Лен. жас»). // *Жалақор адам. А р ы з қ о р* да алысарда, бүкқанда, Күле кіріп, күңірене шыққанда. Ұялған ба әлде айыбын ұққан ба? Қоштасуға саған созды қол Күләш (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.). Сіз, әлі осындасыз ба, – айтып едім ғой, – ол кісі бүгін *а р ы з қ о р д ы* қабылдамайды деп (С.Бегалин, Ана.).

АРЫЗҚҰМАР с ы н. *Арызқой*. *А р ы з қ ұ м а р* болғандар опыр-топыр, шақ-шұққа Түспей жүр ме, көрдің бе, жалаң-жұлаң, тақ-тұққа (Абай, Тол. жин.).

АРЫЗ-МАРЫЗ з а т. с ө й л. *Андай-мұндай шағым сөз, арыз сияқты бірдеме*. Сол Қатпа «аттың басын тартпа» деген, Үстінен *а р ы з м а р ы з* түсе қалса, «Бейғам боп Дегересте жатпа» деген (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

АРЫЗ-МҰҢ з а т. *Мұң-мұқтаж, тілек*. Есік жақта өз *а р ы з м ұ ң ы н а* әділ төрелік күтіп отырған адамдардың бар екенін енді ғана көргендей соларға бұрылды (Ұ.Доспанбетов, Қардағы гүл). Телеграмм соқ Орынборға, губернаторды шақыр, айтатын *а р ы з м ұ ң ы м ы з* бар деді (М.Қаратаев, Далада.).

АРЫЗСЫЗ с ы н. с ө й л. *Жаласыз, шағымсыз, арыз айтпай*. *А р ы з с ы з* жүрмейтін әкімдер Голощекиннің үстінен Сталиннің атына бюрократ, диктатор, менмен деген арыздарды айдап, бір ретте Сталин «Голощекинге «байқа» деп сақтандырса керек. Содан бері батырың оншалық кеуделей бермейді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АРЫЗ-ШАҒЫМ з а т. 1. *Наразылық, шағым*. «Кәрімнің қысым жасап жүргені» туралы Қайролладан парткомға, құрылыс басқармасы бастығына *а р ы з-ш а ғ ы м* да түсіп үлгерді (Е.Мырзахметов, Туған күн). 2. *Сот шешімін қайта қарауға өтініш*. Трибунал Бойковтың қылмыстарын зерттегенде ауыл-село кедей-жалшылары қолдарын қойған совдеп куәландырған *а р ы з-ш а ғ ы м ғ а* сүйенді (С.Омаров, Қызыл.). Шолтыбек Шойтабановтан кейін *а р ы з-ш а ғ ы м* айта келгендермен әңгімелесе бастады (Ғ.Қабышев, Тарихта.).

АРЫЗШЫ з а т. 1. *Шағым айтушы, зәбірленуші; даугер*. Құтырды көпті қойып азғанасы, *А р ы з ш ы* орыс – олардың олжаласы (Абай, Шығ.). *А р ы з ш ы л а р* мен әкімнің арасында үлкен дау туды, Ақырында алтауы бірігіп, халифаға бармақ болды (Мың бір түн). Ол көптен бері көп *а р ы з ш ы л а р ғ а*, даугерлерге өз билігін айтып келістіріп үйренген (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ботпай осы арада *а р ы з ш ы н ы ң* аузын аңди қалып еді, ол «оқымаймын» деп басын шайқамағасын, осыны өзінше ішіне түйіп алды да, кипақтап бастығына қарады (О.Сәрсенбаев, Жиде.). 2. *жағымсыз. Арыз жазғыш, шағым айтқыш адам*. Көпшілігі Құнанбайдың пәтеріне кетіп бара жатқан жандар, күндегі машық бойынша келіп жататын атқамінер, даугер *а р ы з ш ы л а р* (М.Әуезов, Шығ.). Жандарал өз үстіне кірген көрнеу *а р ы з ш ы л а р ғ а* ызаланумен қатар, таңдана қарады (М.Әуезов, Шығ.). – Бұл жолдасты кім дейсіздер? – Домалақ *а р ы з ш ы* дейміз оны! (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира). Шаңқай түсте жайлау жолының шаңын көтеріп, Керекуге қарай беттеді. Ішінде *а р ы з ш ы*, қос мырза, Нүрке мен Майсор кетіп барады (Д.Әбілев, Арман.). 3. *Арыз беруші, шағым жазушы адам*. Начальник басында *а р ы з ш ы ғ а* шала сенетін дағдысы бойынша, бұған да сене алмай төрт-бес сұрақ берді. *А р ы з ш ы* үш момын қазақ, баяғыдан пара алғысы келген патша ұлығының елге қараған пішіні осылай болатынын сезсе де, сыртына шығарып еш нәрсе айта алмай, әдеппен ғана тілмашқа қарап, жалтақтап, көмек іздегендей болып еді (М.Әуезов, Шығ.). Бұл бұрын Семей уезіне начальник болып, Абайды жақсы білетін адам еді. Сол араға түсіп, Абайды корпусқа жолықтырып, бетпе-бет сөйлестіріпті, Абай мұнымен де жай *а р ы з ш ы* түрінде емес, жаңағы жандаралмен сөйлескендей, оқымысты кісіше еркін, тең сөйлессе керек; дәл не сөйлескені мәлім емес (М.Әуезов, Шығ.).

АРЫЗШЫЛ с ы н. 1. *Арыз жазғыш, шағымшы*. Дау құмар, «домалақ *а р ы з ш ы л*»,

атыстырғыш болғандықтан жалпақ ел осы үшеуін бір қосып Тұрсынбайға «Үш құмар» деген атақ берген (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2. Арыз айтқыш, біреудің үстінен шағымдана беретін; жсылауық.** Сырт естуім, сол қырғыздардың өзі *а р ы з ш ы л*, бір-бірінің үстінен өсек дегенді өте көп айтады дейді (А.Сатаев, Дала.). – *А р ы з ш ы л* қарттарыңды тәубесіне келтірдім. Енді домалақ арыз жазбас, – деп тергеуші кетерінде бір күліп қойған-ды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). *А р ы з ш ы л* желөкпелердің дем берушісі «арак» деген азамат тағы бар (С.Бақбергенов, Адам.).

АРЫЗШЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. **Арыз-қойлық.**

АРЫҚ¹ з а т. *Суландыру жүйесіндегі өзен арнасынан не бөгеннен тартылған су жолы.* Түркістан жағындағы көрген үлгісімен олар судан *а р ы қ* қазып шығарып, егінге су жіберді (Ы.Алтынсарин, Танд.). Орман, теңіз, тау, өзен, бұлақ – бұлар табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселер, үй, кірпіш, бақша, *а р ы қ*, құдық – бұлар адам ісінен шыққан жасалынды нәрселер (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осы төтем киіз туырлықты қазақтың бөрінің қыстау, егінжай, пішендік, *а р ы қ*, бау-бақша, бекітетін тоғамы мұжықтың суатының аузында ғана ма екен? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қорқақтықтың белгісі *А р ы қ т ы* да жар дейді; Кертартпаның белгісі Кең дүние тар дейді (Дулат Баба-тайұлы, Замана.).

Бас арық. *Жан-жаққа су тарататын ұлкен су жолы. Б а с а р ы қ қ а* екі-үш құлақ су сияды (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Бригадир Қалмұрат мазасыз адам болатын. Құмтобеге келгелі егістікке су беретін *б а с а р ы қ т ы ң* құрылысына үш рет барып қайтты (Жасыл белес).

Шөл арық. а) *Суы тартылған, кеуіп кеткен арық.* ә) *Ештеме бермейтін сараң, пайдасыз.* Ұнамаған адамға *ш ө л а р ы қ п ы н*. Құлық қылған кісіге қас шұнақпын (Батырлар жыры).

АРЫҚ² с ы н. **1.** *Семіз емес, еті қашқан, жүдеу.* Көк бақа *а р ы қ* әйелдің қан-сөлсіз кескіні қара сұр тастай қатып қалыпты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қонады шоқ терекке торғай барып, Қозыкені көреді көзін салып. – Жаркыным, жоқшымысың, күйеумісің, Болыпты атың *а р ы қ*, жүзің сарық? (Қозы Көрпеш.). Колхоз атының қысы-жазы бірдей мойнынан қамыт, арқасынан ер түспегендіктен, ыңыршағы айналған *а р ы қ* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Достарым, дерт суырған денем *а р ы қ*, Демімді тартам іштен әрен алып, Қаңқаның қаусап қалған арасымен Жүректен қан жүреді төмен ағып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2.** *Көк бақа,*

майсыз, жасық. Малға ол көрген емес ойлап қастық, «Иіліп төсек болып, жатып жастық». Бір малға пышақ алып ұмтылған жоқ, Бай берген *а р ы қ* ет пен көжені ас қып (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Күнге кептірген *а р ы қ* балықтай ол тағы да алдымда тұр (М.Иманжанов, Адам тур.). Кедейлік ер жігітке намыс емес, Жоқ болсаң туысың да таныс емес. Суық үй, *а р ы қ* соғым, жаман қатын, Үшеуі кедейліктен алыс емес (Шал ақын, Өлеңд.). **3.** а у ы с. *Жоқ-жітік, жұпыны, жарлы-жақылбай, кедей.* Бұрынғы өткен заманда Тоқсан үйлі тобыр бар, Алпыс үйлі *а р ы қ* бар (Қамбар батыр). *А р ы қ* үйге мүсіркей, семіз көңілге семіре қарап отырған Мейрамға Боқай жылы ғана сұрақ қойды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *А р ы қ* та жолда қалмас тақыл болса. Ұрлықпен ұры жігіт мал сіңірмес, Елінде жөнге салар мақұл болса (Шал ақын, Өлеңд.). Құлағы халықтың қанықты. Алғысын алдым, асырап Аш, *а р ы қ*, мүскін, ғаріпті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). // *Арықтық, кедейлік, жүдеулік, азып-тозушылық.* Секірген кесірінен зорлық көрді, Ғұмырынша тас тасып, қорлық көрді. Өзіне тиістісін аңдай алмай, *А р ы қ т а н* жауыр болып, ақыр өлді (XX ғ. қаз. ақын.). **4.** а у ы с. *Өнім бермейтін, құнарсыз.* Сусыз жердің шөбі *а р ы қ* (Мақал). Сіздің жер – *а р ы қ* жер. Өңдеуді көбірек тілейді (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес.). **5.** а у ы с. *Тар, аз.* Ой *а р ы қ*, дене жалқау қатпаланды, Шөл жайлап, тықыр, қыспақ дағдарыстан (И.Жылқайдаров, Жастар.). Сіздің көңіліңіздің *а р ы қ*, семізін біз қайдан білейік, көрсетейін деген ойыңыз болса, ішкіңізді алдымызға жайып салыңыз (С.Омаров, Өмір.).

Арық айтып, семіз шықты. *Кем айтып, асыра, артық істеді. А р ы қ а й т ы п с е м і з ш ы қ!* Әр адамға үлгі сол. Туралыққа тізе бүк! Ұлық болсаң, кішік бол! (Ө.Тұрманжанов, Танд.). Бұл ең алдымен тәжірибелі секретардың *а р ы қ с ө й л е п, с е м і з ш ы ғ ы п* жүргендігінен болар (Ұ.Бағаев, Дала.).

Арық қойдан бағасы кейін. *Қадірі жоқ, беделі төмен.* Ал, дүние, өтеріңді біліп едім, Білдірмей, серілікпен жүріп едім. Бұл күнде *а р ы қ қ о й д а н б а ғ а м к е й і н*, Үш жүзді сайран қылған Біржан едім (Б.Қожабеков, Өлеңд.).

АРЫҚ-АРНА з а т. *Тегіс емес жер, ой-шұңқыр, шұқанақ, жырашық.* Қуатты мотоцикл жұлқына тартып, жөнеп берді. *А р ы қ-а р н а* кездескенде кілт баяулай қалады да, тегіс жерде көзден жасты парлатып, көсіле зырлайды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Осылайша тағы да бір-неше *а р ы қ-а р н а*, шұқанақтардан ырғытып өтті ол (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.).

АРЫҚ-АТЫЗ з а т. 1. *Ойдым-ойдым жер, арық-арна.* Қала тұрғындары талай жылдар бойы бақша егіп, қазып тастаған мидай дала, ойдым-ойдым *арық-атыз* (Ж.Қожабергенов, Құрылысшы.). Оның *арық-атыздардан* жеп-жеңіл ырғып өтуі мені таң қалдырып тұр (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Бұл жағдай бетімен кеткен судың *арық-атыздарды* бұзып, ойпаңдау жерлерде жаңадан «көлдер» пайда болуына әкеліп соқтыратыны сөзсіз («Соц. Қаз.»). 2. с у ш а р. *Арық, арна тәрізді суландыру жүйесі.* 1923–1927 жылдары Қазақстанның өзінде ғана суарылатын жердің көлемі сол кездегі қолда бар *арық-атыз* жүйелерін пайдалануды жақсарту есебінен 168,5 мың гектарға көбейген (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.).

АРЫҚ-АШ с ы н. с ө й л. *Аш-арық.* Бұл керуендер Телікөл арқылы Перовскийдің *арық-аштарына* бидай, тары, сұлы ұны сияқты азықтар жеткізді (М.Қаратаев, Далада.).

АРЫҚЖАЛБЫЗ з а т. ө с. <лат. mentha longifolia> *Жалбыз тұқымдасына жататын, тамыр сабақты, жапырақтары сағақсыз, қандауыр тәрізді көпжылдық өсімдік. Арық-жалбыз* – эфир майлы, хош иісті және балды өсімдік (ҚСЭ). *Арық-жалбызды* фармацевтика, парфюмерия, конфет, ликер өндірістерінде пайдаланады (ҚСЭ).

АРЫҚ-СЕМІЗ с ы н. *Не арық, не семіз; не жүдеу, не толық күй.* Әуелде көзіне көрінгеннің көбі ұсақ тай-байтал сияқтанды, қараңғы түн дәл қасына анықтап жақындап келгенше жылқының *арық-семізін* де танытпайды (М.Әуезов, Шығ.).

АРЫҚСЫЗ¹ с ы н. с ө й л. 1. *Арық қазылмаған, арығы жоқ.* Әлі күнге дейін арық жүргізілмеген, *арықсыз* көшелер бар (Ауызекі). 2. *Арықтың қатысынсыз.* Звено участкесінде қырық екі гектар жер бар. Оның жиырма тоғызы арық арқылы, он үші *арықсыз* суарылады (Ғ.Мұстафин, Шығанақ.).

АРЫҚСЫЗ² с ы н. с ө й л. *Арық болмай, арық болмаса.* *Арықсыз* семіз болмайды, жамансыз жақсы болмайды (Мақал-мәтел).

АРЫҚСЫН= е т. *Семіз емес деп санау, арық деп қомсыну.* Қонақтарға қыстан жүдеу шыққан қойлардың бірін союға *арықсынды* (Ауызекі).

АРЫҚСЫНУ *Арықсын етістігінің қимыл атауы.*

АРЫҚТА¹= е т. 1. *Қоңынан айырылу, жүдеп, азу.* Біз көріспеген аз уақыттың ішінде генерал *арықтан*, бұрынғыдан да кішірейіп, еңкейіп, жағасы мойнына кеңіп қалыпты (Б.Момышұлы, Москва.). Шөп қураған шақта

қозы сүтке де тоймайды, оты да қанбайды, оның үстіне пілденің ыстығына ұрынып, *арықтай* бастайды (М.Төлешев, Қой. қоздату.). Астынан көк өгіздің тас көтерген, Кісіні *арықтаған* ас көтерген. Бәрі де туған жанның өлмей тұрса, Бұрынғы үлкен қайда бас көтерген! (Шал акын, Өлең.). 2. м е д. *Аурудың, ұзақ уақыт науқастанудың салдарынан немесе арнайы ем-дом ұстанудың арқасында ағзаның әлсіреп, бұлшық еттерінің азайып, жүдеуі, азуы.* Жұмыртқа басып отырған құс аз коректеніп, *арықтан* әлжуаз күйде болады. Міне, осы кезде құстардың сезім органдары да әлсірегендіктен, олар жауларынан көптеп қырылады (Р.Әлімбаев, Құстар.). Содан әрі *арықтан*, барған сайын әлсірей беретінін өзі де байқайды. Беті сұрғылттанып, бозарып кетеді, кейін азқандылыққа (анемия) ұшырайды (Х.Әбисатов, Қарын рағы).

АРЫҚТА²= е т. *Арық қазу, арық тарту.* Өзеннен *арықтан*, егіске су жібердік (Дала шұғыласы).

АРЫҚТАЙ¹ с ы н. с ө й л. *Су ағатын арық тәрізді.* Ақ көбікке оранып, Толқыны тоқсан бұралып, *Арықтай* аққан арналы Жамбыл бір жыр жырласын (Жамбыл, Шығ.). Науасы қозған *арықтай*, Бетінде жоқ бедері, Көтерме жабы қырмен тең, Кеудігінің көлемі (О.Шипин, Екі дастан).

АРЫҚТАЙ² с ы н. с ө й л. *Арық сияқты, еті қашқан жүдеу тәрізді.* // *Арық күйінде, қоңсыз қалпында.* Қойды бордақыға біраз байламай, *арықтай* союға болмайды (Ауызекі).

АРЫҚТАТ= е т. *Жүдету, салмағын азайттыру.* Ел кездім кер төбелді *арықтатып*, Жақсыға сөз сөйледім анықтатып (Ақын жырлары). Ол құсын ерте *арықтатып*, аңға салар күйіне келгеніне бірсыпыра болды (С.Бегалин, Төлбасы). Әрі асау, әрі семіз құсты үйретем, бапқа тез келтірем деп жүріп, тамағын өте азайтып, бірден ашықтырып жіберуге, тез *арықтатып* жіберуге мүлде болмайды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Әбдіжанның семізін *арықтата* с ы н, арығын күйлендіресің, ал қызыл майын дұрыстау қиын (Ш.Айманов, Қыран.).

АРЫҚТАТУ *Арықтат етістігінің қимыл атауы.*

АРЫҚТАУ¹ с ы н. *Арықша, жүдеулеу, ашаңдау, онша арық емес.* Үстелде отырған *арықтау*, бозша жігіт бұлардан жөн сұрады (І.Жансүгіров, Шығ.). Есіктен ұзын бойлы, *арықтау*, көзілдірікті адам енді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Аш бетті, *арықтау* келген сұлуша қара жігіт Самат аяқты жылдам басып ың-

ғайлы аттай лып-лып етеді (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бұл – орта бойлы, *а р ы қ т а у*, тарамыс денелі, жатаған келген ат жақты сары сүр кісі (І.Есенберлин, Қаһар). **2. а у ы с.** *Нашарлау, көңілдегідей емес.* Көлік жағы *а р ы қ т а у* болып, сол жағынан біраз кемшілік болды (І.Жансүгіров, Шығ.).

АРЫҚТАУ² *Арықта етістігінің қимыл атауы; жүдеу.* Жігіт болу – ел көгінде шарықтау, Жігіт болу – сол ел үшін *а р ы қ т а у*. Жігіт болу – семсер болу от шашқан, Не семсердің айбатынан қорықпау (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

АРЫҚ-ТҰРА с ы н. *Сыриған арық.* Жігіттер мәз болды. Бәрінен мойны ырғайдай боп, кескіні сарғыш, *а р ы қ-т ұ р а* Баспақбай қарқылдап қатты күледі (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АРЫҚ-ТҰРАҚ с ы н. **1.** *Арып-ашқан, жаман-жәутік, көтерем.* Көктемде кездескен ақ жауыннан қыстан арып шыққан *а р ы қ-т ұ р а қ* мал өліп те жатады (С.Мұқанов, Танд.). Буаз мал босаң келеді екен. Біразы іш тастап жіберді. Бірлі-жарым *а р ы қ-т ұ р а қ* тоқтылар шығын болды (Шопан серігі). Көктемде адамдар да, қыстан бүрсеңдеп шыққан *а р ы қ-т ұ р а қ* мал да серігіп, күн шуаққа қыздырынып, жетісіп қалады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). // *Арыған мал.* Қыстыгүні жаман-жәутік, *а р ы қ-т ұ р а ғ ы м ы з б е н* әрбір сайға бүкпалап, паналап тіршілік етеміз (М.Әуезов, Абай). Су ақты, жетті сәуір қырдан ойға, Секіріп *а р ы қ-т ұ р а қ* кетті тойға, Жас бала: «Жазғытұры туды», – десіп, Жабағы, көтерем тай, ақсақ қой да (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол заманда шөп қолда ұсталатын азын-аулақ *а р ы қ-т ұ р а ғ ы н* а *а р ы қ т а н* артылмайтын (Тарту). Өзімізде мал болмаса да, қыс ортасында әлді-малды ауылдардан күтімге *а р ы қ-т ұ р а ғ ы н* алып барып жем-шөп беріп, тым құрса ас-суымызды айырушы ек (М.Әуезов, Шығ.). Асығыс жиналып, үздік-создық, керіліп-созылмай, тас-түйін топтасып қайтса, келесі аптада боран тұрады, қар қалың түседі деп сеніп, қора-қопсысын жөндеп, жем-шөбін ішке кіргізіп, *а р ы қ-т ұ р а ғ ы н* албарға қамап, қам жасай бастайтын болған (Е.Раушанов, Тырау.). **2. а у ы с.** *Кем-кетік, жарлы-жақыбай, кедей.* Осы арадан жайлауға көшкен қыруар ел бірнеше атаның ұлы еді. Солардың жұртында қалған *а р ы қ-т ұ р а қ т а р* бірін-бірі қара тартып «Жаман өзенге» құйылып жатыр (С.Талжанов, Сейфулла.).

АРЫҚ-ТҰРАҚТАЙ с ы н. *Арық-тұрақ, кем-кетік, жарлы-жақыбай тәрізді.* Жабулы *а р ы қ-т ұ р а қ т а й*, Көп үйлерің тұр мүлгіп. Шатырларын құтайтпай, Жұтып қойған жел қылқып (Ф.Орманов, Танд.).

АРЫҚ-ТҰРАҚТАУ с ы н. с ө й л. *Жүдеу-леу, ашаңдау, арықтау.* *А р ы қ-т ұ р а қ т а у*, тапал келген баланы, оң қолыңды жон арқа арқылы созып жіберіп, белбеуінен шап беріп ұстай кетіп, аударып тастау... әдістерін осылайша белдесіп жүріп-ақ үйреніп кеткенге ұқсаймыз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

АРЫҚ-ТҰРАҚТЫ с ы н. *Арық-тұрағы бар.* Бір сәт осы домна салынған жердің бір кездегі көрінісі – сахара желі ойнақ салған құла дүзде көшіп-қонып жүрген *а р ы қ-т ұ р а қ-т ы* кедей ауылы елестейді (Ө.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

АРЫҚ-ТҰРЫҚ с ы н. с ө й л. *Арық-тұрақ.* Үйде бар қалғаны үш қап ұн, *а р ы қ-т ұ р ы қ* екі қойдың еті (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Жайлауда жайылып жүрген сиырлар да *а р ы қ-т ұ р ы қ т а н* бас құраған (А.Байтанаев, Асан). Үлкен үйдің сыртында қасқыр тартқан *а р ы қ-т ұ р ы қ*, ауру, ақсақ қойларды иіріп, айдап келген Ақбайдың малшылары тоқтады (А.Саатаев, Дала.).

АРЫҚТЫҚ з а т. *Арып-ашығандық, жүдеулік; семіз еместік.* Бұлардың аштығынан, *а р ы қ т ы ғ ы н а н* шошына да, ақы-пұлға арзанын ойлап, қарны тойса жұмысқа жарайтынын ескеріп, байлар оларды таңдауға кірісті (Ж.Арыстанов, Жалын.). Іс бастарда Днепрді игеріп, *А р ы қ т ы ғ ы* бейне қатқан инелік (Д.Әбілов, Өленд.). Қашқан әкесінің алдына келіп тұр екен. Әлде *а р ы қ т ы ғ ы н а н* ба, бойшан көрінді (Қ.Исабаев, Соңғы.).

АРЫҚША¹ з а т. *Кішірек арық.* Жорабек *а р ы қ ш а н ы ң* суына дәрет алып отырып сайрап отыр (А.Токмағамбетов, Әке.). Үй шатырларынан сорғалаған сулар *а р ы қ ш а л а р д а* жөңкіліп, тауықтар дүр-дүр сілкінді (К.Оразалин, Ақ жазық). Сиыр қораның едені асфальттанып, ортасынан садыра ағатын *а р ы қ ш а* қалдырылды (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.). Қазақстанда картопты суарудың негізгі әдісі – *а р ы қ-ш а* арқылы суару (Б.Шағыров, Картоп.).

АРЫҚША² с ы н. *Жүдеулеу, ашаңырақ.* Ақ құба, *а р ы қ ш а*, ұзын бойлы баланы көрсен, Болат екен дейсің (Б.Майлин, Танд.). Арбада *а р ы қ ш а* келген әйел өйел отыр (З.Шашкин, Ұядан үш.). Ұзынша кең бөлменің төріндегі жазу столында әлде бір қағазға үңіліп отырған, *а р ы қ-ш а* келген сары кісіге көзі түсті (С.Алдабергенов, Алға). Біреуі – сыпайы сызылған, сары мұртты, ақ сүр келген молда екен, екіншісі – ерніне томпита насыбайын салған, ала көздеу, қою қасты, шоқша сақалды, *а р ы қ ш а* жігіт, киімі орта қолды (М.Әуезов, Шығ.).

АРЫҚШАЛАУ с ы н. *Арықша келген.* Осы топ баланың ішіндегі ересектеуі көп болса, онға

келген *а р ы қ ш а л а у* бойшаң келген қыз бала (С.Бақберген, Қайран шешем). *А р ы қ ш а л а у ы* қаным азайып кетті деп, семіздеуі қаным көбейіп кетті деп демалысқа аттанатын еді (К.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Олардың бірі – ұзын бойлы, *а р ы қ ш а л а у* жігіт кенет жауырынынан тиген соққыдан аттың жалына сылқ ете түсті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

АРЫЛ = е т. **1.** *Етінен айырылып арықтау.* Көп патшадан бір патша, Көп жылдар бойы ауырды. Қу сүйек ұқсап аруаққа, Қуарып еттен *а р ы л д ы* (Қ.Әбдіқадыров, Танд. өленд.). Артық еттен *а р ы л с а ң* да арықтап, Көре алмайтын табылады-ау ағайын (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). Бұрынғы етінен *а р ы л ы п*, терісі салбырап, босаған қапқа ұқсап қалыпты (Қ.Исабаев, Соңғы.). **2.** *а у ы с. Құтылу, босану.* Қазақтың ұлттық әдебиеті қазақ халқы теңсіздігінен *а р ы л ғ а н* кезде ғана еркін өркендеді (С.Мұқанов, Өсу жол.). Аңдай боп араладық тау биігін, Ақылды әйелдегі кер миығым. Өтермін өлгенімше жырлап сені, *А р ы л м а с* ажал алмай шер-күйігім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Тезінен бұл пәле Бақтығұлдан құтыл, *а р ы л!* Ол үшін бірнеше адамды «ұры» деп шығарып бер (М.Әуезов, Қараш.). **3.** *а у ы с. Ажырап шығу, тазару.* Тиісті сумен жуғанның өзінде де сілті сабаннан толық *а р ы л а* қоймайды (Қ.Құсайынов, Сабан.). Темекі уы – никотиннен *а р ы л ғ а н* адам ағзасы көп ұзамай ширай бастайды, іске қабілеті артады (Е.Оразақов, Дөрігер.). Баданадай-баданадай алтын дөңдер шаң-тозаңнан *а р ы л ы п*, жал-жал болып үйіліп жатыр (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **4.** *а у ы с. Іштей тазару.* Қасиет бар маған да өмір сыйлаған, Қасірет бар қара басып жинаған. *А р ы л а й ы н*, сейілейін мен де бір, Жарық дүние, жақсылығыңды қи маған! (М.Мақатаев, Шығ.). Рухым қайта жетілді, Ділім мен дінім бекінді, Тілім де ертең баяғыдай шарықтар. «Улы дәннен» *а р ы л д ы қ*, Ұлы жолда табылдық Өр тұлғанды асыл тойың анықтар (К.Салықов, Жезкиік). **5.** *а у ы с. Ақталу; өз басын арашалау.* Жиын ішіндегі тілді-ауызды шешендер Алатай ауылының адамдарымен сөйлесіп, *а р ы л ы п* шықты (М.Әуезов, Қараш.). Болыс көп алдында *а р ы л а* сөйлеп, өз басын әдейі осындай дөң-айбатпен аршығалы отыр (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Мен Оразбай алдында *а р ы л д ы м* (М.Әуезов, Қараш.). **6.** *Болымсыз тұлғада тұрып, үзілмеу, таусылмау деген мағынаны білдіреді.* Әйтеуір бір «ынтықтық» шектен асқан, Қайнаған жүрегінде бала жастан. Артықша ы күйінбей, ы сүйінбей, Келеді бір сарынмен *а р ы л м а с т а н* (Б.Майлин, Танд.).

Күнде ұрыс-керістен *а р ы л м а й т ы н* үй бүгін Құдай ондап тыныш екен (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *А р ы л м а с ы н* аппақ нұр бастарынан, Шашпа ызғар, Күнімді баспа, мұнар! Кетпе, шуақ, Мына елдің аспанынан. Мейрамы майдан болған қарттары бар, Мейрамға жаңа келген жастары бар, Шашпа, ызғар, Күнімді баспа, мұнар! (М.Мақатаев, Танд. шығ.).

Басынан таяқ арылмады. *а) Ұрып-соғудан көз ашпады, көрген күні – осы.* Өмірі *б а с ы н а н т а я қ а р ы л м а й д ы* (Ауызекі). *ә) Қорлық, зорлықтан көз ашпады.* Талай күндерді көрдік қой, *б а с ы м ы з д а н* байдың *т а я ғ ы а р ы л с а*, енді арылып отыр (Б.Майлин, Танд.).

Көңілінен қуаныш арылмады. *Үнемі көңіл көтерді, көңілді жүрді.* Артты қой, алдағыдан жарылқасын, *Қ у а н ы ш көңілімізден а р ы л м а с ы н* (Қ.Аманжолов, Танд.).

Күдіктен арылды. *Сенімге ие болды, күдіктенбейтін болды.* Жуа бітті жолыма, гүл бітпеді, Ақ періште мен үшін дүрлікпеді. Атам айтқан *к ү д і к т е н а р ы л м а с т а н*, Аяқтармын сапарды тірліктегі (М.Мақатаев, Танд. шығ.).

Күнәдан арылды. *Күнәсі кешірілді.* Уағдадан табылдың. Ғидаят берсе жасаған, Ашылғаны бағыңның. Қабыл болса тәубеңіз, Көп *к ү н ә д а н а р ы л д ы ң*, Маһшар сөзін сөйлемей, Сұбыханалла, неғылдым?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қайғы арылмады. *Басынан уайым, қайғы кетпеді.* «Жылаудың айт десеңіз жөнін маған, Бір жанмын бастан *қ а й ғ ы м а р ы л м а ғ а н*. Рақатсыз сорпылығым еске түсіп, Сырттым сау, ішімде шоқ жалындаған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қонақ арылмады. *Қонақсыз отырмады, келім-кетім үзілмеді.* Әбекеннің үйінен ертелікеш *қ о н а қ а р ы л м а й д ы* («Лен. жас»).

Қырсық арылмады. *Ісі оңға баспады.* Парпарымен парламент келер әлі, Кеше армансыз сайрады елге бөрі. Біздің *қ ы р с ы қ а р ы л м а й* келе жатқан Сөз бен істің қашанда кереғары (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Соры арылмады. *Бағы жанбады, азаптан құтылмады.* Жалғыз сен емес, бақыты ашылмаған, *с о р ы а р ы л м а ғ а н* қазақ қызы көп (С.Сейфуллин, Шығ.). Тентірегем, Жарымағам, *С о р л а р* менен *А р ы л м а ғ а н* (І.Жансүгіров, Шығ.). Күндікте жүрген әйел ең, *А р ы л м а ғ а н* қалың *с о р* (Ш.Иманбаева, Өленд.).

Уызы арылмаған. *Ата-бабасынан байлығы кетпеген, үзілмеген.* *У ы з ы* жеті атамның *а р ы л м а ғ а н*, Бір кезде бай боп едім арындаған (Б.Майлин, Шығ.). Он екі баулы өзбекте Әзім-

бай еді қара көк *А р ы л а ғ а н у ы з ы* сабада пісер қымызы (Батырлар жыры).

АРЫЛ з а т. *Ит, азулы аңдардың айбат шегіп, ар-ар еткен қатты дауысы*. Қасқырдың қанын шашырата, аузын арандай ашқан *а р ы л ы* естіледі (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

АРЫЛДА= е т. **1.** *Хайуанаттардың, азулы аңдардың айбат шегіп, қатты ырылдауы, ар-ар етуі*. Ердос күшін жинап, алмас қанжарды әзер дегенде қынынан суырып алды да, *а р ы л д а ғ а н* жолбарыстың қақ маңдайынан ұрды (Т.Етекбаев, Алтын.). Тақтың төменгі баспалдақтарында жатқан алтын қарғылы болат шынжырмен байлаулы арыстандар *а р ы л д а н* қоя берді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). **2.** *Дарылдау, барылдау, бар-бар ету, гүрілдеу*. Самолеттің *а р ы л д а н* төмен ұшқаны соншалық, жайбарақат жатқан бота атып түрегелді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Осылай тұрғанда *а р ы л д а н* кеп Қилыбайдың мотоциклі тоқтады (Т.Нурмағамбетов, Қош бол.). **3.** *Бажылдау, ойбайлау*. Ақбоз үйдің ішінен *а р ы л д а й* Кенжеғұлдың анасы, ыңырана ақырып атасы шықты (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). *А р ы л д а ғ а н* дауысы, Ай күндік жерді алады, Есіткен түрікпен, қайрақты, Аң-таң болып қалады. Қағанақтың суына Екі қолын ескек қып, Керегеге асылып, Қатынның жаны қалады (Бабалар сөзі). Бірақ қанша өршеленіп *а р ы л д а с а* да, Балта аулының кедейлері айылын жиған жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). **4.** *Айқайлау, даурығысу*. Түк болмағандай, бәрі орнында, *а р ы л д а н*, күліп қайтып келді (З.Шүкіров, Отты өткел.). **5.** а у ы с. ж е р г. *Арындау*. Арғымақ мінді *а р ы л д а ғ а н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

АРЫЛДАП-ГҮРІЛДЕ= е т. *Арылдаған, гүр-гүр еткен дыбыс шығару*. Майдан даласы тыныстап сұлық жатыр. *А р ы л д а н-г ү р і л д е н*, бұлқынып біраз тулады да, тына қалды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Асау өзен тау ішінің тыныштығын бұзып, ашулы арыстанша *а р ы л д а н-г ү р і л д е н* құлап жатыр (Н.Сералиев, Қаңтар).

АРЫЛДАП-ГҮРІЛДЕУ *Арылдап-гүрілде етістігінің қимыл атауы*.

АРЫЛДАС= е т. **1.** *Ырылдасу* ≈ *А р ы л д а с а* бастады. **2.** а у ы с. *Ұрысу, айқайласу*. Қанша өршеленіп *а р ы л д а с қ а н м е н*, олар пәтуаласа алмады («Лен. жас»).

АРЫЛДАСЫП-ШАРЫЛДАС= е т. *Айқайласу, бір-біріне жаман сөздер айту, ұрысу*. ≈ *А р ы л д а с ы п-а р ы л д а с ы п* жатыр.

АРЫЛДАТ= е т. **1.** *Ар-ар еткізу*. Бір момынның ұстасам түзу ісін, Жөндейін деп ғаріптің жөн жұмысын, Ақтан безген ары жоқ өңкей

залым *А р ы л д а т ы п* жабады ит пен құсын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Дарылдаған дыбыс шығарту, дарылдату*. Ергешбай және өзінің ұлы Ерғабыл үшеуі үш мотоциклмен *а р ы л д а т ы п* кеп есік алдына тоқтады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

АРЫЛДАУ *Арылда етістігінің қимыл атауы; ар-ар еткен дыбыс, шу шығару*. ≈ *А р ы л д а у ы* тына қалды.

АРЫЛДАУЫҚ с ы н. *Бар-бар ететін, шуы қатты*. ≈ *А р ы л д а у ы қ* мотор.

АРЫЛДЫР= е т. *Бір нәрседен айыру, ажырату, тазарту*. ≈ Ойдан *а р ы л д ы р д ы*.

АРЫЛТ= е т. **1.** *Тазарту*. Сүндетқали айналасына көз салып еді, қарулас жолдастары да қапысыз қимылдап, траншеяны *а р ы л т ы п* болған екен (С.Сейітов, Сөз сұра.). Өтерміз жеңіспенен талай өрді, Дұшпаннан *а р ы л т қ а н ш а* туған жерді (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Ішкі тігіп болды екі күнде, *А р ы л т ы п* ине жіптен болды мүлде. Ішкі бір көнізек алып келді, Осы өнер бола бермес әлдекімде (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Ажыратып, бөліп алу*. Қораны арам шөптен *а р ы л т ы п*, қолғабыс жасаймыз (З.Асабаев, Ар соты). **3.** *Босату*. Қынаны үйге әкелген соң, оны шөп-шаламнан, топырақтан *а р ы л т ы п*, сумен бір жуып тастап қайнатады (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Қаны өбден ағып болғаннан кейін артқы аяқтарын босатады, ішін қолмен басып, қуықты несептен *а р ы л т а д ы* (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.). **4.** *Ұзу, тастау*. Қалаубек өмірі ұртынан насыбай *а р ы л т ы п* көрген емес (А.Байтанаев, Қайнар.). **5.** м а т. *Айыру*. Одан кейін екінші теңдеуден де нөлге тең емес коэффициент алып, жоғарыда аталған амалдарды қайталай отырып, бұл белгісізді де қалған теңдеулерден *а р ы л т а м ы з* (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). **6.** а у ы с. *Айықтыру, сергілту*. Ойланар уақыт болды бас қосарлық, Дұшпан көп енді бізге жол тосарлық. Арамдықтан көңілді *а р ы л т а л ы қ*, Ақыл ойлап, алалға қол босарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **7.** а у ы с. *Аластау, жазу, емдеу*. Адам ағзасына пайдалылығы – оны суға салып қойып, белгілі уақытта, мөлшермен суын ішсе, асқазандағы жара жазылып, бүйректегі тас түсіп, өт жолдары тазаланып, демікпе, ангина секілді аурулардан *а р ы л т а д ы* («Жас Алаш»).

АРЫЛТУ *Арылт етістігінің қимыл атауы*.

1. *Ажырату, айырту*. Арнайы суарулар – топырақты тазалау, жылыту, зиянды түздардан *а р ы л т у* үшін жүргізіледі (Е.Жамалбеков, Суармалы.). Жұмыстары – сүрлем шұқырын қыстан қалған шіріктен *а р ы л т у*.

Өзі бір бітпейтін жұмыс (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.). **2. Босату.** Егістікті арам шөптен *а р ы л т у* үшін жүгері егілетін танаптарды ерте көктемде екі-үш рет культивациялау қажет (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Өсімдікті өрмекші кенеден *а р ы л т у д ы ң* бірнеше тәсілі бар (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). *А р ы л т у* да, аршу да – оның ісі, Келсе адамның арымен жолығысы. Бәрін жасар идеям – отаншылдық, Пенделіктен жоғары оның күші (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Бұл – Қызыл Армияның Жайық бойын ақ казактардан *а р ы л т у* үшін ірі операцияға кіріскен кезі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3. а у ы с. Жағымсыз қасиеттерден тазарту.** Ата-аналар мен мұғалімдер балаларда ұнамды әдеттерді қалыптастырып, зиянды әдеттерден баланы *а р ы л т у* жағын қарастыру қажет (Қ.Жарықбаев, Психология).

АРЫЛУ *Арыл етістігінің қимыл атауы.*

1. Артық салмақтан құтылу, жүздеу. 2. Құтылу, босану. Үрей күдігі көңілге кірмесін деңіз. Егер кіре қалса, одан *а р ы л у* қиын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Көңілі бей-жай. Жаңағы бір жайсыз түстің әсерінен *а р ы л у* үшін, терезенің тұсынан сырғып қалып жатқан бағандарды санай бастаған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3. Кеселден тазару, емделу.** Қой арық болса, түшкіріп құрттан *а р ы л у ғ а* әлі жетпейді (С.Омаров, Қой. бағу.). **4. Жаман әдеттен тазару.** Аурудан *а р ы л у* үшін дәрігердің кеңесін тыңдап, мұқият емделу қажет (М.Исамбаев., Мед. анықтама). Жамандық жұққыш, бойыңа бір сіндірсең *а р ы л у ы ң* қиын (М.Әлімбаев, Төрбие.). Әйткенмен, бойға сінген ескі әдеттің *а р ы л у ы* қиын екен (Б.Майлин, Таңд.). **5. д і н и. Құнәдан, жамандықтан тазару.** *А р ы л у д ы ң* діни рәсім жолдары әр дін, әр жер, әр халықта әртүрлі (КҰЭ).

АРЫЛЫ-БЕРЛІ ү с т. с ө й л. **Әрлі-берлі.**

Уәли қапелімде қатты сасып, *а р ы л ы-б е р л і* жүгіріп аласұрды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). *А р ы л ы-б е р л і* ойқақтап коридорда мен жүрмін. Армандай айналып, аспанда қалықтап қиялым жүр («Лен. жас»).

АРЫМАЙ-ТАЛМАЙ ү с т. *Қажымай-талмай, шаршап-шалдықпай.* Ол азамат соғысында үлкен ерлік көрсетеді, Қызыл Армияны құрып, нығайту жолында көп жылдар *а р ы м а й-т а л м а й* еңбек сіңіреді (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Идея және әрекет қоғамдық күштерді *а р ы м а й-т а л м а й* зерттеуден келіп туады («Мәдениет және тұрмыс»).

АРЫН з а т. **1. Адамның әрекет-қозғалысының қарқыны, екпіні.** Тұраптың *а р ы н ы*

басылып, кілт тұра қалды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Төбе-төбені айнала берген шопанның *а р ы н ы* қас-қағымда басылып қалды («Лен. жас»). Дүйсенбайдың алғашқы *а р ы н ы* қайтып қалды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **2. Аттың екпіндете шабысы.** Ойпаң жерден орғытып, Жарлау жерден сырғытып, *А р ы н ы н* аттың баса алмай, Келе жатыр сорғытып (Қамбар батыр). Шиыршық атқан қара көк ауыздықпен алысып ала жөнеледі. Оның *а р ы н ы* былай шыққан соң тіпті күшейіп кетті (М.Иманжанов, Адам тур.). Аттың *а р ы н ы* басылар емес, өрши түсті. Кенжехан шын састы (Ә.Әжікеев, Жылан.). *А р ы н ы* қатты асаудай анадай жерге зырлап барды да, жалт бұрылды (О.Сәрсенбаев, Сағым). **3. Судың қатты ағыны.** Таси аққан *а р ы н ы* күшті, арнасы терең өзен оның ләм деуге шамасын келтірген жоқ (Ф.Орманов, Жүрек). Су тасқыны өз *а р ы н ы м е н* турбинаның желбезектеріне барып соғады да, оны айналдырады (К.Смайылов, Мамандық.). **4. Желдің екпіні, мәшиненің қарқыны т.б.** Жұлынған желдің *а р ы н ы* басылғандай – шым қара қойнаудан жорға самалданып есті (А.Сүлейменов, Бесін). Шофер да көрді ғой деймін, машинасының *а р ы н ы н* ірке берді (Бал дәурен). **5. а у ы с. Адамның ішкі жан дүниесінің тегеуріні.** Мына бір қалта ұнның қайғысынан гөрі молырақ, көкіректе бұрыннан лықсып, шығарға саңылау таппай тұрған қам көңілдің ағыл-тегіл *а р ы н ы* еді (Ф.Сланов, Шалқар). Осындай бойындағы *а р ы н ы н* тежей алмаған бір жарыста алдындағы спортшыны айналып өтемін деді де мотоциклі жолдан тайып кетті (Ө.Жолымбетов, Шыңдалу). *А р ы н ы* басылмаған арсыз көңіл, тағы да етіп отыр сізден үміт (Айтыс). Ол кісінің *а р ы н ы* тоқтағанша айыбын біз тартамыз (С.Бегалин, Бала Шоқан). **6. а у ы с. Екпін, қуат, адуындық.** Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі, Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі. Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық, *А р ы н* алқын – бұл күннің мәртебесі (Абай, Тол.жин.). Ісләм әуелгі *а р ы н м е н* қаншалық туласа да, Ғазизаны өз айтқанына көндіре алмайтынына көзі жетті (М.Әуезов, Қараш.). Қыз *а р ы н ы н* сынамақ болар (Ф.Мүсірепов, Таңд.). **7. а у ы с. Өркөкіректік, менмендік.** Бижамал сабырлы қалпымен салауатты өңі түтіл үнін де титтей өзгерткен жоқ. Қанаттың әлгі *а р ы н ы н* аз сөзбен су сепкендей басты (З.Жәкенов, Таң самалы). Қайтсек, қалай етсек басылады бұ қудың *а р ы н ы* (Ә.Әзиев, Оянған ар).

Арыны басылды [басылыңқырады].

а) *Қарқыны қайтты, бәсеңсіді.* Қалың нөкер қасында жолдасы бар, *Б а с ы л м а ғ а н* адуын

арын д а р ы (С.Мәуленов, Жаз ерке). Арыстандай алысқан палуандардың әлгідей емес, *арыны б а с ы л ы ң қ ы р а п*, шаршағаны сезілді (М.Тәнекеев, Қажымұқан). *Арыны б а с ы л ғ а н* соң ат жәй жүре бастады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). ө) *Беті қайтты, тауы шағылды*. Мен бір саяқ жылқылар іздегелі түр едім, – деді Ақшал, *арыны б а с ы л а*, сынықси сөйлеп (Ғ.Орманов, Жүрек). *Арыны б а с ы л м а ғ а н* жас ағасындай адаммен кеше айтысып қалған-ды («Лен. жас»). Қуғыншылар келінгі, Көрген айтып жөбірін. Елге келіп *б а с ы л д ы*, Желіккен менің *арыным* (О.Шипин, Екі дастан).

Арыны қатты. а) *Таудан бастау алған өзен ағысы т.б.* ө) а у ы с. *Екпінді, қарқынды (құш).*

АРЫНДА = е т. 1. *Аттың ауыздықпен алысып, қарқындай шабуы.* Боз айғыр *арын д а ғ а н* басы қатты, Екпіндеп омыраулап оза шапты (Ә.Көшімов, Көңіл күйі). Жолдан шыға жалт бұрылып, *арын д а п* арбасын сүйрей қашқан аттар бар (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Асау кер арыстандай астындағы, Қарғиды *арын д а й д ы* осырады (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). Асаудай аптық басып *арын д а й с ы ң*, Құр сөзге құнары жоқ жалындайсың. Терідей шыбын шаққан жылп-жылп етіп, Шіркін-ай, қойған жерден табылмайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Судың арнасынан шығып қатты толқуы, тасуы.* *Арын д а п* асау ақ толқын, Ырғып кеп жарға соғады. Құшағында жігіт жоқ, Аймалайды жағаны (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). *Арын д а п* жатқан теңізді Ақтарып құям шөлдерге (Т.Айбергенов, Мен саған.). Алдымызда асау теңіз. *Арын д а п*, көкала толқынын аспанға атып жатты (С.Мәуленов, Жер нәрі). 3. *Табиғат құбылыстары (боран, жел т.б.), мәшине т.б. қозғалыстарының күшеюі.* Терезенің түбіндегі бағыттың қамысы сырттан сарнап, бір тау-сылмас күйге басты. Боран *арын д а п* түр еді (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.). Алып паровоз *арын д а п*, жел азынап, түнгі даланың қашық оттары жарысып келеді (Ә.Әзиев, Оянған ар). *Арын д а п* келген мотоцикл терезенің тұсына жете бере тоқтай қалды («Мәдениет және тұрмыс»). 4. *Бар пәрменімен жан-тәнімен ұмтылу.* Спорт залына *арын д а п* кірген Кәкен кібіртіктеп, екі ініні салбырап шықты («Лен. жас»). Арқалық, ақымақсың *арын д а ғ а н*, Аңғал жігіт қақпанға арандаған (Батырлар жыры). Енді бұрынғы *арын д а п* тұрған Мирас жоқ. Көзі бақырайып, жаутаңдаған ат қалған (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). 5. а у ы с. *Екпіндеу, алыт-қушу.* Қаны ойнаған жас дененің мол күші

бес саусаққа жиналғандай серпінді қағыс *арын д а ғ а н* сайын киік ыршып, тағдырына мойымай, бар қуатын жинап, текірек қаға алға ұмтылады (Н.Сералиев, Қаңтар). Арғынмын, атым Әсет *арындаған, Арындап* ән сала ма дарымаған (Ақын жырлары). Жастықтың оты жалындап, Жас жүректе жанған шақ. Талаптың аты *арын д а п*, Әр қиынға салған шақ (Абай, Тол.жин.). 6. а у ы с. *Ішкі көңіл-күйдің асыптасуы буырқануы.* Әлі де *арын д а п* кеткен ыстық көңлі басылмай, үздік-үздік ойлар келеді басына (Т.Ахтанов, Дала сыры). Құшағында ыстық құмар, отты леп жоқ. Құр көңіл *арын д а ғ а н* асауды көндіре алмайды, тез шаршайды (С.Сматаев, Армысың.). Безінбен Ән-күйден. Сөзіңмен Әлдиле! Жанымды Қинама. Сөніңді Қи маған! *Арын д а п* Қайтамыз. Жалынға Май тамыз! Ертегім Етейін. Өртеніп Кетейін! Сағынды Гүл қырда... Сағымды Сындырма! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 7. а у ы с. *Ырқына көнбеу, бой бермеу.* Ақбұлақтай *арын д а п*, шымырқанып ағып кетпей, бұғып, буырқанып шығар арна іздеп жатқан талант барын білмейтін (О.Бөкеев, Қайдасың.). Алыстарға қарады Ақын ойлар *арын д а п*. Ақындардың парадын Түр бір өзі қабылдап (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Ашуы арындады. *Бұлқан-талқан ашуланды, тас-талқан болды.* *Ашу арын д а й д ы*, ақыл аяңдайды (Мақал-мәтел.). Шоқымов *арын д а ғ а н а ш у ы н* тежей, шақырған жерге лажсыздан жалғыз аяңдады (С.Алдабергенов, Асу). *Арын д а п* келген *а ш у ы* сабасына түсіп жайраңдап шықты (С.Ақтаев, Дала.).

АРЫНДАЛ = е т. *Күшейтілу, екпінделу.* Судың *арын д а л ғ а н* ағыны, апатты толқыны алқындырған өткелге таянған мұрыншақтан шыға, өзіне айқайлаған Молдақымның дауысын абайламады (С.Бегалин, Уақыт.).

АРЫНДАН = е т. *Күшею, қарқындау.* Арлана ер ары үшін *арын д а н ы п*, Көрлене қырқар күші қабынданып. Шамданып, шар қайрақтай шармыланып, Жалданып, жанған оттай жалынданып (Т.Жароков, Шығ.).

АРЫНДАС = е т. *Бір-біріне құш көрсету, ұрсысу.* Бірі аға, бірі бейне қарындастай, Екеуі бет жыртыспай, *арын д а с п а й*. Шашаусыз тұтас түйін болып кетті, Тас тағдыр қалай соқсын, жарылмастай (Қ.Тоғызақов, Өленд.).

АРЫНДАТ = е т. 1. *Екпінді, қарқынды, қатты қозғалу.* Жасыл көгі тықырайған жалпақ жазықтық қақ ортасымен *арын д а т ы п*, шынжыр табан лезде-ақ жетіп келген бойы

тоқайласқан техникалардың жанына қатарласа тоқтады (Ә.Нәбиев, Тың.). Бүргеторының өз еркімен *а р ы н д а т а* алмай, тізгіні тежелінгеніне ызаланған құшырлы кескінін көзім шалды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Мінесің арғымақ ат *а р ы н д а т ы п*, Суыққа кетер тоңсаң қалтыратып (Айтыс). 2. а у ы с. *Аспан-дату, шалқыту, құйқылжыту*. Ән салсаң, Әсеттей сал *а р ы н д а т ы п*, Өзегін тыңдаушының жалындатып. Жаңғыртып кең даланы, гүлдетіп, Орман, сай, тау, өзенді жамыратып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кетеді ән ырғалып эфирде есе. Оралып, орағытып, *а р ы н д а т ы п*, Ақтаңдық, алажаулық бұлтқа ілесе (Ж.Сыздықов, Белестер). Сен ән салдың шарықтатып, Көңіліңнің ақ дауылын бұрқатып. Сен ән салдың *а р ы н д а т ы п*, зарлатып, Көздің жасын парлатып, Айналайын нар тұлға, Теңіз болсаң тартылма (М.Шаханов, Ғасырлар.).

АРЫНДАУ *Арында етістігінің қимыл атауы*. Тып-тымық түз бұлағы, тасымайды. Білмейді *а р ы н д а у ы м*, тас-лайды (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

АРЫНДАУЫҚ с ы н. 1. *Арыны қишті, арындағыш, арыншыл*. Егер тізгін қоңыр Қожаға берілсе, *а р ы н д а у ы қ* аттай шалқасынан түсіп жатып алады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). 2. а у ы с. *Өркөкірек, қыңыр*. Әдетте, ақылдан ада адам *а р ы н д а у ы қ* болады ғой (С.Омаров, Хантағы).

АРЫНДАУЫҚТЫҚ з а т. *Өркөкіректік, қыңырлық*. Араға кісі жүргізіп біліп тұрам да, егер тағы да *а р ы н д а у ы қ т ы ғ ы ң* ұстаса, тағы кеп, қызыңды өз қолымнан Сәбиттің арбасына салып берем (С.Мұқанов, Есею жыл.).

АРЫНДЫ с ы н. 1. *Арыны қишті, арыншыл, арындауық, тегеурінді (ат)*. Өзі сыншы, өзі бапкер бола тұрып, Беркімбай *а р ы н д ы* атпен қорықпай шауып көрген емес-ті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Дінмұқан астындағы *а р ы н д ы* аттың тізгінін тартып, көкке қарап еді, ештеме көре алмады (Д.Досжанов, Тұлпар.). Елеусіз бен Орал тізгінді тежей шапқан. Бірақ *а р ы н д ы* аттар бой бермей, ауыздықпен алыса жөнелді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ахмет асықпай сөйледі, астындағы *а р ы н д ы* аты тұрмай тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). 2. *Мықты, азулы қарқынды (адам, жігіт т.б.)*. Жолдастары *а р ы н д ы* Артынан қалмай барады. Түгелдеп алған қолында, Құрал-сайман жарағы (Қамбар батыр). Анау *а р ы н д ы* жауға қарағанда, мына мылтық атып жатқан селдір топ қорғансыз, мүсәпір көрінді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Алаң иелері *а р ы н д ы* ойыншыны аяқтан шалып құлатудан ұялмайды (Т.Әлімқұлов, Кер-

толғау). 3. *Тасқыны қишті, ағыны қишті (өзен)*. Арыңның болсын өлең айнасындай, Көрікті, көптің ортақ пайдасындай. Жосылып жатын артта жортқан жолы, *А р ы н д ы* асқақ өзеннің арнасындай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шөгерген түйедей болып жатқан тастар *а р ы н д ы* өзенге еш бөгет емес (Б.Соқпақбаев, Алыс ауыл.). Тауы сұлу, жері әдемі, шөбі мол, елі бай, суы көп, бауыры толы *а р ы н д ы* тау өзендеріне толы өлке екен (С.Бақберген, Мен сізді.). Өмір атты *а р ы н д ы* өзенге бәрібір, деңгейін түсірмей, толқынға толқын қуғызып, бір қалыпты ағып жатады (Т.Тобағабылов, Жазира). 4. *Шабысы, желісі қишті*. Ат бәйгесі – *а р ы н д ы* шабыс. Шапшаңдық, батылдық. Тұяқ дүбірі, шаң-тозаң (М.Қаратаев, Далада.). Аттар да *а р ы н д ы* желістен ақырын бүлкілге басты (К.Қазыбаев, Бізгер). 5. *Екпінді (желі)*. Күздің қара суығы терістіктен соққан *а р ы н д ы* желдің екпінімен күшейе түсіп, сүйектен өтіп кеткендей дірдек қақтырады (А.Байтанаев, Дала сыры). 6. а у ы с. *Асқақ, шарықтаған, жалынды (ән, жыр)*. Халық өндерінің неліктен *а р ы н д ы* де, асқақ толқынды да шабытты болып келетінін сезу қиын емес-ті (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Ширыққан жібек шешіліп, Жазылған жүйрік көсіліп, Ағызатын күн болды, *А р ы н д ы* жырды менің де (Жамбыл, Шығ.). Әуезі кең, екпіні *а р ы н д ы*, даладай аңыратып кеп, тереңнен қайырып, ырғалтып, майда серпілтіп бітіреді (Ш.Құмарова, Қос шынар). 7. а у ы с. *Асқақ, жалынды (көңіл күй)*. Екі келмес айналып, *а р ы н д ы* албырт шақтамын (Ж.Аманов, Жастық.). Тау суындай *а р ы н д ы* қос арман бір арнаға тоғысқалы, екі жақтағы қос жұлдыз тұтасып, жарқырай жанғалы түр еді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Қарашы, әне, мына сіңлің сияқты Инабатты, албырт әрі ұятты, Алаулаған желегі Соңымыздан асау ұрпақ, *а р ы н д ы* ұрпақ келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). 8. а у ы с. *Екпінді, арналы (ой)*. Осы бір *а р ы н д ы* ойдың жетегіне еріп, оны орындап шығуға әлденеше рет тәуекел еттім (Д.Исабеков, Танд.). Азат елдің *а р ы н д ы* тынысынан, Бір рақат жанына алады нәр (Ә.Оңалбаев, Өсиет). *А р ы н д ы*, арналы, өзекті ой, Тербетер тіл, сыр барда. Оны сақтау қиын ғой, Бұл заманда, бұл таңда (І.Жансүгіров, Шығ.).

Арынды су. геогр. *Қысымы атмосфералық қысымнан жоғары болатын жерасты суы*. *А р ы н д ы* с у кейде жер бетінен жоғары атқылайды (ҚҰЭ).

АРЫНДЫЛЫҚ з а т. *Арыны қаттылық, қарқындылық, екпінділік*. Оның сұлулығы мен *а р ы н д ы* л ы ғ ы н көптің алдына тоса түсетін сияқты («Қаз. әдеб.»).

АРЫНСЫЗ с ы н. *Арыны жоқ, арынды емес.* «Ә» десе, «мә» деп ол бірақ, *А р ы н с ы з* қамыт кимеді. Жүрмеді жөнсіз болбырап, Байға да басын имеді (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

АРЫНШЫЛ с ы н. с ө й л. *Арынды, арындаған, арыны күшті, арындап сөйлейтін.* Деп Қараш көтерілді қолын нұсқап, *А р ы н ш ы л* арқа-басы тұр құрыстап. Әлі де айтар еді – бөлді сөзін, Есіктен қағаз ұстап кірген Ысқақ (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Қатты налып, тағдырдың тас кемеріне *а р ы н ш ы л* арман толқындары ұрады (Д.Әбілев, Арман.). Еркектің қыз басыңмен сөзін айтып, *а р ы н ш ы л* көргенім жоқ сендей жанды (Бозінген).

АРЫНЫП-АШЫН = е т. *Жүдеп-жадау, шаршап-шалдығу, ашығу.* Соншама әкемнің күйгелектейтініндей-ақ, мен жолда *а р ы н ы п а ш ы н ы п* келмеген едім (Б.Момышұлы, Москва.).

АРЫП-АЗ = е т. *Арып-ашу, жадап-жүдеу, қалжырау.* Қыстан *а р ы п-а з ы п* шыққан жануарлар көсегесі көгеріп, көк майсадан бас алмай, отқа кенелді (Х.Әбішев, Аспан сыры). Пахридин өбден *а р ы п-а з ғ а н*, келе нарға құлады. Сол жатқаннан бір тәулік тұяқ серіппеді (З.Шашкин, Теміртау). Ол егісті тегіс аралап шығып, кешке жақын *а р ы п-а з ы п*, үсті-бастары шаң-тозаң болып Баянауылға жаяулап жетті (З.Шашкин, Сенім).

АРЫП-АРШЫ = е т. *Шаршап-шалдығу, өліп-талу.* Ақмарал жетті соған *а р ы п-а р ш ы п*, Қалжырап, қалған анды қаны қашып, Қарсы алды жатсынбады тұрған теңіз, Суынан толқын атып, көбік шашып (А.Тоқмағамбетов, Таңд.).

АРЫП-АШ = е т. *Азып-тозу, жадап-жүдеу, шаршап-шалдығу.* Мәз болып мақтағанға, насаттанып, Қайтпасын деп ойлады сағы сынып. Алыстан *а р ы п-а ш ы п* іздеп келген, Байғұстың кетсін деді көңілі тыныш (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біз деген гүл қуалап, нәр іздейміз, Шөп қажап шегірткедей дән үзбейміз. Алты айшылық, жол басып *а р ы п-а ш ы п*, Адам деген патшаға дәрі іздейміз (М.Мақатаев, Шығ.). Онша *а р ы п-а ш ы п* жүдемей, көп әйел әзіл-қалжыңы, ептеген ұрыс-қағысы аралас тым жақсы келе жатыр едік (Т.Ахтанов, Шырағың.). Сәске түс еді, балықшылар мұз үстінде жүрген, қаладан қайтқан кірешілерге ілесіп, *а р ы п-а ш ы п* Рай келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

АРЫП-ТАЛ = е т. *Азып-тозу, қиналу, шаршап-шалдығу.* Иінінде дорбасы бар нәрсе салған, Жинаған ескі-құсқы жұрттан алған. Жаны ашып, асыраған адам болмай, Қаңғырып

қайыр сұрап *а р ы п-т а л ғ а н* (С.Сейфуллин, Өленд.). *А р ы п-т а л ы п* қиналып, Өткелді тауып өткен бар. Сол өткелден өтіп ап, Тілегіне жеткен бар (С. Мұқанов, Таңд.). Атқан аңдарымызды кішкене қайыққа асығыс тиіп, сүйрей жөнелдік. Асыққанда жүріс өнген бе, *а р ы п-т а л ы п*, азар жеттік (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Қиялмен қырық жыл бұрын Қорқыт қашқан. Арасы әділсіз деп жер мен аспан. Жете алмай мақсатына *а р ы п-т а л ы п*, Бір тауды мекен қылып жалғыз жатқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

АРЫП-ТОЗ = е т. *Жүдеп-жадау.* Нияз қысылып, *а р ы п-т о з ы п* келгенде қолының ұшын созып, бауырына қысқан осы Сусанна Михайловна екен (З.Шашкин, Доктор.).

АРЫП-ШАРША = е т. *Жүдеп-жадау, қажу.* Ертеңіне Раушан *а р ы п-ш а р ш а п*, жаяу-жалпылап қалаға жетті (З.Шашкин, Сенім). Айлық-жылдық жерден *а р ы п-ш а р ш а п* дін қуғандар Әзірет сұлтанды іздеп күні-түні ағылып келіп жатады (С.Шарипов, Шығ.). Сонымен айлар-жылдар жүріп отырып, айтқан жөнмен іздеп, *а р ы п-ш а р ш а п* бір шаһарға келіп жеттім-ау (Қаз. ертег.). Асудың аузы *а р ы п-ш а р ш а п*, жүдеп-жадап, титығына жетіп келген жауды тығырыққа тығып, қыспаққа алуға, берекесін кетіруге қолайлы-ақ жер (З.Ақышев, Ақбел.). Екі күндей жаяу *а р ы п-ш а р ш а п*, үшінші күні бір керуенге ілесіп, Бөген ауылына күндіз келіп түседі (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

АРЫРАҚ ү с т. с ө й л. **1.** *Ары таман, әрменірек.* Аспан емес, *а р ы р а қ*, Қараймын көз сап космосқа (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). **2.** *а у ы с. Әріден, алыстан, тереңнен.* Алексей Шалғымбай сөзіне тіке жауап қайырмай, сөзге ынғаланып отырған жігіттердің аңғарын сезген соң өңгімені *а р ы р а қ* қозғады (І.Жансүгіров, Шығ.). Алшынбай Құнанбайдан гөрі *а р ы р а қ* ойлап, ойына әртүрлі жайсыз күдіктер түсіп, күнгірт тартып отырған (М.Әуезов, Абай).

АРЫС¹ з а т. *Арба-шананың көлік жегетін қос жетегі, тәртесі.* Суырып алды Ер Қодар, Арбадан бір *а р ы с т ы*, Жаяу тұрған әскермен, Келе Қодар салысты (Батырлар жыры). Доңғалақ арба жүре алмас, Қос *а р ы с ы* сыңған соң (Үш ғасыр.). Жиектен жарты шақырым жерге дейін көлік, біріне-бірі *а р ы с ы н* тіреп тұрған екі аяқты, төрт аяқты арбалар (З.Ақышев, Ақбел.). Ол аттың оқыс ұмтылғанынан кері қарай лықсып кетті де, жайдақ тарантастың шеткі *а р ы с ы н а н* ұстап қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

АРЫС² з а т. **1.** *Ер адам, азамат.* Ол алыстағы *а р ы с ы н ы ң* әрбір сапарын көз алдынан

өткізіп, көңілімен шолып отырады (С.Байжанов, Сыр.). Адаस्कандай аңсатқан мол арманы, Анамның да тұрмысы оңалмады. Көршіміздің оралса бәрі түгел, Біздің үйден үш *а р ы с* оралмады (К.Салықов, Жезкиік). Қаратай Бөжейге күбір етіп: – Өле алмай қиналды-ау, бақыр! Бишараны жаңа білдім, *а р ы с* екен ғой! – деді (М.Әуезов, Шығ.). Өз намысы оянбаған екі бейбақ асығы түгел әлдекімнің намысына итаршылық жасады да жайрап түсті қос *а р ы с* (М.Әуезов, Қараш.). **2. Ел-жұртқа көшбасшы, ұйытқы, көсем адам.** Солардың ішінде кейінгі дәуірлерде, әсіресе, алтын терек, асыл *а р ы с* аталып, ерекше қадірі артып үдей түсіп отыратыны бар (М.Әуезов, Шығ.). 1916 жылдары айдалып келген *а р ы с* интеллигенттерінің күш салуымен Өскеменде тұңғыш рет қазақ балаларына арналған мектеп-интернат ашылады (Ж.Исмағұлов, Адам.). **3. а у ы с. Бір елдің немесе бір шаңырақтың тұтқасы, қадірлі адамы.** Қайран Қаракөз ару! Ару Қаракөз! Ол ару, сен *а р ы с* ең! Өттен, ару-арыс қам көңілдер, армандылар (М.Әуезов, Қараш.). Бөжейдің өлімінде бірнешелер таяғына сүйеніп, бірнеше көрілер жер тіреп жыласып: – *А р ы с ы м-а й*, арыстаным, бауырым-ай! – десіп күңіренді (М.Әуезов, Абай). Қанағат өлімі жұрттың көкірегіне шермен байланып, жүрегінің басына запыран толып, қамкөңіл боп, өбден қыстығып жүрген кезіне тап болды ма, әйтеуір, өзінің *а р ы с* азаматын бүкіл ел болып жоқтап, қалтқысыз қайғырып, салт атпен шығарып салды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Артыңа тастап *а р ы с ы м*, Кеттің-ау бейбақ шешенді (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). // *Үлкен, зор, мықты. Жылаған бала уанған дабысынан Тұлғасы дәудей мықты – а р ы с* тұрған (Ф.Малдыбаев, Қалдырған).

Арыс тұлға [кеуде]. *Ірі, мықты тұлға.* Көк бөрінің көңлі марқайды, енді *а р ы с тұлғасын* қуаныш, ләззат биледі (К.Ахметбеков, Сый ормал). Едіге *а р ы с кеудесі* жер тіреп, бір шын-тақтай жата кеткен кәрі тазының мойнынан құшақтады (М.Мағауин, Қиянда.). Сендердің жандарың менің жанымнан артық па, күмәндандуды қойыңдар! – деді ол *а р ы с кеудесін* сонау қорқынышқа күні бұрын қарсы қойғандай күмпитте (І.Есенберлин, Алтын құс).

Екі арыс. *Ерлі-зайытты, жұбай. Екі арыс-тың* бірі барда, бірі жоқ, еңкейген шақта тіреу жоқ, – деп сарнады ол (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Ол адасып кеткен жоқ, әркім барар жөнге кетті. Арғымақтың тұяғы тасты басса, кетілер, сазды басса, жетілер, *е к і а р ы с* аман болсын, жетпесті құма, келмеске жылама, өлі арыстаннан тірі тышқан артық (М.Әуезов, Шығ.).

АРЫС³ з а т. к ө н е. 1. Рулық жүйеде бір тайпаны құрайтын аталар. Бас қосылса *а р ы с қ а*, Кім шабады намысқа (Абай, Тол. жин.). Мен Арғын деген *а р ы с п ы н*, Азуы кере қарыспын (Үш ғасыр.). Кенжеқұл қазақ жетпес бабасына, Төрт *а р ы с* билік айтқан баласына (Айтыс). Рулық құрылымның ғылыми классификациясымен шұғылданудың орнына, ұлыс, *а р ы с* буындардың аттарын ретсіз тізумен әуреге түскен (М.Шоқай, Таңд.). Әділ тездің өзі едің, Тентек пенен шалысқа. Біреу бұзбай жауабын, Билік айтқан *а р ы с қ а* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сауын айтып жиылған Төрт *а р ы с-тың* баласы. Бақанас пен Көксала Халыққа толды арасы (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2. т а р. к ө н е. Тайпалық одақты құрайтын өзара жақын рулар бірлестігі.** Осы кеңестің соңғы кезінде Абай Бегештен, аралық сөзге кімдер араласып жүргенін нақтылап сұрап еді, соған жауап етіп: «бұл келген төрт-бес кісі – Арғын, Найман, Керей, Уақ дейтін «төрт *а р ы с*» аталған елдердің көп адамын санасты (М.Әуезов, Шығ.). Төрт *а р ы с* ас шығынын көтерді. Құлманбет пен Жанғұлы. Асты билеп меңгерген Екі елдің жүйрік даңғылы [Қозы орнына тай сойып Асықтай атты жамбыны] (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алты арыс алаш. *Барша қазақ елі.* Әсіресе, Сайрамдағы жиынға қай арыстың қай руларының қай аталарының қай отаулары келгені, қайсысының бұрын тігіліп, бұрын көшкені, қайсысының шөйі тәтті болғаны *ал ты арыс алаш қ а* түгел жайылар, жер түбіндегі жеті ұрпағының кеудесін аяққаптай қылар айрықша әңгіме-тұғын (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Арысқа түсті. а) *Екі ел арасындағы дау-шарға араласты, айтысты.* Аузын ашса, сөзі фонтанша атқыған талай *а р ы с қ а түскенде* қиыннан жол тапқан қарттың бұл жолы сөзінен ыңырсуы көбірек (Ф.Мұстафин, Көз көрген). ә) *Жарысқа түсті, бәсекелесті.* Социалистік жарыста Біріңнен-бірің қалыспа, Беріспеймін өліспей, *Түсіп* тұрмыз *а р ы с қ а* (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). Биыл егін шығымы мол, *а р ы с қ а түсетін* жыл, – деді Шығанақ (Ф.Мұстафин, Шығанақ).

Сегіз арыс. *Сегіз ру-тайпадан тұратын ел.* Алты түрлі халық болып Әрбір жұртқа үлесті. Сейілхан ұлын сұрасан, Сегіз *а р ы с* түрікпен, Беттеген жауы үріккен, Дұшпанын көрсе іріккен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Біздің Адай халқы *сегіз арыс* ел болады («Айқап»).

АРЫС⁴ з а т. б о т. Қарабидай. Мысалы, біздің «Рассвет» колхозында төрт жүз гектардай ғана егістік жер бар. Оның өзі де *а р ы с*,

арпа, зығыр егіліп, бөлшектеліп тасталған (Х.Рахимов, Қарлығаш.).

АРЫС⁵ з а т. з о о л. с ө й л. <лат. mustela ermineae> **Ақкіс**. *А р ы с* шаруашылыққа пайда да келтіреді (Ауызекі).

АРЫС⁶ з а т. **1.** *Үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең ағаш; бел ағаш.* *А р ы с* – қораның, там үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең мықты ағаш (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ақтабан боп шұбырып, Асып асқар таудан да, Алқа көлді айналып, Ақ қайыңды сауғанда, *А р ы с ы н* белден омырып, Қалмақ тартып барды алды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Соғым етін сүрлейтін шошала үйлерге көлденең қойылатын сырғауыл, мықты жіңішке бөрене.*

АРЫСЛАН з а т. к ө н е. **Арыстан**. Тоты құстай таранып, Жан-жағына қаранып, Қыз Назым сонда сөйлейді. Бөрәқалла, *а р ы с л а н*, Ер өледі намыстан (Қамбар батыр). Дәдияр Әбубәкір, Омар, Оспан, Ат қойған Шерияздан деп Ғали *а р ы с л а н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

АРЫСЛАНДАЙ с ы н. к ө н е. **Арыстан сияқты**. Біз жолда келе жатқанда орыс әскерін тоқтатармыз деп қанша күш салсақ та, орыс әскері *а р ы с л а н д а й* болып жүріп кете берді десті («ТУГ»).

АРЫСТА = е т. *Емін-еркін жүру, құлашын кеңге салу.* Асу-асу белдерді *а р ы с т а д ы м* (Шал ақын, Шығ.). Отызда ор қояндай *а р ы с т а д ы м*, Болса да қайдан дүбір қалыспадым (Шал ақын, Шығ.).

АРЫСТАЙ с ы н. **1.** *Үлкен, алпауыттай.* Оның кенеп қонышты етік киген ұзын сирағы әшейіндегі *а р ы с т а й* созылған қалпынан қамыттана іілген сияқты (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Бесе, үн-түнсіз келіп, *а р ы с т а й* боп жататын еді, қонағымыздың ішкі есебі зор екен ғой (Саржайлау). Ақ мата арасынан абзал әкемнің сарғылт мәрмәр түстес кең маңдайын көремін. Жаратылысында биік адам, *а р ы с т а й* боп ұзарып кеткен (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Осы отырғандарды сыртта жатып үрейлендірген Ғани мен Садақбай тұлғасы Айнашқа *а р ы с т а й* сезілді (Ж.Арыстанов, Жалын.). **2.** *Ірі, ортан қолдай, дырдай.* Қауменнің екі ұлы да *а р ы с т а й* үлкен, қабыландай қайратты болатын (М.Әуезов, Танд.). Рабну-Сұлтан-Бегім болса ханға *а р ы с т а й* екі ұл тауып берген (І.Есенберлин, Алмас.). Таңертең жолаушы есікті жайлап ашып қараса, *а р ы с т а й* бір көкжал арлан азулары ақсиып сұлап жатыр екен (Қ.Әжікеев, Жылан.). **3.** а у ы с. *Қамқоры мол, қадірлі (азамат).* Сақылдаған сары аязда *а р ы с т а й* бес еркек – бес бөйтерегімізді көзімізше өлімге шығарып салып, құр сүлдеріміз

ғана үйге оралдық (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Ол жолдасы үшін жанын қиятын *а р ы с т а й* азамат еді (С.Мәуленов, Үркер.). Созақбай Иманқұлов деген қарт *а р ы с т а й* екі баласы майданға аттанғасын олардың ұлдары мен қыздарын – немерелерін өз қолына алып тәрбиеледі («Достық нұры»). Торғайдағы торудың сәтті кезеңін аңдымасаң, *а р ы с т а й* ел азаматы қотанында қан жұтып құламас та еді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

АРЫСТАН¹ з а т. з о о л. <лат. panthera leo> **1.** *Мысық тұқымдас ең ірі жыртқыш аң.* *А р ы с т а н*, аю, қасқыр, түлкі, борсық, Сілеусін, жолбарыстар түнде жортып (Жамбыл, Шығ.). Хайуанаттар дүниесінен жұмбаққа қосылатыны, көбінесе, қасқыр, қоян, аю, жолбарыс, *а р ы с т а н*, түлкі т.б. (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Аңшылар *а р ы с т а н д ы* ұстап алды, Ағашқа арқанменен байлап таңды. Байлаудан босануға әлі келмей, Әуіпілдеп сонда *а р ы с т а н* ыңыранды (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Өмір мынау, сенім, күдік алма-кезек жарысқан, Егер сенім семсер болса, күдік деген *а р ы с т а н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Азулы, тегеуріні күшті адам.* Айбарлы ұлы *а р ы с т а н* болғаныммен, Тышқандай бағам бар ма жақты ашуға? Ажалды ақша беріп сатып алып, Кездестім аңқау елдің бақсысына (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қашан да тыныштығын қара бастың, Сірә да, тыныштыққа баламасын. Сондықтан Сонгидің сәбиін мен, Аузынан *а р ы с т а н* ның ала қаштым, Жасқанбай жауыздықпен жағаластым (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ер-жүрек, қайтпас қайсар адам; батыр.* Үйсін, Дулат, Қырғызбен қол ұстасып, Қытаймен қатынаспаққа ой ойланды. Біле алмай надандықпен ердің ойын, Сорлы қырғыз мерт қылды *а р ы с т а н д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Найманның *а р ы с т а н ы* – батыр Барақ, Өмірінде жан ба Барақ жаудан тайған. Жарасқан бай мен биі, батыр, бақсы, Алыста елестейсің заман қайран! (М.Жұмабаев, Шығ.). Азуы болат шайнаған Азияның Ақсақ *а р ы с т а н ы* Темірланның төртібі де өзі біткен күні жоқ болған (Д.Әбілев, Арман.). **4.** а у ы с. *Қылшылдаған, нағыз бабындағы жігіттің сұлтаны, төресі.* Әсия әрі сұлу, әрі білімді жігіттің қандай *а р ы с т а н ы* болса да жарғып құшуға тұрарлық (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Жорға мен жүйрік қан базарға бет алған жас *а р ы с т а н д а р ғ а* керек (С.Шаймерденов). Алашта ертеде өткен екі *а р ы с т а н*, Ер Көкше, Ер Қосайдай ер бола ма? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Арыстан жал [жалды]. *Арыстанның жалындай, қырлы, тікше.* Ақ көбік, асау толқын, *а р ы с т а н ж а л*, Айқасар атылас

аспан бұлтыменен (О.Шипин, Өмір өрнегі). Апайтөс Балқаш жарқ етті жонда, Аспанға серпіп *арыстан жалды* (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

Арыстан жүректі. *Ержүрек, батыл, тайсалмайтын.* Кәркиден пілдей қуатты, Тағы *арыстан жүректі* (Абай, Шығ.жин.).

Арыстанның аузында, түрікпеннің [шыңыраудың] түбінде. *Бір нәрсені қолға түсірудің, іске асырудың қиындығын білдіреді.* Патша заманында қазақ еңбекшілерінің табан ақы, маңдай терімен табатын жалақысы сонша аз болатынын ол «*мал арыстанның аузында, түрікпеннің түбінде*» деп суреттеді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). – Жұртта жатқан бақытты естіген емеспін, ол шіркін *арыстанның аузында, шыңыраудың түбінде* ғой (Ғ.Мұстафин, Шығанақ).

Арыстан төс [кеуде]. *Үлкен төсті, зор денелі, кеуделі.* Нәдір мырс етті де: – Жоқ, шырақ. Қайдан бұрыннан болсын. Былтырдан бергі өзгерісі. Сонау, *арыстан төс* жирен төбел айғырды байқайсың ба? – деді (Б.Тоқтаров, Тауда.). Ассалаумағалейкум, *арыстан кеуде*, нар белді аулымның шалдары. Көреген көз, зерделі, армандай ақ, жандары (С.Әлімқұлов, Қыран). Көркімді көріп қуанған Баладай кемпір-шалдар-ай, Алыстан келген нарлар-ай, *Арыстан кеуде* жандар-ай (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Арыстан туған. *Ержүрек, қайтпас, қайсар.* *Арыстан туған* Исатай, Дегеніне жете алмай, Арманда өтіп кетті деп, Қиналар ма екен біздерге (Махамбет, Өлеңд.).

Ішіне арыстан ойнағандай. *Тытыршып, тыныштық таппай. Ішіне арыстан ойнағандай* мазасызданып, Қарасай дөңбекши берді (С.Жүнісов, Жапанда.).

АРЫСТАН² з а т. а с т р. <лат. leo> *Ел арасында Қамбар жұлдызы деп аталатын эклиптикадағы он екі зодиак шоқжұлдызының бірі.* Ай орбитасына жуық орналасқандықтан, *Арыстан* а н Аймен тоғысады (ҚСЭ).

АРЫСТАНДАЙ с ы н. **1.** *Арыстан тәрізді, арыстан сияқты.* Екі жыл соғыста жаумен *арыстандай* айкастым (М.Дүзенов, Ант). *Арыстандай* жуан біткен мойны, тыныстың белгісі ғой, әлде ұзаққа шабатын ақын болар ма? (С.Мұқанов, Есею жыл.). Тұлғасы, бейне арлан *арыстандай*, Үлкен көз, қоңқақ мұрын, қарыс маңдай (С.Мұқанов, Танд.). **2.** а у ы с. *Айбатты, зәрлі, қаһарлы.* Біздің лектің өткір тісі, *Арыстандай* майданда ісі (С.Сейфуллин, Шығ.). Буралар *арыстандай* айбат шашқан. Ақпанда онан

қорқып адам қашқан (Д.Еркінбеков, Шығ.). Арқа арқа болғалы не заман, *арыстандай* ұл тугызғалы не заман. (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Айтқанынан қайтпасқа *Арыстандай* шабынып Жетіп келген Алмамбет Ортаға кірді қабынып (Манас).

Арыстандай азулы. *Айбарлы, тегеуірінді.* Қарағым-ау, *арыстандай* азулы қайның бар емес пе? Қызының үстіне қыз айттырған соң, ол бізді көре ме? Әрі онымен, әрі Әділдің бар ағайынымен мені көргісіз қылып, осы сайлауда әкенді қара жерге отырғызғалы жүрмісің? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Арыстандай ақырды. *Айбат шекті, ерлік көрсетті.* Қырық бір жасқа келгенде, Ауыр әскер қол ертіп, Жасқұсқа барып кіргенде, *арыстандай* ақырған (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Айбаты өсіп ерлердің, *Арыстандай* ақырды. Иығы түсіп ездердің, Қоярға жанын жер таппай, Арман көріп аң ұрды (Дулат Бабағайұлы, Замана.). Дүшпанды қойдай жапырдың *Арыстандай* ақырдың – Қайратын сыймай қанаға (Базар жырау, Шығ.).

АРЫСТАНҚҰЙРЫҚ з а т. ө с с ө й л. <лат. leonurus glaucescens> *Жасыл сасықшөп.* *Арыстанқұйрық* – емдік қасиеті бар балды шөп (Ауызекі).

АРЫСТАНСЫ = е т. *Арыстанға ұқсағансу.* «Алашпыз» деп кеудесін ұрып, *арыстансыды*, құрттаған қой құрлы кескегі жоқ! – деп Сұлтанмахмұт сақ-сақ күлді (Д.Әбілев, Арман.).

АРЫСТАНША ү с т. **1.** *Арыстан сияқты, арыстанаа ұқсап.* Бекайдар ағасының *арыстанша* атылып, қара қасқа аттың үстіне қонғанын ғана көрді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ол мылтығының шүріппесін тартып үлгергенше, *арыстанша* қарғып Нұрым шекеден жұдырықпен сарт еткізді (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** а у ы с. *Қорықпастан, тайсалмастан.* Ел бар ғой, жаумен *арыстанша* алысқан ағалардың көбі қазір арамызда жүр (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Жатуға жаны шыдамай, аурумен *арыстанша* алысып-жұлысып келген (Д.Әбілев, Арман.). **3.** а у ы с. *Ашулы, айбат шеккен күйде.* Толқын кернеп дөңбекшиді, Ашу кебін киеді. Дольланған *арыстанша* Айналаға тиеді (С.Сейфуллин, Танд.). *Арыстанша* айбат шегіп, шапқылаған солдаттар Ильядан қара үзер емес, қалыспайды (Ә.Бектемісов, Жау жаға.). Серікбай ағам ризалық беру қайда, ашулы *арыстанша* аспанға шапшып, менің үстіме бар қара пәлені төндіріп қойды (С.Омаров, Өмір.). Паровоз ауыр жүктен бір ырғалып, Ақырад *арыстанша* тауды жарып (Т.Әлімқұлов, Сапар).

АРЫСТАНШЫЛА = е т. *Әлі жетпеске ұмтылу, тырысу*. Сұлтанмахмұт «Айқапқа» өлең бастырып шығаруды үміт ету ерте деп білді. – Айға шапқан *арыстаншыла*н жүрермін, – деді (Д.Әбілев, Ақын.).

АРЫСТЫ с ы н. *Арысы бар, арыс тіркелген*. Үшінші арба торы атқа доғасыз жеге салған *арысты*, екі дөңгелекті таралейке (Ф.Мұстафин, Өмір не өлім). Әр есіктің алдында-ақ арба тұр. Шаңырақтай екі доңғалақты, тоқыма тал қорапты, *арысты* ағаш арба (Ф.Мұстафин, Дауыл.).

АРЫТ = е т. 1. *Шаршату, қалжырату*. Серәлі туған жеріне қажып келді. Оны *арытқан* жол азабы емес-ті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Сұлусың сен, қатал күндер *арытпаған* жаныңмен, Тағы мені ғашық етші, қалықтаған өңіңмен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жеріңе жет арғымағың *арытын*. Табаныңды Таба құмға қарытып. Ер жігітке серік болмас дүние, Жарты дәулет мал болмайды жарытып (Қ.Мырзалiev, Мәңгі майдан). 2. *Жүдету, арықтату*. Шопандардың семірткен қойын *арытпай* жүдетпей мемлекетке со күйінде өткізем (М.Дүзенов, Ақ өже). Құдай берген зор денесін *арытпай*, ауыртпай сақтайтын жалқаулығы бар, Аллатағала пиғылына берген жануар-тын (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Ат [алыстан ат, алыс жолдан ат] арытып. *Ұзақ жолға арнайы шығып, шаршап-шалдығып*. Жастардың бәрі оқиды. Біз сияқты *ат арытын*, ұзақ жол жүріп, шаршап-шалдығып барып оқымайды (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). *Алыстан ат арытын* арнайы келген соң көбірек көрген-білгеннің бәрі олжа (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Көкше: Астында мінген атың Ақсерегің, Аман ба, аға, батыр, Ақжелегім? Келіпсің *алыс жолдан ат арытын*, Алып қайт, біздің елден не керегің? (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Арнайы *ат арытын* барды іздеп, Таңырқап ынтық болып «нендей қыз», – деп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Ат арытын* жетті бәрі, Қалмай адам көңлі жақын. Ақсақалдар қол көтеріп, Жас бөбекке бата беріп, Толағай деп қойыпты атын (Ә.Тәжібаев, Жастық.).

Ат арытып, тон тоздырып. *Шаршап-шалдығып, қалжырап, ұзақ жүріп*. Суреттері ілулі тұрған биік меймандардың қай-қайсы да өз елінен *ат арытын, тон тоздырып*, осы Маһараджаны іздеп келіп жатқандар емес (Т.Ахтанов, Үндістан.).

АРЫШ з а т. ө с. <лат. *camelia*> *Дәндерінен техникалық май алынатын, крестгүлділер туысына жататын, гүлдері сары біржылдық шөптесін өсімдік*. ≈ Жаздық *арыш*. ≈ Орман *арышы*. ≈ *Арыштың* Қазақстанда өсетін түрлері.

АРЫШТА = е т. с ө й л ж е р г. *Адымда*. Сақа қадамын *арыштап* оларды қуып жетті (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

АРЬЕРГАРД [франц. *aggrer* – тылдық, *garde* – күзет] з а т. ө с к. *Майданнан тылға қарай келе жатқан немесе кейін шегінген әскерлерді қорғау үшін белгіленген әскери құрама, бөлім немесе бөлімше*. *Арьергард* негізгі күштің соңынан жүріп, оларды қарсыластың тұтқиылдан шабуыл жасауынан сақтайды, әскерлердің кедергісіз, үздіксіз жүруін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Арьергардтың* күші, құрамы, нақтылы ұрыс міндеттері және оның негізгі күштен қашықтығы, қорғайтын әскери сап тізбегінің көлеміне және жағдайына байланысты (Қ.Аманжолов, Әскери термин.). Бір күні гитлершілердің *арьергардымен* Украина селосы – Зеновскіде тайталасып қалдық («Лен. жас»).

АРЬЕРГАРДТЫҚ с ы н. *Арьергардқа қатысты, соған тән*. ≈ *Арьергардтық* ұрыс қимылы.

АС¹ [ир. *آش*] з а т. 1. *Адам баласының қоректік заты, тағамы; ішіп-жем, тамақ*. Ағайын тату болса ат көп, Абысын тату болса ас көп (Мақал). Бұл – батальонның ас дайындап жатқан жері. Онда жүргендер – аспаздар, отыншы-сушылар (Б.Момышұлы, Москва.). Ірімшік – қазақтың сүйікті асы. Ол орта температураға да, ыстық-суыққа да шыдамды (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). 2. *к ө н е. эт н. Қадірлі, атақты адамның қайтыс болғанына бір жыл немесе бірнеше жыл өткен соң, ең үлкен жолын жасап өткізілетін ұлан-асыр той; ас та төк ұлы жиын*. Мырзалар күміс тұрман шалқалап жүр, Кедейлер отын шауып арқалап жүр. Күңірентіп Сағынайдың көр моласын, Осындай ас боп жатты Арқада бір (І.Жансүгіров, Өленд.). Исі Кіші жүздің жақсылары бас қосқан үлкен бір ас та Басықара Жетірудың деміне нан піскен мырзасы Мәмбетпен егесіп қалады (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Абай ендігі жайды туыстармен даусыз, талассыз, мүмкін болса тіпті үнсіз-ақ атқарыспақ. Сөйтіп, жиын байлау жасап, Оспанның жылын енді жиырма күнде беретін болды. «Ас» демей, «жылы» деп жариялауға ұйғарысты (М.Әуезов, Абай жолы). Осыдан біраз ай бұрын Алаштың қос арысы – Ахмет пен Міржақыпқа Торғай төсіндегі ас та кейін халық тіпті арқаланып алған екен (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Адал ас. *Ислам шарттары толық сақталған, ішіп-жеуге жарамды тамақ, ішіп-жем*. Көңілдің кілті жатыр ықыласта, Ашық қабақ, сусын мен адал ас та. Әркім қалай

ойлайды, өзі білсін, Соны біреу ойлатты-ау бізден басқа (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Алғаның ас болмағыр [ас болмасын]. қ а р ғ. *Алғаның өзіңе бұйырмасын. Алғаның ас болмағыр*, ит-шошқа деп, Қарғадай қармен бірге қарқылдап тұр (І.Жансүгіров, Шығ.).

Арам ас. а) *Ішіп-жеуге жарамсыз, адал емес тамақ*. Орыстың тіреліп тұрған кітапханасын, кітап дүкендерін көргенде, байлардың табағына телмірген есіктегі малайдай екі көзі телміріп *арам ас т а й* көрініп, ауыз тие алмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойдың да шикісі бар күлді-көмеш, Сүйкімсіз *арам ас т а й* адам жемес, Дүмбілез, дұбарасы бар оның да, Әрі-сәрі, не ол емес, не бұл емес (Айтыс). ә) *Адал еңбексіз табылған тамақ*. Оңай олжа – *арам ас*, Мен де алтыннан беземін. Бола қоймас балам аш, Терсем де жер тезегін (М.Әлімбаев, Өлеңд.). Бар денемнің бәрі – бір мұз, Қайырылуға жарамас. Міне дәулет, міне асыл қыз Болды маған *арам ас* (Абай, Таңд. шығ.). Қайда барса болады Ит тигендей *арам ас*. Насихат сөзім бірталай Бола келді шамалас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ас ауыз тиді. *Дәм татты, азғана тамақ ішті, құр ауыз кетпеді*. Күндіз жұмыстан қайтқан соң, *ас ауыз т и і п* тыныстап жатқан Жақсылықтың құлағына бір күй оралып жатыр екен (Ф.Сланов, Шығ.). Қасындағы мырзалармен дастарқандасып, атаның *ас ы н а н ауыз т и е л і к*, – деді ол (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Ас аш өзегіне түсті. *Аш болған адамның шамадан тыс жеген тамақтан талықсуы*. Бекер бердің күшті тамақты, *ас аш өзегіне түсіп* кетті-ау, – деді апам (М.Тиесов, Дала.).

Ас батпады. а) *Тамақ сіңіре алмады*. Оған бүгін кекірік атып, *ас б а т п а й* қойды, дәмге ернін ғана тигізді (С.Мұқанов, Шығ.). Қаламұш үйге кіргесін бойы жылып, денесі жазылса да *ас б а т п а д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры). ә) *Әлденеге көңілі жарым болып, асқа тәбеті шаппады*. Жаудан алмай елдің кегін, Жауынгерге *ас б а т а р м а ?!* (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Күздігүнгі ұзақ таң Еспенбет кірпік қақпайды. Күндіз ойнап-күлмейді, Ішкен *ас ы б а т п а й д ы* (Үш ғасыр.). Жүрегіме *ас б а т п а й*, Не қыларым біле алмай: Өлейін десем өле алмай, Өз жанымды қия алмай (Алпамыс).

Ас берді. э т н. *Қадірлі, атақты адамның қайтыс болғанына бір жыл толған соң, я болмаса бірнеше жыл өткен соң, ең үлкен жолын жасап, той өткізді*. Бала деген жас мүлде, Өзің өліп мен қалсам, Тасқа ұрармын басымды. Өзім өлсем артымда, Сен бересің *асымды* (Батырлар жыры). Сәтімкүл биге *ас б е р д і* Көкса-

ланың бойында. Ақбөртеңі сол асқа Қосам деген ойында (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қазақ өлген адамдарға *ас б е р е д і*. Астың терісін, я асқа шығарған малдың бір бөлімін оқушыларға берсе, әрі сауап, әрі жәрдем болар еді («Айқап»).

Ас беру. э т н. *Ел-жұртқа қадірлі адамның қайтыс болғанына бір жыл толған соң, я болмаса бірнеше жыл өткен соң, ең үлкен жолын жасап, сауын айтып, мол жиынға тамақ беріп, ат бәйгесі, палуан күрес, жамбы ату, айтыс т.б. қызық көрсетіп, ұлан асыр той өткізу*. *Ас б е р у* дәулетті адамдардың, ұйымшыл елдің ғана қолынан келген. Абылай ханның асы, Құнанбайдың әкесі Өскенбайдың асы, қанжығалы Шауыпкел батырдың асы, керей Сағынайдың асы, дулат Сыпатай батырдың асы бүкіл елге мәлім болып, аңызға айналған (ҚҰЭ). Қыз ұзату, келін түсіру, бала сүндеттеу, *ас б е р у* сияқты жиындардың көбі ауыл жайлауда отырғанда болады (С.Мұқанов, Менің мект.).

Ас болсын. т і л е к. *Жегенің бойға сіңсін*. Жегендерің *ас болсын* деген олар, тілек сол – жеңіп қайтындар (Ж.Жұмаханов, Солдат.). – Жарықтық, бұ шіркінді іштің не, оптират қылдың не, әйтеуір, қу жанға керек нәрсе ғой, *ас болсын*, – деп аузын сипады (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Ас бөлме. *Ас даярлайтын, ас ішетін бөлме*. Ақырында екеуі *ас б ө л м е с і н е* кетіп қалып оңаша сөйлесті (А.Байтанаев, Қансонар). *Ас ішетін б ө л м е д е* ұзын үстел (З.Шашкин, Ұядан үшк.).

Ас жетті. ж е р ғ. *Ас ішіп болуды, ас қайыруды, бата етуді сұрау*. Даладан кірген Құмардың кемпірі имене, ізетпен тізе бүгін: *Ас ж е т т і*, – деді. Сары шал бата қылып ас қайырды. Көршілер етті жең, сорпасын ішіп, артынан ас қайырып, орындарынан біржолата көтерілді («Лен. жас»). *Ас ж е т т і*, ал сыртқа салқынға шығайық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Ас жүрмеді [өтпеді]. *Қиналды, тамақ жей алмады*. Дерт күшті, тамағымнан *ж у р м е й д і а с ы м*, Жастыққа, жөтел қысып, тимей басым. Тағдырдың кездестім ғой кермесіне, Талапты жиырма сегіз деген жасым (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жабысып тырнақтары саусағына, Нұры қайтып, жас дененің қаны қашты Дүниенің қызығынан көңілі суып, *Ө т к і з б е с* тамағынан ішкен *а с т ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ас қайырды. э т н. *Тағам жеп болғаннан кейін бата берді*. Сандыбайды азаптаған ыстық шай ақыры ішіліп болынды, Әжімгерей екі қолын жайып, *ас қ а й ы р д ы* (Ж.Нәжімеденов,

Ақ шағыл). Дастарқан жиналар-жиналмастан, «Ал ішіп болды ма, бата беріңдер, *ас қ а й ы р ы ң д а р!* Той тойға ұлассын! Айда жина, ойын бастайық», – деген дабыр-дұбыр естіліп қалды («Лен. жас.»).

Асқа қарады. а) *Аурудан айығып, бірте-бірте тамақ іше бастады.* Сол жолы, ауыр сырқаттан кейін ләззат *асқа қарағандай* болып қайтты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ақыры сол емінен шипасы табылғандай, басын көтеріп, *асқа да қарады* (Б.Серкебаев, Өткенде). ә) *Нәресте емшектен ерте шығып, тамақ ішті.* Зейнеп сүті аз және тез суалатын әйел екен, балалары кішкене күнінен *асқа қарайды* (С.Мұқанов, Шығ.).

Ас қызылшасы. ө с. <лат. beta vulgaris> *Тамаққа пайдаланылатын екіжылдық көкөніс дақылы.* *Ас қызылшасы* түрлі тағамға қосылады. Мұның тамыр жемісті және жапырақты түрі бар (ҚСЭ).

Ас пісірім. э т н. *Екі-үш сағаттай уақыт аралығын білдіретін халықтық өлшем.* *Ас пісірім* үн шықпай, Алтын жаға, сұр шекпен, Арқасына жамылып, Әйнектей көзі жалт етіп (Манас). Қарын-қарын майынды *ас пісірімде* жалмады (Манас).

Астан қалды [шықты]. *Уайым-қайғыдан, не науқас меңдеп асқа тәбеті болмады.* Алдым-да көзім жұмсам қыз тұрады. Қайғымен *астан қалдым*, ұйқы қашты (XX ғ. қаз. акын.). Күндер өтті зырылдады, Дым татпады, *астан қалды*. Қиналды оның шыбын жаны, Жиналды оның дастарқаны (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Ол Ләйлі күннен күнге нашарлады, Ұйқы жоқ, тыныштық жоқ, *астан қалды*. Бір сұмдық денесінен сезді-дағы Шақырып ата-анасын қасына алды (Ш.Құдайбердиев, Өленд.). Байғұс шал ішетіні өңкей бір тамақ – қатықсыз көже, *астан шықпай* қайтсін (А.Тоқмағамбетов, Өмір).

Ас тұзы. *Тағамға пайдаланылатын тұз.* Қант пен *ас тұзы* ақ түсті қатты заттар. Олар суда ериді және суға тәтті немесе ащы дәм береді (Химия). Сабанды сода және *ас тұзы* ның ерітіндісімен өңдеу Украинада, оның кейбір колхоздары мен совхоздарында кең қолданылады (Қ.Құсайынов, Сабан.). Аквариумға 10 л суға 1–2 шай қасық *ас тұзы* ны салып, температурасын 22–24°С етіп алса, жаугер сөңке жақсы өседі (Қ.Қайымов, Су асты.).

Ас ұстау. *Ас-суды басқару, ие болу.* *Ас ұстағанын* ң азабы бар (Мақал). *Ас ұстаумен* е жаны қас, Қозғалмайды Марияш. Орақ кезі... далада Колхоздағы көрі-жас (З.Шүкіров, Жас канат).

Ас үстінде. *Ас ішіп отырған кезде.* Өз номерінде тамақ алғызып, оңаша *ас үстінде* Мұхаң сол жолы әдебиет жайлы көп-көп әңгіме айтты (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Ас шығынын көтерді. *Өлген кісінің асына керек сойыс пен бар қаражатын мойнына алды.* *Ас шығынын көтерді* Құрманбет пен Жанғұла. Асты билеп меңгерген. Екі елдің жүйрік даңғылы (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

Асын ішіп, аяғын тепті [туырлығын, текеметін тілді]. *Жақсылыққа жамандық іс істеді, адал асын ішіп, қастандық қылды.* Қарашы, *асын ішіп, текеметін тіліп* жүргенін, Жүріңдер, Өлемді үйінен суырып алып тепкілейік (С.Торайғыров, Шығ.).

Ас ішіп, аяқ босатар. *Еңбек сүймейтін арам тамақ, жатып ішер.* Қазіргілер шетінен *ас ішіп, аяқ босатар*, кілең жаман-жәутік... (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бітіретін бір тиын жұмысы жоқ, тек қазақ атынан комитет болып отырған, *ас ішіп, аяқ босатарлар* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Аузы асқа, ауы атқа тиді [жарыды]. *Енді ғана бірдеңеге қолы жетті.* Бертін келген кездерде Жәукенің ол еңбегі босқа кетпей, Ахметтің арқасында *аузы асқа, ауы атқа тиді*, есіктегі басы төрге жетті (С.Торайғыров, Шығ.). *Аузы асқа, ауы атқа тиді-ау* дегенде соғыс басталды («Қаз. әдеб.»). Енді ғана *аузы асқа, ауы атқа жарыды* ма дегенде тағдыр оның отбасына тағы бір қиындық тудырды (Қаз. әңгім.). Ол қазақтың ең кедей семьясында туып-өскен, әкесі де, туыстары да өмірлерін жалшылыққа өткізіп, тек советтік дәуірде ғана *ауы атқа, аузы асқа жарыған* адам (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Аузынан ас айырмады. *Күтті, сыйлады.* Күткісі келген қонақтың *аузынан ас айырмау* – әрбір әлді қазақтың салты (С.Мұқанов, Сырдария).

Бір аяқ ас. *Бір жолғы ішіп-жейтін тағам мөлшерін білдіретін халықтық өлшем.* – Менің де көңіліме *бір аяқ ас* сияды, малды екен деп кісілігі жоқ сасық кеуделерге есемді жіберем бе? – деп Далдабай да тебініп қалды (М.Дүйсенов, Мейман.). Қозыға жарауымнан біраз бұрын Ойнатып уатпап па ем байдың ұлын? Сүйретіп, арбасының аты болып, *Бір аяқ ас* еді ғой сондық құным (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

Ертеңгі [-лік] ас. *Таңертеңгі ішетін ас.* Баспаға ертерек жетейін деп тез киініп, *ертеңгі асқа* да қарамай кетуге әзірленді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Әдетте қойшының *ертеңгі асы* түннен қалған сорпа,

танертеңгі саумал не бір аяқ қатық болатын. Күндізгі корегі торсықтағы қойыртпағы (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк). *Ертеңгі асты* тас-тама, Кешкі асқа қарама (Қаз. мақал.). «*Ертеңгілік астан* құр қалма» деген, жүріп шай ішіп кетіңіз, – деді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Жегенің ас болмағыр! қ а р ғ. *Жеген асын бойыңа тарамасын. Жегенің ас болмағыр*, мынау – Месқұлдың қолы. Басқа біреу бүйтіп ұрлық малдың терісіне дейін іске асырайын демейді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде).

Жеңсік ас. т а м а қ. <франц. *delicatesse*> *Таңдаулы, таңсық тағам*. Қызыл ірімшік көптен жемеген *жеңсік ас* болғандықтан, көбірек жеңкіреп жібердім («Қаз. әдеб.»). Қыс баласы соғымның сары аласынан кекірік атып шығатын жігіт-желең осы бір шақта лашын, қаршыға, сұңқарларын қол басына қондырып, *жеңсік ас* – құс етін аңсап, атқа қонатын (К.Сегізбай, Беласқан).

Жерік ас. *Аңсары ауған, жақсы көретін тамақ*. Зәли шайдан бұрын *жерік асы* – нанға қол салған (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Қара жерге кіргенше қара басым, Қой құйрығы әуелден *жерік асым* (С.Қасиманов, Сикырлы.).

Кешкі [-лік, іңір] ас. *Кешке қарай ішетін тамақ*. Ымырт үйіріліп, қас қарайса болды, сулы-сылпаң *кешкі асын* ішіп салып, тас бүркеніп жатып қалар ауылдағы ағайынды сағынасың (О.Бөкеев, Ән салады.). Күз еді. Жолдастардың қашты да әлі, Қармап жатыр *кешкілік асты* бөрі. Сары кекіл радист төмпіш Петьа Ұстай қойды эфирден Москваны (М.Мақатаев, Шығ.). Үй адамдары *іңір асын* ішуге отырды (С.Мұқанов, Саяхат.). Әйел *іңір асын* ыңғайлауға ас үй жаққа шығып кетті (Е.Мырзахметов, Өмір.).

Сәскелік ас. *Сәске кезінде ішетін тамақ*. *Сәскелік ас* бақша ішіндегі шоқтана өскен талдардың көлеңкелі қуысына даярланған еді (С.Мұқанов, Сырдария).

Танертеңгі ас. *Ертеңгілік тамақ*. *Таңертеңгі асты* ішкен соң... Абай қалың кітаптар оқиды (М.Әуезов, Абай жолы). Жұрт біраз суға шомылғаннан кейін, сәске бола *таңертеңгі асқа* отырды (І.Есенберлин, Айқас).

Түскі [түстік] ас. *Түс мезгілінде ішетін тамақ*. *Түскі астан* соң келемін деген уақытта кітабымды алып тысқа шықтым (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). Бақшада *түстік астың* алдында сәскелік беріледі (М.Мағауин, Бір ата.). Бурын *түскі астан* соң кабинетіндегі диванға жатып, екі сағаттай ұйықтап тынығып алады (Ж.Тілеков, От кешу).

Ішкен асы бойына батпады [тарамды]. а) *Көңілі көншімеді, қанағат таппады*. Ол біреумен біреуді қағыстырып, қажыстырып отырмаса, *ішкен асы бойына батпайды* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өсек айтпаса... *ішкен асы бойына тарамайды* (М.Дүйсенов, Мейман.). ә) *Қатты қобалжыды, алаң болды*. Біреу-міреудің көзіне түсіп қалып, мерт бола ма деп, *ішкен асым бойыма тарамды*. Аман келгенінді көргенде барып жүрегім орнына түсті (С.Омаров, Қайырлы.). Ақсұр ат ұстатпайды арқан кермей, Ақ жүзін жарқырайды алтын зердей. *Бойыма ішкен асым тарамайды*, Таранған тоты құстай сені көрмей (Қара өлең).

Ішкен асын жерге қойды. *Есіл-дерті сонда болды, көңілі алаңдады, қатты риза болды*. Жәмидің жақсылығын айтып мақтағанда, ел *ішкен асын жерге қояды* (С.Омаров, Қайырлы.). Рас, бала дегенде *ішкен асын жерге қояды*, – деп Таймас қостап қояды (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Футбол десе, *ішкен асын жерге қоятындар* жоспардағы жұмыстарын кейінге шегеріп, алдымен аяқдоп бәсекелесін тамашалауға асығатын («Егемен Қазақстан»).

Ішкен асы тамағынан өтпеді. *Көңілі алаңдап, асқа тәбеті шаппады*. Суреттен көз айырмас керуенбасы, *Өтпейді тамағынан ішкен асы*. Алдыға қойған тамақ тек қарап тұр, Суретте баршасының тамашасы (Бабалар сөзі).

Ішкені ас болмады. а) *Көңілі көншімеді, мазасы кетті*. Біреуді біреуге ұтылып салып, дау туғызбаса, Нұрпейіс пысықтың *ішкені ас болма*? (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Қатты уайымдады, күйзелді, қобалжыды*. Осындай ауыр ойлар жанын жеп, жігері құм боп, *ішкені ас болмай*, бітеу жара асқынып жүргенде, бір күні қораның ішінде қасына қатыны келіп (Ш.Аймауытов, Шығ.).

АС² з а т. с ө й л. Асты (көмекші есім). Көзге ұйқы тығылса қар үстінде, Қалғыдым етегімді *асқа* төсеп (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Ол айнала іргеде жасалған оттықтарды сипалап кеп, тақтайды көтеріп, сәкімен *асқа* түсті (К.Оразалин, Көктем.). Ол қыздың бөрі сұлу тотыдайын, Кисе киім, мінсе *аста* аты дайын. Үкілі кәмшат бөрік сылаң қаққан, Алады көрген сайын көздің майын (Батырлар жыры).

АС¹= е т. Тамақ пісіру, әзірлеу. Қазандыққа *асқан* еттің буы біз кіргенде күркенің ішіне лықа толып, тұманнан түк көрінбейді екен (С.Мұқанов, Менің мект.). Сондай бір шақта Қатша үйіндегі қатқан-құтқанын *асын*, болыстікіне сыбаға әкелді (М.Әуезов, Қараш.).

Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезінде, нағыз талма шақта, қойды сойып сап, былқытып *а с ы п* жатқандарын (С.Мұратбеков, Көкорай).

Қазан асты. э т н. *Келген қонаққа арнап қазанға ет салды.* Қарның ашса, *қ а з а н а с*, Ет болмаса, сазан ас (Мақал). Әжем мен шешемнің, апа, жеңгелерімнің үй тігіп, ошақ қазып, *қ а з а н а с қ а н* құтты қонысы еді бір кездердегі (Ө.Қанахин, Жер бас.). Үзік-созық келіп жатқан кісілердің бас-аяғының жиналғанына қарамай, жігіттер *қ а з а н а с а* бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

АС² = е т. **1.** *Мойынға, иыққа арту, жоғарыға ілу.* Мойнына *а с қ а н* қалтасында қамыстан қиған оншақты сырнай бар (Т.Ахтанов, Үндістан.). Иығына мылтық *а с қ а н* жалғыз жаяу бұларды сыртынан торуылдап жиекте жүрді де қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ұқсаған көктегі Ай *а с қ а н* шамға – Аспанға бейне шоқтан басқан таңба (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Бір нәрсеге іліп өлтіру.* Хасан қала халқын *а с с а* да, кессе де еркі өзінде (С.Шарипов, Шығ.). Зар жылап, тұла бойынан қан ақтарылып, талып қалған шешесінің көзінше үлкен үйдің шаңырағына Бөкейді *а с ы п* өлтірді (М.Әуезов, Шығ.). Күнөкерді дозаққа *а с ы п* қояр, Жанған отқа бетінен басып қояр. Құшатұғын қарларын кесіп тастап, Күлетұғын ернінен тесіп қояр (Айтыс).

Дарға асты. т а р. *Өлім жазасына кесілген адамды мойнына арқан, жіп салып, арнайы құрылған бағаналы ағашқа асып өлтірді.* Аттаналық қол болып, Қол болғанда мол болып, Жауға соғыс ашалық, Қанды судай шашалық. Мысық жынын басалық, Ұстап *д а р ғ а а с а л ы қ* (М.Жұмабаев, Шығ.). Тастан тайып өлген жок, таудан құлап, Оны өлтірген ағайын, қарындасы. Ел бұзатын ерсі істі өршітпеске, *Д а р ғ а а с ы п*, таспен атқан өз ағасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Азғындар ана шашын шарт кесіп, нәрестені *д а р ғ а а с т ы* (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

АС³ = е т. **1.** *Бір жерден екінші жерге қарай өту, тауды, белесті басып әрі өрлеу.* Мал өрген бетке Оразбақ шаба жөнелді де, жақындағы бір белестен *а с ы п*, арғы бетіне жасырынды (С.Мұқанов, Таңд.). Барақта тұратын ескі жұмысшылардың бірен-саран сиыры бел *а с ы п*, өрістен барады (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Балалық жасым, өтесің, Жігіттікке жетесің. Орта таудан *а с а* алмай, Бір шұқырға тығылып, Шыбын, ұшып кетесің (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *Белгілі бір мөлшерлі саннан, жастан өту.* Жиылысқа келген әйелдердің саны отыздан

а с а д ы (Б.Майлин, Шығ.). Жиырма бестен жаңа *а с қ а н* жалынды жігіт ойға алғанын етпей қойман десе де, өмір әзірге оны екі сүріндірді (Ф.Мұстафин, Миллионер). Отыз бес, неге келмейсің Көп іздетіп жылатпай? Қырық, *а с т ы ң* кезеңнен Суырған қыннан қынаптай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Міне, түнгі сағат бірден *а с ы п* барады (С.Омаров, Әңгім.). **3.** *Биіктеу, ұзару, жоғары көтерілу.* Қаланың орта кезіндегі ашық алаңда барлық үйлерден бойы *а с ы п*, мәдениет сарайы тұр (С.Омаров, Әңгім.). Кербез кеш ширатылып көктемдегі, Күн *асып* көк жиектен кеткен еді (Партия тур. өлеңд.). Биіктігі кісі бойынан *а с а т ы н* арғымақ ауыздығын шайнап, тықыршып тұр (Ф.Сланов, Әңгім.). Көк шөптерден мойны *а с ы п* ағарып моланың тасы тұрды (С.Ерубаев, Менің құрдас.). **4.** *Бір заттың белгілі бір нысанадан, биіктіктен жоғары өтіп кетуі.* Оқ суылдап төбемізден *а с ы п* кетті (С.Көбеев, Орынд. арман). Қызыл арай жол салып, Түнде үстіңнен оң *а с қ а н*. Жан берісіп, жан алып, Өткеліңе таласқан (Ж.Саин, Таңд.). Таудан *а с а* соққан жел бейіт тұрған төбешіктің басында қатты ызғырықтанады (М.Әуезов, Таңд.). **5.** *Төгілу, артылу.* Көк долы өзеннің арнасы кемеріне сыймай, жоғары көтеріліп, *а с ы п* төгіліп жатыр (Ф.Сланов, Шалқар). Көнемін көпті көрген мен ақ шашты, Елімнің жылдан-жылға дәулеті *а с т ы* (У.Кәрібаев, Өлеңд.). Біз өткен жазда сүті төлінен *а с а т ы н* біраз саулықты әдейі сауып көрдік (С.Бегалин, Ана.). **6.** *ауыс. Көбею, қишею, үдеу.* Іштегі ғашықтығым барады *а с ы п*, Ол жігіт қыздың жайын айтқан сайын (XX ғ. қаз. акын.). Сұлу үндер бірінен-бірі *а с ы п* түсіп жатыр (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Мен сені таң алдындағы Шолпан жұлдызға ұқсататын едім, түсімде көргенде Шолпаннан да *а с ы п* кеттің (С.Омаров, Қызыл.). Үй ішінің қайғысы бұрынғыдан да *а с т ы* (М.Әуезов, Таңд.). **7.** *ауыс. Біреуден-біреу артылу, озу, ерекшелену.* Нәсім балуан пароходта жүкші болып жүріп күші *а с қ а н* соң күреске шығып кетіпті (І.Жансүгіров, Шығ.). Қой асығы демей-ақ, Қолыңа толса, сақа тұт. Жасы кіші демей-ақ, Ақылы *а с с а*, аға тұт (Мақал). Біреуге біреу жетем дейді, біреуден біреу *а с а м* дейді, біреуден біреу озам дейді (Б.Тілегенов, Аққайнар). **8.** *ауыс. Кеудесіне нан пісіп, асып-тасу, дандайсу.* Батыр, батыр дегелі, Дәуперімсіп екеуің, Әлден *а с қ а н* екенсің (М.Әуезов, Таңд.). *А с қ а н ғ а* тосқан кезікті, Алдын ала басағын, Армансыз болып ақыным, Ақындығың болмаса, Жок екен басқа нақылың (Жамбыл, Шығ.жин.). – Сен мына

коңы тәуір астындағы аттың жүрісін көтере алмай *асқан* екенсің (К.Оразалин, Ақ жазық). **9.** а у ы с. *Шарықтау, шалқу, аспандау*. Асқақтап ән-күй көкке *асты*, Айдында жүзген қаздайын (Ж.Саин, Таңд.). Егіннен қайтқан қыздардың, Әні естілді шырқаған. Тыңдап тұр толқып Сауытбек, Ән бері *асты* қыркадан (Д.Әбілев, Жүрек.). **10.** а у ы с. *Қиындықты жеңу, белгілі бір кезеңнен өту*. Неше қатер жерлерден аман-есен *астық* (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Ойдағы арман жердегі бел сияқты бірінен *асқан*, алдыңнан бірі шығады (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Өздеріңмен өмір шыңын бірге *астым*, Жарты құртты бөліп жедім, сырластым (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Абыройы асты. *Атағы елге жайылды, беделі өсті.* – Бүгін мына мешіт бітіп, оның *абыройы асып* отыр (М.Әуезов, Таңд.). Бұл болса, бүгін мінеки, алысқа *абыройы асса*, айналып кеп жігітекті жаныштайды. Жақынға жауықса, жағалап кеп тағы жігітекті жентектейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Талай пайғамбар мен талай періштенің *абыройларының асып* жүргені де біздің кер ауыз далада тумағандығында шығар (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

Айласы [амалы] асты. *Әдісі артып, асып түсті, ретін келтірді, жөнін тапты.* *Асты* ғой бұл арада менің *айлаам*, Құрғаным бала жас-тан бәрі сайран. Япырмай, бұл не қылған зор дажал деп, Сол жерде орыс, қазақ болды қайран (Балуан Шолақ, Өлеңд.). Бойға сенген биіктер жайға қалып, Талаптанған нашардың *амалы асты*. Ұл, қыз демей баланы оқыт, қазақ, «Пәлі делік, сонда біз, мынау асты» (М.Дулатов, Шығ.).

Аруағы асты. *Күші басым болды, мысы басты, жеңді.* *Аруағы асادی*, Төлеген сынды мырзаның, Қанын судай шашады (Қыз Жібек). Бет әлпеті сұсты, сәңкиіп мұрны түскен, содан да *аруағы аса* береді, өзгені мысы баса береді (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.).

Аса алмады. *Біреудің айтқанынан шыға алмады.* Шынтуайтқа келгенде тоқалы Теңгеден *аса алмады* (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). – Шапық аға, директоры мұғалімдерден *аса алмай* отыр ғой (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Асып жығылды. *Артып кетті, артығырақ болды.* Ержановтың да «песалары» қырықелуден *асып жығылады* (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Соңғы жылдары туған роман саны қырықтан *асып жығылып*, повесть саны 1000 қаралы болыпты. Осылардың бәрі шын талант қолынан шыққан нағыз өнер дүниелері ме? («Қаз. әдеб.»).

Асып төгілді. *Көкірек керіп, тәкаппарланды.* Ибай-ау, бұл ку дүниеде талайымызды талтаңдатқан оның аз күн рақымына *асып төгілме*, шырағым (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Асып түсті. *Артылып кетті, озып кетті.* Сұлу күндер бірінен-бірі *асып түсіп* жатыр (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Сізге қарағанда мен көбірек оқыдым. Көп оқысам да, аз оқыған бір қыз менен *асып түсті* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.).

Бағы асты. *Мәртебесі жоғарылады, тасы өрге домалады.* *Бағы асқан* шағында, Құзғын салсаң қаз ілер. Бағын тайған шағында, Түйғын салсаң аз ілер (Мақал). Жаса, Қазақстаным! *Аса* берсін *бақытарың* (К.Әзірбаев, Өлеңд.). Кемелімізге келіп, *бағымыз асып* тұрғанда, ескі жұртқа қайта қонбайын дегенің теріс емес (С.Омаров, Әңгім.).

Басынан асты. *Жұмысбасты болды, жұмысы, ісі көбейді.* Қысқасы, жұмыс дегеніңіз *бастан асып* жатыр. Бірақ соның бәріне де уақыт табуға болатын сияқты («Лен. жас»). Жетеді қайдан қаршадай Шағынан болса сауыншы! Жүретін күн жоқ шаршамай, *Басынан асқан* бар ісі (С.Мұқанов, Замандас.).

Бел аспады. *Ұзаққа бармады, мал болмады.* Оның суын ішкен мал, Тышпақ тиіп, *аспас бел*. Көл деп оны кім жайлар, Суы құрсын, ол – бір шөл (Абай, Таңд. шығ.).

Бел асты. *Бір міндетті орындады, белгілі бір кезеңнен өтті.* Мен қайтармын болмақ үшін елмен ел, Ел *бел асса*, аспақ үшін бірге бел (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір айы мен бір айын, жазы, күзі, қысы бар. Қарлы боран, қара жел, Бұлдыр қағып *асар бел* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Асыл тұқымды түлікті аман төлдетіп, бір *бел асқан* да й Сәрсенбай аса көңілді (С.Бегалин).

Билігі асты. *Үстем болды, басымдық танытты.* Жайылхан ұлы Майқы би *Билігі асқан* ер екен. Қадірлі жұртқа жан екен, Қазақ ханының ішінде Дабысы шыққан бар екен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Батыр емес, қария, қатындар бар бұл елде, Беруге әзір барлығын *билігі асқан* біреуге. Батырлар жоқ бұл елде, қатындар бар бұл елде, Әркім қара басының амандығын тілеуде (М.Мақатаев, Шығ.).

Дабылы [даңқы] асты. *Атағы елге жайылды.* *Дабылы асқан* ердің Түркістандық «крайдан» (Базар жырау, Шығ.). Ел сыйына кәдімгідей семірген, Дардай боп жүр *даңқы асқан* соң өңірден. Асы, Асы, сенде бір той өткізбей, Тұманбайдың кеткісі жоқ өмірден (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Мүсіндеп талай жерді көрмеледі, *Даңқы асты*, әр қа-

дамын ел жебеді. Шоқаны Көкшетауда құлшынып тұр, Қанышы Алматыда дем береді (Қ.Салықов, Жезкиік).

Дәулет асты. *Байлығы артты, тасыды.* Асқат бай өз тұсында *дәулеті асқан*, Тұра-тын хан, патшаға бағынбастан (Е.Бердин, Қанды асу). Бай болған *дәулеті асқан* Тілеуберді Байлықпенен меңгерген түгел елді (С.Мұқанов, Сұлушаш).

Жасы асқан. *Қартайған, ұлғайған.* Фермада *жасы асқан* қарт сауыншылар да бар. Оларды біз ауыстырмағанда кім ауыстырады (Қ.Қамбаров, Алтай).

Жүзеге [іске, іс жүзіне] асты. *Іске жарайды, ой орындалды, шындыққа айналды.* Патшалық итаршының есуастық арманы *жүзеге аспағаны* мәлім (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). Бір салада мүмкіндіктер бар да, сол мүмкіндіктердің тірлікте шаруаға *жүзеге асқаны* бар (Алғы шептегі.). Адамзат тарихының тәжірибесі, адамның еңбекке деген ең жақсы ынтасы, яғни талаптануы тек нарық, оның ішінде еңбек нарығы жағдайында ғана *іске асатындығын* көрсетті (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). Бұл қиял *іске асқанша*, қол құсырып қарап отыруға тағы болмайды (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Ертедегі грек ғалымдарының конустық қималар атты зерттеулері екі мың жыл өткеннен кейін өздерінің орындарын тауып, *іс жүзіне асты* (О.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. рөлі).

Иек асты. *Бір жерден екінші жерге жетті, барып тірелді.* Олар жарым ортадан ауып жағаға жуықтады. Бір кезде арғы бетке де *иек асты* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Есей жау окобына мінбелеп, *иек астын* қалғанын бір-ақ байқады (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Кәдеге асты. *Қажетке, бір керегіне жарайды, пайдаланылды.* Бұл салынған үй сұрғылт, сүреңсіз болса да, біздің бір *кәдемізге ас ады* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жарайды, алсаң ал, қарағым деген сөзді Айдабол қалай айтқанын да білмей қалды, жауға қарсы жұмсалатын, бір *кәдеге асатын* болар деген оймен (А.Хангелдин, Өткен күн). Мұның жақсы-жаманын, *кәдеге асар* кәдірлісін оқушы өз пікірімен екшесін, сөйтіп өзі де пікір айтсын деген ниетті алға қойдық («Лен. жас»).

Қайраты асты. а) *Қуат жинады, бойына қиу бітті.* Қайғы көрсе, ер жігіт *қайраты аспай*, Қамшы тисе, шын жүйрік үдей шаппақ (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Қиу-қуаты тасыды, артты.* Күндей шалқып күлгенім Қуатымның тасқаны, Құлшынып білек түргенім *Қайратымың асқаны* (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.).

Құлақ [сөзге құлақ] аспады [асқан жоқ]. *Біреудің сөзіне назар аудармады, айтқанды тыңдамады.* Қалампырдың ақылына Ғалия *құлақ аспай*, тыйылудың орнына үдей берген соң, Қалампыр ұрысты (С.Мұқанов, Таңд.). – Біз айтсақ, ылғи бос сөз болады, тіпті *құлақ аспайсыз*. Шопан бригадасы бос сөз бе екен? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мен өз басым осы жаңа толқынның қазіргі әдебиетіміздің көшбасшысы екенін айта-айта шаршадым. *Сөзіңе құлақ аспаса*, қайталай беруден жалығады екенсің («Қаз. әдеб.»). Қадес оның ұрсып балағаттаған *сөзіне құлақ асқан жоқ* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сыңар езу тың айғыр, алайда қалтылдаған жалғыз қолдың қимыл-бұйрығына *құлақ асқан жоқ* (А.Сүлейменов, Бесін).

Қыр асты. *Алыстады, ұзап кетті.* Көрші қызбен көріп едім сырласып, Білдім сенің кеткенінді *қырды астын* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қырқалар кейін қалды, *қырға астым* көп, Алманың ағашындай тұтас гүлдеп. Ұялып өз ісімен өзім жүрдім, Сабасын ендігәрі жыртыпасын деп (Т.Молдағалиев, Шақырады көктем).

Мейманасы асты. *Көңілі өсіп масаттанды, асып-тасыды.* Оның анау арсыздықтан айдап алған малының арқасында *мейманасы астын* тұр ғой (С.Бегалин, Замана.). Ұлғайып қартайды жастан адам, Әуелі қартайды бастан адам, Жеткенін кәріліктің ескермейді, Көңілі өсіп, *мейманасы асқан* адам (Шал ақын, Өлең.).

Мерейі асты. *Мәртебесі жоғарылады, абыройы артты, беделі өсті.* Адал жанды аққа бер, *Мерейі асқан* өренім Кебек сынды таққа бер (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қанеки, аға, құшағыңды ашып, кеудеңе басшы ініңді бүгін, Алдында халықтың *мерейім астын*, жеңілдеп қалсын көтерген жүгім (Ә.Тәжібаев, Таңд. шығ.).

Мың асқанға бір тосқан. *Менменсіген, көкірек керген кісі де тобасына бір келеді.* Ер кеудеде «кек» деген өлексе боп шіріп кетсе, сол қорлық та? Тұяқ серпер күнім болса, сол осы-ақ! *Мың асқанға бір тосқанның* шағы кеп тұрған сәтім осы-ақ!.. – деп тоқтады Жиренше (М.Әуезов, Абай жолы). *Мың асқанға бір тосқан.* Зауалы болар күн келер (М.Әуезов, Шығ.).

Отбасынан аспады. *Ұсақ тірлік, күйбең тіршіліктен шыға алмады.* Көпшілік мият табылды. Күндіз-түні басылды, Талыс байға жабылды. *Отбасынан аспамай*, Басы қатып Талысбай, Қалың малдан қағылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Пайдаға асты. *Қажетке жарады, іске татыды.* Жаумен алысқанда *п а й д а ғ а а с а т ы* н айла болса, одан безу ағат болады (Д.Әбілев, Ақын.). Қазақстанда шиқылдақ тышқанның бес түрі кездеседі, олардың ішінде ең көп тарағаны және терісі *п а й д а ғ а а с а т ы* ны – дала шиқылдағы (Х.Қыдырбаев, Дала көркі.). Сайлаудың әкесінен кірпіш құюды үйренгені осы жерде *п а й д а ғ а а с т ы* (Қ.Қамбаров, Алтай.).

Сабасынан аспады. *Шектен шықпады, қалыптан озбады.* Қанша ішсе де, *с а б а с ы н а н а с п а й т ы н* Күсен осы үйде қонып отырып, аяқ асты қара басып қызып қалғаны (С.Мұратбеков, Дос ізде.).

Таң асты. *Атты суытты, баптап құтті; таң атқанша қаңтарулы тұрды..* Жамалдың бұл ойлағанына қарай осы түні Байжанның ерттеулі аты *т а ң а с ы п* тұрған еді (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Бір жігіт үлкен үйдің белдеуінде әлі ер-тоқымы алынбай, *т а ң а с ы п* тұрған Базаралының семіз көк атын шешіп, алып келді (М.Әуезов, Абай жолы).

Тоңқалаң асты. а) *Етпетінен жер сүзе, омақаса жығылды, домалап кетті, ұшып түсті.* Сары *т о ң қ а л а ң а с ы п* құлап қалды. Торы ала бесті ойнап шыға келді (С.Сейфуллин, Таңд.). Аз тырысып-тырысып тұрып қоя беріп қалғанда тай екпінімен барып *т о ң қ а л а ң а с а* түсті (М.Әуезов, Қараш.). Маймақ анасының соңынан еремін деп етбеттей ұмтылып, *т о ң қ а л а ң а с а* құлап, қиналып қалып жүрді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). ә) *қ а р а п. Тақтан түсті, құлады; орнынан, алып отырған атақ-дәрежесінен айырылды.* – Үш жүз жыл бойы үстемдік еткен Романовтардың патшалығы *т о ң қ а л а ң а с а* құлады. Ресей патшасы осымен мүлде бітті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Енді ғана партияға мүшелікке өткелі отырғанда біреу-міреу үстінен арыз бере қойса – *тоңқалаң асады-ау* деп шошынды (Ж.Молдағалиев, Самал). Осы жақында оның орнына отырған Керіскей ме, біреуі бар еді ғой, онысы да *т о ң қ а л а ң а с ы п т ы* (А.Хангелдин, Қараторғай). б) *Төңкерілді, аударылды.* Темір вагондар бункерге келіп бөксесін бұра беріп *тоңқалаң асады* да, көмірді аударып тастап, ілгері жылжып кетеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд.). Қолымдағы қаңылтыр шелек шыр көбелек айналып барып тас түбіне түсті де, *т о ң қ а л а ң а с т ы* (Қ.Қабанбаев, Кермек.).

Түн асқан. *Түнімен тұрған піскен ас.* Той дастарқаны жайылып, колхоздың қара саба-

лары күмп-күмп пісіліп, *т ү н а с қ а н* сары қымыз түйіршік майлары бетіне қалқып, быжбыж қайнап, сырлы аяқтарға құйылып жатты (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Тап сол күні алагеуімде тұрып, елдің көзін алдап, ұрланып жүріп Ақмоншаққа екі білем құйрық асатып тойдырған, биенің *т ү н а с қ а н* сүтін беріп сусынын қандырған да өзім едім (С.Талжанов, Ұлдай.). Ғалым Левенчук микробтардың малың көңінде де, топырақта да, *т ү н а с қ а н* тағамда да болатындығын дәлелдеді (Е.Оразов, Дәрігерлік.).

Түн асты. *Түнді өткізіп, таңды атырды.* Ақ жайлау мен Сандық тас – атамның қонған қонысы, *Т ү н а с с а* тұтам түгі өскен, Басылмайтын сонысы (Дулат Бабатайұлы, Дастандар). Жауатын күндей күркіреп, Жау қайдалап ақырды. Жұлдыздан қалың жасағы, Жорта-жорта *т ү н а с ы п*, Көзден таңды атырды (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Шектен асты. *Мөлшерден асып кетті, шамадан тыс кетті.* Бақтығұл барын айтып арылса да, мыналар тоқтамай *ш е к т е н а с а* берген (М.Әуезов, Қараш.). Кейде адасып, *Ш е к т е н а с ы п*. Жүріс асық, Орағыттым, Теңіз толқын суымен (С.Сейфуллин, Шығ.).

Шоқтығы асты. *Мерейі ұстем болды, артты.* Кейде осындай жиындарда қалың топтан қара үзіп, оның *ш о қ т ы ғ ы а с т ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кім білмес Жездідегі Гринасты, Жүлде алып сан дүрмекке *ш о қ т ы ғ ы а с т ы*. Бір өзі қырық кісінің ісін істеді, Қақ жарып қайратымен қара тасты (Айтыс).

Іске асар. *Бетке ұстар, іліп алар, іске жарайтын.* Көлен мен Рай өздеріне қарасты екі-үш үйдің *і с к е а с а р* лыпасын жиып алды да, Қоңыратқа жүріп кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шатпақтың сырт пішін-бейнесі бастыққа лайықты келгенмен, ішкі дүниесінен *і с к е а с а р* бір тәуір нәрсе тауып алсаңыз, оңбай кетейін, мына қалған мұрнымды кесіп берем (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

Іске аспады. *Еш нәрсеге, пайдаға жарамады.* Қойшы жыл он екі ай қой соңында сүйретіліп жүрсе де табан ақы, маңдай тері *і с к е а с п а й т ы н* (М.Ермеков, Тарту). *І с к е а с п а й* бақ дәулеттің қалуы оңай, Басыңнан бағың тайған шағыңызда (Үш ғасыр.). Мақаласын өрең жаздырып аламыз, біразы жазбайды, біразының жазғаны *і с к е а с п а й д ы* (С.Мұқанов, Шығ.).

АСА¹ [ар. عَصَا] з а т м и ф. 1. Диуананың, діни-мифтік аңыздардағы пайғамбарлардың

қолына ұстайтын ерекше таяғы. Мұсаның (О.Моисей) «қасиетті а с а с ы» болыпты-мыс. Мұса ол асасымен алуан түрлі ғажайыптар жасайды екен. Діни аңызда Мұса а с а с ы м е н Ніл дариясының суын қақ бөліп, сол жерден өзінің Мысырдағы қауымын алып өтіпті-міс (Н.Онда-сынов, Араб.-қаз. сөздік). Үсті-басы жалба-жұлба, қолында а с а с ы бар диуаналар қазақ ортасына ислам дінін таратушы қожалар болды (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Ақ сәлдесі басында, Сырлы а с а қолында. Бір диуана келді де, а с а м е н түртіп оятты (Алпамыс). 2. Ұзын таяқ. Қабырғада сүйеулі ала таяқтардың арасында сарғыш буынды, бойшаң бұхар а с а л а р ы көрінді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Біздің қақпаның алдынан күнде бір қайыршы шал ұзын а с а с ы н жоғары көтеріп өтетін еді (С.Ерубаев, Шығ.). Жалғыз ұлын кім құтқарды? Сұрамады оны да, Қайтпақ болып ыңғайланды а с а с ы н а п қолына (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. Дәрежелі адамдар (хан, би, қажы т.б.) қолына ұстайтын таяқ. Арғын, Қыпшақ игі жақсылары мәжіліс құрып, батыр Саян тағдырын өздеріңше шешіндер, – деді Әбілхайыр хан кенет а с а с ы м е н жерді ұрып (І.Есенберлин, Алмас.). Тұрғанда ұйқы-түйкі ақ самайың, Мен қалай, Әбе, сені жат санайын, Абыржып а с а ң д ы ұстап отырғаның, Ашулы Грозный патшадайын (М.Мақатаев, Шығ.). 4. Балгер, сопылар ұстайтын таяқ. Балгер зікір оқып, біраз сарнап отырды да, шашақты а с а таяғын жоғары сермеп, екілене сөйлеп кетті (С.Омаров, Дала қызы). Өздеріңдей сұпыға, А с а болған бұл ағаш (Қашаған ақын//XIX ғ. қаз. поэт.).

АСА² с ы н. Артық, астам, көп. Сиырдың жарымынан а с а с ы ұшып өліпті, сорға түсіп өліпті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мықты деп болса біреу аты шыққан, Алысып болмаса жан оны жыққан, Кісіге а с а қайрат пайда бермес – Бір күні жазым табар тасқандықтан (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Аса жұрт. к ө н е. Туысқан ел, өз жұрты. А с а ж ұ р т қ а барғанда Ердің көркі мал болар (Қыз Жібек). Аламанға жол бердік, А с а ж ұ р т т ы менгердік (Махамбет, Өлеңд.).

Аса сілтеді. Шамадан тыс кетіп қалды, еркінсіп, артық кетті. Кете алмаймын а с а с і л т е п, еркінсіп, Мін тауға халықтың біліп сынарын, Күзетуде кірпік қақпай әуремін, Хақпен нахақ-қайсысы жеңіп шығарын (М.Дулатов, Шығ.).

АСА³ ү с т. Өте, сонша, ерекше, тым. Қазақ бесігі – а с а ұсталықпен жасалған нәрсе (М.Жұмабаев, Педагогика). Екінші ғалым екен а с а зерек, Ол айтты басын шайқап, наз-

данып бек: Бұл сөздің мағынасы сіз айтқаннан, Менімше, болса керек тереңірек (М.Дулатов, Шығ.). А с а қауырт шешім қабылдау қажеттігін ескеріп, ол бірден қатқыл кетті. Сыртқы өтеуден бас тартты («Егемен Қазақстан»).

Аса жаңа жұлдыздар. а с т р. Астрономиялық есеппен алғанда кейінірек пайда болған жұлдыздар. Кенеттен жарқ ететін жұлдыздар, олардың жарқ еткен кездегі жарық шығару күші жаңа жұлдыздардың күшінен бірнеше мың рет асып түседі. «Квант» модуліндегі телескоптар Үлкен Мақллан бұлтындағы а с а жаңа жұлдыздардың рентген сәулесін дүние жүзінде бірінші болып тіркеді («Соц. Қаз.»).

АСА= е т. 1. Ауызды толтыра тамақ жеу. Ол жақтың тамаша екен аспаны да, Тауы мен көрінбейді тастары да. Қарыс қазы, қой құйрық астау-астау, Турамай бүркітше а с а п, қарттары да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). А с а п тоймаған, жеп тоймайды (Мақал). Ол бес тостағанды үсті-үстіне жұтып жіберіп, жаубүйректен азғана а с а д ы да, қоштасып жүріп кетті (М.Әуезов, Таңд.). 2. а у ы с. Біреудің есесінен пайда табу, жем қылу. – Ей, Жембасар, бастықпын деп бір а с а й с ы ң, Еселеп кеп тағы а с а й с ы ң (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). Олар жоқты сылтау қылып, араға кіріп бірдеңе а с а п қалуға оңай жол іздейді («Айқап»). Есебін тапқан екі а с а й д ы (Мақал).

Асарын асап, жасарын жасады. Көп жасап, дәурені өтті, көрер өмір қызығын көрді. Егер ескіше айтсам – мен а с а р ы м д ы а с а п, ж а с а р ы м д ы ж а с а д ы м. Ал жаңаша айтсам – әлі де өмір сүргім келеді (С.Ерубаев, Шығ.). – Мен болсам дүниеге жаңа келдім. Ал сіз болсаңыз а с а р ы ң ы з д ы а с а п, ж а с а р ы ң ы з д ы ж а с а д ы ң ы з ғой. Неге менің алдымды бөгей бересіз (М.Иманжанов, Көк белес). «Мен құсап а с а р ы н а с а п, ж а с а р ы н ж а с а ғ а н адам үшін көз суарып, көңілге ләззат ұғынар не қалды екен?» деп ойланды (Р.Тоқтаров, Терістік.).

АСАБА¹ з а т. э т н. Байраққа, туга және найзаға тағылатын түсті баулар. Ақ а с а б а, сұр желек, найзасында жалпылдап (Манас).

АСАБА² з а т. Тойды жүргізуші, басқарушы, дастарқан басшысы. А с а б а – екі түбірден құралған күрделі сөз: ас – тамақ, тағам; аба – көптеген түркі тілдерінде ата, аға (ҚСЭ). А с а б а с ы жоқ асқа жарымас (Мақал). Тойды бастай білу – өнер. Ол үшін а с а б а өнерлі жан болғаны дұрыс (Той.).

АСАБА³ с ы н. к ө н е. Оспадар, топас, ұрда-жық. Аман Шөкен арқылы қазақтың бай-

жуандарының оспадар, *а с а б а*, топас, рақымсыз мінез-қылықтарын сөккенде, Ақан басын шүлгі берді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

АСАБИЯТ [ир. *عصبية*] з а т. *Зорлық-зомбылықпен үстемдік етушілік*. Гоби шөлін мекендеген мұңғұл тайпаларында рулық тәуелділік, *а с а б и я т* күшті еді («Егемен Қазақстан»).

АСАҒЫШ с ы н. *Жемқор, тойымсыз*. Қанды қақпан сарт етті, Қасқырдың жағы шарт етті. Көп *а с а ғ ы ш* көк бөрі, Көлденең түсіп жалп етті (С.Қасиманов, Сикырлы.).

АСАДАЛ з а т. э т н. *Тамақ пен ыдыс-аяқ сақталатын кебеже*. *А с а д а л* «ас», «адал» деген сөздерден құралған (адал, таза ас). Оны түркі халықтарының бәрі пайдаланған (ҚҰЭ). *А с а д а л* – биік кебеже. Ол буфет тәрізді, ыдыс-аяқ, піскен тамақтар тұрады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.). Қант-шай, ұсақ-түйек дәм сақталатын кебеже, ыдыс-аяқ қоятын *а с а д а л*, қымыз ашытатын саба, керегеге ілінетін аяққап, теркеш, тағы басқа бұйым-тайым да осы оң жақ босағаға жақын орналастырылатын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

АСАЙМҰСА¹ з а т. ө с. <лат. *abelia*> *Биіктігі екі-үш метр болып өсетін, ұшқат тұқымдасына жататын қатты бұталы өсімдік*. *А с а й м ұ с а* көбінесе тасты, шатқалды тау бөктерлерінде, әсіресе, өрікті тоғайларда өседі (ҚСЭ). *А с а й м ұ с а* туысы – құрғақ және сортаң жерде өсетін, биіктігі 2–3 метрлік бұта (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *А с а й м ұ с а н ы ң* ағашы өте қатты келетіндіктен, камшының сабын, орнекті балдақ, шылым тартатын мүштік жасайды (ҚҰЭ).

Қалқанды асаймұса. ө с. <лат. *abelia corumbosa*> *Биіктігі 2–3 кейде 4 метрге жететін, бұтақтары ақшыл, қоңырқай түсті, жас өркендері қысқа, жіңішке, сырты қалың түсті болып келетін асаймұса тұқымдасының бір түрі*. [Асаймұса] Батыс Тянь-Шаньның, Қырғыз Алатауының тасты, шатқалды тау бөктерлерінде, әсіресе, аршасы, жаңғақты ормандарында өседі. Қазақстанда *қ а л қ а н д ы а с а й м ұ с а* түрі бар (ҚҰЭ).

АСАЙМҰСА² з а т. к ө н е. *Ұшына үшкір темір орнатқан таяқ*. [Тақтың] сол жағына сүйеген лайықты, келтелеу *а с а й м ұ с а*, оны «скипетр» дейді екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

АСАЙ-МҮСЕЙ з а т. 1. д і н и. *Бақсылар тұтынған сиқырлы мүліктердің жиынтық атауы*. Қазақ халқының ежелгі наным-сенімдерін ұстанған бақсылар науқас адамға психологиялық ықпал жасау арқылы оларды ауру-

сырқаудан айықтыруға ұмтылған. Ол үшін әлем-жәлем киініп, құбыжық күйге түсіп, қолдарына сылдырмақты асаяяқ ұстап, үрей туғызады. *А с а й-м ұ с е й* – бақсылардың осы құрал-жабдықтарының жиынтық атауы (ҚҰЭ). Шамандық нанымда Асай аспандағы, Мүсей жердегі жебеушілерді жәрдемге шақырды (ҚҰЭ). Аяғының астынан *а с а й-м ұ с е й і н* асынып мұңкір-нәңкірдің өзі көтеріліп келе жатқандай, өне бойын біздің ұшындай дызылдатып бара жатқан әрі өткір, әрі суық бір тосын түйсік билеп алды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). 2. ж е р г. *Мойынға асынып не арқалап жүретін құрал-сайман, ұсақ-түйек заттар*. Сәди ерте тұрып, үй ақтайтын *а с а й-м ұ с е й і н* көтеріп жеткенде, есікті Таутан ашты (О.Әубәкіров, Сикыр). Бұлар қоржындарына салып, мойындарына асып алған гармонь, скрипка, мандалин сияқты *а с а й-м ұ с е й і* мол, өздерінше бір қызық топ еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Өзі трактор кабинасын ақтарып, *а с а й-м ұ с е й і н* әзірлей бастады (О.Бөкеев, Ән салады.). Айтқанындай көп ұзамай *а с а й-м ұ с е й і н* сүйретіп дегендей құрылысшылар келе бастады (А.Айтбаев, Атамекен).

АСАЛЫ с ы н. *Асасы бар, аса ұстаған*. Төсекке жатқанда ұзын *а с а л ы* шал көз алдымнан кетпей тұратын еді (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

АСАМ: бір асам. *Ауыз толым тамақ*. – Орындалмас қиялды былай қоя тұр. Осы жолы екеуміздің сыбағамызға толық *бір асамнан* ет тисе де жарар еді (Ө.Көшімов, Лашын.). Бірақ өзін де мал танығыш едің ғой, аузында ақ тісі жоқ, *бір асам* еті жоқ мені қайтесің (Қаз. ертег.). Сиыр *бір асам* шөпті суырған күйі жалт беріп, оңк-оңк етіп қаша жөнелді (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Қасірет қысып, қарны ашып, Ұйқысы қашқан қабақтан. Асамаған *бір асам*, Бай алдында табақтан (О.Шипин, Екі дастан).

АСА-МАСА= е т. с ө й л. *Асылу, асыңқырау*. Жап-жас келіншекті балаша көтеріп алышты. Еркектің жуан білегінен *а с а м а с а*, әйелдің аппақ балтыры төмен қарай салбырап тұр (Т.Бердияров, Солдат.).

АСАН: асан болар. ж е р г. *Құп болар, қабыл болар*. Сен колхозға кіру үшін арыз берсең, *а с а н б о л а р* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Асан қылды. к ө н е. *Жақсы құннің шапағатын тигізді, адам баласын ниетіне жеткізді*. Жәрдем бергіл біздерге, жалғыз Алла, Тұғры жолды *а с а н қ ы л* барша жанға. Шарияттан тысқары сөз сөйлетіп, Шерменде қылып, дозаққа бізді салма (Бабалар сөзі).

МЫСАЛ АЛЫНҒАН ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТІЗІМІ

1. Көркем әдебиеттер, ғылыми-техникалық еңбектер

Авторлардың фамилиясы	Шығармалардың аты	Қысқартып алу үлгісі
1	2	3
Абай [Құнанбаев]	Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, 2003 Қара сөздері, 1993 Масғұт Толық жинақ, I т., 1954, II т., 1957 Шығармалар жинағы, 1945 Шығармаларының толық жинағы, 1-2 т., 1977; 1995	Қалың елім. Қара сөз. Масғұт Тол. жин. Шығ. жин. Шығ. жин.
Ә.Абайділданов	Алыс көкжиек, 1968 Қыран, 1966 Маржан, 1971 Шыңдағы шырақ, 1968	Алыс. Қыран Маржан Шыңда.
С.Абдрахманов Абыл ақын [Өтембетұлы] Б.Адамбаев	Елдік сыны (Әр жылдағы жазбалар), 2003 Өлеңдері («Қазына» жинағы), 2001 Ақбөбек, 1962 Аманат, 1972 Сырларым, 1959 Халық даналығы, 1976	Елдік сыны Өлеңд. Ақбөбек Аманат Сырларым Халық дана.
С.Адамбеков	Атылған қыз туралы аңыз, 1969 Көсенің көзі, 1961 Қожанасыр қақпасы, 1959; 1972 Өмір тойы, 1949	Атылған қыз. Көсе. Қожанасыр. Өмір тойы
А.Ажкеев	Қант қызылшасы, 1967 Қант қызылшасының агротехникасы, 1962	Қант қызылша. Қант қызылша. агротех.
Т.Айбергенов	Бір тойым бар, 1981 Құмдағы мұнаралар, 1968 Мен саған ғашық едім, 1970; 2004	Бір той. Құм. мұнара. Мен саған.
Б.Айболатұлы А.Айғабылов Д.Айдаров Н.Айдаров Т.Айдаров Б.Айдарханов Айманкүл [Тәжібаева] К.Айманов Ш.Айманов [С.Бегалин] Ж.Аймауытов	Өлеңдері Қазақ тілінің морфонологиясы, 1995 Дәуір және дәстүр, 1976 Жазылбек Қуанышбаевтың мектебі, 1974 Жана бер, жұлдызым, 1974 Атом қуаты – адам игілігінде, 1962 Ана сыры, 1955 Физика және автоматика, 1963 Қыран туралы хикая, 1967	Өлеңд. Қаз.тілі. морф. Дәуір. Жазылбек. Жана бер. Атом қуаты. Ана сыры Физика. Қыран.
Т.Айнабеков Қ.Айнабекұлы С.Айни О.Айтанұлы Т.Айтбаев [К.Асылбекова, Т.Шарманов] Қ.Айтқазин Б.Айтқожина Ш.Айтматов	Ақбілек Қартқожа, 1926 Шығармалары, 1989 Алғы шептегілер, 1976 Өлеңдер, 1951 Құлдар, 1953 Өлеңдері, 1996 Қанның қасиеті, 1966	Ақбілек Қартқожа Шығ. Алғы шепте. Өлеңд. Құлдар Өлеңд. Қан. қасиеті
М.Айтхожина	Кәсіби лексика мәселелері, 2000 Бронх демікпесі, 1971 Боранды бекет, 1980 Ерте қайтқан тырналар, 1975 Қош бол, Гүлсары, 1977 Мәңгілік келіншек, 2003 Аққуым менің, 1971 Баян, 1943 Қаракөзайым, 1983 Шыңдағы жазу, 1966	Кәсіби лексика. Бронх демікпе. Боранды. Ерте қайт. Қош бол. Мәңгілік. Аққу. Баян Қаракөзайым Шыңда.

М.Айымбетов	Көгілдір соқпақ, 1980	Көгілдір.
Ақан сері [Қорамсаұлы]	Шілденің күні, 1976	Шілде. күні
Ә.Ақбаев	Шығармалары, 1963	Шығ.
Ж.Ақбердиев	Қара боран, 1981	Қара боран
Е.Аққошқаров	Басқа пәле тілден, 1971	Бас. пәле.
	Физика терминологиясы және аударма терминдері, 1974	Физика. термин.
С.Аққошқаров	Бақыт құшағында, 1976	Бақыт.
Ғ.Ақмамбетов	Дүниеге көзқарас және мораль, 1967	Дүниеге көзк.
[Ә.Бәженов]		
Ақмолла ақын	Күндер мен түндер, 1986	Күндер.
[Мұхамедияров]		
Х.Ақназаров	Ғылыми атеизм негіздері, 1968	Ғылыми атеизм.
С.Ақтаев	Ислам діні және оның реакциялық мәні, 1964	Ислам.
	Дала туралы толғау, 1971	Дала.
	Қапшағай хикаясы, 1973	Қапшағай.
	Өлеңдер, 1963	Өлеңд.
	Тұңғыш кітап, 1965	Тұңғыш.
Ақтамберді жырау	Жырлары («Алдаспан»), 1971	Жыр.
[Сарыұлы]		
М.Ақынжанов	Қазақтың ағартушылары, 1955	Қаз. ағартушы.
	Ыбырай Алтынсарин, 1953	Ыбырай.
Б.Ақынқызы	Ақбел асуы, 1971	Ақбел.
З.Ақышев	Бәрі де есте, 1982	Бәрі де есте
	Бұршақ соққан жер, 1976	Бұршақ.
	Біздің шамшырақтар, 1961	Біздің шамш.
	Достарым менің, 1967	Достар.
	Жаяу Мұса, 1978	Жаяу Мұса
	Жесірлер, 1973	Жесірлер
С.Алдабергенов	Алға, 1960	Алға
	Асу, 1969	Асу
	Әңгімелер, 1954	Әңгім.
	Жана жағалау, 1983	Жана.
	Жанару, 1975	Жанару
	Қанат ұшқанда қатаяды, 1965	Қанат.
	Қара нөсер	Қара нөсер
	Өмірге жолдама, 1966	Өмірге жол.
	Нұр мен түнек, 1973	Нұр.
	Асқабақ, 1971	Асқабақ
	Қазақстанның қауын-қарбызы, 1969	Қазақст. қауын.
Б.Алдамжаров		
А.Алманиязов	Алтай новелласы	Алтай.
А.Алманиязов	Сыпырғыш, 1969	Сыпырғыш
[Т.Әубәкіров,	Түлек, 1977	Түлек
Д.Әбілов]	Ұят-ай, 1973	Ұят-ай
А.Алтай	Қиял қанатында, 1976	Қиял қанат.
Ж.Алтайбаев	Қырғыз хрестоматиясы	Қырғыз хрест.
Қ.Алтынбаев	Таңдамалы шығармалары, 1955	Танд. шығ.
Ы.Алтынсарин	Жалбыз иісі, 1980	Жалбыз.
Т.Алшынбаев	Қасиетті борыш, 1973	Қасиетті.
	Өткел, 1977	Өткел
	Шариат ислам	Шариат.
Ғ.Аманғалиев	Жаңа жоралар, 1973	Жаңа жора.
Қ.Аманжолов	Нұрлы дүние, 1950	Нұрлы дүние
	Өлеңдері, 1950	Өлеңд.
	Таңдамалы шығармалары, 1953	Танд. шығ.
	Шығармаларының толық жинағы, I т., 1955;	Шығ. жин.
	II т., 1956; III т., 1957	
Қ.Аманжолов	Әскери терминдердің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі, 1982	Әскери термин.
Ж.Аманов	Жастық жалын, 1971	Жастық.
	Ынтызар жүрек, 1976	Ынтызар.
Қ.Амантаев	Суармалы күздік бидай егісін тыңайту, 1964	Суармалы. егіс.
Б.Аманшин	Ботақан, 1964	Ботақан
	Бұтақтағы бұлбұлдар, 1959	Бұтақта.
	Гүл көтерген, 1981	Гүл.
	Жайық желі, 1978	Жайық.
	Жар мұны, 1968	Жар мұны
	Көкжар, 1971	Көкжар
	Менің Маңғыстауым, 1972	Менің Маңғыстау.
	Өлеңдер, 1954	Өлеңд.

А.Апсатаров Аралбай ақын [Онғарбекұлы] Х.Арғынбаев	Дәрігер келгенше, 1965 Өлеңдері («Қазақ поэзиясының антологиясы» жинағы), 1993 Қазақ әдеп-ғұрпы, 1987 Қазақ ер-тұрман жабдықтары, 1969 Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк, 1969 Қазақ халқындағы семья мен неке, 1973 Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибелері туралы, 1963 Ауыл шаруашылық сөздігі, 2000 Тайга тамашалары, 1975 Естен кетпес есімдер, 1972 Жалынды жүрек, 1961 Жер ұйығы – Жетісу, 1984 Сұңқар да жерді мекендейді, 1966 Таң жұлдызы, 1968; 1982 Ар соты, 1967 Жарастың ұлдары, 1978 Адам сұлу еңбегімен, 1981 Жырлары («Қазына» жинағы), 2001	Дәрігер. Өлеңд. Қаз. әдеп-ғұрпы Қаз. ер-тұрман. Қаз. этногр. Қаз. семья. Мал ауру. Ауыл шаруаш. Тайга. Естен кетпес. Жалынды. Жер ұйығы. Сұңқар. Таң жұлдызы Ар соты Жарас. Адам сұлу. Жыр.
С.Арзымбетов В.Арсеньев Ж.Арыстанов	Сағыныш, 1968 Алматым – менің жас шағым, 1968 Күндерім қандай бақытты, 1971 Ленинге барғанда, 1970 Өлеңдер, 1963 Көкорай, 1979 Тайга толғауы, 1981 Құт мекен, 1980 Алатау аясында, 1968 Алтын дән, 1967 Әлемге үні тараған, 1971 Көкорай көктем, 1973 Қиял қиясында, 1963 Түрлі-түрлі бала бар, 1974 Еңбек даңқы, 1979 Оттан да ыстық өмір, 1984 Ауылдастар, 1980 Тіл біліміне кіріспе, 1962 Дүрбелең, 1990 Жүрек қартайса, ажал аңду салады, 2000 Шырғалаң, 1997 Жорық жылдары, 1977 Ақдала, 1975 Алқынды Жалаулы жасыл дүние, 1986 Жеңіс сарбазы, 1980 Сый орамал, 1973 Аманкелді, 2 к., 1962 Жасауыл қырғыны, 1952 Ашық аспан, 1991 Былғары тон, 1986 Көктөбе, 1969 Өлеңдер, 1953 Өшпеген жалын, 1959 Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер Талшыбық, 1977 Егін қорғайтын орман алқаптарын өсіру, 1970	Сағыныш Алматым. Күндер. Ленин. Өлеңд. Көкорай Тайга толғауы Құт мекен Алатау. Алтын дән Әлем. Көкорай. Қиял. Түрлі. бала. Еңбек. Оттан. ыстық. Ауылдас. Тіл білімі. Дүрбелең Жүрек қартайса. Шырғалаң Жорық. Ақдала Алқынды Жалаулы. Жеңіс. Сый орамал Аманкелді Жасауыл. Ашық аспан Былғары. Көктөбе Өлеңд. Өшп. жалын Түркі тілд. табу. эвф. Талшыбық Егін қорға.
З.Асабаев		
Б.Асанбаев Асан қайғы [Хасан Сәбитұлы] К.Асанов С.Асанов		
О.Асқар Ә.Асқаров		
А.Асылбеков		
С.Асылбеков		
М.Асылғазин К.Аханов Ж.Ахмади		
Ғ.Ахмедов К.Ахметбеков		
Н.Ахметбеков		
Ә.Ахметов		
Ә.Ахметов Е.Ахметов М.Ахметов [С.Егоренко] Ө.Ахметов		
Х.Ахметов Ш.Ахметов М.Ахметова		
Ғ.Ахметчин Т.Ахтанов	Алда күн бар, 1973 Алтын арқау, 1977 Қоңыр үй, 1982 Еліктің лағы, 1961 Айдарлының ардагерлері, 1975 Қазақстан композиторларының әндері мен романстары, 1964 Көзі сынық тебен, 2002 Боран, 1968 Дала сыры, 1963 Көк құтан, 1966 Қаһарлы күндер, 1962	Алда күн. Алтын. Қоңыр үй Елік. Айдарлы. Қазақст. композит. Көзі сынық. Боран Дала сыры Көк құтан Қаһарлы күн.

Ж.Аяшев К.Әбдіғапаров [М.Қошпанов] Н.Әбдікәрімова	Махаббат мұңы, 1960 Үндістан хикаясы, 1971 Шырағың сөнбесін, 1973 Алақан, 1971 Қызықты физика, 1971	Махаббат. Үндістан. Шырағың. Алақан Қызық. физ.
Т.Әбдіков	Сағындым сені, 1979 Сенім, 1975 Айтылмаған ақиқат, 1979 Ақиқат, 1974 Көкжиек, 1969 Күзгі жапырақтар, 1971 Амантай, 1935 Әңгімелері, 1952 Батыр, 1940 Мақташы қыз, 1953 Өлеңдер жинағы, 1948 Таңдамалы өлеңдері мен поэмалары, 1958 Тоғайдағы әңгіме, 1952	Сағындым. Сенім Айтылмаған. Ақиқат Көкжиек Күз. Амантай Әңгім. Батыр Мақташы. Өлеңд. Танд. өлеңд. Тоғайда.
К.Әбдіқадыров	Сандалкөк, 1974 Сыр саздары, 1985 Серпіліс, 1974	Сандалкөк Сыр саздары Серпіліс
Б.Әбдіразақов	Жігіт дәурен, 1974 Жырлайды жүрек, 1977	Жігіт. Жырла.
Б.Әбдіразақов	Жарық дүние, 1968	Жарық дүние
С.Әбдірайымов	Шөл жайылымды жақсарту жолы, 1969 Тас раушан – сахара гүлі, 1980	Шөл жайылым. Тас.
Ш.Әбдіраманов	Көрінбес қорған, 1969	Көрінбес.
М.Әбдірахманов	Адасқан қаз, 1979 Көктем лебі, 1981	Адасқан. Көктем.
С.Әбдірахманов	Тоғысқан тағдырлар, 1979	Тоғысқан.
Т.Әбдірахманова	Ойшылдық Білесің бе бұларды? 1962 Көгершін көңіл, 1968 Кілт, 1972	Ойшыл. Білесің бе. Көгершін. Кілт
Ж.Әбдірашев	Ақ қайраң, 1970 Дала, сенің ұлыңмын, 1975 Найзағайлы жаз, 1971 Парасат пен парыз, 1973 Соғыстан соң туғандар, 1977	Ақ қайраң Дала. Найзағай. Парасат. Соғыстан соң.
М.Әбдіхалықов	Алыстағы Маңғыстауда, 1971 Жердің асты жеті қат, 1978 Қара тасқын, 1975 Ленин тапсырмасы, 1967 Кейпін батыр, 1962 Ортақ арал, 1968 Шыңғыстау, 1980	Алыста. Жердің асты. Қара тасқын Ленин. Кейпін. Ортақ арал Шыңғыстау
Ш.Әбенев	Биология ғажайыптары, 1969	Биология.
Ж.Әбиев	Қарын рағы, 1967	Қарын рағы
К.Әбисатов	Кішкентай машинист, 1968	Кішкентай.
Т.Әбсәлімов	Қазағым, 1993	Қазағым
Кердері Әбубәкір	Қой өсірушінің анықтамалығы, 1967	Қой өсіруші.
Р.Әбугалиев		
[Х.Жұмабеков, М.Тавитов]		
Н.Әбуталиев	Қайран Нарын, 1980 Құрдастар, 1975 Сахара сыйы, 1973 Қазақ тілі, 1982 Түрік шежіресі, 1992 Коммунистің міндеті мен правосы, 1967 Ақын арманы, 1965 Алтай асулары, 1962 Алтай жырлары, 1950 Арман жолында, 1968 Баянауыл баурайында, 1975 Жас азамат, 1948 Жүрек жырлайды, 1961 Қуат, 1938 Миллиард жыры, 1977 Ой толқындары, 1972 Өлеңдері мен поэмалары, 1958 Таңдамалы өлеңдері мен поэмалары, 1953	Қайран Нарын Құрдастар Сахара. Қаз. тілі Түрік шежіресі Коммунист. Ақын. Алтай асу. Алтай. Арман. Баянауыл. Жас азамат Жүрек. Қуат Миллиард. Ой толқын. Өлеңд. Танд.өлеңд.
Ф.Әбуханов		
Әбілғазы баһадүр		
Қ.Әбілдаев		
Д.Әбілев		

	Тұлға, 1947 Уақытпен сырласу, 1966 Шалқыма, 1950 Помидор мен қияр өсіру, 1971 Оспан батыр, 1993 Ауылдағы жер өлшеушілерге көмекші, 1968 Армансыздар, 1938; Ғаламат, 1971 Достық пен махаббат, 1947 Жас түлектер, 1945 Замана перзенттері, 1961 Найзағай, 1969 Пьесалар, 1953 Сәуленің күлкісі, 1978 Терең тамырлар, 1952 Төлеген Токтаров, 1944 Үлкен жолда, 1948 Мал дәрігерлік шаралар, 1965 Шопан серігі Мал санитарына көмекші, 1964	Тұлға Уақыт. Шалқыма Помидор. Оспан батыр Ауылда. Армансыз. Ғаламат Достық. Жас түлек. Замана. Найзағай. Пьеса. Сәуле. Терең тамыр. Төлеген. Үлкен жол. Мал дәрігер. Шопан. Мал санитары.
Д.Әбілев С.Әбілқасымұлы А.Әбішев Ә.Әбішев		
Ә.Әбішев	Малда кездесетін жарақаттар, 1971 Аспан сыры, 1962 Халық астрономиясы, 1969 Алтынай, 1977 Бәйшешек, 1979 Парасат, 1982 Таңбалы адам, 1975 Ас – адамның арқауы, 1964 Малдан адамға жұғатын аурулар, 1962 Жылан мен қарлығаш, 1970 Саят, 1967 Жез таулар, 1977 Оянған ар, 1972 Шұғыл тапсырма, 1980 Ақ босаға, 1980 Аңыздар сыры, 1969 Өлеңдер мен дастандар, 1952 Таңдамалы шығармалары, 1981 Той бастар, 1973 Шығармалары, 1961 Жаңғырту, 1978 Қош бол, альбом, 1976 Перизат сезім, 1980 Алтын ғасырдан жарқын ғасырға, 2002 Кайнар, 1982 Тағы бір таң атты, 2002 Хантәңірі, 1997 Әлімқара, 1968 Дала қырандары, 1968 Кәрі сайтан, 1973 Күле көрмеңіз, 1972 Сирек хайуан, 1975 Алыстағы арманым, 1976 Ауыл жігіттері, 1974 Таң алдында, 1980 Айтуар, 1974. Ар алдында, 1978 Мұңды сапар, 1997 Толғау, 1965 666 мақал мен мәтел, 1960 Балдәурен, шіркін балалық, 1973 Биікке-биікке, 1955; Жаңа жұмбақ, 1997 Жүрек лүпілі, 1967 Көңіл күйі, 1971 Көңіл күнделігінен, 1980 Қалам қайраты, 1976 Құрбыма, 1964 Лирика, 1958 Менің Қазақстаным, 1960 Менің ойыншығым, 1953	Мал. жарақат. Аспан сыры Халық астрон. Алтынай Бәйшешек Парасат Таңбалы. Ас. Мал. ауру. Жылан. Саят Жез тау. Оянған ар Шұғыл. Ақ босаға Аңыз. Өлеңд. Таңд. шығ. Той бастар Шығ. Жаңғырту Қош бол. Перизат. Алтын ғасырдан. Кайнар Тағы бір. Хантәңірі Әлімқара Дала. Кәрі сайтан Күле көрме. Сирек хайуан Алыста. Ауыл. Таң алды. Айтуар Ар. Мұңды. Толғау 666 мақал. Балдәурен. Биікке. Жаңа жұмбақ Жүрек. Көңіл күйі Көңіл. Қалам. Құрбыма Лирика Менің Қазақст. Менің ойын.
Ә.Әбішев [Ө.Ташмұханбетов] Ғ.Әбішев Х.Әбішев Х.Әбішұлы Б.Әдетов		
Х.Әдібаев Н.Әжіғалиев		
Қ.Әжікеев		
Ә.Әзиев		
Е.Әзімбаев К.Әзірбаев		
С.Әйешев Е.Әкімқұлов		
Ш.Әлдибекұлы		
Ә.Әленов С.Әлжіков		
Ш.Әлиев А.Әлсеров		
И.Әлібаев		
Қ.Әлім Д.Әлімбаев М.Әлімбаев		

	Орақ – олақ, 1962 Өрнекті сөз – ортақ қазына, 1967 Өшпес от, 1969 Таңдамалы өлеңдері мен поэмалары, 1961 Тәрбие туралы әңгімелер, 1972 Ту тіккен, 1984 Шежірелі саяхат, 1976 Құстар тіршілігі, 1972	Орақ. Өрнекті сөз. Өшпес от Танд. өлеңд. Тәрбие. Ту тіккен Шежіре. Құстар.
Р.Әлімбаев [Ж.Төреходжаев] С.Әлімбетов Ә.Әлімжанов	Өлеңдері мен поэмалары, 1962 Дармина, 1975 Жаушы, 1976 Қарасұңқар, 1970 Махамбеттің жебесі, 1970 Отырардан жеткен сый, 1974 Оралу, 1978 Көңілімнің саздары, 1977 Перизат сезім, 1980 Алатау суреттері, 1960 Балалы үй Жайсаң жер, 1968 Қыран, 1970 Абай, 1954 Ақбоз ат, 1962 Боз жорға, 1969 Ел мен жер, 1978 Кертолғау, 1973 Көкек айы, 1982 Күрең өзен, 1971 Сапар, 1950 Сейтек сарыны, 1966 Сырлы наз, 1977 Туған ауыл, 1968 Тұлпарлар тағдыры, 1975 Шежірелі сахара, 1976 Шырағың сөнбесін Ат тұяғын тай басар, 1975 Батыр болып тұмайды, 1970 Бәйтеректің бұтағы, 1981 Өнерпаз шабандоздар, 1965 Кентау қыраны, 1967	Өлеңд. Дармина Жаушы Қарасұңқар Махамбет. Отырар. Оралу Көңіл. Перизат. Алатау. Балалы үй Жайсаң жер Қыран Абай Ақбоз ат Боз жорға Ел мен жер Кертолғау Көкек. Күрең өзен Сапар Сейтек. Сырлы наз Туған ауыл Тұлпар. Шежіре. Шырағың. Ат тұяғы. Батыр. Бәйтерек. Өнерпаз. Кентау.
Ә.Әлішев	Жаксы мінез — жанға серік, 1971 Өмір серігі, 1979 Аналитикалық геометрия, 1966 Биязы жүнді қой шаруашылығының шеберлері, 1959	Жаксы мінез. Өмір. Аналит. геом. Биязы жүн.
Т.Әлішев Ө.Әміреев [Н.Шәметов] Ш.Әмірәлиев А.Әмірбаев М.Әмірбаев М.Әмірғалин [А.Жандеркин, Р.Қуатов] Т.Әміренов Қ.Әміров	Жол мұраты, 1977 Жастық шақ, 1959 Қызыл гүлдер, 1974 Өшпес жұлдыздар жарығы, 1970 Революция ұландары, 1959 Саулықтарды қыста қоздату пайдалы, 1965 Домбыраға тіл бітсе, 1989 Шығармалары, 1968 Ауыл перзенттері, 1975 Орысша-қазақша географиялық түсіндірме сөздік, 1966	Жол мұраты Жастық. Қызыл гүл. Өшп. жұлдыз. Рев. ұлан. Саулықтар. Домбыра. Шығ. Ауыл. Орыс.-қаз. географ. түсінд. сөздік
Т.Әпсеметов Т.Әсемқұлов Әсет [Найманбаев] С.Әсіпов Ж.Әубәкіров [С.Әбдірахманов, Қ.Базарбаев] О.Әубәкіров	Бытпылдық, 1962 Жасыратын не бар, 1963 Көктайғақ, 1969 Сиқыр, 1971 Сүзеген сөз, 1973 Сықақ өлеңдер, 1968 Ұзын сөздің қысқасы, 1967 Бала Мұхтар, 1967 Абай, 1-2 к., 1955 Абай жолы, I т., 1954; II т., 1955; III т., 1957 Абай жолы, I к., 1961 Айман-Шолпан, 1957	Бытпылдық Жасыр. Көктайғақ Сиқыр Сүзеген. Сықақ. Ұзын сөз. Бала Мұхтар Абай Абай жолы Абай жолы Айман-Шолпан
А.Әуезов М.Әуезов		

	Ақын аға, 1950 Әр жылдар ойлары, 1959 Еңлік-Кебек, 1922 Индия очерктері, 1958 Көксерек, 1962 Қараш-Қараш, 1960 Қилы заман, 1974 Өскен өркен, 1962 Таңдамалы шығармалар, I-VI т., 1955-1957 Таңдамалы шығармалар, I-XII т., 1967-1969 Түнгі сарын, 1981 Таң шапағы, 1967 Алтын жемісті алқап, 1959 Қыр әңгімелері, 1961 Той тарқар, 1965 Ақиқатқа іңкәрлік, 1997 Шындыққа сүйіспеншілік, 1993 Қара жол, 1976 Аққабаның толқыны, 1981 Ақ селеу, 1972 Белестер, 1968 Кербез дала, 1970 Өрт Шығармалары, 1984 Төрт түліктің бас атаулары, 1998	Ақын аға Әр жыл. Еңлік-Кебек Индия очерк. Көксерек Қараш. Қилы заман Өскен өркен Таңд. шығ. Таңд. шығ. Түнгі сарын Таң шапағы Алтын жеміс. Қыр әңгім. Той тарқар Ақиқат. Шындық. Қара жол Аққаб. Ақ селеу Белестер Кербез. Өрт Шығ. Төрт түлік.
Е.Әукебаев Р.Әутәліпов		
С.Әшімбаев		
Б.Әшімов Д.Әшімханов М.Әшірбеков		
Б.Бабақов		
Ж.Бабалықұлы [А.Тұрдыбаев]		
Дулат Бабатайұлы	Мал ауруларының қазақша атаулары, 1986 Замана сазы, 1991 Қырандар, 1983 Жан сұлулығы, 1987 Дала жұлдыздары, 1970 Октябрь өрендері Естен кетпес есімдер, 1981 Өткендер мен өткелдер, 1974 Замана тудырған әдебиет, 1997 Жырлары, 1986 Шығармалары, 1986 Моңғолиядағы қазақтардың тілі, 1991 Бел-белестер, 1970 Жарыс мұраты, 1973 Еңсегей бойлы Ер Есім, 2005 Аквариум әліппесі, 1968 Ақын шабыты, 1940 Өрістеген өмір, 1939 Төрехан батыр, 1945 Шығармалар жинағы, 1956 Сырбұлақ, 1980 Ән – музыка сабағы, 1970 Алыс көкжиек, 1968 Жастық шақ, 1968 Замандас туралы толғау, 1973 Құрыш зергері, 1962 Сұңқар көңіл самғайды, 1980 Сыр мен сымбат, 1970 Өкпе туберкулезі, 1966 Еңбек эстетикасы, 1965 Алтай аясында, 1939 Құралай сұлу, 1971 Он бір күн, он бір түн, 1939 Таңдамалы шығармалары, 1948.	Мал ауру. Замана. Қыран. Жан сұлу. Дала. Октябрь. Естен кетпес. Өткендер. Замана. Жыр. Шығ. Моңғол. қаз. тілі Бел-белес. Жарыс. Еңсегей бойлы. Аквариум. Ақын. Өрісте. Төрехан. Шығ. жин. Сырбұлақ Ән. сабағы Алыс көкжиек Жастық. Замандас. Құрыш. Сұңқар көңіл. Сыр. Өкпе туберк. Еңбек. Алтай. Құралай. Он бір күн. Таңд. шығ.
А.Бабиұлы Ұ.Бағаев		
Қ.Бадыров		
М.Базарбаев Базар жырау		
Б.Базылхан Ш.Байбатшаев А.Байболатов Қазанғап Байболұлы С.Байғужиев Н.Байғанин		
М.Байғұтов Ө.Байділдаев Ә.Байділданов С.Байжанов		
С.Байжанов Е.Байзақов И.Байзақов		
Байкөкше ақын [Балғынбайұлы] С.Баймақанова О.Баймаханов [М.Мұсағалиев] С.Баймолдин		
Н.Баймұратов		
А.Байрашев Қ.Байсейітов [Қ.Шаңғытбаев]	Ауыз және тіл рағы, 1967 Қаратауда қалған жұмбақ кеме, 1981 Қызыл іңір, 1971 Монолог, 1969 Сағыныш, 1976 Ер Төлеген, 1946 Қанды жорық, 1962 Қазақстанда өсірілетін жембұршақтар, 1962 Беу, қыздар-ай! 1972 Құштар көңіл, 1977	Ауыз. рағы Қаратау. Қызыл іңір Монолог Сағыныш Ер Төлеген Қанды жорық Қазақст. жембұршақ. Беу, қыздар. Құштар.

Т.Бәсенов Н.Бегалиев С.Бегалин	А.Ясауи мавзолей комплексі Жиде жұпар шашқанда, 1978 Ана қайраты, 1960 Бақыт, 1956 Бала Шоқан, 1964 Балладалар, 1962 Жас бұтақ, 1953 Жеткіншек, 1960 Замана белестері, 1975 Қыран туралы аңыз, 1976 Мектеп түлектері, 1961 Өлеңдер мен поэмалар, 1962 Сахара сандуғаштары, 1976 Сәтжан, 1973 Таңдамалы өлеңдері мен поэмалары, 1956 Төлбасылар, 1948 Уақыт тынысы, 1968 Шоқан асулары, 1971 Халықтық мал емдеу Жеңімпаз тас, 1974 Тойға келген келіншек, 1980 Әкелер даңқы жолымен, 1973 Арпалыс, 1948; 1959; 1977 Көгілдір экран, 1968 Ер бақыты – еңбек, 1979 Ауылым – өнім менің, 1975 Дала қоңырауы, 1977 Сүйек және буын туберкулезі, 1972 Кең жайлау, 1960 Ұмытпа мені, 1980 Мәди, 1973 Жау жағадан алғанда Майдангер көзімен, 1969 Малшы мұраты, 1977 Шығармалары Қызылшашы Тамара Абдуллаева, 1967 Бабаназар терегі, 1978 Қатерлі қияда, 1984 Ізгілік жолдары, 1980 Жол жоралғысы, 1977 Үміт сапары, 1975 Ақан Ақтаев, 1957 Ардагер туралы аңыздар, 1965 Әппақ-наме, 1977 Батыр Науан, 2002 Дала комиссары, 1961 Достық даусы, 1954 Жаңа қытай поэзиясы, 1954 Қайран жастық, 1968 Мамырстан, 1970 Мариям Жагорқызы, 1955 Менің замандастарым, 1977 Үш кезең, 1962 Шардара, 1972 Екі ойшыл, 1962 Қанды асу, 1968 Дауылдан кейін тыныштық, 1970 Ескі паравоз, 1976 Жаңа дала, 1979 Мен өмір сүремін, 1956 Солдат сыры, 1968 Фарида, 1962; 1978 Таз – тақиядан, қотыр – қолдан, 1962 Гүлстанның бұлбұлдары, 1970 Дәстүр тағлымы, 1972 Достық кемесінде, 1995 Терме сазы, 1994 Азияның бас керуен сарайы, 1991 Аспаннан шұға жауған күн, 1975 Егеулі найза, 1969 Жұмыр жерде теңбіл доп, 1972 Пердесіз көңіл, 1983 Үшінші подъезд, 1980	А.Яссауи мавзолей. Жиде. Ана. Бақыт Бала Шоқан Баллада. Жас бұтақ Жеткіншек Замана. Қыран. Мектеп. Өлеңд. Сахара. Сәтжан Таңд. өлеңд. Төлбасы. Уақыт. Шоқан асу. Халықтық. Жеңімпаз. Тойға кел. Әкелер. Арпалыс. Көгілдір. Ер бақыты. Ауылым. Дала. Сүйек. туберк. Кең жайлау Ұмытпа. Мәди Жау. Майдангер. Малшы. Шығ. Қызылшашы. Бабаназар. Қатерлі. Ізгілік. Жол. Үміт. Ақан Ақтаев Ардагер. Әппақ-наме Батыр Науан Дала комисс. Достық. Жаңа қытай. Қайран жас. Мамырстан Мариям. Менің замандас. Үш кезең Шардара Екі ойшыл Қанды асу Дауыл. Ескі паравоз Жаңа дала Мен өмір. Солдат. Фарида Таз – тақиядан. Гүлстан. Дәстүр. Достық. Терме. Азия. Аспан. Егеулі найза Жұмыр жер. Пердесіз. Үшінші.
Қ.Беделхан О.Бейсеев Ш.Бейсенова Т.Бейісқұлов А.Бек М.Бекбауов К.Бекбергенов А.Бекбосынов Е.Бекенов Т.Бекенов І.Бекенов Қ.Бекетаев Ә.Бектасов Ә.Бектемісов		
Ж.Бектепов Қ.Бектұрғанов		
Ж.Бектұров К.Бектұрсынұлы Қ.Бекхожин		
Е.Бердин		
Т.Бердияров		
О.Бердібаев Р.Бердібаев		
С.Бердікұлов		

Т.Беркімбаев Д.Берсүгірова М.Бестібаев Б. Бигелдиев Т.Бигелдинов С.Бизақов Ж.Боданов Б.Бодаубаев	Ана мейірі, 1980 Шипагер, 1979 Қазақ әндері Балқаш, 1970 Аспандағы айқас, 1967; 1983 Вариант сөздер сөздігі, 2000 Малшы өмір, 1975 Жас жүректер, 1977 Желсіз түнде жарық ай, 1982 Ақ құс, 1984 Бұлбұл, 1972 Қанжар мен домбыра, 1976 Шопан серігі Өнерлі өрге жүзер, 1980 Өнерпаз болсаң, арқалан, 1976 Әкеге қарап ұл өсер, 1976 Дала дастаны, 1979 Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі, 1975 Өлеңдері («Шайыр» жинағы), 2002 Жанартаулар, 1976 Дән дария, 1977 Жаңарған жазық, 1962 Қалытқы, 1966 Жем-шөптік бұршақ өсіру, 1967 Ардақ Ән салады шағылдар, 1978 Бөрі де майдан, 1994 Біздің жақта қыс ұзақ, 1984 Қайдасың, қасқа құлыным, 1973 Қамшыгер, 1970 Мұзтау, 1976 Өз отынды өшірме, 1983 Өліара, 1979 Ұйқым келмейді, 1990 Үркер ауып барады, 1971 Таңдамалы, 1995 Шығармалары, 1994 Ақ бидай, 1976 Алматы әңгімелері, 1979 Сиыр малын семірту, 1966 Ақ қайың, 1952 Атан қомында туған адам, 1975 Ақ сүт, 1968 Қараторғай, 1970 Тұңғыш кітап, 1963 Жырлары («XV-XVIII ғ. қазақ поэзиясы»), 1982	Ана мейірі Шипагер Қаз. әндері Балқаш Аспан. Вариант сөз. Малшы. Жас жүрек. Желсіз түн. Ақ құс Бұлбұл Қанжар. Шопан. Өнерлі. Өнерпаз. Әкеге қара. Дала. Қаз. тілі. синоним. Өлеңд. Жанартау. Дән. Жаңарған. Қалытқы Жем-шөп. Ардақ Ән салады. Бөрі де. Біздің жақта. Қайдасың. Қамшыгер Мұзтау Өз отын. Өліара Ұйқым. Үркер. Таңд. Шығ. Ақ бидай Алматы. Сиыр малы. Ақ қайың Атан қомы. Ақ сүт. Қараторғай Тұңғыш. Жыр.
О.Бодықов		
Ж.Бозымбеков Қ.Боқаев		
Қ.Боқасов		
Ә.Болғанбаев Боран ақын Ж.Боранбаев Қ.Боранбаев		
С.Боранбаев К.Боранғазиев О.Бөкеев		
Ә.Бөкейханов		
Ә.Бөриев		
Ш.Бөрібаев М.Бубенов Е.Букетов Қ.Бұғыбаева		
Бұқар жырау [Қалқаманұлы] Б.Бұлқышев М.Бұлұтов Қ.Бүкебаев Ә.Бүркітбаев	Адамзатқа хат, 1977 Зұлымдық формуласы Айдалы арлан, 1983 Ару ана, 1973 Мұғалім, 1973 Өлеңдер, 1967	Адамзатқа хат Зұлымдық. Айдалы. Ару ана Мұғалім Өлеңд.
Біржан сал [Қожағұлұлы] Ә.Бірмағамбетов [Г.Я.Рольник] Б.Бірімжанов	Қазақстан географиясының хрестоматиясы, 1962 Жалпы химия, 1962 Химия терминдері, 1969 Мал азығы Астрономия, 1964 Ботаника, 1963 Ата кәсіп Сүйе ме, сүймей ме? 1967 Үш күн, үш түн, 1969 Хазірет қарғаған ауыл, 1970 Шыңырау, 1977 Ана жүрегі, 1974 Қыран қия, 1971 Өскен ұя, 1976 Серпер, 1979 Шабыт қайнары, 1978 Ел намысы – ер намысы, 1966 Қазақ халқының ауыз әдебиеті, 1958	Қазақст. геогр. Жалпы химия Хим. термин. Мал азығы Астрон. Ботаника Ата кәсіп Сүйе ме? Үш күн. Хазірет. Шыңырау Ана. Қыран. Өскен. Серпер Шабыт. Ел намысы. Қаз. ауыз әдеб.
В.Вергнер А.Воронцов В.Всесвятский Н.Гулиза М.Гумеров		
С.Ғаббасов		
И.Ғабдиров М.Ғабдуллин		

Н.Фабдуллин	Менің майдандас достарым, 1947; 1984 Сұрапыл жылдар, 1972 Алғашқы сапар, 1953 Қызық дәурен, 1965 Өмір күйі, 1961 Өмір, қымбатсың маған, 1966 Сарғайған жапырақ, 1970 Өрлеу жылдары, 1975 Ардағым, 1976 Хирургтің кеңесі, 1966 Малдан адамға жұғатын аурулар, 1970 Арман, 1950 Табысты жан, 1976 Өсімдіктер дертіне шипалы микробтар, 1969 Күнімай, 1982 Витаминдер, 1954 «Әулиелі» жерлер туралы шындық, 1967 Мұрагерлер, 1970 Қазақстанның ауыл шаруашылығы республикамыздың 30 жылдығы қарсаңында, 1950 Арал арайы, 1980 Менің замандастарым, 1967 Серт, 1972 Сүмбілшаш, 1975 Парыз, 1976 Қызылжар, 1976 Абзал аналар, 1979 Шұғылалы шақ, 1980 Уақыттан озғандар, 1981 Біз әлі кездесеміз, 1971 Бір түйменің әлегі, 1963 Кездескен деген осы, 1974 Көшпелі емхана, 1967 Таң атып келеді, 1980 Шекісу мен бекісу, 1979 Ғашықтық туралы мың бірінші баллада, 1970 Жаман Жәутік, 1980 Менің туыстарым, 1977 Ол осындай адам, 1967 Екінші өмір, 1981 Қыран қалғымайды, 1971 Тау жолы, 1978 Дария, 1976 Жібек жолы, 1973 Жусан мен гүлдер, 1981 Зауал, 1970 Келіншектаудағы тас түйелер, 1981 Кісі ақысы, 1981 Құм жұтқан қалалар, 1967 Табалдырығына табын, 1980 Тұлпардың ізімен, 1967 Зиянды қос қанатты насекомдар, 1970	Менің дос. Сұрапыл. Алғашқы. Қызық дәурен Өмір күйі Өмір. Сар. жапырақ Өрлеу. Ардағым Хирург. Мал. ауру. Арман Табыс. Өсімдік. дерті. Күнімай Витамин. Әулие. Мұрагер. Қазақст.
Ш.Дәрмағамбетов	Арал арайы, 1980 Менің замандастарым, 1967 Серт, 1972 Сүмбілшаш, 1975 Парыз, 1976 Қызылжар, 1976 Абзал аналар, 1979 Шұғылалы шақ, 1980 Уақыттан озғандар, 1981 Біз әлі кездесеміз, 1971 Бір түйменің әлегі, 1963 Кездескен деген осы, 1974 Көшпелі емхана, 1967 Таң атып келеді, 1980 Шекісу мен бекісу, 1979 Ғашықтық туралы мың бірінші баллада, 1970 Жаман Жәутік, 1980 Менің туыстарым, 1977 Ол осындай адам, 1967 Екінші өмір, 1981 Қыран қалғымайды, 1971 Тау жолы, 1978 Дария, 1976 Жібек жолы, 1973 Жусан мен гүлдер, 1981 Зауал, 1970 Келіншектаудағы тас түйелер, 1981 Кісі ақысы, 1981 Құм жұтқан қалалар, 1967 Табалдырығына табын, 1980 Тұлпардың ізімен, 1967 Зиянды қос қанатты насекомдар, 1970	Арал арайы Менің замандас. Серт Сүмбілшаш Парыз Қызылжар Абзал ана. Шұғыла. Уақыттан оз. Біз. кездес. Бір түйме. Кездес. осы Көшпелі. Таң атып. Шекісу. Ғашықтық. Жаман Жәутік Менің туыс. Ол. адам Екінші өмір Қыран. Тау жолы Дария Жібек. Жусан. Зауал Келіншектау. Кісі. Құм жұтқан. Табалдырығың. Тұлпар. Зиянды. насеком.
Е.Домбаев	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.
С.Досанов	Екінші өмір, 1981 Қыран қалғымайды, 1971 Тау жолы, 1978 Дария, 1976 Жібек жолы, 1973 Жусан мен гүлдер, 1981 Зауал, 1970 Келіншектаудағы тас түйелер, 1981 Кісі ақысы, 1981 Құм жұтқан қалалар, 1967 Табалдырығына табын, 1980 Тұлпардың ізімен, 1967 Зиянды қос қанатты насекомдар, 1970	Екінші өмір Қыран. Тау жолы Дария Жібек. Жусан. Зауал Келіншектау. Кісі. Құм жұтқан. Табалдырығың. Тұлпар. Зиянды. насеком.
Д.Досжанов	Дария, 1976 Жібек жолы, 1973 Жусан мен гүлдер, 1981 Зауал, 1970 Келіншектаудағы тас түйелер, 1981 Кісі ақысы, 1981 Құм жұтқан қалалар, 1967 Табалдырығына табын, 1980 Тұлпардың ізімен, 1967 Зиянды қос қанатты насекомдар, 1970	Дария Жібек. Жусан. Зауал Келіншектау. Кісі. Құм жұтқан. Табалдырығың. Тұлпар. Зиянды. насеком.
Т.Досжанов [Ж.Сматов] Қ.Досқалиев Ж.Досқараев Х.Досмұхамедұлы	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.
Ұ.Доспанбетов	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.
С.Досымов	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.
С.Дөнентаев	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.
М.Дулатов	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.
Д.Дулатова	Қаһарман қала және Қазақстан, 1973 Диалектілік лексика Аламан, 2002 Таңдамалы, 1998 Шығармалары, 2002 Ел есінде, 1983 Көрі қобыз сарыны, 1970 Қардағы гүл, 1981 Сырғалы қыз, 1975 Ащы мен тәтті, 1978 Директорлар, 1975 Жаңғырық, 1972 Өлеңдер, 1950 Таңдамалы шығармалары, 1957 Бакытсыз Жамал, 1910 Барымта, 1996 Шығармалары, I-II т., 1996 Шоқан тарихшы, 1976	Қаһарман. Диал. лексика. Аламан Таңд. Шығ. Ел есінде Көрі қобыз. Қардағы гүл Сырғалы. Ащы. Директор. Жаңғырық Өлеңд. Танд. шығ. Бакытсыз Жамал Барымта Шығ. Шоқан.

М.Дүзенов	Ақәже, 1968 Ант, 1975 Астана түбіндегі өн, 1969 Әке болғым келеді, 1970 Гүлденген өңір, 1971	Ақәже Ант Астана. Әке. Гүлден.
Ж.Дүйсекеев Е.Дүйсенбаев Е.Дүйсенбаева Е.Дүйсенбеков Ә.Дүйсенбиев	Ақпейіл, 1974 Береке бастау Атақты азамат Көңілді көшеде, 1970 Қайырлы таң, балалар, 1971 Қаһарман қорған, 1974 Жылқы тұқымын асылдандыру, 1972	Ақпейіл Береке. Атақты. Көңілді. Қайырлы таң. Қаһарман. Жылқы тұқым.
К.Дүйсенов М.Дүйсенов	Ант, 1974 Гүлжан сүйеді, 1969 Қалыңдық, 1962 Меймандар, 1971	Ант Гүлжан. Қалыңдық Мейман.
Ф.Дінісламов	Көл жағасында, 1966 Семсер, 1948 Сырлы көл, 1950 Ұшқын, 1954	Көл жағасы. Семсер Сырлы көл. Ұшқын
А.Егеубаев Р.Егізбаев Б.Едепанияұлы Ж.Еділбаев	XX ғ. екі сағаты Қараша қаздар қайтқанда, 1975 Ұрпақ тағдыры Буырқанған бұлақтар, 1978 Бүгінгі ауыл адамдары, 1969 Сын сағатта, 1980 Тергеуші толғанады, 1973 Тереңдегі тебіреністер, 1984 Түркістан, 1982 Кой шаруашылығы негіздері, 1964	XX ғ. екі сағаты Қараша қаз. Ұрпақ. Буырқан. Бүгінгі ауыл. Сын сағат. Тергеуші. Тереңдегі. Түркістан Кой шаруаш.
А.Елеманов [А.Сысолятин] М.Елеусіз	Шоқан Уәлихановтың экономикалық көзқарасы, 1959 Жүзу де өнер, 1962 Көк жейде, 1967 Көкпар, 1970	Шоқан Уәлиханов. Жүзу. Көк жейде Көкпар
Б.Елқондиев Е.Елубаев	Білте шамның жарығы, 1981 Жарық дүние, 1978 Ойсыл қара, 1972	Білте шам. Жарық дүние Ойсыл қара
С.Елубаев	Үнің кетпес құлақтан, 1981 Жан жылуы, 1981 Біздің ауылдың қызы, 1950 Дәуір дабылы, 1963 Жайық жырлары, 1956 Көбікшашқан, 1972 Күй дастан, 1970 Күн күмбез, 1968 Құрманғазы, 1 к., 1958; 2 к., 1960 Құтты қоныс, 1974 Сенің өзенің, 1953 Таңдамалы шығармалары, 1954 Шындық шырқайды, 1966 Биіктен биікке, 1977 Қазақстан орыс музыкасы Алғашқы адым, 1967 Ауыл кештері, 1981 Жолдар мен шақырымдар, 1976 Шығармалары Айдай, 1959 Шаншу, 1961 Шығармалары, 1965 Шымыр әңгімесі, 1958 Жүгері егісіне тыңайтқыш шашу, 1964 Суармалы егіншілік, 1968	Жан жылуы Үнің кетпес. Жан жылуы Біздің ауыл. Дәуір. Жайық. Көбікшашқан Күй. Күн күмбез Құрманғазы Құтты қоныс Сенің өзенің Таңд. шығ. Шындық. Биік. Қаз. орыс музыка. Алғашқы. Ауыл. Жол. Шығ. Айдай Шаншу Шығ. Шымыр. Жүгері. Суармалы егін.
Б.Ержанов Б.Ерзакович С.Еркебаев	Тұқым өсіруге көмекші, 1963	Тұқым өсіру.
Д.Еркінбаев Д.Еркінбеков	Аяулы жандар, 1961 Мәңгі жастық, 1967 Қазақстанның биязы және ұяң жүнді қой шаруашылығы, 1951	Аяулы жан. Мәңгі жастық Қазақст. қой шаруаш.
М.Ерлеспесов М.Ерлеспесов [А.Амантаев] М.Ерлеспесов [Ю.Карягин] Ш.Ермағамбетов Ш.Ерманов М.Ермеков		

М.Ермеков [Ә.Есенжанов] Х.Ермұратов К.Ертаев Ж.Ертілесов	Тарту, 1960 Октябрь, 1972 Түгіскен түлектері, 1980 Жастық жалын, 1971 Туған жер түлектері, 1975	Тарту Октябрь Түгіскен. Жастық. Туған жер.
Ерубай ақын С.Ерубәев Ғ.Есбатырова І.Есенберлин	Менің құрдастарым, 1952 Зылиқа, 1947 Айқас, 1966 Алмас қылыш, 1971 Алтын құс, 1972 Алтын Орда, 1982 Большевик туралы поэма, 1957 Ғашықтар, 1968 Жанталас, 1973 Көлеңкемен қорғай жүр, 1974 Қатерлі өткел, 1967 Қаһар, 1969 Маңғыстау майданы, 1978 Шығармалары Ағайынды Жүнісовтер, 1977 Ақ Жайық, 1960 Көп жыл өткен соң, 1967 Тар кезең, 1969 Қазақтың арқар-меинос қойы, 1967 Жұлдызым, 1982 Әйелдердің жыныс мүшелеріндегі қатерлі ісіктер, 1967 Құрдастар, 1980	Менің құрдас. Зылиқа Айқас Алмас. Алтын құс Алтын Орда Большевик. Ғашықтар Жанталас Көлеңке. Қатерлі. Қаһар Маңғыстау. Шығ. Ағайынды. Ақ Жайық Көп жыл. Тар кезең Қаз. қойы Жұлдызым Әйелдер.
Х.Есенжанов	Құрдас.	Құрдас.
Ә.Есенжолов Х.Есенқараева Ә.Есенқұлов [С.Нұғманов] Т.Есенқұлов Есет би І.Есқожин М.Есламғалиев	Сәбит Мұқанов – публицист, 1978 Әйтеке би, 1998 Екінші тыныс, 1982 Жырлап өткен өмірді, 1969 Мәртебе, 1976 Дала дүбірі, 1974 Ильич хаты Өмір өткелдері, 1971 Өңгімелер жинағы Асу-асу белдер, 1974 Аяулым, 1975 Дала тынысы, 1970 Ой-өрнек, 1978 Осы жақтың ұлымын, 1972 Ілияс дастан, 1969 Алатау ертегісі, 1968 Алтын мүйізді киік, 1961 Жапалақ туралы ертегі, 1967 Із, 1962 Еркежан, 1975 Арай, 1973 Шопан даусы, 1968 Менің бақытым, 1965 Өмір жолдары, 1980 Бірінші концерт, 1979 Екі жирен, 1976 Қайта оралған ән, 1968 Махаббат вальсі, 1983 Бозарал, 1973 Бөгет, 1981 Қайырлы таң, 1970 Менің достарым, 1968 Ләйлә, 2002 Асаната, 1977 Лашын, 1984 Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі, 1989 Абырой, 1979 Суармалы егіншілік, 1970 Суармалы топырақ және оны мелиорациялау, 1970 Түлеген түбек, 1973 Торғай түлегі, 1967	Сәбит Мұқанов. Әйтеке би Екінші. Жырла. Мәртебе Дала. Ильич. Өмір. Өңгім. Асу. Аяулым Дала. Ой-өрнек Осы жақ. Ілияс. Алатау. Алтын. Жапалақ. Із Еркежан Арай Шопан. Менің бақытым Өмір. Бірінші. Екі жирен Қайта орал. Махаббат вальсі Бозарал Бөгет Қайырлы таң Менің дос. Ләйлә Асаната Лашын Түйе өсіруші. сөздігі Абырой Суармалы егін. Суармалы. Түле. Торғай.
Ә.Есмамбетов Т.Есмұрзаев Ә.Есмырзаев		
Е.Естаев С.Есімбеков Т.Есімжанов		
М.Етекбаев		
Т.Жабаев А.Жағанова Ө.Жайлауов		
Ы.Жақаев		
І.Жақанов		
А.Жақсыбаев		
Ж.Жақыпбаев Т.Жақыпбайұлы		
Ә.Жақыпов М.Жақыпов Е.Жамалбеков		
Б.Жамалов		

Қ.Жаманбаев М.Жаманбалинов	Зергер мұрасы Айна бұлақ,1956 Балғын күндей балақан, 1974 Батыр ұстаз, 1972 Менің інім, 1970	Зергер. Айна бұлақ Балғын күн. Батыр. Менің інім
Жамбыл [Жабаев]	Сұраншы батыр, 1939 Шығармалары, 1957 Шығармаларының толық жинағы, 1946; 1994 Жырлар, 1958	Сұраншы. Шығ. Шығ. жин. Жыр.
Ж.Жамхаев Н.Жанаев	Өлеңмен өрілген ғұмыр, 1997. Жанымның жазирасы, 1972 Әнші торғай, 1974	Өлеңмен өріл. Жаным. Әнші
Р.Жанаев Ж.Жанарыстанов Ә.Жанәбілов С.Жанәбілов Ш.Жанәбілов Қ.Жанәбілұлы Ә.Жанәділов Д.Жанботаев	Мәуелі махаббат, 1974 Бұзақылыққа жол бермейміз, 1967 Шығармалары Дүрбелең, 1978 Қазақша мал атаулары, 1982 Әңгімелері Үміт, 1971 Дала оттары, 1977 Жер жылуы, 1986 Шыңдағы шынарлар, 1975 Тоқсан толғау, 1967 Бағбан кітабы, 1963 Жылдар жемісі, 1976 Жасыл жондар, 1974 Партизан жорықтары, 1967 Сәкен Сейфуллин, 1966 Сын сағатында, 1975	Мәуелі. Бұзақылық. Шығ. Дүрбелең Қаз. мал атау. Әңгім. Үміт Дала. Жер жылуы Шыңда. Тоқсан. Бағбан. Жылдар. Жасыл. Партизан. Сәкен Сейфуллин Сын сағатында
С.Жанғабылов А.Жанғалиев Б.Жанғалов Ғ.Жандыбаев Т.Жанкелдин	Ана жүрегінен, 1951 Шығармалар, 1958 Шығармалар, I-IV т., 1960-1963 Поэмалар, 1958 Азаматтар, 1980 Жайқоңыр, 1959 Жетісу жырлары, 1970 Өлеңдер, айтыстар, дастандар, 1962 Сөйле, тілім, 1986	Ана жүрегі. Шығ. Шығ. Поэм. Азамат. Жайқоңыр Жетісу. Өлеңд. Сөйле.
М.Жансаева І.Жансүгіров	Жылқышы бала, 1982 Тауда, 1976 Туыстар, 1980	Жылқышы. Тауда Туыстар
Т.Жанұзақов Қ.Жапсарбаев	Әнші азамат, 1951 Балладалар, 1962 Дәурен, 1969 Соңғы күн, 1967 Сырлы тал, 1971 Ақ жауын, 1984 Екі жүрек, 1968 Жесірлер Нәзік бұлттар, 1966 Сентябрь түні, 1970 Соңғы хат, 1974	Әнші. Баллада. Дәурен Соңғы күн Сырлы тал Ақ жауын Екі жүрек Жесірлер Нәзік. Сентябрь. Соңғы хат
Қ.Жаркенов	Жыр қанаты, 1956 Құмдағы дауыл, 1958 Қырда туған құрыш, 1954 Мұз тұтқыны, 1935 Нарын, 1935 Отан даусы, 1938 Шығармалар жинағы, I-II т., 1958-1960 Психология, 1970 Волейбол ойыны, 1972 Су және өмір, 1965 Тұғырлас түлектер, 1970	Жыр қанаты Құмда. Қырда. Мұз тұтқыны Нарын Отан. Шығ. жин. Психология Волейбол. Су. Тұғырлас.
Қ.Жармағамбетов	Таң самалы, 1971 Қайта айналып келгенше, 1978 Күн көтеріліп келеді, 1981 Армысың, алтын күнім, 1976 Дала шұғыласы, 1969 Сағым толқын, 1972 Төскей, 1978	Таң самалы Қайта айналып. Күн көтеріл. Армысың. Дала. Сағым. Төскей
Т.Жармағанбетов	Жолайырықта, 1996 Қазақ киімі, 1996	Жолайырықта Қазақ киімі
Т.Жароков		
Қ.Жарықбаев Ө.Жарылғапов Ж.Жатқанбаев Е.Жәкенов [Т.Егібаев] З.Жәкенов		
Ө.Жәмішев		
Ө.Жәнібеков		

О.Жәутіков	Математиканың даму тарихы, 1967 Жаратылыстану ғылымдары мен техниканың дамуындағы математиканың рөлі, 1970 Жоғары математикаға кіріспе, 1984 Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік, 2003	Математика. Жаратылыстану.
И.Жеменей		Жоғары матем. Парсы.- қаз. түсінд. сөздік. Жорық.
Б.Жетпісбаев Жиембет жырау [Бортоғашұлы] Ж.Жиенбаев Ж.Жиенбаев [Е.Ишпайкина] Қ.Жиенбаев С.Жиенбаев	Жорық жолдары, 1968 Шығармалары («Қазына» жинағы), 2001 Жүгеріні аурудан сақтау жолдары, 1968 Астық дақылдарының қарақүйесі және онымен күрес, 1955 Жалғыз желкен, 1984 Алтын қалам, 1971; 2003 Қарлығаш, 1959 Оймауыт, 1975 Оркийк, 1969 Шығармалары, 1972 Таңдамалы, 1972 Азамат арманы, 1978 Қуантшы мені, 1980 Әке қуанышы, 1969 Ботабай Садықов, 1967 Ойлар, 1966 Армантау, 1974 Айгөлек, 1975 Шыңдалу, 1981 Өлкетану және қоғамдық пайдалы еңбек, 1968 Замана бүлбүлдары, 1963 Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы, 1942 Құрманғазы, 1960 Мұқан Төлебаев, 1963 Қазақ тілі жөнінде зерттеулер, 1999 Алыстағы аралдар, 1980 Жасыл сағым, 1978 Алтын толқын, 1978 Жомарт күз, 1969 Педагогика, 1922; 1923 Шолпан, 1912 Шығармалары, 1995 Теңдеулер мен графиктер, 1966 Ұзақ өмір шарттары, 1969 Шеңгел гүлдегенде, 1979 Гүлзар, 1974 Өшпес жалын, 1962 КПСС-тің коммунистік құрылыстағы басшылық рөлінің артуы, 1968 Ақ жарма, 1974 Айнамкөз, 1969 Перзент үні, 1967 Сақара, 1970 Шапағат, 1972 Мұнай және газ геологиясы терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2000 Қой шаруашылығы үшін берік азық қорын ұйымдастыру, 1963 Түйе өсіру, 1965 Озат түйешілердің бота өсіру тәжірибелері, 1950 Қыран қазасы қияда, 1971 Қайырлы сапар, 1977 Құт құбыры, 1982 Сең бұзылғанда, 1972 Қаржыгер, 2004 Дарабоз, 1996 Көкейкесті, 1969 Қаздар қайтып барады, 1968 Прометей алауы, 2002 Саржайлау, 1978 Соңғы көш, 1974 Тағдыр, 1988	Шығ. Жүгері. Астық дақыл. Жалғыз. Алтын қалам Қарлығаш Оймауыт Оркийк Шығ. Таңд. Азамат. Қуантшы. Әке. Ботабай Садықов Ойлар Армантау Айгөлек Шыңдалу Өлкетану. Замана. Қаз. композитор. Құрманғазы Мұқан Төлебаев Қаз. тілі жөнінде. Алыста. Жасыл сағым Алтын. Жомарт. Педагогика Шолпан Шығ. Теңдеу. Ұзақ өмір. Шеңгел. Гүлзар. Өшп. жалын КПСС-тің. рөлі. Ақ жарма Айнамкөз Перзент. Сақара Шапағат Мұнай. газ. түсінд. сөздігі Қой шаруаш. Түйе өсіру Озат түйеші.
Жиренше шешен Қ.Жойқынбеков		
А.Жолдасбеков		
Ж.Жолдинов Т.Жолдыұлы Ө.Жолымбетов		
С.Жортанов А.Жұбанов		
Қ.Жұбанов С.Жұбатыров		
Ғ.Жұмабаев		
М.Жұмабаев		
Ө.Жұмабаев С.Жұмабаев		
С.Жұмабеков А.Жұмағалиев Б.Жұмағалиев		
Қ.Жұмағалиев		
Т.Жұмағалиев [Н.Сейітов, ...] И.Жұмағұлов		
И.Жұмағұлов [Д.Смағұлов] М.Жұмағұлов А.Жұмаділдин		
Ә.Жұмаділов Қ.Жұмаділов		

Ж.Жұмаканов	Адам тау қопарады, 1967 Әлия, 1958 Екі жол, 1966 Жазылмаған кітап, 1959 Жинақ, 1974 Қаракөз қарындас, 1962 Майдан дәптерінен, 1958 Махаббат пен мансап, 1970 Мен жұмысшымын, 1972 Москвадан Псковқа дейін, 1979 Соқпақ соңы, 1967 Солдат жолы, 1958 Үш бәйтерек, 1965 Шұбартау таңы, 1975	Адам. Әлия Екі жол Жазылм. кітап Жинақ Қаракөз. Майдан. Махаббат. Мен жұмысшы. Москва. Соқпақ. Солдат. Үш бәйтерек Шұбартау.
Қ.Жұмалиев	Айқас, 1942 Әдебиет теориясы, 1960 Жайсаң жандар, 1969 Қазақ эпосының мәселелері, 1959 Қырдағы күрес, 1957 Құтыру ауруы, 1969 Мал туберкулезі, 1980 Бесқарагер, 1982 Бабалар дәстүрі, 2001 Өмір ізі, 1971 Нарықтық экономиканың негіздері, 1994	Айқас Әдеб. теор. Жайсаң жан. Қаз. эпосы. Қырда. Құтыру. Мал туберк. Бесқарагер Бабалар. Өмір ізі Нарық. экон. негіз.
Х.Жұматов А.Жұмашев Т.Жұртбаев А.Жүнісов	Ақан сері, 1 к., 1971 Жапандағы жалғыз үй, 1965 Өшпейтін іздер, 1968 Құстар өні, 1975 Өлеңдері, толғаулары Жастарым, жайна! 1959 Айтолқын, 1974 Балжанның тағдыры, 1984 Мешін жылы, 1977 Өмір жыры, 1979 Жанартау, 1979 Құтбтың «Хисрау уа Шірін» поэмасының сөздігі, 1974 Ақ пейіл, 1977 Асыл мұраттар, 1975 Жаз, 1980 Нағыз қайнар, 1972 Темір тұлпар, 1975 Гәкку, 1985 Жас ғұмыр, 1985 Көктем күлкісі, 1975 Көкшенің көктемі, 1968 Тың дала, 1968 Жүректерде жатталған, 1978 Ақ айдын, 1969 Ақдариға, 1973 Ғашық Жайдарман, 1975 Жыр дәурен, 1993 Байқадам, 1980 Егіз бүйрек, 1977 Май-мамыр, 1975 Өлеңдер, 1963 Сәуір, 1971 Сыңар кебіс, 1977 Құстар қайтып оралғанда, 1981 Айналайын адамдар, 1975 Дала әңгімелері, 1979 Дала көктемі, 1962 Жас шыбықтар, 1966 Кең аймақ, 1965 Қыран түлегі, 1977 Нажағайлы түн, 1970 Солмайтын гүл, 1968 Жеткіншектер, 1977 Сұлу, 1974	Ақан сері Жапанда. Өшп. іздер Құстар. Өлеңд. Жастар. Айтолқын Балжан. Мешін. Өмір. Жанартау Құтб. «Хисрау уа Шірін» Ақ пейіл Асыл. Жаз Нағыз. Темір. Гәкку Жас ғұмыр Көктем. Көкше. Тың дала Жүректер. Ақ айдын Ақдариға Ғашық Жайдарман Жыр дәурен Байқадам Егіз бүйрек Май-мамыр Өлеңд. Сәуір Сыңар кебіс Құстар қайт. Айналайын. Дала әңгім. Дала. Жас шыбык. Кең аймақ Қыран түлегі Нажағай. Солма. гүл Жеткіншек. Сұлу
Б.Жүнісов [Ү.Мәмбетов, ...] С.Жүнісов		
К.Жүнісова Кете Жүсіп И.Жылқайдаров Ә.Жылқышиев		
К.Зәкенов Ә.Ибатов		
Ә.Ибрагимов		
Е.Ибраһим		
Ғ.Игенсартов Х.Игианов С.Иманасов		
О.Иманәлиев		
Ғ.Иманбаев З.Иманбаев		
М.Иманбаев		

Ш.Иманбаева Т.Иманбеков	Өлеңдері, 1950 Бұлақ күліп ағады, 1970 Тұт ағашының көлеңкесі, 1974 Үлкен үй, 1979 Үш айдың үш күні, 1972	Өлеңд. Бұлақ. Тұт ағашы. Үлкен үй Үш ай. Қант қызылша.
К.Иманғазиев	Қант қызылшасы егісіне тыңайтқыш шашу, 1964 Минерал тыңайтқыштар, 1964	Минерал. Тауқымет Адай жылқы. Шопан. Мың тарау Адам. Алғашқы. Жастық Көк белес Менің махабб.
Б.Иманғазина А.Иманғалиев Қ.Иманғалиев Р.Иманғалиев М.Иманжанов	Тауқымет, 1995 Адай жылқысы, 1970 Шопан – профессор, 1964 Мың тарау, 1980 Адам туралы аңыз, 1959 Алғашқы айлар, 1950 Жастық, 1948 Көк белес, 1960 Менің махаббатым, 1957 Таныс қыз, 1952	Тауқымет Адай жылқы. Шопан. Мың тарау Адам. Алғашқы. Жастық Көк белес Менің махабб. Таныс қыз Тік ішек. Жайық. Ажал құрсауы. Айқыз Арман. Жолдас. Жұмбақ үй Қара бала Өрде Өткелде Соңғы ерлік Соңғы. Сұңқар. Бекет Екі жиырма Қара шаңырақ Қарғын Мазасыз күн. Тіршілік Мөлдір. Отыз. көктем Өсімдік шаруаш.
Л.Иншаков Ә.Ипмағбетов Қ.Исабаев	Тік ішек рагы Жайықтың сол жақ бетінде, 1973 Ажал құрсауында, 1961 Айқыз, 1967 Арман арнасымен, 1962 Жолдас комендант, 1975 Жұмбақ үй, 1962 Қара бала, 1965 Өрде, 1978 Өткелде, 1974 Соңғы ерлік, 1971 Соңғы тәулік, 1969 Сұңқар самғауы, 1966 Бекет, 1966 Екі жиырма, 1983 Қара шаңырақ, 1973 Қарғын, 1980 Мазасыз күндер, 1970 Тіршілік, 1975 Мөлдір бұлақ, 1977 Отызыншы көктем, 1996 Өсімдік шаруашылығы, 1960	Тік ішек. Жайық. Ажал құрсауы. Айқыз Арман. Жолдас. Жұмбақ үй Қара бала Өрде Өткелде Соңғы ерлік Соңғы. Сұңқар. Бекет Екі жиырма Қара шаңырақ Қарғын Мазасыз күн. Тіршілік Мөлдір. Отыз. көктем Өсімдік шаруаш.
Д.Исабеков	Бекет, 1966 Екі жиырма, 1983 Қара шаңырақ, 1973 Қарғын, 1980 Мазасыз күндер, 1970 Тіршілік, 1975 Мөлдір бұлақ, 1977 Отызыншы көктем, 1996 Өсімдік шаруашылығы, 1960	Бекет Екі жиырма Қара шаңырақ Қарғын Мазасыз күн. Тіршілік Мөлдір. Отыз. көктем Өсімдік шаруаш.
Т.Исабеков Б.Исаев С.Исаев [Н.Шоқанов] Ы.Исақов Қ.Исалин М.Исамбаев [А.Сүлейменов] М.Исамбаев	Өмір жолдары, 1980 Ұшқын, 1975 Медициналық анықтама, 1965	Өмір. Ұшқын Мед. анықтама
[Қ.Рахимов, Р.Егеубаева] Н.Исахметов М.Исқаков	Халық медицинасында пайдаланылатын дәрілік өсімдіктер, 2000	Халық мед. өсімд.
М.Исқаков [С.Назаров] М.Исмағилов [А.Бекенов] Ж.Исмағұлов Т.Исмаилов С.Камалов Г.Каплина Ә.Кәкімжанов Т.Кәкішев	Ұландарым, 1974 Проективтік геометрия, 1966 Соқыр сенім және діни ғұрыптар, 1968 Қазақтың байырғы календары, 1980 Математика мен математиктер жайындағы әңгімелер, 1967 Зорман – терісі бағалы аң, 1971	Ұландарым Проект. геом. Соқыр сенім. Қаз. календары Математик. Зорман.
Б.Кәмалашұлы Ж.Кәрменов Ү.Кәрібаев	Адам мерейі, 1968 Есіл, 1959 Әңгімелер мен пьесалар, 1960 Овоц, 1956; 1968; 1972 Коммунизмнің ұлы құрылыстары, 1952 Ақ маралды асулар Сәкен Сейфуллин, 1967 Моңғол қазақтарының салт-дәстүрі, 1995 Ақылбайдың әні, 1980 Өлеңдер жинағы, 1951 Өлеңдері мен поэмалары, 1959 Тандамалы шығармалары, 1962 Бір шөк гүл, 1970 Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері, 1984 Қазақы атаулар мен байламдар, 2000 Періште өйел	Адам. Есіл Әңгім. Овоц Коммунизм. Ақ марал. Сәкен Сейфуллин Моңғ. қаз. салт-дәстүрі Ақылбай. Өлеңд. Өлеңд. поэм. Танд. шығ. Бір шөк. Қаз. 7777 мақал. Қазақы атау. Періште.
Ж.Кәрібозин	Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері, 1984	Қаз. 7777 мақал.
Ж.Кейкін	Қазақы атаулар мен байламдар, 2000	Қазақы атау.

Ә.Кекілбаев	Автомобиль, 1999 Аңыздың ақыры, 1999 Бір уыс топырақ, 1974 Бір шөкім бұлт, 1966 Дала балладалары, 1967 Елең-Алаң, 1984 Кенші келбеті, 1999 Күй, 1981 Құс қанаты, 1978 Ұйқыдағы арудың оянуы, 1999 Үркер, 1981 Тырау-тырау тырналар, 1973 Шандоз, 2000	Автомобиль Аңыз. Бір уыс. Бір шөкім. Дала. Елең-Алаң Кенші. Күй Құс қанаты Ұйқыдағы ару. Үркер Тырау-тырау. Шандоз Алтын.
Қ.Кемеңгеров	Алтын сакина, 1965 Қырда өскен қызғалдақ, 1996	Қырда. Қазіргі қаз. тілі
Ж.Кенғанова	Қазіргі қазақ тілі, 1954	Қазіргі қаз. тілі
Ы.Кененбаев	Лабасы етегінде, 1971	Лабасы.
І.Кеңесбаев	Тіл білімі терминдерінің лингвистикалық	Тіл. термин. сөздігі
[Т.Жанұзақов]	орысша-қазақша сөздігі, 1966	
И.Кенжалиев	Инжу-маржан Тайманұлы Исатай	Инжу-маржан Тайманұлы.
С.Кенжахметов	Қуырдақ, 1969 Тышқантірлік, 1983	Қуырдақ Тышқан.
Б.Кенжебаев	Асау жүрек, 1975 Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары, 1958	Асау. Қаз. дем. жазушы.
Қ.Кенжетев	Дархан дарын, 1980	Дархан.
М.Кеңпейілов	Шұғылалы Дала рауаны, 1980	Шұғылалы Дала.
Қ.Кереева	Құндыз құпиясы, 1979	Құндыз.
Д.Керімбаев	Жылқы өсіру мәселелері, 1959	Жылқы өсіру.
С.Керімбеков	Қазақстанның жылқы шаруашылығы, 1968 Жер – ана, 1951 Бес мылтық, 1940 Еңбек – ата, жер – ана, 1951 Колхоз бақшасы, 1952 Өлеңдер жинағы, 1953 Отыз алтыншы тәулік, 1978 Алып күшті Отаным, 1948 Жырларым, 1975 Қалың мал, 1954 Орындалған арман, 1956 Дала самалы, 1968 Математика тарихы Сөнбес жұлдыздар, 1973 Мақтаныш, 1954 Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз, 2004 Сарыарқаның кімдікі екендігі, 2004 Хал-ахуал, 2004 Ақмаралды асулар, 1972 Әке құшағы, 1968 Ер жүрек, 1967 Кезеңдер, 1971 Қасиет, 1977 Тәйімбет Көмекбаев, 1967 Қарулас достарым, 1971 Кең жайлау, 1960 Туберкулез, 1954 Алтын орақ, 1974 Екі бүркіт, 1963 Жас аңшы, 1971 Көңіл күйі, 1948 Қарт аңшының әңгімесі, 1959 Қысталаң жыл, 1969 Лашын хикаясы, 1965 Ағаш шеберлігі, 1982	Жер – ана Бес мылтық Еңбек – ата. Колхоз. Өлеңд. Отыз алтыншы. Алып күш. Жыр. Қалың мал Орынд. арман Дала самалы Математика. Сөнбе. жұлдыз. Мақтаныш Тірлікте. Сарыарқа. Хал-ахуал Ақмарал. Әке құшағы Ер жүрек Кезеңдер Қасиет Тәйімбет Көмекбаев Қарулас дос. Кең. Туберкулез Алтын. Екі бүркіт Жас аңшы Көңіл күйі Қарт аңшы. Қысталаң. Лашын. Ағаш шебер.
Ж.Кеттебеков	Отыз алтыншы тәулік, 1978	Отыз алтыншы.
Т.Көбдіков	Алып күшті Отаным, 1948	Алып күш.
С.Көбеев	Жырларым, 1975	Жыр.
Н.Көбенов	Қалың мал, 1954	Қалың мал
А.Көбесов	Орындалған арман, 1956	Орынд. арман
Ә.Көпбаев	Дала самалы, 1968	Дала самалы
М.Көпеев	Математика тарихы	Математика.
[Мәшһүр-Жүсіп]	Сөнбес жұлдыздар, 1973	Сөнбе. жұлдыз.
Қ.Көптиеv	Мақтаныш, 1954	Мақтаныш
Қ.Көпішов	Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз, 2004 Сарыарқаның кімдікі екендігі, 2004 Хал-ахуал, 2004 Ақмаралды асулар, 1972 Әке құшағы, 1968 Ер жүрек, 1967 Кезеңдер, 1971 Қасиет, 1977 Тәйімбет Көмекбаев, 1967 Қарулас достарым, 1971 Кең жайлау, 1960 Туберкулез, 1954 Алтын орақ, 1974 Екі бүркіт, 1963 Жас аңшы, 1971 Көңіл күйі, 1948 Қарт аңшының әңгімесі, 1959 Қысталаң жыл, 1969 Лашын хикаясы, 1965 Ағаш шеберлігі, 1982	Тірлікте. Сарыарқа. Хал-ахуал Ақмарал. Әке құшағы Ер жүрек Кезеңдер Қасиет Тәйімбет Көмекбаев Қарулас дос. Кең. Туберкулез Алтын. Екі бүркіт Жас аңшы Көңіл күйі Қарт аңшы. Қысталаң. Лашын. Ағаш шебер.
Н. Көшекбаев	Өлеңдері	Өлеңд.
Ғ.Көшенов	Жыл құсы, 1978	Жыл құсы
М.Көшербаев	Адам анатомиясы, 2001	Адам анатом.
З.Көшкенов	Айтшы, ақ қайың? 1969	Айтшы.
Ә.Көшімов	Таңдамалылар, 1963	Таңд.
А.Крейндлин		
Күдеріқожа		
[Көшекұлы]		
Қ.Күзембаев		
Ә.Күзенбаева		
Б.Күлеев		

Ж.Күлекеев К.Күленов Т.Күлтебаев Ө.Күмісбаев	Сызықтық программалау негіздері, 1991 Қазақстанның балық байлығы, 1967 Кой төлінің түрлі жағдайда өсіп-жетілуі, 1969 Ақ Шолпан, 1971 Ауылдан шыққан жел, 1975 Жапырақтар түсіп жатыр, 1969 Тау жолдары, 1972 Тіршілік тоқтамайды, 1982 «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны, 2003 (Канд. дисс.) Арыстан мен виоленчель және қасапхана, 1977 Бақбақ басы толған күн, 1975 Жиһанкез Тити, 1982 Кермек дәм, 1977 Алтын қазық, 1993 Жалын, 1970 Сөз өнері, 1976 Сыр, 1975 Өлең сөздің теориясы, 1983 Өмір ұшқыны, 1956 Күлеміз бе, қайтеміз? Мысықта сақал неге жоқ? 1972 Мінездеме, 1970 Тарихта қалғың келе ме? 1978; 1983 Балық кәсіпшілігі – табыс көзі, 1968 Пайдалы өсімдіктер, 1986 Топжарған, 1998 Иманжапырақ, 1975 Өмір өткелдері, 1976 Өлеңдері («Қазына» жинағынан), 2001 Аманат, 1979 Дәуір аты – Октябрь, 1970 Ызғар, 1972 Ағайын, 1982 Бейтаныс, 1978 Тұсаукесер, 1972 Шалғайдағы мектеп, 1974 Қазақ ырымдары, 1998	Сызықтық. Қазақст. балық. Кой төлі. Ақ Шолпан Ауыл. Жапырақ. Тау жол. Тіршілік. «Тары» концепті. Арыстан. Бақбақ. Жиһанкез. Кермек. Алтын қазық Жалын Сөз өнері Сыр Өлең сөз. Өмір ұшқ. Күлеміз бе. Мысық. сақал. Мінездеме Тарихта. Балық кәсіп. Пайдалы өсімдік. Топжарған Иманжапырақ Өмір. Өлеңд. Аманат Дәуір аты. Ызғар Ағайын Бейтаныс Тұсаукесер Шалғайда. Қаз. ырым.
С.Қаженбаев М.Қажымұратов І.Қажытай Қ.Қазиев Ж.Қазитов Қазтуған жырау К.Қазыбаев	Ескермеген ауру жаман, 1967 Рактан қалай сақтана білуге болады, 1967 Ажал аузынан, 1961 Жас партизандар, 1954 Жау тылында, 1967 Сол бір жылдарда, 1975 Қызықты зоология, 1969 Су асты әлемінің айнасы, 1989 Ақ желкен, 1976 Алтын бесік, 1969 Асу алда, 1977 Балықшы Иван, 1967 Большевик ауыл, 1967 Дала қоңырауы, 1957 Жел қайық, 1980 Көнсадақ, 2003 Көсемнің нұрлы атымен, 1970 Күн баласы, 1963 Қанатты жылдар, 1973 Қарқаралы басында, 1967 Қосбасар, 1958 Күрдас, 1954 Өлеңдер мен дастандар, 2003 Сарыарқа сазы, 1972 Таулар сөйлейді, 1960 Бейбітшілік сүйеміз, 1951 Кавказ шыңы, 1946 Таңдамалы шығармалары, 1953 Шолпан, 1941 Көк дөңгелек, 1962 Қос тентек, 1964 Мишка менің досым, 1973	Ескерм. ауру. Рактан. сақтан. Ажал аузы. Жас партизан. Жау тылы. Сол бір. Қызықты зоол. Су асты. Ақ желкен. Алтын. Асу. Балықшы. Большевик. Дала. Жел қайық Көнсадақ Көсем. Күн баласы Қанатты. Қарқаралы. Қосбасар Күрдас Өлеңд. Сарыарқа. Таулар. Бейбітшілік. Кавказ. Таңд. шығ. Шолпан Көк дөңгелек Қос тентек Мишка.
Ж.Күлекеев К.Күленов Т.Күлтебаев Ө.Күмісбаев	Сызықтық программалау негіздері, 1991 Қазақстанның балық байлығы, 1967 Кой төлінің түрлі жағдайда өсіп-жетілуі, 1969 Ақ Шолпан, 1971 Ауылдан шыққан жел, 1975 Жапырақтар түсіп жатыр, 1969 Тау жолдары, 1972 Тіршілік тоқтамайды, 1982 «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны, 2003 (Канд. дисс.) Арыстан мен виоленчель және қасапхана, 1977 Бақбақ басы толған күн, 1975 Жиһанкез Тити, 1982 Кермек дәм, 1977 Алтын қазық, 1993 Жалын, 1970 Сөз өнері, 1976 Сыр, 1975 Өлең сөздің теориясы, 1983 Өмір ұшқыны, 1956 Күлеміз бе, қайтеміз? Мысықта сақал неге жоқ? 1972 Мінездеме, 1970 Тарихта қалғың келе ме? 1978; 1983 Балық кәсіпшілігі – табыс көзі, 1968 Пайдалы өсімдіктер, 1986 Топжарған, 1998 Иманжапырақ, 1975 Өмір өткелдері, 1976 Өлеңдері («Қазына» жинағынан), 2001 Аманат, 1979 Дәуір аты – Октябрь, 1970 Ызғар, 1972 Ағайын, 1982 Бейтаныс, 1978 Тұсаукесер, 1972 Шалғайдағы мектеп, 1974 Қазақ ырымдары, 1998	Сызықтық. Қазақст. балық. Кой төлі. Ақ Шолпан Ауыл. Жапырақ. Тау жол. Тіршілік. «Тары» концепті. Арыстан. Бақбақ. Жиһанкез. Кермек. Алтын қазық Жалын Сөз өнері Сыр Өлең сөз. Өмір ұшқ. Күлеміз бе. Мысық. сақал. Мінездеме Тарихта. Балық кәсіп. Пайдалы өсімдік. Топжарған Иманжапырақ Өмір. Өлеңд. Аманат Дәуір аты. Ызғар Ағайын Бейтаныс Тұсаукесер Шалғайда. Қаз. ырым.

	Су тасушы Әшірбек, 1969 Шаншар атай, 1970	Су тасушы. Шаншар.
Т.Қалжеков	Туберкулез және онымен күресу жолдары, 1968	Туберкулез.
Қ.Қалиасқарұлы	Баян Өлгий қазақтарының ауыз әдебиеті (Халық ақындары), 1972	Баян Өлгий қаз. ауыз. әдеб.
Ғ.Қалиев [Ө.Болғанбаев]	Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы, 1997; 2003	Қазіргі қаз. тілі.
Е.Қалиев	Рудный оттары, 1962	Рудный.
Ж.Қалиев	Армысың, теңіз, 1968	Армысың.
С.Қалиев	Дүрбі, 1970	Дүрбі
	Қасиетті тақия, 1972	Қасиетті.
	Сәлем саған, мектебім, 1975	Сәлем саған.
	Өлеңдер, 1968	Өлеңд.
С.Қалиев	Еңбек ерені, 1968	Еңбек.
Ғ.Қаллемов	Соңғы өкпе, 1968	Соңғы өкпе
А.Қалманбетов	Көктем гүлі, 1973	Көктем.
Ө.Қалмырзаев	Ар, 1967	Ар
	Қарлығаш, 1970	Қарлығаш
Т.Қалыбеков	Экология және ашық кен, 1988	Экология.
А.Қалығұлов	Жарық сәуленің «жаралуы», 1968	Жарық.
	Сан сырлы сәуле, 1970	Сан сырлы.
Ш.Қалықов	Қойды аурудан қалай сақтау керек, 1963	Қой. ауру.
	Қой мен ешкінің кейбір аурулары, 1966	Қой мен ешкі.
Қ.Қамбаров	Алтай аясында, 1959	Алтай.
	Ертісте, 1978	Ертісте
С.Қамбаров	Әңгімелер мен пьесалары, 1960	Әңгім.
Ш.Қамзаұлы	Таудағы қала, 1961	Тауда.
Н.Қанабеков	Бейтаныс	Бейтаныс
М.Қаназов	Ақ тайлағым-ай, 1980	Ақ тайлағым.
	Арна, 1978	Арна
	Жер кіндігі, 1975	Жер кіндігі
	Сонар, 1973	Сонар
Б.Қанарбаева	Қазақтың наным-сенімдері, 1999	Қаз. наным-сенім.
Д.Қанатбаев	Ағын сулар әуені, 1975	Ағын су.
	Жеті қарақшы – жеті жұлдыз, 1973	Жеті қарақшы.
	Мың сүрлеу, соны соқпақ, 1977	Мың сүрлеу.
Ө.Қанахин	Ана абыройы	Ана.
	Ауыр күндерде, 1958	Ауыр күн.
	Бақыт бәйшешегі, 1977	Бақыт.
	Дәмелі, 1962	Дәмелі
	Жас дәурен, 1966	Жас дәурен
	Жер басып жүрсем, 1968	Жер бас.
	Жүрек қазынасы, 1973	Жүрек қазына.
	Жүрек қалауы, 1973	Жүрек.
	Мұрагер, 1958	Мұрагер
	Өз ақылымен, 1976	Өз ақылы.
Е.Қандеков	Өлеңдер мен поэмалар, 1963	Өлеңд.
Ә.Қаңтарбаев	Алтай	Алтай
Ж.Қаңтарбаева	Жұқпалы ішек ауруы, 1970	Жұқпалы. ауру.
[Б.Ниязова, С.Урустенов]		
Н.Қапалбеков	Еңлікгүл, 1980	Еңлікгүл
Ә.Қарағұлов	Баспасөз және уақыт тынысы, 1976	Баспасөз.
Қ.Қараманұлы	Қайраң өткел, 1978	Қайраң өткел
	Қызғыш күс, 1980	Қызғыш күс
Ө.Қарамендин	Бұзаудың өкпе күрт ауруы, 1967	Бұзау. ауруы
	Қойдың нематодирозы, 1971	Қой. нематод.
М.Қаратаев	Даладағы дабыл, 1962	Далада.
	Туған әдебиет туралы ойлар, 1958	Туған әдеб.
Ө.Қараұлы	Терме, 2002	Терме
Ғ.Қараш	Шығармалары («Ғұмар» жинағы), 2002	Шығ.
М.Қарсыбеков	Микроэлементті қолдану тәжірибесінен, 1966	Микроэлемент.
Д.Қасенов	Ауыл ардагерлері, 1974	Ауыл.
	Жаза, 1973	Жаза
	Серт	Серт
С.Қасиманов	Алтай аңыздары, 1975	Алтай.
	Қазақ халқының колөнері, 1962; 1969	Қаз. колөнері
	Қазақтың ұлттық тағамдары, 1977	Қаз. тағам.
	Өс-өс, бөбек, 1961	Өс-өс.
	Сиқырлы сыбызғы, 1961	Сиқырлы.
С.Қасқабасов	Қазақтың халық прозасы, 1984	Қаз. проза.
А.Қасымжанов	Диалектиканың заңдары мен категориялары, 1966	Диалектика.

М.Құрманалин	Аспан, 1971	Аспан
Т.Құрманғалиев	Мөлдір моншақтар, 1975	Мөлдір.
Қ.Құрманғалиева	Шалқар теңіз, 1968	Шалқар.
Х.Құрманғалин	Теңіз достары, 1962	Теңіз.
А.Құрманов	Атырау ару, 1978	Атырау ару
Қ.Құрманов	Тауарих хамса, 1910	Тауарих хамса
Қ.Құрманов	Аққу жұлдыз	Аққу.
Қ.Құрманов	Кұлақ	Кұлақ
Қ.Құрманов	Табиғатқа саяхат, 1980	Табиғат.
Қ.Құрманов	Физикалық география терминдері мен ұғымдарының орысша-қазақша анықтамалық сөздігі, 1993	Физ. геогр.
М.Құрманов	Алтын арқау, 1979	Алтын.
Қ.Құсайынов	Жүгеріні мал азығына пайдалану, 1964	Жүгері.
М.Құсайынов	Сабанды мал азығына пайдалану, 1963	Сабан.
Б.Құсбегин	Химияны мал азығына пайдалану, 1965	Химия.
Қ.Құттыбаев	Менің перзентім	Мен. перзент.
М.Құттықов	Зука батыр, 2000	Зука батыр
	Оның ұрпағы, 1975	Оның ұрпағы
	Ар-намыс, 1971	Ар-намыс
	Аяқталмаған өн, 1979	Аяқталма.
	Құс жолы, 1967	Құс жолы
Х.Қыдырбаев	Дала көркі, 1967	Дала көркі
Х.Қыдырбаев	Зиянкес кеміргіштер және оларға қарсы күрес, 1970	Зиянкес кеміргіш.
[А.Төлебаев, Р.Әлімбаев]	Терісі бағалы аңдар, 1982	Терісі бағалы.
Б.Қыдырбекұлы	Қазақстан хайуанаттар әлемі, 1977	Қазақст. хайуанат.
	Алатау, 1986	Алатау
	Ешкімге айтпа, 1959	Ешкім.
	Маздаған шырақ, 1971	Мазда.
	Мысық тұтқыны, 1979	Мысық.
	Түгел сөздің түбі бір, 1993	Түгел сөз.
	Ұрының еншісі, 1972	Ұры.
	Шайтанның шатағы, 1966	Шайтан.
	Шойынқұлақ, 1968	Шойынқұлақ
Ғ.Қыдырниязов	Шопан	Шопан
Ж.Қыдыров	Шынарым, шырайлым, 1985	Шынарым.
	Жұлдыздарға жол, 1969	Жұлдыз.
	Нұр жаусын, саған, 1971	Нұр жаусын.
У.Қыдырханов	Сәуір лебі, 1972	Сәуір.
	Таң нұры, 1978	Таң нұры
Т.Қызықбаев	Шаңқай түс, 1977	Шаңқай түс
	Алтай өуендері, 1969	Алтай.
	Темір тізгін, 1972	Темір.
	Парыз, 1975	Парыз
З.Қыстаубаев	Ақ түн, 1972	Ақ түн
	Бәйтеректер, 1978	Бәйтерек.
	Жүректегі жүзік, 1987	Жүрек.
С.Қышқашев	Таң арайлап келеді, 1975	Таң арайлап.
С.Ләмбеков	Әке жолы, 1984	Әке.
	Достар, 1955	Достар
	Қарқаралы саздары, 1968	Қарқаралы.
	Тайталас, 1980	Тайталас
А.Лекеров	Қырдағы өн, 1962	Қырда.
	Өмір оты, 1969	Өмір оты
	Түз гүлі, 1959	Түз гүлі
В.И.Ленин	Шығармалары, 36 т. 1958	Шығ.
Л.А.Леонтьев	Қысқаша саяси экономия, 1967	Қысқ. саяси эконом.
Н. Лушникова	Көңіл хошы, 1970	Көңіл.
Ж.Лұқпанов	Химияны өсімдік зиянкестері мен ауруларына қарсы қолдану, 1964	Химия.
М.Мағауин	Ақша қар, 1969	Ақша қар
	Бір атаның балалары, 1974	Бір ата.
	Жұмбақтас сыры	Жұмбақтас.
	Көк кептер, 1979	Көк кептер
	Көк мұнар, 1972	Көк мұнар
	Кияндағы қыстау, 1977	Киянда.
Мағауия	Дастандар, 1960	Дастан.
[Абайұлы Құнанбаев]	Медғат-Қасым, 1900	Медғат-Қасым
Б.Майлин	Азамат Азаматыч, 1961	Азамат.
	Таңдамалы шығармалары, 1958	Таңд. шығ.

М.Майлыбаев	Шұғаның белгісі, 1957 Шығармалар, I-V т., 1960-1963 Қазақстандағы мақта шаруашылығы Мақта егісін тыңайту, 1964 Нақыл, 1972	Шұға. Шығ. Қаз. мақта. Мақта егіс. Нақыл
Майлықожа [Сұлтанқожаұлы] М.Майшекин М.Мақатаев	Мұрагерлер, 1957 Аққулар ұйықтағанда, 1974 Дариға жүрек, 1972 Жырлайды жүрек, 1989 Қарлығашым, келдің бе? 1967 Мавр, 1970 Өмір – өзен, 1976; 1978 Шуағым менің, 1975 Шығармалары, 1993 Желдірме, 1972 Қалдырған, 1967 Қырым қызы, 1967 Орақ пен балға, 1979 Алтын шынар, 1960 Мен ат үстіндемін, 1971 Менің ізім, 1968 Өлеңдер, 1954 Өтсе де күндер, 1976 Қазақ халық қолданбалы өнері, 1986 Капитал, I т., 1963 Таңдамалы шығармалары, I т., 1956	Мұрагерлер Аққулар. Дариға жүрек Жырла. Қарлығаш. Мавр Өмір – өзен Шуағым. Шығ. Желдірме Қалдырған Қырым қызы Орақ. Алтын шынар Мен ат үсті. Менің ізім Өлеңд. Өтсе де. Қаз. өнері Капитал Танд. шығ.
Ғ.Малдыбаев	Ғарыштағы қымыз, 1972 Қара алтын қазынасы, 1973 Жылдар, 1954 Жылдар мен жолдар, 1962 Жылдарым менің, 1968 Отан үшін, 1938 Сапарда, 1972 Әл-Фараби және Абай, 1994 Ғажайып от ошағында, 1978 Жер астына саяхат, 1957 Өлеңдері, 2001 Өсімдік, топырақ және тыңайтқыш, 1964 Өрендер, 1970 Кұлынды жон, 1983 Шығармалары Дос көңілдер, 1968 Қарқаралы, 1983 Өсиет, 1962 Сал сары, 1970 Сыр, 1958 Табантал, 1961 Тарланбоз, 1973 Тұңғыш, 1955 Сыпыртқы командасы, 1982 Алыс кетіп барамын, 2003 Бала жолбарыс, 1963 Дала дабылы, 1949 Жаз ерке, 1958 Жаңа арна, 1961 Жасыл орман, 1950 Жер нәрі, 1966 Жолдас, 1954 Жұлдызды жылдар, 1963 Кұлыншақ, 1962 Қызыл арша, 1969 Магниттаудың оттары, 1952 Менің Қазақстаным, 1970 Найзағай жарығы, 1973 Сен екеуміз, 1977 Таңдамалы өлеңдер, 1958 Тартыс таңбасы, 1965 Торғай қақпасы, 1960 Үркер төбеде тұр, 1971 Шалқар, 1970 Шыңдағы шұғыла, 1972	Ғарышта. Қара алтын. Жыл. Жылдар. Жылдарым. Отан. Сапарда Әл-Фараби. Ғажайып. Жер асты. Өлеңд. Өсімдік. Өрендер Кұлынды. Шығ. Дос. Қарқаралы Өсиет Сал сары Сыр Табантал Тарланбоз Тұңғыш Сыпыртқы. Алыс кетіп. Бала жолбарыс Дала дабылы Жаз ерке Жаңа арна Жасыл орман Жер нәрі Жолдас Жұлдыз. Кұлыншақ Қызыл арша Магниттау. Менің Қазақст. Найзағай. Сен екеу. Танд. өлеңд. Тартыс. Торғай. Үркер. Шалқар Шыңда.
Ә.Марғұлан К.Маркс К.Маркс [Ф.Энгельс] А.Мархабаев М.Маташев С.Машақов		
А.Машанов		
Махамбет [Өтемісұлы] Д.Мәденов Б.Мәдиев М.Мәжитов А.Мәмбетақынов І.Мәмбетов		
Т.Мәндібаев С.Мәуленов		

Қ.Мәшһүр-Жүсіпов	Бір әйелдің өмірі, 1975	Бір әйел.
Т.Медетбеков	Қыздар, жігіттер	Қыз. жігіт.
А.Мекебаев	Сапар алдында, 1973	Сапар.
	Аңызак, 1978	Аңызак
	Бойжеткен, 1982	Бойжеткен
	Жез тырнақ, 1973	Жез тырнақ
	Құпия қойма, 1979	Құпия қойма
	Періште келіншек, 1983	Періште келіншек
Ә.Мендібаев	От кешу, 1974	От кешу
Қ.Мендіқожин	Бауырлас	Бауырлас
Ф.Мифтақов	Ақ көгершін, 1964	Ақ көгершін
Ж.Молдағалиев	Әуедегі толқындар, 1980	Әуеде.
	Айналайын атыңнан, 1971	Айналайын.
	Алғашқы қоңырау, 1978	Алғашқы.
	Ескі дос, 1979	Ескі.
	Жүрек қазынасы, 1962	Жүрек.
	Кең жайлау	Кең жайлау
	Самал, 1973	Самал
	Сарыарқаның сүйіктісі, 1968	Сарыарқа.
	Таза бұлақ, 1984	Таза бұлақ
	Торғай толғауы, 1 к., 1966	Торғай.
Ж.Молдағалиев	Тыңдағылар, 1974	Тыңдағы.
	Бастаушымыз – партия, 1954	Бастаушы.
	Жеңіс жырлары, 1949	Жеңіс.
	Жесір тағдыры, 1961	Жесір.
	Жиырма бес, 1965	Жиырма бес
	Жыр туралы жыр, 1958	Жыр.
	Кісен ашқан, 1969	Кісен ашқан
	Қызыл галстук, 1942	Қызыл галстук
	Қызыл қайың, 1973	Қызыл қайың
	Қыран дала, 1974	Қыран дала
	Поэмалар, 1960	Поэм.
	Таңдамалы шығармалары, I-II т., 1970	Таңд.
Т.Молдағалиев	Шырқа	Шырқа
	Алатау қызы, 1963	Алатау.
	Ескерткіш, 1968	Ескерткіш
	Жүрек ояу қашанда, 1973	Жүрек ояу.
	Жүректегі жазулар, 1981	Жүректегі.
	Көмила, 1960	Көмила
	Қош, көктем, 1971	Қош, көктем
	Құралай, 1961	Құралай
	Мен де жиырма жаста едім, 1978	Мен де жиырма.
	Хаттар, хаттар, 1974	Хаттар.
	Шақырады жаз мені, 1970	Шақырады.
Б.Момышұлы	Шақырады көктем	Шақырады көктем
	Біздің генерал, 1966	Біздің генерал
	Жауынгер тұлғасы, 1972	Жауынгер.
	Москва үшін шайқас, 1959	Москва.
	Ол күндердің өшпес даңқы, 1960	Ол күндер.
	Офицердің күнделігі, 1952	Офицер.
Ғ.Мұлағұлова	Шығармалар, I-II т., 1968	Шығ.
	Грибоктан болатын ауру және олармен күрес, 1964	Грибок.
Ж.Мусин	Ақ алаң, 1977	Ақ алаң
	Қанат ұшса қатайды, 1976	Қанат.
	Таң нұры, 1975	Таң нұры
	Туған үйдің түтіні, 198	Туған үй.
	Үміт, 1972	Үміт
Ж.Мұзапаров,	Қаби карттың әңгімесі, 1959	Қаби карт.
А.Мұздыбаев	Тағдыр, 1968	Тағдыр
Б.Мұқаев	Аққу сазы, 1980	Аққу.
	Жай оғы жауған жаз еді, 1978	Жай оғы.
	Жалғыз жаяу, 1983	Жалғыз.
	Өмір арнасы, 1978	Өмір.
М.Мұқанов	Бақылау және ойлау, 1959	Бақылау.
	Жан дүниесінің сыры, 1964	Жан дүние.
	Педагогикалық психология очерктері, 1962	Педагогика. очерк.
С.Мұқанов	Аққан жұлдыз, 1 к., 1967; 2 к., 1970	Аққан жұлдыз
	Ақ аю, 1955	Ақ аю
	Алдабергенов туралы аңыз, 1967	Алдабергенов.
	Алыптың адымдары, 1959	Алып. адым.
	Аспаз, 1965	Аспаз
	Бақташының баласы, 1953	Бақташы.

	Балуан Шолақ, 1980 Ботагөз, 1967 Біз жеңеміз, 1942 Есею жылдары, 1964 Естімеген елде көп, 1972 Жарқын жұлдыздар, 1980 Жұмбақ жалау, 1938 Замандас туралы аңыз, 1962 Қазақ қауымы, 1985 Менің мектептерім, 1950 Мөлдір махаббат, 1959 Өлендер, 1950 Өмір мектебі, 1953 Өмір өзегімен, 1967 Өсу жолдарымыз, 1960 Саяхаттар, 1954 Сырдария, 1948 Таңдамалы өлеңдері, 1950 Таңдамалы шығармалары, I-VI т., 1955-58 Теміртас, 1935 Туған жердің тыңында, 1955 Халық мұрасы, 1974 Шыңнан шыңға, 1965 Мәңгілік бала бейне, 1994 Директордың бір күні, 1979 Кейбір ғалымдар неліктен құдайға сенеді? 1967 Дүбір, 1969 Жер жұлдызы, 1971 Бала мен дана, 1968 Екі мысық, 1963 Құзар шыңдар, 1972 Орман, 1953 Поэмалар, 1959 Өлеңдері («Мұрат» жинағы), 2001 Үміт, 1977 Дос іздеп жүрмін, 1973 Жабайы алма, 1972 Көкорай, 1967 Отау үй, 1968 Жұлдыз көпір, 1984 Жүрекке әжім түспейді, 1987 Интернат наны, 1974 Қара маржан, 1976 Құрылысшы Дәку, 1958 Қызыл жебе, 1978 41-ші жылғы келіншек, 1972 Мылтықсыз майдан, 1969 Табылған теңіз, 1964 Антрактидаға сапар, 1975 Аквариум әліппесі Биологиялық терминдерінің орысша-қазақша сөздігі, 1960 Ботаника, 1967 Орысша-қазақша түсіндірмелі биологиялық сөздік, I т., 1959 Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы, 1962 Дауылдан кейін, 1959 Жайнаған жер, 1955 Жиырма бес, 1953 Көз көрген, 1963 Қарағанды, 1952 Миллионер, 1948 Ой әуендері, 1978 Өмір не өлім, 1941 Таңдамалы шығармалары, I-II т., 1955 Шығанақ, 1951 Ақ тарының атасы, 1967 Қыр жігіті, 1969 Қыз шоғы, 1983 Моңғолиядағы қазақ субэтностының қалыптасуы мен дамуы Торғай комиссарлары, 1974	Балуан Шолақ Ботагөз Біз жеңеміз Есею жыл. Естімеген. Жарқын жұл. Жұмбақ жалау Замандас. Қазақ қауымы Менің мект. Мөлдір махабб. Өленд. Өмір мектебі Өмір өзегі. Өсу жол. Саяхат. Сырдария Таңд. өленд. Таңд. шығ. Теміртас Туған жер. Халық мұрасы Шыңнан шыңға Мәңгілік. Директор. Кейбір ғалым. Дүбір Жер. Бала. Екі мысық Құзар. Орман Поэм. Өленд. Үміт Дос іздеп. Жабайы. Көкорай Отау үй Жұлдыз. Жүрек. Интернат. Қара маржан Құрылысшы. Қызыл жебе 41-ші жыл. Мылтықсыз. Табыл. теңіз Антрактида. Аквариум. Биолог. терм. сөздігі
Р.Мұқанова А.Мұқатаев З.Мұқашев Қ.Мұқашев		
Қ.Мұқышев		
Мұрат [Мөңкеұлы] Н.Мұраталиев С.Мұратбеков		
Ш.Мұртазаев		
М.Мұсабаев Т.Мұсақұлов		
Ғ.Мұстафин		
Х.Мұстафин		
Х.Мұхамедиұлы		
З.Мұхамеджанов		
		Ботаника Ор.-қаз. сөздік Өсімдік. анатом. Дауыл. Жайнаған. Жиырма бес Көз көрген Қарағанды Миллионер Ой әуен. Өмір не өлім Таңд. шығ. Шығанақ Ақ тары. Қыр жігіті Қыз шоғы Моңғол. қазақ. Торғай.

Қ.Мұхамеджанов Ш.Мұхамеджанов	Өзіме де сол керек, 1971 Ана құшағы, 1960 Арқа сүйер – тірегім, 1976 Көңілашар, 1968 Күн төбеде тұрғанда, 1972 Қошалақ, 1962 Құлыншақтарым, 1970 Назқоңыр, 1973 Шағала көңлім шарықта, 1974 Жұлдызды түндер, 1972 Тоғай сыбдыры, 1974 Қазақстан өсімдіктері мен жануарлары 1963; 1967	Өзіме де. Ана. Арқа сүйе. Көңілашар Күн. Қошалақ Құлыншақ. Назқоңыр Шағала көңлім. Жұлдызды. Тоғай. Қазақст. өсімдік.
Қ.Мұханбетқалиев		
Б.Мұханов [Т.Мұсақұлов, Н.Суворов] Ғ.Мұштак Ғ.Мүсірепов	Тумыш, 1911 Белдерде, 1965 Боранды түнде Достық сапары, 1971 Кездеспей кеткен бір бейне, 1967 Қазақ батыры, 1945 Қазақ солдаты, 1967 Оянған өлке, 1955 Өмір жорығы, 1965 Суреткер парызы, 1970 Таңдамалы шығармалары, I-III т., 1955-56 Тулаған толқында, 1928 Ұлпан, 1974 Шұғыла, 1934 Алау, 1970 Гүлжазира, 1967 Менің апам дәрігер, 1961 Раушан, 1968 Түбі бірге – туысқан, 1973 Қазақтың қысқаша тарихы, 1994 Шыңдалған достық, 1975 Әйел бақыты, 1981 Замандастар, 1972 Қыр қыздары, 1970 Жазмыш, 2004 Шырғалаң, 2004 Химияның қызығы, 1963 Іңкәр дүние, 1972 Қазақ тілінің дыбыс жүйесі, 1999 Абай Құнанбаев, 1965 Ақық, 1969 Өмір дастаны, 1975 Ақ отау, 1968 Алақан, 1981 Алуан – палуан, 1963 Бұлбұл бағы, 1967 Домбыра, 1971 Көктем, 1959 Көш, 1973 Күміс қоңырау, 1970 Мәңгі майдан, 1992 Өлеңдер, 1992 Медет, 1976 Өмір сыйы, 1977 Туған күн, 1968 Ғасырлар тоғысында, 2003 Сындарлы он жыл, 2003 Тарих толқынында, 1999 Серт, 1977 Беймезгіл қонақ, 1978 Үміт өткелі, 1975 Ауыспалы говорлар, 1962 Біздің ауылдың аңшылары, 1974 Ассалаумағалейкум, Атлантида, 1981 Тентек, 1968 Әлеуметтік-экономикалық терминдердің қысқаша орысша-қазақша сөздігі, 1968 Жұмбақ, 1903 Манзумат, 1903	Тумыш Белдерде Боранды түнде Достық. Кездесп. кет. Қазақ батыры Қазақ солдаты Оянған өлке Өмір. Суреткер. Танд. шығ. Тула. толқын. Ұлпан Шұғыла Алау Гүлжазира Менің апам. Раушан Түбі бірге. Қаз. қысқаша тарихы Шыңдал. Әйел. Замандас. Қыр қыз. Жазмыш Шырғалаң Хим. қызығы Іңкәр. Қаз. тілі. жүйесі Абай. Ақық Өмір. Ақ отау Алақан Алуан. Бұлбұл. Домбыра Көктем Көш Күміс. Мәңгі майдан Өлеңд. Медет Өмір. Туған күн Ғасырлар тоғ. Сынд. он жыл Тарих. Серт. Беймезгіл. Үміт. Ауысп. говор. Біздің ауыл. Ассалау. Атлант. Тентек Әлеуметтік. сөздігі Жұмбақ Манзумат
Қ.Мүсірепов		
Р.Мылтықбаев Н.Мыңжан К.Мыңжанов С.Мыңжасарова		
Қ.Мырза-Әлі		
А.Мырзабаев К.Мырзабеков С.Мырзабеков М.Мырзақметов М.Мырзақұлов		
Қ.Мырзалиев		
Е.Мырзахметов		
Н.Назарбаев		
Қ.Найманбаев		
О.Нақысбеков Қ.Наменгенов С.Нарымбетов		
М.Насыров		
Н.Наушабаев		

Ә.Нәбиев	Ауыр апталар, 1972 Бейтаныс қыз, 1977 Қанат қаққанда, 1984 Тың тынысы, 1962 Шолпан, 1969	Ауыр апта. Бейтаныс. Қанат қақ. Тың. Шолпан
Ж.Нәбиуллин	Таныс әуендер, 1968	Таныс әуен.
Ж.Нәжімеденов	Орда – қаһармандар қаласы, 1972 Ақ шағыл, 1973 Баллада, 1971 Кішкентай, 1975 Қызғалдақ туралы баллада, 1971 Мезгіл әуендері, 1968 Мен туған күн, 1972 Ұлым, саған айтам, 1970	Орда. Ақ шағыл Баллада Кішкентай Қызғалдақ. Мезгіл. Мен туған. Ұлым.
М.Неталиев	Көктемім едің, 1980 Қайдасың гүлім, 1974 Менің замандастарым, 1977 Сағыныш саздары, 1969 Үлкен жолдың үстінде, 1975 Шопан бала, 1967	Көктемім. Қайдасың. Менің замандас. Сағыныш. Үлкен жол. Шопан.
Р.Ниязбеков	Келер күндер, 1969 Қаратау мен Алатау, 1971 Өркен, 1980 Темірқазық, 1974 Гистология мен эмбриология негіздері, 1969	Келер күн. Қаратау. Өркен Темірқазық Гистология.
Қ.Нұғматжанов [С.Тайбеков] Н.Нұрахметов	Дарқан химия дүниесі, 1966 Синтетика әлемінде, 1971 Химия беташары, 1964 Екінші көктем, 1971	Дарқан хим. Синтетика. Химия. Екінші.
Қ.Нұрғалиев Қ.Нұрғалиев Ө.Нұрғалиев	Сүт өндірудің тиімділігін арттыру жолдары, 1971 Ай астында ақбоз үй, 1972 Ақ нөсер, 1968 Кәмелет, 1972 Кемпірқосақ, 1971 Қайыңды тоғай, 1973 Нөсерден кейін, 1970 Соғыстың соңғы жазы, 1978 Күретамыр, 1973 Өнер алды – қызыл тіл, 1974 Талант тағдыры, 1963 Трагедия тағдыры, 1968 Жас ана және сәби күтімі, 1977 Ата салтыңды аяла, 1998	Сүт өндіру. Ай астында. Ақ нөсер Кәмелет Кемпірқосақ Қайыңды. Нөсер. Соғыс. жазы. Күретамыр Өнер алды. Талант. Трагедия. Жас ана. Ата салт.
Р.Нұрғалиев	Балалардың баспа ауруы, 1969 Бір ғана махаббат, 1982 Бір өкініш, бір үміт, 1980 Жау жағадан алғанда, 1993 Күй толғақ, 1972 Күтумен өткен ғұмыр, 1974 Ойұшқын, 2002	Бала. ауруы Бір. махаб. Бір өкініш. Жау жағадан. Күй толғақ Күтумен өт. Ойұшқын
Х.Нұркеұлы А.Нұрқанов	Ұлттық мирас – ата мұра Дала қыраны, 1980 Мызғымас достық салтанаты, 1974	Ұлттық мирас. Дала қыраны Мызғымас дос.
Ж.Нұрқанов Т.Нұрмағамбетов	Нұрлы терезе, 1971 Қарлығаштың ұясы, 1975 Қош бол, ата, 1972 Тұнық су, 1980 Микротыңайтқыштар, 1964	Нұрлы. Қарлығаш. Қош бол. Тұнық су. Микротыңайт.
К.Нұрмағанбетов [Ә.Нечаева] А.Нұрманов	Аққу жұлдызы, 1966 Құланның ажалы, 1969 Дос лебізі, 1968 Ұл бала, 1976	Аққу. Құлан. Дос. Ұл бала
Қ.Нұрмаханов	Шығыс шынары, 1973 Аспан тау, 1972 Көкемарал, 1973 Күн мен көлеңке, 1969 Қиаштың қылығы, 1971	Шығыс шынары Аспан тау Көкемарал Күн. Қиаш.
Ә.Нұрмаханова Т.Нұрмұхамедов	Әбділда туралы сөз Қурляндия, 1950 Күткен күн, 1967	Әбділда. Қурляндия Күткен күн

	Қан мен тер, 1961 Сең, 1983 Сергелдең, 1966 Бесқара, 1982 Жайтолқын, 1979 Қапшағай, 1972 Туған өлкем, 1962 Көк тоғай, 1972 Орман сыры, 1969 Адам бекерге жасамайды, 1967 Ауыл тынысы, 1973 Мұрат, 1958 Үлкен жолда, 1978 Автопортрет, 1977 Ақиқат пен аңыз, 1976 Алтын соқпақ, 1967 Батырдың өмірі, 1969 Ертіс жағасында, 1959 Жер туралы жыр, 1974 Жомарт өлке, 1960 Махаббат жырлары, 1972 Махаббат, қызық мол жылдар, 1970 Махмет Қайырбаев, 1967 Тоғыз толғау, 1977 Тың астығы, 1958 Менің Қазақстаным, 1967	Қан мен тер Сең Сергелдең Бесқара Жайтолқын Қапшағай Туған өлкем Көк тоғай Орман. Адам. Ауыл. Мұрат Үлкен жол. Автопортрет Ақиқат. Алтын. Батыр. Ертіс. Жер туралы. Жомарт. Махабб. жыр. Махабб. Махмет Қайырбаев Тоғыз толғау Тың астығы Менің Қазақст.
Р.Нұрпейісов		
А.Нұртазин		
Т.Нұртазин		
Ә.Нұршайықов		
Ә.Нұршайықов [Ә.Жұмабаев, С.Бақбергевов] Қ.Нұрымбетов Ж.Нұсқабаев Қ.Нұсіпалиев Қ.Нығыманов А.Нысаналин	Металдар химиясы Құмда өскен қызғалдақ, 1981 Қарымта, 1977 Алпыс батыр, 1969 Алыстағы алау, 1970 Армысың, Бам!, 1977 Көзайым, 1972 Көктем кешікпейді, 1968 Сауда ишан, 1974 Болашақ осылай басталған, 1970 Жыр – жалау, 1971 Қимас күндер Қоңыр жел, 1979 Көрлен кесе, 1968 Сөнбейтін шоқ Ақ жаңбыр, 1982 XX ғ. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері, 2001 Асыл арман, 1970 Көгілдір қиыр Жүрек сыры, 1961 Қоңыраулы бесік, 1978 Қозы ауруларына қарсы күрес, 1962	Метал. хим. Құмда өс. Қарымта Алпыс батыр Алыста. Армысың. Көзайым Көктем. Сауда. Болашақ. Жыр. Қимас. Қоңыр жел Көрлен кесе Сөнбе. Ақ жаңбыр XX ғ. Қазақст.
Н.Нысанбайұлы Ә.Нілібаев		
Ә.Омарбаев Ж.Омарбеков М.Омарбеков Т.Омарбеков		
Ә.Омаров Ғ.Омаров Е.Омаров Қ.Омаров К.Омаров [Ә.Әбішев] С.Омаров		
С.Омаров	Ақ Жайық әсерлері Әңгімелер, 1952 Дала қызы, 1967 Жүйрік көңіл, 1954 Заман күші, 1949 Күншуақ, 1965 Қайырлы жаз, 1961 Қасиетті бұлақ, 1980 Қиыр жол, 1974 Қызыл арай, 1970 Өмір асулары, 1972 Сәукен, 1959 Тастағы жазу, 1965 Хантағы, 1962 Койды жайылымда бағу гигиенасы, 1963 Төл аурулары, 1973 Мал терісінің гигиенасы, 1967 Күн және табиғи құбылыстар, 1978 Серпін, 1970 Шабыт шалқары, 1973	Ақ Жайық. Әңгім. Дала қызы Жүйрік. Заман. Күншуақ Қайырлы. Қасиетті. Қиыр жол Қызыл. Өмір. Сәукен Тастағы жазу Хантағы Кой. бағу. Төл ауру. Мал терісі. Күн. құбылыс. Серпін Шабыт.
Т.Омаров		
І.Омаров		

Б.Омарұлы Ә.Оңалбаев	Жүрек және қан тамыр аурулары, 1968 Москва жолында, 1981 Өсиет, 1963 Таң алдында, 1963 Дөңдегі жалау, 1971 Асау толқын, 1973 Біздің Кәмшат, 1976 Биіктік, 1975 Мазасыз шақ, 1972 Сенің махаббатың, 1979 Араб-қазақ түсіндірме сөздік, 1969; 1989 Дала даусы, 1967 Шырқау биік, 1976 Басты тұлға, 1973 Жастық шақ театры, 1978 Дәрігер жолы, 1977 Дәрігерлік кеңес, 1961 Дәрігер парызы, 1971 Қайта соққан жүрек, 1972 Туберкулез де жойылады, 1962 Қайырлы сапар, 1974 Тірі мүсіндер, 1983 Абай ауылына саяхат, 1976 Абайдан соң, 1972 Ақ жазық, 1959 Жексен, 1950 Жібек жолы, 1973 Көктем салқыны, 1964 Кеңбайтақ, 1977 Орысша-қазақша қазіргі уақыттағы экономикалық түсіндірме сөздік Қарсыбай Сыпатаев, 1968 Достар хаты, 1968 Жауқазын шақ, 1980 Көңіл көктемі, 1975 Шұғыла, 1970 Қаныштың жастық шағы, 1971 Коммунизм туралы әңгіме, 1962 Қос басшы, 1967 Тұзақталған шортан, 1972 Абысын сыры, 1936 Бөбек жүрегі, 1949 Диқан баба, 1962 Жер қызығы, 1972 Жүрек, 1963 Көгілдір қиыр, 1970 Ой қанаты, 1959 Сәт сапары, 1957 Таңдамалылар, 1961 Үлес, 1957 Шенбер, 1934 Қазақстан ормандары, 1971 География ғажайыптары, 1964 Балақойған, 1971 Октябрь арайында, 1979 Алғашқы сөз, 1954 Батырдың қалыңдығы, 1958 Елеусіз, 1955 Замандасым – сырласым, 1967 Кешкі ән, 1971 Қызыл су, 1975 Мың терезе, 1962 Тас түйін, 1980 Құсбегі, 1981 Ұстаздарым-достарым (Естеліктер), 1976 Өшпес жұлдыздар жарығы Ауған, Иран қазақтарының тіліндегі жергілікті ерекшеліктер, 2000 Ақ шуақ, 1977 Аборттың зияны, 1962 Бедеуліктің себептері және оны емдеу, 1963 Келіншектерге кеңес, 1962	Жүрек. ауру. Москва. Өсиет Таң алды. Дөңде. Асау. Біз. Кәмшат Биіктік Мазасыз. Сенің махаб. Араб.-каз. сөздік Дала. Шырқау. Басты. Жастық шақ. Дәрігер жолы. Дәрігерлік. Дәрігер. Қайта соқ. Туберкулез. Қайырлы. Тірі мүсін. Абай ауылы. Абай. Ақ жазық Жексен Жібек жолы Көктем. Кеңбайтақ Орыс.-каз. эконом. сөздік Қарсыбай Сыпатаев Достар. Жауқазын Көңіл. Шұғыла Қаныш. Коммунизм. Қос басшы Тұзақтал. Абысын. Бөбек. Диқан. Жер. Жүрек Көгілдір. Ой қанаты Сәт сапары Таңд. Үлес Шенбер Қазақст. орман. Геогр. ғажайып. Балақойған Октябрь. Алғашқы. Батыр. Елеусіз. Замандас. Кешкі ән Қызыл су Мың терезе Тас түйін Құсбегі Ұстаздарым. Өшп. жұлдыз. Ауғ. қаз. тілі. ерекшелік. Ақ шуақ Аборт. зияны Бедеулік. Келін. кеңес
-------------------------	---	---

Х.Өтеғалиева	Ана жыры, 1969	Ана жыры
М.Өтемісов	Әже әлдіі, 1974	Әже әлдіі
Ш.Өтепов	Ереуіл атқа ер салмай, 1990	Ереуіл ат.
	Өлеңдер, 1951	Өлеңд.
	Ғани Мұратбаев, 1972	Ғани Мұратбаев
	Жалындаған жастығым комсомолым, 1981	Жалында.
	Өшпес жалын, 1967	Өшп. жалын
Р.Өтесінов	Ақиқатқа айналған арман	Ақиқат.
	Алыптың ашылуы, 1973	Алып.
	Алыстағы алау, 1983	Алыста.
Е.Өтетілеуов	Бос шелек, 1968	Бос шелек
А.В.Перышкин	Физика курсы, 1965	Физика.
П.Полатбеков	Оптика, 1967	Оптика
К.Райбаев	Жаңа толғау, 1962	Жаңа толғау
Ә.Райымбеков	Құрыш білек, 1975	Құрыш білек
Е.Райымжанов	Бастауыш кластардағы қол еңбегі сабақтары, 1967	Бастауыш клас.
Р.Райымқұлов	Бала жігіт, 1977	Бала.
	Болаттың сынығы, 1975	Болат.
	Бұрылыстар, 1967	Бұрылыстар
	Жасыл белес, 1974	Жасыл белес
	Жаппандағы жаңғырық, 1981	Жаппанда.
	Қыз – айна, 1970	Қыз – айна
	Суретші, 1982	Суретші
	Түйелі адам, 1962	Түйелі адам
Г.Райымханова	Ата кәсіп	Ата кәсіп
Т.Рақымжанов	Күн тамшысы, 1973	Күн.
	Оралу, 1982	Оралу
А.Рақышев	Анатомия терминдерінің сөздігі, 1963	Анатом. сөздігі
	Бұл туралы әркімнің білуі қажет, 1964	Бұл тур. біл.
Н.Рақышев	Күйіс малының зат алмасу ерекшелігі, 1968	Күйіс малы.
Д.Рамаданов	Малдың минералдық азықтары, 1971	Мал. азық.
А.Рамазанов	Ақсақалдың хаттары, 1982	Ақсақал.
Е.Раушанов	Қара бауыр қасқалдақ, 1995	Қара бауыр.
С.Раушанов	Ғайша бибі	Ғайша бибі
М.Рахимқұлов	Тас түлектер, 1972	Тас түлек.
	Тоғыз құмалақ, 1957	Тоғыз құмалақ
Е.Рахимов	Тентек келін, 1983	Тентек.
Т.Рахимов	Жиырма бес – жыр дәурен, 1979	Жиырма бес.
Х.Рахимов	Бетпе-бет, 1983	Бетпе-бет
	Қарлығаштар, 1962	Қарлығаш.
	Қызғалдақ, 1972	Қызғалдақ
	Полк туы, 1969	Полк туы
	Сенгір сырлары, 1976	Сенгір.
М.Рахманбердиев	Ақ тілеу, 1979	Ақ тілеу
	Үкілі сый, 1981	Үкілі сый
М.Рашев	Алғашқы боразда, 1955	Алғашқы.
	Бетің қисық болса, 1969	Бетің қисық.
	Бұйымтай, 1968	Бұйымтай
	Біле қойдым, 1961	Біле қойдым
	Қанатты қиял, 1962	Қанатты.
	Қисық айна, 1967	Қисық айна
	Тоғыз жүз күн, 1971	Тоғыз жүз.
Т.Рсаев	Самал, 1977	Самал
Ж.Рсалдин	Ахмет Жұбанов, 1966	Ахмет Жұбанов
Қ.Рысбайұлы	Азамат	Азамат
З.Рысбекова	Әйел сыры, 1982	Әйел сыры
Т.Рыскелдиев	Ұлы көш	Ұлы көш
М.Рүстемов	Нартай, 1983	Нартай
Л.Сабыров	Жасанды шабындықтар, 1958	Жасанды.
М.Сабыров	Бөгет салудың әдістері, 1964	Бөгет салу.
Т.Сағымбаев	Кездесу, 1953	Кездесу
О.Сағынбаев	Ұзақ жол, 1979	Ұзақ жол
Е.Сағындықов	Қазақтың ұлттық ойындары	Қаз. ұлт. ойын.
Қ.Сағындықов	Көсемнің асыл мұрасы, 1970	Көсем.
Б.Сағындықұлы	Ғаламның ғажайып сырлары, 1997	Ғаламның ғажайып.
С.Садуақасұлы	Танымдық зерттеулер, мақалалар, 1-2 т., 2003	Таным. зерт.
Ш.Садықанов	Тәуіп пен дәрігер, 1973	Тәуіп.
Қ.Садықов	Парасат сыры, 1979	Парасат.
Т.Сайдуллин	Ветеринарлы індеттану, 1999	Ветеринар.
Ж.Саин	Ант, 1952	Ант
	Жол үстінде, 1961	Жол үсті.
	Жорық жырлары, 1944	Жорық.

Ә.Сәрсенбаев	Батырлардың ізімен, 1974 Баспалдақтар, биіктер, 1971 Жазылмаған кітап, 1962 Жауынгер манологы, 1972 Капитан ұлы, 1961 Миллиардтың ізімен, 1959 Отан таңы, 1952 Офицер күнделігі, 1960 Өлеңдері мен поэмалары, 1956 Таңдамалы шығармалары, 1959 Теңіз әуендері, 1969 Тоғызыншы шежіре, 1956 Толқында туғандар, 1953; 1965 Үйрек жұтқан жайын, 1961	Батыр. ізі Баспалдақ. Жазылм. кітап. Жауынгер. Капитан. Миллиард. Отан. Офицер. Өлеңд. Таңд. шығ. Теңіз. Тоғыз. шежіре Толқында. Үйрек. Бақыт. Даңқ
О.Сәрсенбаев	Жалғыз күрке, 1967 Жақсының көзі Жиде гүлдегенде, 1977 Сағым, 1970 Таңбалы тас, 1971 Радио әлеміне саяхат Өмір сүргің келсе, 1980 Қазақстан – менің Отаным, 1960 Өңеш рағы, 1967	Жалғыз күрке Жақсы. көз. Жиде. Сағым Таңбалы тас Радио әлемі. Өмір сүр. Қазақстан. Өңеш рағы
Р.Сәрсенбаев Қ.Сәтбаев Р.Сәтбаева [Н.Колычева, К.Жалкивер] Р.Сәтбаева [Д.Окунь] Ж.Сәтібеков	Гипертония ауруы және одан алдын ала сақтану, 1967 Даладағы дастан, 1971 Сырлы қайың, 1968 Желқайық Сүт кенже, 1980 Сырымды айтам, адамдар, 1974 Ерекше белгі Дала жұлдыздары, 1977 Ашылмаған сыр, 1972 Жылдың ең қысқа күндері, 1978; 1981 Өртеңде өскен гүл, 1976 Беласқан, 2001 Бір қалада тұрамыз, 1973 Қойнаудағы ауыл, 1975 Қаһарман ғалым, 1975 Түркістан түлегі Ақиық, 1972 Кеніш, 1979 Қыр хикаялары, 1977 Серпер, 1982 Тауға біткен жалбыз, 1979 Теріні күту және емдеу Терінің іріңді аурулары, 1966 Аңсау, 1975 Сағынтып жеткен жаз еді, 1981 Жұлдыздар сөнбейді Бойжеткен көбелек, 1960 Сапар соңы, 1969 Біздің Сәкен, 1968 Жүрек сыйы, 1956 Тереңдегі теңіздер, 1974 Хадиша, 1973 Әңгімелері мен повестері, 1958 Сол жылдарда, 1974 Өлеңдері мен поэмалары, 1957 Тар жол – тайғақ кешу, 1960 Шығармалар, I-VI т., 1960-1964 Алқоңыр, 1975 Ана гүлі, 1968 Білезік, 1971 Ұлар, 1973 Сүтті өңдеу және оның гигиенасы, 1963 Бетпе-бет, 1959 Большевиктер, 1951	Гипертония. Далада. Сырлы. Желқайық Сүт кенже Сыр. Ерекше. Дала жұлдыз. Ашыл. сыр Жыл. күндері Өртеңде өс. Беласқан Бір қала. Қойнау. Қаһарман. Түркістан. Ақиық Кеніш. Қыр хикая. Серпер Тауға біткен. Тері. күту. Тері. ауру. Аңсау Сағынтып жет. Жұлдыздар. Бойжеткен. Сапар. Біздің Сәкен Жүрек сыйы Тереңде. Хадиша Әңгім. Сол жылдар. Өлеңд. Тар жол. Шығ. Алқоңыр Ана гүлі Білезік Ұлар Сүт. өңдеу. Бетпе-бет Большевик.
Т.Сәукетай		
О.Сәуірбаев Қ.Сәуірқенов А.Сегізбаев К.Сегізбаев		
К.Сегізбай		
К.Сейдаханов		
А.Сейдімбеков		
С.Сейкетова		
Р.Сейсенбаев		
Д.Сейсенов С.Сейтенов		
С.Сейтхазин		
С.Сейфуллин		
Г.Сейілжанова		
З.Сейітов С.Сейітов		

I.Сейітов [Р.Өрісбаев] H.Сералиев	Жаңғырық, 1967 Жылдар жотасынан, 1962 Сақшылар, 1962 Сенем саған, 1971 Сөз сұрайды солдаттар, 1970 Суармалы егіс өнімін арттыру, 1984	Жаңғырық Жылдар. Сақшы. Сенем. Сөз сұра. Суармалы егіс.
	Ақбөпе, 1966 Ақ қайың, 1967 Зеңгір аспан, 1977 Көктем Қанат, 1972 Қаңтар, 1971 Құм адамдары, 1984 Намыс, 1959 Үшталмаған қарындаш, 1956 Ыстық күлше, 1969 Гүлқашима, 1963 Өнеге, 1998 Замандастар, 1983 Өткенде, 1971 Қастек қой заводы, 1968 Жылдың қысқа күндері, 1978 Ақыл таразысы, 1976	Ақбөпе Ақ қайың Зеңгір аспан Көктем Қанат Қаңтар Құм адам. Намыс Үштал. Ыстық күлше Гүлқашима Өнеге Замандас. Өткенде Қастек. Жыл. қысқа. Ақыл.
M.Сералин M.Серғалиев C.Серғалиев B.Серкебаев Қ.Серікбаев	Алтын жамбы, 2001 Өкпе аурулары, 1970 Кино, жылдар, ойлар, 1983 Кино туралы әңгіме, 1973 Жүзім шоқтары, 1964 Алтай баласы, 1973 Арман ағысы, 1938 Асау арна, 1963 Әңгімелері, 1966 Бесжылдықтың өрендері, 1951 Домбыра күйі – ақиық, 1960 Дөң асқан, 1968 Жанартау, 1945 Замана шежіресі, 1970 Кең өріс, 1945 Очерктер, 1958 Шалқар, 1954 Ақ жалын, 1982 Тамыздың таңы, 1979 Мамандықтың бәрі жақсы, 1962 Біздің тақпақ, жұмбақтар, 1961 Қарақат, 1969 Мың махаббат, 1976 Намыс, 1972 Тамшы, 1967 Ақжелең, 1979 Алау, 1974 Алғашқы асу, 1982 Армысын, ана, 1970 Астана оттары, 1968 Елімай, 1978 Ғарышқа көз тіккен жер, 1985 Айға ұшамын, 1971 Жүз шымшыма, қырық қышыма, 1973 Көріп жүр ғой көздерің, 1965 Тотияйын, 1959 Ұр, тоқпағым, ұр, 1970 Ұры тіс, 1967 Шимайбек пен шыңқетпе, 1960 Математика тарихынан, 1966 Хормен жұмыс Алыстағы ауылда, 1953 Аяжан, 1963 Бакыт жолы, 1953 Балалық шаққа саяхат, 1960 Бастан кешкен, 1970 Жекпе-жек, 1962	Алтын жамбы Өкпе ауру. Кино. Кино тур. Жүзім. Алтай. Арман ағысы Асау арна Әңгім. Бесжылдық. Домбыра. Дөң асқан Жанартау Замана. Кең өріс Очерк. Шалқар Ақ жалын Тамыз. таңы Мамандық. Біздің тақпақ. Қарақат Мың махаббат Намыс Тамшы Ақжелең Алау Алғашқы. Армысын. Астана. Елімай Ғарыш. Айға ұш. Жүз шымшыма. Көріп жүр. Тотияйын Ұр. Ұры тіс Шимайбек. Математика. Хормен жұмыс Алыс. ауыл. Аяжан Бакыт. Балалық. Бастан кеш. Жекпе-жек
З.Серікқалиев [Ә.Серікқалиева] З.Серікқалиұлы M.Сисекенов Қ.Сиранов		
B.Сланов F.Сланов		
A.Смайлов		
K.Смайлов Ж.Смақов		
C.Сматаев		
III.Смаханұлы		
A.Собалақов B.Соколов B.Соқпақбаев		

А.Сопыбеков Ә.Стамқұлов С.Сұбханбердин	Жексен, 1961 Қайдасың, Гауһар, 1977 Менің атым – Қожа, 1960 Өзім туралы повесть, 1957 Өлгендер қайтып келмейді, 1967 Кім қалай Үй іргесіндегі жерді пайдалану, 1971 Дәрі – дертке дауа, жанға шипа, 1965 Өсімдік – дәрі-дәрмек қоймасы, 1968 Шағын пьесалар, 1965 Шындық, 1977 Лұхман Хакім, 1966 Химия болашаққа шақырады, 1964 Ұрпақ тағдыры Уақыт уағызы, 1973 Кең дала, 1977 Ауруларға қарсы алдын-ала егудің маңызы, 1966 Шыбын-шіркей болмаса, 1965 Ақиық, 1975	Жексен Қайда. Гауһар Менің атым. Өзім тур. Өлгендер. Кім қалай Үй іргесі. Дәрі – дауа. Өсімдік – дәрі. Шағын пьеса. Шындық Лұхман Хакім Химия. Ұрпақ. Уақыт. Кең дала Аурулар. Шыбын-шіркей. Ақиық
Т.Сұлтанбеков М.Сұлтаниязұлы А.Сұлтанов Ж.Сұлтанов Сүйінбай ақын [Аронұлы] Х.Сүйіншәлиев А.Сүлейменов Н.Сүлейменов О.Сүлейменов Т.Сүлейменов М.Сүндетов	Ізденіс іздері, 1976 Бесін, 1970 Жолда, 1963 Атамекен, 1972 Жұлдыз адамы, 1969 Күн сынығы, 1978 Киял әлеміне саяхат, 1975 Балық аулай барғанда, 1963 Ескексіз қайық, 1968 Құмдағы ауыл, 1973 Қызыл ай, 1978 От ішіндегі адам, 1980 Сиыр мен қойдың кокцидиозы, 1969 Мал қанының паразит аурулары, 1970	Ізденіс. Бесін Жолда Атамекен Жұлдыз. Күн. Киял әлемі. Балық аула. Ескексіз. Құмдағы. Қызыл ай От іші. Сиыр. кокцид. Мал қаны.
С.Сыбанбаев С.Сыбанбаев [С.Ыскаков] Ә.Сығаев Т.Сыдықбеков Қ.Сыдықов Т.Сыдықов Р.Сыздық [Ғ.Әнес] А.Сыздықов Ж.Сыздықов Р.Сыздықова А.Сымайылов Сыпыра жырау З.Сырғабаева Ә.Табылдиев С.Табынбаев К.Тайшықов М.Тайыров Х.Талғаров С.Талжанов М.Танекеев Ә.Тарази [Әшімов]	Дана Біздің заман Теңіз лебі, 1968 Толғандыар тағдырлар, 1977 Х.Досмұхамедұлы (Алғы сөз) Жылқы өсірушілерге кеңес, 1968 Асулар, 1968 Белестер, 1959 Қармағың қайда, 1961 Қос қыран, 1948 Өлендер, 1951 Сөздер сөйлейді, 1994 Тамыздың таңы, 1979 Жырлары Токсоплазмоз ауруы, 1963 Атымтай, 1970 Аялы алақан, 1974 Гүл мен жеміс, 1972 Жүгері ханым мен Бұршақ патша, 1963 Көңілді балалар, 1975 Қой бағу оңай ма? 1978 Сөз бөбектікі, 1959 Жемсау ауруы, 1961 Октябрь ұшқыны, 1962 Балқаш – балықты өлке, 1971 Қанатты гүлдер, 1971 Торы тайым, 1968 Шыңдағы шұғыла, 1970 Адам туралы аңыз, 1965 Қайып қарттың өңгімесі, 1961 Сейфулланың Сәкені, 1959 Өткен күндер сөйлейді, 1979 Ұлдай кегі, 1968 Қажымұқан, 1964 Асу-асу, 1970 Басынан Қаратаудың, 1985 Бұлтқа салған ұясын, 1977	Дана Біз. заман Теңіз лебі Толған. тағдыр. Х.Досмұхамедұлы Жылқы өсіру. Асулар Белестер Қармағы. Қос қыран Өленд. Сөз. сөйле. Тамыз. Жыр. Токсоплазм. Атымтай Аялы алақан Гүл. Жүгері. Көңілді. Қой бағу. Сөз бөбектікі Жемсау. Окт. ұшқыны Балқаш. Қанатты. Торы тайым Шыңда. Адам тур. Қайып қарт. Сейфулла. Өткен күн. Ұлдай. Қажымұқан Асу. Басынан Қаратау. Бұлтқа сал.

	Қиян-соқпақ, 1976 Құйрықты жұлдыз, 1966 Нұрлы дүние Тасжарған, 1980 Үлкен ауыл, 1968 Сайра бұлбұл Өлеңдер, 1961 Түп-түкияннан өзіме шейін, 1993 Жасыл әлем ғажаптары, 1964 Жетім қыз, 1968 Қара қолғап, 1970 Алтын жазулы алқа, 1981 Социализм негіздері	Қиян-соқпақ Құйрықты. Нұрлы дүние Тасжар. Үлкен ауыл Сайра. Өлеңд. Түп-түкиян. Жасыл әлем. Жетім қыз Қара қолғап Алтын жазу. Соц. негіз.
А.Тасмағамбетов К.Тастайбеков Қ.Тауасарұлы Т.Таубаев О.Тәжиева		
М.Тәжин [Б.Аяғанов] Ә.Тәжібаев	Аралдар, 1958 Гүлден дала, 1953 Екі жаһан, 1981 Жаданов әңгімелері, 1978 Жартас, 1967 Жастық жырлары, 1962 Кешеден бүгінге, 1964 Костер әні, 1955 Көне қоңырау, 1973 Құрдастар, 1977 Өлеңдер мен поэмалар, 1949 Өмір және поэзия, 1960 Шығармалар, I-II т., 1969 Хаттар сөйлегенде, 1980 Жүріп келем, 1976 Кең жайлау Қараторғай, 1967 Жайылымға арналған көшпелі ленталы су тартқыш қондырғы, 1962 Асау Ертіс – алыптардың арнасы, 1966	Аралдар Гүлден. Екі жаһан Жаданов. Жартас Жастық. Кеше. Костер. Көне. Құрдастар Өлеңд. Өмір. Шығ. Хаттар. Жүріп кел. Кең жайлау Қараторғай Жайылым.
Б.Тәжібаев		Асау Ертіс.
Л.Тәжібаев		
С.Тәжіғұлов [Б.Тілегенов, Р.Мұсаұлы] Ә.Тәжімұратов Қ.Тәкежанов С.Тәнекеев Ә.Тәңірбергенов Қ.Тәңірбергенов Қ.Тәукенов С.Тәукеұлы Ж.Тәшенов	Шебердің қолы ортақ, 1977 Қария толғанысы, 1971 Қиян асу, 1976 Ұмытпаңыздар мені, 1963 Тауыс Айдалы арлан, 1983 Арман тау, 1993 Алғашқы айқас, 1973 Жауынгер жолы, 1967 Қаратас, 1976 Өтелген парыз, 1978 Топжарғандар, 1971 Қос терек, 1975 Балық аурулары, 1967 Еттің мал дәрігерлік экспертизасы, 1970 Малдың қора-жайларын дәрілеу, 1965 Алтын шынар, 1958 Музыка жанры Әділбек Майкотов, 1967 Әңгімелер, 1959 Дала перзенті, 1968 Төлбасы, 1964 Жомарт жанды адамдар, 1969 Түрксибтің ардагерлері, 1957 Жазира, 1971 Жүрегім соғып тұрғанда, 1982 Тағдыр, 1970 Тағы да күз, 1975 Түсінсең еді мені, 1978 Атырау айдыны, 1972 Жедел қарт, 1966. Сібір Омар, 1959 Таңдамалылар, 1961 Өлеңдері, 1961 Алдыңғы толқын, 1967 Асыл адам айнымас, 1973	Шебердің қолы. Қария. Қиян асу Ұмытпа. Тауыс Айдалы. Арман тау Алғашқы. Жауынгер. Қаратас Өтелген. Топжарған. Қос терек Балық ауру. Ет. эксперт. Мал. қора. Алтын шынар Муз. жанры Әділбек Майкотов Әңгім. Дала. Төлбасы Жомарт. Түрксиб. Жазира Жүрегім соғып. Тағдыр Тағы. күз Түсінсең. Атырау. Жедел. Сібір Омар Таңд. Өлеңд. Алдыңғы. Асыл адам.
Ф.Тәшімбаев		
Т.Телеуғалиев		
М.Тиесов Н.Тифтикиди М.Тлеков		
Ы.Тникин		
Т.Тобағабылов		
Ж.Тоғашев Қ.Тоғызақов		
Б.Тоғысбаев		

А.Тойманұлы К.Тоқаев	Боз жорға, 1979	Боз жорға
	От пен күл, 1984	От пен күл
М.Тоқбергенов М.Тоқжігітов	Аудармалар	Аударма.
	Көмескі із, 1972	Көмескі із
А.Тоқмағамбетов	Солдат алысқа кетті, 1983	Солдат.
	Соңғы соққы, 1981	Соңғы.
Т.Тоқмағанбетов Қ.Тоқмырзин	Тасқын, 1958	Тасқын
	Түнде атылған оқ, 1971	Түнде.
А.Тоқпанов Б.Тоқтаров	Жыл он екі ай, 1972	Жыл.
	Ән атасы – Әміре, 1972	Ән атасы.
Р.Тоқтаров	Құран туралы ақиқаттар, 1968	Құран тур.
	Агроном көктемі, 1955	Агроном.
Қ.Толыбаев	Ақмоншақ, 1973	Ақмоншақ
	Әке мен бала, 1961	Әке.
Ө.Толымбетов С.Торайғыров	Дария сыры, 1959	Дария.
	Дастандар, 1949	Дастан.
М.Төлешов С.Төлешов Н.Төреқұл Н.Төреқұлов	Жазғы жапырақтар, 1968	Жазғы.
	Жыр күмбезі, 1975	Жыр күмбезі
Э.Төреханов К.Туғанбаева С.Турдиев [С.Беспаев] Б.Тұлғажапов А.Тұрғанбаев Ж.Тұрлыбаев	Көгілдір әлем, 1971	Көгілдір.
	Өмір өлмейді, 1968	Өмір.
Т.Тұрлығұлов Ө.Тұрманжанов	Сайрайды бұлбұл, 1961	Сайра. бұлбұл
	Фельетондар, 1959	Фельетон.
Б.Тұрсынбаев	Шағалалы шалқар, 1972	Шағала.
	Шәңгек, 1967	Шәңгек
Жомарт жүрек	Сентябрь	Сентябрь
	Әңгімелер, 1978	Әңгім.
Рентгенология — онкология қызметінде, 1967	Оқшау отау, 1980	Оқшау отау
	Үш кие, 1983	Үш кие
Аңшының әңгімесі, 1976	Кешеден бүгінге дейін, 1976	Кешеден.
	Қырандар қанаты, 1967	Қыран.
Райымбек батыр, 1991	Таудағы ән, 1971	Тауда.
	Ғасыр наны, 1983	Ғасыр наны
Семсер, 1982	Ертіс мұхитқа құяды, 1 к., 1968; 2 к., 1969	Ертіс.
	Ертіс перзенті, 1962	Ертіс перзенті
Телқоңыр	Жердің үлгісі, 1979	Жер. үлгісі
	Терістік шұғыласы, 1971	Терістік.
ҚазССР тарихынан әңгімелер, 1973	Тұлпардың сыны, 1975	Тұлпар.
	Балбөбек, 1979	Балбөбек
Адам	Қайдасың, досым? 1970	Қайдасың.
	Өжеттер, 1976	Өжеттер
Бозша	Шыңдалу	Шыңдалу
	Алаш ұраны, 2002	Алаш ұраны
Бөдене	Мағынасыз мешіт, 1958	Мағынасыз.
	Таңдамалы шығармалары, 1957	Таңд. шығ.
Қаз. мақал.	Шығармалар, I-II т., 1967	Шығ.
	Қойды қыста қоздату, 1965	Қой. қоздату
Қарлығаш	Түрлі-түрлі бастар бар, 1957	Түрлі. бас.
	Сүйіншіден көңіл айтуға дейін	Сүйіншіден.
Менің кітабым, 1962	От, 1998	От
	От кешу, 1982	От кешу
Сұңқар	Хантәңірі, 1978	Хантәңірі
	Алтын сырға, 1969	Алтын.
Танд. өлеңд.	Үй өсімдіктері, 1968	Үй өсімдік.
	Жомарт жүрек	Жомарт.
Айнымас	Рентгенология — онкология қызметінде, 1967	Рентгенология.
	Аңшының әңгімесі, 1976	Аңшы.
Ауылдан келген	Райымбек батыр, 1991	Райымбек.
	Семсер, 1982	Семсер
Көңілді бала.	Телқоңыр, 1981	Телқоңыр
	Қазақ ССР тарихынан әңгімелер, 1973	ҚазССР тарихы.
Ең қымбат	Адам адамға дос, 1968	Адам.
	Бозша торғай, 1970	Бозша.
Ең қымбат	Бөдене мен түлкі, 1961	Бөдене.
	Қазақтың мақалдары мен мәтелдері, 1935; 1980	Қаз. мақал.
Ең қымбат	Қарлығаш, 1932	Қарлығаш
	Менің кітабым, 1962	Менің кітаб.
Ең қымбат	Сұңқар түлектері, 1959	Сұңқар.
	Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар, 1958; 1975	Танд. өлеңд.
Ең қымбат	Айнымас достар, 1971	Айнымас.
	Ауылдан келген жігіт, 1962	Ауылдан келген.
Ең қымбат	Көңілді балалық, 1955	Көңілді бала.
	Ең қымбат, 1960	Ең қымбат

К.Тұрсынқұлов	Алыста қалған ағалар, 1971 Аңды-Қарақыз, 1970 Есінде ме сол бір кез, 1973 Қардағы іздер, 1977 Олар оралған жоқ, 1976	Алыста. Аңды-Қарақыз Есінде ме. Қарда. Олар.
Е.Тұрысов	Ақбақай, 1973 Келіншектау, 1971 Құралай жолы, 1976 Қыран таулары, 1977 Жырлары	Ақбақай Келіншектау Құралай. Қыран. Жыр.
Түбек ақын Ж.Түменбаев Б.Тілегенов	Қимас қазына, 1979 Аққайнар, 1971 Көктем де ызғарлы, 1967 Уақыт, 1981 Фото сурет түсіруді үйрен, 1962	Қимас. Аққайнар Көктем. Уақыт Фото сурет.
Б.Тілекметов [Ә.Жидебаев] Ж.Тілеков	Жоңғар даласында, 1959 Қайнар, 1953 От кешу, 1967 Хинган асуынан асқанда, 1971 Шалғай шепте, 1962	Жоңғар. Қайнар От кешу Хинган асуы. Шалғай шепте
Х.Тілемісов Ж.Тілепбергенов С.Тілеубергенов [Б.Темірбеков]	Азамат, 1980 Ізбасар, 1969 Ауыл шаруашылығы сөздігі Мал шаруашылығындағы жұмыстарды механикаландыру, 1967	Азамат Ізбасар Ауыл шаруаш. сөздігі. Мал шаруаш.
М.Тілеуғабұлов З.Тілеужанов Т.Тілеуханов	Чума ауруынан сақтану жолдары, 1965 Толағай тау, 1974 Біздің әкелеріміз, 1984 Келешек кіріспесі, 1981 Өзгенің бақыты үшін, 1975 Өмір арнауы, 1977 Шарапатты жан, 1973	Чума ауруы. Толағай. Біздің әке. Келешек. Өзге. Өмір. Шарапат.
Ә.Тілменбаев Ү.Уайдин	Бақашық қандала – зиянды жәндік, 1969 Ендігісін айтпаймын, 1974 Тілсіз қоңырау, 1980 Фразеологизм және тілдік норма, 1988; 1997	Бақашық қандала. Ендігісі. Тілсіз қоңырау Фраз. тілдік норма
Н.Уәлиев Қ.Уәлиев Қ.Уәлиева	Сахна – менің өмірім, 1981 Малға ауру тарататын омыртқасыз жәндіктер, 1971	Сахна. Мал ауру.
Ш.Уәлиханов	Мақалалары мен хаттары, 1949 Шығармалары, 1985	Мақала. хат. Шығ.
К.Д.Ушинский	Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөніндегі таңдамалы пікірлері, 1951 Ерлер есімі ел есінде, 1973 Дархан далам, 1972 Қырдағы қырандар, 1966 Өтеді жылдар, 1969 Тағдыр туралы сөз, 1971 Толғаулары, 1967; 1971	Бала. тәрбиелеу. Ер. есімі. Дархан. Қырда. Өтеді жыл. Тағдыр. Толғау.
Р.Ұлтанбаев Қ.Ұябаев	Менің алтын босағам, 1971 Жалпы химия негіздері, 1993	Менің. босағам. Жалпы хим.
Үмбетей жырау [Тілеуұлы] Ә.Фатихов Ф.Г.Фельдман [Г.Е.Рудзитис] Ш.Хабибуллин Б.Хабиджанов С.Хайдаров	Алхоры, өрік, шабдал, 1968 Бала организмін шынықтыру, 1970 Азамат келбеті, 1967 Азамат сыры, 1971 Жүрек сыры, 1976 Құрыш білектер, 1971 Теңіз салмалы, 1973 Офицер жазбалары Алғашқы раунд, 1964 Ана көктемі, 1963 Ана махаббаты, 1951 Ана мейірімі, 1961 Гүл туралы аңыз, 1970 Жыр асуы, 1958 Намыс, 1973 Өткелдер, 1976 Таңдамалы өлеңдер, 1967 Тауарих хамса, 1992	Алхоры. Бала организм. Азамат. Азамат сыры Жүрек сыры Құрыш білек. Теңіз. Офицер. Алғашқы. Ана. Ана махабб. Ана мейірімі Гүл. Жыр асуы Намыс Өткел. Таңд. Тауарих.
Р.Хайруллин М.Хайрутдинов М.Хакімжанова		
Қ.Халиди		

Н.Халидулин Ш.Халықов Қ.Хамзин А.Хангелдин	Халық мұғалімі Койды аурулардан сақтау Жұлдыздар жылай ма Алғыс, 1951 Ғанидың жұлдызы, 1974 Қараторғай, 1970 Қыз жүрегі, 1961 Өткен күндер, 1967 Табысқан тағдыр, 1965 Шапақты шақ, 1973 Алтынарық аңызы, 1973 Жат жазасы, 1977 Алғашқы ән, 1969 Берлинді алған батырлар, 1977 Нартөуекел, 1975 Сырласу, 1973 Тұлпардың дүбірі, 1971 Ақ таңсық, 1978 Сырлы толқын, 1969 Туған топырақ, 1971	Халық мұғалімі Кой. сақтау. Жұлдыздар. Алғыс Ғани. Қараторғай Қыз жүрегі Өткен күн. Табыс. тағдыр Шапақты. Алтынарық. Жат. Алғашқы ән Берлин. Нартөуекел Сырласу Тұлпар. Ақ таңсық Сырлы толқын. Туған. Төрт түлік.
С.Хангелдин Ә.Хасенов	Төрт түліктің мінез-құлқына байланысты дәстүрлі тағылым, 2000	Таным адам. Үкілі Ыбырай
М.Хасенов	Мен де дала перзентімін, 1967 Таныс адамдар, 1961 Үкілі Ыбырай, 1972 Химияны оқыту тәжірибесі, 1967 Картоп, 1971 Колхоздарда еңбекақы төлеу, 1962 Зоологиядан қазақша-орысша сөздік, 1984 Болашаққа жол, 1953 Жыл құсы, 1970 Қарғаш, 1967 Мәжнүн тал, 1980 Мезгіл, 1964 Мінез, 1960 Селдің екпіні, 1977 Сыбызғы сазы, 1971 Өмір нұры, 1982 Інім сен едің, 1980	Мен. перзент. Таныс адам. Үкілі Ыбырай Химия. Картоп Колхозда. Зоол. қазақ-орыс. сөздік Болашақ. Жыл құсы Қарғаш Мәжнүн тал Мезгіл Мінез Сел. Сыбызғы. Өмір нұры Інім.
Б.Хинаят	Айгүл, 1961 Желбіре менің жалауым, 1974 Жүз ән, 1973 Менің гүлім, 1966 Сақина, 1971 Толқындар, 1970 Шаттық желі, 1958 Әдебиет қағидалары	Айгүл Желбіре. Жүз ән Менің гүлім Сақина Толқын. Шаттық. Әдебиет.
М.Хұсаин Ш.Хұсайынов	Өлеңдер, зерттеу, деректер, 1999; 2003	Өлеңд.
К.Шабдаров Б.Шағыраев К.Шайбеков М.Шаймарданова С.Шаймерденов	Өмірде не болмайды, 1961 Менің өрнектерім, 1974 Тау бұлағы, 1968 Шығармалары («Қазына» жинағынан), 2001	Өмірде. Менің өрнек. Тау бұлағы Шығ.
Н.Шакузадаұлы [Ж.Ерғалиев] Шал ақын [Құлекеұлы] Б.Шалабаев Ә.Шалабаева	Серіккөл, 1974 Еркін жол, 1962 Жайлау кеші, 1976 Жайлау күні, 1969 Жасыл жайлау, 1954 Қызыл жалау, 1977 Лирикалық өлеңдер, 1958 Сағат, 1958 Сырларым менің, 1970 Толқын үстінде, 1967 Түнгі жарық, 1974 Шапақ, 1979 Шырша, 1972 Жеміс, жидек, бүлдірген, 1977 Көңіл көктемі Аққу әні, 1968 Армысың, республика, 1974	Серіккөл Еркін жол Жайлау кеші Жайлау. Жасыл жайлау Қызыл. Лирика. Сағат Сырларым. Толқын. Түнгі. Шапақ Шырша Жеміс. Көңіл. Аққу. Армысың.
Н.Шакин		
Н.Шакузадаұлы [Ж.Ерғалиев] Шал ақын [Құлекеұлы] Б.Шалабаев Ә.Шалабаева		
Шалкиіз ақын [Тіленшіұлы] Ш.Шалқаров А.Шамкенов		
К.Шамкенов Т.Шанашев Қ.Шаңғытбаев		

С.Шарипов	Бекболат, 1970	Бекболат
Б.Шаханов	Шығармалары, I – II т., 1959	Шығ.
	Ақ иірім, 1979	Ақ иірім
	Ғашықтың тілі, 1973	Ғашық.
М.Шаханов	Қаратаудың самалы, 1984	Қаратау.
	Балладалар, 1968	Баллада.
	Ғасырларды безбендеу, 1988	Ғасырлар.
Т.Шаханов	Қырандар төбеге қонбайды, 1974	Қыран. қонба.
	Жоғалған жауһар, 1970	Жоғалған.
	Көгілдір мұнаралар, 1968	Көгілдір.
З.Шашкин	Ақбота, 1966	Ақбота.
	Доктор Дарханов, 1962	Доктор.
	Өмір тынысы, 1964	Өмір.
	Сенім, 1966	Сенім
	Темірқазық, 1959	Темірқазық
	Теміртау, 1960	Теміртау
	Тоқаш Бокин, 1967	Тоқаш Бокин
	Ұядан ұшқанда, 1957	Ұядан ұш.
	Өлеңдер мен поэмалар, 1988	Өлеңд. поэм.
Шәкәрім [Кұдайбердиев]	Әміре, 1977	Әміре
Ж.Шәкәрімов	Үлкен Түркістанның күйреуі, 1966	Үлкен Түркістан.
С.Шәкібаев	Шығармалары («Қазақ поэзиясының	Шығ.
Шәңгерей ақын	антологиясы» жинағы), 1993	
[Бөкеев]	Тұқымды себуге әзірлеу, 1963	Тұқым. себу.
Ж.Шәріпбаев	Алыс жағалаулар, 1970	Алыс.
Ә.Шәріпов	Қапастағы жұлдыздар, 1971	Қапаста.
	Ормандағы от, 1968	Орманда.
	Партизан қызы, 1961	Партизан.
	Аналитикалық химия	Аналит. хим.
Н.Шәріпова	Шығармалары («Шернияз» жинағы), 2001	Шығ.
Шернияз		
[Жарылғасұлы]		
О.Шипин	Аманкелді, 1942	Аманкелді
	Дастандар, 1989	Дастан.
	Екі дастан, 1957	Екі дастан
	Өмір өрнегі, 1952	Өмір өрнегі
	Торғай соғысы, 1955	Торғай.
	Туған жер, 1955	Туған жер
Х.Шобай	Қазақ, ұранқай халықтарының ұлттық	Қаз. ұранқай. қолөнері
	қолөнері, 1980	
Р.Н.Шойбеков	Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі, 1991	Қаз. зергер. сөздігі
	Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы, 1993	Қаз. зергер. лексикасы
Ү.Шойбеков	Сұсты күндер, 1978	Сұсты күн.
М.Шоқай	Таңдамалы, I, II т., 1998; 1999	Таңд.
Н.Шоқанов	Көзге көрінбейтін достар мен қастар, 1972	Көзге көрін.
	Микробтар әлемінде, 1976	Микроб.
	Микроорганизмдер – біздің досымыз, 1968	Микроорганизм.
	Топырақтағы микроорганизмдер және	Топырақ.
	егін өнімі, 1966	
Н.Шоқанов	Сапалы сүрлем салу әдісі, 1962	Сапалы сүрлем.
[Ә.Сәдібеков]		
Д.Шоқпарұлы	Ата салтыңды аяла	Ата салт.
Т.Шонанов	Жер тағдыры – ел тағдыры	Жер тағдыры.
Т.Шопашев	Бәйтерек, 1971	Бәйтерек
	Жастық лебі, 1962	Жастық.
	Көңіл көктемі, 1973	Көңіл.
	Шие гүлдегенде, 1963	Шие.
	Шайыр, 1984	Шайыр
О.Шораяқов	Аңшы	Аңшы
С.Шорманов	Өлеңдері («XVIII-XIX ғ-ғы қазақ	Өлеңд.
Шортанбай ақын	ақындарының шығармалары» жинағы), 1962	
[Қанайұлы]	Айтыс	Айтыс
Шөже ақын		
[Қаржаубайұлы]		
А.Шөкенов	Гудок, 1973	Гудок
	Шырша	Шырша
Қ.Шөкенов	Біздің Ілияс, 1969	Біздің Ілияс
Ы.Шөреков	Исатай-Махамбет, 1941; 2001	Исатай-Махамбет
	Шығармалары («Ығылман» жинағы), 2001	Шығ.
И.Шұғаев	Найза, 1975	Найза.
З.Шүкіров	Арал дөңтері, 1962	Арал.
	Арал толқындары, 1968	Арал толқын.
	Жас жесір, 1973	Жас жесір

	Ғажайып құмыра, 1965	Ғажайып.
	Қиын түйін, 1973	Қиын түйін
	Менің достарым, 1955	Менің дос.
	Отты өткелдер, 1983	Отты өткел.
	Сағыныш, 1970	Сағыныш
	Сарша тамыз, 1975	Сарша тамыз
	Ізгілік іздері, 1967	Ізгілік.
Қ.Шүлембаев	Ислам дінінің таптық және әлеуметтік мәні, 1970	Ислам діні.
Н.Шыршығұлұлы	Өлеңдері («Қазына» жинағы), 2001	Өлеңд.
К.Шілдебаева	Арманым, 1968	Арманым
	Қыз көңіл, 1971	Қыз көңіл
З.Ыбраев	Замана сазы, 1971	Замана.
	Өскемен оттары, 1974	Өскемен.
Ж.Ыбыраев	Алтай шұғыласы, 1976	Алтай шұғыласы
Қ.Ыдырысов	Аршында, балақай! 1968	Аршында.
	Армысың, Арабстан, 1974	Армысың.
	Ел жатса да Ерекең жатпайды, 1970	Ел жатса.
	Жолыққан жолдар, 1971	Жолық.
	Шуақты күндер, 1969	Шуақ.
	Қиял көзі қияда, 1977	Қиял көзі.
Р.Ыдырысов	Отты жылдар шежіресі	Отты жыл.
Т.Ыдырысов	Жалынды жылдар	Жалын. жыл.
	Нұрлы жол	Нұрлы.
Б.Ырзабаев	Бақ жұлдызым, 1982	Бақ.
	Ертіс – Жайық арасы, 1981	Ертіс – Жайық
	Егінді көл жұлдыздары, 1983	Егінді көл.
	Жер жүрегі соғады, 1977	Жер жүрегі.
	Қадірлі қалалар, 1968	Қадірлі.
	Өлеңдер, 1963	Өлеңд.
	Ұшуға қанат керек, 1970	Ұшу. керек
	Тұңғыш кітап, 1963	Тұңғыш.
Ә.Ысқабаев	Көмекші шопан	Көмекші
М.Ысқақбаев	Жойқын төбе, 1984	Жойқын төбе
	Қырық қыз, 1975	Қырық қыз
	Сұлтөрдін бөктері, 1977	Сұлтөтөр.
	Ұят туралы аңыз, 1980	Ұят туралы.
А.Ысқақов	Қазіргі қазақ тілі, 1974	Қазіргі қаз. тілі
	Тапқырлық, 1973	Тапқыр.
Б.Ысқақов	Москваны тыңдаймын, 1962	Москва.
	Сенің өлеңдерің, 1975	Сенің өлеңд.
Қ.Ысқақов	Бұқтырма сарыны, 1970	Бұқтырма.
	Қара орман, 1981	Қара орман
	Тұйық, 1975	Тұйық
М.Ысқақов	Соқыр сенім және діни ғұрыптар, 1968	Соқыр сенім.
	Халық календары, 1980	Халық.
С.Ысқақов	Табиғат байлығын қорғай біл, 1970	Табиғат.
Ж.Ысмағұлов	Адам мерейі, 1968	Адам.
Е.Ысмайылов	Ақындар, 1959	Ақындар
	Қошқар мен теке, 1955	Қошқар.
	Сын мен шығарма, 1960	Сын.
Б.Ізтөлин	Өмірі мен шығармалары, 1957	Өмірі.
Т.Ізтілеуов	Асықпа, аяғыңды абайлап бас, 1972	Асықпа. абайла.
	Ата мен Бала, 1965	Ата мен Бала
	Ел қамын жеген ерлер, 1972	Ел қамы.
	Жоқ деме маза өлеңде, 1965	Жоқ деме.
	Кете Жүсіп пен Даңмұрынға	Кете. Даңмұрын.
	Көк құтан мен шымшық, 1972	Көк құтан.
	Қайран жастық, 1974	Қайран жас.
	Мәрдi дихан, 1985	Мәрдi дихан
	Назым, 1972; 1984	Назым
	Рүстем-дастан, 1961	Рүстем.
	Соңғы билік, 1982	Соңғы.
	Сұлу қыздың кескіні, 1965	Сұлу қыз.
	Сүлеймен мен кірпішешен, 1972	Сүлеймен.
М.Ізімұлы	Заңи терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2000	Заңи терм. сөздігі
Қ.Ілиясов	Усойқы, 1978	Усойқы
Ә.Іскендіров	Қазақстанның дәрілік өсімдіктері, 1982	Қазақст. дәрілік өсімд.
К.Юсупов	Ақиқат сапары, 1977	Ақиқат.
	Қарашадағы көктем, 1980	Қараша.
М.Ярмухамедов	Қазақ ССР экономикалық географиясы, 1967	ҚазССР экон. геогр.

2. Жинақтар мен жеке кітаптар, оқулықтар, газет-журналдар

Шығармалардың аты

«Абай», 1918
 Абай тілі сөздігі, 1968
 Абзал жандар, 1968
 Агрономның анықтамалығы, 1967
 Агрохимиялық криптограмма
 Адам анатомиясы мен физиологиясы, 1956
 Адам және химия, 1964
 Азаматтық салттар мен мерекелер
 Азат бақыты
 «Айқап», 1995
 Айман-Шолпан, 1957
 «Айса» толғауы («Аламан» жинағы), 2002
 Айтыс, 1964
 Айтыс, I т., 1965; II т., 1965; III т., 1966.
 Актер болмақ оңай ма? 1973
 Ақберен, 1972
 Ақ бидай, 1969
 Ақбұлақ, 1981
 «Ақ желкен»
 «Ақ жол»
 Ақиқат сапары
 Ақын жырлары, 1958
 Аламан, 1926; 2002
 Алгебра, 1967
 Алғашқы адым, 1956
 Алғысқа бөленгендер, 1977
 Алғы шептегілер, 1960
 Алдар Көсе әңгімелері, 1955
 Алдаспан, 1971
 «Алматы ақшамы»
 666 мақал мен мәтел, 1960
 Алтын масақ, 1980
 Алтынтау, 1977
 Алпамыс, 1957
 Аманкелді, 1962
 «Ара»
 Арқалық батыр
 Арулар отты жылдарда
 Аса жұқпалы аурулар
 Астрономия, 1968
 Ата салтыңды аяла
 Ауыл ажары, 1973
 «Ауыл шаруашылық журналы»
 Ауыл шаруашылық машиналары, 1966
 Аяз би, 1951
 Аялы жандар, 1961
 «Әдебиет және искусство»
 «Әдебиет майданы»
 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі, 1999
 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі, 1996
 Әдебиет хрестоматиясы, 1967
 Әліппе айтысы, 1990
 Әшкәбус
 Бабалар сөзі, 2005
 Балалар – өмір жалғасы
 Бал дәурен, 1971
 «Балдырған»
 «Балғам-Бағұр»
 Бақылау және ойлау
 Бастаушы партия
 Бата-тілектер, 2005
 Батырлар жыры, II т., 1961; III т., 1964.
 Батыс Қазақстан энциклопедиясы, 2002
 Бәйшешек, 1968
 Бейбітшілік даусы
 Бейбітшілік жасасын, 1953

Қысқартып алу үлгісі

«Абай»
 Абай тілі сөздігі
 Абзал жандар
 Агроном. анықтама.
 Агрохим. крипто.
 Адам анатом.
 Адам және химия
 Азаматтық салт.
 Азат бақыты
 «Айқап»
 Айман-Шолпан
 «Айса»
 Айтыс
 Айтыс
 Актер болмақ.
 Ақберен
 Ақ бидай
 Ақбұлақ
 «Ақ желкен»
 «Ақ жол»
 Ақиқат сапары
 Ақын жырлары
 Аламан
 Алгебра
 Алғашқы адым
 Алғыс.
 Алғы шепте.
 Алдар Көсе.
 Алдаспан
 «Алматы ақшамы»
 666 мақал.
 Алтын.
 Алтынтау
 Алпамыс
 Аманкелді
 «Ара»
 Арқалық батыр
 Арулар отты жыл.
 Аса жұқпалы.
 Астрономия
 Ата салт.
 Ауыл ажары
 «Ауыл шаруаш. журнал.»
 Ауыл шаруаш. машина.
 Аяз би
 Аялы жандар
 «Әдеб. және искусство»
 «Әдеб. майданы»
 Әдеб. термин. сөздігі
 Әдебиеттану термин.
 Әдеб. хрестом.
 Әліппе.
 Әшкәбус
 Бабалар сөзі
 Балалар.
 Бал дәурен
 «Балдырған»
 «Балғам-Бағұр»
 Бақылау және ойлау
 Бастаушы.
 Бата-тілектер
 Батырлар жыры
 БҚЭ
 Бәйшешек
 Бейбітшілік даусы
 Бейбітшілік.

Бес ғасыр жырлайды, 1985	Бес ғасыр.
Береке бастауы, 1976	Береке бастауы
Беташар, 1991	Беташар
Бес арыс, 1992	Бес арыс
Бозжігіт, 1910	Бозжігіт
Бозінген, 1971	Бозінген
Ботаника, 1957	Ботаника
Большой экономический русско-казахский словарь, 1999	БЭРКС
Біздің Мұхтар	Біздің оттар.
Біздің оттарымыз, 1954	«Білім және еңбек»
«Білім және еңбек»	«Біржан-Сара»
«Біржан-Сара»	Валеология сөздігі
Валеология сөздігі	Гармондар.
Гармондар мен рак, 1967	Геогр. хрест.
География хрестоматиясы	Геометрия
Геометрия, 1967	Ғалам ғажап.
Ғалам ғажаптары, 1968	Ғани Мұратбаев
Ғани Мұратбаев, 1972	Ғашықтық дастан.
Ғашықтық дастандар, 1994	Ғашық дүние
Ғашық дүние, 1974	Ғашық-наме
Ғашық-наме, 1976	«Ғылым және өнер»
«Ғылым және өнер»	Дала дауылпаз.
Дала дауылпаздары	Дала қырандары
Дала қырандары, 1970	«Дала мен қала»
«Дала мен қала»	«ДУГ»
Дала уалаятының газеті, 1994	Дала шұғыласы
Дала шұғыласы, 1972	Дастандар
Дастандар, 1960	Дөрігер.
Дөрігер мерейі, 1975	Диал. эксп. матер.
Диалектологиялық экспедиция материалдары	Достық.
Достық нұры, 1974	Дөңгеле күн.
Дөңгеле күн, дөңгеле	«Егемен Қазақстан»
«Егемен Қазақстан»	Екпінді малшы
Екпінді малшы	Ел аузынан
Ел аузынан, 1985	Едіге
Едіге (халық эпосы), 1993	Еңбек күйі
Еңбек күйі, 1972	«Еңбек туы»
«Еңбек туы»	Ердің даңқы.
Ердің даңқы – еңбекте, 1975	Ергөбек
Ергөбек	Ер есімі.
Ер есімін еңбек танытады	Ер Тарғын
Ер Тарғын, 1957	Ер Сайын
Ер Сайын, 1926; 1933	Ертегі.
Ертегілер, т. I-III, 1988; т. IV, 1989	Ерте заман тарихы
Ерте заман тарихы	Ертедегі әдеб. нұсқа.
Ертедегі әдебиет нұсқалары, 1967	Естімеген елде көп
Естімеген елде көп, 1972	Жазық жерде
Жазық жерде	Жалғыз салт атты
Жалғыз салт атты, 1981	Жалпы биология
Жалпы биология, 1966	«Жалын»
«Жалын»	Жанұя тәрбиесі
Жанұя тәрбиесі	«Жаңа жол»
«Жаңа жол»	Жаңа жұмбақ.
Жаңа жұмбақтар, 1967	«Жаңа өмір»
«Жаңа өмір»	Жаңарған өлке
Жаңарған өлке, 1967	Жар-жар
Жар-жар	«Жаршы»
«Жаршы»	Жарық жұлдыз.
Жарық жұлдыздар, 1973	«Жас Алаш»
«Жас Алаш»	Жас қанат
Жас қанат, 1959	Жас қайрат
Жас қайрат, 1975	Жастар эстрадасы
Жастар эстрадасы, 1952	«Жас Түркістан»
«Жас Түркістан»	Жасыл әлем
Жасыл әлем	«Жетісу»
«Жетісу»	Жетісу энцикл.
«Жетісу» энциклопедиясы, 2004	Жеті қаған
Жеті қаған	

Жер жаннаты, 1978	Жер жаннаты
XX ғасыр басындағы қазақ	XX ғ. қаз. ақын.
ақындарының шығармалары, 1963	
XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті, 1959	XX ғ. қаз. әдеб.
Жоқтау	Жоқтау
Жорық жырлары, 1981	Жорық жыр.
Жұқпалы ауру	Жұқпалы ауру
«Жұлдыз»	«Жұлдыз»
Жұмбақтар, 1972	Жұмбақтар
Жүздесу, 1979	Жүздесу
Жүлдегерлер, 1972	Жүлдегерлер
Жүректерде жатталған	Жүректерде.
Жылдар жемісі, 1976	Жылдар жемісі
Жыл он екі ай, 1967	Жыл он екі ай
Жылқы мен түйе аурулары, 1978	Жылқы. ауру.
Заңтану терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі, 2001	Заңтану термин. сөздігі
Заң терминдерінің қазақша-орысша, орысша-қазақша анықтамалық сөздігі, 2001	Заң термин. анықт. сөздігі
Зиярат орындар	Зиярат орын.
Зоология, 1966	Зоология
Ислам әлемі, 1988	Ислам әлемі
Ислам энциклопедиясы, 1995	Ислам энцикл.
Иусуф-Зулейма, 1918	Иусуф-Зулейма
Камбоджа ертегілері	Камбоджа ертегі.
Кел шырқайық, балалар! 1973	Кел шырқайық.
Келіншектерге кеңес, 1962	Келіншектер.
Кең жайлау, 1960	Кең жайлау
«Коммунист»	«Коммунист»
Көкжиек	Көкжиек
Көктем лебі, 1954	Көктем лебі
Көң және көң топырақ қордасы, 1967	Көң. қордасы
Көрұғылы, 1973	Көрұғылы
КПСС тарихының очерктері, 1967	КПСС тарих. очерк.
«Қазақ», 1998	«Қазақ»
Қазақ ауыл шаруашылығы, 1959	Қаз. ауыл шаруаш.
«Қазақ әдебиеті»	«Қаз. әдеб.»
Қазақ әдебиетінің хрестоматиясы, 1966	Қаз. әдеб. хрестом.
Қазақ өндері, 1961	Қаз. өндері
Қазақ өңгімелері, 1956	Қаз. өңгім.
Қазақ грамматикасы, 2002	Қаз. грамм.
Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII), 1994	Қаз. дала. ойшыл.
Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997	Қаз. дәст. энцикл. сөздігі
Қазақ ертегілері, I-т., 1957; II-т., 1962; III-т., 1964	Қаз. ертег.
Қазақ қиссалары	Қаз. қисса.
Қазақ лексикасының жаңа қолданысы, 1996	Қаз. лексикасы. қолд.
Қазақ поэзиясының антологиясы, 1993	Қаз. антол.
Қазақ Совет энциклопедиясы, I-VI т., 1972; 1975	КСЭ
«Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары»	«Қаз ССР ҒА Хабарлары»
«Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы»	«ҚазССР ҒА Хабаршысы»
Қазақ ССР Конституциясы, 1951	ҚазССР Конституциясы
Қазақ ССР тарихы, 1964	ҚазССР тарихы
Қазақ ССР тарихы, 1-5 т., 1980	Қазақ ССР тарихы
Қазақ ССР-інің азаматтық кодексі, 1964	ҚазССР азаматтық кодексі
Қазақ ССР физикалық географиясы	ҚазССР физ. геогр.
«Қазақ тілі мен әдебиеті»	«Қазақ тілі мен әдебиеті»
Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005	Қазақ тілі. аймақ. сөздігі
Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі, 1999	Қаз. тілі. диалек. сөздігі
Қазақ тілінің сөздігі, 1999	Қаз. тілі. сөздігі
Қазақ тілінің тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 1958; 1960; 1962; 1963	Қаз. тілі. тарихы.
Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974-1986	Қаз. түсін. сөздігі
Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 2001	Қаз. тілі орфогр. сөздігі
Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі, 2003	Қаз. тілі термин. сөздігі
Қазақ тілі. Энциклопедия, 1998	Қаз. тілі. энцикл.
Қазақ тілі фразеологиялық сөздігі, 1977	Қаз. тілі фразеол. сөздігі
«Қазақстан ауыл шаруашылығы»	«Қазақст. ауыл шаруаш.»

- «Қазақстан әйелдері»
«Қазақстан ғылымы»
Қазақстандағы парламентаризм: қалыптасу және даму
Қазақстан дөңді-дақылдары
Қазақстанда етті молайту жолдары, 1966
«Қазақстан заман»
«Қазақстан коммунисті»
«Қазақстан мектебі»
«Қазақстан мұғалімі»
Қазақстанның аң байлығы, 1973
Қазақстанның қауын-қарбызы, 1969
Қазақстанның қызыл кітабы, 1996
«Қазақстан пионері»
Қазақстан Республикасы Конституциясы, 1995
Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
Қазақстан тарихы, 1 т., 1997
Қазақстан Ұлттық энциклопедия, 2001
Қазақтың әдеп-ғұрыптары мен салттары: өткендегі және бүгінгі, 2001
Қазақтың мақалдары мен мәтелдері, 1957
Қазақтың мифтік әңгімелері, 2002
Қазақтың ұлттық колөнері
Қазақ халық әдебиеті (Батырлар жыры), 1990
Қазақ халық әдебиеті (Дастандар), 1990
Қазақ халық жұмбақтары
Қазақтың советтік халық әндері, 1959
Қазақ тілі, 1962
Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі
Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер, 1973
Қазақша әскери терминдер сөздігі, 2000
Қазақша-орысша сөздік, 2001
Қазақы тыйымдар мен ырымдар
Қазіргі қазақ тілі, 1954
Қазіргі экономикалық орысша-қазақша түсіндірме сөздік анықтамалық, 1999
Қамбар батыр, 1957; 1959
Қанат қақты
Қара өлең, 1989
Қарабұғаз газ жұмысшысы
Қармыс батыр, 2001
Қарындастар – қарлығаштар
Қисса-дастандар, 1986
Қобыланды батыр, 1957
Қожанасыр хикаялары, 1977
Қоғамдық тәртіп сақшылары, 1974
Қозы Көрпеш – Баян сұлу, 1957; 1959
Қой өсірушіге анықтама
Қорқыт туралы аңыз, 1970
Құламерген, 1970
Құрыш білектер, 1971
Құс өсірушілерге кеңес, 1963
Қызғалдақты көктем
Қыз Жібек, 1957
Қызыл жалау, 1966
Қызыл құм
Қымыз, 1968
Қырық бір құмалақ
Қырық өтірік, 1957
Қысқаша саяси экономия, 1967
Қыссаһ үш қыз, 1897
Қыссаһ Таһир
«Лениншіл жас»
Майдан, 1961
Мақал-мәтел
Мақалнама, 1970
Мақта шаруашылығы
Мал азығын химиялық өңдеу
Мал ауруларының атаулары
- «Қазақст. әйелдері»
«Қазақст. ғылымы»
Қазақст. парламентаризм.
Қазақст. дөңді-дақыл.
Қазақст. етті молайту.
«Қазақстан заман»
«Қазақст. комм.»
«Қазақст. мект.».
«Қазақст. мұғ.»
Қазақст. аң.
Қазақст. қауын.
Қазақст. қызыл кітабы
«Қазақст. пионері»
ҚР Конституциясы
ҚРОМА
Қазақст. тарихы
ҚҰЭ
Қаз. әдеп-ғұрып.
Қаз. мақал.
Қаз. миф. әңгімелері
Қаз. ұлт. колөнері
Қаз. әдеб.
Қаз. әдеб.
Қаз. жұмбақ
Қаз. сов. әндері
Қаз. тілі
Қаз. тілі термин.
Қаз. тілі. жерг. ерек.
Қаз. әскери термин.
Қаз.-орыс сөзд.
Қазақы тыйым.
Қазіргі қаз. тілі
Қазіргі эконом. анықтама.
Қамбар батыр
Қанат қақты
Қара өлең
Қарабұғаз.
Қармыс батыр
Қарындастар.
Қисса-дастан.
Қобыланды батыр
Қожанасыр хикая.
Қоғамдық тәртіп.
Қозы Көрпеш.
Қой өсіруші.
Қорқыт.
Құламерген
Құрыш білектер
Құс өсіруші.
Қызғалдақты.
Қыз Жібек
Қызыл жалау
Қызыл құм
Қымыз
Қырық бір.
Қырық өтірік
Қысқ. саяси экон.
Қыссаһ.
Қыссаһ Таһир
«Лен. жас»
Майдан
Мақал-мәтел
Мақалнама
Мақта шаруаш.
Мал азығын. өңдеу
Мал ауру. атау.

Мал бордақылау жұмысын механикаландыру, 1965
 Мал дәрігерлік түсіндірме сөздік
 Малға ауру таратушылар
 Малға минерал азық беру, 1964
 Малды туберкулезден сақтандыру шаралары, 1966
 Малшыларға кеңес, 1965
 Манас, 1 к., 1961; 3 к., 1962
 Марксистік философияның негіздері, 1959
 Математика оқулығы
 «Мәдениет және тұрмыс»
 Медицина терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2003
 Музыка жанры
 Мұны әркім білуге тиіс, 1967
 Мұңлық-Зарлық, 1896–1916
 Мың бір түн, I–IV т., 1961–62
 Нарықтық экономиканың орысша-қазақша түсіндірме сөздігі, 1999
 Наурыз
 Овоц өсірушінің анықтамалығы, 1966
 Октябрь өрендері, 1967
 Ол күндердің өшпес даңқы, 1960
 XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары, 1962
 XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы
 «Оңтүстік Қазақстан»
 От ортасынан оралмағандар, 1972
 Отты жылдарда
 Орақ үсті
 Орта ғасыр тарихы
 Орысша-қазақша географиялық түсіндірме сөздік, 1966
 Орысша-қазақша қазіргі уақыттағы экономикалық түсіндірме сөздігі, 2001
 Органикалық химия, 1964
 Очерктер жинағы
 Өзбек әңгімелері
 Өмірбаяндық өрнектер
 Өнегелі өмір, өнегелі өлке
 Өнер сөздігі
 Өсімдік шаруашылығы
 Паразиттер
 Партия тарихы, 1980
 Партия туралы өлеңдер, 1970
 Пернедегі термелер, 1965
 Рүстем – Дастан, 1961
 Самғау, 1972
 Саржайлау, 1970
 Сауыншы шамшырақтар, 1965
 Саясаттану сөздігі, 2003
 Саяси мектептердің оқушыларына көмек, 1950
 Саяси экономия, 1967
 Саятшылық, 1974
 Сәлем саған, Украина! 1954
 Сейфүлмәлік («Ғашықтық дастандар»), 1994
 Семья тәрбиесі, 1970
 Совет жауынгері
 Советтер Одағы Коммунист партиясының тарихы, 1959, 1967
 Сол бір жылдарда
 «Социалистік колхоз», 1941
 «Социалистік Қазақстан»
 Социалингвистикалық сөздік
 Сөз өнері
 Сөз сандық
 «Спорт»
 Спорт жұлдыздары, 1973
 СССР-дың экономикалық географиясы, 1966
 Сызу, 1967.
 Сыңсу

Мал бордақылау.
 Мал дәрігер.сөздік
 Мал ауру.
 Малға. азық беру
 Малды туберк. сақтан.
 Малшыларға кеңес
 Манас
 Марксистік филос.
 Матем. оқулығы
 «Мәдениет және тұрмыс»
 Мед. түсіндр. сөздігі.
 Музыка жанры
 Мұны. білуге тиіс
 Мұңлық-Зарлық
 Мың бір түн
 Нарық экон. орыс.-қаз. түсінд. сөздігі

Наурыз
 Овоц өсіруші.
 Октябрь өрендері
 Ол күндер.
 XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.

XIX ғ. қаз. поэт.
 «Оңтүстік Қазақстан»
 От ортасы.
 Отты жыл.
 Орақ үсті
 Орта ғасыр.
 Орыс.-қаз. геогр. сөздігі

Орыс.-қаз. экон. сөздігі

Орган. химия
 Очерк.
 Өзбек әңгім.
 Өмірбаян.
 Өнегелі өмір.
 Өнер сөздігі
 Өсімдік шаруаш.
 Паразит.
 Партия тарихы
 Партия тұр. өлеңд.
 Пернедегі терме.
 Рүстем – Дастан
 Самғау
 Саржайлау
 Сауыншы шамшырақ.
 Саясаттану сөздігі
 Саяси мектеп.
 Саяси экономия
 Саятшылық
 Сәлем саған.
 Сейфүлмәлік
 Семья тәрбиесі
 Совет жауынгері
 КПСС тарихы

Сол бір жыл.
 «Соц. кол.»
 «Соц. Қаз.»
 Социалинг. сөздік
 Сөз өнері
 Сөз сандық
 «Спорт»
 Спорт жұлдыз.
 СССР экон. геогр.
 Сызу
 Сыңсу

- Табиғат суларын ластандырудан және сарқылудан қорғау, 1993
 Табиғат тану, 1965
 Таң нұры
 Тарту, 1940; 1960
 Тасқын
 Таһир-Зуһра («Ғашықтық дастандар»), 1994
 «Теміржолшы»
 Теңіз тарландары
 Тербелді тың дала
 Тоғызыншы шежіре, 1972
 Той... Құтты болсын тойларың! 1993
 Төрт түліктің төресі, 1984
 Трактористке көмекші, 1964
 Тригонометрия, 1964
 Туған жер қазынасы
 Тұлпар, 1972
 «Түркістан»
 «Түркістан уалаятының газеті», 2003
 «Түркістан» халықаралық энциклопедия, 2000
 Тымпи, 1981
 Тыңайтқыш енгізуді механикаландыру және өсімдікті ұлы химикаттармен баптау, 1964
 Тіл білімі сөздігі, 1998
 Тіршіліктану
 Уақыт және қаламгер, 1976
 Украина жырлары, 1954
 Ұйқысыз түндер, 1979
 Үй өсімдіктері
 Үш ғасыр жырлайды, 1965
 «Ұлы сел»
 Фермаға кел, жас өрен, 1972
 Физика. 9 сынып. Оқулық.
 Физика курсы, I, 1965; III, 1964
 Физиология атауларының орысша-қазақша түсіндірме сөздігі, 1992
 Философиялық сөздік, 2003
 Философия негіздері
 Халық акындары, 1953
 Халық өндері
 Халық бақыты үшін, 1969
 Халық мұрасы
 Халық нақылы
 «Халық мұғалімі»
 Халық поэмалары, 1939
 Халық эпосы
 Химия, 1963
 Химияны ауыл шаруашылығында қолдану, 1964
 Химия өнімдерін халық игілігіне пайдалану, 1969
 Хормен жұмыс істеу, 1963
 Шабыттың қайнар бұлағы, 1959
 Шаттық жыры
 Шағын пьесалар, 1962
 Шалғын
 Шаншу
 Шаңырақ (қысқаша үй-тұрмыс энциклопедиясы), 1989
 Шарапат, 1973
 Шәкір-Шәкірат
 Шеризат
 Шешендік сөздер, 1967
 Шопанның қойын кітабы, 1966
 Шопан серігі, 1964
 Шопан сырласы, 1971
 Шөлде орман өсіру
 Шұғыла, 1977
 Шығыс жұлдыздары, 1973
 Шығыс халықтарының мақал-мәтелдері, 1968
 Іле айдыны
 Индеттану сөздігі
- Табиғат сулары.
 Табиғат тану
 Таң нұры
 Тарту
 Тасқын
 Таһир-Зуһра
 «Теміржолшы»
 Теңіз тарландары
 Тербеледі.
 Тоғызыншы шежіре
 Той.
 Төрт түлік.
 Тракторист.
 Тригонометрия
 Туған жер.
 Тұлпар
 «ТУГ»
 Түркістан энцикл.
 Тымпи
 Тыңайтқыш енгізу.
 Тіл білімі сөздігі
 Тіршілік.
 Уақыт және қаламгер
 Украина жырлары
 Ұйқысыз түн.
 Үй өсімдік.
 Үш ғасыр.
 «Ұлы сел»
 Фермаға кел.
 Физика. Оқулық.
 Физика.
 Физиол. атау. орыс.-қаз. сөздігі
 Филос. сөздік
 Филос. негіз.
 Халық акын.
 Халық өндері
 Халық бақыты.
 Халық мұрасы
 Халық нақылы
 «Халық мұғ.»
 Халық поэм.
 Халық эпосы
 Химия
 Химияны. қолдану
 Химия өнімдерін.
 Хормен жұмыс.
 Шабыт. бұлағы
 Шаттық жыры
 Шағын пьесалар
 Шалғын
 Шаншу
 Шаңырақ энцикл.
 Шарапат
 Шәкір-Шәкірат
 Шеризат
 Шешендік сөздер
 Шопан. кітабы
 Шопан серігі
 Шопан сырласы
 Шөлде.
 Шұғыла
 Шығыс жұлдыздары
 Шығыс. мақал-мәтелдері
 Іле айдыны
 Индет. сөздігі

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар
кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

I том

Редакторлар
Ғ. МОЛДАМУРАТОВ,
Ш. ӘЛДИБЕКҰЛЫ, Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
О. ӘНЕСОВ

Беттеген
Ж. ХАЛЫҚҰЛЫ
Ә. ХАМЗАҰЛЫ

Компьютерде терген
С. ҚАСЫМБАЕВА

Теруге 21.09.2011 берілді. Басуға 03.10.2011 қол
қойылды. Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Офсеттік қағаз. Қаріп
түрі «Агус». Офсеттік басылыс. Шартты баспа
табағы 61,1. Баспа табағы 47,0.
Таралымы 10 000 дана. Тапсырыс № 1380.

Тапсырыс дайын файлдан басылды.

ISBN 978-601-7293-12-3

9

7 8 6 0 1 7 2 9 3 1 2 3

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ЕСКЕРТІПЕ ҮШІН

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН

ЕСКЕРТІПЕ ҮШІН